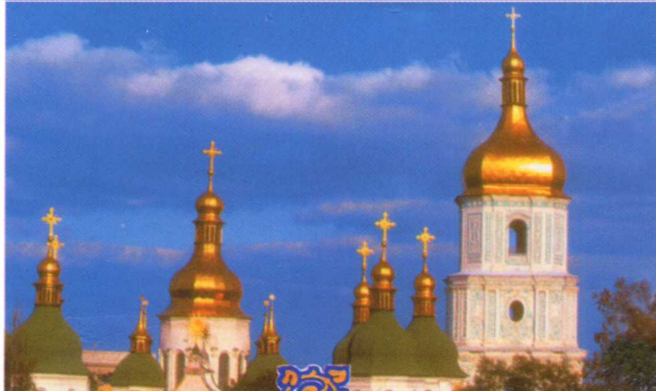

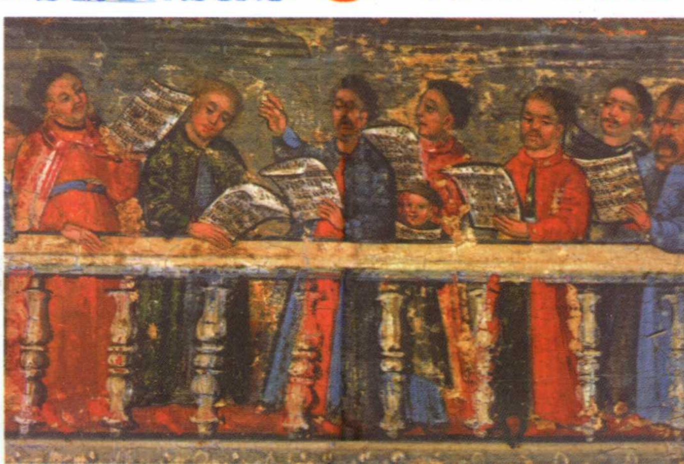

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

3

Козакъ Мамай.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

3
ТОМ

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ

НАУКОВА ДУМКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

КИЇВ 2003

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА другої половини XVII-XVIII століть

3 ТОМ

НАУКОВА ДУМКА

Третій том "Історії української культури" присвячено еволюції національного культурного процесу в другій половині XVII—XVIII ст. На широкому історичному тлі висвітлюються основні формовияви культурно-духовного життя тогочасної України: освіта, мистецтво, література, розвиток гуманітарних, природничих і технічних знань, книговидавнича справа, культурно-господарські пріоритети тощо. Увагу зосереджено на питаннях політичної й правової культури, на становленні державної та соціальної ідеології, еволюції світогляду й суспільно-політичної свідомості як окремих соціальних страт, так і суспільства загалом. Розглядаються внутрішні зв'язки та закономірності українського культурного процесу, його місце у всесвітній культурно-історичній цивілізації.

Для широкого читацького загалу.

Автори третього тому

АЛЕКСАНДРОВИЧ В. С., БОРИСЕНКО В. Й., ВИВРОТ Т. М., ГОРОБЕЦЬ В. М., ГОРСЬКИЙ В. С., ГОШКО Ю. Г., ГУРБИК А. О., ГУРЖІЙ О. І., ДЗЮБА О. М., ДОВГА Л. М., ЗОСИМОВИЧ І. Д., ІСАЄВИЧ Я. Д., КИСЛОВ В. В., КІКУ В. А., КОЛОДНИЙ А. М., КОРНІЙ Л. П., КОСТЮК Г. Г., КОТЛЯР М. Ф., КОЩІЙ Л. В., КРИМСЬКИЙ С. Б., ЛИТВИНОВ В. Д., МАТЯХ В. М., МИШАНИЧ О. В., НІМЧУК В. В., НІЧИК В. М., ПИЛИПЧУК Р. Я., ПОНОМАРЬОВ А. П., РИЧКА В. М., РУДА С. П., САЛІЙ К. І., САС П. М., СИДОРЕНКО О. Ф., СМОЛІЙ В. А., СТАНІСЛАВСЬКИЙ В. В., СТЕПАНКОВ В. С., СТРАТІЙ Я. М., СТРУКЕВИЧ О. К., ТИМОШЕНКО Ю. О., ФРИС В. Я., ХОРОШЕВА С. А., ХРАМОВ Ю. О., ЧЕРКАС Б. В., ЧУХЛІБ Т. В.

Ілюстративний матеріал підібрали
В. С. Александрович, О. І. Гуржій,
Ю. К. Савчук, Б. В. Черкас, Т. В. Чухліб

Видання випущено у світ
за сприяння Фонду інтелектуальної співпраці
"Україна — XXI століття".
Голова Фонду — Богдан Губський

I $\frac{0503020902 - 013}{2003}$

ISBN 966-00-0541-5
ISBN 966-00-0057-X (т. 3)

ПЕРЕДМОВА

У тисячолітній історії українського народу, насиченій драматичними подіями та колізіями, змінами моделей суспільно-політичного розвитку й систем світосприйняття, надзвичайно важливе місце у послідовному напластуванні віків і епох посідає друга половина XVII—XVIII ст.

Це була переломна, епохальна доба, коли невибагливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, що докорінно позначився на всіх сферах життєдіяльності — політичній, економічній, соціальній, конфесійній. Багато в чому визначальною ця доба стала і для розвитку національної культури, яка, попри воєнне лихоліття, роз'єднаність українських земель і перешкоди з боку чужоземних режимів, продовжувала успішно розвиватися в загальному контексті всесвітнього культурно-історичного процесу, збагачуючи його і одночасно духовну скарбницю власного народу.

Козацька Україна подарувала світові цілу плеяду талановитих діячів культури та освіти — майстрів пензля і графіки, архітекторів, композиторів, блискучих літераторів та філософів-мислителів. Високий культурний рівень українського суспільства другої половини XVII—XVIII ст. зафіксували тогочасні джерела. Мандрівників-чужоземців вражали рівень освіченості місцевого населення, значно вищий, ніж у Російській державі, організація побуту тощо. Якісний ривок у цей час спостерігався у сфері образотворчого мистецтва та архітектури. Новими жанрами поповнилася народно-поетична творчість. Високим світовим стандартам відповідали кращі зразки української літератури, книжкової графіки, скульптури, музики. Зароджувалися елементи професійного театру. Відбувалося становлення історіографії як науки. Справді революційний прорив спостерігався у сфері ідеології та політичної культури. Високого рівня досягли медичні знання. Розвиток сільського господарства та ремесел, поява промислового виробництва обумовили інтенсивне накопичення прикладних знань, розробку нових технологій, а відповідно — становлення цілих галузей технічно-прикладних наук. Звичайно, ці процеси мали певні відмінності у різних географічних реґіонах України. На їхній перебіг по-різному впливали суспільно-політичні та економічні реалії Гетьманщини і Слобожанщини, західноукраїнських земель і Правобережної України. Саме вони, а також вікові традиції обумовлювали специфіку різних мистецько-художніх шкіл і напрямів, що зароджувалися і розвивалися на українських теренах.

Аби повною мірою оцінити новації, що відбувалися в культурному житті українців, зрозуміти їхні далекосяжні наслідки для прийдешніх часів (зокрема, саме у другій половині XVII—XVIII ст. закладалися підвалини національного Відродження XIX ст., а також духовного розвою українського суспільства кінця XX ст.), не слід забувати, що, як і за попередньої доби, Україна продовжувала залишатися тим резервуаром, де збиралися, синтезувалися, засвоювалися і переломлювалися крізь місцеві умови, поширювалися іншими східнослов'янськими землями культурні та суспільно-політичні ідеї Західної Європи. Перебуваючи в орбіті дії загальних закономірностей духовного життя західноєвропейських країн, Україна, по суті, була оплотом європейської культури на Сході. Разом з тим у пам'ятках суспільно-політичної та історичної думки, в літературних, музичних і малярських творах, архітектурних спорудах, що збереглися від часів Гетьманщини, виразно простежуються риси самобутності українського світосприйняття й способу мислення, тяглість національних культурних традицій. Цією самобутністю та оригінальністю також позначені філософські теорії та національна державотворчість, правничі засади і суспільна мораль, наукові й мистецькі цінності, культурно-господарські пріоритети. Найвищим виявом цих тенденцій стало утвердження на українських етнічних теренах самобутніх культурно-мистецьких стилів — українського бароко та українського Просвітництва.

Визначаючи сутність феномену національної культури, вчені у різні часи вбачали в ній "систему формотворень людського духу", "людського в людині" [1], "граничну основу буття української спільноти, ідентичності та єдності української нації, її самоствердження серед інших спільнот та культур світу" [2]. Спектр цих культурних формотворень є надзвичайно широким. Це "і мова, і історичні способи людської діяльності та засоби цієї діяльності, і міфологія та релігія, і мораль та право, наука та філософія, і, безперечно, найрізноманітніші форми мистецтва..." [3] Саме вони, розвиваючись у тісному зв'язку з такими пріоритетами національної духовності козацької доби, як "становлення державності, громадянських свобод, національної самосвідомості" [4], обумовили зрештою ті якісні зрушення, що дали змогу Україні не лише зберегти завойовані на попередніх етапах позиції у світовому цивілізаційно-культурному просторі, а й за окремими показниками (як-то: скульптура, дерев'яне зодчество, народно-пісенна творчість тощо) досягти на кінець XVIII ст. неперевершеності в Європі.

Разом з тим мусимо констатувати, що цей другий після княжих часів "золотий вік" в історії української культури (як, до речі, й національний культурний процес загалом) надзвичайно слабо висвітлений (і це незважаючи на існування десятків і десятків назв друкованої продукції) у спеціальних наукових дослідженнях. Не зупинятимемося на причинах такого стану речей. Вони досить рельєфно означені у передмовах як до попередніх томів цього видання, так і, зокрема, у передньому слові академіка І. Дзюби до перевидання циклу лекцій "Українська культура" за редакцією видатного українського культуро-

---

[1] *Шинкарук В. І.* Поняття культури. Філософські аспекти // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — Київ, 1996. — С. 15.

[2] Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — С. 3.

[3] *Шинкарук В. І.* Зазн. праця. — С. 15.

[4] Українська культура: історія і сучасність. — Львів, 1994. — С. 50.

лога та мистецтвознавця кінця XIX — першої половини XX ст. Дмитра Антоновича [5]. З тих самих міркувань, не вдаючись до детального аналізу існуючої історіографічної спадщини з питань історії української культури (у цій царині в різний час працювали як українські історики зі світовим ім'ям, так і не менш знані у наукових колах фахівці з етнографії, літературознавства, мовознавства, відомі музико- та театрознавці, фольклористи, дослідники мистецтва та архітектури), акцентуємо увагу на основних тенденціях висвітлення в ній культурно-історичного процесу другої половини XVII—XVIII ст. Насамперед зазначимо, що відповідний матеріал є невід'ємною складовою узагальнюючих праць та курсів як з історії національної культури загалом, так і з окремих її галузей — історії мистецтва, архітектури, театру, музики тощо *. Разом з тим існує й ціла низка спеціальних статей та монографічних розробок науковців різних генерацій, присвячених певним художньо-мистецьким галузям, школам, напрямам, що існували в Україні в XVII—XVIII ст., відомим культурно-мистецьким діячам тогочасся. Насамперед це блок праць з історії образотворчого мистецтва, орнаменталістики, графіки П. Білецького, П. Жолтовського, В. Свєнціцької, В. Січинського, Д. Степовика та багатьох інших авторів [6].

Окремі монографії присвячено історії художнього лиття та декоративної різьби в Україні [7]. Фрагментарніше (переважно в узагальнюючих працях) представлено розвиток архітектурного будівництва. При цьому наголос робиться на особливостях народної архітектури [8], церковного будівництва [9], а також специфіці національних архітектурних шкіл і стилів [10].

Осібну групу становлять праці, в яких розглядаються питання розвитку музичного мистецтва, досліджуються його окремі формовияви в козацькій Україні, внесок у музичну культуру Ки-

---

[5] *Дзюба І.* "Українська культура" в контексті української культури // Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича. — Київ, 1993. — С. 5—13.

* Надалі, щоб не переобтяжувати вступу, посилатимемося лише на основні з існуючих публікацій з окремих проблем культурно-мистецького життя України XVII—XVIII ст.

[6] Див., наприклад: *Білецький П.* Український портретний живопис XVII—XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. — Київ, 1969; *Його ж.* Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. — Москва, 1981; *Жолтовський П. М.* Український живопис XVII—XVIII ст. — Київ, 1978; *Його ж.* Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — Київ, 1983; *Його ж.* Художнє життя на Україні в XVII—XVIII ст. — Київ, 1988; *Свєнціцька В. І., Сидов О. Ф.* Спадщина віків: Українське малярство XIV—XVIII ст. у музейних колекціях Львова. — Львів, 1990; *Біляшівський М.* Про український орнамент // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. — Київ, 1909. — Кн. 3; *Павлуцький Г.* Історія українського орнаменту. — Київ, 1927; *Січинський В.* Історія українського граверства 16—18 століття. — Львів, 1937; *Степовик Д.* Українська графіка XVI—XVIII століть: еволюція образної системи. — Київ, 1982.

[7] Див.: *Драган М.* Українська декоративна різьба. — Київ, 1970; *Жолтовський П. М.* Художнє лиття на Україні. — Київ, 1973; *Степовик Д.* Олександр Тарасевич: Становлення української школи на металі. — Київ, 1975.

[8] Див.: *Данилюк А.* Українська хата. — Київ, 1991; *Самойлович В.* Українське народне житло. — Київ, 1977; Українське народне житло. — Київ, 1986; *Юрченко П.* Українська народна архітектура. — Київ, 1947.

[9] *Антонович Д.* Із історії церковного будівництва на Україні. — Прага, 1925; *Драган М.* Українські дерев'яні церкви: У 2 т. — Львів, 1987; *Січинський В.* Дзвіниці і церкви Галицької України XVI—XIX вв. — Львів, 1925.

[10] Див.: *Безсонов С.* Архітектура Західної України. — Київ, 1946; *Ернст Ф.* Київські архітектори 18 в. — Київ, 1918; *Січинський В.* Оборонні замки Західного Поділля. — Київ, 1928; *Щербаківський В.* Архітектура у різних народів і на Україні. — Львів, 1911.

єво-Могилянської академії тощо [11]. Досить детально досліджено тогочасний український літературний процес як у цілому, так і за окремими регіонами [12], визначено його типологічні та відмінні від аналогічних процесів у інших європейських країнах риси [13]. Значну кількість публікацій присвячено розвиткові книговидавничої справи [14]. Зокрема, досліджено й упорядковано українські стародруки, опубліковано зведений каталог кирилівського друку в Україні XVII—XVIII ст. [15]; розглянуто правне становище української книги в Російській державі [16] тощо. Значно меншу увагу дослідники приділяли питанням розвитку освіти в Українській козацькій державі, наукових знань (особливо у технічно-прикладній сфері). Фактично у зародковому стані перебуває сьогодні вивчення історії національної медицини, культури виробничих відносин тощо. Лише останніми роками спостерігається відновлення дослідження таких важливих аспектів національної духовності, як національна свідомість, світогляд, політична культура та ідеологія українців у XVII—XVIII ст. в їх культурно-історичних виявах.

У 90-х рр. в Україні було перевидано ряд монографій синтетичного характеру, серед яких заслуговують на увагу такі праці, як "Історія української культури" за редакцією І. Крип'якевича, "Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу" І. Огієнка, "Нариси з історії нашої культури" Є. Маланюка та "Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу" М. Семчишина, раніше згадувана праця за редакцією Д. Антоновича тощо.

У цілому останнє десятиліття XX ст. виявилося переломним у зацікавленості науковців культурологічною проблематикою. Це засвідчують численні тематичні науково-практичні конференції, у ході роботи яких не тільки розглядалися теоретичні проблеми дослідження історії культури України, а й оприлюднювались окремі факти та явища куль-

---

[11] Див.: *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. — Київ, 1990; *Шреєр-Ткаченко О.* Історія української музики. — Київ, 1980; *Грица С. Й.* Украинская песенная эпика. — Москва, 1990; *Правдюк О.* Українська музична фольклористика. — Київ, 1978; *Герасимова-Персидська Н.* Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст. — Київ, 1978; *Степаненко М.* Клавір в історії музичної культури України XVI—XVIII ст. // Укр. муз. спадщина. — Київ, 1989. — Вип. 1; *Козицький П.* Спів і музика в Київській академії. 300 років її існування. — Київ, 1971.

[12] *Возняк С.* Історія української літератури: У 2 кн. — Львів, 1992; *Єфремов С.* Історія українського письменництва. — Санкт-Петербург, 1911; *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // *Франко І.* Зібр. тв.: У 50 т. — Київ, 1984. — Т. 41; *Криса Б.* Перетворення світу: Укр. поезія XVII—XVIII ст. — Львів, 1997; *Мишанич О. В.* Література Закарпаття XVII—XVIII століть. — Київ, 1964; *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. — Москва; Ленинград, 1962; Українське літературне бароко. — Київ, 1987.

[13] *Наливайко Д. С.* Спільність і своєрідність української літератури в контексті європейського літературного процесу. — Київ, 1988.

[14] Див., наприклад: *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. — Львів, 1971; *Логвин Г. Н.* З глибин: Давня книжкова мініатюра XI—XVIII ст. — Київ, 1974; *Макаренко М.* Орнаментація української книжки 16—17 ст. — Київ, 1926; *Маслов С.* Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. // Бібліогр. вісті. — 1924. — № 1/3; *Його ж.* Етюди з історії українських стародруків. — Київ, 1925; *Огієнко І.* Історія українського друкарства. — Т. 1. — Львів, 1925; Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. — Київ, 1926.

[15] Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII вв.: Каталог. — Москва, 1977.

[16] *Лотоцький О.* Правне становище української книги в Росії // Congr. intern. des bibliotekaires du Ivre a Prague, 1926. — Прага, 1928.

турного будівництва в Українській козацькій державі. З'явилися каталоги художньо-мистецьких творів та книжково-літературних видань минулого. Активізувалася діяльність як окремих вчених, так і цілих науково-дослідних інституцій зі створення фундаментальних досліджень з культурологічної проблематики. Нетрадиційними підходами та неупередженістю позначені монографії М. Поповича "Нарис історії культури України" (Київ, 1999); Л. Корній "Історія української музики" у 2 ч. (Київ; Харків; Нью-Йорк, 1996); В. Овсійчука "Українське малярство X—XVIII ст.: проблема кольору" (Львів, 1996). Історіографічна скарбниця поповнилася такими колективними працями, як "Культура і побут населення України" (Київ, 1993); "Культура українського народу" (Київ, 1994); "Українська культура: історія і сучасність" (Львів, 1994); "Феномен української культури: методологічні засади осмислення" (Київ, 1996); циклом студій меншого формату, автори яких з позицій сучасного рівня розвитку науки спробували переосмислити національний культурний процес, по-новому поглянути на окремі його формовиявлення, з'ясувати місце України в європейській цивілізації.

Разом з тим істотним недоліком існуючих на сьогодні праць з історії української культури (це стосується як більш ранніх та пізніх періодів, так і другої половини XVII—XVIII ст.) є їхня схематичність та фрагментарність, надмірна увага до відображення специфіки художньо-мистецьких стилів, засобів та методів художнього творення (будь то галузь живопису, іконографії, музики, театру, архітектури, літературно-епічної, наукової творчості чи господарської діяльності), перенасиченість окремими фактами чи — навпаки — теоретичними роздумами без спроби поєднання всіх формовиявлень національного культурно-духовного життя в єдиний, надзвичайно складний і багатоаспектний процес зі своїми закономірностями й внутрішніми логічними зв'язками.

У світлі вищеозначеного завдання, яке належало розв'язати авторському колективу третього тому, виявилося дуже непростим. Адже йшлося не про створення окремих нарисів специфічного, вузькоспеціального характеру, а про підготовку праці, в якій культура висвітлювалася б як феномен духовного розвитку українців, як система духовних цінностей. Науковцям, залученим до цієї роботи, чи не вперше у вітчизняній історіографії довелося долати не лише усталені впродовж багатьох десятиліть стереотипи в оцінці окремих виявів та явищ культурного розвою України за буремної козацької доби її історії, а й переосмислити з нових методологічних позицій концептуальні засади висвітлення тих складних і багатоаспектних процесів, сукупність яких і визначає духовність та культуру нації. Внаслідок копіткої пошукової праці авторам у цілому вдалося відійти від звичних схем, виробити власну методику добору та викладу матеріалу. Свідченням цього є включення до книги поряд із літературно-мистецькими та просвітянськими сюжетами, питаннями культури побуту і виробничої сфери таких нетрадиційних блоків культурного життя, як політична та правова культура, формування основоположних засад у сфері державної та соціальної ідеології, сільського й міського самоврядування, культура дипломатичних відносин тощо. Значну увагу приділено розвиткові науки та наукових знань. До структури тому (в подібних працях це зроблено вперше) включено спеціальний розділ "Субкультури соціальних верств і прошарків", в якому висвітлюються особливості та закономірності світогляду, іс-

торичної свідомості, системи цінностей, етикету, політико-культурних орієнтацій окремих страт українського суспільства в переломну від середньовіччя до нового часу добу. Разом з тим спроба відтворити національний культурний процес лише шляхом фіксації подій і явищ виглядала б занадто спрощеною й навряд чи відповідала б назрілим вимогам сьогодення. Саме тому автори намагалися увійти у суть зображуваних явищ, виявити їхні внутрішні зв'язки та закономірності, показати ступінь їхньої залежності від конкретно-історичних реалій доби, змін у політичній та суспільній сферах.

Безперечно, ми далекі від того, аби стверджувати, що пропоноване читачеві видання позбавлене прогалин і недоліків. На жаль, вони є. Це і деяка диспропорція у розміщенні матеріалу, переобтяження окремих параграфів другорядним фактажем, недостатня увага до людського фактора (подеколи, захопившись описом культурних процесів і явищ, автори акцентувалися на їх зовнішніх виявах, забуваючи, що в епіцентрі завжди перебуває людська особистість) тощо. Проте не вони є вирішальними. Вирішальним є те, що чи не вперше за багато років, абстрагувавшись від ідеологічних штампів і догм, науковці з висоти сьогодення змогли неупереджено поглянути на культуру козацької України, визначити її роль і місце в європейських цивілізаційних течіях, у всій комплексності й багатогранності відтворити її історію для сучасного та прийдешніх поколінь.

* * *

Редакційна колегія висловлює вдячність директору Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського академіку НАНУ Онищенку О. С., директору Національного музею історії України Чайковському С. М. за сприянння у підготовці ілюстративного матеріалу.

Розділ 1

УМОВИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стефан Медицький (?). Покрова Богородиці. Середина XVII ст. НМУМ, Львів.

1.1. Суспільно-політична ситуація в Україні у другій половині XVII — XVIII ст.

Україна в роки Національно-визвольної війни. Становлення незалежної держави. У суспільно-політичному житті України кінець 40-х рр. XVII ст. ознаменувався подією, яка не лише перервала так званий період золотого спокою, а й кардинально змінила весь плин української історії, багато в чому наперед визначивши основні шляхи та закономірності її поступу. Національно-визвольна епопея 40—70-х рр. XVII ст. * за своєю силою, розмірами та результативністю не мала рівних у Європі. По суті, на теренах козацької України стався справжній революційний вибух, традиції якого зберігали своє значення упродовж багатьох наступних десятиліть, справляючи помітний вплив на всі сторони життя українського народу — економіку, політику, етнокультурний розвиток. Найточніше сутність і значення цієї події визначив понад сто років тому М. С. Грушевський, порівнявши її (через створення "цілком нових обставин життя", вкорінення в суспільну свідомість "змагань й ідей, що стають бойовим прапором для віків, святощами для одних й страхом для других") із "значенням реформації для німецького народу, французької революції для Західної Європи" [1]. Найважливішим політичним наслідком Національно-визвольної війни стало утворення самостійної Української держави. Неоціненною є також її роль у розвитку національної самосвідомості народу, формуванні державницької ідеї, набутті досвіду боротьби за суверенність і незалежність.

Становлення (в основних рисах) Української національної держави відбувалося впродовж 1648—1650 рр. Зрозуміло, що її інституції переживали складний процес свого формування й були далекі від завершення. Багато в чому вона відрізнялася від тогочасних європейських держав, але немає найменших підстав сумніватися ні в її існуванні, ні в тому, що вона виконувала (інше питання, наскільки дійово) всі функції, властиві цьому суспільному інституту.

* Дотримуючись загалом у виданні усталеного в історіографії означення сутності подій 1648—1676 рр. в Україні як Національно-визвольної війни, ми разом з тим вважаємо цілком правомірним паралельне застосування щодо них і ґрунтованої на новітніх теоретичних розробках дефініції "Українська національна революція XVII ст."

[1] *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина: Історичний ескіз // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. 23/24. — С. 2.

С. Васильківський. Гетьман Богдан Хмельницький. Кінець XIX ст.

Спробуємо визначити деякі з найголовніших особливостей національного державного організму. По-перше, на відміну від європейських, провідну роль в його утворенні та функціонуванні відігравала не традиційна для тогочасного суспільства еліта, а дрібні землевласники-вояки (козаки), які не виступали визискувачами інших станів й існували за рахунок власної праці. Це справді унікальний випадок в європейській політичній історії. По-друге, відсутність політичної еліти й відкритість козацького стану для вступу представників інших станів і верств докорінно відрізняли соціальну структуру українського суспільства від соціальних структур інших країн, що, в свою чергу, обумовлювало істотні відмінності спрямованості й змісту соціальної політики урядів України та інших держав. По-третє, незавершеність процесу становлення політичної еліти спричинила недостатній рівень її консолідації, гострі суперечності між різними угрупованнями й жорстоку міжусобну боротьбу за владу, що стало однією з основних причин розпаду України на два гетьманства. По-четверте, відсутність досвіду державного будівництва й слабкість інтелектуальної еліти зумовили неприпустиму недооцінку значимості розробки й прийняття правових актів (кодексів), які б юридично закріпили й оформили зміни, що сталися в суспільстві в роки Національно-визвольної війни. По-п'яте, слід підкреслити винятково важливу роль мілітарного фактора у функціонуванні суспільства і держави, що не могло не позначитися негативно на суспільно-політичному розвитку країни. Збереженню цього феномену сприяли нескінченні воєнні дії, що їх вела козацька Україна за незалежність, які висували армію на чільне місце, а державу перетворювали на великий військовий табір.

Разом з тим навряд чи правомірною є точка зору, нібито козацька Україна являла собою неймовірно складний феномен станової військової диктатури і мала місце "патримоніальність" державного тіла, "яке спробувало організувати навколишній простір за подобою збройних братств, тобто в канонах запорозьких стереотипів свідомості" [2]. Відкри-

[2] Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 74.

тість козацького стану, характер його взаємин з іншими станами, визнання існування магдебурзького права в містах, шляхетських і церковних судів, участь у роботі генеральних, представницьких і старшинських рад представників від міщанства, духовенства і навіть селянства [3] фактично унеможливлювали встановлення на українських теренах станової військової диктатури.

У роки війни Б. Хмельницькому довелося вирішувати цілий комплекс питань, пов'язаних із зовнішньополітичним забезпеченням життєдіяльності молодої держави. В цілому гетьманській дипломатії вдавалося у процесі протиборства різних політичних сил знаходити оптимальні рішення: укладати союзи з одними або добиватися нейтралітету інших. Це привело до визнання України як суб'єкта міжнародних правових відносин. Разом з тим глибокий аналіз ситуації, що складалася, дав змогу Б. Хмельницькому зробити невтішний висновок — жодна з тодішніх навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України.

Не зупиняючись на характеристиці формування й функціонування різних інституцій, висловимо кілька міркувань щодо найголовніших тенденцій організації влади. Впродовж першого року війни виразно окреслилася боротьба двох з них у становленні форми правління — республіканської (традиційно притаманної Війську Запорозькому) і монархічної (гетьманської). У реаліях кінця 50-х рр. XVII ст. остання (у формі спадкового гетьманства Хмельницьких [4]) відображала прийнятніший напрям політичного розвитку Української держави, оскільки сприяла б консолідації еліти та нації загалом навколо гетьмана як носія (символу) легітимної верховної влади, а відтак відкривала б шлях до запобігання боротьбі старшинських угруповань за булаву. Однак процес становлення монархії в Україні був зірваний спротивом політичної еліти, яка прагнула до запровадження республікансько-олігархічної (старшинської) форми правління, що відкривало дорогу для реалізації потаємних задумів оволодіння булавою.

Період Хмельниччини — це не лише час становлення незалежної держави, зміни політичного статусу України та її місця на Європейському континенті. Це також доба соціальних потрясінь, які істотно вплинули на устої тогочасного суспільства. Специфіка подій середини XVII ст. полягала у тому, що паралельно із визвольною боротьбою точилася справжня селянська війна. Втягнення в її круговерть багатотисячних мас колишніх кріпаків внесло зміни у розстановку соціальних сил, вплинуло на існуючу станову структуру середньовічного суспільства. В ряді регіонів України число козаків почало коливатися від 60 до 80 відсотків усієї кількості населення. Відповідно зазнала змін структура аграрних відносин — були знищені велике феодальне землеволодіння й панщинно-фільваркова система господарства, зменшилися латифундії шляхетського стану, ліквідовувалося кріпацтво. Разом з тим уже в перші місяці війни виник ряд проблем, які таїли в собі серйозну небезпеку загострення соціальних суперечностей в суспільстві (навіть у вигляді крайньої форми — громадянської війни). За такої ситуації Б. Хмельницький розробив і послідовно проводив у прак-

[3] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Вид. 2-ге. — Львів, 1990. — С. 234—235; *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. — Київ, 1929. — С. 229—301.

[4] Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 19, арк. 11; спр. 31, арк. 89.

тику державного будівництва досить гнучку й збалансовану соціальну політику.

Прийняття протекції Російської держави. Посилення конфронтаційних настроїв у суспільстві. Різке загострення внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації у 1652—1653 рр. висунуло перед Україною альтернативу прийняття протекції московського царя чи турецького султана (з приводу цього велися переговори). Внаслідок ряду факторів, серед яких чи не найважливішу роль відіграв конфесійний, перевага надавалася московському варіанту. Саме останній був реалізований шляхом укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. Згідно з умовами угоди царський уряд визнавав за Україною існуючі в ній політичний устрій, суд і судочинство, територіально-адміністративний поділ, армію, право проведення незалежної внутрішньої політики, діючу модель соціально-економічних відносин. Обмеження суверенітету Української держави знаходило вияв лише у встановленні часткового контролю за її зовнішньополітичною діяльністю та податковою політикою. Разом з тим договір зафіксував правові аспекти відокремлення України від Польщі та довічну владу в ній гетьмана як єдиного і повноправного володаря. У ньому юридично визнавалося існування Української козацької держави. Він давав змогу у союзі з Росією розгромити Річ Посполиту, включити до складу України західний реґіон й покінчити з агресивними зазіханнями Кримського ханства. У свідомості патріотично налаштованої української еліти другої половини XVII—XVIII ст. цей договір був "найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України..."[5]

Перспективи виборення повної незалежності у поєднанні з політикою Б. Хмельницького, спрямованою на встановлення спадкового гетьманства, дещо послабили негативні тенденції попереднього часу. І все ж не варто перебільшувати значення цих позитивних перемін, оскільки вони не набрали необоротного характеру. Їм протидіяли деструктивні фактори величезної руйнівної сили. По-перше, еліта розпалася на кілька угруповань, які займали діаметрально протилежні позиції у підході до створюваної моделі соціально-економічних відносин, політичної форми правління, що таїло у собі небезпеку спалаху громадянської війни. По-друге, позбавлена контролю з боку державного апарату генеральна і полкова старшина, зосередивши у своїх руках виконавчу й судову (військову і цивільну) владу, дбала не стільки про національно-державні, скільки про особисті інтереси. Непомірне збагачення старшини (чимало з них через голову Б. Хмельницького спромоглися одержати від російського уряду царські грамоти на маєтки), посилення її соціального егоїзму, ігнорування на місцях соціально-економічних інтересів не лише селян, а й козаків (що особливо виразно стало проявлятися під час хвороби Б. Хмельницького) вели до загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. За умов послаблення гетьманської влади такий процес розвитку старшинського самовладдя міг вийти з-під контролю й призвести до паралічу центральної влади.

Задамося питанням: чи існували перспективи для розвитку Української держави після 1654 р.? Юридичні реалії середини XVII ст. засвідчували конфедеративний характер українсько-російського союзу. Однак юридична реальність не завжди буває адекватною реальності

[5] *Орлик П.* Вивід прав України // Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Нью-Йорк, 1964. — С. 87.

Прапор Б. Хмельницького. Середина XVII ст. Військовий музей, Стокгольм.

Фрагмент прапора.

історичній, що виразно підтверджують події суспільного життя України другої половини XVII—XVIII ст. І справа тут не в підступності російських монархів чи безвільності та безхарактерності українських гетьманів, а в об'єктивній дійсності того часу. Симбіоз демократичних і монархічних структур був протиприродний, і відносний паритет, який виник на гребені екстремальної ситуації середини XVII ст., незабаром був порушений, причому, певна річ, у бік сильнішого. Логіка історичного процесу полягала в тому, що у складі абсолютистської, монархічної Росії Українська держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена перспектив розвитку. Нові державні інститути рано чи пізно повинні були розчинитися в загальноімперських органах управління. Так воно і сталося. Наступні (після 1654 р.) десятиріччя працювали проти Української держави. Відбувалася поступова, але невблаганна втрата нею своїх етнічних рис, ліквідація окремих, а згодом цілих суспільних інститутів. Це був далеко не прямолінійний і не однозначний процес. Тут прослідковуються певні відступи, траплялися відлиги. Залежно від політичної кон'юнктури російські царі інколи відступали від загальнодержавної лінії і йшли на поступки українській старшині. Проте тенденція визначилася досить чітко й виразно. По-перше, в управлінні Гетьманщиною збільшується питома вага царських воєвод. По-друге, поступово обмежуються господарські прерогативи гетьманської влади. По-третє, незабаром було остаточно втрачено право зовнішніх зносин гетьманів з іноземними державами.

Україна в умовах громадянської війни. Боротьба за відновлення державної незалежності. Поряд з централізаторською політикою царизму вже наприкінці 50-х рр. XVII ст. загострилися внутрішні проблеми та суперечності, що роздирали українське суспільство. Після смерті Б. Хмельницького (1657 р.) в Україні почалася жорстока боротьба між окремими гетьманами і претендентами на гетьманську булаву. Її зумовили різні чинники — соціальні, політичні, особисті. На багато років країна була втягнута у вир громадянської війни, політичної кризи та економічної розрухи. Складна соціально-політична ситуація вимагала від наступників Б. Хмельницького якомога швидшого розв'язання існуючих проблем. Проте допущені політичні помилки, невиваженість заходів у соціальній сфері до краю загострили вже існуючі суперечності в суспільстві. В умовах громадянської війни, що спалахнула в Україні навесні 1658 р., її володар (вперше в історії держави) починає шукати опертя на зовнішні сили не для захисту державної незалежності, а для боротьби з внутрішньою опозицією і повсталим народом. Разом з тим у певних колах правлячої верхівки країни виникає ідея відновлення союзу з Річчю Посполитою. Як наслідок — 16 вересня 1658 р. обидві сторони уклали Гадяцький договір.

Зміни зовнішньополітичного курсу та жорстокі заходи щодо широкої людності на Лівобережній Україні створювали небезпечний для територіальної єдності держави прецедент розколу державотворчої еліти. Намітилася і дедалі поглиблювалася тенденція орієнтації лівобережної старшини на Москву, а правобережної — на Варшаву. Скликана в червні 1663 р. "чорна" рада у Ніжині лише констатувала сумну історичну реальність — територіальну єдність України було порушено. Лівобережжя перебувало у складі Росії, Правобережжя знову відійшло до Польщі.

Остаточно територіальний розподіл України між двома сусідніми країнами

закріпило Андрусівське перемир'я 1667 р. між Російською державою і Річчю Посполитою. Його укладення ще більше ускладнювало можливість возз'єднання всіх українських земель. Проте, незважаючи на глибокі суспільно-політичні суперечності в середовищі державної еліти з її орієнтацією на різні зовнішні сили й постійне втручання останніх у внутрішнє життя України, обидва її регіони зв'язували в один державний організм політичні, етнокультурні, конфесійні та економічні чинники.

Найрельєфніше перспектива можливості територіальної консолідації Лівобережного і Правобережного гетьманств вимальовувалася у період гетьманування П. Дорошенка (1665—1676), який був переконаним прибічником існування єдиної Української держави. Однак далеко не всі дії цього політичного лідера, спрямовані на реалізацію його об'єднавчих планів, сприймалися громадським загалом. Крах політичної кар'єри правобережного гетьмана наблизив укладений ним українсько-турецький союз, надзвичайно непопулярний у народі, який викликав хвилю обурення як у рядового козацтва і селянства, так і серед старшини.

Політичний розвиток українських земель у другій половині 70—80-х рр. XVII ст. 1676 р. (складення гетьманських клейнодів П. Дорошенком) став переломним у долі українського державотворення. На невизначений час відсувалися надії на повернення територіальної єдності України. Нових обертів набрали інкорпораційні процеси в Лівобережній Гетьманщині. Поступово почало втрачати свої позиції у підтриманні державотворення на всьому ареалі українських земель Правобережжя, що обумовлювалося як суб'єктивними факторами, так і значною мірою пояснювалося зниженням економічного потенціалу регіону [6]. В нових умовах потрібна була сильна особистість з великими потенційними можливостями вольового і талановитого політичного діяча. На жаль, друга половина 70 — початок 80-х рр. таких людей не дали.

Подіями 70—80-х рр. XVII ст. завершився тривалий період політичної нестабільності України. Він характеризувався постійним втручанням іноземних держав у її внутрішні справи, жорстокою міжусобною боротьбою можновладців, ускладненням демографічної та економічної ситуації, коли внаслідок безперервних воєнних дій в повне запустіння приходили цілі регіони, дедалі рельєфніше проявлялася суспільна диференціація серед різних категорій населення, з'являлися перші симптоми відродження кріпосницьких тенденцій. Більшим драматизмом відзначалася ситуація на Правобережжі, меншим — на Лівобережжі.

Змінювалися й міжнародні реалії. Виснажені у ході багаторічної боротьби за політичні пріоритети та територіальні здобутки різні протиборствуючі сили прагнули до примирення. 1681 р. було укладено Бахчисарайський мирний договір між Росією і Туреччиною, а 1686 р. — так званий Вічний мир між Росією і Польщею. Їх умови торкалися історичної долі України. Вони знову підтвердили факт політичної розчленованості українських земель, а також узаконили незаселеність територій у районі Правобережного Подніпров'я. Питання про визволення земель Північного Причорномор'я на той час лишалося невирішеним. Лише наприкінці XVIII ст. унаслідок російсько-турецьких війн 1768—1774 і 1787—1791 рр. вони увійшли до складу Російської держави. 1783 р. до

[6] Див.: *Антонович В.Б.* Последние времена казачества на правой стороне Днепра: По актам с 1672 по 1716 г. — Киев, 1868.

Росії було приєднано також Крим. Загалом характер відносин між Україною і Росією майже до кінця століття був визначений Глухівськими статтями 1669 р. У них досить рельєфно прослідковується тенденція до ще більшого обмеження державності Гетьманщини. Так, у середині 80-х рр. XVII ст. було завершено довготривалий процес перепідпорядкування української церкви Московській патріархії. Втягнення України в політичний і адміністративний простір Російської держави позначилося і на її економічному розвитку. Зокрема, відбулися зміни в зовнішніх торгово-економічних зв'язках Гетьманщини. Небезболісно поривалися традиційні торговельні шляхи і ринки збуту товарів західного напряму. Поступово відбувалася їх переорієнтація на Росію.

Порушення територіальної цілісності України в останній третині XVII ст. значною мірою обумовило певні відмінності у соціальному, політичному та економічному розвитку впродовж наступного часу двох її великих регіонів — Лівобережжя та Слобожанщини, з одного боку, Правобережжя, а також західноукраїнських земель — з іншого. Майже до кінця XVIII ст. правобережний регіон знаходився у складі Речі Посполитої. У його межах поступово були ліквідовані здобутки Національно-визвольної війни і відновлені довоєнні порядки. Однак окремі елементи державотворчих традицій продовжували залишатися важливим фактором суспільно-політичного життя краю. Ще на початку XVIII ст. у районі Правобережного Подніпров'я існували козацькі полки. Тут осаджувалися слободи, поступово відновлювалося нормальне господарське життя. Однак міжнародне ста-

Й.-Б. Хоманно. Карта України. Початок XVIII ст. Бібліотека Ягеллонського університету, Краків.

новище складалося не на користь правобережного козацтва.

Ще менш глибокими та стійкими виявилися політичні й соціальні наслідки подій середини XVII ст. на західноукраїнських землях. Відхід армій Б. Хмельницького 1648 р. і невдалий розвиток воєнних дій 1665 р. обумовили досить швидку реставрацію польської влади в Східній Галичині. Тут повністю відновили свою діяльність воєводські та повітові політико-адміністративні й судові органи та установи. У руках польських магнатів зосереджувалися великі земельні латифундії. Українська шляхта остаточно втратила зв'язки зі своєю народністю. З другої половини XVII ст. помітно підупала роль братств, зокрема, істотно зменшилася їхня освітня та книговидавнича діяльність. Додаткову напругу у суспільні відносини вносили міжконфесійні суперечки. Ситуація загострювалася тим, що, якщо під час вирішення спірних питань одні з конфесій (католики, уніати) користувалися державною підтримкою, інші (православні) залишалися зі своїми проблемами один на один.

Майже аналогічні процеси відбувалися на Закарпатті, яке з 1699 р. перейшло до складу Угорщини, та Північній Буковині, що перебувала під владою Молдавського князівства — васала Туреччини. Тут діяли іноетнічні політичні інститути влади та правові норми.

Україна в першій чверті XVIII ст. Незважаючи на те, що на початок нового століття Українська держава фактично втратила статус незалежної політичної одиниці, продовжували функціонувати традиційні суспільно-політичні й адміністративні інститути. Так, на території Лівобережжя і Слобожанщини зберігався специфічний адміністративно-територіальний устрій, власне козацьке військо, діяли започатковані за Б. Хмельницького органи українського правосуддя та адміністративно-державної влади. Вища влада, як і раніше, зосереджувалась у руках гетьмана. Водночас вона не була монопольною, а підлягала контролю з боку козацької аристократії. Роль законодавчого органу ще деякий час продовжували відігравати генеральні та старшинські ради. Разом з тим уже перші роки XVIII ст. ознаменувалися для Лівобережної Гетьманщини ускладненням її внутрішньо- та зовнішньополітичного становища. Північна війна між Росією і Швецією за узбережжя Балтійського моря, в яку проти своєї волі втягнутою виявилася й Україна, негативно позначилася на її економічних та людських ресурсах. Податковий тягар ліг не тільки на рядове козацтво і селянство, а й зачепив і елітну верхівку суспільства. За цієї ситуації знову ожили давні автономістичні настрої. На вузьких старшинських сходках жваво обговорювалися питання про переорієнтацію на інші держави. Наміри українського гетьмана І. Мазепи піти на розрив відносин з Москвою та перемога російських військ під Полтавою дали змогу Петру І остаточно визволитися від агітаційної риторики та пришвидшити темпи наступу російського царату на автономні права України. В Росії утверджується імперська доктрина у визначенні політичної лінії поведінки щодо Гетьманщини. В країні насаджується інститут царських резидентів, які здійснювали політичний нагляд і контроль фактично за усіма сферами її життя. З 1703 р. сюди були введені російські полки як гарант "миру і спокою". Активно проводилася також особлива кадрова політика, внаслідок якої вищі політичні посади переходили до відданих режиму осіб. 1709 р. було зруйновано козацьку вольницю — Запорозьку Січ. Частина запорожців була змушена перебратися у межі турецьких володінь. Тим самим Запорожжя надовго позбавлялося змоги брати активну

участь у політичному житті України як осередок її демократичних традицій і прагнень. Уряд Петра I послідовно викорінював й інші ознаки української державності, підривав матеріальний добробут української людності, знищував її економічний потенціал.

Наступним кроком в обмеженні автономних прав України стало заснування 1722 р. особливої владної структури — так званої Малоросійської колегії, штат якої складався виключно з росіян і яка у своїй діяльності керувалася законами Російської імперії. Традиційні адміністративно-політичні інституції української державності, які існували ще з часів Української національної революції, перетворилися лише на дорадчі органи при колегії.

Інтеграційні цілі переслідували й інші заходи економічного і політичного характеру. Так, у результаті реформ 1722—1725 рр. загальноімперським інтересам була підпорядкована фінансова система України. Більша частина бюджетних коштів, що збиралися в Гетьманщині (майже дві третини), як правило, відправлялася до Петербурга. Водночас серйозного реформування, головний сенс якого полягав у загальноімперській уніфікації, зазнала судова система, в ряді міст запроваджувалася комендантська форма правління (коменданти повинні були здійснювати організацію політичного нагляду, контроль за козацькою адміністрацією, охорону кордонів, виконувати розвідувальні функції тощо).

Така політика уряду Петра I не могла не викликати супротиву національної еліти, в середовищі якої продовжувала жити ідея незалежної України. Найяскравіше вона виявилася в Конституції П. Орлика, в якій було узагальнено попередній досвід існування Української держави та накреслено майбутні шляхи її розвитку. В середині 20-х рр. на захист збереження національного державного устрою Гетьманщини виступив наказний гетьман П. Полуботок, але його плани не знайшли належної підтримки в деморалізованому і роздертому соціальними суперечностями суспільстві.

Невідомий художник. Гетьман Іван Мазепа. XIX ст. НМІУ, Київ.

Інкорпораційна політика російського уряду в 30—80-х рр. XVIII ст. Звичайно, в політиці російських властей спостерігалися деякі коливання і на певних етапах навіть відступ від попередніх позицій. Зокрема, певних коректив ця політика зазнала у 1726—1727 рр., тобто після смерті Петра I. Новий уряд ліквідував найодіозніші акції імператора (було припинено діяльність Малоросійської колегії, дозволено обрання гетьмана тощо). Разом з тим у силі залишалася дія тих законодавчих актів, які регламентували діяльність державних

органів України, її фінансові справи, судочинство і т. п. Обраний козаками гетьман був позбавлений своїх традиційних прерогатив.

З початку 30-х рр. XVIII ст. Петербург в українському питанні, по суті, повертається до основних принципів політики Петра I. У таємних інструкціях імператриці Анни Іоаннівни містяться пропозиції щодо реорганізації вищої судової інстанції Гетьманщини — Генерального суду, застосування у судовій практиці загальноросійських законодавчих норм тощо. Поступово на перший план почали виходити фіскальні мотиви, насамперед визиск податків у державну скарбницю, масова конфіскація у селян і козаків тяглової сили, зерна, фуражу (у той час розгорталися події російсько-турецької війни 1737—1739 рр.). З України вимивався її науковий і культурний потенціал. На її територію поширювалася влада Таємної канцелярії.

На середину XVIII ст. остаточно визріли необхідні передумови, які давали змогу царському уряду прискорити ліквідацію органів української державності й повністю інтегрувати Україну до складу Російської імперії. Складні процеси відбувалися в самому українському суспільстві. У другій половині XVIII ст. значно посилився процес втрати козацтвом економічного потенціалу і політичного впливу. Мали місце небачені раніше розміри збезземелювання козаків, втрати ними тяглової сили, пауперизації. Цей тривалий процес завершився виданням імператорського указу про перетворення лівобережного козацького війська на регулярні полки царської армії. Вся їхня діяльність відтоді почала регламентуватися російськими військовими уставами. Разом з тим дедалі більших масштабів набували намагання старшини привласнити землі, промислові підприємства, селян. Поступово відходили у минуле автономістичні настрої. Поміркованi представники козацької верхівки намагалися отримати російське дворянство. Цей фактор використовували урядові кола Росії, які всіляко розпалювали соціальні "апетити" нової генерації української старшини. Ідучи їй назустріч, Петербург дозволив скуповувати вотчинні села, обмежив право переходу селян з одного місця на інше. Нарешті у 1782—1788 рр. було видано ряд указів, які передбачали поширення прав російського дворянства на українську старшину і шляхетську верству.

З початком 60-х рр. XVIII ст. наступ царизму на залишки української автономії вступив у завершальну фазу. Першим кроком на шляху реалізації виробленої Катериною II лінії поведінки щодо Гетьманщини стала остаточна ліквідація 1764 р. інституту гетьманства. Для управління Україною замість центральних адміністративних органів влади було створено так звану Другу Малоросійську колегію і призначено генерал-губернатора (ним став граф П. Румянцев — один з найближчих до імператриці людей), що одночасно виконував функції президента колегії. Важливо відзначити, що російське керівництво на цьому етапі інкорпораційних змагань мало на меті не стільки знищення традиційної системи української адміністрації, скільки трансформування її в загальноімперську. Крок за кроком, тихо і непомітно Малоросійська колегія поглинула вищі управлінські структури і судові органи, що перетворилися на окремі департаменти. Одночасно було запроваджено нову систему діловодства, штатний розклад, контроль за фінансами, а також політичною лояльністю службовців. У середині XVIII ст. на порядку денному постало питання про ліквідацію митних бар'єрів між Україною і Росією. 1764 р. було ліквідовано митниці

та пропускні пункти на кордоні двох держав. Ця акція мала далекосяжні наслідки: по-перше, вона сприяла створенню єдиного економічного простору на великій території російських і українських земель; по-друге, відкривала нове додаткове джерело поповнення царської казни за рахунок митних зборів на польському і кримському кордонах; по-третє, істотно вплинула на матеріальний добробут керівництва українських центральних органів влади, обумовивши залежність їх від царських бюджетних асигнувань. 1765 р. Катерина II наказала остаточно ліквідувати слобідське козацтво. Натомість утворювалася Слобідсько-Українська губернія, яка пізніше була включена до складу Харківського намісництва.

Після реформування українського суспільства і його політичних інститутів у 60-х рр. XVIII ст. їх навряд чи можна розглядати як носіїв української державності. На середину 70-х рр. її конкретним історичним проявом залишалося лише існування Запорозької Січі. Найбільше занепокоєння російського двору викликала не стільки політична вага останньої (на цей час вона вже помітно зменшилася), скільки інтенсивне заселення українським етносом величезних просторів причорноморських степів, швидкий розвиток у цьому регіоні власного (фермерського типу) господарства. 1775 р. Петербург наважився на відкриту воєнну акцію — царські війська зайняли укріплення Січі. Одночасно було видано указ про знищення цієї самостійної козацької області. Останнім кроком на шляху ліквідації в Лівобережній Гетьманщині державності та громадянського суспільства стало запровадження на початку 80-х рр. на цій частині українських земель традиційного для Російської імперії адміністративно-територіального поділу на намісництва. Відтепер усе внутрішнє життя тут регламентувалося загальнодержавними правовими актами.

Політичний розвиток Правобережної України у XVIII ст. Не менш драматично у XVIII ст. розгорталися події на Правобережній Україні. Певні поступки, зроблені свого часу Яном Собеським і Петром I правобережному козацтву, слід розглядати як тимчасові й такі, що не відповідали основним принципам політики царської Росії й шляхетської Польщі у цьому регіоні українських земель. Тому навіть за найсприятливішої міжнародної обстановки у ліквідації козацтва як стану і полкового адміністративного устрою, що існував на Правобережжі, діяв лише фактор часу. Цей процес пришвидшила невдала для Російської держави війна з Туреччиною та укладення Прутського мирного договору 1711 р. Згідно з його умовами Росія відмовлялася від своїх претензій на правобережні українські землі та виводила війська за межі Речі Посполитої. Обидві сторони обмінялися ратифікаційними грамотами у 1713 р. [7]

Так насильно перервався природний процес еволюції правобережного козацтва. 23 вересня 1713 р. був обнародуваний указ Петра I, на підставі якого всі мешканці краю переходили на лівий берег Дніпра. Звичайно, незважаючи на заходи царського уряду та гетьманської адміністрації І. Скоропадського, Правобережне Подніпров'я ніколи не залишалося пусткою. Вже з другого десятиліття XVIII ст. край почав інтенсивно заселятися. Правобережні селяни й вихідці з Лівобережжя засновували слободи, обробляли поля, вирощували хліб, розводили худобу. Значний приріст населення краю спостерігався також у 30-х рр., коли доведені до зубожіння лівобережні селяни масово шукали тут

---

[7] Архив ЮЗР. — Киев, 1868. — Ч. 3, т. 2. — С. 756, 757.

порятунку від тяжких наслідків російсько-турецької війни 1735—1739 рр. І лише у другому колонізаційному ешелоні сюди рухалися представники польських магнатів і шляхти.

Події, що відбувалися у XVIII ст. на Правобережжі, стали важливою козирною картою в польській політиці Росії. Зокрема, у відносинах з Варшавою Москва постійно експлуатувала тезу про переслідування в Польській короні православних. Так зване дисидентське питання, по суті, до кінця XVIII ст. вже не зникало з арсеналу засобів, які використовувалися для тиску на польський уряд. Власне, останній також не зробив належних висновків з подій минулого століття. Продовжуючи курс на соціальні й національно-релігійні утиски українців, він продемонстрував політичну недалекоглядність у визначенні майбутнього власної держави. У 1772, 1793 і 1795 рр. Річ Посполита була розділена Росією, Австрією і Пруссією. В ході цих поділів правобережні українські землі, що перебували у складі Польщі, були приєднані до Російської держави на правах звичайних провінцій. Таким чином, наприкінці XVIII ст. більша частина українських земель опинилася у складі Російської імперії. В ідеологічній схемі царського двору акт приєднання Правобережжя оцінювався лише як повернення у лоно імперії "земель и градов", що "некогда сущим ее достоянием бывшие и единоплеменниками ее населенные" [8]. Причини і наслідки втручання царського уряду в господарське життя краю оцінюються однозначно. Йшлося насамперед про зміцнення тут економічних, політичних і духовних позицій царизму. Проте у своїй політиці щодо Правобережжя Росія переслідувала і віддаленішу мету, пов'язану з інкорпораційними процесами. Причому вона вже мала добре апробовану модель реалізації своїх політичних планів та економічних заходів у Лівобережній Україні, де традиції державотворчості, безперечно, мали стійкіший і глибший характер. Як результат, наприкінці століття Україна внаслідок заходів російського самодержавства втратила не лише свою політичну, а й економічну самостійність. З посиленням політичної та економічної залежності від Російської держави вона дедалі більше втрачала і самобутність свого соціального устрою.

Заселення та господарський розвиток Південної України. Впродовж останньої чверті XVIII ст. неодноразових змін зазнавав адміністративно-територіальний устрій Південної України. Утворювалися губернії, які пізніше реорганізовувались у намісництва. Нарешті, згідно з указом Павла І від 1796 р., замість Катеринославського та Вознесенського намісництв і Таврійської області (створеної на землях колишнього Кримського ханства з центром у Сімферополі) було утворено Новоросійську губернію.

З кінця XVIII ст. безмежні степи Північного Причорномор'я почали швидко заселятися. На нові землі прибували втікачі від соціальних утисків з Правобережної та Лівобережної України, центральних губерній Росії. Царський уряд роздавав великі ділянки землі поміщикам, урядовцям та офіцерам, які селили в межах своїх володінь закріпачених селян. В цей час у південну частину України прибуло також чимало іноземних колоністів. Проте у загальній структурі населення краю переважали українці.

На освоєних землях Південної України інтенсивно розвивалося землеробство та виноградарство. У маєтках землевласників утримувалися тисячі голів

[8] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 3. — № 17108.

М. Микешин. Степ. Середина XIX ст.

великої рогатої худоби, коней, овець, кіз. Наприкінці XVIII ст. виникли такі міста, як Херсон, Олександрівськ (нині Запоріжжя), Катеринослав (нинішній Дніпропетровськ), Миколаїв, Одеса та ін. Завдяки використанню покладів корисних копалин, вугледобувним центром поступово ставав Донбас. Виникли суконні мануфактури в Катеринославі й Новомосковську, ливарні в Херсоні та Луганську. На верф'ях Миколаєва і Херсона будувались військові й торгові судна. Одеса, Бердянськ, Маріуполь та інші портові міста стали справжніми морськими воротами Російської імперії.

Порівняно швидкому економічному розвитку південної частини України сприяли вигідне географічне положення, природні багатства, впровадження в життя прогресивніших виробничих відносин і методів ведення господарства. Разом з тим з утвердженням у краї позицій Російської держави місцеве населення почало все більше відчувати на собі тягар соціальної нерівності. Зростали повинності (серед інших одне з перших місць почала займати панщина) та різні грошові платежі, для військових поселян обов'язковими ставали 15-річна військова служба та оброк. За царським указом з 1796 р. у краї запроваджувалося кріпосне право.

Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії. Падіння і поділи Речі Посполитої позначилися на територіально-державній приналежності Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини. Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) майже вся Східна Галичина та західна частина Волині й Поділля увійшли до складу Австрії. Ці землі були об'єднані з частиною власне польських воєводств у так зване

королівство Галичини і Лодомерії. Наступні територіальні здобутки були здійснені Австрією у середині 70-х рр., коли, згідно з Константинопольською конвенцією 1775 р., за нею було закріплено Північну Буковину. Закарпаття, зберігаючи традиційний поділ на комітати, продовжувало залишатися у складі багатонаціональної монархії Габсбургів.

Упродовж 70—80-х рр. XVIII ст. австрійські імператори Іосиф II та Марія Терезія здійснили у краї ряд реформ. Вони обмежували владу поміщиків над селянами, скасовували їхню особисту залежність від пана, ліквідовували окремі повинності. Уряд провів також реформи у духовній сфері. На жаль, ці прогресивні заходи австрійських урядових кіл у майбутньому були згорнуті.

Отже, на кінець XVIII ст. проблему возз'єднання всіх українських земель так і не було вирішено. Однак, незважаючи на певні особливості, що існували в окремих регіонах, український народ розвивався як одне ціле, де превалювали спільні об'єднувальні риси.

1.2. Тенденції розвитку суспільної свідомості

Національно-визвольна війна як чинник формування суспільної свідомості. Складні суспільно-політичні ситуації, що визначали історичний розвиток України в другій половині XVII—XVIII ст., не могли не позначитися на суспільній свідомості, полишити непорушними усталені в ній на той час стереотипи та систему цінностей. Зрушення, які відбувалися у цій сфері національної духовності, відзначалися справді революційним характером. Зокрема, із середини XVII ст. у свідомості українців особливої ваги набувають такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідеї, демократизм чи монархізм влади, право на труд і землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів тощо, що не лише обумовило становлення на українських теренах нових моделей світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносин, а й дало змогу Україні, як стверджує італійський дослідник С. Граччоті, впродовж досить короткого історичного проміжку часу не лише продемонструвати світові своє "пан'європейське покликання", а й прилучитися через утворений тут "культ свободи" до "універсального фонду Європи" [1].

Нагадаємо, що початки цього процесу були закладені ще у XVI ст. Так, політичним наслідком Люблінської унії 1569 р. стало різке посилення на українських землях чужорідного латино-польського впливу, зворотним боком чого було тісне злиття в свідомості українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною, що пришвидшило темпи становлення національної самосвідомості українців, формування самобутності української культури, а в політичній сфері призвело до ополячення та зради національних інтересів з боку вищої української верстви — шляхти. Активізується просвітницька діяльність українських православних братств, зростає кількість друкованої продукції, поряд з широкою мережею початкових та

[1] *Граччоті С.* Українська культура XVII ст. і Європа // Всесвіт. — 1995. — № 3/4. — С. 147—148.

Булави та перначі XVII— XVIII ст.
НМІУ, Київ.

середніх навчальних закладів в Україні засновуються вищі навчальні заклади, наближені за програмою і структурою до західноєвропейських університетів. Таким чином, починають складатися національні кадри інтелігенції, діяльність яких поряд з політичною активізацією українського суспільства справляє помітний вплив на становлення українського національного характеру. Зміну світоглядної системи у свідомості українського суспільства зафіксували ренесансно-гуманістичні та реформаційні ідеї, які почали поширюватися в українських землях, набуваючи тут своєрідного національного забарвлення, спрямованого на "осмислення актуальних проблем українського суспільства", зокрема, створення "ідеології визвольного руху" на основі орієнтації на візантійські та давньоруські культурні традиції. В суспільну свідомість дедалі глибше вкорінюються стереотипи громадянських свобод, національного самовизначення, релігійної толерантності тощо. На практиці це означало, що на ареалі етнічно українських земель на зламі століть почалося становлення української нації [2]. З цього моменту національна свідомість набуває суспільно-політичного значення. В ній чіткіше вкорінюються ідеї соціальної справедливості, "обрання, альтернативою експлуататорському суспільству, ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах співжиття ранньохристиянської общини, обґрунтування природної рівності людей" [3], тобто тих свідомісних стереотипів, які незабаром стали лозунгом повсталого народу. Разом з тим, оцінюючи рівень національної свідомості української людності на момент завершення першої половини XVII ст., дослідники сходяться на тому, що на цей час ідея створення незалежної держави ще не опанувала українським громадянством внаслідок тривалої перерваності процесу національного державотворення на етнічних українських землях та деформування національної самосвідомості української еліти, а також домінанти в козацькому менталітеті соціальних і релігійних стереотипів.

Найвищим сплеском потужних національних рухів в Україні в середині XVII ст., що супроводжувалися, як правило, різноманітними формами соціального протесту, стала Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Без будь-якого перебільшення можна твердити, що вона (поряд із революційними змінами в політичній, соціальній та економічній сферах) справила вирішальний вплив на духовність українського етносу, ставши своєрідним синтезатором усього попередньо набутого досвіду української спільноти в означеній сфері й каталізатором нових якісних зрушень в її суспільній свідомості, зачепивши при цьому всі її рівні — від побутового до теоретичного — та існуючі форми виявлення. Причому цей вплив можна спостерігати щонайменше в трьох площинах. По-перше, він виявляється у свідомості людей — сучасників і учасників подій; по-друге, обумовлює зміну стереотипу щодо сприйняття українця і України в ментальності оточуючих народів; по-третє, простежується в ціннісних орієнтаціях та оціночних критеріях кількох поколінь нащадків. Власне, в екстраполяції подій Національно-визвольної війни на духовну сферу ми маємо справу зі своєрідним політичним феноменом, під дією якого перевага революційних, новаційних цінностей у свідомості українського сус-

---

[2] Див.: *Смолій В. А., Гуржій О. І.* Як і коли почала формуватися українська нація. — Київ, 1991. — С. 110.

[3] *Сас П. М.* Реформаційні погляди Івана Вишенського — прояв опозиції пануючої ідеології феодального суспільства // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 102.

пільства над їхнім традиціоналістським набором обумовила вартісну перебудову всіх галузей його життя, сприяла входженню молодої держави в цивілізаційну ауру Європейського континенту.

Акумулювавши весь попередній досвід національно-визвольних рухів та збагативши його дійовими здобутками у сфері соціальної боротьби, Національно-визвольна війна вже на першому її етапі докорінно переорієнтовує погляди й устремління як самого гетьмана, так і частини наближеної до нього старшини й української шляхти. В їхній свідомості ідея козацького автономізму поступається "спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз'єднання у її кордонах усіх українських земель" [4]. Втіленню цієї мети у практику надалі підпорядковуються всі політичні, соціально-економічні та воєнні заходи українського володаря.

Однак, як цілком слушно зауважують дослідники, "для розвитку національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави мав відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання існуючих політичних стереотипів, розвитку українського менталітету" [5]. Водночас певних змін зазнає й сама ідея соборності, яка значною мірою залежить від стану політичної та правової культури соціуму.

Витворення на середину XVII ст. незалежної держави, визнаної урядами інших країн, значною мірою стало можливим завдяки психологічному чиннику. Не перебільшуючи його значення серед інших, зазначимо: політичні ідеї Б. Хмельницького впали на сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений у свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви — козацтва, яке на середину XVII ст. перебрало на себе функції національної державотворчості. Одночасно соціальні ідеали козацтва (як-то: усвідомлення своєї особистості, людської гідності, демократичних принципів рівноправ'я і соціальної справедливості) закріпились у свідомості всього українського народу. Таким чином, на певний час у країні, за спостереженням М. О. Максимовича, утворюється "однодумне громадське суспільство" [6]. В основі цього процесу лежало усвідомлення всіма його верствами загрози втрати своєї національної самобутності. Інша справа, що цей етап, на жаль, був надто швидкоплинним.

Подібна консолідація громадянства навколо національної ідеї, яка на середину XVII ст. ототожнюється в Україні з ідеєю державності, вже сама по собі стає найякіснішою інновацією у політичній культурі українського народу. В історіографії доведено, що вироблення її наріжних принципів припадає на першу половину 1648 р. З початку 1649 р. вона починає домінувати в політичних планах гетьмана. Відповідно на цей момент набуває чинності трансформація в політичній свідомості суспільства таких імперативів, як національна самоідентифікація, уявлення про владу й авторитет та їхнє закріплення у правових нормах, "народний ідеал громадського, демократичного, рівноправного ладу" [7], ставлення до певних соціальних процесів і явищ, державних інституцій, мовний аспект, просторово-територіальна орієнтація тощо.

---

[4] *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — Київ, 1992. — С. 34.

[5] *Степанков В.* Ідея Української держави й Річ Посполита (1648—1660 рр.) // Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. — Київ, 1993. — С. 78.

[6] *Максимович М. А.* Собрание сочинений. — Киев, 1876. — Т. 1. — С. 564.

[7] *Антонович В. Б.* Про козацькі часи на Україні. — Київ, 1991. — С. 194.

Щодо свідомості соціальної, то тут вплив Національно-визвольної війни, у рамках якої водночас відбувалася Селянська війна, насамперед виявився через "матеріалізацію козацького ідеалу на величезній території українських земель", перетворення його "на життєздатний матеріал" новоутвореної соціальної будови [8], а також через модифікацію «віками культивованого стереотипу на корінне питання тогочасної епохи — питання про "землю та волю"» [9]. У масах селянства формується ідеал "справедливого вирішення земельного питання" [10], тяглість якого простежується впродовж усього XVII ст., справляючи відповідний вплив на правосвідомість рядового козака і селянина. За спостереженнями істориків, «у селянській правовій свідомості в досліджуваний період традиційно зберігалося уявлення про те, що кожне село володіло певними "власними" угіддями» на основі традиційного звичаєвого права [11]. Одночасно з цим посилюється тенденція до усвідомлення селянством особистих свобод, проявом чого стають масове покозачення населення, вимоги знищення великого панського землеволодіння, привнесення в соціальну свідомість елементів світосприйняття нового часу (ідеал дрібної земельної власності, використання вільнонайманої робочої сили тощо). Під впливом Національно-визвольної війни у суспільній свідомості селян і козаків відбувається переосмислення соціальної політики як місцевої, так і урядової адміністрації. Водночас поглиблюється процес переоцінки усталених ціннісних стереотипів у соціальній сфері представниками державної влади, насамперед гетьманом Богданом Хмельницьким, який з перших кроків Національної революції взяв курс на зниження соціальної напруги в суспільстві. Саме зважена соціальна політика гетьманського уряду, врахування соціальних ідеалів козацтва та сформованих на Запорожжі "зародків національної державності" обумовили усталення на середину XVII ст. повноцінного державного організму "з демократичними рисами національного устрою та соціально-економічних відносин" [12].

Винесення хвилею Національної революції в епіцентр політичних подій в Україні козацького стану та необхідність улегітимнення його репрезентаційних функцій в очах світової громадськості не могли не позначитися позитивно на такому важливому зрізі суспільної свідомості, як свідомість історична. Переломлюючи крізь призму історичного пізнання домінуючі на певному часовому відрізку уявлення про оточуючий людину світ та суспільство, вона, відповідно до концепції світосприйняття М. Барга, виступає "структуруючим елементом культури" [13], обумовлюючи "просторово-часову орієнтацію суспільства" [14], і тим самим становить "найвищу духовну й етичну цінність лю-

[8] *Смолій В. А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 69.

[9] *Смолій В. А.* Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) // Там само. — 1985. — № 6. — С. 31—32.

[10] *Смолій В. А.* Традиції Визвольної війни 1648—1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) // Там само. — 1991. — № 1. — С. 14.

[11] *Сироткін В. М.* Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII—XVIII ст.) // Там само. — 1987. — № 6. — С. 115.

[12] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Вид. 2-ге, доп. — Київ, 1995. — С. 597.

[13] *Барг М. А.* Эпохи и идеи: Становление историзма. — Москва, 1987. — С. 3.

[14] Там само. — С. 6.

Покрова. Ікона із зображенням Б. Хмельницького. Друга половина XVII ст. НХМУ, Київ.

дини" [15]. За спостереженням вчених, "у колективному інтелектуальному багажі" середньовічного суспільства саме історії належало одне з провідних місць [16], а метод відшукування у минулому пояснення прецедентам сучасності здавна увійшов до творчого арсеналу політиків і правників. Ним, як відомо, широко користувався у політичній практиці і гетьман України Б. Хмельницький. Зокрема, існують свідчення, що український володар неодноразово звертався до уроків минулого для обґрунтування територіальних претензій України на ет-

[15] Там само. — С. 11.

[16] *Блок М.* Апология истории. — Москва, 1973. — С. 147.

нічні землі під час дипломатичних переговорів, при укладенні міждержавних договорів тощо. Сприйняття місця історії в духовному житті суспільства сучасниками гетьмана засвідчив переписувач Густинського літопису ієромонах М. Лосицький. Без історичних знань, на його думку, "... и люде бы як у тмі будучи не відали, що ся прошлых віков діяло" [17].

Започатковане в перші десятиліття XVII ст. формування у свідомості населення духу національного патріотизму через вкорінення у ній "культу козацтва" і "культу пам'яті" [18] набуває своєрідного апофеозу вже після перших блискучих перемог повстанської армії. Патріотичну спрямованість історичних праць, створених за часів Хмельниччини, відзначив відомий історіограф Д. Дорошенко [19]. Він підкреслив вплив козацьких літописів другої половини XVII ст. на характер і структурну композицію національної державної ідеї, що опанувала на той час умонастроями громадянства [20]. "Важливим нюансом" літописів Самовидця, Г. Грабянки і С. Величка стало "вироблення їх авторами певної системи поглядів, тобто історичної концепції" [21], основними ідеями якої стало ствердження спільності походження слов'янських народів, відстоювання рівноправності української народності та єдності українських земель, що відповідало основним положенням політичної урядової програми. Новацією порівняно з попереднім часом стає вкорінення у свідомості українського народу через історичну пам'ять поколінь усвідомлення "тяглості руської історії на території України при відсутності пануючої династії" [22], а також "візії козацькою старшиною історичного процесу" як підстави для обґрунтування права на автономне і незалежне існування Української держави [23].

Певних змін у 1648—1676 рр. зазнала і правосвідомість українського суспільства. Визначаючи місце і роль юрисдикції в Українській козацькій державі, дослідники звернули увагу на те, що в «ході Визвольної війни в праві, яке об'єктивувалося у свідомості кожного члена тогочасного суспільства як особлива і керуюча сила, відбувалася певна трансформація понять "справедливість", "моральність", "доброта" і т. д.» [24] Однак цей процес відбувався не безболісно, позаяк нові стереотипи моралі та поведінки людини "часто-густо" вступали "в конфлікт із загальновизнаними до 1648 р." Так, під впливом соціальної революції докорінно змінюється суспільне уявлення про право власності на землю, право успадкування, право праці; трансформації зазнає усвідомлення "добра і зла" тощо. Традиційні норми моралі відступають перед "новим розумінням гід-

[17] ПСРЛ. — Санкт-Петербург, 1845. — Т. 2. — С. 30.

[18] *Паславський І. В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — Київ, 1984. — С. 106—124.

[19] *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право. — Київ, 1996. — С. 19, 21.

[20] Там само. — С. 21.

[21] *Заремба С. З.* Возз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII — першої половини XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1978. — № 10. — С. 44, 45.

[22] *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності і тяглості в українській історіографії XVII—XVIII ст. // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. — Київ, 1992. — Т. 1. — С. 121.

[23] *Трофимчук О.* Літературний текст бароко як відображення світогляду доби // Там само. — Київ, 1993. — Т. 2. — С. 108.

[24] *Гуржій О. І.* Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1994. — С. 6.

ності людини, її шляхів досягнення щастя на землі", визнанням величі людського розуму [25].

У роки Національно-визвольної війни істотної детермінованості у суспільній свідомості набуває християнська ідея, усвідомлення населенням ролі релігійного чинника, його значення в національно-визвольних рухах. Як "боротьбу за віру", коли релігійні вимоги поступалися лише вимогам боротьби за стародавні козацькі вольності, розцінював повстання 1648 р. І. П. Крип'якевич [26]. За спостереженням американського дослідника Ф. Сисина, на першому етапі війни утворився своєрідний "альянс релігії і нації" [27].

Водночас нині цілком очевидно, що подібне трактування ролі релігійного чинника у формуванні суспільної ідеології в роки Національної революції XVII ст. є дещо спрощеним. Цілковиту рацію мають ті науковці, які вбачають у тогочасному православ'ї "концентрований вираз самобутнього державного духовного розвитку українського народу" [28], крізь призму якого переломлювався комплекс соціальних і національно-визвольних ідеалів та ідеологічних настанов суспільства. Однак поступово з часу постання Української держави православ'я втрачає роль провідника національної самосвідомості, оскільки ототожнюється з імперськими ідеалами Російської держави. У суспільній свідомості українців дедалі більшої чинності набувають секуляризаційні тенденції, які поряд з духовною охоплюють і сферу політичного мислення.

Їхнє посилення найрельєфніше позначилося на філософській формі світосприйняття. На взаємопов'язаність переорієнтації національної свідомості й філософських теорій вказав свого часу Д. Чижевський. "Філософія, — писав він, — як усвідомлення людством своєї культурної творчості, відбиває в собі зміни в усіх сферах культури". Передовсім ці зміни позначаються на порядку і становищі в існуючій філософській системі теоретичних, етичних, естетичних та релігійних цінностей. У роки революції відбувається переорієнтація філософської та суспільно-політичної думки на практичні земні цінності, на контакт з природознавством, прикладною наукою. На зламі середньовіччя і нового часу започатковується процес розмежування філософії з теологією: "царство Бога" поступалося місцем "царству людини" [29], якій віддавався пріоритет у загальній системі світобачення. Відповідно посилюються (на противагу трансцендентним) світські тенденції в культурі. Нові світоглядні поняття і принципи, викликані до життя змінами в соціально-економічній сфері, утвердили у філософсько-етичних курсах другої половини XVII ст. "примат наукового знання" [30]. У філософських трактатах розкривається суперечність між аскетичним теологічним світобаченням та гуманістичними й раціоналістичними традиціями. Значний внесок у підрив системи середньовічного світогляду, що існувала в Україні до Національно-визвольної війни, зробили професори Києво-Моги-

---

[25] Історія філософії на Україні. — Київ, 1967. — Т. 1. — С. 309.

[26] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Київ, 1954. — С. 114.

[27] *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 71.

[28] *Саган О. Н.* Українське православ'я — концентрований вираз самобутнього державного і духовного розвитку українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Київ; Черкаси, 1992. — С. 49—50.

[29] Філософія Відродження на Україні. — Київ, 1990. — С. 208.

[30] Історія філософії на Україні. — Т. 1. — С. 215.

Хрест. Дар Б. Хмельницького Успенському собору Києво-Печерської лаври. Середина XVII ст.

лянського колегіуму, ідеї та концепції яких формувалися під впливом прогресивних течій західноєвропейських філософських вчень.

Чільне місце у філософії доби посідають ідеї громадянського гуманізму та суспільного прогресу, спрямовані на ствердження "зміни на краще багатьох аспектів суспільного життя: пізнання і підкорення людиною природи для загального добра, розвиток науки і освіти, повна свобода особистості, утворення сильної централізованої держави" [31]. В уявленні людності закріплюється триступенева схема світобудови: перший рівень Божественного провидіння; другий рівень володаря як символу держави; третій рівень колективної сили — народу. Відповідно до цієї схеми формується і харизматичність постаті Б. Хмельницького.

Протистояння світського і релігійного мислення досить рельєфно відбилося в літературі. У роки Національно-визвольної війни посилюється започаткований письменниками-полемістами першої половини XVII ст. процес усвідомлення літераторами функції глашатаїв новітніх ідеалів та ідей, покликаних до життя глобальним перетворенням суспільно-адміністративної структури українських земель. Громадянська функція літературних творів проявляється в оспівуванні сюжетів реальної історичної дійсності [32], "генетичному зв'язку з давньоруською художньою традицією" [33]. Найяскравіше ці тенденції втілились у поезії, думах, історичних піснях та переказах про Національно-визвольну війну. Ці твори характеризуються високим пафосом боротьби, життєстверджувальною силою піднесення духу самоусвідомлення нації, усвідомленням Б. Хмельницького як національного героя. Їх характерною рисою стає надання переваги політичним, соціальним подіям над релігійними проблемами. У піснях і віршах оспівується військова майстерність, міжнародна політика гетьмана, "сприйняття й оцінка людських взаємин ке-

[31] *Трофимчук О.* Зазн. праця. — С. 106.

[32] *Наливайко Д. С.* Українське літературне бароко в європейському контексті // Українське літературне бароко. — Київ, 1987. — С. 55.

[33] Українська література XVII ст. — Київ, 1987. — С. 280.

рівника держави з кращими представниками його найближчого оточення" [34], розуміння його державотворчих заходів. Загалом у другій половині XVII ст. в Україні спостерігається тенденція наближення літератури до потреб народних мас. Виведення в епіцентр твору образу "маленької людини" з притаманними їй рисами "стоїцизму, вірності християнським ідеалам... свідчило про поступове становлення ментальності української нації... з її самобутнім та своєрідним поглядом на світ" [35].

Одночасно відповідні зрушення відбуваються і на рівні елітарної літератури. Нового значення набувають полемічні твори, спрямовані на піднесення авторитету православної віри. Поряд з традиційною тематикою в ораторській прозі починають звучати соціальні мотиви, що відображають світогляд нової української аристократії — козацької старшини, теми історичної спільності слов'янських народів. Гуманістична насиченість літературних творів підсилюється застосуванням їхніми авторами секуляризаційних сюжетів з античності, виведенням в образі літературних героїв видатних історичних осіб. "Найважливішою гуманістичною ідеєю" тут, як і в філософії, стає ідея «про свободу волі або "самовладдя" людини» [36].

Важливою структуруючою частиною суспільної свідомості поряд з філософією та літературою виступає мистецтво. Суть цієї форми свідомості полягає в її здатності, вириваючись за межі повсякдення, за допомогою засобів образного відображення дійсності та "сутності подій історії" скеровувати духовний прогрес певного соціального соціуму шляхом привнесення в його світосприйняття "нових, більш широких соціальних, моральних критеріїв" [37], сприяти "піднесенню духовної активності народу, ... демократизації суспільства" [38]. На зламі середньовіччя та нового часу в різноманітних жанрах українського мистецтва втілилося сприйняття суспільством не лише подій Національно-визвольної війни, а й основних суспільних ідей, зокрема, ідеї державотворчості, боротьби за державну незалежність, соціальне рівноправ'я. В монументальних творах, архітектурі, книжковій графіці, портретному живописі відбивається боротьба теологічного та світського рівнів свідомості, почуття любові до Батьківщини, патріотизму, зростання самосвідомості нації, ствердження ідеї спадковості від Давньоруської держави. Водночас мистецькі твори несуть у собі й реакцію на соціально-політичні зміни доби представників протилежного табору — української та польської аристократії. Зразками такого світосприйняття можуть слугувати третій варіант гравюри В. Гондіуса, в якому образ українського володаря персоніфікується з образом темної диявольської сили, карикатурні портрети його соратників Кривоноса та Півторакожуха, медаль у пам'ять окупації Києва 1651 р. військами литовського князя Я. Радзивіла та ін.

У мистецьких творах, особливо в портретному живописі, досить рельєфно відбилися й соціальні уявлення різних станів і прошарків українського су-

---

[34] *Лімборський І.* Феномен "маленької людини" в українській культурі XVII — початку XVIII ст. // Вісн. НАН України. — 1994. — № 7/8. — С. 103.

[35] Філософія Відродження на Україні. — С. 267.

[36] Мистецтво і духовне збагачення суспільства. — Київ, 1991. — С. 4.

[37] Там само. — С. 3.

[38] Див.: *Смирнов Р. И.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды тринадцатого археол. съезда в Екатеринославе. — Москва, 1908. — Т. 2. — С. 310, 311; *Жолтовський П. М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII ст. — Київ, 1958. — С. 34—36.

спільства. Так, демократичні ідеали козацтва, які поділялися збіднілим духовенством, міщанами та селянами, втілювалися в скромному невеличкому портреті, тоді як аристократичні тенденції української шляхти і козацької старшини потребували більш пишних і динамічних форм.

Підготувавши на попередньому етапі свого розвитку на базі ідей гуманістичного та ренесансного світогляду "ідеологічні основи визвольної епопеї" середини XVII ст. [39], українське мистецтво другої половини XVII — початку XVIII ст. відтворило струнку та своєрідну систему суспільних, моральних, релігійних і філософських поглядів, що утвердилися в тогочасній свідомості, розробивши самобутні оригінальні форми стилістичного відображення історичної дійсності.

Розвиток суспільної свідомості в останній чверті XVII—XVIII ст. Відносна соціальна стабільність спостерігалася в українському суспільстві лише на першому етапі Національно-визвольної війни, хоч уже в цей час міжстанова та внутрістанова ієрархія створювала реальні передумови для розвитку диференціаційних процесів, що позначалися і на установках та нормах поведінки різних суспільних прошарків. Уже по смерті гетьмана у системі ціннісних орієнтацій української спільноти відбувається чергове зрушення, цього разу з негативним зарядом, що значною мірою пояснюється змінами в соціально-політичній структурі, поглибленням майнового розмежування в козацькому стані. В національному самовизначенні українців дедалі більшої ваги почали набувати деструктивні настрої, що поступово переходили в "загальний ціннісно-установчий характер". Під їхнім впливом зростають соціальний егоїзм та альтруїзм козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь із загальновійськового (практично державного) скарбу, "ігнорування на місцях інтересів" козацьких низів [40]. Свою негативну роль у цьому процесі відіграла й Московська держава. Фактично, починаючи з гетьманування І. Виговського і включно до 1676 р., соціальні настрої та свідомість суспільства обумовлювалися подіями громадянської війни. Крім того, в значно ширших хронологічних межах (з 1654 р. і майже до кінця XVIII ст.) ці процеси відбувалися в Гетьманщині в умовах інтенсивного фокусування на них традицій та імперативів поведінки іноетнічного політичного і культурного середовища.

Започаткований одразу після Переяслава, а відверто оприлюднений 1656 р. (уперше в практиці українсько-російських міждержавних відносин українську офіційну делегацію було усунуто від участі в обговоренні умов Віленського перемир'я), процес обмеження політичних привілеїв українського суспільства, насамперед його правлячої еліти, невпинно набирав прискорення впродовж найближчих ста років, набуваючи різного забарвлення, але не змінюючи своєї сутності зі зміною політичних доктрин російського уряду. Тим самим закладалося підґрунтя подальшої спрямованості українських гетьманів у боротьбі з російським централізмом на різні політичні сили за межами власної держави [41]. У свою чергу, політика загравання І. Мазепи (а згодом і деяких інших українських володарів) з російсь-

[39] *Жолтовський П. М.* Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — Київ, 1988. — С. 55.

[40] *Степанков В. С.* Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648—1657 роки): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — Київ, 1993. — С. 52.

[41] *Грушевський М.* З політичного життя старої України. — Київ, 1918. — С. 82.

ким урядом, спрямована спочатку на збереження автономних прав України, на думку сучасних дослідників, таїла у собі серйозну небезпеку "тихої" інтеграції Української держави до складу Російської монархії, перетворення її на провінцію останньої [42]. Вже на зламі XVII—XVIII ст. в українсько-російських стосунках чітко окреслилися тенденції уніфікації національних "державних норм і порядків за російським зразком та насильницької інтеграції українських земель до складу імперії". Власне, вже в цей час було поставлено "під сумнів дальше існування української державності" [43]. Водночас "роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу" [44], що в сукупності з перемогою наприкінці XVIII ст. набору цінностей охлократичного характеру, притаманних російському абсолютизму, над традиційним українським козацьким демократизмом у політичній сфері зрештою призвело Україну до трагічної розв'язки.

І. Щирський. Герб Російської імперії з гербом Івана Мазепи. З книги "Echo głosu wołającego na puszczy". Київ, 1689 р.

Задамося питанням: якою мірою політичні та геополітичні чинники впливали на суспільну свідомість доби, яким саме чином під їхньою дією відбувалася трансформація усталених на попередньому етапі стереотипів поведінки та ідейних переконань як представників різних соціальних прошарків, так і суспільства загалом. Коригування системи цінностей української людності під дією згаданих чинників у другій половині XVII—XVIII ст. насамперед позначилося на сфері ідей та тогочасній суспільній ідеології. Впродовж означеного періоду своєрідною домінантою в шкалі цінностей, що існувала у Гетьманщині, стала ідея національного державотворення. Саме вона в умовах інкорпораційного наступу російського царату залишалася тією політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати в єдиному руслі патріотичні почуття найширших верств суспільства — від рядового козака до найвищого урядовця, від неписьменного селянина до рафінованого інтелігента. Саме вона виступала "потужним імпульсом для розвитку здеформованої і придавленої національної самосвідомості українського суспільства..." [45]

Однак орієнтація на державну ідею зазнавала певних коректив на окремих етапах політичної історії Гетьманщини, спричинених цілим комплексом чинників, не останнім серед яких був вузькогруповий егоїзм частини політичної еліти держави. У зв'язку з цим помітно актуалізується проблема збалансування у суспільній свідомості державотворчої

---

[42] *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — Київ, 1995. — С. 48.

[43] Там само. — С. 57.

[44] *Грушевський М.* З політичного життя старої України. — С. 82.

[45] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — Київ, 1997. — С. 314.

ідеї та козацького автономізму. Так, якщо у роки Національно-визвольної війни ідея козацького автономізму поступається "спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз'єднання у її кордонах усіх українських земель" [46], то вже наприкінці XVII ст. ситуація змінюється на протилежну. Під дією деструктивних настроїв, що все глибше оволодівали суспільством, домінанта цінностей у свідомості національної еліти починає переважати на користь відцентрових орієнтацій, що обумовило наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років відсунення державної ідеї на другий план. У свідомості козацької старшини цього часу успішно співіснують три різні концепції політичного устрою Гетьманщини: "січове народоправство, старшинська олігархія та гетьманська монархія" [47], набувають поширення ідеї повернення до Польщі, співзвучні з ідеєю "козацького маневрування" Д. Вишневецького [48]. Сучасна політологія схильна пояснювати такий стан речей протипоказанням "менталітету українства" пройнятого "духом вірнопідданства і сліпої покори політичного ладу Росії" [49].

Досить виразно рівень тогочасної свідомості козацької старшини охарактеризував І. П. Крип'якевич. "Це була, — писав учений, — освічена, провідна верства, що розуміла значення незалежності і автономії, бачила в ній забезпечення своїх класових інтересів і вміла ставати в обороні незалежності. Але хибою старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи — козацтво, селянство, міщанство, не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили" [50]. Водночас, за спостереженням В. В. Панашенко, "в перші десятиріччя після об'єднання України з Росією козацька старшина не сприймала особливостей внутрішнього устрою Росії, її не приваблював соціальний стан російського дворянства, з його пожиттєвою військовою службою, обов'язки якої, особливо з часів Петра І, значно зростали" [51].

В умовах наступу Російської імперії прогресивна частина козацької еліти продовжувала сповідувати традиції, започатковані епохою Хмельниччини. В її політичній свідомості впродовж XVIII ст. поступово виробляється стереотип усвідомлення себе репрезентантом суспільно-політичних цінностей Гетьманщини. Основними імперативами поведінки стають повага до козацького минулого, шляхетський соціально-політичний світогляд і підтримка договірних відносин з царем. В епіцентрі політичної орієнтації українців опиняється боротьба за "малоросійські права і вольності", що, втім, з цілком ясних причин по-різному розумілися різними прошарками суспільства. Проте, "незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, — підкреслював, зокрема, американський дослідник З. Когут, — українці визнавали їх колективним символом певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обґрунтованих законом та історичною традицією". Історик наголосив на тому, що "ці права та привілеї сформували досить міцну сис-

[46] *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — С. 34.

[47] *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів, 1990. — С. 238.

[48] Див.: Українська ідея: історичний нарис. — Київ, 1995. — С. 40.

[49] Там само.

[50] *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 242.

[51] *Панашенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1995. — С. 81—82.

тему, яка глибоко вкорінилася в колективній свідомості" [52]. Саме у посяганні на них він вбачав основну причину українсько-російської конфронтації впродовж майже півтора століття.

Поряд з цим важливе місце у своєрідній класифікації політико-культурних цінностей, які поширюються у суспільній свідомості українців у другій половині XVIII ст., посідають перемога республіканських орієнтацій над монархічними, що пояснюється питанням "про характер легімітації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів"; обґрунтування ідеї розділення законодавчої й судової влади та старшинської нобілітації; намагання встановити рівновагу між центральними та місцевими владними структурами; сприйняття місця і ролі законів у житті суспільства; зверненість у майбутнє через культ минулого; культивування знань; віра в можливість перетворення життя на засадах розуму; патріотизм; пожертвування особистими інтересами на користь суспільних [53].

В історіографії неодноразово відзначалися особливості соціальної структури та системи правління Гетьманщини. Не зупиняючись детально на цьому питанні, все ж нагадаємо, що, попри поступову їх наближеність до "характеру соціальних взаємовідносин у тодішній Східній Європі, зокрема в Росії, через вертикальну соціальну ієрархію, майже до кінця XVIII ст. зберігалися істотні відмінності в соціальному устрої та політичних орієнтаціях двох сусідніх держав" [54]. Не в останню чергу саме цими відмінностями у національній свідомості українців заперечувалося сприйняття Гетьманщини як невід'ємної частини Російської імперії. З іншого боку, і для російської монархії "існування автономної козацької України було... аномальним явищем" [55]. Саме цим можна пояснити те, що важливою запорукою інкорпораційного наступу російського царизму, поряд із заміною самобутніх інституцій Гетьманщини імперською адміністративною системою, практикуванням політики внутрішньої диверсії [56] та знищенням пам'яті нації, було "поступове злиття української і російської соціальних структур" [57], що ставало можливим внаслідок інтеграції у суспільну свідомість українців (насамперед нової української шляхти як основної сили, спроможної протистояти інкорпораційним заходам чи прискорити їхнє проведення) притаманних російській ментальності цінностей, а саме: службового кар'єризму, поціновування переваг наближеності до імперського двору, підпорядкованості внутрішньому закону, аристократизації суспільства тощо.

Говорячи про систему ціннісних орієнтацій козацької старшини як провідної верстви українського суспільства (після розмежування з рядовим козацтвом) в його соціальній стратифікації кінця XVII—XVIII ст., не можна не враховувати кілька важливих моментів. По-перше, йдеться про ступінь збереженості або ж нівелювання в ній таких громадянських цінностей, як козацький демократизм, особиста свобода, політична рівність, можливість утримання

[52] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760—1830. — Київ, 1996. — С. 63, 64.

[53] *Струкевич О. К.* Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали шостих Всеукр. іст. читань. — Київ; Черкаси, 1997. — Кн. 1. — С. 134—146.

[54] *Когут З.* Зазн. праця. — С. 64.

[55] Там само. — С. 66.

[56] Див.: *Демкович-Добрянський М.* Україна — Росія. — Львів; Краків; Париж, 1993. — С. 29—35.

[57] Там само. — С. 208.

політичної влади, поняття національного, патріотизм, служіння вітчизні, рицарська гідність, козацькі та шляхетські вольності тощо. Як усі ці ціннісні категорії пов'язуються з елітарною концепцією політичного устрою, що з них набуває поширення у суспільстві вже з кінця XVIII ст. — питання далеко не риторичні. Їх розв'язання можливе лише за умови зрозуміння провідних мотивів трансформації суспільної свідомості українців з урахуванням впливу на них як зматеріалізованих, так і духовних, психологічних чинників, не останню роль серед яких відіграють і типологічні риси українського національного характеру.

П. Феденко свого часу наголошував на тому, що національний характер в Україні сформувався під впливом козацького лицарського ідеалу, який зберігся в історичній пам'яті українців практично до кінця XVIII ст. [58] Однак, на його думку, породжене цим ідеалом олігаристичне розуміння свободи й державної влади корінило в собі загрозу піддання української людності під деспотію московського царя заради убезпечення себе від панування власної аристократії [59]. З іншого боку, притаманні українському національному характеру риси свободолюбства та рівноправності в поєднанні з усвідомленням персональної гідності виступали активнодіючим стимулятором боротьби української еліти проти імперської інкорпораційної політики. "В цій боротьбі, — стверджує, зокрема, З. Когут, — проявилися два підходи української шляхти" — асиміляторський і традиціоналістський. "Це були не системні політичні ідеології, — підкреслює далі автор, — а протилежні погляди на цінності і спадщину Гетьманщини" [60].

Важливим важелем коригування ціннісної системи Гетьманщини у XVIII ст. став поступовий вихід на провідні позиції в ідеологічній сфері козацької інтелігенції. "Учителі, літератори, друкарі, видавці, — зазначав І. П. Крип'якевич, — скупчилися в міцний провідний гурт, що творив ідеологію і піднімав свідомість мас" [61]. Висловлене стосовно більш раннього історичного періоду зауваження залишається цілком слушним і щодо XVIII ст. Зокрема, в цей час інтенсивно продовжується започаткований у роки Національної революції процес секуляризації суспільного життя, що найяскравіше позначилося на таких його виявах, як політична культура, історична думка, література, наука, мистецтво [62]. Визначну роль у руйнації "усталеної" системи середньовічного світогляду впродовж майже всього XVIII ст. продовжували відігравати філософські курси та твори професури Києво-Могилянської академії, що насамперед спрямовувалися на гуманістичне сприйняття світу, розуміння людини частиною оточуючої природи [63], визнання її прав "на задоволення земних потреб" [64].

Таким чином, у другій половині XVII—XVIII ст. у вітчизняній філософській науці відбувалося становлення нових пізнавальних орієнтацій, ідеологічно спрямованих на утвердження у свідомості громадян прогресивних суспільних ідеалів.

[58] *Феденко П.* Вплив історії на український народний характер. — Прага, 1942. — С. 6—8.

[59] Там само. — С. 10.

[60] *Когут З.* Зазн. праця. — С. 226.

[61] *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 249.

[62] Див.: Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. — Київ, 1991. — С. 89, 91.

[63] *Ничик В. М.* Роль Киево-Могилянской академии в развитии отечественной философии // Философская мысль в Киеве. — Киев, 1982; Історія філософії на Україні. — Т. 1; та ін.

[64] *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. — Київ, 1981. — С. 219.

Виявом свідомісних інновацій суспільства можна вважати пам'ятки тогочасної української етичної думки, які спрямовувалися насамперед на редукування у свідомості української людності "суспільних політичних чеснот" та правомірності сповідування земних цінностей [65]. Водночас в етичних вченнях XVIII ст. утверджується розуміння національної належності громадян.

Дійовим виразником світоглядних і ціннісних установок свого часу була козацька історіографія. Вона, як жодна інша тогочасна суспільна наука, виконувала важливу функцію вкорінення у суспільну свідомість сучасників нових стереотипів поведінки і світосприйняття, обґрунтовуючи їх прикладами минулого. Саме в історичних творах другої половини XVII—XVIII ст. найвиразніше відбилися опозиційні настрої українського суспільства, насамперед автономістичні та державницькі змагання його соціальної еліти. Оцінюючи їх як яскраві зразки тогочасної суспільно-політичної думки, М. С. Грушевський підкреслював, що вони виразно продемонстрували вкорінення в суспільну свідомість доби "панегіристичного" сприйняття історії Гетьманщини [66]. Разом з іншими свідоцтвами політичної культури ці твори, відбиваючи візію козацькою старшиною історичного національного процесу та відображення в її свідомості загальної картини світобудови, слугують взірцем формування "нового державницького світогляду, роль котрого мала б виконувати станова ідеологія української шляхетсько-козацької верстви" [67].

Разом з тим наприкінці XVIII ст. чітко окреслився процес деформації суспільної свідомості українців у бік домінування в ній цінностей негативного характеру, як-то посилення депресивних настроїв та підкорення зовнішнім впливам, що зіграло не останню роль у реалізації політичної зорієнтованості Російської держави на перетворення України на свою провінцію.

1.3. Християнські засади національної культури

Українське православ'я як культурно-історичний феномен. Першим за значимістю і функціональною роллю культурним здобутком України XVII ст. слід вважати саме українське православ'я, процес формування якого, як самобутнього феномену християнства, досяг творчого апогею у доробку Могилянських Атен. Якщо на час свого запровадження і поширення християнство в Україні ще зберігало значною мірою ідентичність візантійському, то починаючи з XII ст. під впливом історичних умов буття українського народу, специфіки його матеріальної й духовної культури, передуючих християнству форм духовного життя, специфіки етнічної психології українців воно вже формувалося як український різновид східного християнства, своєрідний етноконфесійний синтез української духовності та православ'я. Характерно, що цю самобутність, сформовану на основі тісного поєднання європейської культури, традицій православ'я і духовних здобутків українсько-

[65] Історія філософії на Україні. — Т. 1. — С. 306.

[66] Див.: *Грушевский М.* Об украинской историографии XVIII ст. Несколько соображений // Известия АН СССР. — Москва, 1934. — Ч. 4. — С. 215—233.

[67] *Трофимчук О.* Зазн. праця. — С. 112.

Невідомий художник. Митрополит Петро Могила. XVIII ст. НМІУ, Київ.

го народу, весь православний світ оцінив як вселенську досконалість конфесії, прийнявши лише з деякими неістотними застереженнями Катехізис митрополита Петра Могили за еталон стислого викладу християнського віровчення. У знятому вигляді особливості обрядової практики українського православ'я відбиває також Могилянський Требник.

Серед рис українського православ'я, поєднання і практична реалізація яких роблять його самобутнім національно-культурним явищем, слід назвати соборноправність, демократизм, євангелістськість, побутовість, національну інституційність тощо.

Соборноправність в українській церкві виражалася насамперед у тому, що кожний з її ієрархів не керував самочинно і самовладно, і ніхто з духовенства не приходив до громади непрошеним. Усі церковні посади були виборними. На відміну від Константинопольського і Московського патріархатів, де існувало призначення (інколи навіть світськими правителями) на вакантні керівні церковні посади, в українській церкві вище керівництво обиралося на елекційних соборах із широким залученням до роботи мирян з правом вирішального голосу. Обираючи у такий спосіб митрополита, єпископи відтак (і тут збереже-

но вірність євангельському вченню) залишалися вірними йому і визнавали його лише першим серед них. Єпископи в українській церкві також обиралися на соборах єпархії у складі білого і чорного духовенства й мирян. Виборна система була характерною і для монастирів. У виборах тут брали участь крім ченців ще й представники білого духовенства та миряни. Слід зазначити, що на посади могли претендувати навіть світські особи. Так, 1690 р. архімандритом Києво-Печерської лаври було обрано світську особу — Мелетія Вояховича. Обрання вільними голосами тієї чи іншої посадової особи, з одного боку, певним чином унезалежнювало її від вищих посадових структур, надавало самостійності в діяльності на своїй церковній території, а з іншого — засвідчувало певну рівність з тими, хто її обрав, підпорядкованість своєї діяльності їхній волі. Маючи тісний моральний зв'язок зі своїми виборцями, постійно оновлюючи свій склад, духовенство України було відтак відкритим соціальним станом.

Принцип соборноправності й виборності, зокрема, прилучення до вирішення церковних справ мирян і водночас включення служителів культу в громадську діяльність, зумовили перетворення української православної церкви на живий національний організм, що зберігав і конденсував духовні сили народу. Традиція обрання всіх священнослужителів — від парафіяльного ієрея до митрополита — зближувала церкву з народом, робила її демократичною інституцією, тісно пов'язаною з життям людей. Саме порушення ієрархами української православної церкви принципів соборноправності стало однією з причин того, що ідеї Берестя не набули з часу їх прийняття на соборі 1596 р. загальнонаціональної функціональності. Обраного на основі принципів соборноправності київського митрополита в XVI—XVII ст. уже не направляли на висвячення до Константинопольського патріарха, а лише одержували від нього благословення. Натомість у Московській державі із середини XV ст. єпископів і навіть митрополитів обирали "по обранию Св. Духа и по велению господина нашего Великаго князя" [1].

"Чин и Устав" XVII ст. про вибори єпископів у Московській державі свідчить, що єпископами тут ставали ті, "кому Царь повелит и Святейший Патриарх благословит і поставит" [2].

Обрядову практику українського православ'я характеризував також демократизм. Так, під час виконання служб Божих священики, якщо їх було декілька, мали стояти в один ряд, а не висувати старшого за чином наперед. Євангеліє в українських храмах читається обличчям до вірних і завжди при майже відкритих дверях вівтаря.

Певна рівноправність церковних і світських елементів в українській церкві стала умовою формування і тривалого функціонування в ній такого унікального явища, як церковні братства, що в суспільному житті виконували роль церковно-культурних й освітніх організацій.

Євангелістськість як рису українського православ'я характеризує насамперед несприйняття церквою цезаропапізму, що був привнесений у християнство візантиїзмом. Виходячи з принципу "Богові — Богове, а кесареві — кесареве", в українській церкві сформувався такий канонічний устрій, як незалежність від світської влади. Навіть суд вона мала власний, а тому духовенство України не підпадало під юрисдикцію світських суддів. Дотримуючись Ново-

[1] Акты исторические, собранные и изданные археографической комыссіей. — Санкт-Петербург, 1841. — Т. 1. — С. 109.

[2] *Маркович Г. И.* Выборное начало в духовенстве. — Полтава, 1905. — С. 13.

завітних принципів, церква прагнула зберегти чистоту віри, догматів і канонів християнства, а не букву його обряду. Так, враховуючи настанови св. апостола Павла, що "буква вбиває, а дух оживляє" (2 Кор. 3:6.), українське православ'я вважало неістотною форму обряду хрещення — занурення у воду чи поливання водою. Важливим було саме розуміння догматичної основи цього обрядового дійства.

Про євангелістськість українського православ'я свідчить також абсолютизація ним саме моральних чинників християнства. Оскільки Ісус Христос приніс у світ братерство, то українські духівники виступали за рівність усіх людей на цьому світі. Саме тому українське православ'я не прийняло таких грецьких рис християнства, як підхід до Ісуса Христа і Божої Матері як до царя і цариці, уподібнення церковних чинів до імперських начальників тощо.

Оскільки українські землі постійно перерозподілялися між оточуючими їх сусідами це, з одного боку, спричинило непостійність і ненадійність суспільних інституцій, що були покликані виражати інтереси народу, а з іншого — сприяло тому, що роль національної інституційності в Україні перебрала на себе церква. Вона стала центром українського життя, єдиною ще національно зорієнтованою силою. Власне, саме вона до кінця XVIII ст., як слушно зауважив Іван Огієнко, була безконкурентним творцем української культури [3].

Саме тому українська церква у суспільному функціонуванні прагнула зберегти певну рівновагу, навіть рівнодистанційність щодо державних структур в Україні. Не потрапляючи в залежність від них, відкидаючи навіть партнерство, вона водночас не полишала поза своєю увагою події суспільно-політичного життя і завжди по-своєму реагувала на них.

Можна сказати, що українська церква XVII—XVIII ст. була свого роду політично чинним фактором. За організаційною структурою, принципами налагодження внутрішнього життя в Україні і взаємодії зі "світом" церква відтворювала форми держави, перебираючи на себе насамперед проблеми духовного життя. Інтеграція церкви в суспільне життя України зробила її чинником не так моральним, як практичним, певного роду владною інституцією на місцевому ґрунті, стабілізатором суспільного життя навіть за умов іноземного панування. Вона зберігала етнокультурну й етнополітичну єдність певних українських територій.

Історичне буття українського народу як колонізованого етносу зумовило й те, що в Україні церква як соціальний інститут відігравала досить значну роль в національному самовиявленні українства. І не просто церква як духовна сила, а церква як братство віруючих, світський елемент якого поширював свій вплив на всі сфери життя. Як найосвіченіший прошарок населення, служителі культу зазвичай виступали виразниками духу народу. Шануючи їх за освіченість, благоговіючи перед їх священством, очікуючи від них, як посередників між Богом і людиною, якихось життєвих вигод, віруючий своєю уявою виводив релігійні інституції за сферу їх природного призначення і розглядав як єдиного репрезентанта своїх інтересів у суспільному житті.

Самобутність українського православ'я формувалася на теренах побутового життя народу, його господарчої діяльності. Це й зумовило той факт, що річний цикл свят для українця-селянина відігравав роль не стільки системи їх вшанування якихось християнських

[3] Див.: *Огієнко Іван.* Українська культура. — Київ, 1918.

святих чи засобу згадки про певні події з християнської історії, скільки своєрідного орієнтира господарювання, підготовки чи проведення якогось виду сільськогосподарської діяльності.

Елементами національного побуту просякнуто всі форми обрядового здійснення Святих Таїнств. Так, в Україні не допускалося насильне одруження. Тому священик під час вінчання вимагав обопільної клятви вірності і вже цим урівнював у правах парованих, оскільки кожний з них при цьому ще й виголошував, що бере собі в життя помічника.

Побутовість українського православ'я виражається також у збереженні в контексті його обрядової практики багатьох звичаєвих елементів з народних традицій. Так, під час Спасівських свят освячуються квіти та яблука, на Трійцю храм прикрашають різною зеленню, в контекст Різдвяного Богослужіння включаються духовні народні пісні, в яких з певною довільністю описувалися святкові події. З XVII ст. в Україні з'являється вертеп. У всіх відомих з того часу вертепних драмах чітко простежуються дві частини — релігійна й інтермедійна. В релігійній частині, яка відбувалася у верхньому поверсі вертепу, що являв собою Віфлеєм, розігрувалися сцени з народження Ісуса, поклоніння волхвів, гніву Ірода і його слуг та ін. В інтермедійній частині виступали постаті з народного життя — козак, поляк, єврей, циган, знахар тощо.

Національну інституційність українського православ'я засвідчувала насамперед самобутня обрядово-культова сфера, власний молитвослов. Так, у храмах України практикувався обряд "уцерковлення новонародженого". Через десять днів після появи на світ дитини батьки йшли з нею до храму. Зустрівши їх, священик брав дитину на руки і заходив з нею, якщо то був хлопчик, до вівтаря або підносив до царських воріт, якщо це була дівчинка. В українській церкві обов'язковим був ритуал ношення хреста перед митрополитом-першосвящеником.

Національна особливість православ'я на українських теренах виявилася також у своєрідному сприйнятті ним науки Святого Письма, догматів і канонів християнства. Для нього важливою була не форма обряду, а його догматичний підтекст, на якому постає ця форма. Саме тому в українській церкві неістотним вважалося питання, скільки разів відкривати і закривати царські ворота під час богослужіння, а власне розуміння святої літургії, не форма виконання обряду хрещення, а його догматична основа — позбавлення першородного гріха і навернення на шлях праведного життя християнина.

Онаціональненню християнства в Україні сприяло також те, що, починаючи з XVI ст., Євангелії та Апостол в її церквах читалися живою українською мовою. Вживання рідної мови у богослужіннях вважалося непорушним Божим наказом. У XVII ст. церква багато зробила для того, аби наблизити до розуміння народу церковнослов'янську мову. Букви кириличного письма пристосовуються до місцевих умов і потреб, відповідно до української вимови ставиться наголос у словах. Пристосування церковнослов'янського правопису до живої народної вимови, яке на цей час активно проводила в життя українська церква, мало позитивне значення, оскільки не лише сприяло формуванню національної свідомості, а й робило зрозумілим зміст церковної служби.

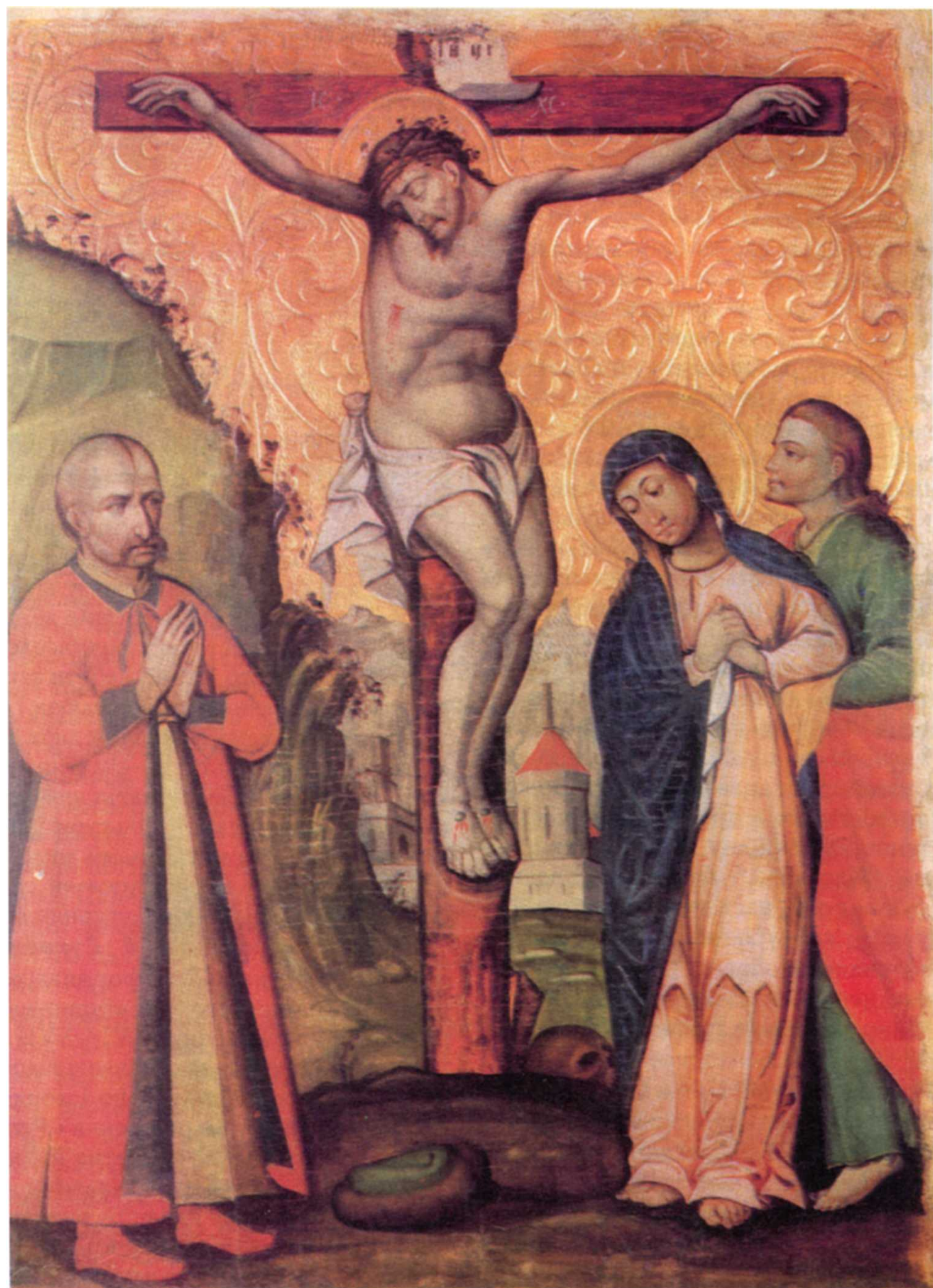
Онаціональнення церковного життя України проявилося також у виданні богослужбової та релігійної літератури. Проте якщо до XVI ст. це виявляло-

ся переважно у тих правках, скороченнях і наголосах, які включалися до іноземних оригіналів, то вже у XVII ст. в Україні виходить багато власних богословських книг. Вони так відбивали особливості українського православ'я, що 1690 р., побоюючись його впливу у себе, російський патріарх Іоаким влаштував масове спалення їх, у тому числі й книг Петра Могили. В книгодрукуванні він запровадив цензуру видань "литовського друку". Навіть перший том славнозвісних Четьї міней Данила Туптала (1689), якого згодом православна церква оголосила святим, був після декількох виправлень таки спалений, а решта відредагована так, аби не відчувалася українськість їх автора. Засади українського православ'я знайшли повне відтворення у збірниках проповідей українських богословів. Це — "Перло многоцінноє" К.-Т. Ставровецького, "Небо нове", "Скарбнище потребноє", "Ключ разуменія" І. Галятовського, "Вінець Христов", "Горець" А. Радивіловського, "Меч духовний", "Труби словес проповідних" Л. Барановича та ін.

Самобутність віровчення і культу українського православ'я позначилася і на церковному мистецтві — іконописі, архітектурі, слові тощо. Проте тут візантійська традиція панувала ще довго. Так, лише в XVII—XVIII ст. українські ікони, наскільки це було можливим, позбавляються надмірного символізму, вбирають у себе головні мистецькі стилі — від ренесансу і бароко до класицизму і модернізму. Зберігаючи за собою основну мету — виховання набожності, українські ікони водночас оспівували національний ідеал досконалої, святої і прекрасної людини, якою на цей час був козак-оборонець і страждалець за віру і народ. Саме з XVII ст. на виготовлених для деяких храмів України іконах з'являється образ козака і навіть цикл ікон під загальною назвою "Козацькі покрови". На них під покровом Богоматері-захисниці зображено священнослужителів, гетьманів, козаків, серед яких знаходимо Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Петра Калнишевського. На пирятинській іконі кінця XVII ст. "Розп'яття" фігура відомого козацького полковника Леонтія Свічки зображена на одному рівні з фігурами святих. Національну належність Свічки підкреслюють довгі вуса й оселедець на голові. На іконі св. Уляни й св. Данила у Свято-Преображенській церкві, що у Великих Сорочинцях на Полтавщині, святі нагадують представників української шляхти.

Характерною рисою українського православ'я є його соціальність, яку подекoли називають ще народністю. Насамперед вона виражалася в залученні мирян до активної участі в церковному житті. Саме вони виступали гарантом соборноправності церкви. Хоча з часу Петра Могили вага братств у релігійному житті України дещо зменшилася, але з їхньою думкою, як і раніше, рахувалися церковні ієрархи. Саме братства були тим каналом, через який церква могла реалізувати культурницьку місію в народі.

У формуванні народності українського православ'я важливу роль відігравало використання церквою у богослужбовій діяльності та видавничій справі народної мови. Якщо вживання в церковному житті церковнослов'янської дещо відмежовувало мирян від кліру, створювало уявлення про якусь елітарність останнього, то звернення до національної мови допомагало здолати цей бар'єр, формувало свідомість братерства за вірою і відчуття національної єдності, зміцнювало основи національної культури. Принцип "служіння народу — служіння Богу" українська церква реалізовувала через такі форми соціальної діяльності, як доброділяння, учительство, просвітництво тощо.

Й. Іванович(?). Розп'яття. Ікона із зображенням лубенського полковника Леонтія Свічки. Кінець XVII ст. НХМУ, Київ.

Українці завжди відзначалися толерантністю і відкритістю. Ще в давній Русі-Україні поруч з язичниками вільно справляли свої обряди і християни, і мусульмани. Ці риси характеризують також і українське православ'я. Вони, зокрема, проявилися в можливостях, яких воно надавало своїм послідовникам в одержанні освіти в навчальних закладах інших конфесій, у друці в друкарнях православних монастирів літератури інших конфесій, включенні в чин своїх обрядів деяких елементів з обрядів інших церков тощо. Так, переважна більшість церковно-культурних діячів України XVII ст., зокрема Петро Могила, Феофан Прокопович, Стефан Яворський та ін., одержали освіту в латинських та уніатських школах Польщі, Італії, Німеччини, висвячуючись при цьому на деякий час в інше віровизнання. Саме в Україні знайшли притулок переслідувані старообрядці. Митрополит Лазар Баранович — учасник Собору 1666—1667 рр., на якому було засуджено старообрядництво, дозволив його прихильникам множити в друкарнях Київської митрополії необхідну їм літературу, зокрема, "Катехізис" Лаврентія Зизанія, що був для них настільною книгою.

Відкритість українського правосла-в'я виявилася, зокрема, в прийнятті ним деяких неосновних канонів католицизму, чину виконання ним окремих таїнств. Це особливо стосується розуміння еклези. Час переміни Святих Дарів українська церква відносила до проголошення слів Христових: "Прийміть, споживайте. Це — тіло моє", а не до часу молитви: "Сотвори убо хліб сей". Вплив католицизму проявився також у допущенні хрещення шляхом обливання, а не лише через занурення у воду. "Справа тут не в показовій дії, — зауважив Феофан Прокопович, — а в тому розумінні, з яким здійснюється ця дія". Під впливом католицизму в українських церквах тісно прижилась проповідь-казання. Плекаючи мету підготовки проповідників, рівних своїм вмінням і знанням католикам, українська церква серед навчальних предметів у всіх православних школах запровадила риторику. Для ширшого вжитку в Україні вийшли друком курси найвідоміших проповідників. Виходячи з біблійного положення про те, що оживляє дух, а не буква, Захарія Копистенський у праці "Книга про віру" допускав навіть здійснення богослужінь без храмів, хрещення дітей і поховання покійників без священиків, якщо вони тимчасово відсутні.

Відкритість до різних релігійних впливів — важлива риса українського православ'я, яка формується в ньому ще з часів Володимира Великого. Саме вона дала йому змогу постати у ролі вселенського явища, а його історії набути загальнолюдської значимості. Постаючи і розвиваючись на межі зіткнення двох типів християнської культури — латинського та візантійського, відчуваючи впливи передуючої язичницької культури і новонародженого протестантизму, українське християнство розвивалося як специфічна синтеза всіх цих культурних явищ.

Уніатська церква в духовному житті українства. Оформившись у період українського культурно-національного пробудження (XVI—XVII ст.), уніатська церква своєю появою відобразила такий аспект культурно-історичного процесу епохи Відродження і Реформації, до якого була причетна й Україна, як формування національних церков. Утворення об'єднаної церкви як нової національно-релігійної течії українства було далекоглядною реакцією українського єпископату на втрату впливу Київської митрополії, на спроби підпорядкувати українську церкву католицькій ієрархії Польщі.

Складною була доля уніатства в Україні після відновлення в 1620 р. православної ієрархії. Звертаючись подеколи за допомогою до козацьких гетьманів у боротьбі проти своїх ворогів і прагнучи зберегти спокій на поневолених українських землях, притупити міжконфесійні чвари, Польща інколи йшла на певні пом'якшення у визначенні статусу православної церкви, обмежувала діяльність українських католиків. Після того як Петро Сагайдачний допоміг їй 1621 р. розбити війська турків під Хотином, польський сенат і сейм взагалі проголосували за ліквідацію української католицької церкви, "яко ніякої користі для Польщі не приносить, лише одну шкоду". Пункт про ліквідацію церкви було внесено до Зборівського договору (1649), який Богдан Хмельницький уклав з Польщею, і в Гадяцький пакт з нею (1658) гетьмана І. Виговського. Польська влада робила все для того, аби усунути об'єднану церкву з арени релігійного життя України і повністю передати її під юрисдикцію свого примаса, провести латинізацію українців, всього їхнього церковно-релігійного життя.

Значно погіршилося становище уніатів після Переяславської угоди 1654 р. Тодішній Холмський єпископ Яків Суша писав: "Ні одна парохія, ні одна церква не уникнули московського насильства. Церкви поруйновані, господарства спустошені, людей збирають у неволю, московські визволителі вимагають присяги своєму цареві. Скрізь стоїть розбій і грабіж" [4].

Починаючи від Веніаміна Рутського, який очолив унійну Київську митрополію 1614 р., в її діяльності спостерігається прагнення рішуче протидіяти полонізації церковного життя, переходу на латинський обряд. Час від часу виникає також ідея об'єднання українських християнських церков, створення Київського патріархату.

Особливо зміцніла у своїх позиціях об'єднана церква в Україні за часів митрополита Кипріяна Жоховського (1674—1694). Виступаючи проти латинізації обряду, своїми діями він прагнув утвердити думку, що український католицизм є рідним для народу України віровченням, а православ'я, дедалі більше перетворюючись на засіб омосковлення українців, втрачає свою національну самобутність. Жоховський добився від Риму заборони латинізаційної діяльності на українських теренах чернечого ордену василіан. Йому вдалося також налагодити книговидавництво українською мовою, відкрити в Римі українську колегію. Саме при ньому формується думка про уніатську церкву як захисницю української національної духовності, зникає упередженість щодо неї як засобу полонізації українців. 1692 р. до Київської католицької митрополії переходить Перемишльська єпархія, 1700 р. — Львівська, а 1702 р. — Луцька. На початок XVIII ст. на українських землях, що перебували під Польщею, вже не залишилося нез'єднаних єпархій. Все це стимулювало видання королем Яном Собеським окремого універсалу про незмінність українського обряду. Водночас у цьому документі було визначено заходи протидії зростанню авторитету й поширенню уніатства. Так, дозволялося висвячувати в єпископи лише шляхтичів. Українські владики не допускалися до сенату. 1717 р. Варшавський сейм (під тиском російського уряду) приймає перший проект "на знищене Русі", який наказував перетягувати уніатів на латинство, звільняти всіх українців-католиків з урядових посад, єпископами призначати лише осіб, поріднених з поляками, не допускати кандидатів на

[4] Цит. за: *Панас К.* Історія Української Церкви. — Львів, 1992. — С. 8.

священика до навчання у школах Польщі тощо.

1762 р. імператрицею Росії стала Катерина II, яка активно взялася за виконання задумів Петра I щодо нищення українського католицизму в польській державі. Російський уряд розглядав українських і білоруських уніатів як відступників від "руского православія", які чинять опір політиці "воссоединенія всех руських". Після третього розподілу Польщі, коли землі Правобережної України, за винятком Галичини, відійшли до Росії, для українських католиків настали тяжкі часи відкритих гонінь і навернення до російської церкви. 1795 р. царським указом було скасовано Київську католицьку митрополію, передано православній церкві 145 монастирів і всі церковні споруди, що були збудовані до переходу парафій у відання католицької митрополії. Дещо призупинив ці переслідування 1796 р. імператор Павло I, але на заваді відновленню української католицької митрополії з центром у Києві стояв Священний Синод.

За цих умов наступу на український католицизм з двох боків — з боку Польщі з метою латинізації і полонізації українців і з боку Росії з метою навернення послідовників уніатської церкви до православ'я, а відтак — повного їх зросійщення — конфесія ця дедалі більше поставала в ролі чинника національного самозбереження українства. Особливих зусиль до її використання як етноформувальної та етнозберігаючої сили доклали київські уніатські митрополити Лев Кішка (1713—1728), Атанасій і Лев Шептицькі (1728—1746, 1766—1779). Вони заснували в Україні багато середніх шкіл, навчання в яких проводилося церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Зусиллями митрополита Лева у Львові 1773 р. було засновано Генеральну духовну семінарію для українців. 1784 р. поновлюється функціонування Львівського університету, в якому за ініціативи митрополита Янгеловича фундовано студії з богослов'я та філософії для українців, причому їхньою ж мовою.

Уніатство, на відміну від православ'я перших семи століть його існування на українських теренах, не відіграло етнотворчої ролі, бо з'явилося тоді, коли українська народність вже існувала, а на перших етапах свого становлення взагалі спричинило порушення національної духовної єдності українства, ослаблення сили найвідпірнішої, як на той час, його інституції — української православної церкви. Проте пізніше саме воно стало духовною силою, головним заборолом українського народу проти полонізації й зросійщення, засобом національного відродження, розвитку української національної самосвідомості та культури на західноукраїнських землях. Саме Берестейська унія забезпечила автономність українській церкві у християнському світі, відвернула від перетворення її на латинську культурну форму. "Унія, — писав відомий український історик Д. Дорошенко, — забезпечувала свій ріст завдяки тій обставині, що давала українському громадянству деяке убезпечення від польського наступу. Уніати належали до католицької церкви і були під опікою Риму, — польські екстремісти не могли нищити їх так безоглядно, як православних. Під захистом уніатської церкви українське життя могло хоч почасти зберегти свої форми" [5].

Східний український обряд. Найвагомішим внеском уніатства в духовну культуру українства є те, що йому вдалося не лише зберегти, утвердити, а й розвинути той східний візантійсько-український обряд, який і понині є спіль-

[5] *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 31.

ним для двох церков — української православної та української греко-католицької. Цей обряд у своїй генезі не є механічним і повним відтворенням якихось чужих обрядових зразків. Від початку поширення християнства на українських теренах наш народ був не лише об'єктом, а й суб'єктом обрядотворення. Він запозичив з привнесеної християнської обрядовості лише те, що відповідало національній вдачі, певною мірою узгоджувалося з традиціями, могло вдовольнити культурні потреби. Тому прилучені до слова "обряд" два прикметники — візантійсько-український і східний — не є випадковими. Вони засвідчують те, що цей обряд є синтетичним, тобто новою формою, створеною на основі поєднання певних елементів з інших обрядових типів у відповідності з національним духом українства, його світобаченням, світовідчуттям, художніми смаками і потребами.

Іллінська церква. XVII ст. Суботів. Сучасне фото.

Східний обряд — це насамперед східна літургія, яка з богословської, символічної та художньої точок зору переважає західну (латинську). Саме ці її якості, як засвідчує "Повість врем'яних літ", послужили основним аргументом під час прийняття Володимиром Великим християнства східного зразка. Проте східний обряд — це не лише культова система, сформована на ґрунті сходу, а й той своєрідно витлумачений містичний зміст Божого об'явлення, що знаходить свій глибокий вияв у літургічному способі Боговшанування. Він насамперед є своєрідним християнським світоглядом, створеним упродовж століть у відповідних формах прославлення Всевишнього. Отже, прославлення є не формою, а змістом. Відтак український східний обряд — це історично

сформована й історично освячена традицією органічна єдність віровчення і культури нашого народу, специфічна форма виявлення його національної духовності.

Йдучи на унію з апостольською столицею, українські ієрархи однією з неодмінних умов з'єднання вважали саме збереження в чистоті й непорушності східного обряду. Як пересторогу від можливого переходу на латинський обряд, вони висунули вимогу вибору на духовні посади єпископів з-поміж кандидатів саме українського обряду. Папа Климентій VI прийняв ці умови. Вся діяльність Українсько-Католицької митрополії в XVII—XVIII ст. підпорядковувалась утвердженню і збереженню київського (як тоді називали) східного обряду як тієї культурної святині, що ідентифікує українство, характерними рисами чого виступали україномовна відправа богослужінь, український колорит різних святкових дійств, національний зміст релігійних пісень, колядок, щедрівок і гаївок, українські персонажі вертепів тощо.

Український східний обряд мав особливу духовність, культуру і організацію. У ньому в знятому вигляді присутнє все християнство — віровчення і догмати, естетика і етика, вся християнська правовірність і благочесність, гармонійне поєднання ієрархічності з соборноправністю. Якщо в інших східних церквах обряд виглядає практичнішим, то в українській церкві він став виявом високих естетичних смаків народу, своєрідно витлумаченим містичним змістом Святого Письма.

Український східний обряд характеризує особливий підхід до людини. Вона виступає в ньому не як представник маси, а як індивід, особистість. Якщо в західній літургії втілення і Богоявлення Ісуса Христа розглядаються як певного роду приниження Божого Сина, то в східній, навпаки, — подається як піднесення і прославлення людини. В литійній стихарі Різдва, на великому повечір'ї, співають: "Сьогодні Бог прийшов на Землю, а людина вийшла на Небо". Для східних церков Різдво Христове — не лише прихід Сина Божого на Землю, просте сходження його на рівень людини, а й піднесення Землі до Неба, уподібнення людини Богу. "Небо і Земля сьогодні з'єдналися через народження Христа", — співають у східних церквах. Саме тому східний обряд допускав таке зміщення просторових і часових вимірів, завдяки якому події життя Ісуса Христа переносяться в сьогодення ("днес"), відбувається Його духовне оприсутнення. Містичним способом Ісус щороку знову народжується в кожній із церков, а тому вірні греко-католицизму вітають один одного словами: "Христос рождається! — Славімо Його!" Відтак вони засвідчують свою присутність при народженні Сина Божого, причетність до Його життя. А оскільки у східному українському обряді прихід Ісуса на землю розглядається як засіб "воскресіння упавшого образу (людини)", то в його різдвяних службах, на відміну від сентименталізму і трагедійності Заходу, звучить ентузіазм, відчуття тріумфу: "Сьогодні все наповнилося радістю, бо Христос родився від Діви".

Західне християнство характеризує своєрідно розвинутий культ Голгофи, містики Христових Страстей. Натомість в українській східній традиції домінує культ воскресіння Спасителя. Хрест тут є не знаком терпіння і смерті, що, зокрема, відтворює практика "Хресної дороги" в католицизмі, а джерелом життя і символом воскресіння. Тому під час пасхальних богослужінь у церквах співають: "Хресту Твоєму поклоняємося, Владико, і святе воскресіння Твоє славимо".

В українській церкві велика шана впродовж всього церковного року від-

дається Богородиці. Виділяються три основних моменти святості Пречистої Діви — дівочість, Богоматеринство і заступництво за людей. Проте в українському обряді порівняно із західним особлива увага приділяється саме Богоматеринству Діви Марії як форми її причетності до таємниці Боговтілення. Відтак й іменують Приснодіву не інакше як Богородиця, Матір Божа, на відміну від католицького обряду, в якому немає акцентації на богородичності, і мати Ісуса зветься просто Дівою Марією.

Ще одна особливість вшанування Богородиці в Україні полягає у невіддільності його від вшанування втілення Бога, тобто Ісуса Христа. В українській церкві схиляння перед Матір'ю Божою є не окремою формою побожності, а частиною богослужбових священних дійств. Вшанування в східному обряді втіленого Бога немислиме без вшанування Пресвятої Богородиці та навпаки. Тому в українській церкві не твориться окремий культ Богоматері, він пов'язаний із загальною системою Боговшанування.

Відмінною рисою українського східного обряду є підкреслення людської природи Богородиці. Перед Успінням Вона просить свого Сина забрати ЇЇ душу на небо. Зважаючи на це, українська церква розглядає Матір Божу насамперед як людину, яка також потребує Божого спасіння і Христової жертви. Згідно з вченням української церкви Богородиця возноситься на небо тільки душею, а не й тілом. У такий спосіб вона ставиться вище від усіх людей, але не прирівнюється до Ісуса Христа.

Вшанування Ісуса Христа і Богородиці в українському східному обряді неодмінно пов'язане з культом Триєдиного Бога. На відміну від західного обряду, який є, власне, христоцентричним, у східному обряді особливе місце займають богослужіння на честь Святого Духа. В цьому відбивається різне вирішення православ'ям і католицизмом вчення про філіокве.

"Правдива людина не вмирає" — ці слова Сковороди відзначають ще одну важливу рису ідеології східного українського обряду, а саме примат життя над смертю. Життя — це визначальна тема всього річного літургійного циклу української церкви, всіх її богослужінь. Тому догматичні викладки східного богослов'я є не набором абстрактних формул, а основою людської життєдіяльності. Бог, а тим більше Ісус Христос, подається в них не як якась недоступна, незмінна есенція, а як життєдайна сила: "У ньому було життя, і життя було світлом людей" [6].

Українець — переважно художня натура. Тому він сприймає релігію не стільки через систему її заідеологізованих богословських викладок, скільки через змістовно оформлену систему образів-символів. Іконопис, стінопис, архітектура, спів творять тут гармонійну цілісність. Український схід чітко зорієнтований на символіку, яка пронизує і домінує у всій його літургії та обрядовості. А символ він використовує не просто заради символу або ж данини традиції, від якої запозичений. При цьому враховано кордоцентричність релігійності українця. Саме релігійна система з глибокою за змістом символікою відповідає потребам його серця. Тому богослужіння за східним українським обрядом побудовані так, що вони з неодмінністю включають іконостас, який не лише дає змогу проводити перед ним як своєрідною Біблією в образах богослужіння, а й здійснювати утаємничення Святилища Божого, тих таїнств, які творяться на Святому Престолі [7].

---

[6] Див.: *Іванків Є.* Український Східний Обряд. — Чикаго, 1992.

[7] Див.: *Липський Б.* Духовість нашого обряду. — Нью-Йорк; Торонто, 1974.

Психологічно український східний обряд побудований так, що впливає на всі компоненти людської душі й викликає в ній відповідні реакції. Відсутня в ньому монотонність спричиняє чергування змін настроїв. Постійна присутність у ньому в знятому вигляді всього змісту християнського віровчення робить його найкращою школою життя. Саме в ньому знаходимо гармонійне поєднання земного з небесним, природного з надприродним, гармонійність частин і цілого, радощів і суму, індивідуального благочестя і братерства. Все це робить обряд найдосконалішим порівняно з іншими варіантами візантійсько-східного обряду. Заслуга греко-католицької церкви полягає в тому, що за складних умов виживання в XVII—XVIII ст. вона змогла зберегти самобутність обряду, культурність його релігійних форм, попри асиміляційні процеси і спроби знищення. І не лише зберегти, а й зробити чинником формування української християнської культури.

Латинські запозичення запроваджувалися поодиноко і самовільно. Зміст східної традиції, яку називали ще "руським порядком", зберігався через переконання в тому, що її духовне багатство рівноцінне латинському обряду, а тому не слід нехтувати й ним. Про те, що збереження східного обряду було метою єпископату об'єднаної церкви, що вона залишалася "справжньою Руссю", свідчать слова митрополита Веніаміна Рутського: "Від відновленого з'єднання вже пройшло сорок років, а вони (нез'єднані) бачать, що ми, з'єднані, тримаємося нашого обряду, хоч дехто з наших, деякі приватні особи, латинізують його".

Колиска української богословської думки. XVII—XVIII ст. в історії українського християнства знаменні ще й тим, що саме в цей час започатковується українська богословська думка, колискою якої став Києво-Могилянський колегіум. 1673 р. його ректор Феофан Прокопович Перший — рідний дядько відомого вихованця і діяча Києво-Могилянської академії з таким же ім'ям і прізвищем — організував викладання в колегіумі богослов'я та філософії. Проте курс богослов'я читали тут не завжди, тому що право на це у Речі Посполитій, до складу якої входили тоді й українські землі, мали лише вищі навчальні заклади. На визнання таким колегіуму польська влада довго не погоджувалася, оскільки він, як зауважив польський історик А. Яблоновський, "міг би бути вогнищем культурної схизми і руського відокремлення", знаряддям підготовки зброї проти очікуваного успіху — "заспокоєння грецької віри".

1689 р. завдяки зусиллям гетьмана Івана Мазепи в Києво-Могилянському колегіумі було відкрито богословський клас, а сам він одержав статус академії. Відтоді регулярне викладання богослов'я як навчальної дисципліни розпочиналося після філософського класу і одразу ж стало домінуючим в установі навчальним предметом. Кафедру богослов'я згідно з положенням очолював ректор. Якщо філософію в колегіумі вивчали два роки, а поезію — лише рік, то богослов'я — впродовж чотирьох (згодом трьох) років, що засвідчує увагу, яка приділялася цьому курсу в навчальному процесі.

Першим чотирирічний курс богослов'я прочитав у духовній школі в 1689—1693 рр. її проректор і префект Іоасаф Кроковський. В останні роки роботи в Києво-Могилянській академії (1696—1699) два курси богослов'я — споглядального і викривального — прочитав відомий церковний діяч Стефан Яворський. Професор, як і його попередники, вступав у полеміку з войовничим католицизмом, з формою витлумачення його теологами окремих догматів христи-

янського віровчення, з'ясування ними місця церкви в історії християнства взагалі та Папи Римського зокрема.

У читаному в Києво-Могилянській академії курсі богослов'я основна увага приділялася основоположним питанням віровчення або ж проблемам дискусійним чи незрозумілим з точки зору буденного мислення. Зміст кожної теми викладався докладно до з'ясування всіх дрібних положень. Поєднуючи теоретичний і практичний підтекст, богослов'я одержало в академії статус дисципліни змішаного характеру, що зумовлювалося метою курсу — не лише утвердити спудеїв в істинності православного віросповідання, а й виробити у них навички "відбивати всі напади ворогів і навіть перемагати їх". Професори богослов'я, як і філософії, давали клятву в тому, що ніколи не викладатимуть того, що суперечить вченню православної церкви.

Ми не маємо зараз змоги детально проаналізувати усі курси з богослов'я, що були прочитані в Києво-Могилянській академії в різні роки. Вони читалися латиною і до цього часу ще не перекладені й не видані українською мовою. Попередній аналіз змісту цих курсів засвідчує, що кожний з них складався в основному з восьми трактатів, в яких розглядалися переважно одні й ті самі богословські проблеми, але в різній послідовності, часто без взаємозв'язку і внутрішньої логіки. Пояснюється це тим, що в основу своїх курсів кожний викладач клав "Summa Theologia" Фоми Аквінського і практично далі запропонованої ним схеми теології й свого розуміння її не йшов. Якщо ж дехто з викладачів курсу не витримував повністю схеми Аквінського, то це зумовлювалося або значним обсягом схоластичного матеріалу і прагненням вибрати з нього на свій розсуд найістотніше, або ж особистими симпатіями лектора до певних богословських проблем. Тому часто між трактатами був відсутній не лише внутрішній, а й будь-який зовнішній зв'язок.

Майже всі професори відкривали курс богослов'я трактатом про Бога та його атрибути. Так, в Інокентія Поповського (1705—1706) він називався "Бог всемилостивий, абсолютний, досконалий". Лише Феофан Прокопович (1710—1716) дозволив собі повідомляти про Бога, його існування, атрибути тільки в четвертому трактаті. Розпочав же він свій курс лекціями про сутність теології.

Якщо Іосаф Тимолович (1717—1721), Іосиф Волчанський (1721—1725) й Амвросій Дубієвич (1729—1733) повідомляли про Святу Трійцю в першому трактаті, розглядаючи при цьому й питання про атрибути Бога, то Прокопович спеціально присвятив цій проблемі лише п'ятий трактат, що повністю грунтується на змісті Біблії і зорієнтований певною мірою проти социніан, що заперечували Трійцю. Кожна іпостась Трійці, згідно з міркуваннями Феофана, є дійсним й істинним Богом, але існує не три Боги, а один.

У більшості богословських курсів професорів Києво-Могилянської академії знаходимо окремі трактати про сутність священного втілення Бога, Святі Таїнства, про Божих ангелів. Окремий блок у кожному лекційному курсі становлять трактати релігійно-антропологічного, частіше морально-етичного змісту. Так, Феофан Прокопович, враховуючи обраність людини Богом, всебічно визначає особливості стану людської досконалості. При цьому як він, так і інші професори аналізують сутність чеснот людини, природу її гріхів. Інокентій Поповський й Христофор Чернуцький (1706—1710) завершували курс богослов'я трактатом про спокуту як таїнство.

Як уже наголошувалося, помітну роль у формуванні позитивної традиції

викладання богословського курсу в академії, створенні системи академічного богослов'я відіграв Феофан Прокопович. Хоч богослов'я значною мірою й пронизує його філософське вчення, проте, на відміну від своїх попередників, Прокопович прагнув чітко розмежувати їх, структурно відокремити. Вони відрізняються у нього і своїм об'єктом, і принципами, і методами. Так, якщо об'єктом богослов'я є Одкровення Боже, то раціональної філософії — логічні операції, натуральної — природне тіло, моральної — мораль і громадське життя людини. Богослов'я, за Прокоповичем, — це з методичною обґрунтованістю відібрані з різних книг Святого Письма й упорядковані для зручності вивчення божественні думки і висловлювання, які необхідні для слави Божої і спасіння людини. В "Пролегомені" до курсу Прокопович визначав богослов'я як науку про богопізнання і боговшанування, дану про Бога через його слова, для його слави і для нашого спасіння. Тих, хто приступав до вивчення богослов'я, він закликав серйозно освоїти діалектику, озброїтися знанням мов, особливо давньоєврейської (для витлумачення Старого Завіту) і грецької (для осягнення Нового Завіту). На його думку, для опанування змістом Біблії потрібно мати міцну віру в її божественність, прагнення освоїти її сокровенні таємниці, настирливість у проникненні в сутність кожного її слова, бо воно може мати у Святому Письмі різне значення. І хоча Прокопович називав вчення Лютера богохульним, але його метод богословствування був дальшим від католицької схоластики, засвоєної ним під час навчання у Римі, ніж від протестантського вчення про Святе Письмо. Виражаючи негласно певну схильність до християнської теологічної традиції католицизму й протестантизму, Прокопович тут же зауважував, що істинне богопізнання існує лише "в Церкві Православній".

Ф. Прокопович не тільки засуджував схоластичний метод у викладанні богослов'я, поклоніння псевдонауковим догмам і авторитетам, а й закликав професорів академії до самостійного мислення, вимагав йти не лише шляхом, прокладеним іншими вченими, а й слідувати за власними науковими переконаннями. В академічне богослов'я мислитель запровадив новий метод — порівняльно-історичний, що був вироблений протестантською наукою і ґрунтувався не лише на з'ясуванні істин віри як логічних понять, а й на раціональному вивченні Святого Письма та історії християнської церкви. Для нього не існувало ділеми — віра або розум, а існувало лише їх поєднання — віра і розум, бо якщо розум прагне знання, то віра є опорою людини. Не обмежуючи себе жорсткими рамками системи, Прокопович ретельно опрацьовував кожний з восьми трактатів свого богословського курсу.

Основну увагу він приділив трактатам про Бога та його іпостасі. У визначенні Бога Прокопович часто відходить від традиційно-християнського розуміння його як особистості, вважаючи, що Бог існував до буття світу як найдосконаліший розум [8]. Отже, єдиним шляхом пізнання Бога може бути сходження до нього "від тварі", від природи. Саме тому для обґрунтування його буття мислитель використовував вісім лише апостеріорних доказів. Перший народжується від споглядання світобудови, другий — людини, третій — від природженості морального закону, четвертий — від наявності у людини совісті, п'ятий — від необхідності першопричи-

[8] *Прокопович Теофан.* Рассуждение о безбожии. — Москва, 1774. — С. 11.

ни у всього сущого, сьомий — від наявності доцільності в природі, восьмий — від незаперечності істини Святого Письма і його вражаючих пророкувань.

Прокопович висміював учення антропоморфістів, які вважали, що Бог, як і людина, має фізичні члени. У його творах Бог виступає як творець природи, гарант її збереження і першопричина її руху. Він — і сама сутність буття, і вираження абсолютного духу світобудови. Створивши природу, Бог "сам себе пов'язав законом" [9]. На думку Прокоповича, ніхто і ніщо не може змінити законів природи. "Бог, — пише він, — сам собі не суперечить і закони свої, які одного разу ним були утверджені, ніяк не відміняє" [10]. Маючи велику кількість атрибутів, Бог, як зауважує мислитель, не є одним із них, а їхньою органічною єдністю. Проте Бог у собі, за Прокоповичем, є незбагненним. Людина не може осягнути Божественну сутність у всій її всеосяжній повноті. Бога можна пізнати лише настільки, наскільки Він сам відкривається нам. "Бог є сама мудрість, — зауважує мислитель, — але цієї мудрості, що є в Бозі, я зовсім не знаю. Отже, що б я не думав, Бог є не те, що я думаю про нього" [11]. Саме тому Прокопович вважав, що визначити незбагненного Бога якимсь поняттям не можна. Він піддається лише описові: Бог — це сутність єдина, духовна, незалежна, вічна, вільна, невимірна, премудра, всемогутня, вседосконала, що існує в трьох іпостасях, які суть Батько, який народжує, Син, який від Батька народжений, і Дух Святий, який від того ж Батька виходить.

Прокопович першим у Києво-Могилянській академії відокремив богослов'я догматичне від морального, спеціалізував кожне з них і чітко визначив їх завдання. Проте як струнка система знання християнська мораль викладалась в академії лише в курсах морального богослов'я Варлаама Ляшевського і Сильвестра Ляскоронського. За основу уроків вони брали біблійний декалог і розвивали його положення щодо різних станів і випадків життя "занепалої людини".

Порівняно досконалим богословським курсом, що мав певну внутрішню логіку і належну аргументованість суджень, були лекції, прочитані в академії Сильвестром Кулябкою, якого спудеї називали "златоблагословенним вчителем". Лектор не лише розкривав питання теми, а й акцентував увагу на тих застереженнях, які можна було почути від противників православного віросповідання. Якщо в першому трактаті Кулябка говорить про теологію взагалі, то опісля він переходить до з'ясування питання про Бога єдиного у бутті та його атрибути, Святу Трійцю, шляхи втілення Бога-Сина, про непорочну Діву Марію, ангелів, навіть про антихриста.

Хоч професура Києво-Могилянської академії й покликана була протидіяти католицьким впливам у православ'ї, але сама вона не в усьому змогла їх уникнути. Однією з причин цього є те, що викладачі богословських курсів академії їздили на Захід — до Львова, Варшави, Рима, Парижа — навчатися там досвіду католицьких теологів, які, зрозуміло, визнаючи авторитет своєї церкви, прагнули логічно обґрунтувати її вчення. Саме тому форма мови богословських трактатів києво-могилянців у дечому нагадує західні схоластичні підручники.

У викладанні богослов'я в Києво-Могилянській академії чітко виділяють-

---

[9] Цит. за: *Ничик В. М.* Феофан Прокопович. — Москва, 1977. — С. 35.

[10] *Прокопович Теофан.* Рассуждение о нетления мощей святых и угодников Божиих. — Москва, 1786. — С. 85.

[11] Цит. за: *Смирнов Б.* Феофан Прокопович. — Москва, 1994. — С. 54.

ся два періоди. Перший відзначається відносною свободою професорів курсу від якихось схоластичних вимог. Професори богослов'я прагнули не просто механічно передавати зміст віроповчальних догматів, а й дати їм відповідне філософське обґрунтування, створити православну систему богословської науки, довільно називаючи свої трактати і розміщуючи їх у своїй структурі курсу. Якщо до XVIII ст. аргументацією істинності того чи іншого положення православного віровчення було лише посилання на Святе Письмо чи Святе Передання, просте зіставлення думок з них без будь-яких логічних дедукцій, то в Київській академії православне віросповідання було приведене в певну логічно обґрунтовану і послідовну систему. Саме тому можна визнати, що складом богословської культури українська церква на початок XVIII ст. наблизилася до сучасного їй стану католицької теології.

Другий період у викладанні богословських курсів у Києво-Могилянській академії починається з 1759 р., коли на вимогу митрополита Арсенія (Могилянського) ректор Давид Нашинський змушений був ввести викладання богословського курсу за єдиним для всієї царської Росії тематичним планом і підручником. З 1798 р., відповідно до вказівок Священного Синоду, в усіх духовних академіях, у тому числі й у Києво-Могилянській, читалися вже декілька богословських курсів.

З приходом до влади Катерини II настав період повної руїни українського православ'я, а одночасно й відриву навчального процесу в Києво-Могилянській академії від рідного ґрунту, національних потреб українського народу. В інструкції графу П. Румянцеву, призначеному 1764 р. правителем Малоросії, імператриця радила звернути увагу на Київську академію, оскільки ті, хто "навчається богослов'ю тут і визначає себе до чинів духовних", йдуть до цього "за розпусними правилами римського духовенства", а також "заражуються багатьма ненаситної жадоби і честолюбства началами" [12].

Проте уніфікація роботи духовних академій, проведена в царській Росії наприкінці XVIII ст., не здолала остаточно творчий дух Києво-Могилянської академії. Більше того, її професори привнесли європейський рівень богословського мислення і на московський ґрунт. Отже, ми з повним правом можемо говорити про самобутність Київської богословської школи, творча спадщина якої ще потребує досліджень.

Використання духовного потенціалу "Київської школи" Російською державою. XVIII ст. — час остаточної втрати Україною державності, майже цілковитої зденаціоналізації верхніх прошарків суспільства, поглинення її православ'я московською церквою, схоластизації офіційного богослов'я. Російські правителі прагнули якнайвигідніше використати політичну залежність України для досягнення своїх експансійних церковно-політичних цілей. Будь-яке прагнення унезалежнення українства з петрівських часів почало розглядатися як мазепинство, що жорстоко викорінювалося із застосуванням до підозрюваних в цій "зраді" різних тортур.

Враховуючи те, що провідні верстви гетьманської України, зокрема політичні прихильники Мазепи, одержали свій вишкіл у стінах Києво-Могилянської академії — цього найвпливовішого духовного центру не лише Української держави, а й цілого православного Схо-

---

[12] Цит. за: *Голубев О.* История Киевской Духовной Академии. — Киев, 1886. — С. 218.

Дарохранильниця. 1743 р. МІКУ, Київ. Фото М. Андрєєва.

ду, Петро I вдався до насильного переселення їх з метою ізоляції на постійне проживання до своєї столиці. Одночасно він мав на меті залучити видатних представників "Київської науки" до розгортання культурно-релігійної діяльності в межах імперії, подолання духовної пустоти і суцільної безграмотності Російської держави. Безумовним є те, що саме високоосвіченість духовних представників "Київської школи" та культурна витонченість українського народу були тими найголовнішими чинниками, які спонукали російських правителів зробити все, аби приєднати українську церкву до московської, а разом з тим якнайтісніше пов'язати життєві та культурно-релігійні інтереси українського народу з російським.

У першій половині XVIII ст. майже всі керівні посади в монастирях, єпархіях, Синоді, навіть у державних структурах Росії, обіймали вихованці Києво-Могилянської академії. Вони стали головними промоторами усіх широко розгорнутих реформ Петра I. І хоча сам факт перебудови релігійного життя російської церкви на основах культурних здобутків українського православ'я, подолання московської старообрядщини можна розцінювати як позитивний, проте перехід до Москви таких високоосвічених представників "Київської науки", як Дмитро Ростовський, Стефан Яворський, Філарет Ліщинський, Теодосій Яновський, Варлаам Косовський, Феофан Прокопович, Теофілак Лопатинський і багатьох інших, не лише обкрадав українську духовність, а й певною мірою ставав гальмом її подальшого розвитку [13].

Україна XVIII ст. стає тією шевченківською крайдорожньою Тополею, яку вітер вийний гне до самого долу і яку кожний, хто йде, той і скубне. Такі умови життя формували в українця почуття відчуженості, спричиняли замкнутість, самозаглиблення, сходження його суспільної свідомості на рівень буденного життя, сімейно-побутових відносин у межах свого села чи містечка. Українець цього часу з болем у душі сприймав втрату рідного і водночас протистояв насадженню російського духу. Настала доба національної руїни.

Християнськість українця. Саме за цих умов у XVIII ст. й відбулося остаточне оформлення тієї народної християнськості українця, яку ми розглядаємо як масовий рівень його релігійної культури. Не вкладаючись у систему канонічних догматів, що утверджувала церква, релігійність ця була виявом поверхового знання ним основних засад християнства, які у пристосуванні до рівня повсякденних потреб становили своєрідну філософію життя.

Релігійність українця насамперед характеризує підсвідома впевненість в існуванні чогось надприродного, абсолютного, в Божій всеприсутності. Спроби заземлити ці абстрактні уявлення вивели його на вибудову своєї трійці — Ісуса Христа, Матері Божої і святого Миколая з наданням переваг Богородиці як цариці України. Таке сприйняття християнського догмата зумовлене певним утилітарно-вибірковим підходом до нього. Це — надія на заступництво й компенсацію за земні негаразди (місія Ісуса Христа), освячення сімейного вогнища й місця жінки в ньому (покровительство Богородиці Марії), пошук сили, яка б сприяла людині в усіх різновидах її життєвої, зокрема господарської, діяльності (приклад життя і підмога святого Миколая).

Релігійність українця відтворювалась його традиційними уявленнями, в яких своєрідно поєднувались язичництво і

[13] Див.: *Корчмарик Б.* Духовні впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України. — Львів, 1993.

християнство, що одержало назву двовір'я. Оскільки християнство, по суті, не давало свого розуміння проблем щоденного життя, осягнення довкілля, господарської діяльності, то народ продовжував сприймати їх через культ традиційних божеств, яких поступово замінили з тими самими функціями, але вже з новими іменами християнські покровителі. Християнство поєднувалося у свідомості українця з різними повір'ями, коріння яких сягали язичницьких уявлень. Особливо прижився у віруваннях українців культ предків, домовиків, лісовиків і водяників.

Проте зауважимо, що українцеві притаманне розуміння обмеженості демонічного світу. Останній не є рівний за своїми силами з Богом та святими і є теологічно зумовленим явищем діяння малих духів, нечистих сил у тих сферах життя, де нібито слабким є вплив Бога, святих, самої людини.

Поєднання широкого спектра назагал залежної господарської діяльності, розмаїття невільних суспільних зв'язків з багатим світом фантазії українців спричинило їхню високу забобонність. Виявом останньої є віра в магічну силу, чародійство, різні прикмети. Всі сфери життєвості українців, різні міжлюдські та родинні стосунки, особисте життя пронизує безліч передсудів і обрядових дійств.

Двовір'я давало українцю змогу виявити ще одну характерну рису своєї релігійності — природовшанування. Навіть приймаючи християнство, він "припасовував" до нього своє поклоніння небу і землі, воді й вогню, певним деревам і тваринам. Відтак своєрідними символами країни стали Тополя і Лелека, Калина і Ластівка.

Особливість релігійності українця характеризує зовнішність її вияву, що одержала назву обрядовір'я. Воно виражається в неглибокому знанні змісту християнського віровчення і водночас прагненні до якнайповнішого дотримання християнських обрядів. Християнство в уяві українця є не стільки системою певних догматів, скільки сукупністю віросповідно значимих обрядових дійств, виконання яких вважалося достатнім для того, аби бути християнином, прилучитися до Бога. Проте дотримання обрядів і одночасна участь у календарних святах усвідомлювалися нашим народом як вираження причетності до свого етносу, національного культурного творення. Саме закріплена обрядами спільність звичаїв була тією ланкою, яка зберегла єдність українства за умов його штучного поділу в XVII— XVIII ст. державними кордонами, конфесійною непримиренністю.

Основою обрядової практики українця є й те, що її міфологічний підтекст сформований на природному рівні. В ній майже відсутня персоніфікація, ідолопатрія небесних сил. Такі астральні тіла, як Сонце, Місяць, зорі, атмосферні явища — дощ, веселка, хмари тощо, називаються поіменно. У колядках ставлення до Бога таке ж природне і звичаєве, як і в колі родичів. Так, запрошуючи Боженьку на вечерю, господар садить Бога посеред столу, Святу Пречисту — при другім столі, всіх святих — коло неї. Приймав Бога він зеленим вином, Святу Пречисту — солодким медом, "усі святії — шумнов горівков".

Українці завжди були землеробською нацією. Селяни-землероби переважали і в соціальній стратифікації українського суспільства XVIII ст., становлячи в Київській, Подільській і Волинській губерніях близько 80 % населення. Постійний зв'язок із землею, який називають українським антеїзмом, наклав на їхню духовність відбиток психічної селянськості. Культ Землі, землеробської праці став основою світобачення українського селянина. Землю він називає ненею. В українському фольклорі вона стоїть іноді навіть над Богом і свя-

тими, яких селянин також прагнув перетворити на виконавців своїх землеробських інтересів і потреб. Так, у колядці "Святі орачі" оповідається, як святий Миколай за плугом ходить, святий Михайло волоньки гонить, за ними Господь Бог ріллю всіває, Син Божий її зволочає, а Божа Мати їм їстоньки носить. Зауважимо, що пов'язати Бога і святих із землеробською працею міг у своїй уяві лише українець, згідно з філософією землі і праці якого великим гріхом вважається відчуження від земних справ та землеробства.

Національний характер українського селянського зразка виявляється і в тому статусі домінування, який обіймає українська жінка в сім'ї. Специфічні історичні умови буття українства — козаччина — виключали чоловіків на тривалий час із господарської й побутової сфер сімейного життя. На жінку припадав і догляд за дітьми й старими батьками, і ведення домашнього господарства. Це підвищувало її роль у збереженні родинних основ українства, його побутової культури. Ця зрима матріархальність життєвого повсякдення українського народу знайшла вияв і в особливостях його релігійного світосприймання. Саме тому в Україні так поширювався культ Марії. Практично половина монастирів і церков у XVIII ст. носили її ім'я. Зображення Богородиці — на всіх чудотворних іконах тогочасної України.

Ідеалізація подружнього життя, підхід до сім'ї як надприродно санкціонованої співдружності, звеличування жінки-матері — ось що вносило християнство в духовний світ українців. З огляду на це в українських обрядових дійствах домінуюча роль віддається жінці. Так, на весіллі (на відміну від російського) головною постаттю виступає мати нареченої. Кульмінаційна частина весілля — посад молодих — відбувається також обов'язково в оселі молодої.

Наявність в Україні XVII—XVIII ст. чітко фіксованих двох типів національного характеру (відповідно і двох культур) — селянського і лицарсько-козацького — позначилась і на особливостях тогочасної релігійності українства. Якщо для селянина основою його існуванні у світі було Боже заступництво, то для козацтва — оборона "віри" як "потойбічної трансценденції" й "поцейбічних вольностей", своєї сім'ї як святині. Презирство до земного, аскетичний спосіб життя, нехтування своїм існуванням в ім'я вищих форм зумовили те, що на відміну від селянства, яке зберігало у своїх поглядах і діях багато чого від язичництва, козацтво сприйняло екзистенціальні ідеї християнства, християнський ідеалізм буття.

Якщо в уявленнях селянства домінувало язичницьке поняття про часову циклічність змін навколишньої дійсності, а смерть усвідомлювалася не як якась трагедія, а як неодмінний етап циклічного процесу народження, смерті й подальшого народження всього сущого, то світосприймання козацтва, запозичивши християнську ідею лінійного часу, розглядало життя вже як єдине і неповторне, а смерть — як глибоку трагедію. Козацтво, формуючи в людині витривалість, мужність і честь, справило величезний вплив на духовність українців. Їм притаманні також почуття власної гідності, лицарський дух і войовничість, сміливість, привітність і поетичність. У цьому — відгомін впливів на свідомість українського народу його козацької вдачі [14].

Коливання духовного світу українця між протилежними екстремумами зумовило певну байдужість до питань конфесійної належності, формувало плюралістичний світогляд. Водночас поруч з про-

[14] Див.: *Гримич Д.* Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. — 1991. — № 8. — С. 28.

Митра.
Початок XVIII ст.
МІКУ, Київ.
Фото М. Андрєєва.

явами релігійності в його свідомості, як засвідчують українська усна словесність, календарно-обрядова поезія, твори виразників духу етносу, побутова культура українця XVIII ст., існував сильний струмінь ірелігійності та вільнодумства.

Проте слід визнати той факт, що серед українських освічених кіл XVIII ст., а тим більше серед тогочасних генераторів української духовності — Г. Сковороди, І. Котляревського, професорів києво-могилянців — матеріалізм і антирелігійність не були поширеними. Культурні кола тогочасної України характеризувала своєрідна релігійність, що інколи межувала з релігійним вільнодумством, індиферентизмом, а найчастіше — антиклерикалізмом.

Українців відзначає насамперед те, що до життя, його складних перипетій вони ставляться із здоровим глуздом. Як слушно зазначав Н. Григоріїв, «кладучи голови "за віру", українці, хоч як були самі глибоко релігійні, проте не фанатиками ані змісту релігії, ані поширення її. Ніколи нікому її насильно не нав'язували, та й самі звертали більше уваги не на її форму, а на зміст. Раціоналізм значною мірою корегував настрої містики. Зброєю захищаючись від насильницьких зазіхань католицтва на українську віру, водночас самі українці міняли її внутрішній зміст і зовнішні прояви, але в напрямі наближення до потреб широких народних мас, спрощення й пристосування до реальних життєвих потреб народу» [15].

[15] *Григоріїв Н.* Українська національна вдача. — Вінніпег, 1941. — С. 42.

Релігійність українців також характеризується дотриманням натуральних форм в описанні й сприйнятті Божих іпостасей, святих, вшануванням Біблії як святині, попри поверхове знання її змісту, своєрідним поєднанням пошани до священства з виразним антиклерикалізмом, несприйняттям ортодоксії християнства, абстрактного догматизування, свободою релігійного мислення й діяння. Нашому народові притаманне також нехтування проповідуваним християнством аскетизмом, певна байдужість до конфесійних відмінностей, навіть можливість задовольнити свої релігійні потреби в культовій споруді якоїсь іншої конфесії. Релігійність українців — простонародна, а тому вона завжди зорієнтована на утвердження соціальної рівності й справедливості. Побожність ця податлива до поезії культу, схильна до поетично-урочистого релігійного настрою. Мабуть, тому вона й не вдовольняється церковною обрядовістю, лише відвідинами храмових споруд, де проповіддю ідеї гріховності й відплати формуються негативні емоції. Українець прагне виповнення цього шляхом проведення певних релігійних дійств на природі чи в колі сім'ї. Саме цим пояснюється те, що в цілому ряді його обрядів і піснеспівів, пов'язаних з деякими християнськими святами, відсутні будь-які сліди власне християнства. В них народ виражає свої самостійні помисли і потреби. Більше того, в деяких колядках навіть звучать атеїстичні ідеї. В них в іронічному тоні говориться про Бога, який "десь загуляв", часто забуває нашу землю, не посилає їй дощу, не звертає уваги на прохання до нього.

Як бачимо, роль релігійного чинника в існуванні й розвитку національної духовності українського народу XVIII ст. дуже різноманітна. Характерним щодо цього є відсутність абсолютного збігу "ми" релігійної спільноти (певної конфесії) із почуттям національного "ми". Такий незбіг для України не є чимось новим. Він існував і за часів Київської Русі, коли християнство було релігією знаті, а язичництво — низів, і в часи польсько-литовської державності, коли знатні прошарки виявили свою прихильність до римо- чи греко-католицизму, а простолюдин залишався переважно у православ'ї. Проте найрельєфніше цей незбіг проявився саме в XVIII ст., коли низи залишалися на рівні народного християнства, а провідні верстви хилилися то до російського православ'я, то до римо-католицизму. В Україні під впливом постійних міжконфесійних конфронтацій відбувалося послаблення спаяності етнопсихе, деградація етнічної самосвідомості. На динаміці свідомості національного "ми" тут також негативно позначилася підміна національного почуття релігійним, протиставлення релігійного "ми" національному.

Значною мірою до цього призвело колоніальне поневолення України Росією, а також включення Київської митрополії до Московського патріархату, після чого православна церква в Україні, з одного боку, вже слугувала засобом денаціоналізації українців, а з іншого — боротьбою проти греко-католиків, протестантських течій і залишків язичництва сприяла дезінтеграції української народності. Акцентуючи на православності як ідентифікованому йменуванні українців, російська православна церква цим самим знімала питання національної приналежності як неістотне, що призвело до підміни почуття національної самосвідомості почуттям абстрактної конфесійної належності: "Ми — православні".

Отже, XVIII ст. започаткувало тривалу добу кризи української релігійної духовності з перетворенням українського православ'я, за образним висловом Т. Шевченка, на церкву-домовину.

Функціонуючи в системі інших культурних феноменів, зокрема освіти, мистецтва, філософії, друкарства, релігія як домінуюча форма світоглядного самовияву духовності українського народу, безумовно, справила на них свій вплив. У XVII—XVIII ст. українські митці долають візантійську традицію, що своєю прихильністю до канону стримувала розвиток художньої культури. Особливістю української філософської думки XVII—XVIII ст. є те, що вона розвивалася в тісному зв'язку з розвитком українського богослов'я. Архетипами української філософії стали соборність, ідеї єдності буття і розуму.

Питання про взаємозв'язок релігії з українською культурою — це питання про етноконфесійну специфіку культури, про набуття релігією функцій, не притаманних їй як такій, про роль, яку вона відіграє, виконуючи ці функції, будучи безпосередньо вплетеною у повсякденне життя людей. Етноконфесійна специфіка культури виражається в переплетінні віроповчальних і культових особливостей якогось віросповідного напряму з особливостями традиційних виявів матеріальної та духовної культури певного народу — живописом, архітектурою, народним мистецтвом, усною народною творчістю, звичаями, обрядами, способами господарювання і побутування. "Механізм формування етноконфесійної специфіки культури, — зауважує А. Іпатов, — полягає у взаємодії культового комплексу якоїсь релігії з культурно-побутовими особливостями того народу, з яким вона історично взаємозв'язана. При цьому, з одного боку, етнічні явища, властивості (ряд особливостей культури та побуту) впродовж тривалої взаємодії вбираються культом, стають його складовими елементами. З іншого боку, окремі компоненти культового комплексу, особливо його ритуали, релігійні звичаї та традиції, проникаючи в національні форми суспільного життя, набувають характеру етнічних явищ" [16]. Щодо України, то це характеризується українізацією православ'я і проникненням християнських рис у народну культуру. Етноконфесійність сформованої в XVII—XVIII ст. української культури була прямим наслідком двох процесів — творення церквою християнських культурних цінностей і надання конфесійного забарвлення іншим культурним здобуткам нації — мистецтву, освіті, народнопоетичній творчості тощо.

Ми свідомо не розглядали питання впливу релігії на такі форми культури українського народу, як філософія, освіта, живопис, архітектура, музика, література, наука, і обмежилися лише дослідженням виявів християнської культури українства, формування яких завершилося у XVII—XVIII ст. На нашу думку, ними стали українське православ'я, український східний обряд і народна християнськість. Культурним здобутком України XVII—XVIII ст. були також твори її видатних богословів.

1.4. Феномен українського бароко

Усталення специфічних рис українського бароко. Формування культури бароко в Україні історично пов'язане з духовним визначенням української нації і є частиною процесу опанування українцями світового досвіду на власній етнічній основі, створення національної іпостасі "історичного універсуму" (А. Тойнбі) людства. Не випадково у цей період зусиллями П. Могили (а згодом й інших діячів XVII—XVIII ст. — С. Ко-

[16] *Ипатов А.* Православие и русская культура. — Москва, 1985. — С. 42.

сова, М. Смотрицького, К. Саковича, К.-Т. Ставровецького та ін.) реалізуються західноєвропейські програми освіти на базі латинської вченості, розробляється концепція синтезу західноєвропейської та східнослов'янської культури. У річищі цього синтезу в українському бароко і затверджується перехід від візантійської образності (зокрема, в живописі, архітектурі, проповідницькій літературі) до європейських культурних стандартів. Так, від середньовіччя засвоюється символічне бачення світу, від Ренесансу — гуманізм (іноді в трагічному витлумаченні) та відновлення античності, від Реформації — патетична антитетичність, динамізм, від раннього Просвітництва — ідеали духовності. Завдяки цьому бароко за своєю програмою стало першим синтетичним — а отже, й універсальним — напрямом новоєвропейської культури, що визначав значну частину архітектурного простору від Лісабона до Чернігова і Полтави та надавав загальних стильових рис майже всім європейським столицям.

Проте, незважаючи на могутній інтеграційний потенціал барокової культури, вона не була ідейно однотипною. Виникнувши на півдні Європи (в Італії XVI ст.), культура бароко з часом набувала різноманітних, іноді діаметрально орієнтованих духовних форм у різних геополітичних регіонах. У католицьких країнах Західної Європи (Італії, Франції, Іспанії, Португалії) вона пов'язується з Контрреформацією, "другою хвилею" схоластики та з придворним, аристократичним мистецтвом, схильним до маньєризму та евфемістичної символіки. У протестантських країнах та слов'янському світі у культурі бароко поряд з так званим високим стилем виявляються певні демократичні тенденції, на висхідних етапах розвитку вона опирається на лютеранську общину чи православні братства, живиться духом патріотичних національних рухів, оспівує новий тип героя, що відповідає соціальній всестановості цих рухів, розпочинає фольклоризацію мистецьких жанрів і межує з епохою десакралізації культури.

Специфікою українського бароко є та обставина, що тяжіння до античності та міфологічних образів і середньовічної символіки переломлювалось у ньому крізь традиції Київської Русі; а певні ідеї Реформації засвоювались у контексті ідеалів національно-визвольної боротьби з її героїкою та демократизмом. Саме демократичні тенденції й пов'язують в Україні певні риси бароко (зокрема, його демократичність) з особливостями народного мистецтва, а не візерунковістю рафінованого смаку придворного життя.

Не випадково українська барокова архітектура розвивалася не тільки за рахунок нового будівництва, а й через надання давньоруським храмам епохи княжої доби рис нового художнього напряму (як, наприклад, сталося під час реставрації Софійського собору, Михайлівського монастиря, ансамблю Києво-Печерської лаври чи Успенського собору в Чернігові). Традиції Київської Русі використовували навіть під час будівництва нових барочних храмів, що вважалось засвоєнням цінностей античної культури. Тому так органічно сприймались свого часу античні маски у притворі Богоявленського собору, образ Нарциса на кахлях інтер'єру Митрополичого палацу в Києві, поєднання персонажів античної міфології з хвалою Христу та Богородиці в поезії С. Почаського, К.-Т. Ставровецького, К. Саковича, Г. Кониського та ін. Антична образність стала значною навіть у церковній проповіді і простежується у "Требнику" П. Могили.

Відповідало часові й зображення подвигів Геракла у скульптурах на ратуші в Бучачі. Більше того, порівняння Г. Ско-

вородою поганських капищ з християнськими храмами, а Епікура — з Христом не стало викликом бароковому менталітету.

Типовим для бароко було специфічне засвоєння античності через її християнське перетлумачення, розпочате ще патристикою. В Україні ця обставина проявилась особливо виразно, бо в XVII ст. вона на хвилі національної пасіонарності починає наздоганяти європейську культуру, швидко долаючи культурні фази, недорозвинені у попередні часи. Внаслідок цього Ренесанс, Реформація, раннє Просвітництво та переосмислена середньовічна духовність тісно взаємодіють в історії української культури. Через це посилюється інтерес до патристики, вивчення якої відповідало і ренесансу античних традицій, і меті "другої схоластики", і контексту європейської Реформації та Контрреформації.

Українське бароко наслідує закладену ареопагітиками ідею світла як головного принципу світобудови. Історично ця ідея походить від вчення неоплатоніків про необхідність освітлення тілесності духовним світлом. В основу концепції Просвітництва покладено зближення понять "просвіта" та "просвітлення".

В Оксфордській школі фізики XIII—XIV ст., що відіграла важливу роль у становленні класичного природознавства, формулюється вже "метафізика світла", що розглядається як "принцип існування та принцип пізнання" [1]. М. Коперник у трактаті "Про обертання небесних сфер", аргументуючи геліоцентризм, доводить, що Сонцю личить бути у центрі світу як джерелу світла. Відповідно Декарт формулює перший варіант своєї системи під назвою "Світ чи трактат про світло" та запроваджує постулат "ясного та уважного розуму, що породжується лише природним світлом розуму" [2].

Ці ідеї античного розуміння світу, світла розуму та символічної метафізики Сонця знаходять сприятливий грунт в Україні доби бароко. Так, Ф. Прокопович у курсі натурфілософії цілий розділ присвячує вченню про світло і, перераховуючи властивості речей та небес, підкреслює, що "світло серед них є важливішою" [3]. З іншого боку, Г. Сковорода, розглядаючи сонячну емблематику, стверджує, що "сонце є архетип, тобто перша і головна фігура", до якої стікаються усі інші емблеми. Він пише, що "сонце є храм і чертог вічного" [4], "око всесвіту". Тому, проголошує український філософ, "у сонці покладу поселення своє" [5], бо "пізнавши істину (побачиш), що сонце перетвореться у кров" [6].

Це свого роду "сонячне картезіанство" поширилося в епоху бароко. Знаменним у цьому відношенні було оздоблення барокових маківок соборів рипідами (золотими дисками). На Успенському соборі Києво-Печерської лаври, наприклад, розміщувалося 45 сонячних дисків. Вони символізували духовне світло, що йшло від праведників з темряви печер. Прикрашають барокові споруди і сонячні годинники, зокрема у павільйоні фонтана "Самсон" на Подолі. Сонячна символіка використову-

---

[1] *Ахутин А. В.* История принципов физического эксперимента. — Москва, 1976. — С. 159.

[2] *Декарт Р.* Правила для руководства ума // Избр. произведения. — Москва, 1950. — С. 86.

[3] *Прокопович Ф.* Натурфілософія або фізика // Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1980. — Т. 2. — С. 319.

[4] *Сковорода Г.* Діалог. Имя ему — Потоп змін // Твори: У 2 т. — Київ, 1994. — Т. 2. — С. 145—146.

[5] *Сковорода Г.* Наркіс // Там само. — Т. 1. — С. 153.

[6] *Сковорода Г.* Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе // Там само. — С. 197.

І. Григорович-Барський. Фонтан "Самсон" на Контрактовій площі у Києві. XVIII ст.

ється в українській гравюрі XVIII ст., а світло розуму оспівується в бароковій поезії.

Сонячна барокова інтенція ототожнювала світло з фаворським світлом, що символізувало самого Христа, а сонце як "око Всесвіту" — з Богом-Отцем (про це, зокрема, нагадує сонячне око на фронтоні трапезної Братського монастиря в Києві).

Поширення в українському бароко сонячної емблематики в контексті ідей просвіти та християнського витлумачення античності не було випадковим. Тут далося взнаки загальне для цього культурного напряму явище — накладання культурних рис різних епох, синтетичне розв'язання художньо-творчих завдань. Така палімсестність бароко (коли в нових культурних текстах проступали знаки минулих записів) завдяки історичним обставинам швидко стала найхарактернішою ознакою його українського різновиду. Саме це і мав на увазі Д. Чижевський, коли запропонував розглядати українське бароко не лише у вузьких стилістичних рамках, а як цілу культурну епоху.

За усієї евристичності такого підходу, поза яким неможлива цілісна характеристика бароко, він потребує обережного застосування, щоб уникнути спокуси оголошення всіх культурних та духовних подій XVII— XVIII ст. бароковими явищами. Протягом цього періоду в духовному розвитку України мали місце і аскетизм, і проповідь "святої бідності", й ісихазм, і заперечення

цінності усього чуттєвого, неоплатоністичні ідеї зневаги до плотського світу, культ невидимого початку буття та інші ідеологеми, альтернативні світогляду бароко.

Були й складніші феномени. Наприклад, І. Вишенський фактично виступав проти ідеології бароко, бо засуджував будь-яку надмірність, відхід від простоти, епікуреїзм, чуттєву красу, потяг до золотих прикрас тощо, але на його стилістиці відчутно відбився вплив мови бароко. Так само Ф. Прокопович, виступаючи проти крайнощів стилістики бароко за логічну схематику раціонального викладу промов, проповідей, лекцій, водночас зближувався з ним ідеологічно (у динамічно-кінетичному розгляді світу, аналізі його антитетичності, звеличенні ролі чуттєвих образів, мистецтва, космічному розумінні людини, акцентуванні імперативу волі). Його ж художня творчість знаменує собою барокову культуру.

Феномен барокової свідомості. З огляду на врахування та пояснення колізій української духовності XVII — середини XVIII ст. видається доцільним виокремлення барокової свідомості як окремого феномену. Тоді у фокусі розгляду опиниться той чинник, який за вказаної доби запліднював усі напрями культури, навіть ті, що відрізнялися від бароко, і тим самим інтегрував під його ознаками усе багатоманіття культурного життя в єдину духовну епоху.

Аналіз барокової свідомості є важливим і в тому розумінні, що він дає змогу прослідкувати зв'язок українського бароко з українським національним менталітетом, на базі якого зростала професійна культура. Розкриття такого зв'язку розширює рамки суто когнітивного аспекту культури і вводить контекст поєднання способу усвідомлення буття із світовідчуттям і взаємостосунками людей у певну епоху, що й дає змогу говорити вже про культуру українського бароко. Адже воно підносить такі риси національного менталітету, як кордоцентризм, "православний естетизм" (розглядання краси як онтологічного гаранта гармонії буття та Божої присутності у світі), ідею софійності та духовного розуму, етичної цінності особи та символічного антропоцентризму. Навіть сонячна емблематика бароко закорінена у віруваннях предків українських землеробів, що обожнювали сонце, та в українському народному світогляді, де сонце асоціювалося з верховною першоосновою, вічністю, царською гідністю, правдою, світлом розуму та "недрімаючим оком".

Сонячна символіка, як і символічний лад народного світобачення, виразно простежуються в народній поезії та пісні. За матеріалами О. О. Потебні, можна фіксувати, наприклад, такий символічний ряд асоціацій в українській народній творчості: сонце — дівочий віночок з жовтих квітів — дівчина як господиня зорі — зоря як ключ, що відмикає та замикає небесні ворота (в які входить та з яких виходить сонце, випускаючи росу), — роса — дівоча краса — наречена (сонце майбутнього дня) — калина як образ нареченої — гілки калини, що символізують промені світла, — золотий човен — переправа через річку як образ заміжжя — любов як гра (від індоєвропейського "лал" — гра) — дитяча люлька — дитина, яка грається, як сонце [7].

Українське бароко уособлює і загальнослов'янські, і світові символи міфологічного бачення дійсності. Так, київський культуролог І. Моїсеєв вважає, що барокова панорама Києво-Печер-

[7] *Потебня А. А.* Объяснение малорусских и сродных народных песен. — Варшава, 1883.

ської лаври, яка відкривається з лівого берега Дніпра, втілює вертикальну смислову композицію символізації буття. Сюди входять вода (як річка часу, космогонічна стихія, материнський початок земного життя, невичерпна мудрість); печера ("інтимний інтер'єр духу", таїна, глибина серця, жіноче лоно, могила-вагітниця, в якій сплять ще непробуджені сили); гора (символ висоти духу, своєрідного хребта світу, чи асоціація кургану як знаку епічних часів або світового дерева з його символікою безмежного життя Всесвіту); змієподібне зображення хвилястих мурів (магічне коло святого місця); храм на горі (як світова вісь, зв'язок землі та неба); золоті барокові маківки (де в примхливих заломах поєднується спраглий порив угору і водночас сходження вниз); і нарешті, небо і земля, бо останні — необхідний компонент цілого.

Менталітет доби українського бароко не лише живився символічним ладом глибинних передоснов міфологічного бачення світу, а й зростав у контексті розв'язання ідеологічних колізій епохи. Найсерйознішою в цьому розумінні виглядає суперечність між домінуванням в українській духовності XVII, а подекуди й XVIII ст. ідеї "святої бідності", аскетизму, відмови від мирських благ і прагненням до заможності, утвердження краси світу, його багатоманітності, повноти чуттєвого буття, що пробиває собі дорогу з перетворенням верхівки козацтва на панівний клас часів утвердження Гетьманської держави. Остання і визначала розквіт культури бароко.

Такі провідні мислителі епохи українського бароко, як Ф. Прокопович та П. Могила, вже не заперечували багатства, а вважали його даром Божим. Водночас вони не відмовлялися від чеснот аскетичного життя. Ця колізія у контексті барокового менталітету розв'язувалася у такий спосіб. Декларувалася подвійна природа людини, яка визначалася існуванням її "внутрішнього", духовного образу та "зовнішньої", плотської істоти. І якщо для "внутрішньої" людини зберігалися аскетичні вимоги, то "зовнішня людина" була підпорядкована чуттєвим потребам і радощам. Зрештою, гармонія між двома початками людини могла бути досягнута на ґрунті античної ідеї "золотої середини" [8]. Саме у добу українського бароко ця ідея набуває поширення на місцевому ґрунті.

Компромісно розв'язувалась і колізія між спіритуалізмом та епікуреїзмом, духовним і плотським. Найвпливовішою ідеологією щодо цього був арістотелізм з основоположним принципом визначального значення форми та її пов'язаності з матерією, який виявився співзвучним художньому менталітету бароко. Згідно з цим принципом у "людині, — писав Ф. Прокопович, — матерією є земля, а формою — душа" [9]. Отже, за всієї пріоритетності душа виявляється визначенням тілесності і лише після смерті людини, як доводив П. Могила, починає самостійне існування.

В інший спосіб, але в тому ж контексті узгодження філософії та релігії, розв'язував проблему духовного і тілесного Г. Сковорода, який певною мірою схилявся до пантеїстичної тенденції. "Бог у плоті, і плоть у Бозі", — проголошував він, хоч і обмовлявся стосовно другорядності тілесного [10], бо "Бог і світ його, і чоловік його є єдиним" [11].

---

[8] *Ушкалов Л.* Світ українського бароко. — Харків, 1994.

[9] *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1979. — Т. 1. — С. 168.

[10] *Сковорода Г.* Книжечка про читання Святого Письма, названа жінка Лотова // Твори. — Т. 2. — С. 176.

[11] *Сковорода Г.* Діалог, або розмова про давній світ // Там само. — Т. 1. — С. 313.

Невідомий художник. Параскева Сулима. Близько 1754 р. НХМУ, Київ.

Важливість компромісного підходу до проблеми співвідношення духовного та тілесного для менталітету українського бароко полягала в тому, що він давав змогу узгоджувати християнсько-богословську орієнтацію на невидимі духовні засади буття з інтересом до розробки його "зовнішньої", плотської фактури, який був притаманний барковій культурі. "Отже, — писав Г. Сковорода, — якщо хочеш пізнати щось у дусі чи в істині, розглянь спершу в плоті, тобто у зовнішності, і побачиш відбиті на ній сліди Божі" [12].

Відповідно у творчості Сковороди сформульовано серцевинну ідею барокової культури про духовне перетворення плоті, завдяки чому здійснюється її піднесення до метафізичного рівня знаків божественного. "...Покласти в плотську пустоту золото Боже і зробити ду-

[12] Там само. — С. 303.

хом із плоті" [13], — це й є те "ліцевидное деяніе", яке здійснювало бароко. І не випадково в українській духовності епохи бароко Бог розглядався як "aristo technin" [14], тобто "найкращий митець", і проголошувалась, за Ф. Прокоповичем, настанова "збудження чуттєвої душі, яке викликане уявою про добро або зло" [15]. Адже, на думку філософа, "першопричиною почуттів є сам Бог" [16].

Розуміння мистецтва. У цьому контексті барокова культура в Україні засвідчує екзистенційне розуміння мистецтва та принципу краси, що було архетиповим для всього українського менталітету. Краса завжди розглядалась як знак присутності Божого начала в природному та штучному середовищі людини. Ось чому вважалося, що непорушність Михайлівського собору Видубицького монастиря на краю дніпрової кручі забезпечується золотою ниткою з неба, а рукою іконописців на вищих регістрах їхньої творчості водить янгол.

В епоху українського бароко архетип краси пов'язується вже з свого роду культом мистецтва та його сили. Характерним щодо цього був опис краси європейських міст у "Странствованіях" Василя Григоровича-Барського. Так, про краєвид Неаполя він пише: "Что же реку о ліпотном строєнії єго, которое увеселяет серце і очі видящих". Будівлі, продовжує він, особливо храмові, "суть созданніє хитростним січенієм, з столпами же і иними фігурами іскусним художеством живо ізображенними і толь прекрасно, яко в них внійти аки в небо внійти і в них в время празника іли неділі стояти на небесах мниться человіку" [17].

У такій функції мистецтво поєднує національно-специфічні риси з загальними принципами барокової свідомості, з її естетикою. Загальні принципи визначалися заглибленим баченням дисгармонійності та складності світу, відкриттям катастрофічності та парадоксальності буття, його нездоланної конфліктності, драматичною метафізикою людського життя як арени дії антагоністичних сил, художнім засвоєнням динамізму всього сущого. Бароко долає статуарність середньовічної ікони та культ раціоналізованої симетрії в мистецтві Ренесансу. Якщо Ренесанс призвів до монополії прямої лінії та врівноваження усіх елементів художнього твору за рахунок жорсткого пропорціювання та наочної симетричності, то культура бароко тяжіє до збуреного світозображення, до граничної динамізації реальності, що моделюється через риси неспокою, плинності, антитетичності.

Художня семантика конфлікту, контрасту, боротьби протилежностей досягає в культурі бароко стильової маніфестації. Для неї нормою є не гармонія, а зіставлення з дисгармонією, не сакральне як таке, а його опозиція профанічному, не просто плинне, а його антитетичність вічному, не смерть, а її боротьба з життям. Типовою для менталітету українського бароко була тема єдності життя та смерті, що так виразно висвітлювалась у творах П. Могили та М. Смотрицького.

У ширшому розумінні драматична єдність полярних аспектів усього існуючого формулюється Г. Сковородою: "Плач веде до сміху, а сміх у плачі ховається. Пристойний плач є те ж саме, що й сміх у добрий час. Ці дві половини станов-

[13] *Сковорода Г.* Беседа, нареченная Двое... // Там само. — С. 267.

[14] *Прокопович Ф.* Натурфілософія або фізика // Філософські твори. — Т. 2. — С. 130.

[15] *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво // Там само. — Т. 1. — С. 286.

[16] Там само.

[17] *Григорович-Барський В.* Странствованія // Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — С. 538.

лять одне; як поживу — голод і ситесть, зима й літо — плоди, тьма і світло — день, смерть і життя — всяке створіння, добро і зло — нужду й багатство. Господь сотворив і злепив воєдино" [18].

Антитетичність у бароко узагальнюється до боротьби світів — буття та пекла, небесної сфери та безодні. Характерною в цьому контексті є тематика творів, що належать до українського літературного бароко, типу "Слово о збуренню пекла" чи "Брань архистратига Михаила со Сатаною..." (Г. Сковорода). Аналогічна тема ("Брань архістратіга Михаіла, воеводы сил небесных і ангелов его с седмоглавным змієм") розробляється Д. Тупталом (Димитрієм Ростовським).

Динамізація дійсності в її конфліктності та плинності досить повно втілюється принципом концертності в музиці як боротьби різних інструментальних стихій. Саме цьому принципу і відповідає розвиток в Україні в епоху бароко партесного концерту (М. Дилецький, А. Ведель, М. Березовський та ін.) з притаманною йому естетикою протиставлень та суперництва різних партій, тембрів, мажорно-мінорних контрастів, тональних планів. І хоча така стилістика є розробкою природних рис мистецтв, закорінених у художніх феноменах часу, вона в культурі бароко набуває загального значення для усіх родів художньої творчості, навіть просторової фундації. Так, в українському образотворчому мистецтві другої половини XVII — початку XVIII ст. виникає своєрідна школа гравюри (О. та Л. Тарасевичі, Д. Галяховський, І. Щирський, І. Мігура, Г. Левицький та ін.), що робить предметом зображення драматизовану дійсність, причому виміри верху, низу, неба, землі збурено за рахунок динамізації примхливих образів хмар, річок, верхівок дерев, які обдуваються вітром.

Ефекти мінливого розмаїття світу використовуються і в бароковій архітектурі в Україні. В ній посилюється використання позолоти, що віддзеркалює кінематику буття, створюється така поліфонія золотих бань соборів, яка дає змогу виразно на блискучому фоні розкрити драматургію бігу хмар, примарність туманних плям, хвилеподібні приступи завірюхи та кружляння снігу, майоріння сонячних відблисків чи мерехтіння дощу.

Це кінематичне відчуття світу знаходить своє відображення і в бароковій поезії, де архетипного значення набуває образ життя як моря, безодні, корабля в бурхливому океані, а буття розглядається як потік. "...Наилучший образ міра сего от Бога написанный, — пише з цього приводу Д. Туптало, — есть море. В морской водѣ, аки в зеркалѣ, наилучше мір сей увидѣти мощно" [19].

Відповідно до такого бачення в містобудівництві України відбувається візуалізація динамічних ефектів через використання в архітектурних композиціях перспективи спливаючої води, річки як архетипу плинності. Так, панорами Георгіївської церкви Видубичів, Військово-Микільського собору та дзвіниць Києво-Печерської лаври будуються з урахуванням наявості Дніпра; у композицію Троїцького монастиря чи перспективу церкви св. Катерини в Чернігові та ландшафтний контекст Успенського собору Новгорода-Сіверського входить Десна, а Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях узгоджується із заплавами р. Псел. Свій внесок у динамізацію світобачення вносить і нова купольна система, що харак-

[18] *Сковорода Г.* Діалог. Имя ему — Потоп змін // Твори: У 2 т. — Київ, 1994. — Т. 2. — С. 168.

[19] Сочинения Св. Димитріа Ростовского. — Киев. — 1824. — Ч. 1. — С. 110.

теризується переходом від шоломоподібного контуру маківок соборів до надання їм форм подібності з абрисом полум'я свічки.

Зважаючи на роль динаміки та динамічних ефектів, культура бароко в певному розумінні уподібнюється музиці. В ній посилюється значення ритму і навіть специфічної виразності хвилеподібної ритміки, в поезії посилюється використання потоку співзвуччя та дисонансів, несподіваних поворотів у викладі теми; в просторових різновидах мистецтва художньо засвоюється контраст накладання різних планів і станів, ситуацій, коли "образ входить в образ". Великого значення набуває чинник тектонічної напруги в архітектурних спорудах.

Тектонічна логіка архітектури бароко будується на передачі дії та подоланні нерухомості матерії. Наростанню маси споруд відповідає наростання сил напруги, які розподіляються за усім об'ємом, але не завжди симетрично. Типовим прикладом такої тектоніки архітектурного бароко може бути Брама Заборовського, збудована за проектом І. Шеделя. Вона показує, як драматизується форма споруди на шляху створення потужного тяжіння нерухомої маси. Ефект могутності тяжіння підкреслюється тут деформацією усіх ліній, динамікою сили, яка закручує усі контури, спричиняє овалоподібність абрисів композиції, та розміщенням колон у нішах стіни, що викликає враження їхньої вдавленості. І ось коли створюється картина нездоланності тяжіння мас, митець шукає зони, де неймовірна напруга нібито вибухає багатоманітністю деталей декору, що заповнюють фронтон. Відтак — напруга та вибух. Це і є характерна колізія бароко, яка відповідає не тільки стилістиці його національних форм, а й загальній науковій картині світу в європейській цивілізації XVII—XVIII ст. Адже динаміка маси та енергії, інерції та прискорення визначає весь категоріальний лад світобудови у класичному природознавстві, механіці Ньютона зокрема. У такому концептуальному контексті й формується культура бароко, що надзвичайно чутливо відлунює усі зміни в розвитку новоєвропейської цивілізації XVII ст.

Знаменною в цьому розумінні була нова просторова стратегія в архітектурі та пластичних мистецтвах взагалі, яка формується під впливом засвоєння наукою і технікою нового часу безконечності світу, океанської далечини в мореплавстві, відкриттям телескопа та далекобійної артилерії.

Монументальні споруди в Європі і, зокрема, в Україні будуються в ті часи з урахуванням багатомірності простору, його глибини та неосяжності, а собори розуміються в художньому плані як посередники між Землею та Небом. Саме таке незабутнє враження справляє, наприклад, ансамбль споруд Києво-Печерської лаври на фоні зоряного неба з внутрішніх двориків Печерського монастиря.

Цивілізаційний контекст. Істотний слід у розвитку бароко залишає й той процес десакралізації часу, переходу новоєвропейської цивілізації від культу вічності до засвоєння лінійного часу, який починається з появи в містах механічних годинників на вежах та лихварського підходу до розрахунків часового обігу грошей (за формулою "Час — гроші"). Барокове мистецтво глибоко розробляє драматургію лінійного часу з його неповторністю подій, що спливають за обрій теперішнього. У живописі стає популярним зображення пір року та періодів життя — дитинства, юності та старості.

Співзвучність природничо-наукової картини світу та культури бароко вияв-

ляється і в тому інтересі до космографії, зображенні зодіакальної емблематики, планет, зірок, карт нашої планети, який спостерігається в українському образотворчому мистецтві XVII—XVIII ст. Ці теми не були випадковими. Річ у тім, що нові астрономічні відкриття XVII ст. мали принципове значення в генезі та конституюванні барокової культури.

Упродовж століть європейська ментальність характеризувалася протиставленням земного та небесного як сфер недовершеного та ідеального буття. А оскільки ідеальним визнавався лише колоподібний рух, то нормативною його сферою визнавались астрономічні явища, тобто коло було принципом і зразком досконалої світобудови. Проте відкриття Кеплером еліптичності орбіт планет, а згодом і доведення параболічного руху планет і комет викликали певний семантичний "землетрус" в європейській культурі, стали останньою (після Галілея) ланкою у подоланні антагонізму небесного та земного, їхньому протиставленні за рисами ідеальності та досконалості неба.

Новому світобаченню і відповідала стилістика бароко, яке художніми засобами довершило перехід від правильності кола до еліптичної викривленості. Не тільки тектонічна логіка архітектурних будівель, а й пластика декору набули в бароко рис еліптичної окресленості. В архітектурі, зокрема, з'являються овальні вікна, а в образотворчому мистецтві — портрети в овалі (як у деяких гравюрах І. Мигури та О. Тарасевича). Більше того, неправильність та її подолання стають естетичним принципом бароко. Навіть сама назва цього напряму культури походить від португальського "перола бароко" — перлина неправильної форми.

Революційні наслідки в розвитку європейської цивілізації мало доведення в XVII ст. працями Галілея нової геліоцентричної системи Коперника. Адже до цього часу вона сприймалась як певний зручний засіб математичних розрахунків руху планет, а не як картина будови Всесвіту. Проте експериментальне доведення її онтологічності вчинило переворот у духовному розвитку людства. Людина, яка досі впродовж тисячоліть вважалася центром світу, була локалізована на космічній периферії перебування невеликої планети. Втрата центрального місця людини у Всесвіті боляче вразила багатьох мислителів, про що свідчать, зокрема, трагічні роздуми з цього приводу Паскаля та Гете.

Місце людини у світоглядній системі бароко. У слов'янському світі саме в ці часи Ян-Амос Коменський в Моравії починає, а Григорій Сковорода в Україні ідеологічно довершує в стрункій світоглядній системі новий погляд на крах антропоцентризму: якщо людина перестала бути центром світу, його місце зайняло Сонце, то її саму можна вважати особливим, хоч і малим, але повноцінним, світом чи мікрокосмом. "А як сонце, — пише Сковорода, — є голова світу, то не дивно, що людина названа мікрокосмом, тобто маленьким світом" [20].

І хай нікого не засмучує прикметник "малий", бо він стосується не оцінки значення та ролі людського світу, а його зовнішніх, просторових характеристик. Людина, з погляду Сковороди, це насамперед "внутрішня людина", ідеальний символічний світ, що втілює Бога, тобто абсолютний і найзначніший початок буття. Тому, підкреслює він, уся "незмірна незліченність і видимість сходяться в людині і пожираються в людині", тому і Біблія, "згадуючи сонце, місяць, зірки, веде все це до воскресін-

[20] *Сковорода Г.* Зазн. праця. — С. 142.

Л. Долинський. Два пророки. Фрагмент іконостаса церкви Святого Духа. 1780-ті рр. Львів.

ня, тобто до людини"[21], й сама "Біблія є людина"[22], бо існує в її серці. В останньому пункті й виявляється принципова відмінність сковородинського та античного розуміння людини як мікрокосму.

У Сковороди мікрокосм — не просто мале зображення великого Космосу, а його провідний принцип, що розкривається через серце людини як образ Бога та втілення символічного (біблійного) алфавіту світу. А таке розуміння людини як особливого, центрального за значенням світу символічного мікрокосму серця і пов'язувало ідеї Сковороди (який працював у контексті барокової культури в Україні) з символічним менталітетом бароко. Спорідненість цього менталітету з символами мікрокосму, "внутрішнього всесвіту" людського серця і була важливою відзнакою українського бароко.

Іноді цей зв'язок символіки мікрокосму серця з художніми задумами творів українського бароко виступає наочно. Так, центральним образом Брами Заборовського є зображення серця, охопленого полум'ям, під митрополичою митрою. Образ серця у полум'ї як фундаментальний символ мікрокосму людини з'являється, наприклад, і в гербі В. Ясинського на відомій гравюрі О. Тарасевича. Більше того, емблематика серця у вогні була атрибутом художнього оздоблення сцени барокового театру в Україні, але суть не тільки і не стільки в цих окремих прикладах. Майстри бароко у світовій культурі переходять від автономного переживання життя в його окремих проявах до художнього освоєння світорозмірних початків буття; їхній погляд спрямовується крізь багатоманітність деталей до Універсуму, що єднає ці окремості. Універсумом, чи великим світом, для представників бароко був світовий простір, природа як така, Космос. Щодо людини, то вона в дусі песимістичного гуманізму Реформації

[21] *Сковорода Г.* Симфонія... — С. 223.
[22] Там само. — С. 251.

розглядалась лише як інтерпретатор складної символіки буття, розпізнавальна система тієї множини точок зору, позицій споглядання (теми, сюжету, образів споруди), на які спрямовувався бароковий твір. Людина розглядалася як частина (іноді мізерна) того простору, неба, природи, священної історії, що його художньо висвітлював майстер бароко, а її буття розцінювалось як трагічний епізод на шляху до смерті.

Інша тенденція до оптимістичнішої оцінки і людини, і її місця у світобудові вимальовується в українському літературному бароко (Ф. Прокопович, К.-Т. Ставровецький, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін.). Людина, чи мікрокосм, писав Ф. Прокопович, "охоплюючи досконалість усіх тілесних речей, крім того, має відношення до природи, яка позбавлена матерії", тобто є духом [23]. Проте при цьому "людина, незважаючи на те що вона має подвійну природу, і тілесну, і духовну, є з усього створеного Богом певним зменшеним відображенням повноти видимого і невидимого світу" [24]. Отже, людина є аспектом досконалості всього сущого та відображенням його повноти, тому вона "переважає і саме небо".

У такому патетичному аспекті оцінює людину і Г. Сковорода. "Господи, що є чоловік, як пам'ятаєш його? "— запитує він. І пропонує таку низку відповідей-питань: «Чи не він цар Блаженної країни живих? Чи не йому (належить) влада на небесах і на землі? Чи не він суддя над ділами рук Божих? Чи не він начало й кінець всієї Біблії? Чи не він поклав на сонці поселення своє, одягаючись світлом його як ризою?.. Чи не його оспівує сонце і ота пісня: "Хай буде із сонцем"? Його-то небеса проповідують, йому-то слова у вищих цих фігурах, він-то є день, джерело вічності»... [25]

Зрозуміло, така оцінка людини належить до XVIII ст., коли на Заході почалась епоха Просвітництва. В Україні з Просвітництвом збігається епоха пізнього бароко. Специфіка такого стану речей полягає в тому, що ренесансову ідею людини, яка була критично переоцінена Контрреформацією, українська культура XVIII ст. синтезує з просвітницькою ідеєю культу розуму. Результатом цього синтезу і є концепція "внутрішньої людини" як мікрокосму серця, що накладає специфічний відбиток на розвиток українського бароко.

Бароко в умовах європейської історії намагалося відновити повну єдність культури на одній ідейній основі, як це було за часів середньовіччя. Таке об'єднання, на думку німецького культуролога Корнеліуса Гурліта, було б можливе лише за рахунок повернення до ренесансного переосмислення християнства в дусі філософії особи. Проте "друга хвиля" схоластики, що підіймається Контрреформацією, поставила певні ідеологічні бар'єри ренесансному культові особи. Тому інтеграція всієї культури на принципах бароко наштовхнулася на значні труднощі.

Однак в Україні впродовж XVII—XVIII ст. були сприятливіші обставини. По-перше, українська цивілізація ще не завершила переробку досвіду Ренесансу на грунті бароко, а по-друге — ренесансна ідея людини була в Україні переведена в площину аналізу індивідуальності в умовах виконання нею надособистісної ролі, тобто тоді, коли вона виступає у функції вождя, апостола, генія чи героя.

В епоху бароко в Україні формується та розширюється культ князя Володимира Святого, гетьманів П. Сагайдач-

[23] *Прокопович Ф.* Натурфілософія. — С. 283.
[24] Там само. — С. 309.
[25] *Сковорода Г.* Книжечка про читання... — С. 51.

ного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, митрополита П. Могили, про що свідчать, зокрема, козацькі літописи XVIII ст. Хрестителю Русі присвячуються, наприклад, п'єса Ф. Прокоповича "Володимир" та "Слово о Владимире" А. Радивиловського. І. Мазепа оспівується у віршах А. Стаховського, Ст. Яворського, Д. Туптала; анонімна п'єса "Милость Божія" та "Разговор Великороссии с Малороссиею" С. Дівовича, вірші Н. Бузановського та Іоанна присвячуються героїзації Б. Хмельницького. Пісні й поезії створюються на честь П. Сагайдачного та І. Сірка.

Розвиток культури в Україні XVII—XVIII ст. характеризується не тільки образами героїв у мистецтві бароко, а й появою у житті реальних історичних персонажів, які можуть бути оцінені як особи барокового стилю, люди бароко, адже бароко створює образ людини зі збуреною, бунтівною душею, що схильна до героїчної авантюри, готова до жертви та подвигу.

Відомий англійський філософ нашого часу А. Уайтхед вважав, що розвиток цивілізації визначається не тільки трійцею "Істина — Добро — Краса", а й енергією історичної пригоди, яка долає метафізичну відстань між світом мрій та реальністю. Тому про античність свідчать не тільки Платон та Арістотель, а й мандрівки Одіссея, про новоєвропейську цивілізацію — люди магелланової крові, що здійснювали великі географічні відкриття, про історичну місію української цивілізації — козаки, персонажі високої авантюри (якщо під нею розуміти здатність долати лінійну одноманітність подій буденності, спрагу героїчної дії). Це були люди, які, за характеристикою Гоголя, міряли відстані своїх мандрівок відрізками чутності пострілу і з яких ніхто не бажав бути спостерігачем світової драми, а тільки її актором. Такі особи "вогняної душі" і стали суб'єктами барокової культури в Україні як з погляду самого стилю їх життя чи як персонажі художніх творів.

Не випадково, наприклад, постать І. Мазепи привертає увагу не тільки митців свого часу, а й дальшого розвитку культури (Вольтера, Байрона, Словацького, Пушкіна, Ліста та ін.). Це був не тільки персонаж любовної авантюри, а й герой історичної драми України, що опинилася в майже нездоланних обставинах зіткнення інтересів польського та шведського королівств, російського імператора, татарських ханів, вільних запорожців та української шляхти, яка підтримувала кріпосництво.

Епоха бароко в Україні була надзвичайно драматичною. Звитяжне піднесення перших років Національно-визвольної війни після смерті Б. Хмельницького змінюється періодом Руїни. Державне об'єднання України під владою І. Мазепи закінчується трагедією Батурина та знищенням значної частини козацтва. Гайдамацький рух і боротьба опришків супроводжуються надмірним пролиттям крові, лютими, нечуваними стратами та тортурами людей. А на завершення цього часу Україна переживає ліквідацію гетьманства та знищення Запорозької Січі.

І все ж таки епоха зберігає свій героїчний пафос та патетику віри у звитяжність кінцевих зусиль народного духу. Цей пафос і втілює українське бароко як породження часу, який, поряд зі своїм драматизмом, антитетичністю, буремністю, живить культуру духом нездоланних надій на здатність протистояння ворожим силам, можливість їх переборення. Адже епоха українського бароко майже повністю збігається з часом існування Української держави. Саме тоді Україна знову (після Київської Русі) на повну силу заявляє про себе як про суб'єкта світової історії, а Київ проголошується (на противагу претензіям

Москви на роль "Третього Риму") "Другим Ієрусалимом".

Героїко-патріотична тема в бароковій культурі. Дух епохи Української козацької держави призводив до того, що притаманна бароко трагічність світосприйняття в контексті української культури витіснялась на маргінес, а переднє місце починає займати героїко-патріотична тема. Якщо в західноєвропейській культурі бароко XVII ст. трагічна тема смерті та пов'язані з нею образи скелетів, черепів, ешафотів тощо стає для багатьох творів наскрізною (як на гравюрах Калло чи картинах Караваджо), то для українського бароко типовішими виявляються сюжети військової слави, подвигу, лицарських чеснот, святої пожертви, високих звершень духу, перемоги життя над смертю. Щодо жорстокостей драматичної епохи, впродовж якої розвивалася культура бароко, то вони набували в Україні здебільшого символічного означення. Так, сцени побиття немовлят Іродом у сюжетах шкільної драми, як правило, показувались засобами тіньового театру; хресна жертва Христа алегорично виражалась образом чаші, а смерть символізувалася зображенням маку (як у декорі Спасо-Преображенського собору у Великих Сорочинцях).

Саме в XVII ст. було перекладено на українську "Звільнений Ієрусалим" Торквато Тассо, який став зразком оспівування лицарських подвигів в ім'я віри, образів боротьби Європи проти мусульманського світу, розуміння військової справи як засобу розв'язання проблем історії. Уславленню лицарства та героїв Національно-визвольної війни були присвячені (крім вже згаданих козацьких літописів) "Слова часу войны" А. Радивиловського і трактат І. Галятовського "Казанню 2 на въехание..." та інші твори, в яких лицар розглядається як захисник людей від всілякої кривди. В цьому контексті розробляється в культурі українського бароко і тематика гравюр панегіриків (про що свідчать, зокрема, граверні зображення П. Сагайдачного, Д. Апостола та інших військових діячів). Показовою є гравюра І. Мігури, на якій Мазепа постає на повний зріст у костюмі лицаря в оточенні символічних зображень Істини, Правди, Сили, Справедливості, Науки та Мистецтва, а також знаків військової слави на передньому плані. Усю композицію вінчають фасади соборів, фундованих гетьманом.

Важливою тенденцією барокового мистецтва в Україні стає героїзація об'єктів зображення. Навіть портрет-гравюра вченого та церковного діяча І. Гізеля, створений Л. Тарасевичем, вінчає максималістський заклик "plus et ultra" (більше і вище). Характерним засобом героїзації в українському бароко стає використання образу вершника як символу епохи. Знаменною щодо цього є геральдична композиція І. Щирського "Лицар-вершник".

Повсюдного поширення набуває в Україні епохи бароко геральдика, особливо у зв'язку із символікою військової слави. Герби гетьманів та полковників з'являються не тільки в оформленні книжок та в українському портреті. Вони виступають елементом пластичного декору навіть архітектурних споруд, уславляючи їхніх фундаторів. Так, герб полковника М. Миклашевського прикрашає верхню частину Георгіївського собору та фасад трапезної Видубицького монастиря, а герб І. Мазепи декорує стіну Чернігівського колегіуму. Алегоричні постаті геніїв слави, одягнених у козацькі жупани, відзначають декоративну композицію першого ярусу дзвіниці Софійського собору в Києві.

Зрозуміло, бароко в Україні, як і в інших країнах, було надзвичайно різноманітним і за тематикою, і за худож-

*І. Мігура.
Гравюра на пошану
Івана Мазепи
із зображенням церков,
зведених його коштом.
Київ, 1706 р.*

німи засобами. В українській поезії цього напряму були і трагічні теми, і песимістична проблематика ілюзорності, плинності буття, але визначальна тенденція пов'язувалася із формуванням переконаності у здатності людини протистояти ворожим силам небуття. Навіть загроза пекла не вважалася непереборною. Так, у драматичному творі середини XVII ст. "Слово о збуреннє пекла" пекло вимушене оборонятися та само побоюється духу святості.

Непереборність сил життя проголошується у відомій п'єсі Г. Кониського "Воскресеніє мертвих", в якій вони порівнюються з вічним відродженням світових циклів Землі та Неба. Український мислитель підкреслює:

"Два рази сліп, кто впредь на смерть
не взирает,
Два рази глуп, кто встать по смерті
не чает!
Посмотри, мой друг,
На солнечный круг:
Ввечеру заходить,
Поутру восходить —
Пойдешь і ти в той же слід,
Выйди на степ і поле, посмотри на ниви,
І спитай, что діється з твоїми засіви:
Гниють зимою,
Растуть весною.
Так і ти істлієш,
Послідже імієш же
Ожить по прежнему ціл" [26].

Взагалі бароко було притаманне поліаспектне тлумачення життя та смерті, розуміння їх у різних сутностях і ракурсах. Зазначаючи цю обставину, Д. Чижевський посилається на Мелетія Смотрицького, який у проповіді 1620 р. виокремлює п'ять форм життя та смерті: 1) життя — народження та смерть — породження; 2) життя блага та смерть гріха; 3) життя смислів та смерть цнот; 4) життя щоденне та екстатична смерть (богопрозріння у півсвідомому стані); 5) життя у славі та смерть у геєні — в другому житті [27].

Знаменною щодо мажорного аспекту українського бароко може бути гравюра Л. Крщоновича з гербом Лазаря Барановича. В ній розробляється ідея перемоги життя над смертю. Вона затверджується через зображення Фенікса та квочки, що висиджує курчат, через образ черепів, крізь які проростають рослини. А сама смерть подається як гілка, що прищеплена до могутнього дерева. Пафос життєствердження розкривається і в гравюрі Л. Тарасевича "Радість Дніпровських вод". Вона алегорично зображує привабливість природних стихій, що втілені у купанні русалок, гармонію буття — через образ музиканта, який грає на арфі, та можливість відновлення цієї гармонії, як свідчить символічна сцена, коли кінь пробиває копитом джерело води.

З огляду на тенденцію героїзації буття в українському бароко привертає увагу і та обставина, що саме в системі цієї культури набуває широкого розповсюдження музична гімнографія. Гімн виходить за межі церковної музики і перетворюється в часи бароко на загальнонаціональне явище.

Не можна обійти в цьому контексті й розвиток у культурній системі українського бароко образу світу як саду, "вертограду Божього", квітучого космосу буття. Річ не лише в декоративній обробці незворушної матерії в архітектурних спорудах, а й у самій сутності українського бароко, для якого світ як сад — це алегорія блаженного буття, що протистоїть хаосу необробленої землі. В такому розумінні світу як саду, що був створений Господом та існує в огорожі Його заповідей, на ґрунті моральних чеснот, вказана алегорія стає центральною темою низки трактатів та збірок проповідей. До них може бути віднесена збірка "Зерцало духовне", "Виноград домовитом благим насадженный" С. Мокревича, "Виноград" С. Яворського та ін.

Отже, прояви героїко-патріотичної теми в українському бароко, тенденції життєствердного сприйняття дійсності та розкриття здатності протистояти ворожим силам можна оцінити як певну специфіку барокової культури, пов'язану не тільки з духовним кліматом епохи

[26] *Кониський Г.* Воскресеніє мертвих // Українська література XVII ст. — С. 339.

[27] *Чижевський Д.* Нарис української літератури. — Тернопіль, 1994. — С. 282.

Української держави, а й з героїко-стоїчними рисами українського менталітету.

Ці риси почали формуватися ще за княжої доби, про що, зокрема, свідчать билини Київського циклу, а пізніше — історичні думи українського народу і початкова ідейно-художня програма Софії Київської. В ній немає такої обов'язкової для храмового розпису теми, як сцена "Страшного суду", не вживається безпосереднє, пряме подання фундаментальної для християнства ідеї смерті (наприклад, у вигляді сцен "оплакування", "покладання у труну", "Успіння"). Навіть "Розп'яття" розробляється не реалістично, а символічно. Відсутнє також трактування Богородиці як трагічного прозріння матір'ю хрестових мук сина.

Зі світоглядного боку такий нетрадиційний погляд на розпис християнського храму пояснюється впливом ідей Кападокійського гуртка діячів патристики, що набули великого поширення в українському богослов'ї, через що ці діячі цілком виправдано займають чільне місце у "Святительському чині" вівтаря Софії Київської. Саме вони висунули ідею "онтологічного оптимізму", чи апокатастасису (благосного повернення до первинної чистоти ще за земного життя людини). Віра в це набула в Україні архетипічного значення та супроводжувала не тільки розвиток духовного, а й художнього життя.

Репрезентативною щодо цього є в українському фольклорі "Пісня про Купер'яна" (XVII ст.), головний персонаж якої на всі скарги про несприятливі умови життя відповідає: "Якось воно буде", тобто подолається природним ходом подій. В подібному руслі й формується в українському менталітеті погляд на кінцеву мажорну звершеність людських зусиль, у кінцеве подолання життєвих перешкод.

Розвиток культури бароко в Україні виявляється чутливим до цих особливостей національного менталітету. Адже бароко в усіх країнах породило національні школи, тобто заявило про себе як варіабельну щодо конкретних історичних умов та традицій культурну систему. Відповідно до національних варіацій можна констатувати, наприклад, віртуозність та гедонізм італійського бароко, трагічний драматизм іспанського, містицизм німецького, романтизм французького, метафізичність англійського і, зрештою, героїко-стоїчний дух українського бароко.

Посилення виражальних засобів. Причетність українського бароко до затвердження національної культури виявляється і в його демократичній спрямованості, що є характерною для національно-патріотичних рухів. Слов'янське бароко, як доведено багатьма дослідниками [28], долає дистанцію між "високим" та "низьким" стилями. Цей процес був притаманний і українській літературі та мистецтву загалом, в якому за часів бароко спостерігалась демократизація жанрів.

У системі українського бароко поширюються всі форми риторики (включаючи проповіді, вітальні промови, полемічну літературу), а також байка, повчальна драма. "Стріли, мечі, тарани та інші види зброї, — пише з цього приводу Ф. Прокопович, — можуть мати владу над тілом, можуть підривати мури, але не можуть подолати загартованого духу. Отже, якою повинна бути та сила, котрій міг би підпорядкуватись дух? Напевно, такою (силою) є красномовство" [29].

[28] Див.: Барокко в славянских культурах. — Москва, 1982.

[29] *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво. — С. 108.

Збільшується роль слова в музиці та дидактична спрямованість усіх художніх жанрів. З'являється потужна києво-львівська школа книжкової гравюри та розвинена практика гравюрного тиражування.

Фольклоризація художніх жанрів у системі українського бароко проявляється і в посиленні ролі народних орнаментів в образотворчому мистецтві. Особливо виразно фольклорні впливи виявилися у різьбленні по дереву та оформленні іконостасів.

Інтерес до народного орнаменту був важливою, хоч і конкретною реалізацією того могутнього декоративного потенціалу, який характеризує мистецтво бароко загалом. Проте в Україні баровка демократичність набуває певної своєрідності. По-перше, декоративність в українському бароко тяжіє здебільшого до флористичного орнаменту, що збагачується зображенням символів рідної природи (рути, дубового листя, квітів барвінку тощо), по-друге, рослинний орнамент стає алегоричним виявом певного світобачення, притаманного українському менталітетові.

Образ рослини, який нерідко використовувався у філософських творах, у філософських курсах Києво-Могилянської академії, зокрема, мав значення алегорії природи, Божої сили, життя душі на шляху воскресіння через смерть, алегорії переборення конечності, плинності. У творах Г. Кониського та Г. Сковороди рослина — не тільки флора, вона уособлює ритми життя та смерті, животворної сили буття, яка, згасаючи у квітці, знову пробуджується у зерні — і пульсує так вічно. "До кого подібна вічна людина, Господь наш у плоті?" — питає Сковорода і відповідає: "Подібна доброму й повному пшеничному колосу... Що ж таке колос? Колос — це сама сила, в якій стебло зі своїми відростками й остюками з половою єднаються. Чи не в зерні все сховано і чи не виходить весною, перемінивши на зелену, жовту й стару одежу? Чи ж бо невидима сила зерна" [30]. Більше того, ця сила, за Сковородою, символізує етичні перетворення людської душі, в якій підземне, стихійне, гниле чи жорстоке може перетворюватись на світле, розумне, плідне та ніжне.

У такому ж символічному значенні виступає в українському бароко флористична декоративність. Вона є одним із чинників транспонування буття у живу субстанцію створюваного образу, позначення саду духовного, розквіту чеснот. Декоративна форма є також засобом візуалізації колізії сущого — співвідношення множинного та одиничного, багатоманітного та концентрованого буття, локального та цілого. Прикладом такого розуміння декору може бути український монументальний іконостас, що розвивається в епоху бароко, зокрема Богородчанський іконостас І. Конзалевського та іконостас Софійського собору в Києві.

В українському живописі та гравюрі, архітектурній пластиці й партесному концерті епохи бароко декоративний принцип єдності та багатоманіття сягає віртуозної проробки деталей, розмаїття нюансування, яке з'являється внаслідок розрядки титанічної напруги, але зберігає тяжіння до цілісного. Використання багатства часткового у його зв'язку з цілим створює особливу систему візерунковості, притаманну бароко. Візерунок прикрашає вже не лише фасади будівель (як, наприклад, Ковніровську дзвіницю на Дальніх печерах чи східну стіну Успенського собору Києво-Печерської лаври), а включається навіть у письмові тексти. В українській барковій літературі та поезії широко використовуються декоративний текст з різ-

[30] *Сковорода Г.* Наркіс. — С. 176.

Будинок полковника Якова Лизогуба. Чернігів, 1690-ті рр. Сучасне фото.

них шрифтів і фігурні вірші у вигляді хреста, серця, чаші, трикутника, спіралі тощо. Багато прикладів фігурації текстів дає, зокрема, творчість Івана Величковського.

Така стилістика не лише була зовнішньою прикрасою, а й відповідала завданням символіко-алегоричного унаочнення абстрактних витворів людської уяви. В Україні завжди великого значення надавалося художньому розпису храмів як "Біблії для неграмотних", тобто візуалізації духовних цінностей, мудрості як такої. Проте нестримний потяг до наочного розкриття духовного світу, що спостерігається в Україні епохи бароко, може бути розцінений як справжній вибух ейдетичних образів. Духовні явища, що споконвічно розглядалися як прерогатива царини абстракції, формоутворення чистого духу, набувають у цей час предметно-образного статусу.

1712 р. Києво-Печерська лавра видає, наприклад, книгу "Ифика ієрополітика или философія нравоучительная", що є унікальною спробою перекладання загальнолюдської моралі на мову малюнків. У ній кожна типова моральна ситуація ілюструвалась алегоричними зображеннями з підтекстовкою. А в Троїцькій церкві лаври таким чином була зображена живописними сценами уся молитва "Отче наш". Більше того, як

вважає Д. Степовик, в Україні вперше в Європі виникає традиція створення гравюр до тез філософських диспутів. Одна з перших таких гравюр виконана випускником Києво-Могилянської академії П. Баранецьким. Потім в цьому напрямі багато працювали І. Щирський, Г. Левицький, Л. Тарасевич та інші. Останній, зокрема, ілюструє такий абстрактно-ідейний матеріал, як тези до філософської дисертації Г. Рейшера "Вчення про єдність світу" [31].

Візуалізація мислення в епоху бароко проявилася і в громадянському житті та побуті: зображення стає аргументом у суперечках людей. П. Білецький наводить цікавий приклад подібного перебільшення картинного, алегорично позначеного елементу серед писемних кіл Російської імперії XVIII ст. 1748 р. Білгородський віце-губернатор, щоб схилити одну особу до писання скарг, замовив маляреві картину, на якій було зображено його ворогів — губернатора, прокурора та інших з надписанням над кожним "срамних та вельмі укорізнених слів", а сам віце-губернатор був зображений в ранзі губернатора. Те, чого не змогли зробити умовляння і погрози, зробила картина: побачивши її, згаданий чоловік погодився виконувати усі розпорядження віце-губернатора [32].

Культ візуалізації життя виразно позначився на всій системі мистецьких жанрів епохи бароко. В ньому архітектурні споруди набувають рис скульптурності, у скульптурі посилюється феномен живописності (тобто роль магії світла, гри світла й тіні тощо), в живописі — чинник музичної виразності (ритмізації, відкритої мінливої форми).

В архітектурних спорудах не лише активно використовуються колір, ліпні прикраси, поліхронні розетки, зірки на фасаді тощо, а й усі ці деталі набувають скульптурної виразності, постають у вигляді не мертвих мас, а одушевлених форм. Так, у Києві та Чернігові з'являються хрещаті храми, тобто архітектурні споруди, що будуються не за хрестово-купольною композицією внутрішнього простору, а за зовнішнім планом хреста (як Всесвятська церква Києво-Печерської лаври, Георгіївський собор Видубичів, Андріївська церква у Києві, церква св. Катерини у Чернігові). Архітектурні споруди прикрашають скульптурами (як ратушу у Бучачі чи собор св. Юра у Львові), а скульптура театралізується за позами, драматургією жестів, ситуаціями дії.

Парадигма театральності. Патетична чуттєвість бароко позначилася на партесному концерті та афектаціях риторичного стилю українських полемістів (насамперед І. Вишенського). На свого роду театральну дію перетворюються сюжети в українській іконі XVIII ст. Скульптура набуває виразності пантоміми, а остання починає використовуватися в шкільній драмі як засіб переведення біблійних історій у сценічну наочність, надання їм майже кінематографічної вірогідності. Театральні маски, маскарони посилюють зорову дієвість споруд, як, наприклад, у бароковій архітектурі Львова.

Театральність взагалі можна вважати парадигмальною ознакою бароко. Якщо антична культура висуває на передній план скульптуру, якщо середньовіччя актуалізує ікону, як зразок символічного залучення до божественних прототипів, а Ренесанс універсалізує ейдетизм малярства, то бароко розробляє театральність як загальнокультурний принцип.

---

[31] *Степовик Д.* Олесь Тарасевич. — Київ, 1975.

[32] *Білецький П.* Український портретний живопис. — Київ, 1970. — С. 263.

Відповідно до цього Г. Сковорода не тільки припускає можливість бути "глядачем вселенського цього чудотворного театру" [33], а й реально здійснює свій філософський "театр життя". Він створює в контексті барокового світобачення багато ролей та виконує їх. Тут і роль старця Варсави та проповідника Мейнгарда, роль грізного біблійного пророка та прочанина монастирів Слобожанщини, роль викладача колегіуму та уставщика Півчої капели, поета та блаженної людини. То була не театральність, що ми бачимо її на сцені у будинку, званому театром. Вона здійснювалась як певне розігрування буттєвих ситуацій, що могли розгортатись і в калейдоскопі уявних образів, і в реаліях самого життя. Цей "театр життя" був формою переживання історії.

Прикметно, що для українського народу Запорозька Січ була не лише збройним табором, а й певним еталоном патріотизму, мужності, чоловічої вдачі. Окрім цього, Січ сприймали немов якусь містерію, де справджувались історичні долі, народні ідеали та розгорталась найкращі риси національного характеру, веселого богатирства, життєвого авантюризму. Тож і козак почувався перед очима народу ніби на сцені і нерідко вдавався у побуті до театрально-демонстративної поведінки.

Життєва гра була театральним принципом свята, яке підносило буденність праці та життя до вищих сфер ідеалів. Таким святом, подобою західноєвропейского карнавалу, була, зокрема, в Україні Масниця, з притаманними їй ігрищами та рядженими. Останні виступали дійовцями "світу навиворіт", носіями масок як символів гральних основ життя. А маски пов'язувались із психологією змін та перевтілень, з відносністю гри, що умовно перевертала офіційні цінності в амбівалентність вільної стихії карнавальності.

Гра, як підкреслював М. Гоголь, була в Україні не тільки святкуванням, сферою витівок чи жартів, а й драматичним розпізнаванням темної сили серед хороводу життя (на зразок викриття відьми у "Майській ночі"). У такому контексті розвивався в епоху бароко український вертепний театр з притаманними йому сценами боротьби козака з нечистою силою чи утвердження християнської перемоги добра над злом.

Просвітницька тенденція. У театральності слов'янського бароко дається взнаки його прагнення унаочнення абстракцій і схильність до масових демократичних жанрів, а також дидактична проповідницька тенденція, що зближувала його з раннім європейським Просвітництвом. У системі українського бароко ця тенденція виявляється у посиленні значення повчальної, "шкільної" драми як синтезу театру, літератури та музики, у розвитку риторичного стилю в мистецтві та розповсюдженні проповідницької літератури.

Починаючи з XVII ст. в Україні виходить низка проповідницьких збірок та яскравих творів, в яких барокова манера викладу сполучається з популяризацією християнської антропології, роз'ясненням та пропагандою філософсько-богословського тлумачення основних питань буття: життя та смерті, добра та зла, етичних чинників сходження до абсолютного, вічного, святого. Серед них були такі визначні твори, як "Ключ разуменія" І. Галятовського, "Труби словес проповідних" та "Меч духовный" Л. Барановича, "Евангеліе учительное" та "Перло многоцѣнное" К.-Т. Ставровецького. В них місія духовного наставництва порівнюється з працею винogра-

[33] *Сковорода Г.* Діалог. Имя ему — Потоп змін // Твори: У 2 т. — Київ, 1994. — Т. 2. — С. 155.

І. Щирський. Авантитул книги Л. Барановича "Благодать і Істина". Чернігів, 1683 р.

дарів, які в дусі євангелічної притчі ножем обрізають вади, вивільняючи душі людей від скверни. А у К.-Т. Ставровецького проповідь християнської мудрості поєднується з пропагандою науки.

Дослідник цієї літератури В. Крекотень доводить, що українське бароко взагалі характеризується яскраво вираженою просвітницькою тенденцією, яка дозволяла у рамках християнського світогляду визнавати авторитет науки та виховну роль знання. Характерним щодо цього може бути "Евхаристион" Софронія Почаського, що уславляє Петра Могилу як засновника Лаврської школи та покровителя наук [34]. У ньому, зокрема, звеличується логіка, засобами якої фальшиве відсіюється від істинного; астрономія, що розкриває божественні атрибути світу — безконечне, вічне, неосяжне; історія — як шлях розширення досвіду розуму, а відродження наук та мистецтв у Києві під патронатом Петра Могили порівнюється з весняним розквітом природи. Цілком у традиціях українського бароко С. Почаський розглядає школу П. Могили як сад Гелікона та сад Парнасу.

У "Похвалі логіці" Г. Кониський, вказуючи на славу та подвиги античних героїв, підкреслює: "Логіки ж слава ще більша, а силу її крізь побачиш. Всюди вона необхідна: в житті і навчанні всесильна", бо "істину вчить пізнавати ця парость вродлива". І на завершення вказує: "Поки на світі цім матимуть силу закони людського розуму й логіка, вождь їх постійний і правда безсмертна" [35]. Ще раніше, в XVII ст., фундаментальність цієї науки затверджує у курсі логіки Й. Кононович-Горбацький. Апофеозом логічній раціональності в епоху українського бароко виявились і курс логіки Ф. Прокоповича, і лекції з "Арістотелевої філософії" М. Козачинського.

Справжнім епіграфом просвітницькій тенденції українського бароко може служити теза Г. Сковороди: "Поглянь на цей світ, поглянь на рід людський. Він бо є книга" [36]. А це означає, що весь світ — арена навчання духовності. Остання обставина є досить істотною. Вона генетично пов'язана з провідним принципом античного світобачення, принципом софійності світу, який актуалізується менталітетом українського бароко.

Розуміння сущого. Антична культура виходила з припущення єдності Творця, творіння та тварі (створеної істоти). Тому вважалося, що світ речей має змістовне навантаження, тобто засади розуму містяться не тільки в людській голові (де він виступає як "логос"), а й у продуктах творчості (Божої та людської). Ця мудрість буття і називалась Софією. Християнське богослов'я розвинуло цю ідею, бо наштовхнулось на труднощі поєднання Бога як особи (що має і свій характер, і біографію) з предметним світом. Проте з погляду софійності ця зовнішня невідповідність нівелювалася розгляданням світу як тексту Бога, коли зовнішні речі, окрім свого предметного призначення, оголошувалися сигналами Божої премудрості, а Слово виступало вихідним пунктом буття, другою особою Трійці. Осягнення цієї премудрості і розкривало світ як буття, сповнене світлом розуму та надії.

[34] *Крекотень В. И.* Тема науки в барокковой украинской поэзии 30-х годов XVIII века // Барокко в славянских культурах. — Москва, 1982.

[35] *Кониський Г.* Похвала логіці // Українська література XVIII ст. — С. 54—55.

[36] *Сковорода Г.* Убогий Жайворонок // Твори. — Т. 2. — С. 130.

Таке розуміння сущого виявилось адекватним і християнській свідомості, і художньому сприйняттю світу, й історичним обставинам виникнення України-Русі. Адже Русь виникла на березі великого степового океану, що починається біля Великої Китайської стіни та закінчується долиною Дунаю поблизу Альп, тобто охоплює дві частини світу. Цей степ був джерелом постійних нападів кочових племен і тому розглядався як "темрява зовнішня", як "безодня", хаос. Цьому хаосові і потрібно було протиставити "розумну ойкумену", якою виступав град Київ з центральним храмом св. Софії, що символізував мудрість світу, створеного Богом.

Київська Софія і стала відправним пунктом становлення архетипу софійності в українській культурі. Втілившись спочатку в ідейному задумі храму Ярослава Мудрого, тема софійності розгортається в паралельному викладі у творчості Іларіона та підкріплюється літературними перекладами, зокрема змістом "Ізборника" 1076 р. Надалі архетип софійності підхоплюється в добу бароко українськими полемістами (М. Андрелла, І. Вишенський, Л. Баранович), ідеологами християнської антропології (П. Могила, Д. Туптало, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін.), а потім знаходить вираз у знаково-алегоричному менталітеті барокової поезії та української гравюри з її зображенням "квітучого космосу" Божої премудрості.

Завдяки поширенню ідей софійності у менталітеті бароко специфічного контексту набуває проблема духовності та розуму. Останній не зводиться до холодної царини безжалісних логічних істин, позбавлених будь-яких плям земної невірогідності та суб'єктивності, а постає як інтелект, що є настояним на совісті, живиться духом "внутрішньої людини" і може розглядатись як духовний розум. Тому в культурі українського бароко, за всієї схильності його до філософії серця як альтернативи формальній інтелектуальності, не виникає різкого протиставлення раціонального та ірраціонального. Навіть у церковних діячів XVII ст. трапляються тези, подібні до висловлювань київського митрополита І. Копинського: "Від розуму та пізнання народжується віра", бо "наскільки процвітає розум — настільки зростає і віра" [37].

Система барокової символіки. Українська барокова свідомість була пов'язана з Просвітництвом в іншому розумінні, ніж воно утвердилося у Франції XVIII ст. Це було за своїм типом раннє Просвітництво, яке висувало на передній план не чисте знання, а мудрість, тобто не процес пізнання істини, а життя в істині. Ось чому Г. Сковорода був проти публікації своїх трактатів, бо вважав, що справжньою книгою є його власне життя, що будувалось ним за усвідомленими принципами філософських текстів. Тому життєві вчинки українського мислителя мали символічне навантаження, як і вся барокова література. Символічна свідомість бароко проявилася і в тому, як український мислитель позначає теми свого філософського дискурсу.

У складному символічному контексті проголошується, наприклад, тема найулюбленішого філософського трактату Сковороди. В першій редакції він позначається заголовком: "Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алківіадская". Ця назва містить незрозуміле спочатку поєднання образів фавна Силена та грецького полководця Алківіада. Проте алегорично її можна

[37] *Логвиненко О. В.* Ідея свободи волі в українській філософії кінця XV — першої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. — Київ, 1995. — С. 160—161.

зрозуміти як натяк на платонівський діалог "Алківіад", де Сократ навчає полководця справедливості. Правильність такого тлумачення підтверджується асоціацією з образом Силена, який вважався вчителем Бахуса та зображався у вигляді гладкого дідугана, але саме так змальовувався і Сократ. Отже, на першому рівні розкриття барокової символіки ми приходимо до того, що книга Сковороди присвячена Сократовій мудрості.

Проте ця книжка має також іншу назву, яка в другій редакції трактату позначається Сковородою таким рядком символічних алегорій: "Израилскій Змій или картина, нареченная День. Схожа на икону, называемую еллински — Σιληνος Αlχιβιdσος Пъступ Алквивіадов, и на египетскую льводеву — сфинкс". Тут слова "Пъступ Алквивіадов" переконують у правильності розтлумачення символіки твору як трактату про Сократову мудрість. Водночас пропонуються і дві нові алегорії: сфінкс — знак таємниці та змій — позначення біблійних алегорій, які можуть ввести в оману поза належними тлумаченнями. Вони свідчать про те, що автор керуватиметься не прямим, а символічним розумінням Біблії.

З іншого боку, зазначені символи узгоджуються з третьою назвою трактату, яку Сковорода вживає у листах до М. Ковалинського, — "Авігеа". Ця алегорія стосується імені жінки царя Давида, яка прославилася своїм гострим розумом. Тим самим виявляється остаточний зміст трактату, що може бути прочитаним як "День чи світло філософської мудрості й таємний смисл біблійних алегорій". Така складна символіка була взагалі характерною для всієї культури бароко.

Бароко створює цілий умовно-символічний світ, який виходить за межі середньовічної ікони в літературу, живопис, архітектуру, філософію, театр. Символічно розумілась, наприклад, сама сцена барокового театру, різні сторони якої означали небо, землю, пекло, рай. Широко розповсюджуються символічні малюнки, що зображають піднесення духу, спрагу горнього, безсмертного через алегорію стріли, що прямує до зірок, або тлінність буденного через образ скирди сіна, чи впевненість у духовній непохитності буття через птаха, який спочиває на скелі.

У системі українського бароко нової, глибинної осмисленості набуває символіка середньовічної містерії, коли алегоричні фігури Віри, Надії, Любові, Плачу церковного, Звістки тощо виступають у вигляді театральних персонажів (це характерно для драми Д. Туптала). А кожна з літер імені Ісус розглядалась як символ голгофської жертви (у книзі І. Галятовського "Души людей померлих").

Стійкі алегоричні образи в їх символічному позначенні набували статусу емблем. Заслуговує на увагу те, що серед таких образів в українському бароко найпоширенішими були зображення саду, книги, світла, змія, які позначали різні вияви мудрості. Сад був емблемою мудрості як етичної духовності, як сприятливого ґрунту довершеності буття, розквіту доброчинності душі; книга символізувала софійність сущого, Божу премудрість; світло виступало емблемою фаворського сяйва, святої вісті, а образ змія ототожнювався з лабіринтами душі, що можуть завести в оману, у безодню пекла, тобто трагічними аспектами мудрості.

Зорієнтованість українського бароко на символи мудрості та багатоманітність її зображення іноді перевищувала можливості виразних засобів культури XVII—XVIII ст. Надмірна ускладненість символічного ладу барокової сві-

домості подекуди суперечила просвітницькій тенденції культури бароко в Україні, що викликало критику з боку Ф. Прокоповича.

Бароко в Україні за художніми засобами ніколи не було автономним напрямом. Полістилістика, яка взагалі стала його специфічною ознакою, посилювалась і різнотипністю культурних систем, що були причетні до розвитку української національної самосвідомості в епоху бароко та сприймалися під його сигнатурами. Тут уже можна говорити не просто про поєднання впливів пізнього Ренесансу, раннього Просвітництва та зрілих реформаційних течій, а й про системну взаємодію в епоху Гетьманщини спадщини Київської Русі, грекоправославної та греко-католицької цивілізації, фольклорних традицій українського етносу, культурних надбань східнослов'янських народів та протестантського світу. Отже, до особливостей українського бароко слід віднести ту обставину, що культурний контекст його розвитку виходив далеко за межі барокового напряму західноєвропейської культури.

Звідси не випливає, що українське бароко було механічним конгломератом різних культур. Універсальність бароко в Україні означала лише те, що воно, не маючи рис чистого культурного напряму, підпорядковувало єдиній системі барокового менталітету життєві, культурні та національні цінності своєї епохи. Ця система характеризувалася в духовному контексті загальними рисами контрастності та пристрасності, риторичної декларативності та декоративності, візуалізації та варіативності, імпровізації та театралізації, символічної алегоричності та жадання вічності, метаморфози та метафори тощо. Водночас вона характеризувалася і героїкостоїчним пафосом, поєднанням гуманістичної концепції людини з просвітницькою ідеєю розуму, ідеалами софійності та символічного антропоцентризму. У такій розмаїтості українське бароко входить до світової культури як яскраве, національно-своєрідне явище.

1.5. Філософське підґрунтя української духовності

Становлення філософії як науки. У XVII—XVIII ст. в Україні сформувалася барокова філософія, яка органічно поєднала в собі елементи спіритуалістично-містичної філософії, що з часів княжої доби переважно становила підґрунтя духовної творчості українського народу майже до кінця XVI ст., постали впродовж XIV—XVI ст. ренесансно-гуманістичні й реформаційні ідеї, здійснила рецепцію західноєвропейської думки від схоластики до нового часу. Ця нова філософія сприяла потужному розвиткові тогочасної української духовної культури в її різних царинах, наповнюючи її внутрішнім сенсом. Аналізуючи духовну ситуацію в Україні XVII ст., Д. Чижевський справедливо зазначав, що комплекс духовних цінностей, який творці бароко прагнули повернути і зрештою зробили підґрунтям для побудови нової культури, був "прастарим" комплексом духовних цінностей християнства [1]. Це, зі свого боку, привело до оновлення християнської філософії чи то у формі другої схоластики, чи у вигляді нової "протестант-

[1] *Чижевський Д.* Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України. — С. 11.

Г. Левицький. Заставка до книги М. Козачинського "Філософія Арістотелева". Львів, 1745 р.

ської схоластики" та протестантської ортодоксії, що її в межах лютеранства утворив Меланхтон [2].

В Україні ж йшлося не про оновлення схоластичного варіанта християнської філософії, а про створення православної версії барокової схоластики. Як уже зазначалося, у домогилянський період розвитку філософія була поєднана з теологією, історіографією, літературою; розвивалась у формі вкраплених у духовну творчість елементів християнського неоплатонізму або ж у вигляді практики досягнення містичного осяяння, розумілася як мудрість і життя в істині, що відображало духовно-практичне освоєння тією філософією світу.

У Києво-Могилянській академії філософія виокремлюється з духовної культури в цілісний предмет і стає професійною. Внаслідок цього пишуться філософські твори та курси лекцій, відбуваються диспути тощо. Українські інтелектуали, створюючи Києво-Могилянську філософську школу, звернулися як до комплексу духовних цінностей, до якого входили філософські ідеї, що лежали у підґрунті духовної творчості книжників княжої доби, українських гуманістів, діячів братств та Острозького культурно-освітнього осередку (в тому числі й надбання східної патристики), так і до здобутків західної філософії.

Творячи нову українську філософію, могилянці опановували і використовували все розмаїття західної думки. До сфери їхніх наукових інтересів входила антична спадщина (Платон, Арістотель, Плутарх, Сенека, Цицерон, Псевдо-Гален, Діоген Лаерцій, Боецій), патристика (Августин, Климент Александрійський, Оріген, Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Максим Сповідник, Василь Великий, Григорій Ниський, Григорій Назіанзин тощо), схоластика (Петро Ломбардський, Фома Аквінський, Бонавентура, Гуґо Сент-Вікторський, Гуґо Страсбурзький, П. Абеляр, Дунс Скот), оккамісти XIV ст. (Раймунд Лулій, Авіценна, Аверроес, Маймонід, Суарес, Васквез, Овієдо, Аріага, Толетто, краківський професор Міхаель Вратиславський та ін.). З представників новітньої філосо-

[2] Там само.

фії в академії вивчали і використовували твори Н. Макіавеллі, Дж. Кардано, Р. Декарта, Г. В. Ляйбніца, Х. Вольфа, Ф.-Х. Баумейстера, Ю. Ліпсія, Г. Гроція, Б. Спінози, П. Гассенді.

Отже, в межах барокового синтезу з елементів філософських вчень, що належали до різних традицій, напрямів, історико-філософських етапів, творилась українська філософія XVII— XVIII ст.

Відомо, що так званий шлях схоластичної абстракції, яким пішла філософія Києво-Могилянської академії, викликав багато нарікань, особливо з боку вчених просвітницької орієнтації. У цьому зв'язку варто нагадати, що схоластика була необхідним ступенем в історико-філософській еволюції, надто в країні, де домінувала спіритуалістично-містична традиція. Потреба її включення в українізовану греко-слов'янську духовну систему диктувалася не тільки внутрішньою логікою розвитку філософської думки в Україні, а й стимулювалася зовнішніми чинниками — необхідністю утвердження в релігійній полеміці власної віри та спростування іншої через жорстку аргументацію з обов'язковим при цьому вільним оперуванням поняттями й силогізмами. За таких умов українська філософська думка, що розвивалася в руслі православної неоплатонівської традиції, мусила збагатитися арістотелізмом у різних його інтерпретаціях — від античної до схоластичної — ранньої, зрілої, пізньої та другої.

В Європі XVII ст. схоластика ще посідала чільне місце в навчальних закладах, проте провідними напрямами стали раціоналізм та емпіризм. Загальновідоме негативне ставлення до схоластики представників новітньої філософії. Проте не підлягає жодному сумніву й факт впливу на формування поглядів Бекона, Декарта, Ляйбніца та інших критикованої ними філософії. «Філософи тривалий час продовжували застосовувати ті самі категорії, що вже раніше вживали середньовічні мислителі, й у власних філософських працях використовували вироблені середньовідчанами принципи, — пише відомий дослідник середньовічної філософії Ф. Коплстон. — Було б помилкою приписувати те, що називають "схоластичними" елементами у філософії Декарта, Мальбранша або Ляйбніца, напливові та їхній цікавості до класичної літератури доби Відродження. Перші філософські студії Декарта створювалися в дусі схоластичної традиції. Хай навіть пізніше його розум подався в іншому напрямі, її вплив залишався незмінним. І хоч іноді Декарт з багатьох причин нападав на арістотелізм, втім він визнавав, що розумовий вишкіл, отриманий ним під час навчання у коледжі, був набагато кращий, ніж у будь-яких інших закладах» [3]. В Україні XVII ст. становлення традиції арістотелізму, в тому числі в його схоластичній версії, стало закономірним явищем. Вона була необхідною для набуття українськими інтелектуалами розумового вишколу, розвитку теоретичного мислення, формування напрямів новітньої філософії, адже питання про зв'язок між середньовічною, ренесансною і новочасною філософією вже давно перестало бути дискусійним.

Водночас філософію Києво-Могилянської академії у жодному разі не можна назвати схоластичною в історичному сенсі цього слова. Адже, як слушно зауважує в цьому зв'язку Д. Чижевський, механічне перенесення і повторення в Україні XVII ст. розвитку західноєвропейської філософської думки XIII—XIV ст. у принципі неможливе [4]. Безпе-

[3] *Коплстон Ф.* Середньовічна філософія. — Київ, 1997. — С. 9—10.

[4] *Cyzevskyj D.* Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine // Abhandlungen des ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — 1927. — Vol. 1. — S. 83.

речно, відповідно до епохи, в яку вона розвивалась, і завдань, що перед нею ставилися, ця філософія, як і оновлена західна схоластика, підпорядковувалася теології, розглядалася як помічниця у справах віри, поєднувала догматичні передумови з раціоналістичною методикою, відзначалася особливим інтересом до формально-логічної проблематики. Її, як нам видається, можна було б визначити як своєрідну барокову схоластику, принаймні за формою викладу філософських проблем та значною мірою за змістом викладу. Адже у самій постановці тих чи інших філософських питань, їхньому розгляді й розв'язанні все ж таки простежується переважна орієнтація на вчення та ідеї представників різних західних схоластичних шкіл. І це зрозуміло, якщо враховувати теоцентричні прагнення людини барокової доби, її намагання знайти твердий ґрунт у новому зміцненні культу Бога і православної віри, надто традиційну перевагу релігійної сфери в тогочасній українській культурі загалом. Стара традиція розвитку української думки у вже окциденталізованому вигляді збагачувалася й новітніми досягненнями західної філософії, щоправда, допоки дуже вибірково, в міру можливості асиміляції їх українською думкою для того, аби створити філософію, в якій би стара традиція не лише стала живою й актуальною для нової української людини барокової доби, а й змогла б вдовольнити її духовні запити, розв'язати животрепетні проблеми, відкрити шлях до філософських пошуків. Філософія Києво-Могилянської академії відзначалася, з одного боку, ретроспективністю і традиціоналізмом, а з іншого — вже від початку XVIII ст. почала виходити з тісних меж барокової схоластики, поступово збагачуючись завдяки зусиллям своїх творців елементами новітньої філософії та започатковуючи формування ідей наукового знання.

Водночас філософська спадщина Києво-Могилянської академії засвідчує, що її творці неоднаково ставилися до вчень філософів, які репрезентували європейську думку від античності до нового часу. Саме в інтерпретації у лекційних курсах могилянців поглядів представників різних західних філософських напрямів, у ступені їх використання для формулювання власної позиції з того чи іншого питання або у підкресленому дистанціонуванні від їхніх концепцій можна простежити синтез спадщини домогилянської доби з надбаннями європейської філософії, специфіку рецепції цієї філософії на українському ґрунті. Такий синтез забезпечував тяглість нашої думки від середньовіччя до нового часу, блискуче вкладався в духовну атмосферу і тенденції бароко з характерною для них посиленою увагою до теології й водночас інтересом до натурфілософської проблематики.

Таким чином, у межах барокової схоластики, що домінувала в Україні впродовж XVII ст., спостерігається тяжіння до тих мислителів, які у своїх вченнях поряд з натурфілософськими питаннями чільне місце відводили з'ясуванню проблем метафізики, загальних основ буття, більшою мірою схилялися до концептуалізму, себто до ближчого українським інтелектуалам поміркованого варіанта західної середньовічної реалістичної традиції, згідно з якою у речах передбачалося існування понять людського розуму, вважалося, що в одиничних речах наявне щось загальне, на основі чого виникає виражений словом концепт або, як вони казали, загальна природа, відмінна від "оцейності" (haecceitas) — одиничної сутності окремої речі. Відповідно до цього звичний для вітчизняної філософської традиції неоплатонізм ускладнюється і доповнюється в Києво-Могилянській академії арістотелізмом, деталізується процес

породження вищою сутністю — Богом — універсалій — родів і видів, акцентується увага на участі надсвітових засад у вигляді індивідуальних форм в утворенні одиничного й особистого буття, утверджується пріоритет божественного розуму над людським.

Завдяки цьому, як і в західній схоластиці, на засадах синтезу неоплатонізму з арістотелізмом формується відповідна картина світу. На фоні вчення про абсолютну особистість, яка є творцем будь-якого буття і життя з нічого, на фоні інтерпретованих на платонівський лад середньовічних універсалій (хоча Платонова теорія ідей загалом заперечується) детально розробляються форми індивідуального буття, а їх розуміння набуває матеріально-пластичної спрямованості, формується специфіка людської особистості [5].

Творче переосмислення західноєвропейських ідей та розробка нових філософських концепцій. Наявне у філософських курсах Києво-Могилянської академії XVII ст. уявлення про животворний Дух, об'єднаний у понятті "природи" з надсвітовим принципом і сукупністю створених ним прообразів речей, з матеріально-пластично зрозумілими індивідуальними формами особистого й одиничного буття й осмислений як внутрішній принцип фізичного руху, а отже, як сутність у становленні, засвідчує значну еволюцію середньовічного розуміння природи як "творіння з нічого".

Як уже зазначалося, для української людини бароко характерними були не тільки посилена увага до теології, а й інтерес до натурфілософської проблематики. На тлі теоцентричних настанов української думки в домогилянський етап розвитку цей інтерес до природи найвиразніше окреслився в творчості вітчизняних латиномовних гуманістів. Зокрема, це виявилося в астрологічних працях Юрія Дрогобича, в ідеалізації природи як об'єкта мистецького зображення. Однак вперше систематичне вивчення і розробка натурфілософської проблематики почалися у Києво-Могилянській академії.

Спираючись на середньовічну традицію осмислення питань космології, могилянці відтворювали Птолемеєву концепцію концентрованого навколо Землі одного-єдиного світу, який створив Бог і гарантував його збереження. Проблема співвідношення Бога і світу вирішувалася з позицій усталеної в патристичній і схоластичній філософії концепції про субстанційну іманентність і трансцендентність Бога. Водночас у руслі тенденцій барокової схоластики ці традиційні концепції наповнилися новим змістом. Інтерпретація іманентності Бога наближається до його осмислення як органістичного принципу, через що Бог чи то у вигляді особливої інтелігенції, чи розумної сутності проймає кожне небесне світило, кожну річ, душу кожної людини, утворюючи їхній внутрішній принцип руху, забезпечуючи їхню життєдіяльність або духовну творчість. Отже, інтерпретацією християнського принципу іманентності Бога могилянці відкривали шлях до пояснення космічних явищ їхніми внутрішніми порухами. Загалом таке органістичне бачення світу знаходило продовження в телеологічному витлумаченні його багатоманітних явищ, у телеології цілісності руху. Іманентний Бог виступає як своєрідний художній інтелект, що наповнює природу внутрішніми неусвідомленими творчими силами.

Водночас філософи Києво-Могилянської академії вже у XVII ст. почали освоювати і використовувати в розробці натурфілософських концепцій ідеї новітньої філософії, як це робили, на-

[5] *Лосев А. Ф.* Эстетика Возрождения. — Москва, 1978. — С. 177.

Феофан Прокопович (1677—1736).

приклад, представники другої схоластики. Адже останню для своїх теоретичних побудов використовували не тільки українські православні мислителі барокової доби, а й учені протестантських університетів [6]. Так, теза про трансцендентність Бога стосовно світу в творах могилянців набувала іноді деїстичної інтерпретації, тобто Бог розглядався як першопричина й першорушій світу, який, створивши закони природи, сам себе цим законам і підкорив. Таке трактування Бога докорінно відрізнялося від середньовічного розуміння Божої всемогутності, згідно з яким Бог міг діяти всупереч природному порядку [7].

Значною мірою українська філософія XVII ст. змінила розуміння людини. Відійшов у минуле створений українськими гуманістами образ людини-творця, впевненої в необмежених можливостях самореалізації. Не відповідала духові часу й відгороджена від світу монастирськими стінами людина-аскет, яка в містичному пориванні занурюється в глибини трансцендентного. Натомість формується поняття людини як важливої частки світобудови, яка, поєднуючи у своїй сутнісній основі тілесну і духовну засади, сполучаючи в душі пов'язані з тілом вегетативну і чуттєву частини і невід'ємну від Божої вічності розумну частину, перебуває у постійній внутрішній боротьбі, шукає способів компромісного поєднання суперечливих прагнень, можливостей згармонізувати духовні й тілесні потреби, а також стосунки з іншими людьми, прагне реалізувати себе у служінні спільному благові. Людина XVII—XVIII ст., що постає на сторінках рукописних філософських творів, бачить сенс життя у творчій самовідданій праці, спрямованій як на власне, так і на громадське добро. Як частка природи і суспільства вона вважає себе зобов'язаною виконати відведену їй роль, встановлену Божим законом, який поділяється на природний, моральний, громадянський і суто Божий. Природний закон визначає схильність людини до певного виду праці; моральний і громадянський вимагають, аби людина працювала на себе, свою родину, суспільство й державу. Закон Божий передбачає чесність, добропорядність, сумлінність, дотримування Божих заповідей тощо.

---

[6] *Соколов В. В.* Европейская философия XV—XVII веков. — Москва, 1984. — С. 120.

[7] *Гайденко П. П.* Эволюция понятия науки (XVII—XVIII вв.). — Москва, 1987. — С. 392.

Попри те що українська філософія XVII ст. сформувала поняття "людини", для якої Бог і віра набули пріоритетного значення, водночас вона, як ніколи раніше, розширила можливості людського розуму. Це виявилося, зокрема, в концепції етичного інтелектуалізму, що свободу волі поставила в залежність від впливу інтелекту, згармонізувавши вольовий і раціональний моменти людської діяльності для забезпечення найкращих можливих варіантів вибору людиною поведінки та життєвого шляху. Висока оцінка людського розуму полягала не лише у переконаності в спроможності осягнути закони природи, обґрунтувати релігійні істини, а й у величезній увазі, що приділялася українськими філософами проблемі пізнання.

Від початку XVIII ст. українській філософії вже було тісно в рамках барокової схоластики. Їх руйнував новітній раціоналізм у вигляді елементів раннього Просвітництва. Теоцентричні інтенції бароко змінювалися новим культом розуму. Адже бароко, звільнивши внутрішній світ особистості від панування властивої Ренесансу утопічної гармонії, відкрило шлях для нового обожествлення людини, щоправда, вже не цілісної її природи, а лише розуму [8].

Поступове засвоєння й переосмислення здобутків новітньої філософії та науки почалося в Києво-Могилянській академії ще в XVII ст. Спочатку воно виявлялося в тенденції до об'єднання, а згодом і подолання відмінностей між матерією і формою, потенціальністю й актуальністю, що мала важливе значення у метафізиці томізму, у певному наближенні до розуміння універсального характеру руху, у доповненні телеологічної інтерпретації руху концепціями руху кинутих тіл ("impetus") та "інтенсифікації й ремісії форм", що виникли у середовищі паризьких оккамістів XIV ст. Остання була спробою кількісно оцінити й виразити якість і тим самим відійти від Арістотелевого вчення про незмінність субстанційних форм. Щодо концепції "impetus", то вона, утверджуючи поняття "рухомого тіла" як вихідного пункту фізичної картини світу, сприяла становленню в Україні новітніх механістичних ідей. Важливого значення з огляду на засвоєння надбань новітньої думки набуло залучення українськими вченими відомостей про геліоцентричну систему Коперника.

Починаючи з XVIII ст. філософські курси Києво-Могилянської академії щораз більше насичувалися емпіричним матеріалом, їхні автори демонстрували компромісне ставлення до принципів, що їх обстоювала новітня філософія. Так, Ф. Прокопович, відомий ранньопросвітницькою орієнтацією, викладаючи свої погляди на проблему простору, спирався на праці Торрічеллі і Паскаля, на припущення Декарта про зменшення з висотою атмосферного тиску та наслідки дослідної перевірки цього припущення на горі Арвернія, брав до уваги дослідження Геріке і Бойля, дані Бореллі про відношення питомої ваги води до ваги повітря, як 1175 до 1. Саме цими емпіричними дослідженнями обґрунтовував Ф. Прокопович свою концепцію континуального простору [9]. Прагнучи розмежувати сферу знання і віри, він здебільшого послуговувався критерієм досвіду і розуму, намагався запровадити цей критерій навіть у теологію, висловлюючи думку, що богословський силогізм повинен містити один засновок від Біблії, а другий — від природного розуму [10]. Загалом Ф. Прокопович,

[8] *Робинсон А. Н.* Идеологические закономерности движения литературного барокко // Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII — начала XVIII в. — Москва, 1989. — С. 13.

[9] *Ничик В. М.* Феофан Прокопович. — Москва, 1977. — С. 81—82.

[10] Там само. — С. 34.

як і інші могилянці XVIII ст., у своїх творах широко використовував природничо-наукові ідеї Евкліда, Архімеда, Піфагора, Галена, Плінія, Кардано, Порту, Бойля, Геріке, Бореллі, Коперника, Галілея та багатьох інших.

У XVIII ст. могилянці включили до філософських курсів стислий виклад основних положень вчень античних атомістів, а також ідей П. Гассенді і Ф. Бекона. Проте вони не сприймали атомістичних концепцій і негативно оцінювали їх. Натомість неабияку схильність виявляли до філософських вчень Р. Декарта та Г. В. Ляйбніца. Останні засвоювалися переважно з поширених тоді в Україні творів популяризатора й систематизатора вчення Ляйбніца Християна Вольфа — німецького філософа-раціоналіста, представника раннього Просвітництва, погляди якого сформувалися під впливом ідей не лише Г. В. Ляйбніца, а й Р. Декарта, Е. Вайгеля, Е. В. Чирнгауза, а також через відомий на той час підручник представника вольфіанської школи Х. Баумайстера. Не менш популярним був у Києво-Могилянській академії підручник професора Сорбонни Пурхотія, в якому викладалася картезіанська система.

Така орієнтація могилянців на раціоналізм Р. Декарта, Г. В. Ляйбніца та їхніх послідовників не є випадковою. Адже, формуючи свої філософські погляди і водночас обираючи шляхи дальшого розвитку української філософії, вони спиралися на вчення тих західних мислителів, які відповідали потребам розвитку української думки й органічно в неї вписувалися. В концепціях перелічених філософів, і насамперед в картезіанстві, їх приваблювало звичне і зрозуміле для української духовної традиції утвердження переваги умоосяжного світу над чуттєвим, інтелектуального пізнання над розмисловим або дискурсивним і тим паче над чуттєвим, а також переконаність в онтологічній значущості "внутрішньої людини". У вченні Р. Декарта, одного з творців новітньої філософії і критика середньовічних авторитетів, могилянці відчули, можливо, не усвідомлюваний самим французьким мислителем глибинний зв'язок з традицією, в межах якої він здобув освіту, суголосність цього вчення їхньому баченню дальшого розвитку української філософії. Адже переконаність в онтологічній перевазі умоосяжного світу над чуттєвим сягає часів античності й найповнішого вираження набула в творчості Платона. Декарт же, розбудовуючи свою філософську систему, поклав у її підґрунтя "не просто принцип мислення як об'єктивного процесу, яким був античний Логос, а саме такий процес мислення, який суб'єктивно переживається і усвідомлюється і який неможливо відокремити від суб'єкта мислення..." [11]. Водночас відоме картезіанське судження "cogito, ergo sum" ("мислю, отже, існую") веде свій початок від Августина, на якого посилається також могилянський картезіанець Г. Щербацький, обґрунтовуючи у своєму філософському курсі цю тезу Декарта. Тут простежується спільність у середньовічному як західному, так і українському розумінні онтологічної значущості "внутрішньої людини", що набула відображення у самосвідомості. Імпонувала могилянцям у вченні Декарта його переконаність у відкритості людської свідомості щодо Бога, його положення про те, що запорукою об'єктивної значущості людського мислення є Божа всемогутність та її суб'єктивний корелят — принцип очевидності [12].

Отже, незважаючи на цей свідомий чи неусвідомлений зв'язок з традицією, висновки, зроблені з її переосмислення, засвідчили появу або абсолютно нової філософії (у Декарта), або становлення

---

[11] *Гайденко П. П.* Зазн. праця. — С. 145.
[12] Там само. — С. 148.

засад раціоналістичної філософії в межах збереженого схоластичного викладу в інтелектуальному середовищі Києво-Могилянської академії. Адже апеляція до самосвідомості демонструвала прагнення тогочасної української філософії до набуття автономії, а обґрунтований нею принцип очевидності як найвагоміший критерій істинного знання відсував у кращому випадку на задній план таке традиційно безсумнівне джерело істини, як переказ і об'явлення. Водночас принцип очевидності було покладено в основу нового і єдиного методу, який, на думку філософів-могилянців, забезпечував людині можливості здобути істинне знання, проникнути в таємниці природи і зрештою посилити її здатність впливати на природу.

Творче переосмислення ідей Декарта філософами Києво-Могилянської академії істотно змінювало створену бароковою схоластикою картину світу. Зокрема, Г. Щербацький у філософському курсі докладно подав картезіанську гіпотезу еволюції світу від хаосу до космосу, здійснюваної завдяки вихровому рухові. Докорінно змінилося розуміння матерії. Хоча остання ще поділялася, як раніше, на першу і другу, проте вже не тіло, що складається з матерії і форми, а саме матерія визначалася як субстанція і ототожнювалася з тілом. Першоматерія розумілася як нечуттєве тіло, на кшталт трьох елементів Декарта, а другою матерією вважалося саме чуттєве тіло. Водночас матерія характеризувалася як протяжна, щільна, непроникна й однорідна субстанція. Імпонував могилянцям XVIII ст. і континуальний характер фізики Декарта. Телеологічне витлумачення різноманітних видів природних рухів змінилося розумінням руху як механічного переміщення.

Однак основним і найважливішим здобутком розроблюваних філософією Києво-Могилянської академії ранньопросвітницьких ідей було формування нового розуміння людини. Покладаючись до певної міри на Божественне провидіння, людина раннього Просвітництва збагнула, що, керуючись принципами власного розуму і з допомогою істинного методу, вона зможе не лише осягнути таємниці природи, а й свідомо впливати на неї, не тільки підпорядковувати собі природу, а й контролювати суспільний розвиток.

Ранньопросвітницькі ідеї в українських філософських вченнях. Комплекс ранньопросвітницьких ідей, що його сформували вчені Києво-Могилянської академії, знайшов логічне завершення в репрезентованій П. Лодієм, Я. Козельським, В. Довговичем українській філософії Просвітництва. Вона виникла на ґрунті синтезу вітчизняної ранньопросвітницької ідеології з європейським Просвітництвом у його французькій і насамперед німецькій версіях. Українські просвітники розробляли проблеми логіки, онтології, гносеології, психології, соціальної філософії тощо. В теорії пізнання вони, утверджуючи пріоритетне значення розуму, великої ваги надавали чуттєвому досвіду, який більшістю могилянців недостатньо враховувався, оскільки розглядався радше як джерело помилок.

Багато уваги українські філософи просвітницької орієнтації надавали обґрунтуванню концепції природного права й суспільного договору. Розуміючи філософію як засіб просвіти розуму, вони були переконані, що подолання суспільного зла, конфліктів, скасування несправедливих законів, у тому числі й кріпосного права, можливі через поширення освіти і виховання, бо знання справедливих законів, розуміння, що є добро і зло, виступає, на їхню думку, гарантією спрямування зусиль усіх представників суспільства і насамперед еліти на побудову гармонійних і розумних суспільних відносин.

Водночас як ірраціоналізм українських містиків кінця XVI—XVII ст. доповнювався раціоналістичними тенденціями творчості тогочасних українських гуманістів, які перейшли у раціоналізм барокової схоластики, так у XVIII ст. поряд з ранньопросвітницьким і просвітницьким раціоналізмом розвивається філософія серця Г. Сковороди, Д. Туптала, містика П. Величковського, позацерковний містицизм масонів, виникають преромантичні тенденції тощо.

Найвидатнішим серед тогочасних мислителів цієї орієнтації був, безперечно, Г. Сковорода. Не сприймаючи сучасного йому суспільства, спостерігаючи процес поглинання Української держави, визиск її народу і нищення його культури Російською імперією, Г. Сковорода створив філософію, яка звеличує в людині її духовний первінь, обґрунтовує принцип самопізнання і морального вдосконалення, що досягається через заглиблення у внутрішній світ особистості, де вона знаходить себе, єднається з Богом, здобуваючи через духовне переображення щастя, віднаходячи місце в суспільстві й прийнятний для себе спосіб життя в ньому. Ті самі мотиви самопізнання, духовного переображення через внутрішнє містичне осяяння істиною, наслідування Христа в земному житті, осмислення християнської етики як підґрунтя суспільної моралі, доповнені просвітницькою концепцією державного управління, знаходимо у вченні Д. Туптала [13].

Найвідомішим представником української церковної містики, взорованої на східноцерковні монастичні та ісихастські традиції, був П. Величковський. Масонський містицизм в Україні спирався насамперед на західноєвропейські ірраціоналістичні течії.

Не зупиняючись докладно на цих філософських течіях другої половини XVIII ст. та їхніх видатних представниках (про них йтиметься далі), спробуємо в загальних рисах схарактеризувати людину, витворену українською філософією XVIII ст.

У монографії "Загублена українська людина: Життя і мислі" М. Шлемкевич стверджує, що "народження сучасної української людини мусимо шукати при смертному ложі другої української держави" [14]. При цьому він вирізняє три типи тогочасної людини: витіснений на узбіччя історії, байдужий до всього, крім свого біологічного існування, тип старосвітського поміщика (який радше сформувався остаточно вже у XIX ст. — *Авт.*), а також так звану гоголівську і сковородинівську людину [15]. Однак у XVIII ст., як нам видається, існував також значно змодифікований ранньопросвітницькою ідеологією і соціально-політичними обставинами тип сильної, гордої, дещо свавільної української людини барокової доби, який домінував у XVII ст., а у XVIII ст. відзначався ще не згаслим, але вже приховуваним вільнолюбним духом і державницькими прагненнями. Згодом він відродився у так званій шевченківській людині, яка сформувалась у XIX ст. [16]

Головною рушійною силою цієї національно свідомої людини XVIII ст. був розум, опертий на природний, моральний, громадянський і Божий закон, знання якого здобувалося в процесі освіти. Керуючись принципами власного розуму, ця українська людина не лише намагалася пізнати закони природи і скористатися знаннями для власних потреб, а й побудувати на засадах розуму

[13] *Йосипенко С. Л.* Етичне вчення Д. С. Туптала (св. Димитрія, митрополита Ростовського) в контексті української духовної традиції: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. — Київ, 1996. — С. 21, 24.

[14] *Шлемкевич М.* Загублена українська людина: Життя і мислі. — Нью-Йорк, 1954. — Кн. 2. — С. 17.

[15] Там само. — С. 17—19.

[16] Там само. — С. 23.

своє життя і життя своєї спільноти. Ця людина, щоправда, вже втратила такі характерні для XVII — початку XVIII ст. риси, як впевненість у собі й своїх правах, готовність у будь-який момент, не вагаючись, кинутися у вир політичної чи воєнної боротьби. Опинившись в умовах деспотичного політичного режиму Російської імперії, що поступово брутально або підступом зводив нанівець залишки української державності, вона, прагнучи відновити свою політичну свободу і враховуючи досвід І. Мазепи, П. Дорошенка та П. Орлика, діє виважено й обережно, зважаючи на розклад політичних сил при Петербурзькому дворі.

Прикладом такої спроби відновити національну незалежність в якомога більшому обсязі й побудувати Українську державу на засадах розуму на ґрунті просвітницької ідеології була робота ініційованої фаворитом Катерини II К. Розумовським Глухівської ради 1763 р. Відображаючи антиросійські настрої нової шляхти, рада, розглядаючи Гетьманщину "як самостійну державу, що має свої кордони, голову держави, уряд і окрему економічну систему, пов'язану з Російською імперією тільки спільним сувереном — російською імператрицею" [17], мала на меті вжити заходів щодо відновлення української автономії.

Дійшовши висновку про неприпустимість переважання особистих інтересів над громадянською відповідальністю, що в минулому призвело до втрати прав і свобод, Глухівська рада постановила запровадити в Гетьманщині низку реформ. З метою створення сильної реґіональної влади було заплановано для гарантування свободи і законності відновити в Гетьманщині діяльність генеральних рад або сеймів, для забезпечення судочинства утворити земські, підкоморські та гродські суди разом з апеляційним трибуналом, а також гарантувати права шляхти, кліру і козаків, звільнивши останніх від податків на утримання російських військ, організувати світські школи й університети [18]. Економічна програма передбачала скасування імперських ліцензій на монополії та указу Петра І про здійснення українцями торгівлі з іншими країнами тільки через російські порти [19].

Однак гетьман К. Розумовський переоцінив свої можливості впливу на політику Катерини II. Прагнення його та солідарної з ним нової української шляхти відновити Українську державу і побудувати її на розумних засадах суперечило програмі цариці щодо перетворення Російської імперії на модерну, регульовану, добре впорядковану поліцейську державу. Використовуючи французькі, а особливо німецькі просвітницькі політико-правові теорії, що поєднували ідеї обов'язку, абсолютизму і регулювання [20], Катерина II цілеспрямовано реалізовувала свій план побудови унітарної держави з однаковими для всіх суб'єктів імперії законами та інститутами, нівелюванням національних і реґіональних відмінностей. Її заснована на просвітницьких засадах інтеграційна політика передбачала досягнення адміністративно-економічної, інституціонально-соціальної та культурної однорідності, включно з русифікацією України [21]. Таким чином, просвітницька філософія була використана російською верхівкою для обґрунтування своєї колоніальної політики, що мало згубні наслідки для України [22].

Однак, окрім К. Розумовського та деяких інших представників нової української шляхти, які розвивали державо-

---

[17] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. — Київ, 1996. — С. 87.

[18] Там само. — С. 85.

[19] Там само. — С. 86.

[20] Там само. — С. 75.

[21] Там само. — С. 78.

[22] Там само. — С. 95—96.

творчі ідеї та плани І. Виговського, Ю. Немирича, І. Мазепи, П. Орлика й намагалися втілити в життя їхні політичні концепції, була й інша частина тогочасних українських інтелектуалів — вихідців із шляхетської верстви і духівництва, яка найчастіше з примусу (за наказами того чи іншого російського царя) або добровільно включалася в життя Російської імперії. Саме представники цієї частини утворили той тип українця XVIII ст., який започаткував формування так званої гоголівської людини. Найвидатнішим з них був, безперечно, Ф. Прокопович. Спираючись на ідеї ранньопросвітницької філософії, він створив вчення про освічений абсолютизм, в якому теорію природного права й суспільного договору трансформував у контексті російських політичних традицій. Розвиваючи ідею договірного походження держави, утезу про її виникнення як наслідок усвідомлення людьми потреби запровадження державної влади з метою забезпечення непорушності природного закону і оберігання людського співжиття, він доповнює її концепціями божественного походження монархічної влади та підпорядкування церкви державі.

Ще один тип української людини XVIII ст. знайшов своє відображення у філософії Г. Сковороди. Ця людина не сприйняла нової дійсності, в яку вона потрапила в Російській імперії. Спостерігаючи руйнацію своєї держави, культури, демократичних, як на той час, традицій суспільного життя і не відчуваючи в собі сили щось змінити, вона прагнула усамітнення, втечі від життя, шукала і знаходила себе саму, сенс свого буття, щастя і свободу в царині духу. Цей тип людини був репрезентований у XVIII ст. та в наступні часи науковою і творчою інтелігенцією, яка працювала на Україну, творячи духовні цінності й несучи свою правду в собі.

Отже, у XVII—XVIII ст. українська філософія пройшла доволі складний, у чомусь схожий, а загалом відмінний від філософії інших народів шлях розвитку. Схожість полягала в тому, що починаючи з XVII ст. українська філософія, принаймні в своєму шкільному варіанті, розвивалася більш-менш врівень зі своїми західними аналогами. Відмінність же була в тому, що, по-перше, вона мусила змінити форму розвитку — адже існування у вигляді ідей, що становили теоретичне підґрунтя духовної творчості попередніх епох, вичерпало себе. Філософія в Україні мусила стати й стала професійною. По-друге, вона здійснила духовний синтез величезного значення — поєднала здобутки української думки домогилянської доби, що тяжіли до греко-візантійських і балканських православних духовних традицій, з надбаннями західної філософії різних історико-філософських рівнів — від античного до новітнього, а також зібрала в одне ціле всі ті культурні уламки, на які був розщеплений український життєвий світ початку XVII ст. Звичайно, ця філософія не повною мірою сприйняла досягнення західної думки, насамперед новітньої, і тим більше не народила таких велетнів філософського духу, як у Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії чи Іспанії. Адже ступінь асиміляції філософією і культурою результатів процесу пізнання залежить від внутрішніх глибинних потреб розвитку думки, від її готовності до сприйняття та переосмислення тих чи інших ідей. Нарешті, українська філософія XVII—XVIII ст. розвинула власні версії усіх течій і напрямів раціоналістичного й ірраціоналістичного ґатунку, які на той час репрезентували західну філософію. Вона стала тим повноцінним духовним живильним середовищем, що примусило пишно зазеленіти дерево української культури і дати рясні плоди, щоб зайняти самобутнє місце в саду європейської духовної творчості.

Розділ 2

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА і політико-правова свідомість

ПРАВА

по которым судится малороссийский народ

ВЫСОЧАЙШИМ

ВСЕПРЕСВЕТЛЕЙШИЯ ДЕРЖАВНЕЙШИЯ

ВЕЛИКИЯ ГОСУДАРЫНИ ІМПЕРАТРИЦЫ

ЕЛИСАВЕТЪ ПЕТРОВНЫ

САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССІЙСКІЯ

ЕЯ ІМПЕРАТОРСКОГО

СВЯЩЕННЕЙШАГО ВЕЛИЧЕСТВА

ПОВЕЛѢНІЕМЪ

СВЕДЕННЫЯ

1743

Прапор з гербом І. Мазепи (фрагмент зворотного боку). 1690—1696 рр. НМУМ, Львів.

2.1. Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорозької Січі, Слобожанщини та Правобережної України

Реконструкція історії розвитку політичної культури як однієї зі складових загальної культури українського народу другої половини XVII—XVIII ст. буде неповною без дослідження принципових засад політичних систем, що функціонували на цей час в Україні. Адже саме поняття "політична система" належить до основних політологічних категорій і означає основоположну структуру, в межах якої відбувається політичне життя суспільства. Політична система як інтегрована сукупність елементів, що утворюють певну цілісність, виконує важливі суспільні функції, а саме: визначає ціль і завдання суспільства, мобілізує ресурси на їх здійснення, інтегрує всі елементи суспільства, легітимізує суспільні відносини тощо.

Характерною особливістю організації та функціонування політичної системи в українських землях у XVII—XVIII ст. була поліваріантність існуючих політичних моделей та різновекторність їхньої еволюції. Так, політичний устрій українських земель, що підпорядковувалися гетьманові, — Гетьманщина (самоназва — Військо Запорозьке), увібравши в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі, в процесі розвитку набув багатьох специфічних ознак, які вирізняли його від праобразу, а також моделі організації політичних відносин в автономній щодо гетьманської влади Січі. Крім того, модель організації політичної системи Гетьманщини, що у ході української колонізації південно-західних окраїн Московської держави була екстрапольована на ґрунт Слобідської України, принципово відрізнялася від моделі політичної організації суспільства на Правобережній та в Західній Україні, які до кінця XVIII ст. перебували під владою польського короля. Водночас навіть у межах правобережного реґіону до початку XVIII ст. паралельно з політичною системою Речі Посполитої розвивається антисистемний щодо неї козацький устрій. Важливе значення мала й та обставина, що впродовж усієї другої половини XVII—XVIII ст. у характері функціонування політичної системи Гетьманщини відбулися принципові зміни, що значною мірою обумовлювалося політичним курсом Російської держави, спрямованим на обмеження та ліквідацію української автономії, інкорпорацію українських земель до складу імперії. Все це змушує, розглядаючи історію розвитку політичної системи України, не лише окремо

зупинятися на характеристиці її регіональних особливостей, а й акцентувати увагу на перманентних трансформаціях механізму взаємодії політичних інституцій у межах окремих складових.

Зважаючи на стан постійної дифузії політичної системи, превалювання норм звичаєвого права над конституційно закріпленими, писаними положеннями, які б визначали прерогативи тих чи інших її елементів, та внаслідок цього неодноразове "перетікання" владних повноважень від одного з них до іншого, найпродуктивнішим для дослідження видається запропонований П. Парсонсом, Г. Алмондом, Г. Поуеллом *функціональний* підхід, автори та прихильники якого розглядають поняття "політична система" як певну структуру, що інтегрує соціальну спільноту, в одному випадку сприяючи мобілізації засобів, необхідних для досягнення спільних цілей, а в іншому — продукуючи певні політичні цінності [1].

Політичний устрій та модель взаємодії державних інституцій Гетьманщини. Одним з найважливіших результатів Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. стало те, що центр політичного життя України перемістився на Наддніпрянщину, де постала Українська держава (Військо Запорозьке).

Становлення Української держави відбувалося на засадах, що пройшли апробацію впродовж попередніх десятиліть на Запорозькій Січі. Дослідники відзначають, що процес "перенесення" устрою Запорожжя на "волость" або в "городи" — райони, де базувалися козацькі полки, розпочався вже з перших десятиріч XVII ст. [2] А тому з початком Національно-визвольної війни на Наддніпрянщині відбувається не лише злам старої, а й становлення принципово нової моделі політичних відносин. На початку 1650-х рр. сотник Пилип Уманець писав до севського воєводи: "А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю" [3].

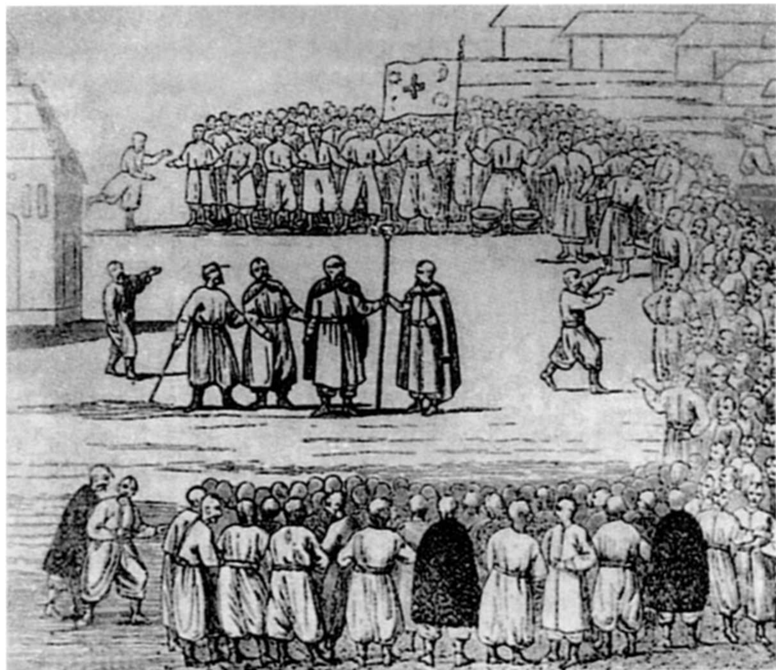
Механізм функціонування політичної влади, сукупність принципів, методів і засобів здійснення керівництва суспільством визначають характер *політичного режиму*, а останній, згідно з пануючою в політології думкою, маркірує тип політичної системи. Механізм функціонування політичної влади в Гетьманщині дає змогу охарактеризувати політичний режим як республікансько-демократичний, що поєднував елементи як прямої, так і опосередкованої демократії і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої. Водночас привертає увагу й той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень основних елементів політичної системи Гетьманщини — генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) — не залишалося незмінним, а навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Внаслідок цього політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших — олігархічного. Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого формально зберігається республікансь-

---

[1] Детальніше див.: *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998. — С. 10.

[2] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. Вид. 2-ге. — Львів, 1990. — С. 232.

[3] Там само. — С. 241.

О. Рігельман. Запорозька Січ. Вибори кошового отамана. Остання чверть XVIII ст.

кий устрій, але керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився за гетьманства Б. Хмельницького, П. Дорошенка, у другій половині гетьманування Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. Причому в усіх названих гетьманів на певних етапах виникали плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним. Приклад типового олігархічного режиму становила Гетьманщина в роки гетьманування І. Виговського, Ю. Хмельницького, попервах — Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, а також І. Скоропадського, П. Полуботка та Д. Апостола.

Характерна особливість еволюції політичної системи гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність Гетьманщини від влади російського царя, задекларована в Переяславсько-Московському договорі 1654 р., вже у жовтні 1659 р. трансформувалася в жорсткіші форми залежності, а політична автономія поступилася місцем адміністративній, за якої зберігалося самоврядування при здійсненні внутрішньої політики та функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства та традицій. За таких умов сувереном виступав російський монарх і де-юре його санкція була необхідною умовою для набуття правової чинності найважливіших ухвал української влади — гетьманської елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів тощо. Хоча в умовах тимчасової лібералізації політичного курсу Москви щодо України і було можливе перебрання українською владою деяких із зазначених функцій на себе, загальна ж тенденція розвитку українсько-російських відносин другої половини XVII—XVIII ст. обумовлювала поступове, але

невпинне обмеження автономії Гетьманщини, звуження прерогатив гетьманської влади та місцевого самоврядування.

Генеральна рада. Центральне місце у системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти напередодні Національно-визвольної війни посідало поняття "*колективної волі*". На думку дослідників проблеми, воно вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, що виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної лицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо [4]. Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Рада як форма прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької лицарської корпорації, як відомо, була актуальною не лише в межах Січі, а зберігала свою правомочність і під час воєнних кампаній і походів.

Початок Національно-визвольної війни істотно не змінив характер політичної організації козацької спільноти, тому *загальна рада* Війська Запорозького й надалі виступає головним розпорядчим органом. Так, отримавши перші перемоги в битві під Корсунем та Жовтими Водами, для обговорення умов замирення з Польщею та союзу з Кримом у червні 1648 р. гетьман скликав загальну раду в Білій Церкві, участь у роботі якої взяло близько 20 тис. осіб [5]. Наприкінці місяця в Чигирині знову було скликано генеральну раду для обговорення актуальних питань відносин з Польщею та Кримом. У листопаді 1648 р. загальна козацька рада, скликана під Замостям, обговорювала пропозиції щодо умов замирення, надіслані претендентом на польський трон Яном-Казимиром [6].

Генеральна, загальна чи повна рада за гетьманування Хмельницького формально мало чим відрізнялася від рад, що проходили на Січі. Так само сигналом для її скликання слугував барабанний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Зазвичай ради проходили серед "галасів і фурій", тому гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом, що наочно демонструвало вразливі місця даного інституту й прямої демократії взагалі. Зокрема, скликана Хмельницьким 10 червня рада для обговорення питання щодо умов перемир'я з поляками й слухати не хотіла аргументів гетьмана і вимагала, аби він стратив польського посланця. 12 червня питання було винесено на повторний розгляд. Скликана для цього рада тривала сім годин і лише з великими труднощами старшині вдавалося скерувати її діяльність у конструктивне русло [7]. Тому як гетьман, так і вища старшина характеризують загальну раду як "шкідливу" і таку, що викликає "замішання" серед козаків [8]. Враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на необхідність оперативного вирішення нагальних питань, Хмельни-

[4] *Сас П. М.* Зазн. праця. — С. 109.

[5] *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 50.

[6] *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. Opowiadanie a źródła. — Lwów, 1868. — T. 2. — S. 362; *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 233.

[7] Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654. — Киев, 1965. — С. 72; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Москва, 1953. — Т. 2. — С. 46.

[8] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1879. — Т. 11. — С. 764.

цький поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноосібно або переносячи їх розгляд на *старшинську раду.*

У наступні роки Хмельницький лише вряди-годи вдається до скликання загальних рад. Так, у поході 1651 р. гетьман наказав "ударити в бубни на чернецьку раду" й виніс на її розгляд питання, чи миритися з королем [9]. Причому потреба в скликанні ради диктувалася необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції та прагнення останньої замиритися з Варшавою. Скликана 26 травня 1651 р. загальна рада підтримала курс Хмельницького на продовження боротьби з Польщею, що дало змогу гетьманові усунути від влади пропольськи налаштовану старшину [10]. Ще одну раду гетьман був змушений санкціонувати після укладення Білоцерківської угоди 1651 р., яка викликала збурення рядового козацтва [11].

Надалі, в умовах зміцнення позицій гетьманської влади, генеральна рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації важливих справ, а не як інструмент їх розгляду й вирішення. Гетьман скликає повну раду у випадку, коли вирішення справ уже визріли й не потрібні тривалі роздуми.

Після смерті Б. Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення загальної ради значно посилюється, а її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагаються використати "шукачі" гетьманства з метою повалення чинного правителя та перебрання влади у Гетьманщині до своїх рук. В умовах стабілізації внутрішньополітичної обстановки в країні, що окреслилася в останній чверті XVII—XVIII ст., генеральна рада зберігає лише виняткові права гетьманського обрання, формування колегії генеральних старшин, а також затвердження умов угоди з царем. Однак і ці прерогативи генеральної ради з часом втрачають первісний зміст. Так, відповідно до норм українсько-російських угод (так званих гетьманських статей, які у другій половині XVII ст. були своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя України-Гетьманщини), генеральні ради формально втратили виняткове право відсторонення гетьманів від влади, оскільки вже "Нові статті" Ю. Хмельницького 1659 р. констатували: "...Войску без указу Царского Величества самим гетмана не переменить" [12]. Крім того, справа обрання на гетьманство як І. Виговського, так і Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи спочатку була вирішена на старшинській раді, а вже потім винесена на розгляд генеральної ради [13]. Фіксують історичні джерела й факти порушення прерогативи генеральної ради щодо ухвалення договірних статей з Москвою. Зокрема,

[9] Ojczyste Spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diariysze, Rełacye, Pamiętniki i t. p., zeb. A. Grabowski. — Kraków, 1845. — T. 2. — S. 71—72.

[10] *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 19.

[11] *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західньоруського та вкраїнського права. — Київ, 1929. — Вип. 6. — С. 263.

[12] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1863. — Т. 4. — С. 266.

[13] Див.: Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 106; Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 7. — С. 185; *Эйнгорн В.* Отношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — Москва, 1899. — С. 845—848.

за гетьманства І. Брюховецького Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р. було скріплено ухвалою не загальної, а старшинської ради [14].

Енергійну спробу реанімувати роль генеральної ради у вирішенні державних справ учинили творці Конституції 1710 р., узаконивши положення, згідно з яким гетьман був зобов'язаний тричі на рік скликати генеральні ради і "...ничого без их соизволенья и совету, приватною своею владгою, не зачинати, не установляти и в скуток не приводити" [15].

В умовах занепаду української автономії у XVIII ст. прерогативи генеральної ради ще більше звужуються. Під час виборів І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського вирішальне слово належить уже російським правителям, а двосторонні договірні статті поступаються місцем монаршим жалуваним грамотам, правомочність яких не залежала від санкції української сторони. Отже, за генеральною радою в цей час залишаються лише представницькі функції.

Прерогатива скликання генеральної ради належала гетьману або вищій старшині, яка урядувала в період міжгетьманства. З цією метою до полковників і полкової старшини розсилалися універсали, про зміст яких можна скласти уявлення хоча б із звернення гетьмана П. Дорошенка в липні 1669 р. до Прилуцького полку: "...прошу, чтоб вы — конныи, пішие, так полковник, судьи, есаулы, сотники, атаманы і всі купно того полку товариство, кто толко отчизны своеи Украйне добру общему і волностям, за которые кров свою розливаем, есть желательные (прибували)..." [16]

У конфліктних ситуаціях, коли правомочності гетьманського обрання не визнавала російська влада, заклики до проведення нових виборів від імені царя могли розсилати представники російської військової адміністрації, як це було восени 1658 р. — після переходу І. Виговського на бік польського короля чи 1662 р. — після обрання Я. Сомка гетьманом Лівобережної України без відповідного дозволу царя [17].

Як правило, на генеральній раді головував гетьман. У випадку, коли йшлося про гетьманське обрання, головувати могла або генеральна старшина колегіально, або ж найвпливовіший з-поміж неї представник (найчастіше — генеральний обозний).

За розпорядників на генеральних радах зазвичай виступали генеральні осавули: "...пытано по килка крот през асавулов войска: на чом бы воля їх была..." [18] Хоч залежно від обставин порядок порядкування радою міг змінюватися. Так, на Переяславській раді 1654 р. місцевий полковник П. Тетеря, ймовірно, як господар міста, "...ходячи в круг, на всі стороны спрашивал: вси ли тако соизволяете?" [19]

Щодо чисельності учасників генеральних рад і рівня їхньої реґіональної та соціальної репрезентативності варто зазначити, що вони не залишалися незмінними впродовж усього часу існування Української козацької держави. Найширше представництво досягалося на радах, які скликалися в козацькому таборі під час військового походу всього Війська Запорозького. Однією з наймасовіших була генеральна рада під Ніжином 1663 р., у роботі якої брали

---

[14] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 268; Книги Разрядные по официальным оных спискам, изданые... — Санкт-Петербург, 1855. — Т. 2. — С. 991—993.

[15] Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. — Москва, 1858. — Ч. 2. — С. 242—245.

[16] Цит. за: *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 327.

[17] Там само. — С. 328.

[18] Літопис Самовидця. — С. 75.

[19] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. 10. — С. 219.

участь "...сорок тисяч і больши..." осіб [20]. Не менш чисельною була й рада під Будищами 1668 р., де зійшлися лівобережні й правобережні полки (за її результатами гетьманом об'єднаної України став П. Дорошенко). На елекційній раді в Глухові 1669 р. були присутні "...вся старшина і виборні Війська Запорозького козаки і міщани..." [21] Згідно зі свідченням Самовидця, на раду 1674 р., яка обрала І. Самойловича гетьманом "...совершенним з обох сторон Дніпра...", було також скликано "...усіх полковников и козаков чолнійших..." [22] Участь у генеральній раді 1687 р., як свідчать джерела, взяли, крім полковників і старшини, також "...знатні особи, которые урядом не иміют, и знатных же войсковых товарищей и все поспольство" [23]. Щоправда, загальна кількість учасників елекції — близько двох тисяч козаків [24] — вказує на те, що участь "всього поспольства" обмежувалася присутністю виборних від полків, адже в Кримському поході 1687 р. козаків було не менш як 50 тисяч. Це й не дивно, оскільки ще в квітні 1672 р. старшина ухвалила рішення надалі на виборчих радах бути "...полковником, сотником и старшині войсковой и начальным людем, *всего войска не собирая* (курсив наш. — *Авт.*)..." [25]

В інших відомих випадках практикувалося представництво. Так, на Корсунській раді 1657 р., що однозначно класифікується у джерелах як повна, або генеральна рада, були присутні "...полковники і сотники всіх полків, а з усяким сотником було черні чоловік з 20..." [26] На генеральній раді у Переяславі взимку наступного року джерела фіксують присутність полковників, "...а з ними сотників і черні у полковників чоловік по десять і менше" [27].

Зміцнення позицій старшинської олігархії, поступове відсторонення рядового козацтва від політичного життя в Гетьманщині призводять до того, що російська влада, скликаючи елекційну раду 1727 р., зазиває до Глухова "...изо всех полков полковников и старшину полковую, и бунчуковые и значковые казаки...", навіть не згадуючи при цьому простих козаків [28].

До середини XVII ст. до участі у роботі генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. У ході Національно-визвольної війни Військо Запорозьке не тільки почало асоціювати себе з певним станом, а й перебрало на себе функції народу політичного всієї України-Русі, що істотно вплинуло на склад учасників загальних рад. Так, уже за гетьманства І. Виговського серед них зустрічаємо прізвища київського митрополита Д. Балабана, архімандритів й ігуменів православних монастирів І. Гізеля, Й. Тукальського, Ф. Креховецького, а також найвпливовіших представників білого духовенства — протопопів М. Филимоновича, Г. Бутовича та ін. [29] Надалі відомості про "духовных особ на раду призваных" трапляються в описах майже усіх генеральних рад. Наскільки серйозно ставилися старшина та представники царя до питання про участь вищого духовенства в елекційній процедурі видно з того, що, обираючи на гетьманство І. Самойловича, раду не розпочинали до тих пір, аж поки до Ко-

[20] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. Додаток № 6.

[21] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1875. — Т. 8. — С. 89.

[22] Літопис Самовидця. — С. 118.

[23] Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 177.

[24] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 283.

[25] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1877. — Т. 9. — С. 849.

[26] Там само. — Санкт-Петербург, 1863. — Т. 4. — С. 57.

[27] Там само. — Санкт-Петербург, 1892. — Т. 15. — С. 49—50.

[28] РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1806. — Арк. 7—8.

[29] Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 100.

нотопа не прибув архієпископ Л. Баранович [30]. Причому як на раді 1669, так і 1672 р. участь духовенства у виробленні та прийнятті рішень була досить активною. Зокрема, в 1669 р. під час вироблення нових умов українсько-російського договору Л. Баранович заперечував проти присутності в українських містах царських воєвод і наполягав на встановленні митрополії у Чернігові [31].

На генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р. було закликано, крім полковників, усієї старшини і козаків, також "...і війтів, і бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь і все поспольство обох сторін Дніпра..." [32] Присутність представників міщан на генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича [33]. Причому йдеться не про випадкових людей міщанського стану, а про спеціально запрошених для вирішення "...войскових і градцких діл к постановленню статей..." "виборних міщан" [34]. Як правило, інтереси міст на радах представляла міська адміністрація — війти, бурмистри, райці, лавники, писарі.

У гостру проблему суспільно-політичного життя України, особливо другої половини XVII ст., вилилося питання участі в генеральних радах запорозьких козаків. Претензії Коша на збереження політичного лідерства, утвердженого в першій половині століття, переростають у вимогу обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі генеральних рад у Гетьманщині як необхідної умови їхньої легітимності. Політичні претензії січовиків викликають різкий спротив керівництва Гетьманщини. Проти цього активно виступає восени 1657 — взимку 1658 р. І. Виговський; абсурдність даної вимоги аргументовано доводить на початку 1660-х рр. і Я. Сомко, стверджуючи, що Військо Запорозьке і хто "...из Запорожья пришед, должны в свои полки розойтитца..." [35].

Апогеєм впливу січового товариства на перебіг генеральних рад у Гетьманщині стали події Чорної ради 1663 р., на якій результати виборів значною мірою залежали від позиції запорозьких козаків, приведених під Ніжин І. Брюховецьким. Після цього запорожці ще деякий час зберігають свій вплив на хід генеральних рад, що відбувалися на Правобережжі (щоправда, не так ефективно, як у 1663 р.). Після зречення гетьманства їх ставлеником М. Ханенком, а згодом і П. Дорошенком участь запорожців у генеральних радах не набуває організованого характеру. Лише на виборах 1710 р. та під час вироблення умов Бендерської конституції запорожці, зважаючи на їх участь в акції гетьмана І. Мазепи, відіграють важливу роль.

Генеральна рада не мала чітко визначених норм представництва, що створювало передумови для численних непорозумінь і конфліктів. Так, у квітні 1658 р. посланці полковника М. Пушкаря переконували російських сановників, що елекційна рада в Переяславі у лютому поточного року була неправомочною, оскільки "...были на раде те полковники, которые с Иваном Выговским в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и менши..." [36] Неправомочною визнав уряд Олексія Михайловича й Козелецьку раду 1662 р., на яку полковники

[30] Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 943—944.

[31] Див.: *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 302.

[32] Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262.

[33] Там само. — Т. 5. — С. 173; Т. 8. — С. 50, 89; Т. 9. — С. 911 та ін.

[34] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 299.

[35] Цит. за: *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 287.

[36] Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49—50.

з'їхалися "...не с большими людьми, человек по десяти с собою имеючи" [37].

Важливою передумовою визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу в середині XVII ст. звертали на відсутність деформації за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних полків з основних політичних проблем істотно різнилися. Так, згадану вже вище оцінку Переяславської ради 1658 р. як неправомочної опозиція обґрунтовувала серед іншого й тим, що на раді не були присутні задніпровські (лівобережні) полки [38]. Неправомочність елекції Я. Сомка 1661 р. його опоненти також аргументували тим, що у виборах не брали участь Полтавський, Зіньківський та Миргородський полки, а отже, "...какая ж де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якима Сомка в гетманы..." [39]

Таким чином, невизначеність норм представництва на генеральних радах була істотним недоліком функціонування політичної системи Гетьманщини. Старшина, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала змогу апелювати до російського царя, рідше — польського короля, добиваючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувала ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на нього лише старшини та виборних ("чолніших") козаків, об'єктивно сприяли трансформації генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в представницьку установу.

Старшинська рада. Значення старшинської ради в політичному житті Гетьманщини зростало із занепадом ролі генеральних рад. Варто зазначити, що старшинські ради не являли собою продукту нового етапу розвитку політичної думки України. Раніше вони широко практикувалися на Запорожжі як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи механізм підготовки реалізації прийнятих загальною радою постанов. У роки становлення Української держави значення старшинських рад незмірно зростає. На їхній розгляд виносяться найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, питання зовнішньої політики, воєнно-стратегічного планування тощо. Зокрема, в роки гетьманування Б. Хмельницького скликана наприкінці 1648 р. старшинська рада обговорювала умови замирення з поляками; квітнева рада 1649 р. оголосила мобілізацію війська; жовтнева 1650 р. розглядала питання видачі московському цареві самозванця Т. Акундінова, призначення послів на переговори з поляками, прикордонні справи з Росією тощо [40]. Для вирішення воєнно-стратегічних проблем декілька разів скликалися старшинські ради влітку-восени 1653 р. [41] Перед загальною радою у Переяславі в січні 1654 р. для обговорення справи укладення воєнно-політичного союзу з царем Хмельницький скликав старшинську раду [42]. Наприкінці 1656 — на початку 1657 р. відбулося декілька старшинських рад, на яких широко дебатувалися питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме

---

[37] Цит. за: *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. // Киев. старина. — 1887. — № 2. — С. 277.

[38] Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49—50.

[39] Там само. — Т. 7. — С. 349.

[40] *Michałowski J.* Op. cit. — S. 58; Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 338, 339.

[41] Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 56, 58, 116.

[42] Там само. — С. 217.

відносини з Росією, Швецією, Трансільванією та Польщею [43].

Ще збільшилося значення інституту старшинської ради за наступників Хмельницького, які не мали наявної у попередника харизми * володаря, а отже, мусили більшою мірою спиратися на підтримку старшинського оточення — тогочасної правлячої еліти. За таких умов на обговорення старшинської ради виносяться всі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманщини. Наприклад, саме скликана гетьманом І. Брюховецьким старшинська рада у Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалює рішення про розрив з Москвою, початок антиросійського повстання та проголошує курс на об'єднання з правобережним гетьманатом і визнання протекції турецького султана [44]. Керівництво Правобережної Гетьманщини зі свого боку також виносить питання об'єднання двох гетьманатів на обговорення старшинської ради, у якій взяли участь, крім правобережної старшини, також посланці гетьманського уряду Брюховецького, представники православного духовенства та Запорозької Січі [45].

Взагалі варто зазначити, що зовнішньополітична сфера належала (окрім деяких випадків) до виняткових прерогатив старшинської ради. Зазвичай вже самі дипломатичні акти виразно вказували на колективний характер їх ухвалення — "послали", "доручили" тощо [46]. Участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації регламентували як норми угод з російськими царями (зокрема, статті 1672 р.), так і положення Конституції 1710 р. Навіть норми "Решительных пунктов" 1728 р., залишаючи за гетьманом лише право на прикордонні контакти з адміністраціями сусідніх держав, зобов'язували чинити це "...з общого совету"... [47]

Чільне місце займав інститут старшинської ради і в процедурі гетьманської елекції. Хоч елекційне право де-юре належало до виняткових прерогатив генеральної ради, нерідко фактично результати виборів визначалися вже на старшинській раді. Вперше на обговорення старшинської ради елекційне питання було винесене навесні 1657 р. Тоді тяжко хворий гетьман Б. Хмельницький добився від скликаної ним у розширеному складі старшинської ради (за участю війтів і бурмистрів) ухвали щодо успадкування в разі його смерті сином Юрієм гетьманських повноважень [48]. Надалі саме на старшинських радах уперше отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Многогрішний, а вже згодом їхні повноваження підтвердили генеральні ради. Так, Виговський, обраний гетьманом на старшинській раді в Чигирині наприкінці серпня 1657 р., отримав підтвердження своїх гетьманських прав на загальній раді в Корсуні в жовтні цього ж року [49]. В умовах громадянської війни булаву гетьмана Правобережної Украї-

---

[43] Архив ЮЗР. — Т. 6, ч. 3. — С. 205; *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 235; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Київ, 1993. — С. 458—459.

* Харизма — авторитет лідера, який базується на емоційно-ціннісному впливові на маси і формує безоглядну віру в провіденціалістські, містичні якості суб'єкта політичного управління.

[44] Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 90; Літопис Самовидця. — С. 104.

[45] Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 30—31.

[46] *Окиншевич Л.* Рада старшинська на Гетьманщині // Хроніка-2000. — 1998. — № 27/28. — С. 17.

[47] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 8. — № 5324.

[48] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Київ, 1996. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1368—1370; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — Київ, 1997. — С. 96—97.

[49] Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 10—11, 34—35, 37, 57; Т. 11. — С. 789—802.

ни старшинська рада передала до рук П. Дорошенка 11 жовтня 1665 р., а санкцію генеральної ради він отримав лише 16 січня наступного року [50]. Під час тяжкої хвороби гетьмана Д. Многогрішного в січні 1671 р. у Батурині було скликано старшинську раду, до участі в роботі якої запросили також представників міських громад. Вона ухвалила рішення на випадок смерті гетьмана передати булаву до рук його брата Василя [51].

Навіть коли питання гетьманської елекції виносилося на генеральну раду, як правило, перед її початком збиралася старшинська рада. Саме так було під час обрання на гетьманство І. Самойловича 1672 р., І. Мазепи 1687 р., І. Скоропадського 1708 р. та Д. Апостола 1727 р.

До компетенції старшинської ради належало також питання регулювання податкової політики. Зокрема, на це вказує відправлене в січні 1678 р. до Москви донесення гетьмана І. Самойловича про те, що "...за сполною обрадою и згодним зазволенем всей старшины войсковое и полковников всіх на тепершнем зъезді будучих, ухвалилисмы во всіх рейменту нашого полках... аренды горілчаніе, тютюнніе и дьогтевіе постановити..." [52] Аналогічного роду вказівка на встановлення гетьманом оренд спільно зі старшиною міститься і в донесенні, датованому березнем 1686 р. [53] У Коломацьких статтях 1687 р. російський уряд закріпив традиційний порядок розгляду і вирішення фінансових питань, включивши положення, за яким "каким образом ті денежные сборы быть имеют, о том гетьман с старшиною помыслити имеет" [54]. І дійсно, саме старшинська рада за участю представників міщанства навесні 1693 р. ухвалила рішення замінити оренди збором із шинків [55].

Рада старшин повинна була спільно з гетьманом розпоряджатися і земельним фондом Гетьманщини. Так, Глухівські статті 1669 р. недвозначно вказували, що "за услуги войсковые" саме гетьман і старшина мали надавати млини чи земельні угіддя, села, які згодом закріплювалися за власником царськими грамотами [56]. У пізніші часи на участь старшини у розподілі земельного фонду як обов'язкову умову легітимації поземельних відносин у Гетьманщині вказували і укази царського уряду [57], і положення Конституції 1710 р. [58] Однак на практиці такий порядок далеко не завжди витримувався і часто-густо гетьмани перебирали на себе цю важливу прерогативу [59].

Приблизно така сама картина спостерігалась і у сфері кадрової політики. У більшості випадків джерела вказують на призначення гетьманом на вакантні старшинські уряди або вибори генеральної старшини на генеральних радах. Однак трапляються згадки про обрання вищої старшини — членів гетьманського уряду та полковників — і на старшинських радах. Наймасовішою була ротація, здійснена на старшинській раді 1687 р. на Коломаці (скликана в наметі російського головнокомандуючого, фаворита Софії Олексіївни князя В. В. Голіцина). Тоді старшинська рада

---

[50] *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Kraków, 1912. — T. 2. — S. 327.

[51] *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 735.

[52] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1887. — Т. 13. — С. 465—466; *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство. — 1915. — № 5. — С. 169—170.

[53] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1867. — Т. 5. — С. 189—190.

[54] Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 319.

[55] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 20.

[56] Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 220.

[57] Там само. — Ч. 2. — С. 228—231.

[58] Там само. — С. 251.

[59] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 20.

за згодою Голіцина обрала ряд полковників, генеральних писаря та суддю [60].

Розширений склад старшинської ради (крім козацьких урядників у її роботі брали участь бунчукові та значкові військові товариші) 1763 р. ухвалив рішення про реформування системи судочинства та запровадження судів гродських, земських і підкоморських [61], що переконливо вказує на належність до її прерогатив права законодавчої ініціативи.

Як правило, старшинські ради скликалися у випадках нагальної потреби. Однак уже за гетьманства Б. Хмельницького простежувалася певна закономірність у їх скликанні — навесні, після Великодня, та взимку, перед Різдвом [62], що, на нашу думку, диктувалося потребами організації воєнних кампаній (як правило, проводились у літній сезон), підбиттям їх підсумків і визначенням зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє. Згодом, в останні десятиліття XVII ст., утвердилася традиція скликання обов'язкових старшинських рад (з'їздів) двічі на рік — на Великдень і на Різдво (або Водохреще).

До участі у засіданнях старшинських рад запрошувалися насамперед полковники та генеральна старшина. За спостереженням дослідників, полковники завжди згадувалися на першому місці й, очевидно, саме вони завдяки своїй чисельній перевазі (на з'їзді 1657 р. їх мало бути 26 осіб) відігравали на раді провідну роль [63]. Інколи ради відбувалися в розширеному складі, коли на них запрошували "всіх козацьких урядників" чи "начальних людей". Найнижчий уряд, що мав доступ до старшинської ради, — сотники. Про присутність отаманів чи виборних від полків в джерелах інформації не зазначено. Водночас збереглися відомості про участь у роботі старшинських рад осіб, які не належали до козацького стану. Так, на грудневій раді 1656 р. були присутніми "голови сіл і міст", а на квітневій 1657 р. — війти і бурмистри [64]. У пізніші часи, як уже зазначалося, до участі в старшинських радах, або з'їздах запрошувалися бунчукові та значкові військові товариші [65]. Конституція 1710 р., гарантуючи права старшинської ради як обов'язкового інституту політичної системи Гетьманщини, встановлювала і порядок формування її особового складу. Крім гетьмана і генеральної старшини в роботі старшинської ради мали брати участь полковники, а також обрані за згодою гетьмана від кожного полку декілька знатних ветеранів, досвідчених і шанованих мужів [66].

Для оперативного вирішення поточних справ управління Гетьманщиною, як правило, гетьман вдавався за допомогою до генеральної старшини, зібрання якої дослідники класифікують як своєрідний "малий пленум" старшинської ради [67].

Старшину на раду гетьман скликав листами з Генеральної канцелярії. Інколи, відправляючи запрошення, він заздалегідь визначав порядок денний майбутнього зібрання. Зокрема, восени 1650 р. Хмельницький у присутності царського посла В. Унковського нака-

---

[60] Там само. — С. 21; *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе // Киев. старина. — 1898. — Кн. 3. — С. 479—489.

[61] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 21.

[62] Див.: *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 235.

[63] Там само; *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького (І Рада. II Генеральна старшина) // Ювілейний збірник ЗНТШ. — Львів, 1925.

[64] *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 235.

[65] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 21.

[66] Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 249.

[67] *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західньоруського та вкраїнського права. — Київ, 1926. — Вип. 2. — С. 94.

зав генеральному писареві "послать по всіх полковников и по старшине, чтоб їхали всі тотчас в Чигирин для того: станут думать, что... по договору Тимошку Акишева послать к государю к Москві, и о том, з чим отпустить к королю пана Воронича и кого послать на сейм в Полшу послов и о чом на сейм послать, и про ссори в городєх, которие наши городи в границех сошлись с государевими городами, и о многих потребах о всем будет у гетмана с полковники и с старшиною нині дума" [68]. Крім справ, винесених на обговорення гетьманом, старшина також з власної ініціативи могла включати питання до порядку денного ради, як це, наприклад, сталося в травні 1655 р., коли полковники та сотники порушили клопотання про ліквідацію одного з найбільших тогочасних зборів — "показанщини" [69].

Посол Венеціанської республіки А. Віміна, який, перебуваючи в Чигирині, мав нагоду познайомитися з діяльністю старшинської ради, вельми шанобливо відгукувався про діяльність українського "сенату" в роки правління Б. Хмельницького. Зокрема, він відзначав ефективність діяльності "...суворого сенату, на якому є присутнім і гетьман... У сенаті козаки обмірковують справи, підтримують свій погляд без сварки і з метою допомагати загальному добру. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і приєднуються до правильнішого" [70].

Старшинська рада вважалася важливою й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. В лютому 1649 р. гетьман указував польським послам у Переяславі: що "стосується комісії, то трудно її зараз починати і відбувати. Війська вкупі немає, полковники і старшини далеко, без них не можу і не смію нічого робити" [71]. Так само і в лютому 1651 р. Хмельницький, пояснюючи польському представникові причину зриву мирної комісії, посилався на відсутність полковників, які "через віддаленість місць не могли так швидко з'їхатися" і без яких "трудно нам... починати цю комісію" [72]. Трохи згодом, у січні 1669 р., гетьман П. Дорошенко аналогічну думку висловив у листі до російського воєводи князя Г. Г. Ромодановського, наголошуючи на тому, що в Україні гетьманській "...без совіту полковників і інного товарищества нічого учинити не мочно..." [73]

Освячений традицією такий стан речей був закріплений нормою Конституції 1710 р., згідно з якою старшинській раді належало давати поради гетьману та його наступникам про "цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи". Без попередньої згоди генеральної старшини, полковників і генеральних радників гетьман на власний розсуд нічого не мав "ні починати, ні вирішувати, ні здійснювати..." [74]

Однак історичні джерела свідчать, що далеко не завжди старшинські ради відбувалися в умовах спокійного і толерантного діалогу. Наприклад, опоненти гетьмана Я. Сомка звинувачували його в тому, що старшинська рада в Козельці у

---

[68] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1861. — Т. 3. — С. 355.

[69] Там само. — Санкт-Петербург, 1889. — Т. 14. — С. 701—702.

[70] *Молчановский В.* Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656) // Киев. старина. — 1900. — Кн. 1. — С. 70; *Chyncsewska-Hennel T.*, *Salwa P.* Alberta Viminy Relacja o pochodzeniu i swyczajach Kozaków // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — 1985. — Т. 30. — S. 218.

[71] *Michalowski J.* Op. cit. — S. 371.

[72] Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 238.

[73] Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 53.

[74] Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 248.

квітні 1661 р. проходила під тиском введених за його наказом озброєних (у тому числі артилерією) козаків [75]. Шляхтич Я.Ількевич у листопаді 1668 р. свідчив перед царськими воєводами, що гетьман П. Дорошенко неодноразово скликав старшину на раду, прагнучи змусити її підтримати пропоновану модель зовнішньополітичної діяльності [76].

Інститут гетьманства. Надзвичайно важливе місце у політичній системі Гетьманщини посідав інститут гетьманства, який разом з генеральною радою виступав одним з її наріжних каменів. Виборний гетьман зосереджував у своїх руках найширше коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо. Загалом же гетьман як верховний правитель очолював усі керівні гілки влади, користувався правом встановлення законів, вищої адміністративної та судової влади; для козацтва — в ролі прямого глави, для решти станів — як верховний арбітр.

Влада гетьмана у своїй основі була обмежена. Генеральна рада обирала на гетьманський уряд формально довічно, оскільки Березневі статті 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської булави: "Буде судом Божіим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим меж себя гетмана обирать..." [77] Проте фактично, як засвідчила доля І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного та інших позбавлених гетьманства рішенням генеральної ради чи внаслідок заколоту правителів, вибори здійснювалися "до ласки войсковой". Трансільванський князь Дєрдь II Ракоці, характеризуючи устрій козацької України і порівнюючи його з устроєм Трансільванії, звертав увагу на те, що "Ми є абсолютний володар. Ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо Ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади" [78].

Зауваження трансільванського правителя щодо статусу гетьманської влади в Україні правильні в принципі, але не враховують особливостей окремих етапів еволюції цього політичного інституту. Зокрема, історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б. Хмельницького із середини 1650-х рр. наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління. Як зарубіжні спостерігачі, так і мешканці України бачили в особі Хмельницького "їх країни начальника і володаря..." [79] Становлення авторитарної форми правління призводило до того, що гетьман "володіє всім один, що

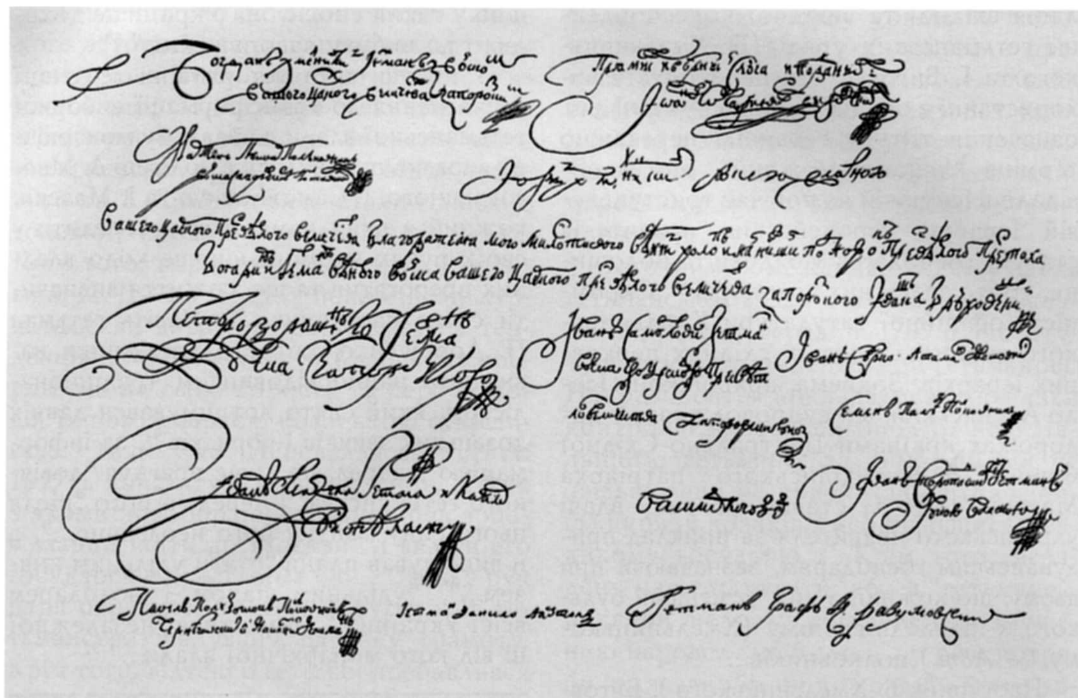
[75] *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 180—182.

[76] Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 104.

[77] Там само. — Т. 4. — С. 263; Т. 10. — С. 490; ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 1. — № 119; № 447; Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 219 та ін.

[78] Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 236.

[79] Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 556; *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. — Москва, 1870. — С. 86—87; *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького... — С. 27.

Факсиміле гетьманів України XVII — XVIII ст.

накаже, то всім військом і роблять" [80]. Йдеться не лише про ігнорування інституту загальних рад, а й думки старшин, котрі "...гетьманові вимовити не можуть..." про своє ставлення до тих чи інших процесів державного життя [81].

Відтепер одна з найважливіших прерогатив ради — обрання старшини — зосереджується в руках гетьмана, котрий призначає не лише полковників, а й сотників [82]. Він же володіє правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави, незалежно від посади, включаючи представників генеральної старшини, якщо хтось з них дозволив собі проігнорувати його розпорядження чи заперечити проти запроваджуваного ним політичного курсу — "...супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був..." [83]

Зазнало змін і титулування правителя, в якому відтепер далеко не завжди згадується обов'язковий для раніших часів атрибут, що відбивав колективну сутність козацької спільноти, — "Військо Запорозьке". Натомість посилюється її авторитарний аспект, який в деяких випадках трансформується у форму, характерну для означення монархічного правління, а саме "Божою милістю гетьман Військ Запорозьких", або ж "Божою милостию великий государ Богдан Хмелницкий, гетман Войска Запорозского" [84]. Хоч досліджена інтиту-

[80] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1879. — Т. 11. — С. 764.

[81] Там само. — С. 746.

[82] Там само. — С. 740; Т. 10. — С. 678.

[83] Русская историческая библиотека. — Санкт-Петербург, 1884. — Т. 8. — С. 1261, 1264.

[84] Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 66, 454, 2190; Т. 3. — С. 25, 85, 88; Документи Богдана Хмельницького... — С. 592.

ляція вхідної та вихідної кореспонденції гетьманських урядів Б. Хмельницького та І. Виговського переконує у використанні в офіційному листуванні для означення титулу гетьмана переважно терміна "ясновельможний", що відповідало в існуючій на той час триступеневій ієрархії європейських правителів статусу господарів Молдови та Волощини, тобто залежних володарів [85]. Скромність офіційної титулатури Хмельницького викликала повагу східних церковних ієрархів. Зокрема, архідиякон Павло Алеппський, що супроводжував у подорожах країнами Центрально-Східної Європи александрійського патріарха Макарія 1654 р., ставив цю рису вдачі українського правителя за приклад придунайським господарям, зазначаючи при цьому, що кожний з них "...менший будького з підвладних йому (Хмельницькому. — *Авт.*) полковників..." [86]

Наступник Б. Хмельницького І. Виговський з метою залучення на свій бік невдоволеної козацької еліти на Корсунській генеральній раді 1657 р. запевнював старшину, що "...без вашої військової ради жодних справ не буду робити" [87]. Однак, як слушно зазначають політологи, в часи суспільних макрореформувань, загострень суперечностей між різними верствами й громадянськими силами, викликаних зламом традиційних соціальних структур, як правило, в суспільстві формується потреба в лідерові харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі як засобу толерантного співіснування розшарованих верств і спільнот [88]. Реагуючи на суспільні тенденції, І. Виговський вже навесні 1659 р., відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один з братів — Данило "без жодних виборів... успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство...", а другий брат — Костянтин "успадкував би пільне гетьманство...", щоб у такий спосіб "на Україні не доходило до вибуху заворушень..." [89]

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову монархічну виразно проявилися в політиці Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, кожний з яких намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя визначити свого наступника [90]. Навіть гетьман П. Дорошенко, котрого дослідники називають найпослідовнішим традиціоналістом, який свято дотримувався давніх козацьких звичаїв і порядків [91], за інформацією джерел, не лише прагнув "довічного гетьманства" і передачі його "після нього сину і внуку його неодмінно...", а й виношував плани "стати удільним князем...", "удільним паном і володарем всієї України...", домогтися "незалежної ні від кого монархічної влади..." [92]

---

[85] Див.: *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — Київ, 1994. — Т. 3. — С. 100.

[86] Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Київ, 1996. — Т. 9. — С. 987.

[87] Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 43.

[88] Див.: *Рябов С. Г., Томенко М. В.* Основи теорії політики. — Київ, 1996.

[89] *Олянчин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 347.

[90] Див.: *Степанков В. С.* Зазн. праця. — С. 29; *Верба І. В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ, 1991. — С. 79—84.

[91] Див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

[92] Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 66, 138; Т. 9. — С. 43; *Санин Г.* Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — Вип. 2. — С. 24; *Степанков В. С.* Зазн. праця. — С. 29.

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дієву допомогу з боку російської влади. Зокрема, авторитаристські прагнення Д. Многогрішного та І. Самойловича стали однією з головних причин усунення їх від влади. Крім того, впродовж усієї другої половини XVII—XVIII ст. у політичному курсі Москви виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь та перерозподіл їх поміж вищою козацькою старшиною. Так, уже Переяславські статті 1659 р. констатували положення, згідно з якими новообраний гетьман був зобов'язаний їхати до Москви "и виділи его государскіе пресвітлые очи...", аби з рук царя отримати булаву, хоругву і на гетьманство жалувану царську грамоту. Крім того, відтепер гетьман позбавлявся права самостійно розпоряджатися українським військом, без санкції царя воювати із сусідніми країнами чи надавати їх правителям військову допомогу, "без рады и совіту всей черни..." не мав права призначати на полковницькі й старшинські уряди, а також позбавляти старшин влади. Окремою статтею обмежувалася компетенція гетьмана у судовій сфері, виводився з-під гетьманської юрисдикції у карних справах цілий ряд старшин, які мали особливі заслуги перед царем [93]. Відповідно до Глухівських статей 1669 р. гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньополітичної діяльності, передбачалася також його підсудність російській владі [94]. Конотопські статті 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана "неволі і жорстокості", закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною, карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд, а також позбавляти старшину урядів [95]. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи йому без узгодження з Москвою відбирати у власників надані гетьманом і підтверджені царськими грамотами рангові ґрунти і промисли.

Істотним обмеженням повноважень гетьманської влади стало запровадження Петром І у середині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьманові. На резидентів покладалися обов'язки контролю за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана, за тим, аби він не звільнював і не призначав на старшинські уряди козаків, "неописавшись к великому государю..." Крім того, резидент мав слідкувати, аби в "гетьмане... никакой шалости к измене и возмущению народа... не было...", у разі потреби, для запобігання "зради", йому дозволялося використовувати два російських полки, введені до гетьманської резиденції [96].

Надалі з компетенції гетьмана було вилучено функції верховного командування українським військом, що підпорядковувалося віднині російському командуванню, а також управління фінансовими справами [97].

---

[93] Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262—269.

[94] Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 217—228; ПСЗРИ. — Т. 1. — № 447.

[95] Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 915; ПСЗРИ. — Т. 1. — № 519.

[96] Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 228—231.

[97] Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1756 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. — Чернигов, 1902. — Вып. 2.

Т. Калинський. Гетьман, полковник. Друга половина XVIII ст. НБУВ. ІР, Київ.

Генеральна старшина. Важливу роль у системі організації політичної влади Гетьманщини відігравали генеральні старшини. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виконавцями постанов гетьмана та старшинської ради, а також найближчими порадниками гетьмана, утворюючи при ньому дорадчий орган — раду генеральної старшини [98], на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин як своєрідного дорадчого органу при гетьманові закріплювалися традиціями Української держави і фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та в Конституції 1710 р., де була, зокрема, й така норма: "если бы зась, опрочь тых вышреченных, до Енеральной Рады назначеных терменов, притрафлялися якіе публичные справы, скорого управленія, отпреставленія потребуючіе, теды Ясневельможный Гетман моцен и волен будет, з обрадою Енеральной Старшины таковые діла... управляти и отправовати" [99].

---

[98] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 94.

[99] Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 249.

Т. Калинський. Сотник, виборний козак. Друга половина XVIII ст. НБУВ. ІР, Київ.

Значно зростала вага генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, згідно зі свідченнями Самовидця, гетьман Б. Хмельницький перед смертю, передаючи владу сину Юрію, віддав його в опіку генерального писаря І. Виговського, генерального обозного Т. Носача та генерального судді Г. Лесницького [100]. Коли в березні 1672 р. Д. Многогрішного було скинуто з гетьманства, влада до виборів нового гетьмана також зосередилася в руках генерального обозного, двох суддів і писаря [101].

В ієрархічній драбині старшинських урядів найближче до гетьмана стояв *генеральний обозний*. Уряд військового обозного був відомим на Запорожжі уже з початку XVII ст. У роки Національно-визвольної війни широта повноважень та, відповідно, вплив відтепер уже генерального обозного істотно зросли. Функціональні обов'язки генерального обозного насамперед полягали в керуванні генеральною військовою артилерією. Обозний не лише командував артилерією під час бойових дій, а й організовував її матеріальне забезпечення

[100] Літопис Самовидця. — С. 75.
[101] Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 721, 735.

Невідомий художник. Генеральний суддя В. Кочубей. XIX ст. НМІУ, Київ.

("...дабы он для деланія пороха в потребных матеріалах всемерноє имел старательство..." [102]), підбирав і подавав на затвердження гетьмана та генеральної старшини штат генеральної військової артилерії — осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармашів та ін. На генерального обозного покладалася й така важлива функція, як ведення реєстру козацького війська [103]. Крім виконання прямих функціональних обов'язків, він часто-густо як наказний гетьман виступає начальником окремих козацьких формувань або заступає гетьмана на час його відсутності в Україні. Нерідко генеральні обозні очолюють повноважні посольства до закордонних правителів. Зокрема, навесні 1659 р. генеральний обозний Т. Носач очолював українську делегацію на вальному сеймі у Варшаві, де стояло питання про ратифікацію Гадяцької угоди 1658 р. [104] У січні 1669 р. генеральний обозний гетьманського уряду Д. Многогрішного очолював велике посольство до Москви [105].

Надзвичайно важливу роль відігравали генеральні обозні під час проведення генеральних рад. Зазвичай саме обозний виступав розпорядником на таких зібраннях, і саме він на виборчих радах подавав новообраному гетьману знак його влади — булаву [106].

Приблизно таку саму роль, як генеральний обозний у військових справах, у цивільних відігравав *генеральний писар*. Адже сам він за обов'язками стояв найближче до гетьмана і був найпосвяченішим у поточну внутрішню та зовнішню політику. Військовим клейнодом генерального писаря була державна печатка, без "притесненія (якої. — *Авт.*) листи жадниє", згідно з положеннями Жердівських статей 1659 р., не мали офіційної сили [107].

Як правило, у Війську Запорозькому був один генеральний писар, але інколи їх могло бути двоє. Саме двоє писарів було на початку Національно-визвольної війни, і таку саму кількість регламентували Переяславські статті 1659 р., що містили вимогу "при гетьмані бути з обох боків Дніпра по судді, по осавулу і писарю" [108]. Після розпаду України на два гетьманати втратило свою актуальність і дане положення.

На уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. У розпорядженні писаря знаходилася спеціальна військова канцелярія,

---

[102] Экстракт... — С. 272.

[103] Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 304.

[104] Там само. — Т. 4. — С. 214; Т. 15. — С. 351; ПКК. — Киев, 1898. — Т. 3. — С. 313.

[105] Там само. — Т. 8. — С. 20.

[106] Див.: *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 110.

[107] Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 102.

[108] Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 267.

в якій працював штат освічених канцеляристів зі знанням мов.

За положенням генеральний писар найближче з-поміж інших старшин стояв до керівництва зовнішньою політикою Української держави. Особливо великий вплив на напрями зовнішньополітичної діяльності держави мав генеральний писар гетьмана Б. Хмельницького І. Виговський. Згідно зі свідченнями сучасників, Виговський "абсолютно всім рядить, не доповідаючи, відправляє послів" [109]. Винятковий особистий вплив Виговського на гетьмана (восени 1651 р. польський посол повідомляв у Варшаву, що "Виговський опанував серце і розум Хмельницького і керує ним, як батько сином" [110]) сприяв тому, що уряд генерального писаря набув надзвичайної ваги, й іноземні спостерігачі завжди називали "українського канцлера" як другу після гетьмана за силою впливу особу Війська Запорозького. Щоправда, після смерті Хмельницького такий порядок не втримався, і генеральний писар зрівнявся з іншими генеральними старшинами.

Задовго до початку Національно-визвольної війни українського народу у Війську Запорозькому існував і уряд військового судді. В Українській державі середини XVII—XVIII ст., як правило, було двоє *генеральних суддів*. Прямим їхнім обов'язком був розгляд і винесення вироку з цивільних справ. Для вирішення карних справ скликалася суддівська колегія — Генеральний військовий суд, в якому головував гетьман або один з генеральних суддів.

Досить поширеною була практика виїзних колегій Генерального суду. Зокрема, джерела фіксують відрядження гетьманом І. Брюховецьким навесні 1665 р. генерального судді П. Забіли і військового канцеляриста Д. Пиковця до Полтави для розгляду судової тяжби між місцевим полковником Г. Витязенком та ігуменом Полтавського монастиря Г. Івашківським за млини. В червні 1673 р. генеральний суддя П. Животовський разом з гадяцьким полковником С. Гострим засудили в Гадячі до смертної кари Т. Бута за "непристойні слова" на адресу царя [111].

Військовим клейнодом генеральних суддів була "комишина", або "ліска судейська чорна гибанова, просто в серебло оправная" [112]. Крім "ліски-комишини" атрибутом влади генерального судді була також печатка військова суддівська, необхідна "...для запечатованія укончоных... справ" [113].

Діяльність генеральних суддів, як і решти генеральної старшини, не обмежувалася виконанням прямих обов'язків. Часто-густо вони виконували різноманітні доручення гетьмана, виїжджаючи на чолі посольств до чужих країн (зокрема, генеральний суддя С. Богданович-Зарудний очолював посольства до Москви в 1652 та 1654 рр.). Хоч діяльність військового характеру була досить далекою від функцій генеральних суддів, проте вони все ж брали в ній активну участь. Так, функції наказного гетьмана в походах виконували в різний час генеральні судді І. Самойлович та П. Животовський [114]. За відсутності гетьмана І. Мазепи в Україні влітку 1707 р. обов'язки наказного гетьмана виконував генеральний суддя В. Кочубей [115].

---

[109] *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 238.

[110] *Grabowski A.* Starożytności historyczne Polskie. — Kraków, 1840. — T. 1. — S. 298.

[111] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 116; Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 262.

[112] *Величко С.* Літопис. — Київ, 1990. — Т. 3. — С. 553.

[113] Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енералной канцеляріи приключаючыхся... // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — Кн. 12, отд. 3. — С. 98.

[114] Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 260; Т. 11. — С. 631; *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 118.

[115] Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 61—62.

Про уряд *генерального підскарбія* перші звістки доходять з часів гетьманування Б. Хмельницького, але постійно діючим він став лише 1728 р. Коло функціональних обов'язків генерального підскарбія включало в себе питання, пов'язані з обкладанням та збором податків, організацією зберігання натуральних зборів. Генеральний підскарбій визначав дозорців за полками, встановлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до генерального скарбу. Зважаючи на те, що найприбутковішими були збори з млинів, генеральний підскарбій саме цьому промислу приділяв найбільшу увагу. До його повноважень належала видача дозволу на побудову нових млинів, контроль за дотриманням правил користування ними. Для встановлення контролю за українськими фінансами з боку російського уряду "Решительные пункты" 1728 р. наказували: "...для збору з малороссійскаго народу в войсковой скарб доходов учредить двух подскарбієв, одного из великороссійскаго, и одного из малороссійскаго (народу. — *Авт.*)" [116].

Отже, названі генеральні старшини, а саме генеральні обозний, писар, судді, а в пізніших часах і підскарбій формували вищу групу гетьманського уряду. До складу нижчої входили генеральні осавули, хорунжий та бунчужний. В ієрархічній драбині Війська Запорозького перша група стояла вище за полковників, і дослідникам невідомі випадки, коли хто-небудь з цих старшин ставав полковником. Призначення ж на полковничі уряди з іншого середовища були досить поширеним явищем. Такий шлях до полковничого пернача пройшли, наприклад, колишні генеральні осавули М. Гвинтовка, І. Лисенко, М. Миклашевський, Л. Полуботок, І. Скоропадський [117]. Крім того, про менший вплив другої групи генеральної старшини на державні справи Гетьманщини переконливо свідчили й розміри царського жалування, яке розподілялося згідно з московськими звичаями відповідно до рангу офіційної особи. Так, під час Глухівської ради 1669 р. генеральні хорунжий і бунчужний отримали жалування на рівні сотників і полкових писарів [118].

Звертає на себе увагу й той факт, що на відміну від "вищої" генеральної старшини осавул, бунчужний і хорунжий мали надзвичайно вузьке коло чітко визначених функціональних обов'язків. Так, формально функції *генерального хорунжого* полягали в охороні військової корогви (стягу), а *бунчужного* — гетьманського бунчука, що в урочисті моменти виносилися перед козацьким військом. Уряди генеральних бунчужного та хорунжого з'явилися в середині XVII ст. і тривалий час існували як посади двірські, а не військові. Однак згодом, навіть після того, як вони закріпилися серед генеральних урядів, особи, які їх обіймали, були зобов'язані "...находиться при гетмані перемєно для порученія им случающихся діл и приказов... как сія должность... точного преписанія не імєит..." [119]

Лише уряд осавула, яких завжди у Війську Запорозькому було двоє, існував на Запорожжі з кінця XVI — початку XVII ст. На першому етапі Національно-визвольної війни *генеральні осавули* входять до складу генеральної старшини і так само, як генеральний обозний, найтісніше пов'язуються з військовими справами. Набагато частіше, ніж інша генеральна старшина, осавули призначалися командирами окремих частин укра-

[116] Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1868. — Т. 84. — С. 57—58.

[117] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 140.

[118] Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 110; *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 153.

[119] Цит. за: *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 142.

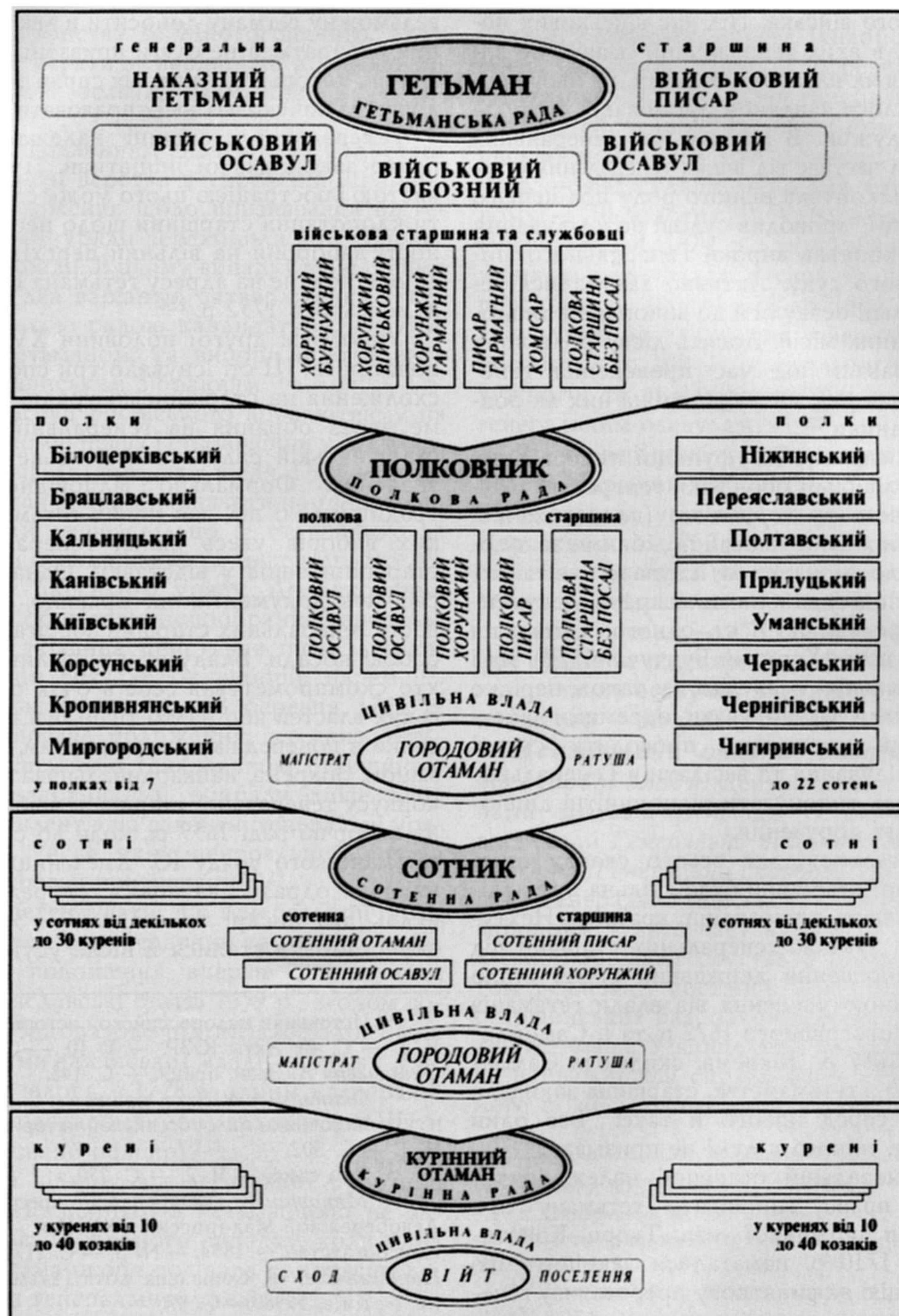

Схема полково-сотенного устрою держави Б. Хмельницького та її збройних сил за Зборівським договором 1649 р. Автор І. Стороженко.

їнського війська. Під час військових походів, в яких генеральний осавул не виступав як наказний гетьман, на нього покладалося завдання організації караульної служби. В мирний час генеральний осавул частіше від інших генеральних старшин виконував різного роду поліцейські функції, проводив судові розслідування та виконував вироки Генерального військового суду. Активно залучалися генеральні осавули й до виконання дипломатичних місій. Досить дієву роль вони відігравали під час проведення генеральних рад, виступаючи на них як розпорядники [120].

Близькими до функцій генеральних осавулів були обов'язки генеральних *бунчужного* та *хорунжого* (повноваження останніх були такими подібними за змістом, що спочатку не існувало навіть чіткого поділу між ними, зокрема, документи середини XVII ст. одного із старшин називають "Хоружій Бунчучний" [121]). Як і генеральним осавулам, їм також нерідко доручали командувати окремими військовими частинами, проводити судові розслідування та засідати в Генеральному суді, виконувати різноманітні дипломатичні доручення.

Загальною для всього складу генеральної старшини була спільна з гетьманом участь в управлінні країною. Нехтування думкою генеральних старшин під час вирішення державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д. Многогрішного 1672 р. та І. Самойловича 1687 р. Зокрема, скидаючи Самойловича з гетьманства, старшина закидала йому серед іншого й таке: "Все один ділает, никого к думі не призывает" [122].

Генеральній старшині належало також право доповідати гетьману про справи державної ваги. Творці Конституції 1710 р. намагалися закріпити цю функцію як виняткову прерогативу генеральних старшин: саме вони "всякіе справы войсковые, якіе до чіего чину и повинности будут належати, міют ясневельможну гетману доносити и деклярации отбирати, а не слуги приватные домовыи, которых до жадных справ докладов и діл войсковых не отправовати" [123].

Генеральній старшині належало й право законодавчої ініціативи. Промовистою ілюстрацією цього може служити клопотання старшини щодо необхідності заборони на вільний перехід підданих, подане на адресу гетьмана К. Розумовського 1752 р. [124]

Упродовж другої половини XVII — початку XVIII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме через обрання на генеральній або старшинській раді та гетьманське призначення. Формально відповідно до традицій Січі під час нових гетьманських виборів увесь склад генеральної старшини йшов у відставку. Однак, як свідчать документи, як правило, більшість генеральних старшин зберігали за собою посади. Владу втрачали лише ті, хто скомпрометував себе в очах російських властей або надто тісно був пов'язаний з попереднім, уже скинутим, гетьманом. Зокрема, найкардинальніша зміна корпусу генеральної старшини відбулася на виборчій раді 1659 р., коли до складу гетьманського уряду Ю. Хмельницького увійшли одразу два нових генеральних судді, два писарі та осавул [125]. Значні перестановки сталися й після усунення

---

[120] Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 40; Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 217; *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 143.

[121] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 158.

[122] Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 302.

[123] Там само. — Ч. 2. — С. 250.

[124] *Мякотин В.* Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. // Русское богатство. — 1894. — № 3. — С. 217—218; *Панашенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини. — Київ, 1998. — С. 87.

[125] СГГД. — Санкт-Петербург, 1828. — Т. 4. — С. 272; Источники малороссийской истории... —Ч. 1. — С. 244.

з гетьманства Д. Многогрішного, коли владу втратили наближені до нього генеральні осавул, бунчужний і хорунжий [126].

З посиленням значення та ролі старшинської верстви в управлінні країною повноваження щодо призначення на генеральні уряди переходили до старшинської ради. В цьому випадку можливими були два варіанти: затвердження старшинською радою кандидатури, висунутої гетьманом, та вибори претендента старшинським зібранням [127].

Наступ російського абсолютизму на автономні права Гетьманщини у XVIII ст. призвів до того, що після 1709 р. гетьман мав право призначати на генеральні посади лише спільно зі старшиною за умови отримання на це попереднього дозволу царського уряду. До виконання своїх обов'язків новообраний генеральний старшина приступав після затвердження результатів виборів царем [128]. Царський указ від 28 березня 1721 р. узаконював положення, за яким гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали лише двох претендентів на вакантні генеральні уряди, з числа яких центральний уряд і здійснював призначення [129].

Претендувати на генеральний уряд міг лише православний та не іноземець. Дане положення вперше зафіксували Переяславські статті 1659 р., згодом воно неодноразово підтверджувалося вже указами російської влади (хоч, як уже зазначалося, з 1728 р. одним з генеральних підскарбіїв обов'язково мав бути російський офіцер) [130].

На відміну від державної практики Речі Посполитої в Гетьманщині не зафіксовано жодного випадку, коли одна й та сама особа посідала одночасно декілька генеральних урядів.

Зважаючи на те, що генеральна старшина "на услугах войсковых всегда обрітаютца і хліба пахать не могут", передбачалася грошова оплата їхньої діяльності. Зокрема, згідно з Березневими статтями 1654 р. на плату генеральному писарю (та підпорядкованих йому підписків) виділялося 1000 золотих, обозному — 400, суддям — по 300, бунчужному — 50 золотих [131]. Українсько-російська угода 1674 р., залишивши незмінною оплату для писаря та суддів, передбачала збільшення до 1000 золотих платні на утримання генерального обозного, до 100 — генерального бунчужного, та виділення по 200 золотих генеральним осавулам [132].

Ще більші прибутки отримали генеральні старшини з користування ранговими селами, угіддями та промислами. Царський указ 1732 р. встановлював положення, за яким на чин генерального обозного виділялося 400 дворів, генерального писаря — 453, двох генеральних суддів та підскарбія — по 300, двох генеральних осавулів, хорунжого та бунчужного — по 200 дворів [133].

Центральні органи виконавчої та судової влади. Центральними органами виконавчої влади Гетьманщини виступали *Генеральна військова канцелярія та Генеральна скарбова канцелярія.* Генеральна військова канцелярія впродовж усього часу існування Української держави слугувала інструментом реалізації постанов генеральних і старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. У канцелярії розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру — звіти і

[126] Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 946.
[127] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 99.
[128] Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 229.
[129] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 100.
[130] СГГД. — Т. 4. — С. 56.
[131] Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 479.
[132] Там само. — Т. 11. — С. 397.
[133] Экстракт... — С. 265.

листування полкової та сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, готувалися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо. З 1720-х рр. Генеральна військова канцелярія, крім центру діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади, в межах якого гетьман і генеральна старшина реалізовували свої владні повноваження. Цьому сприяли укази уряду Петра I 1720 і 1721 рр. "Про запровадження в Малоросії військової канцелярії", а також адміністративна реформа Малоросійської колегії, проведена в 1722—1723 рр. [134]

Важливе місце у структурі виконавчої влади належало Генеральній скарбовій канцелярії — вищому органу фінансового управління в Гетьманщині. Запроваджена в 1720-х рр. Генеральна скарбова канцелярія організовувала збір податків, їх збереження та реалізацію видаткових статей. Діяльністю канцелярії керували генеральні підскарбії. Функції контролюючого органу у сфері фіскальної політики виконувала окрема *Лічильна комісія.*

Найвищим судовим органом Гетьманщини був *Генеральний військовий суд.* До його складу, крім генеральних суддів, входив гетьман, який виступав верховним суддею і зазвичай головував на засіданнях Генерального військового суду, а також генеральні старшини. В ході судової реформи 1722 р. наказний гетьман П. Полуботок ввів до складу Генерального військового суду *асесорів.* Цих посадовців призначали на період судової сесії по черзі з числа бунчукових товаришів, рідше сотників, для того, аби вони за відсутності генерального судді приймали судові позови і готували їх до розгляду [135]. До кінця 1720-х рр. функції Генерального військового суду і Генеральної військової канцелярії у сфері судочинства не були чітко розмежовані й нерідко дублювалися. З часів гетьмана Д. Апостола Генеральний військовий суд стає самостійною установою.

Місцеві органи влади. Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали ієрархії бойових підрозділів, забезпечуючи максимально швидку мобілізацію козацького стану. Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, завжди зумовлювався потребами оперативної мобілізації збройного люду. Мобілізаційний принцип використовувався і для організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської [136]. Новаційний же підхід уряду Б. Хмельницького під час закладення нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі проявилася в тому, що накази з Чигирина швидко доходили до місцевих урядників [137].

---

[134] Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 307; *Джиджора І.* До історії генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині XVIII віку. — Київ, 1930. — С. 113; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — Київ, 1998. — С. 66, 67, 171—179.

[135] *Василенко М. П.* Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Ювілейний збірник НТШ. — С. 105—130; *Горобець В.* Зазн. праця. — С. 194—195.

[136] *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — Київ, 1997. — С. 202.

[137] *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 230.

Будівля канцелярії Київського полку. Козелець, 1756—1765 рр. Архітектор А. Квасов. Сучасне фото.

Представниками військової адміністративної влади на території полку і виконавцями доручень гетьмана, генеральних та старшинських рад виступали *полковники.* Прерогативи полковника охоплювали широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень. Полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед вони розпоряджалися земельним фондом (так звані рангові маєтності), який склали колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками як плату за несення ними військової служби. Вони також організовували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах ставили під їх контроль також міське господарство і давали змогу втручатися у внутрішні справи міст.

Управляючи ввіреною йому територією та командуючи військовим підрозділом, полковник опирався на полкову старшину, склад якої майже повністю дублював склад генеральної старшини — *обозний, суддя, осавул, писар, хорунжий.*

Модель адміністративного устрою полку копіювалася на сотенному рівні. У межах сотні владу здійснювали *сотники*, опираючись на сотенну старшину — *осавула, писаря, хорунжого*, а також *курінних отаманів.* Поруч з отаманами, які виконували тільки військові функції, виділяють також "*отаманів городових*", котрі мали лише адміністративну владу в містах, у тому числі й резиденції гетьмана [138].

Допоміжним органом низової адміністрації були *місцеві ради*, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

Посади як полкової, так і сотенної старшини формально вважалися виборними. Однак на практиці на полковниц-

[138] Там само. — С. 240—241.

тво та важливі уряди полкової старшини гетьман призначав самостійно чи за згодою старшинської ради. Вища старшина упереджено ставилася до перебрання цієї важливої функції гетьманами до своїх рук і в боротьбі з цією тенденцією знаходила підтримку в російського уряду. Так, уже до Переяславських статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман "без рады и совіту всей черни" не призначав на полкові уряди та не скидав з них [139]. Надалі ця вимога неодноразово повторювалася, але з початком XVIII ст. визначальною стала не думка старшини та "всей черни", а позиція офіційного Петербурга. В середині 1709 р. уряд Петра I заборонив гетьману самостійно, без дозволу царя, здійснювати кадрові перестановки на полковому рівні [140]. Царський указ 1715 р. встановлював порядок, згідно з яким полковій та сотенній старшині дозволялось обирати 2—3 претендентів на уряд — "людей заслуженных и не подозрительных в верности...", з числа яких гетьман спільно з резидентом царя обирали найдостойнішого і представляли його кандидатуру в Сенат [141]. Відтак затвердження призначення ставало винятковою прерогативою російського уряду.

На практиці втручання центральної влади у справи кадрової політики української автономії було ще масштабнішим, оскільки з 1710-х рр. значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами із Сенату чи Канцелярії царя (а в 1720-ті рр. — Малоросійської колегії) без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Нерідко російська влада робила призначення на старшинські посади без урахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності до російського трону, внаслідок чого виконавча владна вертикаль Гетьманщини зазнавала істотних деформацій: за гетьманування І. Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації [142]. Наприклад, на заклик наказного гетьмана П. Полуботка негайно прибути до нього "...для пилного интересу без умедленія, за которого пріездом тот интерес ему тут обявлен будет...", відправлений полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не з'явився [143].

Особливості функціонування політичної системи Запорозької Січі. Запорозька Січ історично постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного та соціального інститутів. Екстремальні умови життя козаків на Великому Кордоні між степовою та осілою цивілізаціями з самого початку спонукали їх до організації, створення об'єднаного спільною метою первинного осередку, здатного до саморозвитку та вдосконалення. Таким осередком спершу став загін-ватага, очолюваний найвпливовішою особою — *отаманом.* З часом ускладнення функцій обумовило появу організації якісно нового характеру — Запорозької Січі — жит-

---

139 Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262—269.

140 Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 228—230.

141 Там само. — С. 275—276.

142 Див.: *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий: Галаганы // Русский архив. — 1875. — Т. 1; *Моравский С.* Федор Лисовский (1709—1722) // Киев. старина. — 1891. — Кн. IX, X; *Левицький О.* З розстриги сотник // Літературно-науковий вісник. — 1918. — Кн. 1.

143 Журнал... — С. 128; *Горобець В.* Зазн. праця. — С. 148.

тєздатного політичного організму, який мав державотворчий потенціал [144].

Рубіжною віхою на шляху еволюції Запорозької Січі та її політичних інституцій стали події Національно-визвольної війни середини XVII ст. Упродовж перших її років досвід функціонування політичної системи Запорожжя було перенесено на землі Придніпрянщини, де життєздатність і великі потенційні можливості республікансько-демократичного устрою забезпечили виживання Української держави в надзвичайно складних умовах безперервних воєнних дій та наростання загрози з боку ворожих Україні сил [145].

Разом з тим Національно-визвольна війна внесла докорінні зміни в політичний статус Запорожжя. Адже центр державного життя перемістився в Гетьманщину. Спроби Коша продовжувати грати провідну роль у політичних справах України наштовхувалися на протидію українських гетьманів. Однак Січ залишалася форпостом боротьби проти Кримського ханства та центром притягання і прихистку всіх невдоволених існуючими суспільно-політичними порядками. Незважаючи на деяке зменшення політичного впливу, Запорозька Січ залишалася дійовим чинником громадського життя України. У структурі організації політичної влади в Україні Запорожжя отримує особливий автономний статус. Цьому сприяли як особливості внутрішньополітичної організації Січі, так і постанови міжнародно-правового змісту. Зокрема, згідно з положеннями Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорожжя мало бути в подвійному підданстві: московського царя і польського короля.

Як і в попередні часи, устрій запорозької спільноти базувався на республікансько-демократичних засадах, ключовими елементами яких були інститут козацької ради та курінно-кошовий устрій.

Нижчий, базовий, горизонт устрою Запорозької Січі становила курінно-кошова система. Базова структурна одиниця Коша отримала назву *куреня.* У запорозьких козаків слово *курінь* вживалося в двоякому, але водночас тісно пов'язаному одне з одним значенні: і як назва певної військово-політичної одиниці, і для означення спеціального помешкання.

Як спеціальна військово-політична одиниця курінь включав у себе запорожців, які мешкали на Січі, та тих, які були до нього приписані, але в мирний час вели своє господарство на зимівниках чи в городовій Україні. Традиційно на Запорожжі налічувалося 38 куренів. Незмінними впродовж усього існування Січі залишалися їхні назви, отримані первісно чи то від імені першого курінного отамана, чи місця, звідки прийшли за Дніпровські пороги перші козаки — засновники куреня.

Поза межами Запорозької Січі в розпорядженні товариства знаходилися землі, відомі під назвою Вольності Війська Запорозького. В адміністративно-територіальному відношенні вони поділялися на окремі округи — паланки. Спершу таких округів було п'ять, а згодом утворилися ще три. На правому березі Дніпра розташовувалися Інгульська, Кодацька, Бугогардівська паланки, а на лівому — Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська та Прогноїнська. Незадовго до зруйнування Січі утворилися ще дві паланки — Барвінківська і Личківська. Адміністративно-територі-

[144] *Смолій В.* Козацтво та Запорозька Січ у суспільно-політичних процесах XVI— XIX ст. // Козацькі січі (Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 7.

[145] Там само. — С. 12.

альними центрами паланок були слободи або містечка, що водночас правили й за оборонні форпости [146].

Козаки, які належали до певного куреня, підлягали владі виборного *курінного отамана.* В курінні обирали козаків бувалих, заслужених і рішучих. Вибори курінного завжди були приватною справою козаків відповідного куреня і втручання козаків з інших куренів чи кошової старшини не допускалося. Згідно з традиційними уявленнями, що панували в січовому середовищі, курінні отамани мали турбуватися про козаків свого куреня, як батьки за своїх дітей. Відповідно й у разі якоїсь провини підлеглого їм козака курінні не потребували додаткових санкцій для того, аби покарати винного [147]. Нерідко курінні отамани користувалися серед своїх козаків значно більшим авторитетом, ніж кошова старшина, й останні, аби вплинути на товариство, були вимушені звертатися до них по допомогу.

Центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти, яка з метою виокремлення від спільноти Гетьманщини Війська Запорозького відтепер носила назву "Військо Запорозьке Низове", й надалі посідало поняття *колективної волі.* Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування *загальних січових рад.* Рада на Запорожжі була одночасно й вищим законодавчим, і адміністративним, і судовим органом влади. В роботі загальних рад мали право і були зобов'язані брати участь усі козаки. Лише козаки-новобранці в перші роки перебування на Січі обмежувалися в козацьких правах — не допускалися до виборів старшини, а також не залучалися до участі у деяких інших нарадах упродовж перших трьох років.

Ради скликалися обов'язково тричі на рік — на Новий рік (Різдво), на Великдень і Покрову, а також у разі необхідності. Найважливішою вважалася рада, що збиралася на Новий рік, — саме на неї покладалися завдання переобрання січової старшини та перерозподілу між членами січового товариства угідь, що перебували у підпорядкуванні Коша. Ще за декілька днів до початку ради козаки, які знаходились у зимівниках чи інших місцях поза Січчю, поверталися до неї. Зранку 1 січня у святковому вбранні при шаблях, пістолях, ятаганах, під звони січової Покровської церкви та звуки литавр козаки поспішали на урочисте богослужіння. По завершенні служби в церкві та святкового обіду в куренях козаки за сигналом гарматного пострілу збиралися під звуки литавр на січовому майдані. Явку на раду забезпечували осавули, сигналом до скликання слугував барабанний дріб. Оскільки участь козаків у раді розглядалася як громадянський обов'язок, то лінивих підганяли на зібрання киями.

Після того, як на майдані збиралося товариство, сюди прибували кошова старшина, курінні отамани, військові служителі — кожен зі своїм знаком посадової влади. Посеред майдану, знявши шапки, старшина, дотримуючись субординації, шикувалася в один ряд, кланяючись при цьому товариству на чотири боки. Січове товариство розташовувалось за курінними отаманами, утворюючи велике козацьке коло. У разі повного військового збору частина козаків займала місце на куренях, валах, дзвіниці. Як і старшина, всі козаки до одного були

[146] *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1885. — Т. 1. — С. 39; *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західньоруського та вкраїнського права. — Київ, 1929. — Вип. 6. — С. 205.

[147] *Мышецкий С. И.* История о казаках Запорожских. — Одесса, 1852. — С. 44.

без шапок і на поклони старшини також відповідали поклонами. Перед самим початком ради на майдані з'являвся настоятель січової Покровської церкви і служив урочистий молебень. Після цього до учасників ради звертався кошовий отаман, оголошуючи питання, які потребували розгляду й вирішення. Далі кожен з присутніх на раді козаків міг вільно висловити свою думку. Після тривалих нарад, які могли продовжуватися й не один день, козацька рада приймала рішення, яке ґрунтувалося на засаді одностайної згоди всіх учасників зібрання. Ця згода досягалася через спрощену процедуру волевиявлення, яка зводилася до схвальних або заперечних вигуків і підкидання шапок. Думка більшості перетворювалася на одностайне рішення ради, оскільки меншість завжди мусила коритися диктату більшості (незгодним загрожували смертю). Це був спосіб, завдяки якому запорозька спільнота, організована на засадах воєнного суспільства та прямої демократії, забезпечувала свою політичну і воєнну згуртованість, а також достатній рівень правової й громадянської дисципліни [148].

У той час як велике козацьке коло обговорювало питання порядку денного в принциповому плані, для пророблення механізму їх реалізації на нараду збиралося мале коло з представників старшини. Члени *малої ради* засідали, сидячи на землі посередині великого козацького кола. Свої усні, а також письмово підготовлені пропозиції вони подавали на розгляд і затвердження великому козацькому колу. Про результати розгляду питання в малому колі козацьке зібрання, як правило, повідомляли осавули.

Рішення великого кола козацької ради приймалося вигуками й підкиданням догори шапок. При цьому ритуальною його санкцією, яка мобілізувала чуття корпоративної рицарської ідентичності січового товариства, було сурмлення в сурми, барабанний дріб, а також гарматний салют.

Верховенство ради як прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької рицарської корпорації посилювало життєздатність системи організації козацької спільноти, мобілізовувало наявні суспільні ресурси, згуртовувало козаків. Водночас такий стан справ породжував і певні негативні тенденції, які об'єктивно знижували системну надійність політичного устрою Війська Запорозького. Адже існуючий інститут ради не був позбавлений елементу стихійності й функціонував за відсутності стабільних представницьких колегіальних органів, заснованих на засадах опосередкованої демократії [149]. Все це потенційно створювало ґрунт для маніпуляцій умонастроями членів ради, перегляду вже прийнятих рішень і проведення в обхід ради не лише дрібних, а й життєво важливих для січової спільноти рішень. Варто, однак, зауважити, що рада мала достатньо механізмів, аби протистояти ексцесам, пов'язаним з ігноруванням волі спільноти й невиконанням спільних ухвал. Насамперед існувала практика усунення винуватців з їхніх посад та жорстоких репресій стосовно тих, хто наважувався не виконувати важливі постанови ради. Каралися посли, які, на думку учасників ради, недостатньо ретельно виконали доручену їм справу. Позбавлялися булави, а інколи й життя гетьмани чи кошові, котрі не виправдували сподівань громади або ж підозрювалися у відхиленні від політичної лінії, визначеної загальною козацькою радою [150]. За спроби посилити свої вла-

---

148 *Сас П. М.* Зазн. праця. — С. 110.
149 Там само. — С. 112.
150 Там само. — С. 113.

ні прерогативи за рахунок товариства був страчений козаками один з перших козацьких ватажків Предслав Лянцкоронський, у 1739 р. від рук своїх же козаків знайшов смерть кошовий Яків Тукало [151].

Породжена методом прямої демократії колективна воля запорозької громади була обов'язковою для виконання всіма козаками та репрезентантами владної ієрархії разом з кошовим.

Крім загальних козацьких рад, на Січі з плином часу дедалі більшого значення набували *старшинські сходки*. Як правило, вони відбувалися біля куреня кошового отамана, куди запрошували військову старшину, курінних отаманів і старших людей. На сходках здебільшого йшлося про порубіжні роз'їзди, локальні походи, різного роду таємні чи нагальні справи, вирішення яких не терпіло зволікання та розголосу. Такі зібрання старшини істотно впливали як на позицію кошового отамана, так і на козацьку раду [152].

На Запорожжі публічне право влади *кошового* підносило особу, яка обіймала цю посаду, на найвищий щабель військової та виконавчої ієрархії. Кошовий поєднував у своїх руках військову, виконавчу, адміністративну, судову та навіть духовну владу. У воєнний час кошовий виступав верховним головнокомандуючим і діяв як ніким не обмежений диктатор. У мирний час він репрезентував товариство у відносинах з урядами інших країн, затверджував призначення січової та паланкової старшини, відав військовим скарбом, ухвалював судові вироки. Кошовому належав вирішальний голос під час вирішення питань, пов'язаних з прийомом козака до товариства, звільненням його з війська, а також з розподілом за куренями земель, річок, угідь, царського чи королівського жалування, провіанту, військових трофеїв і здобичі. На ім'я кошового надходили царські, королівські чи ханські грамоти, ордери гетьмана чи воєначальників, рапорти підлеглих тощо. Поєднуючи у своїх руках таку владу, кошовий отаман "владним був над життям і смертю кожного козака". Незважаючи на те, що російський уряд указом від 13 березня 1749 р. суворо заборонив на Січі смертні вироки, кошові нерідко ігнорували цю вказівку і згідно з нормами звичаєвого права, що діяло на Запорожжі, й надалі виконували цю місію [153].

Обрання кошового та старшини, як уже зазначалося, було однією з основних функцій козацької ради. Вибори зазвичай здійснювалися на новорічній раді. З часом посилювалася тенденція до розширення владних повноважень кошового та зосередження в його руках влади на досить тривалий час. І хоч перевибори кошового проводилися щороку, з другої половини XVII ст. почастішала практика неодноразового переобрання тієї самої особи на повторний термін. Так, упродовж 15 років запорожці доручали провід на Січі Івану Сірку, 12 років — Петру Калнишевському, по п'ять разів кошовими обиралися Яким Ігнатович та Григорій Лантух [154].

Як уже зазначалося, попри надзвичайно широкі повноваження, владні можливості кошових були істотно обме-

---

[151] *Мышецкий С. И.* Указ. соч. — С. 12; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — Київ, 1990. — Т. 1. — С. 175.

[152] *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. — С. 171; *Панашенко В.* Нова Січ // Козацькі січі (Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 161; *Мицик Ю., Станіславський В., Щербак В.* Чортомлицька Січ (1652—1709 рр.) // Там само. — С. 92—93.

[153] *Скальковский А.* Указ. соч. — С. 63; *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. — С. 173.

[154] *Панашенко В.* Нова Січ. — С. 156.

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану. 1880—1891 рр. Харківський художній музей.

жені, особливо в мирний час, інститутом загальної козацької ради. Принцип інституціоналістської першості запорозької громади було закладено вже в офіційній титулатурі Війська Запорозького, яка включала в себе, з одного боку, згадку про репрезентативну функцію вищого посадовця — кошового отамана, а з іншого — законодавчу для запорозької спільноти владу, тобто козацьку лицарську корпорацію. Причому інколи перша складова титулатури — кошовий — не зазначалася. Натомість приклади ігнорування кошовими в офіційних зверненнях Війська Запорозького Низового не зареєстровані.

У зверненнях до товариства кошовий, як правило, вживав не жорстку наказову форму, а підкреслено товариську або побатьківськи лагідну, називаючи козаків "дітками", "братчиками", "товаришами", "панами-молодцями" тощо [155].

Життя кошового отамана, як і решти старшин, мало чим відрізнялося від існування рядових козаків. Як правило, кошовий мешкав у тому самому курені, до якого був приписаний до обрання на високу посаду. В тому самому курені він столувався разом з козаками. Лише в останні часи існування Запорозької Січі, на так званій Новій Січі, військова старшина почала будувати власні будинки й облаштовувати власне подвір'я [156].

Другою після кошового особою у владній ієрархії Січі вважався *військовий суддя*. Суддя виступав гарантом дотримання споконвічних звичаїв січової спільноти. У своїх рішеннях він керувався не писаним законом, а традиційним, звичаєвим, правом. На суддю покладався обов'язок вершити судочинство "швидко, справедливо й безпристрасно". До його

[155] *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. — Т. 1. — С. 175.

[156] Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 607; Т. 12. — С. 550; Т. 13. — С. 424, 434; *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. — Т. 1. — С. 176.

компетенції належали справи як кримінальні, так і цивільні. Однак, як правило, суддя обмежувався розглядом справ, а винесення остаточного вироку покладалося на кошового чи раду. Зовнішньою ознакою влади військового судді була велика срібна печатка, яку він був зобов'язаний завжди мати при собі під час загальних рад і скріплювати нею всі постанови січового товариства [157].

Військовий писар відав усім діловодством і мав значний вплив на адміністративну діяльність Запорозької Січі. Писар отримував усю офіційну кореспонденцію, що надходила на Січ на ім'я кошового і всього Війська Запорозького Низового. У розпорядженні писаря був один помічник (підписарій) та декілька писарчуків — служителів канцелярії [158].

Справжньої канцелярії у вигляді спеціально відведеного приміщення на Січі не було, і всі письмові справи чинилися "на квартирі", тобто в курені, до якого належав писар [159]. Роль військового писаря на Січі була досить значною. Ніхто з козаків чи старшин не мав права приймати офіційну кореспонденцію, так само як і відправляти листи від імені товариства. Нерідко писар істотно впливав на настрої кошового та козаків, тримав у своїх руках привідні механізми політичного та громадського життя Січі. З часом вплив на суспільне життя запорозької спільноти осіб, які складали уряд писаря, зростав. Причому відбувалося це й тому, що набувала поширення практика тривалого перебування одного й того самого козака на цьому уряді. Так, за спостереженнями А. Скальковського, за останні сорок літ існування Січі, з 1734 по 1775 рр., змінилося лише чотири писарі [160].

Надзвичайно широкими були повноваження ще одного представника січової військової старшини — *осавула.* Військовий осавул стежив за порядком на Січі, проводив розслідування злочинів та контролював виконання судових вироків, керував несенням караульної служби, переслідував гайдамаків, відав заготівлею й розподілом провіанту тощо [161]. Знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця зі срібними кільцями з обох боків. Помічниками осавула обиралися *підосавул* та *обозний,* під командою якого перебувала артилерія і військове продовольство [162].

Кошовий отаман, суддя, писар і осавул становили січову військову старшину, яка відала всіма військовими, адміністративними, судовими та навіть духовними справами Війська Запорозького Низового. За кожним, хто займав зазначені посади, навіть після звільнення від цих обов'язків зберігався титул старшини, або так званих *стариків, знатних радців, сивовусих дідів.* Під час загальних козацьких рад їм належало перше місце після чинних на той час старшин, у куренях — після курінного отамана. Старики брали участь у таємних старшинських радах чи сходках, у воєнний час — командували загонами козаків [163].

За військовою старшиною йшли військові служителі — довбиш, пушкар, товмач, кантаржей, шафар, канцеляристи та шкільні отамани. *Довбиш* (або *политаврщик*) завідував військовими литаврами, якими скликав козаків на ради. Крім цього прямого обов'язку, довбиш інколи виконував поліцейські функції, а саме: супроводжував злочинців на суд, приковував засуджених до ганебного стовпа посеред січового майдану тощо. *Військовий пушкар* відав артилерією, за-

---

[157] *Мышецкий С. И.* Указ. соч. — С. 48— 51.

[158] *Скальковский А.* Указ. соч. — С. 57.

[159] *Мышецкий С. И.* Указ. соч. — С. 47.

[160] *Скальковский А.* Указ. соч. — С. 66.

[161] *Яворницький Д. І.* Зазн. праця. — Т. 1. — С. 179.

[162] Там само.

[163] Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 351, 356.

безпеченням її бойовими припасами, а також наглядав за ув'язненими. У розпорядженні пушкаря перебували *підпушкар* та декілька *гармашів*. *Військовий товмач* виконував обов'язки перекладача під час отримання іноземної кореспонденції чи зустрічей посланців і торгових людей з чужих країн. Нерідко товмача відправляли в розвідку на кордони Вольностей Запорозьких чи навіть за їхні межі. *Військовий кантаржей* на Січі був хранителем еталонів ваги і міри, а також збирав на користь товариства прибуток з товарів і продуктів, які привозилися на продаж на Запорожжя. *Військові шафарі*, кількість яких доходила до чотирьох, а то й більше осіб, збирали прибутки на головних дніпровських перевозах — Кодацькому, Микитинському, Самарському, Бугогардовському та інших. *Військові канцеляристи* поділялися на старших і молодших і перебували під командою військового писаря. *Військові шкільні отамани* — один для школярів старшого віку, другий — для молодшого віку, обиралися самими школярами і головним чином піклувалися про забезпечення їх продовольством і приладдям, зберігали шкільну скарбничку [164].

До військових служителів належали також козаки, що обіймали посади *булавничого, хорунжого, бунчужного* і *пернačника*, хоча інколи їх відносили й до числа вищої кошової старшини.

Безпосередньо за січовою старшиною йшла *похідна* і *паланкова старшина*, яка за рангом стояла вище військових служителів, але діяла поза межами Січі. *Похідну старшину* становили *полковник, осавул* і *писар*. Їх обирали або у воєнний час, у разі сухопутних чи морських походів, або в мирний час у разі виставлення передової сторожі, перехвату гайдамаків і розбійників [165].

Паланкову старшину становили *полковник, осавул, писар, підосавул* і *підписар*. Влада паланкового полковника поширювалася як на козаків, які мешкали на території певної паланки, так і на тих, хто тимчасово перебував на ній. Владні прерогативи полковника у підпорядкованій йому паланці відповідали прерогативам кошового отамана на Січі: так само він виконував адміністративно-фінансові та військові функції, відав судочинством, дотриманням паспортної системи тощо. Крім того, на полковників покладався обов'язок стежити за порубіжжям. Паланкова старшина підпорядковувалася Січі, відповідно Січ виступала й вищою апеляційною інстанцією судових та адміністративних рішень, що ухвалювалися в паланках. Знаками полковничої влади були металевий пернач, полкова корогва із зображенням Божої Матері або якогось святого — оборонця полку, печатка [166].

У розпорядженні паланкового полковника завжди знаходилися загони січовиків, що складалися з козаків усіх куренів. Такий підхід був важливим у справі консолідації території Вольностей Запорозьких [167].

Комплектували паланкову старшину за допомогою виборів на Січі. Вибори відбувалися "по усмотрєнію згодності от цілого войска", і, згідно з одними відомостями, термін перебування на уряді обмежувався, як і для січової старшини, одним роком, з іншими — трьома [168].

Для середини XVIII ст. стають характерними випадки, коли старшину до паланок не обирають, а призначають із

[164] *Мышецкий С. И.* Указ. соч. — С. 42, 49, 51; *Скальковский А.* Указ. соч. — С. 51, 72, 74.

[165] *Корж Н. Я.* Устное повествование бывшего запорожца... — Одесса, 1886. — С. 13; *Эварницкий Д.* Вольности запорожских козаков. — Санкт-Петербург, 1890. — С. 334.

[166] *Слабченко М.* Зазн. праця. — С. 210, 214.

[167] Там само. — С. 210.

[168] *Корж Н. Я.* Указ. соч. — С. 13.

Січі[169]. Щоправда, тоді, як правило, термін повноважень старшини обмежувався піврічними каденціями, і це може свідчити про те, що така старшина носила звання наказних, тобто тимчасово виконуючих обов'язки. Досить поширеною була практика призначення полковником у ту чи іншу паланку курінного отамана[170].

На старшинській сходці в кошового 1750 р. було ухвалено рішення про те, аби паланкових полковників, писарів, осавулів, а також шафарів "не вибирать, но держать по куреням чередовую, вибрав каждого по службі достоїнству". Необхідність впровадження такого порядку обґрунтовувалася тим, що дехто з "недостойних" за підкуп отримують ті посади і на них "наживаются", а "достойніє, не імея денег накупитца, остаются втуне"[171].

Про вибори чи призначення паланкових старшин від імені Січі робилося оголошення "всім, кому о сем потребно вєдать.., а особливо оного Войска Запорожского всему товариству і посполитству". Новопризначеній старшині в особі полковника видавався наказ, в якому зазначалися обов'язки як старшини, так і людності, яка постійно чи тимчасово мешкала в паланках. Тут же в загальних рисах визначалися й права старшини: на "почтеніе і всякую благосклонность по должності", а також "на обикновение доходи безспорно"[172].

Бурхливий господарський розвиток земель, що належали до Вольностей Запорозьких у середині XVIII ст., зміцнення індивідуальної форми власності, поява значного прошарку заможних козаків, так званих *гніздюків*, істотно впливають на характер функціонування паланкової системи влади. Паланкова спільнота з часом добивається участі в управлінні краєм, активно впливає на добір і розстановку паланкової адміністрації, доводить до відома Коша про свою довіру чи недовіру паланковій старшині, виробляє систему рекомендацій своїх кандидатів на старшинські посади. Особливої ваги в структурі управління паланки набуває колегіальний орган при полковникові — рада "*базарних і степенних добрих козаков*", відомих на Січі як старики — відставні старшини. Саме останні нерідко звертаються до Коша з поданням, що той чи інший полковник "не угодний" спільноті, і вона воліє мати за старшого над собою "из своей команди"[173].

Козацький устрій Слобожанщини. Досвід політичної організації суспільства, апробований в Наддніпрянській Україні наприкінці 1640-х рр., був широко застосований в ході колонізації Слобідської України в 1650—1660-х рр. До середини XVII ст. землі, за якими згодом закріпилася назва Слобожанщини, або Слобідської України, увійшовши до складу Московської держави внаслідок поступового військового просування в глибину Дикого Поля, являли собою малозаселену й економічно неосвоєну територію. Нечисленні слободи, заселені російським населенням (переведеним переважно насильницьким шляхом із центральних областей), тулилися під захистом смуги пов'язаних одне з одним прикордонних укріплень — фортець і форпостів, і не могли забезпечити господарське освоєння краю та сприяти його захисту від нападів сусідів-кочівників. А тому колонізаційні потоки з України (що набули ма-

[169] *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских козаков. — Санкт-Петербург, 1888. — С. 74; *Слабченко М.* Зазн. праця. — С. 210.

[170] Дела, касающиеся запорожцев, с 1715—1774 г. / Сост. А. А. Андрушевский // ЗООИД. — 1886. — Т. 14. — С. 366, 367, 379, 380; *Слабченко М.* Зазн. праця. — С. 608.

[171] *Слабченко М.* Зазн. праця. — С. 619.

[172] Там само. — С. 212.

[173] Там само. — С. 240.

сового характеру після поразки під Берестечком та Білоцерківської угоди з польським королем 1651 р., за якою над значною кількістю козаків нависла загроза виписання з реєстру, а згодом — під час громадянської війни 1658—1659 рр. та Руїни) позитивно сприймалися царським урядом і всіляко ним заохочувалися.

Особливістю колонізації Слобожанщини був її організований характер. Як правило, козаки переселялися на нові місця не поодинці, а цілими ватагами — куренями, сотнями, а інколи цілими полками. Зокрема, полковник Іван Дзиковський (Дзик, Зіньківський) 1652 р. вивів з території Чернігівського та Ніжинського полків тисячу козацьких сімей із вповні укомплектованою старшиною — полковими обозним, осавулами, писарем, а також сотниками, і навіть двома священиками. Зважаючи на гостру зацікавленість московського керівництва в заселенні краю та зміцненні внаслідок цього південних кордонів держави, за переселенцями з України було збережено традиційну для українського козацтва військово-політичну організацію та гарантовано недоторканність її автономного існування на майбутнє. Упродовж 1650—1660-х рр. на землях Слобожанщини було сформовано п'ять полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський, утверджено засади їх функціонування та взаємовідносин з центральною владою, які залишалися в силі протягом понад столітнього існування козацького устрою Слобідської України [174]. Таким чином, українська колонізація Слобожанщини не лише сприяла заселенню краю, а й кардинально змінювала характер організації політичної влади в ньому.

Автономні права слобідських козацьких полків фіксували спеціальні жалувані грамоти царя. Першу таку грамоту дістав Острогозький полк 1652 р., згодом, 1669 р., подібні пожалування отримали Харківський, Сумський і Охтирський полки, а 1670 р. — Ізюмський. Царські грамоти гарантували збереження за товариством права власного козацького устрою, невтручання у справи козацького самоуправління воєвод, а також податкові пільги, право вільної торгівлі та винокуріння, утримання на відкупі мостів і перевозів, митниць тощо [175].

Подібно до Гетьманщини політико-адміністративний поділ Слобожанщини базувався на *полково-сотенній структурі*. На чолі полку стояли *полковник* і полкова старшина, а саме: обозний, суддя, осавул, хорунжий та два писарі. Влада полковника охоплювала широке коло функціональних обов'язків. Він, зокрема, керував діяльністю козацької адміністрації полку, затверджував судові постанови в карних або адміністративних справах, володів правом розпорядження вільними військовими землями, завідував збиранням податків і різноманітних зборів, а також командував полком під час воєнних походів чи несення прикордонної служби. Полковник володів правом видачі універсалів, які за своєю формою та змістом нагадували гетьманські [176].

Обозний вважався другим після полковника козацьким старшиною. Під його безпосередньою командою перебували полкова артилерія та гарнізони фор-

[174] *Срезневский И.* Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию. — Харьков, 1883. — С. 15—26.

[175] *Альбовский Е.* История Харьковского слободского козачьего полка (1651—1765 гг.). — Харьков, 1895. — С. 47.

[176] *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. 1. — Москва, 1852. — С. 72; *Альбовский Е.* Указ. соч. — С. 41—42, 63—66.

тець і форпостів. За відсутності полковника обозний перебирав на себе його функції, крім лише права видачі грамот. *Осавули*, як правило, допомагали полковнику у військових справах, а *хорунжий*, крім охорони полкової корогви, командував також своєрідною полковою гвардією — "хорунжевими козаками", завідував полковою музикою. *Суддя* здійснював розгляд цивільних справ у полковій ратуші. Серед *полкових писарів* існував поділ функціональних обов'язків — один з них відав військовими справами, а другий — цивільними.

Для розгляду і вирішення найважливіших військових і цивільних справ полковник скликав *полкову раду*, яка проходила в приміщенні полкової ратуші. До участі в раді зазвичай запрошувалися лише члени полкової старшини. Головував на раді полковник, а обозний забезпечував організацію її ефективної діяльності. Всі члени зібрання під час голосування мали один голос, а полковник — два.

У полковій ратуші в такому самому складі відбувалися й судові засідання, різниця полягала лише в тому, що розпорядником на них був не обозний, а суддя.

Полкову структуру та принципові засади організації влади дублювали сотенні системи. Щоправда, на сотенному рівні не передбачалося існування уряду обозного, а першим помічником *сотника* виступав *отаман*. Ще однією особливістю функціонування сотенного управління на Слобожанщині було позбавлення сотника прерогатив розгляду кримінальних справ, які мали передаватися на розсуд полкових інституцій.

Первісно, як і в Гетьманщині, всі старшинські уряди на Слобожанщині вважалися виборними, і до участі в раді допускалися всі члени козацького товариства. Проте з часом право вибору на вакантні старшинські посади все більше зосереджувалося в руках чинної старшини та найзаможніших "безурядних" козаків. Дедалі поширенішою ставала практика, коли до виборів полковника допускалася лише полкова старшина та сотники, які підписувалися на виборчих листах за підпорядковані їм сотні. Характерною особливістю функціонування інституту полковництва на Слобожанщині стало встановлення традиції спадковості полковничої влади. Так, зокрема, впродовж понад столітнього існування на слобідських землях автономного козацького устрою родина Донців дала п'ять полковників, Кондратьєвих — чотирьох, Лесевицьких — чотирьох, Тевяшових — чотирьох і т. д. Загалом з восьми старшинських родин вийшло 26 полковників, і лише вісім полковників не належали до них[177]. Як правило, претензії полковничих династій реалізовувалися в межах певних полків. Так, представники родини Кондратьєвих обиралися на полковництво лише в Сумському полку, Лесевицьких — Охтирському, Куликовських — Харківському, Шидловських — Ізюмському.

Зазвичай на полковий уряд обирали не на якийсь певний час, а довічно. Проте були випадки, коли російський уряд, реагуючи на прохання полчан (як правило, інспіроване старшиною), дозволяв проведення нових виборів і відсторонення від влади чинного полковника. Так, 1692 р. старшина і "багато рядових козаків", зібравшись на раду, відібрали пернач у Романа Кондратьєва та передали його Івану Перехрестову, "бо для того что он Іван к воинскому ділу и к полковому велми заобичен и маетен и к нам старшині і к козакам держит ласку и привіт и розправу чинит в правду"[178].

---

[177] *Багалій Д.* Історія Слобідської України. — Харків, 1993. — С. 82.

[178] Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... в XVI—XVIII столетии / Собр. Д. И. Багалеем. — Харьков, 1886. — С. 168.

На *сотницький уряд,* як правило, призначав полковник разом з полковою старшиною. Він же видавав диплом на сотництво, повідомляючи, як це робив харківський полковник Григорій Квітка-Афанасьєв 1718 р., таке: "Усім старшинам полку мойого панам сотникам, атаманам, всьому старшому і меншому, а особливо сотні Ольшанській товариству сім ознаймуєм, їж[...] видячи пана Якова як во всяких случаях і потребах воїнських справного і способного, так і до уряду годного і розумного, вручаєм йому уряд сотничества в Ольшаній" [179]. Призначений полковою старшиною сотник сам добирав собі помічників — сотенну старшину.

На відміну від Гетьманщини, де полково-сотенний устрій увінчувався виборними гетьманом і генеральною старшиною, на Слобожанщині козацька організація була замкнута в межах окремих полків, на чолі яких стояв призначений з Москви бєлгородський воєвода. Саме останній затверджував результати виборів полковника, а згодом — у часи поступової ліквідації автономії — пропонував центральному уряду кандидатуру на вакантний уряд. Полковники підлягали й військовій владі бєлгородського воєводи, оскільки усі п'ять козацьких полків було приписано до Бєлгородського полку.

Крім того, у слобідських полках існувала розгалужена воєводська мережа. До кожного значного міста Слобожанщини центральний уряд надсилав місцевих воєвод, які були підпорядковані воєводі бєлгородському. Місцеві воєводи опікувалися фортецею та міськими справами, що стосувалися військових і поліцейських питань. Воєводи мали повну владу над російським населенням міст та певні розпорядчі функції щодо "козаків городової служби" — українського населення слобідських міст, яке, як і в Гетьманщині, об'єднувалося в цехи і розвивало цехове самоуправління. Що ж до "козаків полкової служби", то вони перебували під судом і розправою лише свого полковника, і воєводам наказувалося стосовно них "судом и никакими росправными делы... неведать" [180]. Хоч воєводам інструкції наказували "с полковником... и со всеми полковыми черкасы держать совет и ласку" [181], на практиці підпорядкування "козаків городової служби" в деяких аспектах московським воєводам породжувало двовладдя і спричиняло неодноразові конфліктні ситуації між останніми та полковою адміністрацією.

Відсутність єдиного політичного проводу над слобідськими полками гальмувала вироблення в населення почуття окремої територіальної цілості. Крім того, Слобідська Україна майже не мала власної політичної історії. Врешті-решт це стало причиною того, що під час роботи Комісії нового уложення 1767 р. накази депутатів від Слобожанщини, за спостереженням Д. Багалія, стояли набагато нижче від наказів з Гетьманщини і в них майже не висувалося політичних вимог [182].

Політичний устрій Правобережної України. За результатами Національно-визвольної війни середини XVII ст. українському народові не вдалося добитися створення в етнічних межах незалежної соборної держави. Її інституції збереглися на теренах Лівобережної України та Запорозької Січі. Правобережжя знову підпало під владу польського короля, і на його теренах відбулася реставрація державних по-

[179] Цит. за: *Багалій Д.* Зазн. праця. — С. 84.
[180] Материалы для истории колонизации... — С. 153.
[181] Там само.
[182] *Багалій Д.* Зазн. праця. — С. 134.

рядків, характерних для решти земель Речі Посполитої.

Політична система Речі Посполитої ґрунтувалася на парламентарному устрої, який являв собою замкнену сеймиково-сеймову систему, що поєднувала елементи прямої та опосередкованої демократії. Найважливішими інститутами політичної системи виступали король, сенат, сейм і сеймики [183].

Найвищим владним інститутом Речі Посполитої — сувереном — визнавався *король*, якому разом із сеймом належала законодавча влада в країні. Він мав право законодавчої ініціативи і санкції сеймових ухвал, призначав урядовців і номінував на сенаторські посади. Від королівського імені публікувалися сеймові конституції із зазначенням, що видаються за згодою сейму. Крім того, король вважався верховним головнокомандувачем (на практиці його повноваження обмежувалися гетьманами), керував закордонною політикою.

Водночас інститут королівської влади в Речі Посполитій передбачав низку істотних обмежень прав монарха. Насамперед влада польського короля не була спадковою, а монарх довічно обирався всією шляхтою. Крім того, король не міг самостійно видавати конституції, запроваджувати податки та розпоряджатися державним майном, поділяючи зазначені функції з двома іншими "сеймуючими станами" — сенатом та посольською ізбою. Перед вступом на трон монарх обов'язково укладав публічно-правову угоду із шляхтою — пакти конвенти (pacta conventa), яка містила гарантії непорушності основних засад устрою держави, а також конкретні зобов'язання щодо напрямів зовнішньої політики, фінансових питань тощо. Призначені королем довічно урядовці не могли бути усунені з посад навіть у випадку невиконання функціональних обов'язків. Шляхетські суди зберігали незалежність від влади короля. У всіх найважливіших державних справах монарх обов'язково мусив радитися з сенаторами-резидентами. Крім того, без згоди сейму король не міг взяти шлюб, придбати маєтки для себе і своєї родини, виїжджати за кордон.

У період безкоролів'я влада в державі належала *каптуровій конфедерації шляхти*. На чолі держави ставав *примас* — архієпископ гнезненський, на якого покладався обов'язок готувати елекцію [184].

Сейм Речі Посполитої скликався один раз на два роки (у разі нагальної потреби проводилися надзвичайні, або екстраординарні, сейми) і складався з трьох "сеймуючих станів" — *короля, сенату* і *посольської ізби*. До складу сенату входили католицькі архієпископи та єпископи, воєводи, каштеляни, а також міністри — великий маршалок, надвірний маршалок, канцлер, підканцлери і підскарбничі. Свої місця сенатори посідали довічно. Посольська ізба формувалася з числа послів від земських шляхетських сеймиків. Від великих воєводств на вальний сейм прибувало по шість послів, від невеликих — по два або одному.

Сейм схвалював податки, давав згоду на скликання посполитого рушення, нобілітував, брав участь у визначенні зовнішньополітичного курсу держави, здійснював контроль над урядом, а через сенаторів-резидентів контролював діяльність короля. Сейм укладав мирні договори та перемир'я, лише через сейм

---

[183] *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. — Warszawa, 1995. — S. 134, 243; *Сас П. М.* Зазн. праця. — С. 38.

[184] *Bardach J., Leśnodorski B., Piętrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. // Wyd. trzecie poprawione. — Warszawa, 1996. — S. 187, 213—217; *Сас П. М.* Зазн. праця. — С. 38—40.

король міг надати найважливіші державні посади [185].

Важливе місце у політичній системі Речі Посполитої посідав інститут *земських сеймиків* — орган прямого волевиявлення шляхетського народу. В засіданнях сеймику брав участь увесь шляхетський загал землі (воєводства). На території Правобережної України наприкінці XVII ст. воєводсько-повітовий поділ було реставровано у складі Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств. Для проведення сеймиків київська шляхта збиралася в Житомирі чи Володимирі-Волинському, волинська — в Луцьку, Володимирі чи Кременці, подільська — в Кам'янці-Подільському (під час турецького панування над цією частиною України — у Львові чи Галичі), брацлавська — у Володимирі. Шляхта Чернігівського воєводства після того, як його землі потрапили під владу російського царя і воно перетворилося лише на титулярне, збиралася на сеймики у Володимирі чи Луцьку [186]. На сеймиках вирішувалися всі найважливіші економічні, воєнні, судові та інші справи реґіону. Головували на сеймиках маршалки, яких шляхтичі обирали зі свого середовища. Залежно від завдань, для вирішення яких скликалася шляхта, сеймики мали різні назви — воєнні, фінансові, судові, однак територіально і за особовим складом вони залишалися незмінними. Найрізноманітнішими за змістом дискусій були передсеймові сеймики, які скликав король за декілька тижнів перед вальним сеймом. На цих сеймиках спеціальний королівський посол — легат зачитував лист короля, в якому викладалися причини скликання сейму. Після цього він обговорювався (за відсутності легата), і формувалася власна думка з приводу питань, які порушувалися у королівському посланні. Резолюції сеймику відбивалися в інструкції послам, обраним земським зібранням на вальний сейм. Вона або надавала послам свободу дій, або обмежувала їхні повноваження. Після повернення послів з вального сейму скликався так званий реляційний сеймик, на якому посли доповідали про результати своєї діяльності, про зміст постанов, які стосувалися їхніх воєводств чи повітів, причому копії цих постанов, скріплені підписом і печаткою канцлера, заносилися до гродських або земських книг [187].

Крім королівської влади і сеймиково-сеймової системи, важливим елементом політичного життя Речі Посполитої були *конфедерації шляхти*. Каптурові конфедерації шляхти, як уже зазначалося, утворювалися в усіх воєводствах у періоди безкоролів'я. Конфедерації "при королі" утворювалися для підтримки шляхтою намірів монарха, *рокошем* називалися конфедерації, зібрані "проти короля" [188].

Дослідники наголошують на тому, що шляхетський загал Речі Посполитої ототожнював себе з існуючим у державі політичним устроєм, а тому й сама республіка являла стосовно цього приклад повної єдності держави, устрою та громадян. Кількасотлітній процес формування політичної системи Речі Посполитої сприяв інтеграції шляхетського суспільства та формуванню спільної традиції й спільної історичної свідомості. Завдяки

---

[185] *Bardach J., Leśnodorski B., Piętrzak M.* Op. cit. — S. 178, 219—222; *Сас П. М.* Зазн. праця. — С. 40, 42.

[186] *Стороженко Н.* Отношение западнорусских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // Архив ЮЗР. — Ч. 2, т. 2. — С. IV—V; *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Гетьманська Україна. — Київ, 1999. — С. 228.

[187] *Стороженко Н.* Указ. соч. — С. XV—XVI.

[188] *Сас П. М.* Зазн. праця. — С. 43; *Bardach J., Leśnodorski B., Piętrzak M.* Op. cit. — S. 188, 221—226.

спільним привілеям не лише відбувалося зближення регіональних груп шляхти (у тому числі вихідців з України), а й творився тип так званого політичного поляка, який усвідомлював свою причетність до конкретної державно-політичної спільності. В концепції політичного народу (тобто "шляхетського народу") наголошувалося на найвищій моральній цінності політичного устрою Речі Посполитої [189]. Саме тому проблема збереження традиційних шляхетських вольностей (що було особливо актуальним у другій половині 1660-х рр. у контексті планів королівського двору зміцнити владу монарха за рахунок певного обмеження прерогатив сейму) становила для шляхти українських воєводств значно більший інтерес, ніж справа виділення цих земель в окреме політичне тіло в межах триєдиної федерації Корони Польської, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського, що передбачалося умовами Гадяцької угоди 1658 р. Промовистою ілюстрацією цього слугують сеймикові накази шляхти Київського, Волинського та Чернігівського воєводств своїм послам на вальний сейм 1661 р. Зокрема, у наказі волинської шляхти справа виділення з Корони Польської Великого князівства Руського цілковито перекладалась на волю короля [190]. Ще далі у своєму несприйнятті ідеї Великого князівства Руського йшла київська шляхта, котра висловлювалася за ліквідацію князівства "за найпершою згодою всіх станів" і за повернення наданих раніше привілеїв до рук короля [191]. А шляхта Чернігівського воєводства на скликаному у Володимирі 28 березня 1661 р. сеймику взагалі задекларувала вимогу негайного скасування всіх тих Гадяцьких пактів, які суперечили винятковим правам і вольностям чернігівського шляхетства [192].

На принципово інших позиціях стояли лідери правобережного козацтва, які добивалися реставрації на Правобережжі козацького устрою та виділення цих земель в автономне державне утворення. Складність обставин боротьби з Портою та побоювання поширення влади лівобережного гетьмана на землі Правобережної України змусили польське керівництво дати дозвіл на заселення козаками території козацької України. Універсали короля 1684 р. та сеймова конституція 1685 р. щодо дозволу на заселення правобережних земель, на яких раніше існували Чигиринський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Паволоцький, Білоцерківський, Кальницький, Тарговицький полки та частина Київського полку, а також закріплення за козаками попередніх вольностей і привілеїв відкрили широкі можливості не лише для колонізаційного освоєння краю, а й для відродження державних інституцій, що існували тут упродовж 1648— 1676 рр. [193]

Унаслідок цього на теренах Правобережної України впродовж 1690—1712 рр. функціонувала козацька організація як окрема політична структура. Козацьку адміністрацію очолював гетьман або наказний гетьман. В управлінні краєм йому допомагали генеральні старшини — обозний, писар, суддя, осавул,

---

[189] Див.: *Сас П. М.* Зазн. праця; *Opaliński E.* Op. cit.; *Tazbir J.* Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit—upadek—relikty. — Warszawa, 1978.

[190] Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века // Архив ЮЗР. — Ч. 2, т. 2. — С. 90.

[191] Там само. — С. 110—111.

[192] Там само. — С. 80.

[193] *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — Київ, 1993. — С. 51; *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — Київ, 1996. — С. 59.

бунчужний і хорунжий. Крім того, під гетьманським бунчуком перебували також підосавул, три пушкарі, довбиш, трубач, прапорний і капелан. Управління полками зосереджувалося в руках полковника, поруч з яким знаходилися полкові старшини, а саме: писар, хорунжий, осавул, обозний, суддя та підосавул. На сотенному рівні діяла козацька адміністрація у складі сотника, хорунжого, осавула та сотенних отаманів. У містах і селах існували органи козацького самоуправління [194].

Підпорядковану козацькій адміністрації територію старшина розглядала як окремішнє політичне об'єднання, фактично незалежне від королівської адміністрації. Місцева шляхта звертала увагу учасників вального сейму на прагнення козацьких лідерів створити відповідно до Гадяцьких пактів 1658 р. "якусь монархію аж по Случ..." [195] Причому розбудова козацьких державних інституцій відбувалася не в межах політичної системи Речі Посполитої, а як інтегрованої частини єдиної Гетьманщини [196].

Антисистемність козацької організації щодо Речі Посполитої у концентрованому вигляді проявилася у постанові Варшавського пацифікаційного сейму 1699 р. про "Знесення козаччини у Київському і Брацлавському воєводствах", згідно з якою передбачалася ліквідація козацьких полків і козацького стану на землях Правобережної України [197], а також антипольському повстанні початку XVIII ст., що вибухнуло як реакція на спроби реалізувати ухвалені сеймом рішення. В цей час зникає навіть формальна ознака підпорядкування козацької адміністрації польському королю, і гетьман титулує себе "Його Пресвітої Царської Величності Війська Запорозького гетьман український" [198]. Один з лідерів правобережного козацтва С. Палій у відповідь на претензії єзуїтів зазначав, що він "поселився на вольній Україні і Речі Посполитій немає ніяких справ до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися, як справжній козак і гетьман козацького народу" [199].

Отже, козацька політична структура на Правобережжі розвивалася наприкінці XVII — на початку XVIII ст. як реальний антисистемний чинник стосовно політичної системи Речі Посполитої, що проявлялось і у різновекторності політичних устремлінь козацької й шляхетської демократії, і у чітко вираженому політичному сепаратизмі козацького утворення.

---

[194] Див.: *Чухліб Т. В.* Зазн. праця. — Додаток, док. № 1. — С. 87—88.

[195] Архив ЮЗР. — Ч. 2, т. 2. — С. 480—497; Ч. 3, т. 2. — С. 231, 243—246, 283—284.

[196] *Смолій В., Степанков В.* Зазн. праця. — С. 52.

[197] Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 2. — С. 369.

[198] Там же. — С. 449—451.

[199] Цит. за: *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — Київ, 1963. — С. 117.

2.2. Українська державна ідея

Козацький сепаратизм напередодні Національно-визвольної війни. Бурхливий розвиток самосвідомості українського суспільства у середині XVII ст. істотно збагатив зміст національної ідеї *. У різних прошарків формувалося чуття етнічної спільноти, відбувалася національна самоідентифікація "русинів" власне як "українців", хоча залишалося маркування населення України і Білорусі назвою "руський народ". Зміцнювалося відчуття нерозривності власного буття з місцем проживання, яке бачилося священною землею предків, рідним руським краєм, тобто Батьківщиною. Для українців священними виступали Київ і Дніпро, а з початку XVII ст. для козаків подібних рис починає набувати Запорожжя (вони берегли його "як свою душу" [1]). Православ'я перетворювалося на одну з найважливіших невід'ємних ознак етнічної самоідентифікації українців, на підвалину їхньої національної єдності.

Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції розвивають ідею безперервності буття руського (українського) народу з княжих часів. З 20-х рр. XVII ст. поняття "руський народ" набуває "термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби" [2]. Виокремлюється такий особливий спадковий "знак" українського народу, як "преславна руська кров" [3]. Започатковується обґрунтування погляду на нього як на окремий народ серед решти слов'янських народів, котрі сповідували православ'я. Зароджується й розвивається поняття "національного відступництва", яке різко засуджувалося. Зміна православного віросповідання на католицьке чи уніатське часто трактувалася національною зрадою. У середовищі шляхти формується погляд на себе як на "руський народ політичний", рівноправний з польським і литовським народами, котрий разом з ними виступав співтворцем Речі Посполитої. Відстоювалася думка, що дане об'єднання трьох "вільних народів" сталося на договірній основі, яка гарантувала збереження прав і свобод руського народу.

На початку 20-х рр. XVII ст. завершується формування погляду на козацтво як символ слави руського народу, щит християнського світу проти "невірних". Він урівнював український народ з іншими народами, утверджував "чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту" [4]. А з 30-х рр. козацтво почало розглядати себе "політичним народом", рівноправним зі шляхтою, а відтак виступати виразником і захисником "прав і свобод" "нашої руської нації" [5].

---

* Під національною ідеєю автор розуміє сукупність основних понять, уявлень і поглядів, які визначають суть ідеалу національної спільноти на тому чи іншому етапі її розвитку та засоби його реалізації.

[1] *Мицик Ю.* Із листування українських письменників-полемістів 1621—1624 років // ЗНТШ. — Львів, 1993. — Т. 225. — С. 337.

[2] *Яковенко Н.* Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали другої польсько-української наук. зустрічі. — Львів; Люблін, 1996. — С. 25.

[3] *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 48.

[4] *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998. — С. 74—82.

[5] *Мицик Ю. А.* Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали шостих Всеукр. іст. читань. — Київ; Черкаси, 1997. — Кн. 1. — С. 33.

Гетьман Іван Петражицький 1632 р. обґрунтував ідею законності не лише відмови Війська Запорозького від визнання влади польського монарха, якщо він не ствердить "присягою права і вольності" українського народу, а й його збройного виступу на їхній захист [6]. Отже, тривав складний процес "переростання відчуття етнічної спорідненості, яке ґрунтується на спільності території, мови та релігії, в усвідомлення себе політичним колективом-народом, що має виняткове право на політичну самореалізацію в межах власної території" [7]. Виразно окреслилися контури мети національних прагнень — вільного, без національно-релігійного гноблення, розвитку. Проте її реалізація вбачалася тогочасною елітою не у виході зі складу Речі Посполитої й створенні самостійної держави, а в зрівнянні українців у правах з поляками й литовцями. Ця поміркованість стала наслідком неспроможності родової знаті сформулювати й висунути "політичну програму для руського національного існування" [8].

Серцевину національної ідеї народу, який бореться за незалежність, становить комплекс уявлень і положень про створення суверенної держави. Українська державна ідея лише зароджувалася. "Могутній інстинкт, — за визначенням М. Грушевського, — національного будівництва" [9] витворив в останній третині XVI ст. зародок державного життя у формі Запорозької Січі. Саме державницький інстинкт штовхав козаків під час повстання 1591—1596 рр. до формування власних владних структур, утворення власної юрисдикції, внаслідок чого у Варшаві заговорили про їхні наміри захистити "бідний і пригнічений люд" від насильства й тиранії Польщі та "заснувати нову республіку" [10]. Водночас з'являються перші проекти формування козацьких державних утворень: Лівобережного князівства (Йосипа Верещинського) та Бузько-Дністровського гетьманства (Семерія Наливайка). Проявляючи державотворчу волю, Військо Запорозьке в першій чверті XVII ст. впроваджує у регіоні, розташованому південніше Білої Церкви, власні самоуправління, адміністративно-територіальний (полково-сотенний) устрій, судочинство, військову організацію й перетворюється на суб'єкт міжнародних відносин.

До початку Національно-визвольної війни у свідомості частини старшини й рядового козацтва почала викристалізовуватися ідея політичної самобутності утворюваного державного організму. У зв'язку з цим у 30-х рр. посилюється їхній сепаратизм, прагнення домогтися від уряду визнання витворених владних структур, тобто певного автономного політичного статусу для козацької України (теренів, де проживали козаки). Так, 1630 р. керівники повстання вимагали виведення звідси поль-

---

[6] *Сас П. М.* Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. — Київ, 1996. — С. 35—37; *Його ж.* Політична культура українського суспільства... — С. 158.

[7] *Яковенко Н.* Зазн. праця. — С. 24.

[8] *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 68.

[9] Цит. за: *Мироненко О. М. та ін.* Українське державотворення. Словник-довідник. — Київ, 1997. — С. 141.

[10] *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 71—72, 180; *Мицик Ю. А.* Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Арх. України. — 1986. — № 5. — С. 56.

ських підрозділів, а Корсунська козацька рада 1632 р. ухвалила не пускати "ляхів" на Лівобережну Україну. Вперше висувається ідея захисту своїх прав на певній території, що засвідчувало наміри утворити власну козацьку республіку.

У системі громадянських цінностей козацтва, як у лицарства, важливе місце займала повага до короля та його влади. Проте не варто перебільшувати міцності вкорінення в його свідомості погляду на останнього як на єдине джерело влади від Бога й справедливості. Започатковується усвідомлення того надзвичайно важливого факту, що володар Речі Посполитої виступає власне польським, а не українським ("руським") королем, а відтак вірність йому з боку Війська Запорозького з 30-х рр. починає обумовлюватися вимогою принесення монархом присяги дотримуватися "прав і вольностей руського народу" [11]. Можливо, серед певних козацьких кіл зароджується думка про створення держави зі своїм володарем. За даними анонімного автора "Нової пісні про війну козацьку...", керівник повстання 1637 р. Павлюк заявляв, що має "надію, що він стане володарем землі Руської, опанувавши Київ і всю Сіверщину" [12].

Державна ідея розвивалася на ґрунті суспільно-політичної організації "козацького устрою", що відзначався демократизмом. Його основні принципи передбачали заперечення феодальної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, заняття промислами й торгівлею; вільний вступ до козацького стану будь-кого незалежно від станової, конфесійної чи національної приналежності; право обирати органи самоуправління й бути обраним до них. Козацтво виробило власний кодекс "прав і вольностей" — неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали його соціально-правовий статус у суспільстві.

Постає запитання: у чому вбачали козаки наріжні принципи політичного життя створюваного ними державного організму? На думку П. Саса, "центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти посідало поняття колективної волі". Вона реалізовувалася через раду, що виступала формою прямого волевиявлення усіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло [13]. Рішення ради були обов'язковими (під загрозою смерті) для виконання гетьманом, старшинами, рядовими козаками. Так у козацькій Україні утверджувалася республіканська форма правління, за якої всі старшинські посади були виборними.

Крім позитивних сторін провідної ролі рад як форми прямої демократії мали місце й негативні моменти. По-перше, це помітний вплив таких чинників, як випадковість, стихійність, емоційний порив для зібрання ради і прийняття рішень.

По-друге, оскільки кожен член ради мав рівні права з іншими, а рішення приймалися більшістю в умовах відкритого волевиявлення, то часто спалахували сутички й кровопролиття, бо, за визнанням одного із сотників, "козаки доходили до шаленства" [14].

---

[11] *Сас П. М.* Ідейні вектори політичної культури українського козацтва... — С. 36—37.

[12] *Nowak-Dłużewski J.* Okolicznósciowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie. — Warszawa, 1972. — S. 57.

[13] *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства... — С. 109.

[14] *Мицик Ю. А.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів, 1996. — С. 416.

По-третє, відсутність представницьких колегіальних органів і процедура прямого волевиявлення створювали старшині сприятливу атмосферу для маніпулювання настроями мас, їхніх закулісних інтриг, постійної боротьби різних угруповань за владу.

По-четверте, функціонування прямої демократії, яка прилучала десятки тисяч осіб до безпосереднього розв'язання важливих питань життя козацької спільноти, таїло небезпеку переростання колективної волі мас у всевладдя, а відтак і деспотію (охлократію). Становлення культів колективної волі та особистої свободи відбувалося за недостатньої розвинутості почуття відповідальності й обов'язку перед публічною владою та її органами. У свідомості козацтва формувався стереотип сприймання гетьмана й старшин не як носіїв влади, відповідальних за дотримання правових норм, а як слухняних виконавців волі Війська Запорозького, котрих у будь-який час за рішенням скликаної ради можна було позбавити не лише посад, а й життя.

Вища військова й виконавча влада передавалася Військом Запорозьким на раді гетьманові, дії якого жорстко контролювалися козацькою спільнотою. Проте впродовж першої половини XVII ст., хоч і вкрай суперечливо, викристалізовувалася тенденція до зміцнення прерогатив гетьманської влади. В окремих випадках, як, наприклад, на травневій раді 1637 р., гетьман добивався від козаків присяги на дотримання ухваленого рішення, яка приносилася на шаблі [15]. Симптоматично, що знаменитий гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний наважився перед смертю заповісти булаву (що стало принципово новим явищем у політичному житті козацької України) своєму другу Оліферові Голубу, і козацька рада ухвалила волю покійного [16].

Формування програми політичної автономії у складі Речі Посполитої. З першими подіями Національно-визвольної війни розпочався якісно новий етап у розвитку державної ідеї. Переговори, що відбулися в березні 1648 р. між послами коронного гетьмана Миколая Потоцького та українського гетьмана Богдана Хмельницького, засвідчили наміри повсталих козаків домагатися не тільки відновлення станових прав і вольностей, а й виведення з Лівобережжя та "України" польського війська, скасування тут "управління Речі Посполитої" й дозволу на підтримання відносин із "зарубіжними володарями", тобто широкого самоуправління для козацької України [17]. Здобуті у травні перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем дали змогу Б. Хмельницькому радикалізувати політичну програму. Тепер вона передбачала, окрім поновлення "давніх вольностей", підпорядкування Війська Запорозького "тільки одному королю", ліквідацію на теренах козацької України (включаючи Білоцерківщину та Уманщину) польських органів влади й адміністративно-територіального устрою та перетворення її на удільну, з визначеними кордонами, державу, очолювану гетьманом. Так уперше було висловлено ідею утворення держави на частині української території. Найімовірніше, вона мала становити не автономне утворення в Польщі, а третю складову частину (поряд з Польщею і Литвою) Речі Посполитої. Слід зауважити, що влітку 1648 р. гетьман і більшість його соратників не виношували

[15] НБУВ. ІР, ф. II, 13402, арк. 186; Цит. за: *Мицик Ю.* Зазн. праця. — С. 416.

[16] *Мицик Ю.* Зазн. праця. — С. 420.

[17] БЧ. ВР, № 143, арк. 685: БН. ВМФ, № 6691; *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 48.

планів розриву з останньою й виявляли готовність визнати владу польського короля, хто б ним не став: московський цар, трансільванський князь чи хтось з братів Владислава IV, котрий помер 20 травня.

Ця програма в умовах масового розгортання національно-визвольної боротьби українців пробудила у свідомості польської й української шляхти новий погляд на Україну та характер її відносин з Річчю Посполитою. З одного боку, вони раптом осягнули можливість відродження Української держави зі столицею у Києві; з іншого — побачили у її появі смертельну небезпеку для існування Речі Посполитої. Тому в листі до примаса Польщі Мацея Лубенського брацлавський воєвода український православний шляхтич Адам Кисіль умовляв вжити рішучих заходів для врятування вітчизни від загибелі, "щоб з нею не трапилося (від чого нехай береже Бог) того ж, що з Римською імперією" [18]. Як засвідчив хід конвокаційного сейму, канцлери Польщі й Литви звернули увагу представників шляхетського стану на неприпустимість порушення цілісності Речі Посполитої й необхідність пам'ятати приклади Нідерландів і Неаполітанського повстання 1647 р. Створена сеймом комісія для переговорів з Б. Хмельницьким отримала суворий наказ за жодних умов не погоджуватися ні на створення "особливого уділу з володінь Речі Посполитої", ні на скасування її влади на теренах певного реґіону (йшлося про козацьку Україну) [19].

Джерела свідчать, що влітку 1648 р. визвольна, конфесійна й соціальна боротьба набрала небачених раніше масштабів, масовості й гостроти. Восени вона охопила всі без винятку етноукраїнські землі, що перебували в складі Польщі та Литви. Повстанці намагалися ліквідувати національно-релігійне й соціальне гноблення. Тому знищувалися поляки та євреї, католики й уніати, шляхтичі, урядники й орендарі, руйнувалися костьоли, кляштори й синагоги. Цей вибух ненависті обернувся трагедією для десятків тисяч осіб. Однак зводити зміст боротьби тільки до цього руйнівного аспекту немає підстав. Ні для тогочасних українців, ні для поляків не залишалася таємницею її мета, що полягала у звільненні Руської землі від польської неволі [20]. Сполонізований подільський шляхтич, автор "Римованої хроніки", підкреслював, що гаслом повстанців було: "Бий, забий, винищуй лядську кров, нехай в Руських краях дощенту зникне і пам'ять про неї; щоб її духу русинський ніс і не чув" [21].

У свідомості учасників боротьби зароджувалася (далеко не завжди чітко сформульована) ідея самостійності Русі, її незалежності від Польщі. Захоплені у полон козаки й повсталі селяни і міщани заявляли, що "вже держава від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків", засвідчували наміри "вдарити по Речі Посполитій" і дійти до Вісли ("загнати по-

---

[18] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. — Москва, 1953. — Т. 2. — С. 30.

[19] Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — Киев, 1965. — С. 90, 96; *Radziwill A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647—1656. — Warszawa, 1980. — S. 94—95, 103.

[20] БЧ. ВР, № 142, арк. 680; *Франко І.* Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. 23—24. — С. 18, 20.

[21] *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. статей. — Київ, 1998. — С. 308, 310.

ляків за Віслу") [22]. Польські сановники також констатували існування у них плану досягти "відокремлення Русі від Корони" [23]. Ці погляди реалізовувалися у надзвичайно інтенсивному процесі розбудови на визволеній території державних інституцій на зразок Війська Запорозького: армії, центральних і місцевих органів влади, адміністративно-територіального устрою (полково-сотенного), судових установ, соціальної структури. Адже масове покозачення селян і міщан супроводжувалося запровадженням "козацьких порядків", що означало формування власних органів управління, які становили основу владних структур національної держави. За визнанням князя Владислава-Домініка Заславського, повстанці призначали "своїх урядників, окрему республіку собі вчинивши" [24]. Внаслідок цього до кінця 1648 р. вже утворилася республіканська за формою правління й унітарна за устроєм Українська держава. Починає формулюватися ідея про можливість реалізації соціальних ідеалів лише за умови ліквідації "панування ляхів" й утвердження козацьких органів влади.

Важко переоцінити роль Б. Хмельницького у творенні державних інституцій та розвитку державної ідеї. За його участі у червні приймаються "Статті про устрій Війська Запорозького", які виходили за межі військового статуту й поширювалися на інші сфери життя держави. Опираючись на них, гетьман намагався взяти під контроль стихію боротьби, не допустити масових розправ, руйнувань поселень, захистити власність православних храмів і духовенства, шляхти й магнатів, котрі погоджувалися визнати його владу, а також козаків, міщан і селян. Водночас Б. Хмельницький повів політику відмови від скликання козацьких рад й зміцнення гетьманської влади. Проявивши твердість і волю, у першій половині серпня він покарав за непослух своїм розпорядженням наказного полковника Максима Кривоноса та його полковників, тим самим зміцнивши свій авторитет. Мабуть, не випадково у цей час він уперше в офіційному листуванні вдався до вико-

Титул Реєстру Війська Запорозького. 1649 р. РДАДА, Москва.

[22] БЧ. ВР, № 142, арк. 543, 545; № 143, арк. 27; БПАН. ВР, № 1062, арк. 276(1); БН. ВМФ, № 41744; *Мицик Ю. А., Цибульський В. І.* Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — С. 12.

[23] *Michałowski J.* Op. cit. — S. 183.

[24] Цит. за: *Липинський В.* Твори: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія; Пенсильванія, 1980. — Т. 2. — С. 145.

ристання титулу "Богдан Хмельницький, Божию милостью гетман з Войском Запорозким" [25], який засвідчував божественне походження його влади.

Після перемоги під Пилявцями (23 вересня) у гетьмана визріває задум "відняти польські володіння до Вісли", тому він вирішив продовжити похід до західних кордонів України. Однак у цей час ні Б. Хмельницький, ні більшість старшин ще не спромоглися сформулювати ідеї створення незалежної держави в етнічних межах України. Вірогідно, вони виношували задум домогтися визнання з боку новообраного короля за Україною (щонайменше в складі Київського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського і Подільського воєводств) статусу третього суб'єкта Речі Посполитої. Реалізувати його сподівалися шляхом реформування державного устрою останньої, яке мав здійснити, зміцнивши свою владу, "монарх — не католик" [26].

Оскільки наміри звести на польський трон московського царя чи трансільванського князя провалилися, Б. Хмельницький підтримав кандидатуру Яна-Казимира, котрого поляки обрали королем. Вступивши з ним у переговори, він погодився на укладення перемир'я (схваленого козацькою радою під Замостям 21 листопада), що передбачало відведення українського війська від західних кордонів України у її південну частину (полковники М. Кривоніс і П. Головацький наполягали на тому, щоб "з цих країв не вступатися, а цю війну закінчувати не трактатами, а щастям, яке їх супроводжує") [27]. Згода на залишення щонайменше західного регіону була найбільшою політичною помилкою Б. Хмельницького за всю його кар'єру гетьмана, оскільки породила проблему соборності національної держави, що швидко формувалася.

Розробка Б. Хмельницьким засад державної ідеї. Зародження ідеї українського монархізму. Складається враження, що, повертаючись з походу, гетьман почав усвідомлювати хибність згоди на повернення в "Україну". Тому на території східніше лінії верхів'я р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський він почав залишати залоги, засвідчуючи у такий спосіб її підлеглість своїй владі. Переосмислення Б. Хмельницьким наслідків боротьби, чому сприяло спілкування в Києві наприкінці 1648 — на початку 1649 р. з вищим духовенством та єрусалимським патріархом Паїсієм, стало потужним чинником формулювання базових принципів державної ідеї. Вже на початку 1649 р. гетьман і старшини були налаштовані рішуче обстоювати у переговорах з Яном-Казимиром визнання витвореної держави у межах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств та Мозирського повіту, яка б, очевидно, мала перебувати під його, королівською, протекцією. У випадку його відмови стати "королем руським" навесні мали розпочатися воєнні дії проти Речі Посполитої.

Щодо цього викликають інтерес заяви відправленого на початку січня у Москву українського посла полковника Селуяна Мужиловського. Під час пере-

[25] Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — Київ, 1961. — С. 64.

[26] ЦДІА України, ф. 1230, оп. 1, спр. 67, арк. 1; Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 130; *Липинський В.* Твори: Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. — Філадельфія, 1991. — Т. 3. — С. 19.

[27] БЧ. ВР, № 143, арк. 476—477; ЛНБ. ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 1321/11, арк. 183—184(1); *Федорук Я.* Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. — 1996. — Число 1. — С. 137.

говорів він, по-перше, повідомив, що визволена від поляків територія "стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська", і, по-друге, засвідчив готовність продовжувати боротьбу за звільнення решти українських земель ("щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити...") [28]. На другу декаду січня припадає перше свідчення росіян про існування у Б. Хмельницького і старшин планів добиватися незалежності від Польщі. За даними царського гінця до Варшави дяка Григорія Кунакова, вони вирішили домагатися від польського короля того, щоб "*положил бы Киевское и Белои Руси* (у даному випадку йшлося про українські землі. — *Авт.*) *правленье на их гетманскую волю, а сам бы корол в Киев и во все белоруские городы ни в росправу и ни во што не вступался. И на том бы де корол и паны рада присягали и записми укрепилис...* (курсив наш. — *Авт.*)" [29].

Поява у політичній свідомості еліти нових уявлень про мету боротьби не могла не позначитися на ході переговорів з польською комісією А. Кисіля, що розпочалися 20 лютого у Переяславі. Комісія була вражена радикальною зміною поглядів гетьмана на характер відносин з Річчю Посполитою. По-перше, Б. Хмельницький засвідчив право українського народу на самостійне державне життя в етнічних межах проживання. "Досить нам на Україні і Подолю і Волині, — заявив гетьман 23 лютого польським послам, — тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи" [30].

По-друге, Б. Хмельницький започаткував формулювання понять "національної" та "територіальної" соборності України. Він неодноразово наголошував на намірах "відірвати від ляхів усю Русь і Україну", звільнити "з лядської неволі народ весь руський" ("народ всієї Русі") тощо [31].

По-третє, вперше було висунуто ідею незалежності України, неодноразово підкреслювалася рішучість добиватися її "звільнення", "відриву" від Польщі. Під час спілкування з козаками наприкінці квітня — на початку травня російський посол Григорій Унковський почув таке: "Гетьман і Військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть" [32].

Отже, у лютому 1649 р. вперше в історії українсько-польських відносин другої половини XVI — першої половини XVII ст. польській стороні було офіційно заявлено про небажання українців перебувати в складі Речі Посполитої й наміри домагатися розбудови незалежної держави. М. Грушевський мав усі підстави стверджувати, що в ході переяславських переговорів Б. Хмельницький "метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях", і "політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну". Аналіз виявлених джерел підтверджує зроблений видатним ученим висновок, що "козацько-шляхетська програма-мі-

---

[28] Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Вид. 2-ге. — Львів, 1990. — С. 226.

[29] *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х—80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. Источники времени гетманства Б. Хмельницкого. — Москва, 1998. — Ч. 1. — С. 28—29.

[30] Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 118.

[31] Там само. — С. 117, 118; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т. 8, ч. 3. — С. 145 (посилання 1).

[32] Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 158.

nimum скінчилася в грудні 1648 р. Хмельницький і К° до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України з січня 1649 р. вже не сходила зі столу Хмельницького..." [33]

Окреслені принципи державної ідеї отримали дальший розвиток у наступні місяці. Вже під час переговорів з Г. Унковським наприкінці квітня — на початку травня Б. Хмельницький на основі тогочасного права обґрунтував ідею незалежності України від короля, а відтак і Речі Посполитої. "А нині у Польщі й у Литві, — говорив він, — обрали на королівство Яна-Казимира, брата Владислава короля, і коронували, і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, а нас Бог від них визволив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою тим від них стали вільними" [34]. Водночас він почав розглядати створену державу як спадкоємницю княжої Русі, засвідчуючи у такий спосіб тяглість державного життя українців, перерваного на певний час експансією сусідніх країн. Тому, виступаючи у похід у червні 1649 р., гетьман мав намір добиватися створення незалежної держави на теренах від Перемишля до російських кордонів.

Таким чином, на середину 1649 р. в основних рисах завершується творення засадничих положень української державної ідеї, що стала величезним надбанням політичної культури нації. З цього часу і до кінця XX ст. вона продовжувала, попри трагічні злами й потрясіння, жити у серцях і свідомості українців, залишалася метою їхніх визвольних змагань. Досліджуючи політичні погляди Б. Хмельницького та І. Мазепи, М. Грушевський з'ясував, що останній разом зі своїми однодумцями "вважали себе зовсім щиро нічим іншим, як тільки продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана — визволення України і народу українського". За його переконанням, Б. Хмельницький "був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї" [35].

Саме з початку 1649 р. пришвидшується розвиток національної свідомості, зокрема, чуття спільності етнічного походження, понять "руської землі", "Батьківщини", а за витвореною державою починає закріплюватися назва "Україна". Не лише гетьман, а й старшини усвідомлюють свою відповідальність за долю народу в цілому. Так, брацлавський полковник Данило Нечай 22 березня застеріг кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського не завдавати "шкоди людям народу нашого русинського" [36]. Започатковується процес утвердження у суспільній свідомості основних положень державної ідеї. За визнанням автора "Таємної реляції", "хлопство всієї України" вірило у спроможність Б. Хмельницького звільнити його з-під підданства Речі Посполитої [37]. "Швидше язик назад повернеться, — повідомив у квітні український посол Федина, — ніж ляхи будуть над нами панувати" [38].

Формується погляд на гетьмана як власне українського монарха, влада яко-

[33] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ, 1997. — Т. 9, ч. 2. — С. 1493, 1494.

[34] Воссоединение Украины с Россией. — Москва, 1953. — Т. 2. — С. 152.

[35] *Грушевський М.* На історичні теми. "Мазепинство" і "Богданівство" // Київ. старовина. — 1995. — № 6. — С. 4, 5.

[36] *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников... — С. 76.

[37] БЧ. ВР, № 144, арк. 682: БН. ВМФ, № 6719.

[38] ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 189/II, арк. 245.

го замінила владу короля. "У тих краях і церквах, — повідомляв у червні посланець А. Кисіля Петроній Ласко, — немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким" [39]. Це саме підтверджують події 21 серпня, коли козаки зверталися до оточених у Збаражі жовнірів: "... ляхи, не стріляйте, бо вже мир настав; *наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті* (курсив наш. — *Авт.*)" [40]. Не випадково під час зустрічі з Яном-Казимиром 20 серпня Б. Хмельницький спілкувався з ним виключно українською мовою, хоча чудово володів польською.

Упродовж першої половини 1649 р. виразно окреслився також прояв "самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького" [41]. Відомо, що патріарх Паїсій надав йому титул "світлійшого князя", "князя Русі" і прирівняв до Костянтина Великого [42]. Має слушність припущення про можливість освячення ("вінчання") патріархом Б. Хмельницького на гетьманство [43]. Сам же він прямо чи опосередковано починає висловлюватися про свою владу не як владу виборного гетьмана, а надану Богом самодержавну владу володаря Русі.

Завдяки його титанічній волі повільно, але неухильно ламалися вироблені козацькою спільнотою засадничі принципи політичного життя Війська Запорозького. По-перше, започатковується еволюція влади виборного й жорстко підлеглого "колективній волі" Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала коритися "колективна воля" козацької громади. По-друге, загальна козацька рада, що була формою прямого волевиявлення козацтва, усувається з арени політичного життя. Вона замінюється функціонуванням старшинської ради. По-третє, зводиться нанівець принцип виборності генеральних старшин і полковників.

Через спротив Кримського ханства намірам Б. Хмельницького вибороти незалежність Збаразько-Зборівська кампанія завершилася укладенням 18 серпня 1649 р. Зборівського договору. Згідно з його умовами територія України виявилася розділеною на дві частини. Козацька Україна в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств отримувала обмежену автономію (гетьман підлягав лише владі короля, польським і литовським підрозділам заборонялося перебувати на українських теренах, посади у воєводських органах влади могла обіймати лише православна шляхта, митрополиту обіцялося місце в сенаті та ін.), решта земель продовжувала залишатися безпосередньо підпорядкованою польським і литовським органам влади [44]. Провівши до початку 1650 р. реорганізацію адміністративно-територіального устрою, гетьман спромігся зосередити всю повноту влади у руках українських полково-сотенних владних структур. Ян-Казимир і коронний гетьман М. Потоцький не приховували обурення тим фактом, що Б. Хмельницький з підданого перетворив-

[39] Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 232.

[40] БЯУ. ВР, № 5, арк. 863: БН. ВМФ, № 2054.

[41] *Липинський В.* Україна на переломі... — С. 117—120.

[42] Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 118; *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана): Зб. наук. праць. — Київ, 1995. — С. 29.

[43] *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. — Київ, 1995. — Т. 3. — С. 101—102.

[44] ЦДІА України, ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 44.

ся на володаря чи союзного з Польщею монарха [45]. Сам він залежність від Польської Корони вважав формальністю, тому стверджував: "Я — вільний підданий..." [46] Упродовж 1650—1651 рр. гетьман у своїй титулатурі в листах і універсалах досить часто пропускає слова "його королівської милості". У джерелах знаходимо також згадку про початок карбування ним української монети із зображенням на одному боці меча, а на другому — його, Богданового, імені [47].

До літа 1651 р. Б. Хмельницький досяг дальшого зміцнення прерогатив гетьманської влади, все менше зважав на позицію генеральних старшин і полковників. Під загрозою "кари на горло" домігся швидкого й неухильного виконання своїх розпоряджень полковниками і сотниками. У свідомості козацтва й інших прошарків населення утверджувався погляд на його владу як владу, надану Богом [48]. Глухівський сотник Сахно Вейчик у листі до севського воєводи на початку травня 1651 р. так титулував гетьмана: "Божою милостею великого государя нашего пана Богда(на) Хмельницького", урівнявши його таким чином з титулом російського царя ("Божою милостию великого государя царя і великого князя Алексія Михайловича") [49]. Очевидно, навесні—влітку 1651 р. генеральна канцелярія "зробила спробу усталено запровадити додаток Божою милістю до гетьманського титулу" [50]. З 1650 р. Б. Хмельницький почав виношувати наміри встановлення в Україні правління власної династії, у зв'язку з чим домагався одруження сина Тимоша з донькою молдавського господаря. Прямуючи до мети, він пішов шляхом перетворення гетьманської влади на монархічну, покладаючи надії на підтримку з боку власного клану, становленню якого постійно приділяв велику увагу [51]. Проти цього задуму була налаштована значна частина генеральної старшини і полковників, котрі хотіли бачити в ньому не свого володаря (короля), а тільки "брата й товариша" [52].

Український володар рішуче знищував у зародку найменші прояви міжусобної боротьби за владу. В березні 1650 р. він придушив повстання Худолія на Січі, якого було проголошено гетьманом. Оскільки у квітні заворушення на Запорожжі не припинялися, Б. Хмельницький організував туди каральну експедицію. Після зайняття Січі він позбавив запорожців права обирати кошового отамана, який відтоді призначався, а також розташував тут залогу з реєстрових козаків. Отже, цілком правомірно вважати, що з цього часу фактично розпочалося реформування Січі, а саме: на її терени переносяться (із врахуванням чинних традицій) принципи полково-сотенного устрою держави; на базі ліквідованих кошових (малих) об'єднань куренів створюються військово-адміністративні одиниці — паланки, що поділялися на первинні територіальні військово-господарчі одиниці — курені.

Гетьман був носієм територіальної і національної соборності України. На-

[45] ГАДА, ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 70.

[46] ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 2286/II, арк. 154; НБУВ. IР, ф. II, 13698, арк. 10.

[47] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1862. — Т. 3. — С. 408.

[48] ГАДА, ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 44; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 321(1).

[49] Воссоединение Украины с Россией. — Москва, 1953. — Т. 3. — С. 25.

[50] *Плохій С.* Зазн. праця. — С. 96.

[51] *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — Київ; Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 78—92.

[52] Архив ЮЗР. — Киев, 1908. — Т. 6, ч. 3. — С. 48.

зиваючи землі, що знаходилися під його владою, "Україною", він розглядав їх як невід'ємну складову Русі, що була для нього "Вітчизною", "Батьківщиною", "батьківською землею" тощо [53]. Від короля й польського уряду Б. Хмельницький добивався дотримування "наших" прав і вольностей, на яких польські королі присягнули "народові руському" і які надані "Війську Запорозькому за його криваві заслуги". Насамперед він наполягав на поверненні православній церкві відібраних храмів, монастирів і маєтностей, зрівнянні її у правах з католицькою, ліквідації унії на теренах Русі. Виступаючи в похід навесні 1651 р., гетьман намагався добитися включення до складу держави всіх етнічно українських земель [54].

Поразка під Берестечком, зумовлена тим, що татарська армія залишила поле битви, спонукала українського володаря піти на укладення 28 вересня 1651 р. Білоцерківського договору, який обмежував територію держави Київським воєводством і зводив нанівець її автономію. Проте блискуча перемога українців 2 червня 1652 р. під Батогом ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. Однак усі спроби Б. Хмельницького переконати Варшаву визнати це де-факто зазнали невдачі. В умовах загрози відновлення воєнних дій, погіршення економічного становища держави, неспроможності власними силами відстояти незалежність і ненадійності Кримського ханства як союзника гостро постало питання пошуків дійової військово-політичної допомоги ззовні. Не можна не погодитися з думкою Я. Дашкевича, що трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти тільки під протекторатом одного з прихильних сусідів, оскільки не існувало можливості без попереднього залежного періоду здійснити перехід до незалежності [55].

Шапка Б. Хмельницького. Середина XVII ст. НМІУ, Київ.

У 1653 р. перед урядом постала дилема: прийняти протекцію царя чи султана. Туреччина ухвалила таке рішення наприкінці 1650 р., а Росія — у жовтні 1653 р. Більшість старшини, враховуючи спільність віросповідання й ворожість населення до мусульманського світу, надавала перевагу протекції останньої. Оскільки укладений внаслідок Жванецької кампанії Кам'янецький польсько-кримський договір (15 грудня 1653 р.) передбачав ліквідацію Української держави та її окупацію польськими підрозділами, гетьман і старшина опинилися у безвиході. Щоб урятувати державу й отримати військову допомогу в майбутній боротьбі проти Речі Посполитої і Криму, вони прийняли 18 січня 1654 р. на Переяславській раді протекцію Оле-

---

[53] Документи Богдана Хмельницького. — С. 195—196, 202.

[54] Архив ЮЗР. — Т. 6, ч. 3. — С. 19; Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 416, 481.

[55] *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — Київ, 1994. — С. 274.

ксія Михайловича й присягнули йому на вірність.

Внаслідок домовленостей у Переяславі й березневих переговорів у Москві в квітні укладається українсько-російський договір, що складався з кількох документів. Ним передбачалося збереження у непорушності форм правління й устрою козацької України, її території, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової та фіскальної систем, соціальної структури й характеру соціально-економічних відносин. Підтверджувалися всі права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщанства, а також незалежність українського уряду у проведенні внутрішньої політики. Допущений до Києва російський воєвода з кількатисячним підрозділом був уповноважений лише надавати допомогу українцям у боротьбі з ворогами. Встановлювалась чисельність козацького реєстру у 60 тис. осіб, визначалися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму податку до російської скарбниці й втратив право на проведення самостійної зовнішньої політики. Зі свого боку російський уряд зобов'язувався вступити у війну проти Речі Посполитої і запобігти нападу Кримського ханства на українські терени.

Важливо пам'ятати, що умови договору не передбачали ні приєднання козацької України до Росії, ні входження до її складу на правах автономії, ні тим паче міфічного "возз'єднання" України з Росією. За формально-правовими ознаками договір встановлював відносини протекторату, а за змістом — створював під верховенством корони Романових конфедеративний союз двох держав, що зберігали самостійність. Саме тому після Переяславської ради гетьман вніс у титулування царя доповнення: "цар і великий князь всія Великої і Малої Pócії" замість "цар і великий князь всія Русі". Цей крок Б. Хмельницького був рівнозначний юридичному визнанню факту існування його держави.

Уклавши договір з Росією, гетьман зосередив основні зусилля на реалізації ідеї соборності України. Саме з метою включення до складу держави західноукраїнських земель восени 1655 р. він здійснив похід до Львова. Посланцю польського короля Б. Хмельницький повідомив, що погодиться на укладення договору про мир з Польщею лише за умови, якщо її уряд відмовиться від претензій "до всього Руського князівства" і визнає його під владою гетьмана у кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль [56]. Хоча внаслідок наступу кримського хана й вимог шведського короля Карла X, який прагнув поширити владу на західноукраїнський реґіон, Б. Хмельницький змушений був повернутися в козацьку Україну, все ж у наступні роки під час переговорів з Трансільванією і Швецією він наполегливо добивався визнання ними входження до складу Української держави "усієї Червоної Русі по Віслу", куди сягала "грецька віра" [57].

Упродовж 1654—1657 рр. Б. Хмельницький все частіше в офіційних документах називає державу "Україною". Започатковується процес вживання цього терміна й для означення всіх етнічно українських земель. Аналіз народних пісень і дум, складених у середині XVII ст., доводить: українці ясно

[56] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ, 1997. — Т. 9, ч. 2. — С. 1132—1135; *Crondski S.* Historia belli cosacico-polonici. — Pestini, 1789. — P. 238—239.

[57] Архив ЮЗР. — Т. 6, ч. 3. — С. 297; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1307; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1657. — Lwów (S.a.). — S. 129, 144—145.

усвідомлювали, що Україна — це не Польща, яка розташована над Віслою*. Деякі з них пройняті ідеєю необхідності вигнання "ляхів" з Вітчизни ("за річку Віслу", "в Польщу"), під якою розумілися всі етнічні землі, що називалися "Україною" [58].

У 1652—1657 рр. тривав процес еволюції республіканської форми правління у монархічну. Утверджується принцип призначення і звільнення гетьманом генеральних старшин і полковників (можливо, він володів правом в окремих випадках скасовувати ухвали старшинських рад). Проходило "перетікання" від генеральної козацької ради до нього функції уособлення колективної волі Війська Запорозького. Полковник Павло Тетеря влітку 1657 р. повідомив російським сановникам, що Богдан Великий "володів усім один, що накаже, то і всім військом роблять" [59]. Небезпідставно польський посол у Трансільванії Станіславський 1656 р. характеризував його "володарем Русинських країв" [60]. Правда, гетьман не відмовлявся від практики скликання старшинських рад, які продовжували відігравати важливу роль у житті держави. Він усвідомлював необхідність поваги до старшинської ради як до традиційного демократичного атрибуту прояву колективної волі козацької спільноти. Саме вона поряд з генеральною радою надавала в очах козацтва легітимності прийнятим ухвалам.

Відчуваючи наближення смерті, Б. Хмельницький скликав розширену старшинську раду, яка в другій половині квітня 1657 р. обрала спадкоємцем його влади сина Юрія. Так було зроблено вирішальний крок до утвердження монархії у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких, що відображало прогресивну тенденцію політичного розвитку держави. Її реалізація сприяла б консолідації еліти та нації навколо династії як символу легітимності верховної влади й соборності України.

Важливою складовою державної ідеї, що переживала бурхливий розвиток, було бачення елітою місця в утворюваній державі представників інших конфесій та національних меншин. Інакше кажучи, постає питання: чи не набувала вона характеру українського шовінізму, замішаного на православному фанатизмі? Ми вже відзначали, що під час потужних спалахів національно-визвольної боротьби українців (особливо у 1648 р.) проявлялися вибухи ксенофобських почуттів, що супроводжувалися елементами етнічних чисток щодо поляків і євреїв. Однак слід пам'ятати, що подібні розправи чинилися також над українськими православними шляхтичами, міщанами чи навіть селянами, якщо вони підтримували існуючі польські порядки. Водночас полякам (включаючи шляхту), євреям, католикам й уніатам, котрі переходили на бік повстанців, як правило, шкоди не завдавали. Ворожих настроїв проти вірмен, молдаван, волохів, білорусів, росіян, циган та інших національних меншин у виявлених джерелах не зафіксовано.

Б. Хмельницький і більшість еліти прагнули запобігти у 1648 р. масовому кровопролиттю й руйнуванню поселень. Гетьман засудив вчинені загонами М. Кривоноса погроми й суворо заборонив

---

* У тогочасних джерелах р. Вісла часто згадується як кордон між українськими і польськими землями. І це не випадково. Адже у часи середньовіччя західна межа української етнічної території проходила на відстані 50—80 км від Вісли.

[58] *Франко І.* Зазн. праця. — С. 24—25; Українські народні думи та історичні пісні. — Київ, 1995. — С. 93, 102—105, 110, 119.

[59] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1879. — Т. 11. — Приложение. — С. 764.

[60] *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников... — С. 36.

вдаватися до них у майбутньому. Захоплених під час воєнних дій польських жовнірів і шляхтичів, як правило, не страчували. Виданий 2 серпня 1650 р. гетьманом наказ білоцерківському полковникові містив застереження не чинити шкоди "ляхам, які знаходяться тепер у наших краях". Відомі також його універсали 1651—1652 рр. до польських селян і поляків, "співчуваючих русинам". Враховуючи гостроту напруженості українсько-єврейських відносин (українське населення вбачало в євреях таких же гнобителів, як і поляки), Б. Хмельницький включив до Зборівського договору статтю про заборону євреям повертатися на терени козацької України. Їх поява, а відтак загроза відновлення системи оренд, призвела б до спалаху повстань і нових жертв, що стало б приводом до звинувачення гетьмана у нещирості й підступності.

Молода українська політична еліта проявляла толерантність у конфесійному питанні. Відомо, що серед кумів Б. Хмельницького щонайменше двоє були римо-католиками. Послідовно й рішуче відстоюючи інтереси православ'я, гетьман визнавав право на існування на теренах України католицизму, вважаючи, що "є один Бог і одна християнська віра" і "хто хоче і як хоче, хай вірить", виступав проти приневолення "неохочих до своєї віри". За певних обставин він допускав також можливість існування в Україні й уніатської церкви (до речі, коли домагався заборони унії, то керувався при цьому не релігійними, а політичними мотивами, а саме хотів запобігти розколу нації). В умовах тогочасного релігійного протистояння в Європі така позиція гетьмана, спрямована на примирення православних і католиків, відзначалася сміливістю й далекоглядністю й, по суті, була унікальною. Не мала українська еліта й імперських амбіцій. Вона не прагнула до завоювання чужих територій і встановлення панування українців над іншими націями.

Не можна обійти мовчанкою соціальних і культурологічних аспектів державної ідеї. Вже на першому етапі революції серед еліти визначилося два погляди на модель соціально-економічних відносин. Угруповання, очолюване Б. Хмельницьким, вважаючи, що провідну роль у суспільстві має відігравати козацтво, пішло на визнання істотних змін, що сталися в ході революції (відсутність стану феодалів, відкритість козацького стану, отримання селянством особистої свободи й розділеної з державою власності на землю та ін.). Натомість угруповання під проводом генерального писаря Івана Виговського не сприйняло витвореної моделі суспільних відносин, оскільки не уявляло собі їх інакшими, ніж ті, що існували до початку революції, й намагалося їх відновити.

Зайнявши провідне й привілейоване становище, козацтво рішуче протидіяло намірам старшини заволодіти маєтками й перетворитися на типових землевласників-феодалів. Воно твердо стояло на тому, що "всі ми є рівними і жоден з нас пана мати не хоче..." [61] Влітку 1657 р. у Москві П. Тетеря зазначав, що "у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна" [62]. Як можна зрозуміти з роз'яснень кошового Івана Брюховецького російському послу Федору Лодиженському (початок 1663 р.), навіть набуті власними зусиллями земельні володіння козаки не мали права перетворювати на маєтки з підданими селянами: "... селян де на цих землях... хто собі зайняв не вільно тримати" [63].

[61] ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 189/II, арк. 1140.

[62] Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 764—765.

[63] Там само. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 7. — С. 349.

Б. Хмельницький де-факто визнав основні завоювання селян, які домоглися ліквідації фільварково-панщинної системи господарства, великого й середнього землеволодіння, кріпацтва; особистої свободи, права власності на землю та права вступу до козацького стану. Ідея рівності з козаками сприймалася селянством невід'ємною складовою суспільного ладу Української держави.

Фрагментарні дані щоденника Павла Алеппського свідчать, що за сприяння місцевих органів влади активно велося спорудження храмів, розвивалася освіта, приділялася велика увага будівництву в містах і селах притулків для знедолених та сиріт і боротьбі з кримінальними злочинами.

Печатки гетьманів України (1, 2, 4), Коша низового козацтва (6) та зображення козака з книги К. Саковича 1622 р. (5). Кінець XVI — початок XVIII ст.

Утвердження республіканської форми правління й поліцентризму політичної влади. Повернення до програми автономії. Смерть Богдана Хмельницького у серпні 1657 р. зумовила посилення деструктивних процесів у державному житті й негативно позначилася на розвиткові державної ідеї. Усунувши восени 1657 р. від влади Ю. Хмельницького, І. Виговський зруйнував крихку будову монархії і відкрив "скриньку Пандори": розпочалась боротьба старшин за булаву. Повернення до республіканської форми правління супроводжувалося послабленням гетьманської влади. У полках починає відроджуватися практика виборності козаками сотників, а згодом і полковників. Засвідчено претензії на провідну політичну роль Запорожжя, де почали домагатися обрання гетьманів на генеральних козацьких радах. Прорахунки І. Виговського у соціально-економічній сфері, а також у відносинах із Запорожжям та керівництвом Полтавського полку наприкінці 1657 р. різко загострили соціально-політичне становище. У березні наступного року спалахнула громадянська війна.

Втрачаючи опору серед козацтва й старшини, гетьман почав шукати підтримки у Москви. Остання, маючи на меті позбавити Україну політичної самостійності та включити її до складу Росії, майстерно розігрувала "запорозьку карту", послаблюючи владу гетьмана й розколюючи еліту. І. Виговський пішов на поступки царату, які, всупереч договору 1654 р., позбавляли державу внутрішньополітичної самостійності й відкривали шлях втручанню в її справи російського уряду. Водночас жорстоке поводження російських воєвод і військових з населенням спричинило зародження у свідомості українців ворожості до росіян і Росії, у якій почали вбачати такого

ж ворога, як Польща чи Крим. Улітку 1658 р. І. Виговський повідомив російському послу, що українцям не потрібні царські воєводи. А на початку 1659 р. він заявив російському посольству, що не присягав цареві на тому, щоб "бути московським воєводам у містах і щоб москалям панувати; ніколи цього не буде" [64].

Усвідомлюючи посилення небезпеки з боку Росії, гетьман та його соратники починають схилятися до думки про можливість повернення козацької України до складу Речі Посполитої. Так окреслився відступ від ідей незалежності й соборності до ідеї автономізму чи федералізму 1648 р. Відомо, що ще під час квітневих переговорів 1657 р. Б. Хмельницького з польським послом Станіславом-Казимиром Беньовським постала ідея створення Великого князівства Руського в складі Київського і Чернігівського воєводств, яке разом з Польщею і Литвою мало створити триєдину федеративну Річ Посполиту. Проте вона була відхилена гетьманом. Під час таємних зимових і весняних переговорів 1658 р. з польським урядом І. Виговський наполягав на отриманні козацькою Україною статусу суб'єкта Речі Посполитої. Проте укладена в середині липня у Межиріччі попередня угода, що мала бути покладена в основу українсько-польського договору, передбачала визнання гетьманом і Військом Запорозьким "на вічні часи" підданства королю й Речі Посполитій; призначення гетьмана королем; повернення шляхти до маєтків; залишення православної релігії при давніх правах та ін. Тим самим козацька Україна одержувала в складі Польщі вкрай обмежену автономію, що засвідчувало відхід І. Виговського від основних принципів державної ідеї. Щоправда, після розгрому 10 червня 1658 р. під Полтавою повстанської армії гетьман почав домагатися від Варшави визнання за Україною статусу суб'єкта Речі Посполитої. За даними познанського воєводи Яна Лещинського, козаки "хотіли б швидше бути незалежними союзниками, ніж перебувати з'єднаними з Річчю Посполитою тісним громадянством" [65]. Правдивість такої позиції довів перебіг переговорів під Гадячем у другій декаді вересня. Українська сторона прагнула створення у межах Речі Посполитої окремішнього Руського князівства в складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств, Пінського і Мстиславського повітів Литви. І лише з великими труднощами (за активної підтримки командувача кримського війська Карачбея) польське посольство спромоглося на раді 16 вересня схилити українців до поступок і домогтися укладення угоди.

Відповідно до її статей Руське князівство в складі лише Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств входило на правах формально рівноправного суб'єкта до "единої і неподільної Речі Посполитої", але не як державна одиниця, а як "руський народ", рівноправний з польським і литовським. На чолі князівства стояв гетьман, котрий водночас отримував статус київського воєводи і першого сенатора. Влада його визначалася як довічна, а після його смерті українські стани обирали чотирьох претендентів, з-поміж яких король мав би призначити гетьмана. За польським зразком відновлювалися дореволюційні органи влади, суд і судочинство, адміністративно-територіальний устрій. Князівство позбавлялося права на відносини з іншими державами, а

[64] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1863. — Т. 4. — С. 128; Т. 7. — С. 271.

[65] *Kubala L.* Wojny duński i pokój Oliwski (1657—1660). — Lwów, 1921. — S. 532.

його збройні сили складалися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. У соціально-економічній сфері поновлювалися феодальне землеволодіння, кріпацтво, всі повинності й податки, що існували до 1648 р.; тільки козаки зберігали свої права й вольності, а по 100 осіб з кожного полку могли перейти у шляхетський стан. Передбачалася свобода православного і католицького віросповідання (уніатське підлягало ліквідації); гарантувалися права православній церкві на теренах етнічної України; дозволялося відкриття двох академій та, без обмежень, середніх шкіл і друкарень [66].

Отже, Гадяцький договір зводив до мінімуму прерогативи українських органів влади, істотно змінював політичний лад, адміністративно-територіальний устрій та судову систему козацької України; унеможливлював досягнення незалежності й соборності України; ліквідовував соціально-економічні завоювання революції. Немає жодних підстав ототожнювати зміст цього договору з появою нової вищої політичної ідеї українців, оскільки нею (як і раніше) виступала сформульована 1649 р. національна державна ідея.

В умовах громадянської війни, що не вщухала, визначилися кілька тенденцій, які могли вкрай негативно позначитися на розумінні представниками еліти сутності державної ідеї та її ролі у житті козацької України. По-перше, в очах старшини, козацтва й інших прошарків населення неухильно падала престижність гетьманської влади; по-друге, масові репресії І. Виговського проти населення Полтавського, Миргородського й інших полків штовхали до пошуків захисту в Росії і сприяли зміцненню проросійських настроїв; по-третє, окреслилася небезпека розпаду козацької України на три державних утворення: Правобережжя, Лівобережжя та Запорожжя; по-четверте, в умовах розв'язаної проти України війни російські воєводи стали на шлях призначення полковників і підтримки самозваних гетьманів, що вело до анархізації політичного життя.

Гетьман та його оточення намагалися консолідувати еліту й запобігти спалаху невдоволення населення укладеним договором з Річчю Посполитою. Зібрана у другій половині березня 1659 р. старшинська рада розробила "Нові пункти", які посольство повезло до Варшави. Їхній аналіз засвідчує прагнення еліти відновити ідею соборності (до складу Великого князівства Руського мали бути приєднані Волинське, Руське й Подільське воєводства), а також зміцнити прерогативи гетьманської влади — передбачалося встановлення спадкового гетьманату (монархічної форми правління), запровадженого навесні 1657 р. Богданом Великим. Проте польський сейм не лише відхилив "Нові пункти", а й пішов на вилучення з тексту договору (ратифікованого 22 травня) важливих для України положень (зокрема, чисельність козацького реєстру скорочувалася до 30 тис. осіб; залишалась унія тощо). Щоб якось пом'якшити неприємне враження від учиненого свавілля, гетьману й ряду старшин було надано маєтки, а понад 30 осіб переведено в шляхетський стан.

Переважна більшість старшини, не кажучи вже про козацтво, не сприйняла змісту Гадяцького договору і почала відходити від підтримки політики І. Виговського. За таких обставин навіть блискуча перемога українсько-кримських військ над росіянами 9 липня 1659 р. під Конотопом не зміцнила його становища. Рух проти його влади охопив козацтво Лівобережжя й Правобережжя. У 20-х числах вересня вій-

[66] *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — Львів, 1909. — С. 83—90.

ськова козацька рада обрала гетьманом Ю. Хмельницького. Більшість старшини, яка не відступила від задуму домогтися реалізації державної ідеї, шлях до цього вбачала у використанні суперечностей між Росією, Річчю Посполитою та Кримом. Вирішивши замиритися з Росією, старшини на раді у Жердовій Долині розробили статті майбутнього договору. Ними передбачалися відновлення конфедеративного союзу, включення до складу козацької України північної частини Чернігівщини, заборона перебування на її теренах російських військ і воєвод (за винятком Києва), вільне обрання гетьмана, відкриття шкіл, проведення самостійної зовнішньої політики, принесення присяги царем і боярами на умовах договору тощо.

У ході дальших переговорів у Переяславі російські воєводи відхилили український проект і нав'язали старшині договір, що передбачав для козацької України лише статус автономії в складі Росії. Зокрема, старшина позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана; гетьман втрачав право призначати й звільняти полковників і старшину "без ради і поради всієї черні", карати старшин смертю, виступати у похід без дозволу царя, проводити самостійну зовнішню політику; російські воєводи отримали право перебувати окрім Києва у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві й Умані; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату та ін. Відіслане до Москви українське посольство домоглося лише скасування статті про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату та низки другорядних поступок. Ця позиція Росії викликала глибоке обурення серед козаків і старшин Правобережної України.

У політичному житті України посилюється тенденція послаблення гетьманської влади внаслідок як політики Москви, так і намагання генеральної старшини і полковників зосередити повноту влади у своїх руках, перетворивши гетьмана на слухняного виконавця волі старшинської ради. Становленню олігархічно-республіканської форми правління сприяла і постать гетьмана — добре освіченого, патріотично налаштованого, але позбавленого сильної волі, здібностей політика і полководця, емоційно неврівноваженого 18-річного юнака. Він не мав авторитету, і його відверто зневажала частина старшин. За свідченням очевидця, під час бенкету в середині жовтня 1660 р. з нагоди укладення Чуднівського договору один з полковників спересердя крикнув Ю. Хмельницькому: "Пане гетьмане, не будь таким! Чи не знаєш, що я тобі можу розкраяти голову і перерізати горло" [67].

Через невдалий розвиток Чуднівської кампанії восени 1660 р. група старшин змусила гетьмана укласти 17 жовтня Чуднівський договір з Річчю Посполитою, що передбачав відновлення чинності Гадяцького договору за винятком статті про утворення Руського князівства. Більшість козаків і старшин Лівобережжя не визнала його умов і відмовилася виконувати розпорядження Ю. Хмельницького. Громадянська війна розгорілася з новою силою.

Росія вирішила підтримати сепаратистські потяги окремих старшин Лівобережжя, зробивши зрештою ставку на кошового гетьмана І. Брюховецького, котрий не приховував своїх відверто проросійських настроїв і публічно солідаризувався із знедоленими масами, які рішуче виступали проти феодалізації старшин. Наприкінці червня 1663 р. Ніжинська чорна рада обрала його гетьманом Війська Запорозького.

Громадянська війна завершилася торжеством запорожців і козацьких ни-

[67] Цит. за: *Kubala L.* Op. cit. — S. 403.

зів, призвівши до загибелі сотень тисяч людей, страхітливого збезлюднення цілих регіонів, розколу держави на два гетьманства й виокремлення Запорожжя в державне утворення, спричинила тривалу боротьбу за соборність козацької України. Вона вкрай негативно позначилася на політичній свідомості еліти, значна частина якої почала відмовлятися від програми створення незалежної соборної держави. Зі сфери практичних зусиль з її реалізації вона відсувається у царину спогадів та платонічних намірів. Посилювалися настрої розчарування і зневіри у можливості виборення незалежності, а відтак чимало старшин мету визвольних змагань зводили до збереження автономії.

Утвердилася шкідлива практика під час розв'язання важливих питань політичного життя покладатися не на власні сили, а на підтримку урядів сусідніх держав. Саме в першій половині 60-х рр. основною небезпекою для збереження єдності держави стає позиція лівобережної еліти (старшин, середнього й вищого духовенства, міської верхівки), у середовищі якої зароджується ідеологія і психологія "малоросійства" ("хохляцтва"), прикметами яких виступали національне самозречення [68] як спосіб самоутвердження; запопадливе прислужництво; крайній егоїзм у шатах показної смиренності; болісно-хвороблива готовність пожертвувати духовними цінностями в ім'я матеріальної вигоди, кар'єри тощо.

Типовою для враженого цією "хворобою малоросійства" кола осіб стає відмова від боротьби за створення незалежної держави буцімто через її шкідливість для України, майбутнього якої вони не уявляли без об'єднання (в розумінні "воз'єднання") з Росією. Ці ідеї знайшли відображення й обґрунтування в трактаті "Пересторога Україні" (1669). Його анонімний автор різко засуджував борців за політичну самостійність України, посилаючись на нездатність українців жити в незалежній державі. Єдино правильний вихід із скрутного становища ідейний малорос вбачав у "возз'єднанні" Русі, щоб "верне и моцно ся привязати... до царя московского..." [69]

Більшість правобережної старшини втрачала державницькі ідеали дещо повільніше, наполегливіше обстоювала єдність і самостійність козацької України. Так, відправлене у травні 1661 р. посольство до Польщі мало добиватися гарантії свобод і вольностей "народові руському" і православній вірі; скасування унії; збільшення козацького реєстру до 70 тис. осіб; права участі козаків у виборах короля та ін. Зі свого боку, І. Виговський, котрий переживав еволюцію власних поглядів, виношував плани створення незалежного від Речі Посполитої Українського князівства. У соціальній політиці уряд Ю. Хмельницького намагався зберегти соціально-економічні завоювання селян і міщан й запобігти загостренню соціальної боротьби.

На початку 1663 р. гетьманом обирається П. Тетеря (Ю. Хмельницький добровільно здав клейноди). Досвідчений і талановитий політик, він енергійно взявся за виведення держави з політичної кризи, намагаючись порозумітися із старшиною Лівобережжя й Запорожжя, а також знайти союзника за межами України. Проте П. Тетеря припустився тих самих прорахунків, що й І. Виговський. Покладаючись переважно на підтримку Польщі, він проігнорував соціальні аспекти державотворення, до-

[68] *Грушевський М.* Самозречення малоросіян // Голос України. — 1991. — 27 груд.

[69] *Мицик Ю. А.* Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 130—137.

Невідомий художник. Гетьман Петро Дорошенко. XIX ст. НМІУ, Київ.

зволивши шляхті й орендарям масово повертатися до маєтків. Провал воєнного походу Яна-Казимира восени 1663 — взимку 1664 рр. на Лівобережну Україну та повстання населення Правобережжя проти відновлення польських порядків поставили П. Тетерю у вкрай складне політичне становище. Зробивши ставку на аргументи "вогню й меча" (лише до кінця серпня 1664 р. поляки знищили понад 100 тис. українців), Варшава позбавила гетьмана підтримки з боку старшини й козацтва. У червні 1665 р. він назавжди залишив козацьку Україну, а наприкінці серпня гетьманом обирається Петро Дорошенко, якому присягнули "в послушенстві его зоставати" старшини, козаки й підрозділи найманців ("серденят").

Відродження визначальних принципів державної ідеї. Утвердження у свідомості еліти понять "Україна" і "український народ". Отримавши булаву, новий гетьман до кінця року підпорядкував своїй владі все Правобережжя козацької України, вдався до суворих заходів щодо ліквідації отаманства, анархії, розбоїв, налагодив функціонування місцевих органів влади, а також почав домагатися від польського уряду визнання автономії на умовах Зборівського договору. Водночас він розгорнув активну діяльність у сфері возз'єднання Лівобережжя й Запорожжя у межах єдиної держави. Довідавшись про зміст російсько-польських переговорів в Андрусові, П. Дорошенко порвав з Польщею і пішов на зближення з Кримським ханством. Умови Андрусівського договору (січень 1667 р.), що передбачали розподіл козацької України по Дніпру між Росією і Річчю Посполитою, викликали спалах патріотичних почуттів серед різних прошарків населення. Розпочалася консолідація еліти навколо П. Дорошенка, який вперше після смерті Богдана Хмельницького повернув ідею соборності Української держави у площину практичної реалізації. Заручившись підтримкою хана, на початку вересня 1667 р. він виступив у Західний похід, маючи на меті дійти до Вісли, однак цей похід закінчився невдачею внаслідок нападу запорожців на Крим. Згідно з підписаним з поляками Підгаєцьким договором, гетьман визнав підданство королю, дозволив шляхті повертатися до маєтків та ін.

Тим часом лівобережний гетьман І. Брюховецький змушений був восени 1665 р. укласти з Росією Московський договір, статті якого відкривали шлях

до поглинення козацької України. Зокрема, вони передбачали можливість обрання гетьмана лише у присутності царського представника, перебування воєвод із залогами в усіх великих містах та передачу їм права збору податків, підпорядкування некозацького населення царю й воєводам тощо. Під контроль Москви потрапляла й фінансова система. Спроби російської сторони реалізувати договірні угоди на практиці викликали глибоке обурення як серед різних прошарків населення, так і в самого гетьмана, котрий на початку 1668 р. підготував і очолив повстання, спрямоване на унезалежнення України.

Щоб домогтися возз'єднання українських земель, у червні 1668 р. правобережний гетьман П. Дорошенко вступив на Лівобережжя. Козаки лівобережних полків убили І. Брюховецького й приєдналися до Дорошенка. Скликана військова козацька рада обрала його гетьманом возз'єднаної держави. Проте уряди Росії, Криму, а пізніше й Речі Посполитої стали на шлях розпалювання міжусобиць і висунення власних претендентів на булаву. Спалахнула жорстока внутрішньополітична боротьба, що призвела до нового розколу козацької України на два гетьманства. Аби врятувати самостійність і соборність держави, П. Дорошенко змушений був у березні 1669 р. прийняти турецьку протекцію.

Як засвідчують джерела, гетьман та його соратники виступали за об'єднання усіх українських земель, які в X—XII ст. входили до "Руського князівства". Саме визнання України в її етнічних межах як удільної держави було однією з вимог до султана під час обговорення умов прийняття його протекції. Польські політики також постійно зазначали прагнення гетьмана "вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм" [70]. Усвідомлюючи неможливість негайної реалізації ідей соборності й незалежності, П. Дорошенко погоджувався на певну форму залежності від володарів сусідніх держав. "Тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, — писав він коронному гетьману Янові Собеському у серпні 1671 р., — щоб у такий спосіб вивільнити з неволі Україну" [71].

П. Дорошенко виступав прихильником встановлення спадкового гетьманату, однак у реальних умовах політичного життя відмовився від реалізації свого плану. Зміцнюючи гетьманську владу, він спромігся, як ніхто до нього і після нього, знайти оптимальний варіант поєднання сильної гетьманської влади з функціонуванням генеральних і старшинських рад. Ця гнучкість дала змогу відомому вченому Д. Дорошенку охарактеризувати його як "найбільш конституційного гетьмана", який дотримувався "старих козацьких традицій" [72]. Разом з тим П. Дорошенко покінчив як з отаманством старшин, так і з практикою скликання чорних рад; відновив принцип призначення полковників й, очевидно, сотників; чи не єдиний серед гетьманів усвідомлював значущість для утвердження самостійності України існування національної церкви, тому всіляко підтримував зусилля київського митрополита Йосипа Тукальського у справі створення Українського патріархату. В соціально-економічній сфері гетьман проводив політику утвердження

[70] ГАДА, ф. 3, № 25, арк. 51—52, 64; Бібліотека Варшавського університету. BP, № 1957, арк. 51, 931; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 30—31; Т. 8. — Санкт-Петербург, 1875. — С. 218—219.

[71] Краківський державний архів, ф. 452, № 372, арк. 136 (з АВБ).

[72] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

козацького типу господарства, визнання соціальних завоювань селянства та недопущення до маєтків шляхти.

Слід зазначити, що основні противники П. Дорошенка у політичній боротьбі також виступали носіями державної ідеї, хоч розуміли її зміст по-своєму. Так, проголошений гетьманом Петро Суховій гаряче обстоював соборність козацької України, закликав старшин припинити міжусобиці й об'єднатися для відсічі ворогам. Одержавши булаву з рук Москви, Дем'ян Многогрішний (1668—1672) спочатку добився відновлення автономії Гетьманщини, передбаченої Переяславським договором 1659 р., а згодом почав плекати плани розриву з Росією ("щоб у нас, у Малій Росії, й нога Московська не стояла"). Підданий тортурам, він мав мужність заявити катам, що "бути у царської величності в підданстві не хоче" [73]. Палким поборником соборності України виступав лівобережний гетьман Іван Самойлович (1672—1687). На його тверде переконання, до складу держави мали ввійти всі етнічно українські землі. Він намагався приєднати до Лівобережжя Правобережжя, усунувши від влади П. Дорошенка. У березні 1674 р. генеральна рада обрала його гетьманом усієї козацької України. І. Самойлович проводив курс на створення аристократичної, з міцною гетьманською владою держави, маючи надію "коли-небудь домогтися в Малоросії удільного володіння" [74].

Гетьмани і більшість еліти, як і за часів Богдана Хмельницького, не проявляли шовінізму, національної та релігійної нетерпимості. Поряд з українцями у поселеннях проживали представники інших етносів, включаючи поляків і євреїв, а також різних конфесій (можливо, за винятком уніатів). У цьому розумінні промовистим є прохання П. Дорошенка й старшини до сейму у червні 1669 р. дозволити лютеранам, кальвіністам та "іншої релігії магістрам" викладати в українських школах, бо "вони (українці. — *Авт.*) хочуть зі всіма жити у злагоді" [75].

Рівночасно еліта розглядала себе як виразника не лише інтересів "Війська Запорозького", а й всього "Руського народу", "вольності й права" якого вона зобов'язана повсякчас послідовно і рішуче обстоювати. Відбувається розмивання ототожнення "Війська Запорозького" з козацькою Україною як державою, внаслідок чого її офіційна назва "Військо Запорозьке" починає змінюватися на назви "Малоросія" (переважно на Лівобережжі) чи "Україна" (на Правобережжі). Прикметно, що, розглядаючи себе "народом політичним", козацтво тим не менше вважало себе лише частиною українського народу, до якого зараховувало й інші стани, включаючи селянство. У зв'язку з цим в офіційних документах поряд з терміном "Військо Запорозьке" вживаються назви "народ наш Руський", "весь народ Руський" тощо.

У свідомості населення (насамперед еліти) створеної держави швидко вкорінюється її назва "Україна", що витісняла з офіційних документів (особливо Правобережного гетьманства) використовуваний раніше термін "Малоросія". Вона стає для гетьманів і старшин типовим найменуванням "своєї матері-Вітчизни". А в укладеному у жовтні 1672 р. турецько-польському Бучацькому договорі козацька Україна вперше у міжнародно-правових актах отримала назву "Українська держава". Відповідно її на-

[73] Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 10, 72—96; Т. 9. — Санкт-Петербург, 1877. — С. 778.

[74] *Соловьев С. М.* Сочинения. — Москва, 1991. — Кн. 7, т. 14. — С. 384—386.

[75] *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна-Казимира на неї // Україна модерна. —Львів, 1999. — Ч. 2. — С. 204.

селення все частіше вдається до самоназви "український народ". Прикметно, що, вживаючи ці назви, представники еліти завжди розглядали козацьку Україну та її населення складовими "всієї Русі" (у розумінні України) та всього "Руського народу".

У свідомості населення козацької України інтенсивно формувався міф про Б. Хмельницького як визволителя від національно-релігійного й соціального гноблення, творця держави. В пам'яті населення він виступав в образі "батька", "пророка", котрий після своєї смерті "завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері" [76]. В поезії публіцистичного спрямування 60-х — першої половини 70-х рр. засуджуються міжусобиці, що призвели до розпаду козацької України, лунає заклик до відновлення її соборності, відзначається трагізм для Вітчизни наявності серед старшини різних зовнішньополітичних орієнтацій [77].

Боротьба за національну незалежність у 1676—1709 рр. Воєнні дії 1674—1676 рр. призвели до страхітливого спустошення Правобережного гетьманства. Зречення П. Дорошенка від влади (вересень 1676 р.) збіглося з ліквідацією тут державних інституцій, що й ознаменувало поразку Національної революції. Центр політичного життя перемістився у Лівобережне гетьманство. Лівобережний гетьман І. Самойлович повів цілеспрямовану політику на воз'єднання з ним правобережних земель, всіляко протидіючи їх поверненню під владу Польщі. На початку 1685 р. він звернувся з меморіалом до царя, пропонуючи на переговорах з польським королем домагатися повернення не тільки Подніпровської землі, а й Поділля, Волині, Підляшшя, Червоної Русі та Засожжя. Не приховував він і гострого невдоволення укладенням наступного року між Росією і Річчю Посполитою "Вічного миру", за яким усе Правобережжя визнавалося володінням Польщі. Така політика гетьмана в українському питанні й стала однією з причин його усунення від влади.

Усвідомлюючи етнічну спільність населення Слобідської України з Лівобережжям, І. Самойлович домагався від Москви переходу під його владу Охтирського, Харківського, Сумського й Острозького полків. Рішучими заходами гетьман протидіяв сепаратизму Запорожжя, забороняв його старшині проводити самостійну зовнішню політику. Вперше після смерті Богдана Хмельницького відверто проводив курс на утвердження монархічної форми правління. Він та його сини неодноразово підкреслювали, що саме гетьман є "зверхнійший владца й господар Вітчизни" і тільки Бог спроможний його "владу перемінити" [78]. По суті, І. Самойлович поклав край практиці скликання генеральних рад, створив інститут "бунчукових товаришів", відкрив шлях формуванню старшинського землеволодіння тощо. Однак, на відміну від П. Дорошенка, він не усвідомлював ролі незалежної церкви для розбудови держави. Тому всупереч національним інтересам погодився на підпорядкування 1686 р. Київської митрополії Московському патріархату. Цей крок не лише започаткував відпадання від митрополії єпархій і монастирів, а й надав Росії потужний важіль для руйнування підвалин українського православ'я й проведення через українську церкву по-

[76] *Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка // Київ. старовина. — 1993. — № 4. — С. 5.

[77] Дума пана гетьмана Мазепи // Іван Мазепа. — Київ, 1992. — С. 108—110; Українська література XVII ст. — Київ, 1987. — С. 286—300.

[78] *Соловьев С. М.* Указ. соч. — Т. 14. — С. 384—386.

літики зросійщення українців, позбавлення їх національної свідомості, мови, культури, а відтак і державної ідеї.

Новий гетьман І. Мазепа (1687—1709) мусив погодитися на дальше обмеження української автономії. Укладені ним "Коломацькі статті" (1687) заперечували державний характер гетьманської влади і самостійний державний статус козацької України (тепер заборонялося називати її "Малоросійський край гетьманського регіменту"). Вперше у них знайшла відображення ідея знищення національної окремішності українського народу та його асиміляції російським (гетьман і старшини зобов'язувалися "народ малоросійський всілякими заходами і способами з великоросійським народом з'єднувати і в нерозривну і міцну згоду приводити шлюбами й іншою поведінкою"); обмежувалися прерогативи гетьманської влади та ін.

Найрішучіше після сходження з арени політичного життя П. Дорошенка ідеї незалежності й соборності козацької України обстоював канцелярист гетьманської канцелярії Петро Іваненко (Петрик). Прибувши 1692 р. на Запорожжя, він уклав договір з Кримом й зробив спробу організувати спрямоване проти Росії повстання. Його політична програма передбачала створення незалежного Українського князівства у кордонах середини XVII ст. При цьому Петрик вважав, що розбудова держави повинна супроводжуватися відновленням тих соціально-економічних завоювань козаків, селян і міщан, які існували впродовж 1648—1657 рр. Однак його акція зазнала невдачі.

Перехопивши булаву, І. Мазепа, з одного боку, повів обережну, але послідовну політику на збереження політичної окремішності Гетьманщини, чинив спротив зросійщенню населення, сприяв розвитку культури. Водночас він прагнув упорядкувати роздавання маєтків старшині, обмежити її зловживання, запобігти посиленню визиску поспільства, заборонити перехід козацтва у селянство. З іншого боку, курс показного вірнопідданства, що супроводжувався значними людськими втратами (десятки тисяч українців гинули й калічились у воєнних кампаніях імперії, на будівництві російських міст, каналів, фортець) та виснаженням економіки (масове вивезення продовольства, худоби й фуражу; утримування російських військ), призвів до гострого невдоволення козацтва й поспільства діями гетьмана, втрати ним соціальної опори для реалізації задумів виборення незалежності. Самого ж І. Мазепу вважали "вітчимом України", "запроданцем", "московською душею" та ін.

Починаючи з 1693 р. гетьман став підштовхувати російський уряд до приєднання Правобережжя. Аби не допустити відродження на його теренах гетьманства на чолі з фастівським полковником Семеном Палієм, він домігся влітку 1704 р. заслання політичного супротивника до Сибіру, внаслідок чого став гетьманом возз'єднаної козацької України. Впродовж 1705—1708 рр. серед правлячих кіл Росії утверджується думка про доцільність скасування державного устрою України, реформування козацького війська й управління (перетворення козацьких полків на драгунські й солдатські, запровадження російських органів влади).

Загроза трансформації Гетьманщини у російську провінцію занепокоїла патріотично налаштовані старшинські кола. Формуються два угруповання: одне вбачало вихід у створенні Великого князівства Руського як складової федеративної Речі Посполитої, друге схилялося до союзу з Кримом і Туреччиною. Сам гетьман виступав поборником ідей незалежності й соборності України. Обидва угруповання діяли у глибокій таємниці, не підозрюючи про існування одне од-

ного. А відтак вели між собою боротьбу, замішану на відмінних політичних поглядах, особистих інтересах і образах, відображенням якої і став відомий донос на початку 1708 р. на І. Мазепу генерального осавула Василя Кочубея та полтавського полковника Івана Іскри, що призвів до загибелі обох.

З метою збереження підвалин державності у складних умовах Північної війни І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським. Вони завершилися укладенням 1708 р. відповідних угод. Українсько-шведський договір мав воєнний характер і спрямовувався на ведення спільних воєнних дій проти Росії. Українсько-польський договір передбачав входження козацької України (у складі Правобережжя, Лівобережжя й Сіверщини) під назвою "князівства Руського" до Речі Посполитої як третього суб'єкта. Повернення до Гадяцької концепції мало забезпечити мінімальні інтереси України на випадок перемоги Швеції у війні з Росією.

Політичні й організаційні прорахунки гетьмана, перейнятість більшості старшин ідеологією "малоросійства", згасання у свідомості еліти, козацтва й поспільства державної ідеї, лютий терор і демагогія царя Петра І позбавили І. Мазепу підтримки з боку населення козацької України у критичний період його змагань за збереження держави й прирекли їх на поразку. Перехід 5 листопада 1708 р. гетьмана з 4—5 тис. козаків на бік Карла XII не викликав патріотичного піднесення в українців та їх масового приєднання до лав союзників. Навпаки, козаки й старшини залишали І. Мазепу, і на початку 1709 р. їх при ньому налічувалося лише 300—600 осіб. Тільки у березні 1709 р. на бік бунтівного гетьмана перейшло 8 тис. запорожців, очолюваних кошовим Костем Гордієнком. У відповідь у травні росіяни зруйнували Запорозьку Січ. У квітні укладається новий українсько-шведський договір, що передбачав утворення із земель, які знаходилися в Росії, Українського князівства на чолі з І. Мазепою, що мало перебувати під формальною протекцією Карла XII. Питання входження до нього правобережних і західноукраїнських земель обходилося мовчанкою, оскільки Швеція визнавала їх складовою Польщі.

Полтавська катастрофа Карла XII та І. Мазепи ознаменувала крах останньої спроби патріотів вибороти незалежність. Вона започаткувала інтенсивний процес згасання державної ідеї серед еліти й козацтва, втрати ними волі щодо відстоювання національних інтересів, їх зросійщення і змалоросійщення. Саме цього часу в політичній свідомості лівобережної старшини стався злам: вона остаточно відмовилася від ідей незалежності й соборності України. Альфою й омегою її патріотичних прагнень стає збереження автономії Гетьманщини і не більше. Ще одне спостереження — замість вживаної раніше назви "Україна" утверджується назва "Малоросія".

Програма П. Орлика. Згасання ідеї автономізму. Опинившись у вигнанні, соратники І. Мазепи після його смерті у жовтні 1709 р. продовжили боротьбу за незалежність. У день обрання гетьманом Пилипа Орлика (16 квітня 1710 р.) між ним і старшиною укладається угода ("Пакти й Конституція законів та вольностей Війська Запорозького") про взаємні права й обов'язки. Отримавши назву "Конституції Орлика", вона стала видатним документом української політичної думки XVII—XVIII ст. Насамперед проголошувалася незалежність від Росії й Польщі козацької України (в складі Лівобережжя й Правобережжя) у кордонах середини XVII ст. ("по р. Случ") під номінальним протекторатом шведського короля. Та-

ким чином, західноукраїнські землі залишалися за межами держави, що засвідчувало відхід від ідеї соборності України.

Передбачалося утвердження республіканської форми правління, яка істотно обмежувала повноваження гетьмана. На чільне місце виходили генеральні старшини, полковники й генеральні радники, без попередньої згоди яких гетьман нічого не повинен був починати, вирішувати чи здійснювати. Провідна роль у політичному житті відводилася генеральній раді, що мала збиратися тричі на рік. Встановлювалися відповідальність гетьмана за порушення чинних порядків, а також виборність усіх посадових осіб з їх наступним затвердженням гетьманом. Православна церква мала повернутися в лоно Константинопольського патріархату. "Конституція" проголошувала недопущення утиску "рядового і простого народу" з боку старшин, недоторканність особи та її відповідальність тільки перед судом, надання "справедливих законів" містам, звільнення козацьких господарств від податків, необхідність поширення освіти тощо [79]. Отже, є всі підстави стверджувати, що вона розроблялася на підвалинах демократизму й поваги до особистості людини.

П. Орлик упродовж 1711—1714 рр. намагався домогтися визнання Росією і Польщею незалежності й соборності козацької України, але зазнав поразки. У листуванні з правлячими колами Порти, Криму, Речі Посполитої та Франції, "Маніфесті" до європейських урядів і "Виводі прав України" вперше, апелюючи до міжнародного досвіду, він теоретично обґрунтував невід'ємне право українського народу на створення незалежної держави; першим з українських політиків переконував європейську громадськість у тому, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в регіоні. Водночас пророче застеріг: якщо не допоможуть Україні звільнитися з-під московського ярма й утвердити державну самостійність, то зіткнуться з грізною небезпекою з боку Росії, "яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи" [80].

Обраний гетьманом (а фактично призначений царем) Іван Скоропадський (1708—1722) належав до патріотичного кола старшин і вважав себе володарем осібного народу, що проживає у визначених державних кордонах. Він поділяв ідею возз'єднання з Гетьманщиною Правобережжя й Слобожанщини. Не уявляючи козацької України за межами Росії, І. Скоропадський все ж після Полтавської битви подав царю "Статті", що передбачали обмеження повноважень воєвод і зосередження вищої влади у руках гетьмана. Проте Петро І вперше в історії українсько-російських відносин відмовився від їх ухвалення, обмежившись указом, який у загальній формі декларував підтвердження прав і вольностей українського народу, передбачених попередніми договорами. Практика договірного характеру відносин двох держав замінювалася "проханням" володаря булави й проявом "милості" царя. У такий спосіб засвідчувалося невизнання Петром І прав козацької України на обстоювання власних державних інтересів. Не випадково російські сановники все частіше називали її навіть не "Малоросією", а "Малоросійським краєм".

---

[79] *Слюсаренко А. Г., Томиленко М. В.* Історія української Конституції. — Київ, 1993. — С. 25—31.

[80] *Орлик П.* Вивід прав України // Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Нью-Йорк, 1964. — С. 86—94; *Ульяновський В.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави... — С. 450—452.

Освячення корогви. Мініатюра із "Служебника" Л. Барановича. 1665 р.

Упродовж другого десятиліття Російська імперія проводила курс обмеження української автономії й послаблення гетьманської влади. Царський уряд запроваджує посаду резидента; вдається до призначення полковників, обмежує сферу торгівлі українських купців; забороняє друкувати книжки, за винятком "церковних попередніх видань". З 1720 р. розпочалася уніфікація державних порядків за російським зразком, а навесні 1722 р. створюється Малоросійська колегія — вища касаційна, контрольна і фінансова установа. Водночас Гетьманщина підпорядковується Сенатові, що означало кінець її державної окремішності. Залишилися нереалізованими намагання І. Скоропадського зберегти козацький устрій, захистити національні інтереси в економічній сфері, протистояти руйнуванню збройних сил. Після його смерті російський уряд не дозволив обрати нового гетьмана, його обов'язки було передано наказному гетьману Павлу Полуботку.

Державна ідея у літописах, історичних і літературних творах. Окремі аспекти державної ідеї знайшли відображення у літописах Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка. Так, анонімний автор "Літопису Самовидця" виступав за цілісність козацької України, різко засуджував міжусобну боротьбу представників елі-

ти [81]. Яскравим автономістом був Г. Грабянка, котрий розглядав козацьку Україну спадкоємницею державних традицій народу, починаючи зі скіфських часів. Він визнавав існування у Б. Хмельницького планів звільнення всього малоросійського народу й розширення територіальних меж України до Сяну й Вісли. Червоною ниткою через увесь його твір проходять ідеї соборності козацької України, міцної гетьманської влади, засудження міжусобної боротьби старшинських угруповань, збереження державного статусу Гетьманщини, передбаченого договором 1654 р. [82] С. Величко "Україною" називав витворену в середині XVII ст. державу, яку розглядав невід'ємною складовою Малоросії. Одним з перших він показав, що боротьба, яка спалахнула 1648 р., точилася не за козацькі права, а за незалежність українського народу. Обстоюючи непорушність "малоросійських прав і вольностей", передбачених договором 1654 р., він піддавав критиці російський уряд за недотримання основних договірних умов, називав Андрусівський договір "торгом", що розділив "надвоє рікою Дніпро єдину, старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію" [83].

Державна ідея у свідомості населення Правобережної України. Ліквідація державних інституцій Правобережжя не призвела до викорінення державної ідеї зі свідомості тієї надзвичайно нечисленної групи старшин і козаків, які, залишившись у живих, орієнтувалися одні на Туреччину, інші — на Річ Посполиту. Певний час її живив курс султана на утворення Руського князівства на чолі з Ю. Хмельницьким, який титулувався "князем удільним Руським", "князем Малоруської України і вождем Війська Запорозького", "князем України" тощо. Впродовж 1677—1681 рр. Ю. Хмельницький намагався відновити полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, функціонування органів влади, територіальні кордони у межах середини XVII ст. Проте внаслідок укладення 1681 р. Бахчисарайського договору з Росією Туреччина пішла на ліквідацію князівства. Пізніші (1684—1686) спроби Порти, як згодом і Криму, відновити інститут гетьманства успіху не мали.

Продовжувала жити державна ідея і серед козаків, які орієнтувалися на Річ Посполиту. Так, наказний гетьман Мирон улітку 1684 р. почав домагатися поширення влади гетьмана до р. Случ [84]. Інтенсивний процес колонізації козаками земель Брацлавщини й півдня Київщини, що розпочався за сприяння Варшави з 1684 р., привів до утворення Білоцерківського (Фастівського), Брацлавського, Богуславського і Корсунського полків. На їх території відновлювалося функціонування властивих у минулому Українській державі органів влади й судочинства. Полковники Семен Палій, Андрій Абазин, Захарій Іскра та інші старшини розглядали козацькі терени як самостійне політично-адміністративне утворення, яке лише формально залежало від короля. Наприкінці 80-х рр. у них відроджується ідея створення держави в межах середини XVII ст. (прагнули встановити кордон з Польщею по р. Случ).

Становлення українських державних структур непокоїло польську еліту, і 1699 р. сейм прийняв ухвалу про ліквідацію козацтва як соціального стану,

[81] Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 30, 56, 60, 89, 99.

[82] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — Київ, 1992. — С. 69, 92—110, 126—130, 140—146.

[83] *Величко С.* Літопис. — Київ, 1991. — Т. 1. — С. 26—27, 46, 79, 136—138, 229; Т. 2. — С. 7—15, 26—29, 49—50, 71, 79, 145, 174.

[84] Архив ЮЗР. — Киев, 1868. — Т. 2, ч. 3. — С. 94—97.

а разом з ним і козацького політичного устрою. У відповідь 1702 р. спалахнуло народне повстання, що сприяло відродженню у свідомості населення державної ідеї. На теренах Київського, Брацлавського, Подільського й півдня Волинського воєводств тривало масове покозачення селян і міщан, вигнання з маєтків панів і орендарів, формування місцевих органів влади за козацьким зразком. Як підкреслював один з керівників повстання Самусь, "ми тоді будемо бажаними королю і Речі Посполитій, коли у нас по всій Україні від Дніпра до Дністра і вверх до річки Случ не буде ноги лядської" [85]. Намагаючись добитися возз'єднання з Гетьманщиною, козацькі ватажки покладали надії на допомогу Росії (розпочалося формування міфу про російського монарха як визволителя з польської неволі). Вступ на терени Правобережжя у травні 1704 р. військ І. Мазепи для надання допомоги союзнику Петра І польському королю Августу II населення сприйняло як підтримку у боротьбі проти поляків. Намагаючись зберегти за собою Правобережжя, І. Мазепа не поспішав відновлювати тут польську владу. На 1709 р. у краї успішно функціонували органи влади Білоцерківського, Богуславського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Уманського і Чигиринського полків. Можливо, також діяли Вінницький (Кальницький), Могилівський і Торговицький полки. Однак, попри усі зусилля П. Орлика, відстояти витворену державність не вдалося. За договорами Речі Посполитої з Росією (1711) та Туреччиною (1714) Правобережжя визнавалося її складовою частиною. Впродовж грудня 1711 — лютого 1712 рр. російські війська, руйнуючи поселення, зганяли з місць проживання населення Київщини й Брацлавщини (було переселено більшість з 200 тис. місцевих жителів), що призвело до зруйнування підвалин козацького устрою. Нова хвиля переселень 1713 р. та репресивні дії польського уряду 1714 р. спричинили остаточну ліквідацію елементів національної державної структури й козацького стану.

Під дією вказаних чинників процес згасання державної ідеї у свідомості правобережного населення набув досить швидких темпів. Окремі її вияви, що підживлювалися колективною пам'яттю про світлі часи існування держави під час революції та ненавистю до польсько-шляхетських порядків, можна побачити у гайдамацькому рухові, що зародився на початку XVIII ст. Лише під час народних повстань 1734 та 1768—1769 рр. спостерігається деяке оживлення державотворчих ідеалів, що виявилось у намірах відновити козацький устрій та звільнитися з-під польського панування шляхом возз'єднання з Гетьманщиною. Наприклад, під час виступу 1734 р. повстанці полку Верлана вважали, що "вся Україна і Русь аж по Збруч і Случ належать царській милості" [86]. У 1768 р. керівники Коліївщини (Максим Залізняк, Іван Ґонта та ін.) велику увагу приділяли становленню державних інституцій на зразок Гетьманщини. М. Залізняк утворив "управительну резиденцію", що виконувала функції уряду, а при ній канцелярію. У поселеннях виникали місцеві органи влади. Учасники повстання вважали, що визволений край має стати "Гетьманщиною". Можливості об'єднання Правобережжя з Лівобережжям з метою створення незалежної

[85] *Костомаров Н. И.* Мазепа. — Москва, 1992. — С. 135—136; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — Київ, 1963. — С. 122.

[86] Архив ЮЗР. — Т. 3, ч. 3. — Киев, 1876. — С. 68—70.

держави не відкидали й деякі польські урядовці.

Нова поразка у боротьбі й жорстокі репресії пригасили, але не знищили назавжди бажання визволитися від Польщі й запровадити козацькі порядки. Після приєднання Правобережжя у 1793 р. до Росії російські сановники намагалися не допустити виникнення тут козацьких полків, оскільки, як вважав українець за походженням канцлер Олександр Безбородько, цим заходом можна було б "збурити свій власний народ, котрий пам'ятає часи Хмельницького і схильний до козацтва. Тут утворилась би військова нація і тим небезпечніше, що і Малоросія заразилась би в той же час тим же духом, а за нею і його губернія. Від чого і пішов би новий вид революції, в якій, у крайньому випадку, змушені будемо відновити гетьманство, дозволити багато несуразних свобод..." [87]

Боротьба за збереження автономії Гетьманщини. Діяльність у Гетьманщині Малоросійської колегії та відмова царя від проведення виборів гетьмана призвели до оформлення серед еліти двох угруповань: угодовського, що підтримувало інкорпораційну політику Росії, та національно-автономістичного, що намагалося відстояти існування національної держави. На чолі останнього стояв П. Полуботок, котрий разом з однодумцями повів боротьбу (лише мирними засобами) за збереження української автономії. Проте вона завершилася невдачею. У квітні 1723 р. Малоросійську колегію було перетворено на вищу владну структуру, якій підпорядковувалися всі інші українські органи влади. На початку липня Петро І скасував гетьманську владу, передавши її повноваження Малоросійській колегії. П. Полуботка та групу його однодумців було ув'язнено у Петропавловській фортеці, де наприкінці 1724 р. наказний гетьман помер. На думку В. Шевчука, він справді міг виголосити знамениту, але не підтверджену документально, промову перед Петром І, в якій різко засудив антиукраїнську політику імператора, попередивши, що доведеться йому відповідати перед Богом "за погибель нашу і всього народу" [88].

Відновлення влітку 1727 р. гетьманської форми правління й обрання гетьманом Данила Апостола оживили сподівання патріотів на можливість запобігання ліквідації підвалин держави. У лютому 1728 р. царському уряду було подано "Статейні пункти", що передбачали виборність гетьмана, генеральної старшини, полковників і сотників, виведення з України або обмеження чисельності російських військ, збереження компанійських полків, збір податків до української скарбниці тощо. У відповідь було отримано "Рішительние пункти", згідно з якими українській стороні дозволялося обирати гетьмана, щоправда, лише з "позволенія" царя. На посади генеральних старшин і полковників могло бути висунуто не більше 2-3 кандидатур, з-поміж яких царською волею відбувалося відповідне призначення. Гетьман не мав права без дозволу царя карати старшин на смерть і позбавлявся повноважень проводити зовнішню політику. Передбачалася участь російських чиновників у роботі Генерального суду. Хоча Військовий скарб і відновлювався, проте українські фінанси залишалися під контролем російського уряду.

Після смерті Д. Апостола 1734 р. Росія відмовилася від обрання нового гетьмана, і влада перейшла до рук Прав-

[87] Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1881. — Т. 29. — С. 261, 272.

[88] Історія Русів. — Київ, 1991. — С. 287—288.

ління гетьманського уряду, що складалося з трьох українців і трьох росіян. Розпочався новий наступ царату на українську автономію. І все ж, як засвідчує зміст судового кодексу "Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743), старшини продовжували виразно усвідомлювати національну окремішність Української держави. Після смерті 1732 р. палкого патріота К. Гордієнка послабилися антиросійські настрої серед запорожців, котрі в 1734 р. повернулися під руку російської імператриці й заснували Нову Січ. З цього часу вони піклувалися переважно про збереження "вольностей" соціально-економічного характеру та самоврядування і не надто переймалися національно-державними інтересами Гетьманщини.

З відновленням 1750 р. гетьманської форми правління гетьман Кирило Розумовський (1750—1764) до 1754 р. самостійно призначав полковників, спробував (хоча і невдало) поновити зовнішньополітичну функцію держави, сприяв зміцненню центральних і місцевих органів влади, відстоював фінансову автономію, почав проведення судової реформи. У першій половині 60-х рр. частина старшини почала виношувати ідеї розбудови шляхетської республіки, адже саме в цей час значне військове товариство, що називало себе "шляхтою", домагалося визнання за собою шляхетських прав і зрівняння з російським дворянством.

Погляди нової шляхти знайшли вияв у розробленій наприкінці 1763 р. Глухівською старшинською радою петиції "Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії". Вони передбачали підтвердження прав і вольностей, одержаних за договором 1654 р., самостійності у проведенні внутрішньої політики, дозволу на скликання кожного року сеймів (генеральних рад) і сеймиків на місцях і надання їм повноважень

Невідомий художник. Гетьман Кирило Розумовський. XIX ст. НМІУ, Київ.

вищої законодавчої влади, повернення втрачених від початку 70-х рр. XVII ст. територій, створення самостійної судової і власної фінансово-бюджетної систем, зрівняння у правах і чинах з російським дворянством старшин і шляхтичів, визнання рангових земель спадковими та ін. Аналіз статей доводить, що українська еліта розглядала Гетьманщину самостійною державою, яка має власні кордони, голову держави, уряд, економічну формацію. Деякі старшини схилялися до думки про запровадження спадкового гетьманства для родини Розумовських.

У даних "Проханнях" Катерина II відчула загрозу підвалинам імперії і політиці "обрусіння" України і скористалася цим для скасування гетьманату (у листопаді 1764 р. К. Розумовського було позбавлено влади). Для управління Лівобережжям і Запорожжям створюється друга Малоросійська колегія. Роз-

А. Осипов. Василь Капніст. Середина XIX ст.

почався потужний наступ царату на Українську державу.

Хоча українська еліта не наважилася на боротьбу за збереження держави, все ж у її свідомості продовжувала жити ідея автономізму. Як засвідчили вибори 1767 р. депутатів від нової шляхти до Законодавчої комісії та розробка для них наказів, вона висловлювалася за збереження української автономії (деякі зі старшин відстоювали відновлення гетьманату), протестувала проти постоїв російських військ тощо. Козацькі накази спрямовувалися на захист самобутності Гетьманщини, зокрема, на підтвердження малоросійських прав, вольностей, звичаїв, з "якими гетьман з Військом Запорозьким і народом малоросійським прийшли під Всеросійську державу..." [89] На засіданнях Законодавчої комісії 1767—1768 рр. українські депутати послідовно обстоювали автономію. Вони підготували петицію до імператриці з проханням підтвердити "навічно" всі українські права. У своєму історичному трактаті про минуле Малої Росії та у виступах Григорій Полетика (який очолював депутатів) обстоював думку, що Малоросія завжди користувалася правами, й намагався домогтися її перетворення на шляхетську республіку та визнання старшини шляхтою.

Ліквідація Гетьманщини й урівняння 1785 р. української нової шляхти з російським дворянством позбавили українське суспільство політичної еліти, котра виступала творцем і носієм державної ідеї, основні принципи якої відтепер зберігалися лише в історичній пам'яті населення та політичній свідомості окремих осіб. До початку XIX ст. ніхто з представників еліти не наважувався відкрито виступити за відновлення держави, хоча у свідомості патріотично налаштованих кіл ця ідея продовжувала жити (навесні 1791 р. відомий громадсько-політичний діяч і письменник Василь Капніст зробив обережну спробу з'ясувати можливість одержання підтримки з боку Пруссії в разі виступу проти "російського ярма" [90]).

Деякі складові державної ідеї знаходили відображення у літературних та історичних творах другої половини XVIII ст. До найвизначніших з них належали "Розмова Великоросії з Малоросією" Семена Дівовича, "Ода на рабство" Василя Капніста та "Історія Русів" анонімного автора. Перекладач Генеральної військової канцелярії С. Дівович у своїй поемі (1762) обґрунтував самостійність політичного розвитку України з найдавніших часів, уперше зауважив, що за договором 1654 р. Україна

[89] Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. — Киев, 1889. — С. 142—164, 249.

[90] *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. — Київ, 1991. — С. 19.

не ввійшла до складу Росії, а, зберігаючи права і вольності, продовжувала залишатися рівноправною з нею державою, визнаючи, як і вона, владу царя. Таким чином, Україна і Росія розглядалися як окремі країни, пов'язані лише спільним монархом [91]. В. Капніст 1783 р. відгукнувся на ліквідацію козацького устрою і запровадження кріпацтва "Одою на рабство", в якій не тільки оплакав "уярмлення" Вітчизни, а й різко затаврував антиукраїнську політику царату.

Вершиною політичної думки і водночас маніфестом українського патріотизму стала "Історія Русів", написана наприкінці XVIII ст. автором, котрий належав до новгород-сіверського патріотичного гуртка. На відміну від переважної більшості українських патріотів XVIII ст., які виступали автономістами, він був переконаним самостійником, відданим серцем і розумом ідеї незалежності України. Він обґрунтував думку, що державне життя українського народу розпочалося з часів створення саме ним, а не росіянами, Київської Русі. На його переконання, козацька Україна становила невід'ємну складову "України Малоросійської власної, предковічної отчизни нашої, од Святого Рівноапостольського Князя Володимира Київського..." [92] В "Історії Русів" уперше було сказано, що найбільшою цінністю для народу є його незалежність, і саме в її досягненні слід убачати сутність визвольних змагань українців кінця XVI — початку XVIII ст. [93] У праці неодноразово відзначався добровільний, договірний і рівноправний характер українсько-російського договору 1654 р. Висвітлюючи антиукраїнську спрямованість російської політики, автор послідовно обстоював державну самостійність козацької України, демократичність її політичної форми правління, різко засуджував російський деспотизм. "Поневолювати народи і володіти рабами та невільниками, — каже автор устами П. Полуботка у його знаменитій промові до Петра I, — є справа Азіатського тирана, а не Християнського Монарха, який мусить славитися і направду бути верховним батьком народів" [94].

Основні положення державної ідеї, сформульованої в роки Національно-визвольної війни Богданом Хмельницьким, відтворившись у публіцистично-образній формі на сторінках "Історії Русів", стали потужним джерелом відродження й дальшого розвитку української національної ідеї, що живила собою творчість геніального Кобзаря.

2.3. Соціальні ідеали та принципи соціальної політики і поведінки

Поява нових соціальних орієнтацій у роки Національно-визвольної війни. Закладання фундаментальних основ соціальної політики. Соціальні стереотипи, якими жило українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу, формувалися впродовж багатьох десятиліть. Окремі з них сягають ще княжої доби, інші виникли і поширилися у литовський і польський періоди української історії. Проте основні соціальні орієнтири, що детермінували поведінку різних суспільних верств населення і, по суті, перетворилися на

---

[91] *Дівович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — С. 384—399.

[92] Історія Русів. — С. 112, 184, 259.

[93] Там само. — С. 104—105, 269.

[94] Там само. — С. 203, 213, 217, 257—288.

невід'ємний елемент культурного буття українського народу, з'явилися у роки Національно-визвольної війни середини XVII ст. Остання внесла докорінні зміни у суспільну свідомість і спосіб мислення практично всіх верств українського суспільства. Для селянства це означало реалізацію на практиці заповітного гасла "землі та волі". Козацтво ж зі стану гнаного і переслідуваного перетворилося на провідну суспільну верству, через яку, по суті, трансформувались основні тенденції політичного, господарського та етнокультурного розвитку України. Відповідні зміни відбувалися й у становищі міщан, а також духовенства та шляхти.

Уже перші місяці повстання засвідчили, що величезні маси українського селянства прагнуть "навіки не мати панів", "воліють всі загинути, ніж панам звикле послушенство віддавати" [1]. Водночас документальний матеріал яскраво переконує, що колишні кріпаки намагалися "бути вільними", "не платити ніяких податків" [2]. Характерно, що соціальне спрямування цих прагнень мало масовий, стійкий і тривкий характер.

Фундаментальні основи соціальної політики були закладені Б. Хмельницьким з перших місяців повстання. Впродовж наступного часу вони зазнавали певних змін і трансформацій, але основне полягало у тому, що ця політика виявилася життєздатною і мала принципово довгостроковий характер. Вона проводилася у життя в умовах розгортання небаченого досі збройного повстання та швидкого наростання широкої хвилі народного протесту. Тому гетьманові часто доводилося йти на певні поступки різним верствам і категоріям суспільства. Заходами, які вживалися, Б. Хмельницький насамперед прагнув не допустити наростання існуючих у повстанському середовищі конфліктів. Гетьман з самого початку війни став на шлях заборони реставрації великого феодального землеволодіння. Дослідники підрахували, що впродовж перших її семи років він видав лише 17 універсалів, які підтверджували власницькі інтереси шляхти на землю чи надавали їй нові земельні володіння. Ще жорсткішу лінію проводив Хмельницький щодо соціальних апетитів козацької старшини. У документах зафіксований лише один факт підтвердження права на володіння маєтком і на сьогодні не відомий жодний універсал, який би закріплював нові земельні володіння у руках козацької старшини [3].

Дещо іншу політику Б. Хмельницький проводив щодо православної церкви і монастирів. Гетьман добре розумів значення релігійного фактора у розгортанні Національно-визвольної війни і усвідомлював, що матеріальна підтримка православ'я не лише не викличе спротиву широких народних мас селян і козаків, а й зміцнить авторитет гетьманської влади в їхніх очах. Не випадково вже у червні 1648 р. він видає перші універсали, що захищали церковне землеволодіння й передбачали суворе покарання осіб, які зазіхали на майно і землі монастирів. Характерно, що у майбутньому питання про підтримку православної церкви і монастирів практично не сходило з порядку денного програмних документів Б. Хмельницького та інших гетьманів.

Загроза розколу повстанського табору та реально існуюча тенденція пе-

---

[1] *Степанков В. С.* Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой голытьбы // История СССР. — 1979. — № 3. — С. 74.

[2] Там само.

[3] Документи Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.). — Київ, 1961. — С. 54, 56, 57.

реростання напруги у взаєминах між козаками і селянами у відкритий збройний конфлікт змушували Б. Хмельницького постійно вносити корективи у соціальну політику. Сприятливе ставлення до шляхти та української магнатерії змінюється відвертою ворожістю. Гетьман уміло застосовує метод "батога і пряника". З одного боку, час від часу видаються універсали, які страхали "бунтівників" смертною карою, з іншого — навіть під тиском польського уряду Б. Хмельницький не вдавався до відкритих репресій проти повсталих. Принципового кредо про те, що він звільнить "з лядської неволі народ весь руський" і в цьому йому допоможе "та чернь всяя по Люблин и Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука нашая" [4], гетьман дотримувався до кінця свого життя. Наскільки реалістичною і зваженою була ця політична лінія, свідчить, зокрема, той факт, що навіть після укладення Зборівського 1649 р. і Білоцерківського 1651 р. договорів, коли соціальна напруга у суспільстві сягнула крайніх меж, Б. Хмельницький зумів зберегти відносний мир і стабільність у державі.

Зміна уявлень щодо принципів формування соціальної лінії поведінки. Події Національно-визвольної війни внесли значні зміни в уявлення української людності щодо принципів формування соціальної лінії поведінки. Від 60 до 80 % населення проголосило себе козаками, що, природно, давало їм значні переваги у різних сферах господарського, політичного та культурного життя. Причому соціальна результативність Національно-визвольної війни була настільки глибокою, що її вплив відчувався впродовж багатьох наступних десятиліть XVII—XVIII ст. З'явилась і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина. Захоплення на основі існуючих звичаїв землі (після вигнання польських панів її було достатньо) та її наступний обробіток стали чи не нормою господарського життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися: здійснювати операції купівлі-продажу, обмінювати, дарувати, заставляти і т. п.

На думку козаків і селян, земля належала їм на цілком законних підставах. Адже вони завоювали право власності силою зброї, а не одержали його з рук сюзерена. Не випадково ці погляди широко побутували у народному середовищі навіть наприкінці XVIII ст. Матеріали "Генерального опису Лівобережної України 1765—1769 рр." фіксують, наприклад, численні факти, згідно з якими селянські і козацькі поля, городи, сіножаті кваліфікуються як "свои власние", "свои собственные", "свои жилие" тощо [5]. У ряді випадків особи, які продавали ґрунт, вважали за потрібне підкреслити, що земля "отцу своєму наследная... в спокойном владении его доныне состоящая" [6].

Характерний також інший бік цього питання. У купчих, оформлених у ратушах, сотенних та полкових канцеляріях, підкреслюється, що земельні угіддя продаються козаками і селянами "в вечное владение", "в потомственное владение", "в спокойное владение", "вечно и безповоротно" [7].

---

[4] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. — Москва, 1953. — Т. 2. — С. 117—118.

[5] *Лазаревский А. М.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии (Полки Киевский и Нежинский). — Чернигов, 1967. — Вып. 2. — С. 211, 248, 251.

[6] ЦДІА України, ф. 57, оп. 1, спр. 217, арк. 31.

[7] Там само, арк. 27, 37, 135.

Зберігалися також традиційні погляди на займанщину як реальну основу справедливого вирішення земельного питання. Так, під час судової тяжби за землю з Новгород-Сіверським монастирем представники громади с. Покошиця заявляли, що коли "малороссіяне з гетманом Богданом Зеновіем Хмельницким кровіе своєю освободили Малую Россію от ярма лядского и от держави польских королей, а пришли в подданство всероссійского монарха... в тую пору по обоих сторонах Днепра вся земля была малороссіян сполная и общая, потамисть, покамисть они первее — под полки, а во полках под сотне, а в сотнях под местечка, села и деревне, а в оных под свои жилища, двори, доми и футори осягли и позаймали и потому сталися все добре малороссіянам быть властным чрез займы. Оніе ж займы свои малороссіяне разными означали способами: одни обурували, другие концами обносили и рвом окопували, кляками ограничили и что хотели в тех займах строили, гай возращали и сади заводили, футори, слободы, деревне, села на свое имя селили, к себе в користь приводили, на болотах, где видели у строений мельниц места, там оніе строили" [8]. Цей випадок не був поодиноким. Матеріали сотень сторінок "Генеральних слідств про маєтності", які проводилися у різних полках Гетьманщини у 1720—1730 рр., засвідчують незмінність традиційних поглядів козаків і селян на займанщину.

Стійкість, з якою українське поспільство доводило своє право на землю і волю (опираючись не лише на документи, а й на усталені норми звичаєвого права), пояснюється соціально-економічними та політичними реаліями, що почали складатися в Україні з кінця 50-х рр. XVII ст. У психології старшини з'явилися і поступово набували дедалі стійкішого характеру елементи соціального егоїзму. Вже наприкінці століття козацька еліта як справжній курйоз сприймала згадку про те, як 1656 р. П. Тетеря (тодішній переяславський полковник) у Москві випрошував для себе та І. Виговського грамоти на маєтності, та розмову, що сталася між ним і московськими боярами. Тоді П. Тетеря заявив, що "хотя царское величество его писаря (І. Виговського. — *Авт.*) і отца его, и братью и пожаловал, только они тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского". Здивовані бояри відповіли, що посли, які незабаром відвідають Україну, "о тех маетностях, чем кого царское величество пожаловал, объявят, и им мочно будет, с ведома Войска Запорожского, тем всем владеть свободно". Занепокоєний такою відповіддю полковник почав переконувати бояр не робити цього "потому, что про то и гетман Богдан Хмельницкой не ведал; а только де в войске про то сведают, что он писарь с товарищи упросили себе у царского величества такие великие маетности, и их де тотчас побьт", оскільки в "Войске Запорожском владеть им ничем нельзя" [9]. Більше того, документи фіксують випадки, коли старшина одержані з рук московського уряду пожалування на земельну власність, побоюючись козацького гніву, змушена була закопувати у землю.

Поляризація соціальних сил суспільства. Смерть Б. Хмельницького розв'язала руки тій частині козацтва, яка здавна мріяла про збагачення й закріплення за собою великої земельної власності та закріпачення селян. Егоїзм час-

[8] *Лазаревский А. М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). — Киев, 1908. — С. 18—19.

[9] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1879. — Т. 2. — С. 765.

тини старшини та поступова поляризація соціальних сил суспільства, зрозуміло, не пройшли непоміченими у Москві, яка використала сприятливу ситуацію у своїх цілях. Роздаючи землю, різні угіддя, промислові місця, царський уряд тим самим поглиблював суперечності, що існували не лише між козаками і селянами, а й у середовищі самого козацтва. Він йшов назустріч соціальним домаганням старшини, відволікаючи її від боротьби політичної.

Розмиті на першому етапі Національно-визвольної війни станові рамки поступово почали входити у звичайне для того часу русло. Вже Березневі статті 1654 р. чітко визначили прерогативи тієї чи іншої станової групи населення. Як зазначалося, привілейоване місце у суспільстві зайняли козацтво та лояльна до нового режиму шляхта ("шляхта, которые в России обретаются и веру, по непорочной заповеди христове, чтобе великому государю нашему... учинили, чтоб при своих шляхетцких волностях пребывали и меж себя старших на уряды судовые обирали и добра и волности имели, как при королех полских бывало") [10]. Разом з тим не викликав будь-якої іншої інтерпретації пункт Березневих статей про те, що "кто пашенной крестьянин, той будет должность обыклую... отдавать, как и прежде сего" [11]. Юридична норма, закріплена у перших договорах українських гетьманів з московськими царями, згодом знайшла дальший розвиток у наступних договірних статтях. Причому нові статті надавали старшині широкі, а пізніше й необмежені можливості у соціальній сфері.

Нова епоха, породжена соціально-економічними реаліями XVII ст. та визвольними змаганнями українців, викликала до життя ряд явищ, що є справжнім етносоціальним витвором української людності (зрозуміло, що це не виключало загальних тенденцій господарського розвитку, характерних для всього Європейського континенту). Державно-феодальна власність на землю, яка утвердилася в роки Національно-визвольної війни, поступово відійшла на другий план. Натомість виникли і значно поширилися такі форми власності, як рангова ("на ранг", "на уряд") та приватна ("зуполне", "вічне" володіння). До першої форми належали маєтки, які надавалися старшині замість грошового пожалування і володіння якими обмежувалося певними часовими рамками. Формально вони вважалися власністю Війська Запорозького. Наприклад, генеральний обозний на 1729—1730 рр. володів 402 дворами, два генеральних судді — 599, підскарбій — 302, два генеральних осавули — 397 дворами. Загалом 16 особам генеральної старшини "на ранг" належало 1915 дворів. З часом одержані як винагороду за службу землі старшина почала перетворювати на спадкову власність. Спроби гетьманів обмежити прогресуючий процес поступового зменшення фонду земель, що надавалися старшині "на уряд", були, як правило, малоефективними. Не випадково офіційна "Ведомость о малороссийских ранговых маетностях" засвідчує на 1764 р. півтораразове зменшення рангових маєтків [12].

Історичні умови, спричинені наступом царизму на автономію України, торкнулися також господарської сфери. У Гетьманщині інтенсивно збільшувалась земельна власність російських поміщиків та московських вельмож. Великі ма-

---

[10] Там само. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. 10. — С. 447.

[11] Там само. — С. 450.

[12] *Гуржий А. И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — Киев, 1986. — С. 27, 28.

єтності мали члени Малоросійської колегії князі О. Меншиков, Г. Долгорукий, Г. Головкін, Б. Шереметєв та ін. Сотні десятин землі та тисячі селян належали російським поміщикам на Слобідській Україні, а згодом (з другої половини XVIII ст.) у Причорноморських степах. Так звані відписні маєтності знаходилися у руках інших чужинців — грузинів, німців, сербів, болгар. Усі вони, як правило, користувалися значними пільгами в облаштуванні своїх земель — звільнялися на певний час від податків, купували за зниженими цінами посівний матеріал тощо. Важливо й інше — господарське життя у цих маєтках, як правило, будувалося не за місцевими звичаями, а на кшталт великоросійських поміщицьких помість.

Перетворенню старшини на привілейований стан українського суспільства сприяла відверто протекціоністська політика Москви. Обмежуючи політичні права, російські самодержці водночас розпалювали соціальні апетити козацької еліти. Гонитва за маєтностями і посадами нерідко ставала чи не основним сенсом життя цього найосвіченішого і господарськи міцного прошарку населення України. Документи фіксують появу в середовищі старшини настроїв щодо можливості здобуття нею статусу російського дворянства. Відомо, наприклад, що ще 1665 р. московський уряд надав звання боярина лівобережному гетьману І. Брюховецькому. Дворянство одержали генеральні обозний, писар, осавули, хорунжі, полковники.

Самі українські гетьмани також прагнули до створення прошарку старшини, наближеної за своїм статусом до дворянства. Вже за часів правління І. Самойловича, а потому й І. Мазепи з'являється особлива привілейована група з числа козацької еліти, що в документах зазначена як "бунчукове товариство" (знаходились при гетьмані й охороняли бунчук і хоругву), "значкове товариство" (виконували різні господарські послуги генеральній і полковій старшині), "значні військові товариші" (складалися, як правило, з числа відставних генеральних і полкових старшин). Процес нобілітації козацької верхівки розтягнувся на кілька десятиліть. Напівзаходи царського уряду у цьому питанні змінилися діями, спрямованими на зрівняння старшини і російського дворянства у політичних правах. Серед старшини з'являється нова категорія осіб, які виконували функції "предводителей" дворянства. У 1767 р. малоросійський генерал-губернатор П. Румянцев одержав царський указ, що передбачав "доставить к определению в кадетский корпус и общество благородных девиц детей обоего пола из лучших малороссийских семей" [13]. Характерно, що не обійшли мовчанкою актуальне для них питання про нобілітацію також укладачі наказів до Комісії зі складання Нового Уложення (1767). Документи вимагали, щоб "как прежде того козаки заслуженные честію дворянскою пожалованы были, то чтоб при том же чину и чести пребывали..." (Прилуцький полк), "козаки заслуженные пожалованы были честию дворянскою, то чтоб они при том же чину и пребывали" (Чернігівський полк) [14].

Найпомітнішою віхою на шляху остаточного урівняння прав української старшини і російського дворянства став царський указ від 26 жовтня 1781 р., відповідно до якого за старшиною, яка

[13] Цит. за: *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — Киев, 1988. — С. 83.

[14] Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1889. — С. 142, 166.

Т. Калинський. Селяни Чернігівського намісництва. Друга половина XVIII ст. НБУВ. ІР, Київ.

володіла "вотчинами и поместьями" (а земельну власність мало все козацтво), визнавалися права, що їх мав дворянський стан. Остаточно українська старшина права дворянства одержала з рук Катерини II 1785 р. Так завершився тривалий процес нобілітації козацької еліти. Соціального ідеалу було досягнуто. Лише незначне коло осіб з числа автономістично налаштованої старшинської верхівки звернуло увагу на той факт, що паралельно відбувався інший процес, який характеризувався поступовим, але неухильним згасанням елементів державності, що існували у Гетьманщині ще з часів війни. Відповідно обмежувалися можливості створення нормальних умов для духовного розвитку народу. Забезпечені державною підтримкою культурні пріоритети перейшли до рук північного сусіда.

Власне, сам козацький стан був неоднорідним. Відповідно до політичних обставин він змінювався як кількісно, так і якісно. Ці зміни, інколи навіть не помітні на перший погляд, боляче відбивалися на становищі козаків, призводили до міжстанових та внутрістанових

конфліктів, впливали на загальний стан суспільства, час від часу використовувалися іншими силами для втручання у внутрішньоукраїнські справи. Вже сам факт загрози вилучення з козацького реєстру (його число, наприклад, коливалося від 60 тис. осіб 1675 р. до 30 тис. 1687 р.) викликав помітне невдоволення козаків. Мир і спокій у суспільстві порушувалися зростаючою поляризацією соціальних інтересів різних категорій козацького стану. Формально узаконений його особливий статус у реальному житті був далеким від ідеалу. Насамперед це виявилося у неоднаковому забезпеченні козаків землею та тягловою силою. Не випадково документи поряд з "ґрунтовими" і "середньоґрунтовими" фіксують і такі категорії козацтва, як "городники", "жебраки", "крайні жебраки". Кількісне зростання цих прошарків козаків підривало матеріальні основи існуючого ладу, що позначалося на загальному духовному стані суспільства.

Московський уряд і місцева гетьманська адміністрація у соціальній сфері проводили щодо козацтва далеко не однозначну політику. Всі гетьмани після Б. Хмельницького не стримували матеріальних устремлінь старшини різних рангів. Разом з тим різке кількісне зменшення боєздатної, добре організованої військової сили рано чи пізно повинно було поставити на порядок денний питання про долю українського козацтва. 1723 р. з'явився указ, який, по суті, став документом, що на тривалий час регулював процедуру переходу осіб, які шукали козацтва [15]. Далі з'явилися царські укази від 1739, 1740, 1742 та наступних років, що у контексті попереднього документа лише вносили певні корективи у політику гетьманської влади щодо козацького стану. Майже аналогічні заходи соціального характеру вживалися на Слобожанщині. Петро I ще 1697 р. визначив кількісний склад слобідських полків. Відповідно до нового указу імператора 1700 р. відбір у козацькі полки став суворішим і відбувався на основі формулярних списків, які містили відомості про основні віхи життя козака, дані про службову кар'єру, родинний стан, характерні прикмети, місце народження і останнє помешкання [16].

Подвійний стандарт у питанні щодо вирішення соціального аспекту існування козацтва не викликає будь-якого сумніву. З одного боку, царизм справді нібито прагнув не допустити, на його думку, надмірного визиску козаків, з іншого — своїми діями лише сприяв цьому процесу. Згідно з розпорядженнями Москви, тисячі молодих людей відправлялися на фортифікаційні роботи з будівництва каналів тощо. У рідні місця не поверталося від 40 до 60 % особового складу козацьких полків. Вони гинули далеко від дому у ході війн, що їх вела Російська імперія. Процес обезтяглення козацьких господарств і перехід козаків у селянський стан пришвидшували постійні квартирування російських регулярних військ, величезні податки, узаконені та свавільні збори, що їх здійснювало командування московських полків. На очах одного покоління занепадали господарства, а колись вільні козаки переходили у залежні категорії населення.

Соціальні наслідки реформ російського уряду 60—80-х рр. XVIII ст. Не лише політичні, а й глибокі соціальні наслідки мали реформи, здійснені царизмом щодо українського козацтва у 60—80-х рр. XVIII ст. Насамперед ще 1765 р. зазнало докорінних змін слобідське козацтво, що було переведене у ка-

[15] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 10. — С. 961.

[16] *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 372, 373.

Селяни з Галичини. Мал. з книги: Hacquet B. "Neueste... Reisen... durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpathen". Нюрнберг, 1794.

тегорію військових казенних обивателів, які платили відповідний податок державі. З ліквідацією Запорозької Січі (1775), по суті, було перервано процес розвитку зимівників — господарств фермерського типу, які у майбутньому могли стати основою нових виробничих відносин в Україні. На початку 80-х рр. зазнав змін адміністративно-територіальний устрій колишньої Гетьманщини. Створення намісництв означало остаточну ліквідацію традиційного поділу на сотні й полки і відповідно передбачало перетворення козацьких підрозділів на регулярні частини російської армії. Зазнала змін і податкова система (запроваджено подушний податок). Уже наприкінці XVIII ст. українські козаки, зберігаючи традиційну назву, перетворилися на одну із залежних податних категорій населення Російської імперії.

Рівень духовного стану будь-якого суспільства визначається ставленням його правлячої еліти до найприниженішої частини населення держави. В Україні, як і в інших тогочасних європейських країнах, до такої категорії належало селянство. На жаль, ні Б. Хмельницький, ні його наступники у розв'язанні селянського питання не змогли вийти за межі соціальних установок, що існували у середньовічному суспільстві. Лише екстремальні умови війни змусили Б. Хмельницького скоригувати напрями соціальної політики.

Поступки з рук правлячих станів селяни виривали силою зброї. Ліквідація поміщицьких латифундій, панщини і крі-

пацтва стала наслідком Селянської війни, яка відбувалася паралельно з Національно-визвольною війною. Перестановка політичних сил у ході війни й угода з Москвою дали змогу Б. Хмельницькому чітко й недвозначно зафіксувати у Березневих статтях принципове положення про послушенство як форму соціального визиску селян України. Ця юридична формула (до речі, вона з'явилася ще в перших універсалах гетьмана) стала визначати політику Української держави щодо селян упродовж багатьох наступних десятиліть XVII—XVIII ст. Звичайно, зміни, які відбувалися в роки війни у становищі селян, були такими разючими, що про швидке відновлення послушенства не могло бути й мови. Цей процес розтягся на багато років і відзначався суперечливістю й глибоким внутрішнім драматизмом. Проте започаткована ще наприкінці 50-х рр. XVII ст. тенденція щодо збільшення різних форм залежності селян і посилення їх соціального гніту з часом набрала стійкого й динамічного характеру. Причому це торкнулося всіх категорій селянства. Насамперед за декілька десятків років на Лівобережжі істотно зменшилася кількість дворів так званих вільних військових сіл (з 24 604 у 1666 р. до 1100 у 1764 р.) [17]. За цими цифрами прихована втрата цілого соціокультурного явища в історії України. Воно виникло в роки Національно-визвольної війни і значною мірою визначало шляхи еволюції господарства Лівобережної та Слобідської України. Села, що знаходились у підпорядкуванні Військового скарбу, перетворилися на своєрідний земельний фонд, з якого поповнювала свої володіння українська старшина. Відповідно змінювався і статус мешканців цих сіл. За короткий час вони пройшли шлях від вільних виробників до залежних (у різних формах) селян. Величезний документальний матеріал доніс до нас погляди селян на свій попередній соціальний статус як мешканців "вільних" військових сіл. Так, частина "Генеральних слідств..." розпочиналася такими словами старожилів: "По изгнаніи ляхов гетманом Богданом Хмельницким з Малой России стало быть то будыше войсковое свободное" (с. Лакома Буда Стародубського полку); "А за гетмана Богдана Хмелницкого, свободное было войсковое, а не было не в чіем подданстве и послушаніи" (с. Білокопити Ніжинського полку); "А за гетмана Богдана Хмелницкого осталося свободное войсковое и не в чіем подданстве и владении не было" (с. Уланів Ніжинського полку) [18]. Це не поодинокі згадки у документах. У різній формі ця думка домінує на сторінках багатьох інших свідчень селян, які вони давали у полкових канцеляріях.

Перехід мешканців "вільних" військових сіл в інші категорії селян ще більше ускладнював їхнє соціальне становище. Адже селяни приватних, монастирських і рангових маєтностей, по суті, перетворювалися на залежних виробників матеріальних благ. Поступово зростали повинності й побори, а з кінця XVII ст. намітилися й почали набирати силу кріпосницькі тенденції. Ще 1701 р. гетьман І. Мазепа універсалом узаконив дводенну панщину в окремих районах Лівобережної України. 30—70-ті рр. XVIII ст. пройшли під знаком дальшого наступу старшини і російського царизму на права українських селян. У 1738, 1739, 1742, 1763, 1765—1769 рр.

---

[17] *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — Київ, 1986. — С. 205.

[18] Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Укр. архів. — Київ, 1929. — Т. 1. — С. 462, 474; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729—1730 гг. — Чернигов, 1901. — С. 25, 29, 48.

з'явився ряд універсалів та указів, а слідом і конкретні кроки, спрямовані на обмеження селянських переходів. Нарешті, з травня 1783 р. Катерина II остаточно заборонила їх. У словах імператорського указу про те, що "в отвращении всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селению обитателей, каждому из поселян остаться в своем месте и звании, где он по нынешней последней ревизии написан" [19], утілено давню мрію царизму і російських поміщиків щодо запровадження на Лівобережній і в Слобідській Україні кріпосного права. Відтак узаконювались існуючі норми відробіткової ренти та інші повинності.

На Лівобережній Україні та Слобожанщині царизмом була відпрацьована модель інкорпораційної політики у політичній, економічній та духовній сферах щодо окраїнних, іноетнічних територій імперії. Москва тут уперше зустріла у "чистому" вигляді політичну структуру у формі власної держави, чинних правових норм, існування відповідної території, соціального складу населення і т. п. Не випадково процес поглинання Гетьманщини і насадження в її межах чужих і незрозумілих народові органів влади та управління, соціальних установок тощо розтягся на багато десятиліть.

В інших реґіонах царизм проводив свою політику значно швидшими темпами. У Південній Україні соціальна лінія поведінки Росії практично не відрізнялася від тієї, що здійснювалась на Лівобережжі й Слобожанщині. В її межах також формувалася велика земельна власність старшини і російських поміщиків, впевненою рукою Москви насаджувалися різні форми феодальної залежності посполитих. Разом з тим шлях від часу заселення й колонізації Причорноморських степів до закріпачення поміщицьких підданих і державних селян панівними верствами був подоланий надзвичайно швидко. Вже 1796 р. з'явився царський указ, що передбачав заборону самовільних переходів цих категорій селян. Те, на що Російській імперії у межах Гетьманщини знадобилося понад століття, у Південній Україні було здійснене за два десятиліття.

Особливості соціального розвитку на Правобережній Україні та західноукраїнських землях. Звичайно, соціальна лінія поведінки тих чи інших станів суспільства в різних реґіонах України була далеко не однаковою. Вона залежала від багатьох факторів, серед яких у середині XVII ст. чи не найголовнішим був політичний. Як зазначалося, наслідки війни найсильніше відчувалися на Лівобережжі та Слобожанщині й у менш стійкому вигляді спостерігалися на західноукраїнських землях. На Правобережній Україні ці процеси впродовж 60-х рр. XVII — початку XVIII ст. переломлювалися крізь призму визвольних змагань. Незважаючи на підрив продуктивних сил, викликаний безперервними воєнними діями, вторгненнями кримських орд, турецьких, польських і російських полків, а також глибокою кризою економіки, обумовленою так званою Руїною, господарське життя у краї не завмерло. У другій половині XVII ст., як і в інших українських землях, тут відчувалися глибокі наслідки Національно-визвольної війни: зменшилося число феодальних власників, знищено панщину й особисту залежність селян, ліквідовано великі магнатські латифундії. На значній частині Правобережжя продовжували діяти правові норми молодої козацької держави. Так тривало до середини 70-х рр. XVII ст.

[19] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 21. — № 15724.

Падіння П. Дорошенка знаменувало початок нової сторінки в історії правобережних українських земель. В їхніх межах почалася поступова реставрація польських порядків. Насамперед це проявилося у відновленні діяльності владних структур Речі Посполитої і спробах повернення магнатів і шляхти до проведення довоєнної соціальної політики. Однак для поляків це виявилося далеко не простою справою. Передовсім це пояснюється тим, що у межах Правобережжя продовжувало мешкати козацьке населення. Тому реставрація довоєнних соціальних порядків на Правобережжі розтяглася на багато десятиліть. Швидшими темпами вона відбувалась у північно-західній частині краю, значно довше — у південно-східному регіоні, який у 80-х рр. XVII — на початку XVIII ст. контролювався козаками С. Палія та його сподвижників. На території колишніх Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського і Кальницького полків було, по суті, відновлено козацькі порядки. У соціальній сфері С. Палій прагнув дотримуватися лінії свого великого попередника. Документи свідчать, що в межах території, контрольованої козаками, було встановлено невеликі за розмірами грошові й натуральні податки. Літописець зазначав, що він "десятину з пасек, индукты и всякіе приходи со всего Заднепра, даже до Днестра и Случи, на себе отбиращи" [20]. З документів Овруцького гродського суду (1699) відомо, що лише медову данину вносили селяни Іванківського Ключа, а невеликий чинш — жителі Радомишля, Унина, Кухарів та інших маєтків Овруччини [21].

У майбутньому ситуація майже не змінилася. Під час піднесення визвольного руху на Правобережжі в 1702—1704 рр. наказний гетьман Самусь (Самійло Іванович) в одному із своїх універсалів (1702) проголосив вічну волю селянам і звільнення їх від підданства поміщикам. Шляхта мала всі підстави називати ці події "новою Хмельниччиною", що загрожувала пануванню Речі Посполитої у цьому регіоні українських земель.

Наступний час вніс значні корективи у соціально-політичну ситуацію на Правобережжі. Відновлення влади Польщі докорінно змінило соціальну лінію поведінки різних станів суспільства. Магнати і шляхта за кілька десятиліть повернули втрачені позиції. Селяни знову опинилися у кріпосному ярмі. На Правобережжі та у Східній Галичині майже до кінця XVIII ст. продовжували діяти іноетнічні правові норми польського законодавства, які, по суті, регламентували всі сторони життя суспільства. На жаль, Польська держава не винесла жодного уроку з трагічних для неї подій Хмельниччини. На підвладних їй територіях українських земель місцева людність розглядалася як "схизматики", здатні лише до роботи на полі пана. Десятиліттями залишалися невирішеними господарські, релігійні та культурно-освітні проблеми, які породило XVIII ст. Внаслідок цього у суспільстві до краю загострилися соціальні та міжконфесійні суперечності, зокрема, виникла так звана дисидентська проблема, що дало Росії привід до втручання у внутріпольські справи. По суті, у складі Речі Посполитої Правобережжя та західноукраїнські землі зберегли у законсервованому вигляді господарські структури й духовний стан суспільства, які склалися у попередній період. Часу для здійснення реформ залишалося зовсім мало. На-

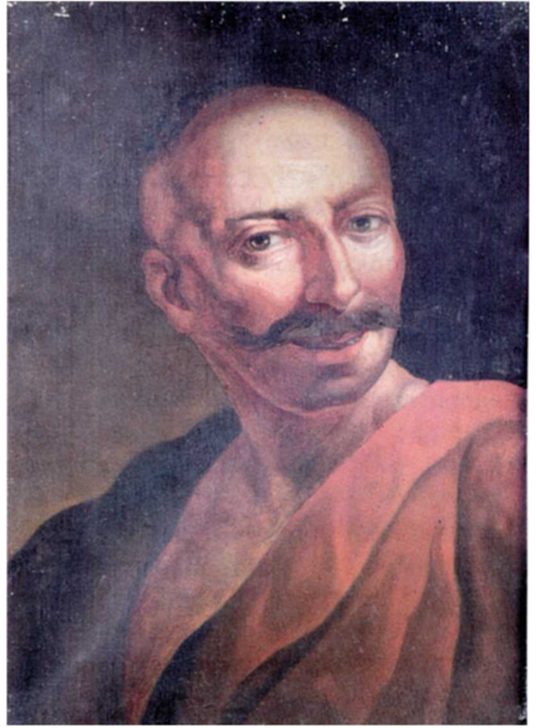
[20] Летопись Григория Грабянки. — Киев, 1854. — С. 239—240.

[21] Архив ЮЗР. — Киев, 1910. — Ч. 2, т. 3. — С. 358.

прикінці XVIII ст. Польща як самостійна держава припинила існування.

Зміни, що відбулися у політичному становищі Правобережжя (його територія перейшла до складу Росії), майже не позначилися на соціальній сфері. Повновладним господарем у краї залишалася польська шляхта, продовжували діяти попередні юридичні норми. Атмосфера польського духовного життя панувала у тих небагатьох культурно-освітніх закладах, які існували після 1793 р. на Правобережжі. Тимчасові послаблення селянам (звільнялися на два роки від сплати податків) змінилися новим наступом польських панів на їхні права. Гарантом цих заходів тепер виступало російське самодержавство в особі намісницьких, а пізніше губернських правлінь. Український народ був укотре обдурений у своїх сподіваннях.

Цивілізованіше, а головне, з підпорядкуванням певним правовим нормам формувалися з останньої третини XVIII ст. принципи соціальної політики на західноукраїнських землях. Входження величезної території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття з понад 2,5-мільйонним населенням до складу монархії Габсбургів обумовило істотні зміни у їх господарському та політичному становищі. У межах цих територій був ліквідований усталений упродовж попередніх століть адміністративний поділ (з'явилися округи та дистрикти) і запроваджено ряд інших новацій. Зокрема, згідно з патентами Марії-Терезії та Йосипа II, скасовувалося кріпосне право, обмежувалася відробіткова рента й ліквідовувалася низка повинностей. З інших заходів, проведених австрійським двором, слід відзначити надання ширших прав місцевим громадам (вони, наприклад, звільнялися від домінального суду), можливість вільного продажу селянами продукції своїх господарств, надання колишнім кріпакам

Невідомий художник. Іван Гонта. Копія з портрета XVIII ст. НМІУ, Київ.

права скаржитися на поміщиків тощо [22]. Зрозуміло, що спроби регулювання державою цих важливих сфер економічного життя позитивно впливали на загальний стан суспільства. Так, уряд Йосипа II здійснив ряд заходів культурно-освітнього (заснування руської семінарії у Львові, відкриття Львівського університету, запровадження викладання окремих предметів українською мовою) та релігійного характеру. Незважаючи на половинчастість та обмеженість реформ (окремі з них взагалі було згор-

[22] *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. — Київ, 1959; *Шульга І. Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — Ужгород, 1962.

нуто), вони об'єктивно стали провісниками тих змін у суспільстві, що відбулися вже наступного століття.

Загалом, соціальна політика впродовж багатьох століть залишалася складовою частиною загального культурного процесу в українських землях. Вона лише видозмінювалася, набувала нових форм і напрямів розвитку. Мали місце її регіональні модифікації. Проте, незалежно від цих факторів, у формуванні соціальної політики завжди відображались об'єктивні реалії розвитку тогочасного суспільства: співвідношення політичних сил, стан цивілізованості та правового забезпечення, напрями еволюції продуктивних сил тощо. Особливо суперечливо та неоднозначно цей процес відбувався у період, перехідний від середньовіччя до нового часу, коли ламалися попередні погляди та стереотипи і з'являлися нові ідеї, пов'язані з епохою Просвітництва та конституціалізму.

2.4. Правова культура

Суспільна значущість і етична цінність права. Національно-визвольна війна середини XVII ст. помітно змінила не лише засади української судової практики, а й саму соціальну суть права, обумовила появу його нових форм. Насамперед це стосувалося земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, міського управління та ін. Разом з тим незмінним залишалося основне завдання права — регулювання взаємовідносин між окремими індивідуумами (або цілими групами) суспільства шляхом встановлення відповідної системи правил поведінки. Особливо в цьому була зацікавлена козацька старшина — нова генерація українського "панства". Вже на початковому етапі війни саме її представники одними з перших порушили клопотання про більшу визначеність і сталість права на місцях. Проте тоді це робилось під виглядом відновлення "стародавніх прав і вольностей". У цих домаганнях їх підтримували гетьман і цар. Так, на прохання Б. Хмельницького і старшин Олексій Михайлович видав 27 березня 1654 р. жалувану грамоту, де, між іншим, велів: "Их права и волности войсковіе, как издавна бывали при великих князех руских и при королех полских, что суживали и волности свои имели в добрах и судах, и чтоб в те их войсковіе суди нехто не уступался, но от своих би старшин судились, потвердити; и прежних би их прав, какови дани духовного и мирского чину людем от великих князей русских и от королей полских, ненарушить" [1].

З часом не лише змінилися умови життя і, відповідно, норми поведінки, а й сталася поступова трансформація в сприйнятті як простого люду, так і представників органів державної та судової влади самого змісту "стародавніх прав і вольностей". Особливо яскраво це проявилося на півдні України, куди більшість правових "традицій" у "чистому" чи дещо зміненому в процесі заселення вигляді була привнесена з інших регіонів країни (переважно Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя, набагато менше із західноукраїнських земель). Зокрема, це стосується Кате-

[1] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720 (далі — *Величко Самоил. Летопись*). — Киев, 1848. — Т. 1. — С. 177.

риноспавського намісництва, створеного згідно з указом Катерини II від 30 березня 1783 р. Відповідно до указів царя від 30 листопада 1796 р. і Сенату від 4 грудня того ж року, в яких йшлося про "відновлення" в Малій Росії "правленія и судопроизводства сообразно тому как оное там сходственно правам и *прежним обрядам* (курсив наш. — *Авт.*) существовало", Катеринославське намісницьке правління 10 січня 1797 р. прийняло постанову щодо місцевого населення: всі судові справи повинні надалі розглядатися "по правам тамошним от предков наших утвержденным". Однак безпосередньо із змісту документа можна зрозуміти, що йдеться не про "стародавні часи", скажімо, гетьманування Б. Хмельницького, а значно пізніші. Та інакше, мабуть, не могло й бути, оскільки ця територія заселялась (отже, формувалось і право) здебільшого в XVIII ст. Конкретно ж постановою передбачалося відновлення діяльності генерального та земського судів, порядок передачі судових справ по інстанціях тощо [2].

Отже, де-факто такого роду законодавчі акти як гетьманського правління, так і царського уряду ще зовсім не означали повного повернення до "старих порядків". Крім того, гетьман, а за ним і цар нерідко "відновлювали" такі права, які дуже суперечили, а інколи навіть виключали одне одного. Скажімо, юридичні норми, що діяли за княжої доби, не в усьому збігалися з чинними за правління польських королів, а останні, в свою чергу, не відповідали, із зрозумілих причин, набутим у ході війни "войсковім и общенароднім малоросійськім и Войска Запорожского правам и вольностям".

Це можна спробувати пояснити кількома основними чинниками. По-перше, хоч в актах старшинської адміністрації чи рішеннях судових інстанцій у разі з'ясування якихось конкретних питань і застосовували термін за "давніми", "стародавніми", "звиклими" правами, звичаями і т. д., але представники окремого стану або соціальної групи вкладали у них своє розуміння проблеми. Наприклад, українська шляхта і старшина під колишніми правами розуміла юридичний статус польських панів до 1648 р., що базувався переважно на Литовському і Саксонському Статутах, які, до речі, також не узгоджувалися між собою. Посполиті й рядові козаки ототожнювали їх з правовими нормами, котрі утвердилися на Запорожжі, в дещо патріархальних общинах, на слободах. Вони заперечували кріпосницькі взаємовідносини між людьми і в більшості випадків спирались не на писемні джерела, а на встановлені й викарбувані часом звичаї.

По-друге, "новий порядок" не виробив відповідного законодавчого кодексу. А життя потребувало цього, оскільки повністю змінилася політична влада, і всі суспільні групи та інститути в широкому розумінні підпорядковувались козацтву. Ідеями військового стану були охоплені найширші верстви України. При цьому радикально налаштовані окремі старшини, такі, як полковники Д. Нечай та І. Богун, рішуче відстоювали "мужицькі" інтереси, спрямовані насамперед проти великого землевласника.

Отже, у ході Національно-визвольної війни в праві, яке об'єктивувалось у свідомості кожного члена тогочасного суспільства як особлива і керувальна сила, відбулася певна трансформація понять "справедливість", "моральність", "доброта" і т. д. Зокрема, повсталий посполитий чи козак із зброєю в руках, котрий карає "дідича", сприймався тоді природніше, ніж селянин, який виконує на державця "звикле послушенство". До-

---

[2] ЦДІА України, ф. 1913, оп. 1, спр. 16, арк. 1—1 зв.

сить типовим явищем стали шлюби вільної людини з колишнім кріпаком чи кріпачкою (раніше це б призвело до закріпачення партнера). Нові моральні поняття змушували поводитись відповідно до них, часто-густо вступаючи в конфлікт із загальновизнаними перед 1648 р. переконаннями й прийнятим законодавством. Тому населенню країни доводилося визнавати загальнообов'язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для існування суспільства (підтримуючи її примусом), другу — скасовувати, а третю — подавати на індивідуальний розгляд. Ось чому зв'язок правил поведінки з мораллю досить чітко простежувався в реальному житті. Правда, при цьому слід пам'ятати: юридичні положення вироблялися конкретними особами або групами осіб, котрі на той момент стояли біля керма влади, а їхня думка могла (що досить часто траплялося) не збігатися з моральними оцінками громадської більшості. В цьому крилися причини несприйняття основною масою жителів інтересів представників панівної верхівки. Незалежність (соціальна, економічна, моральна і т. д.) одного наштовхувалася на волю (свободу) інших.

За нового часу право не могло уникнути впливу (переваги) окремих політичних сил, а тому віднайти точку опори поза різними інтересами, до яких воно само і належало, більше того, черпало свою чинність. Ця неузгодженість (нестійкість) випливала не з нетотожності індивідуального сприйняття "добра" і "зла", "справедливості" тощо, а із складності людської природи та умов співіснування. Правда, загальний розвиток культури (в тому числі й правової) нерідко призводив до взаємозалежності деяких "уподобань", але не усував суперечностей взагалі. Більше того: що вищим є рівень загальної культури, то глибшими й різноманітнішими виявляються суперечності (старого та нового, особи та державної влади і т. д.). Порівняємо для прикладу другу половину XVII і XVIII ст., коли для останньої стали вже цілком закономірними кріпосна залежність селянства, ліквідація козацтва як стану, перетворення старшини на дворянство. Змінилося співвідношення сил — відповідно еволюціонував і характер юридичних норм, які ще виразніше перетворились на "права і привілеї" панівної верхівки. Тому-то держава як форма гетьманського (царського) правління не могла бути гарантом права, відводила йому "прислужницьку" роль: інакше воно втратило б для верховної влади будь-який сенс. Крім того, не можна не враховувати й того факту, що в "державницьких" селах і містечках, рідше — містах (це явище поширюється з першої чверті XVIII ст.) посполиті були підсудними в основному своєму можновладцю [3].

Говорячи про суспільну значущість і етичну цінність права, слід зазначити, що для другої половини XVII ст. стало особливо помітним намагання старшинської адміністрації створити на міцній законодавчій основі розвинуту централізовану систему підпорядкування. Проте цьому перешкоджало кілька найголовніших обставин: нестійка, часом просто трагічна політична ситуація в Україні, порівняно часта змінюваність (виборність) посадових осіб (у тому числі й самих гетьманів), а також дрібний землевласник (володілець) з його характерними індивідуалістичними тенденціями. Безпосередній виробник, прагнучи забезпечити насамперед власні інтереси, не був зацікавлений у підтримці централізованого державного ладу. Задовольняючи насамперед особисті потреби,

[3] Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 626, арк. 21, 25.

обмежуючись переважно найближчими ринками, він мало сприяв господарчій централізації. Тому деякі економічні райони Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини мали схильність до самостійного розвитку (умовно можна виділити хоча б північні області, Київщину і т. д.). У другій половині XVIII ст. це також проявилося на території Південної України. Цілком ймовірно, що вище керівництво країни могло б поступово "впоратись" із цим, проте створення сильної національної влади не входило до далекосяжних планів ні Росії, ні Польщі, ні Туреччини, в епіцентрі геополітичних інтересів яких знаходилась Україна.

У зв'язку з цим деяка нестабільність державного устрою на Лівобережжі, Слобожанщині, а особливо на Правобережжі, очевидно, мала передбачити суворіші покарання винних у різного роду правопорушеннях. І дійсно, вони, за звичкою, інколи застосовувалися на зразок часів "польського панування" [4]. Однак "новий порядок" у більшості випадків зробив їх дещо "м'якшими" і поблажливішими. Значною мірою це обумовлювалося дорожнечею робочих рук (у роки Національно-визвольної війни загинули десятки тисяч людей) і порівняно великою вартістю грошей. Наприклад, день праці, житлове приміщення тощо, траплялося, коштували всього кілька копійок. А надмірні смертні вироки та тілесні покарання (каліцтва) ставали занадто невигідними для молодої Української держави. Ось чому за належних соціально-економічних умов будь-яка особа, крім "отъявнаго злодея", у разі порушення норм поведінки могла сподіватися на відносно легкий судовий вирок. При цьому також відігравали неабияку роль висока релігійність, природна незлостивість українців до людей, які скоїли злочин. Коли останні щиро каялись в учиненому, їм нерідко взагалі вибачали. Гарантом подальшої належної (боговгодної) поведінки порушників могли виступати громада, представники місцевого духовенства, інші члени суспільства. Траплялося, що якась особа (особи), захистивши і врятувавши злочинця від якогось тяжкого покарання чи навіть смертної кари, забирала за це його до себе в "услужіння" на декілька років. Так робили з давніх-давен, зокрема, монастирі, які користувалися неабияким впливом серед населення, правлячих і судових кіл [5].

Формування та поширення великої земельної власності й укрупнення господарств призводило не лише до зрушень у соціально-економічній сфері, а й до руйнації патріархальних порядків: покарання все частіше переслідувало утилітарні інтереси пануючих верств населення. Що далі у часі від подій Національно-визвольної війни, то покарання невійськових злочинців ставало все жорстокішим (особливо виразно це прослідковується у роки гетьманування Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи). Відомий дослідник права і судочинства Орест Левицький зазначив, що в Україні в другій половині XVIII ст. правосуддя вже немилосердно вішало "розбійників" за ті провини, за які ще зовсім недавно відсікали тільки руку, ногу чи відрізали носа або вуха, нестерпним катуванням добивалось виказування спільників [6].

---

[4] *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 293 і далі.

[5] *Слабченко М. Е.* Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. — Одесса, 1911. — С. 53.

[6] Див.: *Левицький Орест.* По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. — Харків, б. р. — 252 с.

Місце звичаїв у судочинстві. Серед джерел права середини XVII—XVIII ст. досить помітне місце належало звичаям. Вони виникали та оформлялись у ході еволюції господарчо-побутових відносин і спирались на загальноприйняті "давні" норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин. Показовими щодо цього були вже згадувані вище неписані "права і звичаї" Війська Запорозького, офіційно не санкціоновані державною владою, за якими регулювалося фактично все внутрішнє життя січовиків. Сукупність саме таких та їм подібних правил, обов'язкових до виконання нарівні із законом (у разі їх порушення передбачалося покарання, схоже з вироком законодавчих органів), і являло собою звичаєве право. Його повнота перебувала в прямому взаємозв'язку з одночасно діючим у країні (чи окремому регіоні) законодавством, що не встигало або не могло з різних причин на той час охопити ту чи іншу сферу суспільного співжиття. Тому поширення законодавства, відповідно, звужувало на місцях функції звичаїв. Коли останні не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм, як правило, надавалася сила закону.

Найдовше і в найтрадиційнішій формі звичаєве право проіснувало на Запорожжі, де населення дотримувалось "старейших обычаев". Вся тамтешня військово-адміністративна система, а також суди спиралися на загальновироблені звичаєві норми. Ними керувались, починаючи від курінних отаманів і кінчаючи центральним військовим судом. Так зване військове право Запорожжя, безперечно, доповнювалось "прийшлими" елементами і, в свою чергу, позначалося на них, впливало на соціальну і правову свідомість населення Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Півдня та інших регіонів України [7].

Звичаєве право безпосередньо позначилося на вчинках людей, їх уявленнях про "правду" та "справедливість". При цьому повторюваність вчинків місцевих жителів створювала вже закономірність — звичку однаково діяти за схожих обставин, а сукупність такого роду дій поступово формувала думку: в цьому випадку слід поводитися саме так, а не інакше. Серед таких звичаїв слід назвати насамперед прилюдне водіння злодія по поселенню з вкраденою річчю на шиї; сплату "перейми" (винагороди) хазяїном худоби, яка відбилась від гурту, особі, яка її піймала і повернула назад; виставляння позивачем "могоричу" свідкам — так зване свідочне; спалення жінки, звинуваченої в лихому чаклунстві й т. д.

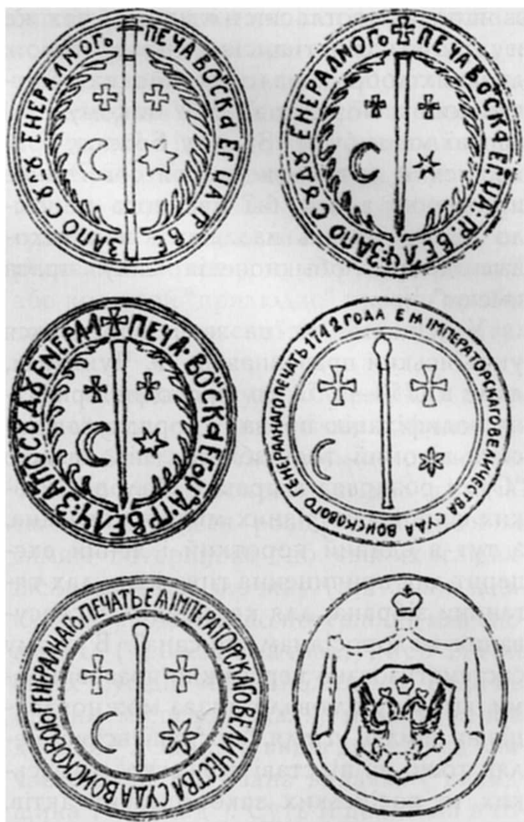
У роки Національно-визвольної війни, коли у козацької старшини тільки-но почала зароджуватися велика земельна власність, деякі "нові пани" ще побоювалися відверто набувати маєтки, вимагати виконання "послушенства" від посполитих. Гетьманські універсали і царські жалувані грамоти, які видавались їм на підтвердження прав володіння, траплялося, ховали подалі від людського ока: досить свіжою залишалася пам'ять про лихоліття панування польських магнатів і шляхти. Проте вже в кінці XVII ст., а особливо у XVIII ст. придбання чи пожалування у власність сіл, містечок і навіть цілих міст стало типовим явищем, перетворилось на свого роду звичай. Так, 1729 р., нікого не побоюючись, генеральний обозний Я. Лизогуб просив гетьмана Д. Апостола "по давному обикновению" надати йому в Городницькій сотні Чернігівського пол-

---

[7] Див.: *Величко Самоил.* Летопись. — Т. 1; *Гурбик А.* Правові відносини судочинства в Запорозькій Січі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — Київ, 1993. — Вип. 1. — С. 157—162.

ку, "по близу" себе, с. Куликівку і відповідний на нього документ [8]. Помітно змінилось і сприйняття населенням жалуваних маєтностей самого факту передачі їх у чиїсь руки: тоді це робилось уже досить часто та повсюдно і, як правило, не призводило до гострих конфліктів. Надалі, у разі спроби вироблення власного законодавства, старшинська адміністрація ще не раз буде офіційно визнавати і покликатися на норми звичаєвого права під час розгляду справ про земельні відносини, спадкування маєтків тощо. Наприклад, 1735 р. генеральний суддя І. Борозна в "Доношеніи" на ім'я князя О. Шаховського (фактично правителя Лівобережної і Слобідської України), аналізуючи найголовніші положення Литовського Статуту, саксонського і магдебурзького права, посилався також на звичаї [9].

Як бачимо, впродовж другої половини XVII—XVIII ст. ні функціонування законодавства на українських землях, ні безпосередня діяльність судів не були спроможні припинити чинність звичаєвого права, хоча в окремих випадках воно прямо суперечило основним напрямам внутрішньої політики як гетьманської влади, так і царського уряду. Закономірність цього явища полягала в тому, що звичаєві норми поведінки проникли у сфери регулювання суспільних відносин адміністративно-громадсько-карно-правового характеру і самого процесу судочинства. Вони обумовлювали систему органів самоуправління, впливали на встановлення порядку, прав і обов'язків громадян на місцях. Їх обов'язково враховували усі без винятку офіційні кодифікатори [10]. Так, у писаному, але остаточно не санкціонованому* царським урядом зводі законів "Права, по которым судится малороссийский народ" звичаї класифікувалися як одне з основних джерел тодішнього процесуального права. Зокрема, судді зобов'я-

Печатки Генерального військового суду. Кінець XVII—XVIII ст.

зувалися посилатися на них тоді, коли в прийнятому законодавстві чогось "недоставало" або "не находилось". А "прибавить подлежало, то, в пользу одного

[8] РДБ. ВР, ф. 159, № 20 (24), арк. 1, 1 зв.

[9] Там само, № 643 (732), арк. 1—4.

[10] История государства и права Украинской ССР. — Т. 1. — С. 164.

* Звичаєве право в межах України санкціонувалося не однаково. Найпоширенішим способом стало те, що державна влада його не забороняла. В умовах перебування різних регіонів країни в кількох державних утвореннях (Річ Посполита, Російська держава і т. д.) це мало принципове значення, бо незалежно від політичної ситуації спільне у звичаях залишалося.

ж народа, в согласии и в пример тех же и других христианских прав, також древних добрых малороссийских обыкновений и порядков"[11]. У такому разі звичаї мали бути "Закону Божию, гражданским правам и чистой совести не противны, в чем бы писаного не было права, судить надлежит, ибо таковые добріе обыкновенія силу права имеют"[12].

У пізніший час на звичаї посилався український правознавець Ф. Чуйкевич, який в 1750—1758 рр. проводив приватну кодифікацію права і упорядкував досить відомий тоді збірник під назвою "Суд і розправа в правах Малоросійських широко на різних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексцерпт для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана". В ньому систематизовано переважно правові норми, що закріплювали права можновладців на землю, угіддя, "послушенство" селян тощо на підставі польсько-литовських та російських законодавчих актів, але одночасно зроблено ексцерпт (витяг) з українських звичаєвих норм. Останні використовували у практичній діяльності царський сановник, член Генерального суду і Канцелярії генерал-губернатора Лівобережної України О. Безбородько (під час складання 1767 р. "Екстракту малоросійських прав"), урядовці Сенату (під час розробки "Екстракту" 1786 р.) і т. д. Наприклад, Безбородько, ознайомившись з козацьким судочинством, дійшов висновку: право козаків "судиться от старшин своих" за принципом "где три человека казаков, тогда два третьего судят". А діялось те, на його думку, "по всем прежним правам і привиллегиям"[13].

Подібні підходи знаходимо і в "Экстракте из указов, инструкций и учреждений..." 1786 р., де йдеться про юридичний статус шляхтичів, міщан, козаків, а також "протчие права", за якими "малороссийскіе жители" судилися[14].

На Запорожжі кошовий суд — вища судова інстанція в межах регіону — під час розгляду майже всіх питань виходив у оцінках з норм місцевого звичаєвого права і "здорового глузду". Тут призначені судом вироки фактично не підлягали оскарженню, і ніхто їх не міг скасувати чи замінити. Характерною рисою судочинства на Січі стало те, що судові рішення, особливо у формі найсуворіших покарань, наприклад "страти на горло", виконувалися досить швидко. Обумовлювалося це переважно нагальними потребами військового стану, необхідністю терміново виступати в похід, а то й просто гарячністю та наполегливістю "козацького духу". Особливо "не жалували" низовики зрадників інтересів Війська Запорозького. Д. І. Яворницький з цього приводу, зокрема, зазначав: "Кріпкі були запорожці ще й через ті закони, якими судили вони... І справді, ворогам, злодіям, зрадникам, ґвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилування: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі коло стовпа дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перебивали руки або ноги і завдавали інші кари"[15].

---

[11] *Месяц В. Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. — Киев, 1963. — С. 120.

[12] Права, по которым судится малороссийский народ. Киев, 1879. — Гл. VI, арт. 3, п. 1; гл. VII, арт. 1, п. 3; арт. 4, 5.

[13] Цит. за: *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. — Київ, 1968. — С. 29.

[14] Экстракт из указов, инструкций и учреждений... 1786 года. — Чернигов, 1902.

[15] *Яворницький Д. І.* Як жило славне Запорозьке низове військо. — Катеринослав, 1914. — С. 19—20.

З цього приводу можна навести досить цікавий приклад, який у морально-ціннісному розумінні важко сприйняти однозначно. Так, у 1747 р. п'ять низовиків напали з метою пограбування на двох чумаків — Івана Корнечка (Корнієнка) та Івана Лехнянка, які поверталися з Криму на восьми возах, навантажених сіллю, і з 28 волами. Першого нападники вбили, а другого тільки побили, бо той зумів утекти. Трьох із п'яти запорожців піймали і привезли на Січ разом із забитим. Не гаючи часу, скоївших страшний злочин "приговорено било" кошовим отаманом Павлом Козолецьким і "тамошним товариществом... купно с мертвим телом схоронить в яму" (покласти їх під труну). Проте вдова — козачка із с. Лучки Полтавського полку, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік свого часу заборгував "некоторым кредиторам" 223 крб. 50 коп., і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари. Виконання вироку в зв'язку з цим ненадовго відклали, а винуватців "віддали" під караул. Проте їм вдалося втекти з-під варти. Зовсім інакше доля повелася із вдовою. Всю худобу і майно її колишнього чоловіка кошовий отаман і місцева старшина, "а именно судья Родион, писарь Алексей Сукурна, асаул Федор Крощенко и Долбыш да пушкарь Федор *по их запорожскому обыкновению* разделили по себе". Коли ж вдова стала за це на них скаржитися (причому писала безпосередньо на ім'я самої цариці) й почалося слідство, то воли, зі слів нового кошового, вже "от великой стужи і холоду почти усе пали", а сіль і речі були розібрані різними особами [16].

Певна жорстокість кримінально-правових норм звичаєвого права на Січі загалом не відлякувала людей. Навпаки, побут і звичаї запорожців поширювалися на інші регіони України. Більшості населення імпонували козацька волелюбність і незалежність поглядів, наснага й ідея рівноправності всіх членів суспільства, лицарство і готовність до самопожертви на благо своєї батьківщини в боротьбі з іноземними поневолювачами. Крім того, відомі були й пом'якшення вироків. Зокрема, це нерідко траплялось тоді, коли судові органи передавали злочинця на поруки "громаді" або коли той "прилюдно" просив пробачення у скривдженої особи і отримував його.

У матеріалах судової практики перехідної між середньовіччям і новим часом доби згадуються тільки норми звичаєвого права. Зокрема, згідно із звичаєм передбачався розшук зловмисника самим потерпілим "по свіжих слідах" після скоєння злочину (так зване шлякування). Одночасно потерпілий мав сповістити ("кликати на ґвалт") про злочин своїх сусідів чи найближчих родичів, органи місцевої влади, надати речові докази [17]. Одним з видів доказу, за звичаєм, була так звана видавка ("викидщина", "заклад"). Суть її полягала в тому, що, коли виникала суперечка між окремими особами, одна із сторін, щоб довести свою правоту, під заставу пропонувала певну суму грошей чи обіцяла пошкодити собі здоров'я, коли програє справу. При цьому на судовий розгляд запрошували спеціальних свідків, показання яких могли стати вирішальними [18].

---

[16] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 1548, арк. 1—9 зв.

[17] *Пашук А. Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). — Львів, 1967. — С. 80; *Гурбик А. О.* Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. — Київ, 1990. — С. 61—64.

[18] *Модзалевский В. Л.* Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671). — Чернигов, 1912. — С. 10.

Досить повне уявлення про скоєння злочину, хід розшуку, а потім слідства і покарання дає випадок, який стався у с. Подолки Полкової сотні Гадяцького полку восени 1725 р. "Підданий" Корній Кириченко в маєтку старшини покрав бджоли. Місцеві жителі самостійно провели розшук і викрили крадія. В ході допиту Кириченко "поволав" (тут: зізнався), що здійснив він те з посполитим — "слободским человеком" Гнатом Квашею. "Для встановлення істини" наказний сотник Федір Сулима наказав побити одного та другого, а потім "посадити до указу". Мешканці ж села, "тои кому шкода, без ведома", не вдовольнившись цим, ще раз побили злочинців. Причому найбільше дісталось Кваші, "іже не признался". На третій день він помер. Власник села звернувся з проханням до Генеральної військової канцелярії, щоб та видала "указ" полковій старшині Гадяцького полку провести "правдивий розиск" і, так би мовити, узаконити самосуд. Спеціально зібрана для того комісія здійснила відповідне слідство і встановила, зокрема, як досить професійно вівся розшук украдених бджіл. У слідстві й винесенні вироку взяв участь і війт села. Причому під час допиту Квашу попереджали — коли той скаже правду, то його відпустять: "будеш ти прост и все твое при тебе будет". Неправда коштувала йому життя [19].

Як бачимо, гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко послуговувалися у своїй практичній діяльності нормами звичаєвого права. Разом з тим його значущість у судочинстві у XVIII ст. зазнавала істотних змін. Все більшої ваги набували писані законодавчі акти. Так, фактично канула в Лету форма виборності "за звичаєм" на вищі та середні військово-адміністративні посади в полках на загальних радах. Нерідко ранги стали переходити в "спадщину" від батька до сина або обіймалися за прямим призначенням гетьмана чи російського царя. Наприклад, заможні родини старшин Апостолів утримували впродовж десятиліть полкову і сотенну владу в Миргородському полку, Горленки — у Прилуцькому, Лизогуби — у Чернігівському і т. д. Представники роду Берлів з другої половини XVII до середини XVIII ст. обіймали посаду вороньківського сотника Переяславського полку [20]. Петро I за власним бажанням призначив з "великоросіян" полковниками Ніжинського полку П. Толстого, Київського — А. Танського, новгород-сіверським сотником — Ф. Лисовського. Тому дещо "архаїчною" виглядала скарга "всех полчан полтавских" на полкових суддю Кованку і писаря Залеського про обрання ними 1727 р. на "чин" полковника "без общего совету" В. В. Кочубея. При цьому перші згадували "давні" традиції обрання на полковий уряд [21].

Особливо часто у XVIII ст. панівною верхівкою порушувалися документально не зафіксовані права селян, міщан, рядових козаків і цілих громад на володіння землею чи угіддями. Соціально-економічні наслідки Національно-визвольної війни в другій половині XVII ст. давали ще досить ґрунтовні підстави посполитим незалежно користуватися "вільними степами", лісами, озерами тощо. Їхні права визнавалися на основі давності володіння і фактично вкладеної праці, але з часом вони помітно обмежилися з боку гетьманського правління. Все частіше на "вільні" землі, як і на власні ділянки безпосередніх виробників (посилаючись при цьому вже не на звичай, а на положення Литовського Статуту),

[19] ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 598, арк. 26—30 зв.

[20] *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. — Киев, 1902. — Т. 1. А.–Д. — С. 6, 7, 50, 304—306 та ін.

[21] ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 122, арк. 1—4.

дивились як на власність державця. Тому привласнення перших старшинами, шляхтичами, монастирями стало досить поширеним явищем. Так, у листопаді 1735 р. мешканці с. Встави (Березанська сотня Переяславського полку) скаржились у Сенат на бунчукового товариша Д. Райчина, що той самовільно захопив громадські землі й забороняв селянам і козакам косити сіно на вільному степу [22]. Міщани м. Глинська сповістили 16 квітня 1752 р. урядників Лубенської канцелярії про те, що з "давніх часів" їм належав острів Мирський, де вони мали змогу випасати громадську худобу, але його захопив місцевий старшина Йосип Зарудний і заборонив випаси [23].

Розглядаючи питання про поземельні відносини, слід детальніше сказати про таке своєрідне соціально-економічне явище, як займанщина — довільна заїмка земель, що особливо широко застосовувалась у другій половині XVII ст., а також у XVIII ст. Деякі вітчизняні дослідники історії і права України вважали займанщину формою землеволодіння чи земельної власності. Насправді, вона була не чим іншим, як звичаєвим правом, що давало змогу на підставі першого "займу" володіти чи користуватися землею. Займали землю конкретні особи (або особа), отже, відразу оформлявся й відповідний вид землеволодіння: особистий, громадський чи сябринний. Займанщина набула найбільшого поширення в малозаселених районах, де значна кількість землі перебувала "впусці", тобто пустувала (наприклад, у південних областях Правобережжя, Лівобережжя, а особливо в другій половині XVIII ст. у Південній Україні). Вибір місця під заїмку в період Національно-визвольної війни й певний час після її завершення практично ніким не обмежувався. Кожний міг придбати землю, за словами сучасників тих подій, "где похочет", скільки "надобность укажет", "ибо в то время пустовекия поля помежным жильцам занимать было кому хотя, невозбранно" [24].

Потир та келих генерального судді В. Кочубея. Кінець XVII ст. НМІУ, Київ.

При цьому слід зазначити, що коли відбувалося колективне переселення (великої групи людей, а часом і цілого села) на не зайняті ніким землі, то на нове місце нерідко "переносилась" і дія тих норм звичаєвого права, яких дотримувались переселенці на попередньому місці проживання. Так, на території Охтирського полку після побудови тут Се-

[22] РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 23, арк. 1 зв.

[23] ЦДІА України, ф. 64, оп. 1, спр. 169, арк. 2.

[24] *Лучицкий И. В.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отечеств. зап. — 1882. — № 11. — С. 100, 101.

нянського монастиря на землі поблизу поселилось "жителей вольних черкасов (українців. — *Авт.*) 100 дворов", які продовжували жити "по-вольно по своему обикновению" (1688) [25].

Про широту права посполитих і рядових козаків на землю, набуту шляхом займанщини, свідчив той факт, що вони могли не тільки безпосередньо користуватися нею, а й обмінювати і навіть продавати. Безпосередні виробники, відстоюючи власні права землеволодіння, неодноразово посилалися на займанщину, і місцевий суд та влада нерідко були змушені визнавати їх законними. Так, для другої половини XVII ст. маємо численні документи про володіння землею, засноване шляхом займанщини, яку ствердив "козацький уряд" (полки Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький) [26]. У 1744 р. Стародубська полкова канцелярія доповідала в Комісію економії, що в Шептаківській волості "по селам... рядовые козаки с посполитими, от начала своего жития і по сей день забщо имеют леси, дуброви й в оних лесах козачого звания с посполитими один подля другаго имеют займища в лесу..., а в дубровах загонами на розробление нив и сеножатей, где хто усмотрел себе место до того угодное, а инние и хутор себе поустраивали и оной лес на устроение домов и на всякие потребности свои всяк з козачого звания и посполитих живучие у оной волости, яко хотя без всякого воспрещения отдавна и до днесь употребляют... Козачого звания посполитим, посполити же им даровали, продавали, отменого уступали и понине владеют спокойно" [27]. При цьому посполиті та козаки, відстоюючи законність свого землеволодіння, посилались на права "малоросійські", надані ще Б. Хмельницьким [28].

Проте можновладці, використовуючи той факт, що селяни, міщани та рядові козаки рідко одержували письмові свідоцтва ("кріпості") на свої ділянки від старшинської адміністрації (найчастіше така необхідність виникала лише у випадку відчужування або під час суперечок за землю), а також те, що займанщина підтверджувалася на основі присяги свідків, часто-густо останніх підкуповували і силоміць відбирали землі. Судові інстанції при цьому нерідко ставали на бік державців.

Упродовж досліджуваного періоду у зв'язку з наступом великих землевласників на соціальний статус селян, міщан і рядових козаків первісне значення займанщини як однієї з форм звичаєвого права втрачається.

Слід згадати про наявність в Україні й так званого церковного звичаєвого права. Під ним розумілася сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувалися люди, "побоюючись кари і гніву Господнього". В християнській церкві "традиції", що підтримувалися повсюдно, також не мали для себе "офіційних" письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали єдиним керівним началом під час вирішення таких церковно-практичних питань, про які нічого не було сказано в Новому Завіті (наприклад, тодішня поведінка в церкві під час богослужіння, ті самі займанщина, тільки застосована монастирем, і "звикле послушенство" церковних підданих тощо). Ці норми тривалий час підтримувалися лише завдяки силі "звички", що мала неабияке значення в церковно-юридичній практиці.

Отже, можна констатувати: Національно-визвольна війна обумовила значне поширення звичаєвого права на те-

[25] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 7345, арк. 38 зв.

[26] Див.: НБУВ. ІР, ф. 2, №№ 27673—27677.

[27] ЦДІА України, ф. 1632, оп. 1, спр. 114, арк. 62— 63.

[28] Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 97, арк. 35.

риторії всіх регіонів України, де було ліквідовано панування польської магнатерії. Його норми були чинниками для всіх без винятку верств населення і проникали у важливі сфери суспільного життя. У XVIII ст. тривав процес поступового звуження рамок дії звичаєвого права у зв'язку з витісненням його писаними законами, зокрема російського (Лівобережжя, Слобожанщина, Південна Україна) і польсько-литовського (Правобережжя) законодавства.

Чинність Литовських Статутів, магдебурзького права та юридичних норм Польщі. Національно-визвольна війна середини XVII ст. формально не скасувала попередні писані й функціонуючі нормативні акти права: Литовський Статут 1588 р., "Саксонське зерцало", "Порядок", так звані кормчі (церковні) книги тощо. Надалі в судових процесах на них більшою чи меншою мірою продовжували посилатися під час вирішення багатьох життєво важливих питань. Досить часті згадки в джерелах другої половини XVII—XVIII ст. про наявність у містах війтів, бурмістрів, райців, лавників свідчили, зокрема, про діяльність "типових" урядників, пов'язаних з магдебурзьким правом. Ним ще з часів польського панування користувалась більшість українських міст: Вінниця, Дубно, Житомир, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Козелець, Остер та ін. Нерідко надання магдебургії супроводжувалося посиленням полонізації чи німецької колонізації, скажімо, в західних регіонах країни, а також помітним звуженням прав некатолицького населення (наприклад, заборонялось обирати до магістрату або приймати до цехів осіб православного віросповідання, іудеїв та деяких інших). Полтава і Новгород-Сіверський здобули "магдебургское устройство" безпосередньо від останнього гетьмана Лівобережної України К. Розумовського (універсали відповідно 1752 і 1758 рр.).

Царський уряд, підтверджуючи з 1654 р. чинність давніх законів, що існували в межах українських земель, об'єднаних з російськими, досить довго не звертав особливої уваги на той "різнобій" прав, за якими жило й судилось місцеве населення. Вперше їх джерела, та й то не всі, перелічено в 20-му пункті ("О судочинстве в Малороссии") "Решения, учиненного по его императорского величества в Верховном тайном совете, на подданое прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола" від 22 серпня 1728 р. Саме там згадані, але неточно, "Магдебургскіе да Саксонскіе Статуты"[29]. При цьому слід зазначити, що вже в другій половині XVII ст. новостворені "козацькі" суди Литовський Статут мали за руське, а "Порядок" — за польське право, тобто чітко розмежовували їх за національною ознакою[30].

Різноманітність джерел права за реальних умов неодноразово давала змогу впливовішій чи "спритнішій" людині у власних інтересах "повертати" хід судової справи. Панувала довільність у тлумаченні юридичних норм. Нерідко суд, застосовуючи до злочинця німецьке право, за яким належало суворо покарати останнього, потім вдавався до Литовського Статуту чи звичаєвого права і значно полегшував вирок (або навпаки). Це прямо стосувалось як віддалених міст і містечок, так і вищих державних структур. Характерний випадок стався на Лівобережжі 1761 р., коли магістрат

[29] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 8. — № 5324. — С. 82.

[30] Див.: *Черкаський І. Ю.* Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині (Тези) // Праці для виучування історії західно-руського та українського права. — Київ, 1929. — Вип. 6. — С. 456.

Універсал Генеральної військової канцелярії. 1748 р. НМІУ, Київ.

м. Ніжин звернувся до гетьмана зі скаргою на дії Генеральної військової канцелярії, яка прийняла рішення щодо угідь городян не за маґдебурзьким правом, а за Литовським Статутом. Магістратські урядники, зокрема, звернули увагу на те, що 1-й артикул 7-го розділу Статуту утвердив: кожний власник маєтків, успадкованих від батька чи матері, куплених або "выслуженных", має право відчужувати їх продажем, даром, записом іншій особі, минаючи своїх дітей і родичів. Між тим, згідно з маґдебурзьким правом, ніхто не міг віддавати "дедизної" землі, коли на те не було згоди спадкоємців. Таке відчуження юридично вважалось недійсним. Крім того, відповідно до 14-го артикула 5-го розділу Статуту материнський маєток успадковується рівно як синами, так і дочками, а батьківський — тільки за чоловічою лінією. На противагу цьому, за маґдебурзьким правом, він однаково може переходити і до синів, і до дочок. Для остаточного вирішення цієї справи гетьман прийняв спеціальну постанову і направив її в Генеральну військову канцелярію, де, між іншим, наказувалося: в "привілейованих" містах скрізь судити лише за магдебургією [31].

Незважаючи на це, здавалося б, цілком чітке роз'яснення, стан речей не змінився. Так, у 1773—1777 рр. "тяг-

[31] *Теличенко И.* Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киев. старина. — 1888. — № 9. — С. 417.

лось" слідство про "захоплення" мешканцями розкольничих слобід Климівки і Митківки Ропської волості угідь графа Г. Розумовського. Для вирішення справи були зроблені "виписи" з "Книги" Київського магістрату — знову ж таки ті самі норми Литовського Статуту та магдебурзького права. Проте основним під час розгляду став розділ 1-й, а саме такі його положення: про право володіння та набуття земель різними способами (арт. 2); "О позывании шляхты о забранье безправное имений и грунтов наших градских" (арт. 15); "О границах" (арт. 20); "О важности письменных свидетельств" — "листов" (арт. 33). Також згадуються арт. 5-й розділу 3-го (про пожалування та привілеї на землю шляхти і т. д.) і арт. 25-й розділу 4-го (про виклик до суду) [32].

Крім того, треба враховувати, що в міських і сільських громадах досить міцним залишався суд (осуд) "спільників", що також не завжди відповідав писаним законам. Общинам з іноземних переселенців часто дозволялося взагалі судитись окремо, за нормами, притаманними тільки їм. Так, гетьман Іван Самойлович універсалом від 28 червня 1672 р. підтвердив давній дозвіл грецьким купцям Ніжина в торгових справах між собою опиратись на власне судочинство. Приблизно те саме знаходимо й в універсалі від 28 листопада 1675 р. [33] Причому такий порядок зберігався й наступного століття, бо, скажімо, 1753 р. до цих документів повернулася Генеральна військова канцелярія під час розгляду статусу грецької общини.

Однак Литовський Статут, "Саксон" і "Порядок" поступово утверджувались у судовій практиці України й вже у XVIII ст. визначались обов'язковими в більшості офіційних документів. Саме в такому аспекті про них йшлося в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. у зв'язку з необхідністю здійснити переклад різних "книг правних" на "русское наречіе". Їх важливість відзначила 1730 р. і "правна" урядова комісія. Тогочасні судочинство і юридичні норми досить влучно охарактеризував український історик О. Лазаревський: "На малороссийские суды сыпались укоры во взяточничестве и пристрастии, доходившие до государя и им предъявляемые гетману. Гетман заступался за суды; но не мог он не видеть, что главнейшею причиною злоупотреблений в них служили противоречия законов, редкость их источников и недоступность их по языку" [34].

Отже, на Лівобережжі, Правобережжі й Слобожанщині (пізніше — приблизно з другої половини XVIII ст. — це спостерігалось і в південному регіоні України) існувала справжня "мозаїка" права. Проте одним з головніших джерел його, без сумніву, був Литовський Статут.

Найдосконалішим і відпрацьованим був Статут Великого князівства Литовського 1588 р., що базувався переважно на ідеях і конкретних положеннях двох попередніх Статутів: так званих "Старого" 1529 р. і "Волинського" 1566 р. Останній взагалі розповсюджувався лише в рукописних варіантах, а тому одразу не набув особливо широкого застосування. Проте доречно стверджувати спадкоємність усіх трьох редакцій зводів у законодавстві України другої половини XVII—XVIII ст. і навіть дещо пізніше (зокрема, в Київській, Подільській та Волинській губерніях правові норми Ли-

---

[32] ЦДІА України, ф. 59, спр. 7014, арк. 27—44.

[33] Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 11036, арк. 48—48 зв.

[34] *Лазаревский А.* Универсал гетмана Скоропадского о переводе "книг правных" на малорусский язык // Киев. старина. — 1887. — № 4. — С. 788—789.

товського Статуту продовжували діяти аж до 1840 р.). Слід наголосити і на тому, що Литовські Статути з мовної точки зору увібрали в себе письмо кількох народностей: білоруської, української та російської. Литовські Статути акумулювали поточне законодавство, постанови судів, звичаєве право Литви, України, Росії, Польщі тощо [35].

Для населення різних українських реґіонів Литовські Статути мали неоднакове значення. До Національно-визвольної війни на території тих земель, що входили до складу Речі Посполитої, формально продовжував зберігати юридичну силу Другий Статут — офіційно затверджений владою. Стосовно чинності Третього Статуту польський уряд не приймав ніякої спеціальної ухвали (шляхту взагалі мало турбував дещо хаотичний стан порядків). Те, що в більшості випадків діяв саме він, видно з судової практики. Наприклад, фактично всі "непривілейовані" міста й значніші містечка користувались його друкованим польським виданням 1614 р. Бурхливі події середини XVII ст. внесли помітні корективи у правові норми залежно від розстановки політичних сил у різних реґіонах України.

Зокрема, на Правобережжі кілька разів порушувалося питання про перегляд й доповнення деяких нормативних положень Статуту як таких, що перестали відповідати новим умовам життя. З цією метою збиралися навіть окремі правничі комісії (остання з них засідала 1764 р.). Проте справа так і залишилася на стадії попередньої розробки. Дійсність, однак, поступово брала своє, й дію Литовського Статуту стосовно Київського, Волинського та Брацлавського воєводств нерідко "перекривали" постанови та конституції польських сеймів, втручання самого короля. Так, Станіслав-Август Понятовський — останній король Польщі (1764—1795) видав 1779 р. універсал, яким, згідно з попереднім рішенням сейму (1778), передбачалося здійснити деякі принципові зміни в місцевому судочинстві. І, як свідчить тогочасний запис у луцьких земських книгах, він мав реальні наслідки [36].

Поділи Речі Посполитої й відхід до Російської держави Правобережної України наприкінці XVIII ст. внесли ще більшу плутанину в чинне законодавство у межах реґіону. Певний час тут зберігалася правочинність основних положень Литовського Статуту й окремих постанов польських сеймів. Разом з тим у судочинство вже запроваджувалися російські закони і мова, набувало поширення "Учреждение о губерниях", відповідно до якого, а також царського указу, у 1797 р. було створено Волинську і Подільську губернії. Місцеві стани юридично зрівнювались із загальноросійськими. За Павла І знову "відновлюються" давнє право та інституції в тих губерніях, які трохи раніше входили до Речі Посполитої, але щодо статусу шляхти (дворянства), характеру військових повинностей і податків силу зберігали російські закони.

Дещо інша специфіка застосування Третього Литовського Статуту спостерігалась у межах Гетьманщини. Особливо помітно це стало в XVIII ст., коли в краї більш-менш нормалізувалося мирне життя. Причому в даному випадку не йдеться про якісь симпатії старшинської адміністрації щодо законодавства Речі Посполитої. Нова генерація українських "панів" прямо пов'язувала цей звід законів з власним "попереднім" пра-

---

[35] Див.: *Bardach J.* Statuty litewskie wich kregu prawno-kulturowym // O dawney i niedawney Litwie. — Poznań, 1988.

[36] ЦДІА України, ф. 2227, оп. 1, спр. 86, арк. 1.

вом, зокрема, вбачала в ньому витоки з "Руської Правди". Крім того, гетьманському правлінню, місцевій шляхті імпонувало те, що Статут не так давно уособлював певний символ і гарантію станових прав литовських і навіть ширше — православних можновладців у політичних і соціальних зазіханнях польських магнатів, а також деякою мірою захищав автономістичні тенденції різних народів у складі Великого князівства Литовського і пізніше Речі Посполитої. Разом з тим у судочинстві Лівобережжя простежувалось існування двох напрямів. Прихильники першого (великі землевласники, державці середньої руки в селах і містечках, економічно сильні й незалежні козаки і т. д.) прагнули максимального використання в суді Литовського Статуту, прихильники другого (міські торгові люди, лихварі, власники будинків і великих угідь) — одночасного застосування залежно від ситуації і першого, і магдебурзького права [37]. Зрозуміло, що переважна більшість селянства, "низи" міст і містечок, козацькі "товариства", громади і т. д. залишалися при цьому прихильниками звичаєвого права. Саме такі чинники безпосередньо впливали на формування регіональної правової культури.

У 1730 р. набула поширення "Інструкція" гетьмана Д. Апостола судам, в основі якої лежали ті самі Литовський Статут і магдебурзьке право. Тут слід окремо зазначити: посилання на російське законодавство в ній взагалі були відсутні, а Статут визначався головним кодексом під час розгляду цивільних і кримінальних справ.

1734 р. з'являється новий збірник правових норм — "Процесс краткий приказной, изданный при резиденции гетманской". Він складався зі вступу, 13 параграфів, додатка і характеристики порядку винесення вироків. Незважаючи на те, що "Процесс..." не дістав офіційного затвердження, його часто використовували як посібник для юристів-практиків. Створений при Канцелярії гетьманського правління збірник писався зважаючи на положення "малоросійських прав", як тоді вже називали Литовський Статут і "Порядок". Посилання на Статут, зокрема, містяться в дев'яти параграфах. Крім того, в ньому почав простежуватися і вплив російського законодавства. Цей факт засвідчив зростання в царського уряду бажання, по-перше, наблизити українські закони до загальноімперських; по-друге, послабити позиції старшини в регіоні й тим самим зміцнити власні.

За змістом і соціальною спрямованістю "Процесс..." наближався до іншого зводу законів, відомого в Україні під гучною назвою "Права, по которым судится малороссийский народ". Активна робота над ними (упорядкування й переклад на російську мову) почалася ще в 20-ті рр. XVIII ст. Головна мета їх створення, згідно з царським указом від 28 серпня 1728 р., полягала у зведенні в єдине ціле всіх чинних (хоча б і формально) законів Гетьманщини. Неодмінною умовою стала й необхідність врахування тієї суспільно-політичної ситуації, яка склалася в межах регіону. Проте неузгодженість дій і розбіжність у поглядах членів кодифікаційної комісії (представників від старшини та вищого духовенства) призвели до того, що підготовлений проект зводу законів передали на розгляд у Сенат тільки 1744 р.

---

[37] *Чехович В. А., Усенко И. Б.* Роль III Литовского Статута в политической борьбе вокруг проблем кодификации дореволюционного права Украины // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы Респ. науч. конф., посвящ. 400-летию Третьего Статута. — Вильнюс, 1989. — С. 99, 100.

ґрунтувався він в основному знову ж таки на Литовському Статуті й маґдебурзькому праві. Так, з усіх 1716 пунктів "Прав..." у 1043 містились посилання на перше джерело і в 929 пунктах — на друге. Мабуть, через це їх нерідко цілком офіційно кваліфікували як "Статут малоросійських прав" [38].

Фактично укладачі "Прав..." для того, аби законодавчо затвердити соціальні відносини, що оформилися в країні на середину XVIII ст., використали всі можливі реально функціонуючі правові норми. Однак звід зрештою * передбачав деяке самоврядування на Лівобережжі, а це викликало гостре невдоволення царського уряду. Через те він так і не був санкціонований верховною владою Російської держави.

Подальша практика на українських землях і надалі базувалася на всіх вищеназваних джерелах права і конкретно — Литовському Статуті. Наприклад, розглядаючи справу про зловживання, грабунки і "произвол", які скоїли переяславські полковник С. Сулима і полковий обозний С. Безбородько, суд виніс вирок "в силе малороссийского права" відповідно до Книги Статуту розділу 4-го, артикулу 21-го (1749—1750) [39]. Гетьман К. Розумовський питання успадкування землі також вирішував, виходячи не з "військових звичаїв", а з норм Литовського Статуту [40].

Говорячи про Третій Литовський Статут у пам'ятках українського права XVII—XVIII ст., доречно згадати унікальну в своєму роді працю правознавця XVIII ст. Ф. Чуйкевича "Суд и расправа, в правах малороссийских обширно на разных местах показанная, а зьде в еден краткий и ясний эксцерпт, в прекращение горкой в судах волокиты, собранная, в полезное же употребление малороссиянам списанная року от Рождества Христова 1750, 18 октоврия". В ній максимально систематизовано юридичні норми, які закріплювали права власності українських державців на землю і маєтки, залежність посполитих. Ф. Чуйкевич обстоював ідею поновлення шляхетських станових судів, захищав інтереси козацької старшини. "Суд и росправа..." являла собою "екстракт" з польсько-литовського і російського законодавства, а також звичаєвого права, чинного на Лівобережжі й Правобережжі в XV—XVIII ст. Переважна частина праці ґрунтувалася на Литовському Статуті редакції 1588 р. Причому автор враховував той факт, що окремі положення останнього вже перестали відповідати умовам життя українців. Проте в деяких аспектах він помилився. Так, певною мірою він перебільшував, коли зазначав: на Лівобережжі у XVIII ст. "о посаге, вену и привенку неизвестно всем было" (частина VI, пункт 17). Хоча джерела зафіксували згадки про, скажімо, "вено" і на той час. А в народі продовжували побутувати розмови про посаг, що знайшло відображення і в прислів'ях: "Хоць в мене посагу не буде, але возьмуть мене

---

[38] ЦДІА України, ф. 128, оп. 1, спр. 172, арк. 1, ф. 223. Сер. Б., оп. 1, спр. 322, арк. 1—2, ф. 1725, оп. 1, спр. 1024, арк. 65.

* Робота над ним поновилась 1756 р. У черговий раз постало питання "О рассмотрении Статута малороссийских прав и об учреждении в г. Глухове для этого комисии". Наприкінці 50-х рр. Генеральна військова канцелярія видала бунчуковому товаришу Павлу Кочубею спеціальний "ордер" про перегляд цих нормативних актів.

[39] ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 374, арк. 1.

[40] *Стороженко Н. В.* Граф Кирил Григоревич Разумовский в роли челобитчика в Сенат // Киев. старина. — 1892. — № 2. — С. 361—367; *Барвинский В.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 93.

і так люде"; "На посаги не вважайте, іно добрих жінок шукайте" і т. д. [41]

У "Суде иросправе..." містяться численні посилання на "Порядок", менше — на "Саксон". Також використано матеріали "Трибунала Великого княжества Литовского" 1581 р., польських конституцій 1511 і 1611 рр. Хоч ця праця і не набула офіційного характеру, вона безпосередньо застосовувалась у судовій практиці, помітно вплинула на дальший розвиток правової думки в Україні. Її зміст і рекомендації, зокрема, було враховано під час проведення судової реформи 1760—1763 рр.

Мало, по суті, нового, порівняно з попередніми, в юриспруденцію внесли "Книга Статут и прочие права малороссийские" В. Кондратьєва та деякі інші праці подібного характеру.

Отже, вплив Литовського Статуту на еволюцію українського права другої половини XVII—XVIII ст. є цілком очевидним, що засвідчує спадкоємність давніх традицій в законодавстві, чинному в Україні у пізніший період.

Документальні матеріали другої половини XVII—XVIII ст. переконливо свідчать про часте посилання в українському судочинстві на положення магдебургії, врахування (коли й не пряме застосування) їх при винесенні вироків. Основними "носіями" маґдебурзького (меского) права, як і в попередній період, залишалися міста. Мало того, з поширенням в Україні російського законодавства судді нерідко вдавалися до порівняльної характеристики і, траплялося, приймали рішення про покарання злочинця на підставі "поєднання" права Німеччини й Росії. Так, у серпні 1767 р. мешканцем Києва Єфимом Лавриновичем і збіглим російським солдатом Іваном Колосовим було пограбовано майно й вбито двох "польських купців" — "дубенських жидів". Під час слідства обвинувачувані зізнались у скоєнні злочину, і Київський магістрат прийняв справу до розгляду. При цьому судді виходили з положень постанов Сенату від 30 жовтня 1754 р. і 17 жовтня 1760 р. (передбачали покарання у вигляді побиття батогом, виривання ніздрів, таврування щік і лоба, заслання до Сибіру), "іменного" указу від 14 липня 1765 р. (про повернення майна "скривдженим" і покарання тих, хто переховував крадіїв, розбійників і т. д.) та "майдебурских" прав. Конкретно наводився уривок з частини 4-ї "Книги Порядку", де між іншим вказувалося: коли хтось вбивав людину чи кількох, у того мали відбирати все майно, а його особисто на міській площі "имеет бут ташан, а потом колесован". Причому судді зрештою схилилися до прийняття рішення, наскільки це зрозуміло з документа, на підставі не російських законів, а магдебурзького права — вирок передбачав смертну кару злочинцям [42].

"Козацькі" суди (очевидно, через те, що користувалися головним чином перекладами, здійсненими в Речі Посполитій) часто-густо називали маґдебурзьке право польським джерелом (особливо характерно це для другої половини XVII ст.) [43]. Між тим воно за своїми формою і змістом на Лівобережжі й Правобережжі під впливом місцевих умов, зокрема звичаєвих норм поведінки, помітно відрізнялося від того, що

[41] Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским российским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исслед., собр. П. П. Чубинским. — Санкт-Петербург, 1876. — Т. 5. — С. 116, 119; також див.: *Чубинский П. П.* Очерк народных юридических обычаев и понятий по гражданскому праву в Малороссии. — Санкт-Петербург, 1869.

[42] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 6317, 6322.

[43] *Черкаський І. Ю.* Зазн. праця. — С. 456.

функціонувало у країнах Західної Європи. Організація магістратів в Україні також була іншою. У невеликих містах, які управлялись ратушами, старшина відала справами козаків, а виборна влада — справами міщан. Нерідко норми маґдебурзького права використовували сотенні й полкові суди [44].

У судовій практиці в Україні послуговувалися не оригіналами німецьких збірок права, а здебільшого їх переробками у перекладах польською чи латинською мовами. Наприклад, "Саксон" у перекладі П. Щербича польською мовою діяв під загальною назвою "Saxon, Sew Prawa polsky Maydeburskiy nosywaiące Speculum Saxonum" (1581). Зрозуміло, що перша назва джерела була інакшою. Серед юристів особливої ваги і популярності набув "Porządek sądowy spraw mieskich prawa Maydeburskiego w Koronie polskiej", або "Порядок" Б. Гроїцького (складався з восьми невеликих збірок-переробок, "екстрактів", додатків, а також окремих правових актів). Застосовувались й інші переробки та переклади німецьких джерел, причому в їхніх нових варіантах нерідко допускали "неверность, путаницу и часто ложь", у зв'язку з чим траплялися випадки, коли українські судді чи члени кодифікаційних комісій не завжди могли добрати суті деяких положень нормативних актів [45].

Серед неперекладених юридичних посібників, які бралися до уваги судочинством, слід назвати праці Карпцовія (Карпцова), написані латинською мовою: "Processus juris in foro Saxonico", "Practica Novae Imperialis Sakonicae rerum criminalium" та ін.

У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів-практиків додатково створюються "Короткий покажчик маґдебурзького права" за книгою "Порядок" і твір під своєрідною назвою "Кратко выписано з прав малороссийских, книги "Порядка", с артикулов права маґдебургского, права цесарского с означением, какое в тех правах за вины положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах".

У названих і деяких інших "збірниках" вибрані й дещо трансформовані (порівняно з оригіналами) положення маґдебурзького права передбачали переважно великі пільги міщанам; правила функціонування міської ради та правосудних органів, заборону обирати до них простолюдинів; значне обмеження юридичних прав жінки (наприклад, без заяви або присутності чоловіка чи опікуна її справа не приймалася судом до розгляду, а вона особисто не визнавалася за офіційного свідка); позбавлення прав євреїв; залежність винесення вироку від станового статусу звинуваченого тощо.

Проте наявність такого роду джерел і законодавче надання маґдебургії ще не свідчили про їх застосування на місцях, насамперед у містах, у повному обсязі. Цьому нерідко чинили чималий відвертий опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство. Так, маґдебурзьке право Ки-

---

[44] Див.: *Багалій Д.* Маґдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII вв. — Львів, 1904. — Ч. 2; *Його ж.* Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII—XVIII вв. // Сб. статей в честь Матвея Кузьмича Любавского. — Петроград, 1917; *Владимирский-Буданов М.* Німецьке право в Польщі й Литві: У 2 ч. — Львів, 1903—1904.

[45] *Теличенко И.* Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киев. старина. — 1888. — № 9. — С. 456—457; *Кистяковский А. Ф.* Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ // Права, по которым судится малороссийский народ. — Киев, 1879. — С. 66— 67.

єву неодноразово підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів і універсалами українських гетьманів [46]. За ними міщанам, зокрема, дозволялося судитись у "майстратовом суду", підлягати тільки "мескому заведованію", ловити рибу в Дніпрі, рубати дрова в приміських лісах, приїжджим купцям вільно торгувати у місті й т. д. Незважаючи на це, "сотники кіевскіе и весь уряд козацькій пріезжих людей под свое козацкое берут не належащее право, судят, в тюрьму сажают и что хотят с них сбирают; и которые пріезжіе люди от наших ратных людей и от уряду козацкого понесут обиду и разореніе, то в польских краех их мещан забирают и до последняго приводят обнищанія. А от польских королей дана была им такая власть, что купцы пріезжіе в Кіев из разных земель за торговыми и иными своими делами належали к одному майстратову суду и заведыванію" [47]. В свою чергу, київські "законники" монастирів "на Днепре в затонах Днепровых ловить рыбы не дают, поймав рыболовов их бьют, грабят, оковав в тюрьму сажают и забивают в колодки... также в лесах дров рубить не велят, поймав на дороге бьют, грабят лошадей, топоры отнимают, в монастыри емлют" [48].

Як бачимо, козацтво і монастирі, нехтуючи правом київських міщан та іногородніх купців, не завжди захищали власні інтереси цивілізованим способом. Їх державницькі амбіції прямо суперечили маґдебурґії міста.

Виникали й відверто казусні ситуації. Так, 1754 р. Генеральна військова канцелярія повідомила, що маґдебурзькі "права и привилеи, и свободи", а також повинності міщан Чернігова, ще "от королей польских надание", визнали у свій час російські царі Олексій Михайлович, Іван і Петро Олексійовичі, фактично всі українські гетьмани, починаючи з Б. Хмельницького, а разом з ними і чернігівський полковник П. Полуботок [49]. Однак, коли 1750 р. згорів маґістратський будинок з усіма книгами, місцеві урядовці почали "чинить розбирательства по правам статутовим". У Ніжині приблизно одночасно не сприяли "повнокровному" використанню маґдебурзьких прав ті обставини, що необхідні збірники були "очень неисправны", а листи в них "видраны, Хелминскаго права вовсе нет" і т. д. Зібравшись у Глухові в березні 1764 р., перекладачі нормативних актів скаржились у Генеральну військову канцелярію, що даремно "сидять" у місті, бо в них немає необхідних для роботи книг маґдебурзького права. Відсутність у містах другої половини XVIII ст. належної кількості названих джерел І. Теличенко прямо пов'язував з відживанням останнього [50].

Фактичні дані переконують: реалії життя накладали свій владний відбиток на характер і обсяг застосування права практично в кожному місті. Крім того, давалися взнаки і політичні обставини. Візьмемо для прикладу Правобережжя. У реґіоні вважалося, що "повним" маґдебурзьким правом користувався Кам'янець (з XIV ст.). Проте спочатку воно стосувалося лише німців і поляків, які мешкали тут. Пізніше (приблизно з кінця XV ст.) його нормативи поширились і на корінне населення. Стали співіснувати дві самостійні юрисдикції — "польська" і "руська". Між ними майже

[46] ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 6, арк. 1—2; ф. 59, оп. 1, спр. 375, арк. 14.

[47] *Щербина В.* Документи до історії Києва 1494—1835 рр. // Укр. археогр. зб. — Київ, 1926. — Т. 1. — С. 24.

[48] Там само. — С. 37.

[49] НБУВ. ІР, ф. 1, № 54485, арк. 2—7.

[50] *Теличенко И.* Указ. соч. — С. 52.

впродовж двох століть траплялися постійні зіткнення, поки уряд, наляканий перманентними вибухами козацьких повстань, не скасував останню 1670 р. Далі функціонувала змішана "польсько-руська" юрисдикція, з певною перевагою на користь поляків. Одночасно особливе судочинство в місті зберігали вірмени (аж до кінця XVIII ст.). Схожі тенденції мали місце у Львові, а також більшості міст Поділля та Галичини. На відміну від Кам'янця, Кременець, Ковель і деякі інші міста користувались так званим неповним магдебурзьким правом. Причому в першому діяло одне війтівство, в другому воно поєднувалось із староством. Коли ж староста, який керував господарським управлінням, паралельно виконував обов'язки війта, він ставав повновладним хазяїном міста. Війту належала також судова влада. Посередником між війтом і міською "громадою", "товариством" чи "поспільством" виступав лентвійт, який призначався першим з міщан "по смерть". Характерним для таких міст, як Кременець і Ковель, було те, що їхнє самоуправління насправді ніким не гарантувалось.

Більше рис виборності мало магдебурзьке право на Лівобережжі. На здогад Д. Багалія, його перші переклади на "малоросійську" мову з'являються тут вже в другій половині XVII ст., тобто одразу після об'єднання України з Росією 1654 р. Проте різні міста, точніше, окремі групи населення в них (селяни, наприклад, незважаючи на те, що постійно проживали в якомусь місті, позбавлялися цього права взагалі) користувалися ним не в однаковому обсязі. Так, самоуправління в економічно розвинутіших Ніжині й Стародубі було вище за рівнем, ніж, скажімо, в Острі, Мглині чи Новгороді-Сіверському. Більше того: в окремі періоди діяльність магістратів в останніх взагалі завмирала й поступалася ратушному управлінню, яке, як відомо, мало менш самостійний характер. Відповідно до положень "Саксона" і "Порядку" суд у магістраті мусив зосереджуватися тільки в руках війта та лавників, але на Лівобережжі до нього залучалися й інші міські чиновники. Формально всі магістрати вважалися незалежними від юрисдикції полкових судів, а підпорядковувалися безпосередньо генеральному військовому, куди в разі потреби і направлялись апеляції на рішення перших. На війта подавали скарги у вищу інстанцію, на урядників — обмежувались, як правило, магістратом. Однак старшини часто-густо порушували цей порядок, втручались у судочинство магістратів.

На Слобожанщині деякі міста — Харків, Вовчанськ, Золочів, Валки, Охтирка, Краснокутськ, Богодухів, Суми, Білопілля, Лебедин, Недригайлів та Ізюм — також мали магістратське правління. Проте постійний сильний вплив на місцеве законодавство російського права звів до мінімуму застосування в краї норм магдебурзького права *. Наприкінці XVIII ст. воно фактично було скасоване царським урядом.

Поширення російського права і законодавча діяльність національних органів влади. Прийняття Україною протекції Московської держави обумовило з 1654 р. спочатку проникнення, а потім активне поширення на українських землях російських правових норм. Їх визначали переважно царські грамоти й "іменні" укази, постанови Сенату та інших вищих органів цент-

* Ще гетьман І. Самойлович прагнув підпорядкувати Слобожанщину власному управлінню. Проте верховна влада Російської держави на те не пішла. Їй було вигідніше підпорядкування регіону воєводі, який сам затверджував місцевих полковників. Справи ж по ньому розглядали в Москві чиновники Розрядного приказу.

ральної влади. Зокрема, перші з них надавали або підтверджували магдебурзьке право, дозволяли українцям судитися "по прежним правам", визначали статус цехів, стосувалися національного фінансування й орендування.

Певний вплив в Україні у другій половині XVIII ст. мав перший в історії Росії систематизований закон — "Соборное уложение" 1649 р., який юридично завершив закріпачення селянства (скасувавши "заповідні" й "урочні літа") і визначив коло питань, що стосувалися кримінального та цивільного права, судочинства тощо [51]. Наприклад, царський уряд, відповідно до його розділів і статей, вимагав від гетьманського правління повернення російським землевласникам їх посполитих — втікачів. Практично це передбачалося здійснювати через місцеві суди (нових власників у разі відмови у поверненні примушували до сплати за них позивачам великого штрафу) [52]. Очевидно, такі положення кодексу не могли не викликати в українських можновладців бажання мати й собі подібні права на власних селян.

Посилання на "Соборное уложение" 1649 р. спостерігаємо навіть у другій половині XVIII ст. Так, Катерина II, намагаючись довести "давність" закону про заборону селянам подавати скарги на своїх поміщиків, 1767 р. видала спеціальний указ [53], що стосувався й українського населення Російської імперії.

Особливу увагу царський уряд приділяв праву переходу з місця на місце, з одного стану до іншого. Значно вплинув на політику старшинської адміністрації щодо цього сенатський указ 1713 р., де постановлялося стосовно Київської та Азовської губерній: "И буде... в которых селах и деревнях явятся беглые драгуны и солдаты, или чьи беглые люди и крестьяне, и тех отсылать людей и крестьян с женами и с детми и с их животы на прежния жилища" [54]. 1715 р. інший указ Сенату ще раз вимагав висилати на попередні місця проживання збіглих приватних селян і служилих людей на Лівобережжі й Слобожанщині [55]. У питанні про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, захищаючи інтереси панівної верхівки, 1727 р. постановила, щоб "после ушедших подданых" у володінні державців залишилися їх "кгрунты, дворы купленніе и некупленніе" [56]. Цей законодавчий акт також сприяв обмеженню переходів посполитих.

Відповідно до указу від 6 травня 1736 р. над усіма збіглими після повернення попереднім можновладцям передбачалося "чинить жестокое наказание кнутом, дабы впредь на то смотря, другим никому бегать было неповадно". Крім того, передбачалось "по воле владельцов и поверенных от них", яким "наказанием наказать пожелают" [57].

29 травня 1738 р. Сенат видав указ, що забороняв російським поміщикам переховувати у своїх будинках посполитих і козаків, які тікали із Слобідської України. Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила його чинність і на

[51] Див.: Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Москва, 1985. — Т. 3. — С. 83—257.

[52] *Софроненко К.* Соборное уложение 1649 года — кодекс русского феодального права. — Москва, 1958. — С. 26.

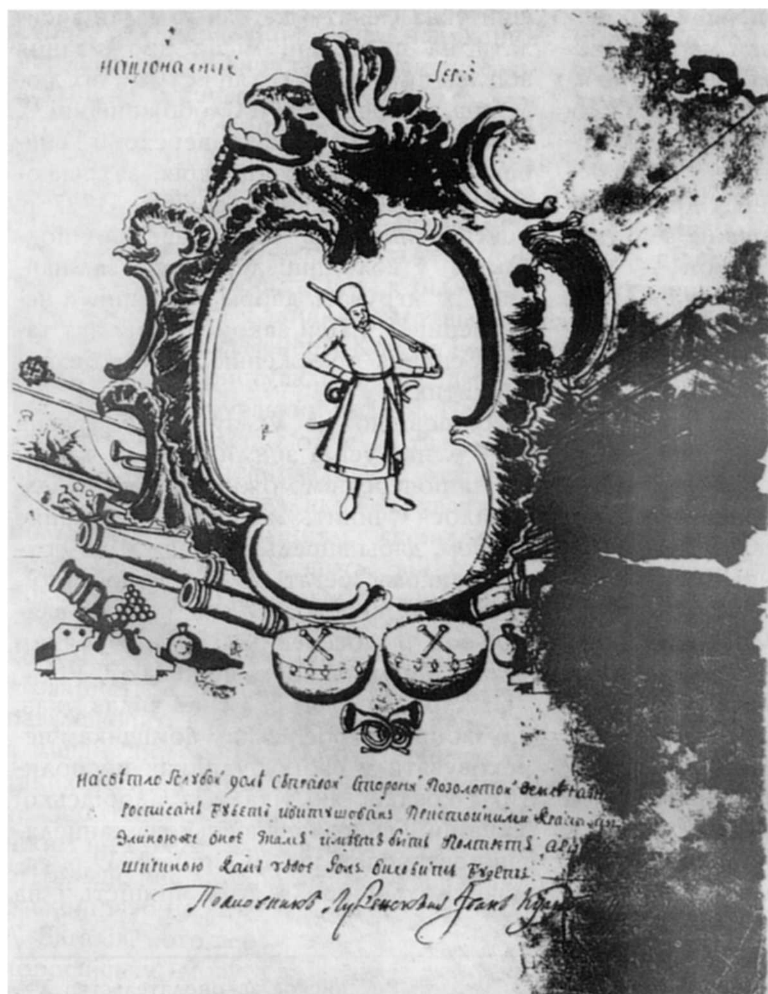
[53] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 18. — С. 336; *Литвиненко М. А.* Джерела історії України XVIII ст. — Харків, 1970. — С. 19.

[54] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 5. — С. 50.

[55] Там само. — С. 150.

[56] Цит. за: *Барвинский В. А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — С. 239.

[57] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 9. — С. 809—810.

Національний герб — козак з мушкетом. Середина XVIII ст. ЦДІА України, Київ.

територію Гетьманщини, надавши тим самим розпорядженню про заборону переходів силу загальнодержавного [58]. Тим самим державці отримали юридичні підстави для повернення власних збіглих селян на старі місця.

Незважаючи на те, що царський уряд, побоюючись загострення соціальних суперечностей, указом від 18 січня 1742 р. скасував постанову Генеральної військової канцелярії, козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство продовжували вживати різноманітних заходів проти переходів посполитих.

1763 р., йдучи назустріч вимогам українських землевласників, Катерина II указом санкціонувала універсал гетьмана К. Розумовського про заборону самовільного переселення селян у межах реґіону [59]. А через 20 років указом від 3 травня 1783 р. вона остаточно закріпачила українське селянство та провела чітку межу між окремими стана-

[58] *Гуржій І. О.* Повстання селян в Турбаях (1789—1793). — Київ, 1950. — С. 38.

[59] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 16. — С. 454.

Корогва сотні Лубенського полку із зображенням національного герба. Середина XVIII ст. НМІУ, Київ.

ми [60]. Подібний указ щодо Південної України видав Павло I 12 грудня 1796 р.

Безпосередньо для судочинства Гетьманщини мали значення петровські укази з питань кримінального права від 12 і 19 листопада 1721 р. та "О форме суда" від 3 листопада 1723 р. Перший передбачав покарання крадіям, які скоїли злочин уперше чи вдруге, у вигляді "битья плетьми и отдачи на поруки". Так було скасоване відповідне положення Литовського Статуту, за яким крадіжка речі, що коштувала понад чотири копи, каралася смертю. За другим, розбійникам, які не скоїли вбивства, мали виривати ніздрі й засилати на довічну каторжну роботу (§ 3, арт. 32, розд. 13 Статуту призначав за це також смертну кару). Третій указ поширився в Україні відповідно до постанови Малоросійської колегії з самого початку 1724 р. [61] Широко використовувалися також укази Єлизавети Петрівни 1760 і 1761 рр. про заміну смертного вироку вічною каторгою в Сибіру тощо.

У "Решении, учиненном по его имп. вел. указу в Верховном тайном совете, на поданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола" від 22 серпня 1728 р. визначався порядок обрання гетьмана, генеральних і полкових старшин, розгляду судових справ, подачі апеляцій до різних інстанцій, накладання штрафів за неправильне винесення вироків. Крім того, для нагляду за діяльністю Генерального суду до його складу вводили трьох осіб "з великороссиян" [62].

[60] Там само. — Т. 21. — С. 908.

[61] ЦДІА України, ф. 56, оп. 3, спр. 3591, арк. 66.

[62] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 8. — № 5324.

Втручалися в процес судочинства на українських землях Канцелярія міністерського правління, Колегія іноземних справ Росії, Малоросійська колегія і т. д. Наприклад, перша 1730 р. окремим ордером зобов'язала Генеральний військовий суд застосовувати спеціальне положення "Суд по формі" [63]. 1770 р. царським урядом було розроблено "Проект законов о правах войсковых казачих" [64]. Жалувані грамоти "на права и выгоды городам Российской империи" та "на права, вольности и преимущества Российского дворянства" від 21 квітня 1785 р. визначали юридичний статус міст і міських жителів у них на Лівобережжі й Слобожанщині, окреслили основні права козацької старшини, що зрівнювалася з дворянами Росії, встановили її виняткове право на володіння маєтками, підсудність лише дворянським судам тощо [65].

Водночас діяли й місцеві органи влади, різні правні інституції. Правда, в окремих випадках їхні дії мали колоритне національне забарвлення. Так, у одній зі справ 1723 р. йдеться про вручення прилуцьким полковником пернача посильному козаку для виклику вдови охочекомонного полковника Федора Сухого до полкового суду [66] (очевидно, це робилось тільки щодо впливових і "шановних" осіб).

Не міг не позначитися на ході судового процесу і навіть у разі прийняття рішення судом той факт, що суддею нерідко ставав представник гетьманського правління, наділений певною владою, який не завжди дотримувався букви закону. Так, за дорученням стародубського полковника Іллі Пашкова полковий сотник Семен Галицький одночасно виконував обов'язки полкових обозного, осавула та судді (1726) [67]. 1732 р. у тому ж полку полковий обозний Опанас Єсимонтовський відповідав за "полкові й судові діла" [68].

Таким чином, упродовж другої половини XVII—XVIII ст. вплив російського законодавства на правову культуру українців значно посилився. А в окремих випадках російські закони повністю витіснили (замінили) попередні правові норми. Спостерігалося поступове, але неухильне підпорядкування національних правних інституцій великодержавницьким.

"Права, по которым судится малороссийский народ" — визначна пам'ятка суспільної та правової думки України. Внаслідок соціально-економічного і політичного розвитку Гетьманщини в першій половині XVIII ст. фактично склалися всі умови і визріла необхідність кодифікації права на її території. Цього прагнули, насамперед, козацька старшина, православні монастирі й шляхтичі, які сконцентрували у своїх руках великі матеріальні багатства й всю повноту місцевої влади. Перегляду потребували і вже досить застарілі правові норми, що дісталися населенню в спадщину від часів польського панування. Крім того, на сприяння в цьому питанні свідомо йшов і царський уряд, розраховуючи на значне зближення власне українського і загальноросійського законодавств. І хоч зрештою "Права..." так і не були санкціоновані верховною владою, отже, не отримали законодавчої сили, вони великою мірою відбили той суспільно-політичний устрій Лівобережної України, що склався на середину століття.

---

[63] Матеріали до історії українського права. — Київ, 1929. — Т. 1. — С. 19.

[64] НБУВ. ІР, ф. 8, № 1748 (118), арк. 1.

[65] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 22. — С. 344—385.

[66] ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 976, арк. 2.

[67] Там само, оп. 51, спр. 489, т. 3, арк. 8—13.

[68] Там само, спр. 1176, арк. 1—2.

Значну увагу в збірнику законів укладачі приділили поземельним відносинам — основі тодішнього існування суспільства. Після Національно-визвольної війни певний час залишалася неосвоєною або запустілою значна кількість землі. Щодо неї в "Правах..." зазначалося: "Кто би себе какие грунта и угодия нажил, а оние прежде никакова владельца не имели, или би кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал, либо лес расчищал или занял, також кому би таковая земля чрез договор и уступку либо по жребию или другим каким-нибудь правильным образом во владение доставалася, и оною землею либо лесом владел бы и владеет безспорно, таковия недвижимия имения имеют бить того, кто владеет, собственния, как би купленния" [69]. Коли врахувати той факт, що в наведеному уривку не ставиться практично жодних умов, за яких можливе утримання земельної власності (наприклад, необхідність служби гетьману чи в козацькому війську), крім фактичного перебування "вірно набутої" землі в чиїхось руках, то можна припустити, що тим самим робився крок у процесі юридичного оформлення приватної власності. Проте "порожня", незаселена земля була непотрібна можновладцям. Тому кодекс передбачав надалі її "осаживания" і відбирання у новоприбулих посполитих "послушенства". Причому це дозволялося робити переважно "духовного, шляхетского и воинского (козацького. — *Авт.*) чина і звания людям, в Малой России на землях жалованних, выслуженних, купленних, дарованних, уступних, наследственних и другим правилним образом приобретенних, издревле владенних и нине владеемих" [70]. Ці положення запозичені зі Статуту, "Саксонського зерцала" і "Порядку". Однак про те, що вони мали місце і в реальному житті, свідчать, зокрема, матеріали "Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку 1729—1730 рр." [71].

Набуваючи будь-яким способом маєтки, старшина, шляхта, монастирі прагнули одразу отримати на них універсал у гетьмана чи жалувану грамоту у царя, що закріплювали б за ними спадкове право. При цьому перевага надавалась жалуваним грамотам царя як верховного сюзерена. Вони вважалися більшою гарантією, ніж гетьманські універсали, полковничі "листи", "дарчі" російських вельмож. Водночас документи гетьманського правління, як правило, потребували періодичного підтвердження юридичної ваги (скажімо, коли відбувалося переобрання гетьмана).

На противагу можновладцям, посполиті, особливо ті, які проживали в приватних маєтках, мали дуже обмежене право на землю. За "Правами..." остаточно відкидалась їх змога вільного розпорядження не лише "підданськими", а й новокупленими "грунтами". Тільки у вигляді панської милості їм дозволялось вивезти чи винести дещо з рухомого майна. Земля посполитих законодавчо визнавалася власністю державця, в маєтності котрого ті мешкали. Продаж або передача її іншій особі без відома та дозволу власника заборонялась [72].

"Права..." зафіксували існування в Україні такого своєрідного явища, як сябринство. Вони дають певне уявлення про його характер і соціальну суть: "Если би кто имел с ким лес, или степ, совокупний неделений, а один би которий сябр или участник похотел тот лес на

[69] Права, по которым судится малороссийский народ. — Гл. IV, арт. 3, п. 3.

[70] Там само. — Гл. IV, арт. 5.

[71] Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Чернигов, 1901. — Вып. 1. — С. 24, 25, 57.

[72] Права... — Арт. 9, п. 1.

засев хлебний или для сенокоса прочистить, а степ продать, тогда ему свободно будет такий лес прочистить и разроблять, а степ прооривать, толко ж так что б другого или других участников своих грунтов розбором тим своим незобидил к своему болше не принимал, но столко на его части того лесу или степу принадлежать будет, а другим би участникам своим так много и в толикой доброте лесу или степу оставил, как много на части их против его займи принадлежит..." (Гл. XVIII, арт. 15, п. 1). При цьому зазначалося: коли хтось займе чужу землю, то за рішенням усіх членів сябринного союзу чи суду той мусив повернути цю або надати рівноцінну їй землю. Передбачалася також грошова компенсація за завдані матеріальні збитки (Гл. XIX, арт. 1, п. 3).

"Правам..." судилося стати першою законодавчою спробою, де у всій повноті планувалося зрівняти і затвердити становий статус старшини і шляхти. За ними право на "шляхетское достоинство" могли мати вже не тільки особи (як це було раніше), які отримали на нього від царського уряду особливу жалувану грамоту чи "диплом", а й козацька верхівка, починаючи з генеральних старшин і кінчаючи сотниками. Включалися сюди також бунчукові, "знатні військові" та значкові товариші. Їхні права та привілеї поширювались і на дітей старшини. При цьому козацька старшина ставала порівняно замкненою верствою. До неї мусили обиратися лише представники місцевих "родимцов, из людей заслужоних... и кто по усмотрению и определению вишшаго правления чин получит". Люди "посполитой породи" не сміли привласнювати "чести и волности шляхетского или воинского звания", за винятком, коли б вони надавались самим царем. "Да их же посполитих, — наголошується в зводі законів, — вишше шляхти предпочитать никто не имеет" [73].

Серед козацької старшини встановлювалася сувора ієрархія. Перебуваючи у військових командах, обіймаючи посади в державних установах, засідаючи в судах і т. п., кожний з них зобов'язувався "ведать место свое, и по достоинству чина своего, в котором кто состоит, надлежащим порядком вишшаго нижщий предпочитать имеет". Шляхтичам і старшині заборонялося "порабощать" і "верстать" у посполитих, відбирати у них "волности". Вони звільнялися від різних державних повинностей, не сплачували податків з індукти *, "мостового", "перевозного" та "погребельного". Замість цього від них вимагали тільки виконання військової служби. Якщо рідні брати чи інші близькі родичі чоловічої статі, які досягли повноліття, мешкали в нерозділеному маєтку, то на військову службу вони мали право визначити одного члена сім'ї за спільною згодою або відповідно до черги (жеребкування). Рідні призваного на військову службу мусили утримувати його за рахунок прибутків з ведення господарства в маєтку, який знаходився в їхньому спільному володінні.

Судитися шляхтич або представник козацької старшини міг тільки в тому суді, що відповідав його "ранговї" та званню. Суд, що не відповідав соціальному статусу тієї чи іншої особи, не мав юридичних підстав для ведення її справи. Винятком були кримінальні, а також державної ваги (наприклад, зрада царю) справи. В цьому випадку їх вирішення переносилось у вищі судові інстанції. Однак не міг судитися, наприклад, сот-

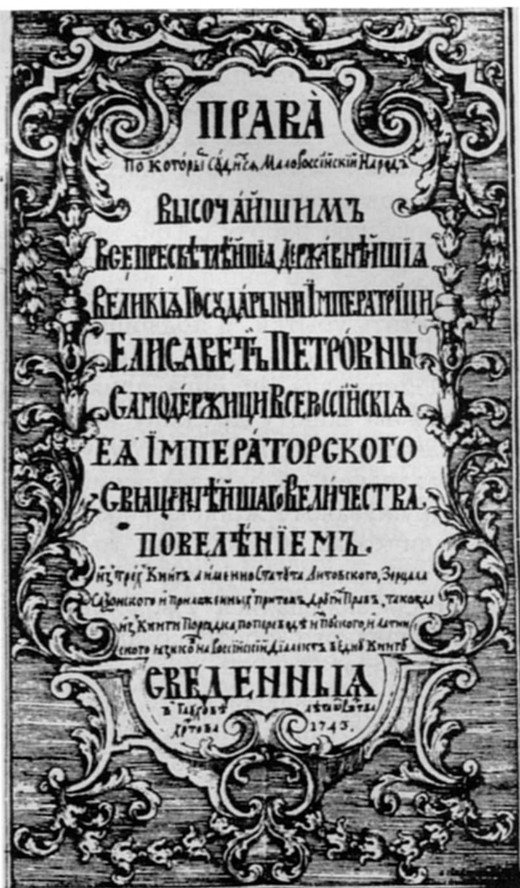
[73] Там само. — Гл. IV, арт. 10.

* Індукта (від лат. *inducto* — ввожу) — митний податок на Лівобережній Україні в другій половині XVII — першій половині XVIII ст., який стягувало гетьманське правління за ввіз товарів з Росії. Скасований 1754 р.

ник у сотенному суді, а полковник — у полковому, оскільки вони самі керували ними й уособлювали судову владу певної адміністративної одиниці.

Влада державців над своїми підданими юридично ніким не обмежувалася. За непослух або проступок перші карали посполитих на власний розсуд, а у разі здійснення якихось карних злочинів віддавали до суду. Використовувати феодально залежних селян у різні "роботизни" без відома можновладця суворо заборонялося.

"Права, по которым судится малороссийский народ" передбачали і позбавлення привілеїв шляхтича чи старшини. Це траплялося тоді, коли вдова першого або другого виходила заміж за посполитого. Духовенство за становими правами та привілеями прирівнювалося до козацької старшини і української шляхти. За ними священиком у місті, містечку чи селі вже призначався кандидат, висунутий безпосередньо парафіянами і місцевою адміністрацією, а у приватних маєтках — парафіянами та державцями. До нього ставилися вимоги, щоб він був "православния веры, честнаго обхождения и доброго состояния, учителний, из законнаго супружества рожденний, не новокрещенний, не младолетний; но лет совершенних, и во всем такого чина достойний" [74]. Після обрання він зобов'язувався надіслати письмове свідоцтво архієрею місцевої єпархії для затвердження його призначення.

Титул книги "Права, по которым судится Малороссійскій народъ". Глухів, 1743 р.

Відповідно до положень зводу законів духовенство, як шляхта і козацька старшина, звільнялося від виконання державних повинностей. Воно не було підвладне судам "мирського звания". Проте якщо мова заходила про грабунок або заподіяння побоїв, суперечки за земельне володіння між світськими та духовними персонами, то рішення за цими питаннями виносилися на розгляд суду за місцем проживання (земського, гродського, полкового тощо). Коли ж виникала суперечка за монастирські землі, надані царськими грамотами чи гетьманськими універсалами, то справа розглядалась у Генеральній військовій канцелярії або Генеральному суді.

У "Правах, по которым судится малороссийский народ" зафіксовано статус залежних селян. За ними "піддані" своєму державцю "надлежащое послушание и повинность отдавать всегда должни". Владу останніх над посполитими

[74] Там само. — Гл. VI, арт. 3, п. 1.

ніхто "унимать и от надлежащего им послушания" звільняти не мав права. За непослух або непокірність селян дозволялося карати можновладцям (за кримінальний злочин віддавали під суд місцевої влади), без дозволу яких заборонялося притягати підданих у "наряды" та "приватную работу". Той, хто порушував цю постанову, мусив сплатити через суд 24 крб. штрафу і, крім того, "возместить убытки" в подвійному розмірі. Заборонялося також будь-кому без відома державця чи його прикажчика наймати на роботу дружину або дітей посполитого, "покамист они будут жить под владелцем". Коли залежний селянин одружувався з жінкою з козацького стану чи козак із селянкою, то не мав права одержати нерухоме майно жінки. Угіддя залишалися у володінні людини "воинского (тобто козацького. — *Авт.*) звання" [75].

Отже, незважаючи на те, що царський уряд не санкціонував зводу законів, у ньому знайшли відображення всі правові норми, існуючі на практиці або сформовані у соціальній свідомості владної частини українського населення. В "Правах..." найвиразніше визначилися привілеї, до юридичного узаконення яких козацька старшина і шляхта наполегливо йшли впродовж кількох десятиліть.

Таким чином, Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. внесла кардинальні зміни в суспільне життя та правову культуру України і, зокрема, скасувала попередні кріпосницькі відносини. У свідомості українців відбулася певна трансформація понять "справедливість", "моральність", "добро", "зло" і т. д. Прикладами для наслідування поспільством надовго стали сміливі вчинки воїнів, які роками боролися за соціальну рівність і національну незалежність. Очевидно, тому деяка жорстокість правових норм того періоду (особливо на Січі) загалом не відлякувала людей. Навпаки, щодо злочинців і зрадників вона ставала характерною для більшості регіонів Української держави.

Еволюція соціальних відносин у другій половині XVII—XVIII ст. поступово змінювала і норми поведінки. Все частіше еліта порушувала законодавчо не затверджені права селян, міщан, рядових козаків і навіть цілих громад. При цьому помітнішим ставало поступове звуження дії звичаєвого права внаслідок "витіснення" його писаними законами, конкретно російського (Лівобережжя, Слобожанщина, Південна Україна) і польсько-литовського (Правобережжя) законодавства. Разом з тим воно залежало й від функціонування своєрідного козацького самоврядування, яке під час розгляду різних справ часто-густо покладалося на вироблені "традиції". Норми звичаєвого права, як про це свідчать документальні матеріали, у досліджувану добу охоплювали практично всі прошарки людності й проникали у найвищі сфери тогочасного буття.

У ході Національно-визвольної війни гетьманський уряд на території новоствореної національної держави формально не відмінив попередніх писаних нормативних актів права: Литовського Статуту, "Саксонського зерцала", "Порядку", так званих кормчих (церковних) книг і т. п. Із середини XVII до кінця XVIII ст. (і навіть пізніше) у судових процесах на них продовжували посилатися або ж брати до уваги їхні положення. При цьому спостерігалась явна довільність у тлумаченні юридичних норм, підміна одних іншими у подібних випадках, що нерідко залежало не тільки від професійної компетенції суддів, а й від їх

---

[75] Там само. — Гл. IV, арт. 8, п. 3; арт. 9, п. 1.

особистих позицій. Проте названі кодекси, попри суб'єктивні фактори, з часом утвердились у судовій практиці України і вже у XVIII ст. здебільшого визнавались обов'язковими. Одним з найголовніших джерел права, без сумніву, був Литовський Статут, але саме редакції 1588 р. як найдосконаліший з правового боку, технічно відпрацьований. Він ширше застосовувався на Правобережжі, Гетьманщині, значно менше на Слобожанщині. У межах Української держави нова генерація "панства" прямо виводила з нього власні права та привілеї, відстоюючи їх "природність" і "звиклість" (давність).

Досить часто в українському судочинстві застосовувалися положення магдебурзького права. Його основними "носіями", як і в попередній період, залишались міста. Правда, необхідно відзначити той факт, що магдебургія за формою і змістом функціонування на Лівобережжі й Правобережжі різнилась від практики її застосування у країнах Західної Європи. Причому в судовій практиці України використовували не оригінали німецьких збірок права, а здебільшого їх переробки у перекладах на польську або латинську мову. На Слобожанщині постійний тиск російського законодавства звів до мінімуму застосування магдебурзького права. Наприкінці XVIII ст. воно взагалі втратило реальний сенс на українських землях.

Увесь хід суспільно-політичного та економічного розвитку одного з найбільших регіонів України, що обіймала Гетьманщина, привів до необхідності вироблення та кодифікації тут власного права. Цього прагнула панівна верхівка — старшина і вище православне духовенство, шляхта. В зв'язку з цим у першій половині XVIII ст. було вироблено "Права, по которым судится малороссийский народ" — оригінальну пам'ятку правової думки українців. Збірник норм феодального права зафіксував існуючу розстановку політичних сил у регіоні, передбачав затвердження кріосницьких відносин, що практично склалися. Проте зрештою, не задовольнивши великодержавницьких інтересів царату, він не був санкціонований.

Отже, опинившись під російською короною й поступово втративши свою державність, українці ще дуже довго не могли зажити повнокровним життям за власними національними законами.

Самобутність правової культури на західноукраїнських землях. Правова культура західноукраїнських земель у XVII—XVIII ст. еволюціонувала як наслідок генезису етнічних культур різних народів. Поряд з українським (руським) правом — наступником правової культури Київської Русі та Галицько-Волинської держави — в краї побутувало польське, німецьке та волоське. Особливо потужно, витісняючи давньоруські норми, на західних землях України впроваджувалось польське право (зокрема, поділ земель на воєводства з відповідними владними структурами), земські та гродські суди (замість загальних старостинських), вищою апеляційною інстанцією для яких були шляхетські віча, хоча польським правом послуговувалась переважно шляхетська верхівка суспільства як посадовці відповідних державних структур або під час вирішення справ у приватних доменіальних судах (особливо в маєтках іноетнічної шляхти — польської, німецької, чеської та ін.).

Певний вплив мало й німецьке право. У містах воно побутувало у вигляді магдебурзького, відомого в Галицько-Волинській Русі ще з XIII ст. На українських землях магдебурзьке право мало свої особливості, оскільки потрапило сюди через Польщу, де, у свою чергу, зазнало певної модифікації (тут існували хелмський і шредський його варіанти). В Україні живі місцеві традиції де-

якою мірою трансформували і магдебурзьке право, одночасно з яким широко використовували так зване руське (українське) звичаєве право. Німецькі, руські, вірменські, татарські та єврейські громади, які проживали в західноукраїнських містах, зберігали свої культурно-правові звичаєві та релігійні особливості [76].

У сільській місцевості побутували відомі з XIV—XV ст. села на німецькому праві, осаджені, за згодою власника, війтами. У таких випадках війт, за словами М. С. Грушевського, "ставав малим дідичом села, а заразом начальником громади". Незначні судові справи війт вирішував самостійно, а складніші й апеляції за його рішенням мали відправлятися до судів вищої інстанції, але також німецького права [77].

Села волоського права відомі в Галичині з 70-х рр. XIV ст. У них значну роль відігравала сільська громада, структура якої була близькою до місцевих форм. Звичаєве право волоських сіл, де влада належала князеві, та волоських країн (з крайниками) нагадувало за змістом правове життя волостей та сіл українського права, наприклад, компетенція зборових (волоських) та волосних українських віч була тотожною, а інколи спостерігалося переплетіння правових інституцій різних етнічних громад. Зокрема, в деяких регіонах Галичини (Самбірська економія) характерні для волоських країн зборові суди практикували й села на українському (руському) та німецькому праві. У XVII ст. деякі справи (про грабежі, розбої та ін.) вилучалися з компетенції сіл волоського права і передавались вищій інстанції — гродським судам, але вже німецького права.

Спостерігалося змішування елементів різних етнічних прав навіть у межах одного села, коли, наприклад, село осаджувалось на волоському праві, а структуру мало німецького, або в селі волоського права керівниками ставали отаман українського та бурмістр німецького права [78]. Свого часу М. С. Грушевський наголошував на тому, що "тип німецького права, перероблений на польсько-панщинне копито, так, що з того німецького первовзору заціліли лише деякі імена, загальноприйнятий в польських землях, послужив таким спільним знаменником для сільського устрою українських земель" [79]. Додамо лише, що всі процеси грунтувалися на основі українського звичаєвого права, яке, взаємодіючи з іншими, трансформувалося відповідно до конкретних історичних обставин.

Осередками, в яких консервувалося, зберігалося й розвивалося українське право, були волості. Червоноруські волості очолювали воєводи, які з посиленням польського впливу на західноукраїнських землях потрапляли у дедалі більшу залежність від польських старост — управителів замків. Поступово відтіснивши воєвод, старости починали призначати земських суддів і голосувати у волосних земських судах "руського права". Найвищим щаблем управління у

[76] *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — Київ, 1989. — С. 173—175; *Марочкін В. П.* Українське місто від XV до середини XVII ст.: Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. — Торонто, 1999. — С. 65—87, 103—109.

[77] *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 5, ч. 1. — Львів, 1905. — С. 370—373.

[78] Див.: *Инкин В. Ф.* Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI—XVIII веках // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — Рига, 1977. — С. 71—85; *Гурбик А. О.* Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV—XVI ст. // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. — Київ, 1997. — Вип. 2. — С. 48—70.

[79] *Грушевський М.* Зазн. праця. — С. 374—379.

волості були відомі ще з XII ст. волосні віча та волосна старшина. З часом колись спільні для зем'ян, бояр, слуг, селян віча поступово трансформувалися, з одного боку, в провінційні шляхетські, а з іншого — у віча-копи селян. Паралельно в галицьких волостях формується волоська автономія на чолі з крайниками й князями та традиційними вічами-зборами. При цьому села волоського права різнилися наявністю багатоступінчастої структури судочинства. Найнижчу ланку становили сільські суди (на чолі з князями), середню — суди крайників або зборові суди країни, а найвищу — замкові суди.

За таких умов найближче до традиційних норм українського права стояли віча-копи селян, які виконували судові функції. У XVII—XVIII ст. загальноволосні зібрання майже не проводились. Для розгляду судових справ частіше збирались, як правило, жителі одного села або кількох сільських громад — залишків колишніх волостей.

Своєрідною була на західноукраїнських землях діяльність зборових та війтівських судів, хоч із середини XVII ст. спостерігалося певне обмеження їхньої компетенції. У XVIII ст. згідно із розпорядженням Самбірської економії від 1758 р. судові справи, що стосувалися чаклунства, крадіжок, убивств, співжиття без вінчання, вилучалися з-під юрисдикції зборових судів і мали направлятися до Самбірського замку [80].

Проте, попри цю постанову, як зборові, так і війтівські суди Карпат та Прикарпаття всі вказані справи, крім вбивств, розглядали самостійно, що підтверджують численні документальні джерела.

Основною причиною такого тривалого збереження у Карпатах та на Прикарпатті норм українського народного звичаєвого права було те, що більшість населення регіону була зайнята в промисловості й торгівлі, виконувала мінімальні відробітки і найважливіше мала кращі, ніж жителі низинних регіонів, можливості для переселення в інше місце проживання.

У низинних регіонах, де поступово обмежувалися права копних судів, зменшувалася компетенція громади та спостерігалося намагання старост і шляхти опанувати судову владу. Як зауважував С. Томашівський, коли в підгірських селах "селяни півночі стогнали в ярмі безсильно і безрадно, то гірське населення протестувало проти поневолення" [81]. З другої половини XVII ст. майже повсюдно за окремі дрібні порушення джерела фіксують і фізичні покарання (побиття палками та мітлою).

Попри те, що громадські, зборові та війтівські суди розглядали подібні правопорушення та злочини, компетенція зборових судів все ж була ширшою, ніж повноваження судів, які керувались магдебурзьким правом. Водночас якщо зборовим судам підлягали всі верстви тогочасного суспільства — і селяни, і шляхта, то війтівські суди за магдебурзьким правом не мали права судити шляхту. Крім того, на зборовий суд повинні були з'являтись усі жителі сіл, аби кожний міг докласти свої знання, поділитись досвідом чи дати пораду. Це значною мірою наближувало зборові суди до правової культури копних судів Лівобережної та Правобережної України.

Зборові суди, або віча, відбувалися двічі на рік. На них розглядали взаємні претензії, скарги у зв'язку з виконанням повинностей і карні справи. Підсудними могли стати як ціла громада, так і окремі її члени. Рішення суду можна було опротестувати. За неявку на судове засідання або залишення його без по-

[80] НБЛДУ. ВР, № 555/ІІІ, арк. 5.

[81] *Томашівський С.* Народні рухи в Галицькій Русі 1848 р. // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. 23/24. — С. 7.

важної причини винних карали. Так, коли громада с. Жукотина пішла зі зборів, не дочекавшися закінчення суду, і не провела розрахунків, її оштрафували на 16 гривень. Якщо до суду не з'являлись відповідачі, то громаду зобов'язували під загрозою покарання доставити їх на наступне засідання суду.

Як правило, на зборовому суді разом з урядниками засідали шість князів, котрі брали участь у винесенні вироку. В Самбірській економії суди проводилися по країнах-волостях, а на Сколівщині — одночасно для всієї території. В ухвалі, що була прийнята в м. Сколе 1698 р., передбачався такий склад зборового суду: 2 крайники, 10 князів і писар, який мусив записувати хід судового процесу та рішення суду [82].

Правова культура періоду Галицької Русі зберігалася в колегіальності суду, головою якого в попередній історичний період був посадник або тисяцький. У Карпатах у XVII—XVIII ст. головою суду був уже крайник, але він теж судив колегіально.

Інакше було організовано сільські суди — суди першої інстанції у приватних та королівських селах, що послуговувалися магдебурзьким правом, але передавались окремим магнатам у довгострокову оренду. Власнику чи орендарю села належала як судова, так і адміністративна влада.

Пан визначав склад суду та коло законодавчих актів, якими мусив послуговуватися суд. Сільський суд зазвичай складався із солтиса (війта) та присяжних, обраних селянами на зборах і затверджених паном. Останній як власник села та найвищий суддя вирішував на свій розсуд справи, перелік яких був відсутній в законодавстві, зобов'язуючи сільський суд у подальшому використовувати такі рішення як обов'язкові в аналогічних випадках.

Ось як відбувалися вибори війтівського суду в с. Чуква 1694 р.: "На прохання чуківської громади та з дозволу орендаря села п. Я. Боровецького відбулися загальні збори громади, на яких обрано лаву присяжних: ландвійтом — С. Пекелка, присяжними — К. Жука, С. Леховича, В. Леховича, Я. Колоса, Ф. Чижовика та М. Мацькова. Обравши їх, громада прийняла ще таке рішення: коли б хто зневажав ландвійта та його колег, повинен був перепросити і заплатити кару 3 гривні і свої слова публічно забрати. Коли б присяжні по-приятельськи, таємно давали поради, розголошували судові та громадські таємниці кому-небудь, такого присяжного слід було звільнити і він мав платити кару 5 гривень" [83].

На Прикарпатті діяв ще один суд, так званий піджупківський. Він займався справами, пов'язаними із солеварною промисловістю, а також селами, що їх було прикріплено до солеварень. Як свідчать матеріали актової книги піджупківського суду від 1714 р., останній у своїй діяльності спирався на звичаєве право та здійснював судочинство за допомогою присяжних [84].

У Карпатах та на Прикарпатті громадські суди крім норм звичаєвого права послуговувалися й нормами, що були розроблені економом Самбірської економії І. Гавром у низинних районах Самбірської економії та графинею Острозькою, яка видала інструкцію для підданих Тухольської волості (здебільшого Сколівщини). Загалом же основу правової культури західноукраїнських земель становило традиційне звичаєве право, практично ідентичне в селах як українського, так і волоського права, про що свідчить аналіз діяльності зборових (ві-

[82] *Гошко Ю. Г.* Населення Українських Карпат XV—XVIII ст. — Київ, 1976. — С. 60.
[83] ЦДІАУЛ, ф. 142, оп. 1, спр. 5, арк. 78—79.
[84] Там само, ф. 856, оп. 1, од. зб. 101, арк. 1.

чових) судів королівських селян Самбірської волості, “куриального” (вотчинного) суду Самбірського замку, крайничого суду Гвоздецької країни, зроблений В. Ф. Інкіним. Використані вченим матеріали «охоплюють значний регіон верхів'їв Дністра, Стрия і Сяна у Північних Карпатах з передгір'ями (Самбірське і Дрогобицьке староства Перемишльської землі і Саноцька земля) і україномовне населення (до 150 сільських громад) переважно волоського на чолі з “князем” і українського (руського) права на чолі з тивунами або ватаманами». Таке становище зберігалося не лише через протидію місцевого населення запровадженню незрозумілих йому законів, а й через пасивність польської влади, що не дуже поспішала запроваджувати в селах магдебурзьке законодавство. Отже, формально ряд сіл і міст було переведено на це право, а фактично вони користувались українським звичаєвим правом, посилаючись на попередні прецеденти-розпорядження: “Суди, які зараз затверджені, мають виносити свої рішення тільки на основі звичаєвого права і судити за тими звичаями, які найбільше відповідають звичаєвому праву” [85].

Як зборові, так і війтівські суди в цей період у своїй роботі в основному керувались звичаєвим правом. Однак вони дещо відрізнялись за формою судового процесу, компетенцією та виконавцями. Війтівський суд не міг проводитись без дозволу двору, а зборові суди — без відповідних дозволів. На зборовому суді під час засідань спочатку розпитували молодих господарів, а потім, по черзі, ставили питання старшим і лише після цього оголошували рішення, що ухвалювалося більшістю голосів. На війтівському суді перше слово надавали потерпілим.

Усі суди розпочинали свої засідання о 6-й ранку, тому що суддям, присяжним, свідкам, потерпілим, тобто усім, хто мав присягати, не вільно було до суду ні їсти, ні пити. Наступні дії були здебільшого ритуальними. Перед початком засідання суду голова (в даному випадку в Карпатах — крайник) звертався до присутніх зі словами: “Я, (такий-то), провожу право силою Бога, Святої Трійці, Богоматері та всіх святих, силою апостольської церкви, всього духівництва, силою нашого короля та сенату”. Тричі повторивши ці слова, голова звертався до суддів-старців з тим, щоб вони підтвердили, що він сумлінно застосовуватиме право. Після цього крайник звертався до присутніх з проханням дати чесну присягу та не губити свою душу неправдою. Вносили хрест, накритий чорним покривалом, і ставили на хлібну діжку. Писар зачитував молитву і запитував суддів та присутніх, чи вони їли або пили що-небудь до початку судового засідання. Той, хто порушував звичай, не мав права присягати. Після проведення цієї церемонії всі присутні ставали на коліна, піднімали догори два пальці і присягали кожний окремо.

За один стіл із крайником-війтом сідали князі, старці, присяжні, які брали участь у розгляді справ. Тут же на столі стояла скринька з грішми та грошові квитанції.

Судова присяга, що її складали урядовці, як і сама церемонія відкриття суду, не були однаковими. Наприклад, у Саноцькому магістратському суді з 1675 р. у присязі суддів були слова, якими заборонялося “ані ради давати, ні подарунки брати” від учасників судового процесу. У присязі поєднувалися народні правові звичаї та релігійна обря-

[85] *Инкин В. Ф.* Статьи Русской Правды о мести в свете обычной практики Галичских общинных судов (по актам XVI—XVIII вв.) // Вестн. Моск. ун-та. — 1990. — № 1. — С. 72—73; ЦДІАУЛ, ф. 15, оп. 1, спр. 318, арк. 256.

довість. Прикладом може слугувати присяга війтівського суду с. Чуква, що мало магдебурзьке право: "Просимо святого Духа наповнити та запалити вогнем своєї милості серця усіх твоїх вірних. Випусти свій дух і буде створене нове обличчя землі. Молімось. Боже, ти серця вірних освятив своїм духом. Дай же нам в тім же дусі добре розуміння його ласкавого відношення і поради в молитві, через Христа нашого. Амінь" [86]. В усіх судах обов'язково був хрест, перед яким молились і складали присягу судді та всі присутні. У деяких важливих справах присягу звинувачені та свідки складали в церкві. Так, 1721 р. у с. Одрехово війтівський суд слухав справу Івана Дякуникова, який звинувачувався в тому, що нібито заявляв при людях, що підпалить панський двір та повбиває адміністрацію. Суд прийняв рішення, аби І. Дякуников разом із жінкою в присутності присяжних присягнув у церкві, що "він не думав підпалювати двору" [87].

Важливим і поважним атрибутом суду була скринька, в якій зберігались документи та гроші. Громада с. Чуква написала скаргу на війта та присяжного, які несли на плечах скриньку і впустили її. За подібну недбалість суд звільнив як війта, так і присяжного, засудивши їх до двох тижнів тюремного ув'язнення, та призначив по 15 гривень кари [88].

У другій половині XVIII ст. зборові суди, на які збирались усі члени громади, втратили своє значення. Тепер на них викликали не всю громаду, а тільки війта з присяжними. Згідно з універсалом для всіх країн Самбірської економії було виділено спеціальні судові дні. Так, наприклад, представники громад сіл Підбузької країни мали з'явитись 16 червня, Волосянської, Ільницької, Либохорської — 19, Розлуцької, Лінецької — 26, Гвоздецької — 22 червня. Особливістю зборових судів було те, що на відміну від війтівських у них першочергово розглядали питання про виконання як державних, так і приватних шляхетських повинностей. Так, в інструкції для крайників Самбірської економії наказувалось, що "паном крайником всі повинності, які давали громади, повинні бути ним писані, так само і що й кому громада винна". А ось як оповідали люстратори про початок зборових судів Сяноцької землі: "По закінченні присяги та обранні головуючого для ведення справ і після звітів про цьогорічні податки, як урядові, і двірські, солтис робить ці рахунки в присутності цілої громади, квитанції передає до скарбу, до скриньки" [89].

Після цього зборові суди приступали до розгляду справ. Суд мав тривати згідно з традицією тільки до заходу сонця. Після цього хрест клали до скриньки, і крайник чи солтис такою самою заявою, якою починав (тільки додавши: "я здаю право"), закінчував засідання.

Особливістю діяльності громадських судів було те, що обвинувачення й слідство громада проводила власними силами. Покривджена сторона збирала свідків, шукала обвинувачених, проводила такі процесуальні дії, як об'ява на торгах, гоніння сліду і свод. Слід можна було гнати за участю всієї громади, коли він був "гарячим", тобто свіжим. Інститут гоніння сліду побутував в Україні багато століть і зберігся у XVIII ст. Слід гнав потерпілий та представники громади. За відмову від ведення сліду громада мусила відшкодувати збитки потерпілим. Однак у тому випадку, коли шлях злочину вів за кордон, тобто на Закарпаття, слід гнали тільки до кордону. Так, коли у с. Свидник в урядовця

---

[86] ЦДІАУЛ, ф. 142, оп. 1, спр. 5, арк. 2.
[87] Там само, ф. 37, оп. 1, спр. 3, арк. 6.
[88] Там само, ф. 142, оп. 1, спр. 4, арк. 24.
[89] НБЛДУ. ВР, № 555/III, арк. 273; ЦДІАУЛ, ф. 31, оп. 1, спр. 1, арк. 24—26.

вкрали 3 воли та 2 корови, то місцева громада повідомила, що слід злочинця вів за бескид, а тому її було визнано вільною від відповідальності [90].

Однією з важливих умов ведення громадою сліду була наявність чітких слідів. За їхньої відсутності громаду звільняли від відповідальності за "невихід на слід". Тому, коли Гриць Чикавець з с. Сухий Потік звинувачував громаду в тому, що коли у нього було вкрадено 2 корови, то сусіди відмовились від ведення сліду, представники громади заявили, що сліду не могли вести через те, що падав сніг з дощем. Суд вирішив, що громада не винна, але змусив її представників підтвердити слова присягою [91].

Про норми ведення сліду від однієї громади до іншої йдеться у судовій справі громади с. Волиця Премиського староства проти громади с. Бистре Ліненцької країни. Отож, в орендаря корчми у с. Волиця було вкрадено пару волів. Громада вела слід до с. Ясеня. Зупинившись там, вислали на слід трьох чоловік, які прийшли по сліду до с. Бистре. Прийшовши до села в суботу ввечері, ці люди переночували в якоїсь бабці, не повідомивши місцеву громаду про слід, і повернулись назад. Тільки у понеділок вони знову прийшли до с. Бистре і почали закликати до ведення сліду. Бистрівська громада заявила, що прийматиме слід тільки на межі села згідно з правом та звичаєм. Не отримавши сліду, громада навіть без присяги була звільнена від обвинувачення [92].

В іншому випадку орендар села Плоского Ільяш Ізраїлович подав у суд на громаду за неведення сліду після крадіжки з комори речей на суму 638 злотих. Слід вели до с. Мшанця, громада якого на суді заявила, що вона не прийняла його, оскільки це був неправдивий слід: не було людських слідів, а тільки худоби. Після присяги мшанецьку громаду звільнили від звинувачення у крадіжці, однак село покарали судом на 6 гривень тільки за те, що селяни детально не роздивилися шляху, і для того, щоб на майбутнє були пильнішими [93].

Згідно з народною правосвідомістю, під час проведення сліду обов'язково мусив бути присутній і сам потерпілий. Його відсутність знімала з громади відповідальність за ведення сліду. Так, у с. Хащів Петро Гальчин звинувачував своїх сусідів у крадіжці теляти, але й сам він не з'явився для ведення сліду. Суд звільнив сусідів від підозри у крадіжці, а за безпідставне їх звинувачення П. Гальчин мусив заплатити кари 1,18 гривні [94].

Коли закінчували гнати слід, який приводив до подвір'я чи до хати підозрюваного, необхідно було провести обшук-трус, але обов'язково вдень. Трус дозволялося робити в присутності представників громади та з дозволу підозрюваного. У с. Чуква 1690 р. у Івана Покрушника із стодоли було викрадено обмолочене зерно. Він викликав суддів та присяжних для ведення сліду, і слід привів їх до хати Я. Шмундри. Громада стала під дверима, почала "волати" та стукати, однак дверей ніхто не відкрив. Суд визнав Шмундру злодієм, він мав повернути крадене зерно, сплатити 10 гривень кари, судові витрати та перепросити [95].

"Поволання" — давньоруська норма правової культури, що була відома ба-

[90] *Гурбик А. О.* Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. — Київ, 1990. — С. 61—64; НБЛДУ. ВР, № 513/III, арк. 45.

[91] НБЛДУ ВР, № 514/III, арк. 238.

[92] Там само, № 547/III, арк. 668—669.

[93] Там само, № 542/III, арк. 350.

[94] Там само, № 514/III, арк. 13.

[95] ЦДІАУЛ, ф. 142, оп. 1, спр. 4, арк. 161—163.

гатьом європейським народам. Ще наприкінці XII ст. покривджений мав негайно повідомити сусідів про те, що йому завдано кривди. "Поволання" було запроваджено до таких відомих кодексів середньовічного права, як "Руська Правда" та Статути Великого князівства Литовського, згідно з якими кожен мав право оголосити на торгу про вчинений злочин. У маґдебурзькому праві воно мало назву "приволання" і проводилося з дозволу уряду. Коли йшлося про вбивства, "поволання" проводилося возним чотири рази з обов'язковим оголошенням імені вбивці та закликом до суду. "Приволання" мало відбуватися між сходом та заходом сонця в домі того, хто мав бути покликаний. Згідно з традицією, не дозволялося "приволати" ні вночі, ні у святкові дні, на весіллі, в корчмі та в церкві. Без дозволу влади, згідно з маґдебурським правом, яке, до речі, посилається на звичаєве право, можна було робити "поволання" в тому випадку, коли хтось застиг злодія у своєму домі. Таке "приволання" вважалося початком справи.

Найвагомішим було "поволання", пов'язане із вбивством, коли вбивця був невідомий або відомий, але спромігся втекти. Таке "поволання" робилось дуже голосно, оскільки необхідно було швидко оголосити про вбивство та вбитого. В його основі була віра людей у те, що у разі наближення злочинця до вбитої ним жертви з тіла останньої повинна виступити кров. Перший раз "поволання" робив над тілом жертви представник влади в присутності рідних та близьких, другий раз — через тиждень, третій — через два тижні й останній, четвертий, раз — через сім тижнів. Ось приклад подібного "поволання": "Сталося поволання небіжчика сина Мельника з села Нанчілки, якого вбив Т. Нанчільський. Його поволав небіжчик за собою, доставити його до тижня, двох тижнів і семи тижнів. Перший і другий, і третій раз за собою поволає" [96]. Відома також справа, коли до Дрогобицького війтівського суду прийшли І. Мацюків та С. Сенега — уповноважені громади с. Болехівець із заявою, що на цвинтарі знайшли задушену дитину. Ця дитина була народжена жінкою М. Березовською з Я. Головичем, які згодом втекли. Громада висунула звинувачення тільки їм. Згідно з дозволом громада мала публічно "обволати" тіло та поховати його [97].

Крім "поволання", яке проводилось у зв'язку з вбивством, необхідно було робити "поволання" і у випадку крадіжки та інших порушень громадського та сімейного життя. Через відсутність "поволань" траплялося, що суди не приймали такі справи до судового розгляду. Це підтверджує скарга купців, чий магазин обікрали злодії. Перед розглядом справи дрогобицькі купці під присягою підтвердили, що про обвинувачених у крадіжці вони зробили "поволання" [98]. В іншому випадку А. Звірська подала в суд на якогось П. Кубика, що він зустрічався з нею впродовж п'яти років і обіцяв одружитися. Вона мала від нього дитину, а він мав намір одружитися з іншою. Коли П. Кубик йшов до церкви брати шлюб з іншою жінкою, А. Звірська двічі робила "поволання", заявляючи, що має свідків, які підтвердили її слова. Суд виніс таке рішення: оскільки П. Кубик зробив гріх, обіцяючи одружитися, а Анна кричала — волала на ґвалт, коли він женився, то повинен давати на виховання й утримування дитини жита і гречки по півмірки (24 гарнці)

[96] НБЛДУ. ВР, № 548/III, арк. 569; *Инкин В. Ф.* Указ. соч. — С. 82.

[97] ЦДІАУЛ, ф. 29, оп. 1, спр. 8, арк. 311.

[98] Там само, спр. 21, арк. 123.

та 5 гривень, кари 10 гривень та Анні 2 гривні. П. Кубик також отримав публічно 50 ударів палками, а Анна — 30 ударів. Свідки ж, які чули, що Анна волала, і не донесли уряду, теж отримали по 30 ударів палками [99].

"Поволання" практикувалось і в інших випадках правовідносин. Так, у разі продажу майна за борги возний обов'язково мав тричі робити "поволання". Дрогобицький суд, зокрема, оголошував з чотирьох сторін ратуші, щоб ніхто не позичав грошей якомусь Ортиновському, тому що його борги заарештовано [100]. Однак згідно з правовим звичаєм заборонялося робити "поволання", коли для цього не було законних підстав. Так було у випадку, коли М. Козанчик побив свого сина Олеся за те, що він говорив образливі слова, і ще раз хотів бити, але син втік. І лише коли М. Козанчик пішов до хати, хлопець почав кликати людей на ґвалт. Суд вирішив, що син не мав права кричати, за що був покараний 50 ударами палкою та зобов'язаний сплатити 5 гривень кари й публічно перепросити батька [101].

Для з'ясування суті судової справи досить важлива роль у правовій культурі відводилася свідкам, яких зобов'язані були привести на суд як потерпілі, так і обвинувачені. На суді свідки мусили повідомити про все, що вони знали або чули з обставин справи. На зборових судах могли виступати не тільки очевидці правопорушення, а й навіть ті особи, які про ці події чули від інших людей.

За моральними якостями згідно з тогочасною правосвідомістю свідками мали бути люди вірогідні, тобто такі, які не були засуджені та навіть не запідозрені у будь-яких протизаконних діях і не молодші 14 років. Залежно від тяжкості злочину вони повинні були присягати. Підозрювані в якихось протиправних діях також мали право виставляти свідків. Згідно зі Статутами Великого князівства Литовського обвинувачений допускався до присяги у двох випадках: коли покривджений не подав на суд жодних певних доказів та коли обвинувачений до цього випадку не осуджувався і не був підозрюваним [102]. Коли ж свідки не підтверджували заяви потерпілого, то суд звільняв обвинуваченого від покарання і карав заявників. Так, Софія Стельнарова з с. Чуква подала в суд на П. Стельнаровського, звинувачуючи його в крадіжці льону. Оскільки свідок В. Загиба на суді не підтвердив скарги Стельнарової, суд виніс таке рішення: позивачка із шляхетними людьми повинна перепросити Стельнаровського, заплатити кари 1 гривню, а у випадку повторних дій може бути покарана ще й 15 гривнями [103].

Загалом процедура присяги в правовій культурі XVII—XVIII ст., як, власне, й у попередні віки, мала особливе значення і проводилась із застосуванням спеціальної обрядовості (інколи в приміщенні громадської церкви).

Коли мав присягати свідок, члени суду запалювали коло хреста свічки, а приведений до присяги піднімав догори праву руку, виставляючи два пальці, й казав: "Я, (такий-то)..., присягаю пану Богу, всім святим... (далі викладалася справа)". А закінчував словами: "Хай мені пан Бог допоможе найсвятіші муки

[99] Там само, ф. 142, оп. 1, спр. 2, арк. 545—547.

[100] Там само, ф. 29, оп. 1, спр. 19, арк. 123.

[101] Там само, ф. 142, оп. 1, спр. 5, арк. 253—256.

[102] *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західньоруського та вкраїнського права. — Київ, 1928. — Вип. 5. — С. 391.

[103] ЦДІАУЛ, ф. 142, оп. 2, спр. 5/ІІ, арк. 18—19.

Христа" [104]. За фальшиву присягу свідків та підсудних карали. Про це свідчить справа із с. Чуква від 1717 р. Павло Грицак отримав завдання направити фіри по сіль у Дрогобич, отримавши для оплати цих фір 6 злотих 20 гривень. Коли повертався додому, зустрів селянина Григорія Дейнеку і запропонував йому їхати по сіль. Коли Дейнека почав відмовлятися, Грицак запхав йому ці гроші за пазуху. На суді Дейнека відмовлявся від цих грошей і присягнув, що Грицак пропив ці гроші в корчмі. На суд викликали свідків, які під присягою підтвердили, що ці гроші взяв Дейнека. Суд вирішив, оскільки Дейнека вчинив злочин, не хотів чесно зізнатися, шукав різних способів, щоб перекласти вину на інших і фальшиво присягав, то має за це купити до гірної та другої церкви по 2 фунти воску, заплатити за три служби Божі, а тими пальцями, що присягав і розкривав Божі рани, має замкнути свої вуста, стояти при людях у церкві під час трьох служб Божих і більше не буде мати віри. Свідок Пікупаст, який теж фальшиво присягав, має купити по 1 фунту воску до двох церков на свічки та під час трьох відправ у церкві має стояти із свічкою при Дейнеці [105].

Для з'ясування значної кількості справ, коли йшлося про чаклунства, вбивства, крадіжки та інші злочини, зборові й війтівські суди мали право направляти обвинувачених на муку — інквізицію. Розслідування, що проводились судами у справах, які не підлягали кримінальному суду, тобто за вбивства і крадіжки, здійснювали дізнання за допомогою спеціального містра (ката). А зборові та війтівські суди проводили інквізицію биттям палкою у віддалених місцях за селом, а в містах, найімовірніше, — у в'язницях. Так, на скаргу пані Комарницької, яка звинувачувала Настю Синовичову, що вона нібито зачарувала її чоловіка, інквізиція проводилася в трьох милях за селом [106]. А коли в с. Задільське вдова Марія Комарова народила, за її твердженнями, неживу дитину, інквізиція проводилася при людях у центрі села. Коли М. Комарова, діставши палок аж до крові, і далі продовжувала стверджувати, що її згвалтував невідомий чоловік, і дитина народилась неживою, то була звільнена [107].

У народній правосвідомості компетенція зборового суду вважалася значно ширшою, ніж війтівського. Присуду зборового судочинства підлягали всі верстви населення, незалежно від соціального походження та посади, що обіймалася. Так, зборовий суд Ільницької країни покарав крайника на 6 гривень за те, що той не доставив до замку Микулу Бикового та Івана Бордака [108]. На зборовому суді Розлуцької країни слухались вовчанські війти (шляхта), які не видали з-поміж себе винуватого в крадіжці пшениці та ячменю. Останні на суд не з'явились і були покарані штрафом у 10 гривень, а також мусили повернути вкрадене зерно [109]. А коли пан Василь Глинянський вніс скаргу на пана Івана Яворського за те, що він у с. Явора ображав словами членів громади, котрі йшли на зборовий суд, суд покарав І. Яворського на 10 гривень, а в неділю він мав ще й перепросити людей [110].

Як зборові, так і війтівські суди, які були на магдебурзькому праві, для покарання за побиття дотримувались ще традицій "Руської Правди". Всі побої обов'язково мали бути підтверджені присяжними і зафіксовані у книгах. Як достатній доказ на суді кваліфікувалися

---

[104] НБЛДУ. ВР, № 573/IV, арк. 11.
[105] ЦДІАУЛ, ф. 142, оп. 7, арк. 42—43.
[106] НБЛДУ. ВР, № 514/III, арк. 49.
[107] Там само, № 572/III, арк. 54.
[108] Там само, № 514/III, арк. 80.
[109] Там само, арк. 19.
[110] Там само, № 517/III, арк. 84.

рани, тому в таких випадках зізнання свідків вважалися зайвими. На зборових судах існувала шкала покарань залежно від тяжкості й кількості нанесених ран.

Наприкінці XVII ст. як зборові, так і війтівські суди за дрібні крадіжки та інші порушення норм громадського співжиття карали побиттям палками. Зборовий суд Гвоздецької країни 1745 р., розглянувши справу селян Івана Получада з с. Головецька та Івана Пікусових з с. Грозьова про бійку через потраву вівса, крім грошового покарання, присудив обом звинуваченим ще й по 20 ударів [111]. В іншому випадку у м. Стара Сіль Іван Циковський поскаржився на війта Васька Рокітника, який погрожував Циковському пустити його господарство з димом. Суд присудив війту 50 ударів [112]. Таких рішень про покарання биттям багато. Не завжди зрозуміло, де вони виконувались. Можливо, що менші покарання — у війтівських судах, а більші — публічно, тобто при громаді в центрі села, що мало й виховне значення для інших співгромадян.

Як зборові, так і війтівські суди за аморальну поведінку та народження позашлюбних дітей приймали до розгляду справи, які належало розслідувати церковному суду, що свідчило про нечітке розмежування цивільної та церковної юрисдикції. Так, на Височанському церковному деканаті розглядали справу Марусі Матруч, яка, будучи незаміжньою, народила дитину від Луця Маслиника. За рішенням деканату Луць Маслиник за кару мав купити до Довжависької церкви 6 фунтів воску і виконати образливий ритуал: три тижні при людях під час служби Божої лежати у церкві "хрестом". А Маруся теж мала купити воску. Крім того, крайничий суд обох присудив до побиття палками. А Ковельський магістратський суд судив вдову цехмістра Гаврила, яка мала інтимні стосунки з жонатим Миколою. Порадившись з трьома священиками, судді вирішили її не засуджувати, але жінка мусила дати на соборну церкву 15 злотих, а на інші три церкви — по три польських злотих. Вдову також попередили, що в разі продовження цього зв'язку вона буде засуджена за магдебурзьким правом на смерть [113].

За подібні провини карпатські зборові суди практично не карали. Вироки виносилися тільки, коли народжувалась дитина. Подібні справи розглядали насамперед церковні суди, які виносили свої рішення і направляли їх на зборовий суд. Водночас, згідно з магдебурзьким правом, за незаконне співжиття як чоловік, так і жінка мали бути покарані на горло, тобто смертю.

У цьому контексті важливим ритуалом у правовій культурі XVII—XVIII ст. було каяття й так звана покора злочинця, що полягала у сидінні останнього у в'язниці або лежанні на долівці церкви, "що, з одного боку, було виявом моральної компенсації скривдженому, а з іншого — формою суспільної кари. Особливо значний резонанс мала так звана церковна покора, коли злочинець під час кількох богослужінь лежав "хрестом" на порозі церкви, а люди через нього переступали" [114].

У випадках, коли обвинувачені не виконували рішень суду, пов'язаних з відшкодуванням збитків, суд дозволяв усій громаді чи потерпілим провести так звану екзекуцію, тобто акт самосуду, який був необхідний для досягнення справедливості і не вважався неправочинним. Так, Микола Тисовський вночі на Великодні свята напав на Івана Котинського, повибивав вікна, побив жін-

[111] Там само, № 547/III, арк. 719.

[112] ЦДІАУЛ, ф. 856, оп. 1, спр. 101, арк. 98.

[113] НБЛДУ. ВР, № 572/III, арк. 81; Архив ЮЗР. — Т. 1, ч. 5. — С. 169—170.

[114] *Инкин В. Ф.* Указ. соч. — С. 76.

ку плавом шаблі й забрав із скрині дві шаблі та 20 злотих. На суд М. Тисовський не з'явився. Зборовим судом було винесено рішення про екзекуцію на його майні [115]. А за неявку на віце-адміністраторський суд Івана та Григорія Лепких та ще 12 чоловік з с. Літниця суд присудив провести в їхніх маєтках екзекуцію [116]. У 1710 р. солтиси з с. Більче Іван та Степан Карпини не виконали рішення Самбірського суду про повернення ділянки поля Василя Чабана і тричі на суд не з'явились. Згідно з рішенням суду в їхніх маєтках було теж проведено екзекуцію [117].

Зборові та міські суди проводили досить зважене судочинство. Виносили свої присуди, виходячи з того, що краще звинуваченого звільнити за недостатністю доказів, ніж невинного засудити, намагалися зберігати людську гідність, коли вирішувались якісь суперечливі питання про образи, завдання випадкових збитків і т. п. Основною метою судів було примирення сторін, які мусили перепросити та вибачитись один перед одним за завдані шкоди. Існувало дві категорії таких примирень. Перша — коли сторони мирилися на суді, а друга — публічно при людях. Так, після розгляду справи Самбірським магістратським судом про бійку між Іваном Шуманом та Федором Гучем було винесено рішення про покарання, а також рекомендовано обом сторонам вибачитись [118]. У цьому ж суді розглядалась справа Мельника, який не доміряв муки і зневажив власника зерна. Суд, крім грошової кари, виніс рішення перепросити скривдженого [119].

Ритуал вибачення відбувався прилюдно в церкві. Коли Михайло Казанчик поскаржився на Петра Грицевого за те, що він бив його дочку, а свою невістку, через те, що остання побила своїх дітей, суд присудив невістці перепросити тестя публічно в церкві [120]. Війтівський суд с. Чуква за те, що Яким Волецький звів наклеп на дочку Павловича Анну, крім грошового покарання, присудив вибачитися перед Анною [121]. А коли селянин А. Рач обізвав злодієм Василя Вада, суд покарав кривдника грошовим штрафом, а також зобов'язав його при людях перепросити скривдженого [122].

Невиконання примирення в правосвідомості сторін вважалося негідним учинком і каралося правосуддям. Так, 1759 р. на зборовому суді Розлуцької країни слухалася справа сімей Середичів та Кіриків, які раніше після різних непорозумінь присягнули, що будуть жити дружно. Однак, як з'ясувалося, вони й надалі продовжували ворогувати. Зборовий суд присудив глав сімей Яцка Кірика та Дмитра Середича покарати 30 ударами палицею. Негайно, тут же, вони мали перепросити один одного і жити по-християнськи, а до церкви дати по одному фунту воску [123].

Таким чином, українське звичаєве право не лише відігравало конструктивну роль як важливий регулятор суспільних відносин, а й було основою правової культури українців у XVII—XVIII ст. Як зауважив М. Василенко, на західноукраїнських землях, після того як було видано Статути, звичай відіграв значну роль. Дарма, що після третього Статуту (1588) законодавча творчість у Польсько-Литовській державі ослабла, мало не зовсім припинилась у житті, що все ж таки розвивалось, ускладнювалось, змінювалось, вона йшла більше шляхом неписаного закону, шляхом звичаю. Звичаї

[115] НБЛДУ. ВР, № 510/III, арк. 156.
[116] Там само, арк. 171—172.
[117] Там само, № 512/II, арк. 23.
[118] ЦДІАУЛ, ф. 43, оп. 1, спр. 162, арк. 47.
[119] Там само, спр. 1, арк. 119.
[120] Там само, спр. 4, арк. 89—90.
[121] Там само, спр. 7, арк. 281—282.
[122] Там само, ф. 142, оп. 1, спр. 7, арк. 429.
[123] НБЛДУ. ВР, № 525/III, арк. 226.

не тільки пристосовували писаний закон до змін у житті; вони утворювали і саморідні норми для життєвих відносин. Влада вважала на них. Помісне право, родинні відносини, копні суди, деякі сторони процесу... — все це регулювалось більш звичаєвим правом, ніж писаним законом" [124].

Те, що звичаєве право використовувалось не тільки зборовими та війтівськими, а навіть міськими судами, які були на магдебурзькому праві, переконливо доводить одна із скарг від 1750 р., коли до Самбірського магістратського уряду прийшла пані Ядвіга Мамонтовичева, вдова, зі своїми синами та дочками, братами, священиками (один з них настоятель костелу в Самборі, а другий в Криниці Краківської дієцезії) і заявила: «Виходячи з прав про спадковість, власність та тестаментів, а вони нічого не можуть зробити для повернення майна, яке їм належить тільки тому, що опікуни нічого не знають, що таке "герада". Вони не знають параграфіта магдебурзького права та прусських коректур цього права, де все це описано дохідливо та ясно. Так само суди не бажають керуватись цим правом, а тільки все виконують на основі натурального (звичаєвого) права. Без всякого аналізу права виносять свої рішення» [125].

Загалом для культури судочинства XVII—XVIII ст., як, власне, і для попереднього історичного періоду, характерною була значна ритуалізація багатьох правових дій. Колоритно, з дотриманням певних обрядів, проводились як загальні (початок та закінчення суду), так і спеціальні судові дії (гоніння сліду, "личкування", "territoryоволання", заклад, присяга, свідчення і т. п.). Останні, у свою чергу, набували у свідомості учасників судових засідань певних словесних форм, як-от: "годная речь вижу врядникову верити", "невыход всигды платить шкоду", "хто без пригоды (причины. — *Авт.*) кого сожжеть, тот сам огню годен", "кождый винный не отказует (не згоджується. — *Авт.*) у праве" і т. п. Основні принципи правової культури доби в народній правосвідомості інколи набували форми прислів'я або приказки: "Чия шкода, того й гріх", "Винного двома батогами не б'ють", "Не взявшись за невинного, не будеш мати винного", "Хто став у ряду, держи й біду", "Копа переможе й попа" та ін.

Загалом, як слушно зазначав Андрій Яковлів, "судові формули та народні приказки, як і обряди-символи, мали рівноварте значення в українському звичаєвому праві. Це були способи виявлення назовні й закріплення в народній пам'яті норм звичаєвого права. Обряди-символи виявляли звичаєве право у формі чину, дії, а формули і приказки — у словесній формі. Обидві форми однаково сприяли закріпленню звичаєвого права в народній пам'яті та надавали його нормам силу чинного закону, вічно живого й рухливого" [126].

Підсумовуючи, відзначимо, що суть процесу еволюції правової культури на західноукраїнських землях у XVII—XVIII ст. полягала, з одного боку, в збереженні місцевих традиційних норм українського права, а з іншого — в утвердженні іноетнічних норм німецького, волоського та особливо польського права. Причому прослідковувався тісний взаємовплив та переплетіння зазначених норм, внаслідок чого правова культура регіону загалом являла собою симбіоз різноетнічних правових культур — української, польської, волоської, німецької.

---

[124] Праці комісії для виучування історії західньоруського та вкраїнського права. — Київ, 1925. — Вип. 1. — С. 6.

[125] НБЛДУ. ВР, № 525/III, арк. 192—193.

[126] *Яковлів А.* Українське право // Українська культура (лекції за редакцією Дмитра Антоновича). — Київ, 1993. — С. 235—236.

Етапним моментом потужного впливу польської правової культури на західноукраїнські землі стало XV ст., з 30-х рр. якого королівською владою офіційно у краї запроваджувалося польське право та, згідно з останнім, формувався воєводський устрій з відповідними владно-судовими структурами. Наростання впливу польськоправних норм проходило по висхідній практично до останньої чверті XVIII ст.

Застосування юридичних норм польського права на західноукраїнських землях не було всеосяжним. Останнє переважно застосовувалось адміністрацією воєводств і повітів, гродськими, земськими та підкоморськими судами, а також у доменіальному судочинстві іноетнічних феодалів. У містах та особливо в сільській місцевості побутували місцеве українське та іноетнічне волоське й німецьке право. Причому останні (особливо волоське) значно трансформувалися стосовно місцевого звичаєвого права, яке в документах часто іменувалось копним. Норми останнього були переважаючими не лише в українських сільських громадах (очолюваних отаманами й тивунами), а й у громадах волоського права (з князями та крайниками). Про це свідчила не лише подібність устрою руських волостей і волоських країн, а й компетенція та основні риси діяльності руських віч та волоських зборів. Звичаєве українське право лежало в основі діяльності копних, зборових, війтівських та піджупківських судів краю.

Українським правом, що ґрунтувалося на давньоруських традиціях, користувались і міські жителі, хоч у містах значного впливу набуло й німецьке право. Останнє під назвою маґдебурзького побутувало на західноукраїнських землях у досить модифікованому (порівняно із західноєвропейським варіантом) вигляді. По-перше, воно проникало в Україну із Польщі, де вже зазнало певної трансформації (в Польському королівстві існували хелминський і шредський варіанти магдебурзького права), по-друге, на українському ґрунті воно знову модифікувалося стосовно багатовікових місцевих традицій давньоруського устрою і права. Крім того, в західноукраїнських містах також згадувалися поряд із власне руськими й німецькі, польські, єврейські, вірменські та інші громади, які зберігали і свої культурні, звичаєві, релігійні особливості. У сільській місцевості німецьким правом теж користувались окремі села, керовані солтисами та війтами.

Характерне для західноукраїнських земель переплетіння різноетнічних правових культур досить яскраво проявлялось у судочинстві. Зокрема, властиві волоським країнам зборові суди практикували й поселення на українському (руському) та німецькому праві. В ієрархії судів теж прослідковувався поліетнізм. Вищими щодо крайничих судів волоського права були зборові суди того ж права. А от апеляційною інстанцією щодо них із XVII ст. були вже гродські суди німецького права (для Самбірської економії — в Старому та Новому Самборі або в Старій Солі).

Значно вплинув на правову культуру західноукраїнських земель перехід останніх під владу Австрійської монархії, що було наслідком поділів Польщі (остання чверть XVIII ст.). Австрійський уряд одразу ж узяв курс на перетворення краю на звичайну австрійську провінцію із системою традиційних для останньої територіально-владних та судових структур. Уже 1774 р. (через два роки після першого поділу Польщі) на західноукраїнських землях поширюється австрійське законодавство, причому воно стає обов'язковим для всіх судових органів, система яких також зазна-

ла змін. У сільській місцевості запроваджуються домінікальні суди, а в містах магістратські суди діяли паралельно з шляхетськими земськими.

Попри значну нівеляцію традиційних правових норм, запровадження нової системи судочинства, певні мовні перепони (урядовою мовою була німецька, побутувала польська, а в судах ще й латинська) місцеве українське населення, яке становило переважну більшість на західноукраїнських землях, продовжувало зберігати українську мову, традиції матеріальної та духовної, в тому числі й правової, культури свого народу.

2.5. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад

Українське місто другої половини XVII—XVIII ст. Міста України в другій половині XVII—XVIII ст. були не лише політичними, адміністративними, економічними осередками, а й важливими центрами культури, в яких інтегрувалися й концентрувалися різні форми матеріальної та духовної діяльності людей. Поступово, під впливом різнопланових чинників, ускладнювалася внутрішня структура міста, удосконалювалися форми міської самоорганізації — міського самоврядування, покликаного не лише збалансувати відносини між структурними складовими (магістратами, цехами, братствами, іноетнічними громадами, юридиками, церковною юрисдикцією), а й унормувати стосунки міст із верховною владою та її представниками на місцях (у воєводствах, староствах, полках і сотнях). У повсякденному житті міське самоврядування матеріалізовувалося через діяльність спеціальних органів (переважно магістратів і ратуш), які були важливою ознакою нового способу життя — міського. І хоч українські міста XVII—XVIII ст., особливо середні й малі, були ще значною мірою аграрними осередками, а їхні жителі тісно пов'язані із сільським господарством, але ритм міського життя все менше залежав від ритмів природи, що визначали побут сільського населення. Життя городян дедалі більше підпорядковувалося виробничим ритмам міста та порядку, встановленому ними самими, в тому числі й органами міського самоврядування [1]. Внаслідок цього міщани чітко вирізнялися в соціальній структурі суспільства з-поміж інших станів і соціальних груп. Зокрема, в середині XVIII ст. козацька старшина Прилуцької канцелярії, ідентифікуючи міщан, зазначала, що вони "от селян и протчего тяглого посполства имеют немалую разнь", підлягають "особому над ними управлению" та мають "особых урядников, яко то войтов, бурмистров, райцов, писаря и протчих чинов" [2]. Тож важливими чинниками соціальної ідентифікації городян стали наявність особливого самоврядування та цілої низки функціонально відмінних посад у міських магістратах.

На середину XVII ст. в Україні налічувалося понад 1000 міст, що станови-

---

[1] *Рабинович М. Г.* Очерки этнографии русского феодального города: Горожане, их общественный и домашний быт. — Москва, 1978. — С. 20; *Сахаров А. М.* Россия и ее культура в XVII ст. // Очерки русской культуры XVII в. — Москва, 1979. — Ч. 1. — С. 22; *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — Київ, 1993. — С. 9—10.

[2] *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Гетьманська Україна. — Київ, 1999. — Т. 8. — С. 95—96.

Будівля Київського магістрату у XVIII ст. Реконструкція В. Ленченка.

ло ледь понад 10 % загальної кількості поселень. Проте чисельність городян була досить значною і коливалася в Київському, Чернігівському, Волинському, Подільському, Брацлавському воєводствах від 30 до 63 % (у Белзькому і Руському воєводствах було 20 % міщан), що в середньому перевищувало 40 % загальної кількості населення. Це, як відзначали дослідники, загалом був досить великий відсоток, оскільки в Європі на той час лише в "країні міст" Голландії налічувалося близько 50 % міських жителів, а приміром, у Польщі останні становили 24 %, у Франції — 10 %, у Росії ж наприкінці XVII ст. налічувалося менше 300 міст [3].

Наявність значної кількості міст, щоправда, не свідчила загалом про досить розвинуті форми міського самоврядування та високий рівень їхнього економічного розвитку, а була, на думку О. С. Компан, наслідком дії низки факторів. З одного боку, чимало міст Пів-

[3] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Київ, 1954. — С. 34; *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. — Київ, 1963. — С. 71—74; *Кісь Я. П.* До питання про передумови розвитку міст на території Руського і Белзького воєводств у XIV—XVII ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. — Львів, 1970. — Вип. 6. — С. 79; *Крикун Н. Г.* Народонаселение Подольского воеводства в XVII—XVIII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Львов, 1965. — С. 10; *Швидько А. К.* Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI—XVIII вв. — Днепропетровск, 1979. — С. 26—30.

денно-Східної України виникало як оборонні центри сільських округ та осередки козацьких поселень, а тому "городяни" в останніх переважно займалися сільським господарством, уходництвом та промислами. З іншого — багато сільських поселень України отримували статус міст унаслідок домагань їхніх власників (магнатів та шляхти). Такі приватні міста теж не завжди відзначалися самостійністю органів самоврядування та високим рівнем ремісничого виробництва й торгівлі. Тому в основній масі українських міст проживало близько 1—3 тис. городян. Дещо більшими були міста Луцьк, Бихів, Яготин, Сенча, Бар, Чернівці та інші, в яких налічувалося близько 5 тис. жителів. У Немирові, Прилуках, Погребищі, Брацлаві, Бердичеві, Кубарові, Чуднові Новому, Янушполі було понад 6 тис. Близько 7—8 тис. населення мали Любеч, Коростишів, П'ятка, Дубно, Пирятин, Варва, Прилуки, Володарка, Переяслав, Кременець, Корець. Чимало було міст із чисельністю жителів понад 10 тис.: Біла Церква, Любомир, Павловичі Нові, Острог, Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Животів, Умань. Проте найбільшими були Київ і Львів, які, за різними даними, нараховували відповідно 15 і 20 тис. жителів, що дещо перевищувало розміри Вільна, Варшави і Стокгольма (близько 10 тис.), але значно поступалося таким міським центрам, як Лондон, Париж і Москва, що в XVII ст. налічували по кілька сотень тисяч городян [4].

Окрім кількості населення чималий вплив на функціонування, структуру та культуру міського самоврядування мала й соціальна стратифікація міщан та їхній національний склад. Як правило, дослідники поділяють міське населення на три основні соціальні групи. Перша група — міський патриціат, що складався з багатих купців, ремісників, козацької старшини, шляхти і духовенства. Останні мали найбільший вплив на формування органів міського самоврядування і часто були представниками не лише української, а й польської, німецької та вірменської аристократії. До середньої групи (так званого бюргерства) належали заможні купці, цехові ремісники, міщани середнього достатку (в тому числі юристи, лікарі тощо), міські козаки, які брали найактивнішу участь у житті міст та їхньому самоврядуванні. Найнижчу групу міського населення складав плебс — міські низи. До них належали як дрібні торгівці, підмайстри та найбідніші ремісники, так і наймити, підсусідки, безземельні козаки, робітні люди [5]. Останні через економічне становище та підданський тип соціальної самосвідомості не брали активної участі в міському самоврядуванні, швидше залишаючись об'єктом, щодо якого застосовувалися заходи магістратів і ратуш, ніж рівноправним партнером правовідносин.

На період XVII—XVIII ст. в Україні історично склалося кілька типів міського самоврядування. До першого належали магістратські міста на маґдебурзькому праві, які отримали останнє ще за попередньої доби. Другий тип становили міста, які управлялися ратушами й не мали маґдебурзького права, третій тип — невеликі міста і містечка без окремого постійного органу самоуправління [6]. В них самоврядування здійснювалося за принципом сільських громад, тобто че-

[4] История Украинской ССР. — Киев, 1982. — Т. 2. — С. 284—288; *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 74—81.

[5] Нариси історії Львова. — Львів, 1956. — С. 67; *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — Київ, 1959. — С. 79; *Швидько А. К.* Указ. соч. — С. 55—58.

[6] *Дядиченко В. А.* Зазн. праця. — С. 79—80.

рез обрання на посаду війта, або тивуна, або отамана, який спирався в своїй діяльності на "людей добрих" та старших і авторитетних співгромадян, які знали як звичаєве право, так і положення Статутів Великого князівства Литовського.

Важливо підкреслити, що надання українським містам магдебурзького права не започатковувало процес створення органів міського самоврядування в Україні, а лише певною мірою модифікувало вже існуючі форми самоуправління. Бо, як зауважували попередні дослідники, конкретний етнос лише тоді засвоює форми культури чи соціальні структури сусіднього етносу, "коли те чи інше середовище історично готове саме створити нові форми або засвоїти вже готові, існуючі, створені в схожій ситуації іншим етносом" [7]. Тому в даному контексті слушним є спостереження Т. Гошко про те, що міське самоврядування на німецькому праві в Україні "було не штучно привнесеним ззовні явищем, а іманентною потребою, сформованою в ході історичного розвитку" [8]. А саме надання містам України нових привілеїв на маґдебурзьке право та підтвердження попередніх було, по суті, лише юридичним оформленням складних соціально-економічних та самоврядних процесів. І зрештою, на думку фахівців, маґдебурзьке право в українських містах являло собою не німецьке, а "українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетіння українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, в тому числі німецького маґдебурзького права" [9].

Організаційні засади міського самоврядування. В містах України другої половини XVII—XVIII ст., які отримали привілеї на магдебурзьке право, найвищим органом самоврядування був магістрат. До його складу входили дві урядові колегії — лава та рада, посади в яких займали обрані міщанами урядники. Найвищою серед них вважалася рада, яка складалася із радників (райців, радців) на чолі з бурмістром. Рада відала міським майном та торгівлею, слідкувала за підтримкою громадського порядку та розглядала позови міщан. Інша урядова колегія — лава — була в містах України фактично суто судовим органом. Очолював її, як правило, обраний міщанами війт, а до складу входило до 12 присяжних засідателів (лавників). Основна функція цієї колегії полягала у розгляді переважно кримінальних судових справ [10].

У повсякденній практиці міського самоврядування означена структурно-функціональна характеристика магістратів не завжди витримувалась. Досить часто різні колегії — лава і рада — засідали як одна, і головував на таких спільних засіданнях війт. У такому разі повноваження лави і ради фактично не розмежовувалися. Та й число лавників і радників у різних містах коливалось у досить значних межах: від 2—3 до 10—12.

У тих містах України, де закріпився ратушний тип міського самоврядування, всі повноваження належали ратушному уряду у складі війта та 2—3 бурмістрів. Це, як правило, стосувалося міст, не наділених маґдебурзькими при-

[7] *Чистов К. В.* Народные традиции и фольклор: Очерки теории. — Ленинград, 1986. — С. 24.

[8] *Гошко Т.* Дискусійні питання історіографії маґдебурзького права // Четвертий міжнар. конгр. україністів. Історія. — Одеса; Київ; Львів, 1999. — Ч. 1. — С. 135.

[9] Цит. за: *Гошко Т.* Проблеми надання маґдебурзького права містам України (історіографія питання) // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). — Рівне, 1993. — С. 4.

[10] *Антонович В.* Предисловие // Архив ЮЗР. — Киев, 1869. — Ч. 5, т. 1. — С. 58.

вілеями. Про останні у "Правах, за якими судиться малоросійський народ" зазначалося: "В ратушах городов не у привилiованых, в тех же ратушах должно быти войту одному, а трем толко бурмистрам" [11].

Важливим органом міського самоврядування була також рада мужів, яка за своїми повноваженнями стояла між міською громадою та магістратом чи ратушею. До неї входило, як правило, 12—40 авторитетних мужів міста. Так, у Жовкві згадувалася "колегія 12 мужів", у м. Олика такий орган самоврядування називався "рада 30 мужів", а в Кам'янці — "рада 40 мужів". Причому такі ради подекуди формували й окремі іноетнічні громади міст, наприклад, "рада 40 мужів" вірменської громади Кам'янця-Подільського [12].

В українських містах Правобережжя та Західної України XVII—XVIII ст., що входили до складу Королівства Польського, згідно з тогочасною правовою свідомістю так визначалися повноваження органів міського самоврядування: "...бурмістр і рада мають раз на тиждень або і більше, в разі потреби, сходитися в ратуші, радити про добро громади (міста) і запобігати шкоді, лагодити, розсуджувати різні суперечки, вживати заходів, щоб їжа і напої в місті не були занадто дорогі... Рада повинна попереджати сварки в місті, боронити від кривд сиріт і вдів, не дозволяти і викорінювати шкідливі і безчесні ігри (карти, кості тощо). Кожного разу рада має складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими і визначнішими з громади (міста)" [13].

Культуру міського самоврядування Лівобережжя узагальнено й викладено у відповідних артикулах "Прав...". Вони передбачали такий порядок роботи магістратів: "Оногож магистрата персони во все дни собираясь в ратуше в 7 часу по полуночи до 1 часа полуденнаго бить должны". Правомірними вважалися засідання магістрату "... в полном ли числе или не в полном, толко б в магистрате от пяти, а в ратуше от трех персон менше не было" [14].

Засідання органів самоврядування (ратуш і магістратів) мали відбуватися щоденно, за винятком "праздничных и торжественных дней", хоч в окремих випадках урядники мусили засідати "и в воскресные и высоко торжественные дни, для отправления самонужнейших и времени нетерпящих дел". А для того, щоб постійно тримати руку на пульсі міського життя, "градские урядники" були зобов'язані "между себе определять в судебную избу дневальных по очереди переменно" [15].

Приміщення міських урядів-ратуш розташовувалися, як правило, в центральній частині. Приміром, ратуша Київського магістрату розташовувалася на Подолі (на Контрактовій площі) в дерев'яному будинку (до середини XVII ст.). Збудоване для неї пізніше кам'яне приміщення в стилі бароко мало двоярусний дах та мальовничі фронтони. На башті, висота якої сягала 30 м, було встановлено годинник та скульптуру архангела Михаїла, який вбиває змія. Іншу скульп-

[11] Права, по которым судится малороссийский народ / Под ред. А. Ф. Кистяковского. — Киев, 1879. — Гл. 26, арт. 1, п. 1. — С. 755.

[12] Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 237, 263—264, 412—416, 451—452, 457—458; *Бевз М.* Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII—XVIII ст. (на прикладі м. Жовкви) // Самоврядування в Києві: історія міста та сучасність (Матеріали міжнар. конф.) — Київ, 2000. — С. 170.

[13] Цит. за: *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 117.

[14] Права... — Гл. 26, арт. 2, п. 1, 4. — С. 756, 757.

[15] Там само. — П. 1, 3. — С. 756—757.

туру — Феміди (богині правосуддя) поставлено біля головного входу в магістрат на виступі башти. Крім того, в київській ратуші були галереї для оркестру та хору. У такому вигляді будівля проіснувала до 1811 р., коли сталася пожежа, і магістрат перемістився у будівлю навпроти Воскресінської церкви [16].

Опис приміщення Львівського магістрату залишив М. Груневег із Гданська: "Посередині ринку гарна велика ратуша..., покрита жовтою та зеленою полив'яною черепицею. Над її сходами, а чи сінями, за моїх часів замість дашка вимурувано гарну велику кімнату. А на високо піднятому нарізному камені вміщено кам'яного лева з короною і з королівським гербом у лапах. Перед сінями за моїх часів влаштовано стовп ганьби... При ратуші з заходу стоїть гарна висока вежа, знизу чотирикутна, а зверху восьмикутна... Звідти вранці, опівдні й увечері грають на трубі". У м. Жовква у XVII ст. існувала дерев'яна ратуша, на місці якої 1687 р. було збудовано кам'яну триповерхову. Перший поверх призначався для торгових залів та міської ваги, а другий — для засідань магістрату. Крім того, у стіну ратуші було вмонтовано сонячний годинник [17].

Для запобігання тяганини у вирішенні поточних міських справ членів магістратів застерігали, щоб вони, "разсматривая дела празнословием и другими непотребными разговорами не мешали б, но со страхом Божіим и всяким прилежанием по существу правосудию оние дела производили и вершили". Особливо засуджувалася громадською думкою пиятика міських урядників, від яких вимагали "всегда ж были бы трезви". Проте про суворість заходів щодо тих урядовців, які з'являлися на засідання магістратів у нетверезому стані, говорити не доводиться. Низка поетапних заходів впливу навряд чи була ефективною, адже термін "трезви" теж не був чітко окреслений. П'яним вважався лише той урядник, який "бил бы к разсуждению не действителен". У таких випадках "таковому тогда из ратуши за первым разом казать выйти, в другой раз... ратушними служителями выслать..., а по третьему разу наказать его арестом или штрафом денежным... и в четвертый раз... таковое от чина его отрешить" [18].

Процедура виборів і присяги. Згідно з суспільною свідомістю міщан XVII—XVIII ст. легітимними вважалися лише демократично обрані міською громадою урядовці: "...войти, бурмистри, райци и лавники и оние члени избиратись должни". Виборними також були писарі, межовщики, городничі та возні. Самі ж вибори вважалися дійсними за таких умов: "...избрание же то должно быти в обыкновенное время при собрании всех мещан, також цеховых людей и всего посполства волними их голосами" [19].

Це підтверджує практика виборів війта м. Чернігова у першій половині XVIII ст. Після смерті місцевого війта Федора Лопати міщани, цеховики та урядники зібралися 29 грудня 1730 р. у міській ратуші на запрошення наказного війта Карпа Марковича. Поперваx міська громада попросила покинути збори місцевих урядників, "чтобы из них, яко из старших в обраню войта не было якого насильства и переваги", і лише тоді розпочали раду. Після тривалих консультацій зійшлися на кандидатурі Йоси-

16 Киев: Энцикл. справочник / Под ред. А. В. Кудрицкого. — Киев, 1985. — С. 371—372.

17 *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — С. 150—151; *Бевз М.* Зазн. праця. — С. 172.

18 Права... — Гл. 26, арт. 2, п. 4. — С. 757—758.

19 Там само. — П. 1, 2. — С. 755.

фа Титовича, за якого віддали голоси сім цехів Чернігова та члени магістрату, що й було записано писарем Степаном Роговським. Цікаво, що кожен цех не лише видав письмовий бюлетень, але й обґрунтував свій вибір, як це зробили, приміром, кравці: "...цеху кравецкого цехмистр Павел Гуртовый... и все того цеху товариши, от большого до меншого даемо добровольный свой голос — быти войтом черниговским пану Йосифу Титовичу, бурмистру черниговскому, по явных и знатных его заслугах и по достоинству его" [20]. Згодом із указаною документацією та звітом спостерігачів від чернігівського полковника Йосиф Титович був представлений гетьману, який видав тому підтверджувальний універсал на війтівство.

На західноукраїнських землях головним представником королівської влади на виборах органів міського самоврядування був староста, який, щоправда, мав лише повноваження спостерігача. До початку засідання він перебував у спеціально відведеній для нього в ратуші кімнаті. Городян скликали на вибори ратушними дзвонами. Після молитви староста і рада засідали у спеціальній залі, куди згодом входили війти з лавниками, які вносили й клали перед радою берло, печатку, скриньку, акти, складаючи у такий спосіб свої повноваження. Так само чинили дозорні воріт (які клали перед радою ключі від міської брами), цехмістри кожного цеху і братства, наглядачі шпиталів і костелів, війти передмість. Бурмістр виголошував слова подяки кожному з урядовців. Потім представники міста, рада мужів, лавники і війт, якщо останній не належав до ради міста, виходили до іншої зали. А представники ради і бурмістр виносили на розгляд три кандидатури, з-поміж яких староста обирав королівського бурмістра. Повернувшись до зали, представники лави та ради мужів обирали з двох кандидатів міського бурмістра, третій займав посаду бурмістра панів радних. Сформована рада складала присягу перед королівським представником і вважалася легітимною владою в місті, яка, в свою чергу, оголошувала перевибори війта чи дообирала лавників, приводячи новообраних до присяги. Одночасно відбувалися перевибори і цехових урядовців — цехмістрів і керівництва іноетнічних громад (у Львові, приміром, вірменської старшини).

Важливо відзначити, що згідно з королівськими привілеями на західноукраїнських землях (як, власне, і на Лівобережжі), на загальних зборах міщани обирали лише війта. Зокрема, у Кам'янці-Подільському обирали в присутності "бургграфа й регента гродського, попереднього війта русько-польського й попереднього війта вірменського, нового війта вірменського, лавників і консулів, попереднього регента, досить інших людей достойних віри і цілого посполства міста, вільними голосами вище згаданих осіб". Нижчі посади лавників часто обіймались за призначенням магістрату. Календарні терміни виборів припадали переважно на початок року (січень-лютий) [21].

Коли ж процедура виборів значно порушувалась або взагалі не проводилась, громади міст протестували проти призначених урядовців, а королі Польщі або гетьмани України, зі свого боку, не затверджували на посаді таких осіб. Так, зокрема, сталося зі скаргою жителів м. Стародуба на те, що якийсь Я. Ан-

---

[20] Цит. за: *Багалій Д.* Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII вв. — Львів, 1904. — Ч. 2. — С. 420—421.

[21] *Владимирський-Буданов В.* Німецьке право в Польщі і Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII вв. — Ч. 2. — С. 184—187, 200.

дрієнко без "ведома и согласия" міської громади "выправил себе из Генеральной войсковой канцелярии указ на войтовство". Заява міщан була визнана обґрунтованою, а тому гетьман Д. Апостол в універсалі зазначив: "... у вас есть издавна такой порядок, такое обыкновение, что войт избирается всегда по согласию всех урядников и граждан, мы, гетман, не изменяя этого давняго обычая, отправляем своего сотника, чтобы вы в присутствии его выбрали на войтовский уряд с общаго всех согласия человека добраго, исправного и ни в чем дурном не заподозренного, которого мы и утвердим в этом звании своим универсалом. Андреенко же от войтовства отстраняем" [22].

Важливими у згаданому універсалі є вимоги до моральних та ділових якостей претендентів на уряди в міському самоврядуванні. Найповніше вони були сформульовані у "Правах", які наказували обирати до міських урядів людей "из мещан знатных, постояных, совестных, разсудних, добронравных и где могут быть ученых, законнорожденных, в правах искусных, не молодших от 25, а не старейших от 70 лет" [23]. Щодо "знатности" урядників, то під останньою розумілося вибирати "не излишне богатых... и не весьма скудных... но средних и нелакомых", а також "не лихваров, не прелюбодеев, не иноверных, не иностранных, но тубильцов, со всем достойних и ни в чем не подозрительных" [24].

Важливою вимогою, як бачимо, було те, щоб претендент був "тубільцем" і "постійним" мешканцем міста. Для соціальної свідомості XVII—XVIII ст. це означало, що людина постійно мешкала в місті та мала в ньому нерухомість. Якщо ж особа прибувала з іншого міста, то обов'язковим був обряд вступу до міської громади, основним елементом якого виступала присяга. Прикладом може слугувати "Присяга міщанина нового", затверджена магістратом м. Кам'янця-Подільського 23 травня 1714 р.: "Я... присягаю Пану Богу всесильному, що хочу бути вірним і послушним раді цього міста, нині і в майбутньому, вдень і вночі, таємниць суспільства, і найперше тих, які є для міста корисні, нікому не оповідати, а хто би чинив спротив панам райцям і суспільному добру і справедливості, такому не хотів допомагати, але його принизити; і того не втаїти, і те все чинити і виконувати для користі і примноженню міста; а якщо хтось щось несправедливе про раду мовить, тому згідно моєї можливості чинити опір; а де б не міг чинити опір і захищати, тоді, засвідчивши, обіцяю те їм повідати; так мені Пане Боже допомагай" [25]. Аналогічна "присяга на міщанство" згадувалася в указі польського короля Владислава IV (від 27 березня 1645 р.) магістрату Києва. Останньому дозволялося брати під свою юрисдикцію лише тих осіб, які склали таку присягу. Таких новоприбулих до Києва людей передбачалося селити на магістратських землях міста між Старокиївськими валами. Ці ж умови магістрату Києва були підтверджені й указом Яна-Казимира (від 3 квітня 1649 р.) [26].

Слід відзначити, що обряд присяги в міському самоврядуванні України загалом відігравав досить важливу роль. Лише склавши присягу, представники магістратів та ратуш вважалися законними урядовцями міст: "По избранию же своем вишеозначение все члени ли

[22] Цит. за: *Багалей Д. И.* Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII—XVIII вв. // Сборник статей в честь Матвея Любавского. — Петроград, 1917. — С. 628—629.

[23] Права... — Гл. 26, арт. 1, п. 1. — С. 755.

[24] Там само.

[25] Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 262.

[26] Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — Київ, 1982. — С. 62—64.

урядники должны на верность в содержании своих чинов присягу чинить" [27].

Присяги урядовців і суддів, з одного боку, були свого роду моральним кодексом, а з іншого — давали підстави притягти представників магістратів і ратуш до відповідальності в разі порушення певних умов, які вважалися обов'язковими. Ось деякі з них: "Азь... обещаюся и клянусь всемогущим Богом, пред святым Его Евангелием..., судить безволокитно, протести, сознатья и записи принимать, не норовя высоким и низким чином, богатому и убогому, здешнему и приезжому, ни по какой страсти, ни по дружбе, ни по ссоре, ни по злобе, ни по ненависти, ни за посули и дары ... но на самого Бога взирая и на святую правду времени же судового никогда упущать не имею, кроме великой непритворной болезни" [28].

Присяга керівників магістратського та ратушного самоврядування — війтів — складалася не пізніше ніж за тиждень після їхнього обрання у присутності королівського представника або сюзерена (в приватних містах). Так, у XVII ст. війт м. Болехова присягав: "Я, Дмитро Меленович, війт новообраний міста Болехова, присягаю пану Богу в Трійці Святій єдинному... права і вольності міста Болехова... боронити" [29].

Подібну присягу як ритуал вступу на посаду складав також і голова "ради мужів" міста — регент, який клявся такими словами: "... буду слухняним і дотримуватися прав, привілеїв, декретів і вольностей, наданих місту, так, щоб ні в чому місту не було втрат" [30]. Після присяги повноваження регента затверджував магістрат.

Крім присяги як різновиду вступу на певну посаду міського самоврядування існували ще й клятви-присяги міської громади щодо прийняття містом важливих рішень. Останні складалися осередками самоврядування: магістратом і управителями іноетнічних громад чи представниками козацької юрисдикції. Прикладом може слугувати присяга м. Умані (1672): "... ми всі одностайно мешканці, уманські козаки і міщани, присягу виконали перед Маєстатом Божого і Св. Євангелія... Михайло Стафанович — полковник Війська Запорозького уманський, Остафій Тимофійович — городовий отаман, Федор Григорович — війт з бурмистрами і зі всім населенням Умані" [31].

Загалом же в культурі міського самоврядування присязі надавалося великого значення. Згідно з "Порядком судів міських" (Гроїцького) присягати слід було "з добрим розсудом, з доброю обачністю, справедливо: щоб не образити Пана Бога, беручи ім'я його надаремно". Ритуал присяги у представників різних етнічних громад міста мав певні особливості, що передбачалися і "Додатками до Порядку і до Артикулів Права Маґдебурзького" (Гроїцького): "Русин, жид або турчин мусять присягатися в той спосіб, котрий собі за важливий мають". Зокрема, вірмени Львова у XVII ст. присягати мали "в церкві на Святому Хресті, а не де інше... В момент присяги на хрест святий палець прикласти" мусили. Євреям під час присяги треба було ставати перед синагогою босими ногами на "свинячу свіжообдерту шкуру". У зв'язку з такою різноманітністю виконуваного обряду "Артикули

[27] Права... — Гл. 26, арт. 1, п. 2. — С. 755—756.

[28] Там само. — Гл. 7, арт. 2, п. 2. — С. 84—85.

[29] Цит. за: *Марочкін В.* Українське місто від XV до середини XVII ст : Звич.-прав. атрибутика як іст. джерело. — Торонто, 1999. — С. 16.

[30] Цит. за: *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 119.

[31] Цит. за: *Марочкін В.* Зазн. праця. — С. 21.

Права Магдебурзького" уточнювали ритуал присяги так: "Той, кого ведуть до присяги, два пальці правої руки тримати має. Одні говорять на хрест покласти мають, інші на святе Євангеліє, а треті вгору підняти. І багато спорять з цього приводу. А насправді присягу треба чинити тримаючи в двох руках Євангеліє" [32].

Серйозність обряду присяги згідно з ментальністю міщан XVII—XVIII ст. засвідчує те, що "кривоприсяжці" позбавлялися чесного імені й могли бути вигнані з міста. Разом з тим на порушників присяги чекала ще й "кара господня" (на їхньому здоров'ї, близьких, рідних, майні тощо).

Проте, незважаючи на численні присяги в доброчесності керівництва міських магістратів та чітко окреслені вимоги щодо морально-ділових якостей урядовців, до міського самоврядування нерідко потрапляли особи, які не відповідали зазначеним критеріям. Зокрема, з подібними скаргами свого часу виступали міщани Кам'янця-Подільського, які зазначали, що магістрат не вводить до свого складу гідних співгромадян, "не вважаючи на заслуги (таких. — *Авт.*) людей, які виховалися у місті і гарно знають закони". А натомість "консули (радці) приймають до ради навіть неписьменних, не питаючи законів і королівських привілеїв, не звертаючи уваги на суб'єкти й на їхню репутацію, не питаючи метрики (про походження)... керуючись тільки пристрастю й головно грошовою мамоною". І тут же наводився приклад якогось Боровського, котрого, попри численні протести міщан, за сплачені ним хабарі, а не за чесноти, було призначено радцею. А у Львові такі грошові надходження від претендентів на членство у магістраті становили чималу суму в касі ради міста, яка легально використовувалася радцями [33].

Повноваження магістратів та міських урядників. До компетенції міського самоврядування належали всі справи, які стосувалися добробуту міста: "Магистратовие урядники коликим числом их в которых городах за обычай бываеть должны ежедневно сходясь в ратуше иметь совет и старательство о всяком добром состоянии градском" [34]. Передовсім це був нагляд за громадським порядком: "ссори, распри и драки... усмирять".

Міські урядники зобов'язані були вживати заходів до регулювання торгівлі в місті, "прилежно надсматривать и предоберегать, чтоб естные и питейные всякие вещи в народе продавали с пропорціялною ценою" [35], а тим порушникам, які будуть тричі спіймані "с излишнею ценою" на свої товари, передбачалося "торговать вовсе запретить". Крім того, урядовці з магістрату мусили слідкувати за тим, щоб всі торгові міри були "везде праведние, а не фальшивие". У тих же випадках, коли торговець когось "обважить" або "обміряє", передбачалося з такого порушника брати великий штраф (14 руб.), половину з якого віддавати "обидимому" [36]. Особливий контроль встановлювався за тим, "дабы мясники поврежденного больного скота не били, и мяса здохлой и удавленной скотины не продавали" [37].

Чимале місце з-поміж повноважень магістрату належало нагляду за станом

---

[32] Там само. — С. 18, 19, 21; *Groicki B.* Porzadku Sądów Mieyskich. — Kraków, 1565. — Cz. 3; *Його ж.* Przydatki do Porządku y do Artykułow Prawa Magdeburskiego. — Kraków, 1565.

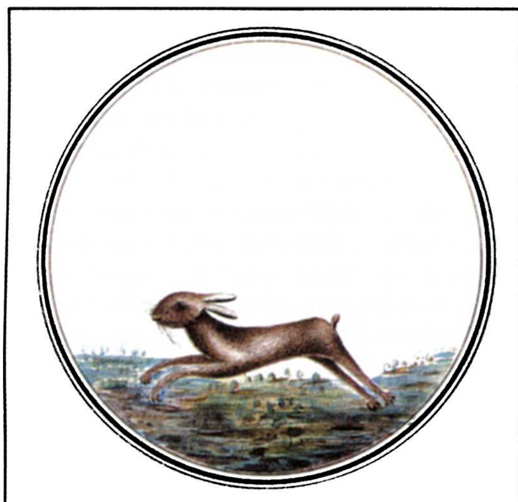
[33] *Владимирський-Буданов В.* Зазн. праця. — С. 185—186.

[34] Права... — Гл. 26, арт. 4, п. 2. — С. 761.

[35] Там само.

[36] Там само. — П. 3. — С. 762.

[37] Там само. — Арт. 5, п. 5. — С. 767.

Герби міст Правобережної України: Таращі, Канева, Сквири, Звенигородки, Черкас. Кінець XVIII ст. РДІА, Санкт-Петербург.

міських будівель, воріт, веж, мостів і доріг ("... на главных улицах уездных и виездных, також в брамах или воротах мости должно старые подчинять или новые строить"), а також за санітарним станом вулиць. Сміття слід було "вывозить за город прочь и на то определять особенные места подалее от жилых дворов" [38]. Міщан, які не виконували вимог магістрату, карали. Так, у Львові купця А. Бочковича було ув'язнено за те, що він відмовився вивозити сміття із публічних місць міста [39].

Важливою функцією магістрату була організація протипожежної безпеки в місті. З цією метою необхідно було "при ратушах же всегда содержать пляцовую сторожу, а найпаче ночной добы", яка у разі виявлення пожежі зобов'язана була бити на сполох "колоколом" або "барабанным боем". Крім того, "при ратушах должны всегда быть нарочно для пожаров заготовленние круки, лестницы, щиты... протчие ку гашению пожара потребние инструменти, а вода у бочках" [40]. Опікувалися протипожежною безпекою в містах городничі, які були зобов'язані поділити будинки на десятки і сотні, обрати десятників та сотників, щоб ті слідкували за станом будівель (особливо димарів і коминів) та наявністю у міських дворах засобів боротьби з пожежею.

Офіційним посильним магістрату вважався возний, який вручав міщанам позови, приводив останніх в ратушу чи на суд, засвідчував завдані їм збитки, кривди, побої. Крім того, возні були і судовими виконавцями, які виконували судові вироки (забирали чи повертали майно, домагалися відшкодування збитків і т. ін.).

Виконані возними урядові дії часто записувалися до міських актових книг писарем. Згідно з "Правами", "писаря магистратового и ратушного должность в том именно состоит, чтобы был он в своем звании тщалив... искусен, всегда трезвый, в записывании и содержании дел верный, ко взяткам не лаком" [41]. Писарі вели кілька типів міських книг: одна передбачалася для реєстрації вхідних та вихідних з магістрату листів; одна — для запису рішень, прийнятих магістратами з приводу звернень міщан; книга протестів; і, нарешті, книга заповітів, контрактів, купчих листів та грамот і привілеїв верховної влади, хоча на практиці в XVII—XVIII ст. до однієї й тієї ж самої книги часто заносили різнорідні записи. Не завжди урядовці дотримувалися і вимоги зберігати актові книги в приміщенні ратуші. Тому в "Права" було внесено таке положення: "...все же то отправлять всем урядникам обще в магистрате и в ратуши, а не по приватным домам и ни по каким другим местам не обыкновенным" [42].

Найбільшими повноваженнями з-поміж міських урядників наділявся, звичайно, війт, який був організатором і керівником роботи магістратів і ратуш, що чітко фіксувалося і в юридичних актах: "Войт яко есть начальник и судия граждан во всяком упривилiованном и не упривилiованном городе имеет власть тем городом править, градские порядки всякие устроевать, однак с советом других урядников и знатнейших мещан" [43].

Символом високої урядової влади війта було срібне берло, а ознакою верховної судової влади — меч. Такий церемоніальний меч виносили перед війтом на початку судового засідання, що символізувало "право меча" — тобто

[38] Там само. — П. 3. — С. 766.

[39] *Марочкін В.* Зазн. праця. — С. 84—85.

[40] Права... — Гл. 26, арт. 6, п. 4. — С. 769—770.

[41] Там само. — Арт. 4, п. 9. — С. 764—765.

[42] Там само. — Арт. 2, п. 2. — С. 757.

[43] Там само. — Арт. 4, п. 1. — С. 760—761.

право війта карати міщан смертю згідно з маґдебурзьким правом [44].

У випадку винесення лавничим судом, який очолював головно війт, смертного вироку його виконував спеціальний містр або кат. Зауважимо, що не у всіх українських містах при магістратах був постійний виконавець смертних вироків. Так, 1703 р. лавник та бурмістр м. Чортків змушені були запросити для страти злочинця ката з Кам'янця-Подільського. На це магістрат останнього відповів, що разом із містром "кредитуємо і меч особливий..., який меч є недавно зроблений та випробуваний". Таку ж "послугу" магістрат Кам'янця-Подільського надав і містечку Баворів 1707 р., зазначивши: "...посилаємо Михайла, містра тутешнього, на страту до Баворова". А члени магістрату м. Кременця 1710 р. зазначали, що не змогли виконати винесений ними смертний вирок над злочинцями, оскільки не знайшли ката в сусідніх містах: "...по того містра до міст Бродів, Дубна, Олики та інших міст, у яких би містра можна було знайти, посилали; але в жодному місті на цілій Волині, і навіть на пограниччі, містра знайти не могли" [45].

За виконання своїх обов'язків містр отримував щорічне "городовое жалование", встановлювалася також плата за конкретні дії: "от истцев за мучение жжением или другим способом всякого злодея, також за отсечение составов, за урезание ушей или носа, и за смертную экзекуцию по 50 копеек по древнему обыкновению". Загалом міщани вважали, що "кат или палач... звание на себе поносное и ненавистное имеет, которое обще в народе обносится мерзостью..., что через него действуется мучение и кровопролитие человеческое". Натомість правознавці XVIII ст. намагалися якось реабілітувати й виправдати перед міщанами потребу в такому урядовому виконавці, підкреслюючи, що кат "всему обществу человеческому потребен ест, что без него надлежащее правосудие... исполнится не может", та те, що діє він "не от его палачевой злобы и безчеловечия", а для правосуддя. А тому "он перед Богом не мерзок и яко грешником признаван быть не должон" [46].

Окрім названих урядовців та урядових виконавців до штату міських ратуш також входили "господар ратушний", який відав усім майном та господарством ратуші, шафар, ключник ратушний, поштарі, різного роду сторожі (ратушні, баштові, брамні, пляцові, польові, тюремні та ін.), посильні-осавульчики, дзегармістри (доглядали годинники з боєм на ратуші) та інші служителі.

У культурі міського самоврядування чимала роль відводилась усталенню певних норм моралі й поведінки, характерних для діяльності урядників міста. Серед таких стереотипів особливо міським поспільством виділялися добропорядність та благочинність у діях урядовців, які повинні були "иметь же ко всякому добросклонность... а ведомства своего мещан, а найпаче вдов и сирот от обид и озлоблений охранять... как надлежит доброму ... градоначальнику" [47].

Разом з тим передбачалося, що крім особистого прикладу урядники магістратів і ратуш зобов'язані й своїми заходами впливати на моральні засади та поведінку міщан. Тому в "Правах" наголошувалося: "Градским урядникам возбранять игре яко то релей, купалних огнев, костирства, пьянственных шумов, кулачных боев, вечерничных зборищ и тем подобных игрищ", разом з цим

---

[44] *Владимирський-Буданов В.* Зазн. праця. — С. 200; *Марочкін В.* Зазн. праця. — С. 21.

[45] Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 209—210, 229, 240—241.

[46] Права... — Гл. 25, арт. 13, п. 1, 2. — С. 753.

[47] Там само. — Гл. 26, арт. 4, п. 1. — С. 761.

"присматривать всяких бродяг и прошаков найпаче здоровых и, где такие являться, брать под караул". Те ж слід було робити і з "безчинствующими людми", "блудниками и блудницами", "бродягами" [48].

Урядовці магістратів мусили також дотримуватися певних норм зовнішнього вигляду. Приміром, вступаючи на уряд, суддя вірменського магістрату м. Кам'янця-Подільського у 1709 р. якийсь Томаш Богданович, даючи присягу, зобов'язався також "відростити вуса до року". Оскільки він не виконав обіцянки, рада 40 мужів 1710 р. поставила питання, щоб суддя або сплатив штраф 100 гривень, або склав посадові повноваження, як він і обіцяв на присязі [49].

Магістрати та цехове самоврядування. Чималий вплив на культуру самоврядування міст України справляли цехи, передовсім через участь цехмістрів у роботі магістратів та ратуш, а також організацію власного самоуправління. Цехи XVII—XVIII ст. були не лише економічними, виробничими корпораціями, а й військовими та реґіональними самоврядними організаціями, які часто мали свою церкву або каплицю, власну атрибутику (емблему, прапор, печатку, цехову скриньку тощо).

Цехове самоврядування та його структура відзначалися поділом на соціально-вікові групи (учні, підмайстри, майстри, старші майстри) з чітко окресленим колом обов'язків та повноважень для кожної. Очолювали цехові організації обрані цехмістри (панотці), які здійснювали загальне керівництво багатьма сторонами цехового життя (організація процесу виробництва, переведення цеховиків на вищу сходинку, прийом нових членів, розгляд конфліктів). До правління також обиралися лавник та ключник (шафар) [50].

Цехове самоврядування в містах України регулювалося статутами, які затверджував керівник держави або сюзерен (у приватних містах) і які зберігалися у цеховій скриньці. Важливі справи цехового життя вирішувалися на зборах (звичайних чи святкових) майстрів, до яких підмайстри допускалися лише у виняткових випадках, але при цьому вони не мали права голосу і змушені були весь час стояти. Натомість підмайстри створювали при цехах свої організації — господи або молодші братства, із власними фінансами та посадовцями (старшими товаришами, предстольниками, писарями і т. ін.) [51].

Доволі значно впливали цехи на органи міського самоврядування, засідання яких відбувалися, як правило, за присутності представників цехового самоуправління (приміром, у Барі, Кам'янці-Подільському та інших містах). У багатьох випадках цехмістри були членами магістратів та ратуш і безпосередньо приймали рішення щодо важливих справ міського життя. Так, 1701 р. (21 квітня) магістратом м. Ковель було прийнято рішення, в якому підкреслювалося: "Мы, уряд г. Ковеля, а также и цехмистры, именем всего поспольства объявляем на основании королевских привилегий сдачу в аренду городских доходов" [52]. На цьому ж наголошував і магістрат Луцька в 60-х рр. XVII ст., відзначаючи, що важливі справи у місті вирішуються "со всем поспольством и цехами" [53].

Високий суспільний статус цехів у містах України визначався не лише їх-

---

[48] Там само. — П. 5, 6. — С. 763.

[49] Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 241—242.

[50] *Балушок В.* Зазн. праця. — С. 16—21.

[51] Там само. — С. 21—22.

[52] Цит. за: *Отамановский В. Д.* Развитие городского строя на Украине в XIV—XVIII вв. и магдебургское право // Вопр. истории. — 1958. — № 3. — С. 130.

[53] Там само; Архив ЮЗР. — Киев, 1905. — Ч. 7, т. 3. — С. 66—67.

ньою економічною міццю, а й військовою організацією, оскільки цехи становили основу міського ополчення. Тож як військові формування цехи брали участь у святкових військових парадах, організованих магістратами. Приміром, київські цехи, які становили здебільшого піхоту, виходили на такі паради (на Водохреще та Маковія), маючи "при поясі шаблю, лядунку і рушницю в урочистому одязі". При цьому вони вправно "парадирували, фронт і стрій, проходили церемоніальним маршем... випалювали з гармат і рушниць, трубили в труби, били в литаври, грали на інструментах". Перед строєм часто несли коштовно оздоблений цеховий прапор (хоругов, корогву). У цеху ткачів Чернігова він був "голубий, тафяний, з двома рогами, навколо обшитий жовтою голлю, на якому написаний з одного боку образ Покрови Богоматері, біля нього Преподобного Антонія й Феодосія Печерських і човник, на другому — зображення Ісуса Христа" [54]. Під час же загальноміських урочистостей організовувалися хресні ходи цеховиків. У таких випадках крім прапора попереду також несли хрест, цехові емблеми, кольорові свічки тощо.

В урочистий караул цехи вишиковувалися також під час виконання смертних вироків, як це було в м. Дубно 1719 р., під час страти селянина О. Говина за вбивство вагітної дружини, коли перед "судным домом" було вишикувано в бойовий стрій зі зброєю в руках численні міські цехи [55].

Співпраця магістратів та цехів у організації міського самоврядування нерідко порушувалася суперечками й конфліктами. Особливо часто цехи й цехмістри висували претензії до магістратів через те, що останні дозволяли селитися в місті ремісникам-конкурентам, які звільнялися від податків, чим завдавали шкоди як місту, так і цеховому виробництву. А 1659 р. війта польського магістрату Кам'янця-Подільського було звинувачено в тому, що він переховує в своїх володіннях ремісників-партачів, порушуючи тим самим монополію міських цехів [56].

Разом з тим і міська влада неодноразово втручалася як у цехове виробництво, так і в їхнє самоврядування. Особливо пильно магістрати стежили за тим, щоб майстри не приймали до складу цеху ремісників, які не були мешканцями міста. 1713 р. магістрат Кам'янця-Подільського оштрафував кількох цехмістрів за порушення саме цієї норми міського життя. Причому останніх зобов'язали негайно звільнити з роботи таких ремісників під загрозою тюремного ув'язнення цехмістрів.

Крім того, згідно з "Правами", передбачалося, що "градские урядники над цехмистрами всяких цехов, яко и цехмистри над своими братьями цеховыми должны смотреть, чтоб никто учеников своих и других како ни есть художества совершенно изучившихся в майстри не производили". І якщо все ж таке ставалося, "и через его (підмайстра. — *Авт.*) не искуство убыток и порча, тое истцу цехом награждать имеют". У даному випадку передбачалося не лише пряме втручання міських урядників у виробничий процес цеху, а й колективна відповідальність останнього за всіх братчиків [57].

---

[54] Киевское представительство прежнего времени // Киев. старина, 1881. — № 5. — С. 189—190; *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. — Киев, 1851. — С. 298— 299; *Балушок В.* Зазн. праця. — С. 26—27.

[55] Архив ЮЗР. — Киев, 1870. — Ч. 6, т. 2. — С. 35—38; *Отамановский В. Д.* Указ. соч. — С. 131.

[56] *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 193—194.

[57] Там само. — С. 189; Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 256—257; Права... — Гл. 26, арт. 4, п. 8. — С. 764.

Паралельно з цехами у містах України середини XVII—XVIII ст. діяли й інші організації ремісників — братства, що також були осередками самоврядування. Проте, на відміну від цехів, "цехові" братства майже не займалися регламентацією виробництва та питаннями майстерності ремісників, приділяючи основну увагу позавиробничому життю своїх членів (взаємодопомога, спільні релігійні святкові обряди і т. п.). Такі ремісничі братства часто виникали внаслідок об'єднання представників кількох цехів, як це було в Кролевці, де 1660 р. кравці і кушніри (40 осіб) створили "кравецьке братство". У Чернігові наприкінці XVII ст. існувало ціле об'єднання пивоварів, шаповалів, панчішників, коцників і рукавичників "в цеху і братстві" [58].

Поряд з цеховими в містах та селах України існували також церковні та парубоцькі братства. 1706 р. магістрат Кам'янця-Подільського затвердив церковне братство "підмайстрів та челяді" кушнірського цеху, а при шевському цеху міста існувало Святотроїцьке братство [59].

У західноукраїнських містах братства існували практично при кожній парафії і мали власні статути, які регламентували їхнє самоуправління. Не у всіх реґіонах братства діяли на основі статутів, іноді їх замінювали грамоти ієрархів церкви. Так було в містечку Срібне, братству якого київський митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський 1689 р. видав грамоту, що передбачала наявність братського будинку для спільних зборів, каси взаємодопомоги та інших атрибутів самоуправління [60].

Братства відстоювали власні інтереси, делегуючи представників до складу міських магістратів, подаючи реляції, прохання та протести міським урядникам. Зокрема, у XVII ст. львівське братство добилося участі своїх делегатів у складі ради "40 мужів" та урядовців міської ратуші. А 1686 р. на зборах цього братства було ухвалено, що Кипріян Кисельницький і Петро Куртевич "мають належати до ратуші і, коли там буде ухвала шкідлива для нації (українців. — *Авт.*), повинні доповідати на зборах братства". Окрім відстоювання прав українського населення та конфесійної толерантності, братства виступали і проти інших зловживань магістратів. Зокрема, для ведення судового процесу з Львівським магістратом члени Успенського та Передміщанського братства у 1713—1722 рр. зібрали і витратили понад 21 тис. золотих [61].

Самоврядування іноетнічних громад. Істотно впливали як на загальну структуру міського самоврядування, так і на певні його елементи громади євреїв, вірмен, греків, караїмів, татар. Останні часто створювали в містах України свої органи самоврядування і виходили із загального підпорядкування міському магістрату. Особливо значним на західноукраїнських та правобережних землях був вплив поляків, які, створивши свої магістрати, вели постійну боротьбу за підпорядкування органів самоуправління інших громад (у тому числі й української) своєму впливові. Це добре прослідковується, приміром, на матеріалах Кам'янця-Подільського, де ще з XVI ст. міська влада була розділена між вірменським, українським та польським магістратами. Впродовж XVII — першої половини XVIII ст. останній систематично домагався, щоб українців "повністю підкорити польському магістрату", що й сталося в 40-х рр. XVIII ст., ко-

[58] *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 187.
[59] Там само.
[60] *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. — Київ, 1966. — С. 42—44.
[61] Там само. — С. 106—107.

Вірменський торговий дім. XVII ст. Кам'янець-Подільський. Сучасне фото.

ли приміщення української ратуші було віддане костьолу св. Яна [62].

У такому ж скрутному становищі опинилась українська громада у Львові, представників якої не лише відтіснили від ключових посад у магістраті, а й загалом значно зменшили представництво українців у цьому органі міського самоврядування. Лише королівською грамотою від 28 вересня 1746 р. за українською громадою було закріплено половину місць у Львівському магістраті. Однак на практиці було досить не просто втілити в життя вказане рішення та ввести до складу лави, ради та "ради 40 мужів" українських делегатів [63].

У випадках, коли міська влада була поділена між кількома магістратами, спостерігалося подвійне або й потрійне дублювання органів самоврядування. У вже згадуваному Кам'янці-Подільському кожен з польського, українського та вірменського магістратів мав своїх війтів, присяжних, лавників, радників та "раду 40 мужів", які здійснювали відповідну юрисдикцію у своїй частині міста. Слід зазначити, що у цьому ж місті проживали ще й євреї, караїми, турки, татари й волохи. Останні підпорядковувалися, як правило, тому магістрату, на території якого вони мешкали, хоча часто мали й своє самоуправління. Проте з ним мало рахувалися представники магістратів, які інколи називали управителів іноетнічних громад "заходьками", "що звідкись приїхали і стали тут панами" [64].

Культура організації міського самоврядування іноетнічних громад не була істотно відмінною від функціонування українських магістратів на магдебурзькому праві. Так, зазначений вірменський магістрат Кам'янця-Подільського складався з війта, колегії присяжних, писаря та колегії "40 мужів" на чолі з маршалком та віце-маршалком. Війта теж обирали щороку на день св. Матвія. В голосуванні брали участь маршалок, рада "40 мужів" та 50 представників вірменського поспільства [65].

Процес становлення міського самоврядування іноетнічних громад не був

[62] *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 100.

[63] *Ісаєвич І. Д.* Зазн. праця. — С. 108—109.

[64] *Владимирський-Буданов В.* Зазн. праця. — С. 215—225; *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 105.

[65] Там само.

одномоментним актом і подеколи тривав десятиліття. Так було із грецькими общинами, які спочатку домагалися від гетьманів України охоронних універсалів, згідно з якими місцевим магістратам заборонялося втручатися у внутрішні справи греків. Приміром, для грецької громади в Ніжині етапним став універсал І. Мазепи 1701 р., яким ніжинському магістрату заборонялося оподатковувати греків та забирати у них коней і підводи. Це значно сприяло становленню самоуправління створеного 1687 р. та юридично оформленого 1696 р. грецького братства Ніжина. Найвищим адміністративним, виконавчим та судовим органом останнього був "суд грецького братства". Згодом, 1736 р., даний орган самоуправління став легітимним і отримав печатку з написом: "Печать Нежинського греческого компромисного суда". До ради суду входило 8—12 осіб, яких обирали на загальних зборах грецької громади. Керівництво її самоуправління не підлягало владі ніжинського магістрату, а підпорядковувалося безпосередньо гетьманській владі, хоча з магістратом співпрацювало. Крім того, найавторитетніші в Ніжині греки обирались на посаду війта всього міста. У першій половині XVIII ст. ними були Стерій Тернавіот та його син Петро. Завершальним етапом оформлення грецького самоврядування стало створення в грудні 1785 р. у Ніжині окремого грецького магістрату, який мав власну печатку з гербом та написом "Печать Ея Императорского Величества Греческого Нежинского Магистрата" і був правонаступником суду грецького братства. Члени цього магістрату обиралися на три роки і мали повноваження щодо управління грецькою громадою, в тому числі (з 1793 р.) відали й видачею паспортів [66].

Окрему юрисдикцію в містах України мали й єврейські громади, які з середини XVII ст. згадувалися переважно на Правобережній та Західній Україні. Євреї, як правило, проживали в окремих районах міста. Як зазначав Мартин Ґруневег, "...у Львові є дві вулиці, заселені євреями. Вони живуть у гарних кам'яних будинках і мають там свою муровану синагогу. Чимало їх живе і на Краківському передмісті" [67]. У Дубні, Ковелі, Старокостянтинові, Муравиці та інших містах кількість євреїв коливалась від 10 до 20 % усіх жителів.

Органом міського самоврядування єврейських громад був кагал, а в невеликих містах прикагалки. Останні були зафіксовані в XVII—XVIII ст. у Дубні, Житомирі, Луцьку, Меджибожі, Острозі, Олиці, Полонному, Погребищі, Смотричі та інших містах України. Причому кагали не підпадали під юрисдикцію міських магістратів, а підпорядковувалися єврейським сеймикам, а ті, в свою чергу, відправляли делегатів на сейми Речі Посполитої. На Волині згадуваний сеймик функціонував в містечку Горохові [68].

У тих містах України, де євреї становили чималий відсоток городян, магістрати та війти змушені були зважати на їхні інтереси. Так, у тексті присяги м. Болехова місцевий війт обіцяв дотримуватися "справедливості римської, грецької і жидівської як багатим, так і вбогим", а двох представників кагалу цього міста було делеговано до "слухання рахунків" міста в ратуші [69]. Крім того, численними були позови представників кагалів до городян, що їх розглядали органи міського самоврядування, та навіть

[66] *Терентьева Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII—XX вв.). — Киев, 1999. — С. 65—72.

[67] *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — С. 149.

[68] *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 94—95.

[69] *Марочкін В.* Зазн. праця. — С. 107—108.

судові конфлікти кагалів із магістратами та війтами.

Міське самоврядування та органи державної влади. Значний вплив на характер міського самоврядування (магістратський чи ратушний), його структуру та повноту повноважень справляли як верховні правителі Росії та Польщі, так і їхні представники на місцях (воєводи, старости, державці). З початком Національно-визвольної війни особливо помітно на міське самоврядування починає впливати гетьманська влада, а також полковники й сотники, які розмістили свої канцелярії в багатьох містах Лівобережжя. Незважаючи на новостворений полково-сотенний поділ, гетьманська влада України не пішла на руйнування традиційного міського самоврядування. У багатьох містах магістрати продовжували користуватися маґдебурзьким правом (у Києві, Ніжині, Глухові, Чернігові, Коропі, Мені, Новгороді-Сіверському, Стародубі, Козельці, Почепі, Погарі, Полтаві, Березні, Гадячі, Переяславі та ін.) [70], хоч були й такі міста, які наприкінці XVII — впродовж XVIII ст. втрачали своє значення і переходили від магістратської до ратушної моделі самоврядування (Борзна, Городище, Гоголів, Кролевець, Дубно, Миргород та ін.) [71].

Основною передумовою збереження повноправного міського самоврядування в даний період було отримання міськими магістратами підтверджувальних привілеїв на магдебургію та право вибору міських урядників. Тому міські громади докладали чимало зусиль, аби новостворена гетьманська влада підтвердила їхнє право обирати війтів та затвердила останніх на посадах. І дійсно, вже з самого початку Національно-визвольної війни гетьмани України беруть під свою опіку органи міського самоврядування. Так, 8 листопада 1649 р. Богдан Хмельницький видає універсал м. Чернігова, яким затверджує на посаді обраного міщанами війта: "Всем вобец и кождому зособна... также месчанам черниговским и селяном..., прото за обранем всего посполства места Чернигова подлуг першого листу нашого, им даного, Иоанна Скиндера за войта і дозорцу места и волости, ведлуг права майдебурзкого, месчаном черниговским служачого... повагою нашою гетманскою за войта и дозорцу места... Чернигова постановляем и стверждаем" [72]. Отже, як бачимо, гетьманська влада з повагою ставилася не лише до міського самоврядування, а й до його засад — маґдебурзького права та традицій побутування останнього в Україні.

Б. Хмельницький не лише підтримував міські магістрати, а й одразу намагався узаконити посаду війта поміж іншими козацькими урядовцями та врегулювати їхні взаємини і повноваження. Тому в згаданому універсалі він зазначав: "А тепер за сим универсалом нашим моцен есть вишменований войт местом радити и правити и волосчанами... и иньшими, и их судити, порадки вынайдовати, которого мают слухати и поважати, так месчане, яко и волосчане менование... И товариство наше, полковник и сотник и вси козаки, мают шановати, яко наместника нашого, и ни в чом перешкоди не чинити" [73].

Захист прав органів міського самоврядування особливо актуалізувався на першому етапі Національно-визвольної війни, коли тривали воєнні дії й на постої у містах зупинялося чимало вій-

---

[70] *Дядиченко В. А.* Зазн. праця. — С. 281; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — Київ, 1990. — С. 357.

[71] История Украинской ССР. — Киев, 1983. — Т. 3. — С. 133.

[72] Універсали Богдана Хмельницького, 1648—1657. — Київ, 1998. — № 28. — С. 93.

[73] Там само. — С. 93—94.

ська. З цього приводу 1650 р. Б. Хмельницький видав універсал м. Ніжину, яким попереджав полковників, сотників і отаманів, аби в подальшому не наважувалися "уряд мескии зневажати и до шкоди убогих людей в Нежине месте приводити" [74]. Такий самий охоронний універсал отримав 1652 р. і Київ: "...место наше столечное... место Киев беремо под оборону нашу и тот универсал наш для вшелякое обороны оному даемо" [75]. 3 червня 1653 р. його було підтверджено, а 2 червня 1653 р. Б. Хмельницький заборонив козакам втручатися в "грунта и сеножити", які "от давных часов до магістрату киевского" належали. 9 березня 1657 р. гетьман України зазначав в універсалі: "...місто Львов зо всіма обивателями взяли в свою оборону... аби ся з людьми міста Львова як з власними нашими обходили" [76].

Гетьманська влада сприяла і будівництву ратуш в українських містах та організовувала фінансування ратушних урядів. Зокрема, в універсалі Б. Хмельницького м. Козельцю від 10 жовтня 1656 р. зазначалося: "...маючи взгляд и респект на утрепленных людей и всю громаду Козелскую, а на улжене тяжаров их и для розных росходов на побудоване ратуша в месте Козелце, зоставуем при мещанаех самих и при ратушу их возовое, померное, дегот, воскобойню и поведерщину от меду и горелки" [77].

Попри вирішальний вплив, який мала на українські міські уряди гетьманська влада, магістрати великих міст намагалися паралельно отримати також і підтвердження своїх магдебурзьких прав від польської королівської влади та російських царів. Зокрема, вже в часі Національно-визвольної війни, 12 січня 1650 р., король Ян-Казимир підтвердив магдебурзьке право Києву на основі поданих киянами восьми пергаментних попередніх привілеїв [78]. А 16 липня 1654 р. київські міщани отримали жаловану грамоту царя Олексія Михайловича на підтвердження магдебурзьких привілеїв Києву [79]. З подібними проханнями до царського уряду зверталася депутація Переяслава та інших міст. Цим самим міські магістрати певною мірою виходили із підпорядкування гетьманському уряду України, що свідчило про значні прорахунки останнього, оскільки гетьмани не лише не припинили потік звернень українських міст до уряду у Москві, а й самі часто прохали царя підтримати вказані чолобитні листи (як це, приміром, неодноразово робив Б. Хмельницький) [80].

Подібне можемо констатувати і щодо польського уряду, коли українські гетьмани допускали до того, щоб питання підтвердження маґдебурзьких прав та вибору міських урядів остаточно затверджувались у Варшаві. Так, у листопаді 1649 р. у підтверджувальному універсалі щодо виборів війта Чернігова Б. Хмельницький писав: "...помененного Иоанна Скиндера, яко человека годного и на то способного, повагою нашою гетманскою за войта и дозорцу места его королевское милости Чернигова постановляемо и ствержаемо его, которого уряду мает заживати и держати аж до живота, яко право тое звичай свой мает, же войти доживотние упривилованые, о чем далшую конфирмацею от его королевской милости за сим листом нашим одержит" [81]. Це призводило, з одного боку, до зменшення залежності міських ма-

[74] Там само. — № 38. — С. 108.
[75] Там само. — № 59. — С. 128.
[76] Там само. — № 65, 66. — С. 133—134.
[77] Там само. — № 146. — С. 213.
[78] Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — С. 64—65.
[79] Там само. — С. 68.
[80] Універсали Богдана Хмельницького. — С. 30—31.
[81] Там само. — № 28. — С. 93.

гістратів від гетьманської влади, а з іншого — до втручання Варшави, а згодом і Москви не лише в міське самоврядування, але й у внутрішнє життя України загалом.

Значний вплив на повноваження та культуру міського самоврядування справляли й місцеві полкові та сотенні канцелярії, що намагалися підпорядкувати собі магістрати міст. Приміром, у Чернігові місцевий полковник втручався у справи міського магістрату, про що міщани скаржилися 1657 р. гетьману І. Виговському. Охоронний універсал останнього, очевидно, не мав відчутних наслідків, тож міщани зверталися згодом і до царської влади [82]. Подібну боротьбу вели між собою магістрати та полкові канцелярії Стародуба, Ніжина, Полтави та інших полкових міст, де полковники втручалися у справи міських урядників, нав'язували останнім виконання невластивих їм функцій [83].

У сотенних містах та містечках функції місцевих ратушних і сотенних урядів перепліталися, коли, приміром, одна особа обіймала посади сотенного і міського писаря і т. п. Так, у Новгороді-Сіверському міське самоуправління та сотенна канцелярія засідали в одному приміщенні церковного братства. Теж було і в Погарі, де міську ратушу підпорядкував собі місцевий сотник. У містах частину повноважень магістратських та ратушних урядів перебирали на себе городові отамани. Отож, заяву одного із міщан: "...пусть только здоров будет мне пан полковник, а я магистратских панов не слушаю" [84] можна вважати типовою.

З посиленням інкорпораційних процесів на Лівобережній Україні російський уряд не лише все більше поглинав міське самоврядування, а й вдавався до зміни його традиційних форм. Із запровадженням на початку XVIII ст. губернського правління відбулося перепідпорядкування ряду українських міст. У 1708 р. губернським містом став Київ, а до складу Київської губернії увійшли Чернігів, Ніжин, Переяслав.

У самому Києві у XVIII ст. чітко окреслювалося кілька юрисдикцій. На території нижнього міста (Подолу) основним органом міського самоврядування залишався очолюваний виборним війтом та бурмістром магістрат у складі 12 урядовців (6 радників і 6 лавників), хоча із середини XVIII ст. традиція виборів міського війта втратила значення, і останніх, як правило, царський уряд призначав довічно. Так у 1766 р., всупереч протестам киян, спеціальним указом Катерини II київським війтом таким чином було призначено Г. Пивоварова [85].

Верхнє місто Києва перебувало у віданні командування розташованого тут російського гарнізону та адміністрації Софійського й Михайлівського Золотоверхого монастирів. Печерськ (з 1711 р.) опинився під владою канцелярії генерал-губернатора, гетьманського правління в Глухові та Київської полкової канцелярії в Козельці [86]. У 1785 р., згідно з "Грамотою на права й вигоди містам Російської імперії", в містах Лівобережжя і Слобожанщини почалося запровадження міських дум, які стали основним органом самоврядування. За магістратами залишилися переважно судові повноваження. Відповідно до вказаної реформи міського самоврядування міські жителі поділялися на шість категорій: дійсних городян, купців (трьох гільдій), цехових ремісників, гостей (іно-

[82] *Багалей Д. И.* Судьба магистратского самоуправления. — С. 630.

[83] Там само. — С. 630—632.

[84] Там само. — С. 628, 633; *Панашенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1995. — С. 52—53.

[85] Історія Києва. — Київ, 1986. — Т. 2. — С. 60—61.

[86] Там само.

городніх), іменитих обивателів, посадських людей. Причому, право голосу мали лише ті міщани, чий річний прибуток становив не менш як 50 крб. Вони брали участь у виборах міського голови загальної та шестигласної думи, членів депутатських зборів та магістратів, а також суддів совісного суду. Проте, незважаючи на виборність загальної міської та шестигласної думи, останні не були незалежними органами міського самоврядування, а діяли під пильним контролем губернатора. І хоч 1798 р., після наполегливих домагань, у Києві було відновлено колишні привілеї міста, магістрати у нових умовах вже не могли функціонувати як самоврядні демократичні інституції [87].

Сільське самоврядування. Основу сільського самоврядування в Україні XVII—XVIII ст. становило традиційне звичаєве право, яке в переважній більшості своїх положень не було кодифіковане, являло собою систему неписаних норм і було важливим елементом правової культури українського народу. Згідно з народними звичаями та відповідною останнім практикою на чолі місцевого самоврядування сільських громад стояли сільські старости, які в архівних документах іменувалися "війтами", "отаманами", "старцями", "тивунами", інколи — "десятниками". Аналіз документальних матеріалів не дає підстав твердити про функціональну відмінність вказаних інститутів сільського самоврядування, а таке розмаїття термінів завдячує своїм існуванням, з одного боку, регіональним відмінностям, а з іншого — особливостям процесу генези та історичної еволюції типів сільських урядів, оскільки одні з них існували в Україні ще з княжої доби, інші з'явилися в пізніший час. Зокрема, "тивуни", "старці", "десяцькі" згадувалися вже у "Повісті временних літ", "сельський тиун" у поширеній редакції "Руської Правди", "сельський староста" у Короткій "Правді" (ст. 24) [88]. Натомість "отамани" [89] вперше фіксуються в Україні тільки у XIV ст. і набувають поширення з XV ст. [90]

Своєрідністю Галичини було те, що тут існували села не лише на українському, а й на німецькому та волоському праві, що обумовлювало й особливості місцевого самоврядування. Громадами на німецькому праві управляли солтиси і війти, а на волоському — князі та крайники [91].

Сільський староста займався широким колом питань повсякденного життя сільської громади. Так, старости стежили за дотриманням загальновироблених норм співжиття та збереженням правопорядку на території громади. Однією з таких норм було правило, що кожну новоприбулу до села особу обов'язково повинен був засвідчити війт або отаман, а вже після цього вся відповідальність за поведінку гостя лягала на господаря садиби, де зупинявся прибулець. Сільські старости також стежили за "явным" (тобто відкритим, а не прихованим) прибуттям і відходом гостей, аби запобігти

[87] Там само. — С. 62—63.

[88] Летопись по Ипатскому списку. — Санкт-Петербург, 1871. — С. 54, 85, 87, 189, 211, 357, 365, 402, 437; Законодательство Древней Руси // Российское законодательство X—XX веков. — Москва, 1984. — Т. 1. — С. 48, 65.

[89] Термін "одаман" має тюркське походження і спочатку означав ватажка пастухів.

[90] Архив ЮЗР. — Ч. 7, т. 2. — С. 1—3; Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. — Т. 35. — С. 66, 74; Див.: *Гурбик А.* Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV—XVI ст. // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. — Київ, 1997. — Вип. 2. — С. 48—70.

[91] *Инкин В. Ф.* Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI—XVIII веках // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. — Рига, 1977. — С. 71—85.

можливим злочинам з боку чужинців на території громади села [92].

Присутність керівника сільського самоврядування була необхідною практично під час усіх значущих правових дій на території громади: встановлення межі землі та сінокосів, засвідчення актів купівлі-продажу майна та худоби, розподілу спадщини чи виконання повинностей, купівлі-продажу землі. Як приклад можемо навести випадок у с. Красний Колядин Прилуцького полку, де Ю. Іванович продав був 1654 р. ставок з "берегами и вершиною сеножатии, аж до старой дорожки, ... котрая ... на Мoклякову сеножать идет" у присутності місцевого отамана [93].

Окрім виїзду на місця та засвідчення основних актів правовідносин у громаді, сільські отамани і війти також приймали посполитих та козаків у себе вдома або ж у приміщенні сільського уряду, розглядаючи скарги та пропозиції останніх, що згодом детально документувалося. Тому досить типовим є повідомлення про засідання сільського уряду в с. Келеберди Переяславського полку від 8 лютого 1763 р.: "На вряде селском Келебердянском, ставши персонално житель келебердянский, посполитий Михайло Мироненко, объявил, что он ... дубник ... за селом Келебердою находячийся ... иметь завесть в продажу во вечность ... козаку ... Михайлу Подченку, за сумму российской монеты один рубль 50 коп." [94] Під час розгляду вказаної заяви селянина на засіданні сільського уряду окрім місцевого отамана І. Теребка були також присутні ще три представники громади та дячок, які згодом і підписали видану ними купчу грамоту [95].

Усі більш-менш важливі рішення сільського уряду виконував сам отаман чи війт села, який для цього виїжджав на місце злочину або купівлі-продажу землі, щоб передати її новому власнику, чітко дослідити межі останньої, що підкреслював і згаданий селянин М. Мироненко, коли зазначав, що той його "дубняк" був ще "отведений атаманом келебердянським Чорномазом с товарищи отцу его Ткачу во владение" [96].

Окрім широких повноважень у вирішенні внутрішніх справ, сільські старости разом із авторитетними співгромадянами вважалися повноважними представниками громади у всіх випадках її зовнішніх зносин. Зверталися із пропозиціями, скаргами та проханнями не лише до своїх сюзеренів та представників державної влади на місцях — ревізорів та сотників, а й до вищих урядовців — полковників, воєвод і навіть гетьманів, як це мало місце, коли громада с. Домишлина Менської сотні поскаржилася на утиски свого державця І. Курочки самому І. Мазепі. Скарга завершувалася підписом: "Вся обще громада домышлинская од мала до велика" [97]. 1698 р. гетьман України видав універсал, в якому зазначалося: "...одобравши мы село Домышлин з-под державы Курочки ... беремо тую всю громаду домышлинскую под нашу гетманскую оборону ... мают они належати до замку нашого батуринского" [98]. Проте так бувало не завжди. Інколи поміщики навіть не допускали до того, аби керівництво сільських урядів відсилало листи до

[92] Архив ЮЗР. — Ч. 6, т. 1. — С. 360, 361.

[93] Цит. за: *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — Київ, 1986. — С. 86.

[94] Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. / Собр. И. Лучицким. — Киев, 1884. — № 36. — С. 125.

[95] Там само. — С. 125—126.

[96] Там само. — С. 125.

[97] *Лазаревський О.* Українські посполиті (1648—1783) // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. — Львів, 1902. — Ч. 2. — С. 163.

[98] Там само. — С. 162.

вищих урядовців, та розправлялися з такими "свавільниками", як це робив власник с. Подолки Ф. Гречаний. Коли отаман все ж зумів подати до генеральної канцелярії скаргу: "...ми громада села Подолків ... зі сльозами крівними ускаржуємо ся на п. Ф. Гречаного в наших великих кривдах" [99], то поміщик розправився із сільським урядом. Лише двом його представникам (Падалці та Вовкодаву) пощастило втекти до Глухова і знову подати скаргу про "остре мучене і тиранську бійку" з боку Ф. Гречаного [100].

Гостра боротьба сільських урядів проти визискувачів тривала не лише на Лівобережній, але й на Правобережній Україні. Серед документальних матеріалів, особливо XVIII ст., знаходимо численні скарги та супліки сотень сільських громад. Характерними з-поміж останніх є листи із сіл Подільського воєводства від 1789 р., коли там проводилась ревізія земель і було складено відповідну люстрацію [101], причому скарги люстраторам подавали не лише окремі громади, а й цілі староства. Прикладом останнього була "Покірна спілка від громад староства Хрептийовського", яку підписали "іменем громади Хрептийовської К. Кучмелюк війт, іменем громади Іванківської І. Кондратов війт, іменем громади Пилиповської С. Борисовка війт, іменем громади Дечовицької І. Шиманський війт" [102].

Аби убезпечити від помсти сільські уряди, скаргу іноді підписувало все село: "піддані громада ціла Пуклацька", "ми громада Вишневецька", "громада Бережанська, що мешкає над кордоном цісарським" і т. п. [103] Адже розлючені такими суплікам державці та посесори часто вдавалися до розправи над сільським самоврядуванням, а то й над цілим селом, як це було, приміром, у "державі" Білій після ревізії Подільського воєводства 1789 р., коли селяни послали люстраторам і ревізорам навздогін ще одну супліку такого змісту: "Ми бідна і вбога громада Білецька подали справедливі утиски наші ... а тепер ще більше стали нещасливими не тільки нас тяжко гноблять, але здоров'я нас позбавляють після вашого від'їзду. Більше як 100 чоловік вже покарано, а ще тим не закінчено, а все нам пригадують скаргу: — Ви собі думали, що то ваші батьки приїхали і скаргу подали, а ваші батьки у Білій не побачили, до дідька поїхали, а ми як були вашими панами і будемо" [104].

Державці, орендатори і посесори, звівши селян до пригніченого стану, часто втручалися у процедуру виборів органів самоврядування громади, а сільських старост перетворювали не на представників поспільства, а фактично, на власних урядників, яких зобов'язували виконувати поліцейські функції: виганяти підданих на роботу, розподіляти повинності, слідкувати за порядком в селі та видавати сюзерену неблагонадійних. Все це значно віддаляло представників сільського самоврядування від решти поспільства та розпалювало конфлікти між ними. Тому селяни досить часто виявляли непокору війтам та старостам, як це, приміром, було у згаданому с. Подолки. Там селянин Корній відкрито заявляв війту: "...досить вам... панщини робити", а А. Красій ще й іронічно додавав: "...тогди будем пана слухать, як довбня зацвететь" [105]. Інший же господар цього села І. Римаренко на вимогу війта виконати важку возову повинність так характеризував останнього: "...як пан собака такіе тепер і войти настали" [106].

---

[99] Там само. — С. 166.
[100] Там само. — С. 169.
[101] ГАДА. АСК, від. 46, № 14.
[102] Там само, № 14, арк. 148—150.
[103] Там само, арк. 123, 128, 151.
[104] Там само, арк. 115.
[105] *Лазаревський О.* Зазн. праця. — С. 168.
[106] Там само.

Така характеристика стосувалася насамперед урядів війта у приватних селах. У поселеннях на державних та гетьманських землях, а також в ратушних селах сільські старости зберігали своє значення представників сільського самоврядування. Це значною мірою було пов'язано як із тим, що представники влади чи ратушних урядів на місцях не встановлювали тотального контролю над сільським самоврядуванням, так і з відносно вищим матеріальним становищем таких поселень. Прикладом може слугувати поетапна юрисдикція с. Алтинівка, про яке сільські урядовці сповіщали: "В прошлых годах село наше Алтиновка належало до батуринской ратуши, а потом наше село пределано до двору гетманского в Подолове за покойного гетмана Скоропадского". І тільки після передачі села "у подданство пане Дякувской" селяни відзначали занепад не лише сільського самоврядування, а й свого матеріального добробуту, бо до цього в селі було "зоможных людей 50 человека", а в 1727 р. "зостаеть нищетных 20 человека" [107]. У такий спосіб руйнувалося сільське самоврядування і в селі Лобки Стародубського повіту, коли останнє перейшло у приватне володіння А. Дзевульського. А тому 1722 р. селяни так згадували устрій села у попередні часи: "...из стародовних лет село зоставало в тяглом до города Погара на ратуш, послушании, а в подданстве никогда не бывало" [108]. Жителі з ратушного с. Хмелівка Стародубського повіту, яке було передане у володіння І. Паливоді, скаржилися на пана не лише за те, що він не рахувався із сільськими властями, а й виживав господарів на слободи, зовсім руйнуючи село [109].

Не завжди рахувалися із сільським самоврядуванням і на монастирських землях. Все далі у минуле відходили часи, коли староста села мав вирішальне слово у визначенні порядку функціонування сільської церкви та виборі священика, з яким громада укладала угоду про порядок богослужіння та утримання громадської церкви. А тому неподинокими стають повідомлення джерел про те, що монастирських підданих за будь-які провини церковні ієрархи могли не пускати на богослужіння до сільської церкви, як, приміром, було із посполитими с. Ушні Сосницького повіту, яких 1730 р., за наказом чернігівського архієпископа І. Жураковського, місцевий священик Варлаам не лише виганяв із громадської церкви, а й наказав не пускати до богослужіння в околичних храмах [110]. У подібних випадках органи сільського самоврядування ставали чи не єдиним засобом захисту як матеріальних інтересів, так і права задовольняти духовні потреби.

Загалом у суспільній свідомості українців місцеве самоврядування (міське й сільське), яке в ході історичного розвитку витворило різноманітні форми та інститути, поставало як важливий атрибут унормування господарчих, правових, суспільних, сімейно-шлюбних відносин внутрішнього життя територіальних (міських і сільських) громад, значний організаційний осередок боротьби проти сваволі панівних станів суспільства і державних урядовців на місцях, а також як важливий засіб забезпечення соціально-економічної стабільності в межах базових соціально-територіальних осередків тогочасного суспільства.

[107] Там само. — С. 155.
[108] Там само. — С. 154.
[109] Там само. — С. 170.
[110] *Лучицкий И.* Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. — С. 74; *Лазаревський О.* Зазн. праця. — С. 171.

2.6. Культура дипломатичних відносин

Міжнародна ситуація в Центрально-Східній Європі у середині XVII—XVIII ст. характеризувалася наявністю трьох основних вузлів міжнародних суперечностей, які, постійно тліючи, кожної хвилини могли перетворитися на жорстоку війну. У Західній Європі перетиналися торгові і колоніальні інтереси чотирьох держав, що мали найбільші запити у міжнародній політиці — Іспанії, Франції, Англії та Голландії. На сході Європейського континенту існувала проблема взаємовідносин між Османською імперією та християнськими країнами, куди була втягнута й Україна. На Північному Сході великі північні держави три століття вели непримиренну боротьбу за гегемонію на Балтійському морі. Ці три вузла, переплітаючись, створювали досить неочікувані та складні ситуації у міжнародних відносинах [1].

Оскільки на середину XVII ст. усі країни Європи були вже так тісно пов'язані між собою економічно, політично, культурно, більшість фундаментальних історичних процесів мала, за визначенням М. Барга, загальноєвропейський і континентальний характер [2], хоч в межах окремих країн чи регіонів великі події відзначалися місцевою специфікою.

Саме такою подією й стала Національна революція українського народу 1648—1676 рр. За визначенням вітчизняних істориків, вона, поряд з Тридцятирічною війною 1618—1648 рр. та Англійською буржуазною революцією середини XVII ст., відіграла важливу роль у нищенні політичної системи Контрреформації, що трималася на монархії іспанських і австрійських Ґабсбурґів на заході Європи, й Речі Посполитої — на Сході [3]. Українська революція, яка завдала непоправного удару Польському королівству, сприяла здійсненню докорінного перелому в історичному поступі Європи. Адже внаслідок поразок і занепаду держав, що були опорою феодальних відносин, провідна роль переходить до країн, які стали на шлях нового економічного розвитку (Англія, Голландія) або створили абсолютну монархію нового типу (Франція) [4].

Революційні події в Україні спричинили істотні зміни в розстановці міжнародних сил у Центрально-Східній Європі. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханства, стримали європейську агресію Османської імперії і політично зміцнили роль Російської імперії, яка розпочала експансію на захід. Окрім того, національно-визвольна боротьба українців сприяла здобуттю Бранденбургом незалежності у 1657 р. та зміцнила позиції Шведського королівства на півночі Європи. Ці події мали величезний міжнародний резонанс упродовж всієї другої половини XVII ст.

Початок наступного, XVIII ст., був характерний тим, що більшість європейських країн знову охопили кровопролитні війни. Так, у Західній Європі розпочався "перший всесвітній конфлікт нового часу" — війна за іспанську спадщину (1701—1714), під час якої династія Бурбонів, очолювана Людові-

---

[1] История дипломатии. — Москва, 1959. — Т. 1. — С. 249—250.

[2] *Барг М. А.* Великая английская революция в портретах ее деятелей. — Москва, 1991. — С. 8.

[3] *Наливайко Д. С.* Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. // Укр. іст. журн. — 1969. — № 8. — С. 138—141.

[4] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — Київ, 1999. — С. 340.

ком XIV, у боротьбі з Англією та Голландією намагалася встановити владу над Піренеями. У Східній та Північній Європі з 1700 до 1721 р. йшла так звана Північна війна за право контролю над Балтією, у якій Шведське королівство виступало проти коаліції Росії, Речі Посполитої, Саксонії, Пруссії та дансько-норвезького союзу.

Система договорів 1711—1714 рр. завершила розв'язання питання про міжнародно-правовий статус України. Тривала боротьба Речі Посполитої, Російської та Османської імперій, Шведського королівства, Кримського ханства за право поширення влади на українські землі завершилася тим, що Правобережна Україна остаточно відійшла до Польщі, а Лівобережжя, у статусі політичної автономії, залишалось у складі Російської імперії. Лише за міжнародними актами 1792—1795 рр., коли сама Річ Посполита була розподілена між сильнішими європейськими монархіями, правобережні українські землі відійшли до царських володінь.

Інтереси багатьох держав зіштовхнулися також під час війни за польську спадщину, що тривала впродовж 1733—1735 рр. Колись могутні польські королі поступово перетворилися на васалів російських імператорів. Загальноєвропейського характеру набула й Семирічна війна (1756—1763), коли міцніючій Пруссії протистояли Франція, Росія та Австрія. Впродовж усього століття напружену боротьбу за право володіння побережжям Чорного моря вели проти Туреччини союзницькі сили Австрійської та Російської імперій у війнах 1734—1739, 1768—1774, 1787—1791 рр. На стороні останніх активну участь у багатьох вирішальних битвах з османською загрозою брали військові підрозділи Гетьманської України та Запорозької Січі.

Відомо, що скільки б війни не тривали, вони, проте, закінчуються підписанням миру або укладенням перемир'я, а тому доба Просвітництва наповнена міждержавними з'їздами, комісіями, посольськими засіданнями і зустрічами, є часом вдосконалення культури дипломатичних переговорів.

У практиці міжнародних відносин великого значення набувають угруповання та коаліції держав, що почали складатися ще в середньовічну добу. Одні створювалися для посилення політичної й торгової зверхності найбільших держав, інші — для захисту від переважаючої сили противника. Саме у цей час зароджуються основи міжнародного права, набуває організованих форм дипломатична служба. Не стояла осторонь творення новочасної дипломатії — мистецтва вирішення міжнародних конфліктів мирними засобами — й державна система України.

Організація дипломатичної служби Української держави. Інститути управління дипломатією. З самого початку революційного повстання українського народу в 1648 р. керівництво Війська Запорозького налагоджує дипломатичні стосунки з Кримським ханством та Військом Донським. У перервах між воєнними діями та після значних перемог козацької армії розпочинаються мирні переговори з урядом Польщі. Невдовзі встановлюються контакти (на рівні обміну послів) з Московською державою, Османською імперією, Молдавським і Трансільванським князівствами. У 1649 р. започатковується українська дипломатія з Великим князівством Литовським та Волоським князівством, з 1650 р. — з Австрією та Венеціанською республікою, трохи згодом — із Шведським королівством та Бранденбурзьким курфюрством.

У період Національно-визвольної війни у Війську Запорозькому не існувало спеціальної установи, яка б займалася лише питаннями зовнішньої політики. У

цьому відчувався вплив дипломатичної культури Польщі, адже там, попри активні зовнішні стосунки, впродовж багатьох років не існувало окремої керівної установи, яка б відала дипломатами — цією справою займалася королівська канцелярія на чолі з канцлером [5]. Однак загальне керівництво усією польською зовнішньою політикою і дипломатичною службою здійснював сам король. Аналогічно в Україні у другій половині XVII — на початку XVIII ст. таку важливу державну функцію брав на себе гетьман. Управлінським інститутом стала Військова канцелярія на чолі з генеральним військовим писарем. Ця традиція існувала від початку гетьманування Б. Хмельницького у 1648 р. й до розгрому виступу І. Мазепи 1709 р. Разом з тим питання надзвичайного характеру (як-то укладення чи розірвання союзницьких договорів) вирішувалися на представницькій генеральній раді, інколи — на старшинській.

Найактивніше дипломатичні відносини новоствореної Української держави розвивалися під час гетьманування Б. Хмельницького, з 1648 по 1657 р. Саме гетьман, зважаючи на зовнішньополітичну ситуацію, визначав, до якої країни мають відправлятися дипломатичні посольства, їхній склад, розмір матеріального забезпечення, давав як усні, так і письмові (так звані інструкції) настанови дипломатам, вирішував, з якими подарунками до іноземних володарів мають їхати його представники тощо. Перед від'їздом українські посланці обов'язково були на розмові ("одпусті") в гетьмана, де отримували остаточні вказівки та листи з "інструкціями".

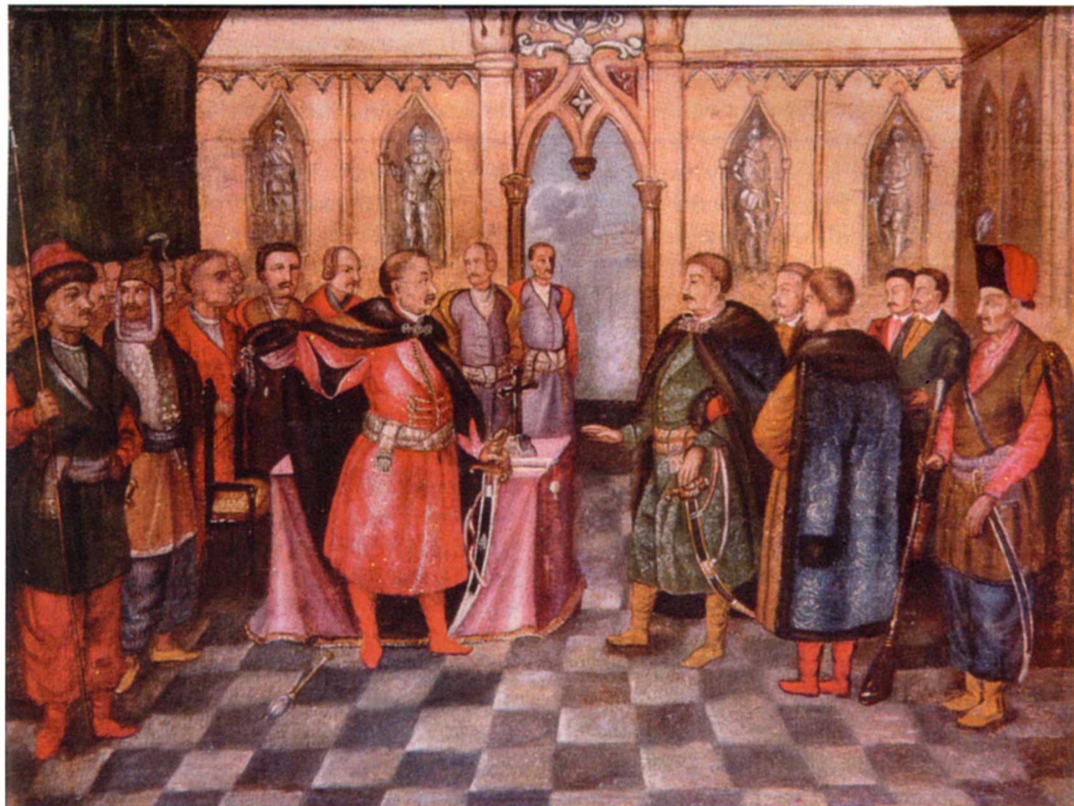
Перше посольство від Війська Запорозького було відправлене до польського уряду 2 червня 1648 р. У письмовій інструкції, яку отримали від Б. Хмельницького козацькі посли, йшлося про зміст попередніх листів гетьмана до короля й польських воєначальників, де викладалися політичні вимоги українців. Того ж року Хмельницький посилає до новообраного короля Яна-Казимира А. Мокрського та З. Хмельницького зі спеціальними "кондиціями", що одночасно були інструкцією про угоду [6]. Настанови послам містили від декількох до десятка пунктів. Так, наприклад, в інструкції Б. Хмельницького за 1656 р. послам до князя Трансільванії Юрія Ракоці було всього чотири пункти. У першому з них говорилося про причини війни з Польщею: "...тому що поляки насмілилися виступити проти наших стародавніх вільностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду, віддали їх уніатам у багатьох місцях, навіть хотіли цілком викорінити нашу віру..." [7] Також розкривалася дипломатична обізнаність українського уряду про польсько-московські переговори у Вільно: "...ми також слідкуємо з увагою, які будуть результати цієї комбінації, але щоб вона була без шкоди шведському королеві". У другому викладалося прохання до трансільванського князя бути посередником в українсько-польських переговорах. Третій пункт засвідчував можливість складання присяги Війська Запорозького на вірність князю. Озвучуючи четвертий пункт, українські посли мали говорити, що "ми разом з найяснішим князем будемо опікати і захищати людей (жителів Трансільванії та України), а також відстоювати обидві віри" [8]. Ця та інші інст-

[5] Historia dyplomacji Polskiej. — Warszawa, 1982. — T. 11. 1572—1795. — S. 249.

[6] *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 pp. // Іст. джерела та їх використання. — Київ, 1964. — Вип. 1. — С. 93.

[7] Універсали Богдана Хмельницького, 1648—1657. — Київ, 1998. — С. 204.

[8] Там само.

Й. Головацький. Переговори гетьмана Б. Хмельницького з польським послом Смяровським під Замостям у 1648 р. 1840 р. НМІУ, Київ.

рукції стверджувалися підписом гетьмана, а отже, були офіційними документами. В одних випадках вони озвучувалися під час дипломатичних переговорів, в інших — передавалися іноземним урядовцям.

Письмові інструкції послам увійшли в практику української дипломатичної служби. Згідно із спостереженнями Ф. Шевченка, інструкції-накази дипломатам Гетьманської України за формою і характером відрізнялися від ще суворіших наказів, що в той час давалися російським послам, де розписувалося до деталей, що і коли говорити.

Досить часто козацьким дипломатам давалися усні настанови (що було не прийнято у культурі дипломатичного спілкування, наприклад, Московської держави). Лист, надісланий московському цареві Олексію Михайловичу з першим послом України до цієї держави Ф. Вешняком у травні 1649 р., був дуже коротким, однак в ньому зазначалося, щоб "з вашим царським величеством изустно разговорил и всю истину исповедал, которому во всём царское величество поверят". Аналогічні вказівки від гетьмана отримували й українські посольства до Польщі, Швеції, Туреччини, Трансільванії та інших країн.

Іноземні посольства гетьман Б. Хмельницький приймав здебільшого у столиці козацької держави — Чигирині. Однак бували випадки, коли дипломатичний

протокол здійснювався в Суботові (особистому маєтку роду Хмельницьких), Переяславі, під час воєнних дій — у тих місцях, де розташовувався табір української армії. Дипломатичні переговори Б. Хмельницький вів у присутності козацької старшини. Ряд важливих питань з послами обговорювали лише гетьман та генеральний писар в окремій кімнаті, хоча траплялося, що переговори вів особисто гетьман України.

Послів приймали згідно з дипломатичним етикетом, що устаився на той час у Війську Запорозькому й контролювався гетьманом, який дотримувався його. Зважаючи на рівень посольств, він зустрічав, приймав та проводжав послів, виконуючи встановлений в Українській державі церемоніал. В окремих випадках гетьман наказував забезпечувати важливі посольства з інших держав провіантом, конями й підводами, охороною та провідниками. "Абисте їм живности для них і челяди, і коней і чого потреба будет, подвод, проводников давали, і во всём людяность свою осведчались, ничего ни чинечи под ласкою нашею і коранєм войсковим", — говорилося в спеціальному універсалі Хмельницького за 24 листопада 1651 р. щодо зустрічі послів московського царя. В іншому універсалі від 18 квітня 1657 р. гетьман наказував, щоб на території України давали вільний проїзд послам австрійського імператора, архієпископу Мартіано та К. Маріановичу, які поверталися з Чигирина до Відня — "пропускали їх безпечно без найменших труднощів, забезпечували їх, їхню челядь та коней харчами, даючи від міста до міста по кільканадцять провідників, а також підводи, скільки їм буде потрібно" [9]. Такі дії гетьманського уряду засвідчували, що розвиток культури дипломатичних відносин в Україні йшов у руслі загальноєвропейських традицій дипломатії, хоча й відрізнявся національною специфікою.

Починаючи від Б. Хмельницького, всі гетьмани України (окрім хіба що останніх — Д. Апостола та К. Розумовського) вели активну дипломатію з володарями багатьох держав. У цей час вирішувалися складні питання міжнародного характеру, зовнішньополітичні та військові проблеми Гетьманщини, релігійні та інші аспекти існування українського народу тощо.

Як уже зазначалося, одне з найважливіших місць в історії ієрархії дипломатичної служби України другої половини XVII—XVIII ст. займала Військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. За дорученням гетьмана і під керівництвом писаря у канцелярії складалися листи до урядів інших держав, велося дипломатичне листування. Документи засвідчують, що у січні 1651 р. генеральний (військовий) писар Іван Виговський очолював канцелярську службу, яка складалася з 12 писарів — "шляхтичів" [10]. Очевидно, що лише 3—5 з них брало на себе функції зовнішньополітичного відомства. Це було загальноприйнятою нормою. Наприклад, у Франції в 60-х рр. XVII ст. у міністерстві закордонних справ працювало всього п'ять осіб, які до того ж займалися справами внутрішньополітичного характеру [11]. Канцелярські писарі, зважаючи на досвід та обізнаність у веденні дипломатичних справ, досить часто включалися до складу різних посольств. У посольстві С. Савича до Москви (1651) писарем був канцелярист М. Гунашевський, в посольстві Г. Яцкевича до Варшави (1652) — Ф. Конельський. В окремих випадках писар-канцелярист був єдиною письменною людиною, як це видно на прикладі

[9] Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657. — Київ, 1961. — С. 574—575.

[10] *Шевченко Ф. П.* Зазн. праця. — С. 88.

[11] *Заллет Р.* Дипломатическая служба. — Москва, 1956. — С. 34.

посольства до Польщі Яцкевича, коли писар підписувався "іменем всіх ... яко писати не вміючих" [12]. Окрім того, більшість з них володіла іноземними мовами — латинською, польською, турецькою, молдавською, російською та іншими, — а тому їх використовували як перекладачів ("тлумачів" або "бутів").

Генеральний писар, керуючи поточними справами канцелярії, мав право особисто брати участь у дипломатичних переговорах. Інколи він сам розмовляв з іноземними послами. Зважаючи на це, представники інших держав називали його не інакше як канцлер, адже у західноєвропейських країнах першу після короля посаду займав саме канцлер. Також керівник Військової канцелярії виконував чи не найвідповідальнішу роль у дипломатичному протоколі. Він мав зустрічати послів і запрошувати їх до гетьмана. Важливість таких повноважень полягала в тому, що у дипломатичній практиці були випадки, коли послам не подобалось, як їх зустріли, і вони одразу поверталися додому. Окрім цього, генеральний писар у важливих випадках міг очолити посольство до інших держав. Так, І. Виговський тричі очолював українські посольства: 1648 р. — до Трансільванії, 1652 р. — до Молдавії і 1653 р. — до представників Польщі під Жванцем. Військова канцелярія виконувала також функцію архіву, адже в ній зберігалися як поточні, так і за попередні роки документи дипломатичного характеру — договори, привілеї, листування. У канцелярії оформлялися інструкції для послів Гетьманської України, що вироблялися за прямою вказівкою гетьмана. Однак найважливішою дипломатичною функцією Військової канцелярії була підготовка проектів мирних договорів з іншими державами, які подавалися гетьману у вигляді окремих "пунктів".

За доби гетьманування Б. Хмельницького було проведено близько п'яти генеральних рад Війська Запорозького — своєрідного законодавчого й представницького органу новоствореної держави, що вирішував не лише внутрішньо-, а й зовнішньополітичні питання. Вже на одній з перших рад, 1648 р., проводилися переговори з представниками Речі Посполитої на чолі з київським воєводою А. Кисілем. Керівник польської делегації засвідчував: "...зрештою була військова рада, що в ній були 70 000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків і хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати моє обнадіювання, допомогли йому в цім і наші козаки з старшини; досягнув того висновку від них... слухати ради моєї й довіряти мені та послів виправляти, одмовитися від усякої ворожості; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію" [13]. На цій же раді були присутні черкеські та московські посли. Коли 1649 р. Хмельницький укладав Зборівську угоду з Польщею, то, за свідченням московського дяка Кунакова, до гетьмана в Чигирин прийшли "козаки и гультяйство, многие люди шумом и говорили ему, что он, Богдан, с Польским королём помирился без их войскового совету" [14]. Отже, спочатку укладання договорів міжнародного характеру належало до компетенції генеральної ради.

Хоч Б. Хмельницький обмежував скликання загальнокозацьких рад та вирішення на них питань зовнішньої політики, все ж таки 1651 р. така рада була скликана під Берестечком, а 1654 р. у Переяславі. На першій з них ухвалили не миритися з поляками, а на другій — укласти військово-політичний союз із Московською державою.

---

[12] Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 729.

[13] Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов. — Т. 1, отд. 3. — С. 90—91.

[14] Архив ЮЗР. — Т. 3. — С. 404.

Вже після смерті Б. Хмельницького, в жовтні 1657 р., у Корсуні було проведено генеральну раду, де обговорювалися питання мирного договору зі Шведським королівством. Після того, як у червні 1658 р. турецький султан запропонував гетьманові І. Виговському організувати спільний похід на Угорщину, останній говорив, що "тільки де і про те (похід. — *Авт.*) буде у Війську Запорозькому рада" [15].

Очевидно, що на генеральних радах, де збиралося від 40 до 70 тис. козацтва, було важко ухвалити єдино правильне рішення. А тому ще за Б. Хмельницького було започатковано практику проведення старшинських рад, на які скликалися лише представники генеральної старшини та керівники українських полків. Його наступники продовжили цю традицію. У відповідь на польсько-російське Андрусівське перемир'я 1667 р., яке розчленувало Україну навпіл, гетьман П. Дорошенко скликав раду всіх старшин, що ухвалила рішення про союз із Османською імперією. Право участі старшинської ради у справах зовнішньої політики України було закріплено у ст. 4 укладених гетьманом І. Самойловичем статей з російським царем. На старшинській раді під керівництвом І. Мазепи 1708 р. було ухвалено рішення про розірвання відносин з Москвою і входження до союзу зі Швецією.

Визначні українські дипломати. Характеризуючи особисті якості тогочасних європейських дипломатів, Жан де Лабрюйер, сучасник подій, писав: "Він холоднокровний, сміливий і витривалий, сам не знає втоми, але інших вміє довести до втоми і відчаю. Його не зупиняють затримки, закиди, підозри, недовіри, труднощі й перешкоди" [16]. Саме такою й була більшість вітчизняних представників дипломатичної служби у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Ціла плеяда визначних дипломатів з'явилася під час гетьманування Б. Хмельницького. Це — Силуян Мужиловський, Самійло Богданович-Зарудний, Іван Виговський, Іван Ковалевський, Павло Тетеря, Семен Савич, Антін Жданович та ін. Так, полковник С. Мужиловський (згодом генеральний суддя Війська Запорозького) очолював посольства до Росії та Литви (1649), Туреччини (1651), Молдавського й Трансільванського князівств (1651), Швеції (1653). Історики засвідчують його високий інтелект та вміння наполегливо добиватися мети. Генеральний осавул й управитель гетьманського двору І. Ковалевський керував українськими дипломатами, що вели переговори у Валаському князівстві (1654), Семигороді (1656), Польщі (1658). Саме він від імені гетьмана підписав у вересні 1656 р. договір із семигородським князем, а в жовтні 1657 р. разом з іншою старшиною уклав договір зі Шведським королівством. Серед послів Б. Хмельницького були представники не лише козацького стану, а й купці та священики. Інколи дипломатичні інтереси України відстоювали іноземці, серед яких виділявся Теодозій Грек (Данило Олівеберг).

Дипломатичним хистом вирізнялися майже всі правителі України, які намагалися проводити гнучку політику щодо сусідніх держав. Гетьмани І. Виговський, П. Тетеря, І. Брюховецький, П. Дорошенко, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик формували, а інколи й очолювали українські посольства до інших країн. Вони приймали у себе представників інших держав й вели з ними переговори, укладали міжнародні договори й були авторами дипломатичних інструкцій та листів до іноземних

---

[15] Там само. — 7 (додаток). — С. 243.

[16] *Лабрюйер Ж.* Характеры или нравы нынешнего века. — Москва, 1964. — С. 215.

володарів й вищих урядовців. Наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст. сформувалися такі відомі дипломати різних поколінь, як Г. Гуляницький, Т. Носач, І. Груша, Г. Лісницький, Ю. Немирич, А. Одинець, Є. Астаматій, М. Портянка, Я. Петрановський, С. Богаченко, С. Ракович, Л. Уманський, М. Вуяхевич, Д. Горленко, І. Максимович та ін. Більшість з них були високоосвіченими особами, які володіли кількома іноземними мовами, відрізнялися сміливістю і тверезим практичним розумом, досконало знали політичну реальність, мали чудову пам'ять і величезну працездатність.

Культура посольської служби. Дипломатичний етикет. Українські представництва за кордоном. Лише у другій половині XVI ст. у провідних західноєвропейських країнах почав утверджуватися інститут постійного посла-резидента, який проживав у країні призначення. Поступово, з кінця XVI—XVII ст., ця практика поширилася й на центрально- та східноєвропейський реґіон, що стало досягненням тогочасної культури дипломатичних відносин. З постанням Української держави нового часу та її дипломатично-посольської служби відпрацьовувалося і питання постійного перебування козацьких представників у країні, з якою підтримувалися союзницькі стосунки. Так, на початку 1650-х рр. у четвертому пункті проекту українсько-турецького договору про торгівлю обумовлювалося, що "резидент Війська Запорозького і землі його проживатиме у Стамбулі в належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям" [17].

Згідно з українсько-російськими домовленостями 1667 р. у столиці Московської держави було побудовано так званий Малоросійський двір. У ньому мали прийматися, проживати та забезпечуватися "кормами" всі українські посли, які приїжджали до царської столиці [18]. Тут постійно проживали п'five-шість українських представників. У восьмому пункті Глухівських статей 1669 р., укладених гетьманом Д. Многогрішним з царем Олексієм Михайловичем, зазначалося, що у Москві "на особливо влаштованому дворі" повинен жити український резидент.

Ось як виглядало дипломатичне представництво України в Москві за правління гетьмана І. Самойловича: "Двір Війська Запорозького... в Білому городі, на Покровці, у приході коло церкви Миколи Чудотворця, що називається Столпа, біля двору боярина Артемона Сергійовича Матвєєва. Від воріт з двору до верхніх шат ґанок з уступом камінним, з того ґанку сіни верхні передні, а в сінях чулан дерев'яний, у ньому ж три вікна, двері, у вікон защібки і ґрати залізні" [19]. Коли у грудні 1687 р. у Москві перебувала матір новообраного гетьмана І. Мазепи ігуменя Марія-Магдалина, то вона разом із почтом проживала у "гетьманському дворі в трьох палатах і в четвертій світлиці" [20].

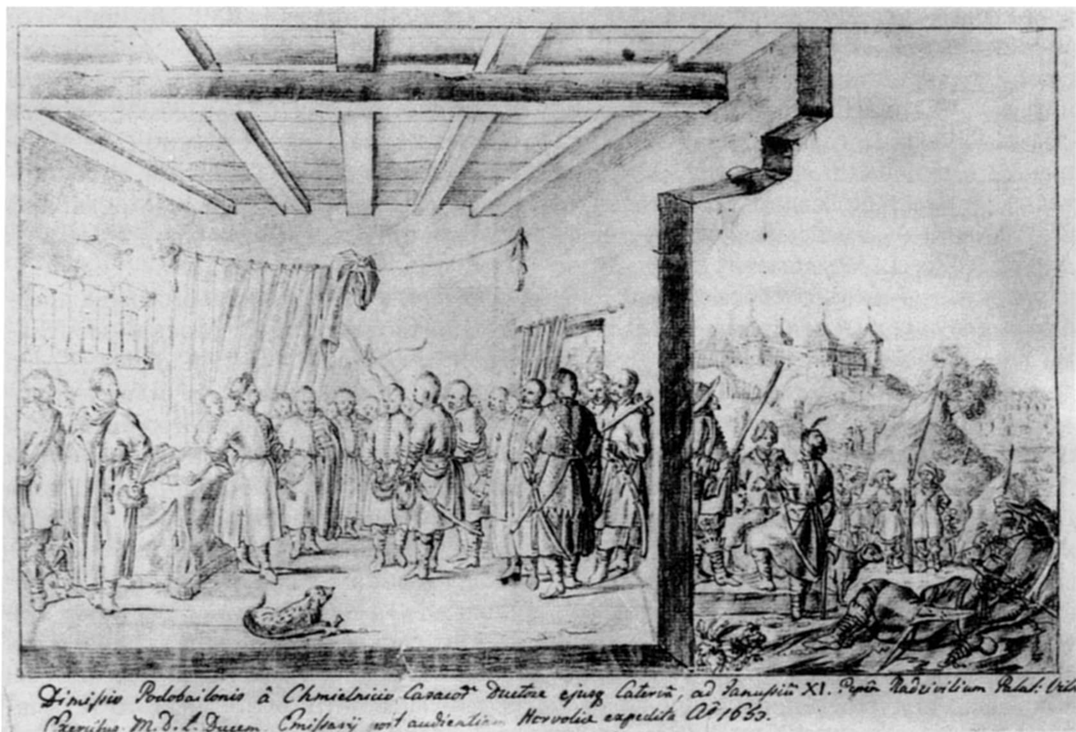
За гетьманування П. Дорошенка та П. Орлика постійні дипломатичні представники перебували у столицях Османської імперії — Константинополі (Стамбулі) та Кримського ханства — Бахчисараї. У 90-х рр. XVII ст. у головному місті Великого князівства Литовського Вільно також був "акцентований" спеціальний резидент українського уряду.

[17] Універсали Богдана Хмельницького. — С. 69.

[18] *Софроненко К. А.* Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. — Москва, 1960. — С. 65.

[19] Дополнения к актам историческим. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 12. — С. 283.

[20] Там само. — С. 327.

Я. Вестерфельд. Прийом литовським гетьманом Я. Радзивілом посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С. Подобайлом. Середина XVII ст.

У другій половині XVII ст. в Україні одночасно з постійними дипломатичними представництвами продовжували зберігати силу і надзвичайні посольства, що споряджалися в особливо важливих випадках. Це відбувалося у зв'язку з необхідністю безпосередніх переговорів, укладенням мирних договорів тощо. В свою чергу, зважаючи на міжнародну ситуацію, надзвичайні посольства поділялися на поважніші (так звані великі посольства) та менш значущі. Так, перше посольство до Туреччини у червні 1648 р. очолив полковник Ф. Джелалій, який на той час був "першою особою після Б. Хмельницького". Українських дипломатів, які 1649 р. відправилися укладати договір з Трансільванією, очолював сам генеральний писар І. Виговський. У 1659 р. "велике" посольство (складалося з 400 осіб) на вальний сейм Речі Посполитої, що мало затвердити положення Гадяцької угоди, очолювали генеральний обозний Т. Носач та генеральний писар І. Груша.

Однак найбільш представницьким посольством за всю історію української дипломатії другої половини XVII—XVIII ст. стала поїздка до Москви 1665 р. делегації з 535 осіб на чолі з гетьманом І. Брюховецьким. До неї входили: представники духовенства — протопоп Г. Бутович, священики Гедеон і Авксентій; генеральні старшини — обозний І. Цесарський, суддя П. Забіла, писар С. Гречаний, осавули Б. Щербак і П. Федяєнко, бунчужний Ю. Шиманівський, хорунжий М. Яковлевич; полковники: ніжинський — М. Гвинтовка,

лубенський — Г. Гамалія, київський — В. Дворецький; "сотників, отаманів, писарів полкових і підписків канцелярських 79 чоловік"; представників від різних міст — 5 осіб, "війтів 4, бурмістрів і райців і писарів 9, міщан 21, челяді і хлопців 106 чоловік"; козаків, разом з хористами — 296 осіб [21].

Ще наприкінці XVI ст. італієць Альберіко Джентілі опублікував трактат 'Про посольства" (1585), де узагальнювалася дипломатична практика й визначалися обов'язки і права європейських послів. Майже одночасно з італійцем написав свій твір "Про посла і посольства" польський дипломат К. Варшевський, який окреслив принципи чіткої відповідності між особистими якостями посла і особливостями країни для досягнення найбільшої користі для Речі Посполитої. Так, до Туреччини він пропонував відправляти сміливих і щедрих людей, яких не можна було б залякати і які не шкодували б грошей на підкуп султанського оточення. До Москви мусила їхати людина передбачлива й обережна, спроможна вести багатомісячні переговори. До Ватикану слід направляти особу набожну, але світську.

Через півстоліття відомий голландський правник Гуго Гроцій написав книгу "Про право війни і миру" (1625), в якій цілий розділ присвятив посольському праву. Він назвав два основних звичаї, які з часом стали непорушним правом посла будь-якої країни. Це, по-перше, право бути прийнятим сувереном і, по-друге, недоторканність особи самого посла, його оточення і майна. З особистою недоторканністю посла було пов'язане право екстериторіальності. Разом з тим реалізація прав посла залежала від волі окремих правителів і звичаїв країн перебування. Наприклад, право бути прийнятим не означало, що суверен мав обов'язково зустрітися з послом. Якщо посол репрезентував ворожу, як на той час, країну, то він позбавлявся права бути прийнятим. Проте і в цьому випадку необхідно було чітко обґрунтувати відмову в аудієнції.

Очевидно, що цими та іншими книжками, наприклад твором іншого голландця Авраама Вікфора "Посол і його функції" (1676), поряд з представниками дипломатичних служб багатьох європейських країн користалися й вітчизняні дипломати.

Залежно від мети дипломатичної місії українські посли поділялися на послів ("великих послів", "legatus"), посланників ("легких послів") і гінців. Останні не мали права вести переговори, а лише привозили іноземному правителеві чи урядовцеві лист або послання від гетьманського уряду. Посол мав обов'язково дотримуватися усного наказу гетьмана та оголосити вимоги чи пропозиції, вміщені у письмовій інструкції, що була офіційним документом, який скріплювався печаткою і підписом володаря України. Необхідно було вкластися у термін, що відводився для виконання дипломатичного завдання. Інколи цю вимогу було виконати дуже важко з огляду на труднощі, які чекали на вітчизняних дипломатів при переїзді через інші, часто ворожі, країни. Безумовно, керівник посольства мав досконало знати національні звичаї, етичні норми і дипломатичний ритуал держави перебування. Адже від цього також могла залежати доля його місії. Досить часто посли виконували таємні доручення, зокрема, передавали лише їм відомі пропозиції від гетьмана під час особистої зустрічі з іноземним правителем. Поширеною практикою було виконання українськими дипломатами розвідувальної роботи. Після завершення посольства його керівник мав скласти гетьману чи гене-

[21] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1869. — Т. 6. — С. 3—4.

ральному писареві усний звіт про наслідки дипломатичної місії.

На зламі середньовіччя і нового часу важливу роль відігравали ритуали, символи і символічні церемонії, що не були умовним додатком до дипломатичної діяльності. Дрібниці етикету прийому чи відправки іноземних послів містили багато елементів національної культури й політики держави, її ідеології, ставлення до верховної влади. Щоб утвердити незалежну позицію у дипломатії, кожній країні потрібно було відпрацювати власний посольський етикет, що був би прийнятний для відносин з усіма державами.

У становленні етикету дипломатичної служби України другої половини XVII—XVIII ст. важливу роль відіграли народні традиції та козацькі звичаї, трансформовані під впливом західних і східних дипломатичних ритуалів. Носіями дипломатичної традиції в Україні були представники еліти — козацької старшини.

Гетьманська Україна, як й інші держави Європи та Азії, дотримувалась дипломатичного закону щодо недоторканності послів. Для цього особливо важливі посольства супроводжували при в'їзді чи виїзді з країни. Під час перебування при дворі гетьмана біля іноземних дипломатів постійно знаходився спеціальний урядовець — "пристав", який, з одного боку, виконував побутові запити прибулих та передавав через них інформацію гетьману чи старшині, а з іншого — був їхнім охоронцем. Окрім того, керівникам посольств інших держав видавалися охоронні "проїзні листи", що скріплювалися гетьманськими підписом і печаткою і містили наказ без перешкод пропускати дипломатів та надавати їм всіляку допомогу. "Послів чеснотливих, хоч би і з суворою відповіддю, Військо Запорозьке не звикло затримувати" [22], — писав Б. Хмельницький до короля Яна-Казимира 1649 р., хоча траплялися випадки, коли деяких послів затримували чи ув'язнювали на певний час, а іноді й вбивали. Це спричинялося або конкретними військово-політичними подіями, або "некоректною" поведінкою посла, що суперечила загальноприйнятим нормам і місцевим традиціям.

Велику увагу приділяли характерові поведінки посла при в'їзді до країни й особливо під час першої аудієнції. Натомість прибулий дипломат уважно спостерігав за діями приймаючої сторони, адже будь-який відступ від загальноприйнятого ритуалу урочистого прийому розглядався як свідчення змін у міждержавних відносинах чи применшення статусу країни, представленої послом. Відтак надзвичайна повага до посла сприймалася як вияв особливого ставлення до його країни.

Якщо у Франції та інших європейських країнах "великих" послів до зали прийому супроводжував спадкоємець короля — "принц крові", то в Україні цей елемент дипломатичної культури трансформувався у традицію зустрічі надзвичайних послів найближчими родичами гетьмана. Так, на початку 50-х рр. XVII ст. досить часто надважливих дипломатів, які прибували до Чигирина, зустрічав старший син Б. Хмельницького і його потенційний наступник на гетьманській посаді Тиміш. Згодом сини гетьмана І. Самойловича Григорій, Семен та Яків зустрічали посольства від царя, молдавського господаря та кримського хана. За правління І. Мазепи його найближчий спадкоємець небіж Я. Обидовський інколи супроводжував важливі посольські делегації з Москви.

[22] Цит. за: *Смолій В., Степанков В.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького // Нариси з історії дипломатії України. — Київ, 2001. — С. 125.

Ось як відбувався надзвичайно урочистий прийом російського посла Шакловитого під час його приїзду 1688 р. в Україну. Після перетину ним російсько-українського кордону, за 25 верст від Глухова, за наказом гетьмана І. Мазепи царського дипломата виїхали зустрічати глухівський сотник з двома сотнями козаків, які супроводжували його до міста. За п'ять верст від Глухова назустріч виїхала вся глухівська старшина, а за три версти — генеральний осавул А. Гамалія, який вручив послові листа від гетьмана, де говорилося, що того чекають з великою радістю. По дорозі з Глухова до Кролевця росіянина разом з осавулом супроводжував кролевецький сотник із своїм підрозділом. Від Кролевця до гетьманської столиці Батурина їхав сердюцький полковник Ярема з батуринською сотнею. За сім верст від української столиці до посла виїхали генеральний бунчужний Лизогуб, ще один генеральний осавул Сербин, поважні військові товариші — Ломиковський, Лисенко, Чечель, Лисиця та ін. За три версти від Батурина Шакловитого вітав небіж гетьмана Обидовський та генеральний хорунжий Миклашевський. Біля мосту через річку при в'їзді до міста російське посольство чекали генеральний суддя Прокопович та генеральний писар Кочубей, з другого боку мосту посла вітав сам гетьман Мазепа, який виголосив промову. Після цього він запросив Шакловитого до своєї карети й відвіз його до "заїзного" дому. В кареті дипломат сидів по праву руку від гетьмана. З обох боків вулиці, де проїжджала процесія, стояли "ратним строєм" козаки з рушницями, прапорами та оркестром[23].

Аудієнція не призначалася на день приїзду й відбувалася після попереднього порозуміння. По прибутті до гетьманського двору гетьман залежно від рівня посольства зустрічав дипломатів на дворі, ґанку, у сінях чи світлиці. На початку розмови у світлиці гетьман вітав посла й обов'язково запитував про здоров'я правителя, який його прислав. Якщо приймалася грамота чи універсал від сусідніх монархів, то гетьмани цілували їх у печатку. Потім їх передавали генеральному писареві для зачитування. Інколи гетьман сам читав ці послання. Бували випадки, що наданий документ одразу не оприлюднювався. Під час прийняття іноземного посла були присутні члени генеральної та полкової старшини, представники гетьманської родини.

Після закінчення церемоніальних формальностей, складовим елементом яких був і обмін подарунками, розпочиналася ділова розмова. Досить часто вона продовжувалася під час обіду, що організовувався за власним етикетом. На честь поважніших посольств влаштовувалися бенкети із салютами з гармат. Відмова послів від участі в урочистостях сприймалася гетьманом не лише як особиста образа, а й неповага до країни. В окремих випадках бенкети могли тривати кілька днів. І тільки після цього розпочиналися дипломатичні переговори, які залежно від ситуації могли продовжуватися від двох-трьох днів до кількох місяців.

Певна уніфікація церемоніальної практики, досягнута за правління Б. Хмельницького, спостерігалася й у наступні десятиліття. Вітчизняний дипломатичний протокол та його етичні норми за певних особливостей було адаптовано до загальноєвропейських традицій культури дипломатичних відносин ранньомодерної історії.

Україна в дипломатії та міждержавних переговорах Польщі, Росії й Туреччини. З усією гостротою питання

[23] *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киев. старина. — 1890. — № 5. — С. 199—226.

про приналежність козацької України до сфери впливу якогось з монархів постало на польсько-російських переговорах у Вільно (жовтень 1656 р.), які закінчилися прийняттям обопільного перемир'я. Хоч у його статтях і не ставилось питання про поділ України (представники обох держав вимагали повного підкорення країни своїй владі), але створювався міжнародно-правовий прецедент для її розчленування у наступні роки внаслідок непоступливості обох "високих" сторін.

Всіляке порозуміння між Річчю Посполитою і Московською державою було смертельним для утвердження незалежної козацької республіки. Віленське перемир'я негативно сприйняли політичні кола України, адже її представників не допустили до участі у переговорах, що значно погіршило українсько-російські стосунки. Контрзаходом Б. Хмельницького стало підписання трактату про поділ польських земель в угорському містечку Радноті (грудень 1656 р.), де всупереч московському цареві гетьман вступив у спілку з його противниками — правителями Швеції, Трансільванії та Бранденбургу.

Восени 1658 р. відновилась перервана на два роки війна між Московською державою і Польщею за право володіння Україною. На початку жовтня в Україну вступають частини російської армії, що з боку Москви означало вторгнення на територію іноземної держави, а отже, початок воєнних дій між Польщею та Росією. На жаль, певна частина опозиційних урядові І. Виговського полків Лівобережжя підтримала окупаційні війська, що стало проявом політичної орієнтації на протекторат московського царя.

Після наступу російських військ на Україну і відновлення польсько-московської війни Московщина змушена була підписати тимчасове перемир'я зі Шведським королівством (м. Валісар, 20 грудня 1658 р.). Текст цієї угоди підтверджував, що із зовнішньополітичної альтернативи — балтійської чи української — московський уряд обрав напрям на завоювання українських земель. У даному випадку Московська держава не могла проводити війну на два фронти і, щоб продовжити боротьбу за Україну, відмовилась від подальшої війни зі Швецією за вихід до Балтійського узбережжя, який був відкладений майже на півстоліття.

Саме після укладення Валісарського договору панівні кола Речі Посполитої починають розуміти, що проблема повернення України знову повинна стати головним питанням зовнішньої політики (Польща також вела війну зі Швецією). А тому Річ Посполита, щоб мати змогу воювати один на один з Московською державою, теж укладає перемир'я зі шведським королем Карлом X Густавом. Свою роль тут відіграла й польсько-українська угода 1658 р. За словами одного із впливових польських політиків Я. Лещинського, Гадяцький договір з Україною "...занепокоїть шведа, так якщо він навіть не хоче, змушений буде з нами помиритися". Поряд з цим шведська воєнна загроза поступово підштовхувала поляків і московитів до сепаратних мирних переговорів, які б передбачали розподіл сфер впливу над Україною.

У 1660 р. польсько-російські переговори поновилися. Дві "високі сторони" не бажали йти на жодні територіальні поступки, кожна з них таємно намагалася укласти мирний договір зі Швецією, що дало б змогу вивільнити більше військової сили для розв'язання "українського" питання. Слід зауважити, що українське посольство на чолі з полковником В. Золотаренком готувалося взяти участь у цих переговорах, але польська сторона не погодилася "з хлопами разом засіда-

ти", а згодом взагалі відмовилася продовжувати виробляти спільну з Москвою угоду.

Після підписання польсько-українського договору під Гадячем (6 вересня 1658 р.) і особливо під Чудновим (17 листопада 1660 р.) для Речі Посполитої стало реальним повернення всієї України під владу польського короля, адже Чуднівський трактат означав перекреслення другої Переяславської угоди 1659 р. і новий вихід Української держави з-під зверхності московського царя. Одночасно український гетьманат розумів неприпустимість розподілу України по Дніпру, відзначаючи, що "ми без того боку Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона без нас" [24].

У березні 1661 р. мирні переговори між Росією та Швецією продовжились. Водночас боярин А. Ордин-Нащокін першим серед російських дипломатів висловив думку про те, що можна досягти зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу українських земель. Затягуючи переговори зі шведами, Ордин-Нащокін, який був керівником московського посольства, переконував царя укласти мирний договір із Річчю Посполитою. "Якщо заради миру із Швецією ми згодні віддати їм інфлянтські міста, то чому ми не можемо поступитися Польщі?" [25] — запитував він Олексія Михайловича, маючи на увазі "поступлення" Правобережжям. Однак після цього Ордин-Нащокін був відкликаний до Москви, а переговори зі шведами доручили вести боярину А. Матвєєву, прибічнику лінії на продовження війни з поляками за Україну.

Незважаючи на це, Москва утримувалась на Лівобережній Україні, а Польща почала підкорювати Правобережжя, окупація якого до кінця 1660 р. стала доконаним фактом. На початку 1661 р. московський цар визнав фактичний поділ козацької України, дозволивши частині козацтва вибрати нового гетьмана, який мав управляти лише Лівобережною Україною.

Одночасно на варшавському сеймі 1661 р. було складено інструкцію для комісарів на майбутні переговори з Московською державою. Згідно з нею польські посли повинні були вимагати від царя, щоб той відмовився від протекції над козаками і всією Україною. Поляки навіть погоджувалися на участь у переговорах українських дипломатів. Зважаючи на спротив Москви у справі "повернення" України Речі Посполитій, торічні переговори швидко зайшли в глухий кут. 14 травня 1661 р. було оголошено про їх припинення.

Внаслідок розколу серед правлячої верхівки, а також зовнішньополітичних впливів іноземних держав козацька Україна на початку 60-х рр. XVII ст. поділилася на два гетьманства. Однак, незважаючи на існування Правобережної і Лівобережної Гетьманщини, вони до середини 70-х рр. складали поліцентричну Українську державу, чиї владні інститути функціонували у постійній боротьбі з намаганнями сусідніх країн утвердити тут власні політичні структури.

Похід польського війська з метою завоювання Лівобережної України у 1663—1664 рр. закінчився невдачею, а тому 1 червня 1664 р. у с. Красному поблизу Смоленська знову розпочалися польсько-російські переговори. Позиція Москви щодо України не змінилася — вона мала належати царю. Однак московським послам уперше надавалися повноваження в разі непоступливості польської сторони обмежити вимоги лише те-

[24] Памятники, изданные Киевской комиссией. — Киев, 1898. — Т. 3. — С. 416—417.

[25] Цит. за: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku s jego geneza. — Warszawa, 1959. — S. 87.

риторією Лівобережжя. 15 липня царські посланці передали королівським комісарам письмові вимоги, в яких уперше на офіційному рівні задекларували відмову від Правобережної України. Представники Польщі не погодилися на такий варіант підписання "Вічного миру". Вони відстоювали "нульовий" принцип, за яким слід було повернутися до пунктів Поляновського договору між обома державами, що був укладений ще 1634 р. Звичайно, Москва не бажала навіть слухати про це, і після майже двадцяти спільних засідань переговори завершились безрезультатно.

На початку березня 1665 р. Олексій Михайлович відіслав до Варшави своїх представників Г. Богданова і Є. Українцева з пропозицією скликати нову спільну комісію для укладення миру. 15 червня Богданов отримав листа від Яна-Казимира до царя, в якому король давав зрозуміти, що Польща згодна йти на "уступки" у справі України. Король змушений був поступитися натиску делегатів вального сейму, які перед тим погодилися на те, аби Московська держава володіла Лівобережжям, за винятком деяких міст, а також Києва. Восени 1665 р. польський уряд вислав до Москви чергове посольство на чолі з Г. Комаром, в інструкції якому вказувалось, що королівський комісар може йти на поступки, аж до визнання за Росією права на всю Лівобережну Гетьманщину. Тим самим король заохочував противника до відновлення спільних зустрічей на "найвищому рівні".

10 травня 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська розпочалися тривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. 18 серпня польські дипломати нарешті отримали листа-інструкцію від короля, в якому зазначалося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід "вимагати по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось" [26]. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, але крім Києва з околицями. Враховуючи це, у кінці листопада делегація запропонувала дане компромісне рішення противній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні й поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, у грудні на засіданні ради польського сенату було вирішено прийняти московські вимоги і підписати перемир'я. Рівно через місяць, 30 січня, такий договір був укладений, однак він став лише угодою про міжнародно-політичний розподіл України між Річчю Посполитою та Московською державою. Третя стаття красномовно свідчила про те, що Лівобережна Україна мала перебувати під протекцією царя: "... і весь той край, від Дніпра, що під Києвом і що від путивльського кордону, від теперішнього часу й дня протягом теперішніх перемирних літ не належатиме у владі його Королівської Величності" [27]. За домовленістю Київ через два роки мав повернутися з-під "високої руки" московського царя до Речі Посполитої.

Українці продовжували відстоювати незалежність своєї вітчизни, а отже, більшість статей Андрусівського договору не виконувались. Саме тому у жовтні—грудні 1667 р. переговори між Польщею і Росією продовжились у Москві. Поштовхом до них стала небезпека турецької агресії в Україну. Як зауважив російський історик Г. Санін, договір про антитурецький союз, підписаний у грудні, був союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу. За

[26] Цит. за: *Wójcik Z.* Op. cit. — S. 242.
[27] *Величко С.* Літопис. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 55.

його статтями Москва надавала допомогу польським військам, що воювали з полками П. Дорошенка, у кількості 20 тис. піхотинців і 7 тис. кіннотників. У тексті Московського договору говорилося "про уняття свавільних людей там в Україні будучи, в загальнім утриманні обом великим государам в послушанні" [28].

Однак через два роки (1669) на других польсько-російських переговорах в Андрусові Ордин-Нащокін знову вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України-Гетьманщини під "високу руку" царя. Підкреслимо, що питання про правобережні землі поставало на всіх з'їздах московських і польських дипломатів аж до 1686 р. Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались, але фактично не виконувалися жодною із сторін.

Попри всю ілюзорність польсько-російських домовленостей в Андрусові, Лівобережна Україна від початку гетьманування І. Самойловича та підписання договору з московським царем 1672 р. остаточно набуває статусу політичної автономії у складі Росії. Тим не менше лівобережні гетьманські уряди впродовж останньої чверті XVII — першого десятиліття XVIII ст. намагалися проводити самостійну дипломатію, хоча й узгоджуючи її зі стратегією своїх зверхників. Отже, можна говорити про збереження Лівобережною Україною у цей період обмеженої міжнародно-дипломатичної суб'єктності. Складнішим був зовнішньополітичний статус Правобережної України.

Заключним актом польсько-турецької війни 1673—1676 рр. за право володіння українськими землями став підписаний у жовтні 1676 р. Журавненський договір між Річчю Посполитою та Османською імперією. Він утретє за короткий проміжок часу розчленовував територію козацької держави між сильнішими геополітичними сусідами. І якщо Андрусівське перемир'я 1667 р. та Бучацький трактат 1672 р. не встановили остаточної влади якогось із монархів на Правобережній Україні внаслідок самостійної політики гетьмана П. Дорошенка, то практичні наслідки Журавненського договору для поділу цих земель виявилися впродовж наступних років.

Майже чверть сторіччя (до рішень Карловицького конгресу 1699 р.) Туреччина мала міжнародно-юридичне право на володіння південними землями Київщини та Поділля. Саме розподіл Правобережної України 1676 р. спричинив політичний і економічний занепад цих земель в останній чверті XVII ст. і справив великий вплив на події наступного століття. Водночас Журавненська угода визнавала втрату Правобережною Гетьманщиною міжнародної правової суб'єктності як державного утворення.

Таким чином, у жовтні 1676 р. чотирьохлітня польсько-турецька війна припинилась, але конфліктна ситуація, що склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої "права" на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу у порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережну Україну, але вже між Портою — з одного боку, і Московщиною та Лівобережною Гетьманщиною — з іншого. Цар і лівобережний гетьман, нехтуючи пунктами Журавненського договору, продовжували тримати свої війська у правобережних містах, а тому багатотисячна турецька

[28] Цит. за: *Санин Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 132.

Т. Шевченко. Дари в Чигирині 1649 року. 1844 р. Національний музей Тараса Шевченка, Київ.

армія мала привід здійснити влітку 1677 та 1678 рр. два потужні військові походи на Чигирин.

Навесні 1678 р. між Туреччиною і Польщею було підписано так званий Константинопольський трактат. Власне, у такий спосіб відбулася ратифікація Журавненського договору, але шостий пункт, що торкався "українського питання", було змінено. Тепер "Україна, взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею" [29]. Обидві "високі сторони" також зобов'язувалися призначати комісарів для розмежування кордонів між володіннями монархів.

Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. несила було боротися з ще могутньою Османською імперією. Наприкінці грудня 1677 р. для мирних переговорів до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим.

Варшавська еліта була дуже занепокоєна можливістю мирного урегулювання російсько-турецьких відносин. Адже у цьому випадку першою постраждала б Річ Посполита. "Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну" [30], — казав на сеймі познанський воєвода.

[29] ГАДА. — Архів Замойських, № 3037, арк. 321.

[30] Бібліотека Варшавського університету. ВР, ф. 91, арк. 24.

Тому уряд Польщі спробував поліпшити відносини з Москвою і змусити її виконувати пункти Андрусівської угоди.

У серпні 1678 р. у Москві було укладено черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. А 31 січня 1679 р. у Гродно (Білорусь) знову відбулося спільне засідання польських і російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема "Вічного миру". Польща вкотре вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, що спричинило нову війну і "бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають". Таким чином, підсумовували російські посли, Польща не мала жодного права вимагати повернення Києва та українських земель. Поки московські та польські посли звинувачували один одного у невиконанні Андрусівського договору, лівобережний гетьман І. Самойлович здійснював так звані великі згони населення Правобережжя на лівий берег.

Улітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство на чолі з П. Бжостовським та Я. Гнінським. Намаганню обох сторін укласти воєнний союз проти Туреччини знову перешкоджало "українське питання". І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про андрусівські домовленості, вимагали права на володіння всією Україною як Лівобережною, так і Правобережною. Москва до того ж вела хитру дипломатичну гру, наслідком якої мусив стати мир з Османською імперією. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною.

Наприкінці серпня 1680 р. до Кримського ханства (хан Мюрад-Гірей отримав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладання попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним. Заїхавши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до складу посольства ще одного члена (писар С. Ракович мав представляти інтереси Гетьманської України), 25 жовтня посли прибули до татарської столиці Бахчисарая. Понад два місяці тривали напружені переговори. На початку 1681 р. вони увінчалися мирним договором, за яким Правобережна Україна залишалася під владою турецького султана і кримського хана. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що "у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і населення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими" [31]. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном 1682 р. у Константинополі. Тут уже не згадувалося про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною. Такий мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та укріпити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України.

Одразу після укладення договору в Бахчисараї Мегмед IV почав укріплювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Г. Дуці. У середині жовтня 1681 р. польський король повідомляв послів у Москві: "...донеси і те Й.Ц.В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах

[31] Статейный список стольника Василия Тяпкина и дяка Никиты Зотова в Крым в 1680 г. — Одесса, 1850. — С. 271—272.

є..., що *Україна козакам належать має* (курсив наш. — *Авт.*)". Саме тому, продовжував король, "коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й.Ц.М. до такого не допускав і з нами найперше спілкувався". Безперечно, що мир між Портою і Москвою штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем.

Підписати мирний договір з царем польського короля спонукали також австрійський імператор Леопольд I та Папа Римський Інокентій XI. У грудні 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського "Вічного миру" до Андрусова прибуло королівське посольство на чолі з К. Гжимультовським. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки, на думку історика М. Бантиш-Каменського, вимагали "учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними". Москва не погодилася з таким "сценарієм" спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. К. Гжимультовський, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: "...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. — *Авт.*), що їх хоче зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий... (грошей. — *Авт.*)".

Узимку 1684—1685 рр. польський король ще мав надію укласти мирний договір з Кримським ханством, але вона не справдилась. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції. Тільки апостольська столиця не лише обіцяла, а й надавала посильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з Московською державою. Ще у травні 1684 р. було організовано так звану Священну антитурецьку лігу за участю Австрії, Венеції, Ватикану та Речі Посполитої, однак вона також не сприяла Яну III Собеському у намірах утвердитися на українських землях. Ці зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польщі укладення міцного союзу з Московською державою.

Головний вузол суперечностей, як і в попередні роки, був зав'язаний на проблемі політичного становища України. Небажання турецького уряду відмовитись від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, а це підштовхувало Московщину до союзу з Річчю Посполитою. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн Священної антитурецької ліги проти Османської імперії, давала змогу царському уряду сподіватися на успішне вирішення головного геополітичного завдання другої половини XVII ст. — питання про володіння Україною.

У лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в дуже напруженій атмосфері у зв'язку з тим, що обидві сторони одночасно відправили своїх представників до Туреччини. І все ж 6 травня було підписано текст договору, що складався з 33 статей. "Вічний мир" став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. "Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України. — *Авт.*)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи" [32], — проголошувала четверта стаття. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі. Разом з тим не було вирішено

[32] *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 315.

проблему зверхності одного з двох монархів щодо правобережних українських земель уздовж Дніпра, від Стайок до Чигирина: "...ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер".

Майже вся християнська Європа святкувала підписання "Вічного миру". У Польщі з цієї нагоди було відчеканено медаль, на одному боці якої зображено короля Яна III Собеського, на другому — фігури польського і московського воїнів. Тримаючи один одного за руки, вони наступали на віткнутий у землю півмісяць. Так символізувалося майбутнє підкорення Османської імперії. Разом з тим зображення землі, на яку з одного боку наступав поляк, а з іншого — москвин, засвідчувало розподіл Української козацької держави.

Карловицький конгрес, який розпочався у середині 1698 р., мав вирішити всі спірні територіальні питання між ворогуючими сторонами. У невеличке містечко Карловичі, що у Хорватії, з'їхались представники всіх країн, які входили до Священної антитурецької ліги (1686 р. до неї приєдналася Московська держава). Протилежну сторону на конгресі представляла Туреччина. Дипломатичний принцип "uti possidetis", який був запропонований австрійськими представниками, не влаштовував Польщу, адже Правобережне Поділля знаходилось у руках турків. Натомість польська делегація вимагала повернення до кордонів, які існували між Річчю Посполитою і Портою у довоєнний період. Зрештою після сімнадцятьох спільних засідань, у грудні 1698 р., турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України. У третій статті польсько-турецького договору, що був укладений 16 січня 1699 р., зазначалося: "Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує"[33].

Отже, згідно з Карловицьким договором Річ Посполита заволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща здійснила свої експансіоністські плани і отримала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тим питання про подніпровську територію Правобережжя вирішене не було. Крім того, Карловицький мир, як і всі тогочасні міждержавні договори у XVII ст., виявився недовговічним.

З часом політичний статус Правобережної України-Гетьманщини розглядався Нарвською угодою 1704 р. між російським царем Петром I та польським королем Августом II. Це був військовий союз, яким обумовлювалося, що Правобережжя мало залишатись за Польщею, попри перебування там царських військ (у кількості 12 тис. осіб). Згідно з домовленостями між обома державами жорстоко придушувалося національно-визвольне повстання 1702—1704 рр. під керівництвом фастівського полковника С. Палія. Саме йому "присвячувався" четвертий пункт Нарвської угоди — "...Палій або добрим, або злим способом має повернути фортеці і місця, які в нещодавнім українськім змішанні взяв", до володінь Корони Польської. До 1708 р. більша частина території Правобережної Гетьманщини перебувала під управлінням І. Мазепи, який ввів туди свої полки.

Лише система міждержавних договорів у 1711—1714 рр. остаточно ви-

[33] Collectanea z driejopisów tureckich do historii polskiej sluzących. — Warszawa, 1825. — T. 2. — S. 196—197.

рішила питання про правовий статус Правобережної України. Виходячи зі статей Прутського миру (1711) з Туреччиною, Петро І "віднімав царську руку" від тогобічної України на користь польського короля і кримського хана. Натомість турецький султан Ахмед III віддавав Правобережжя під управління гетьмана П. Орлика, що був наступником І. Мазепи, що й було закріплене у Константинопольському трактаті між Портою і Росією (5 квітня 1712 р.).

13 червня 1713 р. був підписаний Адріанопольський договір між Османською і Російською імперіями. Порта додавала до попереднього трактату статті про новий розподіл кордонів на Правобережній Україні, починаючи від Києва. Для цього повинна була організуватися спільна комісія. Однак російський уряд не погоджувався записувати "коронні" землі України "в турецьку сторону" і відсилав султанських дипломатів із цим питанням до Польщі. Одночасно Порта відмовлялась від планів створення на Правобережжі "буферної" козацької держави, адже перед тим на Лівобережну Україну було виселене все населення правобережних полків. Згідно з доповненнями до Адріанопольського договору (12 квітня 1714 р.) право на володіння Правобережною Україною остаточно перейшло до Речі Посполитої.

Таким чином, міжнародно-правовий статус Правобережної України в останній чверті XVII — на початку XVIII ст., зважаючи на геополітичні інтереси країн Східної та Південно-Східної Європи, постійно змінювався. Тривала боротьба Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства та Лівобережної Гетьманщини за володіння Правобережною Україною завершилась на користь польського короля. Лівобережна Україна під керівництвом І. Самойловича та І. Мазепи хоч і перебувала у руслі зовнішньої політики Російської імперії, однак намагалася проводити — і проводила! — самостійну дипломатію щодо оточуючих її держав. Тим самим продовжувалися традиції культури дипломатичних відносин, започаткованих ще за часів Б. Хмельницького.

Дипломатична практика гетьманських урядів України: наступники Б. Хмельницького. Загроза окупації російськими військами північно-східних земель України змусила наступника Б. Хмельницького гетьмана І. Виговського пришвидшити підписання угоди з Польщею, яка була укладена у листопаді 1658 р. у Гадячі. В умовах розпочатої українсько-російської війни 1658—1659 рр. дипломатія цього гетьманського уряду працювала за такими основними напрямами: польським, московським, шведським, турецьким та кримським, кожний з яких був важливим для справи утримання здобутої козацькою Україною незалежності.

У жовтні 1658 р. Виговський пише листа до шведського короля Карла-Густава, в якому висловлює жаль з приводу недієвості українсько-шведського союзу, що був укладений перед тим у Корсуні. Одночасно він звертається до брата Карла X герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем та військову допомогу. Однак Швеція не зважала на ці звернення гетьмана — вона, підписавши мирний договір з Москвою, порушила дипломатичні плани українського уряду і позбавила його надії на допомогу з боку Швеції у боротьбі з російськими військами.

Ще на початку 1658 р. І. Виговський уклав військовий союз з кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV, згідно з яким кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали силу в козацькій державі. Хоч використання татар у придушенні антигетьманської опозиції й ви-

кликало невдоволення певної частини старшини, але саме 40-тисячне кримське військо допомогло І. Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.

Незважаючи на підписання Гадяцької угоди, проблема українсько-польських стосунків залишалася досить складним питанням міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі. Україна так і не отримала від поляків обіцяної військової допомоги. І. Виговський відправив до Польщі свого посла П. Тетерю з пропозиціями для короля укласти мир зі Швецією й направити певну кількість війська до Чигирина. У середині грудня до Варшави з повторною місією від гетьмана прибув полковник А. Жданович. Просування російських полків у глиб України змусило Виговського знову послати до короля посольство у складі Ю. Немирича, Г. Лісницького та С. Мазепи "просити людей на поміч". Щоб стримати ворожий наступ, до Москви для ведення переговорів висилається полковник І. Кравченко. Царські дипломати пропонують українцям перемир'я на основі пунктів Гадяцької угоди, що було з їхнього боку спритним дипломатичним ходом. Адже практичні дії російських воєвод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка росіянами самопроголошеного гетьмана І. Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І. Виговського у щирості намірів Москви.

Під час війни з Росією український уряд продовжував дипломатичну діяльність в інших країнах Центральної та Південно-Східної Європи. У квітні 1659 р. воєвода В. Шереметєв сповіщав до Москви: "...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, валашський бувший воєвода, з турськими людьми, та угорський новий король..." [34] У цей час до Чигирина прибувають угорський та молдавський посли, а Виговський направляє посольство до Стамбула: на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу.

Оцінюючи дипломатію І. Виговського, один з польських урядовців відзначав, що українці не хочуть бути "...ні під Вашою Королівською милістю, а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи Вашу Королівську милість царем, а царя Вашою Королівською милістю" [35]. Ефективні дипломатичні заходи І. Виговського за несприятливої внутрішньополітичної ситуації забезпечили іноземну допомогу проти понад 70-тисячної російської армії. У Конотопській битві на боці гетьмана, окрім власного 15-тисячного війська, було 40 тисяч татар, 5 тисяч поляків, по декілька тисяч німців, волохів, молдаван та сербів. Перемога І. Виговського над росіянами під Конотопом хоч і викликала великий резонанс на Європейському континенті, але, зважаючи на певні чинники, не змінила докорінно міжнародну і геополітичну ситуацію у Центрально-Східній Європі.

Підписання наступним гетьманом Ю. Хмельницьким у жовтні 1660 р. Чуднівської угоди з Польщею викликало невдоволення певної частини козацтва Лівобережної України, яке невдовзі оформилося у несприйняття нею влади сина Б. Хмельницького та започаткування окремого наказного гетьманства над полками Задніпров'я Я. Сомка. Впродовж 1660—1662 рр. уряд Ю. Хмельницького здійснив п'ять походів з метою завоювання Лівобережжя, однак вони не дали бажаних наслідків. Тому

[34] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1892. — Т. 15. — С. 368—369.

[35] ПКК. — Киев, 1898. — Т. 3. — С. 387.

одночасно з воєнними діями гетьманський уряд вдається до великої дипломатичної роботи. Якщо посольство С. Опари 1660 р. було одним з перших, що просило про допомогу у свого протектора, то впродовж наступних трьох років правління Ю. Хмельницький відправляє до Яна-Казимира 12 козацьких посольств. Вони намагалися переконати польського монарха в необхідності втрутитися у розвиток подій в Україні з метою її об'єднання. Гетьманат розвиває також активність у напрямі відновлення, а згодом підтримки постійних "братерсько-дружніх" стосунків з Кримським ханством. Лише у квітні—червні 1662 р. до Бахчисарая було відправлено сім делегацій Війська Запорозького. Головним пунктом інструкцій для всіх посольств була вимога до хана надавати військо для участі в бойових операціях на Лівобережжі. Саме поразка на дипломатичному фронті змусила сина Б. Хмельницького відмовитися від булави.

Новий гетьман П. Тетеря, який перед тим був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького, почав проводити об'єднавчу політику, наслідуючи традиційні методи свого попередника. Повернувшись ще 1660 р. в Україну як представник Яна-Казимира, він з перших же місяців гетьманування беззастережно визнавав зверхність цього короля Речі Посполитої. Взимку 1663—1664 рр. спільно з військами свого протектора він здійснює великий похід на Лівобережну Україну. Натомість лівобережний гетьман І. Брюховецький за протекції російського царя намагався підкорити Правобережжя. Разом з тим і Ю. Хмельницький, і П. Тетеря, й І. Брюховецький у різний час неодноразово відсилали своїх дипломатів до Османської імперії, аби заручитися підтримкою турецького султана. Однак лише наприкінці 60-х рр. XVII ст. це вдалося зробити гетьману П. Дорошенку.

Один з дослідників життя та діяльності цього гетьмана історик Д. Дорошенко писав, що "коли на сторожі її (України. — *Авт.*) розірвання стояли обидві сусідні держави — Москва і Польща — досягти об'єднання й унезалежнення" [36] його козацькому пращуру можна було, лише опираючись на допомогу іншої держави, якою на той час виявилася Туреччина.

Українська верхівка боляче сприйняла звістку про Андрусівське перемир'я між Москвою та Варшавою і розподіл сфер впливу над Україною. Проти договору рішуче виступив гетьман П. Дорошенко, який звернувся по допомогу до третьої сили — Османської імперії. На початку 1668 р. старшинська рада ухвалила, "щоб по обидві сторони Дніпра жителям бути у з'єднанні і жити осібно..." Однак це було можливим лише за умови підтримки одного з сусідніх монархів. Тому наступного року між гетьманським урядом та султаном Мегмедом IV було досягнуто угоди про підпорядкування України султанській владі на умовах протекторату. Її основні положення узгоджено на загальнокозацькій раді у Корсуні в березні 1669 р. Для уточнення окремих статей договору до Стамбула було відряджено українське посольство на чолі з М. Портянкою.

Пункти підписаного договору були такими: визнання за Військом Запорозьким усіх етнічно українських земель від Перемишля й Самбора до Севська і Путивля; обрання гетьмана на довічне володарювання; звільнення населення України від сплати податків; отримання автономії православною церквою та її

[36] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 143.

перебування під патронатом константинопольського патріарха; згода на поселення турків й татар, які прибували в Україну, лише у визначених місцях. Їм заборонялося будувати мечеті, а кримському ханові — руйнувати українські міста і села та брати ясир; султан і хан не могли без відома гетьмана укладати договори з польським королем і московським царем тощо. Ймовірно, що більшу частку положень було погоджено, адже П. Дорошенко отримав клейноди від султана, а на козацькій раді у грудні 1670 р. склав присягу на вірність.

Міжнародна та внутрішньополітична ситуація не дозволила тогочасному уряду України повністю впровадити цей договір у життя. Не зумівши встояти між польською і російською військовими потугами, П. Дорошенко 1675 р. пробував заручитися підтримкою бранденбурзького курфюрста, але наступного року відмовився від турецької протекції й склав булаву на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича та московського царя.

За Конотопськими статтями 1672 р., що уклав уряд І. Самойловича з Москвою, український гетьман брав зобов'язання "...без указу Великого Государя Й.Ц.В. і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писав і з усними своїми присилками зноситись не намагався". Обмеження у здійсненні зовнішньої політики хоч і не давало змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському реґіоні, але компенсувалося за рахунок постійної участі у підготовці та проведенні московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів.

Зважаючи на глибоку обізнаність гетьманів щодо стану справ у Центрально-Східній Європі, московське дипломатичне відомство весь час радилося з урядом Лівобережної України. У листопаді 1677 р. стольник Карандєєв запропонував І. Самойловичу "порадитись з старшиною про військові і інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті". Генеральному писарю В. Кочубею, який віз українські пропозиції до Москви, доручили сказати царю Федору про те, що в переговорах з польськими послами не може йтися про поступки Речі Посполитій у вигляді будь-якої частини Правобережної України, а особливо Києва і Чигирина. Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана у січні 1678 р. переконував, що всі правобережні міста, відвойовані у турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що запропоновані українським гетьманом статті впишуть до інструкції московським послам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться "списки з їхніх розмов з поляками". У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї російсько-польського союзу. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Туреччиною. У розмові з дяком Є. Українцевим він говорив, "щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити".

Для укладення мирного договору з Портою і Кримським ханством у листопаді 1680 р. до Бахчисарая у складі московського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович, що мав право дорадчого голосу. Перед тим стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся у Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Однак після підписання Бахчисарайської угоди і особливо після отриманого з неї "списку" у серпні 1682 р. лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: "...із списку з затвер-

дженої султанової грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо..." Невдовзі посол Тяпкін звітувався перед царями: "Гетьман Самойлович просив нас щоб донесли Й.Ц.В... за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою" [37].

У грудні 1683 р. гетьман Самойлович відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання російсько-польської комісії у Каджині. Це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, на прикладі попередніх переговорів, в Україні добре знали, чим закінчуються подібні "запрошення". Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передав царським послам — "...земля на тій стороні Дніпра українська і в ширину і в довжину". Під натиском дипломатичної служби Гетьманщини московський цар у зверненні до польського короля в червні 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що іще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, а й вся територія по Случ і Горинь.

Незважаючи на офіційну прихильність московського уряду до прагнення гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема українських земель не вирішувалася належним чином. Саме тому І. Самойлович змушений був підтримувати таємні від царів стосунки з Кримським ханством і навіть своїм ворогом — Польщею. У квітні 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: "...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. — *Авт.*) мало хто відав" [38]. Дуже негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання "Вічного миру". Українська дипломатія розуміла, що такий мир міг бути досягнутий лише за рахунок поділу України. Отримавши відомість про польське посольство, Самойлович звернувся зі спеціальним меморіалом, у якому пропонував московському уряду вимагати у короля не тільки подніпровські землі, а й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя.

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва, думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення російсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Наслідком активного втручання гетьманської влади у переговорний процес стало доповнення сьомої статті все ж таки підписаного "Вічного миру" про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель "від містечка Стайок, униз до Дніпра, по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин" [39]. Царське посольство на чолі з Б. Шереметєвим, яке вирушило до Польщі у липні 1686 р., отримало письмову інструкцію від царя, де зазна-

[37] Статейный список стольника Василия Тяпкина... — С. 261—262.

[38] Архив, относящийся к истории Западной России. — Санкт-Петербург, 1853. — Т. 5. — С. 176.

[39] *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 316.

чалося, що за настійливими домаганнями гетьмана І. Самойловича потрібно всілякими засобами добиватися повернення "пустих земель".

Зі свого боку український гетьман також звертався до польського монарха з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III він стверджував, що Правобережжя дісталося московському цареві від султана і було здобуте його сином Семеном у Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою України. В іншому документі під назвою "Пункти від Самойловича гетьмана" лівобережний правитель переконував польського короля: "А як на тій чигиринській (стороні. — *Авт.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й.К.М. уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать..." [40]

Польський канцлер М. Огінський писав до Москви, що "ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем". Ян III Собеський скаржився цареві, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і "якусь собі удільність як другий Хмельницький... вживає". При цьому король посилався на особисті листи Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана у зносинах з кримським ханом, метою яких мав стати військовий союз проти Речі Посполитої і Московської держави. Цілеспрямована зовнішня політика І. Самойловича, що розходилася з намаганням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, безперечно, стала однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України 1687 р.

Згідно з Коломацькими статтями, підписаними новообраним гетьманом І. Мазепою та московським урядом у липні 1687 р., український гетьманат мусив "по тим же договорам ("Вічним миром". — *Авт.*) уступлено в сторону королівської величності Польської і в ті місця не вступати й до порушення договорів ніяких причин не давати". На відміну від попередника, у питанні зовнішньої політики І. Мазепа спочатку йшов тільки у руслі російської дипломатії. Разом з тим він міг впливати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і, таким чином, коригувати свої зовнішньополітичні заходи.

Коли у 1692—1693 рр. правобережний полковник С. Палій знову звернувся до Мазепи з проханням прийняти його "під гетьманську булаву", лівобережний гетьман, усвідомлюючи, що від московського царя прийде негативна відповідь, намагався "залякати" Петра I тим, що правобережні козацькі полки піддадуться "бусурманові". Крім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небезпеку військового нападу Польщі і можливість народного повстання на Правобережжі, що також мало підштовхнути російський уряд звернути увагу на правобережні землі. Проте подібна тактика гетьманської влади не приносила бажаних наслідків.

Крім специфічних відносин з російськими царями, лівобережний гетьман підтримував дипломатичні відносини з Польщею, Туреччиною, Кримським ханством, Волоським та Молдавським князівствами, володарями Білгородської орди. Хоч про все це повідомлялося до

[40] ГАДА. — Архів публічний Потоцьких, № 47, т. 1, арк. 394.

Малоросійського приказу в Москві, І. Мазепа в офіційних стосунках з іншими країнами не приховував свого бажання повернути Правобережну Україну. У листі до белзького воєводи А. Синявського у 1693 р. він писав: "...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну. — *Авт.*) під свою владу" [41]. Такі самі наміри Мазепа підтверджував у приватній розмові з посланцем польського короля К. Ісаровичем у грудні 1694 р.: "...кордони я собі ті осаджу, бо читав пакти". При цьому він мав на увазі входження своїх військ на територію Правобережного Подніпров'я, доля якого за "Вічним миром" так і не була вирішена.

Бажаючи прилучити Річ Посполиту до союзу проти Швеції, Московська держава погоджувалася на територіальні поступки королю. Однак, коли до Москви прибули польські посли для підписання військового договору, Петро І, зважаючи на авторитет українського гетьмана, відправив до нього для консультації дяка Б. Михайлова. У квітні 1701 р. останній привіз до Батурина умови польсько-російського договору, за яким поляки вимагали "спірні землі" від Стайок до Чигирина. І. Мазепа запропонував царю компромісне рішення — віддати Польщі Стайки, Трахтемирів і Трипілля, але не поступитися Чигирином, Каневом, Черкасами і Криловим.

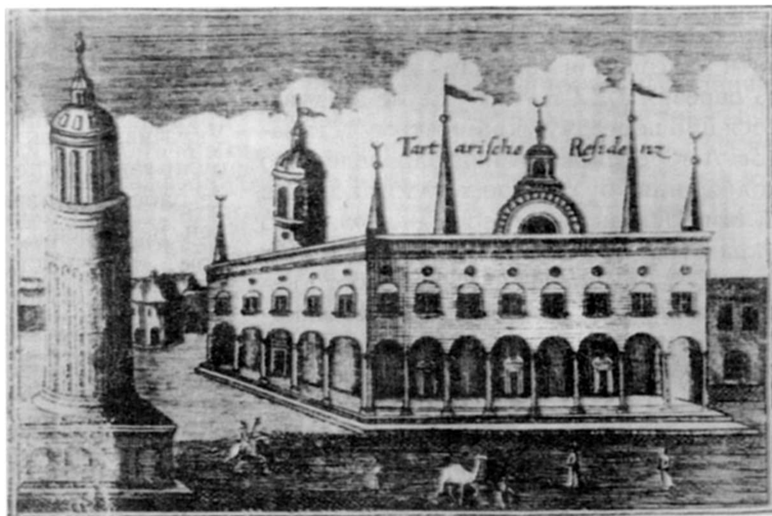
Проблему об'єднання України було частково вирішено під час Північної війни, коли за наказом російського царя війська Мазепи 1704 р. вступили на Правобережжя і рушили на з'єднання з королем Августом II. Таким чином, до 1708 р. українські землі перебували під владою одного гетьмана. Однак, зважаючи на політику Росії щодо подальшого обмеження політичної автономії Гетьманської України, Мазепа змінює свої дипломатичні пріоритети. Спочатку він налагоджує контакти з противником Августа II, ставлеником Швеції й "альтернативним" королем Польщі С. Лещинським, а в 1707 р. робить спробу зав'язати контакти зі шведським королем [42]. У листопаді наступного року гетьман приєднується до військ Карла XII Густава, які вступили в Україну. У 1709 р. було укладено українсько-шведський союз, що задекларував відмову І. Мазепи від російської зверхності та прийняття шведського протекторату. Це мало забезпечити державні права України, "права та свободи" її станів. Перемога Росії у війні зі Швецією та Україною перекреслила дипломатичні плани Мазепи і змусила його залишити межі батьківщини.

Курс гетьмана І. Мазепи на визнання шведської протекції продовжив його наступник П. Орлик. Вже саме його обрання на гетьманство відбулося за активної підтримки шведського короля. У травні 1710 р. Карл XII Густав документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади, затвердивши актом під назвою "Confirmatio horeem Pactorum a Pege Sueciae" знамениту українську Конституцію, що була укладена між П. Орликом і старшиною.

Перейшовши під захист шведської корони, Орлик розпочинає переговори з кримським ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Туреччини, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Ахмеда III оголошення війни Росії. Ці дипломатичні заходи гетьмана остаточно реалізувалися в укладеному в січні 1711 р. українсько-татарському договорі. У ньому визнавалося, що "хай вона (Україна. — *Авт.*) буде вільним народом". Ця угода мала чітко вираже-

[41] Музей кн. Чарторийських у Кракові. ВР, теки Нарушевича, № 183, арк. 829.

[42] *Смолій В., Степанков В.* Дипломатична боротьба за збереження Української держави // Нариси з історії дипломатії України. — С. 193.

Резиденція Кримського хана. Бахчисарай. З книги "Cyaneae, oder die am Bosphoro Thracico, Ligende hohe Stein-Klippen". Авсбург, 1687 р.

ний антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика та Девлет-Гірея (а також польських хоругв Ю. Потоцького) на Правобережну Україну наприкінці січня.

Орлик також намагався залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звертається до нього з пропозицією об'єднати зусилля для подолання розколу України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, їм мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна "залишалась вільною Річчю Посполитою (республікою. — *Авт.*)".

Проте ні протекція шведського короля, ні військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Україну у російського царя. Ця невдача змусила його шукати нових союзників та продукувати інші зовнішньополітичні комбінації, тепер уже за участю іншого монарха — султана Османської імперії Ахмеда III.

У зв'язку з укладенням 1711 р. Прутського мирного договору між Туреччиною і Росією, який знаменував поразку Петра I у російсько-турецькій війні та відмову царя від Правобережної України на користь султана, П. Орлик на вимогу Ахмеда III вислав до Стамбула посольство на чолі з прилуцьким полковником Д. Горленком. Українські дипломати мали укласти договір з Портою про перехід усієї України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Посольство везло із собою три варіанти інструкції: у першому наголошувалося на тому, що українці перебувають під захистом шведської корони; у другому висловлювалося бажання отримати заступництво султана; третій варіант не розголошувався, і його тримав при собі член посольства генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин.

Внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії між Орликом та Ахмедом III було укладено два договори. Перший з них, оформлений наприкінці грудня 1711 р., забезпечував П. Орлику владу над "козаками обох боків Дніпра", тобто під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше,

виконання Петром І прутських домовленостей змусили Ахмеда III переглянути договір у новому варіанті від 16 березня 1712 р. Тут уже не згадувалося про передачу українському гетьманові Лівобережжя. А найголовніше його положення було сформульовано так: "...Ми (Османська імперія. — *Авт.*) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вище іменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією" [43].

Новоукладений мир між Росією і Туреччиною 1712 р. викликав справедливий протест українського лідера. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись якнайкраще аргументувати свою позицію, посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною. Водночас Орлик розумів, що передача йому Правобережжя, згідно з грамотою Ахмеда III, не вирішить проблеми утвердження тут його влади.

Після насильної депортації короля Карла XII з території Османської імперії Орлик хоч і мусив номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений. У листі до шведського радника Мінлєрна він писав: "...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитами, з'єднавши з ними своє військо, і вдарили проти ворога імені християнського (Порти. — *Авт.*)" [44]. Протестуючи проти політики султана, який зводив нанівець його плани відвоювати разом з королем Україну у росіян, гетьман пропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Одночасно Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: "...якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, позаяк я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною". Причиною поразки була не так військова неспроможність Орлика та його союзників, як міжнародна дипломатія — 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір із Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля.

Після цього П. Орлик переїжджає до Швеції, з 1720 р. він перебував на території Австрії, а згодом Чехії, впродовж 1722—1742 рр. проживає у Греції та Молдові. Перебуваючи у політичній еміграції, гетьман продовжує визнавати протекцію Шведської корони і під її захистом відстоювати інтереси української дипломатії. Задля відновлення державного статусу своєї батьківщини він зустрічається з багатьма європейськими монархами, шукає підтримки у таких держав, як Австрія, Англія, Ватикан, Голландія, Данія, Польща, Пруссія та Франція. Однак усі заходи гетьмана-емігранта, як, до речі, і його попередника І. Мазепи, впродовж XVIII ст. залишаються марними. Україна поступово втрачає міжнародно-правовий статус і, розколота іноземними державами, перетворюється на їхні провінції. Зникає й українська дипломатія, що внесла свої яскраві й самобутні риси в загальноєвропейську культуру дипломатичних відносин.

---

[43] *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною // Укр. археогр. щоріч. — Київ, 1992. — Вип. 1. — С. 307.

[44] *Єнсен А.* Орлик у Швеції // ЗНТШ. — Київ. — Т. 92. — С. 95.

2.7. Воєнне мистецтво

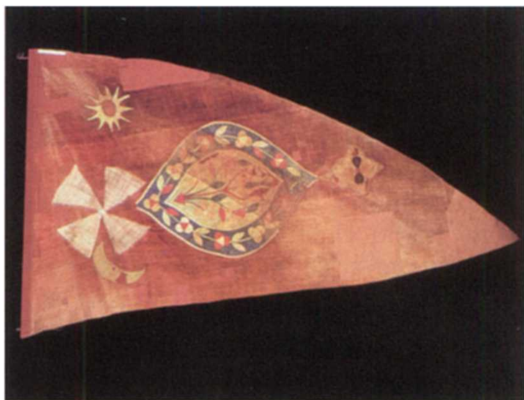
Культура військового будівництва. Початок Національно-визвольної війни українського народу (січень 1648 р.) стимулював не лише революційні зміни в політичному, економічному й суспільному житті українців, а й значною мірою вплинув на культуру військового будівництва керівників антипольського повстання. За досить короткий проміжок часу гетьману України Богдану Хмельницькому разом із соратниками вдалося створити боєздатну армію, яка не поступалася європейським аналогам. Добре організоване, навчене й дисципліноване козацьке військо було здатним не лише протистояти одним з найсильніших у Центральній і Східній Європі підрозділам Речі Посполитої, а й перемагати їх. У своїй діяльності національна армія керувалася "Статтями про устрій Війська Запорозького", що регламентували військову сферу українського державотворення. Поєднання традиційних для запорозького козацтва методів ведення війни і нових форм, характерних для не лише європейського, а й азіатського реґіонів, у середині XVII ст. дало змогу Б. Хмельницькому істотно збагатити скарбницю світового воєнного мистецтва.

Збройні сили будувалися за полково-сотенним територіальним принципом, згідно з яким Україна поділялася на окремі військово-адміністративні округи (полки), що, в свою чергу, складалися з менших одиниць (сотень). Це забезпечувало реалізацію основних стратегічних напрямів і концептуальних засад військових задумів Хмельницького, зокрема, масового залучення до боротьби проти ворогів українського населення, а також утримання війська за його кошти. Випрацьована організаційна структура козацької армії стала потужною базою для формування військових підрозділів.

Вирішальне значення під час бойових операцій мали регулярні частини Війська Запорозького. Вони складалися переважно з реєстрового козацтва, яке було внесене до військових списків — реєстрів і зобов'язане нести постійну службу. На початковому етапі війни (січень—червень 1648 р.) армія Б. Хмельницького збільшилася вдвічі — з 6 до 12 тис. У листопаді того ж року в таборі під Замостям було вже 20 тис. реєстровців, а при укладанні Зборівського миру з поляками (серпень 1649 р.) український гетьман погодився на реєстр у складі 40 тис. воїнів. У 1654 р. Хмельницький задекларував 60 тис. реєстровців. Зважаючи на те, що під час Тридцятилітньої війни західноєвропейські військові формування не перевищували 40—50 тис. чоловік, це була досить велика і потужна армія. Однак, усвідомлюючи слабкість сформованих за принципом ополчення підрозділів, Б. Хмельницький в останні роки життя виношував плани створення 50-тисячного регулярного війська, яке б утримувалося за рахунок державної скарбниці.

Окрім реєстровців козацьке командування користувалося послугами так званих охотників (добровольців), не внесених до військових списків "добрих молодців з доброю зброєю" [1]. В українській армії служили також окремі іноземні частини, що мали статус найманців й отримували за свою "військову роботу" певну грошову винагороду. Це були загони німецьких піхотинців, що шукали заробітку після закінчення Тридцятилітньої війни в Європі, а також невеликі підрозділи молдаван, волохів, сербів. Під час військових походів в обозі повстанської армії можна було

[1] *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Київ, 1990. — С. 134.

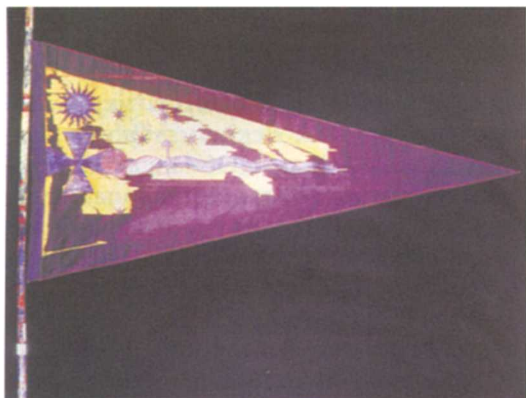

побачити велику кількість невійськових людей, які виконували фортифікаційні й саперні роботи, обслуговували реєстрових кіннотників, були ремісниками й погоничами. Так, із 150 тис. осіб, присутніх у вересні 1648 р. під Пилявцями, лише 70 тис. становили боєздатні підрозділи.

Основою козацького війська за Б. Хмельницького були піхотні полки, які, за свідченням сучасників, відзначалися витривалістю та майстерністю ведення стрільби. У перші роки війни гетьман використовував у бойових операціях союзницьку татарську кінноту, а згодом сформував власні кіннотні полки. Він також зумів створити сильну артилерію, що налічувала до 100 гармат і за ефективністю дій не поступалася польській. До української армії увійшли також підрозділи, що виконували розвідувальні, прикордонно-сторожові та фортифікаційні функції. Досить добре було організовано постачання зброї, боєприпасів, продовольства і фуражу. Все це свідчить про великі військово-організаторські здібності гетьмана Б. Хмельницького, який, використовуючи передовий досвід тогочасних армій багатьох країн, забезпечив високу культуру будівництва українських збройних сил. Недарма його мистецтво ведення бою сучасники порівнювали з воєнними операціями вождя гунів Аттіли, карфагенського полководця Ганнібала, керівника Англійської революції Кромвеля. Гетьмани, які керували Українською козацькою державою після смерті Б. Хмельницького, продовжували дотримуватися основних напрямів військового будівництва видатного попередника. Адже у період з 1658 по 1709 р. козацькому війську довелося протистояти не лише армії Речі Посполитої, а й військовим формуванням Російської держави, Османської імперії, Кримського ханства та Шведського королівства. Як і в попередні ча-

Козацькі прапори
доби Національно-визвольної війни.
Військовий музей, Стокгольм.

си, гетьманське військо складалося з окремих полків, які базувалися на певній території і формувалися з місцевого козацтва. У потрібний час вони збиралися за наказом гетьмана і вирішували поставлені перед ними тактичні завдання. Однак зміна міжнародної ситуації та внутрішніх політичних й соціально-економічних умов спричинила використання українськими гетьманами з кінця 50-х рр. XVII ст. найманих військ. Спеціальний статус так званого затяжного (найманого) війська та його чисельність були зафіксовані у Гадяцькому трактаті 1658 р. Це засвідчило переростання найманства у самостійний військово-політичний інститут. І якщо спочатку ці підрозділи створювалися за рахунок іноземців (так, Ю. Хмельницький та І. Виговський користувалися послугами сербських і молдавських частин, а П. Дорошенко — турецьких "сейменів"), то згодом вони набиралися переважно з українського люду. Позбавлені будь-яких ознак становості й певних соціальних інтересів "сердюцькі" полки П. Дорошенка та І. Брюховецького, "охотницькі" підрозділи Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи повинні були забезпечувати цим гетьманам політичну стабільність володарювання.

Якісно новий підхід у культурі національного військового будівництва збігся з утворенням в Європі абсолютистських держав, котрі прагнули надати розрізненим формуванням характеру постійних найманих армій. Одночасно з цим істотних змін зазнавали технічні та організаційні засоби ведення війни: запроваджувалися уніфіковані зразки ручної вогнепальної зброї, стандартні однострої та амуніція, на регулярну основу ставилися бойова підготовка й навчання військ. А відокремлення військової служби від господарської діяльності покликало до життя нову систему забезпечення збройних сил [2]. Усі ці зміни були початковою стадією становлення європейських регулярних армій.

Упродовж 70—90-х рр. XVII — першого десятиліття XVIII ст. українські охочепіхотні й охочекіннотні полки брали участь у війнах з Османською імперією та відбитті татарських нападів, використовувались вони й у Північній війні європейських держав 1700—1721 рр. на далеких фронтах Лівонії, Литви, Польщі та Саксонії. "За 12 літ з початку свого гетьманства я зробив 11 літніх і 10 зимових походів..." [3] — зазначав І. Мазепа 1699 р.

Характерною рисою бойового застосування найманих частин було їх використання для прикриття й захисту кордонів, а також здійснення глибоких рейдів на території противника. Організаційна еволюція та кількісне збільшення найманого війська, на думку О. Сокирка, засвідчили те, що збройні сили Гетьманщини функціонували в контексті розвитку воєнного мистецтва Європи, де у цей час домінували наймані армії. Після поразки союзницької шведсько-української армії у Полтавській битві 1709 р. та укладення так званих Решетилівських статей гетьманом І. Скоропадським з російським царем Петром І збройні сили України — українське козацьке військо — було включено до військово-оборонної системи Російської імперії. Незважаючи на це, воно, як свідчить О. Апанович, у першій половині XVIII ст. продовжувало зберігати певну самобутність у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командуванні [4].

---

[2] *Сокирко О.* Українські найманці (охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1672 рр.). — Київ, 1998. — С. 4.

[3] Цит. за: *Загороднюк Л.* Щоб іскрилась Україна на гетьманській булаві // Військо України. — 1999. — № 5/6. — С. 35.

[4] *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. — Київ, 1969. — С. 11.

Козацькі полки як складова нерегулярна (іррегулярна) частина російської армії підлягали загальноімперській Військовій колегії. Після відновлення 1750 р. інституту гетьманства гетьман К. Розумовський, хоч і формально, але вважався командувачем українських збройних сил. З 1764 р. вони підпорядковувалися президенту Малоросійської колегії П. Румянцеву. Серед іррегулярних частин російської армії, загальна кількість яких становила 121 101 особу, українське козацьке військо було найчисленнішим — 55 241 особа (з них — 38 701 кінних і 16 540 піхоти) [5].

Окрім виконання безпосередніх військових обов'язків (українські полки взяли активну участь у двох російсько-турецьких війнах 1735—1739 та 1768—1774 рр.) і пов'язаних з ними різних допоміжних робіт, козаків використовували також для внутрішньополіцейської служби.

Окреме козацьке військо у XVIII ст. утворювали п'ять слобідських полків — Харківський, Сумський, Острогрaдський, Охтирський та Ізюмський. Хоч кожний з них й очолював український полковник, однак безпосереднє командування здійснював російський бригадний командир, який підлягав командувачу створеної 1706 р. Української дивізії російської армії. У 1729—1732 рр. слобідські полки реформували, внаслідок чого при кожному організовано регулярні роти по 160 осіб, об'єднані у Слобідський драгунський полк. Через деякий час для козаків було встановлено зразок єдиного військового мундира. У 1765 р. слобідські козацькі полки перетворено на однойменні гусарські частини, а 1783 р. замість гусарських полків сформовано 10 легкокінних полків по шість ескадронів кожен.

У середині 80-х рр. XVIII ст. у карабінерні підрозділи було реорганізовано й дев'ять козацьких полків Лівобережної України. Створення карабінерних полків, що базувалися за місцем проживання, стало перехідною стадією до повного злиття українського козацького війська з російською армією в 1789 і 1791 рр., коли їх було розподілено між кірасирськими, кінно-єгерськими, гусарськими і драгунськими частинами. Окремий корпус малоросійських стрільців, сформований з колишніх піших козаків, існував з 1790 по 1796 р. А перший рекрутський набір до російської армії в Україні проведено у грудні 1797 р. Так російський уряд повністю скасував автономні, побудовані на національній основі, збройні сили України.

Запорозька Січ — це своєрідне військово-політичне утворення, яке виникло на південних землях України в середині XVI ст., — у другій половині XVII—XVIII ст. залишалося найхарактернішим виявом військової культури українського народу. Сформоване на теренах так званого Великого Кордону, воно увібрало як східні, так і західні впливи в галузі військового будівництва. Із західним світом Запорозьку Січ поєднували такі елементи лицарства (що було досить поширеним явищем у середньовічній Європі), як родинний принцип організації братства — "ордену" (побратимство, рівність, демократизм); морально-етичний кодекс поведінки воїна-січовика (мужність, відвага, вірність, честь, добра слава, боротьба проти ворогів віри, оборона вітчизни); специфічне ставлення до жінки, аскетизм, релігійність тощо [6]. Козаки самоусвідомлювали себе особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначали

[5] НБУВ. ІР, ф. 1, спр. 6304, арк. 288; *Путро О.* Українське козацьке військо // Київ. старовина. — 1997. — № 6. — С. 3.

[6] *Залізняк Л.* Чи були запорожці європейськими лицарями? // Старожитності. — 1991. — № 4. — С. 9.

Козацька піхота. Барельєф на саркофазі Яна-Казимира. Друга половина XVII ст. Париж.

воєнне ремесло й належність до корпоративно окресленої військової спільноти [7].

Умови боротьби з кочовими народами Сходу виробили у запорозького козацтва адекватні форми воєнного мистецтва та спонукали до побудови власних збройних сил, які могли протистояти турецько-татарській агресії на українські землі. Для забезпечення військової діяльності все Запорожжя поділялося на військові округи-паланки (від турец. "невелика фортеця"). У XVIII ст. їх існувало вісім: на правому березі Дніпра — Інгульська, Кодацька, Бугогардівська, на лівому — Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська і Прогноївська [8]. Центрами паланок були невеликі містечка, які водночас служили й оборонними пунктами. Головним осердям цієї оборонної військово-адміністративної системи виступав кіш Війська Запорозького Низового. У той час він поділявся на 28 адміністративних одиниць — куренів на чолі з отаманами. Тактичними одиницями запорозького війська були команди і партії. Військо, яке формувалося у випадку воєнної загрози, становило від 2 до 20 тис. осіб і називалося командою. Для виконання певного завдання утворювалася так звана партія, яка налічувала до 2 тис. козаків.

У різні періоди своєї історії Запорозька Січ (власне — кіш Війська Запорозького), зважаючи на складні військово-політичні умови, змінювала місце розташування. З середини XVII ст. існували Микитинська (1639—1652), Чортомлицька (1652—1709), Кам'янська (1709—1711, 1730—1734), Олешківська (1711—1728), Надпільненська (1734—1775) та Задунайська (1775—1828) Січі. Їхній особовий склад брав активну участь у Національно-визвольній війні українського народу 1648—1676 рр., нападах на Кримське ханство під проводом І. Сірка у 60—70-х рр. XVII ст., Кримських походах гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи кінця 80—90-х рр. XVII ст. Упродовж наступного століття запорожці брали активну участь у російсько-турецьких війнах 1734—1739, 1769—1774, 1787—1791 рр. Більша частина козаків

[7] *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998. — С. 119.

[8] *Панашенко В.* Нова Січ (1734—1775 рр.) // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ, 1998. — С. 168.

Запорозької Січі наприкінці XVIII ст. переселилася на Кубань, де запроваджувала власну культуру військового будівництва й утворила Кубанське козацьке військо.

Мистецтво ведення бою: теорія і практика. Перемоги українського козацького війська опиралися на теоретичні засади мистецтва ведення бою, що були викладені в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників військової справи доби середньовіччя та нового часу. Ще 1521 р. у Венеції вийшла книжка видатного європейського теоретика Н. Макіавеллі "Воєнне мистецтво" ("Arte della querra"). У ній відстоювалася думка, що кожна держава повинна мати національні збройні сили, залежні від власного уряду, який би призначав єдине командування. Окрім того, як стверджував Макіавеллі, кожний простий воїн мав бути поєднаний з військовим і політичним керівництвом не лише дисципліною, а й моральним обов'язком. Найвищою метою військових дій проголошувався принцип перемоги ворога у відкритій битві. Окрім стратегії перемоги, Макіавеллі також розробив і принципи стратегії вимотування переважаючих сил противника [9].

Події Нідерландської революції 1567—1609 рр., Тридцятилітньої війни за європейське панування 1618—1648 рр., революції і громадянської війни в Англії 1642—1651 рр., англо-голландської війни на морі 1652—1674 рр., польсько-російських війн XVII ст. та інших воєнних конфліктів спричинили появу теоретичних і практичних посібників європейських авторів. Серед них — Ділліх "Воєнна книга" (1607), Монгомері "Французьке військо" (1610), Біллон "Принципи воєнного мистецтва" (1613) та "Настанови з військової справи" (1617), Вальгаузен "Воєнне мистецтво піхоти" (1615), Лафоотер "Військова книжечка" (1644), Боксель "Нідерландське військове навчання" (1664). Так, наприклад, Р. Монтекуколі у дослідженні "Головні правила воєнної науки" (1664) розкрив значення і основний зміст загальної і локальної диспозицій, які були одним із засобів управління військами. Праці з проблем артилерії, фортифікації, воєнно-морського мистецтва, що з'явилися в Європі в XVII ст., були спробами систематизації воєнних знань та їх диференціації, а це, у свою чергу, започатковувало процес становлення воєнної науки.

Не стояли осторонь загальноєвропейського процесу творення воєнно-теоретичної думки й тогочасні інтелектуали Речі Посполитої, до складу якої з 1569 по 1648 рр. входила Україна.

У 1569 р. у Кракові побачила світ книжка М. Бельського "Рицарська справа" ("Sprawa rycerska"), в якій автор висвітлює принципи воєнного мистецтва в історичній хронології. Змістовною є праця іншого воєнного теоретика Польщі другої половини XVI ст. С. Сарницького "Гетьманські книги" ("Ksiegi hetmanskie"). Однак найціннішими для майбутніх поколінь козацьких воєначальників стали книжки українця з Холмщини Йосипа Верещинського. В одній з них, що мала назву "Дорога певна" ("Droga Pewna"), він запропонував план військової реформи, основний зміст якої полягав у трансформації Війська Запорозького в наймане територіальне військо на регулярній основі. Окрім того, планувалося зведення на традиційних татарських шляхах фортець, які б створювали прикордонну оборонну лінію. В інших працях — "Публіка" ("Publika", 1594), "Спосіб облоги нового Києва" ("Sposob osady nowego Kijowa", 1599), "Війську Запорозькому показ ясний" ("Woisku zaporowskiemu pokazanie iasne", 1596) Й. Верещинський запропону-

[9] *Дельбрюк Г.* История военного искусства. — Москва, 1938. — Т. 4. — С. 104—105.

вав план хрестового походу 575-тисячного союзницького війська європейських держав проти Османської імперії; розробив концепцію створення в Україні лицарської школи та лицарського ордену хрестоносців, а також оборонної системи Речі Посполитої за основної участі козацтва.

1596 р. керівник козацького повстання в Україні С. Наливайко надіслав до польського короля Сигізмунда III документ, який в історіографії отримав назву "Кондиції" [10]. Поряд з працями Й. Верещинського він став одним із перших доробків вітчизняної воєнно-теоретичної думки, адже пропонував план реформи козацького війська на основі побудови окремого політико-територіального утворення між Бугом і Дністром. Наливайко планував кардинально змінити організаційну структуру Війська Запорозького, задля чого пропонував запровадити постійний реєстр козаків, платню з державної скарбниці та право збирання стацій з певної території. Лише у цьому випадку, як зазначав автор "Кондиції", українське козацтво зможе ефективно воювати з потенційними противниками — Османською імперією, Кримським ханством та Московською державою, а також виконувати функції прикордонної сторожі.

1632 р. у Парижі вийшла латиномовна книга видатного у майбутньому сподвижника Б. Хмельницького та І. Виговського Юрія Немирича під назвою "Роздуми про війну з московитами" ("Discursus de bello moskovitico"). Аналізуючи історичний досвід багатьох країн, автор узагальнює основні положення стратегії підготовки держави до війни та стратегії полководців під час неї. Немирич вважав, що обов'язковим елементом перемоги мусить бути перевага у зброї й виробництві її нових видів. Також він вказував на необхідність наявності висококваліфікованих командирів і воїнів. "Відважним зробить воїна хист полководця, тямущим — порядок і послух, мужнім — вибір для себе супротивника" [11], — писав автор "Роздумів..." Ю. Немирич висвітлив у книзі власний воєнний досвід, адже він брав участь у польсько-російській війні 1632—1634 рр. Він розглянув такі складові тактики, як наступ, польова сутичка, облога. Зокрема, вказувалося, що під час походів краще брати ворога у полон шляхом вистежування, засідками та облогами, ніж силою. Безумовно, праця українського автора збагатила бойову майстерність козацького війська, його воєнне мистецтво та визначила напрями його подальшого розвитку з урахуванням національних військових традицій.

Перехід від середньовічної стратегії до характеру воєнного мислення і методів ведення війни нового часу був розроблений, як уже зазначалося, у творах Н. Макіавеллі. Основне спрямування стратегії було подвійним і визначалося стратегіями нищення та вимотування ворога. Вперше на практиці маневрову стратегію, що спрямовувалась на виснаження ворога шляхом дій проти його комунікацій, застосував під час Тридцятилітньої війни французький полководець Л. Тюррен (1611—1675). Згідно з цією воєнною концепцією головна мета — виснаження ворога до моменту безпосередньої битви.

Концепцію виснажливої війни запропонував і Б. Хмельницький, який доповнив стратегію Тюррена стратегією використання народних методів боро-

[10] Kondycye podane od Nalewayka Krolowi Jegomosci // Zbior pamiętników do dziejów polskich. — Warszawa, 1858. — T. 2. — S. 218—219; *Сас П. М.* Зазн. праця. — С. 223—237.

[11] Цит. за: *Мішин В.* Юрій Немирич — теоретик українського воєнного мистецтва (1612—1659) // Військо України. — 1999. — № 5/6. — С. 34.

тьби з ворогом (серед яких і так звані партизанські дії) шляхом широкого залучення до неї місцевих селян та міщан. Окрім того, стратегія українського війська під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. була спрямована на роз'єднання сил противника та його розгром по частинах. Гетьман Хмельницький вмів зосереджувати основні сили у вирішальному місці (Збараж, Зборів, Батіг). У цьому та інших компонентах воєнної стратегії він вирізнявся серед сучасників, а в деяких і переважав їх на теренах Західної Європи. До основних стратегічних напрямів воєнної доктрини Б. Хмельницького належали: 1) маневрове блокування головних комунікацій противника (фортець, населених пунктів, шляхів сполучення та переправ); 2) залучення місцевого населення до протидії ворогові та до виконання військово-допоміжних функцій; 3) ліквідація оперативно-стратегічної переваги ворожої армії у кавалерії; 4) проведення битви як одного з етапів виснаження та деморалізації ворожих сил; 5) отримання військової допомоги від сусідніх держав [12].

У другій половині XVII ст. усі європейські армії перейшли до так званої лінійної тактики. Вона полягала в скороченні глибини шикування піхоти і кінноти та збільшенні протяжності фронту бойового порядку, що давало змогу одночасно вводити у бій велику кількість піхотинців і вершників. Тактичні одиниці ставали дрібнішими, що збільшувало маневрування військ. Нова тактика уможливила нанесення потужних (як на той час) фронтальних вогньових ударів як в атакуючому, так і в оборонному боях. У разі лінійного шикування війська піхота, кіннота й артилерія взаємодіяли успішніше, що висувало підвищені вимоги до командування різних родів військ.

Лінійна тактика була взята на озброєння і Б. Хмельницьким. Поєднуючи до-

Титул книги Юрія Немирича "Diskursus de bello Moscovitico". Париж, 1632 р.

свідчену козацьку піхоту з висококваліфікованою татарською кіннотою, він добився значних перемог над польською армією, основою якої були кінні підрозділи. Оцінюючи дану ситуацію, польські військові історики говорили про "кризу польського воєнного мистецтва у 1648—1649 рр." [13] Козацька армія показала високі зразки маневрування як на всьому театрі війни, так і на полі бою. Саме такими діями українське командування компенсувало нестачу озбро-

[12] *Стороженко І. С.* Волинь і Поділля у стратегічних планах Б. Хмельницького // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ, 1995. — Вип. 5. — С. 31—32.

[13] *Маевски В.* Польское военное искусство второй половины XVII в. // История военного дела в Польше. — С. 115.

єння й недостатню бойову підготовку власних збройних сил на першому етапі Національно-визвольної війни.

Під час війни особливо гостро постала проблема залежності фронту від тилу. Командування армії Речі Посполитої завжди непокоїлося за свій тил і для його забезпечення змушене було розпорошувати власні сили. Водночас українське військо, маючи міцний тил, могло здійснювати різні тактичні маневри.

У другій половині XVII — середині XVIII ст. козаки під час польового бою показували методи підготовки атаки рушничним й артилерійським вогнем, широкого застосування шанців (окопів) і оборонних таборів-"трикутників", мистецтва влаштування засідок. Проти земляних укріплень польового типу застосовувалися спеціальні підземно-мінні траншеї, що було новим видом мінної боротьби. Козаки-компанійці останньої чверті XVII ст. під час боїв здійснювали сміливі атаки і контратаки, переслідували ворога, влаштовували засідки, залишали під прикриттям місцевості резерви, застосовували під'їзди й оточення, захоплювали язиків і трофеї, атакували позиції противника з фронту, флангів і тилу. Охотницька кіннота набула досвіду раптового форсування рік. Вона захоплювала плацдарм й охороняла його, удаваним відступом заманювала ворога в пастку, провокувала військові сутички тощо.

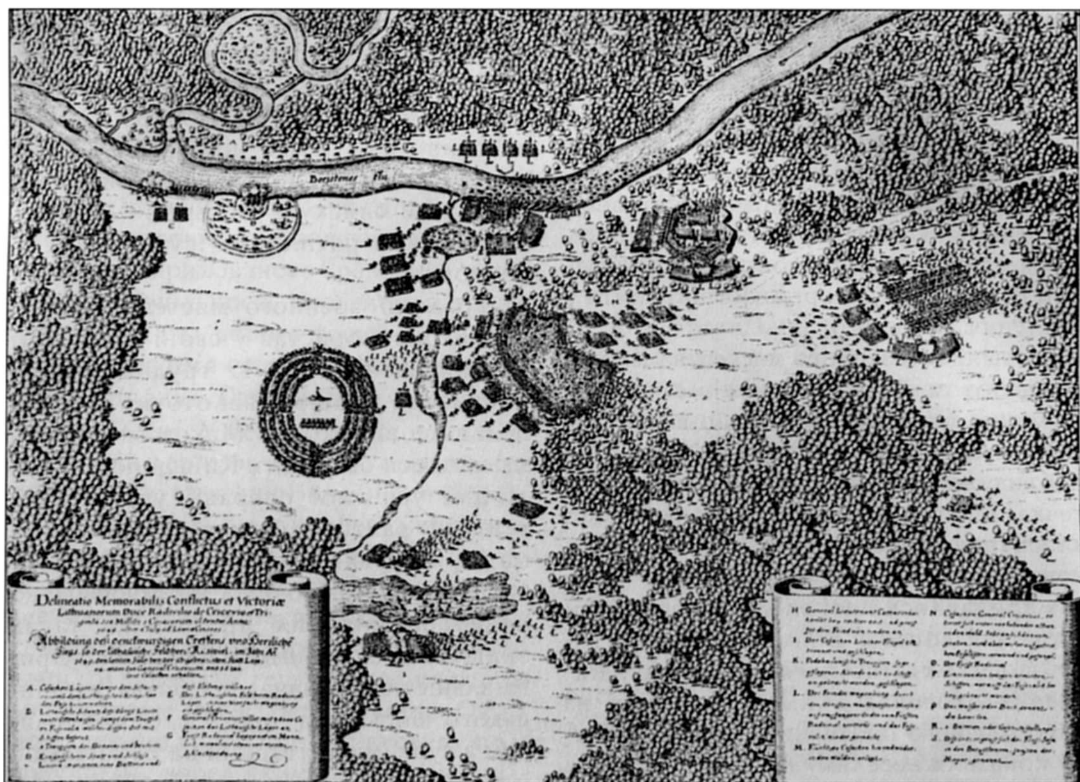
Розглянемо найважливіші битви української армії під час та після Національно-визвольної війни, оцінюючи їхні особливості з точки зору воєнного мистецтва стратегічних і тактичних задумів керівництва Війська Запорозького.

Перша з таких битв між українським і польським військом відбулася 29 квітня — 16 травня 1648 р. поблизу Жовтих Вод (сучасна Дніпропетровщина). Козацька армія здобула перемогу завдяки застосуванню оперативного й тактичного маневрування (з урахуванням просування військ) задля створення вигідних умов для розгрому ворога, зокрема по частинах. Надбанням українського воєнного мистецтва у Жовтоводській битві стало застосування передового загону, сформованого з кінноти, для зупинки противника і прикриття основних сил армії Б. Хмельницького під час виходу їх у район битви [14].

Реконструювавши похідно-бойовий порядок козацького війська перед Корсунською битвою (26 червня 1648 р.), історики зазначили, що він мав довжину (глибину) 20 км і ширину 13 км і був побудований за класичною схемою проведення зустрічної битви з ворогом, який від неї ухиляється. Польське військо М. Потоцького було розгромлене вщент за 4 години козаками-піхотинцями, які увірвались у розриви похідного оборонного табору, та татарськими кіннотиками, які напали на польських жовнірів з тилу.

Враховуючи бойові якості польської кінноти, перед Пилявецькою битвою (21—23 вересня 1648 р.) гетьман Б. Хмельницький розпочав пошук такого рельєфу місцевості, який зводив би їх нанівець. Щоб утруднити просування противника, гетьман наказав перекопати пагорби й долини (на південний схід від Старокостянтинова на берегах р. Уква), частину сіножатей залити водою, а в хащах розмістити піхотинців. Зайнявши рівнину, українці залишили полякам незручну горбисту місцевість. Після цього декілька тисяч козаків на чолі з Д. Нечаєм було вислано назустріч ворожій армії. Забачивши поляків, вони відступили і змусили їх іти за ними у потрібному напрямку. Таким чином українське командування реалізувало свій важливий

[14] *Стороженко І. С.* Битва на Жовтих Водах. — Дніпропетровськ, 1997.

К. Айгірд. План битви під Лоєвом 1649 р. З книги "Theatrum Europeaum". 1652 р.

тактичний задум. "Страх і жах перед козацьким військом гнав утікачів" [15], — свідчив один з польських шляхтичів після оточення і розгрому його армії.

На відміну від попередніх тактично програною була битва козацьких полків на чолі з полковником М. Кричевським під Лоєвом (сучасна Чернігівщина), де за наказом Хмельницького вони мали зупинити наступ армії Великого князівства Литовського на Київ. 31 липня 1649 р. Кричевський, не провівши розвідку, після стрімкої атаки почав оточувати ворога з флангів. Однак саме у цей момент у тилу українців з'явилися підрозділи шляхтичів С. Комаровського та А. Павловича. Козацьке військо було розірване і знищене після трьох навальних атак литовців, хоч певна частина козаків змогла вибратися з оточення. Разом з тим Лоївська битва не була програна у стратегічному відношенні, адже виснажені війська великого князя Я. Радзивіла не змогли йти далі на Київ і повернули до Литви.

У ході створення бойового порядку української армії під Берестечком (28—30 червня 1651 р.) Б. Хмельницький припустився низки тактичних прорахунків, які полягали в тому, що оборонний табір козацької піхоти був розташований надто близько від ворожого, а її маневрування на правому фланзі обмежувалося заболоченими берегами р. Пляшів-

[15] Цит. за: *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. — Київ, 1991. — С. 178.

ка. Внаслідок цього союзницька татарська кіннота не змогла отримати вчасної допомоги від козаків і змушена була разом з ханом Іслам-Гіреєм III відступити з поля бою, що відкрило шлях для оточення українців польськими військами. Лише завдяки вчасним оперативним заходам полковників І. Богуна та Ф. Джалалія значна частина вояків Війська Запорозького змогла організовано вийти з оточення.

Вершиною воєнного мистецтва Хмельницького та його соратників стала переможна Батозька битва, що відбулася 1—2 червня 1652 р. Перемогу українців поблизу невеличкого подільського містечка Батіг сучасники порівнювали з класичною перемогою античного полководця Ганнібала під Каннами. Саме тут проявилися нові елементи в тактиці оточення ворога. Вони полягали в тому, що дії українського війська до здійснення оточення були розраховані на деморалізацію противника (йому спочатку показали невелику кількість військ, а потім створили уявне враження про їхню значну перевагу); маневр з оточення здійснювався на далеких підступах до розташування ворога (так зване оперативне оточення), а потім перейшов у повне тактичне оточення; маневрування козацьких підрозділів мало на меті примусити поляків розпорошити свої сили. На завершальному етапі цієї чудово спланованої операції потужний раптовий удар по ворожому табору одночасно з трьох боків призвів до того, що з 26-тисячного польського війська врятувалися одиниці.

Показовою у плані мистецтва ведення бою стала битва українців і татар з 70-тисячною російською армією під Конотопом 29—30 червня 1659 р., коли остання була взята в кільце і повністю розгромлена. Гетьман І. Виговський блискуче використав стратегію концентрованого удару, що забезпечувався несподіваним обхідним маневром і вчасним використанням прихованого резерву. "Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 р., загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у силі вивести в поле таке блискуче військо", — зазначав відомий російський історик С. Соловйов [16].

Традиції воєнного мистецтва попередників використав у своїй діяльності П. Дорошенко. 18—19 грудня 1666 р. поблизу м. Браїлова він оточив і розбив польське військо С. Маховського, яке намагалося оволодіти Київщиною. В ході цієї успішної операції український гетьман раптово атакував поляків на марші й змусив їх розпочати непідготовлені контратакуючі дії, які призвели до розпорошення сил противника та їх знищення окремими частинами. Оригінальністю відзначалася битва українського війська на чолі з І. Самойловичем з турками і татарами на Бужинській переправі, що відбулася 27—28 серпня 1677 р. Вночі нечисленний козацький десант зумів тихо переплисти Дніпро, оволодіти позиціями яничар й закріпитися на правому березі річки. Під його прикриттям наступного дня переправилися основні сили (близько 15 тис. козаків), які одразу вступили у бій з ворогом, змусивши його відступити. Дії українського війська відзначалися цілеспрямованим наступальним характером і зрештою визначили результат усієї військової кампанії 1677 р., що практично була програна Османською імперією.

Таким чином, аналіз найважливіших битв українського війська у другій половині XVII ст. дає змогу зробити висновок, що основними їхніми аспектами

---

[16] *Соловьев С.* История России с древнейших времен. — Т. 11. — С. 50.

були: організація розвідки усіх рівнів; оперативне й тактичне маневрування; використання для проведення вирішального бою особливостей і рельєфу місцевості; наявність високорухомої легкої кавалерії; висока вогнева озброєність та виучка піхоти; чітка взаємодія родів військ; раптовість атакуючих дій; використання прихованого резерву; розуміння недоцільності проведення тривалої облоги сил ворога тощо.

Організація та устрій військових утворень Гетьманщини й Запорозької Січі. У Гетьманщині, цій напіввійськовій державі, кожен полк і кожна сотня мали своє постійне місцеперебування. Полкові уряди переважно розміщувалися в містах і містечках, сотенні — у невеличких містечках і селах. Під час воєнної небезпеки полковники, які керували місцевими (городовими) полками, отримували гетьманські універсали з наказом готуватися до війни. Окремо надходив наказ про час виступу полків у похід, перед яким усі козацькі підрозділи зосереджувалися у визначеному місці. Кожен козак повинен був мати при собі зброю та певну кількість провіанту. На першому етапі Національновизвольної війни вони збиралися коло Маслового Ставу, що неподалік Корсуня. Згодом — під Білою Церквою, яка мала виняткове стратегічне розташування. Із збірних пунктів військо окремими полками чи більшими з'єднаннями пересувалося на місце фронтових дій. Традиційно армія Б. Хмельницького мобілізувалася лише в теплу пору року, позаяк взимку важко було будувати земляні укріплення та не вистачало фуражу для коней.

Територіальний принцип комплектування та мобілізації війська зберігся у Гетьманській Україні й у XVIII ст. Однак набір козацьких полків проходив значно повільніше, ніж за доби Хмельниччини, що спричинювалося великою кількістю інстанцій, через які передавалися накази (ордери) російського уряду. Так, підготовка 25-тисячного війська Гетьманщини до російсько-турецької війни 1735—1739 рр. тривала понад три місяці. Вимагалося, щоб запланована кількість виборних козаків, "до служби придатних", була укомплектована "в ружю, пороху, пулях, свинцю, провіантом і двома кіньми" [17].

Для організації контролю за здійсненням набору полкова адміністрація відряджала до сотень своїх представників, які перед відправкою мали оглянути підрозділи і перевірити їх бойову готовність. Лише після цього козацькі війська відправлялися на фронт.

На Запорозькій Січі для виступу у військовий похід формувалися окремі бойові загони та команди, які очолював їхній "похідний" військовий старшина. Запорозькі козаки, як і городові, перед виступами у похід проходили військовий вишкіл. Під час нього вони навчалися мистецтву володіння холодною та вогнепальною зброєю, умінню будувати земляні укріплення та оборонний табір, отримували навики тактичного маневрування й рукопашного бою. На Січі існував інститут "старинних" козаків, під керівництвом яких проводилося навчання "молодиків". На Гетьманщині бойовою підготовкою майбутніх воїнів керували представники козацької старшини. Таким чином забезпечувалася висока боєготовність та дисципліна збройних сил України перед важливими воєнними діями середини XVII—XVIII ст.

Піхота. Всупереч поширеному міфові, українське козацьке військо у багатьох битвах перемагало завдяки успішним діям своїх піхотинців, а не кіннотників. Сучасники відзначали досконалу майстерність козацької піхоти в

[17] *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. — С. 42.

стрільбі з вогнепальної зброї. Венеціанський посол до Б. Хмельницького А. Віміна бачив, як козаки "кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців". Разом з тим стрільба піхотинців з рушниць чи мушкетів у середині XVII ст. була важкою й повільною. Козацький піхотний старшина перед тим, як стріляти, мав віддати близько тридцяти команд своїм підлеглим, хоча з часом, зважаючи на удосконалення рушничної зброї, кількість операцій, що виконувалися перед стрільбою, зменшувалася. У роки Національно-визвольної війни піхотинці під час битв шикувалися в три ряди. Спочатку стріляв останній ряд вояків, а два передніх присідали, потім — другий, і лише після того — перший. Вогонь по ворогу вівся також із-за оборонних укріплень, возів, а також із шанців. "Коли стріляє ворог, ховаються по ямах, і жодна куля їх не влучить", — писав про козаків мандрівник із Сирії П. Алеппський. У поході козаки-піхотинці носили рушницю спертою на ліву долоню і плече, кулі ховали в чересла, порох — у спеціальну порохівницю чи звичайний ріг.

Ефективність дій козацької піхоти не зменшилась і у XVIII ст. Російський генерал П. Румянцев 1769 р. писав про участь запорозьких піхотинців у війні з Туреччиною: "...неприятеля довольно достаточно отогнать и опровергнуть принятое им намерение, имея преимущественное над ними искусство" [18], хоча у цей час основна маса піхоти виконувала допоміжну й сторожову служби. Козаки будували і лагодили укріплення та фортеці, чатували на них, супроводжували судна з провіантом, обслуговували обози та артилерію тощо. Пройшли ті часи, коли в Європі українську армію називали вогнистим чи рушничним військом, а в народі складали думи про козака:

Він саблю булатную у руки бере,
Пищаль семип'ядний на плече кладе,
За військом пішки йде...

Кіннота. Зіткнувшись у військовій боротьбі з мобільною кіннотою кочівних татар, козацька піхота (яка була проявом осілої землеробської культури) змушена була пристосувати власний спосіб ведення бойових дій до раптових татарських набігів і сісти на коней. Однак, як засвідчили перші битви українців з поляками, козацька кіннота була значно слабшою за гусарські підрозділи Речі Посполитої. А тому Б. Хмельницький, підписавши договір з Кримським ханством, у найбільших битвах під Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Берестечком користувався послугами татарської кінноти. Після розриву з татарами питання створення боєздатних кінних підрозділів виходить на перший план. З 1654 р. у війську Б. Хмельницького розпочався поділ на "кінні" та "піші" підрозділи. У битві під Животовим (лютий 1655 р.) брало участь 1500 "найкращих кіннотників" українського війська. Однією з важливих тактичних операцій кінноти був масовий наступ "лавою", який полягав в ударі наїжаченого списами кавалерійського фронту по ворожій піхоті. У коло обов'язків кіннотників входили також бойова охорона основних сил на марші і в таборі, переслідування й затримка відступаючого ворога, розвідка, оперативно-тактичне маневрування та інші функції. Складовою військової культури українських вершників були міжособові поєдинки — герці — з ворожими кіннотниками напередодні важливих битв. Ці своєрідні поєдинки честі виконували функції розвідки боєм та залякування противника й були дуже популярними під час

[18] ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 247, арк. 5.

Морський прапор Війська Запорозького. Друга половина XVIII ст.

різних війн та військових конфліктів у пізньосередньовічній Європі.

Артилерія. Досвід Тридцятилітньої війни свідчив про те, що забезпечення артилерією ворогуючих армій становило в середньому чотири гармати на одну тисячу воїнів. Згідно зі свідченнями істориків, майже кожний великий наступ військ Б. Хмельницького починався з попередньої артилерійської підготовки, що могла тривати кілька годин. Артилерія козацької армії утворилася з гармат реєстрового та запорозького війська, а також трофейних гармат, що у великій кількості були захоплені у поляків та вилучені із завойованих фортець під час перших битв Національно-визвольної війни. Вже влітку 1648 р. у Чигирині налічувалося 74 одиниці артилерійського озброєння. Загалом у кожному з полків Гетьманської України на середину 50-х рр. XVII ст. було по 5—6 гармат різного калібру.

У цей час українська артилерія зростала не тільки кількісно, а й якісно, постійно вдосконалювалася її організаційна структура. 1659 р. артилерією керував генеральний обозний, що мав при собі гарматних осавула, писаря та хорунжого. Їм підлягали 80 пушкарів та стільки ж гармашів, 4 шапошники, 12 ремісників, 6 стадників для артилерійських коней, 2 довбники, 1 цирульник, 2 коновали. Для охорони гармат надавався постійний підрозділ з 200—300 козаків.

Після закінчення визвольних змагань Генеральна військова артилерія розміщувалася в гетьманській резиденції (спочатку у Батурині, а після його зруйнування 1709 р. — у Глухові). Вона підпорядковувалася канцелярії Генеральної військової артилерії, яка займалася артилерійським спорядженням, слідкувала за ливарними, пороховими та кінними заводами. Кожна сотня Гетьманської України наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. налічувала по 1—2 гармати, а у великих містах їх було до 12. Після розгрому російськими військами Запорозької Січі 1709 р. звідти вивезли "...міцних і чавунних гармат — 36, мортир — 4, гарматних станків — 10"[19].

[19] *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков. — Санкт-Петербург, 1897. — Т. 3. — С. 443.

Роль артилерії у бойових діях була досить значною. Так, завжди захищали гарматами козацький табір з возів. Турецький мандрівник Е. Челебі залишив такий опис: "...вони (козаки. — *Авт.*) викопали лінію рову і укріпили її 40—50 гарматами. Потім вони зв'язали ланцюгами свої 7 тисяч возів і оточили ними свій табір" [20]. Козаки могли наступати таборами, ведучи вогонь з гармат малих калібрів з возів на ходу. Однак найголовнішою функцією артилерії була дія гармат під час штурму ворожих фортець або оборони власних укріплень.

Флот. Допоміжну роль у воєнних задумах українських гетьманів виконували флотилії козацьких суден, що отримали назву "чайок". У середині XVII ст. це був човен завдовжки 20 м, завширшки до 4 м і завглибшки 2,5 м. Однак з часом технологія виготовлення та розміри чайок змінювалися. Козацьке судно, що вміщувало 50—70 осіб, рухалося за допомогою 10—15 весел та вітрила, а його швидкість становила 13—15 км на годину. Якщо порівнювати чайку з європейськими чи азіатськими аналогами, то вона була вдвічі менша за венеційську галеру. Разом з тим козацький човен був швидкохіднішим і маневренішим, ніж турецькі веслові галери.

За гетьманування Б. Хмельницького козацький флот налічував до 300 суден, згодом їхня кількість зменшилася. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. український уряд використовував 70—80 чайок і близько 600 менших човнів. Успішним було використання козацької "веслувальної флотилії" (за тогочасними документами) під час воєн Російської та Османської імперій за право володіння Кримом і Північним Причорномор'ям упродовж усього XVIII ст. Козаки виконували функції морського десанту, атакуючи з моря фортеці противника. Флотилії чайок були міцно зорганізовані й раціонально озброєні. Оперативне мистецтво козаків на басейнах Дніпра, Бугу та Чорного й Азовського морів свідчило про їхню здатність нав'язати противникові свої умови ведення військових дій. Досвід українського мореплавства збагачувався козаками через контакти та взаємовпливи з багатьма країнами західноєвропейської, ісламської та середземноморської цивілізацій.

Військове керівництво і стратифікація рангів. Найважливіші рішення, що стосувалися основних напрямів військової політики як урядів Гетьманської України, так і Запорозької Січі, приймалися на загальних козацьких радах. У цих колективних зібраннях мали право брати участь усі козаки, які виявляли відповідне бажання. Інститут "рад" займав центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей тогочасного українського суспільства й був відповідником європейських аналогів. Ще під час селянської війни у Німеччині (1525—1526) усі воїни "християнського зібрання" вишиковувалися в коло (*Ring*) і вибирали військове керівництво й військову раду. Починаючи з XVI ст. у Польщі набуло поширення скликання шляхетських військових "сеймиків", що стали називатися Генеральними колами.

Під час першого етапу Національно-визвольної війни, зважаючи на інтенсивність ведення бойових дій, гетьман Б. Хмельницький намагався не скликати генеральних рад, а керував військом одноосібно, лише час від часу слідуючи окремим рішенням дорадчої старшинської ради. Тенденція обмеження діяльності системи рад (вони існували також при полках і сотнях) зберігалася і в наступні роки.

---

[20] *Челеби Э.* Книга путешествий. — Москва, 1961. — Вып. 1. — С. 651.

Таким чином, під час військових дій вся повнота влади належала гетьману (від нім. *Hauptmann* та польс. *Hetman* — начальник). Владні функції при ньому виконувала військова або генеральна старшина. Генеральний обозний відповідав за забезпечення армії озброєнням і продовольством, керував артилерією й виконував обов'язки гетьмана за його відсутності; генеральний писар очолював військову канцелярію й контролював внутрішню й зовнішню політику; генеральний осавул відповідав за вишкіл війська, керував окремими частинами армії; генеральний суддя здійснював суд над тими, що порушували військовий обов'язок; генеральний підскарбій здійснював контроль за надходженнями до військового скарбу; генеральний хорунжий відповідав за використання військових корогов та керував особистими частинами гетьмана; генеральний бунчужний здійснював представницькі функції та керував інститутом бунчукових товаришів. До складу генеральної старшини входили також полковники, які безпосередньо керували військовими тактичними одиницями—полками. У полку існувала полкова старшина — обозний, писар, осавул, суддя, скарбник, хорунжий, бунчужний. Полк поділявся на сотні, якими керували сотники разом із сотенною старшиною, яка була аналогічною полковій. Така жорстка структура військового керівництва української армії забезпечувала її ефективне використання впродовж другої половини XVII — початку XVIII ст.

Поступова інкорпорація всіх інститутів Гетьманської України до державних структур Російської імперії спричинила певні зміни в її військовій культурі. Одночасно відбулися стратифікація військових чинів та запровадження (на зразок російських) спеціальних рангів. "Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин и др. чинах" за 1756 р. подає 55 чинів війська Гетьманщини, поділяючи їх на 12 рангів. Зокрема, до військового уряду в цей час належали такі чини: генеральний обозний (1-й ранг), генеральні осавул, хорунжий і бунчужний (3-й ранг), полковник (4-й ранг), бунчуковий товариш (5-й ранг), полкові осавул і хорунжий (7-й ранг), сотник (8-й ранг), значковий товариш (9-й ранг), сотенні осавул і хорунжий (10-й ранг), курінний отаман (11-й ранг), виборний козак (12-й ранг). У зв'язку з ліквідацією, згідно з царським указом 1783 р., збройних сил України козацько-старшинські чини зрівнюються з російськими військовими табельними чинами та залежно від попередньої посади отримують той чи інший офіцерський чин армії Російської імперії.

Татарський вершник у XVII ст.

Кримсько-татарське військо. Очевидно, що, розглядаючи вітчизняне воєнне мистецтво, не можна обійти стороною характеристику військової орга-

нізації Кримського ханства, яке впродовж тривалого часу виступало в ролі як супротивника, так і союзника українських збройних формувань. Без сумніву, його стратегічне і тактичне мистецтво ведення бою є складовою частиною загальної історії культури нашої держави.

Кримські татари як нащадки колись могутньої Золотої Орди майже без змін зберегли ординські традиції в організації та устрої війська. У XV—XVIII ст. головна роль у мобілізації населення до військової служби належала воєнно-родовому принципу побудови татарського суспільства. Зважаючи на те, що воно об'єднувалося у роди, кожен глава роду (бей) мусив виставляти під час походу певну кількість воїнів, озброєних і споряджених на його кошти. Головне керівництво кримським військом здійснював голова держави і найголовніший бей — хан. Дотримання суворої дисципліни стало одним з наріжних принципів великої боєздатності армії Кримського ханства. Вона не була регулярною, але у військових походах брало участь майже все чоловіче населення країни. Починаючи з 12 років татарських хлопчиків навчали військової справи, а деякі з них у цьому віці вже брали участь у бойових діях.

У 50-х рр. XVII ст. турецький мандрівник Е. Челебі залишив цікавий опис, що характеризував побудову татарського війська: "Якщо хани відправляються в якийсь похід, то попереду як ведучі стають дванадцять отаг, а військо вишиковується по дванадцять конячих голів у ряд... усі коні, прив'язані за хвости, вимушені йти голова до голови. У середньому з ханом у похід відправлялося, таким чином, близько восьми-десяти тисяч чоловік... Якщо ж у похід виступає нуредин-султан, то йде сорок тисяч його воїнів шістьма колонами" [21].

Типологічно походи ханських військ можна поділити на два різновиди. По-перше, це бойовий похід, коли татари брали участь у воєнних діях, по-друге — грабіжницький набіг (беш-баш) з метою отримання різної здобичі та захоплення полонених у так званий ясир. Згідно зі свідченнями сучасників, татари вступали у відкритий бій із супротивником, лише пересвідчившись у своїй перевазі, а за її відсутності намагалися уникнути битви. Для безпосереднього ведення воєнних дій кримські полководці віддавали перевагу відкритій та рівнинній місцевості. "Беручи участь у воєнних діях з метою союзництва, часто підступно порушують домовленості й переходять на бік противника..." [22] — описував традиційну стратегію татар домініканець Дортеллі д'Асколлі. Постійні набіги на сусідні землі та участь у різноманітних війнах і воєнних конфліктах у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі давали великі прибутки не лише Кримському ханству, а й Османській імперії, у васальній залежності від якої перебували татарські хани.

Розвідувально-сторожова та оборонна системи. Спираючись на традиції козацького розвідувального мистецтва кінця XVI — першої половини XVII ст., Б. Хмельницький, формуючи національну армію, надав першочергового значення організації розвідувальної служби. Згідно з дослідженнями В. Степанкова, впродовж 1648 — першої половини 1649 р. визначилася її організаційна структура, а також об'єкти, цілі, напрями, методи й прийоми діяльності, що вдосконалювалися в наступні роки. Вже взимку 1651 р. під загальним контролем українського гетьмана та

[21] *Челеби Э.* Указ. соч. — С. 215—216.

[22] Описание Черного моря и Татарии составил доминиканец Эмилио Дортелли д'Асколли, префект Кафы, Татарии и проч. // ЗООИД. — Одесса, 1902. — Т. 24. — С. 123.

безпосереднім керівництвом козацького старшини Тарасенка (Стасенка) було проведено одну з найграндіозніших у тогочасній Європі розвідувальних операцій — до Корони Польської було направлено близько 2 тисяч шпигунів, які мусили збирати найрізноманітнішу інформацію, проводили диверсійні акти та готували повстання. Більшість з козацьких розвідників під час виконання цього важливого завдання вдавала із себе жебраків, калік, "пілігримів", мандрівних циркачів, кобзарів, в окремих випадках — священиків, прочан або ченців [23].

У цей час було створено триступеневу структуру керівництва розвідагентами — гетьман, керівник розвідслужби, резиденти на місцях. Формувалася низова мережа агентів. Так, в одному з реґіонів Польщі під керівництвом українського резидента П. Гжибовського перебувало 80 осіб. Окрім того, Б. Хмельницькому вдалося створити агентурну мережу у Варшаві та столиці Великого князівства Литовського — Вільно, яка вчасно поставляла необхідну інформацію як політичного, так і військового характеру. Після 1654 р. розвідувальна служба Української держави провела блискучу операцію, внаслідок якої козацького розвідника Лук'яна Григоровича (Литвина), професійного лікаря, взяли на роботу до Посольського приказу в Москві.

До Чигирина надходили важливі дані військово-політичного змісту й з інших країн — Туреччини, Кримського ханства, Угорщини, Валахії. Українські розвідники успішно взаємодіяли зі шведськими й трансільванськими колегами на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австрії. Високого рівня досягла справа вербування агентів, серед яких були представники різних соціальних верств і груп, національностей і віросповідання. Мала місце й перевербовка агентів інших країн.

Використовуючи розвідувальну та контррозвідувальну служби, Б. Хмельницький шляхом поширення дезінформації прагнув посіяти у ворожому війську непевність у власних силах, панічний настрій. У своїх універсалах до населення та інструкціях до розвідників гетьман наполягав на необхідності створення для противників настроїв приреченості, напруги та непевності. Отже, вперше у практиці вітчизняного воєнного мистецтва застосовувалися принципи ведення так званої психологічної війни. Такі методи було використано у ході битв під Корсунем, Пилявцями та Берестечком. Безпосередня (тактична) військова інформація здобувалася шляхом розсилання спеціальних роз'їздів або за допомогою окремих розвідників, яким доводилося долати до сотні кілометрів. Вони розкривали задуми командування противника, дізнавалися про його чисельність і місцеперебування, напрямки й маршрут просування армій. Досить часто відомості необхідного характеру надавали захоплені "язики" — полонені з ворожого табору. Козацьке мистецтво захоплення полонених, як відзначали сучасники, було одним з найкращих.

Керівництво українського війська вживало необхідних заходів у сфері захисту національних інтересів від ворожих дій польської та інших розвідок. Завдяки контррозвідувальним заходам козацької верхівки вдавалося зберігати у таємниці військові плани найважливіших кампаній, розкривати змови ворожої агентури проти гетьмана та інших воєначальників, протидіяти спробам урядів Речі Посполитої та Московської дер-

[23] *Сідак В. С., Степанков В. С.* З історії української розвідки і контррозвідки (нариси). — Київ, 1995. — С. 36—37.

жави спровокувати міжусобну боротьбу в українському суспільстві.

Провідну роль у процесі формування воєнного мистецтва українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. відігравала Запорозька Січ. Саме тут відбулося становлення сторожової служби й своєрідної системи оповіщення, які згодом були перейняті на Гетьманщині. Зважаючи на майже щорічні (починаючи з XV ст.) набіги татарських орд на українські землі, запорозькі козаки створили оборонно-сторожову систему стаціонарного та мобільного типу. Вона складалася з мережі козацьких форпостів, які виставлялися на потенційно небезпечних з точки зору татарських нападів напрямах й у тактично зручних місцях — постійних татарських шляхах, переправах, бродах тощо. Вони розміщувалися на природних пагорбах, стародавніх курганах, деколи й на спеціально насипаних земляних підвищеннях та мали дерев'яно-земляні укріплення, житлові приміщення, розраховані на залогу з 20—30 осіб. Для несення сторожової служби від форпостів у степ висилалися спеціальні команди (бекети) з 3—4 козаків, які залежно від оперативної ситуації перебували в роз'їздах або вартували на постійних чи тимчасових постах.

У XVIII ст. така система оповіщення набула довершеного вигляду і забезпечувала ефективну оборону півдня України від ординських набігів. Основними функціями козацької сторожової служби були збір розвідувальної інформації про пересування противника, зведення до мінімуму неочікуваності його нападів, інформування командування і місцевого населення про наближення ворожих сил.

Фортифікаційні споруди. Оборонні укріплення у вигляді фортець почали будуватися на території України починаючи з XIV ст. Слід відзначити, що більшість з них було зведено на місцях запустілих городищ києво-руської доби. Типологія будівництва фортифікацій значною мірою залежала від природних умов, які були неоднаковими у різних регіонах. Якщо побудова оборонних замків, мурованих з каменю, була притаманна західно- і деякою мірою центральноукраїнським землям, то на сході та півдні в основному бачимо дерев'яно-земляні укріплення. Різні типи замкових фортифікацій зумовлювалися також загальним перебігом військових подій, специфікою наступальної доктрини традиційних противників та розвитком військової техніки в європейському та азіатському регіонах.

Від початку XV ст. у замковому будівництві почала розвиватися баштова система оборони. При цьому башта пов'язувалася з оборонним муром, помітно виступаючи з нього, і, таким чином, забезпечувала фланговий захист останнього. Завдяки висоті фортечних башт і обширній системі стрільниць з великим радіусом ведення вогню збільшувався контроль над місцевістю, що прилягала до замку. З посиленням ролі артилерії під час штурмів та оборони укріплених фортифікацій система вогневих башт модифікується й доповнюється бастейовою, коли "бастеї" виступали у ролі великих баштових споруд, які встановлювалися у місцях найімовірнішого нападу. Бастейова система успішно використовувалася в таких містах, як Кам'янець, Київ, Меджибіж, Бар, Зіньків та ін.

У другій половині XVII—XVIII ст. майже всі населені пункти України були укріплені за допомогою різних мурованих, дерев'яних і земляних фортифікацій. За влучним висловом Павла Алеппського [24], "країна козаків" була на-

[24] *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в первой половине XVII века, описанное его сыном Павлом Алеппским. Вып. 3 // ЧОИИДР. — Москва, 1897. — Кн. 4. — С. 14.

сичена замками й укріпленими поселеннями, як гранатове яблуко зернами. Окрім вищеназваних, найбільшими серед них були Чигирин, Брацлав, Вінниця, Немирів, Черкаси, Чернігів, Батурин, Глухів, Полтава, Умань, Могилів, Шаргород, Прилуки, Козелець, Ніжин. Також міцними фортецями були усі полкові й сотенні міста Слобожанщини, зокрема, Харків, Охтирка, Суми, Острогозьк, Ізюм, Лебедин, Колонтаїв, Краснокутськ, Мурахва, Боромля. Так, дерев'яно-глиняна стіна навколо Сум оперізувалася глибоким ровом, мала довжину 3426 сажнів та 27 башт, у яких розміщувалося 12 гармат. Сотенне містечко Лебедин оточувала стіна у 1250 сажнів, було 20 башт і 9 гармат.

Упродовж першої половини 30-х рр. XVIII ст. для захисту південно-східних рубежів України було зведено систему фортифікаційних оборонних споруд, що отримала назву Української лінії. Вона складалася із суцільного високого земляного валу з 16 фортецями і 49 редутами, а також слобідських поселень, з жителів яких комплектувалися фортечні гарнізони. Маючи загальну довжину 285 км, вона пролягала вздовж кордонів Полтавського та Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього р. Оріль й до р. Сіверський Донець. У 1770—1774 рр. за наказом царського уряду збудована так звана Дніпровська оборонна лінія.

Озброєння та спорядження українського війська. Одним з найхарактерніших показників розвитку культури держав нового часу був рівень озброєння їхніх армій та військових утворень. Не стояла осторонь цього процесу й Україна, козацьке військо якої починаючи з 1648 р. брало участь у численних війнах та військових конфліктах, використовуючи при цьому найрізноманітніші види вогнепальної та холодної зброї.

Українська армія доби Національно-визвольної війни середини XVII ст. найбільше славилася своїм "вогнистим військом". Саме за допомогою озброєних стрілецькою зброєю піхотинців Війську Запорозькому вдалося здобути ряд важливих перемог над ворогом. Гетьман Б. Хмельницький постійно наказував своїм полковникам, щоб їхні підрозділи були "...з доброю вогнепальною зброєю" та "...мали свою зброю, стрільбу" [25]. Арсенал ручної вогнепальної зброї відзначався строкатістю. До нього входили: рушниці (ручниці), мушкети, залізний кий, пищалі, яничарки (яниченки), самопали, аркебузи (гаркебузи), гаківниці, півгаки, карабіни (бандолети), гульдинки та пістолі. Предмети, що обслуговували таку велику кількість "стрільби", складалися з порохівниці (порошниці), ладівниці та чересла (кулечниці). В Україні використовувалася зброя як місцевого, так й іноземного виробництва — польського, турецького, іранського, російського, французького, голландського.

Досить часто приклади і ложі рушниць та іншого вогнепального озброєння майстерно орнаментували й інкрустували кісткою або перламутром, срібними чи мідними смужками-обоймицями. Інколи в оздобленні тієї чи іншої рушничної зброї траплялися корали і бірюза. Стволи цінніших зразків прикрашали золотою насічкою або інкрустували сріблом з емаллю. Про високу культуру користування і збереження рушниць та пістолів у козацькому середовищі свідчить наявність спеціальних "ольстр" — чохлів із різнобарвного сап'яну, сукна або оксамиту, гаптованих золотою або срібною ниткою. Велику повагу до рушниці як основної зброї українського війська засвідчує факт ви-

[25] Цит. за: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 117.

користання відомого зображення козака з мушкетом на державних печатках та прапорах Гетьманської України впродовж другої половини XVII—XVIII ст.

Допоміжну роль у воєнних операціях козацьких воєначальників виконувала інша вогнепальна зброя — артилерія. Армія Б. Хмельницького мала на своєму озброєнні всі найновіші тогочасні типи гармат, поширені в інших країнах Європи. Залежно від калібру, форми та розміру в них були різні назви. Найвживанішими були гармати середнього та малого калібру — октава, фалькон (сокіл), бастардова кольобрина (кулеврина), серпантина чвертькартавна, фальконет (мала піщаль), мала серпантина, органка, дільце, виватка, шкіряна гарматка. Для стрільби використовували різні заряди — ядро, бомбу, картеч.

Визначними центрами українського відливання гармат у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. стали Київ, Львів, Глухів та Новгород-Сіверський. Висохудожня праця людвісарів Йосипа та Карпа Балашевичів, Івана Степанова, Івана Андрійовича, Івана Полянського та інших майстрів стала не лише оригінальною, а й органічною частиною розвинутого на той час українського декоративного мистецтва. Гармати, виготовлені ними, були прикрашені різноманітною орнаментикою, гербами, художньо виконаними текстами написів, картушами з ім'ям майстра. Так, найвідомішим виробом К. Балашевича стала гармата завдовжки 3 м 95 см, виготовлена на замовлення гетьмана І. Мазепи. Нині вона прикрашає Московський Кремль.

Серед холодної зброї, якою користувалися козаки, головною була шабля (меч). У середні та ранньоновітні часи на Заході та Сході вона цінувалася як найпочесніший вид зброї. В Україні шабля також вважалася лицарською зброєю і часто означувалася як "чесне оружжя" [26]. Крім того, неодноразово у піснях та думах її називали "шаблею-сестрицею", "ненькою-рідненькою", "панночкою-молоденькою". Значного поширення серед козацького війська набули шаблі турецького, іранського, сирійського, угорського, російського та польського походження. Однак найбільше цінувався так званий козацький тип ("черкаського дела") шаблі, який вироблявся в Україні. Він став вдалим синтезом західних (угорсько-польських) і східних (переважно турецьких) досягнень у галузі зброярства. Їх прикрашали за допомогою гравіювання, карбування, чернення, оздоблення коштовним камінням та емалювання.

До холодної зброї козацького війська слід також віднести сокири-чекани, келепи, бойові коси та серпи, списи, кинджали, окрім того використовували дерев'яні ціпи і палиці, булави-колотушки. Метальну зброю репрезентували лук і стріли, метальні ножі тощо. Отже, українська зброя, акумулюючи найновіші досягнення тогочасної світової техніки військового виробництва, гідно репрезентувала вітчизняне воєнне мистецтво на міжнародній арені.

Військовий одяг. Як засвідчували сучасники, військове вбрання козаків Запорозької Січі у XVII ст. не було одноманітним. Їхній похідний одяг відрізнявся невибагливістю і простотою, а тому дістав назву "підлого". Поряд із цим парадне вбрання запорожців було дуже розкішним і строкатим. Воно нерідко складалося з елементів трофейного одягу — турецького, татарського, польського чи московського. Попри іноземні запозичення, запорозький військовий одяг

[26] *Галенко О.* Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — Київ, 1998. — Т. 5. — С. 97.

Зброя козаків: гармата, ожига, шабля, рушниця, порохівниця, пістолі. XVII—XVIII ст. НМІУ, Київ.

став одним з найяскравіших проявів національної самобутності.

У джерелах XVIII ст. згадується, що жупани у запорожців були в основному синього кольору, а вилоги на рукавах — червоні або зелені. Жупан защібався до самого верху на густо розташовані гаплики. Комір у нього був тоненький і защібався на два крючки. Пояси могли бути зеленого, синього чи "буракового" кольорів і привозилися переважно з Туреччини, Персії чи Угорщини. Вони також оздоблювалися різноманітними металевими накладками. Популярними серед запорожців були гданські чоботи та московські шапки. Всі ці елементи одягу, химерно переплітаючись, створювали особливий неповторний колорит.

На Гетьманщині лише за часів І. Мазепи виникають певні відмінності у фасоні та кольорі одягу різних родів козацького війська. Перші однострої з'явилися серед артилеристів, сердюків та компанійців, які несли службу на постійній основі. Тогочасні документи засвідчують наявність особливого типу першого українського однострою — "жупана військового". Сукно певних кольорів — зеленого та синього — видавалося і полковим музикам. Основний загал реєстрового козацтва не мав чітко визначеного кольору вбрання, але його фасон максимально відповідав умовам похідних чи бойових дій. Лише 1763 р. гетьман К. Розумовський видав наказ-"ордер", згідно з яким так звані виборні козаки мали одягатися у суконний темно-синього кольору кафтан з червоними вилогами і підперезаний червоним поясом [27]. Під ним мав знаходиться білий півжупанок та білі штани. Козак повинен був носити шапку з чорною смушевою околицею й низьким дном. У кожному полку колір шапки був різним. Компанійські козаки одягали зелену черкеску з червоними вилогами і червоний жупан з вузькими шароварами та короткими чобітьми. Одяг слобідських козаків складався з черкески з відкидними рукавами, напівжупана та широких шароварів і був різних кольорів.

Отже, вищевикладений матеріал свідчить про яскраву самобутність воєнного мистецтва створеного під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. війська Української козацької держави. Воно проявилося у багатьох битвах та військових сутичках, які відбувалися за участю українських збройних сил у другій половині XVII—XVIII ст., і стало вагомим внеском до здобутків світової культури у галузі військової справи...

---

[27] Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів, 1992. — С. 263.

Розділ 3

СУБКУЛЬТУРИ соціальних верств і прошарків

Ікона-портрет дрогобицьких міщан. 1751 р. НМУМ, Львів.

3.1. Політична еліта

Відповідно до класичного витлумачення сутності держави державно організованим можна вважати лише те суспільство, у соціальній структурі якого є "особлива група людей — апарат управління, що виконує різноманітні загальносоціальні функції" [1], насамперед функцію правління. Оскільки суспільство постійно дезінтегрується змаганням інтересів різних соціальних верств і суб'єктів, правління завжди спрямоване на збереження цілісності суспільства — запоруки задоволення як окремішніх, так і загальносуспільних інтересів. З огляду на суспільну значущість реалізація функції правління потребує найуніверсальніших і найдієвіших засобів. Такими були й досі залишаються політика і пов'язана з нею влада.

Природно-історична потреба еліти монополізувати своє провідне становище стосовно керованого нею народу у зовнішньополітичному аспекті породжує політико-культурну зорієнтованість на політичну окремішність. У суспільно-політичній лексиці української еліти визначена налаштованість найчастіше позначалася стійким словосполученням "права й вольності" або його розширеними варіантами: "права, вольності й привілеї", "права, привілеї, переваги, вольності і свободи" тощо. Проте на різних історичних етапах дані поняття-символи наповнювалися неоднаковим змістом.

Автономізм становий та політичний. Упродовж часу, відведеного історією на становлення, повнокровне функціонування та занепад Української козацької держави, спрямованість на політичну окремішність виявилась у низці політико-культурних орієнтацій, що відображали різний рівень політичної суб'єктності. Для їх означення скористаємося такими усталеними в історичній науці поняттями, як автономія (станова, політична, постсуверенна) та суверенітет.

Аналізуючи сутність першого з них, насамперед звернімо увагу на той факт, що, лише виокремившись із соціуму Речі Посполитої, козацька еліта у політико-культурному аспекті характеризувалася не цілісністю, а внутрішньою суперечливістю й розірваністю. Причому цей розрив був не стільки кількісним, скільки якісним, тому що відбувався не між різними угрупованнями старшини, а у політико-культурному комплексі

---

[1] *Музиченко П.* Історія держави і права України. — Київ, 2000. — С. 194.

кожного особисто: чи то козацького старшини — вихідця із нешляхетських верств, чи то покозаченого шляхтича. Сутність цього розриву полягала в тому, що у ціннісно-нормативних проявах політичної культури переважна більшість майбутньої еліти Війська Запорозького була міцно інтегрована в політичну культуру Речі Посполитої, але ігнорована чи виштовхнута польськими урядовцями з регулятивно-комунікаційних механізмів організації суспільно-політичного життя.

Ця роздвоєність породжувала різні орієнтації на політичну систему Речі Посполитої. З одного боку, це проявлялося у прагненні інтегруватися до неї через інвестиційну поведінку. Старшини усвідомлювали, що Республіка потребувала їхньої військової служби, і намагалися служити максимально старанно, щоб завдяки цьому досягти своїх соціально-економічних та політичних цілей. Прикладом таких орієнтацій, реалізовуваних у політичній поведінці, можна вважати політичний курс Петра Конашевича-Сагайдачного. Проте відверте нехтування конкретними зусиллями його представників та роллю козацтва загалом викликало і девіативні (руйнівні), а частіше напівдевіативні орієнтації на політичну систему Речі Посполитої. Козацька верхівка чи сама організовувала антисистемні виступи, чи включалася до боротьби, піднятої козацькими низами, аби завдяки козацькій шаблі домогтися включення до регулятивно-комунікаційних механізмів. Зрозуміло, що в такому випадку вони не мали на меті повне руйнування політичної системи, але не бачили інших, крім руйнівних, засобів, щоб силою зброї ослабивши панівні суб'єкти політичної системи, добитися свого місця між ними за принципом: "як рівні з рівними і вільні з вільними".

Отже, етап боротьби козацтва за свої інтереси, відомий під назвою "козацькі війни", посприяв витворенню політико-культурних орієнтацій у рамках станового автономізму. Пройнята здебільшого саме цими орієнтаціями, козацька старшина під проводом Б. Хмельницького і розпочала, за її усвідомленням, чергову козацьку війну і готова була її припинити, задовольнивши свої вузькостанові потреби. Сутність станового автономізму як синтезу політико-культурних орієнтацій можна реконструювати за листом козацького полковника Я. Хмеленка від 20 травня 1648 р. з-під Білої Церкви до київського воєводи Я. Тишкевича та за інструкцією козацької ради, поданою на початку червня 1648 р. козацькому посольству до короля. Полковник наголошував, що козаки не ставлять собі за мету "привласнити державу Й.К.М.", а лише прагнуть жити "згідно з давніми привілеями, наданими польськими королями". Під час вказаної червневої ради група старшин з подібними поглядами, безперечно, домінувала. Тому в інструкції послам наголошувалося на потребі домагатися сприятливих умов, що гарантували б виконання козацтвом своїх соціально-професійних обов'язків у межах єдиного політичного організму. Документ містив, зокрема, пункти про збільшення реєстру до 12 тис., права самим обирати старшину, надіслання затриманої за 5 років платні, повернення православним захоплених уніатами церков, складання реєстру кривд, завданих козакам польськими державцями, урядовцями, полковниками [2].

Пізніше спробу реалізації даної цінності ми зустрічаємо у політиці І. Брюховецького, коли він на початку свого

---

[2] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т. 8, ч. 3. — С. 12, 14—15.

гетьманування допустив у Лівобережну Україну московських адміністраторів. Проте, вочевидь, у тому випадку варто вести мову про політико-культурну зорієнтованість самого гетьмана, а не про позицію козацької старшини, яка у масі своїй не сприйняла його станового козацького автономізму, і Брюховецький наштовхнувся на те, що політологи називають "опір середовища".

Розвиток Національної революції поступово підвів основну масу старшин до нового комплексу політико-культурних орієнтацій на політичну автономію, вперше зафіксованих у листі Б. Хмельницького в березні 1648 р. до коронного гетьмана М. Потоцького. Від імені козацької ради гетьман вимагав поновити козакам давні права і вольності; усунути з полків полковників та інших старшин-"ляхів", щоб при владі перебували люди "лише з їх народу"; дозволити козакам здійснити морський похід; вивести польське військо із Задніпров'я та України й скасувати тут "управління Речі Посполитої" [3].

Подібні вимоги Б. Хмельницький передав польському урядові й після перемоги під Корсунем. Йшлося про створення по Білу Церкву та Умань удільної, з визначеними кордонами держави; поновлення "давніх вольностей"; скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків та королівських володінь; підпорядкування Війська Запорозького "лише одному королю" [4].

Отже, на початковому етапі автономізм включав запровадження козацького самоуправління у південно-східному реґіоні України; паралельне скасування діяльності польських органів влади; визнання короля сувереном автономного Війська Запорозького.

Проте орієнтації провідної частини української еліти на політичну окремішність та суб'єктність за умов дальшого розгортання Національної революції не могли, звичайно, обмежитися рівнем політичного автономізму. Лідери козацтва мусили йти далі уже хоча б тому, що ні магнатерія, ні польська шляхта психологічно не були готові до факту визнання будь-якого політичного самовизначення козацтва. Тому, щоб зберегти свою політичну автономію, потрібно було шукати гарантій і, таким чином, продовжувати свою політико-культурну еволюцію. Насамперед це проявилося у прагненні Б. Хмельницького зміцнити державну автономію України через запрошення на вільний польський трон російського царя чи угорського князя. Отже, автономізм не спонукав Б. Хмельницького вдатися до пасивного очікування виборів короля, а підданство польському королю сприймати як безапеляційне підпорядкування суверенові. Навпаки, владу короля гетьман розглядав як добровільно від себе делеговану, але не відчужену, таку, що не тяжіє над ним чи гнітить, а гарантує права автономії.

Найзавершенішої форми політичний автономізм досяг у політико-культурних орієнтаціях старшини на включення України до тріалістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литві складової. Вперше цю орієнтацію, ще далеко не відрефлексовану, висловлену швидше на емоційному, ніж на раціональному рівні, ми фіксуємо у словах Б. Хмельницького, сказаних Г. Унковському під час перебування того у Чигирині. Гетьман вказував московському послу якраз на те, що Україну від Польщі звільнила незадіяність її у регулятив-

[3] Цит. за: *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 48.

[4] Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — Київ, 1997. — С. 25.

но-комунікативних механізмах політичної системи Речі Посполитої: "А нас Бог від них (Польщі та Литви. — *Авт.*) увільнив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали..." [5]

Детального відпрацювання у тогочасних політико-правових дефініціях дана орієнтація набула у Гадяцькому договорі. Такий автономізм у межах виборної й обмеженої pacta conventa монархії цілком можна назвати державно-політичним автономізмом у максимально широких проявах. Адже рівноправне становище у тріалістичній Речі Посполитій за умов визнання короля главою виконавчої влади — це вже автономізм, максимально наближений до суверенітету (правда, на неповній етнічній території) — політико-правова суб'єктність, обмежена не владою короля, а природною потребою узгоджувати інтереси свого суспільства з інтересами суспільств союзних заради реалізації спільних політичних цілей. Проте після витвореного Б. Хмельницьким суверенітету як політико-культурної цінності Гадяцький договір як відображення автономізму все ж був відступом у справі втілення орієнтованості на державну окремішність українського народу.

Автономним прийнято називати і політико-правове становище Гетьманщини після втрати нею суверенітету. При цьому наголошується, що український соціум у той час мав обмежену (чи неповну) політичну суб'єктність. Вважаємо вживання терміна дуже приблизним насамперед тому, що у класичній традиції автономізм є наслідком висхідного розвитку етносу в націю. За логікою етнонаціонального розвитку він може лише передувати суверенітету. Якщо він наслідує суверенітет, це може означати лише політичну деградацію соціуму і бути наслідком не внутрішньосуспільних процесів, а зовнішньополітичних тиску та втручання. По-друге і найголовніше, автономізм не вичерпується обмеженою політичною суб'єктністю, його обов'язковою складовою є погодження проявляти свою суб'єктність у межах політико-правового простору об'єднаної держави. Якраз останнього ми і не спостерігаємо після втрати суверенності. Українська політична еліта, визнаючи обмеження своєї політичної суб'єктності (нерідко старшини змушені були це робити під загрозою застосування військово-політичного тиску чи й просто фізичної сили, як це сталося, наприклад, з І. Виговським та Ю. Хмельницьким), завжди рішуче відстоювала і не допускала поширення московських політико-правових норм на терени Гетьманщини.

Відстоюючи власну політичну систему, оберігаючи її від втручання представників іноетнічних еліт, українські старшини визнавали факт наявності монарха-протектора, функція якого, на їхню думку, полягала виключно у наданні легітимності прийнятим у Гетьманщині рішенням. Так, 20 жовтня 1692 р. гетьман І. Мазепа підготував "мнение" про скасування в Україні горілчаних оренд. Яким же бачив він механізм прийняття та втілення рішення? Старшини зберуть усю необхідну інформацію з цього питання, запропонують разом з гетьманом на з'їзді рішення і передадуть його на затвердження монарху ("і досконалого у той час про ту справу його Монаршого Указу просити будемо"). Старшини і гетьман були впевнені, що обґрунтований проект указу цар неодмінно затвердить, бо керуватиметься "превисоким своїм розумом і премудрим розглядом",

[5] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Москва, 1953. — Т. 2. — С. 152.

Невідомий художник. Козацький старшина В. Дунін-Борковський. 1701—1703 pp. ЧОІМ ім. В. В. Тарновського.

тобто здоровим глуздом, яким керувалися й вони. За такої умови представники української еліти готові були формулювати: "у всіх справах, і в найменших випадках Указу Їх Монаршого дотримуємо, так найбільше про дотримання Їх пречесних Монарших Грамот повинність Нашу... знаємо" [6].

Подібний підхід помітний і в пропозиціях, висловлених у ході складання прохання 1763 р., у яких старшини-автономісти пропонували самостійно готувати рішення щодо усіх питань внутрішньої політики, які, проте, "сили і чинності своєї до того часу мати не повинні, поки гетьман та інші малоросійські чини не представлять вашій імператорській величності через своїх депутатів і не отримають на них всенаймилостивішої конфірмації" [7].

Таку ж модель взаємин передбачав і відомий громадський діяч Г. Полетика, пропонуючи відродити в Україні шляхетську республіку, відповідно до норм функціонування якої "всі військові і громадянські запровадження і закони залежали від шляхетства, яке мало право творити їх на сеймиках, а для конфірмації королівської представляти на головний сейм" [8].

Отже, стосовно місця і ролі монарха-протектора у політичній системі Гетьманщини ми бачимо випрацюваними у старшинському середовищі дві позиції: з одного боку, готовність дотримуватися указів свого монарха, з іншого — потребу грати провідну роль у ході підготовки указу, тобто політичного рішення. Саме вони мають збирати інформацію, розробляти мотиваційну, констатаційну, а також імперативну частини останнього. Сам же акт "монаршого затвердження" розглядався як надання указу легітимності.

Підтвердженням даного висновку може бути і один з пунктів так званої війни маніфестів 1708—1709 рр. Спираючись на сформовану позицію і намагаючись її використати, І. Мазепа виходив з того, що хоча московський цар і суверен, але він не може стосовно України чинити щось без її згоди. Саме таким чином гетьман пояснював одну з причин свого виступу на захист прав і вольностей. Адже "потенція московська... без жодної про те з нами згоди, зачала міста малоросійські в свою область відбирати". Знову ж таки на ґрунті даної позиції І. Мазепа будував принаймні ряд пропагандистських маніфестів, попереджуючи старшин: "тоє ж (без жодної їхньої згоди) би власне виконалося", а їх усіх планувалося "забрати в тяжку неволю, а не дай Боже! і на тиранські муки", "ім'я Війська Запорозького згладити", "козаків у драгунію і солдатів перевернути, народ малоросійський навічно собі підкорити" [9].

Старшинський загал був одночасно чітко зорієнтованим на протистояння представникам російської політичної еліти, на невизнання будь-якої залежності від них чи їх задіяності у політичну систему Гетьманщини. Попри всю, можливо, й позірну, лояльність В. Кочубея до монаршого престолу, навіть він у записці-скарзі на П. Орлика обурювався з приводу того, що його запідозрили у спілкуванні з московськими урядовцями: "...у чому помиляється Пан Орлик, бо я, Суддя, на писарстві перебуваючи, ніколи до дурних москалів нічого не писав, а писав до Пресвітлого Престолу Монар-

[6] Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским. — Москва, 1859. — Ч. 2. — С. 5—7.

[7] Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 93.

[8] Із паперів Григорія Андрійовича Полетики. (Друга половина XVIII віку) // Укр. археогр. зб. — Київ, 1926. — Т. 1. — С. 151.

[9] Там само. — С. 174.

шого і до Синкліту"[10]. Реалізація цінності політичної окремішності ніяк не пов'язувалася старшинами з домінуванням російських урядовців у політичній системі Гетьманщини. Так, 1710 р. гетьманський кур'єр до Москви у розмові з колишнім чигиринським сотником Невінчаним зізнався: "...що наші і за вольності? Міністр, який при гетьмані, всілякого листа проглядає"[11].

Політико-культурна спрямованість на окремішність за умови військової слабкості спонукала українців вдаватися до конспіративного листування з використанням так званого вузлуватого, короткого письма "закритими словами", до вживання домовлених виразів та заплутаних, лише учасникам листування відомих, фраз[12].

Негативні оціночні орієнтації викликали і спроби окремих з них шукати апеляції у царського міністра при гетьмані, як це сталося з куземинським сотником В. Павленком[13].

Не зупинялися старшини і перед покаранням московських чиновників, що знову ж таки підкреслює їхнє сприйняття себе непідпорядкованими представникам великоросійського суспільства, а тому могли вдатися до арешту, тілесного покарання останніх. Так, відповідаючи на повідомлення наказного чернігівського полковника Леонтія Полуботка, Василь Многогрішний таку ситуацію сприймав як належну й підтримував застосовані заходи: "...не батогом їх потрібно карати, лише твоїй милості щиро бажаю, щоб до мого приїзду як піддячого, так і сих москалів за доброю і міцною тримати сторожею".

Пізніше, у Москві, на допиті "під муками" Василь Многогрішний пояснював, що піддячий "був ним арештований за те, що напився і бив козаків". Однак свого часу в листі до Л. Полуботка В. Многогрішний давав інше пояснення: це був той піддячий, що ще за Брюховецького вихвалявся: "Ще і ваших кафтанів, як і Сомкових, не закаємося носити"[14].

Насильницьке обмеження політичної суб'єктності у період постсуверенітетного автономізму, нехтування українських інтересів у поєднанні з подібними до зацитованого зухвальствами представників московської еліти формували в українському середовищі різко негативні емоційні орієнтації як щодо політики Москви, так і до її політичної еліти.

Показовою у даному контексті є і реакція І. Самойловича на повідомлення про скарги переяславського воєводи з приводу великої кількості хворих та померлих серед московських стрільців: "Хоча б і всі пропали, то я б тим не печалився".

Збереження власного політико-правового простору за обмеженої суб'єктності та природно-історичного прагнення старшини до монополізації свого провідного становища у суспільстві постійно народжувало сплески політико-культурних орієнтацій на суверенність. Так, з чолобитної на І. Самойловича ми довідуємося про такі факти: "І міста Государеві Малоросійські не Государевими, але своїми іменує, і людям військовим наказує, щоб йому, а не Монархам, вірно служили". Коли ж у Чернігові міщани надумали на ратуші виставити «орла пластаного на знак того, що місто Чернігів є власна Їх Царської Пресвітлої Величності отчина, і казав Гри-

[10] Там само.

[11] Цит. за: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Москва, 1962. — Т. 16. — С. 31—32.

[12] *Яковлів А.* Конспіративне листування в Україні в 2-й половині XVII в. — Прага, 1941. — С. 2—6.

[13] *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — Київ, 1998. — С. 64.

[14] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1877. — Т. 9. — С. 729, 783.

горій (син І. Самойловича. — *Авт.*) Війту і мешканцям так: "Не будете, мужики, жити на світі, що хочете виломуватись із підданства Пана, батька мого, і піддатися Москві", і заказав, щоб орла не ставили і ставити зухвало не намагалися» [15].

Зниження рівня етнонаціональної самосвідомості (викликане соціально-психологічним виснаженням періоду Руїни, притлумленим і підконтрольним станом українського громадянства впродовж правління Многогрішного — Мазепи, петровським погромом, ротацією старшинства на урядах за критерієм повної лояльності до московської політики) та різке послаблення політичної суб'єктності української еліти знову звели її змагання за політичну окремішність до рівня автономізму. Проте і впродовж цього періоду автономізм не можна вважати типовим. Адже на даному історичному етапі українська еліта продовжувала визнавати над собою суверенітет лише одного російського монарха, берегла недоторканність власної політико-правової самобутності й послідовно відмовлялася від політичного життя у спільному з Росією політико-правовому полі.

Міцність влади. Політико-культурні ціннісні орієнтації, які з часом переросли у тверду позицію, виростали знову ж таки з фактичної неврегульованості соціально-політичного становища козацьких старшин, покозачених шляхтичів у рамках політичної системи Речі Посполитої. З одного боку, вони сприймали себе носіями шляхетських вольностей, з іншого — виступали у ролі жертв відвертого ігнорування й зневажання шляхетських прав польськими урядовцями та магнатами. Такий стан речей спонукав старшин на пошуки гаранта свого соціально-політичного становища, задекларованого як шляхетського. Ці пошуки і сприяли витворенню цінності міцної влади короля. На існування такої цінності вказує низка висловлювань Б. Хмельницького та козацьких старшин. "Ви п[анове] поляки, короля не слухаєтеся і з ним не рахуєтеся, кожен із вас керується лише своєю головою й нічого не робите", — так гетьман виказував своє невдоволення слабкою владою короля у червні 1648 р. красноставському старості М. Собеському [16]. У листі до Яна-Казимира від 15 листопада того ж року Б. Хмельницький переконував короля позбутися "побічних короликів" і стати "самодержавцем, як і інші королі, а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі..." [17] "Король як король, але ви, королев'ята, князі, броїте багато, та й наброїли", — такою реплікою перебив Ф. Джеджалій А. Киселя на початку переговорів [18]. "Король королем будет, щоби карал і стинал шляхту, і дуки, і князі, щоби вольний був собі — згріши князь — урізати йому шию, згріши козак — тоє ж йому учинити... не схочет король королем вольним бути — як ся видит" [19].

У витлумаченні сутності сильної влади насамперед впадають в очі дві речі: тиск на короля з боку різних центрів сили сприймався виняткову як деструктивний прояв — "броєння"; міцність влади короля, вважалося, полягала у її самодержавності, тобто у вивільненості з-під політичного тиску з чийого б то не було боку.

Повертаючись до теми політичного автономізму, що у червні 1648 р. при-

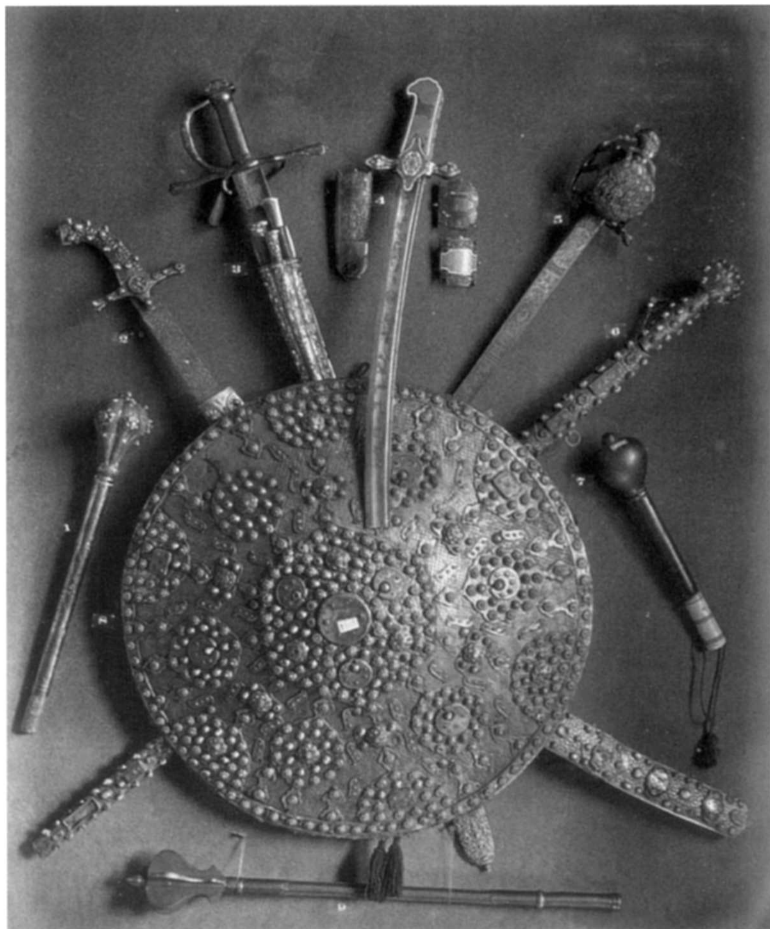
[15] Источники малороссийской истории... — Москва, 1859. — Ч. 1. — С. 300—302.

[16] Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Київ, 1995. — С. 128.

[17] Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — Київ, 1961. — С. 81.

[18] Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 3. — С. 143.

[19] Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117—119.

Булава Б. Хмельницького (праворуч). З книги "Album dziel sztuki zastosowanej do przemysłu z Wystawy urządzonej przez Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie w 1881 r.". 1881 р. Національний музей у Варшаві. Фото В. Краєвського.

йшов на зміну автономізму становому, ми мусимо визнати, що цей автономізм, виходячи з поглядів Б. Хмельницького та його оточення, міг бути реалізованим лише за умови реформування політичної системи Речі Посполитої в одній із центральних її ланок — інституції королівської влади.

Доки ж реформування не відбулося, Б. Хмельницький вважав за допустиме виходити за межі автономізму і пов'язаного з ним підданства, перебравши на себе певні прерогативи свого суверена. Так, залишаючи західний реґіон 2 грудня 1648 р., гетьман видав у Острозі універсал з повідомленням про мир і одночасно з попередженням, щоб шляхта не пригноблювала селян і не чинила утисків православній вірі. Уже сам факт публікації такого універсалу вказує на те, що гетьман як підданий сприймав себе одночасно і гарантом реалізації наказу короля. Таким чином, він ставив себе принаймні нарівні зі своїм сувереном. В універсалі легко прочитується перебирання гетьманом на себе такої складової поняття "суверенітету", як застосування своєї влади щодо усіх соціальних суб'єктів, у даному випадку стосовно польської шляхти та православних — їхніх підданих: "Цим універсалом ми повідомляємо про це (про

мир. — *Авт.*) в. м. панів і бажаємо, щоб в. м-ті також не йшли проти волі і наказу його королівської м-ті і не мали ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії... І не дай Господи, щоб до нас дійшли звістки про те, що хтось упертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською м-тю..." [20]

Тема міцності влади залишалася актуальною і на зламі XVII—XVIII ст. Чинником її ослаблення цілком справедливо сприймалася боротьба старшинських угруповань як між собою, так і з гетьманом за владу. Заклик припинити її заради зміцнення влади через централізацію в руках гетьмана звучить у відомій поезії І. Мазепи: "Гей, братища, пора знати, що не всім нам панувати, не всім дано всеє знати, і речами керувати! На корабель поглядімо, много людей полічімо: однак стерник сам керує, весь корабель управує; пчілка бідна матку має, і оноє послухає. Жалься, Боже, України, що не вкупі має сини!" [21]

Суверенність. За критерієм реалізації принципу політичної окремішності найдовершенішою політико-культурною цінністю є суверенітет. Її метою є реалізація повної політичної суб'єктності на власному політико-правовому грунті. Одним із найвагоміших сутнісних аспектів суверенітету як цінності є орієнтація політичного суб'єкта на утвердження себе носієм верховної влади на власній території: "Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділлю, і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте мовчіте, ляхи" [22]. Дана цитата до того ж вказує, що у свідомості Б. Хмельницького та його оточення уже було актуалізовано і такі сутнісні прояви суверенітету, як територіальна цілісність та недоторканність.

Суверенітет сприймався і як право на застосування своєї влади щодо всіх соціальних суб'єктів: окремих осіб, груп і всього населення на власній території. Адже вже з самого початку повстання ми бачимо, як Б. Хмельницький брав посполитих під своє заступництво. Причому можемо простежити це не тільки за деклараціями в універсалах Б. Хмельницького, а й за його реальною політикою вже 1648 р. Тому, втрачаючи свій суверенітет щодо українського селянства, польський бік через А. Киселя уже в ході переговорів у лютому 1649 р. домагався, щоб Б. Хмельницький не брав простих селян під своє заступництво [23].

Орієнтації на суверенітет як на ніким не обмежене право державно-адміністративного апарату здійснювати управління у межах організованого цим апаратом політичного тіла поступово утверджувалися у свідомості старшинства не лише вищого, а й нижчого ешелону. Яскравим свідченням цього є лист глухівського сотника С. Вейчика севському воєводі Т. Щербатову (квітень 1651 р.).

Головним свідченням утвердження ідеї суверенітету в цьому листі є навіть не вимога сприймати нову українську еліту рівною московській, а висловлена сотником переконаність щодо виключних прав української еліти забезпечувати порядок на власній території стосовно усіх соціальних суб'єктів, включаючи й іноземних підданих. С. Вейчик вимагав від севського воєводи: "... Живіть з

---

[20] Універсали Богдана Хмельницького, 1648—1657. — Київ, 1998. — С. 83.

[21] Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 110.

[22] Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 118.

[23] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Зазн. праця. — С. 202.

нами по-дружньому, а справедливість чиніть із своїх людей нашим людям. А в нас, що себе [про]штрафлять, то і ми будемо справедливість скутечну чинити, бо винного завше треба карати" [24].

Повну реалізацію суверенітету як політико-культурної цінності, насамперед у внутрішньополітичному аспекті, передбачав Переяславсько-Московський договір 1654 р. Він налаштовував старшинську еліту на застосування в Україні норм лише власного права за власної судової системи: "В начале изволь Твоё Царское Величество подтвердити права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в войске Запорожском, что своими правами суживалися и вольности свои имели в добрах и судах, чтоб ни Воєвода, ни Боярин, ни Стольник в суды войсковые не вступался, но от старейших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека козаков, тогда два третьяго должны судити" [25]. Якщо до цього додати і поставлену перед царем вимогу про збереження усіх прав і вольностей для усіх інших станів, то отримаємо сприйняття старшинами українського соціуму як соціуму верховного і повновладного на своїй території у здійсненні власного права щодо усіх актуальних тоді аспектів внутрішньої політики: судочинства, адміністрування, майнових стосунків.

Факт деякого обмеження Переяславсько-Московським договором як внутрішнього, так і зовнішнього суверенітету на фоні ігнорування українським урядом цих обмежень лише демонструє силу політико-культурних орієнтацій на суверенітет. Дану налаштованість засвідчують і наступні показові політичні кроки Б. Хмельницького. Він так і не оприлюднив ратифікаційні акти царського уряду; не дозволив Юрію як гетьману присягати московському цареві; не визнав потреби присягання пінської шляхти московському цареві. Сам особисто прийняв її під свою протекцію, присягнувши гарантувати права та вольності. Він відхилив претензії Москви щодо надсилання до московської скарбниці українських коштів. Заборонив введення в українські міста, крім Києва, царських залог. У даному питанні його голос звучав різко категорично: "...він, гетьман, не наказував і на думці у нього не було, щоб царська величність у великих містах — в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині — повелів бути своєї царської величності воєводам" [26].

Не визнавав він обмежень і у зовнішній політиці, особливо після налагодження 1655 р. контактів між Москвою і Варшавою щодо можливості мирних переговорів. Його зовнішня політика була втіленням ідеї суверенітету на міжнародній арені, реалізацією права українського соціуму не лише бути представленим на даному рівні, а й брати активну участь у міжнародних відносинах, впливати на ситуацію в реґіоні з метою найповнішого обстоювання власних інтересів.

І хоча з часом цінність суверенітету істотно редукувалася, проте окремі її складові — орієнтація на територіальну недоторканність та на право застосування своєї влади (у тому числі й примусової) відносно окремої особи, групи осіб і всього населення на власній території — продовжувала залишатися складовою політичної автономії аж до запровадження в Україні-Гетьманщині малоросійського генерал-губернаторства. Перша орієнтація проявила себе, наприклад, у "Проханні..." 1763 р., де вимагалося повернути Гетьманщині тери-

[24] Воссоединение Украины с Россией. — Москва, 1953. — Т. 3. — С. 25—26.

[25] Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 54, 63.

[26] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1861. — Т. 3. — С. 569.

торії, відокремлені за гетьманування І. Самойловича, І. Мазепи, К. Розумовського [27]. Друга орієнтація реалізувалась у першому розділі "Прав, за якими судиться малоросійський народ", де фіксувалося поширення українських правових норм на всіх, без винятку, мешканців. Остання орієнтація як один із сутнісних проявів суверенітету продовжувала жити насамперед тому, що й український автономізм теж ґрунтувався на власному правовому полі [28].

Зазначимо, однак, що чим далі українське суспільство віддалялося від часу свого політичного розквіту, тим менше дана орієнтація проявлялася у поведінці еліти й особливо її верхніх прошарків, як це сталося, наприклад, з Я. Марковичем, бунчуковим товаришем, котрий замість того, щоб домагатися від російських військових підкоритися українським (та й загальнолюдським) правовим нормам, видав на фізичну розправу солдатам своїх слуг за те, що вони не зуміли захистити його дім від вторгнення гвардійців, які перебували у стані сп'яніння [29].

До захисту своїх співвітчизників могли ще вдаватися представники сотенної старшини, що за своїм соціальним і службовим становищем безпосередньо спілкувалися з народом. Так, городиський сотник Миргородського полку Одинець 24 грудня 1759 р. попередив поручика Македонського полку, що він разом з козаками буде патрулювати місцевий базар і якщо "побачить гусара у якійсь суперечці або буде наказувати господарю носити в караул їжу, то звелів бити, як собак". А лукомльський сотник Лубенського полку Пиковець 20 березня 1760 р. віддав наказ козакам: "...якщо де хоча б мало гусари шкідливо чинити будуть, то бийте до смерті" [30].

Складовою суверенітету як політико-культурної цінності еліти пригніченої нації була наявність чіткого політико-ідеологічного та історичного обґрунтування потреби національного визволення. Саме на таке обґрунтування натрапляємо як у оригінальних документах Б. Хмельницького, П. Дорошенка, так і в сумнівних щодо автентичності маніфестах Б. Хмельницького, у стилізаціях на теми цих маніфестів. Яскравим прикладом такого обґрунтування є, звичайно, "Вивід прав України" П. Орлика.

Навівши низку історичних і міжнародно-правових аргументів, автор доводив, що Україна була "вільним князівством" і що "стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі". Далі він показав, що його народ був незаконним чином позбавлений своєї незалежності: "...але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні" і, зрештою, було "Україну примушено зректися прав козацького суверенітету". Всілякі спроби захисту придушувалися брутальним силовим тиском: "Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройною силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування". Наступним аргументом у системі обґрунтування потреби національного визволення України було підкреслення окупаційної сутності політики російського уряду та її

---

[27] Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7/8. — С. 91—92.

[28] Права, по которым судится малороссийский народ. — Киев, 1879. — С. 11.

[29] *Маркович Я.* Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича. — Москва, 1859. — Ч. 2. — С. 41—42.

[30] *Барвинский В.* Крестьяне Левобережной Украины в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 228.

незаконності, як би довго і з якою б силою вона не нав'язувалася: "Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України". Далі П. Орлик підсумовує: "Отже, з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України". Заключною ланкою в обґрунтуванні є висловлення переконаності, що народ ніколи не може втратити права на визволення: "Козаки мають за собою право людське і природнє, один із головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час" [31].

З посиленням у XVIII ст. імперського тиску на українську автономію, втрачаючи можливості захищати права на якнайширшу політичну окремішність та суб'єктність у поточному політичному житті правовими й політичними засобами, українська політична еліта все ж не відмовлялася від ідеї суверенітету. Правда, така цінність зі сфери практичної політики дедалі більше переходила у сферу ідеального, зокрема в літературу військових канцеляристів. Вони ж, використовуючи свої твори як засіб історичної легітимації сучасних їм соціально-політичних потреб України-Гетьманщини, серед іншого зверталися до тем, більшою чи меншою мірою пов'язаних з ідеєю суверенітету і, таким чином, продовжували відтворювати відповідні політико-культурні орієнтації у політичній свідомості представників української політичної еліти.

Соборність. Хоча територіальна цілісність та недоторканність є складовими суверенності, у політичній культурі українських старшин ці прояви набули особливої значущості й перетворились на окрему політико-культурну цінність — соборність, виокремлення якої передусім пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена території, заселені українським етносом.

Орієнтація на соборність супроводжувала українську еліту з самих початків формування козацької держави. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією прийняти під свою протекцію "...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (галицькою) Руссю аж по Віслу..." [32]

Підкреслимо, що дана цінність ніколи не існувала у вигляді надбання лише окремих елітарних осіб чи груп. Так, Б. Хмельницький активно оперував нею у пропагандистській роботі з армією. Виступаючи у похід проти Польщі 6 травня 1649 р., гетьман ставив перед українськими збройними силами завдання розгромити ворога, щоб добитися визволення Руської держави, територія якої простяглася б від Перемишля до Московського кордону. Отже, ідея соборності була настільки поширеною, що гетьман вважав за можливе використовувати її для пояснення мети своєї діяльності представникам найширших верств українського суспільства. Реалізація ідеї соборності залишалася одним з провідних рушіїв політики великого гетьмана до останнього його подиху. Не виходила вона з поля зору й усіх наступних володарів гетьманських клейнодів та їх оточення.

Одним з яскравих проявів даної орієнтації стали протести української еліти проти Андрусівського перемир'я та Вічного миру, які узаконювали територіальний поділ України між польською

[31] *Орлик П.* Вивід прав України // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 45—49.

[32] Документи Богдана Хмельницького. — С. 626—627.

та російською коронами. Факт розділення старшинство сприймало лише як шкоду для Української держави.

Тема соборності наявна й у Конституції П. Орлика, для якого поняття соборності означало повернення до Гетьманської держави західноукраїнських територій.

Втративши правий берег, володарі гетьманських клейнодів ніколи не відмовлялися від титулування "обох боків Дніпра гетьман", хоча, певна річ, усвідомлювали, що останнім, хто мав підстави так титулуватися, був І. Мазепа. На фоні даних стереотипів, поширених у середовищі старшинства Гетьманщини XVIII ст., особливо виразним, демонстративно-показовим виглядає титулування К. Розумовського "Гетьман всієї Малої Росії обох сторін Дніпра" [33]. Факти подібного самотитулування І. Скоропадським, Д. Апостолом й К. Розумовським, на думку істориків держави і права, були засобом нагадування гетьманами, "що вони не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя" [34]. Цей висновок можна поширити й на підлеглих гетьманам старшин, що підтверджується, зокрема, таким відомим історичним документом, як "Прохання малоросійського шляхетства..." 1763 р. Адресуючи його російській імператриці, представники української політичної еліти не пропустили нагоди підкреслити, що, обравши протектором Олексія Михайловича, Богдан Хмельницький "всю Малу Росію до всеросійської імперії приєднав", а потім нагадати про "відступлення, спочатку Андрусівськими договорами, а потім трактатом Вічного миру, задніпровської України полякам".

І хоча орієнтації на соборність поступово втрачали свої географічні маркери та номенклатуру, обмежуючись нагадуваннями про "єдність обох берегів Дніпра", вони назавжди залишились зафіксованими у політико-культурному комплексі української еліти завдяки "козацьким літописам" і особливо найпоширенішому з них — "Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки".

Монархізм. Суверенітет як цінність потребував втілення у конкретній формі правління. Обставини боротьби з Польщею за незалежність сприяли утвердженню орієнтацій на монархізм. Потреба мати міцну владу, що спочатку уявлялася як влада "самодержавного", "вільного" від олігархічного тиску короля, за умови повного розриву з політичною системою Речі Посполитої привела до визрівання у середовищі старшинства монархічних орієнтацій, звернених уже до інституції гетьманства.

Вважаємо, що підґрунтям монархізму стала абсолютна влада гетьмана під час військового походу. Потреби ведення війни проти Польщі давали Б. Хмельницькому як воєначальнику повну владу над старшинами. Вимоги такого обсягу влади з боку гетьмана і готовність її визнавати з боку старшин спиралися спочатку на січову традицію. Саме у її межах можна прокоментувати звернення Б. Хмельницького на військовій нараді під Замостям: "Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послушенства всі і ждати моїх наказів!" [35] Витворення незалежної держави визначало вирішення питань законодавства, судочинства, адміністрування як на місцевому, так і на центральному рівнях. Негайного вирішення потребували й справи зовнішньополітичного гарантування українських інтересів.

---

[33] НБУВ. ІР, ф. 1, од. зб. 53764, 53766—53878.

[34] *Музиченко П.* Історія держави і права України. — С. 224.

[35] Цит. за: *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького: Військово-історична студія. — Львів, 1994. — С. 21.

Природно, що гетьман свою владу поширював і на нові сфери українського політичного життя. І саме тут він наштовхувався на опір насамперед черні, яка у радикальному пориві могла б загубити справу Національної революції ще на самому початку. У справі відлучення рядового козацтва від участі у вирішенні державних питань Б. Хмельницький цілком міг опертися на старшинство, як це й сталося вже в липні-серпні 1648 р., коли гетьман відмовився від інституції Генеральної ради і вирішував питання політичного життя на нарадах зі старшиною. Тут гетьман міг покладатися на природне прагнення еліти монополізувати справу управління суспільством. І хоча ні гетьман, ні старшина не могли піти на скасування традиції, вони все ж таки зуміли усунути рядове товариство та поспільство від справи генерування політичних рішень, звівши їх роль до висловлення згоди стосовно фактично уже прийнятих на старшинській раді ухвал.

Проте ті самі старшини, як представники еліти, котрі будували свої взаємини за принципом: рівний над рівним влади не має, не могли не протистояти дальшій монополізації влади у руках гетьмана. Згадаємо М. Кривоноса: "Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти". Опір старшини своїм рішенням, а отже, й зміцненню своєї влади гетьман долав, спираючись насамперед на рядове козацтво, скликаючи чи погрожуючи старшинам скликати для розв'язання конфлікту з ними чорну раду.

Зміцненню його влади над старшиною сприяло і загострення соціально-економічних суперечностей між останньою і населенням. Старшини не могли не усвідомлювати, що своє соціально-політичне становище вони не зможуть реалізувати у соціально-економічному аспекті до того часу, поки не утвердиться міцна гетьманська влада. А що вона може працювати у даному напрямі, демонстрував сам гетьман, видаючи охоронні універсали монастирям, шляхті на їхні володіння, спонукаючи поспільство до послушенства їм. Ім'я Богдана врешті стало символом національного звільнення, гаслом продовження боротьби з Польщею. Для більшості старшин успішність цієї боротьби була єдиною гарантією від розорення та винищення польськими властями. Так, цілий комплекс мотивів підвів старшин до сприйняття ідеї монархізму та її перенесення на особу Б. Хмельницького. Показовими у даному аспекті можуть бути слова учасника українського посольства, чигиринського хорунжого Василя, сказані М. Потоцькому у жовтні 1650 р.: "Правда, бувало те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак цей гетьман від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине" [36].

Проте дальший хід подій дає нам підстави стверджувати, що орієнтації окремих представників старшини не переросли у політико-культурні позиції всієї верстви. Погодившись на "присяглого" (за формулюванням М. Кривоноса) гетьмана Юрія Хмельницького, вони не протистояли інтригам ні І. Виговського, ні його наступників у справі руйнування монархічних засад гетьманської влади. Пізніше генеральні старшини і полковники ставили монархічні домагання у вину гетьманам, як це сталося з Д. Многогрішним та І. Самойловичем. Не прийнята була старшинським з'їздом 1763 р. і спроба "клієнтів" останнього гетьмана перетворити його посаду на спадкову у роді Розумовських.

Приглядаючись пильніше до того, що було витворено українською полі-

[36] Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... — С. 63.

Невідомий художник. Гетьман Іван Самойлович. XIX ст. НМІУ, Київ.

тичною елітою на терені монархізму, мусимо передусім зазначити, що соціально-економічні процеси, які відбувалися в Україні, витворювали інституцію українського монарха близькою до відповідних західноєвропейських, але не до східних деспотичних. Насамперед це було зумовлено, як доводив В. Липинський, характером козацького і старшинського землеволодіння: "З хвилиною заволодіння землею по лицарському праву меча процес європеїзації козаччини був завершений". І. Мазепа писав: "Нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права!" "В козацькій Україні, — стверджував Липинський-історик, — як і в Західній Європі, з лицарського родового права на землю виплывають обов'язки лицарського роду супроти землі, супроти держави. В Москві з обов'язку дворянської служби цареві і державі випливає право дворянства до землі" [37]. Таким чином, гетьман мав справу не з рабами чи холопами, а з суб'єктами політичного життя. Тому застосування влади стосовно них у жодному разі не могло бути свавільним, гетьман мусив своїм, навіть каральним, діям обов'язково надавати легітимності.

Яскравим свідченням спрямованості еліти на вибудовування у Гетьманщині європейської моделі монархізму стало "Забезпечення" від 28 червня 1657 р., надане Богданом Хмельницьким шляхті Пінського повіту, яка присягнула йому на підданство. Гетьман, зі свого боку, теж зобов'язувався присягнути: "Так само всі умови, до союзу належні, статечне додержати і це наше забезпечення через надзвичайних послів присягою ствердити беремося, зобов'язуючи віднині Самих Себе і Потомків Наших і все Військо Запорозьке..." [38]

Відсутність міцної політико-культурної орієнтації на монархізм у середовищі старшини, природно-історична боротьба між місцевою і центральною владою за постійного втручання у цю боротьбу зовнішньополітичних суб'єктів (без такого втручання, як засвідчує європейський історичний досвід, подібна боротьба завершувалася перемогою центральних інституцій) не дали змоги утвердитися у свідомості української еліти цінності монархізму. І все ж логіка внутрішньополітичного розвитку новоствореної держави спонукала гетьманів як представників центральної влади час від часу звертатися до теми гетьманської династії. Так, І. Виговський весною 1659 р. доручив українському посольству порушити перед сеймом пи-

[37] *Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. — Відень, 1920. — С. 124, 126.

[38] Цит. за: *Липинський В.* Зазн. праця. — С. 16.

тання, щоб після його смерті брат Данило "успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство", а брат Костянтин "успадкував би пільне гетьманство", щоб це сталося "без жодних виборів" і таким чином, щоб "на Україні не доходило до вибуху заворушень". П. Дорошенко ставив за мету домогтися "незалежної ні від кого монархічної влади", "вічного гетьманства" та передачі гетьманської булави "після нього сину і внуку його неодмінно". У спадок прагнули передати гетьманську владу Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа [39].

Договірність. Згадане П. Орликом право опору, відоме в Європі як jus resistendi, підводить нас до цінності договірності, характерної для політико-культурного портрета еліти як європейської взагалі, так і української зокрема.

Основними елементами договірності виступали вимога поважати права та привілеї підданого, вільний вибір протекції, вимога захисту. З огляду на дані орієнтації будь-яка домовленість розглядалася як акт взаємного зобов'язання. Підданий обіцяв своєму суверенові "покору, службу й вірність в обмін на захист і пошанування привілеїв васала й традицій його країн. Якщо васал мав підстави вважати, що його володар порушує свої зобов'язання, він мав право виступити проти нього на захист своїх інтересів" або ж просто припинити свої договірні зобов'язання. Найточніший виклад цього принципу, на думку О. Субтельного, зафіксований у "Schwabenspiegel" — одному із первісних джерел звичаєвого права Середньо-Східної Європи: "Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не захищають нас, то ми більше не повинні їм служити" [40].

Договірність ми розглядаємо як політико-культурну цінність, яка домінувала над орієнтацією на нічим не обумовлене підданство. Це видно уже з того факту, що навіть у найзагрозливіші для Української держави моменти уряд Б. Хмельницького у переговорах з Москвою ніколи не погоджувався на безумовне підпорядкування скіпетру Романових. "... Дамо на себе договірне письмо за руками, з великим підкріпленням..." — так пояснював Б. Хмельницький сутність висловленого ним побажання бути "під високою рукою московського царя". Зазначимо, що це було сказано в один з найкритичніших моментів історії Української держави — після поразки під Берестечком (що має особливе значення для вивчення політико-культурних орієнтацій). Таку ж орієнтацію продемонстрував й І. Виговський у другій половині 1651 р., повідомивши московському послові, що у випадку принципової згоди царя прийняти Військо Запорозьке під своє покровительство він, генеральний писар, особисто вирушив би до Москви, щоб "домовлятись, на яких статтях цьому бути" [41].

Таким чином, для української сторони природним було підданство, опосередковане договором. Очевидно, усвідомивши силу вкоріненості даної цінності в орієнтаціях старшинства, тезу про звільнення козаків від підданства польському королеві, який зламав свою присягу, не обороняючи грецької віри, включили до промови В. Бутурліна вже на шляху до Києва [42].

Яскравим проявом договірності є і вимога українців до В. Бутурліна скла-

[39] Детальніше див.: *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 32—33.

[40] *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — Київ, 1994. — С. 26.

[41] Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 119—122.

[42] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т. 9. — С. 738.

сти присягу за царя, що він, "государ, гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вольностей не порушить, хто був шляхтич, козак чи міщанин і взагалі в якім-будь стані до цього часу був і маєтності мав, щоб так був і далі і щоб цар видав на маєтності свої царські грамоти" [43]. Без цього учасники переговорів з українського боку просто відмовлялися присягати цареві.

Серед істориків утвердилася думка, що на однобічну присягу українці пішли лише тому, що потрапили до безвихідної військово-політичної ситуації після того, як кримський хан під Жванцем зрадив Б. Хмельницького, замирившись з польським королем. Вважаємо, що до переяславської присяги українську еліту на чолі з Б. Хмельницьким спонукали не лише раціональні розрахунки й підрахунки співвідношення військово-політичних потенціалів. Цьому не суперечили й політико-культурні орієнтації тогочасної української політичної еліти. Перечитуючи документи, можна слідом за А. Яковлевим припустити, що посол В. Бутурлін, хоча й не погодився на присягу від імені царя, все ж використав увесь свій дипломатичний хист, щоб переконати українську сторону, що царське слово і є різновидом присяги. У листі від 17 лютого 1654 р. Б. Хмельницький писав цареві: "Словесам бо царським Твоєї Ц. В-ті всіляко віримо як нас той же ближній боярин з товаришами заспокоював (увещал) і завірив і на тій вірі нас несхибно утвердив". Як бачимо, у листі до царя гетьман, піднімаючи дане питання, ставить знак рівності між царськими словесами та присягою, що означалася тоді терміном "віра".

На особливу значущість царського слова вказував Б. Хмельницький і у листі до московських послів: "Однак пам'ятайте, в. м., і самі, як Бутурлін словом Й. Ц. В-ті нас *утвердив* (курсив наш. — *Авт.*), що Й. Ц. В-ть не тільки нам права і привілеї від віку надані підтвердити і при вольностях наших зберегти, але понад них ще особні свої... показувати має милості". Цю думку підтверджує також інструкція І. Виговського українським послам до Москви: "При всьому пригадувати, як нас словом царським В. Бутурлін обнадіював" [44].

І якщо навіть припустити, що Б. Хмельницькому та найвпливовішим старшинам довелося перед собою покривити душею, відтворення у листах перебігу переговорів вказує на панування у політичній культурі саме цієї цінності.

Тому акт (назвемо його актом "завірення царським словом") був продовжений з українського боку рівнозначним — присягою гетьмана і старшини. Таким чином, у політико-культурному сприйнятті старшин справа виглядала як взяття взаємних зобов'язань, скріплених царським словом (з боку московського царя) та присягою гетьмана із старшиною (з боку Війська Запорозького). Саме у такій інтерпретації сприйняла переяславську присягу решта суспільства, включаючи і старшин нижчого рангу, військових канцеляристів. Як наслідок, виникла легенда про взаємну присягу.

Однією зі складових договірності є орієнтація на гарантування сувереном поваги до людської гідності, зусиль і справ, виконуваних на спільну користь чи користь суверена. Це чітко фіксується П. Орликом в описі обурення вищого ешелону еліти на висловлювання О. Меншикова: "Час нині за тих ворогів (стар-

[43] *Яковлів А.* Українсько-Московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 13.

[44] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. 10. — С. 338, 434, 435, 533.

шин. — *Авт.*) братися". Старшини казали, що козаки "за наказом царської величності, без всілякої незгоди, вірним і слухняним серцем... своїми оброками служать далекими і довгими походами, з останньої худоби розоряються, кров свою проливають, і у різних місцях, то в Інхлянтах, то в Польщі, то в Литві, то в Казанській державі, то в Донських містах, гинуть і зменшуються, а за ті служби, і попередні за турецької війни, і за теперішні не тільки жодної немає милості, але ще і лають нас і принижують і неробами називають, і вірної нашої служби за півшага не цінують, а врешті і про погибель нашу промишляють" [45]. Та сама вимога з боку турецьких, польських, московських протекторів поважати гідність українців як підданих прослідковується і у вірші І. Мазепи: "От всіх не маш зичливості, ані слушной учтивості: мужиками називають, а підданством дорікають".

Як одна з орієнтацій у межах договірності постає в епізоді, описаному П. Орликом, вимога до гарантування сувереном прав і вольностей підданого. Від наказного гетьмана Д. Горленка І. Мазепа дізнався, що людські права і гідність того разом із старшинами відверто нехтуються росіянами (їх насильно з коней "зіпхнуто", і коні забрано "в підводи"); довідався також, що і соціально-політичні права українців знаходяться під загрозою. Д. Горленко надіслав копію царського указу, стверджував П. Орлик, яким полки Київський і Прилуцький планувалося відрядити до Пруссії "заради навчання і переоблаштування їх у регулярні драгунські полки". Вислухавши це, Мазепа сказав: "...якого ж нам добра надалі сподіватися за нашу вірну службу, і хто ж би був таким дурнем, як я, щоб під цей час не перехилився до противного боку на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене надіслав?"

Договірність включала і сподівання, що за старанну службу піддані здобуватимуть вшанування і винагороду. Так, після наради в Жовкві 1707 р. Мазепа вимовив: "...якби Богу так вірно і старанно служив, отримав би найбільшу винагороду, а тут хоча б в ангела перетворився, не зміг би службою і вірністю моєю жодної отримати подяки".

Найчастіше цінність договірності проявлялася в орієнтаціях на отримання захисту в скрутну хвилину. Саме на нездатність царя надати захист Україні вказує П. Орлик, посилаючись на одну з розмов гетьмана і Петра І. Він розповідав, що коли на початку 1708 р. гетьман попросив у царя 10 тис. російських солдатів, аби захистити Україну від вторгнення шведів, то отримав у відповідь: "Не тільки 10 000, а й десять чоловік не можу дати: як можете, самі боронітеся". За таких умов у Мазепи залишався єдиний засіб — змінити протекцію слабкого на протекцію сильнішого володаря і таким чином оборонити "бідну, нещасну Україну". Таку зміну цілком виправданою вважав і П. Орлик: "І сам Бог і цілий світ буде бачити, що від нужди те вчинили ми і, як вільний незавойований народ, старалися про спосіб цілості нашої".

Як видно з останньої цитати, договірність включала й орієнтацію на вільний вибір протекції. П. Орлик у листі до С. Яворського зміну Мазепою протекції подавав у класичній схемі. Він стверджував, що гетьман навіть написав до царя листа, у якому подякував останньому за протекцію, а разом з тим постарався "виписати всі наші образи колишні і сучасні, прав і вольностей відняття, остаточне розорення і заздале-

[45] Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення Самовидця про Мазепине відступництво // *Субтельний О.* Мазепинці... — Додатки. — С. 164.

гідь підготовану всьому народові згубу". Довівши таким чином, що порушення умов протекції виходило з московського боку, автор підводив до природного у межах цінності договірності висновку: "Ми як вільні під високодержавну царської величності руку для православ'я Східного одновірства прихилилися, так, залишаючись вільним народом, вільні тепер відходимо".

Незважаючи на порушення симетричності у взаєминах між Україною та Росією, ідея договірності протрималася до кінця існування Української козацької держави. Цьому сприяв насамперед Переяславсько-Московський договір, який обидві сторони, до речі, називали "трактатом", "договорами", "пактами", "договірними статтями", "постановленими пунктами, на яких приступив під високодержавнішу руку... гетьман Б. Хмельницький з усім Військом Запорозьким і народом Малоросійським" і який постійно актуалізовував дану цінність і пов'язані з нею орієнтації. Завдяки Березневим статтям Б. Хмельницького статусу договірних набували, принаймні у баченні старшин XVIII ст., "договірні статті" усіх інших гетьманів. "Ті договори від часу до часу при постановленні кожного гетьмана поновлювані і підтверджувані були", — підкреслюється у "Проханні" 1763 р.

Проте на середину XVIII ст. політико-культурна цінність договірності все більше втрачала підгрунтя у реальній політиці. Це можна засвідчити посиланням на те ж "Прохання" 1763 р., у вступі до якого визнається, що останнім часом договірні статті "слабким малоросійському народу стали бути захистом". Про те, що старшини переставали мислити категорією договірності, свідчить перший пункт документа, в якому йдеться про вольності малоросійські в цілому і хоч й згадується про збереження на вічні часи прав, запроваджень, привілеїв, вольностей і переваг під час підданства Б. Хмельницького, однак не наголошується, що вони були зафіксовані укладенням договору. В загальному контексті вони кваліфікуються лише як надані й затверджені.

Добровільність. Поступово на зміну договірності як запоруки збереження прав і вольностей, тобто автономного політико-правового статусу Гетьманщини та її еліти, прийшла цінність доб-

Прапор з гербом гетьмана І. Мазепи (лицьовий та зворотній бік). 1690—1696 рр. Військовий музей, Стокгольм.

ровільності. У цілком сформованому вигляді вона виступає у ході виборчої кампанії 1767 р. та роботи Катерининської законодавчої комісії, що мала скласти новий кодекс законів Російської імперії. І в Наказах депутатам, і в їхніх виступах під час роботи комісії, і в спільному "Проханні малоросійських депутатів" 1768 р. — скрізь лунає тема "благоприєднаності". І хоч доволі часто вона поєднується зі старою темою договірності, але кожного разу домінує уже в самій формі й сутності висловлювань, як, наприклад, у згаданому "Проханні" 1763 р.: "...відомо і те, що це добровільне підданство вчинене ... договорами і даними привілеями на затверджeній основі" [46]; чи у міркуванні Г. Полетики: "...усі договори і угоди під час благоприєднання Малої Росії до Російської Імперії здійснені були на спільній всіх тих чинів згоді". А депутат В. Золотницький уже й не оперував категорією договірності: малоросійське шляхетство, "...благоприєднавшись російській короні з духовенством, козацьким корпусом і міщанством, отримало і завжди отримувало урочисте від всеросійських государів про недоторканність заздалегідь назавжди своїх прав і привілеїв підтвердження" [47].

Звичайно, вагомішим, ніж форма висловлювань, аргументом є сама структура визначеної цінності. Добровільність ми можемо розглядати як провідну в даній парі цінностей тому, що система їхнього захисту, утвердження будуються не на політико-правовій основі (що було характерно для часу домінування договірності), а на цілому ряді історичних заслуг України перед Росією. У "Поданні лубенського дворянського депутата" Г. Полетики зустрічаємо розлогу "Виписку із привілеїв, прав і договірних статей, на яких підставах перебуває малоросійське шляхетство і чим воно доводиться" [48], що засвідчує його

[46] Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию по составлению Уложения. — Киев, 1889. — С. 178.

[47] Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1882. — Т. 36. — С. 338, 356.

[48] Предложение лубенского дворянского депутата // Наказы малороссийским депутатам... — С. 168—176.

особисту орієнтованість на цінність договірності.

Проте у спільному "Проханні малоросійських депутатів" 1768 р., підготовленому ними уже в ході роботи комісії, коли посланці усвідомили, що їхні права і вольності не будуть включені до "генерального укладення" (кодексу), поряд зі згадкою про договірний характер підданства, основний акцент робився на десяти "користях", які "від цього добровільного Малої Росії приєднання Російської імперії відбулися" і мали б спонукати владу останньої до збереження української автономії. Це, зокрема, добровільне приєднання "таких просторих і плодоносних земель без будь-якого кровопролиття"; "завоювання великого князівства Смоленського, в якому малоросійське військо немалу брало участь"; "заселення російських пустих земель малоросійським народом, чому доказом служать Слобідська, Білгородська і Воронізька та інші губернії"; "прикриття" собою "багатьох внутрішніх Російської імперії областей від наступів неприятельських"; "продовжувана через 114 років без оплати малоросійського шляхетства і козацького війська служба"; "безплатне утримання" великоросійських регулярних полків; звичайні та надзвичайні побори "хлібом, биками, кіньми" тощо.

Конституціоналізм. Зруйнування на теренах України політичної системи Речі Посполитої, старого суспільного ладу потребувало витворення нового і державного, і суспільного ладу. Цей процес відбувався насамперед на ґрунті козацької традиції, яка у регулюванні суспільних відносин ніколи не виходила за межі козацького станового автономізму, що за М. Дорошенка досягнув окремих проявів територіально-адміністративного характеру. Звільнення від Польщі поставило на порядок денний потребу регулювання взаємин між власною державною центральною владою і суспільством, між ними та царем як сувереном, між суспільними станами. Оскільки традицію тут запозичити чи використати було неможливо, то її нестачу було компенсовано витворенням конституційних норм.

Їх акумулювали договірні статті гетьманів з московськими царями і насамперед Переяславсько-Московський договір, який, з огляду на закладені у ньому зерна конституціоналізму, М. Грушевський називав "конституційною хартією" України і порівнював її з англійською "Великою хартією вольностей" 1215 р. Закладена у статтях ідея конституціоналізму виросла до оформленої у цілісний документ, відомий як "Конституція П. Орлика" від 5 квітня 1710 р. Традиція конституціоналізму органічно пов'язувалася зі сформованою у середовищі старшин орієнтацією на правове регулювання як зовнішньо-, так і внутрішньополітичного життя. У зовнішньополітичному аспекті найпоширеніша реакція на всіляке свавільство, перевищення компетенції з боку московського чиновництва та офіцерства виражалася у формулюванні: "Ви нас не шаблею завоювали", тобто ми не безправні, а тому наші взаємини мають регулюватися договірними статтями.

Російські ж правові норми українці прийняти не могли. Для старшин аргументом виступав речовий доказ, документ. Вони не могли у зв'язку з цим не засуджувати тогочасне "великоросійське жорстоке і в цілому світі незвичне право, через яке багато невинних часто гине, а саме — "доводчику первый кнут". П. Орлик розповідав С. Яворському, що у справі Кочубея та Іскри його вразив найбільше той факт, що їх "без всілякого розслідування на катування брано, кнутовано і мучено".

У внутрішньополітичному аспекті теж спостерігається безупинний процес еман-

сипації політичного життя від свавілля. Звичайно, що цей процес розвивався насамперед у межах ради старшини, учасниками якої були два провідних суб'єкти політичного життя Гетьманщини. Тому маємо всі підстави розглядати її інституційованою ареною зіткнення гетьмана — уособлення загальносуспільного інтересу та старшин — представників інтересів своєї верстви.

Зіткнення нерідко були дуже гострими як за змістом, так і за поведінковими реакціями. Прикладом може послужити рада старшин під Замостям, коли "гарячіші полковники" докоряли Хмельницькому бездіяльністю й "особливо різко відзивався на гетьмана Чорнота" [49]. Прикладом іншого зіткнення, де старшини виступали від імені інтересів окремішніх, є рада осені 1653 р., коли «до гетьмана приходили полковники і казали йому, гетьману: "Непотрібно нам чужої землі обороняти, а свою безоглядно метати; досить нам того, що за себе стояти і свою землю обороняти". І гетьман дістав шаблю, і рубнув черкаського полковника Єська по лівій руці» [50]. Д. Многогрішний свого часу практично паралізував роботу старшинської ради: "Нині його, гетьмана, вся старшина боїться погляду і вести мову ні про які справи не сміє, оскільки гетьман став до них непомірно жорстоким", "тільки декому мовить слово та й за шаблю" [51].

Серед історичних документів знаходимо і свідчення учасника змагання з протилежного боку. Такою є скарга І. Мазепи 1689 р. Перебуваючи у Москві, гетьман повідомив, що колишній переяславський полковник Дмитрашко-Райча "повсякчас лає його поза очі та ганьбить при старшині й полковниках", і попередив, що він скаржитиметься на Райчу на різдвяному з'їзді старшині й полковникам [52]. Як бачимо, гетьман продемонстрував орієнтацію на введення політичного змагання між ними у законні рамки роботи ради старшини.

Історична школа змагання виховала в його учасників ставлення до права як до політико-культурної цінності, що мала звільнити сферу політики від свавілля. Чітку фіксацію цього зустрічаємо у Конституції П. Орлика. Там, зокрема, усувається можливість для "властолюбних накупців" "над слушність і право" "приваблювати серце Гетьманське корупціями" і в такий спосіб здобувати уряди. Отже, право сприймалося регулятором кадрової політики.

Цінність права знаходила реалізацію й у підпорядкуванні їй гетьманської інституції у справі правосуддя. Якби хтось з "військових урядників" будь-якого рангу вчинив злочин "чи то гонор гетьманський насмілився образити", гетьман ні в якому разі не міг їх покарати "приватною своєю помстою чи владою", а зобов'язувався передати справу на розгляд Генерального суду, який і визначав би факт вини та форму покарання.

Нарешті, Конституція П. Орлика утверджувала провідну роль права у відкритому політичному змаганні гетьмана та старшини. Представники останньої отримували правовий захист у всіх випадках, коли вони приватно чи публічно вказуватимуть гетьману на недоліки його політики: "...тоді тая ж старшина генеральна, полковники і генеральні радники, спроможні будуть вільними голосами чи то приватно, чи, коли нагальна і невідкладна потреба вкаже, публічно на Раді Його Вельможності виговорити і про порушення прав і вольностей отчи-

[49] *Грушевський М. С.* Хмельниччина в розцвіті. — С. 99.

[50] Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 44.

[51] Там само. — Т. 9. — С. 643—644.

[52] Цит. за: *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Рада старшини. — Київ, 1930. — Ч. 2. — С. 52.

стих нагадати, без ущемлення ("уближенья") і найменшого пошкодження високого рейментарського гонору; про які виговори не має Ясновельможний Гетьман вражатися і помсти чинити, але непорядки виправити старатиметься".

Позиція старшинства на правове регулювання знаходила своє втілення і в чинному на Лівобережжі праві, спочатку в комплексі законів, у центрі яких стояв Литовський Статут, а потім у "Правах, за якими судиться малоросійський народ". Сам факт витворення нового українського кодексу є цінним уже тим, що він дає можливість виявити, які правові норми були тоді актуальними, а тому переносилися з Литовського Статуту. Шляхетство визнавало за норму права недоторканності від арешту, ув'язнення, позбавлення майна без судового вироку [53]. Еліта Української козацької держави у внутрішньостанових стосунках запозичувала норми, якими жила еліта попередньої історичної епохи.

Проте поряд з надбаннями було запозичено і нехтування, особливо майновими, правами нижчих соціальних верств. Адже за час існування держави ми маємо доволі багато прикладів беззаконня у сфері придбання чи й вульгарного відбирання землі у селян та козаків.

Разом з тим, що більше в Гетьманщині зміцнювали свої позиції представники та інституції російського суспільства, то менше українські старшини орієнтувалися у своїх сподіваннях на право. Прикладом може послужити досвід дуже лояльної до російської влади сім'ї Марковичів, голова якої досягнув високого соціального становища, виконавши ряд кур'єрських доручень від Петра I до Стамбула у час "зради" І. Мазепи. На його сина, наказного полковника Якова Марковича, дозволяв собі "кричати" російський солдат, "з'явившись з інструкцією їхати мені (Якову. — *Авт.*) до Глухова". Під час Гілянського походу (1725—1727) на нього, бунчукового товариша, та його підлеглих могли вчинити напад російські солдати під надуманим приводом влаштування тими вогнища небезпечно близько від порохових запасів. Міністр (так звали наглядача царського уряду за гетьманом) Наумов у присутності гетьмана міг "виговорювати", "кричати" на бунчукового товариша — службову особу, підпорядковану безпосередньо гетьману. Не зважав на особу гетьмана не лише міністр. Це міг собі дозволити і російський член Генерального суду. Так, підполковник Львов, незадоволений ходом судового розгляду, у присутності гетьмана, "розсердившись, вихопив справу із рук канцеляриста і пішов додому", обізвавши Я. Марковича "бездельником, дураком и тунеядцем", репетуючи на все приміщення суду. Він же, всупереч українським законам та універсалу Д. Апостола, вирішив справу по-своєму, а "у суді генеральному... солдата на місце жолдака поставив, нібито для своєї якоїсь безпеки, а універсал гетьманський (і перший, і другий у тій справі. — *Авт.*) у суді не прийняв". Знову ж таки, порушуючи закон, Львов міг кинути до в'язниці довірену особу у суді та, незважаючи на офіційні листи гетьмана, десять тижнів, за пасивного потурання міністра Тургенєва, утримувати її там. Петербурзькі власті, теж ігноруючи особу гетьмана, направляли своїх посланців у різних справах, що стосувалися України, безпосередньо до міністрів [54].

Батька Якова, Андрія Марковича, генерального підскарбія і навіть російського дворянина, у судовій справі з

---

[53] Права, по которым судится малороссийский народ... — С. 47; *Миллер Д.* Превращение казацкой старшины в дворянство // Киев. старина. — 1897. — Т. 56. — С. 193—194.

[54] *Маркович Я.* Дневные записки... — Ч. 1. — С. 41, 191, 250, 360, 369, 378—380, 390.

фельдмаршалом Мініхом могло захистити не право, а лише "благання змилоститися". Той же фельдмаршал міг безкарно зневажати і українське право, і Генеральний суд. Незважаючи на те що справа із Марковичами була вирішена на його користь, фельдмаршал, перебуваючи у Глухові, кричав на суддів Генерального суду: "Таких суддів повісити або, побивши кнутом, заслати до Сибіру", а про права наші казав: "...шельма писав, а каналія судив" [55]. Принагідно зазначимо, що у ході судового розгляду брат Марко за погрозу побити до смерті російського кірасира був покараний судом розжалуванням "на 3 місяці у рядові козаки" та позачерговим відрядженням у похід на Українську лінію.

Цих прикладів з життя Марковичів цілком досить, щоб погодитися з твердженням історика Д. Міллера, що у тогочасній Україні під російською владою "торжествувало не право, а сила. Хіба дивно, що зрештою сила стала викликати до себе значно більшу повагу, ніж право? Ідеал права був замінений ідеалом сили. До нього, до цього нового ідеалу, і потяглися усі, кому це дозволяли умови життя" [56].

Попри весь цей тиск, що зумовлював посилення конкретно-ситуативних установок на нехтування права, позиція нової шляхти як верстви полягала у сприйнятті права як цінності. Так, зокрема, запевняв учасників Катерининської законодавчої комісії депутат від шляхетства Гадяцького, Миргородського і Полтавського полків М. Мотоніс: "...за злочини і злодійства закони повинні піддавати одному й тому ж покаранню людей всілякого чину та гідності без огляду на особи". І навіть межу між "підлими" і "благородними" він проводив, використовуючи поряд з іншими критерій правослухняності: "Підлі лише ті, які мають дурні властивості, чинять справи, противні законам, непристойні своєму званню..." [57]

Республіканізм. В умовах становлення нового суспільства поряд з монархічними тенденціями, що опиралися на прагнення центральної влади максимально підпорядкувати собі всі прояви суспільного життя, не меншого поширення набули і республіканські орієнтації. Їхніми суспільно-політичними джерелами були: військова демократія як форма суспільно-політичної організації і правління у межах соціумів зони "порубіжжя", до якої належала і Запорозька Січ; шляхетсько-республіканські засади Речі Посполитої, які залишалися взірцем для нової української шляхти; протистояння старшинських угруповань владі гетьмана як прояв природно-історичного змагання органів місцевої влади з владою центральною; протистояння провідних верств українського суспільства представникам російської влади як носіям монархічного світосприймання.

Проте до того часу, поки козацька старшина соціально не переродилася на нову шляхту, республіканські орієнтації залишалися стихійними, не усвідомленими. На поверхні суспільно-політичного життя перебували лише орієнтації, пов'язані з боротьбою старшинських угруповань з гетьманом за суб'єктність у здійсненні центральної влади, за вплив на неї у справі прийняття політичних рішень. Тому вже І. Виговський, шукаючи засобів зміцнення своєї слабкої влади, змушений був пообіцяти усім "начальним людям": "за небіжчика Богдана Хмельницького ради і поради поміж нами ніякої не бувало, а нині ви мене об-

[55] Там само. — Ч. 2. — С. 52—55.

[56] *Миллер Д.* Хозяева и постояльцы. — Харьков, 1909. — С. 8.

[57] Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1869. — Т. 4. — С. 168, 169.

рали гетьманом, і я без вашої військової ради ніяких справ робити не буду" [58].

Такою ж була і природа напруженості між гетьманом та старшиною щодо порядку заміщення урядових посад. 4 травня 1666 р. єпископ Мефодій Филимонович повідомляв бояринові Шереметьєву, що гетьмана "не люблять" за його "своєнравство". У Переяслав, Полтаву та Миргород він "вибрав полковників без посполитої (полкової. — *Авт.*) ради і по своїй волі, а не за їх стародавніми правами" [59].

Наведені приклади протистояння старшинства і гетьманів вказують на характерне для того часу домінування в процесі українського державотворення тенденції до монархізму. Проте поразка І. Мазепи, петровський погром, підконтрольність гетьманської влади, потурання полковництву у протистоянні гетьманам позбавили український соціум змоги розвиватися шляхом утвердження й реалізації даної тенденції. За нових обставин республіканські засади стали провідними у взаємодії політичних суб'єктів постмазепинської доби як у Гетьманщині, так і серед емігрантів, які об'єднувалися навколо П. Орлика. Республіканізм останніх, вважаємо, тримався на впливі традицій та надзвичайності обставин функціонування військового табору.

У Гетьманщині ж у 20—40-х рр. XVIII ст. до вже існуючих додалося нове джерело республіканізму, характерне для усього європейського світу нового часу. Річ у тім, що старшинство Гетьманщини саме тоді у переважній більшості підійшло до самоусвідомлення себе повним і незалежним суб'єктом власності на свої маєтки. Таке самоусвідомлення неминуче веде до сприйняття себе відносно незалежним суб'єктом політичного життя. Взаємозв'язок між цими двома проявами самоусвідомлення — соціально-економічним та соціально-політичним — знайшов дуже влучне відображення у німецькій мові. У ній слово "бюргер" використовується для висловлення відразу двох понять — "господар" і "громадянин". Не на мовному, а на рівні юридичного документа, зокрема "Прав, за якими судиться малоросійський народ", цей процес знайшов відображення і в Україні. Так, арт. 6 гл. 4 "Про свободу шляхетського та військового звання людей та їх ґрунтів" уже своєю назвою, як і формулюванням: "вони при своїх вольностях, свободах і при маєтках непорушно бути повинні"; або арт. 10 гл. 4 "Про неприсвоєння шляхетського або військового звання вольності, честі і маєтків людям посполитим" вказують, що і в тогочасній Україні поняття "вольності" і "свободи" міцно пов'язувались із поняттями "майно", "маєток", "ґрунти" і т. п.

Події Національно-визвольної війни, Руїни, реакційні заходи уряду Петра І мало сприяли тому, щоб українські старшини утверджували себе як незалежні суб'єкти власності на свої земельні держання та володіння. Проте час та праця — ці два вирішальних чинники перетворення права володіння маєтками, даними у користування за умови служби, на право власності, поступово робили свою справу — справу не менш значущу, ніж сама революція.

Якщо кілька старшинських поколінь володіли певною ділянкою, то останній в їхньому ряду звикав дивитися на неї, як на власну. Ще більше значення мала праця. Завдяки їй "маєток може отримати зовсім інший вигляд і цінність; віднімання такого маєтку зовсім не те, що відняття маєтку, даного вчора, хоча б володілець і визнавав за віднімаючим право на те" [60].

[58] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1863. — Т. 4. — С. 43—44.

[59] Там само.

[60] *Владимирский-Буданов М. Ф.* Очерки по истории литовско-русского права. — Киев, 1889. — С. 49—50.

До того ж обставини історичного розвитку Гетьманщини залишали чинним і найдавніше джерело набуття права власності — право займанщини, коли людина цілину перетворювала на цінність власними зусиллями, працею.

Як засвідчують "Права...", на час створення даного кодексу всі форми права власності в Україні-Гетьманщині визріли. На це вказують пункти 2, 3, 4 арт. 3 гл. 4. У них фіксується право старшини-шляхтича та його нащадків володіти маєтками вічно і вільно як за наявності гетьманських універсалів, інших документів ("крепостей"), так і без них. В останньому випадку йдеться про маєтки, отримані у спадок від батька або матері й інших родичів, куплені, подаровані або іншим законним ("правильним") чином здобуті. Окремо наголошувалося й на здобутті права власності через працю: "хто на пусту землю прийшов і тую землю розорав або ліс розчистив", та за часом: "хто здавна за самодержавніших Всеросійських государів, святоусоплих предків її імператорської величності... безсумнівно володів, то і наступники його такими маєтками вічно і вільно володіти мають".

Свідченням того, що в Україні-Гетьманщині не лише визріли всі форми права власності, а й сформувалася сама ідея власності (як усвідомлення володільцем своєї незалежної влади над майном та вимога визнавати цей факт оточенням), є фіксація відповідної норми у "Правах...": "Шляхетського і військового звання у Малій Росії людей у посполитих перетворювати і поневолювати, *також земель та інших угідь їхніх, правильно ними придбаних, віднімати нікому не належить* (курсив наш. — *Авт.*), але вони при своїх вольностях, свободах і при маєтках непорушно бути повинні".

Джерелом республіканізму в середині — другій половині XVIII ст. стали впливи західноєвропейського просвітництва та деякі "республіканські хитання" петербурзького трону (що, власне кажучи, теж зумовлювалося просвітницьким впливом). Звичайно, повз увагу української верхівки не міг пройти непоміченим підписаний Катериною II відомий "панінський проект" про створення при особі монарха ради із законодавчими повноваженнями та включення другим у список з восьми членів ради гетьмана К. Розумовського [61].

Утвердженню республіканської ідеї як засобу реалізації української автономії значною мірою посприяла політична практика за гетьманування К. Розумовського. Відновлення традиції скликання старшинських з'їздів, перетворення колегії генеральної старшини на колективний орган поточного управління справами Гетьманщини, вилучення судової влади з компетенції Генеральної військової канцелярії та зосередження її у Генеральному військовому суді, порядок комплектування якого, починаючи з 1760 р., включав і республіканські процедури, а саме: десять тимчасових членів Генерального суду щороку обиралися старшиною-шляхетством усіх десяти лівобережних полків.

Сприйняття старшинами свого суспільства як республіканського стало таким міцним, що один із полемічних творів "Разговор Великороссии с Малороссиею", написаний заради "захисту, честі і слави Малоросії" перекладачем Генеральної військової канцелярії С. Дівовичем, у кульмінації полеміки містить підкреслення республіканської сутності українського суспільства: "А не ты Республикою повелеваешь мною", — заявляє персоналізована Україна Росії.

Утверджуючись у свідомості старшин як цінність, республіканізм дедалі

[61] Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1871. — Т. 7. — С. 200—201.

більше потребував реалізації у політичній практиці. Безпосередньою причиною, що спонукала старшин взятися за розробку конкретної програми перебудови України-Гетьманщини в Українську Республіку, була судова реформа 1763 р. Запровадження підкоморських, земських і гродських судів, комплектованих старшинством шляхом виборів, підводило їх до сприйняття республіканської системи цінностей як чинної.

Безпосереднім поштовхом до сформування конкретних пунктів республіканської програми стала спроба частини учасників з'їзду грудня 1763 р., що завершив розгляд питань судової реформи, загітувати зібрання звернутися до Катерини II з проханням запровадити в Україні спадкове гетьманство. Проте прихильники республіканізму завзято запротестували. На з'їзді розгорілися "палкі суперечки", "вчинено було різні пропозиції", а серед них — й наповнені республіканським змістом. І хоч до остаточного варіанта документа, відомого під назвою "Прохання малоросійського шляхетства..." 1763 р., далеко не всі ці пропозиції увійшли, але саме вони дають нам змогу відтворити уявлення нової шляхти про республіку.

Очолити її мав гетьман, "вільно обраний малоросійським народом". Для "узаконення нових запроваджень", для "спільних наших постанов і справ", для "порад з приводу потреб малоросійського народу" пропонувалося один раз упродовж року, "а у надзвичайних випадках, коли потреба змусить", скликати сейми або генеральні ради, де всі "нові запровадження і справи повинні визначувані і вирішувані бути більшістю голосів". Виходячи з того, що нова шляхта визнавала російського монарха своїм сувереном та брала собі за зразок шляхетсько-республіканські засади польської Речі Посполитої, де "нові справи вирішувані і запровадження узаконювані були під час польського володіння спочатку на сеймиках наших, а потім підтверджувані були на головних сеймах спільними короля і всієї республіки згодою", українська еліта визнавала за російським монархом право "конфірмації". І лише після неї рішення генеральної ради набували б законної сили.

Республіканські засади організації судової влади нові шляхтичі конструювали, виходячи із правових норм Литовського Статуту та своїх уявлень про порядки доби польського володіння. Заново засновані підкоморські, земські, гродські суди, вважали вони, мусили перебувати під апеляцією трибуналу. Цей орган верховної судової влади в Україні пропонувалося формувати шляхом виборів "вільними голосами від шляхетства". Виходячи з уявлень української еліти про російського монарха як про суверена, порядок апеляцій на рішення трибуналу визначався так: "...оскільки від названого трибуналу відповідно до прав наших нікуди апеляція не повинна бути, крім до Вашої Імператорської Величності, і тільки у таких кримінальних справах, де про втрату честі і життя справа ведеться, того заради передаємо на найвищу В.І.В. ласку, куди від названого трибуналу не лише у вказаних у правах наших справах, але і з приводу усіх інших мати апеляцію визначити зволите".

Дещо доповнити картину республіканських орієнтацій, якою вона склалася на середину XVIII ст., дають змогу "Права, за якими судиться малоросійський народ". Республіканізм насамперед проявляє себе способом заміщення посадових осіб, способом формування органів влади. Глава 4 "Про вольності і свободи малоросійські" у арт. 1 пункті 1 фіксує: "На будь-який військовий чин у малоросійські старшини, за давнім високомонаршими грамотами затвердженим порядком, вільними голосами обирати".

Відсутність деталізації стосовно виборців, а також твердження того ж пункту 1, що чин отримують "за розсудом та визначенням вищого правління", уже вказують на те, що це не демократично-, а аристократично-республіканська норма. На еволюцію у даному напрямі вказує і наступний пункт 2 арт. 1, який фіксує, що "посполитого звання люди" не можуть бути обраними "ні в які військові чини". Дана тенденція знайшла своє відображення й у "Проханні..." 1763 р., в якому право обирати гетьмана і старшин, крім них самих, надано лише "малоросійським і низовим запорозьким козакам".

Ставлення до населення як до пасивного учасника — об'єкта політичного життя — зустрічаємо також у творах Г. Полетики. До критики Наказу від Другої Малоросійської колегії депутатові Катерининської законодавчої комісії він підходить з республіканських позицій: "...якби малоросійське право і потребувало яких-небудь нових норм, то це належало б учинити не згідно з приписами і думками малого числа людей, але згідно з загальним народним бажанням". Тому він сподівався на те, що імператриця, "яко милосердна мати своїх підданих, почує глас прохання народного, а не Малоросійської Колегії", опираючи свої сподівання на республіканський за своїм змістом аргумент: "власні недостачі і потреби" кожному народу відомі краще, "ніж правителям". Проте під народом Г. Полетика розумів насамперед соціальні верхи без посполітства і міщанства. Чітко лубенський депутат фіксував і політичну роль козацтва у суспільно-політичному житті, чим і ставив останню крапку в оформленні ідеї аристократичної республіки, якою вона склалася під кінець існування України-Гетьманщини. Цитований вище уривок із "Прав..." він розтлумачував на користь шляхетства: "Козаки, а тим більше люди поселянської породи на земські уряди обирані бути не повинні". Він не заперечував права козаків обирати, судитися у земських судах, але наголошував: "Переваги ж шляхетські між іншими полягали і в тому, що одному лише шляхетству відкритий шлях до чинів громадянських" [62]. Показово, що і "Генеральну Чорну Раду" Г. Полетика витлумачував у аристократично-республіканському розумінні: "На цю Раду у випадку важливих справ повинні вони були збирати не тільки генеральну старшину і полковників, але й іншу старшину, а особливо старих і заслужених людей" [63].

Політико-культурні норми. Складовою політичної культури української еліти виступали і політико-культурні норми як загальновизнані вимоги до поведінки політичних суб'єктів, що, безумовно, формувалися під впливом цінностей. Старшини як представники політичної еліти у виконанні своєї суспільної функції правління практично відразу ж наштовхнулися на потребу узгодження інтересів усіх соціальних верств, підпорядкування окремішнього, часткового інтересу загальносуспільному. Дана потреба викликала до життя відповідну норму: підпорядкування приватного інтересу суспільному благу.

Посилаючись саме на дану норму, пояснював П. Орлик причину переходу І. Мазепи на бік Карла XII. У листі до С. Яворського колишній генеральний писар стверджував, що, присягаючи на вірність змовницьким задумам, гетьман казав йому, що це він робить "не для приватної моєї користі, не для високих гонорів, не для більшого збагачення, ані

[62] Возражение депутата Григория Полетики на наставление малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧИОИДР. — 1858. — Кн. 3. — С. 76, 78.

[63] Із паперів Григора Андрійовича Полетики. — Т. 1. — С. 161.

Інтер'єр Андріївської церкви, у якій за переказами граф О. Розумовський вінчався з імператрицею Єлизаветою Петрівною. XVIII ст. Сучасне фото.

для інших яких-небудь примх, але для вас всіх, хто під владою і регіментом моїм перебуває, для жінок і дітей ваших, для загального добра матері моєї вітчизни бідної України, всього Війська Запорозького і народу Малоросійського, і для зміцнення і розширення прав і вольностей військових".

Саме на службу суспільній справі вказували старшини Мазепі, коли той щиро чи вдавано засумнівався у доцільності організовуваної змови. Старшини, бачачи його, як описував П. Орлик, у "боязні і непевності, часто йому в Білій Церкві нагадували, щоб і про свою і про спільну всіх цілість промишляв".

Заклик підпорядкувати приватні інтереси загальносуспільному голосно лунав і на останньому старшинському з'їзді у грудні 1763 р.: "Заради любові до Вітчизни, заради власної вашої і нащадків ваших честі і користі об'єднайте всі сили розуму вашого, зміцніть їх патріотичним натхненням і, забувши усі

пристрасті і партикулярні користі, подумайте про відновлення колишніх Вітчизни вашої порядків і добробуту" [64].

Утвердження орієнтації на суспільний інтерес як цінність викликало осуд такого явища, як клановість. Це бачимо, наприклад, у чолобитній старшини на Д. Многогрішного. Здійснені ним посадові переміщення вони сприймали як прояв захисту гетьманом інтересів свого клану. Усунувши з полковницьких урядів старих полковників, він на їх місце "наставив ... своїх братів, зятів та інших конфідентів". Така політика, на думку старшин, була виключно шкідливою і слугувала їм аргументом для обгрунтування "зради" Д. Многогрішного. Вимога підпорядковувати приватні інтереси загальносуспільним виховувала у старшин обов'язок стояти на сторожі територіальної цілісності та конституційних засад суспільного ладу, тобто формувала з них представників "нації політичної". Як наслідок, представників еліти вищого ешелону за умов силового підпорядкування Гетьманщини країні монарха-протектора ніколи не полишав страх стати причетними до перетворень, пов'язаних з руйнуванням таких основ. Це чітко прослідковується у побоюванні наказного гетьмана Д. Горленка, відрядженого на початку Північної війни до Прибалтики, щоб його ім'я у майбутньому не пов'язували із запровадженням в українському війську "регулярного строю", що фактично означало втрату одного з проявів суспільного ладу Гетьманщини. Таким же змістом, але поширеним на весь суспільний устрій, було наповнено пересторогу Д. Горленка до І. Мазепи: "Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо та ім'я його славимо, що Україну від іга лядського звільнив, так противним способом і ми, і діти наші у вічних родах душу і кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй у такій неволі залишиш". До рівня захисту

Невідомий художник. Граф Олексій Розумовський. XIX ст.

морально-релігійних цінностей підносив І. Мазепа вимогу оборони українського устрою, ставлячи їх поряд: "А за віру хоч умріте, і вольностей бороніте!"

Саме орієнтаціями на підпорядкування своїх дій вимогам до поведінки представника політичної нації пояснюються на перший погляд нелогічні й навіть ризиковані вчинки П. Полуботка та Д. Апостола. Незважаючи на імператорський указ від 23 червня 1723 р. про заборону подавати клопотання з приводу обрання нового гетьмана, вони обидва зігнорували його. П. Полуботок у Петербурзі в першій половині серпня, а Д. Апостол, перебуваючи у козацькому таборі на р. Коломак, наприкінці серпня подали Пет-

[64] Речь "О поправлении состояния любезного нашего отечества" // Киев. старина. — 1882. — № 4. — С. 120—121.

ру І чолобитні, де йшлося про збереження традиційного устрою Гетьманщини та обрання нового гетьмана.

З огляду на дану політико-культурну норму не виглядає зовсім несподіваним і "Прохання..." 1763 р., у якому учасники з'їзду, як представники політичної шляхетської нації, підняли питання територіальної цілісності Гетьманщини з вимогою повернути землі, відірвані від неї впродовж гетьманування Самойловича — Розумовського, та збереження й зміцнення уконституйованого договором Б. Хмельницького і Олексія Михайловича суспільного та державного ладу Гетьманщини.

Саме представником політичної нації сприймав себе і Г. Полетика, погодившись на пропозицію полчан-земляків представляти їх наказ у катерининській законодавчій комісії і захищати "благополуччя", тобто суспільно-політичний устрій Гетьманщини. У його політико-культурному комплексі функції, пов'язані з політичним представництвом нації, було піднято до рівня втілення найвищого сенсу життя людини: "Я б вважав людиною, що прожила мій вік, і далі не бажав би жити, побачивши виконання цього ("благополуччя". — *Авт.*) над нами і над люб'язною моєю Вітчизною; цього як бажаю, із цим живу і до смерті моєї пребуду із щирою старанністю" [65]. Наголосимо, що це не лише високопарна риторика. Григорій Полетика чи не єдиний з усіх депутатів від усіх автономних областей, котрий, не обминаючи імені імператриці, з трибуни комісії засудив українську політику російського уряду: "Не такими, Всемилостива Государине, не такими засобами приводиться народ до благополуччя, які пропонує Малоросійська Колегія" [66].

Разом з усіма іншими депутатами від Гетьманщини він не погоджувався і на "Проект прав благородних", оскільки той не забезпечував малоросійському шляхетству можливості залишитися при своїх усіх попередніх правах, привілеях, перевагах, вольностях і свободах.

В умовах, коли територія Гетьманщини була інкорпорована до складу імперського політичного тіла, коли залишки її політичної системи припинили своє існування, а верхні ешелони шляхетства отримали можливість нобілітуватися у російське дворянство (права якого було розширено практично до рівня шляхетства), орієнтації на виконання функцій шляхетської нації все ж впродовж певного часу ще знаходили можливість для своєї реалізації.

Така нагода виникла, коли нижчі ешелони шляхетства і старшинства, козаки і навіть посполиті, включаючи іноді й покріпачених, вдалися до спроб здобути статус дворянства. Ціла група представників вищих кіл шляхетства, які не мали особистих підстав турбуватися проблемами нобілітації, сприйняли себе зобов'язаними виконати соціальне замовлення своїх співвітчизників. Така позиція видається ще вагомішою на фоні того, що "для більшості свобода винокуріння видавалася у будь-якому випадку вищою свободи політичної" [67]; коли їх закликали "умерить патриотическую горячность, судьбою своею влекомые" [68].

Коли російський уряд шукав всіляких засобів і приводів, щоб обмежити доступ українства у дворянство, Василь

[65] Благодарственное письмо Гр. Андр. Полетики... своим выборщикам за избрание в звание депутата в Комиссию для сочинения нового уложения // Киев. старина. — 1890. — № 11. — С. 335.

[66] Возражение депутата Григория Полетики... — С. 101.

[67] *Миллер Д.* Превращение малороссийской старшины... — С. 198.

[68] Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киев. старина. — 1894. — № 10. — С. 123—124.

Невідомий художник. Василь Дараган. 1760-ті рр. ЧОІМ ім. В. В. Тарновського.

Полетика, син тоді уже покійного Григорія Полетики, дорікав російському урядові: "...славні і хвалені предводителі малоросійського воїнства і принижувані тепер герольдією до такої міри малоросійські чиновники були тоді, коли безстрашно піднімалися на смоленські, азовські і кизикирменські стіни, коли перед лицем государів і славних російських вождів хоробро перемагали і полоняли турків, татар, персіян, поляків і шведів... чи могли очікувати за свої воєнні доблесті, заслуги, надані їм і скріплені кров'ю, такого образливого для себе приниження?!" [69]

Виконання соціального замовлення групою патріотів знову ж таки переживалося емоційно: "Як приємно трудитися для слави і користі Вітчизни. Власні почуття наші, почуття, що ми у надрах її жили недаремно, нагороджують нас за них і дають нам найщасливіше для смертних право на ім'я синів Вітчизни" [70].

Сконсолідованість. Важливою запорукою задоволення як окремішніх, так і загальносуспільних потреб виступає збереження цілісності суспільства, яке постійно дезінтегрується змаганням

[69] *Полетика В.* Записка о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства // Киев. старина. — 1893. — № 1. — С. 7—8.

[70] А. И. Чепе от В. Г. Полетики: Из истории южнорусского общества начала XIX века // Там само. — С. 56.

інтересів різних соціальних верств і окремих суб'єктів. Без підпорядкування всіх суспільних сил єдиній загальносуспільній потребі й волі політична еліта втрачає спроможність успішно здійснювати свою правлінську функцію, що зрештою призводить до втрати нею статусу провідної суспільної сили. На цьому ґрунті й виникає орієнтація на таку вимогу до політичної поведінки, як сконсолідованість.

Насамперед це добре усвідомлював засновник Української козацької держави Б. Хмельницький, що фіксує його лист від 28 жовтня 1648 р. до шляхти та міщан Замостя: "Але тепер ми всі в одному гурті і не допоможе вам більше Господь Бог на нас їздити" [71].

Проблема згуртованості суспільства гостро стояла перед політичними лідерами за доби Української козацької держави. За часів воєнних лихоліть сконсолідованість, цілком природно, виступала необхідною умовою перемоги над ворогами. На цьому, наприклад, наголошував П. Дорошенко у листі до Д. Многогрішного від 30 січня 1669 р.: "... Коли будуть всі разом по-колишньому в згоді і братерстві жити, то кожна справа міцніше і статечніше угрунтована буде, і жоден ворог, ховай Боже, не здолає нас подужати, і це ми самі добре дознали, що нам за останні роки наше роздвоєння принесло: неприятелям нашим користь, а нашій змученій отчизні непрестанну згубу" [72].

Згуртованість уявлялася й передумовою вирішення багатьох інших загальносуспільних питань і проблем. Так, наказний гетьман Я. Лизогуб, як свідчить його лист до лубенчан на початку 1670 р., сконсолідованість вважав не тільки засобом гарантування, запорукою вольностей та безпеки, а й змогою вирішувати всі внутрішні питання без залучення зовнішніх сил і чинників: "На що нам чужі війська на допомогу закликати? Самі б, як потрібно, могли тих присмирити, коли б лише всіх ваших милостей на те було істинне однодумство з нами" [73].

Як запоруку здатності суспільства вирішувати складні історичні завдання розглядав сконсолідованість й повсталий гетьман І. Мазепа. Саме посилаючись на роз'єднаність українського суспільства, він відмовляв Станіславу Лещинському в негайному приєднанні України до шведського табору: "...в Україні і начальнії, і підначальнії, і духовнії, і мирськії, як різні колеса, не в однодумній є згоді". Та сама думка, але стосовно виключно політичної еліти, звучить у його відомому вірші "Всі покою щиро прагнуть": "Не маш любви, не маш згоди, от Жовтої взявши води; през незгоду всі пропали, самі себе звоювали... Жалься, Боже, України, що не вкупі має сини! Єден живе із погани... Другий ляхам за гріш служить... Третій Москві юж голдує, і їй вірно услугує". Врешті, гетьман закликав до єдності, яка зображалася можливою лише за умови підпорядкування окремішніх інтересів загальносуспільним, що постають у образі Матері-Вітчизни: "І ви, Панство Полковники, без жодної політики, озьмітеся всі за руки, не допустіте гіркой муки Матці своїй більш терпіти!"

Ослаблення фактора воєнної загрози поступово приводило до переорієнтації сконсолідованості як вимоги до поведінки з підпорядкованості потребам воєнним на службу потребам суспільного розвитку. Саме в даному контексті заради забезпечення у суспільстві "порядків і добробуту" закликав до

[71] Документи Богдана Хмельницького. — С. 77.

[72] Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 227.

[73] Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 184.

єдності невідомий оратор на старшинському з'їзді 1763 р.

Прийняття політичних рішень. Вагомим показником політичної культури соціального суб'єкта є спосіб прийняття політичних рішень.

На початковому етапі Національної революції, коли соціальна стихія залучила до політичного життя найширші народні верстви, спостерігається домінування механізму безпосереднього здійснення влади повсталим народом — механізму, що базувався насамперед на політичних традиціях Запорожжя. Його провідною складовою виступає випрацювання політичного рішення генеральною радою. Такий метод виявився актуалізованим внаслідок взаємодії кількох чинників тогочасного політичного життя. По-перше, через слабку виокремленість військово-політичної еліти на фоні широкого загалу. По-друге, для ведення успішної визвольної боротьби на першому її етапі цілком вистачало прозорих рішень, визначених логікою безкомпромісного антагонізму з поневолювачами та ґрунтованих на життєвому досвіді найширшого кола учасників генеральної ради.

Прийоми прийняття рішення радою базувалися на прихильності більшості до одного з можливих варіантів вирішення справи. Причому більшість мала явно переважати меншість, тому що ніякого підрахунку голосів не велося. Особливістю генеральної ради були також взаємно нетерпима й агресивна поведінка різних сторін, мінливість політичних симпатій, відвертий ірраціоналізм з переважанням емоцій, почуттів над логічним обґрунтуванням, визначенням критеріїв ефективності політичної дії не практичною користю, а морально-релігійними уявленнями про справедливість чи несправедливість, духовну чистоту чи оскверненість дії [74].

Вихід політичних процесів за межі Запорозької Січі, їхній розвиток до рівня повноцінного внутрішньо- і зовнішньополітичного життя держави потребували кваліфікованих і термінових, а нерідко й таємних рішень, чого ніяк не могли забезпечити механізми безпосередньої демократії. Потреба у таких рішеннях, прийнятих людьми зі спеціальною підготовкою, накладалася й на природно-історичний процес витворення самовизначеним соціумом власної політичної еліти. Як відомо, цей процес здійснювався в історії людства двома шляхами: монархічним (з можливим виродженням у деспотичний) або аристократично-республіканським (з можливим виродженням в олігархічний).

Зміцнення Б. Хмельницьким свого провідного становища у політичній системі Війська Запорозького, зростання харизматичності його влади зумовили прийняття гетьманом одноосібних рішень. Монархізм як тенденція розвитку прослідковувався й у прагненні до таких рішень з боку Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи. Проте власний монархічний принцип не зумів утвердитися в тогочасній Україні-Гетьманщині. На думку Б. Крупницького, "з ним не тільки конкурував, його попросту витісняв монархічний принцип деспотичного характеру. Монархія стала в Україні символом необмеженої царської влади. І тут Москва перетинала власні українські тенденції" [75].

Втручання російських властей у природно-історичне змагання двох тенденцій та їхніх інституційних репрезентантів призводило до послаблення ролі ге-

[74] *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Генеральна рада. — Київ, 1929. — Ч. 1. — С. 23, 80—82, 150.

[75] *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. — Мюнхен, 1955. — С. 48.

тьмана та посилення впливовості його старшинського оточення. Встановлення нестійкої рівноваги між ними призводило до прийняття політичних рішень майже виключно методом колективного обговорення у межах політичної інституції ради старшини.

Як названа обставина, так і політико-культурні цінності й норми, запозичені з комунікативно-регуляційних механізмів здійснення влади у Запорожжі та Речі Посполитій, створювали широкі можливості для ведення дискусій та дебатів у ході обговорення пропозицій. Учасниками проголошувалися розлогі промови з використанням якнайширшого кола доказів. Так, на старшинському з'їзді 1693 р., що зібрався з приводу скасування оренди на продаж горілки, на користь її збереження висувалися такі аргументи: вона нікому не шкодить, за винятком шинкарів; державний скарб отримав кошти на плату охочому війську та на задоволення інших військових потреб; у міських скарбницях з'явилися гроші, причому не лише для поточних загальних потреб (на будівництво церков, купівлю дзвонів, виготовлення для власної оборони гармат та пороху), а й для накопичування "про запас"; скасування оренди позбавило б можливості збирати гроші з козаків-корчмарів, котрі захищатимуться від податків козацькими правами; нарешті, всі інші способи наповнення скарбниці пов'язані з труднощами і розтягнуті в часі.

Прихильники скасування нагадували, що оренда здавна є справою ненависною, і не стільки самим грошовим збором, скільки поганою славою з часів польської держави, коли євреї "нею заволоділи і численні видумані обтяження придумували"; оренда лише сприяє "неспокійним людям" шкодити "загальному добру"; вона збуджує до порушення суспільного спокою запорожців, котрі "похвалки злі на орендаторів чинять".

Як можна судити зі змісту використовуваних аргументів, змагальний процес у ході прийняття політичного рішення набував форми інтелектуального змагання — ознаки просвітницьких часів у політиці. Одночасно поряд з раціональними аргументами в середині XVIII ст. у ході дискусій ми бачимо активне вирування емоцій, ґрунтованих на національно-патріотичних почуттях. Звернення до теми "люб'язної Вітчизни", її "честі", "слави", "користі", апеляція до предків, славних і пером, і шаблею, стають складовими політичного дискурсу української еліти, як про це можна судити з промови невідомого оратора на старшинському з'їзді 1763 р.

Змагальний процес у ході прийняття політичних рішень породжував також емоційні реакції на виступи опонентів. Вони кричали один на одного "з великим шумом", вдавалися до дошкульних порівнянь, образливих епітетів, могли, "ударившись об стіл, говорити зі сльозами". А якщо до емоцій приєднувався інтерес "партикулярний", приватний, то непоодинокими були випадки нонконформізму та обструкції. Як наслідок, виникала потреба чіткого регулювання та регламентування процесу обговорення.

Прикладом реалізації такої потреби стало "Визначення" між членами комісії, що укладала відомі "Права, за якими судиться малоросійський народ". "Комісіанти" зобов'язувалися в ході зачитування та розтлумачування окремих незрозумілих моментів "уважно слухати, іншими ж своїми приватними справами і розмовами тоді не забавлятися, і криків та сміхів не вчиняти непристойних, та і в ту пору, коли один з нас до справи належну промову або міркування своє виголошує, інший не повинен своїми висловлюваннями тому заважати, але порядно один одного, поки виговорить, очікувати мусить".

Водохресна чаша з гербом Війська Запорозького та ініціалами Б. Хмельницького. 1630-ті рр. Лейпциг. Державний історичний музей, Москва.

Дискусія під час обговорення потребувала й певного механізму прийняття остаточного, спільного для всіх рішення. Робота аналогічних старшинській раді установ у сусідніх країнах здійснювалася за одноголосного ухвалення. У Росії цього вимагав принцип монархізму, за яким бояри не могли не "приговорити" того, що указав цар. У Польщі підрахунок голосів не був потрібним через відомий принцип "ліберум вето".

В Україні-Гетьманщині поступово формувався механізм прийняття рішення через схвалення певної пропозиції більшістю присутніх. Спочатку цей механізм приховувався за поняттями "загальності", "одноголосності" [76]. Наприклад, за формулюванням "одностайна Рада наша Лисянська" стояли політичні акції, що ніяк не узгоджувалися з принципом одноголосності. Сердюцька старшина демонстративно покинула раду, П. Дорошенко поклав перед радою булаву [77], що було незаперечним свідченням політичної кризи, а не узгодженості політичної волі.

Дуже гострим було і протистояння різних груп старшини та інших учасників згаданого старшинського з'їзду 1693 р. У листі до царя І. Мазепа повідомляв про дискусію, що відбулася, і водночас засвідчив той факт, що "однак більше тих виявилося", які вважали, "що оренда здавна є річчю ненависною". Це дає змогу припускати, що певне визначення співвідношення сторін, принаймні приблизно, здійснювалося. І всі учасники ради рішення більшості визнали правомочними.

Разом з тим учасники з'їзду ще не відходили від принципу одноголосної ухвали. У цьому ж листі трохи нижче І. Мазепа запевняв: "на яку раду всі потім погодилися". Дане зауваження про згоду всіх, а не просто більшості, мало, очевидно, гарантувати повну правомочність ухвали ради старшини. Таким чином, юридично ще забезпечувався принцип одноголосної згоди, але фактично

[76] Определение между нами... учиненное в комиссии перевода и свода прав малороссийских... 1738 года июня 5 дня // Киев. старина. — 1888. — № 10. — С. 36.

[77] *Дорошенко Д.* Зазн. праця. — С. 71.

рішення уже спиралося на позицію більшості присутніх. Таке роздвоєння спрямовувало старшин до формування принципу прийняття рішення підрахованою більшістю голосів. Дану тенденцію засвідчує і єдиний виявлений за документами випадок персональної подачі голосів, що стався на раді старшини 1668 р., де головував правобережний гетьман П. Дорошенко. У ході цієї ради "турецького султана посол всіх окремо по одній людині розпитував: чи всі хочуть у підданство і чи не примушувані до цього гетьманом? І всі старшини послу відповіли, що вони не з примусу хочуть бути у підданстві у султана, а волею бути їм у підданстві, як волохи і мултяни" [78].

На користь запровадження принципу прийняття рішень шляхом голосування з підрахуванням більшості голосів працювала у XVIII ст. подача міркувань відновленою за К. Розумовського старшинською радою. Міркування підписували старшини, що мимоволі фіксувало кожний голос. Хто ж не підписував, подавав окремі писані міркування — обґрунтування особистої позиції стосовно ухваленого більшістю рішення. Таким чином, з відновленням роботи ради старшини за К. Розумовського її ухвали і юридично визнавалися як неодноголосні та неодностайні.

За цим же принципом працювала і спеціалізована комісія з підготовки проекту "Прав, за якими судиться малоросійський народ". У разі незгоди у важливих випадках кожен член комісії подавав свою думку в письмовій формі, і питання вирішувалося більшістю голосів. Таким чином, щоб перетворити спосіб прийняття рішення вузькоспеціалізованої й тимчасової інституції у постійний та загальноприйнятий, залишався останній крок. Цим кроком, очевидно, мала стати робота "Генеральної ради або Сейму", де всі питання пропонувалося вирішувати "більшістю голосів". Однак ця ідея не була реалізована.

У ході аналізу еволюції даного методу прийняття рішень не можна брати до уваги вибори 1767 р., оскільки вони проводилися під адміністративним тиском малоросійського генерал-губернатора, коли накази вважалися чинними навіть за умови явної меншості підписів від загального числа шляхтичів полку.

Змагання між гетьманом і старшиною за опори гетьмана на суверена або на "чернь військового чи посполитого стану" давало йому певну перевагу. Тому старшинам доводилося або відмовлятися від участі у вирішенні справ, або ж терпіти навіть порубання шаблею. Присутність гетьмана на раді старшин була, звичайно, засобом тиску на членів ради у момент виявлення ними власних політичних позицій.

До рівня усвідомлення норми не тиснути особистою присутністю на учасників голосування піднявся лише один гетьман — П. Дорошенко. Документально зафіксовано два випадки, коли він заради вільного і незалежного обговорення старшинами важливих суспільно-політичних справ, зокрема прийняття турецької протекції, виходив зі світлиці і повертався лише тоді, коли рада була вже готова оголосити йому прийняте рішення [79]. Втретє він повівся подібним чином, скликавши в лютому 1671 р. у Корсуні військову раду з приводу вироблення чіткої позиції у стосунках з польським королем; сам же прибув на раду під самий її кінець, щоб, очевидно, нікого не обмежувати у волевиявленні [80].

Процес вироблення чіткого формального способу прийняття політичного рі-

---

[78] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 7. — С. 154.

[79] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1879. — Т. 11. — С. 180, 377—378.

[80] *Дорошенко Д.* Зазн. праця. — С. 328.

шення супроводжувався багатьма деструктивними проявами. Найпомітнішим серед них було те, що на цей процес полковники могли впливати не лише своїм особистим голосом, але і підтримкою козаків полку. Це яскраво проявилося, наприклад, у ході старшинської ради навесні 1659 р. у Чигирині, де обговорювалося питання про війну з Московською державою. Хоча проти війни висловилися лише два полковники: уманський та білоцерківський, але у І. Виговського не було жодної змоги їх переконувати чи не зважати на них як на меншість. Адже за ними стояли козацькі полки, і коли гетьман у гніві звелів було їх порубати, то "черні тих полків рубати не дали". Врешті, справа виявилася настільки безвихідною, що Виговський змушений був вдатися до складання з себе гетьманських повноважень.

Як можна судити з факту присутності на старшинській раді 1672 р. багатьох сотників, отаманів і козаків, кожен із впливових учасників ради намагався забезпечити впливовість демонстрацією здатності організувати масову підтримку тієї чи іншої кандидатури від військових підрозділів. Як наслідок, неорганізовані "групи тиску" за відсутності помітної на око переваги лише нейтралізували зусилля одна одної, посилюючи емоційну напругу протистояння. Єдиним виходом із ситуації стала пропозиція генерального судді І. Домонтовича, "щоб до присланого від царської величності гетьмана не обирати" [81].

Як бачимо, наслідком такої налаштованості на використання сили (не тільки, правда, у військовому варіанті, а й як здатності організувати у потрібний час та у потрібному місці масову підтримку своїй позиції) було, в одних випадках, ослаблення влади гетьмана, в інших — формування орієнтації на московського царя як арбітра, що, в свою чергу, лише посилювало формування у середовищі старшини підданських орієнтацій.

Попри всю гостроту взаємин між старшинами та старшинськими угрупованнями, головними учасниками політичного життя Гетьманщини впродовж другої половини XVII — початку XVIII ст. залишалися гетьман, який виступав від імені загальносуспільного інтересу, та старшини, учасники ради старшини, як представники окремішніх інтересів своєї соціальної верстви. Дуже часто протистояння набувало характеру зіткнень, гострих як за змістом і формою висловлювань, так і за поведінковими реакціями, коли гетьмани з піхов діставали шаблі, а генеральні старшини, вдавшись до змови, усували претендентів на одноосібну владу. Поступово історична школа такого змагання підвела його учасників до усвідомлення потреби звільнити механізми прийняття політичних рішень від свавілля. Чітку фіксацію цього зустрічаємо у Конституції П. Орлика.

Поряд із вдосконаленням методів волевиявлення у ході прийняття політичного рішення удосконалюються інституційні механізми, за допомогою яких воно відпрацьовувалося і приймалося. Що складніші питання поставали на порядку денному, то досконалішими мали бути методи вироблення рішень щодо них. Найскладнішим і за обсягом, і за інтелектуальною та кваліфікаційною наповненістю, і за значенням для дальшого життя Української козацької держави було складання і прийняття "Прав, за якими судиться малоросійський народ". Відповідно організовувалося і прийняття рішення. Насамперед зазначимо, що з'явилася така форма, як спеціалізо-

[81] *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Рада старшини. — С. 51.

вана комісія, що давало змогу брати до уваги кожну кваліфіковану думку.

Після прочитання пункту голова комісії запитував, чи має хто зауваження, поправки, запитання з приводу прочитаного. Після згоди цілої комісії пункт приймався остаточно. У разі незгоди кожний член комісії подавав свою думку на словах, а у важливих випадках у письмовій формі. Новозапровадженням стала і спеціалізація праці всередині самої комісії. З її складу в окрему підкомісію було виділено шість перекладачів. Решта, 12 членів комісії, працювала над текстом нового кодексу. Нарешті, ми маємо приклад роботи ради старшини у режимі функціонування спеціальних тимчасових комісій у поєднанні з пленарним засіданням. Це було застосовано до організації роботи старшинської ради, щоб пришвидшити розгляд та затвердження "Прав...". Заради цього проект було розділено на п'ять частин, щоб одна частина припадала на два полки, старшини яких й утворювали комісію. Розгляд довіреної частини полкові старшини та сотники мали здійснювати за допомогою двох бунчукових товаришів (очевидно, авторів чи співавторів розглядуваної частини). Остаточне затвердження кодексу відбувалося на пленарному засіданні старшинської ради.

Ще одним прикладом поєднання роботи спеціалізованої комісії з пленарним засіданням ради старшини було складання прохань. Як можна судити з опису роботи останнього старшинського з'їзду, спочатку учасниками подавалися пропозиції щодо змісту пунктів прохання, велися з цього приводу палкі суперечки. Потім окремим старшинам (у тому випадку генеральному писарю та двом полковникам) було доручено оформити усі подані пропозиції у цілісний документ, щоб на наступному засіданні обговорити його зміст [82].

Розглядаючи механізми прийняття політичних рішень, не можна не згадати і про нереалізовані (але не з вини української еліти) проекти, які й досі засвідчують факт високої цивілізованості українського суспільства XVIII ст. Адже суспільство Гетьманщини прийшло і до усвідомлення необхідності витворення спеціальної представницької інституції — "Генеральної ради" (як пропонувалося Конституцією П. Орлика 1710 р.) чи "Генеральної ради або Сейму" (як пропонувалося у ході складання прохання старшинським з'їздом 1763 р.), функцією якої мала стати систематична робота з підготовки та прийняття політичних рішень.

Отже, система політико-культурних цінностей та норм, еволюція механізмів прийняття політичних рішень засвідчують, що політична культура соціальної еліти Гетьманщини розвивалася у загальноєвропейському річищі. Водночас це вказує на високий цивілізаційний рівень провідних верств українського суспільства другої половини XVII—XVIII ст.

---

[82] *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Санкт-Петербург, 1880. — Т. 1. — С. 314.

3.2. Духовенство

Світоглядні уявлення українського православного духовенства за доби середньовіччя складалися і розвивалися переважно в руслі єдиної християнської системи цінностей з притаманними їй ідеями православної вірності візантійській імперській традиції. Віра в абсолютну цінність візантійських релігійних і релігійно-державних форм, успадкованих Московією, збереглася у православних слов'ян і в ранньомодерну епоху. Після визнання Константинопольським патріархатом (1562) московського царя наступником і спадкоємцем візантійських імператорів й заснування патріаршества в Росії (1590) у православному світі утверджується погляд на останню як на єдине незалежне уособлення вселенського східного православ'я.

Це було важливим, проте ще не достатньо поцінованим дослідниками чинником, що значною мірою зумовлював шляхи історичного й культурного розвитку України на порозі нового часу. Адже не слід забувати про те, що саме східні патріархи, спираючись на підтримку місцевого духовенства, від початку 50-х рр. XVII ст. відігравали помітну і діяльну роль у процесі приєднання України до Москви [1]. Успадковані від попередньої історичної доби світоглядні засади зумовлювали, таким чином, відданість частини українського духовенства централізаторській політиці російського уряду.

Важливим чинником суспільного буття України в усі часи була її розділеність між православним Сходом і католицьким Заходом. Інтерцивілізаційна специфіка України обумовлювала комунікативну роль місцевої церковної еліти між східною та західною цивілізаціями. Певний вплив на формування світогляду частини українського духовенства справляла, зокрема, привнесена з Речі Посполитої культура сарматського бароко, що була польським аналогом тогочасного традиціоналістського типу культури Московського царства [2]. Серед складових сарматського бароко відчутно впливали на історичні долі України культ традицій, релігійне благочестя, ототожнення релігії з національною приналежністю, відчуття "власної" віри як невід'ємного компонента національного самовизначення.

Історична свідомість. Історична свідомість українського духовенства базувалася на місцевій літописній традиції, що зберігалася в українських монастирях. Одним із перших узагальнюючих творів з історії України стала "Кройніка" ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві Феодосія Софоновича [3]. Ця праця помітно вплинула на розвиток української історіографії другої половини XVII—XVIII ст.

У цей період церква в Україні продовжувала зберігати монополію на історичні знання та їхню інтерпретацію. Українськими книжниками-історіографами використовувалися надбання польських істориків Я. Длугоша, М. Бєльського, М. Стрийковського, М. Кромера та інших авторів для написання або виправлення монастирських літописів. Подальшого розвитку набуває історико-полемічна література, покликана проти-

[1] *Каптерев Н.* Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII ст. — Москва, 1885. — С. 252—261.

[2] *Липатов А.* Меценатство в Польско-Литовском государстве: высокая культура как сфера взаимосвязей и преемственности эпох (к постановке проблемы) // Славяноведение. — 1991. — № 1. — С. 76.

[3] Див.: *Феодосій Софонович.* Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. — Київ, 1992. — 333 с.

Дарохранильниця — вклад сотника Михайла Майбороди. 1730 р. НМІУ, Київ.

діяти поширенню католицизму, протестантизму та унії в Гетьманщині та на Правобережжі.

Основним центром, де українське православне духовенство набувало історичних знань, був Києво-Могилянський колегіум, а з кінця XVII ст. — Києво-Могилянська академія. До виникнення історіографії, що почала виокремлюватися з історичної повісті й літописання лише у XVIII ст., професори академії викладали історію за власними рукописними курсами, а також використовували твори античних авторів [4].

У 20—30-х рр. XVII ст., в умовах посилення національно-конфесійного протистояння, викладачі Києво-Могилянського колегіуму випускають низку актуальних та науково цінних і в наступному сторіччі історико-полемічних творів: "Палінодія, або Книга оборони" (1622) Захарії Копистенського, "Протестації" (1621) Іова Борецького та багато інших.

Друга половина XVII ст. поставила перед провідними діячами Київської ми-

[4] *Хижняк З.* Києво-Могилянська академія. — Київ, 1981. — С. 86—87.

трополії-єпархії нові суспільно-політичні завдання. Твори І. Гізеля, Л. Барановича, І. Галятовського, Ф. Софоновича, Д. Туптала, А. Радивильського, С. Яворського, Ф. Прокоповича сприяли розвиткові історичної свідомості не лише духовенства, а й інших прошарків українського суспільства. Визначальним у цих творах є посилання на славетну спадщину київських князів, ратні подвиги давньоукраїнського війська, обґрунтування єдності слов'янських народів і необхідності їхнього об'єднання для звільнення з-під турецько-татарського ярма інших православних народів, засудження релігійно-національного гноблення українців. Разом з тим ці твори пройняті закликами до єднання з єдиновірною Москвою, що прислужилося інкорпорації Гетьманщини та інших українських теренів до складу Російської імперії. Окремі українські священики свідомо домагалися утвердження такої єдності: "Єдність двох або й трьох Русей стала певним ідеологічним ідеалом, який мав своїх поборників ще в XIX ст." [5]

Ідеологічні підвалини цієї універсальної ідеї було закладено у виданому 1674 р. Києво-Печерською лаврою "Синопсисі", який став своєрідним підручником з історії й набув великої популярності, витримавши впродовж XVII—XIX ст. 25 видань. Утверджуючи ідею етнічної єдності усіх слов'янських народів, "Синопсис" формулює московськоцентричну теорію ("Мосох-Москва") розселення слов'ян. Міфічний Мосох під пером київського книжника перетворився на "патріарха" усіх слов'янських народів, а Москва — мало не на їхню прабатьківщину [6]. Будучи прихильником авторитарної влади, автор обґрунтовує тезу єднання слов'ян як єдиної етнополітичної спільноти.

У другій половині XVII—XVIII ст. у середовищі духовенства спостерігається тенденція до висвітлення історичного минулого не з церковних, а з громадянських позицій. Такими, зокрема, були спроби Г. Бужанського, який переклав "Вступ до історії європейських держав" (1718) та "Про обов'язки людини й громадянина" (1726). Справжнім літератором-інтелектуалом серед українських церковних книжників був святитель Д. Ростовський (Туптало). Двадцять років свого життя (1684—1705) подвижник присвятив складанню грандіозного зведення Житій святих православної церкви — чотиритомних Четій Міней. Ерудит і теолог, він справив помітний вплив на розвиток богословської думки та історіографії кінця XVII—XVIII ст.

Світогляд православного кліру, його історична свідомість стали відігравати свою доленосну для українського політичного життя роль одночасно з вибухом Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. В свою чергу, події, пов'язані з утворенням козацької держави, спричинили певні модифікації у свідомісно-світоглядній сфері українського духовенства.

Політичні орієнтації. За відсутності національної держави церква як легітимна національна інституція перебрала на себе чимало функцій останньої, а митрополит зберігав високий авторитет у всіх сферах суспільного життя. В умовах становлення незалежного державного організму ситуація дещо змінилася. Церква була вилучена з-під юрисдикції загальних органів державної вла-

---

[5] *Антонович М.* Українська Православна Церква в XVIII і XIX століттях // Ювілейний збірник праць Наукового конгресу до 1000-ліття хрещення Руси-України. — Мюнхен, 1988/1989. — С. 294.

[6] *Чистякова Е., Богданов А.* "Да будет потомкам явлено...": Очерки о русских историках второй половины XVII века и их трудах. — Москва, 1988. — С. 55—56.

Митра. XVII ст. МІКУ, Київ.

ди й підпорядкована органам церковної автономної організації й її судів, які спиралися на власне законодавство [7].

Повноваження митрополита у справах політичних дещо обмежувалися, однак недоторканними залишалися його повноваження в питаннях духовних.

Водночас відбувався й процес оформлення двох гілок нової української еліти — козацької старшини і вищої православної пронаціонально налаштованої церковної ієрархії, а відповідно й розподілу сфер впливу між ними. Православна українська церква була вкрай необхідна козацькій державній еліті, оскільки релігія тоді посідала чільне місце в свідомості всіх верств українського суспільства [8]. З перших кроків козацького війська під проводом Б. Хмельницького майже все українське духовенство було безпосередньо або опосередковано втягнене до виру політичних пристрастей.

Гетьмани й окремі претенденти на гетьманську владу постійно потребували ідеологічної підтримки законності їхнього правління з боку священнослужителів, які завдяки своїй близькості до віруючих справляли на них відповідний вплив. Окрім того, значний обсяг дипломатичної діяльності козацької верхівки здійснювався за безпосередньої участі або вагомого посередництва окремих представників українського кліру, а київський митрополит довгий час виконував національно-інтегрувальну функцію в розділеній між сусідніми державами Україні.

Незважаючи на взаємну потребу співпраці двох гілок української еліти, між ними почали виникати суперечності, що згодом вилилися у затяту та безкомпромісну боротьбу, яка виявилася у гострих суперечках за земельні угіддя, майнових тяжбах у судах, взаємних підозрах і, як наслідок, поширенні практики доносів тощо. Проте культурно-національні заслуги духовенства сприяли зростанню його авторитету в суспільстві, а тому виправдовували втручання церкви у політичне життя [9].

Оцінивши ситуацію, що склалася у взаєминах духовенства з козацтвом, і прогнозуючи можливі наслідки політичного, господарського й духовного розриву України з Річчю Посполитою та Московською державою, вища ієрархія православної церкви в Україні почала активно виробляти власну політичну позицію стосовно цих трьох суб'єктів політичного життя.

Вже на початку Національно-визвольної війни в українському суспільстві,

---

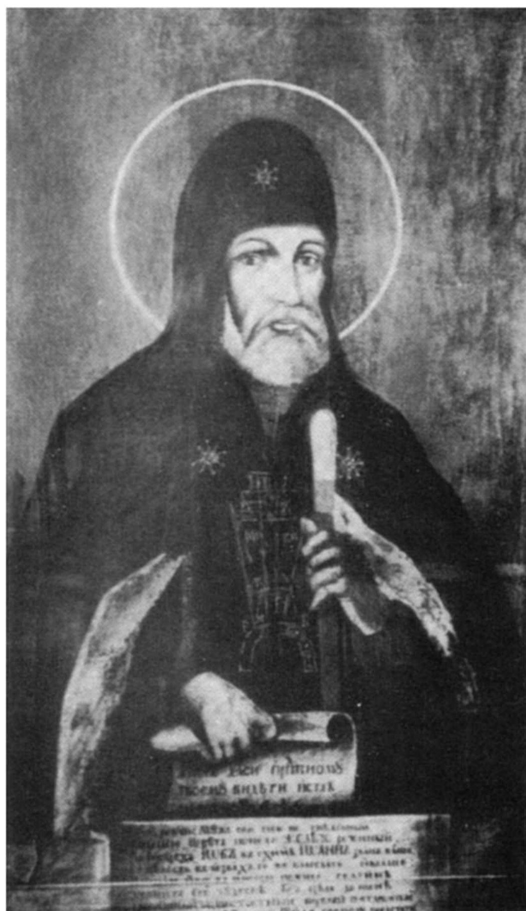
[7] *Падох Я.* Церква й держава в добі Гетьманщини // Ювілейний збірник праць Наукового конгресу до 1000-ліття хрещення Руси-України. — С. 712.

[8] *Крижанівський О., Плохій С.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Київ, 1994. — Кн. 3. — С. 82.

[9] *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 125.

Фрагмент митри. XVII ст. МІКУ, Київ. Фото М. Андрєєва.

Невідомий художник. Почаївський ігумен Іов Залізо. XVII ст.

особливо в середовищі еліти і київського духовенства, відчутно виявлялася москвофільська ідея. У зв'язку з цим гетьманський уряд наприкінці 1648 р., вдавшись до посередництва патріарха Паїсія, прагнув заручитися підтримкою та протекцією православного царя. Попри негативні наслідки акції, московська карта з цього часу стає не лише домінуючою в зовнішньополітичній діяльності Хмельницького, спрямованій на нейтралізацію Польщі, а й значною мірою визначає напрями еволюції української державності впродовж другої половини XVII—XVIII ст. [10]

Пізніше, у 60-х рр. XVII ст., у процеси розподілу українських земель між Московською державою та Королівством Польським почала втручатися Османська Туреччина із васальним Кримським ханством [11], що, безперечно, відчутно дезорієнтувало українське духовенство та суспільство загалом. Загроза османського поневолення Правобережної України особливо зросла 1666 р., коли гетьмана Петра Дорошенка Османська Порта вже офіційно вважала своїм васалом [12]. Проте перспектива мусульманського панування в Правобережній Україні не знаходила підтримки серед українського суспільства, зокрема вищого духовенства [13].

До відвертого несприйняття останнім можливої орієнтації на Османську Туреччину призводила активна політика грецького духовенства в Україні, яка з об'єктивних причин визначалася не прагненням сприяти самоусвідомленню українського народу як етносу, а "поважнішими" для греків причинами — збереженням єдиновірної православної громади в її міжнаціональній єдності, що згодом вилилося у всіляке сприяння грецького духовенства подальшому зміцненню зв'язків України і Росії як пер-

[10] *Горобець В., Струкевич О.* Українсько-російські політичні відносини 2-ї половини XVII—XVIII ст.: тенденції, етапи // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 22.

[11] *Чухліб Т.* Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII — поч. XVIII ст.). — Київ, 1995. — С. 44.

[12] *Бухаров Д.* Россия и Турция. От возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13—25 марта 1871 г. (включительно): Ист. очерк. — Санкт-Петербург, 1878. — С. 4—5.

[13] История Русской Церкви / Прераб. М. В. Толстого. — Москва, 1991. — С. 609.

шому кроку до бажаного альянсу всіх православних християн (включно із греками, слов'янами Балкан, румунами та молдаванами) проти віковічного спільного ворога — Оттоманської Порти [14].

Окрім цього, церковна ієрархія Київської митрополії-епархії розпочала реалізовувати багато власних, суто корпоративних політико-майнових інтересів, які часто не збігались із загальним курсом лівобережних чи правобережних гетьманів.

Гетьмани й козацька старшина усвідомлювали вагомий духовний, ідеологічний, політичний вплив церкви на внутрішнє життя не лише Гетьманщини, а й тієї території України, що залишалася під владою Речі Посполитої. Заради ефективного залучення політичного й духовного авторитету духовенства на свій бік гетьмани (починаючи з Б. Хмельницького) та представники старшини відновили згаслий після Берестейської унії процес широкомасштабних майнових та земельних пожертв церкві, аби компенсувати майнові втрати Київської митрополії-епархії в землях, підвладних Речі Посполитій. Останніми великими жертводавцями були гетьмани І. Мазепа та І. Скоропадський. З часів гетьманування Д. Апостола розпочинається боротьба (багато в чому інспірована російським центральним урядом) козацької старшини з православним духовенством та монастирями за володіння земельними угіддями.

Проте надзвичайно великі земельні й грошові надання не задовольнили всіх інтересів церкви та її представників і вони активізували участь у політичному житті Гетьманщини, Московської держави та Речі Посполитої. У політичних діях та уподобаннях українське православне духовенство виступало не єдиним фронтом, як стверджують сучасні дослідники [15], а розрізненими угрупованнями, які часто боролися за протилежні політичні цілі.

Це мало негативні наслідки, які виявлялися у формі беззастережного сприйняття українськими церковними ієрархами різних ідеологічних концепцій — москвофільської, як у випадку Інокентія Гізеля або Лазаря Барановича, і полонофільської — Сильвестра Косова, Діонісія Балабана та ін.

Рівень участі православного духовенства Лівобережної України у владних відносинах виявився таким вагомим, що деякі дослідники дійшли висновку про тимчасове церковно-світське двовладдя в Гетьманщині, яке тривало з 1654 по 1685 р. [16] Однак феномен тимчасового двовладдя світської та духовної еліти в Гетьманщині російська дожовтнева й сучасна історіографія звично пояснює шляхетським (польським) походженням представників вищого київського духовенства з притаманним цьому станові прагненням до влади та органічною спорідненістю з режимом Речі Посполитої [17]. Подібне твердження не відповідає дійсному стану політичних симпатій та уподобань представників вищої ієрархії й рядового духовенства православної церкви в Україні. Це була спроба ідеологічного перекручування історичної дійсності й намагання замовчати наявність незалежної від московського впливу політич-

[14] Грецький Схід і Україна. Листи Грецького духовенства XVIII ст. / Упоряд. Є. Чернухін. — Київ, 1994. — С. 10.

[15] *Здіорук С.* Спротив української православної церкви поневоленню в часи визвольних змагань України у XVII ст. // Конотопська битва 1659 р.: Зб. наук. праць. — Київ. — С. 129.

[16] *Розенфельд И.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793 гг.): Ист.-юрид. очерк. — Петроград, 1915. — С. 95.

[17] *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви. — Москва, 1996. — Кн. 7. — С. 43—44.

ної позиції великої частини духовенства Київської митрополії.

Згаданий період політичної історії України характеризується тривалим протистоянням та руйнівними взаємовпливами козацької й церковної еліт Гетьманщини, що виявилося, зокрема, у незгоді київського митрополита С. Косова присягати на вірність московському царю, перебуванні митрополитів Д. Балабана та І. Нелюбовича-Тукальського за межами Києва тощо. Водночас спостерігаються конфліктні ситуації між представниками вищого кліру Київської митрополії-єпархії в Україні та московськими боярами і воєводами.

Разом з тим ніякої єдиної політичної програми стосовно державного життя церква так і не виробила. Вона цілих 116 років, від часу утворення Гетьманщини і до її фактичної ліквідації, стояла перед жорсткою необхідністю вибору внутрішньої та зовнішньополітичної "точки опори".

Ситуація ускладнювалася тим, що після підписання Андрусівського миру 1667 р. на досить тривалий час Київська митрополія виявилася роз'єднаною на дві нерівні частини — правобережну в межах Речі Посполитої та лівобережну в Гетьманщині.

Найбільша частина митрополії залишилася під польським врядуванням, що згодом вилилося в насильницьку ліквідацію польським державним апаратом (до другого поділу Польщі 1793 р.) осередків православ'я в Правобережній Україні, Білорусі та Литві. Православні віруючі цих теренів постійно вимагали від представників вищої церковної ієрархії в Києві дієвої та негайної підтримки їхніх зусиль, спрямованих на збереження віри і протистояння католицькому тиску.

Цей тиск на православних в Речі Посполитій у сукупності з численними зовнішніми та внутрішніми чинниками призвів до орієнтації переважної більшості вищого й рядового українського духовенства на православну Москву, а згодом на Російську імперію як єдину силу, здатну допомогти українському православ'ю духовно, економічно і політично.

Двадцятисемирічне (1672—1699) османське володіння Поділлям, за часів якого усе православне відверто зневажалося (19 вересня 1672 р. гетьман Дорошенко мусив проїхати завойованим Кам'янцем на коні разом із султаном по вибрукуваних іконами вулицях міста) [18], знищило в українському православному духовенстві будь-які симпатії до українських політичних лідерів, пов'язаних з Туреччиною, та сформували однозначно негативне ставлення до прийняття зверхності останньої.

Необхідно зазначити, що київські митрополити були значно обмежені у своїй владі й на землях Вольностей Запорозьких, які після Андрусівської угоди 1667 р. виокремилися у самостійну територію, що привело до складання тут своєрідного, оригінального церковного устрою [19].

Серйозну ставку на українську православну церкву в своїх стратегічних планах, спрямованих на політичне підпорядкування та подальшу колонізацію України, робив і московський уряд. Проблема залучення на свій бік вищої церковної ієрархії посідала друге (після військових заходів) місце в українській політиці царату.

Основною перешкодою цьому наміру був канонічний статус Київської митрополії, яка до 1686 р. залишалась автокефальною помісною церквою Конс-

[18] *Ровінський В., Миханчук О.* Православіє на Подолії: Іст. нариси. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 59—61.

[19] *Лиман І.* Церковний устрій запорозьких вольностей (1734—1775 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1996. — С. 16, 22.

тантинопольського патріархату. Значно різнилися між собою і внутрішній устрій, обрядовість, ставлення до світської влади, рівень участі у політичному житті, освіченість духовенства Київської митрополії й Московського патріархату. Якщо в суспільній свідомості тогочасся гетьман був символом незалежності Гетьманщини в політичному відношенні, то фігура київського митрополита, підпорядкованого лише формально далекому константинопольському патріархові, виступала синонімом самостійності України в духовній і культурній площинах [20].

Процеси, покликані до життя подіями громадянської війни в Україні (так званої Руїни), поглибили вплив українського духовенства на внутрішньо- та зовнішньополітичне життя як Лівобережної, так і Правобережної Гетьманщин. Московський уряд, врахувавши авторитет і політичну силу православного кліру, активізував свою діяльність із залучення його москвофільськи налаштованих елементів на службу своїм інтересам. По-перше, він зробив своїм впливовим агентом в Україні єпископа Мефодія (Максима) Филимоновича. За ним московській стороні почали допомагати часто не за матеріальну винагороду, а через власні політичні переконання Лазар Баранович, Симеон Адамович, Гедеон Святополк-Четвертинський, Інокентій Гізель тощо. Разом з тим підтримка ними конкретних політичних кроків російського уряду була далеко не беззастережною. Найяскравішим прикладом такої незгоди став заклик чернігівського єпископа Лазаря Барановича до козацької старшини ігнорувати наслідки Андрусівської угоди 1667 р. [21]

Опікуючись інтересами Москви, вони радилися з московськими воєводами, добували необхідну воєнно-політичну інформацію, передавали тексти укладених між окремими гетьманами та польською владою договорів, спостерігали за діяльністю гетьманів, старшини та московських воєвод, брали активну участь у зовнішній політиці Гетьманщини тощо.

Політичні орієнтації українського православного духовенства у 1657—1678 рр. проявлялися, зокрема, у посередництві в конфіденційних відносинах окремих гетьманів з московським та польським урядами. Наприклад, Інокентій Гізель був посередником між Юрієм Хмельницьким і московським урядом; Гізель та Йосип Нелюбовичі-Тукальські — між московським урядом та гетьманом Дорошенком. Симеон Адамович призначається агентом московського царя при гетьмані Д. Многогрішному й отримує особливу грошову суму для роздачі впливовим українцям. Острозький протопоп Куршевич і священик Грекович виступають як посередники у зносинах московського уряду із Ханенком [22].

Духовенство брало діяльну участь у процедурі обрання гетьманів. Найяскравішим прикладом цього є участь Лазаря Барановича у Глухівській раді, коли на гетьманство попри відчутний спротив старшини було обрано Дем'яна Многогрішного. За підтримки духовенства гетьманом обрали І. Самойловича, а гетьманство Брюховецького стало можливим тільки завдяки втручанню згадуваного вже Мефодія Филимоновича [23].

Нерідко вищі українські церковні ієрархи підтримували і тих гетьманів, які були в опозиції до московської влади. Так, київський митрополит Діонісій Балабан беззастережно прийняв сторону І. Виговського, а пізніше і Ю. Хмельницького. Останнього підтри-

---

[20] *Розенфельд И.* Указ. соч. — С. 95.

[21] *Чухліб Т.* Зазн. праця. — С. 30.

[22] *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. — С. 164—166, 421—425, 716, 936—937.

[23] Там само. — С. 216—218, 535—540, 850—852.

Невідомий художник. Архієпископ Лазар Баранович. XVIII ст. НМІУ, Київ.

мував і Й. Нелюбович-Тукальський. Він же 1673 р. звертався до Гізеля із проханням вплинути на Самойловича [24].

Духовенство в Україні виступало також своєрідним інформатором гетьманської та московської адміністрацій. Так, щодо стану збройної боротьби населення України з польським військом та загальнополітичного становища в Речі Посполитій росіян сповіщав старець Ісайя з Бізюківського монастиря та інші духовні особи [25]. Московський уряд прямо доручав Лазарю Барановичу займатися "собиранием вестей" із сусідніх держав.

Перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату, що стався у другій половині XVII ст. (1685—1686), визначив основні напрями подальшої еволюції світогляду й політичної орієнтації українського духовенства. Російські володарі Іван, Петро та Софія Олексійовичі грамотою від 1685 р. обіцяли, що Київська митрополія буде "в таком же соблюдении, в каковом она была до сего времени под благословением святейшего вселенского Константинопольского патриарха, как в митрополичьей чести, так и во исправлении духовного чина и церковного начала в сохранении прав и вольностей обычных, обретающихся по исконному обычаю" [26]. Відтак духовенство, братства та козацька еліта не висловлювали особливого протесту проти підпорядкування Київської митрополії Москві [27]. Більше того, вони підтримали зусилля гетьманського уряду у справі переходу її до складу Московської патріархії на умовах збереження широкої автономії. Однак ці сподівання виявилися марними. Невдовзі київський митрополит був фактично зрівняний у правах з іншими російськими митрополитами. У 1687—1688 рр. з-під його влади вилучили Києво-Межигірський монастир і Києво-Печерську лавру, які отримали право на ставропігію. На початку XVIII ст. під владою київського митрополита залишилась одна Київська єпархія, решта відійшла до московського патріарха (Чернігівська і Мстиславсько-Могилівська) та греко-католицької церкви (Луцька, Львівська, Перемишльська).

Слід зазначити, що самі українські ієрархи чималою мірою сприяли утвер-

---

[24] Летопись церковных событий и гражданских, поясняющих церковные от Рождества Христова до 1879 г. архимандрита Арсения. — Санкт-Петербург, 1880. — С. 662—664; НБУВ. ІР, ф. VIII, оп. 226/97/III/.

[25] *Заборовский Л.* Католики, православные, униаты: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40—80-х гг. XVII в.: Док. исслед. — Москва, 1998. — Ч. 1. — С. 25, 72, 75.

[26] Архив ЮЗР. — Ч. 1, т. 5. — С. 99.

[27] *Харишин М.* Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. — Київ, 1995. — С. 136—138.

дженню церковно-адміністративної влади Москви над Україною [28]. Демонструючи відданість централізаторській політиці московського царя і патріарха, вони щиро служили інтересам Московської держави.

Роль українського духовенства у культурно-релігійному і політичному житті Російської держави. Українське духовенство відігравало провідну роль у культурно-релігійному, місійному і політичному житті Московської держави кінця XVII — першої половини XVIII ст. Вихідці з України були духовниками державних достойників, складали штат придворного духовенства, церков і соборів столиці імперії. Вони репрезентували російську православну церкву за кордоном, організовували там місійний та культурно-просвітницький рух [29]. У першій половині XVIII ст. більшість єпископських кафедр у Російській імперії обіймали вихованці Києво-Могилянської академії. З їх числа формувався також величезний корпус настоятелів російських монастирів [30]. Українське духовенство в особі Димитрія Ростовського (Туптала), Стефана Яворського, Феофілакта Лопатинського, Феофана Прокоповича, Інокентія Кульчицького, Гаврила Бужинського та багатьох інших святителів сприяло розвитку російської літератури і науки, збагативши їх оригінальними творами.

Саме українські церковні діячі всупереч консервативному російському духовенству підтримали політику царя Петра І, спрямовану на європеїзацію усіх сфер життя держави. Свідченням цього є вже перший літературний твір Феофана Прокоповича — трагікомедія "Володимир" [31]. Змальоване в ній зіткнення князя Володимира з "жериволами" і "куроядами" асоціювалося з боротьбою Петра проти захисників старого укладу релігійного життя в Росії. 5 липня 1706 р. Феофан Прокопович виступив у Київському Софійському соборі з вітальною промовою на честь російського царя, в якій розвинув ідею щодо уподібнення його рівноапостольному князю Володимиру і Ярославу Мудрому [32].

Як відомо, ставлення до влади є важливим показником рівня самосвідомості еліти й характеризує ступінь її згуртованості. Щодо цього показовим є ставлення православного кліру до замірів Івана Мазепи, спрямованих, за словами автора "Історії Русів", на те, аби "увільнити нас од рабства та зневаги і поновити на найвищому ступені свободи та самостійності" [33]. Якщо жорстоких репресій зазнало чимало старшин — союзників гетьмана, то його спільниками російською стороною вважалося лише кілька осіб духовного стану — батуринський архімандрит Гедеон Одорський, чернець Семен Остафієв та лохвицький протопіп Іван Рогачевський, яких було відправлено 1712 р. на заслання до Архангельської губернії [34]. Вищі ж церковні ієрархи, всупереч побоюванням Петра І, "противности" йому не виявили, а слухняно з'явилися до Глухова, де восени 1708 р. українське духовенство виголосило анафему Мазепі.

---

[28] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Київ, 1998. — Т. 3. — С. 19.

[29] *Харлампович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. І. — С. 459.

[30] *Корчмарик Б.* Духовні впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України. — Львів, 1993. — С. 67.

[31] *Тихонравов Н.* Трагікомедія Феофана Прокоповича "Владимир" // ЖМНП. — 1879. — Ч. ССІІІ. — С. 52—96.

[32] *Прокопович Ф.* Слова и речи. — Санкт-Петербург, 1760. — Ч. І. — С. 4.

[33] Цит. за: Вивід прав України: Документи і матеріали до історії укр. політ. думки. — Нью-Йорк, 1964. — С. 84.

[34] *Харлампович К.* Указ. соч. — С. 464.

Оклад ікони Дегтярівської Богоматері. Кінець XVII — початок XVIII ст. МІКУ, Київ. Фото М. Андрєєва.

Феофан Прокопович у промові "Панегирик, или Слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе..." рішуче засудив дії гетьмана, назвавши його "клятвопреступником", "ляхолюбцем" [35]. Найпоширеніший релігійний вірш про "зраду" Мазепи належав Стефану Яворському, тоді місцеблюстителю московського патріаршого престолу. Великого гетьмана України він назвав "ангеломъ видом, прелестию бѣса" [36].

Натомість Петро І постає у цих та інших літературних пам'ятках як "всеросійський Христос". Феофан Прокопович обґрунтовує право московського монарха на ім'я "Бог", а також верховенство світської влади над церковною, юридичну та моральну залежність духовенства від держави [37].

[35] Див.: Русская старопечатная литература: XVI — первая четверть XVIII в.: Панегирическая литература Петровского времени. — Москва, 1979. — С. 187—188.

[36] *Щеглова С.* Вірші про Мазепу, складені після його "зради" // ЗНТШ. — Т. XXI. — С. 87—92.

[37] *Прокопович Ф.* Сочинения / Изд. подготовил И. П. Еремин. — Москва; Ленинград, 1961. — С. 85.

Логічним наслідком ідеологічного обґрунтування цих положень стала поява царського маніфесту 21 січня 1721 р. про утворення Синоду російської православної церкви і скасування патріаршества в Росії. А 22 жовтня 1721 р. з ініціативи одного з віце-президентів Синоду (Феодосія Яновського або Феофана Прокоповича) російського царя було проголошено імператором [38]. "Духовний Регламент", або ж Статут російської православної церкви, укладений тим же Прокоповичем, ідеологічно зруйнував патріархальний православно-канонічний уклад церкви в Росії. Він не містив будь-яких згадок про автономні права та привілеї Київської митрополії і став, на думку Річарда Пайпса, бюрократичною Конституцією російської православної церкви, а Синод — своєрідним міністерством у справах релігії [39]. Відтоді переважна більшість українського православного духовенства повністю підпадає під вплив централістських течій, сумлінно виконуючи розпорядження Синоду, що складався переважно з вихованців "Київських Афін", які почували себе "господарями обидвох Церков — Української і Московської" [40].

Короткочасне поновлення українського духовенства у деяких старих правах і привілеях за часів правління Єлизавети, що сталося завдяки впливу останнього гетьмана України К. Розумовського, було остаточно скасовано Катериною II. Водночас, побоюючись вибуху різкого невдоволення в українському суспільстві своєю секуляризаційною політикою та зважаючи на гостроту релігійного питання в зовнішньополітичному курсі Росії, зокрема російсько-польських відносинах, імператриця мусила дещо відтягти терміни проведення земельної секуляризації на теренах Гетьманщини. Лише 1786 р., після реалізації цих заходів, українські єпархії та Київську митрополію було остаточно трансформовано у загальноімперські релігійні інституції, а українське духовенство перетворено на замкнутий суспільний прошарок.

З 1793 р. почала здійснюватися давня мрія київського духовенства про повернення під владу православної Російської імперії Правобережної України. Українське населення масово поверталося з унії до православ'я, даремно сподіваючись, що перехід під скіпетр православного царя поліпшить його долю.

3.3. Військові канцеляристи

Інституційні засади субкультури військових канцеляристів. Українська держава середини XVII ст. успадкувала від довоєнного Війська Запорозького важливі демократичні засади політичного устрою і сформовані політичні інститути. Серед них була військова канцелярія, що посіла чільне місце у структурі влади. В період гетьманства Б. Хмельницького Генеральна військова канцелярія виконувала низку важливих функцій центрального уряду. Зокрема, на неї покладалися підготовка гетьманських універсалів, що стосувалися військового й адміністративного управління державою, практичне ведення зовнішньої політики, архівне збереження документів.

---

[38] *Агеева О.* Имперский статус России: к истории политического менталитета русского общества начала XVIII века // Царь и царство в русском общественном сознании. — Москва, 1999. — С. 128—129, 135—136.

[39] *Пайпс Р.* Россия при старом режиме. — Москва, 1993. — С. 316—317.

[40] *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — Вінніпег; Мюнхен; Детройт, 1962. — С. 105.

Генеральна військова канцелярія стала ефективною державною структурою великою мірою завдяки адміністративним здібностям генерального військового писаря І. Виговського. Керуючи цією установою, він організував оперативне опрацювання значних обсягів внутрішньої та зовнішньополітичної інформації, блискуче налагодив дипломатичну, розвідувальну і контррозвідувальну служби держави. Все це сприяло зростанню авторитету генерального військового писаря — він посів другу після гетьмана сходинку у владній ієрархії Української держави [1].

Після смерті Б. Хмельницького владний статус генерального військового писаря фактично зрівнявся з іншими генеральними старшинами, а у другій половині XVII — на початку XVIII ст. Генеральна військова канцелярія являла собою, власне, " технічну " канцелярію. Вона складалася зі штату чиновників-канцеляристів, які виконували розпорядження генерального писаря [2], який був головним адміністратором. Він визначав загальний порядок роботи з документами і давав конкретні завдання канцеляристам. Крім них писареві допомагали реєнт, який відповідав за діловодство, а також два старших військових канцеляристи [3].

На початку 20-х рр. XVIII ст. статус Генеральної військової канцелярії істотно змінився. 1721 р. уряд Петра I вжив заходів для того, щоб вивести цю установу з-під впливу гетьмана й перетворити її на самостійний бюрократичний інститут, який би функціонував паралельно з гетьманом [4]. Після смерті гетьмана І. Скоропадського 1622 р. за наказом царя в Гетьманщині запровадили колегіальну форму правління. У межах Генеральної військової канцелярії відповідні владні функції на період міжгетьманства покладалися на генеральну військову старшину. Причому з утвердженням в Україні Малоросійської колегії гетьманські прерогативи перейшли до неї, а Генеральна військова канцелярія перетворилася на дорадчий орган [5].

Попри таку новацію в політичному устрої, стара "технічна" канцелярія продовжувала функціонувати. Як і раніше, нею керував генеральний військовий писар. Межі його компетенції окреслено представниками старшини у відповіді на запит гетьмана К. Розумовського (1751): "Енаралного писара должность сидеть в канцеляріи и держать оную канцелярію и канцеляристов в добром порядке и о делах гетману докладывать и хранить войсковую печать и резолюціи подписывать во время болезни гетманской" [6]. Отож генеральний писар очолював апарат канцелярії, відповідав за підготовку справ, що пропонувалися на розгляд гетьманові, був хранителем військової печатки, а також підписував документи під час хвороби гетьмана.

Потреби державного управління зумовили створення мережі місцевих канцелярій. У межах полку основною управлінською структурою, що відала військовими, цивільними і карними справа-

---

[1] *Мицик Ю.* Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — Київ, 1994. — С. 197, 198.

[2] *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. // Праці Комісії для виучування західньоруського та вкраїнського права. — Київ, 1926. — Вип. 2. — С. 92, 127.

[3] *Джижора І.* До історії Генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині XVIII віку. — Київ, 1930. — С. 114.

[4] *Мельник Л. Г.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — Київ, 1997. — С. 215.

[5] *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — Київ, 1998. — С. 173, 227, 228.

[6] Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв. // Укр. археогр. зб. — Київ, 1926. — Т. 1. — С. 125.

ми, була полкова канцелярія, очолювана полковим писарем зі штатом канцеляристів.

У XVIII ст. у зв'язку з процесом бюрократизації державного апарату Гетьманщини було створено канцелярії при деяких центральних урядах. Порівняно великим штатом вирізнялася канцелярія Генерального військового суду. У 60—70-х рр., наприклад, її штат складався з екзекутора, двох секретарів, протоколіста, реєстратора, актаріуса, архіваріуса, нотаріуса, двох адвокатів, чотирьох канцеляристів 1-ї статті, восьми канцеляристів 2-ї статті, десяти канцеляристів 3-ї статті, а також двох грубників [7].

Структура Генеральної військової канцелярії була розгалуженою. Крім реєнта і старших військових канцеляристів до штатного розпису входили також рядові канцеляристи і служителі, підписки, протоколісти, реєстратори, копіїсти, повитчики [8].

Кількість канцеляристів і штатна структура Генеральної військової канцелярії не були сталими. Впродовж XVIII ст. чітко визначилася тенденція до зростання штатів. Так, якщо 1728 р. налічувалося 25 службовців (включно з охороною), то 1742 р. їх чисельність сягнула 179 осіб. Причому зростання штату спричинило появу нових посад (нотаріусів, секретарів, архіваріуса, бухгалтера) і запровадження службової градації канцеляристів на три розряди [9].

У розписі службових чинів Гетьманщини, який склала Кодифікаційна комісія, що з 1728 по 1743 р. працювала над підготовкою кодексу "Права, за якими судиться малоросійський народ", відбилося реальне місце військових канцеляристів в ієрархії чинів Гетьманщини. Згідно з цим документом 4-те місце після гетьмана з 48 службових чинів посідав генеральний військовий писар, 11-те — писар Генерального військового суду, 14-те — старший канцелярист Генеральної військової канцелярії,

Т. Калинський. Військовий канцелярист. Остання чверть XVIII ст. НБУВ. ІР, Київ.

18-те — полкові писарі, 21-ше — перекладач Генеральної військової канцелярії, 23-тє — полкові писарі, 24-те — писар Генеральної військової артилерії, 25-те — військові канцеляристи Генеральної військової канцелярії, 33-тє — полкові судові писарі, 35-те — сотенні

[7] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 119.

[8] *Романовський В.* Нариси з архівознавства. — Харків, 1927. — С. 67.

[9] *Джиджора І.* Зазн. праця. — С. 110—118; *Панашенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1995. — С. 78.

писарі, 36-те — писар полкової артилерії, 37-ме — полкові канцеляристи [10].

Отже, серед осіб, служба яких була пов'язана з канцелярською сферою, найвищі чини мали генеральний військовий писар, а також писар Генерального військового суду. До високопосадовців належав також старший канцелярист Генеральної військової канцелярії. Порівняно високий службовий статус мали представники "масових" чинів цієї установи — військові канцеляристи, які помітно випереджали полкових канцеляристів.

Межі компетенції. Освіта. Військові канцеляристи займалися підготовкою різних документів, що виходили з Генеральної військової канцелярії. До їхніх обов'язків входило ведення книг з поточного діловодства цієї установи (діаріушів, журналів). У цих книгах фіксувався зміст офіційної документації, зокрема листів, постанов, розпоряджень, резолюцій, інструкцій, "промеморій", які надсилалися з канцелярії до тих чи інших інстанцій, а також робилися копії гетьманських універсалів, царських указів і грамот та ін. [11]

Служба канцеляристів у Генеральній військовій канцелярії не зводилася виключно до діловодства. Вони виступали також у ролі судових виконавців, здійснювали попереднє слідство у справах про майнові й земельні суперечки, заподіяння матеріальної шкоди тощо. Іноді вони супроводжували провіант і фураж для козацького війська, відряджалися за межі України з урядовими дипломатичними завданнями, брали участь у заходах, що здійснювалися в 1729—1730 рр. на території Гетьманщини з метою ревізії й узаконення власницьких прав на маєтки (Генеральне слідство про маєтності) [12].

Виконання обов'язків канцеляриста потребувало доброї освіти. Як правило, канцеляристами ставали сини старшини, котрі закінчували Києво-Могилянську академію, дехто з них навчався у західноєвропейських університетах. Вони виявляли жвавий інтерес до історичного минулого України. Нерідко канцеляристи готували для себе рукописні збірники, в яких уміщували уривки з рукописних або друкованих книг літературного й історичного спрямування, в тому числі ті, що стосувалися історії козаччини (особливо популярними були літопис Самовидця, а також твір Г. Грабянки). Укладачі рукописних збірників включали до них також витяги з діаріушів і журналів Генеральної військової канцелярії, часто робили власні доповнення й уточнення до історичних матеріалів, що привертали їхню увагу [13].

Завдяки високому рівню освіти військових канцеляристів, гетьманський уряд залучав їх до загальнодержавних справ, виконання яких потребувало широкої ерудиції та систематичних знань, насамперед у галузі юриспруденції. Так, найздібніші представники канцелярського чиновництва працювали в Ко-

[10] Права, за якими судиться малоросійський народ. — Київ, 1997. — С. 547.

[11] *Горобець В. Й.* Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Іст. джерела та їх використання. — Київ, 1972. — Вип. 7. — С. 102—114; *Апанович О. М.* Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 94.

[12] *Слабченко М. Е.* Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. — Одесса, 1913. — С. 28—30, 67; Диариуш или Журнал, то есть повседневная записка. — Москва, 1858. — С. 2—72; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Москва, 1859. — Ч. 1. — С. 444; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729—1730 гг. — Чернигов, 1908. — С. 143, 147, 149, 203; *Бодянский О.* Историческое сведение о генеральном хорунжем Николае Даниловиче Ханенке // Диариуш или Журнал, то есть повседневная записка. — С. VIII.

[13] *Апанович О. М.* Зазн. праця. — С. 93, 94.

дифікаційній комісії 1728—1743 рр. [14] Канцеляристи брали участь у виборах депутатів від шляхетства до Комісії для складання нового уложення 1767 р. Вони були серед тих, хто в ході цієї кампанії формував політичні позиції старшини, а також формулював її вимоги до царського уряду [15].

Шляхи та умови формування політичної та соціокультурної ідентичності. Витворенню канцеляристами особливої групової ідентичності сприяли наявність у них спільних інтересів, поведінкових стереотипів, що задавалися їхнім службовим становищем, а також специфічних соціальних цінностей, історичної свідомості, політичних орієнтацій і пріоритетів. Соціокультурна згуртованість канцеляристів диктувалася насамперед їхньою становою належністю, певним чиновницьким рангом, високою освіченістю й інтелектуальними запитами, установками щодо вшанування влади, успішної кар'єри, схильністю до українського автономізму, патріотичними почуттями та ін.

На політичну самосвідомість військових канцеляристів впливали політична атмосфера, що склалася в Україні під впливом наступу царизму на українську автономію, та основоположні засади національної держави. Своєрідною реакцією на це став антиросійський політичний виступ старшого військового канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Іваненка (Петрика). Спираючись на політичну і воєнну підтримку Кримського ханства, він 1691 р. зробив відчайдушну спробу підняти козаків на боротьбу за визволення України з-під царської влади. Прикметно, що згідно з договором, який він підписав з кримською владою, територія Української держави визнавалася в межах як Гетьманщини, так і частини Слобожанщини та Правобережжя [16].

Інкорпораційний наступ російського уряду на Гетьманщину набув особливо брутальних форм із запровадженням першої і другої Малоросійських колегій (відповідно 1722—1727 та 1734—1750 рр.). Частина старшини, в тому числі військові канцеляристи, вступили у конфронтацію з представниками російської влади в Україні [17]. Активні учасники автономістського руху поплатилися за це своєю свободою, а декотрі й життям.

Певний вплив на формування субкультури канцеляристів справили особливості їхнього способу життя. Окрім спільного перебування в стінах канцелярії під час служби, більшість канцеляристів проживали в одному помешканні (курені) і спільно проводили дозвілля. Як випливає з праці "Про Малоросію: про древні звичаї малоросійські, про службу воїнську і цивільну, про чини і посади чиновників, за абеткою" (1808), автором якої був Василь Ломиковський, військові канцеляристи "в години дозвілля і відпочинку в курені, де вони жили, вправлялися у вокальному співі, грі на скрипках, басах, гуслях, флейтах і складали іноді концерти... У неділю й святкові дні вважали вони за обов'язок

[14] *Вислобоков К.* Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ. — С. XV, XLIX.

[15] Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1889. — С. 30, 35, 54—60, 66, 67, 70, 192—194, 203—205.

[16] *Мицик Ю., Станіславський В., Щербак В.* Чортомлицька Січ (1652—1709 рр.) // Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 100, 101.

[17] Журнал, си есть насущная записка дел, в войсковой енералной канцелярии приключающихся // ЧИОНЛ. — Киев, 1898. — Кн. 12. — С. 99, 100, 106, 109, 113, 114; *Горобець В. Й.* Зазн. праця. — С. 130—161.

С. Васильківський. Військовий писар. Кінець XIX ст.

займати криласи під час нічних служб і літургій, і часто не поступалися кращим півчим. Літньої днини грали в кеглі (криглі) й м'ячі на майдані, зрідка, але все ж заглядали в кавовий будинок. За освіченість і поведінку їх дуже шанували і нерідко запрошували за гетьманський стіл. Направленого до комісії військового канцеляриста зустрічали у сотнях з корогвами, з усіма військовими почестями.., всяке завдане йому безчестя каралося якнайтяжче" [18].

З наведеного уривку вимальовується ідеалізований образ канцеляристів. Очевидно, тут далося взнаки те, що В. Ломиковський писав про них вже після того, як вони зійшли з історичної арени. До того ж він мав до козацької старовини родинні сентименти, оскільки був нащадком генерального обозного Івана Ломиковського (прихильника І. Мазепи). Водночас навряд чи можна сумніватися в тому, що в описі В. Ломиковського відобразилася специфічна атмосфера життя канцеляристів, яка сприяла формуванню у них групової тотожності й ментальності.

Підтвердженням цього можуть бути, зокрема, відомості про звичай різдвяних віншувань генерального військового писаря і гетьмана, якого дотримувалися канцеляристи Генеральної військової канцелярії. Ці відомості подав військовий канцелярист Пилип Борзаківський в щоденнику зазначеної установи від 25 грудня 1722 р.: "В сей день пресветлого Рождества Христова празничний, давним обыкновеніем вси пп. товариство енеральной войсковой канцеляріи, будучи ранком у его милости пана писара войскового енералного, отдали винную належитост при конигратуляціи тоей урочистости... А потим его милости пану полковникови черниговскому, наказному гетману Полуботку, отдали визиту, до которого от всих пп. товариства п. Петро Троцкий говорил орацію, аппликуючи его в Малороссии правленіе к новорожденному от колена Юдова вожду Христу Ісусу. По церковной зас церемонии... некоторіе пп. товариство к его милости пану полковникови, а некоторіе его милости пану писареви войсковому енералъному до столу прошени. А и на другий день такьжде" [19].

[18] Цит. за: *Апанович О. М.* Зазн. праця. — С. 92.

[19] НБУВ. ІР, ф. 1, 66720, арк. 117.

Із зробленого П. Борзаківським опису випливає, що весь персональний склад Генеральної військової канцелярії взяв участь у різдвяному привітанні свого безпосереднього начальника — генерального військового писаря, а також наказного гетьмана. Ця акція мала ритуалізований характер. Вона супроводжувалася церемоніальними візитами і промовами (що були побудовані за законами риторичного мистецтва), відвіданням церкви, а завершувалася спільним банкетом. Таким чином, дана корпоративна маніфестація фактично була елементом ідеологічної й соціально-психологічної консолідації канцеляристів і сприяла закоріненню в їхній свідомості чуття групової тотожності.

Риси культурної ідентичності канцеляристів формувалися не лише під впливом вузькогрупових церемоній і ритуалів. На цей процес впливали домінуючі в суспільстві буденні уявлення, світоглядні стереотипи, загальна духовна атмосфера, а також публічні ритуали і церемонії, що відбувалися на державному рівні як у гетьманській столиці — Глухові, так і в головних центрах імперії — Петербурзі й Москві. Щодо останнього, то привертають до себе увагу щоденникові записи, зроблені військовим канцеляристом Миколою Ханенком (1691—1760), присвячені поїздці гетьмана І. Скоропадського до Москви 1722 р., а також його особистий щоденник, якого розпочав 1719 р., а закінчив на схилі літ. Матеріали цих щоденників є цінним історичним джерелом, що дає змогу окреслити духовний світ конкретного канцеляриста, його політичні, соціальні та культурні орієнтації, повсякденні уявлення і ментальну налаштованість. А це має важливе значення для загального розуміння соціокультурної визначеності канцеляристів як певної соціальної групи.

У цьому зв'язку привертає до себе увагу насамперед офіційний щоденник М. Ханенка 1722 р. У наявних у ньому описах церемоній і ритуалів досить добре простежуються риси авторської індивідуальності, що сформувалися під впливом культурно-історичного середовища, до якого входили освічені кола українського суспільства, в тому числі військові канцеляристи. Йдеться, зокрема, про впливи на них барокової культури з її увагою до вигадливих деталей, емблем, символів і алегорій. Свідченням цього може бути опис похорону князя П. Голіцина, який відбувся в Москві за участю Петра І. З опису випливає, що М. Ханенко ретельно відтворив просторову структуру і подієву послідовність похоронної процесії, фіксуючи безліч деталей, ритуальних моментів і символів. У полі зору автора опинялися порядок шикування і проходження військових підрозділів, музикантів, зовнішній вигляд музичних інструментів, колір мундирів учасників процесії, їхні головні убори тощо. Детально представлено церемоніальний ряд і символіку смерті ("гробовий кавалер" на білому коні; ритуально споряджений кінь покійного князя; алегорія смерті у вигляді черепа, зображеного на корогві), а також адаптовану відповідно до печального моменту символіку соціального статусу і військової доблесті — покладені на ритуальні подушки зламана шпага, залізний шолом, різні військові відзнаки [20]. Прикметно, що з подібною деталізацією М. Ханенко описав обряд похорону гетьмана І. Скоропадського, що відбувся в червні 1722 р. [21]

Таким же детальним у щоденнику М. Ханенка є опис свят у Москві з приводу укладеного між Росією і Швецією Ніштадтського мирного договору 1721 р. Очевидним стає розуміння автором сти-

[20] Диариуш или Журнал, то есть повседневная записка. — С. 15, 18, 19.

[21] Там само. — С. 73.

лістики театралізованої барокової культури та її алегоризму. М. Ханенко зосереджувався не лише на відтворенні влаштованого з цієї нагоди феєрверка, а й поширено витлумачив символіку видовища, де фігурував образ давньоримського Януса [22]. Судячи з докладного опису, автор з великим зацікавленням сприймав екзотичні прояви карнавальної культури: перерядженихх, які їхали на осідланих волах, а також у запряжених цугом свинями, собаками або ведмедями санях. Серед учасників карнавальної процесії М. Ханенко побачив Петра I у формі простого матроса, костюмованого Папу Римського з візником-Бахусом, човен, "в яком многое множество розных персон бабих, черничих, старечих, тако ж журавлями и инными дивовисками поубранные сидели и спевали, да кричали машкары". Автор відзначив, що в карнавалі взяли участь гетьман з генеральними старшинами, які сиділи в човні "козацким строем з рогами устроенными" [23].

Щоденникові записи М. Ханенка дають певне уявлення про те, як люди його кола, освіченості й ментальності сприймали життя у буденних проявах. Матеріали щодо цього містяться, зокрема, в записах, які автор зробив у своєму приватному щоденнику у серпні—жовтні 1722 р. під час перебування на Кавказі.

Описуючи культуру мусульманських народів, М. Ханенко характеризував її згідно із системою цінностей, типом мислення, поведінковими стереотипами і способом життя, які задавала українська культура. Причому часом порівнював різні моделі культур у межах дуалістичної опозиції "своє — чуже". У цьому зв'язку в його кавказьких нотатках зустрічаються такі записи: "дворов болших нет, але хати так густо, же з едной на другую можна переступити"; "ни у кого окон шкляных нет, але у едных кратками поделано, а в других нема болш ничого, кроме оконниц"; "ринку до продавания и етних и прочих вещей немаш, а товары, якие меют, продают по дворах, тилко овощи — едни возят по улицех, другие же, бы и шул, хто хочет покупать, яко яблок и орехов, кричат малие дети, сидячи по хатах"; "хлеба квасного у них нет, бо и пекти его не умеют, але идят корже пресные"; "в хатах ловок и сталов немаш, але коверцами вислано и подушок з вовни до сиденья наслано; печей немаш"; "а питя жадного, кроме чихиру, то есть вина свежего, не достать, бо тамошние жители ни пивов, не меду, не квасу, а новет и борщу делать не умеют" [24].

Зібрана М. Ханенком інформація, а також зроблені ним оцінки культури й укладу життя кавказьких горців дають змогу виявити його власні культурні орієнтації. Адже "діалог" автора з чужою культурою спонукав його до рефлексій над багатьма буденними речами, які на батьківщині сприймалися як самі собою зрозумілі, усталені й незмінні.

Привертають увагу соціокультурні аспекти сприйняття автором щоденника житла, дому. Фактично він розглядав дім як символічну межу між життєвим простором окремого господаря і рештою світу (наголошення на осібному розташуванні хат з великими дворами, що постає антитезою принципу щільної забудови гірських поселень). Таким чином, у даному випадку він репродукував установки індивідуалістського укладу життя, які породжувало тогочасне українське соціальне і культурне середовище. Описуючи інтер'єр житла, М. Ханенко звернув увагу на відсутність в помешканнях горців лавок і столів, еквіва-

[22] Там само. — С. 22.
[23] Там само. — С. 23, 24.
[24] Дневник Николая Ханенко (1719—1723 и 1754 гг.) // Киев. старина. — 1896. — № 7/8. — С. 176—177.

лентом яких у них були килими і вовняні подушки. Це означає, що, окрім протиставлення європейсько-християнського і мусульманського типів побутової культури, автор щоденника відтворив характерне для українського суспільства першої половини XVIII ст. уявлення про внутрішнє облаштування житла за певними усталеними канонами, що були обов'язковими для усіх соціальних верств. У цьому неважко переконатися з опису помешкання гетьмана І. Скоропадського, в якому фігурують столи, лавки, піч ("светлица соснового лесу, в ней печь кафлевая белая, стол круглой с лавками, три окошка красных, в них окончины стеклянные в дереве") [25].

Відчуття неповноти повсякденного життя викликала в М. Ханенка відсутність на Кавказі таких традиційних для українців страв і напоїв, як печений хліб, борщ, пиво, мед, квас. Оперуючи категоріями буденної свідомості свого соціального і культурного кола, автор щоденника вжив прикметну фразу, яка, судячи з контексту, означала найвищий ступінь несхожості двох культурних моделей: "навіть і борщу не вміють варити". Безперечно, перелічені вище страви і напої були основними в повсякденному раціоні соціальної спільноти, до якої належав М. Ханенко. Водночас серед тогочасної соціальної еліти українського суспільства поширеним було вживання дорогих іноземних напоїв і продуктів, які не лише задовольняли гастрономічні смаки багатої публіки, а й виконували функції своєрідного соціального представництва. Вишукані угорські вина, бургундське, рейнське, французька горілка та інші напої, а також чай і кава свідчили про високий соціальний статус господарів і вживалися на званих банкетах та обідах. Прикметними ознаками світського стилю життя, учасниками якого були і канцеляристи, ставали демонстрація коштовного посуду, різні картярські ігри, танці, феєрверки, застільні промови (орації) [26].

Помітний відбиток на канцеляристів накладала їхня професія. Вона диктувала правила публічної поведінки й задавала певні параметри групової, корпоративної свідомості. Симптоматичними у цьому відношенні є рефлексії військового канцеляриста Павла Ладинського над фаховим покликанням канцеляриста, а також політичною значущістю державницького чину старшини. Ці теми він підняв в акровірші, що присвячувався виконанню службового доручення — ведення щоденника Генеральної військової канцелярії (березень 1723 р.). Дане доручення П. Ладинський розглядав як слушну нагоду для засвідчення канцеляристом службової старанності й фахової спроможності. Водночас він вбачав у ньому політичний підтекст, оскільки вважав, що офіційний щоденник Генеральної військової канцелярії повинен відображати особливу політичну місію генеральної старшини щодо управління державою:

Планет княжич небесных, месяц март начася,
Когда сей діаріуш мне писать казася,
А именно, о всяких делах общих, знатных,
Монарших и войсковых, тайных и приватных,
Во время правления, помежду гетманством
Трудолюбно радящих малоросским панством:
Его милости пана полковника главна
Черниговского Павла Полуботка, славна
Леонтіевича; також и особ поважных

[25] *Лазаревский А.* Гетманские дома в Глухове // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — Киев, 1898. — Вып. 4. — С. 118.

[26] Там само. — С. 163, 170; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 14, 27, 31, 71, 78, 85, 104, 149, 426, 430; Журнал, си есть насущная записка дел, в войсковой енералной канцелярии приключающихся // ЧИОНЛ. — Киев, 1898. — Кн. 12. — С. 103, 105, 112.

Войсковых енералных, умных а уважных,
Людскостію наипаче и умом до того:
Енерална писара, чина войскового,
А меновите, тако проименованна
Симеона Савича, мужа преизбранна,
Да иных лиц к тому ж учрежденных делу,
Едину тую ж купно содержащих силу [27].

Як випливає з наведених рядків, П. Ладинський вшановував політичну еліту Гетьманщини, панегірично звеличуючи її заслуги у справі служіння спільному благу. Причому, як чиновник Генеральної військової канцелярії, він особливо вирізняв особисті здібності й достоїнства своїх головних патронів — наказного гетьмана та генерального військового писаря.

Автор вірша окреслив тематичний горизонт щоденника ("о всяких делах общих, знатных, монарших и войсковых, тайных и приватных"; "Иследоват всякіе справи войсковіе, аще либо когда им случатся якіе"), а також визначив своє творче кредо: точність, лапідарність, вдумливість, зацікавленість ("Діаріуш сей писат и аки в зерцале кратко а разумливо пишемая зрети, да бодрост и охоту ко тому ж имети"). Важливим вважав він також мистецтво володіння пером, коректність і виваженість авторської позиції ("Іmети и искуство и вежливост знати, як и в якой что силе и почем писати") [28].

Професійна вправність, службова надійність і вірність були тими моральними цінностями, які не лише декларувалися на рівні "теоретичної" свідомості, а й проявлялися у середовищі канцеляристів на рівні соціально-психологічного відображення. Свідченням цього можуть бути спогади історика українського козацтва першої чверті XVIII ст. Самійла Величка про свою працю канцеляристом, у тому числі службу у Генеральній військовій канцелярії. "Почав я..., маючи кільканадцять літ, служити в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів, шляхетного його милості пана Василя Леонтійовича Кочубія, писаря на той час військового генерального, — писав С. Величко. — За... Мазепиного гетьманства служив я вірно і дбало, як веліла мені моя цнота... Прослуживши відтак у таких великих, невсипущих трудах упродовж 15 років, я був виправлений за ту мою службу на початку 1705 року до військової генеральної канцелярії, в якій з-поміж гірших братії моєї був у ділах писарських не останній впродовж 4 літ. Після того за ту мою довгочасну службу недоля моя заплатила в самому кінці 1708 року крайнім нещастям" [29].

Як випливає з наведеного уривка, для С. Величка як канцеляриста служба на засадах вірності, честі й відповідального ставлення до службових обов'язків мала значення морального імперативу. Причому, сповідуючи етичні й моральні цінності, що були властиві соціокультурному середовищу канцеляристів ("братії"), він з удаваною скромністю, однак з усвідомленням особистої гідності, наголосив на своєму високому фаховому рівні — "з-поміж гірших братії моєї був у ділах писарських не останній". Зміст цієї фрази, як випливає з подальшого контексту, не має спеціальної риторичної спрямованості. У ньому відбилася насамперед відповідна психологічна установка групової свідомості канцеляристів.

Політичні орієнтації й свідомість. Як зазначалося, військові канцелярії являли собою сегмент інституційного устрою Гетьманщини. Природно, що військові канцеляристи добре знали структуру державної владної ієрархії, а також своє місце у ній. Історична самобутність політичного і державного устрою України була фактором, що реаль-

[27] НБУВ. ІР, ф. 1, 66720, арк. 206.
[28] Там само.
[29] *Величко С.* Літопис. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 381.

но впливав на політичну свідомість багатьох поколінь військових канцеляристів.

Показовими щодо цього є політичні орієнтації перекладача Генеральної військової канцелярії Семена Дівовича, що втілилися у його віршованому творі "Розмова Великоросії з Малоросією" (1762). С. Дівович виходив з розуміння політичної та культурно-історичної значущості системи чинів, що існувала в Українській державі. Звівши в уявній дискусії віч-на-віч своїх головних героїв — Великоросію і Малоросію, він від імені Малоросії доводив, що українські чини за своєю природою нічим не відрізняються від чинів в інших державах, у тому числі в Росії. Вони не поступаються владною гідністю російським чинам, оскільки освячені національною історичною традицією. Аргументуючи легітимність українських чинів, С. Дівович виходив з того, що вони, з одного боку, виступали частиною прав і свобод українського народу, які були визнані російською стороною під час прийняття Україною царської протекції, а з іншого — здобули визнання у світі:

Я почтена от государя, не от тебя.
Он меня в покровительство принял как свое,
То все оставил при мне, что только есть мое;
Привилегий польской короны не отменил
И чины мне прежде там данные подтвердил...
Смотри, что (и) иностранный народ французы,
С монархией нашей имеющий союзы,
Публикуют про генеральных старшин моих.
Они с ними равняют генералов твоих,
Генерального ж писаря так представляют,
Что великим канцлером моим называют [30].

Висловлені С. Дівовичем оціночні судження щодо інституційного устрою Української держави свідчили про живучість серед канцеляристів (як і старшини в цілому) моделі політичної культури козацтва, що сформувалася в межах політичної системи Речі Посполитої ("Ибо я остаюсь в прежних чинах коронных") [31]. У цій моделі політичної культури гетьман, генеральний суддя, писар, полковники та інші українські чини поставали, по суті, органічними атрибутами національної ідентичності, адже з ними пов'язувалися славетні військові подвиги (тема, яка широко розвивається в "Розмові Великоросії з Малоросією"), а також звичаї, обряди і церемонії, що супроводжували самостійне державне життя українського народу.

Значний вплив на політичну соціалізацію канцеляристів справляли публічні церемонії та ритуали, що пов'язувалися з гетьманським урядом: обрання гетьмана на генеральних радах, церковні літургії за участю гетьмана та вищих урядовців, що супроводжували події державного життя, дипломатичні церемонії тощо. Подібні церемоніальні дійства і ритуали були своєрідним інструментом, за допомогою якого в політичній свідомості суспільства культивувався владний авторитет державних інститутів. Водночас такі публічні акції сприяли як становій консолідації "політичного народу" країни — насамперед старшини (певною мірою і козаків), так і корпоративному згуртуванню урядовців і всього бюрократичного апарату держави.

Канцеляристи були активними учасниками церемоній і ритуалів, що відбувалися в державному житті Гетьманщини. Як правило, в таких акціях вони грали провідні ролі. Це підтверджує, приміром, перебіг церемонії обрання гетьманом миргородського полковника Д. Апостола. Як випливає з офіційного звіту про цю подію (що призначався для російського уряду), активна фаза офіційної церемонії розпочалася тоді, коли козацькі полки зібралися біля будинку

---

[30] *Дівович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. — Київ, 1983. — С. 395, 397.

[31] Там само. — С. 398.

в Глухові, де зупинився царський міністр Федір Наумов, “и из дому оного министра на то место, где обрание гетману было, нес его императорского величества присланную к малоросійскому народу милостивую грамоту секретарь Непеин в корете цуком на серебреном блюде, в руках, с великим почтением, публично... За тою грамотою шли: З знамям глуховской сотник Іван Мануйлович. З гетманскою булавою бывший полковник Левенец. А оная булова несена на подушке, покрытою тафтою красною. З бунчуком судья наказный Федор Гречаной. С войсковым прапором сотник Іван Гамалия. С войсковою печатью бунчюковой товарыщ Андрей Миклашевской. А оная печать несена на серебреном блюде и на подушке, покрытою красною тафтою.

За оными клейнотами шли бунчюковые товарищи и генеральной войсковой канцелярии реэнт с канцелярскими служителми. За оными ж его императорского величества грамотою и гетманскими клейнотами ехал в корете цуком господин тайной советник и министр, да с ним сидел по левую сторону полковник миргороцкой Данил Апостол, что ныне гетман” [32].

З тексту наведеного документа добре видно, що церемонія обрання гетьмана мала яскраво виражену ідеологічну підоснову. Вона спрямовувалася на підкреслення політичної ролі офіційного Петербурга як джерела легітимації влади українського гетьмана. Щодо ролі військових канцеляристів у церемоніальній колоні, то вона полягала в почесному супроводженні гетьманських клейнодів. Інакше кажучи, в межах імперськи забарвленого сценарію даної церемонії військові канцеляристи виконували політично значущу функцію публічної репрезентації української державної традиції.

На честь гетьмана Данила Апостола було влаштоване помпезне ритуалізоване дійство після його повернення з Москви у жовтні 1728 р. Воно спрямовувалося на зміцнення владного авторитету гетьмана у суспільстві, а також підтвердження вірності й корпоративної згуртованості старшини і державних чиновників. Безпосередніми учасниками даної церемонії були і військові канцеляристи. З цього приводу в щоденнику Генеральної військової канцелярії, зокрема, зазначалося: “Порядок виезду его ясне-сти в Глухов состоялся. Первіе следовали 7 сотен и компанія, которіе купно з бунч. тов. при знаменях и музици войск. стричали его ясне-сть от Глухова в миле полтрети за селом Есманю з короговами при своих командирах, а именно — глухов., кролевец., воронеж., короп., конотоп., батурин., новомлин. продковали пред каретою; компанія, к-ристи войсковіе порадочно да при бунчуку знатніе бунч. тов. Булава несена была С. Миклашевским, бунч. тов.; за каритою следовали 3 знамени, знатн. тов. войсковіе, а потом обоз виеждзаючого его ясне-сти в Глухов, пушечною стрелбою и музикою в городе витано. І его ясне-сть зараз в церков св. Николая на позную службу Божію вишол з всею старшиною, а по достойном подобающою честію при ассистенціи к-ристи войск. внесена в церков сотником ічанским Гр. Стороженком всеможнейшая е.і.в. грамота жалованная, данная его ясне-сти на чин гетманства и високо на украшенном амвоне положена. По окончаніи же службю Божей читана была Н. Ханенком, суд. полк. стародуб., для общого всем ізвестьа. Потом молебное благодареніе при музице войсковой и пушечной стрелбе отправлено, також и при палбе. По от-

[32] *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. Додатки // Праці Комісії для виучування історії західньоруського та вкраїнського права. — Київ, 1929. — Вип. 6. — С. 175—176.

правленіи молебна в столовой избе, где банкіетом при музице войсковой и пушечной стрелбе целоденною охотою бавился его ясневелможность з бунчуковыми и войсковыми товарищы и пр. старшиною" [33].

Як випливає з наведеного тексту, церемонія зустрічі мала складну режисуру й включала в себе військові почесті, публічний ритуал з гетьманськими клейнодами, а також царською грамотою, церковну відправу. Завершальною фазою церемонії був банкет за участю гетьмана і старшини. Престижне з огляду на станову ідеологію місце під час церемоніальної ходи було відведено військовим канцеляристам. Причому один з них був залучений до ідеологічно забарвленого ритуалу з внесенням до церкви царської жалуваної грамоти на гетьманство.

Загалом у ставленні канцеляристів до подібних церемоній і ритуалів відображалися риси їхньої соціально-культурної цілісності як своєрідної мікроспільноти, що посідала певну нішу в соціальній ієрархії та культурі української старшини. Досить репрезентативним щодо цього джерелом є щоденникові записи М. Ханенка 1722 р. У них крізь призму сприйняття автора-канцеляриста відтворено й характеристичні риси семіотики політичного ритуалу.

М. Ханенко приділяв увагу навіть досить рутинним для церемоніальної практики гетьмана І. Скоропадського фактам, як, приміром, відправа у Глухові церковної літургії і молебня за щасливу подорож до Москви або військовий церемоніал зустрічі та проводів зверхника Української держави в Севську. Щодо останнього, то автор щоденника вирізняв високий владний статус гетьмана в певних "ритуальних" ситуаціях, описуючи представницьку зустріч гетьмана за містом; виділення йому почесної варти; віддання відповідно до сану військових почестей [34].

Невідомий художник. Гетьман Данило Апостол. XIX ст. НМІУ, Київ.

Основну ж увагу М. Ханенка було прикуто до церковних і світських церемоній в Москві, безпосередніми учасниками яких були гетьман та його оточення. Зі щоденникових записів, присвячених "ритуальній" мові політичної практики, погляд автора-канцеляриста на владу російського царя представлений в проекції на владу українського гетьмана. Щодо невербальної мови політичного ритуалу, в якому фігурують цар і гетьман, то в щоденнику можна виділити кілька характеристичних текстуальних фрагментів. У даному випадку йтиметься про опис М. Ханенком подій 21 січня (коли відбулася офіційна зустріч Петра I з І. Скоропадським) і 28 січня (в

[33] *Слабченко М. Е.* Указ. соч. — С. 100.

[34] Диариуш или Журнал, то есть повседневная записка. — С. 9, 10.

Невідомий художник. Військовий товариш Василь Гамалія. 1750-ті рр. НМІУ, Київ.

цей день у Москві проходили офіційні урочистості з нагоди укладення Ніштадтського миру):

"Всепресветлейший монарх, Петр І-й, великий император и самодержец всероссійскій, достойне отцем отчествія утитолованный, благопріятным своим монаршим лицем на всех смотря, изволил до... всемилостивого Спаса церкви своей, царскою высокою завитать особою; за котораго прибытіем зараз там начал ясневельможный до его императорского величества привет говорити, якого благоизволил его величество до конца выслухати" [35].

Зі змісту цього уривка вимальовуються контури харизматичності правителя, присутність якого серед підданих стає актом соціальної комунікації і має виразний політико-ідеологічний підтекст. Адже "прихильне монарше обличчя" звернене до підданих, і цар оглядає їх з висоти свого гіперболізованого статусу "батька вітчизни". Для автора щоденника істотно важливою є та обставина, що під час церемонії офіційної зустрічі Петра І з І. Скоропадським у храмі (перед початком літургії) цар до кінця вислухав вітальну промову українського гетьмана. Цей пасаж набуває в М. Ханенка фактично компліментарної тональності стосовно І. Скоропадського як політичного діяча.

"...Идучи с церквы его императорское величество давал первее енеральным нашим, потом и всем, хто тилко мог дотиснутись, целовать свои монаршіе руки" [36].

У даному випадку йдеться про соціально-культурну комунікативну функцію жесту в контексті тогочасної політичної символіки. Поцілунок руки монарха був ритуалізованим жестом, що символічно підтверджував визнання влади, вірність і відданість підданих своєму государю. Для автора щоденника, безумовно, почесним є те, що цар розпочав цей публічний ритуал з української старшини.

"Его императорское величество... некоторых з сенаторей и министров дарил червоными золотыми новозделанными болшими, где и ясневелможного его милости пана гетмана изволил его императорское величеество пожаловати червоным золотым вагою в 25 червонных, на знак своей высокомонаршей милости" [37].

З цього уривка виокремлюється ще один політичний ритуал, у межах якого

[35] Там само. — С. 14.
[36] Там само. — С. 14—15.
[37] Там само. — С. 22.

в символічний діалог вступають цар і гетьман. Очевидно, що ритуальне дійство роздачі царем золотих монет верхівці політичної еліти країни було демонстрацією, а також пропагандою влади і могутності монарха. Витлумачуючи мовою політичної символіки цей ритуал, М. Ханенко трактує його як "знак високомонаршої милості", якого удостоївся в числі небагатьох російських сановників також І. Скоропадський.

На прикладах, що стосувалися метамови політичного ритуалу, виразно простежуються відзначені автором щоденника повнота й глобальний характер самодержавної влади російського царя. В тексті джерела це створює політичне тло, завдяки чому розрізняються межі владної значущості інституту гетьманства. Причому цілковита лояльність й вірнопідданська риторика М. Ханенка стосовно царя не були наслідком емоційного сприйняття ним Петра І, а пояснювалися насамперед жанром його записок, що були офіційним щоденником. Адже М. Ханенко добре знав про деспотичний характер політичного режиму, який встановив російський цар. Так, у своєму щоденнику він занотував розмову Ф. Прокоповича з І. Скоропадським, предметом якої була доля колишнього полтавського полковника П. Горленка та інших українців, "под арестом в Москве обретающимися". В щоденнику занотовано документи про сумнозвісну участь козаків у роботах на спорудженні каналів. Показовим щодо цього є й те, що, описуючи помпезну офіційну процесію за участю Петра І, яка вступила на Красну площу, М. Ханенко зробив таку ремарку: "при якой два слупы мурованіи стоять з головами казненных" [38]. До того ж арешт за наказом Петра І канцеляриста М. Ханенка за опозиційну діяльність уже 1723 р. підтверджує відсутність у нього сентиментів щодо царя.

Засади станової елітарної свідомості й система цінностей. Військові канцелярії являли собою велику школу кадрів вищих урядовців для Української держави. Свого часу в їхньому складі були відомі політичні та державні діячі, як, зокрема, П. Тетеря, І. Скоропадський, П. Орлик. Зрозуміло, що не всі канцеляристи ставали гетьманами. Водночас для багатьох з них служба була першим кроком до здобуття досить високих чинів. Прикладом успішної кар'єри канцеляриста може бути просування по службовій драбині Василя Туманського — сина басанського протопопа. Після закінчення Києво-Могилянської академії він став служити у полковій канцелярії Переяславського полку. Пізніше вступив на службу до Генеральної військової канцелярії. 1748 р. отримав чин старшого військового канцеляриста, 1750 р. став бунчуковим товаришем, а через кілька років обійняв посаду генерального військового писаря [39].

Служба у військових канцеляріях для багатьох канцеляристів стала щаблем до здобуття привілейованого соціального статусу. Так, протягом XVIII ст. здобули ранг військових товаришів, зокрема, І. Р. Бобир, І. В. Борозна, І. Д. та Д. С. Бутовичі, В. В. Велецький, В. Г. та В. В. Волинські, П. Б. Войцехович, В. Г. Гамалія, І. П. Горленко, Я. Ф. Жоравка, С. Д. Забіла, І. К. Маркович; бунчуковими товаришами стали В.С. та Ф.Ф. Березовські, А. Ф. Галенковський, В. Г. Гамалія, В. І. та Ф. Ф. Губчиці, Ф. О. Дмитрашко-Райча, І. А. Єсимонтовський, П. Г. Іскрицький, Я. К. Іскра, І. Г. та Ф. Г. Костинецькі, І. Т. та А. Т. Криштофовичі, С. І. та А. А. Лашкевичі, П. С. Милорадович, П. І. та А. Я. Новицькі, Д. А. та І. Д. Покорські, С. А. Ракович, Ф. І., М. П., В. Д. та

[38] Там само. — С. 15, 18, 19.

[39] *Пріцак О.* Доба військових канцеляристів // Київ. старовина. — 1993. — № 4. — С. 62.

П. Д. Романовичі, С. Д. та Т. А. Рубці, П. Ф. Савич [40].

Отже, середовище військових канцеляристів було одним із джерел формування старшинської еліти. Природно, що канцеляристи мали спільні зі старшинською верствою соціальні й політичні орієнтації, в тому числі щодо здобуття привілеїв. Приміром, у період гетьманства Д. Апостола (1727—1734) набула значного поширення практика отримання військовими канцеляристами гетьманської протекції нарівні з бунчуковими, військовими і значковими товаришами, тобто вищими, середніми і нижчими соціальними категоріями старшини. Причому в разі здобуття канцеляристами гетьманської протекції вони звільнялися від полкової та міської служби, сплати податків, обов'язку приймати на постій російських військових, а також отримували інші пільги [41].

Генеральний військовий писар і канцеляристи Генеральної військової канцелярії утримувалися за рахунок прибутків від рангових маєтностей (умовна форма власності, що надавалася на період посідання тією чи іншою службовою особою певного "рангу", тобто виконання служби). Уявлення про співвідношення рангових маєтностей між представниками старшини, що обіймали генеральні уряди, а також канцеляристами дає указ Колегії іноземних справ гетьману Д. Апостолу щодо розподілу цих маєтностей (1732). Згідно з цим документом генеральний обозний мав право володіти 400 дворами; двоє генеральних суддів, а також генеральний підскарбій мали на ранг по 300 дворів; генеральні осавули, хорунжий і бунчужний — по 200 дворів. Кількість дворів, які припадали на ранг генерального писаря, залишалася без змін [42]. На утримання писаря Генерального військового суду призначалося 30 дворів, а на канцеляристів Генеральної військової канцелярії — 100 дворів [43].

Як видно з цих даних, найбільші рангові маєтності і, відповідно, найбільші прибутки мали представники генеральної старшини. Порівняно з ними канцеляристи користувалися набагато скромнішими ранговими маєтностями, адже 100 дворів призначалися на утримання досить численних штатів двох генеральних установ. Водночас уже сам факт використання канцеляристами прибутків з рангових маєтностей свідчить про те, що даний соціальний прошарок був причетним до однієї з основних форм власності, що становила економічну основу існування козацької старшини. Серед канцеляристів були такі, які отримували прибутки з млинів, вкладали кошти у придбання земельних угідь [44].

Оскільки в ієрархії службових чинів Української держави чин військового канцеляриста був порівняно скромним, то далеко не у кожного, хто ставав на канцелярську службу, з'являлася перспектива здобути великі маєтки. Існувало лише два основних шляхи, які давали змогу канцелярським службовцям відносно легко набути статусу власника маєтків. По-перше, вони досягали цього завдяки підтвердженню гетьманською владою маєтків, які вислужили їхні батьки, по-друге — могли отримати маєтки з посагом дружини.

Для канцеляристів, які прагнули отримати маєтки після своїх батьків, існува-

---

[40] *Панашенко В. В.* Зазн. праця. — С. 77, 79.

[41] Там само. — С. 77.

[42] Наприкінці 30-х рр. XVIII ст. генеральний військовий писар мав на ранг 450 дворів (*Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 123).

[43] Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1.— С. 385.

[44] Український архів. — Київ, 1931. — Т. 4. — С. 87; *Слабченко М. Е.* Указ. соч. — С. 43, 44.

ли певні правові процедури. Йдеться про відповідні підтверджувальні універсали гетьманської влади. Типовим щодо цього є універсал гетьмана Д. Апостола від 15 грудня 1728 р., що підтверджував власницькі права на с. Повстинь і слободу Лазурки в Пирятинській сотні Лубенського полку. Цей універсал виклопотав для себе і своїх родичів знатний військовий канцелярист Петро Троцький. Основний зміст універсалу зводився до такого: "Ми прето.., респектуючи же на знатніе и многіе старого Троцкого, покойного судіи полкового лубенского, службы от молодих лет в походах и на урадах писарства и судейства полкових по умертіе свое показанніе, к тому ж синов его до служби войсковой видячи згодность и способност, з котрих старший син Петро Троцкий в канцелляріи енералной чрез килко уже лет служит верно и постоянно, потверждаем сим нашим универсалом вдовствующой паней Троцкой и сином еи означенное село Повстин и слобудку Лазорки со веми ґрунтами и угодіями здавна до оних належними, позволяючи од тамошних посполитих людей всякіе подданскіе повинности и послушенство иметь... Войти зас з тамошними людми посполитими (опроч козаков, которіе при своих волностях имеють быть захованы непорушно) всякіе повинности и послушенства отдавали б им яко державцам своим рейтарско упоминаем и приказуем" [45].

З наведеного тексту універсалу випливає, що, вводячи в коло землевласників, які наділялися правом позаекономічного примусу посполитих, гетьманська влада виходила з тези про справедливу винагороду за гідну службу для спільного блага. Загалом у цьому документі можна виділити кілька основних ідеологічних кліше і юридичних формул, що, як правило, були наявні в подібних універсалах: а) наголошення на вірній і ревній службі та особистих чеснотах претендентів на маєтки; б) правове окреслення форми власності і спеціальне застереження про "послушенство" підданих; в) вилучення з-під влади державців козаків. Перелічені змістові компоненти універсалів-надань сприяли закріпленню відповідних установок у політичній свідомості представників старшини.

Як зазначалося, дехто з канцеляристів отримував маєтки завдяки посагу своїх дружин. Так, вдова городнянського сотника Андрія Стаховича Марія Стахович забезпечила свого зятя — військового канцеляриста Андрія Борзаковського с. Хоробчичі (Чернігівський полк). Після смерті А. Борзаковського це село 1726 р. перейшло до рук військового канцеляриста Самійла Холодовича, який одружився з дочкою М. Стахович. 1730 р. він отримав гетьманський універсал, згідно з яким с. Хоробчичі затверджувалося йому у "спокійне володіння", тобто у спадкову власність [46].

Таке село, як Хоробчичі, що налічувало 12 дворів і було посагом, на який спромоглася для своєї дочки вдова сотника, зовсім не гарантувало зятю-канцеляристу почесного місця серед верхів соціальної еліти. Набагато більшими були шанси тих канцеляристів, які завдяки набутим родинним зв'язкам могли розраховувати на протекцію впливових у суспільстві осіб. Зокрема, перспектива підвищити соціальний статус відкрилася перед канцеляристом на прізвище Юркевич, який 1733 р. взяв шлюб з племінницею дружини гетьмана Д. Апостола [47].

Формування в середовищі канцеляристів політичних орієнтацій і системи

---

[45] Український архів. — Т. 4. — С. 162.

[46] Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729—1730. — Чернигов, 1908. — С. 83, 177, 554—555.

[47] Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 408.

цінностей, якими вирізнялася старшина як панівний становий прошарок українського суспільства, не обмежувалося особистим досвідом тих канцеляристів, котрі мали земельні володіння, млини, села і залежних селян. Адже вже практичне виконання канцеляристами службових обов'язків давало їм вагомі підстави для того, аби усвідомити глобальний характер інтересів соціальної еліти і "вмонтованість" до них власних інтересів. Йдеться, зокрема, про функції канцеляристів, пов'язані з офіційним введенням у володіння маєтностями. Серед тих, кому доводилося виконувати подібні доручення, був військовий канцелярист П. Роговський. У травні 1727 р. він отримав гетьманський наказ, за яким повинен був затвердити у "спокійному володінні" колишнього білоцерківського обозного П. Циганчука. Процедура затвердження відбувалася за відпрацьованою схемою. Військовому канцеляристу наказувалося в супроводі команди козаків прибути до маєтку, що на той час знаходився в руках П. Циганчука, "и по силе гетманского универсалу и по конфирмации подданых тамошных Циганчуку утвердил в спокойное владеніе, приказавши мужикам быть послушными, яко владелцу своему, а на ком доведется з подданых противност и непослушаніе, тих по розиску наказал бы кіевим боем по силе вины" [48]. Наведена інструкція служила для її безпосереднього виконавця наочним свідченням станового влаштування суспільства, а також давала йому змогу відчути себе державним чиновником.

Наявність у канцеляристів економічних інтересів, пов'язаних з подібними формами власності, сприяла формуванню в їхньому середовищі елітарної політичної самосвідомості й системи цінностей, а також відповідних засад способу життя.

Серед тих, хто мав подібну ментальну налаштованість, а також відповідні політичні орієнтації й ідеологічні установки, був, зокрема, військовий канцелярист Іван Булавка — канцелярський чиновник у третьому поколінні. Звернення до його родинної традиції допоможе краще з'ясувати деякі загальні риси способу життя та політичної самосвідомості, що вирізняли канцеляристів як особливий соціальний прошарок.

Матір'ю І. Булавки була Ганна Савівна Булавка. Після смерті свого чоловіка — писаря Генерального військового суду Петра Булавки (1719) вона отримала у спадкове володіння кілька сіл. Ще 1708 р. її чоловік (на той час військовий писар Чернігівського полку) отримав універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння с. Будище (Ніжинський полк), а також с. Смічин (Чернігівський полк). Причому, згідно з універсалом, "войти, засъ тих сел абы належитое послушенство зо всеми посполитими людми (кроме козаков) ему, пану писареви полковому, отдавати не отмовлялися" [49]. П. Булавці належало також с. Кобилянка (Чернігівський полк), яке перейшло йому в спадок від батька — судового писаря Михайла Булавки. Вдова П. Булавки на усі три села — Будище, Смічин і Кобилянку отримала підтвердження від гетьмана І. Скоропадського. В гетьманському універсалі з цього приводу зазначалося: "позволяем помянутой паней Петровой Булавчиной, удовствуючой писаревой судов наших енералных, тими маетностями Кобелянкою, Смичином и Будищем селцами и всеми... крунтами купленными и наданными... млынами и озерцами, дубровами, лесами, гаями, сеножатми и полями пахатными, зуполне владети... от посполитих засъ людей, в оних селцах мешкаючих, всякое послушенство и по-

[48] *Слабченко М. Е.* Указ. соч. — С. 42.
[49] Там само. — С. 523, 524.

винность... взимати... Войти теж зо всеми посполитими людми селец Кобелянки, Смичина и Будищ должни оной же пане Петровой Булавчиной, писаревой судовой, по прежнему, без противности належитое отдавати послушенство и повинность, приказуем" [50].

Отже, Булавки були типовою старшинською родиною, що впродовж кількох поколінь володіла великими маєтками й користувалася працею залежних селян. Для них важливим було право на "послушенство", до якого змушували селян. Представник молодшого покоління цього роду — військовий канцелярист І. Булавка поділяв власницькі стремління і цінності своїх родичів. Недарма він клопотався про гарантування власницьких прав своєї овдовілої матері. У щоденнику Генеральної військової канцелярії за 20 березня 1727 р. з цього приводу є такий запис: "По челобитю войскового канцеляристи І. Булавки предложено черниговскому полк. г. Богданову указом, дабы он Павла, Гарасима и Самойла Паламаренков принудил, чтоб челобитчика Булавки матце надлежащее послушенство отдавали без противности, а мели б оніе в том показать якую противность, и их бы атаман стрелецкій не допускал до послушенства, то, их взяв з села, держал бы под караулом до указу" [51].

Зрозуміло, що подавач цієї чолобитної був глибоко переконаний у справедливості відносин володарювання—підданства, а також усвідомлював власну причетність до обраного кола тих, хто вершив долями посполитих.

Інший військовий канцелярист — А. Володковський — подібно діяв за схожих обставин. Він виклопотав у Генеральній військовій канцелярії указ (березень 1727 р.), адресований до "полк. переясл. асаули Л. Василіева, дабы он, зехавши в с. Рогозов, пригласил пред себе несколько человек и приказал им пред тамошнею громадою наказать — дат им по 50 кіюв, по наказаніи же велел им впред з громадою всякое послушенство Володковскому отдавати" [52]. Отже, судячи з того, у який спосіб А. Володковський добивався задоволення своїх власницьких претензій, його самосвідомість перебувала в орбіті соціальних орієнтацій пана-землевласника. Щоб добитися покори залежних селян, він звернувся по допомогу до офіційної влади, яка санкціонувала публічні екзекуції. Загалом практикування репресій проти непокірних селян було поширеною формою власницького самоствердження старшини. Наприклад, генеральний підскарбій Яків Маркович (1696—1770) змушував киями до роботи своїх селян, шукав і карав утікачів [53].

Література військових канцеляристів. У XVIII ст. у "вченій" культурі України визначився стійкий інтерес до козацької теми. Їй присвячували свої твори такі освічені й авторитетні у владних колах Гетьманщини старшини, як Г. Грабянка і Я. Лизогуб, а також автори літопису Самовидця і "Короткого опису Малоросії", представник чернецтва Л. Боболинський і виходець з німецької дворянської родини О. Рігельман. Значний внесок у подібну літературу зробили автори, на самосвідомість яких вплинуло соціокультурне середовище військових канцеляристів, насамперед С. Дівович, С. Величко, С. Лукомський, П. Симоновський.

Найґрунтовнішим твором "літератури канцеляристів" була праця С. Величка, перший том якої має назву "Сказання про війну козацьку з поляками" (1720), а

[50] Там само. — С. 525—526.

[51] Там само. — С. 27—28.

[52] Там само. — С. 31.

[53] Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 435; Ч. 2. — С. 114, 115, 132, 137, 290.

другий озаглавлений "Повість літописна про малоросійські та частково інші події, зібрані і тут описані" [54]. Твір С. Величка спирається на широку джерельну базу, зокрема, козацькі хроніки, документи Генеральної військової канцелярії, праці М. Кромера, А. Гваньїні, Ш. Окольського, С. Твардовського, С. Пуфендорфа. Величко тяжів до змалювання "високим" стилем історичних діянь, величі та повчальності минувшини. У межах такої методології й естетики він вдавався до літературної обробки джерельних текстів, вставок у твір "під документ". Водночас історик досить коректно запровадив до свого твору великий масив автентичних документальних матеріалів.

Вузловими моментами авторської концепції Величка є доведення правомірності Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., наголос на визволенні з-під влади Польщі силою зброї, виправдання добровільного підданства гетьмана Б. Хмельницького російському цареві, засудження внутрішніх чвар і міжусобиць в українському суспільстві, обґрунтування ідей історичної, соціальної та політичної винятковості козацтва, установки українського автономізму.

Історик вважав державу Б. Хмельницького (діяльність гетьмана він порівнював з місією біблійного Мойсея) правонаступницею частини давньоруської історичної спадщини. В моделі національної ідентичності С. Величка козацтву відводився статус націєтвірного чинника. Історик наголошував на престижності походження, етнокультурній та етнополітичній самобутності козаків, а також українського народу загалом. Для цього він використав, зокрема, сарматський і хозарський історіографічні міфи, а також політично маркував українців етнополітонімом "козацько-руський народ". С. Величко послідовно проводив думку про станову рівність козацтва і шляхти. Позитивно оцінюючи приєднання України до Росії, він водночас засуджував наступ царизму на українську автономію.

Використовуючи в риторичних цілях неавтентичне листування запорожців з українськими гетьманами, історик зображував низовиків хранителями козацьких звичаїв, поборниками блага вітчизни і вірними слугами монарха. В одному з таких листів, що нібито був адресований запорожцями І. Виговському (від 25 вересня 1657 р.), С. Величко писав з приводу обрання цього гетьмана: "Тільки ж те вибрання і постановлення ваше не повинно було зачинатися й вершитися без волі й ради нашої, всього низового Запорозького війська, а лише через панів генеральну старшину, полковників і все городове українське військо". Новообраному гетьманові давалися настанови щодо його політичного курсу й робилися закиди у схильності до зради: "Ми прочитали в листі вашім панськім, який написали оце до нас, таку обітницю й убезпечення, що, лишаючися на тому гетьманському уряді, йтимеш шляхом свого попередника, славної пам'яті Богдана Хмельницького, заховуючи в своїй ласці нас, військо низове Запорозьке, і без нашої волі та військової ради не зачинаючи ніяких затівок та новинок, не кажучи вже про те, коли йтиметься про загальне добро чи занепад нашої вітчизни..."; "хочеш відкинутися від держави й сильної протекції пресвітлого і самодержавного Олексія Михайловича, всеросійського монарха, а присвоїти і підхилити по-колишньому до Корони Польської вітчизну малоросійську, яка завдяки військовій зброї відсіклася і звільнилася від неї... ми, військо низове Запорозьке, не будемо в тому слідувати вашій волі і не хочемо

[54] *Величко С.* Зазн. праця. — Т. 1, 2.

накладати зрадницького титулу на наше славне ім'я" [55].

З наведених уривків можна зробити висновок, що С. Величко репродукував поширені в середовищі низового запорозького козацтва ще до Національно-визвольної війни установки політичної свідомості, які зводилися до погляду на козацьку спільноту Запорожжя як на хранителя зразка інституційного устрою Війська Запорозького, а Запорозьку Січ — як сакральне місце, що уособлює демократію і засновані на старовині традиції предків, козацькі звичаї та вольності [56]. Що ж до звичайної в політичному дискурсі козаків тези про вірність монарху, насамперед польському, то у Величка її сфокусовано на російського царя. Прикметно, що ідеалізований істориком образ Запорозької Січі справив неабиякий вплив на романтичні й народницькі візії, що з'явилися свого часу в українському суспільстві [57].

В українській літературі історичного спрямування, в тому числі творах, автори яких були пов'язані з колом військових канцеляристів, постали й інші політичні ідеї, що утвердилися в Україні у першій половині XVII ст. Йдеться, зокрема, про легітимаційну політичну концепцію руського (українського) народу, вмотивовану вітчизняними книжниками 20-х рр. XVII ст. Найістотнішими ідейними компонентами цієї концепції були твердження про свободу руського народу, що випливає з природного права; добровільне підданство руського народу государеві (польському королю), на якого покладено обов'язок не порушувати свободи народу; політичну роль руського народу як рівноправного з польським і литовським народами фундатора Речі Посполитої [58].

Рецепція деяких з цих ідей характерна для творчості Г. Грабянки — найпопулярнішого історика в Україні XVIII ст., а також С. Величка — найпомітнішої постаті в тогочасній українській історіографії (тема "стародавніх прав і вольностей", "золотої свободи", "золотої вольності" козаків і всього українського народу, які визнавалися польськими королями, а пізніше — російськими царями) [59].

Парадигматика політичної концепції руського народу 20-х рр. XVII ст. особ-

[55] Там само. — Т. 1. — С. 220.

[56] Прикметно, що подібні мотиви виразно представлено в листі запорозького кошового отамана Йосипа Кириленка до гетьмана Івана Скоропадського від 2 червня 1710 р. У ньому, зокрема, зазначалося: "Удивляемся, иж ваша милость не встидаешся титуловати войска запорозкого обоих сторон Днипра гетманом, кгди ж мы вашей милости а ни сами собою, а ни через послов наших, а ни через писмо войсковое на тот уряд не обирали, на якій ваша милость возведени зосталесь под мушкетами московскими внутрь города Глухова, якових взапертю при лицу его царского величества, а не в полю и не через волное по правам войсковим избраніе... Сич запорожская, гниздо войсковое, зродло, фундамент и оборона волностей войскових едино чрез московскую врожаную к нам вражду... знесенна на вичное отчизны нашой порабощеніе и на конечное прав и волностей войскових разореніе" (Цит. за: *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — Київ, 1991. — Т. 3. — С. 59). Як можна переконатися, в наведеному вище документі йдеться про традиційні політичні орієнтації запорозького товариства, які досить точно відтворив у своїй праці С. Величко. Водночас, на відміну від тверджень історика про вірнопідданство запорожців російському цареві, в даному випадку їхні політичні позиції були діаметрально протилежними.

[57] *Яковенко Н.* Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфові (на пам'ятках XVII — початку XVIII ст.) // Генеза, 1997. — № 1(5). — С. 124, 125.

[58] *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998. — С. 60.

[59] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — Київ, 1992. — С. 36, 37, 92—96; *Величко С.* Зазн. праця. — Т. 1. — С. 41, 42, 45, 136—144.

ливо виразно виокреслилася в такому питомому творі літератури військових канцеляристів, як "Розмова Великоросії з Малоросією" С. Дівовича. Ось як автор обстоює власні політичні позиції:

Но видя толь славного российского царя,
Поддалась ему вечно турков несмотря,
Кои много раз мне дары присылали
И поддачы моей им всемерно желали...
Усердие мое и верность видишь явну.
Добровольну поддачу почет за вещь главну...
Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.
Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.
Не тебе. Государю твоему поддалась,
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных странах.
Так мы с тобою равны и одно составляем,
Одному, не двум государям присягаем, —
Почему почитаю тебя равну себе [60].

Як видно, С. Дівович обстоював досить традиційні для політичної думки України ідеї. Йдеться насамперед про теорію добровільного підданства государеві, який укладає з народом своєрідну публічну угоду щодо гарантування його традиційних прав і свобод. Важливою також є авторська думка про те, що Великоросія і Малоросія є окремими країнами, які на засадах рівноправності творять органічну політичну сутність завдяки владі спільного для них монарха. У цій ідеї можна вбачати ремінісценції теорії "трьох народів" — фундаторів Речі Посполитої, про яку згадувалося вище. Водночас наголошування С. Дівовичем на національно-державній окремості Гетьманщини та її політичній рівноправності з Росією було характеристичним вираженням ідеології українського автономізму.

У другій половині XVII—XVIII ст. такий соціально-професійний прошарок Гетьманщини, як військові канцеляристи, витворили елементи специфічної субкультури. Його представники вирізнялися високою освіченістю і мали корпоративну свідомість (що формувалася діловою атмосферою Генеральної військової канцелярії та полкових канцелярій, а також під впливом старшинської ідеології, різних церемоній і ритуалів). Політичні орієнтації й система цінностей військових канцеляристів перебували, зокрема, в орбіті ідей соціальної вищості та винятковості старшини, вшанування владної ієрархії держави, лояльного ставлення до царського уряду, а також патріотизму й політичного автономізму. Військові канцеляристи були тією соціальною верствою, яка постійно підживлювала соціальну і політичну еліту Гетьманщини. Соціокультурне середовище військових канцеляристів породило літературу, що стала великим набутком культури, історичної й політичної думки України XVIII ст., а також певною мірою вплинула на риси національної ідентичності українців пізнішого часу.

3.4. Козаки

Соціально-політичні засади козацького стану. В другій половині XVII — XVIII ст. козацтво посідало помітне місце в становій структурі українського суспільства. Найчисленнішу групу козацького стану становили "городові" козаки. Цим терміном до Національно-визвольної війни позначалися реєстрові козаки, які, на відміну від козаків Запорозької Січі — "низовиків", "січовиків", "запорозьких козаків", проживали на во-

[60] *Дівович С.* Зазн. праця. — С. 384—385, 394—395.

лості. Таку назву мала заселена територія південних пристепових районів Київського і Брацлавського воєводств. Пізніше городовими козаками стали називати козаків, які служили у війську і мешкали в містах та інших населених пунктах Гетьманщини. Осередком низових запорозьких козаків продовжувала залишатися Запорозька Січ та підпорядковані їй степові території так званих Запорозьких Вольностей. Після ліквідації царським урядом Запорозької Січі у 1775 р. її козаки заснували Задунайську Січ (1775—1828). Подальша історія запорозького козацтва пов'язана з такими військовими і політичними утвореннями, як Азовське козацьке військо, Чорноморське козацьке військо, а також Кубанське козацьке військо.

Національно-визвольна війна відкрила нову сторінку в історії українського козацтва та інших соціальних станів. Було ліквідовано великих і середніх землевласників, зменшилася чисельність дрібної шляхти. Провідні політичні позиції в державі посіла козацька старшина. Рядове козацтво, а також селянство і міщанство добилися корінної ломки старої системи економічних і соціальних відносин — було знищено фільварково-панщинну систему господарства. До державного скарбу перейшли землі, що раніше належали польському королю, приватним землевласникам і католицькій церкві (на цих територіях виникли так звані вільні військові села). Козаки стали фактичними власниками земельних ділянок, на яких вели господарство фермерського типу. За це вони змушені були власним коштом відбувати державну військову повинність під загрозою втрати козацького статусу і козацьких прав на землю [1].

Городове козацтво складалося переважно з осіб, батьки і діди яких також були козаками. Водночас в козацькі компути (списки, реєстри) включалися вихідці із селян і міщан — особливо тоді, коли воєнна обстановка потребувала збільшення війська. Якщо за Березневими статтями 1654 р. кількість козацького війська встановлювалась у межах 60 тис., то за Коломацькими статтями 1687 р. — лише 30 тис. осіб. Щоправда, на практиці козаків було значно більше, оскільки вони міцно трималися за козацький статус і, як правило, не бажали переходити в стан селян або міщан. У 70-х рр. XVII ст. гетьманський уряд сформував наймані ("охотницькі") полки. На відміну від городових козаків, охотницькі козаки служили не за власний кошт. Вони отримували за це платню, військове спорядження і продовольство. Їхня чисельність була невеликою — не більш як 500—600 осіб [2].

Найістотнішими козацькими правами були особиста свобода, підпорядкування юрисдикції козацького суду, спадкове володіння землею, рухомим майном, а також звільнення від державних податків і повинностей. Проте вже у 20-х рр. XVIII ст. рядові козаки дедалі частіше стали залучатися до виконання повинностей на користь держави та окремих старшин і зазнавати тягарів військових постоїв царських військ. Все це спричинилося до зубожіння багатьох козаків. Вони змушені були кидати козацьку службу й ставати посполитими. Правовим вираженням процесу соціальної диференціації козаків став царський указ 1735 р., згідно з яким козаків поділяли на "виборних" — тих, які могли

[1] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — Київ, 1999. — С. 167, 168.

[2] *Гуржий А. И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — Киев, 1986. — С. 86, 87.

відбувати військову службу своїм коштом, а також "підпомічників" — збіднілих козаків, на яких покладався обов'язок працювати в господарстві виборних під час перебування останніх у воєнних походах [3].

Особливо важким тягарем на плечі козаків лягали роботи зі спорудження каналів і фортифікаційних споруд, до

[3] Там само. — С. 70, 71, 90, 94, 113.

Т. Калинський. Представники українських станів. Остання чверть XVIII ст. НБУВ, ІР, Київ.

яких змушував їх царський уряд. В одному із щоденникових записів Генеральної військової канцелярії за лютий 1623 р. зазначалося з цього приводу: "Чрез ладожкіе двокротніе запрошлого и прошлого годов по десят тисяч козаков, опроч кашоваров, походи, особливе поход низовых до Дербени 10000-ти козаков отправлених, оніе козаки коней, худобы, а многое число и жития своего лишилися, а многіе з тих ладозкого и низового походов для слабого здоровя на дорози оставшися, в доми не возвратилися еще доселе. Да и тепер знову 10000 до фортеци Святого Креста виправлени, да до Ладоги ж на каналную

Невідомий художник. Житомирський осавул Хома. Біля 1769 р. НМУМ, Львів.

работу виправит 5000 велено... А зверх того еще и форпости отбувают" [4].

Як видно з наведеного документа, уряд Петра І здійснював цілеспрямовану і безпрецедентну за жорстокістю політику експлуатації козаків, спрямовану, по суті, на їх фізичне винищення й розорення. На таких роботах, що умовами праці та інтенсивністю не відрізнялися від каторжних, від фізичних перевантажень, голоду і хвороб гинули тисячі козаків. Започатковану Петром І традицію масового примусу козаків до виконання трудової повинності на користь держави продовжували інші російські самодержці [5].

Політична і соціокультурна роль козацької ради. Козацьке середовище породило специфічний тип культури, що ввібрала в себе прикметні риси способу життя козаків. Цьому сприяло те, що в політичному і соціокультурному відношеннях їх згуртовували усвідомлення належності до військової соціальної верстви, спільні станові інтереси, що базувалися на особливих правах і привілеях, а також усталена система цінностей, традиції козацької демократії, господарювання, історична пам'ять про військову звитягу і політичну значущість козацтва.

Після завершення Національно-визвольної війни і побудови Української держави козацтво довгий час продовжувало виявляти психологічні орієнтації, риси ментальності, ціннісні установки, самосвідомість, а також дотримуватися зразків політичної поведінки, які запорозька спільнота виробила в попередній період. Підтримання традиційних параметрів групової, станової тотожності досягалося, зокрема, завдяки певному інституційному механізмові, насамперед інституту козацької ради.

Рада здавна являла собою законодавчо-розпорядче зібрання козаків-громадян (повноправних членів запорозького товариства), яке керувалося звичаєвим правом. Волевиявлення козацького загалу відбувалося в межах особливої демократичної процедури й супроводжувалося відповідними ритуалами і церемоніями. Причому прийняття на раді владних рішень грунтувалося на засаді одностайної згоди її учасників. Ця згода досягалася завдяки спрощеній процедурі волевиявлення козаків, що зводилася до підкидання шапок, схвальних або заперечних вигуків. Думка більшості ставала одностайним рішенням ради, оскільки меншість змушена була коритися диктату більшості. Таким шляхом запорозька спільнота, яка була орга-

[4] НБУВ. ІР, ф. 1, 581, арк. 191 зв.
[5] Там само, арк. 83 зв. — 84.

нізована на засадах військового суспільства і прямої демократії, забезпечувала свою політичну і воєнну згуртованість. Ритуальною санкцією рішення ради було сурмлення в сурми, барабанний бій, а також гарматний салют [6].

Рада була формою прямого волевиявлення усіх повноправних членів козацького товариства. Козаки не мали стабільних колегіальних органів, заснованих на засадах опосередкованої демократії. Це вносило елемент стихійності в діяльність ради, а також породжувало охлократичні орієнтації політичної свідомості запорозького товариства. Прикметно, що історична пам'ять народу аж до наших днів селективно зберегла враження про гострі вияви стихійного начала козацької демократії. Так, в одному з сучасних прислів'їв є такі слова: "Козак Горленко завжди перемагав — був найгаласливішим" [7].

На початку Національно-визвольної війни загальні (генеральні) козацькі ради скликалися досить часто. В подальшому на зміну прийшли старшинські ради, які скликав Б. Хмельницький. Причому їхня роль зводилася переважно до формального схвалення рішень, які приймав гетьман [8]. Після смерті Б. Хмельницького значення загальних (чорних) козацьких рад як політичного інституту в основному відновилося. Однак вже з останньої третини XVII ст. козаки все менше впливали на прийняття ухвал. Фактично ця прерогатива перейшла до старшинських рад. У XVIII ст. загальні козацькі ради остаточно втратили самостійне політичне значення, перетворившись на просту церемоніальну формальність [9].

Прикладом загальної козацької ради, що спиралася на дієвий механізм козацької демократії, може бути рада, яка відбулася в червні 1663 р. на околиці Ніжина (за історіографічною традицією — так звана Чорна рада) [10]. Вона була скликана з метою обрання гетьмана. На раду прибули понад 40 тис. козаків, представники міщанства, деякі ду-

---

[6] *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998. — С. 110.

[7] Жили собі запорожці та й на Запорожжі. Фольклорно-етнографічне есе / Запис та упорядкування тексту Д. Т. Федоренка. — Київ, 1994. — С. 54.

[8] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Зазн. праця. — С. 202.

[9] *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західньоруського та вкраїнського права. — Київ, 1929. — Вип. 6. — С. 16, 17.

[10] З метою посилення політичного контролю над Гетьманщиною царський уряд намагався скористатися суперечностями між українськими гетьманами і запорозькою старшиною, яка хотіла відігравати самостійну політичну роль в державному житті України. У цьому зв'язку офіційна Москва вирішила підтримати домагання запорожців та їхнього зверхника — "кошового гетьмана" Івана Брюховецького щодо участі у виборах гетьмана. Напередодні загальної козацької ради 1663 р. у Ніжині І. Брюховецький активно демонстрував політичну лояльність до царя і виступав за зниження політичного статусу українського гетьмана. Це гарантувало йому підтримку російського уряду як кандидата на гетьманство. В подальшому ставлення офіційної Москви до Запорозької Січі диктувалося конкретною політичною ситуацією. Після укладення Вічного миру 1686 р. між Росією і Польщею було ліквідовано підпорядкування Запорозької Січі російському цареві та польському королеві (передбачене Андрусівським перемир'ям 1667 р.). Це дало змогу царському уряду розпочати наступ на політичні та економічні права Запорожжя (*Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст. — Київ, 1960. — С. 229—238; *Горобець В. М.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — Київ; Запоріжжя, 1997. — С. 33—41).

ховні особи, а також царські посланці на чолі з князем Данилом Великогагіним. З метою політичного тиску на учасників ради і контролю за розвитком подій до місця проведення ради було стягнуто російське військо. Політичні симпатії козаків визначилися ще до початку ради. Частина з них хотіли обрати гетьманом наказного гетьмана Якима Сомка, решта (насамперед запорожці) підтримували кандидатуру І. Брюховецького.

Хід цієї ради засвідчив реальний вплив рядових козаків на прийняття остаточного рішення, а також збереження ними політичних процедур і ритуалів, які були традиційними при обранні гетьмана. Як випливає зі звіту Д. Великогагіна цареві, "не выслушав твоего, великого государя указу, с Ывановой стороны Брюховецкаво полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь обирали в гетманы ево, Ывана, и по своему казацкому обычаю вверх шапки метали. А с Якимовой стороны Самка полковники ж, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь в гетманы обирали ево Якима Самка. И на том, государь, гетманском обиранье полку Якима ж Самка конные люди с ево Якимовым бунчуком и с литавры и со многими знамены в пешие люди, в раду скочили, а пехота ево ж, Самкова, с ружьем прибежала... И обе стороны меж себя бой учинили, и многих казаков переранили; а иных и до смерти побили; и раду разорвали и разошлись в свои обозы" [11].

Документ унаочнює стихійний прояв демократії козацького кола — учасники ради не стали чекати, поки Д. Великогагін оголосить політичну волю та ідеологічні настанови царського уряду. Вони спонтанно розпочали обрання гетьмана, підкидаючи шапки за свого кандидата, а потім вдалися до силових дій проти опонентів.

Відомості про перебіг подій на Ніжинській раді 1663 р. доповнює літопис Самовидця, автор якого набагато краще знав традиції проведення козацьких рад порівняно з царським інформатором Д. Великогагіним. Автор літопису Самовидця відзначив такий ритуальний момент скликання ради, як барабанний сигнал. В його описі ради зазначено, зокрема, таке: «ані слухаючи писма царского величесва, зараз крик стался з обох сторон о гетманство: одни кричат "Бруховецкого гетманом", а другіе кричат "Сомка гетманом" и на столец обоїх сажают. А далі и межи собою узяли битися и бунчук Сомков зламали, заледво Сомко видрался през намет царскій и допал коня и інная старшина, а инших позабивано до килка человіка. И так сторона Сомкова мусіла уступати до табору своего, а сторона Бруховецкого на столец всадили Бруховецкого, зопхнувши князя, и гетманом окрикнули, давши оному булаву и бунчук в руки... Але того часу князь Великогагин не потвержал гетманства Бруховецкому... а Сомко вехал до своего табору, юже не маючи бунчука ані булави, бо тое запорожци видрали оному» [12].

Отже, у зробленому Самовидцем описі обрання гетьмана опредметнилися риси політичного ритуалу, що був характерний для практики козацьких рад: голосування вигуками за претендента на гетьманство і вербальна формула цієї процедури (прізвище претендента в поєднанні зі словом "гетьман" в орудному відмінку); посадовлення його на стілець і вручення булави та бунчука, що символізувало публічний акт зведення в гетьманський сан (у даному випадку неважливо, що Д. Великогагін скасував вибір гетьмана, оскільки йдеться про ритуал обрання гетьмана як такий).

---

[11] *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 168.

[12] Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 90.

Наведені у літописі Самовидця відомості підтверджує і доповнює опис Патрика Гордона (шотландця, який перебував на російській службі). В його описі, зокрема, зазначалося, що царську грамоту «ще не дочитано ще й до половини, як поміж козаками почався великий галас: одні кричали "Сомко!", інші "Бруховецький!". Коли ці крики було повторено при знятих шапках, піхота Сомка, прийшовши з його бунчуком і корогвами вперед, накрила його корогвами й окликнула гетьманом... Тим часом козаки з партії Бруховецького принесли його бунчук та корогви на те місце, де був Сомко з своїм бунчуком, та відтіснивши його з прихильниками від цього місця, зламали древко бунчука та забили того, хто держав його. Хвилювання було таке велике, що коли б не було з наказу полковника Штрасбурга кинуто кілька ручних гранат, то козаки напевне зламали б шатро... Сомко скочив на коня і повернувся з своїм розладнаним загоном назад до табору, його начальницьке берло й литаври захопив відділ Бруховецького» [13].

У наведеному описі простежуються нові деталі козацького виборчого ритуалу. Йдеться про те, що після попереднього висунення кандидатури на гетьманство (вигуками прізвища кандидата) козаки ще раз підтвердили свій вибір з непокритими головами (можливо, підкидали шапки або ж тримали їх у руках). Безперечно, це був політично значущий ритуал, яким підводилася риска волевиявленню козацького загалу. Адже після цього розпочався завершальний етап гетьманської елекції — своєрідна конфірмація гетьмана шляхом покриття його корогвами біля бунчука і публічне проголошення його гетьманом.

Незважаючи на певні взаємні неузгодженості та суперечності наведених вище повідомлень про перебіг Ніжинської ради 1663 р. (що пояснюється різною інформованістю авторів, а також неоднаковим розумінням ними тогочасних політичних реалій, які пов'язувалися з козацьким середовищем), усі вони переконливо засвідчують наявність в арсеналі політичної практики козаків демократичної виборчої процедури, політичних ритуалів і символів, завдяки чому козацьке волевиявлення (з точки зору усталеної традиції) набувало законної сили.

Рада не лише продемонструвала активний вплив козаків на хід ради, а й підтвердила дієвість механізмів прямої демократії козацького кола. Йдеться про те, що ті учасники ради, які переконалися в слабкості своїх позицій, приєдналися до сильніших опонентів (у даному випадку перевага прихильників І. Брюховецького над козаками з табору Я. Сомка не в останню чергу зумовлювалася невдачею для Я. Сомка першого дня ради, коли він позбувся військових клейнодів). За словами автора літопису Самовидця, "козаки сторони Сомковой, отступивши своей старшини, похапавши корогви каждая сотня, и до табору Бруховецкого прийшли и поклонилися" [14]. Практика підпорядкування меншості (слабшої сторони) волевиявленню більшості (сильнішій стороні) була традиційною для козацьких рад.

Як зазначалося, у XVIII ст. городових козаків було остаточно усунуто від активного політичного життя, що відбувалося в інституційних межах козацьких рад. Не стала винятком і рада в Глухові 1750 р., на якій гетьманську булаву було вручено Кирилу Розумовському. Рядові козаки (втім, як і старшини) виступали на цій раді у ролі статистів. Прикметне свідчення щодо цього залишив невідомий автор-сучасник, який у своєму рукописі відзначив, що на раду,

[13] Цит. за: *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 71.

[14] Літопис Самовидця. — С. 91.

Нагородна медаль кошового отамана Війська Запорозького Низового Петра Калнишевського. Остання чверть XVIII ст. ДІМ, Москва.

окрім старшин, були допущені лише виборні представники від козацтва. Вони зібралися в Глухові "на зделанном театроне на ринку между двома каменными церквами Николаем и Живоначалная Троицей в точенном в круг балясами в виш в три градуси крвавим кармазином усланном. Читана высокомонаршая грамота... и волними голосами обрали гетманом графа и многих орденов кавалера Курилу Григоріевича Разумовского" [15]. Описана вище театралізована церемонія обрання гетьмана "вільними голосами" була далекою від традицій загальних козацьких рад кінця XVI — 60-х рр. XVII ст. Згадка ж у документі про "вільні голоси" була, по суті, дослівною цитатою з царського універсалу, фрагмент якого автор рукопису включив у свою оповідь про вибори гетьмана у 1750 р. ("Что позволено малороссіянам обрать гетмана волними голосами кого пожелають") [16].

Козацька спільнота Запорозької Січі. Історично зумовлені політична відособленість та специфічний економічний уклад Запорозької Січі в межах українських земель збереглися і після виникнення Української держави середини XVII ст. Це проявлялося, зокрема, в традиціоналізмі політичного устрою й відносній консервативності соціальної структури Запорожжя. Запорозькі козаки об'єднувалися в курені, що були самостійними економічними одиницями. До військового складу куреня входили джури і молодики (нижчий соціальний щабель, що передував повноправному членству в запорозькому товаристві), повноправні козаки, а також "старики" — заслужені козаки з великим моральним авторитетом, які завдяки цьому мали певні соціальні та владні переваги на Запорожжі.

У Запорозькій Січі пряма демократія козацького кола ніколи не вихолощувалася до такої міри, як це було в Гетьманщині. Запорозькі посадовці були виборними, їх періодично переобирали на радах, що скликалися не менш ніж тричі на рік і приурочувалися до певних церковних свят. Ради збиралися також у разі необхідності. Важливі адміністративні, господарські, військові та інші питання не вирішувалися на Запорожжі без участі курінних отаманів, які об'єднувалися в корпоративний інститут — отаманію. З другої чверті XVIII ст. отамани дедалі більше впливали на кошового отамана — найвищого виборного посадовця на Запорожжі [17].

Специфіка політичного устрою та соціального укладу Запорозької Січі позначилася на способі життя козаків, їх-

[15] НБУВ. ІР, ф. 1, 581, арк. 80 зв., 81.

[16] Там само, арк. 80 зв.

[17] *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західньоруського та вкраїнського права. — Київ, 1927. — Вип. 3. — С. 232, 245—250, 330—338, 341.

ній корпоративній самосвідомості, соціокультурних орієнтаціях та ментальності. Зокрема, на Запорожжі викристалізувалася особлива модель міжособистісних стосунків між членами запорозького товариства: помітного поширення набуло козацьке побратимство, квазіродинні взаємини між різними за політико-правовим статусом групами козаків (курінний отаман — "батько", джури та інші козаки — "сини" тощо). Виховані на козацькій демократії запорожці нерідко піддавалися охлократичним настроям. З середини XVIII ст. курінні отамани обиралися мало не щомісяця [18].

Деякі політичні ритуали, що пов'язувалися з козацькою демократією, могли існувати лише в запорозькому середовищі. Один з них описав очевидець — російський офіцер князь Семен Мишецький. Йдеться про традицію затвердження на старшинських посадах, за якою новообраному кошовому "деякі з цього народу, старі козаки, землею, якщо ж у той час буває дощ чи яка негода, то і гряззю, його голову мажуть; а потім суддю, писаря та осавула приведуть, якщо старих немає і вони всьому війську будуть до вподоби, то і їм таку честь роблять як кошовому" [19]. Подібний ритуал був анахронічним для Гетьманщини. Немислимою справою було, приміром, мазати багном голову "графові і багатьох орденів кавалерові" К. Розумовському під час його обрання гетьманом на Глухівській раді 1750 р.

Система цінностей козацтва: становий і надстановий аспекти. Істотним складником політичних позицій та орієнтацій козацтва, власне його політичної культури, була вироблена козаками система цінностей. Вона склалася в період станового формування цього соціального прошарку. До Національно-визвольної війни серед козаків закорінилися цінності, що, зокрема, пов'язувалися з поняттями рицарства і козацького товариства. В уявленні запорожців їхня рицарська належність зумовлювалася соціальним статусом особисто вільної людини, яка професійно займається військовою справою, спираючись при цьому на відповідні права і привілеї, а також дотримуючись неписаного кодексу рицарської честі. У цьому зв'язку моральними чеснотами вважалися особиста гідність козака-воїна, вірність, воєнна звитяга, дотримання рицарського слова, захист вітчизни від ворогів, гідне служіння монархам, оборона православної церкви та ін. У понятті козацького товариства віддзеркалювався моральний підтекст належності до козацької рицарської корпорації, насамперед у сфері повсякденного життя (козацьке побратимство, братерська любов, злагода, єднання, дружба, взаємодопомога, ідеал свободи тощо) [20].

Рицарське самоусвідомлення козаків віддзеркалювало в їхньому середовищі орієнтацію на зрівняння в правах і свободах із шляхетством. Загалом поняття рицарства і козацького товариства і пов'язані з ними ціннісні установки й категорії були одними з найшанованіших і сталих громадянських цінностей запорожців. Вони виконували політично мобілізуючу функцію в козацькому середовищі, особливо в періоди гострих політичних напружень. Прикметно, що ціннісне підгрунтя політичного сепаратизму запорожців, яке мало місце до Національно-визвольної війни, збереглося пізніше в антиросійських політичних позиціях українського козацтва. Прикладом цього може бути універсал-відозва гетьмана І. Брюховецького, з яким він звернувся до колонтаївських козаків і мешканців цього містечка в

[18] Там само. — С. 230, 232, 235, 248.

[19] Цит. за: *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 127.

[20] *Сас П. М.* Зазн. праця. — С. 119—133.

лютому 1668 р. У даному випадку для нас важливим є не політична підоснова антиросійського повстання "боярина і гетьмана" Брюховецького, а те, що він був чудово обізнаний з традиціями, системою цінностей, політичними орієнтаціями та настроями українського козацтва.

Отже, в даному документі (перекладеному на російську мову царськими канцеляристами), зокрема, зазначалося: "Господину сотнику калантаевскому, атаману городовому и всему товариществу войсковому и поспольству тамошнему. Доброго здравия, щасливого пребывания и единой с нами мысли и братолюбного союзу в Господа Бога усердно желаем.

До ведомости доносим. Знатно всемилостиве Богу, не предав верных своих, православных христиан, в Украине Малой Росии пребывающих, неприятелем в поругание и работу, чрез Духа Святого о злом намерении неприятелском и ляцком нам, всему верному Войску Запорожскому, ведати подал" [21]. Очевидно, що в універсалі Івана Брюховецького наявний мотив правлячої інституції, що керується у своїх діях і спрямовується Божим промислом.

Претензії репрезентантів Війська Запорозького на непідвладність чужому режимові, їх воля до самовладності на власній території висловлені в даному документі з опорою на певну ідеологічно забарвлену обґрунтовуючу процедуру. Її найважливішим елементом була інформація про зраду царською Росією інтересів Української держави (йдеться про Андрусівське перемир'я 1667 р. Росії з Польщею), а також про вчинені на українській території злочини російського війська та небезпечні плани російської сторони щодо України: "Понеже москали с ляхами на комисии на тому постановили и узаконили... поприсяглись вечне... По обману ж християн, чтоб Украину, отчину милую, и всех християн в слобоцких городех живущих ровным обычаем под меч предати и менших деток не щадя, а городы... огнем зпалити и ни во что обратить... Уже ведомые местечка Бровари, Гоголев и Воронков... от москалей в разорение приведены и с убытком и кровопролитием на верных людей: до основания, без всякой вины нашей разореные... Чтоб они, москали, не ускорили своему злому намерению и замыслу до них учинити, не откладывая в дальнейшея время, умыслили были есми совету госуд. полковников и всей старшины Войска Запорожского: християнским обычаем и рицерским обыкновением из городов украинных их выпроводив, до их московских границ проводити" [22].

Гетьман І. Брюховецький змалював підкріплену конкретними фактами і гіпотетичними припущеннями картину смертельної небезпеки, що нависла над "милою вітчизною Україною". Отже, в даному випадку йдеться про затребування патріотичних почуттів українців (а також таких традиційних для запорозького середовища цінностей, як рицарська честь та християнський обов'язок) з тим, щоб реалізувати викладені в універсалі політичні та воєнні завдання антиросійського повстання.

У заключній частині універсалу, де йдеться про збройний виступ у Гадячі проти залоги російського війська, а також викладено конкретне військове розпорядження, значно зростає щільність вжиття ціннісних категорій та ідеологем, які виробила запорозька спільнота до Національно-визвольної війни. "Тогда народ, хотя обману их не видал, — писав Брюховецький про згадані події у Гадячі, — однако ж Божиею помощию единомыслено став, их выгнал и устра-

[21] РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 5, арк. 1—1 зв.
[22] Там само, арк. 1 зв. — 2.

нил. И так с повинности нашей христианской и брацкой в том злом намерении московском вам, братии нашей, ведомо учинив... советуем и желаем, чтоб есме вы, братья наша, от Москвы отстав, с нами и верным Войском Запорожским едино разумели, не ожидаючи над собою злых замыслов московских исполнения. И сторицею тогда вас, братию нашую милую, поберегаючи, желаем и наказываем, чтоб... с нами едино разумели и к нам своее желателностию и приятствами тотчас своих посланцев посылали. Чего от себя желаючи, вас, братию нашу милую, Господу Богу вручаем" [23].

Відтак у наведеному тексті представлено історично усталений ряд ціннісних категорій громадянського змісту та стереотипних кліше політичної свідомості запорозької громади: поняття братерства; братерського і християнського обов'язку; братерської любові, згоди, приязні, одностайності, вірності. Представлено також ідейний мотив, що мав новий порівняно з попереднім періодом ціннісний та політичний підтекст. Йдеться про заявлену в документі тезу, за якою збройне волевиявлення народу (а не лише козаків) є свідченням Божої волі — "народ... Божиею помощию единомыслено став, их выгнал и устранил".

До фундаментальних станово-корпоративних цінностей козацької спільноти здавна належали "права", "свободи" і "вольності". Щодо змісту ці поняття були синонімічними. Особистою свободою насамперед окреслювалося уявлення про соціально-політичну і правову суверенність козака, що підлягає козацькому праву і присуду. Станово-корпоративний горизонт "прав", "свобод" і "вольностей" охоплював, зокрема, права і свободи в сфері козацького землеволодіння, майнові й спадкові права, козацький устрій, судочинство, демократію (виборність старшини, рівність козаків, свобода громадянського голосу та ін.), питання справедливої винагороди за військову службу.

Прикметно, що козаки розглядали свої "права", "свободи" і "вольності" як такі, що здобуті власними силами під час публічного служіння загальному добру, а також освячені моральним законом старовини, заслугами "козацьких предків". Усе це надавало таким ціннісним установкам та орієнтаціям політичної свідомості виразних значень політичного і соціального ідеалу. Не дивно, що вони зберігали свою актуальність аж до ліквідації козацтва як стану.

Те, що ціннісна підоснова козацьких "прав", "свобод" і "вольностей" кінця XVI — першої половини XVII ст. у своїй основі збереглася в політичних орієнтаціях українського козацтва другої половини XVIII ст. (тобто в період, коли царський уряд і козацька старшина далеко зайшли в наступі на його соціальні, політичні та економічні права), підтверджують історичні джерела. Йдеться, зокрема, про депутатські накази і прохання козаків Чернігівського, Стародубського, Прилуцького і Миргородського полків, адресовані Комісії 1767 р. зі складання проекту нового Уложення. В документах, що розглядаються, ціннісно градуйовані станові вимоги козацтва виступають насамперед під термінами "вольності", "права", "свободи", "переваги", "звичаї". В політичному дискурсі козаків ці поняття і категорії вживалися як взаємозамінні й такі, що доповнювали одне одного. Щоб краще з'ясувати їхній зміст, розглянемо їх за окремими тематичними лініями.

Особиста свобода. Козаки розглядали особисту свободу як своє законне право, що випливало з історичної традиції, а також прав і привілеїв, які були отримані ними від польських королів і

[23] Там само, арк. 2—2 зв.

підтверджені за договірними умовами прийняття України під царську протекцію 1654 р. Для козаків особиста свобода означала, по-перше, непідлеглість панському примусу і непідвладність владі державців, по-друге — право вільно обирати місце проживання. Оскільки на практиці відбувалося порушення цих фундаментальних, з точки зору козаків, особистих свобод, політичні вимоги щодо їх дотримання з'явилися в депутатських наказах [24].

Крім соціально-політичного виміру особистої свободи (статус соціально вільної людини, яка непідвладна волі пана-землевласника і користується свободою вибору місця проживання), ця свобода мала для козаків ще й становоправовий вимір. Йдеться про орієнтацію їхньої політичної свідомості, що зводилася до володіння привілеєм станового суду. Згідно з кодексом "Права, за якими судиться малоросійський народ" козаки підлягали сільським і сотенним судам. Вони не могли бути заарештовані без суду ("никакого шляхтича и воинскаго званія человека, в суд надлежащій не призванного и правными доводи не обвиненного, никакій уряд арестовать (кроме государственных важных и кріміналних дел) не имеет") [25].

Козаки Чернігівського полку у своїх депутатських наказах наполягали на тому, щоб "судиться нам по силе прежних обичаев", й апелювали, зокрема, до Березневих статей 1654 р. Аналогічну позицію займали козаки Стародубського полку ("по статям гетмана Богдана Хмелницкаго козаки никакому другому, точію от старшин своих суду подвержены"). У наказі козаків Прилуцького полку робилася спроба довести ідентичність козацького і шляхетського судового права ("от начала присоединенія под Всероссійскую державу гетмана Богдана Хмельницкого с Войском Запорожским и народом малороссійским, козаки одним шляхетским правом от своих старшин суживалися"). Миргородські козаки обстоювали архаїчну форму судочинства, за якою "где три козаков, то два третего б судили" [26].

Як свідчать наведені приклади, сформованою установкою політичної правосвідомості козаків (безпосередньо пов'язаної з категорією "особистої свободи") була боротьба за збереження станового суду. Причому з метою легітимації станових прагнень і вимог у цій сфері козаки як посилалися на конкретні юридичні акти, так і вдавалися до міфологем й репродукування архаїчних засад правовідносин, що сприймалися як ідеал (твердження про однаковість козацького і шляхетського судового права, максима "де троє козаків, там двоє судять третього").

Військово-служилий статус. Козаки виходили з того, що належність до військово-служилої верстви (до середини XVII ст. у такому розумінні вживалися терміни "рицарі", "рицарство") забезпечує їм привілейований соціальний статус і підносить їх у становому відношенні до рівня шляхти.

Розглядаючи воєнне ремесло як свою професію, вони рішуче виступали проти спроб "оселянити" їх шляхом примусового залучення до робіт на спорудженні фортець, до рубання лісу тощо. У цьому зв'язку в депутатському наказі чернігівських козаків зазначалося: "которая работа принадлежит до самых толко мужиков, — и для других дел употреблями..., не вовся званію и должности

[24] Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1889. — С. 144—146, 153, 160, 164.

[25] Права, за якими судиться малоросійський народ. — Київ, 1997. — С. 60, 81, 113.

[26] Наказы малороссийским депутатам 1767 года... — С. 148, 153, 160.

С. Васильківський, М. Самокиш. Гармаш часів гетьмана І. Мазепи. Кінець XIX ст.

нашей соответствующія, как то: подводы для возки колод, мачит и тем подобных матеріалов и протчіе крестьянскія работы" [27]. На таких самих позиціях стояли козаки інших полків.

Очевидно, що козаки прагнули відмежуватися в становому відношенні від селян. Вони вбачали у "селянській" роботі приниження свого статусу як військово-служилої верстви. Водночас у козацтва сформувалася стійка політична орієнтація щодо набуття шляхетських прав. У наказах козацьким депутатам рефреном звучить ідея шляхетської гідності козаків й узаконення за ними згідно з Березневими статтями 1654 р. шляхетських "свобод" і "переваг". Ті козаки, які були вихідцями з селян і міщан, вимагали для себе шляхетської нобілітації подібно до того, як "козаки заслуженные пожалованны били честію дворянскою". В даному випадку вони вдавалися до стандартної для своїх депутатських наказів аргументації: посилалися на Березневі статті 1654 р., наводили аргументи в межах міфологічного дискурсу (твердження про шляхетську гідність "козацьких предків", які "тоею милостію и честію дворянскою пользовалися без всякого отягощенія"), а також апелювали до правових актів часів гетьманства Дем'яна Многогрішного [28].

Привертає увагу система аргументації своїх станових вимог козаків Стародубського полку. Вони доводили, що українські козаки здавна мали і користувалися тими самими правами, привілеями і вольностями, що й шляхетство. У преамбулі до своїх станових вимог стародубські козаки писали, що в період перебування українських земель під владою Польщі поляки і "малоросійський народ" довгий час мали однакові "вольності і права". Пізніше внаслідок порушення "віри, прав і вольностей" український народ піднявся на визвольну боротьбу під проводом Б. Хмельницького, силою зброї скинув польсько-шляхетське ярмо і добровільно прийняв підданство царя Олексія Михайловича "на договірних статтях". У цих статтях, наголошували автори депутатського наказу, фіксувалося зобов'язання царя "содержать и сохранять малороссійский народ на всех тех правах, привилегіях и вольностях, на которых оный был под королями полскими и великими князями литовскими", а також "особливыми своими милостьми жаловать" [29].

Козацька демократія. На час написання козаками депутатських наказів до Комісії 1767 р. повноправні козацькі ради давно були у минулому. Проте в політичній свідомості козацтва продовжували жити демократичні громадянські цінності та принципи співжиття козацького товариства. Так, чернігівські козаки вимагали від центрального уряду Російської імперії відновити традиційні вибори сотників і сотенних старшин "вільними голосами". Ще далі пішли козаки Стародубського полку. Вони поставили питання про обрання "гетьмана вольными голосами; а о выборе в полковники, полковую старшину, сотники и сотенную старшину оседлых в тех местах, куда надобно будет старшины, вольными ж голосами, по постановленным прежним гетьманским статьям". З ними солідаризувалися прилуцькі козаки [30]. Прикметно, що вимоги стосовно обрання гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини було включено до депутатських наказів козаків кількох населених пунктів Новоросійської губернії, зокрема Нових і Старих Санжарів та Кишеньок [31].

[27] Там само. — С. 147, 155, 157, 165.
[28] Там само. — С. 142, 158.
[29] Там само. — С. 151, 152.
[30] Там само. — С. 146, 152, 156—157, 165.
[31] *Смолій В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII—XVIII ст. — Київ, 1985. — С. 205.

Отже, козаки ряду полків виступали за відновлення ключових засад козацької демократії та політичного устрою, що мали місце у довоєнному Війську Запорозькому, а також Українській державі середини XVII ст. у період її становлення. Подібні політичні установки опосередковано кореспондувалися принаймні з такими цінностями громадянського спрямування козацтва, як підпорядкування меншості волевиявленню більшості та свобода голосу на радному зібранні.

Економічні свободи і права у сфері майнових відносин. У козацьких депутатських наказах значне місце відведено "правам", "вольностям", "свободам", "перевагам", "привілеям", що спрямовувалися на гарантування їхньої економічної свободи і майнових прав. Показовим у цьому відношенні був депутатський наказ стародубських козаків, які сформулювали такі вимоги: "Чтоб добра наши, яко то: грунта, мельници, отчины и всякія угодья, наследныя, наданныя, купленныя и занятыя, по крепостям и по природному праву владеемыя, в безпрепятственном владении и употреблении нам всегда тверды были; чтоб свободный был нам промысел, особливо винокуренье, продажа разных напитков в своих домах, а сверх того, родячимись здесь продуктами, т. е. олеем, медом, воском, салом и тому подобными, найпаче же тем козакам, кои достаточнаго грунта не имеют, а живут в городе и вышозначенными продуктами промышляют...; и чтоб мы сохранены были от всяких налогов, также бы вдовы козачіи, остаючіясь по смерти мужей с малолетними сиротами, вольности предков их имели, и до возрасту таковых детей от козачих повинностей были уволены" [32].

Стародубські козаки добивалися узаконення власницьких прав на маєтки (орна земля, сільськогосподарські угіддя, житлові і господарські споруди, млини), отримані ними у спадок, надані їм за службу, куплені або зайняті на підставі звичаєвого права, оформлені документально ("за кріпостями") або такі, володіння якими здійснювалося за принципом займанщини ("за природним правом"), тобто в даному випадку йшлося насамперед про узаконення прав на козацькі маєтки.

Що ж до права козаків розпоряджатися своїми маєтками, то відповідні вказівки стосовно цього містяться в наказі чернігівських козаків. У ньому наголошувалося на обмеженому праві продажу маєтків — останні могли бути продані лише в межах корпорації козаків-власників, щоб уникнути ситуації, за якої "многіе духовные и мирскіе владелцы и старшины не только имения козчыи поотнимали насильно, по купле и всякими сделками, но и самих козаков поподвергали в подданство". В даному депутатському наказі йшлося також про право козаків віддавати свої маєтки у заставу, обмінювати і "как хотеть в лучшой порядок себе употреблять" [33].

Порівняно зі стародубськими козаками, прилуцькі козаки продемонстрували дещо інший підхід до питання, яке стосувалося права розпоряджатися козацькими маєтками. Наполягаючи на тому, що "по прежним малороссійским правам и вольностям свободна была купля и продажа козачих именій, яко шляхетских", вони виступали за заборону будь-яких угод щодо козацької нерухомості лише для представників поспільства [34].

Деякі депутатські накази козаків містять інформацію, що дає змогу контурно окреслити горизонт їхньої національної самосвідомості. Показовими у

[32] Наказы малороссийским депутатам 1767 года... — С. 152—153.
[33] Там само. — С. 145, 146.
[34] Там само. — С. 159.

цьому відношенні є кілька таких наказів козаків, які мешкали насамперед у Нових і Старих Санжарах та Кишеньках Новоросійської губернії. В цих документах поставлено політичну вимогу "о присовокуплении нас с потомками нашими и всеми будучими где малороссийской нации землями и угодиями, по-прежнему, к Малой России, до природной отчизны нашей" [35].

Отже, новосанжарські, старосанжарські та кишеньківські козаки вступали в політичний "діалог" з центральним урядом Російської імперії (адресували вимоги Комісії 1667 р. зі складання нового Уложення), вживаючи загальноприйняту на рівні офіціозу "малоросійську" термінолексику. У їхньому політичному дискурсі ця термінолексика виступала метамовою, послуговуючись якою, вони маркували свою "малоросійську" ідентичність. З наведеного документа випливає, що політичним компонентом цієї ідентичності було зарахування себе до "малоросійської нації" на підставі історичної традиції, а її символіко-культурним компонентом — виразне розуміння і чуття єдиної для українців Вітчизни ("природної вітчизни нашої"). Якщо до цих атрибутів національної ідентичності додати, що козаки, які стояли за депутатськими наказами, обстоювали своє право обирати старшину з гетьманом включно, то це означає, що категорія вітчизни мала для них також політичний підтекст — власне, розглядалась як самодостатня політична сутність.

У XVIII ст. в українському суспільстві поширилося таке соціальне явище, як "шукання козацтва" [36]. Феномен "шукання козацтва" поставав у практичних діях і психологічних орієнтаціях представників селянства і незаможного міщанства, спрямованих на їхній перехід у козацький стан. "Шукання козацтва" зумовлювалося кількома факторами. По-перше, козацький статус означав спосіб життя, права і привілеї, які давали людині особисту свободу й відчутні соціальні та економічні переваги в становому суспільстві. По-друге, з козацьким іменем народна пам'ять пов'язувала спогади про реальну свободу в різних її проявах, яку здобули внаслідок Національно-визвольної війни рядові козаки, селяни і міщани. Насамкінець, козацький демократичний устрій і вироблені в козацькому середовищі громадянські цінності реально прислужилися політичній соціалізації десятків тисяч селян та міщан.

Козацький чинник у контексті процесів націєстановлення. Морально-етичні пріоритети і настанови, соціальні та політичні ідеали, установки й орієнтації козацтва закарбувалися у ментальності й моральній свідомості українців, а отже, вплинули на їхню національну індивідуальність. У цьому переконують, зокрема, українські народні історичні пісні XVIII ст., в яких образ козаків поставав у найрізноманітніших змістових контекстах. В одній з пісень є, наприклад, такі слова:

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Іди з нами, козаками, на Україну, на слободу.
На Україні всього много: і пашні, і браги;
Не стоять там вражі ляхи, козацькії враги.
На Україні суха риба із шапраном,
Будеш жити з козаком, як з паном [37].

Тут представлений маркований козацьким іменем образ землі обітованої — України, де немає соціального гноблення, панують свобода, привільне життя і достаток. Для непривілейованих верств тогочасного українського суспільства у

[35] Цит. за: *Смолій В. А.* Зазн. праця. — С. 205.
[36] Там само. — С. 90—94, 99.
[37] Історичні пісні. — Київ, 1961. — С. 284.

С. Васильківський. Типи запорожців. Кінець XIX ст.

цьому, безперечно, полягав заповітний соціальний ідеал.

Риси "козацької" орієнтації, що поставали у політичній, соціальній і моральній свідомості українського народу, проявилися в народних прислів'ях та приказках, записаних українським поетом кінця XVII — початку XVIII ст. Климентієм Зиновієвим.

У них, зокрема, опредметнилася установка політичної свідомості козаків на непідвладність польсько-шляхетському режимові, чуття оружно завойованої свободи, а також власної сили і переваги: "Ляхи намъ нє пани, а мы имъ нє хлопцы"; "Станє ляшє за нашє"; "Сылою нє дают, сылою отнимаютъ"; "Чим тут воєвати"; "Як плавъ плывєт коли воиско идєтъ"; "Нє знаєт и тои козацкихъ жартовъ". У ряді прислів'їв і приказок наявні мотиви, що тісно пов'язані з оціночним сприйняттям таких соціально-психологічних установок й морально-вартісних у козацькому середовищі понять, як усвідомлення корпоративної обраності, рицарська гідність, честь, єдність, взаємовиручка, служіння загальному добру: "Козака мати родыла, а мужыка жонка, а чєрнца паниматка"; "Козацкому роду: мало когда або тєж нє машъ пєрєводу"; "Гдє людєи купа нє болит у пупа"; "На соби самъ чєст як крєстъ покладєш"; "Хто шануєтся, и

люде того шановат будут"; "Цнота липшеи мовят от злота"; "Цнота и того гриєтъ безъ кожуха у морозъ"; "Коли моя душа чоснику нє ила, нє будєт пахнут"; "Хто витру служит, тому дымом платят"; "Горє нашому козацству, що и пудводники з возов пхают".

У таких афористичних напученнях та сентенціях відобразилися певні прикмети козацького способу життя, етичні норми і стереотипи буденної свідомості: "Даи боже воєвати, да шабєл нє вынимати"; "Спати нє воєвати"; "Молод на гетманство"; "Свои з своим сичися рубаися, а чужіи нє мешаися"; "Спасибо за росол, а хлибъ свои да сол"; "Бєз лълки як бєз жонкы"; "Лихо давши, лихо и нє давши; поихав козакъ ни подяковавши"; "Хоч добрє хоч нє добрє, а всє то по-козацкии" [38].

З віршів, що вийшли з-під пера Климентія Зиновієва, можна судити про тенденції теоретичного осмислення вітчизняними інтелектуалами кінця XVII — початку XVIII ст. феномену українського козацтва. Йдеться про розмірковування над цим предметом у контексті проблеми, яку, послуговуючись сучасною термінологією, можна визначити як "національна ідентичність". Насамперед впадає в очі те, що у віршах Климентія Зиновієва наявні теми і мотиви, що поставали у політичному дискурсі запорожців ще наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. (козацький патріотизм і героїзм, боротьба проти "ворогів Святого Хреста", оборона православної конфесії). Так, у вірші "О православных людєх, воинскіє службы отправуючих: імєнно о козаках" поет писав:

И козаки на свити вси, вєлми ся труждают:
понєваж пєрси свои на воинах выставляют.
Боронячи отчизни и добра християн:
жєбы нє прєодолев нєчестивыи басурман...
Зачим нє тылко ховаи божє нагану дават
козакам: алє их трєба як святых шановат.
Бо на воинах в потрєбах кров свою
проливают:
и за православную вѣру души полагают.
І даруи божє таким нєбесныє короны:
що чинят зємли нашои от врагов обороны [39].

Климентій Зиновіїв вбачав у козацтві важливий націєтвірний чинник. Слово "козак" поет включив до термінологічного ряду, яким розгорнуто "означувалася" національна тотожність українця на межі XVII—XVIII ст.: руснак — козак — українець малоросійської "породи". Наведемо у цьому зв'язку заголовок-анотацію вірша, де опредметнився подібний методологічний підхід до зазначеного питання: "О иновирнои єднои пєрсони мєжду мужєм и жєною: то єст [наприклад] кгды бываєт часом муж лях а жєна благочестивая; або жєна нєблагочестивая а муж благочестивыи, а хочай и обоє благочестивые да нє єдных людеи: сыреч муж будєт москал або литвин або боико або цыган, іли теж з жыда пєрєхрыст, іли зас жона таковых людеи, а он правдивыи руснак козак украинец породы малороссиискои" [40].

Як бачимо, питання, що стосується визначення національної належності індивіда, у тексті не зводиться до віросповідання. У даному випадку на передній план висуваються етнокультурний і етнічно-родовий критерії ("одні люди"). Водночас вичленована за такою методологією етнічна й культурно-історична основа національної ідентичності політично "паспортизується" завдяки "знаковому" затребуванню основоположних політичних реалій української етноісторії нового часу. Йдеться насамперед про

[38] *Климентій Зиновіїв.* Приповісті посполиті. — Київ, 1971. — С. 215, 220, 222, 230, 232, 234, 237, 245—247, 250, 251, 253—255, 258, 265, 269.
[39] Там само. — С. 182—183.
[40] Там само. — С. 116.

"козацький" і "український" термінологічні компоненти вищенаведеної дефініції Климентія Зиновієва.

Подібний спосіб мислення відобразився також, приміром, у козакоцентристських історіософських рефлексіях С. Величка, що виражалися в ідейних конструкціях на кшталт: "сармато-козацькі предки", "козако-руські предки", "козацька мова", "козако-руський народ, справжній, простодушний і добросердечний... мужній та лицарський" [41].

Загалом те, що козацький фактор помітно вплинув на "теоретичні" прояви української культури, не викликає сумніву. Міфологізований образ козаків як воєнної сили і слави українського народу, непохитної опори православ'я і щита християнського світу від "невірних", що виник у вітчизняній книжності першої половини XVII ст. [42], відбився в українській літературі XVIII ст. у топосах воєнної слави і доблесті козаків, а також козацького вождя нації (образні сентенції, що стали загальним місцем у творах подібної тематики про козаків — непереможних і наймужніших воїнів, відважних захисників Вітчизни; біблійна алюзія Мойсея — Богдана Хмельницького та ін.). Це стосується, зокрема, віршованих творів, автори яких переслідували виразні риторичні, дидактичні цілі, — насамперед шкільної драми Феофана Прокоповича "Милість Божа" і "Героїчних віршів" якогось Іоанна з-під Умані [43].

Показовим щодо цього є моралізаторське напучення Іоанна читачам-патріотам ("ревнителем сущним по славі народа своєго"), яким він завершив свої "Героїчні вірші". Вихваляючи ревне ставлення давніх греків й римлян до славетних діянь своїх предків, Іоанн писав: "в чем і тебі, славеноросійський войськ запорозьких народе, надобно подражать; і не треба з чуждих народов о храбрості, мужестві взискивать образцов. Посмотри приліжно на предков своїх, которих я по єдной ревності з разних історій самократчайшим описанієм без опущенія главних дійствій, не только о началі рода їх, но і яже з тих были своєго времені славнії і храбрії воїни і доселі суть. Для понятія всім просторічно ізобразил, на сей картині, і оную, яко зерцало живоє, любителям козацької слави, не только на честь і похвалу їх, но і ради ревностного подражанія представляю" [44].

Іоанн закликав "любителів козацької слави" брати приклад з воєнних подвигів запорозьких козаків. Причому запорожці виступали в ролі міфологізованих славетних предків (автор дотримувався хозарської теорії походження козаків, доводив, що вони з Аттілою "Рим достали славний", були "за Владимира в вірі просвіщенні" тощо) [45]. Привертає увагу етнополітонім, яким Іоанн позначав український народ — "славеноросійський войськ запорозьких народе", тобто в даному випадку автор вивів власну назву народу, спираючись на церковнослов'янське визначення і маркуючи його політичним інституційним "знаком" запорозького козацтва — "війська запорозькі" (Військо Запорозьке). Іншими словами, в етнополітонімі "славеноросійський військ запорозьких народ" опосередковано опредметнилася націєтвірна роль запорозького козацтва.

[41] *Величко С.* Літопис. — Київ, 1991. — Т. 1. — С. 26; Т. 2. — С. 7.

[42] *Сас П. М.* Політична міфологема козацтва в українській книжності початку 20-х рр. XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — С. 237—248.

[43] *Прокопович Ф.* Милость Божія // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. — Київ, 1983. — С. 306—324; *Іоанн.* Героїчні стихи // Там само. — С. 76—85.

[44] *Іоанн.* Зазн. праця. — С. 85.

[45] Там само. — С. 77.

Отже, протягом другої половини XVII — XVIII ст. завершився цикл історичного буття козацтва як стану. Якщо у середині XVII ст. козацтво було на гребені політичної емансипації, то в другій половині XVIII ст. відбулося його згасання як політично організованої соціальної спільноти. Водночас втрата козацтвом політичної суб'єктності не призвела до дзеркального занепаду його соціокультурної ідентичності, сформованих у ході багатовікової еволюції психологічних орієнтацій, поведінкових стереотипів і системи цінностей, які продовжували справляти величезний вплив на самосвідомість козаків та їхню культуру. Сформовані історично в козацькому середовищі цінності та ідеали помітно позначилися на "вченій" українській культурі, а також процесах націєстановлення українців.

3.5. Селяни

Переддень Національно-визвольної війни і Хмельниччина в сприйнятті селян. Поступовий процес покріпачення широких верств населення українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої, значною мірою формував у середньовічному суспільстві думку про нібито законність і закономірність (до того ж освячені церквою) безправності більшої частини селянства. Воля можновладця, праця на нього посполитого (або як еквівалент її — виконання повинностей і сплата поборів) нерідко розглядалися не лише державницькою елітою, а й нижчими верствами як цілком природне явище. Вимоги сумління та покори найчастіше були критеріями чеснот особи, її благонадійності.

Законодавчо повну залежність селянина (чи то поземельну, чи то особисту) від його господаря визначали різного роду "устави" та "ухвали" XV ст., три Литовські Статути XVI ст. Вища політична влада, санкціонувавши це, очікувала на відповідне усвідомлення та сприйняття цих актів усіма індивідуумами країни. Причому дідич часто не тільки ставав безпосереднім суддею своїх підданих, а й претендував на володіння їх душею (особисто чи через місцевого пастора) та тілом. Таким чином встановлювалося "право бідності" — "beneficium annotationis". Зокрема, "Устава на волоки" 1557 р., затверджена польським королем Сигізмундом II Августом і проведена в Литві, Білорусі та частково в Україні (великокнязівських володіннях Кременецького повіту на Волині), проголосила, що кмети (незакріпачені селяни в XIV — першій половині XVI ст., а в другій половині XVI — першій половині XVII ст. перетворені на холопів) і землі, які ті обробляли, є власністю можновладця. Скупівля в них землі "не без пролиття сліз", наділення гіршою, ніж у державця, набуло масового характеру, глибоко позначилося на їхньому побуті й сприйнятті відносин: посполитий — земля — феодал [1].

Литовські Статути (особливо третій) повністю відібрали право свободи в селянина, його вільного переходу в пошуках кращих умов для існування. А цього, як зазначено в "Літописі Самовидця", "не звикла была Украïна терпіти... Бо сами державци на Украïні не мешкали, тилко уряд держали, и так о крив-

[1] *Пичета В.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — Москва, 1917. — Ч. 1/2; *Гуслистий К.* Нариси з історії України. — Київ, 1939. — Вип. 2. — С. 140—142.

дах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засліплени будучи подарками от старост и жидов арендарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут: з їх подданних выдравши, оним даруют, що и самому пану волно было узяти у своего подданного, и не так бы жаловал подданній его" [2].

Історична свідомість і система цінностей селян не узгоджувалися з таким становищем, породжували масові протести. Руйнівником цих основ, "запереченням" тогочасних виробничих відносин, на думку М. Василенка, стало козацтво [3]. Правда, в союзі й за тісної підтримки широких верств поспільства і насамперед селянства. Головним гаслом останнього було: "Землі й волі!". Як казали предки: "Vita sine libertate, nihil".

Свобода як усвідомлена необхідність буття — ця ідея, пронесена українцями через роки Національно-визвольної війни середини XVII ст., так звану Руїну і поглинання Козацької держави Російською імперією, була близька і зрозуміла багатьом передовим європейцям нового часу. Зокрема, німецький письменник, аташе французького посольства в Санкт-Петербурзі Й.-Б. Шерер (1741—1824) у книзі "Аннали Малої Росії, або історії запорозьких і українських козаків..., від їх початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів" (Париж, 1788) зазначив, що він оповів минуле більш славного, аніж відомого народу, первопочатки якого сягають понад 800 літ у глибину. Українці, на думку автора, гідні уваги кожного освіченого європейця, "бо коли образ зусиль цього народу для збереження своїх вільностей, віри, устрою і звичаїв, словом усього, що є дороге людині, цікавить наше жадібне наук століття, то ми не в силі достатньо оцінити запалу і спонук, які оживлюють цей нарід". А далі зазначається, що їхні «батьки переказували своїм синам горде почуття незалежності, як найдорожчу спадщину, причому клич — "Смерть або Воля" — був їх одиноким заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю» [4].

Національно-визвольна війна середини XVII ст., значною мірою змінивши форми політичного правління на більшій території українських земель, не лише внесла кардинальні корективи в економічний розвиток, а й неабияк вплинула на світогляд, систему цінностей, суспільні орієнтації основних груп населення. Причому слід враховувати той факт, що мало хто в крові в той час "рук своїх не вмочив" і пограбування добра не чинив: "...Туга великая людем всякого стану значним была..." [5]. Історична свідомість українців почала відлік нового часу, а їх пам'ять назавжди закарбувала перебіг основних тих подій. Самі ж селяни поділили своє життя на два періоди: "при владеніи лядском", коли особисто перебували "за ляхом", і "от изгнанія з Малой России ляхов", "после полского владенія". Так, наприклад, говорили старожили сіл Степанівка (Ніжинський полк), Мезин, Радичів і Іванків (Чернігівський полк) під час складання так званого "Генерального слідства про маєтності" 1729—1730 рр. по всіх 10 полках Лівобережної України [6]. Окрім того, на їхнє переконання, за гетьмана

[2] Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 46—47.

[3] *Василенко М. П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины. — Киев, 1916. — С. 316.

[4] Цит. за: *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Київ, 1992. — С. 168—169.

[5] Літопис Самовидця. — С. 52.

[6] Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729—1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Чернигов, 1901. — Вып. 1. — С. 34; Там само. — Чернигов, 1908. — Вып. 3. — С. 197, 198.

Б. Хмельницького більшість сіл перетворилася на вільні військові, а отже, ні в чиєму підданстві й власності вони не перебували. Селяни вважали себе незалежними, здобувши свободу в ході Національно-визвольної війни [7].

Такі погляди знайшли певне відбиття у вітчизняній історіографії. Зокрема, М. Ткаченко був переконаний, що козацька революція повністю скасувала ті закони та права, що їх мали панівні верстви щодо селянина. Останній стає вільною людиною, меж між суспільними групами за Хмельниччини не існувало [8], хоча попереднє законодавство стосовно посполитих, зокрема Литовський Статут, ніхто офіційно не відміняв. Наприкінці 1653 — на початку лютого 1654 рр. гетьман як одну з вимог висував перед царем підтвердження набутого статусу лише шляхтичів, козаків і міщан. "...В Запорожском де Войске хто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, — йдеться в статейному списку російського посольства на чолі з В. Бутурліним напередодні й під час проведення Переяславської ради, — велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином; а казаком бы де судитца у полковников и сотников. А что де не так быть, как были за польским королем..." [9]. Одночасно Б. Хмельницький своїми універсалами зобов'язав селян виконувати повинності "по-прежнему". На думку сучасника, вони на деякий час просто "отвикли были давати подачок", але їх незабаром знову "повернули в послушенство" [10].

Проте, як би там не було, не можна не погодитись з твердженням В. Смолія, що саме за Хмельниччини "селянин вперше відчув себе господарем становища, одержавши можливість певною мірою вільно розпоряджатися результатами своєї виснажливої праці" [11]. У бурхливому пориві досягти спільних цілей — для загального національного блага українців — внутрішні соціальні суперечності в країні неабияк ослабли, про що конкретно свідчив факт порівняно легкої можливості для селян "ставити в козаки" [12]. Подальший же, глибший, поділ суспільства на різні прошарки та верстви формував у населення етикет, що, помітно змінювався порівняно з попереднім періодом. У народі досить швидко утвердилася думка про пріоритет "козацького товариства". Навіть у XVIII ст. простий люд с. Горчаки (Стародубський полк) продовжував вважати, що, коли почалося вигнання ляхів, "можнейшіе написались в козаки, а подлейшіе остались в мужиках" [13]. Така думка була досить поширена в межах Гетьманщини і переходила від одного покоління до наступного.

У цілому підтримуючи демократичні засади в системі "козацького" правління, оформлені 1648—1649 рр., селяни були порівняно консервативними в сприйнятті республіканських ідей, які саме тоді поширювалися Європою, викликані спалахом буржуазних революцій. У першу чергу їх хвилювали вузькі соціальні завдання: обрання "справедливого" місцевого голови громади, "чес-

---

[7] Там само. — С. 25—48.

[8] *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв. // Зап. іст.-філол. відділу УАН. — Київ, 1931. — Кн. 26. — С. 165.

[9] Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. — Москва, 1953. — Т. 3. — С. 473.

[10] Літопис Самовидця. — С. 101.

[11] *Смолій В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1985. — С. 64.

[12] Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1861. — Т. 3. — С. 216.

[13] Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Укр. архів. — Київ, 1929. — Т. 1. — С. 499.

ного" війта, "пана" возного, іншого сільського керівництва та вправного парафіяльного священика. Вони не так одностайно, як, скажімо, запорожці, могли у відповідності "духу" української нації, яка "струснула навіть польським троном" (за висловом сучасника-француза), не тільки прагнути усунення зловживання та упорядкування функціонування адміністрації, а й наважуватися аналізувати (критикувати) суть існуючої влади, божественне право, шукати походження законності в "розумі", історії, добровільній згоді людей, народній волі як вищому критерії. Таким чином, переважно козаки і свідоміші представники міщанства нападали на монархічні принципи (наприклад, тенденції до спадковості гетьманської булави Б. Хмельницького), вводили в "моду" республіканські ідеї, правда, при цьому ніколи не закликаючи до скасування ще "чужого" їм тоді царату.

Зрозуміло, говорячи про так званий республіканізм українців, ми не маємо на увазі його сучасні ознаки та визначення. Тільки через сто років після початку Національно-визвольної війни, 1748 р., видатний французький просвітитель і письменник Ш.-Л. Монтеск'є (1689— 1755) у праці "Про дух законів" сформулював визначення республіканського ладу, яке на той час стало класичним: він "є таким, коли народові в усьому його складові або частині належить верховна влада". Очевидно, слід згадати міркування й іншого французького просвітителя і філософа Ж.-Ж. Руссо (1712—1778), який у трактаті "Про суспільний договір, або Принципи політичного права" (1762) твердив, що "не існує такого уряду, до такої міри підданого громадянським війнам і внутрішнім заворушенням, як демократичний або народний". Важливе спостереження з огляду застосування його до українських подій: міжстаршинської боротьби, Руїни тощо.

Впродовж усієї історії Української держави, навіть пізніше, в простого люду зберігалася віра в справедливість "доброго" гетьмана, царя, окремих можновладців, жевріла надія на те, що ті зможуть заступитися за них у боротьбі за соціальні права, поліпшити їх умови життя. "Найясніший королю, милостивий наш пане! — писали у скарзі на можновладця селяни сіл Тершова та Завадки Самбірської економії Перемишльської землі до Августа III 16 травня 1758 р. — Як вірнопіддані припадаємо до панських ніг з цим покірним та гарячим проханням, вимолюючи ласку при такій великій нашій кривді, яку [ми] терпимо від ясновельможного молодшого пана Казимира Конопацького, що панує тепер над нами вже п'ять років. [Він] поводиться з нами безправно, примушує відробляти [повинності] понад інвентар і встановлює свої закони, наказує працювати за своєю волею і бажанням" [14].

Нерідко відступ від народних сподівань, наприклад укладання Білоцерківського договору 1651 р., селяни безпосередньо сприймали як повернення до "старих порядків", до життя "по давньому" [15]. Гірких роздумів сповнені рядки думи про примирення володаря булави з урядовцями Речі Посполитої в Білій Церкві ("Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї"):

Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман
Хмельницький починив,
Що з ляхами, із мостовитими (панами. — Авт.), у Білій Церкві замирив [16].

[14] Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Зб. документів і матеріалів. — Київ, 1978. — С. 51.

[15] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 215, 216.

[16] Думи та пісні про Богдана Хмельницького / Упоряд. М. Г. Марченко. — Київ, 1970. — С. 51.

Зате звільнення українців від "лядської неволі", розпочате на чолі з Б. Хмельницьким, щиро очікували в багатьох куточках країни:

Ой Богдане, Богданочку,
Звільнив ти Вкраїну,
То не забудь же, Богдане,
Нашу Буковину [17].

Далекоглядною і глибоко продуманою в усній народній творчості виглядає міжнародна політика керівника Української козацької держави, зокрема його безпосередні зв'язки з урядами Молдови, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Туреччини і Росії [18]. "Слава його не вмирає", — зазначено в іншій народній думі, бо він зумів здобути для українців етнічну незалежність.

Селянський світогляд у другій половині XVII—XVIII ст. Після Національної революції на всій території України, здавна освоєній та заселеній, спостерігався неухильний наступ на соціальні здобутки селянства. Це спричиняли не лише внутрішні, а й зовнішні фактори: постійні війни, періодичні стихійні лиха, вимушені міграції людності. Вони мали свою специфіку в західних, правобережних і лівобережних регіонах. Наприклад, у 60-ті рр. XVII ст. із значно спустошеного через військові події правого берега Дніпра почався масовий рух на Лівобережжя, Слобожанщину й далі — на південь. Нового суспільного забарвлення набули розуміння цінності землі, відчуття свободи, прерогатива народних традицій. Останні на нових місцях, де помітно меншим був вплив влади дідича і вищих керівних органів, нерідко ставали визначальними серед мешканців, які тільки-но почали облаштовуватися і не могли вести самостійне господарство. Цілі слободи виникали на "порожніх" землях, і ніхто з тих, кому вони належали за законом, не виступав проти цього — незайнятого простору було чимало. Літописець С. Величко засвідчив: "...Многими купами и таборами зо всех поветов собирался и болесними серцами, а слезоточителними очима вечне з своими красними тамошними селеніями и угодіями пожегнавшися (попрощавшись. — *Авт.*), що живо на сюю Днепра сторону (лівобережну. — *Авт.*) перебрался и где улюбя, по разных сегобочных полках украино-малороссийских для житія своего избирал и заседал месца; ...и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людми украинскими наполнилася и умножилася" [19].

Джерела зберегли чимало свідчень і тлумачень селянами історії поземельних відносин у Гетьманщині. Нерідко погляди посполитих на проблему походження володіння чи користування землею суперечили офіційним нормативам, бо йшли врозріз з інтересами місцевих дідичів. Так, досить характерною є оповідь мешканців с. Порохня (Новгород-Сіверщина) 1705 р. Його старожили "до Хмелнитщины... признавали под сумленем так: когда, мовить, еще лядская држава тут была, именно неякогось

[17] Українська народна творчість: Історичні пісні. — Київ, 1961. — С. 181. Співачка цієї пісні О. Яновська — жителька с. Стебнів, Путильського району Чернівецької області, свідчила, що пісня була відома її предкам, які втекли з Волині на Буковину ("в гори") ще за часів панщини.

[18] *Гуржій О. І.* Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думах українського народу // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. — Київ, 1995. — С. 165.

[19] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4 т. — Киев, 1851. — Т. 2. — С. 355—356.

Невідомий художник. Відпочинок орача. Кінець XVIII ст. НМУМ, Львів.

Песочинского, в той час к грунтам пороxонским от грунтов села Знобы межа была — протучок Красичин, и по той протучок грунта сливали порохонскіе, до того часу поки Чернацкая слобода в владеніе катедри черниговской не досталася. А як скоро Чернацкая слобода подана катедре в поданство, в той же час грунта наши порохонскіе... от селян наших отобрано и привернено оние до слободы Чернацкой; и уже под сорок лет жители слободы Чернацкой тими грунтами, в порохонціов отобранными, владеют; и наши, мовит, селяне порохонце в тие свои грунта не в той час не вспоминалися, а не тепер в оние втручаются; бо тіе порохонскіе отобранные грунта до слободы Чернацкой *гулящіе были, а не заживаніе*; тилко порохонскими слили, по меже старинной, за лядзкой державы вчиненной"[20].

У наведеному уривку привертає увагу закономірність перерозподілу земельної власності й те, як селяни цілком природно ("спокійно") сприймали сам факт передачі "в підданство" (у даному випадку монастиреві) слободи, яка перед тим вважалася вільною. Однозначно своїми вони називали такі угіддя, оранки і т. д., якими володіли від батька до сина — "дедизні" й "отческі", тобто успадковані по чоловічій лінії.

Помітно змінювало менталітет селянина його переселення до міста, де він, осівши, починав займатися ремеслом

[20] Цит. за: *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. — Киев, 1908. — С. 16—17.

або торгівлею. Коли міський "дух" і не міг повністю гарантувати незалежності колишнього підданого на Західній Україні, Лівобережжі та Правобережжі, то повернути того "пан" міг лише після тривалих розшуків і наполегливого клопотання в міській адміністрації чи через суд. На слабозаселених просторах Слобожанщини в другій половині XVII — на початку XVIII ст., а на півдні майже до кінця XVIII ст. це зробити було ще важче. Правда, інколи спостерігалася й інша практика — особисто вільний селянин за певних обставин "добровільно" проголошував себе кріпаком. У Польщі такі факти відомі на території північно-західних регіонів, де вільні селяни трималися довше і мали обмежені можливості переселення на малообжиті землі [21]. У Гетьманщині на початку XVIII ст., наприклад, як у народі, так і в адміністрації ще неординарно сприймався перехід "малоросіянина" у "довічне підданство" можновладцям з Росії. Це явище тоді ще не стало типовим, а тому викликало багато запитань у причетних до його вирішення осіб. Зокрема, старшина І. Ніс змушений був безпосередньо звернутися за роз'ясненням до керманича з приводу "скарги" посполитої Радички на сина, який "отдался в вечное подданство (тобто фактично кріпацтво. — *Авт.*) людям великороссийским" (1710) [22]. Згодом у зв'язку з поширенням земельної власності росіян і посиленням влади царату на українських землях такі випадки вже не викликали непорозумінь.

На Слобожанщині шлюб вільної людини з особою, яка перебувала в кріпосній залежності, нерідко цілком усвідомлено сприймався першою як перехід у довічне "підданство" з відповідними наслідками, на що видавався і належним чином оформлений "запис". Так, мешканець Харкова Ф. Гриценко 24 січня 1725 р. підписався під таким зобов'язанням перед старшиною: "Служить и жить бы мне Федору, жене и детям моим в него Романа Григорьевича Квитки и в детей его вечно, за то, что понял я Федор себе за жену его Романа Григорьевича крепостную дворовую девку Палагею" [23].

На Західній Україні такого роду приклади давно вже стали узаконеною традицією.

Слід зауважити, що в межах Речі Посполитої, порівняно з Лівобережжям і Слобожанщиною, негативні явища в середовищі селянства мали виразніший характер, оскільки досліджуваний період в її економічному розвитку, на думку деяких вчених, став, "безперечно, найтяжчим" [24].

Одним із важливих аспектів, який відбивався на більшості сторін життя сільського поспільства, були взаємини з владою. Певний час, у період виникнення та формування основ старшинської адміністрації й нового місцевого судочинства, "прорахунки" і недоліки в їх діяльності значною мірою "виправлялися" активною участю, зацікавленістю самого населення. В народі довго після 1648 р. існувало переконання, що через декларовану на "радах", "колах" і т. д. виборність всього державного керівництва, в тому числі й гетьмана, всі органи влади залежали від волевиявлення широких верств. Козацька верхівка, сільські війти, отаман і навіть священик в ідеалі мали відповідати загальним вимогам, обиратися на свої посади, а тому у разі невідповідності будь-коли могли бути зміщені. Вимога "згори" про необ-

---

[21] История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. — Москва, 1986. — Т. 3. — С. 254.

[22] РДБ. ВР., ф. 159, № 2414 (2619), арк. 1, 2.

[23] Цит. за: *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 393.

[24] *Rusiński W.* Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie. — Warszawa, 1969. — Wyd. 2. — S. 114.

хідність дотримання суворої станової та службової ієрархічності почала більш-менш чітко проявлятися лише у 20-ті рр. XVIII ст., коли виникла потреба у зведенні всіх діючих у Гетьманщині законів в єдиний кодекс. До того нерідко траплялося так, що, скажімо, впливова особа полковника раптом займала посаду полкового судді, міського отамана, а то й ставала рядовим козаком [25].

Демократія, породжена повстанням, могла підтримуватися і розвиватися лише зброєю в ході Національно-визвольної війни, у відчайдушній боротьбі урядів Польщі та Росії за українські землі. Як це не пародоксально, певна стабілізація в країні за правління І. Мазепи та І. Скоропадського обумовила звуження виборного начала. А Петро І грамотою від 22 січня 1715 р. взагалі заборонив обрання старшин у полках і сотнях вільним голосуванням, без попереднього узгодження з царським стольником Ф. Протасьєвим та прямого дозволу царя [26]. Подальші спроби населення самостійно обирати собі керівництво офіційно розглядалися як анахронізм, данина давнім традиціям, які вже не мали законної сили. Правда, вони ще продовжували зберігатися в сільських громадах і сябринних спілках. Через справи останніх для більшості їх учасників то була єдина можливість проявити свої громадські здібності й виявити власні суспільні погляди та почуття. Посилення гніту стосовно всіх членів громади селяни вважали порушенням їхнього "звичаю". Критерієм у цьому випадку міг бути складений перед тим "інвентар", коронна люстрація повинностей. Про це, зокрема, йшлося в скарзі від громад багатьох сіл Щуровицького староства до референдарського суду 1761 р. [27]

Зацікавленість селян оповідями про гетьманів, старшин, царів та їх роди, Карла XII, повстанцями тощо свідчила про великий інтерес до соціальної дійсності не лише національного, а й міжнародного масштабу.

Як бачимо, для селянського світосприйняття тієї доби хоча й було характерне збереження багатьох елементів буденної свідомості середньовіччя (через високу релігійність, багатовікове існування феодального гніту, стійкість звичаїв тощо), у ньому проявлялися й буржуазні ознаки. Нові умови виробничої діяльності, посилення соціального протесту, гострі конфесійні суперечності (особливо в Західній Україні, на Правобережжі), розвиток освіти — все це не могло не позначитися на духовному житті селянства. Диференціюючись, з часом воно стає менш однорідним. Проте невід'ємною рисою селянської психології залишається тісний зв'язок із землею та висока оцінка сільськогосподарської праці. Хліб продовжував лишатися "усьому головою". Це добре розуміли сучасники. Автор збірки віршів Климентій Зиновіїв так поетично висловився "О ратаях, або теж пашущих хліб людєх":

Над всі ремесла потребніщоє подобно
пахарство: же тоє всему світу вигодно.
Бо хоч би хто срібло і злото могл робити,
а не міючи хліба злота не вкусити.
Мовленна тая реч, же хліб серце укріпить,
єслі хлібом животи человік покріпить.
І без хліба немощно всяким пробувати,
бо без него з голоду могут умирати.

---

[25] *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII вв. — Прага, 1924. — Вып. 1. — С. 104.

[26] Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Москва, 1859. — Ч. 2. — С. 275, 276.

[27] Селянський рух на Україні. — С. 71—77.

* * *

А так хліб святий всюда всім
не безпотребен,
але і невірним он на світі потрібен [28].

"Святість" хліба, безперечно, становила квінтесенцію селянської дійсності. На думку автора "Топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою" (1788), добрий чи поганий врожай залежав не тільки від сприятливості весни і літа, придатності ґрунту, часу посіву, якості насіння, а й від розуму та праці господаря. "Земледеліе есть первый для человека труд", — наголошено в документі [29]. А українські селяни, як свідчив англієць Джозеф Маршаль 1772 р., є "найкращі хлібороби в цілій Росії" [30]. Поступова руйнація сільських структур (общин, сябринних союзів), обезземелення посполитих породжували неспокій у суспільстві, зумовлювали масові вибухи протесту: Гайдамаччина (від початку XVIII ст. частково на Лівобережжі та Правобережжі), Опришківство (Галичина, Закарпаття, Буковина), Коліївщина 1768 р. (Правобережжя) та ін. Розпад солідарності селян, що яскраво виявилася в період Національно-визвольної війни, поступово створив несприятливі психологічні умови для життя та праці (наприклад, у період, названий в народі Руїною). Часті епідемії, висока смертність дітей, голод, війни, стихійні лиха загострювали відчуття страху перед смертю та загробними карами. Ченці, священики активно культивували в пастві підвищене відчуття гріховності, провини перед Всевишнім, боязнь нечистої сили. Нездатність повною мірою відрізнити природні явища від надприродних, нерозвинутість засобів опанування навколишнім середовищем, поширення забобонів, схильність до неконтрольованої колективної паніки нерідко ставали визначальними в поведінці людей (зокрема, спалення житла відьми, віра в упирів і вурдалаків тощо).

Маючи повсякденним об'єктом своєї праці майже виключно землю, посполиті нерідко прагнули вплинути на природу за допомогою релігії, різного роду заклять. Саме від них, за їх переконанням, багато в чому залежало, яким буде врожай, стан худоби. Молитвами боролися проти шкідників ланів, посух, заморозків, повеней тощо. У своїх сподіваннях вони зверталися до святих, знахарів і ворожок. Коли ж це не допомагало, могли звинуватити когось із сусідів у злому чаклунстві, пристріті, "дурному оці", котрі викликали хворобу свійських тварин, рідних і близьких людей, неврожаї та інші лиха. Через це нерідко виникали обтяжливі судові процеси, де скоївших "недобре" примушували зізнатися в чаклунстві, в стосунках з дияволом. Ініціатива гоніння "відьом" часто виходила від селян. Шукати винуватця їх підсвідомо спонукали матеріальні та психічні негаразди. Скарги на несправедливість до себе, утиски можновладців є найчастішим мотивом усної народної творчості. Зокрема, в історичній пісні "Находився я із ралом" про це йдеться так:

Намахався я косою,
Набухався ціпом,
Пригнав воли я із роси
Перед самим світом.
Ніхто ж мені не докучив,
Як той осавула,
Загадує на панщину,
А ще не заснув я [31].

[28] Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1912. — Т. 7. Вірші єром. Климентія Зиновієва сина. — С. 99.

[29] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. — Київ, 1991. — С. 33, 34.

[30] *Січинський В.* Чужинці про Україну. — С. 161.

[31] Українська народна творчість. Історичні пісні. — С. 368.

Проте поширення серед селян друкованої й рукописної продукції (книжок, указів, розпоряджень), їхнє колективне обговорення підвищувало рівень освіти, деякою мірою демократизувало знання. В Гетьманщині на середину XVIII ст. налічувалося понад 1 тис. шкіл, причому кожна сільська школа з українською мовою викладання припадала в середньому на 746 душ, що значно перевищувало відповідний показник у Росії [32]. Безперечно, сприяло проникненню письменності в сільську глибинку її поступове зближення з містом. Однак нерідко траплялися села, мешканці яких були переважно неписьменними. Так, усі позивачі від громади (9 осіб) с. Кам'янка Чорна Бузького ключа Брацлавського повіту київському воєводі Ф.-С. Потоцькому під своєю скаргою на зловживання отамана С. Лобатого спромоглися поставити замість підписів лише "хрести" (1769) [33].

Разом з тим слід наголосити, що кожний мешканець села був причетним до народної культури, бо не можна було їм не знати місцевих пісень, обрядів, колядок, приказок тощо. В масовій селянській культурі фактично всі ставали дійовими особами, а не пасивними споживачами її багатогранних надбань.

3.6. Міщани

Формування світогляду міщан у період Хмельниччини. Перебування українських міст у складі Речі Посполитої обумовило значний застій у їх розвитку і навіть занепад (за виразом М. Грушевського — "хиріння"), що супроводжувалося насамперед втратою ними попереднього значення великих культурних центрів, концентрацією основних прибутків від торгівлі й промислів головно в руках некорінних жителів. Саме ці чинники стали найвідчутнішими внаслідок "культурної місії" польської шляхти на українських землях. Позбавлені найважливіших прав і майже всякої участі в муніципальному правлінні "схизматики" переважно не допускалися до виборних посад, а їхня безпосередня виробнича діяльність ускладнювалася всілякими обмеженнями, зведеними чужорідною владою в закон. Так, на території Західної України для них відводили навіть окремі квартали для проживання. Повсюдно утискувалися публічні православні богослужіння та церковні церемонії. Колись могутні міщанські родини автохтонного походження втратили свій вплив, сполячилися й у більшості своїй поповнили ряди безпорадної юрби. Все, що хоч трохи піднімалося над цим рівнем, за твердженням М. Грушевського, захоплювалося потоком полонізації, а національна самосвідомість знизилася до "нечіткого інстинкту" або підмінялася релігійною свідомістю. Замість різниці національностей фігурувала відмінність релігій — католицизму і православ'я. Перехід з останнього нерідко означав не лише зречення своєї національності, культури та мови, а й виховання дітей у відповідному дусі [1].

Бурхливі події середини XVII ст. докорінно змінили status quo, виробили нові систему цінностей і політичні орієнтації, помітно розширили світогляд міщан. Багато хто з них стали якщо не учасниками, то очевидцями Національ-

[32] *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Гетьманська Україна. — Київ, 1999. — С. 145.

[33] Селянський рух на Україні. — С. 147.

[1] *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. — Киев, 1991. — С. 143, 283.

но-визвольної війни. Причому далеко не всім їм подобалась державницька й військова діяльність Б. Хмельницького, його оточення. Частково це можна пояснити тими масовими каральними заходами, що застосовувалися в містах проти опозиції та єврейства. Жорстокість і криваві сутички нерідко відштовхували городян від ідеї національної незалежності українців. Наприклад, за даними Й. Ролле, правда, дещо перебільшеними, вже за перший рік війни на території, охопленій повстанням, не лишилося жодного єврея, католицького священика чи жовніра [2]. Вражаючі факти з цього приводу навели сучасники — син львівського рабина Єгоша та Натан Ганновер [3]. Інший львівський міщанин Самуїл Кушевич написав історичне оповідання, в якому подав власну інтерпретацію постатей Б. Хмельницького, козацьких полковників, народної боротьби. На його думку, І. Богун, котрий очолив “радикальне крило” старшини, був однією з “найчистіших особистостей в козацькій історії” [4].

З певним застереженням можна говорити про те, що заможна частина міщанства великих міст, особливо з маґдебурзьким правом — тобто привілейованих, значною мірою була настроєна консервативно стосовно “нового порядку”, а тому нерідко зазнавала утисків від Д. Нечая, Д. Дейнеки, І. Брюховецького, І. Самойловича та інших повстанських ватажків і керівників Гетьманщини [5]. Більшість же населення так званих ратушних міст і містечок підтримувала дії широких верств козацтва та селянства. На відміну від останніх міщани прагнули дотримуватися давніх традицій польської доби, але вже з умовою, що вони перебирають на себе всю повноту шляхетської влади. Проте незаперечним є факт, що перегрупування політичних сил у містах і містечках передбачало концептуальні зміни в релігійно-моральній сфері [6]. Впродовж другої половини XVII—XVIII ст. оформилися нові родинні клани міщан, які повністю поміняли світогляд, етикет тощо.

Серед міщанства були яскраві особи, які після себе залишили значну творчу спадщину. Вона, а також факти з їх біографії дають змогу краще усвідомити менталітет тогочасного городянина, зрозуміти його життєву позицію. Візьмемо, наприклад, уродженця Львова Андрія Скульського — автора віршованих діалогів. Здобувши в тамтешній братській школі ґрунтовну освіту, він освоїв і друкарську справу. Організував власну друкарню, яку згодом перевіз до Молдови. Після кількарічних мандрів повернувся (близько 1628 р.) до Львова. Через 10 років об’єднав свої зусилля з друкарем Михайлом Сльозкою. В першій половині 40-х рр. працював склада-

---

[2] *Ролле И.* Очерк истории Правобережной Украины // Киев. старина. — 1894. — № 10. — С. 69.

[3] Бедствия времен. В память бедствий, постигших евреев в 1648—1649 гг. в Украине, Подоле, Литве и Белоруси от соединенных бунтовщиков под начальством Богдана Хмельницкого, составлено Егошиею, сыном львовского раввина, праведника Давида из Замостя, напечатано в Венеции 1656 года // ЧИОИДР, 1859. — № 1; Богдан Хмельницкий. Летопись еврея — современника Натана Ганновера о событиях 1648—1652 гг. в Малороссии вообще и о судьбе своих единоверцев в особенности. — Одесса, 1878.

[4] Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 66.

[5] *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. — Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст. — Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII—XVIII вв. — Одесса, 1925. — С. 121.

[6] *Ефименко А. Я.* История украинского народа. — Киев, 1990. — С. 280, 282.

Війт Іван Стебілка з дружиною. 1814 р. МЕХП, Львів.

чем і управителем братської друкарні та в єпископській друкарні Арсенія Желиборського, а з 1646 р. переїхав до Унева. З початком Національно-визвольної війни пристав на бік повстанців. 1651 р. за зв'язки з козаками польський король наказав заарештувати А. Скульського, що й було здійснено під м. Соколем. Незважаючи на страшні тортури, він не виказав своїх спільників і не зрікся переконань [7]. Після себе залишив "Вършь з трагодіи Хрістос пасхон Григоріа Богослова" (1630), в якому міститься переказ фрагментів візантійського драматичного твору XI—XII ст. [8]

У Львові ж, у міщанській сім'ї вірменського походження 1662 або 1663 р. народився Ян-Хома (Томаш) Юзефович. Майбутній автор "Летописи событий в Южной Руси львовского каноника Яна Юзефовича (1624—1700)" у 33 роки

[7] *Возняк М. С.* Історія української літератури. — Львів, 1921. — Т. 2. — С. 191, 192.

[8] *Рєзанов В. І.* Драма українська. — Київ, 1926. — Вип. 1. — С. 22—29.

Невідомий художник. Сокальський міщанин. XVIII ст.

став священиком, одержав титул королівського секретаря, згодом був каноніком Львівського римо-католицького капітулу. Помер 1728 р. У названому творі та деяких інших, зокрема хроніці "Зауваження про життя львівських архієпископів", подав важливі відомості з історії України й насамперед рідного міста. Щоправда, відповідно до свого виховання, більшість подій, які сталися в Речі Посполитій у XVII — на початку XVIII ст., він схарактеризував у дусі католицького фанатизму та нетерпимості до "схизматиків".

Зрозуміло, дещо інший тип (за етикетом, політичними орієнтаціями) представляли міщани на українських землях, які після 1648 р. на кілька століть перейшли під "егіду" російської корони. В специфічному становищі опинилися кияни — ніби на "середньовічному містку", що зв'язував західні, східні та північні регіони. Причому питання про володіння Києвом і Київщиною в другій половині XVII—XVIII ст. періодично загострювалося через агресивні наміри Росії, Польщі, Туреччини та її васала Кримського ханства. Тому і доля київських міщан викликає особливий інтерес. Наприклад, Василь Барський, який народився в цьому місті 1701 р. у родині дрібного торговця [9]. Від свого батька навчився грамоти, вступив до Києво-Могилянської академії, але не закінчив її. Через хворобу змушений був переїхати до Львова на лікування (1723). Там він, щоб вступити до єзуїтського колегіуму, приховав, що є православним. Проте місцеве керівництво, довідавшись про це, вигнало його з навчального закладу. Така обставина багато в чому спонукала В. Барського відправитися в далеку мандрівку, шлях якої — "ступанием и пядию измеривший" — проліг через Італію, Грецію, Палестину, Сирію, Аравію, Єгипет. Лише через 24 роки він повернувся до рідної домівки, Києва, де й помер 1747 р.

Власні подорожі, "пізнання світу" паломник-"пішоходець" яскраво описав у чотиритомному творі, який кілька разів перевидавався після смерті автора і мав першу назву "Пешеходця Василія Григоровича-Барскаго-Плаки-Албова, уроженца кіевскаго, монаха антіохійскаго, путешествія к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 и оконченное в 1747 году, им самим писанное, ныне же на иждивеніи его светлости князя Григория Александровича Потемкина для пользы

[9] За деякими відомостями Барські "вийшли" з м. Бара (Волинь).

общества изданное в свет под смотренієм... Василья Григорьевича Рубана". Цікаво те, що описуючи все, що з ним сталося, В. Барський часто оцінював події через призму поглядів стародавніх і середньовічних письменників й істориків, зокрема грецьких. Як свідчать джерела, названий твір ще у рукописі розійшовся по всіх "знатних малоросійських" родинах і був добре знаний [10].

Відомим автором численних "слів", "поученій" і "листів" був Іоанн Леванда, який також народився в Києві (1734). Син бідного шевця, він 1748 р. спромігся вступити до Києво-Могилянської академії. Після навчання з 1760 р. кілька років працював у ній вчителем, а потім став священиком києво-подільського Успенського собору (з 1763 р.), 1783 р. був возведений у сан протоієрея. Помер 1814 р. і похований на території Софійського собору. В творах, написаних вишуканою мовою, з ефектними риториками, І. Леванда разом з тим, як правило, уникав аспектів тогочасного суспільного життя. Закликав терпіти негаразди, філософськи сприймати незавершеність світу — "как набежит" [11].

Ми навели для прикладу лише кілька "характерних" постатей міщан. Однак вже це дає змогу говорити про різні суспільно-політичні погляди людей, які жили в одному місті приблизно в один історичний період.

Поступова стабілізація становища в країні певною мірою сприяла виробленню спільних інтересів у різних груп населення. Стосовно городян це найбільш виразно проявлялося під час занять ремеслами, промислами, торговою діяльністю, а також у відстоюванні особистої свободи, боротьбі за зменшення податків і поборів тощо. При цьому формувалися відповідні традиції, ритуали у зверненні до вищих владних структур. Так, міщани Чернігова за підтвердженням своїх давніх привілеїв "регулярно" зверталися до кожного новообраного володаря булави, починаючи з Б. Хмельницького, всіх російських царів і навіть чернігівського полковника, наказного гетьмана П. Полуботка [12]. Схоже чинили і кияни, домагаючись "содержания при прежних правах и вольностях" [13].

За "нового порядку" міщани постійно добивалися від гетьманського правління, царського уряду чіткішого визначення їхнього соціального статусу, прагнули якомога далі "відірватися" від надмірно експлуатованого та залежного селянства. Проте, скажімо, в Гетьманщині та на Слобожанщині процес юридичного "переоформлення" міщанського стану розтягся на ціле століття. Малоросійська колегія 1726 р. лише сформулювала думку про те, що міщанами слід вважати городян, котрі торгують всілякими товарами або є власниками мостів, "торгових перевозів", бань, руднь, гут, рибацьких промислів [14]. Вирішити це питання через Генеральну військову канцелярію спробувала імперська влада 1749 р., але невдало [15]. Це сталося насамперед через те, що в містах мешкало дуже багато представників різних соціальних великих груп і прошарків. Так, у Києві та його околицях 1782 р. налічувалося 18 848 жителів, у тому числі 14,9 тис. міщан, 2,6 тис. ка-

[10] *Барсуков Н. П.* Жизнь и труды В. Г. Барского. — Санкт-Петербург, 1885; *Возняк М. С.* Старе українське письменство. — Львів, 1921. — С. 401, 402.

[11] *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. — Киев, 1856. — Ч. 2. — С. 282—287; *Максимович И.* Воспоминание о Леванде // Киев. епарх. ведомости. — 1869. — № 10. — С. 369—384.

[12] НБУВ. ІР, ф. 1, № 54485, арк. 2—7.

[13] РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1828, арк. 5.

[14] Там само, спр. 1773, арк. 68 зв.

[15] НБУВ. ІР, ф. 1, № 54549, 54556, 54580, 54620.

зенних і поміщицьких селян, 239 купців, 909 священнослужителів і монахів, 109 різночинців [16]. Серед близько 45 тис. осіб міського населення Слобожанщини в 70—80-х рр. XVIII ст. було 36 тис. "військових обивателів" (у минулому переважно козаків), трохи понад 4 тис. селян, майже 9 тис. ремісників і торговців, 500 купців [17].

Зрозуміло, що всі перелічені категорії населення та й багато інших, а не лише міщани, обумовлювали економічний і соціальний розвиток міста, представляли його інтереси в загальній структурі тогочасного суспільства. "Жалувана грамота містам Російської імперії" царського уряду 1785 р., чинність якої також поширювалася на Лівобережжя й Слобожанщину, закріпила статус городян. Ними офіційно визнавалися всі ті, "кои в том городе или старожилы, или родились, или поселились, или домы, или иное строение, или места, или землю имеют, или в гильдии или в цехе записаны, или службу городскую отправляют, или в оклад записаны, и по тому городу носят службу или тягость" [18].

Міщанство в другій половині XVIII ст. Цікаво зазначити, що з ліквідацією інституту гетьманства 1764 р. українська міська адміністрація і городяни нерідко починають називати Москву "первостоличним городом" [19].

Найяскравіше світогляд і система цінностей міщан проявилися в процесі виборів їхніх депутатів до Законодавчої комісії 1767—1774 рр., яку планувалося провести на загальноімперському рівні. Саме тоді особливо загострилися суперечності між міськими виборцями та старшинською адміністрацією, шляхтичами. Останні навіть відмовлялися брати участь у спільних виборах з городянами, як це, наприклад, сталося в Миргороді, Лубнах, Погарі [20]. На питання ж комісії щодо міст: "Какая есть гражданству вообщем тягость и что напротив того к облегченію и к приведенію города в цветущее состояние служить может?", досить характерно відповів депутат від м. Ізюма. На думку його і тих, кого він представляв, колишні козаки і селяни та й інші українці "ис-под польской области званны и вышли в государственную полковую службу, а не за помещиков в подданство" [21]. Тому пропонувалося відновити на Слобожанщині полковий устрій, урівняти в правах старшин з козаками та "військовими обивателями", відібрати у можновладців незаконно набуті землі й передати їх "громаді" [22]. Подібні вимоги простежуються і в деяких наказах представників міст Лівобережжя. Це переважно протест проти захоплення державцями міської власності, надмірної експлуатації посполитих тощо: "...Всекрайнейшии обиды, разоренія, утесненія отнятіем торгов, шинковых корыстей, ремесл разных и... завладеніе почти до последняго дворами, огородами, пахатными землями мещанскими, покосами и всякого угодія отнятіем и противно-законными куплями" [23].

---

[16] *Гуржій О. І., Щербак В. О.* Соціально-економічний розвиток і адміністративний устрій міста // Історія Києва: В 3 т., 4 кн. — Київ, 1986. — Т. 2. — С. 57.

[17] *Гуржий А. И.* Города // История Украинской ССР: В 10 т. — Киев, 1983. — Т. 3. — С. 428.

[18] ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 22, № 16188. — С. 365.

[19] Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1889. — С. 232.

[20] Там само. — С. 216.

[21] *Шевченко Н. В.* Общественно-политическое движение на Украине в 60—70-х гг. XVIII века: Рукопись дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1991. — С. 112.

[22] Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1881. — Т. 32. — С. 370, 371.

[23] Наказы малороссийским депутатам 1767 года... — С. 225.

Виборці Глухова, Полтави, Чернігова звинуватили місцеву владу в систематичному порушенні їхніх прав і міських вольностей, категорично засудили практику роздачі ратушних сіл і угідь приватним особам, а також заміну самоуправління на старшинське керівництво. Депутати міст з маґдебурзьким правом відстоювали всю повноту економічних і соціальних пільг та їх гарантію на найвищому рівні, ті ж, хто не мав таких, наполягали на їх наданні [24]. Тільки тоді, на їхню думку, міг би статися "розквіт" торгівлі, ремесла, промислів.

У наказах від слобідських міст знаходимо приховане засудження централізаторської політики царату і, зокрема, маніфесту Катерини II від 28 липня (8 серпня) 1765 р., який ліквідував у реґіоні козацьке самоврядування і відкрив шлях до юридичного перетворення осіб військового стану на кріпаків. "Второго рода люди", як інколи називали міщан у ході роботи Законодавчої комісії, постійно боролися за усунення конкуренції з боку козаків і селян. У крайньому разі останніх, які займалися торгівлею, вимагали записати "в посад".

Купецтво ж наполегливо прагнуло звільнитися від військової повинності та замінити подушний податок одноразовою грошовою виплатою, виборювало право мати ознаку дворянства — носити шпагу та володіти кріпосними [25].

Певною мірою можна судити про менталітет міщан з їхнього побуту. Зокрема, про "скромність" їх життя свідчить одноманітність і порівняно малі розміри будинків у другій половині XVII—XVIII ст. Як зазначав О. Шафонський, тоді на території Малоросії всі "обывательские дома" були "без всякого правила и украшения построения" [26]. Водночас селянські "построены из плетня и обмазаны глиной" [27], хоч основними будівельними матеріалами ставали сосна, осика та липа. Лише остання, вважали городяни, сприяє "чистоті" (в духовному розумінні) оселі. Особливо широко липу використовували на Слобожанщині, де її було дуже багато.

Заможні верстви городян мали декілька покоїв або світлиць. Такі інколи становили до 30 % загальної кількості ремісників і торговців, як, наприклад, у Переяславі. Проте наявність кількох будов на одному дворі не завжди свідчила про добробут хазяїв. Нерідко це пояснювалося традиційними матримоніальними та родинними зв'язками українців. Тому на подвір'ї могли жити рідні брати, сестри та двоюрідна рідня [28].

Слід зауважити, що дах, "по обыкновению", часто вкривали соломою навіть заможні міщани. На дверях їхніх будинків прийнято було зображувати постать Самсона — героя біблійних оповідань. А, скажімо, в козацьких світлицях траплялися зображення козака Мамая.

Щодо так званого міського фольклору, то слід констатувати, що він не такий "багатий", як народна творчість селян чи козаків. Однак їм притаманні й схожі мотиви: "святої правди", "чистого кохання", вірності своєму народові та ін. У народній творчості, наприклад, високо оцінено роль городян у боротьбі проти зовнішнього ворога. Так, в історичній пісні "Славний городок Ведме-

[24] Там само. — С. 73—79, 86—109; Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1914. — Т. 144. — С. 8—22.

[25] Наказы малороссийским депутатам 1767 года... — С. 99, 100, 117.

[26] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — Чернигов, 1851. — С. 379.

[27] *Гун Отто фон.* Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 г. — Москва, 1806. — С. 119.

[28] *Пляшко Л. А.* Подорож до міста XVIII століття. — Київ, 1980. — С. 109.

дівка" йдеться про те, що кримським татарам можна було добровільно скоритися або ж виступити зі зброєю назустріч нападникам. Місцеві жителі обрали друге [29]:

На святую Пречистую
В усі дзвони дзвонять,
І старі, і малі
Уголос голосять:
"Вийдіть, вийдіть, ведмедівці,
Проти орди з хлібом!"
"Ой не будемо проклятим,
Не будемо коритися.
Єсть у нас ясне оружжя —
Будемо боронитися!"

В анонімному сатиричному творі "Плач киевских монахов" (1786) крізь призму сприйняття городянами життя місцевих ченців, як це можна припустити із змісту, подано критику вад духовенства [30]:

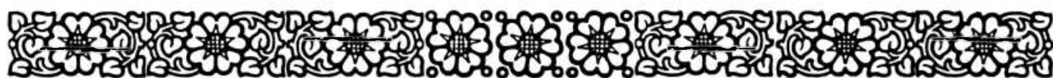
Случится всего, но живут же люде;
Не то беда, что ни водки, ни сивухи не буде.
Я без кушанья жити превозмогу,
Но без водки жити одного дня не могу.
К чему привык страсно и как толко из утробы,
И без того, братіе, увидите меня скоро во гробы.

Отже, впродовж другої половини XVII—XVIII ст. відбулося переформування міщанського стану в Україні. Коли на території західних регіонів ці зміни були менш помітними, то в Гетьманщині сталися значні зрушення в соціальній структурі городян, їхньому світогляді, системі цінностей і політичних орієнтаціях. Це обумовлювалося встановленням влади козацької верхівки, а потім — поширенням загальноімперських законів. Дещо "нетрадиційно" відбувалося оформлення міщанства на Слобожанщині, де більшу частину певною мірою "механічно", за наказом "згори", поповнювали за рахунок козаків ("військових обивателів"). У південних районах країни, які почали активно освоювати лише в другій половині XVIII ст., цей процес мав своєрідне "забарвлення", бо набув вигляду "суміші" давніх традицій і нових явищ, пов'язаних з перебуванням тут представників різних етнічних культур. Проте, безперечно, кожний міщанин обстоював, за виразом Г. Сковороди, "всякому городу нрав и права", при цьому, правда, здебільшого вболівав за власні інтереси.

---

[29] Українська народна творчість. Історичні пісні. — Київ, 1961. — С. 273.

[30] Збірник історико-філологічного відділу УАН. — Київ, 1929. — № 7. — С. 259.

Розділ 4

ОСВІТА. ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА

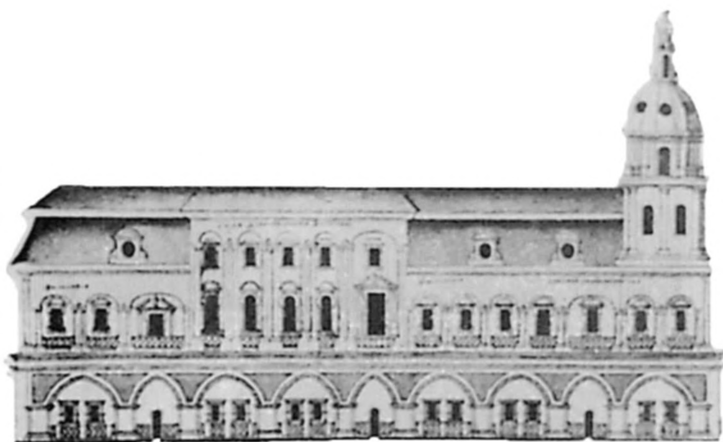

ACTA
VNIVERSITATIS
LEOPOLITANÆ
IN GALICIA
ANNO MDCCLXXXIV. INAUGURATÆ

LEOPOLI

Будинок Чернігівського колегіуму.

4.1. Організація навчально-виховного процесу. Педагогічна думка

Тенденції розвитку українського шкільництва. Друга половина XVII—XVIII ст. в освітній сфері характеризуються насамперед створенням розгалуженої мережі початкових навчальних закладів, формуванням системи спеціальної професійної освіти, становленням національної школи вищого типу. В тогочасному українському шкільництві втілилися освітні традиції, вироблені на українських теренах упродовж кількох попередніх століть. Однак специфічна історична та цивілізаційна ситуація, за якої Україна тривалий час перебувала на кордоні між греко-слов'янським світом і латинізованою Європою, наклала на розвиток освіти свій відбиток. Українське шкільництво швидко вбирало в себе педагогічний досвід західноєвропейського суспільства, поєднуючи його з національним, що базувався на глибокій культурній традиції Київської Русі. Протестантські, єзуїтські й уніатські навчальні заклади разом з братськими і приходськими православними школами зробили величезний внесок у розвиток народної освіти, просвітництва в Україні XVII—XVIII ст., наблизивши їх до загальноєвропейського рівня.

Зокрема, система освіти тогочасної Європи, як правило, складалася з двох основних ступенів, організаційно не пов'язаних між собою. Перший становила початкова освіта, якою керувала безпосередньо церква. Найважливішою ланкою цієї системи були школи при кафедральних соборах у центрах єпархій, підпорядковані кафедральним схоластам. Поряд з ними виникають школи при монастирях. Це були безстанові навчальні заклади, у яких навчалися представники майже всіх соціальних станів і груп. Спільною, не залежною від станової приналежності, була й програма навчання. Основне завдання цих шкіл полягало у підготовці вихованців до вступу в духовне звання [1].

Позастановий статус упродовж усього розглядуваного періоду вдавалося зберігати (попри те, що становість була характерною рисою системи освіти як Речі Посполитої, так і Російської імперії, у сфері впливу яких тривалий час перебувала Україна) українському шкільництву як нижчого, так і вищого ступеня. Початкова освіта в Україні однаковою мірою була доступна і чоловікам, і жінкам.

---

[1] Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. — Москва, 1989. — С. 315.

Особливістю шкіл другої половини XVII—XVIII ст. було те, що кожен їх різновид становив тільки один із щаблів освіти. Прослідковується відсутність спадкоємності від одного типу шкіл до іншого. Вони не були єдиною системою, практично кожен тип існував окремо. У них не було навчальних планів і програм у їх сучасному значенні. Зміст навчальних дисциплін визначався тими книгами і підручниками, які повинні були засвоїти учні у певній послідовності.

Початкові школи засновувались здебільшого за ініціативи місцевого населення. Мережа таких шкіл була досить широкою, оскільки існували вони, як правило, при місцевих церквах. Вчителями в них могли бути священнослужителі місцевої церкви, але переважно ці обов'язки покладалися на дяків. Звідси й їх назви: "дяківські", "церковно-приходські". Як правило, утримання вчителів у таких школах брала на себе місцева громада. Колегіуми — середній тип навчального закладу — існували відокремлено, не були пов'язані з якимось офіційним органом управління. Звідси й певна індивідуальність планів роботи, переліку дисциплін, що викладалися. Однак загальний напрям змісту освіти, методики і методів організації навчального процесу вони запозичували від Києво-Могилянської академії.

Іншою особливістю тодішньої освіти було те, що розвиток школи будь-якого рівня залежав не стільки від держави, як від місцевого архієрея. Він дбав про її матеріальне становище, забезпечення викладачами, переймався вихованням слухачів. Тому кожний навчальний заклад мав багато індивідуального, однак загальна спрямованість змісту освіти, методів підготовки студентів у навчальних закладах України у XVIII ст. залишалася відносно сталою. Зміст навчання в колегіумах мав переважно загальноосвітнє спрямування. Саме в них здобула освіту ціла плеяда національної інтелігенції.

Поза тим XVIII ст. характеризується посиленням централізаторської політики царського уряду і, як наслідок, втратою Україною залишків автономії. Поглиблювався процес русифікації освіти і суспільного життя. Школи в Україні поступово втрачають свою національну особливість, продовжуючи якоюсь мірою зберігати етнічну самобутність.

Організація навчально-виховного процесу. Мета, якої прагнули досягти у школі, насамперед полягала у вихованні християнина. Саме цим пояснювався і необхідний набір знань, які повинен був отримати кожен учень. Відверто кажучи, знання як такі були на другому плані порівняно з вихованням, якому в першу чергу приділяли увагу в процесі навчання. Всі книги, що використовувалися для навчання, повинні були виконувати виховну функцію. Протягом усього XVII ст. дуже чітко прослідковується саме така функціональна спрямованість навчальної літератури. Йдеться про необхідність оволодіння навичками роботи з нею з метою розумового виховання учнів. Дітей потрібно було навчити не тільки читати, а й правильно розуміти прочитане. Зі стародавніх часів вважалося, що книга повинна містити моральні сентенції. Такі своєрідні книжки, як "Учительні слова", "Повчання", "Азбуковники" і т. п., відзначалися прямим "дидактизмом", прагненням виховати в людині певні якості, врятувати від гріха [2].

Основним методом навчання у початковій школі було багаторазове читання тексту. Азбуковники та букварі про-

---

[2] *Золотухіна С. Т.* Розвиток теорії та практики виховуючого навчання в історії вітчизняної педагогічної думки (IX—XIX ст.): Дис. ... д-ра пед. наук. — Харків, 1995. — С. 132.

довжували, згідно з традицією, окрім граматичного розділу, вміщувати ще й навчальні тексти та основи християнського віровчення. Азбуковники сприймалися насамперед як книги "душевнокорисного" виховання і лише після цього — як книги для навчання читання. Вони містили правила поведінки, моральні настанови учням, методичні вказівки для вчителів, вибрані з різних книг. Матеріал викладався переважно у віршованій формі.

Вивчивши буквар і оволодівши складами, учні переходили до читання "слогов сливаемих", афоризмів, молитов. Вивчивши Часослов і Псалтир, учень починав практичне знайомство з церковним уставом і виконував певні обов'язки при церкві. Таким чином, використання богослужбових книг (за відсутності Часослова чи Псалтиря користувалися іншими книгами, що були у церкві) для навчання у школах давало той комплекс елементарних знань, які були необхідні християнину для розуміння церковної служби та самостійного читання молитов. Ці книги повністю відповідали завданням початкової освіти.

Щодо вміння писати, то початкова школа не ставила перед собою такого завдання, оскільки це не диктувалося практичною потребою. На відміну від уміння читати, необхідного в усіх сферах життя, вміння писати було необхідне лише тим, хто заробляв цим на хліб: писцям, канцеляристам. На етапі початкового навчання в процесі заучування алфавіту школярі копіювали на дерев'яних табличках (церах) обриси друкованих букв, автоматично оволодіваючи навичками спрощеного письма. На відміну від письма на табличках оволодіння каліграфічними навичками вважалося якісно вищим етапом навчання, який потребував спеціальних зусиль. У такому випадку вчилися писати на папері, а вчили цьому у підвищено-елементарних школах при монастирях чи соборах, готуючи учнів до книгописання. Найчастіше ж умінню каліграфічно писати навчалися у приватних вчителів [3].

Часослов. Друкарня Києво-Печерської лаври, 1616—1617 рр.

Мета такої науки полягала у здобутті для себе місця дяка як першої сходинки на шляху до священства. Що стосується організації середньої та вищої освіти, то тут не можна залишити поза увагою феномен українського ученого чернецтва та його внесок у розвиток шкільництва. Насамперед це стосується Києво-Печерської лаври — визначного науково-освітнього центру, навколо якого гуртувалися представники українського духовенства та інтелектуальної еліти. У своїй діяльності вона виходила далеко за межі суто духовної установи. Зокре-

[3] Очерки истории школы... — С. 277.

ма, вихідцями з лаврської братії були засновані Чернігівський, Переяславський та Гойський (Правобережна Україна) колегіуми. Лаврські богослови займалися викладацькою діяльністю у Києво-Могилянській академії (близько 20 осіб, з яких 15 — у першій половині XVIII ст.) та лівобережних православних колегіумах Наддніпрянщини (7—14 осіб) [4]. Біля джерел заснування Чернігівського колегіуму стояв видатний церковний, культурний та громадський діяч, письменник, архієпископ чернігівський Лазар Баранович. Його зусиллями виникли "Чернігівські атени" — літературний гурток, до якого увійшли відомі тогочасні письменники та проповідники Данило Туптало, Іоаникій Галятовський, Лаврентій Крщонович, Іван Величковський, Іван Орловський та чимало інших. Завдяки Л. Барановичу в місті було засновано друкарню та "латинську школу". Фундатором Чернігівського колегіуму прийнято вважати вихованця Київського колегіуму постриженця Києво-Печерської лаври Іоанна Максимовича, який у 1697 р. обіймав чернігівську архієпископську кафедру. Його найближчими діяльними помічниками були Антоній Стаховський, Іларіон Лежайський та Герман Кононович.

Педагогічна література. Аналізуючи стан розвитку шкільництва в Україні, не можна оминути увагою питання про педагогічну літературу, або ж, точніше, літературу, за допомогою якої вчили дітей. Умовно в ній можна виділити два типи. Перший — педагогічна література, видана православними братствами для своїх шкіл. Для нас вона цікава тим, що містить значну кількість специфічних термінів для означення різних педагогічних категорій, понять, явищ. У процесі практичної діяльності виникали нові шкільні традиції, які знайшли своє відображення у "Статутах братських шкіл", підручниках, різних творах шкільних вчителів та викладачів Києво-братського колегіуму. Люди науки пишаються своєю наукою й відділяють її від життя суспільства і народу як щось надзвичайно високе, що стоїть над грубою дійсністю. Твори цього періоду служать вірі й церкві для захисту від іновірців. Перевидаючись по кілька разів, вони залишалися в українській школі майже до кінця XVIII ст.

Другий тип педагогічних праць належить до XVIII ст., коли педагогічна думка характеризувалася більшою сформованістю тенденцій єдності виховання та навчання, спричинених ідеями гуманізму та Просвітництва. В цей час з'являється багато перекладної літератури, особливо французької та німецької.

Найвідомішими букварями й азбуковниками, які широко використовувалися в процесі навчання, були "Школьное благочиние", "Азбуковник наказательный", "Иной азбуковник полный имущий в себе увещания учения, наказания ученикам от многих книг, множие же от граматики", "На нерадиво учащихся азбуковник", буквар львівський з друкарні М. Сльозки (1638), буквар "Наука к читанню и разуменю письма славенскаго: тутыж о Святой Троице, и о въчловеченіи Господня" Стефана Зизанія (1596), "Грамматика албо сложение письмена хотящым ся учити словенскаго языка младолетным отрочатем" (1621), букварі, видані братствами у Києві (1664), Львові (1671) та ін. [5]

Тодішні букварі й азбуковники являли собою зразок невеликої дитячої енциклопедії. Починалися вони зі сло-

[4] *Кагалмлик С. Р.* Культурно-просвітницька діяльність Києво-Печерської лаври в другій половині XVII—XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 2000. — С. 178.

[5] *Каневська О. Б.* Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI — перша половина XVIII ст.): Дис. ... канд. пед. наук. — Київ, 1997. — С. 150.

в'янського алфавіту (а, б, в, г...), далі йшли склади (ба, ва, га і т. д.), окремі слова та словосполучення для читання. У пізніших букварях завдання обов'язково підбиралися так, щоб дати певне уявлення учням про граматичні форми. Далі йшли загальновживані слова, прислів'я. Окрім обов'язкового матеріалу в них містилися шкільні правила, моральні настанови для вчителів та учнів, основи християнської віри. Наприклад, у букварі Симеона Полоцького було вміщено вірш "К юношам, учитися хотящим", статті "Благословение отроков, в училище учитися священным писанием идущим", "Беседы о православной вере: краткие вопросы и ответы, удобнейшего ради познания детем христианским", символ віри і сповідання віри, кілька статей повчального характеру та головніші щоденні молитви [6]. Викладачі основних понять християнської релігії головну увагу звертали на те, щоб прищепити вихованцям глибоку переконаність у істинності православ'я, навчити їх основам релігійної полеміки. Шкільні азбуки свідчать про те, що в XVII ст. були школи, де викладалися деякі світські предмети (арифметика, граматика). Про обсяг початкової освіти в школах можна зробити висновок на основі букварів. Вони вважалися передумовою (лѣствицею) до вивчення Часослова, Псалтиря та інших божественних книг. Вислови та афоризми, які містяться в букварях, відзначаються глибокою моральністю та релігійністю. Таким чином, азбуковники й букварі дають змогу не лише дослідити зміст освіти, шкільну дисципліну, а й певною мірою з'ясувати її обсяги та методи викладання предметів. Азбуковники являли собою збірники статей, призначених для читання учнями, та настанов для викладачів [7].

З другої половини XVIII ст. на зміст шкільних підручників значно вплинули теоретичні трактати і поетична творчість російських поетів, таких, як А. Кантемір, В. Тредіаковський, М. Ломоносов [8]. Їхня теорія східнослов'янського силабічного віршування поступово замінила в українських школах стару латинську теорію версифікації [9].

В Україні перші спроби використати принципи силабічного віршування, викладені В. Тредіаковським у праці "Новый и краткий способ к сложению российских стихов" (1735 р.), здійснили письменник Мануїл Козачинський і професор Харківського колегіуму Стефан Вітинський [10]. Їх також використовував під час складання свого курсу поетики, який було прочитано у Харківському колегіумі у 1759—1760 рр., Г. Сковорода.

Із 70-х рр. XVIII ст. для викладання курсу поетики поряд з національним почали використовувати підручник "Правила пиитические", складений професором Московської академії А. Байбаковим [11].

Педагогічна думка другої половини XVII ст. Незважаючи на те, що в XVII ст. значно зріс інтерес до освіти й педагогіки, відчувався брак спеціальних педагогічних творів. Як і раніше, погля-

[6] Очерки истории школы... — С. 167—168.

[7] *Демков М. И.* История русской педагогики. — Ч. 1.: Древне-русская педагогика (X—XVII вв.). — Санкт-Петербург, 1899. — С. 308—309.

[8] *Шолом Ф. Я.* Просветительские идеи в украинской литературе середины XVIII века // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века. — Москва; Ленинград, 1961. — С. 48.

[9] *Маслюк В. П.* Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури в Україні. — Київ, 1983. — С. 210.

[10] *Посохова Л. Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Харків, 1999. — С. 79.

[11] Там само. — С. 81.

ди на педагогіку були виражені новими списками "Измарагдов", "Злотоустов", "Домострою", але вони не містили принципово нових положень. З власне педагогічних творів на увагу заслуговує праця "О царствии небесном и о воспитании чад", написана напівуставом і скорописом XVII ст. Вона складалася з трьох розділів, і більшість істориків педагогіки приписують її авторство князю Івану Андрійовичу Хворостіну [12].

Педагогічні твори XVII ст. написані за всіма правилами риторики, з роздумами і доказами, пишномовною вишуканістю (сліди українського бароко), однак релігійний характер виховання залишається незмінним. Зразком творів такого типу й визначною пам'яткою тогочасної педагогічної думки є збірник другої половини XVII ст., надрукований і описаний у XIX ст. професором М. Лавровським у "Памятниках старинного русского воспитания". Він зберігся в кількох списках, як правило, під назвою "Гражданство и обучение нравов детских" чи "Гражданство обычаев детских". Рукопис складено у формі запитань-відповідей. Він містить ряд настанов, що стосуються головним чином поведінки на людях, передає погляди на виховання, що існували в побуті. Вважають, що укладання рукопису належить Єпіфанію Славинецькому. Зміст твору зводиться до такого: виховання — це "чин наказания детского" і має на меті три завдання: виховання в християнському дусі, навчання вільним наукам, засвоєння "благолепных обычаев", що автор і називає "гражданством обычаев детских". За формою та змістом ця збірка близька до "Домострою". Тільки настанови "Домострою" мають на увазі різні випадки з домашнього побуту, а тут це життя розглядається з точки зору педагога, який розмовляє з дитиною. Автор надає великої ваги ранньому становленню навичок, підкреслює вплив на дитину її товаришів та інших людей, посилаючись при цьому на Дж. Локка: "Ин философ умы отрок юных уподобляет скрижали ненеписанней (tabula rasa) на ней же учитель, что либо хощет написати может: точнее во умех юношеских, что либо хощеши, вообразится или добро или зло, выну пребывает, и пребывает". Виховання дитини автор ділить на три семиліття і перед кожним періодом зростання і змужніння ставить головні завдання: 1) перше семиліття — вчити правді, чесності; 2) друге семиліття — вчити корисних навичок; 3) третє семиліття — вчити страху божому, вмінню жити і правильно себе поводити у суспільстві.

Все, чого навчено в дитинстві, знадобиться й на старість — підсумовує автор свої роздуми [13].

Характерною рисою українських педагогів було переконання в тому, що головною метою виховання є формування в дитині людини, яка буде прагнути до знань. І якщо гострота розуму залежить від вроджених якостей дитини, то глибина та обсяг його — від виховання. Через навчання та пізнання людина розширює свій розум. Важливу роль у цьому відіграють природні задатки, які розвиваються й міцніють у процесі навчання. Так, Кирило-Транквіліон Ставровецький, підкреслюючи роль виховання у процесі навчання, порівнював дитину з полем, на якому висіяне зерно не завжди сходить: якщо слово вчителя потрапляє в серце, витоптане ногами "сил противних", розбещене пияцтвом, підлабузництвом, багатством, то воно не дасть доброго врожаю [14]. Характеризуючи процес пізнання людиною навколи-

[12] *Демков М. И.* История русской педагогики... — Ч. 1. — С. 266.

[13] *Каневська О. Б.* Зазн. праця. — С. 129—131.

[14] Очерки истории школы... — С. 283.

шньої дійсності, Інокентій Гізель стверджував, що в основі його лежить інтелектуальна діяльність самої людини. Він вважав, що інтелектуальне пізнання потребує від людини зусилля, дії. Великого значення в розумінні розвитку дитини Гізель як педагог надавав розвитку органів чуття, наголошуючи на тому, що процес пізнання ґрунтується на чуттєвому досвіді людини. Нічого немає в інтелекті, стверджував він, чого не було б у почутті [15]. Свої погляди на навчання та виховання він виклав у ґрунтовній праці з філософії, психології та теології "Очерки всей философии", психологічній праці "Мир с Богом человеку" (1669).

Розглядаючи процес інтелектуального пізнання як одну з важливих умов формування особистості, українські педагоги стверджували, що він починається з чуттєвого пізнання, коли, відзначаючи спільні риси в багатьох предметах, людина зосереджує на них увагу, зіставляє, порівнює, знаходячи схоже й несхоже. На такому початковому етапі розумових операцій визначальну роль відіграє увага, покладена в основу абстрагування, яке визначає спільне для багатьох предметів і створює при цьому певний образ чи почуття (слово) [16].

У вітчизняній педагогічній практиці широко використовували різного роду вправи практичного характеру: копіювання карт, роботи з їх збільшення, самостійне складання карт, диспути, порівняння, протиставлення, аналогії. Як приклад можемо навести цікаву методику проведення лекцій з філософії, яку застосовував Іоасаф Кроковський. Збереглися рукописні підручники з риторики й філософії, розроблені ним як лекційні курси з цих предметів, в яких матеріал викладався шляхом постановки запитань, заперечень проти положень томізму (вчення Фоми Аквінського) з даного питання і тверджень самого автора лекції. Він широко використовував приклади, пояснення, аналіз різних думок стосовно того чи іншого питання [17]. Ця методика досить чітко перегукується з ідеями, які поширюються в педагогічній практиці Європи під впливом гуманізму та Просвітництва. Діалогічна форма навчання в системі "вчитель—учень", а також часте спілкування з "мужами вченими, набожними, діяльними та красномовними", на думку Коменського, Локка, Песталоцці, Дістервега, відкривають широкі можливості для успішного розумового розвитку, духовного розкріпачення, є дієвою силою для реорганізації шкільної справи [18]. Вчителю рекомендувалося збуджувати самосвідомість учнів, розвивати їх розум з тим, щоб у школі панував дух мислення: запитань і відповідей, пошуків і знахідок [19]. Таким чином, навчання повинно бути засноване на спілкуванні, коли вчитель втілює навчальний матеріал у формі діалогу, "мислить у діалогічній формі", "підносить предмет у вигляді питань". Саме зразком такого навчання й були братські школи в Україні.

Слід звернути увагу на такий навчальний прийом, як зразок. Він мав й освітнє, й виховне значення. Учням давалися зразки промов на різні випадки життя та відомості про види літературних творів (епопею, комедію, трагедію, елегію, сатиру). Їм давали змогу проявити себе спочатку за даним зразком, а потім творчо. Широко використовували також взаємонавчання, коли учень ставив запитання товаришу грецькою

[15] Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): Нариси. — Київ, 1991. — С. 110.

[16] Очерки истории школы... — С. 283.

[17] Розвиток народної освіти... — С. 112.

[18] *Золотухіна С. Т.* Зазн. праця. — С. 66.

[19] *Дистервег А.* Избранные педагогические сочинения. — Москва, 1963. — С. 182.

мовою, а останній відповідав слов'янською [20].

Велика увага приділялася систематичності засвоєння знань, умінь і навичок. Негативно сприймалися пропуски занять, оскільки вони шкодили вихованню. "Зри, внимай, разумей, рассмотряй, памятуй" — цей девіз М. Смотрицького можна покласти в основу системи, яка використовувалась у школах для успішного та систематичного засвоєння знань. Вивчення теми на уроці поєднувалося з обов'язковою домашньою роботою учнів, яка складалася з виконання письмового завдання та переказу вивченого у школі рідним у сім'ї [21]. У старших класах як один з різновидів самостійної роботи практикувалося ведення учнями зошитів, у які вони записували прислів'я, цитати, афоризми з метою їх вивчення. Ф. Прокопович у своїй "Риториці" радить учням після запису трактату кожне риторичне правило закріплювати численними практичними вправами, самостійними пошуками прикладів, які його підтверджують [22].

У практиці шкіл широко використовувались шкільні драми, інтермедії, в чому бачимо вплив єзуїтської педагогіки. Вони давали змогу, з одного боку, вирішувати освітні завдання, а з іншого — висміювати людські та соціальні вади. Популярністю користувалися драми різдвяних та пасхальних циклів, історичні драми. Зразком шкільної драми є широковідома п'єса Ф. Прокоповича "Володимир" (1705). Цей твір знаменував народження нової драматургії — трагікомедії й започаткував тенденцію зближення шкільної академічної піїтики з народним життям [23]. Поряд з ним можемо назвати драму невідомого автора "Особистість божа" (1728) і "Трагедію, сирѣч Печальную повѣсть о смерти послѣднего царя сербского Уроша V и о паденіи Сербского царства" (1733) Мануїла Козачинського. У перервах між діями шкільної драми виконували невеличкі комічні сценки — інтермедії, зокрема М. Довгалевського, Г. Кониського. Ці твори не тільки давали змогу знайомитися з певним колом знань (про побут, традиції, історичні події тощо), а й виховували почуття гідності, національної свідомості [24].

Повертаючись до розвитку педагогічної теорії у XVII ст., необхідно згадати "Наказание чадам" — трактат про виховання, складений невідомим автором. Припускають, що ним міг бути хто-небудь з київських педагогів, які жили в кінці XVII ст. у Москві, а сам збірник належить до 80-х рр. XVII ст. [25] Хоча педагогічні погляди, викладені у творі, не можна назвати цілком самостійними, оскільки вони вже траплялися в інших збірниках, таких, як "Пчелы", "Измарагды", "Злотоусты", все ж вони є досить оригінальними.

Своєрідним зведенням морально-виховних принципів, правил життя, просякнутих християнським духом, є "Іфіка ієрополітика". Цей збірник, складений з лекцій, прочитаних у Києво-братському колегіумі в 1670—1686 рр., був виданий Афанасієм Миславським у 1712 р. [26] Ілюстрації до нього зробив відомий український художник-гравер Никодим Зубрицький. У збірнику підкреслено, що найголовнішим у педагогіці є виховання моральних християнських норм, таких, як терпіння, цнота, стриманість,

---

[20] *Золотухіна С. Т.* Зазн. праця. — С. 122.

[21] Очерки истории школы... — С. 283—284.

[22] *Прокопович Феофан.* Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1979. — Т. 1. — С. 69.

[23] Розвиток народної освіти... — С. 95.

[24] *Золотухіна С. Т.* Зазн. праця. — С. 144.

[25] *Лавровский Н.* Памятники старинного русского воспитания // ЧИОИДР. — Санкт-Петербург, 1861. — С. 71.

[26] *Митюров Б. Н.* Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. — Киев, 1965. — С. 174, 175.

покірність. Доброчесна людина повинна любити людей, поважати батьків, прагнути істинної доброти, простоти, мудрості, мусить бути задоволена своїм життям.

Цікавою пам'яткою педагогічної думки XVII—XVIII ст. є "Созрение сиесть преднаказание християнского обучения ради малых детей". Авторство цього твору спірне, як правило, авторами вважають або Паїсія Лигарида, або братів Лихудів, які працювали в Москві. Вся пам'ятка витримана в суворому церковно-релігійному дусі. Головна думка твору — пояснення обов'язків справжнього християнина. Книга співвідноситься швидше з творами XV—XVI ст., ніж з азбуковниками XVII ст. Творчої думки в ній набагато менше, а єдиним джерелом є книги Святого Письма [27]. Взагалі, як відзначає Г. К. Смолич, Московська Русь до середини XVII ст. майже не мала світської літератури. Книги того часу були лише релігійного змісту: біблійні й богослужебні тексти, житія святих та уривки з праць отців церкви. Духовно-виховна література прийшла туди з України [28].

Багато моральних правил і вимог до християнського виховання міститься у творах Симеона Полоцького "Обед душевный", "Вечеря душевная". Вершиною виховання, за Полоцьким, є підкорення своєї поведінки розуму: "Покори плоть розуму". Дитину необхідно оберігати від поганого впливу. Як хвороба вражає ближнього, а здоров'я не передається, так і погані звички розбещують, а добрі — до інших людей не чіпляються. Провідною думкою його творів є те, що зло, як і благо, передається від батьків природою, але навчання — на прикладі батьків, гріхи дітей — від материнського "ласкательства" та від батьківського "ненаказания": "Блюдитеся, о родители, да не будете душегубцы чад ваших соблазнию жития вашего" [29].

Для літератури, освіти, епістолярної спадщини XVII і частково XVIII ст. характерне широке розповсюдження латинської мови. Вона проникала навіть у звичайне листування, не призначене для друку. Поряд з нею польська мова також є загальновживаною в Україні. Часто викладачі й учні з більшим бажанням спілкувалися польською, ніж українською мовою [30]. Та все ж теоретичне вивчення слов'янської мови й філології, її дослідження почалося саме в Україні. Величезний вплив на розвиток слов'янського мовознавства справила "Грамматіки словенския правильное синтагма" Мелетія Смотрицького, вперше видана у 1619 р. Він зробив кодифікацію церковнослов'янської мови. Усю граматичну термінологію було створено ним і лише частково змінено М. Ломоносовим. Смотрицький розробив ознаки для відмінювання дієслів, ввів поняття дієприслівника та багато іншого. Не дивно, що тривалий час "Граматика" залишалась єдиним керівництвом для вивчення слов'янської мови (перевидавалася в 1629 р. у Вільно, в 1648 та 1721 рр. у Москві). Вона справила величезний вплив на теорію мови й на книгодрукування не лише в Україні, а й у Росії, Болгарії, Сербії [31].

Зразком граматики української мови є "Лексікон славеноросскій и имен толкованіе", складений Памвом Бериндою й виданий у Києві 1627 р., а також перша граматика української літературної мови, складена Іваном Ужевичем 1643 р. [32]

[27] *Каневська О. Б.* Зазн. праця. — С. 134—135.

[28] *Смолич И. К.* История русской церкви 1700—1917. — Москва, 1977. — Ч. 2. — С. 53.

[29] *Каневська О. Б.* Зазн. праця. — С. 146—147.

[30] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. — Київ, 1991. — Т. VI.

[31] *Демков М. И.* История русской педагогики. — С. 178.

[32] Очерки истории школы... — С. 278.

Титул "Синопсиса" — першого офіційного підручника з вітчизняної історії. Київ,1674 р.

Великою популярністю в навчальних закладах України користувався перший офіційний підручник з вітчизняної історії "Синопсис", який впродовж майже ста років витримав 30 перевидань. У грецькому та латинському перекладі його знали й за межами України [33]. Твір дає яскраве публіцистичне тлумачення історичних подій — як давно минулих, так і сучасних автору. Книга ґрунтовно, системно ознайомлює читачів з історією України аж до 70-х рр. XVII ст. У третьому, київському, виданні (1680) вміщено, наприклад, матеріал про чигиринські походи та перемогу над турками. Багато сторінок присвячено історії Києва [34]. Поряд з ним необхідно згадати "Хроніку з літописців стародавніх" (1672), написану також колишнім вихованцем Києво-братської школи Феодосієм Софоновичем, в якій розповідається "отколе Русь началась".

Першою в Україні перевиданою пам'яткою європейської (Еразм Роттердамський) педагогічної думки була праця Єпіфанія Славинецького "Гражданство обычаев детских". Це трактат суто педагогічного характеру, присвячений питанням світського виховання дітей. Він започаткував новий напрям у педагогіці — навчання етиці поведінки та особистій гігієні [35].

Найвизначніші представники української педагогічної думки другої половини XVII ст. неодноразово висловлювалися щодо поліпшення суспільного та сімейного життя, а також стану науки, літератури. Вони наголошували на тому, що у великих містах обов'язково повинні бути колегіуми та друкарні, у селах — школи та лікарні; що виховання й освіта повинні базуватися на морально-релігійних засадах, а суспільні та сімейні стосунки визначатися євангельським вченням про любов до ближнього. Кожен повинен був "предпочитати добро общее надъ уединенное" [36].

Слід зазначити, що в педагогічній науці XVII ст. відбувається поступовий відхід від середньовічних канонів, посилюється світське начало, спричинене поширенням ідей гуманізму й Просвітництва з Європи. Освіченість піднімається на рівень найвищої доброчесності. Зростає кількість українців, які здобувають освіту в європейських університетах. Тим самим створюється симбіоз нової української школи, якій було притаманне поєднання греко-слов'ян-

[33] *Еремин Е. П.* К истории общественной мысли на Украине во второй половине XVII в. // ТОДРЛ АН СССР. — 1954. — Вып. 10. — С. 212.

[34] Розвиток народної освіти... — С. 87—88.

[35] *Золотухіна С. Т.* Зазн. праця. — С. 128.

[36] *Демков М. И.* Указ. соч. — С. 180.

ських і національних традицій, із загальноєвропейською культурою.

Педагогічні кадри та розвиток педагогічної думки у XVIII ст. Початок кардинальних змін в освітній сфері у XVIII ст. пов'язаний з реформаційною діяльністю Петра I, який для втілення своїх задумів у життя потребував освічених, діяльних фахівців. Найосвіченішим з усіх станів Російської імперії на той час було духовенство. Не довіряючи російському єпископату, який негативно сприйняв реформаційні заходи імператора, останній заручився підтримкою з боку українських церковнослужителів, які відзначалися значно вищим культурно-освітнім рівнем. Як наслідок, уже в першій половині XVIII ст. майже всі єпископські кафедри в Росії посіли вихідці з України. Ставши архієреями, вони переймалися тим, щоб у їхніх єпархіях або хоча б у кафедральних містах була достатня кількість освічених церковнослужителів, яких вони також запрошували з України [37]. Переважно з українських єпископів (за винятком незначного періоду "старомосковської реакції" за царювання Петра II) складався й вищий церковний орган Росії — Священний Синод. У меншій кількості, але також достатньо активно починають з'являтися українці серед настоятелів російських монастирів [38]. Період репресій при Анні Іоаннівні однаковою мірою зачепив як українських, так і російських служителів від церкви, а при Єлизаветі Петрівні кількість вихідців з України серед єпископів знову помітно збільшилася [39].

Найвизначніше місце серед українців духовного звання, задіяних у реформуванні освітньої сфери в Російській імперії та розвитку вітчизняної педагогічної думки, по праву належить Феофану Прокоповичу. Друга частина його "Духовного регламенту" повністю присвячена питанням освіти. Дослідники історії педагогіки неодноразово відзначали, що значення цього твору українського вченого і філософа полягає саме у тому, що справу заснування нових шкіл він зробив обов'язковою, увівши її в ранг державної політики [40]. У розділі "Дома училищные" Ф. Прокопович сформулював 22 правила, згідно з якими необхідно створювати навчальні заклади, що одночасно із загальною повинні давати й спеціальну богословську освіту. Його навчальний план у цілому орієнтований на програму Києво-Могилянської академії кінця XVII — початку XVIII ст. Варто наголосити, що в "Духовному регламенті" ніде не говориться про закритий тип новоутворюваних навчальних закладів (архієрейських шкіл — колегіумів), які починають відкриватися в Російській імперії в першій чверті XVIII ст., оскільки українська традиція, на яку спирався Ф. Прокопович, цього не знала. Церковна влада сама поступово перетворила школи для навчання духовенства на станові навчальні заклади. Інший науковий твір Ф. Прокоповича "Поетика" справив помітний вплив на розвиток змісту і методів навчання. На його думку, вчитель, користуючись знанням закономірностей людської психіки, повинен передусім впливати на почуття своїх учнів. Розповідаючи про щоб то не було, він має показати значення останнього, вести про нього мову так, щоб образ того, про що розповідається, з'яви-

[37] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 751—757.

[38] *Верховской П. В.* Очерки по истории Русской Церкви в XVIII и XIX ст. — Варшава, 1912. — Т. 1. — С. 121.

[39] *Смолич И. К.* Указ. соч. — Ч. 1. — С. 289.

[40] *Рождественский С. В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVII и XIX вв. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 65; *Доброклонский А. П.* Руководство по истории Русской церкви. — Москва, 1893. — Вып. 4. — С. 195.

вся перед очима слухачів. Те, що сприймається наочно, доводив учений, більше хвилює, ніж те, чого не видно [41].

1717 р. у Петербурзі вийшла друком збірка Ф. Прокоповича "Юности честное зерцало", що складалася з азбуки, складів, коротких повчальних оповідань із Святого Письма та правил суспільної поведінки. У передмові автор критикує старомосковський звичай бездумно читати з дітьми Часослов і Псалтир. Він вимагає, щоб учням роз'яснювали прочитане для свідомого розуміння, а не бездумного заучування [42]. 1720 р. побачив світ інший педагогічний твір ученого "Первое учение отрокам, в ней же буквы и слоги, также: краткое толкование законного десятисловия, молитвы господней символа, веры и девяти блаженств". У ньому Ф. Прокопович підкреслює виняткову убогість релігійної освіти в Росії й навіть її значну аморальність, що йде від незнання Закону Божого, який сприймається буквально і виявляється головним чином в обрядових дійствах. Тому початкову освіту Прокопович вважає одним з найголовніших знарядь для навчання, виховання і засвоєння основ християнства, віри та моралі. Слідом за Баттістою Гуаріно, Віторіно де Фельтре, Лісом Вівсом, Еразмом Роттердамським, Яном-Амосом Коменським український мислитель вважав виховання дітей з раннього дитинства основою освіти. Від виховання підростаючого покоління, яке не повинне базуватися на становому принципі, на його думку, залежить добробут як суспільства загалом, так і окремої людини зокрема [43].

Видатним педагогом XVIII ст. був Григорій Савич Сковорода. Багатий досвід викладацької діяльності та життєвих спостережень українського мислителя узагальнено на сторінках підручника "Начальная дверь ко христіанскому добронравію", у якому вперше викладено його філософські погляди на моральність людини. Суть людини не в плоті, а в душі, у думці, яку філософ називав внутрішньою пружиною. Поняття щастя він пов'язував із соціальним ідеалом людини; моральний чинник вважав основною силою перетворення суспільства на гуманних началах; моральні принципи виводив із морально-етичних поглядів народу. Сковорода не виявив якоїсь чіткої конфесійної приналежності, тому своїм його вважають представники різних релігійних течій. Він швидше був творцем нового релігійного руху, який можна назвати сковородинством і общини якого свого часу існували в Україні [44].

Широковідомою в Україні була "Арифметика, сиречь наука числительная с разных диалектов на словенский язык переведенная" Л. П. Магницького (1703). Це одна з перших друкованих навчальних книг з арифметики, в якій було використано арабські цифри, системно викладено матеріал з арифметики, алгебри та інших математичних наук. Підручник містив безліч схем, таблиць, креслень. Окрім навчального матеріалу в ньому було вміщено багато загальнометодологічних і педагогічних порад, викладених у віршованій формі. В них Магницький наголошував на великому значенні математичних наук у житті людини та розвитку суспільства, на ролі самоосвіти в засвоєнні математики та інших предметів [45]. Серед інших підручників, якими користувалися в Україні, необхідно згадати "Новий спосіб арифметики" з гравюрами М. Нікітіна та М. Петрова (1705), навчальні таблиці В. Ку-

[41] Розвиток народної освіти... — С. 115.
[42] *Смолич И. К.* Указ. соч. — Ч. 2. — С. 14.
[43] *Каневська О. Б.* Зазн. праця. — С. 155.
[44] Духовні святині Чернігівщини: Календар 2002. — К., 2002. — С. 504.
[45] Розвиток народної освіти... — С. 88.

пріянова, "Новое небесны зерцало, через которое можно небо, землю и море вскорости размерить и разделить на всякий час" (1717), атлас чотирьох частин світу "Усієї земної кулі таблиці" з гравюрами В. Купріянова та Я. Пікарта (1713), "Риторику" М. Ломоносова (1748), "Граматику російської мови" (1755), "Експериментальну фізику" та ін. [46]

Особливо багато підручників і методологічних посібників було видано під час реформи 1786 р. за участю Ф. І. Янковича. Серед них буквар, таблиця скла-дів, правопис, скорочений і розширений катехізиси, підручники з математики, загальної та короткої російської географії, короткої російської історії, загальної історії, геометрії, механіки, фі- зики, природничої історії (мінералогії, ботаніки, зоології), архітектури, правила для учнів, правила для вчителів, глобуси, карти частин світу, атлас Європи та ін. В усіх училищах України застосовувався методичний посібник "Керівництво вчителям народних училищ", створений за редакцією Ф. Янковича. Він містив вказівки щодо організації навчально-виховної роботи в училищах, у ньому визначалися основні завдання вчителів, обов'язки учнів, структура навчального процесу. Це був своєрідний директивний документ для народних училищ [47].

Таким чином, педагогічна думка XVIII ст. характеризується більшою сформованістю принципів єдності навчання і виховання, використанням виховного потенціалу змісту освіти, методів та засобів навчання. У XVIII ст. роль вчителя у виховному процесі продовжує залишатися вирішальною. Висока освіченість, педагогічний досвід, активна громадянська позиція видатних викладачів XVII—XVIII ст. справляли визначальний вплив на виховний та навчальний процеси, розвиток українського шкільництва загалом. XVIII ст. характеризується появою значної кількості книг з різних галузей знань як оригінальних, так і перекладних. Серед них належне місце посіли й праці українських авторів. Однак усі ці позитивні процеси відбувалися на тлі всезростаючої русифікаторської політики царського уряду. На жаль, у цьому він спирався на більшу частину українського духовенства та козацької старшини. Якщо у першій половині XVIII ст. ще можна прослідкувати засади гуманізму в українському шкільництві, яке продовжує розвиватися у руслі загальноєвропейських педагогічних ідей, то із середини XVIII ст. відбувається поступовий відхід від ідей Просвітництва. Натомість у ньому все чільніше утверджується загальноімперська ідеологія.

4.2. Початкова освіта

Парафіяльні школи на Лівобережній, Слобідській та Правобережній Україні. Нижчою ланкою системи освіти на українських землях у другій половині XVII—XVIII ст. продовжували залишатися традиційні парафіяльні, або дяківські, школи, які існували при церковному приході й утримувалися коштом громади чи церковних братств. Такі школи за формою та змістом залишалися майже незмінними протягом століть і були характерними для всіх українських земель. Внаслідок своєї традиційності вони рідко фіксувалися у документах, тому встановити кількість їх важко. Проте разом з братськими, що почали діяти з кінця XVI ст., ці школи забезпе-

[46] Там само. — С. 87—89.

[47] Там само.

чили вже на середину наступного, XVII ст., досить значне поширення грамотності серед різних верств населення. Можливо, дещо перебільшене, але цікаве й небезпідставне свідчення залишив Павло Алеппський, який разом з антіохійським патріархом Макарієм III подорожував Україною у 1654 та 1656 рр. Він писав у своєму щоденнику: "... по всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях" [1].

У першій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні та Слобожанщині кількість початкових шкіл, діяльністю яких опікувалися козацька старшина, громади та духовенство, значно збільшилася. Так, проаналізувавши ревізькі книги семи полків Гетьманщини, крім Київського, Стародубського і Гадяцького, Лазаревський виявив, що у 40-х рр. XVIII ст. на цій території існувало 866 шкіл [2]. Статистичні дані, наведені О. Лазаревським, як доводять сучасні дослідники, не можна вважати повними, тим більше, що не вказано кількість шкіл у трьох полках. Зокрема, Б. Біляшівський шляхом аналізу та зіставлення даних ревізій 30, 40 і 50-х років, заповнюючи відсутність інформації про кількість шкіл у тих чи інших населених пунктах статистикою попередніх чи пізніших ревізій, а також враховуючи середній відсоток збільшення кількості шкіл від ревізії до ревізії, робить висновок, що в 30—40-х рр. загальна кількість шкіл на Лівобережній Україні, ймовірно, становила 1334, а в 40—50-х рр. — 1488 [3]. Залежно від особливостей заселення того чи іншого полку в одних, наприклад у Чернігівському і Стародубському, найбільше було сільських шкіл, у Полтавському та Гадяцькому переважали міські парафіяльні школи. В 60—70-х рр. кількість шкіл у Гетьманщині зменшилася. Так, у 1768 р. у 13 сотнях Чернігівського полку у 78 населених пунктах діяло лише 89 шкіл. У селах було по одній школі, в сотенних містечках — більше, наприклад, у Сосниці й Березні по чотири школи; в Городні, Мені, Синявці — по три. У 1767 р. у Новгороді-Сіверському існували школи при шести приходах, у Чернігові також при шести приходах [4]. О. Шафонський у своєму описі Чернігівського намісництва зазначав наявність шкіл у кожному місті та містечку. За його даними, на 1786 р. у Чернігівському намісництві було 52 школи, тоді як О.Лазаревський, за даними ревізії 40-х років, налічував 154 школи. Отже, за сорок років кількість шкіл на Чернігівщині зменшилася майже на сотню.

Чимало приходських шкіл було у Києві, зокрема, на Подолі діяли школи при 14 церквах. На Слобідській Україні, за підрахунками Д. Багалія (дані перепису чотирьох слобідських полків 1732 р.), існувало 125 шкіл: у Харківському полку — 20; Охтирському — 25, Ізюмському — 33, Сумському — 47 [5]. Як правило, школи були у полкових і со-

---

[1] *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Прага, 1942. — С. 76.

[2] *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. — 1862. — № 5. — С. 82—89.

[3] *Біляшівський Богдан.* Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // Укр. археографічний щорічник. — Київ; Нью-Йорк, 2002. — Вип. 7. — С. 255.

[4] *Удод О.* Церковно-парафіяльні школи на Чернігівщині // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доп. церковно-іст. конф. — Чернігів, 1992. — С. 99—100.

[5] *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. — Київ, 1990. — С. 192.

Навчання в школі.
Гравюра XVIII ст.

тенних містах та містечках, козацьких слободах. Це були звичайні дяківські школи, які здебільшого розташовувалися в хаті, де мешкав дяк. Така хата-школа споруджувалася громадою, вона ж обирала дяка за голос й освіченість та утримувала його. В обов'язки дяка входило навчати дітей прихожан "грамотці", тобто читанню по букварю. Далі вчилися читати Псалтир і Часослов. Після оволодіння читанням приступали до письма, що було складнішим, аніж читання. Вивчали основні арифметичні дії, навчалися співу, інколи багатоголосого. Батьки віддавали дітей в науку після досягнення 7—8 років, навчання розпочиналося пізньої осені. У початкових приходських школах вчили читати церковнослов'янською мовою за давньою і важкою для сприйняття учнями методикою, коли склади утворювалися за першими літерами повних назв церковнослов'янських літер, наприклад, склад "ба" утворювався від "буки аз". "Наука" давалася дітям важко, а основною формою "заохочення" було покарання. Щосуботи дяк питав з учнів за всі провини, невивчений матеріал й карав різками. Ці суботні іспити зафіксовані ще у статуті Луцької братської школи (1624 р.). І все ж учнів у дяків було немало, серед них згадуються "молодики", учні "виростки". Це були вже цілком дорослі люди, інколи віком до 30 років, які залишалися при дяківській школі й допомагали дяку, співали на клиросі у церкві.

Дяківські школи були невід'ємною складовою громадського життя у всіх регіонах України. Вказати їх кількість на Правобережжі, де, на відміну від Лівобережжя та Слобожанщини, не збереглося статистичних даних, важко. Проте як прямі документальні свідчення, так і опосередковані дані, зокрема, записи на рукописах, переписаних вчителями-бакалярами, купчі, судові справи, передмови до рукописних збірників тощо говорять про наявність таких шкіл у регіоні. На правобережних землях продовжували діяти братські школи. У міських братських школах у XVIII ст. рівень викладання був значно вищий, ніж у сільських дяківських. А в невеликих містечках і селах вони не відрізня-

лися від дяківських. Про рівень міських парафіяльних шкіл на Правобережжі можна судити, наприклад, за візитацією Ковельської соборної церкви (1696 р.), де сказано, що вчитель її школи, який утримувався за рахунок міської громади, викладав вищі науки, ніж по інших церковних школах [6]. Певне уявлення про парафіяльну школу XVIII ст. дає табель вчителя школи при церкві в м. Дунаївці Г. Татомира (1789 р.), в якого навчалося 22 учні, з них 13 шляхтичів і 9 "простих" — дітей міщан із сусідніх сіл. Більшість учнів — 13 — були греко-католицького віровизнання, 9 — католицького. Вчитель навчав читання по Псалтирю і Часослову, латинської мови, лічби, катехізису, два шляхтичі вчили "руську граматику" [7]. Навчалися школярі віком від 8 до 18 років. У кінці року в присутності батьків вони складали іспит, батьки підписували табель успішності. Проте таких шкіл було не так багато. Свої школи на українських землях мали вірменська та єврейська громади.

Навряд чи дяківські школи відіграли б таку роль у культурному житті України, якби наука в них обмежувалася лише навчанням читання та письма церковнослов'янською мовою, елементам арифметики та співу. На цю обставину свого часу вказував П. Житецький. Аналізуючи шкільні збірники, укладені в дяківських школах, він знайшов там безліч різних віршів, народних пісень з нотами, сентенцій, прислів'їв, малюнків, що характеризувало не лише естетичні, а й моральні уподобання шкільних вчителів-дяків. Не випадково навіть у XIX ст., коли дяківські школи вже не відігравали такої ролі, як у XVIII ст., малолітній Тарас Шевченко переписував з дяківських збірників вірші Г. Сковороди, аркуш паперу мережив за зразком титульного аркуша києво-печерських друків. Саме дяки та дяківські школи сприяли проникненню елементів високої професійної культури в народну.

Для українських земель, особливо Лівобережжя та Слобожанщини, характерний феномен мандрівних дяків, як правило, студентів Києво-Могилянської академії або ж колегіумів, які, прослухавши кілька курсів переважно риторики та поетики, літом під час канікул мандрували Україною, наймаючись домашніми вчителями, заробляючи на хліб писанням скарг, листів, малюванням. Багато з них не поверталися "з вокацій" в академію чи колегіуми, приставали до дяківських шкіл, де вчили дітей не лише читання та письма. Відомий дослідник О. Левицький називав їх "вільною артіллю особливого роду ремісників, які мали деяку освіту і заробляли на хліб учителюючи та будучи дячками" [8]. Мандрівні дяки, типологічно подібні до західноєвропейських вагантів та польських рибальтів, були чужі й незрозумілі чиновникам Російської імперії та московській церкві, яка в кінці XVIII ст. заборонила дякам-дидаскалам переходити з однієї до іншої церкви.

Домашні вчителі залежали від волі й примх батьків дітей, але інколи й самі не стримувалися, караючи учнів. Як правило, заможні міщани чи козацька старшина, шукаючи домашнього вчителя, зверталися з проханням до префекта академії чи колегіуму. На Правобережжі вчителями наймалися учні єзуїтських, василіанських та піарських шкіл, які відзначалися добрими знаннями та поведінкою. Інколи це були студенти Києво-Могилянської академії, як, наприклад,

---

[6] *Ісаєвич Я.* Джерела з історії української культури доби феодалізму. — С. 96.

[7] *Свєнціцький І.* З життя старої школи // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. 78. — С. 172.

[8] *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киев. старина. — 1901. — № 12. — С. 446.

Петро Стефанович, родом з київських міщан, який пройшов в академії курс наук за класом богослов'я. Маючи намір заробити трохи грошей і продовжити навчання, він став домашнім учителем у православного протопопа М. Зражевського з с. Гусачівка на Білоцерківщині. Під час нападу польського загону на село був запідозрений у зв'язках з гайдамаками і взятий до суду в Кодню [9].

Реалії суспільно-політичного розвитку України кінця XVIII ст. негативно позначилися на шкільництві. Зменшилася кількість приходських шкіл, вони перетворилися на школи для нижчих верств населення. Цьому сприяло також розпорядження Синоду про підпорядкування таких шкіл священику, який контролював їх діяльність. Закріпачена громада усувалася від вирішення шкільних справ, вже не обирала дяка. Творчому імпульсу народних мас, спричиненому визвольною боротьбою, державотворчим процесам було покладено край.

Жіноча освіта в Гетьманщині. Вплив ідей Ренесансу, соціально-економічний розвиток суспільства привели до зміни соціального становища жінки. Зміцнення її правового статусу, підвищення ролі в суспільному виробництві цілком логічно поставили на порядок денний необхідність розширення кола знань, якими вона повинна була оволодіти. Наслідком нових поглядів на роль і місце жінки в суспільстві стала праця "Про рівність двох статей", яку 1673 р. видав Пулен Барр. Він захищав платонівську тезу про те, що жінка здатна вивчати всі науки. Використав і розвинув педагогічні ідеї гуманізму Я.-А. Коменський, який підкреслював, що жінки, як і чоловіки, наділені "швидким і таким, що сприймає мудрість, розумом" [10]. Саме він уперше в історії педагогічної думки розробив програму жіночої освіти, яка передбачала загальну освіту в громадських школах як для хлопчиків, так і для дівчаток; широке коло знань для дівчат, подібне тим, які засвоюють хлопчики; спільне навчання з хлопчиками у молодшому шкільному віці. Він проводив ідею, що жінка повинна мати змогу брати участь у будь-якій діяльності, навіть науковій.

Специфіка історичного розвитку українських земель зумовила досить високий, особливо порівняно із сусідніми країнами, статус жінки. На це неодноразово звертали увагу іноземці, які бували в Україні в XVI—XVII ст. (Боплан, Плано Карпіні). Однак до середини XVIII ст. у структурі освіти України не існувало спеціальних навчальних закладів для жінок, хоча нові тенденції в європейській педагогіці не обійшли Україну стороною. Зокрема, про необхідність освіти для жінок говорив відомий український філософ Г. С. Сковорода, проте він дотримувався поглядів Ж.-Ж. Руссо, тобто виступав за обмежену жіночу освіту. В українських виданнях другої половини XVIII ст. почали приділяти багато уваги пропаганді поглядів на виховання жінки, її призначення, що істотно відрізнялися від прийнятих у дворянському суспільстві. Ці погляди знайшли відображення у важливих законодавчих актах, складених під керівництвом І. І. Бецького, видатного педагога, який створив широку програму виховання "обох статей шляхетського і міщанського юнацтва" [11].

У другій половині XVIII ст. в Україні з'являються приватні закриті навчальні

---

[9] *Шульгин Я.* Несколько данных о школах в Правобережной Украине в половине XVIII в. // Киев. старина. — 1891. — № 6. — С. 117.

[10] *Коменский Я. А.* Большая дидактика // Избр. пед. соч.: В 2 т. — Москва, 1982. — С. 293.

[11] *Применко Л. В.* Проблеми жіночої освіти в національних системах освіти і виховання України та Франції (XVIII — перша половина XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук. — Київ, 1994. — С. 21.

заклади — пансіонати, які утримувалися іноземцями, переважно французами, і призначалися для навчання дівчат з привілейованих станів.

Мета пансіонату полягала у підготовці дівчинки до сумлінного виконання майбутніх обов'язків матері та дружини. Приймали до них різних за віком дівчат із заможних родин. Термін навчання становив 4—5 років. Перші два приватні пансіонати для дівчат були засновані в 1779 р. у Кременчуці [12]. До початку XIX ст. вони вже існували у Чернігові, Ніжині, Полтаві та Херсоні, а згодом у кожній губернії.

Перші урядові заходи в галузі жіночої освіти розпочато за часів Катерини II. Так, згідно з її указом від 5 травня 1764 р. було засноване Виховне товариство шляхетних дівчат (Смольний інститут), призначене для дворянських дітей. Основним його завданням стало виховання доброчесності в дусі дворянської моралі та вміння поводитися у світському товаристві (навчання "політесу") [13].

Інститути шляхетних дівчат (також закритий тип навчального закладу) давали своїм ученицям релігійно-моральне виховання й закінчену загальну освіту. Спочатку термін навчання в інституті становив 12 років. Пізніше його скоротили до 9 років, а в окремих інститутах (Київському, Харківському) — до 7 років. До більшості інститутів приймали на навчання з 9-річного віку. Для вступу необхідно було скласти іспит, показавши знання початкових молитов, елементарні знання з російської та іноземної мов, арифметики, а також мати документ, який би підтверджував дворянське походження дитини [14]. В Україні інститути шляхетних дівчат починають поширюватися лише з XIX ст. До того часу дівчата з родин козацької старшини здобували освіту в спеціалізованих закладах Росії.

Початкову освіту з кінця XVIII ст. дівчата здобували в нижчих і вищих училищах. До нижчих належали малі народні училища, школи грамоти та однокласні народні училища. Підвищеним типом початкових шкіл були головні та двокласні народні училища.

До однокласних народних училищ дівчат приймали з 7-річного віку. Оскільки не було змоги створювати окремі чоловічі та жіночі навчальні заклади, допускалося спільне навчання хлопчиків і дівчаток, але вік дівчини у змішаних школах не повинен був перевищувати 12 років. Перебування старших за віком дівчат у змішаних класах вважалося небезпечним з морального боку. Після закінчення навчання в однокласних народних училищах дівчата діставали право навчатись у жіночих пансіонах та інститутах.

Метою двокласних народних училищ було дати змогу ученицям розширити й закінчити початкову освіту. До них приймали дівчат у віці 11—14 років, які успішно закінчили повний курс однокласних народних училищ або ж мали відповідні знання. Навчальний курс у таких училищах тривав 5 років. Після шкільної реформи 1804 р. ці училища перетворили на гімназії, куди приймали виключно хлопчиків [15].

І в пансіонатах, і в початкових школах наприкінці XVIII ст. користувались однаковими підручниками. У більшості з них основним вважали "Книгу про обов'язки людини і громадянина", в якій дітям роз'яснювали їхні обов'язки

---

[12] *Михневич И.* Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии // Исторический календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса, 1843. — С. 315.

[13] *Применко Л. В.* Зазн. праця. — С. 34.

[14] Там само.

[15] Там само. — С. 76.

щодо ставлення до Бога, царя, людей відповідно до тодішньої ідеології. В окремих закладах замість неї використовували перекладену з німецької мови книгу І. І. Кампе "Батьківські поради моїй дочці". Оскільки метою жіночої освіти була підготовка дівчини до вузькосімейної сфери родинності, зміст освіти мав елементарний характер. У всіх типах жіночих навчальних закладів панували словесно-догматичні методи навчання — розповідь, пояснення, читання книг, письмова робота. Вчителі часто просто надиктовували тексти для зачитування. Такі уроки спочатку записувались "начорно", а потім переписувались декілька разів "начисто". Вчителі застосовували індивідуальні форми роботи у процесі домашнього навчання й колективні — на уроках [16].

Отже, у XVIII ст. суспільство усвідомило необхідність жіночої освіти. В Україні почали формуватися педагогічні концепції й теорії такої освіти.

Виховання козацької молоді. Дальшого розвитку у XVIII ст. набула початкова освіта у Запорозькій Січі, на території якої налічувалося близько 400 населених пунктів і проживало майже 100 тис. осіб. Приходські школи існували при паланках, слободах, зимівниках. Джерела зафіксували наявність таких навчальних закладів у Кам'янці, Старому та Новому Кодаку, слободах Новоселиці, Макарівці, Нехворощанському та Самарському Пустинно-Миколаївському монастирях. Усього на середину XVIII ст. на Слобожанщині та в паланках Запорозької Січі налічувалося близько 1000 початкових шкіл [17]. 1754 р. з ініціативи кошового отамана Якима Гнатовича було відкрито школу в Січі, яка готувала полкових старшин, військових канцеляристів, а також спеціалістів для інших адміністративних посад у козацькому управлінні. Проіснувала вона 15 років, до початку російсько-турецької війни 1769 р. Керував школою товариш куреня Кущевського Андрій Іванович Крячок [18]. Існувала також Головна Січова школа (1754—1768 рр.), яка за змістом і характером навчання прирівнювалася до кращих тогочасних навчальних закладів. У ній вивчали політику, риторику, математику, географію, астрономію, військову справу. Тому й не дивно, що в одному із січових куренів у 1736 р. з 28 козаків 15 були письменними. За іншими даними, у 1779 р. із 69 козаків, які присягали на вірність уряду, освіту мали 37 [19].

Необхідність освіти народу розуміла й національно свідома частина козацької старшини Гетьманщини. Найгрунтовніше справу організації навчального процесу було поставлено у Лубенському полку. В 1760 р. полковник І. Кулябка вирішив навчати грамоти козацьких дітей. Він наказав скласти списки синів (віком 12—15 років) виборних козаків і заможних підпомічників, яких потрібно було направити в церковно-приходські школи. Після навчання передбачалося рекомендувати їх "для определения в сотенные правления и в полковую канцелярию, к сотенным делам, ...наставлять атаманов, писарей, есаулов и хоружих сотенных, ...наряжать за сотенных старшин" [20]. Хлопців, які "неспособны к обучению грамоты" або будуть "в летах перерослыми", навчали військової екзерції.

[16] Там само. — С. 121—122.

[17] Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.): Нариси. — Київ: Рад. школа, 1991. — С. 76.

[18] *Тимчак Я. В.* Військово-фізична підготовка в Україні (IX—XVIII ст.): Дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту. — Львів, 1998. — С. 125—126.

[19] *Пуха І. В.* Про школи запорізьких козаків // Педагогіка. — 1970. — Вип. 9. — С. 95—98, 105.

[20] *Лазаревский А.* Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. // ЧИОНЛ. — 1896. — Кн. XI. — С. 68.

У відомості, надісланій 8 листопада 1760 р. із Лубенського полку до Генеральної військової канцелярії, зазначалося, що 1624 козацьких сини навчаються грамоти. Зокрема, у Хмілівській сотні — 216, Смілянській — 174, Роменській — 134, Лохвицькій — 128, Чорноуській — 123, Городинській — 21, Глинській і Жовнінській — по 56, а в травні 1764 р. І. Кулябка писав, що понад 2 тис. осіб "российской грамоты совсем изученных имеется" [21].

Через рік, у травні 1765 р., Генеральна військова канцелярія розіслала в усі полки ордер про організацію навчання козацьких дітей грамоти. Наскільки втілилося у життя це розпорядження, сказати важко. Збереглася лише доповідна чернігівського полковника П. Милорадовича, згідно з даними якої в полку всіх хлопчиків віком 11—15 років у школах "по приходам, где они жительством находятся, велено" вчити читати і писати, "дабы они... были впредь способны к определению в сотенные старшины, комисаре и к письменным делам", а інших "к обучению грамоты неспособных" — до військової та артилерійської служби "заобыкать". Усі сотні повинні були щомісяця "рапортовать" у полкову канцелярію, яких козаків діти і хто саме "явятся сгодни к обучению письма", і хто над ними отаманом буде призначений. Кожний сотник мав розподіляти дітей по наявних при церквах школах, дяках, вказуючи кількість та прізвища учнів. Окрім цього, він повинен був слідкувати за їх навчанням і доповідати про його хід у полкову канцелярію [22].

Із цих відомостей видно, що діти вивчали буквар, Часослов, Псалтир, інколи латинську мову або якесь ремесло — "ремесла кожемяцкого, шевского" тощо. Учні віком від 5 до 13 років вивчали буквар або граматику, а старші навчалися писати. У деяких відомостях зазначали, що діти навчалися при сотенних канцеляріях [23].

Щодо тривалості навчання ніяких згадок немає. Виходячи із щомісячних "рапортов" окремих сотень, можна припустити, що воно тривало рік, але скільки разів на тиждень — невідомо.

Для навчання військової екзерції відбирали дітей "к обучению грамоты неспособных или лѣтами переросльх". Яким чином старшина визначала здібності учнів — невідомо. Можливо, для навчання екзерції витрачалося набагато менше часу (лише в неділю чи святкові дні), ніж для навчання грамоти. Ймовірно, що воно на відміну від останнього було безкоштовним.

Для навчання артилерійської справи певну кількість дітей відправляли в Глухів до Генеральної військової артилерії, забезпечивши коштами на проживання [24]. Таким чином, козацька старшина прагнула до того, щоб початкове навчання козацьких дітей було обов'язковим. Контроль і керівництво навчанням зосереджувалось у Генеральній військовій та полкових канцеляріях. На жаль, наявна джерельна база дає змогу лише з певною мірою достовірності судити про те, наскільки широко вдалося втілити ці прагнення в життя.

Василіанські та піарські школи. Василіанський орден з часу його організації митрополитом Йосифом Рутським також прагнув зосередити освіту у своїх руках. Однією з перших василіанських шкіл була школа у Володимирі. Її забезпечив своєю фундацією ще митрополит Іпатій Потій. На початку своєї діяльності вона мало чим відрізнялася

[21] *Панашенко В. В.* Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1972. — № 2. — С. 104—106.
[22] Там само. — С. 106.
[23] Там само. — С. 107.
[24] Там само. — С. 108.

від елементарних шкіл, але вже близько 1616 р. була реформована за типом єзуїтських колегіумів. Рівень її значно зріс із середини XVIII ст., коли школа одержала привілей від короля Августа III (1746 р.), де василіанам дозволялося утримувати "школи латинські" з викладанням наук по філософію. Заборонялося засновувати інші школи як у самому Володимирі, так і на відстані 5 миль від міста [25]. Значну кількість василіанських шкіл було відкрито у XVIII ст. Це Бучацька, заснована М. Потоцьким в 1721 р., Шаргородська — С. Любомирським у 1749 р., Любарська — Ф. Любомирським у 1758 р. У 1766 р. Ф. Любомирський організував школу в Умані, королівський привілей якій був наданий в 1768 р. Уніатська школа діяла в Холмі, де їй доводилося протистояти піарській. Вона називалася колегіумом. У 1779 р. єпископ Максиміліан Рилло перетворив її на духовну семінарію. Василіанські школи були також у Львові (1720 р.), Барі (1754 р). При школі існувала бурса для 12 бідних учнів незалежно від їх станової приналежності [26]. Програма василіанських шкіл будувалася за зразком єзуїтських колегіумів. Як правило, це були школи двох рівнів — трикласні, в яких вивчалися мови: крім латинської та польської німецька, інколи слов'янська (церковнослов'янська), поетика і риторика, та шестикласні, де викладався ще й курс філософії. До шестикласних шкіл належали Володимирська, Уманська, Холмська, Бучацька. В 1773 р. у Барській школі також почали читати філософію. Проте курси були не постійними, що залежало від матеріальних можливостей та наявності відповідних учителів. Уніатські школи були досить великі, в них навчалися як греко-католики, так і римо-католики, шляхетство, міщани, представники інших громад.

Поряд із василіанськими школами світського спрямування існували й монастирські, де готували до постригу ченців, так званих новіціїв. У таких школах вивчали латинську і слов'янську (церковнослов'янську) мови, поетику і риторику. Курс навчання тривав трохи більше року. Далі можна було продовжувати освіту в чернечих школах, де вивчали філософію й теологію [27]. Зокрема, такі школи діяли у монастирях — Львівському св. Юра, Лаврівському, Замостському, Підгорецькому. Курс філософії традиційно поділявся на логіку, метафізику, фізику. В курсі метафізики подавалися елементи етики і психології, в курсі фізики — математики, астрономії, біології [28]. Розрахованою на уніатів була також вірменська колегія театинів, заснована у Львові 1665 р. За час її існування (до 1784 р.) у ній здобули освіту 130—140 вірменів і 200 українців [29]. У колегії вивчали латинську мову, риторику, філософію, теологію, церковну історію і канонічне право.

З ліквідацією єзуїтського ордену василіани домоглися від уряду Речі Посполитої опіки над частиною єзуїтських шкіл на Правобережній Україні. За програмою Едукаційної комісії єзуїтські колегіуми та василіанські школи були перетворені на окружні й підокружні, частина єзуїтських колегіумів залишалася під опікою комісії (у Кременці, Ка-

---

[25] *Савич А.* Нариси історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в XVI—XVIII ст. — Київ, 1929. — С. 259.

[26] *Левицький І.* Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 // Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII—XIX ст. — Львів, 1902. — С. 104.

[27] *Савич А.* Зазн. праця. — С. 248.

[28] *Ісаєвич Я. Д.* З історії викладання філософії на Україні (XVI—XVIII ст.) // Від Вишенського до Сковороди. З історії філософської думки на Україні (XVI—XVIII ст.). — Київ, 1972. — С. 33.

[29] *Ісаєвич Я. Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму. — С. 76.

м'янці, Луцьку, Вінниці, Олиці, Житомирі), решта (в Острозі, Барі, Овручі) — ордену василіан. За візитацією 1789 р. на українських землях у двох навчальних округах (Вінницькому і Волинському) діяли дві окружні школи — вінницька та кременецька, підокружні — в Кам'янці, Луцьку, Олиці, Острозі, Шаргороді, Барі, Житомирі, Любарі, Овручі, Каневі, Умані. Кількість учнів не скрізь була однакова, найбільша в окружних школах: кременецькій — 463 (школа продовжувала діяти на базі єзуїтського колегіуму), вінницькій — 425. Серед підокружних шкіл житомирська, у якій налічувалося 519 учнів, уманська — 400, володимирська — 337, барська — 350 учнів. Найменша кількість учнів була в Острозі (155), Каневі (139), Луцьку (165) [30]. Програма шкіл поступово оновлювалася, все більшої ваги набирали такі предмети, як математика, фізика, право, історія, географія, французька і німецька мови, зберігалися курси поетики, риторики. Майже кожна школа мала певну кількість учнів із збіднілої шляхти, які навчалися й утримувалися за рахунок Едукаційної комісії, у так званих конвіктах. Серед викладачів були доктори філософії. Як правило, математику і фізику читали світські люди, з релігії навчали Символу віри, заповідям, катехізису, учні зобов'язані були відвідувати літургії. Для заохочення кращі учні від імені короля одержували золоті та срібні нагороди.

На українських землях Речі Посполитої діяли також школи, засновані католицьким орденом піарів — у Межиріччі, Холмі, Золочеві, Львові, Дубровиці, Любешеві. Вони також були двох рівнів — три- і шестикласні. Викладалися латинська, польська, німецька і французька мови, арифметика, геометрія, фізика, астрономія, географія, історія, риторика. Школи були розраховані на молодь різних віросповідань, за рівнем наближалися до середніх, їхня програма була реформована відповідно до вимог Едукаційної комісії, завдяки чому піари зберегли свій вплив на шкільну освіту. Кількість учнів була досить великою. Так, у Межиріцькій школі навчалося 300 учнів, у Холмській — 120 [31].

Шкільні реформи кінця XVIII ст. В останній третині XVIII ст. у Центрально-Східній Європі назріла реформа освіти, основними завданнями якої були секуляризація шкільної справи, широке впровадження до програм вивчення природничих наук, що відповідало новим запитам суспільства. Держава перебирала на себе опікування шкільною справою, формувала нову освітню систему, пристосовуючи її до збереження станової нерівності та забезпечення державницької ідеології. Однією з перших здійснювати реформи, які відповідно поширювалися й на українські землі, що до поділів входили до її складу, почала Річ Посполита. Під впливом ідей Просвітництва, де освіта розглядалася як один з важливих чинників вдосконалення особистості, суспільства і держави, в Речі Посполитій розпочався процес секуляризації школи, концепція якого була розроблена скликаною з ініціативи короля Станіслава Августа Понятовського Едукаційною комісією (затверджена сеймом 15 жовтня 1773 р.). Комісія перебрала у своє розпорядження єзуїтські маєтності з тим, щоб використати їх для освітньої справи. До складу її входили відомі церковні та політичні діячі. Першим головою (до 1776 р.) був І. Масальський, віленський єпископ, доктор філософії і теології, згодом М. По-

[30] Материалы для истории народного образования // Киев. старина. — 1882. — № 5. — С. 282, 292; № 6. — С. 464, 469, 471, 474, 483.

[31] *Сірополко С.* Історія освіти на Україні. — Львів, 1937. — С. 42.

нятовський, молодший брат короля, єпископ полоцький, з 1784 р. — примас польський. Членами комісії були Й. Хребтович, підканцлер Великого князівства Литовського, А. Чарторийський, генерал земель Подольських та ін. [32]

Комісія розробила проект, згідно з яким "релігія переносилася з класної кафедри на церковну", оновлювалася навчальна програма за рахунок викладання предметів природничих наук — математики, хімії, фізики, а також права, історії, економіки, запроваджувалося навчання польською мовою, вводилося вивчення нових європейських мов, у першу чергу французької та німецької. В деяких школах на українських землях вивчали також слов'янську (церковнослов'янську). Великого значення надавали моральному вихованню патріотично налаштованих свідомих громадян суспільства незалежно від віросповідання, впроваджувалося обов'язкове фізичне виховання.

Комісія розробила нову організаційну структуру освіти в Речі Посполитій: вся територія поділялася на 10 навчальних округів, з них два — Вінницький і Волинський — на українських землях. Освіта була триступенева: на чолі стояло дві Головні школи — Краківський та Віленський університети, які також зазнали реформування й стали світськими навчальними закладами. На них покладалося завдання підготовки вчителів для середніх шкіл. З цією метою при університетах було відкрито також дві вчительські семінарії. Далі йшли школи середні шестикласні окружні для всього округу і трикласні підокружні. Комісія ініціювала відкриття парафіяльних шкіл, які поділялися на малі, розраховані на нижчі верстви населення, та великі, що готували до вступу в середні.

У 1775 р. було організовано Товариство для підготовки і видання підручників, на яке покладалося забезпечення програм відповідними навчальними посібниками та розробка нових методик. Його діяльність спрямовував відомий громадський і політичний діяч Гуго Колонтай. У 1778 р. Товариство видало першу граматику польської мови, яка стала мовою викладання в школах.

Комісія неодноразово здійснювала візитацію всіх шкіл. Розробила і впровадила у 1783 р. Статут, де зафіксовано основні засади навчальної й виховної діяльності шкіл усіх рівнів. Тим самим заклалися основи для створення національної школи, що перебувала під егідою держави. Проти реформ виступила частина консервативно настроєних магнатів, шляхти та духовенства, тому довелося піти на поступки і зберегти становий характер освіти: університети, окружні й підокружні школи розраховувалися на шляхетську молодь, для простого люду залишалися лише парафіяльні, де поряд з навчанням читання й письма, елементів арифметики, катехізису передбачалося вивчення практичних основ агрономії, мір ваги та ін. У 1785 р. Комісія видала підручник для парафіяльних шкіл, але широка мережа їх так і не була розбудована. Шкільна реформа на українських землях Речі Посполитої, які внаслідок поділів відійшли до Російської імперії, продовжувалася Віленським навчальним округом. Результатом її стала організація Кременецького ліцею, на основі якого пізніше було створено Київський університет.

У Російській імперії проекти реформи освіти розглядалися в Законодавчій комісії. Один з них розробив депутат від київського шляхетства, вихованець Києво-Могилянської академії В. Золотницький. Він розвивав ідеї Просвітницт-

---

[32] Protokoly posiedzień Komisij Educacji Narodowej 1773—1785. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1975.

ва, писав, що саме освіта народу закладає основу державного благополуччя. В його проекті детально описані основні засади нової системи освіти, яка складалася з початкових шкіл, середніх (гімназій) і вищих (університетів) навчальних закладів. Передбачалася організація при церквах громадських шкіл, на утримання яких кожен мав виділяти кошти, виходячи зі своїх статків. Середні школи — гімназії були розраховані на різні верстви, за винятком селян. Надавалося також право відкривати приватні школи. Цікаво, що про необхідність реформування освіти, відкриття університетів на засіданнях комісії підіймали питання лише депутати від Лівобережної України. Ще один проект організації загальнодоступних для всіх верств початкових шкіл був розроблений у 1771 р. за участю П. Завадовського. Необхідність їх заснування автори обумовлювали практичними потребами кожного у вмінні читати і писати, знати "головні артикули віри православної, молитви, а також розуміти закони громадянські" [33]. Цей проект також залишився нереалізованим.

Початок реформі поклало затвердження у 1786 р. Катериною II "Статуту народних училищ", за яким у кожному губернському місті мали бути відкриті головні народні училища. Вони складалися з 4 класів (розрядів), курс навчання тривав 5 років. У Києві таке училище було відкрите у 1789 р. на Подолі. В ньому навчалося 99 хлопчиків і 35 дівчаток [34]. У програму входило вивчення російської й латинської мов, арифметики, початків математики, геометрії, історії, географії, природничої історії, архітектури, креслення. Викладачами були відомі вчені — історик і географ М. Берлінський, математик і фізик І. Картановський та ін. Головні народні училища було відкрито у Чернігові, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Катеринославі, Харкові та деяких інших містах. У них готували за бажанням учителів для малих народних училищ. Малі народні училища мали складатися з двох класів і за програмою були ідентичні першим двом класам головних народних училищ. На кінець XVIII ст. діяло вісім головних училищ, де навчався 1701 учень, та сімнадцять малих училищ з 1629 учнями [35]. Проте ця система освіти не відповідала вимогам часу і вже на початку XIX ст. в Російській імперії було запроваджено "Попередні правила", за якими встановлювалося чотири типи шкіл: 1) приходські; 2) повітові; 3) губернські, або гімназії; 4) вищі школи — університети. Мовою, на якій велося викладання, була російська. Лише у приходських школах ще був відчутний народний струмінь, бо мовою спілкування учнів з учителем-дяком залишалася українська.

Початкова освіта на західноукраїнських землях. Дещо по-іншому, ніж у межах Наддніпрянської та Правобережної України, розвивалася шкільна справа на західноукраїнських теренах. З приходом у Східну Галичину нової влади, яка намагалася проводити ліберальні реформи в краї, умови для розвитку тут національної освіти дещо поліпшилися. Переломним моментом стало створення 1776 р. урядової шкільної комісії, яка прийняла рішення про повернення в шкільництво української мови [36]. Згідно із загальним планом реформування шкільної справи, розробленим відомим педагогом Ігнатієм Фальбигером, у провінціях передбачалося від-

---

[33] Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII—XIX веках. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 327.

[34] Киевская старина. — 1895. — № 1. — С. 6.

[35] *Любар О. О.* Школа на Лівобережній Україні (друга пол. XVII—XVIII ст.) // Рад. школа. — 1991. — № 3. — С. 84.

[36] *Возняк М. Я.* Як пробудилося українське народнє життя в Галичині за Австрії. — Львів, 1924. — С. 19.

крити нормальні, а у повітових містах — головні школи з дещо розширеною навчальною програмою. Пропонувалося також відкрити жіночі школи [37]. Тим не менше, незважаючи на сприяння з боку австрійського уряду, україномовних шкіл у краї було дуже мало і діяли вони переважно у містах, тоді як у селях (на відміну від Центральної України) їх майже не існувало. Освіта для більшості селянських дітей закінчувалась вивченням катехізису й здобуттям навичок письма та лічби. Українською мовою навчали у школі оо. Василіан у Бучачі, монастирській школі у Лаврові та заснованій 1775 р. василіанській гімназії у Дрогобичі [38].

1781 р. було видано розпорядження про створення в містах і приміських зонах Східної Галичини тривіальних і головних шкіл німецького типу з чотирма класами, а в селах — парафіяльних шкіл, відкриття яких покладалося на місцеве духовенство. Воно повинно будо утримувати вчителів або само навчати дітей. У декреті від 1784 р. зазначалося, що жодний священик не матиме парафії, якщо він не вчитиме дітей і не контролюватиме роботу школи [39]. Цим же декретом всі існуючі школи-гімназії німецького типу були реорганізовані у державні. На 1785 р. таких у Галичині налічувалося 47 (у Стрию, Бережанах, Дрогобичі, Бучачі, Яворові, Долині, Калуші та інших містах) [40].

Досить скупими є свідчення джерел про стан початкової освіти на Закарпатті. До нашого часу дійшло звернення митрополита Ліппаї (1660 р.) до мукачівського єпископа з проханням дозволити будувати при церквах школи і запрошувати до них здібних учителів, які б вчили молодь науки і доброї моралі [41]. 1655 р. відкрилася школа при Мукачівському монастирі. На території Березької жупи, яка охоплювала майже чверть Закарпаття, у 1682 р. існувало п'ять шкіл. У другій половині XVIII ст. у більшості сіл Закарпаття існували дяківські школи, де вчили читати, писати слов'яно-руською мовою, рахунку, співу, катехізису. Вчителів для таких шкіл готувала Мукачівська богословська школа, яка була заснована 1774 р., а в 1776 р. переведена до Ужгорода і реорганізована в учительську семінарію. У перші роки існування до школи приймали всіх бажаючих, незважаючи на вік, соціальне походження, освітній рівень. Однак пізніше вимоги до вступників стають жорсткішими: вони повинні були знати руське скорописне письмо, щоб записувати лекції за професором чи складати конспекти за книжками; необхідно також було показати знання церковних обрядів [42]. Крім цього вимагалося, щоб абітурієнт не був кріпаком. Однак на практиці цієї вимоги дотримувалися не завжди. Як правило, пан не заперечував, щоб син його кріпака ходив до школи і був вивченим на священика, аби лише й надалі той залишався його підданим. Такий священик-кріпак не ходив на панщину, але мусив щороку сплачувати певну суму податку грошима [43].

Наведені дані дають змогу зробити припущення про існування в регіоні певної системи початкової освіти, яка забезпечувала населенню необхідний рівень знань.

---

[37] Розвиток народної освіти... — С. 100.

[38] *Орлевич І. В.* Діяльність Львівського Ставропігійського інституту. Кінець XVIII — 60-ті рр. XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2000. — С. 101.

[39] Розвиток народної освіти... — С. 102.

[40] Там само. — С. 103.

[41] *Мишанич О. В.* Література Закарпаття. XVII—XVIII ст. — Київ, 1964. — С. 13.

[42] Розвиток народної освіти... — С. 105.

[43] *Лелекач М. М.* Проблеми історії Закарпаття феодально-кріпосницької епохи XI—XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Ужгород, 1958.

Школа була дворічною. Близько 1757 р. програму навчання збільшили до трьох років. Вчитися починали восени, як правило, у жовтні, але більшість учнів приходила у листопаді й залишалася у школі до весни, коли проходили іспити і висвячування. Були роки, коли кількість студентів сягала 122 осіб. Навчальний день розпочинався о восьмій годині. До 9-00 вчили богословської моралістики, причому лекції переписували завчасно. На заняттях пояснювали та обговорювали переписане. З 9-00 до 9-30 відповідали на запитання викладача, після чого півгодини вчилися по групах. Після обіду з 14-00 відбувалося пояснення Євангелія й Апостола, учні писали під диктовку професора. З 15-00 до 15-30 одного дня професор пояснював богословську науку, а іншого учні читали реферати з Євангелія. З 15-30 до 16-00 разом вчили Євангеліє. Протягом року по вівторках і четвергах проводилися богослужіння нововисвячених священиків, на яких мали бути присутніми всі учні. В цілому в основу роботи Мукачівської богословської школи було покладено досвід організації навчального процесу в єзуїтських навчальних закладах [44]. Навчання проводив один професор. Окрім викладання у школі він повинен був правити в Мукачеві або Росвігові. Плата за роботу була мізерною, тому молоді теологи прагнули знайти собі прибутковішу парафію.

Точних відомостей про підручники, за якими велося навчання, не збереглося. Моралістику, швидше за все, вивчали за книгою Г. Бизанція "Краткое припадков моральных или нравных собраній духовным особам потребное" (Тирнаво, 1727). Інший лекційний матеріал учні переписували з більш ранніх рукописів [45].

Дуже низьким залишався рівень освіченості населення Північної Буковини. Значна частина міських жителів була неписьменною. Так, під документом за 1741 р. знатні люди Чернівців, найбільшого міста краю, замість підписів залишали відбитки пальців. В іншому документі, датованому 1762 р., на місці підпису старости також стоять відбитки [46].

У другій половині XVII—XVIII ст. соціальна структура краю була презентована чотирма станами: боярством, духовенством, міщанами і селянами. Основною формою здобуття освіти серед бояр було приватне, домашнє навчання. Запрошені вчителі, як правило, православні монахи української чи грецької національностей, навчали дітей слов'янської, волоської та грецької мов, арифметики. Після закінчення домашнього навчання боярські діти, які бажали продовжити свою освіту, їхали до українських шкіл Києва чи Львова або західноєвропейських — у Париж чи Відень. Однак фіксованих документами даних про відвідування західноєвропейських шкіл чи університетів буковинськими українцями немає [47]. Достеменно відомо, що вихідці з Буковини здобували освіту у школах Львівського Ставропігійського братства. Останнє отримувало підтримку від молдавського господаря та бояр, які часто записувалися у його члени, а чернівецький староста обирався сеньйором братства [48].

Священнослужителів готували три школи: митрополича у Сучаві, владича у

[44] *Лелекач Н., Грига М.* Выборъ изъ старого руського письменства Подкарпатя (отъ найдавнеьйшихъ початков до середины XIX в.). — Унгваръ, 1943. — С. 115.

[45] Там само. — С. 65.

[46] Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. — Київ, 1969. — С. 67.

[47] Буковина, її минуле і сучасне. — Париж; Філадельфія; Детройт, 1956. — С. 659.

[48] *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. — Київ, 1966. — С. 25—26.

Радівцях, монастирська у Путні. Найвідомішою була остання. Її розквіт припадає на 70—80-ті рр. XVIII ст., коли ігуменом був митрополит Варфоломій Мазарянул. До програми включалися Закон Божий, читання, письмо, Часослов, Псалтир, октоїх, молдавський і руський катехізиси, граматика, землепис, риторика, історія церкви, теологія. Керівництво школою здійснював ігумен монастиря, який особисто екзаменував випускників [49]. Із переїздом Мазарянула до Молдавії школа майже зовсім занепала.

У монастирських школах навчалися не лише діти духовенства, а й бояр, нечисленного купецтва, чиновників. Усі вони вважали ці школи приватними училищами на утриманні церкви, в яких їхні діти навчаться читати по церковнослов'янських і волоських книгах, вивчать церковний спів і в майбутньому зможуть присвятити себе роботі на церковній ниві або ж стануть писарями, економами, гайдуками. Різнорідний контингент учнів свідчить про те, що не всі представники боярства були настільки заможними, щоб запрошувати для своїх дітей приватних учителів.

Після першого поділу Речі Посполитої Північна Буковина ввійшла до складу Австро-Угорщини. Упродовж дванадцяти років уся повнота влади у краї належала Тимчасовій військовій адміністрації, яка проводила активну політику з відкриття шкіл з німецькою та молдавською мовами викладання. До 1792 р. таких шкіл налічувалося вже 32 [50].

Позитивно вплинула на загальну ситуацію в галузі освіти у Північній Буковині низка соціально-економічних заходів нової державної влади. У 1781 р. в краї було відмінено кріпацтво. 1786 р. цісар Йосиф II видав декрет, відомий під назвою "Status quo", згідно з яким край на 30 років звільнявся від усіх попередніх воєводських податків [51]. Для розвитку освіти військовий генерал Г. Сплені заснував шкільний фонд, кошти якого радівецький владика повинен був використовувати лише на потреби освітньої справи. Його наступник генерал Карл фон Енценберг отримав дозвіл на відкриття 1779 р. німецьких і латинських шкіл у Чернівцях і Сучаві. Енергійними заходами генералові вдалося відкрити дві школи у Сучаві (німецьку й молдавську), німецькі у Радівцях і Путні, а в Сереті та Кімполунзі — "волоські" [52]. Однак ні зміст освіти, ні методика викладання предметів, ні навчально-матеріальна база шкіл не витримували критики. Саме тому у 1782—1783 рр. генерал Енценберг розробив проект відкриття "нормальних" шкіл. Втілення у життя цих заходів стимулював візит Йосифа II у Північну Буковину навесні 1783 р. Тоді ж було засновано православний релігійний фонд з метою підтримки церкви і школи.

Діяльність на освітній ниві цісаря Йосифа II (1780—1790) має всі ознаки освіченого абсолютизму. Освіту він розглядав як засіб розширення промисловості та сільського господарства. Реформування освіти на французький лад мав намір здійснити і цісар Леопольд II (1790—1792), який проголосив необхідність кардинальних змін у публічному вихованні на основі автономії шкіл та широкого залучення до вирішення шкільних проблем учителів, вплив яких на дітей вважав вирішальним [53]. Початкова

[49] *Кобилянська Л. І.* Становлення і розвиток українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр. XVIII — поч. XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук. — Чернівці, 1998. — С. 20, 21.

[50] *Щербина Д. Н.* Развитие народного образования на Буковине: Дис. ... канд. ист. наук. — Черновцы, 1998. — С. 37.

[51] *Петрик І. М.* Становлення і розвиток загальної середньої освіти на Буковині (кінець XVII — поч. XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук. — Чернівці, 1998. — С. 26.

[52] *Кобилянська Л. І.* Зазн. праця. — С. 34.

[53] Там само. — С. 60.

школа, згідно із "Загальним шкільним порядком", який з 1774 р. діяв у Австро-Угорщині, спрямовувалася на виховання слухняного, відповідального громадянина, якому набуті знання давали б змогу орієнтуватися в оточуючому світі, не переступаючи меж, обумовлених його соціальним статусом. Це була виключно німецька школа, яка заходила у суперечність з об'єктивними реаліями національних окраїн Австро-Угорщини. Шкільне законодавство кінця XVIII ст. сприяло збільшенню кількості учнів шляхом впровадження обов'язковості освіти, розширення шкільної мережі. При цьому, однак, абсолютно не враховувалися реальні потреби економічно відсталих регіонів імперії, в тому числі й Північної Буковини [54]. Основною перешкодою шкільній політиці військової адміністрації була відсутність у краї кваліфікованих педагогічних кадрів. Освітній рівень вчителів наприкінці XVIII ст. залишався досить низьким, оскільки вчителювали переважно самоуки або випускники тривіальних шкіл. За нових умов кожен, хто хотів стати вчителем, повинен був практикувати (термінувати) у якогось учителя, а останній, підготувавши кандидата, користувався різноманітними привілеями [55]. До роботи у школі допускалися лише ті вчителі, які прийняли католицтво та володіли німецькою мовою. Серед місцевих кадрів таких знайшлося лише п'ять осіб, інших було прислано з різних куточків імперії [56].

Після цього нові школи почали відповідати всім вимогам тогочасного законодавства, однак відразу ж зіткнулися з проблемою відвідуваності. З одного боку, мовою викладання була німецька, яку більшість населення не розуміла, з іншого — православні священики вели агітацію не на користь нововідкритих шкіл. Дещо змінив ситуацію на краще циркуляр військової адміністрації про преміювання старанних учнів книгами, шкільним приладдям, одягом, незалежно від їхньої національної приналежності [57].

Заснування нормальних шкіл у Чернівцях та Сучаві стало першим кроком до організації у Північній Буковині новочасних навчальних закладів з усталеними планами та методикою викладання. Кількість годин залежала від числа вчителів і класних кімнат, а також від організації процесу навчання, яке могло відбуватися у першій або другій половині дня чи цілоденно. У тривіальних школах (були відкриті у містах Сереті, Путилові, Ридківцях (Таранчі), Заставні, Кімполунзі, Кіцмані, Вашківцях, Фратовцях та ін.), де зміст освіти обмежувався початками елементарних знань, працював переважно один викладач, який одночасно навчав дітей усіх вікових категорій. Планом передбачалися щоденні заняття, крім післяобіднього часу у четвер. Ранкові години (з 8-00 до 10-30) використовували для читання, письма й лічби з молодшими учнями. З 13-00 до 16-00 працювали зі старшими школярами. Щотижнево протягом двох годин (з 10-00 до 12-00) діти вивчали катехізис, біблійну історію, Євангеліє, причому, якщо викладач релігії приходив у клас під час уроку іншого предмета, заняття припинялося й учні починали урок Закону Божого [58].

Нормальні школи, в яких викладало чотири вчителі, а діти розміщувалися у чотирьох кімнатах, були найкраще організованим типом навчального закладу. Згідно із "Загальним шкільним порядком" та розпорядженнями військової адміністрації від 23 вересня та 28 листопада 1785 р. зміст освіти цих шкіл

[54] Там само. — С. 123.
[55] ДАЧО, ф. 1, оп. 1, спр. 165, арк. 23.
[56] *Щербина Д. Н.* Указ. соч. — С. 37.
[57] ДАЧО, ф. 1, оп. 1, спр. 7359, арк. 2.
[58] *Кобилянська Л. І.* Зазн. праця. — С. 126.

був таким: освоєння читання, письма, лічби; вивчення латинської, німецької та грецької мов; початків природописної історії, землепису, науки господарської та стилістики. За планом щотижня на вивчення азбуки, на читання та лічбу відводилося 11 годин, латинської мови, правопису, реальних наук, малювання — 6, катехізису, біблійної історії, етики, правил поведінки — 1 година. Старшокласники додатково 5 годин на тиждень вправлялися у німецькому правописі та геометрії. Заняття починалися о 7-30 з ранкової служби і продовжувалися до 16-00. Суворо регламентувався час на вивчення релігії. Вихідним був четвер [59]. У нормальних школах за доби військової адміністрації взимку навчалися чотири години (дві зранку і дві після обіду), а влітку — п'ять (відповідно по три і дві години). Канікули встановлювали самі вчителі залежно від швидкості засвоєння дітьми запланованого матеріалу. У структурі навчального дня обов'язковою була двогодинна перерва, як правило, з 11-00 до 13-00. Формуючи розклад, вчителі призначали на ранковий час складніші предмети. Відбір навчального матеріалу народних шкіл базувався на теорії "елементарної освіти" Й. Г. Песталоцці. Реалізації принципу міцності засвоєння знань, формування вмінь і навичок сприяла система оцінювання, яка діяла в народних школах. Результати демонструвала комплексна оцінка, яка виставлялася кожних три місяці [60].

Наприкінці XVIII ст. у Північній Буковині почала формуватися професійна освіта. На базі двох шкіл у Чернівцях та Сучаві були створені вчительські препаранди, основне завдання яких полягало у підготовці народних вчителів. Разом з відкритою 1786 р. у Сучаві клерикальною школою (1789 р. її було переведено до Чернівців), яка готувала священиків православного віросповідання, вони утворювали ланку фахової освіти, діяльність якої не мала чіткого законодавчого врегулювання [61].

Загалом шкільне законодавство, що сформувалося в Австро-Угорщині у другій половині XVII ст., визначило основні принципи та характерні риси народної освіти й на тих українських землях, які наприкінці наступного століття опинилися в її підпорядкуванні. Найважливішими з критеріїв діяльності закладів початкової освіти були їх обов'язковість, єдність для представників усіх станів, загальнодоступність. Держава здійснювала керівництво освітою через свої представницькі органи. Вплив церкви обмежувався викладанням релігійних дисциплін і контролем за виховним процесом. Навчальний матеріал обмежувався мінімумом знань, необхідних для практичного життя, і охоплював три основних напрями — гуманітарний, природничо-математичний, художньо-естетичний. Однак слабка методологічна база, чужа мова викладання, відсутність підручників та інші конкретно-історичні обставини кінця XVIII ст. максимально звузили коло предметів, що вивчалися у школах. Це й стало причиною перетворення їх на тривіальні.

Із метою поліпшення ситуації з підручниками православний релігійний фонд у 1785—1786 рр. замовив для новостворених шкіл по 1 тис. букварів, рахункових книжок та катехізисів. Як методичний посібник вчителі отримали тисячу примірників перекладеного на молдавську мову довідника "Handbuch für Schulmeister und Lehrer" ("Керівництво для шкільних майстрів і вчителів"). Переважна більшість книг була німецькою чи молдавською мовою. Катехізис — підручник для вивчення Закону Божого — дов-

[59] Там само. — С. 125, 134.
[60] Там само. — С. 79—81.
[61] *Петрик І. М.* Зазн. праця. — С. 38, 66.

гий час для українських дітей залишався єдиним підручником слов'янської мови. Отримували їх із Карловців — осередку австрійських сербів, тобто друкований він був слов'яно-сербською мовою. Найрозповсюдженішим був "Катихисісъ малыи или Сокращенное православное исповъданіе во употребленіе славено-сербскія юности", надрукований 1793 р. Складність викладу, мовні непорозуміння призвели до того, що він був перевиданий у Чернівцях німецькою, волоською та церковнослов'янською мовами у 1804 р. [62] Букварі у Північну Буковину надходили з Карловців, Будина, Відня. Джерела свідчать, що в школах використовували "Буквар или руководие хотящим учиться письмен руско-словенских книг", видрукований у Відні 1770 р. [63]

Шкільні реформи кінця XVIII ст. створили реальне підґрунтя для значних зрушень на освітній ниві у подальші роки. Було організовано нові типи школи, визначено принципи керівництва освітою з боку як церкви, так і держави. Здійснення цих заходів могло прислужитися до швидкого національно-культурного відродження українців, однак вони не використали цих сприятливих обставин [64]. Більше того, після приєднання Північної Буковини до Східної Галичини нормальний розвиток шкільництва було перервано. По-перше, 1793 р. ліквідовано обов'язковість відвідування дітьми шкільного віку навчальних закладів. По-друге, розпорядженням львівського уряду всі видатки на утримання шкіл лягали на плечі місцевих громад. Вони повинні були вирішувати "доцільність існування школи в їх місцевості". Зважаючи на низьку свідомість та загальну бідність основної маси населення, процес заснування нових шкіл припинився. Мало того, перестали функціонувати раніше відкриті.

Таким чином, система освіти на західноукраїнських землях у XVIII ст. являла собою низку елементарних шкіл, утримуваних народними громадами та церковними структурами. За цілковитого переважання українців у національному складі населення українська мова була відсутня в системі шкільництва, на яке значно впливала германізаторська та полонізаторська політика центральної влади. Загальна бідність населення була однією з причин, які гальмували розвиток освіти.

4.3. Середня та вища освіта

Відкриття спеціальних навчальних закладів у Гетьманщині. Поштовхом для зрушень в освітній сфері в Україні, як загалом в усій Російській імперії, у XVIII ст. стало формування системи професійної освіти. Це було пов'язано як з практичними потребами суспільно-політичного та господарського життя Гетьманщини, так і значною мірою з реформаторською діяльністю російського імператора. Петро I швидко зрозумів, що його плани реформування держави можуть втілитися у життя лише за умови їх забезпечення кваліфікованими кадрами виконавців. Для нього було важливо, щоб школа давала такі знання, які будуть потрібні для початкових потреб армії, флоту, а також для економічного розвитку імперії. Необ-

[62] *Смаль-Стоцький С.* Буковинська Русь: Культурно-історичний образок. — Чернівці, 1897. — С. 56—57.

[63] *Кобилянська Л. І.* Зазн. праця. — С. 147.

[64] *Ступарик Б. М., Моцак В. Д.* Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772—1939 рр.). — Коломия, 1995. — С. 123.

хідністю загальної освіти для всього населення він не переймався. Спочатку потрібно було вчити і вчитися того, що мало практичний характер, тобто виховувати спеціалістів. У школи, передбачені для спеціального навчання, допускалися представники певних станів і лише як виняток — діти селян і міщан. Така спрямованість шкільної справи залишалася непорушною до середини XVIII ст. Прагнення Петра I організувати шкільництво в імперії шляхом створення спеціальних навчальних закладів не мало успіху. Кількість таких шкіл залишалася невеликою, у них завжди було мало учнів. Дворяни не лише у селі, а й у містах не дуже цікавилися шкільною освітою. Після смерті Петра I лише зрідка видавалися накази, які змушували їх віддавати дітей до школи. За часів правління Анни Іоаннівни дворяни отримали дозвіл здобувати освіту вдома, приватним чином.

В Україні державні школи починають створюватися у середині XVIII ст. Так, у 1746 р. в Єлисаветграді при фортеці було відкрито казенну школу, яку відвідувало 60 дівчат і 80 хлопців. Вони вивчали Закон Божий, німецьку, французьку мови (дехто — турецьку), арифметику, вчилися малювання, співів, танців. Є свідчення про те, що у цій школі вивчали також польську і латинську мови, геометрію, історію, географію, алгебру, військову справу, дівчата — домоводство. Таким чином, діти здобували різнобічну освіту. Однак уже в 1785 р. у школі навчалося лише 29 учнів [1]. Підготовку канцеляристів для судово-адміністративного апарату брали на себе канцелярії. Здійснювали її у спеціальних школах — практикумах, які у XVIII ст. називалися палестрами [2].

У 1738 р. спеціальним указом було відкрито музичну школу. Спочатку вона функціонувала у Глухові, потім у Переяславі, згодом була переведена до Києва. Готувала ця школа співаків, диригентів, скрипалів, бандуристів, музикантів для духових оркестрів. Вихованці школи були організаторами хорових капел, придворних оркестрів, артистами у графів Шереметєвих, Строганових, Воронцових та ін. У 1771 р. подібна школа відкривається на Січі, а у 1786 р. — ще одна, у Києві [3].

Морське відомство засновує у м. Миколаєві артилерійське (1794 р.) та штурманське (1798 р.) училища. Основна увага в них зосереджується на вивченні математичних і фахових дисциплін, а також іноземних мов [4].

У 1768 р. при Харківському колегіумі були відкриті додаткові класи. В інструкції Катерина II наказувала губернаторові Щербініну викладати у додаткових класах французьку й німецьку мови, математику і геометрію, малювання, а також інженерну та артилерійську справи, геодезію. Вони готували фахівців — перекладачів, вчителів, геодезистів, землемірів, картографів, артилеристів, архітекторів, художників, музикантів, співаків [5]. Відкриті при Харківському колегіумі класи не стали його складовою частиною, а становили цілком самостійний і незалежний навчальний заклад. Про це свідчить той факт, що класи підпорядковувалися Слобідсько-українській губернській канцелярії, а їхній директор виконував накази губернатора. Колегіум же був у віданні Білгородського єпархіаль-

---

[1] Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): Нариси. — Київ, 1991. — С. 75.

[2] Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII ст. — Москва, 1989. — С. 268.

[3] Розвиток народної освіти... — С. 75, 84.

[4] *Шмидт А.* Херсонская губерния. — Санкт-Петербург, 1863. — Ч. II. — С. 610, 611.

[5] *Посохова Л. Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Харків, 1999. — С. 97—98.

Студенти. Гравюра XVIII ст.

ного духовного правління, а його ректор підпорядковувався єпископу. Окрім цього, вони мали власні штати і бюджет, а також зовсім інше навчальне спрямування. Не дивно, що додаткові класи у 1798 р. об'єднали з Харківським головним народним училищем, а не приєднали до семінарії, в яку було реорганізовано колегіум [6].

Поза тим студенти колегіуму мали право відвідувати ці класи безкоштовно. Згідно з домовленістю між керівництвом означеного навчального закладу та директором "додаткових класів" учні колегіуму навчались у них чотири роки. З 1769 р. існувала практика складання такого розкладу, за яким студенти мали змогу відвідувати заняття і в колегіумі, і в додаткових класах. Слід зауважити, що тоді слово "клас" означало повний комплекс навчання з якоїсь однієї науки: архітектури, геодезії тощо. Навчання у такому класі тривало кілька років. До них приймали дітей шести-семи років, незалежно від станової приналежності. Вік учнів міг сягати двадцяти років. Діти незаможних батьків були на казенному утриманні, інші платили за навчання. Лише учні колегіуму навчались безкоштовно [7]. Поглибленню знань учнів сприяло те, що додаткові класи мали у своєму розпорядженні різні математичні та фізичні інструменти, такі, як магічний камінь з якорем, повітряна машина, барометр, мікроскоп [8].

Для роботи у них вдалося залучити низку талановитих педагогів, відомих митців, зокрема Г. Сковороду, який після конфлікту з білгородським єпископом, котрий здійснював загальне керівництво Харківським колегіумом, залишив викладацьку роботу в останньому [9].

На думку деяких дослідників, класи малювання, живопису та архітектури були першою художньою державною

[6] *Кук В. С.* Харківські школи — колегія та додаткові класи // Укр. іст. журн. — 1970. — № 7. — С. 99, 101.

[7] Там само. — С. 101.

[8] *Посохова Л. Ю.* Зазн. праця. — С. 98.

[9] *Кук В. С.* Зазн. праця. — С. 100.

школою на окраїнах Російської імперії у XVIII ст. [10] Клас малювання та живопису протягом 1768—1773 рр. очолював академік Петербурзької академії мистецтв Іван Семенович Саблуков. Згодом його справу продовжили учні — відомі українські живописці Василь Неминукщий, Семен Маяцький, Лаврентій Калиновський. Клас архітектури очолював Петро Ярославський — автор багатьох архітектурних споруд у містах Харківщини, Сумщини, Чернігівщини [11].

У 1773 р. з'явився ще один клас — вокальної та інструментальної музики. Спочатку його очолив композитор Максим Концевич, відомий як автор кантів, романсів, духовної музики [12]. У 1797—1798 рр. цей клас очолював видатний український композитор, диригент, співак і скрипаль Артем Лук'янович Ведель. І хоча він обіймав цю посаду не досить довго, однак встиг багато зробити для розвитку музичної освіти в краї [13].

У 1792 р. харківський губернатор Кашенський у доповідній записці цариці просив дозволу відкрити додатково клас навігації, який би готував фахівців для чорноморського флоту, однак дозволу на це не отримав [14].

Харківське казенне училище (додаткові класи) було цілком світським напіввійськовим середнім навчальним закладом типу кадетського корпусу. Виховання учнів відповідно до "Положення про училище" велося "на підставі апробованого про Кадетський корпус статуту". Казенні вихованці носили військову форму, зброю та відвідували практичні військові заняття, де опановували артилерійську стрільбу, будування фортеці та оволодіння нею [15].

Періодичні війни, в яких брали участь українці, хвороби й епідемії та боротьба з ними обумовили необхідність поліпшення медичної справи. Спеціальні заклади відповідного профілю з'явилися на початку XVIII ст. Наприкінці століття, 1787 р. у Єлисаветграді було відкрито першу в Україні спеціалізовану медичну школу [16].

Канцелярський курінь. Становлення Української держави висунуло на порядок денний питання про забезпечення всіх рівнів адміністративно-державного апарату кваліфікованими, добре освіченими фахівцями. Справу підготовки управлінських кадрів перебрав на себе головний державний орган — Генеральна військова канцелярія. Саме на її базі під керівництвом досвідчених фахівців у спеціальному Канцелярському курені, місцем розташування якого були гетьманські столиці (спочатку Батурин, згодом Глухів), проходили теоретичну і одразу практичну підготовку майбутні дипломати, економісти, військові, юристи тощо. Хоча дана інституція і не мала назви "школа", але фактично являла собою особливий навчальний заклад напіввійськового типу [17]. Адміністративно Канцелярський курінь перебував у підпорядкуванні генерального військового писаря. Безпосереднє ж керівництво ним здійснював старший канцелярист. Оскільки курінь займався підготовкою спеціалістів найвищого рангу, умови вступу до нього

10 *Веретенников В. И.* Художественная школа в Харькове в XVIII веке // СХИФО. — 1913. — Т. 19. — С. 224.

11 *Посохова Л. Ю.* Зазн. праця. — С. 99.

12 *Щербінін Б.* Біля джерел музичної освіти в Харкові // Укр. музика. — 1971. — № 6. — С. 234.

13 *Кук В.* Нові документальні дані про життя А. Л. Веделя (Ведельського) у Харкові, 1796—1798 рр. // Там само. — С. 159.

14 *Кук В. С.* Харківські школи... — С. 101.

15 Там само. — С. 100.

16 Історія Академії наук Української РСР. — Київ, 1967. — Кн. 1. — С. 42.

17 *Кук В.* Канцелярський курінь у Глухові // Знання та праця. — 1969. — № 2. — С. 18.

були дуже суворими. По-перше, кожен бажаючий вступити до Канцелярського куреня повинен був засвідчити заможність, чесність й "благонравіє" свого роду. Друга умова — наявність свідоцтва про закінчення Києво-Могилянської академії. Кожен кандидат повинен був добре знати граматику, синтаксис, риторику, філософію та особливо логіку. За таких умов вступу стати військовим канцеляристом було дуже важко. Проте перед тими, кому пощастило пройти відбірковий бар'єр, відкривались перспективи сходження на всі щаблі влади. Тому у XVII—XVIII ст. носити звання військового канцеляриста було досить почесно.

Ті, кому поталанило скласти вступні іспити і стати слухачами Канцелярського куреня, складали присягу. Їх записували до спеціального списку військових канцеляристів. Перебуваючи на казарменому становищі, військові канцеляристи жили в окремому будинку (курені) у столичному передмісті і були повністю на державному утриманні. Щоправда, найзаможнішим дозволялося за власний кошт мешкати на приватних квартирах. Існують свідчення, що військові канцеляристи досконало вивчали юриспруденцію, фінансово-економічні (т. зв. камеральні) науки і військову теорію. До навчальної програми також входили співи, музика і спорт.

Специфікою навчання військових канцеляристів було те, що вони багато часу проводили за практичними роботами і їм доручали вести окремі справи у канцелярії, призначали до різноманітних комісій, що виїздили для розгляду справ у сотні й полки. Завдяки такій практиці учні набиралися чималого досвіду та уміння. Молоді канцеляристи не отримували стипендії, але за виконані практичні роботи одержували досить високу платню. "Зранку канцелярист, а увечері полковник" — це прислів'я дуже влучно характеризує Канцелярський курінь, з числа слухачів якого виходили сотники, бунчукові товариші, полкові старшини тощо. Фактично, він був навчальним закладом, в якому учні на базі вищої загальної набували спеціалізованої освіти й практичної підготовки для самостійної роботи на різних керівних посадах адміністративного апарату Гетьманщини. Завдяки ґрунтовній професійній підготовці та знанню декількох іноземних мов військові канцеляристи користувалися високою пошаною у суспільстві. Існувало навіть правило, за яким військового канцеляриста, який приїхав у службових справах, обов'язково треба зустрічати з прапорами і відповідними військовими почестями. Заподіяна ж йому зневага вважалася тяжким злочином і суворо каралась.

Нерідкими були випадки, коли випускники куреня за державний або власний кошт від'їздили за кордон, де продовжували свою освіту у німецьких, італійських, чеських, голландських, польських та інших навчальних закладах.

Православні колегіуми. У XVIII ст. крім Києво-Могилянської академії засновується ще кілька навчальних закладів вищого типу: Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми.

Колегіум у Чернігові — значному тодішньому політичному, економічному та культурному центрі Гетьманщини — виник на базі слов'яно-латинської школи, переведеної архієпископом Л. Барановичем з Новгорода-Сіверського. Відкриття його відбулося у 1700 р. при архієпископі І. Максимовичі.

Спочатку через відсутність спеціального приміщення колегіум розмістився в келіях кафедрального Борисоглібського монастиря, а з 1705 р. — у шести невеликих будинках, споруджених за підтримки гетьмана І. Мазепи. Того ж року на знак вдячності за надану підтримку перший префект колегіуму Ан-

Будівля Переяславського колегіуму. 30-ті рр. XVIII ст. Переяслав-Хмельницький. Сучасне фото.

тоній Стаховський присвятив І. Мазепі свою працю "Зерцало от писания Божественного". Однак через незручність приміщень, що знаходилися у шумному місці — біля дороги, яка йшла від міських воріт, у XVIII ст. неодноразово піднімалося питання про переведення навчального закладу до П'ятницького монастиря. Нове приміщення для колегіуму було знайдене щойно 1776 р., коли він переїхав у будинок колишнього гетьмана П. Полуботка.

У матеріальному плані навчальний заклад залежав від архієпископії, яка збирала кошти на нього з монастирів і церков. Велике значення мали й пожертвування приватних осіб.

Викладачами колегіуму працювали в основному випускники Києво-Могилянської академії, отримуючи за свою роботу невелику платню. Серед них найвідомішими є А. Стаховський, І. Дубинський, Ф. Жолтовський, Л. Богословський, І. Поповський, Ф. Сулима, К. Політанський. До середини 30-х рр. XVIII ст. навчальний процес вели префект та два викладачі (ченці). З часом число останніх зросло до шести. А з половини століття серед викладачів з'являються світські особи.

Навчатися у колегіумі могли вихідці з різних соціальних станів, досить різні за віком. Серед них були діти з відомих українських родів Бакуринських, Грембецьких, Комаровських, Кричевських, Лизогубів, Мокрієвичів, Стаховських, Рославців та інших. Кількість учнів коливалася у межах 200—300 осіб.

До 70-х рр. XVIII ст. серед них значно переважали вихідці зі світських станів. Наприклад, наприкінці 30-х рр. тут навчалося 176 дітей світського походження та 78 — духовного. Та вже у 1767/68 навчальному році це співвідношення змінилося: на той час у колегіумі було 111 дітей зі світських сімей та 102 — із сімей священиків, що стало наслідком процесу розподілу освіти на духовну та світську.

Спочатку колегіум приваблював світське населення ґрунтовністю та широ-

Д.С. Самойлович (Сушинський) (1744—1805).

тою освіти, яку надавав. Та з часом він у примусовому порядку став набувати рис духовного закладу. Українська ж старшина почала направляти своїх дітей на навчання до російських навчальних закладів або й далі за кордон, прагнучи зрівнятися у всьому з російськими дворянами. Водночас стали зобов'язувати здобувати освіту дітей священиків, маючи на увазі, що вони продовжать справу своїх батьків. А в 1776 р. вийшли розпорядження російського уряду про перетворення українських колегіумів на духовні семінарії. На місцевому ж рівні цей процес тривав досить довго. У Чернігові лише 1784 р. єпископом Ф. Ігнатовичем прийнято рішення перейменувати колегіум у семінарію. Розпорядження ж про це Синоду датовано 1786 р.

За своєю структурою навчання у колегіумі наближалося до навчання в академії. Спочатку тут було відкрито класи фари, інфіми, граматики та синтаксими. З 1705 р. з'явився клас поетики, а згодом і риторики. Філософію вивчали разом з іншими предметами, виділивши її у самостійний курс лише у 1749 р. Сталося це завдяки зусиллям архієпископа, відомого професора Києво-Могилянської академії А. Дубневича. Його ж клопотання перед Синодом про відкриття богословського класу успіху не принесли. А отже, не справдилися надії щодо перетворення навчального закладу на університет.

Нещодавно перекладений та опублікований один з курсів філософії за 1740—1747 рр., який читали у колегіумі і який містив великий обсяг інформації з діалектики, логіки, фізики та космології, відомості з метеорології й геології, дані з анатомії та фізіології. Велика увага у цьому "Курсі всієї філософії" приділялася так званій філософії моралі, яка поділялася на етику, економію та політику. Етика, або вчення про мораль, розглядала норми поведінки особи в суспільстві, економія зосереджувалася на принципах раціонального господарювання, політика вивчала питання державного устрою та управління.

У 1708 р. з'явився перший підручник, створений у колегіумі, курс риторики — "Ключ знання" А. Стаховського. З 70-х рр. тут використовується популярний підручник німецького вченого Ф. Баумейстера "Основи філософії", виданий 1747 р.

Приблизно з 1706 р. у колегіумі почали викладати курс історії, якому керівництво навчального закладу, особливо префект А. Стаховський, приділяло виняткову увагу. Ставши після І. Максимовича архієпископом, він займався перекладом історичних творів Тіта Лівія, наголошуючи на тому, що цей римський автор був великим патріотом своєї батьківщини, а отже, гідним прикладом для вихованців колегіуму.

Крім того, у колегіумі викладали математику, географію, латинську, польську та грецьку мови. З плином часу почали вивчати німецьку й французьку мови. Спочатку навчальний процес здійснювався українською та латинською, а згодом і російською мовами. Значну увагу приділяли музиці й співу. У колегіумі існував хор та інструментальний оркестр. Не залишалося поза увагою й малювання. Навчання тривало шість, пізніше — вісім років.

Довгий час (до 1774 р.) у колегіумі не вели офіційного обліку учнів. Вони могли навчатися з перервами, вільно переходити до інших навчальних закладів. Це було однією з ознак демократичної форми навчання. Свого часу така практика привела навіть до непорозумінь з російськими владними структурами. Так, 1727 р. архієпископ І. Рогалевський, отримавши запит Синоду про кількість учнів колегіуму, відповів, що такого роду списків не існує. А 1737 р. до нього надійшло розпорядження Синоду про направлення частини випускників за їх бажанням на церковну службу та примусове залучення інших до роботи у державних установах. На це І. Рогалевський відповів, що примус є порушенням прав малоросійського народу і тому піти на виконання частини наказу щодо світської служби він не може.

Зі стін Чернігівського колегіуму вийшло багато відомих особистостей. Один з них — Д. С. Самойлович (Сушинський) після продовження навчання в закордонних університетах став відомим епідеміологом, членом 12 закордонних академій.

Професори колегіуму зробили чимало й позаосвітянською нивою. Це, зокрема, стосується їхнього внеску у створення юридичного кодексу "Права, за якими судиться малоросійський народ", над яким працювали А. Дубневич, Д. Білинський та Т. Сморжевський.

Як і у Києво-Могилянській академії, для бідних студентів при колегіумі існувала бурса, мешканців якої частково підтримувала архієпископія. Та це допомагало мало, тому учні мусили самі турбуватися про забезпечення себе хоча б найнеобхіднішим для прожиття.

Для популяризації свого навчального закладу викладачі та студенти влаштовували диспути, на які запрошували київських міщан, розповсюджували власні поетичні твори. При колегіумі існувала солідна бібліотека, створена на основі особистих зібрань Л. Барановича та поповнена з інших джерел. У ній зберігалися тисячі книг і сотні давніх рукописів, що не дійшли до наших днів.

Харківський колегіум було відкрито в 1726 р. клопотанням бєлгородського єпископа Є. Тихорського та за підтримки князя М. Голіцина. Він створювався на базі середньої духовної школи, перенесеної з Бєлгорода. Спочатку для колегіуму було куплено будинок та приписано до Покровського монастиря, за кошти якого передбачалося його утримання. Крім того, М. Голіцин подарував колегіуму село та чотири хутори. Надалі Голіцини продовжують надавати допомогу. Так, вони утримували 12—15 учнів, які навчались на відмінно, виділяючи для них 500 руб. на рік. Загалом навчальний заклад значною мірою існував за рахунок благодійницької підтримки. Впродовж кількох десятиліть його господарство розвинулось настільки успішно, що на першу половину XVIII ст. порівняно з іншими колегіум уже мав найкращі матеріальні умови.

Однак такий стан справ проіснував лише до середини 60-х рр. У 1764 р. колегіум було переведено на річну штатну суму, а збори на нього з церков та монастирів скасовувались. Негаразди, з якими з цього часу стикається навчальний заклад, ілюструє звернення єпископату до Синоду в 1766 р., у якому, зокрема, говорилось: "Вчителі й учні в їжі зазнають надзвичайну нестачу ... учні,

шукаючи легкого денного прокормлення, милостиню просять"[18]. Остаточний удар по його матеріальному благополуччю завдала секуляризація церковних та монастирських вотчин, проведена на Слобідській Україні у 1786—1788 рр. Крім того, це означало різке зростання залежності колегіуму від центральної влади.

Штат його викладачів був сформований і надалі поповнювався з випускників Києво-Могилянської академії та інколи з українців, які закінчили Московську слов'яно-греко-латинську академію, хоча з 40-х рр. їх більшість є випускниками колегіуму. Платня для викладачів була визначена у розмірі 60 крб. на рік, причому вона значно диференціювалася залежно від класу, в якому вони працювали. Так, у двох нижчих класах викладачам платили по 6 крб. на рік, від 3-го по 5-й — по 8 крб., у 6-му — по 12 крб., викладач філософії отримував 14 крб. З часом платня викладачам збільшилася.

Як й інші навчальні заклади Лівобережжя, колегіум був всестановим. Чисельність учнів колегіуму в окремі роки (1737, 1781, 1790) перевищувала 500 осіб. Серед них була значна частка вихідців з духовенства. Це було пов'язане з виходом законодавчих актів, що зобов'язували осіб, які розпочинають духовну кар'єру, здобувати освіту у відповідних закладах. Так, на 1742 р. у Білгородській єпархії було всього 7 % дітей духовенства, котрі з тих чи інших причин не навчались у колегіумі.

Навчання в колегіумі тривало 13 років: у шести класах до риторики включно — по одному року, у класі філософії — 2 роки, у класі богослов'я (відкритому у 1734 р.) — 4 роки. Найбільшою популярністю в учнів світського походження користувалися класи риторики та поетики. До того ж світські особи могли опановувати, крім слов'янської, грецької та латинської, французьку, німецьку та італійську мови, математику, географію, інженерну справу, малювання, архітектуру, артилерію з геодезією та інші дисципліни. З 60-х рр. під тиском імперського центру все більше часу приділяється вивченню російської мови.

Особливою увагою керівництва навчального закладу користувалось виховання учнів. Цікавим прикладом цього є розпорядження єпископа Петра Смєлича від 1734 р. За його наказом духовенство Харкова мусило брати собі на квартири по 2—3 учні й "доглядати за ними, як за своїми дітьми". Всі провини вихованців каралися досить помірно. При цьому адміністративно-викладацький склад намагався діяти за допомогою пояснень та переконань[19].

Читати курс "християнського добронравія" у колегіумі у 1768—1769 рр. було запрошено Г. Сковороду. Він же, вважаючи, що заповіді Божі, як і всю Біблію, треба розуміти не буквально, вчив бачити їх внутрішній зміст. За його розумінням, весь цей зміст у любові. Всі ж церковні обряди — це лише ознаки любові, без якої вони нічого не варті. Г. Сковорода вчив, що Царство Боже треба бачити у самій людині, а не шукати щастя десь у іншому місці. Бог — це і є щастя, розум, правда. Викладаючи ці істини, Г. Сковорода навіть відмовився отримувати платню. Він же виступав за гуманізм у навчально-виховному процесі, першим в українській педагогіці висунув ідею природного виховання. Певна річ, за такого незвичного підходу до своєї роботи, несхожості на інших він не міг довго втриматися на своєму місці і невдовзі мусив стати мандрівним учителем.

---

[18] *Посохова Л. Ю.* Зазн. праця. — С. 52.
[19] Там само. — С. 106.

Викладачі колегіуму, крім одружених, мешкали в своєрідному гуртожитку у монастирських келіях. Адміністрація закладу виділяла їм дрова та свічки. Для усіх разом закладався стіл на обід та вечерю, у належні дні до столу закуплялося м'ясо, а в святкові дні готували чотири страви. Крім того, кожному на келію на обід та вечерю видавалося пиво, а кожного вівторка, четверга та неділі у ректорській келії можна було скуштувати не менше двох чарок горілки. На великі свята, а часом і в неділю до столу викладачів видавалися мед та "вишнівка".

Для потреб викладачів і студентів у Харківському колегіумі на основі зібрання книг Є. Тихорського з 83 примірників було створено солідну бібліотеку. У 1732 р. до бібліотеки колегіуму перейшло 609 книг із зібрань С. Яворського, у якому були томи з історії, філософії, географії, медицини, чимало релігійних та художніх творів, зокрема Арістотеля, Сенеки, Діогена, Флавія, Гомера, Езопа, Софокла, Я. Кохановського, С. Твардовського, Ф. Прокоповича, "Синопсис" 1678 р. видання тощо. У 1769 р. у бібліотеці було уже близько 2,5 тис. книг. Надалі вона продовжувала комплектуватись значною мірою й за рахунок московських та петербурзьких видань. Так, у 1771 р. колегіум звернувся до Московського університету з проханням про літературу для французького, німецького та італійського класів, книги з історії, географії, геометрії тощо.

Окрема бібліотека була створена й при бурсі, побудованій для бідних студентів. А в 1793 р. при колегіумі відкривається друкарня.

Уже під час навчання учні займались просвітницькою діяльністю, а після закінчення колегіуму обіймали різні духовні посади переважно на Слобожанщині та в сусідніх регіонах, окремі потрапляли до Москви чи Петербурга, а іноді й у віддаленіші від України землі. Проте церковною діяльністю роль випускників колегіуму не обмежувалась. Протягом XVIII ст. чимало з них обійняли різні світські посади.

Переяславський колегіум був відкритий в жовтні 1738 р. стараннями єпископа Арсенія Берло — випускника Києво-Могилянської академії та Львівського університету. В 1737 р. єпископ зібрав дані про осіб, котрі навчалися в академії та потенційно могли стати учнями колегіуму. Його діяльності сприяв й указ імператриці Анни Іоаннівни про заснування училищ для навчання дітей духовенства, виданий наступного року. Тоді ж на прохання А. Берло настоятель Києво-Печерської лаври Іларіон Негребецький передав на потреби майбутнього навчального закладу чотири хати поблизу Переяслава. Саме ж дерев'яне приміщення колегіуму було споруджене на території, прилеглій до Вознесенського монастиря.

У цьому ж році по єпархії було розіслано розпорядження єпископа направити до колегіуму схильних до навчання дітей, причому йшлося про тих, які вже мали елементарні знання: вміли читати та писати. З Києва були викликані викладачі. А вже наступного року через брак учителів до викладацької справи було залучено трьох священиків, котрі свого часу вивчали богослов'я.

Колегіум було відкрито 2 жовтня. Тут одразу почалося викладання в шести класах, до яких вступили 110 учнів. У фарі розпочали навчання 30 учнів, в інфімі — 27, у граматиці — 11 , синтаксимі — 24, поетиці — 6 та риториці — 12 осіб. Хоча більшість дітей походила з сімей духовенства, значне число — 45 учнів було зі світських сімей. До нижчих класів зараховували дітей, які мали певну початкову освіту, а до вищих — студентів, котрі вже навчалися у

Києво-Могилянській академії. З плином часу співвідношення вихідців з духовенства та світських верств населення залишалося приблизно на одному рівні. Так, у 1766 р. в колегіумі навчалося 122 учні. Синів священиків серед них було 67, дяків — 8, шляхтичів із земель, підвладних Польщі, — 7, козацької старшини — 20, козаків — 9, простолюдинів — 11.

Заслуговує на увагу діяльність А. Берло з подальшого матеріального забезпечення навчального процесу. За його розпорядженням до витрат на колегіум, крім Вознесенського монастиря, були залучені й інші монастирі та міські священики. Попередньо було визначено їхні потенційні можливості та розміри внесків. Уже в серпні розпочався збір продуктів харчування для учнів. При А. Берло також було побудовано бурсу для бідняків, на утримання мешканців якої виділялася частина внесків, що збирав єпископ на потреби колегіуму.

При одному з наступних єпископів — Іоанні Козловичі — у 1753—1757 рр. був споруджений новий кам'яний корпус колегіуму. У цьому одноповерховому будинку, що зберігся до нашого часу, є вестибюль, чотири класні кімнати, приміщення бібліотеки. Крім того, було зведене нове приміщення для вихідців з небагатих сімей. Для вчителів призначалися окремі помешкання — келії. Згаданий єпископ вперше призначив викладачам платню. А в 1782—1783 рр. за єпископства Іларіона Кондратовського до основного будинку колегіуму було прибудовано ще один клас.

Навчання в закладі розпочиналося з підготовчого класу — фари. У наступних трьох особливу увагу приділяли вивченню латинської, грецької, російської, польської, а також української книжної та слов'янських мов. Поряд з цим учні опановували основи арифметики, геометрії, нотного співу, катехізису. Не залишалася поза увагою й література, особливо класична. У класі синтаксими учні вже вчилися писати твори на морально-виховні теми, а в наступних оволодівали теорією та практикою складання поезій, написання та виголошення промов.

З 1773 р. у колегіумі розпочалося викладання філософії, а з 1781 р. — і богослов'я, що давало змогу отримати закінчену богословську освіту в одному навчальному закладі.

Важливо, що крім цих дисциплін у колегіумі можна було отримати початкові знання з медицини, що давало поштовх молоді до продовження вивчення її у спеціальних навчальних закладах Росії. А в 1764 р. єпископат видав цікаве розпорядження: тих студентів, котрі виявлялися нездатними до вивчення латинської мови, а отже, й до опанування основних дисциплін колегіуму, залучати до навчання живопису, аптекарства, столярної справи тощо. При цьому особливо цінувалося ремесло іконописця.

Починаючи з 1785 р., коли було ліквідовано окрему Переяславсько-Бориспільську єпархію, частину викладачів та учнів колегіуму було переведено до Новгород-Сіверської семінарії. Крім того, у Переяславі були закриті класи філософії та богослов'я, що фактично означало припинення існування колегіуму як навчального закладу. Лише в 1799—1800 рр. відновилося викладання цих курсів.

З Переяславським колегіумом тісно пов'язані життя та діяльність видатного українського філософа, просвітителя, поета Григорія Сковороди. Тут він у 1754 р. на запрошення єпископа читав курс поетики, написав працю "Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной". Як у своїх лекціях, так і у зазначеній праці Г. Сковорода виступав противником традиційної схоластики, закликав до свободи думки. Новаторський підхід до викладу матеріалу

Клас філософії Переяславського колегіуму. Сучасне фото.

викликав невдоволення І. Козловича, котрий поставив вимогу повернутися до традиційного курсу. Однак Г. Сковорода не став відмовлятися від свого погляду на поетику і за "непристойні" розмірковування був вимушений залишити викладання. Його праця, що існувала в одному примірнику, була вилучена й знищена.

Єзуїтські навчальні заклади. У другій половині XVII ст. й до своєї ліквідації у 1773 р. орден єзуїтів продовжував залишатися власником і управителем досить широкої мережі освітніх установ у Речі Посполитій. У цей час на українських землях, що перебували у її складі, до існуючих вже єзуїтських колегіумів в Ярославі, Львові, Луцьку, Острозі, Барі, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Кросні та Перемишлі додаються нові школи і колегіуми, що виникають у Красноставі (1688), Самборі (1702), Кременці (1712), Станіславі (1716), Житомирі (1747). У 1685 р. до Овруча було перенесено Ксаверівський колегіум, відкритий 1647 р. Колегіуми, створені на українських землях, входили до складу Польської провінції ордену, а від 1755 р., коли Польську провінцію було поділено на Великопольську й Малопольську, — до Малопольської.

За рівнем навчання єзуїтські колегіуми поділялися на так звані повні (studium universale), або вищого рівня, і неповні, або нижчого рівня. Програма повних колегіумів складалася з трьох ступенів: п'ятикласного курсу гуманістичних наук, або середньої школи, три- або дворічного курсу з філософії й чотирирічного курсу з теології. Теологію, як правило, вивчали члени самого ордену та кандидати до духовного сану. Світська молодь, яка не збиралася присвятити себе духовній кар'єрі, обмежувалася програмою середньої школи та вивченням філософії.

Неповні колегіуми являли собою власне середню школу без викладів з філософії. Така школа давала типову гуманістичну освіту з семи вільних мис-

тецтв — граматики, поетики, риторики, арифметики, геометрії, діалектики й музики. Навчальна програма складалася з п'яти класів: найнижчого класу граматики (grammatica), що в свою чергу розбивався на класи інфіми, граматики й синтаксису, та класів поетики (poesis) й риторики (rhetorica). Головним предметом середньої школи була латинська мова. В інфімі викладали її елементарний курс, включно до навиків складання речень, а також ази грецької мови. Другий клас — граматики — охоплював викладання всієї латинської граматики, але ще на полегшеному рівні, а навички грецької мови обмежувалися вмінням складати речення. Клас синтаксису мав на меті дати учням досконале знання латинської мови та правил віршування, а володіння грецькою мовою передбачалося на рівні елементарної граматики. Засадничим підручником з латинської мови єзуїтських колегіумів залишався підручник єзуїта Еммануїля Альвареса "De Istitutione Grammaticae Libri Tres", виданий вперше у 1572 р. і неодноразово перевиданий зі змінами впродовж наступних століть. Грецьку мову вивчали за підручником Гретцера. Для читання використовували твори Цицерона, Овідія, Вергілія, Цезаря, Тіта Лівія, Езопа, Федра та інших класичних авторів.

Клас поетики, або poesis, мав дати знання властивостей мови та правил вимови. Цьому сприяли регулярні й часті письмові завдання, інтенсивне читання стародавніх авторів і виклади вступних засад риторики. Основним на цьому етапі був підручник Кіпріана Соареса "De arte rhetorica libri III", який неодноразово перевидавався в Речі Посполитій (відомі щонайменше 35 його польських видань).

В останньому, п'ятому, класі середньої школи (rhetorica) учні оволодівали досконалою вимовою та мистецтвом поезії, вивчаючи твори Цицерона, Квінтіліана, Гомера, Арістотеля, Гесіода, Платона, Фукідіда та інших.

Елементарних знань з математики учні набували у початкових (граматичних) класах колегіумів. Зазвичай підручником слугувала "Epitomae Arithmeticae practicae" єзуїта Криштофа Клавіуса. Використовувався у XVII ст. також підручник польських єзуїтів "Arithmetica practica in usum Scholarum S. J. opera Patrum eiusdem S. conscripta" (Краків, 1609).

Велику увагу середня школа приділяла різноманітним практичним завданням: усним та письмовим вправам, диспутам, власним письмовим композиціям учнів, переказам, а також тренуванню пам'яті завдяки запам'ятовуванню цілих уривків зі стародавніх авторів. Раз на тиждень, у неділю, у всіх класах викладалися засади католицької релігії. Підручником слугував катехізис Петра Канізія.

Наприкінці навчального року відбувалися екзамени, за результатами яких учнів переводили до наступного класу.

У межах повного курсу філософії вивчали логіку, фізику, математику, метафізику й етику, проте повний курс філософії викладали не у всіх колегіумах.

На момент ліквідації ордену єзуїтів у 1773 р. на українських землях повними, або колегіумами вищого типу, були Ярославський, Перемишльський, Луцький, решта колегіумів належала до неповних.

Із середини XVII ст. єзуїтське шкільництво переживало кризу, спричинену кількома чинниками, найважливішим з яких була застаріла програма єзуїтських шкіл, кодифікована в Ratio Studiorum (1599). Ratio регламентувало навчальні дисципліни, програми, підручники, розклад занять та інші питання шкільного життя. Воно було обов'язковим керівництвом для всіх шкіл ордену незалеж-

но від країни і не переглядалося, відколи було затверджено й опубліковано. Єзуїтську освіту все більше й більше критикували за поверховість, відсутність зв'язку з реальним життям і його потребами. Слабкою також стала підготовка вчителів, про що, зокрема, свідчить кореспонденція самих єзуїтів останньої чверті XVII ст. Серйозною перешкодою для функціонування колегіумів були війни, що супроводжувалися людськими втратами й матеріальними збитками. Зокрема, в роки Національно-визвольної війни багато колегіумів змушені були припинити навчання. Так, Вінницький колегіум, закритий 1648 р., поновив свою діяльність лише 1732 р. У 1648 та 1654 рр. не діяв й Ксаверівський колегіум, а 1678 р. рішенням Сейму його було перенесено до Овруча. Майже припинилося викладання також в Острозькому колегіумі, де тимчасово (до 1666 р.) діяв лише клас граматики для світських учнів. Класи граматики Барського колегіуму були знову відкриті тільки у 1723 р. Київський та Переяславський колегіуми, зачинені з початком війни, по її закінченні не відновилися взагалі. Кам'янець-Подільський колегіум не діяв в роки перебування міста під владою Туреччини (1672—1699). Важким часом для Ярославського, Кросненського, Перемишльського, Красноставського та Самбірського колегіумів стали роки Північної війни, які супроводжувалися пожежами, руйнаціями, грабуванням, контрибуціями, епідеміями, що призвело до зменшення кількості учнів і викладачів колегіумів [20].

У першій чверті XVIII ст. єзуїтське шкільництво почало оновлюватися. Відчуття необхідності реформ виникло всередині самого ордену, але не останню роль відіграли нові західноєвропейські освітні тенденції. Розвиток освіти у Західній Європі у XVIII ст. характеризувався двома головними рисами: збільшенням кількості освітніх закладів та секуляризацією освітянського процесу. Остання виявилася у введенні нових предметів навчання, що більше відповідали духові епохи Просвітництва і потребам абсолютизму. Для збереження своїх позицій у сфері освіти єзуїти повинні були реагувати на нові потреби часу.

Найрадикальніших змін зазнало викладання філософії та історії. Зокрема, у філософських курсах було обмежено вузько філософську, особливо метафізичну, проблематику, натомість розширено викладання експериментальних наук — фізики та астрономії. У 1730 р. Генеральна конгрегація ордену ухвалила включення експериментальних наук (що називалися philosophia amoenior) до курсів філософії й взагалі до шкільних програм єзуїтських шкіл [21]. Це було найбільшим відступом від Ratio Studiorum. Експериментальна фізика викладалася професором філософії.

Історія, що не була самостійним предметом викладання, виокремлюється як дисципліна на середину XVIII ст. У Польській провінції єзуїтського ордену запровадження курсу історії відбулося на підставі листа провінціала Томаша Ліхтанського від 30 червня 1743 р. [22] Спершу лекції з історії викладав професор риторики, а з початком 50-х років XVIII ст. було введено посаду окремого професора історії, котрий також викладав і географію.

---

[20] *Pelczar R.* Dzialalnośċ Jezuitów na Rusi Czerwonej w okresie wielkiej wojny północnej w latach 1700—1721 //Nasha Przeszość. — 1999. — T. 92. — S. 231—266.

[21] *Bednarski St.* Upadek i odrodzenie szkoł jezuickich w Polsce (studium z dziejow kultury szkolnictwa polskiego). — Kraków, 1933. — S. 289.

[22] *Puchowski K.* Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej. — Gdańsk, 1999. — S. 145—146; *Bednarski St.* Op. cit. — S. 264.

У XVIII ст. пожвавлюється видавнича діяльність єзуїтів. Збільшується й поліпшується видання підручників та іншої навчально-дидактичної літератури. Польські єзуїти не тільки продовжують використовувати іноземні підручники, а й розширюють видання власних.

Для викладання математики використовувалися підручники французів Франціска де Шале "Cursus seu mundus mathematicus" та Андре Таке "Opera mathematica". Твір останнього був перевиданий польськими єзуїтами в Каліші 1745 р. Історію вивчали за підручниками італійців Горація Турселліні, Яна Домініка Мусанті та француза Клавдія Буфф'є. Поширеним був п'ятитомний підручник з історії французького єзуїта Максиміліана Дюфрена "Rudimenta Historica sive brevis facilisque Methodus juventutem orthodoxa notitia historica imbuendi", багаторазово перевиданий у Польщі (Брунсберг, 1737, 1742; Каліш, 1744, 1745, 1755, 1756; Львів, 1745, 1746, 1775; Люблін, 1761).

Серед підручників з математики, написаних польськими єзуїтами, була "Informacja matematyczna" Войцеха Бистржоновського (Люблін, 1743, 1749). Підручник з рахування "Alpha matheseos, arithmetica theoretica et practica", виданий у Вільні 1733 р., містив початки алгебри, знання про степені й корені, відомості про міри, ваги і монети, а також початки геометрії та астрономії. Авторами підручників з філософії були Ян Моравський, Казимир Островський, Стефан Щанєцький, Станіслав Шадурський. Видатний литовський філософ XVIII ст. Антоній Скорульський у своєму підручнику з філософії "Commentariorum philosophiae" (Вільно, 1755) ширше подав нові напрями у філософії та приділив більше уваги природничим наукам. Професор філософії Львівського та Острозького колегіумів Ян Ковальський був автором діалогу "Rozmowa o filozofii" (Львів, 1746) та підручника "Philosophia peripatetica" (Львів, 1749). 1767 р. у Люблінi вийшов підручник з експериментальної фізики Станіслава Хичевського "Physica experimentalis figuris aeri incisis depicta et illustrata".

Автором популярного підручника з історії "Flos regnorum seu compendiosa Poloniae orbisque totius descriptio" (Брунсберг, 1706) був польський єзуїт Ян Древс. Підручник неодноразово перевидавався (Варшава, 1727, 1732; Брунсберг, 1736, 1756; Каліш, 1744), а також був перекладений польською мовою. Існувало і його двомовне, латино-польське видання. Першим польським підручником з географії стала праця Стефана Пузини "Quatuor orbis partium et praecipuorum in iis Regnorum ac Provinciarum brevis descriptio" (Варшава, 1741), перевидана польською мовою в Любліні 1750 р. Автором найкращих підручників з історії та географії, виданих французькою і польською мовами, був польський єзуїт Кароль Вирвіч. За розпорядженням провінціала Томаша Дуніна з 1744 р. друкарня Львівського єзуїтського колегіуму мала забезпечувати підручниками колегіуми на території Червоної Русі та Малої Польщі.

У XVIII ст. єзуїти відкрили новий тип навчального закладу, призначений для нащадків магнатерії та заможної шляхти — collegium nobelium. Він був змодельований з аналогічних навчальних закладів для знаті у Західній Європі. Спершу такі рицарські школи або, як їх ще називали, рицарські академії виникли після Тридцятирічної війни в німецьких державах. Ці аристократичні навчальні заклади дуже швидко набули популярності й у інших європейських країнах. Рицарські школи були платними і пропонували освітню програму, що мала на меті підготовку майбутніх державних чиновників. Вона включала в себе європейські мови (французьку та

німецьку), політику, економічні науки, юриспруденцію, історію, військову та цивільну архітектуру, а також власне "рицарські науки" — фехтування, танець, їзду верхи. Навчання в collegium nobelium тривало в середньому 7—9 років. Вони були незалежними від єзуїтських колегіумів навчальними закладами зі своїм ректором та викладацьким складом.

Спроба відкрити першу у Речі Посполитій рицарську школу належить до другої половини XVII ст. Одним з ініціаторів проекту був єзуїт Бартоломей Вонсовський, котрий протягом 1671—1674 рр. обіймав посаду ректора Ярославського колегіуму. За зразок були обрані рицарська школа у Неаполі та математична семінарія у Венеції. Плани створення рицарської школи Б. Вонсовський обговорював з тогочасним великим коронним гетьманом Яном Собєським, але за браком коштів переговори не увінчалися успіхом.

З семи рицарських шкіл Речі Посполитої на українських землях діяли дві, що виникли на базі конвіктів для шляхти в Острозі та Львові. Конвікти, або інтернати для молоді, створювалися спочатку для дітей з незаможних родин. Конвікт в Острозі був уфундований Анною-Алоїзою Ходкевичевою 1640 р. для 20 збіднілих шляхтичів[23]. У XVIII ст. він налічував близько 30 слухачів. 1751 р. цей шляхетський конвікт було перетворено на рицарську школу — незалежний від Острозького колегіуму заклад, який мав свого ректора. Його студенти вчилися за окремою навчальною програмою. Вчителями у ньому були також єзуїти-іноземці.

Львівську рицарську школу було відкрито 1749 р. на базі існуючого там з 1709 р. конвікту для шляхетської молоді. Вона була заснована завдяки фундації київського ловчого Францішка Завадського. Її студентам викладали латинську, польську, німецьку та французьку мови, історію Польщі та загальну історію, географію й хронологію, математику і геометрію, цивільну й військову архітектуру, астрономію, статистику та право. Правно-політичні стосунки в Речі Посполитій слухачі академії вивчали за творами протестантів Христофа Іоанна Харткноха "Respublica Polonica duobus libris illustrata" (1678) та Годофреда Ленгніха "Jus publicum Regni Poloniae" (Гданськ, 1742, т. 1, 2; 1765, 1766, т. 1, 2). Про зміст і рівень історичних та правових знань, що викладалися у Львівській рицарській школі, можна судити з фіксованих джерелами питань, які виносилися на іспити.

З метою підготовки учительських кадрів єзуїти відкрили в Ярославі учительську семінарію, що діяла періодично у 1661—1662, 1664—1665, 1672—1673, 1691—1736 та 1751—1758 рр. У другій половині XVII ст. в ній викладав видатний теоретик риторики Ян Квяткєвич. У роки функціонування семінарія випускала до 20 вчителів. У XVIII ст. до програми було введено викладання французької мови, математичних наук та історії.

У XVIII ст. єзуїти стали приділяти більше уваги підготовці професорсько-викладацького складу для своїх колегіумів. З 50-х рр. XVIII ст. майбутніх професорів математики та експериментальної фізики готували за кордоном — у Празі, Парижі, Відні, Римі.

У XVIII ст. для випускників філософських студій були організовані спеціальні дворічні курси, що мали на меті підготовку викладачів з математики, експериментальної фізики, архітектури та грецької мови. Такі курси існували у Львові й Красноставі. З 1753 р. профе-

[23] НБЛДУ. ВР, ф. № 1708/IV, тека 3, № 212.

Будівля Єзуїтського колегіуму. Львів, 1723 р. Фото початку XX ст.

сорами цих студій були виключно єзуїти, що отримали спеціальну освіту за кордоном.

Протягом XVIII ст. прослідковується загальне розширення мережі єзуїтських навчальних закладів у межах усієї Речі Посполитої: якщо на 1700 р. налічувалося 46 єзуїтських шкіл, то на 1750 їх було вже 66. Кількість працюючих в них викладачів зросла на 70 % — з 244 у 1700 р. до 417 у 1773 р., а кількість студентів за цей самий час побільшала приблизно на 60 % — з 10200 до 16400. На українських землях кількість колегіумів за період 1700—1773 рр. зросла з 9 до 15, а їх професорський склад збільшився майже вдвічі — з 41 до 90.

У найстарішому єзуїтському колегіумі на українських землях Речі Посполитої — Ярославському — діяли філософські студії для світських студентів. Майбутні ж служителі культу мали змогу відвідувати лекції з моральної та полемічної теології. У 1673—1675 рр., у зв'язку зі спробами ректора Б. Вонсовського заснувати рицарську школу, у Ярославському колегіумі були відкриті математичні студії, на нетривалий час поновлені на початку 80-х рр.

Одним з найбільших на українських землях у другій половині XVII— XVIII ст. продовжував залишатися Львівський єзуїтський колегіум, чисельність студентів якого сягала 600—700 осіб. У 1673 р. колегіум отримав від генерала ордену Павла Оліви право надавати випускникам-єзуїтам академічні ступені з філософії та теології. У 1743 р. в колегіумі було відкрито дворічний курс математики для майбутніх професорів єзуїтських шкіл. Його викладачами були професори Фаустин Гродзицький (1743—1749), Міхал Радзиміновський (1749—1753), Томаш Сєкержинський (1753—1769) і Людвік Гошовський (1769— 1773). У 1769 р. було запроектовано будівництво астрономічної обсерваторії, яка зводилася на кошти Себастіана Сєраковського. Львівський колегіум мав одну з найбільших і найкращих бібліотек, каталог якої на 1773 р. налічував 10 000 назв. У Перемишльському колегіумі, відновленому 1654 р., філософію для світських студентів викладали з 1688 р., а теологію для священиків дієцезії — з 1659 р. У 1754 р. Вацлав Ієронім Сєраковський заснував другу кафедру філософії, а також кафедри догматичної й моральної теології для кліру.

У Луцькому колегіумі протягом 1688—1773 рр. викладався курс філософії для світських студентів, у 1692—1695 та 1753—1773 рр. — курс математики. З 1765 р. було введено чотирирічний курс теології.

Кількість учнів Острозького колегіуму протягом другої половини XVII ст. залишалася незначною. 1702 р. тут по-

новили викладання філософії для світських студентів. Проте відродження колегіуму почалося лише після закінчення Північної війни, свідченням чого було збільшення кількості його учнів, чисельність яких сягала 250. Колегіум мав багату бібліотеку, яку після його ліквідації було передано василіанському ордену.

У XVIII ст. у Барському колегіумі періодично читалися лекції з моральної теології для дієцезіального кліру. Після тимчасового закриття закладу на час Барської конфедерації 1768 р. класи з викладанням риторики й логіки було заново відкрито у 1771 р. Напередодні ліквідації ордену тут існувала чотирикласна школа зі скороченими викладами філософії та теології.

У 1700 р. було відновлено навчання у Кам'янець-Подільському колегіумі. Курс філософії для світських студентів викладався у 1726—1769 рр., а курс моральної теології для єзуїтів діяв з перервами у 1610—1672, 1709—1726, 1738—1762 і 1771—1773 рр.

У Кросненському колегіумі моральна теологія для дієцезіального кліру викладалася з 1661 р., а з 1731 р. велися виклади з філософії для світських студентів.

Вінницький колегіум з 1665 р. функціонував лише періодично, і навчання велося тільки у нижчих, тобто граматичних класах. Нормальне функціонування цього навчального закладу почалося лише у 1732 р., а 1758 р. тут було запроваджено курс з філософії та математики.

Резиденція єзуїтів в Овручі, а пізніше й колегіум, постали на базі перенесеної сюди за дозволом Сейму 1678 р. фундації єзуїтів із Ксаверова. У 1685 р. було відкрито класи граматики. Постійні виклади з поетики почалися з 1728 р., натомість риторику викладали лише періодично. У 1726—1758 рр. священики київської дієцезії могли слухати тут курс з моральної теології. У 1716—1722 рр. школа тимчасово не діяла. У середині XVIII ст. у колегіумі навчалося близько 300 учнів.

У 1691 р. в Красноставському колегіумі було відкрито класи поетики та риторики, а також курс моральної теології для дієцезіального кліру. У 1728—1736 рр. діяли математичні студії для кількох світських студентів і студентів-єзуїтів. Колегіум мав багату бібліотеку, у якій на 1773 р. налічувалось понад 6000 томів, а також велику кількість рукописів. Саме цією бібліотекою користувався Каспар Несецький під час написання своєї праці "Korona Polska".

Фундаторами Самбірського колегіуму були брацлавський воєвода Мартин Хоментовський та його син Станіслав, котрий посідав уряд дрогобицького старости. З 1706 р. у ньому викладали моральну теологію для дієцезіального кліру.

У Кременці фундаторами колегіуму були брати Вишневецькі — воєвода краківський і віленський Януш Антоній та великий гетьман литовський Міхал Серваций. У ньому періодично викладали моральну теологію для священиків, а в 1754—1763 рр. — також і філософію. Кількість учнів колегіуму досягала 700. На 1773 р. тут діяла п'ятикласна школа середнього рівня зі скороченими викладами з філософії.

Колегіум у Станіславі був створений на кошти київського воєводи Юзефа Потоцького. У 1718 р. у ньому було відкрито дворічний курс філософії. З 1726 по 1735 р. при колегіумі існувала бурса для 8 убогих шляхтичів, заснована дружиною Юзефа Потоцького — Вікторією. Бурсаки були зобов'язані відвідувати лекції з філософії. Окрім того, у 1726 р. завдяки фундації Вікторії Потоцької постали кафедри німецької та французької мов. Моральну теологію в колегіумі викладали у 1726—1727 рр.

Фундатором Житомирського колегіуму був житомирський староста Казимир Стецький. У колегіумі з 1747 р. викладали граматику, з 1754 р. — поетику і з 1757 р. — риторику. Окрім того, з 1762 р. читали дворічний курс з моральної теології для священиків дієцезії. На 1773 р. тут діяла чотирикласна школа.

Усі єзуїтські колегіуми мали свої бібліотеки, жодна з яких не збереглася цілісно як окреме зібрання.

Для незаможної шляхетської молоді при деяких колегіумах існували конвікти (інтернати). У Кам'янці-Подільському конвікт, що був заснований ще 1614 р. на кошти кам'янецького старости Вацлава Олександра Калиновського, функціонував до 1672 р. Відновлений 1714 р., він діяв ще й після ліквідації колегіуму й проіснував до 1783 р. Учні відвідували заняття у колегіумі, а додатково їм викладали ще й німецьку мову. Кременецький конвікт було відкрито у 1749— 1750 рр. на кошти литовських стольників Рачиборського та Базальського. Окрім того, у Кременці луцький каноніk Темезвара заснував конвікт для синів неофітів, котрі перейшли у католицьку віру з іудаїзму та магометанства. Луцький конвікт було створено 1752 р. Його вихованці відвідували заняття публічної єзуїтської школи, а також мали ще виклади з додаткових дисциплін у самому конвікті. З 1754 р. діяв шляхетський конвікт при Вінницькому колегіумі. Кількість слухачів Кросненського конвікту, відкритого 1766 р., коливалася від 8 до 12. Окрім відвідування занять в колегіумі, конвіктори студіювали французьку, німецьку мови та географію.

При багатьох колегіумах існували музичні бурси. При Ярославському, Львівському та Луцькому колегіумах вони виникли ще в XVI — першій половині XVII ст. З 1647 р. існувала музична бурса при Кросненському колегіумі. Аналогічний заклад було відновлено 1706 р. при єзуїтському колегіумі Кам'янця-Подільського після переходу міста з турецького підданства до Речі Посполитої. Музичні бурси діяли також у Перемишлі (з 1689 р.), Красноставі (з 1700 р.), Кременці (з 1720 р.), Станіславі (з 1720 р.), Житомирі (з 1766 р.), Вінниці (з 1769 р.), Овручі. Музична бурса Барського колегіуму, відкрита у XVIII ст., на час ліквідації ордену налічувала 80 нотних рукописів.

Невід'ємною складовою шкільного життя єзуїтських колегіумів були театри. Як правило, вони засновувались у перші роки існування цих навчальних закладів. Вистави ставили переважно на релігійні та історичні сюжети морально-повчального змісту.

Найстарішими шкільними театрами були Ярославський і Львівський. З 1640 р. діяв театр при Кросненському колегіумі. Мали свої театри також Вінницький (діяв з перервами між 1630—1773 рр.), Перемиський (від середини XVII ст.), Красноставський (від 1690 р.), Самбірський (від 1710 р.) та Станіславський колегіуми. Тексти більшої частини театральних вистав не збереглися. Так, майже повністю загинула драматична спадщина Львівського колегіуму. Збереглися тексти деяких вистав Станіславського та Красноставського колегіумів, а також драми й діалоги Кросненського театру за 1654—1677 рр. [24]

Серед викладачів єзуїтських колегіумів на українських землях у XVIII ст. були неординарні постаті. Зокрема, до їх числа належить уродженець Львова Гжегорж-Вінцентій Пірамович, професор моральної теології Кременецького колегіуму (1765—1766) та філософії у Львові (1771—1772). Після ліквідації

[24] Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564—1995 / Opracował Ludwik Grzebień (SJ). — Kraków, 1996. — S. 243, 331, 379, 548, 639, 748.

ордену єзуїтів він брав участь у діяльності Едукаційної комісії. У 1787 р. у Варшаві вийшла друком його праця "Обов'язки вчителя" [25].

Єзуїт Йозеф Кобланський — вихованець єзуїтської школи у Львові — у 1768—1769 рр. був заступником ректора шляхетського конвікту в Острозі. Протягом 1769—1772 рр. він супроводжував Яна Пузину в освітній подорожі до Відня [26]. Після повернення з-за кордону Й. Кобланський був секретарем провінціала Малопольської провінції ордену, а після заборони останнього став членом Товариства для підготовки і видання підручників [27].

Ян Петро Лойко протягом десяти років (1745—1755) був професором історії та географії у Львівській рицарській академії. У 1756—1757 рр. він викладав математику та етику в Острозі, пізніше — філософію та математику в Луцьку, у 1761—1762 рр. знову повернувся до Острога і працював професором філософії. У 1762/63 навчальному році Я. П. Лойко обіймав посаду професора математики та етики в Ярославі. Після заборони ордену він був членом Товариства для підготовки і видання підручників [28].

Зі Львовом пов'язана й діяльність Себастіана-Алоїзія Сєраковського (1743—1824), котрий вдосконалював освіту за кордоном. У 1770—1771 рр. він був асистентом викладача астрономії і професором математики та фізики у Львові. Саме з його ініціативи та на його кошти й була заснована астрономічна обсерваторія. Після ліквідації ордену став членом Товариства для підготовки і видання підручників, а в 1810—1814 рр. — ректором Краківської Головної Школи [29].

Уродженець Галичини Людвік Гошовський (1732—1802) був професором риторики в Житомирі, а пізніше — філософії у Станіславі та Львові. Після повернення з математичних студій у Віденському університеті (1766—1768) став професором математики й астрономії у Львові (1768—1773) [30].

Томаш Сєкєржинський (1720—1777) також багато років працював у колегіумах на українських землях. Після навчання у Празькому університеті (1750—1752), де він спеціально студіював математику, фізику та архітектуру, Т. Сєкєржинський викладав математику й архітектуру у Львові (1753—1769). Пізніше, у 1770—1771 рр., він був професором моральної теології в Острозі, а у 1772—1773 рр. — ректором колегіуму в Барі [31].

Серед видатних єзуїтів, доля яких тривалий час була пов'язана з українськими землями, слід згадати і Каспара Несецького (1682—1744), проповідника у Львові (1719—1720) та Красноставі (1723—1744). Саме у Красноставському колегіумі, як зазначалося, К. Несецький працював над своєю "Короною Польською" і тут підготував її до друку. У Красноставі його було й поховано [32].

Після заборони ордену єзуїтів буллою Папи Римського Климента XIV від 21 липня 1773 р. маєтності єзуїтів у Речі Посполитій були описані й передані на потреби Едукаційної комісії, проте багато єзуїтських викладачів залишилося працювати у реформованих комісією колишніх навчальних закладах ордену.

Львівський університет. Львівський єзуїтський колегіум, що у 1661 р.

[25] *Grzebień L. Sj.* Słownik jezuitów polskich 1564—1990. — Kraków, 1993. — T. VIII. — S. 199.

[26] *Karpinski F.* Pamietniki. — Warszawa, 1898. — S. 24.

[27] *Grzebień L. Sj.* Słownik jezuitów polskich ... — T. V. — S. 154—155.

[28] Ibid. — T. VII. — S. 27.

[29] Ibid. — T. X. — S. 88.

[30] Ibid. — T. IV. — S. 149.

[31] Ibid. — T. X. — S. 78.

[32] Ibid. — T. VIII. — S. 34.

ACTA
VNIVERSITATIS
LEOPOLITANÆ
IN GALICIA
ANNO MDCCLXXXIV. INAUGURATÆ
LITTERARUM FELICITAS
LEOPOLI
LITERIS THOMÆ PILLER, ARCHIEPISCOPALIS TYPOGRAPHI 1784.

Акт про відновлення діяльності університету у Львові. 1784 р.

отримав "гідність академії та титул університету" [33], мав право на викладання всіх притаманних такому навчальному закладу дисциплін та присудження наукових ступенів. У підпорядкуванні єзуїтського ордену університет перебував аж до його ліквідації у 1773 р. Він мав два відділи — філософський та теологічний. Очолювали його ректор, префекти та чотири радники. Більшість студентів були католиками, близько третини — уніатами. Православних студентів було порівняно мало.

Навчаючись в університеті, православні стикалися зі значними перешкодами. Так, російський резидент у Польщі Іван Волков у 1691 р. доносив своєму уряду, що єзуїти дозволяли українцям закінчити курс риторики та прослухати однорічний курс філософії, "а більше року слухати філософію не допускають, а велять бути уніатом" [34]. 1725 р. нунцієм була створена спеціальна комісія, яка серед інших висунула вимогу не надавати помешкання та харчування православним студентам у разі їх відмови перейти у католицьке віросповідання.

Щоб якось вийти з цієї ситуації, деякі студенти намагались прослухати необхідні для подальшої освіти курси, живучи під чужим прізвищем. Серед тих, кому так чи інакше вдалося навчатися у Львівському університеті, були й колишні київські вихованці: Я. Богомоловський, М. Слотвинський, П. Кос (Кулябко), Й. Руденський, В. Григорович-Барський. Навчаючись в університеті, вони мешкали при Львівському братстві, яке надавало студентам всебічну допомогу. У свою чергу вони віддячували львів'янам, працюючи вчителями братської школи.

Як на той час, кількість слухачів Львівського університету була значною. У 1677 р., наприклад, у ньому налічувалося близько 500 студентів та 8 викладачів, а на середину XVIII ст. — близько 700 студентів та 15—17 викладачів.

Навчальний процес у закладі характеризувався схоластичністю та догматизмом. На підготовчому — філософському — відділенні студенти протягом двох-трьох років опановували систему Арістотеля та деякою мірою вивчали історію, географію і грецьку мову. Наступні чотири роки присвячували богослов'ю. Завершувалось навчання здобуттям наукових ступенів ліценціата, бакалавра, магістра чи доктора наук.

З плином часу в університеті дедалі більшу увагу приділяли природничим наукам. Так, у XVIII ст. тут створюються кафедра математики, математично-фізичний кабінет, астрономічна об-

[33] *Finkel Z., Stazzynski S.* Historia univezsytetu Lwówskiego. — Lwow, 1894. — Cz. 1. — S. 20—22.

[34] *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVII—XVIII ст. — Київ, 1966. — С. 144.

серваторія. Крім того, впроваджується викладання польської, французької та німецької мов. В окремі предмети виділяються географія та історія. У цей час у Львівському університеті працювали такі відомі особистості, як історик К. Несецький, математики Ф. Гродзіцький та Т. Сєкєржинський, освітянин та письменник Г. Пірамович, письменник та філософ І. Красіцький.

При Львівському університеті існували бібліотека та друкарня, де було опубліковано сотні творів з філософії, географії, історії, фізики та архітектури.

Після ліквідації ордену єзуїтів на деякий час припинив своє існування й університет як одна з його інституцій. Відновлений він був згідно зі спеціальним дипломом, підписаним австрійським імператором Йосифом II, у жовтні 1784 р. Відтепер Львівський університет мав переважно світський характер. Він складався з чотирьох факультетів (філософського, юридичного, медичного, теологічного) та гімназії; мав право на присвоєння наукових ступенів.

Загальне управління університетом здійснював сенат, званий консисторією, до складу якого входили ректор, декани та найдосвідченіші професори — сеньйори. Посади викладачів займали особи, які пройшли суворий відбір через іспити, результати яких розглядали крайова губернія, придворна комісія та затверджував імператор.

Студентів до університету набирали здебільшого з академічної гімназії, де учні здобували знання протягом п'яти років. В університеті ж всі вони три роки навчались на філософському факультеті, а далі спеціалізувалися на одному з чотирьох факультетів. Майже всі предмети читались латинською мовою; деякі — німецькою чи польською.

З 1787 р. у Львівському університеті було засновано Український інститут, причому до 1808 р. тут вивчали українську та старослов'янську мови. Крім того, "русинською мовою" читали ряд курсів, необхідних для підготовки уніатських священиків: філософію, математику, фізику, церковну історію, герменевтику, грецьку і єврейську мови, екзегетику Святого Письма, церковне право, догматику, пастирське богослов'я і катехізис, моральне богослов'я.

Проекти заснування університетів у Гетьманщині. Однією з помітних тенденцій розвитку освітньої справи стала поява низки проектів щодо заснування в Україні нових навчальних закладів — університетів і перетворення на університети вже існуючих установ. Це зумовлювалося наростаючими в суспільстві потребами у фахівцях з вищою світською освітою. Так, у 1763 р. гетьман К. Розумовський з генеральною старшиною звернулися до імператриці Катерини II з петицією про відновлення колишніх прав і привілеїв Війська Запорозького. У ній, зокрема, йшлося про відкриття в Україні двох університетів. Перший з них мав бути створений на основі Києво-Могилянської академії і складатися з чотирьох факультетів. Курирувати цей навчальний заклад повинні були гетьман та митрополит, але останній мав відповідати лише за богословський факультет.

Крім того, передбачалося створення університету (в основному світського характеру) в Батурині. Він мав сприяти подальшому розвитку як гуманітарних, так і, особливо, природничих наук. За структурою він мав бути розділений на три факультети та кафедри. Передбачалося, що богословського факультету взагалі не буде. Навчання мало бути трирічним. Причому прийом на навчання повинен був проводитися лише після закінчення студій в інших навчальних закладах не нижче класу риторики. У перші роки на професорські посади плану-

валося запросити викладачів-німців. Передбачалося, що куратором цього університету буде сам гетьман. При університетах мали діяти й друкарні для видання церковної та світської літератури. Ці навчальні заклади повинні були існувати на кошти, зібрані в Гетьманщині.

Цікаво, що цей проект не був чимось незвичайним на той час. Козацька старшина висувала й інші пропозиції, зокрема про відкриття університетів у Глухові, Переяславі тощо. Причому в ініціаторів відкриття університетів не було сумнівів щодо забезпечення цих навчальних закладів педагогічними кадрами — проблеми, з якою стикалися у Росії. У записці з приводу заснування університету, складеній гетьманом К. Розумовським, зокрема, говорилося: "...в схильності народу малоросійського до навчання, наук ні найменшого сумніву немає. Існуючі з давнього часу на Україні вищі школи, які не мали ніяких коштів, а їх школярі — жодної допомоги, не тільки не зменшуються в своєму числі, а навіть число учнів їх час від часу буває більшим від звичайного" [35].

На жаль, пропозиції К. Розумовського залишилися жити лише на папері, а у Катерини II ця ініціатива викликала зворотну реакцію: вона стала приводом для подальших дій у напрямі ліквідації останніх автономних прав України. На академію ж, за особливим розпорядженням імператриці, мала бути звернена пильна увага як на центр вільнодумства.

Лише на папері залишився також проект створення університету у місті Катеринославі, заснованому графом Г. Потьомкіним. Зазначимо, що ідею заснування в Україні університету висловлював у свій час і російський вчений М. Ломоносов, розробляючи проект статуту Петербурзького університету.

4.4. Києво-Могилянська академія

Культурно-освітній та науковий центр європейського масштабу. В XVII—XVIII ст. Києво-Могилянська академія не лише стає центром української духовності, витворює українську інтелігенцію і відповідне культурне середовище, в якому здійснюється постійний обмін думками, книгами, мистецькими здобутками, а й перетворюється на потужний чинник формування єдиного комунікативного простору культури на українських землях. В основі цих процесів лежать істотні зміни пануючого світогляду і способів освоєння світу. Києво-Могилянська академія відображає й прискорює переорієнтацію на наукове, раціональне пізнання дійсності, розширює обрії світської культури. Вона легітимізує перехід від духовно-практичного способу освоєння світу, за якого філософія розумілась як мудрість і життя в істині й не виділялась з інших форм суспільної свідомості, до його теоретичного осмислення. Ці світоглядні зміни здійснювалися за допомогою синтезу наукових і культурних надбань Заходу і Сходу Європи. Діячі Києво-Могилянської академії вивчали здобутки західної культури в досить значних масштабах, але підходили до цього селективно. Західні доробки та ідеї переосмислювалися й сприймалися або відхилялися відповідно до потреб власної культури, її традицій і віросповідних принципів. Це аж ніяк не був шлях рабського копіювання і сліпого запозичення західних, латинських, зразків. Навпаки, він закономірно зумовлювався са-

---

[35] *Різниченко В.* Проект Українського університету у Батурині. — Київ, 1916. — С. 11.

І. Щирський. Тріумфальне знамено (фрагмент із зображенням студентів Києво-Могилянської академії). Київ, 1698 р.

мою суттю культури України, розташованої між Сходом і Заходом і більш, ніж Росія, схильної до сприйняття західних впливів.

Щодо міжнародних зв'язків Києво-Могилянської академії, то простежуються два їх основних спрямування. В одних вона виступає переважно як сторона, що вивчає, переосмислює і сприймає, а в других — як сторона, що випромінює культурні впливи і сприяє розвитку духовного життя інших народів. Перші стосуються переважно зв'язків Києво-Могилянської академії з установами і культурними діячами Західної Європи, другі — східних та південних слов'ян, деяких інших православних народів, а також новонавернених до православ'я представників азійського населення. В цих двосторонніх міжнародних зв'язках Києво-Могилянська академія, зберігаючи й модифікуючи відповідно до потреб часу, передусім розвитку наук і суспільного поступу, православні традиції духовного життя, виступила як посередник між культурами Заходу і

Сходу. Вона сприяла зближенню цих культур і особливо сприйняттю православним світом надбань Заходу.

Міжнародні зв'язки Києво-Могилянської академії виявлялись у різноманітних формах. Це було і навчання її вихованців у зарубіжних університетах, колегіях, академіях, і студіювання представників інших народів у Києві. В лекційних курсах, творах професорів і вихованців Києво-Могилянської академії використовувалися праці, теорії та ідеї зарубіжних вчених, письменників, митців, так само як і лекційні курси та твори киян ставали відомими за кордоном. Для комплектування бібліотеки Києво-Могилянської академії, приватних книгозібрань її викладачів і студентів закуповували книги зарубіжних авторів і навпаки: твори кола академічних діячів поширювалися й купувалися за рубежем, особливо серед народів православного сповідання. Міжнародні зв'язки академії здійснювалися й у інший спосіб — через листування із зарубіжними вченими, дискусії, рецензування праць, переклади книг, організацію навчальних і культурних закладів тощо.

Києво-Могилянська академія мала добрі зв'язки з навчальними закладами багатьох країн Західної Європи, де її кращі вихованці продовжували навчання, готуючись до професорської діяльності. Цю практику започаткував ще Петро Могила, її продовжували і його наступники. Звичайно, при цьому далеко не кожен з тих, хто вирушав за кордон, мав багатого покровителя чи мецената, чимало з них, зокрема Феофан Прокопович, Василь Григорович-Барський, Симон Тодорський та інші, нерідко йшли за знаннями пішки, заробляючи по дорозі на шматок хліба власною працею.

Як правило, київські вихованці, які здійснювали освітню мандрівку, відвідували не одну країну, а навчались у кількох університетах чи колегіумах, здебільшого від трьох до шести років. Зокрема, Йоасаф Кроковський слухав курси філософії та богослов'я в Римській академії. Тут же навчалися й інші києво-могилянці: постриженець Данило Туптало, якого він двічі згадує в своїх щоденниках, Теофан Леонтович, котрий студіював також у Парижі й подорожував багатьма країнами Заходу.

У колегіумі св. Афанасія в Римі продовжували свою освіту Теофілакт Лопатинський, який згодом викладав філософію в Слов'яно-греко-латинській академії, і Феофан Прокопович. З огляду на значні успіхи у навчанні останньому, як про це сказано в його біографії, написаній Г.-З. Байером, дозволили користуватися не лише бібліотекою колегіуму, а й іншими, в тому числі й їх таємницями [1]. Наставником юнака у вивченні оригіналів творів давніх і новітніх авторів був Жан-Батіст Толомаї, який критично ставився до схоластики, схиляючись до гуманістично-просвітницьких ідей, які він обговорював, зокрема, в листуванні з Ляйбніцем. У дусі цих ідей він виховував і Прокоповича. Очевидно, перебуваючи в Римі, Феофан і написав вірша "Папський вирок Галілеєві", в якому стає на бік ученого і засуджує Папу Римського.

Вийшовши 1724 р. з України і подорожуючи країнами Західної Європи на південний схід, побував в Італії й учень Феофана Прокоповича — Василь Григорович-Барський. Взимку він учився в Грецькій семінарії у Венеції, а літо використовував для мандрівок і ознайомлення з життям італійців — станом їхньої освіти, мистецтвами, архітектурою, фольклором, звичаями. Пішки обійшов багато італійських міст — Рим, Венецію, Барі, Флоренцію, Болонью, Анкону, Не-

[1] *Байер Г.-З.* Життєпис Феофана Прокоповича // *Прокопович Ф.* Філософські твори. — Київ, 1981. — Т. 3. — С. 362.

аполь. Його подорожні нотатки були не лише констатацією певних фактів, а й містили аналіз побаченого, міркування та роздуми. За своїми змістом, стилем, композицією «цей твір переріс межі жанру типового "паломницького ходіння" і фактично наблизився до роману про нелегку, сповнену драматичних пригод долю людини, яка вирушила у важкі мандри заради пізнання світу» [2].

В Італії вчились і працювали й інші вихованці Києво-Могилянської академії. Курси лекцій і твори її професорів рясніють іменами, пов'язаними з римською античністю. Найчастіше в них згадуються Плавт, Теренцій, Цицерон, Катулл, Вергілій, Горацій, Тібулл, Плінії (старший і молодший), Проперцій, Овідій, Сенека, Ювенал, Апулей, Марціал, а також Вітрувій, Лукрецій Кар, Епікур, Клавдій Птолемей, Боецій та інші. Інтерес до їхньої спадщини був пов'язаний із зародженням ідей гуманізму, він ще більше посилюється за доби формування і розвитку в Україні культури бароко, яка широко використовує античну образність для відображення суспільних і естетичних потреб свого часу. Твори цих авторів добре знали в академії, їхні праці, як і численні коментарі до них, написані італійськими гуманістами, були в академічній бібліотеці.

У лекційних курсах професорів Києво-Могилянської академії згадуються і цитуються твори Фоми Аквінського, Марсилія Падуанського, Джованні Фіданця Бонавентури, Цезаря Баронія, Роберта Беларміна, визначного гуманіста, який згодом став Папою Римським, Енея Сільвія Пікколоміні, а також кардинала П'єтро Бембо, який розробляв проблеми італійської літературної мови. Знали вони й ім'я директора знаменитої Ватиканської бібліотеки Лева Алатія та бібліотекаря Бартоломео Платіни. Їм були відомі твори Франческо Петрарки "Про зневагу до світу" та "Канцонєре"; "Генеалогія богів" та "Декамерон" Джованні Боккаччо, "Божественна комедія" Данте Аліг'єрі, примірник якої, виданої 1536 р. у Венеції, був у книгозбірні Лаврентія Горки. Не пройшли повз їхню увагу й такі найвизначніші твори доби італійського Відродження, як "Шалений Роланд" Лодовіко Аріосто та "Визволений Єрусалим" Торквато Тассо; а праці Лоренцо Валли, зокрема "Про фальшивість дару Константина", "Про насолоду і про справжнє благо", були відомі в Україні й використовувалися в академії в релігійній полеміці.

У курсах поетики, прочитаних в Києво-Могилянській академії, широко використовувалися досягнення літературно-теоретичної думки доби Відродження, зокрема, трактат Марко Джіроламо Віди "Про поетичне мистецтво", твір Джуліо Скалігеро "Поетика в семи книгах", посібник Якоба Понтана "Поетичні настанови", а також твори Алессандро Донаті, Франческо Робортелло, Джіральді Чінтіно та інших. Вони не являли собою мертву дидактичну теорію, а були пов'язані з художньою практикою, зокрема з українською поезією і драмою XVII—XVIII ст., сприяли секуляризації й гуманізації літератури. На перетині контактів італійської та інших західноєвропейських культур з українською в той час виникає нове вагоме явище — неолатинська українська література. Вона, на думку О. Пахльовської, давала змогу українській літературі вільно функціонувати в європейському культурному просторі і разом з тим протистояти спробам денаціоналізації [3].

Викладаючи у курсах натурфілософії проблеми фізики й астрономії, київ-

[2] *Пахльовська О. Є.-Я.* Українсько-італійські літературні зв'язки XV—XX ст. — Київ, 1990. — С. 54.

[3] Там само. — С. 55, 56.

ські професори зверталися до праць Джероламо Кардано, Джамбатісто Порто, Джованні Бореллі, Джеронімо Фракастаро, Еванджеліста Торрічеллі, Галілео Галілея. Зокрема, дві праці останнього "Про систему світу" (1700 р. видання) та "Діалоги про систему світу" (1641) були в особистій книгозбірні Ф. Прокоповича [4]. Ідеї Галілея використовувалися в його курсі натурфілософії. Були відомі киянам й імена Паоло Фоскаріні, італійського послідовника Коперника та знаного в той час ботаніка й біолога Улісса Альдровонді та ін.

Якщо до Італії українські студенти їздили для набуття передусім гуманітарних знань, то до Німеччини — для вивчення переважно точних наук, філософії, медицини, а також східних мов. Як зазначає Едуард Вінтер, повертаючись з Італії, Ф. Прокопович подовгу затримувався в університетських містах Німеччини, зокрема в Альтдорфі, поблизу Нюрнберга, що був аванпостом раннього Просвітництва, а також Єні, Галле та Лейпцизі [5]. Тут він слухав лекції, а також зав'язував наукові й дружні контакти з багатьма німецькими вченими-протестантами, в тому числі А.-Г. Франке та Ю.-С. Шаршмідтом. З ними він листувався й після повернення на батьківщину [6]. Досягши високого становища в церковній ієрархії, Прокопович допомагав багатьом вченим німецького походження із щойно створеної Санкт-Петербурзької академії наук, а деякі з них, як Христофор-Фрідріх Гросс та Готліб-Зігфрід Байер, котрі тяжіли до вольфіансько-ляйбніцевської філософії, були його друзями і викладали у заснованій ним у його маєтку школі. В свою чергу, чимало німецьких вчених, зокрема Йоганн-Франц Буддей, професор в університетах Галле та Єни, Пауль-Ернест-Даніель Яблонскі, президент Королівської академії наук у Берліні, Йоганн-Лоренц Мосгейм, професор в університетах Гальмштадта та Геттінгена, підтримували ідеї Прокоповича, спрямовані на секуляризацію суспільного життя і культури Росії, зокрема ідеї, висунуті в його полеміці проти твору Стефана Яворського "Камінь віри". Ця підтримка знайшла відображення в їх статтях і рецензіях, опублікованих у німецьких часописах. Крім теології та філософії, математики й природознавства, історії літератури Ф. Прокопович цікавився ще й сходознавством. У його книгозбірні було чимало посібників для вивчення арабської та єврейської мов, а також історії та культури народів Сходу. Недарма Г.-З. Байер присвятив йому свою книгу "Опис Китаю". Ці зацікавлення Ф. Прокопович прищепив і своєму вихованцеві Симону Тодорському, і той після закінчення навчання в Києві поїхав до Галле. Його вчителем був славнозвісний в Європі професор Генріх Міхаелс, який належав до відомої родини гебраїстів. "Міхаелс, знаменитий орієнталіст того часу, — писав історик Києво-Могилянської академії В. Аскоченський, — дорожив дружбою Тодорського і відзивався про нього як про вельми вчену людину" [7].

Відомо, що професори й вихованці Києво-Могилянської академії листувалися з німецькими вченими. Г.-В. Ляйбніц писав листи до С. Яворського з приводу організації освіти і науки в Росії, а Ф.-Х. Баумейстер листувався з Са-

---

[4] Бібліотека Феофана Прокоповича. Витяг з опису // *Прокопович Ф.* Філософські твори. — Т. 3. — С. 396.

[5] *Winter E.* Ketzerschicksale. Christliche Denker aus neun Jahrhunderten. — Berlin, 1979. — C. 230.

[6] *Литвинов В. Д.* Ідеї раннього просвітництва в філософській думці України. — Київ, 1984. — С. 137—138.

[7] *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем академиею. — Киев, 1858. — Ч. 2. — С. 143.

муїлом Миславським, обговорюючи наукові й освітні проблеми. З відомим представником німецького Просвітництва А.-Г. Франке та директором друкарні "закладів Франке" у Галле Грішовим листувався С. Тодорський. Як видно з цих листів, німецькі вчені були високої думки про свого вихованця і друга й пишалися його успіхами в науці.

У Німеччині продовжували свою освіту такі вихованці, згодом викладачі академії, як Варлаам Лащевський, Давид Нащинський, а також Хома Тимковський, який став професором Московського університету і розпочав роботу з видання Несторового літопису за Лаврентіївським списком.

Як засвідчують курси лекцій, твори і каталоги бібліотек професорів Києво-Могилянської академії, вони знали твори німецьких гуманістів, зокрема, "Корабель дурнів" Себастіана Бранта, "Листи темних людей", що вийшли з Ерфуртського гуманітарного гуртка, до якого належали Муціан Руф та Ульріх фон Гуттен, а також праці Йоганна Рейхліна та ін. Так, "Листи темних людей" були куплені ще Петром Могилою для його бібліотеки. Відомі були в академії й твори німецьких реформаторів — Мартина Лютера, Філіппа Меланхтона, Франца Буддея та інших. Звичайно, сповідуючи православ'я, київські професори відхиляли і критикували їх основні ідеї. Проте їм, безперечно, імпонувало вивищення людського розуму, філологічно-критичні студії над Біблією, ідеалізація раннього християнства, викриття морального і соціального стану тогочасної церкви, передусім католицької. Використовувались у Києво-Могилянській академії й педагогічні ідеї німецьких реформаторів, зокрема вельми популярними були праці Меланхтона та Штурма.

Знаними в середовищі київських вчених були й художні твори німецьких митців, зокрема Лукаса Кранаха, Альбрехта Дюрера, Ганса Гольбейна Молодшого, які хоч і зверталися до античних образів, але, на відміну від майстрів італійського Відродження, їм не був притаманний язичницький дух старожитнього мистецтва. А біблійні сюжети вони наповнювали тогочасним народним змістом, до чого тяжіла й київська художня школа.

Твори німецьких вчених використовувались у Києво-Могилянській академії під час розгляду проблем математики, фізики, астрономії. Ще П. Могила закупив для академічної бібліотеки книгу відомого німецького математика Бартоломея Пітіскуса "Тригонометрія", з іменем якого пов'язане саме введення цього терміна, що означає підрозділ математичних знань. Пітіскус відомий і тим, що видав таблиці Ретика, учня Коперника. Серед праць, якими користувались кияни, були астрономічні й тригонометричні таблиці Регіомонтана (Йоганна Мюллера), книги Георгія Пурбаха, Йоганна Кеплера, його наступника Х. Шейнера та інших, що були дотичні до геліоцентричного вчення, яке вперше в академії коротко було викладене в натурфілософському курсі Інокентія Гізеля. Широко використовувались тут і праці Афанасія Кірхера, Христофора Клавія, Християна Вольфа та ін.

У Києво-Могилянській академії викладали німецьку мову. Від професорів вимагали, щоб вони навчали студентів читати, перекладати і вільно говорити з дотриманням "пристойної пронунціації або вимови". Серед викладачів німецької мови були як колишні вихованці академії — Хома Халчинський, Інокентій Ставицький, Іван Самойлович, Давид Нащинський, Варлаам Лащевський, так і етнічні німці — Карл Фоген, Карл Ремер та ін.

Знання мови дало змогу розгорнути значну перекладацьку роботу, яка сприяла ознайомленню з німецькою наукою і

культурою. Зокрема, вихованець академії Гавриїл Бужинський переклав твори видатного німецького вченого Самуеля Пуффендорфа "Вступ до європейської історії", "Про обов'язки людини і громадянина", твір Вільгельма Стратемана "Театрон або історичний огляд", а також працював над перекладом чотиритомного історичного словника Буддея. Семен Гамалія, який згодом став одним із найближчих співробітників російського просвітника Г. Новикова і відомим масоном, переклав 22 томи творів відомого німецького філософа Якоба Бьоме. Ці праці сприяли збагаченню російської історичної й філософської термінології. Твори деяких діячів Києво-Могилянської академії, в свою чергу, перекладали і видавали в Німеччині, зокрема твори Ф. Прокоповича, в тому числі його шеститомний курс теології. Їх друкували у Берліні, Гамбурзі, Готті, Лейпцизі як латинською, так і німецькою мовами.

Із сілезьким Бреслау (нині Вроцлав) Києво-Могилянську академію пов'язували книговидавничі справи. Відоме листування бібліотекарів академії з видавництвами Бреслау щодо придбання опублікованих в них книг. У друкарнях цього міста було видано чимало праць і колишніх професорів та вихованців академії: 1743 р. тут було видано збірник промов, листів і віршів Ф. Прокоповича під назвою "Плід безсонних ночей", наступного року його ж "Священну суміш", а 1769 р. тритомний курс теології, прочитаний в Києві, та праці інших академічних вчених.

Серед усіх країн Західної Європи чи не найбільший вплив на формування державно-правових концепцій професорів Києво-Могилянської академії мали мислителі Голландії. Великою популярністю в академічному середовищі користувались твори теоретиків держави і права реформаційного спрямування Юста Ліпсія і Гуго Гроція. Києво-могилянців приваблювали в їхніх працях ідеї природного права, зближення права і моралі, орієнтація на республіканський державний устрій, що відповідало потребам легітимації козацької держави.

Знаними в академічному середовищі були й твори голландських гуманістів. Зокрема, ім'я Рудольфа Агріколи (Рьолофа Гуїсмана), видатного гуманіста XV ст., названого за місцем народження Фрізіусом, згадується в курсі, прочитаному в Києво-Могилянській академії одним із її перших професорів Йосифом Кононовичем-Горбацьким. Автора "Оратора Могилянського" приваблювало в творчості Р. Агріколи, яка розгорталась і в Парижі, і в Німеччині, і в Італії, передусім його глибоке дослідження літератури й історії античного світу. Великим авторитетом у Києво-Могилянській академії був і видатний голландський гуманіст Еразм Роттердамський. Добре відомі були його наукові розробки щодо перекладу, філологічної та герменевтичної розбудови Євангелія. Книги Еразма Роттердамського "Адагії", "Апофтегмата", "Похвальне слово Глупоті" були у щоденному вжитку, їх також придбав для академічної бібліотеки ще П. Могила.

У лекційних курсах академії трапляються згадки імен і праць голландських вчених у галузі математики і природознавства. Зокрема, на твори Гемми Фрізія, професора Лювенського університету XVI ст., неодноразово посилається в курсі математики Ф. Прокопович.

Серед інших вчених Голландії в Києво-Могилянській академії був відомий математик В. Снелліус, з іменем якого пов'язане вивчення закону заломлення світла, фізик X. Гюйгенс, який розробив хвильову теорію світла, представник ятрохімічної школи Г. Бургаве, картограф Г. Меркатор, а також природознавці Р. де Грааф і А. Левенгук, якого в своєму "Щоденнику" згадує вихованець

академії Яків Маркович. Тут же він повідомляє і про те, як його вчитель Феофан Прокопович навчав студентів виготовляти найпростіші мікроскопи. Цікаво відзначити й те, що останній у творі "Роздуми про безмежність" говорить і про Бенедикта Спінозу як про видатного вченого: ймовірно, це була перша згадка його імені серед східних і південних слов'ян.

Були серед вихованців Києво-Могилянської академії й такі, хто, побувавши з освітньою метою в Італії, Франції, Голландії, відвідували й університети Данії та балтійських країн. Зокрема, Костянтин Щепін, об'їздивши мало не всю Європу, після Амстердама навчався в університетах Копенгагена, Стокгольма й Упсали, де він познайомився з Карлом Ліннеєм. Данія була репрезентована в академії вченням видатного астронома Тихо де Браге, який поєднав системи Птолемея і Коперника. Починаючи з кінця XVII ст. його вчення викладали майже в кожному курсі натурфілософії. Були серед вихованців академії й працівники амбасад у скандинавських країнах. Інші ж, як Пилип Орлик, відвідували ці країни з політичними цілями. Відомо також, що в бібліотеці Ф. Прокоповича були зібрання законів, статути, конституції багатьох країн, у тому числі й балтійських, а також вчені акти Упсальської академії.

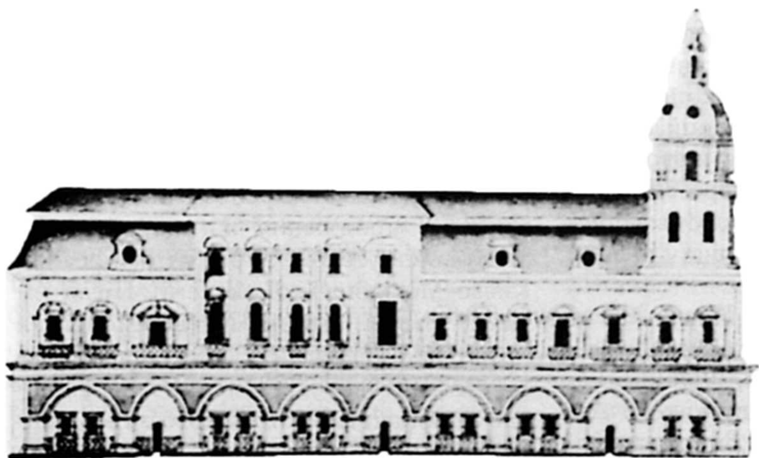
Про те, що вихованці Києво-Могилянської академії цікавилися історією, літературою, наукою Данії, Норвегії, Швеції, свідчать і переклади Я. П. Козельського книг "Історія данійська, написана Гольбергом", яку він скоротив і додав до неї свої примітки, та "Історія про зміни, що відбуваються у Швеції, написана абатом Вертотом" (Верто д'Обьофом).

У XVIII ст. чимало вихованців Києво-Могилянської академії здобули докторські ступені з медицини у Страсбурзькому університеті, що був визначним осередком гуманізму, зокрема Павло Шумлянський, Нестор Максимович (Амбодик), Ілля Руцький, Мартин Тереховський та ін. Дисертація останнього була видана тут латинською мовою. Її автор розглядав питання про можливість спонтанного зародження життя, до якого звертались у своїх курсах і професори Києво-Могилянської академії. Після викладу історії питання М. Тереховський подає дані проведених ним експериментів, на підставі узагальнення яких відкидає можливість спонтанного зародження життя, тобто доходить висновку, що підтверджує пізнішу тезу Л. Пастера. Як зауважує Д. Чижевський, цю працю з великим визнанням цитував згодом академік В. І. Вернадський [8].

У XVIII ст. чимало діячів Києво-Могилянської академії відвідували Францію. В академічних лекційних курсах академії згадувалися вчення численних французьких мислителів і вчених, зокрема Бернара Клервоського, П'єра Абеляра, Жана Бурідана, Жана Фернеля, Рене Декарта, П'єра Гассенді. Були відомі тут й імена картезіанців Фонтенеля, Беккеро, Леклерка, Леруа (Регіуса) та ін. У приватних бібліотеках професорів і вихованців академії (С. Яворського, Ф. Прокоповича, Л. Горки, Т. Кролика та ін.) також були книги французьких авторів, написані як латинською, так і французькою мовами.

В академічній бібліотеці, як засвідчує її дослідник П. Л. Сотниченко, також було чимало творів французьких авторів, зокрема 10-томна праця професора Паризького університету Г. Роллена "Старожитня історія про єгиптян,

[8] *Чижевський Д.* З історії української науки: Українські медики 18-го віку. Рукопис зберігається в б-ці Гейдельберзького ун-ту (Німеччина). Шифр Heid. HS 3381 B 171, S. 7.

Києво-Могилянська академія. Гравюра XVIII ст.

карфагенян, ассирійців, вавилонян, персів, македонян і греків". У XVIII ст. тут були широко представлені твори Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, А. Вольтера, Ш. Монтеск'є.

Французьку мову викладали в академії з XVIII ст. Серед її викладачів були як вихованці академії Василь Ступницький, Георгій Баранович, Кондрат Матушевич, Костянтин Крижановський, так і особи французького походження — Петро де Коветт, Павло Брульон, Йосип Форинель та ін. Чимало вихованців академії стали відомі як перекладачі з французької мови наукових і філософських праць, зокрема М. Мотоніс, П. Козельський, Г. В. Козицький та ін.

Нині невідомо, чи навчалися вихованці Києво-Могилянської академії в Португалії й Іспанії, але культура народів, які населяли Піренеї, не залишилася для них незнаною. Вона була досить вагомо репрезентована в лекційних курсах і творах професорів академії, зокрема в них згадувалось ім'я Ісидора Севільського. Непоодинокими були посилання на твори з фізики і філософії Ібн Рошда (Аверроеса) та Мойсея Маймоніда з Кордови, який раціоналістично тлумачив церковні перекази. Знали вони й логічні праці Раймунда Луллія з Мальорки, а також астрономічні й філософські праці Альфонса Х (короля Леонії й Кастилії), який вніс значні поправки у вчення Птолемея. Відомо також, що деякі твори іспанських авторів перекладали у Києво-Могилянській академії. Зокрема, Ф. Прокопович переклав і написав передмову до книги "Зображення християнсько-політичного володаря символами, пояснене Дидаком Саавердою Факсаруо". Відомі їм були й праці іспанських гуманістів Хуана-Луїса Віveса, який написав твори "Про душу і життя", "Про науки", "Мудрець", та Мендози-Дієго Гуртало, котрий цікавився державно-політичними вченнями. Згадують вони й португальського математика Педро Нонія, іспанського медика і біолога Мігеля Сервета, реформатора теології Педро Моліна, який згодом працював у Лейдені й Кембриджі. Латинську мову у Києво-Могилянській академії викладали за популярним у всій Європі підручником португальського вченого Еммануїла Альвара.

Проте головна лінія відносин професорів Києво-Могилянської академії до іспанської та португальської культури була пов'язана з так званою другою

схоластикою, яку вони і сприймали, і разом з тим вступали з нею у конфронтацію. Українська культура, не пройшовши етапу схоластики, яка розробила теорії абстрактного мислення, логічного доведення і методу, відчувала свою неповноту у деталізованому осмисленні раціонального, що перешкоджало її поступові до гуманізму і Просвітництва. Змушені засвоїти здобутки схоластики в цій галузі, київські професори звернулись до її найрозвиненішого етапу, який у XVI і на початку XVII ст. був репрезентований філософами і теологами Іспанії та Португалії. Заснована на системі Фоми Аквінського, яку її представники зблизили із вченням Дунса Скотта й істотно модернізували, друга схоластика залишила помітний слід і в творчості деяких антисхоластичних філософів, зокрема Декарта і Ляйбніца.

Найчастіше згадуваними у лекційних курсах Києво-Могилянської академії XVII — початку XVIII ст. представниками цього напряму були Франсиско Суарес, Родріго Арріага, Франсиско Овієдо, Гавриїл Васквез, Франсиско Толєто, Педро Рабідранейро, Мартин Перес із Толедо, Бартоломео Медина та ін.

Наукові зв'язки з Англією здійснювалися через києво-могилянських вихованців, які приїздили на навчання, працювали в російській місії та служили в православній церкві. В бібліотеках професорів і вихованців Києво-Могилянської академії були словники й граматики англійської мови, а Ф. Прокопович мав у своїй книгозбірні й "Каталог англійських книг". Хоча книг англійською мовою було порівняно небагато, оскільки й англійські автори в той час писали переважно латиною, їх наявність засвідчує інтерес до життя, культури, історії Британії, особливо буремного XVII ст. Зокрема, в цих книгозбірнях були книги, які описували революційні події в Англії і перемогу Кромвеля 1643 р. А в бібліотеці Прокоповича була й книга Якова І Стюарта "Істинний закон вільної монархії", що була апологією абсолютної королівської влади, проголошувала її божественність і незалежність від парламенту. Цю книгу Ф. Прокопович радив почитати й своєму другу Я. Марковичу. Відомо, що англійською мовою читали і перекладали Теофілакт Лопатинський, Лука Січкарьов, Григорій Полетика та інші вихованці академії. Г. Полетика в своєму порівняльному словнику серед інших семи мов дає й англійські переклади.

Обізнаність професорів Києво-Могилянської академії з творами і концепціями англійських авторів значно розширилась. На початку вони оперували такими іменами, як Ансельм Кентерберійський, Вільям Оккам, Дунс Скотт. Серед послідовників останнього найчастіше зверталися до ідей Александра з Александрії, твори якого були в бібліотеці академії й приватних книгозбірнях професорів. Проте поступово список цих імен збільшився, до них можна віднести Джона Віклефа, який писав антипапські трактати, що торували дорогу Реформації й істотно вплинули на ідеологію гуситського руху, діячів гуманістичного кола Оксфордського університету, зокрема Джона Колета та автора славнозвісної "Утопії" Томаса Мора, а також відомих учених — Вільяма Гарвея, який відкрив кровообіг, Роберта Бойля, котрий пов'язав сутність теплоти з прискоренням руху молекул, Роберта Гука, чиї досліди передували появі клітинної теорії будови живого тіла, та філософів Френсиса Бекона, Томаса Гоббса, Джона Локка. Твори цих англійських авторів, здебільшого латинською мовою, були в бібліотеці академії та книгозбірнях її професорів і вихованців. Зокрема, у Т. Лопатинського були

твори Бекона, а також книги англійською мовою й англійські словники. У бібліотеці Ф. Прокоповича також були "Новий органон наук", "Вибрані твори" Бекона й "Експерименти і роздуми про теплоту" Р. Бойля. Було в нього й чимало видань лондонських друкарень як англійською, так і латинською мовами, в тому числі "Про використання правил пропорцій в арифметиці та геометрії", дисертація Томаса Мортона "Про основи царювання або про авторитет і гідність християнського володаря".

Серед цих книг на особливу увагу заслуговує "Богословсько-політичний трактат про обов'язки людини за природним правом". Цю анонімну працю було видано у Лондоні 1735 р. Не виключено, що це "Богословсько-політичний трактат" Спінози, який тривалий час також видавався лише анонімно. Перше його видання було здійснене 1670 р. в Амстердамі книговидавцем Ріувертсом, але задля обережності на титулі було позначено: Гамбург, видавництво Кюнрата. Якщо це так, то Прокопович знав ідеї Спінози на основі першоджерел. Однак ні в нього, ні в бібліотеках інших професорів академії на рубежі XVII і XVIII ст. ще не було творів Ньютона, драм Шекспіра та інших англійських вчених і письменників. Проте й ті книги англійських авторів, яких знали і читали в Києво-Могилянській академії, спрямовували людську думку на пізнання природи і суспільства на основі розуму, дослідів й експерименту, на відхід від схоластичних методів, пов'язаних із церковним авторитетом.

Відомо, що зв'язки діячів кола Києво-Могилянської академії з англійською культурою не були однобічними. Їх твори перекладали і видавали в Англії. Так, пастор англіканської церкви в Росії Томас Консет переклав англійською мовою елегію Стефана Яворського "Прощання з книгами" і латинською промову Ф. Прокоповича на роковини смерті Петра І. Англійською мовою видавали й інші праці Прокоповича. За свідченням академіка Г.-З. Байера, останній підтримував жваве листування з ученими Англії [9].

Вихованцям Києво-Могилянської академії були добре відомі твори Андрія Везалія, вченого XVI ст., який вперше дав не умоглядний, а оснований на анатомічних розтинах опис тіла людини. Його основна праця "Про будову людського тіла" та анатомічні таблиці були видані спершу в Базелі, хоча діяльність вченого була пов'язана також з університетами Брюсселя, Парижа, Падуї. Дані Везалія, так само як й іншого швейцарського вченого Парацельса (Філіппа-Ауреола-Теофраста-Бомбаста фон Гогенгейма), використовували в лекційних курсах професори Києво-Могилянської академії, причому останнього частіше називали або Парацельсом, або Ауреолом. Його теософський натуралізм, що склався під впливом платонівсько-піфагорійської традиції й герменевтизму, хоча й вважався дещо застарілим, але й на початку XVIII ст. у київських курсах можна було почути про парацельсівські три начала: ртуть (Меркурій), сірку і сіль, але не як емпіричні речовини, а як спосіб дії тіл.

Київським вченим були відомі твори швейцарських вчених — історика Ф. Бонівара, філософа й письменника Й. Мурета, гуманіста Н. Мануеля, а особливо Ульріха Цвінглі та Жана Кальвіна. Видання праць останніх були в академічній бібліотеці й книгозбірнях багатьох професорів. Під кінець XVIII ст. у них з'явилися твори славнозвісного женевця Ж.-Ж. Руссо. Ними, до речі, цікавився й Кирило Розумовський та його сини, і на

[9] *Байер Г.-З.* Зазн. праця. — С. 371.

них звертав їхню увагу й Михайло Ковалінський, учень Г. Сковороди, який був вихователем у цій родині.

Не припинялися культурні зв'язки із Чехією. В Карловому університеті і в Оломоуці вчилося чимало колишніх вихованців Києво-Могилянської академії. Найвідомішими з них були Варлаам Ясинський, який тут отримав "філософський ковпак", тобто захистив докторську дисертацію з філософії, та Інокентій Поповський, його небіж, який в кінці XVII ст. і сам став професором філософії в Києві. Як засвідчують тексти прочитаних курсів, твори київських професорів, каталоги їхніх бібліотек, їм були знайомі ідеї Яна Гуса, Ієроніма Празького, Петра Хельчицького і особливо праці великого чеського гуманіста і реформатора Яна-Амоса Коменського. Його книги з педагогіки, філології, філософії з різними титулами у великій кількості примірників були і в академічній бібліотеці, і в книгозбірнях професорів Т. Лопатинського, С. Яворського, Л. Горки та інших. Киянам було відомо й те, що Коменський побував на українських землях, листувався з социніанами, серед яких було немало й українців, узагальнив досвід братських шкіл. Зокрема, в його "Великій дидактиці" є чимало місць, що перегукуються і навіть текстуально є близькими до статуту Львівської братської школи, який був створений ще до згаданої праці чеського педагога. Твори Коменського перекладали з латинської мови вихованці Києво-Могилянської академії. Крім праць цього вченого їм були відомі й містичні хіліастичні ідеї Христофора Коттера, Христини Понятовської, Миколи Драбика, викладені в книзі Коменського "Світло серед темряви", яку він написав після поразки реформаційного руху в Чехії.

Знали кияни і про діяльність заснованої в кінці XVI — на початку XVII ст. Академії Істрополітани, що стала центром гуманізму і реформаційних вчень не лише в Словаччині, а й в Угорщині. Набула серед них розголосу і Пряшовська школа, відома своїм критичним ставленням до схоластики, пошуками нових раціональних методів знання, зверненням до індукції й експерименту, творів новітніх вчених, зокрема Бекона. Деякі вихованці Пряшовської школи продовжували навчання або й викладання в Києві, як, наприклад, Самійло Харапов, син шляхтича, який народився в Угорщині й після навчання в Пряшовській школі та Пресбурзькій гімназії потрапив в Україну і викладав у Києво-Могилянській академії німецьку і французьку мови.

Взагалі православні з Угорщини прагнули вчитись саме в Києві, оскільки в той час з навчальних закладів православного ареалу освіта, здобута в київських навчальних закладах, вважалась найґрунтовнішою. Так, у XVIII ст. у Києво-Могилянській академії навчались Макарій Петрович, Марко Релич та інші вихідці з Угорщини. В Угорщині збагачували свої знання Григорій Сковорода, Єзекеїль Дяковський, Аарон Пекалицький, Антоній Ставицький та ін.

Складними і неоднозначними залишалися у другій половині XVII—XVIII ст. українсько-польські культурні відносини. Збагачуючи обидві культури використанням кращих здобутків як українського, так і польського народів в інтелектуальній сфері, творча інтелігенція обох країн разом з тим була не позбавлена й певного несприйняття окремих виявів іноетнічної духовності. Щоб переконатись у цьому, достатньо звернутись до української полемічної літератури XVII ст., в якій помітна роль належить вихованцям Києво-Могилянської академії, або до творів Петра Скарги чи Томаша Млодзяновського, з одного боку, та Шимона Шимоновича чи Себастьяна Кленовича — з іншого.

Останні, багаті на українську тематику, належали до перлин польської літератури. Вони засвідчують, що українська народна словесність відігравала чималу роль у польському культурному житті.

Польську мову у Києво-Могилянській академії викладали у XVII ст. Після деякої перерви студії цієї мови були відновлені у XVIII ст. Зокрема, польську мову викладали такі колишні вихованці академії, як Амвросій Буржинський, Іван Невяровський, Сава Стрілецький, Ігнатій Головацький. Деякі викладачі з колишніх студентів академії, наприклад Максим Симигиновський, викладали граматику польської мови, яку використовували як підручник. Цією мовою віршували, зокрема, Лазар Баранович, Ф. Прокопович та інші, писали листи, а також казання на урочисті події. Так, аудитор елоквенції Федір Криницький написав "Wieniec Triumphalny" на день шлюбу Василя Кочубея, сина генерального судді Війська Запорозького, з дочкою миргородського полковника Анастасією. Польською мовою були написані й деякі драми-мораліте: "Komedya uniatow z prawosławnemi" Сави Стрілецького, "Declamatio de S. Catharina Genio" невідомого автора, інтермедія "Rozmowa miedzu polakem i kowalem" та ін.

У бібліотеці академії було чимало польських книг: відомі праці польських вчених, зокрема Миколая Коперника, а також філософів, істориків, письменників. Із представників пізньої схоластики називались імена Яна Моравського, Лукаша Залуського, Симона Маковського, Войцеха Тилковського. Серед філософів гуманістичного спрямування були відомі Якуб Горський, Адам Бурський, Ян Остророг, Миколай Рей, Анджей Фрич Моджевський, Григорій Кнапський. В богословських, риторичних та філософських творах згадуються імена мислителів, пов'язаних із реформаційними рухами, — Йоахима Штегмана, Фауста Социна, Яна Вольцогена, Анджея Вішоватого, Мартина Чеховця та ін. З польських істориків широко використовувалися, звичайно з елементами критично-селективного підходу, твори Марціана Поляка, Матвія Стрийковського, Марціана Кромера, Яна Длугоша, Мартина Бельського.

Історик польської літератури Р. Лужний, який досліджував її взаємозв'язки з українською літературою саме києво-могилянської доби, зазначав: "Київські автори посилалися передусім на найцінніші здобутки (польської. — *Авт.*) літератури "золотого віку" (Ян і Петро Кохановські, Шимонович, ренесансна епіграматика), близьким їм було — з поглядів як хронологічних, так і з ідеологічно-артистичних (окрес сарматизму) — письменництво доби бароко (Твардовський, Коховський, Інес), щедро користувались з Сарбієвського, знали Квяткевича, Канона, Братковського, Нєвєльського, додавали Млодзяновського і Стрийковського, водночас уважно читали Скаргу, а поруч з ними ставили також власних Барановича і Прокоповича" [10]. На думку Р. Лужного, ці зв'язки з польською літературою потрібно розглядати не лише як форму впливу на українське письменництво, а й як вияв спільноти, черпання спільних вартостей з тієї самої історичної скарбниці, оскільки польська література тлумачилась киянами великою мірою як спільне слов'янське, вітчизняне добро. Однак це, на наш погляд, разом з розвитком національної самосвідомості, активним чинником якого була й Києво-Могилянська академія, не виключало посилення процесів диференціації як політичної, так і духовної, що стає пріоритетним напрямом.

---

[10] *Łużyny R.* Pisarże kręgu Akademii Kiyowsko-Mohylanskiej a literatura Polska. — Kraków, 1966. — S. 106.

Києво-Могилянська академія й далі продовжувала підтримувати традиційні для України добрі стосунки з представниками грецької культури. Інтенсивним був обмін ідеями і книгами з Афонським культурним центром, який приваблював вчених ченців багатьох православних слов'янських народів і відіграв неабияку роль в їх національному відродженні, позначився на іконописанні, віршуванні, богословських вченнях.

Лекційні курси, прочитані в Києво-Могилянській академії, засвідчують, що у XVII—XVIII ст. в Україні незрівнянно розширилось і поглибилось знання грецької культури. Цей процес йшов у трьох напрямах — опанування, переосмислення і засвоєння греко-візантійської культурної спадщини, по-перше, мислителів, учених і поетів доби античності, по-друге, творів отців, вчителів і письменників православної, в тому числі й грецької церкви, нарешті, по-третє, ідей кола діячів візантійського гуманізму XIV—XV ст.

На відміну від попередніх століть античних авторів уже не оцінювали лише як язичників, а розглядали згідно з їхнім внеском у загальнолюдську скарбницю науки і культури. У творах київських професорів відповідно до традицій доби Відродження вони мирно співіснували з християнськими письменниками. Серед останніх у Києво-Могилянській академії найчастіше цитували отців каппадокійців — Василя Великого, Григорія Назіанзина, Григорія Ниського, а також Климента Александрійського та Афанасія Великого. Найавторитетнішими в галузі догматичного богослов'я вважали Діонісія Ареопагіта та Іоанна Дамаскіна, а в питаннях гомілетики і моралі — Іоанна Златоуста. Нерідко в київських курсах можна було почути й імена Георга Геміста Плетона, Марка Ефеського, Теодора Гази, Георгія Трапезундського, Емануїла Мосхопула, Дмитрія і Лаоніка Халкиконділів та інших візантійських гуманістів.

У Києво-Могилянській академії широко практикувались переклади як з давньогрецької, так і з новогрецької мов. Зокрема, Паїсій Лагирід у другій половині XVII ст. перекладав у Києво-Могилянській академії книгу грецького богослова початку цього ж століття Георгія Корезія про походження Святого Духа, актуальну в зв'язку з тогочасною полемікою з єзуїтами та іншими католицькими ідеологами. Широко використовував сучасних йому грецьких авторів і Адам Зернікав у трактаті про походження Святого Духа від одного лише Отця, передмову до якого написав Ф. Прокопович. Значна філологічно-критична робота велась в академії в зв'язку з перекладами Біблії та звірянням з грецькими оригіналами богослужбових книг. Однак перекладали не лише теологічні й богослужбові твори, а й філософські та художні. Зокрема, вихованець академії Г. Полетика переклав "Епіктета стоїчного філософа Енхірідіон та апофегмата" (1759) та "Ксенофонта про гідні пам'яті справи і розмови Сократові" (1762). Щоб полегшити перекладацьку роботу, Полетика склав порівняльний словник російської, давньогрецької, латинської, французької, німецької та англійської мов, який видав 1763 р. Особливо багато подібних словників уклав Кір'як Кондратович, небіж Гавриїла Бужинського, також вихованець Києво-Могилянської академії, який згодом працював перекладачем у Санкт-Петербурзькій академії наук і допомагав у роботі М. В. Ломоносову, а пізніше і В. М. Татищеву. В основу цієї роботи було покладене ґрунтовне вивчення грецької мови, яку викладали як греки, так і колишні вихованці самої академії, зокрема Келембет (земляк Сковороди), Стефан Сем'яновський, Авксентій Галинський, Кирило Куницький та ін.

У Києво-Могилянській академії навчалось чимало греків, зокрема ченці Діокозійського монастиря Софроній і Діонісій, Сава Горголі, Іван Гедарульський та ін. Деякі вихованці працювали викладачами в школі грецького земляцтва в Ніжині, а один з них — Василь Григорович-Барський, пройшовши через Угорщину, Австрію, Італію, Єгипет, Палестину, Ліван, довго жив, навчався і викладав у грецьких школах на Афоні, в Салоніках, Афінах та на островах Патмос, Кіпр, Крит, Хіос. Його подорожні нотатки, спогади і малюнки є й нині важливим історичним свідоцтвом, особливо щодо культури арабських народів.

До Греції або через Грецію їхали й ті вихованці академії, які хотіли вивчити турецьку мову. В той час у Константинополі була школа для підготовки перекладачів з турецької й татарської мов. У другій половині XVIII ст. у ній навчалися Корнелій Чернявський, Євдоким Кириєвський, Іван та Олександр Леванди, Іван Яковський, Максим Огієвський та інші вихованці академії. Добре знав турецьку мову й Василь Рубан, котрий деякий час був перекладачем з цієї мови на Запорожжі, а згодом написав "Короткий літопис Малої Росії". Інший вихованець академії Федір Емін, який слухав лекції Г. Кониського і перебував під опікою митрополита Тимофія Щербацького, побував у багатьох країнах — Англії, Італії, Туреччині. Він є автором "Короткого опису старожитнього і нового стану Оттоманської Порти" (1764) та численних інших творів. Любителем східних мов був і Яків Блоницький, котрий вивчив не лише турецьку, а й перську мову. Чимало знавців турецької мови, побуту, культури було в той час й серед козацької старшини, вихованців Києво-Могилянської академії — до цього їх змушували політичні обставини, постійна конфронтація і військові сутички з турками, а нерідко й тривалі турецькі неволі. Ймовірно також, що одним з джерел їхніх знань були твори відомого турецького культурного діяча, письменника й історика XVII ст. Елія Челебі, який, подорожуючи землями Оттоманської імперії, країн Західної Європи і півдня України, виклав свої враження, зокрема щодо військово-політичної організації, економічного життя і культури багатьох народів у десятитомній праці. Вона була добре знаною серед освічених людей Європи. Перебуваючи в Туреччині, вихованці Києво-Могилянської академії не могли не почути й про праці в галузі історії, географії, філософії, літературознавства вченого першої половини XVII ст. Кятиба Челебі (Хаджі Халіфе), біобібліографічний словник якого містив 9512 персоналій арабських, турецьких, перських, середньоазійських авторів і не втратив своєї цінності й до наших днів.

Вивчаючи культуру Туреччини, толерантне ставлення до якої не виключало політичної та релігійної полеміки, вихованці Києво-Могилянської академії особливу увагу приділяли Корану. Ця священна книга мусульман була в бібліотеці академії та у книгозбірнях багатьох професорів, зокрема С. Яворського, Ф. Прокоповича, С. Тодорського та ін. У колі її діячів, починаючи від П. Могили, популярною була ідея антитурецької коаліції європейських держав для протидії агресивній політиці Оттоманської Порти. Її підтримували й релігійні полемісти, зокрема Антоній Радивиловський, Іоаникій Галятовський та ін. Турецька тема тією чи іншою мірою звучить і у всій поетичній, історичній, епістолярній спадщині академії, зокрема у відомих віршах Ф. Прокоповича "За Могилою Рябою".

Доля та інтерес до пізнання змушували вихованців академії відвідувати не лише країни Малої Азії, Африки і Близького Сходу. Бували вони і серед наро-

дів Сибіру, Сахаліну, Маньчжурії, Китаю і згодом приносили відомості про їх культуру в Україну і в свою alma mater.

Вже на початку XVIII ст. вихованці Києво-Могилянської академії очолювали православну місію в Китаї, яка діяла при російській амбасаді. В 1715 р. у сані архімандрита цієї місії прибув до Пекіна Іларіон Лежайський, який користувався завдяки своїй культурницькій діяльності таким значним авторитетом серед місцевого населення і в імператорському уряді, що був удостоєний звання мандарина п'ятого ступеня. Учень С. Тодорського Микола Цвіт вивчав у Пекіні місцеві мови і діалекти майже протягом 20 років і зрештою повернувся в рідну Києво-Могилянську академію. Теодосій Сморжевський, перебуваючи в Пекіні, цікавився побутом, звичаями, віруваннями народів Китаю, що знайшло відображення в написаній ним історії тамтешньої православної місії, до якої додавались і життєписи усіх місіонерів. А опис подорожі Софронія Грибовського від Пекіна до Кухти містив цікаві етнографічні, географічні, історичні дані. Серед інших вихованців академії протягом багатьох років у Пекіні працювали Гервасій Лінцевський, Йоахим Шишковський, Симон Шмигельський та ін.

Знайомство вихованців Києво-Могилянської академії з науковими ідеями, мовами, мистецтвом, звичаями країн Заходу і Сходу розширювало культурні обрії української інтелігенції і, зрештою, всього народу. Воно сприяло утвердженню толерантності, відкритості української культури щодо інших культур. Проте тільки через переосмислення, селективний відбір, зіставлення і пристосування здобутків інших народів до архетипів, культурно-віросповідних традицій власного народу вони могли бути прийняті й засвоєні в його духовному житті. Без цієї величезної роботи з синтезу і перекладу на понятійно-категоріальну й символічно-образну мову греко-слов'янського типу культури вони не могли бути передані іншим народам православного світу, стосовно яких Києво-Могилянська академія була ретранслятором набутих нею знань. Завдяки цьому вона виступала не лише як засіб набуття українським народом досягнень цивілізації, а й як осередок прилучення до них інших православних народів. Зближуючи культури і християнські конфесії Заходу і Сходу, Києво-Могилянська академія була і сприймальною, і давальною стороною. Саме з цим пов'язане її міжнародне, загальноєвропейське значення. Вона була інспіратором, осередком і засобом включення православного світу у велику нову систему духовного синтезу — бароко, який охопив усі регіони Європи і всі сфери її духовної культури.

Культурне випромінювання Києво-Могилянської академії в країни, де переважало православне віросповідання, було потужним і тривалим, особливо до заснування в них власних вищих шкіл. Це стосується і Росії, і Білорусії, і Молдови, і Сербії та Болгарії. Вплив Київської академії на культуру народів цих країн здійснювався різноманітними способами. Серед них переважали три основних. По-перше, поширення творів професорів і вихованців академії в культурних колах інших православних народів. По-друге, навчання представників цих народів у Києво-Могилянській академії. По-третє, діяльність вихованців академії українського походження в сфері розвитку культур братніх православних народів.

У всьому православному регіоні й особливо серед східних і південних слов'ян розповсюджувалися "Требник" та "Православне сповідання віри" Петра Могили, "Небо новое" й "Огородок Марії Богородиці" Іоаникія Галятовського, "Меч духовний" і "Труби словес пропо-

відних" Лазаря Барановича, "Мир с Богом чоловіку" Інокентія Гізеля та пов'язаний з його іменем "Синопсис", "Четьї мінеї" Данила Туптала, "Первое ученіе отрокам", теологічні й публіцистичні праці Феофана Прокоповича, "Камінь віри" та проповіді Стефана Яворського, духовні вірші, драматичні та численні інші твори професорів і вихованців Києво-Могилянської академії. Чималий вплив на культуру православних народів мали також українські школи малярства, графіки, музики, архітектури, пов'язані з ідеями діячів кола Києво-Могилянської академії й репрезентовані такими іменами, як Григорій Левицький, Іван Мигура, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський, Микола Дилецький, Артем Ведель, Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Іван Григорович-Барський та ін. Твори цих освітніх і культурних діячів були спрямовані на акцентування значення людського розуму і науки для суспільного поступу, з одного боку, і необхідності вивчення глибин психічного життя і піднесення духовного начала в людині — з іншого. Все це органічно пов'язувалося з потребами розвитку національних культур і самосвідомості тих народів, яких сягало культурне випромінювання Києво-Могилянської академії.

Дух київської вчености поширювався не лише через твори професорів академії та діячів її кола, а й студентами, представниками інших народів, які в ній навчалися. У XVII і на початку XVIII ст. серед них було чимало росіян. Оскільки Києво-Могилянська академія була всестановим освітнім закладом, тут навчалися і юнаки з російських аристократичних родин, і діти духовенства, міщан, ремісників, селян. Зокрема, в академії здобували освіту сини київських воєвод Андрій Ромодановський і Борис Шереметєв, пізніше відомий сподвижник Петра І, фельдмаршал і граф; син шотландського генерала Патрика Гордона Григорій; син князя Мишецького, згодом відомий ідеолог старообрядництва Андрій Денисов; онук донського отамана Сидір Кирсанов; син думного дяка Микити Зотова Конон, який став військовим діячем. Поруч з ним тут навчалися і майбутній "справщик" (редактор) Друкарського двору, вчений і письменник Каріон Істомін, і майбутній діяч Посольського приказу Порфирій Зеркальников, і "з міста Царицина роду калмицького" Роман Християнський та інші юнаки з Арзамаса, Чебоксар, Калуги, Вязьми, котрі по закінченні студій сприяли формуванню демократичної інтелігенції Росії.

Ще 1640 р. Петро Могила запропонував цареві Михайлові Федоровичу заснувати у Москві силами київських учених школу для навчання "дітей боярських і простого народу грамоті грецькій і слов'янській". І хоча ця пропозиція тоді через протидію московського реакційного духовенства, яке вважало киян мало що не єретиками, не була прийнята, у 1649—1652 рр. у Москві вже працювало 32 вихованці київських шкіл, які виправляли і редагували грецькі богослужбові книги, перекладали твори європейських вчених, знайомили росіян з ідеями Миколая Коперника, Андрія Везалія, Еразма Роттердамського, Яна-Амоса Коменського. Серед них були Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Дамаскін Птицький та ін. Зокрема, Єпіфаній Славинецький заснував першу в Росії греко-латинську школу і був її ректором. Він є автором численних творів у галузі гуманітарних наук і відомим в Росії перекладачем. Сам він з групою київських вчених переклав видану в Голландії космографію Йоганна Блеу, в якій було викладено новітні наукові ідеї, в тому числі й геліоцентричне вчення.

Проте загальна духовна атмосфера в російському суспільстві початку і сере-

дини XVII ст. була ще мало підготовлена до діалогу із західною культурою та її синтезу. Просвітницька діяльність київських вчених, таких, як Славинецький та ін., сприймалася не лише з острахом, а нерідко й з протидією, особливо серед церковного проводу, який насаджував неприязнь до всього іноземного — віри, науки, культури, звичаїв, одягу. Виховані на ідеї Москви — Третього Риму, єдиної спадкоємниці істинної Христової віри, деякі росіяни навіть після навчання в Києво-Могилянській академії, відходили від її заповітів і повертались до релігійної нетерпимості, як, наприклад, майбутній московський патріарх Йоаким Савелов, який спілкувався в студентські роки з Лазарем Барановичем, Мелетієм Дзиком, Софронієм Софоновичем і навіть був пострижений в Україні.

Такої ж нетолерантної настанови до всього іноземного дотримувався і наступник Йоакима — патріарх Андріан. Проте ідея необхідності поглиблення і розвитку освіти, засвоєня досягнень Заходу поступово знаходить все більше прибічників у колі осіб, пов'язаних з державними інтересами Росії, таких, як Ф. Ртищев, А. Матвєєв, В. Голіцин та ін. Тому не дивно, що звершуючи перетворення, які спрямовувалися на розвиток освіти та європеїзацію Росії, Петро І знаходив собі діяльних помічників не стільки серед московського духовенства — "партії довгих борід", скільки серед вихованців Київської академії. Впродовж майже всього XVIII ст. вони становили значну, якщо не переважаючу частину всієї російської ієрархії, притому найосвіченішу. Отже, протягом тривалого часу Київська академія готувала для Росії членів Синоду, митрополитів, єпископів, архімандритів, ігуменів. А оскільки вони досить часто втрачали царську ласку, то їх посилали у найвіддаленіші епархії — на Урал, Сахалін, до Сибіру, де вони також засновували школи, бібліотеки, церковні хори, іконописні майстерні.

Вихованець Києво-Могилянської академії білорус Симеон Полоцький, який на все життя залишився вірним її ідеям, стоїть біля джерел московської Слов'яно-греко-латинської академії. В протиборстві різних культурно-суспільних програм він очолив і відстоював напрям на зближення духовного життя Росії із Заходом, який був реалізований вже по його смерті. З початку XVIII ст. протектором Слов'яно-греко-латинської академії стає колишній київський студент і професор Стефан Яворський. З цього часу і аж до 1755 р., коли в Москві був заснований університет, переважна більшість професорів і префектів Слов'яно-греко-латинської академії були киянами. Вони підготували ґрунт для систематичної вищої освіти в Росії, надали викладанню поетики, риторики, філософії, започаткованому Софронієм й Іоаникієм Ліхудами, регулярного характеру.

У Слов'яно-греко-латинській академії викладали Сильвестр Крайський, Теофілакт Лопатинський, Йосиф Туробойський, Гавриїл Бужинський, Гедеон Вишневський, Варлаам Лащевський та інші професори з Києва. Їх лекції слухали М. Ломоносов, А. Кантемір, С. Крашенинников, В. Тредіаковський, Н. Поповський, В. Баженов та чимало інших студентів, які згодом стали визначними діячами науки і культури Росії. А М. Ломоносов у 1733/34 навчальному році навіть приїздив до Києва, працював у академічній бібліотеці, слухав лекції деяких професорів, студіював їх рукописні курси. У Києві Ломоносов вивчав історію міста та його художні пам'ятки, зокрема мозаїку. Однак з духом київської вченості юний Ломоносов познайомився вперше не в Києві та навіть не в Москві, а у себе на півночі, де 1723 р. у Холмогорах

Українські гетьмани Юрій Хмельницький, Павло Полуботок, Іван Скоропадський — випускники Києво-Могилянської академії. XVIII—XIX ст. НМІУ, Київ.

вихованець Києво-Могилянської академії Варнава Волостиновський заснував школу, в якій Віктор з України, Лаврентій Волох та Іван Каргопольський, колишні київські студенти, викладали слов'янську, грецьку і латинську мови та інші дисципліни і де можна було брати підручники та інші книжки.

За часів Петра І провідним діячем у галузі реорганізації церкви та освіти в Росії стає Феофан Прокопович. Саме йому було доручено створити перший проект Російської академії наук. Діяльність Ф. Прокоповича сприяла утвердженню світського напряму в російській культурі, боротьбі із забобонами і неосвіченістю, піднесенню значення науки і людського розуму в розвитку суспільства. На замовлення Петра І, а іноді й разом з ним, він пише твори, що обгрунтовували нововведення в галузі освіти, посібники для юнацтва, букварі. В них Прокопович розвиває просвітницькі ідеї і, узагальнюючи реалії державно-політичного життя, створює першу в Росії теорію освіченого абсолютизму. Її основою є поняття "спільного блага", просвіти і добробуту всіх громадян, а також неухильного законочинства, гарантом якого повинен бути "філософ на троні".

Вихованці Києво-Могилянської академії, які посідали за царськими наказами визначні місця в церковній ієрархії, відіграли помітну роль у розвитку російського шкільництва. Вони заснували Олександро-Невську, Троїце-Сергієву, Архангельську, Костромську, Астраханську семінарії, школи в Твері, Суздалі, В'ятці, Холмогорах, Вологді, Коломні, Рязані, Ростові Великому, Пскові, Устюзі, Іркутську та багатьох інших містах Росії. При цьому в школах на землях, населених неросійськими народами, вони намагалися підтримувати їх звичаї, мову, культуру.

Недарма В. Бєлінський, говорячи про Києво-Могилянську академію, визнавав, що її історія "тісно пов'язана з історією нашої російської освіти впродовж майже півтора століття. Однією своєю стороною російська освіта і тепер (а це писалося в середині XIX ст. — *Авт.*) ще пояснюється впливом Київської академії, через те, що всі наші великоруські духовні училища або засновані її учнями, або утверджені на дусі її вченості" [11].

Випускники Києво-Могилянської академії працювали не лише в духовних навчальних закладах. Чимало їх було у Московському університеті, Петербурзькій медико-хірургічній академії, шпитальних та інженерних школах, Сухопутному шляхетському кадетському корпусі та ін. Так, Михайло Панкевич був професором Московського університету, викладав прикладну математику, артилерійську і фортифікаційну справи. Цю ж дисципліну тут читав і Василь Аршеневський, який уважно слідкував за розвитком математичних наук в Європі. Професор Фома Моїсеєв викладав фізіологію і дієтетику, Антон Антонський-Прокопович — натуральну історію, яку він вперше почав читати російською мовою, а Павло Сохацький, також професор Московського університету, викладав естетику і старожитню словесність, видавав кілька журналів. Професорами цього ж університету були Роман Тимковський та Олександр Данилевський.

Чималий внесок у розвиток російської культури зробили й ті вихованці Києво-Могилянської академії, які працювали в "Обществе, старающемся о переводе иностранных книг". Вони перекладали не лише з грецької та латинської, а й з багатьох сучасних європейських мов. Саме їм належать перші переклади на російську мову творів учених школи природного права, теоретиків держави раннього нового часу, французьких енциклопедистів. Зокрема, лише протягом XVIII ст. було видано вісім великих збірників з творів французьких енциклопедистів, серед них двотомний збірник "Статті про філософію і частини" (1770), а також "Про державне правління та різні роди його" (1770) тощо. Всього це товариство видало 173 томи, з яких 116 було підготовлено під керівництвом Г. Козицького.

Вихованці академії працювали в дипломатичному корпусі Росії, зокрема в амбасадах у Лондоні, Парижі, Стокгольмі, Берліні, Відні, Гаазі, Кенігсберзі, Константинополі, Пекіні та ін. Було серед них чимало видатних державних мужів. До них належали Петро Завадовський, сенатор, міністр народної освіти, який очолював комісію зі складання законів Російської імперії; Олександр Безбородько, секретар і таємний рад-

[11] *Белинский В. Г.* Полн. собр. соч. — Москва, 1955. — Т. 8. — С. 152.

ник Катерини II, згодом канцлер і директор пошт; Дмитро Трощинський, керуючий кабінетом Катерини II, міністр юстиції та ін. Проте ще більше вихованців Києво-Могилянської академії поповнило лави демократичної інтелігенції Росії. Це — Яків Козельський, Микола Бантиш-Каменський, Григорій Полетика, Микола Мотоніс, Василь Рубан та ін. Вони були носіями ідей європейської науки. Перебуваючи в Росії, вони створили низку праць з української історії і, звичайно, не шкодували своїх сил і таланту для розбудови російської культури. Однак внаслідок висмоктування з України її кращих і найздібніших інтелектуальних сил вона позбавлялась духовної, наукової, мистецької і, що найважливіше, політичної еліти.

Дальшим кроком на шляху російської колоніальної політики була заборона українського друкованого слова, а практично й мови. Відповідно до вимог царського уряду, за розпорядженням Самуїла Московського від 13 лютого 1784 р. Києво-Могилянська академія переводилась на російську мову викладання. Від професорів із всіх дисциплін вимагалося "изъяснять оныя на российском языке с наблюдением выговора, каков употребляется в Великороссии".

Іншими були відносини з Білорусією. Близькість мов, спільність деяких періодів історії, тривале перебування у складі одних і тих самих держав — Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, а потім Росії, сприяли політичним і культурним контактам білоруського й українського народів. Визначну роль у налагодженні цих контактів відіграла Києво-Могилянська академія. Тут навчалася молодь з багатьох міст і сіл Білорусії, зокрема з Мінська, Слуцька, Орші, Пінська, Сокаля, Речиці, Летичева, Климовичів та ін.

З середовища Києво-Могилянської академії вийшла значна кількість діячів, яких після прийняття чернецтва призначали єпископами й ігуменами православних монастирів у Білорусії, оскільки вона в той час підпорядковувалась Київській митрополії. Ці вихованці академії розвивали освіту, боролися проти утисків прав і вольностей білоруського народу, виступали поборниками православ'я. До них належали Йосиф Кононович-Горбацький, Арсеній Берло, брати Йосиф та Ієронім Волчанські, Амвросій Дубневич та ін. Найвидатнішим серед них був Георгій Кониський, колишній студент, професор і ректор Києво-Могилянської академії. Філософські, історичні, полемічні та художні твори Г. Кониського, зокрема "Воскресіння мертвих", набули широкого розголосу. Протягом тривалого часу йому приписували авторство "Історії Русів". Відомий він і своєю політичною та освітньою діяльністю. "Георгій, — писав про нього О. С. Пушкін, — є одним з найдостопам'ятніших мужів минулого століття, життя його належить історії" [12].

Вихованці Києво-Могилянської академії заснували в Білорусії значну кількість шкіл і семінарію в Могилеві. В ній викладали латинську, грецьку, давньоєврейську мови, а також поетику, риторику, філософію і богослов'я. Навчання велось за програмами і методиками, усталеними в Києво-Могилянській академії.

Чимало книг, написаних київськими вченими, мали значний попит і серед неслов'янських православних народів, зокрема молдаван і грузинів. Оскільки в Молдавії як мову церкви тривалий час вживали старослов'янську, то твори Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського, Петра Могили, Данила Туптала були зрозумілі місцевим книжникам і користувалися значною популяр-

[12] *Пушкин А. С.* Полн. собр. соч. — Москва, 1954. — Т. 8. — С. 88.

ністю. Деякі з них перекладались румунською мовою і видавались. Зокрема, "Православне сповідання віри" Петра Могили вперше було видано румунською мовою 1691 р. у м. Будеу братами Гречану. Нині відомо близько 20 румуномовних видань цієї книги.

У 1640 р. в Яссах київськими вченими був заснований Слов'яно-греколатинський колегіум, в якому здобуло освіту чимало молдаван, зокрема відомий вчений і громадсько-політичний діяч М. Г. Спафарій (Мілеску). Згодом він багато років працював у Росії й уславився не лише своїми науковими працями, а й як видатний дипломат і мандрівник країнами Сходу, який залишив їх детальні описи.

Чимало видатних вчених Молдавії і Валахії здобули освіту в Києво-Могилянській академії. До них належать просвітники Удріце Настурел, Дмітріє Брашовянул, Бартоломей Мезерянул, Амфілохій Хотинський, які відіграли видатну роль у поширенні освіти серед молдаван і в ознайомленні румуномовних читачів з наукою і культурою України та Росії. Їм належать, зокрема, численні переклади наукових творів з книжної української та російської мови на румунську. Видатну роль у розвитку молдавської культури відіграв вихованець академії, архімандрит Нямецького монастиря, українець за походженням, який довго жив у Греції, Паїсій Величковський.

Книги діячів кола Києво-Могилянської академії — Петра Могили, Данила Туптала, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, як засвідчують дослідники [13], перекладались і видавались і грузинською мовою. До тих, хто здійснював ці переклади і видавав їх, був близький і митрополит-вигнанець Христофор, брат відомого грузинського поета Давида Гурамішвілі. Збереглися, хоча й досі не видані, вірші Феофана Прокоповича, присвячені Христофору, який серед інших грузинських вигнанців жив на обійсті Феофана у Санкт-Петербурзі. Відомо, що Прокопович підтримував морально і матеріально тих грузинів, які були у складі почту Вахтанга VI, у тому числі й Христофора. Великим авторитетом у грузинів користувався "Духовний регламент" Прокоповича, перекладений Гайозом Ректором, котрий в кінці XVIII ст. жив у Кременчуці, де в той час знаходилася ставка Г. Потьомкіна і перебували посли Картліно-Кахетинського та Імеретинського царств. Там само Г. Ректор переклав і Статут, написаний Прокоповичем для шкільних закладів, який був покладений в основу статутів Тбіліської й Телавської семінарій.

Значний осередок грузинських інтелектуалів, які ретранслювали здобутки київських вчених і теологів і робили їх доступними для грузинських читачів, діяв не лише в Петербурзі, а й у Москві. Про Києво-Могилянську академію та велику культурно-просвітницьку роботу, яку вели її професори, було відомо багатьом грузинським літераторам і перекладачам, котрі жили і працювали у Москві, зокрема Арчілу Багратіоні, Миколі Орбеліані, Георгію Алексішвілі-Анчісхателі та іншим, а через них і ширшому колу освічених грузинів.

Як зазначав ще Іван Франко [14], Києво-Могилянська академія була інституцією дійсно інтернаціональною. В період, коли південні слов'яни страждали від турецької навали і не мали власних вищих шкіл, тут навчалось чимало сербів, болгар, боснійців, герцеговинців і

[13] *Мушкудіані О. Н.* З історії українсько-грузинських літературно-культурних взаємин XIX — початку XX ст. — Київ, 1986. — С. 34—37.

[14] *Франко И.* Южнорусская литература // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. — Санкт-Петербург, 1900. — Т. 8. — С. 305.

представників інших балканських народів православного віросповідання.

Водночас група вихованців академії на чолі з Мануїлом Козачинським працювала у Сербії. Козачинський став керівником школи у містечку Карловці, яку кияни реорганізували на зразок рідної академії й у такий спосіб започаткували вищу освіту в Сербії. В цій школі викладали як українці — С. Залуцький, П. Падуновський, Г. Шумляк, Т. Климовський, Т. Левандовський, І. Минацький, так і сербські вчителі. Подібні школи були засновані в Бєлграді, Осеке, Далє, Вуковарі, а також в містах Нові Сад, Арад, Будим, Майдампек, Шад та ін. "Ці школи стали важливими вогнищами сербської культури, в них виховувались майбутні письменники, історики, громадські діячі, які орієнтувались на зразки української політичної літератури... Саме в цих школах сербські учні знайомилися з книгами Мелетія Смотрицького, Петра Могили, Лазаря Барановича, Іоаникія Галятовського, Феофана Прокоповича та інших авторів" [15]. Так само, як і в свій час в Україні, новозасновані школи розумілися як свого роду бастіони незалежності народу, захисту його від асиміляції як турецьким, так і католицьким оточенням.

У них викладалися просвітницькі ідеї, пов'язані із самоствердженням людського розуму, морального виховання, розвитку наук, на яких повинні грунтуватися спільний добробут громадян, їхнє загальне благо. Історичні реалії дали змогу київським вихованцям витворити іншу, ніж у Росії, модель державно-правового життя, з більшим акцентом не на абсолютизм, який би мав силою протистояти реакційному духовенству й аристократії, захищаючи спільне благо, а демократичнішу, що ширше апелює до природного права кожної особистості й народу загалом. Такого висновку на основі аналізу творів М. Козачинського дійшов М. Д. Рогович.

Іван Раїч, вихованець Києво-Могилянської академії, який згодом став визначним діячем сербської культури, високо цінував драму М. Козачинського, створену під час його вчителювання у Карловцях: "Трагедія, сирѣч Печальная повѣсть о смерти послѣднего царя сербского Уроша V и о паденіи Сербского царства". Цей твір поклав початок сербській драматургії й театру. Він був першим літературним твором, присвяченим сюжетам сербської історії й спрямованим на піднесення почуття патріотизму та національної свідомості сербського народу. Фундаментальне дослідження "Трагедії" М. Козачинського і зв'язків сербської духовної культури з Києво-Могилянською академією виконав відомий сербський вчений Властимир Єрчич.

Вивчаючи формування сербської художньої школи, український дослідник Є. Пащенко виявив значний вплив на цей процес київського мистецтва, носіями якого були й вихованці Києво-Могилянської академії, які працювали в Сербії. Серед них відомий в Україні художник Василь Романович, котрий розписував Борисоглібську церкву в Києві, а також серби, які навчались у Києво-Могилянській академії, — Симон Балтич, Іван Василевич та ін. Висновки Є. Пащенка підтверджують і сербські вчені, котрі вважають, що Києво-Могилянська академія та її художня школа, яка працювала у співдружності з лаврськими живописцями та граверами, "були розсадником художників європейського рівня і зробили у сербському мистецтві справжню образотворчу революцію" [16].

[15] *Пащенко Є. М.* Києво-Могилянська академія і розвиток шкільництва в Сербії // Рад. літературознавство. — 1989. — № 2. — С. 62.

[16] Цит. за: *Пащенко Є.* Українське бароко в Сербії // Всесвіт. — 1977. — № 12. — С. 179.

Навчаючись у Києво-Могилянській академії, студенти-болгари, серед яких найвідоміший є Віктор Черняєв, не могли не помітити, що українці з особливою шаною ставляться до їх культури, книжників, святих, мислителів. Імена Кирила і Мефодія, Климента Охридського, пресвітера Козьми, чорноризця Храбра, Іоанна, екзарха Болгарського, Євтимія Тирновського, митрополита Кіпріана і Григорія Цамблака вельми часто згадуються в творах і богослужбових книгах, написаних у Києві. Так, наприкінці XVII ст. Данило Туптало у своїй праці "Четьї мінеї" не тільки вміщує великий трактат про Кирила і Мефодія, а й переосмислює їх життя і діяльність з позицій раннього Просвітництва. Цей твір не лише по-новому інтерпретував справи великих слов'янських вчителів, а й був найновітнішим за своїми джерелознавчою та дослідницькою основами.

У зв'язку з продовженням традиції написання Євангелій учительних і, зокрема, опрацюванням і виданням такого твору колом ідейних однодумців П. Могили у 1637 р., вони звертаються до одного з основоположників цього жанру у православному світі — Теофілакта Болгарського. Як засвідчують болгарські дослідники, твори київських авторів були досить поширеними в Болгарії. Це передусім "Граматика" Мелетія Смотрицького, Євангеліє учительное, Требник, Літургаріон, пов'язані з іменем Петра Могили, "Ключ разуменія" Іоаникія Галятовського, "Літописецъ" і "Четьї мінеї" Данила Туптала.

Вони широко використовувалися діячами болгарського Відродження. Так, Неофіт Рильський, складаючи граматику болгарської мови, використовував як граматику Мелетія Смотрицького, так і "Лексікон словенороссkій и имен толкованіє" Памва Беринди. Паїсій Хілендарський, працюючи над "Історією слов'яно-болгарською", послуговувався перекладами творів Самуїла Пуффендорфа та Вільгельма Стратемана, зробленими вихованцем Києво-Могилянської академії Гавриїлом Бужинським. Видатний діяч болгарського Відродження Нешо Стоянов, який згодом став митрополитом Нафанаїлом, навчався в Київській духовній академії, що була наступницею Києво-Могилянської. У своїх працях він використовував "Літописецъ", "Четьї мінеї" Данила Туптала та твори інших професорів і вихованців Києво-Могилянської академії. Адже в них болгарські мислителі знаходили відголосок того, хай і не завершеного, відродження, яке пережив український народ у процесі становлення незалежної церкви та держави.

Таким чином, професори і вихованці академії сприяли розвиткові освіти, науки, культури багатьох православних народів, передусім східних і південних слов'ян. Вони збагачували українську культуру, черпаючи з духовних скарбниць цих народів, і разом з тим робили в них свій посильний внесок. Діяльність у цьому напрямі випливала з їх просвітницьких переконань. Пам'ятаючи про визвольні змагання власного народу, вони, куди б не закидала їх доля, завжди прагнули допомогти народам, серед яких жили, відродити і розбудувати мову, історичну пам'ять, літературу, мистецтво, національну свідомість. Орієнтуючись на загальнолюдські ідеали любові, милосердя, толерантності, вихованці Києво-Могилянської академії поєднували їх з патріотичним служінням і реалізацією тих ідей, які їм були прищеплені в студентські роки. Завдяки синтезу надбань духовного життя Заходу і Сходу культура України з початком діяльності Києво-Могилянської академії була істотно збагачена.

Невідомий художник. Гетьман Іван Виговський. XIX ст. НМІУ, Київ.

Структура академії та організація навчального процесу. Умови воєнного часу стали важким випробуванням для найбільшого в Україні навчального закладу: він зазнавав неодноразових руйнувань і спустошень, найбільші з яких мали місце у 50-х рр. XVII ст., коли майже нанівець було зведено викладання та значно зменшилася кількість учнів.

Загалом про початок відродження колегіуму можна говорити приблизно із середини 60-х рр. Цей процес був досить складним. Він потребував не лише значних інтелектуальних зусиль, а й матеріальних витрат. З постанням Української козацької держави долею цього навчального закладу почала опікуватися нова національна еліта, у тім числі вищі державні посадовці. Неодноразово українські володарі надавали академії маєтності на утримання та виступали гарантом її юридичних прав. Відомо, що Б. Хмельницький у 1651 р. видав універсал про передачу Богоявленському монастирю "для поправи і виживлення" с. Мостище, яке до цього було власністю домініканців. А в 1656 р. ще одним універсалом віддав йому села Ксавери, Мухоїди, Плесецьке, Чорногородка, Сарновичі, Обиход та Базар. Він же неодноразово підтверджував право монастиря "ситити" та продавати мед під час шести релігійних свят [17].

Свідоцтвом піклування долею колегіуму є й внесення спеціальних статей до Гадяцького договору, підписаного за гетьманування І. Виговського. Головні тези цих статей повторювалися в договорах, що від українського боку укладалися Ю. Хмельницьким, П. Дорошенком та М. Ханенком. Гетьман Д. Многогрішний надав Богоявленському монастирю с. Мураска (Муравка). Він же збирав кошти на будівництво нової кам'яної братської церкви та нових приміщень колегіуму. І. Самойлович у 1672 р. надав дозвіл монастирю готувати та шість разів на рік під час релігійних свят продавати мед.

Чимало прислужився колегіуму й київський полковник Василь Дворецький. У 1659 р. він надав Богоявленському монастирю грамоту на володіння домініканців. А в 1666 р. клопотався про призначення гідного керівництва колегіуму, у 1672 р. подарував монастирю власний двір із земельною ділянкою. Це лише один з дарунків полковника, котрий всією душею дбав про те, щоб "іскра тая не погасла і сім'я не було викорінене" [18].

[17] Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — Київ, 1998. — С. 116.

[18] *Хижняк З. І.* Зв'язки козацтва з Києво-Могилянською академією // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнар. наук. конф. — Київ; Запоріжжя, 1997. — С. 234.

Та чи не найбільше зробив для академії гетьман І. Мазепа. У 90-х рр. XVII ст. на виділені ним кошти було споруджено величну кам'яну будівлю церкви Богоявленського монастиря. З 1703 р. за його розпорядженням розпочалося будівництво нового навчального корпусу. Принагідно зазначимо, що кам'яний корпус академії через два десятиліття при митрополиті Р. Заборовському зазнав нових змін: з 1735 по 1740 р. добудовувався другий поверх. У нових приміщеннях, які розташувалися там, розмістилися філософський та богословський класи, конгрегаційна церква, зал для диспутів. Навчальному закладу за наказом І. Мазепи надавалися нові маєтності: села Більмачівка, Виповзова, Лутави, Плесецьке, було стверджено володіння с. Стайки, надано 17 дворів на Подолі у Києві. Він же видавав щорічні грошові дарунки бідним студентам. Саме при цьому гетьмані чисельність студентів академії була найбільшою, сягаючи понад 2000 осіб, а українці охоче вчилися на батьківщині, у незначному числі їдучи до закордонних університетів.

Останнє майнове надання академії датується 1720 р., коли вже гетьман І. Скоропадський затвердив за Богоявленським монастирем с. Мотовилівку.

Протягом усього періоду існування козацької держави Києво-Могилянська академія була чи не найважливішою кузнею необхідних для неї кадрів. Адже освіта, що здобувалася у стінах академії, відкривала перед її випускниками широкі можливості для церковної, цивільної чи військової кар'єри. Спеціальні знання та навички набувалися вже у процесі тієї чи іншої професійної діяльності.

Ставлення московської влади до колегіуму з середини XVII ст., особливо під час царювання Олексія Михайловича (1645—1676 рр.), було не надто прихильним. Однією з підстав для цього була сама організація навчального процесу, який був побудований за європейськими зразками і вівся малознаною для росіян латинською мовою. Тому, хоча в 1649, 1650 і 1659 рр. цар видавав свої грамоти з дозволом представникам Братського богоявленського монастиря збирати милостиню на російських територіях, підтверджував права на деякі володіння, підозра до ролі колегіуму у культивуванні чужих для Москви ідей з часом тільки посилювалась. Так, у 1654 р. було проігноровано звернення викладачів колегіуму з проханням підтвердити майнові права монастиря. Врешті, коли у 1666 р. гетьман І. Брюховецький звернувся до Олексія Михайловича з проханням дозволити відновити колегіум після пожежі, цар відповів, що "краще б тих шкіл не заводити". Від закриття колегіум вдалося врятувати лише завдяки заступництву київського воєводи, боярина Петра Шереметєва та гетьмана Івана Брюховецького. Боярин у зверненні до Москви зазначив, що закрити колегіум не можна, бо "київським мешканцям буде то в велику образу" [19]. А гетьман у посланні до царя писав про клопотання київського полковника В. Дворецького, щоб "школи латинські знову в Києві завести", та додавав на розгляд листи останнього [20].

Різко негативно поставився Олексій Михайлович і до факту навчання в колегіумі осіб із земель, підвладних Польщі, котрі у своїй більшості були православними українцями. Він, зокрема, висловлював бажання, аби "з неприятель-

[19] *Голубев С. Т.* Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. — Киев, 1901. — С. 3.

[20] *Хижняк З. І.* Зазн. праця. — С. 234.

ських міст в ті школи нікого не пускали і не вчили, щоб від них смути і всякого дурна не було" [21]. Деяке пом'якшення у ставленні до колегіуму спостерігалося за царювання Федора Олексійовича (1676—1682 рр.).

Проте істотний поворот у долі колегіуму відбувся з початку 90-х рр. XVII ст., коли митрополитом став В. Ясинський, а ректором І. Кроковський. Упорядковуються економічні питання, прискіпливішим стає нагляд за навчальним процесом, а згодом, у січні 1694 р., відбулася подія, що стала справжнім рубежем у існуванні навчального закладу. У цей час українське посольство на чолі з ректором, яке наприкінці 1693 р. поїхало до Москви з рекомендаційними листами І. Мазепи та В. Ясинського, отримало дві царські грамоти. Одна з них затверджувала права Богоявленського монастиря на його володіння, а інша стосувалася безпосередньо колегіуму. Вона дозволяла викладання усіх традиційних курсів, включно з богослов'ям, чого безуспішно добивався ще П. Могила. Це фактично означало офіційне визнання за навчальним закладом статусу академії. Зазначимо, що при цьому було зроблено зауваження про необхідність дотримання канонів православної церкви. Викладати треба було, "застерігаючи того накрепко, щоб вчення було благочестиве християнське, східного віросповідання" [22]. Адже у Москві з підозрою сприймалися такі незвичні для неї аспекти навчального процесу, як навчання латинської та польської мов, використання іноземної літератури тощо.

Крім того, царська грамота дозволяла приймати до колегіуму не тільки українців з Лівобережжя та росіян, а й "з інших країн приходячих", тобто відмінялось обмеження, введене ще за Олексія Михайловича, хоча навряд чи воно реально виконувалось. Разом з тим було зроблене зауваження про неприйом до колегіуму "відступників", "противників" православної віри та "єретиків". Усі ці застереження були повторені і в наступній царській грамоті від 1701 р.

Говорилося в грамоті й про організацію "вільного навчання", тобто про самоуправління, заборонялося чинити образи колегіуму з боку військових як росіян, так і українців, а також війта і міщан Києва. Правда, з формальної точки зору, про самоуправління академії йшлося у досить розпливчастих виразах, що невдовзі призвело до ряду непорозумінь з київськими міщанами. Та й у Москві цьому праву, очевидно, не надали належного значення. Про це свідчить хоча б той факт, що вже у 1699 р. київський війт, поскаржившись московським правлячим колам на студентів та й самого митрополита, зумів отримати царську грамоту, в якій йшлося про обмеження прав Києво-Могилянського колегіуму, можливість притягнення студентів до світського суду. А це одразу розв'язало руки київським міщанам, котрі взялися власними силами вирішувати конфліктні ситуації зі студентами. Більше того, у місті почастішали випадки побиття останніх, а іноді доходило й до нападів міщан на колегіум. Все це викликало хвилю незадоволення в студентсько-викладацькому середовищі.

Позитивним наслідком поїздки І. Кроковського до Москви стало й призначення на утримання колегіуму щорічного жалування, яке хоч і було невеликим,

[21] *Тітов Х.* Стара вища освіта в Київській Україні. — Київ, 1924. — С. 106.

[22] *Медынский Е. Н.* Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. — Москва, 1954. — С. 167.

але давало змогу з оптимізмом дивитися у майбутнє навчального закладу. Згідно з грамотою, він мав отримувати по 50 руб. і 50 чвертей жита на рік. Крім цього, 200 руб. мав виділяти Військовий Скарб.

Після отримання грамот 1694 р. колегіум все частіше стали називати академією. З середовища професорів і студентів це поняття почало переходити і до документів. Проте потрібно було ще кілька років, щоб поставити у цьому питанні останню крапку.

Приводом до цього стали вже згадані конфлікти з киянами. Колегіуму знову довелося підтверджувати свої права та привілеї, чітко відмежовуючись від міської влади. Клопотанням щодо цього зайнявся київський митрополит. До Петра І були відправлені спеціальні посланці, котрі везли чолобитну з проханням про надання навчальному закладу повних прав академії. Крім того, В. Ясинський просив підтримки з цього питання у рязанського митрополита Стефана Яворського, колишнього випускника і професора колегіуму. Завдяки усім вжитим заходам у вересні 1701 р. вдалося отримати царську грамоту, яка, загалом повторюючи зміст грамоти 1694 р., точніше визначала права й привілеї братської школи та вперше офіційно, на найвищому рівні, називала її академією.

Ще одна грамота, видана Петром І, належить до 1703 р. Проте в ній не йшлося про якісь царські надання, а лише затверджувалися права на маєтності, надані завдяки пожертвуванням І. Мазепи.

Сам же Петро І повною мірою використав на благо Росії потенціал академії. Він настільки часто викликав її викладачів для потреб цієї держави, що академія постійно стикалася з проблемами із заміщенням вакантних посад.

Після Петра І особливою увагою академія користувалася в імператриці Єлизавети Петрівни. У період її перебування при владі майже всі високі посадові місця у російській православній церкві були зайняті українцями — вихованцями Києво-Могилянської академії. Багато їх було і на світських посадах. На самому початку царювання, у 1742 р., імператриця надала академії свою жалувану грамоту, що підтверджувала права та привілеї 1694 р. Відновлювалося щорічне жалування, яке виділялося до 1722 р., його розмір збільшувався до 200 руб. Воно мало надходити з Військового Скарбу. Крім того, значну суму імператриця пожертвувала академії з власних коштів.

Щодо структури Києво-Могилянської академії, то в цілому вона сформувалася за взірцем європейських вищих навчальних закладів, хоча й мала деякі важливі особливості. Так, академія не поділялася на факультети та не надавала своїм учням вчених ступенів.

Адміністративну структуру академії очолював ректор, якого обирали з середовища професорів, причому його особа мала бути погоджена з митрополитом, а іноді й з українським гетьманом. Водночас він ставав ігуменом Богоявленського монастиря, поєднуючи таким чином у своїх руках важелі управління академією та розпорядження засобами, необхідними для її утримання. Нагадаємо, що у матеріальному плані академія залежала від Богоявленського монастиря, у віданні якого знаходилися села, земельні володіння, будинки тощо, які у свій час передавалися на підтримку існування навчального закладу.

У коло обов'язків ректора входили як організація навчального процесу, так і піклування про матеріальний стан академії. Він призначав викладачів, брав участь у складанні навчальних планів, затверджував їх, слідкував за якістю

викладання, його слово було останнім під час вирішення різних конфліктних питань як внутрішньоакадемічних, так і зі сторонніми особами та структурами. Він приймав рішення про переведення учнів з одного класу до іншого на підставі розгляду виконаних ними завдань. Ректор же розподіляв кошти академії по різних витратних статтях. Зазвичай це був професор, який читав курси у вищих класах.

Найближчим помічником ректора був префект, котрого він сам призначав на цю посаду. Префект разом з ректором займався прийомом до академії нових учнів, відвідував лекції, спостерігаючи не тільки за ходом викладання, а й за поведінкою студентів. Він же піклувався про забезпечення їх, особливо найбідніших, житлом та харчуванням. Префект особисто очолював суд, що розглядав конфліктні ситуації між викладачами і студентами. А розглядом конфліктів між самим префектом та викладачами й студентами займався вже суд на чолі з ректором.

Спеціальна функція з нагляду за місцями проживання студентів покладалася на суперінтенданта, яким призначався один з викладачів. Для спостереження за порядком у церкві призначався цензор.

Викладали академічні курси в основному колишні вихованці академії, які ставали ченцями Богоявленського монастиря. Зазначимо, що для підвищення кваліфікації академія направляла їх для навчання у закордонні університети, що було постійною практикою. Іноді для читання спеціальних курсів запрошували іноземних викладачів.

Кожен викладач повинен був мати власний курс лекцій та постійно його вдосконалювати. Про це свідчать, зокрема, наукові розробки сучасних вчених. Так, дослідники курсів риторики кінця XVII — початку XVIII ст. відзначають, що "навіть коли той чи інший професор повторно читав свій курс, то його підручник суттєво змінювався" [23].

Викладачі займали свої посади після виборів, що відбувалися в академії кожен рік у серпні. На загальному зібранні висували кандидатури на вакантні місця і шляхом голосування визначали переможця, якого нерідко затверджував сам митрополит. Як правило, викладачі починали працювати з найнижчих класів і поступово переходили до наступних разом зі своїми учнями. При цьому викладачів молодших класів називали дидаскалами, магістрами чи вчителями, а старших — професорами. До усіх них ставили досить високі вимоги. Викладачі повинні були не тільки досконало володіти своїм предметом, а й бути для студентів зразком як у моральному відношенні, так і у зовнішньому вигляді.

Професори перебували на утриманні академії. До нас дійшли документи, у яких серед того, що надавалося викладачам, фігурують продукти харчування, дрова на опалення, свічки. Видавався дозвіл і на користування коляскою з кіньми. Усі інші необхідні речі професори купляли із суми, що збиралася з добровільних пожертвувань монастирю. Постійне жалування викладачам академії довгий час не виплачувалось. Навіть у 1742 р., коли митрополит Р. Заборовський звернувся до Синоду з проханням виплачувати київським професорам гроші, як і московським, то отримав відмову. Лише в 1766 р. викладачам почали видавати жалування від 60 до 180 руб. на рік. Загальна ж сума, що відпускалася на академію, зросла до 500 руб. Значно збільшились кошти для академії з 1786 р., коли на її утримання почали від-

[23] *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — Киев, 1982. — С. 4—5.

пускати 9 тис. руб. Це сталося після проведення секуляризації церковних земель. А з 1797 р. ця сума виросла до 12 тис. руб. Викладачі ж почали отримувати від 50 до 150 руб. на рік.

До навчального закладу приймали вихідців практично з усіх верств українського населення, без особливих вікових обмежень, а також представників багатьох інших народів. Правило загального доступу до навчання в академії неодноразово зафіксовано офіційними документами. Так, в інструкції Р. Заборовського від 1734 р. говориться: "В академію повинна прийматись для отримання знань вільна людина всякого звання та стану, звідки б вона не прибула, тільки би сповідувала східну християнську віру і була здатна до навчання" [24].

Багато було в академії студентів з відомих українських родів: Безбородьків, Ґалаганів, Дуніних-Борковських, Забіл, Косачів, Марковичів, Миклашевських та ін. Взагалі більшість представників української верхівки до другої половини XVIII ст. намагалися направити своїх дітей на навчання до Києва. Чисельно ж тут переважали представники середніх та нижчих прошарків суспільства: міщан, козаків, священиків і селян.

У зв'язку із загальнодоступністю навчання переважна більшість студентів академії мала світське походження. Так було до другої половини XVIII ст., коли внаслідок розпоряджень про обов'язковість отримання освіти дітьми священиків останніх значно побільшало. Причому бажаючі стати священиками мали закінчити всі класи, включно з богослов'ям. Згадані накази час від часу видавалися, починаючи з 1722 р. Разом з тим внаслідок зростання популярності світської служби чимало студентів духовного походження відмовлялись від церковної діяльності.

Значну частку молоді, котра навчалася у Києві, становили вихідці з українських земель, підвладних Польщі. Так, у 1736/37 навчальному році з 228 студентів академії їх було 127 осіб, а у 1737/38 р. — відповідно 122 студенти з 366. Доля їх складалася, звичайно, порізному, але більшість поверталася до рідних країв, а це, безперечно, мало непересічне значення для збереження зв'язків між частинами поділеної України.

Академія. З книги "Ифика ієрополитика, или философія нравоучительная символами і пріудобленіями изъяснена к наставленію і пользе юным". Київ, 1712 р.

Взагалі протягом усього періоду свого існування Києво-Могилянська академія була своєрідним об'єднувальним центром для усіх православних україн-

[24] *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. — Киев, 1856. — Ч. II. — С. 102.

ців, які проживали на територіях, підвладних різним державам. Фактично у межах Речі Посполитої не було жодного значного населеного пункту, представники якого не навчалися б у Києві. Незважаючи на те, що в стінах академії перебувало велике число іноземців, більшість студентів завжди були українцями.

Як зазначалося, найбільше студентів в академії було на початку XVIII ст., що пояснюється як стабілізацією політичної та економічної ситуації в Україні, так і посиленою увагою до освіти з боку гетьманської влади. Однак після воєнної кампанії 1708—1709 рр. українському населенню довелося пережити жорстокі репресії, проведені Петром І. Не обійшли вони й Києво-Могилянську академію як осередок формування української еліти. З неї було виключено "неблагонадійних" українців, у тому числі й тих, які походили із земель, підвладних Речі Посполитій. Внаслідок репресій у стінах академії залишився всього 161 студент. Можливо, що в наступному 1710/11 навчальному році через епідемію чуми навчальний заклад взагалі було закрито. Після цього навчання в академії відновилося, чисельність студентів зростала, але 2-тисячного рубежу вже ніколи не досягала. Так, у 20—40-х рр. XVIII ст. їх кількість не перевищувала 800 осіб. Протягом 1740—1780 рр., за винятком 1771 р., у середньому щорічно в академії навчалось понад 930 осіб. Причому, якщо в 1740 р. студентів було найменше — 575, то в окремі роки їх чисельність доходила до 1100 осіб. 1771 р. через епідемію академію було закрито. Щодо наступних десятиліть, то протягом них кількість студентів зменшувалась, в основному через відтік молоді до нових навчальних закладів Росії. Щороку до Москви та Петербурга з Києва їхали десятки студентів. Найчастіше вони вступали до медичних навчальних закладів.

В академії спостерігався умовний поділ студентського контингенту на тих, хто навчався в молодших класах (їх звали учнями, чи спудеями), та старших, котрі дійшли до класу поетики. Їх частіше звали студентами.

Навчальний рік в академії розпочинався 1 вересня та тривав до липня. Однак це не означало, що ті, хто хотів учитися, але прийшов пізніше, були змушені чекати до наступного року. Новоприбулих приймали впродовж усього року. Після співбесіди з префектом їх зараховували до того чи іншого класу, залежно від рівня знань, попереднього навчання в академії чи інших навчальних закладах.

Відрахування студентів, котрі не змогли опанувати певний курс навчання, не практикувалося. Вони могли залишатися у тому самому класі до тих пір, поки це буде необхідно. Більше того, із старших класів студенти часом поверталися до молодших. Після закінчення граматичних класів учні отримували свідоцтво, після закінчення певного старшого класу чи повного курсу наук студентам видавали атестат. У цих документах засвідчувалося проходження навчальних курсів, але, за окремими винятками, не йшлося про успішність.

Загального правила щодо необхідності закінчення повного курсу не існувало. Студенти навчалися до того класу, до якого бажали, після чого влаштовувалися на службу. У багатьох випадках це відбувалося після опанування риторики. Разом з тим досить часто студенти були вимушені залишати академію у зв'язку з різними обставинами, що не давали змоги навіть при бажанні продовжити навчання. Найчастіше це траплялося через матеріальні нестатки, що гнали бідняків на усілякі підробітки.

Заняття в академії були до- і післяобідні. Кращі студенти старших класів призначались аудиторами у молодші і допомагали викладачам, перевіряючи виконання учнями завдань. До приходу викладача вони проводили опитування, перевіряли зошити, а результати перевірки вносили до спеціального листа. У тому разі, коли виявлялося, що аудитор завищував результати своїх перевірок, його карали. Частіше позбавляли посади, а іноді й карали різками. Кращі учні перевіряли самих аудиторів. Вони вже були підзвітні безпосередньо учителю. По суботах проводилися генеральні перевірки. Після приходу у клас викладач приймав у аудиторів журнал і перевіряв проставлені ними оцінки. Для цього він особисто опитував окремих учнів. Завершивши перевірку, викладач переходив до викладу нового матеріалу.

Самостійна робота над навчальною програмою практикувалася як у класі, так і вдома. Класні вправи після закінчення передавали учителю, котрий перевіряв їх удома, а домашні завдання спочатку показували аудитору, який у разі необхідності вносив до них виправлення, а потім передавав викладачу. Ті з учнів, хто був помічений у недбайливому ставленні до виконання завдань, особливо з латинської мови, отримували паперовий згорток у вузькому дерев'яному футлярі, що звався калькус. Останній як свідчення провини переходив від одного учня до іншого. Найгірше було тому, у кого калькус залишався на ніч. За це учень мав витримати як моральні, так і тілесні покарання.

Між учнями часто влаштовували змагання на краще виконання тієї чи іншої вправи. Траплялося й так, що той, хто стане переможцем, міг отримати щось з необхідних йому речей. У своїх зошитах учні вказували їх: хліб, свічка, одяг, взуття. Один з дослідників з приводу цих записів зазначав: "...сумно стає, коли подумаєш, на які випробування прирікали себе ці люди, яких утримувала при школі одна лише спрага до освіти, — сумно, але разом з тим і відрадно, бо знаєш, що з цих горемик виходили потім знамениті пастирі церкви, вчені та державні мужі" [25].

Для контролю за знаннями студентів застосовували найрізноманітніші способи: іспити, опитування на уроках, домашні завдання тощо. Проте найважливішими вважали диспути, що були своєрідними практичними заняттями. Поділившись на дві частини — тих, хто доводив певні положення, та інших, які їм опонували, студенти дискутували на вивчені теми, тим самим добре закріплюючи пройдений матеріал, навчаючись логічно мислити. Участь у диспутах була обов'язковою. Проводилися вони щосуботи. Крім цих, так званих домашніх, диспутів практикувалися й відповідальніші: у кінці всього чи певної частини навчального курсу. Не менш ніж два рази на рік такі диспути носили публічний характер.

Публічні диспути насамперед мали на меті викликати якнайбільшу суспільну увагу до академії, продемонструвати її досягнення, схилити ймовірних меценатів до підтримки навчального закладу. На такі диспути могли приходити міщани, запрошували представників церковної, цивільної та військової верхівки. Напередодні диспутів готували їх програми, в яких визначали тези, що мали обговорюватися. Оголошення про них вивішували на визначених місцях, а почесним гостям надсилали окремо. Часом програми друкували напередодні диспутів, на яких мали бути присутні представники вищої державної влади, для вручення їм особисто. Найдореч-

[25] *Аскоченский В.* Указ. соч. — Киев, 1856. — Ч. I. — С. 144.

нішими у таких випадках були, звичайно, філософські або богословські диспути як демонстрація вищих досягнень навчання в академії. Їх проводили студенти старших класів.

Весь курс навчання в академії тривав 12 років. У перших чотирьох класах учні навчалися по року. Перший клас звався фара (або аналогія) і був підготовчим. Наступні три — інфіма, граматика та синтаксима присвячувалися вивченню слов'янської, української (книжної), польської, грецької та латинської мов. Крім того учні засвоювали основи арифметики, геометрії, нотного співу та катехізису. Після закінчення граматичних класів вони переходили до класу поетики, називаючись відтепер студентами. У цьому класі вивчались правила складання віршів, види та жанри поетичних творів. На опанування зазначеного курсу програмою академії відводився один рік.

У класі риторики студенти опановували мистецтво складання промов, які могли виголошуватися у найрізноманітніших випадках: на святах, зустрічах, прощаннях, святкуваннях іменин, весіллях, похоронах тощо. Крім того, вони вчилися мистецтва складати найрізноманітніші послання. Практичне застосування знавцями риторики відбувалося й під час різних судових розборів, суперечок тощо, коли було необхідно довести права тієї чи іншої сторони, кваліфіковано провести захист. Студенти, котрі добре опанували поетику та риторику, мали змогу поліпшити своє матеріальне становище за рахунок підробітків у багатих міщан. Основною при вивченні поетики та риторики була латинська мова, але разом з тим київські професори (зокрема Ф. Прокопович) вчили, що потрібно вміти добре складати твори не тільки латиною, а й рідною мовою.

У поетиках та риториках, що мали переважно світський характер, знайшли відголосок тогочасті суспільні проблеми. Широкого розповсюдження набули панегірики та промови на честь відомих політичних, церковних діячів, покровителів та меценатів академії: П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Могили, Л. Барановича та ін. Складалися поезії та промови й на честь гучних політичних подій. Така практика мала й ту користь, що виховувала у студентів почуття патріотизму, вірності православ'ю, вчила шанувати свій навчальний заклад. Чимало творів, складених у стінах академії, з часом стали народними піснями й думами: "Висипався хміль із міха та й наробив людям лиха" (Про Жовтоводську битву), "Дума козацька про Берестецьку битву 1651 р., 31 липня", "Їхав козак за Дунай", "Ой, горе тій чайці", "Ой, на горі та женці жнуть". Як і поетику, риторику вивчали протягом одного року.

Тривалість викладання богослов'я у Києво-Могилянській академії коливалась у діапазоні 3—4 років. В умовах польського панування цьому курсу надавали виключного значення, оскільки для захисту національного віросповідання необхідно було мати добру теоретичну та практичну підготовку. Під час бурхливих подій другої половини XVII ст. викладання богослов'я велося періодично. Постійно ж цей курс почав читатися з 1689 р. Та вже у XVIII ст. клас богослов'я відвідувало порівняно мало студентів, більшість цікавилася в основному світськими науками. Наприклад, у 1727 р. у класі аналогії було 116 учнів, інфіми — 84, граматики — 61, синтаксими — 97, поетики — 78, риторики — 84, філософії — 97, а у класі богослов'я лише 48. До курсу входили як власне богословські науки — догматика та моралізаторство, так і відомості з історії та практики релігії. Богословська система, створена в академії, ґрунтувалася на ідеях таких східних та візантійських філософів, як Григорій Ніанзен,

Іоанн Златоуст, Василь Великий, Іоанн Дамаскін, Лев Математик, Михайло Псел та ін. При цьому враховувалися й ідеї, вироблені західноєвропейськими філософами: Августином, Пелагієм, Дунсом Скоттом, Фомою Аквінським. Творами останніх користувалися як викладачі, так і студенти. При цьому вони вчилися критичної оцінки, використовуючи лише те, що було корисним православному богослов'ю. Це саме стосувалося й навчання за кордоном. Разом з тим для ідей, що проповідувалися в академії, не були характерними фанатизм і нетерпимість до інших богословських течій. Професори на перше місце ставили розум, а не релігійні переконання, були прибічниками культурних контактів між представниками найрізноманітніших конфесій.

Одне з найважливіших місць у програмі Києво-Могилянської академії посідало викладання мов. З цього приводу єрусалимський патріарх Паїсій, відвідавши Київ у 1649 р., відзначав, що викладачі колегіуму навчали своїх вихованців "словянській, як притаманній, латинській, як благопотрібній їм, живучим між латинами, і частково грецькій" [26] мовам. Слов'янська мова залишалась основною для, так би мовити, внутрішнього спілкування. В цей час її продовжували вивчати за граматикою М. Смотрицького. Важливе місце займала й грецька мова, що насамперед пояснювалося традиційними релігійними зв'язками з Грецією, необхідністю вивчати, перекладати й виправляти богословську літературу та й загалом давало змогу долучатися до значного пласта культурних надбань людства.

Упродовж розглядуваного періоду в академії вивчали й польську мову. Мотивувалося це насамперед історичною традицією. Адже Україна довгий час перебувала у складі Речі Посполитої. Навіть у XVIII ст. викладачі академії створили чимало літературних творів саме польською мовою.

Разом з тим, щоб мати змогу вільно ознайомлюватися з досягненнями держав, що знаходилися західніше України, особливу увагу приділяли латинській мові. На той час латина все ще залишалася мовою державного управління, дипломатії, законодавства, науки у європейських країнах, хоча все сильніші позиції почали займати окремі національні мови. Завдяки доброму знанню латинської мови українські студенти могли продовжити своє навчання в європейських університетах, де нею викладали основні курси.

До 1673 р. латинську мову в Києво-Могилянській академії вивчали за граматикою португальського вченого Еммануїла Альвара, а згодом — з використанням піарської граматики. Причому викладачі намагалися не тільки викладати і спілкуватися зі студентами латинською мовою, а й зобов'язували своїх вихованців спілкуватися нею у побуті, створюючи таким чином необхідне для якнайкращого засвоєння знань мовне середовище. Врешті, без знання латини учні не могли сподіватися на добрі успіхи у навчанні. Виключно латинською мовою читали курси поетики, риторики, філософії та богослов'я. Нею проводили й диспути. Про те, що навчання латинської мови стояло на досить високому рівні свідчить той факт, що нею володіла практично уся тогочасна українська верхівка. Цікаво, що часом це навіть ставало на заваді офіційному листуванню українців з росіянами. Так, київський воєвода П. Шереметєв у травні 1667 р. у посланні до російського царя Олексія Михайловича зазначав: "Пишуть, державцю, до нас, холопів твоїх, з Білої Церкви комендант і з інших

[26] *Тітов Х*. Зазн. праця. — С. 119.

місць полковники і всяких чинів люди про різні справи польським і латинським письмом, також і боярин і вірного Війська Запорозького гетьман Іван Мартинович Брюховецький, і полковники до нас, холопів твоїх, в листах своїх пишуть часті слова латинські, а в нас, холопів твоїх, перекладача немає, і ми до білоцерківського коменданта і до інших полковників також і до боярина, і гетьмана, і полковників проти латинських слів відповідь не пишемо" [27].

На початку XVIII ст. у зв'язку зі зростанням уваги до культурних досягнень Заходу в академії вводиться викладання цілого ряду європейських мов. Так, з 1738 р. починається навчання німецької мови та відновлюється викладання давньогрецької.

У 1753 р. до навчального курсу вводяться ще й французька та давньоєврейська мови. З 1755 р. було відновлено викладання польської мови. Одним з основних викладачів іноземних мов у академії в цей час був Симон Тодорський. Сам він навчав студентів грецької, староєврейської та німецької мов. Німецький пастор Христоф-Вільгельм Хегельмаєр знав його особисто і писав: "...він приверне в Україні до себе увагу багатьох тисяч, позаяк дві останні мови до цього часу залишаються маловідомими у козаків і росіян. Знання їх може дати спосіб, що значно полегшить вхід до їхніх душ" [28]. Помітний слід серед викладачів-мовників залишив також Варлаам Лащевський. Він створив найпопулярнішій в академії підручник грецької мови.

У зв'язку з посиленням процесу русифікації у другій половині XVIII ст. особливе місце займає російська мова. З 1751 р. в академії було введено її викладання. Одночасно з'являються урядові розпорядження щодо обмеження користування українською мовою. Так, згідно з Інструкцією 1764 р., переклади з латинських творів мали здійснюватися лише російською мовою. А з 1784 р., при митрополиті Самуїлі Миславському, професори отримують наказ й лекції читати виключно нею із застереженням, що у разі відступу від цього правила вони будуть звільнені зі своїх посад. Це фактично означало переведення на російську мову всього навчального процесу.

Історію як самостійний предмет почали викладати в академії не одразу. Проте, безперечно, її елементи були присутніми в усіх курсах. Особливо багатими на історичні приклади були лекції з поетики та риторики. При цьому викладачі посилалися на десятки історичних праць, починаючи від античності аж до сучасних їм творів. Найбільшою ж увагою серед них користувалися праці гуманіста Лукіана. У лекціях, творах, написаних викладачами, колишніми вихованцями академії, описувалися події, безпосередніми учасниками яких були вони самі. Так, І. Гізель брав участь у посольствах від Б. Хмельницького до Москви, представляв інтереси української сторони на переговорах з поляками тощо. Л. Баранович брав активну участь у дипломатичних справах. У віршах Л. Барановича проповідувалась ідея слов'янської єдності. Ця думка знайшла розвиток і у творах І. Галятовського, котрий закликав до спільної боротьби з Османською імперією. Причому особливого значення книгам останнього надали глибока ерудиція автора, його знання найрізноманітніших історичних праць. На початку XVIII ст. історія врешті виділилася в окремий предмет. Так, Ф. Прокопович у 1708 р. читав студентам класу риторики історіографію.

---

[27] *Хижняк З. И.* Киево-Могилянская академия. — Киев, 1988. — С. 80.

[28] *Дзюба О.* Києво-Могилянська академія очима німецького пастора (1739 р.) // Київ. старовина. — 1994. — № 2. — С. 99.

Впродовж усього існування колегіуму, а пізніше й в академії вивчалася математика. З її основами знайомилися протягом усього навчання до класу філософії включно. В першій половині XVII ст. існував окремий математичний курс, а на початку XVIII ст. у курсі філософії Ф. Прокопович читав лекції "Дві перші і найголовніші основи математики, арифметика та геометрія, на користь української студентської молоді викладені в Києво-Могилянській академії в роках божих 1707 і 1708".

У другій половині XVIII ст. в академії було відкрито класи "чистої" та "змішаної" математики, де викладачем працював, зокрема, Іван Фальковський — автор низки праць з цього предмета. В 1783 р. він заснував при академічній бібліотеці ще й фізичний кабінет. Тут було встановлено обладнання, необхідне для практичної роботи студентів: глобуси, сфери, насоси, електрична машина, телескоп, астролябія, барометр тощо.

Крім основних курсів, в академії викладали й інші предмети, зокрема ті, що сприяли художній та музичній освіті студентів. Так, студенти вчилися прикрашати малюнками свої конспекти, естетичного вигляду надавалося й курсам лекцій викладачів. Особливого уміння потребувало оформлення тез диспутів, що вручалися високопоставленим особам, оголошень про диспути, які вивішувалися у людних місцях, створення гравюр-панегіриків на честь різних осіб, які сприяли чи могли у чомусь посприяти академії. Саме у її стінах отримали початкові навички відомі пізніше майстри-гравери, художники І. Щирський, Д. Галяховський, Г. Левицький, Л. Тарасевич, І. Мігура, М. Карновський. У 1757 р. тут було відкрито клас малювання.

В академії регулярно проводили уроки музики, на яких вивчали ноти, спів. Особливу увагу звертали на хоровий спів, оскільки хорові виступи практикувались у всіх урочистих випадках: під час свят, прийомів важливих гостей, диспутів тощо. З вихованців Києво-Могилянської академії вийшов ряд талановитих композиторів, зокрема М. Березовський та А. Ведель.

У другій половині XVII—XVIII ст. продовжив своє існування шкільний театр, твори для якого створювались силами викладачів і студентів. Найчастіше ставили такі твори: "Володимир" Ф. Прокоповича, "Милість Божа Україну... через Богдана Хмельницького... що звільнила", "Комічну дію" М. Довгалевського, "Трагікомедію" В. Лащевського, "Воскресіння мертвих" Г. Кониського. Багато вистав присвячувалося біблійній тематиці. У 1685 р. відомий шотландець на російській службі Патрик Гордон був присутнім на одній з таких вистав, що проходила у Богоявленському монастирі. Можливо, у ній брав участь його син Григорій, який навчався тут з 1684 р.

Невеликі канікули, що впродовж навчального року тричі влаштовували в академії, мали назву рекреацій. До них під керівництвом професорів готували вистави, хорові виступи тощо. У погожі дні проводили й спортивні ігри.

У своїй роботі викладачі навчального закладу керувалися усталеними принципами виховання, що були вироблені ще у братських школах, сприйняті колегіумом при П. Могилі та зафіксовані ним у збірнику молитов та настанов "Анфологіон" (1636). Виховні принципи відомі нам і через академічні інструкції 1734, 1747, 1751, 1763 рр. та інші документи. Студенти повинні були дотримуватись чіткого розпорядку дня: лягати та вставати у визначений час. Їм заборонялося ходити вночі по місту, брати участь у непристойних розвагах тощо. Натомість вони мали бути активними у заходах, що їх організовувала академія.

Значну увагу приділяли зовнішньому вигляду, умінню себе поводити, повазі до викладачів. Досить м'яко ставлячись до багатьох провин своїх вихованців, академія все ж виключала з числа студентів окремих осіб, негідна поведінка яких не залишала надії на виправлення. Виховну мету мала й участь студентів у релігійних святах, найпишніше з яких відзначалося Богоявлення Господнє. Непересічне значення мали міцні зв'язки з Києво-Печерською лаврою, архімандритами якої у більшості були випускники академії.

Важливу допомогу у справі виховання в дусі відданості православ'ю, своїй Батьківщині, академії надавали особливі студентські об'єднання — конгрегації. Ці своєрідні братства згуртовували молодих людей, котрі, вступаючи до них, присягали на відданість традиціям свого навчального закладу та піклування про нього. Засновані ще П. Могилою, конгрегації були відновлені на початку XVIII ст. митрополитом І. Кроковським. Усього їх було дві — Велика та Мала. До Великої входили студенти філософії та богослов'я, до Малої — студенти нижчих класів. Усі вони проголошували себе під покровительством Богородиці й вважали за мету слідувати їй у житті. Вступ до конгрегації супроводжувався різними обрядами. Так, кожен вступаючий повинен був присягнути, що буде шанувати академію та не забувати її після закінчення навчання. Однією з найважливіших функцій конгрегацій була допомога бідним студентам через збір пожертвувань. Керували усією їх діяльністю виборні префект, два віце-префекти, нотаріус та віце-нотаріус. Вони збирали пожертвування і вносили записи про них у спеціальні книги. Про серйозність ставлення до конгрегації свідчить те, що вона була фактично незалежною організацією, мала свою печатку та як юридична особа могла бути представлена у суді.

Велика увага керівництва академії до питань виховання давала плідні результати. З цього приводу генеральний писар І. Виговський, звертаючись у 1654 р. до царя Олексія Михайловича, справедливо зазначав: "...монастир Братський київський в училищах своїх багато благочестивих церкви нашої східної синів християнського руського православного народу учінням благочестивим навчив і виховав у вірі православній і від принади латинської західної до ціломудря та істини східної привернув" [29]. Про ефективність виховної роботи свідчить, зокрема, й те, що з випускників академії XVII та XVIII ст. кілька осіб було причислено православною церквою до сонму святих: Ф. Углицький, Д. Туптало, І. Кульчицький, І. Горленко, П. Канючкевич.

З утворенням колегіуму при ньому як необхідну частину було створено й бібліотеку. Керував нею один з професорів. Особливу турботу про бібліотеку виявив ще П. Могила, передавши до книгозбірні чимало власних рідкісних видань, загальною чисельністю 2130 томів. На жаль, більшість з них загинула під час пожеж та пограбувань 1658 та 1665 рр.

Протягом усього свого існування бібліотека безперервно поповнювалась за рахунок закупок та дарунків окремих осіб. Так, значну кількість книг передали до її фондів викладачі Є. Славинецький, Д. Туптало, І. Кроковський, Р. Заборовський, В. Лащевський, Т. Щербацький та ін.

Для того щоб мати у своєму розпорядженні необхідну для навчання літературу, бібліотекарі підтримували зв'язки як з вітчизняними, так і з зарубіжними видавництвами, контактували з купцями, котрі теж могли доставляти необхідні видання. З часом при академії виник спеціальний магазин, де всі бажаю-

[29] *Тітов Х.* Зазн. праця. — С. 124.

чі могли придбати собі книги. З 1759 р. бібліотека академії почала поповнюватися періодичними виданнями. Пов'язано це з діяльністю протектора Арсенія Могилянського, котрий виписав для неї російські, французькі та німецькі газети. У 1768 р. стараннями історика М. Бантиш-Каменського була заснована ще й окрема бібліотека при бурсі для бідних студентів, до якої він сам передав 145 книг. Вона комплектувалася з тих самих джерел, що й основна книгозбірня, але більшість пожертвувань надходила від колишніх мешканців бурси. Один з викладачів — І. Самойлович — передав до бурсацької бібліотеки особливо велику кількість книг — 1147 одиниць. На 1776 р. ця бібліотека містила понад 3300 примірників. У 1780 р. основна бібліотека академії дуже постраждала від пожежі. Після цього академічна та бурсацька бібліотеки об'єднались. На цей час у обох зібраннях налічувалося близько 12 тис. книг, а також значне число рукописів.

Микола Бантиш-Каменський (1737—1814).

Студенти академії були вихідцями із різних соціальних станів, з великою відмінністю у матеріальному становищі. Частина з них, зовсім незначна, мала змогу жити у власних будинках, наймати квартири, користуватися допомогою прислуги. Їхні витрати на прожиття часом навіть значно перевищували кошти, що отримували викладачі. Проте основна маса студентства жила бідно. Щоб забезпечити їм хоч дах над головою, при академії було побудовано своєрідний гуртожиток — бурсу. Як зазначав у середині XVII ст. митрополит А. Могилянський, вона потрібна була насамперед тим, "хто ще в малолітстві своєму, залишившись без батьків і родичів своїх, всі свої роки, хоча й переживаючи крайню бідність, на те поклали, щоб отримуючи в такому своєму бідному стані від христолюбців і жебраколюбців милостиву підтримку, навчитися чесних мистецтв різних мов і дуже потрібних наук" [30].

Найвірогідніше, перше приміщення бурси було дерев'яним. Зрозуміло, що періодично воно потребувало відновлення, а за воєнних умов другої половини XVII ст. навряд чи взагалі довго проіснувало. Відомості ж про будівництво нового дерев'яного корпусу маємо лише за 1719 р. Зведений він був за рішенням митрополита Р. Заборовського, значною мірою на кошти І. Кроковського, які той заповів академії. У тісноті в новій бурсі розміщалося до 200 осіб. Та з плином часу й це приміщення прийшло у вкрай незадовільний стан, оскільки необхідних сум для догляду за ним не знаходилося. Зведення нової бурси було закінчено у 1765 р., причому продовжувала існувати й стара. Остання, однак,

[30] Там само. — С. 216.

вже наступного року була знищена вогнем. Нова ж простояла десять років і теж загинула від пожежі. Через сирість та холод у бурсі її мешканці часто хворіли. У шпиталі, зведеному спеціально для лікування студентів, догляд теж був далекий від необхідного, тому в особливо важкі роки багато бурсаків помирало. Так, взимку 1757 р. через хвороби академія втратила понад 30 своїх студентів.

Проте й у бурсі не знаходилося місця для всіх бажаючих. Тому багато студентів були змушені шукати притулку при різних київських церквах. Там вони допомагали при службах, навчали дітей у приходських школах, складаючи цим конкуренцію тамтешнім дякам та попам.

На відміну від власне бурси, яку називали Великою, сукупність цих помешкань звали Малою бурсою. Обидві вони знаходилися під наглядом префекта, котрому допомагали призначений з числа викладачів суперінтендант та сеньйори із студентів. Один із сеньйорів закріплювався за Великою, а інший — за Малою бурсами.

Злидні, що переслідували більшість студентів, змушували їх до найрізноманітніших підробітків. Прагнучи заробити собі на прожиття, студенти писали інтермедії, вірші, вчили канти. А для того щоб влаштувати виставу, вони шили необхідний одяг, готували декорації тощо. І під час великих церковних свят, ходячи від хати до хати, студенти співали, декламували вірші, навіть влаштовували вистави. У період тривалих літніх канікул розходилися по Лівобережній Україні та сусідніх землях шукати підробітку чи просто збирати милостиню. Причому географія їхніх подорожей була доволі широкою. Так, у 1688 р. в одному із своїх листів до князя Василя Голіцина гетьман Іван Мазепа підкреслював, що учні шкіл при Богоявленському монастирі "тільки зимового часу на тому одному місці не відходячи наук слухають, а як скоро літо настане, тоді не тільки тут у Малій Росії в міста для потреб своїх розходяться, але і в Литву, і на Волинь, також і в польські краї віддаляються" [31]. Сценки та вертепи, які влаштовували студенти, були доволі популярними. Адже, прагнучи зацікавити глядачів, виконавці ролей зверталися до проблем народного життя, втілюючи на сцені найрізноманітніші характерні образи сучасників. Окремим студентам старших курсів за рекомендацією ректора чи префекта вдавалося влаштуватися краще. Вони ставали інспекторами або репетиторами дітей багатих київських міщан і жили порівняно непогано, але таких були одиниці.

Не всі, однак, займалися підробітками. Нерідко траплялися й крадіжки. А іноді студенти влаштовували цілі набіги на базари, сади та городи київських міщан. Цікаво, що, знаючи про важке становище вихованців академії, навіть представники вищої духовної влади — самі колишні студенти, дивилися крізь пальці на їх вимушені, здавалося б, зовсім непристойні вчинки. Так, московський священик Іоанн Лук'янов у 1701 р. з обуренням писав: "В Києві школярів дуже багато, та й крадуть багато, попущено їм від митрополита ... немає на них суду ... попущено красти більше московських солдатів" [32]. Часті конфлікти з міщанами все ж постійно заважали навчальному процесу. Тому у 1750 р. було написано спеціальну інструкцію, в якій йшлося про правила проживання студентів при київських церквах.

Істотно поліпшилося матеріальне становище студентів лише в останній третині XVIII ст. У 1778 р. коштом мит-

[31] РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1688, спр. 70, арк. 2.
[32] *Голубев С. Т.* Указ. соч. — С. 21.

рополита Г. Кременецького було збудовано кам'яне приміщення бурси. На неї пожертвували кошти й багато колишніх випускників академії. А з 1784 р. частина студентів стала отримувати щомісячні виплати: протягом десяти місяців навчання "богословам" надавалося по 1 крб., "філософам" — по 80 коп., "риторам" — по 60 коп., а "піїтам" — по 40 коп. Ті ж, хто навчався у молодших класах, мусили вдовольнятися безплатними борщем та кашею. Відтоді поліпшився й догляд за хворими, для чого був найнятий лікар. На кожного хворого виділялося по 3 коп. на день.

Друга половина XVIII ст. усе ж була не вельми сприятлива для Києво-Могилянської академії. Це був час, що характеризувався необхідністю пристосування навчального закладу до нових умов, які потребували прискореного розвитку технічних дисциплін, введення до навчального курсу ряду нових предметів. Зауважимо, що з середини XVIII ст. навчальні курси, особливо у старших класах, втрачають свою оригінальність, наближеність до сучасних політичних та суспільних проблем. Посилюється увага до церковно-богословських питань.

Водночас прискорено розвиваються навчальні заклади у Росії, особливо у центральних містах. Туди переміщається багато талановитих викладачів, молоді, котрі прагнули освоювати необхідні суспільству спеціальності. Цьому, безперечно, сприяла протекціоністська політика царів. Велике значення у такій високоцентралізованій державі, як Росія, мало й особисте ставлення вищих посадових осіб до того чи іншого навчального закладу. Тому на академії вкрай негативно позначилось неприхильне ставлення до неї російської імператриці Катерини II. За такої ситуації кияни мусили власними силами та на власний кошт працювати над пристосуванням академії до нових умов і потреб сучасності. Важливо було підняти її до рівня європейських чи хоча б російських — Московського і Петербурзького — університетів. З цією метою на 1764 р. було вироблено спеціальну Інструкцію — документ, де відбивалися основні моменти діяльності навчального закладу. У ній насамперед йшлося про те, скільки років відводиться на навчання в одному класі, курси яких наук мали там опановуватись, якими основними підручниками мали користуватися учні та студенти, говорилося про обов'язки викладачів та адміністрації.

Однак це не відповідало урядовим поглядам. І для академії настають тяжкі часи. Зокрема, було відмінено низку її привілеїв, з 1763 р. навіть припинено виплату жалування.

У 1766 р. у зв'язку з необхідністю підтвердження своїх прав та привілеїв, заснування світської друкарні, відкриття хоча б двох факультетів — математичного і медичного, збільшення грошових сум, що відпускалися на утримання викладачів і бідних студентів, адміністрація академії звернулася до імператриці через київського генерал-губернатора Глібова. Проте вдалося добитися тільки щорічної видачі закладу мізерної суми у 500 руб. Одночасно Харківський колегіум зі значно меншою кількістю студентів отримував 3 тис. руб. щорічно. На московську ж академію видавалося 4847 руб.

Без наслідків залишилися звернення до імператриці уже з боку Київської консисторії від імені митрополита Арсенія Могилянського щодо питань, які піднімалися раніше. Усім цим зусиллям перешкоджала політика російської влади. На переконання останньої, всі риси, що виділяли Україну на фоні імперії, мали бути знівельовані, щоб усунути можливість будь-якого "сепаратизму". На вищі посади, наприклад, мали призначатися або не українці, або ті, хто

довгий час попрацював у Росії. Так, настоятелів монастирів тепер треба було обирати з "пришлих і чужих Малоросії людей, або ж, хоча і з малоросів, але тих, хто пройшов церковно-адміністративну школу на півночі Росії, яким не дорогі були б національні інтереси України" [33]. Саме таких осіб бачили у призначених київськими митрополитами у 70—80-х рр. Гавриїлі Кременецькому та Самуїлі Миславському. Останній, правда, відзначався поміркованістю, зваженістю у своїх діях, чимало зробив для наближення програми академії до університетських, дбав про матеріальний стан навчального закладу. Так, при ньому було перебудовано окремі приміщення, зведено нові кам'яні помешкання для викладачів. Лише у 1787 р. вийшов рескрипт Катерини II про відкриття при академії друкарні та збільшення суми на утримання навчального закладу, але усього лише до 600 руб.

За часів Катерини II навіть існував проект переведення Києво-Могилянської академії до Києво-Печерської лаври. У Богоявленському монастирі та приміщеннях академії планували зробити шпиталь для солдатів. Різко погіршився матеріальний стан установи після проведеної секуляризації церковних земель. Загалом солідну підтримку для навчального закладу становили добровільні пожертвування. Чимало колишніх випускників академії, маючи непоганий матеріальний стан, надавали їй значні кошти.

Зміни, що відбувалися в Києво-Могилянській академії, обумовили її реорганізацію у так звану головну окружну академію, в якій мали завершувати свою освіту випускники чернігівської, новгородської та слуцької семінарій, готуючись стати вчителями народних училищ. За реформою 1798 р. її було перетворено на духовну академію.

4.5. Навчання української молоді за кордоном

Навчання молоді в європейських навчальних закладах було узвичаєним явищем для українського суспільства ще з часів середньовіччя, що обумовлювалося насамперед як пізньою появою власної вищої школи, так і природною схильністю українського народу до науки. Ця риса вражала чужинців. Невипадково у Наказі глухівського шляхетства депутатам у Комісію зі створення нового Уложення, де йшлося про необхідність відкриття в Україні університету, зазначалося, що "всему свѣту известно в здѣшнем народѣ особлѣвѣйшая к наукам склонность и охота", але внаслідок віддаленості від цього краю університетів шляхетство змушене "отсылать детей своих в иностранные земли, приходя в оскуднение" [1]. Вибір університетів залежав від багатьох чинників; серед них не останню роль відігравали географічний, а також культурні традиції, особисті контакти, наявність земляцтв та ін. Вектор культурно-освітніх зв'язків для різних частин українських земель не був одним і тим же. Лівобережна Україна та Слобожанщина у XVIII ст. були орієнтовані на розширення культурних, у тому числі й освітніх, зв'язків з німецькими землями, що, за висловом І. Лисяка-Рудницького, репрезентували для України Західну Європу [2]. Треба зазна-

[33] *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. — Київ, 1994. — С. 192.

[1] Наказы малороссийским депутатам 1767 г. и Акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения — Б. м. и г. изд. — С. 6—7.

[2] *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом: Історичні есе. — Київ, 1994. — Т. 1. — С. 5.

чити, що за кількістю університетів та високим рівнем викладання наук у них німецькі держави-князівства займали перше місце у Європі. До того ж києво-могилянські вчені, зокрема Ф. Прокопович, С. Тодорський, С. Миславський та інші, підтримували тісні зв'язки з німецькими вченими, рекомендували своїм студентам саме німецькі університети. Молодь з Правобережної України і Східної Галичини була зорієнтована на здобуття вищої освіти у польських навчальних закладах, зокрема Краківському університеті та Замойській академії.

У XVII ст. кількість студентів з України в європейських університетах значно зменшилася, що було обумовлено насамперед нестабільною політичною ситуацією, постійними війнами. З XVIII ст. число студентів, які їхали навчатися до європейських навчальних закладів, збільшується, особливо це прослідковується на прикладі німецьких університетів. Студенти-українці, записуючись до університетів, вказували прізвище, ім'я, вік, місцевість, звідки прибули, а також національну приналежність, яка визначалася як "рутен", "русин", "з Русі". "Українцями" себе називали не лише вихідці з Лівобережної України, а й з Волині. Інколи зазначалася конфесія — "грецької релігії, греко-православний". Деякі вказували, що прибули з Києво-Могилянської академії.

До найпопулярніших німецьких університетів належав прусський Кенігсберзький, заснований принцом Альбрехтом 1544 р. як протестантський. Віротерпимість і високий рівень викладання філософії, права й медицини здобули йому європейське визнання. Тут навчалося багато вихідців з Центрально-Східної Європи, серед його студентів з часу заснування були й українці. У 1671 р. до університету записався І. Гонтковський, "русин зі Львова", пізніше він вписався до університету м. Кіля. У першій половині XVIII ст. в університеті навчалися В. Каневський та І. Варфоломеєв з Києва, Д. Бутович з "Черняхова, з України", Д. Маленський, "українець, греко-рутенської віри", І. Терлинський з Волині, Д. Зелазо-Волховський з Полтави. А Я. Дунін-Борковський записався 1746 р. як "козак з міста Чернігова".

У другій половині XVIII ст. у Кенігсберзькому університеті вчилися представники майже всіх відомих козацько-старшинських родин: брати Андрій та Іван Гудовичі; Василь, Стефан та Микола Леонтовичі; Іван і Яків Долинські; Микола та Андрій Борковські; Федір, Іван і Михайло Туманські; Микола і Михайло Горновські. Представлені були також вихідці з міщан, рядового козацтва. Леонтовичів відправила на навчання їхня мати Феодосія Томарівна. В проханні видати паспорти вона писала, що має намір послати трьох своїх синів "в німецький край для вивчення політичних наук та іноземних мов" [3]. Серед студентів, записаних у 60-х рр., згадані Максим Цвіт, киянин, та Яків Хорошкевич. Хорошкевич навчався в університеті майже чотири роки, повертаючись 1766 р. додому, просив видати йому паспорт для проїзду з Глухова до Москви і Петербурга, писав, що перебував при "тамошний академии для обучения разных наук" [4]. У 1760 р. записався Іван Хмельницький, "русин", який став відомим вченим. Вивчав філософію у Д. Веймана, ще будучи студентом написав кілька наукових праць: "Ясність онтологічних принципів, узгоджених з найвизначнішим колом найосвіченіших філософів" (видана у Кенігсберзі 1762 р. з присвятою К. Розумовському) та "Висвітлення складних догматів психології..." (опублікована 1763 р.). Дисертацію "Мір-

[3] ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 1136, арк. 3.

[4] Там само, ф. 54, оп. 3, спр. 1120, арк. 2.

кування про рабство за природними законами і всенародним правом" І. Хмельницький захистив 1767 р. і того ж року її було видано в Кенігсберзі [5]. Свої праці, які здобули визнання серед європейських вчених, він публікував у журналі "Гамбурзькі відомості". І. Хмельницький слухав також приватні лекції з математики у професора університету К.-А. Християна. Свою діяльність продовжував у Петербурзі, де займався перекладами, зокрема творів Яна-Амоса Коменського, працював у Законодавчій комісії.

Упродовж 60—70-х рр. в університетські матрикули було внесено прізвища Івана Максимовича з Миргорода, який вже був лікарем і записався на медичний факультет, Івана Кулябки, Василя Белявського, Олексія Карашевського. Матвій Вайчуров і Яків Денисіїв записалися 1770 р. на правничий факультет, назвали себе "українцями". Вони сприяли виданню праці Ф. Прокоповича "Christianae ortodoxae Theologia" (Кенігсберг, 1773). Іван Данилевський записався як "русин з Києва, з вітчизняної академії", а Михайло Щербак — "з Пирятина, що в Україні". Серед студентів університету були Г. Милорадович, Олександр і Петро Протченки, Нестор Квятковський, Гебхардт Мартин з Києва, німець за походженням. Як правило, українські студенти слухали лекції з філософії, права, медицини. В університеті протягом 1770—1796 рр. професором був відомий вчений Іммануїл Кант. За цей час його лекції могли слухати 20 студентів з України [6]. Доктором філософії Кенігсберзького університету, крім Івана Хмельницького, став Іван Новицький (1765 р.). Дипломи докторів медицини у Кенігсберзі здобули Іван Максимович з Миргорода (1773 р.) і Нестор Квятковський (1784 р.).

Другим значним освітнім і науковим осередком для українських студентів був Лейпцизький університет, заснований 1409 р. Цікаво, що цього ж року в університетські матрикули були записані Михайло із Самбора, Францишек зі Львова і Григорій з Литви [7]. Кількість студентів-українців значно збільшується у XVIII ст. Вони вивчали переважно філософію, класичні мови, право. Близько семи років тут навчалися вихованці Києво-Могилянської академії Григорій Козицький з Києва та Микола Мотоніс з Ніжина. В атестаті, який підписали префект академії Варлаам Лащевський та професор Гедеон Слонимський, зазначалося, що вони прослухали філософський курс логіки й виявили до навчання "великою охоту, рачение и прилежание", мали зразкову поведінку. Спочатку в 1747 р. прибули до Бреслау (Вроцлава), де розпочали навчання у гімназії св. Єлизавети, записалися як "рутени грецької релігії". Коли 1749 р. Козицький і Мотоніс від'їжджали до Лейпцига, інспектор гімназії І. Ф. Бург дав їм атестат, де зазначалося, що студенти старанні, добропорядні, висловлювалося сподівання, що вони з часом принесуть "отечеству своему немалую пользу и многим согражданам будут примером" [8]. Інспектор вважав за потрібне написати в атестаті, що ці студенти прибули з таких віддалених місць й не мають допомоги зі своєї батьківщини. Він висловлював надію, що знайдуться благодійники, котрі підтримають їх любов до науки. Г. Козицький і М. Мотоніс записалися до Лейпцизько-

[5] *Oljančyn D.* Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine // Kyrioz. — München, 1937. — Bd. 2. — H. 1—4. — S. 354.

[6] Ibid. — S. 356—358.

[7] Die Matrikel der Universität Leipzig. — Bd. 1. Die immatriculationen von 1409—1559. — Leipzig, 1895. — S. 27—30.

[8] Архів Академії наук (Санкт-Петербург), ф. 3, оп. 1, спр. 132, арк. 277.

го університету навесні 1749 р., а 19 серпня цього ж року звернулися до Петербурзької академії наук з проханням взяти їх на казенний кошт. Вони писали, що у Київській академії вивчили латинську, грецьку та давньоєврейську мови, слухали лекції з філософії, далі навчалися у Бреслау, прибули до Лейпцига з надією вивчати математику, історію, філософію, а також європейські мови. Вони мали намір хоча б три роки провчитися в університеті, але "все дорого и на своем коште прожить невозможно". Їхнє прохання підтримав професор університету, почесний член Петербурзької академії Г. Гейнсіус. Він рекомендував академії цих двох студентів "наилучшим образом", писав про їхні старанність і бажання вчитися. Від академії надійшли умови, на яких вона брала на утримання студентів, — довічно служити петербурзькій науковій інституції. Стипендія була виділена невелика — по 100 крб. щорічно. Цих грошей не вистачало, як видно з листа Г. Козицького та М. Мотоноса до президента академії К. Розумовського, в якому вони писали, що мусять платити за лекції, книги, а не лише витрачати на житло, їжу, одяг, скаржилися, що терплять крайню нужду й просили збільшити стипендію. Їхнє прохання підтримав професор Г. Гейнсіус, і вже у 1752 р. вони одержали по 150 крб. Г. Козицький та М. Мотоніс не поспішали повертатися в Росію, очевидно, пам'ятаючи, що там їх чекає довічна праця на академію, й навчалися у Лейпцизі майже сім років, лише 1756 р. вони прибули до Петербурга й розпочали викладацьку діяльність у гімназії Петербурзького університету. Пізніше були обрані почесними членами Петербурзької академії наук, активно включилися у розробку проектів реформ і діяльність Законодавчої комісії, займалися перекладами.

Казенних студентів, тобто таких, які навчалися на кошт держави, було небагато, переважно медики, оскільки в Росії протягом тривалого часу не існувало вищих медичних навчальних закладів. Вихідці з України, за невеликим винятком, навчалися на власний кошт. Випадок з Г. Козицьким та М. Мотоносом надихнув ще одного студента Лейпцизького університету Арсенія Безбородька, сина переяславського сотника Івана Білоцерківця-Безбородька, здобути стипендію. Він навчався у Переяславському колегіумі, де згадується у класі інфіми (1744 р.), можливо, пройшов курс у Києво-Могилянській академії. В 1752—1753 рр. був студентом Братиславського ліцею, в 1753 р. записався на "артистичний" факультет Лейпцизького університету й звернувся до Петербурзької академії з проханням надати йому стипендію, обіцяючи вірно служити їй. Проте стипендію не одержав, незабаром перейшов до університету м. Єни. Звідти знову звертався до академії, повідомляв, що вивчає філософію й сподівається принести користь вітчизні, але всі його клопотання виявилися марними.

У Лейпцизькому університеті навчалися сини омельницького сотника Григорія Остроградського Павло та Іван, Михайло та Петро Білушенки, Федір, Петро, Яків Пашкевичі, Петро Гнідич (усі з Полтави), Іван Козицький з Києва, Григорій Галаган, Григорій Петрович і Михайло Милорадович з Чернігова, Роман Зебриков з Харкова, Іван Данилевський з Києва, який вже здобув ступінь доктора медицини в Геттінгенському університеті, Роман Тимковський. У списках університету згадується син гадяцького полковника Антона Крижановського (1766 р.), родич роменського протопопа, колишнього викладача німецької та єврейської мов Києво-Могилянської академії К. Крижановського. Гадяцький полковник уклав з протопопом угоду, за якою доручав йому су-

проводжувати свого сина за кордон, бути при ньому невідлучно, стежити за навчанням та поведінкою, ощадливо витрачати гроші, які дав батько. Син мав намір навчатися у Лейпцизі півтора року, вивчати мови і науки "полезние ему и отечеству", а далі поїхати "для смотрения редкостей в другие европейские держави"[9]. К. Крижановський мав намір взяти і свого сина Петра. Він звернувся з проханням до Синоду дати йому дозвіл виїхати до "Саксонії на два роки", проте Синод дозволив перебування там лише протягом восьми місяців. Гадяцький полковник писав, що протопоп К. Крижановський "по битности его в молодих летах в тамошних странах знания прилежним трудом получил". К. Крижановський протягом 1747—1750 рр. навчався у Братиславському ліцеї[10], у 1751 р. його прізвище зустрічається у списках Віттенберзького університету. Серед студентів університету згаданий Г. Левицький з Брацлава.

У 1756 р. в Малоросійську колегію звернувся придворний священик В. Баранович з проханням видати паспорти своїм племінникам Д. Барановичу, жителю Седнева, та М. Барановичу, жителю Соснівки Конотопської сотні Ніжинського полку, для виїзду на свій кошт "за море в Саксонію в город Липск для обучения иностранних языков"[11]. У матрикулах Лейпцизького університету вони не значаться, але М. Баранович все ж поїхав учитися і у березні 1760 р. записався як "українець" до університету м. Кіля.

Великою популярністю серед українських студентів користувався університет в Галле, заснований 1694 р., який став одним із центрів так званого пієтизму, протестантського вчення, яке ґрунтувалося, застосовуючи методи філологічної критики тексту, на глибокому вивченні Святого Письма. Університет в Галле завдяки відомому вченому А. Франке став центром орієнталістики та славістики. З його ініціативи при університеті був заснований орієнтальний колегіум, де вивчалися давньоєврейська, арабська і грецька мови, разом з тим великої уваги надавалося вивченню старослов'янської, російської, польської, словацької, а також української мов; він став одним з перших центрів славістики в Європі. Знаним ученим, який працював у колегіумі, був орієнталіст І.-Г. Михаеліс. Серед перших українських студентів університету в Галле відомий Симон Тодорський, записаний 1729 р. Проте є свідчення, що у 1720 р. Феофан Прокопович у листі до А. Франке просив свого адресата опікуватися посланими на навчання в Галле трьома юнаками, прізвища яких не відомі. Ф. Прокопович вказував на їх здібності та імена: Василь мав хист до риторичної науки, бажав вивчати історію, географію, латинську, грецьку й єврейську мови. Другий — Іван збирався вивчати грецьку і латинську мови, а ще одного Івана, на талант якого Ф. Прокопович менш за все сподівався, можна вчити органній музиці[12].

Симон Тодорський, родом із Золотоноші, син козака Федора, який по своїй смерті не залишив "ні ґрунтів, ні посесій", з малих літ навчався у Києво-Могилянській академії. Не закінчивши курсу теології, виїхав до Петербурга, де записався до академічної гімназії. Далі вчителював у одного німецького генерала, з яким переїхав до Ревеля. Там познайомився з лютеранами, захопився протестантським вченням і виїхав до Галле

[9] РДІА, ф. 796, оп. 48, спр. 153, арк. 1—2.

[10] *Даниш М.* Українські студенти в Братиславському ліцеї у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 36. — С. 63.

[11] ЦДІА України, ф. 1501, оп. 1, спр. 256, арк. 17.

[12] *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1981. — Т. 3. — С. 263.

для навчання. Записався на теологічний факультет, здобув блискучу філологічну освіту, вивчив єврейську, грецьку, арабську, сирійську, німецьку мови. Під час навчання С. Тодорський цікавився ідеями пієтизму, його вважають перекладачем російською мовою твору протестантського вченого Й. Арндта "Про справжнє християнство", надрукованого у Галле 1735 р. [13] У Галле Тодорський навчався до 1735 р. Потім подорожував, був учителем серед слов'ян в Угорщині й у греків, перекладав для них грецькою мовою Євангеліє і лише 1738 р. повернувся, як писав у одному листі, "до своєї любої вітчизни" [14]. С. Тодорський почав викладати у Києво-Могилянській академії давньоєврейську, грецьку і німецьку мови. Він привіз велику бібліотеку, що складалася з книг німецькою, латинською, грецькою і єврейською мовами. Викладав у академії до 1742 р. В опублікованих Д. Олянчином списках після С. Тодорського згадується студент-теолог Михайло Требуховський з Києва. 1748 р. на теологічний факультет записався Петро Симоновський "з Малої Русі". Після Київської академії П. Симоновський вчився у Варшаві, потім з дітьми генерального підскарбія В. А. Гудовича виїхав для навчання за кордон. Слухав лекції в університетах Кенігсберга, Галле, Лейпцига, побував також у Парижі. Проте його прізвище зустрічається лише у списках університету в Галле.

З другої половини XVIII ст. інтерес до теології поступається місцем зацікавленості правом і медициною. У 1754 р. на юридичний факультет записуються Іван Гудович і Павло Кочубей. Генеральний обозний Семен Кочубей звертався з проханням видати його братам Павлу і Петру паспорти для виїзду: "Вознамерен я братов моих отправить в Галскую академию для обучения иностранных языков... и для вояжу в другие места" [15]. Павло Кочубей вирішив вивчати право, але Петро не згадується у списках студентів Галльського університету. 1754 р. до Генеральної військової канцелярії звертався сребрянський сотник Микола Троцина з проханням видати паспорт для його сина Григорія, якого він мав намір "отправить в Гальскую академию Магдебурскую для обучения немецкого языка и иностранных языков" [16]. Проте прізвище Г. Троцини також не зустрічається серед опублікованих. На медичний факультет університету в Галле записалися Іван Грун і Прокіп Козловський з Києва, Сава та Іван Горголіси і Андрій Кондура з Ніжина, син сосницького сотника з Чернігівщини Опанас Шафонський. При університеті в Галле існувала гімназія, де навчалися діти віком від 12 до 14 років, яких готували до вступу в університет. Попередню освіту тут здобув О. Шафонський, свого сина він також послав учитися до цієї гімназії. В листах до Я. Сулими, який просив у нього поради, де можна дати дітям добру освіту, О. Шафонський писав, що в Галле запроваджена єдина система навчання та виховання, працюють добрі та порядні вчителі. За його рекомендацією в університетській гімназії навчалися діти родичів дружини Д. та А. Єнки з Чернігівщини, пізніше, у 1796 р., записався до університету, очевидно, вже син одного з цих студентів — І. А. Єнко. А син Я. Сулими Павло навчався у Геттінгенському університеті, де 1804 р. одержав

[13] *Чижевський Д.* Українські друки в Галле // Українська книга. У 450-ліття українського друкарства в Кракові. — Краків; Львів, 1943. — С. 42.

[14] *Winter Ed.* Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. — Berlin, 1953. — S. 229.

[15] ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 4428, арк. 38.

[16] Там само, арк. 8.

диплом доктора філософії. Я. Сулима, як і багато інших представників козацької старшини, не шкодував грошей на освіту сина, пишався його успіхами у навчанні. Вітаючи його з дипломом доктора філософії, писав, що досягнення в будь-яких інших науках, цивільних чи військових, не втішили б його так, як у філософії. Ці слова Я. Сулими ще раз підтверджують культивування в українському суспільстві того часу інтересу до гуманітарних наук, зокрема філософії, або "любомудрія", як писали тоді. Цікаво, що прагнення дати дітям високу освіту інколи вело до розорення батьків, як це було з родом лубенського полковника І. П. Кулябки. З його восьми синів троє вчилися у Віттенберзі (вписалися 1751 р.), троє навчалися у Києво-Могилянській академії, а ще двоє "до науки поспевали". Сини Кулябки звикли жити за кордоном, влізли у великі борги, що вкрай розорило батька. Наприкінці XVIII ст., як писав О. Лазаревський, рід Кулябок уже не згадувався серед шляхетських.

Здавна приваблював студентів з України протестантський Віттенберзький університет, де читали свої лекції Мартин Лютер, Меланхтон. Протягом першої половини XVIII ст. університет об'єднався з Галльським, тому деякі студенти вписані в матрикули як одного, так і другого навчального закладу. Це П. Симоновський, М. Корецький, а також Каспар Дорумін із Золотоноші, Федір Нізенець з Полтави. 1750 р. до Віттенберзького університету записалися Степан Теодорович з Сум, Павло Флоринський з Полтави (до цього навчався у гімназії в Бреслау). У 1751 р. — Данило Савич, Петро, Іван та Григорій Кулябки, Данило Кулябка, Павло Остроградський, який через рік вписується у Лейпцизький університет.

Геттінгенський університет був одним з авторитетних навчальних закладів, де, як правило, завершували освіту, провчившись деякий час у інших, зокрема Кенігсберзькому, Страсбурзькому. З 1722 по 1808 рр. тут навчалося 20 студентів-українців. Це брати Степан, Іван та Андрій Базилевські, Петро Розумовський, Михайло та Григорій Милорадовичі, Іван Данилевський, Григорій Базилевич, Іван Туманський, Іван Кулябка, Іван Рокосовський та ін. Серед них був і Мартин Пилецький "з Кам'янця Подільського, що в Малій Русі". Вони переважно вивчали право та медицину — найпопулярніші науки серед українських студентів, які навчалися у другій половині XVIII ст. в німецьких університетах. Однією з основних умов вивчення медицини було знання латинської мови, а, як відомо, вихованці Києво-Могилянської академії, а також колегіумів добре знали латину. Тому не випадково лише з 1754 по 1768 р. у медико-хірургічні школи Росії з Києво-Могилянської академії та колегіумів було викликано 300 студентів. Медичний колегіум через Синод постійно звертався до ректора Києво-Могилянської академії та київського митрополита з проханням знайти бажаючих і здібних до вивчення медицини і направити у її розпорядження. Частина студентів вивчала медицину в німецьких університетах. Зокрема, у Страсбурзькому університеті — Сава Леонтович, Нестор Максимович-Амбодик, Матвій Тереховський, Діонісій Понирка, Ілля Руцький, Олександр Шумлянський, Павло Шумлянський, Григорій Базилевич, Дмитро Огієвський, Опанас Шафонський. Багато з них здобули дипломи доктора медицини. Тут навчався Данило Самойлович, який продовжив свою освіту у Лейдені, а в університеті Глазго захистив докторську дисертацію. Ці вчені-медики започаткували цілі галузі медичної науки в Російській імперії, перекладали наукові праці, писали підручники, займалися практичною та викладацькою діяльністю. У

Страсбурзі вчилися сини Кирила Розумовського Петро і Андрій, Григорій Мелецький, Антон і Микола Колосовські з Києва, до цього вони навчалися у Штутгарті, а для Павла Флоринського це був уже третій німецький університет.

Кілька студентів з України побували в університеті м. Єни. Крім названого вже Арсенія Безбородька, до нього записався Лев Максимович-Амбодик, Костянтин Корбе, який визначив свою національну приналежність як "киянин, нації валашської" та ще два киянини, німці за походженням — Йоганн Граль і Християн Бунге. З середини XVIII ст. збільшується кількість вихідців з України в університеті м. Кіль. 1746 р. до університету записався Василь Ханенко, "знатний русин", син військового хорунжого Миколи Ханенка, який просив видати для нього паспорт "на свободный проезд в чужия края для наук... водным путем к Любеку, а потом имеет он следовать в другие, куда за способно будет мѣста в тамошние академии" [17]. Разом з Василем мав виїхати його слуга Григорій Дмитрієв. Перед від'їздом Микола Ханенко склав сину пам'ятку, в якій давав настанови щодо наук, які необхідно вивчати, як себе поводити у чужій країні, берегти віру православну, дотримуватися усіх обрядів, читати Святе Письмо. Він рекомендував сину вивчати мови так, щоб можна було чинно і вільно розмовляти і писати, перекладати з тих мов, одночасно вивчати юриспруденцію, політичні і гуманітарні науки, а також живопис, музику. Батько прагнув бачити свого сина всебічно розвинутою й освіченою людиною, якою можна буде пишатися після повернення і щоб всі бачили, що "не всуе в чужых краях было твое обращение, и в науках не напрасно потеряно твое время". Проте син не дуже дослухався до батьківських порад. Відчувши свободу й маючи достатню кількість грошей, яких батько не шкодував на освіту, Василь не поспішав братися за навчання. У листах до сина М. Ханенко писав, що до нього дійшли чутки, ніби той водиться з непристойним товариством і навіть "хапається за шпагу", поводить себе у чужій країні, де так помітна приїжджа людина, як "гультяй с проигриша, обнищавший, обшарпаний і неприбраний", непотрібний академії нероба. І хоча Василь запевняв батька, що ті чутки то поговір на нього, проте М. Ханенко вимагав від сина вислати від професорів академії атестат, у противному випадку погрожував позбавити його грошей і навіть батьківського благословення та спадщини. Опіку над сином він доручив священику православної церкви у Кілі Йову Чорнуцькому. Професор університету Козе написав М. Ханенку листа, де досить високо оцінював успіхи Василя і, очевидно, на прохання останнього, рекомендував відправити його на навчання до університету в Єні. Проте батько розчарувався у здібностях і стараннях сина й відкликав його 1748 р. додому. Пізніше Василь Ханенко майже три роки служив офіцером у лейб-драгунському полку спадкоємця російського престолу Петра III у Гольштинії, не одержуючи за свою службу, як він писав батькові, ні копійки, "охраняя только свою бедную честишку". Його листи до батька — це постійні скарги на нестачу грошей, борги, дорожнечу.

Чимало вихідців з України шукали місце серед церковного причету православних церков при російських закордонних місіях з тим, щоб продовжити навчання. Таку можливість використав і Г. Сковорода, який виїхав з місією генерала Г. Вишневського до Угорщини. Цікаво, що причетники православної церкви в Кілі, яка знаходилася в одному приміщенні з університетською бібліо-

[17] Там само, ф. 983, оп. 1, спр. 56, арк. 1 зв.

текою, як правило, записувалися до університету. Священиками її протягом тривалого часу були києво-могилянські вихованці. Згаданого вже Йова Чорнуцького заступив Симеон Машкович, до якого причетником найнявся студент університету І. Г. Полетика, який приїхав разом з В. Ханенком хоча й з меншими грошима, як писав М. Ханенко сину, але успіхів досяг значно більших. Не маючи довго "векселя" від батька, І. Полетика змушений був стати причетником. Хоча їм платили невеликі гроші — по 100 крб. на рік, але це давало змогу продовжити навчання. Зі священиком у нього не склалися відносини, тому довелося ненадовго повернутися до Петербурга, а потім виїхати до Лейдена, де 1752 р. він записався до університету. У 1754 р. він здобув тут диплом доктора медицини, повернувся до Кіля, читав лекції в університеті. Його дисертація знайшла схвальний відгук серед європейських вчених того часу.

Ієромонах Венедикт, який був священиком церкви в Кілі протягом 1755—1789 рр., очевидно, сприяв своїм причетникам у справі навчання в університеті. З них в університетські матрикули записані Г. Гуляницький, Г. Тимченко, М. Протасов, І. Сербинович, М. Майборода, небіж Венедикта. Г. Тимченко, родом з Опішні, син військового товариша, навчався у Києво-Могилянській академії, де "дійшов до школи філософії", а з 1772 р. почав слухати лекції у Медичній школі при Адміралтейському госпіталі. Бажання здобути вищу медичну освіту змусило його поїхати дячком до Кіля, тут 1774 р. він записався на медичний факультет університету. Справно виконував свої обов'язки в церкві й успішно навчався, про що свідчать донесення священика Венедикта в Синод. Г. Тимченко продовжив свою освіту у Лейденському університеті, повернувшись до Кіля, захистив докторську дисертацію й мав намір їхати додому "в пользу отечества служить", але не мав на дорогу грошей. Ієромонах Венедикт звертався 1780 р. до Синоду з проханням видати Г. Тимченку гроші на повернення на батьківщину, але одержав відповідь, що "увольнение Тимченка происходит по его желанию для собственной его пользы, то и на обратный проезд денег требовать ему не следует" [18]. В університеті навчалися Я. Підвисоцький та Я. Каркович — "рутени з України", останній — син значкового товариша зі Стародубщини. Тут удосконалювався в "юриспруденції та інших властивих їй науках" вихованець Києво-Могилянської академії Г. Брайко (він навчався також і у Геттінгенському університеті), слухав лекції М. Дунін-Борковський, який навчався ще у Кенігсберзі та Страсбурзі.

Іншим значним культурним і освітнім центром, де перебувало досить багато вихідців з України, й не лише студентів, а й купців, стало м. Бреслау в Сілезії. Крім університету, заснованого імператором Леопольдом І (1701 р.), тут діяли гімназії, у яких навчалося багато молоді з Лівобережної України. Для більшості з них навчання у гімназіях було своєрідною підготовкою для здобуття подальшої освіти в університетах. У гімназії св. Єлизавети, крім згаданих вже Г. Козицького та М. Мотоноса, вчився протягом 1751—1753 рр. брат Григорія Сковороди Василь, "син Сави козака з села Чорнухи в Малій Русі" і у 1755 р. до гімназії вписався Іван Полянський, "русин з села Хріндіброва" (пізніше архімандрит, єпископ воронізький Інокентій).

В іншій бреславській гімназії — св. Марії-Магдалини, за припущенням Д. Олянчина, навчався Іван Обідовський, онук сестри гетьмана Івана Мазепи (він міг бути одним з Іванів, яких рекомендував

[18] РДІА, ф. 796, оп. 60, спр. 216, арк. 1 зв.

Ф. Прокопович німецькому вченому А. Франке), син київського полковника Івана Обідовського, на честь одруження якого з Ганною Кочубеївною, як уже зазначалося, Пилип Орлик написав латинською мовою панегірик (виданий друкарнею Києво-Печерського монастиря 1686 р.). Полковник загинув у поході 1701 р., а родина Обідовських після подій 1709 р. зазнала переслідувань, втратила більшість своїх маєтків. Іван Обідовський, як видно з його листів, навчався у Бреслау протягом 1720—1723 рр. Він сподівався лише на підтримку своїх опікунів, зокрема тітки Параскеви, сестри матері, дружини Ф. Сулими. В листах до них скаржився на матеріальну скруту, повідомляв, що на ті невеликі гроші, які вони йому вислали (40 червінців), не можна навіть "суконки справити, аж встид мені перед нашими людьми появитися" [19]. І хоча родичі радили йому повернутися додому й покинути ту науку, він відповідав, що готовий хліба просити, аби вчитися, бо він тепер пізнав, "що то єсть наука, що то учоний чоловѣк, який з нього пожиток" [20]. Обідовський перебував у Бреслау до 1723 р., потім поїхав у Петербург до Ф. Прокоповича, де працював у його школі. Ф. Прокопович протегував йому, у листах до гетьмана Д. Апостола просив посприяти "бедному сироте в искомому от него в иностранной коллегии интересу", висловлював співчуття до долі молодої людини, яка від такого "благополуччя переминалась в толикую скудность". Цікаво, що І. Обідовський одержав посаду у Колегії іноземних справ, і коли К. Розумовський їхав за кордон на навчання, то, щоб не привертати уваги до прізвища з огляду на фаворитство його брата Олексія при імператриці Єлизаветі, паспорт для нього виписали на ім'я перекладача Колегії Івана Івановича Обідовського. У бреславській гімназії св. Єлизавети також навчалися Петро і Михайло Белушенки, Іван і Павло Остроградські, Василь Дмитрашко, здобули освіту Іван та Петро Скоропадські, Іван Скоропадський став генеральним осавулом, був обраний депутатом до Законодавчої комісії. Він відомий як прихильник ідеї автономізму Лівобережної України.

Популярністю користувалася й реальна гімназія в Бреслау, про яку міністр Сілезії граф Хойм писав у 1776 р. прусському королю Фрідріху Великому, що вона відома серед іноземців, особливо у поляків, угорців, а також українців [21]. З 1769 по 1811 рр. до цього навчального закладу записалося 16 вихідців з Лівобережної України, переважно з Полтави. Це Петро, Федір, Яків та Мойсей Пашкевичі, Р. Богданович, І. Гнєдич, Д. Марченко, П. Чуйкевич, М. Романов, І. Остроухов, О. Чеботарьов; з Києва у списках значився В. Карпович, з Чернігова — С. Єнченко (очевидно, з родини Єнків, представники якої традиційно вчилися за кордоном), з Ніжина — О. Еліатов. Навчалися, як правило, три роки, більшість продовжувала вчитися у Леопольдинській академії, а також у Лейпцизькому університеті.

Одним з перших студентів академії в Бреслау був Гаврило Буковський з Києва (слухав риторику у 1707 р., логіку — в 1710 р.). На філософський факультет були вписані Євстафій Дризна з Чернігова, Василь Стефанович, який записався як "поляк з Олиці". Він провів за кордоном шість років, де "на своем коште" навчався в Німеччині, Празі, Відні, Венеції, Римі й для "лучшей прислуги отечеству своему в цесарской Леопольдинськой академии произведен в магистри и учителем философии и наук" [22].

[19] Приватні листи XVIII ст. — Київ, 1987. — С. 29.

[20] Там само. — С. 35.

[21] *Oljančyn D.* Op. cit. — S. 272.

[22] ЧИОНЛ. — Киев, 1893. — Кн. 7, от. III. — С. 9.

Повернувшись з навчання, В. Стефанович деякий час працював учителем у школі Ф. Прокоповича в Петербурзі, далі переїхав в Україну, став лохвицьким сотником, згодом лубенським полковим суддею. Коли 1728 р. гетьман Д. Апостол почав збирати освічених людей для кодифікації законів, які діяли на Лівобережній Україні, його вибір пав на В. Стефановича. Пізніше він писав, що вісім років тяжко трудився над впорядкуванням і перекладом правових книг, втративши на цій праці зір. На факультеті "вільних наук" Леопольдинської академії навчалися С. Стровський ("поляк з Чернігова"), І. Вільчинський, І. Забіла, О. Валевський, які визначили свою національну приналежність, як "polonus, Russiensis". Необхідно зазначити, що серед студентів у німецьких університетах зустрічаються й жителі Правобережної України, Волині, Поділля, Галичини, Львова. Проте переважна більшість — це вихідці з Лівобережної України, діти козацької старшини і рядових козаків, міщан.

Студенти з України навчалися й у протестантській гімназії у Данцігу (нині Гданськ)[23]. Структура цього навчального закладу нагадувала Замойську академію, де значну увагу приділяли гуманітарній освіті. У XVII ст. тут навчалися вихідці зі Львова, шляхтичі з Волині, які були прихильниками протестантизму. Адам Чаплич і Станіслав Олізар записалися як "nobilis Russus". У XVIII ст. переважали студенти з Литви, частково Галичини, Волині. А 1748 р. записався Андрій Єнтзанков, "з Чернігова, українець" (очевидно, це був Єнко).

До Німеччини для навчання, а також для подорожі в інші країни О. Розумовський у 1745 р. відправив свого брата Кирила разом з наставником Г. Тепловим. Він склав інструкцію, де зазначено, які науки необхідно вивчати: німецьку і французьку мови, географію, історію, вчитись танцювати, верхової їзди, фехтування. Г. Теплову наказувалося не силувати свого підопічного до навчання, але одночасно привчати до праці, уникати непотрібних розкошів, марнотратства, тримати себе гідно, часто писати до брата та матері. К. Розумовський слухав лекції у Кенігсберзькому університеті, у Берліні в Ейлера, подорожував до Франції. Можливо, він не здобув системної освіти, але був досить ерудованою людиною, що дало йому змогу, поза родинними зв'язками з імператорським двором, протягом тривалого часу очолювати Російську академію наук.

У Лейденському університеті навчалося багато медиків, серед них Й. Тимківський, Т. Тихорський, П. Погорецький, М. Крутень та ін., деякі стали докторами медицини. Опубліковані листи одного лейденського студента Олексія Сидоровича, сина конотопського козака Сидора Слинка. Він навчався у Києво-Могилянській академії, потім перебував на військовій службі, 1761 р. одержав стипендію для вивчення медицини у Лейденському університеті. У листі до батька описував свою подорож до місця навчання: "...толко в нашем Конотопе ни один человек не сищиться, который би вам ясно мог расказати, на которой он части света состоит"[24]. Писав, що плисти треба кораблем, таким великим, "як ваші клуні". Його листи проникнуті повагою до батьків, турботою про майбутнє молодшого брата та сина його сестри, яких він радив по досягненні віку віддати вчитися до Києва, в академію. О. Сидорович обіцяв по закінченні освіти допомагати батькам, проте доля його склалася трагічно, він помер 1765 р. у Лейдені. Книги, які за-

[23] Księga wpisów uczniów gimnazium Gdańskiego. 1580—1814. — Warszawa; Poznań, 1974.

[24] Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Київ, 1928. — Ч. 1. — С. 242.

лишилися після нього, були продані, а гроші повернуті батьку через Військову скарбницю.

Вихідців з України, зокрема києво-могилянських вихованців, приваблювали вищі школи Угорщини і Словаччини. У Братиславському ліцеї навчалися І. Фальковський, А. Ставицький (згодом вони стали викладачами Києво-Могилянської академії), А. Пекалицький, ймовірно, слухав лекції Г. С. Сковорода. В школах Угорщини та Словаччини вчилися і студенти із Закарпаття. В м. Тирнава (Словаччина) протягом 1722—1760 рр. здобуло освіту 25 українців [25], тут навчався відомий церковний діяч єпископ А. Бачинський. Небагато студентів діставалося до Англії. В літературі згадується вихованець Києво-Могилянської академії Андрій Самборський, який вивчав там агрономію, потім переїхав до Угорщини. Інший її вихованець Андрій Італійський у Единбурзькому університеті здобув диплом доктора медицини.

Повертаючись додому, студенти з Лівобережної України займали різні урядові посади, були суддями, професорами, священиками і ченцями. Значна частина запрошувалась до столиць Російської імперії — Петербурга та Москви, працювала в Академії наук, університетах, медичних школах, адміністративних органах. Цікаво, що любов вихідців з України до науки викликала велике роздратування серед російських чиновників. Генерал-губернатор Лівобережної України П. О. Румянцев у доповідній записці Катерині II (1766 р.) з пропозиціями щодо реорганізації освіти неприязно писав, що "у Малій Росії всякої самої низької кондиції людина має природну схильність до науки і художеств, і в надії бути вченою кращий цвіт свого часу губить, ходячи від школи до школи". Звикнувши до мандрів, писав далі П. Румянцев, молодь не поспішає йти на службу: "Їх Альвари і Арістотелева філософія не роблять людей придатними ні до військової, ні до штатської служби, ні навіть до громадянського життя". Прагнення здобути високу освіту, навіть не професію, яка могла б забезпечити як добробут, так і високий суспільний статус, стало характерною рисою ментальності українця XVIII ст. і свідчить про високий духовний та інтелектуальний розквіт українського народу часів Гетьманщини.

Щодо особливостей, характерних для Правобережної України, то тут варто відзначити інший вектор освітніх зв'язків. Традиційно вихідці з цього реґіону навчалися у Краківському університеті та Замойській академії. Краківський університет у XVIII ст. переживав не кращі свої часи, але залишався популярним. Серед його студентів представники української та польської шляхти, а також міщани, зокрема зі Львова та Кам'янця. Кількість студентів була досить значною. Так, протягом 1779—1780 рр. до університету записалися вихідці з Волині, Поділля, Львова, Хмельника [26].

Для української молоді, зокрема вихідців з дрібної шляхти, міщан, зберігала своє значення авторитетного навчального закладу, де здобували освіту з права, медицини, філософії, Замойська академія (діяла до 1784 р.). Найбільша кількість студентів-українців у академії навчалася протягом XVII ст. Традиційно освіту тут здобували представники багатьох українських шляхетських, а також князівських родин — Святополк-Четвертинські, Малинські, Заговровські, Древинські, Жебокрицькі, Кисілі, Виговські, Сангушки, Чапличі, Грушецькі, Корсаки, навчався син гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка Яків. Ще на початку XVIII ст.

---

[25] *Мишанич О.* Крізь віки. — Київ, 1996. — С. 78.

[26] Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis. T. 5. 1720—1780. — Cracoviae; Bratislaviae, 1956. — S. 199—202.

у списках студентів бачимо досить багато вихідців з Волині, Поділля, Брацлавщини, але надалі переважають юнаки із Замостя, Холмщини, Перемишльщини [27].

З італійських університетів продовжував користуватися популярністю Падуанський. Тут існувало велике земляцтво студентів, вихідців з Речі Посполитої, до якого вписувалися й почесні члени (вчені та діячі), які перебували у Падуї. Українські студенти були також членами іншого земляцтва — грецького. Навчання в Падуанському університеті стало сімейною традицією для багатьох заможних львівських родин, зокрема Боїмів. Антоній Хмельовський зі Львова у 1673 р. викладав в університеті філософію. Навчалися Йосиф Дзик з Луцька, а також Данило Дзик з Києва, які назвали себе "українцями". До земляцтва записався Олександр Лучевський, "русин", доктор філософії і теології у Краківському університеті. Студентами були Василь Романович та Василь Русянович зі Львова. Останній очолював земляцтво, був бібліотекарем, здобув диплом доктора теології. Навчався Кшиштоф Сенюта з Ляховець та ін. [28]

Колегіум св. Афанасія в Римі, який був заснований для греко-православних, у другій половині XVII—XVIII ст. став основним навчальним закладом для уніатського чернецтва та вищої уніатської ієрархії. У другій половині XVII ст. у римському колегіумі пропаганди віри здобули освіту греко-католицькі ієрархи Лев Кішка, Максиміліан Рило, Афанасій Шептицький, ченці василіанського ордену з Волині, Галичини, Поділля, Підляшшя. В папському колегіумі в Оломоуці курс метафізики близько 1657 р. слухав Варлаам Ясинський, згодом київський митрополит; впродовж 1681—1684 рр. вивчав теологію Гедеон Оборський. У папському колегіумі Бранусберга навчалися уніатські митрополити Рафаїл Корсак, Гавриїл Коленда, Пилип Володкович, 16 єпископів, 7 василіан-протоархімандритів, зокрема ченці-василіани з Києва Діонісій Тарновський та Іларіон Гаєвський [29].

Авторитетним навчальним закладом для студентів зі Східної Галичини, Волині, Київщини залишалася Віленська езуїтська академія, в якій поряд з уніатськими священиками та василіанським чернецтвом на бакалаврів та магістрів навчалося багато світських студентів.

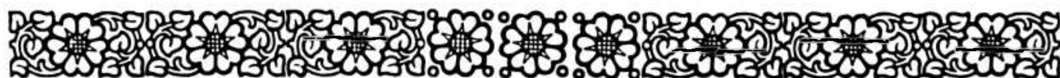
Отже, навчання українських студентів у європейських університетах було узвичаєним явищем. Воно обумовлювалося цілим рядом факторів, серед яких головним виступала відсутність власного університету на рівні навчальних закладів нового часу. Гуманітарний характер Києво-Могилянської академії обумовив розквіт мистецтва, літератури, але не сприяв вивченню природничих наук, права, медицини, оволодіти якими можна було лише за кордоном. Після відкриття у Росії Московського університету з традиційними факультетами відтік студентської молоді з України на навчання в країни Європи істотно не зменшився... Тут зіграли свою роль традиції, рівень підготовки, яку одержували студенти переважно в Києво-Могилянській академії, знання мов і вміння вписатися в контекст суспільного й культурного життя європейських країн.

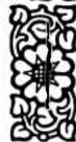
---

[27] Album studentów Akademii Zamojskiej. 1595—1781. — Warszawa, 1994.

[28] Archivum naciji Polskiej w uniwersitecie Padewskim. T. 1. Źródła z dziejów nauki i techniki. T. 10 (1592—1745). — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971.

[29] *Blažejovskyi D.* Byzantine Kyivan Rite students in Pontiefical colleges and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576—1983). — Rome, 1984. — S. 29—30.

Розділ 5

ГУМАНІТАРНІ НАУКОВІ ЗНАННЯ

КНИГА

О побоищи Мамаа царя Татарского, о Князя Владимирского, и Московского Димитріа.

ГЛАВА І.

Сказаніє

о воинѣ

козацкой з поляками,

чрезъ

Зѣновія Богдана Хмелницкого

Гетмана Войскъ Запорожскихъ

восмі лѣтехъ тоучившойся. А до дванадцати

лѣтъ у поляковъ з иншими панствами провлекшойся

Якою онъ Хмелницкий

при всесилной помощи божественной, з козаками и

татарми, от такаго ига ладскаго вибился и под

високодержавное пресвѣтлѣйшаго монархі россиского

Алексія Михаиловича

владѣніе доброволнѣ подался.

От авторов

Нѣмецкого Самуила Пуфендорфія, Козакоруского

Самуила Зорки, и Полского Самуила Твардовского

Воину тую в книзѣ своей, Война Домова на тва

вѣршомъ полскимъ описавшаго. Нинѣже вкратцѣ

стилемъ гисторичнимъ и нарѣчиемъ малороссийскимъ

справленое, и написаное тщанием Самоила Величка Кан

целарії неколис Войска Запорожского, в селѣ Жуках

оуезду полтавского, року 1720.

Титул літопису Самійла Величка. 1720 р.

5.1. Історична думка

Зміни, які відбулися у державному житті українського суспільства впродовж другої половини XVII—XVIII ст., досить рельєфно (поряд з іншими сферами) виявилися в окресленні засад нової історичної свідомості. У вітчизняній історіографії співіснували різні ідейні течії або напрями: від суто середньовічних до тих, що вирізнялися секуляризацією історичного мислення, прагматизмом та елементами критичного опрацювання джерел. У працях, присвячених історичній тематиці, чільне місце посідали питання Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., історії козацтва, розглядалися політичні та воєнні події в Україні, в тому числі й доби Руїни. Різні аспекти історії України середини XVII—XVIII ст. висвітлювалися в козацьких "реєстриках", діаріушах (про які згадував Самійло Величко — найпомітніша постать у тогочасній історіографії), а також у хроніках, історичних нотатках (на кшталт праці Самійла Кушевича), творах із систематизованим й узагальненим викладом історії.

Шлях розвитку історичної думки в Україні за ці півтора століття не вкладався у прокрустове ложе лінійного прогресу. Водночас він засвідчив руйнування середньовічного історизму й утвердження нових парадигм історичного мислення та методики написання історичних трактатів, що знаменувало собою переддень історії як наукової дисципліни.

Історичні твори другої половини XVII—XVIII ст. за ознакою застосованої методології й типом історизму можна поділити на кілька історіографічних напрямів: 1) літописний стиль; 2) історичні праці традиціоналістської (літописної) методології; 3) проміжний жанр (між історичним повістярством і літописом) і риторично-фактографічний напрям; 4) компілятивна методологія; 5) прагматично-об'єктивістський стиль.

Як і будь-яка класифікація, запропонований поділ є умовним [1]. Він продиктований логікою дослідження українсь-

[1] Належність історичної пам'ятки до того чи іншого історіографічного напряму визначається за принципом основного методологічного стрижня. Наприклад, у творі Григорія Грабянки "Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого" трапляються риси середньовічного історизму, компілятивність, використання документальних матеріалів, а також риторичний метод історичного письменництва. Оскільки два останніх моменти за ступенем новизни й питомою вагою є провідними в зазначеній праці, її за цією ознакою віднесено до риторично-фактографічного напряму.

кої історичної думки як явища духовної культури.

Літописний стиль. Традиції давньоруського літописання виявилися досить продуктивними і для українських книжників другої половини XVII—XVIII ст. "Літописний стиль" цього періоду — це середньовічна в основі методологія історіографії, в якій залишалися актуальними такі компоненти провіденціальної історіографії, як постулювання вищої причинності "земної" історії й неструктурованість об'єкта літописання — локальні емпіричні факти безсистемно вводилися в текст. Літописна "техніка" включала в себе певні світоглядні кліше й спеціальні прийоми, найприкметнішими з яких були: ремінісценції глобальної схеми біблійної історії (тема вавилонського стовпотворіння, місія Яфета та його синів як обов'язкові елементи екскурсів у прадавнє минуле слов'янства); переважання лапідарного нейтрально-фактографічного стилю викладу, використання хронологічної мережі задля механістичного впорядкування фактичного матеріалу.

Перелічені постулати, власне, були літописною, тобто середньовічною методологією історіографічного письменництва, яка проявлялася в різних історіографічних жанрах. Що ж до літописів другої половини XVII—XVIII ст., то це насамперед були твори, в основу яких покладено хронологічний принцип викладу і відсутній наскрізний сюжет. З усіх історіографічних течій у літописах найбільшою мірою опредметнено "літописний стиль", хоч не всі з них можна цілком звести до останнього.

Повідомлення літописців про ті чи інші події досить часто позбавлені супутнього їм у реальності конкретизуючого інформаційного фону, оскільки для авторів не існувало поняття контексту й потреби в якійсь обгрунтовуючій процедурі. Основні зусилля літописців зводилися до простої фіксації фактів, сума яких творила текстуальну канву твору. Для складачів літописів не існувало також проблеми вибору та якості інформації, яку секретувало оточення — соціальне, політичне, культурне, економічне, природне середовище, оскільки вони нотували факти в порядку їх "надходження". Це можна проілюструвати статтею Межигірського літопису (1608—1700) за 1654 р., у якій чітко виступають хронологічні вузлики, що зв'язують в один ланцюжок різнорідні події: "Року 1654 месеца Іануарія 6 дня гетманъ Богданъ Хмелницкий зъ войскомъ запорозкимъ и вся Украина поддалася цару московскому, Алексѣю Михайловичу.

Того жъ року Москва въ Кіевъ увошла въ великий постъ. Того жъ року месеца Августа 2 дня въ середу о полуднѣ слонце затмилося страшно; было всімъ въ барзо великомъ подивеню" [2].

Для того щоб побачити історичне обличчя власного народу, літописці, а також деякі тогочасні історики іноді відчували потребу зазирнути у старозавітне дзеркало, тобто звернутися до біблійної історичної традиції. Подібну світоглядну налаштованість бачимо, зокрема, в Чернігівському літописі (в редакції Івана Янушкевича охоплює події історії України з давніх часів до 1765 р.) [3], автор якого починає виклад

[2] Межигорская летопись, 1608—1700 // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — Киев, 1888. — С. 98.

[3] Основу Чернігівського літопису становить пам'ятка, яку створено між 1699—1703 рр. орієнтовно у Києві. Записи від 1704 до 1725 р. зроблено рукою якоїсь духовної особи, близької до кола ігумена Видубицького монастиря Феодосія Углицького. На зміст літопису помітний вплив справила "Кройніка о землі Полской" Феодосія Софоновича (*Мицик Ю. А.* Передмова // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — Київ, 1992. — С. 36).

від Адама [4]. На прикладі окремих записів цього літопису прослідковується така особливість літописного стилю, як одномоментність й фрагментарність висвітлення подій, відсутність розгорнутої процедури аналізу. Зокрема, в такому ключі описано факти, що стосуються другого десятиліття XVII ст.:

"1611. Татаре выбрали Острожокъ. Того жъ року царъ Федоръ чернцемъ сталъ.

1615. Саранча была всюды великая, въ Полщи, Литвѣ и на Вкраинѣ и война Сагайдачного на Москву.

1616. Татаре стрыбинскіе взяли Шулжинецъ, и людей много набрали.

1619. Снѣгъ на Вознесение Господне выпалъ, з морозомъ, же въ полю отъ великости снѣгу и зимна великого, овечки померзли" [5].

У деяких статтях Чернігівського літопису, які мають поширений описовий характер, прослідковується тенденція (властива літописному стилю взагалі) до спресування інформації про події, внаслідок чого випадали її проміжні ланки. Подібні руйнування будівельних риштувань історичних фактів зменшували їхню достовірність й призводили до певного зміщення значеннєвих акцентів. Водночас в окремих подібних статтях, що охоплюють події першої половини — середини XVII ст., достатньо вирізняється "риторизація" викладу. Цей момент проявляється, зокрема, у зв'язку з переспівом популярного для середньовічного рицарського епосу мотиву лицарської доблесті, виявленої на службі сюзерена. В такому ключі змальовано постать гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, який, за літописом, поспівши 1621 р. під Хотин на допомогу королевичу Владиславу, нібито негайно здійснив грандіозний подвиг: "Ударилъ на войско турецкое о полночи, а положивши турковъ трупами тисячей пятдесятъ три, пробилъся до кролевича, паль предъ нимъ на землю, витаючи его" [6].

Емоційна експресивність авторського стилю ще яскравіше проявляється в уривку, присвяченому Зборівській битві 1649 р. У ньому ідею вшанування королівської влади одягнено в шати високої патетичності й надмірної сентиментальності. Подібний ефект виникає, зокрема, завдяки використанню таких стилістичних фігур, як риторичні запитання, окличні речення, а також картинності заключної сцени, побудованої за принципом контрасту — замирені вчорашні вороги наразі стають людьми чулого серця [7]: "И плакалъ кроль самъ, сенаторове и Хмелницкий велми час не малый" [8].

Починаючи із середини першого десятиліття XVIII ст. текст Чернігівського літопису помітно змінює стилістику (його писала вже інша особа). На передній план виступає своєрідний статистичний звіт про події — утримуючись від їх прямих оцінок, автор наводить точні цифрові дані про втрати воюючих сторін, захоплені трофеї тощо. Він намагається висвітлити певний факт на широкому історичному тлі, прослідкувати його причинну зумовленість. Так,

---

[4] *Лазаревский А.* Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) // Киев. старина. — 1890. — Т. 29. — С. 71.

[5] Летописецъ, що ся въ рускихъ и полскихъ сторонахъ деяло и якого року // Там само. — С. 74, 75.

[6] Там само. — С. 75—76.

[7] Опис пароксизмів чулості характерний для багатьох середньовічних західноєвропейських хронік — на їх сторінках сльози проливають рицарі, посли та ін., оскільки при правлячому дворі це вважалося чимось прекрасним, тим, що очищує (*Тавризян Г. М.* О. Шпенглер, Й. Хейзинга: две концепции кризиса культуры. — Москва, 1989. — С. 126).

[8] Летописецъ, що ся въ рускихъ и полскихъ сторонахъ деяло и якого року. — С. 78.

описуючи події 1723 р., пов'язані з ув'язненням за наказом Петра І Павла Полуботка та інших козацьких старшин, автор літопису дотримується такого плану розповіді: висвітлює передісторію питання, починаючи з виклику лідерів автономістів до Петербурга та подання ними чолобитної про збереження давніх українських прав і вольностей; проведення офіційними органами політичного розшуку з цього питання; детальний "протокол" обставин арешту Полуботка та його товаришів; репресії стосовно козацької старшини, які прокотилися по Україні [9].

Стильові трансформації жанру літописання засвідчує літопис Мгарського монастиря (дійшов до наших днів фрагментарно — в хронологічних межах 80-х рр. XVII — 70-х рр. XVIII ст.). Його автор майже не виглядав з-за монастирських мурів, зосереджуючи увагу на веденні своєрідної книги господарського обліку, яка присвячувалася будівництву монастиря, а також нотуванні деяких подій, що переважно стосувалися загальної церковної історії. Літопис Мгарського монастиря майже не виходить за рівень побутової описовості. Водночас у ньому з'являється й поширено розробляється тема особистих переживань автора [10]. Таким чином, у даному випадку йдеться про риси, яких не знало традиційне літописання.

Загалом літописання було істотною рисою української історіографії другої половини XVII—XVIII ст. Певне уявлення про ступінь поширення цього жанру історичного письменництва в тогочасній Україні може дати те, що лише серед уцілілих писемних пам'яток Галичини відомо кілька десятків літописних записів, а також ряд закінчених літописів — літопис Підгородецького монастиря (1585—1729), Добромильський літопис (1648—1700), Записки з околиці Львова (1512—1740), Тисьменичанські записки (1608—1749), Городенківські записки (1648—1765), Записки Павла Свидзинського (1648—1768), Перемишльський літопис (1712—1788), Поморянські записки (1711—1770), Записки Григорія Гаванського (1737—1791). У перелічених працях найвживанішим був літописний стиль: лаконічні повідомлення про посухи, холоди, нашестя сарани, землетруси, інші природні катаклізми, випадкові записи про воєнні та політичні події. Літописці зосереджувалися переважно на описах сучасних їм подій, лише деякі з них, найосвіченіші, звертали погляд у минуле. Як правило, політичні події у цих пам'ятках групувалися навколо головних історичних віх — приходу в Галичину в 1648 р. армії Б. Хмельницького, оволодіння турками у 1672 р. Кам'янцем-Подільським, насильного запровадження 1700 р. церковної унії тощо [11].

Загалом літописний стиль якоюсь мірою наявний практично в усіх найважливіших історіографічних пам'ятках України другої половини XVII—XVIII ст.: київському "Синопсисі", "Кройніці" Феодосія Софоновича, "Обширному синопсисі руському" Пантелеймона Кохановського, хроніці Леонтія Боболинського, творах Григорія Грабянки та Самійла Величка, "Короткому описі Малоросії", Лизогубівському літописі, працях Петра Симоновського, Олександра Рігельмана, збірках Степана Лукомського та Василя Рубана.

Історичні твори традиціоналістської (літописної) методології. У другій половині XVII ст. з'являються

[9] Киев. старина. — 1890. — Т. 29. — С. 101—103.

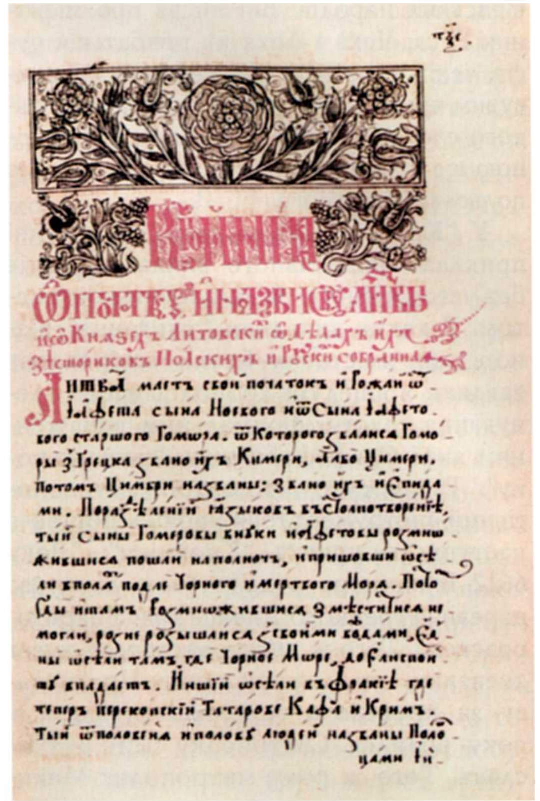
[10] Отрывки из летописи Мгарского монастыря // Киев. старина. — 1889. — Т. 25. — С. 53—76.

[11] *Крип'якевич І. П.* Літописи XVI—XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. — Київ, 1964. — Вип. 1. — С. 64, 76—78.

праці "історичного стилю". Вони вирізнялися певним ступенем концептуалізації історичних подій в хронологічних межах наперед визначеної теми, описово-подієвим рівнем узагальнення фактів історичного буття, логічно впорядкованими структурою та сюжетом. Автори таких праць помітно тяжіли до середньовічної або, інакше кажучи, літописної методології історичного письменництва. Йдеться про застосування у цих творах універсалістської схеми біблійної історії, концепції Божого промислу як загального методу пояснення світської історії, переважання фактографічного викладу над логіко-каузальним, надмірну увагу до хронологічного принципу організації емпіричного матеріалу.

Типовим твором історіографічної течії, що розглядається, є "Кройніка" Феодосія Софоновича (охоплює події історії України з найдавніших часів до 1673 р.). Риси суто історичного стилю письменництва в цьому творі проявилися серед іншого в композиційній побудові. Вона ґрунтується на світській періодизації історії: Київське та Галицько-Волинське князівства; українські землі під владою Великого князівства Литовського, а також Речі Посполитої; визвольна боротьба українського народу проти польсько-шляхетського панування [12].

Софонович вдавався до літературної обробки джерел та їх прагматичного використання. Так, працюючи над найбільшою за обсягом частиною своєї праці — "Кройнікою о Русі", де головними джерелами були літопис Нестора та хроніка М. Стрийковського, автор не лише дослівно переписував текст цих пам'яток, а й скорочував його, вдавався до ампліфікацій, робив свої зауваження, ввів до тексту хроніки Стрийковського хронологічну мережу давньоруського літопису. Хоч і не виразно, однак у творі Софоновича опредметнені політичні погляди автора — ідея сильної монархічної влади, засудження церковної унії, орієнтація на союз з Росією [13].

Сторінка з книги Ф. Софоновича "Кройніка..." (у конволюті кінця XVII ст.). Київ, 1681—1682 рр. РНБ.

Водночас над творцем "Кройніки" тяжіли стереотипи літописної методології. Він віддав належну данину всеосяжній концепції історії (що випливала з біблійної традиції), оскільки розпочав свою працю з часів потопу та вавилонського стовпотворіння. Згадані події правили Софоновичу за відправний пункт генеалогічних студій на тему етногенезу сло-

[12] *Мицик Ю. А.* Передмова // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — Київ, 1992. — С. 29.

[13] Там само. — С. 21, 25, 33, 34.

в'янських народів. Він писав про міфічних Руса, Чеха і Леха як прабатьків русів, чехів і поляків, увів сюжет з пресловутим привілеєм Александра Македонського слов'янам, тобто йшов за популярною ще з часів Яна Длугоша концепцією польської історіографії [14].

У "Кройніці" трапляються численні приклади позитивного викладу фактів без узгодження їх із загальним контекстом. У таких випадках "зшивання" різнорідних змістових блоків відбувалося завдяки процедурі хронологічного членування тексту, формальним вираженням якої був рефрен типу "того ж року". Такий суто літописний методологічний інструментарій наочно постає з наступного уривка "Кройніки": "Року 6612 Владимеръ отдалъ свою дочку за царевича грецкого Алексеѣвича цариго-родского. Того ж року Святополкъ князь киевскии, отдаль свою дочку Предиславу за кролевича венгерского. Того ж року родился Святополку сынъ Брячиславъ. Того ж року митрополит Микифорь на митрополитанскои столицы посаженъ. Того жь року преставился Вячислав Ерополчичь. Того ж року послалъ Святополкъ Путяту з воискомъ и Володимерь сына своего Ярополка, а Олегъ самъ пошол до Минска на Глѣба, взявши и Давида Всеславича, але не одолѣвши, вернулся назад" [15].

Незважаючи на урізноманітнення джерельної бази "Кройніки о землі Полской", висвітлюючи події кінця XVI — початку 70-х років XVII ст. (тобто сучасні автору події), Софонович нехтував цитуванням джерельного тексту й не використовував посилань. Натомість він охоче вдавався до вищезгаданої методики хронологічного монтування тексту [16].

Твір Софоновича вплинув певною мірою на українських історіографів XVII—XVIII ст. Він послужив одним із джерел написання "Літописця" Дворецьких (бл. 1673—1675). Фактаж праці Софоновича особливо позначився на компіляціях П. Кохановського ("Хронограф" (1681) та "Обширний синопсис руський" (1681—1682)), у яких також чільне місце посідають ідеї провіденціалізму й вип'ячено сюжети історико-релігійного змісту. Певні запозичення з "Кройніки о Русі" характерні для київського "Синопсиса" видання 1678 та 1680 років, Чернігівського літопису, твору Г. Грабянки [17].

У період, що розглядається, вельми популярним твором в Україні та поза її межами був київський "Синопсис". Вперше праця вийшла друком у Києві 1674 р. (авторство точно не встановлено). У подальшому перевидавалася близько тридцяти разів з певними доповненнями. Так, у третьому, останньому, авторському виданні 1680 р. [18] з'явилися деякі нові розділи, детальніше розповідається про князя Ярополка, перемогу Дмитрія Донського над Мамаєм, включено також матеріал про новітні (як для автора) події — походи турецько-татарського війська в Україну 1677—1678 рр. (Чигиринські походи). "Синопсис" використовували тогочасні українські історіографи. До виходу у світ "Короткого літопису" Михайла Ломоносова він був єдиним у Росії підручником з історії [19].

Київський "Синопсис" (розглядається третє видання книги 1680 р.) фактич-

[14] *Софонович Ф.* Зазн. праця. — С. 56, 57.

[15] Там само.

[16] Там само. — С. 81—82.

[17] *Мицик Ю. А.* Зазн. праця. — С. 34—36.

[18] Авторським виданням вважається текст "Синопсиса", видрукуваний у 1674, 1678 та 1680 рр., причому останнє видання твору відоме у трьох варіантах, що мають невеликі розбіжності (*Мицик Ю. А.* Зазн. праця. — С. 35).

[19] *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. — Киев, 1908. — Т. 2, кн. 2. — С. 1554—1555.

но став першим в українській історіографії твором, в історичній та політичній концепції якого цілковито домінувала ідеологія російського самодержавства. Серед іншого у книзі вмотивовуються династичні претензії царизму на Україну і всю давню руську спадщину, а також виняткову політичну роль у слов'янському світі. Дотримуючись тогочасних історіографічних правил, автор київського "Синопсиса" визначав головну тему та ідею твору: "Синопсісъ или краткое собраніе от различных Лѣтописцев, о Началѣ Славяно-Российскаго Народа, и Первоначалных Князех Богоспасаемого града Кіева о житіи святаго Благовѣрнаго Великаго князя Кіевскаго и Всея России Первѣйшаго Самодержца Владиміра, и о Наслѣдниках Благочестивыя Державы его Российскія, даже до Пресвѣтлаго и Благочестиваго Государя нашего Царя, и Великого князя Федора Алексеѣвича, Всея Великія, и Малыя, и Белыя Россіи Самодержча". Отже, із велеречивих формулювань заголовка випливає, що автор київського "Синопсиса" розглядав політичну історію українського і російського народів як єдиний потік і водночас як форму реалізації самодержавної ідеї.

"Синопсис" вирізняється як чіткою концептуальною спрямованістю, так і достатньою тематичною і структурною впорядкованістю. У висвітленні автором найдавнішої історії слов'янства прослідковується його прагнення до всеосяжності, постановки глобальних проблем, а також тлумачення історичних фактів на засадах середньовічної історіографії. Свідченням цього може бути, зокрема, такий формальний компонент твору, як тематична рубрикація. Вона містить серед іншого такі сюжетні блоки-підтеми: "О началѣ древняго славенскаго народа", "О имени и о языцѣ Славенскомъ", "О свободѣ или волности Славенской", "О трехъ частехъ свѣта именуемыхъ Азіа, Африка и Європа, въкратцѣ Извещеніе", "О Азіи", "О Африце", "О Європѣ", "О народе рускомъ, или свойственѣе Россійскомъ, и о Наречіи, или Назвиску єго", "О народѣ Сарматскомъ, и о Наречіи єго", "О Мосоху Прародителю славенороссійскомъ и о племени єго".

У тексті київського "Синопсиса", присвяченого подіям політичної історії давньої Київської держави, а також пізнішого часу, зберігається поділ окремих сюжетів на підтеми. Наприклад, це стосується матеріалів, у яких фігурує княгиня Ольга: "О княженіи великія Княгинѣ Олги на Киевѣ", "О первомъ походѣ Олги къ Древляномъ", "О втором походѣ Олгином къ Древляномъ", "О походѣ Олги к Цариграду и о Крещеніи єя". Отже, очевидним є те, що дану історіографічну пам'ятку об'єднує в ціле не формальна хронологічна мережа, а тематичний принцип композиційної побудови твору, який вирізняється групуванням матеріалу навколо вузлових питань, а також їх поаспектним членуванням.

На відміну від більшості попередників, автор київського "Синопсиса" досить часто посилався в тексті на використані матеріали, зазначаючи при цьому автора, порядковий номер твору, сторінки та інші вихідні дані. У київському "Синопсисі" є також посилання на основне джерело цієї книги — хроніку М. Стрийковського, праці інших польських істориків — Я. Длугоша, М. Кромера, А. Гваньїні, візантійського історика XI ст. Зонара, церковного історика Цезаря Баронія, Нестора-літописця.

Загалом стиль історичного мислення автора київського "Синопсиса" вирізняють риси середньовічного світогляду. У книзі опредметнено тип історизму, що

Ѡ НАЧАЛѢ древнѧгѡ славенскагѡ нарѡда.

Безначалнагѡ Родителѧ, и Творца всеѧ твари Оугодникъ, Корень же и Прародитель человѣческагѡ рода по плоти великій въ Патріарсѣхъ Ноє, по Потопѣ тріем сынѡмъ своим, ѧкѡ житіи в мірѣ сем на три чины раздѣлаши, коемуждо ѡсобъ назнаменова и ѡпредѣли: Симу саны Свѧщенства, Хаму Игѡ работы, Афету достоѧніе Царско, Красоту воинственну, и расширеніе Земли по имени єгѡ; Афет бо толкуєтса Расширеніє, или Расширитель. Также

Сторінка з книги "Синопсис". Київ, 1674 р.

базується на біблійній пояснювальній схемі історії. Ідейною домінантою є ідеалізація монархічної форми влади. Наслідуючи Стрийковського й дотримуючись середньовічної історіографічної традиції, автор київського "Синопсиса" розпочинав розповідь про історичні корені слов'янства з часів Ноя і повторював поширені в історичних працях тривіальні твердження про войовничість, мужність і військову звитягу слов'ян, отримання ними привілею від Александра Македонського на "волности и землю" [20]. Демонструючи своєрідний критицизм, він називав непереконливими теорії походження назви руського народу від міста Росі (неподалік Новгорода); однойменної річки; русявого волосся мешканців. Натомість ставав на ту точку зору, що частина слов'ян отримали назву "Русь" внаслідок "розсіяння" по європейських просторах. "Но паче всѣхъ тѣхъ подобій, — писав автор київського "Синопсиса", — достовѣрнѣе и приличнѣе от Россѣяніа своего, Россы имя то от древнихъ временъ себѣ стяжаша". Крапку над "і" у своїй аргументації щодо початків історичного буття руського народу автор поставив після того, як вмочив перо у старозавітний "каламар": він доводив (так само, як Стрийковський) [21], що найближчим біблійним пращуром "Россовъ" був Мосох і що всі роси насамперед є частиною слов'янства.

Автор київського "Синопсиса" використовував авторитет священної історії також для обґрунтування своїх політичних поглядів. "Віддаючи" всю спадщину Давньоруської держави під скіпетр російського царя (встановлення царської протекції над Україною 1654 р. розглядається у книзі як "природное царское его присвоеніе"), він спирався на оповідь про Мосоха з тим, щоб довести моральну, природно-правову першість серед слов'янства носіїв імені цього біблійного пращура. Він вбачав у виникненні "богоспасаемого града" Москви провіденціалістську ситуацію, Божий знак — адже внаслідок цього "имя Мосоха въ Народѣ Россійскомъ отновися". У книзі доводилося, що з відродженням імені Мосоха серед росів-московитів відбулося піднесення їхніх правителів на вищий, сакральний, ступінь влади: "Єже неувядаемою въ веки памятію цвѣтущи, изряднѣеже Благодатію от силы въ силу, и от славы въ славу преспѣваа, на Высочайшій степень Самодержавнаго Царствія востече, и Благочестіемъ, си-

[20] Див.: *Мыльников А. С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. — Санкт-Петербург, 1996.

[21] *Stryjkowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. — Królewec, 1582. — S. 1—24, 95—108.

лою, и Мужеством Православных Царей, Найпаче Великими Чудесы Святых Россійских Московских Чудотворцев, на Высоту добродѣтелей возвысившися, яко Солнце по Вселеннѣй просвѣтися, и паче иных сіяетъ". Якщо до цього додати, що у київському "Синопсисі" цар розглядається як "Роду Россійського Глава" [22], то стане очевидним сповідування автором книги ідеалу монархічної форми правління, характерного для політичної думки Візантії. Істотним елементом історичної концепції автора київського "Синопсиса" є також і те, що він підтримав ідею московських публіцистів XV—XVII ст. про спадкоємність влади давніх київських князів московськими [23].

Проміжний жанр (між історичним повістярством і літописом) та риторично-фактографічний напрям. В українській історіографії другої половини XVII—XVIII ст. виразно окреслюється "пучок" творів, які утверджували постлітописний напрям її генези. Нова історіографічна парадигма задавала "історичний", тобто в своїй основі літературно-фактографічний стиль (або метод) письменництва. Він характеризувався чітко розробленою композицією твору (авторські передмови, тематичне членування тексту, його рубрикація та ін.); багатоплановим сюжетом з кількома "наскрізними" ідеями; жанровою і тематичною націленістю: побудова творів за принципом історичного повістярства й тематичного центрування — зосередження уваги на воєнних, політичних та релігійних подіях, пов'язаних з Національно-визвольною війною і Руїною; подієво-фактографічним та хронологічно послідовним стилем викладу.

Початковий етап формування такого роду ідейних установок в історіографії пов'язаний з літописом Самовидця. Цю працю можна віднести до проміжного жанру історичного письменництва, оскільки, з одного боку, вона акумулювала всі перелічені вище постулати, а з іншого — дещо "не дотягувала" за методом до рівня історичного твору, що утвердився у XVIII ст. Адже, по-перше, у літописі Самовидця джерельна база присутня не явно, бо автор не володів "технічними" методами її запотребування — цитуванням, історіографічними посиланнями та ін., по-друге, частину твору він написав під літописну "кальку".

Історіографічну течію, в якій "історичний стиль" набув досить викінченого характеру, можна визначити як риторично-фактографічну. Її репрезентували твори Григорія Грабянки і Самійла Величка. В них, окрім методологічних засад "історичного стилю", утвердилися ще й такі принципи: опора на історіографічні авторитети і документальні матеріали; застосування певних правил використання джерел. Симптоматично, що в межах риторично-фактографічної течії з'явилися зародки критичного методу історіографії. Завдяки цьому історія в подальшому змогла стати на наукові рейки. Водночас історична свідомість представників цієї течії була твердо зорієнтованою на канони риторичної історіографії. Серед іншого це означало барокову "літературизацію" джерельних текстів й потяг авторів до змалювання соковитими барвами експресивно напруженої картини "діянь" морально благородних героїв та їхніх антиподів.

Літопис Самовидця. У літописі Самовидця простежується поєднання, а також певною мірою дифузія літописного й "історичного" жанрів. Частина твору, що охоплює період з 1648 р. і приблизно до 1677 р., ґрунтується переваж-

[22] Синопсісъ. — Киев, 1680. — С. 1—31.

[23] *Еремин И. Г.* К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // ТОДРЛ. — Москва; Ленинград, 1954. — Т. 10. — С. 216.

но на історичному стилі викладу: автор дотримується логіко-причинної послідовності у висвітленні подій, його історичні оповіді мають заголовки, завершений вигляд і логічний взаємозв'язок. У деяких випадках Самовидець виходить за межі порічного опису й торкається фактів пізнішого часу. Інша частина літопису (хронологічно доведена до 1702 р.) пов'язана з літописною традицією. Події та факти в ній дібрано безсистемно й викладено за хронологічним принципом. У цьому своєрідному щоденнику-літописі немає хронологічного забігання наперед, оскільки, судячи з усього, Самовидець на момент написання не знав ні продовження подій, ні їхнього завершення. Розповідь автора постійно переривається другорядними вставками [24].

Самовидець осмислював факти минулого в категоріях буденної свідомості і не виходив за подієвий рівень відображення історичного буття. Проста і без зайвих прикрас розповідна манера викладу Самовидця, яка спирається на подієвий, частково подієво-каузальний опис, не претендує на скільки-небудь ускладнений літературний дискурс. Вона позбавлена багатства стилістичних фігур, риторичності, цитування та апарату посилань (за мізерними винятками, якими у даному випадку можна нехтувати). Автор літопису не залишив звісток про джерельну базу, якою він скористався, а також про принципи історичного письменництва (так само, як і про назву твору і свою особу). Вважається, що Самовидець користувався власноручними короткими нотатками про події 1648—1672 рр. в Україні, невеликими реєстрами, хроніками та іншими документальними матеріалами, а також спирався на оповідання очевидців і безпосередніх учасників подій, усні перекази. Усе це надає повідомленням літопису характеру унікального історичного джерела — наведені у ньому факти часто відсутні в інших джерелах або ж трактуються в них по-іншому [25].

Зважаючи на подібну специфіку авторської манери Самовидця, питання про його історіографічний метод — це насамперед питання про процедури використання фактичного матеріалу і тип історичного мислення автора, що неявно опредметнилися в літописному тексті. У цьому зв'язку становить інтерес те, як Самовидець використовує історичні відомості "з других рук", тобто такі, з якими познайомився завдяки посередництву писемних пам'яток, або усні перекази. Зокрема, це стосується фрагмента літопису, в якому змальовано історію з королівським привілеєм козакам на вольності, заволодіння яким допомогло Б. Хмельницькому підняти козаків на боротьбу проти польського панування й роздмухати полум'я Національно-визвольної війни. У цьому сюжеті відбилося відлуння реальних подій, пов'язаних з козацьким посольством до Варшави (квітень 1646 р.), наслідком якого стала конфіденційна усна домовленість Владислава IV з послами із Запорожжя про участь козаків у морському поході проти турків і виготовлення з цією метою човнів. За це король обіцяв козакам відновити їхні вольності, збільшити реєстр й надати інші привілеї [26].

Самовидець загалом досить точно відтворив історичну конкретику даної події. Він наголошував на двох моментах — королівській санкції на створен-

---

[24] *Багалій Д.* Нарис української історіографії. — 1925. — Вип. 2. Джерелознавство. — С. 6, 7; *Дзира Я.* Передмова // Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 18, 19.

[25] *Дзира Я.* Зазн. праця. — С. 9, 15, 16.

[26] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Київ, 1954. — С. 107; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676). — Київ, 1999. — С. 78.

ня козацької флотилії, а також таємному характері спілки Владислава IV зі своїми підданими. За його словами, сотник Б. Хмельницький та "значний переяславский козак" Іван Ілляш отримали від короля "писмо, албо привилей, на роблення челнов на море, мимо відомость гетманов коронных". У подальшому викладі Самовидець пов'язав королівський привілей "на роблення чолновное волное козаком" з "козацькими вольностями", "старожитніми правами" ("з оним привилеем Хмелницкій за пороги пошол и козаком ознаймил, же на волности козацкіе міет привилей короля его милости, до которого много войска козацкого почало ся горнути").

Водночас Самовидець включив до своєї праці близький до народного переказ про здобуття зазначених привілеїв. Згідно з ним після відомого конфлікту Хмельницького з Чаплинським за хутір Суботів майбутній гетьман України "старался фортелем, жебы тот привилей, данній от короля от его милости на робленя чолновное волное козаком, достати, що и доказал, бо маючи в дому своему у гостях того Ілляша Ормянчика переяславского и у оного вивідавшися о схованню того привилея, упоївши оного, ключ у пяного узявши, послал своего посланця по тот привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привізл его посланец" [27].

Загалом у застосованому Самовидцем методі опрацювання фактичного матеріалу розрізняється як механістичне відтворення історичного факту (опосередкованого іншими джерелами), так і його авторське тлумачення.

Літопис Самовидця відрізняється від творів Грабянки та Величка, у яких відомості про привілей Владислава IV козакам не стоять змістово відособлено у тексті, а щільно вплетені у канву авторської розповіді, що є результатом їх літературної обробки. У Грабянки, наприклад, цей королівський привілей розділено на два документи: основний — грамоту, яку, за версією історика, отримав Барабаш (для автора це, власне, привілей на козацькі вольності, суть якого він передає риторичним запитанням: "аще есте Козаки воини храбріе, мечь и силу имате и что вамъ по себѣ стати возбраняетъ?"), а також другорядний — лист Владислава IV Ілляшу, присвячений темі виготовлення козацьких човнів. Прикметно, що в тлумаченні даного листа Грабянкою зміщено смислові акценти порівняно з оцінкою цього привілею Самовидцем. Водночас у стилістиці обох авторів, безсумнівно, наявні лінії дотику. Щоб пересвідчитись у цьому, досить порівняти відповідні уривки з обох творів (у Грабянки: "писанію Кролевскому прочтену быту и другому на робленіе суденъ воднихъ, данному Кролевскому зичливцу, Козаку знатному Иляшу Переясловскому"; у Самовидця: "И под час бытности своеї с козаком значним переяславским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливим королеві его милости) и упросили писмо, албо привилей, на роблення челнов на море") [28]. У Величка сюжет про привілей Владислава IV козакам виділений в окрему новелу з гострою фабулою, у якій взагалі не знайшлося місця "човновій" темі [29].

---

[27] Літопис Самовидця. — С. 47—48.

[28] *Грабянка Г.* Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, съ поляки, за Найяснѣйшихъ Королей Полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира, въ року 1648, отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого неоконченной, зъ розних лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу (далі — Дѣйствія). — Киев, 1854. — С. 39, 40; Літопис Самовидця. — С. 47.

[29] *Величко С.* Сказаніє о войне козацкой з поляками (далі — Сказаніє) // Пам'ятки українського письменства. — Київ, 1926. — Т. 1. — С. 14—17.

Дуже приблизно передав Самовидець зміст Зборівського договору 1649 р. Він виділив лише деякі змістові моменти, близькі до однієї з чорнових статей договору (які були сформульовані козаками в ході переговорів з противоборствуючою стороною, однак увійшли до остаточного його варіанта в іншій редакції): "же не міли по самую Случ жолніре на Україну бывати, толко опроч урядове старостове по городах, албо сами панове, жебы уже болш задору и причини до войни не давано". Автор літопису завершує характеристику Зборівського договору почерпнутим звідкілясь повідомленням про спосіб заплатити орді [30].

Отже, Самовидець мало дбав про точне відтворення змісту документа, обмежуючись його переказом на рівні чуток. Через це з поля зору літописця випали істотні статті договору, які, зокрема, регламентували кількість козацького війська та порядок складання реєстру, а також ті, що присвячувалися релігійним питанням. Зважаючи на велику чутливість автора літопису до теми релігійних утисків, відсутність у творі згадок про такі сюжети наводить на думку про необізнаність Самовидця з автентичним текстом Зборівської угоди. Прикметно, що у Грабянки методика опрацювання тексту цього договору помітно досконаліша (навіть при тому, що Грабянка також вибірково підходив до відтворення статей договору і не дотримувався точних формулювань) [31].

Утім, Самовидця мало цікавили обґрунтовуючі процедури, пов'язані з джерельною базою. Чи не тому він оминув своєю увагою Березневі статті 1654 р., Андрусівське перемир'я 1667 р., українсько-російські статті, що приймалися у зв'язку з обранням гетьманів, та інші важливі документи. Для Самовидця джерела — це насамперед матеріал, з якого він плете нитку авторської розповіді, а не цілісні культурно-історичні пам'ятки. Самовидець не аналізував мовностилістичні особливості джерел, не враховував історичний контекст. Отже, автор літопису — типовий представник історіографії, в творах якої джерельна база опредметнена не явно. По суті, вона повністю трансформувалася в авторську розповідь, або ж, щонайбільше, має форму довільного переказу.

Самовидець виходив за межі подібної методики лише тоді, коли сам виступав у ролі "першоджерела", тобто коли записував свідчення про події, спираючись на власні спостереження (а також у тому місці праці, де посилався на книгу "Жезл правления" Симеона Полоцького і цитував цей твір) [32].

Центральною темою літопису Самовидця є Національно-визвольна війна. Водночас у ньому немає якоїсь яскраво вираженої ідеї, яка б композиційно об'єднувала твір (не рахуючи хронологічного принципу викладу). Автор літопису намагається дотримуватися нейтрально-інформативного висвітлення подій. Однак такий емоційно-відсторонений виклад часто порушується упередженими оцінками "агентів історії" — гетьманів, "черні", козаків та їх противників, якщо їхні дії суперечили уявленням автора про справедливість. У подібних випадках факти "керували" автором, що призводило до суперечливих або тенденційних оцінок Самовидцем тих чи інших історичних постатей. Так, в одному випадку він пише, що Богдан Хмельницький "козак ростропній в ділах козацких военних, и у писмі біглій", а в іншому, констатуючи факт зростання слави гетьмана та визнання його успіхів на міжнародній арені після перших великих перемог, робить уїдливий висновок, що це призвело

[30] Літопис Самовидця. — С. 58; Акты ЮЗР. — 1861. — Т. 3. — С. 415—416.

[31] Дѣйствія. — С. 77—78.

[32] Літопис Самовидця. — С. 71—72, 123.

"до болшаго заятрення и пихи гетмана Хмелницкого" [33]. Самовидець охочіше звертався до теми нищення матеріальних цінностей, спустошення, грабунків "значних" прошарків суспільства "черню" і зовнішніми ворогами (втім, автор літопису засуджував усіх, хто проливав кров, катував людей і чинив свавілля, незважаючи на їхній соціальний статус). Що ж до політичних поглядів Самовидця, то він відверто симпатизував монархічній владі — чи то був польський король [34], чи московський цар. Він не уявляв Україну незалежною від іноземних держав [35].

Загалом історичне мислення Самовидця визначалося категоріями "земної" причинності. Тема Божого промислу в його творі в основному мала значення традиційної етикетної формули. Автор літопису пояснював причини історичних подій головним чином обставинами історичного буття і людськими мотивами.

Літопис Григорія Грабянки. Історична праця Григорія Грабянки має характерний для української історіографії другої половини XVII—XVIII ст. поширений заголовок-анотацію [36].

Грабянка як історик пішов далі Самовидця, хоча й не досяг рівня Величка. Його твір — типовий зразок літератури жанру риторичного історичного повістярства. У ньому особлива увага приділяється описові екстремальних ситуацій, героїки та моральних уроків "історичної драми". "Дѣйствія" вирізняються достатньою композиційною стрункістю й чіткою тематичною визначеністю (основний об'єкт висвітлення — історія козаччини, діяльність Б. Хмельницького, Національно-визвольна війна). Автор твору виявив певні навики роботи з джерельними текстами.

Риторичний пафос Грабянки відчутний вже у передмові, де автор стверджував, що збирається подати уроки історії "въ память послѣднему роду". Водночас історик формулював історіографічний принцип достовірності й авторської неупередженості, якого обіцяв дотримуватися (подібний постулат, до речі, був відомий ще з часів Цицерона) [37].

Творча лабораторія Грабянки містить ряд елементарних прийомів історіографічного ремесла. Так, автор "Дѣйствій" зробив короткий огляд літератури з історії українського козацтва (згадав імена М. Кромера, М. Бєльського, М. Стрийковського, А. Гваньїні, В. Коховського, С. Пуффендорфа та Й. Гібнера). У загальних рисах він охарактеризував документальну базу власного твору, виокремлюючи складений в козацькому обозі діаріуш, світські літописи, а також свідчення очевидців. В окремих випадках історик посилався на історіографічні праці, наводив тексти віршів, грамот, листів та інших документів. Водночас він, як правило, не підкріплював авторську розповідь покликами на використані документальні матеріали [38]. Те саме стосується ряду сюжетів, запозичених ним з праць інших авторів [39].

---

33 Там само. — С. 47, 56.

34 Що стосується ідеалізації Самовидцем польського престолу, то тут могли позначитися певні впливи концепції т. зв. Уманського літопису (*Мицик Ю. А.* Зазн. праця. — С. 33).

35 *Багалій Д.* Зазн. праця. — С. 16; *Дзира Я.* Зазн. праця. — С. 25, 27.

36 Дѣйствія. — С. III.

37 Там само. — С. II.

38 Там само. — С. I, V, VII, 10, 15, 25, 31, 47, 48, 77—78, 80, 81, 89—92, 100, 123—127, 161—163, 229, 231.

39 Йдеться, зокрема, про використання Грабянкою матеріалів "Кройніки о землі Полской" Ф. Софоновича, що стосувалися взяття козаками Тульчина (Нестервара) 1648 р., деталей Батозької битви, бою під Уманню наказного полковника Томиленка (1654), походу російсько-українських військ проти Речі Посполитої, в ході якого було взято Люблін (1655), походу Антона Ждановича на допомогу трансільванському князю Юрію II Ракоці у 1657 р. (*Мицик Ю. А.* Зазн. праця. — С. 36).

Порівняно з Величком Грабянка був менш вправним у "техніці" використання джерельної бази, значно скромнішим є й обсяг наведених ним документів. Найбільше, чого він тут досяг, — це усвідомлення ролі тексту писемної історичної пам'ятки як такого, що посилює строгість авторських висновків. Водночас, оскільки і Грабянка, і Величко тяжіли до барокової риторичної школи історіографії, обидва перебували під впливом подібних розумових стереотипів. А це породжувало ефект дзеркальності у виборі історикам способів викладу і використання фактичного матеріалу. Йдеться насамперед про придумування ними "документів" за мотивами історичних подій, а також досить вільне поводження з автентичними джерельними текстами.

Одним з прикладів текстуальних нашарувань "під джерело" у творі Грабянки може слугувати "документування" істориком зустрічі Богдана Хмельницького з кримським ханом під Озерною, датованої 1655 р. Цей уривок складено за правилами риторичного мистецтва у формі промов-діалогів головних героїв, з широким використанням епітетів, метафор, риторичних запитань, аналогій та інших стилістичних фігур, що мало на меті патетично возвеличити праву сторону й зобразити жалюгідність і нікчемність супротивної сторони.

Щодо методики використання автентичних документів, то історик дотримувався вибіркового, конспективно-узагальнювального відтворення їхнього змісту засобами авторської стилістики. Внаслідок цього виявлялися приглушеними індивідуальна "мова", денотативні смисли документальних пам'яток, оскільки, з одного боку, суб'єктивна коректура джерельного тексту руйнувала його стійкі змістові, граматичні й мовностилістичні структури, а з іншого — через усічення таких компонентів документів, як титул, датування і підпис, помітно знижувався ступінь їхньої репрезентативності як історичного джерела.

Перелічені моменти особливо характерні для авторського почерку Грабянки, коли він використовував тексти козацько-польських та інших угод. До них історик підходив прагматично: нехтуючи мовною і структурною цілісністю документів, вичавлював з них зміст.

Коректніше Грабянка використовував тексти грамот, листів та інших документів, що мали наративний характер та яскравий літературно-історичний сюжет. Це стосується, зокрема, листа Б. Хмельницького до царя від 17 лютого 1654 р. Якщо зіставити текст цього документа, що поданий у творі Грабянки, з автентичним джерелом [40], стає очевидним, що автор в основному зберігав стилістику, вдаючись лише до певних лексичних замін. Водночас він звів до мінімуму кількість етикетних кліше, якими рясніє оригінал, зосереджуючи увагу на змісті джерела. Збереження загальної текстуальної фактури документа в процесі його вибіркового використання та незначної стилістичної правки — це той максимум, якого досягла риторична школа історіографії.

На архітектоніці твору Грабянки позначився вплив універсалістської доктрини історії середньовічної історіографії. Хоч автор "Дѣйствій" і не подавав всесвітню схему біблійної історії, однак він розпочав свою розповідь з часів Яфета та його сина Гомера (у зв'язку з еклектичними генеалогічними студіями історика щодо козаків-хозарів). Подібно до середньовічних хроністів, Грабянка слабко справлявся з такою мислительною операцією, як історичне дистанціювання явищ історичного буття. Тому для нього князь Володимир — це монарх і самодер-

[40] Дѣйствія. — С. 124; Акты ЮЗР. — 1878. — Т. 10. — С. 432—433.

жець усієї Росії, а генеральна старшина Богдана Хмельницького — генерали [41].

У "тлумачному словнику" історичних подій Грабянки досить часто фігурує Божий промисел. До нього автор вдається щоразу, коли відчуває хиткість доступних йому "земних" аргументів. Наприклад, тема Божої кари випливає при поясненні Грабянкою причин занепаду Давньоруської держави, навали Батия, литовського підкорення України й відплати полякам у вигляді Національно-визвольної війни. Подібний наївно-провіденціалістський підхід історик демонстрував і в інших випадках, зокрема в процесі плутаного висвітлення причин українсько-російської угоди 1654 р. [42]

Основну політичну ідею "Дѣйствій" можна визначити як поміркований автономізм. Хоча у творі не бракує запевнень автора в лояльності до російського престолу, однак він методично проводить думку про історичну, політичну і правову самобутність козаків та їхнє право на політичну суб'єктність. Грабянка обстоював хозарську теорію походження козацтва, наголошував на договірних умовах прийняття Україною царської протекції [43]. Історик засуджував експансію російських воєвод в Україну. В цілому ж політичні, а також соціальні погляди Грабянки виражені недостатньо чітко.

Літопис Самійла Величка. Літопис Самійла Величка [44] став етапною віхою в історії української історіографії. Це був перший фундаментальний історичний твір, в якому системно використано величезний масив джерел зі спеціальної теми. Ніхто з українських історіографів ні до Величка, ні впродовж усього XVIII ст. не опанував повною мірою метод його викладу, що ґрунтувався на принципах цілісності підходу до об'єкта вивчення, концептуалізації емпіричного матеріалу, розгорнутості й самостійності авторської розповіді, що спирається на факти, частково піддані критичному аналізу. Застосована Величком методика історичного письменництва робить його твір фактом історичної літератури, яка стоїть між працями "історичного стилю" як "мистецтвом" історії, переважно риторичним, та історичними трактатами з фактографічним ухилом, чітко визначеною концепцією й ознаками методу критики джерельної бази.

Рукопис Величка поділений на три томи. Перший том закінчується 1659 р. (відповідно до хронологічних меж основного джерела, покладеного автором в його основу, — історичної поеми С. Твардовського "Війна домова"). Другий том охоплює події з 1660 по 1686 р., а третій — з 1687 по 1700 р. Очевидно, такий поділ зроблено пізніше, оскільки розділи в обох цих томах мають спільну пагінацію. Твір Величка розпочинався з продовження щоденника М. Титловського, потім вміщувався опис цього ж автора польсько-турецької війни 1620—1621 рр., далі йшли частина універсалу Я. Острянина, переклад з польської мови щоденника Ш. Окольського 1638 р. з доповненням Величка. Праця історика збереглася не повністю. Судячи з деяких авторських зауважень, у ній описувалися події принаймні з кінця XVI ст. В

[41] Там само. — С. 3—17, 122, 144, 150.

[42] Там само. — С. 17, 32—33, 121—122.

[43] Там само. — С. 1, 5—13, 18, 43, 122, 142, 144.

[44] Назва "Літопис", яка традиційно вживається на означення твору Величка, — "кабінетного" походження. Своєю появою вона завдячує видавцям Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів, хоч не відповідає ні автентичному заголовку джерела, ні його суті. (*Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке (далі — Летопись). — Киев, 1848. — Т. 1; Киев, 1851. — Т. 2; Киев, 1855. — Т. 3; Киев, 1864. — Т. 4).

автографі літопису втрачено кілька початкових аркушів першого тому, не вистачає також кінця першої, початку п'ятої, а також другої, третьої й четвертої частин, які охоплювали 1648—1652 рр. У другому томі відсутні два аркуші, а в третьому найбільшою втратою є відсутність кінцівки [45].

Заголовок першого тому сформульовано відповідно до тогочасного історіографічного канону — у формі розгорнутої анотації, що включає в себе пунктирно окреслені зміст твору, авторську оцінку найважливіших подій, джерельну базу, метод, відомості про автора, місце і дату написання: "Сказаніє о войнѣ козацкой з полякамі чрєзъ Зѣновія Богдана Хмелніцкого Гетмана Войскъ Запорожскіхъ восмі лѣтехъ точівшойся. А до дванадцяти лѣтъ у поляковъ з іншіми панствамі провлекшойся. Якою онъ Хмелніцкій Прі всесілной помощи Божественной, з козаками и татармі, от тяжкаго іга лядскаго вібілся и под вісокодержавное пресвѣтлѣйшаго монархі россійскаго Алексія Міхайловіча Владѣніе доброволнѣ поддался. От авторовъ Нѣмецкого Самуила Пуффендорфія, Козацкого Самуила Зоркі и Полского Самуила Твардовского Войну тую в кнізѣ своей, Война Домова названой Вѣршомъ полскімъ опісавшаго. Нінѣ же вкратцѣ стілемъ Гісторічнімъ и нарѣчіемъ малороссійскімъ справленное, и напісанное тщаніемъ Самоила Велічка Канцелярісті негдись, войска Запорожского в селѣ Жуках оуезду полтавского, Року: 1720" [46]. Зміст заголовка другого і третього томів більш лапідарний і узагальнений: "Повѣстваванія лѣтописная о малоросийскихъ и иныхъ отчасти поведеніяхъ собранная и зде описанная" [47].

Метод історичного письменництва Величка постає як з його висловлювань щодо даного предмета, так і опредметнених у тексті дослідницьких прийомів. Перелічуючи в передмові до твору джерела (поема С. Твардовського "Війна домова", книга С. Пуффендорфа, щоденник С. Зорки), автор формулював також методику їх використання: заповнення фактологічних лакун одного твору матеріалами іншого; тематична націленість і вибірковість прочитання джерел, точне відтворення їхнього змісту; врахування суб'єктивного характеру історичних творів ("всякъ человѣкъ ложъ") [48].

У процесі викладу матеріалу Величко нерідко робив ті чи інші джерелознавчі зауваження й повторював правила використання джерел, визначені ним у вступі. Так, приступаючи до розгляду історичних подій за 1680 р., він зазначив, що поміж своїми "шпаргалами" виявив лише один рукописний аркуш (написаний польською мовою), який вважав частиною "руського діаріуша". В ремарці щодо опрацювання щоденника переговорів російських послів з польськими сенаторами (травень 1680 р.) історик наголосив на тематично-вибірковому використанні джерельної бази [49].

Завдяки знайомству з великим масивом джерел [50], історик не був надто засліплений "блиском" літературної традиції. На відміну від попередників, у його творі виразно виступають елементи критичного підходу до історіографічних пам'яток і документальних матеріалів. Зокрема, в ряді випадків Величко

[45] *Багалій Д.* Зазн. праця. — С. 51; *Лазаревська К. О.* Переднє слово // Пам'ятки українського письменства. — Т. 1. — С. VII—VIII.

[46] Сказаніє. — С. 1.

[47] Летопись. — Т. 2. — С. 5.

[48] Сказаніє. — С. 3, 4.

[49] Летопись. — Т. 2. — С. 483, 484, 496, 497.

[50] Серед джерел, якими користувався С. Величко, були праці М. Кромера, А. Гваньїні, С. Окольського, київський "Синопсис", невстановлені козацькі літописи, документи Генеральної військової канцелярії, витяги з гродських книг, свідчення очевидців та ряд інших матеріалів.

критично використав працю С. Твардовського. Так, він спростовував звинувачення польського автора на адресу козаків і Б. Хмельницького щодо розпалювання першими воєнних дій, які призвели до Батозької битви 1652 р. Маючи у своєму розпорядженні матеріали козацьких літописів, Величко інколи коригував фактичні дані поеми Твардовського. Щоправда, робив це досить обережно, в основному обмежуючись простою констатацією розбіжностей між джерелами. Наприклад, торкаючись питання про хронологію Батозької битви, він зауважив, що Твардовський датує її 1653 р., а козацькі літописи — 1652 р. Причому залишив ці повідомлення без коментарю [51].

З точки зору засвоєння Величком "техніки" критичного методу історичного письменництва показовою є зроблена ним порівняльна характеристика двох листів лютеранина Іоанна Ернеста Грабе з Тилжі (м. Тільзіт, Східна Пруссія) до київського митрополита Варлаама Ясинського (від 4 і 10 лютого 1693 р.) та недатованого листа Іоанна Філіпа до якоїсь духовної особи з Києва. Застосована Величком дослідницька процедура зводилася до того, що, по-перше, він встановив змістову й ідейну однорідність усіх трьох листів (засудження відщепенства; піднесення православ'я; бажання адресанта прилучитися до лона православної церкви). По-друге, виходячи з того, що в листі за підписом І. Філіпа не вказано місцеперебування автора й відсутнє датування, Величко намагався з'ясувати ці питання на підставі змістово взаємопов'язаних моментів вищезгаданих епістолярій. З цією метою він поклався на "рѣчи и роки во второмъ и семъ третемъ писмѣ вспомненіе", тобто на близькість їхнього змісту й наявність спільного хронологічного репера: у другому листі І. Грабе йдеться про три роки, що минули відтоді, коли він звернув свій погляд до православної церкви. Схожа за змістом згадка є й у листі І. Філіпа, однак його автор "предъ двома лѣтами висвѣдчалъ доброчиность". На підставі цього Величко робив висновок, що останній лист написаний раніше, ніж обидва попередні, і надіслано його з тих самих країв, що й перші. Припущення стосовно того, що І. Грабе й І. Філіп — одна особа, історик не підтверджував і не спростовував ("о томъ неизвѣстно", — зауважив він у цьому зв'язку) [52].

Як історик Величко прагнув створити за правилами барокового риторичного мистецтва грандіозну картину воєнних подвигів і випробувань, слави і зрад, засліплення пристрастями героїв і безмірних людських страждань, які випали на долю українського народу в годину великих суспільних катаклізмів — Національно-визвольної війни та Руїни. Звідси, зокрема, потреба для автора висловлювати свої думки високим стилем, а також дотримання ним відповідних канонів стосовно передмов: обґрунтування мотивів, що спонукали автора взятися за перо, зображення труднощів та величі подій [53].

Згадана особливість авторської манери Величка помітно вплинула на його ставлення до джерельної бази. Йдеться про наведення у творі історика документів, створених насправді самим автором "за мотивами" оригіналів. Такий суб'єктивний стиль відтворення змісту документальних пам'яток передбачав те, що автор піддавав їх літературній обробці, істотно порушуючи своїми вставками й способом прочитання автентичний зміст документів. Очевидно, що, крім пе-

[51] Сказаніє. — С. 58—59.

[52] Летопись. — Т. 3. — С. 142—149.

[53] *Шевчук В.* Самійло Величко та його літопис // Величко С. Літопис. — Київ, 1991. — Т. 1. — С. 11, 12.

вних літературно-ідейних мотивів, його спонукала до цього ще й відсутність достатньо повних копій джерел. У цьому зв'язку історик зазначав, що з багатьма паперами Б. Хмельницького ("о тогдашних дѣлехъ и поведеніях, до посторонніхъ монарховъ и владѣтелей корреспонденціи"), що були вміщені, за його твердженням, в діаріуші Самійла Зорки, він ознайомився візуально і не скопіював їх [54].

До таких документів, літературний переказ яких межує з авторською містифікацією, належать лист Б. Хмельницького із Запорожжя до полковника Барабаша (27 грудня 1648 р.); лист Б. Хмельницького із Запорожжя до коронного гетьмана М. Потоцького (29 грудня 1648 р.); універсал Б. Хмельницького з-під Білої Церкви до населення всієї України (червень 1648 р.); лист І. Виговського з Чигирина до запорожців (16 вересня 1657 р.); відповідь запорожців на згаданий лист І. Виговського (25 вересня 1657 р.); лист запорожців до Ю. Хмельницького (17 вересня 1662 р.); лист запорожців до П. Дорошенка (30 січня 1666 р.) та ряд інших [55].

Ілюстрацією того, як авторські вставки Величка могли накладатися на автентичний зміст документа, є вміщений у літописі "Білоцерківський універсал" Б. Хмельницького. Одні дослідники вважали цей документ достовірним (зокрема, М. Максимович, В. Антонович, Д. Багалій, П. Клепацький), інші доводили протилежне (Г. Карпов, М. Грушевський, М. Петровський, Я. Дзира). Нарешті, в історіографії існує компромісна точка зору щодо цього питання, яка ґрунтується на тому, що Величко піддав справжній універсал літературній обробці (С. Томашівський, І. Крип'якевич) [56].

Якщо виходити з припущення, що в основу "Білоцерківського універсалу" все ж покладено реальний історичний документ, доведеться визнати, що, подаючи його у своєму творі, Величко вдавався до змістових інтерполяцій [57]. Якщо порівняти зміст "Білоцерківського універсалу" з текстом цього документа за паперами С. Кушевича [58], впадає у вічі, що у Величка відсутні важливі концептуальні засади відозви Б. Хмельницького. В його тексті опущено такі положення документа, що є у Кушевича:

а) наголос на антикозацькій політиці уряду Речі Посполитої ("Навіть військову спробу Річ Посполита призначила нам віднедавна безплідну, і ми в границях королівства тратимо козацьку відвагу, коли ж лише на Чор-

[54] Сказаніє. — С. 31.

[55] *Дзира Я. І.* Українська історіографія другої половини XVII — початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — Київ, 1968. — Вип. 1. — С. 171—194; *Шевчук В.* Коментар // Величко С. Літопис. — Т. 1. — С. 46, 78, 218; Т. 2. — С. 22, 51.

[56] *Максимович М.* Собрание сочинений. — Киев, 1876. — Т. 1. — С. 437—469; *Антонович В.* Источники для истории Юго-Западной России // Антонович В. Лекции 1880—1881 гг. — Киев, 1881. — С. 20—21; *Багалій Д.* Зазн. праця. — С. 82, 83; *Клепацький П. Г.* Літопис Величка. — Полтава, 1926; *Карпов Г.* Начало исторической деятельности Б. Хмельницкого. — Москва, 1873. — С. 240—258; *Петровський М.* Псевдо-діаріуш С. Зорки // Записки іст.-філол. відділу ВУАН. — Київ, 1928. — Кн. VII. — С. 161—204; *Дзира Я. І.* Зазн. праця. — С. 193, 194; *Томашівський С.* Перший зазивний лист Хмельницького // ЗНТШ. — 1898. — Кн. 3/4, т. 23/24. — С. 1—9; *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 117; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т. 8. — Ч. 2. — С. 193.

[57] *Дзира Я. І.* Зазн. праця. — С. 190—192.

[58] Спробу реконструкції автентичного тексту "Білоцерківського універсалу" на основі історичних матеріалів середини XVII ст., що належали львівському міщанину Самуїлу Кушевичу, здійснив С. Томашівський. Він доводив, що Хмельницький розіслав цей документ до 3 травня 1648 р. (*Томашівський С.* Зазн. праця. — С. 4—6).

нім морі, серед небезпечностей від Турків, козацький народ росте, ширшає й живе");

б) думку про руйнування правлячим режимом традиційного для України самоврядування й засад політичного устрою ("Поляки поклали собі святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядників, як і деінде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли задержувати міста");

в) окреслення Б. Хмельницьким свого громадянського і політичного кредо ("Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпечності, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скорше, доки не добуду свого плоду, що я в найвисшім бажанню собі поклав"; "Я вже з тількох прикладів знаю, що свобода найменше тоді певна, коли не маємо перед собою журби й ворога, а найліпше боронить ся її в готовності й напруженю") [59].

У тій частині документа Кушевича, яка перекривається змістом "Білоцерківського універсалу", що представлений у творі Величка, також наявні істотні розбіжності. Стосуються вони теми збройної боротьби. З цього приводу в тексті Кушевича подано "теорію повстання": збройна боротьба розглядається в плані інструментальності (крім неї не існує засобу для здобуття свободи). Визначається також стратегія збройного повстання: "Ніколи не найдете способу на польську перемогу, як тепер не скинете цілком ярмо урядників і не здобудете свободи, тої свободи, що наші батьки кров'ю окупили, і прийдете в неприступні місця на Дніпровськім низу"; "На всі ті кривди нема іншого способу, як лише зламати Поляків силою і погордою смерті"; "Дуже було б добре, аби вже раз на Поляків, не відкладаючи, сполучно, одним ударом козаки й селяни вдарили. Мені здається, що се більш чесно, ліпше й безпечніше, коли Поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста, — аж тоді знелюблять війну, вернуть волю козакам, аби мати спокій" [60].

У "Білоцерківському універсалі", який подав у своєму творі Величко, повстання розглядається як доконаний факт й наводяться лише аргументи для його виправдання (основні серед них: порушення давніх прав "козако-русів"; утиски українського населення, особливо релігійні; наявність правової санкції на повстання — привілею Владислава IV козакам). Загалом в універсалі за редакцією Величка наявні такі головні новації порівняно з текстом Кушевича: а) неавтентичний підпис гетьмана — "Зіновій", використання у титулі вислову пізнішого часу стосовно України — "по обоихъ сторонах Днепра" (на що звернув увагу ще Г. Карпов) [61]; б) широкі екскурси в давню українську історію; в) згадки про Чаплинського, події під Кумейками 1637 р., обігрування релігійного фактора; г) опис "Божих знаків", що віщували перемогу повстанцям [62].

Нарешті, потрібно сказати про ідейні та змістові домінанти, що були характерними для обох цих текстів (утім, як слушно зауважив С. Томашівський, встановити між ними прямі паралелі не можна) [63]. Щоб виявити їх, потрібно зробити порівняльний текстологічний аналіз уривків, що мають змістову близькість:

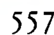
---

[59] Цит. за: *Томашівський С.* Зазн. праця. — С. 4—6.
[60] Там само.
[61] *Карпов Г.* Указ. соч. — С. 240—258.
[62] Сказаніє. — С. 46—51.
[63] *Томашівський С.* Зазн. праця. — С. 8.

"Білоцерківський універсал" за текстом С. Величка *"Сказаніє"*	**"Білоцерківський універсал" за текстом С. Кушевича** *Томашівський С. Зазн. праця*
I. *а) "прикладом старовѣчних валечних, славнихъ и многимъ околичнимъ народомъ страшних продковъ своихъ..."; "але прикладомъ (яко же вышей рѣхомъ) славнихъ і валечних Руссовъ продковъ своихъ при своєй правдѣ..." (с. 49).* *б) "єго королевскіє високоповажніє привилея, намъ Козакамъ и всѣм обще Малоросияномъ данним (права и вольности наши древнии, при насъ заховуючи и укрѣпляючи)"; "волю королевскую, пана нашего милостиваго..." (с. 46, 47).*	*"не слухайте більше урядників, як невольники, ви, котрих батьки не піддавалися ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його власть, та так жили, що вигнали Татар і зайняли частину землі" (с. 4).*
II. *"Якии зас вамъ самимъ всѣмъ Малоросияном, от нихъ Поляковъ и Жидовъ, їхъ арандаторовъ и любимихъ факторовъ, по сеє въремя дѣялися обиди, тяжести, озлобленія и розореніа, тих ми тутъ не виписуємъ, поневаж ви сами о оних лутше вѣдаете и памятаєте" (с. 48).*	*"Доволі вже, такі літа, ми не дбали, що нас... покинено на самоволю королівських урядників і, що найбільш годі терпіти, на визискуванє від Жидів"; "польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їх жінок і дітей. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщизні роботи проти давнього звичаю" (с. 4, 5).*
III. *"честь ваша шляхетская, от Поляковъ ругаємая, уничтожаємая, весма посмеваємая и попираємая..." (с. 48).*	*"Нас обдертих з всякої признаки публичного права... Нас чутких і живих уважають дикими і неспокійними, відважних і добре заслужених назвали нас бунтівниками... а як хто публично чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, подибле лише сміх і зневагу, щонайбільше — дістане порожні безвартні слова" (с. 4, 5).*
IV. *"Лутше теди и благополезнѣйше намъ... на пляцу воєнномъ от оружія бранного полегти" (с. 49).*	*"а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла й трупи, дамо не стації, а душу й кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелемо могилами" (с. 5).*

I. Стиль викладу наведених уривків, попри загальний незбіг фактологічної основи, структурної побудови й способів аргументації, характеризується наявністю певних близьких змістових і формальних ознак. Йдеться про такі параметри текстів, як тематична й ідейна однорідність; схоже маркування одних і тих самих історичних реалій; риторичні звороти й інвективи. Якщо з

Мініатюра "Оборона Чигирина". З літопису С. Величка. 1720 р. РНБ.

цієї точки зору проаналізувати фрагменти, наведені в прикладі I, можна помітити, що обидва вони зорієнтовані на історичну традицію, яка сфокусована на героїчну практику предків — носіїв свободи і воєнної звитяги. Водночас Величко дає цьому аспекту дещо конкретнішу історичну прив'язку (пункт "а"), а також значно посилює мотив вшанування королівської влади (пункт "б").

II. На відміну від тексту Кушевича, в якому представлено детальний опис утисків українського народу, Величко обмежується їх узагальненням. Симптоматично, однак, що і в першому, і в другому випадках збережено смисловий ряд пригноблювачів та визискувачів, до якого віднесено поляків і євреїв.

III. Теза про сваволля щодо козаків та українського населення й неможливість для них поліпшити політичне і правове становище легітимними методами, яка поширено розвивається в тексті Кушевича, фактично відсутня в "Білоцерківському універсалі" за редакцією Величка. Водночас обидва уривки об'єднані темою приниження гідності козаків. Причому у Величка ця тема має виразний авторський акцент. Йдеться про наголошення автором на шляхетській гідності козаків, що принижується (ідея шляхетської гідності козацького стану, насамперед старшини, була провідною у творі Величка).

IV. Тематичний збіг обох уривків проявляється у тому, що вони творять відношення парної опозиції: свобода — смерть.

Отже, наявність певних змістових та ідейних ліній дотику між розглянутими варіантами "Білоцерківського універсалу" (за загального незбігу текстів обох варіантів) дає підставу для припущення, що і Величко, і Кушевич використали якийсь "апокрифічний" або автентичний джерельний матеріал. У тексті Величка наявні безсумнівні авторські вставки, що відображають політичні орієнтації історика. Водночас у його тексті немає деяких виграшних з точки зору риторичного викладу сюжетів, які наявні у Кушевича (насамперед матеріал про громадянське і політичне кредо Б. Хмельницького). Усе це вказує на те, що під час написання свого твору Величко використовував "Білоцерківський універсал" по пам'яті або ж мав у розпорядженні лише короткі витяги з нього.

Величко піддавав літературній обробці документи (або просто "монтував" їх за власною уявою) з тим, щоб акцентувати увагу на вузлових історико-правових, політичних і моральних аспектах своєї концепції (правомірність Національно-визвольної війни, виправдання союзу з одновірною Росією, засудження внутрішніх міжусобиць). Щодо найширшого масиву документальних матеріалів, які за змістом мало підходили для "риторизації" і тексти яких Величко мав у повному обсязі, то історик включив їх до свого твору без великих змін. Йдеться про пункти міждержавних угод, "статті", що укладалися в зв'язку з обранням гетьманів, королівські листи, витяги з сеймових конституцій, патріарші грамоти й папери інших церковних ієрархів, ряд гетьманських листів, офіційних реляцій тощо [64].

У даному випадку на місце книжних авторитетів, які традиційно бралися істориками за основу написання творів, Величко значною мірою поклав документальні матеріали, мовою яких розмовляв з читачем. Вони набули у нього службової ролі: виконували функцію авторського тексту, органічно вплітаю-

[64] Сказаніє. — С. 98—101; Летопись. — Т. 2. — С. 103—133, 180—222, 255—288, 306—328, 479—482, 524—526; Т. 3. — С. 23—69, 154—156, 160—161, 166—168, 185—199, 222—227, 233—234, 243—245, 257—259, 300—304, 379—381.

чись у сюжет. Саме у реальній фактологізації твору і спробі застосування методу критики пам'яток полягає те важливе зрушення, яким вітчизняна історіографія XVIII ст. завдячувала твору Величка.

За рівнем "зчитування" джерела, тобто відтворення його змістових компонентів і стилістичних особливостей, процедура опрацювання істориком "не риторичних" документальних матеріалів була досить високою. Водночас на неї все ще падала "тінь" традиційної історіографічної практики (йдеться, зокрема, про недостатньо строге відтворення змісту джерел). Щоб предметніше ознайомитися з особливостями роботи Величка з документальними текстами, порівняємо наявну у "Сказанії" жалувану грамоту царя Олексія Михайловича від 27 березня 1654 р. старшині й всьому Війську Запорозькому з її копією, поданою в "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России".

Якщо виходити з припущення, що Величко користувався якісним списком джерела, напрошується висновок про досить вільне поводження історика з текстом документа. Про це свідчать помітні деформації історичної цілісності та юридичного змісту даної жалуваної грамоти внаслідок заміни автором окремих слів, пропусків речень і навіть цілих абзаців. Наприклад, з уривка документа "И мы великій государь, наше царское величество, подданого нашего Богдана Хмелницкого, гетмана войска запорожского и все наше царского величества войско запорожское пожаловали" вилучено фразу "и все наше царского величества войско запорожское". Заміна слова "нашимъ" на "нинѣшнимъ" у реченні "И по нашему царского величества жалованью, нашимъ царского величества подданнымъ..." (і далі за текстом) закладає в нього смислову двозначність. Подібний ефект виникає також внаслідок заміни слова "своимъ" на "всѣмъ" у вислові "по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ" [65].

Величко неточно відтворив і такий уривок грамоти: "А о которыхъ о иныхъ статьяхъ намъ великому государю, нашему царскому величеству, тѣ вышеимянованные посланники... били челомъ и подали нашимъ царского величества ближнимъ бояромъ". В історика він розпочинається так: "О которих оних статях..." (і далі по тексту) [66]. Однак у такій редакції фактично викреслювався пункт про статті Хмельницького.

До "Сказанія" не увійшло ще кілька важливих положень даного документа. Серед них ті, що регламентували гетьманські надання: "а что на булаву гетманскую дано староство чигиринское со всѣми приналежностями, тому бъ и нынѣ мы великій государь пожаловали велѣли при булавѣ быть"; "а при булавѣ гетманской староству чигиринскому со всѣми его приналежностями, которые прежъ сего при немъ были, указами есмя быти по прежнему". Упущено пункт, в якому йшлося про дипломатичні зносини Української держави: "...послы которые издавна приходятъ къ войску запорожскому изъ чюжихъ земель, чтобъ гетману и войску запорожскому, которые будутъ съ добрымъ дѣломъ, тѣхъ бы принимати поволить; а толко бъ что имело быть противно нашему царскому величеству, о томъ бы извещалъ намъ великому государю". З тексту жалуваної грамоти у Величка випала також стаття про збереження судового імунітету козаків: "...а наши царского величества бояря и воеводы в тѣ ихъ войсковые суда вступати не будутъ".

Розглянуті приклади порушення історичної цілісності й "букви" царської

[65] Сказаніє. — С. 98, 99; Акты ЮЗР, 1878. — Т. 10. — С. 492, 493.

[66] Там само.

грамоти старшині і всьому Війську Запорозькому не можна беззастережно записати на рахунок Величка, оскільки залишається невідомим оригінал, яким користувався історик, переписуючи грамоту. Тим часом перелічені відступи від тексту документа, поданого в "Актах ЮЗР", трапляються і в творі Петра Симоновського. Причому в цього українського історика другої половини XVIII ст. також наявні лексичні звороти, які повторюють текст "Сказанія", однак суперечать тексту "Архиву ЮЗР", наприклад: "служити и прияти" (замість "служити и прямити"), "нынѣшнимъ Царского Величества подданнымъ" (замість "нашимъ царского величества подданнымъ"). З іншого боку, у Симоновського немає деяких характерних для "Сказанія" особливостей відтворення змісту грамоти. Цей історик, на відміну від Величка, подав повну царську титулатуру й осучаснив стилістику джерела. До того ж Симоновський наводив у своїй праці тексти документів Березневих статей 1654 р., які відсутні у "Сказанії" [67], тобто не можна однозначно твердити про те, що Симоновський запозичив грамоту Олексія Михайловича старшині й всьому Війську Запорозькому з твору Величка (хоча для такої версії існують певні підстави).

Коли ж припустити, що обидва історики скористалися одним і тим самим дефектним першоджерелом (або ж близькими між собою списками грамоти), авторське втручання Величка у текст документа у формі вирізування цілих смислових блоків й перекручень його змісту стане принаймні гіпотетичним. Проте і в цьому випадку немає підстав твердити, що Величко абсолютно точно відтворював мовностилістичні й змістові параметри тексту. На таку думку наштовхують розбіжності між текстом грамоти Величка та її редакцією, що міститься у творі Симоновського й "Актах ЮЗР". Ці розбіжності не можна пояснити лише особливостями списку грамоти, яким користувався історик. Так, автор "Сказанія" випустив повний царський титул, обмежившись такою ремаркою: "По обиклой титлѣ царской". Подібний підхід він демонстрував і при написанні титулатури Б. Хмельницького — кілька разів випустив термін "гетьман", який був в автентичній грамоті. Певна стилістична розкутість переписувача грамоти проявилася у заміні порядку слів у реченні, як-от: "рукою высокою" (потрібно: "высокою рукою"); у написанні української транскрипції слів "государу" ("государю"), "нѣхто" ("никто"), "пожалували" ("пожаловали"), "фѣкгуръ" ("фигуръ"); пропусках деяких членів речення та зміні відмінкових закінчень слів.

Перелічені особливості методики використання джерел, що характеризували "технічний" інструментарій Величка як історика, тією чи іншою мірою опредметнилися в більшості документів, які він включив до свого твору. Щоб переконатися в цьому, досить звернутися до переписаного Величком тексту універсалу гетьмана Івана Самойловича від 10 травня 1672 р., адресованого старшині, козакам, війтам, бурмістрам та всьому поспільству. В даному випадку стилістичні новації й смислові правки джерела зумовлювалися певним типом історичного мислення Величка, а не були лише результатом його випадкових огріхів як переписувача. Про це свідчить літературна обробка істориком кількох уривків зазначеного універсалу. Розбіжності у текстах виділено курсивом:

[67] Сказаніє. — С. 98—100; *Симоновский П.* Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. — Москва, 1847. — С. 71—80; Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 490—494.

Летопись. — Т. 2:	**Акты ЮЗР. — СПб., 1853. — Т. 5:**
“въ тогобочную *пустую* Украину, а особливе на затяги военніе, и обѣцуючи обманчливе (бо нѣгди того не *учинятъ*) великіе свои респект*а*...”	“въ тогобочную опустѣлую украину, а особливо на затяги военные, обманчиво обѣцуючи имъ (бо нѣгды того не сполнятъ) великіе свои респекты...” (с. 166)
“якіе бѣди *и* якіе утиски и якіе винищеня... бо войско Запорожское отъ вѣковъ не мѣло *своего* отъ Ляховъ покою” (с. 524)	“якіе бѣды, якіе утиски, якіе вынищенья... бо войско Запорожское отъ вѣковъ не мѣло собѣ отъ Ляховъ *в*покою”
“Во многихъ *временахъ* Ляхи хотячи войско винищити Козаковъ губили, стинали, вѣшали, топили и на палѣ *з*бивали; козацкі*е* жон*и* и доч*ки* гвалт*овне* безчестно позорили, перси имъ урѣзовали и *неужитою* суровостю своею дѣ*ти* козацкіе въ котлахъ варили” (с. 524, 525)	“Во многихъ часѣхъ, Ляхи хотячи войско *и народъ нашъ* вынищити, козаковъ губили, стинали, вѣшали, топили и на палѣ вбивали; козацкихъ жонъ и дочокъ гвалтили *и* безчестно позорили, перси имъ урѣзовали и незбожною суровостью свею дѣтей козацкихъ в котлахъ варили”
“*якъ* не маютъ быти названи тяжкою бѣдою, у якой *горкій людскій животъ лучше смерти а нижли жити прагнетъ*” (с. 525)	“чи не маютъ быти названы тяжкою бѣдою, у якой люде проводячи горькій свой животъ, лучше вмерти, а нижли жити прагнуть”
“Лядскихъ прелестей малоумнихъ и легкомислнихъ людей отводити*мите, и статечне за наукою нашою порядокъ свой справоватимимите: можетъ быти и впередъ охороненна цѣлость наша помощію Всесилного Бога, потужними войсками Монаршими и усерднимъ нашимъ рейментарскимъ старанемъ*” (с. 526)	“Лядскихъ прелестей людей малоумных и легкомысльныхъ отводити, а свои уряды за наукою нашою статечнѣ справовати будете; то цѣлость наша, помощію всесилного Бога, потужными войсками монаршескими и усерднымъ нашимъ рейментарскимъ стараньемъ, и впередъ можетъ быти охоронена” (с. 167)

Подібне літературне “причісування” тексту універсалу, застосування купюр і введення кон'єктур призводили до певного зміщення його смислових акцентів. Наслідком такої практики були й істотніші втрати, пов'язані з неточною передачею змісту документа й двозначним ужиттям спеціальної термінології. Ілюстрацією цього може слугувати перероблена Величком фраза джерела: “Нехай вамъ кожному всегда будетъ тое предъ очима, що давно отъ Ляховъ у-въ Украинѣ дѣялося, и що теперъ еще на Волыню и на инших мѣстахъ братьѣ нашой Русѣ дѣеться”. Закінчення цієї фрази він сформулював так: “и на инших мѣсцахъ Русѣ братѣ нашой дѣется”. Звідси випливає, що в такій редакції термін “Русь” може сприйматися не лише у віросповідному значенні (що випливає з контексту документа), а й у розумінні політико-територіального утворення. Нарешті, такий важливий елемент документа, як датування і підпис, поданий істориком з відхиленням від оригіналу. Він написав “Зъ Батурина маія 10, року 1682”, тоді як потрібно: “Зъ Батурина, мая 10 дня, 1682 року. — Звышъменованый гетманъ, рука власна” [68].

[68] Летопись. — Т. 2. — С. 525, 526; Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 167.

Отже, в авторському стилі Величка можна вирізнити два основних моменти: 1) метод авторських висловлювань у формі "документів", тобто приблизний переказ і варіювання змісту автентичних історичних пам'яток, вставки у твір "під документ"; 2) принцип суголосся мови автора і джерела, їх взаємопроникнення, в результаті чого предметні значення документів набували конотативних смислів. У цьому випадку Величко порівняно коректно "зчитував" текст джерела (не виходячи, втім, за межі усталеної історіографічної парадигми). Із збільшенням строгості названої процедури це мало стати науковою нормою.

Як зазначалося, центральною темою для Величка є історичні події в Україні середини і другої половини XVII ст. Водночас в окремих випадках він робив екскурси у віддалене минуле, принагідно торкаючись деяких аспектів етногенезу українського народу і фактів з історії Давньоруської держави. Подібні ретроспекції слугували для нього своєрідним інструментом історичної ідентифікації українців, виявлення їх історико-культурної й етнополітичної самобутності. Така авторська методика історичного письменництва зумовлювалася потребою політичного й правового обґрунтування основної політичної ідеї книги, що була зманіфестована в її заголовку — визволення України "з тяжкого лядського іга" внаслідок "війни козацької з поляками" і добровільне підданство Б. Хмельницького "монарху російському".

Величко досить послідовний у тому, що стосувалося питань територіальної розлеглості давньої Київської держави та її історичного правонаступництва Україною. У вміщеному в літописі "Білоцерківському універсалі" (в якому, безперечно, відобразилися політичні та історичні погляди самого Величка) перелічені захоплені поляками стародавні землі й "провинции наши Сарматийскіє Козакорускіє, от Подолля и Волохъ по Вислу и ажъ до самого Вилня и Смоленска, долгіє і обширніє границѣ свои имущии, а іменно: Кієвскую, Галицкую, Лъвовскую, Хелмѣнскую, Белзкую, Подолскую, Волинскую, Премислскую, Мстиславскую, Витепскую і Полоцкую" [69].

З наведеного уривка випливає, що Величко розглядав державу Б. Хмельницького законною спадкоємницею Давньої Русі. Ця ідея проводиться ним і в наступному розділі книги, де йдеться про розіслання гетьманських універсалів "во вселенную Малоросийскую, по обоихъ сторонах реки Днепра зростаючую". Причому окреслений Величком ареал поширення згаданих універсалів (від Білої Церкви до Полонного, Львова, Кам'янця-Подільського; від Переяслава до Чернігова, Стародуба, Гомеля, Борисова, Бихова, Могилева "и далѣй") [70] сприймався ним як споконвічна територія й природна сфера інтересів Української держави, саме звідси Б. Хмельницький очікував "зтягнення ся войска украино малоросийского".

Отже, визначаючи територію Української держави як "знаменитую и великую по обоихъ сторонахъ реки Днепра" [71], Величко відштовхується від категорії національної історичної спадщини, поняття континуїтету в історії й ідеї соборності. Історик розглядав територію Правобережжя, яке в результаті Андрусівського перемир'я 1667 р. між Росією та Польщею відійшло до останньої, як споконвічні українські землі, а Дубно, Львів, Броди, Жовкву та інші тамтешні міста називав "руськи-

[69] Сказаніє. — С. 47.
[70] Там само. — С. 51, 52.
[71] Там само. — С. 87.

ми". Величко вважав за потрібне підкреслити, що цю думку він почерпнув з книжних авторитетів (йдеться про книгу І. Галятовського "Скарбница потребная") [72].

У моделі історизму, якої дотримувався Величко, поняття давності й традиційності в історичному бутті наділялося атрибутами політико-правової легітимності й морального авторитету. З огляду на це православна віра, наприклад, постає у "Сказанії" як невід'ємний компонент історичної спадщини, що підкріплюється авторитетами хрестителів Русі — апостола Андрія Первозванного та князя Володимира [73]. Величко вдавався до подібної обґрунтовуючої процедури також тоді, коли порушував тему престижності історичного походження українського народу. Щоправда, запропонована ним схема етногенезу виявилася непослідовною і внутрішньо суперечливою. Так, пристосовуючи до своїх потреб популярну в польській історіографії XVI—XVII ст. теорію сарматизму, історик виводив з одного сарматського кореня русів і поляків, а їхніми

Фрагмент мініатюри "Оборона Чигирина".

"іскони власною братією" вважав кімерійців, скіфів та хозарів. В іншому місці "Сказанія" автор наголошував на хозарському родоводі українців, називаючи їх "русо-хазарами", "хазаро-руським народом". Подекуди Величко схилявся до думки про скіфський струмінь в етногенезі "козако-руського народу" [74].

Основне, чим вирізняються політичні погляди Величка, — це послідовний автономізм, підкреслення виняткової політичної ролі козацтва та його шляхетності (підтягуючи в становому відношенні козаків до рівня шляхти, історик водночас відмежовував їх від "простих" посполитих). Прийняття Українською державою протекції російського царя автор "Сказанія" вважав історично ви-

[72] Летопись. — Т. 2. — С. 371, 372.

[73] Сказаніє. — С. 47; Летопись. — Т. 2. — С. 503.

[74] Сказаніє. — С. 18; Летопись. — Т. 2. — С. 8, 24, 381, 406.

правданим, хоча реально оцінював негативні моменти цього акту. Він засуджував розчленування території України внаслідок Андрусівського перемир'я 1667 р., наступ царизму на традиційні права українського народу, насамперед козацтва, розгром Петром І Запорозької Січі, запровадження в Україні Малоросійської колегії.

У системі політичного устрою українського суспільства Величко виділяв конструктивну й стабілізувальну структуру. Такою він вважав Запорозьку Січ, яка, на його думку, була противагою діям гетьманів-владолюбців і стояла на сторожі православ'я та цілісності вітчизни. Як деструктивний політичний чинник автор "Сказанія" розглядав нездатність козацької еліти політично консолідуватися (на думку Величка — внаслідок моральних вад козацьких зверхників), що призводило до міжусобної боротьби й суспільної ворожнечі. Саме в розбраті, моральній деградації, нехтуванні спільним благом Величко вбачав головну небезпеку, що загрожувала самознищенням нації, втратою нею не лише держави, а й історичної пам'яті. Цю ідею він відобразив у своєрідному есе за мотивами поеми Т. Тассо "Звільнення Єрусалима". Історик, зокрема, писав: "Нехай едни по свѣту волочатся, яко заблуждшіе безъ пастира овци, другіе затягаются на службу рознимъ постронимъ монархамъ, и тамъ за денги гинутъ, третіи въ пянствѣ утопаютъ; четвертіи во всѣхъ свѣтовихъ роскошахъ, яко вепрове, нехай утиваютъ; пятіи въ сладострастіяхъ плотскихъ нехай гнюснѣютъ, и Бога на ся ображаютъ; шестіи на своихъ Гетмановъ и началниковъ нехай бунтуются, а раздвоеніями и незгодами внутрнними и междоусобіями своими, сами себе нехай викореняютъ; нехай войско згине, нехъ му ся то станетъ, же Козаровъ памятъ не зостанетъ" [75]. Як видно з наведеного тексту, Величко у саркастичній формі зобразив процес моральної деградації й занепаду суспільства, що він, безперечно, засуджував.

У пояснювальній схемі історії Величка трапляються провіденціалістські риси. Однак його історичне мислення у своїй основі секуляризоване й послуговується певним раціоналістичним інструментарієм. Для автора "Сказанія" пояснити ту чи іншу подію означало виявити її внутрішньоісторичні причини, а також мотиви вчинків "героїв", різне комбінування яких він розглядав як спосіб творення історії й корекції її русла [76]. В орбіту інтересів Величка як історика входили політичні, воєнні та релігійні питання. Водночас економічне життя суспільства, техніка, мистецтво та інші цивілізаційні й культурно-історичні феномени фактично випадали з його поля зору. Навіть якщо деякі з них ставали об'єктом його осмислення, то лише тою мірою, в якій вони могли оживити твір "курйозами".

Компілятивний метод. У період, що розглядається, особливо у другій половині XVIII ст., в історіографії набула поширення компілятивна методологія. Її вирізняли текстуальні запозичення, які могли варіюватися від механістичного "зшивання" докупи фрагментів чужих текстів до складніших процедур авторського опрацювання: стилістичних правок, інтерполяцій, структурної систематизації тощо. Компілятивність стала фазою в розвитку історіографії, яка накопичила достатній, однак невідомий широкому читацькому загалу заділ праць фактографічного та риторично-фактографічного спрямування (йдеться насамперед про твори Самовидця, Грабянки,

[75] Летопись. — Т. 2. — С. 406—407.

[76] Сказаніє. — С. 46—51; Летопись. — Т. 2. — С. 396, 409; Т. 3. — С. 6; Т. 4. — С. 144—145.

Величка, Мишецького) й впритул підійшла до використання документальних джерел. У XVIII ст. ця історіографічна течія ще не втратила своєї перспективи. Використовуючи результати чужої інтелектуальної праці, деякі історики-компілятори на гребені компілятивної хвилі побачили обрії історіографії, яка базувалася на критичному використанні джерел. Деякі представники компілятивної течії, не задовольняючись плагіатом і компіляціями, зверталися безпосередньо до документів.

Компілятивна методологія виразно опредметнилась у таких творах, як "Літописець цей є Хроніка" Леонтія Боболинського, "Короткий опис Малоросії", "Літописець або короткий опис знаменитих дійств і випадків" (Лизогубівський літопис), "Короткий опис про козацький малоросійський народ та про воєнні його діла" Петра Симоновського, "Літописна оповідь про Малу Росію" Олександра Рігельмана, "Зібрання історичне" Василя Лукомського, "Відомості про запорозьких козаків" Г. Міллера, "Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 р." Василя Рубана та ін.

Прикладом того, як на пограниччі компілятивної методології здійснювалися виходи на вищий рівень "ремесла" історика, є праця П. Симоновського "Короткий опис про козацький малоросійський народ" (1765). До компілятивного стебла цього твору прищеплено пагони методології, що була зорієнтована на коректну дослідницьку процедуру, джерела та їх критичне використання. В майбутньому це обіцяло появу здорового дерева наукової історіографії.

Беручи в основу своєї праці чужі тексти, Симоновський, однак, не обмежувався фігурою замовчування авторів. У ряді випадків він посилався на використані джерела [77]. Фактично вперше в українській історіографії XVIII ст. Симоновський застосував елементи наукового перекладу. Йдеться про зроблений ним переклад частини "Історії війни козаків проти Польщі" французького автора П'єра Шевальє (за обсягом займає майже третину "Короткого опису про козацький малоросійський народ"). У своїх вступних зауваженнях історик зазначив автора, рік і місце видання "Історії війни козаків проти Польщі" . Він визначив також вартість твору Шевальє як історичного джерела. Симоновський вніс у переклад елементи наукового коментування. Його уточнення, правки, доповнення стосувалися окремих фактів, а також зводилися до узгодження термінології французького оригіналу з історичною й географічною номенклатурою, що вживалася в Україні у середині XVII—XVIII ст. [78]

Певною мірою Симоновському вдалося оволодіти основами "техніки" критичного методу історіографії. Втім вдавався він до нього епізодично — переважно у тих випадках, коли виникала потреба ввести у твір документальні тексти. Причому Симоновський ставив такого роду джерела вище за історіографічні авторитети (насамперед коли йшлося про вузлові моменти історичного минулого України). Підтвердженням цього може слугувати "корпусна" подача істориком документів за 1654 р. про прийняття Українською державою протекції російського царя. Вони включали лист Богдана Хмельницького до царя від 17 лютого; текст "пунктів" Богдана Хмельницького від 14 березня; три царські грамоти від 27 березня: Війську Запорозькому, українській шляхті, а також Богдану Хмельницькому на Чигиринське староство. Симоновський під-

[77] *Симоновский П.* Указ. соч. — С. 1, 4, 5, 11, 107.

[78] Там само. — С. 20—65.

ходив до добору цих документів з досить жорстким критерієм щодо ступеня їхньої юридичної правомочності. Показовою у цьому відношенні є джерелознавча ремарка історика, з якої випливає, що автор невисоко оцінював джерельну вартість задокументованих матеріалів переговорів між сторонами від 13 березня, оскільки "остались они безъ рѣшенія". А тому він надавав перевагу "конфірмованому" документу [79].

Симоновський в цілому досить точно відтворював зміст Березневих статей (як зазначалося, він користувався списками, близькими до Величкових). Однак точної передачі мовних особливостей джерельних текстів у нього немає — історик певною мірою модернізував їхній стиль і фразеологію. На відміну від Величка автор "Короткого опису про козацький малоросійський народ" більше уваги приділяв формальним параметрам документів. Так, у грамотах Олексія Михайловича він наводив повний царський титул. Прагнучи позбутися двоєчитань, Симоновський іноді вдавався до уточнюючих інтерполяцій. В цьому можна переконатися, порівнявши наведений істориком уривок царської грамоти Війську Запорозькому з відповідним фрагментом цього документа, який подали видавці "Актов, относящихся к истории Южной и Западной России", а також Величко. Наведемо ці уривки, виділивши основні розбіжності текстів курсивом:

Краткое описание о козацкомъ малороссійскомъ народе и о военнихъ его делахъ: "и чтобъ войска Запорожскаго списково*го* учинить 60000, *то есть* шестьдесятъ тысящей, а было бъ то всегда полно. *Буди жъ* судомъ Божіемъ..." (с. 72).

Акты ЮЗР. — Т. 10: "и чтобъ *число* войска запорожского списково*е* шестдесятъ тысячь; а было бъ то число всегда полно. А будетъ, судомъ Божіимъ..." (с. 491).

Сказаніе: "и чтобъ войска Запорожского списково*го* учинить шѣстьдесять тисячъ; *и* было бъ то число всегда полно; будетъ судомъ Божиимъ..." (с. 98).

Отже, неважко переконатися, що у тексті Симоновського "60000, то есть" є авторською вставкою. У першій частині даний уривок за текстом Симоновського ближчий до Величка (пропуск слова "число" на початку фрази, використання прикметника "спискового"). У другій частині даного текстуального фрагмента Симоновський вилучив слово "число" у реченні "а было бъ то число всегда полно" і написав "Буди жъ судомъ Божіемъ..." замість "А будетъ, судомъ Божіимъ...". З цього видно, що Симоновський припускається авторського втручання в джерельний текст, зберігаючи, втім, його змістову основу.

Критицизм історичного мислення Симоновського проявився в його спробі історико-філологічного аналізу деяких соціально-історичних феноменів. Йдеться насамперед про спробу історика з'ясувати генезу українського козацтва: "наименованіе Козакъ есть Россійское и происхожденіе его есть отъ провинціи Ирканіи, которую, уповательно, Императоръ Константинъ Порфирогеннета назвалъ Кассахіею, въ согласіе Славенскаго нарѣчія, Козакія, что тоже есть, что и Hircania, или доказательнѣе сего, что сіе слово Козакъ есть сложено изъ сихъ двухъ нарѣчій, Каспіумъ (то есть Каспійское море), и Сацы или Саги (то есть Скифскій народъ); ибо Саками или Сагами именовали ихъ, по автору Плинію... Сихъ Кассаговъ или лучшимъ Россійскимъ произношеніемъ назвать Козаковъ (яко Латинское двоякое ss перемѣняется на Россійское з, а с, или g, на

[79] Там само. — С. 68—80.

k), уповательно, Князь Мстиславъ, сынъ Великаго Владимира, въ 1021 году воевалъ, какъ явствуетъ изъ Россійскихъ лѣтописей, слѣдовательно, статься можетъ, что въ то время и Козацкой народъ в Малороссіи уже жительство имѣлъ" [80].

Попри наукову наївність спроби Симоновського встановити історичне походження "козацького народу" на основі етимологічного тлумачення слова "козак", вона досить показова з точки зору пошуку інструментарію та ідейних засад історико-філологічної критики текстів. На це, зокрема, вказує те, що автор "Короткого опису про козацький малоросійський народ" підходив до розгляду соціально-політичної термінолексики історично, тобто виходив з розуміння історичної мінливості смислових значень термінів.

Як компілятор Симоновський вдавався до радикальної смислової та стилістичної переробки чужих текстів. У результаті з'являвся своєрідний конспект-узагальнення використаних творів, в якому помітно домінував привнесений компілятором спосіб прочитання й тлумачення. Названу особливість авторської манери Симоновського можна прослідкувати на прикладі використання ним праці Грабянки, в даному випадку такого уривка "Дѣйствій": "По погребеніи жалостномъ зряднѣйшого вождя Богдана Хмелницкого, многіи властолюбія недугомъ влекоми суще, совѣтоваху новоещеустроенному Гетману младому Хмелницкому, дабы не входячи въ горделивое купно же и ненавистное, далече отъ него старѣйшихъ лицъ ему подчиненніе, оставилъ санъ гетманства, и клейноти войсковіе предъ всѣмъ воинствомъ, вимовляющися младолѣтствомъ, положилъ бы. Чесому когда Юрій Хмелницкій повинуся, абіе кійждо особъ начаша собѣрати въ дворъ старого Гетмана своихъ единомисликовъ, и ово дарами и мздою, ово же прещеніемъ к себѣ привлащаше, многое множество людей вскорѣ собраша. Сихъ же Юрій Хмелницкій узрѣвши, спѣшно отъ хитрцовъ оныхъ наущаемій, изійде изъ храмини и первіе именемъ блаженной памяти отца своего за чинъ толь поважній гетманства благодарствоваше, таже и своихъ лѣтъ ко правленію толь многого народа неудобство изявляюще, оставляше поданную ему власть, и, положивши предъ ними булаву и бунчукъ, пойде оттуду паки въ свою храмину" [81].

У редакції Симоновського наведений уривок набув такого вигляду: "Скоро по погребеніи Хмельницкаго Генеральная Старшина, а пачѣ те, коихъ въ опеку молодой Хмелницкій былъ препорученъ, имѣя внутренную завистъ и желаніе достоинства Гетьманскаго, подъ видомъ пріятства, за представленіемъ многихъ трудностей, имѣющих быть, уговорили Юрья Хмелницкаго оставить оное Гетьманское достоинство, на что Юрій Хмелницкій, какъ молодой человекъ, легко и согласился и, создавши Раду, которая изъ небольшаго числа Козаковъ тогда состояла, публично поблагодарилъ за оное достоинство, и всѣ Гетьманскіе клейноты положилъ предъ Радою" [82].

Отже, як автор Симоновський не копіював сліпо текст твору Грабянки. Історик робив з нього змістові "вичавки", уникаючи надмірної емоційності Грабянки, його пишномовності, а також викреслюючи окремі текстуальні фрагменти, зокрема, сцену удаваної відмови Ю. Хмельницького від гетьманських клейнодів та її фінал — відхід головного героя в "храмину". Натомість автор "Короткого опису про козацький малоро-

[80] Там само. — С. 1—2.
[81] Дѣйствія. — С. 155.
[82] *Симоновский П.* Указ. соч. — С. 82.

Козацькі порохівниці. XVII—XVIII ст. НМІУ, Київ.

сійський народ” зосередився на лаконічному викладі історичного факту й точному розставленні смислових акцентів (Грабянчине “По погребеніи жалостномъ зряднѣйшого вождя Богдана Хмелницкого” у Симоновського — “Скоро по погребеніи Хмельницкаго”; “многіи властолюбія недугомъ влекоми суще” — “Генеральная Старшина” і т. п.).

Подібної компілятивної методики Симоновський дотримувався і в інших випадках. Наприклад, побудувавши початок розділу “О гетманѣ Хмельницкомъ” на матеріалах розповіді Величка про події, що передували вибуху Національно-визвольної війни, історик відтворював її основний зміст, абстрагуючись від описової деталізації й риторичних прикрас, характерних для автора “Сказанія”. Симоновський додав також деякі змістові елементи “Білоцерківського універсалу” Богдана Хмельницького, а повний текст цього документа відтворив близько за Величком (в редакції Симоновського мова “Білоцерківського універсалу” дещо модернізована, наявні пропуски окремих слів та деякі інші неістотні відхилення від тексту “Сказанія”) [83].

В авторському стилі Симоновського помітно вирізняється момент раціоналістичного тлумачення подій минулого. Щоправда, такий підхід не позбавлений суб'єктивізму й хибує слабкою строгістю умовиводів автора, що відірвані від історичних реалій. Зокрема, невдалою є спроба Симоновського пояснити давню історію українського народу. Так, за його твердженням, козаки — це “скіфослов'янський рід”, косоги, яких 1021 р. переміг руський князь Мстислав. Звідси висновок історика про те, що “въ то время и Козацкой народъ въ Малороссіи уже жительство имѣлъ”. Водночас він розглядає Україну (починаючи з часів князя Ігоря) як “главное... обиталище россійскаго народа”. Причому він гадає, що відмінності між росіянами і українцями з'явилися лише після переходу останніх під литовську і польську владу. Залишивши відкритим питання про подальшу історію косогів — “козацького народу”, Симоновський висвітлює проблему виникнення українського козацтва вже в зовсім іншій площині. Козаки, за його твердженням, з'явилися в Україні тоді, коли в результаті походу Гедиміна 1320 р. на Київщину частина місцевого населення змушена була втекти на пониззя Дніпра. Ці втікачі, які до того не мали жодного уявлення про во-

[83] Там само. — С. 13—19; Сказаніє. — С. 14—18, 46—51.

єнне мистецтво, стають згодом войовничими "въ примѣръ Кавалеровъ ордена Святаго Іоанна" [84].

Симоновський, який широко використовував твір Грабянки, поділяв поміркованi автономістські ідеї цього автора. Так, йдучи за "Дѣйствіем", він виявляв ознаки невдоволення заходами російського царизму, спрямованими на обмеження традиційного політико-адміністративного устрою України. Подібної позиції Симоновський дотримувався і в частині свого твору, що виходила за хронологічні межі праці Грабянки. Засудження істориком безцеремонного втручання самодержавної Росії в українське життя обережно дозоване. Наприклад, Симоновський дозволяв собі назвати "чувствительным" для українців Ладозький канал, на каторжні роботи зі спорудження якого було послано тисячі українських козаків. Запровадження Петром I Малоросійської колегії він розцінив як "всего чувствительнѣе", а своє негативне ставлення до ліквідації гетьманства визначав словом "неполезное" [85].

Найвагомішим твором історіографічної течії, що розглядається, є "Літописна оповідь про Малу Росію" * Олександра Рігельмана, в якій, як у дзеркалі, відобразилися основні риси компілятивної методології. У передмові до книги Рігельман перелічив деякі використані ним джерела — "Истории малороссийские две, писанные двумя неизвестными писателями" (як з'ясувалося, літописи Самовидця та Грабянки), київський "Синопсис", якісь польські і руські "літописи" та ін. В основному тексті твору історик епізодично посилається на праці деяких авторів, у тому числі М. Кромера, В. Татищева, П. Шевальє. Проте твір рясніє запозиченнями, дослівно списаними уривками без зазначення автора. Саме з таких позицій висвітлена, зокрема, одна з основних тем трактату Рігельмана — історія Запорозької Січі. Історик запозичив майже в незмінному вигляді матеріали про побут, політичний та соціальний устрій Запорожжя з твору Мишецького "Історія про козаків запорозьких".

Рігельман списав у Мишецького легенду про заснування запорозького війська 948 р., щоправда, з певними концептуальними модифікаціями; запозичив матеріал, в якому подано перелік січей, а також про боротьбу запорожців з турками. Сторінка за сторінкою, майже не відступаючи від тексту праці Мишецького, він переписав матеріал, який вмістив у додатках до "Літописної оповіді про Малу Росію" під назвою "Продолженіе, касающееся до сего летописнаго повествованія, как-то: особое описаніе о бывшихъ запорожскихъ козакахъ, жительстве, поведеніи и обычаяхъ ихъ" (розд. XXXVII). Лише один раз Рігельман згадав Мишецького, коли у примітках давав пояснення, на основі чого написав ("списав") розділ XXXI третьої частини своєї книги про перебування козаків під владою Кримського ханства.

Крім "Історії про козаків запорозьких" Мишецького, яка послужила для Рігельмана основним джерелом з історії Запорожжя, він залучив якусь дещи-

[84] Там само. — С. 2, 3.

[85] Там само. — С. 140, 159.

* Повна назва книги така: "Лѣтописное повѣствованіе о Малой России и ея народѣ и козакахъ вообще, отколь и изъ какого народа оные происхожденіе свое имѣютъ, и по какимъ случаямъ они нынѣ при своихъ мѣстахъ обитаютъ, как-то: черкаскіе или малороссійскіе и запорожскіе, а отъ нихъ уже донскіе, а отъ сихъ яицкіе, что нынѣ уральскіе, гребенскіе, сибирскіе, волгскіе, терскіе, некрасовскіе и проч. козаки, какъ равно и слободскіе полки. Собрано и составлено чрезъ труды инженеръ-генералъ-маіора и кавалера Александра Ригельмана, 1785—1786 года". — Москва, 1847.

цю матеріалу з "Відомостей про козаків запорозьких" Міллера — праці, що вийшла в світ 1760 р. [86]

Навіть там, де Рігельман робив посилання на використані матеріали, він мав справу не з автентичними джерелами, а з їхніми обробками, зробленими іншими істориками. Йдеться про запозичення з книги Симоновського, звідки він взяв переклад записок Шевальє про війну козаків з поляками [87]. У "Літописній оповіді про Малу Росію" цей матеріал вміщено в уривках "Повествование французскаго писателя Шевальера" і "Вторая Козацкая генеральная война" (ч. I, кн. 2, розд. XIV). Поданий у творі Рігельмана опис церемонії обрання гетьманом Кирила Розумовського (ч. IV, кн. 6, розд. XXXIV) схожий за змістом і навіть у подробицях та дослівно з відповідним уривком праці Симоновського, хоча дещо скорочений. До того ж цей автор справив на Рігельмана певний "методологічний" вплив. Залежність Рігельмана від стилю Симоновського простежується, зокрема, в таких сюжетах, як обрання гетьманом Юрія Хмельницького, а також повторний прихід його до влади; у викладі змісту Гадяцької угоди [88].

Серед основних джерел "Літописної оповіді про Малу Росію", на основі яких описано події історії України другої половини XVII ст., були твори Самовидця та Грабянки. Вдаючись до численних запозичень матеріалів цих історичних творів, Рігельман від себе додав лише те, що розбив їх на невеликі фрагменти і дібрав до них заголовки. Особливо прислужився історику в цьому відношенні літопис Самовидця, текст якого він широко використав для компілятивних вставок до своєї роботи (дослівно переписав дві третини твору Самовидця). Причому Рігельман цілеспрямовано пристосовував запозичені матеріали до обстоюваної ним ідеологічної концепції історії України. Свідченням цього є те, що у "Літописній оповіді про Малу Росію" чітко простежується тенденція до замовчування історичної самобутності українського народу і всіляко вип'ячується роль Росії в історії України. Рігельман свідомо обминав і не вводив до свого твору опису тих подій, які так чи інакше у невигідному світлі показували самодержавну владу. Водночас історик прагнув підкреслити царефільські настрої серед української старшини [89].

"Літописна оповідь про Малу Росію", попри калейдоскопічність описуваних подій та різноплановість сюжетних ліній твору, має чітке ідейне спрямування. В усіх чотирьох частинах книги, а також додатках до неї Рігельман послідовно обстоював доцільність монархічної влади і виступав у ролі виразника інтересів російського самодержавства. Його політична концепція базується на визнанні патримоніальних прав російських царів на всю давню руську спадщину. Оскільки "Малоросія" була "володінням" давніх київських князів, доводив історик, то, відповідно, робив він висновок, вона з усім "народом і козаками" є вотчиною російських імператорів. Ця концептуальна заставка, яку автор зробив у передньому слові до читачів, визначила основну ідейну тональність всієї книги.

[86] *Василенко-Полонська Н. Д.* Історики Запорожжя XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. — Київ, 1927. — Т. 1. — С. 812, 819—823.

[87] *Єршов А.* Сторінка з українського джерелознавства (До питання про джерела праці О. Рігельмана "Летописное повествование о Малой России") // Там само. — С. 842.

[88] Там само. — С. 846.

[89] *Дзира Я. І.* Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — Київ, 1969. — Вип. 2. — С. 167—173.

Історія як обґрунтовуючий метод. Прагматично-об'єктивістський стиль. У XVIII ст. історія дедалі частіше стала використовуватися як метод обґрунтування політичних позицій, а також відігравати інтелектуально значущу роль у деяких сферах соціальної практики. Подібну "прикладну" функцію історії опосередковано стимулювала, зокрема, діяльність Комісії 1767 р. зі складання проекту нового Уложення. До цієї інституції надійшло багато депутатських наказів, у системі аргументації яких були посилання на історичний прецедент.

Показовими у цьому відношенні були також результати складання описів українських намісництв другої половини XVIII ст. Наприклад, в описі Чернігівського намісництва, який був підготовлений упродовж 1783—1784 рр. Опанасом Шафонським, попри некритичне використання автором теорій на зразок "Мосох — родоначальник українців", представлено начерк методики спеціального дослідження історії окремих інституцій, системи судочинства й політико-адміністративного устрою України. Автор використовував літописи, архівні актові матеріали, автентичні грамоти, своєрідні натурні статистичні "зйомки", свідчення очевидців та інші джерела, підводячи почерпнуті з них дані під спільний знаменник історичної статистики (стосувалося це питань археології, духовної культури, демографії, історії окремих населених пунктів тощо) [90]. Історико-статистичний метод збору матеріалів про минуле Чернігівського намісництва, на який спирався Шафонський, у своїй основі був науково коректним, "процедурним", таким, що ґрунтувався на інформації, яка вимірювалася точними кількісними параметрами, тобто такий метод був на порядок вищим порівняно з принципами фактологічної приблизності риторичної історіографії.

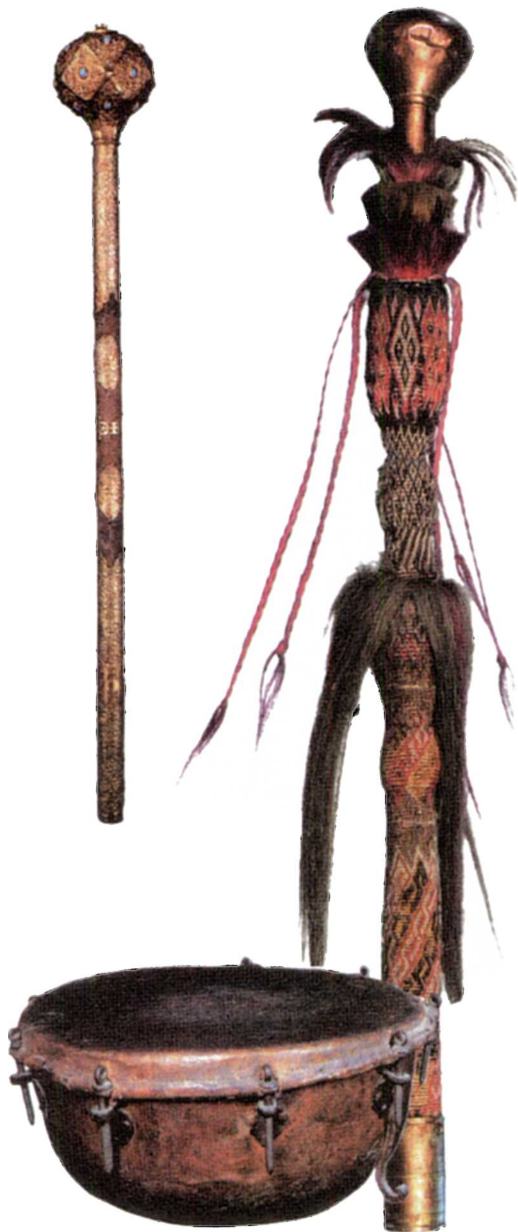
Історико-статистичні методи, що спрямовувалися на прагматично-об'єктивістський опис історичних фактів, опредметнилися також в описах інших українських намісництв. Наприклад, у матеріалах, що стосуються Києва, наявний формалізований опис різних історичних пам'яток з "натури", зокрема, представлено детальний "звіт" про речі, які мали історичну цінність, подано реєстри документів зі збірки Києво-Печерської лаври, зроблено ряд витягів з джерел, історіографічних посилань, наведено дані стосовно історії окремих інституцій, історичної географії, сфрагістики [91].

Прагматично-об'єктивістський стиль, який спирався на кількісні, описово-статистичні методи, задавав відповідний спосіб історичного мислення. Замість емоційності, пишномовності, дидактичності, довільності, фрагментарності — найуживаніших засад тогочасної історіографії — на передній план виступали точність, предметність, описова констатаційність. Іншими словами, визначалася націленість не на суб'єктивні гадки, а на факти, які можна було перевірити. Риси прагматично-об'єктивістського стилю проявлялися в таких історіографічних пам'ятках, як "Про козаків запорозьких" С. Мишецького (твір написаний переважно на основі матеріалів, які автор зібрав під час перебування у 1736—1740 рр. на Запорозькій Січі) і "Опис Запорозької Січі" Василя Чернявського. Цей автор також був запорозьким "самовидцом" (свій твір написав у 1766 р.).

---

[90] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — Киев, 1851.

[91] Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — Київ, 1989. — С. 16—42, 46—50.

Булава, бунчук, литавра. XVII ст. НМІУ, Київ.

Особливо показовою у цьому відношенні є праця Мишецького. Інженер за фахом, він підготував своєрідну історичну "довідку" про запорожців, уникнувши пишномовності й картинності викладу істориків-риторів. Розраховуючи надрукувати рукопис, Мишецький відзначив у зверненні до читача, що його твір не є зразком красного письменства — це праця, в якій з прагматичних позицій висвітлюється "проза життя": "Что въ сей моей Исторіи хотя и не находится никакого краснорѣчія, но токмо что могъ въ моемъ таможитіи оныхъ Козаковъ нравовъ и обычаевъ и житія ихъ, и притомъ, всякаго ихъ обыкновенія, и что они имѣютъ, распознать, и то въ сей Исторіи писанное уповаю быть сущей правды" [92].

Технічний підхід до висвітлення об'єкта вивчення, що базувався на принципі формалізованого відтворення його сутнісних рис й елементах описової статистики, проявився у творі "Про козаків запорозьких", зокрема, у тематичному групуванні матеріалу, його систематизації й препаруванні за певними кількісними параметрами. Так, Мишецький подав зведені дані про місцезнаходження січей, навівши точні топографічні прив'язки і факти з їхньої історії; таблицю "Какіе кошевые ихъ памяти достойны"; "штатний розклад" Війська Запорозького; список куренів і перевози через Дніпро та Буг. Автор дотримувався певних смислових "рамок", розробляючи історико-топографічну статистику запорозьких володінь. Її складовими елементами були, по-перше, топографічна характеристика природно-географічних об'єктів (рік, озер, лиману, порогів, островів, лісів, балок, урочищ, байраків), а також міст, городищ, січей та інших реалій матеріальної

[92] О казакахъ запорожскихъ, какъ оные издревле зачались и откуда свое происхожденіе имѣютъ, и въ каком состояніи нынѣ находятся // ЧИОИДР. — Москва, 1847. — № 6. — С. 36.

культури, по-друге — лапідарні історичні довідки про ці об'єкти [93].

Мишецький дивився на Запорозьку Січ очима стороннього спостерігача. Його насамперед цікавили зовнішні атрибути і прояви життя запорожців. Звідси підвищений інтерес автора до повсякденного життя — побуту, звичаїв, а також історичних переказів. Причому в Мишецького брав гору описово-об'єктивістський стиль викладу.

У цьому можна переконатися, наприклад, з такого уривка: «Кошевой и вся Старшина прикажутъ политаврщику или довбышу взять политавры и бить на учрежденномъ ихъ мѣстѣ, посреди замку у церкви, и какъ оной довбышъ начнетъ в политавры бить, тогда Ясаулъ войдетъ въ церковь и возьметъ знамя одно, и поставитъ его на показанномъ мѣстѣ подлѣ церкви, а Козаки, какъ оное услышатъ, со всякою скоростію на тотъ бой сходятся. А какъ пробьютъ дробь три раза, то кошевой съ палицею, въ которой Кошеваго вся честь состоитъ, а Судья съ войсковою печатью, Писарь с чернилицею, Ясаулъ с малой палочкою, придутъ, которымъ тогда отдается честь политавреннымъ боемъ; и пришедъ, станутъ посреди народа, без шапокъ, и поклонятся на всѣ четыре стороны; потомъ скажетъ Кошевой всему войску, что "Нынѣ, молодцы, у нас Новой годъ; надлежитъ намъ, по древнему нашему обыкновенію, раздѣл в войскѣ рекамъ и урочищамъ учинить", и потомъ бросаютъ жеребьи: кому что по жеребью достанется, то тѣми рѣками и урочищами будутъ владѣть» [94].

Як видно з наведеного тексту, авторській манері Мишецького властиві предметність, процесуальна послідовність, своєрідна "фотографічність" у відтворенні деталей, точна передача вербальних ритуальних формул.

У творах деяких авторів XVIII ст. прослідковується тенденція до використання історії як способу філософствування й обгрунтовуючого методу у сфері інтелектуальної творчості. На цьому полюсі письменства історія набувала значення метамови, інструменту теоретичної рефлексії над певною системою ідей. Показовою у цьому відношенні була творчість Григорія Сковороди та автора "Історії русів".

Сковорода, як відомо, в межах свого вчення про справедливе суспільство ("Горню республіку") розмислював над політичною історією суспільства, зосереджуючись на проблемі найдоцільнішої форми правління. З творів філософа 60-х рр. випливає, що він вважав панування царя над "тілами" політично необхідним (твердження про те, що кожен підданий повинен коритися волі государя, а народ сприймати його волю за благо). В 70—80-х рр., коли у вченні мислителя утвердилися ідеї "сродної" праці і "Горньої республіки", він став особливо наголошувати на несумісності тиранії з розумною і доцільною формою політичного устрою [95].

Сковорода вдавався до історичних ретроспекцій з метою вмотивування своїх політичних поглядів ("Найнечестивішою людиною був Ірод, до краю зіпсований своїми звичаями і вихованням, — писав філософ у листі до М. Ковалинського 29 серпня 1763 р., — він звик до розкошів настільки ж, наскільки, як ми бачимо, звикли до них сучасні магнати... Я не високо шаную і не поважаю не тільки таких царів,

[93] Там само. — С. 5—7, 10, 16, 17, 27—35.

[94] Там само. — С. 17.

[95] *Сас П. М.* Суспільно-політичний та соціальний ідеал Г. С. Сковороди // Феодалізм на Україні. — Київ, 1990. — С. 180—182.

яким був Ірод, але навіть і хороших царів") [96].

Прикметно, що розмислюючи над категорією свободи в контексті фактів української історії, Сковорода торкався питань, які пов'язувалися з національною свободою:

"Что то за волность? Добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое.
Ах, не златое, если сравнить злато,
Против волности еще оно блато.
О, когда б же мнѣ в дурнѣ не пошитись,
Дабы волности не могл как лишитись.
Будь славен вовѣк, о муже избранне,
Волности отче, герою Богдане!" [97]

У наведених рядках серед іншого відобразився характерний для українських історіографів другої половини XVII—XVIII ст. пієтет перед історичною постаттю Б. Хмельницького — визволителя.

В "Історії русів" — творі з яскраво вираженим публіцистичним пафосом, історичні факти здебільшого тлумачаться вельми довільно. По суті, автор "Історії русів" використав авторитет історії з метою обґрунтування власних політичних ідей, що спрямовувалися на піднесення національної гідності і політичної самосвідомості українців [98].

В українській історичній думці другої половини XVII—XVIII ст. проявилися різні за своєю природою світоглядні, методологічні та ідейно-естетичні риси — від типових засад середньовічної анналістики, законсервованих переважно історіографічними пам'ятками літописного стилю й традиціоналістської методології, до постлітописного типу історизму, в якому на передньому плані були секуляризована історична свідомість, подієво-каузальний метод відображення минулого, критицизм і певні обґрунтовуючі процедури щодо джерельної бази.

Загалом же українська історіографія підійшла до кінця XVIII ст. з розмаїттям стилів і певними методиками історичного письменництва. Найпоширенішими з них були компілятивність і риторичність викладу. Показником внутрішніх змін в історіографічному "ремеслі" стало утвердження історичних праць, що присвячувалися конкретній темі й базувалися на прагматично дібраних і концептуально опрацьованих фактах; зростання інтересу авторів до документальної бази історії (йдеться про критичне прочитання документів та історіографічних пам'яток, введення у твори джерельних текстів на основі спеціальних прийомів їхнього опрацювання); використання історії як обґрунтовуючої процедури в певних сферах писемної культури та соціальної практики. Творчий почерк істориків залежав від їхнього світогляду, консерватизму мислення або здатності до сприйняття новацій, рівня освіченості й ступеня обдарованості, а також певних об'єктивних причин — досягнутого суспільством розвитку духовної культури, а також засобів літературної комунікації. Тому закономірно, що на "луці" української історіографії сходили не лише яскраві й вигадливі барокові "квіти" — твори Величка й Грабянки, а й реліктове "різнотрав'я" — літописи та хроніки із сухим порічним викладом матеріалу, відсутністю "наскрізного" сюжету і провіденціалістськими установками.

---

[96] *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. — Київ, 1973. — Т. 2. — С. 312.

[97] Там само. — Київ, 1971. — Т. 1. — С. 91.

[98] История русов или Малой России. — Москва, 1846.

5.2. Філософія Києво-Могилянської академії

Основні представники філософської думки другої половини XVII—XVIII ст. та їхні наукові концепції. Філософію в Києво-Могилянській академії репрезентували такі відомі постаті, як Йосиф Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Йоасаф Кроковський, Христофор Чарнуцький, Стефан Яворський, Інокентій Поповський, Йосиф Туробойський, Іларіон Ярошевицький, Феофан Прокопович, Йосиф Волчанський, Іларіон Левицький, Іларіон Дубневич, Амвросій Дубневич, Стефан Калиновський, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський, Дософей Галяховський, Георгій Кониський, Георгій Щербацький, Данило Туптало та ін.

Одним із засновників могилянської філософської школи був, безперечно, *Йосиф Кононович-Горбацький* — автор навчальних курсів з риторики під назвою "Оратор могилянський" ("Orator mohileanus" — 1635—1636) та з філософії, з якого зберігся лише курс логіки — "Підручник логіки" ("Subsidium logicae"). Курс філософії він викладав упродовж 1636—1642 рр.

Походив Й. Кононович-Горбацький з Галичини, навчався, імовірно, у Віленській братській школі та в Замойській академії. Від 1642 до 1646 р. обіймав посаду ректора Києво-Могилянського колегіуму. 1645 р. разом з Ігнатієм Оксеновичем-Старушичем та Ісайєю Трофимовичем-Козловським брав участь у православному соборі в Яссах як представник Київської митрополії. Помер 1653 р. у сані Білоруського єпископа.

Виходячи у курсі логіки з позицій поміркованого номіналізму, він вважав, що універсалії — раціональні сутності — у своєму бутті, з одного боку, залежать від існування індивідуальних речей, з якими співвідносяться, з іншого — є категоріями, завдяки яким ці індивідуальні речі опановуються інтелектом [1]. "Універсальну природу", на думку філософа, можна пізнати лише через індивідуумів [2]. Й. Кононович-Горбацький наполягав на ідеї "подвійної істини", розмежовуючи сферу філософії і теології, розуму й віри, високо оцінював пізнавальну здатність людського розуму [3].

Його суспільно-політичні погляди характеризувалися орієнтаціями на ідею "природного права", сформульовану в українській думці Ст. Оріховським-Роксоланом і орієнтовану на захист культурних, мовних та релігійних прав українського народу в межах Польської держави, а також на заперечення будь-якого союзу між Україною та Московською державою. Й. Кононович-Горбацький був першим з українських філософів, хто розробив логічну, метафізичну та державно-правову проблематику в руслі ідей нової християнської філософії.

Інокентій Гізель (близько 1600—1683) — відомий філософ, теолог, церковний, культурний і громадський діяч. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі, після закінчення якого продовжив навчання за кордоном, можливо, в Англії. Від 1645 р. — професор, а згодом і ректор Києво-Могилянського колегіуму. Брав активну участь у створенні Києво-Печерського патерика (1661) та першого підручника української історії "Синопсиса" (1674). Інокен-

---

[1] *Кончук С. Т.* Схоластична традиція та українська філософія пізнього середньовіччя: via antiqua та via moderna в Києво-Могилянській академії // Philosophia Prima: метафізичні питання. — Київ, 1998. — С. 69.

[2] Там само. — С. 70.

[3] Там само.

Стефан (Симеон) Яворський (1658—1722).

тій Гізель є автором полемічних творів, спрямованих проти унії та єзуїтів. До нас дійшли три його філософські праці: латиномовний філософський курс "Твір про всю філософію" ("Opus totius philosophiae" (1645—1646), "Філософські аксіоми" (1646), а також "Мир з Богом людині" (1669).

Як представник могилянської барокової схоластики Гізель синтезував здобутки античності, патристики, особливо схоластики. Переконаний у раціональності світу, він вважав, що істину можна знайти, досліджуючи наслідки Божої діяльності — створеної природи, що розумілася ним як сукупність ідеальних сутностей — універсалій, своєрідних репрезентантів у світі вищого буття, закорінених у довколишніх речах. У розв'язанні проблеми універсалій І. Гізель тяжів до концептуалізму. Надаючи значної ваги чуттєвому досвідові, він водночас справжнім джерелом пізнання істини вважав чисту інтелектуальну діяльність, ускладнену миттєвостями інтуїтивного осяяння. В натурфілософії обґрунтував тезу про ненароджуваність і незнищуваність матерії, про однорідність земної і небесної матерії, про її постійну кількість у світі, про невідокремлюваність форм від матерії. Рух І. Гізель розглядав переважно з якісного боку, характеризуючи його як форми руху природи, як різні зміни, що відбуваються в матеріальному світі. Водночас у його філософському курсі можна простежити елементи створеної школою оккамістів XIV ст. концепції "інтенсифікації й ремісії форм", а також вчення Ж. Буридана про "impetus", що свідчить про виникнення елементів механістичного розуміння руху.

Етичні погляди І. Гізеля становлять інтерес з огляду на розв'язання ним проблеми сенсу життя, можливості досягнення щастя, взаємозв'язаності волі й розуму. Подібно до інших могилянців, він вбачає сенс життя у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро. Виходячи із світоглядних тенденцій барокової доби, філософ переконаний, що щастя можна здобути шляхом компромісного поєднання задоволення потреб різних частин душі — тілесних і духовних. Проблему взаємозв'язаності волі й розуму Гізель вирішував, опираючись на концепцію етичного інтелектуалізму. У сфері політико-правової думки найбільшу увагу він надавав питанню незалежності української церкви від Російської держави.

Стефан Симеон Яворський (1658—24.11. 1722) — відомий український і російський філософ, теолог, письменник, поет, публіцист, проповідник і культурний діяч. Народився у родині Івана та Юхимії Яворських, котрі належали, напевно, до дрібної української шляхти, і при хрещенні його назвали Семеном (Стефан — чернече ім'я). Освіту здобував спочатку в Яворі, а згодом — у

Києво-Могилянській академії, до якої він вступив 1673 р. Його наставником в академії був тодішній ректор Варлаам Ясинський. Завершив С. Яворський освіту у вищих католицьких навчальних закладах Львова, Любліна, Познані й Вільна, де вдосконалював знання у філософії і теології. Повернувшись до академії магістром філософії і вільних мистецтв, вченим-теологом, він викладав там курси лекцій з поетики, риторики, а протягом 1691—1693 рр. — курс філософії під назвою "Філософське змагання". Поетичну творчість С. Яворського було високо оцінено як його сучасниками, так і нащадками, зокрема Ф. Прокоповичем, М. Зеровим, М. І. Голеніщевим-Кутузовим, Р. Лужним. Значним є також доробок у галузі теології. Це праці: "Конкордація Святого Письма", "Про церкву", "Про святу Трійцю" і найґрунтовніша — "Камінь віри", що визначається антипротестантською спрямованістю. У Києво-Могилянській академії С. Яворський прочитав курс лекцій з теології. 1700 р. Петро I призначив його Рязанським і Муромським митрополитом, а після смерті патріарха Адріана — місцеблюстителем патріаршого престолу. Як протектор Московської слов'яно-греко-латинської академії філософ доклав багато зусиль, аби підняти цей заклад до західноєвропейського рівня. 1721 р. С. Яворського було призначено головою Синоду, хоч фактичної влади серед кліру він не мав. Питаннями церковного життя займався його заступник та ідейний опонент Феофан Прокопович. Помер 24 листопада 1722 р.

За філософськими поглядами С. Яворський був типовим представником Києво-Могилянської школи, а саме барокової схоластики, що характеризувала перший етап її розвитку. Філософський курс С. Яворського є прикладом синтезування в межах цього типу схоластики комплексу філософських ідей, що становили підґрунтя духовної спадщини домогилянської доби, з філософськими здобутками європейського Заходу. У філософському курсі С. Яворського великої ваги надавалося логіці як методу дослідження істини, викладалося вчення про три логічні операції й поняття, судження та умовисновки. Процес пізнання істини він поділяв на чуттєве й інтелектуальне. Визнаючи важливість чуттєвого пізнання і докладно його викладаючи, С. Яворський вищим і досконалішим вважав інтелектуальне пізнання. Останнє він пов'язував з діяльністю раціональної душі, що, забезпечуючи вихід людського мислення на контакт з вищим буттям, уможливлює пізнання істини. Самопізнання С. Яворський розумів не лише як самовдосконалення, характерне для мислителів домогилянського періоду, а й як вивчення анатомії, фізіології та психіки людини. В курсі натурфілософії він розглядав проблеми матерії й форми, простору, руху і часу в руслі ідей барокової схоластики. Не сприймаючи геліоцентричної системи М. Коперника, Стефан Яворський (на відміну від І. Гізеля, який лише коротко згадував про цю систему світу) докладно викладав її в курсі філософії. У розумінні історії він дотримувався принципу провіденціалізму, вважаючи історичні події передвизначеними Богом. Перебуваючи в Росії, Стефан Яворський підтримував реформи Петра I у питаннях освіти, економіки, реорганізації державного апарату, розбудови армії та флоту. Водночас, спираючись на українські духовні й політичні традиції, він був переконаним прихильником розмежування світської та духовної влади, захищав автономію церкви, непорушність її переказу, традицій і обрядів і не сприймав політики Петра I, спрямованої на підкорення церкви світській владі і перетворення кліру на звичайних чиновників.

Данило Туптало, св. Дмитрій, Ростовський митрополит (1651, Макарів, Київщина — 1709, Ростов, Росія) — український і російський філософ, мислитель, вихованець Києво-Могилянської академії, поет, релігійний діяч, проповідник. Його батько Сава був сотником Київського полку. 1662 р. Данило Туптало вступив до Києво-Могилянської академії, після закінчення якої 1668 р. постригся у ченці. В академії його наставниками були видатні мислителі, релігійні й громадські діячі тогочасної України Іоаникій Галятовський, Мелетій Дзик та Варлаам Ясинський [4]. Протягом 1677—1679 рр. перебував у Білорусі під опікою єпископа Теодосія Василевича; 1679 р., імовірно, був проповідником гетьманської церкви Івана Самойловича в Батурині; 1680 р. — обраний ігуменом Київського монастиря св. Кирила, проте залишився в Батурині, а 1681 р. став ігуменом Максаківського монастиря, згодом ігуменом Батуринського, Глухівського, а також архімандритом Чернігівського та Новгород-Сіверського монастирів. Від 1684 до 1705 р., будучи проповідником Печерської лаври, працював над написанням Четій міней. 1701 р., всупереч його волі, був призначений сибірським митрополитом. Однак, врахувавши слабке здоров'я Д. Туптала, Сибір замінили на Ростов. Тут він приділяв велику увагу справі освіти духівництва і світських людей, боротьбі з невіглаством і розколом. На зразок Києво-Могилянської академії митрополит заснував школу з викладанням грецької й латинської мов, зі шкільним театром, для якого писав драми. Крім згаданих Четій міней, надрукованих у Києві в чотирьох томах 1689, 1695, 1700, 1705 рр. (друге видання вийшло у 1711, 1714, 1716 і 1718 рр. також у Києві), Д. Туптало написав чимало проповідей, виданих у Києві 1710 і 1713 р., моральних повчань під назвою "Алфавитъ духовный или увѣщанія по письменамъ алфавитнымъ начинаемыя", віршів, де абстрактно-християнські мотиви метафізичної поезії поєднуються з обмірковуванням соціальних проблем, розглядуваних крізь призму індивідуальної долі, а також "Літопис або збірний хронограф", що засвідчив глибокі знання Д. Тупталом Біблії, патристики, візантійських хроністів і новіших церковних письменників, "Мартиролог" — скорочений виклад своїх міней (ця праця залишилася незавершеною) і «"Дослід" ("Розыск") над розкольничою бринською вірою, про її науку і діла». Останній твір був закінчений 1709 р., а вийшов лише 1745 р.

Данило Туптало — типовий представник барокової доби. Його філософські погляди поєднали в собі елементи середньовічної (патристики і схоластики) і новітньої — ренесансної, реформаційної, ранньопросвітницької філософії [5]. Сфера філософських інтересів Д. Туптала — етична й антропологічна проблематика. У своєму вченні про людину він виходив з традиційної для української думки концепції двонатурності людини — її поділу на "внутрішню" та "зовнішню". Можливість подолання такого дуалізму мислитель пов'язував із самопізнанням, проникненням людини у власну, закладену в неї Богом сутність, що, у свою чергу, передбачає єднання її з Богом — переображення, обоження. Останнє Д. Туптало розуміє не в гностичному, а в етичному сенсі, тобто переображення людина досягає, на його думку, через активну суспільну діяльність, яка усвідомлюється як насліду-

[4] *Йосипенко С. Л.* Етичне вчення Д. С. Туптала (св. Дмитрія, митрополита Ростовського) в контексті української духовної традиції: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. — Київ, 1996. — С. 4.

[5] Там само. — С. 12—13.

вання Христа в земному житті [6]. Його переконаність у необхідності набуття знань про світ для досягнення людиною духовної досконалості, самопізнання і здійснення свого призначення відображає ранньопросвітницьку спрямованість етичного вчення мислителя [7].

У системі моральних цінностей він, як і П. Могила, виокремлював любов, яку розумів як принцип діяльності, що визначає ставлення людини до Бога та інших людей і уможливлює спасіння діючого суб'єкта [8]. Християнську етику Д. Туптало розглядав як підґрунтя суспільної моралі; церкву вважав формою містичного єднання людей і одночасно суспільною інституцією, покликаною через священиків здійснювати моральний суд і забезпечувати належний освітній рівень суспільства. Він також запропонував просвітницьку концепцію державного правління, згідно з якою державою повинен правити просвічений монарх, що керується принципами християнської етики.

Невідомий художник. Митрополит Дмитрій Ростовський (Д. Туптало). Кінець XVIII ст. НМІУ, Київ.

Феофан Прокопович (1677—1736) — народився у Києві в родині купця. При хрещенні його назвали Єлисеєм, справжнє його прізвище, очевидно, Церейський. Згодом він узяв собі ім'я та прізвище свого дядька, професора й ректора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича [9]. Освіту здобув спочатку в Києво-Могилянській академії, потім у Римі, Швейцарії та Німеччині (зокрема, в Єні, Галле, Альтдорфі). Під час навчання у Римі у колегіумі св. Афанасія наставником Ф. Прокоповича був один з кореспондентів Г. Ляйбніца і прихильник Декарта Б. Толомаї. Після повернення в Україну Ф. Прокопович понад 10 років був професором і ректором Києво-Могилянської академії, де викладав поетику, риторику, філософію, математику, теологію. Потім за наказом Петра I був переведений до Петербурга, де підтримував освітні реформи царя, створив перший проект Академії наук, очолював літературно-громадський гурток, що називався "вченою дружиною", написав низку публіцистичних і філософсько-богословських творів.

Ф. Прокопович належав до тих представників могилянської філософської школи, які тяжіли до ранньопросвітницької філософії. Творцем і першопричиною світу він вважав Бога. Весь світ, на думку Прокоповича, складається з природних (фізичних) тіл, кожне з яких

[6] Там само. — С. 21.
[7] Там само. — С. 13.
[8] Там само. — С. 22.
[9] *Ничик В. М.* Феофан Прокопович. — Москва, 1977. — С. 10—13.

він визначає як субстанцію, що, у свою чергу, складається з матерії й форми [10]. Матерію він розглядав як спільний і єдиний субстрат природних тіл [11], витлумачував її як активну, єдину і однорідну в усіх природних тілах (земних і небесних), як ненароджувану і незнищувану, був переконаний в наявності у матерії власного існування [12], а форму розглядав як основу якісної різноманітності речей. Заперечуючи античні й новітні атомістичні концепції, він стверджував, що всесвіт складається з нескінченно подільних найдрібніших частинок — корпускул. Простір і час вважав невід'ємними від рухомого тіла і був близьким до розуміння простору як протяжності.

Ф. Прокопович виявляв інтерес до дослідного природознавства, розумів і обґрунтовував важливість для розвитку науки спостереження, експериментів. Для нього характерна висока оцінка людського розуму [13], його здатності до самостійного, без апеляції до авторитетів пошуку істини. У своєму філософському курсі Прокопович надавав великого значення вивченню логічних операцій, методів доведення й аргументації. Критерієм розуму він послуговувався навіть у справах віри, вислідом чого стала критика чудес, знаходження суперечностей у Святому Письмі. Інтерпретуючи, зокрема, геліоцентричну систему Коперника, Ф. Прокопович стверджував, що, хоча вчення Коперника й не узгоджується з Біблією, саме йому треба надати перевагу, а Святе Письмо витлумачувати алегорично.

Вагомий внесок зробив Ф. Прокопович у розробку проблеми людини й моралі. Сформульовані ним ідеї сприяли становленню новітньої системи етичних норм. Прокопович негативно ставився до аскетизму, обґрунтовував переваги повноцінного життя, звеличував працю, критерієм честі й гідності людини вважав особисті заслуги [14]. Основу історичного поступу, сили держави і добробуту громадян вбачав в освіті, розквіті й поширенні наук, мистецтв і ремесел.

Ф. Прокопович є автором першого російського варіанта теорії освіченого абсолютизму, заснованого на ґрунті концепцій природного права й суспільного договору, пристосованих до російського політичного контексту, а також вчення про освіченого володаря — "філософа на троні" [15].

Мануйло (в чернецтві Михайло) *Козачинський* (1699—1755) — філософ могилянської школи ранньопросвітницької орієнтації, професор, префект Києво-Могилянської академії, теолог, культурно-освітній діяч, фундатор сербської літературної мови, засновник першого сербського театру, вчитель Г. Полетики, Г. Сковороди і сербського просвітника Йована Раїча [16].

Народився М. Козачинський 1699 р. у м. Ямпіль на Волині у шляхетській родині. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, яку закінчив 1733 р. До 1738 р. на запрошення митрополита Сербського В. Йовановича перебував у Сербії, де організував "словено-латинські" школи. Від 1739 р. — професор філософії Києво-Могилянської академії, а згодом — її префект і ректор. Філософський курс читав тут упродовж 1739—1745 рр.

За структурою свого філософського курсу і за розв'язанням деяких філо-

[10] Там само. — С. 46.
[11] Там само. — С. 47.
[12] Там само. — С. 56.
[13] Там само. — С. 176.
[14] Там само. — С. 141.
[15] Там само. — С. 161.
[16] *Рогович М. Д.* Мировоззрение М. Козачинского и его место в истории отечественной философской мысли первой половины XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. — Киев, 1978. — С. 2.

софських проблем М. Козачинський зближується з позиціями представників другої схоластики. Водночас концепцією природи як здатного до саморуху живого організму і Бога як гаранта стабільності цього створеного ним організму, гаранта, який не втручається у природні процеси, він виявляє орієнтацію на деїстичні ідеї раннього Просвітництва [17]. Опираючись на засади ранньопросвітницької філософії, він схилявся до розмежування філософії й теології, відмови від некритичного ставлення до авторитетів, засудження марновірства, віри у "чудеса", негативної оцінки релігійного фанатизму [18]. Критерієм істинності пізнання вважав "природне світло" розуму [19]. У своєму філософському курсі М. Козачинський використовує здобутки таких новітніх філософів і природознавців, як Дж. Ч. Скалігеро, Дж. Кардано, Ф. Санчес, Ф. Фабер, Дж. Фракасторо, П. А. Фоскаріні, В. Джільберт та ін.

Відповідно до ідей ранньопросвітницької філософії М. Козачинський вважає, що "природа людини", її розум є найвищим суддею як вчинків окремої людини, так і діяльності цілого суспільства. Досягнення суспільного поступу він ставить у залежність від розвитку освіти й науки [20].

Розглядаючи людину як невід'ємну складову частину природи, М. Козачинський в основу своїх етичних і суспільно-політичних поглядів поклав концепцію "природного права" в її антиабсолютистському варіанті, що був репрезентований голландськими мислителями Г. Гроцієм та Ю. Ліпсієм. Виходячи з цієї версії концепції "природного права", М. Козачинський витлумачував поняття "людської природи" як прагнення людини до самозбереження, що означало її підпорядкування "природним законам", приписам сумління, в яких містяться основні етичні принципи. Природним станом людини він вважав не досуспільний, а саме суспільний, громадянський стан, в якому людський розум і природні права можуть виявитися в найповнішому обсязі. Отже, громадянський стан не перешкоджає, а підсилює дію "природного закону" і тому, на думку М. Козачинського, відчужуваність "природних прав" громадян на користь державної влади у разі укладання "суспільного договору" між підданими і правлячою верхівкою не повинна допускатися [21]. Така точка зору суперечила абсолютистським політико-правовим концепціям і створювала підґрунтя для формування у другій половині XVIII ст. просвітницького розуміння громадянських прав і свобод. До найважливіших "природних прав" людини М. Козачинський зараховував право на життя, право дотримуватися настанов власного розуму, право свободи сумління, право приватної власності й право вибору [22]. Він був переконаний, що порушити природний закон не може навіть Бог, котрий його створив. Якщо ж володар є порушником цього закону, то його, як і його підданих, слід просвітити і в той спосіб примусити підкоритися "природному закону" [23]. Ранньопросвітницькі орієнтації М. Козачинського виявляються також у його розумінні щастя. На його думку, найвідповіднішим природі людини є життя, узгоджене з настановами її розуму. Щастя полягає не у здобуванні влади, посад, багатства, а в умінні користуватися власним розумом, який за такого вміння спрямує життя на виконан-

[17] Там само. — С. 10.
[18] Там само. — С. 8.
[19] Там само. — С. 11.
[20] Там само. — С. 9.
[21] Там само. — С. 20.
[22] Там само.
[23] Там само.

ня "природного закону" [24]. Методом пізнання власного розуму М. Козачинський вважав самопізнання [25]. Його філософські погляди мали значний вплив на творчість Г. Сковороди і сербського мислителя Й. Раїча.

Георгій Кониський (20 листопада 1717—1795) — український і білоруський філософ, що відзначався помітною ранньопросвітницькою орієнтацією, письменник, релігійний і громадський діяч. Народився у Ніжині в шляхетській родині. 1743 р. закінчив Києво-Могилянську академію. 1745 р. постригся у ченці. У тому ж таки році читав в академії курс поетики, зарекомендував себе блискучим знавцем античної спадщини, творчості Е. Роттердамського, Я.-А. Коменського, Р. Декарта, Г. Галілея, П. Гассенді та ін.

Автор драми-мораліте "Воскресіння мертвих", працював також над удосконаленням української системи силабо-тонічного віршування [26]. Георгію Кониському як префекту і професору філософії належать два варіанти курсу філософії, з яких зберігся лише другий, читаний ним 1749—1751 рр. Обіймаючи посаду ректора Києво-Могилянської академії, у 1751—1755 рр. він викладав курс теології, розробив також новий Статут академії. Починаючи з 1755 р. і до кінця життя Г. Кониський — єпископ Могилівський. У Могилеві він заснував училище, підготував для нього підручники і посібники.

Філософський курс Г. Кониського за структурою і за способом постановки багатьох розглядуваних у ньому проблем значною мірою зберігає характерні риси барокової схоластики. Водночас у ньому чітко проглядаються й елементи ранньопросвітницької філософії. Це відобразилося у потребі філософа ознайомлювати своїх учнів з вченнями Г. Ляйбніца, Х. Вольфа, Р. Декарта, П. Гассенді, Ф.-Х. Баумейстера.

Г. Кониський — прихильник концепції двох істин — віри і розуму й відповідно розмежування теології та філософії. Виокремлюючи в процесі пізнання три ступені — чуттєве сприйняття, формування інтелектом поняття про сприйнятий об'єкт і судження, він надає великої ваги першому ступеню — чуттєвому пізнанню, але вирішальну роль у відкритті істини залишає за інтелектом, апелюючи до сили природного світла розуму. Він переконаний, що процес пізнання матиме успіх за умов застосування двох методів — індуктивного й дедуктивного. Великого значення при цьому він надавав спостереженню і дослідам.

Світ Г. Кониський розумів як сконцентрований навколо Землі одухотворений різноманітними формами організм, впорядкований і побудований на основі доцільності. На його думку, світ виник не через випадковий і сліпий збіг атомів (Кониський не поділяв точку зору прихильників атомізму), а був створений Богом, якого він розглядав як архітектора дивовижної машини. Таке розуміння Бога як майстра, що, створивши машину-світ, забезпечує збереження останнього і не втручається у дію природних законів, завдяки яким здійснюється його функціонування, засвідчує наявність ранньопросвітницької деїстичної тенденції в його філософському курсі. Весь створений світ, вважав Г. Кониський, складається з матерії й форми. Остання спричиняє його різноманітність. Матерія ж єдина і однорідна в усіх земних, небесних тілах, а також у самій людині. Свідченням однорідності земної й небесної матерії, на думку Г. Кониського, є змінність зем-

[24] Там само. — С. 21.
[25] Там само. — С. 22.
[26] *Кашуба М. В.* Георгий Конисский. — Москва, 1979. — С. 26.

них і небесних тіл. Змінність останніх доводить зникнення зірок і виникнення й зникнення плям на Сонці. У своєму курсі філософії Г. Кониський викладав різні концепції світобудови — Птолемея, Тихо де Браге й Коперника. Незважаючи на те що йому імпонувала система Тихо де Браге як така, що є вигідною, як він стверджував, для розв'язання астрономічних труднощів і загалом не суперечить Святому Письму, Г. Кониський не відмовляв у істинності й системі Коперника, що, на його думку, спирається на аргументовані докази розуму і яку істотно доповнив своєю теорією вихорів Р. Декарт. Таким чином, ранньопросвітницька орієнтація, оперта насамперед на докази розуму, приводила Г. Кониського до зваженої й позитивної оцінки новітніх наукових і філософських концепцій.

Певні тенденції новітнього раціоналізму виявляються й у вченні Г. Кониського про людину. Людина у нього — це досконале, причетне до тілесної й духовної природи створіння. Своєю духовною природою — розумом — вона уподібнюється до Бога і тому повинна шукати та знайти шлях свого земного щастя. Останнє Г. Кониський вбачає у мудрому й доброчесному житті, у тілесному здоров'ї та сприятливій долі. Щастя досягається інтелектуальною діяльністю, плеканням добрих нахилів, вихованням. Ідею спільного блага Г. Кониський поєднує з прагненням до індивідуального, особистого добра [27].

Георгій (Григорій) Щербацький (1725—1754) — філософ, який репрезентує Києво-Могилянську філософську школу середини XVIII ст., прихильник картезіанського раціоналізму, письменник. Народився у с. Рогозів Переяславського полку в козацькій родині. Небіж Київського митрополита Тимофія Щербацького (1748—1757). Протягом 1737—1747 рр. навчався у Києво-Могилянській академії, а у 1749—1752 рр. викладав у ній поетику, риторику, грецьку мову та філософію. Автор п'єси "Трагедокомедія, нарицаемая Фотий, т. е. об отступлении западной церкви от восточной".

Філософський курс Г. Щербацького під назвою "Настанови до вивчення давніх і новітніх філософів", прочитаний ним упродовж 1751—1752 рр., відзначається яскраво вираженою картезіанською спрямованістю, орієнтацією на підручник послідовника Р. Декарта професора Сорбонни Пурхоція. Цей курс філософії складається з логіки, метафізики, фізики й етики. У своїх розмірковуваннях Г. Щербацький опирався не на досвід і спостереження, а на розум і самосвідомість. В основу філософського мислення він поклав принцип очевидності, який передбачав необхідність перевірки будь-якого знання з допомогою природного світла розуму або світла філософії. Під останнім Г. Щербацький розумів ясні й виразні ідеї. Серед них він виокремлював ідею Бога, ідею істинного й хибного тощо. Абсолютно безсумнівним вважав твердження "мислю, отже існую" ("cogito, ergo sum"). Визнаючи необхідність чуттєвого досвіду, Г. Щербацький вважав його радше джерелом помилок, ніж підґрунтям для виявлення істини. Істина, на думку Г. Щербацького, осягається за допомогою єдиного правильного методу, яким є дедукція, що уможливлює виведення й обґрунтування вроджених ідей. Водночас для здобуття істини шляхом дедукції необхідна, вважає він, інтуїція, тобто пов'язане з природним світлом розуму так зване глибинне розуміння істини, миттєве осяяння, що досягається завдяки відкритості людської самосвідомості Богові, який і є гарантом об'єктивної зна-

[27] Там само. — С. 129.

чущості пізнавальної діяльності людського мислення.

Субстанцію Г. Щербацький, як і Р. Декарт, поділяв на мислячу (непротяжну й неподільну) і тілесну (протяжну й нескінченно подільну). На відміну від інших професорів Києво-Могилянської академії, Г. Щербацький розумів матерію не як складник (compositum) з матерії та форми, а як субстанцію. До того ж, поділяючи матерію на першу і другу, він визначав першу як нечуттєве тіло на кшталт трьох елементів Декарта або атомів Демокріта й Гассенді, а другу — як чуттєве тіло. Отже, Г. Щербацький відходив від традиційного для могилянців гілеморфічного уявлення про основу речей як про хаотичний субстрат природи і, перетворюючи матерію на форму, надав їй здатності до визначення. Картезіанські впливи помітні також у його інтерпретації руху і простору. Філософський курс Георгія Щербацького є зразком рецепції європейського раціоналізму в українській думці середини XVIII ст.

Таким чином, у Києво-Могилянській філософській школі були репрезентовані такі напрями, як нова християнська філософія (барокова схоластика), раннє Просвітництво і етико-антропологічний напрям, який поєднав елементи традиційної української містики і раннього Просвітництва. Схарактеризувавши коротко внесок кожної з розглянутих неординарних особистостей у розвиток української думки, перейдемо до викладу їх поглядів на проблеми натурфілософії, гносеології, державотворення, етики, естетики, а також зупинимось на випрацюваних могилянцями теоріях поетичного й риторичного мистецтва.

Бог — Світ — Людина. Ми вже говорили, що епоха бароко, органічно поєднуючи старе з новим, Середньовіччя з Ренесансом, характеризувалася новим, ще більшим зміцненням культу Бога. Тому з'ясувати, як тогочасна людина уявляла собі світ і себе саму, неможливо без з'ясування її розуміння Бога.

Приблизно до XVII ст. українська думка визначала Бога, беручи до уваги насамперед містифікаційну функцію цього поняття, тобто в дусі неоплатонізму Ареопагітик Бог уявлявся як надзвичайно таємнича, надмисленна й незбагненна надприродна істота, сутність і діяння якої недоступні людському розуму. Наблизитися до нього і поєднатися з ним вважалося можливим тільки через теозис — містичне осяяння і самозаглиблення, що передбачало суворе самообмеження, віддалення від світу і зосередження на вивченні Біблії, творів патристики, переказу тощо. Однак наприкінці XVI — на початку XVII ст. вчені братств і Острозького культурно-освітнього осередку щораз більше у своєму розумінні Бога почали акцентувати увагу на його інтелектуалізаційній функції. Відповідно до цього Бог розглядався як такий, що діє не тільки згідно з властивою йому всемогутньою і незбагненною волею, а й згідно з ідеями свого розуму [28]. Звичайно, формулюючи поняття Бога, представники різних філософських традицій враховували його містифікаційний та інтелектуалізаційний компоненти, проте раціоналістична традиція, безперечно, акцентувала увагу на інтелектуалізаційному боці цього поняття. Раціоналістичне спрямування давало філософам можливість наслідки творчої діяльності Бога розглядати до певної міри доступними для людського пізнання.

У філософії Києво-Могилянської академії наголос робився насамперед на інтелектуалізаційному компоненті поняття Бога, хоча його містифікаційний бік також враховувався. Загалом могилянці

[28] *Соколов В. В.* Философское дело Эразма из Роттердама // Роттердамский Э. Философские произведения. — Москва, 1986. — С. 26.

Преображення. Ікона. Слобідська Україна. Початок XVIII ст.

обґрунтовували ідею Бога як особливого неосяжного духовного буття, первинного й трансцендентного щодо світу і людини і водночас всюдисутнього й необхідного для їхнього існування. Одночасно розуміння Бога як потойбічної особистості, вільної у своєму творчому волевиявленні, поступово змінювалося через надання йому абстрактно-філософських характеристик і послаблення його креаціоністських функцій. Бог визначався як найдосконаліший розум, вічна істина, першопричина світу тощо. Крім того, в інтерпретації філософами-могилянцями поняття Бога простежуються відгомони ренесансно-гуманістичного уславлення творчої діяльності людини-митця і уподібнення божественної творчості до мистецтва художника чи архітектора.

Проблема співвідношення Бога і світу вирішувалась з позицій випрацьованої ще в патристиці концепції про субстанційну іманентність і трансцендентність Бога. Водночас у філософії Києво-Могилянської академії принцип іманентності осмислювався як органістичний, коли нескінченне й вічне наповнює скінчене й проминальне, тобто Бог чи то у вигляді особливої інтелігенції, чи розумної сутності проймає кожне небесне світило, кожну річ, душу кожної людини, стаючи ніби їхнім внутрішнім принципом руху, забезпечуючи життєдіяльність світу або саморозвиток і духовне зростання людини. Теза ж про трансцендентність Бога набувала у могилянців, особливо у XVIII ст., деїстичного витлумачення, тобто Бог пояснювався як першопричина, першорушій світу, як майстер, котрий, створивши світ як машину, дав цьому світові закони, яким і сам себе підпорядкував, відмовивши собі у можливості діяти всупереч цим встановленим законам. Поєднуючи у своїх поглядах на проблему співвідношення Бога і світу середньовічну гармонію і барокову антитетичність [29], інтелектуали могилянської доби змінювали інтерпретацію принципів іманентності й трансцендентності Бога щодо світу, насичуючи її новим змістом, збагаченим елементами новітніх філософських — картезіанського чи вольфіанського — вчень.

Уявлення тогочасної української людини про світ знайшло своє теоретичне відображення у філософії Києво-Могилянської академії. Опираючись на оновлену другою схоластикою середньовічну традицію витлумачення питань космології, могилянці відтворюють Птолемеєву концепцію концентрованого навколо Землі одного-єдиного світу, створеного Богом згідно зі своїм задумом через формотворчу енергію Бога-Сина-Логоса-Слова, який і гарантував його збереження.

Створений Богом світ мав, за уявленням тогочасної людини, складну ієрархічну будову. В його структурі поєднувалося декілька світів, а саме: світ інтелігібельний, ангельський, елементарний, мікрокосм (людина) і макрокосм, до якого входили земля, небо і все, що між ними містилося [30]. Георгій Кониський дещо докладніше описував будову світу. "Одні автори, — казав він, — розглядаючи світ загалом, вважають, що він складається з двох світів: один — інтелігібельний, вочевидь, Божий розум, зразок цього світу й ідея, який називають і оригіналом (прообразом), другий — реальний, відокремлений і створений Богом, тобто різноманітність усіх створених Богом речей. Інші знову ж таки цей реальний світ поділяють на світ духовний, що являє собою велику

[29] *Нічик В. М.* Петро Могила в духовній історії України. — Київ, 1997. — С. 171.

[30] *Czarnuckij Ch.* Cursus philosophicus, doctrinam Aristotelis Stagyritae ea methodo, qua traditur in scholis, complectens, inchoatus in Collegio Kij — Moh. Anno 1704. — НБУВ. ІР, шифр 627/403 с., арк. 406.

впорядковану кількість ангелів, і елементарний, що складається з неба, елементів та інших чуттєвих речей. Ще інші ділять створений світ на малий і великий. Великим (макрокосмом) вони називають той світ, який містить усі створені речі як тілесні, так і безтілесні, а малим (мікрокосмом) називають саму людину, адже вона не тільки охоплює досконалості всіх створених речей, а й мислить про позбавлену матерії природу" [31]. Отже, інтелігібельний світ — це Божий розум, зачаті у Божій думці архетипи речей [32], згідно з якими Бог творить видимий світ. Ці ідеї або прообрази речей, які Бог переводить із вічності у час, наповнюють світ загалом і кожну його частинку зокрема божественною мудрістю, одухотворюють його, роблять його софійним, уподібнюють до відкритої книги, що містить у собі знаки творця [33]. Водночас вони спричиняють доцільність світу, красу, вишуканість, впорядкованість і узгодженість усіх його компонентів і найменших частинок. Адже "світ — це порядок і розподіл всього, він дається від Бога і Богом охороняється" [34]. Зовнішня ієрархічна впорядкованість світобудови доповнюється внутрішньою доцільною взаємоузгодженістю духовних сутностей, що становлять форму світу [35]. Таким чином, світ уявлявся цілісним впорядкованим організмом, наповненим розумними творчими силами. Таке розуміння світу відкривало шлях до пояснення космічних і природних явищ їхніми внутрішніми рушійними первнями.

Крім системи світу Птолемея, могилянці викладали своїм учням систему Тихо де Браге і М. Коперника. Вперше про систему світу М. Коперника згадав у своєму курсі філософії І. Гізель. Схвальну оцінку цього вчення зустрічаємо у Ф. Прокоповича. Докладніше на ній зупиняється Г. Кониський. "Микола Коперник Борус, — писав він, — доктор медицини і дуже видатний математик, приєднався до видуманої колись Арістархом і Філолаєм системи, відшліфував, проілюстрував і намагався пояснити її багатьма значними доказами з таким щасливим наслідком, що повів за собою дуже багатьох сучасних філософів і астрономів, не зупиняючись перед Святим Письмом, яке, як побачимо далі, здається цілком протилежним до цієї системи. А вона така: в центрі світу стоїть нерухоме Сонце, в крайньому разі, щодо руху пересування: навколо нього безперервно [обертається] Меркурій, що закінчує свій період тримісячним проміжком, потім Венера досконалим восьмимісячним колом, далі Земля з усією елементарною сферою, літаючи подвійним рухом навколо вказаних світил, очевидно, Сонця, Меркурія і Венери. Один її рух називається річним, другий — денним. Річний — яким Земля несеться навколо Сонця від заходу до сходу, згідно з появою знаків Зодіака, чим стається, що Сонце стоїть у центрі світу нерухоме і в стані спокою, тільки здається, ніби воно рухається і проходить ці знаки. А денним рухом Землі є той, яким вона рухається навколо Сонця або довкола себе самої від заходу до сходу, подібно як тверда куля, опущена на тверду поверхню, прямує до межі, до якої вона підштовхнута, і водночас рухається по колу навколо себе самої" [36]. Далі Г. Кониський схвально відгукується про вчення французького філософа Р. Декарта, зокрема в частині його доповнення геліоцентричної системи М. Коперника теорією вихорів. "Картезій, —

[31] *Кониський Г.* Філософські твори. — Київ, 1990. — Т. 2. — С. 212.
[32] Там само. — С. 521.
[33] *Нічик В. М.* Зазн. праця. — С. 160.
[34] *Кониський Г.* Зазн. праця. — Т. 2. — С. 212.
[35] Там само. — С. 214.
[36] Там само. — С. 217.

каже він, — дуже багато пояснив систему Коперника, поділивши весь цей Всесвіт на різні вихори або круговороти; так що стільки є велетенських вихорів, скільки зірок; і Сонце, і Земля є зірками" [37]. Позитивну оцінку геліоцентричної системи і теорії вихорів Декарта обстоював у своєму філософському курсі Георгій Щербацький. Отже, розроблювана могилянцями концепція цілісного, впорядкованого, насиченого божественними енергіями космосу поступово доповнювалася новітніми філософськими вченнями і гіпотезами.

Не менш важливою для могилянців була інтерпретація самого процесу творення світу. Не відкидаючи загалом можливості творення Богом світу споконвіку [38], вони все ж таки схилялися до думки про його творення у часі і з "нічого". Проте це "ніщо" могилянці розуміли як стихійно наповнену потенцію буття, як і чотири елементи або стихії, що з них твориться Богом світ, вважалися не субстанційно оформленими речами, а основами, потенціями матерії і речей, що значно пом'якшувало абсолютизм творення [39]. Згодом у філософському курсі Г. Щербацького першоматерію було визначено як три елементи Декарта. Водночас атомістична концепція творення світу в її як античному, так і новітньому варіантах (Демокріт, Гассенді) хоча й викладалася у філософських курсах Києво-Могилянської академії, не знаходила в їх авторів ні розуміння, ні підтримки. Натомість картезіанська ідея трансформації первісного хаосу в космос через вихровий рух матерії сприймалася могилянцями як вірогідна і докладно розкривалася у філософському курсі Г. Щербацького.

Чільне місце у філософії Києво-Могилянської академії посідало вчення про матерію і форму, згідно з яким в основі всіх речей, з яких складається створений світ, лежить певний субстрат, що завдяки входженню або привнесенню у нього форми перетворюється на певну річ. В академічних філософських курсах наявні різні варіанти цього вчення. Більшість могилянців, особливо в XVII ст., у своїх розмірковуваннях відштовхувалися від арістотелевого визначення матерії як "першого суб'єкта кожної речі, з якого будь-що постає так, як властиве йому не випадково і в що переходить останній [прояв], коли щось гине" [40]. Подають вони і середньовічну модифікацію цього визначення: "Першоматерія — це недосконала тілесна субстанція, яка разом з формою становить одне ціле; або — це недосконала тілесна субстанція, здатна сприймати всі природні форми" [41]. Отже, ця гілеморфічна теорія передбачала розрізнення потенційного принципу — матерії та детермінаційного принципу — субстанційної форми, яка робить річ такою, якою вона є. Водночас перенесене на середньовічний ґрунт і пристосоване до потреб схоластики арістотелеве поняття без'якісної матерії академічні філософи поступово наповнювали новим змістом. Замість уявлення про матерію як позбавлену будь-якого природного буття чисту потенцію, що набуває існування від форми, яку Бог вносить у неї як художник, згідно зі своїм бажанням, вони утверджують думку про наявність власного, відмінного й незалежного від форми існування матерії, про її ненароджуваність, незнищуваність і певну активність. На їх думку, змінні за своєю природою речі можуть народжуватися і зникати, а матерія, як їхня основа, не народжується і не знищується. Могилянці не гіпостазують форми, не відривають їх

[37] Там само. — С. 218.
[38] Там само. — С. 224.
[39] *Нічик В. М.* Зазн. праця. — С. 173.
[40] *Кониський Г.* Зазн. праця. — Т. 2. — С. 34.
[41] Там само. — С. 35.

від матерії. Вони обґрунтовують ідею про віртуальне передіснування форм у матерії, з якої вони виводяться природними чинниками. Такий порядок їх виведення, вважають філософи Києво-Могилянської академії, встановив автор природи — Бог, що, пристосовуючись до природи, все створив згідно з її законами [42]. Загалом, не виходячи поза межі перипатетичних поглядів на проблему матерії, Ф. Прокопович, наприклад, намагався якоюсь мірою наблизити її трактування до уявлень нового часу. Він характеризував матерію не лише як загальний субстрат усього існуючого, а й як протяжну, таку, що має ширину, довжину, глибину, висоту тощо [43].

Визнання за матерією певної активності, самостійного існування, а також такої якості, як протяжність, сприяло подоланню арістотелевого гілеморфізму і створювало передумови для становлення механістичних концепцій, які утверджували розуміння матерії як сукупності вічних і незмінних первинних якостей або неподільних конструктивних елементів світу. Водночас, викладаючи своє вчення про принципи природних речей, І. Гізель, І. Поповський, С. Яворський, Й. Волчанський, Й. Туробойський, А. Дубневич, Ф. Прокопович та інші додавали до нього критичний огляд відповідних концепцій Піфагора, Платона, Талеса, Анаксімена, Геракліта, Демокріта, стверджуючи, що матерія не може бути вічно рухомими в порожнечі атомами, з яких випадково виник світ [44]. У своїх працях могилянці згадували і новітні атомістичні теорії. "Гассенді й сучасні епікурейці, — каже Г. Кониський, — в цьому також погоджуються з Демокрітом і старими епікурейцями, що визнають порожнечу і атоми, чи корпускули, тверді й неподільні, наділені різними і складними фігурами, вважають їх принципами сенсибільних тіл" [45]. Проте висновок вченого однозначний: не можна погодитися з точкою зору Гассенді, бо "не існує в природі речей порожнеча... і не заслуговує на схвалення те, що є атоми, тобто неподільні, нескладені тіла" [46].

Найближче до розуміння матерії, властивого філософії нового часу, підійшов Г. Щербацький. Його філософський курс є зразком глибокого переосмислення перипатетико-схоластичних ідей на основі використання новітніх філософських концепцій, наповнення застарілих на той час положень і понять новим змістом. Так, матерію, вважав Г. Щербацький, слід розуміти як певну субстанцію, протяжну, щільну і непроникливу, позбавлену будь-якої чуттєвої форми. Вона, на його думку, є або трьома елементами Декарта, або атомами Демокріта і Гассенді, або ще чимось, чого ми поки що не встановили [47].

Докладно викладаючи своїм учням погляди Декарта і Гассенді на структуру світу, будову матерії, Г. Щербацький помітно схилявся до картезіанського вчення. Свою прихильність до картезіанства він обґрунтовував близьким йому в цьому вченні уявленням про Бога як найвищого творця і причину всіх

---

[42] *Wolczanskij J.* Philosophia universa doctrinam Peripathethicam ad mentem scholasticis illustrata atque in alma Kijoviensi Academia orthodoxa Mohileana ingenuo auditori Roxolano extructa annis 1717 et 1718. — НБУВ. IP, шифр СД /П164, арк. 200.

[43] *Ничик В. М.* Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII в. — Киев, 1978. — С. 26.

[44] *Wolczanskij J.* Op. cit. — P. 177 зв.

[45] *Кониський Г.* Зазн. праця. — Т. 2. — С. 24.

[46] Там само. — С. 26.

[47] *Szerbackii G.* Ad maiorem Dei Teroptimi Maximi Gloriam, guod felix faustumque sit, proponentur institutiones veterum ac recentiorum philosophorum lectionem... anno Domini 1751. — НБУВ. IP, шифр 454/П1698, арк. 143 зв.

рухів, характерним для Декарта визнанням безконечної подільності простору, запереченням наявності у природі порожнечі. Незважаючи на значну відмінність картезіанського вчення від філософських концепцій, що розвивалися у Києво-Могилянській академії, воно, вочевидь, більшою мірою відповідало тенденціям розвитку української думки, ніж, скажімо, ідеї Епікура, Гассенді та їхніх послідовників.

Зберігаючи спадкоємність у процесі переходу української філософії від періоду барокової схоластики до відповідного філософським інтересам нового часу етапу, Г. Щербацький зберігав і прийняте своїми попередниками визначення матерії, і усталений розподіл її на першу та другу. До речі, останній був дуже поширений у схоластичній традиції. Однак, на відміну від багатьох своїх колег по академії, він не визначав матерію як таку, що має власне існування, субстанційні форми, що виводяться з неї, і є однією з основ природних тіл. Адже згідно із схоластичною традицією чимало професорів академії розуміли під субстанцією саме природне тіло, себто те, що складається з матерії та форми [48]. Г. Щербацький прагне не відступати від усталеної системи понять. Визнає він і наявність бутності (entitas) у матерії, і припускає існування у ній субстанційних форм. Водночас у нього вже матерія, а не окреме тіло, є субстанцією, а форма — це лише розподілення матерії (dispositio) [49], те, завдяки чому тіло набуває певного буття або чуттєвого виду, те, що відрізняє його від інших тіл. Першоматерію Щербацький визначає як нечуттєве тіло, яким, на його думку, є три елементи Декарта або атоми Демокріта і Гассенді, тоді як під другою матерією розумів саме чуттєве тіло. “Матерія може вважатися складеною з тіла і навпаки, адже друга матерія або чуттєве тіло виникає з тіла нечуттєвого, яким є першоматерія” [50], — стверджував він. Отже, він відходив від традиційного гілеморфічного уявлення про матеріальну основу речей як про хаотичний субстрат природи, перетворюючи на форму саму матерію і надаючи останній здатності до визначення.

Властиве більшості могилянців органістичне бачення світу спричинювалося до телеологічного витлумачення багатьох явищ природи, до телеологічного розуміння руху. У XVII ст. вони орієнтувалися переважно на переосмислену схоластикою арістотелівську концепцію руху. Остання, як відомо, не давала позитивного опису руху як такого, позаяк картина руху у фізичній доктрині перипатетиків задавалася через стан спокою. Рух розумівся як рух до певного кінцевого стану. Природний рух — до відповідного даному тілові стану спокою, вимушений — до цільового прагнення двигуна. За такого підходу рух уявлявся цілеспрямованим процесом, здійснюваним між двома точками — початковою і кінцевою, в якому об’єднуються і майже ототожнюються протилежності: матерія і форма, кількість і якість тощо. Однак ще більше, ніж на об’єднанні протилежностей, професори академії акцентують увагу на їх боротьбі, на їх взаємному витісненні й залежно від цього витіснення визначають рух. Така інтерпретація протилежностей, а також усвідомлення зв’язку руху з їх боротьбою є ознакою наявності елементу діалектичності у його розумінні. Уявлення про неперервність процесів розкладу і виникнення речей, що відбуваються у світі, їх переходів з одного стану

[48] *Turobojskij J.* Philosophia naturalis seu Physica ... anno Domini 1704. — Там само, шифр 625/400С, арк. 268 зв.

[49] *Szerbackii G.* Op. cit. — Арк. 142 зв.

[50] Ibid. — Арк. 143 зв.

до іншого підводило могилянців до думки про неперервність, універсальність заснованого на боротьбі й взаємному виключенні протилежностей руху. Це добре видно у лекційному курсі Ф. Прокоповича.

Водночас у трактуванні проблеми руху в академічних філософських курсах спостерігаються й інші моменти, що зовсім не вписуються у межі перипатетичної концепції руху. Вони насамперед пов'язані з використанням сформованого у XIV ст. оксфордськими схоластами (Вільямом Хейтсбері, Річардом Свайнсхедом) вчення про інтенсифікацію і ремісію форм. Воно становить інтерес у зв'язку зі сформульованим у ньому положенням про можливість зміни ознак (акциденцій) за відсутності матеріальних субстанцій, що були носіями відповідних акциденцій, тобто припускалася можливість зміни за відсутності субстрату. Такий погляд випливав з раціонального осмислення деяких моментів християнського віровчення. Йдеться, зокрема, про можливість прийняття душею благодаті неоднаковою мірою, досягнення нею різних ступенів досконалості і неможливість віднесення такого досягнення за рахунок субстрату як принципу подільності, а осмислення благодаті як якості, точніше, безперервного ряду якостей, без апеляції до субстрату [51]. Так, у філософському курсі І. Гізеля робиться спроба зробити поняття якості, форми інструментом опису структури самого процесу зміни. Замість форми, яка, на думку Арістотеля, єдина і невіддільна від речі, тут виникає уявлення про ряд форм, з допомогою якого пояснюється процес зміни.

Розробка проблеми "інтенсифікації й ремісії форм" призвела, по-перше, до зближення таких непорівнюваних в арістотелівському вченні категорій, як кількість і якість, по-друге, до зближення матерії й форми, що асоціювалися в античній та середньовічній філософії з категоріями кількості та якості, а водночас і до відходу від перипатетичної концепції про незмінність субстанційних форм.

Кожна якість, на думку І. Гізеля, повинна досягти певного, відповідного своїй природі, найдосконалішого ступеня, що зумовлений її внутрішньою і зовнішньою межами. Він стверджує, що збільшення інтенсивності відбувається в результаті дії, що являє собою додавання, а зменшення інтенсивності здійснюється шляхом віднімання або відторгнення частин якості [52]. При цьому збільшення інтенсивності свідчило про досягнення тілом досконалішого стану, а зменшення — про повернення його до попереднього, менш досконалого. Інтенсивність Гізель розумів як аддитивне зростання, нагромадження градусів (ступенів) якості, що виникало шляхом складання під час процесу інтенсифікації, і ці частинки якості були гомогенними або того ж самого порядку, що й попередні, без жодної різниці, крім числової. Інтенсивність збільшувалася від однієї точки до іншої, причому Гізель не погоджувався з думкою вчених, що інтенсивність і розосереджування настають внаслідок розкладу попередньої якості й утворення нової, що в індивідуумі є тією самою за видом, тільки більш або менш досконалою. Збільшення інтенсивності якості відбувалося, на його думку, внаслідок складання, об'єднання наступної частини якості з попередньою.

Вчення про інтенсифікацію і ремісію форм мало велике історико-філософське й наукове значення. Пов'язане з прагненням кількісно оцінити й виразити

[51] *Гайденко В. П., Смирнов Г. А.* Западноевропейская наука в средние века. — Москва, 1989. — С. 243.

[52] *Gieselii I.* Op. cit. — Арк. 521 зв.

якість, знайти кількісну межу тієї або іншої якості, воно було першою спробою сформулювати принцип взаємоперетворення кількості у якість.

Ще однією концепцією, що внесла значні зміни у прийняте у схоластиці арістотелівське розуміння руху, було наявне у філософських курсах академії вчення про "impetus". Тут спостерігається компромісне поєднання перипатетичної інтерпретації проблеми руху кинутих тіл з концепцією паризького оккаміста Жана Буридана. Пояснюючи рух кинутих тіл, І. Гізель, зокрема, стверджував, що вони рухаються, по-перше, під дією наданого їм тілом-двигуном тиску ("impetus"), який стає їх внутрішньою силою, а по-друге, з допомогою середовища, насамперед повітря, що певною мірою сприяє прискоренню руху цих тіл [53], тобто у даному випадку проводиться думка про рушійну здатність, що передавалась тілові від другого тіла під час поштовху — одне з ключових понять на шляху формування поняття інерційного руху. Теорія "impetus" відіграла в основному деструктивну роль, показуючи неадекватність логіко-онтологічної концепції Арістотеля меті створення стрункого несуперечливого вчення про рух. У свій час у Західній Європі вона була каталізатором у процесі формування нової системи ціннісних орієнтирів, що приходили на зміну основним тезам фізичної доктрини середньовіччя. Сам факт утвердження поняття рухомого тіла як вихідного пункту фізичної картини світу був важливий для становлення в Україні новітніх механістичних ідей.

Останнє простежується знову ж таки у філософському курсі Г. Щербацького, який під впливом ідей картезіанства демонстрував спробу звести якісну багатоманітність природних феноменів до ототожненої з протяжністю матерії, до її руху. Український вчений подав детальний опис теорії вихорів Декарта і характеризував її як дуже правдоподібну [54]. Під впливом великого французького філософа він найбільшу увагу приділяв рухові, який виникав внаслідок поштовху, що надавався тілові іншим тілом. Відкриття законів, встановлених, на його думку, Богом для руху тіл, що здійснюється під дією поштовху, Г. Щербацький характеризував як дуже важливе і можливе лише в процесі ретельного й уважного спостереження природних процесів і тривалих над ними роздумів [55]. Відповідні посилання і певна зацікавленість експериментальним природознавством спостерігаються і в інших професорів Києво-Могилянської академії.

Простір у лекційних курсах професорів Києво-Могилянської академії XVII—XVIII ст. мислився невід'ємним від речей і середовища, абсолютно позбавленим порожнечі. На їхню думку, навколишнє середовище і величезна кількість окремих тіл не зливаються, а стискаються одне з одним, в результаті чого простір уявлявся корелятивним відношенням між двома тілами, з яких одне охоплює інше і обидва розділяються з допомогою межі [56]. Він, властиво, ототожнювався з місцем, а воно, у свою чергу, визначалося через зіткнення. Метричного характеру простору надавалося через запозичену в схоластичній традиції категорію внутрішнього місця (ubi intrinsecum). Остання розглядалася як іманентна щодо речей ідеальна сутність. Щербацький усував зі своєї концепції простору цю категорію, замінюючи її ближчим до основного поняття механіки — ідеального тіла — поняттям математичної поверхні. Місце ж він інтерпретував як протяжність і ототожнював його з матерією.

---

[53] Ibid. — Арк. 427.
[54] *Szerbackii G.* Op. cit. — Арк. 172.
[55] Ibid. — P. 173.
[56] *Gieselii I.* Op. cit. — Арк. 427 зв.

Концепції часу, наявні у курсах філософії українських учених XVII—XVIII ст., обґрунтовували запозичену від схоластики його складну ієрархічну структуру, що зрештою відповідало ієрархічній структурі світу. В її основу було закладено дуалістичний поділ часу на земний і трансцендентний. Час поділявся на зовнішній, внутрішній, на час незмінних сутностей (aevum) і на Божу вічність (aeternitas). У руслі традиційних для Києво-Могилянського інтелектуального середовища просторово-часових уявлень вирішував проблему часу Г. Щербацький. Для нього час — це послідовна тривалість кожної речі. Ця тривалість, якій відповідає поняття внутрішнього часу, наявна й в інших професорів академії. Реальна, невіддільна від речей, вона, можна сказати, є самою річчю, позаяк саме річ триває. Що стосується Божої вічності (aeternitas), то Щербацький визначав цей час за Боецієм як цілісне і завершене охоплення нескінченного життя і відносив його до компетенції метафізики. Водночас він підкреслював також роль свідомості у сприйманні часу (на це, зокрема, звернули увагу і його попередники — професори академії Й. Кроковський, Ф. Прокопович). Психологізуючи час, Щербацький посилався на Августина і стверджував, що кожна людина, чітко уявляючи собі, що таке час, не може, однак, ні пояснити, ні виразити словами, ні описати його, і висловлював думку про наявність у людей апріорного, вродженого поняття часу.

Обґрунтування професорами Києво-Могилянської академії ідеї невіддільності простору і часу від природних тіл, заперечення ними існування порожнечі свідчать про їхню орієнтацію у філософії на лінію Арістотеля—Декарта—Ляйбніца. Адже саме така орієнтація відповідала потребам розвитку української філософії, забезпечувала тяглість вітчизняних духовних традицій при переході від середньовіччя до нового часу, сприяла згадуваному вже бароковому синтезу вітчизняних духовних здобутків із західною вченістю. Водночас, незважаючи на складну, теологічно обумовлену ієрархічну структуру світу, філософія Києво-Могилянської академії, переходячи від етапу барокової схоластики до раннього Просвітництва, дедалі більше зосереджувалася на проблемах земної природи і людини, просуваючись у напрямі утвердження їх самоцінності.

Особливе місце у репрезентованій могилянцями системі світів посідав так званий мікрокосм — малий світ, тобто людина. Вона, на їхню думку, є невід'ємною часткою великого світу, мікрокосмом у макрокосмі, живе і розвивається за законами природи. Відтворюючи структуру універсуму, людина являє собою досконале створіння, одночасно причетне до тілесної й духовної природи. Як і великий світ, вона відзначається доцільністю своєї будови, красою, вишуканістю, впорядкованістю й узгодженістю всіх своїх органів та їхніх функцій. Як і універсум, що складається з матерії та форми (яку репрезентує єдність закономірно функціонуючих форм — ідей, що походять з Божого розуму), так і людина є поєднанням із спільної для неї та світу загальної матерії[57] й душі — форми. Як світ насичений божественними енергіями, так і людина наповнена душею, завдяки якій вона живе, відчуває і мислить. Включеність людини у світ природи, єдність макро- і мікрокосму, єдність структури живої та неживої природи могилянці обґрунтовують також відповідністю між стихіями або елементами великого світу і основними рідинами (гуморами) людського тіла. Вони переконані, що елементар-

[57] *Кониський Г.* Зазн. праця. — Т. 2. — С. 251.

ному (вогняному і повітряному), а також небесному (сонячному) теплу відповідає вроджене тепло живих істот, у тому числі й людини.

Більшість вчених Києво-Могилянської академії згідно з традицією схоластичного арістотелізму, визначаючи душу як "форму органічного тіла" [58], "принцип, завдяки якому ми живемо, відчуваємо, рухаємося і розуміємо" [59], обстоювали ідею цілісності та неподільності душі, виокремлюючи в ній, однак, три роди або три різні частини — вегетативну, чуттєву і раціональну. Вважаючи душу формою божественною і безсмертною, яка після смерті людини повинна повернутися в інтелігібельний світ духовних сутностей, вони були водночас переконані, що природним призначенням душі є її знаходження у людському тілі [60]. Розмірковуючи над проблемою виникнення зв'язку душі з тілом, що обумовлював формування живої, одушевленої істоти, І. Гізель, зокрема, припускав, що органічне тіло, формою якого є душа, становить упорядковану матерію з характерною для неї узгодженою відповідністю органів і необхідною підготовленістю до сприйняття душі [61], тобто це тіло він уважав живим лише потенційно [62]. Справжнє життя у нього починалося на тій стадії ембріонального розвитку, коли вже сформовані всі органи людського тіла і з приходом душі починається його вегетативне, чуттєве, а після народження людини й її розумне життя [63]. Отже, тут ми вже маємо певне зародження ідеї розвитку людини.

На думку могилянців, єдина раціональна душа, що вводиться у людське тіло на прикінцевій стадії ембріонального розвитку, надаючи йому життя, закладає основу для здійснення функцій трьох її частин — спочатку вегетативних, далі — чуттєвих і, нарешті, — функцій мислення [64]. Говорячи про введення душі в тіло, І. Гізель, наприклад, водночас висловлював припущення про можливість її внутрішньоматеріального, а не до- чи позатілесного творення. Єдина душа, розлита по всьому людському тілові, як уважав І. Гізель, перебуває у серці, виконуючи роль двигуна. В усіх же інших частинах тіла вона є формоутворювальним принципом [65].

Після об'єднання з тілом душа, як вважали могилянці, виявляє себе з допомогою своїх потенцій, яких вони налічували п'ять: вегетативну, чуттєву, розумову, потенцію потягу або прагнення і просторового переміщення. Перша приводиться в дію з допомогою вродженого тепла, яке є основним механізмом усіх життєвих відправлень людини. Природними чинниками пояснював, зокрема, І. Гізель тривалість людського життя. Людина, вважає він, може жити так довго, як довго основна рідина зможе підтримувати життєве тепло в організмі [66]. В такий же природний спосіб відбувається, на його думку, рух легенів і серця, а саме з допомогою жару й кипіння крові й духів. Важливу роль у підтримці й поновленні життєво важливої основної рідини І. Гізель відводив їжі, наголошуючи при цьому, що "їжа має бути фізичним тілом, бо вона повинна перетворитися у субстанцію живої істоти, що також є фізичним тілом" [67]. Таким чином, процеси живлення, що відбуваються в живих істотах, підлягають тим же природним закономірностям, що й процеси обміну речовин у неживій природі великого світу. "Так, з різних земних

[58] *Gieselii I.* Op. cit. — Арк. 605.
[59] *Кониський Г.* Зазн. праця. — Т. 2. — С. 498.
[60] *Gieselii I.* Op. cit. — Арк. 605.
[61] Ibid. — Арк. 548 зв. — 549.
[62] Ibid. — Арк. 549.
[63] Ibid. — Арк. 552 зв.
[64] Ibid.
[65] Ibid. — Арк. 555 зв.
[66] Ibid. — Арк. 565.
[67] Ibid. — Арк. 565 зв.

соків, — стверджував Г. Щербацький, — завдяки одному лише їх проціджуванню у волокнах дерева виникає кора або тверда оболонка, з хліба та їжі — хілюм (chylum), кров, кістки і м'ясо. Отже, ми бачимо, що виключно завдяки переміщенню частинок, їх видозміні або новому порядку, а також будь-якій іншій зміні форми або їх розташування щоденно відбуваються ці явища. Так само це зазвичай відбувається і за будь-яких інших змін та виникнень чуттєвих тіл" [68].

Крім потенції живлення значну увагу могилянці приділяли потенціям росту і розмноження. Остання докладно описується у багатьох філософських курсах Києво-Могилянської академії. Так, намагання відтворити ембріональну стадію розвитку людини спостерігаємо у трактаті Г. Кониського, присвяченому розгляду живого тіла. «У тій субстанції, — казав він, — з якої формується ембріон, готуються три водяні міхурі, які у новому поєднанні є зародками печінки, серця і мозку, інші частини, що здаються густими, згодом перейдуть у кості, ще інші — ніжні — з них постають нерви, судини, перетинки... На 27-й день усі частини виглядають розміщеними й певним чином сформованими і навіть на 30-й день досконало сформованими у чоловічих (зародках), а в жіночих — приблизно 36 чи 40-го дня. І все це формування, як вважають, постає з одного насіння. Коли ж ці (органи) визначились, вступає в дію друга матерія народження, а саме: материнська кров, яка тече по пупковій вені, підганяється формувальною силою для відокремлення пуповини й перегородок між нутрощами і наповненням м'ясом порожнин сперматичних частин. А цю формувальну здатність одні приписують, як дивний твір, найвищому розумові, згідно з висловом Галена: "Твір природи — твір розуму", інші — формі того суб'єкта, з якого чи в якому виводиться живе, ще інші — таємній і прихованій у насінні здатності» [69].

Інокентій Гізель (бл. 1600—1683).

Загалом могилянці значну увагу приділяли розглядові анатомо-фізіологічних властивостей людини. Докладно описуючи будову тіла і внутрішні органи людини, вони найбільшого значення надавали серцю й мозку. Останній вони вважали органом внутрішніх відчуттів, що збирає, впорядковує і розрізняє дані зовнішніх чуттів, утворює так зване загальне відчуття, яке, у свою чергу, сприяє формуванню судження. Мозок могилянці поділяли на дві частини, одну з яких — передню і більшу — називали мозком, а другу — задню і меншу — мозочком. До цього вони додавали "продовгастий мозок, який є ніби основою мозку і простягається від передньої частини, звідки виходять зорові нерви,

[68] *Szerbackii G.* Op. cit. — Арк. 142 зв.
[69] *Кониський Г.* Зазн. праця. — Т. 2. — С. 454.

у спинний хребет аж до священної кістки. Під тонким менінгом мозку в його корі, або крайній частині, — стверджували вони, — є простір, який називається cinerea — незліченні заглибини і звивини, що виглядають майже як кишки. Можна твердити, що вони всюди обтягнуті тонкою плівкою, входять у тверде тіло, тобто в передню біліючу частину, що зазвичай називають мозком мозку" [70]. У цьому мозковому тілі могилянці виокремлювали ще три шлуночки, а четвертий поміщали у мозочок [71].

Серед докладного розгляду різних частин, що складають будову людського тіла, привертає увагу опис кровообігу. Виокремлюючи три різновиди судин, а саме артерії, вени і нерви (останні вони також вважали судинами), могилянці стверджували, що "усі артерії, як від кореня, беруть свій початок з аорти, або з великої артерії, що з'єднується з лівим шлуночком серця (адже серце має два шлуночки)" [72]. Усі вени таким же чином, на їхню думку, "як у стовбурі, закінчуються у порожнистій вені, що прилягає до правої пазухи серця, або шлуночка. Отже, кров, виштовхуючись із лівого шлуночка серця поодинокими ударами пульсу, переганяється в аорту, або в велику артерію, після цього до інших менших артерій і передається до найвіддаленіших частин. А через те що вона постійно відганяється серцем, то, досягнувши найвіддаленіших частин тіла, вона з допомогою невідчутних рухів плоті якось проходить у найтонші жилки, які тому й називаються капілярами (у перекладі з латини — волосяними. — *Авт.*), після цього проходить з менших вен у більші і, зрештою, потрапляє у порожнисту вену, з якої повертається до правого шлуночка серця. Від останнього через легеневу артерію кров надходить у легені, а з них через легеневу вену повертається до лівої пазухи серця. Звідти знову по артеріях тече до найвіддаленіших частин тіла, а від них у процесі безперервного руху по колу по венах повертається до серця. Після того ж, як кров по артерії, що називається сонною, доходить до мозку, тонші її частини зосереджуються у мозкових залозах і утворюють найніжнішу субстанцію, що має назву анімального духу" [73].

Цим анімальним духам могилянці відводили надзвичайно важливу роль у процесі чуттєвого пізнання. Загалом чуттєва сфера поділялася у них на зовнішню і внутрішню. До зовнішніх органів чуття вони зараховували зір, слух, смак, нюх і дотик. До внутрішніх — загальне чуття, фантазію, оцінювальну спроможність і розмірковувальну здатність. Визнаючи важливе значення діяльності органів чуття у пізнавальному процесі, могилянці все ж таки на перше місце ставили незалежне від чуттєвого досвіду інтелектуальне осягнення істини. Певний зв'язок між чуттєвим та інтелектуальним пізнанням вони, щоправда, припускали, даючи можливість такому внутрішньому чуттю, як фантазія, певним чином впливати на утворення активним інтелектом так званих інтелігібельних образів.

Водночас відомий могилянський картезіанець Г. Щербацький утвердив в українській філософії нове розуміння людини, поділивши її на тіло з характерним для нього атрибутом протяжності та розумну душу з властивим їй атрибутом мислення і включенням в останнє всієї чуттєвої сфери. Відповідно до цього всі процеси життєдіяльності людини були зведені до фізичних закономірностей і набули механічного характеру, а так звана психофізична проблема розв'язувалася на основі сформульованого

[70] Там само. — С. 495.
[71] Там само.
[72] *Szerbackii G.* Op. cit. — Арк. 5.
[73] Ibid.

божественного закону взаємодії мислення і тіла.

Цей закон діє в той спосіб, що згадані вже анімальні духи, на думку Г. Щербацького, від мозку по нервах переносяться до всіх органів чуття — до очей, вух, носа, язика, а також до всіх рухомих частин як зовнішніх — рук, ніг і т. ін., так і внутрішніх — серця, легенів тощо і забезпечують їх функціонування. Рухи кінцівок залежать від людської волі, а рух серця, легенів і артерій виникає з природної необхідності, безвідносно до бажання людини [74]. Однак є складніші випадки взаємодії тіла і духу, наприклад, коли людина виробляє вправність у якомусь виді праці. "Ця вправність, — казав Г. Щербацький, — найбільше виявляється за умов вільнішого руху духів і відбиття з допомогою цих духів слідів у мозку. Адже коли ми спрямовуємо увагу на якусь річ, то тоді за непорушним законом взаємодії між мисленням і тілом анімальні духи стікаються до певної частини мозку; якщо ж ми неодноразово звертаємося до тієї самої речі, то ці духи, прямуючи щораз до тієї самої частини, залишають більше слідів і утворюють виразніші ходи, по яких, повернувшись з допомогою тих самих думок, якими були збуджені, створюють випадок. І це не тому, що існує якась подібність між тілесними образами або відбитими у мозку слідами і нашими роздумами, а тому, що Творцем природи встановлено відомий закон взаємодії мислення і тіла з метою узгоджування роздумів того і рухів цього, а також їх одночасного відтворення" [75]. Отже, Г. Щербацький, спираючись на вчення Р. Декарта, не тільки підійшов до розуміння життя як природного явища, певного фізико-хімічного процесу, а й наблизився до усвідомлення безумовно-рефлекторного і умовно-рефлекторного механізму діяльності людського організму.

Однак за всіх відмінностей в інтерпретації філософами Києво-Могилянської академії проблеми людини спільним для них є її розуміння як виняткової часточки природи, що, з одного боку, підпорядкована законам останньої, а з іншого — містить у собі протилежний природі, наданий їй Богом і споріднений з ним розум. Адже як Бог зосереджує в собі ідеї речей, що складають великий світ, їхнє знання і здатність до творення, так і людський розум спроможний до творчості, до сприйняття речей довколишнього світу, має в собі їхнє знання, яке за певних умов надається до розкриття і осягнення. Далі йтиметься про те, як українська людина XVII—XVIII ст. уявляла собі процес пізнання істини.

Проблема пізнання. Пізнавальна діяльність уявлялась професорам Києво-Могилянської академії складним процесом, здійснюваним на двох рівнях — чуттєвому й раціональному. Проблема пізнання висвітлювалася ними насамперед у курсах логіки та психології або трактатах про душу. Проте для повного її з'ясування необхідно взяти до уваги також їх вчення про загальні засади буття, про метафізичне пізнання, викладене у курсах метафізики. Важливе значення мають також погляди могилянців на метод пізнання, проблему універсалій та розуміння істини, які становлять зміст курсів логіки.

Загалом філософію професори Києво-Могилянської академії розуміли як систему дисциплін чи усіх наук, покликаних віднайти істину, причини речей, даних людині Богом, а також як дослідницю життя і доброчесності. Істину вони, у свою чергу, ототожнювали з вищим буттям, себто з Богом, якого низи-

[74] Ibid. — Арк. 5.

[75] Ibid. — Арк. 5 зв.

вали також natur-ою naturans (творящою природою). Переконані у раціональності світу, могилянці шукали істини на шляху дослідження наслідків Божої діяльності natur-и naturata (створеної природи). Під останньою вони розуміли насамперед сукупність ідеальних сутностей — універсалій, що, на їхню думку, у вигляді індивідуальних форм речей репрезентували у світі вище буття і були закорінені як у речах навколишнього світу, так і в людському розумі. Адже, коли професор Могилянської академії дивився на будь-яку річ крізь призму того чи іншого поняття, він намагався виявити це поняття, приховане, на його думку, під тілесною оболонкою цієї речі. Отже, він був переконаний у тому, що в речах наявні аналоги понять людського розуму. У вирішенні проблеми універсалій професори академії тяжіли до концептуалізму або поміркованого реалізму. Різниця ж між концептуалізмом і реалізмом полягає у тому, що реалізм передбачає самостійне існування цих аналогів окремо від речей у Божому розумі, а з точки зору концептуалізму окремим поняттям людського розуму відповідає лише спільне існування їхніх аналогів у речах. Так, І. Гізель у філософському курсі, прочитаному ним 1646—1647 рр., заперечував наявність у природі платонівських ідей — універсальних природ, що відокремлені від одиничних речей і надають цим речам своєї сутності. Він стверджував, що "сутність неможливо відокремити від речі, сутністю якої вона є" [76]. Такий же погляд на цю проблему демонструють Й. Кроковський, С. Яворський, С. Калиновський, Ф. Прокопович. Усі вони, переконані в існуванні одвічного зв'язку між "формою" речі, що виявляється з допомогою понять, і буттям цієї форми, прагнули, як свого часу й західні філософи, зафіксувати цей зв'язок у рамках концептуальних побудов, поєднавши у такий спосіб в одній конструкції есенціальні та екзистенціальні моменти [77]. Водночас у їх лекційних курсах наявна неоплатонівська ідея про походження світу шляхом божественної еманації, а це передбачало існування універсалій окремо від речей принаймні до створення Богом світу. Так, І. Гізель говорив про ідеальне буття, про наявну у Божому розумі єдину загальну природу, що в процесі творення світу поступово, з допомогою відповідних форм переходить до стану множинності. Ф. Прокопович стверджував, що до створення світу Бог існував "яко всесовершеннейший разум" і до того, як "во времени из ничего единого стало произведение всех вещей ... онние твари в его уме, яко в архетипе, т. е. первообразном, непрестанно обретались" [78]. У "Метафізиці" Г. Кониського висловлювалася думка, що всемогутність Бога спричиняє те, що "сутності речей існують у часі в природі речей, а об'єктивно в думці, очевидно, в божественній як зачаті архетипи виведених у часі речей" [79]. Цей неоплатонівський елемент у вченні професорів Києво-Могилянської академії про універсалії віддіб'ється, як ми побачимо в подальшому, на їх теорії пізнання, а також засвідчить спадкоємний зв'язок у філософських орієнтаціях професорів Києво-Могилянської академії та їхніх попередників в Україні.

Як вже зазначалося, пізнавальна діяльність, метою якої було здобуття істини, мислилася вченими академії як

[76] *Gieselii I.* Op. cit. — Арк. 113 зв.

[77] *Гайденко В. П., Смирнов Г. А.* Указ. соч. — С. 149.

[78] *Ничик В. М.* Феофан Прокопович. — С. 21.

[79] *Кониський Г.* Зазн. праця. — Т. 2. — С. 521.

складний процес, здійснюваний у два етапи — чуттєвого й раціонального пізнання. Важливим джерелом пізнання вони, на відміну від своїх вітчизняних попередників, вважали чуттєвий досвід.

Більшість викладачів Києво-Могилянської академії, чиї курси філософії читалися протягом XVII ст., описували процес пізнання відповідно до поширеної у схоластиці теорії образів (species). Так, на думку І. Гізеля, речі зовнішнього світу, діючи на органи чуття людини, посилають їм чуттєві образи. Останні, потрапляючи на якийсь з органів чуття, відтискаються на ньому і стають "закарбованими образами" (species impressae). Закарбовані образи, діючи на відповідний орган чуття, викликають відчуття, внаслідок чого ці закарбовані образи стають вже відображеними (species expressae). А ці відображені образи, що містять певну інформацію про якусь річ, стають, у свою чергу, об'єктом діяльності внутрішнього чуття.

У структурі внутрішнього чуття, виходячи з різних функцій, яке воно виконує, І. Гізель виокремлював п'ять підвидів. Він поділяв його на загальне чуття (sensus communis), фантазію, пам'ять, оцінювальну спроможність (aestimativa) і розмірковувальну здатність (cogitativa) [80].

Загальне чуття І. Гізель визначав як внутрішнє чуття, з допомогою якого одухотворена істота диференціює відчуття і формує уявлення про об'єкти зовнішніх чуттів. До останніх зараховувалися зір, слух, нюх, смак і дотик. Під фантазією, або здатністю уяви (imaginativa), розумілося внутрішнє чуття, завдяки якому жива істота на основі сприйнятих раніше образів створює для себе інші різноманітні образи, оцінювальна здатність уможливлює використання сприйнятих образів з метою осягнення інших речей. Пам'ять відтворює минулі події. Щодо розмірковувальної здатності, то вона властива лише людині й являє собою внутрішнє чуття, що діє разом з інтелектом [81].

З діяльністю внутрішнього чуття І. Гізель пов'язує наступний етап пізнання зовнішнього світу. Відображені об'єкти зовнішнього чуття, що є формальним відображенням речей, діючи на внутрішнє чуття, утворюють закарбовані образи цього чуття, які називаються також інтенціональними. Останні, завдяки діяльності внутрішнього чуття, насамперед фантазії, утворюють відображені образи, що через складну одночасну взаємодію з активним інтелектом сприяють виверженню цим інтелектом досконаліших і простих, так званих інтелігібельних, себто умоглядних образів (інтелект професори академії згідно з традицією середньовічної філософії поділяли на активний і пасивний). Далі ці інтелігібельні образи, вважає Гізель, сприймаються пасивним інтелектом і слугують пізнанню "сущого, як такого, найзагальнішої основи, що абстрагується від сущого матеріального й духовного, створеного й нествореного, загального й одиничного, природного й надприродного, субстанції й акциденції" [82].

Згодом переважно ті вчені Києво-Могилянської академії, які читали свої філософські курси у XVIII ст., заперечували концепцію образів (species) і відхиляли пояснення механізму відчуттів за допомогою імпресивних та експресивних образів. Так, Г. Кониський вважав, що відчуття виникають в органах внаслідок модифікації анімальних духів, яка настає або в результаті безпосередньої дії об'єктів, як у випадку дотику й смаку, або спричинюється субстанціональними потоками, що спрямовуються від об'єкта до органа, як у випадку нюху,

[80] *Gieselii I.* Op. cit. — Арк. 610 зв.
[81] Ibid. — Арк. 611.
[82] Ibid. — Арк. 607 зв.

або ж з допомогою модифікованого об'єктом середовища, як у випадку зору — через світло, а слуху — через рухоме повітря. Ця концепція мала на меті усунення зайвих проміжних ланок між об'єктом і суб'єктом сприйняття і насамперед імпресивних образів [83]. Знову ж таки Г. Щербацький, який читав свій курс філософії 1751 р., спираючись на вчення Декарта, усував традиційне розрізнення розуму і душі, а також відповідний розподіл пізнання на чуттєве й розумове. Чуттєве пізнання він підпорядковував мисленню. Мислення, казав він, позаяк воно мислить без тілесних образів, називається інтелектом, оскільки воно воліє, іменується волею, коли сприймає через образи або уявлення, вважається фантазією, оскільки пригадує в разі душевних рухів або слідів, утворених у мозку, і називається пам'яттю. Подібним чином мислення бачить за допомогою очей, чує вухами, відчуває запах носом, смак — язиком, торкається руками, ногами і т. ін. Якщо ж, отже, воно з допомогою внутрішнього чуття дещо про себе довідується, коли, приміром, розмірковує і певним чином розуміє щодо себе, що воно є, розмірковує, відчуває радість, біль тощо, такий спосіб сприйняття визначається як свідомість [84].

Загалом чуттєвому пізнанню могилянці надавали важливого значення. Воно, на їхню думку, даючи інформацію про зовнішній світ, створювало засади для діяльності мислення. А мислення в процесі обробки даних чуттєвого сприймання як виокремлює індивідуальні форми речей — так звані оцейності (haecceitates), що фіксують унікальність, неповторність тієї чи іншої речі, так і завдяки абстрагуванню того загального, що міститься у чуттєвих образах, створює передумови для вичленовування тих форм, які є вмістом смислової визначеності речей, щойностей (quiddita-tes), різного рівня ідей — універсалій, прообразів речей, які були запрограмовані у Божому розумі. Вирішення проблеми пізнання буття Гізель пов'язував з чуттєвим пізнанням ще й тому, що виверження активним інтелектом умоосяжних інтелігібельних образів узалежнював від накопичування фантазією уявних образів (phantasmata) [85].

Проте, незважаючи на це, він застерігав, що фантазія має дотичність до утворення інтелігібельних образів лише як організуюче начало, а пасивний інтелект, отримавши від активного інтелігібельні образи з допомогою дискурсу, добуває з себе самого свої власні, абстрактніші образи. Ці застереження випливали з концептуалістичного трактування Гізелем проблеми універсалій. Адже будь-який представник концептуалізму був переконаний, що в інтелекті людини зосереджено цілий ряд, як вони казали, речей, щодо яких людина не може утворити пов'язаних з чуттєвим пізнанням уявних образів, себто які неприступні для чуттєвого пізнання. Під річчю тоді розумілася не тільки матеріальна річ, а й будь-яка ідеальна сутність. До такого типу речей зараховувалися загальні поняття — роди, види, а також сукупності ідеальних сутностей (щойностей), якими є природа, Бог, ангели, одне слово, весь той умоосяжний світ, що уявлявся філософові такого напряму істинним буттям і що, на його думку, міг пізнаватися лише з допомогою чистого мислення.

Пізнання цього істинного буття, яке він уважав вищою метою філософії, а також пізнання сутностей речей мате-

[83] *Ничик В. М.* Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII ст. — Киев, 1978. — С. 96.

[84] *Szerbackii G.* Op. cit. — Арк. 4 зв.

[85] *Gieselii I.* Op. cit. — Арк. 610 зв.

ріального світу інтелект повинен був здобути від себе самого, позаяк вони були його вмістом, знаходилися у ньому, а онтологічні аналоги цих понять містилися у речах довколишнього світу. Виходячи з цього, Гізель стверджував, що інтелект лише в тому сенсі є чистою дошкою, на якій ще нічого не написано, що він ще не визначився стосовно об'єкта свого пізнання з допомогою інтелігібельних образів. У процесі пізнання пріоритетного значення він надавав не дії зовнішніх об'єктів, а самовизначеності інтелекту щодо цих об'єктів.

У філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії об'єкт, з одного боку, виступає як перешкода, що зупиняє спрямовану назовні пізнавальну потенцію і зосереджує на собі її дію. З іншого ж боку, для вибору цього об'єкта необхідна активність, дієвість інтелекту. На думку С. Яворського, інтелект повинен заволодіти об'єктом подібно до того, як рука бере якусь річ. А Прокопович стверджував, що лише ту річ можна вважати об'єктом пізнання, на яку спрямовані пізнавальні зусилля інтелекту [86]. Отже, самовизначеність інтелекту відіграє провідну роль у процесі пізнання світу. Якщо ми звернемося до філософського курсу Г. Щербацького, то побачимо, що він також визнавав необхідність чуттєвих даних для пізнання багатьох, за його словами, речей — фізичних, моральних чи політичних. Проте він, як і Декарт [87], не надавав особливої ваги свідченням відчуттів, пов'язуючи з ними радше виникнення помилок. У зв'язку з цим Г. Щербацький ще з більшою мірою критичності, ніж І. Гізель, ставиться до поширеної у схоластиці тези, що в інтелекті немає нічого, чого раніше не було б у відчутті. Вважаючи це твердження хибним, Г. Щербацький був переконаний, що у пізнанні істини треба спиратися на надійнішу основу, ніж свідчення відчуттів. Такою основою є природне світло розуму [88].

Печатка Києво-Могилянської академії.

На думку І. Гізеля, досягти ясного й виразного знання природи, а це для Гізеля означало насамперед осягти сутності речей (Бог вважався неосяжним), людський розум спроможний лише завдяки своїй відкритості щодо Бога, зв'язку, що існує між розумом окремої людини і супернатуральним Розумом — Богом. Адже останній, за висловом Гізеля, переповнює інтелект світлом [89].

Загалом київські вчені розрізняли розум, який мислить поняттями, пов'язаними із сприйняттями, і розум споглядальний, або спекулятивний. Перевагу вони надавали останньому, як і були переконані у перевазі світу умоосяжного над чуттєвим. Цей спекулятивний розум оперує такими поняттями, що є, так би мовити, поняттями про поняття, тобто поняттями, що утворюються внаслідок спрямованості думки не на

[86] *Ничик В. М.* Указ. соч. — С. 109—110.

[87] *Декарт Р.* Избранные произведения. — Москва, 1950. — С. 415.

[88] *Szerbackii G.* Op. cit. — Арк. 10.

[89] *Gieselii I.* Op. cit. — Арк. 614.

предмет, а на саму думку, яка осягає цей предмет. Отже, спекулятивний розум уявлявся саморефлектуючим мисленням. Так, Ф. Прокопович стверджував, що "в нас самих особенная некоторая сила и могущество есть, духовные вещи, которые никакому чувству не подлежат познавати, наипаче, что всего удивительнее, то же самое познание обратным ума действием представляти". Ця рефлексія "самого ума всеглубочайшее о себе самом и действии своем упражнение знаменует, однако же толь нам оно достоверно и известно есть, что ежели бы кто о том похотел сомнитися и требовать доводов ... вместо довода прочувственнейшего сам и бытия его будет довольный аргумент" [90]. Спекулятивний розум пізнає метафізичні істини, дискурсивний, або розмисел, — логічні істини. Під логічною істинністю могилянці розуміли відповідність логічних операцій об'єктам, світу речей, природі, тим онтологічним аналогам понять людського розуму, що становлять сутності речей. Під метафізичною істинністю вони розуміли відповідність не пізнання об'єктові, а об'єкта буття — пізнанню. Тут йшлося про істинність буття залежно від того, відповідає чи не відповідає воно божественним поняттям й ідеям. "Метафізична істинність ... — це відповідність речі своєму зразкові, тобто божественній ідеї" [91], — стверджував Г. Кониський.

Як уже зазначалося, процес осягнення істини в академічних філософських курсах мислився здійснюваним на двох рівнях — на рівні чуттєвого пізнання і на рівні розкриття істини з допомогою Божого осяяння. Без останнього неможливим є передусім метафізичне пізнання.

Важливого значення могилянці надавали методові пізнання. Під методом вони розуміли спосіб знайдення невідомого через відоме. Таким способом дослідження, що застосовується усіма іншими науками, органом, інструментом вони загалом вважали логіку, в якій найбільша увага приділялася силогістичному дедуктивному виводу. Адже їхнє розуміння методу ґрунтувалося на арістотелівському вченні. Крім цього, як методи дослідження і як способи викладу матеріалу професори Києво-Могилянської академії використовували аналіз і синтез. «Метод або прийом, — стверджував Стефан Калиновський, — буває подвійним ... перший прийом від принципів (a principiis), а другий — до принципів (ad principia). Перший — це такий, коли ми досліджуємо якусь річ, починаючи від принципів. Цього методу дотримувався Філософ (Арістотель. — *Авт.*) у спекулятивних науках, тобто в фізиці, і він називається синтетичним, або конструктивним, позаяк веде від елементів, від окремих частин до цілого. Другий метод аналітичний, або деструктивний, при його застосуванні йдуть від цілого до частини або від наслідку до причини. Цей метод Філософ застосовує в "Етиці", щоб дійти до суті. Він вживається в практичних науках» [92]. Про ці ж методи йдеться і в Г. Кониського, коли він розмірковує про послідовність і порядок, у яких повинен викладатися матеріал у науці. "Синтетичним порядком, який узгоджується з природним, — говорив він, — відзначаються споглядальні науки, про що свідчить, наприклад, фізика й математика, бо у фізиці починають від першооснов, у математиці — від точки й лінії. Активним же або практичним наукам більше відповідає аналіз" [93].

---

[90] *Ничик В. М.* Указ. соч. — С. 105—106.

[91] *Кониський Г.* Зазн. праця. — Т. 2. — С. 523.

[92] *Ничик В. М.* Указ. соч. — С. 116.

[93] *Кониський Г.* Зазн. праця. — Т. 1. — С. 372.

Що стосується Ф. Прокоповича, то він найвище оцінював математичні методи, які у його час щораз більше проникали у природознавство [94]. Усі ці методи, на переконання професорів Києво-Могилянської академії, повинні були забезпечити здобуття істинного знання, що характеризувалося ними як виразне й очевидне. Так, І. Гізель і С. Яворський вважали, що виразність і очевидність пізнання досягаються через розкриття причин. Очевидність пізнання визначалася як "певна якість і світло пізнання, в якому інтелект так виразно уявляє об'єкт, що жодним способом не може схибити, оскільки є його вираженням" [95]. На думку ж Прокоповича, виразність і очевидність притаманні людському пізнанню як природному процесу, в якому безпосереднє сприйняття предмета (через самого себе) спонукає природне світло розуму узгоджувати з ним логічні операції [96].

Отже, це природне світло розуму осяює інтелект під час дискурсу. Первинним і найважливішим у розкритті істини був, на думку могилянців, момент інтуїтивного осяяння, наповнення чи переповнення інтелекту світлом, що здійснюється у момент зв'язку людського і надприродного розуму і уможливлює для людини осягнення закладеної у ній істини. Таким чином, згадані два пізнавальних потоки, а точніше сказати, три — чуттєвий, дискурсивний та інтуїтивний — поєднуються у процесі пізнання істини, і наслідки останнього коригують результати двох перших. Саме у цьому пункті теорії пізнання, де наголошується на пріоритетному значенні осяяння у розкритті істини, контакту людського мислення і вищого буття, проглядається спадкоємний зв'язок між філософськими орієнтаціями професорів Києво-Могилянської академії та їх духовними попередниками в Україні. Щоправда, діячі братств та Острозького культурно-освітнього осередку йшли до цього осяяння через самопізнання й подолання свого власного "я" та злиття з надособистістю об'єктивного Бога у суб'єктивному його переживанні, а могилянці підходили до осягнення прихованої у людській душі нествореної істини насамперед раціоналістичним дискурсивним шляхом.

У цьому зв'язку необхідно також звернути увагу на розуміння проблеми методу пізнання у філософському курсі Г. Щербацького. Дослідницький інтерес філософії, на переконання Щербацького, спрямований на пізнання насамперед довколишнього світу і людини за умов опертя на людський розум, керований єдиним методом. Цей метод повинен спиратися на самосвідомість, сутність якої виражена у нього картезіанською формулою "мислю, отже існую" (cogito ergo sum) [97]. Обґрунтовуючи незаперечну очевидність і вірогідність наведеного судження, Щербацький, як і Декарт, ідеї якого він викладав, спираючись на підручник професора Сорбонни Пурхоція, посилався на полеміку Августина із скептиками, де Августин звертав увагу на неможливість піддати сумніву існування принаймні того, який цей сумнів висловлює [98].

Прийнятність для Г. Щербацького визнати вслід за Декартом це судження вихідним положенням філософії, як і метод пізнання цього філософа, пояснюється насамперед наскрізною для картезіанської концепції пізнання і органічною для української філософської думки ідеєю переваги умоосяжного світу над чуттєвим і згадуваним уже усвідомленням онтологічної значущості

[94] *Ничик В. М.* Указ. соч. — С. 118.
[95] *Javorski S.* Agonium philosophicum ... apertum ... 1691—1693. — НБУВ. ІР, шифр ДС/П152, арк. 180 зв.
[96] *Ничик В. М.* Указ. соч. — С. 129.
[97] *Szerbackii G.* Op. cit. — Арк. 3.
[98] Ibid.

"внутрішньої людини", що дістало вираз у самосвідомості.

Певний, продуманий шлях або метод, вважав Г. Щербацький, потрібний для того, щоб з його допомогою так організувати наше мислення, щоб не підтвердити нічого напівістинного, щоб будь-що було з'ясоване нами не поспіхом, а ретельно. Проте неможливо опанувати цей метод, застерігав професор академії, якщо наново не взятися до розгляду того, що уявлялося вірогідним. Адже тільки новий і вичерпний аналіз дасть змогу відокремити істинне і певне від хибного й сумнівного.

Виходячи з визначення філософії як істинного, вірогідного й очевидного пізнання, Щербацький, спираючись на Р. Декарта, в основу філософського мислення покладав принцип очевидності. Останній передбачав ретельну працю дослідника, спрямовану на перевірку будь-якого знання, будь-яких суджень, раніше прийнятих на віру.

Принцип очевидності Щербацький, як і Декарт, ототожнював з природним світлом розуму або із світлом філософії. Це світло він розумів як ясні й виразні ідеї [99]. З виокремлення таких ідей шляхом відкидання усього сумнівного повинна розпочатися пізнавальна діяльність людського мислення. Не можна сумніватися в усьому, стверджував Г. Щербацький, зокрема тоді, коли певні принципи настільки очевидні, що ми не можемо піддавати їх сумніву навіть за наявності такого бажання. Так я, приміром, говорив він, не можу сумніватися у тому, що ціле більше за свою частину, що дух потребує мислення, а тіло — протяжності. Адже в очевидній і виразній ідеї цілого я вичленовую частину, з якої воно складається; в ідеї духа я бачу мислення, в ідеї тіла — обмежену протяжність. Будь-що, яке ясно й виразно виявляється причетним до природи тієї або іншої речі, є істинним щодо цієї речі або може бути незаперечно утвердженим як істинне стосовно неї [100].

Ці ясні й виразні вроджені ідеї становлять вміст природного світла розуму. Серед них Щербацький особливо виділяв ідею Бога, ідею істинного й хибного. Остання скеровує філософа до істини і запобігає виникненню помилок або ж сприяє їх виправленню. Завдяки ретельній праці під час зосередженої пізнавальної діяльності, побудованій на розмірковуванні й умовисновках, з'являється ясне й виразне розуміння. Воно виникає, на думку українського філософа, з глибинного внутрішнього відчуття душі або свідомості [101]. Це відчуття і є справжньою основою для схвалення здобутого результату.

Визначаючи необхідність чуттєвого досвіду, Г. Щербацький був переконаний, що у пізнанні істини треба спиратися на основу надійнішу, ніж свідчення відчуттів. Такою основою є, на його думку, природне світло розуму. Адже вся наполеглива праця дослідника, здійснювана з допомогою правильного методу, спрямована на виведення й обґрунтування вроджених людині ідей. Джерелом цих ідей аж ніяк не є людські відчуття. При цьому істинне знання, вважав Щербацький, досягається через розуміння, осягнення з допомогою природного світла розуму. Таке осягнення і є первинним у пізнанні, обґрунтування ж є вторинним, так би сказати, логічним оформленням знайденого результату, здійснюваним через аналіз і струнке доведення [102]. Водночас аналіз створює передумови для такого осягнення, бо пізнання, стверджував Щербацький, не слід виводити з впливу надприродного Розуму. Адже останній здійснює свій

[99] Ibid. — Арк. 2 зв. — 3.
[100] Ibid. — Арк. 2 зв.
[101] Ibid. — Арк. 10.
[102] Ibid. — Арк. 8.

вплив пасивно, себто цей вплив дає бажаний ефект лише за умов цілеспрямованої діяльності дослідника, керованого принципами власного розуму. Рівно ж вчителі й наставники, на думку професора Києво-Могилянської академії, не спроможні дати людині ясного й виразного знання. Вони можуть виконати лише роль баби-повитухи, щоб у той чи інший спосіб допомогти своїми порадами "вагітній відкриттям думці в процесі її природної творчості" [103].

Наслідуючи Р. Декарта [104], Г. Щербацький стверджував, що людська свідомість, мислення "не є для себе світильником", не є продуцентом своїх ідей [105]. Отже, воно не може бути гарантом істинності пізнання. Таким гарантом може бути лише Бог, який і вклав у людину природне світло розуму, тобто ясні й виразні ідеї. Таким чином, основою об'єктивної значимості людського мислення є Божа всемогутність, що створила людську свідомість, і суб'єктивний відповідник цієї всемогутності — принцип очевидності. Загалом філософський курс Г. Щербацького дає підстави стверджувати, що в українській думці першої половини XVIII ст. досить впевнено прокладав собі шлях раціоналістичний погляд на філософію як науку, що ґрунтується на істинному вірогідному пізнанні, здійснюваному за допомогою єдиного методу, в основу якого було покладено принцип очевидності.

Людина і суспільство (соціально-політичні ідеї). Як уже зазначалося, головним для української людини XVII—XVIII ст. було не власне самоутвердження, а вищі, надіндивідуальні прагнення, які в політиці й суспільно-політичній думці виявляли себе у національно-визвольних змаганнях, у побудові незалежної держави, у пошуках нових форм союзницьких стосунків з Варшавою і Москвою, у творенні різноманітних політико-правових концепцій. У розв'язання державотворчих завдань, в осмислення проблеми співвідношення держави і церкви чималий внесок зробила Києво-Могилянська академія. Тут поєдналися суспільно-політичні ідеї українських гуманістів, діячів братств і Острозького культурно-освітнього осередку з новітніми європейськими вченнями про державу і право. Особливий інтерес виявляли могилянці до політичних концепцій Платона, Арістотеля, Жана Бодена, Томазо Кампанелли, Нікколо Макіавеллі, Томаса Гоббса, Самуеля Пуффендорфа, Юста Ліпсія, Ґуго Ґроція, а також конституцій і правових кодексів тогочасних держав. Спираючись на весь цей набутий теоретичний фундамент, а також враховуючи реальні політичні обставини і традиції України або тих країн, де їм доводилося жити і працювати, вихованці Києво-Могилянської академії створювали свої оригінальні концепції державного й церковного будівництва. Однак після Переяславської угоди 1654 р. випускники академії, що тою чи іншою мірою брали участь у реальних політичних процесах і водночас займалися політико-правовими проблемами у теоретичному плані, поділилися на дві групи. До однієї належали переконані прихильники державної незалежності України, які ставили собі за мету відірвати Україну від Москви і водночас, виходячи з міркувань політичної доцільності, припускали можливість її тимчасового альянсу з Польщею, Туреччиною або Швецією. Серед них були Сильвестр Косов, Йосиф Тризна, Мелетій Дзик, Варлаам Ясинський та найвидатніший з них Пилип Орлик. До іншої групи належали ті, що з тих чи інших причин потрапили до Росії, стали її культурними та державними діячами і

[103] Ibid. — Арк. 11 зв.
[104] *Декарт Р.* Указ. соч. — С. 435—436.
[105] *Szerbackii G.* Op. cit. — Арк. 4 зв.

Хрест з гербом П. Могили. 30—40-ві рр. XVII ст. МІКУ, Київ. Фото М. Андрєєва.

через це тим чи іншим способом сприяли інтеграції України у російські державні структури. Це — Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Теофілакт Лопатинський, Гавриїл Бужинський, Димитрій Ростовський-Туптало та багато інших.

Першим серед політичних і церковних діячів, дотичних до академічних інтелектуальних кіл, зробив свій внесок у розбудову української церкви і розвиток державотворчих ідей в Україні засновник Києво-Могилянської академії Київський митрополит Петро Могила. Розмірковуючи над проблемою співвідношення світської й церковної влади, він уважав, що, за умов приналежності державної влади польському королеві, в Україні повинно бути здійснено принцип зверхності влади православної церкви, на ґрунті якої було витворено своєрідний ідеологічний центр, опертий на українські релігійні та культурні традиції. Адже це за умов польського панування уможливлювало для українців утвердження свого колективного "я", своєї національної окремішності. За умов же здобуття Україною у майбутньому власної державності П. Могила схилявся до ідеї зверхності влади сильного православного володаря, "філософа на троні". Ця ідея, сформульована свого часу С. Оріховським-Роксоланом, була близькою Могилі. Наявність у Київського митрополита саме таких підходів до розв'язання цієї проблеми засвідчується здійснюваним ним добором книг, де обґрунтовуються ці ідеї, для видання у Лаврській друкарні. Зокрема, це видно на прикладі виданого у перекладі з грецької мови твору Агапіта-диякона з уміщеними в ньому порадами царю Юстиніану. Петро Могила наполегливо втілював у життя ідею могутності авторитетної української церкви з високоосвіченим, дисциплінованим, незалежним від світської влади духовенством. З цією метою він на католицький зразок створив церковний суд — консисторію, що здійснював судочинство над україн-

ським духовенством, виводячи його тим самим з-під впливу світської судової влади [107]. Могилі належить також ідея утворення українського патріархату і відродження єдиної вселенської християнської церкви під зверхністю Папи Римського за умови збереження православними свого обряду й організації [108].

Пов'язана з Києво-Могилянською академією церковна й світська еліта, а також представники покозаченої шляхти ідеологічно забезпечили переорієнтацію політики Богдана Хмельницького та його наступників від козацького автономізму до розбудови самостійної Української держави. Саме в могилянських інтелектуальних колах зародилася концепція божественного права Богдана Хмельницького як спроба розв'язання проблеми легітимності гетьманської влади в Україні.

Свідченням прагнення застосувати до гетьмана поширену на той час в Західній та Центральній Європі концепцію божественного права королів (ius divinum) є вітальні вірші, виголошені студентами Києво-Могилянської академії на в'їзді гетьмана в Київ у грудні 1648 р. У цих віршах Хмельницький порівнювався з Мойсеєм, визволителем і рятівником народу, а його ім'я Богдан інтерпретувалося як даний від Бога [109]. Подальший розвиток концепції божественного права Б. Хмельницького можна помітити у віршах, що вийшли з канцелярії І. Виговського, та в "Пісні о пану Миколаю Потоцькім, гетьмані короннім...", включеній до хроніки Йохима Єрлича [110]. У цих пам'ятках також використовується семантика його імені, велич здобутих військових перемог, робиться акцент на божественному походженні його влади над військом. Отже, з одного боку, теоретичні спроби українських інтелектуалів могилянського кола легітимізувати гетьманську владу впливали на реальну політику (її молдавський напрям є свідченням цього), а з іншого — ця реальна політика стимулювала політичну думку на пошуки формування концепції легітимної української монархії.

Важливим етапом в українському державотворчому процесі XVII ст. стала концепція автономного Великого князівства Руського, автором якої був видатний державний діяч України Юрій Немирич [111]. Вихований у високоінтелектуальному середовищі польського соцініанства й непримиренний противник будь-яких альянсів з Москвою, цей український магнат, ідеалом якого був державний устрій тодішніх Швейцарії та Нідерландів [112], зробив спробу втілити на українському ґрунті новітні досягнення сучасної йому західноєвропейської політико-правової думки. Зважаючи на реальні політичні обставини, насамперед неспроможність знекровленої у боротьбі за свою свободу України успішно протистояти ворожому оточенню, Ю. Немирич в Гадяцькому трактаті розвиває ідею створення автономного Великого князівства Руського, що на рівноправних засадах входило б до федерації з Литвою та Польщею. Це Велике князівство Руське мислилося Неми-

[107] *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. — Париж, 1969. — С. 108.

[108] Там само. — С. 163.

[109] *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади на Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — Київ, 1994. — Т. 3. — С. 88.

[110] Там само. — С. 109.

[111] *Нічик В. М.* Громада антитринітаріїв на Україні та їх ідеологія // Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. — Київ, 1991. — С. 122.

[112] *Брик М.* Юрій Немирич на тлі історії України. — Лоссер, 1974. — С. 56.

ричем з усіма державними атрибутами — зі своїм верховним трибуналом, своїми урядовцями, державною скарбницею, грошовою одиницею і військом [113]. З метою вписування України в європейські суспільні й політичні структури передбачалася її трансформація в аристократичну республіку. Теоретичним підґрунтям цієї концепції була поширена тоді в Європі теорія природного права й суспільного договору. Проте орієнтація переважно на європейську політичну теорію та практику, неврахування істотних особливостей суспільного розвитку України призвели до поразки задумів І. Виговського та Ю. Немирича. У питанні співвідношення держави і церкви І. Виговський та Ю. Немирич дотримувалися принципу незалежності церкви від держави, вважали необхідним її підпорядкування Константинопольському патріархові.

Продовжувачами ідей І. Виговського та Ю. Немирича були гетьман Іван Мазепа та його послідовник — вихованець Києво-Могилянської академії гетьман Пилип Орлик, відомий як автор першої української Конституції 1710 р. та політичного меморіалу під назвою "Вивід прав України", присвяченого обстоюванню національно-державних прав України перед тогочасними європейськими урядами.

В основу обох цих документів покладено ідею природного права й договірного походження держави. Народ виступає тут суб'єктом як обов'язків, так і прав. Задля загального добра він укладає договір з політичною елітою і насамперед з гетьманом і передає йому частину своєї свободи заради забезпечення внутрішньої злагоди у суспільстві й зовнішньої безпеки. До того ж цей договір зобов'язані виконувати і гетьман, і народ. Ідея про контроль з боку народу щодо дотримання владою своїх договірних обов'язків не була новою для української політико-правової думки. Обґрунтована ще у творі діяча Острозького культурно-освітнього осередку Христофора Філалета під назвою "Апокрисис" [114], вона посідала чільне місце у лекційних курсах професорів Києво-Могилянської академії Йосифа Кононовича-Горбацького та Інокентія Гізеля [115]. Усі вони визнавали за народом право не лише повставати проти правлячої еліти за умов порушення нею укладеного договору, а й позбавляти керівних осіб влади. При цьому в П. Орлика, зокрема, акцентується увага на тому, що Україна є "вільним князівством і стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі" [116].

У Конституції 1710 р. П. Орлик на перше місце висуває проблему взаємин гетьмана й народу. Простежується тенденція до обмеження гетьманської влади і введення елементів парламентського устрою. Передбачається, зокрема, обмеження гетьманської влади шляхом постійної участі в управлінні державою генеральної старшини, а також Генеральної Ради. Остання мала збиратися три рази на рік і вирішувати разом з гетьманом поточні державні справи, а також здійснювати контроль за гетьманом щодо шанування ним прав станів: "Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинно ні по-

[113] *Нічик В. М.* Громада антитринітаріїв на Україні та їх ідеологія. — С. 122.

[114] *Мицько І. З., Стратій Я. М.* Острозький культурно-освітній осередок // Вісн. АН України. — 1991. — № 10. — С. 97.

[115] Історія філософії на Україні. — Київ, 1987. — Т. 1. — С. 305.

[116] *Орлик П.* Вивід прав України // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 45.

чинатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша — на свято Різдва Христового, друга — на свято Великодня, третя — на Покрову Найблагословеннішої Богорівної" [117]. Великої уваги приділено проблемі гармонізації інтересів верхівки і соціальних низів, останнім забезпечується захист від визиску та гніту, створюються умови для розвитку підприємництва й торгівлі. Проводиться принцип вільного вибору урядовців різного рівня населенням, а лише після цього передбачається їх затвердження на посаді гетьманом. Тенденція до політичного плюралізму у державному розвитку простежується в Конституції Орлика у прагненні до унезалежнення української православної церкви, адже проголошується її підпорядкованість Константинопольському патріархові [118].

Виходячи з тих самих політико-правових засад, П. Орлик ставився і до союзної угоди, укладеної Україною з Московською державою 1654 р. Він стверджував, що Україна, уклавши цей договір як суверенна держава з метою встановлення спокою, свободи й ладу для свого народу, сумлінно виконувала всі його статті. Позаяк же московський двір всупереч угоді узурпував владу в Україні, козацька нація згідно з правом людським і природним "має право протестувати проти гніту і привернути вживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час" [119]. Таке право, стверджував П. Орлик, 1708 р. використали гетьман Мазепа й українські стани з метою захисту свого суверенітету. На основі цього права українські стани обрали своїм гетьманом після смерті І. Мазепи П. Орлика. Далі П. Орлик, посилаючись на принципи міжнародного права, закликає європейські держави допомогти Україні повернути свою свободу і вказує на недооцінку ними агресивної політики Москви з огляду на безпеку самої Європи [120].

Отже, Конституція П. Орлика була визначним здобутком української політико-правової думки початку XVIII ст. Вона, безперечно, де в чому узгоджувалася з тенденціями політичного розвитку тогочасної Європи (зокрема, щодо чіткого розмежування світської й духовної влади), де в чому, можливо, випереджувала свій час. Це стосується передовсім певних спроб утвердження домінування принципів конституціоналізму й правопорядку над ідеєю абсолютної державності, що була панівною у тогочасній Європі. Останнє йшло всупереч політичній теорії та практиці тодішньої історичної епохи, епохи становлення абсолютних держав (згадаймо ідеї державного абсолютизму і деспотичного примусу до миролюбності, наявні у творах Ґроція, Гоббса, Спінози, Пуффендорфа) [121]. Така недооцінка ідей абсолютної державності та несприятлива зовнішньополітична ситуація спричинилися до того, що Україна не могла втримати свою у тяжкій боротьбі здобуту державність.

Зовсім іншого спрямування набули політико-правові концепції тих профе-

---

[117] Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1710 р.) // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української Конституції. — Київ, 1993. — С. 30.

[118] Там само. — С. 28.

[119] *Орлик П.* Зазн. праця. — С. 46.

[120] Там само. — С. 48—49.

[121] Див.: *Гроций Г.* О праве войны и мира. — Москва, 1956; *Спиноза Б.* Богословско-политический трактат. — Москва, 1935; *Гоббс Т.* Избранные произведения: В 2 т. — Москва, 1964.

сорів Києво-Могилянської академії, що діяли на терені Росії. Найвидатнішим серед них був, безперечно, Ф. Прокопович. Його вчення про просвічений абсолютизм було наслідком осмислення ним російських політичних традицій під кутом зору теорії природного права й суспільного договору.

Згідно з принципами концепції природного права Ф. Прокопович вважав, що держава існувала не завжди і виникла вона як результат усвідомлення людьми необхідності запровадження державної влади з метою забезпечування непорушності природного закону, стримування недобрих людських пристрастей і оберігання людського співжиття. Верховна монархічна влада, на думку Прокоповича, має подвійне походження. З одного боку, вона має договірний характер, коли народ передає свою волю монарху, а з іншого — божественне походження [122]. Тут, очевидно, далася взнаки досить потужна в Росії тенденція до сакралізації монарха [123]. Навіть більше, народ передає свою волю монарху раз і назавжди, вважає Прокопович, він не може відібрати владу у монарха ні за яких обставин, безвідносно до того, дотримується монарх встановленого договору чи ні, дбає він чи не дбає про загальне добро [124]. Народ, за Прокоповичем, не є суб'єктом прав, він є лишень суб'єктом обов'язків. Отже, ідучи у руслі російських політичних традицій, він дещо в іншій формі обґрунтовує звичайний для Росії принцип підпорядкованості всього у державі династичному інтересові володаря. Вчення Прокоповича про просвітницько-абсолютистську державу цілком заперечує потребу в обмеженні царської влади, вкрай негативно оцінюється у ньому ідея самостійної й незалежної церкви [125]. Джерелом переконаності Прокоповича у необхідності підпорядкування церкви державі був вплив на нього тих західних політичних теорій, що спиралися на реформаційну ідеологію. У межах останньої ідея підпорядкованості церкви державі чи радше відокремлення церкви від держави виникла на тлі заперечення принципів католицького теократизму і централізму, вивільнення держав від церковної опіки, формування ідеалу правової держави з відповідним розвитком підприємницьких орієнтацій та утвердженням принципу свободи сумління, загалом трансформації церкви в організацію, побудовану на засадах громадського самоврядування, а не ієрархічної підпорядкованості. Спроба ж реалізації цієї ідеї на російському ґрунті лише прискорила процес сакралізації царської влади, зміцнила абсолютистський, деспотичний політичний режим, надовго перекреслила надії на зародження плюралістичних тенденцій у російському суспільстві. Ідею про підпорядкування церкви і духівництва державі Ф. Прокопович обґрунтував у своїх творах "Розыск исторический", "Слово о власти и чести царской", "Духовный регламент". У написанні останнього був зацікавлений Петро І, який і надав сформульованій у ньому концепції законної сили.

Несприйняття ідеї повного підпорядкування церкви державі виявили ті могилянці, які, перебуваючи на службі у Росії, все ж таки більшою мірою тяжіли до українських духовних і політичних традицій, зокрема, до ідеї розмежування світської і духовної влади, обстоювали автономію церкви. До таких належали С. Яворський, автор по-

---

[122] *Ничик В. М.* Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII ст. — С. 227.

[123] *Живов В. М., Успенский Б. А.* Царь и Бог. Семиотические аспекты сакрализации монарха в России // Языки культуры и проблемы переводимости. — Москва, 1987. — С. 93, 120.

[124] *Ничик В. М.* Указ. соч. — С. 228.

[125] Там само. — С. 234.

лемічних творів "Апологія" та "Камінь віри", Т. Лопатинський, який відповів Прокоповичу у працях "Иго законное благо и бремя его легко" і "Возражение на книгу иго неудобоносимое". Їх підтримували деякі представники російської родової аристократії, котрі виступали за збереження патріаршества і певний перерозподіл влади на свою користь.

Водночас, обстоюючи абсолютистську форму державного правління, Ф. Прокопович бачив монарха високо інтелектуальним володарем, філософом на троні [126], який править, спираючись на природне право, згідно із законами розуму, виходячи з міркувань загальнонародного добра, сприяючи зміцненню і процвітанню держави. Його концепція держави являла собою спробу створення російської просвітницько-абсолютистської версії теорії природного права.

Просвітницькі концепції державного правління з відповідною інтерпретацією громадянських прав і свобод створили також такі відомі представники могилянського кола, як Д. Туптало і М. Козачинський. Отже, українська філософія XVII—XVIII ст. зробила свій самобутній внесок у розвиток новітньої європейської політико-правової думки.

5.3. Філософія Григорія Сковороди і просвітницька філософія в Україні другої половини XVIII ст.

Філософська система Григорія Сковороди. Філософська концепція, розроблена професорами Києво-Могилянської академії, є логічним виразом у культурі України філософії як відносно самостійної сфери теоретичної діяльності. У межах цієї філософії формується найзначніша філософська система, автором якої був видатний український мислитель, вихованець Києво-Могилянської академії Григорій Сковорода (1722—1794).

Дослідники творчості Г. Сковороди пов'язували його ідейно-теоретичну спадщину з найрізноманітнішими філософськими традиціями, зокрема з античною, репрезентованою Сократом, Платоном, Арістотелем, стоїками. В його філософії відзначають співзвучність з ідеями отців церкви, а також Спінози і Мальбранша, Х. Вольфа, представників філософії Просвітництва та німецьких містиків. Перелік імен і вчень, з якими можна зіставити окремі ідеї філософії Г. Сковороди, передусім засвідчує органічну належність його до загальноєвропейської філософської традиції, з якою був добре обізнаний український мислитель. Значну роль у формуванні фундаменту, що визначав високий рівень філософської ерудиції Сковороди, відіграли роки навчання його в Києво-Могилянській академії. Звідси він виніс добре знання мов, античної філософської спадщини, тут він мав змогу прилучитися до новітніх здобутків сучасної йому філософської думки. Курси, читані в академії, дали Сковороді дуже багато для вироблення літературного та філософського стилю, витриманого в дусі культури українського бароко.

Разом з тим Сковорода змістом і спрямуванням своєї філософії істотно відрізняється від своїх вчителів. Якщо для професорів Києво-Могилянської академії характерним було акцентування уваги на онтології та гносеології, то філософія Сковороди зосереджується

[126] Там само. — С. 231.

на людинознавчій, етико-гуманістичній проблематиці. Прямуючи від схоластики до філософії нового часу, професори академії зводили небесне до земного, відповідно до ідеалів ренесансного гуманізму звеличували не лише розум, а й тіло людини. Сковорода натомість підносив істинно людське, духовне начало в людині. Позиції Сковороди щодо вчення своїх вчителів, як і видатних мислителів минулого й сучасного, до спадщини яких він був дотичний, органічно притаманний діалогізм. Саме тому серед найменувань, якими здавна супроводжувалася згадка про Григорія Сковороду, "український Сократ" — чи не найвлучніше. Адже воно відображає дійсно філософський спосіб життя й творчості видатного українського мислителя. Сократ увійшов до історії культури як винахідник діалогу, що є головним методом на шляху до пошуку істини. Саме завдяки цьому він зажив характеристики "втіленої філософії". Адже філософія як специфічний спосіб духовної діяльності, спрямований на усвідомлення граничних підстав людського буття, завжди є напруженим діалогом, під час якого відбувається зустріч різних смислів, розуміння сенсу буття людини. На перетині діалогічних струменів, що пов'язують філософа із сучасниками, попередниками та наступниками, виявляється дійсний сенс його вчення. І що оригінальніше й глибше філософське прозріння мислителя, то ширше й багатоманітніше той загальнолюдський контекст, через який з'ясовується дійсна сутність його вчення.

Для Г. Сковороди діалог — не лише форма, якої дуже часто набирають його твори. Діалогічним, по суті, було все життя мислителя, сповнене пошуку шляхів до досягнення людського щастя.

Поряд з діалогізмом не менш характерним для творчості Г. Сковороди є символічно-образний стиль мислення. Ця особливість зумовлювалася специфікою культури українського бароко. Символіка для Сковороди — це і світ, особливий світ реальності, в якому приховується потрібна людині істина, і світло, що осяває шлях до осягнення істини. Символіка і емблематика для Сковороди — це складова особливої мови спілкування з олюдненим, засвоєним почуттями і розумом світом. За допомогою символів та емблем він веде напружений діалог з власним сумлінням на шляху пошуку правди й добра і шляху до людського щастя.

Символічно-образний світ мислення Сковороди цілком співзвучний його епосі. Він відповідає принципам барокової культури з притаманною їй підкресленою алегоричністю, потягом до емблематичного зображення світу. Він вписується й в давню традицію символічної екзегези, що бере початок у творчості Філона Александрійського, Ареопагітиках, спадщині Максима Сповідника, Орігена. Символіко-алегоричне мислення притаманне було й способу мислення діячів вітчизняної філософської думки, починаючи з давньоруської доби.

За традицією, започаткованою в українській культурі з часів Київської Русі, Г. Сковорода розробляє й своє розуміння філософії. Філософія тлумачиться ним як любомудріє. Мудрість же не лише покликана "уразуметь тое, в чем состоит щастіе", а й невіддільною є від життя, відповідного пізнаній істині. Любомудріє — це спосіб життя, який грунтується на шуканні істини й бутті в істині, згідно з нею. Результатом філософування є не знання, а життя, яке будується відповідно до вимог щастя людського. "Коли дух у людині веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, щасливе, блажене. Оце є філософія" [1], — роз'яснює Сковорода.

[1] *Сковорода Г.* Твори: У 2 т. — Київ, 1994. — Т. 2. — С. 408.

Показовою у зв'язку з цим є й аналогія між Епікуром і Христом, до якої вдається Г. Сковорода в "Саду божественних пісней" [2]. Епікур для Сковороди — зразок істинно філософського життя, який не лише теоретизував у філософії, а жив, як філософ, практично втілюючи буття в істині. І цим він уподібнюється боголюдині, що не лише несла людям істину про сенс життя, а й сама протягом всього свого земного віку лишалась непохитно вірною цій істині. Сказаним пояснюється й центральне місце, яке у філософському вченні Г. Сковороди відведено принципу самопізнання. Вираз "пізнай самого себе", як відомо, був написаний ще над входом до храму Аполлона в Дельфах. Здійснення його Сократ вважав умовою доброчинності. Проте за всієї співзвучності сократівського принципу із закликом до самопізнання, що визначає спрямування філософії Г. Сковороди, між ними існує істотна відмінність.

Для Сократа і тенденцій, що були започатковані ним в історії європейської філософії, самопізнання — передусім акт інтелектуальний, який веде до знання і розуміння. Сенс же доброчесного життя полягає в перетворенні світу згідно з істиною, одержаною внаслідок самопізнання. Сковорода, спираючись на традиції східнохристиянської філософії, акт самопізнання розумів не як гносеологічний, а як онтологічний процес реального наближення людини до Бога шляхом заглиблення в себе. Результатом цього процесу стає не зміна оточуючого світу, а переображення людини, обожнення її. У самопізнанні, згідно із Сковородою, полягає сенс людського життя. В процесі його людина розпізнає саму себе, повертається до глибинних підстав власного існування.

З цим пов'язане притаманне філософії Сковороди акцентування ролі серця як осереддя душевного життя людини, як рушійної сили, що визначає шлях переображення людини. Філософія серця, яке єднає віру і розум, беручи початок у філософії отців церкви, значною мірою відобразилась в історії української думки і чи не найбільш повно представлена у вченні Сковороди. Згідно із Сковородою, серце є осереддям людського в людині, воно є органом самопізнання й тією силою, що веде людину шляхом самовдосконалення. Зазначені вихідні принципи філософії Сковороди зумовлюють характер розробки ним онтологічних, гносеологічних та етичних проблем, що становлять зміст його вчення. Основоположним у філософській системі Сковороди є вчення про дві натури та три світи. З огляду на головну проблему філософії Сковороди, якою є проблема людського щастя, це вчення конкретизує розуміння шляху до досягнення цієї мети.

Вихідним для нього є погляд на світ, що складається з двох натур. Ідея про "двонатурність" світу проходить червоною ниткою через усі філософські праці мислителя. В цьому розумінні сенс самопізнання полягає в осягненні істини, згідно з якою все у світі складається з двох протилежних натур: видимої й невидимої, зовнішньої й внутрішньої, тілесної й духовної, тлінної й вічної, брехні та істини, тварі та Бога, матерії та форми.

Значення цих двох натур, що наче яблуня і тінь співіснують нерозривно, — неоднакове. Основою всіх речей, їх діяльною й рушійною силою є саме невидима натура — Бог. Бог мислиться як безпочаткове начало світу. Він є вічна глава і таємний закон у тварях. Закон же цей є господньою природою, тобто невидимою натурою, що не підлягає тлінню. Вона в усьому є основою, початком, а сама — безпочаткова, не

[2] Там само. — Т. 1. — С. 80—81.

обмежена ні часом, ні місцем, ні статтю, ні іменем. Бог, згідно із Сковородою, являє собою розлитий в універсумі дух, космічний розум, добро і красу.

Поняттям, протилежним за своїм змістом до поняття Бог, виступає видима натура, або твар. Це — видимість, "внешъность", "наружность" речей. Вона минуща, а тому не може бути істинною. Видима натура — це "лжа", вона обманює нас, приховуючи дійсну основу всього існуючого — невидиму натуру, або істину. Вже в першому діалозі "Наркісс" видима натура характеризується як "ничто", "гной", "идол", "хвост", "ад", "пепел", "песок", "плоть", "тень", "пята", "ночь", "смерть", "тлень", "желчь", "тьма". Вона й є той зовнішній світ, що оточує людину й утворює зовнішнє, тілесне в самій людині. Це світ, який, згідно з епітафією Сковороди, "ловив його, але не впіймав".

Разом з тим, не обмежуючись протиставленням двох натур, Сковорода постійно підкреслює їх невід'ємний зв'язок. Невидима натура визначає сутність всього сущого й існує лише у видимій натурі. Натура видима є мовби тінню, що невід'ємно пов'язана з тим, відбиттям чого вона є. І оскільки невидима духовна натура не має обмежень ані в просторі, ані в часі, остільки вічною є тінь її — матерія.

Існуючи в одному сутому, невидима і видима натури перебувають у постійній взаємній боротьбі. Тіло воює з духом, дух — з тілом. Антитетичним є не лише співвідношення видимої й невидимої натури, а й природа кожної з них зокрема. Відзначене яскраво виявляється в специфіці трактування Бога. З одного боку, Сковорода в пантеїстичному дусі називає Бога природою, переносить його з неба у світ речей. З іншого — не менш рішуче розмежовує духовне, божественне начало і тілесне. Таке одночасне злиття і відмежування Бога і природи, притаманне філософському баченню Сковороди, дає змогу характеризувати його вчення як іманентний трансценденталізм. Бог, невидима натура, за Сковородою, іманентний природі, речам, всьому сущому і разом з тим не переходить у них, не зливається з ними. Щоб досягнути його, необхідно перейти межу, яка відділяє невидиму натуру від натури видимої.

Вчення про дві натури органічно пов'язане з наступним основоположним для філософії Сковороди вченням про три світи. Все існуюче, за Сковородою, поділяється на три специфічні види буття ("світи") — великий (макрокосм), малий (мікрокосм) і символічний (Біблія). Вчення також спирається на давню традицію, що бере свій початок в обґрунтованій античними мислителями ідеї про єдність людини з всесвітньою космічною субстанцією, згідно з якою людина розглядалась як малий світ, мікрокосм, що відображає в собі, щоправда, у менш досконалій формі, всі особливості, притаманні макрокосму. Погляд на людину — мікрокосм, що є невід'ємною частиною макрокосму, активно розробляється в добу Відродження (М. Кузанський, Дж. Бруно та ін.). Аналогічні ідеї, як вже зазначалось, обґрунтовувались у Києво-Могилянській академії. Симеон Полоцький крім мікрокосму та макрокосму виділяє і третій світ — світ першообразний (Бог).

На відміну від своїх попередників, Сковорода в окремий світ виділяє Біблію як вияв надприродної реальності, що утворює символічний світ, через який можливим є осягнення невидимої натури (Бога). Головну увагу тут Г. Сковорода зосереджує на мікрокосмі. Людина, мікрокосм для мислителя — це центр, в якому сходяться і набувають свого значення усі символи макрокосму і Біблії. Вчення про малий світ, або людину, є стрижнем усієї філософської

системи Сковороди. Великий світ є першим у логічному плані. Історично концепція великого і символічного світу складається в творчості Сковороди на основі розуміння ним сутності людини. Причому на відміну від переважаючої в тогочасній західноєвропейській думці тенденції до осягнення сутності людини через пізнання природи Сковорода прагне передусім з'ясувати сутність людини всередині її. Великий же світ він розглядає лише тією мірою, яка дає змогу зрозуміти проблему людини, її щастя, до пошуків якого спрямовано основний зміст філософії Сковороди. Процес самопізнання, спрямований на осягнення невидимої натури в людині, є, по суті, прагненням осягнути в собі Бога. Отже, самопізнання є разом з тим і пізнанням Бога. З цим пов'язане вчення Сковороди про третій світ — світ символів, або Біблію. Світ символів, згідно з вченням Сковороди, виступає як самостійна реальність, що забезпечує людині можливість осягнення Бога. Через цей світ Бог являється людині. Особливу роль тут Сковорода відводить Біблії, спираючись при цьому на досить тривалу традицію символічного тлумачення її, започатковану ще в Александрійській школі, зокрема в творах Філона. Як вже зазначалось, образно-символічний спосіб мислення був характерний для культури доби бароко, він поширювався як у Західній Європі, так і в тогочасній Україні, зокрема в творчості професорів Києво-Могилянської академії. Розвиваючи цю традицію й спираючись на сформульоване ним вчення про дві натури, Г. Сковорода обстоює погляд на Біблію як на особливий світ символів, для осягнення якого треба вміти побачити за словесним знаком, що має тілесну, матеріальну природу, втаємничений духовний, невидимий зміст. Завдяки третьому символічному світу невидимий світ перетворюється на видимий і стає досяжним для сприймання.

Вчення про дві натури та три світи не є самодостатнім у філософії Г. Сковороди. Основним об'єктом уваги мислителя є духовний світ людини, з'ясування умов, за яких стає можливим досягнення правди і справедливості, щастя і волі. Це зумовлює, відповідно до давньої традиції, що склалась іще на початку історії філософської думки України, етизацію його вчення. Проблеми етики не лише посідають чільне місце в колі питань, що розробляються Г. Сковородою. Вони надають виразне етико-гуманістичне спрямування всій його філософії. Вчення Г. Сковороди спрямоване на інтенсифікацію внутрішнього життя людини, яка не має опори в навколишній дійсності. Тому шлях до щастя пролягає, на його думку, через моральне вдосконалення людини. Цим зумовлюється підкреслений персоналізм, властивий філософії Сковороди, в центрі якої жива людська особистість, і динамізм, завдяки якому буття особистості малюється як безперестанне творіння людиною себе. Буття для Сковороди виступає передусім як моральне діяння. Вирішальне значення в морально-етичному вченні Сковороди посідає обґрунтована ним концепція "сродної праці".

Спираючись на започатковану в античній філософії, зокрема в Епіктета, ідею про залежність долі людини від її природних нахилів, уподібнюючи життя театру, а людину — актору, Сковорода вбачає необхідною передумовою на шляху до щастя пізнання людиною тієї ролі, яку невидима натура — Бог, який є режисером людської драми, призначив їй для виконання. Успіх залежить не від значущості ролі, а від відповідності її внутрішнім здібностям актора, що дасть змогу якнайкраще виконати її. Гармонія людського буття залежить від дотримання кожним принципу "сродної" праці. Принцип "сродності", отже,

є принципом відповідності тому вищому, розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського буття. "Закон сродності" не знає винятків. У кожної людини є нахил до "сродної" собі справи. Ця "сродність" і є виявом у людині вічного, "Іскри Божої". Він говорить про "сродность к хлебопашеству", "сродность к воинству", "сродность к богословію" тощо.

Коли ж людина поєднує своє уявлення про смисл життя із задоволенням "сліпої натури", вона потрапляє в рабство до неї. Цей згубний шлях визначається стремлінням людини оволодіти тим, чого природа їй не дала. Прагнення багатства, влади, слави всупереч "сродності" своїй не сприяє досягненню людиною щастя. Воно зрештою приводить її в полон згубних пристрастей, породжуючи несумісні зі щастям страх, нудьгу, сум, муки сумління. Нехтування вимогами розумної натури, за Сковородою, перетворює "правленія — в мучительство, судейство — в хищеніе, воинство — в грабленіе, а науки — в орудие злоби".

Натомість "сродна" праця, що відповідає визначеним Богом нахилам людини, не лише можлива, а й легко здійснима. Згода з природою дарує людині веселість духу, насолоду, самовдосконалення і душевний спокій. Головним принципом розрізнення життя відповідно принципу "сродності" чи всупереч йому, вважає Сковорода, є ступінь доступності потреб, на задоволення яких спрямовує свої зусилля людина. Ось чому поняття "потрібне" і "непотрібне" в його філософії зіставляються з парою понять "легке" — "важке".

Г. Сковорода часто повторював, перефразовуючи вислів Епікура: "Благодарение блаженной натуре, что нужное сделала нетрудным, а трудное — ненужным".

З концепцією "сродності" пов'язаний і принцип "нерівної рівності" як ідеал міжлюдського спілкування, який Сковорода, полемізуючи з французькими просвітниками, протиставляв принципу "равное равенство, которое глупцы в мір ввесть всуе покушаются". В силу індивідуально неповторного зв'язку з Богом, кожна людина відрізняється від інших за внутрішньою природою. Ідея рівності має сенс з огляду на створення достатніх передумов кожному реалізувати свій потяг до "сродного" життя. Своєрідність проявів Бога в кожній людині визначає і "разнопутіє" людей та їхні різні долі. Відповідність життя людини моральному ідеалові, що обґрунтовує Г. Сковорода, визначається не тільки властивостями, які є "сродними" для людини, а й тим, наскільки вона виявиться здатною збагнути ці властивості й перебудувати своє життя відповідно до них.

Отже, шлях від визнання принципу "сродності" до вчення про щастя пролягає у Сковороди через самопізнання, що, як уже зазначалось, є стрижневим принципом усієї філософії українського мислителя. Принцип цей передусім передбачає вирізнення його від принципу пізнання, що реалізується в процесі наукового дослідження оточуючого світу. Самопізнання Сковороди насамперед принципово різниться об'єктом, до осягнення якого воно спрямоване. Якщо науковий дослід спрямовується на здобуття істини про зовнішню дійсність, то самопізнання звернене всередину самої людини й прямує до осягнення Бога в ній. Зрештою, відображенням Бога є й світ дійсності, який є нічим.

Наукове пізнання світу має сенс з огляду на кінцеву мету — осягнення людиною Бога хіба що тим, що воно дає змогу побачити у світі відображення вищої реальності, пізнати яку, втім, за допомогою законів науки неможливо. Шкідливим, за Сковородою, є не наукове пізнання світу як таке, а обмеження

пізнавальної діяльності лише тим, що ігнорує "верховнішу науку". Потреба ж цієї "вищої науки" про щастя може реалізуватися лише через самопізнання, спрямоване на осягнення людиною власної сутності й Бога.

Проте шлях самопізнання відрізняється від пізнання світу не лише об'єктом. Істотним є те, що мета самопізнання, за Сковородою, взагалі не може бути реалізована як акт інтелектуальний, — воно втрачає гносеологічний характер. Надприродна реальність пізнається тільки в переживанні, тому самопізнання є насамперед життєвим процесом, що концентрує в людині енергію саморозвитку. Тому органом цього процесу є серце, а пізнання людиною себе є актом любові.

Філософія серця, спираючись на платонівську і християнську традиції, активно розроблялася в українській філософській думці й чи не найяскравіше репрезентована у вченні Сковороди.

Природним підсумком філософських і життєвих шукань Г. Сковороди є розроблене ним вчення про щастя. Щастя мислиться передусім як стан незалежності й душевного спокою, що досягається шляхом звільнення від тиску навколишнього світу і подолання бентежних пристрастей, злої волі всередині людини. Щастя — це "веселість", яка є виявом "здоров'я гармонійної душі". В діалозі "Разговор пяти путников о истинном счастіи в жизни" Сковорода спростовує уявне розуміння щастя, що вбачається в опануванні речами світу. Справжнє щастя — незалежне від зовнішніх факторів буття і тому може стати надбанням кожної людини. Проте це щастя не приходить саме. Для усвідомлення його необхідно оволодіти вищою з усіх наук, якою й є наука про щастя як "економію власного нашого внутрішнього світу". Те, що є необхідним для справжнього щастя, є таким же легким, як повітря й вода. Тому досягти щастя означає досягти душевного миру. Щастя пов'язується з чуттями вдячності, любові, дружби. Воно знаменує "друге народження" людини, яке є логічним результатом, реалізацією нею сенсу власного життя.

З огляду на це є підстави говорити про започаткований Сковородою особливий тип українського інтелігента. Г. Сковорода, за влучною характеристикою І. Франка, жив на "розграні двох великих епох" [3]. Він був чи не останнім яскравим виплодом культури українського бароко. Разом з ним, за виразом Дм. Чижевського, культура ця "догоріла повним полум'ям до кінця та враз згасла" [4].

Основні концепції філософії українського Просвітництва. З кінця XVIII ст. значного поширення в Україні набирають ідеї Просвітництва. Спираючись на ідеологію раннього Просвітництва, відображену в творчості професорів Києво-Могилянської академії, вітчизняні вчені звертаються до вирішення в дусі просвітницької традиції проблеми сутності людини, її пізнавальних здатностей, суті людського щастя й обґрунтування шляхів його досягнення.

Цей період позначений активною діяльністю речників української культури щодо популяризації ідей найзначніших представників французького та німецького Просвітництва. Ведеться значна робота з перекладу філософських творів західноєвропейських просвітників. На жаль, можливості збагачення української філософської культури в цьому напрямі були досить обмежені. Політика уряду Російської імперії виключала публікацію філософської літератури ук-

---

[3] *Франко І.* Твори: У 50 т. — Київ, 1984. — Т. 29. — С. 43.

[4] *Чижевський Дм.* Історія української літератури. — Прага, 1942. — Кн. 2. — С. 51.

раїнською мовою (вкрай обмежені вони були й в Австро-Угорській імперії).

Тим самим українська філософська культура позбавлялася змоги розвитку національної філософської мови. Продукти діяльності українських просвітників щодо популяризації ідей західноєвропейської філософії вливалися в річище загальноросійської культури. Проте вони не втрачають специфічні риси, що певним чином відрізняють доробок діячів української культури в загальноросійській просвітницькій філософії. Чи не найбільш виразною щодо цього є підкреслена орієнтація на ідеї не так французьких, як німецьких просвітників. Не можна зрозуміти суті онтологічних і гносеологічних ідей українських просвітників, не враховуючи значний вплив на них філософії Х. Вольфа. Вольфіанська філософія як типовий виплід німецького Просвітництва, особливо у викладі учня Х. Вольфа Ф.-Х. Баумейстера, з другої половини XVIII ст. стає чи не офіційним посібником з філософії в Україні та й в усій Російській імперії. Аналогічна ситуація спостерігається й на західноукраїнських землях. На основі філософського посібника Х. Баумейстера, перекладеного П. Лодієм й виданого 1790 р., викладався курс філософії в Studium Ruthenum у Львові (філософсько-богословське відділення для українців у Львівському університеті). До речі, це була єдина філософська книга в Україні кінця XVIII ст., видана мовою, близькою до місцевої. П. Лодій, мабуть, перший, хто познайомив українську громадськість і з творчістю Канта.

Отже, акцент у взаємодії з європейським Просвітництвом саме на німецькій філософії є характерною особливістю поглядів українських просвітників. Навіть ті з них, хто певною мірою тяжів до ідей французьких просвітників, здійснюють синтез цих ідей з філософією німецького Просвітництва. Таким був чи не найзначніший представник просвітницької філософії кінця XVIII ст. Яків Павлович Козельський (1729—1795). Виходець з українського козацтва, він після 13-річного навчання в Києво-Могилянській академії, а потім у Петербурзі, викладав у Петербурзі, служив у сенаті та Малоросійській колегії в Глухові (1770—1778). Енциклопедично освічена людина, автор великої низки перекладів з французької, німецької мов та латини, він створив і кілька оригінальних праць. Найзначніші з них "Філософські пропозиції" ("Философские предложения", 1768) і "Міркування двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання" (1788). Не претендуючи на створення власної філософської системи (хоча окремі його ідеї не позбавлені оригінальності), він у своїх творах представляє цілісний комплекс філософських знань свого часу.

Цій меті, зокрема, слугують його "Філософські пропозиції", де трактуються розуміння філософії, її місце в культурі, а також найважливіші проблеми онтології, гносеології, психології, логіки та соціальної філософії.

Філософія, предмет її розглядаються через співвідношення, з одного боку, з теологією, а з іншого — з конкретними науками. Передусім філософія, на думку Я. Козельського, звертається до природного ходу речей і тим самим відрізняється від теології, спрямованої до справ Божих. Філософія відрізняється й від конкретних наук. Щодо останніх Я. Козельський запропонував оригінальний критерій класифікації. На відміну від поширених у філософії нового часу принципів поділу наук за здатністю душі (Ф. Бекон), поширених у Росії критеріїв суспільної корисності (В. Татищев) чи рівня теоретичного узагальнення (М. Ломоносов), Я. Козельський виходить з урахування особливостей об'єкта пізнання.

Малюнки Г. Сковороди з книги "Диалог, или Разглаголе о древнем мире...". 1772 р. НБУВ. ІР, Київ.

Відповідно науки поділяються на суспільні (історія, право, політика тощо) і природні. Останні, у свою чергу, поділяються на чотири залежно від стану об'єкта (рідкий, твердий, газоподібний і вогненний стани), які вони вивчають. Щодо філософії, то вона вбирає в себе всі досягнення наук, але не збігається з ними. Їй залишається тільки "генеральне пізнання про речі і справи людські", вона є "наукою випробування причин істини", при цьому істина ототожнюється з річчю і діянням. Оскільки кожна одинична річ має певні ознаки спільності з іншими речами, остільки це спільне і є предметом метафізики як головного складника філософії. Філософія загалом поділяється на "теоретичну" (логіка і метафізика, яка до того ж поділяється на онтологію і психологію) і "практичну" (юриспруденція і право). Характерно, що в практичній філософії не виділяється етика як самостійна галузь. Відповідно до загального спрямування просвітницької ідеології Я. Козельський вважав, що в громадянському суспільстві всі вчинки людей, у тому числі й їхня моральна поведінка, регулюються юридично, через право. Мораль тим самим надмірно раціоналізується, її, по суті, немає, а є вчинки, що випливають із розуміння закону. Тим самим знання і доброчесність виявляються в прямій залежності одне від одного. Аморальний вчинок розглядається як результат незнання закону, що встановлений в громадянському суспільстві. Досить людям розтлумачити, що є добро і зло, як зло зникне — такою була логіка просвітницької філософії.

Спираючись на вольфіанську філософію, Я. Козельський вважав, що в основі буття лежить річ, яка може бути простою і складною. Простими є речі, що мають лише сутність та існування (наприклад, душа, дух взагалі). Складні — це матеріальні тіла, що мають багато якостей. Звертаючись до гносеологічної проблематики, Я. Козельський вважав, що пізнання людське починається з чуттів, які є тими "вікнами" і "дверима", через які враження від конкретних речей проникають у душу. Це "нижній" ступінь знання. Вищим ступенем пізнання є логічне мислення, властиве тільки людині. Розум, спираючись на чуттєві дані, дає знання загального. Оскільки душа односутнісна з Богом, їй дано змогу пізнати сутність. Проте людський розум не безмежний у своїх можливостях. Тому Я. Козельський взагалі відмовляється від розв'язання таких питань, як єдність Бога, співвідношення душі з тілом тощо.

В основах соціальної філософії Я. Козельський викладав просвітницьку теорію природного права і договірного походження держави. Право відповідно до настанов просвітницької філософії Я. Козельський розділяв на природне і громадянське. Природне право випливає з життєвих потреб організму людини. Воно невід'ємне від людини, не залежить від її волі й бажань, а тому незмінне. Кожна людина повинна їсти, пити, відпочивати, захищатись тощо. Переходячи в громадянський стан, людина укладає договір із суспільством і набуває статусу громадянина. Громадянське право повинно захищати і забезпечувати через закони реалізацію природних прав людини.

Проте, оскільки правителі, що видають закони, бувають різні, остільки закони можуть бути несправедливими. Несправедливим, зокрема, є закон, згідно з яким одна людина може перебувати в рабстві в іншої. Я. Козельський першим у суспільній думці Російської імперії заперечив спробу виправдати кріпацтво посиланнями на "природний" характер станового розподілу суспільства. Відповідаючи тим, хто виправдовував життя "на рахунок чужого поту" посиланням на те, що вони вивільняють свій

час заради розквіту науки й мистецтв, Я. Козельський категорично заявляв: "...краще не шкодувати наук і мистецтв для людей, аніж людей заради наук і мистецтв".

Вихід із несправедливого стану, цілком у згоді з просвітницькою філософією, вбачається в поширенні освіти і виховання як універсального засобу для подолання різних вад і конфліктів у суспільстві. Вади народу спричинені "слабкістю законодавців", що зумовилась "непристойним порядком моральних повчань раніше колишніх філософів". Тому нова філософія й покликана пояснити людям їхні дійсні права, виховати доброчесності й вказати шлях до загального блага.

Істотний внесок у розробку філософії Просвітництва належить відомому філософові й правнику Петрові Дмитровичу Лодію (1764—1829). Виходець із Закарпаття, він протягом 15 років (1787—1802) обіймав посаду професора логіки, метафізики і моральної філософії у Львівському університеті. Тоді з метою підготовки духівництва "руського стану" в університеті було створено відділення (Studium Ruthenum), де дозволялося деякі дисципліни, в тому числі й філософські, читати українською книжною мовою. Відділення проіснувало недовго. Австрійський уряд угледів у ньому небезпеку ширення "сепаратистських настроїв" і закрив його.

Діяльність Петра Лодія у Львові збігається в часі з періодом існування відділення (перша заборона викладати українською мовою у Львівському університеті була проголошена 1802 р. Остаточно Studium Ruthenum скасовано 1806 р.). Зусилля філософа протягом цього періоду спрямовуються на адаптацію ідей просвітницької філософії в українській духовній культурі. Цій меті слугувала його діяльність з розробки україномовних курсів з логіки, метафізики (рукописи цих курсів зберігаються нині у Львівській науковій бібліотеці). Він переклав українською мовою "Моральну філософію" Х. Баумейстера, що вийшла друком 1790 р. Намагаючись цим виданням, як зазначалося в передмові, сприяти освіті юнацтва "в матерном словенском языці своєм", П. Лодій прагне до реалізації складної й важливої з огляду потреб розвитку української філософської культури проблеми розробки української філософської термінології.

Після Львова П. Лодій протягом 1802—1803 рр. працює в Краківському університеті, а з 1804 й до кінця життя — у Петербурзі, де очолював кафедру логіки, метафізики і моральної філософії Петербурзького пединституту, а коли 1819 р. цей інститут було перетворено на університет, він обіймав там посаду декана філософсько-юридичного факультету, завідував кафедрою теоретичної та практичної філософії. 1821 р. його звільнили з посади декана і заборонили викладати філософські дисципліни. Останній період свого життя Лодій викладав природне право. Причиною гонінь стала публікація найзначнішого його твору "Логічні настанови, спрямовані на пізнання і розрізнення істинного від хибного". Цю книгу було визнано "політично шкідливою" і "наповненою нечестям", а її розповсюдження заборонили. Реакцію охоронців "благочестя" в Російській імперії викликало спрямування праці, послідовно витриманої в дусі настанов Просвітництва, а особливо відчутний вплив на погляди автора філософських ідей Канта. Створена на ґрунті львівських текстів лекцій з філософії, книга ця несе відчутний відбиток ідей фундатора німецької класичної філософії, що, "як новий Коперник у філософії", здійснив перехід від догматичної до критичної філософії, — так підкреслював у "Логічних настановах" П. Лодій.

Втім, український вчений досить критично ставиться до ідей Канта, не поділяючи, зокрема, його вчення про "речі в собі". "Логічні настанови" відкривалися великим "Загальним вступом до філософії", що, крім з'ясування предмета філософії, кола проблем, які досліджуються нею, містив стислий виклад історії філософії від античності до сучасного її стану.

Визначаючи філософію як "ґрунтовне пізнання сил, засобів і мети природи", він відрізняв її від мудрості, яка, крім ґрунтовного пізнання речей, потребує ще їх правильного вживання і використання. Філософія, за Лодієм, є засобом "просвіти розуму", що сприяє піднесенню пізнавальних здібностей людини, і "просвіти серця", спонукає волю до досягнення добра. У співвідношенні розуму й волі пріоритет, згідно з настановами просвітницької філософії, надавався розумові, що визначає й спрямовує волю.

Відповідно філософію він поділив на теоретичну і практичну, або "умоглядну" і "діяльну". Обидві вони утворюють органічну цілісність, де одна без одної існувати не можуть. Філософія пізнає природу і те в ній, що осягається або зовнішніми чуттями ("фізика"), або лише розумом ("метафізика"). Оскільки головним предметом філософії є людина, то до складу філософії входять "антропологія", що вивчає співвідношення душі й тіла в людині, "фізіогноміка", яка з'ясовує внутрішній світ людини за його зовнішніми виявами, "педагогіка" — наука про виховання людини.

Далі у філософії Лодій виділяє підрозділи, що вивчають тіло людини ("соматологія", або "тілослов'я") та душу. Розгляд душі як духу, не зв'язаного з тілом, вивчає "пневматологія" (духослов'я), а душу, пов'язану з тілом, — "психологія" (душеслов'я).

Відповідно до здатностей душі — розуміння, волі й смаку — першу здатність мала вивчати логіка; другу — волю — практична загальна філософія (її частинами Лодій вважав філософію людської волі, іфіку або мораль, філософське правовчення, політику). Властивості смаку мала вивчати філософія смаку, або естетика. Під впливом Канта, резюмуючи, П. Лодій визначав коло питань, що їх з'ясовувала філософія: 1) що може знати людина? 2) що вона повинна робити? 3) на що сміє сподіватися? 4) що таке людина?

На перше питання відповідає метафізика, на друге — моральна філософія, на третє — релігія, на четверте — антропологія.

Обґрунтовуючи значення філософії в суспільному житті, П. Лодій підкреслював, що "філософія звільнила людей від ярма рабства, перемогла фанатизм і деспотизм, які руйнують людське благочестя". Він обстоював думку Платона про те, що "блаженна та держава, в якій або філософи є правителями, або правителі є філософами".

"Безумовну цінність" філософії мислитель вбачав у тому, що вона дає змогу навчити людину пізнати саму себе. "Умовна" ж цінність філософії — в сприянні розвитку всіх наук, яким вона надає "першооснови і потреби всього істинного і систематичного пізнання".

Спеціальної уваги, виходячи з цих загальних підстав, П. Лодій надавав викладові відповідно до настанов просвітницької філософії питань теорії пізнання і логіки. В гносеології він виходив із визнання чуттєвого досвіду як найважливішого джерела пізнання істини. Але це не є єдине джерело. "Пізнання абстрактне, — підкреслював він, — ґрунтується на поняттях та точних визначеннях речей", які розробляє розум. Розум спрямовується до пізнання природи, де все відбувається відповідно до наукових

законів. "Вся природа, — підкреслював П. Лодій, — взагалі є не що інше, як сукупність законів". Своїм законам підкоряється й людське мислення, спрямоване на пізнання природи й людини, логіка ж покликана дати людині знання законів, що діють у процесі мислення, навчити її відрізняти істину від хибного знання. Тим самим обґрунтовується та особлива роль, яку в системі філософських знань грає логіка, викладу якої відведено головне місце в книзі. Спеціальні розділи тут присвячувалися розглядові вчення про поняття, судження, висновкам розуміння істини, теорії доведення, вчення про метод та методологію.

Створені П. Лодієм "Логічні настанови" були кращим на той час посібником з логіки в Російській імперії. Я. Козельський, П. Лодій та багато інших, зрощених українською культурою представників просвітницької філософії спричинились розвиткові не лише української філософської думки. Їм належить значна роль і у збагаченні російської культури. Безумовне переважання ідей Просвітництва у філософській думці на межі XVIII—XIX ст. тим не менше не було абсолютним. Воно й не могло бути таким, зважаючи на притаманну українській філософській традиції недовіру до зусиль, спрямованих на абсолютизацію ролі людського розуму, переконання в тому, що людина, життя її значно багатші за ті схеми, в які намагався втиснути образ людини просвітницький раціоналізм.

Ось чому навіть за доби, позначеної пануванням просвітницької філософії, воно не стало безмежним. Йому протистояла, його обмежувала протилежна культура.

Філософські погляди масонів. Ця друга тенденція відбивалася, зокрема, в діяльності масонів України. Перша масонська ложа в Україні виникла 1784 р. у Києві. Наприкінці XVIII — у XIX ст. масонські ложі існували у Харкові, Одесі, Кременчуці, Житомирі, Дубно, Полтаві та інших містах. Серед значних теоретиків масонства слід назвати вихованців Києво-Могилянської академії І. Р. Мартоса та І. С. Гамалею. І. С. Гамалея — відомий як один з найактивніших перекладачів творів представників європейської ірраціоналістичної, містичної філософії. Зокрема, він переклав 22 твори Я. Беме. До масонів належав друг і біограф Г. Сковороди М. Ковалинський. У філософському плані масонство становило тип позацерковного містицизму, що спирався на творчість представників західноєвропейських ірраціоналістичних течій. Найпопулярнішими серед масонів були твори Я. Беме, Й. Масона, Л.-К. Сен-Мартена, Е. Сведенборга та ін.

Констатуючи наявність суперечностей, що викликають розбрат між людьми і народами в сучасному суспільному житті, масони проголошували своєю метою подолання соціальної несправедливості, релігійної нетерпимості шляхом створення всесвітнього братерства людей через мирне об'єднання їх у релігійному союзі. Які ж шляхи вони пропонували для досягнення цієї мети? Передусім відкидали два хибні (на їх погляд) шляхи — революцію і просвітницьку програму ширення освіти і наукових знань. Революція неприйнятна, оскільки спрямовується на встановлення насильницьким шляхом соціальної рівності між людьми. Проте такий шлях і мета — протиприродні. Адже люди рівні між собою лише за народженням і смертю. Шлях же, який пролягає між цими точками земного буття, не знає рівності. Кожний має свою долю, своє покликання й повинен жити згідно з цим. Дійсна ж рівність — у сфері моральній.

До цієї рівності не здатні привести й просвітницькі програми ширення наукових знань. Адже наука відтворює об-

раз світу, що оточує людину. Дійсне ж самопізнання можливе лише через моральне самовдосконалення, яке досягається в процесі заглиблення у внутрішній світ особистісного "я", інтуїтивного прозріння, Божого одкровення. Ідеї, що ширили масони в Україні, певним чином були дотичні до традиції, репрезентованої в нашій духовній культурі Г. Сковородою. Вони сприяли поширенню у філософській думці України ідей західноєвропейських, передусім німецьких, містиків. Такий ідейний перегук становив виразну особливість філософського життя України розглядуваного періоду. Акцент на самопізнання реалізувався і через зусилля, що їх виявляли діячі української культури до національного самовизначення. Цьому сприяло ширення культури Романтизму, що певним чином контрастувала Просвітництву, вступаючи з ним у складну взаємодію. Ідеї Романтизму були співзвучні провідній тенденції, що з давнини визначає своєрідність українського мислення. Тим-то представники тогочасної європейської філософії значний інтерес виявляли до тих, хто був дотичний до романтичної традиції. Цим пояснюється широке знайомство і великий інтерес українських діячів культури до філософії Шеллінга. Найзначнішими пропагандистами його були вихованець Києво-Могилянської академії Д. М. Кавунник-Велланський, що розробляв ідеї романтичної натурфілософії, А. І. Дудрович, який цікавився проблемами романтичної психології, професор класичної філософії в Харкові Й.-Х. Кронеберг. Предметами його зацікавленості були переважно естетика, питання історії та теорії літератури. На цьому ґрунті на початку XIX ст. зростала література, що в дусі романтизму зверталася до історичного минулого народу, осягнення особливостей національного життя. Такі проблеми висвітлювались на сторінках започаткованих при Харківському університеті часописів "Украинский Вестник", "Украинский журнал". Тут розпочиналася творчість П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, І. Котляревського. Так закладався ґрунт для розробки філософії української національної ідеї, що стала яскравою складовою загального здобутку філософської думки України наступного періоду (починаючи з 30-х рр. XIX ст.).

Отже, філософська думка у складі культури України XVIII — початку XIX ст. розвивалася через діалог різноманітних підходів до розв'язання граничних підстав людського буття. Прогрес її здійснювався на ґрунті здобутків вітчизняної філософської думки попереднього періоду, через активну взаємодію з тогочасною європейською філософською культурою.

Складне переплетіння ідей Ренесансу, Реформації, Раннього Просвітництва, яке демонструють представники філософії доби українського бароко, діалог просвітницької й романтичної тенденцій у філософських роздумах українських діячів культури наприкінці XVIII — на початку XIX ст. утворюють оригінальний образ тогочасної філософської культури.

5.4. Етика

Бароко, яке програмно культивувало оригінальність і неповторність творчого почерку, а також обов'язок зберігати вірність традиціям свого народу, породило велику кількість національних та індивідуальних художніх шкіл, часто непорівнянних за своїми формальними ознаками, але єдиних за втіленими в них

морально-етичними та філософськими поглядами. Етичні вчення бароко, тісно пов'язані з усіма сферами суспільного життя епохи, розвивалися у двох взаємозв'язаних руслах: теоретичному та практичному.

Теоретична етика окреслювала принципові положення ментальності своєї доби. Основними її проблемами були: місце людини у світі, найвищі людські цінності (або "остаточна мета людини"), свобода волі й міра відповідальності людини за свої вчинки. Практична етика давала конкретні рецепти, як найкраще розпорядитися власною долею, щоб і на землі досягти блага. В руслі практичному розроблялися системи виховання "людини-героя", вивчалися основні критерії оцінки людської "досконалості" та міра її досяжності в реальному житті.

Видатні наукові відкриття, зроблені європейськими вченими наприкінці XVI — у XVII ст., докорінно змінили погляд на будову Всесвіту. Геліоцентрична ідея Коперника, розроблена Галілеєм, Дж. Бруно і Кеплером, привела до висновку про множинність світів і безмежність Всесвіту, в якому Земля є не центром, а тільки маленькою часточкою. Винахід телескопа і мікроскопа відкрив перед людьми існування безмежно далекого і безмежно малого. Дослідження Галілеєм, Гюйгенсом і Ньютоном проблем швидкості, інерції, незалежності дії сил та ін. довели, що досконалість полягає не в незмінному, а в мінливому. Потрясіння, викликане в суспільстві XVII ст. новими відкриттями, знайшло втілення в мистецтві та літературі.

Універсальне значення наукових відкриттів XVII ст. полягало не тільки в можливості їх практичного застосування, а й у тому, що вони принципово міняли світоглядні засади суспільства. Наука виправила, а де в чому й заперечила наївні свідчення органів чуття. Видимість явища більше не ототожнювалася з його сутністю, людина вперше проникла в таємниці природи. Земля виявилася позбавленою свого центрального розташування у Всесвіті. Разом із Землею втрачає свою небувалу значимість і людина як вінець і мета творчої енергії природи. Людський рід і людська доля у співвідношенні з величчю Всесвіту раптово втратили ту важливість, яку вони мали, коли їх розглядали зблизька, і для самої людини. Всі людські цінності виявилися нетривкими й відносними. Нове вчення розвінчувало людський рід, виводило його з ейфорії безперечної досконалості. Люди трагічно сприйняли свою "ницість" і недосконалість як природної істоти. У новому безмежному світі людина відчула себе самотньо і незатишно. Перед новою філософією постала нагальна потреба дати нове трактування місця людини у Всесвіті, пояснити її зв'язок з усією природою і знайти те особливе, чим людина все-таки відрізняється від усього, що її оточує.

Розглядаючи питання про місце людини у світі, як європейські, так і українські мислителі схилялися до того, що людина є мікрокосмом у макрокосмі Всесвіту. Таким чином, людина є невід'ємною часточкою природи, підпорядковується усім законам останньої, які встановлюють порядок і взаємини частин. Проте якщо в житті природи, яка оточує людину, діє тільки атрибут протяжності, то сутнісною основою людини є ще один субстанційний атрибут, а саме — мислення. Так людина стає незвичайною часточкою Всесвіту, обдарованою свідомістю і розумом, що споріднює її з самим Богом. Мислителі бароко, поставивши собі за мету проникнути в сутність кожного явища, намагаються пояснити природу людської душі.

Торкаючись цього питання, Феофан Прокопович зазначав: "Вона (людина) є зменшена частинка того видимого і невидимого світу, оскільки має в собі щось

Григорій (Георгій) Кониський (1717—1795).

і від тілесної неодухотвореної, і від живої матерії, і від чуттєвої людської субстанції, крім того, і те, що мають самі духи. Тому дуже правильно назвали її давні філософи мікрокосмом, тобто малим, або взятим у меншому вигляді, світом" [1].

Різні частини людської душі, наділені різною природою, бувають між собою як у повній злагоді, так і у великій ворожнечі, але існувати можуть тільки разом. Людина теоретиками бароко розглядається як єдність протилежних і протиборчих природ, які стають причиною постійних внутрішніх конфліктів особи із самою собою. Виходячи з цього, виховання барокової "героїчної особи" спрямовується на те, щоб навчити її знаходити розумний компроміс між бажанням і спонуканням кожної часточки душі, не заперечуючи жодної з них (на відміну як від попередніх епох, так і від класицизму, які надавали перевагу вибору однієї з крайніх позицій, наприклад духовності й служінню Богові, виконанню громадянського обов'язку тощо).

Трактуючи людину як істоту, підпорядковану законам природи, мислителі бароко ставлять питання про те, як ця залежність впливає на внутрішній світ людини. Дослідники історії та теорії української культури окресленої доби звертають увагу на те, що професори Києво-Могилянської академії не тільки визнавали, а й активно пропагували ренесансову в основі ідею "свободи волі", в той час як теоретики європейського бароко майже не торкалися її. Річ у тім, що коли західноєвропейська філософія на початку XVII ст. уже практично вийшла з рамок теології й знайшла собі самостійний предмет, в Україні цей процес тільки починався. Не слід забувати, що видатні мислителі, вихідці з Києво-Могилянської академії, були насамперед служителями культу, а вже потім вченими, філософами, викладачами. Вони розглядали питання свободи волі не тільки щодо природи, а й щодо Бога, як засадничу проблему християнської антропології, а відтак і релігійної моралі. Водночас вони вперше у практиці православного богослов'я намагалися довести принципову можливість раціонального пізнання Бога.

"Свобода вчинків людини, — стверджував Г. Кониський, — є не інше, як сам вільний вибір волі або здатність вибирати, що стосується мети" [2]. В даному випадку мова йде не про конкретну

[1] *Прокопович Ф.* Натурфілософія, або Фізика: Пер. з латин. М. Роговича та ін. // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1980. — Т. 2. — С. 309.

[2] *Конисский Г.* Нравственная философия, или Этика: Пер. с латин. М. Кашубы // Памятники этической мысли на Украине XVII — первой половины XVIII ст. — Киев, 1987. — С. 35.

особисту мету людини, яка може бути досягнена або змінена, а про остаточну моральну мету. Такий акцент вносить у теорію моралі момент відповідальності людини за власну долю і за свої вчинки не тільки перед Богом у потойбічному житті, а й перед собою та суспільством на землі і свідчить про те, що українські богослови у другій половині XVII ст. працювали над творенням нової православної антропології. Відповідальність за вчинки перед суспільством різко змінює акценти в системі моральних цінностей і висуває на перший план не стільки віру в Бога і страх перед гріхом, скільки виконання громадянського обов'язку і дотримання індивідом традицій та смаків його оточення.

Визнаючи свободу волі в теологічному аспекті, професори Києво-Могилянської академії не поширювали її автоматично на незалежність вчинків людини від її власної природи і суспільства. "Під самовластям, — зазначав Феофан Прокопович, — ми розуміємо ту властивість розумної душі, зокрема волі, яка, коли є всі умови для діяння, може діяти або не діяти, робити те чи інше" [3]. Таким чином, Ф. Прокопович передбачав наявність необхідних для можливості здійснення вчинку умов. А це вже цілком співзвучно з теорією бароко, в якій людина розглядається як часточка природи, необхідно включена до ланцюга світової детермінації. У цьому універсальному зв'язку люди, як і всі інші істоти, прагнуть зберегти і відстояти себе поміж людьми та явищами, що їх оточують.

Якщо людина вільна стосовно Бога у виборі добра або зла, але не вільна стосовно природи, то слід визначити, в чому саме полягає її залежність, до якої міри вона необхідна і чи можливо її якимось чином зменшити чи уникнути. Західноєвропейській філософії властиве ототожнення волі з людським розумом. Тим самим міра свободи залежить від того, наскільки людина осягнула і усвідомила закони природи (свобода в межах пізнаної необхідності). Щоправда, ототожнюючи волю і розум, Б. Спіноза залишав деяку різницю між ними в дусі Ляйбніцевих чітких і нечітких рецепцій. Таким чином, розум поширюється і на підсвідомі, нечіткі, чуттєві ідеї. Тому потенційно воля, як і розум, обмежена.

Українські філософи, визначаючи взаємозв'язок і взаємозалежність розуму (інтелекту) та волі, послідовно розмежовували їх. Відтак розглядалося питання не тільки про свободу волі, а й про свободу розуму. "Адам, — писав Стефан Калиновський, — погубив... свою свободу настільки, наскільки довів її до мізерного стану, тому що до того (як він согрішив) володар-розум владно керував доброчинністю і приструнював її своїм кивком, але він втратив цей привілей" [4]. Воля не є вільною щодо розуму. Акт волі — це втілення "практичного" рішення розуму. Таким чином, розум приймає рішення не одноразово, а проходячи декілька стадій, оглядаючи всі можливі варіанти. Розум сприймає об'єкт або факт, аналізує його, виводить висновки і пропонує їх волі для здійснення вчинку. Проте ситуації можуть бути неоднозначними, і тоді розум пропонує волі два протилежні рішення, оцінюючи їх з огляду "блага" для людини. В такому випадку воля не просто керується вказівкою розуму, а вибирає. Інтелект надає волі "свободу протиріччя" [5] за індиферентності суджен-

[3] Цит. за: *Самарин Ю. Ф.* Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Самарин Ю. Ф. Сочинения. — Москва, 1880. — Т. 5. — С. 116.

[4] *Калиновский С.* Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика: Пер. с латин. М. Кашубы // Памятники этической мысли на Украине... — С. 117.

[5] Там само. — С. 126.

ня, яке їй пропонується. Як зазначав С. Калиновський, "суб'єктом свободи є воля, розум же випереджає волю, як дорадник, але не управляє нею, як повелитель" [6]; "розум, — писав Сильвестр Кулябка, — це здатність, з допомогою якої хтось керує собою, рухає себе куди хоче і як хоче" [7]. Інтелект може впливати на волю морально, створюючи перед волею образ блага, тим самим вдосконалюючи моральний статус волі, яка, пізнавши благо, дістає всі необхідні передумови для вчинку.

Щодо зворотного впливу — волі на інтелект — у працях професорів Києво-Могилянської академії зустрічаємо суперечливі погляди. Так, Стефан Калиновський, Феофан Прокопович, Георгій Кониський вважали, що воля, впливаючи на розум, також не може робити цього деспотично, а тільки політично. В екстремальних умовах, під дією сильних афектів воля може приймати рішення і без поради розуму, але вона не може примусити розум оцінювати ситуацію всупереч його аналізу й уяві про благо. Щоправда, в таких випадках воля також не є вільною, тому вона опиняється під владою сліпого афекту або потягу. Тоді й сам акт волі носить не стільки незалежний, скільки необхідний характер.

Сильвестр Кулябка в "Етиці" зазначав, що інтелект належить до істини, а воля — до добра. Оскільки ж воля вільна у виборі добра або зла, вона "застосовує деспотичну владу... у відношенні до інтелекту і до зовнішніх органів тіла... політичну ж і громадянську до внутрішніх відчуттів фантазії, уяви, відчування і загального хотіння" [8].

Однак, попри те що українські та західноєвропейські вчені шукали істини різними шляхами і виходячи з різних початкових позицій, всі вони дійшли висновку, що воля потенційно ширша, ніж розум, але реально обмежена впливом людських афектів та інтелектуальними можливостями щодо пізнання природи.

Поєднувальною ланкою між актом розуму та актом волі є розсудливість. "Розсудливість належить до інтелектуальних властивостей, які спрямовують акти волі. Розсудливість є природна і філософська. Природна — це вроджена проникливість розуму (або інтуїція), філософська — це властивість, за допомогою котрої з причин роздумуємо над тим, що слід робити" [9]. Розсудливість спрямована на імперативний акт, тобто на досягнення згоди і гармонії між розумом та волею, що є провідною доброчинністю на шляху досягнення досконалості. Виходячи з цього, вчинки людини поділяються на "фізично" і "морально" досконалі. "Якщо розум, оснащений навиком розсудливості, правильно судить, що слід робити, і таке правильне рішення пропонує волі так, щоб воля охоче з ним погодилася, тоді викликається акт розсудливості, досконалий як фізично, так і морально, тому що не відштовхується, а досягає мети..., — писав Стефан Калиновський. — Якщо ж воля виказує незгоду, то це також не повинно вважатися дефектом розсудливості, оскільки вона частково виконала свій обов'язок" [10].

Воля і розум повинні співіснувати в людині гармонійно. Тоді вчинки можна вважати як фізично, так і морально досконалими. Якщо ж людина шляхом раціонального аналізу змушує волю до якогось вчинку, або відбувається вольовий вчинок всупереч розуму, він може бути довершеним тільки фізично, але не морально, тому що при цьому порушується внутрішня гармонія індивіда. Внутрішня гармонія людини полягає не тільки у згоді розуму і волі (тобто ра-

[6] Там само.
[7] *Кулябка С.* Этика // Там само. — С. 284.
[8] *Калиновский С.* Указ. соч. — С. 120.
[9] Там само. — С. 55.
[10] Там само. — С. 54.

ціонального та емоційного), а й у відповідності здійснюваних актів обраній в житті меті. Об'єктивно такою метою для будь-якої людини є благо. Отже, слід пояснити, в чому це благо полягає і яким воно може бути.

Питання "для чого жити" хвилювало людей у всі часи. Особливо гостро це питання постає в переломні епохи, коли руйнуються всі традиційні системи цінностей і життєвих орієнтирів, а нові ще тільки починають формуватися. Епоха бароко якраз і була переломною. Раціоналізм ставив перед людиною мету пізнання природи і самовдосконалення. Проте це була мета тільки для вибраних. Теологія давала іншу мету — самовдосконалення і блаженство в потойбічному світі, яке полягало у досягненні стану контемпляції (споглядання Бога). Однак і ця мета уже не вдовольняла, оскільки її досягнення виглядало надто складним і навіть примарним.

Люди більше не хотіли сприймати земне життя як тимчасову муку перед упокоєнням у Бозі. Тим часом основна, або остаточна, життєва мета була єдиною основою, на якій можна було будувати нове вчення про мораль і забезпечити нормальне співіснування індивіда і соціуму.

Західноєвропейська секулярна етика ставить людині за мету досягнення морально-етичного ідеалу епохи, який розробляється з урахуванням того, що він повинен бути досяжним на землі. У зв'язку з цим виникає ряд морально-дидактичних посібників, в яких описується такий ідеал і даються рецепти його досягнення, хоча й у них залишалися такі фактори, як віра, богобоязливість та пристойність. Раціональне пізнання Бога входило до рангу найвищих доброчесностей, адже воно передбачало абсолютне пізнання природи. Оскільки ж таке пізнання природи вважалося можливим тільки потенційно, а не насправді,

Сильвестр Кулябка (1704—1761).

воно не могло ставати метою в житті реальних людей.

Українські мислителі розглядали проблему "остаточної мети" в житті людини в двох аспектах. Оскільки в Україні у XVII ст. раціоналістичні погляди ще тільки зароджувалися, а віра в Бога залишалася важливим складником ментальності, професори Києво-Могилянської академії розглядали "фізичну" (або "просто останню") і моральну мету людини. Стефан Калиновський вважав, що "тільки Бог є просто остання мета з природи речі всіх речей" [11]. Сильвестр Кулябка писав, що "саме щастя є найвищим добром і останньою метою" [12] людини. Проте "просто найвище добро" людини українські мислителі одностайно вбачали в блаженстві (об'єктивному

[11] Там само. — С. 82.

[12] *Кулябка С.* Указ. соч. — С. 273.

чи формальному), яким для людини є Бог. Оскільки Бог як вище блаженство піддається пізнанню людським духом, то об'єктивне блаженство полягає в "ясному баченні Бога", яке одночасно є найвищою мірою досконалості людини (в даному випадку йдеться про бачення внутрішнім, духовним оком, а не зовнішнім, чуттєвим).

Моральна мета людини, якщо вона остаточна, як і фізична, може бути тільки одна, але вона вже пов'язана з земним життям. Моральною метою може бути досягнення блага в реальному житті. Крім того, людина може мати декілька тимчасових цілей, які змінюються в міру їх досягнення. Проте всі вони бодай опосередковано підпорядковуються досягненню накресленої остаточної мети, навіть якщо вона раціонально не усвідомлена.

Трактування моральної мети та проміжних цілей людини, власне, й є громадянським моральним кодексом українського бароко, який, по суті, ідентичний західноєвропейському образу "героїчної особи". Загальною моральною метою людства визнається благо, але у кожної людини власна моральна мета. Отже, благо має різні іпостасі. Передовсім благо поділяється на "істинне" та "уявне". Істинному благові "властива та доброчинність, яка проявляється в бутті", а уявному "насправді не притаманна та доброта, яка здається притаманною" [13]. Благо може бути як сутність (або природне), і тоді це сама досконалість (в абсолюті це тільки Бог), або як честь (моральне), тобто як досягнення деякої міри досконалості. Благо може бути внутрішнім і зовнішнім. Внутрішнє — це духовні доброчесності, а також здоров'я, сила і т. д. Зовнішнє (або "благо долі") — це те, що властиве не людині, а її оточенню, наприклад гроші, багатство, почесті, а також і Бог. Крім того, воно може бути корисним (таким, що приводить до володіння чим-небудь), почесним (таким, що являє собою раціональну природу як доброчесність) або приємним (коли дає задоволення). Сутність же самого добра в універсумі полягає в "узгодженні й гармонії" [14] усіх благ.

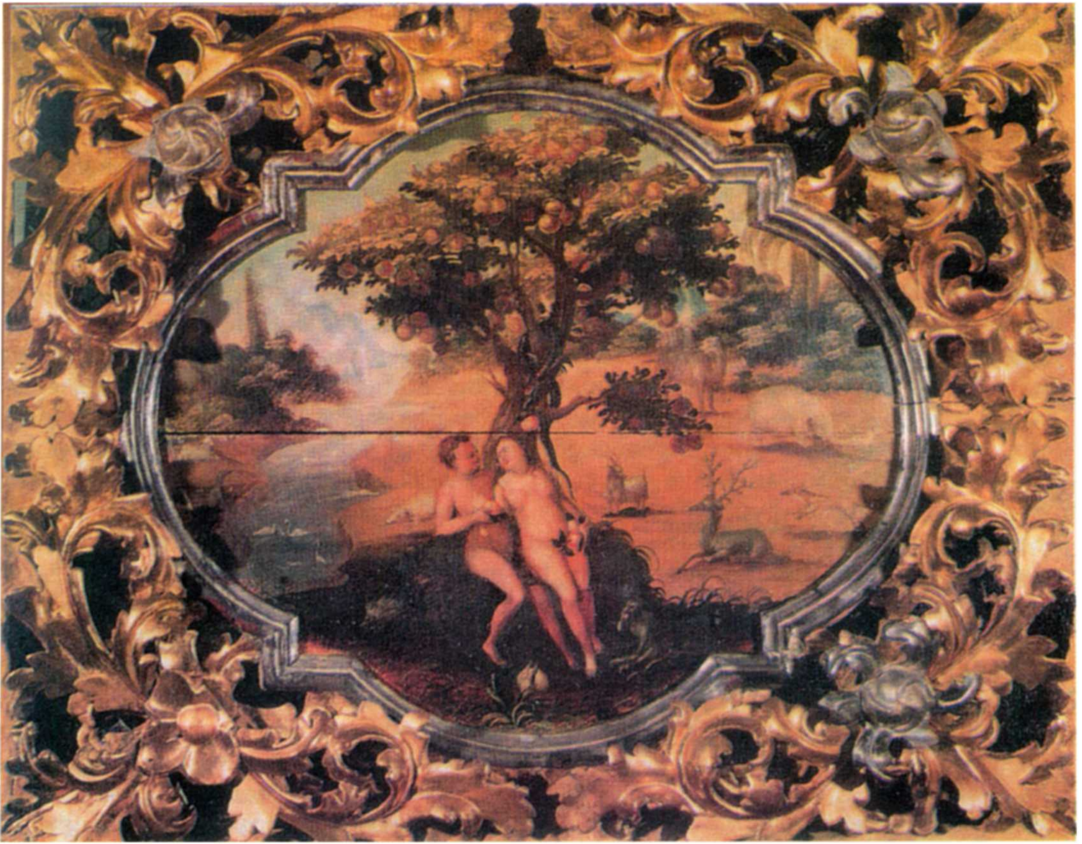
І кожен вибирає собі те, що йому більше до смаку.

Загалом же благом вважалося те, що стало для людини бажаним. "Не всіляке благо є метою, — вказував С. Калиновський, — але будь-яка мета є благо, в крайньому разі уявне, тому що будь-яка мета жадана є благом" [15].

Вся етика бароко, розглядаючи питання про те, що є благом (або просто щастям), доброчесністю та моральністю і які існують шляхи їх досягнення, відкидала аскетичні рецепти попередніх епох, коли пропагувалося виснажування плоті в ім'я вдосконалення духу. Потриденська християнська антропологія вперше розглядала не ідеальну, а реальну, земну людину. А для земної людини щастя бажане не тільки в потойбічному, а й у реальному, земному житті й полягає "частково в мудрості і доброчинності, частково в благополучному [стані] для тіла і долі" [16]. Перші два складники Георгій Кониський розглядав як основні (субстанційні), інші два — як допоміжні.

Керуючись вченням Арістотеля, українські і західноєвропейські мислителі поділяли людські добра на три (або чотири) складники: малі, середні та великі. До малих відносили зовнішні обставини життя, такі, як багатство, честь і т. д., до середніх — тілесні насолоди, до великих — духовні, тобто істинні людські доброчесності — розум, волю, совість, талант. Малі й середні добра розцінюва-

[13] *Калиновский С.* Указ. соч. — С. 65.
[14] *Кулябка С.* Указ. соч. — С. 274.
[15] *Калиновский С.* Указ. соч. — С. 74.
[16] *Конисский Г.* Указ. соч. — С. 451.

"Гріхопадіння". З іконостаса Вознесенської церкви. XVIII ст. Березна.

лися як такі, що споріднюють людину з тваринним і неодухотвореним світом. Вони необхідні в міру того, як "конечному і найщасливішому добру слугують" [17]. Тіло вже трактувалося не як окови душі, які вона прагне скинути, щоб досягти істинного щастя в потойбічному світі, а як зброя зовнішніх дій. І такою є дія, якою є зброя, якщо ця дія відбувається природно. Таким чином, виправдовувалися не лише плотські потреби людей, а й сама субстанція. Оскільки душа є атрибутом субстанції, душі всіх людей наділені однаковою мірою досконалості. Проте природа не може створити однаково досконалими усі тіла. А в різних тілах однаково досконала душа по-різному себе проявляє. Тому "натура хоче, щоб людина берегла свою плоть, щоб вона служила духу" [18].

Після пояснення того, яке місце людини у світі і в чому полягає її свобода, яка мета людського життя в принципі і частково, що є для людини благом (щастям) і які конкретні "добра" його утворюють, перш ніж перейти до аналізу самих доброчесностей (тобто до частини

[17] *Тезауро Э.* Философия нравоучительная. Кн. 1: О существе и добродетели нравственной, в чем оно заключается. — (Без места и года издания.) — С. 17.

[18] Там само. — С. 271.

практичної етики), розглядалося ще одне важливе питання — чим детерміновані людські вчинки на шляху до їх досягнення. Тільки враховуючи це, можна збагнути, які є доброчесності та як можна їх досягти.

Згідно з поглядами професорів Києво-Могилянської академії людські вчинки детерміновані трьома факторами. Поперше — природними потребами (так званими тілесними добрами, що споріднені з тваринними інстинктами), які визнавалися основною мотивацією будь-яких актів; по-друге — розумом і волею (так званими моральними доброчесностями або духовними добрами, які споріднюють людину з субстанцією); по-третє — місцем, де людина народилася і живе (належність до якогось народу і стану з відповідними традиціями, звичками, етичними і естетичними нормами).

За мірою залежності від природи і виявленою в них свободою вчинки поділяються на три категорії: вільні, невільні та змішані. Вільні — це ті, які людина здійснює за власним вибором, "коли вона усвідомлює усі такі обставини" [19]. Невільні — вчинки, які здійснені зі стороннього примусу або за незнання обставин тієї справи, яка почата. Змішані — вчинки, які людина здійснює за власним вибором, але не зовсім вільно, а під тиском якихось об'єктивних обставин. У буденному житті переважають саме змішані вчинки. На вчинки вільні здатна тільки невелика кількість "героїчних особистостей", тому що вони потребують значних зусиль волі і відповідного суспільного статусу, який надає право вільного вибору. Разом з тим на рівні буденної свідомості часто виникає ілюзія вільного вибору. Так, наприклад, не розуміючи природних важелів управління організмом, людина вважає, що вона вільно впадає в гнів або, навпаки, стає доброчесною, що вона так само вільно їсть, п'є, віддається різним насолодам і спокусам. Насправді ж, усі ці елементарні вчинки пов'язані з життєзабезпеченням людини як природної істоти, з необхідністю підтримувати життя і відновлювати рід. "Декому помилково здається, — вказував Стефан Калиновський, — наче вони самі помірні в їжі, однак така помірність не від доброчинності, а від стану тіла" [20]. Детермінуючим чинником простих вчинків у цьому випадку вважалися людські афекти.

Звертаючись до проблеми афектів, Сильвестр Кулябка вказував, що є два афекти переживань: моральне добро (або зло) та переживання розуму. Самих переживань він називає 11 (з яких, власне, й виводяться основні людські доброчесності). Одні з них "належать до палкого бажання, яке прагне до добра в абсолютному розумінні, а саме: любов, ненависть, туга, уникання, радість і смуток" [21], інші ж "пов'язані з чуттєвими бажаннями, вони спрямовані на важкодосяжне і важкодоступне добро, а саме: безнадія, страх, відвага" [22], надія та гнів. Звичайна людина безсила перед пристрастями, які охоплюють її, заповнюють усю її свідомість і часто пригноблюють усвідомлену працю над самовдосконаленням. Залежність від власної природи — це та "свобода безсилля, яка є у людини" [23].

Щоправда, природний детермінізм українськими мислителями не доводився до крайнього фаталізму. "Свободи безсилля" неможливо уникнути повністю, але її можливо звести до мінімуму, якщо усвідомити необхідність законів природи і навчитися жити не всупереч, а згідно з ними. Можливість поєднання свободи і необхідності носить субстан-

[19] Там само.

[20] *Калиновский С.* Указ. соч. — С. 161.

[21] *Кулябка С.* Указ. соч. — С. 288.

[22] Там само.

[23] *Калиновский С.* Указ. соч. — С. 67.

ційний характер. Абсолютно вільним є тільки Бог. Людина ж діє вільно в межах усвідомлення і раціонального дослідження необхідності. Тому вчинки людини наділені тим більшою мірою свободи, чим далі сягає сфера її істинних знань. Коли раціональне пізнання поширюється на сферу афектів, воно наче прояснює їх і підпорядковує керівній дії людського духу.

Таке пояснення суті людських пристрастей і потягів; виправдання насолоди (задоволення) як одного з безумовних благ людини відіграло надзвичайно важливу роль у формуванні морально-етичної та естетичної концепції бароко, оскільки, знімаючи з них тавро ницого і гріховного, вводило реальне, неприкрашене життя в зону дослідження мистецтва та етики.

Другою, але найважливішою детермінантою людських вчинків на шляху самовдосконалення є розум і воля. Етика бароко визнає, що всі люди народжуються з однаковими природними здібностями. І тільки шляхом виховання та навчання вони досягають того чи іншого ступеня досконалості.

"Доброчесність є не від природи, — писав про це Стефан Калиновський, — у людини є природна здатність до надбання доброчесності, вона має вроджене її насіння через синдерезу, яка є пізнанням моральних начал, оскільки від світу природи відомо, що кожному слід любити доброчесність, відхиляти порочність життя" [24]. Розвивати схильність до чесноти можна різними шляхами: за власним бажанням, наслідуванням доброго прикладу, за стороннім спонуканням, що ніяк не позначається на сутності кінцевого результату.

У зв'язку з цим українські мислителі доби бароко надавали виключного значення процесу виховання молоді. Схиляючись перед знатністю роду і навіть підносячи на небувалу доти висоту культ предків, ця епоха вимагала від кожного члена суспільства активної життєвої позиції й достатнього рівня освіченості, для чого необхідним було уміння працювати. "Для осягнення доброчесності мало допомоги Бога, — писав Стефан Калиновський, — потрібна праця" [25].

Тлумачення доброчесності людини не як вродженого дару, а як такої, що набута завдяки вправлянню інтелекту, відіграло вирішальну роль у формуванні світогляду доби. По-перше, досягнення чесноти й доступної міри досконалості проповідувалося як універсальна остаточна мета для всіх людей, а цим на небувалу висоту піднімалося значення освіти і створювалася світоглядна база для розквіту просвітництва. По-друге, якщо кращий той, хто вченіший або доброчесніший, то він кращий виключно порівняно з ким-небудь іншим, менш вченим чи доброчесним. Якщо в суспільстві цінується доброчесність, то пізнати її можна тільки порівняно з ницістю. "Людина-герой" — це той, хто завоював захоплення натовпу. Враховуючи ту обставину, що реально бути досконалим неможливо, а можливо тільки здаватися таким, кожний індивід стає в реальному житті актором, і його вшанування суспільством залежить від того, яка вибрана роль і як її грають. Усі люди одночасно і потенційні глядачі, і актори на власній сцені (ідея світу-театру).

Третьою детермінантою вчинків є належність людей до відповідного народу і стану. Визнання такої залежності привело до формування ідеї соціального детермінізму. В кожного народу є свої переваги перед іншими народами і свої індивідуальні вади, які необхідно знати й долати. У цьому також полягає

---

[24] Там само. — С. 169—170.
[25] Там само. — С. 168.

один з можливих шляхів досягнення доброчесності. В етичних трактатах доби бароко вперше звертається увага на залежність характеру людини від її належності до того чи іншого етносу, підкреслюється необхідність не цуратися його, а навпаки — розвивати і вдосконалювати. Важливою рисою на шляху досягнення досконалості вважалося вміння приховати вади свого народу, виправити їх і тим самим примножити його славу. Можливо, саме завдяки цьому бароко стало першою культурно-історичною епохою, яка одночасно охопила майже всі європейські країни і породила велику кількість національних художніх шкіл, а в багатьох випадках саме на цю епоху припадають вищі злети національних культур.

Виходячи із запропонованої життєвої мети людини (а саме досягнення блага) і шляхів її реалізації (навчання і надбання досконалості), виводились і основні чесноти, які має опанувати "героїчна особа".

Сама чеснота трактується як моральний навик, притаманний волі, який схиляє її до морально добрих вчинків і полягає в поміркованості у відношенні як до суб'єкта, так і до соціуму. Поміркованість розтлумачується як середина між крайнощами, які є вадами, але середина не арифметична, а геометрична як компроміс крайніх суперечностей, який заперечує обидві крайнощі. Така середина не абсолютна, а відносна, для кожної людини і кожного випадку вона своя. "Середнє розсудку те, — писав Стефан Калиновський, — що після зважування всіх обставин особистості, віку, здібностей, місця, часу і т. д. так узгоджується із здоровим глуздом, щоб ні не вистачати, ні бути надмірним" [26].

Виходячи як з античної, так і з сучасної їм західноєвропейської традиції, українські мислителі кінця XVII—XVIII ст. виділяли чотири основні чесноти: мужність, яка зупиняє страх і гнів; поміркованість, яка приборкує хіть; правосуддя, яке приборкує волю і схиляє її до справедливості; розсудливість, яка просвітлює розум, дає міру законам і закон всім чеснотам. Крім того, вказується на інші моральні чесноти, такі, як щедрість, величність, сумирність, правдивість, скромність, сором'язливість та ін., а також розглядаються їх крайнощі. Крайнощів завжди дві: у надмірності та недостачі, і обидві вони є шкідливими. Проте кращою є та крайність, яка більше відповідає самій доброчесності, наприклад, в мужності або правдивості надмірність краща, ніж недостача. Властиві людині пристрасті й афекти тягнуть її то в одну, то в іншу крайність. Намагаючись дотриматися золотої середини, людина вступає в конфлікт сама з собою, що й стає джерелом її внутрішнього дискомфорту, невпевненості самої в собі. Такий дискомфорт культурою бароко не заперечується, а навпаки, визначається необхідним елементом життя, який вносить в останнє боротьбу і рух, без чого життя не могло б існувати, а тим більше бути цікавим.

Не маючи до цього відповідних навиків та звички, складно визначити для себе таку середину і ще складніше дотримуватися її. Як навчитися цьому — предмет практичної (дидактичної) етики і моральної казуїстики, які розглядають кожну доброчесність і кожен проступок і дають конкретні поради, як краще діяти у певних обставинах. Про них слід вести окрему розмову.

А для повнішої характеристики ментальності епохи бароко, в якій вперше закладено усвідомлення відносності і нестабільності всіх людських цілей, цінностей

[26] Там само. — С. 175.

тей і розуміння того, що все в житті надзвичайно швидко змінюється, наведемо ще "дві менш важливі етичні аксіоми" з трактату Г. Кониського:

"1. Щасливіший той, хто володіє кращими і численнішими благами, найщасливішим у цьому розумінні не може вважатися ніхто.

2. Усі суспільні дії людей слід визначити тим, щоб ми були чесними, розумними, здоровими, або, щонайменше, безтурботними, безпечними і щасливими" [27].

5.5. Естетика

У XVII ст. в Україні, як і в Європі, естетика ще не оформилась у самостійне наукове вчення, не було окреслено не тільки її назви, а й специфіки предмета. Тим не менше, чимало інших наук чи як їх іще називали, "інтелектуальних чеснот", зокрема, натурфілософія, логіка, поетика, риторика, виявились дотичними до власне естетичних проблем і стали цінним джерелом для реконструкції процесу становлення української естетичної думки. Крім того, багатим матеріалом для дослідження вподобань наших співвітчизників у XVII—XVIII ст. є полишені ними художні пам'ятки, аналіз яких дає змогу заповнити прогалини теоретичних праць (зокрема, відсутність трактатів, які були б присвячені проблемам образотворчого мистецтва чи архітектури). Тим більше, що на той час теорія мистецтв далеко не завжди відповідала практиці, як правило, значно різноманітнішій, імпульсивнішій та сміливішій щодо нововведень.

Визначення та класифікація мистецтв. З огляду на розвиток естетичної думки важливим було питання про те, що таке мистецтво, його співвідношення з природою та іншими "інтелектуальними чеснотами", класифікація мистецтв, їхній предмет і метод, значимість художньої творчості, її мета, принципи оцінки художніх творів та роль особистості митця (в тому числі співвідношення таланту та майстерності).

У філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії ми не знаходимо якогось одного, остаточно виробленого тлумачення самого терміна "мистецтво". Загалом це поняття трактувалося в руслі античної традиції як результат людської діяльності, спрямованої на щось корисне. Стефан Яворський, наприклад, вважав, що "мистецтво власне є навиком, який щось робить на підставі правильного доведення, його діяльність призначається для твору, відмінного від себе" [1]. Феофан Прокопович та Георгій Кониський зверталися до арістотелівського тлумачення мистецтва як "зібрання багатьох універсальних понять про одну річ, спрямованих до однієї якоїсь мети, корисної для життя" [2]. Щоправда, Георгій Кониський до мистецтва додав ще "інтелектуальні навички" [3]. Георгій Щербацький визначав

[27] *Конисский Г.* Указ. соч. — С. 452.

[1] *Яворський С.* Змагання перипатетиків. Курс перший, або Логіка згідно поглядів глави перипатетиків Арістотеля Стагірита на арені православно-руської боротьби (Велика логіка): Пер. з латин. У. Захари // Яворський С. Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1992. — Т. 1. — С. 201.

[2] *Прокопович Ф.* Логіка: Пер. з латин. М. Роговича та ін. // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1980. — Т. 2. — С. 27.

[3] *Кониський Г.* Раціональна філософія, або Логіка: Пер. з латин. Я. Стратій // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. — Київ, 1990. — Т. 1. — С. 204.

мистецтво як "практичне пізнання того, що може створюватися згідно з задумом" [4].

Ці тлумачення визначили п'ять фундаментальних властивостей мистецтва. По-перше, мистецтво трактується як навик щось робити на підставі правильного доведення, досконало володіючи всіма його технічними засобами. По-друге, мистецтво оперує не частковими, а універсальними поняттями, які "універсально і взагалі говорять про підвладні їм речі" [5]. По-третє, кожне мистецтво має свій предмет, мету і призначення, тобто воно спрямоване на специфічно йому властивий один рід речей і задля однієї мети. По-четверте, його результатом є твір, відмінний від себе (тут проводиться розмежування між задумом, процесом здійснення і власне твором мистецтва як таким). Зокрема, Феофан Прокопович застерігав, що мистецтво, маючи справу з речами, які можуть бути або не бути, "не настільки займається ними, щоб від них залежала його істинність, але щоб їхня істинність залежала від нього. Адже те, що утворюється за допомогою мистецтва, стає предметним тоді, коли воно виробляється згідно з правилами мистецтва" [6]. По-п'яте, воно повинно бути корисним для життя, чим, власне кажучи, не стільки визначається мистецтво як таке, скільки воно відмежовується від тих набутків людського інтелекту, які спрямовані не на користь, а на шкоду, а також від чисто механічних (моторних) навиків.

Відтак мистецтво поряд з розумінням, мудрістю, наукою та розсудливістю розглядалося як "ефективний навик істинного розуму" [7]. В градації на споглядальні та практичні "інтелектуальні чесноти" мистецтво разом з розсудливістю відносили до других. Як "інтелектуальна чеснота" мистецтво вважалося родовим поняттям щодо науки, а останнє — щодо мудрості. Інакше кажучи, будь-яка мудрість є водночас наукою, а будь-яка наука — мистецтвом, але мистецтво залишається собою і тоді, коли воно не є ні мудрістю, ні наукою. Наука і мистецтво збігаються у тому, що вони є розумовим інтелектуальним навиком, спрямованим до певної мети. Проте вони можуть мати і певні відмінності, оскільки, скажімо, метою науки є тільки пізнання або дія, а метою мистецтва ще й створення твору. Далі, наука має справу з "незмінним", тим, "що є", а до предметів мистецтва належать і змінні речі, як такі, що "можуть бути" [8].

У курсах натурфілософії докладно розглядаються проблеми співвідношення мистецтва і природи, у чому вони схожі, а в чому ні. Моментами схожості, на думку Георгія Кониського, є те, що: по-перше, твори мистецтва, як і природи, постають за певними законами або правилами, у складному порядку і для однієї мети. Тим самим мистецтво буває двояким — людським (результат діяльності митця) і Божим (те, що постає у природі). По-друге, "як природний агент створює подібний собі ефект способом форми, так і мистецтво формує свої ефекти, подібні до своїх ідей чи прикладів, що раніше заплановані в

[4] *Щербацький Г.* Для більшої слави тричі всемилостивого і всемогутнього Бога, із сподіванням на успішне і плідне завершення 17 вересня 1751 року у Київській академії будуть запропоновані і викладені інтелектуальному цвітові молоді, коли Бог дасть сили, настанови, складені з метою полегшення читання старих і новітніх філософів: Пер. з латин. Я. Стратій // Історія філософії України. Хрестоматія. — Київ, 1993. — С. 224.

[5] *Кониський Г.* Зазн. праця. — С. 224.

[6] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 29.

[7] *Кониський Г.* Зазн. праця. — С. 203.

[8] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 37—38.

думці митця" [9]. По-третє, і мистецтво, і природа починають свою творчість не з нічого, а з даного сущого (з нічого творить тільки Бог). По-четверте, і мистецтво, і природа в процесі творення йдуть від менш до більш досконалого. По-п'яте, мистецтво часто є імітацією природи, належить до неї як до міри і зразка, зрештою, "досконалість мистецтв прирівнюється до норми природи" [10]. По-шосте, і у природі, і у мистецтві часто трапляються випадкові, непередбачені правилами ефекти.

Проте природа і мистецтво в жодному разі не є ідентичними. Їх відмінність полягає насамперед у тому, що "мистецтво формує свої ефекти із досконалого сущого, природа — з недосконалого, а саме — з матерії" [11]. Тому природа, стверджує Георгій Кониський, є досконалішим митцем, аніж мистецтво. Отже, "природа створює справжні речі, а мистецтво — фіктивні" [12], але мистецтво вдосконалює природу, творячи з готових форм, тому часто кажуть, що "там починається мистецтво, де зникає природа" [13]. Відповідно, маючи справу з довершеними формами, мистецтво стосується здебільшого зовнішньої сфери, спричиняючись передовсім до зовнішньої витонченості, а природа має справу з внутрішніми, прихованими проявами. Проте найбільша різниця між творами природи і мистецтва, підсумовує Г. Кониський, полягає у тому, що твори природи мають здатність і до руху, і до самовідтворення, а твори мистецтва не "йдуть за дією мистецтва, а є якимись інертними, ніби оманливими формами" [14].

Торкаючись питання класифікації мистецтв, професори Києво-Могилянської академії як критерії поділу розглядали три фактори: матерію чи речі, які належать до мистецтва; мету, яку переслідує мистецтво; ступінь важливості кожного з мистецтв. Щодо першої причини вони поділяються на мовні (граматика, риторика, яка включає історію й поетику, та діалектика) і реальні (результатом яких є матеріальний витвір). Щодо другої — мистецтва поділяються на практичні (метою яких є певний витвір) і теоретичні (метою яких є тільки пізнання істини). У свою чергу практичні мистецтва поділяються на діяльні, або активні, тобто ті, "що зводяться до іманентних дій" [15], і продуктивні, або виконавчі, тобто ті, "що полягають у перехідних діях" [16]. Відтак активні мистецтва можуть стосуватися волі, інтелекту або фізичних дій. Інтелектуальними є риторика, діалектика, граматика; вольовими — моральні науки, себто етика, яка поділяється на монастику, економію і політику; до фізичних мистецтв Феофан Прокопович відносить нарівно як акторське мистецтво, так і мистецтво виховання, мореплавства та ін., які пов'язані з виготовленням чого-небудь. З огляду на третій чинник, тобто важливість мистецтв, вони поділяються на "вищі і нижчі", а нижчі, у свою чергу, — на "вільні і рабські". До вищих зачисляють теологію, метафізику, етику і філософію. Нижчих вільних, тобто тих, "які керують вільною частиною людини" [17] і "відповідають [смакам] вільного і шляхетного мужа" [18], здебільшого вирізняють сім — граматика, діале-

[9] *Кониський Г.* Філософія природи, або Фізика: Пер. з латин. М. Кашуби // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. — Київ, 1990. — Т. 2 — С. 73.
[10] Там само. — С. 74.
[11] Там само. — С. 73.
[12] Там само. — С. 75.
[13] Там само.
[14] Там само.
[15] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 31.
[16] Там само.
[17] Там само.
[18] *Щербацький Г.* Зазн. праця. — С. 224.

ктика, риторика, арифметика, геометрія, музика, астрономія. Георгій Щербацький зарахував до вільних мистецтв також скульптуру і живопис.

Мистецтв нижчих рабських, "сервільних, ... що поширюються серед плебеїв і людей підневільних" [19] або "ґрунтуються на рабській і найманій праці" [20], виділяють шість — землеробство, мисливство, військова справа, мореплавство, ремісництво, ткацтво. "Однак, — писав Г. Кониський, — треба знати, що їх набагато більше, які тут не називаються, але швидко можуть бути зведені до якихось з тих, як до мисливства — рибальство, до ткацтва — шиття, до ремесел — шклярство, навіть малювання зручно може бути віднесено до будь-якого, якщо не хочеш його додати до геометрії" [21]. Разом з тим зазначалося, що, незважаючи на поділ мистецтв на "високі" і "низькі", вони всі існують з однаковою необхідністю і кожен вибирає те, чим він буде займатися. На початку XVIII ст. відбувається зміна у ставленні до праці художника. Так, якщо С. Яворський і Ф. Прокопович у класифікації мистецтв просто не згадують про малярство і скульптуру, то Г. Кониський уже вказує, що малювання можна віднести як до "високих" (геометрії), так і до будь-якого з низьких мистецтв, а Щербацький однозначно стверджує, що скульптурою, живописом і мистецтвом гри на музичному інструменті "займаються шляхетні люди" [22].

Водночас зростає усвідомлення самими поетами, риторами та художниками суспільної значимості їхньої праці. Це проявилося насамперед у тому, що впродовж XVII ст. поряд з анонімними творами літератури чи малярства все частіше з'являються твори, що мають підпис автора. Літератори маніфестують суспільну важливість (що стало зрозумілим ще з практики словесних навколоунійних баталій полемістів) і складність своєї праці, звертаючи увагу на те, що вона надається не всім, а тільки окремим, обдарованим природою людям. Зокрема, Кирило-Транквіліон Ставровецький у передмові до "Перла многоцінного" пише: «...для чого автор важився подиймовати так великую і тяжкую працю около тої презацної книги, реченої "Перло многоцінноє". Абовім правдиве годна такового титулу славного... в той книзі слова на честь, і славу, і хвалу імені бозському суть яко перла многоцінніі, рожденніі от молніі небесної, од світлості духа святого, в глубині небесної премудрості, а винесені нині в мир сей дольний видимий високопарним і многозрительним умом моїм, на вічную радость і ненаситимую сладость душам христолюбивим» [23].

Окрім загального усталення терміна "мистецтво" в українських поетиках та риториках XVII — першої половини XVIII ст. дається визначення мистецтва поезії, поетики та красномовства. Так, автор поетики 1685 р. "Fons Castalius" пише: "...поезія є мистецтво зображення і наслідування людських вчинків, що викладаються віршами, для життєвого повчання" [24]. Митрофан Довгалевський слідом за автором київської поетики 1686—1687 рр. "Cunae Bethleemicae" уточнює це визначення, вказуючи, що поезія зображує "не тільки вчинки людей, але й будь-яку річ, яка існує реально або яку можна видумати" [25].

---

[19] Там само. — С. 225.

[20] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 31.

[21] *Кониський Г.* Раціональна філософія... — С. 208.

[22] *Щербацький Г.* Зазн. праця. — С. 225.

[23] *К.-Т. Ставровецький.* Перло многоцінноє // Українська література XVII ст. — Київ, 1987. — С. 269.

[24] Цит. за: *Сивокінь Г.* Давні українські поетики. — Київ, 1960. — С. 46.

[25] *Довгалевський М.* Поетика (Сад поетичний): Пер. з латин. В. Масеюка. — Київ, 1973. — С. 34.

В українських поетиках також проводиться розрізнення між поезією, поетом і поетикою, за яким перше — це власне сам твір, "створений і видуманий згідно з правилами поетичного мистецтва" [26], друге — автор, "який згідно зі своєю поетичною манерою пише свої твори" [27], а третє є "наукою, яка викладає правила віршотворення" [28]. Для риторики Феофан Прокопович вважав найвідповіднішим визначення Фабія Квінтіліана: "Риторика — це вміння добре говорити" [29], пояснюючи це тим, що воно охоплює принадність промови та чесноти оратора ("бо добре говорити може тільки добрий муж" [30]). Справжній поет чи оратор повинні не тільки досконало володіти правилами свого мистецтва, а й мати особливий талант і здібність до поетичного вимислу, який, власне, і становить душу поезії. Митрофан Довгалевський пояснював це так: "...коли вірші складаються завдяки здібності та легкості таланту" [31], а також з поетичним вимислом і збереженням усіх інших правил, то ми маємо "природну" і "досконалу" поезію; коли ж твір компонується тільки згідно з поетичними правилами, без художнього вимислу, то це поезія "штучна" і "недосконала" або просто "голі вірші". Аналогічні думки розвивав Феофан Прокопович [32].

Мета мистецтва. Належне місце в естетичній свідомості українських мислителів займало питання про мету мистецтва. Прокопович у дусі арістотелізму пов'язував це питання зі створенням самого художнього продукту [33]. Георгій Щербацький у визначенні мети мистецтва наближався до західноєвропейських барокових теоретиків, вбачаючи її в художньому сприйнятті, пізнанні дійсності та виконанні твору. "У мистецтві, — писав мислитель, — наявні дві сфери. Перша і вища його сфера — це пізнання душі [mentis cognitio]. Вона є або тільки художнім сприйняттям [intelligentia tantum], або ж майстерністю [scientia]. Другою і нижчою сферою є виконання або створення артефакту" [34]. Г. Щербацький також дає загальне визначення творчості як "будь-яке створювання, у якому простежується переважно інтенсивна праця агента" [35], і в цьому сенсі всі мистецтва він вважає творчими, вказуючи, що деякі з них, зокрема етика, водночас можуть бути і практичними.

Значення мистецтв, які є діяльністю людини у сфері естетичного і посідають "гідне місце в громадському житті", оцінюється з огляду на те, "чи воно почесне, а далі чи корисне" [36]. Найдосконалішими є мистецтва, яким притаманні обидва ці чинники, визнаються допустимими й такі, яким притаманний тільки один з них, але те, що не може називатися ні почесним, ні корисним, до мистецтва не належить.

Мета художньої творчості, визначення якої в основному приховане в курсах поетик та риторик, загалом зводиться до трьох моментів: повчання,

---

[26] Там само. — С. 45.

[27] Там само.

[28] Книга про поетичне мистецтво, написана мною, Андрієм Старновецьким, під наглядом М. Котозварського року Божого 1637. Трактат про поетичне мистецтво. Цит. за: *Крекотень В.* Київська поетика 1637 р. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. — Київ, 1981. — С. 127.

[29] *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво: Пер. з латин. М. Роговича та ін. // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1979. — Т. 1. — С. 119.

[30] Там само.

[31] *Довгалевський М.* Зазн. праця. — С. 46.

[32] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 210.

[33] Там само. — С. 37.

[34] *Щербацький Г.* Зазн. праця. — С. 224.

[35] Там само.

[36] *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво. — С. 106.

розважання (насолода) і корисність (спонукання, збудження). Деякі автори вважають, що мета поезії подвійна, і зводять її до корисності та розважання. На думку Григорія Сивоконя, це можна пояснити тим, що вони "повчальне і спонукальне завдання поетичних творів розглядали спільно, як одну сторону, розуміючи при цьому корисність поезії" [37].

Ф. Прокопович вказує на єдність корисності та естетичної досконалості в поезії. "Те й інше призначення, якщо їх брати окремо, — пише він, — недосконалі. Адже вірші, які приносять насолоду, але не дають користі, є пустими і схожі на дитячу цяцьку. Ті ж, які прагнуть бути корисними без насолоди, ледве чи будуть корисними. Адже ми приступаємо до читання поетів, захоплені красою і вишуканістю стилю: в пошуках задоволення ми разом з тим находимо і користь" [38].

На підставі визначення мети і завдань поезії українські мислителі проводять розрізнення між мистецтвом та наукою (діалектикою) й історією. На їхню думку, поезія перевищує історію і є порівняно з нею більш філософською, оскільки мета історії — дуже точно донести потомкам відомості про те, що було, зосереджуючи увагу тільки на найвагоміших подіях; вона не звертається до почуттів. Поезія ж звертається не до конкретного, а до типового і цим близька до філософії, але й відрізняється від останньої, оскільки мистецтво, зображуючи типове, приписує його риси конкретній особі. Історія і наука досліджують реальний об'єкт і зобов'язані говорити про нього правдиво. Вони звертаються до розуму, і їхнє завдання — навчати. Предмет і мова мистецтва мають бути не правдивими, а правдоподібними, мистецтво звертається насамперед не до розуму, а до почуттів, його завдання повчати і приносити насолоду. У зв'язку з цим українські мислителі розробляють теорію мімезису, наслідування, а також своєрідно переосмислюють арістотелівську ідею катарсису.

Вчення про стилі. На першому плані естетичних розробок українських філософів XVII—XVIII ст. було вчення про три роди стилю: високий, середній та низький, яке загалом ґрунтувалося на античній стилістичній теорії. Вибір одного з цих стилів зумовлювався родом поетичного твору чи промови, обраним предметом, бажаним емоційним ефектом, а також метою, яка ставилась перед художньою творчістю. Так, автор київської поетики 1696—1697 рр. "Rosa inter spinas" писав: "Вчимо, розповідаючи про предмети, коли вводимо відповідну і красиву розповідь. Насолоду приносимо словесним вираженням, коли вживаємо прекрасний спосіб викладу, хвилюємо, збуджуючи відповідні почуття... Звідси, на думку всіх, визначаються три стилі, або характери, або форми викладу, а саме: низький, або простий, або незначний; квітчастий, або середній, або поміркований, або спокійний, і високий, або величавий, або видатний. ... Завдання і мета високого стилю — хвилювати... У цьому стилі описуються печальні, але важливі події. ... Завдання і мета квітчастого стилю — приносити насолоду. ... Цим стилем користуються у похвалах, привітаннях, розповідях про радісні речі... Низький стиль служить для повчання і вживається у розповідях, якими повчаємо інших" [39].

---

[37] *Сивокінь Г.* Зазн. праця. — С. 55.

[38] *Прокопович Ф.* О поэтическом искусстве: Пер. с латин. Г. Стратановского // Прокопович Ф. Сочинения. — Москва; Ленинград, 1961. — С. 347.

[39] Цит. за: *Маслюк В.* Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — Київ, 1983. — С. 88.

Вчення про три роди стилю важливе місце посідає у теоретичних працях Йосифа Кононовича-Горбацького, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського, Теофіла Олександровича та ін. [40] Правильний вибір стилю проповіді Прокопович вважав найпершою ознакою справжнього таланту. "Хай першою ознакою справжнього таланту буде те, — писав він, — щоб його хвалили не за деякі з чеснот, а за всі: якщо він тонко розпочинає виклад, поважний у повчанні, дотепний у розвеселюванні, сильний і багатослівний у зворушуванні, і, нарешті, якщо він підбирає стиль не довільно, а згідно з вимогами справи і часу" [41].

На перше місце виносився високий стиль: поважний, піднесений, величавий, якому відповідають великі ампліфікації, високі роздумування, поважні думки, сильні аргументи, глибокі почуття, насамперед гніву, подиву, болю, сильні мовні фігури, які викликають душевні хвилювання. Цей стиль годиться для написання трагедій, епічних творів, промов з приводу гідних подиву суспільно важливих і величних подій, а також про справи небесні, вічні, божественні. Середній стиль відзначається досить скромною будовою слів і речень під час викладу не надто важливих тем. Разом з тим він повинен бути досить приємним і не дуже спрощеним, тому художньому мовленню цього стилю притаманні також витончені речення, "приємні і красиві слова, часті і милі метафори, взяті з красивих речей, особливі дотепи... скромні почуття і фігури, які служать для розваги" [42].

Середнім стилем пишуться комедії, похвали та ін. Низький стиль Прокопович ще називав фамільярним, вказуючи, що він здебільшого використовується у простих приватних справах, проте відрізняється від буденної вульгарної мови більш літературною формою слів і речень, а також іноді присутністю поміркованих почуттів. Він придатний для викладу, коли йдеться про господарство чи сімейні справи, для написання дружніх листів, повчань і таке інше. "Май на увазі, — пише Феофан Прокопович, — що навчання вимагає низького стилю, розвеселювання — середнього, а зворушування — високого" [43].

Крім поділу на стилі українські знавці поетики XVII — першої половини XVIII ст. подають класифікацію родів і видів поезії. Детальний розгляд її, очевидно, стосується більше теорії літератури, ніж естетики. Для розвитку естетичної думки тут важливі два аспекти: по-перше, принцип класифікації, по-друге, те, що в поетиках розглядаються деякі нові поетичні жанри, зокрема різні види епіграм та курйозних віршів, що засвідчує проникнення барокової естетики не тільки в практику вітчизняної художньої культури, а й в її теорію [44].

В українських поетиках вирізняється здебільшого шість родів поезії: героїчна, лірична, елегійна, ямбічна, трагічна і комічна. Щодо видів, то у ранніх поетиках їх налічувалось до дев'яти: епопея, драма, лірика або поезія героїчна, комічна, сатирична, трагічна, буколічна, елегійна, лірична, еклога, епіграматична, а пізніше їх кількість значно збільшилася [45]. Роди поезії поділялися також на більш і менш важливі або досконалі (усталені) і недосконалі (неусталені). До перших належали лірика, елегія, епіграма, до других — епіка, сатира, буколіка, трагедія, комедія.

---

[40] Детальніше про це див.: *Маслюк В.* Зазн. праця.

[41] *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво. — С. 120—121.

[42] Там само. — С. 143.

[43] Там само. — С. 144.

[44] *Сивокінь Г.* Зазн. праця. — С. 77.

[45] Детальніше про це див.: *Сивокінь Г.* Зазн. праця.

У курсі 1696 р. “Lyra” вказується, що поезія “може класифікуватися залежно від способу написання (modus scribendi) та від матерії, що лежить в основі поетичного зображення. За способом написання твори можуть бути наративними, в яких говорить сам поет (лірична, елегійна, епіграматична), драматичними, в яких говорять дійові особи (комедія і трагедія), змішаними (mixta), де говорять то автор, то дійові особи (епічна, буколічна)” [46].

Уявлення про досконале. З ученням про стилі, роди і види поезії та ораторського мистецтва безпосередньо пов’язане вироблення багатьох термінів і понять, які згодом отримають статус основних естетичних категорій. Передовсім це розвиток уявлень про досконале, міру, смак, художній вимисел (правдоподібність), наслідування, емоційний вплив мистецтва та його виховну функцію.

Розробляючи фундаментальні проблеми прикладної поетики, українські мислителі пояснюють значення і таких понять, як величне і нице, героїчне, дотепність, оригінальність, відповідність і контраст, гармонія і дисгармонія, протиріччя, компроміс та ін. Зміст останніх, у свою чергу, розкривається через низку термінів — емблема, метафора, алегорія, несподіваність, складність, простота, порівняння, протиставлення тощо.

Проблема досконалого естетикою XVII — першої половини XVIII ст. розробляється в трьох самостійних напрямах — пошук аналогів досконалого в природі, соціальний аспект досконалого в людині та досконале в мистецтві. Категорія досконалого близька за змістом до категорії прекрасного в естетиці Відродження, але значно глибша від останньої, оскільки доповнює елітарний естетичний ідеал загальнолюдськими морально-етичними цінностями.

Естетичне сприйняття природи, підпорядковуючись загальному раціоналістичному світогляду свого часу, частково включається в процес науково-раціонального, а не тільки емоційно-чуттєвого відношення до світу. Утилітарно “незацікавлений” погляд на природу не виключав прагнення досягти сутнісних глибин світу, опанувати його закони, щоб потім використати ці знання на благо людині. Тому досконалим проголошувалося все, що було розумним.

Виходячи з філософського посилання про те, що першопричиною існування Всесвіту є субстанція, яка діє за досконалими законами, все у світі також має прагнути досконалості. Найдосконалішим є Бог, про що писав Щербацький: “...необхідно, щоб я був створений кимось більш могутнім і відповідно більш досконалим, що постійно підтримував би моє життя, і якого я, оскільки він існує сам по собі і кохається у всіх виявах досконалостей, називаю Богом” [47]. Щоправда, одночасно приходить усвідомлення протистояння людини світові, який після прийняття геліоцентричної будови Сонячної системи, а тим більше сприйнятий крізь призму новоєвропейської теорії множинності світів, вселяв страх могутністю і безконечністю. Більше того, у XVII ст. виявилося, що людина далека від досконалості, з чого виникали сумніви і щодо досконалості макрокосму.

У філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії знаходимо поділ досконалого на трансцендентальне та моральне і тлумачення релятивності морального досконалого як такого, що залежить від часткових факторів. Кожне сутнє, як створене Богом, є досконалим трансцендентально і потенційно може бути досконалим мо-

[46] Там само. — С. 74—75.

[47] *Щербацький Г.* Зазн. праця. — С. 210.

рально. Трансцендентальне досконале, писав Інокентій Гізель, "полягає в узгоджуванні речей з Богом" [48]. Моральна досконалість не є властивістю сутнього, тому що "особисті властивості, а найчастіше особисті відношення обмежують досконалість, оскільки вони є персональними" [49].

У пошуках гармонії, захованої в контрастах і суперечностях, мислителі бароко, визнаючи природу такою, що відповідає задуму Творця, з одного боку, надавали потворному (ницому) право бути повноцінним об'єктом естетичного дослідження, а з іншого — право бути суб'єктом естетичного сприйняття передавали природі, вдосконаленій генієм людини, тобто мистецтву. Абсолютна досконалість вважалася пріоритетом виключно "Верховної істоти", тобто Бога. Звичайно, у світі, який оточує людину, багато естетично недосконалого, але, з погляду барокового митця, у природі не існує настільки бідної натури, щоб вона не могла бути відтвореною у мистецтві.

Інший аспект проблеми досконалого має швидше морально-етичне, а не естетичне забарвлення. Ця проблема досконалості людини, барокова ідея "героїчної особи" проповідувалася в дидактичних та філософських трактатах XVII—XVIII ст. Вперше ставши не лише суб'єктом, а й об'єктом філософського дослідження, людина бароко не бажає примиритися зі своєю реальною недосконалістю. Віричи в одвічну розумність природи та її законів, через які відкривається сутність першопричини (Бога), людина сподівається на можливість хоча б уявного досягнення ідеалу шляхом самовдосконалення, виявлення та реалізації своїх можливостей ще у поцейбічному житті. Якщо у природі досконале ототожнюється з розумним (доцільним), то в людині таким є все, що виявляється добрим і на благо.

Третій аспект досконалого — досконале у мистецтві. Трактати теоретиків бароко здебільшого носять не теоретичний, а полемічний або дидактичний характер, розгортаючи проблему досконалого в практичному руслі — яким є досконалий твір мистецтва, як його слід створювати і як сприймати. Виходячи з цих рецептів, а також з художньої практики епохи, ми можемо скласти уявлення про те, як розуміли досконале у мистецтві люди епохи бароко.

Передумовою створення досконалого неприродного твору теоретики бароко вважають талант і майстерність митця. Перший чинник дається природою, другий здобувається у процесі навчання та формування відповідного навику. В сумі вони дають щасливе уміння говорити про будь-яку річ і якнайкраще.

Матеріалом для досконалого художнього твору могли бути натура, історія, вчинки людей, твори відомих авторів попередніх епох, свідчення або думки ораторів та філософів, звичаї інших народів чи провінцій, свідчення Святого Письма або будь-яка річ, яку можна видумати. Українські мислителі XVII — першої половини XVIII ст. у вирішенні питання про досконалий предмет мистецтва ближчі до барокових теорій, а не класицизму. Власне, саме визначення поезії чи риторики вказує на те, що абсолютно все у природі може бути предметом мистецтва. Досконалість твору залежить не від його предмета чи матерії, а виключно від таланту і майстерності автора. Тому в жодному трактаті епохи бароко ми не знайдемо тлумачення того, чим є досконале як предмет мистецтва. Проте в них багато визначень того, який твір мистецтва можна вважати досконалим.

[48] *Гізель І.* Твір про всю філософію: Пер. з латин. Я. Стратій // Історія філософії України: Хрестоматія. — С. 160.

[49] Там само.

Художній вимисел. Душею поезії, на одностайну думку всіх авторів давніх українських поетик, є поетичний вимисел (зображення, вигадка, наслідування) та поетична майстерність. "Якщо хтось вживає лише метри, а не застосовує наслідування і вигадки, то той, звичайно, зветься іменем поета, але насправді він не поет, а швидше версифікатор...", — читаємо в "Касталійському джерелі" 1685 р. [50] Поезію без вимислу або наслідування Феофан Прокопович називав мертвою, а Митрофан Довгалевський вважав, що "віршописець описує у віршовій формі готову річ, справжню й історичну, а поет у своєму вірші зображує річ, яку він сам видумав" [51]. Провідником митця у його творчості є фантазія, завдяки якій він може вигадувати те, чого не було, але наче б то могло бути, знаходить найкраще плетиво фабул, а також прийоми, якими навіть дійсні події зображаються правдоподібно.

В українських поетиках часто ототожнюються поняття вигадка і наслідування. Розрізняється наслідування природи і праці, а вигадка — події й способу, яким вона могла відбуватися. Наслідування праці мало швидше дидактичне, ніж естетичне значення. По суті, це прагнення до формальної схожості з визнаними літературними авторитетами, яке запозичується від звичної у середньовіччі практики використання іконографічного кліше (своєрідної образотворчої формули). Автор у міру свого таланту міг видозмінювати або наповнювати це кліше власним змістом. Проте Прокопович застерігав, що в наслідуванні праці слід відчувати міру, бо в протилежному випадку вийде або плагіат, або школярський твір. Наслідування природи власне збігається з вигадкою події і є зображенням "іншої речі, або... це зображення образів" [52]. Вигадка (наслідування, зображення) події бачилася подвійною: а) справжня, але яка не здається вигадкою, коли автор видумує щось таке, що не суперечить реальному життю і вигадкою не здається; б) справжня і відверта, коли автор видумує щось надлюдське, надприродне, скажімо, вчинки богів.

Вигадку способу детально описує Прокопович: "Вибравши подію, поет не досліджує, як вона відбулася, але, споглядаючи, зображає, як вона могла відбутися... Врешті-решт він повинен, ведучи мову про вигадані або дійсні предмети, чинити так само, як чинить живописець, малюючи картини. Як художник, почувши про яку-небудь подію, спершу обдумує, зорово уявляє собі місцевість і обличчя і довго думає, яким чином — якщо мова йде про битву — одні пускають здалеку стріли, інші б'ються мечами та списами... все це художник спершу зокрема начебто змальовує подумки, нарешті переносить на картину і старанно викінчує в деталях. Так само і поет повинен дійсні події розглянути у свідомості якомога глибше і по-своєму витворити вірогідне; ...задуми у поета і живописця цілком однакові; різняться вони тільки здійсненням, оскільки один переносить свої думки фарбами на картину, інший — словесними фігурами і віршами на сторінку. Внаслідок цієї, думаю, спорідненості поезії з малярством і прославилось прислів'я: поезія є живописом, що говорить, а живопис — німою поезією" [53].

Наведений вислів свідчить про те, що на межі XVII—XVIII ст. українські мислителі, розробляючи теорію художнього вимислу, прийшли до розуміння співвідношення різновидів мистецтва і на-

[50] Цит. за: *Сивокінь Г.* Зазн. праця. — С. 51.
[51] *Довгалевський М.* Зазн. праця. — С. 34.
[52] Там само. — С. 39.
[53] *Прокопович Ф.* О поэтическом искусстве. — С. 405.

віть зверталися до проблем психології творчості. У цьому плані цікавими є зауваження, які знаходимо в давніх українських поетиках щодо відмінності між художнім вимислом і звичайною побрехенькою, адже побрехенька суперечить здоровому глуздові, а художники, вигадуючи події, не суперечать розуму, навпаки, "розум іде попереду й диктує саму подію" [54]. Поетичний вимисел обов'язково повинен бути правдоподібним, тобто уникати невідповідності, неможливості та суперечності. Звертаючись до проблеми правдоподібності у драматургії, українські мислителі, на зразок західноєвропейських поетик класицизму, формують вимогу, щоб зображувані події не виходили за часові межі двох-трьох днів, оскільки глядач не зможе уявити собі, що за декілька годин вірогідно представлено те, що відбувалося впродовж років чи місяців.

Оригінальність та дотепність. Одними з найважливіших моментів на шляху досягнення досконалості були "оригінальність" та "дотепність" ("гострий розум"), якими повинен бути осяяний кожен витвір людських рук і таланту, і хвалу яким у XVII ст. підносили всі автори, навіть такі, що стояли на різних художніх позиціях.

У західноєвропейських барокових трактатах дотепності приділено дуже багато уваги, розроблено правила її пізнання та використання. Проте вона не стає самостійною естетичною категорією, а залишається одним з найважливіших засобів художньої виразності. Як універсалія дотепність виступає поняттям, через яке розкриваються категорії досконалого та смаку. Українські поетики і риторики розглядають дотепність як обов'язковий елемент досконалої художньої форми.

На думку теоретиків бароко, оригінальність свідчить про нетривіальність інтелектуального рівня людини. Дотепність проявляється у кмітливості, умінні моментально знаходити загальне в несхожому чи навіть протилежному, нестандартно мислити і поводити себе як в екстремальних, так і в тривіальних ситуаціях, блискавично приймати правильні рішення і завжди залишатися в центрі уваги оточуючих людей. Дотепність у XVII ст. трактується не як гострослів'я, яке народило жанр епіграми і було притаманне розвитку комічного, "а насамперед як вільна гра образами і думками найрізноманітнішого змісту" [55] або, як писав Митрофан Довгалевський, "вдалий висновок, зроблений мимо чи проти сподівання" [56].

Естетика бароко звертає увагу на різницю між звичайним розсудком і творчою працею розуму. Утилітарна річ, створена згідно з принципами доцільності, не обов'язково буде красивою. Так само як зовні красива річ не завжди є доцільною. Досконалість же притаманна тільки тим витворам людських рук, які створено за законами розуму і краси одночасно. Так, зодчий повинен думати не тільки про те, щоб його споруди були міцними, а й про те, щоб надати їм міцного вигляду. Поету належить турбуватися не лише про глибину і непересічність думки, закладеної в його віршах, а й про те, як найгарніше висловити її, прибравши у відповідні словесні прикраси. Виступ ритора має бути не тільки переконливим і повчальним, а й зворушливим, красномовним.

За словами Емануеля Тезауро, "жодна картина, жодна скульптура не заслуговує титулу геніальної, якщо вона не є плодом гострого розуму" [57]. Схожу ду-

[54] Цит. за: *Сивокінь Г.* Зазн. праця. — С. 54.

[55] Памятники мировой эстетической мысли: В 6 т. — Москва, 1964. — Т. 2. — С. 605.

[56] *Довгалевський М.* Зазн. праця. — С. 215.

[57] *Тезауро Э.* Подзорная труба Аристотеля // Памятники мировой эстетической мысли. — Т. 2. — С. 626.

мку висловлював і Феофан Прокопович: "Найкращий талант це такий, який відзначається швидкістю думки і винахідливістю" [58]. Митрофан Довгалевський вважав, що для того, щоб подобатись читачам, поет "своїм віршам надає гостроти або проникливої дотепності, яка є душею поезії" [59]. Дотепність художника полягає в несподіваних поєднаннях, гармонійних або контрастних зіставленнях далеких понять, пов'язаних творчим генієм. Це не випадкові породження вільної фантазії автора, а вираження універсальної внутрішньої єдності світу, як він бачився людям XVII ст. Дотепність доступна не всім художникам, вона не є здобутою майстерністю, а тільки вродженим талантом, яким володіє "небагато людей, і навіть деякі люди великого розуму не мали цього приємного дару природи" [60].

Дотепність, як естетичне поняття, підпорядкована досконалому і трактується як акт людського розуму, який відображає відповідність, що існує між об'єктами, а їх узгодження або співвідношення виявляє їхній об'єктивний умоглядний зв'язок. Дотепність фіксує уміння схопити єдність суті, відкинувши різноманітні акцидентальні відмінності. Як акт творчості за законами краси, дотепність апелює все ж таки не лише до наших почуттів і емоцій, але й до уміння мислити. Їй притаманна власна логіка формулювань, але якщо для нормальної логіки того часу основне — доказове дискурсивне мислення, яке тяжіє до вихідних очевидних істин, а критерієм риторики є красномовність, то для дотепності, крім першого і другого, важлива ще й краса самої думки. Дотепність тяжіє до синтезу раціонального та емоційного сприйняття творів мистецтва. "Запам'ятай, — читаємо у Довгалевського, — щоб ласкати вуха слухачів і щоб їм подобатися, треба користуватися винятковою кмітливістю" [61].

Дотепність у мистецтві існує у двох видах: проникливості та майстерності. Першому виду притаманне прагнення до пізнання істини, до проникнення у суть явища, у найсокровенніші його таємниці. Така дотепність швидше корисна, аніж приваблива, властива більше наукам, ніж мистецтву, тому сама по собі до досконалості не приводить. Інший вид стосується не стільки істинності змісту, скільки витонченої краси форми. Постійного місця застосування він не має, і самостійного значення естетика бароко за ним взагалі не визнає. Синтез же обох видів дотепності є душею досконалого твору бароко. Високо цінуючи хист митця, теоретики бароко різко висміювали поверховість, коли форма створювалася виключно задля самої форми, а порівняння й аналогії втрачали здоровий глузд. Разом з тим українські мислителі зазначали, що слід уникати тільки недоречних фігур, а не будь-яких прикрас взагалі. Зокрема, Прокопович писав: "Оброблене і витончене мовно-стилістичне оформлення настільки необхідне ораторові, що без нього ніхто не може вважатися оратором, хоч би був озброєний всілякою освітою. Без такого оформлення... слабнуть почуття, застигають доводи, сухою стає ампліфікація, тупіють дотепи, не усміхаються тонкощі та жарти, вся промова стає охлялою та нудною й неначе повзає по землі, і що більше, навіть здається мертвою" [62]. Якщо ж промова оратора "буде прикрашена, то, здається, матиме славу досконалого мистецького твору" [63].

---

[58] *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво. — С. 149.

[59] *Довгалевський М.* Зазн. праця. — С. 41.

[60] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 314.

[61] *Довгалевський М.* Зазн. праця. — С. 206.

[62] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 241.

[63] Там само. — С. 248.

Невідомий художник. Натюрморт. XVIII ст.

Кожен з видів дотепності поділявся на низку різновидів. Так, наприклад, дотепність у майстерності розглядалась у трьох площинах — дотепність ідей, форми та дії. Перша стосується задуму твору, їй належить уміння знаходити найнесподіванішу схожість (відмінність) як у чуттєвому світі, так і у сфері вічних ідей. Вона може бути побудована або на відповідності та гармонії між поняттями-корелятами, поєднуваними у зіставленні (дотепність в аналогії), або на невідповідності, дисонансі крайнощів (дотепність контрасту), або на їх поєднанні (дотепність змішана, найшанованіша з усіх трьох варіантів).

Дотепність форми безпосередньо залежить від ідеї, але не має самостійного значення і полягає в умінні оригінально викласти нетривіальну думку, побачити та показати знайомі предмети так, як їх не вміють побачити інші. Вона проявляється у використанні різноманітних прикрас, які збагачують думку і творять її придатливою до сприйняття. Досконалий твір бароко не сприймається моментально, його слід не просто розглядати, а прочитувати, розшифровувати, як закодовану книгу, його споглядання потребує досить тривалого часу і розгалужених знань. Митці епохи бароко програмно декларували необхідність тривалого сприйняття творів, що повинно було давати добру поживу для вправляння розуму. У передмові до свого "Млєка" Іван Величковський писав: "Упев-

няю теж ласкавого [читат]еля, иж если сіи вѣрши моѣ скор[о про]йдет, неуважаючи, що ся в кождом за штучка замикает, мало або жадного не отнесет пожитку. Леч если над кождым вѣршиком так ся много забавит, аж поки зрозумѣет, що ся в нем за штучка замыкает, велцеся в них закохает" [64].

У музиці епохи бароко ця складність естетичного сприйняття проявилась у виробленні композиторами цілої системи музикальних емблем та символів, які відповідають різним настроям і навіть філософським ідеям. В архітектурі — це складні абриси екстер'єрів, форми яких перетікають одна в одну і наче зливаються з навколишнім середовищем, залучення великої кількості скульптур та живописних декорацій, які візуально розширюють інтер'єри. В образотворчому мистецтві багатомірність сприйняття твору була пов'язана з використанням емблем, алегорій, символів (які часто виходять з далеких за змістом та філософським духом джерел, хоч і об'єднані в одну образотворчу площину різночасових подій), іноді в подрібненні (деталізації) або фрагментарному масштабному виділенні форм та введенні багатого антуражу. Все це дійсно розраховано на досить освічену аудиторію і на взаємну інтелектуальну роботу митця та реципієнта у заглибленні у світ мистецтва.

Дотепність в українських поетиках поділяється також на просту і складну. Проста — це така, яка вміщує лише один з можливих її видів (наприклад, лише дотепність ідеї чи дії). Вона нескладна, якщо, незалежно від кількості аналогій чи протиставлень, розкриває лише одну думку. Проста дотепність зводиться до чотирьох основних коренів: відповідність або схожість між поняттями (аналогії, уподібнення, контрасти, рівності, натяки); тонке раціональне бачення (критика, парадокси, перебільшення, сентенції, дотепні поради і т. д.); розсудкове мислення (вислови з прихованим змістом зауваження, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, доказів і т. д.); винахідливість (вимисли, стратагеми, винахідливі відповіді у вчинках та словах). Складна дотепність має багато елементів і основних частин, навіть коли вони поєднані однією сюжетною, повчальною або формальною канвою міркувань.

Емоційний вплив мистецтва. Досконале включає в себе етичну характеристику і не мислиться без дотримання моральних приписів свого часу. Дотепність дії в етичному плані характеризує героїчну особу. В естетичному ж вона проявляється як уміння художника збудувати дію свого твору згідно з етичним ідеалом, запропонувати несподівані повороти сюжету, нестандартні ситуації, поєднати різночасові та віддалені у просторі події, не втративши при цьому сутнісної цілісності. Дотепність дії особливо важлива у часових та просторово-часових мистецтвах. Вона утримує в постійній напрузі увагу реципієнтів, інтригує, спонукає до того, щоб охопити твір у цілому. Власне, на вигадку дії покладалась виховна функція мистецтва, яка, у свою чергу, була пов'язана з уявленнями про емоційний вплив художника на реципієнтів. У давніх українських поетиках і риториках цій проблемі приділялося надзвичайно багато уваги.

Українські мислителі вважали недостатнім арістотелівське пояснення ідеї катарсису. На їхню думку, вплив мистецтва був значно складнішим, ніж уявне очищення, досягнуте через співпереживання долі героїв, виведених у трагедії. Власне, справжнє очищення у христи-

---

[64] *Величковський І.* Млеко // Хрестоматія давньої української літератури. (До кінця XVIII ст.). — Київ, 1967. — С. 255.

янській моралі передбачалося не через катарсис, а через таїнство сповіді і причастя. Виховна функція мистецтва полягала не в катарсисі, переживши який реципієнт наче стає морально досконалішим, а в тому, щоб показувати, як себе слід (або не слід) поводити в тій чи іншій ситуації. "З трагедії глядач повинен дізнаватися, чого слід боятись, а також про те, що всі підлягають нещастям і випадкам" [65].

Кожен різновид і жанр мистецтва мусять мати свою, тільки їм притаманну морально-виховну роль. Автор "Касталійського джерела" писав, що "метою героїчної дії є бажання доброчесності, як трагедії — співчуття, комедії — задоволення" [66]. "Метою поеми — читаємо в поетиці 1702 р. "Cedrus Apollinis" — є піднесення любові до мужності в людських душах" [67].

Вчення про силу емоційного впливу мистецтва на людину розкривається у тогочасному тлумаченні терміна "розважати", який не ніс у собі сучасного, дещо легковажного змісту, а означав властивість природного таланту до деякої міри панувати над слухачами, тримати в напрузі їхню увагу і спрямовувати їхні душі у бажаному напрямку. Прокопович писав, що "мистецтво збудження почуттів у людини поставило оратора якимсь чином понад людське покликання. Справді божественною справою здається така сила проникати в людську душу; ти, наче рукою, тягнеш людину й схиляєш її у різні боки: виховуєш, змінюєш, спонукаєш до любові, примушуєш ненавидіти, отримуєш страх, збільшуєш радість і впливаєш іншими видами емоцій" [68].

Феофан Прокопович цій проблемі надавав особливої ваги, присвятивши їй всю п'яту книгу риторики "Про розгляд почуттів". Він детально описував походження та різновиди почуттів, основні правила їх збудження, запровадив класифікацію почуттів на дві групи — почуття першого та другого класів. Він відносив до першого любов, прагнення, турботу, тривогу, надію, впевненість, благородні ревнощі, радість, а до другого — ненависть, гнів, обурення, смуток, співчуття, втіху, страх, розпач, заздрість, сором'язливість. Цікаво, що спектр почуттів, до яких повинен апелювати митець, зокрема оратор, щоб переконати людину у власній правоті, надзвичайно широкий. До того ж у правилах для красномовців було додано ще й своєрідне вчення про перевтілення, згідно з яким оратор повинен збуджувати емоції не тільки вдало підібраними словами і фабулою, а й сам їх висловлювати, аж до необхідності плакати, зітхати, виявляти на обличчі радість чи страждання та ін.

Супутні естетичні поняття. Роздумуючи над "вишуканим розумом", проймаючись сутністю дидактичного і художнього впливу творів мистецтва на людину, українські мислителі розробили низку супутніх понять. Наприклад, аналогія, що виявляє відповідності між двома різними об'єктами, контраст, який дозволяє сягнути досконалості через зіткнення протилежностей. Аналогію було покладено в основу вчення про ампліфікацію, якому в давніх українських поетиках і риториках приділяється особлива увага. В образотворчому мистецтві використанням аналогій, за допомогою яких утворювались образи-символи та емблеми, художники розширювали просторові та часові рамки своїх творів. Аналогія стала базою метафоризму та алегоричності зображально-виразових засобів барокової культу-

[65] Цит. за: *Сивокінь Г.* Зазн. праця. — С. 83.
[66] Там само.
[67] Там само.
[68] *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво. — С. 285.

Л. Крщонович, І. Щирський. Фенікс на горі. З книги "Redivivus Phoenix". Чернігів, 1683 р.

ри і спричинила до розквіту такого специфічного поетичного жанру, як епіграма. Аналогія в художній практиці й теорії бароко стала своєрідною поєднувальною ланкою між одиничними явищами та способами мислення і сприйняття світу, довела їх взаємозалежність, можливість зобразити одне через інше за допомогою фігуральних характеристик.

Різноманітність, яка була необхідною для того, щоб прикрасити буденне життя і зробити цікавими твори мистецтва, досягалася через наявність контрастів, протилежностей та пошук компромісів між ними. Матеріалом для встановлення контрасту могли слугувати ті ж поняття, що й для виявлення аналогій (відповідностей). Наприклад, контраст між явищем і його причинами, предметом та його атрибутами, об'єктом і будь-якими зовнішніми, але пов'язаними з ним поняттями. Контраст, на думку Митрофана Довгалевського, надає образу життєвої переконливості та багатомірності. У поезії контраст та аналогію часто використовували поряд, творячи несподівані повороти сюжету, порівняння, натяки та ін.

Особливо доречними вважалися контрасти у повчальній думці, коли яскраво виступає різниця двох понять, які зіставляються. Контрасти і протилежності дають змогу також з великою майстерністю будувати докази, йдучи від одного поняття до протилежного. У самому контрасті також розглядалися різні ступені досконалості, оскільки дистанція між вибраними для зіставлення об'єктами може бути більшою чи меншою, а сам вибір об'єктів — більш чи менш несподіваним.

Важливим елементом досконалого твору мистецтва і досконалого способу мислення в епоху бароко стала емблема. Зведення всього чуттєвого і духовного світу до необхідного ланцюга аналогій та протиставлень (контрастів), на базі яких здійснюється єдність Всесвіту, привело до створення деякої універсальної системи символів. Вони стали не просто фігурами, а своєрідним лаконічним способом передавання інформації. Такі символи в культурі бароко назива-

ються емблемами. Емблема виявилась найбільш синтетичним явищем культури, оскільки вона поєднувала образотворчі, літературні, а іноді й звукові образи.

Важливими поняттями, які розкривають суть досконалого в естетиці бароко, були гармонія та дисгармонія. Проте розуміння гармонії в епоху бароко відрізнялося від класичного її тлумачення. Воно полягало не у повній співзвучності окремих елементів об'єкта, а в єдності його протилежних складових та контрастів, у деякому компромісі сил, що знаходяться у внутрішньому протиборстві, тобто гармонія полягала в їхній сумірності й пропорційності, у відповідності творів мистецтва величі та силі Бога, мірі відтворення єдності та різноманітності світу. Дисгармонія — це зіткнення гранично напружених за емоційним та пластичним характером і прямо протилежних за суттю елементів, розв'язкою якого стає досягнення миттєвої рівноваги і сумірності.

Бароко, яке на перший погляд є хаотичним і свавільним, у разі поглибленішого розгляду виявляє тяжіння до раціоналізму й регламентації творчого процесу. Тому протягом цього часу предметом окремого дослідження стало тлумачення поняття міри (сумірності, відповідності, пропорційності). Міра в культурі бароко — це не механічна середина між двома крайнощами, а деяка, часто нетривка, рівновага, досягнута внаслідок компромісу між ними. Знайти її — справа гарного смаку, вміти дотриматись — ознака непересічного обдарування й блискучої майстерності. Ніщо надмірне, незалежно від того, яким воно буде — позитивним чи негативним, не належало до сфери досконалого. Міра, сумірність, пропорційність — поняття суто раціональні. Їхні закони створювалися людським розумом і описувалися у дидактичних трактатах; вони стали тим ситом, крізь яке просіювалися витвори людського генія. І коли у них виявлялося все: і дотепність, і оригінальність, і аналогії, і контраст, і гармонія — словом — доцільність і краса, і коли всього цього було ні мало, ні багато, а саме в міру у співвідношенні частин між собою і щодо цілого, тільки тоді й тільки такий твір здобував титул досконалого.

Поняття художнього смаку, яке вперше запровадили теоретики західноєвропейського бароко і детальніше розробляли теоретики класицизму, в українських трактатах використовується як термін, але детального пояснення не знаходить і стосується не стільки процесу творчості, скільки уміння оцінити і вибрати найкраще. На думку українських мислителів, індивідуальний смак — поняття релятивне, яке залежить від об'єктивних умов життя людини і передовсім від її виховання, що й диктуватиме критерій оцінки та відбору. Що стосується творців елітарної культури, то наявність у них "зрілого смаку" передбачає необхідність природженого дару, проте остаточно формується через навчання. Власне, володіти вишуканим художнім смаком — це те саме, що уміти дотримуватись міри, спираючись на встановлені правила свого мистецтва.

Незважаючи на фрагментарність та розпорошеність у різних неспеціальних трактатах, рівень українських розробок у царині естетики відповідав розвиткові тогочасної західноєвропейської, здебільшого барокової естетики, а закладені у цьому вченні ідеї стали реальним підмурівком для формування української естетики як самостійної науки у подальший період.

5.6. Риторика і поетика

Гуманістів епохи Відродження, особливо ранніх, мало цікавили проблеми онтології, як і "божественні науки". Вони займалися переважно тими науками, які безпосередньо стосувалися людини, її практичного життя, — етикою, політикою, історією, естетикою тощо. Саме тому на перехресті семи вільних мистецтв в епоху Ренесансу роль методолога замість логіки виконувала риторика, в якій зосереджувалось усе нове, пов'язане з діяльністю людини. Вона більше, ніж філософські курси, відбивала нові впливи в духовній культурі епохи, була ближче до світської гуманістичної проблематики, актуальної у суспільному житті того часу. Гуманісти, подібно до діячів пізньої античності, не проводили чіткої межі між риторикою і поетикою. Категорії риторики, на їхню думку, без істотних змін можна було поширювати й на поетику. Міркування про те, що поезія і риторика споріднені, у них спільна мета та завдання і "діяти вони повинні спільно, спираючись одна на одну", продовжували побутувати в Європі до XVIII ст. [1] Аналогічних поглядів дотримувалися й українські гуманісти Києво-Могилянської академії, автори поетик і риторик, які нерідко читали паралельні курси поетики й риторики або ж поєднували обидва, як це зробив, наприклад, М. Довгалевський.

Нині тільки в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у Києві зберігаються 183 курси риторики, з них 127 складені й прочитані в Києво-Могилянській академії. Це далеко не повний перелік того, що перебувало в академічній бібліотеці до пожеж 1780 і 1811 рр., коли майже всі книги, що були там, згоріли [2]. Не менше зберігається там і поетик. Проте саме в риториках більшою мірою, ніж в поетиках, відбилися гуманістичні тенденції розвитку культури східних слов'ян. Переважна більшість професорів Києво-Могилянської академії цього періоду розглядала риторику як універсальну науку про слово, вершину мистецтв, мета якої — навчити добре говорити. Предметом риторики, на їхню думку, є всі речі, і нема нічого, що не було б охоплено шатами риторичного предмета. Завдання риторики автори вбачали в тому, що вона навчає правил наслідування та тренує, вправляє, тим самим допомагаючи вдосконаленню природного таланту красномовства. З цією метою подавалися відомості з інших галузей знань: філософії, історії, географії, математики, психології тощо, почерпнуті з творів гуманістів епохи Відродження (Ю. Мельхіора, А. Мануція, Я. Понтана, Я. Квятковича, К. Сарбієвського, Е. Роттердамського та ін.). Риторика, на думку києво-могилянців, повинна була регламентувати ораторське красномовство, основна функція якого полягала в досягненні певних знань, у здатності викликати почуття насолоди у слухачів, у виробленні певної суспільної думки з метою впливу на неї. Щодо предмета красномовства, то визнавалися не вигадані, а реальні події.

Курси поетики в Києво-Могилянській академії читалися від 30-х рр. XVII до середини XVIII ст. Найраніший з ру-

[1] *Наливайко Д. С.* Київські поетики XVII — початку XVIII ст. у контексті європейського літературного процесу // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. — Київ, 1981. — С. 177.

[2] *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — Киев, 1982. — С. 4.

кописних курсів, що збереглися, датується 1637 р. (А. Старновецького — М. Котозварського), а найпізніший (Г. Кониського) — 1747 р. Збереглося близько 200 латиномовних рукописних конспектів поетик. В академії, як і в інших гуманістичних закладах, курс поетики "виконував важливу проміжну функцію. Він не тільки вводив учня до "стану" студента, а й знайомив його з першими таємницями риторики" [3], — у кожній поетиці, зокрема, є розділи, де викладалися окремі питання теорії красномовства. У свою чергу, курс риторики був спрямований на навчання стилю. Згідно з античною теорією художньої мови, а також теорією авторів давніх українських поетик, призначенням поезії вважалася функція повчання, збуджування і розважання. Головним призначенням поезії, на їхню думку, є звеличення людських діянь, хоч поезія, як писав Ф. Прокопович, може трактувати про всі речі. Він, зокрема, як, можливо, ніхто з відомих нам авторів поетичних курсів розглядуваного періоду, приділяв багато уваги проблемам філософії, неодноразово підкреслював, що сама філософія породжена або виплекана поезією і що поети, в свою чергу, нерідко виконували функцію філософів [4]. Автори поетичних курсів, які читалися в академії протягом тривалого часу, сформували і розвинули досить цілісну систему теорії поезії, яка трактувалася як інший, відмінний від красномовства вид мистецтва. Виходячи з цього, запровадження до промови поетичного стилю вважалося відступом від природності та правдивості. У київських поетиках XVII—XVIII ст., як і в західноєвропейських ренесансних поетиках, часто "людські дії трактуються відповідно до пізнішої філософсько-риторичної традиції як щось цілком завершене, класифіковане, начисто позбавлене діалектичної суперечності дійсного і можливого" [5]. Проте були й винятки. Відступ від цього "арістотелівського" принципу бачимо, наприклад, у М. Довгалевського.

Загалом можна вважати, що поетики і риторики, написані вченими Києво-Могилянської академії, мають гуманістичний характер. Показовою з цього приводу є, наприклад, риторика Ф. Прокоповича, провідним принципом якої є орієнтація на класичні зразки з їх відповідними стилями, тропами і передусім зі скарбом помірних метафор. У своїй концепції вона спрямована на "пристойність" (decorum) як принцип і критерій ефективності мови та її істинності [6]. Прокоповичу була чужа "риторика новаторства" (яку пропагував польський ритор Сарбієвський), тобто барокова з її прагненням до підвищення і посилення, гіперболізації стилістичних прийомів, з її спрямованістю до "дотепності" (acumen). Сказане про Прокоповича не є свідченням відсутності в інших авторів рис, притаманних бароковому стилю, — надмірної метафоричності, "несмачного безглуздя, прихованих думок та вишуканих алегорій" [7].

На сторінках поетик і риторик, як уже зазначалося, розглядалися проблеми не тільки суто мистецькі, а й інші: філософські, історичні, педагогічні то-

---

[3] *Пилипюк Н.* Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження і українська література XVI — поч. XVIII ст. — Київ, 1993. — С. 82.

[4] *Іваньо І. В.* Естетична концепція і літературна творчість Феофана Прокоповича // Літературна спадщина Київської Русі і українська література... — С. 228.

[5] *Наливайко Д.С.* Зазн. праця. — С. 177.

[6] *Лахманн Р.* Два этапа риторики "приличия" (decorum) — риторика Макария в "Искусстве риторики" Феофана Прокоповича // Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII — начала XVIII в. — Москва, 1989. — С. 163.

[7] *Іваньо І. В.* Зазн. праця. — С. 234.

що. Красномовство, на думку авторів, лежить в основі всіх "вільних мистецтв", а риторика "є володаркою і начебто імператрицею умів" [8]. Їй багато чим зобов'язана навіть "сама дослідниця речей" — філософія, яка потребує сприяння і допомоги красномовства. Якби вона їх не мала, то не змогла б вийти на денне світло, а замикалася б у вузьких межах розуму однієї людини. Бо чим зміг допомогти б нам розум, коли б ми не мали змоги висловлювати наші думки [9]. Логіка, скомпрометувавши себе у середні віки слугуванням теології, стає в епоху Відродження допоміжною дисципліною і нерідко приєднується в скороченому вигляді до риторичних курсів, що було виявом кризи і розпаду схоластичної логіки, яка поступалася риториці меншою розмаїтістю впливу філософа порівняно з оратором. Зближення логіки і риторики спостерігалося і в риторичних курсах професорів Києво-Могилянської академії, які, згідно з думкою античних авторів і в дусі ренесансних риторик, вважали філософію найважливішою частиною загальної освіти. З цією метою в кінці риторичного курсу вони досить часто викладали студентам елементи логіки, яка визнавалася наукою як про поняття (розум), так і про знак (мову); насамперед розглядалися питання, пов'язані з мовою, перекладом. Часто логіка була ніби містком між риторикою і наступним філософським курсом у філософському класі. Деякі філософські питання розглядалися і в поетиках. Зазначалася при цьому близькість поезії до філософії. Остання стверджувала, що розглядає предмет узагальнено, а поезія, зображуючи вчинки та дії окремих осіб, розкриває також загальне. Добре розумів зв'язок філософії й поезії, зокрема, Прокопович, який прагнув по-філософськи підійти до з'ясування суті поетичного мистецтва. Він був навіть переконаний, що філософія породжена і вигадана поезією, яка є найдавнішим засобом пізнання людей [10].

Одним з найголовніших досягнень гуманістів епохи Відродження була не тільки реформа логіки, зближення її з риторикою, а й наближення обох до етики [11]. Риторика часто виконувала функції як теорії красномовства, так і етики: в обох виявився один спільний об'єкт дослідження — людські почуття (афекти). Курси етики складали й професори Києво-Могилянської академії. Та набагато частіше етичні проблеми розглядалися на сторінках риторик. Йдеться передусім про визначення, характеристику почуттів та способи їх збудження. У розглянутих риторичних курсах враховується кілька основних почуттів (афектів): бажання — нехіть, радість — сум, любов — ненависть, надія — відчай, сміливість — страх, гнів, заздрість, милосердя, стурбованість. Почуття, на думку Прокоповича, — це "збудження чуттєвої душі, яке викликане уявою про добро або зло" [12]. Окремі розділи про почуття трапляються у таких авторів, як С. Добрина, Т. Александрович, І. Галятовський, М. Загурський, Й. Кононович-Горбацький, С. Калиновський, І. Негребецький, І. Ярошевицький, Ф. Прокопович, В. Богацький та ін. Головною функцією красномовства вважалось не тільки оволодіння певними знаннями, а й збудження почуттів і спрямування слухачів до якоїсь діяльно-

[8] *Kononowicz-Horbacki I.* Orator Mohilaeanus Marci Tullii Ciceronis apparatissimis partionibus excultus... // НБУВ. ІР, ф. 30, арк. 104.

[9] *Прокопович Ф.* Філософські твори. — Т. 1. — С. 113.

[10] Історія філософії в Україні. — Т. 1. — С. 320.

[11] *Garin E.* L'umanesimo italiano [filosofia e vita civile nel rinoscimento]. — Bari, 1965. — P. 106.

[12] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 286.

сті. Останньому надавалось навіть вирішального значення. "Бо хоч душа людини, — писав Прокопович, — є настільки потаємною і настільки мінливою, що жодною силою її не можна ані розгадати, ані зрозуміти, однак ораторське мистецтво її розкриває" [13]. Оратор вбачав свою мету в переконанні словом. А звідси випливає і його завдання: скласти промову так, щоб вона могла переконати. Сила й велич оратора полягала в його здатності впливати на почуття слухачів, проймати їхні душі, переконувати й змінювати людину, виховувати її, спонукати до любові, примушувати ненавидіти, стримувати страх, збільшувати радість і впливати на інші емоції. Приємною мовою, зазначав, наприклад, Прокопович, оратор немов сіттю обплутує душі слухачів, переповнюючи їх то радістю, то смутком, викликає за бажанням то сміх, то сльози; часом навіть вирішує долю війни; таким чином, він стає "немов переможцем і тріумфатором". Отже, знання етики допомагало промовцеві не тільки давати слухачам певну інформацію, — в чому він, на їхню думку, не відрізнявся від історика, — а й вибрати саме той прийом, який викличе потрібну реакцію, спонукає людину до доброчинності. Риторика у Києво-Могилянській академії тісно пов'язувалася також з розв'язанням етико-політичних завдань. Головну функцію красномовства києво-могилянці вбачали у впливові на громадську думку. Радячи збуджувати емоції слухачів шляхом підвищення голосу, жестикуляції та жартів, києво-могилянці критично ставилися, проте, до надмірностей, якими так грішили середньовічні ритори, а з новітніх — польський проповідник Т. Млодзевський. Проповіді останнього Прокопович вважав прикладом "зіпсованого" красномовства і не радив молодим ораторам наслідувати його. Авторитетами, гідними найретельнішого наслідування та ви-

НАУКА АЛБО СПОСОБ ЗЛОЖЕНЯ КАЗАНЯ.

Сторінка з книги І. Галятовського "Ключ разуменія". Київ, 1659 р.

вчення, були такі видатні античні та гуманістичні автори, як Арістотель, Демосфен, Цицерон, Еразм Роттердамський, Юній Мельхіор та ін. Морально-повчальні функції характерні також для поетик києво-могилянського циклу. Поети, говорилося в них, повинні вихваляти чесноту, засуджувати вади, давати моральні настанови людям, оскільки прагнення до самої лише розважальності шкідливе для поезії [14].

Історія в середні віки не мала наукового характеру: реальні події часто пе-

[13] Там само. — С. 285.

[14] Історія філософії в Україні. — Т. 1. — С. 321.

репліталися з найнеймовірнішими чудесами, легендами, переказами. Лише з доби Відродження починається систематичне, критичне вивчення історичних джерел. Подібні вимоги до історії ставили і ритори Києво-Могилянської академії. Проте, на їхню думку, між історичною і риторичною прозою існує велика різниця. Хоча обидві можуть розповідати про одну й ту ж саму подію, однак "історик розповідає інакше, ніж оратор" [15]. Виклад історичних трактатів у риториці, як правило, починається відомим цицеронівським визначенням історії: історія — свідок часів, світло істини, пам'ять минулого, вчителька життя, вісник старовини. Однак безсмертною, на думку Ф. Прокоповича, її робить лише слово оратора. Зазначаються такі три характерні, спільні ознаки для історичної та ораторської розповіді, як ясність, стислість, правдивість. Проте вказується й на те, що в ораторській розповіді діють ще й інші закони, яких немає в історичній. І між ними пролягає "не вузька смуга, а велика суцільна стіна" [16]. Подібно до Квінтіліана, історія розглядається як багате джерело прикладів для ілюстрації ораторського мистецтва, але їй притаманні власні краса і привабливість, своя структура і форма. Завдання історика полягає в тому, щоб передати пам'яті нащадків відомості про завершені події. Отже, історик повинен дати ясну, правдиву і коротку розповідь. А для оратора цього замало. Оратор не тільки викладає події, а й бере у них докази з тим, щоб своєю промовою зворушувати слухача й спонукати його до дії. Від історика вимагається, щоб він "не смів говорити неправду і щоб мав сміливість говорити правду" [17]. Свої міркування про обов'язок історика Прокопович слідом за Лукіаном підтверджує такими словами: "Не пиши ... розраховуючи на те, щоб сучасники тебе похвалили... Складай історію краще для прийдешніх поколінь і від них домагайся нагороди за її написання. [Дбай], щоб і про тебе сказали: це справді була вільна людина і її розповідь цілком заслуговує довір'я. У нього не було нічого лицемірного і рабського, і у всьому він ішов тільки за правдою" [18].

Звернення до власної історії минулих часів — характерна риса Передвідродження і Відродження в усій Європі. Таке зацікавлення історичним минулим свого народу спостерігається і в риторичних курсах професорів Києво-Могилянської академії. Про це свідчать як теоретичні курси, так й історичні твори викладачів академії, починаючи від Й. Кононовича-Горбацького. Діяльність Прокоповича — важливий етап у розвитку вітчизняної історіографії. Його глибокий інтерес, міцні методологічні принципи, чітко визначені в риторичному курсі, ґрунтовна обізнаність з давньоукраїнською та сучасною йому історією дають підстави вважати його одним з найперших дослідників історичного минулого України. Проблем історії торкався Ф. Прокопович, як і деякі інші автори, й у своїй поетиці. Так, характеризуючи значення вимислу й наслідування в поезії, він визначав спільні та відмінні риси поезії й історії. Якщо історик, на його думку, говорить про фактичні події, то у поета оповідь будується на вимислі та наслідуванні. На відміну від історика поети зображають окрему людину з подробицями, які відбивають її певні природні й соціальні особливості, але завдяки вимислу політичний образ набуває узагальненого значення [19].

---

[15] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 206.
[16] Там само. — С. 320, 346.
[17] Там само. — С. 340, 346.
[18] Там само. — С. 340—341.
[19] Історія філософії в Україні. — Т. 1. — С. 320.

Роль діячів Києво-Могилянської академії у розвитку естетичної думки визначалася не стільки їх власне філософськими працями, скільки розробкою проблем, пов'язаних з естетикою, передусім у курсах риторики і поетики. На думку вітчизняних риторів, як і гуманістів епохи Відродження, риторика й естетика були спорідненими, а ораторське мистецтво — однією зі складових частин естетики. При розв'язанні естетичних питань у риториках гуманістичні тенденції виявлялися переважно у конкретизації думки, яка вже відображала реальний зв'язок речей, а не силогістику формальної логіки; у прагненні розвивати не лише моральні якості людини, а й почуття прекрасного в органічному зв'язку естетики гуманістів з життям, мистецтвом, вихованням активної, діяльної людини [20]. Щодо поетик, то їх робить пам'ятками історії естетики розгляд походження поезії, її предмета, природи наслідування й вимислу, мети та функції поезії.

Оскільки риторична наука передбачала безпосереднє спілкування оратора зі слухачами, то використовувалися не тільки логічні, а й психологічні засоби впливу на аудиторію. В риторичних курсах розглядалися, наприклад, такі питання психології, як воля, свобода волі, властивості інтелекту і волі тощо. Як і гуманісти західноєвропейського Відродження, українські автори поетик приділяли значну увагу педагогіці, де виразно виступає тенденція пристосування теорії поезії до шкільних потреб і завдань. Вони сприймали ідею поезії як успішний педагогічний засіб, зокрема, й тому, що класична освіта латинською мовою була універсальною передумовою для учнів, які сподівалися пізніше вибрати для студіювання філософію, теологію, медицину чи право в будь-якій європейській країні.

Поетики і риторики, складені в Києво-Могилянській академії, були "головною ретортою, в якій виварювалися" нові жанри літератури та їхні стильові властивості. Тому їх роль у становленні та розвитку української літератури важко переоцінити. Зокрема, поетики певним чином формували художню свідомість, розуміння завдань і мети поетичної творчості, сприяли перевороту, переключенню, переорієнтації у жанровій системі української літератури із середньовічної "візантійсько-слов'янської" жанрової системи на ренесансно-європейську [21].

Характерною ознакою поетичних і риторичних курсів Києво-Могилянської академії був їхній світський характер. Свій родовід вони вели не від середньовічних латиномовних настанов та науки про церковне проповідництво — гомілетики, де квітли догматизм і схоластика, так яскраво змальовані Еразмом Роттердамським у його славнозвісній "Похвалі глупоті". Київські майстри, поетики, зокрема, ґрунтувалися на здобутках ренесансної естетико-літературної думки, яка сама виросла на античній спадщині; в них досить яскраво виражені "ренесансні елементи й функції, передусім такі визначальні, як секуляризація і гуманізація літератури" [22]. Поезія, що ґрунтувалася на цих засадах, стала визначним чинником у плані емансипації та секуляризації української літератури, спричинила ослаблення її залежності від церкви. Подібне бачимо і в риториках. Навіть найзагальніше, поверхове ознайомлення з величезною рукописною риторичною спадщиною виявляє її виразно гуманістичний, світський хара-

[20] Там само. — С. 321.

[21] *Крекотень В. І.* Становлення поетичних форм в українській літературі XVII ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — Київ, 1992.

[22] *Наливайко Д. С.* Зазн. праця. — С. 193.

ктер. Професори академії будували свої курси не за зразком церковно-богословських риторик, які займали монопольне становище протягом чи не всього середньовіччя у багатьох країнах Європи. Питань церковного красномовства торкається небагато риторик, та й то лише побіжно, майже наостанку — перед міркуваннями про запам'ятовування і виголошення промов. З часом на цю "прогалину" у навчанні риторики звернули увагу церковники. Так, Манасія Максимович у своєму "училищному проекті" 1751 р. нарікав, що, закінчивши академію, студенти не можуть написати проповідь, бо "хоч в риториці правила і основи предик виявляються, однак в тім управлятися інші численні справи не дозволяють" [23]. А незабаром вийшла постанова синоду про посилення уваги до церковно-богословських питань. Отож, на перший план у риториках завжди висувалися не питання віри, а проблеми зовнішньої та внутрішньої політики, а також історії, методологічним питанням якої в риториках відводилися часом окремі розділи. Іноді давався навіть короткий історичний виклад у додатках до риторик, як, наприклад, у Федора Соколовського, де історія чітко поділяється на світську та церковну [24]. До того ж першій приділяється більше уваги. Включення до риторичних курсів трактатів про історію зумовлювалося тим, що їх знання було необхідне для виховання досконалого оратора.

Про світський напрям навчання риторики у Києво-Могилянській академії XVII — першої половини XVIII ст. свідчать й рекомендації студентам щодо читання книг, а також практичний матеріал, який пропонувався їм для наслідування, де переважають твори зі світською тематикою. В риториках набули теоретичного обґрунтування жанри і види, започатковані в античні часи й майже забуті в середні віки — сатира, епіграма, діалог тощо. Діалогом користувалися, зокрема, Й. Кононович-Горбацький (весь його курс риторики побудований, власне, на діалозі Цицерона-батька і Цицерона-сина) та Ф. Прокопович ("Розглаголствіє тектона, сі есть древоділа з купцем" і "Разговор гражданина з селянином да півцем или дячком церковным"). Відомі також епіграми і сатира Прокоповича "На Дашкова" [25]. Згадані твори і за змістом, і за формою виходили далеко за межі шкільних прикладів, піднімаючись до теоретичних міркувань того чи іншого автора, діяча Києво-Могилянської академії.

Важливим компонентом освіти в академії було, як відомо, широке засвоєння й використання античної спадщини. Для вітчизняних гуманістів ця "поганська" світська культура була ближчою і зрозумілішою, ніж феодально-церковна культура й ідеологія. Антична культура стала для них взірцем. Вона спонукала людей до самостійного мислення, готувала до активної суспільної діяльності.

Про інтерес українських авторів до античної спадщини свідчать уже самі назви курсів: "Оратор Могилянський на вельми досконалих творах Марка Туллія Цицерона вихований" (Й. Кононовича-Горбацького), "Оратор на Туллііанських зразках навчений..." (анонімного автора), "Кастальське джерело", "Камени на Києво-Могилянському Парнасі..." [26] тощо. Структура та зміст підручників вказують на ерудицію і чудову обі-

---

[23] *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII в. — Киев, 1903. — С. 174.

[24] *Sokołowski Th.* Sylloge duplex quaestionum eloquentiae studiosis in ortodoxo collegio Kiyovomohylaeano proposita anno 1729 // НБУВ. ІР, шифр ДС/п. 258, арк. 182—212 зв.

[25] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 350.

[26] [Анонім] Orator e mente Tulliano ad ubique exacte dicendum instructus... // Там само, шифр 499/п., арк. 1729; Fons Castalius... // Там само, шифр 657/448С.

знаність їх авторів з античною теорією красномовства.

Вітчизняні ритори, як і гуманісти Західної Європи, бачили своє завдання не тільки у вивченні та засвоєнні античної спадщини, а й у продовженні її розвитку. Вони добре знали своїх видатних попередників і сучасників — як вітчизняних, так і зарубіжних. На сторінках риторичних курсів трапляються десятки імен відомих представників найрізноманітніших галузей знань, напрямів і шкіл. Це є ще одним яскравим свідченням того, що курси поетики й риторики, "засновані на здобутках ренесансної літературно-теоретичної думки і переважно "поганських" античних текстах, активно сприяли процесам секуляризації і гуманізації літератури й культури загалом, які тоді розгорталися в країнах православно-слов'янського кола" [27], а також залученню до тієї інтернаціональної системи знань, добуваних з поетик і риторик, яка була розроблена в учено-гуманістичних колах ренесансної Італії. Риторам академії не були чужі й нові для того часу течії та віяння західноєвропейської культури. Вельми охоче вони користувалися, зокрема, бароковим стилем з його надміром алегорій і метафор. Це виявлялося передусім у назвах риторичних і поетичних курсів, де автори вимудровували, прагнучи сяйнути ерудицією і знанням античної і християнської міфології. Що стосується самого викладу матеріалу, то вплив бароко тут незначний, а деякі автори навіть, переборюючи традиції бароко, готували ґрунт для розвитку нового напряму — класицизму з його раціоналізмом.

Характерною рисою поетичних і риторичних курсів є наявність серед допоміжного матеріалу великих збірок сентенцій, крилатих висловів, прислів'їв, запозичених з творів античних авторів, які побіжно знайомили студентів з численними подіями світової та вітчизняної історії й культурними досягненнями, значно розширюючи ерудованість слухачів курсів. Ці згустки мудрості та давньої вченості вважалися обов'язковим елементом справжнього красномовства. Таку традицію започаткував Еразм Роттердамський своїми "Адагіями", які впродовж багатьох віків користувалися величезною популярністю в усій Європі. Широко послугувалися нею і вітчизняні діячі культури, починаючи від Й. Кононовича-Горбацького. Зразком для наслідування, крім античних та західноєвропейських авторитетів, слугували вітчизняні: Ст. Оріховський (сучасники називали його "рутенським Демосфеном"), І. Галятовський, Д. Туптало (Дмитрій Ростовський), С. Яворський, Ф. Прокопович.

Широке звернення вітчизняних діячів до багатства світової філософії, риторичної та поетичної спадщин свідчить про інтенсивний процес засвоєння українськими мислителями надбань світової культури, про свободу вибору традиції, вільного дослідження, про певну боротьбу з середньовічним авторитаризмом, для якого вияв власного, не санкціонованого міркування майже прирівнювався до єресі. Так, стилістична теорія києво-могилянців розглядуваного періоду сформувалася на основі античної спадщини (Арістотель, Діонісій Галікарнаський, Цицерон, Квінтіліан, "Риторика до Геренія") з урахуванням досягнень західноєвропейської поетики та риторики. Причому поняття і настанови, викладені в цих курсах, приходили в Україну не тільки через польське посередництво, а й завдяки безпосередньому знайомству з італійськими ренесансними поетиками, писаними латиною. Дух творчості, критичного ставлення до авторитетів, який відкривав шлях до власних висновків, прищеплювали києво-моги-

[27] *Наливайко Д. С.* Зазн. праця. — С. 166.

лянські ритори та автори поетик і своїм студентам. На їхню думку, посилання на авторитет якогось ученого — ще не достатній доказ істинності судження. "Не старайся наводити мені свідчень Фоми Аквінського або Скота... бо ними ти не обґрунтуєш своєї правоти", — писав Прокопович на сторінках своєї риторики. В іншому місці він зробив критичні зауваження також на адресу Златоуста та папи Григорія [28], не завжди в усьому погоджувався з Арістотелем. Характерною ознакою мислення професорів Києво-Могилянської академії є їхній синкретизм — поєднання античності та християнства, а також толерантність — визначальна риса гуманізму епохи Відродження. Не тільки у текстах риторик, а й у самих заголовках крім християнських алегоричних персонажів виступають десятки фігур і образів античної міфології, тези християнського віровчення нерідко підтверджуються аргументами з античних творів і навпаки. Така "всеїдність" була певною мірою наслідком відносної віротерпимості в Україні у той час, зумовленої певними соціально-економічними і політичними особливостями. Про це свідчать різні джерела. Приклади толерантності трапляються і на сторінках риторик, де студентам даються поради зважати не на релігійну належність того чи іншого зарубіжного вченого, а на переконливість аргументів і доказів у його вченні. Звичайно, були в Україні й релігійні фанатики, з якими полемізували прогресивні мислителі академії. Відома, наприклад, промова Прокоповича, вміщена до риторики, де він доводить, що з єретиками слід боротися силою слова, переконання, а не силою зброї: "... не треба гострити мечів, не треба згромаджувати військ..." [29].

Критичному ставленню до авторитетів, що зрештою привело до вивільнення філософії з-під опіки теології, передувала довга боротьба, розпочата у зв'язку з перекладом та зіставленням наявних текстів Біблії з оригіналом. Значні розбіжності, невідповідності, а то й фальсифікації підірвали довір'я до традиційного, антинаукового тлумачення джерел християнського віровчення. Проте застосування філософсько-критичного методу для вивчення біблійних текстів було неможливим без знання кількох іноземних мов, передусім латини, давньогрецької, гебрайської, а також значної філософської ерудиції. Саме такі знання давала своїм студентам Києво-Могилянська академія. Її вихованці ставали пізніше відомими перекладачами не тільки Біблії, а й наукової літератури. Теоретичні обґрунтування і практичні поради з цього приводу знаходимо на сторінках багатьох підручників поетики та риторики. Розділи "Про читання і переклад з однієї мови на іншу", "Про правильний і чистий переклад з однієї мови на іншу" тощо знаходимо, наприклад, у таких авторів, як С. Кулябка, І. Козлович, С. Добрина, Т. Александрович [30]. Їхнім вимогам чи не вперше у вітчизняній науці властивий виключно науковий гуманістичний характер. Вони радять перекладати не слова, а думки, особливо якщо йдеться про крилаті вислови, які "якщо ти перекладеш дослівно на рідну мову, це буде смішно і не означатиме нічого" [31]. Неодмінною умовою вдалого перекладу, на думку Прокоповича, є висока ерудиція перекладача, яка досягається тільки наполегливим читанням античних авторів.

Гуманісти Києво-Могилянської академії прийняли традиційний поділ риторики на п'ять частин: знаходження (ін-

[28] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 159.
[29] Там само. — С. 142.
[30] *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Указ. соч. — С. 80, 91.
[31] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 243.

venito), розміщення (despositio), мовностилістичне оформлення (elocutio), пам'ять (memoria) і виголошення (pronuntiatio). Проте дотримувалися цього розподілу не догматично: часом окремим частинам надавалося більшого або меншого значення. Нерідко траплялися порушення усталеного порядку чи навіть нехтування окремими складовими частинами поетики чи риторики — залежно від практичних потреб того чи іншого автора. Допускалися три основні передумови, завдяки яким можна набути красномовства: природа, мистецтво (талант, освіта) і вправляння в наслідуванні кращих зразків ораторської спадщини. Все це разом, на думку києво-могилянських риторів, допомагало ораторові набути справжньої майстерності, і, якщо не вистачало хоча б однієї з них, ніхто не зможе стати добрим оратором [32].

Для того, щоб оповідь була правдивою, києво-могилянці радили, наприклад, історикові уникати трьох небезпек: незнання, захоплення і легковажності. Особливо небезпечним вважалося захоплення, коли хтось, аби здобути прихильність, настільки запалювався любов'ю і спалахував гнівом, що дозволяв засліпити себе ненавистю чи заздрістю. Хай історик не стає ні на чий бік, писав Прокопович, "якщо йде бій, він мусить стояти посередині; якщо відбувається диспут або точиться суперечка, нехай поводиться як слухач, а не як учасник дискусії, хай не пристає на бік друзів чи власних пристрастей, а стоїть тільки на боці правди" [33]. Автори радять критично ставитись до використовуваних джерел, особливо церковних, які рясніють вигадками, вказують на перекручення та фальшування сучасних їм зарубіжних і вітчизняних істориків, твердження яких не мають під собою джерельної бази.

Число поетик і риторик, як уже зазначалося, було досить велике — сотні примірників, але не було навіть двох тотожних (крім дублікатів). Кожний підручник — ніби обличчя того чи іншого професора, бо кожний вважав за обов'язок скласти власний курс. Тому викладачі, як могли, прагнули постати перед аудиторією у кращому світлі. Це відігравало позитивну роль у розвитку вітчизняного поетичного і риторичного мистецтва. Найзмістовніші, найоригінальніші й найпрогресивніші курси були складені наприкінці XVII — на початку XVIII ст., коли поступово стабілізувалося суспільно-політичне життя України, склалися сприятливі умови для поліпшення навчального і наукового процесу в Києво-Могилянській академії. Оригінальність курсів виявлялася передусім у наданні переваги тим чи іншим аспектам традиційної поетики і риторики, в різноманітності використаних джерел, у більшому чи меншому ступені розгляду суспільно-політичної проблематики, в різній мірі використання барокового стилю. Навіть якщо один і той же професор читав курс удруге, його підручник зазнавав значних змін. Це дає підстави говорити про наявність якогось гласного чи негласного припису, який зобов'язував викладача до початку занять мати власний курс лекцій. Традиція, якої ретельно дотримувалися з року в рік, позитивно впливала на розвиток творчої думки викладачів і студентів, які, наслідуючи надані викладачем зразки, імітуючи їх, вчилися складати свої промови, привітання, панегірики, листи.

На сторінках поетик і риторик, написаних українськими авторами в XVII—XVIII ст., значною мірою відображено актуальні проблеми суспільного життя України. Тому розквіт поетики і риторики у Києво-Могилянській

[32] Там само. — С. 148.
[33] Там само. — С. 339—340.

академії не був ні несподіваним, ні штучним і жодною мірою не був наслідком механічної трансплантації гуманістичних ідей Заходу. Він був зумовлений внутрішніми соціально-політичними та культурно-освітніми потребами тогочасної України. Сила слова, пристрасної промови, проповіді в період значних соціальних та національних визвольних рухів завжди прирівнювалася до сили зброї. Ораторській майстерності часом надавалася навіть перевага. "Коли з'явиться небезпека над твоєю головою, — писав Прокопович, — їй-богу, панцир і меч не є певнішою зброєю в бою, ніж красномовство, яке є водночас і оборонною, і наступальною зброєю" [34]. На підтвердження цього наводяться приписувані Філіппу Македонському слова Плутарха про те, що красномовство Демосфена швидше врятує Афіни, ніж відвага Фемістокла. Саме тому, зауважує Прокопович, у Гомера Агамемнон вимагає для взяття Трої не десять Аянтів, а десять Несторів. Висока оцінка красномовству дається і в "Ораторі Могилянському" Й. Кононовича-Горбацького.

Щоб заохотити студентів до вивчення риторики, викладачі академії, як правило, виголошували перед початком навчального року вступні промови, де, крім викладу загальних питань про природу риторики, її предмет, обов'язок і мету, говорили студентам про красу, доблесть, користь красномовства, про заслуги і переваги риторики над іншими науками, навіть богослов'ям [35]. "...Важливою і священною справою є вивчення теології, божественних таїнств, — писав, наприклад, Й. Кононович-Горбацький в "Ораторі Могилянському", — велика повага до важкопізнаванного права, безмежна слава математиків, велике значення музики й інших [наук], та набагато більше [значення] красномовства..." [36].

Великі заслуги красномовства, на думку Й. Кононовича-Горбацького та інших викладачів академії, були закладені в минулому. Саме завдяки наукам у поєднанні з даром красномовства люди від дикого і грубого життя перейшли до цивілізованого, запровадили справедливі закони, спорудили міста й створили інші зручності, а також зрозуміли, що необхідно прагнути до загального для всіх добра [37].

У риторичних курсах професорів академії розроблялися проблеми, які безпосередньо стосувалися життя і діяльності людини у суспільстві. Слово розумілося риторами як "знання" і "доброчесність" (virtus), як втілення універсальної й божественної людської природи, як гармонійність звичаїв, як інструмент практичної діяльності людини у колі друзів, сім'ї, громади (ідеал homo civilis). Серцевинна ідея їхнього гуманізму — актуалізація через гуманістичні студії можливостей, закладених в особі, всебічне плекання її "гідності", виховання людини-громадянина.

Головним ядром гуманістичних ідей було розуміння людини як частини природи. Звідси випливала вимога всебічного, безперешкодного задоволення її земних потреб. Це знайшло своє відображення і в поетиках та риториках. І теоретичні настанови, і практичні поради спрямовували на виховання в найкоротший термін дійового, практичного оратора, який розумів би потреби і запити слухачів, був здатний виступити перед будь-якою аудиторією. Ця традиція виявилася сталою і зберігалася аж

---

[34] Там само. — С. 113.

[35] *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Указ. соч. — С. 32, 50, 61.

[36] *Kononowicz-Horbacki I.* Op. cit. — Арк. 104.

[37] *Прокопович Ф.* Промова про заслуги наук, що прирівнюються до заслуг зброї // Філософ. думка. — 1982. — № 1. — С. 81.

до початку XIX ст. [38] В оцінці будь-якого мистецтва, і риторичного, зокрема, викладачі академії на перший план ставили його корисність для людини. При цьому перевага надавалася користі громадській, суспільній, коли красномовство є "супутником та союзником свободи народу, вихованцем держави та її захисником" [39]. Саме тому значним у риторичних курсах (незрівнянно більшим, ніж в інших) виявляється вихід на суспільно-політичну проблематику ставлення авторів до сучасних їм історичних подій. Про це свідчить велика кількість промов і панегіриків на честь українських державних, суспільно-політичних або церковних діячів того часу: П. Могили, В. Ясинського, І. Кроковського, С. Яворського, Димитрія Ростовського (Туптала), гетьманів запорозьких, кошових та ін.

HIPPOMENES
SARMACKI
PORYWCZYCH ADOMNIA QUÆ CNOT y WYSOKICH PRÆEMINENCIY, ROSSIYSKIEMU SWIATU ANTAGONIA
ZALECONY.
WIELMOZNY IEGOMSC PAN
IAN z OBIDOWA OBIDOWSKI
IEGO CARSKIEY PRZESWIETNEY MSCI STOLNIK
po szczęśliwie odprawionych Marsowych Olympiach,
TERAZ
z POSZLUBIONA SWA ATALANTA, IEYMSCIA PANNA
ANNA KOCZUBEIOWNA
WIELKIEY EXPECTATIWY CORA IEGOMSCI PANA
BAZYLEGO KOCZUBEIA
IEGO CARSKIEY PRZESWIETNEY MSCI WOYSK ZAPOROZSKICH
PISARZA GENERALNEGO.
Troiakim Herbowych Kamieni, Presentem, [illegible]
ktory iest [illegible]
W K R A C Z W A C Y.
[illegible] wiekopomney Chwały lotem Oyczystego ORŁA
Z A W O D Z I A C Y.
Przy Triumphalnych Weselnego Hymeneusza applauzach,
przez nayzyczliwszego sługę,
FILIPA ORLIKA, Pisarza Konsistorskie Metropoliey Kijowskiey
ACCLAMOWANY.
Roku gdy Hippomenes niebieskiey dziedziny,
z Atalantą swiatową zawarł Szlubowiny.
1698.
W Typographiey Świętey Cudotwornej Ławry Pieczarskiey Kijowskiey.

Титул поеми П. Орлика "Hippotenes Sarmacki". Київ, 1698 р.

Мистецтву складання промов, листів у ті часи в Україні приділялася така велика увага тому, що пригніченим і беззахисним людям необхідно було відстоювати свої майнові, земельні та інші соціальні права від дуже частих посягань з боку іноземних завойовників і місцевих визискувачів, що зрадили інтереси власного народу. Численні судові розгляди і суперечки потребували кваліфікованого захисту, уміння вести справу, і цього повинні були навчати в академії. Тому вже в ранніх курсах риторики трапляються параграфи, присвячені складанню судових промов, листів і т. п., в яких наводяться приклади різних доведень і спростувань, що стосуються не лише судових, а й релігійних, політичних та багатьох інших питань. Не менш важливим критерієм оцінки мистецтва, крім користі та потреби, була його почесність. Якщо немає одного з цих чинників, таке мистецтво можливе, а якщо жодного — ні. Інакше, зауважував Ф. Прокопович, досвід вбивання мух імператором Доміціаном теж слід було б зарахувати до мистецтва [40].

Дар переконання словом прирівнювався до дару лікування. Різницю вбачали тільки в тому, що лікування допомагає тілу, а переконлива промова лікує душу. В нещасті вона захищає, а в щасті прикрашає, особливо коли прославляються хоробрі або мудрі мужі. Адже чеснота, якщо її хвалити, не лише збільшується й росте в душі однієї людини, во-

[38] *Мерзляков А. Ф.* Краткая риторика или правила, относящиеся ко всем родам сочинений прозаических. — Москва, 1821. — С. 192; *Кошанский Н. Ф.* Общая риторика. — Санкт-Петербург, 1863. — С. 167.

[39] *Kononowicz-Horbacki I.* Op. cit. — Арк. 103.

[40] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 106.

на й інших закликає до наслідування. Риторики вчать складати промови посольські (для послів), прощальні (для студентів, які прощаються з батьками перед від'їздом за кордон для навчання) і зустрічні (виголошуються після повернення з навчання). Даються практичні настанови: як славити воїнів, героїв, козаків, полководців, царя, короля, суддю, виночерпія, мисливця, скарбника, писаря; що слід говорити на похоронах лицарів, воїнів, а також під час вручення подарунків; як прощатися з другом, як вітати начальника, гостя, царя, нового префекта міста; як дякувати за добродійство, складати супліку тощо. Без промови чи панегірика не відбувалися жодна урочистість чи свято. На хрестини, весілля, похорони завжди запрошувався як почесний гість оратор. Тому в риториках і поетиках є вказівки, як складати промови: весільні, шлюбні, обручальні, вітальні, вдячні, заздоровні, панегіричні, на день народження, з нагоди народження дитини, заручин.

У промовах постійно підкреслюється практична користь від освіти та знань у повсякденному житті. Наприклад, підкреслювалося, що завдяки фізиці людина прагне заглянути до надр землі, добуває і плавить метали, досліджує природу, прагне злетіти до хмар, вивчає причини дощу, граду, вітру, бурі, блискавки, намагається пояснити рух зірок, планет та їх число. Риторика і поетика сприяли одержанню всебічних знань, а також давали практичні поради, як виховувати спадкоємців трону і царів; допомагали міським правителям зустрічати послів, укладати договори, вручати нагороди, схвалювати благородні діяння, виправляти вади, відвертати нещастя як приватні, так і суспільні. Будь-яка наука, на думку професорів Києво-Могилянської академії, може бути найгіднішою, якщо вона потрібна в житті, якщо про неї можна сказати те саме, що Цицерон мовив про поетичне мистецтво: "Науки юнаків насичують, літнім дають насолоду; в щасті прикрашають, у нещасті — заспокоюють; вдома — розважають, не шкодять поза домом; ночують з нами, мандрують, господарюють" [41].

Крім ораторських творів, гуманісти високо цінували жанр епістолографії. Мистецтво писання листів часто викладалося в риторичних та рідше поетичних курсах як окремий розділ. Листи, як і промови, поділяли на три різновиди: урочистий, дорадчий і судовий. У підручниках давалися практичні поради, як складати різноманітні листи — прості й важливі, в яких йшлося про справи державної ваги — дипломатичні стосунки, зносини з іноземними володарями, прохання допомоги у союзників. Вони також знайомили слухачів з правилами тайнопису [42].

Більшість розглянутих нами рукописних риторик та поетик вміщує великі збірки промов, послань, висловів видатних людей минулого і сучасного, що призначаються для студентів з метою наслідування. Та практична цінність риторик і поетик цим не вичерпувалася. Життя ставило нові вимоги, і викладачі академії намагалися їх задовольнити. Серед додатків до риторичних курсів вміщувалися також відомості з інших галузей знань: філософії, історії, географії, математики, психології тощо, почерпнуті з творів гуманістів епохи Відродження (Ю. Мельхіора, Ю. Ліпсія, А. Манузія, Я. Понтана, Я. Квяткевича, К. Сарбієвського, Еразма Роттердамського та ін.) — "Бесіди політичні в наслідуванні Ліпсія". "Респонсорії різних

[41] *Прокопович Ф.* Промова про заслуги наук... — С. 80.

[42] [Анонім] Cytheron bivertex irriguis poetico oratorii eloquii fontibus rorans in colleqio Mohilaeano... erectus... // НБУВ. ІР, шифр ДС/п 235. Арк. 100—117.

страстей", різноманітні збірки творів — "Про п'яниць і пияцтво", "Про бджіл", "Про мурашок", "Про працю", збірки пісень українською, латинською та польською мовами [43].

Гуманісти сформулювали нову концепцію людини, в якій прославлялася гідність особи, висловлювалася віра в її безмежні можливості. Благородство, на їхню думку, не залежить від походження чи породи предків, а лише від власних заслуг людини, здобутих шляхом самовдосконалення та набуття знань. Ці ідеї містилися й на сторінках риторичних курсів, а в одному з них (М. Оникимовського) натрапляємо навіть на цілу промову про те, що "доля може принести багатство, а не доблесть" [44]. Як і гуманісти епохи Відродження, вчені академії тісно пов'язували риторику з мораллю, доброчесністю, з вихованням благородної, порядної людини. Без чесного характеру, на їхню думку, майже неможливо стати високоосвіченою людиною і взірцевим оратором. Адже "добре говорити може тільки добропорядний муж" [45]. Ці думки свідчать про щирі наміри формувати у вихованців високі моральні якості, розвивати в них природне прагнення до добра, справедливості, миру. Теоретичне обгрунтування цих благородних принципів знайшло своє практичне втілення у промові Прокоповича, де він засуджує війни, які навіть за щасливого завершення, тобто в разі перемоги, приносять стільки сліз та горя людям, що порівняно з ними нема нічого згубнішого. Щоправда, Прокопович розрізняв війни загарбницькі, які ведуться заради наживи, і визвольні — для відсічі нападникам. І знаменно, що останні він виправдовує: "Хоч ми й бачимо причину сумного стану нашого від війни, але в той же час самі зброєю захищаємося від несправедливості ... Ось чому зброя виробляється. Ось із-за чого пускається в хід сумне мистецтво війни. Неспокійний стан світу кличе, найбільша необхідність спонукає, надзвичайне нещастя слізно молить, щоб ми озброювалися" [46].

Гуманісти рішуче відстоювали право людини на всебічний, гармонійний розвиток усіх її духовних і тілесних потреб. Прагнення до насолоди розглядалося як спонукальна причина дій людини. А відтак відроджувався інтерес до етики Епікура, яка в середні віки була вкрай збаналізована й спотворена, а його вчення отримало різко негативну оцінку. На нейтральну оцінку філософії Епікура натрапляємо у вітчизняних риторів, зокрема, у Кононовича-Горбацького, а на позитивну — дещо пізніше у Козачинського, Кониського, Сковороди [47]. Церковники й філософи-схоласти зневажали гуманістів за нехтування онтологічними проблемами, за науковий "дилетантизм", розкутість життя, веселу вдачу, за відмову від складного середньовічного етикету. Справді, звичаям гуманістів притаманні фамільярність (усне й письмове звертання один до одного на "ти"), взаємний обмін компліментами на зразок "vir humanissime et eruditissime" (муже найосвіченіший і найвченіший), що підтверджується цілими збірками подібних зачинів промов і листів у розглянутих нами поетиках і риторичних курсах.

---

[43] *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Указ. соч. — С. 14—17, 19, 105—117.

[44] [Михайло Оникимовський]. Triumphus cum annui laboris victoria in facunda Mohilaeanae palestrae arena Tulliano tirocino triumphandus // НБУВ. IP, шифр 666/471С, арк. 228.

[45] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 119.

[46] *Прокопович Ф.* Промова про заслуги наук... — С. 79.

[47] *Иваньо И. В.* Сковорода и философская мысль в Киеве // Философская мысль в Киеве. — Киев, 1981. — С. 154; *Kononowicz-Horbacki I.* Op. cit. — Арк. 88.

У риториках підкреслювалися й інші позитивні функції красномовства: стояти на сторожі справедливості, захищати невинних, карати негідників, давати відсіч ворогам і спростовувати їхні наклепи, доводячи їм, "що не безплідна доблестю наша вітчизна і віра" [48]. Оратор є одночасно і прохачем знедоленого народу, і його захисником: він запалює воїнів до битви і втихомирює їх, коли вони, надто збуджені, уже готові вчинити заколот.

Не були байдужими до вимог часу і суспільства й автори поетик, які особливо вирізняли поезію епічну (героїчну) і панегіричну. Перша мала хвалити видатні діяння славетних людей, аби викликати до них повагу і прагнення наслідувати їхні чесноти. Друга ж у дусі Ренесансу висувала на перший план роль індивідуального і дійшла до обожнення видатних історичних осіб. Розглядаючи мету поезії, києво-могилянці вбачали її передусім у вираженні ідеалу та моральному визначенні людини. У поетиках піднімалися також актуальні філософські проблеми: про суть і призначення людини, про необхідність культивування розуму й освіти, про потребу особистої свободи тощо [49]. Цілком новою, але дуже актуальною для того часу була поява в теоретичних курсах поезії вітчизняних авторів вчення про українське силабічне віршування з додаванням власних оригінальних прикладів рідною мовою.

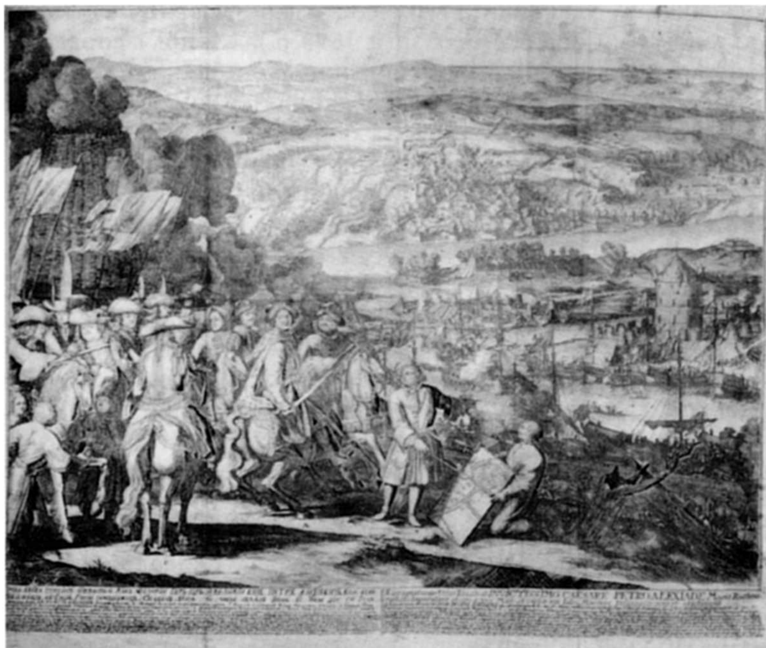
Ідеї спільного блага, служіння всенародній користі, батьківщині та громадсько-патріотичні висловлювання посідали в риторичних курсах професорів Києво-Могилянської академії (як і в гуманістичній літературі епохи Відродження) значне місце і слугували критерієм моральних оцінок. Звичайно, вони не заперечували й інші функції красномовства, такі, як уміння люб'язно вітати гостей, складати побажання друзям чи можновладцям тощо. Проте на першому місці у них завжди стоїть благо вітчизни. Багато преславних подвигів її синів забуті, не передані пам'яті нащадків тільки тому, каже Прокопович, що не було кому гідно їх уславити. Це однаковою мірою стосується і славних діянь сучасників, які добре й розумно керують державою, хоробро воюють і гідні того, щоб їм виголошувались похвали, щоб їхні подвиги не канули в забуття, а пробуджували інших до подібних вчинків [50]. Красномовство, яке володіє логічною мовою, має гідну подиву чесність, найсильніший дух свободи, на думку Кононовича-Горбацького, повинне турбуватися про "всенародну свободу", "вільну батьківщину". Бо "саме красномовство, — продовжує він, — виникло, очевидно, ні для чогось меншого, як тільки, щоб прямувати зі славою до цього всього" [51]. У риториці передусім виділялася морально-суспільна функція красномовства, як у час миру, так і війни, як засобу агітації, згуртування народу, армії тощо. Тому й темами красномовства ставали насамперед важливі для загалу питання життя. Студенти вчились оспівувати вітчизняних суспільно-політичних діячів того часу, що не малою мірою сприяло патріотичному вихованню молоді. Серед суспільних благ, що їх приносить красномовство, професори академії виділяли допомогу друзям, відсіч ворогам, захист невинних, засудження нечестивих, відвернення небезпеки, гамування сварки та усунення неладу між громадянами. Завдяки красномовству, вважали вони, людина, навіть не-

[48] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 116.

[49] *Шевчук М. В.* Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1981. — С. 5.

[50] *Прокопович Ф.* Зазн. праця. — С. 116.

[51] *Kononowicz-Horbacki I.* Op. cit. — Арк. 106.

Облога Азова 1696 р. Шхонебек (Schoonebecky). 1699—1700 рр. НМІУ, Київ.

знатна за походженням, може прославитися і досягти найвищих почестей.

У XVII — першій половині XVIII ст. в Україні відбувалося загострення соціальних суперечностей, активізація національно-визвольних змагань. З'являється дедалі більша потреба в освічених людях, які володіли б ораторською майстерністю для відсічі зовнішнім і внутрішнім ворогам, уміли б складати різні промови: хвалебні — захисникам вітчизни, судові — щоб захистити пригнічених, викрити визискувачів тощо. Ця потреба віддзеркалена в усіх тогочасних риториках. Риторичні курси, як уже зазначалося, сповнені практичних рекомендацій щодо складання різноманітних промов, містять величезну кількість допоміжного матеріалу, зокрема збірок промов, призначених для студентів з метою наслідування.

У риторичних та поетичних курсах (незрівнянно більше, ніж в інших) зверталася увага на суспільно-політичну проблематику, тим чи іншим чином виявлялася небайдужість авторів до сучасних історичних подій. Про це свідчить велика кількість промов і панегіриків, нерідко віршованих, на честь українських діячів того часу. У творах прославляються певні доброчинства конкретних діячів, їхній особистий внесок у розвиток вітчизняної науки, культури, військові подвиги. Людина в цих промовах втрачає свою абстрактність, стає яскравою історичною індивідуальністю. Практично жодна визначна подія в суспільному житті країни не пройшла поза увагою професорів Києво-Могилянської академії, які жили інтересами свого часу, брали активну участь у політичній боротьбі, стаючи на бік тієї чи іншої суспільно-політичної сили.

Отже, красномовство було в той час гострою зброєю ідеології та політичної боротьби. Для цього використовувалися не тільки традиційні промови та панегірики на честь визначних людей і подій (наприклад, взяття українськими козаками турецької фортеці Кизикер-

мень 1696 р., успішний штурм російсько-українськими військами Азова 1696 р.), а й диспути, що піднімали питання гострого політичного характеру, наприклад: "Мир українцям треба любити", "Примирення з турками для українців краще, ніж війна" [52] тощо.

Ідеалом для риторів Києво-Могилянської академії, як і для гуманістів епохи Відродження, була всебічно розвинена людина, передусім високоосвічена, ерудована, знавець багатьох наук.

Вітчизняні мислителі були глибоко переконані в могутності знань, їхній рушійній силі в суспільному прогресі, тому самі прагнули вчитися і спонукали до цього своїх слухачів-учнів. Про це свідчать численні промови, спеціально призначені похвалі наукам взагалі або окремим її підрозділам — філософії, фізиці, риториці, поетиці, історії тощо.

Для середніх віків характерними були висока муніципальна свідомість, патріотизм міста. І тільки в епоху Відродження з'являється національна самосвідомість, патріотизм об'єднаної вітчизни. Це простежується і на сторінках поетичних та риторичних курсів, складених у Києво-Могилянській академії. Для українських авторів таким ідеалом стає Україна (Roxolania, Ruthenia, Russia) — могутня, сильна, згуртована. Для такої Русі, на думку риторів, не будуть страшними зовнішні вороги. Глибоко патріотично звучать, наприклад, слова в "Ораторі Могилянському" Кононовича-Горбацького, де автор з гіркотою згадує середньовічні чвари, коли розбита і поранена доля України лежала на розритій землі. "Хто вилікує її рани, — запитує оратор, — хто висушить сльози, хто прийде їй на допомогу..." [53]. Подібний пафос, сила і громадянське звучання, високий патріотизм притаманні багатьом пізнішим риторам, зокрема, Прокоповичу в його промовах і проповідях.

Вихід із важкого становища, в яке потрапила вітчизна, Кононович-Горбацький бачить в об'єднанні народу, в мужній і справедливій боротьбі її синів з іноземними поневолювачами, які протягом віків "наносили їй рани й терзали тіло, як хижі звірі" [54]. Як свідок Національно-визвольної війни українського народу та великої культурно-освітньої діяльності, що розгорталася, автор з оптимізмом і вірою у перемогу дивиться в майбутнє: "... ось з'явилися мої сини, які піднімають мою забуту та поховану долю і водночас зміцнюють її нечуваними чеснотами і найчеснішими мистецтвами, і відновилася нарешті сама мудрість" [55]. Патріотизм авторів виявлявся і в назвах поетичних і риторичних курсів. Як правило, вони присвячувалися "українській молоді для вжитку", були складені "біля сріблястих хвиль Борисфена-Дніпра", в "славній Києво-Могилянській академії" тощо завдяки сприянню видатних вітчизняних діячів і меценатів, прізвища яких рясніють у заголовках курсів.

Підсумовуючи викладене, можемо з певністю констатувати, що латиномовні поетики й риторики, складені в Києво-Могилянській академії, були не тільки навчальними посібниками з теорії літератури, які сприяли становленню й розвитку останньої народною мовою, але безпосередньо (завдяки виходу на актуальну суспільно-політичну проблематику через добір відповідного практичного матеріалу, який базувався на місцевому національному ґрунті) впливали також на становлення самосвідомості українського народу та його консолідації.

---

[52] *Turoboyski I.* Cornucopiae artis oratoriae omni genio eleaquetiae fructus ad genium et ingenium gentis roxolanae accomodo fecundae in Kiivo Mohilaoni Athenei promptuario neo rhetori oblatae anno 1700 // НБУВ. ІР, шифр ДС/п. 240, арк. 101 зв.

[53] *Kononowicz-Horbacki I.* Op. cit. — Арк. 207—208.

[54] Ibid. — Арк. 107.

[55] Ibid. — Арк. 108.

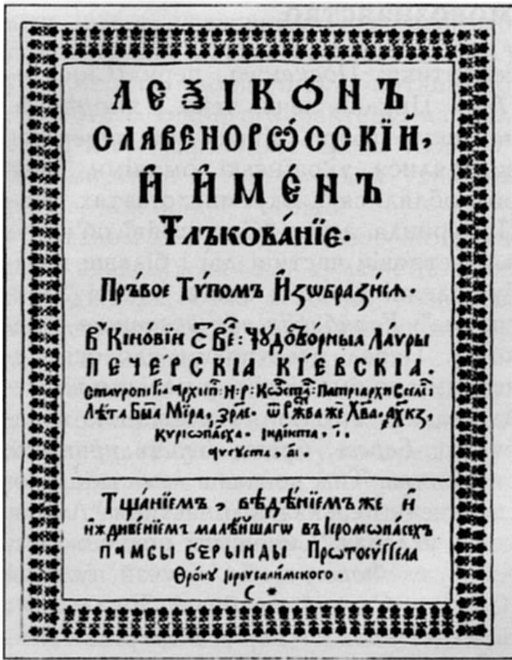
5.7. Українське мовознавство

Лексикографія. Найвищого рівня розвитку староукраїнська лексикографія досягла у першій половині XVII ст. Найвидатнішою словниковою працею цієї доби був "Лєξіконъ славенорωсскій и имєнъ тлъкованїє" (Київ, 1627) видатного філолога, поета, перекладача Памва (Павла) Беринди. Значні досягнення українське словникарство мало і в середині та другій половині XVII ст.

Помітним явищем в українській лексикографії стала анонімна рукописна праця "*Синонїма славенороссская*" [1] — перший український словник активного типу (тобто з українськими вокабулами). Він створювався, очевидно, для шкільних потреб. Мовні особливості пам'ятки дозволяють віднести час її створення до середини — другої половини XVII ст. Словник являє зворотну переробку апелятивного матеріалу "Лексикона" П. Беринди, здебільшого першої частини. На основі кількох статей книги П. Беринди анонімний автор укладав одну статтю чи навпаки — на основі однієї статті "Лексикона" укладав кілька нових, причому в заголовній частині "Синонімів" уміщував не лише українські лексичні еквіваленти церковнослов'янських вокабул П. Беринди, а й словосполучення, наприклад: *Горох рогатый або крупи*, ногутъ, сланутокъ; *Крупи* слануток (Син.) — *Сланутокъ:* Горохъ рогатый, ногутъ, крупи (Бер.). Укладач "Синонімів" запроваджував українську лексему в словник незалежно від того, яке місце вона займає в ряду еквівалентів у П. Беринди, тому при реєстровому слові можуть бути семантично віддалені церковнослов'янські відповідники. В окремих випадках він ігнорував указівку П. Беринди про вживання церковнослов'янського слова не в прямому значенні, внаслідок чого при українських лексемах з'являлися слова, що не відбивали їхньої семантики: *Поскакую,* перу (Син.) — *Перу:* Прудко лечу, теку... *инорѣчнѣ, поскакую* (Бер.). Якщо при переробці виявлялися українські омоніми, вони розроблялися в окремих статтях. Як і П. Беринда, автор "Синонімів" об'єднує в реєстровій частині дві і більше вокабул (деякі взято з однієї статті "Лексикона": *Галябарда або рогатина,* дреколь). Перед реєстровим словосполученням анонімний автор нерідко від себе вводить статтю з відповідною вокабулою: *Берегъ,* брегъ; *Берегъ прикрый,* стремнина. Тим не менш замість словосполучень перекладної частини "Лексикона" укладач "Синонімів" подає окрему вокабулу: *Фортуна* чія, случай нужный (Син.) — *Случай нуждный:* Зряджѣ(н)є Божеє... *доля...* (Бер.). Матеріал "Лексикона" П. Беринди піддавався також правописним та мовним модифікаціям.

Багато слів перекладної частини праці П. Беринди, зокрема полонізми (*абецадло, ґбуръ* "селянин") і південно-західні українські діалектизми (*бачмаги, багнята*), не стали вокабулами "Синонімів". У реєстрі пам'ятки є значна кількість слів, відсутніх у "Лексиконі". Серед них трапляються спільноукраїнські слова (*дерево, коморка, лѣтаю*), а також лексеми, що відбивають, очевидно, східноукраїнське мовлення укладача (*щѣпцѣ, оушакъ у дверей, хорошость).* У "Синонімах" виявляється ряд фонетико-правописних відмінностей від "Лексикона" П. Беринди, які відбивають середньонаддніпрянський говір укладача і зміни в українській орфографії, що вже міцно ґрунтувалися на засадах, вироблених М. Смотрицьким для східносло-

[1] У заголовку — форма називного відмінка множини середнього роду, тому словник (умовно) називаємо "Синоніми".

ЛЕѮІКОНЪ
СЛАВЕНОРѠССКІЙ,
И ИМЕНЪ
ТЛЪКОВАНІЕ.

П. Беринда. *"Лексікон славеноросскій и имен толкованіе". Київ, 1627 р.*

в'янської редакції церковнослов'янської мови. Характерно, що після перекладу кількох українських вокабул приєднано чи дописано російські еквіваленти: коваль, ковачъ, *кузнецъ*. Деякі відмінності від "Лексикона" є і в церковнослов'янському матеріалі "Синонімів".

Детальне дослідження пам'ятки дає право стверджувати, що "Синоніми" — вдала переробка "Лексикона". Близько 30 неперекладених вокабул, як і чисті та недописані сторінки в рукопису, свідчать про те, що "Синоніми" — праця незавершена.

У реєстрі "Синонімів" налічується приблизно 5000 вокабул. Заголовні слова розміщені за алфавітом. Внутрішній алфавіт у межах перших двох-трьох букв також в основному витримано. Вокабули не відокремлені від перекладу ніякими формальними засобами (кома чи двокрапка між реєстровим словом і перекладом вживається спорадично). Звичайні для XVII ст. вокабульні форми в "Синонімах" загалом регулярні. Численні помилки, особливо в церковнослов'янській частині пам'ятки, мабуть, свідчать про те, що рукопис "Синонімів", який зберігся, — чернетка або список.

Лексикографічна структура статті в "Синонімах" дуже проста: вокабула та її церковнослов'янська дефініція. Регулярно використовується відсилання "зри". Якщо переклад наступної статті збігається з перекладом попередньої, замість нього (дуже рідко) автор, як й інші лексикографи середини XVII ст., пише слово-позначку "тожъ": *Писканьє*, гуденіє; *Пищеньє*, то(ж).

"Синоніми" розширили тематичні рамки української лексикографії. На жаль, словник свого часу не був опублікований. Укладання "Синонімів" на території Наддніпрянщини (очевидно, в Києві) свідчить про те, що найсприятливіші умови для розвитку української філології в другій половині XVII ст. існували саме тут [2].

Подальший етап української лексикографії тісно пов'язаний з творчістю видатного лінгвіста, письменника, перекладача, педагога, громадсько-культурного діяча України й Росії XVII ст. Єпифанія Славинецького (кінець XVI або поч. XVII ст. — 1675). Особливо велику роль в історії вітчизняного мовознавства відіграли його "Лексиконъ латинський" та "Лексиконъ словено-латинський".

"*Лексиконъ латинський*" Є. Славинецького — рукописний латинсько-церковнослов'янський словник — зберігся у великій кількості примірників у нашій країні та за її межами, що свідчить про

[2] Див. ще: *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія... — С. 197—211; Лексис Лаврентія Зизанія. "Синоніма славенороська". — Київ, 1964. — С. 93—97.

його велику популярність. Основний варіант словника створив Є. Славинецький наприкінці 30 — на початку 40-х рр. XVII ст. (найраніша дата на списках — 1642 р.) під час роботи ученого в Київському колегіумі, де після реформи П. Могили латині відводилося почесне місце. Словник створено насамперед для шкільного навчання, але його потребували й широкі кола освічених людей. У Москві 1650 р. співробітник Є. Славинецького А. Корецький-Сатановський скоротив перекладну частину лексикона за рахунок багатьох специфічно українських слів.

До 30-х рр. XVII ст. в Європі вийшло у світ кілька великих словників латинської мови. Майже всі латинські вокабули для свого лексикона Є. Славинецький брав із авторитетного на той час словника відомого італійського лексикографа епохи Відродження А. Калепіна (1435—1511), який протягом XVI—XVII ст. багато разів перевидавався з новими доповненнями, і наприкінці XVI ст. у ньому, крім латинських тлумачень латинських вокабул, латинських цитат з їхньою паспортизацією, були лексичні еквіваленти або тлумачення одинадцятьма мовами, в тому числі грецькою та польською.

При зіставному вивченні словника "Лексикона латинського" і словників різних видань книги А. Калепіна з'ясовано, що тільки базельська 1593 р. і наступні публікації останнього мають більшу кількість вокабул, ніж праця Є. Славинецького. Правда, деяких вокабул лексикона Є. Славинецького немає в жодному виданні книги А. Калепіна. Можливо, Є. Славинецький запозичив їх з інших словників латинської мови або ввів на основі власних знань латини.

Крім реєстру, з лексикона А. Калепіна Є. Славинецький узяв граматичні та інші позначки, вказівки на форми родового відмінка однини іменників, форми роду прикметників, другої особи однини теперішнього часу дієслів. Зрідка з латинського тлумачення автор запозичує окремі слова, приєднуючи їх до вокабул. Вказівки А. Калепіна на архаїчність реєстрового слова Є. Славинецький передає словами: "древле", "вмѣсто", "за". Звичайно, латинські тлумачення, іншомовні еквіваленти, паспортизацію та приклади А. Калепіна Є. Славинецький у свій лексикон не переносив.

Власною творчістю Є. Славинецького (чи переписувачів) є подавання латинських вокабул у вихідних формах (називний відмінок однини іменників та прикметників, перша особа однини теперішнього часу дієслів) там, де вони відсутні в А. Калепіна. Іноді флексії в словах грецького походження автор латинізує. У списку 1642 р. "Лексикона латинського" синоніми й семантично близькі слова, дериваційні варіанти іменників та прикметників (у тому числі й демінутиви), дієслів, прислівників часто ставляться поруч у реєстровій частині й розробляються в одній статті: gloria, gloriola. У Паризькому списку пам'ятки кожна вокабула перекладена окремо. Можливо, і в автографі Є. Славинецького кожне реєстрове слово мало окремий переклад.

"Лексикон латинський" — найбільший староукраїнський словник: у ньому налічується близько 27 000 статей.

Працюючи над перекладами заголовних слів, Є. Славинецький спирався на калепінські тлумачення і на власні ґрунтовні знання латинської та грецької мов (паралелі з останньої наводяться в переважній більшості статей книги А. Калепіна). В "Лексиконі латинському" виявлено правильні церковнослов'янські й українські еквіваленти до рідковживаних слів, при яких у А. Калепіна немає тлумачень, а наведено лише іншомовні відповідники. Польський матеріал у словнику А. Калепіна був не зовсім досконалий. Є. Славинецький, будучи добрим

знавцем польської мови, досить повно використав латинсько-польсько-грецький словник (Краків, 1626) відомого польського лексикографа Г. Кнапського, особливо при перекладанні ботанічної та зоологічної номенклатури (пор.: achras,-dis грушка лѣсная — у Славинецького і Achras,-adis... Gruszka lesna — у Г. Кнапського). Підбираючи церковнослов'янські еквіваленти до реєстрових латинських слів, Є. Славинецький широко використав "Лексикон" П. Беринди, про що свідчать посилання в обох працях на ті самі церковнослов'янські джерела.

Для перекладної частини Є. Славинецький обрав церковнослов'янську мову свого часу (східнослов'янської редакції), чим наочно довів скептикам адекватність латинській цієї міжслов'янської писемної мови. Проте багато вокабул не мало еквівалентів у звичайній (конфесіональній) тогочасній церковнослов'янській мові. У таких випадках Є. Славинецький наводив відповідники з рідної української мови (*рожа* дивая; *сон* зелиє; *угри*), створював нові слова за українськими і церковнослов'янськими зразками (blesti влеконогъ, *влечинога*, veteramentarins *швецъ, сапоголататель*), творив кальки (monopolium *самокупство*), залучав запозичення і тлумачив такі лексеми (toparcha мѣста начальникъ, *топарха*).

Типовими для "Лексикона латинського" є інтервербальні переклади. Залежно від значення вокабула перекладається одним чи кількома еквівалентами: apographum *выпи(с)*; familia *домъ, родъ, челя(д), домочадство*. Перекладну частину дуже збагатили українські лексичні еквіваленти й тлумачення, вміщені іноді поряд із церковнослов'янськими лексемами, особливо малозрозумілими і незрозумілими: therioma *вредъ, болячка*; areator *гу(м)ночистите(л), молоти(л)ни(к)*; theristrum *лѣтникъ, риза женска*. Багато вокабул перекладено лише за допомогою українських (різного походження) лексичних відповідників: bison, -tis *зубръ*; schidia(e) *трѣски, утинки*. Часто учений дає серед еквівалентів слова грецького і латинського походження, що стали звичайними: ammoniacum *аммонѣякъ*, глѣ(н), сокъ; diapsalma *павса*, престніє о(т) пѣнія.

Семантика вокабул, безеквівалентних у церковнослов'янській чи українській мовах, розкривається за допомогою тлумачень церковнослов'янською чи українською мовами; іноді в тлумаченнях лексика двох мов переплітається: supernato *плаваю поверху*; aglidia *удо(л)ки в гла(в)ка(х) че(с)ноковы(х)*.

Реєстрове слово перекладається не завжди. В окремих випадках автор відсилає читача до перекладених уже синонімів чи орфографічних варіантів вокабули, вживаючи позначки: "зри", "что", "то(ж) что": caro *зри* carvino; blesus *что* blaesus. Якщо в словнику синоніми розміщено підряд, то замість перекладу другої вокабули ставиться позначка "тожъ", "и тожъ"; якщо ж семантика наступної вокабули ширша від попередньої, після позначки наводяться додаткові лексичні еквіваленти й тлумачення: angulatus уго(л)ны(й), angulosus *тожъ*; caduceator посо(л), caducifer *тожъ* и жезлоносецъ. При назвах із галузі природознавства, медицини, астрономії, філології та інших наук Є. Славинецький вживає відповідні постпозитивні (зрідка — препозитивні) слова-позначки "зеліє", "трава", "кущъ", "древо", "звѣръ", "птица", "рыба", "немо(щь)", "недугъ", "звѣзда", "стихъ" тощо: ро(з)мари(н) *зело*; ша(л)вія *трава*; выдра *звѣръ;* нуро(к) *птица* і т. д. У стовпці перекладної частини "Лексикона латинського" зустрічаються граматичні позначки, однак вони стосуються вокабул — "сущ. (существ.)", "прилагател.", "нарѣч.", "множест.".

Таким чином, використовуючи тлумачний і багатомовний лексикон А. Калепіна, Є. Славинецький створив оригінальний двомовний словник з типовою для такого твору структурою статті. Праця Є. Славинецького — багатюще джерело для вивчення лексики східнослов'янської редакції церковнослов'янської мови й словникового складу української мови XVII ст.

Не встановлено, чи готував учений свою працю до друку. В умовах XVII ст. здійснити видання словника в Україні було нелегко. Рукопис "Лексикона латинського", подарований Папі Римському, було передано далматинцеві Дж. Петруччо з тим, щоб він доповнив працю Є. Славинецького хорватськими еквівалентами. Словник намагалися надрукувати, однак цей намір не було здійснено.

Праця Є. Славинецького була базою чи важливим джерелом для створення нових вітчизняних і зарубіжних словників. Ще за життя Є. Славинецького анонімний учений використав "Лексикон латинський" при укладанні "Лексікона языковъ полскаго и славенскага" (1670). "Лексикон латинський" був важливим джерелом "Лексікона треязычного" (М., 1707) російського філолога Ф. Полікарпова-Орлова. Не виключено, що українська частина латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавського словника XVII ст. якимось чином пов'язана з працею Є. Славинецького. Сліди користування "Лексиконом латинським" спостерігаються в латинсько-російсько-німецькому словнику "Номенклаторъ..." філолога Іллі Копієвського (1718) і в книзі Х. Целларія "Краткой латинской лексиконъ съ россійськимъ и нѣмецкимъ переводомъ" (Санкт-Петербург, 1746). Є відомості про те, що матеріал з "Лексикона латинського" запозичував у свій "Лексиконъ словено-еллино-латинскій" український мовознавець XVIII ст. Я. Блоницький. Можливо, дубровницький список праці Є. Славинецького мав у своєму розпорядженні хорватський лексикограф І. Стуллі (Стулич). Шведський лінгвіст І. Спарвенфельд, перебуваючи у Москві, замовив зворотну переробку "Лексикона латинського". Рукопис цієї наполовину виконаної роботи зберігається у м. Уппаслі (Швеція).

"*Лексикон словено-латинський*" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського зберігся у меншій кількості примірників, ніж "Лексикон латинський", адже на початку XVIII ст. вийшов у світ зазначений вище друкований слов'яно-греко-латинський словник Ф. Полікарпова-Орлова, в який українська пам'ятка ввійшла повністю. Яку роботу при створенні "Лексикона словено-латинського" виконував кожний із двох його авторів, встановити неможливо. Мабуть, реєстр лексикона укладав А. Корецький-Сатановський, а Є. Славинецький брав участь у розробці перекладної частини, зокрема в підборі латинських еквівалентів і в тлумаченні вокабул.

На датованих примірниках "Лексикона словено-латинського" зазначено рік і місце його створення — 1650, Москва. Варто сказати, що в словнику зустрічаються вокабули, відсутні в "Лексиконі" П. Беринди, на якому ґрунтується церковнослов'янський матеріал досліджуваного лексикона. Окремі такі вокабули виявлено в "Dictionarium sclauopolonicum" (рукопис, 1641) польського лексикографа Маріяна з Яслиськ, який свого часу побував у Києві. Можливо, там він познайомився з рукописом якогось церковнослов'янсько-латинського словника, яким користувалися учні Київської школи. Подібний словник міг бути прототипом "Лексикона словено-латинського", адже останній було створено досить швидко: Є. Славинецький і А. Корецький-Сатановський виїхали до Москви в липні 1649 р., а 1650 р. уже да-

тується їхня спільна праця. На користь думки про київський прототип словника свідчить велика кількість українських вокабул у пам'ятці.

У "Лексиконі словено-латинському" налічується приблизно 7500 статей. Дослідження показує, що церковнослов'янський матеріал запозичено із словника П. Беринди, причому разом з малозрозумілими і незрозумілими вокабулами з "Лексикона" взято й деякі українські еквіваленти (тлумачення) з перекладної частини. Не виключено, що для реєстру "Лексикона словено-латинського" вчені черпали матеріал і з "Лексикона латинського" Є. Славинецького, хоч безсумнівних доказів цього виявити не вдалося. Можливо, прототип "Лексикона словено-латинського" або й сам словник справді було створено в Києві раніше від "Лексикона латинського" (принаймні до 1642 р.).

У реєстрі "Лексикона" П. Беринди — основному джерелі вокабул праці Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського — немає великої кількості спільнослов'янських елементів (напр., *вода, рыба, нога* і т. п.), дуже необхідних для звичайного двомовного словника. Джерело подібних заголовних слів було знайдено в книзі Г. Кнапського "Thesaurus polono-latino-graecus" (Краків, 1621). Переважна більшість спільносхіднослов'янських і специфічних українських реєстрових слів (словосполучень) та їхніх латинських еквівалентів у "Лексиконі словено-латинському" грунтується на польському і латинському матеріалі Г. Кнапського. У зв'язку з цим у пам'ятці є помітна кількість слів польського походження або лексем, запозичених українською мовою через польське посередництво. У "Лексиконі словено-латинському" засвідчується чимало української лексики. У ньому наявні, наприклад, такі українські слова, як *голота, кобза, лѣтепль, штаны*. Є. Славинецький та А. Корецький-Сатановський уклали оригінальний словник, у якому органічно поєднані лексичні елементи двох генетично споріднених лексичних систем — церковнослов'янської й української. Словник розроблено в плані української лексикографічної практики XVII ст. Є. Славинецький та А. Корецький-Сатановський склали найбагатше в XVII ст. зібрання "слов'янських" вокабул.

Багато творчої праці вимагала перекладна частина лексикона, особливо підбір еквівалентів до вокабул, узятих із "Лексикона" П. Беринди. Як і в інших українських лексикографічних працях XVII ст., у "Лексиконі словено-латинському" застосовується інтервербальний переклад із тлумаченням (Клюся. Equus. Equa; Накиновеніє. Nutus. Nictus oculi). Із позначок у пам'ятці широко вживається лише відсилання "зри" (дуже рідко — "виждь"): Спѣвакъ. *зри* Пѣвецъ. Замість перекладу після вокабули, синонімічної з попередньою, автори вживають позначку "тоже (тожъ)": Паства: Pascua .., Паствіна *тоже*. При невеликій кількості реєстрових слів (із невідомих причин) немає перекладів. "Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського відіграв помітну роль в історії вітчизняної й зарубіжної лексикографії. Відомі спроби створення на його основі "слов'яно"-латино-шведського лексикона (зберігається в РДАДА у Москві). З праці українських учених черпали матеріал укладачі двох "слов'яно"-латино-німецьких словників (зберігалися в Берліні). Можливо, "Лексиконом словено-латинським" користувався французький учений Лакроз при створенні праці "Lexicon slavonico-latinum" (рукопис, 1707). Рукописний "Lexicon slavonicum" шведського поліглота І. Спарвенфельда повністю охоплює матеріал "Лексикона словено-латинського". Відома спроба на основі "Лексикона словено-латинського"

створити "слов'яно"-латино-польський словник. Одним із найважливіших джерел церковнослов'янсько-греко-латинського словника Ф. Полікарпова-Орлова ("Лексіконъ треязычный". — М., 1704) був "Лексикон словено-латинський".

У Москві Є. Славинецький створив свою третю словникову працю — "*Книга лексиконъ греко-славено-латинскій*". У заголовку не названо ні автора, ні часу створення, ні джерел словника. Однак у XVII ст. авторство його було добре відоме. Словник являє переклад-переробку книги греко-візантійського вченого Йоана Скопули "Lexicon graecolatinum". У процесі роботи над словником Й. Скопули Є. Славинецький багато чого скоротив. Його твір вийшов досить великим за об'ємом — 755 аркушів із текстом у два стовпці. Деякі статті в ньому — енциклопедичні довідки, інші — звичайні лаконічні переклади.

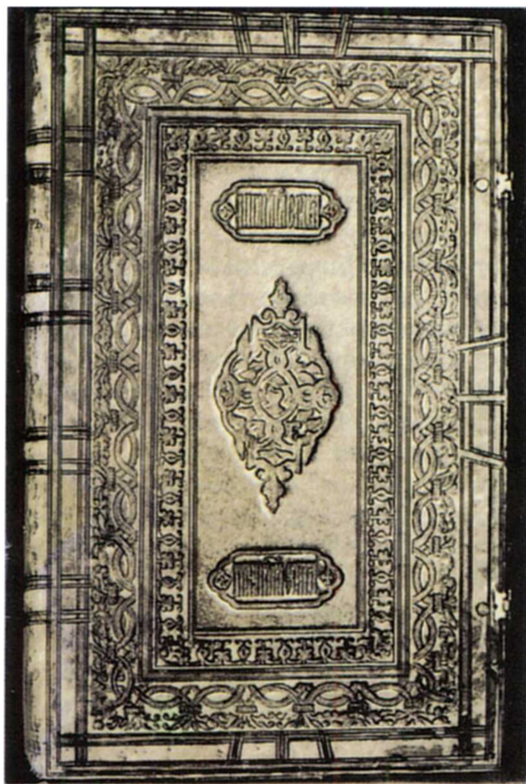
"Лексикон греко-слов'яно-латинський" свого часу вважався надзвичайно цінною книгою, для користування якою потрібно було брати дозвіл у самого царя. Після смерті Є. Славинецького словник готували до видання, але лексикон так і не було надруковано. Матеріал із нього пізніше використав Ф. Полікарпов-Орлов для свого "Лексикона треязычного" [3].

Цікавою словниковою працею другої половини XVII ст., в якій представлено й українську мову, є анонімний і без заголовка латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавський лексикон, що зберігається в Бодлеанській бібліотеці в Оксфорді (Англія). Його умовно називаємо "*Семимовним словником*".

Велика кількість полонізмів у "Семимовному словникові" підштовхувала дослідників шукати зв'язки української частини зазначеного лексикона з польським матеріалом. І такий матеріал було знайдено у словнику Калепіна. Залежність української частини "Семимовного словника" від цього джерела особливо виявляється в словах, що відбивають недосконалу орфографію та друкарські помилки в книзі А. Калепіна (пор.: ramus галаж у "Семимовному словнику" — Ramus... Gałaz, тобто gałąź, у А. Калепіна). Польські слова з книги останнього в переважній більшості випадків "спроектовано" на українські й пристосовано до звукового та граматичного ладу української мови (пор.: fores *двери, ворота* у "Семимовному словнику" — Fores, Drzwi, wrota в Калепіна). Важливо взяти до уваги те, що "Семимовний словник" насичений адекватними українським еквівалентами польських слів, наявних у книзі А. Калепіна: cadus *діжка, бочка*; castula *запаска*. При невеликій кількості заголовних латинських слів у "Семимовному словнику" немає українських перекладів. Характерно, що лише частина таких вокабул не забезпечена польськими еквівалентами у А. Калепіна. Можливо, окремі українські переклади пропустив (через неувагу) переписувач.

Українська частина "Семимовного словника" у величезній кількості статей характеризується дивовижною невідповідністю форми (нетипові для української орфографії XVII ст. написання, спотворені до невпізнання слова, відхилення від української й взагалі слов'янської граматичної системи) та змісту (глибоке знання живої мови, знайомство з літературним узусом староукраїнської мови), тому допускаємо, що протограф досліджуваної частини словника склав (чи давав для неї матеріал) українець, але переписала українську час-

[3] Див.: *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія... — С. 211—255; *Німчук В. В.* "Лексиконъ латинский" та "Лексікон словено-латинскій" і їх місце в історії старої української лексикографії // "Лексикон латинський" Є. Славинецького. — Київ, 1973. — С. 5—58.

Оправа книги І. Максимовича "Алфавит собранный, рифмами сложенный..." Чернігів, 1705 р.

тину особа іншої національності. Виходячи з особливостей орфографії пам'ятки вважаємо, що це був румун чи молдованин. Аналіз помилкових написань та спотворених граматичних форм дає підставу допускати, що більшість із них з'явилася при переписуванні протографа української частини.

У пам'ятці спостерігаємо багато випадків неузгодженості форм відмінка та числа українських еквівалентів латинських вокабул: іменники, особливо абстрактні, часто перекладено дієсловами, прикметники — прислівниками і навпаки: gelu *зме(р)знути, моро(з)*, abambulatio *переходити*. Вони справляють таке враження, начебто дехто, хто знав польську мову і письмо, читав польські слова з книги А. Калепіна, а інша особа — ймовірно, українець — добирав українські еквіваленти, які перша (чи третя) особа записувала. Часті відхилення від польського тексту А. Калепіна демонструють вільний, розмовний характер перекладів українською мовою: heus — *го, ці чуєш*; creditum *ду(л)г, вінен буті*. Фонетичні, граматичні й лексичні особливості тексту вказують на те, що матеріал для української частини "Семимовного словника" написав чи повідомив усно українець із Поділля. Незважаючи на збіги деяких словникових статей "Семимовного словника" та "Лексикона латинського" Є. Славинецького, зв'язок між цими двома пам'ятками видається досить проблематичним. І все ж розглянута частина "Семимовного словника" має дотичність до української лексикографії. Той факт, що до словника залучено українську лексику (а не польську, яку можна було запозичити у А. Калепіна), свідчить про те, що "Семимовний словник" складено для зносин із християнськими народами, які були сусідами, підданими чи васалами Туреччини.

За традицією, що склалася, замість контекстуальних та маргінальних глос у XVII ст. до окремих творів додавалися невеликі словники. Таким є надруковане при "Поученїи новосщ҃енному ієреєви..." єпископа А. Желиборського "Из(ъ)ясненїє темнѣйшихъ словесъ въ Поученїи семъ обрѣтающихся" в книзі "Номоканонъ" (Львів, 1664), в якому нараховується 21 стаття. Словник цей складено з церковнослов'янських лексем та їхніх сполук. "Изъясненїє..." вказує на досить високий рівень філологічної освіти в Україні в XVII ст. Лексикони міцно увійшли до практики, і навіть у такому невеликому творі, як "Изъясненїе...", застосовано всі основні лексикографічні прийоми. Пор.: *Глезна*: костка на(д) стопою ноги чл҃чеѣ нижней голени. При складанні "Изъясненїя..." використано "Лексикон" П. Беринди.

Успіхи української словникової лексикографії першої половини — середини XVII ст. не призвели до відмирання глосографії. Подальший розвиток писемності, книгодрукування, освіти сприяв тому, що автори різноманітних творів (наприклад, І. Галятовський, К. Зиновієв, М. Андрелла-Оросвигівський) вдавалися до активного застосування цього стародавнього засобу розкриття значення потрібної лексеми, тому що словники, як і раніше, не були доступними більшості читачів. У "Лексиконі" П. Беринди користувач не завжди знаходив незрозумілі для нього слова, до того ж не зникла потреба в тлумаченні багатьох старих і нових запозичень. Усвідомлення діалектного поділу рідної мови також зобов'язувало письменників до вживання глос і при українських словах, що не мають загального поширення. Внутрішньорядкові (контекстуальні) переклади, тлумачення вокабул стають панівними.

Несприятливим для української лексикографії було XVIII ст. У цей період створено кілька великих словників, але вони так і не дійшли до друку. Одним із висококваліфікованих творів українського словникарства XVIII ст. є "*Лексиконъ латино-славенски(й)*" ("Dictionarium latino-slavonum") 1718—1726 рр. [4] сподвижника І. Мазепи Івана Федоровича Максимовича (60—70-ті рр. XVII ст. — 1732 р.). Він після битви під Полтавою 1709 р. емігрував з України, був деякий час генеральним писарем в уряді П. Орлика. Цар Петро І амністував І. Максимовича, але йому було заборонено повертатися в Україну і велено жити у Москві. Як людину високоосвічену й знавця іноземних мов І. Максимовича призначено перекладачем у Синодальній друкарні, де він працював у 1715—1726 рр. [5]

Рукопис твору І. Максимовича починається короткою, витриманою в стилі бароко пишною двомовною (латинською та церковнослов'янською) присвятою-звертанням до цариці Єлизавети І у зв'язку з її коронацією, де, зокрема, сказано: "...Шестилѣтный сей тру(д) мой не тако реченій, яко желаній показателище мило(с)тивно воспріяти бл҃гоизволь, паче же в(ъ) сіє время, егда Бгъ досто(й)ную Твою короною украшаєтъ Главу, народи же и вси люди с(ъ)ликовствующие гласят и восклицаютъ: Виватъ Імператрица Всероссійская, а я сею Книгою досточе(ст)вую стопы Твоя, иже єсмъ Твоєго Величе(ст)ва Недосто(й)ноє По(д)ножіє Іванъ Максімовичъ" [6]. Отже, лексикограф трудився над словником шість років. Єлизавета І вступила на царський престол 1724 р. Виходить, що автор приступив до укладання "Лексикона" 1718 р.

У передмові, зверненій до читача, автор, зокрема, занотував: "Мнози, и єлма не вси политичнѣйшій й европейстий народы ѡ(т) давногѡ времени на своихъ язика(х) составленны(ми) изобилую(т) лексиконами и различния на разни(х) язика(х) индекси имѣють, именующе оныя Ѳесавры, Промъпътуаріа, Дик(ъ)тионаріа, Глоссаріа, Вокабуляріа, Ономастика, Номеклаторы, Синонима, Аппараты и инними сицевими... Єдино сиє великоє Всеросъсійскоє Государство даже до се-

[4] Заголовок словника в автографі не зберігся і відновлюється на основі згадки І. Максимовича про подібні лексикони в авторській присвяті книги. Див.: *Maximowicz J.* Dictionarium latino-slavonicum; 1718—1724. Facsimile — *Максимович І.* Лексикон латинсько-слов'янський. 1718—1724. — Ч. 1. — Рим—Romae, 1991. — С. 18 другої лічби.

[5] Про життя І. Максимовича див.: *Николаев С. И.* Литературные занятия Ивана Максимовича // ТОДРЛ. — Ленинград, 1985. — С. 385—399; *Німчук В. В.* І. Максимович — український лексикограф початку XVIII ст. // Історія української лінгвістики: Зб. наук. праць. — Київ; Ніжин, 2001. — С. 3—9.

[6] *Maximowicz J.* Op. cit. — С. 8—9 другої лічби.

гѡ времени безъ сегѡ пребысть успѣянія" [7].

Бажаючи піднести значення своєї праці, автор тут, так би мовити, явно гіперболізує, адже серед використаних джерел І. Максимович називає словник Д. Ростовського (Туптала): "Яко кромѣ прочіи(х) реченій латински(х) свойство(м) славенски(м) назнаменовани(х) изяти(х) тако о(т) Священного Писанія, яко и изъ разнихъ лексиконовъ Лексиконъ блаженныя памя(ти) ми(т)рополити Ростовско(го) Дими(т)рія рекло(м) Туптала, его же онъ с(ъ) Калепина сочинилъ имѣхъ в(ъ)мѣсто указателя" [8]. Проте насправді йдеться про список "Лексикона латинського" Є. Славинецького, котрий зберігався у бібліотеці Д. Туптала (Ростовського), в описі якої, зробленому 1709 р., він занотований під заголовком "Лексиконъ... Латино-Склявоникумъ" [9]. Цей рукопис опинився у бібліотеці Синодальної друкарні в Москві (звідки зник ще в XIX ст.), і його авторство помилково приписувалося Д.Тупталові (Ростовському) [10]. Максимович назвав і друге джерело свого лексикона — латино-польсько-грецький словник польського лексикографа Г. Кнапського (перше видання з'явилося 1626 р. у Кракові): "...Воспріяхъ усердіє прилѣпитися с(ъ) дѣло(м) мои(м) к(ъ) индексу Григорія Кнапія єдино точію чиноположеніє реченій латинскихъ в(ъ) алфавитно(й) силѣ по егѡ обычаю соде(р)жую, толкованіямъ же єго ни мало послѣдую, яко всякому сей Ономастиконъ чтущему и испитующему явѣ буде(т)" [11].

Однак автор зазначає, що у свій словник він залучив "вящше пяти тисящь реченій латински(х)... изъ разныхъ книгъ и лексиконовъ нощеденни(ми) трудами моими изяты(х) и в(ъ) сей ономастикон подобающи(м) писме(н) чиномъ вмѣщенны(х), ихъ же индексъ Кнапієвъ не има(т)" [12].

І. Максимович визнає, що при перекладі й тлумаченні латинських вокабул орієнтувався на зібраний матеріал та на різні лексикографічні публікації, зокрема на лексикон, який приписувано Д.Тупталові (Ростовському), але "случившаяса же мнѣ в(ъ) индексѣ Кнапієво(м) реченія и(х) же толку ни в(ъ) выше реченно(м) лексиконѣ, ни въ нотатахъ моихъ обрѣсти возмо(го)хъ, тымъ толкованїє по моєму прилагахъ разсужденію, аще не по-словенску, то поне по-руску, яко же реченій своихъ Великая или Малая Россія употребляєтъ" [13]. Отже, автор творчо працював над матеріалом і свідомо в перекладній частині вживав живомовні українські та російські відповідники — еквіваленти латинських вокабул. Варто сказати, що автор, маючи слабке здоров'я, протягом 1721—1724 рр. інтенсивно працював над "Лексиконом": "Се уже третій годъ въ сочиненіи сегѡ дѣла изънуряю и вся дни и нощи непрестанно изъ самимъ малѣйшимъ иногда плоти упокосненіємъ на сіє дѣло иждивая, тяжкими недуги на всякъ годъ одержимъ бѣхъ. Паче же сими третими послѣдними лѣты: и пе(р)во(го): суффузію или темную воду очесамъ случайную, второгѡ: зву(к) во ушес(х) третіяго: скорбу(т) или цинготную болѣзнь тѣми пр(с)норачителними стяжа(х) себѣ труда(ми)" [14].

Порівняльно-зіставне вивчення матеріалів словника Г. Кнапського, Є. Сла-

[7] Там само. — С. 10—11 другої лічби.

[8] Там само. — С. 31—32 другої лічби.

[9] *Шляпкин И. А.* Св. Дмитрий Ростовский и его время. — Санкт-Петербург, 1891.

[10] *Погорелов В.* Латино-славянский словарь XVII в. // Рус. филолог. вест. — 1904. — Т. 51, № 1, 2. — С. 339.

[11] *Maximowicz J.* Op. cit. — С. 27—28 другої лічби.

[12] Там само. — С. 34 другої лічби.

[13] Там само. — С. 31—32 другої лічби.

[14] Там само. — С. 30—31 другої лічби.

винецького та І. Максимовича пересвідчує нас, що останній зі знанням справи опирався на зазначені лексикографічні джерела, творчо, а не по-рабському використав їх.

Перекладна частина словника І. Максимовича розбудована за рахунок лексики української мови (часто притаманної тільки їй). Проте лінгвіст до українських перекладів час від часу додає російські відповідники вокабул, серед них і слова специфічно російські. Без цього в тодішніх історичних умовах і враховуючи особисті обставини І. Максимович не міг сподіватися на друк свого словника.

Отже, в перекладній частині праці І. Максимовича поєднано елементи кількох мов — церковнослов'янської мови української редакції, української (живої й писемно-літературної) та частково російської. Таке поєднання допомагало користувачам глибше засвоїти семантику латинських слів.

Шкода, що така багата словникова криниця української мови на початку XVIII ст. не побачила світ у друкованому вигляді.

У 1722 р. у Супраслі (тепер місто у Польщі недалеко від білоруського кордону) надруковано церковнослов'янсько-польський словник із заголовком "*Лексиконъ сирѣчъ словесникъ славенскій* имѣющъ в(ъ) себѣ словеса первѣє славенскія, азбучныя, посе(м) же по(л)скія бл҃гопотребный къ выразумѣнію словесъ славенскихъ, обрѣтающи(х)ся въ книга(х) церковны(х)..."

Автором праці, очевидно, був київський греко-католицький митрополит Лев Кишка (1668—1728), бо лексикон уперше вийшов як додаток до його твору "Собраніє припадковъ краткоє и духовнымъ особамъ потребноє". Цей словник — переклад польською мовою скороченої апелятивної частини (загальних назв) реєстру "Лексикона" П. Беринди. Польська частина характеризується абсолютною перевагою однослівних еквівалентів до латинських вокабул. Два або більше відповідників реєстрового слова тлумачень у польській частині виступають далеко рідше. Пор.:

"Лексикон" П. Беринди: Жадаю: *Прагну*. Жажда: *Прагненьє*. Жажду: *Прагну*, жадаю, хоче(т) *ми ся пити. Также недостаєт(ъ) ми*. Метафо(р): *забѣгаю чому, єсте(м) лакомый на що*. "Лексиконъ славенскій...": *Жадаю*. Żądam. Pragne Жажда. *Pragnienie*. Жажду. Pragne.

Мабуть, нерозбудованість перекладної частини словника спричинена тим, що після замойського синоду Греко-католицької церкви 1720 р., на якому ухвалено фундувати семінарії в єпархіальних центрах, школи в різних поселеннях, лексикон необхідно було скласти й опублікувати в стислий термін. У Правобережній Україні на той час відбувалася активна полонізація і, як сказано в передмові до цього церковнослов'янсько-польського словника, ледве сотий священик знав добре сакральну церковнослов'янську мову. Як конче необхідний посібник "Лексикон словено-польський" василіяни перевидали в 1751, 1756 і 1804 рр. у Почаєві. Він відіграв належну роль в українській освіті.

У XVIII ст. творив український філолог і педагог Яків Блоницький (1711—1774). Протягом 1751—1761 рр. він проживав у Греції на Афоні, де поселився в Зографському монастирі, що належав ченцям із Болгарії. Тут Я. Блоницький удосконалював своє знання грецької та церковнослов'янської мов, обстежив близько 40 слов'янських рукописів, зіставивши їх тексти з грецькими. Результати цієї тривалої праці Я. Блоницький використав при укладанні своїх словників — "Лексиконъ еллино-славенскій" та "Лексиконъ славено-еллино-латинскій". За свідченням автора, в другому словнику зібрано "слов'янські" (тобто церковнослов'янські) лексеми з його першо-

го словникового твору, а також із лексиконів Ф. Полікарпова-Орлова, Целларія, з латино-"словенського" рукописного словника, що зберігався в Типографській бібліотеці в Москві (очевидно, це "Лексикон латинський" Є. Славинецького). При реєстрових словах автор дав етимологічні зауваження. Я. Блоницький відзначив, що в двох головних частинах "Лексикона словено-еллино-латинського" налічується в реєстрі близько 50 тисяч вокабул, а весь він матиме близько 80 тисяч реєстрових слів. Деякі біографи твердять, що вчений після повернення в Україну 1761 р. у Києві уклав третій словник — "Латино-словенскій лексиконъ" на 42 тисячі вокабул. На жаль, жоден із словників Я. Блоницького не було надруковано. Доля їх невідома. З його спадщини збереглася тільки рукописна "Грамматіка нова старагѡ и славнагѡ языка славенскагѡ...", яку автор скомпонував у 1754—1761 рр. на Афоні і 1763 р. у Києві доопрацював. Помер Я. Блоницький 14 квітня 1764 р. у Києві [15].

Напевне, українцем за походженням був лінгвіст, перекладач, друкар Ілля Федорович Копієвський (Копієвич) (друга половина XVII ст. — 1720 р.), як можна судити з його прізвища (пор. назви сіл Копіївка у Вінницькій та Київській областях). Існує також припущення, що І. Копієвський (Копієвич) походив із Білорусі [16]. Він був автором лексикографічної праці "Nomenclator in lingua latina, germanica et russica" (Амстердам, 1700). Варто сказати, що І. Копієвський написав посібники "Latina grammatica in usum scholarum celeberrimae gentis Schlavonico-Rosseanae adornata, studio atque opera Elia Kopiiewitz seu de Hasta Hastenii" (Амстердам, 1700), "Руковеденіє въ грамматику во Славяно-Россійскую или Московскую ко употребленію учащыхся языка Московскаго" (Штольтценберг, 1706; позначена впливом М. Смотрицького). Припускають, що він брав участь у підготовці реформи російської орфографії, готував зразки гражданських шрифтів [17].

Варто зазначити, що українець Стефан (до постригу Семен) Яворський (1648, м. Яворів Львівської обл. — 27 листопада 1722, м. Москва) — письменник, філософ, освітній і церковний діяч брав участь у редагуванні й доповненні словника "Лексіконъ треязычный, сирѣчь реченій славенски(х), еллиногречески(х) и латински(х) сокровище..." російського філолога Федора Полікарпова-Орлова, що був надрукований 1704 р. у Москві. Участь у редагуванні та доповненні лексикона Ф. Полікарпова-Орлова брав також Рафаїл Краснопольський [18], можливо, також родом із України.

Після скасування царизмом залишків української автономії українська лексикографія тимчасово занепала. Великих праць із цієї галузі навіть у рукописах не збереглося.

Наприкінці XVIII ст. надруковано два невеликі українсько-російські словники як матеріали для розуміння українських текстів росіянами. З цього часу вся наступна українська наддніпрянська лексикографія XIX — початку XX ст.

---

[15] Про життя і творчість Я. Блоницького див.: *Болховинов Е.* Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. — Санкт-Петербург, 1827. — Ч. 1. — С. 217—220; *Чистович И. А.* Труды Иакова Блоницкого // Известия Отдел. рус. яз. и словесн. Импер. АН. — 1868. — Т. 7, вып. 1. — С. 66—67.

[16] *Булахов М. Г.* Восточнославянские языковеды / Библиограф. словарь. — Минск, 1976. — Т. 1. — С. 123.

[17] Там само.

[18] *Поликарповъ О.* Лексіконъ треязычный... — Москва, 1704. — С. 7 зв. — 8 (передмова). Див. ще: *Пекарский П. П.* Наука и литература в России при Петре Великом. — Санкт-Петербург, 1862. — Т. 1. — С. 190; — Т. 2. — С. 93.

була орієнтована на російську мову в перекладній частині.

Федір Туманський, який в журналі "Русский магазин" (Ч.1, 2) 1793 р. опублікував Універсал 1648 р. Б. Хмельницького, літопис Г. Грабянки, надрукував "Изъясненіе малороссійскихъ реченій въ прешедшихъ листахъ", у якому дав переклади або пояснення російською мовою близько 350 слів (у Ф. Туманського 278 нумерованих гнізд) [19]. "Изъясненіе..." Ф. Туманського — непрофесійна лексикографічна праця. Слова в ньому розташовано не в алфавітному порядку, при вокабулах немає ремарок. Українське слово Ф. Туманський перекладає одним еквівалентом, наприклад: *обернути* — обратить; *весельє* — свадьба; кількома, наприклад: *отнога* — мысъ, заливъ; *паля* — свая, колъ; дає тлумачення, наприклад: *гроши* — деньги; а грошъ или две копейки — *шагъ*. Двадсять копеекъ — *золотой*; *гривна* — ползолотого. Полтина — *копа*; двадсять пять копеек — *полкопы*. Триддесять копеек — *повъталяра*; шестьдесятъ — *таляръ*. *Повъ* значитъ половина, ибо Малороссіяна букву **л** выговаривать по большой части **в**. Говорилъ, *говоривъ*; любилъ, *любивъ* [20].

Головне значення словничка Ф. Туманського в історії філології полягає в тому, що автор його одним із перших продемонстрував лексичні особливості української мови порівняно з російською. Він показав, що одним із засобів для того, щоб росіяни могли зрозуміти українські тексти, є подання при них словничків.

Уже незабаром у додатку до першого видання (1798) "Енеїди" І. Котляревського надруковано "Собраніє Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ "Энеидѣ", и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ в Малороссійское нарѣчіє съ другихъ языковъ, или и коренныхъ... Россійскихъ, но не употребительныхъ", у реєстрі якого налічується 972 слова. Українсько-російський словник надруковано і при другому виданні поеми 1808 р. У зв'язку з тим, що зазначені публікації "Енеїди" здійснені без дозволу автора, можна було сумніватися, чи сам Котляревський уклав словничок. Однак при третьому авторському виданні "Енеїди" 1809 р. знову вміщено словничок, хоча і замінено назву — "Словарь Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ "Энеидѣ", исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертой части". Після нього тут надруковане "Добавленіє къ малороссійскому словарю" (153 вокабули в реєстрі). Це дає підставу думати, що автором лексикографічного додатку до "Енеїди" справді був І. Котляревський. Словник І. Котляревського адресований неукраїнським читачам "Енеїди", насамперед росіянам. Реєстрові слова в ньому розташовано в алфавітному порядку. В словничку є елементи фразеології, етимологічні вказівки. Наприклад: *Балясы*, перила. В перен. смыслѣ точить балясы, болтать вздоръ; *Гвалтъ*. Нѣм. сл. gewalt, насиліє; на гвалтъ звонить, т.е. тревогу в колокола бить [21].

Цей словник широко використовували українські лексикографи XIX ст.

Граматична думка. Вершиною староукраїнського мовознавства була книжка Мелетія (Максима) Смотрицького "Грамматіка славенскія правилноє синтагма" (м. Єв'є біля Вільна, 1619). Новим явищем у староукраїнській філології була написана латинською мо-

[19] *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. — Київ, 1963. — С. 36.

[20] Див. ще: Там само. — С. 36—37; *Москаленко А. А.* Нарис історії української лексикографії. — Київ, 1961. — С. 27—28.

[21] Див. ще: *Горецький П. Й.* Зазн. праця. — С. 41—43.

Титул книги І. Ужевича "Грамматыка словенская". Аррас (Франція), 1645 р.

вою граматика української книжної мови. Її створив українець — студент Сорбонни Іван Петрович Ужевич, назвавши "Грамматыка словенская". Манускрипт зберігся в двох примірниках, датованих 1634 і 1645 рр. І. Ужевич описав у своїй граматиці систему української мови середини XVII ст. Праця не є нормативною, вона адресована західноєвропейцям. Автор знайомив учений світ також із деякими особливостями міжслов'янської церковнослов'янської мови (називає її "священною") та інших слов'янських мов (польської, чеської, хорватської). І. Ужевич подав не тільки кириличну азбуку та написані кирилицею тексти, а й глаголичний алфавіт із текстовими ілюстраціями.

У праці помітний порівняльний аспект: автор нерідко підкреслює подібність і відмінність між латинською і слов'янською структурами, принагідно залучає факти з грецької та давньоєврейської (гебрайської) мов. Прагнення І. Ужевича створити працю про абстрактну слов'янську граматичну систему виявило співзвучність поглядів автора тодішній французькій граматичній думці, яка пізніше реалізувалася в універсальній граматиці А. Арно та К. Лансло [22].

Уже згаданий вище як лексикограф Я. Блоницький є автором книги "Грамматїка нова старагѡ и славнагѡ языка славенскагѡ въ книгахъ церковныхъ доселѣ нерастлѣна состоящагѡ, краткими, но по свойству сегѡ довольными правилы ѡпредѣленна и въ наставленіе любоучебнагѡ юношества славенорѡссійскагѡ предложенна чрез(ъ) недостойнагѡ іеромонаха Іакѡва Блоницкагѡ малорѡссіаніна, странника с҃тогорскагѡ. Составися въ с҃той горѣ Аѳѡнской при мн(с)тырѣ славеноболгарскомъ Зѡграфѣ ѡ(т) года 1754 по 61. Поисправленна же въ Кїевоніколаевскомъ мн҃трѣ по марта 1 число 1763 года" (434 сторінки).

Я. Блоницький, на відміну від попередніх українських лінгвістів, паспортизував приклади з морфології та синтаксису, покликаючись на церковнослов'янські тексти (переважно біблійні). Бажаючи якнайточніше донести до читача матеріал, автор при всіх граматичних термінах, у тому числі й тих, що він уперше запропонував, подав грецькі й латинські або тільки латинські еквіваленти. Прагнучи надрукувати свою працю, автор звернувся до Синоду, однак

[22] Див. ще: "Граматика слов'янська" І. Ужевича / Підг. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. — Київ, 1970; *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. — К., 1985. — С. 155—198.

рецензенти в 1777 р. не рекомендували її, бо, на їхню думку, в ній "все правила написаны самым древним и почти неупотребительным слогом и темным смыслом, а притом невразумительными, неизвестными и многими вновь, какъ видится, от самого сочинителя сформированными терминами"; крім узятих із Святого Письма прикладів, у працю введено численні слова, "только употребляемые в одной Малороссіи" [23]. Праця залишилася в рукопису і зберігається в Центральному державному історичному архіві у Петербурзі.

Почаївські ченці-василіани видали дві мовознавчі праці. 1773 р. вийшло "Краткоє Потребнѣйшихъ ѡ(т) Грамматїческагѡ Художества вещій собраніє..." — церковнослов'янська граматика, що характеризується великим впливом живого українського мовлення, 1778 р. тут же надрукована "Grammatyka rossyjska", складена на основі "regul Sławnego Avtora Rossijskiego Michała Łomonosowa". Автори її — М. Любович та А. Писар. Не виключено, що М. Любович був автором почаївського "Краткого... художества" [24]. Друга книжка призначена була для польськомовних громадян, що хотіли вивчати російську мову.

У рукопису залишилася праця закарпатського церковного діяча й педагога василіанина Арсенія Коцака (1737—1800) "Грамматика русская или паче рекши славенская..." 1768—1788 рр. (три варіанти) — посібник із церковнослов'янської мови з елементами підкарпатських говорів.

До значних філологів XVIII ст. українського походження належить Андрій Дмитрович Байбаков (у чернецтві — Аполлос) (1737—1801) — письменник, теоретик літератури, лінгвіст, який працював у Росії, член Російської академії наук. Він автор підручника з поетики "Правила пиитические в пользу юношества..." (Москва, 1-ше видання — 1774; останнє (11-те) — 1836). У Києві 1794 р. надрукував книжку "Грамматика руководствующая къ познанію Славено-россійскаго языка", в якій використав "Грамматїку..." М. Смотрицького та "Россійскую грамматику" М. Ломоносова. Виконував лексикографічну працю для академічного словника російської мови.

Три лінгвістичні посібники наприкінці XVIII ст. опублікував Максим Семиговський (Симигиновський) (1758—?): "Грамматика польская для пользы и употребленія россійскаго юношества, изданная Академіи Кіевской учителемъ исторіи, географіи и польскаго языка Максимомъ Сѣмигиновскимъ въ Кіевѣ. Печатана въ типографіи Академіи Кіевской при Лаврѣ Печерской, 1791 г." (2-ге видання там же, 1831), "Правила для начинающихъ обучаться латинскому языку в Кіевской Академіи" (1791, 1794, 1798) та "Правописаніє россійское и произношеніе буквъ" (1794) [25]. Дехто вважає, що він родом із Польщі, з духовенства [26]. Але не виключено, що М. Семигиновський (пор. с. Семигинів Стрийського району Львівської області) — українець.

Як філолог і теолог в історії науки полишив виразний слід Варлаам (світське ім'я — Василь) Лащевський (Лящевський) (бл. 1710—1774) — викладач і префект Києво-Могилянської академії (з 1738 р.), ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії (1752). У Вроцлаві він надрукував "Institutionum

[23] *Чистович И. А.* Труды Иакова Блоницкого // Изв. отдел. рус. языка и словесности Импер. АН. — Т. 7, вып. 1. — С. 67.

[24] *Німчук В. В.* Мовознавство... — С. 139—141.

[25] *Серебренников В.* Киевская академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819 г. — Киев, 1897. — С. 50.

[26] *Брокгауз Ф. А. и Ефрон И. А.* Энциклопедический словарь. — Санкт-Петербург, 1910. — Т. 29-а. — С. 925.

Титул книги "Грамматіка" невідомого автора. Кременець, 1638 р.

linguae Gracae liber... ex variis auctoribus collectis, indicibusque Gracae et Latino instructus et exhibitus in Academia Kijowomohylozaborsciana. Nunc typis evulgatus Wratislaviae, 1746". Його учень Г. Щербацький — викладач грецької мови Києво-Могилянської академії — згодом доповнив граматику В. Лащевського. М. Бантиш-Каменський, який навчався в цій академії в 1745—1754 рр., поділив працю на параграфи, збільшив кількість прикладів, додав до неї хрестоматію і надрукував видозмінену книжку В. Лащевського 1779 р. у Лейпцигу, а згодом перевидав її ще кілька разів. У перекладі В. Петрова грецьку граматику В. Лащевського надруковано 1788 р. у Петербурзі російською мовою. До початку XIX ст. праця В. Лащевського була підручником грецької мови майже в усіх семінаріях у Росії [27]. В. Лащевський відомий і як знавець та викладач давньоєврейської мови [28].

Російсько-молдавський розмовник 1789 р. в Яссах надрукував протоієрей молдавський і бессарабський Михайло Стрельбецький [29], українець за походженням.

Українські мовознавці в Росії. Багато українців у XVIII ст. працювали в Росії й зробили помітний внесок у розвиток російської лінгвістики. Їхні зусилля були спрямовані переважно на словники класичних та іноземних мов, до яких у Росії посилився інтерес у XVIII ст. Українці взяли участь і в лексикографічному опрацюванні російської мови.

Виходець із Ніжина, відомий юрист, один із перших членів Російської академії наук Семен Юхимович Десницький брав участь у збиранні лексики з давніх юридичних текстів для академічного словника російської мови [30].

У 1784 р. надруковано "Краткій Словарь Славенской съ прибавленіемъ Слав. склоненій, спряженій и нѣкоторыхъ нужнѣйшихъ грамматическихъ правилъ. Собранный бывшимъ при Импер. Сухопутн. Шляхетномъ Кадетск. Корпусѣ Іеродіакономъ, что нынѣ игуменомъ Евгеніемъ". Виходячи з наявних у ньому українізмів: *бичильно, бережу, ботю* "відгодовую", *брудю* "брудню, чорню", *ватага* "родина", володѣю та ін. [31], можна припустити, що автор походив із Наддніпрянщини.

---

[27] *Болховинов Е.* Указ. соч. — Ч. 1. — С. 63—65.

[28] *Булич Д. К.* Очерк истории языкознания в России. — Санкт-Петербург, 1904. — Т. 1. — С. 467.

[29] Там само. — С. 334.

[30] Словарь русских писателей XVIII века. — Ленинград, 1988. — Вып. 1. — С. 261.

[31] *Булич Д. К.* Указ. соч. — С. 239.

Учений-енциклопедист (медик, ботанік тощо), виходець із Полтавщини, вихованець Києво-Могилянської академії Нестор Максимович-Амбодик (1744—1812), працюючи в Росії, відіграв велику роль у розвитку термінології різних галузей наук, уклавши кілька словників, зокрема російсько-латинський хірургічної термінології, російсько-латинсько-німецький ботанічний та ін. Наприклад, повні назви деяких лексиконів Н. Максимовича-Амбодика: "Емвлемы и символы избранные, на Російскій, Латинскій, Французскій, Нѣмецкий и Аглицкій языкъ преложенные, прежде в Амстердамѣ, а нынѣ во градѣ Св. Петра напечатанные и исправленные Несторомъ Максимовичемъ — Амбодикомъ..." — (Санкт-Петербург, 1788) [32], "Анатомико-физіологическій Словарь, въ коемъ всѣ наименованія частей человѣческого тѣла, до Анатоміи и Физіологіи принадлежащія, изъ разныхъ врачебныхъ сочиненій избранныя, на Російскомъ, Лат. и Французкомъ языкахъ ясно и кратко предлагаются, съ краткимъ описаніемъ сихъ наукъ... трудами и иждивеніемъ Нестора Максимовича Амбодика врачебной науки Доктора и Профессора повивальнаго искусства во Градѣ Святаго Петра 1783 года" [33].

Варто сказати, що українська мова представлена в зіставному словнику мов світу, який укладала за допомогою численних кореспондентів російська цариця Катерина II (1729, м. Штеттин — 1796, Петербург). Уперше словник надрукований у Петербурзі 1787 р. під заголовком "Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею Всевысочайшей особы. Отдѣленіе первое, содержащее въ себѣ Европейскіе и Азіатскіе языки".

Син значкового товариша Лубенського полку, вихованець Києво-Могилянської академії (1737—1745), знаний політичний та культурний діяч, перекладач, історик Григорій Андрійович Полетика (Политика) (бл. 1724—1784) працював тривалий час у Росії. У Санкт-Петербурзі 1763 р. надрукував "Словарь на шести языкахъ: Россійскомъ, Греческомъ, Латинскомъ, Французскомъ, Нѣмецкомъ и Англійскомъ" [34].

В історію лексикографії в Росії XVIII ст. увійшов Кир'як Андрійович Кондратович (бл. 1701—1788), син сотника Слобідського полку — мовознавець, перекладач, письменник. Він автор двох опублікованих лінгвістичних праць: "Польский общий словарь и библейный, с польською, латинскою и россійскою новоисправленною библіями смечеван..." (надрукований 1775 р. в Санкт-Петербурзі) та "Дикционер, или речениар по алфавиту российских слов о разных произращениях, т.е. деревах, травах, цветах, семенах огородных и полевых кореньях и о прочих былиях и минералах" (вийшов у світ 1780 р. в Санкт-Петербурзі). Написав граматику і словник латинської мови, які, однак, не були надруковані [35].

Дмитро Миколайович Синьковський — вихованець переяславської семінарії — 1796 р. опублікував у Москві "Полной Латинской Геснеров лексиконъ, съ Россійскимъ переводомъ, съ прибавленіемъ къ нему Греческихъ словъ и Россійскаго Реэстра, вновь исправленный и умноженный Императорскаго Московскаго Университета Публичнымъ Ординарнымъ Профессоромъ Философіи Дмитріемъ Синьковскимъ..." [36].

Син "сотенного отамана" Павло Данилович Антонович видав 1768 р. у Мо-

[32] Там само. — С. 361.
[33] Там само. — С. 364.
[34] Там само. — С. 362.
[35] *Булахов М. Г.* Указ. соч. — С. 122—123.
[36] *Булич Д. К.* Указ. соч. — С. 359; Энциклопедический словарь... — Санкт-Петербург. — Т. 30. — С. 55.

скві книгу "Азбука греческая въ пользу россійскаго юношества" [37].

Полтавець Павло Іванович Богданович (помер 1803 р.), перекладач, який одержав освіту в Німеччині, Голландії та Англії, написав низку підручників для початкового навчання, зокрема французької мови: "Новая французская азбука" (1784), "Новый французский букварь" (1785) та ін. [38]

Єгор Булатницький (перша пол. XVIII ст. — 1767 р.), який навчався в Києво-Могилянській академії, а потім у Московському університеті, перекладач італійської мови, у Москві склав та надрукував 1759 р. перший російський підручник італійської мови (2-ге видання, 1774) — "Новая италіанская грамматика, собрана изъ разныхъ Авторовъ и переведена на россійскій языкъ Московскаго Императорскаго университета студентомъ Егоромъ Булатницкимъ" [39].

Син священика з Полтавщини, письменник, професор естетики та давньої літератури Павло Опанасович Сохацький (1765—1809) у Москві 1795 р. опублікував "Краткое начертаніе латинскаго слога; сочиненное на Нѣм. языкѣ Г. Филлеборномъ Профессоромъ Бреславскимъ на Россійскомъ изданное Павломъ Сохацкимъ" [40]. Там же 1796 р. видав свою працю "Principia sermonis graeci" [41].

Серед діячів Російської імперії, які першими зацікавилися мовами Азії, були й українці. Уродженець Галичини Філофей Лещинський (1650—1727), спочатку чернець Києво-Печерської лаври, а згодом — митрополит Тобольський і Сибірський (1702—1711; 1715—1721) — один із перших зробив спробу створити групу людей, які мали вивчати монгольську мову [42]. Антоній Платковський, настоятель Вознесенського монастиря в Іркутську, звернувся до Синоду з пропозицією про відкриття школи монгольської мови, і 1725 р. школу було відкрито. Можливо, до цього його спонукав Ф. Лещинський [43].

Чернець Києво-Печерської лаври (постригся 1715 р.) Никодим Линкевич навчився калмицької мови від хрещених калмиків, і 1725 р. його з трьома учнями направлено місіонером до Калмикії [44].

Отже, у складних історичних та політичних умовах українська лінгвістика продовжувала розвиватися і в другій половині XVII—XVIII ст. Найбільших успіхів досягла українська лексикографія, яка якнайтісніше була пов'язана з культурно-освітніми потребами суспільства. Успіхи теоретичного мовознавства були скромніші, бо капітальна граматика церковнослов'янської мови М. Смотрицького, яку кілька разів перевидавали в зазначений період, була панівною аж до початку XIX ст. Українці взяли активну участь у розбудові й російської лінгвістики XVIII ст.

---

[37] *Булич Д. К.* Указ. соч. — С. 355; Словарь русских писателей XVIII века. — Вып. 1. — С. 261.

[38] Словарь русских писателей XVIII века. — Вып. 1. — С. 334—335.

[39] Там само. — С. 109—113.

[40] Там само. — С. 129.

[41] *Булич Д. К.* Указ. соч. — С. 360.

[42] Там само. — С. 194; Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1289.

[43] *Булич Д. К.* Указ. соч. — С. 194—195.

[44] Там само. — С. 195.

Розділ 6

ПРИРОДНИЧІ і ТЕХНІЧНІ знання

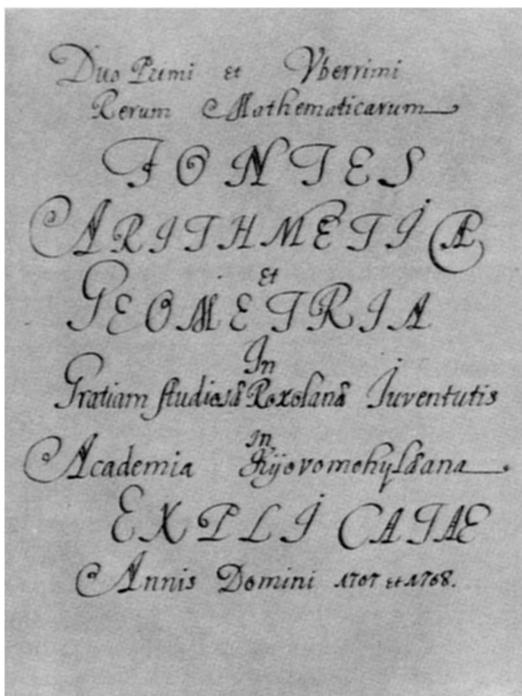
Г. Левицький "Філософія і Астрономія". Тези на честь Заборовського (фрагмент). Київ, 1739 р.

6.1. Фізико-математичні знання

Викладання математичних знань в українських школах. У другій половині XVII—XVIII ст. рівень математичних знань в Україні визначався потребами практики. Тому в більшості шкіл при викладанні математики разом з подачею теоретичних відомостей учнів обов'язково навчали застосовувати їх на практиці. Теоретичні відомості з арифметики давали на рівні п'ятої книги "Початків" Евкліда. Викладання геометрії включало планіметрію та ряд відомостей із стереометрії, наприклад обчислення площ поверхонь та об'ємів простих геометричних тіл, а також обов'язкове застосування набутих теоретичних знань у практичній діяльності, особливо для вимірювання на місцевості з використанням інструментів. Учні повинні були вміти перетворювати одні геометричні плоскі фігури в інші, рівновеликі їм. Відомості з тригонометрії подавалися в дуже обмеженому обсязі. Основними посібниками, що використовувались у викладацькій практиці, були праці С. Гжепського та Й. Стегмана. Перша з них, видана 1566 р. польською мовою, мала назву "Геометрія — наука про вимірювання" і була практичним курсом геометрії, в якому теореми не тільки формулювалися, а й доводилися. Посібник Й. Стегмана "Навчання математики", виданий 1630 р. у Ракові латинською мовою, містив у собі відомості з арифметики та геометрії, переважно практичної, з початками геодезії. Характерною особливістю єзуїтських шкіл було те, що в них викладали лише основи арифметики до дробів.

З часом обсяг учбового матеріалу з математики в школах України дещо збільшився. У другому десятилітті XVIII ст. до курсу математики вже включали деякі відомості зі стереометрії, однак твердження подавали без доведень. Згодом почали викладати практичну геометрію. Наприклад, учнів навчали визначати відстань до недоступних об'єктів та їх висоти. Крім того, курс математики включав елементарні відомості з космографії, астрономії (в геоцентричному вигляді), метеорології, географії та геології.

Математичні курси в програмах вищих навчальних закладів. Чимало українців вивчали математику в університетах (академіях) Львова, Кракова, Замостя, Вільно. У Львівському університеті курс математики складався з арифметики, геометрії та деяких розділів прикладної математики, що в другій половині XVIII ст. виділилися в окремий предмет — змішану математику. Розділ арифметики передбачав ознайомлення з нумерацією, вивчення чо-

Duo Primi et Vberrimi
Rerum Mathematicarum
FONTES
ARITHMETICA
et
GEOMETRIA
In
Gratiam studiosae Roxolanae Juventutis
in
Academia Kijovomohylana
EXPLICATAE
Annis Domini 1707 et 1708.

Титул рукопису курсу "Математики" Ф. Прокоповича. Остання чверть XVII — початок XVIII ст.

тирьох арифметичних дій з цілими та дробовими числами, арифметичної та геометричної прогресії, правил пропорційного ділення, добування квадратного та кубічного коренів, а також низку інших правил. В геометричній частині курсу вивчалися початки геометрії за Евклідом, здебільшого планіметрія, а із стереометрії подавались лише деякі відомості. Досить докладно розглядали задачі на побудову, їм надавали не меншого значення, ніж основним теоремам. Після геометрії вивчали "компут" (техніку обчислень).

Обсяг математичних знань, які давав Львівський університет, поступово збільшувався. Так, у XVIII ст. до курсу математики вже входила стереометрія, практика дій з логарифмами й основи тригонометрії. В додаткові розділи було включено основи механіки (прості машини), балістику, гідравліку, геодезію, катоптрику. Проводились астрономічні обчислення.

На жаль, про стан викладання математики в Києво-Могилянському колегіумі та академії, а також в інших навчальних закладах України до 1707 р. майже нічого певного сказати не можна, оскільки збереглися тільки три документи, до того ж фрагментарні. Вони свідчать про те, що ще в Київській братській школі (чітко не зрозуміло, в якому обсязі) викладали арифметику, геометрію й астрономію, математику вивчали і в колегіумі. На щастя, майже повністю зберігся записаний невідомим студентом курс лекцій із математики, прочитаний у Києво-Могилянській академії в 1707—1708 рр. Ф. Прокоповичем.

Цей курс був частиною прочитаного ним курсу раціональної філософії. Ф. Прокопович починав його словами: "Я дуже часто помічав сам за собою і за багатьма іншими, що жодна наука не запалює так сильно бажанням пізнання, як математика — наука вельми цікава і захоплююча" [1]. Він мав заголовок "Два перші і найщедріші джерела математики — арифметика і геометрія — викладені українській студентській молоді в Києво-Могилянській академії в роках Господніх 1707—1708-му" [2]. Курс арифметики складався з трьох частин: 1) про природу чисел і числення, про поділ їх на види та про способи вивчення; 2) співвідношення між числами, що називаються відношенням і пропорцією, і деякі правила, яким вони підлягають; 3) спеціальна арифметика, що застосовується в геометрії. Курс геометрії містив у собі

[1] *Прокопович Ф.* Математика // Прокопович Ф. Філософські твори. — Київ, 1981. — Т. 3. — С. 3.

[2] Там само. — С. 7—186.

чотири частини: 1) про площини; 2) про тіла; 3) про спеціальну геометрію; 4) про вимірювання площ і тіл. До нашого часу з них збереглися тільки перша і третя.

У першій частині арифметики подаються означення основних арифметичних понять і чотири арифметичні дії над цілими, дробовими і змішаними числами. Друга частина має одинадцять розділів, що точно відповідають одинадцяти розділам п'ятої книги "Початків" Евкліда. Автор докладно характеризує поняття відношення, роз'яснює багато їх різновидів, додавання і віднімання, викладає вчення про пропорцію як зіставлення двох відношень, про арифметичну, геометричну та гармонійну пропорції, розглядає арифметичну та геометричну прогресії, подає ряд правил та сім історичних загадок. Третя частина складається з п'яти розділів, де викладено способи добування квадратних і кубічних коренів з чисел, знаходження середнього пропорційного тощо.

Викладання геометрії Ф. Прокопович розпочинає з пояснення дефініції в історичному її аспекті. Тлумачення терміна, що означає вимірювання землі, хоч і наводить за Хр. Клавієм, проте пише, що насправді геометрія є наукою про неперервне і "...через те об'єктом її вивчення є не тільки земля (як свідчить її назва), а й будь-яка неперервна величина" [3]. Ф. Прокопович наголошував: "Про необхідність і корисність геометрії достатньо свідчить уже таке: коли ти почуєш про якісь відкриття в багатьох вельми корисних і цікавих науках, знай, що вони не можуть повністю присвоїти ці відкриття собі, а повинні розділити свою славу з геометрією" [4].

Ф. Прокопович поділяв геометрію на загальну та спеціальну. Загальна геометрія вивчає неперервні величини взагалі, її твердження "викладені стародавнім і найдосвідченішим математиком Евклідом у 15 книгах "Початків" геометрії" [5]. Спеціальна геометрія займається способами обчислень довільних величин. Перші дві частини курсу Прокоповича присвячено загальній геометрії, а дві інші — спеціальній. Перша частина містить десять розділів. В основу перших восьми з них покладено "Початки" Евкліда. Значна частина теорем подається з доведенням. Дев'ятий розділ "Про перетворення однієї фігури в іншу, а також про квадратрису й квадратуру круга" та десятий розділ "Про овали, еліпси, параболи, гіперболи й спіралі" написані не за Евклідом. Під перетворенням однієї фігури в іншу Ф. Прокопович розуміє побудову нової фігури, рівновеликої заданій. У дев'ятому розділі він наводить розв'язання проблеми квадратури круга способом, запропонованим Хр. Клавієм. У десятому розділі автор не дає точних дефініцій, а подає наближені побудови розглядуваних ліній. Багато уваги в курсі приділено застосуванню загальної геометрії до різних вимірювань на місцевості. "Геометрія" містить 156 майстерно виконаних рисунків. Курс геометрії Ф. Прокоповича був першим серйозним курсом з цієї галузі математики, прочитаним в навчальних закладах Російської імперії.

Професори, які викладали математику в Києво-Могилянській академії після Ф. Прокоповича, використовували конспекти його лекцій і тільки з середини XVIII ст. почали залучати курси математики, які містилися в трактатах західноєвропейських авторів. Зокрема, при викладенні теореми Піфагора та її застосувань увагу слухачів звертали на існування несумірних відрізків, а отже, ірраціональних чисел.

З відкриттям 1784 р. у Києво-Могилянській академії окремих класів чистої

[3] Там само. — С. 83.
[4] Там само. — С. 84.
[5] Там само. — С. 87.

та змішаної математики, архітектури та інших дисциплін викладання математики повністю було перебудовано і значно розширено. Згодом чисту математику — лонгіметрію, планіметрію, стереометрію, алгебру і тригонометрію — вивчали в двох класах, змішану математику — цивільну та військову архітектуру, механіку, гідростатику, гідравліку, оптику, катоптрику, діоптрику, перспективну, сферичну тригонометрію, астрономію, математичну географію, гармоніку та математичну хронологію — в останніх трьох класах. Значною мірою це було пов'язано з прибуттям до Києва наприкінці XVIII ст. І. Фальковського, який здобув освіту в Будапештському університеті. З 1784 р. він читав в академії арифметику, з 1787 р. — геометрію, алгебру та архітектуру, з 1789 р. став основним викладачем математики та споріднених дисциплін, з 1795 р. почав читати курс змішаної математики. І. Фальковський підготував перший у Російській імперії досить змістовний підручник із змішаної математики "Скорочення змішаної математики, розділене на дві частини, з яких перша містить у собі Механіку, Ідростатику, Аерометрію, Ідравліку, Оптику, Катоптрику, Діоптрику і Перспективу, а друга — Тригонометрію сферичну, початки Астрономії, Географію, Хронологію, Піротехнію, Архітектуру цивільну та військову — зібране з різних авторів на користь київського академічного юнацтва. 1793 р."

Намагався не відстати в рівні викладання математики від академії і Харківський колегіум. В останній третині XVIII ст. він одержував додаткові субсидії для підготовки студентів з артилерії, геодезії, інженерії за розширеною програмою, що вимагало підвищених знань з математики. Поряд з арифметикою і геометрією, у тім числі стереометрією і тригонометрією, в колегіумі читали курси з артилерії, фортифікації, геодезії, архітектури, фізики й механіки.

Києво-Могилянська академія, Харківський колегіум і Львівський університет готували викладачів, зокрема з математики, для колегіумів і загальноосвітніх шкіл всієї України та Росії. Курс математики, який викладали в школах, складався з арифметики, деяких теорем з планіметрії, відомостей із стереометрії у вигляді прикладів із визначення об'ємів тіл, а також основ практичної геометрії. Елементи алгебри почали викладати лише з середини XVIII ст.

Під кінець XVIII ст. до курсу математики було включено сферичну тригонометрію. Проте загалом рівень математичної освіти в Україні відзначався нерівномірністю. Хоч у низці навчальних закладів були досить освічені, європейського рівня, викладачі, та колоніальне положення країни, що була розділена між імперською Росією та шляхетською Польщею, гальмувало розвиток математичної освіти і науки.

Фізико-математичні знання у філософських курсах Києво-Могилянської академії. Нагромадження в Україні знань у галузі механіки й фізики в XVII—XVIII ст. пов'язано з Києво-Могилянською академією та Харківським колегіумом. У натурфілософських трактатах, які читали професори цих закладів, можна вже побачити початок зближення філософії з природознавством, розуміння необхідності пізнання природи та закономірностей її розвитку, виявлення інтересу до дослідних знань і застосування експериментальних методів, певну орієнтацію на праці М. Коперника, Г. Галілея, П. Гассенді, Р. Декарта та ін.

У філософських курсах, що читалися в Києво-Могилянській академії, почали з'являтися перші елементарні поняття з механіки і фізики. Вони давали певні знання про природу та її закони, свідчили про зародження неарістотелевих

уявлень про рух. Найяскравіше це виявилося у тлумаченні такої наукової дефініції, як матерія. Остання усвідомлювалася як початок природних речей, основа природного тіла. Стверджувалась думка про нестворюваність, незнищуваність, активність матерії. Так, Ф. Прокопович, характеризуючи матерію як загальний субстрат усього існуючого, надав їй властивості протяжності: ширини, довжини, глибини, висоти [6]. Г. Щербацький тлумачив матерію вже як протяжну, щільну, непроникливу, позбавлену будь-якої чуттєвої форми субстанцію. "Вона, — зазначав учений, — є потрійним елементом Декарта, або атомами Демокріта і Гассенді, або ще чимось, чого ми ще не встановили" [7].

Положення про єдиність і однорідність матерії природних тіл, земної та небесної матерії, про її кількісне збереження у світі розглядаються в "Творі про всю філософію" І. Гізеля. За автором, "першоматерія всіх підмісячних речей належить до одного і того ж виду, але різниться кількістю, виявляючи себе як многостатність тіл, в яких першоматерія одночасно існує як ціле" [8]. Інакше кажучи, матерія може по-різному розподілятися в матеріальних тілах, тіла можуть зникати, утворюватися нові, але матерія завжди зберігається в однаковій кількості і тільки переходить від одного тіла до іншого як основа взаємних перетворень у природі. Якщо І. Гізель протиставляв при цьому небесний світ земному, то Ф. Прокопович, Г. Кониський, Г. Щербацький чітко формулювали положення про однорідність земної та небесної матерій. "Будь-яка матерія однакова за видом, — зазначав Г. Щербацький, — якщо її розглядати саму по собі і окремо від будь-якої форми. Незалежно від того, де вона перебуває, в тілах небесних чи підмісячних, їй властива та сама відмінність, тобто протяжність, щільність, проникливість" [9]. У питанні збереження матерії та її руху Г. Щербацький стояв на засадах картезіанства. "Декарт, — стверджував він, — мислить, що не інакше як сам Бог є першоосновою матерії та руху. Він утворив певну кількість матерії та руху, щоб вона завжди зберігалася, не збільшуючись, і хоча якась частинка матерії може мати більшу або меншу кількість руху, його міра в усій тілесній природі залишається незмінною, і скільки додається до однієї частини, стільки ж віднімається від другої. Цю думку як найбільш імовірну і придатну для пояснення природних речей ми будемо відстоювати" [10].

Серед перших професорів академії, які досліджували закони природи, були Й. Кононович-Горбацький і В. Ясинський. Вони знайомили слухачів з працями античних і європейських мислителів [11]. Широкого розповсюдження набули твори І. Гізеля [12] і трактат І. Кроковського [13], в яких розглядались рух тіла, кинутого під кутом до горизонту, та вільне падіння тіл. У тлумаченні цих питань простежуються дві точки зору,

---

[6] Там само. — Т. 2. — Київ, 1980.

[7] *Щербацький Г.* Натурфілософський курс, прочитаний у 1751 р. — НБУВ. ІР, шифр 454/П, 1698, арк. 143 зв.

[8] *Гизель И.* Сочинение о всей философии. Вступительный диспут о природе физики // *Стратий Я. М.* Проблемы натурфилософии в философской мысли Украины XVII ст. — Киев, 1981. — С. 357—357 об.

[9] *Щербацький Г.* Натурфілософський курс, прочитаний у 1751 р. — НБУВ. ІР, шифр 454/П, 1698. — Арк. 143 зв.

[10] Там само. — Арк. 173.

[11] *Kononowicz-Horbacki J.* Subsidium logicae, ... anno 1630—1640. — Там само, шифр 126/П, 1276.

[12] *Giselius I.* Opus totius philosophie. — Там само, шифр Мол.М./П, 128.

[13] *Krokowski I.* Dusputationes per consonam dupositionem. Organi Aristotelici traditae, ... anno 1686. — Там само, шифр 617/393 С.

пов'язані з ототожнюванням природи з "внутрішнім принципом фізичного руху"[14] та з обґрунтуванням механізму руху матеріальних тіл природними причинами[15], які було започатковано ще Арістотелем у його теорії руху й розвинуто вченими XIV—XVI ст. М. Кузанським, Ж. Буриданом, М. Оремом, А. Саксонським.

При дослідженні руху вільно падаючих і кинутих тіл вчені Києво-Могилянської академії прагнули відповісти на питання про причини вимушеного та природного руху, механізми його передачі, миттєву швидкість, прискорення, вимірювання. При цьому вони виходили з теорії поштовху (імпетусу), вчення про "інтенсифікацію та ремісію форм" або "конфігурацію якостей". Витоки цього вчення пов'язані з дискусіями про логіко-філософські поняття "форми" ще від часів Арістотеля. Воно залишалося відомим в Європі майже до кінця XVII ст., розвивалося в богослов'ї, математиці та механіці й містило в собі ідеї про функціональну залежність та її графічне зображення. Математизація вчення проходила як в арифметико-алгебраїчній формі, так і в геометричній[16].

Проникнення вчення "про широту форм" в Україну відбулося, найімовірніше, через Італію. В тлумаченні проблем руху вітчизняні мислителі XVII ст. ішли шляхом критичного переосмислення праць англійських, французьких, італійських вчених XIV—XVI ст. Їхні пошуки пов'язувалися з розмежуванням динамічного і кінематичного опису руху, з розробкою фундаментальних понять швидкості, прискорення, часу, про що свідчить поширення наприкінці XVII ст. у філософських курсах, які читалися в Києво-Могилянській академії, розділів фізики та звуження розділів метафізики.

Першим проблему "інтенсифікації та ремісії якостей" досліджував І. Гізель[17]. На думку автора, будь-якому предмету притаманна певна якість, різна за ступенем інтенсивності, від якої залежать ті чи інші властивості матеріальних тіл. Збільшення чи зменшення інтенсивності якості І. Гізель пояснював впливом навколишнього середовища, а також внутрішніми властивостями будь-якого предмета. Вчення про якості розглядалося І. Гізелем і щодо чуттєво сприйнятого порівняння: менше, більше, дорівнює. Оскільки вимірювальний прилад ще не відігравав у дослідженні якостей тієї експериментально-математичної ролі, яку він дістав у класичний період розвитку "фізики величин", якості спочатку лише спостерігали та логічно обмірковували (що мало місце в курсах фізики І. Гізеля, а з часом і в І. Кроковського, С. Яворського та ін.), потім їх почали вимірювати, внаслідок чого з'явилися кількісні співвідношення між фізичними величинами, зображення якості величиною відрізка, як зовнішня дія щодо самої якості, та поняття градуса, який визначався "шляхом додавання при інтенсифікації якостей". У курсах фізики професорів Києво-Могилянської академії уявлення про градус щодо якостей було досить поширеним.

Вчення про рух як зміну в академічних курсах викладалося в тематичній або дискусійній постановці[18]. В курсі

[14] *Гизель И.* Сочинение о всей философии. — С. 161.

[15] Там само. — С. 165—166.

[16] История механики с древнейших времен до конца XVIII в. / Под ред. А. Т. Григорьяна, И. Б. Погребысского. — Москва, 1971. — С. 44—65.

[17] *Роженко Н. М., Федосова С. А.* Преподавание механики в Киевской академии // История механики в России. — Киев, 1987. — С. 37.

[18] *Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — Киев, 1982. — С. 163—204.

фізики І. Гізеля тема про зміну вивчалася після аналізу питань про народження і знищення. І. Кроковський виніс цю тему на диспут, на якому обговорювалися такі питання: що таке зміна і чим вона відрізняється від народження; чи є зміна рухом і яким; чи відбувається посилення або послаблення при зміні приєднанням градуса до градуса. Після цього обмірковувалася тема про збільшення: що таке зростання і чим воно відрізняється від народження. С. Яворський розглядав якість, по-перше, як мету зміни, по-друге, під кутом зору активності якостей. І. Поповський відповідав на питання про початок і кінцеву мету народження, про його зміну та кінцеву мету або якість, про активність якостей. У курсі фізики Х. Чарнуцького з'ясовувалося, щó таке якість і які її різновиди, інтенсивність і активність, щó розуміється під знищенням якостей тощо. Характеризуючи спосіб міркування в рамках фізики Арістотеля, Ф. Прокопович писав: "Фізик, коли створює силогізм на матеріалі своєї науки, розглядає як фізик тільки матерію, форму силогізму будує як логік"[19]. Натомість, керуючись експериментально-математичним методом, фізик повинен не тільки розглядати, а й вимірювати матерію, вивчати її якості та робити висновки на основі математичних залежностей, а не силогістичної логіки. Загалом тлумачення професорами Києво-Могилянської академії вчення про "конфігурацію якостей", "інтенсифікацію та ремісію форм" виявилося першою спробою сформулювати принцип взаємоперетворення кількості в якість і свідчило про певний відхід від схоластичного, якісного пояснення природи і виникнення елементів її механістичного, кількісного розуміння.

Відмінною рисою курсів фізики, які викладалися в академії, став розгляд руху поза категоріями простору і часу. В цьому розумінні середньовічні фізики (Оксфордської та Паризької шкіл) розрізняли "якість руху" — швидкість і "кількість руху" — час. Зокрема, Ж. Буридан співвідносив швидкість з певною силою (імпетусом), яка рухає тіло в напрямку поштовху-імпульсу, наданого тілу, після припинення його дії. Теорія імпетусу виявилася значним кроком на шляху від фізики Арістотеля до механіки Галілея. В Києво-Могилянській академії її детально досліджував І. Гізель, який розрізняв поняття імпульсу (поштовху) та імпетусу (напору), рушійну силу (імпетус) поділяв на зовнішню, викликану дією на тіло інших тіл, і внутрішню, притаманну тілу[20]. В цьому вбачається початок роздвоєння поняття сили: з одного боку, чогось зовнішнього по відношенню до тіла, що рухає його і що у Ньютона дістало назву сили, а з другого — чогось такого, що міститься в самому тілі з часу його руху і що Р. Декарт назвав кількістю руху, а Г. Лейбніц — живою силою (кінетичною енергією).

Уявлення про прискорення, збільшення кількості руху І. Гізель також пов'язував з поняттям імпетусу. Причиною вільного падіння тіл вважав наявність рушійної якості тіла — його важкості, а причиною збільшення рушійної якості наприкінці падіння — його кількість, тобто утворення додаткового імпетусу. При цьому він не відкидав впливу зовнішнього середовища. Теорія імпетусу спрямовувалася на розробку поняття інерції, інерціального руху, і з цієї точки зору курс фізики І. Гізеля становить історико-науковий інтерес, оскільки дозволяє проаналізувати розвиток теорії імпетусу в період становлення основ нової фізики та механіки.

---

[19] *Прокопович Ф.* Філософські твори. — Київ, 1980. — Т. 2. — С. 52.

[20] *Гизель И.* Сочинение о всей философии. — С. 313.

Напрям розробки натурфілософських проблем, розпочатий у Києво-Могилянській академії Й. Кононовичем-Горбацьким, І. Гізелем та іншими викладачами, продовжили Ф. Прокопович у "Трактаті з фізики" [21] та Г. Щербацький у середині XVIII ст. [22] Зазначимо, що створена київськими професорами концепція руху увібрала в себе ідеї античності, середньовіччя і доби Відродження і значною мірою пов'язувалася із закріпленим у середньовіччі тлумаченням руху за Арістотелем. І. Гізель та С. Яворський розуміли рух як цілеспрямований процес, що здійснюється між двома межами, як зміну взагалі, невід'ємну властивість природи. На рух як на природний стан тіла дивилися Ф. Прокопович, М. Козачинський, Г. Кониський. "Кожна (будь-яка) субстанція не є бездіяльною", — зазначав, зокрема, Ф. Прокопович [23]. При викладенні вчення про рух він виходив не тільки з фізики Арістотеля, відповідно до якої пояснював рух притаманними йому якостями (теплотою та холодністю, легкістю та важкістю тощо), але звертався і до новітнього природознавства, ідей М. Коперника, Г. Галілея, Р. Декарта та ін.

Поняття природного (фізичного) тіла було центральним у натурфілософії мислителя. Основою його Ф. Прокопович вважав невіддільність матерії від форми, первинність матерії та вторинність форми, наполягав на однаковості матерії у всіх природних тілах, на її незнищуваності, кількісному та якісному збереженні [24]. Тому є всі підстави твердити, що саме йому, а не М. В. Ломоносову, який, до речі, наприкінці 1734 р. був слухачем Києво-Могилянської академії і міг ознайомитися з курсами лекцій Ф. Прокоповича, належить пріоритет у формулюванні відомого універсального філософського принципу збереження матерії.

При розв'язанні співвідношення між рухом та спокоєм Ф. Прокопович вважав більш необхідним вивчення саме руху, оскільки ним можна обґрунтувати всі явища природи. "Без глибокого розуміння руху, — зазначав він, — не можна зрозуміти всього того, що досліджує в природі фізик. Адже всі зміни, виникнення і знищення, рух небесних тіл, рух елементів, активність і пасивність, мінливість і плинність речей та інше відбуваються завдяки рухові. Рух є немовби якимсь загальним життям усього світу" [25]. Стан спокою тіл Ф. Прокопович розглядав як тимчасовий, визначений дією зовнішніх сил, стан руху — як постійний: "Можна довести, що важкі та легкі тіла, навіть... і в тому випадку, коли вимушено зупиняють свій рух, знову починають рухатися", тому що "... доти знаходяться в стані спокою, доки стримуються якою-небудь зовнішньою силою і, якщо її виключити, миттєво починають рухатися" [26]. Таке тлумачення руху і спокою тіл свідчить про знання Ф. Прокоповичем законів динаміки. Фактично український учений підійшов до ідеї саморуху як універсальної властивості тіл, до розуміння інерціальної природи руху.

Ф. Прокопович пов'язував рух тіл із простором і часом, відкидав можливість існування тіл поза цими категоріями. Він не визнавав існування порожнечі і не поділяв поглядів прибічників Демокріта і Ньютона, підтримував ідеї Аріс-

---

[21] *Прокопович Ф.* Філософські твори. — Т. 2. — С. 117—248.

[22] *Щербацький Г.* Натурфілософський курс, прочитаний у 1751 р. — НБУВ. ІР, шифр 454/П, 1698.

[23] *Прокопович Ф.* Філософські твори. — Т. 2. — С. 197.

[24] Там само. — С. 128.

[25] Там само.

[26] Там само. — С. 143.

тотеля, Декарта, Лейбніца. Простір тлумачився вченим як проміжок, який займає тіло, час — "як послідовність частинок руху". При цьому підкреслювалося, що тіло, яке має протяжність, не може складатися з математичних точок.

Викладаючи свій погляд на проблему кинутих тіл, Ф. Прокопович найбільшу увагу приділяв поняттям ваги та земного тяжіння, але, не маючи способів та даних для обґрунтування явищ земного тяжіння, пояснював його на основі принципу близькодії, необхідною ж умовою будь-якої дії вважав контакт.

У середині XVIII ст. на формування поняття руху значний вплив мали надбання картезіанської фізики, особливо фізичні та філософські погляди Р. Декарта, викладені в праці "Principia philosophia". Про творче засвоєння цієї спадщини вітчизняними викладачами свідчать натурфілософські курси Г. Кониського та Г. Щербацького. "Прихильники механістичної філософії, — зазначав Г. Щербацький, — не лише в античності, як Лукрецій і всі послідовники Епікура і Демокріта, але й у Новий час, вже більш докладно розробивши успадковане від Галілея вчення про рух (Гассенді, Декарт та ін.), вважають, що природним тілам властивий тільки один локальний рух, і стверджують, що в ньому зосереджуються і здійснюються будь-які виникнення, знищення, зміни, збільшення і зменшення" [27]. Г. Щербацький визначав рух "як переміщення однієї матерії або одного тіла із сусідства тіл, яких воно безпосередньо торкалося і які розглядалися як такі, що ніби перебувають у стані спокою, у сусідстві з іншими" [28]. Під впливом ідей картезіанства Г. Щербацький висловлював думку про необхідність дослідження видимого світу у фізичному і матеріальному аспектах. При фізичному підході досліджуються фізичні та чуттєві його якості — рухомість, плинність тощо; при математичному світ розглядається виключно з боку протяжності без врахування інших якостей, зокрема руху, плинності, твердості тощо. Нерухомо протяжним світ необхідно уявляти лише при дослідженні його величини, не враховуючи якостей [29]. Г. Щербацький докладно виклав теорію вихорів Р. Декарта, охарактеризувавши її як "дуже правдоподібну". Він вважав природні тіла пасивними, значну увагу приділяв дослідженню руху, спричиненого ударом.

Розглядав Г. Щербацький також поняття простору, місця, часу. Як і Р. Декарт, він стверджував, що у світі немає порожнечі, що матерія збігається з тілом, а тіло — з місцем, яке воно займає в просторі. Основою існування кожного тіла є рух. Оскільки рух "визначається як переміщення з місця на місце, то місце розглядається в математичному, а не фізичному аспекті" [30], тобто як поверхня, що оточує тіло і сприймається нерухомою та відокремленою від будь-яких фізичних якостей протяжністю. Місце, за Г. Щербацьким, у фізичному розумінні є угнутою поверхнею тіла, яка безпосередньо охоплює інше тіло і постійно перебуває в русі (наприклад, навколишнє повітря тощо). Таким чином, інтерпретацією місця як протяжності Г. Щербацький близько підійшов до картезіанського розуміння простору, а введенням математичної поверхні — до основного поняття механіки — поняття ідеального тіла.

Час, за Г. Щербацьким, є послідовною тривалістю кожної речі, що має по-

---

[27] *Щербацький Г.* Натурфілософський курс, прочитаний у 1751 р. — НБУВ. ІР, шифр 454/П, 1698, арк. 170.

[28] Там само.

[29] Там само, арк. 172.

[30] Там само, арк. 166.

чаток і може мати кінець. Мірою часу є рух, бо саме він співвідноситься з часом, який необхідно виміряти.

Отже, арістотелевське світосприймання, яке було поширене у вітчизняній натурфілософській думці XVII ст., змінилося в середині XVIII ст. переважно механістичною філософією.

Застосування фізико-математичних знань на практиці. Виділення фізики і математики в самостійні дисципліни. Діяльність Ф. Прокоповича, Г. Кониського, Г. Щербацького відбувалася в період, коли розбудова флоту, заснування залізоробних заводів, будівництво шляхів, фортифікаційних споруд стимулювало передусім розробку елементів прикладної механіки, тим більше, що механічне мистецтво, втілене в найрізноманітніші пристрої й механізми, було дуже поширеним в Україні. Це механізми з обертальними і поступальними (колесо, шарнір, повзун, клин) кінематичними парами, важільні інструменти, підйомні механізми, в яких використовувалися блоки, коловороти та різні варіанти систем блоків та коловоротів. Значного поширення набули верстати (токарні, свердлувальні, ткацькі), ручні та водяні млини, вітряки. На базі водяного колеса створювались механізми, за допомогою яких рух двигуна передавався до робочого інструмента: механічний важільний молот, толочильні пристрої (перетворення обертального руху в перервно-поступальний), порохові млини з кулачковим валом (перетворення обертального руху в зворотно-поступальний). Серед механізмів із складними кінематичними ланцюгами та великими передаточними відношеннями використовувалися зубчасті передачі між осями, які оберталися й перетиналися між собою. Поява вогнепальної зброї зумовила винахід великої кількості нових механізмів, які використовувалися на порохових млинах.

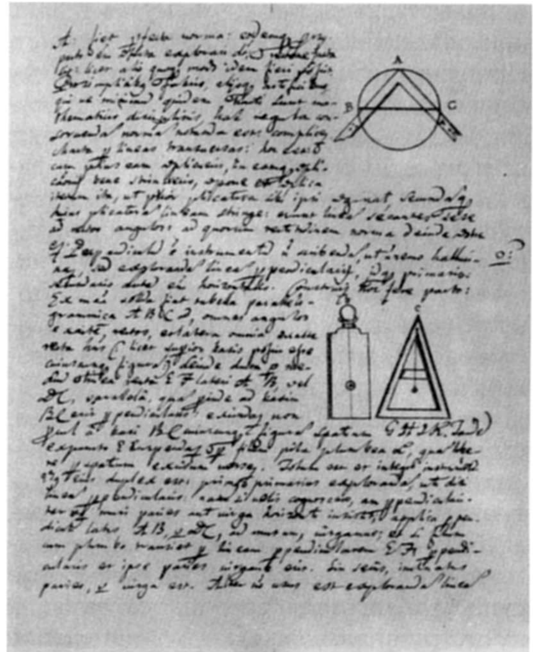
Ґрунтовні практичні знання з будівельної механіки виявляли зодчі при зведенні соборів, різних промислових і громадських споруд. Це знання в галузі стійкої рівноваги, законів розподілу великих мас, правил планування ділянок під будівництво, розрахунку товщини стін, їх ширини, висоти тощо. Про певні знання в галузі гідродинаміки свідчили поширення і розвиток системи водоводів і водопостачання міст, будівництво штучних озер, шлюзів, фонтанів. Знання зі статики, стійкості споруд, гідродинаміки потрібні були при створенні суден.

Багато аспектів практичної діяльності містила в собі фізика. Без знання фізичних властивостей руд, металів був неможливий розвиток металургії, відповідно без знання фізичних властивостей сталі, міді, заліза, бронзи, без вміння витримувати необхідний температурний режим унеможливлювалася металообробка: гартування, закалювання, паяння тощо. Добре відомими були фізичні властивості каміння, солі, скла, глини, шкіри. Особливого поширення дістало лиття дзвонів, гармат.

Складовою частиною фізичних знань у XVII ст. була метеорологія. Про практичні знання в галузі акустики свідчили пристрої (посудини-голосники), які вміщувалися в стіни споруд для поліпшення акустичних ефектів. Підкреслюючи практичну корисність від освіти та знань у повсякденному житті, Ф. Прокопович зазначав, що завдяки фізиці людина хоче досягти надр землі, добуває і плавить метали, досліджує природу, прагне злетіти до хмар, вивчає причини дощу, бурі, блискавки, намагається пояснити рух зірок, планет та їх кількість [31]. У 1707—1709 рр. Ф. Проко-

31 *Прокопович Ф.* Промова про заслуги наук, що прирівнюються до заслуг зброї // Філософська думка. — 1982. — № 1. — С. 80.

пович відновив у Києво-Могилянській академії викладання курсу математики. До нього поряд з арифметикою та геометрією він додавав механіку, оптику, астрономію, геодезію, а також статику[32]. В його лекціях є численні посилання на досліди в галузі оптики, механіки, гідродинаміки, гірничої, артилерійської та інженерної практики, даються поради щодо виготовлення барометра і найпростіших геодезичних інструментів. Як приклади практичного застосування математики та статики він наводив виготовлення водяних та сонячних годинників, розрахунок сил дії та рівноваги простих машин, знаходження центрів ваги різних тіл, їх форм рівноваги й осей обертання. Він широко посилався на твори Архімеда, Вітрувія, Г. Галілея, М. Коперника, Дж. Бореллі, О. Герике, Р. Бойля, І. Ньютона.

Сторінка рукопису курсу "Математики" Ф. Прокоповича.

У курсі математики викладалися й елементи механіки і фізики, причому розглядалися переважно лише практичні відомості. 1752 р. ці дисципліни стали самостійними предметами навчального процесу. Фізика читалася за підручником професора університету в Галле Х. Вольфа "Фізичні експерименти або деякі корисні досліди, якими прокладається шлях до точного пізнання природи та мистецтва" (1721—1723), перекладеним 1746 р. на російську мову М. Ломоносовим [33]. Слухачам Києво-Могилянської академії розповідалося про досліди над рідиною і твердими тілами (рівновага та тиск рідини, рівновага та рух твердих тіл у рідині, властивості ртуті, різних сортів масел при випарюванні та замерзанні тощо), а також про досліди і спостереження над повітрям та змінами атмосфери (визначення пружності повітря, залежності пружності повітря від нагрівання, рівноваги повітря в тілах з рідиною тощо). Докладно описувалися будова та принципи роботи ртутного барометра, термометра, манометра, еоліту, гігроскопа, а також досліди щодо визначення тиску повітря, природи випаровування, вимірювання дощу тощо. Викладалася теорія теплороду, зокрема, хімічна природа теплоти. Багато уваги приділялося оптиці.

З 1784 р. у Києво-Могилянській академії відкрито клас змішаної математики, в якому читали загальну й воєнну архітектуру, механіку, гідростатику, гідравліку, оптику, основи астрономії, гідрографію. Перший вітчизняний підручник з механіки "Скорочення змішаної математики", поділений на дві частини, з яких перша містить механіку, гідростатику, аерометрію, гідравліку, написав 1793 р.

---

[32] *Прокопович Ф.* Філософські твори. — Т. 2. — С. 157.

[33] Вольфианская экспериментальная физика / Пер. М. В. Ломоносова // ПСС: В 11 т. — Москва, 1957. — Т. 1. — С. 426.

І. Фальковський. Він же заснував 1783 р. при академії перший фізичний кабінет. Підручник насамперед мав практичну спрямованість. Присвячений механіці розділ складався з дев'яти частин: про рух; центри ваги; п'ять простих машин і важіль; коловорот; площину нахилу та шуруп; блок; клин; вміння складати рівняння; складні машини. Значну увагу приділяв І. Фальковський визначенню понять сили, руху (рівномірного та нерівномірного), швидкості, прискорення, розмірковував про опір середовища. Машини визнавалися вченим як "знаряддя, складене для підняття малою силою великої ваги або для рухання ним з деякою відповідною швидкістю" [34]. Він поділяв їх на прості, до яких відносив важіль, коловорот, похилу площину, шуруп, блок, клин, і складні, серед яких найпотрібнішими вважав годинники та млин. І. Фальковський знайомив слухачів із принципами будови й роботи гирьових і пружинних годинників, супроводжував викладення матеріалу схемами та кресленнями, а також вказівками, як такі годинники "спорудити власними силами", детально описував будову різних типів млинів, розглядав принципи їх роботи.

У гідро- та аеромеханіці, гідравліці викладалися питання, пов'язані з визначенням рівноваги та тиску рідини, рухом рідини, викликаним вагою, тиском повітря, властивостями повітря. Розглядалися машини для підйому води, водомети, різні гідравлічні машини, а також фізичні прилади — термометр, манометр, повітряний насос, гігрометр, барометр.

Важливим центром поширення природничо-наукових знань в Україні у XVIII ст. (поряд з Києво-Могилянською академією) став заснований 1726 р. Харківський колегіум. Ще від часу заснування в ньому викладався курс натурфілософії відповідно до систем Ф. Прокоповича, а згодом Г. Кониського, М. Козачинського, Г. Щербацького. Незважаючи на схоластичну форму, ці курси містили в собі роздуми про рух та його першопричини, про зв'язок простору і часу з рухом матеріальних тіл. З часом практичні проблеми зумовили необхідність підготовки інженерів, геодезистів, артилеристів, вчителів, і до програми Харківського колегіуму як самостійна дисципліна запроваджується фізика, в якій подавалися відомості з механіки.

Програму викладання природничих наук (зокрема, фізики), яка за обсягом не поступалася відповідним курсам Академічного університету (у Петербурзі), а згодом і Московського, запропонував С. Миславський у відповідній інструкції (1772 р.). Згідно з нею в навчальний план колегіуму запроваджувалось обов'язкове вивчення кращих на той час праць вітчизняної та світової літератури і вимагалося, щоб "змаганням філософічним слід бути неодмінно... а здібності до цього не можна придбати інакше хіба що тлумаченням філософії; заради того читати з філософії неодмінно і, якщо можна, то й мати всім учням такі книги: 1) Філософські речення, складені... Яковом Козеліним (Я. П. Козельський. — *Авт.*), 1768 року; 2) Коротке поняття про фізику... 1760 року; 3) Вольфіанська теоретична фізика..., на російську мову перекладена Борисом Волковим, 1760 року; 4) Вольфіанська експериментальна фізика..., на російську перекладена Михайлом Ломоносовим, 1746 року; 5) Листи про різні фізичні та філософські матерії, з французької мови на російську перекладені Степаном Румовським...; 6) пана Д'Аламбера про різні фізичні та філософські матерії на російській мові, частина перша;

[34] *Фальковский И.* Сокращение смешанной математики. — Киев, 1793. — С. 1. — НБУВ. ІР, фонд 725/580 е.

7) деякі Ломоносова промови про фізичні речі, як-то про явища повітряні, що походять від електричної сили, про походження світла, слово, що нову теорію про кольори показує, про народження металів від трясіння, та інші, до них подібні..." [35]

Слід зазначити, що автор інструкції бєлгородський єпископ С. Миславський, сучасник М. Ломоносова, глибоко усвідомлював значення творчості вченого та його особистості для вітчизняної науки й культури. Тому, пропонуючи для викладення в Харківському колегіумі праці М. Ломоносова, а також Ж. Д'Аламбера (п. 6 Інструкції), Л. Ейлера (п. 5), Х. Вольфа (п. 3, 4), він сприяв поширенню в Україні їх наукових концепцій. Зокрема, за творами Ж. Д'Аламбера "Нариси походження і розвитку наук" (1751), "Нариси про елементи філософії та принципи людського пізнання" (1759) та "Роз'яснення про простір і час" (1769) слухачам Харківського колегіуму подавались погляди на простір, час, матерію, принципи їхнього пізнання. Систему фізики Л. Ейлера студенти вивчали за його "Листами до однієї німецької принцеси про різні фізичні та філософські знання". Погляди М. Ломоносова на природу та її закони вивчалися за його творами, рекомендованими С. Миславським: "Промова про походження світла, що являє собою теорію про кольори" (1759), в якій розглядалося питання про походження сонячної теплоти і відстоювалася гіпотеза хвильової природи світла; "Промова про явища повітряні, що від електричної сили походять" (1758), де М. Ломоносов виклав власну теорію походження електрики; "Промова про народження металів від трясіння Землі" (1755) та "Про шари Землі", де розвинуто ідею про постійну змінюваність земної поверхні. Вчення про простір і час російський вчений тісно пов'язував з уявленням про матерію і рух. У творі "Міркування про твердість та рідинність тіл" (1760), що також входив до обов'язкового навчального мінімуму колегіуму, М. Ломоносов побудував програму "корпускулярної філософії" як цілісної системи фізичних знань про закони збереження, атомістики, близькодії тощо, яку протиставляв вченню Лейбніца—Вольфа про протяжність. Викладаючи на основі праць Х. Вольфа та його учня Х. Баумейстера вольфіанство, а на основі праць М. Ломоносова, Л. Ейлера, Ж. Д'Аламбера — найновіші елементи механістичної філософії другої половини XVIII ст., викладачі Харківського колегіуму сприяли не тільки розкриттю антинаукової суті вчення Х. Вольфа, а й утвердженню в Україні механістичного світогляду й експериментального природознавства і підвищенню загального рівня викладання фізико-математичних наук.

Боротьбу з вольфіанством, започатковану М. Ломоносовим та Л. Ейлером, продовжив український просвітянин другої половини XVIII ст. Я. Козельський, для якого "вольфіанство з його педантизмом та формалізмом, з прірвою між досвідом і філософською спекуляцією, з його доведеним до межі геометричним методом... було... майже уособленням відродженої схоластики" [36]. Здобувши освіту в Києво-Могилянській академії та Академічному університеті при Петербурзькій академії наук, Я. Ко-

---

[35] Инструкция Харьковского училищного колегиума ректору и богословия учителю Иову да префекту и философии учителю Харьковскому протоиерею Михаилу Шванскому с учителями о том, как и чему в оном колегиуме учить // *Лебедев А. С.* Харьковский колегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. — Москва, 1886. — С. 64—65.

[36] Механика и физика второй половины XVIII в. / Отв. ред. А. Н. Боголюбов. — Москва, 1978. — С. 185.

зельський викладав математику в Артилерійському та інженерному шляхетському корпусі, служив у сенаті і Малоросійській колегії в Глухові. Він написав чимало оригінальних праць з філософських питань і точних наук, переклав низку соціально-економічних творів іноземних авторів.

Найважливішими працями Я. Козельського були "Філософські речення" (1768), де у формі ілюзорної свідомості викладено його систему поглядів на сучасність і державу, та "Міркування двох індійців Калана та Ібрагіма" (1788). В останньому творі Я. Козельський виклав тогочасні погляди на світ та його пізнання: "... міркування про людські пізнання з фізики, лікарської практики, досліджень природи та її таємниць, що природничою історією відкриваються, а саме: про стихії, землю, воду, повітря, вогонь, про людину і тварин, про рослини та мінерали, що використовуються в лікарській науці, про важкість, рух і спокій земних тіл тощо" [37].

Важливу роль у розвитку механіки в Україні відіграв його підручник "Механічні пропозиції" (1764, друге видання — 1787 р.). Один із найкращих творів навчальної літератури XVIII ст., він мав широке коло читачів у Харківському колегіумі та харківських додаткових класах. "Механічні пропозиції" містили докладний аналіз питань статики та динаміки без застосування диференціального та інтегрального числень і посилання на фундаментальні праці Х. Гюйгенса, І. Ньютона, Л. Ейлера.

Предметом механіки "як фізичної науки", за Я. Козельським, "є рівновага і рух тіл", тому він розглядав питання про рівновагу твердих тіл взагалі та на похилій площині, про рівновагу машин (простих і складних). У підручнику аналізувалися також дія твердих тіл після удару, приведення машин у рух і визначення в машинах тертя та "різних відхилень" (згин балки, негнучкість каната тощо).

Я. Козельський був прихильником атомно-молекулярної теорії, вимагав ясності викладення і з'ясування фізичної суті задачі. "Головний і єдиний з усіх фізичних наук предмет є натура", — підкреслював він [38]. Як прибічник картезіанства, він в дусі цього вчення тлумачив, наприклад, поняття маси, ототожнював кількість руху із силою. При викладенні законів тертя (ковзання, сухого) посилався на праці П. Амонтона (1699), стверджуючи незалежність сили тертя від площі тіл, які стикаються. Фізичною причиною виникнення сил тертя він вважав шершавість тіл.

Багато уваги приділяв Я. Козельський теорії складних машин (складні важелі, складні блоки, системи зубчастих коліс, гвинт, домкрат), підкреслюючи при цьому прикладне значення механіки.

До інших підручників, які використовувалися в навчальному процесі у Харківському колегіумі, належали "Короткий вступ до вивчення простих машин та їх побудови" Г. Крафта, "Гідравлічна архітектура" Б. де Белідора, "Початкові основи математики" А. Кестнера. За підручниками цих авторів викладачі курсів змішаної математики та механіки знайомили слухачів із статикою, елементами динаміки, гідравлікою, будівельною механікою, балістикою, теорією міцності та рівноваги споруд, з багатьма іншими питаннями.

Аналіз розвитку в Україні в XVII—XVIII ст. механічного мистецтва та нагромадження знань у галузі механіки і

---

[37] *Козельский Я. П.* Рассуждение двух индейцев Калана и Ибрагима о человеческом познании. — Санкт-Петербург, 1788. — С. 1—2.

[38] *Козельский Я. П.* Философские предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII ст. — Москва, 1952. — Т. 1. — С. 576.

фізики показує, що вони ґрунтувалися на пізнанні деяких законів механіки (наприклад, законів перетворення неперервного руху в коливальний або у прямолінійний зворотно-поступальний рух) і пов'язувалися із застосуванням їх елементів у практиці будівельної техніки, транспортних засобів, споруд різного призначення. Певною мірою механічне мистецтво, втілене в найрізноманітніші механізми та пристрої, стимулювало розвиток насамперед прикладної механіки.

Розвиток теоретичної думки, особливо в другій половині XVIII ст., відбувався під впливом насамперед природничо-наукових поглядів професорів Києво-Могилянської академії — Ф. Прокоповича, Г. Щербацького і Г. Кониського. Характерний для другої половини XVII — першої половини XVIII ст. відрив теоретичної думки від прикладної почав звужуватися наприкінці XVIII ст., чим створювався необхідний грунт для становлення вітчизняної механіки як науки. Значною мірою цьому сприяла просвітницька і наукова діяльність наприкінці XVIII ст. авторів перших вітчизняних підручників із математики і механіки І. Фальковського та Я. Козельського.

6.2. Техніка і технічні знання

Поява нових виробничих технологій. У розглядуваний період в Україні під впливом потреб практики було закладено технічні передумови переходу від мануфактурного виробництва до заводської та фабричної промисловості, що в подальшому привело до формування технічних наук.

Упродовж цього часу в мануфактурному способі виробництва домінували дві технічні основи. Це — годинники і млини, тобто механізми, успадковані ще із середніх віків. Саме на їх основі відбувалася вся підготовча робота для поступового переходу від ремесла до машинної індустрії. Ці два механізми, а також книгодрукарство, ткацтво, виготовлення пороху, металургія, обробка матеріалів, будівництво, певні знання із статики та гідравліки були тим фундаментом, на якому розвивалася техніка й технічні знання в Україні в XVII—XVIII ст. Важливе значення для розвитку промисловості в цей період мало формування нових джерел сировини, особливо на Лівобережжі та на півдні України. Зростання центрів ремісничого виробництва вимагало розв'язання проблем водопостачання. Розширення суднобудування в останній чверті XVIII ст., у свою чергу, вимагало вирішення нових технічних завдань, передусім збільшення вантажопідйомності суден та виготовлення приладів для визначення їх місцезнаходження.

Водяні та вітряні млини прийшли в Європу з Ірану. Їх проникнення в Україну відбувалося як східним, так і західним напрямами. У розвитку виробництва даного періоду вони стали основним типом машин-двигунів.

Оцінюючи водяні та вітрові двигуни з точки зору їх промислового використання, слід зазначити, що в Україні вітрове колесо застосовувалось не лише для приведення в рух млинових поставів, а й для інших різноманітних цілей, зокрема, в лісопильному, текстильному, металообробному виробництві, будівельній, гірничій та металургійній справах тощо. Але основною вадою природно-енергетичних двигунів була їх залежність від природних умов, що гальмувало безперервний розвиток виробництва впродовж року.

Широкого використання дістали гідравлічні двигуни, які застосовувались

на виробництвах для приведення в дію найрізноманітніших технічних засобів. Водяні колеса здебільшого використовувалися завдяки їх особливим якостям: універсальності технічного застосування, раціонального пристосування до різних умов експлуатації, перетворення в найрізноманітніші форми руху ведучого вала робочої машини, слабкій залежності від добових та погодних змін. Машини в цей період мали переважно зворотно-поступальний рух виконавчих органів, що визначали форми деталей і механізмів для передачі енергії від гідравлічного колеса. Найбільшого поширення набули кривошипно-шатунний і кулачковий механізми.

Потужність гідравлічних колес дозволяла використовувати груповий привід і забезпечувати роботу цілих фабрик енергією від одного водяного колеса.

Певні зміни відбулися в техніці підйому води і водопостачання міських та сільських господарств України. Найнадійнішими джерелами водопостачання в XVII ст. стали інфільтраційні криниці, каптажні споруди, відкриті самовитічні водопроводи. Удосконалювалась техніка прихованих водостоків і дренажів. З початку XVIII ст. у містах України поширюється будівництво самовитічних водопроводів. Зокрема, такий водопровід із розгалуженою системою труб було споруджено в Києві в 1748—1749 рр. Його завершувала водозбірна криниця на Подолі з павільйоном-фонтаном "Самсон" ("Феліціал") [1]. Підйом води з колодязів і криниць здійснювався, звичайно, журавлями і ручними дерев'яними насосами. У водопідйомних і водозбірних пристроях використовувалися технічні рішення, відомі ще з античності.

Наприкінці XVII — початку XVIII ст. не відбулося помітних змін у використанні вантажопідйомних і транспортних обладнань. Досить широко використовувались такі механізми, як талі, домкрати, коловороти, важільні підйомники. Підйомні механізми типу поворотних навантажувальних кранів, які застосовувались уже в західноєвропейських країнах та Прибалтиці, в жодному з відомих українських письмових джерел не згадуються.

Новий період розвитку будівельних та вантажопідйомних пристроїв розпочався в Україні в постпетровську епоху. Істотне значення мало видання перекладної "Книги про способи, якими творять водоходіння по річках вільне", здійснене 1708 р. Б. Волковим.

Серед багатьох різноманітних пристроїв, які почали використовуватись для забивання паль, очищення річок і гаваней, землерийних робіт, були різні конструкції портових кранів.

У 20-ті рр. XVIII ст. тесля І. Мелентьєв організував виробництво таких машин на Адміралтейських верфях, а згодом і на інших об'єктах. Один із його учнів — П. Кислий, який працював в Україні, запропонував 1753 р. у Києві проект машини, яка б "великі, важкі речі могла переправляти без труднощів" (йшлося про перевантаження на річкові судна важких предметів) [2].

1792 р. у доповіді головуючого Чорноморського Адміралтейського управління М. Мордвинова повідомлялось про необхідність спорудження підйомного крана "для зняття щогл" у Севастопольському порту, а ще через чотири роки Севастопольська портова контора, яка відповідала за спорудження двох кранів "звичайними способами, які є в Кронштадтському порту і в Херсоні", подала до інтендантської служби креслення таких кранів. Документацію склав

[1] Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. — Киев, 1988. — Т. 1. — С. 87.

[2] РДАДА. Фонд Госархива Российской империи (Каб. Екатерины II). Оп. 667, разд. IX, л. 2.

щогловий майстер І. Лутков. Висота опорних стояків крана становила 29 м, виліт стріли — 32,5 м. Монтаж крана здійснили за два місяці [3]. До 1796 р. у Херсоні вже кілька років надійно працювали такі важкопідйомні машини. Їх параметри та технічна характеристика були стандартизованими.

В останній чверті XVIII ст. стаціонарні важкопідйомні поворотні крани з ручними лебідками з'явились у ливарному виробництві і використовувалися для переміщення важких відливок (наприклад, гарматних стволів) на обрізку та свердління стволів (у спеціальних станах). Такі ж машини подекуди застосовувались для підйому великих кам'яних блоків у будівельних роботах.

Своєрідним підсумком "класичного" напряму в розвитку подібних пристроїв (хоч і нечисленних в Україні) був проект обер-квартирмейстера Чорноморського флоту Олександра Полєва 1795 р. Він, як і наступні проекти Полєва, був направлений в Санкт-Петербург, проте не дістав підтримки створеної з цього приводу експертної комісії [4]. О. Полєв захопився грандіозністю (як на той час) розмірів машини і помилився в розрахунках величини колової швидкості на ободі приводного колеса крана.

Збільшивши до гіперболічних розмірів стару кранову конструкцію, Полєв довів неспроможність подальшого розвитку старих вантажопідйомних схем, заснованих на біоенергетичному принципі. Необхідно було подолати застарілі технічні ідеї, оскільки розвиток підйомно-транспортного устаткування вступив у новий період, який різко відрізнявся від попередніх (потреба збільшення мобільності технічних засобів, металізації конструкцій та перехід від застосування машинного приводу).

У XVI—XVII ст. на Дніпрі для очищення фарватерів застосовувалися так звані "індійські лопати" — ківшеві черпаки на довгих жердинах. У XVIII ст. у Херсонському, а згодом у Миколаївському та Одеському портах з'явились перші землечерпалки: одно- і двочерпакові та багатоківшеві.

1777 р. колишній кріпак І. Макаров запропонував проект екскаватора для гірничорудних робіт. Проект загубився в канцелярії Катерини II, але ідея сухопутної виїмкової машини виявилась досить новою навіть для Західної Європи.

Розширення мережі промислових підприємств. Зростаючі потреби в металі та необхідність його обробки зумовили створення в Україні багатьох нових рудників. Залізо для військових цілей виготовляли шість гетьманських підприємств і кілька підприємств, які належали козацькій старшині. Близько десяти рудників знаходилися у власності монастирів. Власні підприємства створювали також окремі ремісники та селяни. Козаки та селяни, які працювали на рудниках, звільнялись від податків та військової служби.

Найпоширенішим видом рудників у XVII—XVIII ст. були підприємства з двома горнами та трьома водяними колесами. Рудник звичайно складався з таких основних частин: димарки, в якій плавилось залізо, великого молота, що приводився в дію водяним колесом, молота для кування криць і кузні, де виготовлялись вироби із заліза.

У 1740—1750 рр. на Лівобережній Україні діяло 50 рудників, кожний з яких виробляв за рік по 500—700 пудів сирорудного металу, отже, загалом щорічне виробництво досягло 25—35 тис. пудів. З 1753 р. виробництво металу на Лівобережному Поліссі стало скорочу-

[3] Там само, розд. X, л. 7—8.

[4] *Остокольский В. И.* Заметки о грузоподъемных кранах до начала XIX в. // Тр. ИИЕТ АН СССР. — 1960. — № 29. — С. 50—91.

ватись, оскільки не витримувало конкуренції з дешевшим уральським. Крім цього, через вирубку лісів зменшувалася паливно-сировинна база, і на початку XIX ст. ця галузь виробництва припинила своє існування. У Правобережному Поліссі збереглося близько 500 рудників до 20-х рр. XVIII ст., після чого виробництво болотяних руд стало скорочуватись через занепад дрібних підприємств. Воно зосереджувалося в доменних мануфактурах, технічно краще оснащених. На них працювало до ста робітників, продуктивність праці яких значно перевищувала можливості найбільших рудників [5].

Освоєння причорноморських степів в останній чверті XVIII ст. стимулювало технічну експансію на південь, створення нових виробництв — доменних, суконних, шовкових, фаянсових, порохових.

Наприкінці XVIII ст. на р. Лугані починається будівництво першого казенного ливарного заводу, ідею якого запропонував 1743 р. І. Морозов. Завод став першим металургійним підприємством на півдні України і піонером вітчизняного освоєння виплавки чавуну в доменних печах на мінеральному паливі. В Росії тоді ще не знали таких технологій.

Розвиток залізоробного виробництва позначався на удосконаленні ливарної справи. У XVIII ст. українські ливарники досягли значних успіхів у литті різноманітних виробів. Поряд з литтям дзвонів і гармат починають виготовляти з використанням прогресивних методів лиття художні фігури, статуї, скульптурні ансамблі, саркофаги тощо. Особливо відзначились у цій справі майстри з Києва, Полтави, Глухова.

У XVII—XVIII ст. на всій території України поряд зі зброєю та культовими вогнівками виготовляються різноманітні предмети побуту, виконані в традиційному висохудожньому стилі [6].

Першим доменним заводом на Київщині був Високопечанський завод (Житомирський повіт), який розпочав свою діяльність 1773 р. У 1789 р. побудовано Херсонський і Кременчуцький заводи з ливарним, ковальським та слюсарним виробництвом. 1797 р. розпочав роботу Луганський ливарний завод. Технічні знання та навички робітники набували переважно в цехах. Однак значним був і вплив європейської технічної літератури, перекладеної пізніше на російську мову і поширеної на Лівобережжі.

Викладання технічних знань у Києво-Могилянській академії. Технічна освіта в Україні. У другій половині XVIII ст. у Києво-Могилянській академії відкрився клас змішаної математики, де поряд з тригонометрією та астрономією було запроваджено курс військової і загальної архітектури, викладалися правила застосування й розрахунку водяних та вітрових коліс, зубчастих передач тощо. У XVIII ст. військові інженери і будівельники скористалися творами європейських учених, зокрема чотиритомним курсом Б. де Белідора "Гідравлічна архітектура". З цієї книги та інших підручників цього ж автора можна було ознайомитися з усіма напрямами інженерної справи того часу. Широке розповсюдження серед українських інженерів і механіків отримала книга уродженця України, випускника Києво-Могилянської академії Я. Козельського "Механічні пропозиції".

Стан освіти, в тому числі й технічної, на Лівобережній Україні у XVIII ст. визначався рівнем викладання в Києво-Могилянській академії та Харківському колегіумі. Так, необхідність поширення технічних знань усвідомлював ще на по-

[5] Развитие металлургии в Украинской ССР. — Киев, 1980. — С. 35—37.

[6] Развитие металлургии в Украинской ССР. — Киев, 1988. — С. 15—18.

чатку століття Ф. Прокопович. Вже в 1707—1709 рр. він знайомив слухачів Києво-Могилянської академії з принципами виготовлення водяних коліс і годинників. Ф. Прокопович та інші професори академії пояснювали студентам принципи будови різноманітних інструментів та їх використання на практиці, зокрема в будівельних і геодезичних роботах [7]. У створених при Харківському колегіумі (1765) додаткових класах передбачалось особливу увагу приділити "інженерству, артилерії та геодезії" [8]. Першим викладачем технічних дисциплін у цих класах став І. Ніколаєв, переведений для викладання в Харківський колегіум безпосередньо з дійсної служби в артилерійському корпусі. Тому першими предметами технічного профілю тут стали артилерія і фортифікація.

І. Ніколаєв брав участь у розробці та будівництві різних технічних споруд у Харкові, виїздив для консультації в інші міста України, отже, його викладацька робота була тісно пов'язана з практикою. 1769 р. єпископ С. Миславський, якому був підпорядкований колегіум, запропонував істотно розширити його учбові плани, зокрема запровадити у викладання елементи експериментальної фізики, до курсу якої входили б фортифікація, артилерія, архітектура. Для цього було запрошено архітектора П. Ярославського.

1790 р. додаткові класи реорганізовано в Казенне училище, а 1798 р. об'єднано з Головним народним училищем. Кількість технічних дисциплін збільшилась. Зокрема, почалось викладання польової інженерії, геодезії, механіки, вивчення техніки в курсі експериментальної фізики. 1783 р. С. Миславський переїхав до Києва та здійснив аналогічні перетворення в учбовій програмі Києво-Могилянської академії. До змішаної математики додалося вчення про гірничі машини та млини, а також архітектура. Ці лекції читав І. Фальковський. Зокрема, в першій частині його курсу викладалися гідротехніка, гідравліка, оптика та перспектива, в другій — піротехніка й архітектура. Опис машинної техніки І. Фальковський подав у двох частинах: "Млини" і "Годинники". Він визначав млини як "машини, на яких розбивають всілякі матерії, розпилюють дерево та каміння і розтирають різні речовини", поділяв їх на борошняні, порохові та пиляльні, в цілому досить докладно описав будову різних типів млинів та прин-

Н. Зубрицький. Гравюра з книги "Ифика ієрополитика...". Київ, 1712 р.

[7] История механики в России. — Киев, 1987. — С. 41.

[8] *Доротов А. А.* Учение о машинах в русской научно-технической литературе // Тр. ИИЕТ АН СССР. — 1968. — Т. 6. — С. 11—30.

ципи їх дії. Всі машини він поділяв на прості (шість видів — важіль, коловорот, похила площина, шуруп, клин, блок) і складні (млини та годинники). У своєму курсі І. Фальковський описав два типи годинників — гирьові й пружинні — та подав рекомендації щодо їх виробництва.

Курс гідравліки включав такі розділи, як "Про млини, якими піднімається вода", "Про водомети або фонтани", "Про різні гідравлічні машини", а також містив поради, як зробити ті чи інші пристрої.

У другій половині XVII—XVIII ст. в Україні не існувало єдиної системи професійної технічної освіти та навчання. Зодчі, майстри, техніки, "художники всіляких механічних справ" навчалися переважно в артілях, ремісничих цехах. У XVIII ст. професійна майстерність багатьох із тих, що створювали технічні засоби, значно зросла. Частина з них працювала та вчилась у різних країнах Європи: Італії, Франції, Німеччині, Польщі, а також у Росії (в Москві і Петербурзі). На початку XVIII ст. в армії було засновано корпус військових інженерів, чимало з яких згодом працювали в Україні. У 30—50-ті рр. у Києві та ряді інших міст України працював відомий інженер Д. Дебоскет, який очолював деякий час Київський департамент фортець.

Уже з XVII ст. спорудження будівель, млинів та інших об'єктів велось за кресленнями, абрисами і кошторисами. Впродовж XVIII ст. майже всі значні технічні засоби і споруди створювалися за відповідними описами і розрахунками. На західноукраїнських землях цехова організація збереглася майже до кінця століття. По всій Україні працювали численні ремісники та артілі, які виготовляли оригінальні вироби (замки, млинарські пристрої та обладнання, годинники, вагові пристрої тощо). Обробка матеріалів, у тому числі верстатна (на токарних і стругальних верстатах), залишалась у цей період практичною справою майстрів, а знання з цієї справи передавались з покоління в покоління членами артілей і цехів.

У XVIII ст. верстатний парк для обробки матеріалів значно розширився. В Україну завозяться на мануфактурні виробництва (заводи Лівобережжя, фабрики на західних землях) нові верстати та пристрої.

У першій половині XVIII ст. з'явилися складніші верстати для виготовлення зброї та годинників, а також токарно-копіювальні верстати Нартова. Водночас продовжували удосконалюватися токарні верстати, стругальні із зворотно-поступальним рухом, почали з'являтися верстати з супортом.

У другій половині століття складні розточувальні, збройові, токарні верстати завозилися з Англії і Франції для потреб нових верфей і великих на той час заводів, таких, як Луганський.

Інструменти (різці, свердла тощо) виготовлялися з вуглецевої сталі, одержання якої, а також відкриття способів її загартування можна віднести до найвищих досягнень техніки того часу.

Поєднання народних традицій і професійних знань та майстерності дало можливість створювати чудові витвори техніки та будівельного мистецтва, які увійшли в скарбницю вітчизняної культури. Серед них — вироби з матеріалів (дерево, метал), які оброблялися різанням.

Завершуючи огляд історії розвитку технічних знань та накопичення технічного досвіду в середині XVII—XVIII ст., можна зробити такі висновки.

Означений період для України був часом розквіту і водночас вичерпанням принципових можливостей біоенергетичних машин і млинів як енергетичної основи вододіючих і вітродіючих машинних систем. Проте це не означало,

що їх використання припинилось. Вони застосовувались ще понад століття. Освоєння в цей час технічного досвіду та технічних засобів було досить вільним. Створювані програми в галузі технічних дисциплін здебільшого орієнтувалися на практичну механіку. У цей же час з'явилися перші теоретичні концепції та курси з технічних наук. У XVIII ст. започатковується система природничо-технічної освіти. Поєднання народних традицій, технологій і професійних знань та досвіду нових (у тому числі іноземних) спеціалістів сприяло створенню оригінальних витворів у будівництві, архітектурі, техніці.

6.3. Астрономічні знання

Перший конспект лекцій з астрономії. Основи астрономічних знань у філософських курсах Києво-Могилянського колегіуму. Першим рукописом, в якому містяться фрагменти знань з астрономії і який дійшов до нашого часу, є конспект лекцій вихованця Києво-Могилянського колегіуму С. Полоцького, згодом відомого педагога, просвітителя, перекладача [1]. У розділі під назвою "Небесна сфера" викладено початкові відомості про лінію, круг та його складові частини, перпендикуляр тощо, в астрономічному розділі "Про світ і небо" наводяться думки Архімеда про небесну сферу та зорі.

Свідчення щодо використання під час викладання філософії основ астрономії, а також результатів астрономічних досліджень М. Коперника, Г. Галілея, Т. Браге, Й. Кеплера та інших вчених знаходимо в перекладах курсів викладачів Києво-Могилянської академії [2]. Знайдені дані дозволили змінити традиційний погляд на рівень астрономічних знань у XVII ст. не тільки в Україні, а і в Росії [3]. Так, раніше вважалося, що дослідження астрономів нового часу та систему світу Коперника почали викладати в учбових закладах України та Росії лише в 70-х рр. XVII ст.

Разом з тим, вже в 1645—1647 рр. у Києво-Могилянському колегіумі читав курс філософії, що також містив у собі елементи астрономії, І. Гізель. Він був одним із найосвіченіших людей XVII ст. Сучасники називали його українським Арістотелем. У курсі лекцій, крім геоцентричної системи світу, якої І. Гізель дотримувався, наводиться також система світу Коперника, "який, — як зазначав київський професор, — вважав, що небосхил і Сонце не обертаються, а Сонце є нерухомим центром Всесвіту, так що Земля по колу навкруги Сонця обертається і таким чином дні та роки породжує" [4].

Тексти лекцій, які читалися в колегіумі в XVII ст., свідчать про те, що викладачі намагалися по-новому пояснювати будову світу, оскільки теорія Арістотеля—Птолемея їх вже не влаштовувала. І. Кроковський, С. Клишанський, С. Яворський, І. Поплавський ще не наважувалися визнати погляди М. Коперника абсолютно правильними, але їх викладання геліоцентричної моделі з таблицями та малюнками дозволяло студен-

[1] *Матвіїшин Я. О.* Невідомий математичний рукопис XVII ст. з Києво-Могилянського колегіуму. — Київ, 1981. — Препринт.

[2] Из истории философской мысли. — Киев, 1963. — 211 с.

[3] *Зосимович И. Д.* Астрономия в Киево-Могилянской академии // Очерки истории отечественной астрономии. — Киев, 1992. — С. 45—48.

[4] Opus totius philosophia (1646—1647). — НБУВ. ІР, мак/128 II, 4. — Р. 699.

там самостійно розібратися в достовірності тієї чи іншої теорії. У бібліотеці академії вони мали змогу ознайомитися з рукописними курсами лекцій, в яких у вигляді диспутів викладалися система світу Коперника, відкриття Галілея.

Виклад астрономії в працях Ф. Прокоповича. На початку XVIII ст. професори Києво-Могилянської академії не тільки викладали модель світу Коперника, а й все більше ставали її прихильниками. Цікавим щодо цього був "Курс філософії" Ф. Прокоповича, який читався ним у 1707—1708 рр. Курс містив виклад астрономії, фізики, математики, логіки. "Трактат з фізики" найповніше висвітлював його природничо-наукові погляди. У другій частині четвертої книги трактату Ф. Прокопович викладає систему світу Птолемея, згадує погляди давньогрецьких мислителів Аристарха Самоського, який висунув ідею геліоцентризму в III ст. до н. е., та Філолая, який в V ст. до н. е. першим висловив думку про обертання Землі. Ф. Прокопович вважав, що геоцентрична система так довго була загальноприйнятою, оскільки К. Птолемей її блискуче математично обґрунтував, чого не змогли зробити ні Філолай, ні Аристарх.

Далі Ф. Прокопович пише, що Миколай Коперник, "доктор медицини, а разом з цим славетний математик перейняв відкриту колись Аристархом і Філолаєм систему, пояснив її і спробував багатьма вагомими доказами підтвердити" [5]. З точки зору Ф. Прокоповича, геліоцентрична система світу мала настільки великий успіх, що їй наслідувала значна кількість тогочасних філософів та астрономів. Мислитель порівнював добове обертання Землі навколо своєї осі із заходу на схід та річне по орбіті з обертанням дзиґи, яка одночасно обертається навколо своєї осі та якогось центра.

Отже, Ф. Прокопович загалом підтримував теорію Коперника. Тільки в розділі "Про Землю: чи знаходиться вона в центрі світу" він наводив типові для того часу заперечення проти геліоцентричної системи. Адже, звичайно, префект академії, майбутній єпископ та президент Синоду не міг відповісти негативно на прямо поставлене питання: чи є Земля центром світу? Але в усіх інших випадках він не забуває цитувати М. Коперника і засвідчувати своє позитивне ставлення до розробок Галілея.

Так, розглядаючи рух Місяця, Ф. Прокопович викладає думку М. Коперника про його подвійний рух "... а саме — місячний, коли Місяць обертається навколо Землі, як центра, а другий — річний, коли він навколо Сонця разом із Землею обертається" [6]. Далі він також наводить дані про найкоротшу відстань від Землі до Сонця, яка, за М. Коперником, дорівнює 1105 напівдіаметрів Землі, а за Тихо де Браге, — 1117.

Яскраве порівняння наводить Ф. Прокопович, зіставляючи відстань від Землі до Сонця і до зірок: восьма сфера, в якій розміщені зорі, як кажуть, сама нерухома і так далеко віддалена від круга Сатурна, що річний круг Землі являє собою начебто точку в порівнянні з ним. Хоч вчений прямо не викладає в своїх лекціях ідеї Дж. Бруно, наведені ним у книзі "Про нескінченність, Всесвіт і світи", але відзначає, що багато античних філософів стверджують існування множини світів та говорять про те, що їх кількість нескінченна.

У "Трактаті з фізики" геліоцентричну систему світу подано Ф. Прокоповичем так: у центрі світу міститься Сонце, навколо якого обертаються з періодами в 3 місяці — Меркурій, 9 місяців — Ве-

[5] Philosophia (1707—1708), p. 339, 4⁰, ДА/П 43, рук. — НБУВ. IP, арк. 148.

[6] Там само, арк. 149.

нера, 12 місяців — Земля, яка, в свою чергу, обертається навколо своєї осі за добу. Місяць обертається навколо Землі за 30 діб і разом із Землею навколо Сонця за 1 рік, Марс — за 2 роки, Юпітер — за 12 років, Сатурн — за 30 років. Ф. Прокопович вважав, що Чумацький Шлях — це величезна кількість малих зірок, які належать восьмій сфері. На користь цього твердження мислитель наводить спостереження зоряного неба, виконані Г. Галілеєм за допомогою телескопа: "... дослідним шляхом спостерігаємо, що Чумацький Шлях — це не що інше, як сукупність дуже маленьких зірок" [7].

Слід зазначити, що Ф. Прокопович у своїх лекціях часто згадував праці Г. Галілея "Діалог про дві основні системи світу, Птолемеєву і Коперникову" і "Зоряний вісник", розповідав про відкриття ним супутників Юпітера, фаз Венери, плям на Сонці, рельєфу Місяця. Він задавався питанням: "... що являють собою ті плями, котрі ми безперервно на зовнішньому боці Місяця спостерігаємо" і стверджував, "що найбільш дивне, так це відкриття подібних плям на інших планетах і навіть на Сонці" [8].

Курс з астрономії І. Фальковського. До найвидатніших викладачів Києво-Могилянської академії належить також Іван Фальковський, уродженець Полтавщини. Здобувши освіту в Пресбурзькій (Братислава) і Пештській гімназіях і Офенському університеті Угорщини та Києво-Могилянській академії, він був запрошений викладачем до академії в 1784 р. Через чотири роки він почав читати лекції з астрономії, згодом організував обчислювальні роботи щорічних календарів "Київський місяцеслів", які видавалися в Києво-Печерській лаврі.

І. Фальковський викладав також сферичну тригонометрію, початки астрономії, що знайшло відображення в його

Іван Фальковський (1762—1823).

підручнику із змішаної математики. Кожне положення підручника супроводжувалося задачами, прикладами та досконалим поясненням. В астрономічній частині він використав найновіші на той час західноєвропейські монографії, з яких передрукував таблиці відомих французьких вчених Ф. де Лагіра та Е. Безу.

У "Скороченнях сферичної тригонометрії" вміщено задачі на розв'язання сферичних трикутників. З метою навчання студентів роботі з тригонометричними таблицями всі величини кутів подано в градусах та мінутах. Обчислювальну практику студенти проходили на лекціях із сферичної та теоретичної астрономії, під час яких вони навчалися перераховувати астрономічні таблиці відносно координат місцевості. Зберег-

[7] Там само, арк. 179.
[8] Там само, арк. 180.

лися зроблені І. Фальковським розрахунки географічних координат Києва, за якими широта Києва дорівнює 50° 27', а довгота — 48° 37'. У "Теоретичній астрономії" викладено теорію руху планет за Й. Кеплером, подано таблицю їх видимих розмірів за спостереженнями різних дослідників, описано рух Місяця і пов'язані з цим рухом затемнення, розв'язано задачу обчислення часу наступних затемнень Сонця і наведено пояснення, як їх спостерігати.

І. Фальковський описував зорі, які періодично змінюють свій блиск, і намагався пояснити це явище. Питання фігури Землі, довготи і широти її різних місць розглядаються в розділі "Геометрія". У рукопису він також дає низку порад щодо будування телескопів, наводить креслення та схеми зоряних, місячних і сонячних годинників. Наприкінці XVIII ст. І. Фальковський починає спостерігати зорі та планети в телескоп.

Отже, розвиток астрономічних знань у XVII—XVIII ст. спирається переважно на викладання основ астрономії в Києво-Могилянській академії. Аналіз конспектів лекцій І. Гізеля та Ф. Прокоповича дав змогу встановити, що дослідження астрономів нового часу та теорія світу Коперника були відомі в нашій країні починаючи з середини XVII ст. Потім, завдяки педагогічній та науковій діяльності І. Фальковського, в Україні були започатковані астрономічні розробки та спостереження, що стало запорукою становлення астрономії як наукової дисципліни в наступному столітті.

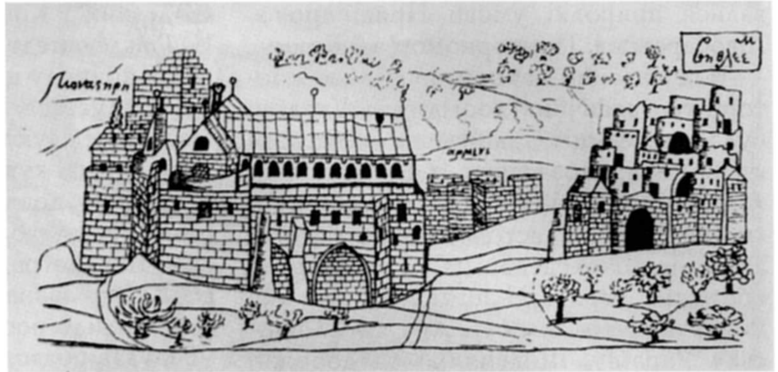
6.4. Географічні знання та географічні експедиції

Джерела географічних відомостей про українські землі. Географічні відомості про українські землі в XVII—XVIII ст. зосереджено переважно в описах мандрівників, навчальній літературі та картографічних матеріалах. Розчленованість українських земель, їхня приналежність до різних країн, військові події, що розгорталися на їх теренах, не сприяли географічному вивченню їх як єдиного цілого. Ступінь цього вивчення стосовно окремих регіонів був різним. У "Книзі Великому кресленню" (1627) описано Лівобережну Україну і Середнє Подніпров'я. На схематичній карті "Креслення українським та черкаським містам" наведено багато населених пунктів, показано, на яких річках вони розміщені, визначено також шляхи сполучення та лісові масиви. У XVII ст. відомості про режим нижнього Дніпра, про дніпровські пороги і плавні, погодні умови на берегах Чорного моря надходили від козаків, які здійснювали військові походи на південь України.

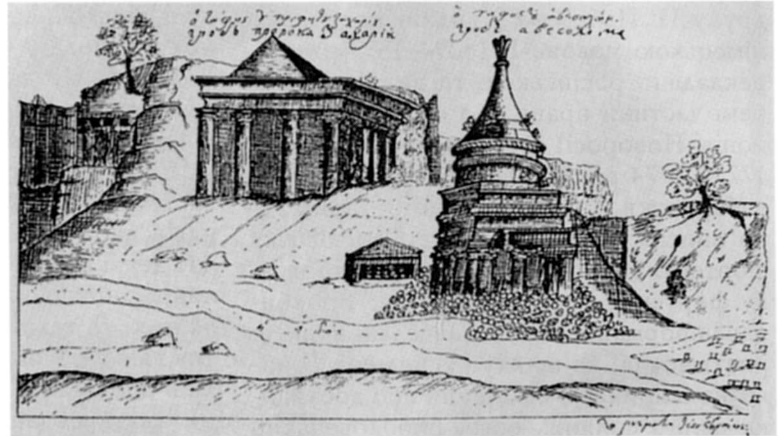
Важливі географічні дані містить у собі книга "Опис України" (1650) французького інженера і картографа Г. Боплана, який працював тут у 1630—1648 рр. У книзі подано характеристику Дніпра та інших рік, озер, клімату, флори і фауни України, у тому числі Криму. Автор склав кілька карт України в різних масштабах, на яких зображено географічні особливості її території.

Починаючи з XVIII ст. географія як самостійний предмет почала викладатися в Києво-Могилянській академії, а у 80-х рр. у цьому учбовому закладі навіть виділяються окремі класи з її поглибленим вивченням.

Розгортання географічних досліджень. Викладання географії вимагало нових знань про Україну та зарубіжні країни, що сприяло розгортанню географічних досліджень. Так, у XVIII ст.

В. Григорович-Барський. Зображення Віфлеєма. 1726 р.

В. Григорович-Барський. Гріб Авессалома і пророка Захарії. Єрусалим. 1726 р.

В. Рубан видав "Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію" (1773) та "Землеопис Малої Росії про міста, селища, ріки..." (1777). Викладач академії Г. Козицький переклав ряд праць із географії зарубіжних країн. Після подорожі до Азії львів'янин М. Байм видав записки з географії Китаю. Особливий інтерес становлять описи зарубіжних країн, зроблені випускником академії В. Григоровичем-Барським, який у 1723—1747 рр. мандрував по багатьох європейських країнах і країнах Близького Сходу. Його записки перевидавалися сім разів. Географічні відомості про окремі країни поширювали також студенти і вихованці академії з інших країн, зокрема із Сербії, Хорватії, Долмації, Греції, Болгарії та Угорщини.

У другій половині XVIII ст. проведено вивчення і картографування окремих губерній та здійснено їхні описи. Складено карти Київської (1775), Новоросійської (1779) і Азовської (1782) губерній. З'явилися перші відомості про наявність у Донбасі вугілля і кам'яної солі та залізної руди в Криворіжжі. В бібліотеці Києво-Могилянської академії було зібрано цінну географічну літературу. 1738 р. у Харкові розпочато перші метеорологічні дослідження. З 1770 р. у Києві розгорнуто систематичні інструментальні спостереження за погодними умовами.

Важливі комплексні дослідження природних умов українських земель проведено експедиціями Петербурзької академії наук, під час яких вивчалися ґрунти, рослинність, тваринний світ, опису-

валися природні умови Придніпров'я, Лівобережжя, Причорномор'я й Криму.

Надзвичайно важливою подією в історії географічних досліджень України була експедиція, здійснена німецьким вченим-природознавцем Й. Гільденштедтом (1745—1781). У 1768—1774 рр., очолюючи один із астраханських загонів академічної експедиції С. Гмеліна, він обстежив території південних районів Росії, зокрема Лівобережну та Слобідську Україну. Щоденники та дорожні записи вченого були підготовлені до друку П. Палласом і видані посмертно німецькою мовою. В 1879—1893 рр. перекладено російською та видано ті окремі частини праць, що стосуються районів Новоросії й України. Протягом 1773—1774 рр. Й. Гільденштедт відвідав узбережжя Азовського моря і докладно описав Черкаськ, Азов, Семенівську фортецю (Міус), Павловськ, Петровську фортецю, Бердянськ та ін. [1] Він збирав інформацію про всі населені пункти, розташовані на шляху експедиції. В його щоденниках є свідчення про добування солі з соляних озер, риболовецький промисел з переліком видів риб та способів їх консервації. Він вперше дав характеристику ґрунтів південних степових районів і пояснив походження чорноземів. Крім опису подорожі, Й. Гільденштедт залишив кілька цікавих праць, присвячених питанням морської торгівлі та навігації по Азовському, Чорному і Білому (Мармуровому) морях.

Подорож Й. Гільденштедта в Слобідську Україну відбулася в серпні-вересні 1774 р. [2] Протягом 17 днів він двічі різними шляхами проїхав по її території, відвідавши населені пункти, розташовані по так званій Українській лінії, яка становила систему прикордонних укріплень завдовжки 400 км від Дніпра до Північного Дінця і охоплювала Ізюмський, Зміївський і Валківський повіти Харківської губернії та Констянтиноградський і Кобеляцький Полтавської. Й. Гільденштедт ґрунтовно охарактеризував природу цього краю. В його записах згадується 13 великих та 25 малих лісів, перелічуються основні супутні породи дерев і кущів. Він визначив напрямок руху, довжину, ширину, глибину річок, якість води в них, описав великі сади та виноградники в Лубнах, Полтаві, Києві, зазначивши кількість дерев, сорти і види рослин, наполегливо рекомендував розводити тутові дерева з метою одержання шовку. Оглянувши молоді шовківницькі плантації в державних слободах, розташованих по річці Водолазі, він зазначив добру акліматизацію тутових дерев у місцевих умовах. Описав стан рільництва та тваринництва в обстежених районах, відзначивши застосування тут трипільної системи; навів набір культивованих рослин; подав деякі відомості з агротехніки. Особливо зацікавили Й. Гільденштедта лікарські та технічні рослини. Він відзначив важливе значення Лубенської аптеки в постачанні лікарськими препаратами розташованих поблизу військ та поставці певних видів трав до Головної московської аптеки.

В описах подорожі Гільденштедта цінними є відомості про розвиток ремесел і промислів в Україні в 70-ті рр. XVIII ст. [3] До речі, основною метою йо-

---

[1] Дневник путешествий в Южную Россию академика Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773—1774 гг. // ЗООИД. — 1879. — Т. 11. — С. 180—228.

[2] Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии // Харьковский сборник. — 1891. — Вып. 5. — С. 71—156; Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта // Киев. старина. — 1893. — Т. 10. — С. 274—292; Т. 11. — С. 29—49.

[3] Див.: *Голобуцький І. В.* Російські вчені XVIII ст. про стан ремесел, промислів та промисловості на Україні // Укр. іст. журн. — 1977. — № 6. — С. 110—116; *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Київ, 1992.

Рукописний план міста Харкова. 1787 р. Російський державний військово-історичний архів, Москва.

го подорожі Слобідською Україною було ознайомлення із соляним виробництвом у Слов'янську. Він критично оцінив стан цього економічно невигідного для держави промислу та запропонував заходи щодо його удосконалення. Завдяки Й. Гільденштедту можна дізнатися про роботу суконних фабрик (включаючи технологію виробництва, кількість та якість продукції) поблизу Прилук, у Батурині, в селах Стародубського полку, про першу в Україні парусну фабрику. Цінною була й інформація, що характеризувала стан торгівлі. Наприклад, у Ніжині можна було зустріти вироби найрізноманітнішого походження: європейські, турецькі, кримські, московські, сибірські. В цей час місто було одним із найважливіших торговельних осередків України.

Східні та південні області України досліджував російський природознавець і мандрівник В. Зуєв (1754—1794). У 1781—1782 рр. він здійснив подорож у пониззя Дніпра, Крим та Константинополь. Маршрут експедиції, якою керував В. Зуєв, простягався від Петербурга через Харківське намісництво і Новоросійську губернію до Херсона, а потім — до Константинополя. Мандрівники проїхали через Харків, Полтаву, Кременчук, Крюків, Нікополь, Кривий Ріг, Херсон, Єлисаветград, Київ та інші українські міста [4]. Наслідком цієї подорожі стали "Мандрівні записки Василя Зуєва від Санкт-Петербурга до Херсона в 1781—1782 рр." (1787). В окремій праці він описав господарство Криму. Як біолог, В. Зуєв звертав увагу переважно на вивчення тваринного світу. Він зібрав і систематизував багаті колекції риб, які водяться в Дніпрі, Інгульці та інших річках. На шляху Курськ—Бєлгород—Харків він не тільки відзначив наявність крейдових відкладень, але й вивчив фауну викопних безхребетних.

По дорозі з Полтави до Кременчука В. Зуєв дослідив солончакову рослинність, описав виходи кристалічних порід вздовж берегів Дніпра, склав карту Дніпровського лиману, вперше навів дані про вапняки в долинах річок Чортомлик і Солона, проаналізував їхнє походження та вказав на можливість використання їх як будівельного матеріалу. Він вперше описав поклади залізних руд у долині ріки Саксагань (нині Криворізький залізорудний басейн) [5].

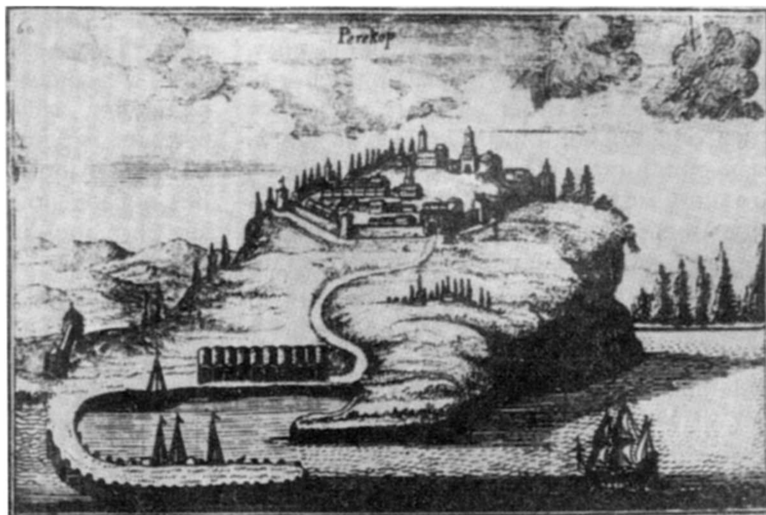
Значну увагу В. Зуєв приділив висвітленню господарського життя краю. Ділячись своїми враженнями про сільське господарство, він писав: "Дуже родюча земля є основним заняттям жителів, що де не поїдеш, скрізь поверхня її вкрита здебільшого хлібом, а потім або баштанами, або плодовими садами" [6]. Вчений був глибоко переконаний, що в кожному районі необхідно розвивати господарство відповідно до місцевих умов. Наприклад, для садівництва, баштанництва і виноградарства, на його думку, дуже зручними були Херсонський, Кизикерменський та Новопавлівський повіти. В. Зуєв також вважав за необхідне розвивати шовківництво саме в південних районах. Він писав, що такі заводи, як шовковий завод у Чугуєві, слід побудувати і по р. Саксагані. Мандрівник докладно описав рибальський промисел та підкреслив велике господарське значення промислового рибальства. Свої спостереження він доповнив історичними та статистичними да-

---

[4] *Молявко Г. І.* Академік В. Ф. Зуєв та його наукові дослідження на Україні // Геолог. журн. — 1954. — Т. 14, вип. 2. — С. 78—80.

[5] Выписка из путешественных записок Василия Зуева, касающихся до полуострова Крыма 1782 г. // Месяцеслов исторический и географический на 1783 г. — Санкт-Петербург.

[6] *Новик Е. О., Пермяков В. В., Коваленко Е. Е.* История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1770—1917). — Киев, 1960.

Перекоп. Гравюра з книги “Cyaneae, oder die am Bosphoro Thracico...”. Авсбург, 1687 р.

ними і висловив цікаві міркування щодо перспектив розвитку різних галузей промисловості. Отже, матеріали, зібрані експедицією В. Зуєва, дали вичерпну характеристику стану природи й економіки краю.

Перший науковий опис Криму. Серед дослідників природи України найяскравішою була постать німецького вченого П. Палласа (1741—1811), людини енциклопедичних знань і широких наукових інтересів. У 1793—1794 рр. він досліджував південно-східні райони Росії і Крим. До Акмачеті (нині Сімферополь) вчений приїхав восени 1793 р., обминувши Передкавказзя й Азовське узбережжя. Навесні 1794 р. П. Паллас приступив до вивчення природи, населення та старожитностей Криму. Він відвідав Бахчисарай, об'їздив південно-західну частину півострова, його західне узбережжя, підіймався на Чатир-Даг, побував у Керчі і Тамані [7].

У 1795 р. вчений переїхав до Криму, де прожив 15 років. Під час переїзду П. Паллас відвідав північні райони України. На цьому шляху він велику увагу приділяв вивченню рослинності. В Криму, крім складання опису подорожі, вчений завершив свою основну наукову працю “Zoographia Rosso-Asiatica” (в 3-х т.; 1811—1831). У 1794—1803 рр. вийшли в світ його фундаментальні праці “Замітки під час подорожей по південних провінціях Російської держави в 1793—1794 рр.” і “Короткий опис Таврійської області” (1795). Вони стали першим науковим описом Криму. Особливу увагу П. Паллас приділяв вивченню тваринного світу. Характеризуючи особливості фауни Криму, він звернув увагу на бідність складу диких ссавців та відносно велику різноманітність птахів. Натомість він грунтовно подав відомості про морську іхтіофауну. Зокрема, в Чорноморсько-Азовському басейні вчений зазначив 411 видів морських та прісноводних риб, чимало з яких описав уперше. П. Паллас також уперше висловив припущення про наявність тісних зв'язків між фаунами Чорного та Каспійського морів, що стимулювало розвиток концепцій щодо генетичної спільності Пон-

[7] Путешествия по Крыму академика Палласа в 1793—1794 гг. // ЗООИД. — 1881. — Т. 12; *Паллас П. С.* Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // Там само. — 1883. — Т. 13. — С. 35.

то-Каспійсько-Аральського басейну. Він також описав 969 видів рослин Криму, приділяючи особливу увагу долинам чорноморського узбережжя (від Форосу до Сонячної долини). Описуючи наявні там рослини, П. Паллас зазначив, що ці долини можна використати для вирощування теплолюбних культур, характерних для Південної Європи і Малої Азії. На його думку, тут можна культивувати відмінні сорти винограду. Він також звернув увагу на те, що вирощування лікарських та барвних рослин у Криму звільнило б Росію від необхідності завезення їх з-за кордону.

У працях П. Палласа зроблено записи щодо геологічної будови Кримських гір, їх розташування і впливу на клімат. Його увагу привертали геологічні процеси, характерні для Криму, — землетруси, грязьові вулкани Керчі й Тамані, соляні відкладення тощо. Він відзначив нез'ясованість справжніх причин горотворення [8].

П. Паллас докладно проаналізував стан і перспективи розвитку сільського господарства, різних ремесел, промислів (соляних, рибних) тощо. З господарських позицій він поділяв територію Криму на рівнинну, вапнякову та гірську. Найперспективнішою для розвитку землеробства та тваринництва він вважав рівнинну частину, вапняковий пояс — придатним для виноградарства. П. Паллас дав оцінку тваринам, яких розводили в Криму, а також запропонував ряд рекомендацій щодо догляду та раціонального використання місцевої худоби. Праці вченого певним чином вплинули на економічний розвиток Криму.

Географічні експедиції в Україну, організовані Петербурзькою академією наук. Свідчення про українські землі зустрічаються і в працях науковців, які брали участь в інших академічних експедиціях. У 1768—1774 рр. подорож до Астраханського краю, Кавказу та степової України здійснив С. Гмелін (1745—1774) — німецький лікар, натураліст і мандрівник. Він відзначив родючість українських грунтів, зробив опис ряду міст, засвідчив широке розповсюдження виробництва селітри. Як лікаря його особливо цікавив стан медицини. Він писав, що в Україні з давніх часів знали різноманітні ліки, робили щеплення віспи.

Знавцем флори Криму вважається К. Габліц (1752—1821), який входив до складу астраханського загону експедиції С. Гмеліна. В 1788—1796 рр. він був призначений віце-губернатором у Таврійській області. Йому належали перші природно-історичні описи Криму, в яких дано характеристику понад 500 видів дикорослих та культивованих рослин, вказано ареали їхнього поширення, їх господарське значення. К. Габліц передбачив великі перспективи для розвитку в Криму садівництва, виноградарства та виноробства [9]. У 1768—1769 рр. на Лівобережній Україні побував німецький природознавець, етнограф та мандрівник І. Готліб Георгі (1729—1802). Непересічне значення мав його багатотомний фізико-географічний і природничо-історичний огляд "Опис усіх народів, які проживають в Російській державі..." (ч. 1—3). У ньому наводяться відомості про клімат, флору, корисні копалини, а також перша узагальнююча етнографічна характеристика народів (у тому числі українців) [10]. У 1781— 1785 рр.

---

[8] *Хабаков А. В.* Очерки по истории геолого-разведочных знаний в России. — Москва, 1950. — Ч. 1. — С. 157—189.

[9] *Гмелин С. Г.* Физическое описание Таврической области по ее местоположению и по трем царствам природы. — Санкт-Петербург, 1785.

[10] *Тихомиров В. В., Софиано Т. А.* Двести двадцать пять лет со дня рождения академика И. И. Георги // Изв. АН СССР. Сер. геол. — 1954. — № 5.

здійснено астрономічні експедиції російського астронома і географа академіка П. Б. Іноходцева по європейській Росії. Він виконав точні для свого часу астрономічні визначення координат багатьох міст, серед яких були й міста, розташовані на території України, — Херсон, Харків. Крім астрономічних робіт, він також проводив загальногеографічні та економічні спостереження.

Отже, матеріали експедицій, організованих Петербурзькою академією наук у XVIII ст., в цілому створили досить повне уявлення про природу, географічні, побутові та економічні особливості України. Дослідження П. Палласа, В. Зуєва, Й. Гільденштедта та інших науковців-мандрівників започаткували систематичне вивчення її флори, фауни і неорганічного світу.

6.5. Хіміко-біологічні знання

Потреби в товарах хімічного виробництва в мануфактурній промисловості. Поряд із розвитком кустарного йшов інтенсивний процес зростання мануфактурного виробництва. Значного поширення набули суконні та полотняні мануфактури, паперові і шкіряні заводи, без яких унеможливлювався розвиток необхідних для життя країни галузей промисловості: для виготовлення пороху були потрібні селітра і сірка, для мануфактурної промисловості — галуни, фарби, для будівництва суден — смола, для шкіряної промисловості — купорос.

Серед хімічних виробництв одне з перших місць займало виробництво пороху, застосування якого розпочалося ще в XIV ст. Спостерігалась зацікавленість і до його складових: селітри, сірки та вуглецю, поташу. В XVII ст. уже існувала рукописна література про методи виготовлення пороху, селітри та їх випробування. Деякі виробники керувалися "Військовими книгами" (маються на увазі перекладні статті М. Юр'єва та І. Фоміна (1607) з німецької та латинської, об'єднані згаданою вище назвою) і "Статутом про ратні, гарматні та інші справи" (1621) О. Михайлова, до якого входили укази про вироблення самопального пороху, горючої сірки, інструкції, як використовувати вуглець, випробувати селітру тощо.

На початку XVIII ст. порох в Україні виготовляли в Слобідських полках та Генеральній артилерії [1]. З 1736 р. почав діяти Шкірманівський пороховий завод, з 1739 р. — Шосткинський, який за добу давав 860 пудів пороху. Царським указом не дозволялося пускати порох у "вільний продаж"; залишок від потреб, необхідних для гармат, відправляли в Київську та інші українські фортеці. З 1742 р. Шосткинський завод було закрито, тому що потреби Росії в поросі задовольняли московські заводи. Однак 1751 р. він знов почав діяти: порох виготовляли для генеральних та полкових артилерій і війська українських козаків.

До старовинних лісохімічних промислів належало виробництво поташу, який, крім застосування як складової пороху, використовувався для виготовлення скла та мила. Поташ, що вироблявся в Україні, був високої якості, тому іноземці охоче його купували. До експортних продуктів належав також смольчуг. У 1718—1721 рр. з українських міст вивезли понад 700 т поташу і 2000 бочок смольчугу. Постачальника-

[1] РДАДА, ф. Прав. сен. по коммерции, д. 930, л. 318, 408; ПСЗРИ. — 1830. — Т. 10. — С. 665 (№ 7700).

ми поташу були О. Меншиков, гетьман І. Скоропадський, надвірний радник Рагузинський та міщанин Перекатов, які мали спеціальний дозвіл на його виробництво в Україні [2].

Наприкінці XVII ст. існував ряд заводів, що виробляли селітру "доброї" якості. Це заводи Кочубея в Диканьці, Мазепи на р. Самарі (притока Дніпра), заводи в Старо- і Новосанжарських сотнях, в Київській та Чернігівській губерніях, у Слобідській Україні. В 1704 р. селітрові заводи Перехреста (Охтирський, Харківський, Селуйський) відправили до Москви 130 т селітри, 1705 р. вироблення селітри на них збільшилося до 147 т. За часів Гетьманщини селітру виробляв також Шосткинський пороховий завод. 1712 р. казна купувала селітру в Путивлі, Ізюмі, Києві, Полтаві, Прилуках, Лубнах, Переяславі та в інших містах. 1736 р. українські селітрові заводи виробили 370 т продукції [3].

На початку другої половини XVIII ст. намітилося деяке пожвавлення хімічної промисловості, яке стало особливо помітним після 1762—1763 рр., коли почався розвиток дрібної мануфактури у зв'язку з царським указом про надання всім бажаючим можливості "заводити" промисли. Уряд всіляко заохочував приватне виробництво селітри. У 1763 р. з'явилися нові селітрові підприємства в Харківській та Полтавській губерніях, продовжували працювати в Чернігівському та Азовському намісництвах. Значно збільшилось виробництво селітри наприкінці XVIII ст. На початку 90-х рр. тільки Шосткинський завод виробляв 900 т продукції на рік, загальні ж її потреби для виробництва пороху становили 1800 т. Наприкінці XVIII ст. лише в Полтавській губернії діяло шість селітрових заводів.

Становище з іншою складовою пороху — сіркою — було значно складнішим. Сірка застосовувалася не лише для виробництва пороху, а й для виготовлення ручних гранат, вогневих ядер, запалювальних гнотів, як складова частина деяких ліків тощо. Промислове виробництво сірки та сірковмісних речовин розпочалося в Україні ще до XVII ст. Сірку витоплювали з мулу сірчаних джерел, а також одержували з сірчаного колчедану за дуже складною технологією, нагріваючи його в керамічних ретортах.

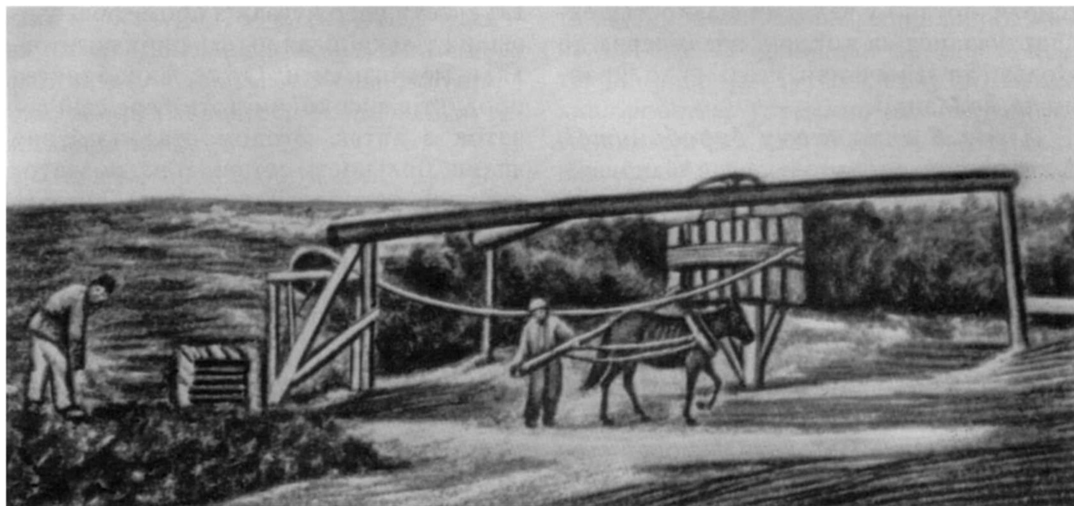
1743 р. у Путивлі К. Котельников збудував фабрику для виробництва мідного купоросу. В спеціальній печі спалювали сірку, що містилася між тонкими листами міді, а листи потім обробляли водою. Залишок знову спалювали і т. д., поки вся мідь не перетворювалася на купорос. Розчин упарювали й охолоджували, купорос одержували у вигляді кристалів. Виробництво мідного купоросу в Україні виникло раніше, ніж, наприклад, у Франції, де першу купоросну мануфактуру було засновано тільки 1769 р.

Найдавнішим хімічним промислом було добування кухонної солі. В Україні з давніх часів відомі багаті родовища солі Сакського та Сасик-Сиваського озер. Сіль добували, розчиняючи породу прісною водою, що подавалася через свердловини. Солеварні посідали важливе місце в економіці західних областей та півдня України (Дрогобич, Нагуєвичі, Стебник, Бахмут, Суми, Надвірна та ін.). У середині XVIII ст. обсяги добування солі значно збільшилися. На будівництво солярних варниць уряд видавав позики, щоб заохотити варити сіль із надлишком. З 1731 р. продаж її монополізувала казна.

---

[2] РДІА, Санкт-Петербург, ф. 7 (поташная контора), д. 18, л. 11—15. РДАДА, ф. Прав. сен. по коммерции, д. 225, л. 10—16.

[3] *Голиков И. И.* Деяния Петра Великого. — Санкт-Петербург, 1789. — Т. VII. — С. 174—190.

Кустарна розробка донецького вугілля у XVIII ст.

Перші папірні в Україні з'явилися в XVI ст. Одну з них засновано 1578 р. у Буську на Львівщині, 1714 р. її було знесено під час повені, але наприкінці XVIII ст. відновлено. На виробленому тут папері друкувалися книги Івана Федорова у Львові [4]. В XVII ст. збудовано папірні на Чернігівщині, Київщині, Волині. Папірня в Радомишлі обслуговувала друкарню Києво-Печерської лаври. До 1760 р. сировиною для паперу в Україні було лахміття. З другої половини XVIII ст. почали використовувати макулатуру. 1787 р. у Старій Гуті Новоград-Волинського повіту побудував папірню (нині Понінківський картонно-паперовий комбінат) купець Хряков. Усі українські папірні XVIII ст. були малопотужні. Кожна з них у своєму розпорядженні мала лише одну машину для вироблення паперу.

Відомості про нафту українці мали ще здавна, але промислового значення в Україні вона набула тільки в XVII—XVIII ст. Основним місцем її добування були Дрогобицький та Бориславський нафтоносні райони. Крім того, нафту добували в Тустановці та Мразниці. Перший нафтопереробний завод збудовано в Дрогобичі в XIX ст., однак його примітивне обладнання дозволяло виробляти нафтопродукти лише низької якості.

Переробка вугілля у XVIII ст. в Україні була розвиненішим промислом, ніж нафтовий. У другій половині століття вже існував деякий досвід з вивчення цього процесу, зокрема було розроблено купчасте коксування, методику оцінки якості вугілля та встановлено напрям його застосування — коксування, брикетування. У 1795 р. засновано Лисичанський рудник, а в 1797—1799 рр. збудовано доменну піч на Луганському чавуноливарному заводі, де використовували кам'яновугільний кокс.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. хімічні промисли України були досить розвинутими. Виробництво хімічних продуктів більш-менш задовольняло внутрішні потреби в хімікаліях, а деякі з них

[4] *Исаевич Я. Д.* Львовский Апостол Ивана Федорова // Исследования и материалы. — Москва, 1964. — № 9. — С. 56—58.

(смола, поташ) у великих кількостях експортувалися за кордон, насамперед до Польщі та Німеччини, іноді — до Франції та Голландії.

Хімія в аптечному виробництві. До хімічних промислів деяке відношення мало аптечне виробництво, що активно розвивалося в Україні у XVIII ст. В арсеналі лікарських засобів тоді переважали галенові препарати переробки землеробської сировини (олії, вина, оцет, крохмаль), продукти тваринного походження (жовч, віск, мед, жири і кров) та ін. Як лікарські використовувалися також лісохімічні продукти (смола, дьоготь, поташ, каніфоль) і продукти хімічних промислів (кухонна сіль, сірчаний цвіт, миш'як, ртуть, солі ртуті, порох, селітра, купороси, сірчана й азотна кислоти), з яких готувалися мазі, пластирі тощо. Для виготовлення ліків застосовувалися такі технічні прийоми, як подрібнення, змішування, декантації, розчинення, фільтрування, дистилювання, що проводилися за допомогою примітивних приладів та посуду. Використовували залізні, мідні та олов'яні котли, мідні ступки, сита, залізні шпателі, олов'яні ложки, горщики та тиглі, реторти, колби. Глиняним, фарфоровим та дерев'яним посудом користувалися рідше. В аптеках готували настої, настойки, екстракти, еліксири, мазі, збори трав, пластирі та інші складні фармацевтичні препарати, а також індивідуальні хімічно чисті речовини.

Слід зазначити взаємний вплив аптекарської справи і хімічних промислів. Чимале значення для розвитку аптечного виробництва ліків мала практична хімія. Для виготовлення медикаментів використовувалися продукти хімічних промислів — нашатир, галун, залізний та мідний купороси, каніфоль, смоли і т. ін. Однак кількість продуктів, яка йшла на виготовлення ліків, була незначною. В аптечних лабораторіях хімічні речовини, які аптеки одержували з промислів, очищали і тільки після цього з них виготовляли медикаменти. Отже, виробництво продуктів високої чистоти бере свій початок з аптек. Згодом став помітним вплив діяльності останніх на розвиток хімічної технології, оскільки аптечна лабораторія була першою хімічною лабораторією, де виготовляли необхідні хімічні продукти і розробляли методи їх одержання. Подекуди деякі з розроблених методів переносилися на промисли, де хімічні продукти виготовлялися в значній кількості.

До того ж виробництво основних із них (сірчана та азотна кислоти, очищені купороси та сірка, селітра) у малих кількостях як необхідних речовин для виготовлення ліків почалося в аптеках.

Отже, аптеки у XVIII ст. відігравали помітну роль у виробництві хімічних продуктів і розвитку хімічних промислів, а як перші хіміко-аналітичні лабораторії (аналіз сировини) сприяли становленню аналітичної хімії. Інших лабораторій і спеціалістів з хімічного виробництва на той час не було. В існуючих в Україні у XVIII ст. навчальних закладах хімія була своєрідним додатком до курсу практичної медицини. До реформи освіти 1786 р. вона не входила в програми медико-хірургічних училищ. Тільки після цієї реформи в училищах засновується кафедра хімії і хімію починають вивчати на першому та другому роках навчання[5]. На жаль, 1795 р. царський уряд ліквідував Єлисаветградське медико-хірургічне училище.

У 1773 р. у Львові засновано Медичний колегіум — першу медичну школу в Галичині, до якої українська молодь майже не мала змоги вступати (кількість учнів-українців в окремі роки не перевищувала дев'яти чоловік). Але серед предметів, що викладалися в школі,

[5] РДАДА, ф. 1296, оп. 10, д. 16, л. 368—380.

хімії не було. У 1784 р. Львівська медична школа увійшла до складу медичного факультету Львівського університету, і тоді ж в університеті розпочалося викладання хімії.

Першим професором хімії був доктор медицини Б. Шіверек, який впродовж 21 року читав лекції з хімії лише для студентів медичного факультету. Про характер і зміст лекцій відомостей не залишилось. Лекції читалися латинською мовою, і студенти відвідували їх нерегулярно. Але Б. Шіверек заснував невелику хімічну лабораторію, де досліджував мінеральні води Прикарпаття. Результатів своїх досліджень він не публікував. Студенти в цій лабораторії не працювали. Проблемами хімії цікавився також декан філософського факультету професор фізики І. Мартинович. Він був автором праці "Хімічні дослідження галицької ропи", яка мала практичне значення для вивчення природних багатств Галичини. Вивченням лікувальних якостей мінеральних вод займалися дослідник Т. Торосевич та лікар К. Крочкевич, які досліджували любенські джерела (Великий Любень, Львівщина).

Таким чином, практична хімія в Україні у XVIII ст. сприяла започаткуванню хімічної технології. Практичні прийоми хімічної лабораторної роботи розроблялися тоді переважно в аптеках. Там же здійснювалася підготовка хімічних кадрів. Про викладання хімії можна говорити тільки в контексті медичної освіти. Питання про організацію хімічної освіти в Україні лишалося невирішеним до 1805 р., тобто до відкриття Харківського університету та Кременецького ліцею.

Започаткування наукового вивчення флори та фауни. Удосконалення методів дослідження. У XVII—XVIII ст. роботи в галузі біології в Україні зводилися переважно до накопичення та опису ботанічного і зоологічного матеріалів. Українські літописці та західноєвропейські мандрівники минулих століть залишили відомості про тваринний і рослинний світ, розвиток хліборобства, городництва, садівництва, скотарства, про рибні та мисливські промисли[6]. Звичайно, що в них переважали переліки та короткі описи мисливсько-промислових тварин, хижаків, шкідників сільського господарства, а також господарсько-корисних і лікарських рослин.

Систематичні наукові дослідження флори та фауни України розпочато тільки в другій половині XVIII ст. і пов'язано з роботою експедицій, організованих у 1768—1775 рр. Петербурзькою академією наук. Ці експедиції мали винятково важливе значення для вивчення природних багатств України. В них брали участь відомі вчені — П. Паллас, В. Зуєв, Й. Гільденштедт, К. Габліц. Завдяки їх дослідженням було описано велику кількість нових видів тварин та рослин (у тому числі нижчих), показано їх географічне поширення та умови існування, визначено економічну цінність. Праці цих вчених сприяли розвитку багатьох галузей біологічної науки в Україні.

У другій половині XVIII ст. зароджуються нові уявлення про органічний світ, які припускають походження одних істот від інших та зміни раніше існуючих форм (Ж. Бюффон, П. Паллас, М. Ломоносов). В Україні трансформістські ідеї в природознавстві енергійно розвивав Н. Максимович-Амбодик (1744—1812). Його праці сприяли не тільки розвитку різних галузей медицини, але й лягли в основу вітчизняної ботанічної науки. Так, у 1795 р. він опублікував перший український підручник — "Ботаніки початкові основи", де описано флору України та подано "Словник ботанічний, який містить найменування рос-

---

[6] *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Київ, 1992. — 254 с.

лин та їх частин". Особливу увагу вчений приділяв лікарським рослинам, присвятивши їм фундаментальну працю "Лікарське віщання, або опис цілющих рослин" (1783—1789). Посилена увага до останніх диктувалася у XVIII ст. активним розвитком медицини, оскільки лікарі одночасно були знавцями рослинного світу. Досить відомим флористом, який вивчав рослинність Молдови, Галичини і Валахії, став випускник Києво-Могилянської академії К. Щепін (1728—1770).

Важливою подією в подальшому розвитку біології стало створення й удосконалення мікроскопа та запровадження в практику дослідів. Описовий метод поступово змінюється детальним систематичним вивченням тварин та рослин. У біології поглиблюється диференціація та з'являються нові галузі. Серед них великого теоретичного й практичного значення набула гістологія. До основоположників цієї науки належав уродженець Полтавщини, випускник Київської академії О. Шумлянський (1748—1795). Він запропонував оригінальний метод ін'єкції спеціальних розчинів у сечові канальці та кровоносні судини нирки, дослідив особливості її гістологічної будови. О. Шумлянський вперше зрозумів структуру "мальпігієвих тілець" — судинних клубочків і описав капсулу, яка оточує кожний клубочок і яку через 60 років перевідкрив англійський вчений А. Боумен (звідси капсула Шумлянського—Боумена) [7].

Першим дослідником, який здійснив експериментальне вивчення мікроорганізмів в Україні, став М. Тереховський (1740—1796). Закінчивши Київську академію, він 1775 р. у Страсбурзькому університеті блискуче захистив дисертацію "Про наливний хаос Ліннея", присвячену дискусії з проблем самозародження життя, що відбувалася в той час у науковому світі. Діючи на мікроорганізми ("наливочні анімалькулі") електричними розрядами, температурою, отруйними речовинами (сірчаною та азотною кислотами, сулемою, опієм тощо), М. Тереховський довів, що найпростіші мікроорганізми мають живу природу — потребують повітря для дихання, ростуть, діляться. Дослідним шляхом він спростував можливість їх спонтанного зародження, одним із перших вітчизняних вчених провів досліди із стерилізації мікроорганізмів [8].

Накопичення біологічних знань прикладного характеру. У XVII—XVIII ст. широкого розмаху набули дослідження в галузі інтродукції та акліматизації рослин, пов'язані з інтенсивним завезенням з-за кордону їхніх нових видів і сортів. У цей час в Україні вже існувало чимало садів і парків регулярного та ландшафтного стилю, де вирощувалось багато декоративних дерев, кущів, а також оранжерейно-парникових рослин. До регулярних можна віднести Царський сад у Києві, закладений 1743 р.; Печорський сад на Поділлі; парки в Почепі, Ляличах, Батурині, Качанківці на Чернігівщині та ін. Широко відомі пейзажні парки "Софіївка" в Умані (1797—1800), "Олександрія" в Білій Церкві (1793).

Збільшився й досвід акліматизації нових плодових та сільськогосподарських культур. Сади і виноградники займали значне місце в монастирських та присадибних господарствах України. Про це свідчать дорожні замітки відомих мандрівників — німецького вчено-

[7] *Соболь С. А.* Основоположник отечественной гистологии А. М. Шумлянский // Научное исследование. — Москва, 1951. — Т. 2. — С. 401—431.

[8] *Соболь С. А.* Мартын Тереховский (1740—1796) и его диссертация о природе наливочных анимальскулей // Микробиология. — 1948. — Т. 17, вып. 4. — С. 401—431.

го-дипломата А. Олеарія та арабського церковного діяча П. Алеппського. Під час подорожей по Україні вони проїжджали численні сади, котрі вражали рясністю фруктів та ягід. Крім місцевих форм, у цих садах були поширені інтродуковані південні культури — виноград, шовковиця, волоський горіх, абрикос, персик та ін. У Києві, як зазначали сучасники, "... при кожному домі, неначе при якихось палатах, є великі садки, де ростуть усі овочеві дерева, що тільки в них удаються; безліч дерев алепської шовковиці, з білим і червоним листям, ... є теж великі горохові дерева, багато в цих садах росте винограду. Серед прегарних

Парк "Софіївка". Кінець XVIII ст. Умань. Сучасне фото.

грядок з огірками вони сіють багато крокусу, рути і гвоздиків різних барв" [9]. Створені в Україні державні "казенні" сади та виноградники стали фактично першими сортовипробувальними колекціями.

У другій половині XVII ст. відбувається пожвавлення сільськогосподарського виробництва. Цьому сприяло пев-

[9] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — Киев, 1874. — С. 86.

ною мірою освоєння нових земель на півдні.

У XVII—XVIII ст. завдяки поширенню застосування трипільної системи землеробства починає підвищуватися рівень зернового виробництва. Основними хлібними культурами в Україні залишалися пшениця, жито, ячмінь, овес, полба, гречка. Врожайність полів, особливо в степових районах, повністю залежала від частих посух. Упродовж XVIII ст. в Україні зареєстровано 34 посушливих роки [10].

Чимало уваги приділялося вирощуванню технічних культур. Коноплю та льон вирощували переважно в північних частинах лісостепових районів. Тривало розпочате в XVII ст. культивування нових іноземних сільськогосподарських рослин — картоплі, соняшнику, кукурудзи.

Кліматичні та ґрунтові умови сприяли розвитку скотарства в багатьох районах України. У цей період завезено з інших місцевостей та з-за кордону нові породи великої рогатої худоби і овець, нові види птахів. Помітно зросли склад і поголів'я продуктивних тварин. Практики тваринництва накопичували величезний матеріал, що свідчив про причини мінливості, значення способів схрещування в породоутворенні та ін.

Розвиток ветеринарних знань. Важливою галуззю скотарства в Україні було конярство. Найбільшого поширення воно здобуло в січовому господарстві, де кожний козак мав не менше 10 коней. Запорозькі коні славилися по всій Східній і навіть Західній Європі. У цей час почало розвиватися тонкорунне вівчарство, у зв'язку з цим з Іспанії було завезено овець. В Україні створювалися перші племінні вівчарні, постійно збільшувалась мережа кінних заводів.

Зростання окремих галузей тваринництва сприяло розвиткові ветеринарних знань. Вже на початку XVIII ст. був відомий рукописний підручник "Гиппіка або про коней" та надрукований у Почаєві посібник "Книжка для господарства, що вказує, як обстоювати у хворобах будь-яку скотину, тобто коней, волів, овець, кіз, свиней, як білити полотно, як боронити пашні від сарани". Загалом у XVII—XVIII ст. біологія в Україні пройшла шлях від нагромадження і опису фактичного матеріалу до його систематичного вивчення. Звідси беруть початок витоки біологічних наук, що сформувалися в самостійні галузі знань у наступному столітті.

6.6. Медицина

Медична рукописна література XVII—XVIII ст. Окремі відомості про стан медичних знань містилися в рукописах релігійно-містичного змісту, поширених у другій половині XVII—XVIII ст. в Україні. Серед них насамперед слід назвати "Шістоднев" Іоанна Болгарського, перекладні астрологічні твори ("Астрологія", "Колядник", "Громовник"), світські енциклопедичні словники (азбуковники), збірки, складені у формі запитань та відповідей (луцидаруси). У літописах та компілятивних енциклопедіях (хронографах) поряд з історичними фактами зустрічалися відомості про різні методи лікування. Деякі згадки про медичні знання містили мемуари іноземних послів, місіонерів, мандрівників, що побували в ті часи в Україні.

---

[10] *Лихварь Д. Р.* Развитие знаний в области сельского хозяйства // Развитие биологии на Украине. — Киев, 1984. — Т. 1. — С. 71—75.

Особливого поширення в XVI—XVII ст. набули рукописні медичні твори та лікарські порадники [1]. На початку XVIII ст. потреба в медичній літературі швидко зростала, рукописи подорожчали, каліграфістів-переписувачів стало менше. Кількість переписуваних текстів скоротилася, а їхнє місце заступили друковані. Нарешті, наприкінці XVIII ст. переписування рукописів зовсім припинилося. Багато цих цінних пам'яток загинуло, і до нашого часу збереглося лише близько 250 рукописів.

Вивчення матеріалів, що висвітлюють рівень тогочасних медичних знань, почалося в XIX ст. Студії, присвячені дослідженням старовинних медичних манускриптів, належали М. Максимовичу, В. Перетцу, І. Франку, М. Возняку, О. Потебні [2]. Працями цих дослідників виявлено характерні риси медичних рукописів XVII—XVIII ст. Неоднакові за обсягом (від кількох до кількохсот сторінок), вони різноманітні за змістом. Поряд з відомостями, взятими з народної медицини, що усно передавалися з покоління в покоління, тут зустрічаються елементи раціонального медичного знання, запозичені з іноземних друкованих творів (Гіппократа, Галена, Ібн-Сіни). Але переважно це були оригінальні вітчизняні твори, про що свідчать назви лікарських рослин і опис місцевостей їхнього поширення. Поряд з корисними порадами про час і спосіб зберігання рослин тут містився магічний елемент: забобони, заговори тощо. Тому іноді зберігання подібних манускриптів спричиняло великі неприємності їхнім власникам: деякі з цих книг вважалися "відреченими", тобто забороненими, що переслідувались державою та церквою. Еклектичний характер медичних рукописів пояснюється умовами їх створення, адже кожний переписувач вносив до тексту щось своє: скорочення, зміни, додатки [3].

З філологічної точки зору лікарські порадники цікаві тим, що вони відбивають певні закономірності переходу староукраїнської літературно-писемної мови до нової, що формувалася на народній основі, і демонструють поступове становлення науково-практичного жанру. Вкраплені в тексти елементи інших мов допомагають встановлювати час створення рукописів. Так, наявність грецизмів і церковнослов'янських слів за відсутності латинських, німецьких і польських свідчить про давнє походження первинного тексту [4], полонізми дозволяють датувати текст XVI—XVII ст.

Серед медичної рукописної літератури XVII ст. слід згадати перекладну працю Є. Славинецького. "Білорус за походженням та українець за вихованням", Є. Славинецький, закінчивши Київську братську школу, вчився за кордоном, потім викладав у Києво-Могилянському колегіумі. На запрошення царя він переїхав до Москви, де виправляв за першоджерелами релігійні книги. 1658 р. переклав на старослов'янську мову підручник анатомії А. Везалія "Будова людського тіла" (1543), що містив детальний опис кістяка, м'язів, судин і нервової системи людини. Оригіналом Є. Славинецькому слугувало скорочене видання цієї праці, супроводжуване чудовими малюнками учня Тіціана, гравера С. Калькара, та самого Везалія. На жаль, рукопис Є. Славинецького не зберігся, але свого часу він

---

[1] *Груздев В. Ф.* Русские рукописные лечебники. — Ленинград, 1946. — 72 с.

[2] *Потебня А.* Малорусские домашние лечебники XVIII ст. // Киев. старина. — 1890. — Т. 28. — С. 1—59, 90—94 (Приложение).

[3] Лікарські та господарські порадники XVIII ст. — Київ, 1984. — 127 с.

[4] *Богоявленский Н. А.* Древнерусское врачевание в XI—XVII вв.: Источники для изучения русской медицины. — Москва, 1960. — 362 с.

В. Кохаль. Майбутні лікарі. 1982 р. НММУ, Київ.

відіграв помітну роль як перша наукова праця з медицини слов'янською мовою.

Розвиток практичної медицини. Практична медицина XVI—XVII ст. характеризувалася тим, що широкі маси населення обслуговували не дипломовані лікарі, а різні категорії знавців народної медицини — хірурги-костоправи, акушерки, знахарі. Акушерки ("бабиповитухи", "бражки", "пупорізки") не тільки приймали пологи, але й давали поради при жіночих та дитячих захворюваннях. Костоправами здебільшого були чоловіки, що володіли методами мануальної терапії (ручного вправлення дисків), лікування переломів тощо. З практикою знахарів тісно пов'язувався магічний елемент. Серед них траплялися справжні знавці народної фітотерапії, деякі знали методи гіпнозу, а заговори і заклинання посилювали психотерапевтичний ефект. В селах кровопускачі ("рудомети") опанували методику кровопускання; функцію хірургів-дантистів часто виконували сільські ковалі, які рвали хворі зуби плоскогубцями [5].

Терапія того часу становила суміш раціональних, перевірених практикою методів і ліків з досить фантастичними. До ірраціональних "засобів" лікування можна віднести такі, як застосування товчених скорпіонів при ниркових та печінкових каменях, настойки з мух при хворобах очей, з майських хрущів від укусів скаженого собаки [6]. Серед раціональних засобів рослинного походження переважали "домашні", що завжди були під рукою: в полі, на городі, в лісі. Їх лікувальні властивості підтвердила сучасна наука (йдеться про валеріану, звіробій, ромашку, материнку, м'яту, часник, хрін тощо). Часто застосовувалось вино як зміцнюючий засіб або складова ліків. Чай використовувався виключно для лікування, переважно як засіб для ліквідації негативних наслідків пияцтва [7].

[5] *Болтарович З. Є.* Народна медицина українців. — Київ, 1990. — 231 с.

[6] *Российский Д. М.* Основоположник отечественной фитотерапии Нестор Максимович-Амбодик (К 200-летию со дня рождения) // Клинич. медицина. — 1945. — Т. 23, № 10/11. — С. 75—78.

[7] *Скороходов Л. Я.* Краткий очерк истории русской медицины. — Ленинград, 1926. — 262 с.

У містах досвід народної медицини застосовували на практиці лікарі-ремісники, так звані цирульники. Деякі з них досягли значної майстерності в лікуванні ран, проведенні ампутацій, вириванні зубів, вирізанні каменів і особливо в кровопусканні. Ремісники об'єднувались у цехи за профілем. Цехи цирульників протягом тривалого часу залишалися єдиною школою медичного ремесла. Дипломовані лікарі теж мали по кілька учнів, які спершу допомагали їм у роботі, а потім починали працювати самостійно. Але в більшості населених пунктів України дипломованих лікарів не було, і цирульники лікували як зовнішні, так і внутрішні хвороби. Великі об'єднання цирульників існували в Києві, Львові, Луцьку [8]. За статусом цехи складалися з учнів, яких в Україні звали "хлопцями", підмайстрів ("молодики") і майстрів. Учнів приймали з 12 років. Навчання тривало три роки, протягом яких учні оволодівали найпростішими методами лікування і голярською справою. "Молодик" працював ще шість місяців у свого майстра, а потім мав право перейти до іншого, після чого починалось його "мандрування" — ознайомлення із засобами лікування в інших містах. Через три роки він вже міг складати іспит на майстра. Крім цехових цирульників, у великих містах медичною практикою займалися й особи, які з тих чи інших причин не були вписані в цехи, так звані "партачі". Між ними і цеховими цирульниками постійно точилася конкурентна боротьба [9]. Офіційно цехи в Україні припинили своє існування в 1835 р., але остаточно втратили значення лише в другій половині XIX ст.

Хірургічні інструменти. XVII—XVIII ст. НММУ, Київ.

Значну роль у розвитку практичної медицини відіграли братства — організації, поширені по всій Україні [10]. Крім різноманітної релігійно-благодійницької та освітньої діяльності, братства влаштовували притулки, так звані "шпиталі", де лікувалися та утримувалися хворі й інваліди. Поряд з братськими існували шпиталі і на території Запорозької Січі. Життя запорозьких козаків проходило здебільшого в походах та боях; вмирали вони частіше на війні, ніж вдома. Вирушаючи в похід, козаки брали з собою, крім зброї та харчів, народні лікувальні засоби: трави, горілку, саморобні пластирі та мазі. Прості методи лікування, які застосовувалися козаками, описав Г. Боплан: "Бачив я хворих козаків, у лихоманці, які замість уживати якихось ліків брали півзаряду гарматного пороху, змішували його навпіл з горілкою і все це випивали; а далі вкладалися спати, щоб

[8] *Грандо А.* Медицина в зеркале истории. — Киев, 1990. — 152 с.

[9] *Верхратський С. А.* Історія медицини. — Київ, 1983. — 384 с.

[10] *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. — Київ, 1965. — 251 с.

Трахтемирів. Гравюра з книги "Cyaneae, oder die am Bosphoro Thracico...". Авсбург, 1687 р.

вранці прокинутися зовсім здоровими... бачив, як козаки, поранені стрілами, перебуваючи далеко від хірургів, змазували свої рани землею, замоченою власною слиною" [11]. Цікавим є той факт, що родовід відомих народних лікарів України здебільшого бере свій початок із земель Запорозької Січі [12].

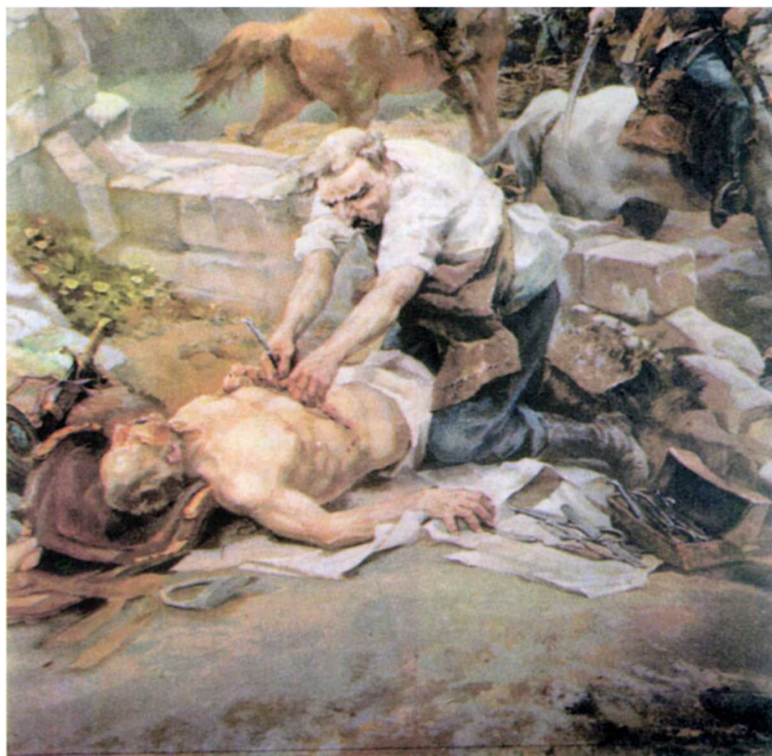
Повертаючись із походів, козаки привозили з собою поранених, які потребували тривалого лікування. Для цього створювалися спеціальні шпиталі при монастирях. Заснування шпиталю при Самарському монастирі (між річками Старою та Новою Самарою — притоками Дніпра) в кінці XVI ст. майже збіглося з утворенням Війська Запорозького. 1602 р. настоятелем Самарського монастиря став запрошений із Києва ієромонах Паїсій, який, крім Святого Писання, знав, як "рани лікувати і хворим допомагати". З цього часу монастир невпинно укріплював свій добробут і до середини XVIII ст. перетворився в справжній духовний центр Запорожжя. При Катерині II Самарський монастир давав притулок хворим і пораненим, не відмовляючи навіть полоненим татарам, туркам і ногайцям. Багатьох із них ретельні пастирі навернули до християнства. Один із цих прозелітів, інок Георгій з татар, став умілим лікарем і успішно лікував за допомогою трав різні недуги. Після знищення 1775 р. Запорозької Січі Самарський монастир, позбавлений самостійності і власності, втратив значення, а шпиталь припинив діяльність.

Військові шпиталі існували і при інших монастирях Запорожжя. 1672 р. Кіш уклав угоду з Межигірським монастирем у Києві про утворення в ньому шпиталю для утримання "старців, калік, переважно скалічених запорожців, за рахунок Запорозької Січі" [13]. Цей шпиталь, ставши головним, отримав назву "Запорозького Спасу" й існував протягом століття. Його разом із монастирем було закрито 1775 р. за наказом князя

[11] *Боплан Г. Л.* Опис України. — Львів, 1990. — С. 81.

[12] *Дземан М. І., Пелещук А. П.* Деякі історичні передумови особливостей розвитку української медицини та її інтеграції у духовно-матеріальну культуру // Медицина і українська культура: Матеріали конф. — Київ, 1993. — С. 103—106.

[13] *Закревский Н.* Описание Киева. — Москва, 1868. — С. 479.

Полковий цирульник надає допомогу пораненому козаку. Фрагмент діарами "Медична допомога у військах Б. Хмельницького". НММУ, Київ.

Г. Потьомкіна після ліквідації Запорозької Січі. Військові шпиталі діяли також у Лебединському монастирі поблизу Чигирина і Левківському біля Овруча.

Всі ці заклади охоче приймали поранених, маючи з цього відчутний матеріальний прибуток. Богдан Хмельницький за допомогу, яку надавав Межигірський монастир козакам, передав йому у володіння містечко Вишгород з селами. 1676 р. кошовий отаман Іван Сірко направив до монастиря листа, в якому сповіщав про те, що Військо Запорозьке вирішило надіслати частину своїх прибутків туди, де служать панахиду по загиблих козаках та лікують недужих. Кожний козак, який уберігся від смерті в бою або вилікувався від ран, робив внесок до храму Божого срібними хрестиками, кружальцями, кубиками, а найчастіше — металічними зображеннями серця, рук, ніг, очей — того, що йому раніше боліло. Ці зображення за допомогою ланцюжків або стрічок навішувались на образи в церквах і монастирях. Оскільки козацькі шпиталі утримувались за рахунок військової казни і створювалися не з опікувальною метою, як братські, а для потреб козацького війська, то їх можна вважати першими військовими лікувальними установами в Україні. Окрім осіб духовного звання, медичну допомогу козакам тут надавали цирульники-професіонали.

Хоч цирульники не входили до складу військових службовців, вони брали участь у походах і надавали козакам медичну допомогу на полі бою. Взимку 1657 р., коли турки-яничари несподівано напали на Січ, під час бою було поранено, як про це сказано в літопису Самійла Величка, "до осмидесят това-

риства", яких кошовий Іван Сірко "цєлюрикам січовим, за нагороду з скарбу військового... лікувати наказав" [14].

Епізодично потрапляли в Січ і лікарі-фахівці, які лікували переважно старшин та гетьманів. Так, коли під час Хотинської війни гетьмана Петра Сагайдачного турки тяжко поранили отруйною стрілою, королевич Владислав у 1621 р. надіслав до нього свого лейб-медика з аптечкою. У 1681 р. до гетьмана Івана Самойловича, який хворів на очі, за наказом московського царя виїхав "добрий окуліст". З архівних документів відомо, що в 1691 р. Аптекарський приказ відрядив для обслуговування козацької старшини і гетьмана доктора медицини Івана Комніна з річним окладом 300 крб. Практикував він "як у будинках, так і у військових походах літніх та зимових" [15]. 1738 та 1760 рр. Медична канцелярія відряджала до Запорозької Січі лікарів з Петербурга для організації боротьби з чумою. Чума лютувала в Україні, як і в інших країнах світу. Так, лише в XVIII ст. тут було зареєстровано 15 епідемій. До Європи чума заносилась із Туреччини або підвладних їй територій. Епідемія 1710 р. почалася в околицях Полтави. Перелякані мешканці розбігались, розносячи заразу. Чума прийшла до Києва, де лютувала до 1711 р. За свідченням літописця, на вулицях валялися трупи, яких не встигали ховати. Неприступним для пошесті лишився тільки Михайлівський Золотоверхий монастир. Мор захопив також Чернігів, Ніжин та інші міста України. Велика епідемія чуми в Україні спалахнула і в 1738—1739 рр. Хвороба поширилася вздовж Дніпра і охопила Запорозьку Січ. У Слобідській Україні загинула більша частина населення, в тому числі половина мешканців Харкова. У Святогорському монастирі живими залишилися тільки два старих монахи.

Найжахливіша епідемія чуми прокотилася по Україні в 1770—1774 рр. і поширилася до Москви. У Києві вона почалась на Подолі, куди для її ліквідації направили бригаду лікарів на чолі з головним прикордонним карантинним лікарем І. Полетикою та головним лікарем Київського міського госпіталю С. Митрофановим. Речі померлих спалювали, хворих відправляли до Кирилівського монастиря, перетвореного на лазарет, а тих, хто перебував із ними в контакті, — до карантину на Трухановому острові. Три частини Києва — Поділ, Старе місто та Печерськ — було оточено караулом і ізольовано. Київську академію тимчасово закрили.

Тринадцяту епідемію чуми приніс в Одесу 1797 р. хворий матрос судна, що прийшло з Константинополя. Лікар-епідеміолог Д. Самойлович, який на той час обіймав посаду головного прикордонного карантинного лікаря Катеринославського намісництва і Таврійської губернії, особисто наглядав за впровадженням запобіжних заходів. Матроса ізолювали, місто поділили на невеликі дільниці, які щодня оглядали лікарі, порт оточив караул. Одесу вдалося врятувати [16]. Але в тому ж 1797 р. чума поширилася на Поділля, на Волинь і настільки тяжко відбилася на економіці цих губерній, що їх населення на три роки звільнили від податків.

У боротьбі з чумою вітчизняні лікарі накопичили великий досвід. Особлива заслуга в цьому належить Д. Самойловичу. Поряд із ним відважно боролися з жорстокою хворобою його колеги О. Шафонський, К. Ягельський, І. По-

[14] *Оборин Н. А.* Из истории медицины в Запорожской Сечи // Врачебное дело. — 1955. — № 11. — С. 1115—1118.

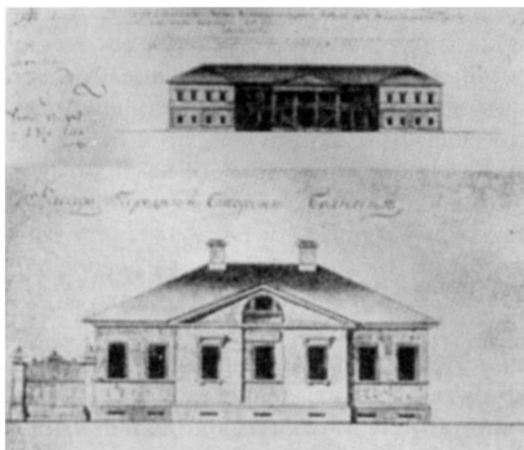
[15] *Кавецкий Р. Е., Балицкий К. П.* У истоков отечественной медицины. — Киев, 1954. — 104 с.

[16] *Бородій М. К.* До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1984. — № 5. — С. 82—90.

летика, С. Митрофанов, М. Крутень, І. Руцький.

Для запобігання пошесним хворобам створювалася система карантинів. Стаціонарна карантинна медична служба виникла в Україні 1740 р., коли у Василькові на Київщині при митниці збудували перший медичний карантинний будинок. Зразком для нього правили відомі європейські карантинні будинки у Венеції (Італія) та Рагузі (Югославія). Відділи головного Васильківського карантинного будинку містилися в Добрянці, Переяславі, Новоархангельську, Кременчуці, Переволочній та на Микитському перевозі в Запорозькій Січі. Значно розширилася карантинна мережа України за роки, коли її очолював І. Полетика (1763—1783). Уродженець м. Ромни, він навчався в Києво-Могилянській академії, потім за кордоном. 1754 р. захистив у Лейдені докторську дисертацію і став першим вітчизняним вченим, який очолив професорську кафедру у вищому навчальному закладі зарубіжжя (Кільська медична академія). Через два роки І. Полетика очолив військовий госпіталь і медичну школу в Петербурзі. Призначений згодом головним прикордонним карантинним лікарем в Україну, він з великою енергією взявся за розширення та укріплення карантинної служби. При ньому Васильківський карантинний будинок став справжнім карантинним містечком: мав власну аптеку, три лазарети, будинок для персоналу. Нові стаціонарні карантинні будинки відкрилися в Ольвіополі, Олександрівську, Таганрозі [17].

Великої шкоди населенню завдавали епідемії віспи. Крім високої смертності, особливо серед дітей старшого віку, її наслідком часто ставала сліпота. Серед піонерів віспощеплення в Україні слід відзначити М. Трохимовського, який перший розпочав робити щеплення на

План лікарні (внизу) та бурси (вверху) Києво-Могилянської академії. Кінець XVIII — початок XIX ст.

Миргородщині. 1787 р. в Києві засновано перший віспяний шпиталь, де віспощеплення робили безкоштовно.

Запровадження системи державних медичних закладів. На кінець XVIII ст. на Україну поширюється система державних медичних закладів. Морські госпіталі існували в Таганрозі, Херсоні, Севастополі. У Києві військовий госпіталь відкрито 1792 р.; умови лікування тут були незадовільні — на 100—150 хворих призначався лише один лікар та два фельдшери.

Щоб налагодити медичне обслуговування в сухопутних та морських військах, при великих госпіталях організовували госпітальні школи. Подібних шкіл для підготовки військових лікарів на той час не було в жодній країні Європи [18]. Теоретичні заняття тут поєднува-

[17] *Бородий Н. К.* И. А. Полетика — выдающийся украинский врач и ученый XVIII ст. // Микробиолог. журн. — 1982. — Т. 44, № 3. — С. 90—94.

[18] *Чистович Я.* История первых медицинских школ России. — Санкт-Петербург, 1889. — 662 с.

лись із лікарською практикою [19]. Д. Самойлович, характеризуючи тогочасну систему медичної освіти, писав: "Хто може сказати, що це найзручніший спосіб вивчати медицину, якщо в нас кожний учень вступає до госпіталю, мусить щоденно бути біля ліжка хворого, пускати йому кров, робити перев'язки, прописувати ліки — виконувати все те, що наказує лікар або хірург, стежити за перебігом хвороби й одужання. Учень мусить також у призначені години щоденно бути в класах, де викладають основи теорії. Чи не погодиться кожен зі мною, що краще одночасно вивчати теорію і практику, ніж одну теорію!" [20]

1787 р. відкрилася Єлисаветградська госпітальна медико-хірургічна школа — перший вищий медичний навчальний заклад Лівобережної України. За недовгі роки існування (1787—1797) вона підготувала 255 фахівців-медиків: кожний восьмий вітчизняний лікар кінця XVIII ст. навчався медицини в Єлисаветграді.

Комплектування школи відбувалося переважно за рахунок студентів з України — Київської академії та Харківського колегіуму. Навчалися тут і вихованці Єлисаветградського благородного чоловічого пансіону, Полтавської та Білгородської духовних семінарій, Московської слов'яно-греко-латинської академії. Основний контингент учнів становили українці, але були серед них росіяни, поляки, молдавани. Викладацький склад школи відзначався високою кваліфікацією: доктори медицини А. Стає, В. Домініціус, П. Колб, штаб-лікар Д. Волченецький та ін. Пізніше до них приєдналися вихованці школи — Є. Мухін, П. Чернівецький, М. Терновський. Програма навчання не відрізнялася від програм Московської та Петербурзької медичних шкіл. Термін навчання становив 5—7 років, але війни вимагали прискореного випуску — через 2 — 3 роки. Такі випускники здобували звання підлікарів. Після кількох років служби вони мали право складати іспити на звання лікаря [21].

1788 р. на посаду керівника Єлисаветградського госпіталю і медико-хірургічної школи був призначений П. Шарой. Він організував систематичне навчання лікарських учнів і одночасно госпіталізацію великої кількості поранених, регулярно посилав групи учнів у діючу армію для проходження медичної практики в бойових умовах [22].

Спочатку Єлисаветградська медико-хірургічна школа забезпечувала лікарями армію Г. Потьомкіна, південь України та Чорноморський флот. Дванадцять її вихованців брали участь у швейцарському поході О. Суворова. Пізніше її випускників можна було зустріти і в інших регіонах імперії: в Білорусії і Грузії, в Сибіру і на Камчатці. Серед вихованців школи слід згадати передусім професора Московської медико-хірургічної академії та Московського університету, автора першого оригінального підручника хірургії російською мовою Є. Мухіна. В червні 1797 р. за указом Павла I Єлисаветградську школу було ліквідовано, а 40 учнів і підлікарів, що лишалися в ній на той час, перевели до Московської та Петербурзької медичних шкіл.

---

[19] *Палкин Б. Н.* Русские госпитальные школы XVIII века. — Москва, 1959. — 272 с.

[20] *Самойлович Д.* Речь к слушателям госпитальных школ Российской империи // Д. Самойлович. Избранные произведения. — Москва, 1949. — С. 38—39.

[21] *Бородий Н. К.* К истории Елисаветградской медико-хирургической школы // Сов. здравоохранение. — 1979. — № 7. — С. 61—63; *Палкин Б. Н.* Первая медицинская школа на Украине // Врачебное дело. — 1953. — № 1. — С. 81—84.

[22] *Бородий Н. К.* П. Н. Шарой — руководитель Елисаветградской медико-хирургической школы // Сов. здравоохранение. — 1985. — № 4. — С. 62—64.

Удосконалення підготовки вітчизняних лікарів значною мірою пов'язане з ім'ям грека за походженням П. Кондоїді, який у 1742—1760 рр. стояв на чолі Медичної канцелярії і керував медичною справою в Росії. До того, працюючи штаб-лікарем в Україні, він мав змогу ознайомитися з системою навчання в її вищих навчальних закладах — Києво-Могилянській академії, Харківському, Переяславському та Чернігівському колегіумах і цілком слушно вважав, що студенти цих закладів — кращі кандидати для подальшого навчання медичної справи, бо мають ґрунтовну загальну освіту і добре володіють латинською мовою. 1754 р. П. Кондоїді домігся розпорядження Синоду про набір до медико-хірургічних шкіл "малоросійських людей". Були роки, коли майже весь набір слухачів складався з вихованців українських навчальних закладів, а в цілому більше половини всіх учнів-медиків становили вихідці з України. За соціальним станом серед майбутніх лікарів найбільше нараховувалось дітей священиків (49,1 %), потім козаків (16,8 %), міщан (13,1 %), селян (7,4 %). Серед колишніх вихованців українських навчальних закладів 66 осіб (або кожний двадцятий) згодом захистили дисертації і стали докторами медицини [23].

Госпітальні школи не могли повністю задовольнити потребу в медичних кадрах. 1785 р. для ознайомлення з організацією навчання на медичних факультетах Західної Європи за кордон виїхали колишні вихованці Києво-Могилянської академії М. Тереховський та О. Шумлянський. Вони підготували доповідь про доцільність перетворення госпітальних шкіл на медико-хірургічні училища, відокремлення їх від госпіталів, наближення програм до університетських (1786) [24]. Наприкінці 1798 р. медико-хірургічні школи стали медико-хірургічними академіями. Поліпшилося викладання медичних дисциплін, лекції

Перші настанови з акушерства російською мовою. Автор Н. Максимович-Амбодик. Санкт-Петербург, 1784 р.

читалися російською мовою, створювалися нові підручники. Учні, звільнені від щоденного догляду за хворими, мали більше часу для занять [25].

Академічна система медичної освіти в Західній Україні. 1593 р. випускник Падуанського університету граф

[23] *Бородій М. К.* Участь вихованців Київської академії в розвитку вітчизняної медицини XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1980. — № 3. — С. 96—102.

[24] *Шип Н. А.* З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст. // Там само. — 1975. — № 11. — С. 97—104.

[25] *Бородій М. К.* Данило Михайлович Велланський. — Київ, 1992. — 127 с.

Ян Замойський заснував академію в м. Замостя. Її творчі зв'язки з Падуанським університетом тривали впродовж всіх наступних років існування. В академії було три факультети: юридичний, філософський і медичний. Студентів набирали переважно з братських шкіл: Львівської, Луцької, Брестської, Мінської, Київської. Медичний факультет (клас) був порівняно невеликий: там викладали одночасно 1—2 професори, а кількість слухачів коливалась від 14 до 45. Термін навчання становив чотири роки, але деякі студенти залишались на факультеті п'ять, шість і навіть вісім років. Випускники здобували лікарські дипломи. Спочатку медицину викладали доктори зі Львова: Я. Урсин, А. Бурський, С. Бірковський, Г. Сольський. Потім почали запрошувати професорів Краківського та Падуанського університетів. Теоретичні знання підкріплювались клінічною практикою, для чого при академії було засновано госпіталь на 40 ліжок.

1669 р. Замойській академії надано всі привілеї університету, в тому числі право присудження докторських ступенів. Наслідуючи кращі університетські традиції, професори академії приділяли увагу не тільки викладанню, а й науковій роботі. Так, С. Шиманович написав твори "Про пізнання причин хвороб" і "Про охорону санітарного стану населених місць", Я. Урсин — "Трактат про кістки людського тіла" у 3-х томах. Наукові праці викладачів видавалися в друкарні Замойської академії. Проте в липні 1794 р. за розпорядженням австрійського уряду академію було закрито. За десять років до того, в лютому 1784 р., закрили "Колегіум медикум" — медико-хірургічну школу у Львові, засновану 1773 р., де готували лікарів. Її засновник і перший викладач А. Крупинський написав підручник з фармакології (польською мовою), яким користувалися слухачі всіх госпітальних шкіл. Підготовку лікарів на західноукраїнських землях було поновлено тільки 1894 р., коли налагодилася систематична робота медичного факультету Львівського університету [26].

Розвиток військової медицини. На початку XVIII ст. у Російській імперії почався плановий випуск лікарів, і незабаром всі штатні посади в армії і флоті зайняли вітчизняні медики. Діяльністю лікарів на кораблях керував "лікар від флоту", який під час воєнних дій виходив у море. Тут же надавали першу допомогу пораненим. Зсунуті корабельні скрині, накриті парусом, правили за операційні столи. Освітлення давали великі свічки. Хірургічні інструменти (ножі та пили) кип'ятили у відрах, рани обробляли, виймали сторонні тіла, накладали пов'язки з мазями та бальзамами. Набір хірургічних інструментів відзначався досить великою різноманітністю. 1785 р. відомі хірурги того часу, випускники Київської академії Я. Саполович та Н. Карпинський створили нові, модернізовані набори інструментів для полкових та морських лікарів. Завдяки широкій медичній практиці вітчизняна хірургія XVIII ст. досягла світового рівня [27].

При необхідності на березі швидко розгортали тимчасові лазарети, куди звозили поранених; після закінчення бою їх знову переносили на кораблі і везли до портових госпіталів. Така практика організації "летючих лазаретів" вперше

---

[26] *Шапиро И. Я.* Страница истории медицинского образования на территории западноукраинских земель // Очерки истории высшего мед. образования и научных медицинских школ на Украине. — Киев, 1975. — С. 117—123.

[27] *Михайлов С. С.* Медицинская служба русского флота в XVIII веке: Материалы к истории отечественной медицины. — Москва, 1957. — 232 с.

з'явилась у російському флоті [28]. Проте найбільшим досягненням вітчизняної військово-морської медицини XVIII ст. було впровадження необхідних гігієнічних заходів. Для запобігання псуванню харчів їх окурювали та провітрювали приміщення, де вони зберігалися; свіжу воду підвозили спеціальні судна-водолії. За пропозицією лікарів, які враховували багатий досвід народної медицини, матросам і солдатам почали давати овочі (моркву, хрін, цибулю, квашену капусту) для профілактики цинги.

З 1719 р. для лікування поранених і хворих воїнів використовують мінеральні води, що через багато років стало однією із складових санітарно-курортного обслуговування військ. На початку XVIII ст. почала формуватися система медичного огляду поранених і хворих солдатів і матросів для вирішення питання про можливість їх повернення до воєнних дій або звільнення від служби.

1725 р. у Російській імперії вже існувала цілісна система організації медичної служби флоту й армії з центральним апаратом управління, постійним штатом, централізованим постачанням медикаментами. Було прийнято ряд керівних документів, наприклад "Регламент про госпіталі" (1735) тощо.

Багато зробили для розвитку військово-медичної служби українські лікарі. Насамперед слід згадати Д. Самойловича, який неодноразово запобігав поширенню пошесних хвороб в армії і на флоті, зробив помітний внесок в удосконалення роботи госпіталів та організацію медичної освіти. Так, у рукописній праці "Засіб, найзручніший щодо відновлення в арміях медико-хірургічної науки" він наполягав на широкій загальнобіологічній підготовці майбутніх лікарів, вимагаючи від них знання всіх надбань світової медицини та трьох іноземних мов. Інший український лікар, Ю. Білопольський, який служив у військах О. Суворова, склав "Правила медичним чинам" та посібник "Про збереження здоров'я".

Внесок українських медиків у розвиток медицини в Російській імперії. Роль українських медиків у становленні та розвитку медицини в Росії взагалі важко переоцінити. Більшість із них проходила загальноосвітню підготовку в Києво-Могилянській академії, із стін якої вийшло чимало вчених світового рівня. Один із них — Д. Самойлович (1742—1805) — основоположник вітчизняної епідеміології, член 12 зарубіжних академій (хоча Петербурзька академія відмовилася визнати його своїм членом), автор ряду класичних праць про боротьбу з чумою, виданих у XVIII ст. французькою та німецькою мовами. Він особисто брав участь у ліквідації дев'яти епідемій чуми в Україні та за її межами, ледь не загинувши під час чумного бунту в Москві в 1771 р., запропонував ряд лікувальних та запобіжних заходів, завдяки яким 49 % його хворих одужували — цифра, на той час нечувана. Як епідеміолог він стояв на засадах контагіонізму (визнання наявності живого збудника — контагія), вважаючи, що пошесні хвороби передаються через контакт здорової людини з хворою або її речами. На цьому засновувалися раціональні методи запобігання хворобам — своєчасна і надійна ізоляція від потенціальних переносників. Прихильники міазматичної теорії виходили з того, що заразні хвороби поширюються виключно через повітря, насичене "міазмами" — шкідливими випаровуваннями. Тому рекомендовані ними методи боротьби з пошестями не досяг-

[28] *Куприянов В. В.* К. И. Щепин — доктор медицины XVIII века. — Москва, 1953. — 127 с.

Н. Максимович-Амбодик (1742—1812).

ли мети. Д. Самойлович перший запропонував щеплення проти чуми і довів, що воно допомагає уберегти від смерті багатьох людей. Проте внесок його у становлення епідеміологічної науки не вичерпується науково-практичними рекомендаціями. 1784 р., досліджуючи гній із чумних бубонів за допомогою мікроскопа, Д. Самойлович намагався знайти живого збудника чуми. Недосконалість мікроскопічної техніки тих часів не дозволила йому побачити чумну паличку, яка була відкрита лише через 110 років. І хоча інтуїтивно він передбачав її існування, до конкретних висновків так і не дійшов.

Інший український учений Н. Максимович-Амбодик, про якого вже раніше згадувалося, був основоположником вітчизняного акушерства і педіатрії, автором першого в Росії підручника з акушерства. Він запровадив у практику акушерські щипці, демонстрування оперативного акушерства на фантомі (муляжі), сконструював родильне ліжко та гінекологічне крісло, організував перші безкоштовні курси для жінок [29].

Уродженець Чернігівської губернії О. Шафонський, доктор права, філософії і медицини, склав у 1786 р. "Чернігівського намісництва топографічний опис..." з коротким описом України. Докладний "Медико-топографічний опис Чернігівської губернії" склав також його земляк С. Андрієвський, який перший довів заразливість сибірки, прищепивши її собі від хворого. Медико-географічні описи, де наводились географічні особливості краю, висвітлювались побут, звичаї, заняття населення, розглядалася низка питань медичного та гігієнічного характеру, мали велике значення. Нині вони є цінним джерелом відомостей про умови життя, рівень культури та стан медичних знань в Україні XVIII ст.

Помітний внесок у розвиток вітчизняної медицини зробили інші лікарі. Г. Соболевський залишив опис російських лікарських рослин (1779), Т. Смíловський переклав на російську "Філософію ботаніки" К. Ліннея (1800), М. Трохимовський видав посібник з фармакології "Міркування про рослини кримського степу, які угледів полковий лікар" (1772), І. Данилевський, який захистив у Геттінгені докторську дисертацію "Про найкраще медичне управління", обґрунтував необхідність проведення широких державних заходів в інтересах збереження здоров'я народу [30]. У XVIII ст. почали формуватися і медичні династії, серед яких найвідоміші Мак-

[29] *Бородий Н. К.* К биографии Н. М. Максимовича-Амбодика // Акушерство и гинекология. — 1982. — № 8. — С. 60—61.

[30] Медицина і українська культура: Матеріали конф. — Київ, 1993. — С. 3—9.

симовичі-Амбодики, Шумлянські, Велланські.

Аптечна справа. Удосконалення медичного обслуговування населення. XVIII ст. відзначилося розвитком вітчизняної аптечної справи. Українські поміщики мали домашні аптеки, а гетьман К. Розумовський утримував власного лікаря й аптекаря з похідною аптекою [31]. 1701 р. у зв'язку з неодноразовими випадками отруєння ліками, придбаними в зілейних рядах, вийшов царський указ, що забороняв приватну торгівлю травами, але дозволяв особам, які розумілися в цій справі, відкривати "вільні" (приватні) аптеки. Слід зазначити, що перша аптека в Україні відкрилася у Львові ще 1392 р., а на початку XVII ст. у місті було вже 15 подібних закладів. 1716 р. відкрилася аптека в Лубнах, що постачала ліки для всієї України. Для поповнення всіх цих аптек сировиною при них створювалися спеціальні аптекарські сади та городи, що дало можливість наприкінці XVIII ст. практично відмовитись від імпорту лікарських рослин. 1778 р. відкрилася державна аптека в Харкові, що згодом стала центральною для всього Лівобережжя. З 1780 р. її очолив Петро Піскуновський, перший аптекар-українець (досі всі аптекарі були іноземці). Він перетворив Харківську аптеку на зразкову установу. 1786 р. для неї збудували кам'яний будинок, і офіційно вона стала називатися "Губернська кам'яна аптека з лабораторією". У будинку було п'ять кімнат різного призначення: для обробки сировини, виготовлення ліків та їх видачі, велике горище для сушіння рослин і мінеральної сировини, холодний підвал для збереження речовин, що швидко псуються. 1799 р. навколо аптеки розбили сад для вирощування лікарських рослин.

У другій половині XVIII ст. мережа аптек розвивається на Правобережній Україні, відкриваються аптеки в Умані, Вінниці, Житомирі, Черкасах та Шполі. Приватні аптеки з'являються у Східній Галичині — в Сокалі, Бродах, Самборі тощо. У зв'язку зі створенням на Правобережжі великих мануфактур деякі польські магнати почали дбати про медичне обслуговування своїх володінь. Так, Потоцький відкрив у 80-х рр. у с. Махнівка на Київщині лікарню та аптеку. Князь Понятовський перетворив на медичний центр Корсунь, де спорудив будинок для лікаря, а при ньому аптеку та великий лазарет [32].

Н. Максимович-Амбодик, С. Андрієвський, О. Шумлянський, ретельно вивчаючи природні ресурси України, виявили великі запаси лікувальної сировини. Результати цих досліджень увійшли в перші вітчизняні фармакопеї (збірки стандартів, що формують якість ліків) — військову (1765), цивільну (1778) та флотську (1780). Друга цивільна фармакопея, створена в 1798 р. доктором медицини Н. Карпинським, була вже не просто каталогом, а швидше довідником, бо вказувала на можливості застосування рослин та описувала їх дію на організм людини. Ці перші наукові узагальнення багатовікового досвіду народної медицини лягли в основу сучасної фармацевтичної науки [33].

Одночасно з аптеками удосконалювалась мережа медичного обслуговування населення. 1797 р. організовано лікарські управи в губернських адміністративних центрах. До складу управи входили: лікар-інспектор, лікар-опера-

---

[31] *Отамановський В. Д.* Розвиток аптечної справи на Україні з середини XVII до початку XIX ст.: Повідомлення // Фармацевт. журн. — 1963. — № 6. — С. 56—67.

[32] Там само. — С. 48—55.

[33] *Фортунатов С. П.* Самобытный характер русских фармакопей XVIII века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Москва, 1955. — 12 с.

тор, лікар-акушер та канцелярист. У кожному повіті вводилися посади повітового лікаря, старшого і молодшого учнів лікаря і повитухи. Запроваджувалося пенсійне забезпечення лікарів, які сумлінно прослужили 35 років. Почали відкриватися державні лікарні, що спершу запозичували досвід роботи у військових госпіталів, а з 1775 р. керувалися спеціальним положенням для цивільних медичних закладів. Першу державну лікарню в Україні на 50 ліжок, призначену для "прилипливих хвороб", збудовано в Києві 1787 р. Того ж року на державний кошт при Москаківському монастирі поблизу Новгорода-Сіверського відкрито божевільню на 24 особи — перший урядовий заклад в Україні для лікування психічно хворих. Будувалися лікарні і за рахунок благодійних пожертвувань. Так, 1797 р. полтавський лікар І. Тишевський за власні кошти побудував лікарню на 50 ліжок для бідних хворих. Витративши через шість років усі заощадження, він звернувся до магістрату Полтави з проханням взяти лікарню на державне утримання. Цар Олександр І відмовив йому, і потрібний для населення Полтавщини заклад припинив існування.

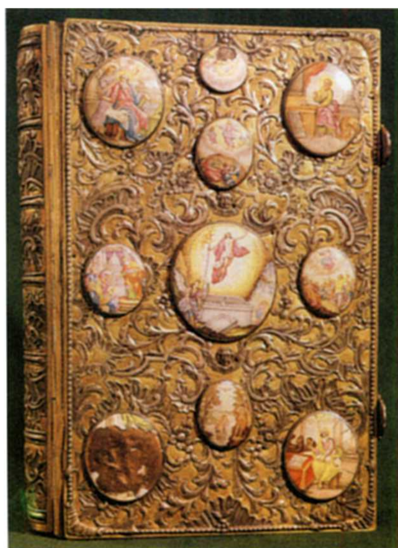
Таким чином, на кінець XVIII ст. в Україні діяла розвинута система законодавчих актів у галузі медицини; відбулося становлення медичної освіти, здатної забезпечити випуск потрібної кількості фахівців-медиків; засновано мережу аптек, профілактичних та лікувальних установ; активно відбувався перехід від стихійно-емпіричних методів лікування хворих до науково обґрунтованих; розроблялася медична термінологія, створювалися оригінальні підручники.

Розділ 7

КНИГОДРУКУВАННЯ і КНИГО-РОЗПОВСЮДЖЕННЯ

Євангеліє. Київ, 1658 р.

7.1. Видавничі осередки і друкарні

На середину XVII ст. друкована книга стала істотним чинником розвитку української культури. Її тематика відображала стан церковного життя, освіти, науки, мистецтва, суспільно-політичної думки.

Друкарство і книговидання на той час ще не відокремилися одне від одного. Деякі друкарні були не просто прибутковими поліграфічними підприємствами, а й видавничими центрами, осередками розвитку письменства. Навколо них гуртувалися письменники, знавці мов, майстри мистецького оформлення книги. Водночас почастішали випадки, коли друкарня залишалася технічним виконавцем видання, замовленого автором або меценатом.

Принципово важливо підкреслити підтримку українського друкарства гетьманським урядом і козацькою старшиною. Гадяцький договір України з Польщею 1658 р. передбачав, що в автономній Українській державі буде діяти необмежена кількість ("скільки потрібно") шкіл, колегіумів, друкарень, можна буде друкувати світські та релігійно-політичні книги. 1670 р. в інструкції гетьмана Петра Дорошенка послам Війська Запорозького на сейм Речі Посполитої говорилося: "Гімназія, теж школи, в которих би по латині учено, і друкарні, колько їх потреба будет, аби без трудності становити било вольно, і вольно науки отправовати і книги всякіє друковати" [1].

Українська держава вперше проголосила опіку над національним друкарством. Хоч за тодішніх умов далі декларацій справа не пішла, позитивним явищем була не лише декларована, а й реалізована свобода видавничої діяльності. Натомість спустошення міст і сіл, цілих регіонів у часи Руїни дуже негативно відбивалося на стані культури. Проте, усупереч всьому, збільшувалося значення Києва як провідного осередку церковно-релігійного життя, зміцнювався авторитет Києво-Печерської лаври і тим самим лаврської друкарні.

Загальноукраїнське значення мало й виникнення 1674 р. книговидавничого підприємства на Лівобережжі — у Новгороді-Сіверському; з 1679 р. ця друкарня діяла у Чернігові. Від більшості інших православних друкарень вона відрізнялася тим, що в перший період її існування головною метою було поширення творів власника — чернігівського єпископа (згодом архієпископа) Лазаря Барановича.

---

[1] *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. — Львів, 2002. — С. 231.

У роки Руїни прийшли у занепад приватні друкарні, що належали майстрам-міщанам. У 1651—1667 рр. в Україні діяло лише чотири друкарні — лаврська в Києві і три (братства, єзуїтського колегіуму та М. Сльозки) у Львові. Після смерті Сльозки на всю Україну залишилося три друкарні, причому всі вони належали церковним установам — православним (лаврі та братству) і католицькому єзуїтському колегіуму. З 1670 р. знову запрацювала заснована ще 1648 р. друкарня при православному на той час Унівському монастирі. Якщо не рахувати чотирьох ефемерних друкарень — двох польських (львівських міщан Якова Мосцицького, 1670—1673, і Войтіха Мільчевського, 1684—1693) та двох українських (львівського єпископа Йосифа Шумлянського, 1687—1688, Святоюрського монастиря, 1700), — то на кінець XVII ст. в Україні діяло п'ять друкарень — названі вище чотири і заснована 1693 р. єврейська друкарня Урі Фебуса Галеві у Жовкві. З 1708 до 1773 р. у Львові виявляла певну активність друкарня католицького братства Трійці при кафедральному костьолі. Якщо 1574—1650 рр. в Україні діяли 25 друкарень у 17 різних місцевостях, то в 1651—1720 рр. — лише 12 друкарень у шести містах, причому 8 з них зосереджувались у Львові.

З 1720-х рр. починається новий період в історії українського книговидання. Російський уряд заборонив Київській і Чернігівській друкарням видавати будь-що, крім передруків давніх видань, які, і це головне, не мали відрізнятися мовою і навіть наголосами від російських. Приблизно з того часу, коли київське і чернігівське друкарство опинилося під згубним і принизливим контролем російських уряду та церкви, друкарню Львівського братства було поставлено під нагляд папських нунціїв і призначених ними комісарів. Втім він не був таким тотальним, як драконівські заходи щодо друкарень Гетьманщини. Не дивно, що в таких умовах роль Київської і Чернігівської друкарень (остання взагалі припинила роботу і відновила її лише 1743 р.) обмежилась їхнім внеском у мистецтво оформлення книги і перевиданням богослужбових книг та молитовників. Натомість на Правобережжі поступово збільшується кількість католицьких друкарень — монастирських (з 1760 р. бердичівських кармелітів, 1769—1774 рр. львівських францисканців) і приватних (1735—1751 рр. Павла Ґольчевського, 1753—1767 рр. українця Івана Филиповича, 1755—1785 рр. Шліхтина і його спадкоємців). Частка наукових та інформаційних видань у продукції більшості друкарень зростала, причому найпопулярнішими між ними стали "польсько-руські" календарі.

Для українського культурного життя велике значення мало відновлення з 1732 р. друкування в Унівському василіанському монастирі й особливо заснування 1733 р. Почаївської василіанської друкарні. Перша з них діяла до 60-х рр. XVIII ст., друга 1831 р. була передана російській православній церкві і продовжувала працювати до початку Першої світової війни. Значення Почаєва як видавничого осередку зумовлювалося тісним зв'язком друкарні з василіанськими монастирями і навчальними закладами — колегіумами та монастирськими школами для ченців. Поряд з церковнослов'янськими Почаївська друкарня видавала книжки українською, польською, латинською мовами, а з кінця XVIII ст. також російською. Друкарня Львівського братства, яка в другій половині XVII — перших десятиліттях XVIII ст. обмежувалася передруками давніх богослужбових друків, із середини XVIII ст. дещо розширила видавничу програму. Слід додати, що з цього часу у деяких містечках Поділля й Волині розгорнули діяльність дрібні єв-

рейські друкарні. Видавничі ініціативи окремих магнатів на Правобережжі були ефемерними, і жодна із заснованих ними друкарень не відіграла помітної ролі в культурному житті.

Етапною подією в історії друкарства в Україні стало впровадження гражданського шрифту (епізодично вперше в Єлизаветграді 1764 р., а постійно в самому кінці століття в друкарнях навчальних закладів (Київська академія, Чорноморське штурманське училище) і ряді урядових друкарень у губернських містах (Катеринославі, Харкові, Кам'янці, Житомирі)). На цей час припадає також початок діяльності у Львові друкарів-німців, які обслуговували потреби австрійської адміністрації та освітніх установ (від 1772 р. потужна друкарня Піллера у Львові, від 1795 р. Ґустава-Вільгельма Віхмана там же). Попри всі відмінності, і німецько-латинсько-польська друкарня Піллера у Східній Галичині, і російськомовні гражданські друкарні в центральних і південних реґіонах України мали багато спільного. Вони обслуговували потреби урядів і тієї освітньої системи, яку останні насаджували. Їхній вплив на характер освіти створював певні передумови і для майбутнього національно-культурного відродження українців, але у конкретній видавничій програмі вони були набагато дальшими від питомо українських культурних традицій, ніж більшість друкарень, що діяли в попередній період.

Дуже знаменно, що майже одночасно з небаченим раніше розповсюдженням в Україні друкарства іноземними мовами наприкінці століття поза межами України (1798 р. у Петербурзі) побачила світ перша книжка українською народнорозмовною мовою. Поява друкованих книг національною мовою поза межами національної території — і притому часто в столицях або головних містах імперій — явище досить типове.

Отже, розвиток друкарства в Україні, яке впродовж тривалого часу більшою чи меншою мірою обслуговувало потреби української культури, не завершився створенням на власному терені хоча б одного національного видавничого осередку. Це трапиться набагато пізніше і стане наслідком свідомих зусиль українських діячів культури, спрямованих на подолання імперської політики викорчовування національних особливостей — мовних ("особого наречия"), і не тільки мовних.

Лавра як головний видавничий осередок другої половини XVII — початку XVIII ст. Оскільки впроваджена російським урядом у 1720—1722 рр. заборона друкувати в Києві та Чернігові книги з українськими мовними рисами і взагалі будь-які нові книги докорінно змінила умови для книговидання, доцільно спершу розглянути видавничі осередки України-Гетьманщини, що діяли у більш ранній період.

З часу заснування 1616 р. друкарня Києво-Печерської лаври стала провідним в Україні центром книговидання, ініціатором оновлення і збагачення тематики видань, кардинального поліпшення їхнього мистецького оформлення. Завдяки авторитетові лаври в Українській козацькій державі (свідченням цього були сприятливі для лаври гетьманські універсали), як і завдяки матеріальним можливостям, лаврська друкарня краще, ніж усі інші, витримала труднощі, зумовлені воєнними руйнуваннями, пошестями, зменшенням ринків збуту. Впродовж 1651—1660 рр. лавра видала не менш як 13 назв книг (що, як на тодішні умови, не так вже й мало), у наступному десятиріччі — не менш як 24, а в 1671—1680 рр. — 40 [2]. Для порівняння зазначи-

[2] Наведені цифри є мінімальними, бо певна кількість видань (зокрема, малоформатні дешеві навчальні посібники і малотиражні пода-

мо, що впродовж 70-х рр. усі інші українські друкарні видали 56 книжок (5 — Львівське братство, 23 — Новгород-Сіверська і Чернігівська, 11 — Львівський колегіум єзуїтів, 8 — львівська друкарня Мосцицького). В 1701—1710 рр. лавра випустила не менше 44 книг, усі інші друкарні разом — понад 60.

Головними опікунами й організаторами лаврського книговидання були архімандрити Києво-Печерської лаври. За архімандрії Йосипа Тризни (1647—1656) друкування йшло шляхом, визначеним його попередниками — Єлисеєм Плетенецьким, Захарією Копистенським, Петром Могилою. З богослужбових книг було видано Служебник, Акафісти, Книгу Нового Завіту з Псалтирем, видавалися й аркушеві гравюри. Друкарня справляла на сучасників дуже добре враження. Відомий сирійський подорожник Павло Алеппський, який відвідав Київ 1653 р., писав: "Біля великої церкви є гарний знаменитий друкарський будинок, що служить цій країні. З нього виходять всі їхні церковні книги чудового друку, різного вигляду й кольору, а також малюнки на великих аркушах, визначні в тій країні пам'ятки, ікони святих, вчені трактати та інше". Він ще додав, що його батько, патріарх антіохійський Макарій, якого Павло супроводжував, видрукував у лаврі багато грамот про відпущення гріхів "їхньою мовою, червоними літерами, із зображенням святого апостола Петра. Грамоти були трьох видів: на цілий аркуш для панів, середні для народу й маленькі для жінок" [3]. Як бачимо, друкарня діяла, хоч деякі зі світських її працівників пішли до війська.

Майже три десятиліття (1656—1683) лаврою та її друкарнею керував Інокентій Гізель. Цілком природно, що і при ньому друкувалися богослужбові книги, зокрема Акафісти з молитвами (видання 1663, 1664, 1667 рр.), Октоїх формату кварто (1670), Требник (1677), Мінея Загальна (1680) та ін. Виявом високої поліграфічної майстерності були видання мініатюрного формату, такі, як значного обсягу (521 картка) Часослов з молитвами у 24-ту частку аркуша, ще більший (569 карток) Молитвословець — теж у 24-ту частку аркуша. Пізніше виходили книжечки навіть у 1/32 аркуша. Такі видання користувалися особливо великим попитом.

Чи не найбільшу славу лаврській друкарні принесло друкування Києво-Печерського патерика (1661, вдруге 1678 р.). Готувалося це видання давно, ще за часів Петра Могили. Численні ілюстрації (47 гравюр із 47 різних дощок) Іллі та кількох інших граверів вирізняли цей Патерик серед інших друків лаври. До речі, наступного разу, 1702 р., книгу видано у двох варіантах — масове видання з попередніми дереворитами і подарункове, для якого замовлено 44 мідерити визначному митцю Леонтієві Тарасевичу. Природно, що Києво-Печерська лавра прагнула надати особливої ошатності цій книзі про власну історію, про заслуги перед церквою проголошених святими печерських подвижників — засновників монастиря Антонія і Феодосія, літописця Нестора, іконописця Алімпія та ін.

Продовжила лавра і традицію видання нових творів українських церковних письменників, насамперед Іоаникія Га-

рункові видання, наприклад панегірики) не збереглись і не зафіксовані в джерелах. Кількість видань тут і далі підраховано в основному на підставі каталогу книг, що вийшли друком в Україні до кінця XVIII ст. Див.: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих в Україні. — Львів, 1984. — Кн. 1 (1574—1700); Кн. 2, ч. 1 (1701—1764), ч. 2 (1765—1800).

[3] *Алеппский Павел.* Путешествие антиохийского патриарха Макария... // ЧИОИДР. — 1897. — Кн. 4. — С. 59.

Л. Тарасевич. Нестор-літописець. Гравюра з Києво-Печерського патерика. 1702 р.

лятовського ("Ключ разуменія", 1659; "Казання приданії до книги Ключ разуменія", 1660; "Месія правдивий", 1669). І. Гізелю за традицією приписують авторство популярного підручника історії "Синопсис" (перші видання 1674, 1678, 1680, далі передруковувався неодноразово). Він, безумовно, укладався під керівництвом Гізеля і виданий, як й інші тогочасні лаврські друки, за його благословінням.

Придбавши близько 1670 р. "нову польську друкарню" [4], тобто комплекти латинських і польських шрифтів, лавра почала друкування польськомовних творів українських авторів, насамперед Л. Барановича (віршовані збірники житій святих "Apollo chrzescianski", 1670) та І. Галятовського ("Messyasz prawdziwy...", 1672). Якщо, видаючи проповіді Галятовського ("Ключ разуменія" і "Казання приданії..."), лавра могла розраховувати на прибуток, то велика за обсягом книга Лазаря Барановича "Труби словес проповідних" була виданням за-

[4] *Баранович Л.* Письма. — Чернигов, 1865. — С. 75.

Друкарня Києво-Печерської лаври.

мовним, а друкування коштувало авторові досить дорого. Друкувалися у Києві також кириличні букварі, а з 1670 р. — і латино-польські. Для болгар опубліковано 1671 р. "Житіє і службу Іоанна Рильського". До цієї книжки Антоній Радивиловський написав "предсловіє" з присвятою переяславському полковникові Родіонові-Райчі Думитрашку [5].

Під загальним керівництвом Гізеля нагляд за роботою друкарні здійснював Варлаам Ясинський, який згодом став ректором колегіуму, з часом — архімандритом лаври, а ще пізніше — митрополитом. У 1669—1680 рр. наглядачем друкарні був ієромонах Йосафат, складальниками (зокрема, польських текстів) — Іван Армашенко і Менжинський [6].

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. архімандритами лаври і тим самим керівниками лаврського книговидання були Варлаам Ясинський (1684—1690), Мелетій Вуяхевич (1690—1697), Йоасаф Кроковський (1697—1709), Самуїл Миславський (1709—1714). Дбаючи й далі про перевидання богослужбових книг (перше київське видання Апостола 1695 р., розкішне напрестольне Євангеліє 1707 р., скорочені видання Требника, Октоїха 1699 р., Тріоді цвітної 1702 р. Акафістів та ін.), лавра приділяла належну увагу виданню нових творів українських авторів — панегіриків, проповідей, повчань. Найважливішим за впливом на церковне й культурне життя виданням стали так звані Четьї мінеї — фундаментальна "Книга житій святих" Дмитра Савича Туптала, пізніше (з 1702 р.) митрополита Дмитрія Ростовського. "Житія" на перших три місяці (вересень—листопад) видано 1689 р., том другий на наступні три місяці — 1695 р., том третій — 1700 р., врешті томи 4—6 на липень—серпень — 1705 р. Опрацювавши широке коло джерел, наведених у самій книзі, автор запропонував працю, що приваблювала читачів і багатством змісту, і літературною формою. Не дивно, що незабаром знадобилося наступне видання, яке й вийшло в 1711—1718 рр. Перші два київські видання вдалося здійснити, подолавши опір московської патріархії. Дальші прибуткові перевидання цієї книжки, виправленої на кшталт своїх друків, зарезервувала Московська синодальна друкарня (видання 1759, 1764, 1767, 1789 р.; лише 1764 р. дозволено лаврське видання, яке було передруком московського) [7]. Відповіддю на запити читачів були календарі, нові видання букваря.

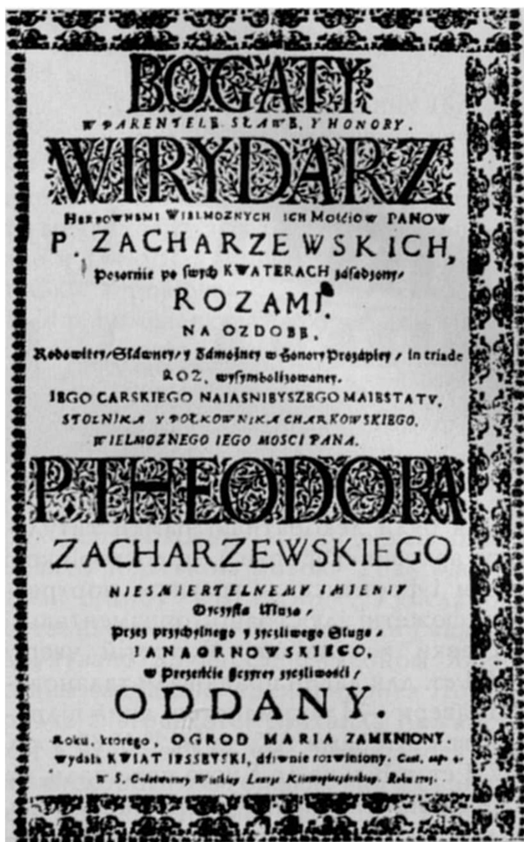
Попри невеликі наклади, помітним явищем у культурному житті стали панегірики. Деякі з них опубліковано ла-

[5] *Дълевски Н.* Страница из истории болгаро-украинских культурных связей в конце XVII в. // Езиковедско-етнографски изслед. в памет на акад. Ст. Романски. — София, 1960. — С. 963—983.

[6] *Маслов І.* Друкарство на Україні в XVI—XVII ст. // Бібліол. вісті. — 1924. — № 1/3. — С. 49.

[7] Українські письменники. Біобібліографічний словник. — Київ, 1960. — Т. 1. — С. 572—573.

тинською і польською мовами. Так, видання, присвячене Києво-Могилянським колегіумом гетьманові Іванові Самойловичу ("дбайливому вождеві і мудрому полководцеві..., своєму протекторові, патронові, покровителю і добродієві"), містило латиномовний прозовий панегірик "Triumphus Palladis sub signo Samuyloviciano expositus" і вірш польською мовою "Acclamatio Musarum", який підписав магістр граматики Павло Баранецький. Літературним рівнем вирізнявся панегірик 1689 р. Стефана Яворського гетьманові Іванові Мазепі "Echo głosu wołajacego". Вірш Івана Орновського "Bogaty wirydarz" на пошану харківського полковника Ф. Донець-Захаржевського (1705 р.) був особливо багато оформлений, один з примірників мав навіть надруковану золотом орнаментальну рамку. З виданих лаврою книг релігійно-моралізаторського спрямування заслуговують на згадку "Алфавіт духовний" Ісайї Копинського (1710, друге видання 1713 р.; пізніше книжка неодноразово перевидавалась) і багато ілюстрована "Іфіка ієрополітика". Різновидом панегіриків були філософські тези ("конклюзії"): великоформатні аркушеві друки, в яких емблемне зображення і панегіричний вірш поєднувалися з тезами диспуту — коротким викладом змісту відповідної дисертації. Вони слугували афішами-оголошеннями про майбутній диспут, а також відігравали роль своєрідного диплома [8]. Одним з найкращих був величезних розмірів мідерит Данила Галяховського з латинським текстом Івана Прокоповича Новицького. В центрі — зображення гетьмана Івана Мазепи, який стоїть на острові в оточенні семи муз. Вглибині видніються руїни, тоне корабель, але всупереч катаклізмам гетьман рятує мистецтво й освіту. На думку сучасних дослідників, ця праця мистецьким рівнем перевершує тогочасні тези, видрукувані у Кракові й Вільні [9].

BOGATY
W PARENTELE SŁAWE, Y HONORY.
WIRYDARZ
HERBOWNEMI WIELMOZNYCH ICH MOŚCIOW PANOW
P. ZACHARZEWSKICH,
Pocornie po swych KWATERACH zásádzony,
ROZAMI.
NA OZDOBE,
Rodowitey, Sławney, y Zámożney w Honory Prozápiey, in triade
ROZ, wysymbolizowaney.
IEGO CARSKIEGO NAIASNIEYSZEGO MAIESTATU,
STOLNIKA Y POŁKOWNIKA CHARKOWSKIEGO,
WIELMOZNEGO IEGO MOSCI PANA,
P. THEODORA
ZACHARZEWSKIEGO
NIESMIERTELNEMU IMIENIU
Oycżysta Muza,
Przez przychylnego y życżliwego Sługę,
IANA ORNOWSKIEGO,
w Przeżacie szczyrey życżliwości,
ODDANY.
Roku, ktorego, OGROD MARIA ZAMKNIONY.
wydáł KWIAT IESSEYSKI, dziwnie rozwiniony.

І. Щирський. Титул книги І. Орновського "Bogaty wirydarz". Київ, 1705 р.

Панегірики, тези, більшість літургійних видань належали до найкраще оформлених видань лаври. Найбільша й найавторитетніша українська друкарня дбала про якість шрифтів, естетику розміщення тексту й ілюстрацій. Практикувалося складання двома шпальтами, обрамлення сторінок лініями або орнаментальними смугами з виливних прикрас. Важливими елементами оформ-

[8] *Делюга В.* Философские тезисы Академии в Киеве XVII—XVIII века // Филёвские чтения: Материалы 3-й науч. конф. — Москва, 1994. — Вып. 5. — С. 23.

[9] Там само. — С. 26.

Будівля Новгород-Сіверської друкарні. XVIII ст. Фото Г. Логвина.

лення були декоративні рамки титульних аркушів ("форти"), цілосторінкові герби і фронтиспісні гравюри, портретні й сюжетні ілюстрації, орнаментальні заставки й кінцівки. У третій чверті XVII ст. для лаври працювали талановиті гравери — Ілля, майстер, який підписувався літерами АК, та ін. [10] У 80-х pp. XVII ст. з Вільна до Києва переїхали, на запрошення тодішніх керівників лаври, талановиті гравери-мідеритники Інокентій Щирський, Лаврентій Крщонович, Леонтій Тарасевич, Олександр-Антоній Тарасевич. Наскільки високим був статус граверів — оздоблювачів книг, видно з того, що Л. Крщонович став настоятелем чернігівського Троїцького Іллінського монастиря (того, при якому діяла друкарня), А. Тарасевич — намісником підпорядкованого лаврі Свенського монастиря, пізніше — керівником лаврської друкарні, а під кінець життя — намісником архімандрита лаври. Залучення талановитих митців книги забезпечило піднесення на значно вищий, ніж раніше, рівень мистецького оздоблення лаврських видань.

Пожежа лаври 1718 р., що пошкодила й друкарню, майже збіглася у часі зі згадуваними вже урядовими розпорядженнями 1720 і наступних років, які поклали край вільному розвиткові книговидання в Українській козацькій державі.

Новгород-Сіверська друкарня. Заснування і розвиток постійного друкарства на Лівобережжі були безперечною заслугою визначного письменника і впливового церковного ієрарха Лазаря Барановича, який впродовж 37 років (з 1657 р. до смерті 1693 р.) був чернігівським владикою спершу в сані єпископа, а з 1667 р. — архієпископа.

Попри свою активну участь у керівництві церквою і політичному житті, Баранович вважав себе передовсім письменником. Він автор численних проповідей і цілих збірок проповідей, панегіричних передмов, українських та польськомовних віршів. У проповідях і особливо у віршах не обмежувався релігійною тематикою, справи церковні тісно пов'язував зі світськими. Як вихованець Києво-Могилянської академії, а згодом її професор і ректор Баранович зберіг добрі зв'язки з київськими діячами культури. Першу свою велику працю, гарно ілюстровану збірку недільних

[10] *Степовик Д.* Олександр Тарасевич. — Київ, 1975. — С. 12.

казань "Меч духовний", він видав у друкарні Києво-Печерської лаври. Однак за друкування довелося заплатити досить значні гроші, до того ж, живучи постійно в Чернігівській єпархії, автор не мав змоги перевіряти коректуру і контролювати якість друку так, як би йому того хотілось. Тим-то у Лазаря Барановича виникла думка заснувати власну друкарню. Як слушно припускав І. Огієнко, до цього владику міг заохочувати і його добрий знайомий та близький співробітник Іоаникій Галятовський, теж зацікавлений у публікації своїх творів. На рішення створити власне видавниче підприємство вплинули і невдалі спроби видати книжку "Труби словес проповідних": лаврська друкарня зажадала надто високої оплати за друк, московська спершу погодилася видрукувати її власним коштом, але зрештою повернула рукопис авторові. Тоді 1671 р. вирішив Баранович заснувати друкарню і доручив своєму писареві Семенові Ялинському зайнятись цією справою [11]. На облаштування підприємства та видання великої за обсягом книги "Труби словес проповідних" архієпископ асигнував Ялинському 4 тис. золотих, крім того, передав прибутки від млина.

Хоч з 1672 р. Баранович оселився у Чернігові, місцем для друкарні було обрано його попередню резиденцію — Спасо-Преображенський монастир у Новгородку (Новгороді-Сіверському). В самому Чернігові на той час ще не було відповідного приміщення для друкарні, крім того, в околицях Новгородка розташовувалися маєтки архієпископії, звідки друкарі забезпечувались харчами й дровами. Семен Ялинський поїхав навчатися друкарського ремесла до Вільна, і, хоч зрештою набув необхідної кваліфікації, Баранович вважав, що підготовка до відкриття друкарні триває надто довго. Незадоволення архієпископа-письменника можна зрозуміти: "Труби словес проповідних" йому довелося видавати у Києво-Печерській друкарні, витративши на це ще 4 тис. золотих.

В одному з листів, датованих 1674 р., Лазар Баранович скаржився на невтішні обставини життя у Чернігові, поганий настрій і додав: "Думав був прогнати меланхолію заведенням друкарні, — але й тут довга проволока завела мене тільки в розпуку" [12]. Проте впродовж 1674 р. комплектування друкарні в Новгороді-Сіверському було завершено, і на початку наступного року вийшли друком окремими брошурами три проповіді Лазаря Барановича: "Слово на воскресіння", "Слово на Благовіщення" і "Слово на Святу Тройцю" [13]. Того ж року опубліковано збірку віршів Барановича польською мовою "Filar wiary y grunt prawdy" і Псалтир [14]. У післямові останнього зазначено, що книжку видрукувано друкарем Симеоном Ялинським заходами "архимандрита Новгородка Сіверського" Михайла Лежайського. Це, мабуть, не сподобалось архієпископові, тим більше, що, як він писав, друкар і архімандрит діяли на шкоду його, "власного тоеї друкарні господаря". На думку Барановича, Ялинський та архімандрит заробили понад 1,5 тис. золотих, видрукувавши без відома власника "три тисячі книжечок, то єст Кграматички, Часловці, Елемен-

[11] Обставини заснування друкарні висвітлив І. Огієнко на підставі листування Лазаря Барановича та деяких інших документів. Див.: *Огієнко І.* Історія українського друкарства. — Львів, 1925. — С. 317—323.

[12] Там само. — С. 320.

[13] *Клепиков С. А.* Издания новгород-северской типографии и ложночерниговские издания 1674—1679 годов // Книга: Исследования и материалы. — Москва, 1963. — Сб. 8. — С. 258—269.

[14] Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII ст.: Каталог изданий, хранящихся в Гос. б-ке СССР им. В. И. Ленина. — Москва, 1990. — Т. 2, ч. 2. — С. 16.

Перенесення мощей Бориса і Гліба. Мініатюра з твору Л. Барановича "Труби словес проповідних". Київ, 1674 р.

тарі". Йшлося про дуже популярні навчальні посібники, зокрема букварі кириличні ("граматики") і латинські ("Elementa puerilis institutionis"). У подальшому, друкуючи книги накладом, що доходив до 1500 примірників, віддавали господареві лише 500 з них, а дві третини ділили між собою [15].

Хоч взаємні претензії про поділ прибутків у подібних випадках практично майже неминучі, з наведених даних можна зробити висновок, що підприємство було прибутковим і для головного власника — архієпископа, і для майстра друкаря, і для майстрового спільника — архімандрита. Проте крім названих малоформатних букварів та часословців прибутковими були переважно богослужбові книги. Їх було лише дві з 21 відомого нині новгород-сіверського видання: згадуваний Псалтир 1675 р. і Анфологіон 1678 р. Головними елементами їхнього оформлення, типового для українських друкарень, були форти — оздобні титульні аркуші, — орнаментальні й сюжетні гравюри (разом у розпорядженні друкарні були 3 форти, 21 кліше гравюр на дереві, одне на міді, 16 заставок і кінцівок) [16]. Анфологіон — єдина книжка цієї друкарні, видана великим форматом (фоліо). Його прикрашає форта, в якій поєднано зображення Христа й святих з малюнком архітектурного ансамблю — Спаського собору в Новгороді-Сіверському і двох будинків, очевидно, бурси та друкарні [17]. Навчальні книжечки трьох найменувань були зовсім маленьких розмірів (у 12-ту частку аркуша), усі інші друкувалися "середнім" форматом — кварто, тобто в чверть аркуша, і прикрашались лінійним обрамленням сторінок. Подібні формат і

[15] Див.: *Клепиков С. А.* Указ. соч. — С. 269; *Огієнко І.* Зазн. праця. — С. 312.

[16] *Клепиков С. А.* Оформление книг, изданных Новгород-Северской типографией Л. Барановича в 1674—1679 гг. // Книга и графика. — Москва, 1972. — С. 147.

[17] *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. — Львів, 1971. — С. 178; *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. — Чернігів, 1999. — С. 75.

Святий Феодосій. Мініатюра з твору Л. Барановича "Труби словес проповідних". Київ, 1674 р.

оформлення й у інших друкарнях були найпоширенішими при виданні Псалтирів і авторських літературних творів. А останніх з 21 новгород-сіверського видання аж 14: сім творів самого Лазаря Барановича, п'ять його приятеля Іоаникія Галятовського, по одному Олександра Бучинського і Дмитра Туптала (майбутнього митрополита Дмитрія Ростовського).

Таким чином, у Новгород-Сіверській друкарні бачимо співвідношення тематики видань, якого не було в жодній православній друкарні другої половини XVII — першої половини XVIII ст.: не менш як дві третини всієї продукції становили авторські літературні твори. При цьому значна частина цих авторських творів дійшла до нашого часу в одному примірнику, а це дає змогу припустити, що насправді таких друків було більше, але не всі збереглися. Репертуар видань підтверджують відомості з листування Барановича: друкарню було створено для оприлюднення творчості тогочасних авторів, насамперед самого архімандрита. При цьому власник дбав і про прибутки, але їх зрештою не могло забезпечити друкування літературних творів великого обсягу: нагадаємо, що за "Труби словес проповідних" довелося заплатити друкарні Києво-Печерської лаври 4 тис. золотих.

Баранович нарікав на недостатню якість поліграфічного виконання новгород-сіверських друків Ялинського. Очевидно, йому мріялися книги, видані на рівні найкращих зразків тодішньої поліграфії. Проте, враховуючи умови, в яких діяла друкарня, і необхідність підготовки на місці працівників, слід визнати безперечним досягненням те, що новгород-сіверські друки не відставали від аналогічних за жанром друків Польщі та інших сусідніх країн.

Відновлення друкарства в Чернігові. Перший чернігівський друк — книжка Кирила-Транквіліона Ставровецького "Перло многоцінноє". Вона вийшла у світ 7 вересня 1646 р., незадовго до смерті автора, на той час уніата і архімандрита чернігівського Єлецького

монастиря. Містила україномовні прозові статті й вірші релігійно-повчального характеру. Як бачимо, Ставровецький започаткував той самий напрям книговидання, який продовжив Баранович: організація друкарського підприємства для публікації власних творів.

Одразу ж після початку діяльності Новгород-Сіверської друкарні Лазар Баранович задумав перенести її до Чернігова. 1675 р. він писав: "Друкарня в Новгородку, і для перевезення цієї черепахи потрібно добрих пегасів" [18]. Пожежа Новгорода-Сіверського і Спасо-Преображенського монастиря, де розташовувалася друкарня, що сталася 7 липня 1679 р. (подію згадано у літописі Самовидця), змусила негайно перевезти до Чернігова друкарню і все її обладнання, у тому числі кліше дереворитів та одного мідериту [19]. Ніяких матеріалів від друкарні Ставровецького в Чернігові не залишалося.

Хоч Баранович і мав до Ялинського чимало претензій, іншого майстра він не зміг знайти, а тому був змушений укласти писану угоду з друкарем. Цей документ, підписаний архієпископом 7 вересня 1679 р., має назву "Пункта на спорядження друкарні". У преамбулі господар відзначив, що Ялинський ще не повністю виконав зобов'язання "досконале нам друкарню виставити", але обіцяє і пильно над цим працює. Тому Баранович і прийняв усі умови, запропоновані друкарем. Йшлося про те, що з накладу кожної друкованої книжки друкар буде отримувати для вільного збуту на свою користь значну кількість примірників: видань формату фоліо по 100, кварто по 150, октаво — 150—200, залежно від обсягу книжки. Архієпископ зобов'язувався давати друкареві кошти на оплату найманих працівників, а також на виливання літер, постачати матеріали для виготовлення шрифтів і друкарської фарби, оплачувати ремонтні роботи ремісникам (столяреві, слюсареві, золотареві). За відсутності роботи архієпископ мав давати винагороду працівникам, щоб вони не відійшли, — якщо б це сталося, залучення працівників теж мав би оплатити власник друкарні. Він також обіцяв постачати "товариству куншту друкарського" мед на початку роботи, а під час праці — пиво й горілку, залежно від того, "як велика робота". На місці мав залишатися і спадкоємець Семена Ялинського, якщо б побажав оволодіти друкарським ремеслом [20]. Того ж дня, що й "пункти", Лазар Баранович підписав Ялинському універсал, де обіцяв ці пункти виконувати, мати в протекції друкаря і його нащадків, крім того, на утримання майстрові надавав водяний млин. Отже, Баранович був змушений прийняти умови майстра, застерігши лише, що той втратить привілей і має повернути 4 тис. золотих, отриманих ще раніше, якщо своєчасно не справиться із зобов'язаннями.

Уже 1680 р. у Чернігові у Троїцькому Іллінському монастирі видрукувано Псалтир і дві польськомовні книжки Лазаря Барановича ("Notiy pięć ran Chrystusowych pięć" та "W Wieniec Bożey Matki ss. Oycow Kwiatki"). Псалтир був наслідуванням новгород-сіверського видання 1675 р. із незначними відмінностями [21].

[18] *Огієнко І.* Зазн. праця. — С. 331—332; Див. також: *Каменева Т. Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды ГБЛ. — 1959. — Т. 3. — С. 226—232.

[19] *Каменева Т. Н.* Орнаментика и иллюстрации черниговских изданий XVII—XVIII вв. // Книга: исследования и материалы. — Москва, 1974. — Сб. 29. — С. 175.

[20] *Лазаревский А. М.* К истории Черниговской типографии // Киев. старина. — 1886. — № 7. — С. 574—575.

[21] Про ці відмінності див.: *Клепиков С. А.* Издания новгород-северской типографии и ложночерниговские издания 1674—1679 рр. // Книга: исследования и материалы. — Сб. 8. — С. 262—263.

Натомість обидва твори Барановича написано прозою і віршами, з численними цитатами латинською і церковнослов'янською мовами. Отож праця пішла второваним шляхом, однак Баранович і далі мав претензії до друкаря, зокрема щодо якості шрифту й друкарської фарби. Цим, мовляв, майстер скомпрометував чернігівські видання: "Ніхто не хотіл і глядіти на так темноє письмо". Зрештою, звільнивши Ялинського, Баранович прийняв на його місце майстра Лукаша з Вільна, який довів друкарню до ладу, але незабаром помер. Маючи документи із зобов'язаннями Барановича супроти нього, Семен Ялинський 1689 р. подав гетьманові Івану Мазепі скаргу на власника друкарні за звільнення та інші кривди. Уникаючи тяганини, Баранович пішов на значні поступки: залишив за Ялинським і його нащадками млин, зобов'язався давати підданих для ремонту якихось дворів друкаря в Новгородку, дозволив дітям майстра безоплатно "до двадцяти аркушов друковати". Якщо б все це майстра задовольнило, то, незважаючи на все обурення його поведінкою, Баранович погодився прийняти Ялинського на службу: "Нехай знову до друкарні приступует". З цього видно, що принаймні частина претензій друкаря була слушною. Взаємини Барановича з Ялинським заслуговують на увагу, бо засвідчують і те, як дбав видавець про якість друку, і те, наскільки цінувалася друкарська праця.

Спершу Чернігівська друкарня працювала під наглядом київських митрополитів, але після того, як Баранович домігся ставропігії для своєї архієпископії, головним цензором видань власної друкарні став він сам. У Тріоді 1685 р. уперше зазначено, що вона видана "коштом монастирським" [22].

Лазар Баранович помер 1693 р. За його життя у Чернігові надруковано не менш як 33 видання, з яких 19 — твори тогочасних українських авторів — п'ять самого Барановича, вісім — Іоаникія Галятовського (якого Баранович призначив ігуменом чернігівського Єлецького монастиря), три — Дмитра Савича Туптала, по одному Лаврентія Крщоновича, Стефана Яворського, Івана Величковського, І. Богдановського, Івана Орновського. Якщо п'ять останніх представлено лише як авторів панегіриків, то Баранович видавав і панегірики, і польські релігійно-моралізаторські вірші, і проповіді. Серед творів Галятовського були також полемічні трактати, спрямовані і проти католиків, і проти мусульман, і проти "різних єретиків". Галятовський писав українською і польською мовами, Дмитро Туптало — українською і церковнослов'янською. 1683 р. надруковано його книгу "Руно орошенноє", перше видання якої вийшло 1677 р. у Новгороді-Сіверському під назвою "Чуда Пресвятої і Преблагословенної Діви Марії, діючіїся от образа єї чудотворного в монастиру св. славнаго Пророка Ілії Черніговском". Ця популярна книжечка передруковувалася в Чернігові неодноразово — 1689, 1691, 1696, 1697, 1702 рр. і пізніше.

Типовим зразком багатомовності Чернігівської друкарні та її власника є невелика книжечка Лазаря Барановича "Слово на Рождество Христово" 1682 р. Основний текст — вірш церковнослов'янською і частково українською мовою, далі подано латиномовний вірш "Prima trias virgo est...", його український переклад і польськомовний вірш з латинським заголовком "Aurora musis amica". Наприкінці зазначено: "Слово сіє от трудолюбія Лазара Барановича издадеся в типографії монастира с[вя]тотроєцкого Іліїнського Черніговського року 1682" [23].

[22] *Каменева Т. Н.* Указ. соч. — С. 233.

[23] *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Зазн. праця. — С. 97.

Цікавим виданням є вірш польською мовою з латинськими вставками (цитатами з творів Овідія та інших авторів), який Іван Величковський написав від імені працівників друкарні — "товариства куншту типографічного"[24]. Польською мовою видано панегірик Орновського гетьману Іванові Мазепі "Muza Roxolanska". Значно менше, ніж літературних творів, за життя Барановича було видано богослужбових видань: дві літургійні книги — Октоїх, 1682 р. і Тріодь цвітна, 1685; Псалтир, що міг використовуватися як на богослужіннях, так і для домашнього читання, ще вісім книжечок, судячи з їхнього малого формату, призначалися для читання вдома і навіть у подорожах (чотири видання Молитвослова, Часослов у 12-ту частку аркуша та ін.).

За життя Барановича друкарня вважалася його власністю. Під час хвороби архієпископа київські друзі майже вмовили його заповісти друкарню лаврі, та все ж цього не сталося. Після смерті владики друкарня перейшла у власність чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, хоч найбільший вплив на її діяльність й надалі мали архієпископи.

В останні роки XVII ст. друкувалися панегірики різними мовами — того ж Орновського, Петра Терлецького, Петра Армашенка. На початку XVIII ст. друкарню було завантажено релігійними віршами нового чернігівського архієпископа Івана Максимовича ("Алфавіт рифмами зложений...", 1705; "Богородице діво...", 1707; "Осм блажеств євангельських", 1709), а також здійсненими ним перекладами творів західноєвропейських авторів Амброзія Мерліака ("Феатрон...", 1708), Бенедикта Гефтена ("Царскій путь Креста господня", 1709), Йоганна Гергарда ("Богомисліє", 1710 і 1711), Гієремії Дрекселя ("Іліотропіон", 1714). Папірня в Білиці Ямпільської сотні Ніжинського полку (існувала в 1689—1781 рр.) випускала для потреб друкарні папір із зображенням св. Бориса і Гліба і з написом "Іоанн архієпископ Черніговскиј"[25]. Друкувалися також богословські твори українських авторів — перевидання Катехізиса Петра Могили, приписуваного Сильвестру Косову трактату "О семи сакраментах". 1704 р. видано Служебник у незвичному для цієї книги форматі октаво, 1715 р. — Октоїх у форматі кварто, 1717 р. — Євангеліє у тому ж форматі. Поза тим, як і раніше, видавалися малоформатні книги, зручні не лише вдома, а й у подорожі, зокрема у форматі 1/24 аркуша, Псалтир 1712 і 1716 р., Молитвослов 1714 р.

Як здається, після переведення Івана Максимовича 1712 р. на митрополичу кафедру до Тобольська (де він і помер 1715 р.) чернігівське книговидання втратило притаманну йому раніше орієнтацію на друкування творів сучасних авторів.

Загалом, однак, завдяки літературним нахилам чернігівських владик Лазаря Барановича й Івана Максимовича, в продукції друкарні літургійні видання становлять менший відсоток, ніж це було в більшості тогочасних українських друкарень. Проте найбагатше оздобленими, природно, були саме літургійні друки, такі як Тріодь цвітна, 1685 р., Служебник, 1697 р., Новий Завіт, 1717 р. Дбайливо оформлювалися й літературні твори на релігійні теми. В деяких з них досить оригінальна композиція: у форті "Руна орошенного" (1696) сюжетні зображення закомпоновано в хрестоподібну фігуру, в "Алфавіті" І. Максимовича 1705 р. заголовок вміщено в овальний вінок з лаврового листя. Внизу форти "Алфавіту", як і низки інших

[24] Там само. — С. 99; *Величковський І.* Твори. — Київ, 1972. — С. 6—9.

[25] *Мацюк О.* Папір та філіграні на українських землях. — Київ, 1974. — С. 25.

Сторінки з книги Д. Туптала (Ростовського) "Руно орошенноє". Гравер І. Щирський. Чернігів, 1696 р.

видань, було зображення церкви Троїцького Іллінського монастиря, де діяла друкарня [26]. В заставках книги Максимовича "Богородице діво", виконаних Яковом Сацьким, у рослинний орнамент оригінально закомпоновано заголовки в'яззю й сюжетні зображення.

Дереворити для чернігівських видань виконували уже згадуваний Семен Ялинський, Никодим Зубрицький, Никон Фігурський (чи не тому так названий, що різьбив фігури), Інокентій Піддубний, Макарій Синицький. Широко використовувались також гравюри на міді того ж Н. Зубрицького, А. Тарасевича, І. Щирського, І. Стрільбицького. Гідно продовживши започатковані у Львові і Києві засади декоративного оформлення книжок, Чернігівська друкарня внесла в мистецтво книги і свої оригінальні риси [27].

Укази 1721—1724 рр. завдали чернігівському друкарству удару ще відчутнішого, ніж київському.

Початок репресій. Одразу ж після підпорядкування 1686 р. Української православної церкви Московському патріархату останній спробував підкорити собі обидві українські друкарні Київської православної митрополії — лаврську й чернігівську. Вже в листопаді 1686 р. патріарх Йоаким розпорядився, щоб книжки друкувалися під наглядом і з дозволу митрополита, на той час вже повністю підвладного патріарху [28]. Щоправда, у травні 1688 р. цар визнав слушними аргументи архімандрита Варлаама Ясинського про те, що лавра — ставропігійська установа, тому її друкарня митрополитам не підлягає. Однак вже наступного року патріарх висунув категоричну вимогу, що всі "новосочиненныя" книги мають перед виданням надсилатися для перевірки до московської патріархії. Лавра не була схильна виконувати ці розпорядження, зокрема, перед виданням Псалтирів архімандрит Варлаам писав патріархові, що українці не купуватимуть і не читатимуть книг, видрукуваних "по московську" [29]. Відтак внаслідок неодноразових клопотань лаври новий патріарх Адріан погодився, щоб "звичайні" церковні книги тут видавалися "по тоя страны наре-

[26] *Запаско Я. П.* Зазн. праця. — С. 180.
[27] Там само. — С. 183—186.
[28] *Огієнко І.* Зазн. праця. — С. 268.
[29] Там само. — С. 269.

чию", але без права надсилати їх на продаж до Москви [30]. Натомість дозволялося вивозити в Росію передруки російських видань, що, без сумніву, заохочувало лавру до збільшення друку таких книг.

Певний, за висловом І. Огієнка, перепочинок настав, коли після смерті останнього патріарха Адріана російську церкву очолив високоосвічений українець Стефан Яворський, колишній професор Києво-Могилянської академії [31]. В умовах послаблення урядового контролю лавра пожвавила видавничу діяльність. Поряд з передруками давніх друків видано багато ілюстрований Києво-Печерський патерик 1702 р. — справжній шедевр поліграфічної майстерності.

Проте централізаторська політика Петра І не віщувала нічого доброго українській культурі. Її статус кардинально змінився після Полтавської битви 1709 р.: на зміну періодові самобутнього розвитку прийшла нова доба, коли українські освіта й наука мали стати провінційними, обмеженими в правах і можливостях порівняно з культурою "центру" [32]. Спершу, щоправда, здавалося, ніби нічого не змінилося. Перепочинок начебто тривав. У Київській та Чернігівській друкарнях й надалі виходили як традиційні літургічні тексти української редакції, так і новостворені праці українських книжників та підготовлені ними переклади. Керівники друкарень не усвідомлювали, що посилення централізаційного курсу уряду і зростання недовіри до "сепаратизму мазепинців" вже найближчим часом призведуть до різкого загострення ситуації.

Звичайно, незадоволення російських урядових кіл і церковної влади характером українського книговидання, підозріле ставлення до "зіпсованої" впливами "латинського" світу української книжки — явища давні. Якщо спроби нівелювати цю своєрідність спершу і не доводилися до кінця, то це пояснюється тим, що автономні права і "вольності" України Москва починала порушувати поступово, перші заборони і погрози були відносно м'якими, але готували ґрунт для подальших репресій. Коли Петро І почав здійснювати освітні реформи, до того ж із залученням до цієї справи освічених українців, видавалося, що секуляризованіша порівняно зі старомосковською тематика українських видань обумовить підтримку українського книговидання царем-реформатором. Сталося інакше. Сприяючи світському книговиданню в Санкт-Петербурзі й Москві, впроваджуючи до цивільного друку новий шрифт (зразок якого було розроблено саме українцями), цар вирішив підтримати політику щодо України найконсервативніших кіл російської церковної ієрархії. Дозволити лише передруки церковнослов'янських церковних книг, заборонити публікацію будь-яких світських за змістом чи навіть релігійних, але нових творів, не допускати наближення мови видань до розмовної мови населення — такою надовго стала офіційна урядова політика Росії. Друкування російською мовою всього розмаїття книжок, потрібних для реформування освіти, адміністрації, громадського життя, також стало привілеєм російського імперського центру.

Привід для нового драконівського законодавства не довелося довго шукати. Згадали, що в минулі роки Чернігівська друкарня приймала замовлення російських старообрядців на друк Часословів, що сама друкарня видала (ще

[30] Там само. — С. 271; Архив ЮЗР. — Ч. 1, т. 5. — С. 372.

[31] *Огієнко І.* Зазн. праця. — С. 271—272.

[32] *Шевельов Ю.* Питання періодизації історії української мови // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1998. — Вип. 5. — С. 690—691.

1711 р.) переклад твору Йоганна Ґергарда "Богомисліє" і те, що в друці 1718 р. Місяцеслова на титульній сторінці Києво-Печерський монастир названий ставропігією константинопольських, а не московських патріархів. Ці три причини було зазначено в указі імператора Петра І, за яким Києво-Печерському і Чернігівському монастирям наказувалося: "...вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласия с великороссийскими с такими же церковными книгами справливать прежде печати с теми великороссийскими печатми, дабы никакой розни и особого наречия во оных не было" [33].

Цим указом започаткувалася довга серія указів, розпоряджень і циркулярів, спрямованих на заборону вживання у друці, а отже, й в освіті та громадському житті мови, якої, за сформульованою пізніше офіційною концепцією, "не было, нет и быть не может". З точки зору інтересів імперії — принаймні так, як їх розуміли правителі, — ця заборона є зрозумілою: всі імперії прагнуть до нівеляції етнічної та мовної ситуації на своїй території шляхом придушення права на самостійний розвиток усіх націй, крім панівної. Натомість з точки зору як інтересів українського народу та його культури, так і зацікавленості людства в культурному розмаїтті такого роду заборони виправдання не мають. Зрештою, репресії щодо книги і культури найчастіше виявляються шкідливими і для держав, які таку політику здійснюють.

За висловом І. Огієнка, "історичний наказ Петра І і вбив стару Печерську друкарню" [34]. Втім, наслідки указу і всіх виданих пізніше розпоряджень подібного змісту стосувалися не лише безпосередньо Київської та Чернігівської друкарень. Їхня згубність полягала в тому, що вони сковували творчу ініціативу письменників і освітніх діячів, надовго загальмували так плідно започаткований наприкінці XVI — у XVII ст. процес оновлення культури, збагачення її новими жанрами, темами, ідеями.

Можна дивуватися, з якою наполегливістю і цілеспрямованістю почала діяти система заборон і обмежень. Слід, однак, визнати, що поява одного за одним нових попереджень, погроз, покарань засвідчує й наявність свідомого, хоч з необхідності пасивного, опору українських діячів культури урядовій асиміляційній політиці.

Створений на початку 1721 р. Святійший синод став управляти православною церквою в Росії замість патріарха, і одразу, 22 лютого того самого року, Києво-Печерській і Чернігівській друкарням було наказано бути під владою Синоду, і без його "повеления... никаких книг не печатать" [35]. Безпосередній нагляд над друкарнями доручався "типографий протектору" і керівникові Типографської контори, архімандритові Троїце-Сергієвого монастиря Гавриїлові Бужинському. Як видно із синодального указу від 30 серпня того ж року, мета контролю була та сама — "чтоб розни и особого наречия никакого не было". Для цього встановлювалася обов'язкова процедура: два примірники оригіналу з виправленнями на полях надсилалися до Синоду, один з них мав залишатися "для свидетельствования" в Типографській конторі при Синоді, другий повертався друкарні для виготов-

[33] Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. — Т. 7. — Санкт-Петербург, 1890. — С. 23, № 2297; Див.: *Огієнко І.* Зазн. праця. — С. 280.

[34] Полное собрание... — Т. 1. — С. 36; *Огієнко І.* Зазн. праця. — С. 280.

[35] *Огієнко І.* Зазн. праця. — С. 280.

лення накладу. Після його надрукування один з примірників надсилався до Синоду для звірки, і лише після неї дозволявся продаж. Отже, було встановлено подвійну цензуру: спершу цензурування оригіналу, тоді сигнального примірника. Новий порядок було запроваджено досить швидко: вже 1722 р. у Києві вийшов Апостол з цензурним свідоцтвом, вміщеним на окремому аркуші слідом за титульним: "Сія книга Апостол повелѣніем святейшаго правительствующаго синода всероссійскаго, в конторе типографской против Апостола всероссійскаго зводу изследована и по изследованію обретеся во всем с великороссійским сходна. Того ради печати предати и в народ отпущати Св. прав. всероссійскій синод благословляет. Академій і типографій протектор Гавріил..." Очевидно, через недогляд "великороссійский" звід названо "всероссійским", за аналогією з назвою Синоду. Втім, це відповідало суті політики, спрямованої на надання російській ("великороссійській") мові статусу загальнодержавної.

Синод здійснював контроль за змістом і мовою видань під загрозою жорстоких покарань. 1724 р. за архімандрита Іоаникія Сенютовича було надіслано до Типографської контори Тріодь цвітну, передруковану в Києві з московської "слово в слово". Однак справщики Московської синодальної друкарні все ж знайшли певні відмінності. Синод наказав надіслати йому весь наклад книги, архімандрита Сенютовича оштрафувати на 1 тис. руб., враховуючи, що він "первое в том преступленіе учинил..., а ежели впредь таковую покажет предерзость, то без всякого пощажения наказан жестоко имат быти" [36]. Щоправда, пізніше цю Тріодь дозволили випустити у світ з умовою внесення виправлень, а розміри штрафу зменшити до такої суми, яку буде знайдено в келейній касі Сенютовича.

Ще жорстокішою була розправа з Чернігівською друкарнею. 1724 р. за доносом "протектора" (тобто, дослівно, покровителя!) друкарень Гавриїла Бужинського про те, що з Чернігова не надсилали книжок на перевірку, Синод вирішив просто конфіскувати непокірну друкарню: "...все к печатанию книг всякаго звания, материалы и инструменты и печатные книги, всё, что ни есть, без оставления... забрать в Москву и привезть на кошты той Черниговской типографіи... А на управителя той Черниговской типографии, за оное преслушание, за которое надлежало было ему ко истязанию быть выслану, взять в святейший Синод из келейных ево денег и вещей штрафа тисячу рублей" [37]. Коли ж посланий для виконання конфіскації службовець Андрій Сурмін виявив, що книг на контроль не вислали, бо фактично ніяких більшого розміру видань не друкували, штраф зменшили до 100 руб., а конфіскацію на якийсь час затримали. Деякий час друкарня намагалася щось видавати з неправильними датами, які передували указу 1720 р., але внаслідок чергового доносу Чернігівська друкарня була змушена припинити видавничу діяльність аж до 1743 р.

Київська друкарня не припинила книговидання, але при цьому мусила долати всілякі перепони. 1726 р. у нових лаврських виданнях знову знайдено відмінності від московських, знову було наказано, щоб правопис і наголоси точно повторювали московські. Щоправда, 1728 р. лаврі дозволили видавати за давнім зразком ті церковні книги, яких не можна було порівняти з російськими, бо в Росії цих найменувань не друкували. На деякий час лавра перестала навіть надсилати оригінали на перевірку

[36] Цит за: *Огієнко І.* Зазн. праця. — С. 282.

[37] Полное собрание... — Т. 4. — С. 116, № 1270; *Огієнко І.* Зазн. праця. — С. 335.

до Синоду. Проте всі основні лаврські літургійні видання на той час були вже такими обмосковленими за змістом і мовою, що часто люди воліли купувати не їх, а традиційні книги "закордонні" — Львівського братства, Почаївського й Унівського монастирів. 1735 р. імператорським указом київському митрополитові Рафаїлові Заборовському було доручено "старонапечатныя" книги забирати і пильнувати, щоб церковні служби велися тільки за нововиправленими текстами. Втім, повністю виконати цей указ було неможливо, оскільки оцензурованих друків спершу не вистачало для всіх церков.

Ослаблення цензурного режиму за правління імператриці Єлизавети і, зокрема, за гетьманування Кирила Розумовського було досить обмеженим. 1744 р. архімандрит лаври Тимофій Щербацький отримав від цариці під час її перебування у Києві дозвіл перевидати Четьї мінеї Дмитрія Ростовського і Києво-Печерський патерик. Коли це стало відомо Синодові, його керівництво переконало царицю, що ці книжки потребують істотного виправлення, тому друкування наказали припинити. Закінчилася ця справа тим, що 1759 р. Четьї мінеї надрукувала Московська синодальна друкарня, а Патерик лавра змогла видати лише 1760 р. Префект Києво-Могилянської академії Мануїл Козачинський книжку "Філософія Арістотелева", що містила панегірики на честь Олексія і Кирила Розумовських, мусив друкувати за кордоном, у Львові, — настільки не допускалося винятків у цензурному режимі стосовно Київської та Чернігівської друкарень. Якщо навіть протекція цариці не мала істотного впливу на пом'якшення цензури, то цей факт засвідчує, якою цілеспрямованою і послідовною була російська урядова політика щодо обмеження свободи книговидання в Україні.

З 1766 р. посилився тиск на Київську і Чернігівську друкарні. Це було одним з виявів політики Катерини II, спрямованої не лише на ліквідацію будь-яких відмінностей у статусі провінцій і регіонів, а й на викорінення пам'яті про існування їх у минулому. 6 листопада 1766 р. Синод ствердив, що начебто "в печатаемых нине... в Киево-Печерской... и в Черниговской типографиях разнаго звания церковных книгах в некоторых усматриваются и паки многие с выходимыми из Московской типографии такими ж книгами несогласия" [38]. Це, звичайно, не було правдою: залякані керівники обох друкарень вже самі пильнували, щоб не допустити ні "окремої мови", ні відмінностей в тексті. Лише зрідка українські друкарні зважувались просити про незначні поступки. 1769 р. лавра надіслала примірник Букваря старого зразка, вказуючи, що "тамошний (лівобережний. — *Авт.*) и заграничный (правобережний. — *Авт.*) багаточестивый народ как прежде никогда своих детей по новопечатанным в Московской типографии Букварям не обучал, так де и теперь..." Тому "в рассуждении народной надобности" лавра просила дозволу на видання Букваря. Однак, як і слід було сподіватися, відповідь Синоду була категоричною: "Помянутому архимандриту в требовании его отказать и впредь таковых представлений не чинить" [39].

Нагадування, застереження, погрози повторювалися і в наступні роки. Так, 7 травня 1775 р. Синод вимагав від митрополита Гавриїла Кременецького, щоб у лаврських друках порівняно з московськими "ни малейшей разности не было" [40]. 11 вересня того самого року він розпорядився, щоб лавра ще й виплачувала пристойну винагороду служителям

[38] Див.: *Огієнко І.* Зазн. праця. — С. 290.
[39] Там само. — С. 291.
[40] Там само. — С. 292.

Московської синодальної друкарні, які порівнюватимуть тексти, запропоновані до друку в Києві, з московськими виданнями. 1786 р. контроль над виданнями лаври покладено на київського митрополита (ним був тоді Самуїл Миславський), який вже від свого імені накладав грізні резолюції — якнайсуворіше стежити за повною відповідністю видань московським зразкам. Щоправда, в тому самому 1786 р. за новими церковними штатами митрополит київський став священноархімандритом лаври. Звичайно, це зумовило зацікавленість митрополії, щоб лаврський друк не занепадав. Як вказував І. Огієнко, "друкарня зажила трохи спокійнішим життям, але вернутися до колишньої своєї української праці вона, звичайно, була не в силі". За влучним висловом цього визначного історика друкарства, "давня фактична всеукраїнська академія, яка так енергійно працювала на духовну користь свого народу, потроху обернулася в філію московської синодальної друкарні..." [41]

Київське і чернігівське книговидання під контролем цензури. Починаючи з другого десятиліття XVIII ст. погіршення умов для української культури відбувалось одночасно з обмежуванням автономії Гетьманщини, посиленням контролю імперського центру над усіма українськими світськими та церковними установами. В різних галузях культурного життя ці процеси відбувалися по-різному. Зокрема, середнє і вище шкільництво втрачало самобутні риси і знижувало статус своїх навчальних закладів поступово. Натомість у книговиданні зміна була різкою, раптовою, буквально з дня на день. Це була справжня катастрофа, ніким не очікувана, тим більше, що вихованці Київської академії й колишні лаврські ченці обіймали високі церковні посади. До схарактеризованих вище розпоряджень 1720—1721 рр. Київська і Чернігівська друкарні були справжніми культурними осередками, мали змогу виявляти ініціативу у формуванні видавничої програми і, користуючись цим, розширювати репертуар за рахунок видання творів нових жанрів, залучення ширшого кола авторів і друкування перекладів, у тому числі творів католицьких та протестантських богословів. І от саме в ті десятиліття, коли в Росії почалося, по суті, на пустому місці, видання різноманітних наукових праць, практичних посібників, підручників, творів красного письменства, історичних і філологічних трактатів, обом українським друкарням все це було заборонено. Їхня роль зводилася до тиражування виданих раніше богослужбових книг, причому всі українські особливості правопису і мови в них викорінювалися. Так, розривом з давніми українськими традиціями стало впровадження властивої російському варіантові церковнослов'янської мови системи наголосів замість утвердженої в українських виданнях попереднього періоду, зокрема, опрацьованих під керівництвом Петра Могили та його наступників [42].

Єдиною ділянкою, де українські друкарі могли ще кілька десятиліть розвивати творчу активність, було поліграфічне виконання і художнє оформлення книжок. І саме тут упродовж першої половини XVIII ст. справді визначними були здобутки щодо поліграфічної досконалості, краси шрифтів, майстерності компонування шпальти і насамперед щодо мистецького рівня ілюстрацій та орнаментальних оздоб. Єдине обмеження в галузі оформлення книги, впроваджене 1721 р., стосувалося зображень

[41] Там само. — С. 293.

[42] *Огієнко І.* Наголос як метод означення місця виходу стародрукованих книжок // ЗНТШ. — 1925. — Т. 136, 137.

гербів. Оскільки їх не існувало в російській богослужбовій книжці, не можна було їх мати і в українській [43]. Поліграфічним виконанням і мистецьким оздобленням вирізняються такі лаврські видання, як Апостол 1722 р., Псалтир 1728 р., Акафісти 1731 р., Анфологіон 1734 р., Служебник 1735—1740 рр., Часослов 1751 р. Зокрема, в Апостолі приваблюють чіткий, трохи нахилений шрифт, гармонійне поєднання висоти і ширини набору, розмірів текстової частини і прикрас — заставок, кінцівок, ініціалів [44]. Високо цінували покупці мініатюрні видання молитвословів в 1/16 і навіть в 1/25 частину аркуша, зручними в користуванні й гарно виданими були Требники формату 12°, Новий Завіт і Псалтир у форматі 16°.

Лише вряди-годи дозволялося передруковувати твори українських авторів, і то тільки за їх російськими перевиданнями, з яких усунуто українські мовні риси: "Камінь віри" Стефана Яворського, "Розыск о раскольнической брынской вере" Дмитрія Ростовського. Небогослужбові авторські видання ставали рідкісним винятком і допускалися за спеціальним дозволом. До них належать віршовані панегірики Мануїла Козачинського з нагоди відвідин Києва імператрицею Єлизаветою 1744 р., а також присвячена гетьманові Кирилові Розумовському праця Самуїла Миславського "Догматы православныя вѣры кафолічеськія і апостольскія церкви восточныя" з паралельним російським та латинським текстами (1760).

Доводилося лаврі друкувати й офіційні розпорядження російського уряду. Так, 1750 р. видано "Указ ея императорского величества самодержицы всероссийской из Правительствующего сената..." про заборону ввозити книги іноземними мовами, в яких згадано "бывших правителей известных имена", і про вилучення їх з ужитку.

Як видно з опису середини XVIII ст. [45], технічний рівень лаврської друкарні був високий. Тут налічувалося шість металевих "німецької роботи" станів (друкарських верстатів), з них постійно працювали чотири, два інші використовувалися час від часу, коли була термінова робота. За кожним із чотирьох станів закріплювалося по три вільнонайманих майстри: складальник (зицер), прасар (батирщик) і прасмайстер (прасар), при зицерах рахувалося по два-три учні з числа вільних людей. Учні, зокрема, залучалися до роботи на двох додаткових верстатах.

Стандартним накладом книг більшого формату був "таборок" (1200 примірників), видань у форматі октаво (1/8 аркуша) — вдвічі більше. Протягом одного дня набиралась і видруковувалася лицева сторона одного аркуша і половина примірників зворотної, впродовж другого дня додруковувалася решта зворотної, а тим часом коректори вичитували наступний аркуш, який мав друкуватися наступного дня. Таким чином, з кожного верстата випускалося за два дні по аркушу. Зицерам і прасмайстрам передбачалась у той час відрядна оплата по 16 2/3 копійки за аркуш, батирщикам — вдвічі менше. Додаткова оплата надавалася двом першим за вдруковування літер червоною фарбою. Після надрукування всіх аркушів тієї чи іншої книжки був потрібен певний час на їх просушування, і протягом цього часу майстри отримували лише харчі. Досить докладно було передбачено, яке харчування належало працівникам друкарні — "товариству куншту типографського". Комплектування і фальцювання книжок не нормувалося за часом, проте майстри самі прагнули, щоб це відбува-

43 *Запаско Я. П.* Зазн. праця. — С. 212.
44 Там само. — С. 206.
45 *Огієнко І.* Історія... — С. 287—289.

лося якомога швидше, аби їхня зарплата не зменшувалася через простої.

Траплялися випадки, коли працівники солідарно виставляли свої вимоги щодо поліпшення оплати, якості й кількості харчів, погрожуючи, що в разі незадоволення їх вони будуть змушені шукати собі іншої роботи [46]. "Прикладків", тобто тих примірників, які майстри могли продати на свою користь, у лаврській друкарні було менше, ніж в інших: з великих книг кожному зицерові і прасмайстрові виділяли по два примірники, батирщикам — по одному, книг меншого формату відповідно більше. За друкування маленьких книжечок (каноники, недільні паракліси) майстри не отримували оплати, але кожному з них дозволялося на власному папері друкувати по 50 примірників для продажу на власну користь. Друкарська фарба виготовлялася на місці із сажі й покусту (оліфи), на місці також розтиралася на плитах цинобра (кіновар — червона фарба). Майстри мали свої будинки на землях лаври і звільнялися від підданських робіт. Неодружені забезпечувалися дровами і свічками, учні отримували від монастиря тільки харчі й одяг. Друкарню обслуговували монастирські ремісники — токарі, ковалі, слюсарі.

Потреби друкарні в папері лише частково задовольняло власне виробництво. 1624—1648 рр. діяла лаврська папірня в Радомишлі, в 1702 р. зафіксовано наявність папірень у Совках біля Києва, але найбільшою в XVIII ст. була папірня в Пакулі Любецької сотні Чернігівського полку [47]. Вже з 1680-х рр. у лаврських виданнях з'явилися оригінальні водяні знаки, зокрема, із зображенням Успенського собору і Антонія Печерського [48].

Неповторність мистецького обличчя видань забезпечували гравюри — титульні сторінки, фронтиспіси, ілюстрації, орнаментальні заставки й кінцівки. Найвизначнішими майстрами оформлення книги були гравери на міді Аверкій Козачківський та Григорій Левицький — гідні продовжувачі традицій попереднього покоління українських книжкових митців. З праць Козачківського вирізняються титульний аркуш Апостола 1722 р., ілюстрації Толкового Псалтиря 1728 р., Нового Завіту з Псалтирем 1732 р. До найкращих творів цього майстра зараховують також багатофігурну композицію "Взяття на небо" на звороті титульного аркуша Нового Завіту 1732 р., фронтиспісні зображення царя Давида (Псалтир 1728 р.), євангеліста Матфея з ангелом (Євангеліє 1733 р.) [49]. Григорій Левицький відомий як автор багатьох визначних гравюр, зокрема для малоформатних Апостола і Євангелія 1737 р.

Під час пожежі лаврської друкарні 1718 р. згоріло багато друкарських матеріалів, у тому числі дощок для кінцівок, заставок, заголовних літер та інших орнаментальних прикрас. Проте це посприяло оновленню орнаментики. Набули поширення заставки, в яких традиційний рослинний орнамент поєднується із сюжетними багатофігурними гравюрами. Акафіст 1731 р. — перше видання, в якому сторінки оточено гравійованими обрамленнями — дереворитними для текстових сторінок, мідеритними для мідеритних сторінкових ілюстрацій.

Як зазначають дослідники, з другої половини XVIII ст. мистецьке оформлення видань Києво-Печерської друкарні погіршується. Оригінальних оз-

[46] *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів // Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. — Київ, 1926. — С. 19—20.

[47] *Мацюк О.* Папір та філіграні на українських землях. — С. 61—62; *Його ж.* Історія українського паперу. — Київ, 1994. — С. 67.

[48] *Титов Ф.* Типография Киево-Печерской Лавры. — Т. 1. — С. 369, 378, 381.

[49] *Запаско Я. П.* Зазн. праця. — С. 212.

Д. Галятовський. Євангеліст Іоанн. Розгортка Євангелія. Друкарня Києво-Печерської лаври, 1707 р.

доб стає дедалі менше, вживаються недосконалі ремісницькі копії з праць майстрів попереднього періоду. Порівняно багатим було оформлення Біблії 1758 р., але її було скопійовано з московського видання [50].

Значна частина накладу книг, надрукованих лаврською друкарнею, оправлялася у майстерні при лаврі. Вирізняються звичайні масові оправи (дошки, обтягнені шкірою або тканиною) і парадні "презентові" для подарунків визначним особам і покровителям лаври, які оправлялися в білий або світло-зелений пергамен із золотим тисненням. Інколи в лаврській майстерні оправляли книжки з інших друкарень. Справжніми мистецькими витворами були оправи київських палітурників Івана Равича (перша чверть XVIII ст.) та Ієремії Білецького (друга чверть), прикрашені клеймами з фініфтом оправи Дем'яна Волковицького (1764—1766) [51].

Лаврська друкарня мала книгарню на Подолі, посилала своїх продавців продавати книжки на великі ярмарки України, інколи за її межами, намагалася продавати книги й у Москві. Часто лавра давала свої видання і в комісію. За прикладом аналогічного почаївського видання лавра випустила книгарський каталог — "Табель цены книгам", де окремо подавалися ціни неоправлених книжок, оправлених "по просту", з позолоченим обрізом, деяких також у перга-

[50] Там само. — С. 224.

[51] *Щербаківський Д.* Золотарська оправа книжки в XVI—XIX ст. на Україні // Бібліол. вісті. — 1924. — № 1—3. — С. 111—112.

мені, у футлярах, або “настилано” (обтягнутих папером чи тканиною) [52].

Керівництво лаври дбало про монопольне становище не тільки як видавця, а й як продавця книжок на київському ринку, домагалося від київського магістрату заборони продавати в Києві на Подолі книжки Чернігівської, Почаївської та інших друкарень. Лавра також судилася з тими міщанами, які друкували аркушеві гравюри-ікони та ксилографічні тексти з віршами й молитвами [53].

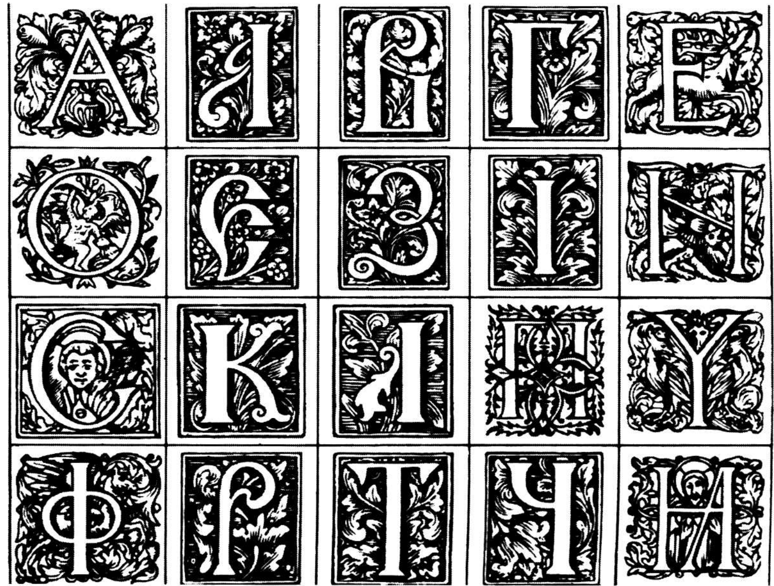
Крім конкурентної боротьби між друкарнями зафіксовано й випадки їхньої співпраці. Так, у середині XVII ст. лавра, домовившись з Львівським братством, взяла від нього певні братські видання для продажу в Києві й на Наддніпрянщині, а також передала свої друки для розповсюдження у Львові та околицях. Наприкінці XVIII ст. керівник лаврської друкарні ієродиякон Юстин і керівник Почаївської уніатської друкарні ієромонах Спиридон налагодили співпрацю обох друкарень. З Почаєва надсилалися до Києва в аркушах дрібні книжки, до яких у лаврі додруковували титульні аркуші з вказівкою на Київську друкарню, потім частину книжок продавали в Києві, а частину надсилали до Почаєва. Останній факт дуже цікавий як приклад співпраці діячів культури, які належали до різних конфесій, всупереч конфліктам, що нав'язувала державна влада і частина ієрархів. Лавра надсилала свої книжки до Болгарії, Сербії, афонських монастирів. На прохання посла Росії в Греції 1770 р. вона надрукувала Євангеліє грецькою мовою та недільні служби, спеціально придбавши для цього грецький шрифт.

Не маючи дозволу на друкування світських книг, лаврська друкарня не могла належним чином обслуговувати потреб Києво-Могилянської академії. Природно, що академія неодноразово намагалася заснувати в Києві власну друкарню. Найнаполегливіше цією справою займався митрополит Тимофій Щербацький. Він навіть отримав дозвіл на відкриття такої друкарні від Синоду, однак лавра домоглася від імператриці Єлизавети Петрівни скасування синодального рішення. Ще раз прохаючи дозволити відкрити митрополичу друкарню, Щербацький аргументував це потребою видавати для академії книжки різними мовами, оскільки в ній, крім викладання латинською, вивчають гебрайську, грецьку та німецьку мови. Синод 1753 р. знову видав грамоту на заснування митрополичої друкарні, проте цариця категорично наказала цю грамоту анулювати. Пізніше митрополит Арсеній Могилянський ще раз намагався відкрити друкарню при Софійському соборі, але знову не отримав дозволу. Таким чином, позиція друкарні Києво-Печерської лаври залишалася монопольною в Гетьманщині аж до 1743 р., коли відновилося книговидання у Чернігові.

Для друкарні чернігівського Троїцького Іллінського монастиря обставини були ще менш сприятливими, ніж для лаврської. Протягом 20 років у Чернігові навіть не наважувалися приступити до книговидання. Останнє, що було надруковане в Чернігівській друкарні перед її розгромом, — це російськомовний маніфест та регламент про розведення овець, аналогічний виданому в Києві. Після цього друкарські працівники розійшлися, дошки гравюр було заховано, латинський і польські шрифти перелито на кириличні. Перші після довгої перерви відомі друки вийшли 1743 р.: Часослов, Буквар і “Первоє ученіе отроком” Феофана Прокоповича. Того ж року

[52] *Маслов С. І.* Етюди з історії стародруків. — Вип. XI—XII. — Київ, 1928. — С. 42.

[53] *Попов П.* Матеріали... — С. 35—36; *Його ж.* Ксилографічні дошки Лаврського музею. — Вип. 1. — Київ, 1927. — С. 9—10.

Зразки оформлення ініціалів у стародруках.

надруковано також кілька передруків російськомовних указів. Один з них стосувався порядку видачі паспортів селянам, що відходили на "промисли".

Упродовж наступних років великим аркушевим форматом було видано лише чотири передруки київських видань: два Апостоли, Октоїх, Анфологіон. У 4-ту частину аркуша надруковано Служебник, Служби з Акафістом Миколі. Вийшов і ряд малоформатних видань, зокрема Каноник у 12-ту частину аркуша. З творів українських письменників знову ж таки видавали тільки те, що перевидавалося в Києві: "Алфавіт духовний" Ісайї Копинського, Акафіст св. Варварі Йоасафа Кроковського, могилянське Православне исповідання віри. В архіві петербурзького Синоду збереглися акти звірки чернігівських друків з російськими. З них видно, як прискіпливо переглядалися тексти й усувалися всі українські звороти й навіть найдрібніші зміни слів [54]. Загалом значна частина чернігівських видань цього періоду є повторенням видань київських не тільки за змістом, а й за оформленням. Щоб хоч трохи урізноманітнити свій репертуар, Чернігівська друкарня була змушена вдаватися до хитрощів. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. одним з найпопулярніших її видань було "Руно орошенноє" Дмитра Туптала-Ростовського, яке в 1677—1702 рр. видавалося сім разів. Маючи намір видати наступне, восьме видання, керівники Чернігівської друкарні не сподівалися отримати дозвіл московської синодальної контори. Тому десь після 1753 р. цю книжку було видано з датою "1702 р." як максимально точну копію справжнього сьомого видання (1702) [55]. З нього використано кліше заставок і кінцівок, проте ініціали не збереглися і довелося використати замість них нові; застосовано також нові, перелиті літери [56].

Чернігівська друкарня була добре обладнаним підприємством. Вона мала два комплектних верстати, ще до двох були

[54] *Каменева Т. Н.* Черниговская типография... — С. 240.

[55] У самій книжці воно названо шостим, бо перше видавалося під іншою назвою.

[56] *Маслов С. І.* Етюди з історії стародруків. — Вип. I—VIII. — Київ, 1925. — С. 41, 42.

Я. Таляревський. Свята Трійця. Мініатюра з Анфологіона. Чернігів, 1753 р.

гвинти ("шруби"). Збереглося 19 кашт з літерами різних ґатунків, пунсони і матриці ("матерки") для виготовлення шрифтів, 308 "дерев'яних різаних фігурок великих і малих", 740 літер різаних дерев'яних старих і нових. Шрифти кириличні мали такі самі назви, як і в інших українських друкарнях: псалтирні літери, тестаментові (очевидно, для друку "тестаменту" — Нового Завіту); латинські мали назви, запозичені з Польщі: швабахер, схолястика, мітель, субмітель. Роботу друкарні полегшувало й те, що в Білиці Ніжинського полку збереглася папірня.

Монахи займалися продажем книг, їх також віддавали в комісію чернігівським міщанам. Продавалися чернігівські друки і в Києві. Втім, розповсюдження їх не завжди йшло добре: у першій половині XIX ст. доводилося займатися збутом решток накладів видань другої половини XVIII ст.

Видання 1743—1785 рр. оформлені назагал гірше, ніж книги, видрукувані до початку постійного цензурного контролю. Хоч свого часу в Чернігові широко застосовувалися мідерити, у книгах другого періоду діяльності друкарні їх використано лише двічі. Якщо йдеться про дереворити, то найцікавішими їх майстрами були Яків Таляревський і Михайло Чернявський. До найкращих сюжетних гравюр дослідники відносять сторінкову композицію Таляревського "Свята Трійця у Авраама", якою прикрашено ряд видань. Особливо врочисто виглядає ця гравюра в поєднанні з обрамленням з виливного складаного орнаменту [57].

Всього бібліографією зареєстровано 8 чернігівських книжкових друків 1743—1787 рр. та 172 передруки указів [58]. Безперервне друкування в Чернігові проіснувало до 1785 р. 1786 р. урядом дозволено відкрити університет у приміщенні Троїцького Іллінського монастиря, тому друкарню перенесли до архієрейського дому. Хоч університет так і не відкрився, друкування в монастирі припинилося. Його було відновлено лише через п'ятнадцять років — не пізніше 1801 р. 1846 р. друкарня Чернігівського губернського правління скупила решту шрифтів і матеріалів друкарні Троїцького Іллінського монастиря [59].

Загальний підсумок діяльності київських і чернігівських видавців в умовах

[57] *Запаско Я.* Зазн. праця. — С. 226.

[58] *Каменева Т. Н.* Указ. соч. — С. 302—329.

[59] Там само. — С. 24—242; *Дубровський В.* Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. — Київ, 1928.

посилення цензурних утисків невтішний. Попри всю талановитість майстрів і особливо митців, друкарні не змогли обслуговувати літературний і науковий рух. Русифікованість мови й обряду стала чинником втрати національних традицій української церкви. Проте більшість церковнослов'янських видань хоч і не була пов'язана з новими течіями в культурі, якоюсь мірою підтримувала культурно-освітнє життя на досягнутому рівні. Букварі та інші навчальні видання сприяли розвиткові елементарної освіти, яка до початку XIX ст. залишалась поза контролем влади.

Високохудожнє оформлення книги стало істотним елементом збереження і розвитку національних мистецьких традицій. Тим самим навіть за несприятливих умов обидві друкарні Гетьманщини зробили певний внесок у культурне життя.

Українські видавці у Львові: братство і М. Сльозка. У другій половині XVII і в першій половині XVIII ст. друкарні Львівського Успенського (Ставропігійського) братства, заснованій ще 1591 р., довелося діяти в значно складніших умовах, ніж у попередній період. Статус українського населення Львова, а тим самим і Львівського братства залежав від змін політичної ситуації в Україні. 19 липня 1651 р., незабаром після поразки українського війська під Берестечком, польський король Ян-Казимир "подарував" учасникові цієї битви ротмістрові Станіславу Студзінському українські друкарні у Львові — братську і М. Сльозки разом з їх активами [60]. Таке нечуване раніше насильство аргументувалося "деякими міркуваннями", основне з яких було незабаром пояснене представником Студзінського в магістратському суді: мовляв, "все, що друкувалося церковнослов'янською або українською мовами", містить "схизму і єресі". Студзінський і ті, хто домігся королівської дарчої грамоти для нього, вважали, що підтримка традиційної релігії, звичаїв і мови слугувала консолідації українського суспільства і тому була передумовою повстання проти Речі Посполитої. "Таке велике повстання показало результат діяльності їх друкарень, які часто і густо розсівають схизму" [61], — так сформулювали головне звинувачення. На вимогу Студзінського представники Львівського магістрату опечатали друкарню братства. Братство негайно звернулося за допомогою до київського воєводи Адама Кисіля, молдавського господаря Мойсея Могили та інших впливових осіб. Довелося витратити дуже багато часу і грошей, поки вдалося добитися скасування грамоти, яка була грубим порушенням попередніх королівських привілеїв для братства. Врешті, 27 травня 1652 р. від коронного канцлера було отримано лист з розпорядженням зняти секвестр з обладнання і книг українських друкарів. Цілком зрозуміло, що цей випадок, як і загальне погіршення умов для розвитку української культури, змушували братство звузити рамки видавничої діяльності.

Упродовж 50-х і більшої частини 60-х рр. братській друкарні доводилося й далі конкурувати з підприємством члена братства і колишнього працівника його друкарні Михайла Сльозки. Як майстер, що його братство наймало для друку найкращих своїх видань, Сльозка пропрацював у братській друкарні від 1634 до 1651 р. (з перервами). З 1648 р. він мав власну друкарню з кириличними та латинськими шрифтами. З 38 відомих нині книжок, надрукованих ним у власній друкарні до 1638 р., 26 латинських і польських. Це переважно невели-

[60] Акты ЮЗР. — Ч. 1, т. 12. — С. 448.

[61] *Крыловский А.* Львовское Ставропигиальное братство. — Киев, 1904. — Приложения. — С. 145.

кі за обсягом панегірики, що становлять лише близько 15 % обсягу друкованої продукції Сльозки цих років. 1651 р. у братській друкарні Сльозка завершив друкування великого за обсягом Анфологіона, розпочатого ще 1647 р. Після цього він хоч і брав участь у громадській діяльності братства, проте до кінця свого життя конкурував з ним як друкар.

Першою книжкою, виданою М. Сльозкою після повернення конфіскованої Студзінським друкарні, був Апостол 1654 р. Деякі з наступних видань дублювали друки братства. Так, 1664 р. і братство, і М. Сльозка видали Тріодь пісну, 1663 р. Тріодь цвітну видала друкарня братства, 1666 р. — Сльозка. В останній період своєї діяльності Сльозка значно менше, ніж раніше, друкував польські й латинські книжки. З них найцікавішим є панегірик Тараса Прокоповича на честь православного львівського єпископа, унівського архімандрита Арсенія Желиборського. Безперечною заслугою Сльозки став випуск творів Іоаникія Галятовського "Ключ разуменія" (1663, друге доповнене видання — 1665) і "Небо новоє" (1665 і після 1665) [62].

Сльозка приділяв значну увагу редакційній підготовці друкованих текстів. Зі змісту вірша в Євангелії 1665 р. можна зробити висновок, що він написаний самим друкарем, який, будучи одночасно палітурником, давав замовлення й іншим палітурникам на оправу значної частини накладу своїх книжок. Добрий знавець книговидання і друкарства, Михайло Сльозка здійснював переважно лише загальне керівництво підприємством, а більшу частину часу присвячував торгівлі. За оцінками 1656 р., він мав рухомого майна на 30 тис. золотих.

Внаслідок різкого погіршення умов видавничої діяльності в 60-х рр. друкарня М. Сльозки залишилася єдиним приватним видавничим підприємством в Україні через те, що приватним видавцям було важко конкурувати з монастирськими та братськими друкарнями. Лише такий енергійний і здібний майстер, як Михайло Сльозка, деякий час всупереч несприятливим умовам утримався на попередніх позиціях. Помер він у квітні 1667 р., проте лише в березні 1670 р., витративши кілька тисяч золотих на судові позови і хабарі, керівники братства змусили його спадкоємців продати їм друкарню за 7 тис. золотих.

Трохи пізніше водночас із друкарнею Львівського Ставропігійського братства співіснувала друкарня Перемишльського братства Трійці. Останнє 1676 р. придбало друкарське обладнання у місцевого міщанина Андрія П'ятисотника за 850 золотих, а в 1683 р. продало Львівському братству за 1200 золотих [63]. Втім, жодне з видань Перемишльської братської друкарні не відоме, можливо, вона випускала тільки аркушеві гравюри, зокрема паперові ікони.

Якщо впродовж 1630—1648 рр. Львівське братство основну увагу приділяло підготовці й випускові перших львівських видань літургічних книг, то з середини XVII ст. до 40-х рр. XVIII ст. обмежувалось переважно їх передруковуванням. Проте, як і раніше, до багатьох літургічних книг додавалися нові світські частини: присвяти різним особам і вірші на їхні герби, "епіграми" на герб Львівського братства, передмови, в яких зустрічаємо історичні факти, ремінісценції з античної літератури тощо.

Значну частину видань братства становили навчальні книжки малого формату. Видавалися, зокрема, букварі, ско-

[62] *Исаевич Я.* Типография Михаила Слёзки и ее роль в межславянских культурных связях // Федоровские чтения, 1973. — Москва, 1976. — С. 56, 58.

[63] *Исаевич Я.* Преемники первопечатника. — Москва, 1981. — С. 96, 101.

рочені Часослови, так звані шкільні часовнички (видання 1662, 1665, 1669, 1677, 1688, 1696, 1704, 1710, 1719, 1726, 1739 рр.), та інші книжки, за якими навчалися читати і писати. Більшість цих видань не збереглася і відома тільки з архівних даних.

На відміну від попереднього періоду, коли братство дбайливо виправляло тексти книжок, у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. більшість літургійних книг була механічними передруками старих видань "слово в слово", як це й застерігалося в контрактах з друкарями. Інколи, щоправда, вносилися деякі зміни, викликані бажанням здешевити книжку, аби забезпечити кращий її збут. Так, у "Предмові до челника" Требника 1695 р. зазначалося: "...потрудилисьмося охотне з великого Требника (Петра Могили. — *Авт.*) коротко що нужнійшого зобрати в малий компут для меншого твоєго в купованню кошту і для латвійшого вирозуміння в читанню".

З друкарнею братства двічі намагався конкурувати львівський єпископ Йосиф Шумлянський. У заснованій ним у монастирі св. Юра друкарні 1687 р. надруковано україномовний посібник для священиків "Метрика...", а наступного року Псалтир із зазначенням імені друкаря — Василя Ставницького. Проте під тиском братства Шумлянський був змушений продати друкарню за 5 тис. золотих; сплативши 2400 грішми і 600 книжками, братчики залишилися винними 2000 золотих. 1700 р. у новій друкарні при церкві св. Юра кваліфікований друкар Йосип Городецький випустив нотний "Ірмологіон" — перше набірне нотне видання в кириличному друкарстві. 1708 р. друкарню та нерозпродану частину накладу "Ірмологіона" єпископ Шумлянський відступив братству за 2 тис. золотих, зобов'язавшись при цьому більше таких підприємств не засновувати.

1722 р. новий львівський греко-католицький єпископ Афанасій Шептицький висунув вимогу, аби братство не видавало книг без його цензури і викреслило зі своїх видань усе, що суперечило ритуалові та вченню унійної церкви. Згідно з декретом Ватиканської конгрегації пропаганди віри, 1727 р. призначено комісію для "усунення єресей" з книг братства. 1735 р. братство знову викликали до Варшави на суд папського нунція, звинувачуючи в тому, що воно, "наперекір заборонам апостольської столиці й порушуючи закони", продавало в Луцькій єпархії неправлені книги, "заражені схизматичними та іншими помилками, чужими й шкідливими для римської католицької церкви" [64]. Щоб уникнути контролю єпископа, братство доручило виправлення тексту одинадцяти богослужбових книг, що воно видавало, близькій людині, докторові теології Петрові Кулябці-Косу, колишньому учневі Києво-Могилянської академії. Нунції для контролю над видавничою діяльністю братства призначали комісарами префектів вірменсько-українського колегіуму театинців (навчального закладу, який готував духовенство). Після ревізії братству під розписку повертали лише книги, що пройшли цензуру і були виправлені, тобто з вилученими або закресленими "єретичними" місцями. Збереглися два примірники Требника 1720 р. — один з численними виправленнями від руки та інший з урахуванням усіх цих змін.

Починаючи з 40-х рр. XVIII ст. кількість світських публікацій дещо збільшилася. Зокрема, цікавим фактом стала участь братської друкарні у виданні двох книг одного з керівників Київської академії Михайла (Мануїла) Козачинського. Одна з них — драма "Благоутробіє Марка Аврелія Антоніна кесаря римського", яку ставили 5 вересня 1744 р.

[64] Книга: исследования и материалы. — Москва, 1962. — Сб. 7. — С. 211.

у Київській академії з приводу іменин імператриці Єлизавети Петрівни, присутньої на виставі. Наступного року драму було опубліковано у Львові, причому шрифтом друкарні братства набрано кириличні тексти, а тексти латинською і польською мовами — шрифтом друкарні єзуїтського колегіуму. Впродовж ряду років М. Козачинський читав лекції з курсу філософії Арістотеля в Київській академії, де він був префектом. Їхній зміст відбиває його друга книга, видана у Львові. Це текст публічного диспуту, що відбувся в академії 17 березня 1745 р. і надрукований того ж року у Львові під заголовком "Філософія Арістотелева". Крім основної частини, в книзі вміщено генеалогію Розумовських і панегірики на честь Олексія Розумовського та його молодшого брата Кирила, який в 1750—1764 рр. був гетьманом України. Це видання є результатом співробітництва трьох друкарень: латинський і польський текст надруковано шрифтом єзуїтського колегіуму, кириличний — у братській друкарні. Герб Розумовських вирізав український гравер — львів'янин Іван Филипович, одна заставка (повторена тричі) і генеалогічне дерево Розумовських — роботи знаменитого українського гравера Григорія Левицького, котрий працював у друкарні Києво-Печерської лаври.

Щоб урізноманітнити свій репертуар, братство пішло і на передруки книг інших видавців. Так, опублікована 1751 р. у Почаєві "Богословія нравоучительна" вже наступного року була повторена Львівським братством з невеликими змінами, зокрема, був вилучений церковнослов'янсько-польський словник, але додано алфавітний предметний покажчик. Видання користувалося великим попитом. 1752 р. братство підписало контракт на друк 1400 примірників "Казусів" (так у побуті духовенство називало цю книжку), а вже 12 травня вирішено збільшити тираж до 2500 примірників. Незважаючи на те, що і Почаїв 1756 р. повторив своє видання, швидко виникла потреба у новому львівському перевиданні, яке й вийшло 1760 р. Для львівського видання "Іфіки ієрополітики" 1760 р., передрукованої з київського лаврського друку 1712 р., додано передмову, написану візитатором Львівської архієпархії Миколою Шадурським, яка має певне літературне значення [65].

Після переходу Східної Галичини до Австрії конфесії формально урівнювалися в правах, проте діяльність усіх друкарень одразу ж було поставлено під контроль державних урядовців. Вже 15 грудня 1774 р. Надвірна галицька канцелярія у Відні звернулася до Галицької губернії із запитом, чи справді у Львові є "греко-іллірійська" друкарня, і якщо так, чи є для неї цензор. Наступного року питання про Ставропігійську друкарню у зв'язку з встановленням для неї цензора було подано на розгляд імператриці Марії-Терезії. Згідно з її розпорядженням вироблено інструкцію для цензора. На запит австрійської влади братство заявляло, що видає тільки 15 назв богослужбових книг "слов'янською або руською мовою", причому "не простою, а освіченою". Хоч цензура й була встановлена, незабаром (близько 1776 р.) за домовленістю між представниками духовенства і придворним "іллірійським" друкарем Курцбеком з'явився проект перенесення львівської української друкарні до Відня. Братству вдалося переконати власті у недоцільності такого заходу. З 1785 р. навіть друк календарів і церковних оголошень міг здійснюватися лише після цензури де Кнопа — радника губернії з церковних справ.

---

[65] *Франко І.* Причинок до історії галицько-руського письменства XVIII ст. // ЗНТШ. — Т. 107. — С. 111.

Через два роки братство було скасоване. Друкарня Ставропігійського інституту (1790—1939) залишилася тільки формальною спадкоємницею братської, оскільки місце, яке вона посідала в культурному житті українського народу, аж ніяк не відповідало тому, яке раніше займала друкарня братства. І все ж 1790 р. під знаком інституту надруковано Буквар, у додатку до якого передруковано почаївську "Політику світську", а також двотомний посібник з церковної історії М. Даненмаура у перекладі професора Львівського університету Ф. Захар'ясевича і підручник з філософії Ф.-Х. Баумейстера у перекладі професора П. Лодія. Того ж року видано віршований панегірик Лодія на честь Миколи Скородинського, 1791 р. — його ж панегірик Антонові Ангеловичу, 1792 р. — панегірик Івана Шайдовича з нагоди уродин Василя Матковського.

Братство дбало про забезпечення друкарні необхідним обладнанням, серед якого друкарські верстати, "касти з шухлядами" для шрифту, миски для намочування паперу, інструмент для ремонту, матриці, пунсони. Була й ливарна майстерня для виготовлення шрифтів; друкарську фарбу ("чорнило", або "інкауст") готували на місці із сажі та покусту (оліфи). У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. найчастіше використовувався гданський папір, привезений водним шляхом (Віслою й Сяном) на власних суднах братчиків. Широко застосовувався й папір, виготовлений в Україні, — у равській, зашківській, крехівській, куткірській папірнях.

Рішення про видання тієї чи іншої книги затверджувалося, як правило, загальними зборами братчиків, які визначали й наклад. Після цього укладалася угода з майстром, за якою братство зобов'язувалося заплатити певну суму грошей за кожен примірник, а також надавати папір і шрифт. Інколи працівники, всупереч заборонам з боку братства, нелегально друкували додаткову кількість примірників, щоб продати їх із зиском для себе. Тому відомості про наклад, які відомі з архівних джерел, є мінімальними: неможливо встановити, чи не була певна кількість примірників прихована друкарями.

Братство цікавилося тонкощами технології друкування, з числа своїх членів призначало наглядачів у друкарні, а також обирало або наймало коректорів. 1690 р. коректором був священик Самуїл Красівський, 1741 р. — міщанин Яків Русянович, у 1752—1753 рр. — священик Святковський, 1754 р. — регент хору Панькевич, а пізніше впродовж ряду років настоятель Успенської церкви А. Левинський та його наступник І. Горбачевський.

Для друкування кожної книги провізори видавали майстрам-друкарям під розписку потрібні для цього шрифти і кліше гравюр. На складі зберігався широкий асортимент "письма" (шрифтів): схоластичне, біблійне, псалтирне, охтайне, тріодне та ін. За необхідності братство ремонтувало обладнання, переливало шрифти. Деякі друкарі (Д. Кульчицький, В. Ставницький) були одночасно "гісерами" (словолитниками, ливарниками шрифту). В інших випадках братство мусило домовлятися зі сторонніми "гісерами".

У другій половині XVII ст. у друкарні братства працювали Дмитро Кульчицький (з дружиною — "друкаркою Дмитровою"), Степан Половецький, Семен Ставницький, у 1694—1730 рр. син Семена Василь Ставницький, з 1729 р. — Дмитро Пинявський. У 1741—1763 рр. друкарнею керував Іван Грозевський, а в 1770—1772 рр. — Яків Паславський. Ці керівники друкарні ("майстри друкарського мистецтва") самі були складальниками ("зицерами"). Їм підпорядковувались учні та челядники (підмайс-

Кліше Київської друкарні. XVII ст. НМІУ, Київ. Публікується вперше.

три) — складальники, пилкарі (які покривали друкарську форму фарбою, на сході їх називали батирщиками) і прасарі ("прасмайстри", що друкували тираж книги). Упродовж XVII—XVIII ст. друкарня братства була своєрідною школою, що постійно готувала кваліфіковані кадри для українського друкарства.

До роботи над оформленням своїх видань братство намагалося залучити талановитих граверів-дереворитників. Деякий час вчителем братської школи був гравер Василь Ушакевич, який виконав ряд дереворитів для видань братства в 60-ті рр. Гравером був, можливо, й дяк Успенської церкви Олександр Залозецький [66]. Виконані на підставі проектів іншого художника гравюри Івана Глинського були цікаві наявністю побутових подробиць у зображеннях церковних обрядів, сценках, включених до орнаментальних заставок Требника 1668 р. Гравер Дорофей виготовив 1669 р. зображення євангелістів за малюнками якогось невідомого за іменем маляра. Здібним гравером був і член Онуфріївського братства Єфстафій Завадовський. Перша його праця з'явилася в Києві 1660 р., а львівські гравюри датовано 1667—1683 рр. Працював для братства, як і для інших українських друкарень (Почаїв, Київ, Чернігів), Никодим Зубрицький — автор титульних сторінок, сюжетних ілюстрацій, орнаментів. З ним співпрацював Діонісій Сінкевич, який в 1690—1700 рр. був ігуменом Крехівського монастиря.

Одним з кращих братських видань середини XVIII ст. став Служебник 1759 р. Спеціально для цієї книжки братство замовило Іванові Филиповичу мідерити титульного аркуша і зображень Ісуса Христа, святих Василія, Григорія, Іоанна Златоуста. За гравіювання братство зобов'язалося заплатити 20 червоних золотих (360 золотих), а за видруки — по 2 гроші. Герб Шептицьких для цієї книги виконав Георгій Вишловський. Титульний аркуш Служебника 1759 р., на якому було зображення Успенської церкви, повторено також у Львівському служебнику 1780 р. Загалом, однак, поліграфічний рівень львівських видань нижчий, ніж почаївських і особливо київських [67].

Друкарня могла ефективно функціонувати тільки завдяки налагодженій системі поширення видань. Приблизно з 30-х рр. XVII ст. продаж книжок був головним джерелом прибутків братства, проте і в цей час значну частину накладів роздавали безкоштовно представникам українського та закордонного (грецького, південнослов'янського, молдавського) духовенства, монастирям та братствам різних регіонів України. Особливе значення мало безплатне постачання книг на західні окраїни, де небезпека втрати обряду і мови була найбільшою. Так, 1659 р. різні видання було подаровано Люблінському та Берестейському братствам, а наприкінці XVII ст. — мукачівському єпископові, монастиреві в м. Ліську Сяницької землі, Люблінському церковному братству, а також Віленському, Корсунському, Почаївському, Скитському, Верхратському монастирям і окремим братствам в Галичині. Дарування книг було не тільки виявом філантропійної діяльності, а й своєрідним засобом реклами братських видань. Існувала при братстві й книгарня. Крім власних видань, інколи тут продавали книги Києво-Печерської друкарні. Так, у 1650—1656 рр. у продажу були київські великі Требники (могилянські), Тріоді пісні та Євангелії учительні, 1669 р. продано два примірники твору Лазаря Барановича "Меч духовний" (Київ, 1666),

---

[66] *Крип'якевич І.* Причинки до словника українських граверів // Бібліол. вісті. — 1926. — № 4. — С. 24—25.

[67] *Запаско Я. П.* Зазн. праця. — С. 232.

а 1698 р. поширювались київські полуставці. Проте головним чином розповсюджувалися власні видання, "ув'язовані" (оправлені) і "в секстернах" (незброшурованими зошитами).

Видання Ставропігії поширювали й інші братства, зокрема Богоявленське з львівського передмістя. Дрібний український купець полотном і мішаними товарами Петро Кунащак (автор цікавих записок за 1663—1696 рр.) торгував книгами з друкарні Ставропігійського братства, зокрема "азбучками". Тим покупцям, які купували багато книжок, видавали певну кількість примірників як премію. Великими партіями купували книги окремі міщани та передміщани, особливо палітурники. Наприклад, 1732 р. на почаївському ярмарку продавали книжки Іван Комаринський, Яцентій Бородецький, палітурник Василь Корницький. Останній, за завданням братства, їздив з книжками також на унівський ярмарок. Книгопродавець М. Горошко мав велику партію книжок у Бродах і т. д.

Книги братства розходилися по всій території України, в тому числі й на Лівобережжі, Буковині та Закарпатті. В середині XVII ст. постійним покупцем був Іван Передмирський з Києва, слуга митрополита. Навіть у воєнні роки, зокрема в 1658—1659 рр., влаштовувалися справжні експедиції для продажу книжок на Наддніпрянщині. Були покупці, які постійно займалися продажем львівських видань на східних українських землях. Так, 1684 р. купував книги від братства Матвій Київський, 1688 р. "купцеві до Києва" продали 101 примірник різних книжок. 1698 р. книги "для продажу на Україні" (Наддніпрянській) брав Євстахій, у 1699—1704 рр. постійним покупцем був Яків з Києва, якому інколи дарували книги як винагороду за працю.

У другій половині XVII ст. братство торгувало лаврськими виданнями, а Києво-Печерська лавра — братськими. У XVIII ст. становище змінилося. Щоб усунути конкуренцію з боку братства, архімандрит лаври Роман Копа через петербурзьку Колегію закордонних справ звернувся 1730 р. до імператриці Анни Іоанівни з проханням заборонити довіз з-за кордону книг, які, за його словами, продаються "по ярмаркам и торгам", хоч, мовляв, "наречию российскому и орфографии весьма противны". Таким чином, керівництво лаврської друкарні, що на той час підлягала цензурі Святійшого синоду, повторило такі самі звинувачення щодо "розни и особого наречия", які ще десять років до того були приводом для встановлення контролю над лаврською друкарнею. Тепер, коли в київських друках такої "розни" не було, її керівники не без підстав побоювалися, що книги з українськими особливостями в мові становитимуть серйозну конкуренцію для лаврських.

Проте братство не припинило книжкової торгівлі в Києві й на Лівобережжі: важливим засобом поліпшити фінансове становище воно вважало продаж православним парафіянам книжок, виданих до Замойського собору. Видання Ставропігії користувалися попитом також у Росії, Молдові, Волощині, Трансільванії та у південних слов'ян. Окремі їх примірники потрапляли і до країн Центральної та Західної Європи, зокрема, вони збереглися в бібліотеках Польщі, Чехії, Угорщини, Англії, Швеції.

Те, що впродовж другої половини XVII — першої половини XVIII ст. братство не виявляло нових видавничих ініціатив, пояснюється значною мірою зменшенням громадсько-політичної активності цієї організації і погіршенням умов для освітньої роботи. Друкарня, яка стала підприємством, розрахованим на прибуток, ледве зводила кінці з кінцями. Однак друкування літургійних книг і букварів не припинялося.

Монастирське друкарство Правобережжя: Унів і Почаїв. Першим монастирським видавничим закладом в Україні була друкарня Києво-Печерської лаври. Якщо не зважати на нетривалі спроби друкування в Крем'янці й Луцьку, наступною діяльною монастирською друкарнею стала Унівська.

Цілком природно, що стабільну видавничу діяльність змогли налагодити ті монастирі, які були визначними культурними осередками. Саме таким і був Свято-Успенський монастир в Уневі у Галичині, відомий з XIV ст. Опікувались ним впливові удільні князі, пізніше українські шляхетські родини, в монастирі сформувалася непогана бібліотека, переписувалися рукописи [68]. Саме до Унева переніс львівський єпископ Арсеній Желиборський свою друкарню, яка 1645 р. діяла у львівському Святоюрському монастирі. Разом з друкарнею переїхав до Унева й відомий львівський друкар Андрій Скольський. Можливо, Скольський мав і певні майнові права на друкарню: ймовірно, він прагнув передати їх монастиреві, коли в старості вирішив, за його словами, "приліпитися" до цієї обителі [69].

Перше відоме унівське видання — Псалтир з передмовою Скольського, датоване 7 вересня 1648 р. У передмові автор писав, що зайнявся в монастирі влаштуванням "книготворної і піснепроізводної" друкарні. Нововидану книгу майстер вручив архімандритові монастиря Феодосієві Сосновському як вступ, за його словами, до дальших здобутків праці та майстерності. Те, що новозасновану друкарню названо також "піснепроізводною", може свідчити про намір видавати нотні ірмологіони. З цим наміром, ймовірно, пов'язане переписання "Ірмолоя" для архімандрита Феодосія Сосновського [70]. Однак 1651 р. Скольського арештували і з дозволу польського короля віддали на тортури за звинуваченням у шпигунстві на користь української армії.

Наступним відомим унівським виданням стали Акафісти, надруковані 1660 р. з передмовою єпископа Арсенія Желиборського, який на той час вже був і унівським архімандритом. У передмові підкреслено, що книжка видана у друкарні Арсенія і його коштом. Проте постійне друкування розпочалося в Уневі після того, як новий архімандрит Варлаам Шептицький наприкінці 1669 р. здобув королівський привілей на "друкарню слов'янську і руську" [71].

До праці в Уневі запрошувалися досвідчені друкарі зі Львова — Семен Ставницький (видання 1670, 1673, 1680), Дмитро Кульчицький (1678). Упродовж першого періоду діяльності (1670—1699) друкарня мала чітку спеціалізацію. За ці роки вона, за єдиним винятком, не видала жодної книжки великого формату. Крім Псалтирів і букварів друкувалися Часослови, Молитовники й Акафісти форматом 8° і 12° і зовсім маленькі "Часовники з молитвами" — форматом 16° і 24°. Такий репертуар можна пояснити тим, що керівництво друкарні усвідомлювало, як складно буде їй конкурувати з літургійними друками більших видавничих осередків — лаври і Львівського братства. Натомість попит на дешеві малоформатні видання, значною мірою призначені для домашнього читання, був таким великим, що уможливлював

[68] *Мицько І.* Святоуспенська лавра в Уневі. — Львів, 1998. — С. 59—60, 76.

[69] *Исаевич Я.* Указ. соч. — С. 107.

[70] *Мицько І.* Зазн. праця. — С. 75; *Ясиновський Ю.* Українські та білоруські нотні Ірмолої 16—18 ст. — Львів, 1996. — С. 129.

[71] *Мицько І.* Зазн. праця. — С. 70, 225—253; *Выдашенко М.* Книгопечатание в Уневе в XVII—XVIII вв. // Федоровские чтения, 1973. — Москва, 1976. — С. 67—78.

співіснування кількох видавничих осередків для цього типу книг.

Враховуючи авторитет київських видань, Унівський монастир публікував й їхні наслідування. Так, Часослов і Молитвослов 1679 р. форматом 24° близький за змістом до такого ж малоформатного одноименного київського видання того самого року. Заслугою Унівської друкарні був і її внесок у публікацію богословських, катехітичних та релігійно-моралізаторських творів, переважно україномовних. 1670 р. в Уневі передруковано з ранішого київського видання твір Феодосія Софоновича "Виклад о церкві", в додатку до якого вміщено, теж на підставі київського друку, переклад на українську книжну мову Житія князя Володимира. 1680 р. вийшла друком україномовна книжка єпископа Йосифа Шумлянського "Зерцало до прейзріння і латвійшого зрозуміння віри святої", в додатку до якої видано твір Сильвестра Косова "О мистиріях" (текст, як у київському виданні 1680 р.). Врешті, враховуючи популярність літературно-богословських творів Кирила-Транквіліона Ставровецького, Унівський монастир 1692 р. видав його "Зерцало богословії", а 1696 р. його ж "Євангеліє учительне".

1700—1732 рр. книжки в Уневі не друкувалися. Можливо, друкарське обладнання використовувалося в цей час у львівському Святоюрському монастирі, де 1700 р. вийшов нотолінійний "Ірмологіон".

Після відновлення 1732 р. книговидання в Унівській друкарні вона продовжувала свою попередню орієнтацію на випуск книжок невеликого (Требник, Полустав, Часослов 8°) і зовсім малого (Требник 16°) формату, а також на публікацію україномовних релігійно-повчальних книг ("Собраніє припадков краткоє і духовним особам потребноє...", 1732; "Поученіє о святих тайнах, о добродітелях церковних, о заповідіх Божих...", 1745). Водночас унівські друкарі вирішили видавати прибутковішу великоформатну літургічну книгу — Служебник (три видання: 1733, 1740, 1747).

У перший період діяльності Унівська друкарня використовувала шрифти і орнаментику львівських друкарень — Арсенія Желиборського і братської (можливо, в їх складі були і власні матеріали Скольського). У 80-х і 90-х рр. з'являються декоративні прикраси, виконані провідними львівськими граверами — Є. Завадовським, майстром Л.М., Н. Зубрицьким [72]. Видання 1732—1770 рр. теж були оздоблені гарно, принаймні краще, ніж друки Львівського братства [73]. Однак, зрештою, Унівська друкарня не витримала конкуренції з друкарнями Львівського братства і Почаївською.

Почаївська дуже швидко перевершила Унівську друкарню за масштабами діяльності. Це значною мірою пояснювалося більшими можливостями Почаївського монастиря. Чудотворна ікона Богородиці приваблювала до Почаєва паломників, а їхні пожертви забезпечували монастиреві матеріальну незалежність. 1743 р. Почаїв став однією з двох резиденцій протоархімандрита василіан. Різноманітність культурних ініціатив, пов'язаних з Почаєвом, значною мірою пояснюється співпрацею почаївських видавців-монахів з монахами інших василіанських монастирів. При деяких з них у XVIII ст. були засновані колегіуми, відкриті для світської молоді, при інших — "студії" для навчання ченців. Для колегіумів і особливо для монастирських студій було переписано

---

[72] *Запаско Я. П.* Зазн. праця. — С. 196.
[73] Там само. — С. 232.

Почаївська лавра. Сучасне фото.

чимало рукописних посібників з поетики, риторики, філософії, теології[74]. Природно, що таке середовище могло зініціювати публікації подібних курсів та інших навчальних і релігійних книг.

Саме у колі освічених монахів наприкінці 20-х рр. XVIII ст. виникла думка про заснування книжкової друкарні. Її організація полегшувалася тим, що в Почаєві на той час вже було налагоджено друкування станкових гравюр.

Засновниками друкарні стали ігумен Гедеон Козубський і луцький єпископ, архімандрит монастиря Феодосій Любенецький-Рудницький. 1730 р. розпочалося виготовлення для друкарні шрифту двома сокальськими ремісниками і майстром із Заслава Іваном Доликевичем, який раніше працював у Києві. Для роботи в друкарні з Підкаменя було запрошено здібного гравера Андрія Голоту, який перед цим вдосконалював майстерність у Києві, Вільні, Львові. Згодом для Почаївської друкарні працювали талановиті гравери Йосиф, Йосиф і Адам Гочемські, Федір Стрільбицький. Протягом 1730—1731 рр. у Почаєві видано деякі дрібні друки, серед них єпископські листи, проскомидія, пісня на честь колишнього почаївського ігумена Іова Заліза — письменника й авторитетного церковного діяча. З інвентарю Почаївської друкарні видно, що в ній вже на самому початку було три верстати (з них два нових) з усім інструментом, численні шрифти, матриці й обладнання для виготовлення шрифту, "повна скринька" дереворитних дощок, палітурна майстерня.

Першим великим книжковим виданням Почаївського монастиря став Служебник, що вийшов друком у двох варіантах — один з титульним аркушем, датованим 1734 р., другий — 1735 р. Вже це видання вирізняється ошатністю, зокрема, оригінальністю композиції та оздоблення титульного аркуша. Гарно видрукувано й оформлено й інші літургійні друки — Мінею річну (скорочений Анфологіон), Псалтир (1737, 1750 та ін.), Служебник (1744, 1755, 1791), Апостол (1759, 1768, 1780, 1783), Євангеліє (1759, 1780), дванадцятитомну Мінею служебну та ін. Внеском у культуру церковного співу став нотний "Ірмологіон" (1766, 1775, 1794). Хоч друкарня була уніатською, вона нерідко передруковувала богослужбові тексти з православних видань. Титульний аркуш п'ятитомної Біблії 1798 р. також запозичено з київського видання, тільки замість лаврської Успенської церкви вміщено зображення почаївської (теж Успенської) церкви.

На найширше коло читачів, зокрема паломників, було розраховано збірник "Гора Почаєвськая". В бібліотеках збереглися видання 1742, 1757, 1772, 1793 рр. Перше з них прикрашають гравюри: форта, зображення почаївської Богородиці (зворот титулу), Чуда на горі Почаївській, заставки, кінцівки, ініціали (різностильові). В кінці книги вміщено пісню ("Весело спѣвайте, чолом ударайте..."), житіє Іова Заліза, "Історія о мощех... Варвари, іже обрітаються в церкві монастиря Почаєвського" (із згадкою про пошесть на Поділлі і Волині 1714 р.).

Житіє Іова Заліза видавалося й окремо. Серед паломників поширювалися також аркушеві гравюри — зображення ікони та її чудес, зокрема, облоги монастиря турками і його врятування Богородицею.

[74] *Ісаєвич Я.* З історії викладання філософії на Україні // Від Вишенського до Сковороди. — Київ, 1972. — С. 31—34; *Wawryk M.* De studiis philosophico-theologicis in provincia Rutheno-Ukraina ord. Basiliani s. XVIII eorumque manualibus // Analecta Ordinis s. Basilii Magni, 1971. Sect. 2, vol. 7 (13). — P. 85—113.

Почаївська друкарня, як жодна інша, дбала про видання богословських та релігійно-моралізаторських книг, звертаючи особливу увагу на запити й потреби парафіяльного духовенства. Серед видань такого типу виділяються "Богословія нравоучительная" з додатком церковнослов'янсько-польського словника (сім видань), книга священика Йосифа Торжевського "Образ примирення грішнаго человіка с Богом" (1756), "Народовіщаніє..." (1765, 1768, 1778), книга Федора Басарабського "Письмена есть начатки догмато-нравоучительної богословії образом народовіщанія" (1771), "Сімя слова Божія на ниві сердец... человіческих сіяного, си єсть... на неділи... і праздники... поученія от іноков Почаєвського монастиря із различних авторов давніх же і настоящих проповідовавших... простим язиком простійшаго ради іже по весех народа сложенная" (1772, 1781), "Енхиридіон о священстві" — переклад італійського твору за латинською версією (1784), укладені Юліаном Добриловським "Науки парохіяльнія на неділи і свята урочистая... на простий і посполитий язик руський преложенния" (1789, 1794), "Слово о святом соєдиненії" єпископа з Трансільванії Михайла Мануїла Ольшавського (1769) [75]. Про популярність катехітичних видань і посібників для проповідників свідчать їхні передруки. 1764 р. у Почаєві видано з благословення протоархімандрита василіан ігумена Гната Білинського друге церковнослов'янське видання знаменитої книги Фоми Кемпійського "О подражанії Христу" — передрук з виданого 1647 р. у Дяльському монастирі (Румунія) перекладу, здійсненого Орестом Настурелом. Характерно, що виданий уніатською друкарнею переклад твору західного богослова невдовзі був переписаний і відредагований російським православним священиком — протопопом Стефаном Свєтлим-Забєлкіним [76]. Як бачимо, представники конфесій, які в публічному житті декларували непримиренність, цінували взаємну релігійно-культурницьку працю.

Друкарня Почаївського монастиря видавала і матеріали, пов'язані з життям василіанського чину (постанови конгрегацій, каталоги монахів) та його колегіумів (повідомлення про екзамени, тези диспутів, програми вистав, посібники тощо). Обслуговували почаївські майстри і потреби Луцької єпархії, зокрема, друкували єпископські листи і статути церковних братств.

У ряді почаївських друків, особливо другої половини XVIII ст., впроваджувалася мова, близька до народнорозмовної української. Нею, зокрема, надруковано два видання, високо оцінені І. Я. Франком, — порадник доброго тону для молоді ("Політика свіцькая", 1770) [77] і господарський порадник Ленкевича ("Книжиця для господарства...", 1788).

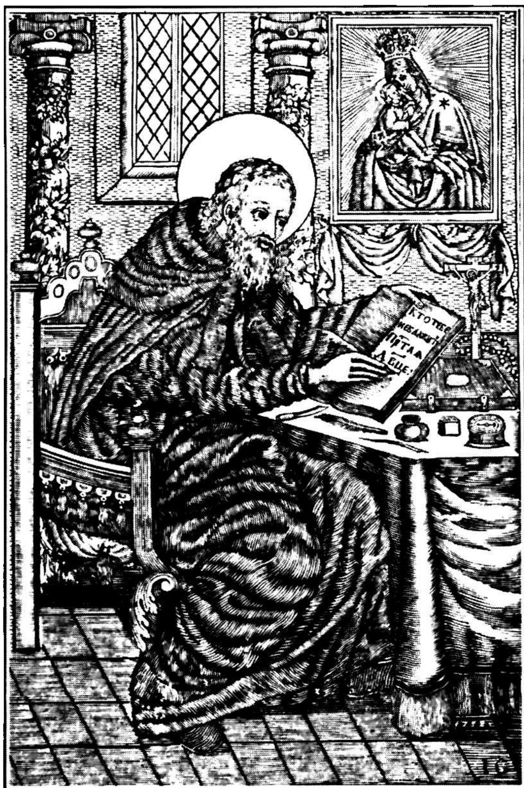
Опубліковано і ряд українських пісень та віршів кирилицею і латиною. Особливо популярною стала збірка "Богогласник" (1790), де вміщено твори Андрієвського, Бардинського, Боянського, Івана Гешицького, Достоєвського, Степана Дяченка, Дмитра Туптала та ін.

Крім українських кириличних друків Почаївська друкарня видавала праці українських авторів польською та латинською мовами, приймала замовлен-

[75] Див.: *Максименко Ф.* Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574—1800). — Львів, 1975. — С. 71—89.

[76] *Круминг А. А.* Распространение в России румыно-славянского издания книги Фомы Кемпийского "О подражании Христу" // Федоровские чтения, 1979. — Москва, 1979. — С. 158, 164, 183, 184.

[77] *Франко И.* Галицко-русский savior vivre // Киев. старина. — 1891. — Т. 32. — С. 282—289.

Й. Гочемський. Іоанн Дамаскин. Гравюра з Октоїха. Почаїв, 1758 р.

ня окремих польських письменників на друкування їхніх творів. Слід згадати публікації історичних документів, польські переклади творів Цицерона й Саллюстія, підручники з фізики Ф. Шашкевича та геометрії Т. Свіжавського, курси риторики латинською мовою.

Префектами (керівниками) Почаївської друкарні були в 1739—1741 рр. Адріян-Антон Громачевський, наприкінці XVIII ст. — Спиридон Коберський, редакторами і коректорами з 30-х рр. — Адріян Лясковський, Арсен Сіницький. Спиридон Коберський підтримував дружні стосунки з керівником Києво-Печерської друкарні Іюстином. Як пояснював пізніше Іюстин, обидва друкарі, "враховуючи свою належність до однієї нації і давнє знайомство", домовилися про спільні видання двох друкарень. Ці незаконні з точки зору властей дії було розкрито 1801 р. [78]

Доброго слова заслуговують майстри, які забезпечили високомистецьке оформлення книг. Це були, зокрема, на початку діяльності друкарні Андрій Голота і Йосиф, у середині XVIII ст. — Йосиф Гочемський, у 70—80-х рр. — Адам Гошимський. Справжніми мистецькими витворами стали деякі титульні аркуші. Слід відзначити дбайливе ставлення до краси шрифтів і компонування сторінок [79]. Заслугою Почаївської друкарні було впровадження специфічно українського, дуже елегантного курсиву [80]. Творчі зв'язки почаївських граверів з київськими сприяли поліпшенню мистецького рівня друків обох друкарень.

Хоч Почаївська друкарня належала до василіанського ордену, діяльність її виходила за вузькоконфесійні межі. Подібно до того, як київські, новгород-сіверські, чернігівські видання використовувалися не тільки православними, а й католиками візантійського обряду, так і почаївські видання розповсюджувалися серед православних в Україні й навіть поза її межами. Щоправда, на репертуар Почаївської друкарні вплинула полонізація частини василіанських ченців і вищого уніатського духовенства, але цей процес щойно розпочався. Головне ж, у складі василіанського ордену, в тому числі й серед керівників Почаївської друкарні, були діячі, які свідомо протистояли латинізації обряду і полонізації мови. Саме цим і визначається їхній внесок у збереження національної культурної спадщини.

---

[78] Труды Киевской духовной академии. — 1904. — № 7. — С. 418—431.

[79] *Запаско Я.* Зазн. праця. — С. 238—251.

[80] *Маслов С.* Етюди... — Вип. I—VIII. — С. 78—80.

Умови для діяльності друкарні не були легкими. Контроль за змістом книг з боку нунціатури, погіршення статусу української культури й мови, неприхильні до греко-католицької церкви постанови сейму Речі Посполитої 1791 р. — все це створювало несприятливу атмосферу для культурних ініціатив.

В окремих випадках повторювалася ситуація 1651 р.: діячам української культури приписували не тільки ідеологічне обґрунтування національних програм, а й безпосередній зв'язок зі збройною боротьбою, що, безумовно, не було правдою. Під час так званої Волинської тривоги 1789 р., коли місцеве панство боялося повторення Коліївщини, згадувана вище цілком невинна "Книжиця для господарства" Ленкевича, яка була видана попереднього року, розглядалася як алегорія. Дійшло до того, що рецепт консервування горіхів піском у горнцях коментували так: "Ми добре розуміємо, що горіхи — це кулі, пісок — порох, а горшки — гармати". Така інтерпретація ставала приводом для покарання лише за наявність книжки [81]. Звичайно, такого типу звинувачення були чимось винятковим, але подібні підозри виникали в певній атмосфері, що свідчило про закорінення ментальних стереотипів серед частини шляхтичів, ворожих не лише православ'ю, а й унії.

Попри все це, цензурний контроль над Почаївською друкарнею не був таким суворим і принизливим і не стосувався подробиць внутрішнього життя церкви, як це було після 1720—1721 рр. у Гетьманщині. Тому Почаївська друкарня якоюсь мірою змогла взяти на себе виконання загальнонаціональних культурних завдань, зокрема, щодо дальшого впровадження в друкування української мови, ставши на шлях, який наприкінці XVI — на початку XVII ст. проклали друкарні Київська, Чернігівська, М. Сльозки та деякі інші.

Польські, російські, німецькі та єврейські друкарні. Польські друкарні видавали книги не лише для поляків, а й для всіх, хто читав польською мовою, а серед таких ставало щораз більше українських шляхтичів, міщан, представників верхівки духовенства. Цілком природно, що польські видавничі заклади, які діяли в Україні, друкували і праці авторів-українців, і твори, тематично пов'язані з Україною. Практично всі польські друкарні видавали також і латиномовні тексти, отже, за мовою видань їх можна називати польсько-латинськими. Більшість цих друкарень належала установам римо-католицької церкви або була з нею пов'язана, що не могло не позначитись на їхньому репертуарі.

До найбільших в Україні за кількістю публікацій належала друкарня Львівського єзуїтського колегіуму, хоч серед єзуїтських друкарень Речі Посполитої вона була однією з менших, зокрема дуже поступалася друкарні Віленської академії. Діяла друкарня львівських єзуїтів від 1643 р., з певними перервами аж до скасування ордену 1773 р. Хоч іще 1661 р. єзуїти домоглися королівського привілею про надання їхньому (львівському) колегіумові статусу академії, тобто університету, це не було реалізовано через опір Краківського університету. Назва "Друкарня Львівської академії Товариства Ісусового" з'явилася на книгах 1760 р. у зв'язку з новою, теж невдалою, спробою добитись узаконення для цього закладу статусу вищої школи.

За неповними даними, друкарня Львівського колегіуму опублікувала в другій половині XVII ст. 61 назву книг, у першій чверті XVIII ст. — 75 назв, нато-

[81] Временник Ставропигийского института на 1923 год. — Львов, 1922. — С. 140—141.

місць у 1726—1750 рр. — уже 272 видання, а в 1750—1773 рр. — 183. Як бачимо, найінтенсивніше цей видавничий заклад працював у другій чверті XVIII ст. — добі типово контрреформаційної барокової культури. Із загальної кількості видань, що вийшли в другій половині XVII ст., майже половину (28 з 61) становили панегірики. Книг релігійно-моралізаторського змісту видано 13, богословського та богословсько-полемічного — 8. Заслуговує, зокрема, на згадку латиномовна праця Т. Млодзяновського "Теологічні виклади про право і справедливість" (1667). Захисту умов церковної унії було присвячено польськомовні твори єзуїта Теофіла Рутки "Свята згода св. східної церкви з католицькою церквою щодо походження... святого духа і від сина" (1678) [82], уніатського митрополита Кипріяна Жоховського "Люблінський колоквіум між згідною і незгідною братією руського народу" (після 24 січня 1680 р.). Цікавою особливістю книги Жоховського було вміщення у ній (на с. 58—61) церковнослов'янського уривка латинськими літерами. Єдиною чисто літературною публікацією порівняно значного обсягу (якщо не рахувати панегіриків, переважно коротких і невеликої літературної вартості) було в ці роки видання збірки творів Анджея-Максиміліана Фредра "Zwierzyniec iednorozcow". Тут, крім матеріалів до історії родини, були літературні твори А.-М. Фредра: промови, листи і прислів'я. Книг, безпосередньо пов'язаних з навчальним процесом у колегіумі, серед видань цього часу не так вже й багато. З другої половини XVII ст. до наших днів дійшло тільки три примірники тез диспутів (двох з філософії, одного з теології), чотири публікації програм вистав шкільного театру.

Дуже подібним за характером був репертуар друкарні й упродовж наступних десятиліть. Збільшилася кількість виданих нею проповідей і молитовників, а також релігійно-моралізаторських творів. Серед них — книги К. Дружбіцького, Я. Святковського, Я. Моравського. З навчальних посібників варто назвати середньовічну за походженням початкову навчальну граматику латини Альвара, посібник з риторики Сіпріана Соареса. У третій чверті XVIII ст. з'являються й навчальні книжки з історії, географії, математики, архітектури. Під кінець існування колегіуму частіше друкувалися тези диспутів, у тому числі й з нагоди захисту докторантів.

Друкарство Львівського колегіуму значною мірою відображало занепад клерикально-контрреформаційної культури. Це стосується й друкарні Перемишльського колегіуму єзуїтів (1759—1773). Через порівняно невисокий рівень єзуїтського книговидання, особливо на заключному етапі, його припинення внаслідок скасування ордену не справило негативного впливу на рівень культури, оскільки позитивні зрушення тут у різні періоди були переважно пов'язані з осередками, які протиставлялись єзуїтській освіті.

Зокрема, завдання сприяти розвиткові світської освіти ставила в перший період діяльності Замойська академія, заснована ще 1593 р. великим коронним канцлером Речі Посполитої, коронним гетьманом Яном Замойським. У фундаційному акті підкреслювалася мета закладу — поширювати освіту й громадянське виховання "на руських землях". Академія діяла на крайньому заході української етнічної території: біля західної межі Руського воєводства — одного з семи українських воєводств Речі Посполитої. Серед учнів було багато

[82] У збірці рукописів Почаївського монастиря (нині у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського) зберігся український переклад, що не був опублікований.

українців, працювали вони і в друкарні (наприклад, 1643—1644 рр. її керівником був Максим Савич). Час розквіту друкарні припав на перші роки її існування, коли тут видавалися твори давньогрецьких і латинських авторів, філологічні, юридичні та історичні пам'ятки. З третього десятиріччя XVII ст. на провідне місце висуваються панегірики, написані професорами й студентами академії. Латинські й польськомовні панегірики займають одне з провідних місць у видавничій продукції академії і в другій половині XVII та першій половині XVIII ст., але найприбутковішими стали календарі. Характерно, що наглядачами над друкарнею академія часто призначала тих професорів, які були авторами календарів, — С. Нєвєського (з 1684), Т. Ормінського (бл. 1700—1735). Причетним до друкарні був також професор і укладач календарів С. Дунчевський [83]. Ряд замойських видань написано українськими авторами і тематично пов'язано з Україною. Особливо змістовною була видана польською і латинською мовами книжка холмського уніййного єпископа Якова Суші "Phoenix tertiato redivivus", перевидана за львівським друком Сльозки. У третій чверті XVIII ст. академія намагалась активізувати книговидання. Зменшилася кількість панегіриків, провідне місце серед видань зайняли теологічні, філософські та юридичні тези [84]. Однак 1784 р. академію було скасовано. Замість неї почав діяти ліцей, при якому друкарня ледь животіла.

В останні десятиліття XVII ст. у Львові діяли дві приватні польські друкарні, що належали міщанам: 1670—1673 — Якова Мосцицького, 1684—1693 — Войтіха Мільчевського. Від першої з них відомо 10 друків: 5 панегіриків, один літургічний, два видання з історичної тематики. Зокрема, історії Львова присвячено латиномовну працю Й. Б. Зимоwvича з "Viri illustres civitatis Leopoliensis, Metropolis Russiae". Унікальними за оформленням є тези богословського диспуту у Львівському домініканському монастирі, які надруковано на шматку атласу розміром близько 54 × 198 см [85].

У серпні 1684 р. львівський міщанин-палітурник Войтіх-Казимир Мільчевський здобув королівський привілей на друкування "латинських і руських книг" [86]. З його видань відомі панегірик польського вірменина Деодата Нерсесовича з приводу Віденської перемоги над турками і видана чеською мовою книжка Максиміліана Вратіслава "Divotvorny Rzeholniho Knezstva Patriarchais Caietanus" (1693). Не отримуючи від католицьких книг достатніх прибутків, друкар вирішив видати кириличний "Букварь языка славенска" і залучив до цієї праці підмайстрів-українців. Проте Львівське братство, посилаючись на давні привілеї, домоглося анулювання королівського дозволу на друк руських книг. Після тривалого судового процесу Мільчевський повернув братству решту накладу Букваря [87]. Попри спроби урізноманітнити репертуар, упродовж десяти років друкарня Мільчевського спромоглася опублікувати лише чотири видання, ще менше, ніж друкарня Мосцицького.

Таким чином, спроби заснувати нові приватні друкарні виявилися невдалими. З існуючими друкарнями церковних установ конкурувати було важко. На

[83] Drukarze... — Z. 5. — S. 47, 48, 50.
[84] Ibid. — Z. 6. — S. 52—53.
[85] *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Зазн. праця. — Кн. 1. — С. 87.
[86] *Купчинський О. А., Ружицький Е. Й.* Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, 1233—1799. — Київ, 1972. — № 990.
[87] *Różycki E.* Kazimierz Mielczewski — introligator i drukarz Łwowski // Rocz. biblioteczne. — 1988. — R. 32, z. 2. — S. 67—68.

Ілюстрація з книги "Hasło słowa Bożego". Львів, 1754 р.

початку XVIII ст. виникла ще одна порівняно активна польсько-латинська друкарня, яка належала католицькій церкві. Йдеться про друкарню братства Святої Трійці, заснованого 1696 р. при Львівському кафедральному костьолі. Незважаючи на таку назву, друкарнею керувало не братство, а один з ксьондзів кафедральної парафії. У деяких з публікацій видавничий заклад названо просто "Друкарнею Святої Трійці", без згадки про братство. Першими друками були два віршовані панегірики С. Голейовича, один з яких присвячено пам'яті Якова Мосцицького — колишнього власника друкарні. Отже, цілком можливо, що обладнання друкарні Мосцицького було продано братству Трійці або перейшло до неї за заповітом. Як й інші тогочасні польські видавці, братство Трійці друкувало панегірики, проповіді, тези диспутів, окремі навчальні посібники. Та найцікавішим виданням друкарні братства Трійці, її своєрідним шедевром стала книга "Hasło słowa Bożego" (1754). Це була збірка 40 проповідей з нагоди коронації львівської ікони Богородиці 1751 р. та першої річниці цієї церемонії. Після казань надруковано нарис історії чудотворної ікони. Тут стверджувалося, що вона раніше належала Данилові Галицькому і Льву Даниловичу. В описі церемонії коронації зазначено, що на спеціально споруджених пірамідах встановлено малюнки чудес з написами різними мовами, ці малюнки тримали "генії" тих народів, мовами яких зроблено написи. Подано ілюстрації — зображення геніїв різних народів у їхньому національному одязі та репродукції малюнків чудес. Написи відтворено різними шрифтами, в тому числі кириличним, єврейським, грецьким, арабським, вірменським, "ілірійським" (глаголицею) та іншими.

На середину XVIII ст. попит на релігійні видання і ті ж панегірики настільки збільшився, що знову стала можливою більш-менш стабільна діяльність приватних друкарень. У Львові поряд з друкарнями колегіуму і братства Трійці виникли подібні за характером книжкової продукції друкарні Павла-Йосифа Ґольчевського (1735—1751), Івана Филиповича (1753—1767), Яна Шліхтина та його спадкоємців (1755—1785).

Для Ґольчевського головним джерелом прибутків були календарі, хоч не відмовлявся цей майстер і від друкування панегіриків та різних творів на побожні теми. Різноманітнішими за змістом і багатими за оформленням були видання талановитого гравера-мідеритника Івана Филиповича. Він відомий як автор найдавніших в Україні художніх екслібрисів і як ілюстратор книжок — не тільки власної, а й інших друкарень. Хоч Филипович був діяльним членом Успенського братства, воно, прагнучи зберег-

ти монопольне право на друк кириличних видань, не дозволило йому друкувати кирилицею. Тому Филипович був змушений обмежитися лише публікаціями латинським шрифтом (серед них і юридичний трактат його колеги по братству Михайла Слонського). Єдиний відомий виняток — своєрідна публікація пісні про Туринецьку ікону: український текст видруковано латиною, польський — кирилицею [88]. Українські тексти, надруковані латиною (найчастіше пісні), траплялися і в продукції інших друкарень.

Втім, і серед латинських та польськомовних видань Филиповича є чимало пов'язаних з церковно-культурним життям українців, наприклад, збірка пасійних проповідей Доната Попелевича в Успенській церкві Львова і його ж похоронне казання у Лаврові, видання акафістів у латинському перекладі. Деякі видання присвячені греко-католицьким єпископам. Зважаючи на те, що власник друкарні був гравером, його друки частіше, ніж видання інших друкарень, прикрашалися мідеритами. Зокрема, бачимо їх у панегіриках, прозових і віршованих публікаціях (брошурах або летючках) про чудотворні ікони.

З українськими культурними діячами було пов'язано і друкарню Яна Шліхтина. Одне з перших її видань — надрукована 1756 р. двомовна літургія Іоанна Златоуста "згідно зі звичаєм східної церкви". На лівих сторінках церковнослов'янський текст латинськими літерами (з українською вимовою: ѣ як і, г як h), на правих — польський переклад [89]. Очевидно, до цього видання причетні монахи львівського Святоюрського монастиря, які того ж року опублікували латинською мовою тези з теології, що були підсумком чотирирічного курсу в цьому монастирі. Також 1760 р. у Шліхтина було надруковано "конклюзії" з теології й оголошення про їхній публічний захист у Святоюрському монастирі. Поза тим, крім окремих літературних творів та історичних праць, Шліхтин друкував панегірики, проповіді, літургічні посібники.

Короткочасною (1769—1774) була робота друкарні Львівського францисканського монастиря, до якої перейшли обладнання і шрифти друкарні Филиповича. Тривалішою (1760—1840) виявилася видавнича діяльність Бердичівського кармелітського монастиря. Виникнення друкарства в Бердичеві збіглося зі зростанням значення ярмарків у цьому місті, і це сприяло збутові як популярних свого часу бердичівських календарів, так і релігійних творів, шкільних посібників, господарських порадників. На тлі таких скромно оформлених друків виділяється двотомна книга Григорія Тшесневського про місцевий чудотворний образ Богородиці: "Ozdoba i obrona ukrainskich krajów przecudowna w Berdyczowskim obrazie Maryja..." (1767). Для друкування було вилито нові шрифти, спеціально замовлено мідерити Теодора Раковецького, Теофіла Троцкевича та Івана Филиповича. Парадного вигляду надавали книзі майстерно виконані зображення інтер'єрів храму.

Наприкінці XVIII ст. виникло кілька нових невеликих польсько-латинських друкарень. 1787 р. почав друкування у Перемишлі Яків Матіяшовський, "друкар єпископів обох обрядів", того ж року засновано друкарню Луцького домініканського монастиря [90], 1790—1792 рр. у Яришеві на Поділлі діяла друкарня польського магната (зі спольонізованої української родини) Вікториа-

[88] *Свєнціцький І.* Бібліографічний курйоз // ЗНТШ. — 1907. — Т. 79. — С. 159—161.

[89] *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Зазн. праця. — С. 104.

[90] Drukarze dawnej Polski... — Z. 6. — S. 80, 155.

на-Валер'яна Дідушицького. Двоє місцевих юнаків — Іванко Рогатинський і Федір Вербовий — друкували в ній бланки, оголошення. Вже в липні 1792 р. на розпорядження Станіслава-Щенсного Потоцького друкарню разом з працівниками насильно вивезли до Тульчина, що якраз попереднього місяця став головною резиденцією Торговицької конфедерації. У відповідь на скаргу власника Потоцький був змушений відкупити у Дідушицького обладнання й обох друкарів-кріпаків. Незабаром С.-Щ. Потоцький подарував друкарню своєму родичеві київському воєводі Протові Потоцькому, який розмістив її у своєму містечку Махнівці. Видавничі плани були далекосяжні, що видно з факту придбання різних шрифтів — польських, грецьких, французьких, німецьких, гебрайських. Однак і в Махнівці, як і в попередніх місцях функціонування друкарні, її продукція була мінімальною [91]. Як видно, у магнатів було більше амбіцій, ніж наполегливості у здійсненні хоча б скромної культурно-освітньої діяльності.

Упродовж усього XVIII ст. збільшувалася частка книг, надрукованих у Галичині й на Правобережжі польсько-католицькими друкарнями. Натомість російською мовою друкарні Гетьманщини 1720-х рр. публікували лише окремі урядові розпорядження та укази. Перша друкарня, що мала видавати російськомовні книжки гражданським шрифтом, організована 1764 р. у фортеці св. Єлизавети (пізнішому Єлизаветграді) при правлінні новозаснованої Новоросійської губернії. Губернатор О. П. Мельгунов спершу намагався придбати обладнання і фахівців для неї від Києво-Печерської лаври. Коли ж лавра відповіла, що й сама не веде гражданського друкування, Мельгунов домігся розпорядження Сенату, щоб губернській канцелярії було виділено з Петербурга, з Кадетського шляхетського сухопутного корпусу верстати, обладнання, матеріали і людей для обслуги — складальника й батирщика. В друкарні крім бланків, перепусток та інших документів надруковано 1765 р. "Азбуку" і російський переклад комедії Ж.-Б. Руссо "Кофейний дім" (жодного примірника їх не збереглося) [92]. Після того друкарню перевезено до Кременчука, куди перейшла губернська канцелярія, невідомо, однак, чи вона друкувала щось, крім адміністративної документації. Заснована 1764 р., після скасування гетьманату, Малоросійська колегія вже наступного року теж звернулася до лаври з проханням допомогти у фундації друкарні в Глухові, потрібної для друкування офіційних листів [93]. Лавра відповіла відмовою, мотивуючи тим, що не має ні гражданського шрифту, ні зайвих майстрів, яких могла б відпустити до Глухова. У зв'язку з відкриттям у Харкові так званих додаткових класів тодішній слобожанський губернатор Є. О. Щербинін 1767 р. просив від Сенату дозволу на заснування друкарні при колегіумі, але отримав відмову.

Таким чином, у другій половині 60-х рр. жодна зі спроб заснувати в Україні друкарство гражданським шрифтом, яке в тодішніх умовах могло бути тільки російськомовним, успіху не мала. Такі друкарні з'явилися в Україні наприкінці 80-х рр. XVIII ст. Зокрема, київський митрополит Самуїл Миславський, ставши 1786 р. архімандритом лаври, вже наступного року домігся дозволу Катерини II на відкриття гражданської друкарні для видання книг російсь-

[91] Ibid. — Z. 5. — S. 81—82, 151—152, 246—247.

[92] *Петров С. О.* Книги гражданського друку, видані на Україні (XVIII — перша половина XIX ст.). — Київ, 1971. — С. 4, 178, 250.

[93] ЦДІА України, ф. 128, оп. "друкарські" 1, сп. 82, арк. 2—3.

кою та західними мовами. Як окремий підрозділ лаврської, вона отримала назву "Типографія Київської академії при лаврі Печерській". Першими її друками стали історичні твори й вітальні казання самого митрополита, проповіді і промови протоієрея Софійського собору Івана Леванди, посібники з мов.

1797 р. у Миколаєві почала діяти друкарня Чорноморського адміралтейського правління, яку вже наступного року було передано штурманському училищу. Крім навчальних посібників з математики, астрономії та інших наук, вона видавала літературні твори російською мовою. В самому кінці XVIII ст. були засновані урядові друкарні в центрах губерній (діяли вони при губернських канцеляріях або при Приказах громадської опіки — установах, що керували освітою, благодійними закладами тощо): 1793 р. — у Катеринославі та Харкові, 1798 р. — у Кам'янці на Поділлі, 1799 р. — у Києві. Головним їхнім завданням було розмноження оголошень, офіційних розпоряджень і листів, бланків паспортів, перепусток, карантинних та інших посвідчень.

Друкарство німецькою мовою було започатковано у Львові одразу після переходу 1772 р. Східної Галичини під владу Австрійської монархії. Організатором його стало велике, як на тодішні умови, видавниче підприємство нового типу, що належало Антонові Піллеру, "губерніальному друкареві його цісарської величності". Головне, що відрізняло цю друкарню від попередніх, — тісний зв'язок з урядовими установами нової австрійської провінції. Ймовірно, провінційна влада запросила цього підприємця для публікування едиктів, декретів, розпоряджень та інших нормативних актів, спрямованих на реорганізацію форм громадського життя і адміністрації. Проте, крім офіційних матеріалів, Піллер та його спадкоємці (в 1780—1786 рр. вдова, пізніше сини) друкували навчальні посібники, наукові праці, літературні твори. Після появи у Львові університету друкарня називала себе також "університетською". Окрім німецьких, вона видавала книжки польською, французькою, латинською мовами, а в XIX ст. — також українською. На зламі століть, у 1795—1808 рр., друкував у Львові німецькі та інші видання (головно панегірики) і Ґ. В. Віхман.

Друкування польською, німецькою, російською мовами було розраховане на широке коло читачів різних національностей і релігій. Значною мірою йшлося про задоволення потреб регіонів України, бо на дальших ринках конкурувати з потужнішими друкарнями було складніше.

На відміну від польського, німецького і російськомовного, єврейське книговидання орієнтувалося виключно на єврейське населення — тільки воно могло читати книги гебрайською мовою та мовою ідиш. Єврейське друкарство виникло в Україні пізно, бо протягом тривалого часу місцеві єврейські громади забезпечувалися книгами з друкарень Амстердама, Праги, Любліна, Кракова, міст Німеччини. Врешті, один з амстердамських друкарів, кваліфікований майстер Урі (Фебус) Бен Аарон га-Леві Вітмунд, який експортував книжки до Речі Посполитої, вирішив заснувати єврейську друкарню у Жовкві. Близько 1693 р. Вітмунд переїхав туди з Амстердама і заснував підприємство, яке вирізнялось високим технічним рівнем. Від Урі Бен Аарона воно перейшло до його внуків — Аарона і Герсона Давидовичів. Найчастіше видавалися календарі й книжки релігійного змісту — збірки молитов, біблійні книги, коментарі до Біблії і Талмуда. 1782 р. австрійське губернське правління наказало жовківським єврейським друкарям переїхати до Львова, щоб полегшити цензурний контроль видань.

Львів з того часу став важливим центром книговидання мовами іврит та ідиш, однак з 1792 р. єврейське друкарство було відновлене також у Жовкві й тривало там протягом XIX ст.

Жовква майже до середини XVIII ст. була єдиним в Україні центром єврейського друкарства. 1733 р. отримано королівський дозвіл на заснування єврейської друкарні в карпатському містечку Турці. Вона почала діяти в 60-ті роки. Наприкінці XVIII ст. виникла низка невеликих видавничих підприємств на Волині й Поділлі: Олексинець (1767—1778), Корець (1776), Межибіж (1780), Полонне (1783), Межирів (1787), Поріцьк (1786), Славута (1790), Остріг (1798), Миньківці (1790), Дубно (1794), Судилків (1775). Пожвавлення видавничої діяльності наприкінці XVIII ст. пов'язане з боротьбою між хасидами та їхніми опонентами. Друкарня в Олексинці надрукувала збірку антихасидських постанов, проте з 80-х рр. починають діяти друкарні, які видавали твори тогочасних хасидських авторів і пам'ятки кабалістично-містичної літератури [94]. Деякі з єврейських друкарень були ефемерними, порівняно більшу видавничу діяльність розгорнули друкарні у Полонному, Корці, Славуті, Острозі, Судилкові.

Видавничі заклади, що друкували книжки різними мовами, були пов'язані з відповідними культурними середовищами. Водночас друкарні, які обслуговували різні конфесії, підтримували між собою певні ділові стосунки. Окремі ремісники, зокрема словолитники, працювали для закладів, що друкували різними мовами, і це сприяло взаємовпливам у галузі оформлення книги.

Загалом у структурі видавничих осередків в останніх десятиріччях XVIII ст. відбулися принципові зміни. Перестали існувати друкарні, які колись належали до провідних. Так, видавнича діяльність Львівського колегіуму тривала до 1773 р., Троїцького Іллінського монастиря у Чернігові — до 1786 р., Львівського братства Трійці — теж до 1786 р., Львівського Успенського Ставропігійського братства — до 1788 р. На 1787—1788 рр. з великих друкарень залишилися лаврська у Києві, Піллера у Львові, Почаївська. Водночас у 1787—1799 рр. виникло щонайменше 34 нові друкарні, за невеликим винятком малопотужні й короткочасні. З них 12 друкували переважно російською мовою, 12 польською, 8 єврейською, одна німецькою, одна молдавською і церковнослов'янською.

Отже, жодна з численних нових друкарень не друкувала книжок українською мовою, хоч тематично видання деяких з них були пов'язані з Україною. Українська мова поряд з церковнослов'янською, польською, латинською збереглась тільки в почаївських друках. Більше того, Почаївська друкарня впроваджувала українську мову і в ті видання, в яких вона раніше не застосовувалась. Проте зв'язок друкарства з потребами культурного життя українців, характерний для друкарства всієї України з кінця XVI ст. до 20-х рр. XVIII ст., був значною мірою загальмований. Серед численних мов, якими видавали книги нові друкарні кінця XVIII ст., місця для української не знайшлося. Це було згубним наслідком відсутності національної школи, втрати останніх решток української державності, поступової денаціоналізації українських еліт, посилення контролю за освітою й культурою в абсолютистських державах, що поділили українські землі. За таких умов знову набуло особливого значення рукописання. Численними стають рукописні збірки українських народних пісень і церковних піснеспівів, переписуються українською мовою

[94] *Боровий С.* З історії єврейської книги на Україні // Бібліол. вісті. — 1925. — № 2; 1926. — № 1; окреме видання — Київ: Український науковий інститут книгознавства, 1926.

практичні, господарські й медичні порадники, літературні твори різних жанрів, літописи й історичні трактати. Започатковане виходом 1798 р. "Енеїди" І. Котляревського впровадження в друковану книгу нової української літературної мови виявилося тривалим і суперечливим процесом, зумовленим усім ходом національно-культурного відродження українського народу.

7.2. Репертуар видань та їх оформлення

Тематика книг, що друкувалися в Україні, залежала від багатьох чинників — і від попиту на ті чи інші видання, і від наявності меценатів видавничої діяльності, і від доступності книжок, друкованих за межами України. Дедалі більший вплив на характер книжкової продукції мали цензурні умови.

Аж до останніх десятиліть XVIII ст. більшість тих великих за обсягом книг, які друкувалися значними, як на той час, накладами і розповсюджувалися по всій Україні та за її межами, — це книги релігійні, насамперед богослужбові тексти і молитовники, меншою мірою християнська повчально-моралізаторська література. Друкувалися такі книги переважно церковнослов'янською мовою кириличним шрифтом, однак у певних їх структурних частинах (передмови, присвяти) вживалася і українська книжна мова. Сприйняттю церковнослов'янської мови як "високого стилю" книжної мови українців сприяли специфічно українські риси вимови традиційних текстів. З 20-х рр. XVIII ст. на українських землях, що перебували під протекторатом Російської імперії, друкарство українською мовою і українським варіантом церковнослов'янської було повністю заборонене. На Правобережжі й у Східній Галичині обмежень щодо мови не існувало, але лише в практиці василіанських монастирських друкарень, головно Почаївської, українська мова посіла помітне місце.

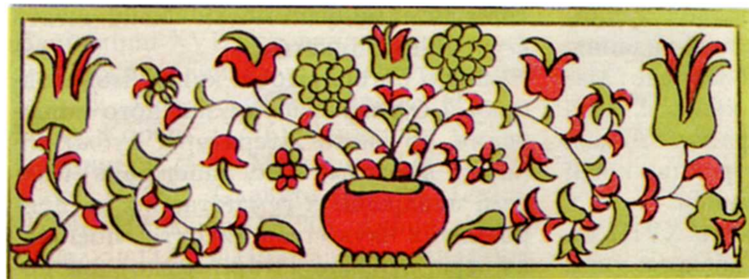
З освітніх видань масовими тиражами і досить часто друкувалися букварі. Хоч уривки для читання в них подавалися церковнослов'янською мовою, оволодівши ними, учні могли вільно читати й українські тексти.

Якщо богослужбові книги, молитовники й букварі набули значного поширення, то чисто літературні публікації (вірші, програми п'єс, панегірики) і окремі публікації з гуманітарних та природничих наук (тези диспутів, посібники, граматики з історії тощо), за поодинокими винятками, виходили невеликими накладами і призначались для певного кола читачів. Вони видавалися різними мовами — книжною українською, церковнослов'янською, але найчастіше — польською або латинською.

Ситуація змінилася в останні роки XVIII ст., коли у Центральній, Південній і Східній Україні почали виходити різноманітні світські видання російською мовою, а в Східній Галичині після 1772 р. — німецькою, польською, латинською, французькою. Почаївська друкарня й далі користувалась у числі інших українською книжною мовою. Однак 1798 р. — з виходом у світ першої частини "Енеїди" І. Котляревського — в друковану книгу, як уже зазначалося, впевнено входить українська народнорозмовна мова.

Біблія і літургійні видання. У богослужінні в українців, як і в інших православних народів Східної Європи, церковнослов'янська мова здавна відігравала таку роль, як латинська у богослужінні католиків. Збереглась вона як літургійна і в католиків східного (візантійського) обряду. Зрозуміло, що церковнослов'янською друкувалася і голо-

Заставки з "Ірмологіона". Кінець XVII ст. — верхня; середина XVIII ст. — нижня.

вна для християн книга — Біблія. Поява 1581 р. острозького видання повного тексту Біблії була визначною подією в церковному і культурному житті не лише українців, а й сусідніх православних народів. Попри високий рівень філологічного опрацювання цього видання, за Петра Могили було розпочато нове редагування тексту Біблії з метою його дальшого вдосконалення. Ця робота, однак, не була завершена, і друге в Україні повне видання церковнослов'янської Біблії вийшло у друкарні Києво-Печерської лаври 1758 р. Кияни на той час не мали іншої можливості, як тільки передрукувати текст московського видання 1756 р. Інша річ, що це видання повторювало текст опрацьованої українськими книжниками єлизаветинської Біблії 1751 р., в основі якої лежала московська Біблія 1663 р., а та, в свою чергу, як було підкреслено в її передмові, була лише передруком "с готоваго перевода князя Константина Острожскаго печати неизменно, кроме орфографии и некоторых вмале имен и речений". Передруки тексту Острозької Біблії сприяли тому, що використаний у ній варіант церковнослов'янської мови став найавторитетнішим. За цим текстом почали вживатися і прислів'я та афоризми біблійного походження. Біблія в Києво-Печерській лаврі видавалася ще (судячи з кількості збережених примірників, меншими тиражами) 1779 р. у великому форматі, а 1788 р. — у зменшеному. Істотним внеском у спробу подальшого розповсюдження біблійних книг стало почаївське видання Біблії 1798 р. Цікаво, що в якійсь незначній частині примірників зазначалося, що книжка видається "по повелінію, данном в Санкт-Петербурзі 1797, сентября дня 14" [1]. Напевне, уніатська Почаївська друкарня вмістила ці слова, щоб не мати перешкод у розповсюдженні книги у межах Російської імперії.

Повний текст Біблії — Старого і Нового Завіту — був доступний і потрібний обмеженому колу читачів — бого-

[1] *Максименко Ф. П.* Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках. — Львів, 1975. — С. 89—90.

Оправа Євангелія. Друкарня Києво-Печерської лаври, 1701 р. МІКУ, Київ.

словам, церковній ієрархії, вченим ченцям, вчителям середніх шкіл. Із старозавітних книг лише з Псалтирем знайомилися всі, хто вмів читати: ця книга слугувала молитовником, її тексти звучали на богослужіннях. З новозавітних книг у богослужіннях використовувалися насамперед Євангеліє і Апостол. Всі три названі книги мусили бути в кожній церкві (у деяких — по кілька); в окремих священиків, дяків, пізніше й учителів вони були і вдома. Спершу в храмах користувалися виключно рукописними богослужбовими книгами, але від часу появи друкарства їх швидко стали витісняти друковані.

Найважливішою церковною книгою християн залишалося Євангеліє. В кожному храмі мало бути напрестольне Євангеліє, за можливості гарно оправлене, яке відігравало надзвичайно важливу роль у богослужіннях, насамперед у літургії. Крім напрестольного, в багатьох церквах були й інші примірники. Нерідко побожні парафіяни дарували Євангелія своїм церквам. Впродовж другої половини XVII—XVIII ст. Євангеліє в Україні друкувалося 24 рази: 5 видань у другій половині XVII ст., 12 — у першій половині, 7 — у другій половині XVIII ст. Зменшення кількості видань пояснюється тим, що більшість храмів цією книжкою на той час вже були забезпечені, а нові церкви будувалися не так часто. Спершу видання цієї книги зосереджувалось у Львові: друк М. Сльозки 1665, Львівського братства 1670 і 1690 рр. Всі вони повторювали текст видань Львівського братства 1630 і 1644 рр. 1697 р. вийшло перше київське лаврське видання, і з того часу Києво-

Печерська лавра стала основним видавцем Євангелія, випустивши до 1784 р. ще шість видань у напрестольному форматі і чотири в зменшеному, зручному для індивідуального читання. Почаївська друкарня надрукувала у XVIII ст. п'ять видань (з них одне малоформатне), Львівська братська — три, Чернігівська — одне. Українські видання Євангелія друковані шрифтом великого розміру (який так і називали — євангельським), багато з них прикрашені сюжетними ілюстраціями.

За другу половину XVII—XVIII ст. зафіксовано 122 різних за обсягом видання Псалтиря, 67 різних Часословів, 63 Молитвослови, 42 видання Каноника. Велику кількість видань Псалтиря і Часослова можна пояснити тим, що їх читали не лише в церкві, а й удома, ними користувалися для навчання грамоти. Слід при цьому мати на увазі, що певна частина малоформатних шкільних Часовничків і Псалтирок не збереглась, отже, наведені тут кількості видань є мінімальними. До тих літургічних книжок, які мусили бути в кожній церкві, належали ще Служебники (44 видання за 1651—1800 рр.), Требники (37 видань за цей час), Апостоли (20 видань), Октоїхи (24 видання), Тріоді пісні (17 видань), Тріоді цвітні (18 видань). Дуже популярними були різнотипні видання Акафістів (не менш як 47 видань) і укладеного Йоасафом Кроковським Акафіста св. Варварі (не менше 30 видань у XVIII ст.). Найбільша за розміром церковна книга Анфологіон (Мінея святкова і загальна) видавалася 11 разів. Далеко не кожна сільська церква могла собі дозволити придбання цієї книжки. Ще менш доступними були Мінеї місячні: здійснено лише три видання цієї 12-томної книги (Київ, 1750 і 1787 р.; Почаїв, 1761 р.).

Як зазначалось, і православна, і греко-католицька церкви друкували богослужбові тексти, а також більшість молитовників і богослужбових книг церковнослов'янською мовою. Винятки були нечисленними. Зокрема, в Тріоді пісній 1664 р. із друкарні Сльозки передруковано ряд пояснювальних статей книжною українською мовою в перекладах Тарасія Земки (вперше надрукованих у київському виданні 1627 р. і повторених у виданнях 1640 і 1648 рр.). Цікавим експериментом було транскрибування в деяких українських виданнях уривків церковнослов'янських текстів засобами латинського алфавіту. У Почаєві 1793 р. опубліковано Акафіст у перекладі з церковнослов'янської на латинську мову Гната Филиповича. Були й інші подібні видання.

Римо-католицькі латиномовні богослужбові книги в Україні спершу не друкувалися; католицькі дієцезії замовляли їх у Кракові, або, частіше, за кордоном. У XVIII ст. зрідка друкувалися доповнення до літургічних книг, служби окремим святим, меси за померлих. Порівняно часто католицькі друкарні друкували релігійно-повчальні та богословські книги (в тому числі й закордонних авторів) як латинською мовою, так і в польських перекладах.

Для більшості богослужбових видань великого і середнього формату типовим накладом був один "таборок" — близько 1200 примірників. Завдяки таким накладам на кінець XVII ст. основними богослужбовими текстами була забезпечена більшість церков усіх реґіонів України, включно з тими, де не існувало кириличних друкарень (Закарпаття, Буковина, Слобожанщина, Холмщина). Рукописні книжки де-не-де залишались у вжитку до кінця XVIII ст. і пізніше. Про зрослу авторитетність друкованих книг свідчить те, що вони коштували більше, ніж рукописні. Якоюсь мірою це було наслідком монополізації друку літургічних книг кількома

друкарнями. Як показали статистичні дослідження примірників із записами, православні й греко-католицькі церкви в Україні користувалися переважно книжками українських друкарень (лавра, братство, Сльозка, Чернігів, Унів, Почаїв), видання з-поза України (Вільно, Москва) становили незначний відсоток. Водночас деякими книжками, виданими в Україні, послуговувалися в Білорусії, Молдові, Болгарії, Сербії.

Після проголошення Берестейської церковної унії навіть ті парафії, які прийняли унію, користувалися богослужбовими книгами з православних друкарень. 1709 р. унію прийняло Львівське Ставропігійське братство, 1720 р. Замойський провінційний собор зобов'язав братство внести до своїх видань зміни відповідно до основних засад католицької догматики. Возслідування святим, яких було внесено до богослужінь Замойським собором (у тому числі на честь св. Йосафата), надруковано окремими брошурами у Львові, Уневі, Почаєві. Втім, навіть наприкінці XVIII ст. друкарня Почаївського василіанського монастиря видала деякі богослужбові книги з видань православних друкарень, вносячи до них лише незначні, хоч і принципові, зміни: згадування в богослужіннях Папи Римського, впровадження католицької версії символу віри.

До літургійної літератури примикала богословська, зокрема пояснення Біблії, тези теологічних диспутів. Таких видань було порівняно небагато, однак вони стали істотним чинником богословської освіти. Про деякі з книг такого змісту йтиметься при розгляді публікацій літературних творів.

Невід'ємною складовою частиною давньої друкованої книги, особливо літургійної, були виливні орнаменти, які друкувалися з подібних до шрифту орнаментальних набірних форм, тобто гравійовані, й відбиті з дереворитних або мідеритних кліше, а також зображення, спершу виключно дереворитні, пізніше й мідерити — відбитки з мідних кліше. Орнаменти не були просто прикрасою, тим більше, що зображення не лише ілюстрували і пояснювали текст. Адже сакральним об'єктом, якому належало провідне місце в таїнствах і обрядах, була книжка в цілому, в нерозривній єдності тексту, який читали і слухали в церкві, і зорового ряду. Текст, зображення, церковна музика мали глибоко символічне значення саме у їх поєднаності. Тому таку велику увагу друкарні приділяли мистецькому оформленню друкованих книг, особливо літургійних.

На Заході найдавніші літургійні книги наслідували книги рукописні, але дуже скоро розпочався зворотний процес: нові форми набору і прикрас, які з'явилися у друкованій книзі, почали впливати на рукописну книгу. Оскільки українська друкована книга мала замінити в богослужбовому вжитку рукописну, вона перейняла від неї обриси літер, засади поділу тексту на розділи, підрозділи та рубрики, форму заголовків. Від самого початку друкована книга мала багато такого, чого не існувало у давній рукописній книзі, водночас пізнішими рукописами багато елементів оформлення було запозичено саме з друкованої книги.

Особливе значення в друкованій книзі посів титульний аркуш. Українська друкована книга впродовж XVII—XVIII ст. щодо цього підтримувала і розвивала традиції, закладені львівськими, острозькою, київською друкарнями ще в попередній період. Неодмінні атрибути титульної сторінки — назва книжки, набрана великими літерами, і вихідні дані, обрамлені дереворитною оздобною рамкою-фронтоном, яка в ранніх виданнях має вигляд архітектурного порталу. Саме цей тип обрамлення, який виник у контексті ренесансно-

го мистецтва, в практиці давніх друкарень називався “фортою”. Це слово означає браму (двері, звідси, до речі, українське “хвіртка”). Брама — своєрідна тріумфальна арка на титульному аркуші — неначе відокремлювала книгу від решти світу, запрошувала читача увійти у світ образів та ідей книги. З часом до чисто архітектурних колон стали додавати оздобний рослинний орнамент, інколи бічні колони, обвиті виноградною лозою. Архітектурна рамка доповнюється клеймами із зображеннями святих або свят та алегоричних композицій. Новим елементом у розвитку титульного аркуша були рамки без фронтону, замість нього центральну частину сторінки оточувала складна композиція, в якій численні клейма з’єднувалися бароковими гірляндами з листям, квітами, плодами. У деяких виданнях Києво-Печерської лаври в нижній частині титульної арки часто вміщували зображення головного лаврського храму — Успенського собору. Деякі рамки структурою нагадують іконостас: відповідним чином розміщені гравюри з орнаментальним обрамленням, що відповідало іконостасній різьбі. Втім, у середині XVIII ст. до ряду гарно оформлених літургійних видань повертається класична архітектурна рамка-фронтон.

Утвердження в літературі й мистецтві барокової стилістики і ментальності не могло впливати на зміст літургійних видань, текст яких мав залишатися незмінним. Натомість нова естетика позначилася на оформленні цих книжок. Так, Апостол, виданий Львівським братством 1666 р., має дивний, як на сучасного читача, заголовок “Таблиця невидимая серця чловечаго на которой не пером, але пальцем Божіїм і язиком апостольським, не чернилом, а Духом Святим і слезами Апостольськими написана суть Посланія, бо Листи апостольські”. Заголовковий текст оточений рамкою у формі традиційного зображення серця, по боках ще два менші силуети серця з відповідно підібраними біблійними цитатами, яким властиві “сердечні” алегорії. Також у верхній частині цитата з Книги Притч: “Напишу же я на скрижалях сердца твоєго”, над нею зображено, як Бог вручає скрижалі Мойсею. В рамці навколо центрального напису зображення апостолів Петра, Павла, Якова й Іоанна, а в нижніх кутках — малюнки язика і ока зі сльозою відповідно до згадок про язик і про сльозу в заголовку. Таке предметне, майже реалістичне, зображення пов’язане з уявленням, що будь-який предмет має сенс, символічне значення якого асоціюється з наявністю сенсу світу і життя в цілому. І якщо алегоричний заголовок подібного типу в літургійних друках все ж не прижився, то аналогічні символічні зображення з відповідними цитатами стали доволі частими.

Дальшим елементом оформлення літургійної книги була фронтиспісна гравюра із зображенням святого, інколи — Розп’яття або Успіння Богородиці. В діяннях і посланнях апостольських тексту передувала гравюра апостола Луки, зображеного писцем книги, у Псалтирі — його автор цар Давид, в Євангеліях — зображення євангелістів. У ранніх друках ці зображення монументальніші і нагадують ієратичні композиції ікон, пізніше до портретних гравюр впроваджуються елементи ландшафту, реалістичним стає зображення знарядь праці писаря: сувій паперу або чорнильниця, перо.

Важливу роль в оформленні книги відігравали заставки — орнаментальні композиції, що вміщувалися перед початком розділів. Маловживані на Заході, вони були традиційно основним компонентом оздоблення рукописної книги Візантії, а згодом і всіх народів, що прийняли християнство з Візантії. У кири-

личне друкарство заставки з білим рослинним орнаментом на чорному тлі і сам термін “заставиця” впровадив Франциск Скорина. Спершу в заставках були дуже поширені орнаментальні мотиви, взяті із західних ренесансних ініціалів. Втім, у деяких заставках дослідники вбачають властивий українській рукописній книзі рослинний орнамент, де традиції народного мистецтва поєднуються з елементами західного ренесансного декору. У другій половині XVII і у XVIII ст. улюбленими стають заставки, де у рослинну композицію включено зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих, або цілі сценки: свята, зображення обрядів у Требнику. Меншу роль в оформленні книжок відігравали кінцівки, орнаментальні композиції яких часто запозичено з видань друкарень інших країн.

Характерною рисою української друкованої книги була насиченість її сюжетними ілюстраціями. Ще за Петра Могили гравер Ілля підготував близько 150 ілюстрацій для Біблії. В 1646—1661 рр. священик Прокопій виготовив ілюстрації до Апокаліпсиса. Біблія і Апокаліпсис, однак, вийшли пізніше без ілюстрацій, а підготовані до них ілюстративні цикли було видрукувано в окремих брошурах, які збереглися в кількох примірниках і відомі як “кунштова Біблія” і “кунштовий Апокаліпсис”. У літературі ці гравійовані книжечки називають “лицевими”.

З численними ілюстраціями видавалися Євангелія, Тріоді та деякі інші літургійні книги. Ілюстрації для них проектували малярі (“ізобразителі”), деякі з яких були іконописцями. Тому в ряді випадків, з одного боку, у гравюрах помітно вплив тодішнього українського іконного малярства, з іншого — часто за зразки правили гравюри західних ренесансних і барокових майстрів. Проте ні малярі, які проектували ілюстрації, ні гравери-дереворитники, які їх виконували, не обмежувалися копіюванням чужих оригіналів, а творчо переробляли їх. Для художнього мислення більшості майстрів характерне поєднання традиційних лаконізму й декоративності (які виявляються у співвідношенні білого та чорного, способах штрихування тощо) з тенденціями до реалістичного трактування деталей, що, однак, не було самоціллю, а мало розкривати (часто символічно) ідейний зміст творів. Зразками високого мистецтва стали в середині XVII ст. праці гравера Іллі, наприкінці століття — Никодима Зубрицького і Діонісія Сінкевича. Окремі видання ілюструвалися також гравюрами на міді, але щодо літургійних книг це було швидше винятком.

Оскільки до багатьох літургійних видань додавалися присвяти покровителям, меценатам, церковним ієрархам, важливим елементом оформлення були герби цих осіб, які часто супроводжувалися відповідними віршами. Краса шрифтів, дбайливо добрані орнаменти, майстерно виконані ілюстративні гравюри — це були складові частини того мистецтва книги, яке гармоніювало із завданнями літургійної книги.

Освіта, філологія, природничі знання. Всі найстаріші друкарні України основним завданням вважали духовну освіту, поширення засад християнської віри. Тому в їхньому розумінні не було істотної межі між виданнями чисто релігійними (літургійними текстами, молитовниками, богословськими трактатами) і букварями — книжками для навчання грамоти, які, крім літер і складів, містили й молитви, а також — і це головне — були вступом до оволодіння релігійною літературою. Від Букваря через Часослов і Псалтир до Апостола — такий був шлях навчання. Відповідно до цього всі найстарші букварі містили, крім літер і складів, тексти для читання: біблійні уривки (молитва “Отче наш”, де-

які псалми), уривки з Євангелія й Апостола, а також тексти догматичні (такі, як, наприклад, нікейсько-константинопольський "Символ віри") і молитви.

В Україні букварі видавалися більшістю друкарень. Збереглася лише частина їх, тому що ці дешеві книжечки зазвичай зачитували і часто губили. Дійшли до наших днів, зокрема, окремі з видань букварів Львівського братства, Сльозки, Києво-Печерської лаври, Почаївської лаври, Новгород-Сіверської, Чернігівської, Унівської друкарень. Більшість їх містила ті самі елементи, що й найстарші південнослов'янські букварі першої половини XVI ст. і львівський першодрукований буквар 1574 р. [2]

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. видання букварів досягло величезних, як на той час, накладів. Якщо львівський буквар 1662 р. мав наклад 600 примірників, а буквар 1692 р. — 1987 примірників, то братські букварі 1698—1722 рр. — по 5900—7000 примірників. Лише за 22 роки (1698—1720) було видано 24 900 примірників букварів, тобто приблизно стільки ж, скільки становив загальний наклад усіх інших видань за цей час. До того ж торгівля букварями йшла жвавіше, ніж іншими книгами: наприклад, у 1738—1740 рр. Львівським братством було продано 643 примірники букварів. Великий попит існував і на інші книги, якими користувались тоді в школах.

Основними посібниками для вивчення граматики залишалися львівська церковнослов'янсько-грецька граматика "Аделфотес" 1591 р., слов'янська граматика Мелетія Смотрицького (Єв'є, 1619 р., перевидана у Москві 1648 р., скорочена версія — у Крем'янці 1638 р.), "Лексікон славенороссків..." Памва Беринди (Київ, 1627 р., перевидання в білоруському місті Кутеїно 1653 р.). Оскільки в другій половині XVII—XVIII ст. ці посібники не передруковувалися, використовували їхні рукописні копії, а також російські й румунські передруки граматики Смотрицького. Щойно в середині XVIII ст. Почаївська друкарня стала видавати самостійно і як додаток до інших книг церковнослов'янсько-польські словнички. Друкувались також посібники для вивчення польської мови.

Велика роль латинської мови в освіті, громадському житті зумовила видання посібників для її вивчення. У XVIII ст. в Україні найпопулярнішою залишалася середньовічна за походженням елементарна граматика латини Емануїла Альвара. Відомі сім різних видань, що вийшли в Україні у XVIII ст. — у Львові (друкарні колегіуму, Ґольчевського, Трійці) та Почаєві. З методичної точки зору заслуговує на увагу більша за обсягом (428 стор.) латинська граматика, пристосована, як написано на титульній сторінці, до потреб учнів Київської академії і надрукована лаврою 1765 р. накладом 2000 примірників. Вона, крім граматичних правил, подавала латинською мовою короткі відомості з арифметики і містила, як й інші тодішні навчальні посібники, збірку латинських цитат і прислів'їв.

Цікавими для пізнання методики навчання мов у школах XVIII ст. є граматики польської, німецької та французької мов, у яких правила і пояснення подавалися латинською мовою. Після включення Галичини й Буковини до складу Австрії зросла потреба в посібниках з німецької мови. Зокрема, вийшло шість підручників, автором яких був К. Вольфайл. Наприкінці XVIII ст. було видано кілька навчальних граматик російської мови — у Києві, Миколаєві, Бердичеві, Почаєві. Зі словників найчастіше видавався польсько-латинський лексикон І. Кнапського (Кнапіюса).

---

[2] *Круминг А. А.* Первопечатные славянские буквари // Федоровские чтения, 1983. — Москва, 1987. — С. 73—88.

Ряд публікацій відображає навчальний процес у колегіумах та інших школах. Так, видана в Почаєві брошура містила відомості про річний екзамен у липні 1779 р. у Володимирській школі "з наук: християнської, моральної, права, політики, історії, географії, логіки, метафізики, фізики, геометрії, алгебри, арифметики, риторики, поезії, поетичної історії, мов латинської, французької, німецької". Натомість латиномовна брошура з друкарні Львівського братства Трійці містила інформацію про зміст публічного екзамену василіанської школи "з християнської доктрини, риторики, поезії, основ граматики, латинської мови, природного права, арифметики, алгебри, геометрії, загальної географії, політики, астрономії, церковної і світської історії". Окремо було видано повідомлення про екзамени з фізики, математики і природничих наук, що їх складали учні греко-католицької духовної семінарії А. Ангелович, А. Балінський, П. Березовський, Ф. Сидорович. Серед них, зокрема, тези про силу тяжіння, вогонь, електрику, а також питання за розділами: "З механіки", "З гідростатики", "З гідравліки", "З астрономії", "З географії", "З хронології" [3].

Матеріали з математики, фізики, хімії репрезентовані головно друкованими тезами публічних диспутів і окремих дисертацій. Так, 1761 р. опубліковано тези до захисту у Львівському єзуїтському колегіумі на здобуття звання магістра філософії слухача теології Перемишльського колегіуму Каєтана Тенгоборського. В них порушувалися окремі проблеми з логіки, психології, фізики (зі згадками про Демокріта й Ньютона), природознавства. Більшим, ніж звичайно, за обсягом був трактат студентів Антона Ґренценштайна, Філіппа Крауса і Федора Захаріясевича "Про три проблеми електрики", де дія електричного струму пояснювалася "загальними законами природи". Почаївська друкарня видала таблицю сходу і заходу сонця на всі дні року, потрібну, як зазначали видавці, для встановлення часу на годинниках. Професійнішими були видані в Миколаєві друкарнею Чорноморського штурманського училища "Таблицы полуденных склонений солнца и видов луны...". Львівський колегіум опублікував латиномовний астрономічний трактат Йосифа-Александра Яблоновського, де, зокрема, йшлося про систему Коперника. Теж латинською мовою в друкарні Піллера вийшла дисертація Ігнаца Мартиновича, професора і декана Львівського університету (пізніше учасника руху угорських якобінців) "Про висоту атмосфери, визначену на підставі астрономічних спостережень".

Для шляхтичів-землевласників Правобережжя і для управителів їхніх маєтків практичне значення мали посібники із сільського господарства. Книжечка про досвід господарювання, видана у Львові 1740 р., була, напевне, прибутковою, якщо її передрукували у Вільні 1777 р. Вона містила розділи: "Кінські ліки", "Інформація про худобу", "Про бджоли", "Поради господарям". У другій половині XVIII ст. виданню господарських порадників приділяли значну увагу Почаївська і Бердичівська друкарні. З'явилися переклади з німецької, французької, навіть англійської мови на польську, інколи на латинську книг тогочасних авторів-практиків. Прикладом можуть бути посібники Йоганна-Християна Сімона про ведення господарства, Йоганна-Амадея Вольштайна з ветеринарної медицини. Наприкінці XVIII ст.

[3] *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих в Україні. — Львів, 1984. — Кн. 2, ч. 2. — С. 53, № 3282, 3283, 3284.

було опубліковано також окремі спеціалізовані порадники, зокрема, про вирощування тютюну в Галичині й Буковині (друкарня Піллера, бл. 1793), про розведення гусениць шовкопряда (Тульчин, 1795), а також про садівництво, городництво, квітникарство (Почаїв, 1798), бджільництво (Львів, накладом Пфаффа, 1800), розведення сливок (Львів, друкарня Піллера, б. р.). Російською мовою в Миколаєві видано книжку М. Ліванова "О земледелии, скотоводстве и птицеводстве" (1799), французькою мовою у львівській друкарні Віхмана "Трактат про способи поліпшення раси коней". Поряд з такими, почасти ґрунтованими на тогочасному науковому досвіді, працями перевидавалися явно застарілі тексти, як, наприклад, "Економіка зем'янська генеральна" Якуба-Казімежа Гаура.

Цікавою пам'яткою тогочасної культури стала україномовна книжечка І. Ленкевича, опублікована 1788 р. Почаївською друкарнею, "Книжиця для господарства, указующая, як ратовати в хоробах всякую скотину, то єсть коні, воли, вівці, кози, свині, як білити полотно, як боронити пашні від саранчі, як ратоватися от джуми, як губити гусельницю од капусти, як ловити рибу, як губити миші і щурі, як ратовати люде, котрих собаки скаженії покусали, як ратовати человіка, котрий не в давном времени з ума зийдет". Текст надрукований двічі: спершу українською мовою кириличним шрифтом, а після цього ті самі розділи, але в зміненій послідовності надруковані латинським шрифтом. Наявність текстів двома шрифтами — цінне джерело того, як українці вимовляли літери кириличного алфавіту. Зміст книжечки значно ширший, ніж її довгий заголовок. Текст поділено на короткі, досить хаотично розміщені статті, кожна зі своїм заголовком. Наприклад: "Jak cybulu perewozyty", "Na strup i parchy na holowi", "Na puchlynu ludiam likarstwo". Поряд з порадами, які ґрунтувалися на забобонах, було чимало таких, які стали узагальненням практичного досвіду. Головне, що вражає, — близькість мови до народнорозмовної. Якщо інші автори цим шляхом не пішли, то причиною тому було поширення шкільної освіти польською, латинською, а пізніше також німецькою і російською мовами.

На тлі досить поширеної сільськогосподарської літератури до винятків належать книжки про ремесла, промисли, торгівлю. Виділяється праця монаха-василіанина Йосипа Торжевського "Розмова про способи виготовлення шкла, випалювання поташу, витопу заліза відповідно до характеру матеріалів, лісів, руд" (ч. 1, Бердичів, 1785). Можна ще назвати німецькомовну книжку Й. Леопольдського (фон Постеля) про ремесла і промисли (друкарня Піллера, 1791). Унікальним явищем стала "юридична дисертація" Івана Шептицького про корисність мануфактур (Dissertatio inauguralis juridica de utilitate officinarum manufactorum, 1794). Автор обстоював необхідність розвитку ремесла й мануфактур, зокрема текстильних, щоб зменшити імпорт промислових виробів. Порівняно небагато було публікацій про будівельну техніку і архітектуру, але всі вони заслуговують на увагу. Так, 1747 р. Львівський колегіум опублікував латиномовний курс архітектури, військової справи і математики на підставі лекцій Фаустина Ґродзинського. У Миколаєві в друкарні Чорноморського штурманського училища видано складений капітаном Христофором-Бернарде Графом посібник "Теоретико-практическое наставление о гражданской архитектуре, в пользу домостроителей издано из лучших писателей с приличными чертежами".

Серед видань XVII—XVIII ст. із більшості галузей знання важко відо-

кремити наукові праці від навчальних посібників. У таких науках, як медицина чи ветеринарія, більшість друкованих книг були одночасно практичними порадниками. Хоч наукове медичне книговидання веде свій початок з першої половини XVII ст. (коментар доктора Еразма Сикста до творів Сенеки, Львів, 1627), упродовж багатьох десятиріч медична тематика була репрезентована переважно різними практичними порадами (деякі з яких ґрунтувалися на забобонах) у календарях, виданнями типу "Аптечки домашніх ліків". 1747 р. у Львівській друкарні Трійці видано скорочений переклад з англійської на польську книжки Джорджа Берклі (Дублін, 1745) про властивості вживаної в Америці для лікування "живичної води" (L'eau de goudron). Проте тільки в останніх десятиріччях XVIII ст. почали виходити друком медичні праці, що були на рівні тодішньої науки. Найвидаванішим автором був Андрій Крупінський: у 1774—1777 рр. у друкарні Піллера видано його окремі трактати про судини, м'язи, кістки ("Osteologia"), кишечник ("Splanchnologia"), "Про гострі гарячки" ("De febris acutis"), врешті "Опис найпоширеніших хвороб і способів їх лікування... для вжитку цирульників і загального користування". Остання з цих книг великого обсягу (1324 с.), у кінці її вміщено реєстр медикаментів і лікарських рослин, покажчики, анатомічні таблиці. Доданий до книжки портрет автора був виконаний А. Гочемським у Почаєві — з тамтешніми василіанами автор мав зв'язки, бо надрукував у них 1782 р. книжку про мінеральні води, зокрема, про джерело в Козині, неподалік від Почаєва. До речі, про науковий підхід до бальнеології свідчать видані двічі, німецькою й польською мовами, правила користування мінеральними водами в Любені. Видавалися окремі книжки про діагностику й лікування чуми, сказу, віспи. Розвиток медичних знань засвідчує також публікація каталогу медичних і хірургічних книг, наявних у книгарні Львівського університету (1791), і "Такси медикаментів, включених до Галицької провінційної фармакопеї" (1795). Попит на україномовні лікарські й господарські порадники засвідчують численні рукописи такого змісту. Те, що друкарні, за винятком Почаївської, не пішли назустріч потребам читачів, які віддавали перевагу українській мові, є показником культурно-мовної орієнтації цих закладів.

Оформлення освітніх видань було різноманітним (зумовлене розмаїттям жанрів цих видань), але назагал дуже скромним. В окремих ранніх букварях є елементи оздоблення, подібні до прийнятих у літургійних книгах і молитовниках: дереворитна рамка титулу (форта), окремі заставки й кінцівки. З часом у букварях щораз ширше починає застосовуватися геометричний набірний виливний орнамент.

Інформації про екзамени в основному виглядали дуже скромно. Якщо ж йдеться про тези, то просте оформлення властиве тим, що мали чисто інформаційне призначення, натомість ті, які поєднувалися з панегіриками меценатам або професорам, оздоблювалися подібно до панегіриків: гербами, емблемними ілюстративними гравюрами. Лише наприкінці XVIII ст. з'явилися книжки з навчальними ілюстраціями, зокрема, з малюнками частин людського тіла, лікарських рослин тощо.

Літературні твори. У свідомості читачів XVII — першої половини XVIII ст. не існувало ще чіткого розмежування художньої літератури і текстів нелітературного характеру. Високопоетичні сторінки Святого Письма, зокрема Євангеліє і Псалтир, формували не лише світогляд, а й естетичні смаки. Ораторсько-повчальна проза, духовні вірші, на-

Оправа Євангелія. Друкарня Києво-Печерської лаври, 1707 р. МІКУ, Київ.

віть богословські трактати сприймалися як літературні твори, натомість світським, на перший погляд, розповідям могло надаватися релігійно-символічне значення. Все ж зростала питома вага індивідуальної літературної творчості. З'являються люди, яких можна назвати професійними літераторами. При цьому деякі з них почали (чого не було раніше) прагнути до якнайширшої популяризації своєї творчості за допомогою друкарського верстата. Попри ритуальні запевнення про смирення і покору, в них відчувається прагнення увічнити своє ім'я саме через літературну діяльність. З іншого боку, такий поширений літературний жанр, як панегірик, мав прикладне призначення: здобути авторові прихильність мецената, інколи й винагороду від адресата панегіричного твору.

Письменниками, які писали твори спеціально для друкування, були в другій половині XVII ст. Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Антоній Радиловський, на зламі XVII—XVIII ст. Дмитро Савич Туптало (Дмитрій Ростовський). Натомість Григорій Сковорода писав для себе, своїх друзів та учнів — не для слави, а з органічної потреби висловитися, утвердити свою особовість у слові.

Деякі автори творили в різних жанрах, при цьому розраховуючи на різну читацьку аудиторію. З тих творів чи не найпопулярнішими стали збірки проповідей Іоаникія Галятовського "Ключ разуменія" і книжка "Небо новоє" — розповіді про дива Богородиці. Показником їхньої популярності є не тільки перевидання з надією на прибуток, а й той факт, що ці книжки оберігалися, заповідалися в спадок, продавалися й купувалися. В описах майна сільських церков книга "Ключ" (рідше "Огородок" Радиловського та деякі інші) інколи згадується разом з богослужбовими книгами. В деяких реґіонах, зокрема в Прикарпатті, як підкреслив свого часу І. Франко, "Ключ" читали і шанували також у селянському середовищі. Цілком зрозуміло, що настільки велика популярність твору стала можливою лише завдяки друкарству. Якоюсь мірою друкарство долало в таких випадках межу між елітарною культурою і культурою народу. Загалом цій меті слугували всі проповіді (цим зумовлюється його загальнокультурне значення) посібника Галятовського "Наука, или Способ сложения казания". На визначеніше, але теж широке коло читачів були розраховані полемічні твори того ж Іоаникія Галятовського та інших авторів, поетичні вправи Лазаря Барановича та інших віршописців.

Лазар Баранович свої віршовані житія святих видав польською мовою, що обмежувало коло читачів. Натомість одним з найпопулярніших творів друкованої літератури стала чотиритомна "Книга житій святих" Дмитрія Ростовського. Вона знаходила читачів не лише серед духовенства, а й поміж письменних селян і міщан. Крім згадуваного вже "Неба нового" Іоаникія Галятовського, до найпоширеніших належали твори про чуда: "Скарбниця потребная" того ж Галятовського, "Руно орошенноє" Дмитрія Ростовського. Католицькі друкарні також видавали численні проповіді й інші твори релігійно-моралізаторського змісту як оригінальні, так і перекладені з латинської та інших мов.

Як підкреслював І. Франко, не тільки історико-церковне, а й літературне значення мала книжка львівського єпископа Йосифа Шумлянського "Метрика" — своєрідний посібник для духовенства про працю в парафіях [4]. Книга Самійла

---

[4] *Франко І.* Иосиф Шумлянский, последний православный епископ Львовский и его метрика // Зібр. творів: У 50 т. — Київ, 1983. — Т. 46, кн. 2. — С. 83.

Мокрієвича "Виноград домовитом благим насажденний..." (Чернігів, 1697) містила присвяту "несмертельної слави войск запорозьких гетьманові єго милости пану Іоанну Мазепі, благому домовиту винограда малоросійського" і написаний віршами короткий виклад Старого і Нового Завіту; віршем було написано також прохання до читачів вибачити друкарські помилки і місяцеслов ("Соборник дванадцяти місяців"). "Віршоробом" був і чернігівський архієпископ Іван Максимович: його книга "Богородице діво" (Чернігів, 1707) складається з 23 168 рядків силабічних віршів [5]. Подібними силабічними віршами написано його твори "Алфавіт святих" (1703), "Осм блаженств Євангельскіє" (1709), "Размишленія о молитві Отче наш" (1709). Втім, сучасники оцінювали таку творчість невисоко. Дмитрій Ростовський 1708 р. писав: "Книга друкованих віршів прислана мені. Бог дав цим віршописцям друкарню й охоту та гроші й вільне життя: мало кому потрібні речі на світ видаються" [6]. Це зауваження тим більш слушне, якщо врахувати, що значно цікавіші вірші таких тогочасних авторів, як, скажімо, Климентій Зиновіїв чи Іван Величковський, так і не були видрукувані.

Першою українською друкованою збіркою високохудожніх релігійних віршів, що відіграла велику роль у літературному процесі й культурному житті, став Почаївський Богогласник 1790—1791 рр. Хоч видавцями і упорядниками були монахи-василіани, вони опублікували поряд з піснями і колядами василіанських авторів й твори православних письменників — Дмитрія Ростовського, Георгія Кониського та інших [7]. Характерно також, що це видання Почаївського уніатського монастиря пізніше неодноразово передруковували православні видавці. На прикладі "Богогласника" яскраво видно зв'язок шкільної та монастирської культури з народно-фольклорними джерелами і той факт, що незалежно від обряду українські друкарні робили спільну справу. З польських авторів, які писали казання або трактати ("роздуми") на релігійні теми, найчастіше у XVIII ст. друкувалися М. Рубчинський, Б. Кендзерський, Я. Філіпецький. Чимало публікацій на такі теми були перекладами творів західних барокових авторів.

З усіх літературних творів, що виходили друком, особливо широке коло читачів мали ораторсько-повчальна проза та релігійна поезія. Натомість за кількістю назв найпоширенішим чисто літературним жанром, специфічним для друкованих видань (рукописних відомо менше), стали панегірики. Бароковий панегіризм успадкував від ренесансного алегоричність, насиченість античною атрибутикою, проте назагал пізні панегірики схематичніші, віддалені від реальності. Врочистого звучання окремим панегірикам надавали мови — латинська й церковнослов'янська, хоч достатньо престижними в цьому жанрі вважалися українська ("проста") і польська. Панегірики були переважно замовними виданнями, крім тих випадків, коли їх укладали працівники друкарні або їхні покровителі. Видавали панегірики майже всі друкарні, особливо ті, які були пов'язані з навчальними закладами; авторами дуже часто ставали викладачі, а то й студенти. У деяких випадках укладання панегіриків було складовою частиною навчального процесу або його доповненням. Популярним жанром стали весільні панегірики; панегірики, при-

[5] *Возняк М.* Історія української літератури. — Львів, 1921. — Т. 2. — С. 319.

[6] Там само.

[7] *Франко І.* Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над "Богогласником" // Зібр. творів: У 50 т. — Київ, 1983. — Т. 39.

свячені військовим і державним діячам, видавались з нагоди якихось подій їхнього життя. Панегіричний характер мали й похоронні проповіді або вірші з нагоди поховань.

У багатьох випадках не існувало чіткої межі між проповіддю, богословським трактатом і панегіриком. Прикладом може бути твір Стефана Яворського "Виноград Христов..." (Київ, 1698) — панегірична проповідь з нагоди одруження ніжинського полковника Івана Обидовського з Ганною Кочубеївною. Характерно, що вірш на його герб видруковано старослов'янською мовою, а передмову й саму проповідь — українською. Тій самій події був присвячений майстерно написаний панегірик "Hippomenes Sarmacki" Пилипа Орлика, пізнішого гетьмана, а на той час консисторського писаря [8].

Виявом державницьких тенденцій стали панегірики гетьманам Іванові Самойловичу, Іванові Мазепі (їх найбільше), Кирилові Розумовському. Видання численних панегіриків польським королям і російським царям відображало підлеглий статус України у складі цих держав. Часті панегірики українським церковним ієрархам засвідчують роль церкви у національно-культурному житті. Відповідно до їхнього призначення панегірики часто оформлювалися розкішніше від інших видань. Зображення герба особи, якій адресовано панегірик, було майже обов'язковим атрибутом, частими були емблемно-алегоричні ілюстрації, пов'язані з характеристикою чеснот героя, особливостей його біографії. Частіше, ніж у творах інших жанрів, для ілюстрування панегіриків застосовувався мідерит, тим більше, що наклад панегіриків переважно був невеликим — для дарунка адресатові й для розповсюдження серед його знайомих.

У зв'язку з мізерністю накладів панегіриків збереглася лише певна їх частина, інколи чисто випадково. Численніше дійшли до наших днів панегіричні твори (зокрема, передмови-присвяти), включені до багатотиражних і значних за обсягом видань.

Маленькими накладами видавались і програми шкільних театральних вистав. Отже, слід гадати, що й з них до нас дійшла лише якась частина. Зокрема, в історії вірменського театру певне місце зайняла видана 1668 р. програма виставленої 1668 р. вірменським колегіумом театинців п'єси "Ріпсіме" керівника колегіуму Луї-Марі Піду — "побожної трагедії, взятої з різних латинських і вірменських істориків, складеної вірменськими віршами і польськими інтермедіями". Наступного року вийшла програма вистави про св. Пульхерію. Автором латиномовної п'єси був той же Піду, а польських прологу, інтермедій та епілогу — вірменин Деодат Нерсесян.

З XVIII ст. до наших днів дійшли окремі програми п'єс, що виставлялися учнями Києво-Могилянської академії, Львівського єзуїтського колегіуму, піярського колегіуму у Варяжі, василіанських колегіумів Володимира, Бучача, Шаргорода. Києво-Печерська друкарня 1674 р. видала програму вистави "Алексій чоловік Божий" [9]. Репертуар п'єс шкільного театру досить різноманітний. Однак навіть у п'єсах на історичні теми головним було релігійно-моральне тлумачення змісту твору. Очевидно, типовою була п'єса про "Насара, сина індійського короля", виставлена в Києво-Могилянському колегіумі 1715 р., від

[8] *Трофимук О.* Розмова з ехо: "Hippomenes Sarmacki..." Пилипа Орлика // Mediaevalia Ucrainica. — Т. 4. — Київ, 1995. — С. 115—125.

[9] *Сазонова Л. И.* Театральная программа XVII в. "Алексей человек божий" // Памятники культуры. Новые открытия, 1978. — Ленинград, 1979. — С. 134—144.

якої збереглась лише коротка латиномовна програма [10].

В означений період в Україні друкувалися також повні тексти драматизованих декламацій і п'єс шкільного театру. 1758 р. у львівській друкарні Шліхтила надруковано "Комедії" (томи 1—3) польського письменника Ф. Богомольця. У Почаївському монастирі й Львівському колегіумі опубліковано п'єси Вацлава Жевуського, виставлені у його маєтку в Підгірцях; 1762 р. Почаївська друкарня видала збірку віршів і п'єс цього автора. Російською мовою у фортеці св. Єлизавети 1765 р. вийшла, як згадувалося, комедія Ж.-Б. Руссо "Кофейний дім". Цінним джерелом з історії львівського німецькомовного театру є укладений Печем і виданий 1789 р. перелік вистав театру. Підготовлене Е. Шікандером лібрето опери Моцарта "Чарівна флейта", написаної ним 1791 р., останнього року життя композитора, вже наступного року було надруковано у Львові.

Повільно прокладав собі шлях такий новий жанр, як роман. Внеском в його популяризацію серед тих, хто читав польською мовою, стало видання друкарнею Трійці твору Гната Красіцького "Пригоди Миколи Досвядчинського". У Львові цей перший новочасний польський роман видано 1778 р. — лише через два роки після першої публікації. Треба, однак, враховувати, що видання, здійснені в Україні, становили мізерну частку тодішнього репертуару друкованих творів польських письменників. Для зміни літературних смаків велике значення мали переклади або переробки творів західних авторів — згадуваний вже російський переклад комедії Руссо "Кофейний дім", польські переклади "Робінзона Крузо" Д. Дефо (Львів, 1774, варіант варшавського друку 1769), "Кандид" Вольтера (Луцьк, 1793).

На особливо широке коло читачів могли розраховувати літературні твори, що додавалися до богослужбових книг або проповідей; віршовані або прозові присвяти, передмови до читачів, післямови. В багатьох з них можна знайти цікаві історичні та побутові подробиці. Зокрема, в книзі Іоаникія Галятовського "Скарбница потребная і пожиточная всему світу..." у присвяті автора гетьманові Іванові Самойловичу йшлося про походження слова "козак" і про запорожців як захисників вітчизни. Часто піднімалася в передмовах тема значення книги й читання. Книжки порівнюють з музичними інструментами, річками премудрості, плодоносними квітами [11]. Михайло Сльозка у передмові до виданої ним Тріоді пісної 1664 р. твердив, що ця книга вартісніша від "напою перлового" — того, яким поїла Клеопатра Марка-Антонія, розчинивши перлу, яка "ведлуг шацунку нікотрих коштовала двісті п'ятдесят тисячей червоних золотих". Барокова штучність такого порівняння є виявом літературності цього тексту, звичайно, в тогочасному розумінні.

Деякі літературні видання засвідчують міжнародні культурні зв'язки України. Варто відзначити випадки видання українськими друкарнями книг для потреб інших країн і народів. Так, Унівська друкарня 1673 р. опублікувала на замовлення митрополита сучавського Досфтея дві книжки в здійсненому ним перекладі на румунську мову: "Акафіст і молебен Богородиці" та віршований Псалтир, друкарня Михайла Стрільби-

[10] *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Зазн. праця. — С. 92.

[11] Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII ст.: Каталог изданий, хранящихся в Гос. б-ке СССР им. В. И. Ленина. — Москва, 1990. — Т. 2, ч. 2. — С. 4.

цького в Могилеві видала румунською мовою Александрію (1796), Псалтир (1796), Буквар (1800). Львівська друкарня В. Мільчевського 1693 р. видрукувала працю М. Вратіслава — переклад на чеську мову життєпису св. Каєтана.

У культурі бароко важливим елементом залишалася спадщина античної літератури, і це знайшло певне відображення в репертуарі видань. Ремінісценціями із давньогрецьких і римських авторів рясніють проповіді, проза і віршовані твори на релігійно-моралізаторські теми. Так, у збірці польськомовних віршів Івана Величковського (Чернігів, 1684) мовою оригіналу наводилися уривки з Овідія та інших авторів. У перевиданні книги Ісайї Копинського "Алфавіт духовний" (Київ, 1710 р.) передмова прикрашена образами й порівняннями з класичної грецької літератури, зокрема, з "Іліади". Таких прикладів можна було б навести дуже багато.

Для учнів колегіумів видавалися твори давньоримських авторів, інколи з науково-допоміжним апаратом. Так, до посібника з римської історії Євтропія Флавія (Eutropius Flavius. "Breviarium historiae Romanae...", Львів, друкарня П. Ґольчевського, 1745) було додано географічний покажчик і мовні пояснення. Вирізняється оригінальністю задуму публікація байок Федра (друкарня Львівського колегіуму, 1767 р.). У вступі подається пояснення про жанр байки; паралельно з латинським текстом байок вміщено два французьких переклади (буквальний і вільний) та польський. У примітках вказано байки інших авторів (Езоп, Лафонтен) з тими самими сюжетами. Ян Потоцький називав книгу своєю учнівською працею; за іншими даними, її автор Г. Пірамович [12]. Латинський текст байок Федра було видано також у Почаєві 1793 р.

З навчальною метою видавалися в Почаєві та Львові латинською мовою твори Корнелія Непота. Львівська друкарня 1771 р. видала підготовлений І. Нагурчевським польський переклад промов Цицерона проти Катиліни і на захист Марка Марцелія (втім, це був передрук з варшавського видання 1763 р.). Як здається, оригінальною працею Давида Пільховського був переклад твору Саллюстія "Історія про війну з Катиліною", виданий у Почаєві 1776 р. За вільнюським виданням львівська друкарня Шліхтина 1774 р. опублікувала книжку "Звичаї старожитних римлян" (переклад Б. М. Сіруць, ймовірний автор Оґюст-Сімон де Арне). Професор Житомирської воєводської школи Андрій Капиця опублікував свій переклад з французької мови на польську "Історії давніх держав" (Бердичів, 1781). Для шкіл призначалася видана 1784 р. львівською друкарнею Піллера хрестоматія "Selecta litteraturae clasicae exemplaria". Перша частина містила вибрані твори Цицерона і Горація, друга — Лукреція Кара, Вергілія, Теренція Варрона, Плінія Старшого. Наприкінці XVIII ст. у Галичині з'являються і німецькомовні публікації на античні теми.

Різні за жанрами літературні твори потребували різноманітних прийомів поліграфічного оформлення. Чи не найбільше уваги приділяли мистецькому оформленню панегіриків, що цілком природно у зв'язку з їх парадним характером, і окремих видань проповідей, особливо великих за змістом збірок. Поряд з цим деякі видання проповідей, що були практичними посібниками для священиків, з метою здешевлення оформлювалися дуже скромно. Титульні аркуші репрезентативних збірок проповідей зазнали впливу титульних аркушів літургійних видань. Це цілком природно,

[12] *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Зазн. праця. — С. 18.

адже проповіді також мали на меті пояснювати Святе Письмо, роз'яснювати викладені в ньому засади віри. Ускладненості барокової форми проповідей, їх специфічній насиченості символікою відповідала така сама насиченість емблемними та символічними ілюстраціями насамперед на титульних аркушах. Прикладом може слугувати виконана Євстратієм титульна сторінка книги Галятовського "Ключ разуменія" (Київ, 1658). Її оформлено як архітектурну рамку, в центрі якої зображення ключа, що оточує назву книги. В медальйонах рамки зверху зображення вінчання Богородиці, зліва — сюжетні ілюстрації, яким надається символічного значення, що його пояснюють відповідні цитати зі Старого й Нового Завіту. Так, у лівому верхньому кутку — зображення сівача, над яким вислів з Євангелія (від Матфея, розділ XIII): "Ізийде сіяй, да сієт" ("Той, хто виходить сіяти, хай сіє"). У перевиданнях цієї книги друкарнею М. Сльозки (1663—1665) збережено загальну композицію, насамперед обриси ключа у центрі, але зображення в медальйонах і цитати зовсім інші, залишився тільки малюнок сівача, але він переміщений у центр верхньої частини, на місце зображення Богородиці у київському виданні. Як автор титульної композиції львівського видання "Ключа разуменія" підписався "В скиті Лука", очевидно, монах Скиту Манявського — гірського монастиря, якому Львівське братство надавало постійну допомогу. Невідомо, ким виконана дуже оригінальна титульна сторінка львівського видання Сльозкою твору Галятовського "Небо новоє": на тлі хмар усю сторінку займає велике коло, яке обрамлює заголовок, а по краях — малюнки Богородиці, сонця, місяця, зірок.

Самі автори давали малярам і граверам вказівки, як засобами графічного мистецтва відтворити зміст книги. Дуже турбувався про це, зокрема, Лазар Баранович. У листі до Варлаама Ясинського він так описує проект зображення для титульного аркуша твору "Труби словес проповідних": "Я накреслив був до празничних проповідей велику форту, але тому що вона була написана невиразно, її, як загадку, так і не збагнули. Тепер пишу ясно. Христос — книга життя, посередині вздовж книги хрест, книгу тримає спершу Пресвята Богородиця Діва, всі ангели і святі, на пам'ять яких подано проповіді. Розташувати їх у такий спосіб, як вимагає живописне мистецтво, і цими зображеннями облямувати краї... зверху зобразити Пресвяту Діву, яка тримає обома руками книгу, біля неї архангела Михаїла та інших ангелів, які підтримують однією рукою Богоматір, а другою книгу, по боках пророків Іоанна Хрестителя та Іллю, нижче апостолів Петра і Павла, потім мучеників Георгія і Димитрія, далі мучениць — святу Варвару і Параскевію, Йоакима і Анну в розумінні зачаття, потім святителів Василія, Григорія Злотоустого і святих Миколая, Петра, Олексія та інших, під книгою преподобних Антонія і Феодосія, які копають печери під землею" [13]. Далі Л. Баранович подає й наступні зображення, які хотів би мати на титулі. Повністю виконати цей задум не вдалося, оскільки автор вимагав розмістити на одній сторінці надто вже багато різних елементів композиції. Втім, загальний напрям виконання цієї рамки відповідав побажанню автора. Очевидно, згідно з його побажанням у книзі "Меч духовний" (1666) зображено зверху небесне воїнство з мечами, з боків — постаті царя Давида і

[13] Цит. за: *Запаско Я.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. — Львів, 1971. — С. 157—158.

апостола Павла з книгами і мечами в руках, внизу — сцену морського бою, відповідно пов'язану з текстом.

Ілюстративні гравюри в творах літературного характеру трапляються порівняно рідко. Напевне, найвизначнішим ілюстрованим виданням давньоукраїнської друкованої літератури став Києво-Печерський патерик 1661 р. (перевиданий 1678 і 1702 рр.) з тими самими ілюстраціями. 1702 р. було видано й інший варіант, оформлений мідеритами. Дереворитні ілюстрації до першого видання виконали визначні гравери Ілля та Прокопій. Можливо, їм належить й авторство проектів гравюр. Головне місце серед них посідають полісюжетні ілюстрації, композиція яких нагадує ікони святих з житіями. Навколо зображення святого отця Печерського розташовано клейма з ключовими епізодами його житія [14]. У них вдало поєднуються драматизм сюжетної розповіді й увага до подробиць з прагненням надати зображенню символічного значення. Символічний зміст має і прикінцева композиція — "Вінок Пречистої Богородиці, зложений зі звізд". Її основу утворює мотив виноградної лози, що його вважають модифікацією міфологем світового дерева і райського саду, які відіграють роль універсальної моделі всесвіту [15]. Коментарем до цієї гравюри є текст передмови, де картина печерного неба поєднується з божим провіщенням Аврааму; в центрі зоряного саду Христос і Богоматір.

Значна частина панегіриків — це типовий зразок емблемної творчості. В структурі панегірика або його окремих частин зазвичай поєднувалися зображення, напис (девіз) і підпис, часто віршований, інколи таким підписом ставав досить обширний літературний твір. Часом панегірик мав форму одноаркушевої мистецької композиції, як, наприклад, мідеритний аркуш Григорія Левицького на честь лаврського архімандрита Романа Копи, створений не пізніше 1736 р. Це складна, багатофігурна гравюра. У верхній частині її Богородиця, яка благословляє самого архімандрита, зображеного справа, і його патрона, святого диякона Романа, зображеного зліва як постать такого самого зросту. Дуже близькі до цього типу аркушевих панегіриків і ті, в яких до емблемно-панегіричного зображення додано ще короткий виклад богословських або філософських диспутів. Враховуючи значення їхнього змісту, такого типу друки зазвичай зараховують до жанру тез.

І. Щирський. Гравюра з книги Л. Крщоновича "Ilias oratoria". Чернігів, 1698 р.

---

[14] *Овчаренко О. І.* Символічні гравюри Патерика Печерського 1661 р. у контексті фольклорної традиції // Нар. творчість та етнографія. — 1998. — № 2/3. — С. 109—115.

[15] Там само.

Літературні тексти світського характеру, крім панегіриків, як правило, оформлені скромно. Найчастіше сторінки оточені лінійними рамками, єдиною оздобою часто бувають виливні прикраси і невеличкі кінцівки, рідше заставки. Так само оформлено переважно і переклади з латинської й західноєвропейських мов, при цьому, очевидно, враховувались і засади оформлення оригіналів.

Еволюція оформлення літературних текстів, як і загалом стародруків, відображає зміни у літературно-мистецькій естетиці й світосприйманні. На зміну синкретичному мистецтву, де символічного значення надавалося слову та візуальному образу в їх нерозривному зв'язку, приходить чисто раціональний підхід до тексту. В цьому випадку ілюстрації відігравали роль простого пояснення, доповнення змістової частини твору, але аж ніяк не засобу розкриття глибинного сенсу. Тим самим ілюстрації втрачали й попередній престижний статус, і цим, очевидно, пояснюється зменшення їх кількості у виданнях кінця XVIII ст. Одночасно на зміну оздобним титульним аркушам приходять текстові заголовки. Орнаментальне оформлення, якщо воно є, часто втрачає зв'язок із жанром твору і його змістом. Отже, оформлення української книги розвивалося в напрямі уподібнення до книги інших народів і країн. Якщо українська книга кінця XVI — першої половини XVII ст. мала яскраво виражені риси національної своєрідності, то на кінець XVIII ст. вона набирає рис, властивих тогочасній європейській книжці в цілому.

Календарі, довідники, преса. У багатьох країнах світу впродовж тривалого часу календарі-альманахи належали до наймасовіших видань. Вони виконували деякі функції, що пізніше перебрала на себе преса. Окремі з них, хоч і не досить систематизовано, подавали різноманітні інформації у цікавій і доступній для широкого кола читачів формі.

Не становила щодо цього виняток і Україна. Типовими за оформленням і змістом були календарі першої половини XVII ст., "обраховані за львівським меридіаном", і календарі Києво-Печерської лаври другого десятиліття XVIII ст. Найстаріший відомий київський календар вийшов у світ 20 грудня 1713 р. і мав назву "Календарь или місяцослов христіанскій по старому стилю, іли ісчисленію на літо... 1714". Після місяцеслова в ньому вміщено низку статей, зокрема, "О зачатії літа", "О затменіях сего году 1714", "О четирех временах года", "О поведеніи различных станов", "О плодородіи жилном и рожечном и як лікарство приймати". Лічба років у календарі йде не лише від Різдва Христового, а й від винайдення пороху й друкарства (початок останнього датовано 1440 р.). Не менш різноманітний за змістом і календар на 1717 р. Тут містяться передбачення подій політичного характеру, змін погоди, відомості про ярмарки, лікарські поради тощо. Хоч у церковнослов'янських текстах вживалися тоді латинські за походженням назви місяців, лаврський "місяцослов" більшість їх подає у слов'янському варіанті, прийнятому згодом українською літературною мовою: лютий, марець, серпень, листопад, грудень та ін.

Очевидно, в Чернігові було надруковано "грецький, римський і єврейський" календар, вирахуваний на меридіан і широту Чернігова, присвячений чернігівському єпископові Антонію Стаховському і укладений Василем Корвіном Квасовським "в преславной академії Краковской, а потом Празской наук визволених і філософії учителем". Однак його шрифт не такий, як у виданнях друкарні Троїцького Іллінського монастиря у Чернігові й у календарях 1728—

1729 рр., виданих цим автором у Кенігсбергу [16].

Багато календарів друкували польські друкарні. Як уже зазначалося, вони були одним із основних джерел прибутків друкарні Замойської академії. Інколи календарі друкували тут на замовлення сторонніх підприємців, які укладали про це угоду з видавцями. Так, 20 грудня 1695 р. у Замості купець Ґабріель Морісон уклав угоду зі Станіславом Нєвєським, ректором Замойської академії, видавцем і автором календарів, про видання останнім за 1150 золотих 3 тис. примірників календаря на 1697 р. форматом кварто на доброму раківському папері. При цьому купець мав постачити папір, а Нєвєському дозволяв надрукувати на власному папері для роздавання знайомим 200 примірників [17].

Починаючи з календаря на 1713 р., Львівська друкарня Трійці щороку випускала "Календар римський і руський" Ф. Нєвєського; з 1736 до 1741 рр. — "Календар руський і польський" С. Дунчевського, а видання календаря Нєвєського (під такою самою назвою "Календар польський і руський") перейшло до друкарні П. Гольчевського, яка видавала його щонайменше до 1743 р. Назви "римський" (польський) і "руський" відбивали той факт, що календарні відомості про свята подавалися для обох обрядів — латинського (тобто головно для потреб поляків) і руського (тобто для українців — православних і уніатів). Календарі виходили різних форматів — великого (2°), середнього (4°, він був найчастішим) і зовсім малого (16° або 24°, навіть 32°), а також настінні. У XVIII ст. у Львові календарі видавали друкарні колегіуму, Я. Шліхтина та його спадкоємців, Піллера. Найпопулярнішими стали календарі Бердичівської друкарні, відомі з 60-х рр. В одному з них названий як автор Ф. Матавовський, але більшість авторів анонімні. Характерно, що в цих календарях українською мовою латинськими літерами друкувався другий заголовок і у такий спосіб подавалися відомості про місяці й свята за старим календарем. Наприклад, календар на 1788 р. мав назву "Kalendarz gospodarski... przyłączony w nim iest Misiacoslow syrysz Kalendarz ruski na lito hospodne, kotore wedluh hreczeskoho epilogizmu poczynaietsia od Sotworenia Swita 7296 a od Rozdestwa Chrystowa 1788".

Враховуючи популярність бердичівських календарів, Харківська губернська друкарня видавала їх наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у російських перекладах з певними додатками. Перекладач протоієрей Прокопович відзначав, що це переклад з календаря, "сочиненнаго в Бердичеве по градусу северной широты 50, которого климат сходен с местами Киевской, Волынской и Слободской Украинской губернии, дополненный притом хронологиею и многими любопытными и в общежитии потребными *примечаниями*". *Друкарня* Піллера випускала як німецькомовні календарі, так і польськомовний "Nowy Lwowski kalendarz polski i ruski". Втім, зміст календарів Піллера мало різнився від видань інших друкарень. Так, малоформатний (24°) "Новий календар" на 1775 р. містив відомості про ордени в різних країнах, мінеральні води Німеччини, рубрику "Нові винаходи", розповідь про кругосвітні подорожі, пояснення про деякі імпортовані товари, хронологічну таблицю. Календарі були, напевне, першими зразками масової друкованої літератури. Вони широко роз-

[16] *Каменева Т. Н.* Типография на Левобережье Украины // 400 лет русского книгопечатания. — Москва, 1964. — Т. 1.— С. 223, 613.

[17] *Rożycki E.* Kazimierz Mielczewski — introligator i drukarz lwowski // Rocz. biblioteczne. — 1988. — R. 32, z. 2. — S. 41.

повсюджувалися на ярмарках і торгах. Читачами були шляхтичі, урядовці й канцеляристи, духовенство, письменні міщани.

Своєрідними щорічними довідниками, на яких спеціалізувалася друкарня Піллера, були шематизми — переліки посадових осіб Галичини із зазначенням їхніх титулів. Спершу вони публікувалися французькою мовою, згодом переважно німецькою. Видавався також малоформатний календарик з додатком шематизму.

Періодична преса з'явилася в Галичині в останній чверті XVIII ст. Упродовж 1776 р. шевальє Осуді видавав першу на українських землях газету — "Gazette de Leopol". Той факт, що виходила вона французькою мовою, ясно вказує на зв'язок цього видання з потребами тодішньої суспільної верхівки, в тому числі приїжджих австрійських урядовців. Головним був розділ, в якому вміщувалася інформація про важливі політичні події (серед них — повідомлення про перенесення центру адміністрації Лівобережної України з Глухова до Києва, ліквідацію російським урядом Запорозької Січі, про судноплавство на Дніпрі й Чорному морі, про львівські контрактові ярмарки). Друкувалися й оголошення про нові книжки в книгарні Піллера — перший приклад книгарської інформації в періодиці.

У наступні роки в друкарні Піллера видавалася польська газета — 1783 р. під назвою "Pismo Uwiadamiające Galicii", 1784 р. — як "Lwowskie Pismo Uwiadamiające", після річної перерви вона виходила 1786 р. у польському і німецькому виданнях ("Lwowskie Tygodniowe Wiadomości". — "Lemberger Wöchentliche Anzeigen"). Оскільки для польськомовного часопису не виявилось достатньої кількості передплатників, впродовж 1787—1796 рр. двічі на тиждень виходило тільки німецьке видання, а крім нього, також двічі на тиждень, 1796—1811 рр. публікується "Lemberger K. K. Priviligiertes Intelligenzblatt". Паралельно з німецькими інформаційними газетами в 1792—1798 рр. виходив і польський тижневик "Dziennik patriotycznych polityków" за редакцією українського священика Михайла Гарасевича. Газети ще не досягли такої популярності, як календарі, але вони стали важливими паростками нового типу друкованих засобів інформації.

Дослідження архівних документів про історію окремих друкарень і аналіз їхньої друкованої продукції доводять, що впродовж другої половини XVII і перших десятиріч XVIII ст., незважаючи на досить складні умови, для книговидання України визначальними були особливості, започатковані в попередній період. Відбувалася повільна, але неухильна секуляризація друкованої продукції. Навіть за вкрай несприятливих умов другої половини XVII ст. українські друкарні були активнішими від польських, їхні видання вирізнялися високою поліграфічною якістю і художнім оформленням.

Діяли в цей період і друкарі-підприємці, видавнича діяльність яких не пов'язувалася з якоюсь однією конфесією. Так, українець Сльозка, активний учасник боротьби за права православної церкви, вважав можливим виконувати замовлення католицьких видавців. Друкар-поляк Мільчевський намагався видавати українські книжки. Зберігався порівняно високий суспільний статус друкарів. У багатьох виданнях їхні прізвища наводилися на титульних аркушах або у післямовах, у деяких випадках ці прізвища було вмонтовано в заставки та інші елементи оформлення книжки. Так, в окремих виданнях Львівського колегіуму вказано прізвища друкарів — В. Ф. Крокоцинського (1655), П. Казавецького (1662—1666), С. Пронткевича (1669),

С. Вєшховського (1670). У видавництві Замойської академії останнім друкарем, прізвище якого було наведено у виданні, був 1690 р. Матвій Некович. У XVIII ст., як правило, в книгах не знаходимо імен друкарів, яких зрівняли з ремісниками — виконавцями замовлень.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. видавничий ринок України опанували монастирські друкарні. Кількість видавничих осередків зменшилася і деякі з них зайняли монопольне становище на ринку. Високий рівень українського книговидання в цей час забезпечила друкарня Києво-Печерської лаври. Однак, починаючи з другої-третьої чверті XVIII ст., у тій частині України, яка перебувала у складі Речі Посполитої, дуже збільшилася частка видавничої продукції польською мовою, часто невисокої якості й мало пов'язаної з життям України. На Лівобережній Україні внаслідок репресивної політики російського уряду і Синоду з 20-х рр. XVIII ст. видавнича діяльність надовго перетворилася на механічне розмноження церковних книжок в їх русифікованій формі. Основним внеском Київської й Чернігівської друкарень цього періоду у розвиток української культури була турбота про високомистецьке оформлення стародруків. Продовжувала у цей час діяльність Львівська братська друкарня, однак лише Почаївська монастирська друкарня зберегла ініціативу щодо оновлення тематики і впровадження української мови у навчальну, релігійно-повчальну і світську літературу.

У самому кінці XVIII ст. у Центральній і Південній Україні з'являються друкарні, що видавали книжки російською мовою і гражданським шрифтом, у Західній Україні з 1772 р. широко розгорнулася видавнича діяльність німецького друкаря Антона Піллера, який, крім німецької, видавав книжки також польською, французькою і латинською мовами. Таким чином, якщо протягом XVII — на початку XVIII ст. діяльність друкарень України була поєднана з культурним життям українського народу, то на кінець XVIII ст. вона значною мірою обмежується обслуговуванням суспільних кіл, мало пов'язаних з українською мовою та культурою. Більшість видавничих осередків кінця XVIII ст. не заслуговує назви українських ні за мовою, ні за тематикою видань. Водночас відбувається часткове розширення репертуару друкарень, збільшується кількість світських наукових праць, посібників для вивчення іноземних мов, медичних і господарських порадників. За таких умов на кінець XVIII ст. значно розширюється книгописання українською мовою. Популярними, як ніколи, стають рукописні збірники українських пісень, нотні ірмологіони, переписуються праці з української історії. Тим самим на кінець XVIII ст. поглиблюється прірва між писемністю, пов'язаною з традиціями української культури, і переважно іншомовним друкованим словом, яке в цей період, на відміну від попереднього, обслуговує головно осередки влади та офіційні освітні установи. Тому такого великого значення набувають окремі видання Почаївської друкарні: україномовні проповіді, практичні порадники, знаменитий Богогласник 1790 р. Позитивну роль відігравало й те, що наприкінці XVIII ст. в українських містах і селах продовжують читати, інколи навіть і переписувати видання українських друкарень ще того періоду, коли вони мали кращі умови для свого розвитку.

7.3. Бібліотеки України

Бібліотеки України другої половини XVII—XVIII ст. є надзвичайно цікавим феноменом в історії як книжкової, так і тогочасної української культури загалом. Любов до книги культивувалася на українських землях з давніх часів — "почитаніє книжноє" сприймалося давньоруським книжником як найвища благість, що приносить мудрість, втіху і насолоду. Таке ставлення до книги і науки збереглося у свідомості освічених верств упродовж віків. У другій половині XVII—XVIII ст. внаслідок зростання ролі в культурному житті Києво-Могилянської академії, діяльності на Лівобережжі та Слобожанщині Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів, а на Правобережжі та в Галичині єзуїтських колегіумів та василіанських шкіл розширюються і збільшуються книгозібрання. Бібліотеки існують при навчальних закладах, збільшується кількість приватних книгозібрань — вищого духовенства, козацької старшини, заможних міщан, польської шляхти, збагачуються також традиційні — монастирські, які були першими й основними впродовж тривалого часу.

Характерною особливістю книгозібрань на Лівобережжі та Слобожанщині було те, що майже всі їхні власники та утримувачі одержали освіту у Києво-Могилянській академії. Там формувався їхній світогляд та естетичні уподобання, інтерес до читання і збирання книг. Незалежно від своєї професійної діяльності всі вони були людьми однієї, так би мовити, корпорації. Вихованців академії — вчителів, лікарів, гетьманських канцеляристів чи вже російських чиновників, митрополитів, єпископів, архімандритів, ігуменів, священиків і ченців єднала здобута в цьому закладі освіченість. Вона зумовлювала культурну єдність різних верств суспільства, що простежується і на репертуарі бібліотечних зібрань як приватних, так і монастирських та кафедральних, а також навчальних закладів.

Монастирські бібліотеки формувалися не лише з утилітарною метою як зібрання, необхідні для відправлення церковних служб, келійного читання, а й як певні культурні осередки. Вони не були рівнозначними, кількість книг та їхній репертуар залежали від фінансових можливостей монастиря, освіченості його ігуменів та архімандритів, усталених традицій. Бібліотека Києво-Печерського монастиря, яка у середньовіччі набула значення провідного церковно-культурного осередку, де відкладалися книги, велося літописання та книгописання, починає зростати з перших десятиліть XVII ст., коли Єлисей Плетенецький засновує друкарню й збирає до Києва вчених людей зі Львова й Острога. Видавнича діяльність монастиря сприяла зосередженню тут рукописів, за якими готувалися до друку лаврські видання слов'янських першодруків, відкладалися й примірники всіх випущених лаврською друкарнею праць.

На жаль, не збереглося описів бібліотеки Києво-Печерського монастиря XVII—XVIII ст. Велике й цінне книгозібрання було майже повністю знищене внаслідок пожежі 1718 р. Влаштуванням нової, по суті, бібліотеки зайнявся архімандрит Іоаникій Сенютович. До неї було передано невеликі зібрання, що належали приписаним до лаври монастирям, церквам та пустиням. Формування бібліотеки у XVIII ст. велося за рахунок поновлення видань XVI—XVII ст., систематичних надходжень книжкової продукції XVIII ст. як тієї, що видавалася на території України,

так і загалом у Російській державі, а також європейських видань. Джерелом поповнення були також благодійні надходження від ігуменів, архімандритів, намісників. Так, на "погорілую Києво-Печерську" бібліотеку заповідав свої книжки архімандрит Микільського Пустинного монастиря Христофор Чарнуцький. Серед книг, які залишилися в нього, було шість рукописів латинською мовою з теології, дев'ять з філософії й дев'ять з поетики і риторики [1]. Псковський єпископ Варлаам також заповідав свої книжки Києво-Печерському монастирю, але на вимогу наступника єпископа Стефана 100 книг Варлаама було повернуто Псковській семінарії. Бібліотеці монастиря перейшли книжки митрополита смоленського Варлаама (1721 р.), який був до цього архієреєм тверським. Феофілакт Лопатинський, ставши його наступником, вимагав повернути деякі келійні речі та книги. За описом XIX ст. згадано 3 книги Йосифа Тризни, 36 — Іоанна Максимовича, 71 — Афанасія Миславського, 128 — Іларіона Негребецького [2]. Це були латиномовні видання теологічної літератури, класики, протестантських творів. Ймовірно, в бібліотеці були й рукописи літописів. Проте у відповідь на указ Синоду (1778) надіслати літописи для видання архімандрит Зосим відповів, що у монастирі таких немає. В описі початку XIX ст. налічується близько 700 книг латинською, церковнослов'янською, польською мовами [3]. На цей час бібліотека монастиря була досить репрезентативно представлена виданнями богословської як православної, так і католицької й протестантської, а також проповідницької, зокрема польської, літератури. Репертуар бібліотечного зібрання Києво-Печерського монастиря свідчить насамперед не про утилітарний характер монастирської бібліотеки, а про рівень освіченості її фундаторів та утримувачів. Бібліотека формувалася, як уже зазначалося, за рахунок пожертвувань церковних й освітніх діячів та активної діяльності архімандритів. Саме цей чинник впливав на тематику книг. Не випадково серед них твори відомих правників, вчених Самуїла Пуффендорфа і Ґуго Ґроція, зібрання праць Еразма Роттердамського, видання творів Гомера і Апулея, польські хроніки М. Кромера, М. Стрийковського, М. Бєльського, "Війна домова" С. Твардовського, різні словники, граматики тощо.

Іншим великим зібранням у Києві була кафедральна Софійська бібліотека. За описом 1769 р. [4] її зібрання налічувало понад 800 назв, деякі видання були багатотомні. Переважали у бібліотеці видання латинською, польською, грецькою мовами. Це не лише Святе Письмо різними мовами, а й богословська православна і католицька література — багатотомне видання творів Фоми Аквінського, праці Корнелія Алапіда, а також протестантська — Мартина Лютера, Фавста Соціна. Зберігалася велика підбірка класичної літератури — твори Плутарха, Тіта Лівія, Енея Сенеки, Полідора, Вергілія, Цицерона, Валерія Максима та ін. Досить широко представлено праці Ф. Меланхтона і Еразма Роттердамського, Я.-А. Коменського, латиномовні видання теоретика літератури бароко Кипріана Соарі. Серед книг бібліотеки було багато словників і лексиконів.

Багатим був розділ польської літератури, зокрема історичної та проповідницької. У бібліотеці Софійського со-

[1] РДІА, ф. 706, оп. 7, спр. 236, арк. 6.
[2] Систематический каталог книг библиотеки Киево-Печерской лавры. — Киев, 1908. — С. III—IV.
[3] РДІА, ф. 834, оп. 3, спр. 3258.
[4] НБУВ. ІР, ф. 1, спр. 2440.

бору зберігалися твори польських істориків Я. Длугоша, М. Бєльського, М. Стрийковського, М. Мєховського, А. Гваньїні, щоденник С. Окольського, сеймові конституції, серед віршової та проповідницької літератури — вірші Яна Кохановського, житія святих і казання Петра Скарги. Польська проповідницька література XVII ст. представлена творами Томаша Млодзяновського, С. Старовольського, С. Стефановича, Ф. Рихловського, П. Квятковича, П. Дуніна, В. Гутовського. В бібліотеці знаходилися польськомовні видання українських письменників XVII ст. — Мелетія Смотрицького, Іоаникія Галятовського, Лазаря Барановича, вірші Данила Братковського, панегірики Пилипа Орлика, Стефана Яворського на честь Івана Мазепи.

Поповнювалася бібліотека за рахунок книг київських митрополитів, зокрема Тимофія Щербацького, Арсенія Могилянського, Самуїла Миславського, архімандритів Іларіона Лазаревича та Віктора Ладижинова, ієромонаха Іоакима Костенецького. В останнього були твори популярного серед києво-могилянських вихованців основоположника німецького пієтизму Й. Будде, Цицерона, Еразма Роттердамського. Серед книг Іларіона Лазаревича знаходилося латиномовне видання епіграм відомого англійського поета Овена, які добре знали і перекладали українські діячі, а також твори німецького містика, теж відомого в Україні, Йоганна Герхарда. Разом 41 власна книга Барановича перейшла до бібліотеки Софійського собору. У Тимофія Щербацького зберігалися латиномовні видання богословської літератури, Хроніка Никифора Каліста, твори Корнелія Алапіда, Баронія, рукописи "Хроніка писаная", "Сказание како Малая Россия подпаде лядскому ігу" [5]. В "Сказании" викладалася історія козацтва від давніх часів до XVIII ст. У кафедральній бібліотеці знаходилася рукописна хроніка — "Кройника о Бѣлой и Чорной Руси...", яку 1779 р. митрополит Гавриїл надіслав на вимогу Синоду до Москви. Бібліотека значно збільшилася в останній третині XVIII ст., і за описом 1803 р. у ній налічувалося понад тисячу книг. Серед слов'янських рукописів зберігалися "Книга записная митрополита Петра Могили", літопис Нестора, історичний збірник, спрямований проти католицизму, латиномовні (96 рукописів) курси поетики, риторики, філософії та богослов'я, а також 5 книг польською мовою [6].

Досить великою була бібліотека і Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Опис, укладений 1787 р. [7], містить відомості про книги не лише церковнослов'янською, російською, а й латинською, грецькою та польською мовами. Це церковнослужбова і богословська (як православна, так і католицька) література, твори античних авторів, лексикони, польська проповідницька література та ін. До детального опису 1808 р. [8] внесено близько тисячі назв. Деякі видання були багатотомними. В розділі "Книги славенские и российские" значиться 500 книг. Він представлений різними виданнями Святого Письма, церковнослужбовою і богословською літературою (серед них Часослов Швайпольта Фіоля 1491 р.), працями київських вчених і письменників Антонія Радивиловського, Іоаникія Галятовського, Лазаря Барановича, російськими виданнями. Серед книг "на розних языках" (їх було понад триста) знаходилися Біблія Вульгата (Нюрнберг, 1529), латиномовні видання теологічної літератури, філософські трактати —

---

[5] Там само, арк. 27 зв.
[6] Там само, ф. 1, спр. 2441.
[7] Там само, ф. 539 П/1764.
[8] Там само, ф. 540 П/1765.

Т. Шевченко. Межигірський монастир.

"Новий Органон" Франциска Бекона, твори Арістотеля і Платона, видання творів Платона з коментарями Марсело Фічіни у 4 т. (Лейден, 1550), "Філософія перипатетика" (Франкфурт, 1619), праці Х. Вольфа, твори класика природного права Юста Ліпсія, збірник права муніципального магдебурзького. Досить широко представлена класична література. Поряд з уже традиційними для українських бібліотек творами Цицерона, Сенеки, Валерія Максима, Плутарха у бібліотеці монастиря знаходилися видані грецькою мовою праці Еврипіда, Гесіода, Горація.

Серед книг польською мовою були "Житія святих і казання" Петра Скарги, проповіді Фабіана Бірковського, "Хроніка" М. Стрийковського, вірші Самуїла Твардовського, видання сеймових конституцій з 1550 до 1610 р., Статуту Литовського. Німецькою мовою було 20 книг, серед них твори Цицерона, "Новий тестамент" Лютера, Зібрання проповідей, історичні твори, лексикони. В бібліотеці знаходилися також книги з медицини та садівництва.

У бібліотеці Михайлівського монастиря зберігалося 146 рукописів як церковнослов'янською і російською, так і латинською та іншими мовами. Серед них Євангеліє 1526 р., переписане ігуменом Михайлом, опис подорожі В. Григоровича-Барського, історія Тіта Лівія і рукописний словник до неї, але найбільше — латиномовних рукописів курсів поетики, риторики, філософії та богослов'я, які читалися у Києво-Могилянській академії. Це курси Іларіона Левицького, Веніаміна Богацького, Фе-

офана Прокоповича, Христофора Чарнуцького, Йосифа Волчанського. Зберігалися також курси теології і філософії з Луцького і Львівського єзуїтських колегіумів, а також курс поетики Антонія Стаховського з Чернігівського колегіуму [9].

Досить великою була бібліотека у Микільському Пустинному монастирі. За описом 1787 р. тут зберігалося понад 800 томів [10] латинською, церковнослов'янською і російською мовами, 8 книг грецькою і 67 польською мовами. Налічувалося також 94 рукописні книги. Репертуар книг мало чим відрізнявся від складу зібрань бібліотек Софійського кафедрального собору та Михайлівського Золотоверхого монастиря. Про склад бібліотеки Кирилівського монастиря можна судити з книг, переданих після його ліквідації Софійській кафедральній бібліотеці. Переважно це богословські твори Діонісія Аеропагіта, Корнелія Алапіда, Баронія, протестантського богослова Йоганна Арндта, казання польських авторів та ін.

Бібліотеку та власний архів мав Видубицький монастир. Тут залишилися книги архімандрита Сильвестра Ляскоронського [11], у тому числі рукописні логіка, риторика, філософія, твори Арістотеля та ін. В ігумена монастиря Сифа Гамалії (1767) були теологічні праці, різні словники, польськомовний Новий Завіт, "польская стихами книжка без начала и конца", Синопсис, церковнослужбові книги [12].

Велике зібрання книг мала бібліотека Межигірського монастиря, ліквідованого 1786 р. Збереглося кілька її описів (1769, 1777, 1798). За описом 1777 р. [13] найбільшу частину зібрання становили твори церковнослужбової, богословської та полемічної літератури, а також граматики, словники, науково-популярна література. В описі згадано два Євангелія ("московской печати" 1644 і 1657 рр.), вкладені у монастир "Білоцерківським полковником Семеном Палієм" [14]. Тут зберігалися 111 книг латинською та 55 польською мовами. Серед латиномовних видань переважали теологічні праці, різні видання Біблії, а також твори Арістотеля, Ф.-Х. Баумейстера, Х. Вольфа, Еразма Роттердамського, Йосифа Флавія, різноманітні словники — лексикони Калепина, Кнапія, Целарія, юридичні праці Самуїла Пуффендорфа, Саксонське зерцало, твори німецького пієтиста Йоганна Будде, класичні видання Светонія, Овідія, Цезаря. Серед книг польською мовою — Біблії, твори Мелетія Смотрицького, Лазаря Барановича, Іоаникія Галятовського, Петра Скарги, Теофіла Рутки, "Патерикон" Сільвестра Косова, "Хроніка" М. Стрийковського, збірки проповідей.

У бібліотеці зберігалося також багато рукописних книг, серед них "Літописець келейний" Дмитрія Ростовського. Коли за указом Синоду (1778 р.) усім монастирям було наказано відправити до Москви для видання літописи, які стосуються російської історії, то архімандрит Межигірського монастиря повідомив про наявність лише двох рукописів "Літописця келейного". Після ліквідації монастиря 1786 р. бібліотеку передали в Новоросійську архієрейську ризницю. За новим описом (1798) частини книг вже не було, а видання латинською і польською мовами передані Катеринославській семінарії.

Досить великі книжкові зібрання мали чернігівські монастирі — Троїцький Іллінський та Єлецький Успенський. За

[9] Там само, арк. 27—29 зв.
[10] Там само, ф. 1, спр. 5534.
[11] РДІА, ф. 796, оп. 35, спр. 424, арк. 143 зв.
[12] НБУВ. ІР, ф. 2, спр. 18837, арк. 3 зв. — 4.
[13] РДІА, ф. 834, оп. 3, спр. 2399.
[14] Там само, арк. 87—89.

описом книг Троїцького Іллінського монастиря (1734) у бібліотеці разом з церковнослужбовою було досить багато видань теологічної літератури, а також творів класичних авторів латинською мовою, польськомовних видань українських письменників XVII ст. У бібліотеці Микільського Крутицького Батуринського монастиря (опис 1745 р.) [15] поряд з "книгами церковними" зберігалися видання Корнелія Алапіда, збірник прав саксонських, медичні книги, теологічні праці Йоганна Баптиста та ін. Ймовірно, чималу бібліотеку, а також архів мав Густинський монастир. Невипадково тут 1670 р. ієромонахом Михайлом Лосицьким був переписаний Густинський літопис. У зверненні до читача переписувач цитував слова Горація про те, що "і дим вітчизни нам солодкий і приємний".

Монастирські бібліотеки були численними й на Правобережжі та у Східній Галичині. Тут діяло багато монастирів різних орденів, зокрема оо. Василіан, згадуються їхні бібліотеки у Бучачі, Холмі, Дермані, Добромилі, Крехові, Любарі, Львові, Лаврові, Острозі, Овручі, Почаєві, Підгірцях, Самборі, Володимирі, Золочеві та ін. [16] Книжкові зібрання мали католицькі монастирі домініканців, бернардинців, кармелітів, францисканців, тринітаріїв, єзуїтів. Упродовж XVIII ст. описи майна монастирів робилися приблизно раз на двадцять років, що дає змогу прослідкувати, як поповнювалися бібліотеки. З інвентарів видно, що книги василіанських монастирів чітко поділяються на дві групи: церковні та бібліотечні. До першої належали ті, що постійно знаходились у церкві, використовувалися під час богослужіння чи для підготовки проповідей. Так, у церкві монастиря оо. Василіан у Верхраті 1766 р. налічувалося 104 книги [17]. Серед них літургійні й для проповідей — Євангеліє учительне, "Маргарит" Іоанна Златоуста, "Ключ разуменія" Іоаникія Галятовського, "Зерцало богословія", "Житія", Синайський патерик та ін. Зафіксовано також 4 лексикони (очевидно, П. Беринди), книги для чернечих обрядів і пом'яники. В цьому ж монастирі 1784 р. у церковному зібранні книг було вже менше, ніж за попередньої перевірки. Церковних книг монастиря оо. Василіан у м. Біла було 44, одна з них (Євангеліє) згадується серед опису церковного срібла [18].

Книжки з бібліотечного фонду фіксувалися окремо, тому можна констатувати, що бібліотеки у монастирях були різними за кількістю і репертуаром зібрань. Найбільший, Святоюрський монастир, дуже старанно підбирав видання. Важливо підкреслити, що тут зберігалася значна кількість "книг руських". Так, у 1752—1754 рр. їх було 63, серед них Біблії [19], різні бесіди та казання, патерики, житія, а також "Ісповіданіє віри" Максима Грека, "Собраніє о артикулах віри", "Книга св. Василія", Апостоли, Требники, згадуються два лексикони та ін. Цікаво, що значна частина внесених до інвентарю книжок зазначена як рукописні: "книга писана стара", "книг писаних дві" та ін. На нашу думку, це свідчить про ставлення до них як до раритетних, а не таких, які використовувалися повсякчас, а отже, не було потреби розуміти їхню суть, вказувати назву.

У більш ранніх інвентарях книги перелічувалися без будь-якої системи або

[15] РНБ. ВР, ф. 777, оп. 3, спр. 167, арк. 16 зв. — 18.

[16] Див.: Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitych bibliotekach i archiwach publicznych i archiwalnych. — Kraków, 1875.

[17] ЦДІАУЛ, ф. 684, оп. 1, спр. 1186, арк. 30—31.

[18] Там само, спр. 1083, арк. 3, 5 зв.

[19] Там само, спр. 2234, арк. 2234, арк. 9—16.

за мовною ознакою та форматом. Під час інвентаризації 1773 р. [20] їх поділено за тематичним принципом: Святе Письмо, коментарі, проповіді, казання польські, книги аскетичні, канонічні, теологічні, книги з філософії (до цього розділу входили і праці з природознавства, діалектики, анатомії, підручники з логіки, філософія Арістотеля та ін.), книги промов, поезій, словники, історичні книги, книги руські, церковні, метрики, книги писані різні, книги різними мовами (на відміну від приватних бібліотек у монастирських книгозбірнях було мало творів іноземними мовами). В окремий розділ виділено книги заборонені й зазначено їхню кількість, зокрема видання іноземними мовами — німецькі, італійські, французькі. Однак книги в інвентар внесено, але назви не наведено. Так само систематизовано бібліотечне зібрання василіанського монастиря у Бучачі, де зберігалося 180 книг [21]. Крім того, зазначено, що фундатором було передано 400 книг, окремо згадано 26 книг церковних. У багатьох інвентарях називалися книжки, що надійшли до бібліотеки як пожертвування від священиків. В інвентарі бібліотеки Святоюрського монастиря (1773) є згадки про 9 книг Ізидора Волковича, які він стягнув з різних осіб за борги [22].

Звичайно, у найвіддаленіших монастирях підбору книг для бібліотек приділяли менше уваги. Так, аналіз інвентарю бібліотеки Верхратського монастиря доводить, що книги потрапляли сюди принагідно, окремі з них збереглися з часів, коли бібліотека формувалася високоосвіченими людьми, котрі старанно і фахово підбирали твори. Рештки тої збірки дійшли до другої половини XVIII ст. Тут були польські хроніки, "Аполлонова лютня" Лазаря Барановича, "Гора Почаївська", "Наука доброго вмирання", медичні трактати, книги розважального характеру.

Значна частина книг осідала у так званих церковних збірках. І хоч призначалися вони для внутрішнього використання, але то були найпоширеніші книжкові зібрання часу. Кожна церква мусила мати необхідний набір книг для церковних відправ. До них належали Євангеліє, Апостол, Требник, Служебник, Тріоді, Псалтир, Часослов, Октоїх, Мінеї, Ірмологіон. Проте не всі церкви мали такий підбір церковнослужбової літератури. Церковні зібрання поповнювалися за рахунок вкладів прихожан, пожертвувань. У Східній Галичині поширеним був звичай купувати книги на заповідані небіжчиком гроші. Книги вкладали на помин душ своїх родичів гетьмани, козацька старшина, прості козаки та міщани. Надзвичайно цінним матеріалом є вкладні записи на книгах, які дають змогу простежити соціальний статус вкладників, вартість видання та назви церков, де вони зберігалися. Наприклад, відоме Пересопницьке Євангеліє було вкладене 1701 р. гетьманом Іваном Мазепою у кафедральний Вознесенський собор у Переяславі.

Склад церковних бібліотек Східної Галичини простежується за актами церковних візитацій, що проводилися представниками греко-католицьких єпархіальних управлінь з кінця XVII ст. Досліджені нами матеріали візитацій, зокрема, серед описів майна Львівської єпархії, до складу якої входили території теперішньої Тернопільської і частково Львівської, Івано-Франківської, Хмельницької, Вінницької й Черкаської областей [23], подають й списки книг. Якщо таких не було, то зазначалося: "Xięgi żadney niemasz".

[20] Там само, спр. 2239, арк. 1—8 зв.
[21] Там само, спр. 1103, арк. 3, 5—6 зв.
[22] Там само, спр. 2239, арк. 6 зв.—7.
[23] НМЛ, F. 11—21.

Документи засвідчують бідність багатьох сільських церков, де не завжди був повний набір потрібної для богослужіння літератури, але є згадки про Євангелія, оправлені в срібло. Коли книг не було на місці, зазначалися причини: "Triodi niemasz postney, powiadaią, ze Kaplan gdzieś zastawił", або "Xięgi ze wszystkim zlodzieie zabrali" [24]. Візитатори намагалися наводити конкретні дані про книги: назву, автора, місце видання, формат. Часом є відомості про стан книги, її збереженість, проте майже ніколи не вказувався рік видання.

Оскільки на початок XVIII ст. не існувало сталої форми опису майна церкви, то відомості про книги знаходимо в різних місцях. Записи не завжди містять повний перелік, але несуть інформацію про наявність необхідного набору церковнослужбових книг: "Xięgi do nabożeństwa znayduie się"; або ж подається перелік: "Tryfoloy 1, Oktoich 1, Apostoł, Triody postna y cwitna 4, Iarmołoy, Minei 12 druku Kijowskiego, Połustaw, Psałterz 1, Służebnikow 2, Trebnikow 3, między ktoremi ieden Kijówski..." [25]. Заносилися до описів книги рукописні, які використовувалися за призначенням, а не були предметом колекціонування, як у приватних бібліотеках.

Крім необхідного для богослужіння комплекту книг, який мала більшість церков, у візитаціях нерідко натрапляємо на книги, що використовувалися для духовного навчання як самих священиків, так і парафіян. Це різні видання Євангелія учительного, "Ключ разуменія" Іоанникія Галятовського, "Вінець Христов" і "Огородок Марії Богородиці" Антонія Радивиловського, є згадки про Біблію руську, житія святих. Досить часто трапляються "Устави си есть артикули братскіє" (Унів, близько 1765 р.), а також "Устави св. собору Замойскаго и діецезіалніє" (Львів, друкарня братства, 1744 р.). У цій частині репертуар книг церковних парафій збігається з набором церковних книг монастирів.

У деяких церквах знаходилися видання, які використовувалися додатково під час літургії. Це "Празнея дневнаго ради и нощного церковного пінія" (Почаїв, 1757 р.), "Величанія праздникам господським" (Почаїв, 1789 р.), а також Проскомідія літургіям (неодноразово видавалася у Львові наприкінці XVIII ст.). Досить часто траплялися друковані зразки Метрики, виданої Йосифом Шумлянським у Львові (1687, 1688). Цікаво, що за даними обстежень церков Львівської області, що проводилися у 60—80-х рр. працівниками львівських музеїв, значна частина церковних збірок продовжувала функціонувати і у XX ст. Поряд із давньодруками в них були і рукописні книги. Частина з них внаслідок цих обстежень передавалася на збереження до музеїв, а деякі залишилися у церковному вжитку. Це до певної міри є свідченням безперервності як церковної, так і культурної традиції.

Отже, церковні книгозбірні формувалися з метою забезпечення священика книгами, необхідними для богослужіння, але часом вони мали ширший репертуар залежно від рівня освіченості, інтересів та можливостей пароха і парафіян.

Бібліотеки навчальних закладів. Досить великі бібліотеки мали навчальні заклади України, зокрема Києво-Могилянська академія, Харківський, Чернігівський та Переяславський колегіуми, єзуїтські колегіуми на Правобережжі та у Східній Галичині. Основу бібліотеки Києво-Могилянської академії склало власне зібрання митрополита Петра Могили. Бібліотека поповнювалася за рахунок придбань, пожертвувань її вихо-

[24] Там само, F. 11. T. 1. — С. 4, 376.
[25] Там само, F. 12. T. 1. — С. 82.

ванців і викладачів. Ректори академії цікавилися новими європейськими виданнями, мали своїх комісіонерів, зокрема, у Бреслау, де впродовж багатьох років закуповували книги через братів Корни. Використовували також власні контакти з європейськими вченими для інформації про нові видання, замовляли їх через своїх вихованців, які служили при дипломатичних місіях в Європі, працювали в Москві та Петербурзі. Бібліотекою опікувалися ректор та митрополит, на обов'язки бібліотекаря покладалися систематизація та опис книг. В інструкції митрополита Арсенія Могилянського (1761) новопризначеному бібліотекарю ієромонаху Рувиму наказувалося описати як старі, так і нові книги, зазначаючи назву, місце і час друку, а також формат. Для цього доручалося вибрати трьох писців з класу риторики з гарним почерком. Укладений каталог слід було показати ректору і викладачам. Студенти могли користуватися бібліотекою з відома викладачів, які давали їм письмовий дозвіл. Учням молодших класів підручники та словники з різних мов мав видавати вчитель, який сам брав ці книги у бібліотеці. Вчителям за дозволом ректора дозволялося брати книги під розписку, вказуючи термін повернення. Бібліотекар мусив вести облік видачі й повернення книг. Книги розставлялися за літерами і номерами, бібліотеку наказувалося тримати зачиненою, нікого не пускати без відома ректора і префекта [26]. Бібліотека була гордістю академії. За донесенням митрополита Гавриїла Кременецького, на час пожежі 1780 р. у церкві св. Бориса та Гліба, де зберігався основний масив зібрання, у ній було понад 8 тис. книг. На 1772—1776 рр. у бібліотеці налічувалося 3304 книги, 4 глобуси, прописів російських, німецьких і французьких — 50 [27]. Зберігалася бібліотека Петра Могили (2131 книга), подаровані книги митрополитів Рафаїла Заборовського (137), Тимофія Щербацького (144), Арсенія Могилянського (166). Бібліотека успадкувала книги єпископа Іларіона Крутицького (595), Варлаама Лащевського (872). Цікаво, що серед книг Лащевського траплялися католицькі коментарі на Святе Письмо, твори католицьких та протестантських богословів, багато книг з філософії, географії, медицини, права, історії, а також рукописні логіка, риторика, поетика, граматики і лексикони.

Після пожежі одним з найбільших придбань академії стала бібліотека її викладача І. Самойловича. Зібрання складалося з 1147 книг, 14 латиномовних і 12 німецьких брошур [28]. Цього ж року академія придбала бібліотеку колишнього свого викладача, роменського протопопа К. Крижановського [29]. Академічна бібліотека поповнилася також книгами ієромонаха Пустинного Микільського монастиря Ієроніма, архімандрита Білозерського монастиря Іоакинфа Карпинського. За каталогом, укладеним близько 1792 р., у ній було представлено різноманітні видання латинською, а також іншими мовами — німецькою, польською, російською. Репертуар книг свідчить про спрямування курсів і програм академії — гуманітарного навчального закладу з поглибленим вивченням мов, літератури, філософії, а також богослов'я. З розширенням програм, запровадженням курсів математики, географії, історії збільшується кількість літератури, необхідної для читання цих предметів. В академічній бібліотеці створюється підбірка видань з пат-

[26] НБУВ. ІР, ф. 2, спр. 4226.

[27] Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — От. 2, т. IV. — Киев, 1904. — С. 125.

[28] Там само. — От. 2, т. V. — Киев, 1908. — С. 6—47.

[29] Там само. — От. 2, т. IV. — С. 291—297.

ристики, філософії, зокрема творів Арістотеля з коментарями різних вчених, Орігена, Ф. Бекона, перипатетиків, на яких трималася схоластична філософія, а також філософів нового часу, у тому числі французьких просвітників. У бібліотеці було велике зібрання творів католицьких та протестантських теологів, особливо німецьких містиків та пієтистів, широко представлена класична література — латиномовні видання XVI—XVIII ст. з усіх європейських видавничих центрів. У 60—80-х рр. XVIII ст. особлива увага приділялася комплектуванню бібліотеки виданнями "Собрания, старающегося о переводе иностранних книг", яке очолював вихованець академії Г. Козицький, а також періодичною пресою як російською, так і німецькою та французькою. Зберігалися також рукописні курси поетики, риторики, філософії і богослов'я та ін. [30]

Окрема бібліотека, заснована 1768 р. вихованцем академії М. М. Бантиш-Каменським, існувала при бурсі. До бурсацької бібліотеки надсилали книги вихованці академії С. Гамалія, Г. Рубан, Г. Козицький, М. Мотоніс, Я. Сулима, ректор академії Давид Нащинський. 1780 р. академічну та бурсацьку бібліотеки було об'єднано. Академічна бібліотека відновила основні свої фонди і після пожежі на період реорганізації в духовну академію була найбагатшою у Києві.

Очевидно, велику бібліотеку, яка перейшла утвореній на його базі семінарії, мав Чернігівський колегіум. У каталозі, укладеному за розпорядженням Синоду на початку XIX ст. (не пізніше 1817 р.), значилося понад 8 тис. книг [31]. Широко представлені німецькі видання XVII—XVIII ст., зокрема праці німецьких містиків С. Спенера, Й. Герхарда, пієтиста Й. Будде (його твори було представлено майже повністю), біблеїста з університету в Галле А. Міхоеліса, філософів Й.-Х. Вольфа, Ф.-Х. Баумейстера, за підручниками яких читалася філософія як в академії, так і у колегіумі. Традиційно зберігалася латиномовна теологічна література, граматики, словники, у великій кількості примірників класична література, епіграми Овена, географічні описи А. Бюшінга, книги, видані різними мовами — німецькою, французькою, польською, церковнослов'янською, досить багато російських видань XVIII ст. Зберігалися видання філософських праць вихованця Києво-Могилянської академії, доктора філософії Кенігсберзького університету І. Хмельницького. Досить повно представлено латиномовні видання творів Феофана Прокоповича. Бібліотеці дісталося власне зібрання чернігівського єпископа Кирила Лящевецького, де зберігався рукопис кодексу "Права, за якими судиться малоросійський народ", "Історія казацкая писаная" та ін. Пізніше у бібліотеку семінарії, яка утворилася на місці колегіуму, влилося зібрання Новгород-Сіверського Спаського, Максаковського, Єлецького Успенського та інших монастирів. Серед них рукописи курсів теології києво-могилянських професорів Сильвестра Кулябки, Ієроніма Міткевича, Сильвестра Ляскоронського, Тимофія Щербацького, Амвросія Дубневича; філософії вже згаданого Кулябки, Георгія Кониського, риторика Феофана Прокоповича, інші риторики, читані у Києво-Могилянській академії та Чернігівському колегіумі, курс поетики з Харківського колегіуму. В бібліотеці колегіуму зберігався так званий Хронограф Леонтія Боболинського (1699), "Гистория о начале казаков", очевидно, рукопис з бібліотеки Кирила Лящевецького та ін.

---

[30] Там само. — От. 2, т. V. — С. 300—470.
[31] РДІА, ф. 834, оп. 3, спр. 3326.

Бібліотека Харківського колегіуму за описом 1769 р. налічувала 1669 назв книг латинською мовою, 181 церковнослов'янською і російською і 142 книги польською та іншими мовами [32]. На 1807 р. у ній вже було близько 3 тис. книг. Серед них видання церковнослов'янською мовою (богословська, полемічна література XVII ст., патристика), російською (підручники, переклади класичної літератури, французьких філософів-просвітників). Найбагатшим був розділ книг латинською мовою, серед яких переважали теологічні та філософські праці, різні видання класичної літератури. Було багато рідкісних видань, зокрема першої половини XVI ст., але здебільшого видання XVII та XVIII ст. Серед філософської літератури, крім популярних праць X. Вольфа та Ф.-Х. Баумейстера, зберігалися твори Декарта, Гассенді, праці з медицини, природознавства. Бібліотека не поповнювалася протягом майже 20 років, до каталогу не вносилися нові надходження і репертуар її був значно біднішим порівняно з бібліотекою Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму. Досить велику бібліотеку мав і Переяславський колегіум, але описів її не збереглося.

Наприкінці XVIII ст. почала формуватися велика публічна бібліотека Львівського університету. В її основу було покладено книгозбірні єзуїтської академії й бібліотеки Гареллі — придворного лікаря цісаря Карла VI, котрий одночасно був префектом Надвірної бібліотеки у Відні. Після смерті його сина бібліотека перейшла у власність уряду і на початку 1785 р. до Львова з Відня було передано 11 тис. томів. Уряд також розпорядився передавати університету бібліотеки ліквідованих монастирів. Лише після 1786 р. в університетську бібліотеку надійшло 40 тис. томів. Керівники цієї державної установи ставилися до проблем комплектування дуже раціонально, що часом завдавало шкоди книгозібранню. Так, у зв'язку з тим, що кількість томів у бібліотеці невпинно зростала, керівництво влаштовувало розпродаж книг, які вважало "дублетними". Протягом 1790—1803 рр. було проведено чотири розпродажі, на яких за безцінь продано понад 9 тис. томів [33]. Однак, попри розпродаж "дублетів", значна частина книг бібліотеки розглядалася саме як колекційні рідкісні видання, які необхідно зберігати. Правда, більшість цих видань перейшла у бібліотеки графів Дзедушицьких, Оссолінських та ін. Взагалі про бібліотеку Львівського університету можна сказати, що вона формувалася офіційним шляхом у часи приєднання Східної Галичини до Австрійської імперії, на неї покладалися чисто просвітницькі завдання.

До одного з феноменів української культури належить бібліотека Львівського Ставропігійського братства, що існувала з XVI по XVIII ст. Вона поповнювалася новими виданнями, однак згортання діяльності братства позначилося і на бібліотеці. З XVIII ст. маємо лише один інвентар братської книгозбірні (1730). Саме на ньому є запис, що 1771 р. бібліотека згоріла вщент [34], тобто понад сорок років інвентаризація не проводилася і тому інвентар 1730 р. є фактично останнім, якщо не зважати на список книг І. Левинського, переданих братству 1750 р.

Великі книгозбірні мали єзуїтські колегіуми, які діяли на Правобережній

[32] *Каганов И. Я.* Каталог библиотеки Харьковского коллегиума 1769 г.: Из истории украинской книжной культуры XVIII ст. // Книга: Исследования и материалы. — Москва, 1962. — Сб. 6. — С. 108—109.

[33] *Jędrzejowska A.* Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie. — Lwów, 1926. — S. 3—4.

[34] ЛНБ. ВР, ф. 3, оп. 1, спр. 370. — С. 176.

Україні та в Східній Галичині. Понад 10 тис. томів було у бібліотеці одного з перших на українських землях колегіуму в Ярославі, 5 тис. томів зберігалося у бібліотеках колегіумів у Львові, Луцьку, Кам'янці, Острозі, Перемишлі [35]. За інструкцією ордену власні бібліотеки мусили мати викладачі колегіуму. Професор філософії обов'язково мав праці Арістотеля, Фоми Аквінського, твори схоластів, рукописи курсів філософії, які читалися попередниками, професор риторики — твори Сенеки, Демосфена, Гомера, Цицерона, поетики — Вергілія, Горація, Цезаря, Гесіода та ін.

Приватні бібліотеки Лівобережної, Слобідської України та Правобережжя і Східної Галичини мали свою специфіку. Любов до книги, як і до науки, стала характерною рисою ментальності освіченого українця XVIII ст. Вона яскраво виражена у вірші Стефана Яворського, його прощанні з найбільшим своїм багатством — книгами: "Ви бо єдині були мені нектаром, медом поживним; з вами на світі книжки солодко жити було, Ви мені скарб найдорожчий, ви слава моя щонайбільша, Ви повсякчасна любов й раювання моє, Ви просвітили мене, превелебні дали мені титла, шану вельможних людей подарували мені" [36]. Упродовж другої половини XVII—XVIII ст. формуються різні за кількістю книг приватні бібліотеки. Про деякі з них можна сказати як про невеличкі підбірки книг, які власники читали й завжди мали при собі. Це, зокрема, книги ченців, архімандритів, які вони тримали у власній келії, або ж міщан. Значні книгозібрання мала козацька старшина, викладачі Києво-Могилянської академії, представники вищої церковної ієрархії. Відомо, що великі бібліотеки були у Я. Марковича, М. Ханенка, Г. Полетики, Ф. Туманського, С. Лукомського, Д. Трощинського та ін. Описи їх переважно не збереглися, але описи бібліотек церковних ієрархів, а також деяких викладачів академії дійшли до наших днів.

Без сумніву, власні бібліотеки мали відомі культурні й церковні діячі другої половини XVII ст. Описи книжкових зібрань цього часу не збереглися, є лише опосередковані свідчення, зокрема, екслібриси на книгах вказують на їхніх власників. Так, Мелетію Дзику, який навчався в середині XVII ст. в академії, належали твори Ф. Меланхтона, у Сильвестра Косова було зібрання творів Іоанна Дамаскина, у Антонія Радивиловського — польська "Хроніка" М. Меховського. Однак найбільше документальних свідчень про приватні зібрання, зокрема церковних діячів, належать до XVIII ст. Після смерті архієреїв укладався опис їхнього майна та книг і надсилався до Синоду, який ухвалював рішення про їхню подальшу долю (зберігаються у РДІА, ф. 796). Іноді на майно претендували спадкоємці, але книги, як правило, залишалися при єпископських кафедрах, передавалися навчальним закладам — Києво-Могилянській та Московській академіям, семінаріям, Синодальній бібліотеці. Частина їх і нині знаходиться не лише у складі книжкових зібрань Москви та Петербурга, а й у Іркутську, Тобольську, Тюмені, В'ятці, можливо, у Новгороді, Пскові, Смоленську та інших містах Російської держави. Проте необхідно зазначити, що представники церковної ієрархії в Україні, як і в цілому в Російській імперії XVIII ст., були, як правило, вихованцями Києво-Могилянської академії та її викладачами, і склад їхніх бібліотек дає уявлення про спрямування курсів поетики, риторики, філософії та богосло-

---

[35] *Grzebień L.* Organizacja bibliotek Jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku. — Lublin, 1975. — S. 256.

[36] Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — С. 46.

в'я, наукові інтереси, світогляд власників.

Збереглися описи бібліотек Дмитрія Ростовського, Феофана Прокоповича, Гавриїла Бужинського, Христофора Чарнуцького, Лаврентія Горки, Феофіла Кролика, Інокентія Неруновича, Сільвестра Ляскоронського, Філофея Лещинського, Феофілакта Лопатинського, Стефана Калиновського, Симона Тодорського, Платона Малиновського, Гедеона Вишневського, Арсенія Могилянського, Кирила Лящевецького, Феофіла Ігнатовича, Паїсія Яновського, Амвросія Гіневського та ін. Феофан Прокопович мав чи не найбільше книжкове зібрання. Опис його бібліотеки налічує понад 3 тис. книг, де поряд з богословською, філософською, історичною досить широко представлено правничу літературу. Проте, як правило, приватні зібрання складалися із сотні книг. Досить великі бібліотеки мали вихованці академії, а пізніше її викладачі — І. Самойлович, К. Крижановський, І. Фальковський.

Тематично склад бібліотек, незалежно від кількості книг, можна розділити на такі основні розділи — видання Святого Письма, богослов'я, класичної, проповідницької літератури, філософії, популярні книги для читання, календарі, словники, політичні та літературні журнали переважно латинською, частково польською, церковнослов'янською і російською мовами, рукописні латиномовні курси поетик, риторик, філософії, рукописи історичних праць книжною українською мовою, партесної музики, музичних концертів. У бібліотеці Симона Тодорського були також книги грецькою, єврейською, німецькою, арабською, у Феофіла Кролика — німецькою та французькою мовами. Серед видань Святого Письма — Біблія і Новий Завіт латинською, грецькою, церковнослов'янською мовами. Із церковнослужбової літератури в бібліотеках, як правило, були Псалтирі, Октоїхи, Мінеї, Тріоді, Акафісти, Служебники та ін. Цікаво, що богословська література представлена як творами отців православної церкви Василія Великого, Кирила Єрусалимського, Єфрема Сирійського, Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскина, так і католицької — св. Августина, Альберта Великого, Фоми Аквінського. Тут було багатотомне видання бібліотеки патристики, твори католицьких богословів XVI—XVII ст., зокрема єзуїтів Антоніо Поссевіно, Петра Аркудія, Корнелія Алапіда, історія церкви Баронія. Зберігалися також праці Мартина Лютера, його Малий Катехізис, коментарі до послань св. ап. Павла галатам та ін. Особливий інтерес простежується до так званого пієтизму, що класифікується вченими як раннє німецьке просвітництво. Праці ідеолога цієї течії Йоганна Будде траплялися майже у всіх книжкових зібраннях києво-могилянських вихованців. Інтерес до цього вчення поширювався не без впливу Феофана Прокоповича, який підтримував особисті контакти з німецькими пієтистами, які гуртувалися навколо університету в Галле, зокрема з Й. Будде, теологічні праці якого "Issagoge historiae theologicae", "Institutiones theologiae moralis", "Institutiones theologiae dogmaticae" вважалися фундаментальним узагальненням лютеранської етики та догматики. Вони разом з філософськими працями "Compendium historiae philosophiae", "Elementa philosophiae instrumentalis", "Elementa philosophiae theoreticae" були у багатьох бібліотеках києво-могилянських вихованців. Досить часто зустрічається ще одна праця Й. Будде "Ecclesia Romana cum Ruthenica ineconciliabilis" (1719), написана у відповідь на послання теологів із Сорбонни Петру І, де йшлося про можливість об'єднання православної та католицької церков. Й. Будде, аналізуючи

догматичні розходження між православ'ям та католицизмом, доводив, що таке єднання неможливе. В літературі існує думка, що цей твір написаний кимось з православних богословів й лише виданий Й. Будде. Німецький вчений був добре обізнаний з богословськими працями київських вчених, зокрема критикував "Камінь віри" Стефана Яворського. Галльські пієтисти чи не найповніше представлені у бібліотеці Симона Тодорського, вихованця Галльського університету. Він переклав і видав у Галле 1735 р. російською мовою працю протестантського богослова XVII ст. Йоганна Арндта "De vero Christianismo". Як переклад, так і латиномовне видання цієї праці згадується у багатьох описах. За указом Синоду (1743) книгу було заборонено й вилучено з бібліотек. Невипадково найбільше примірників її було в Україні, зокрема, в бібліотеках Києво-Печерської лаври та Києво-Могилянської академії [37]. З кола галльських пієтистів у бібліотеках києво-могилянських вихованців представлено праці Христофора Целярія, видавця творів Плінія, Цицерона, Курція, а також граматик, історичних лексиконів. Великою популярністю користувалися праці Й.-А. Франке, засновника "східного колегіуму" при Галльському університеті, де вивчали також і слов'янські мови. Й.-А. Франке відомий своїми філологічними коментарями до Біблії, а також теологічними працями. Київські вчені були обізнані з працями галльського орієнталіста і біблеїста А. Міхоеліса, видавця Біблії давньоєврейською та грецькою мовами, автора грецької граматики. В описах бібліотек згадуються твори протестантських теологів XVII ст., зокрема Й. Герхарда, професора теології Єнського університету, автора популярної серед києво-могилянських вчених праці "Meditationes sacrae et exercitia pietatis", яка багато разів перевидавалася у Єні, Лейпцигу, Страсбурзі, Франкфурті. Ймовірно, була перекладена Іоанном Максимовичем й видана чернігівською друкарнею 1710 р. під назвою "Богомисліє" (два видання 1711 р.). Ця праця теж була заборонена Синодом і вилучена з бібліотек.

Другим найрепрезентативнішим розділом приватних бібліотек є класична література, любов до якої прищеплювалася в Києво-Могилянській академії. В описах згадано латиномовні твори Гомера, Геродота, Еврипіда, Лукреція, Горація, Овідія, Вергілія, Фукідіда, Цицерона, Тацита, Плінія, Валерія Максима, Салюстія, Квінта Курція, Гая Светонія та ін. Згадані класичні твори були в кожній, навіть невеликій, підбірці. Відповідно представлено й античну філософію. Це насамперед різні видання творів Арістотеля та коментарі до його праць. В описах бібліотек досить часто трапляються видання творів Діонісія Ареопагіта, згадані праці Платона, Сенеки, Геракліта, Демокріта. Середньовічна філософія представлена працями Орігена, М. Бекона, Й. Скота, М. Кузанського, епоха Відродження та Реформації — Філіппа Меланхтона, Еразма Роттердамського. Із середини XVIII ст., коли викладання філософії ґрунтувалося на працях німецьких вчених Й.-Х. Вольфа та Ф.-Х. Баумейстера, їхні твори зберігались у багатьох бібліотеках. Найширше представлено німецькі видання XVIII ст., але трапляються й рідкісні книги. Так, у бібліотеці Стефана Калиновського, яка складалася з 568 книг латинською мовою і 90 церковнослов'янською та російською, знаходився Новий Завіт, виданий грецькою та латинською мовами у Антверпені 1516 р., Біблія — грецькою, латинською та єврейською мовами 1599 р. видання. Взагалі його бібліотека — це переважно зібрання класичної та філософської літератури.

---

[37] РДІА, ф. 796, оп. 24, спр. 186, арк. 70 зв.

Про широкі наукові інтереси власників бібліотек свідчать праці теоретиків природного права, передовсім Самуїла Пуффендорфа, особливо знаного києво-могилянськими вихованцями. Його "De iure naturae et gentium" та "De officio hominis et civis juxta legem naturalem" були в багатьох зібраннях. Популярністю користувався переклад його праці "Введение в европейскую историю" (Петербург, 1718 р.), здійснений Гавриїлом Бужинським. Ці видання трапляються майже в усіх бібліотеках. Були відомі також твори інших представників цієї школи — Юста Ліпсія, Ґуго Ґроція, Томаза Гобса. З природничих наук в описах згадано "Евклідові начала геометричні", твори Коперника, Галілея, Джордано Бруно. В багатьох бібліотеках зберігався переклад книги французького вченого Фонтенеля "О множестве миров", де викладено вчення про геліоцентричну систему.

Представлено також польську літературу, хоч і в значно меншому обсязі. Найбільше польських праць знаходилося у бібліотеках тих діячів, які навчалися у польських школах, — Стефана Яворського, Гедеона Вишневського, Феофілакта Лопатинського, а також в зібраннях професорів академії. Це переважно проповідницька, житійна і віршова, історична, мемуарна літератури, різного роду календарі, порадники. Серед віршованої літератури відомим і популярним був твір польського поета-гуманіста Яна Кохановського "Psałterz Dawidów", згаданий в описах книг Стефана Яворського, Феофіла Кролика, Лаврентія Горки, Інокентія Неруновича, Гедеона Вишневського, намісника Києво-Братського монастиря Варлаама Волчанського. Іншим популярним поетом був С. Твардовський. Його "Woyna domowa" була також у бібліотеках києво-могилянських вихованців. Досить добре представлено польські поетики і риторики, оскільки викладачі академії, розробляючи власні курси, широко використовували польську барокову літературну теорію. Тому не випадково, як відзначають дослідники, українська барокова література творилася під впливом польських запозичень форми та засобів стилістики. У бібліотеках були твори польського теоретика бароко і поета М.-К. Сарбєвського, серед книг Лаврентія Горки, професора поетики академії, знаходився "Nomenklator seu dictionarum Polono-Latinum". В описах бібліотек згадано польські риторики Я. Квяткевича "Phenix rhetorum", "Mówca polski" І. Пісарського, "Orator politicus albo wymowny politik" Я. Бочуловича. Однак найповніше представлено польську проповідницьку літературу XVII ст. Українські письменники та церковні діячі використовували проповіді та житія Петра Скарги, знали твори одного з найкращих польських барокових проповідників першої половини XVII ст. Ф. Бірковського. Серед проповідницької літератури другої половини XVII ст. були твори Ф. Рихловського, О. Лоренцовича, І. Крашевського, Х. Гутовського, І. Красновського, П. Качинського, Б. Завадовського, Я. Ліберіуша, П. Дуніна та ін., видані у Варшаві, Познані, Любліні, Кракові, Каліші, Вільно. У деяких зібраннях знаходилися і твори авторитетного польського теолога і проповідника Томаша Млодзяновського, хоч його стиль гостро критикував Феофан Прокопович у своєму курсі риторики, прочитаному в Києво-Могилянській академії впродовж 1706 р. Щодо польської проповідницької літератури XVIII ст., то у бібліотеках досить часто трапляється багатотомне видання проповідей А. Яношевського. У приватних бібліотеках були "Хроніки" Я. Длугоша, М. Кромера, М. Бєльського, М. Стрийковського, А. Гваньїні, М. Кояловича, П. Пясецького. Однак необхідно зазначити, що зі

зміною як політичної, так і культурологічної ситуації на Лівобережжі у XVIII ст. інтерес до польської культури, зокрема літератури, значно зменшується. У бібліотеках першої половини XVIII ст. ще чимало польських видань. У другій половині століття польської книги в зібраннях стає дедалі менше, натомість збільшується кількість книг, виданих російською мовою, зокрема видань "Собрания, старающегося о переводе иностранних книг".

Книги, видані церковнослов'янською та російською мовами, становили, як правило, невелику частину приватних книгозібрань. Це церковнослужбова література Києво-Печерської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Синодальної друкарень. За указами Петра I і Синоду (1721) друкарням Лівобережної України заборонялося видавати світську літературу, а церковнослужбову — тільки звірену з московськими синодальними, що негативно позначилося на репертуарі книг. У книгозбірнях 60—80-х рр. XVIII ст. значно ширший за тематикою підбір книг, виданих російською мовою у Москві та Петербурзі. Серед них переклади античної літератури, творів французьких просвітників, природничі наукові праці, журнали і газети. З вітчизняної історії популярними були "Синопсис", всесвітньої — "Феатрон, или Позор исторический", перекладений за участю Гавриїла Бужинського (Петербург, 1724). Ця книга також була заборонена 1749 р. й вилучена з бібліотек. До Синоду надійшло 92 примірники, переважно з Лівобережної України — 8 книг лише з Києво-Печерського монастиря, а також з бібліотек києво-могилянських вихованців. "Феатрон" мали бунчукові товариші І. Черниш і Я. Оболонський, лохвицький сотник Кирило Коченевський, вона ж знаходилася в Генеральній військовій та Охтирській полковій канцеляріях [38].

Значний інтерес викликала французька просвітницька література. В описах зустрічаються "Опити" М. Монтеня, "Французская нинешнего времени философия", переклади з Енциклопедії та ін. Ці книги замовляли з Москви та Петербурга. Інформацію поширювали києво-могилянські вихованці, які працювали у столицях Російської імперії, вони ж були перекладачами та видавцями. Взагалі києво-могилянські бібліофіли слідкували за книжними новинками, мали каталоги книг, які видавалися у Західній Європі.

Власники бібліотек, описи яких збереглися, переважно церковні ієрархи з Лівобережжя, були не байдужі до суспільного і політичного життя. Так, в архімандрита чернігівського Троїцького Іллінського монастиря Паїсія Яновського зберігався рукопис віршованого твору Семена Дівовича "Разговор Великоросии з Малороссией", а також два портрети Богдана Хмельницького на полотні [39]. В бібліотеці київського митрополита Арсенія Могилянського знаходилися рукописи літописів "Летопись преподобного Нестора Печерского", "Летописец Российский, состоящий в двух книгах", а також опис подорожі В. Григоровича-Барського [40]. В бібліотеках представлено й українську літературу XVII ст., зокрема твори Лазаря Барановича, Іоаникія Галятовського, Симеона Полоцького. Цікаво, що серед популярних книг, які тримали у своїх бібліотеках читачі XVIII ст., були не лише травники і лікарські порадники, календарі. У бібліотеці Феофіла Кролика, архімандрита Новоспаського монастиря у Москві, знаходилися такі книги: "Наука як на коня садится", "Садовник голанский на французском и немец-

[38] РДІА, ф. 796, оп. 30, спр. 164, арк. 1—9.
[39] Там само, оп. 62, спр. 368, арк. 13—36.
[40] Там само, оп. 51, спр. 251, арк. 23 зв.

ком", "Книга любовних разговоров", "Описание и употребление микроскопа"[41], у Паїсія Яновського — "Арабская сказка тисяча и одна ночь" та ін. Було представлено також книги з медицини, праці Гіппократа, географічні описи, зокрема перекладені з німецької мови описи А. Бюшінга, атласи, мемуарна та історична література.

В ігумена невеликого Троїцького монастиря у Почепі Якова Сацького (1740) у келії зберігалися "Ирмолой аркушовий, його трудами писаний, лексикон старий слов'янський, Акафіст писаний віршами, писаная книжка мусики партесної, печатная псалтир французькою мовою з нотами, книжиця писаная віршами і древній діалог"[42]. А в архімандрита Межигірського монастиря Герасима (1745) у келії знаходилися поряд з Євангелієм, Апостолом, Псалтирем і Часословом твори Курція Квінта, Історія Троянська, Синопсис, Феатрон, Разговори о множестве миров, шпаргали партесние[43]. У стародубського полковника Іллі Пашкова (1729) власних книг було небагато, серед них латинською мовою з теології, польською — житія святих, "книга о судах", якийсь рукопис, "писаний старосвітським уставом"[44].

Приватні зібрання Східної Галичини також відзначалися великою різноманітністю. Збереглися описи бібліотек багатьох православних міщан, представників львівського патриціату. Маємо відомості про цікаву бібліотеку Якуба Себастіана Крауза, львівського райці, доктора медицини, королівського секретаря. Інвентар його бібліотеки (1673) налічує понад 170 книг латинською, грецькою, польською та італійською мовами[45]. Репертуар бібліотеки відбиває різнобічні інтереси та уподобання власника. Більшість становлять книги з медицини, травники, порадники, як утримувати своє здоров'я. Разом з тим досить широко преДставлено класичну літературу — твори Гомера, Арістотеля, Цицерона, Овідія, Вергілія, Платона, Корнелія, Тацита, Еразма Роттердамського, Робера Тирнера, Павла Мануція. В бібліотеці знаходилося 12 книг з юриспруденції, акти Львівського консулату, декілька рукописних кодексів.

Найбільшою бібліотекою у другій половині XVII ст. володів доктор медицини та філософії, ректор Замойської академії Валеріан Алембек[46]. Згідно з інвентарем (1678) у ній знаходилося 1248 томів польською, латинською, італійською мовами, що зберігалися у 45 шафах. Книги були розділені на п'ять розділів — медицину, теологію і право, історію, астрономію та схоластику. У медичному розділі згадано 308 праць, правничому і теологічному — 114 творів. Представлено тут і польську проповідницьку літературу. В історичному розділі (299 творів) — польські хроніки М. Кромера, Я. Длугоша, О. Гваньїні, М. Мєховського, П. Пясецького та інші історичні праці. В астрономічному — (162 трактати) були книги з математики, хімії, географії, архітектури, мистецтва. Відділ схоластики (365 творів) включав також поезію (Я. Кохановського, С. Кльоновича, Ш. Старовольського) та класичну літературу (Гомера, Платона, Арістотеля, Фукідіда, Сенеки, Тацита, Геродота, Овідія, Светонія та ін.). Цікава доля цієї бібліотеки. Вона перейшла до сина у спадок, а після його смерті 1704 р. була поділена між трьома

---

[41] Там само, оп. 13, спр. 248, арк. 57 зв.—58.

[42] Там само, оп. 22, спр. 434, арк. 91 зв.

[43] Там само, оп. 26, спр. 428, арк. 9.

[44] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 1109Б, арк. 12 зв.

[45] ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 80, арк. 572—577.

[46] Там само, ф. 52, оп. 2, спр. 83; *Fritz J.* Księgi lekarskie w XVI—XVIII w. — Lwów, 1928. — S. 16—23.

спадкоємцями. До сьогоднішнього часу значна частина бібліотеки зберігається у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

На жаль, описи укладалися далеко не завжди. Досить часто згадки про книги з приватних зібрань зустрічаються у джерелах. Так, у заповіті Зіморовича (1671), поета і автора твору "Historia miasta Lwówa", зазначено: "...а книги мої мають бути передані моєму сину". Зважаючи на те, що дочкам заповідалися лише молитовні книги, син одержав у спадок чималу бібліотеку [47]. Про читацькі інтереси греко-католицького духовенства свідчить перелік книг І. Левинського, переданих 1751 р. у бібліотеку Львівського ставропігійського братства, з них — 102 латинські, 9 польських і 15 "руських" [48]. Останні — це переважно книги проповідей та повчань різних авторів, видані різними друкарнями, твори Іоанна Златоуста, граматика, українсько-греко-латинський словник. Серед книг польською мовою — проповідницька література, збірка законів Королівства Польського, "Політика" Арістотеля, латинською мовою представлена класична література (Вергілій, Овідій, Езоп, Цицерон), а також теологічні та юридичні трактати.

У XVIII ст. починають формуватися бібліотеки нового типу, коли книги збираються не лише для вжитку, а й колекціонуються, зокрема, стародруки, які вже стали раритетами. Перші такі бібліотеки з'явилися у великих польських магнатів — Потоцьких, Ляскоронських, Ржевуських та ін. Про бібліотеку Ржевуських дійшли майже легендарні відомості.

Власник її радо надавав можливість користуватися нею всім бажаючим [49]. Наприкінці XVIII ст. у Львові багато освічених людей мали у своєму розпорядженні солідні книгозібрання, серед них Вієльгорські, каштелян Белзький, Куропатніцкі. Добре підібраними бібліотеками володіли освічені вельможні пані Шептицька, Любомирська, Яблоновська, які знали латинську мову і провадили теологічні диспути, що викликало захоплення у сучасників.

На Правобережжі однією з найбільших була бібліотека князів Вишневецьких, де зберігалися книги багатьма мовами з історії Речі Посполитої, генеалогії, геральдики, юриспруденції, всесвітньої історії, художня література тощо. Серед них ще домінують латинські, як це мало місце і у попередні часи, але значне місце займають французькі і польські видання. Засновником і власником бібліотеки був князь Міхал Серватій Вишневецький. За описом 1745 р. у бібліотеці налічувалося 1446 видань [50]. На 1774 р. у спадкоємця, правнука Міхала Єжи Мнішека зберігалося вже 3444 томи. Велику бібліотеку (близько 5 тис. книг) мали князі Яблоновські у Ляхівцях. У бібліотеці Потоцьких у Тульчині налічувалося 10 тис. книг. У цій політематичній за змістом збірці переважали французькі видання. Шляхтичі Мікошевські з Волині у своїй бібліотеці мали книги з природничих наук, філософії, теології, юриспруденції, філології, художню літературу. Їхня бібліотека перейшла у зібрання Кременецького

[47] ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 1, спр. 291, арк. 11 зв. — 12.

[48] Там само, ф. 129, оп. 1, спр. 1217, арк. 136—138.

[49] *Loziński W.* O towarzystwie lwowskim przy schyłku XVIII stulecia. — Lwów, 1872. — S. 21.

[50] *Ціборовська-Риморович І. О.* Бібліотека Вишневецького замку та її книги у відділі стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. — Київ, 1998. — Вип. 4. — С. 196.

ліцею[51]. Бібліотеки польських магнатів і шляхти мали енциклопедичний характер, у них знаходилося багато французької літератури доби Просвітництва, художніх творів, а також європейських видань XVI—XVII ст., що свідчить про зростання бібліофільських інтересів.

Отже, бібліотеки України другої половини XVII—XVIII ст. у різних регіонах мали свою специфіку. На Лівобережжі і Слобожанщині вони формувалися під впливом характеру освіти, яку давали Києво-Могилянська академія та колегіуми. Ця особливість простежується на спільному репертуарі книг бібліотек як монастирських та навчальних закладів, так і приватних. На Правобережжі та в Східній Галичині, що входили до складу Речі Посполитої, бібліотечні зібрання, особливо монастирські та громадські, поступово занепадають. Вони поповнюються переважно за рахунок пожертвувань, проте ні влада, ні багаті меценати не зацікавлені у збільшенні бібліотечних фондів. Суспільство поринуло у руйнівну політичну боротьбу та війни, що зрештою призвело до поділів Польщі. Під впливом ідей Просвітництва з останньої чверті XVIII ст. ставлення до бібліотек починає змінюватися. З'являються багаті колекціонери та бібліофіли, які на основі старих, але занепалих збірок створюють нові колекції. Особливий інтерес викликають раритетні видання, починають укладатися і публікуватися каталоги, інформація про книжкові надбання стає доступною для широких кіл громадськості. На Лівобережній Україні та Слобожанщині цей процес розвивався вже у XIX ст.

---

[51] *Риморович І. О.* Родові книгозбірні Правобережної України XVIII ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 2001. — С. 10.

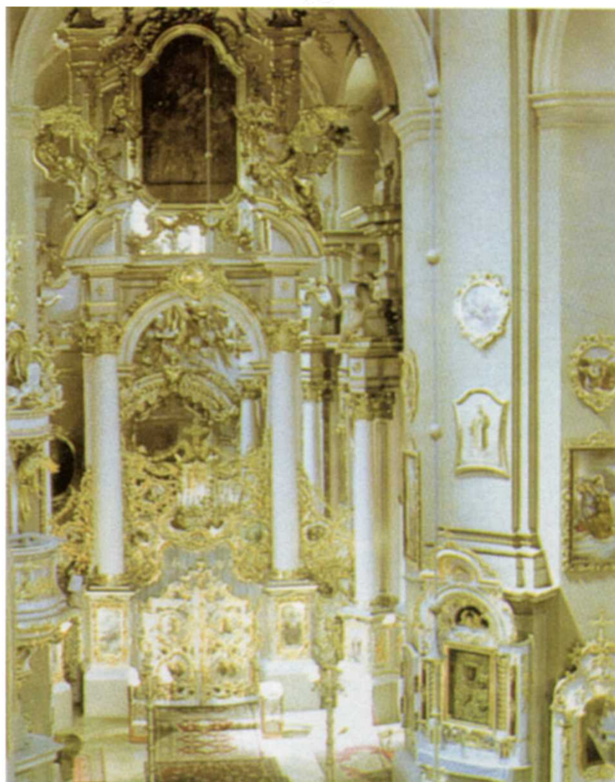
Розділ 8

АРХІТЕКТУРА, ОБРАЗОТВОРЧЕ та декоративно-ужиткове МИСТЕЦТВО

Митра (фрагмент). XVII ст.

8.1. Архітектура

Архітектура посідала особливе місце в мистецькому процесі другої половини XVII—XVIII ст. Внаслідок своєї всебічної природи вона, мабуть, найповніше й найглибше відобразила особливості мистецької традиції, а численні пам'ятки роблять їх достатньо чительними з відстані часу. Архітектурна думка на українських землях еволюціонувала в руслі власної традиції, активно використовуючи європейський досвід через діяльність, насамперед на західноукраїнських землях, майстрів європейського походження. Їх зусиллями на Правобережжі в середині — другій половині XVIII ст. постав ряд видатних пам'яток. На Лівобережжі з кінця XVII ст. ширилася діяльність російських майстрів.

Для історії містобудування друга половина XVII ст. — малопродуктивний період. У цей час не стільки будується, скільки відбудовується зруйноване під час воєнних дій та ворожих нападів; заснування нових міст — рідкісне явище і відбувається лише на західноукраїнських землях. Найвідоміші приклади — Станіслав (Івано-Франківськ, 1662) та Христинопіль (Червоноград, 1692). Нечасто здійснюється й перепланування вже існуючих міських поселень. На Лівобережжі у XVIII ст. це Глухів — тогочасна столиця українських земель, що перебували під протекторатом Росії. Наприкінці століття активно розвивалося міське будівництво на освоюваних новоприєднаних південних землях.

Згадки про оборонні споруди, зведені воюючими сторонами в період Руїни, як, наприклад, російські укріплення проти татар у південних районах України, залишилися на сторінках документів. Важливою подією в історії оборонного будівництва другої половини XVII ст. стало завершення Української укріпленої лінії на Слобожанщині, до якої входило сімнадцять фортець на чолі з Ізюмом. Ситуація змінилася лише з виходом Росії до Азовського моря й припиненням регулярних татарських набігів на українські землі. Проте радикальні переміни визначило насамперед вдосконалення артилерійської зброї: стіни та вежі втратили значення, їх місце зайняли бастіонні земляні укріплення з системою фортів. Саме такий характер мав Печерський фортечний комплекс у Києві, споруджений упродовж першої третини XVIII ст. Уже в 70-х рр. XVIII ст. збудовано захисну Дніпровську лінію, яка з ліквідацією Кримського ханства цілковито втратила значення. Відповідно до еволюції загальних засад оборонної архітектури змінювалося й церковне та цивільне оборонне будівництво.

Перше з них репрезентують насамперед монастирі. Одним з кращих ранніх прикладів може бути відомий за гравюрами комплекс Почаївського монастиря середини XVII ст. Зведений у 1649 р. Троїцький монастирський храм входив до системи укріплень і за давньою волинською традицією був включений в оборонну стіну. Монастирський двір оточено стінами з вежами, дальша територія теж була частково огороджена дерев'яними стінами. Обороноздатність цих укріплень яскраво продемонструвала знаменита турецька облога 1675 р. У 60-х рр. споруджено систему укріплень Крехівського монастиря на Львівщині, яка також успішно витримала турецьку облогу 1672 р.; ряд її елементів зберігся до нашого часу.

На Лівобережжі друга половина століття відзначена появою таких укріплених монастирів фундації козацької старшини, як Крупицько-Батуринський, Лубенський, Мгарський, Густинський. Їх фортифікації поступово втрачали оборонний характер, перетворюючись на муровану огорожу, як, наприклад, стіни чернігівського Троїцького монастиря, нові мури Києво-Печерської лаври, фрагментарно збережені стіни київського Софійського собору. Ця тенденція не менш виразно виявилася і в католицьких монастирях Правобережжя, хоч одночасно в них спостерігається й зведення потужних оборонних мурів, як у бердичівському монастирі кармелітів уже після Коліївщини.

У цивільному оборонному будівництві другої половини XVII ст. продовжують розвиватися тенденції, які перед серединою століття знайшли втілення в палаці в Підгірцях на Львівщині, де виразно домінує парадний, резиденційний характер споруди при маргінальному значенні оборонних елементів. Це видно й на прикладі палаців у Поморянах на Львівщині та Івано-Франківську. Такою ж була, мабуть, відома лише за писемними джерелами збудована в 1668—1675 рр. резиденція Яна Собеського в Яворові [1]. Повністю позбавлений будь-яких оборонних елементів палац Сенявських у Раю поблизу Бережан на Тернопільщині (архіт. Августин Лоччі).

У другій половині XVII ст. надалі зберігаються дерев'яні резиденції на зразок тих, які так захоплено описував П. Алеппський. В окремих випадках вони трапляються й на західноукраїнських землях, як споруджений на початку 90-х рр. палац короля Яна III Собеського в Кукізові поблизу Львова. Дерев'яним залишався й ряд західноукраїнських замків, як, наприклад, частково навіть не закінчена на 1696 р. забудова Стрийського замку [2], замку в Калуші (1693) [3]. За описом 1689 р. тільки дерев'яна забудова знаходилася на подвір'ї замку в Бродах [4]. Відповідні приклади (їх ряд може бути продовжений) наголошують на істотній ролі дерев'яного будівництва в зазначений час, однак єдиним конкретним джерелом відомостей про неї залишаються досить обмежені свідчення писемних джерел.

Від початку XVIII ст. елементи оборонної архітектури повністю перестали використовуватися, й остаточно утвердився європейський тип парадної резиденції. На Правобережжі раннім прикладом є палац Вишневецьких у Вишнівці (до 1740 р.) [5], втрачений палац Любомирських у Рівному, Чорторийських у Корці, резиденція львівських католицьких архієпископів в Оброшино (архіт.

[1] Збереглися, що для того часу є унікальним, докладні рахунки на її будівництво. Ім'я архітектора в них не значиться: Національний історичний архів Білорусі, ф. 684, оп. 2, спр. 9614.

[2] ГАДА. Архів Радзивилів, відділ XXV, сигн. 4127/2.

[3] Там само, сигн. 1610, арк. 1—2 зв.

[4] Там само, сигн. 4716, с. 21—31.

[5] Уявлення про нього дає докладний опис 1740 р.: НБУВ. ІР, № І 50.

Ю. Фонтана, 1730), палац Потоцьких у Христинополі (архіт. П. Ріко де Тіргайль). Варіант, пристосований до міської планувальної структури, дають палац у Львові (архіт. П'єр Ріко де Тіргайль, середина XVIII ст.) та палац Любомирських (1760-ті рр.), включений у середньовічну планувальну структуру центральної площі міста. Окремо слід згадати частково перебудовану резиденцію греко-католицьких митрополитів при соборі святого Юра у Львові (1760—1762). В останніх десятиліттях XVIII ст. на українських землях поширився ранній класицизм [6], характерними зразками якого є новий палац Потоцьких у Тульчині та завершений уже на початку наступного століття палац Хоткевичів у Млинові на Волині (не зберігся). Особливістю цих резиденцій є поєднання їх із парками.

Цілком відмінний характер мав цей тип будівництва на Лівобережжі, де в ролі еліти виступала козацька старшина з незрівнянно меншими потребами. Резиденції навіть вищого її прошарку мали дуже скромний характер, про що свідчать кам'яниці Лизогуба в Седневі та Чернігові, будинок І. Мазепи в Іванівці, так званий будинок Полуботка в Чернігові. Щодо планово-просторової структури — це традиційні для України хати на дві половини. І лише матеріал, розміри та оздоблення фасадів виділяли їх серед сучасної забудови.

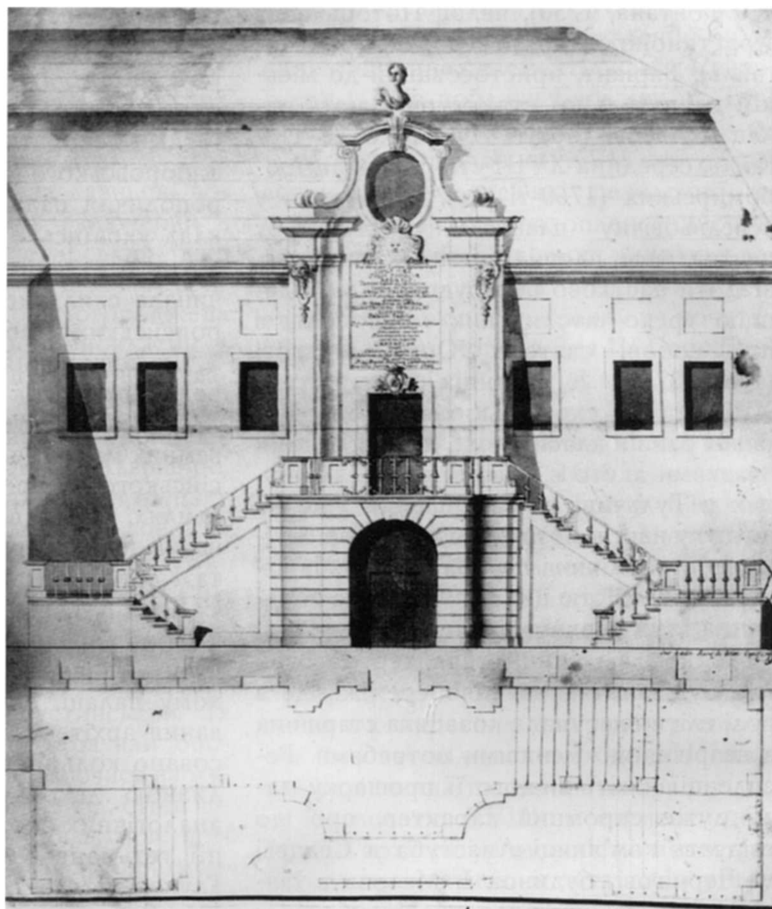
Цей принцип лежить і в основі реконструйованої у середині XVIII ст. резиденції київських митрополитів на подвір'ї Софійського собору [7], з боків урізноманітненої симетричними корпусами, які ускладнюють і збагачують її образ. Високий дах із заломом, стримана, як для української традиції, декорація фасадів, у якій виділяються форми фронтону, вказують на запозичення з європейської палацової архітектури. Загалом митрополича резиденція виглядає скромно, тим більше у зіставленні з наступними зразками київської архітектури такого призначення, а стримане оздоблення її екстер'єру — поряд з багатими декоративними формами брами Заборовського (архіт. Й. Шедель). Митрополичий палац — характерний приклад української резиденційної архітектури того періоду, коли вона лише починала схилятися до використання європейських здобутків.

Їх поширення у Києві та на Лівобережжі припадає вже на другу половину XVIII ст. й пов'язане з діяльністю іноземних майстрів у межах посилення російського утвердження на українських землях. Перші приклади дають Маріїнський палац (архіт. Б. Растреллі, 1755) та Кловський палац (архіт. П. Неєлов, С. Ковнір, 1754—1758) у Києві — будівлі з двома парадними фасадами, які вільно стоять, поєднані з парками. У Кловському палаці, збудованому як наслідування архітектури Б. Растреллі, застосовано кольорові стіни, поєднані з білизною декоративного ліплення. До аналогічних споруд належать резиденції гетьмана Кирила Розумовського в Глухові (1749—1751), фельдмаршала Петра Румянцева в Глухові (1768—1773, втрачена) та пізній палац Петра Завадовського в Ляличах на Чернігівщині.

Світські споруди громадського призначення у другій половині XVII—XVIII ст. не набули значного поширення. До них належать насамперед нечис-

[6] Про ранні класицистичні резиденції на території України див.: *Jaroszewicz T.* Pałac w Tulczynie i początki architektury klasycyzmu na Ukrainie // Prz. wschodni. — 1992. — T. 1, zesz. 1. — S. 83—111.

[7] *Юрченко С.* Будинок митрополитів Києво-Софійського монастиря у XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. — Київ, 1996. — Т. 2, ч. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. — С. 129—138.

Проект фасаду ратуші в Кам'янці-Подільському. 1742 р. Архітектор Я. де Вітте. Публікується вперше.

ленні урядові будівлі. Один із ранніх прикладів давала розібрана на початку XIX ст. ратуша в Жовкві, яку почав будувати у квітні 1687 р. спроваджений з Кракова королівський будівничий вроцлавського походження Петро Бебер [8]. На Правобережжі виділяються ратуші в Могилеві-Подільському й особливо Бучачі (архіт. Б. Меретин, середина XVIII ст.), скромніший характер має новіднайдений нереалізований проект Яна де Вітте 1742 р. для фасаду польського магістрату в Кам'янці-Подільському (ЛНБ).

Бучацька ратуша — один із шедеврів української архітектури. Її ядро творить двоярусна, увінчана шоломом вежа, оточена двоповерховим, завершеним балюстрадою, корпусом, який слугує для неї своєрідним стилобатом. Балюстраду прикрашав цикл скульптур на теми подвигів Геракла (зберігся частково), фронтон виділений пишним картушем з гербом власника міста — канівського старости Миколи Потоцького. Ратуша є унікальним для світської архітектури зразком центричної вертикальної композиції, активно розроблюваної у церковному будівництві Центральної та

[8] Державний історичний архів Литви, ф. 1280, оп. 1, спр. 707, арк. 72.

Гетьманський палац Кирила Розумовського у Батурині. Друга половина XVIII ст. Архітектори А. Квасов, А. Рінальді, Ч. Камерон.

Лівобережної України. Вежа зі шпилем та годинником домінувала і в київському магістраті на Подолі, який є варіантом відомого плану хати на дві половини. Він також був прикрашений скульптурою, але не кам'яною, як бучацька ратуша, а в техніці металопластики.

До рідкісних зразків світського будівництва належать полкові канцелярії в Козельці (архіт. А. Квасов, І. Григорович-Барський, бл. 1756) й Прилуках та резиденція Малоросійської колегії в Глухові (1782), а також будинок Київської академії (1703). Первісно одноповерховий, він виводився з традиційного для українського будівництва планування за принципом хати на дві половини, об'єднуючи три секції, розташовані в одну лінію, з аркадою на фасаді, ритм якої відповідав розплануванню інтер'єрів. Над одноповерховим корпусом надбудовано другий поверх (архіт. Й. Шедель, 1732—1740) з відкритою аркадою зі спареними колонами. За планом до неї близький будинок Чернігівського колегіуму, який відзначається багатим пластичним оздобленням екстер'єру та монументальною вежею, й скромніший будинок Новгород-Сіверського колегіуму (кінець XVII ст.).

Аналіз відомих фактів історії світського будівництва та пам'яток показує, що впродовж другої половини XVII—XVIII ст. на Лівобережжі з Києвом воно мало традиційний характер і скромні форми, поки в середині XVIII ст. не з'явилися споруди, орієнтовані на російські столичні зразки. Світська архітектура Правобережжя у складі Польщі, природно, наслідувала європейські взірці. Світське будівництво не мало значного поширення на українських землях, внаслідок чого займало скромніше місце в мистецькому процесі. Найповніше розроблена найцікавіша тема архітектури другої половини XVII—XVIII ст. — храм, насамперед церква як найпоширеніший у численних часових та реґіональних варіантах його зразок, а також характерні для Правобережжя костьоли і синагоги. Світське будівництво не виробило власної розбудованої традиції й до кінця XVIII ст. тут остаточно запанував загальноєвропейський зра-

зок, проте в церковному будівництві національна архітектурна школа проявила себе цілком оригінально, тому її здобутки є однією з яскравих сторінок європейської та світової культури.

Українське храмове будівництво традиційно розвивалося як муроване й дерев'яне з виразною перевагою останнього, що неподільно домінувало, тоді як муроване нерідко розроблялося зусиллями приїжджих майстрів. Незважаючи на принципову відмінність, еволюція обох напрямів відбувалася у якнайтіснішому взаємозв'язку насамперед у Києві та на Лівобережжі.

В українській церковній архітектурі другої половини XVII—XVIII ст. за декількох варіантів планово-просторової структури, які розвивалися паралельно, домінувала вертикальна організація простору. У ній виявилася головна тенденція українського мистецтва цього періоду — утвердження духовного начала, вираженого у вертикальному спрямуванні церков, так само, як у малярстві — в дематеріалізації форм в іконі та портреті (саме в портреті вражає особливо), в музиці — багатоголоссі хорових концертів. В основі як мурованого, так і дерев'яного храмового будівництва лежала традиційна тридільна планувальна структура, нерідко розвинута до п'ятидільної.

Початки цього напряму не простежуються, однак церква Різдва Христового в Стародубі вказує на його поширення на Лівобережжі ще перед серединою XVII ст. До такого ж висновку схиляють описи церков П. Алеппського, який засвідчує побутування відповідного варіанта храму на Східному Поділлі та Подніпров'ї. Не підлягає сумніву, що він поширився насамперед у дерев'яному будівництві, цілковита втрата пам'яток якого робить неможливим стеження його еволюції. Прикладом наслідування такої архітектури є стародубська церква Іоанна Предтечі фундації гетьмана І. Самойловича з вертикальною пірамідальною композицією у традиціях дерев'яного будівництва. Вона розвиває тридільний трибанний храм до хрещатого плану за рахунок симетрично добудованих об'ємів — взорування на дерев'яному будівництві тут простежується цілком виразно. Дальший розвиток цього напряму засвідчують перебудована церква святого Миколая у Глухові, Покровський собор у Харкові (1689), Воскресенський собор у Сумах (1703), церква святого Миколая (Козацького) в Путивлі (1737). Три останні пам'ятки позначені російськими впливами як у двоповерховості, так і в елементах оздоблення. Ця група церков виразно демонструє й акцентування вертикальної домінанти у вирішенні тридільного храму.

Паралельно на Лівобережжі розвивався тип хрещатого п'ятидільного храму. Найранішу стадію його еволюції засвідчує церква святого Миколая у Ніжині (1668). Вбудовані по кутах нижчі невеликі об'єми, композиція та пропорції барабанів і бань підкреслюють ступінчастий пірамідальний характер споруди. Із заходу в інтер'єрі влаштовано галереї-ложі — один з прикметних елементів ряду українських церков. Розвиток засад ніжинського храму дає Троїцька церква Густинського монастиря фундації гетьмана І. Самойловича 1674 р. Із заходу в інтер'єрі влаштовано три яруси галерей-лоджій з балконами-виступами до нави. Під безпосереднім впливом Густинського храму споруджено церкви Максаківського й Крупицько-Батуринського монастирів та Спасопреображенські церкви в Прилуках (1716) і Великих Сорочинцях (1732). На північному Лівобережжі цей тип розвиває Успенська церква в Новгороді-Сіверському, на Слобожанщині — Преображенська в Ізюмі (1684). Київське середовище репрезентують церкви в Лютеньках (1686), Усіх святих на Економічній брамі Києво-Печерської лаври (1696—1698), Георгіївський собор Виду-

Георгіївський собор Видубицького монастиря у Києві. 1696–1701 рр. Сучасне фото.

бицького монастиря (1701). Дві останні мають багате пластичне оздоблення й виділяються артистизмом пропорцій та виконання — варто згадати хоча б унікальне вирішення монументальних сходів лаврського храму. Цей напрям відомий також за варіантами з однобанним завершенням, як церква Різдва Богородиці в Седневі (1690) з пониженими бічними об'ємами, що підкреслюють пірамідальність композиції, Вознесенський собор у Переяславі (1700) з триярусними лоджіями в інтер'єрі, причому не лише в західній, а й у східній частині.

Окремий варіант становлять храми базилікального плану із склепіннями на стовпах. Найраніший їх зразок — Троїцька монастирська церква у Чернігові (1679—1695). Розміри споруди, симетричні вежі фасаду, архітектурні деталі вказують на західноєвропейського будівничого. Цей висновок підтверджує й подібність до собору Лубенського Мгарського монастиря (1684—1692), автором якого був "майстер мурарски... немец из Вильны, зовомый Иван Баптист" [9], а завершував після його смерті Афанасій Пирятинський. Цілком очевидно, що німецький архітектор є також автором ранішої чернігівської церкви. У Мгарі спостерігається відхід від західного типу базиліки й характерне для місцевої традиції акцентування вертикальних домінант, посилене пізнішим декоративним ліпленням.

Розвиток цих принципів у традиціях українського будівництва демонструє Хрестовоздвиженський монастирський собор у Полтаві (1689—1709), у якому оригінально поєднується композиція хрещатого п'ятибанного храму з симетричними вежами фасаду. Оздоблення екстер'єру, система вікон та завершення споруди виразно вказують на відхід від європейських взірців. Прикладами цієї традиції на київському ґрунті є втрачені церква Братського монастиря (1693) та Миколаївський собор (1696) фундації гетьмана Івана Мазепи. У них повністю подолано властиві раннім спорудам горизонтальні членування й наголошено на традиційному українському вертикалізмі пропорцій.

Здобутки архітектури другої половини XVII ст. продовжила група видатних пам'яток перших десятиліть наступного століття — чернігівська церква святої Катерини (1715) й Преображенські церкви в Прилуках (1716) та Великих Сорочинцях (1732). Вони вирізняються більшими об'ємами, підпорядкуванням бокових частин центральній, що посилює вертикальні тенденції.

На Слобожанщині до самого кінця XVIII ст. розвивалися традиції храмів зразка Покровського собору в Харкові: Троїцька монастирська церква в Охтирці (1724—1727), Воскресенська Хорошівського монастиря (1754—1759), Миколаївська в Харкові (1764—1770), Покрови Богородиці в Сумах (1783—1797). Усі вони послідовно відтворюють форми дерев'яної архітектури.

На терені Києва та Лівобережжя у середині — другій половині XVIII ст. як наслідування європейської традиції збудовано групу церков на плані квадрата з короткими відгалуженнями рамен хреста, характерними особливостями яких є розташування бокових бань на діагоналях і застосування ордерної системи. Їх авторами були приїжджі майстри або їхні послідовники, як І. Григорович-Барський. Не випадково найранішою з них є споруджена за проектом Б. Растреллі київська Андріївська церква (1747—1753). Її традиції продовжують церква Різдва Богородиці в Козельці (архіт. Андрій Квасов, 1752—1764), святих Антонія і Феодосія у Василькові (1756—1758), Покрови Богородиці в Охтирці (1753—1762), Трисвятительська

[9] *Лазаревский А.* Отрывки из летописи Мгарского монастыря // Киев. старина. — 1889. — № 4. — Приложение. — С. 44.

Покровський собор у Харкові. 1689 р.

в Лемешах (архіт. І. Григорович-Барський, 1760—1761), Михайлівська у Вороніжі (1781).

Помітним явищем в архітектурі Києва та Лівобережжя стали високі дзвіниці. Початок їх поширенню кладе споруджена в перших роках XVIII ст. дзвіниця київського Софійського собору, добудована за проектом Й. Шеделя, з багатою орнаментальною декорацією у кращих традиціях національної архітектури. На відміну від неї в усіх наступних спорудах застосовано ордерну систему. Її впровадження пов'язане з головною дзвіницею Києво-Печерської лаври, яка є найвизначнішою в цій групі пам'яток. У другій половині століття традицію розвивали дзвіниці церкви Різдва Богородиці в Козельці (1766—1770) та Троїцького собору в Чернігові (1771—1773), Хрестовоздвиженського собору в Полтаві (1786). Унікальний характер мала втрачена дзвіниця київського Кирилівського монастиря І. Гри-

горовича-Барського (1760), яка поєднана з надвратною церквою, вирішеною у формах тридільного храму, з виділенням за висотою центрального об'єму та повним підпорядкуванням йому невеликих бічних.

Муроване церковне будівництво Києва та Лівобережжя демонструє цілий ряд пам'яток, які посідають помітне місце в українській мистецькій спадщині, проте показово, що значну їх частину створили будівничі неукраїнського походження — навіть за умов піднесення мистецького життя на території козацької України розбудована власна традиція мурованої архітектури тут так і не склалася. З українських майстрів помітніший слід залишив лише І. Григорович-Барський, який орієнтувався на поширювані від середини століття столичні, петербурзькі зразки. Крім нього, з київських будівничих можна назвати ще Степана Ковніра, який був не стільки архітектором у властивій XVIII ст. функції автора проектів, скільки майстром-будівничим [10].

Порівняно з досить інтенсивним розвитком мурованого церковного будівництва Києва та Лівобережжя на Правобережжі в складі Польщі його набагато менше. Рідкісними ранніми його прикладами є хрестова в плані Успенська церква в Низкиничах фундації київського воєводи Адама Кисіля (1653) та оборонна Успенська церква в Підгайцях (1653). У 90-х рр. у Жовкві споруджено церкву Різдва Христового, від якої зберігся лише частково перебудований бабинець. Скромні вияви муроване церковне будівництво у львівському середовищі мало й у наступному столітті. Їх свідченнями є монастирські церкви — Миколаївська у Крехові, святого Онуфрія у Підгірцях на Плісneському, Миколаївська у Городку на Рівненщині (1740), Миколаївська у Жидичині поблизу Луцька (1723), ряд невеликих парафіяльних храмів Волині та Поділля. На їх тлі одиноко виступає монументальна Покровська церква в Піддубцях поблизу Луцька (1743) — унікальний, взорований на західноєвропейських взірцях, зразок ротонди, вписаної в хрест, кінці якого завершують спарені вежі.

Звернення до європейської традиції найповніше виявилося у класичних спорудах XVIII ст. — львівському соборі святого Юра та Успенській церкві Почаївського монастиря.

Львівський кафедральний собор, який спочатку передбачав традиційні три верхи, збудовано впродовж 1745—1760 рр. за проектом найвизначнішого архітектора тогочасного Правобережжя Бернарда Меретина. Його архітектура, починаючи від орієнтації за сторонами світу, відступає від церковних канонів, хоч у плані прочитуються хрестова схема та тридільність. Проте над ними домінує видовжений план головної нави, підкреслений зовні низьким дахом однакової висоти, над яким піднімається могутній, із заокругленими кутами прямокутний барабан, увінчаний низькою банею. Форми розташованого на вершині пагорба храму й сусідніх споруд підкреслюють пірамідальність композиції та його домінуючу роль в ансамблі Святоюрського монастиря. Не має аналогів в українській архітектурі акцентування фасаду скульптурною групою та двома монументальними постатями святителів.

Почаївська церква (1771—1783) споруджена за зміненим проектом австрійського архітектора Готфріда Гофмана за участю Петра й Матвія Полейовських та Франциска Кульчицького. Зразком послужили австрійські монастирі

[10] Таку характеристику підтверджує не так давно опублікована його автобіографія: *Гирич І.* Автобіографічний документ київського будівничого Степана Ковніра // ЗНТШ. — Львів, 1994. — Т. 227. — С. 379—381.

Церква Різдва Богородиці у Козельці. 1752—1773 рр. Архітектори А. Квасов, І. Григорович-Барський. Сучасне фото.

XVIII ст. й тип храму з двома поставленими під кутом симетричними вежами фасаду. Скромніший за характером варіант цієї композиції дає Хрестовоздвиженська монастирська церква в Бучачі, яку запроектував військовий інженер, комендант замку в Station Станіславі (Івано-Франківськ) Йоганн Шільцер. Вони демонструють наслідування центральноєвропейських зразків й поступ латинізації.

У нерозривному зв'язку з мурованим розвивалося будівництво в дереві, форми і прийоми якого часто використовувалися майстрами мурованої архітектури Києва та Лівобережжя. В основі дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII—XVIII ст. лежить насамперед план тридільного храму, поширений у реґіональних відмінностях на всіх українських землях. На Правобережжі його пам'ятки збереглися ще з попереднього періоду. Декілька характерних зразків походить з початку другої половини XVII ст., як перебудовані в цей час Георгіївська та Хрестовоздвиженська церкви в Дрогобичі, Миколаївська в Дмитровичах (1655), Юріївська в Ісаях (майстер Ілля Пантелемон, 1663), Миколаївська в Кам'янці-Бузькій (1667), Різдва Богородиці та Успіння Богородиці в Яворові (обидві 1670). До кінця століття належать Миколаївська церква в Сасові (1683), Собору Богородиці в Поморянах (1690), Михайлівська в Кутах поблизу Олеська (1697). Усім їм притаманна одна з найважливіших тенденцій церковного будівництва другої половини XVII—XVIII ст. — акцентування вертикалей у композиційній побудові, визначене пропорціями та завершенням. Тут спостерігається значна різноманітність варіантів залежно від способу перекриття зрубів, форм барабанів та їх поєднання, пропорцій бань чи наметового перекриття із заломами. Паралельно побутував варіант тридільної церкви з однією банею: святого Микити у Дернові (1666), Вознесенська у Волиці Деревлянській (1680). Рисунки Абрахама Вестерфельда потверджують його існування й на київському ґрунті.

На Волині зберігся унікальний зразок архаїчного за характером тридільного безверхого храму — Дмитрівська церква в Згоранах (1674) та ранній приклад тридільного одноверхого храму — Михайлівська церква в Карасині (1691).

Багатоманітність напрямів дерев'яного церковного будівництва найкраще простежується на значно чисельніших пам'ятках XVIII ст. Тогочасна будівельна практика зберігала традиційний план тридільної церкви з одним або трьома верхами. На Львівщині прикладами триверхого тризрубного варіанта можуть слугувати церкви святої Параскеви в Плугові (1715), Троїцька (1720) та Різдва Богородиці (1705) у Жовкві, Параскеви в Крехові (майстер Іван Жомюк, 1724), Собору архангела Михаїла в Комарному (1754), Михайлівська в Жиравці (1770). До найхарактерніших зразків одноверхих належать хрестова в плані Михайлівська церква в Підгірцях (1720), Успенська в Лехівці (1739), Введенська в Кошелеві (1750, у літературі побутує помилково відчитана дата на одвірку — "1708").

Характерні відміни волинського варіанта тридільного триверхого храму мають Преображенська церква в Тучині (1730), Троїцька в Степані з виразними впливами будівництва Лівобережжя у високих стінах (1759), Михайлівська у Краєвщині (1757), Воскресенська у Славуті (1763), Покровська у Великому Стидині (1768). Одночасно на Волині відомо чимало тридільних одноверхих храмів, зокрема в характерному варіанті завершення з приплюснутою банею на низькому барабані: Юріївська в Дубно (1703), Миколаївська в Смолигові (1743), Успенська у Рівному (1753), Стефанівська в Усичах (1755), Успенська у Великій Глуші (1775).

Церква св. Параскеви в с. Олександрівка на Закарпатті. 1792 р.

Зразки тридільних триверхих храмів в їх подільському варіанті дають Успенська церква в Чорткові та церква Іоанна Богослова в Скориках, Миколаївська у Вінниці (1746), Миколаївська в Лозовій (1757), Хрестовоздвиженська у Кам'янці-Подільському (1799—1801). Приклад храму з вертикально розвинутим внутрішнім простором у традиціях архітектури Лівобережжя демонструють церква Різдва Богородиці в Печері (1764), Михайлівська в Зінькові (1773), Покровська в Адамівці (1773). Ще виразніше ці зв'язки засвідчувала втрачена п'ятизрубна п'ятиверха Успенська церква в Яришеві поблизу Могилева (1768).

На західноукраїнських землях на території відповідних історико-етнографічних зон склалися оригінальні гу-

Михайлівська церква у Зінькові на Хмельниччині. 1769 р.

цульські, бойківські[11] та лемківські типи дерев'яних церков. Гуцульські церкви п'ятизрубні, бічні зруби за шириною рівновеликі центральному або дещо менші від нього, бокові зруби вкорочені, внаслідок чого план зберігає ознаки традиційної тридільності. Як правило, вони мають одну баню й піддашшя з великим виносом на кронштейнах. Найхарактерніші серед збережених — Благовіщенська церква у Коломиї, святого Іоанна Милостивого в Яремчі, Дмитрівська у Кременці, Різдва Богородиці у Тисьмениці (1736), Успенська у Гвізді (1739), Зачаття Анни в Білих Ославах (1746), Вознесенська в Брустурах (1785). З тридільних одноверхих слід згадати Миколаївську в Кліщівні, Дмитрівську в Заланові (1724), Миколаївську в Уїзді (1775).

Окремий тип церков притаманний Бойківщині. Їх особливість полягає у поєднанні тридільного плану з високими багатоступінчастими верхами, що демонструє церква святого Миколая у Кривці (1763, Музей народної архітектури і побуту у Львові) та ряд пізніших пам'яток. Бойківський тип дерев'яної церкви у своєрідному варіанті розвинувся на Закарпатті. Вівтар і нава тут мають наметове перекриття, а над бабинцем знаходиться вежа-дзвіниця: Миколаївська церква в Ізках, Різдва Богородиці в Пилипці, Святодухівська в Колочаві. Влаштування таких веж-дзвіниць вводилося єпархіальним розпорядженням, після цього їх іноді добудовували до існуючих раніших храмів.

[11] Обидва напрями храмового будівництва в їх численних варіантах розглянуто в праці: *Могитич І. Р.* Громадські споруди // Архітектура Українських Карпат XV—XX ст. — Київ, 1985. — С. 206—236.

Покровська церква з с. Канора на Закарпатті. 1792 р. ДМНАПУ, Київ.

На Лемківщині [12] виділяється оригінальний варіант тридільного храму з вежею над бабинцем і своєрідним рисунком бань, наприклад, у Покровській церкві в Рихвалді, святої Параскеви Тирновської в Квятоні та Усті Руському, архангела Михаїла у Святковій Великій (1757), святої Параскеви Тирновської у Крампній (1778). Близьку традицію репрезентують також українські церкви Словаччини, яскравими прикладами яких є церква Богородиці в Доброславі (1705), святих Кузьми і Дем'яна в Луков-Венеції (1708), архангела Михаїла в Ладомировій (1742), перенесена до Бардиєва архангела Михаїла в Збої (1766).

На Холмщині та Підляшші так само домінували традиційні типи храмів, нерідко в досить оригінальних зразках, як, наприклад, церква Собору Богородиці у Верещині з масивним пірамідальним верхом над навою та Городищі — рідкісний на місцевому ґрунті приклад церкви з каплицею та відкритою галереєю на емпорі.

У процесі практикованої посиленої латинізації церковного обряду у XVIII ст. з'являється взорований на латинському церковному будівництві варіант церкви з двома симетричними вежами на фасаді, рідкісний приклад якої дає Миколаївська церква (1771) в с. Грудки поблизу Луцька.

У дерев'яному церковному будівництві західноукраїнських земель було розроблено також значну кількість варіантів дзвіниць, серед яких виділяється ряд монументальних, що нагадують оборонні вежі, наприклад, Успенської та Юріївської церков у Яворові, Юріївської у Дрогобичі, Собору Богородиці у Сільці на Дрогобиччині, церкви у Лосинці поблизу Замостя. Цілком унікальний ха-

[12] *Каковський-Кармазин В.* Мистецтво лемківської церкви. — Т. 12. — Рим, 1975.

рактер має дзвіниця Михайлівської церкви в Ясениці Замковій на Львівщині.

Тип тризрубної дерев'яної церкви, пам'ятки якого за поодинокими винятками втрачені, набрав найоригінальнішого розвитку на Лівобережжі [13]. Замість притаманного Правобережжю прямокутного чи квадратного зрубу тут поширився восьмигранний, нерідко в комбінаціях з об'ємами інших конфігурацій. Він давав змогу збільшувати розміри приміщення у плані та нарощувати його висоту, що обумовило технічне забезпечення головних тенденцій еволюції дерев'яного церковного будівництва Подніпров'я та Лівобережжя у XVIII ст. Найпоширенішим був тип п'ятизрубного хрещатого в плані храму, хоча вони розроблялися в різноманітних варіантах — до дев'ятизрубного включно.

Початкова стадія розвитку цього напряму, безперечно, припадає ще на XVII ст., проте лише з першої половини XVIII ст. вціліли поодинокі його зразки. Переважна більшість збережених чи хоча б зафіксованих споруд належить до середини — другої половини XVIII ст. Найстаріша серед них — Троїцька церква в Пакулі (1710), яка відзначається чи не найкращим просторовим вирішенням інтер'єру. У ній чотири восьмигранних рівновисоких об'єми групуються навколо вищого квадратного центрального зрубу, площини стін розбиті великими прямокутними і хрещатими вікнами. Порівняно зі зрубами, в яких виразно домінують вертикалі, менше виражені вертикальні тенденції завершення.

До пам'яток цього типу з Київщини належить наступна за часом церква святого Миколая в Синяві (1730). На відміну від храму в Пакулі тут кожен зруб поставлений окремо, чим підкреслено пірамідальну композицію цілості.

Більшість храмів Лівобережжя постала вже після 1760 р. Поміж ними з ранніх виділяється Вознесенський в Березні (архіт. Опанас Шолудько, 1759—1761), споруджений на місці розібраного ранішого, як передбачав контракт, на взірець місцевої Благовіщенської церкви з доданням веж фасаду, запозичених з Покровської церкви [14]. Це п'ятизрубна споруда з високими стінами та двома рядами вікон, верхи бокових зрубів розвинуті мало, як ліхтарики. Унікальною особливістю храму є прибудовані до західного зрубу симетричні вежі, які утворюють грандіозний за формами портал. Рівновисокі зруби березнянської церкви об'єднані в грандіозний простір, який є одним з найважливіших технічних і мистецьких здобутків дерев'яного церковного будівництва, яскравою демонстрацією його винятково широких можливостей.

Впливи мурованого будівництва є однією з характерних особливостей церковної архітектури Полтавщини, кращим зразком якої виступає втрачена церква Покрови Богородиці в Ромнах (1764), яка виразно належить до київських традицій.

Від мурованих споруд відштовхувався і Яким Погребняк під час будівництва єдиної дев'ятизрубної дев'ятиверхої церкви — Троїцької у Самарській слободі, пізнішому Новомосковську (1773—1779). Комбінація різних за висотою об'ємів, майстерне співвідношення їх розмірів, послідовне дотримання пропорцій верхів створюють грандіозну монументальну композицію 65-метрової висоти, яка найповніше засвідчує технічні та мистецькі можливості українського дерев'яного церковного будівницт-

[13] Відповідну групу пам'яток найдокладніше проаналізовано у праці: *Таранушенко С. А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — Київ, 1975.

[14] *П. Т.* Березенская Воскресенская церковь // Киев. старина. — 1889. — № 1. — С. 229—231.

Троїцька соборна церква у Новомосковську. 1773—1778 рр. Майстер Я. Погребняк.

ва XVIII ст., найкраще демонструє його самобутній характер.

Надзвичайно популярними були численні п'ятидільні храми у три- та одноверхому варіантах. Перший з них репрезентують Троїцька в Черкаському Бишкині на Харківщині (1751), Введенська в Артемівці на Полтавщині (1761), Покровська в Олешні на Сумщині (1771), другий — Троїцька в Коропі на Чернігівщині (1716), Введенська у Бериславі на Херсонщині (1726), Миколаївська у Свіржі на Сумщині (1745), Миколаївська у Мшанах на Харківщині (1798), Миколаївська та Різдва Богородиці (обидві — 1799) у Червоному Осколі на Харківщині.

Продовжували побутувати також традиційні тридільні три- та одноверхі. До кращих зразків триверхих належать Миколаївська у Вільшанці на Харківщині (1753), Покровська в Зінькові на Полтавщині (1759), Преображенська в Межирічі на Сумщині (1760). До цього варіанта належить і Покровська церква у Фастові (1779—1781). Серед одноверхих виділяються Юріївська церква у Седневі на Чернігівщині (1690), Покровсь-

ка у Новгороді-Сіверському (1767), Різдва Богородиці у Хмелеві на Сумщині (1772).

Аналіз дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII—XVIII ст. демонструє спільну основу його розвитку на всіх українських землях та єдність головних тенденцій еволюції. Попри це, поміж пам'ятками Правобережної України та Київщини і Лівобережжя виявляються й істотні відмінності. На Правобережжі, де цей напрям будівельної справи мав давні традиції, вона розвивалася як їх безпосереднє продовження в руслі потреб сільських та міських громад. На Лівобережжі, яке інтенсивно заселялося лише від XVII ст., відповідно розбудованої основи не існувало. Тому з розвитком мурованого церковного будівництва, нерідко взорованого на дерев'яних спорудах, у другій половині XVII ст. дерев'яне саме потрапляє під його безпосередній вплив, реалізований на ґрунті власної специфіки та можливостей.

На Правобережжі у складі Польщі будувалися дерев'яні й муровані костьоли, закономірно зорієнтовані на західноєвропейську архітектурну традицію, та дерев'яні й муровані синагоги, що становили два окремих напрями будівництва.

У найближчі десятиліття після Національно-визвольної війни костьольна архітектура розвивалася мало. Серед цікавіших її пам'яток можна вказати хіба що виразно зорієнтований на римську церкву святої Сусанни костьол Стрітення у Львові. Львів залишався головним осередком костьольної архітектури на українських землях й у XVIII ст., проте в самому місті будували небагато. З львівських костьолів лише домініканський (архіт. Ян де Вітте, 1745—1749) став однією з найхарактерніших споруд свого часу. Він має взорований на центральноєвропейських зразках — віденському костьолі святого Карла Борромео (архіт. Й. Б. Фішер фон Ерлах) — овальний план, виділяється масивною банею на широкому барабані та величним фасадом з могутніми колонами, скупо прикрашеним здрібненими порівняно з формами фасаду скульптурами.

Поряд з костьолом львівських домініканців до кращих пам'яток належить збудований коштом канівського старости Миколи Потоцького за проектом Б. Меретина костьол місіонерів у Городенці на Івано-Франківщині, який репрезентує вже згадуваний тип з двома вежами на фасаді й відзначений притаманним почеркові Б. Меретина підкреслено пластичним трактуванням архітектурних форм. Значно скромніший характер мають збудовані за його проектом костьоли в Бердівцях, Годовиці та Лопатині чи будований на зразок годовицького костьол у Буську.

На Волині не склалося осередків з власними кадрами будівничих і не осіли на постійно приїжджі спеціалісти відповідного фаху, а працювали здебільшого майстри з-поза меж реґіону, зокрема з середовища зайнятих на службі у місцевої магнатерії, та декілька ченців. Тут збереглися одинокі пам'ятки, які репрезентують різні напрями будівництва. До ранніх зразків належать костьол Іоанна Хрестителя в Дубровиці (1695—1702), святого Антонія у Великих Межирічах (архіт. Войцех Ленартович, 1702—1725). Ян де Вітте запроектував костьол монастиря кармелітів босих у Бердичеві, який, власне, й приніс йому ширше визнання. Оригінальністю не лише на волинському, а й на загальноукраїнському тлі виділяється костьол бернардинів у Збаражі зі скупими монументальними формами фланкованого симетричними вежами увігнутого фасаду, цілковито позбавленого декорації. Іншим варіантом храму з двома вежами є ліцейський костьол у Кременці (архіт. П. Гіжицький, 1731—1741). П. Гіжиць-

Б. Меретин. Костьол місіонерів у Городенці. Середина XVIII ст.

кий є також автором проекту костьолу бернардинів у Луцьку (з добудованою вежею фасаду).

Серед костьолів Поділля виділяються подомініканський у Сидорові (1730—1741), тринітарський у Кам'янці-Подільському (1750—1768), парафіяльні в Тарноруді (1754) та Шаргороді (1760—1786). Їх будівничими були декілька практикуючих ченців, нечисленні архітектори на службі у місцевих магнатів. Специфічний акцент у склад середовища зайнятих на Поділлі будівничих вносили коменданти Кам'янця-Подільського, більшість з яких були проектантами; з них яскравіший слід залишив по собі лише Ян де Вітте.

Поряд з мурованими поширеними були також дерев'яні костьоли, проте нині вони відомі лише в унікальних прикладах скромного характеру, хоч у XVIII ст. однозначно переважали над мурованими. На Львівщині їх репрезентує Благовіщенський у Таданях (1734), єдиний приклад з Волині — Успенський у Вишенці. Внаслідок майже цілковитої втрати таких споруд уявлення про них нині здатні дати хіба що досі мало опра-

цьовані під відповідним оглядом візитаційні описи.

Синагоги мали прямокутне приміщення з підвищенням для читання Святого Письма посередині та приміщенням для жінок над входом чи на галереях у дерев'яних будинках. Серед мурованих характерними можуть бути жовківська (кінець XVII ст.) та бродівська (1742) синагоги. З дерев'яних не вціліла жодна, проте в літературі зафіксовано ряд споруд другої половини XVII та XVIII ст. До раніших належали пам'ятки в Кам'янці-Струмиловій, Яричеві, Теребовлі, Погребищі; до середини — другої половини XVIII ст. — у Печеніжині, Жидачеві та Роздолі [15].

Таким чином, визначальним для української архітектури другої половини XVII—XVIII ст. був активний творчий розвиток національної традиції. Вона найповніше виражена в дерев'яній архітектурі, яка отримала виняткове поширення й виразно домінувала на українських землях. Найоригінальніший характер мають її здобутки на Лівобережжі та Київщині, де вона розвивалася у тісному зв'язку з місцевою мурованою архітектурою, яка, у свою чергу, багато в чому зберігала її особливості. Цей взаємозв'язок є однією з прикметних рис місцевої архітектурної школи, оскільки на Правобережжі, де муроване церковне будівництво розвивалося мало або існувало у XVIII ст. в європейських формах, він був неможливим. Одним з помітних явищ на Лівобережжі було поширення російських впливів та діяльність російських майстрів і будівельних артілей. Архітектура Правобережжя — поза дерев'яною церковною — закономірно була виразно європеїзована, тоді як у Києві та на Лівобережжі цей процес скромно зазначився у російському варіанті лише від середини XVIII ст. Огляд архітектурної спадщини другої половини XVII—XVIII ст. засвідчує показний ряд важливих здобутків національної традиції насамперед у церковному будівництві. Тут особливо виділяються дерев'яні вертикально розбудовані храми Лівобережжя, які становлять найоригінальніший напрям місцевої будівельної традиції, найвиразніше демонструючи її самобутній характер.

Позбавлене опіки національних еліт церковне будівництво Правобережжя еволюціонувало в скромніших формах і насамперед як дерев'яне. Нечисленні муровані зразки, серед яких не бракує й визначних будівель на зразок ансамблю Почаївського монастиря чи собору святого Юра у Львові, були справою рук майстрів європейського походження і на загальному тлі є поодинокими прикладами. Поширена на Правобережжі архітектура європейського родоводу, поза пам'ятками загалом скромнішого рівня, дала й визначні споруди, як костьоли домініканців у Львові та місіонерів у Городенці, ратушу в Бучачі, значення яких виходить за рамки місцевого культурно-історичного кола. Аналіз шляхів розвитку архітектури другої половини XVII—XVIII ст. яскраво демонструє еволюцію на українських землях як національної традиції, так і напряму європейської орієнтації на Правобережжі. Національна традиція представлена цілим рядом видатних пам'яток і є винятковим самобутнім явищем. Проте неухильна європеїзація українських земель на кінець XVIII ст. накреслила домінуючу тенденцію у вигляді поступового занепаду національного напряму будівництва, а на українських землях, що опинилися у складі Росії, на самому початку XIX ст. воно потрапило під офіційну заборону.

---

[15] Короткий огляд найважливіших збережених в Україні дерев'яних синагог з відповідним ілюстративним матеріалом див. у праці: *Piechotkowie M. i K.* Bożnice drewniane. — Warszawa, 1957.

8.2. Скульптура

Друга половина XVII—XVIII ст. відзначені активним розвитком скульптури. Ніколи раніше вона не відігравала такої важливої ролі в загальній картині мистецького процесу, хоч у цілісному образі тогочасної культури й надалі займала порівняно скромніше місце. Це стосується насамперед української традиції, оскільки в рамках мистецької творчості західноєвропейської орієнтації на Правобережжі в середині — другій половині XVIII ст. їй належала першопланова роль у релігійному мистецтві.

Як і раніше, скульптура розвивалася у двох взаємопов'язаних, але далеко не тотожних у духовних основах і основоположних мистецьких принципах, напрямах. В українській мистецькій культурі вона поширювалася насамперед у вигляді орнаментального декоративного різьблення; фігурна скульптура тут виступала хіба що спорадично, спроби ввести її у другій половині XVIII ст. до церковних інтер'єрів як на західноукраїнських землях, так і на Лівобережжі залишилися поодинокими епізодами. У мистецтві латинської традиції кругла скульптура, навпаки, домінувала однозначно, в середині XVIII ст. на короткий час навіть вийшовши на чільне місце в мистецькому житті.

Головним напрямом розвитку української скульптури залишалася вироблена від початку XVII ст. система оздоблення комплексів іконостасів, основою іконографічного репертуару якого була виноградна лоза із залученням декоративних орнаментальних форм європейського походження та стилізованих рослинних мотивів. У ранніх пам'ятках середини століття іноді ще застосовують орнаментику пізньоманьєристичного зразка, як, наприклад, в іконостасах церкви Собору архангела Михаїла у Волі Висоцькій поблизу Жовкви (1655) чи святого Юра в Дрогобичі (1659). Царські врата першого з них продовжують іконографію наскрізно різьблених врат іконостаса львівської П'ятницької церкви [1]. Цю традицію порушено введенням теми дерева Єссея, найраніший зразок якої дають врата іконостаса Стрітенського приділу Софійського собору 1689 р., а на західноукраїнських землях — каплиці Трьох святителів львівської Успенської церкви (1697). Останні належать одному з майстрів європейського культурного кола.

Роль сницарства в другій половині XVII ст. неухильно зростала. На це, зокрема, вказує той факт, що в Риботичах, де склався відомий провінційний осередок церковного малярства перемишльського родоводу, документально зафіксовано двох майстрів — Івана Ілляшевича та Іллю [2]. Так само два митці — Іван Сидорський з Нижанкович та Іван Семенович наприкінці століття діяли в Сяноку [3]. Віднотований під 1665 р. ковельський сницар Йосип Яхимович [4] — єдиний український майстер відповідного фаху на території Волині. З огляду на розбудоване українське малярське середовище в другій половині XVII ст. у Бродах на Львівщині до українських майстрів слід, мабуть, віднести й згаданого

[1] Єдиним спеціальним дослідженням даної групи пам'яток залишається монографія: *Драган М.* Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст. — Київ, 1970.

[2] *Александрович В.* Нові відомості про малярський осередок в Риботичах // Нар. творчість та етнографія. — 1992. — № 1. — С. 62.

[3] *Його ж.* Невідомі джерельні матеріали до історії українського мистецького осередку в Сяноку у XVI—XVII ст. // Церковний календар 2000 рік. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. — Сянок, 1999. — С. 137.

[4] ЦДІА України, ф. 53, оп. 1, спр. 3, арк. 184 зв.

Жовківська майстерня. Царські врата зі збірки василіанського монастиря у Жовкві. Близько 1680 р.

тут під 1694 р. сницаря Олександра [5]. Очевидно, з утвердженням декоративного різьблення в ансамблях іконостасів відповідне професійне середовище розвивалося досить активно, проте про нього збереглися лише поодинокі документальні свідчення. До найрідкісніших належить згадка про сницаря з монастиря у Щеплотах на Львівщині, який у 1658—1659 рр. працював над втраченим іконостасом Спасопреображенської церкви Крехівського монастиря [6]. Пом'яник Загорівського монастиря поблизу Луцька називає монастирським сницарем Івана Карповича, автора іконостаса тутешньої церкви (1722) [7] (НМЛ).

В останній чверті XVII ст. за піднесення жовківського мистецького середовища склався місцевий осередок сницарства. Першим його представником був Юрій Михалович, діяльність якого розгорталася в 60—90-х рр., проте достовірні роботи майстра не відомі. Ранні зразки жовківського різьблення дають іконостаси Івана Рутковича, починаючи від Вознесенської церкви у Волиці Деревлянській. Серед них виділяється іконостас жовківської міської церкви Різдва Христового (1697—1699). Дальший розвиток школи засвідчують іконостаси місцевих церков Різдва Богородиці (зібраний з ікон 1710—1750 рр.), Троїцької (1720), нової Миколаївської церкви Крехівського монастиря (втрачений, царські врата — Крехів, церква святої великомучениці Параскеви), церкви Іоанна Предтечі Краснопущанського монастиря (фрагменти — Вербів, Успенська церква) [8]. Вони відзначаються збільшенням пластичного начала й появою ажурного

---

[5] *Александрович В.* Малярський осередок... — С. 117.

[6] ЛНБ. ВР, ф. 5 (Біб-ка монастирів василіан), МВ 815, арк. 17 зв.

[7] Авторство потверджує монастирський пом'яник: ХНБ ім. В. Короленка, № 819297, арк. 87 зв.

[8] *Вуйцик В.* Краснопущанський іконостас Василя Петрановича // ЗНТШ. — Львів, 1998. — Т. 236. — С. 408—416.

П. Гіжицький (проект). Головний вівтар церкви св. Онуфрія Підгорецького монастиря. 1754—1766 рр.

різьблення в колонах, насамперед в обрамленні ікон намісного ряду; з'являються й нові іконографічні мотиви, як, наприклад, троянди. З тогочасних жовківських майстрів за документами відомі Семен Путятицький, Гнат та Іван Стобенські, Олександр Кулявський. Це розбудоване середовище дає підстави характеризувати Жовкву як осередок, унікальний не лише для західноукраїнського регіону.

Інші центри мало відображені в джерелах і пам'ятках, проте з утвердженням різьблення як невід'ємної складової частини іконостасів цей напрям мистецької культури набув повсюдного поширення з численними місцевими різновидностями. Здебільшого воно призначалося для міських, монастирських та сільських храмів й обмежувалося насамперед їх потребами. Нецерковні напрями діяльності тогочасних майстрів відомі мало й засвідчені майже включно писемними джерелами.

В іконографії іконостасів з-перед кінця XVII ст. з'являється додатковий ряд з циклом п'ятидесятниці та сюжетні пределли, а з першої половини наступного століття відомі й ансамблі без празників — їх немає, зокрема, в іконостасі Троїцького собору Густинського монастиря, а на західноукраїнських землях — Миколаївської церкви в Бучачі. Оскільки ікони циклу великих празників дуже рідко трапляються серед пам'яток Волині, такий варіант, очевидно, мав значне поширення й на місцевому ґрунті.

Середина XVIII ст. на західноукраїнських землях принесла новий різновид іконостаса, взорований на європейській мистецькій традиції, з круглою скульптурою. Найпоказніший з них створено для новозбудованого львівського собору святого Юра. Його іконостас, у якому домінують могутні колони з царськими вратами поміж ними, а намісні ікони та апостоли винесені на стіни вівтарної частини храму, наслідує головний вівтар костьолу. Ідея, безперечно, належала будівничому храму — Б. Меретину, втілювали її Севастян Фесінгер та Михайло Філевич. Святоюрський іконостас, в якому повністю відступлено від історичних коренів, швидше, — виняткове явище й знаменує крайній поступ латинізації греко-католицького церковного обряду. Проголошений тут цілковитий розрив з традицією не набув поширення у парафіяльних храмах, а характерний насамперед для латинізованих василіанських монастирів. Одним з його концептуальних наслідувань був втрачений іконостас Миколаївської церкви Крехівського монастиря з унікальними царськими вратами з "Преображенням" (НМЛ) львівського скульптора Івана Щуровського (1777) [9]. До ранніх прикладів належить новозроблене "Моління на шести стовпах" в Успенській церкві Почаївського монастиря, віднотоване в інвентарі 1755 р. [10] Характерно, що навіть нове оздоблення інтер'єру львівської Успенської церкви непослідовно йшло за юрським взірцем, включаючи "традиційний" одноярусний іконостас, правда, з рельєфними дияконськими дверима. Аналогічний встановлено й у бучацькій Покровській церкві, де в ансамблі з ним виступають три вівтарі костьольного зразка. Низький рельєфний іконостас знаходиться також у Юріївській церкві в Батятичах.

Поряд з варіантом з царськими вратами середина століття відзначена появою загалом рідкісного, взорованого на костьольних зразках типу вівтаря без царських врат, найранішим прикладом якого є проект 1754 р. кременецького єзуїта Павла Гіжицького для Плісненсько-Підгорецького монастиря

---

[9] *Його ж.* Скульптор Іван Щуровський // ЗНТШ. — Т. 236.— С. 309.

[10] ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1254, арк. 195.

на Львівщині (Вроцлав, Бібліотека Оссолінських) [11]. Як зазначає авторський коментар, він виконаний “новою формою”. Ідею кременецького єзуїта в 1756—1757 рр. реалізував зі змінами провінційний майстер Стефан з Крем’янця [12]. Як його наслідування не раніше 1773 р. виконано іконостас церкви святого Дмитрія в Олеську (Тур’я, церква святих Кузьми і Дем’яна) [13]. Ще далі в цьому напрямі пішли почаївські василіани — у 1781—1783 рр. для монастирської церкви львівський скульптор Матвій Полейовський зробив комплекс вівтарів костьольного зразка (не збереглись). Аналогічний ансамбль вівтарів був також у церкві Загоровського монастиря.

Однак спроби латинізації оздоблення інтер’єру церкви не прийнялися, і традиційний варіант іконостаса зберіг домінуючі позиції. Лише на початку 70-х рр. з’явилися рокайльні мотиви, а конструкція стала плоским розфарбованим каркасом з накладеним різьбленням, нерідко з “Молінням” на арці, з частково відкритим вівтарем. Приклади дають втрачені львівські іконостаси Миколаївської церкви (1771) [14], зібраний з різних давніших фрагментів — монастирської Онуфріївської, названий у контракті 1776 р. “новомодним” [15], та фрагментарно збережений із Святодухівської церкви (НМЛ) [16], над якими працював скульптор Іван Щуровський [17]. На Волині до таких належать фрагменти з церкви Різдва Богородиці в Мізочі (РКМ).

Як нове явище у різьбленні Правобережжя слід виділити появу з другої половини XVII ст. вівтарів. Найраніші приклади дають напрестольні вівтарики на зразок вівтаря з “Молінням” роботи І. Рутковича з Вознесенської церкви Волиці Деревлянської (НМЛ) та вівтарика “Собор архангела Михаїла” (Воля Висоцька, церква Собору архангела Михаїла) чи прикрашеного скромним різьбленням вівтаря Святої Трійці з церкви Іоанна Богослова в Острівцях на Рівненщині (РКМ). З-перед кінця століття є й окремі вівтарі звичного згодом типу — Богоматері (1696, НМЛ) та святого Миколая (Хорів, Онуфріївська церква) із Загорівського монастиря. З другої чверті XVIII ст. за умов латинізації церковного обряду їх кількість значно зростає, як вівтарі нерідко оформлювалися бокові ікони намісних рядів іконостасів.

Розвиток декоративного різьблення у Києві та на Лівобережжі загалом відбувався у тому самому напрямі, що й на Правобережжі, проте мав ряд принципового характеру відмінностей, визначених особливостями мистецького процесу на місцевому ґрунті. Його початки відомі лише за свідченнями Павла Алеппського. Фото литої моделі дає уявлення про іконостас Успенської церкви Києво-Печерської лаври (1685). Вона доводить спільність іконографічної традиції Києва та західноукраїнських

---

[11] *Grońska M., Ochońska M.* Katalog rysunków w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. — Wrocław, 1960. — T. 1: Zbiory Pawlikowskich. — S. 34.

[12] *Woźnicki B.* Ikonostas cerkwi bazylianów w Podhorcach // Sztuka kresów wschodnich: Materiały sesji naukowej, Kraków, maj 1995 / Pod red. J. K. Ostrowskiego. — Kraków, 1996. — T. 2. — S. 366—367.

[13] Церква святого Дмитрія в Олеську згоріла не пізніше як у 1773 р., іконостас виконано для нової, спорудженої на її місці, до Тур’я проданий 1890 р. Див.: ЦДІАУЛ, ф. 159, оп. 9, спр. 1081, арк. 14 зв.

[14] *Hołubec M.* Cerkiew św. Mikołaja we Lwowie // Wiadomości konserwatorskie. — Lwów, 1924. — № 2. — S. 48. Репродукований: *Mańkowski T.* Dawny Lwów, jego sztuka i kultura artystyczna. — Londyn, 1974. — Il. 198.

[15] *Вуйцик В.* Скульптор Іван Щуровський. — С. 307.

[16] *Драган М.* Українська декоративна різьба... — С. 111.

[17] *Вуйцик В.* Зазн. праця. — С. 309.

Іконостас Спасо-Преображенської церкви у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. 1720-ті рр.

земель, вказуючи на використання й на київському грунті європейського орнаменту. Тим же роком датований контракт зі Степаном Мутяницею на втрачений іконостас Спасопреображенського собору Лубенського Мгарського монастиря [18]. Традиції орнаментики XVII ст. виступають у втраченому іконостасі Троїцького собору Густинського монастиря. До київських зразків кінця століття належать близькі за характером втрачені іконостаси Микільського військового собору вкладу гетьмана І. Мазепи та Георгіївської церкви Видубицького мо-

[18] *Лазаревский А.* Отрывки... — С. 50—51.

настиря вкладу полковника Михайла Миклашевського. Унікальною особливістю микільського іконостаса є вміщення його колон над намісним рядом на консолях на тлі різьблених пілястрів — вони винесені наперед, утворюючи глибокі "ніші" для ікон.

Відповідний етап на Слобожанщині репрезентує іконостас Сумського монастиря з розбудованою верхньою частиною, зокрема, додатковими іконами Йоакима та Анни при Архієреєві. Іконографія XVII ст. присутня й у пізнішому іконостасі Покровської церкви в Зінькові на Полтавщині. Поширення у них мотиву стилізованого аканту вказує на активне звернення до європейської традиції у Києві та на територіях, які перебували в його мистецькій орбіті, що становить одну з особливостей еволюції відповідного мистецького середовища. Такий висновок підтверджують і пізніші пам'ятки зі стилізованим акантом, який густо заповнює тло між іконами, менше присутнім на Правобережжі.

Зростання ролі різьблення наочно демонструє ансамбль Спасопреображенської церкви Великих Сорочинців. Колони та багаті рами ікон не лише потрактовані ажурно, а й дають нові іконографічні мотиви, як, наприклад, квітів. Тут яскраво виявилися національні особливості розуміння орнаментики, найбільше розвинуті саме на ґрунті Лівобережжя, де соковиті орнаментальні форми отримали найповніше вираження і найглибше втілення. Сорочинський іконостас дає один з яскравих прикладів того, як різьблення входить у суперництво з малярством, частково заповнюючи його традиційні місця в ансамблі.

Сорочинський іконостас — одна з вершин цього напряму української мистецької культури. Дальший розвиток його особливостей демонструє іконостас Вознесенської церкви у Березні на Чернігівщині, де різьблення перетворене на суцільний "килим" квітів та орнаментів. Показовим є вирішення арки над царськими вратами: тло невеликого образу Нерукотворного Спаса утворює ажурне панно з вибагливим переплетенням гілок і квітів.

Іншу тенденцію відображає іконостас Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Різьблення тут скромніше, роль аканту обмежена, зате акцентовано профільоване обрамлення. Троїцький іконостас, безперечно, репрезентує окремий стильовий напрям. До такого висновку схиляє іконостас церкви в Очеретні на Київщині. Очевидно, за цією тенденцією стоять певні особливості київського різьблення першої третини століття. З небагатьох задокументованих фактів його історії варто нагадати, що іконостаси Успенської церкви Києво-Печерської лаври та Михайлівського Золотоверхого собору виконав чернігівський майстер Григорій Петрович [19]. З майстрів Лівобережжя можна згадати також Василя Андрійовича, якого гетьман І. Мазепа найняв для різьблення іконостаса надвратної Михайлівської церкви Лубенського Мгарського монастиря [20], та Тимофія Богдановича, умовленого на виготовлення іконостаса Святодухівської церкви Каташинського монастиря [21].

До найважливіших пам'яток київського кола першої половини століття належить нижній ярус іконостаса Софійського собору, конструкційна просторова розбудова якого вказує на продовження тенденцій іконостаса Микільського собору.

---

[19] *Гембарович М. Т.* Скульптура та різьблення // Історія українського мистецтва: У 6 т. — Т. 3. — С. 142.

[20] *Лазаревский А.* Отрывки... — С. 62.

[21] *Каманин И. М.* Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII веке // Археол. летопись Южной России. — 1903. — № 6. — С. 367, 369.

Наступний етап еволюції декоративного різьблення у мистецькій культурі Києва та Лівобережжя пов'язаний з поширенням від 50-х рр. нових зовнішніх впливів і, зокрема, рокайльної орнаментальної іконографії. На київському грунті вперше її задемонстрував спроваджений з Петербурга іконостас Андріївської церкви. Цей напрям на Лівобережжі активно розвивав уродженець Осташкова поблизу Твері Сисой Шалматов, який створив серію іконостасів для Лівобережжя, як, наприклад, Лубенського Мгарського монастиря, собору в Полтаві, Покровської церкви в Ромнах і навіть скульптуру для уніатської церкви в Чоповичах на Житомирщині (1774) [22]. Орієнтуючись на російські зразки, він запровадив новий тип конструкції з гладким мальованим каркасом та різьбленим обрамленням поодиноких ікон. Характерною особливістю його ансамблів є також використання нечисленних круглих фігур, у яких так само виявилося провінційне наслідування європейської традиції. Поширення цього напряму, взорованого на російських європеїзованих зразках, відсувало на дальший план національну систему декоративного різьблення Лівобережжя, де в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. воно переживало найбільший в історії українського мистецтва розквіт. Тому діяльність С. Шалматова стала одним із факторів посилення зовнішнього впливу, яке перед кінцем століття призвело до занепаду національної традиції.

Різьблення малих форм виступає насамперед в обрамленні окремих ікон, як вівтар святого Стефана (НКПІКЗ), проте такі роботи в мистецтві Києва та Лівобережжя не набули значного поширення. Мабуть, найранішим їх прикладом є незафіксованого походження крила вівтаря Богоматері початку XVIII ст. із зображенням святих Антонія та Феодосія Печерських (НМЛ).

Поодинокі документальні згадки про майстрів та нечисленні вцілілі пам'ятки вказують на існування на Лівобережжі розбудованої системи осередків декоративного різьблення, відомої нині лише за окремими фактами своєї історії. Наскільки можна здогадуватися, найбільшими серед них були насамперед Київ та Чернігів. Показово, що, попри істотні зміни за півтора століття, українська скульптура зберігала традиційний характер і була представлена майже виключно декоративним різьбленням, а спроби впровадити фігури пов'язані з діяльністю майстрів, які опиралися на європейські або російські взірці.

Єдиний його аспект, у рамках якого національна традиція домінувала, — мініатюрне різьблення, зорієнтоване насамперед на виготовлення ручних хрестів. На їхній лицевій стороні зображувалося Розп'яття, іконографія зворотного боку включала ширше коло сюжетів з перевагою зображень Богородиці. Здебільшого хрести прикрашалися циклом новозавітних сюжетів у техніці мініатюрного різьблення. Збереглася група датованих і авторських хрестів, окремі з них виконували ченці [23].

З поширених напрямів декоративного різьблення слід згадати також виготовлення меблів, з яких краще відомі зразки церковного призначення й менше — світські, відзначені особливим багатством декоративних форм, насамперед у XVIII ст.

---

[22] Найновіша публікація про нього: *Пархоменко І.* Належить двом народам // Образотворче мистецтво. — 1989. — № 5. — С. 15—19.

[23] Ця група пам'яток вивчена мало, краще відома збірка НМЛ. Див.: *Свєнціцька В.* Різьблені ручні хрести XVII—XX вв. — Львів, 1939. — Ч. 1—2.

Іконостас Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. 20—30-ті рр. XVIII ст.

Архангел Михаїл. Металопластика. 1697 р. МІМК, Київ.

Безслідно втраченою сторінкою декоративного різьблення є його світські напрями, зафіксовані тільки документальними даними. Значною мірою вони були пов'язані з будівництвом, зокрема, дерев'яним. Серед нечисленних зафіксованих прикладів можна вказати згадку про "сходи з ґанком, роблені сницарською роботою", до другого поверху палацового корпусу Стрийського замку, відзначені в його цитованому інвентарі 1696 р. [24] Документально засвідчено роботи жовківських сницарів Юрія Михаловича (1679, 1689, 1695) та Самійла Путятицького (1702) для Жовківського [25] й Кукізівського замків [26].

Своєрідною сторінкою історії українського мистецтва розглядуваного часу є скульптурна декорація будівель Києва та Лівобережжя. Ранні взірці — лише орнаментальні (кам'яниці Лизогуба в Чернігові). Далі вона виходить поза геометричні мотиви, прикрашаючи також й інтер'єри. Серед найраніших прикладів — дзвіниця київського Софійського собору: орнаментика її нижнього ярусу прив'язує до попереднього часу, проте у верхніх поверхах простежується намагання уникнути вільних площин і прагнення до якнайтіснішого їх заповнення. Нерідко ліплення прикрашає верхні частини будівель (Кирилівська церква, брама Рафаїла Заборовського). Приклади з інтер'єрів дають собор Лубенського Мгарського монастиря, Михайлівська церква в Переяславі, Успенський собор Києво-Печерської лаври та її Троїцька надбрамна церква, Покровський собор в Охтирці. Зрідка фасади споруд прикрашають керамічні рельєфи. Серед них трапляються герби, як, наприклад, гетьмана І. Мазепи на фасаді колегіуму в Чернігові, чи сюжетні рельєфи, як на апсидах Михайлівської церкви у Вороніжі на Сумщині й воротах Спасопреображенського монастиря у Новгороді-Сіверському.

Винятково для київського середовища характерна також скульптура в техніці металопластики, яку репрезентують насамперед цілофігурні рельєфи архангела Михаїла (бл. 1697, XVIII ст.) та Феміди (всі у НМІУ) з фасаду київської ратуші. Крім скульптур вона була оздоблена також рельєфами у вигляді стоячого овалу роботи відомого київського золотаря Івана Равича, з яких збереглося зображення Петра I (НМІУ).

[24] ГАДА, Архів Радзивилів, відділ XXV, сигн. 4127/2, с. 5.

[25] Національний історичний архів Білорусі, ф. 694, оп. 2, спр. 282, арк. 109, 160 зв., 170; спр. 4973, с. 1040.

[26] Там само, спр. 2849, с. 57; Державний історичний архів Литви, ф. 459, оп. 1, спр. 2773, арк. 33 зв.

Українська скульптура другої половини XVII — першої половини XVIII ст. закономірно розвивалася у контактах із західноєвропейською мистецькою традицією, насамперед у тому її варіанті, який поширювався на західноукраїнських землях. Внаслідок особливостей еволюції мистецького процесу на українських землях західноєвропейські впливи закономірно мали відмінний характер. Вони відбивалися насамперед в іконографічному репертуарі орнаментальних форм, оскільки фігурна скульптура залишалася поза сферою головного інтересу національної культури.

У мистецтві західноєвропейської орієнтації на Правобережжі декоративне різьблення, навпаки, посідало скромніше місце, а домінувала кругла скульптура. Зорієнтована на європейську традицію у її центральноєвропейському варіанті, вона відображала найважливіші закономірності мистецького процесу в Центрально-Східній Європі, перенесені на місцевий ґрунт приїжджими майстрами, осілими у львівському середовищі від 1740-х рр. Провідним центром скульптури залишався Львів, хоч у середині XVIII ст. виразно вимальовується роль магнатерії, відома досі майже виключно за майстрами фундацій канівського старости Миколи Потоцького.

Початки львівської скульптури другої половини XVII ст. пов'язані з митцями ще другої чверті століття. Центральною постаттю цього покоління є Олександр Прохенкович, чия творча біографія розпочалася в 40-х рр. Він — єдиний з тогочасних львівських митців, відомий не лише за документами, а й за достовірними творами, які належать до останніх років його життя. У 1669 р. майстер працював над вівтарем для монастиря бернардинів у Збаражі [27]. З його робіт частково зберігся виконаний за контрактом 1670 р. [28] надгробок архієпископа Яна Тарновського (Львів, кафедральний костьол).

Львівські сучасники та наступники О. Прохенковича віднотовані лише уривчастими документальними матеріалами, не ідентифіковано їхнього доробку. З них варто згадати Яна Ґжибовського, який у 1663 р. працював у Галичі й зобов'язався виконати обрамлення органа для кафедрального костьолу у Львові [29]. На 60—90-ті рр. припадає діяльність Яна Луговського, що працював над скульптурним оздобленням органа (1668) та вівтарем для кафедрального костьолу (1671) [30], а в 1672 р. — вівтарем для монастиря францисканців у Замості [31]. З огляду географії поширення тогочасної львівської скульптури варто пригадати також працю наприкінці століття сина О. Прохенковича Войцеха над оздобленням органа костьолу в Кодні над Бугом [32]. Попри скромність збережених відомостей про майстрів львівського осередку, саме він відігравав роль провідного центру скульптури, до сфери інтересів якого входив значний культурно-історичний реґіон.

З-поза Львова найперше слід згадати майстрів підльвівських резиденцій короля Яна III Собєського, насамперед Жовкви. У 80-х рр. тут з'явилися над-

---

[27] ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 406, с. 199—200.

[28] *Gębarowicz M.* Szkice z historii sztuki XVII wieku. — Toruń, 1966. — S. 129.

[29] ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 160, с. 517.

[30] *Łoziński W.* Sztuka lwowska XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba. — Lwów, 1902. — S. 197, 199.

[31] ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 471, с. 767.

[32] *Boberscy M. i W.* W kręgu fundacyi Jana Fryderyka Sapiehy (1680—1751) // Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej, ofiarowane profesorowi Jerzemu Kowalczykowi. — Warszawa, 1997. — S. 234—235. В. Прохенкович охрещений в кафедральному костьолі у Львові 22 квітня 1666 р.: ЦДІАУЛ, ф. 197, оп. 2, спр. 1251, арк. 27.

гробки Станіслава Даниловича, Якуба Собєського (Жовква, костьол святого Лаврентія), Теофілі Данилович та Марка Собєського (втрачені) одного з найвидатніших європейських скульпторів епохи Андреаса Шлютера, які, однак, є окремим епізодом. З майстрів королівського оточення виділяється прибулий 1691 р. з Варшави [33] Михайло Щупакович. У Яворові він працював над скульптурою паркового грота [34] — фігурами короля Яна III, королеви Марії-Казимири, Нептуна, королівськими гербами з двома фігурами, двома постатями зі щитами [35], які дають унікальний для свого часу приклад паркової скульптури.

Єдине ширше розбудоване середовище майстрів поза Львовом документи віднотовують у Бережанах на Тернопільщині, де до 1670-х рр. працювали послідовники знаного майстра першої половини століття Йоганна Пфістера. В ряді міст зафіксовані поодинокі митці. У Самборі — Андрій Домбровський (60-ті рр.), який робив вівтар святої Катерини для місцевого парафіяльного костьолу [36], а від 1668 р. — Симон Леля [37]: у 1699 р. він працював над головним вівтарем для місцевих бернардинів [38]. Під 1682 та 1683 рр. сницар Миколай віднотований у Підкамені на Львівщині [39]. Скульптор Ян 1661—1671 рр. фіксується у Золотому Потоці на Поділлі [40]. Ці дані вказують на розбудовану мережу осередків. Серед нечисленних пам'яток діяльності цих митців фрагменти вівтаря з Миколаївської церкви в с. Бороччче (ВКМ) та дерев'яні фігури, мабуть, бережанського осередку, з костьолу в Біще (Бережани, Краєзнавчий музей).

Початок XVIII ст. — один з "темних" періодів історії скульптури у Львові, пожвавлення почалося лише з 30-х рр. Центральною пам'яткою цього часу є ансамбль оздоблення костьолу бернардинів, виконаний у зв'язку з беатифікацією Яна з Дуклі. Він передує розквіту скульптури на львівському ґрунті й у рамках цього процесу є лише коротким епізодом, безпосередньо не пов'язаним з її наступним піднесенням. Це визначено насамперед особливостями творчості авторів — скульптора Томаша Гуттера та столяра Конрада Кученрайтера з Ярослава [41] — продовжувачів центральноєвропейської традиції попередньої епохи. Крім дерев'яної скульптури вівтарів та амвона до ансамблю належать також донедавна помилково датовані першою половиною XVII ст. ліплені фігури в головній наві над арками до бокових нав [42].

Близькою сучасною пам'яткою є вівтар каплиці Святих Дарів кафедрального костьолу фундації Януша й Теофілі Вишневецьких. Два львівських майстри — Християн Сейнер і Каспер Коллерд — виконували замовлення князя

---

[33] ГАДА, Архів Радзивилів, відділ XXV, сигн. 1522, арк. 107.

[34] Там само.

[35] Там само. Архів Александра Чоловського, сигн. 3206, с. 58.

[36] ЦДІАУЛ, ф. 43, оп. 1, спр. 155, с. 1157—1158.

[37] Там само. Спр. 178, с. 213.

[38] Там само. Спр. 189, с. 881.

[39] ГАДА. Метричні книги римо-католицького віросповідання Львівської дієцезії, сигн. 1079, с. 22.

[40] Ягеллонська бібліотека в Кракові. ВР, сигн. Przyb. 4/71 (без пагінації, записи від 15 листопада 1661 р., 2 та 5 лютого 1665 р., 27 березня 1671 р.); Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві, відділ рукописів, сигн. 1385/III, с. 252—253.

[41] Бернардинська скульптура документована матеріалами монастирської хроніки, які до наукового обігу впровадив: *Hornung Z.* Pierwszi lwowscy rzeźbiarze okresu rokoka // Ziemia czerwieńska. — 1936. — № 1. — S. 1—39.

[42] *Sito J.* Warsztat rzeźbiarski Tomasza Huttera. Zagadnienie rozwoju i promieniowania // Sztuka kresów wschodnich: Materiały sesji naukowej, Kraków, marzec 1994 / Pod red. J. K. Ostrowskiego. — Kraków, 1994. — S. 110.

Міхала Сервація Вишневецького та його дружини, оздоблюючи Вишневецький замок та місцевий костьол босих кармелітів [43].

Початок піднесення львівської скульптури XVIII ст., як і скульптурної традиції європейського родоводу на Правобережжі, припадає на 40-ві рр. й пов'язаний з групою митців, мабуть, з Чехії, у якій центральною постаттю вважається все ще загадковий Йоганн-Георг Пінзель. Вони принесли найновіший варіант центральноєвропейської традиції пізнього бароко й виховали середовище місцевих учнів, що стало головною передумовою наступного розквіту скульптури львівського кола.

Першим був Севастян Фесінґер, творчий шлях якого простежується від мініатюрних рельєфів "Свята Маріанна" (1741), "Ecce Homo" (1742) (обидва — Національний музей у Варшаві), "Святий Петро" (1747) та "Святий Ігнатій Лойола" (обидва — Дрогічин, Дієцезіальна курія) [44]. З його львівських творів зафіксовані також бокові вівтарі (збереглися лише конструкції) костьолу святого Миколая 1745—1747 рр. [45] та вісім (одна знищена) скульптур фасаду костьолу в Підгірцях на Львівщині, виконаних за контрактом 1762 р. [46] Остання задокументована робота майстра — царські врата і дияконські двері іконостаса собору святого Юра (1768) [47].

Найважливіші ансамблі скульптури середини XVIII ст. виникли з фундації канівського старости М. Потоцького й пов'язані з діяльністю групи майстрів, з яких віднайдено лише ім'я Й.-Г. Пінзеля. Документально засвідчений період його життєвого шляху припадає на 1751—1761 рр. [48] У 1756—1757 рр. він виконував замовлення для львівських тринітаріїв [49], а в 1759—1761 рр. за монументальні постаті святих Льва та Афанасія й скульптурну групу святого Юрія на фасаді греко-католицького кафедрального собору отримав небувалу суму — майже 23 000 золотих [50]. Святоюрські фігури відзначає насамперед велетенський масштаб. Виконані в камені, вони мають заданий його специфікою компактний характер, а ритм архітектурних форм визначив статичність й відсутність зовнішньої патетики. Вона свідомо приглушена й у кінній скульптурі на фронтоні, яка порівняно з фігурами святителів дещо здрібнена. Отже, в другій половині 50-х рр. Й.-Г. Пінзель був зайнятий у Львові, де залишилися єдині документовані роботи, які дають

[43] *Rewski Z.* Rachunki budowy pałacu i kościoła w Wiśniowcu // Biul. historii sztuki. — 1939. — № 1. — S. 71, 73; *Александрович В.* Три документи до історії львівської скульптури 1730-х років // Ковчег: Наук. зб. із церковної історії. — Львів, 2000. — Ч. 2. — С. 339—346. Уявлення про оздоблення палацу дає інвентар 1740 р.: НБУВ. ІР, № І 150.

[44] *Sito J., Betlej A.* U źródeł twórczości Sebastiana Fesingera // Sztuka kresów wschodnich: Materiały sesji naukowej, Kraków, maj 1995 / Pod red. J. K. Ostrowskiego. — Kraków, 1996. — T. 2. — S. 339—340. Il. 1—3.

[45] Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI—XVIII wieku / Zebrał i opracował Mieczysław Gębarowicz. — Wrocław, 1973. — S. 373—376.

[46] *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. — Lwów, 1937. — S. 65—66, 161.

[47] *Swiencicki H.* Rachunki robót malarskich i rzeźbiarskich w katedrze św. Jura we Lwowie // Dawna sztuka. — 1939. — № 1. — S. 146.

[48] Скромну канву життєвого шляху майстра складають скупі відомості метричних книг парафіяльного костьолу в Бучачі. Їх публікацію див.: *Krasny P., Ostrowski J. K.* Wiadomości biograficzne na tamat Jana Jerzego Pinsla // Biul. historii sztuki. — 1995. — № 3—4. — S. 339— 342.

[49] *Brzezina K.* Materiały do dziejów artystycznych kościoła trynitarzy p. w. Trójcy Przenajświętszej we Lwowie // Sztuka kresów wschodnich: Materiały sesji naukowej, Kraków, maj 1995. — Kraków, 1996. — S. 196, 200, 201.

[50] *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba. — S. 159—160.

Свята Єлизавета. З вівтаря костьолу в Городенці. 1750-ті рр.

основу для пошуку спадщини митця. Найважливішими прикметними особливостями його стилю у них є монументальний характер величних фігур, духовна наповненість образів, активне моделювання тіл, деталізація облич, своєрідні "кристалізовані" складки одягу. Зіставлення відомих фактів біографії свідчить, що "скульптором М. Потоцького" майстер міг бути лише до середини 50-х рр. і саме цим часом слід датувати його діяльність для протектора. Вона мала включати фрагментарно збережену скульптуру бучацької ратуші з подвигами Геракла — унікальний ансамбль світської скульптури, значною мірою знищений пожежею 1865 р. У 1761 р. майстрові оплачено два невеликих вівтарі для костьолу в Монастириськах [51]. Через рік його вдова вже була замужем, що дає останній засвідчений факт його життєвого шляху.

Крім Й.-Г. Пінзеля, для канівського старости в цей час, слід гадати, працювали й інші майстри. Одним з них був автор фігур святих Франциска Борджа та Вікентія з вівтаря святого Тадея бучацького костьолу. Його індивідуальній манері притаманне підкреслено реалістичне трактування форм, акцентоване натуралістичною поліхромією. Обидві фігури стоять дещо осторонь серед фундацій канівського старости й не мають аналогів на західноукраїнських землях, тому не виключена їх належність до мистецького імпорту. Час створення скульптур приблизно визначає фундуш М. Потоцького для вівтаря з 22 березня 1745 р. [52] Цілком інший почерк демонструють втрачені монументальні постаті архангела Михаїла та Ангела Хоронителя костьолу в Монастириськах, наділені своєрідним трактуванням форми з узагальнено, без деталізації поданими ликами, широкими площинами складок одягу. Їх відзначає підкреслено реалістичний характер, але, на відміну від згаданих бучацьких скульптур, ідеалізованого плану. Виразно оригінальне тлумачення мають втрачені невеликі фігури двох апостолів з одного з бокових вівтарів і пророків Аарона та Мойсея. Руку майстра виказують також стилістичні особливості лівого ангела із завершення головного вівтаря костьолу в Городенці. Його присутність у Городенці, як видається, потверджує й втрачена фігура святого Яна Непомука з вівтаря цього святого. Цілковитий брак даних про митців М. Потоцького поза Й.-Г. Пінзелем не дає змоги ідентифікувати авторів обох груп фігур, проте не підлягає сум-

[51] Ibid. — S. 88, 160.

[52] ЛНБ. ВР, фонд Чоловського, № 575, арк. 55—59.

ніву, що за ними стоять окремі яскраві особистості.

Вершинним осягненням не лише Й.-Ґ. Пінзеля, а й скульптури західноєвропейської традиції XVIII ст. є недооцінюваний досі ансамбль оздоблення інтер'єру костьолу місіонерів у Городенці фундації М. Потоцького. Пам'ятки Городенки складають грандіозний за задумом і довершений за виконанням комплекс, який зберігся частково і лише у понівеченому вигляді, в окремих фігурах (ЛГМ; Івано-Франківськ, Художній музей). Для його стилю характерна підкреслена патетика "барочної готики", а специфічна особливість полягає у грандіозному масштабі й унікальній для мистецької практики українських земель цього часу глибині життєво переконливих екзальтованих образів шести фігур головного вівтаря.

Хоч 40-ві та 50-ті рр. у львівській скульптурі відзначені появою приїжджих майстрів в особі С. Фесінгера, Й.-Ґ. Пінзеля та ряду менш відомих, поряд з ними продовжували працювати як окремі митці, нотовані ще від 1730-х рр., так і, мабуть, не встановлені досі за джерелами їхні учні та помічники, а також перше покоління місцевих послідовників майстрів 1740-х рр. Тому картина професійного середовища була доволі строкатою. Серед його представників виділяється Антоній Осінський, самостійний майстер уже в 50-х рр., коли він виконав два комплекси скульптури вівтарів костьолів бернардинів у Лежайську та Збаражі. У першому випадку документовано авторство трьох вівтарів [53] й атрибуцію розширено на весь ансамбль. Збаразькі за монастирською хронікою виконано у 1756—1759 рр. Фігури А. Осінського відзначає своєрідний типаж облич та трактування одягу з ремінісценціями традиції з-перед появи майстрів пізнього бароко з Центральної Європи.

Святий Йоаким (фрагмент). З вівтаря костьолу в Городенці. 1750-ті рр.

Найвидатнішим представником львівських митців другої половини століття є вірогідний учень Й.-Ґ. Пінзеля М. Полейовський. Можливо, першим значним твором митця були приписувані вчителеві скульптури головного вівтаря парафіяльного костьолу в Годовиці поблизу Львова. Його головний вівтар не мав дерев'яної конструкції — її замінило ілюзійне малювання стін, на тлі якого знаходився ансамбль у складі Розп'яття з пристоячими, двох ангелів та

[53] *Majchrzycka B.* Ołtarzowa rzeźba figuralna Antoniego Osińskiego w kościele oo. bernardynów w Leżajsku // Rocz. humanist. tow. nauk. Katol. Uniw. Lubelskiego. — Lublin, 1958. — T. 6, zesz. 4. — S. 185—201; *Hornung Z.* Majster Pinzel snycerz karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. — Wrocław, 1976. — S. 38.

Вівтар костьолу в Годовиці. 1750-ті рр.

скульптурних груп "Жертвоприношення Авраама" і "Самсон — переможець лева", трактованих як прообрази Розп'яття (ЛГМ). Скульптури творили трикутник з Розп'яттям у вершині й групами в основі. Манера М. Полейовського найповніше виявилася у фігурах ангелів. Його авторство потверджено листом 1783 р. до почаївських ченців з переліком виконаних на той час робіт, де костьол у Годовиці названий одним з перших [54]. Почерк майстра виразно проявляється й у частково збереженій скульптурі костьолу сусідньої Наварії — фігурах Бога Отця, ангела та алегорії Надії (ЛГМ). Найважливішим твором митця наступного періоду був головний вівтар львівського кафедрального костьолу, виконаний у 1766—1769 рр. й позначений посиленням графічної стилізації. Дальша еволюція цієї тенденції простежується у вівтарях колегіати в Сандомирі, виконаних за угодою 1772 р., та втрачених почаївських вівтарях.

У поколінні майстрів 70-х рр. найактивніше виступає Ян Оброцький — автор значної частини скульптурної декорації львівського кафедрального костьолу — бокових вівтарів, стюкових фігур у наві та вівтаря каплиці Святого Хреста. У цих зманьєризованих постатях відчувається занепад традиції. Його

[54] ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1253.

Христос у Храмі. Рельєф амвона костьолу в Годовиці. 1750-ті рр.

сучасник Михайло Філевич, відомий насамперед роботами в соборі святого Юра та Успенській церкві, згодом виїхав до Холма, де, зокрема, виконав скульптуру місцевого костьолу піярів і фігури для василіанської церкви в Бучачі (1777, зберігаються у НМЛ). Його діяльність для Бучача в 70-х рр. вказує, що місцевий осередок скульптури вже перестав функціонувати. Характерним представником наймолодшого покоління львівських митців є також згадуваний І. Щуровський, сухе, графічне трактування постатей якого нагадує пізнього М. Полейовського.

Окремо слід згадати про значно скромніше розвинутий, однак репрезентований рядом значних пам'яток інший напрям скульптури — сюжетні рельєфи. Біля їх початків стоять згадувані мініатюри С. Фесінгера. Серед ранніх зразків виділяються рельєфи на тему проповіді Христа в храмі з амвонів костьолів у Городенці (не зберігся) та Годовиці (ЛГМ). Амвон костьолу в Монастириськах прикрашала композиція "Покликання апостола Петра" (втрачена). Іншу лінію демонструють антепедіуми вівтарів. Найранішими з них, очевидно, є три з бучацького парафіяльного костьолу: "Христос з учнями на шляху до Емауса", "Усікновення глави Іоанна Предтечі" та історична сцена (сцена з Коліївщини ?). До ранніх львівських, очевидно, нале-

жало втрачене "Богоявлення" в завершенні головного вівтаря місцевого костьолу святого Мартина. Наступний етап відображають антепедіуми монастиря босих кармелітів "Вознесіння Богоматері" (втрачений) та "Ангел відкриває гроб Христа" (Львів, костьол святого Антонія). Заключна стадія розвитку цього напряму пов'язана з роботами 70-х рр., позначеними притаманними тогочасній скульптурі спрощенням та посиленням графічного начала. Її репрезентують роботи з іконостасів Покровської церкви в Бучачі та Успенської у Львові, а також втрачене "Вознесіння Богоматері" головного вівтаря костьолу в Монастириськах. З окремих пам'яток до характерних зразків належить "Розп'яття з пристоячими" з церкви святого Дмитрія в Буцеві (Червоноградський музей історії релігії).

Розквіт львівської скульптури середини — другої половини XVIII ст. був коротким й охоплює 50—60-ті рр., після чого вона швидко занепала. Причина криється як у тому, що учні не завжди належно продовжували вчителів, які запровадили на місцевому ґрунті відповідну традицію, так і в зовнішніх обставинах, що привели до різкої зміни історичної ситуації. Її розвиток остаточно підірвало входження львівського реґіону до складу Австрійської імперії й секуляризаційна політика віденських властей.

Виросши з центральноєвропейського досвіду першої третини століття, львівська скульптура засвоїла його й виробила власний стиль. Місцеве середовище скульпторів було досить розбудованим і все ще вивчене мало, а географія його інтересів сягала від Городенки і Вишнівця та Заслава по Сандомир і Холм. Вона дає винятковий в історії мистецької культури українського Правобережжя приклад широкого проникнення майстрів львівського осередку, з яким можна певним чином порівнювати хіба що діяльність італійських будівничих останньої третини XVI — початку XVII ст.

На тлі широкої експансії львівських майстрів і надто скромних уявлень про розвиток провінційної мистецької культури XVIII ст. менші центри скульптури досі майже не відомі. Проте не може підлягати сумніву, що їх мережа й у XVIII ст. була достатньо розвинутою. У цьому, зокрема, переконують дані про окремих майстрів, насамперед з осередків, розташованих недалеко від Львова. Так, дрогобицький скульптор Лукаш Зайдакевич [55] під 1747 р. віднотований, зокрема, у Ліску на Лемківщині [56]. У Добротворі на Львівщині під 1755 р. значиться сницар Іван [57]. В Аннополі на Волині на службі в познанського воєводи Антонія Яблоновського працював скульптор Ян Пуш [58], який брав участь в оздобленні костьолу місіонерів у Заславі [59] (Ізяслав на Хмельниччині). Під 1749 р. у Вишнівці зафіксований штукатор Францішек [60]. Показовим виявом активності провінційних майстрів є згадувана скульптура головного вівтаря монастирської церкви в Підгірцях роботи крем'янецького майстра Стефана. Правдоподібно, з Крем'янця походив також Ян Пашковський, який взявся виконати головний вівтар костьолу місіо-

[55] *Zaucha T.* Łukasz Zaydakiewicz — osiemnastowieczny snycerz drohobycki // Prz. wschodni. — 2000. — T. 6, zesz. 2(22). — S. 262—288.

[56] *Fastnacht A.* Dzieje Leska do 1772 roku. — Rzeszów, 1988. — S. 130.

[57] *Faliński B.* Źródła dziejowe starostwa i parafii Kamionka Strumiłowa. — Kamionka Strumiłowa, 1929. — S. 117.

[58] *Betlej A.* Kościół oo. bernardynów... — S. 354—355.

[59] *Skrabski J.* Budowa kościoła misjonarzy w Zasławiu w świetle nieznanych materiałów archiwalnych // Prz. wschodni. — 1999. — T. 6, zesz. 1(21). — S. 153.

[60] Ibid. — S. 150.

Розп'яття.
З церкви св. Дмитрія
в Буцеві.
70—80-ті рр. XVIII ст.
Публікується вперше.

нерів у Заславі (1749) [61]. Вівтарі заславських бернардинів та місіонерів робив острозький скульптор Григорій Ждановський [62]. Отже, на місцях функціонували майстри, які досі рідко потрапляли в поле зору дослідників, а можливо, були й свої осередки, на роль яких претендують Крем'янець та Острог. Проте, поза декількома іменами, їх активність — ще не досліджений аспект історії мистецької культури західноукраїнських земель. Так само невідомою залишається й діяльність поодиноких митців, що

[61] Ibid. Passim.
[62] Ibid. — S. 151.

працювали над замовленнями магнатерії, як згадуваний Я. Пуш.

Скульптура традиції пізнього центральноєвропейського бароко, безперечно, — одна з найяскравіших сторінок мистецької історії західноукраїнських земель. Проте, високо оцінюючи це явище, не можна не відзначити, що його розквіт знаменував один з кульмінаційних моментів поширення мистецької культури західноєвропейського родоводу на Правобережжі, найбільший успіх якої, цілком очевидно, зумовлений занепадом національної традиції на місцевому ґрунті. Зокрема, саме розвиток скульптури у середині — другій половині XVIII ст. визначив місце Львова як осередку насамперед латинської мистецької культури.

Аналіз еволюції скульптури та декоративного різьблення у другій половині XVII—XVIII ст. вказує на продовження найважливіших тенденцій, вироблених за умов утвердження нової мистецької культури XVII ст. В українській традиції скульптура розвивалася майже виключно як різьблення. Воно концентрувалося в іконостасах, досягнувши найвищого розквіту в монументальних комплексах Лівобережжя першої половини — середини XVIII ст. Центральною оригінальною пам'яткою цього кола є іконостас Спасопреображенської церкви у Великих Сорочинцях. На тлі яскравих здобутків національної традиції до певної міри несподіваною видається діяльність майстерні С. Шалматова, який був носієм чужорідної традиції й репрезентував скромніший порівняно з вершинними осягненнями національної культури фаховий рівень. Його успіх є першим значним виявом утвердження на українських землях того напряму розвитку мистецької культури, який до кінця століття поступово все більше виходив на передній план.

Різьблення Правобережжя розвивалося у загалом простіших формах і не посідало такого вагомого місця у загальній картині мистецької культури. В останній третині XVIII ст., як і в Києві та на Лівобережжі, воно так само зазнало впливу новітніх європейських тенденцій, певного поширення набуло наслідування латинських взірців, яке, однак, не розвинулося в окреме явище. На тлі загалом досить скромних здобутків відповідного напряму української мистецької культури Правобережжя виділяється скульптура західноєвропейського кола у львівському осередку, представники якого діяли в обширному реґіоні, вписавши найяскравішу сторінку в історію цього мистецького напряму. Проте одночасно їх творчість стала одним із факторів занепаду українського мистецтва на місцевому ґрунті.

8.3. Малярство

Малярство другої половини XVII—XVIII ст. продовжило найважливіші тенденції відповідного напряму розвитку національного мистецтва, сформовані в першій половині XVII ст. з виробленням основ нової мистецької культури, яка прийшла на зміну пізньосередньовічній традиції. Утверджена в першій половині століття нова система малярства з притаманними їй особливостями, співвідношенням окремих складових, жанрів, взаємозв'язками з іншими видами образотворчої діяльності зберігалася до самого кінця XVIII ст.

Монументальне малярство остаточно відійшло на дальший план, втративши характер цілісного ансамблю з всеосяжною теологічною програмою, й зайняло порівняно скромне місце в мистецькій культурі. На Правобережжі роз-

писи в мурованих церквах — явище виняткове, майже всі відомі приклади походять з XVIII ст. З Волині можна навести малювання бані Троїцької церкви Почаївського монастиря (чуда Почаївської чудотворної ікони Богородиці), яке близько 1744 р. виконав Пахомій Пренятицький [1]. Цю ж тенденцію відображають втрачені розписи церкви Різдва Богородиці Загорівського монастиря Алімпія Токаревського. У 1775 р. відомий львівський маляр, вихованець римської Академії святого Луки, Євстахій Білявський та Петро Вітавицький малювали каплицю святого Миколая Миколаївської церкви Крехівського монастиря та ілюзійні вівтарі на стінах. У зв'язку із зазначеними тенденціями монументального малярства українського Правобережжя, як і еволюцією його мистецької культури загалом, видається показовим, що Хрестовоздвиженську церкву Бучацького василіанського монастиря 1771 р. малював поляк з Язлівця Каєтан Доманський [2].

На Львівщині та Закарпатті продовжувалося малювання дерев'яних храмів, над яким, як і раніше, здебільшого працювали представники народної образотворчої культури. Назагал це були не цілісні ансамблі, а найчастіше різночасові розписи. Найвідомішими прикладами є розмальована в три періоди церква святого Юра в Дрогобичі та місцева Хрестовоздвиженська церква. Приклад з найближчих околиць Львова — Троїцька церква в Сихові (1683). Інший варіант ансамблю демонструє Миколаївська церква у Дмитровичах поблизу Судової Вишні, де в традиціях монументального малярства виконані "Страшний Суд" та "Страсті" в наві (1698), які разом з іконостасом 1674 р. творили традиційний від XV ст. ансамбль: іконостас—Страсті—Страшний Суд. За писемними джерелами відомо про малювання спорудженої 1660 р. Спасопреображенської церкви Крехівського монастиря. На Закарпатті найхарактерніший ансамбль другої половини XVII ст. зберігся в Успенській церкві в Новоселиці. До ранніх пам'яток належала втрачена декорація Троїцької церкви (1662) в с. Крупець поблизу Бродів на Львівщині [3]. Крім неї, на Волині візитацією 1755 р. зафіксована ще також мальована Хрестовоздвиженська церква Тумінського монастиря фундації родини князів Святополк-Четвертинських [4]. З XVIII ст. найбільше прикладів дає Закарпаття; найкраще знаними з-поміж них є Миколаївська (долішня) церква у Середньому Водяному (перемальовано) і святої Параскеви в Олександрівці. На Івано-Франківщині найвідоміша втрачена Введенська церква в Пійлі поблизу Долини (після 1778). Пізнім прикладом може слугувати церква Зачаття святої Анни у Вислобоках (1763) поблизу Львова.

Іноді церкви малювали також зовні. Залишки такого малярства збереглися на західній стіні Хрестовоздвиженської церкви у Дрогобичі. Малярські композиції іноді виконували на вхідних дверях. У згаданому дрогобицькому храмі та Вознесенській церкві у Волиці Деревлянській збереглися сліди композицій "Святі Антоній та Феодосій Печерські", в Миколаївській церкві Милецького монастиря на вхідних дверях було намальоване "Дерево Єссея" [5]. Унікальний характер мають відомості візитації 1752 р. про малювання екстер'єру споруд ансамблю луцького Хрестовоздвиженського братства. Дерев'яна брама з

[1] Преславна Гора Почаевска. — Почаев, 1778. — С. XVII.

[2] *Hornung Z.* Majster Pinzel... — S. 169.

[3] *Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1890. — Т. 2. — С. 1085.

[4] ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1254, арк. 231.

[5] Там само, арк. 147 зв.

хвірткою від Ринкової площі була мальована в техніці фрески, сама церква мала мальовані західний та східний фасади, малюванням було прикрашено також барабан та аркатурний пояс під карнизом [6].

У церковному монументальному малярстві Правобережжя другої половини XVIII ст. виділялися малярі-василіани з майстерні Почаївського монастиря — носії провінційного мистецтва скромних вартостей, хоч їх діяльність — помітне явище свого часу.

Монументальне малярство розвивалося й у Києві та на Лівобережжі. До ранніх зразків належать невеликі фрагменти первісного оздоблення Троїцького собору в Чернігові. Збереглися відомості про малювання Троїцького собору Густинського монастиря з низкою сюжетних сцен та чималою кількістю поодиноких святих. Київською пам'яткою є портрет кирилівського ігумена Інокентія Монастирського у монастирській церкві. До помітних зразків, безперечно, належала втрачена малярська декорація Успенського собору Києво-Печерської лаври, виконана після пожежі 1718 р. У цьому ж зв'язку створені й розписи лаврської Троїцької надбрамної церкви [7] — єдиний вцілілий ансамбль церковного монументального малярства XVIII ст. Він демонструє своєрідну систему малярського оздоблення з окремих сцен новозавітного циклу та церковної історії, у якій виділені "Новозавітна Трійця" на склепінні та "Вигнання торгуючих з храму" на північній стіні. У поодиноких частинах ансамблю особлива увага приділена пейзажним мотивам, найповніше розробленим у приміщенні зі сходами до церкви. Верхня його зона відведена ликам праведників, а на нижній — численні зображення звірів та птахів. Ніяких відомостей про малювання церкви не збереглося, але з огляду на присутність у композиції "Перший вселенський собор" зображення гетьмана І. Скоропадського, його слід датувати найближчими роками після пожежі 1718 р. Уже в 1739 р. маляр Федір Камінський підрядився малювати київську Борисоглібську церкву на зразок Троїцької. У XVIII ст. нова малярська декорація з'явилася і в Софійському соборі — над нею працювали упродовж всього століття. Це знову ж таки окремі сцени, серед яких виділяється "Чудо архангела Михаїла в Хонах". З ансамблів монументального малярства київської традиції слід згадати стінопис Михайлівської церкви в Переяславі, Спасопреображенської церкви Межигірського монастиря та Благовіщенського собору в Ніжині (за заповітом Стефана Яворського).

З пам'яток Лівобережжя другої половини століття варто виділити малювання Спасопреображенського собору в Ізюмі, Троїцького собору Густинського монастиря та ряд медальйонів у козелецькій церкві Різдва Богородиці, окремі композиції кінця століття, збережені в чернігівському Троїцькому соборі. Особливості іконографічної програми пізніх пам'яток вказують на дальший занепад прикметних рис цього малярського напряму.

На Правобережжі в 40—70-х рр. XVIII ст. монументальне малярство активно розвивалось у костьолах. Помітну роль у його поширенні відіграли приїжджі європейські майстри, які принесли відповідну традицію на місцевий ґрунт. Першим з них був Джузеппе-Карло Педретті з Болоньї, який перед квітнем 1732 р. малював склепіння львівського костьолу босих кармелітів [8], започатку-

---

[6] Там само, арк. 106, 106 зв.

[7] *Уманцев С. Ф.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — Київ, 1973.

[8] *Mańkowski T.* Giuzeppe Carlo Pedretti i jego polski uczeń // Biul. historii sztuki. — 1954. — S. 251—252.

вавши лінію італійської орієнтації у монументальному малярстві. З італійців можна ще згадати Джузеппе Бальцані, який 1751 р. уклав контракт на розписи костьолів у Тартакові та Христинополі на Львівщині [9], й Антоніо Тавелліо, котрий малював каплицю палацу католицьких архієпископів у Дунаєві поблизу Львова, службові приміщення латинського кафедрального собору та парафіяльний костьол у Наварії поблизу Львова (1772).

Наприкінці 1730-х рр. у Львові з'явилися представники заснованої так само на італійських взірцях центральноєвропейської орієнтації. Севастян Екштейн з Брно від 1740 р. малював наву костьолу єзуїтів, але помер наступного року, не завершивши роботи. Її продовжив його син Фабіян, який помалював також склепіння бокових нав костьолу, а в 1742 р. — захристію і скарбницю костьолу бернардинів. Помічником Ф. Екштейна був Юзеф Маєр, який наприкінці 1740-х рр. виконав фрески костьолу святого Мартина у Львові (не збереглись), малював костьол кармелітів взутих у Теребовлі (1750), разом з братом Франциском — втрачені фрески костьолу Святого Хреста у Львові (1753—1755). До цієї ж традиції належав також чернець-тринітарій з Австрії Юзеф Прахтль, якому належать фрески тринітарських костьолів у Берестечку, Браїлові та Кам'янці-Подільському. Ці приклади засвідчують помітну активність монументалістів європейського походження, пов'язану з поширенням європейської системи оздоблення храмів пізнього бароко й браком власних майстрів для відповідних реалізацій.

Власне львівське монументальне малярство опиралося безпосередньо на італійський досвід. Біля його початків стояв бернардинський чернець Бенедикт Мазуркевич, який у 1732 р. виїхав з Д.-К. Педретті до Болоньї й навчався там упродовж трьох років [10]. Він розмалював інтер'єр монастирського костьолу, в якому центральне місце займає апофеоз святого Яна з Дуклі. Монастирська хроніка свідчить, що чернець виконував фігури, натомість інші частини розписів належать помічникам. Бернардинські фрески виявилися єдиним значним твором Б. Мазуркевича в монументальному малярстві.

Учнем Б. Мазуркевича був провідний львівський монументаліст другої половини століття Станіслав Строїнський [11], який почав працювати ще в 40-х рр. й, за власним свідченням 1778 р., на той час розмалював дев'ятнадцять храмів. У Львові це інтер'єр костьолу Марії Сніжної (1750—1751, збережено у фрагментах), кларисок (1760-ті рр.), вівтарна частина кафедрального костьолу (до 1771, втрачено) та його нава й каплиці (перемальовано). Майстер чимало працював також поза містом, де йому належать фрески костьолів бернардинів у Христинополі (1756), вівтарній частині костьолу домініканців у Підкамені (1766), францисканців у Перемишлі (1777), парафіяльному в Гусакові (1777), домініканців у Тернополі (1778), бернардинів у Заславі, парафіяльному в Лопатині (закінчений 1782). Рідше до монументального малярства звертався Юзеф Хойніцький, який, зокрема, працював разом зі С. Строїнським у тернопільському костьолі домініканців. Останнє покоління львівських монументалістів XVIII ст. репрезентував учень С. Строїнського Томаш Гертнер, який у 1777 р. малював захристію костьолу францисканців у Перемишлі та монастирську бібліотеку,

[9] ЦДІА України, ф. 236, оп. 1, спр. 40.

[10] *Mańkowski T.* Giuzeppe Carlo Pedretti... — S. 253, 255—257.

[11] Їх взаємозв'язок — вчителя та учня — підтверджений документально: *Hornung Z.* Stanisław Stroiński 1729—1802. — Lwów, 1935. — S. 15, przyp. 3.

а наступного року закінчив костьол у Тартакові на Львівщині. Незважаючи на чималий ряд пам'яток, власна традиція монументального малярства була розвинута доволі скромно й наприкінці століття швидко пішла на спад. Показово, що син С. Строїнського Антоній, який вчився у Римі, відійшов від професійної діяльності.

Монументальне малярство набуло поширення й у світських будівлях. Правда, в замках воно траплялося рідко, частіше в оздобленні замкових каплиць, як, наприклад, у Стрию, де, за описом 1696 р., знаходилися сцени з життя святого Іоанна Хрестителя [12], небесного покровителя державця замку, короля Яна Собєського. За описом 1780 р., фресками були прикрашені окремі приміщення резиденції латинських архієпископів на львівському Ринку (пл. Ринок, 9). С. Строїнський в 1766 р. уклав з брацлавським воєводою Станіславом Любомирським контракт на малювання їдальні новоспорудженого палацу на площі Ринок у Львові. Ю. Прахтль малював палац Чацьких у Боремелі на Волині (1781). Проте в палацах Правобережжя монументальна малярська декорація загалом поширювалася менше — її заступали галереї картин та малярські композиції плафонів.

Мальовані плафони посідали помітне місце в мистецькій культурі Правобережжя другої половини XVII—XVIII ст. Найранішими серед відомих є втрачені плафони палацу в Підгірцях, які в 1663 р. виконав голландський майстер Йоган де Баан. Пізніше в його залах з'явилися й інші композиції, зокрема, з історії родини Конецпольських [13]. Аналогічним за тематикою, але з історії Мнішків, присвячений подіям польської інтервенції в Росії на початку XVII ст., Лжедмитрієві та Марині Мнішек, був плафон палацу в Ляшках Мурованих [14] роботи, мабуть, львівського й комарненського маляра Матвія Домарацького (бл. 1671). Вірогідно, до нього належить "Коронаційний похід та коронація Марини Мнішек" (ДІМР). Низка нових композицій наприкінці XVII ст. з'явилася у Жовківському замку, проте конкретні згадки є лише про роботи львівського каноніка Еразма Вонсовича в лазні (1686) [15]. З пам'яток, створених для короля Яна III Собєського, збереглися лише чотири плафони пензля Юрія Шимоновича-молодшого (Юрія-Елеутера Семигіновського) на теми пір року у Вілянуві поблизу Варшави [16]. Описи Бережанського, Жовківського та Олеського замків фіксують плафони на тему битви під Віднем. У мистецькій практиці XVIII ст. цей напрям продовжував активно розвиватися, проте оригінальних його пам'яток не збереглося. З фотографій відомі плафони Підгорецького замку, документально засвідчено їх виконання у львівській кам'яниці Жевуських (пл. Ринок, 3) [17].

На Лівобережжі плафони з'явилися лише з кінцем століття в резиденціях російської знаті, зорієнтованої на столичні смаки. Прикладом можуть бути класицистичні розписи палацу графа Петра Завадовського в Ляличах на Чернігівщині з перевагою орнаментики, зрідка — поодинокими фігурами.

---

[12] *Александрович В.* Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI—XVII століть // ЗНТШ. — Т. 227. — С. 60—61.

[13] *Bania S.* Pałac w Podhorcach // Rocz. historii sztuki. — 1981. — T. 13. — S. 131—137.

[14] Рисунок опубліковано: *Gębarowicz M.* Początki malarstwa historycznego w Polsce. — Wrocław etc., 1981. — Ryc. 48.

[15] Державний історичний архів Литви, ф. 1280, оп. 1, спр. 705, арк. 92 зв.; спр. 707, арк. 106 зв.

[16] *Karpowicz M.* Jerzy Eleuter Siemiginowski, malarz polskiego baroku. — Wrocław etc., 1974. — S. 59—85.

[17] *Вуйцик В.* Львівські етюди (до історії кам'яниць) // Жовтень. — 1984. — № 4. — С. 99.

Пам'ятки і документальні матеріали показують, що монументальне малярство, хоч і втратило давні позиції, збереглося як окремий напрям малярської культури. Слід мати на увазі, що його пам'ятки, як правило, втрачені безслідно.

Набагато істотнішу роль відігравало станкове малярство, головний напрям якого становили багатоярусні іконостаси, найбільше розвинуті в храмах Лівобережжя, де еволюція ансамблю визначалася унікальними особливостями як мурованого, так і дерев'яного церковного будівництва. Інтенсивне поширення храмів з вертикальною композицією інтер'єру диктувало розбудову ансамблів у висоту, нерідко їх грандіозні розміри, як, наприклад, у Спасопреображенській церкві Великих Сорочинців, Воскресенській церкві в Березні (фрагменти — НХМУ) чи Троїцькому соборі в Новомосковську (втрачений). Іноді до комплексу приєднували додаткові бокові частини, як у Великих Сорочинцях. Провінційне середовище зберігало традиційний з другої половини XV ст. триєдиний ансамбль іконостас—Страсті—Страшний Суд, проте в другій половині XVII—XVIII ст. він поступово ставав маргінальним явищем. Новий акцент до його історії вносили хіба великі ікони Страшних Судів на полотні — декілька їх зберігається у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику.

Паралельно з розвитком іконостасів з останніх десятиліть XVII ст. поширюються вівтарі, традицію яких розпочинає згадуваний напрестольний вівтарик Івана Рутковича "Моління" з церкви у Волиці Деревлянській. З 1696 р. збереглися два вівтарі звичного пізніше характеру та призначення, один з них з авторським підписом Йова Кондзелевича (Хорів, церква святого Онуфрія та НМЛ). Після 1720 р. із влаштуванням в уніатських церквах бокових престолів вівтарі нерідко включалися до комплексів іконостасів як їх складові елементи. Типологічно вони виводилися з європейської традиції, поєднуючи центральний образ у різьбленому обрамленні з додатковими сценами. Рідше вівтарі трапляються в Києві та на Лівобережжі.

Аналогічний характер мали вівтарі костьолів. Раннім провінційним зразком є вівтар святої Анни (1658) з костьолу архангела Михаїла в Старій Солі роботи маляра Стефана Дзенґаловича з Судової Вишні (ЛКГ). У XVIII ст. найпоширеніший тип такого вівтаря — образ, який посідає скромніше місце в ансамблі зі столярським обрамленням та скульптурою. Прикладами можуть слугувати бокові вівтарі львівського костьолу бернардинів та вівтар Преображення місцевого кафедрального костьолу.

Іконопис другої половини XVII ст. відомий насамперед за західноукраїнськими пам'ятками, з інших реґіонів збереглися лише поодинокі його зразки.

На західноукраїнських землях у цей час остаточно утвердилася розгалужена система малярських осередків, серед яких на початку розглядуваного періоду особливу роль продовжував відігравати Львів. Розвиток місцевого іконопису пов'язаний з діяльністю майстрів середини століття. До пам'яток цього типу належить "Різдво Богородиці" з П'ятницької церкви у Львові (НМЛ). З тогочасних львівських іконостасів нині можна вказати лише невеликий ансамбль з дерев'яної Миколаївської церкви Крехівського монастиря [18] (Зарудці, Спасопреображенська церква). Збереглися відомості про виконня у 1673—1674 рр. іконостаса для церкви монастиря святого Іоанна Богослова [19]. Перед кінцем

[18] Походження засвідчене: ЦДІАУЛ, ф. 684, оп. 2, спр. 2030, арк. 10.

[19] *Łoziński W.* Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. — Lwów, 1890. — S. 264.

століття зроблено новий іконостас кафедрального собору святого Юра, з якого походить храмова ікона (НМЛ). У 1697—1698 рр. маляр Олександр Ляновський за контрактом [20] виконав іконостас для каплиці Трьох святителів при Успенській церкві (НМЛ, фрагменти). Помітним явищем був іконостас церкви святого Федора Тірона роботи анонімного послідовника М. Петрахновича Мороховського, впливу якого перед кінцем 80-х рр. зазнав Іван Руткович. З нього відомий лише храмовий образ (Львів, церква святого Миколая). Епілогом місцевої школи іконопису XVII ст. є намісні ікони Христа й Богородиці в іконостасі церкви святого Дмитрія.

Паралельно у львівських пам'ятках все помітнішими стають впливи європейської традиції. Характерний зразок цього напряму — "Введення до храму" щойно згаданої львівської Дмитрівської церкви чи скромніше — з околиць Львова (НМЛ). Його представником був і найкраще відомий за творчим доробком місцевий маляр Матвій Домарацький з Комарного поблизу Львова — автор іконостаса Успенської церкви в Кліцку поблизу Комарного (1674, може також належати його батькові Григорієві Домарацькому) та фрагментів іконостасів 1679 р. з Михайлівської церкви в Комарному (Львів, Музей народної архітектури і побуту) й 1682 р. (ЛКГ). Ця тенденція пов'язана із занепадом місцевого осередку українського малярства — на кінець століття чисельність його представників помітно зменшилася і на передній план поступово вийшли польські майстри.

Стан глибокої кризи українського малярства на місцевому ґрунті в першій половині наступного століття демонструє іконостас 1730 р. церкви жіночого Введенського монастиря (Львів, церква святого Дмитрія). У місті тоді працювали вже тільки поодинокі майстри українського походження. З них можна згадати Андрія Дунаєвського, ранню творчість якого ілюструє "Свята Варвара" 1734 р. (Львів, П'ятницька церква), Петра Вітавицького, від якого збереглося "Благовіщення" 1750 р. (НМЛ), й Семена Яремкевича, відомого нині лише як портретист. Показово, що над іконостасом собору святого Юра працював запрошений Юрій Радивиловський. Провідні майстри кінця століття Євстахій Білявський та Лука Долинський пройшли мистецькі школи відповідно Риму та Відня. Значний вплив європейської традиції наявний вже у втраченому іконостасі церкви святого Миколая, а тим більше, мабуть, зробленому за його зразком втраченому Онуфріївської. Святодухівський іконостас Л. Долинського (фрагменти — НМЛ), як і його творчість загалом, демонструють цілковиту європейську залежність. У тому ж руслі розвивалося й маловідоме релігійне малярство Є. Білявського.

Поряд зі Львовом у другій половині XVII ст. виділяється жовківський малярський осередок. Попри поширений погляд на Жовкву як середовище, де українські майстри мали вчитися у заїнятих при місцевому дворі Яна III митців європейського походження, слідів триваліщої активності останніх не виявлено. Мистецьке життя Жовкви, безперечно, склалося на ґрунті львівської традиції й послідовно зберігало цей зв'язок. Першим видатним її майстром був Дем'ян Роєвич. Останньою ідентифіковано його ікону Богородиці з іконостаса церкви Різдва Богородиці в Броїдах на Жовківщині (1666) [21]. До

[20] *Александрович В.* Львівські контракти на малярські роботи кінця XVI—XVII століття // Україна модерна. — 2000. — № 4—5. — С. 370—373.

[21] *Мовчан Я.* Ікона Богоматері Одигітрії 1666 року жовківського маляра Дем'яна Роєвича з церкви Різдва Богородиці в селі Броїдах // ЗНТШ. — Т. 236. — С. 367—372.

спадщини митця віднесено ікони Богородиці в іконостасах Вознесенської церкви у Волиці Деревлянській та з Михайлівської у Старій Скваряві (Львів, Музей історії релігії). Вони характеризують автора як носія високопрофесійної культури, котрий виразно випереджує ранні скромні спроби І. Рутковича.

І. Руткович посідає окреме місце в історії українського малярства другої половини XVII ст. як єдиний автор із значним мистецьким доробком. Його молоді літа пройшли в Кам'янці-Бузькій, у майстерні Романа Могильницького [22]. Ці зв'язки потверджують найраніші ікони — датовані травнем 1680 р. пределли та намісний образ Спаса в іконостасі * Вознесенської церкви у Волиці Деревлянській, "Моління" в іконостасі церкви Собору архангела Михаїла у Волі Висоцькій. Вони визначені залежністю від творчості Івана — автора ікони Спаса 1629 р. з церкви святого Миколая у Кам'янці-Бузькій (НМЛ) [23]. Індивідуальний почерк молодого майстра швидко змінювався. На це вказує зіставлення чотирьох ранніх "Молінь" — згаданого 1680 р., виконаних через два роки в іконостасі Вознесенської церкви у Волиці Деревлянській та потелицьких церков Зішестя Святого Духа (НМЛ) і Святої Трійці (1683). Наступні його твори в іконостасі церкви Собору архангела Михаїла у Волі Висоцькій походять з кінця 1680-х рр. й позначені впливом автора

[22] *Александрович В.* Два документи до початків біографії Івана Рутковича // ЗНТШ. — Т. 227. — С. 372—378.

*Іконостас традиційно відносять до спадщини І. Рутковича, проте, як встановлено під час реставрації у 1991—1992 рр., йому належить лише незначна частина ікон.

[23] *Свєнціцька В.* Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. — Київ, 1966. — С. 15 (авторка не розвинула спостереження, яке дає ключ до творчості майстра).

М. Домарацький. Апостол Іоанн. З церкви архангела Михаїла в Комарному. 1679 р. (?)

Д. Роєвич. Богородиця Одигітрія. З Вознесенської церкви у Волиці Деревлянській. Близько 1680 р.

згадуваної львівської ікони святого Федора Тірона. Апостоли, "Спас", "Архангел Михаїл" (1688) на північних дияконських дверях, "Втілення" (1690) демонструють зрілу манеру митця. Головною пам'яткою заключного періоду його творчості є іконостас жовківської міської церкви Різдва Христового 1697—1699 рр. (НМЛ), взорований на гравюрах Біблії Піскатора. Він найповніше демонструє поглиблення реалістичних тенденцій у творчості митця, розвиток малярського начала, образи, сповнені духовної глибини і величі (апостоли, святий Володимир Великий). Життєвий шлях І. Рутковича обірвався у квітні 1703 р. [24]

З менше відомих особистостей повинен бути згаданий Юрій Шимонович-старший [25] (†1690), початок діяльності якого припадає на 40-ві рр. Він мав вчитися за кордоном [26], що підтверджує виконана в наслідування малярства європейської орієнтації ікона Богородиці (1651, Жешув, костьол Різдва Богородиці) [27], даючи підстави вбачати в ньому першого українського маляра, який наслідував європейську традицію. Цю тенденцію продовжив його син Юрій Шимонович-молодший (1650-ті рр. — між 1708—1711), який вчився у Римі, 1682 р. став академіком Академії святого Луки й працював насамперед у Варшаві та Вілянуві, де очолював королівську "малярню".

Від самого кінця XVII ст. виступає останній із значних представників жовківського осередку — Василь Петранович. З його спадщини збереглося небагато, творчий шлях з'ясований мало. Істотну роль у формуванні індивідуальності митця відіграло перебування у сілезьких маєтках королевичів Собєських. Не виключено, що саме звідсіля у його творчості задомінувало своєрідне малярське начало. Ці риси демонструє приписаний йому іконостас жовківської Троїцької церкви. Особливості малярської манери В. Петрановича найповніше проявляються у втрачених іконостасах монастирських церков Крехова (1742) та недатованому — Краснопущі й церкви святого Миколая у Бучачі (до 1743 р., перемальований). Географія замовлень й збережені твори характеризують майстра як одну з центральних постатей західноукраїнського малярства свого часу. Його творчість — остання яскрава сторінка історії жовківського малярського осередку. Правда, залишається невідомою діяльність інших місцевих майстрів першої половини століття, зокрема, Юрія Андрушинського, Тимофія Стисловича та Михайла Скрицького. Монументальне "Моління" 1710 р. в іконостасі жовківської церкви Різдва Богородиці вказує на значний професійний потенціал осередку, проте на середину століття він занепадає, що яскраво засвідчують додані до зазначеного іконостаса апостоли (1750).

Поза Львовом та Жовквою в історичному перемишльсько-львівському реґіоні не було інших професійних осе-

[24] На це вказує дата біля імені майстра у пом'янику жовківської міської церкви: *Крип'якевич І.* З минулого міста Жовкви // Записки Чина святого Василія Великого. — Жовква, 1935. — Т. 6. — С. 62.

[25] *Александрович В.* Майстер Юрій Шимонович-старший // Образотворче мистецтво. — 1990. — № 1. — С. 17—18; *Ejusd.* Nowe materiały do biografii i twórczości Jerzego Szymonowicza starszego oraz Jerzego Eleutera Szymonowicza Siemiginowskiego // Folia Historiae Artium. — 1991. — T. 27. — S. 112—121; *Его же.* Отец и сын Шимоновичи в истории западноукраинской живописи второй половины XVII в. // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1992. — Москва, 1997. — С. 204—213.

[26] *Karpowicz M.* Jerzy Eleuter Siemiginowski... — S. 183.

[27] *Nikiel M.* Nieznany obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem pędzla Jerzego Szymonowicza // Wizerunki maryjne diecezja przemyska i rzeszowska. — Rzeszów, 1992. — S. 25—27.

редків, а окремі кращі зразки малярства, як іконостаси церкви Різдва Богородиці у Завадові на Яворівщині чи невідомого походження в перемишльському кафедральному соборі Різдва Івана Хрестителя [28] виводяться з традиції Львова—Жовкви.

Творчість майстрів розбудованої системи малих осередків позначена виразними рисами відповідного середовища. Вона відома мало, проте тут можливі й цілком несподівані відкриття, як, наприклад, щонайменше півтора десятка майстрів у Бродах на Львівщині в другій половині XVII ст. [29], творча спадщина яких залишається невідомою. З авторських підписів найкраще відомі митці Судової Вишні, які нерідко зверталися до досвіду попереднього часу, як Ілля Бродлакович в іконі архангела Михаїла (Ужгород, Картинна галерея). Судова Вишня є одним із центрів, що в XVII ст. зайняв місце занепалого Перемишля [30]. Перемишльська школа українського іконопису на другу половину XVII ст. остаточно втратила давні позиції [31] й у регіоні неподільно запанувала народна образотворча культура, з окремих центрів якої, за пам'ятками та писемними джерелами кінця XVII ст., краще відомий риботицький [32]. На цих теренах для церков працювали й провінційні майстри польського походження. Аналогічна картина спостерігається й в українській частині Словаччини та на Закарпатті, де церковне малярство віддавна розвивалося у руслі перемишльської традиції.

Аналогічні явища мали місце й на Підляшші та Холмщині. Серед нечисленних збережених тут пам'яток є поодинокі твори професійного малярства на зразок невідомого походження іконостаса другої половини XVII ст. люблінського Спасопреображенського собору чи окремих ікон у збірці Люблінського музею, а загалом панує провінційна традиція з виразними західними ремінісценціями, особливо у XVIII ст., коли на території Холмської єпархії ширилася латинізація, й церкви оздоблювалися здебільшого на зразок костьолів [33].

Порівняно з розглянутими реґіонами на Волині насамперед зберігалися самобутні професійні осередки, а наприкінці XVII та на початку XVIII ст. винятковy активність виявляли монастирі, які зверталися до київської традиції. Тут збереглися окремі пам'ятки малярства київського походження. Одночасно розвивалася народна образотворча культу-

---

[28] *Giemza J.* Ikonostas z cerkwi p. w. świętego Mikołaja w Lubaczowie. Ukraińska sztuka cerkiewna XVII wieku wobec tradycyjnych wartości ideowo-estetycznych // Polska—Ukraina: spotkanie kultur. Materiały z sesii naukowej / Pod red. T. Stengera. — Gdańsk, 1997. — S. 32—54.

[29] *Александрович В. С.* Малярський осередок у Бродах // Дзвін. — 1990. — № 3. — С. 114—117.

[30] *Його ж.* Закарпатський напрямок діяльності майстрів західноукраїнського малярства другої половини XVII ст. як результат розвитку мистецької ситуації у львівсько-перемиському історико-культурному реґіоні // Культура українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. — Ужгород, 1994. — С. 289—299.

[31] *Його ж.* Перемишльське середовище українських малярів у XVII столітті // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — Київ, 2002. — Вип. 2. — С. 231—256.

[32] *Його ж.* Нові дані про риботицький малярський осередок // Нар. творчість та етнографія. — 1992. — № 1. — С. 59—63.

[33] *Sygowski P.* Ikona Matki Boskiej z Dzieciątkiem tzw. "Czesnochrestska" z Hrubieszowa na tle dziejów diecezji chełmskiej Kościoła Wschodniego // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Наук. зб. — Матеріали VI міжнар. наук. конф. по волинській іконі, м. Луцьк, 1—3 грудня 1999 р. — Луцьк, 1999. — С. 71.

Спас. З церкви Преображення Господнього у Волиці Комаровій. Друга половина XVII ст. Публікується вперше.

ра, проти якої ще перед кінцем XVI ст. виступав Василь Малюшицький.

У спадщині волинського малярства другої половини XVII — початку XVIII ст. центральне місце посідають насамперед збережені на території нинішньої Волинської області ікони монументальної традиції з далекими прототипами в епосі знаменитого князя-мецената Володимира Васильковича (†1288). До найважливіших з-поміж них належить намісний "Спас" з церкви Різдва Богородиці в Камені-Каширському (ВКМ). Духовна глибина і зосередженість образу Вседержителя, переконливість пластичного моделювання форми, монументальний лад і досконала техніка виконання ставлять його на одне з чільних місць в українському релігійному малярстві епохи. Цілком інший напрям засвідчують намісні "Спас" та "Богородиця" з Преображенської церкви у Волиці Комаровій (Червоноградський музей історії релігії). До значних пам'яток, мабуть, київського походження належить "Моління" з церкви Різдва Богородиці в Рудці Козинській (ВКМ). Окремо слід відзначити й "Покров Богородиці" зі Святотроїцької церкви в Річиці (РКМ).

З майстрів цього періоду виділяється анонімний автор чудотворної ікони Богородиці Білостоцького монастиря (Білосток, Михайлівська церква), який виконав також іконостас церкви Іоанна Богослова в сусідніх Сьомаках (збереглися намісні ікони Христа та Богородиці). З волинських митців другої половини XVII—XVIII ст. краще відомий лише Йов Кондзелевич (бл. 1667 — між 1740—1748) з Жовкви, від дев'ятнадцятирічного віку нотований на Волині — в Луцьку та Білостоцькому монастирі; жовківські корені його малярства не простежуються [34]. У згадуваному загорівському вівтарі він виступає спадкоємцем місцевої малярської традиції як вірогідний учень автора іконостаса 1696 р. із Спасопреображенської церкви луцького Чернчицького монастиря. Наступний етап творчості митця засвідчують ікони з Хрестовоздвиженської церкви Манявського скиту (НМЛ), з яких намісний "Спас" має авторський підпис і двічі повторену дату "1698", а "Вознесіння" — розгорнутий підпис з датою "1705". Його композиції виказують переосмислення європейської іконографічної традиції, запозиченої з неідентифікованої гравюри. Крім зазначених ікон, до спадщини митця у Манявському іконостасі можуть бути віднесені також обидва архангели на дияконських дверях і "Тайна вечеря". Авторська атрибуція інших його частин потребує дослідження, оскільки Й. Кондзелевич діяв у складі артілі, індивідуальні почерки членів якої досі не вивчені. На Волині майстер працював також над іконостасом церкви Різдва Богородиці Загорівського монастиря (НМЛ), де йому належать, зокрема, храмовий образ і "Введення". Останньою роботою митця є "Розп'яття з Марією та Іоанном" 1737 р. з луцького Спаського Чернчицького монастиря (НМЛ).

У літературі постать Й. Кондзелевича перетворена на "збірне поняття", під яке підводиться група іконостасів, насамперед монастирського походження з околиць Луцька, та окремих ікон, що відображають останнє піднесення малярської традиції Волині. З майстрів, об'єднуваних під іменем Й. Кондзелевича, слід виділити щонайменше трьох. Один з них — згаданий автор іконостаса Чернчицького монастиря (1696), перенесеного до Троїцької церкви в Городищі по-

[34] *Александрович В.* "Легенда Йова Кондзелевича". Вступ до студій над творчістю майстра на Волині // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації / Доп. та повідом. IV наук. конф., м. Луцьк, 17—18 грудня 1998 р. — Луцьк, 1998. — С. 8.

Моління. З церкви Різдва Богородиці у Рудці Козинській. Друга половина XVII ст.

близу Луцька (намісні "Спас", "Богородиця" й дві пределли на місці, "Спас" з "Моління", троє одвірків, дияконські двері та пределла "Спокушення Христа" (ВКМ)). Йому належить "Покров Богородиці" (Локачі, церква святого Миколая) та того ж походження пророки (ВКМ). Прикметні особливості його стилю виразно виділяються на тлі волинського іконопису й вказують на вірогідні київські джерела. Цей майстер входив до артілі, яка працювала над іконостасом Манявського скиту, де йому можна приписати храмову ікону та "Моління".

Інша яскрава індивідуальність — автор іконостаса Успенської церкви Білостоцького монастиря[35], з якого вціліли шість апостолів та храмова ікона (НМЛ). Раніший етап його діяльності відображають храмова ікона Успенської церкви в Береську та невідомого походження "Введення" (НМЛ), а пізнішу манеру — храмовий "Святий Миколай" з церкви в Холопичах (ВКМ). Його творчість відзначається унікальною глибиною образів і пластичним моделюванням форми з виразно індивідуальною передачею складок, побудованим на зіставленні інтенсивних кольорів (зеленого, рожевого, оранжевого) з характерним трактуванням тіней темнішою барвою того ж кольору. Вірогідно, родовід білостоцького майстра слід шукати на київському ґрунті, на що вказує спорідненість його спадщини з іконописом Лівобережжя першої половини XVIII ст., яку, зокрема, засвідчує тип ликів майстра "Успіння" пізнішого іконостаса Спасопреображенської церкви у Великих Сорочинцях.

Як окремого майстра слід виділити й автора більшої частини іконостаса церкви Різдва Богородиці Загорівського монастиря — йому належать насамперед апостоли з "Моління". Характерні вкорочені пропорції їхніх постатей та ликів виказують європейські графічні взірці. Ще виразніше вони виявилися в намісних іконах Спаса та Богородиці: перша з них дає іконографічний тип "Salvator Mundi", а "Богородиця" повторює давню римську ікону з церкви святої Марії Великої. Маляреві належить також "Богоявлення" (Локачі, Миколаївська церква) та, очевидно, найраніший у його спадщині образ "Апостоли Петро і Павло" (Сирнички, церква святого Луки) з підписом "І(?) Сак." У його творчості на місцевому ґрунті вперше накреслився напрям малярства, зорієнтований на західноєвропейські іконографічні зразки.

Почаївське малярство орієнтувалося на провінційні зразки латинської традиції й було значно поширене не лише на західноукраїнських землях, а й у Білорусі. Малярня, мабуть, повторювала взоровану на київській традиції практику монастирів з околиць Луцька. Проте показово, що роботи в Почаєві на початку XIX ст. вже виконував Л. Долинський.

Творчість митців-василіан демонструє лише один аспект малярської культури Волині. Поряд з ними працювали майстри, які продовжували місцеву традицію іконопису, розвиваючи окремі найприкметніші її сторони, як, наприклад, монументальний характер за оновлених форм і засобів. Прикладом може слугувати невідомого походження храмовий "Святий Стефан" (ВКМ), який ще

[35] Від часу відкриття у 60-х рр. його, як і Загорівський іконостас та супутні пам'ятки, віднесено до спадщини Йова Кондзелевича: *Возницький Б. Г.* Творчість українського художника Йова Кондзелевича // Львівська картинна галерея. Виставки, знахідки, дослідження. — Львів, 1967. — С. 42—58. Проте вказана група ікон становить комплекс настільки далекий від безсумнівних творів майстра, що, за поодинокими винятками, їх атрибуцію Й. Кондзелевичу слід визнати непорозумінням.

Воздвиження Хреста. З Хрестовоздвиженської церкви Манявського скиту. 1698—1705 рр.

зберігає традиційний монументалізм, проте в "портретному" трактуванні обличчя відходить від норм місцевого іконопису. Якщо пам'ятки цього кола відображають професійний рівень, то представником малярства невеликих міст був віднесений до Острога автор групи ікон першої половини століття, крайні з яких датовані 1721—1742 рр. [36] До пізніх зразків цього напряму належать монументальні ікони апостолів Петра і Павла та святого Миколая (Білосток, Михайлівська церква). Храмовий "Святий Георгій" з церкви в Кутрові поблизу Горохова (ВКМ) продовжує ту саму лінію активнішого використання європейського досвіду. На неї ж вказує й "Причащання святого Онуфрія" з церкви святого Микити в с. Тур (ВКМ). На Волині для церков так само працювали майстри польського походження, представниками яких у середині століття були Станіслав Михальський з сином Томашем [37].

Одночасно на Волині поширювалося народне малярство, одним з осередків якого наприкінці XVII ст. була Степань. Тут працював маляр Семен, якому належать храмова "Старозавітна Трійця" (1694) та "Свята великомучениця Параскева" й, вірогідно, згадуваний вівтарик з церкви Іоанна Богослова в Острівцях (всі у РКМ). Для творчості майстрів цього кола характерні обмежена кольорова гама й спрощення пластичної та просторової системи аж до відмови від їх елементів.

У руслі народної образотворчої традиції розвивалося й малярство нинішньої Івано-Франківщини. Збережені тут пам'ятки професійного рівня належать до імпорту. Монастирська артіль, яка працювала над іконостасом Манявського скиту, виконала також іконостас Воскресенської церкви у Свистельниках (1704 р.). Іконостас Успенської церкви в сусідньому з монастирем Вербові (Львів, збірка монастиря Студитів) так само намалював приїжджий майстер, у манері якого виразно проступають елементи західної іконографії. Серед пам'яток народного напряму XVIII ст. увагу привертають ікони (одна з них датована 1777 р.) майстра іконостаса церкви святої великомучениці Параскеви в Космачі (Івано-Франківський художній музей, ЛГМ, НХМУ).

Мистецька культура Поділля досі відома мало. Її зразків з кінця XVII ст. майже не збереглося через винищення краю в польсько-турецьких війнах та за турецької окупації. Нечисленні пам'ятки наступного століття демонструють як професійну традицію, так і значне поширення народної образотворчої культури. Уявлення про професійне малярство дає двосторонній образ "Святий Іоанн Богослов / свята мучениця" (Кам'янець-Подільський, картинна галерея). Він стверджує самобутній характер місцевого малярства та його еволюцію у напрямі, найкраще відомому за київськими пам'ятками. Уривчасті відомості про малярство Поділля засвідчують його інтенсивний розвиток. Найкрасномовнішим свідченням цього є ікони іконостаса львівського собору святого Юра кам'янецького маляра Ю. Радиловського (перемальовані). З 1739 р. він працював за контрактом як надвірний маляр князя Любомирського в Рів-

---

[36] *Луць В.* Іконописна майстерня Острога першої половини XVIII століття // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації / Тези та матеріали II міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 29 листопада — 1 грудня 1996 р. — Луцьк, 1996. — С. 32—33.

[37] *Карп'юк Л.* До питання авторства творів "волинського іконописця 1750 року" // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Матеріали VII міжнар. наук. конф. з волинського іконопису, м. Луцьк, 27—28 листопада 2000 р. — Луцьк, 2000. — Вип. 7. — С. 58—59.

Причащання святого Онуфрія. З церкви св. Микити в Турі. Друга половина XVIII ст.

ному [38]. На Поділлі теж функціонувала широка мережа провінційних осередків, досі зовсім не вивчена. До ранніх зразків майстрів цього кола належить храмовий "Святий Георгій" першої третини XVIII ст. з церкви у Лоївцях на Хмельниччині (НХМУ).

Іконопис Києва та Лівобережжя другої половини XVII—XVIII ст. — окрема сторінка мистецтва, яка внаслідок специфічних обставин історичного процесу на місцевому грунті та майже невідомої передісторії має дещо відмінний характер. Прикметні його особливості полягають у дальшій залежності від європейської традиції й органічному розробленні самобутніх рис. Розвиток цього виду ма-

[38] ЦДІА України, ф. 236, оп. 2, спр. 38.

лярства забезпечували фундації вищого духовенства та козацької старшини, завдяки їм розквітла ця самобутня культура, яка є одним з вершинних здобутків національної мистецької традиції.

Спадщина іконопису відповідного кола другої половини XVII ст. відома лише за поодинокими зразками. Визначальну роль тут відігравав мистецький процес на київському ґрунті. Певне уявлення про початковий його етап дають описи П. Алеппського. До оригінальних пам'яток належить епітафія лубенського полковника Леонтія Свічки з Вознесенської церкви с. Олексіївка поблизу Лубен (НХМУ). Особливості київського малярства кінця століття яскраво виявляються у згадуваному "Молінні" з церкви Різдва Богородиці в Рудці Козинській (ВКМ) та пізнішому "Преображенні" з церкви Казанської ікони Богородиці с. Садів (ВКМ). Характерним прикладом іконопису Лівобережжя кінця XVII ст. є "Святий Йоаким" та "Свята Анна" 1680—1685 рр. з Михайлівської Предтеченської пустині поблизу Лебедина та "Святий Миколай" з Михайлівської церкви с. Михайлівка (всі у НХМУ) фундації гадяцького полковника Михайла Васильовича, племінника гетьмана Івана Самойловича. Перші з них — унікальні зразки ікон з верхніх ярусів іконостаса в рідкісному варіанті, відомому за згадуваним ансамблем з Сумського монастиря. Скромнішою за фаховим рівнем є "Старозавітна Трійця" з Баришівки на Київщині (ХХМ). До цього малярського напряму належать незафіксованого походження "Три апостоли" (ДХМ) [39].

Поодинокі збережені пам'ятки іконопису Київщини та Лівобережжя другої половини XVII ст. вказують на інтенсивний розвиток малярства та розгалужену систему його осередків, засвідчену передовсім відомостями про малярів у переписних книгах 1666 р. [40] З кінця століття походять також найстаріші пам'ятки Чернігівщини — ікона Єлецької Богородиці з Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря (ЧІМ), намісні ікони Спаса та Богородиці з іконостаса Спасопреображенської церкви Спаського монастиря у Новгороді-Сіверському (НАІЗЧС), "Богородиця" в срібній оправі фундації гетьмана Івана Мазепи (ЧІМ), храмовий "Покров Богородиці" з церкви в Кобищах (НХМУ). До XVIII ст. належить "Старозавітна Трійця" зі Спасопреображенської церкви Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському та ікони з її іконостаса "Покров Богородиці" й "Святий Володимир Великий" (всі у НАІЗЧС).

Найважливіші здобутки малярства Києва та Лівобережжя пов'язані насамперед з місцевими монументальними іконостасами, характер яких багато в чому визначався особливостями будівельної традиції. З-поміж бодай частково збережених найранішими є чотири композиції іконостаса Успенського собору Києво-Печерської лаври — "Різдво Христове", "В'їзд до Єрусалима", "Зішестя Святого Духа", "Тайна вечеря" (НХМУ), створеного після пожежі 1718 р., та недавно ідентифікований монументальний намісний образ того ж ансамблю "Собор святих отців печерських" (НХМУ).

Наступною видатною пам'яткою є загалом скромний через розміри інтер'єру іконостас Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, мальований разом із фресками інтер'єру, очевидно, у 1720-х рр. У ньому з'являються

[39] *Яценко Л. І.* Українська ікона кінця XVII — початку XX століття у зібранні Дніпропетровського художнього музею. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 32.

[40] Переписні книги 1666 року / Підготував до друку і зредагував В. О. Романовський. — Київ, 1933.

Преображення. З церкви Казанської ікони Богородиці у с. Садів на Волині. Початок XVIII ст.

Святий Іоанн Богослов. З церкви св. Миколая у Куцеволівці. Друга чверть XVIII ст.

ростові зображення Спаса та Богородиці, апостоли спарені, в пределлах акцентовано пейзажні мотиви.

Не менш важлива київська пам'ятка — іконостас Софійського собору, від якого зберігся лише намісний ряд з величними "Спасом" та "Богородицею". Їхні монументальні форми вказують на звернення до давніх традицій, одночасно демонструючи ширші зв'язки в місцевій малярській спадщині, які засвідчені також намісними іконами Спаса та Богородиці з церкви Різдва Богородиці в Малій Бугаївці (НХМУ).

Традиції іконопису Києва та Лівобережжя першої третини XVIII ст. найповніше втілені в іконостасі Спасопреображенської церкви у Великих Сорочинцях, створеному на замовлення гетьмана Данила Апостола. Цей грандіозний ансамбль демонструє один з переломних етапів іконописної культури, оскільки його майстри підійшли до нової інтерпретації окремих основоположних моментів малярської системи. Вони відмовилися від неподільного домінування постатей і послідовно акцентували просторовий характер композицій, у розриві з традицією встановлюючи, наприклад, скісно ложе в "Успінні Богородиці" й передаючи інтер'єр. Як і раніше, зазначене нововведення не є результатом осмислення проблеми простору й мало відповідає нормам перспективи. Проте в рамках цієї культури завдання їх освоєння і відтворення не стояло: шляхом органічного розвитку власного бачення митці відповідного кола підійшли до вироблення оригінальної системи, яка могла бути розвинута не лише в релігійному, а й у світському малярстві. Яскраво виражений світський характер має, зокрема, "Введення" з безконечністю постатей величної й сповненої своєрідної грації сцени на скромно зазначеному архітектурному тлі.

Спасопреображенський іконостас демонструє найвищий професійний рівень сучасного релігійного малярства Лівобережної України. Він належить декільком майстрам, правдоподібно київського походження, від яких відомі й інші пам'ятки. Серед них найвагоміше місце посідають "Христос на престолі", "Богородиця на престолі" та "Святий Іоанн Богослов" з намісного ряду іконостаса Миколаївської церкви Куцеволівки на Дніпропетровщині (ДХМ) [41]. Вони належать до спадщини того митця, який в сорочинському іконостасі малював, зокрема, намісний образ Богородиці. Таким чином, ці майстри працювали не лише над гетьманським замовленням, а й малювали значно скромніші іконостаси сільських церков. Серед їх характерних прикладів можна згадати також фрагменти іконостаса з церкви у Липовці на Київщині (Краків, Національний музей) [42], ікони "Апостол Матвій" та "Апостол Фома" з давнішої частини іконостаса Воскресенської церкви у Березні на Чернігівщині (НХМУ), незафіксованого походження "Богородицю на троні з архангелами Михаїлом та Гавриїлом" (НХМУ), пов'язане з традиціями XVII ст. незафіксованого походження "Моління" з Дніпропетровщини (ДХМ) та так само невідомого походження "Моління" (НХМУ), "Преображення" (ХХМ).

Цей напрям малярської культури був продовжений в іконостасі Вознесенської церкви в Березні. Його композиції становлять наступний крок серед пам'яток відповідного кола. Великі розміри ікон, їх відкриті, яскраві барви, широке використання золота в поєднанні з ма-

[41] Репродуковані: *Яценко Л. І.* Зазн. праця. — С. 26—29.

[42] *Kłosińska J.* Ikony (Muzeum Narodowe w Krakowie. Katalogi zbiorów. T. 1). — Kraków, 1973. — № 154.

лярським трактуванням форми, духовна глибина образів ставлять іконостас на особливе місце в спадщині українського малярства XVIII ст. У невеликих композиціях пределл чи сценах додаткового ряду створюються цілком світські за характером картини, які демонструють потенційні малярські можливості цього напряму, проте вони не розвинулися внаслідок зміни історичної ситуації в останній третині століття.

Не менш виразно, ніж у зазначених комплексах іконостасів, специфічні прикмети малярства київського кола виявляються в окремих іконах — самостійного призначення чи з іконостасів. За розмаїття індивідуальних почерків та манер їх об'єднують іконографія, малярські прийоми та образні характеристики, визначені загальним контекстом релігійної мистецької культури спільного середовища. Згадувані ікони Христа та Богородиці з церкви Малої Бугаївки на Київщині, яка належала до маєтків київського Флорівського монастиря, як зазначалося, продовжують у скромнішому варіанті намісні ікони іконостаса Софійського собору. Пізнішими прикладами можуть слугувати "Свята Варвара" з Хрестовоздвиженської церкви на Подолі (НХМУ), "Архідиякон Стефан" з Києво-Печерської лаври (НКПІКЗ), "Свята Катерина" з Хрестовоздвиженської церкви (НХМУ). Кожна з них репрезентує окремий напрям еволюції малярської традиції. Проте їх об'єднує малярська система, в якій ікона перетворюється на картину релігійного змісту, сповнену багатства форм. На тлі цього духовна піднесеність ідеалізованих образів і характерна для української культури відсутність реалістичного натуралізму відносять її до класики іконопису свого часу. Остання із зазначених ікон свідчить про використання західноєвропейських гравюр як іконографічних взірців й на київському ґрунті в другій половині XVIII ст.

Інший аспект відповідної малярської течії представляють пределли іконостаса Покровської церкви в Сулимівці "Зустріч Марії та Єлизавети" (НМЛ) та "Розвідники землі ханаанської" (НХМУ), наділена ще виразнішими рисами реалістичного характеру композиція "Христос у чаші з апостолами Петром і Павлом" з Микільського собору в Києві (НХМУ).

Завершенням цього напряму наприкінці століття є рання спадщина В. Боровиковського — парні ікони Христа та Богородиці, Богородиці на троні та Богородиці з херувимами (всі у НХМУ) з Троїцької церкви в Миргороді. У пізніших роботах майстра, наприклад, "Цар Давид" 1785 р. (Санкт-Петербург, ДРМ), посилюються риси академічної манери, остаточно утвердженої в творчості митця уже після його від'їзду з України.

Розглянуті пам'ятки Києва та Лівобережжя демонструють насамперед високопрофесійну малярську культуру, глибоко закорінену в національній традиції, без виразних зовнішніх впливів. Не підлягає сумніву, що вона однозначно домінувала на відповідних теренах, й, на відміну від Правобережжя, народна образотворча традиція не мала тут значного поширення, що є однією з прикметних рис місцевої культури.

Проте ще за розквіту цього мистецтва з активізацією російського проникнення в Україну почали з'являтися зразки малярства іншого характеру. Найраніший з відомих їх прикладів є спроваджений з Петербурга іконостас київської Андріївської церкви. Поширення цього напряму на місцевому ґрунті демонструють ікони іконостаса церкви Різдва Богородиці в Козельці з їх темним, глухим колоритом провінційного

Моління. З Вознесенської церкви у Великій Березні. 1760-ті роки.

варіанта "академічної" манери, яка виразно контрастує з яскравою кольоровою палітрою кращих зразків релігійного малярства національної традиції. Проте з посиленням російського утвердження в Україні саме ця привнесена малярська система поступово все більше витісняла собою взірці, що постали на заключній стадії останнього піднесення українського релігійного малярства.

Перегляд пам'яток українського іконопису другої половини XVII—XVIII ст. показує, що впродовж цього часу на українських землях розвивалася до свого органічного завершення художня система, вироблена з кінця XVI ст. На Правобережжі у професійному мистецтві поступово утверджувалася орієнтація на провінційний варіант західноєвропейського зразка й паралельно поширювався народний напрям малярської культури. У Києві та на Лівобережжі, де вона зазнавала значного київського впливу, роль європейської складової була набагато скромнішою, місцева малярська спадщина дає послідовний розвиток власної художньої системи.

Окрему сторінку релігійного мистецтва Правобережжя становить станкове малярство латинської традиції, пам'ятки якого нині досить нечисленні. Найважливішим центром його поширення, як і рашіне, був Львів. У другій половині XVII ст. місцевий малярський осередок, як зазначалося, виразно полонізується й надалі цей процес лише посилювався. Місцеве латинське релігійне малярство другої половини століття відоме в нечисленних зразках загалом скромного рівня. Прикладами можуть слугувати дві серії "Чудес святого Яна з Дуклі" з костьолу бернардинів (Львів, костьол бернардинів та ЛГМ), виконана для міста символічна картина 1676 р. "Святий Ян з Дуклі" (Львів, костьол бернардинів). Серед унікальних пам'яток з-поза Львова можна згадати образ "Королевич Якуб Собеський з апостолом Яковом" з парафіяльного костьолу в Жовкві (НМЛ). До спадку жовківського осередку належить, мабуть, і "Благовіщення" на засуві запрестольного вівтаря церкви святої великомучениці Параскеви в Крехові поблизу Жовкви, перенесеного з одного з жовківських костьолів.

Відповідний напрям малярства першої половини наступного століття на львівському ґрунті засвідчують вівтарі костьолу бернардинів. У кафедральному костьолі привертає увагу вівтар "Преображення". Цілісну групу пам'яток другої половини століття зберіг лише костьол святого Антонія.

З окремих зразків малярства цього кола слід згадати чотири монументальних полотна на теми Страстей з каплиці замку в Підгірцях на Львівщині роботи Гіацинта Олексінського (ЛГМ). Найбільшу їх групу становить частково збережена підгорецька колекція картин відомого польського релігійного маляра XVIII ст. Симона Чеховича, який в 1760-х рр. працював у Підгірцях, де було понад сто його композицій (частина їх знаходиться в ЛГМ та ЛМІР). Малярство другої половини століття репрезентують насамперед вівтарні образи та засуви до них у львівському кафедральному костьолі роботи Юзефа Хойніцького, виконані за контрактом 1774 р., його ж образ 1799 р. "Апостоли Петро і Павло" з Вірменського собору (НМЛ), рідкісний у спадщині майстра "Святий Георгій" згадуваного монументаліста С. Строїнського (Львів, собор святого Юра).

З XVIII ст. зберігся ряд вівтарних образів з костьолів Волині, проте поряд із місцевим малярством тут нерідко трапляються привізні роботи, втім, також зарубіжних майстрів. Саме такий характер має "Видіння святого Антонія Падуанського" згадуваного маляра італійського походження М. Паллоні або його школи з костьолу святого Антонія у Великих Межирічах (ЛГМ). Ряд вівта-

рних композицій для костьолу бернардинів у Заславі закуплено в С. Чеховича у Варшаві [43]. Він також виконав за контрактом одинадцять образів для костьолу в Устилугу [44]. На одному з двох монументальних вівтарних образів з костьолу тринітаріїв у Берестечку виявлено авторський підпис відомого австрійського маляра Фелікса Іво Ляйхера (ЛГМ). Збереглися також вівтарні картини згадуваного Й. Прехтля з костьолу бернардинів у Дубно, присвячені житію святого Іоанна де Мата (НМЛ) та святих Яна Непомука й Рецеса (Луцьк, кафедральний костьол). До кращих зразків латинського релігійного малярства Волині належать невідомого походження вівтар святого Іоанна Богослова другої половини століття та "Коронування Богородиці" з церкви Казанської ікони Богородиці с. Садів (обидві у ВКМ).

Рідкісним взірцем з території Поділля є невеликий образ святої Теклі другої половини століття (КПКГ) та вівтарний образ "Новозавітна Трійця" Й. Прехтля у місцевому кафедральному костьолі. Приклад з Івано-Франківщини подає "Новозавітна Трійця" 1773 р. (Рогатин, Святодухівська церква).

Незважаючи на глибокі якісні зміни на всіх напрямах мистецької традиції у другій половині XVII—XVIII ст., релігійний аспект весь цей час зберігав домінуючі позиції у малярстві. Зі світських жанрів значного поширення набув лише портрет, що становить одну з прикметних особливостей мистецької культури. Основу його розвитку творили власні здобутки, напрацьовані від кінця XVI ст. з появою портрета як самостійного жанру.

На другу половину XVII ст. портретне малярство закономірно набуло значно більшого поширення у мистецькій практиці західноукраїнських земель. Історичні обставини визначили найширшу сферу функціонування жанру та найповніше збереження цих пам'яток у мистецькій спадщині саме львівського кола. Тут портрет утвердився не лише в середовищі суспільної еліти, а й серед дрібної шляхти, міщанства, причому не тільки патриціату, в епітафіях він набув поширення серед селянства та сільського духовенства. Правда, про його поширення у провінційному середовищі відомо дуже мало, а оригінальні пам'ятки цього кола є лише в унікальних зразках. Проте для питання про місце жанру в мистецькій традиції показовою є, наприклад, нагальна потреба шляхтича Порадовського вислати власний портрет, який виконав маляр Федір у Бродах на Львівщині, у подарунок сестрі, котра жила в околицях Язлівця на Поділлі (1659) [45]. Не менш важливим є свідчення писаря короля Яна III Собеського в Жовкві Самуїла Брохоцького, для якого замковий маляр Тимофій зробив портретну галерею предків на повний зріст, додаючи їм булави та перначі як відзнаки урядів, які вони ніколи не посідали (1690) [46]. У плані поширення жанру варто відзначити й те, що починаючи лише з другої половини XVII ст. він з'являється в описах майна львівських городян українського походження [47].

Оригінальні львівські зразки другої половини XVII ст. досить нечисленні. Серед них найхарактернішими є зображення каноніка Станіслава Мосціцько-

[43] *Betlej A.* Kościół oo. bernardynów... — S. 355—356.

[44] *Rewski Z.* Przyczynki do dziejów architektury barokowej na Wołyniu // Ziemia Wołyńska. — 1938. — № 1—2.

[45] *Александрович В.* Малярський осередок... — С. 115—116.

[46] *Gębarowicz M.* Szkice... — S. 256.

[47] Найраніші портрети цього кола зафіксовані в описах майна Юстини Савичевої (1681) та Семена Лавришевича (1687): ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 89, с. 564, 585; спр. 356, с. 259.

го (ЛІМ) та неідентифікованого каноніка (ЛГМ), впровадженого до літератури з помилковим визначенням як лікаря П'єра Ренно. До кінця століття належить зображення радника Войцеха Ожґевича (ЛГМ). Проте нечисленність вцілілих оригіналів ніяк не може свідчити про конкретне місце жанру в мистецькій практиці львівського кола. Значно показовішим є те, що на самому початку 70-х рр. у каплиці відомого патриціанського роду Боїмів влаштовано галерею з восьми портретів, яка може бути приписана М. Домарацькому. З них збереглися зображення протопласта львівської гілки роду Георгія та його внука, віленського бургомістра Павла (Львів, каплиця Боїмів).

Тільки з 80-х рр. XVII ст. у Львові простежується натрунний портрет. Перша згадка про нього пов'язана з похороном Анни Яблоновської (1687), коли на торці гробу було виставлено портрет пензля Ю. Шимоновича-молодшого [48]. Правдоподібно, з того ж року походить і найраніший оригінал, відомий як "портрет Варвари Лангіш" з Успенської церкви у Львові (ЛІМ). Ідентифікація з померлою 1635 р. львів'янкою безпідставна, оскільки мода та стиль вказують на останню чверть століття. Манера виконання портрета виразно виділяється на тлі тогочасного львівського малярства. Відомі факти підказали, що моделлю була померла наприкінці 1687 р. Пелагія, третя дружина маляра Ю. Шимоновича-молодшого [49]. Відтак це — унікальна пам'ятка по єдиному українському академікові Академії святого Луки в Римі. До ранніх датованих зразків належить втрачене зображення Миколая Красовського (1698). Їх скромний перелік поповнює й портрет чорнобородого чоловіка з Успенської церкви, помилково визначеного як Мануїл Медзапета (ЛІМ).

З-поза Львова зразки портретного малярства також відомі мало. На перший план тут теж виходить Жовква, де вціліло декілька пам'яток, насамперед портрети Марка Собєського та Теофілі Собєської з костьолу домініканців (Краків, монастир домініканців). На місцевому ґрунті відомий також ранній зразок натрунного портрета — намальований на самому початку 1694 р. портрет сучавського митрополита Досифея роботи маляра Томаша Вощиловича чи Весоловича (місцезнаходження невідоме) [50].

Рідкісним прикладом парадного зображення на повен зріст з родинної галереї є портрет львівського старости Яна Мнішка із замку в Ляшках Мурованих (ЛГМ).

Одиноким зразком жанру кінця століття є натрунний портрет Олександра (у літературі помилково — Андрія) Свистельницького з церкви у Свистельниках поблизу Рогатина (НМЛ). Його виконавця, очевидно, слід шукати серед авторів свистельницького іконостаса. Характерна манера з узагальненим трактуванням форми вказує, що ним міг бути майстер "Моління" Манявського іконостаса.

Львівське портретне малярство першої половини XVIII ст. відоме порівняно мало, ранні його зразки нечисленні. Пожвавлення жанру, як і мистецького життя міста загалом, розпочалося з другої чверті століття. У тогочасних пам'ятках виразно простежується орієнтація

[48] *Karpowicz M.* Jerzy Eleuter Siemiginowski... — S. 22, przyp. 5.

[49] Обґрунтування атрибуції див.: *Александрович В.* Юрій Шимонович-молодший. Портрет Пелагії з Афендиків, дружини маляра. Нова версія походження портрета Варвари Лангіш // Нова хвиля. — 1997. — Ч. 2. — С. 43—46.

[50] Авторство майстра потверджує реєстр видатків на спорудження катафалка, в якому зазначено плату за малярські роботи і за бляху котляреві: ГАДА, Архів Александра Чоловського, сигн. 403, с. 70. У виявлених автографах він підписався як Вощилович.

на новітню моду королівського двору, прикладом чого можуть бути портрет патриціанки Катерини Веніно (ЛГМ) та зображення королівських осіб роботи Семена Яремкевича для доктора Карла Ґарані (ЛІМ). Інший напрям демонструє портрет митрополита Афанасія Шептицького (НМЛ). Він вирізняється ретельною передачею форми за допомогою кольорових нюансів, живістю та характерністю трактування моделі, що роблять його однією з найвидатніших пам'яток портретного малярства XVIII ст.

У спадщині другої половини століття з анонімних творів виділяється портрет митрополита Льва Шептицького (НМЛ). До 80-х рр. належать підписні портрети Юзефа Хойніцького — Антонія (перемальований) та Теклі Бельських (1782, ЛГМ) і невідомої дами у зачісці àla Марія Антуанетта (ЛГМ). Якщо вони виконані у традиціях парадного портрета, то творчість вихованця Академії святого Луки в Римі Євстахія Білявського та Віденської академії Луки Долинського несуть риси європейської традиції останніх десятиліть століття. Перший з них відомий переважно як портретист, і ця спеціалізація поряд з європейськими коренями його мистецтва становить одну з прикметних особливостей нової ситуації у львівському середовищі перед кінцем XVIII ст. До характерніших творів Є. Білявського належать портрети Христофора Дейми 1782 р. (ЛГМ), Маріанни Левицької (Львів, приватна збірка), невідомої дами з 1793 р. (Москва, приватна збірка), губернатора Юзефа Урмені (1803, ЛГМ). Л. Долинський звертався до портрета рідко, кращими його зразками у творчості майстра є виконані під час навчання у Відні портрети імператора Йосифа та імператриці Марії-Терезії (обидва у НМЛ), йому ж приписують портрет князя Льва Даниловича (ЛНБ). Портретна спадщина обох майстрів не стільки завершує традицію львівського портретного малярства, скільки розпочинає новий період його історії, який розвинувся вже у наступному столітті.

Окремими зразками першої половини XVIII ст. репрезентовані майстри Жовкви, до спадщини яких належать портрет львівського католицького архієпископа Миколая Вижицького й монументальний вотивний портрет національного героя Угорщини Ференца II Ракоці та його матері Ілони Зріньї з парафіяльного костьолу (обидва у ЛГМ).

Серед пам'яток львівського кола виділяється група оригінальних зразків з портретної галереї Підгорецького замку — власників Жевуських та їх родичів. Для середини століття особливо характерним є ряд портретів Вацлава Жевуського: у панцирі з домальованою після призначення польним коронним гетьманом (1752) булавою, дві версії погрудного портрета в темно-синьому кунтуші та рідкісний портрет на повний зріст (всі в ЛГМ).

До унікальних прикладів західноукраїнського портретного малярства належить груповий портрет родини Красіцьких роботи перемишльського маляра, священика Миколи Теренського (Перемишль, Дієцезіальний музей).

Портретне малярство Волині другої половини XVII—XVIII ст. — одна з маловідомих сторінок мистецької історії, оскільки його пам'яток збереглося досить небагато, найраніші з них належать до XVIII ст. Характерними зразками волинського варіанта жанру цього часу є портрети Станіслава та Антонія Камінських з монастиря францисканців у Крем'янці (Вроцлав, Національний музей), які дають приклад поширених у храмах Правобережжя ростових парадних зображень фундаторів, та аналогічний портрет князя Михайла Сервація Вишневецького з костьолу кармелітів у Вишнівці (НКПІКЗ). Цю маловідому ни-

Портрет братчика в червоному. З Успенської церкви у Львові. Перша третина XVIII ст.

ні лінію портретного малярства репрезентує також монументальний портрет архієрея (ВКМ). Нечисленні вцілілі пам'ятки XVIII ст. дають уявлення лише про окремі сторони розвитку волинської традиції портретного малярства. Характерним її зразком середини — другої половини XVIII ст. можуть бути зображення князя Януша Вишневецького (ЛІМ), князя Януша Сангушка, Софії Радзивил з Реїв (1740) роботи Василя Кліковського, луцького католицького єпископа Франциска Кобєльського (всі в ЛГМ), князя Мартина Радзивила та князя Міхала Сервація Вишневецького (ВКМ), канівського старости Миколи Потоцького (Почаїв, Успенська лавра), Фелікса Чацького (ЖКМ, ЛГМ).

Пам'ятки портретного малярства Поділля збереглися лише з середини — другої половини XVIII ст. До найраніших його зразків належить портрет кам'янецького католицького єпископа Миколая Дембовського (КПКГ) та його наступника Вацлава Ієроніма Сєраковського з томами актів візитації кам'янецької єпархії (ЛГМ), ряд гострохарактерних зображень членів кам'янецької латинської капітули (КПКГ). Ця традиція портретного малярства розвивалася на Поділлі до самого кінця століття, на що вказує портрет невідомого шляхтича, підперезаного слуцьким поясом (КПКГ). Портретне малярство Поділля репрезентує також унікальна група портретів XVIII ст. з родинної галереї Потоцьких і Садовських у замку в Чорткові (ЛІМ, ЛГМ), у якій переважають пам'ятки, позначені графічною стилізацією.

Окремо слід згадати поодинокі зразки з тих регіонів західноукраїнських земель, мистецьке життя яких досі відоме надто мало, а портретне малярство репрезентоване лише унікальними взірцями. До них належать портрет міщанина з церкви в Сокалі на Львівщині (ЛІМ), унікальний портрет роздольських довгожителів Теодора і Магдалини Жемельків (1747) зі збірки замку в Роздолі (Дрогобич, музей "Дрогобиччина"), гострохарактерний портрет жидачівського скарбника Яна Феліціана Венцлавського (ЛГМ), наділене тими ж рисами зображення попаді Ганни Кульчицької з церкви в Пійлі поблизу Долини (НХМУ), портрет тисьменицького вірменина Теодора Пассакаса (ЛГМ).

У XVIII ст. продовжував розвиватися також натрунний портрет, відомий, як і раніше, насамперед за пам'ятками та писемними свідченнями львівського походження: на другу половину століття у латинському кафедральному соборі було шістдесят дев'ять срібних блях з такими зображеннями [51]. До нашого часу дійшли лише лічені приклади цього різновиду жанру, виконані на дешевших основах, насамперед з львівської Успенської церкви. Серед найраніших — портрет померлої 1714 р. Анастасії Красовської (ЛГМ). Проте найвидатнішою пам'яткою цієї групи, безпереч-

[51] ЦДІАУЛ, ф. 197, оп. 3, спр. 34, арк. 50.

но, є зображення невідомого члена Успенського братства в червоному жупані (ЛІМ), наділене унікальною глибиною образу. До цікавіших належить зображення, традиційно окреслюване як Юрій Папара (ЛІМ), та два жіночих портрети (ЛГМ). Поза Львовом в Україні, як і раніше, відомі лише поодинокі взірці. Жовківський осередок репрезентує зображення померлої 1770 р. Маріанни Ждановичевої з Кулявських — унікальний зразок з розгорнутим українським написом (ЛІМ). З Волині зберігся портрет померлого 1708 р. управителя острозьких маєтків Вільгельма Яна Ротаріуша (Острозький державний історико-культурний заповідник). Це єдиний приклад іконографії, у якому погрудне зображення моделі доповнено військовою арматурою. Пізнім взірцем волинського походження є унікальний силуетний портрет дами з околиць Берестечка (НМК). Приклади з Поділля дають портрети вірменського подружжя Софії (1768) та Миколая (1762) Чайковських (КПКГ). Унікальний характер має й портрет на дереві старійшини вірменської громади у Тисьмениці Христофора Рошко Богдановича з місцевої вірменської церкви (ЛІМ). Вони свідчать про поширення таких зображень у більшій частині західноукраїнського регіону, проте нині відомі лише поодинокі їх зразки.

Характерною особливістю портретного малярства Правобережжя є виразніша залежність від європейської традиції, яка найповніше виявлена на львівському грунті, де під натиском Заходу власна лінія жанру перед кінцем століття занепадає.

Відмінними шляхами розвивалося портретне малярство Києва та Лівобережжя. Його еволюція пов'язана насамперед із середовищем козацької старшини та вищого духовенства й характеризується яскраво вираженими національними особливостями, зумовленими здобутками першої половини XVII ст. Їх засвідчують лаконічні нотатки П. Алеппського, який підкреслив вправність козацьких митців у малюванні людських облич з досконалою подібністю[52] й згадав ростові портрети східних патріархів у митрополичих покоях та Михайлівському Золотоверхому соборі[53]. Повідомлення сирійського мандрівника вказує на наявність ще перед серединою XVII ст. того варіанта портретного зображення, який становить одну із специфічних особливостей малярства Києва та Лівобережжя.

Ранні зразки жанру з тієї частини українських земель невідомі — його взірці походять щойно з самого кінця XVII ст. Центральне місце між ними займає втрачений портрет Євдокії Журавко роботи маляра Івана Паєвського (1697) — перший відомий датований зразок ростових зображень, поширених у малярстві Лівобережжя. Найраніші оригінальні пам'ятки цього напряму — портрети Феодосії Палій з сином, Олени Виговської та Марини Мокієвської-Мазепини (всі у НМК). В останньому з них привертає увагу застосування золота, по якому виконана широка орнаментована вставка одягу, що опускається до самого подолу. До них примикає портрет Василя Дуніна-Борковського (ЧІМ). Такий варіант зображення відомий також за низкою втрачених пам'яток з обох сторін Дніпра — полковниці Феодосії Палій з онуками, стародубського війта Спиридона Ширая та його дружини з дітьми, полковника Лук'яна Журавка. Усі вони репрезентують унікальний зразок кти-

[52] *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария, описанное его сыном архидиаконом... // ЧИОИДР. — Москва, 1897. — Кн. 4. — С. 41, 76.

[53] Там само. — С. 73; Там само. — Москва, 1898. — Кн. 3. — С. 187.

І. Паєвський. Євдокія Журавко (Жоравко). Новгород-Сіверський, 1697 р.

торського портрета, вироблений у мистецькій культурі Києва та Лівобережжя упродовж XVII ст. Він є одним з найхарактерніших явищ національної мистецької традиції поряд із храмами з пірамідально розбудованою композицією та їх монументальними іконостасами.

Світський портрет на Лівобережжі мав, мабуть, відносно менше поширення. Документальним підтвердженням такого висновку можуть бути відомості, збережені в описі майна наказного гетьмана Павла Полуботка. У його чернігівській резиденції віднотовано не менше чотирьох портретів самого господаря, два портрети його батька, по одному — дружини й одного з синів та імператора й імператриці [54]. Наведені дані вказують на незначне поширення портретного малярства у загалом скромному побуті тогочасної козацької старшини. Серед небагатьох оригінальних зразків першої половини — середини століття до класичних належить відзначене майстер-

[54] Книга пожиткам бывшаго черниговского полковника Полуботка // ЧИОИДР. — Москва, 1862. — Кн. 3. — С. 2—4.

ною стилізацією форм та орнаментів зображення значкового товариша Василя Гамалії (НХМУ). Інший напрям у реалістичному руслі репрезентований портретами Гната Галагана, його дружини Олени, Ганни та Івана Забіл (всі у ЧІМ), а також Параски Сулими (нібито парний портрет її чоловіка Семена Сулими виконаний у цілком іншій манері) та Наталії Розумовської (обидва — НХМУ).

Лише в поодиноких випадках збереглися зразки міщанських зображень — київські портрети Івана Гудими (НХМУ) та Петра Балабухи (ХХМ). З південних районів України походить зображення Опанаса Ковпака роботи А. Моклаковського (1775, НХМУ).

Помітне місце в історії українського малярства XVIII ст. посідає група портретів київських митрополитів середини — другої половини XVIII ст. До найраніших з-поміж них належить зображення Тимофія Щербацького (НХМУ). Унікальним серед відомих пам'яток його робить те, що одяг мальований на золоті, яке широко застосовувалося в іконах, але в збережених портретах є рідкістю. Найхарактерніший зразок відповідного напряму київського портретного малярства — дещо переобтяжений декоративними елементами портрет київського митрополита Самуїла Миславського (НХМУ). Інший характер мають великих розмірів портрети, серед яких величністю образу виділяється зображення Гавриїла Кременецького (НКПІКЗ).

Невідомий художник. Марина Мокієвська-Мазепина (Марія Магдалина). Друга половина XVII ст. НМК.

До митрополичих портретів примикає зображення князя Якова Долгорукого в чернецтві (1769) роботи ієромонаха Самуїла (НХМУ) — найхарактерніший з-поміж відомих зразків портретів XVIII ст. із зображенням моделі на повний зріст. Вихований на іконописній традиції, майстер вдало дотримується співвідношення між реалістичним трактуванням інтер'єру та окремих його елементів і відстороненим, самозаглибленим обличчям князя.

Портрет на повний зріст, найбільше поширений як зображення ктитора у храмах Лівобережжя, зберігався у мистецькій практиці до кінця XVIII ст. Найпізнішими його зразками є зображення братів Шиянів (1784, ОІМ).

Своєрідним відгалуженням цього напряму українського портретного ма-

Невідомий художник. Семен Сулима. Близько 1754 р. НХМУ, Київ.

лярства є портрети старшини донського козачого війська. Перший з них — відомий портрет отамана Данила Єфремова (1753, НХМУ), наділений яскраво вираженою лінійною графічною стилізацією. Цю традицію продовжує чимала іконографія донської козачої старшини з колекції Історичного музею в Новочеркаську.

Завершенням цієї лінії жанру є один з перших збережених творів Володимира Боровиковського — портрет Якова Руденка з Воскресенської церкви у Полтаві (бл. 1784, ДХМ) [55]. Його іконографія повністю відповідає традиції жанру, проте продиктовані замовником елементи пейзажного оточення й саме виконання вказують на інший напрям розвитку творчої індивідуальності автора. Портрет Я. Руденка демонструє, як наприкінці століття українська портретна традиція XVII—XVIII ст. сходила з історичної арени. Одночасно вже в ранній, український, період своєї творчості молодий митець створює й скромні пор-

[55] *Алексеева Т. В.* Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже 18—19 веков. — Москва, 1975. — С. 32, 35.

В. Боровиковський. Полтавський бурмістр Павло Руденко. Близько 1778 р. ДХМ.

трети приватного призначення на зразок зображення Олександри Капніст (Державний літературний музей, Москва). Романтичний образ юної дами вказує, що ще в ранньому, українському, періоді творчості знаменитого портретиста зазначилися окремі прикметні особливості його індивідуального почерку, які на повну силу розвинулися уже після переїзду до Петербурга.

Портретне малярство в різних варіантах набуло значного поширення у мистецькій практиці українських земель другої половини XVII—XVIII ст. й так чи інакше охопило майже всі заможніші прошарки суспільства. Найважливіші його здобутки закономірно пов'язані зі світським напрямом, досить нерівномірно розвинутим на українських землях у складі Польщі та Росії. На Правобережжі, насамперед західному, воно розвивалося під значним впливом європейської традиції. Найдалі цим шляхом пішло львівське середовище, де з кінця століття розпочалося витіснення місцевих малярів приїжджими митцями. У Києві та на Лівобережжі, де цей вплив виявлявся лише опосеред-

Палац родини Ґалаґанів у Сокиринцях. Головний фасад. Кінець XVIII — початок XIX ст.

ковано, жанр мав яскраво виражений самобутній характер у стилі та іконографії.

Інші світські жанри розроблювалися значно скромніше і мало відображені в малярській спадщині. Певне побутування на Правобережжі мали плафонні композиції, у яких переважали історична та міфологічна теми. Історична тематика наявна й у станковому малярстві, з якого нині відомі лише скромні її приклади, як виразно провінційні за характером картини з історії родини Мнішків (НКПІКЗ) чи втрачені зображення коронації ікони Почаївської Богородиці. У середині — другій половині XVIII ст., насамперед у малярстві львівського кола, світські напрями, мабуть, розвинулися дещо більше, найперше у творчості майстрів латинської традиції як наслідування світських тенденцій європейського мистецтва. Проте ці нові сторони мистецької культури нерідко набирали характеру копіювання західних взірців й на загальному тлі скромно опрацьованої малярської спадщини XVIII ст. залишаються недослідженими. З опису резиденції львівських латинських архієпископів відомо, що в ній були супрапорти з натюрмортами та сценами полювання роботи відомого монументаліста С. Строїнського. Одинокими автентичними зразками такого малярства можуть слугувати три натюрморти-“обманки” з колекції Підгорецького замку (ЛГМ) та того ж походження “Натюрморт з годинником” (ЛМІР). Унікальним документальним свідченням поширення світського малярства на західноукраїнському ґрунті в цей час є лист управителя Жовківського замку Християна Токарського до князя Михайла Казимира Радзивила з пропозицією, щоби жовківський маляр Андрій Зарудецький, який працював у Несвіжі поблизу Мінська, намалював “ланшафти” для одного з парадних залів Жовківського замку

(1777) [56]. Певне місце посідав пейзажний жанр й у творчості майстрів Києва та Лівобережжя, на що вказує насамперед його роль у місцевому релігійному малярстві. Проте відомі й поодинокі оригінальні пейзажі місцевих майстрів, як, наприклад, дві картини рано померлого Василя Петрашова (Черкаський історичний музей).

Незважаючи на ці конкретні приклади, коло яких у тогочасній мистецькій практиці, безперечно, було значно ширшим, світські напрями малярства, як і раніше, посідали скромне місце в мистецькому процесі. Виразне домінування світської традиції на українському ґрунті утвердилося лише в XIX ст.

Огляд головних тенденцій розвитку українського малярства другої половини XVII—XVIII ст. демонструє досить істотні відмінності малярської культури окремих реґіонів за умови збереження їх виразної спільної основи. Найвизначнішим явищем національної традиції, безперечно, є київська школа кінця XVII — середини XVIII ст. з її винятковим впливом на Лівобережжя, у середовищі якої витворено унікальний, глибоко національний за своєю суттю варіант пізнього релігійного малярства. Знищене в переважній більшості найважливіших зразків, воно в поодиноких пам'ятках демонструє останній злет іконопису східнохристиянської традиції за умов, коли окремі його національні школи перебували в глибокому занепаді. Спадщина релігійного малярства київського кола з усією очевидністю представляє розквіт "козацької" мистецької традиції під опікою власної еліти, засвідчуючи можливості самобутнього розвитку мистецької культури поза колом зовнішніх впливів. Кінець цьому процесу поклав занепад козацької України, який з другої половини XVIII ст. призвів до поступового переродження національного напряму малярства й втрату через це його високих позицій.

Процес відходу професійного малярства від глибинних основ власної культури під зовнішнім впливом ще раніше розпочався на Правобережжі в складі Польщі. На кінець XVIII ст. зазначилася криза українського мистецького середовища Львова, яке відіграло таку важливу роль у виробленні нового мистецтва XVII—XVIII ст., й у реґіоні домінуючого значення поступово набрала провінційна традиція. Завдяки київським зв'язкам професійне малярство найдовше зберігало позиції на Волині, проте й тут воно не витримало натиску змін церковної політики й від середини XVIII ст. у руслі загальної тенденції так само вступило в період кризи.

Огляд українського малярства другої половини XVII—XVIII ст. яскраво демонструє оригінальний характер та якнайширші потенційні можливості національної традиції, яка в кращих його зразках кінця XVII—XVIII ст. показала самобутність еволюції східнохристиянської мистецької культури, її органічне продовження до самого кінця XVIII ст. за умов вільного розвитку релігійного мистецтва у разі відсутності зовнішнього тиску на нього. Цей досвід українського релігійного малярства має унікальний характер для всього східного християнства. Одночасно воно виразно демонструє самостійну позицію в контактах із європейською традицією й глибоке творче переосмислення отримуваних імпульсів. Прикметною особливістю розглядуваного періоду є те, що найважливіші його здобутки пов'язані насамперед з релігійним малярством, яке продовжувало домінувати в національному мистецтві майже до самого кінця XVIII ст., то-

[56] ГАДА, Архів Радзивилів, відділ 5, тека 4, № 16271.

ді як зі світських жанрів більшого поширення набув лише портрет, конкретна роль якого в мистецькому процесі, зрештою, навряд чи може бути визначена через втрату головної маси пам'яток. Домінування іконопису засвідчує глибинні зв'язки цього пізнього етапу з національною традицією, самобутні основи й цілком оригінальні шляхи розвитку. Його кінець пов'язаний з особливостями історичної долі України. Ліквідація в другій половині XVIII ст. елементів самостійного устрою більшої частини українських земель у складі Російської імперії, занепад козацької України супроводжувалися відповідними процесами й у мистецтві, що саме в малярстві внаслідок особливої ролі цього напряму в національній мистецькій традиції на тлі його високих здобутків часів розквіту у XVIII ст. проявилися особливо глибоко. Наслідком стало його поступове скочування на провінційні позиції в рамках мистецького життя окраїн Російської імперії. Попри всю відмінність історичної ситуації, аналогічні процеси відбувалися й у частині українських земель у складі Польщі, які з її поділом відійшли до Австрії. Тут занепад національної традиції через втрату професійного пласта мистецької культури виявився значно швидше, тому, попри цілком очевидні відмінності історичної ситуації у Києві та на Лівобережжі, "європеїзація" на професійному рівні настала навіть раніше.

8.4. Графіка

У мистецькій культурі України другої половини XVII— XVIII ст. графіка розвивалася як гравюра і рисунок. З них давні традиції мав лише рисунок, нині відомий мало. Натомість надзвичайно важливу роль у мистецькому процесі відігравала гравюра — наймолодший з видів мистецької творчості, що на початок розглядуваного періоду не налічував і століття історії. Започаткована 1574 р. ілюстраціями до виданого Іваном Федоровим у Львові Апостола, вона лише від 1620-х рр. утвердилася як важливий напрям національного мистецтва. Як і раніше, графіка була представлена насамперед книжковою ілюстрацією, поширеною у виданнях українських друкарень; продукція польських друкарень, що діяли в Україні й надалі, ілюструвалася рідше. У технічному плані в Україні до останньої чверті XVII ст. розвивалася майже виключно гравюра на дереві й лише зусиллями майстрів з європейською фаховою освітою від кінця століття утвердилася гравюра на металі.

Розквіт гравюри в київському та львівському середовищах другої чверті XVII ст. став основою для її розвитку в другій половині століття, тому перші кроки цього напряму мистецької традиції в рамках розглядуваного періоду, природно, пов'язані з діяльністю митців, які почали працювати ще перед серединою століття. Центральною постаттю цього покоління був найплодовитіший майстер XVII ст. Ілля, творчий шлях якого розпочався у Львові наприкінці 30-х рр. Він продовжував працювати в Києві у 50-х рр. Найважливішою позицією останнього десятиліття його творчого шляху є ілюстрації Києво-Печерського патерика, робота над якими розпочалася ще в 40-х рр. Спочатку, в 1656 р., видано альбом з двадцяти восьми гравюр, проте майстер продовжував працювати над ними й у лаврському виданні 1661 р. вмістив уже сорок сім ілюстрацій. Цикл гравюр Іллі до Патерика — унікальне явище в історії тогочасної української культури: ніколи досі

тематика національної історії не посідала настільки важливого місця в українській мистецькій традиції. Варто, однак, відзначити, що у творчій біографії майстра це був не перший цикл: ілюстрації Патерика безпосередньо продовжують його гравюри на старозавітні теми 40-х рр. Пізня творчість Іллі зосереджувалася на серіях ілюстрацій — останньою з них були гравюри Акафістів 1663 р., які завершили творчий шлях митця.

Заключний період діяльності Іллі припадає на час, зовнішні обставини якого мало сприяли розвитку книгодрукування і книжкової гравюри. У роки Національно-визвольної війни активність українських друкарень пішла на спад, що вкрай негативно позначилося на графічному мистецтві. Нові гравюри створювалися рідко, часто неодноразово використовувалися старі дошки. Упродовж декількох десятиліть в Україні не з'явилося жодного майстра-професіонала, який би залишив помітніший слід в мистецтві, натомість працюють гравери, для яких це заняття не було основним. До них належать представники львівського мистецького осередку 60-х рр. — насамперед Василь Ушакевич, Іван Глинський та Євстахій Завадовський. Перший з них, за свідченнями документів архіву міського Успенського братства, був шкільним вчителем, виконував обов'язки регента церковного хору; 1670 р. він покинув місто, й подальша його доля невідома [1]. В. Ушакевич знаний за нечисленними ілюстраціями лише семи видань, повторюваними згодом ще в одинадцяти стародруках. Їм притаманні спрощене трактування форм й своєрідний типаж, який засвідчує досить скромний фаховий рівень автора. Більшого інтересу їм надає хіба що та обставина, що в братському архіві збереглися відомості про гравіювання ілюстрацій Тріоді пісної 1664 р. (з вихідними даними 24 листопада) за рисунками малярів Андрушка та Севастяна з помічником [2] — унікальне свідчення про маловідомий важливий факт з історії української книжкової гравюри. І. Глинський так само відомий за ілюстраціями лише трьох видань 1666—1668 рр., проте його дошки нерідко використовували пізніші видавці. З них особливу увагу привертають розбудовані сюжетні заставки Требника, серед яких виділяється похоронна процесія, яка йде з міста повз мурований з кам'яних блоків храм. На гравюрі вгадуються архітектурні форми окремих львівських споруд, що вказує на хід похоронної процесії до Онуфріївського монастиря. Тоді зазначений мурований храм — унікальне зображення княжої церкви святого Миколая до її перебудови наприкінці XVII ст. Показовим фактом історії середовища тогочасних львівських граверів є те, що ієромонах Дорофей відомий лише за ілюстраціями Євангелія 1668 р., про виконання яких збереглися й документальні свідчення [3]. Автором нечисленних ілюстрацій був і Є. Завадовський.

На такому виразно скромному тлі розвитку гравюри в провідному мистецькому осередку західноукраїнських земель цілком несподіваною виглядає діяльність друкарні перемишльського Святотроїцького братства, яка, за скупими

[1] *Выдашенко М. Б.* Львовский гравер второй половины XVII в. Василий Ушакевич // Федоровские чтения 1980. — Москва, 1984. — С. 92—104.

[2] *Александрович В.* Львівські малярі XVI—XVII століть як проектанти графічного оздоблення друкованої книги // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1998. — Вип. 5: ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ. Іст. та філол. розвідки, присвяч. 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — С. 90—93.

[3] *Выдашенко М. Б.* Указ. соч. — С. 95.

Ю. Шимонович-молодший. Портрет короля Яна III Собєського. Близько 1690 р.

свідченнями матеріалів братського архіву, функціонувала упродовж 1675—1683 рр. [4] Вона видавала лише гравюри, і хоч її діяльність невдовзі припинилася, все ж не менш як семилітня активність вказує на чималий попит на таку продукцію. Очевидно, вона і нині не ідентифікована серед тих анонімних гравюр, які досі мало привертали увагу дослідників. Сам факт існування унікальної перемишльської української друкарні в другій половині XVII ст. вказує на несподівані аспекти не лише тогочасного граверського мистецтва, а й мистецької культури регіону загалом.

З рідкісних зразків тодішнього українського мистецтва слід вказати також нечисленні гравюри згадуваного маляра Ю. Шимоновича-молодшого. Найраніші з них належать до періоду його навчання в Римі й відтворюють згодом втрачені фрески його вчителя Лазаро Бальді в римському палаці Одескальки. Хоч вони виказують добрий фаховий рівень, після повернення з Італії майстер рідко звертався до гравіювання. З його творів у цій техніці нині можна назвати насамперед три монументальні роботи — тезу Станіслава Гозія, кінний та погрудний портрети короля Яна III Собєського. Можливо, він виконав й інші портрети, оскільки в інвентарі королівської бібліотеки 1689 р. зазначена тека з "коперштихами різних осіб руки п. Шимоновича" [5]. Як і сама постать академіка Академії святого Луки в Римі, його гравюри — цілком унікальний епізод в історії українського мистецтва.

Піднесення гравіювання у Львові намітилося лише під кінець 80-х років і пов'язано з діяльністю одного з найвидатніших українських майстрів зламу століть Никодима Зубрицького. Він відомий за підписаними роботами від 1688 р., коли перебував у Крехівському монастирі. Творча індивідуальність митця на повну силу вперше виявилася в оздобленні Служебника 1691 р., традиції якого продовжили гравюри Євангелія учительного та Апостола 1696 р. У всіх трьох виданнях виділяються монументальні титульні рамки з величними постатями зі своєрідно трактованими формами, які вказують на вірогідну залежність стилю майстра від одного з напрямів тогочасного київського іконо-

[4] *Александрович В.* Друкарня перемиського Святотроїцького братства (1675—1683). Недооцінена унікальна сторінка історії української культури другої половини XVII століття // Пам'ятки України. — 1995. — № 3. — С. 125—129.

[5] *Lubomirski J. T.* Katalog książek biblioteki najjaśniejszego i najpotężniejszego króla polskiego z Bożej łaski Jana III spisany w 1689 r. — Kraków; Warszawa, 1879. — S. 89.

пису, репрезентованого, зокрема, згадуваним "Молінням" з церкви Різдва Богородиці в Рудці Козинській. Святителі на титулі Служебника запозичені зі світського парадного портретного малярства. Крім цих монументальних композицій у львівський період діяльності майстер виконав чимало невеликих гравюр для Акафістів. Ілюстрував він і перше в Україні видання Ірмологіона (1700). Цілком своєрідною сторінкою його творчої біографії є гравюри, створені на замовлення монастиря святої Катерини на Синаї, та синайські мотиви в його львівських роботах [6]. Унікальний характер має й остання відома львівська гравюра митця — "З'явлення Христа святому Каєтанові" (1703) — єдине в його спадщині замовлення з католицького середовища. Після цього Н. Зубрицький покинув Львів і, як гадають, через Почаїв перебрався до Києва, де його гравюри ілюструють Акафіст 1706 р., а з наступного року — і чернігівські друки (останній з них побачив світ у 1724 р.).

Починаючи від згаданої гравюри зі святим Каєтаном, майстер звертається до гравіювання на міді. У цій техніці виконані зображення облоги Почаєва турками (1704), великий цикл з шістдесяти двох гравюр до київського видання "Іфіки ієрополітики" 1712 р. До історії західноукраїнського мистецтва кінця XVII ст. Н. Зубрицький увійшов як єдиний видатний майстер, творчість якого з повним правом може бути поставлена поряд зі спадщиною граверів на металі києво-чернігівської школи. Проте для історії графічного мистецтва вельми показово, що його діяльність не отримала ширшого відголосу на місцевому ґрунті й майже не мала послідовників. Єдиний виняток у Львові дає скромна спадщина Діонісія Синкевича, для якого гравіювання стало коротким епізодом життєвого шляху — нині він відомий за ілюстраціями лише трьох видань зламу століть. Особливе місце в його творчості посідає вид Крехівського монастиря (1699), до якого недавно додалася інша версія 1703 р. (ЛНБ). Зіставлення вказує на цілком очевидну залежність індивідуальної манери Д. Синкевича від Н. Зубрицького. Послідовником митця у Києві був майстер початку століття Тит.

Якщо діяльність Н. Зубрицького у Львові знаменувала собою піднесення гравюри на місцевому ґрунті, то її розквіт у мистецькій культурі Києва пов'язаний насамперед з групою майстрів з європейською фаховою освітою та їх послідовниками, які утверджували мало популярну до того гравюру на металі. Праці митців цієї школи, які, крім Києва, діяли також у Чернігові, зумовили найбільший розквіт гравюри в історії українського мистецтва.

Біля початків цієї традиції стоять Олександр та Леонтій Тарасевичі, які, за свідченням німецького історика мистецтва Г. Наглера, за нез'ясованих обставин вчилися у знаменитій граверській майстерні родини Кіліанів в Аугсбургу. Там вони мали освоїти основи техніки гравіювання на металі, які активно поширювали в Україні. Відомі нині початки їхньої діяльності пов'язані з Литвою. Від 1672 р. О. Тарасевич [7] у Глуську недалеко від Мінська працював над замовленнями маршалка Великого князівства Литовського Олександра Полубинського. Центральною тогочасною роботою майстра є цикл із сорока гравюр до молитовника свого покровителя, виданого 1677 р. у Вільнюсі. Гравюри містять календарний цикл місяців з образотворчим рядом відповідних для них сільських занять та серію ілюстрацій з

[6] *Deluga W.* Views of the Sinai from Leopolis // Print Quartrely. — 1997. — N 4. — P. 381—393.

[7] Творчість майстра найдокладніше розглянуто у праці: *Степовик Д.* Олександр Тарасевич. — Київ, 1975.

життя Христа й Богородиці. Для протектора майстер вигравіював також його генеалогічне дерево (1674). Від 1678 р. він проживав у Вільнюсі й стояв на чолі університетської друкарні, працюючи не лише для місцевих видавців — кращою роботою цього періоду є титул та фронтиспіс книги Ф. Бартошевського "Раціональна філософія" (Краків, 1683). О. Тарасевич став також першим українським гравером, який активно звертався до жанру портрета. У Глуську та Вільнюсі він намалював портрети архідиякона Миколая Слупського (1677), короля Яна III Собєського (1680), писаря Йосипа Бражиця (1680), київського уніатського митрополита Кипріяна Жоховського (1683), мінського хорунжого Казимира Клоковського (1685), Михайла Паца (1686), великого литовського писаря Андрія Завіші (1680-ті рр.). Перебуваючи у Вільнюсі, він працював і для українських друкарень — найкращим результатом цієї діяльності є три ілюстрації панегірика Варлааму Ясинському "Три вінці" (1683).

1689 р. О. Тарасевич побував у Москві [8]. Одним з наслідків цієї поїздки стали портрети князя Василія Голіцина та царівни Софії Олексіївни. Наступного року майстер гравіював портрет охтирського полковника Івана Перехреста. Десь у цей час О. Тарасевич переїхав до Києва, де прийняв постриг під іменем Антонія. До професійної діяльності в цей останній період свого життя митець звертався нечасто. У 1693 р. він гравіював образ святого Мелетія Антіохійського для архімандрита Мелетія Вуяхевича, через два роки виконав останній зі своїх портретів — чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. З початком нового століття він відійшов від активної професійної діяльності, присвятивши себе монастирським обов'язкам.

У Вільнюсі розпочався творчий шлях й другого найвидатнішого українського гравера зламу століть — Леонтія Тарасевича [9]. Найраніша його гравюра — Жировицька чудотворна ікона Богородиці з апостолами Петром і Павлом (1682). У віленський період, який продовжувався до 1693 р., він виконав ряд гравюр шанованих ікон, поодинокі герби та фронтиспіси, тези Г. Гринкевича (1688) та Р. М. Олехновича (1689). Як і О. Тарасевич, він гравіював портрети — литовського підскарбія Георгія Землі, майбутнього єпископа Богуслава Госєвського, литовського підканцлера Кароля Станіслава Радзивила (1692). Одним з останніх його віленських творів був титул Служебника 1692 р.

Наприкінці перебування у Вільнюсі Л. Тарасевич зав'язав тісніші контакти з Києвом, свідченням чого стали його ілюстрації панегірика київському митрополиту Варлааму Ясинському (1690). Близько 1693 р. майстер переїхав до Києва й тут прийняв постриг. До ранніх київських робіт належать п'ять ілюстрацій панегірика російському воєначальнику Борису Шереметєву (1695), до складу яких входять алегорична композиція з його портретом та символіко-алегорична композиція на тему взяття Азова. Проте творчі зусилля митця у цей час зосереджувалися насамперед на виконанні обширного циклу ілюстрацій до Києво-Печерського патерика — його чергове видання 1702 р. прикрасили сорок п'ять мідеритів, які стали однією з вершин не лише Л. Тарасевича, а й української гравюри. До циклу входять зображення печерських подвижників зі сценами житія й ряд сюжетних компо-

---

[8] *Алексеева М.* Гравюра петровского времени. — Ленинград, 1990. — С. 12.

[9] Творчий шлях майстра найдокладніше проаналізовано у праці: *Степовик Д.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. — Київ, 1986.

Л. Тарасевич. Процесія навколо Успенського собору Києво-Печерської лаври. З Києво-Печерського патерика. Київ, 1702 р.

зицій, серед яких виділяється знаменита процесія навколо Успенського собору. Крім цієї центральної праці свого життя, на початку століття він ілюстрував декілька видань, серед яких виділяється Новий Завіт (1703). На цьому професійна діяльність майстра фактично обірвалася, хоч він помер лише 1713 р. [10]

У Віленській університетській друкарні під наглядом О. Тарасевича вчився третій з видатних майстрів української гравюри на металі — Іван (Інокентій) Щирський [11]. Його творчий шлях простежується від Ченстоховської ікони Богородиці та титулу панегірика браславському маршалку Яну Огінському (обидва 1680). У Вільнюсі він виконав ряд релігійних композицій, працював

[10] *Міляєва Л.* Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII століття та образ Любецької Богоматері пензля Івана Щирського // ЗНТШ. — Т. 227. — С. 139.

[11] Творчу діяльність майстра найповніше розглянуто у праці: *Степовик Д.* Іван Щирський. — Київ, 1988.

для чернігівської друкарні, створивши унікальну ілюстрацію для панегірика Лазарю Барановичу "Благодать і істина" та серію емблематичних гравюр до видання "Redivivus Phoenix" (обидва — 1683 р.). 1690 р. майстер побував у Москві, де виконав портрет В. Голіцина, а надалі працював над ілюструванням видань київської та чернігівської друкарень. Серед найважливіших творів цього часу слід назвати тезу Прокопія Колачинського (1698) зі знаменитим зображенням Києво-Могилянської академії та її студентів і датований тим же роком панегірик Іванові Обидовському. І. Щирський першим з цього кола майстрів гравіював антимінси — чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича (1697) та єпископа Захарії (1700). Діяльність митця продовжилася з початком нового століття. 1705 р. датований панегірик Захаревським, який прикрашає п'ять гравюр. Звертався він і до портрета, створивши зображення митрополита Варлаама Ясинського (1707). Цілком унікальний характер не лише в спадщині майстра має великих розмірів (101 × ×141 см) панегірична гравюра на честь російського фельдмаршала Б. Шереметєва (1708). Після цього І. Щирський виконав ще не відому нині велику гравюру на честь В. Ясинського "Всенародне торжество" [12] та низку невеликих релігійних композицій, серед яких зображення Христа і Богородиці (1711), що завершують його творчий шлях.

О. і Л. Тарасевичі та І. Щирський складають тріаду митців, творчість яких заклала основи розквіту школи майстрів гравюри на металі Києва та Чернігова кінця XVII — початку XVIII ст. І хоч жоден з інших її представників не відзначався активністю основоположників, а окремі зверталися до гравіювання епізодично, вона зайняла домінуючі позиції в історії української гравюри.

З майстрів цього кола найстаршим був Лаврентій Кщонович. Перша згадка про нього датована 1670 р., коли 12 лютого Успенське братство у Львові виплатило "Кщоновичу виростковi" 3 золотих за гравіювання титульної рамки до Півуставу [13]. Через чотири роки у Вільнюсі він гравіював титули двох панегіриків і зображення битви під Хотином 1673 р. З Вільнюса майстер переїхав до Чернігова, де разом з І. Щирським ілюстрував панегірик "Redivivus Phoenix". Данило Галяховський на початку XVIII ст. гравіював святих патронів митрополитів В. Ясинського та Й. Кроковського, євангелістів лаврського Євангелія 1707 р. та унікальну, великих розмірів тезу Києво-Могилянської академії на честь гетьмана І. Мазепи (1708). Як представник києво-чернігівської школи відомий Іван Стрільбицький — автор гравюр на честь гетьмана Петра Дорошенка, новгород-сіверського архімандрита Михаїла Лаговського, портрета митрополита В. Ясинського, релігійних композицій та ілюстрацій до книги І. Максимовича "Царский путь креста Господня" (1709). До цікавих майстрів початку століття належить й Іларіон Мигура, архідиякон лаври, пізніше ігумен Крупицького Батуринського монастиря, відомий насамперед за іконами та панегіричними гравюрами.

Хоч діяльність цих майстрів розвивалася на високому професійному рівні, вона не одержала підтримки в тому плані, який, власне, й забезпечив складення відповідної школи — з початком нового століття безпосередні зовнішні контакти майстрів припинилися. Після невдалої спроби гетьмана І. Ма-

[12] *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем академией. — Киев, 1856. — Ч. 2. — С. 9—11.

[13] ЦДІАУЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 1097, арк. 17 зв. Тогочасне львівське видання з такою назвою не відоме, запис, мабуть, стосується Уставу молитвенного 1670 р.

І. Щирський. Панегірик фельдмаршалу Б. Шереметєву (фрагмент). Київ, 1708 р.

зепи звільнитися з-під російської влади, за умов посилення російської присутності в Україні здійснено ряд кроків, які поставили під удар мистецтво гравюри. Царський указ 1720 р. заборонив видання нових книг, обмеживши їх релігійною тематикою й зобов'язавши виправляти за московськими взірцями. Коли чернігівські видавці порушили заборону, друкарню 1725 р. було заарештовано й відіслано до Москви, внаслідок чого книгодрукування в Чернігові ліквідовано; перестав існувати й граверський осередок. Видання книг відновилося лише в 1743 р., проте їх мистецьке оздоблення вже не піднялося до кращих здобутків попередньої епохи. Місцеві гравери середини — другої половини XVIII ст. Михайло Чернявський, Яків Таляревський репрезентують скромніший фаховий рівень.

Д. Галяховський.
Титул Євангелія.
Київ, 1707 р.

Традиції київської школи гравюри на металі у 20—30-х рр. продовжив Аверкій Козачківський, відомий виключно як ілюстратор, починаючи від 1722 р. Найбільша активність майстра припадає на кінець 20-х — 30-ті рр. Її розпочинає одна з його кращих ілюстрацій — "Цар Давид" з Псалтиря 1728 р. й продовжують видання наступного десятиліття, насамперед багато ілюстроване за участю інших митців Євангеліє 1732 р. З лаврських граверів другої чверті століття слід згадати також Макарія.

На тлі цієї ситуації несподіваним є творчий шлях останнього українського майстра з європейською фаховою школою — Григорія Левицького [14]. На відміну від попередників він у колі сучас-

[14] Його творчість найдокладніше розглянуто у праці: *Фоменко В. М.* Григорій Левицький і українська гравюра. — Київ, 1976.

ників був одиноким митцем. Г. Левицький вчився у Вроцлаві, проте цей період його біографії відомий лише за підписаними гравюрами зламу 20— 30-х рр.: зображення мистецьких пам'яток міста, релігійні сюжети, унікальне для майстра звернення до портрета [15]. Київський період його діяльності відкрила рамка 1735 р. До кращих гравюр цього часу належить серія з дев'яти апостолів в Апостолі 1737 р., тези лаврського архімандрита Романа Копи, Івана Негребецького (1738) та митрополита Рафаїла Заборовського (1739), генеалогічне дерево Розумовських (1747). В останній період життя він жив у рідній Багачці на Полтавщині й до гравюри звертався рідко. Центральною пізньою його роботою є серія монументальних постатей апостолів до київського Апостола 1752 р.

Г. Левицький. Апостол Петро. З книги "Діяння апостолів". Київ, 1737 р.

Друга половина століття позначена помітним занепадом граверного мистецтва в київському середовищі. Яскравим свідченням цього є творчість плодовитого майстра 50—90-х рр. Якова Кончаківського, який здебільшого копіював дошки старих київських майстрів або російські видання. Ієродиякон Севастян у середині — другій половині століття працював виключно в техніці гравюри на дереві, зокрема, копіював у ній ілюстрації Л. Тарасевича до Патерика. Повернення до гравюри на дереві, в якій у середині століття працював ще ряд майстрів (Федір А., Феофан К., Філарет, Филип Б.), свідчить про остаточний занепад місцевої школи гравюри на металі, хоч у другій половині століття ілюстрації київських видань іноді навіть замовляли в Москві та Петербурзі.

На Правобережжі українська графіка у XVIII ст. розвивалася у львівському та почаївському середовищах, проте вельми показово, що в них працювали лише поодинокі митці.

Найвидатнішим майстром західноукраїнських земель XVIII ст., безперечно, був львівський гравер середини століття Іван Филипович, з 1758 р. член Успенського братства [16] — його українське походження неспростовно доводять заповіт та посмертний опис

---

[15] *Więcek A.* Sztycharz Grzegorz Lewicki i jego nieznane prace śląskie // Kwart. Opolski. — 1959. — N 20. — S. 129—132.

[16] *Ісаєвич Я. Д.* Джерельні матеріали з історії українського мистецтва XVII—XVIII ст. в архіві Львівського братства. Третя респ. наук. конф. з архівознавства та спец. іст. дисциплін. Друга секція: Спец. іст. дисципліни. — Київ, 1968. — С. 109.

майна [17]. У літературі віднотовано понад 200 творів майстра [18], проте цей перелік, очевидно, неповний. І. Филипович був не лише гравером, а й від 1753 р. мав власну друкарню. Важливе місце у його спадщині посідають численні відтворення чудотворних ікон, декілька антимінсів. Відповідно до тенденцій епохи майстер зрідка звертався до портретного жанру, який репрезентують зображення князя Януша Сангушка та львівського митрополита Афанасія Шептицького.

Крім І. Филиповича, інших українських граверів у Львові упродовж всього століття не віднотовано.

Другий осередок української гравюри Правобережжя пов'язаний з Почаївською друкарнею й репрезентований Йосипом та Адамом Гочемськими. Їхня діяльність припадає на період значної культурної активізації монастиря і є одним з характерних її прикладів. Їхня творчість опиралася на європейські зразки, проте мала досить виразний провінційний характер. Й. Гочемський працював як на міді, так і на дереві й відомий насамперед за ілюстраціями почаївських видань 40—60-х рр., а також поодинокими аркушами релігійної тематики та антимінсами. Після нього у 70—80-х рр. працював Адам Гочемський, який також звертався до обох технік, зрідка ілюстрував місцеві видання та виконав ряд зображень шанованих ікон. Крім них, у Почаєві за поодинокими творами відомі й інші майстри.

Діяльність граверів латинського культурного кола на західноукраїнських землях розвивалася відповідно до загальних закономірностей еволюції цього мистецького напряму. У другій половині XVII ст. видання польських друкарень в Україні ілюструвалися рідко. Найпоширенішим видом ілюстрації залишалися герби в панегіриках. З небагатьох оригінальних ілюстрацій привертає увагу Марс на тлі панорами Львова з львівського панегірика 1676 р. на честь короля Яна III Собєського.

Першим майстром латинської традиції, від якого збереглася дещо більша кількість гравюр, був Григорій Недбалович. Найвідомішою позицією його скромного доробку є зображення з'явлення святого Яна з Дуклі під час облоги міста козацькими військами 1648 р. з видом Львова.

Від 1741 р. в місті діяв Якуб Лябінґер, який перед тим працював у Варшаві, Кракові та Замості — автор ілюстрацій, релігійних гравюр, портретів князя М. С. Вишневецького та архієпископа М. Вижицького. На початку 40-х рр. у місті короткий час діяв майстер з доброю європейською школою Я.-А. Пфеффель — автор унікальних тез філософських диспутів у Львівському єзуїтському колегіумі Антона Бельського (1741) та Міхала Лося (1745), вирішених як великоформатні картини (обидві — у Перемишлі, у Дієцезіальному музеї). До помітних майстрів середини століття належав Георгій Вишловський — майстер релігійної графіки та ілюстратор, який працював і для Успенського братства. Він є також єдиним на львівському ґрунті представником латинської традиції, по якому залишилась книга з численними ілюстраціями — виданий

---

[17] *Вуйцик В.* Нові документальні відомості про українського гравера і друкаря XVIII століття Івана Филиповича // ЗНТШ. — Т. 236. — С. 257—263; *Лильо О.* Посмертний опис майна львівського гравера і друкаря середини XVIII століття Івана Филиповича // Там само. — С. 464—475.

[18] *Chwalewik E.* Jan Filipowicz rytownik i drukarz (Z dziejów exlibrisu lwowskiego) // Studia o książce poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego. — Wrocław, 1951. — S. 236 (автор подає 216 гравюр, кваліфікуючи цей підрахунок як далеко не повний).

1754 р. опис декорацій під час коронації чудотворної ікони Богородиці місцевого монастиря домініканців. Серед них, зокрема, вміщено дві сцени з легендарної історії ікони із зображенням князя Льва Даниловича.

Ряд митців був зайнятий в менших осередках Правобережжя. З них Теодор Раковецький відомий насамперед за циклом гравюр із зображенням декорацій під час коронації бердичівської чудотворної ікони Богородиці, а також відтворенням ряду чудотворних ікон. З Кременцем пов'язана діяльність Андрія Голоти, у спадщині якого виділяється велика композиція, присвячена чудотворній іконі домініканського монастиря у Підкамені на Львівщині. Окремі майстри відомі майже виключно за гравюрами шанованих ікон, які набули значного поширення у релігійній культурі Правобережжя XVIII ст.

Набагато скромніше розвивався другий напрям графіки — рисунок. Зрештою, це той аспект мистецької культури, який мало відображений у вцілілих пам'ятках і писемних джерелах, внаслідок чого з його історії вдається встановити лише окремі розрізнені епізоди.

Насамперед у розглядуваний період з мистецької практики практично зникла книжкова мініатюра, до якої звертаються хіба що в поодиноких випадках. З таких зразків можна відзначити створені в новгород-сіверському середовищі мініатюри Архієрейського Служебника (1665) чернігівського архієпископа Л. Барановича (ДІМР). Зрідка мініатюра використовується в оздобленні урочистих документів, як, наприклад, королівському підтвердженні привілеїв Крехівського монастиря 1669 р. чи того ж часу архієпископському підтвердженні надань каплиці Боїмів у Львові (ЦДІАУЛ). До рідкісних її зразків належить фронтиспіс пом'яника 1672 р. Воскресенської церкви в Івано-Франківську із зображенням воскреслого Христа з хрестом в оточенні херувимів (ЛНБ), очевидно, роботи маляра Ю. Шимоновича-старшого [19]. Відповідним прикладом з Волині може слугувати пом'яник церкви в Ковелі (НБУВ).

Титульна рамка пом'яника церкви св. Юрія у Яворові. 1716 р. НМЛ. Публікується вперше.

Традиція професійного малярського оздоблення рукописної книги в другій половині XVII ст. остаточно занепала і відродилася у вигляді ілюстраційного рисунка. Його взірці високого фахово-

[19] *Александрович В.* Майстер Юрій Шимонович... — С. 18; *Ejusd.* Nowe materiały... — S. 116, 118—119; *Его же.* Отец и сын Шимоновичи... — С. 209.

го рівня трапляються рідко. З них можна вказати хіба що титульну рамку пом'яника 1716 р. Юріївської церкви у Яворові на Львівщині (НМЛ), яку виконав хтось із послідовників майстрів короля Яна III Собєського. Частіше трапляються пам'ятки традиційного характеру, прикладами яких можуть слугувати ілюстрації Синопсиса (1691) Плеснесько-Підгорецького монастиря (ЛНБ) чи пом'яника (1720) Успенської церкви в Олеську (НМЛ). Таке рисункове оздоблення простежується на всій території України — відповідними зразками з Лівобережжя можуть слугувати пом'яники Крупицького Батуринського монастиря (ЧІМ). Цей напрям книжкової ілюстрації найкраще відомий за оздобленням рукописних Ірмологіонів, обширний корпус яких [20] найповніше відображає відповідний аспект розвитку культурної традиції. Хоч, звичайно, він мав набагато більше поширення, про що свідчить, зокрема, місце рисунка в навчальній практиці Києво-Могилянської академії [21]. Однак наведені факти відображають насамперед ширший пласт культури розглядуваного часу.

Професійний рисунок як самостійна графічна техніка в українському мистецтві другої половини XVII—XVIII ст., як зазначалося, відомий досить мало. Проте не може підлягати сумніву, що він відігравав істотну роль у мистецькому процесі. На це вказують скупі документальні дані та єдина більш-менш краще відома сторінка історії рисунка розглядуваного часу — потверджена обширним корпусом оригінальних пам'яток творча практика київської лаврської іконописної майстерні.

Місце рисунка в мистецькій культурі українських земель визначала насамперед звична практика роботи за взірцями. З другої половини XVII ст. збереглися окремі свідчення про такі рисункові взірці. До найважливіших серед них належать цитовані відомості про виконання львівських гравюр до Тріоді пісної 1664 р. за рисунками малярів Андрушка та Севастяна з помічником. Як зазначалося, скупі джерельні матеріали львівського походження дають підстави для висновку про активну роль малярів як проектантів графічного оздоблення друкованої книги від самих початків її історії в Україні. У цьому плані вельми показово, що окремі малярі були й граверами, і навпаки. Крім унікального для української мистецької традиції розглянутого прикладу Ю. Шимоновича-молодшого, у цьому зв'язку можна вказати також І. Щирського. Недавно ідентифіковано його ікону Любецької Богородиці (НМІУ) [22]. Рисунки-проекти були звичним явищем і в практиці українського іконопису. На доказ можна навести відому, проте досі належно не оцінену ситуацію із розглядом "візерунка образового" малярськими майстрами під час відновлення робіт над іконостасом Успенської церкви у Львові в 1628 р. та згадку в контракті з малярем Миколою Петрахновичем (1637) про "візерунок", за яким слід було виконувати його верхні яруси [23]. Ряд даних про рисування зберігся серед видатків львівського Успенського братства. Так, під 1669 р. віднотовано виплату якомусь ченцеві за рисування намісних ікон [24]. Н. Зубрицький рисував "фігури" (компо-

[20] *Ясиновський Ю.* Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16—18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. — Львів, 1996.

[21] *Вишневский Д.* Киевская Академия в первой половине XVIII ст.: новые данные, относящиеся к истории этой академии в указанное время. — Киев, 1903. — С. 324—325.

[22] *Міляєва Л.* Зазн. праця. — С. 132—139.

[23] *Александрович В.* Львівські контракти на малярські роботи кінця XVI—XVII століття // Україна модерна. — Ч. 4—5. — С. 340, 353.

[24] ЦДІАУЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 1097, арк. 24 зв.

зиції гравюр) до Тріоді 1701 р., абрис кіота, якісь "еси" і Божий Гроб [25]. Традиційний для іконопису метод роботи за взірцями робив рисунок невід'ємною складовою частиною освоєння фаху. Найяскравішою ілюстрацією цієї практики є рисунки лаврської іконописної майстерні XVIII ст. (НБУВ) [26]. Значну їх частину становлять перемальовані гравюри, проте для історії мистецтва набагато цікавіші оригінальні рисунки. Серед "кужбушків" їх чималий відсоток, що свідчить про досить широкий спектр рисувальної культури. Увагу привертають рисунки, які могли бути взірцями для окремих частин іконостасів та поодиноких ікон. Поміж них є цілий ряд яскравих зразків характерного стилю київської школи українського релігійного малярства середини — другої половини XVIII ст. Рисунки слугували оригіналами й для майстрів інших фахів, як згадуваний проект оправи Євангелія В. Мартияновича. Проте авторські зразки серед кужбушків нечисленні, а до спадщини відомих майстрів можуть бути віднесені лише поодинокі. Як приклад можна назвати рисунки керівника лаврської малярні середини XVIII ст. Алімпія Галика.

Нині відомі лише поодинокі роботи українських митців XVIII ст. Серед них особливе місце посідає група рисунків українського періоду діяльності Володимира Боровиковського, які зберігалися до кінця позаминулого століття в родині майстра, — начерки постатей, три рисунки з парними цілофігурними зображеннями апостолів, "Святий Володимир Великий", "Богоявлення" з начерками постатей святих, "Вознесіння" (ДРМ) [27]. Єдиний приклад із західноукраїнських земель дають п'ять великого формату ранніх робіт Є. Білявського (ЛНБ). Римська академічна школа вказує на істотну роль рисунка в творчості майстра. Про неї ж свідчить твердження самого

Є. Білявський. Академічний рисунок постаті з фрески Рафаеля "Диспут". 1766 р. ЛНБ. Публікується вперше.

митця, що в 1789 р. він викладав рисування у "нормальних школах" [28].

Рисунок, безперечно, мав чимале поширення і в творчій практиці майстрів

[25] *Александрович В.* Мистецьке оздоблення львівських першодрукованих ірмологіонів // КАЛОФΩNIA: Наук. зб. з історії церковної монодії та гимнографії. — Львів, 2002. — Ч. 1: До 70-ліття Олександри Цалай-Якименко. — С. 90, 91.

[26] *Жолтовський П.* Рисунки Києво-лаврської іконописної майстерні. Каталог і альбом. — Київ, 1982.

[27] *Алексеева Т. В.* Владимир Лукич Боровиковский... — С. 26, 340.

[28] ЦДІАУЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 1167, с. 17.

латинської традиції, які орієнтувалися на відповідну європейську практику. Проте в цьому середовищі він відомий так само мало; з нечисленних оригінальних робіт митців, які залишили помітніший слід в історії, можна вказати проекти вівтарів П. Ґіжицького та одинокий підготовчий рисунок львівського монументаліста С. Строїнського (ЛНБ). Це поодинокі конкретні приклади з широкої картини поширення рисунка в середовищі майстрів відповідного кола.

Аналіз розвитку рисунка і гравюри на українських землях у другій половині XVII—XVIII ст. засвідчує досить своєрідну картину. Через втрату пам'яток та нечисленність писемних джерел історія тогочасного рисунка вже не може бути відтворена. Гравюра натомість демонструє досить широкий спектр напрямів еволюції. У спадщині українського мистецтва на перший план висувається книжкова гравюра. Вона домінувала в продукції українських друкарень у вигляді гравюри на дереві, поки з кінця 1680-х рр. перші майстри з європейською фаховою освітою та їх послідовники не почали активно впроваджувати графічні техніки на металі в києво-чернігівському середовищі. Вони також значно розширили видовий та жанровий репертуар, широко застосовуючи різновидності панегіричної тематики, жанр академічних тез, портрет. Їхня діяльність привела до розквіту графічного мистецтва, проте із загальною зміною історичної ситуації після невдалої спроби гетьмана І. Мазепи звільнитися з-під московської влади школа гравюри на металі йде на спад. Надалі її підтримували вже тільки окремі майстри, й від середини століття вона зовсім занепадає. Замість неї відродилося гравіювання на дереві, яке займало скромніші позиції в період домінування гравюри на металі. Проте це відродження відбулося на рівні, який засвідчує виразний занепад самої традиції в руслі загальної тенденції еволюції мистецької культури Києва та Лівобережжя.

Попри істотні відмінності в мистецькому процесі, подібна ситуація спостерігається й на Правобережжі. Найістотнішою відмінністю є те, що тут не було відповідника києво-чернігівської школи гравюри на металі, й графіка як вид мистецтва займала скромніше місце. До неї зверталися лише окремі майстри, а їхня діяльність була пов'язана майже виключно з книговидавничою справою. Правда, вони нерідко працювали й для місцевих латинських друкарень, а з поступом латинізації церковного життя втрачаються самобутні начала і посилюється провінційність. Прикметною особливістю графіки є те, що її творцями нерідко були представники чорного та білого духовенства, які часто зверталися до гравіювання епізодично або ж відходили від нього, віддаючись релігійній кар'єрі. Інша відмінність Правобережжя полягала у поширенні графіки латинського культурного кола і далі розвинутої скромніше, поза хіба що станковим напрямом, зорієнтованим на поширення культу шанованих ікон. Разом з іншими видами мистецької культури графіка демонструє найвище піднесення мистецької традиції на зламі століть і поступовий занепад під російським натиском у Києві та на Лівобережжі й польсько-латинським — на Правобережжі. Проте, попри істотні відмінності мистецького процесу на обох частинах української території, графіка виразно засвідчує принципову єдність національної традиції на всіх українських землях.

8.5. Декоративно-ужиткове мистецтво

Декоративно-ужиткове мистецтво посідало своєрідне місце в мистецькій культурі. Воно не відігравало вирішальної ролі в мистецькому процесі, не визначало шляхів його еволюції, проте якнайактивніше проникало в усі сфери повсякденного життя, мало якнайширший спектр конкретних виявів. Його всепроникливість визначалася широким колом спеціальностей, нерідко віддалених між собою напрямів професійної діяльності. Їх багатоплановість була одним з важливих чинників, що визначали роль і конкретне місце відповідного напряму культурної творчості. Значна частина продукції майстрів декоративно-ужиткового мистецтва розраховувалася на повсякденний вжиток. Тому поміж виробів для церковних потреб та коштовних речей вона не має того своєрідного ореолу, який так чи інакше незмінно супроводжує твори високого мистецтва. Покликані функціонувати в конкретній культурно-історичній ситуації, зразки окремих напрямів вціліли лише з пізніх часів, що не дає змоги систематично простежити їх еволюцію впродовж розглядуваного періоду.

Декоративно-ужиткове мистецтво особливо твердо та послідовно зберігало традицію, було менше пов'язане з канонами високого мистецтва, завдяки чому відкрите для засвоєння найновіших тенденцій. Традиційність найповніше виявлялася у тих видах мистецької творчості, що виходили з власних коренів. Серед них насамперед слід назвати килимарство та вишивання, які найменше зазнавали новацій, а також скло, "консервативність" якого визначалася самим виробництвом. Зате гончарство, насамперед кахлі, було тісніше пов'язане із зовнішніми впливами й змінювалося активніше. Найвідкритішим для впливів та запозичень було золотарство, де, зокрема, широко використовувались образотворча іконографія та орнаментика європейських взірців.

Ці відмінності окремих напрямів ужиткового мистецтва диктувалися їх особливостями та внутрішніми закономірностями еволюції, що найдокладніше вдається простежити на прикладі золотарства, оригінальних зразків якого збереглося відносно немало.

Мистецтво золотарства розвивалося у двох основних напрямах — світському та церковному. З них церковний домінував неподільно, тоді як світські речі відомі лише в одиноких зразках. Найчастіше майстри працювали зі сріблом, нерідко вдаючись до золочення окремих частин виробів, рідше — в золоті. Вони послуговувалися усіма відомими в професійній практиці техніками, з кінця XVII ст. все рідше звертаючись до найпоширенішого до того гравіювання як домінуючого виду оздоблення. На перший план поступово виходило карбування у високому та низькому рельєфі з контрастним поєднанням срібла та золота в золочених партіях виробів. З кінця XVII ст. у Києві та на Лівобережжі поширюється техніка живописної емалі.

Золотарство, як і раніше, розвивалося насамперед у великих містах. Його найбільшими осередками традиційно були Київ та Львів, розбудовані професійні середовища діяли й у менших центрах. З другої половини XVII ст. на Лівобережжі склалися значні осередки золотарства у Чернігові, Ніжині, в наступному столітті — у Глухові. Та найактивніше золотарська справа розвивалася у Києві. Давні ремісничі традиції, великий культурний центр, численні церкви та монастирі, які були основними замовниками чи адресатами замовлень, визначили його цілком особливе місце в

Шата та воти ікони Богородиці Троїцького монастиря з Межиріча-Острозького на Волині. XVI—XVIII ст.

історії декоративно-ужиткового мистецтва. З відомих за авторськими роботами численних майстрів слід виділити Івана Равича (1677—1762), творча спадщина якого налічує понад шість десятків робіт.

Репертуар золотарської продукції значною мірою визначався потребами церковної традиції та богослужбової практики, тому великі роботи майстрам доводилося виконувати загалом нечасто. Серед таких можна вказати декілька срібних царських врат, поміж яких центральне місце посідають врата Софійського собору майстрів Петра Влоха та Івана Завадовського (1747). Карбовані у високому рельєфі з ретельною передачею орнаментів європейського іконографічного взірця, вони відзначаються чітким рисунком й чистотою стилю, що забезпечує їм почесне місце в мистецькій культурі епохи. Київські майстри виконали ще декілька царських врат, зокрема, для Успенського собору Києво-Печерської лаври (1748) роботи Михайла Юр'євича. З інших зразків золотарства монументального характеру слід згадати також окуття престолу Успенського собору Києво-Печерської лаври (1752) роботи того ж М. Юр'євича (НКПІКЗ, фрагменти). З більших робіт слід також зазначити відомі з практики київського осередку гробниці на мощі.

Проте здебільшого майстри працювали над скромнішими за обсягом замовленнями. Серед них важливе місце посідали шати ікон, як правило, зі срібла, нерідко золочені. Срібні карбовані шати намісних ікон іконостасів чи окремих шанованих ікон були звичайним явищем, тому над їх виконанням працювало багато тодішніх майстрів. Мабуть, найранішим збереженим зразком цього періоду є шата чудотворної ікони Богородиці Троїцького монастиря в Межирічі-Острозькому, виконана за контрактом з краківським золотарем Яном Ужевичем (1677) [1], з окремими елементами ранішого походження. Для Лівобережжя найранішою пам'яткою є оправа ікони Іллінської Богородиці фундації гетьмана Івана Мазепи з його гербом (ЧІМ). Зі спадщини львівських майстрів характерним зразком може бути шата ікони Богородиці з Успенської церкви роботи Григорія Недільського (1690) та срібна позолочена шата чудотворної ікони Богородиці в Онуфріївській церкві Пліснесько-Підгорецького монастиря (1715) фундації ігумена Парфенія Ломиковського. Анонімний львівський майстер докладно повторив рисунок рідкісного варіанта ікони Богородиці в оточенні пророків з символами-асоціаціями їхніх пророцтв. Підгорецька шата яскраво демонструє притаманне мистецькій культурі XVIII ст. посилення пластичного начала. Львівський золотар робив також шату та раму чудотворної ікони Теребовельської Богородиці (Львів, собор святого Юра). Декілька зразків XVIII ст., серед них з Богоявленської замкової церкви в Острозі, зберігаються в Острозькому державному історико-архітектурному заповіднику та РКМ. До характерних зразків київського походження належить шата ікони Богородиці Одигітрії (1724) роботи Івана Равича (НХМУ). У XVIII ст. шати нерідко закривали лише постаті, як, наприклад, на іконі святої Варвари в П'ятницькій церкві у Львові (1739). Ця практика побутувала й у католицькому середовищі — з нечисленних зразків можна назвати срібну, частково золочену шату на образ Богородиці з Христом і святою Анною та шату образа святого Антонія Падуанського з Хри-

[1] *Kałamajska-Saeed M.* Krakowski złotnik w Międzyrzeczu Ostrogskim // Sztuka kresów wschodnich: Materiały sesji naukowej, Kraków, marzec 1994 / Pod red. J. K. Ostrowskiego. — Kraków, 1994. — S. 135—136.

Преображення. Перша половина XVIII ст. НМЛ. Публікується вперше.

стом з костьолу бернардинів у Дубно (обидві у НМЛ).

Крім шат у поодиноких випадках у відповідній техніці виконувалися й ікони. Рідкісним їх прикладом є складена з фрагментів більшої композиції незафіксованого походження срібна позолочена ікона "Преображення" першої половини XVIII ст., мабуть, роботи київських майстрів, у якій в традиційній малярській техніці виконано лише лики (НМЛ).

Особливе місце серед творів майстрів другої половини XVII—XVIII ст. посідають оправи Євангелій — вони належали до найважливіших напрямів золотарства й збережені у відносно більшій кількості — від скромних, виконаних у техніці гравіювання, робіт провінційних майстрів до високопрофесійних, у яких відобразилися кращі особливості золотарства. До найраніших зразків належить оправа 1658 р. фундації полковника Василя Золотаренка до Миколаївської церкви в Ніжині (НКПІКЗ). Збереглася також оправа 1688 р. з Ніжинського собору (НКПІКЗ), недатована оправа кінця

століття фундації миргородського полковника Данила Апостола (НМІУ) та оправа 1688 р. роботи роменських майстрів Антона Івановича й Андрія Поляковського до місцевої Успенської церкви (ПХМ). Серед пам'яток XVII ст. виділяється група робіт чернігівських майстрів. До них належать оправа Євангелія фундації архімандрита Спаського Новгород-Сіверського монастиря Михайла Лежайського (бл. 1670 р.), Євангелія фундації Лазаря Барановича з Троїцького собору в Чернігові (1674), Євангелія полковника В. Дуніна-Борковського, Євангелія 1692 р. з церкви Різдва Богородиці у Седневі (всі у ЧІМ). Ніжинський осередок репрезентує оправа 1707 р. з Благовіщенської церкви в Лохвиці (НКПІКЗ). Серед пізніших київських пам'яток слід відзначити оправу Євангелія Успенського собору Києво-Печерської лаври 1749 р. роботи Федора Левицького вкладу начальника лаврської іконописної майстерні Алімпія Галика (НКПІКЗ).

Окремий напрям розвитку золотарства пов'язаний з відомими за зразками з Наддніпрянщини та Лівобережжя дарохранильницями у вигляді моделей храмів різних типів. З ранніх може бути названа така робота 1658 р. у вигляді тридільної триверхої церкви та датована 1695 р. з підписом майстра ієромонаха Феодорита (обидві у НКПІКЗ). З XVIII ст. зберігся ряд таких робіт у вигляді великих споруд складної композиції з мініатюрною скульптурою. До найхарактерніших прикладів належать дарохранильниці 1732 р. з київської Борисоглібської церкви (НМІУ), 1756 р. роботи Семена Семигіновського та 1787 р. роботи Климента Чижевича (НКПІКЗ).

До поширеного асортименту продукції належали також потири, відомі з кінця XVII ст.: потир фундації гетьмана І. Самойловича 1686 р. для Успенського собору Києво-Печерської лаври (ХДІМ), потир 1683 р. (ЧІМ) та потир кінця століття з гербом "Долива", потир 1756 р. роботи Ф. Левицького (НМІУ), декілька потирів роботи І. Равича.

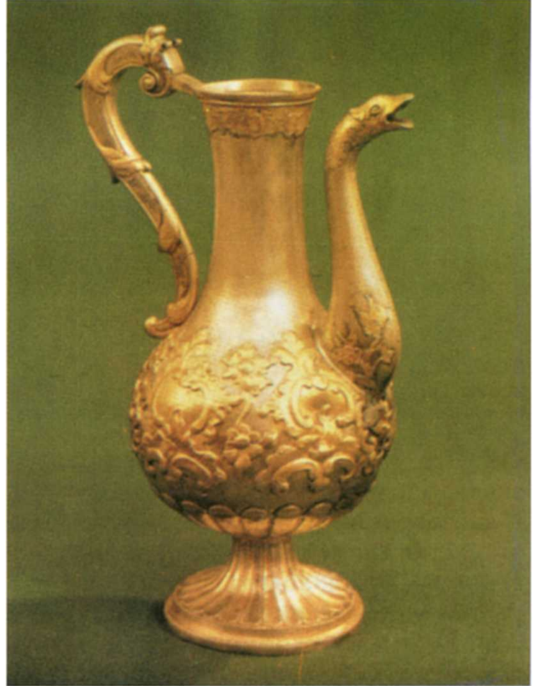
Порівняно з виробами церковного призначення світське золотарство було набагато скромнішим, особливо в мистецькій культурі Києва та Лівобережжя, й визначалося побутом місцевих еліт. Його репертуар окреслювали посуд для урочистих ситуацій, дорога зброя, жіночі прикраси. Відповідно скромніший характер мала й технічна сторона таких виробів та способи їх оздоблення. З посуду світського призначення найбільше збереглося чарок і кухлів. Серед них слід виділити найранішу роботу відомого київського майстра І. Равича — кухоль гетьмана І. Мазепи та частину набору чарок чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (всі у ЧІМ, чимала група таких робіт є в колекції НКПІКЗ).

Відповідно до загальної тенденції мистецької практики, виготовляючи вироби, майстри користувалися взірцями, нерідко — графічними, західноєвропейського походження чи проектами інших майстрів, як у згадуваному випадку із царськими вратами Софійського собору в Києві. Проектантами були й професійні малярі, на що вказує збережений серед кужбушків лаврської іконописної майстерні рисунок оправи Євангелія роботи її учня Василя Мартияновича 1749 р., за яким виготовлено згадувану оправу вкладу А. Галика.

Поміж майстрами, які працювали на українських землях, були також окремі вихідці з Польщі та Західної Європи. Іноді їх запрошували представники польської магнатерії. Один з таких ранніх прикладів дає згадувана шата чудотворної ікони Богородиці в монастирі Межиріча-Острозького. Проте цей аспект історії золотарства досі опрацьований мало.

Чарки, соусник, глек для вина.
Середина XVIII ст.
НМІУ, Київ.

Однією з прикметних особливостей відповідної ремісничої традиції на західноукраїнському ґрунті була активна діяльність митців вірменського походження, з якими пов'язують поширення східних елементів у декоративно-ужитковому мистецтві насамперед Львова й незрівнянно менше відомого Кам'янця-Подільського. Проте вірменське середовище внаслідок прогресуючої полонізації від другої половини XVII ст. неухильно втрачало свої позиції, а з активнішим

Корона тори. Середина XVIII ст. МІКУ. Київ. Фото М. Андрєєва.

поширенням новітньої європейської культури від початку XVIII ст. все більше зникало підґрунтя "східної" моди.

Як окремий напрям розвитку традиції слід згадати також досить розбудоване еврейське золотарство. Воно ширилося як у великих містах на зразок Львова, так і в скромніших центрах єврейського розселення. Традиційна релігійна відмежованість громади накладала своєрідний відбиток на діяльність її представників, проте вони нерідко виконували роботи й для християнських замовників, навіть релігійного призначення. Львівський золотар Давид, наприклад, працював для латинського кафедрального костьолу (1789) [2]. З єврейського середовища відомо небагато золотарських виробів і здебільшого це пізні культові речі.

Поза золотарством широкий спектр виявів мало металеве виробництво, до важливих напрямів розвитку якого належало ливарництво. Одним з найпоширеніших його видів традиційно було відливання дзвонів. Нині їх зразки внаслідок реквізицій часу обох воєн та систематичного цілеспрямованого нищення церков нечисленні, проте разом з документальними матеріалами вони дають доволі яскраву картину. До ранніх відомих взірців належить віднотований ще в першій третині минулого століття дзвін 1656 р. з іменем гетьмана Богдана Хмельницького на дзвіниці церкви в Осекрові поблизу Володимира [3].

Унікальний дзвін 1720 р. був відлитий на замовлення майбутнього наказного гетьмана Павла Полуботка (ЧІМ) глухівським ливарником Олексієм Івановичем. З львівських майстрів XVIII ст. найкраще знана родина Полянських, яким належить великий дзвін Успенської церкви "Кирило". В Бродах у XVIII ст. активно працювала майстерня родини Дублянських: за свідченням 1765 р., зведені брати Ілля та Степан Дублянські виїжджали з дзвонами "на Україну", де останній залишився й одружився [4]. На географію поширення продукції Дублянських вказує також придбання у Бродах дзвона для монастирської церкви в Кам'янці-Подільському [5]. Дзвони традиційно прикрашали декоративними фризами з використанням поширених у мистецькій практиці епохи орнаментальних мотивів, нерідко також зображеннями святих.

Іншим поширеним напрямом ливарної справи було виробництво гармат. Тут насамперед виділяються замовлен-

[2] ЦДІАУЛ, ф. 197, оп. 3, спр. 34, арк. 55—55 зв.

[3] Там само, ф. 201, оп. 46, спр. 206, с. 6.

[4] Там само, ф. 24, оп. 1, спр. 54, с. 174.

[5] ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 1254, арк. 29 зв.

Дзвін із с. Рославичі на Київщині. 1649 р. НМІУ, Київ.

ня козацької еліти кінця XVII — початку XVIII століття. З майстрів, які увійшли до історії з авторськими виробами, слід назвати глухівських ливарників Йосипа та його сина Карпа Балашевичів. Збереглися гармати та фрагменти гармат Й. Балашевича з 1690-х рр.; його син відомий за датованими виробами до 1717 р. (гармата у збірці Артилерійського музею в Санкт-Петербурзі). Із розвитком військової справи у XVIII ст. відливання гармат втрачає значення й переходить у суто технічну площину. Із пізніх зразків може бути названа серія з дванадцяти гармат, оздоблених зображеннями апостолів, що їх відлив для міста Львова Іван Полянський (1740).

З виробів, які майстрам доводилося виготовляти частіше, слід згадати також люстри та підсвічники, насамперед церковного призначення, немало поширені й у побуті заможних верств суспільства. У настінних світильниках використовувалися декоровані орнаментом металеві рефлектори. Лиття мало значне поширення й у практиці єврейських майстрів, відомих виробами культового призначення.

З ранніх рідкісного характеру зразків мистецького лиття, створених у середині XVII ст., можна вказати саркофаги київського воєводи Адама Киселя та його брата в Успенській церкві в Низкиничах поблизу Володимира. До

К. Балашевич. Гармата полковника І. Черниша та її фрагмент. 1713 р.

К. Балашевич. Гармата. 1717 р. ЧІМ.

унікальних пам'яток належать рокайльні металеві мальовані царські врата з характерним для другої половини XVIII ст. мотивом скісної решітки з Преображенської церкви в Токах на Тернопільщині (НМЛ).

Відоме в усій Україні виробництво олов'яного посуду повсякденного і церковного вжитку.

До найсамобутніших напрямів національної мистецької традиції належало вишивання, поширене як у церковній практиці, де однозначно домінувало літургійне образотворче шитво [6], так і в побуті населення. У мистецькій практиці воно виступало повсюдно, однак на західноукраїнських землях збереглися лише поодинокі зразки. Проте, за візитацією Володимирської єпархії 1695 р. [7], навіть сільські церкви мали по декілька вишитих предметів, що вказує на їх справжні роль і місце в декоративно-ужитковому мистецтві західноукраїнських земель. Через майже цілковиту втрату пам'яток його особливості на Правобережжі уже не можуть бути простежені. Справжній розквіт шиття спостерігається у Києві та на Лівобережжі, а оригінальні зразки та збережені документи найповніше нотують майстерні насамперед київських Вознесенського, згодом — Флорівського та Йорданського монастирів.

[6] Пам'ятки цього напряму декоративно-ужиткового мистецтва найдокладніше проаналізовано у праці: *Кара-Васильєва Т.* Літургійне шитво України XVII—XVIII ст.: Іконографія, типологія, стилістика. — Львів, 1996.

[7] ХНБ ім. В. Короленка, № 819199.

Фігурне образотворче шиття упродовж означених півтора століть мало змінювалося у технічному плані. Найістотнішим нововведенням стало впроваджене у XVIII ст. шиття "за картою", що дало змогу через підкладання під фігури картону істотно збільшити об'ємність самого зображення. Іншим показовим моментом було впровадження з початку XVIII ст. мальованих ликів — найранішим прикладом є плащаниця черниці Євпраксії 1703 р. (НКПІКЗ), що теж відображає тенденцію до посилення "реалістичного" характеру зображення.

Серед виробів церковного призначення виділяються гаптовані фелони. У них оздоблювалися насамперед опліччя, де домінувала композиція Моління, у київському шитті також зображення Богородиці Печерської зі святими Антонієм і Феодосієм й загалом досить широке коло сюжетів. Серед найхарактерніших типів виробів слід згадати й плащаниці, прикметною особливістю яких є наявність, як правило, лише постаті Христа в гробі — відомі на православному Сході багатофігурні композиції для України не характерні. До найпоширенішого виду образотворчого шиття належать і єпітрахілі. У них переважали зображення поодиноких постатей святих, нерідко в розбудованому обрамленні, проте відомий також ряд зразків з композицією "Дерево Єссея". До дрібніших речей належать воздухи, покрівці, палиці.

Однією з прикметних особливостей шиття є те, що в окремих випадках воно, як зазначалося, має авторський характер, хоч, за документальними відомостями та даними аналізу індивідуальних особливостей шиття, над великими роботами нерідко працювало декілька майстринь. Збереглося найбільше (12) зразків з іменем ігумені київського Флорівського монастиря середини XVIII ст. Олени [8].

У церковній практиці відомі також речі виключно з орнаментальним оздобленням чи декоровані шитим орнаментом, у яких образотворчі мотиви відігравали мінімальну роль. Так прикрашали навіть фелони, не кажучи про покрови, завіси та інші речі. У них використовували різнокольорові шовкові нитки, нерідко також золоті й срібні, тонке зіставлення відтінків, якнайширші можливості різноманітних технік і швів.

Шиття було поширене й у латинській церковній практиці, проте вироби мали менше фігурних мотивів, акцент робився на символіку та орнаменти.

Орнаментальне шиття з рослинними мотивами цілковито домінувало серед виробів світського призначення, насамперед предметів одягу. З них найбільше відомі шиті денця кибалок. Орнаментальним шиттям традиційно прикрашали сорочки, особливо багато їх рукави. Орнаментом оздоблювали також святковий верхній одяг у вигляді шитих вставок коміра, як на згадуваному портреті матері гетьмана І. Мазепи, чи коміри, як на оригінальному зразку жіночого верхнього одягу XVIII ст. (Черкаський історичний музей).

Менше відомо зразків побутового призначення, як, наприклад, шита червоними нитками скатертина 1710 р. (Черкаський історичний музей). Єдиним винятком є шиті червоними, білими та кольоровими нитками рушники з майстерним використанням різного напряму швів.

У спадщині мистецької культури українських земель шиття посідає цілком особливе місце. Його своєрідність визначається тим, що це один з небагатьох напрямів розвитку національної мистецької культури, який послідовно продовжував власні традиції, практично залишаючись осторонь ширших зовнішніх

[8] *Кара-Васильєва Т.* Зазн. праця. — С. 34.

Фелон (фрагмент). Гаптарська майстерня Флорівського монастиря. Середина XVII ст. Київ.

впливів, що є однією з характерних особливостей української мистецької культури.

Популярним напрямом декоративно-ужиткового мистецтва було килимарство, яке мало давні традиції, проте оригінальні його приклади нечисленні й походять вже з XVIII ст. З поодиноких раніших зразків можна назвати насамперед килим 1698 р. з села Лагодова на Львівщині (МЕХП ІН НАН України) [9]. Повніше уявлення про раніші зразки дають портрети, серед яких особливе місце посідають згадуваний В. Дуніна-Борковського та С. і А. Кам'янецьких. Килимарство розвивалося у містах, містечках, нерідко при дворах козацької старшини, як, наприклад, у маєтку П. Полуботка в Михайлівці на Сумщині, де відотовано майстриню з п'ятьма помічницями [10], та селах. Уявлення про ці вироби може дати килим з гербом П. Полуботка: геральдична композиція в стилізованому обрамленні виповнює центр, навколо якого симетрично розташований геометризований орнамент з акцентованою вертикаллю, виділеною зверху і знизу симетричною композицією з павичами обабіч вазона. Більше поширення мали килими з геометричним чи геометризованим рослинним орнаментом. Характерним прикладом перших може слугувати двобічний безворсовий килим 1782 р. (ДМУНДМ) з вільною неси-

[9] *Запаско Я.* Українське народне килимарство. — Київ, 1973. — С. 9.

[10] Книга пожиткам... — С. 44.

метричною композицією в рисунку та колориті.

За найзагальніших спільних засад у килимах яскраво виявилися регіональні відмінності. Серед технік на Подніпров'ї домінували двобічні безворсові килими, візерунки яких виконувалися окремо, а тоді об'єднувалися спільною основою, "вшивалися" у тло. Найцікавішими серед них є зразки з вільно розташованими букетами квітів чи їх варіант з поєднанням пар букетів та кошиків з квітами. До найкращих належить килим, у якому зверху і знизу розміщено симетричну композицію з букетом в оточенні двох кошиків [11]. Вони особливо характерні для Лівобережжя, де найвідомішими є полтавські. На Київщині та Черкащині відомі зразки, суцільно заткані дрібними квітами (МЕХП ІН НАН України), одночасно з Черкащини походять взірці з великим виразно геометризованим рослинним орнаментом. На Поділлі поширився симетричний орнамент з геометризованими квітковими мотивами. Їх прикладом може слугувати килим 1787 р. (ДМУНДМ). Килими з букетами є породженням власної мистецької традиції й найяскравіше відображають її самобутні особливості. Геометризація — це прикметна риса килимарства західних регіонів України, яким квіткові мотиви притаманні менше. Яскравим прикладом може слугувати килим волинського походження з великими фігурами геометричного орнаменту несиметричного характеру й вузьким обрамленням [12]. Характерні вони для Тернопільщини та Прикарпаття. Поширення геометричних мотивів зближує вироби українських майстрів з мистецькою традицією Сходу, перероблені орнаментальні мотиви якої трапляються нерідко, насамперед у ранніх зразках. Однак поза безперечними східними впливами така орнаментика мала глибокі власні корені, оскільки зазначені мотиви

Палиця. Гаптарська майстерня Вознесенського монастиря. Друга половина XVII ст. Київ.

віддавна входили до постійного репертуару місцевої мистецької традиції.

Слід мати на увазі, що в килимарстві на українських землях так само могли працювати іноземні майстри та поширюватися традиції західноєвропейського походження. На таку можливість вказують, зокрема, згадки про шпалерника, його помічника та матеріали для них у видатках замкової каси короля Яна III Собеського в Жовкві з 1694 р. [13] Проте такі відомості збереглися лише в документах, а нинішній стан опрацювання писемних джерел до історії укра-

[11] Репродукований: *Szuman S.* Dawne kilimy w Polsce i na Ukrainie. — Poznań, 1929. — Tabl. kol. V.

[12] Репродукований: *Таранушенко С. А.* Килими // Історія українського мистецтва: У 6 т. — Київ, 1968. — Т. 3. — С. 370.

[13] Національний історичний архів Білорусі, ф. 694, оп. 2, спр. 2499, арк. 17 зв., 31.

Фелон. Гаптарська майстерня Флорівського монастиря. Київ, 1749 р.

їнського мистецтва надто далекий від повноцінного використання відповідних даних для відтворення якнайширшої картини мистецького процесу.

До найпоширеніших напрямів розвитку декоративно-ужиткового мистецтва належало гончарство. Воно мало широку мережу осередків, розбудовану систему видів продукції й користувалося якнайширшим попитом у всіх верствах суспільства, опиралося на глибокі традиції й одночасно демонструвало ряд новаторських тенденцій. Його найбільші осередки, природно, зосереджувалися у великих містах, проте активні центри нерідко функціонували в містечках і навіть селах. Домінуючим його напрямом залишалося виробництво посуду, поряд з ним значне місце посідало виготовлення кахлів; інші види, як, наприклад, декоративні елементи архітектурних будівель, трапляються рідко.

Глиняний посуд з мистецьким оздобленням був поширений навіть у побуті найзаможніших верств суспільства. Яскравим підтвердженням цього може слугувати свідчення П. Алеппського про подавані на мальованих тарелях страви в описі обіду антіохійського патріарха Макарія у гетьмана Б. Хмельницького [14]. Інший приклад дають згадки про значну кількість таких виробів у цитованому реєстрі майна П. Полуботка [15].

Форми посуду здебільшого були традиційними, істотних нововведень у цьому плані не спостерігається. Основу його репертуару становили миски, порівняно менше були поширені глечики та інший посуд для рідини, побутували також підсвічники, з дрібних виробів — насамперед люльки.

Багатий і різноманітний характер мало оздоблення з яскраво вираженими місцевими особливостями. Найпростіший варіант не передбачав його взагалі, акцентуючи увагу на формі та природному кольорі випаленої глини — червоному чи чорному у разі техніки димлення. До простих видів прикрашання належало також покриття однокольоровою поливою. Святковий, урочистий чи призначений для використання у побуті заможних верств суспільства посуд відзначався досить багатим й різноманітним оздобленням, у якому виявлялися кращі традиції народної орнаментики. Такі вироби мали однотонне, як правило, світле тло, на якому виконувався мальований орнамент. Класичним прикладом може слугувати велика макітра роботи майстрів відомого осередку в Дибинцях на Київщині з вписаною на опуклу поверхню декоративно трактованою хвилястою гілкою з дрібними листками й великими виноградними гронами

14 *Алеппский П.* Путешествие... — С. 167.
15 Книга пожиткам... — С. 23.

Килим з поховання Д. Апостола у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Перша третина XVIII ст. НМІУ, Київ.

(Білоцерківський краєзнавчий музей). Для мисок характерний насамперед великий геометризований орнамент, як, наприклад, у мисці з Переяслава (ПХМ) чи відзначених тонким поєднанням зеленого й коричневого кольорів мисках з Гусятина на Тернопільщині (Гусятинський краєзнавчий музей). Крім орнаментів трапляються зображення звірів, птахів і риб, зрідка — людей, як виконані зеленою та коричневою фарбами кавалер і дама на мисці з території Ринку в Острозі (Острозький державний історико-культурний заповідник). Серед

Стілець. Друга половина XVIII ст.

регіональних відмінностей привертають увагу рельєфні прикраси робіт київських та подільських майстрів. Між осередками Полтавщини з другої половини XVIII ст. виділилася Опішня. На західноукраїнських землях давнє значення зберігав Потелич. Окремо слід згадати Білий Камінь на Львівщині, де в 1765 р. віднотовано 20 майстрів [16], — саме на його ґрунті розвинулося відоме згодом чорнолощене гончарство Гавареччини. Активно працювали й знані центри гончарства на Прикарпатті — у Косові, Кутах, Коломиї, Пістині.

У другій половині XVII—XVIII ст. далі розвивалося кахлярство. Продовжувалася традиція виготовлення взірців з рельєфним орнаментом й однокольоровою поливою. Серед кольорів найпопулярнішим був зелений. З другої чверті XVIII ст. поширилися мальовані кахлі, насамперед з традиційним для українського мистецтва квітковим орнаментом, хоча трапляються й сюжетні сцени, зображення птахів і людей. На Правобережжі, куди привозили західноєвропейські кахлі, виконувалися їх місцеві наслідування, прикладом чого може бути піч в музеї-заповіднику "Олеський замок". Паралельно з мальованими зберігалися кахлі з рельєфними зображеннями, як, наприклад, кахля 1765 р. з Чернігівщини. Очевидно, як і в інших видах мистецької творчості, гончарі теж користувалися рисунками малярів-професіоналів. Збереглися відомості, що кахлі малював знаний жовківський майстер кінця XVII ст. І. Руткович (1684) [17].

Лише в окремих випадках глиняні полив'яні з кольоровим розписом вставки використовують в оздобленні споруд. Ворота Новгород-Сіверського Спаського монастиря прикрашені рельєфними сюжетними композиціями. Кольорові орнаментальні вставки прикрашають фасад Чернігівського колегіуму. Цей напрям гончарства не отримав поширення, хоч відомий в ряді міст Лівобережжя (Ніжин, Батурин), Києві та Переяславі. Немає ширших даних про нього з Правобережжя. Лише в колекції Волинського краєзнавчого музею в Луцьку зберігається невелика плита з пластично трактованим херувимом, яка,

[16] Національний історичний архів Білорусі, ф. 694, оп. 2, спр. 2599, арк. 66.

[17] Там само, спр. 2463, с. 9.

судячи з виконання, призначалася для оздоблення екстер'єру будівлі.

Огляд пам'яток вказує на те, що гончарство продовжувало зберігати важливі позиції у мистецькому житті другої половини XVII—XVIII ст., а його майстри творчо розвивали власні традиції відповідно до домінуючих тенденцій мистецького життя епохи.

Одним із напрямів декоративно-ужиткового мистецтва, які переживали значний розвиток у другій половині XVII—XVIII ст., було скляне виробництво, яке упродовж другої половини XVII ст. ще зберігало традиції попереднього часу. Виразним показником цього є домінування зеленого скла, яке лише з середини XVIII ст. починає поступатися місцем безбарвному та кольоровому. З XVIII ст. також поширюється розпис скляних виробів різнокольоровими емалями в традиціях регіональних особливостей орнаментики, що збагачує продукцію склоробних майстерень додатковими декоративними ефектами. Поряд з мотивами традиційного для українського мистецтва рослинного орнаменту досить популярні зображення тварин, нерідко — людей. Зберігає значення й пластичне оздоблення скляних виробів, яке набуло найбільшого розвитку насамперед у фігурному посуді.

З огляду на відносну дешевизну матеріалу скляні вироби мали значне поширення у побуті не лише заможного, а й середнього прошарку населення. Одним з прикладів може слугувати датований 1797 р. штоф з вигравіюваним власницьким написом: "Сей штохвъ глуховского жителя Афанасья Филиповъского 1797 года месяца февраля 28 дня" (Санкт-Петербург, Етнографічний музей). Проте до нашого часу дійшли лише одиночні точно датовані зразки склоробного виробництва, й загалом його взірців відомо досить небагато, походять вони здебільшого з XVIII ст., відображаючи останній період традиційного гутництва, яке від кінця століття втратило позиції під натиском фабричного виробництва.

Менше відомий такий напрям, як меблі церковного та світського призначення. Характерними прикладами перших можуть слугувати кафедра й два аналої зі Спасопреображенської церкви у Великих Сорочинцях — традиційної форми у вигляді шафки з іконою в різьбленому обрамленні та взорований на європейських світських меблях багато різьблений у вигляді приставного столика-консолі на одній нозі. Світські меблі відомі насамперед з пам'яток львівського середовища. Тут виділяється унікальною для українських земель повнотою збереження збірка Підгорецького замку (ЛІМ, ЛГМ). Немало цікавих зразків другої половини XVII та XVIII ст. збереглося у львівських музеях (ЛІМ, МЕХП ІН НАН України). Ряд взірців з Волині зберігається у Волинському краєзнавчому музеї. У характері та оздобленні меблів також виразно виступає орієнтація на європейські взірці. Набагато скромніший характер, природно, мали меблі, що були у вжитку ширших верств тогочасного суспільства. Нерідко їх прикрашали малярським оздобленням, зокрема, в описах майна фігурують мальовані скрині. В окремих випадках іконографічні мотиви західного походження проникали й до інших, маловідомих нині напрямів діяльності майстрів, прикладом чого можуть слугувати віконниці з рокайльним різьбленням з Черкащини (ЧІМ).

Загалом мистецька культура українських земель XVII—XVIII ст. виступає як нерозривне ціле за умов тривалого процесу еволюції від завершення середньовічної традиції до формування основ новітньої історико-культурної ситуації, перші вияви якої простежуються з кінця XVIII ст. Загальноприйнята пе-

ріодизація, акцентуючи на Національно-визвольній війні й узалежнюючи мистецький процес від центральної події тогочасної української історії, довільно розділяє XVII ст., внаслідок чого зародження й утвердження тих явищ, що розвивалися від його середини, залишається поза цілком штучно утвореною часовою межею. Мистецький процес другої половини XVII—XVIII ст. є безпосереднім продовженням засад розвитку національної традиції, викристалізуваних з останніх десятиліть XVI ст. й остаточно утверджених на середину XVII ст. Його основоположною особливістю було збереження самобутніх основ мистецької культури, розвинутих за умов відходу від багатьох принципових засад традиції місцевого варіанта середньовічної цивілізації східного християнства й звернення до західноєвропейської спадщини. Це неминуче змінювало зовнішні виражальні засоби на зразок особливостей іконографії чи техніки в малярстві, орнаментики, не торкаючись глибинних основ самого мистецького процесу, визначених багатовіковим ходом історичного буття, його особливостями та внутрішніми закономірностями. Цей період є також важливим етапом розвитку мистецької традиції західноєвропейського культурно-історичного родоводу на Правобережжі й відзначений його розквітом на місцевому ґрунті.

Найважливіші здобутки мистецької культури першої половини XVII ст., які лягли в основу культурного процесу другої половини XVII—XVIII ст., належали насамперед до історично нових явищ. В архітектурі це інженерні системи оборонного будівництва, центрична композиція з вертикальною домінантою у спорудженні церков. Малярство характеризується новою художньою системою іконопису, поширенням олійної техніки, широким використанням європейських іконографічних взірців. Скульптура демонструє утвердження виробленої з початку XVII ст. системи декоративного різьблення. Декоративно-ужиткове мистецтво позначене використанням європейських взірців та перемогою запозиченої з них орнаментальної системи на тісніше пов'язаних з європейською культурою напрямах розвитку. З цілком нових явищ для української мистецької традиції необхідно відзначити книжкову гравюру. Остаточно закріплені в мистецькому житті упродовж першої половини XVII ст., ці тенденції визначили шляхи та особливості еволюції мистецької системи до кінця XVIII ст.

Органічно цілісний мистецький процес другої половини XVII—XVIII ст. мав численні місцеві варіанти на теренах кожного зі сформованих упродовж попередніх століть історико-культурних реґіонів. Оновлений від другої половини XVII ст. розподіл українських земель зберіг у новій версії поділ на дві України, який став реальністю національної історії з XIV ст. Це, природно, обумовило відмінності єдиного мистецького процесу на Лівобережжі з Києвом та Правобережжі. Проте, попри реґіональні своєрідності, мистецтво, як і раніше, залишалося внутрішньо цілісним. Поряд з українською традицією на Правобережжі продовжували розвиватися місцеві варіанти інших національних та конфесійних культур, насамперед мистецтво західноєвропейського родоводу, яке на окремих напрямах своєї еволюції вписало яскраві сторінки до загальної картини культурного життя.

ЛІТЕРАТУРА, МУЗИКА, ТЕАТР

Розділ 9

Ірмологіон. Сторінка із вставкою і сюжетним ініціалом. 1682 р.

9.1. Українська література

Загальні тенденції розвитку літературного процесу. Суспільно-політичні події середини — другої половини XVII ст. обумовили перелом в історії української літератури. З цього часу починається новий період її розвитку, що тривав до кінця XVIII ст. За усталеною періодизацією він розглядається у комплексі всього давнього українського письменства XI—XVIII ст., та цілий ряд ознак дає підстави вважати його як перехідний етап від літератури давньої до нової, розквіт якої припадає вже на добу українського Відродження.

Література другої половини XVII—XVIII ст. продовжує і розвиває традиції давнього письменства, використовує церковнослов'янську мову, культивує старі жанри ораторсько-учительної, агіографічної, паломницької, частково полемічної прози. Водночас зароджуються і досягають вершин розвитку нові жанри — мемуарно-історична проза, бурлескно-травестійна та сатирично-гумористична силабічна поезія, шкільна драматургія, що й визначили характер і стиль письменства цього періоду. Секуляризаційні процеси в культурі впливають і на літературу, яка поступово починає вивільнятися від церковно-релігійної тематики. Вона позбавляється рис поліфункціональної писемності і стає на шлях самостійного розвитку як мистецтво слова. Перехід від середньовічного теоцентризму до антропоцентризму зумовив звернення літератури до живої людини, реального життя, сучасних історичних подій. Відбуваються інтенсивні пошуки нових форм і засобів художнього відображення дійсності, утверджуються нові жанри, роди й види словесної творчості. За художнім типом українська література цього періоду повністю ідентифікується з новоєвропейським словесним мистецтвом.

Ідейна й естетична переорієнтація літератури з середини XVII ст. зблизила її з іншими слов'янськими літературами, створила умови для розвитку нових жанрів, утвердження нових стильових напрямів. У цілому вся українська література цього періоду вписується в один універсальний європейський стиль епохи — бароко з його антиномічністю сприйняття світу, витонченою алегоричністю і контрастністю образів, риторичністю і ускладненою метафоричністю, афектацією, тяжінням до пишності. З часу культурно-національного відродження в Україні перших десятиліть XVII ст. і до середини XVIII ст. барковий стиль був панівним в українській літературі, проявлявся в усіх її жанрах і

жанрових різновидах. Український варіант бароко підхопив і розвивав ренесансні ідеї, переніс на український ґрунт здобутки літератури європейського Відродження. Середньовічні традиції стикаються тут з ренесансними ідеями та реформаційними течіями.

Стиль бароко проявлявся в українській літературі у кількох різновидах, що обслуговували часом протилежні культурні й суспільно-політичні сили. Виразно можна говорити про високе, аристократичне бароко, про козацьке, середнє і про народне, низове, що мало свої особливості не лише в художньому слові, але й в архітектурі, музиці, мистецтві [1].

Літературно-естетична думка цього періоду формувалася в стінах навчальних закладів України, найперше в Києво-Могилянській академії, де читалися курси поетики і риторики. У поглядах на літературу українські теоретики спиралися насамперед на латиномовні ренесансні та барокові трактати західноєвропейських авторів — Ієроніма Віди, Якова Понтана, Юлія Цезаря Скалігера, польського теоретика Матвія-Казимира Сарбєвського, які, в свою чергу, будували власні теорії на античних джерелах — "Поетиці" Арістотеля та "Посланні до Пізонів" Горація. В Україні протягом XVII — першої половини XVIII ст. написано понад 50 поетик і риторик, у яких всебічно опрацьовано теорію мистецтва слова. Найпоказовішими з них є "Книга поетичного мистецтва" (1637), "Кастальське джерело" (1685) і "Ліра" (1696), курси поетики (1705) і риторики (1709) Феофана Прокоповича, "Сад поетичний" (1736) Митрофана Довгалевського. Барокова теорія літератури в Україні у XVII і XVIII ст. мала істотний вплив як на літературну творчість тогочасних письменників, так і на формування естетичних смаків і запитів читача [2].

Українська читацька аудиторія XVII—XVIII ст. не була стабільною і однорідною. Мистецтво слова йшло до людей двома шляхами — читання і слухання. Переважна більшість населення була грамотною, хоч грамотність і обмежувалась читанням церковних, богослужбових книг — Біблії, Псалтиря, Часословця, житій святих, Києво-Печерського патерика. Учительно-ораторські твори, шкільні драми й інтермедії, частково поезія — "пісні" були розраховані на слухання широкими верствами населення.

Величезна друкована продукція України, богослужбові та релігійного змісту книги, що виходили у Києві, Львові, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Почаєві та в інших містах і друкарнях, здебільшого не мали сталого літературного значення, обслуговували переважно релігійні запити і потреби населення. Відчутного удару по українській книзі та літературі завдав указ царського уряду і синоду від 1721 р., що забороняв друкувати оригінальні твори українською мовою, а дозволяв передруковувати тільки старі церковні книги, звіряючи їх "с тѣми великороссійскими печатьми, и дабы никакой разни и особого нарѣчія во оных не было" [3]. Ця перша заборона українського слова зумовила ситуацію, коли література переходить до рукописних форм побутування, а звідси й до звуження кола читачів, зменшення впливу на культурно-громадське життя. Майже вся українська література XVIII ст., починаючи від Феофана Прокоповича,

[1] Українське літературне бароко: Зб. наук. праць. — Київ, 1987. — 301 с.

[2] *Сивокінь Г. М.* Давні українські поетики. — Харків, 1960. — 107 с.

[3] Полное собраніе постановленій и распоряженій по вѣдомству православнаго исповѣданія Російской имперіи. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 192.

Івана Величковського, Климентія Зіновієва і до Григорія Сковороди та Івана Котляревського, є неповною, оскільки існувала без широкого читача і активного соціального резонансу. В силу об'єктивних чинників вона не досягла вершин свого розвитку. Якщо у XVII ст. українська література займала провідне місце в системі східнослов'янських літератур, то у XVIII ст. цю роль перебирає на себе література російська.

Не можна однозначно оцінювати українсько-російські літературні взаємозв'язки другої половини XVII—XVIII ст. Колонізаторська політика царизму щодо України, починаючи з 1654 р., не сприяла тут ні розвиткові освіти, ні культури, ні літератури і зводилася фактично до насильницького витягування з України її інтелекту, змушуючи його служити імперським планам Росії. Силою чи підкупами Росія забрала майже всі кращі уми України, зрусифікувала їх і примусила вірнопіддано служити своїй науці й культурі.

Україна у другій половині XVII і XVIII ст. справила великий вплив на духовне життя Росії, влила в нього свіжий струмінь європейської освіти і культури, а натомість сама духовно знекровлювалась, віддаючи все краще північному сусідові. "Преславне прорубування вікна в Європу там, на півночі над Невою, — писав І. Франко, — се рівночасно затикання тих вікон, якими світло науки проникало на Україну" [4].

Українсько-російські літературні зв'язки цього періоду мали переважно односторонній характер: діячі української культури й літератури переїжджають до Петербурга, Москви та інших міст Росії, беруть активну участь у творенні російської літератури, стають російськими письменниками. Серед них Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Димитрій Туптало (Ростовський), Іполит Богданович, Василь Капніст, Василь Рубан. Їхня творчість після переселення в Росію для української літератури вже не мала значення.

У другій половині XVIII ст. в Україні поширюється російська періодична преса, прищеплюються і розвиваються ідеї Просвітництва. І. Франко відзначав, що в діяльності передових російських письменників кінця XVIII ст. "почали світати думки про права кождої людини на свобідне і самостійне житє, на розвій, освіту і рівноправність. Нема сумніву, що й на Україну заходила течія тих думок і що під їх впливом і тут, на тлі козацьких традицій, народжувалася думка про нове письменство в народній мові і про конечність розвою південноруської народності при помочі освіти" [5]. Під впливом російської літератури в українському письменстві міцніють раціоналістичні ідеї, узвичаюється дух критицизму, виробляються нові літературні жанри й форми, у поезії утверджується силабо-тонічна система віршування.

Заборона української мови у Києво-Могилянській академії 1751 р. і перехід на російську мову викладання негативно позначилися на розвитку української літератури — вихованці академії відриваються від живих джерел народного життя, втрачають зв'язок з національною літературною традицією [6].

Українська література другої половини XVII—XVIII ст. розвивається у тісних взаєминах з польською, великий

[4] *Франко І.* Причинок до культурної історії Західної України XVII—XVIII ст. — ВР Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 3, № 638, арк. 3.

[5] *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. — Львів, 1910. — С. 84.

[6] *Андрущенко М.* Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. — Київ, 1999. — 208 с.

її сектор (поезія, агіографія, полемічна проза) створено польською мовою. Література польсько-українського пограниччя XVII—XVIII ст. є вагомим здобутком як українського, так і польського письменства доби бароко і Просвітництва [7]. Водночас у стінах Києво-Могилянської академії культивується латиномовне письменство — поезія, курси поетик і риторик, філософські трактати та ін. Продовжуються, отже, традиції європейської новолатинської літератури [8]. У Закарпатті, крім української і латинської мов, у письменстві використовувалася ще й угорська мова.

Багатомовність і відкритість — одна з характерних прикмет української літератури XVII—XVIII ст., ознака її європейського характеру. Зокрема, книги європейського друку XVII—XVIII ст. були широко представлені у бібліотеці Києво-Могилянської академії та книгозбірнях інших навчальних закладів, єпархій і приватних осіб. Помітно дають про себе знати і традиції візантійсько-слов'янської культурно-історичної спільності, відгомони другого південнослов'янського впливу XIV—XV ст. відчуваються в експресивно-емоційному стилі української літератури ще у XVIII ст. Від південних слов'ян в Україну переносяться нові твори ораторсько-учительної, агіографічної і перекладної прози. Вихідці із південних слов'ян навчаються у Києво-Могилянській академії, беруть участь у літературному процесі України і Росії. Українські автори включаються в літературний процес південних слов'ян (М. Козачинський) [9].

Одним із джерел оновлення літератури другої половини XVII—XVIII ст. стала усна народна творчість. Вона відіграла винятково сприятливу роль у формуванні тих ідейно-естетичних якостей, що сприяли становленню нової української літератури. Народнопоетична основа виразно простежується в бурлескно-травестійній поезії, інтермедіях, історіографічній прозі, сатирично-гумористичних віршованих оповіданнях. Використовував народну поезію у своїй творчості Г. Сковорода. Активно взаємодіючи з фольклором, література водночас віддалялася від нього, виробляла власні принципи художнього освоєння дійсності [10].

У літературі другої половини XVII—XVIII ст., що за традицією вважається давньою, формуються нові риси, вона вивільняється від впливу теологічних вчень і набирає виразно світського змісту. До кінця XVIII ст. занепадають полемічна, житійна і ораторсько-проповідницька проза, шкільна драматургія, релігійно-моралізаторська лірика. На перший план виходять світські твори, пройняті критикою середньовічного укладу, зокрема, сатирично-гумористичні вірші, органічно споріднені з фольклором.

Духовенство втрачає монополію на літературу. Якщо у попередні століття духовенство і православна церква виражали і відстоювали загальнонародні, національні інтереси, були будівничими української культури, то з кінця XVII ст.

---

[7] *Roksolański Parnas.* Polskojęzyczna poezija ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. — Część II. Antologia/Wybral i opracoval Rostysław Radyszewśkyj. — Kraków, 1988. — 415 с.

[8] *Циганок О.* З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI—XVIII ст. — Київ, 1999. — 102 с.

[9] *Ерчић В.* Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова траедокомедија. — Нови Сад; Београд, 1980. — 766 с.

[10] *Мишанич О. В.* Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. — Київ, 1980. — 343 с.; Григорій Сковорода і усна народна творчість. — Київ, 1976. — 151 с.

представники вищого кліру переходять на службу російської православної церкви, їхня діяльність зрощується з політикою самодержавства в Україні. Лише нижче духовенство, всупереч офіційній політиці, не відірвалося від народної культури, продовжувало творити народне письменство на рівні низового бароко — бурлескно-травестійні та сатирично-гумористичні вірші, пародії, численні "пісні світські".

На західноукраїнських землях, що перебували під владою Польщі і прийняли церковну унію з Римом, греко-католицьке духовенство, намагаючись протидіяти окатоличенню та ополяченню українського народу, спиралося на народну культуру, писало й видавало книги народною мовою, культивувало й оберігало місцеву, українську національну ідею. Народне карпато-руське письменство XVII—XVIII ст. має значні художні досягнення, вписується в контекст всього українського письменства. На кінець XVIII ст. церковно-релігійне письменство опиняється за межами художньої літератури, його заступає світська популярна демократична література, що відтворює життя, думи і сподівання широких кіл українського суспільства.

Титул книги І. Галятовського "Ключ разумінія". Київ, 1659 р.

Переважна частина літературних творів другої половини XVII—XVIII ст. анонімна, збереглась у рукописах і рукописних списках без імені автора. Пояснюється це давньою традицією, коли автори творів, особи духовні, воліли не називати своїх імен, задовольняючись зробленою богоугодною справою. Порівняно небагато авторів прямо чи опосередковано (у акровіршах) назвали своє ім'я. Утвердилися як творчі особистості письменники-професіонали: Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Іван Величковський, Паїсій Величковський, Климентій Зиновіїв, Феофан Прокопович, Димитрій Туптало (Ростовський), Стефан Яворський, Митрофан Довгалевський, Лаврентій Горка, Георгій Кониський, Георгій Щербацький, Іван Максимович, Мануїл Козачинський, Йоасаф Горленко, Семен Дівович, Василь Григорович-Барський, Григорій Грабянка, Самійло Величко, Феодосій Софонович, Леонтій Боболинський, Петро Кохановський, Іван Некрашевич, Григорій Сковорода. Деякі імена вичитано з акровіршів: Климентій Зиновіїв, Олександр Падальський, Іван Мастиборський, Іван Пашковський, Дмитро Левковський, Іван Пас-

телій та інші. Імена авторів найвизначніших творів цього періоду — літопису Самовидця, "Синопсиса" (історичного огляду), "Історії Русів", драми "Милость Божія" та цілого ряду інших шкільних драм, інтермедій, більшості віршів на громадсько-політичні теми, сатирично-гумористичних віршів і віршованих оповідань, вертепної драми залишаються невідомими.

Більшість текстів творів української літератури другої половини XVII—XVIII ст. опубліковано у XIX—XX ст. Цей процес триває й нині: відкриваються і публікуються нові тексти, вводяться в літературний обіг польськомовні та латиномовні твори, вирівнюючи цілісність і повноту давнього літературного процесу.

Мемуарно-історична проза. На другу половину XVII—XVIII ст. припадає розквіт мемуарно-історичної прози. Події Національно-визвольної війни, конфедеративний союз України з Росією, боротьба проти турецько-татарської та польсько-шляхетської агресії, внутрішні чвари між різними гетьманськими угрупованнями і орієнтаціями — все це привертало увагу письменників. Автори історичних творів не тільки описували події минулого і сучасного, а й прагнули осмислити історію, показати її безперервність і самобутність. Більшість творів цього жанру — це пам'ятки історіографії, але вони не позбавлені літературних якостей і кращі з них займають важливе місце в історії української літератури. Насамперед це стосується умовно названих "козацьких літописів", які у формі історичних оповідань і "сказаній" відтворювали події недавнього минулого, використовуючи у своїй оповіді як вірогідні історичні джерела, так і усну народно-епічну традицію. Давню історію літописці відтворювали за староруськими літописами, про нові часи писали на підставі власних спостережень, спогадів сучасників, використовували записи своїх попередників. Широко послуговувалися козацькі літописці також творами чужоземних істориків XVI—XVII ст., найбільше польських, які у своїх працях торкалися історії України, — М. Бєльського, О. Гваньїні, М. Стрийковського, С. Твардовського та ін.

Події Національно-визвольної війни на той час вже були оповиті легендами, що їх створив український народ про Хмельницького та його добу. Козацькі літописи дуже споріднені із народною словесністю, у якій так само знайшли всебічне відображення події XVII ст. Фольклорні оцінки багатьох подій, явищ, фактів і осіб збігаються з літописними. І. Франко зазначав, що українська мемуарно-історична проза XVIII ст. створила грандіозну "конструкцію Хмельниччини", значення якої більшою мірою ідейно-естетичне, ніж документально-історичне [11].

Помітні літописні зведення цього періоду виникли у монастирському середовищі. На відміну від військових канцеляристів, авторів козацьких літописів, монастирські літописи більше уваги приділяли давній українській історії та історії церковного, чернечого і загалом релігійного життя. Всі вони спиралися на літописну традицію Київської Русі, детально висвітлювали перші віки руської історії, прийняття й поширення християнства на Русі, життя князів, міжкнязівські та міждинастичні чвари. Спадщина Київської Русі сприймалася й інтерпретувалася авторами літописів як своя, руська, а в XVII—XVIII ст. —

[11] *Франко І.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Франко І. Зібр. тв.: У 50 т. — Т. 40. — Київ, 1983. — С. 332.

вже як українська (малоруська) історія [12].

Усвідомлення своєї історичної спадкоємності не викликало жодних сумнівів, вважалося само собою зрозумілим. Густинський літопис, хроніки Феодосія Софоновича, Пантелеймона Кохановського, Леонтія Боболинського, друкований київський "Синопсис", літопис Самовидця — все це історіографічні праці одного ряду, що засвідчували активність історичної думки другої половини XVII ст., високий рівень барокової історичної прози. Якщо врахувати ще "Діаріуш" Самійла Зорки, Уманський, вірогідний Руський, Переяславський та інші літописи, які не збереглися, то стане очевидним, що історична проза в цей час вийшла на перше місце в літературі, заступивши такі традиційні жанри, як ораторсько-учительна і житійна проза.

Ці, досить великі за обсягом, хроніки й літописи, очевидно, і не призначалися до друку, писалися на соціальне замовлення окремих осіб чи культурних осередків, без відчутних спроб публікації. Лише "Синопсис", найменший з усіх тодішніх історіографічних оглядів і найневиразніший за національно-патріотичною орієнтацією, потрапив до друку і відіграв певну роль у поширенні історичних знань про Русь-Україну від давнини до середини XVII ст.

Козацькі літописи національно-патріотичною темою, злободенністю проблем затінили своїх попередників — "хроніки", "діаріуші" і "синопсиси" та водночас вони продовжили й доповнили їх, пов'язали козацьку традицію з героїчною добою княжих часів. Для козацьких літописців українська козаччина — прямий і безпосередній продовжувач і спадкоємець героїчної лицарської княжої доби, захисник християнської віри, прийнятої та освяченої далекими предками.

Ієромонах Густинського монастиря поблизу Прилук Михайло Лосицький переписав 1670 р. текст літопису, що одержав назву Густинського. Автор цього твору залишився невідомим, один час літопис приписували Захарії Копистенському. Описуючи події в Україні від найдавніших часів до 1597 р., автор Густинського літопису використав численні історичні джерела — руські, грецькі, польські, новолатинські. Працю доведено до нового часу, закінчується вона розповіддю про козацтво і запровадження унії, ставлення до якої у автора негативне. Переписувач твору керувався у роботі патріотичною настановою, підкресливши у передмові, що кожна людина має природжену любов до батьківщини. Отже, автор чи автори цієї хроніки свідомо дбали, щоб майбутні покоління знали про події минулого, тому це минуле вони "описали и свѣту ясне выразили". Оскільки знання історії потрібне кожній людині, після прочитання радять передати рукопис "юнѣйшым" [13].

Водночас написано "Кройніку з лѣтописцов стародавних" (1672—1673), автором якої був ігумен київського Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович (повністю видано 1992 р.) [14]. Вона складається із трьох частин — "Кройніка о Русі", "Кройніка о початку і назвиску Литви" і "Кройніка о землі Полской". Найбільша за обсягом "Кройніка о Русі", у якій розповідь про Русь-Україну ведеться від найдавніших часів і закінчується 1289 р. Далі події

[12] *Корпанюк М.* Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище. — Київ, 1997. — 161 с.

[13] Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Санкт-Петербург, 1843. — Т. 2. — С. 233—373.

[14] *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. — Київ, 1992. — 344 с.

української історії висвітлюються в контексті історії Литви (до 1533 р.) і Польщі (до 1672 р.). Для написання своєї "Хроніки" Ф. Софонович використав авторитетні історичні джерела — "Повість минулих літ" (за невідомим південноруським зводом кінця XIII ст., близьким до Іпатського списку), польські "Хроніки" М. Стрийковського, О. Гваньїні, М. та Й. Бєльських, Житіє Володимира, Четьї мінеї, легенди, Києво-Печерський патерик та ін.

"Кройніка о Русі" — це три книги оповідань про сторінки давньої історії Русі від перших київських князів до подій у Берестю і Володимирі наприкінці XIII ст. Оповідь Ф. Софоновича художня, їй властива метафорична образність, діалогічна побудова тексту, постійне вживання прямої мови, ясний і прозорий стиль. Кожна глава — а їх понад 80 — це окреме оповідання чи кілька оповідань про якогось князя або важливу історичну подію. Суто руська (українська) історія викладається ним у тісних зв'язках з історією сусідніх народів, насамперед литовського і польського. Ф. Софонович ставив перед собою освітню мету — показати руським синам, звідкіля почалася Русь і як вона "за початку ставши, до сего часу идет". Автор вважає, що кожному треба знати про свою вітчизну, передавати знання іншим, "бо своєго роду не знаючих людей за глупых почитают". Він не досліджував історії спеціально, лише на підставі доступних джерел подав свою інтерпретацію, визнаючи, "до теды из розных лѣтописцов руских и кроиник полских вычиталем, тоє пишу" [15].

До початку 80-х рр. XVII ст. належать компілятивні історичні твори Пантелеймона Кохановського — "Хронограф" (1681) та "Обширний синопсис руський" (1681—1682), які тісно пов'язані з "Хронікою" Ф. Софоновича (її повністю було введено до їхнього складу) і київським "Синопсисом" (1674). Рукописи П. Кохановського — це переважно збірки документів і матеріалів, метою яких було довести давність і велич Києво-Печерської лаври. Автор багато уваги приділив біблійній історії, подіям у Північно-Східній Русі та історії Туреччини. Актуальність цих проблем диктувалася тогочасними історичними умовами. Як економ Києво-Печерської лаври, П. Кохановський обґрунтовував провідну роль Києва і лаври в релігійному житті Східної Європи. Яскраво виражено в нього монархічні тенденції, схиляння перед російськими царями, що виявилося в частини українського духовенства після 1654 р. і готувало ґрунт для ліквідації незалежності української церкви.

Названі твори П. Кохановського не мають великого літературного значення, вони згадуються тільки тому, що ідеї та концепція "Обширного синопсиса руського" лежать в основі єдиної друкованої в той час історичної книги — "Синопсису" (Київ, 1674, 1678, 1680), котрий тривалий час приписувався Інокентію Гізелю.

"Синопсис" написано в стінах Києво-Печерської лаври. Перші три видання вийшли в лаврській друкарні під наглядом архімандрита Інокентія Гізеля. До середини XIX ст. ця книга витримала понад 20 видань. Автор ставив своїм завданням висвітлити історію України-Русі від найдавніших часів і розпочав огляд легендарними, доісторичними часами "древняго славенскаго народа", заглиблюючись в епоху Александра Македонського і стародавнього Риму.

Історії Києва у "Синопсисі" передує огляд різних слов'янських племен, їхніх вірувань і звичаїв. Перші віки історії

[15] Там само. — С. 56.

міста та його князів від Рюрика, Аскольда й Діра до Володимира Святославича простежено досить детально. З подальших подій згадується тільки напад Батия і зруйнування ним Києва, Куликовська битва, приєднання Київського князівства до Литовського. Нічого не сказано про перебіг Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького, а підписання Українсько-російського договору 1654 р. оцінюється як природне повернення Києва під "скіптроносну царску руку" та ще й "с пребогатыми сокровищи, церквами святыми и обителми". У виданні "Синопсиса" 1680 р. останні розділи присвячено опису турецьких походів на Чигирин у 1677—1678 рр. і відтворенню картини розгрому турецьких військ запорозькими козаками разом з російськими військами.

"Синопсис" присвячено російському цареві Олексію Михайловичу. Автор, надто щедрий на похвали російським самодержцям, вважав, що московські царі — законні наступники великих київських князів, а приєднання України до Росії є відновленням колишньої єдності "слов'яноруських" земель під владою російського монарха-самодержця. Така монархічна і проросійська орієнтація автора забезпечила "Синопсису" тривалий статус офіційного підручника вітчизняної історії попри складний безбарвний стиль і тверду слов'яноруську мову книги.

У 1699 р. в Чернігові закінчив свій великий літописний твір ієромонах Троїцько-Іллінського монастиря Леонтій Боболинський. Його "Лѣтописец сій ест Кроника з розных авторов и гисторыков многих" [16] — компілятивна праця, збірка відомостей церковної і світської історії від "сотворіння світу" до кінця XVII ст. Останні розділи присвячено подіям Національно-визвольної війни і боротьбі України (за допомогою російських військ) з турецькими нападами у 1677—1678 рр. Літопис Л. Боболинського засвідчує, що зацікавлення історичним минулим не згасало, і монастирське літописання продовжувало розвиватися в різних культурних осередках. Про події української історії XVII — першої половини XVIII ст. розповідає Чернігівський літопис, що також створювався у монастирському середовищі.

Місцеве монастирське літописання істотно доповнює відомості про життя в Україні у XVII—XVIII ст., висвітлюючи подробиці подій в тій чи іншій місцевості, а також деталі життя в якомусь із монастирів. Такими є літопис Підгорецького монастиря (1583—1715), Межигірський літопис (1608—1700) та ін. Літературне їх значення невелике, проте в мозаїці літописного жанру вони займають належне місце.

З кінця XVII ст. на перший план виходять козацькі літописи, авторами яких були військові канцеляристи, безпосередні учасники подій. Маючи доступ до архівів, справ військової гетьманської канцелярії, вони широко послуговувалися цими джерелами. В центрі їхньої уваги були події Національно-визвольної війни, постаті Богдана Хмельницького і його соратників, драматичні сторінки в історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. Про давніші події у цих творах оповідається на підставі різних документальних джерел і спогадів, відомості про новіші події та їх оцінки частіше подаються як свідчення очевидців.

Чільне місце в українській історичній прозі кінця XVII — початку XVIII ст.

[16] *Грабянка Г.* Дѣйствія презѣльной брани... — Київ, 1854. — С. 273—327 (надрук. уривки з літопису Л. Боболинського).

посідають три козацькі літописи — літопис Самовидця, літопис Григорія Грабянки і літопис Самійла Величка. Всі вони стали фактом літературного життя і здобутком історіографії тільки у XIX ст., після публікації, але цілком очевидна їхня присутність у літературному процесі XVIII ст. Численні списки цих творів робили їх доступними досить широкому колу читачів і знавців старовини, зумовили вплив на формування історичних поглядів аж до утвердження критичної, наукової історіографії у XIX ст. Нині вони привертають увагу в основному як твори барокової прози, початкової історичної романістики.

Першим у цьому ряді творів є літопис Самовидця, названий так видавцями 1846 р. Його ймовірним автором був Роман Ониськович Ракушка-Романовський — наказний полковник, а з 1663 р. — генеральний військовий підскарбій. Ставши згодом брацлавським протопопом, він в останні роки життя (1687—1703) був священиком Миколаївської церкви в Стародубі, де й міг написати свій твір [17].

Літопис Самовидця є важливим джерелом до історії України другої половини XVII ст., містить великий фактичний матеріал, дає влучні характеристики майже всім основним діячам того часу, створює всебічну картину як історичного піднесення України середини XVII ст., так і великої Руїни, що настала після смерті Богдана Хмельницького. Самовидець був учасником і свідком головних подій цього часу, описує їх як очевидець, часто з емоційним забарвленням, тому його твір заслуговує на глибоку довіру. Він може бути оцінений як літературно опрацьована хроніка, що має причинно-наслідкові зв'язки і провідних лицедіїв.

Літопис написано українською книжною мовою другої половини XVII ст. з відчутним наближенням до народнорозмовної. Стиль викладу ясний, простий, без особливих риторичних і барокових прикрас. Для образної характеристики героїв часто вживаються влучні народні образні порівняння, прислів'я і приказки. Оцінюючи тимчасовий союз Хмельницького з кримським ханом, Самовидець вживає приказку: "Аже нестатечная приязнь вовку з бараном, так християниновѣ з бусурманином". Дем'ян Многогрішний, за характеристикою автора, удавано відмовлявся від булави, "як старая дѣвка хорошого жениха".

Літопис Самовидця не було надруковано. Проте він став досить відомим, поширюючись у списках. Його активно використовували пізніші автори творів на історичну тематику.

У 1710 р. завершено роботу над літописом під назвою "Дѣйствія презѣльной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки... з розних лѣтописцов и из діаріуша, на той войнѣ писанного, в градѣ Гадячу, трудом Григорія Грабянки, собранная и самобитних старожилов свѣдительстви утвержденная. Року 1710". Літопис Григорія Грабянки зберігся у кількох списках XVIII ст. Вперше надрукований у Києві 1854 р.

Григорій Іванович Грабянка з 1686 р. перебував на військовій службі — гадяцьким сотником, полковим осавулом, а з 1730 р. — полковником. Загинув 1737 р. у кримському поході проти татар. Він належав до військових канцеляристів, вихованих Київською акаде-

[17] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — Киев, 1878. — С. 1—207; *Петровський М.* Нарис історії України XVII — початку XVIII століть. (Досліди над літописом Самовидця). — Харків, 1930. — 454 с.

мією, всупереч монастирським літописним традиціям основну увагу зосередив на подіях недавнього минулого. У літописі чітко виявляються політичні позиції автора як виразника інтересів і поглядів козацької старшини. Грабянка — автономіст, прихильник збереження старого гетьманського устрою під зверхністю Російської держави.

Григорій Грабянка розповів історію козацтва від найдавніших часів до 1709 р. За змістом літопис можна поділити на три частини. Перша частина охоплює події до Визвольної війни. Автор починає твір з'ясуванням походження слова "козак", виводячи його від назви скіфського племені козар. Далі наведено шість "сказаній" про найголовніші події з історії України до часів гетьманування Хмельницького. Грабянка оповідає, як в Україні панували татари, литовці, а далі вона "подпаде лядському игу", розповідає "о различных бранех и оружіи козацком и о пищи их", про гетьманів Шаха і Підкову, з'ясовує, "откуда и чего ради возсташа козаки на поляков", подає сказання "о Хмелницкого родѣ, и о войнѣ на Цоцорѣ", "О козацкой войнѣ под Переяславлем, и о гетманѣ Тарасѣ, чесо ради возста на поляки".

Після цих "сказаній" йде друга, основна частина літопису. Починається вона сказанням, "чесо ради возста Хмелницкій на поляков", а далі досить детально розповідається про битви Богдана Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем, про Збаразьку і Зборівську перемоги 1649 р., про похід на Молдову, про Берестецьку і Білоцерківську битви і т. д. Поряд з описом битв змальовується внутрішнє життя України, взаємини з іншими країнами, насамперед з Росією. Ця частина, багата на історичні деталі, в епічному плані розповідає про напружену добу в історії України.

У третій частині Грабянка відтворює події після смерті Хмельницького і доводить їх до 1709 р. Закінчується літопис описом виборів гетьмана Івана Скоропадського. В цій частині залишено попередню систему "сказаній", але з 1664 р. події уже викладаються за системою порічних записів, досить стисло, без особливих подробиць.

У центрі твору Грабянки стоїть велична постать Богдана Хмельницького — "вѣрнѣйшаго россійского сина благоразумного вожда, Малую Россію от тяггчайшаго ига лядского козацким мужеством свободившего". Богдан Хмельницький виступає в літописі як "преславный вождь запорожскій", "муж хитр в воинствѣ и разумен зѣло", "з природи разумен и в науцѣ язика латинского бѣглій", його образ наділений всіма рисами епічного героя-богатиря.

Досить виразно окреслено й інші образи літопису. Наливайко — це "син православія", який ненавидів "нововявившуюся унію" і, за легендою, був спалений у Варшаві в мідному бику. Іван Виговський спочатку згадується як "муж мудр и в писанѣи искусен", а далі виступає як хитрун і злодій, що хитрощами захопив владу, украв скарбові гроші та військові клейноди. Він образно характеризується як "образом и веіщю лях", "тать и вѣроломец", "супостат и явній измѣнник". "Заздрісним" і "злобним" виступає в літопису Іван Брюховецький.

З усіх героїв після Богдана Хмельницького Грабянка найбільше ідеалізує наказного гетьмана Якима Сомка. Сомко — "вождь есть храбр и в дѣлах воинских искусен", "воин храбрій и смѣлій, уроди, возраста и красоти зѣло дивной, всего же паче царскому величеству слуга найвѣрнѣйшій".

Грабянка — прихильник зближення України з Росією. Оцінка більшості ук-

раїнських гетьманів у літописі залежить від того, наскільки вірними були вони російському цареві. Акт 1654 р. Грабянка оцінює цілком схвально: "По обох странах Днѣпра по всей Українѣ всякая душа з охотою учинили, и бысть радость великая всѣм народѣ, ибо всѣ были благонадежни под единовѣрним себѣ монархою тихомирного во всем пожитія". Головною причиною Визвольної війни він вважає утиски польської шляхти і насильне запровадження церковної унії.

Як історичне джерело літопис Грабянки не має великого значення, бо автор намагався подати не документальні факти, а літературно опрацювати історію, зробити її доступною широким читацьким колам, викласти у формі своєрідного історичного роману. Його твір — зразок барокової історичної прози. Відтворюючи колишню славу України, Грабянка весь час намагається довести лояльність козацької старшини до царського уряду, підкреслити заслуги козацтва у спільних з російськими військами бойових діях і цим самим нагадати про його особливі права.

У літописі Грабянки вміщено кілька окремих літературних творів, написаних на основі народних переказів. Це оповідання про спалення Наливайка, про будівництво фортеці Кодак, про захоплення Хмельницьким королівських привілеїв у Барабаша, про смерть і похорон Хмельницького тощо.

Мова літопису Грабянки стилізована під старослов'янську. Стиль автора загалом важкий, риторичний, тільки місцями урізноманітнений діалогами, прикрашений промовами, віршами, прислів'ями і приказками.

З-поміж козацьких літописів особливо виділяється як за обсягом, так і за змістом літопис Самійла Величка — монументальний історичний твір, що у першому київському виданні 1848—1864 рр. займає чотири великих томи. Перший том охоплює події за життя Богдана Хмельницького — з 1648 до 1657 р. і називається "Сказаніє о войнѣ козацкой з полякамі чрез Зѣновія Богдана Хмелніцкого гетмана войск Запорожскіх в осмі лѣтех точівшойся... напісанноє тщаніем Самоила Величка канцелярісті негдісь войска Запорожского в селѣ Жуках, уезду Полтавского. Року 1720". Другий і третій томи мають назву — "Повѣствованія лѣтописная о малоросійских і иних отчасти поведеніях собранная и зде описанная" і описують події в Україні з 1657 до 1700 р. Четвертий том складають додатки, упорядковані видавцями. Повністю твір, очевидно, не завершений. Реєстр подій у другому томі доведено до 1723 р.

Самійло Васильович Величко походив, ймовірно, з козацького роду, закінчив Києво-Могилянський колегіум, з 1690 р. почав службу у генерального військового писаря В. Кочубея. У 1708 р. в зв'язку зі стратою В. Кочубея зазнав переслідувань. Після Полтавської битви жив у маєтку Кочубеїв у селі Диканька, а згодом у селі Жуки на Полтавщині. 1728 роком датується друга його праця "Космографія", яку він уже продиктував, бо на схилі віку осліп. Ні рік його народження, ні рік смерті — невідомі.

У "Передмові до чительника" С. Величко викладає свої погляди на історію, з'ясовує причини, що спонукали його написати подібний твір. Він наголошує на великому значенні знання рідної історії, докоряє літописцям за їхні "щуплі реєстрики", неувагу до історичних подій. Подорожуючи 1702 р. Правобережною Україною, автор усюди бачив велику руїну і запустіння. З болем у серці почав він довідуватися про причини такого спустошення колись багатої вітчизни. Так і з'явилася ця сумна історія "о войнѣ з поляки Хмелницкого, и о

запустѣніи тогобочном украиномалоросийском".

У передмові С. Величко зазначає, що для опису війни під проводом Богдана Хмельницького він користувався, крім літописів попередників і народних переказів, ще й творами іноземних істориків — поемою польського поета Самійла Твардовського "Война домова", виданою вперше 1681 р. у Каліші, і книгою німецького історика Самуеля Пуффендорфа "Введение в историю европейскую", перекладеною з латинської мови і виданою 1718 р. в Петербурзі. Посилається він також на твори польських істориків Кромера і Гваньїні. До цих джерел Величко додає ще діаріуш Самійла Зорки, нібито секретаря Богдана Хмельницького. Автор застерігає, що і у писаних джерелах, і в усних народних переказах про війни Хмельницького є багато неточностей, до того ж він пише через 70 років після подій, тому в його роботі теж можуть трапитися помилки, за які він просить у читача вибачення.

Як "истинній Малія Росии син і слуга", С. Величко активно виявляє своє ставлення до людей та подій, і не лише висловлює скорботу над великою Руїною, а й з'ясовує причини такого становища, засуджує дії тих гетьманів і козацької старшини, які дбали лише про особисті інтереси, віддаючи Україну на пограбування шляхті й татарам. Залишаючись ідеологом козацької старшини, Величко багато уваги приділяє простому народові, визначаючи його суттєву роль в історичному процесі. Він постійно висловлює свою любов і симпатії до українців, підкреслюючи, що "народ наш козако-рускій, истинній, простодушній і правосердечній", "народ мужественній й рицерскій". Історія України подається Величком у найширших взаємозв'язках з історією сусідніх народів і країн — Польщі, Росії, Туреччини, Румунії, Угорщини.

Портрет Б. Хмельницького з літопису С. Величка. 1720 р.

У літописі Величка використано велику кількість документального матеріалу. Тут повністю наведено десятки урядових офіційних і приватних листів, актів, універсалів, грамот, дипломатичних документів, топографічних описів, реєстрів тощо. Частина цих матеріалів, як виявили дослідники, не є автентичними документами. Звичайно, Величко не був свідомим містифікатором, він намагався писати правдиву історію, весь час турбуючись про вірогідність свого твору, і навіть робить спробу критично оцінити використані джерела. Та незважаючи на компілятивний характер і на деякі сумнівні документи, твір Величка

Портрет П. Тетері з літопису С. Величка. 1720 р.

є одним із найважливіших джерел української історіографії другої половини XVII — початку XVIII ст., видатною історичною і літературною пам'яткою свого часу.

Як і в усіх козацьких літописах, центральною постаттю цього твору виступає Богдан Хмельницький. Розповідь про нього починається з 1648 р. і закінчується у першому томі описом смерті й похорону. Образ гетьмана продовжує жити у творі й далі, його великий державний розум ставиться за приклад іншим гетьманам другої половини XVII ст. Богдан Хмельницький фігурує у Величка "яко волний и значний шляхти руской син", знаменитий "в чину козаков реестрових" і в "оказіях военних против бесурман". Причини вибуху Національно-визвольної війни Величко, як і інші козацькі літописці, пояснює особистою ганьбою, якої завдав Хмельницькому Чаплинський ("Хмелницкий, мстячися за безчестіе свое, до бунтов козаков возбудил").

Своєрідний панегірик Хмельницькому створив Величко у формі промови Самійла Зорки над могилою гетьмана. Зорка називає Хмельницького доблесним вождем, що залишив по собі безсмертну славу, чиїми зусиллями і численними перемогами було відновлено давні українські права і вольності. Богдан Хмельницький — не лише доблесний і улюблений вождь, а й красномовний трибун; він порівнюється з Александром Македонським, легендарним Одноцарем та славетним Скандербегом. Гетьман залишається для автора мірилом вчинків усіх його наступників.

Величко наводить біографії і дає досить образні характеристики українських гетьманів після Хмельницького. Не без гумору розповідає він про те, як Іван Виговський під Жовтими Водами потрапив у татарський полон, звідки його Хмельницький "за єдну вименял шкапу". Позбавлений авторських симпатій образ Юрія Хмельницького. Запорожці називають Юрія "молокосусом", "гвалтовником и разорителем отчизни нашея". В негативному плані подано образ Івана Мазепи, "хитрого лиса" і "валечного невистюха". Величко складає панегірик своєму патронові В. Кочубею за те, що той "муж зѣло благоразумній и в писарских дѣлех совершенній", не шкодуючи здоров'я, багато років вірно служив батьківщині й Війську Запорозькому.

Улюбленим героєм Величка був уславлений запорозький кошовий Іван Сірко. Автор описує його численні походи на турків і татар, захоплюється відвагою та військовими хитрощами. Запорозьке військо Сірка "зѣло любило и за отца своего почитало" і ховало його "з многою арматною и мушкетною стрелбою и со великою всего войска Низового жалостію".

Літопис Величка є ще й своєрідною збіркою літературних творів українських і польських авторів. Описуючи облогу Чигирина турками, Величко наводить великі уривки з поеми "Чигирин"

польського поета Олександра Бучинського-Яскольда. "Для забави охочему чителникові" тут же вміщено панегірик С. Полоцького з його книги "Вечеря духовная", вірші на смерть наказного гетьмана Іскри, епітафію на могилі Брюховецького, вірші В. Ясинського на смерть новгород-сіверського архімандрита Лежайського, епітафію Л. Барановича на смерть митрополита Нелюбовича-Тукальського, сатиричні вірші проти Самойловича, великі уривки з книги І. Галятовського "Скарбниця". На основі четвертої пісні поеми італійського поета Торквато Тассо "Звільнений Єрусалим" Величко написав оповідання про сатирів і чортів, прив'язане до чигиринських походів 1677—1678 рр.

Талант Величка-письменника найкраще проявився у художніх оповідях про напад татар на Січ, про козацькі походи на Крим, про Івана Сірка. Інколи автор вдається до художніх описів природи.

Текст літопису Величка щедро пересипаний влучними народними виразами, порівняннями, прислів'ями і приказками. Наприклад: Богдан Хмельницький польській шляхті "притерл роги", у Бердичівському замку видушив шляхту "як медвѣдь пчели". Розповідаючи про ворогування Брюховецького і Сомка, Величко порівнює їх із двома котами, що не можуть жити в одному мішку.

У тогочасну літературну мову літопису, попри книжний стиль, виразно вривається жива народнорозмовна мова. У передмові автор обіцяє, що писатиме "простим стилем и нарѣчіем козацким", проте його мова і стиль, як і зміст, дуже строкаті — від книжної велеречивості й пишномовності до спокійної ділової розповіді, оповідань, написаних на основі народної епічної традиції [18].

У середині й у другій половині XVIII ст. з'явився ще ряд творів мемуарно-історичного характеру — літописи, описи, записки, що мають компілятивний характер, перелічують історичні події і факти без художнього опрацювання. Серед них можна виділити: "Краткое описаніе Малороссии" (1734) невідомого автора, "Краткое описаніє о козацком малороссійском народѣ". П. І. Симоновського (1717—1809), "Собраніе историческое" (1770) С. В. Лукомського, анонімну "Краткую лѣтопись Малыя России с 1506 по 1770 гг." (1777). Певне літературне значення мають також щоденники, найвідомішими з яких є діаріуші Миколи Ханенка (1691—1760, вів щоденник з 1722 до 1753 р.) і Якова Марковича (1696—1770, вів записи з 1717 до 1767 р.), що відтворюють яскраві картини життя і побуту козацької старшини XVIII ст.

Наприкінці XVIII ст. виникла ще одна важлива пам'ятка мемуарно-історичної прози — анонімна "Історія Русів", у якій розповідається про події в Україні від найдавніших часів до 1769 р. Цей самобутній і талановитий твір поєднує ознаки наукової історіографії та художньої літератури. "Історія Русів" виникла на соціальне замовлення доби. Козацька старшина, що у другій половині XVIII ст. домагалася прав "малороссийского дворянства", прагнула історично обґрунтувати соціальні привілеї, показати свої заслуги в минулому. Її політичні та економічні права були обмежені царизмом, тому після остаточної ліквідації у 1764 р. гетьманського самоврядування вона виношувала думки про повернення гетьманства, прагнула політичної автономії України у складі Російської держави. Водночас "Історія Русів" містить різку критику колонізаторської політики царизму в Україні, викриває сваволю царських фаворитів. Твір

[18] *Соболь В.* Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. — Донецьк, 1996. — 334 с.

має яскраво виражений антимонархічний, антикріпосницький і антиклерикальний характер.

Залишається відкритим питання про те, хто автор "Історії Русів". Якийсь час авторство приписували Георгію Кониському. Потім висувалися різні гіпотези: можливими авторами називалися О. А. Безбородько, хтось із родини "малоросійського" генерал-губернатора Рєпніна, українські політичні та культурні діячі другої половини XVIII — початку XIX ст. Григорій Полетика і його син Василь Полетика. Проте жодна з названих гіпотез не є переконливою. Більшість учених схильна до думки, що "Історія Русів" — це твір другої половини XVIII ст. Про його існування стало відомо у 20-х рр. XIX ст. Спочатку він поширювався у списках і тільки 1846 р. був надрукований О. Бодянським [19].

"Історія Русів" високо оцінювалася у першій половині XIX ст., мала великий вплив на істориків і письменників, про неї захоплено відгукувався О. Пушкін, вважаючи, що багато місць у творі — це "картини, накреслені пензлем великого живописця". Та згодом вчені звернули увагу на те, що у ній довільно викладаються історичні факти, немає джерелознавчої бази і, отже, вона не відповідає вимогам новітньої наукової історіографії.

"Історію Русів" за її художніми якостями, довільним викладом історичних подій, суб'єктивним підходом до змалювання окремих образів можна назвати історичною оповіддю, у якій переплавляються історична правда і художній домисел. Не відступаючи явно від історичних фактів, невідомий автор написав оригінальне епічне полотно, через яке провів запрограмовану ідею про права та вольності козацької старшини, її заслуги в історичному розвитку України.

"Історію Русів", тобто українців, подано як безперервну боротьбу з султанською Туреччиною, Кримським ханством, шляхетською Польщею та іншими зовнішніми й внутрішніми ворогами. Героїчні сторінки цієї боротьби змальовано справді в епічному дусі, вони пройняті тим же настроєм, що й героїчний епос, — думи та історичні пісні.

В "Історії Русів" виділяється серія оповідань про окремі історичні події і головніших історичних діячів. Майже вся історія України до Національно-визвольної війни — це стислі оповіді про життя того чи іншого гетьмана. Вони йдуть у певному хронологічному та історичному зв'язку, починаються і закінчуються однотипно: "По кончинѣ гетмана князя Ружинскаго...", "По смерти гетмана Венгжика Хмелницкаго...", "На мѣсто Вишневецкаго...", "На мѣсто погибшаго гетмана Свирговскаго...", "На мѣсто гетмана Шаха...", "По смерти Тараса...". Головне місце у творі посідає розповідь про Національно-визвольну війну середини XVII ст.

Автор "Історії Русів" не обмежувався ретельною реєстрацією подій, а й давав їм свою оцінку, підсумовував свої спостереження. Образи його статичні, подібні до казкових епічних героїв. Користуючись народнопоетичними джерелами, він майстерно змалював народних улюбленців. Такими героями, суголосними народній епічній традиції, виступають Северин Наливайко, Яків Остряниця, Іван Богун, Семен Палій. Всіма рисами негативних епічних героїв наділені вороги — татарські й турецькі нападники, польська шляхта, царські посіпаки, свої домашні кар'єристи і зрадники. Найкращими прикметами, властивими людині й воєначальнику, характеризується Богдан Хмельницький — "муж великаго разума и искусства", "ревностный патріот народа своего". Під-

[19] *Мишанич Я.* "Історія Русів": Історіографія, проблематика, поетика. — Київ, 1999. — 240 с.

креслюється його нерозривний зв'язок із народом, любов до нього всього люду: "Словом сказать, был совершенный в народѣ верховный начальник, а в войскѣ безпримѣрный вождь". Особа гетьмана, його героїчний образ оточені великою кількістю легенд, народних переказів, що побутували в живій усній традиції і знайшли відбиття також в інших літературних пам'ятках XVIII ст. Провідні образи "Історії Русів" змальовано в епічних тонах. Автор ще не володів методом новітньої історичної критики, дотримувався історичних поглядів, властивих давньому письменству.

Могутній пласт мемуарно-історичної прози другої половини XVII— XVIII ст. досі належно не опрацьований і не оцінений, частина відомих текстів навіть не опублікована й недоступна широкому читачеві. Роль цього жанру в історії культури важко переоцінити. Він увібрав у себе всі знання, на які спромоглася історична традиція впродовж багатьох віків. У ньому відображено злети й падіння української державності, настрої та уподобання різних суспільних верств, сконцентровано потужний заряд національної свідомості й ментальності, зібрано, описано й пережито всі деталі безперервної боротьби українців за утвердження себе як окремого народу, збереження своєї державної території, мови, звичаїв і віри. Багатовікова історія України показана у цих творах як суцільний згусток невпинної і впертої боротьби за своє існування та виживання, сильного опору кочовим племенам печенігів та половців, золотоординській і татарсько-турецькій агресії, польсько-шляхетському натиску й сваволю, московсько-імперській підступності й жорстокості.

В окремих авторів проривалася московська, монархічна орієнтація, та в цілому всі вони творили одну історичну й художню мозаїку України, української культури, вболівали за долю Української держави. Душею мемуарно-історичної прози, її історичним нервом було українське козацтво, його визвольні змагання і державотворчі устремління. З ідейно-художнього боку вона є виразом українського національного духу, збірним образом українця, козака, захисника державних, політичних, релігійних і культурно-національних прав українського народу.

Полемічна, ораторсько-учительна, агіографічна і паломницька проза. У другій половині XVII ст. певних змін зазнає релігійна ситуація в Україні. У Східній Галичині, на Волині й у Закарпатті утвердилася греко-католицька церква. В цілому на Правобережжі, що входило до складу Польщі, співіснували різні віровизнання — католицьке, греко-католицьке (уніатське) і православне. Лівобережжя мало тільки одну конфесію — православну. Після ліквідації Київського патріархату в 1686 р. українська православна церква переходить у повну залежність від Москви, русифікується і стає на службу російським імперським інтересам. Протистояння між православними й католиками (уніатами) стихає, втрачає свій політичний сенс або ж набирає іншого спрямування.

У зв'язку з посиленням турецько-татарської агресії проти України в другій половині XVII ст. у боротьбу проти цієї агресії включається і письменство. Церковно-релігійна публіцистика того періоду чинить опір магометанству, намагається об'єднати всіх слов'ян-християн проти мусульманського натиску. Ідея створення слов'янсько-християнського антимагометанського союзу знаходить відгомін у творчості та церковно-громадській роботі майже всіх українських письменників другої половини XVII ст. — Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Іоаникія Галятовського, Феодосія Со-

фоновича, Антонія Радивиловського, Варлаама Ясинського та ін. Всі вони пропонують різні форми боротьби з магометанським світом, найбільше покладаючись на сили українського козацтва і військову підтримку єдиновірної Росії. Найпоказовішими серед цієї антимагометанської публіцистики є польськомовні трактати Іоаникія Галятовського "Лебідь" (Новгород-Сіверський, 1679) і "Алькоран Магометів" (Чернігів, 1683).

Православні українські письменники, які жили на території, що знаходилась під протекторатом Росії — у Києві та Чернігові, продовжували полеміку з католиками, допомагаючи своєю діяльністю православним, котрі зазнавали утисків у межах Польщі. Полеміка велася здебільшого в теологічному плані, проти католицьких догматів, але не позбавлена вона й національного та соціального характеру.

Спрямований проти православ'я польськомовний трактат єзуїта Павла Бойми "Стара віра" (Вільна, 1668) викликав гостру відповідь православних українських авторів. Полемізуючи з Боймою у трактаті "Нова міра старої віри" (Київ, 1676), Лазар Баранович у кращих традиціях полемічної публіцистики кінця XVI — початку XVII ст. дає відсіч польському автору, переконливо спростовуючи не тільки його теологічні положення, а й засобами художнього слова захищаючи честь і гідність православної церкви та її ієрархів. Ще раз до спростування всіх католицько-уніатських "фундаментів" церковної єдності Русі з Римом повернувся Іоаникій Галятовський у трактаті "Фундамента" (Чернігів, 1683, польською мовою). Не обмежуючись полемікою теологічного плану, автор образно й емоційно описав ті кривди, які чинять католики та уніати православним у щоденному житті.

У кінці XVII — на початку XVIII ст. в Закарпатті із полемічними творами виступив Михайло Андрелла (Оросвигівський). У двох великих трактатах (обидва залишилися в рукописах) [20] — "Логос" (1691—1692) та "Оборона вірному кождому чоловіку" (1697—1701) він виступає проти унії і протестантизму в Закарпатті, гостро критикує верхівку католицької ієрархії, авторів і перекладачів католицько-уніатських книг. Емоційно-експресивний стиль трактатів Михайла Андрелли, мозаїчна композиція, образна мова, іноді просторічна лексика, дотепні народні порівняння, приказки і висловлювання — все це дає підстави говорити про них як про надбання художньої публіцистики. Творчість Андрелли розвивалася в річищі загальноукраїнського літературного процесу, в тісному зв'язку з літературним рухом у Галичині.

Друга половина XVII—XVIII ст. — вершина розвитку української ораторсько-учительної прози. Продовжуючи традиції ораторсько-проповідницького мистецтва Київської Русі й XIII — першої половини XVII ст., українське проповідництво наступного періоду створило свою школу гомілетики, розробило теорію складання й виголошення церковних проповідей. Трактат Іоаникія Галятовського "Наука албо способ зложеня казаня", доданий до книги його проповідей "Ключъ разумѣнія" (Київ, 1659; Львів, 1665), надовго став підручником проповідницько-учительного мистецтва. Проповіді виголошувалися, як правило, у церкві після літургії, але вони мали не стільки чисто культове, як ужиткове значення: проповідник не лише тлумачив обрану тему з церковної історії чи з якоїсь нагоди, а й пристосовував цю тему до подій щоден-

[20] Духовно-полемические сочинения иерея Михаила Оросвиговского Андреллы против католичества и унии: Тексты. — Прага, 1932. — 300 с.

ного життя, повчав своїх слухачів, застерігав від лихих вчинків. Укладалися учительні євангелія та учительні збірники, в яких тлумачилися події біблійної історії. У ці проповіді як ілюстрації потрапляв і суто літературний матеріал. Церковна проповідь була поліфункціональною, виконувала чисто просвітницькі, естетичні завдання.

Провідні українські письменники другої половини XVII—XVIII ст. були і загальновизнаними проповідниками, котрі у своїх проповідях, крім прямого призначення, розвивали комплекс філософських, соціальних, педагогічних і естетичних ідей. Серед визначних письменників-проповідників — Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Варлаам Ясинський, Димитрій Туптало, Феофан Прокопович, Георгій Кониський, Іван Леванда. Їхні численні проповіді, частково видані окремими книгами ("Меч духовний" (Київ, 1666) і "Труби словес проповідних" (Київ, 1674) Лазаря Барановича, "Огородок Марії Богородиці" (Київ, 1676) і "Вінець Христов" (Київ, 1688) Антонія Радивиловського), а в більшості заховані у рукописах, мають і літературне значення, оскільки автори опрацьовують ту чи іншу тему в художній формі, вкладаючи у проповідь свої ідеї, вносять у них запозичений з різних джерел літературний матеріал.

Красномовству, вишуканій літературній формі проповіді приділялася велика увага бароковою естетикою. Це вже не проста й щира розмова проповідника із своєю аудиторією, а добре спланована, продумана, витончено опрацьована розповідь, при написанні й виголошенні якої автор мав дотримуватись певних правил. В центрі уваги проповідників — навчання людини християнської віри, її моралі, доброчинностей, засудження диявольських спокус, зла, негідних і аморальних вчинків. Оскільки абстрактні високі моральні християнські приписи сприймалися слухачами досить пасивно, то вони підсилювалися численними прикладами з біблійної історії та історії християнської церкви.

Барокова проповідь — значне досягнення української художньої прози XVII—XVIII ст. Її вишуканий стиль, висока образна матерія, метафоричність мови, логічна стрункість композиції, завершеність думки та ідеї і в цілому художній виклад забезпечили їй місце в красному письменстві та в історії української культури. Проповідницька майстерність Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського, Івана Леванди, Іринея Фальковського увійшла в історію, може бути предметом спеціальних досліджень. З кінця XVIII ст. ораторсько-учительна проза занепадає, перед проповіддю ставляться інші завдання, вона втрачає свої попередні високі ідейно-мистецькі якості й опиняється за межами системи нових літературних жанрів.

Досить активною у другій половині XVII — на початку XVIII ст. була ще традиція житійної літератури, агіографічної прози. Опрацьовуються й переписуються давні відомі житія, насамперед легенди з Києво-Печерського патерика, популярними залишаються княжі житія Ольги і Володимира, Бориса і Гліба. В літературний побут входять великі російські Четьї мінеї митрополита Макарія і польські житія святих Петра Скарги. У 1661 р. в Києві вперше надруковано слов'яноруською мовою "Києво-Печерський патерик", що з того часу став настільною книгою освіченого громадянства. Укладаються збірки легенд про чудеса святих, церков, ікон, найбільше Богородиці. Зайняли своє місце в літературному процесі збірки легенд і розповідей про чудеса: "Небо новое" (Львів, 1665), "Скарбниця потребная"

(Чернігів, 1670) та "Софія-Мудрість" (Чернігів, 1686, польською мовою) Іоанникія Галятовського, "Руно орошенное" (Чернігів, 1683) Димитрія Туптала, рукописний збірник легенд Агапія Критянина. У традиційні сюжети потрапляють місцеві перекази, різні фольклорні матеріали. Сухі й схематичні житія часто переростають у барокові повісті, справжню белетристику.

Завершує давню українську агіографічну традицію монументальний твір — "Книга житій святих" Димитрія Туптала (Ростовського), видана в чотирьох томах (Київ, 1689—1705). З різних джерел — Біблії, отців церкви (грецьких, латинських, польських, російських) — автор зібрав і опрацював усі житія святих, визнаних православною церквою. Перед читачем — сотні белетризованих біографій, оповідань і повістей про подвижників православ'я. До житій святих Димитрій Туптало підійшов як письменник, у стилі бароко він ретельно опрацьовував сюжети, дбаючи про їх цікавість і повчальний, морально-дидактичний характер. У відредагованому й зрусифікованому вигляді "Книга житій святих" Димитрія Туптала кілька разів перевидавалася у XIX—XX ст. і користувалася великою популярністю. Ті житійні твори, що з'явилися після цього видання, виконували вже інші функції, вийшли за межі художньої літератури.

Продовжується у літературі XVIII ст. розвиток такого традиційного давньоруського жанру, як паломницька проза. Це пов'язано із подорожами українських паломників на Близький Схід, до святих місць у Палестині. Кожний з них серйозно готувався до такого життєвого подвигу, попередньо знайомився з відповідною літературою, насамперед широкознаним "Хоженієм ігумена Даниїла". Новітні паломники теж намагалися описати свої враження від подорожі, вели різні записи, які, крім пізнавальної, мають також літературну цінність. Кінцевою метою таких подорожей було поклоніння "гробу Господньому", однак мандрівники побували й в інших історичних місцях Палестини, описували їх і дивилися на них як люди з України-Русі, часто висловлюючи свої патріотичні почуття, молячися за свою "землю руську" і благаючи у Бога для неї миру й добробуту.

На початку XVIII ст. кілька паломників з України ходили до святих місць Палестини й Афону, залишивши про це стислі записи: ченці новгород-сіверського монастиря Святого Спаса Макарій і Сильвестр (1704—1707), ієромонах чернігівського Борисоглібського монастиря Іполіт Вишенський (1707—1709), ієромонах Києво-Печерської лаври Варлаам Ліницький (1712—1714), чернець Мотронівського монастиря на Чигиринщині Серапіон (1749). Їхні записи мають і літературне значення, не позбавлені художності.

Найвидатнішою пам'яткою цього жанру у XVIII ст. є "Странствованія" Василя Григоровича-Барського (1701—1747), котрий був родом з Києва. З 1723 р. почав мандрувати, побував в Угорщині, Австрії, Італії, Греції, Єгипті, Палестині, Сирії та інших країнах і повернувся до Києва за місяць до смерті. Враження від подорожі, спостереження за життям і побутом інших народів він ретельно занотував, внаслідок чого виник великий твір, який і донині не втратив наукового й пізнавального значення [21]. Григорович-Барський знайомився із звичаями, мистецтвом, географією, суспільно-політичним ладом, господаруванням та іншими сторонами життя в різних країнах.

---

[21] *Григорович-Барський В.* Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Переклав з давньоукраїнської Петро Білоус. — Київ, 2000. — 767 с.

М. Домажирський-Шестакович. Перенесення мощей св. Миколи з Мир Лікійських до міста Бара. 1730-ті рр. НМЛ, Львів.

Традиційний паломницький жанр під пером українського мандрівника зазнав кардинальних змін. Його записи відзначаються справжньою енциклопедичністю, є джерелом найрізноманітніших відомостей світського й духовного характеру.

В. Григорович-Барський виступає не як традиційний паломник, а як людина нового часу — письменник і вчений, якого цікавить все, що діється навколо. Жадоба до знань у нього невичерпна. Вирушаючи у тривалу подорож, він прагне поглибити здобуті у Києво-Могилянській академії знання "на користь собі і вітчизні". Куди б не закидала його доля, він скрізь вчився: у Львові, у Венеції, у Тріполі, на острові Патмос, а разом з тим і сам був учителем — на Кіпрі й Патмосі вчив дітей "чтенію і писанію", написав грецько-латинську граматику. Він добре оволодів латинською, старо- і новогрецькою, польською, італійською і арабською мовами, скрізь цікавився бібліотеками й школами з одною метою: набуті знання застосовувати в Києво-Могилянській академії.

В. Григорович-Барський був всебічно обдарованим вченим — істориком, філологом, етнографом, географом, природознавцем. У "Странствованіях" він подав історичні відомості про бачені місця, описав архітектурні пам'ятки, природу, клімат, побут і звичаї, національне та релігійне життя. Від споглядальних описів він робить поступовий перехід до аналізу побаченого, критично оцінює явища й факти тогочасної дійсності. У всьому В. Григорович-Барський намагається бути правдивим, записує все достовірно. "Аз же под совістію пишу вся, яже слишах, видіх і чтох", — каже він. Із співчуттям і явною симпатією змальовує вчений людей праці — ремісників, ковалів, гончарів, хліборобів, неприязно відгукується про багатіїв, засуджує паразитичне життя ченців. У центрі уваги мандрівника — людина, про яку він завжди говорить із повагою і в якій хоче бачити насамперед добре єство. Дидактичні міркування В. Григоровича-Барського спрямовані на моральне вдосконалення людини, пройняті бажанням активізувати її діяльність на благо суспільства. Релігійне моралізаторство письменника відступає на

Лаврентій (Андрій) Горка (1671—1737).

задній план порівняно з возвеличенням людини та її творчих можливостей. Освіта і знання — ось основний стрижень поглядів видатного гуманіста й просвітителя. "Идіже бо ученіє, — вважає він, — тамо просвіщеніє ума, а идіже просвіщеніє ума, тамо познаніє істини, а идіже познаніє істини, тамо мудрость Божія; а идіже мудрость Божія, тамо добродітель".

За жанровими ознаками твір В. Григоровича-Барського — подорожні записи, які регулярно велися майже протягом чверті століття. Це позначилося і на їхньому нерівному стилі, і на мозаїчності композиції. Фактично перед нами серія більших чи менших оповідань і нотаток про побачене, почуте, пережите, в центрі яких — автор. Автобіографічний елемент у творі досить вагомий, проте він не переважає над об'єктивною оповіддю. "Странствованія" В. Григоровича-Барського належать до тих численних документальних творів європейських літератур XVI—XVIII ст., які мають назви "подорожей", "мемуарів", "щоденників", "записок", "листів" тощо. Цим жанром, що є першим кроком у становленні роману, користувалися і козацькі літописці кінця XVII—XVIII ст., і автори щоденників XVIII ст.

Твір В. Григоровича-Барського — видатне явище української художньої прози другої чверті XVIII ст. Образний, жвавий стиль викладу "Странствованій", цікавий зміст забезпечили їм велику популярність: протягом 1778—1819 рр. твір витримав шість видань.

У другій половині XVII—XVIII ст. помітну роль відіграє і перекладна література. У численних списках поширюються легендарні повісті про лицаря і смерть, про гордого царя Агея, "Александрія", повість про Трою, лицарські романи про Трістана, Бову, Петра Золоті Ключі, кесаря Оттона і графиню Альтдорфську. В оригінальних європейських версіях ці твори з'явилися ще у часи середньовіччя, але їхні переробки, перекази українською мовою часто не з оригіналів, а через польське посередництво здійснювалися пізніше — у XVII—XVIII ст. Широкою популярністю користувалися малі оповідні жанри розважального характеру — байки, фацеції, оповідання зі збірників "Велике зерцало" і "Римські діяння". Частина з них перейшла в усну народну творчість.

Розглянуті тут прозові твори належать до середньовічних літературних жанрів, вони не мали дальшого розвитку, не були продовжені новою літературою.

Драматургія. На другу половину XVII — першу половину XVIII ст. припадає розквіт шкільної драматургії, яка, однак, не розглядалася як окреме яви-

ще художньої літератури, призначеної для душі й читання, а була невід'ємним компонентом українського шкільного театру, що саме в цей час досяг найбільшого розквіту в стінах Києво-Могилянської академії. Зробивши перші кроки на початку XVII ст. ("Трагедія руська", інтермедії до драми Якуба Гавbooвича, декламації і діалоги), вона протягом одного століття досягла своєї вершини і, по суті, завершила розвиток. Продовжуючи традиції західноєвропейських середньовічних містерій, українська шкільна драма мала і свої національні особливості, зокрема, культивувала жанр історичної драми, якого не знала європейська шкільна драматургія, деякими гранями наближалася до реального українського тогочасного життя.

Теорія драми розроблялася у курсах поетики Феофана Прокоповича, Лаврентія Горки, Митрофана Довгалевського, Георгія Кониського та ін., читаних у Києво-Могилянській академії. Українські теоретики шкільної драми багато в чому повторювали своїх попередників — латинських і польських авторів XV—XVII ст. — Я. Понтана, А. Доната, Ю.-Ц. Скалігера, М. К. Сарбєвського. У написаних драмах використовуються уже відомі з латинсько-польських зразків образи, символи, сюжетні схеми. Шкільна драма, що культивувалася переважно в стінах Києво-Могилянської академії, стала на цей час не стільки знаряддям релігійної пропаганди, скільки засобом розвитку літературних і ораторських здібностей учнів, складовою частиною шкільної освіти. До середини XVIII ст. в Україні з'явилося понад 30 драматичних творів — шкільних драм і діалогів [22]. Авторами їх були викладачі академії, в обов'язки яких входило не лише читати програмні курси поетики, а й писати і ставити на сцені шкільні драми.

Усі відомі нині шкільні драми можна розділити на кілька тематичних груп. Найбільшою популярністю користувалися містеріальні драми різдвяного і великоднього циклів, у яких опрацьовувалися біблійні сюжети Різдва й Воскресіння Христа ("Царство натури людської" (1698), "Мудрость предвѣчная" (1703), "Торжество Естества Человѣческого" (1706); "Образ страстей міра сего" Сильвестра Ляскоронського, "Комедіа на день Рождества Христова" Димитрія Ростовського (1702), "Дѣйствіє на Рождество Христово", "Комическое дѣйствіє" Митрофана Довгалевського (1736—1737) та ін.). Агіографічні сюжети розроблялися в міраклях — драмах на теми із життя святих (анонімні драми про Олексія, чоловіка Божого (1673—1674), про св. Катерину (1703—1704, польською мовою)). Досить поширеними були драми-мораліте — морально-дидактичні твори з алегоричним сюжетом ("Трагедокомедія" Варлаама Лащевського (початок 40-х рр.), "Воскресеніе мертвых" Георгія Кониського). У кращих із цих драм, створених за біблійними й агіографічними мотивами, спостерігаються окремі риси народного життя, чути відгомони гострої соціальної боротьби. Так, у драмі-мораліте "Воскресеніе мертвых" Георгія Кониського (поставлена на сцені Києво-Могилянської академії в 1747 р.) засуджується гніт і свавілля, які чинила козацька старшина над безправним і беззахисним бідним козацтвом, сатиричними штрихами зображено тодішнє продажне судочинство.

Найвищим досягненням давньої української драматургії є драми на історичні теми: "Владимер" Феофана Прокоповича, "Милость Божія..." невідомого автора, історичні драми Михайла Ко-

[22] *Рєзанов В.* Драма українська. — Київ, 1926—1929. — Вип. 1, 3—6.

зачинського. Автори цих драм намагалися відійти від шаблонних містерійних образів і сюжетів, порушували злободенні питання. Образи давнини були тією зовнішньою оболонкою, за якою ховалися пекучі проблеми сучасного політичного і культурного розвитку. Звернення до історичної теми було зумовлене також широким зацікавленням українського суспільства своїм минулим.

Із середини XVIII ст. шкільна драма занепадає. Митрополит Самуїл Миславський заборонив вистави у Києво-Могилянській академії, і її професори більше не писали і не виставляли свої драми. Десь у самому кінці XVIII ст. написана ще одна п'єса польською мовою — "Комедія уніатів з православним", автор якої Сава Стрілецький, колишній уніат, що перейшов у православіє, непривабливими фарбами змальовує уніатське духовенство.

Шкільна драма, незважаючи на абстрактність, символічність і схематичність образів та сюжетів, відіграла позитивну роль в історії української драматургії, розвиваючи сценічне мистецтво. Та найбільше її значення полягає в тому, що поряд з нею розвивався такий демократичний літературний жанр, як інтермедії (інтерлюдії) — невеличкі народні комічні сценки, які гралися в перервах між діями серйозних шкільних драм. До кожної з шкільних драм додавалося по кілька інтермедій як "междувброшенные забавные игралища", що мали часто побутово-етнографічний характер і порушували важливі соціальні, національні й релігійні проблеми свого часу [23].

Розглядати інтермедії тільки як розважальні сценки в перервах між діями серйозних шкільних драм немає підстав. Глибинно вони були пов'язані із подіями, про які йшлося у драмі. Краще трактувати їх взаємодію як два рівні художньої свідомості тогочасної публіки, котра розуміла і сприймала як рівень народного, низового бароко, так і рівень вищого духовного порядку, високого бароко. Зв'язок цих двох рівнів пізніше було втрачено, та немає сумніву, що у своєму часово-просторовому контексті вони складали одне ціле.

Автори інтермедій залишилися невідомими. Очевидно, це були студенти і випускники Києво-Могилянської академії, які добре знали народне життя, літературно опрацьовували народні анекдоти. Героями у них виступають представники різних національностей. Шляхтичі, білоруси і москалі говорять своїми мовами; цигани, євреї, волохи, греки — каліченою українською. Інтермедії — твори, невеликі за обсягом (70—100 рядків), дія у них розвивається швидко, напружено, з максимальним комічним ефектом. Їх значення в історії української драматургії перевершило значення самих шкільних драм, додатком до яких вони були. Поетику й образи інтермедій, особливо дяків-пиворізів, використано в українській драматургії XIX ст. ("Москаль-чарівник" І. Котляревського, "Назар Стодоля" Т. Шевченка, "Чумаки" І. Карпенка-Карого та ін.).

Одночасно з шкільною драмою в Україні існував і фольклорний ляльковий театр — вертеп, дії якого перегукувалися з мотивами шкільної драми в обох її різновидах — духовному й світському [24].

Поезія. Панівне становище в літературному процесі другої половини XVII—XVIII ст. займає поезія, чи точніше — віршована література. Разом з поетичним доробком попередньої епохи (кінця XVI — першої половини XVII ст.) вона

[23] Українські інтермедії XVII—XVIII ст. — Київ, 1960. — 239 с.

[24] *Марковський Є.* Український вертеп: Розвідка й тексти. — Київ, 1929. — Вип. 1. — 201 с.

творить величезний пласт давньої української силабічної поезії, багатство якої починає освоюватися тільки в нові часи. Бібліографія нотує понад дві тисячі оригінальних текстів віршів і пісень цього періоду, не рахуючи великої кількості варіантів. Лише незначна частина з них свого часу була надрукована: зразки етикетної, епіграматичної, панегіричної і духовної поезії, окремі книжкові видання польськомовної поезії Лазаря Барановича, кілька текстів Феофана Прокоповича, Михайла Козачинського. Основний масив поезії світського і духовного змісту, поетичний доробок провідних поетів того часу — Івана Величковського, Климентія Зиновієва, Семена Дівовича, Івана Некрашевича, Григорія Сковороди та ін. залишився в рукописах. Ця поезія поширювалася в численних списках, рукописних пісенниках і виконувала призначену їй роль [25].

Авторами поетичних творів були високі церковні ієрархи і рядові священики та ченці, вчителі, студенти, урядовці, мандрівні дяки, письменні селяни, для яких поетичне слово було засобом духовного самовираження й самоутвердження. В цілому це була масова поезія, що творилася в рамках, регламентованих бароковою естетикою образів і поетично-стильових структур, від високого, елітарного до козацько-селянського, низового бароко. Високе бароко представляли яскраві поетичні індивідуальності Лазаря Барановича (польськомовна поезія) та Івана Величковського. Низове бароко знайшло свій вияв у творчості Климентія Зиновієва, бурлескнотравестійній та сатирично-гумористичній поезії.

Величезний масив поезії XVII—XVIII ст. — громадсько-політичної, ліричної, бурлескно-травестійної та сатирично-гумористичної, як уже зазначалося, — анонімний. Окремі імена збереглися випадково і сьогодні важко визначити обсяг поетичної творчості, скажімо, Івана Пашковського, Федора Кастевича, Якова Семержинського, Романа Корецького, Петра Поповича-Гученського, Дмитра Левковського, Юліана Добриловського та інших, чиї імена приховані в акровіршах або значаться під одним твором. Очевидно, творчість кожного з них не обмежувалася одним-двома віршами. І. Франко високо цінував цю масову поезію XVII—XVIII ст., з повагою говорив про її творців — нижче духовенство, дяків, недоучених студентів, письменних селян — "народ бідний, робучий, покривджений долею" [26]. Він відзначав велику працю тих численних безіменних поетів, "які завдавали собі при писанні стільки труду, що нинішним нашим віршописам подай, Господи, хоч десяту часть тої праці над формою і над поглибленням самої речі" [27].

Невід'ємною ознакою культурного та літературного побуту України XVII—XVIII ст. були мандрівні дяки, або по-народному — "миркачі", "бакаляри", "волочащіїся ченці", "бурсаки", "спудеї", "пиворізи", часто недоучені студенти, ченці-втікачі, що й стали основними творцями й носіями поетичної культури. Мандруючи по Україні у пошуках роботи й заробітків, вони по-філософському дивилися на світ, свої життєві незгоди забарвлювали гумором, перелицьовували на свій лад високі біблійні образи і сюжети, пристосову-

---

[25] Див. такі видання: *Возняк М.* Матеріяли до історії української пісні і вірші. — Львів, 1913—1925. — Т. 1—3; *Прокопович Феофан.* Сочинения. — Москва; Ленинград, 1961. — 502 с.; Українська література XVII ст. — Київ, 1987. — 605 с.; Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — 694 с.; Українська поезія: Середина XVII ст. — Київ, 1992. — 680 с.

[26] *Франко І.* Наші коляди // *Франко І.* Зібр. тв.: У 50 т. — Т. 28. — Київ, 1980. — С. 16.

[27] Там само. — С. 36.

вали релігійну літературу до потреб щоденного життя. Творчість мандрівних дяків завдяки своїй доступності, демократичності, життєрадісності, гумористично-сатиричному спрямуванню стала надбанням найширших мас, увійшла в народний побут.

До середини XVIII ст. в поезії панує ще силабічний вірш, далі зароджується й набуває прав силабо-тонічне віршування. Перехід на нову систему віршування відбувався під впливом народної тонічної поезії, а також російської поезії, яка після поетичних реформ В. Тредіаковського і М. Ломоносова вже у 30—40-х рр. перейшла на силабо-тонічну систему віршування.

Поезії цього періоду властиві жанрове і тематичне розмаїття, широкий діапазон стилів, багатство поетичних форм. Продовжують розвиватися духовна, релігійно-філософська лірика, панегірична, етикетна, церковно-історична, полемічно-публіцистична поезія. Досягають своїх вершин історична, громадсько-політична, лірична, гумористично-сатирична, бурлескно-травестійна силабічна поезія. Вся поезія умовно ділиться на два великі сектори — духовну і світську.

У XVIII ст. дедалі більше місця займає світська поезія, світський елемент проникає у поезію духовну. Посилюється дифузія між книжною силабічною поезією і народною пісенністю. Автори поетичних творів світського й духовного змісту користувалися образністю і поетичними формами народної поезії.

У другій половині XVII ст. продовжували з'являтися вірші про події Національно-визвольної війни, у яких високо підносилися перемоги козацтва, уславлювалися козацькі вожді, найперше Богдан Хмельницький ("Висипався хміль із міха", "Оттак пиха наробила лиха", "Похвала віршами Хмельницькому", "Дума козацька про берестейське звитяжство", "Плач російський", "Про гордих і гнівливих ляхів" та ін.). Ці вірші за поетичною структурою близькі до народних історичних пісень та дум. Розуміння й тлумачення у них подій недавнього минулого майже збігаються з народним. Були поетичні відгуки й на інші історичні події — Чигиринські походи 1667—1673 рр. ("Побудка... християнським воям" Олександра Бучинського-Яскольда), австро-турецьку війну і битву під Віднем у 1683 р. ("Піснь о образі Клокочевськом"), цикл поезій про Полтавську битву 1709 р., спрямованих проти гетьмана Івана Мазепи ("Епінікіон" Феофана Прокоповича) та ін. Якщо події Хмельниччини і опір турецько-татарській агресії оцінювалися із загальнонародних позицій, то вірші про події початку XVIII ст. і спробу гетьмана Мазепи вибороти волю Україні за допомогою шведських військ мають проросійську ідеологічну орієнтацію.

У багатьох віршах громадсько-політичного змісту відтворено боротьбу народу з конфедератами, трагічні події найбільшого народного руху XVIII ст. — Коліївщини (1768—1769). Анонімні віршовані твори позитивно оцінили героїчну боротьбу повсталого народу проти шляхетської сваволі, уславили ватажків повстання — Залізняка, Ґонту, Швачку, увічнили образи жертв конфедератів — Данила Кушніра, Івана Зубчевського та ін., протистояли офіційним прошляхетським оцінкам народного руху як "хлопського бунту", збіговиська "гільтяїв" і "різунів".

Окремі вірші останньої чверті XVIII ст. присвячено таким історичним подіям, як зруйнування Запорозької Січі, закріпачення селян, переселення запорожців на Кубань. Автором двох відомих пісень ("Ой, Боже наш, Боже милостивий", "Ей, годі нам журитися, пора перестати") був отаман Чорноморського козацького війська Антон Головатий (1744—1797), який, імітуючи на-

родні пісні, зумів передати типові настрої козацької старшини у зв'язку зі створенням Чорноморського війська на Кубані.

Поети звертаються до історії козацтва, шукають у ній відповіді на злободенні питання, намагаються перенести козацьку славу і бойові традиції на сучасне становище козацтва, обґрунтовуючи таким чином його права і привілеї.

Семен Дівович, перекладач Генеральної канцелярії у Глухові, написав у 1762 р. великий поетичний твір на історичну тему — "Разговор Великороссии с Малороссиею". Зміст діалогу зводиться до викладу військової історії козацтва, його тривалої боротьби з іноземними поневолювачами. Головне джерело, яке використав С. Дівович у змалюванні подій, було "Краткое описаніе Малороссіи", складене у 1734 р. невідомим автором на підставі літопису Г. Грабянки. В центрі уваги твору — події Національно-визвольної війни і образ Богдана Хмельницького. Показано також героїзм народного улюбленця Семена Палія.

Про історію козацтва розповідають "Героїчні стихи о славних воєнних дійствіях войськ запорозьких" (1784) якогось Іоанна, очевидно, священика з Уманщини. У них відтворено козацькі битви і перемоги, уславлено Національно-визвольну війну середини XVII ст. Автор поетизує постать Богдана Хмельницького, завдяки якому Україна "іго лядське" скинула і "под російським кровом мирно отдохнула".

Історична, громадсько-політична поезія другої половини XVII—XVIII ст. була активним життєвим чинником, втручалася в події, описувала їх, давала оцінку, висловлювала думки і сподівання козацтва. У ній немає бунтарських настроїв, їх затінює лояльне ставлення до Росії, іноді принизливе бажання одержати більший шматок від царського двору і стати на вірнопіддану службу.

Особливим сервілізмом пройнята етикетна поезія — панегірики, вірші до дат, до різних урочистостей, на честь сильних світу цього — царів, гетьманів, вельмож, високих посадових осіб — світських і духовних. Такі вірші писали майже всі поети, у більшості випадків їх поява була виправдана, зумовлена конкретними подіями. Панегірики Лазарю Барановичу (Лаврентія Крщоновича), Іванові Самойловичу (О. Бучинського-Яскольда, Івана Величковського), численні "чувствованія муз" Іванові Мазепі, Петру І, Єлизаветі Петрівні, Катерині II, митрополиту Ієрофею та іншим можновладцям є цікавим документом доби, розвивають літературний жанр і водночас виказують принизливе становище автора, його намагання випросити щось. Для тогочасного суспільства панегіризм був нормальним явищем, та часто втрачалася міра, а з нею і людська гідність. Панегірична поезія досягла значних успіхів у пошуках нових образно-стильових форм, вишуканих образів і метафор, усієї витонченої атрибутики барокової поетики. Її антиподом були віршовані пасквілі на тих чи інших осіб, де відбивалися суспільні, класові та станові антагонізми доби.

Із російської літератури українська поезія перейняла жанр оди.

Ігнатій Максимович — автор "Оды на первый день мая 1761 года", написаної до травневих рекреацій студентів Києво-Могилянської академії. І. Максимович (помер 30 листопада 1793 р. у Чернігові) був викладачем поетики в академії. Його ода, написана чотиристопним ямбом, наслідувала оди М. Ломоносова. Автор оспівує травневі свята київських студентів, їхні розваги на лоні природи.

Такою ж формою і цього ж року написано "Оду про музику" студентом Києво-Могилянської академії Киріяком Кондратовичем, що є наслідуванням од-

нієї з од Горація і уславлює музику, яка "всолоджує бентежий дух". У 1790—1791 рр. у Львові з двома окремо виданими одами ("ономастиконами") на честь керівників Студіум рутенум Миколи Скородинського й Антонія Ангеловича виступив професор філософії Петро Лодій (1764—1829).

Світська лірика XVIII ст. мала переважно елегійний характер. Її автори скаржаться на гірку сирітську долю, вбоге життя, на соціальну несправедливість, вимушену розлуку з родиною, життя на чужині, на злих людей тощо ("Піснь світова" Іллі Бачинського, "Піснь о світі" Олександра Падальського, "Піснь свіцька" Левицького та ін.). Любовна лірика ще повністю перебуває під впливом народнопісенної традиції. Побутує вона переважно анонімно, у рукописних співаниках, в репертуарі кобзарів і лірників. Головні мотиви ліричних творів — нещасливе кохання, соціальна нерівність, сирітство, зла доля, "фортуна", швидкоплинність людського життя. У ліричних творах другої половини XVIII ст. простежується повна відмова від аскетичних ідеалів, виявляються щирі людські почуття, настрої, думки, ігнорується старий погляд на любов як на диявольську спокусу. У цій ліриці утверджувався новий зміст, міцніло нове поетичне світобачення і світовідчування.

Протягом 1742—1766 рр. Іван Пашковський — священик у селі Мишковичі на Тернопільщині — укладав рукописний пісенник, до якого увійшло 56 українських і польських світських пісень та 90 пісень релігійного змісту. Це була своєрідна поетична антологія. Серед "світських" пісень у збірнику вміщено твори самого І. Пашковського: "Пісню світову", "Поки ж думати, Боже, дай знати...", "Ох, мні жаль не помалу...", які можна вважати зразками раннього українського романсу. Головна їх тема — кохання, соціальна нерівність, сирітство, обмова ворогів, туга закоханих, сподівання щастя. У піснях І. Пашковського книжний елемент поєднувався з народнопоетичним, релігійне моралізаторство — з тверезим народним поглядом на кохання як на земне щастя, парування рівного з рівним.

Юліан Добриловський (1760—1825) — священик з Волині, автор широковідомої у XIX ст. застольної пісні "Дай же, Боже, добрий час" — писав свої пісні чистою народною мовою. Це дає певні підстави вважати його одним із попередників Маркіяна Шашкевича в поезії на західноукраїнських землях.

Значне місце у віршованій літературі другої половини XVII—XVIII ст. займає духовна поезія, написана на теми євангельських сюжетів, житій святих, чудотворців і чудотворних ікон. За своїм типом — це поезія загальноєвропейська і загальнохристиянська. Вона прийнялася (частково через польське посередництво) на українському ґрунті і витворила тут потужний пласт духовної книжної лірики. Духовні вірші писали такі відомі автори, як Димитрій Туптало, Іоан Максимович, Феофан Прокопович, але основний їх масив анонімний. Вони поширювалися у численних рукописних співаниках і побутували ще у XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. уніатське духовенство зробило спробу якось регламентувати поширення духовної лірики. Для цього з рукописних збірників було відібрано та відредаговано частину віршів і в 1790 р. у Почаєві видано великий збірник духовної лірики — "Богогласник", до якого увійшло 248 пісень з нотами (частина з них польською і латинською мовами). Це помітна літературна пам'ятка свого часу, що підсумовує понад двохсотлітній розвиток духовної лірики. І. Франко відзначав, що "ті пісні набожні становлять, безперечно, найцінніший вклад, який внесли в нашу

літературу уніати в XVII і XVIII віках, становлять обіч творів Івана Вишенського і інтермедій Гаватовича найкращий пам'ятник, на який здобулася лиш наша Прикарпатська Русь перед Шашкевичем" [28].

На другу половину XVII — початок XVIII ст. припадає творчість двох найвидатніших представників українського стилю бароко в літературі — поетів Івана Величковського та Климентія Зиновієва. Перший утверджував високе бароко, розробляв теорію фігурного віршування. Другий — майстер епіграми, поет широкого тематичного діапазону.

Іван Величковський (помер 1701 р.) навчався у Києво-Могилянському колегіумі, працював у чернігівській друкарні Лазаря Барановича, був священиком у Полтаві, писав староукраїнською та польською мовами, перекладав епіграми англійського поета Джона Овена. Крім виданих панегіриків Лазарю Барановичу (1683—1684, польською мовою) та Івану Самойловичу (1687) І. Величковський уклав рукописні збірники своїх поезій — "Зегар з полузегарком" (1690), "Млеко од овці пастиру належноє" (1691) і окрему антологію української поезії (70—80-ті рр. XVII ст.), до якої увійшли переважно його тексти. Він опрацьовував духовну і світську тематику, використовував широке коло джерел біблійної, античної, візантійської і української історії, приділяючи головну увагу формі. Проповідуючи християнську мораль, І. Величковський обстоював ідею рівності всіх людей, сповідував "віру в ділах".

Збірки "Зегар" і "Млеко" є фактично підручником поезії, у якому подаються різні зразки фігурних поезій — "ехо", "раки", "лабіринти", "акростихи" та ін. У "Передмові до чителника" автор з'ясовує причини, які спонукали його взятися за таку працю. Це — патріотичний обов'язок, щоб не відстати від літератур чужих народів, які вже мають подібні твори і тішаться ними. Він визнає, що дуже довго і трудно складав ці рядки, призначені "на оздобу отчизни нашеи и утѣху малороссійским сином єи, звлаща до читаня охочым и любомыдрым" [29]. Теоретичні погляди І. Величковського на барокову поезію і його власна поетична практика мали вплив на подальший розвиток української поезії, сприяли її художній і формальній досконалості.

Одним із найпродуктивніших і найцікавіших поетів кінця XVII — початку XVIII ст. був Климентій Зиновіїв (середина XVII ст. — після 1712). Ймовірно, він закінчив Києво-Могилянський колегіум, став ченцем, багато мандрував, жив у монастирі на Чернігівщині. Між 1700—1709 рр. уклав рукописний збірник, де вмістив близько 400 своїх поезій і понад 1500 прислів'їв та приказок. Ім'я автора вичитане з акровірша. Вперше збірник поезій опубліковано у 1912 р. [30]

Філософсько-релігійна і соціально-побутова лірика К. Зиновієва відзначається широким тематичним розмаїттям, увагою до простолюду — ремісників, хліборобів, робітників промислів, наймитів-бурлаків, козаків, ченців, жінок, школярів. Климентій Зиновіїв — перший український поет, що звернув увагу на людей праці, виявив співчуття до убогих і "нищих", описав людські й суспільні пороки, різні ремесла, домашніх тварин, явища природи. Як поет-мораліст він вдається до філософських роздумів над людським життям і смертю, тверезо, навіть дещо заземлено оцінює всі прояви людського буття. Зиновіїв

[28] Там само. — С. 10.

[29] *Величковський І.* Твори. — Київ, 1972. — С. 71.

[30] Вірші єром. Климентія Зиновієва сина / Видав з передмовою Володимир Перетц // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1912. — LII с. + 228 с.

бачив соціальну нерівність, обурювався негідними й аморальними вчинками багатих. Високо підносячи шкільну науку, освіту, поет оспівує книги і "читаніє книжноє", закликає читати їх:

Книги бо на спасенний путь всії наставляют
і пользу душевную чтущим сотворяют.

На відміну від Івана Величковського Климентій Зиновіїв мало дбав про форму своїх віршів, користувався переважно 13-складовим силабічним віршем з парним римуванням. За жанром більшість його поезій можна зарахувати до епіграм — коротких віршів про особи, предмети, явища, окремі вчинки, дії без авторських висновків або ж інколи і з дотепним закінченням. Цей жанр культивували Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Данило Братковський, Іван Величковський, витворивши довершені зразки календарних, сатиричних, морально-повчальних епіграм.

Загалом поетична творчість Климентія Зиновієва не виходила за межі стилю простого, низового бароко, її тематика, форма й образно-стильове вираження оберталися в буденній, соціально-побутовій сфері тогочасного життя.

Одним із складників народної сміхової культури другої половини XVII—XVIII ст. була сатирично-гумористична і бурлескно-травестійна поезія, що справила найпомітніший вплив на становлення нової української літератури. Якщо на перших етапах переважала поезія розважальна, то паралельно розвивається і поезія сатирична з глибинним суспільним змістом, у якій відбивалися антагонізми тогочасного буття, порушувалися серйозні проблеми громадсько-політичного і духовного життя. Сатира і гумор піддавали різкій критиці та осміянню різні вади тогочасного суспільства, захищали всенародні інтереси, висували свій позитивний ідеал. Засобами художнього, поетичного слова розвінчувалися насамперед духовенство, дворянство, домагання козацької старшини.

Яскраву сторінку в історії давнього українського гумористично-сатиричного віршування склали вірші-орації і вірші-травестії, генетично пов'язані з Різдвяними та Великодніми святами. Виголошувалися вони як жартівливі поздоровлення, тобто мали деякі риси величальної поезії. Традиційні різдвяні та великодні сюжети, мотиви й образи поступово травестуються, тобто перелицьовуються. Увага переключається на відтворення народного побуту, вони дедалі більше фольклоризуються. Частину таких текстів записано у XIX — на початку XX ст. від лірників і кобзарів. Збереглися найдавніші записи з другої половини XVIII ст. Нині відомо по кілька варіантів таких різдвяних і великодніх віршів: "Христос народився, щоб мир веселився...", "Чи чули ви, панове, зроду?..", "Хочу вас, панове, чогось іспитати...", "Слава Богу, того ми тепер дождались...", "Кажуть, будто молодиці негодяйки, ледащиці...", "Христос воскрес, рад мир увесь...", "Нуте лиш, беріте яйця!.." [31].

Розквіт бурлескно-травестійної поезії в українській літературі припадає на середину та другу половину XVIII ст. Очевидно, в цей період остаточно склалися тексти різдвяних і великодніх віршів-травестій. У них, як і в усій сатирично-гумористичній літературі XVIII ст., відбилося зростання критицизму в ставленні до релігії, церкви, християнських святощів, з'явилися елементи народного побуту.

Авторами віршів-травестій були студенти, що мандрували по селах, пропо-

[31] Давній український гумор і сатира / Упор. текстів, вступна стаття і прим. Л. Є. Махновця. — Київ, 1959. — 493 с.

нуючи громадам свої послуги. На Різдвяні й Великодні свята люди щедро винагороджували їх за мистецтво складати вірші, в яких поети не лише прославляли ці свята, а й говорили про свої біди, мрії та побажання ("щоб жито родило і війни не було").

Вірші-травестії синтезували ту народнопоетичну стихію, яку так талановито відтворив І. Котляревський у своїй "Енеїді". Вільне поводження зі святощами не переступало меж народних уявлень про комічне. Побутові картини "раю" і "пекла" асоціювалися з селянським побутом, біблійні герої наділялись рисами, властивими людям: "старий", "кривий", "нечупара" тощо. Та межа, що відділяла "божественний" світ від реального земного життя, у віршах-травестіях розмита — творча уява народу наблизила до себе все те, що віками віддалялося від нього як недосяжний ідеал, опустила на землю, прибрала у свій одяг і змусила поводитися так, як це бачилось народній фантазії: працювати, їсти, пити, танцювати. У всьому цьому виявлявся історичний оптимізм народу, його стихійно-матеріалістичний світогляд.

Одним із кращих творів бурлескно-травестійного жанру XVIII ст. є гумористичне віршоване оповідання "Пекельний Марко", записане в 1835 р. від 76-річного чорноморського козака Василя Губи. Давня релігійна легенда про "великого грішника", який став простим козаком, тут пристосована до життя козацької сіроми XVIII ст. Весь інтер'єр пекла, звідки Марко визволяє запорожців, змальовано за зразком тогочасного побуту. Якщо порівняти "Пекельного Марка" з героїчним епосом — історичними піснями та думами, то насамперед впадає в око дегероїзація козацтва.

Образ Марка Пекельного відтворено і в новій українській літературі (повість Олекси Стороженка "Марко Проклятий", п'єса Івана Кочерги "Марко в пеклі").

У XVIII ст. продуктивним жанром стають віршовані сатири. Автори сатиричних творів переходять від критики окремих, часткових явищ до викриття суспільних вад, що надає цим творам широкого соціального узагальнення.

Автор "Сатиричної коляди", датованої 23 грудня 1764 р. і підписаної ініціалами "К. Р.", відштовхуючись від конкретного факту — заборони селянам винокуріння, переходить до викриття тих, хто "всякий день ходить п'яним од людської крові", — панів, козацької старшини, духовенства. Його обурює, що саме той, хто за свої вчинки "шибениці годний", одержує "чин благородний", і він підносить свій голос проти несправедливого суду, хабарництва, здирства, знущання панів над простим народом, неробства ченців та ін., із співчуттям говорить про знедолених і покривджених. Він вважає, що загальне зло породжене новими умовами розвитку феодально-кріпосницької системи:

Тепер як кто з патроном да денег довольно,
Тому вбить, грабить і розбивать вольно...
Ни єдиного не сищеш малого куточка,
Чтоб где лиха не була великая бочка... [32]

Автор цієї коляди піддав нищівній критиці вади існуючого суспільного ладу, висміяв панство і духовенство, виступив на захист бідних і скривджених, виразивши народні погляди на соціальне зло, на панівну верхівку, біле і чорне духовенство.

Наприкінці XVIII ст. з'явилися сатиричні твори, в яких висміяно намагання частини козацької старшини і заможного селянства одержати дворянські грамоти, стати привілейованою частиною

[32] Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упор. акад. О. І. Білецький. — Київ, 1967. — С. 585.

суспільства. Зверхнє, глузливе ставлення до козаків і багатих селян, що мріють стати дворянами, зловживання при одержанні дворянських грамот — тема кількох поетичних творів: “Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні”, “Плач дворянина”, “Сатира на слобожан”.

У записі початку XIX ст., вміщеному в “Грамматике малороссийского наречия” (1818) О. Павловського, зберігся гумористичний твір — віршоване оповідання “Вакула Чмир”, яке за своїми художньо-стильовими ознаками нагадує бурлескно-травестійні поезії другої половини XVIII ст. Комічний ефект у цьому творі досягається авторським описом і зовнішньою характеристикою героя, а не гумористичною ситуацією.

Головним об'єктом української сатири XVIII ст. виступає духовенство. Від поодиноких спроб висміювання конкретних явищ і фактів тогочасного життя духовенства сатира переходить до ширших художніх узагальнень. У XVIII ст. духовенство втратило колишню роль у національному і культурно-освітньому житті країни, перетворившись у стан, що захищає свої економічні та соціальні інтереси.

Серед сатирично-гумористичних творів XVIII ст. помітно вирізняється датована 1786 р. сатира на київських ченців — “Плач київських монахів”, що збереглася у кількох списках. Її поява викликана конкретним фактом — урядовим указом про секуляризацію монастирських маєтків, який починає діяти з 1 липня 1786 р. Зібравши вищу монастирську братію, архімандрит Зосима викладає зміст нового указу, за яким “всі деревні не наші уже”. Реакція на це повідомлення присутніх “соборних отців” і складає зміст сатири. Невідомий автор, певно, вільнодумний чернець, вибрав поетичну форму полілогу, яка дозволила йому висміяти головних представників лаврського чернецтва. Один за одним виступають тринадцять представників верхівки Києво-Печерської лаври, і кожен з них захищає насамперед свої особисті інтереси; та, зрештою, ці окремі голоси зливаються в один, бо всі бояться втратити привілеї, сите безжурне життя.

Твір “Плач київських монахів” належить до найяскравіших зразків української демократичної сатири XVIII ст. Це був помітний крок на шляху української літератури до критичного відтворення й соціального осмислення дійсності.

Популярним твором давньої української сатирично-гумористичної літератури була “Вірша про Кирика”. Твір відомий у двох версіях — як народна казка і як літературна віршована обробка. Сюжет “Кирика” належить до мандрівного фольклорного репертуару, використавши який, невідомий автор написав гостросатиричний твір, що пережив свою епоху. У вірші об'єднано фольклорну й літературну стихії. Із фольклору запозичено сюжетну схему, поетичну образність, від літератури йде близька до силабічної поезії структура вірша, поетична деталізація окремих сюжетних ходів, а також, що особливо важливо, чітка оцінка героїв. Виникнувши в одному ряду з іншими анонімними поетичними творами антиклерикального спрямування, вірш про Кирика зберігся в усній передачі. Він зазнав певного шліфування, скорочення, народної обробки, проте у своїй основі залишився індивідуальним поетичним твором.

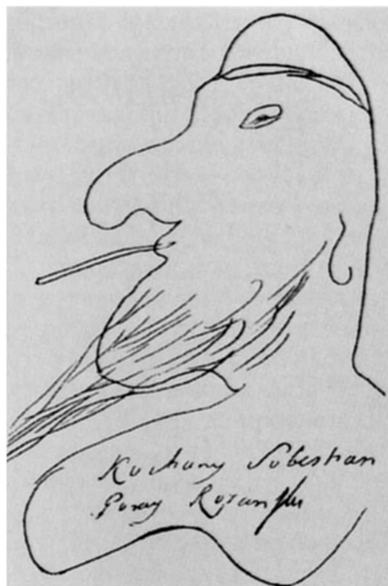
На фольклорній основі написано також віршоване гумористичне оповідання про отця Негребецького. Невідомий автор опрацював мандрівний сюжет про спритного попика, який хотів погуляти за рахунок своїх довірливих парафіян, а потім знайшов спосіб дотепно викрутитися. Народна творчість знає чимало

сюжетів про мандрівку "на небо" і "в пекло" Селянина, Цигана, Солдата, Пана, і кожний з цих героїв розповідає про бачене, виходячи із своїх станових інтересів. Поява такого твору в загальному річищі сатирично-гумористичної літератури XVIII ст. дуже знаменна. Він, як і інші антиклерикальні віршовані оповідання, свідчить про поступову секуляризацію літератури. Користуючись народнопоетичними сюжетами, автор змалював колоритний образ попа-шахрая, не зачіпаючи основ релігії. Ремінісценції "Отця Негребецького" знаходимо в творчості видатного українського поета XIX ст. Степана Руданського.

Літературна сатира XVIII ст. послідовно освоювала сюжетотворчі та стилетворчі фольклорні засоби, вона дала зразки творів, які стали на межі літератури і фольклору. Народну сатиру в них використано і як сюжетне джерело, і як художній засіб для передачі антиклерикальних настроїв.

Наприкінці XVIII ст. із сатирично-гумористичними творами виступав Іван Некрашевич (1742 — після 1796). Це один із тих письменників XVIII ст., про яких можна говорити як про справді яскраву творчу індивідуальність.

Поетична спадщина І. Некрашевича невелика — нині відомо всього дев'ять його творів[33], але цікава вона і розмаїттям жанрів, і суспільно-побутовим змістом та формою. Це зразки "високої" поезії на філософські теми, побутові сцени на зразок інтермедій, "епістолії" — віршовані листи до знайомих. У його творчості помітно відбився літературний стиль доби — поєднання "високої" серйозності з комізмом, з бурлеском. Слід відзначити сильний фольклорно-етнографічний струмінь у творах І. Некрашевича, ті народнопоетичні елементи, що активно прокладали собі дорогу в письменстві XVIII ст. і перейшли у нову літературу.

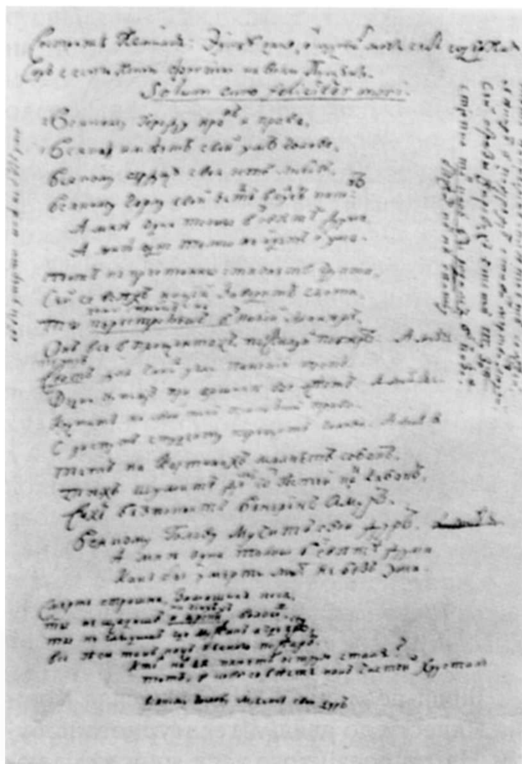
Шарж на С. Рожанського. XVII ст.

Вірші-посланія І. Некрашевича можна віднести до явищ літературного побуту. На тлі поезії того часу вони виділяються чистотою народної мови, гумором, легкістю стилю, простотою змісту. Поетична система І. Некрашевича виросла із народної поезії, народнорозмовної побутової лексики і фразеології.

Іван Некрашевич бачив різні вияви життя народу, намагався художньо відтворити деякі його риси. Невеличкий діалог "Ярмарок" належить до кращих творів письменника. Це розмова двох селян, один з яких продав на ярмарку свою кульгаву шкапу і купив у другого сліпі воли. За жанром він близький до інтермедій, органічно споріднений з народною літературою, численними ярмарковими анекдотами й оповіданнями, які пізніше використали С. Руданський, Л. Глібов та інші письменники.

---

[33] *Кістяківська Н.* Твори Івана Некрашевича — українського письменника XVIII віку: (Розвідка й тексти). — Київ, 1929. — 35 с.

Автограф чернетки пісні Г. Сковороди "Всякому городу нрав і права". Зібрання М. Ковалинського. 1772 р. ВР. ІЛ НАНУ, Київ.

У двох найбільших творах — "Ісповідь 1789 года февраля дня" і "Замисл на попа" — І. Некрашевич звернувся до справді сучасних проблем. На першому плані тут тема взаємин між парафіянами і священиком. Селяни починають обурюватись новими порядками, заведеними попом, бо поняття про "гріхи" у них і в "духовника" не збігаються. В діалозі дотепно відтворено антиклерикальні народні настрої.

"Замисл на попа" розвиває ту ж тему, зображаючи "масову сцену" невдоволення селян церковними і світськими порядками. Всі намагання селян "провчити" свого духовного наставника закінчуються невдачею, бо за його спиною стоїть світська влада. Твір тісно пов'язаний з усною народнопоетичною традицією, народними поглядами і віруваннями. Так, у ньому згадуються колядування, щедрування, ігри на Івана Купала, плетення вінків, хрестини, вечорниці, вулиця, дитячі ігри й забави тощо. Фольклорний та етнографічний матеріал становить органічну частину твору.

Українська книжна силабічна поезія другої половини XVII—XVIII ст. складає одне завершене ціле. Її розвиток припинився в кінці століття. Останніми її представниками були Григорій Сковорода — на рівні високого бароко, Іван Некрашевич — на рівні низького бароко. Почаївський "Богогласник" (1790) був вершиною і останнім акордом духовної лірики. Вершинними постатями поетичного олімпу цього періоду можна вважати Івана Величковського, Климентія Зіновієва, Феофана Прокоповича та Григорія Сковороду. Їхня творчість поширювалася в рукописах і разом з анонімною, громадсько-політичною, ліричною і етикетною поезією витворила й утвердила поетичний світ давньої України. Поезія українського бароко має значні здобутки, помітні у всьому слов'янському бароковому світі.

Літературна творчість Григорія Сковороди. Найвидатнішою постаттю в культурному й літературному житті України XVIII ст. був великий народний мислитель, освітній діяч і письменник Григорій Савич Сковорода. Його багатогранна творчість — це остання ланка переходу від давньої української літератури до нової. У своїх філософських трактатах і літературних творах Сковорода розвивав цілий комплекс ідей, актуальних для другої половини XVIII ст., виражав передові погляди тогочасного суспільства.

Г. Сковорода був талановитим художником слова — байкарем і поетом. У 1769—1774 рр. він написав 30 байок ("Харківські байки"), в основі більшості яких лежать оригінальні сюжети. Байки

ці пронизує пафос гуманізму і демократизму. Найвище письменник цінує високі моральні якості людини: чесність, доброту, працелюбність, скромність, природний розум; засуджує гонитву за чинами, високими титулами ("Бджола і Шершень", "Олениця і Кабан"). На його думку, тільки "сродний труд" приносить щастя людині і користь суспільству. Викриваючи паразитизм і тупість панівних класів, Сковорода поетизує чесний труд, дружбу між людьми ("Собака і Вовк", "Сова", "Дрозд").

Окремі байки Сковороди написані на міжнародні байкові сюжети, зокрема, творів Езопа ("Жайворонки", "Гній і Алмаз", "Орел і Черепаха", "Жаби"). Їх ідейно-тематична спрямованість суголосна з оригінальною байкарською творчістю письменника.

У байках Сковороди знайшли продовження і збагачення сатиричні мотиви давньої української літератури. Письменник фактично завершив українську байкову традицію XVII—XVIII ст. і вивів байку як літературний жанр на шлях самостійного розвитку.

Як поет Г. Сковорода уславився збіркою "Сад божественних пісень", що містить 30 оригінальних поетичних творів, написаних між 1757 і 1785 роками. Крім того, йому належить ще близько двох десятків поезій і поетичних перекладів, частина яких написана латинською мовою.

І в поезії Сковорода залишається філософом — її пронизують роздуми про смисл людського життя, істинне щастя, доброту, чесність. Особисті переживання автора чергуються із зображенням картин живої природи. Вище над усе поет-філософ ставив свободу. У вірші "De libertate" ("Про свободу") він прославив "отця вольності" Богдана Хмельницького:

Будь славен вовік, о муже ізбранне,
Вольності отче, герою Богдане!

У збірнику висловлені бунтарські, антимонархічні настрої автора. Світові насильства, корисливості й нечесно нажитого багатства він протиставляє спокій душі, сумлінну працю, чесність, скромність і мудрість.

Великою викривальною силою сповнена "Пісня 10-а. Всякому городу нрав і права", яка стала класичним зразком сатири в українській літературі. У ній автор піддав сатиричному осміянню вади сучасного йому суспільства, аморальне життя панівних класів. Усім мерзотам "світу" Сковорода протиставив свій ідеал людини, у якої "совість, мов чистий кришталь", яка керується світлом розуму.

Своєю поетичною творчістю Сковорода завершив понад двохсотрічний шлях розвитку силабічного віршування в українській поезії і започаткував силабо-тонічне. Кращі його поезії, що увібрали в себе досягнення народної лірики ("Ах поля, поля зелені", "Ой ти, птичко жовтобоко") і сатирично-гумористичного віршування XVIII ст., ще за життя поета стали народними піснями, увійшли до репертуару народних співців — кобзарів і лірників. Творам Сковороди властивий універсальний алегоризм, символіка і емблематична образність, в них використані різноманітні засоби барочної риторики — алегоризм, метафори, фігурні висловлювання, уподібнення, багата синоніміка.

Самобутня творчість письменника належить до видатних досягнень української культури XVIII ст. В ній відбито протест проти тиранії, несправедливості й насильства над людською особистістю, знайшли дальший розвиток ідеї гуманізму та Просвітництва. Своєю творчістю і мовною практикою Сковорода завершив давній період розвитку української літератури і став предтечею нової української літератури. Ним захоплювалися Т. Шевченко та І. Франко. Українські письменники П. Тичина,

М. Рильський, А. Малишко, І. Пільгук, В. Шевчук, І. Драч та ін. створили світлий художній образ великого народного любомудра, спадщина якого продовжує служити українській культурі.

Розглядаючи українську літературу другої половини XVII—XVIII ст. як одне ціле, можна дійти висновку, що вона достатньо відбила духовний стан народу, еволюцію його писаного художнього слова.

Відображаючи складні історичні процеси тогочасся, підвищуючи роль козацтва в національному державотворенні, письменство цього періоду виконало своє історичне завдання, віддзеркаливши майже всі важливі події XVII—XVIII ст., показало сутність українського національного духу, української ментальності від найдавніших державницьких устремлінь до найменших проявів сміхової культури.

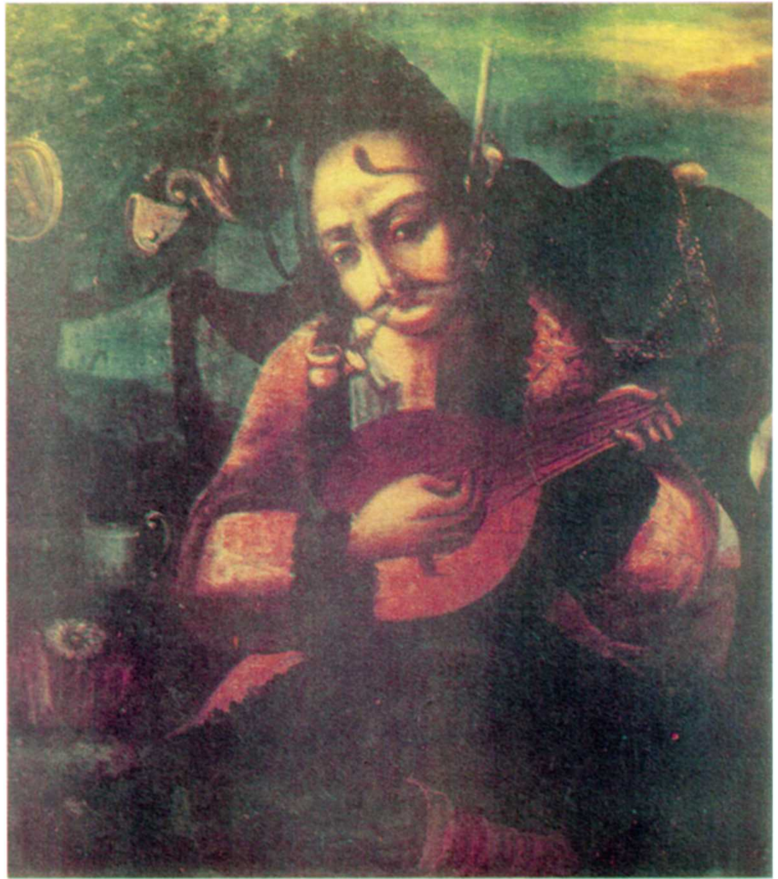
І теоретична естетична думка, і головніші художні тексти того періоду нині вписуються в європейський літературний контекст. Українське літературне бароко є важливим здобутком усього слов'янського світу XVII—XVIII ст.

Нова українська література не виникла як фенікс із попелу, а була закономірним продовженням попереднього літературного процесу. Зачинателі й перші класики нової літератури — Іван Котляревський і Григорій Квітка-Основ'яненко — корінням своєї творчості перебувають у силовому полі давнього письменства. Бурлескно-травестійна поезія 20—30-х рр. XIX ст. лише завершує цей стильовий напрям, що оформився у XVII—XVIII ст. Письменство другої половини XVII—XVIII ст. було однією із рушійних сил розвитку української культури, важливим чинником у формуванні української нації.

9.2. Музична культура в Україні

Друга половина XVII—XVIII ст. — один з найбільш плідних періодів в історії української музики. У цей час значного розвитку набув музичний фольклор, і на середину XVIII ст. сформувався його основний класичний фонд, що є великим надбанням українського народу. У професійній музиці яскраво проявився стиль бароко, а в другій половині XVIII ст. — і стиль класицизму. До провідних галузей музичного мистецтва належала церковна музика, яка досягла художніх вершин у творчості видатних композиторів М. Дилецького, М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя. У цей час виникли й нові світські жанри — пісня-романс, опера, інструментальна музика. Особливість цього історичного періоду полягала в тому, що деякі українські композитори творили поза межами України — в Росії та Італії.

Народна музична творчість. У галузі народної музичної творчості в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. вершини свого розвитку досяг музичний епос — думи та історичні пісні. Епос став народним літописом, що відобразив найголовніші історичні події епохи — національно-визвольну боротьбу під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетського поневолення. Національним піднесенням можна пояснити той факт, що за невеликий період від початку Визвольної війни до смерті Богдана Хмельницького (1657 р.) було створено великий обсяг музичного фольклору, зокрема епічного. Думи та історичні пісні, що виникли в цей час, відзначаються історичною конкретністю. Про реальні події, які тоді відбувалися, розповідають думи "Про Хмельницького і Барабаша",

Невідомий художник. Козак Мамай. XVIII ст.

"Про корсунську перемогу", "Про смерть Богдана Хмельницького" та історичні пісні "Засвіт встали козаченьки" (варіант — "Засвистали козаченьки"), "Висипали козаченьки з високої гори", "Гей, не дивуйте, добрії люди", "Ой Богдане, батьку Хмелю".

Центральне місце в українському епосі цього періоду займає постать Богдана Хмельницького, але виступають й інші реальні історичні персонажі: уславлені герої, соратники Хмельницького — Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай та ін. Народ оспівав також славного козацького ватажка Нестора Морозенка, котрий загинув 1651 р. у битві з татарами, у пісні "Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче". Фольклорного походження і пісня про народного месника Прикарпатської України — найславетнішого опришківського ватажка Олексу Довбуша ("Ой попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький").

Творці та виконавці дум у музичній декламації прагнули досягти максимуму емоційної виразовості, що відповідало естетиці бароко. Думи цього історичного етапу збагатилися новими рисами, їх мелодика стає більш розвиненою, кантиленно-розспівною, і деякі з них наближаються до строфічної пісні.

У жанрі історичної пісні виникали похідні козацькі пісні з маршовим ритмом ("Гей, не дивуйте, добрії люди", "Засвистали козаченьки") та сумні ліри-

М. Розанов. Поет С. Климовський. XVIII ст.

ко-епічні пісні з розвиненою розспівною мелодикою ("Ой усе лужком та все бережком", "Ой з-за лісу, із-за темного" та ін.).

Хоч творення нових дум у другій половині XVIII ст. практично припинилося, проте цей епічний жанр у виконанні кобзарів існував і далі. У другій половині XVIII ст. з'явилися й нові історичні та інші пісні, у змісті яких яскраво відбилися історичні події цього часу. Чимало пісень виникло як відгук на зруйнування Катериною II Запорозької Січі. У пісні "Ой полети, галко" йдеться про останнього кошового П. Калнишевського. Пісня "Ой з-за гори, з-за лиману" розповідає про руйнування Січі. Про занапащення Січі та перехід козаків за Дунай під владу Туреччини співається у пісні "Ох і не гаразд, запорожці". Про переселення козаків на Кубань йдеться у пісні "Ой тисяча сімсот дев'яносто першого року", а в іншій — "Ой сів пугач на могилі" — передана туга козаків за минулою славою.

У другій половині XVIII ст. виникли пісні, тематика яких пов'язана з гайдамацьким рухом: про розправу гайдамаків з панами ("Ой поїхав Лебеденко"), про страту ватажка гайдамаків ("А в нашого Харка"). Історичні пісні прославляли ватажків гайдамацького руху часів Коліївщини — Максима Залізняка ("Максим козак Залізняк"), Івана Ґонту ("Ой, наварили ляхи пива").

Крім епосу, в другій половині XVII—XVIII ст. розвивалися й інші жанри українського фольклору: чумацькі й бурлацькі пісні, балади, любовно-ліричні, жартівливі, танцювальні пісні та інструментальна музика.

Нотні записи українських народних пісень уперше в кінці XVIII ст. надрукував у Петербурзі український музикант Василь Трутовський у збірці "Собрание русских простых песен с нотами" (1776, 1778, 1779, 1795), де вони були вміщені поряд з російськими піснями. Українські народні пісні увійшли також до російської нотної збірки, виданої М. Львовим та І. Прачем ("Собрание народных русских песен с их голосами". — СПб., 1790). У цих двох збірках переважали любовно-ліричні та жартівливі українські народні пісні.

Під впливом селянського фольклору виникали міські пісні. Серед них у XVIII ст. виділяються народні пісні-романси. Тут помітний вплив селянської ліричної пісні, якій притаманна яскрава емоційність і виразова наспівна мелодика. Хоч народні пісні-романси були результатом індивідуальної творчості, проте вони поширювалися усно, фольклоризувалися, а прізвища їхніх авторів забувалися, але деякі з них збереглися і потрапили у фольклорні збірники. Такі пісні містяться у збірках В. Трутовського та Львова—Прача. Ряд народних пісень-романсів, які можна віднести до

XVIII ст., записав, обробив для голосу з фортепіано й видав М. Лисенко. Серед них трапляються дуже яскраві зразки цього жанру, які вражають своєю емоційною глибиною та мелодичним багатством. Це стосується таких народних пісень-романсів, як "Ох, і не стелися, хрещатий барвінку", "Ой глибокий колодязю, золотії ключі", "Ой у полі криниченька" та ін. Ці та інші пісні-романси свідчать, що в той час уже існував український співучий мелодичний стиль (своєрідне українське bel canto), який і проявився у цьому жанрі.

У XVIII ст. і згодом дуже популярною була пісня-романс "Їхав козак за Дунай". Авторство пісні приписують Семенові Климовському — харківському "козакові-віршувальнику", який жив у першій половині XVIII ст. Пісня-романс "Їхав козак за Дунай" була популярна не тільки в Україні та Росії, але й у деяких країнах Європи (Німеччині, Франції, Англії, Польщі). Італійський композитор Томазо Траєтта, який у 1768—1775 рр. працював при Санкт-Петербурзькому царському дворі, створив на основі цієї пісні інструментальні варіації. У Німеччині з'явився вільний поетичний переклад тексту романсу на німецьку мову, зроблений поетом Х.-А. Тідге — він дістав назву "Прекрасна Мінка" і з такою назвою набув широкого розповсюдження. У 1815—1816 рр. Л. Бетховен зробив обробку пісні-романсу "Їхав козак за Дунай" для голосу, віолончелі, скрипки і фортепіано, а в 1817—1818 рр. він написав варіації на мелодію цієї пісні для фортепіано в супроводі флейти або скрипки (за бажанням). Інструментальні варіації на ту ж мелодію писали й інші західноєвропейські композитори, зокрема К.-М. Вебер.

У народному середовищі зберігалися й поширювалися пісні, автором яких вважають Г. Сковороду. Його учень і приятель М. Ковалинський відзначав, що Сковорода створив багато пісень, а також "приємно і зі смаком" грав на скрипці, флейті, бандурі та гуслях. За його життя ці пісні не друкувалися, але в пам'яті народній збереглися як "сковородинські пісні". Через те, що пісні Сковороди поширювалися лише усно, дослідникам вдалося розшукати тільки невелику їх частину. Деякі були в репертуарі лірників, бандуристів, а також увійшли до збірок українських народних пісень. Пісенні твори Сковороди "Ой ти, пташко жовтобоко", "Стоїть явір над водою" мають яскраві ознаки жанру пісні-романсу. З певними відмінами вони є у збірці Сковороди "Сад божественних пісень" (входять до 18-ї пісні). Обидві пісні-романси є зразками щиросердечної лірики з пластичною і лагідною мелодикою. Ніжна мелодика цих пісень-романсів відзначається емоційною почуттєвістю. Вони мають типові для українських пісень-романсів мелодичні звороти. Поширеною була й пісня Сковороди "Всякому городу нрав і права" ("Сад божественних пісень", пісня 10-та), пов'язана з його морально-етичним та філософським вченням. Збереглися два мелодичні варіанти цього твору: з пісенною мелодикою (вміщений у збірці С. Карпенка "Васильківський соловей" (СПб., 1864) і з декламаційною мелодикою, що поширився в репертуарі лірників та бандуристів.

Г. Сковорода мав добрий голос, і, коли був студентом Києво-Могилянської академії, його відібрали разом з іншими музично обдарованими юнаками для співу в Петербурзькій придворній капелі. Через те Сковорода мусив залишити академію і переїхати до Петербурга на два роки. Співаючи в цій капелі, він удосконалив свою музичну освіту. Існують відомості, що Сковорода писав також церковну музику.

Музика в міському середовищі, у козацьких, магнатських та інших осередках. У другій половині XVII—XVIII ст. різноманітністю відзначається музика, що мала поширення в міському побуті. На різних урочистостях, народних святах, у міських оселях з різних нагод звучала інструментальна музика, її виконували музиканти, що належали до музичних цехів. Об'єднання музикантів у цехи, які виникли у різних великих і малих містах в Україні ще наприкінці XVI ст., у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. набуло значного поширення. Вони з'явилися у Полтаві (1662), Києві (1677), Прилуках (1686), Стародубі (1705), Ніжині (1729), Чернігові (1734) та ін. [1] У таких цехах найчастіше були скрипалі, цимбалісти, дудники; вони створювали ансамблі типу "троїстих музик". Такі об'єднання дбали про підготовку учнів, котрі вчилися у членів цеху протягом кількох років. У 1768 р. в Києві на базі музичного цеху було відкрито музичну школу, яка готувала кадри для магістратського оркестру.

На Лівобережній Україні діяли козацькі полкові музичні цехи. Музика відігравала значну роль у козацькому побуті. Існувала "полкова музика", яка складалася з кобзарів, довбишів, литавристів, сурмачів, трубачів, скрипалів, цимбалістів [2]. Вона використовувалася під час походів, а також у повсякденному житті. Розмаїта музика звучала у гетьманській резиденції та у старшинських маєтках під час різних урочистостей, на прийомах, балах. Гетьмани та старшини досить часто мали своїх півчих, виконавців на бандурі, лютні та інших інструментах. Поширеною була в цьому середовищі й гра на клавікорді. Дехто навіть утримував оркестр. Є підстави вважати, що оркестр був у гетьмана І. Мазепи, у представників козацької старшини — А. Полуботка, Я. Марковича та ін. Гетьман К. Розумовський від середини XVIII ст. мав у глухівській резиденції прекрасний хор, оркестр і навіть театр. Регентом його хорової капели був композитор Андрій Рачинський. Він писав хорові духовні концерти, які, мабуть, і звучали в цьому середовищі.

Про високий рівень хорово-оркестрової капели маємо свідчення саксонця Я. Штеліна, який жив у Росії і став істориком російського театру. Він наприкінці 60-х рр. XVIII ст. писав, що в палаці К. Розумовського була організована капела, "подібної до якої в Росії досі не існувало. Капела налічувала сорок з лишком добре навчених музикантів, кожен з яких міг з честю виступати й самостійно на своєму інструменті. Коли хор цієї капели в присутності двору та інших високопоставлених осіб виступив 1753 р. уперше в Москві у палаці гетьмана, він справедливо заслужив те загальне захоплення, яким був зустрінутий цей виступ" [3]. В одному з джерел зазначено, що в резиденції гетьмана у Глухові "музика грала по-італійськи". Це свідчить, що оркестр виконував західноєвропейську інструментальну музику. У гетьманському театрі ставили не тільки драматичні твори — тут були оперна та балетна трупи [4]. Хори й оркестри існували не тільки в гетьманській резиденції у Глухові, але і в маєтках К. Розумовського у Почепі, Батурині тощо. Поряд з місцевими музикантами там працювали й іноземці. У той час,

---

[1] *Фільц Б.* Музичні цехи на Україні (XVI—XIX ст.) // Укр. музикознавство. — Київ, 1982. — Вип. 17. — С. 33—35.

[2] *Пуха І. В.* Про школи в Запорізькій Січі // Укр. іст. журн. — 1969. — № 3. — С. 101.

[3] *Штелин Я.* Музыка и балет в России XVIII века. — Ленинград, 1935. — С. 90.

[4] *Витвицький В.* Гетьман Кирило Розумовський — музичний меценат // Збірник на пошану Гр. Китастого. — Нью-Йорк, 1980. — С. 59.

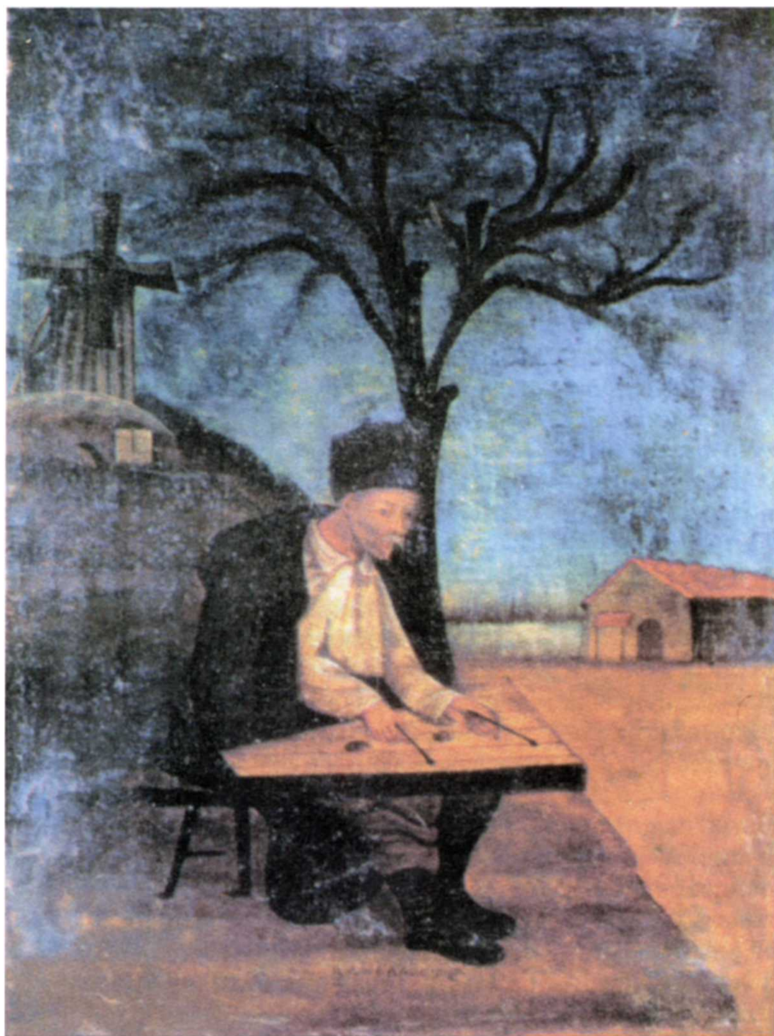
коли К. Розумовський вже не був гетьманом, у нього капельмейстером працював відомий німецький валторніст Карл Лау. Після смерті гетьмана (1803) частина півчих та музикантів перейшла до його сина Андрія Розумовського, який теж любив музику і мав неабиякі музичні здібності. Живучи у Відні, він був особисто знайомий з Й. Гайдном, В.-А. Моцартом та Л. Бетховеном. На замовлення А. Розумовського Л. Бетховен написав і присвятив йому три квартети ор. 59. Можливо, що А. Розумовський знайомив Бетховена з українськими народними піснями, бо в одному з квартетів відчутні впливи української народної пісенності. У кожного з відомих представників сім'ї Розумовських були нотні зібрання. До нашого часу дійшла частина нот з їхньої бібліотеки, які нині зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського.

Інші магнати (українські, російські, польські), що жили в Україні, також мали домашні оркестри, хори, театри. Музика відігравала значну роль у родині Ґалаґанів. У маєтку Івана Ґалаґана в с. Сокиринці на Чернігівщині у другій половині XVIII ст. був записаний "вертеп". Там же існував оркестр, який потім перейшов у спадок Григорію Ґалаґанові. У розкішному палаці М. Комбурлея в с. Хотінь (тепер Сумський район Сумської області) були оркестр, хор, рогова музика. Там було відведено цілу вулицю дерев'яних сільських хат для "музикантів і півчих". Він запросив до себе з Німеччини віртуоза й композитора Ф. Блюма. Після призначення М. Комбурлея на початку XIX ст. губернатором на Волині він переніс свої блискучі прийоми з музикою до Житомира. До цього міста прибуло 120 музикантів і півчих [5]. Великий хор і оркестр мав протягом 1770—1780 рр. генерал-губернатор Малоросії російський граф П. Румянцев-Задунайський у маєтку Вишеньки на Чернігівщині. Велика капела була в російського князя Г. Потьомкіна, яка складалася з 200 музикантів.

Польські магнати, що жили в різних містах України, мали оркестри, хори й театри. До них належали, наприклад, Іллінські. Ян Каєтан Іллінський (помер 1781), який був житомирським старостою, заснував там оркестр і хор (складався з 30 співаків), які згодом перевів до Романова (нині м. Дзержинськ Житомирської області). Його син граф Юзеф Август Іллінський, ставши сенатором, збудував у Романові розкішний палац і збільшив оркестр до 120 осіб, серед яких були прекрасні віртуози, як, наприклад, італійський скрипаль Дж. Ленці. У великій панській резиденції Станіслава-Щенсного Потоцького (1752—1805) в Тульчині, де він жив з 1797 р., також був оркестр. Цей магнат відправив свого кріпака Федора (сина коваля), який відзначався музичним талантом, вчитися в Італію. Вісім років Федір навчався гри на скрипці в Неаполі, а після повернення очолив магнатську капелу під іменем Теодора Феррарі [6]. Він же став відомим і як композитор. У магнатських капелах і театрах часто виступали українські музиканти, а із запровадженням в Україні кріпацтва — й кріпаки. Серед них були обдаровані музиканти, але у своїх магнатів вони перебували на становищі слуг. Збережені ноти свідчать, що в магнатських осередках звучала переважно західноєвропейська музика барокового, передкласичного та класичного стилів. Музиканти магнатського середовища, як правило, грали переважно для обмеженого кола слухачів, вони сприяли ознайомленню місцевої еліти з досягненнями тогочас-

[5] *Ернст Ф.* Кріпацькі капели на Україні // Музика. — 1924. — Ч. 1—3. — С. 35.

[6] Słownik muzyków polskich. — Kraków, 1964. — T. 1. — S. 189, 232.

Невідомий художник. Цимбаліст. Друга половина XVIII ст.

ного європейського (насамперед західного) музичного мистецтва.

Українські музиканти брали участь у різних музичних осередках і на території Польщі. Так, наприклад, у королівській капелі Яна III Собєського грали й співали українські музиканти: Семен Страдовницький (1668—1671) — виконавець на лірі або бандурі, Веселовський — бандурист і співак, який 1694 р., акомпануючи собі на бандурі, співав для короля козацьку пісню "Варна", а також бандуристи Нечай, Волошин. Великий коронний обозний, із 1782 р. маршал польського сейму Казимир Красінський (1725—1802) у своєму маєтку в Зегрі утримував оркестр, до якого входили українці: диригент і клавікордист Климовський, торбаніст Береза, Павло Кашуба, співак і танцюрист Соловей. Польський магнат Міхал Казимир Огінський (1728—1800), який був великим гетьманом литовським, а також письменником і музикантом (грав на різних інструментах і писав музику), у своєму маєтку в м. Слонімі (нині райцентр у Білорусі)

заснував оркестрову та хорову капели, театр. У його оркестрі грали українці Головня (1776—1785), Недбайло (1776—1797) та ін. [7]

В Україні XVIII ст. у міському побуті різних верств населення розвивалося домашнє музикування. Виконувалися українські пісні й танці, канти, а також пісні-романси з інструментальним супроводом та інструментальна музика. У домашньому музикуванні використовували, крім бандури та скрипки, також і клавішні інструменти. Мемуарна література (щоденники Я. Марковича, М. Ханенка та ін.) засвідчує, що вже в першій половині XVIII ст. в Україні грали на клавікордах, клавіцимбалах, клавесині, а наприкінці XVIII ст. на зміну старовинним різновидам клавішних інструментів приходить фортепіано.

Музична освіта. У розвитку музичного мистецтва значну роль відігравали освітні осередки — приходські та братські школи, колегіуми, зокрема Києво-Могилянський, згодом академія, де навчали нотної грамоти й церковного співу. Братства дбали про належний рівень церковного співу, тому в братських школах його навчанню надавали особливої ваги. У 50-х роках XVII ст. ректор Києво-Могилянського колегіуму Лазар Баранович організував при Києво-Братському монастирі хорову школу, до якої залучали студентів. Важливим осередком музичної освіти й хорового виконавства була Києво-Могилянська академія. Студенти академії брали участь у двох хорах: академічному та церковному хорі Києво-Братського монастиря. Це вимагало певного рівня музичної підготовки, яку студенти діставали в основному при хорах. У другій половині XVIII ст. музичну освіту й навички хорового співу в Києво-Могилянській академії дістали такі талановиті особистості, як М. Березовський, Г. Сковорода, А. Ведель. Останній став диригентом академічного хору. В 1799 р. з ініціативи ігумена Києво-Печерського монастиря й викладача теології Києво-Могилянської академії Іринея Фальковського при цьому монастирі було відкрито клас нотного співу, який відвідували студенти академії.

Музики навчали і в сотенних та полкових школах (у них вчилися діти переважно з козацьких сімей). У січовій школі, заснованій 1659 р. на Чортомлицькій Січі (нижче сучасного Нікополя), було навіть спеціальне відділення, яке готувало співаків і музикантів. На базі цього відділення в 1770 р. було створено окрему школу "вокальної музики і церковного співу", що містилася в слободі Орловщина (тепер Дніпропетровська область). Як свідчать історики, слава про цю школу розійшлася далеко і вчитися до неї прибували діти з усієї України. Очолював цей заклад "знаменитий співака" Михайло Кафізма — улюбленець останнього козацького кошового П. Калнишевського [8]. У більшості монастирів України були добрі хори, при яких півчі-уставники навчали музичної грамоти. У музичній освітній справі важливу роль відігравали також архієрейські школи, що готували церковних півчих.

Одним із важливих центрів музичної освіти в другій половині XVIII ст. став Харків. У Харківському колегіумі був нотний клас. Є підстави вважати, що Г. Сковорода, викладаючи в Харківському колегіумі, навчав учнів колегіуму також співати по нотах.

Найбільшого значення музична освіта набула в "Додаткових класах", які згодом стали Харківським казенним училищем. До програми викладання в цьому училищі входила музика, а на посаду вчителя музики було запрошено іта-

---

[7] Там само. — S. 224, 229—231.
[8] *Пуха І. В.* Зазн. праця. — С. 101, 104.

лійця Франца Мартіні, котрий навчав грати на різних інструментах. У 1773 р. в Харківському училищі відкрили "клас вокальної та інструментальної музики", вчителем та керівником якого став український композитор, автор церковних та світських творів Максим Концевич. У цьому класі наприкінці XVIII ст. працював А. Ведель, заняттями з інструментальної музики керував німець Яків Ціх.

У 1786 р. з ініціативи російського князя генерал-фельдмаршала Г. Потьомкіна на базі його великої домашньої капели в Катеринославі (нині Дніпропетровськ) була відкрита музична академія, директором якої став італійський композитор Дж. Сарті. У 1787 р. цю академію було переведено до Кременчука [9]. Вона стала не тільки навчальним закладом — тут значна увага приділялася також концертній діяльності, через що в штаті була велика кількість співаків і музикантів. Академія мала два відділення: вокально-хорове та інструментальне, де поряд з українськими працювало багато іноземних музикантів (з Німеччини, Італії). У 1791 р. після смерті Г. Потьомкіна академію було закрито.

З 30-х рр. XVIII ст. у Глухові виникла "школа співу та інструментальної музики", що була відкрита за розпорядженням іноземної колегії російського уряду з метою музичної підготовки здібних українських юнаків, яких набирали в Україні для російського царського двору, зокрема, для петербурзької Придворної співацької капели. У школі навчали церковного співу, гри на скрипці, бандурі, гуслях. Згідно з царським указом 1738 р. у школі мали навчатися дванадцятеро дітей, а в Росію щорічно відправляли з цієї школи по десять. У Глухівській школі навчалися, можливо, М. Березовський та Д. Бортнянський, які теж були відправлені в Петербург і згодом стали славетними композиторами.

Були музичні школи і в слободах Олексіївці, Борисівці, Михайлівці на Слобідській Україні в тодішній Курській губернії, які відкрили російські графи Шереметєви. Звідси багато українців потрапило в капели й театри Шереметєвих. Найвидатнішим з них був кріпак Степан Дегтярьов з Борисівки (справжнє прізвище Дегтяревський), який став видатним композитором [10].

Канти. У різних освітніх осередках — братських школах, колегіумах, Києво-Могилянській академії та ін., а також у бурсах та монастирях розвивався такий пісенний вокальний жанр, як канти, який мав тісний зв'язок з українською книжною поезією. Цей жанр уже мав деякі професійні риси. Автори кантів знали музичну грамоту. Канти записувалися в рукописних збірках найчастіше одноголосо або триголосо п'ятилінійною так званою київською квадратовою нотацією. Розвиткові цього жанру сприяло те, що в різних освітніх осередках навчали музичної грамоти, приділялася увага й курсам поетики. Канти творили конкретні автори, але вони збереглися переважно як анонімні. Іноді фіксувалося прізвище автора в акровірші, але невідомо, чи цей автор є творцем лише поезії, чи також і музики. Серед авторів кантів були відомі письменники, суспільні й церковні діячі — такі, як Єпіфаній Славинецький, Димитрій Туптало, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Тимофій Щербацький та ін. Канти писали також студенти, мандрівні дяки, ченці монастирів та інші представники міського населення. Як і тогочасна поезія, вони мали релігійний і світський зміст. Духовні співалися на

[9] *Іванов В. Ф.* Співацька освіта в Україні. — Київ, 1992. — С. 28.

[10] *Елизарова Н. А.* Театры Шереметевых. — Москва, 1944; *Кук В.* Його згубили талант і рабство // Україна. — 1989. — № 40.

честь Ісуса Христа, Богородиці, різних святих. Серед них є й канти релігійно-філософського змісту про смерть, каяття та ін. У Почаївській лаврі на Волині (тепер Тернопільська область) в 1790—1791 рр. вийшла друком збірка духовних кантів під назвою "Богогласник", упорядниками якого були греко-католицькі ченці-василіани цього монастиря. Вони включили до "Богогласника" духовні канти з різних рукописних збірок XVII—XVIII ст. Авторами ряду кантів також були ченці цього монастиря. У духовних кантах простежуються зв'язки з українською церковною монодією (одноголоссям), українським фольклором, а також з польською та латинською духовними піснями.

Крім духовних, існували й світські канти. Вони мали різну тематику. Найпоширенішими були любовно-ліричні та жартівливі. Мелодика світських кантів еволюціонувала, посилювалася її емоційна виразовість, у них особливо відчутний вплив українського фольклору.

У кантах, як і в українській книжній поезії XVII — першої половини XVIII ст., наявна силабічна система віршування з яскраво помітними тенденціями до її тонізації. Вірші кантів мають строфічну будову. Форма ж строфи буває різною — від дворядкової до багаторядкової. У кантах переважає пісенна та пісенно-танцювальна мелодика, в якій майже відсутня розспівність складів. Багатоголосі канти мають стабільну триголосу фактуру, де два верхні голоси рухаються переважно терціями, а бас є гармонічною основою, але в деяких кантах він має досить розвинену мелодичну лінію. У ладових особливостях кантів наявні перехідні тенденції від модальної до тональної системи. В акордовій фактурі кантів простежується мелодичний тип зв'язку між акордами (ознака модальної ладової системи), що трапляється на початку та в середині кантів і породжує паралелізми октав, квінт, тризвуків. Функційно-гармонічне голосоведення (ознака тональної системи) найяскравіше проявляється в кадансових зворотах. Музична форма кантів тісно пов'язана з віршовою структурою тексту. Разом з тим у музично-строфічній формі кантів простежується й кристалізація класичних музичних форм періоду, а також двочастинної форми.

Розвиток церковної музики. Значна увага навчанню нотної грамоти й церковного співу в різних освітніх осередках сприяла тому, що в Україні існували прекрасні церковні хори й особливо плідно розвивалася церковна музика. У другій половині XVII—XVIII ст. продовжувала функціонувати давньоукраїнська церковна монодія (одноголосся), яка фіксувалася п'ятилінійною так званою київською квадратовою нотацією в спеціальних рукописних книгах, що мали назву "Ірмологіон" ("Ірмолой"). У цих великих книгах з сотнями наспівів на різні гімнографічні тексти був записаний весь церковний репертуар давньоукраїнської монодії, який виконували церковні хори в Україні протягом цілого року. Наспіви "Ірмологіонів" були генетично пов'язані зі старокиївським знаменним співом, що виник після прийняття християнства. Вони здебільшого відображають етап розквіту монодії в Україні, який припадає на кінець XVI — першу половину XVII ст. Ірмологійна церковна монодія активно функціонувала в церковноспівацькій практиці України і в другій половині XVII—XVIII ст. Про це свідчать сотні списків "Ірмологіонів", які походять з того часу. Перші друковані "Ірмологіони" з'явилися у Львові в 1700 та в 1709 рр. Давньоукраїнська церковна монодія має багато спільного з давньобілоруською і давньоросійською монодіями й розвивалася у зв'язках з новогрецькою та південнослов'янськими церковноспівацькими культурами. Про це свідчать наспіви з атрибуцією "болгарський", "сербський", "грецький".

"Ірмологіон". Кінець XVII ст. НБУВ, Київ.

На другу половину XVII—XVIII ст. припадає розвиток багатоголосої церковної музики (впроваджена у церквах України ще наприкінці XVI ст.). У цей історичний період простежуються два етапи розвитку багатоголосої церковної музики з притаманними для них стильовими особливостями. У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. в Україні розквітла багатоголоса церковна музика барокового стилю, яка за своїм високим художнім рівнем, національною самобутністю не поступалася українській бароковій літературі, архітектурі та малярству. Цей спів в Україні називали партесним [11], і така назва збереглася до наших днів. Партесний спів дійшов до нас у вигляді рукописних хо-

[11] Ця назва походить від латинського слова pars — "частина, участь, партія". Називний відмінок множини цього слова — partes.

Хористи. Фрагмент ікони "Воздвиження Хреста" з с. Ситихів. Кінець XVIII ст. НМЛ, Львів.

рових партій-поголосників, хорові ж партитури відсутні. Можливо, через такий запис цього співу (хоровими партіями) він і називався партесним. У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. в Україні виникла дуже велика кількість партесних творів, про що свідчить хоч би "Реєстр нотних зошитів", що належав Львівському братству з 1697 р. Він зафіксував 372 партесні твори. На жаль, цей великий фонд досі знайти не вдалося. У Києві зберігається понад 600 партесних творів (записаних у поголосниках) із Києво-Печерської лаври та Софії (нині — в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) [12]. Чимало творів української партесної музики збереглося у книгосховищах Росії. Це було пов'язане з переїздом у Росію українських півчих, регентів, композиторів, знавців партесної музики, які й привозили із собою партесні твори. У середині XVII ст. там почався процес реформування церковного співу, і в російських церквах поступово запроваджували партесний спів, який сформувався в Україні. Особливу прихильність до нього виявляли російський цар Олексій Михайлович та патріарх Никон. Запровадження нового (партесного) церковного співу в російських церквах було пов'язане з різними труднощами. З одного боку, він викликав неприйняття та опір прихильників старої традиції (старообрядців), які вважали використання його в богослужінні відходом від православної традиції. З другого боку, необхідні були церковні півчі, обізнані з цим українським стилем багатоголосої музики, та й самі твори. Таких висококваліфікованих знавців партесної церковної музики (композиторів, півчих, регентів) московська влада від середини XVII ст. стала запрошувати з України. Вони були церковними півчими, регентами церковних хорів та вчителями партесної музики. За наказом царя в Україну відправлялися спеціальні люди, які повинні були знаходити й привозити в Росію україн-

[12] Їх опис та каталогізацію здійснила Н. Герасимова-Персидська. Вона ж розшифрувала, звела в партитуру й опублікувала ряд творів з цієї та інших колекцій (Партесний концерт. — Київ, 1976; *Дилецький М.* Хорові твори. — Київ, 1981; Українські партесні мотети початку XVIII ст. з югославських зібрань. — Київ, 1991). Н. Герасимова-Персидська є також автором численних праць про українську партесну музику (*Герасимова-Персидська Н.* Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст. — Київ, 1978 та ін.).

ських півчих та знавців партесної музики. Траплялися випадки, коли деякі півчі відмовлялися їхати в Росію. Так, у 1656 р. цар Олексій Михайлович наказав привезти в Москву для керівництва партесним співом ченця Києво-Печерського монастиря Йосифа Загвойського, але він утік і його не знайшли. Українських півчих у Росію надсилали церковнослужителі, гетьмани. Таким чином, у Москві та інших містах Росії опинилося чимало українських музикантів, обізнаних із партесним стилем, серед них — і композитори партесної музики, які запровадили цей новий стиль церковного співу в Росії. До них належать, зокрема, й видатні композитори Симеон Пекалицький, Микола Дилецький та ін.

Чимало українців було в Олександро-Невському монастирі, заснованому в Петербурзі 1710 р. Саме сюди протягом XVIII ст. систематично привозили з України ченців, дяків, ієромонахів, часто тих, хто мав добрий голос, для монастирського церковного хору. Деякі з них прославилися як творці партесного церковного співу: Герасим Завадовський, Зіновій Козачок, Феодосій Світлий. Богослужбовий спів у Олександро-Невському монастирі базувався на традиціях українського церковного співу. На початку 40-х рр. петербурзький монастирський хор стає зразком для московських монастирів. У 1742 р. Синод видав указ, який велів організувати "київський спів" у Московській Троїце-Сергієвій лаврі "наподобие невского" [13].

Хоч партесна музика — це авторські твори, проте переважна їх більшість дійшла до нас як анонімні. Однак простежується й нова тенденція, коли композитори претендують на "інтелектуальну власність" і фіксують своє авторство. У згаданому реєстрі нотних зошитів Львівського братства 1697 р. відзначені такі композитори, як М. Дилецький, С. Пекалицький, Гавалевич, Колядчин, Лаконек, Чернущин, Бишовський, Шаваровський, Завадовський та ін. Із їхньої творчості в інших колекціях збереглися лише деякі твори видатних українських композиторів партесної музики — М. Дилецького та С. Пекалицького. У київській колекції партесної музики зберігаються твори М. Дилецького. Крім цього, засвідчені й такі автори: Давидович, Феодосій Світлий, Іван Домарацький, Герман Левицький. Деякі твори позначені іменами Миколи, Грицька. Таким чином, у партесній музиці другої половини XVII — першої половини XVIII ст. простежується тенденція переходу від анонімного до фіксованого авторства. Проте композитори ще не акцентували уваги на створенні індивідуального й неповторного, а спиралися на типове, на характерні ознаки жанру. Через це індивідуальний композиторський почерк у партесних творах розглядуваного періоду ще слабо виражений. Але серед українських творців партесної музики були вже згадувані дуже талановиті композитори — М. Дилецький та С. Пекалицький, які досконало володіли професійною майстерністю і писали високохудожні твори.

Створюючи українську партесну музику, митці засвоїли композиторську техніку так званого концертуючого стилю західноєвропейської та польської церковної музики. Цей стиль у церковній музиці зародився ще наприкінці XVI ст. у творчості італійських композиторів венеціанської школи Андреа та

---

[13] *Чудинова И.* Пение, звоны, ритуал. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 92. Чимало фактів про українських музикантів у Росії подано в праці: *К. Харлампович.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1; див. також: *Корній Л.* Історія української музики. — Київ; Харків; Нью-Йорк, 1996. — Ч. 1. — С. 272—281; там само. — Київ; Харків; Нью-Йорк, 1998. — Ч. 2. — С. 47—52.

Джовані Габріелі. Їхні багатоголосі духовні хорові твори (від шести до шістнадцяти голосів) з інструментальним супроводом називалися концертами. Ознакою концертуючого стилю було багатохорове звучання із зіставленням хорів, хорових груп (ансамблів), соло і хорового туті, вокальних та інструментальних побудов. На виникнення хорового концерту вплинув активний розвиток у Західній Європі інструментальної музики. Під впливом віртуозної сольної інструментальної музики зростає рухливість мелодики хорових голосів, у якій простежуються вокально складні рулади. У хоровому концерті венеціанських композиторів уперше з'явилися ознаки барокового стилю, що виявилися у величному багатохоровому звучанні, колористичних ефектах, контрастах тощо. Концертуючий стиль, що сформувався у Венеції, розповсюдився і в інших реґіонах Італії, а потім і в ряді європейських країн. У Німеччині духовний концерт досяг розквіту в творчості Г. Шютца (1585—1672). Духовні концерти цього нового стилю створювали й польські композитори XVII ст. (М. Мєльчевський, М. Зеленський та ін.). Українські композитори засвоїли композиторську техніку "латинського" духовного концерту і, перевтіливши її на своєму національному ґрунті, створили українську барокову церковну музику без інструментального супроводу.

У багатоголосому викладі українські композитори орієнтувалися на чотириголосу акордову вертикаль (чотириголосий хор), яка може подвоюватися, потроюватися і т. д. Багатохорні композиції (восьми-, дванадцятиголосі й більше) і є характерною ознакою партесного співу.

У партесній музиці яскраво проявилися барокові стильові риси, зокрема, і в жанрі партесного концерту. Якщо емоційний світ давньоукраїнської церковної монодії відзначався спокоєм, епічною величавістю і споглядальністю, то партесна музика сповнена динаміки й контрастів. Своєю виразнішою емоційністю, риторичністю вона справляла значно більший вплив на слухача. Творці партесної музики прагнули розворушити, розчулити душу людини, викликати в неї стан піднесення, величі, а також співпереживання та любові. Нової якості в партесній музиці набула світло-радісна емоційна сфера, пов'язана з прославленням Бога, Христа, релігійних подій та ін., у якій музичними засобами досягався емоційний стан радості, величавий панегіризм ("Воскресенський канон" М. Дилецького). Поглибилася в партесній музиці й сумно-лірична емоційна сфера, її твори наближаються до літературного жанру "плачів". У панегіричних та лірико-драматичних концертах яскраво відобразилися особливості стилю бароко. Панегірики й "плачі" є характерними жанрами й української барокової поезії.

До барокових рис належить об'ємне відчуття простору в партесній музиці. Багатохорова фактура партесних творів з колористичним зіставленням великої і малої кількості голосів, їх поступовим імітаційним включенням створювала ефект широкого різнотембрового простору. Українські композитори досягали яскравої і різноманітної звукової колористики зіставленням окремих голосів або груп голосів з різними тембрами, а також тутійних епізодів (коли співає весь хоровий склад разом) з ансамблями хорових груп. Аналогією до барокової малярської пишної декоративності може бути часто використовувана в окремих епізодах партесного концерту мелодика мелізматично-колоратурного типу, що виникла під впливом інструментальної музики. Барокове мистецтво побудоване на принципі контрасту. На цьому й оснований партесний кон-

Перша сторінка партесних концертів. Київ, 1787 р.

церт. Контраст у партесному концерті простежується на різних рівнях — образному, музично-тематичному, фактурному, тембровому, метроритмічному. Він відіграє головну роль у формотворенні. Для партесного концерту найтиповішим є контрастне зіставлення тутійних побудов щільної акордово-гармонічної фактури (8, 12, 16, а іноді й більше голосів) з прозорою фактурою хорових ансамблів, що часто нагадує триголосу кантову фактуру. У таких зіставленнях простежується не тільки фактурний, тембровий, а й образний та метроритмічний контрасти. Для партесних творів характерним є контраст поліфонічного та гармонічного викладу. Ладо-гармонічна система партесної музики, як і кантів, відображає вже розпочатий, але остаточно не завершений перехід від модальної гармонії до класичної тональної системи. На початку і в середині побудов ще простежується мелодичний тип зв'язку між акордами, через що виникають паралелізми октав, квінт, тризвуків. З модальними залишками пов'язані ознаки тональної децентралізації, існування старовинних діатонічних ладів. Але в партесній музиці вже є і яскраві ознаки тональної системи, що особливо проявляються в кадансових зворотах. Тогочасні композитори прекрасно володіли й прийомами контрастної та імітаційної поліфонії; простежується також зародження побудов фугованого типу ("Воскресенський канон" М. Дилецького). Форми партесних творів відзначаються різноманітністю. Композитори використовували форму мотетного типу (імітаційне проведення голосів, яке завершується акордовим хоровим туті), часто трапляється наскрізна форма, що складається з нанизування побудов з елементами повторності. Помітна й кристалізація класичних форм — тричастинної та рондоподібної.

Національної своєрідності партесній музиці надало використання композиторами мелодичних зворотів давньоукраїнської церковної монодії, кантових особливостей, а також українських народних мелодій пісенного й танцювального характеру. Композитори свідомо використовували мелодії світських жанрів у церковній партесній музиці. Так, М. Дилецький у своїй теоретичній праці "Граматика музикальна" давав пораду використовувати в композиціях не тільки церковні мелодії, але й "свіцькую якую пісеньку".

Українські композитори зуміли досягти в партесній музиці високої худо-

жньої і професійної майстерності. Своє захоплення партесним співом висловлювали деякі іноземці, що перебували в Україні. Так, сирійський мандрівник Павло Алеппський у середині XVII ст. писав: "Ніщо так не дивує нас, як краса маленьких хлопчиків та їхній спів, виконуваний від щирого серця в гармонії зі старшими". Священики співали в лаврі "разом з півчими, що заміняло орган, тобто з хлопчиками, голосом, який хапав за душу" [14].

Посібники з теорії музики. З розвитком партесного співу почали з'являтися й теоретичні посібники, які давали необхідні знання з теорії написання цієї музики та її співу. М. Дилецький, будучи творцем партесної музики, став її найвизначнішим теоретиком. Він перший у Східній Європі написав теоретичний трактат "Граматика музикальна", яка стала дуже важливим посібником для композиторів, що творили партесну музику, та для співаків-хористів, які її виконували. Біографічних відомостей про композитора збереглося дуже мало. Поки що невідомі роки його народження й смерті. Московський дяк І. Коренєв, що спілкувався з М. Дилецьким, вважав його "жителем града Києва", інші тогочасні російські джерела називають його "іноземцем" (вихідців із Правобережної України та Білорусі в той час у Росії називали іноземцями), що дає підставу твердити про його українське походження. Дилецький здобув прекрасну освіту у Вільні в Єзуїтській академії і там же в 1675 р. написав першу редакцію "Граматики музикальної". На основі віленської "Граматики...", яка не збереглася, були написані її нові авторські редакції в Росії — у Смоленську (1677), Москві (1679, 1681) та Санкт-Петербурзі (1723). Остання редакція була створена українською мовою (про неї див.: Микола Дилецький. Граматика музикальна / Післямова і додатки О. Цалай-Якименко. — Київ, 1970). Написання "Граматики..." в Санкт-Петербурзі українською мовою (ймовірно, М. Дилецьким), мабуть, обумовлене тим, що у Придворній співацькій капелі, а також в Олександро-Невському монастирі було багато українських півчих. Невідомо, яким чином Дилецький потрапив у Росію; можливо, його, як й інших українських музикантів, запросили для поширення партесного співу. "Граматика..." Дилецького мала перш за все практичне призначення. Вона служила для опанування музичної грамоти, релятивного способу співу за сольмізаційною системою та техніки композиції партесної музики. Але разом з тим "Граматика..." закладала основи музичної теорії та естетики. На "Граматиці..." Дилецького позначилися гуманістичні погляди її автора, а також впливи естетики бароко.

Церковна музика другої половини XVIII ст. У другій половині XVIII ст. церковна музика істотно реформувалася. Найяскравіше це виявилося в жанрі хорового концерту. Змінилася стильова орієнтація церковної музики — відбувся перехід від барокового до класичного стилю. На цьому етапі композитори теж засвоювали композиторську техніку й досягнення тогочасного західноєвропейського музичного мистецтва. На церковній музиці позначилися ті стильові процеси "передкласичного періоду" та зрілого класичного стилю, що були характерні для західноєвропейської світської і церковної музики XVIII ст. На український хоровий концерт другої половини XVIII ст. міг вплинути італійський акапельний мотет венеціанської та болонської шкіл. Мотети на тексти псалмів писали італійські

---

[14] Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. — Москва, 1897. — С. 2, 61.

композитори Л. Лео, Н. Йомеллі, А. Саккіні, Т. Траєтта. Представник венеціанської школи Б. Галуппі написав на тексти псалмів багато чотиричастинних акапельних мотетів. Українській церковній музиці цього нового стилю характерні внутрішня простота, гармонійність, ясність, урочисті й енергійні музичні образи, що пов'язує її з класичним стилем. Але на хоровому концерті позначилося й притаманне музичному мистецтву другої половини XVIII ст. виділення "чуттєвості", що було обумовлене новим світом почуттів та емоційних станів, втілених у церковній музиці; відбулося збагачення її особистісним началом. З цим пов'язане надання першорядного значення мелодиці, котра стає емоційно виразовішою. Лірична образність у хоровому концерті набуває драматичнішого характеру, ніж у партесному концерті. Крім того, хоровому концертові другої половини XVIII ст. властива психологізація ліричної сфери, а іноді виділяються підкреслено "чуттєві" інтонації, що свідчить про виникнення у цій музиці елементів сентименталізму (А. Ведель).

У хоровому концерті другої половини XVIII ст. порівняно з партесним відбулося зменшення кількості голосів. Переважають чотириголосі концерти, рідше трапляються восьмиголосі. Зменшення кількості голосів створювало більш камерне звучання. Однією з найістотніших відмінностей хорового концерту нового стилю від партесного концерту є його циклічна форма, що складається з трьох, чотирьох, а іноді й більше частин із позначенням темпів у кожній. Найчастіше вживаними є три- і чотиричастинні хорові цикли, що базуються на принципі контрасту (музичнообразного, темпового, тонального, метричного, фактурного). Хоровий концерт другої половини XVIII ст. базується на сформованій класичній гармонії. Композитори досконало оволоділи вільною поліфонією і в концертах використовували різноманітні імітації, але особливо поширеними стали фугатні форми, зокрема фуга. У хоровому концерті значно змінилася якість музичного тематизму. Він став більш індивідуалізованим, емоційно виразовішим. У тематизмі концертів проявилися зв'язки з церковною монодією, партесним концертом, а також зі світськими жанрами, які в той час побутували в міському середовищі (канти, міська пісня-романс, марші та ін.). Ліричний тематизм хорових концертів часто має пісенну жанрову основу; тут помітні впливи української народної ліричної пісні, що надало йому українських рис. На тематизмі хорових концертів позначилися також впливи західноєвропейської інструментальної та оперної музики.

У хоровому концерті другої половини XVIII ст. важливим чинником стає авторство, і творчість композиторів позначена індивідуальними стильовими рисами. Новий стиль церковної музики в Україні розпочав композитор Андрій Рачинський (бл. 1729 — бл. 1800). Він здобув освіту у Львові і в цьому ж місті три роки був диригентом єпископської капели. У 1753 р. Андрій Рачинський переїхав на Лівобережну Україну і протягом десяти років служив придворним капельмейстером гетьмана Кирила Розумовського в Глухові. Там розгорнулася його музична й композиторська діяльність — писав церковну музику. Збереглися відомості, що Г. Теплов, котрий працював у гетьмана К. Розумовського, привіз із Глухова до Петербурга церковні твори А. Рачинського. Через новизну цих творів їх спочатку виконували тільки при дворі, щоб поступово привчити слух публіки до нового хорового стилю церковної музики [15]. З творів Ра-

---

[15] Придворная певческая капель // Отеч. записки. — 1823. — Ч. 14. — № 38. — С. 424.

чинського поки що знайдено лише два хорові концерти: "Не отвержи мене", "Скажи мі, Господи, кончину мою", які зберігаються у вигляді поголосників (але немає повного комплекту всіх партій) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ці нотні матеріали свідчать, що то вже були хорові концерти нового стилю.

Зачинателем нового стилю церковної музики був також М. Березовський. Його висохудожня творчість дала поштовх для розвитку цього стилю у творчості Д. Бортнянського, А. Веделя, С. Дегтярьова, С. Давидова. Усі вони — українці за походженням, але тільки Ведель творив музику в Україні, інші ж — у Росії, а дехто з них — і в Італії. Українське походження цих композиторів впливало на їхню ментальність, яка позначалася і на творчості. Початкову освіту вони здобували переважно в Україні, були добре обізнані з українським фольклором, міськими піснями, кантами, церковною партесною музикою, що її перейняла з України російська церковна практика. Ще юнаками Березовський та Бортнянський були привезені з України до Петербурга для співу в Придворній співацькій капелі, де перебували в оточенні земляків. Придворна співацька капела комплектувалася з найкращих співаків, зокрема, й маленьких хлопчиків з добрими голосами, яких набирали в різних регіонах Російської імперії, перш за все в Україні. Я. Штелін писав, що "хор Імператорської придворної капели складається тепер із ста якнайкращих відбірних співаків, переважно українців" [16]. Керівниками Придворної капели протягом XVIII ст. ставали також переважно вихідці з України. Протягом 1758—1795 рр. нею керував виходець з України Марко Полторацький, який став її директором. Тому не дивно, що в Росії Березовський та Бортнянський продовжували розвивати традиції української церковної музики і творити новий стиль. Я. Штелін у своїй книзі "Музыка и балет в России XVIII века" називав їх українськими музикантами. Він писав, що в церковній службі Придворна капела співала хорові концерти, "створені як італійськими придворними капельмейстерами, якот Манфредіні, шановним Галуппі, так і українськими композиторами, які раніше були придворними композиторами" [17]. Серед останніх він виділяє М. Березовського.

Максим Созонтович Березовський (1745—1777) народився в Україні у м. Глухові і там же навчався в музичній школі. У Глухові він міг чути хорові концерти нового стилю, започатковані А. Рачинським. Навчався Березовський також у Києво-Могилянській академії. У 1758 р. його було взято до царського двору в Петербург. Він співав у трупі оранієнбаумського придворного театру, де співаками були переважно італійці, і виступав у головних ролях італійських опер. Поряд з діяльністю в оперній трупі Березовський співав у Придворній співацькій капелі, а в 60-х рр. уже писав церковну музику. У 1769 р. Березовський приїздить до Італії і навчається контрапункту у славнозвісного педагога Болонської академії Джованні Баттіста Мартіні. В 1771 р. Березовський склав іспит і йому присвоїли титул академіка Болонської академії. Його ім'я вписане на спеціальній дошці на будівлі цього закладу поруч з іменем Вольфганга Моцарта — як академіків Болонської академії. У 1773 р. Березовський повертається до Санкт-Петербурга. Суспільна атмосфера в столиці була для композитора задушливою і нестерпною. Хоч в Італії він здобув визнання й високий титул, проте в Росії

[16] *Штелин Я.* Указ. соч. — С. 58.
[17] Там само. — С. 59.

його не оцінили, не просували по службі й ставилися як до звичайного рядового службовця капели. У 1777 р. Березовський молодим, у розквіті таланту, покінчив життя самогубством.

На церковній музиці М. Березовського позначилося велике обдарування композитора, його яскрава індивідуальність і висока професійна майстерність. За короткий час свого життя він написав досить багато церковних творів. Йому належить повна Літургія, причасні вірші, цілий ряд концертів та ін. Нині відомі, на жаль, тільки ноти Літургії, причасних віршів та деяких хорових концертів. Серед церковних творів Березовського є шедеври української церковної музики. До них належить концерт "Не отвержи мене во время старости". Церковна музика композитора становить перший етап розвитку української церковної музики нового спрямування, в якому простежується перехід від бароко до раннього класицизму.

Традиції нового класичного стилю в церковній музиці розвинув Дмитро Степанович Бортнянський (1751—1825). Він народився у Глухові і там же, мабуть, відвідував музичну школу. В 1758 р. його відправили до Петербурга — у Придворну співацьку капелу. Першим учителем Бортнянського став його земляк — керівник цієї капели Марко Федорович Полторацький. Маючи добрий голос, Бортнянський у віці 13 років співав у оперних виставах при дворі. Важливе значення для нього мала зустріч з відомим італійським композитором Бальдассаре Галуппі, який перебував на придворній службі в Петербурзі. Цей композитор, оцінивши обдарування юнака, навчав його протягом трьох років, а виїжджаючи з Росії у 1768 р., рекомендував Катерині II відправити Бортнянського до нього у Венецію для продовження занять. Молодого композитора послали в Італію, де він пробув десять років (1769—1779). Це був час не тільки навчання, але й засвоєння багатих досягнень італійської та західноєвропейської музики в цілому, роки шліфування своєї майстерності та досягнення композиторської зрілості. Повернувшись до Петербурга, Бортнянський отримав посаду капельмейстера Придворної співацької капели, а з 1784 р. зайняв посаду капельмейстера "малого двору", що був у Павловську та в Гатчині. У 1796 р. композитор дістав посаду директора Придворної співацької капели, на якій пробув до кінця життя. Час його керівництва капелою можна вважати одним з найяскравіших періодів її діяльності.

У спадщині композитора досить значна кількість церковних творів: 35 однохорних (чотириголосих) і 10 двохорних (восьмиголосих) концертів, а також концерт для шестиголосого хору; 14 "Хвалебних" ("Тебе Бога хвалим"), які наближаються до концертів, 2 Літургії, 7 "Херувимських" та ін. Церковним творам Бортнянського порівняно з творами інших тогочасних українських композиторів найбільше пощастило, бо переважна кількість їх була опублікована, хоч значна частина ще залишається в рукописах. У церковній музиці композитор досягнув висот художньої та професійної майстерності. Його церковна музика захоплює яскравою мелодійністю, ніжністю й глибиною почуттів, класичною урівноваженістю, природною простотою і великою майстерністю та винахідливістю автора у використанні хорової фактури. Д. Бортнянський, як і М. Березовський, підпорядкував тогочасну західноєвропейську композиторську техніку й стилістику українським традиціям церковної музики, використав українські фольклорні джерела і створив музику з виразними індивідуальними та українськими національними рисами.

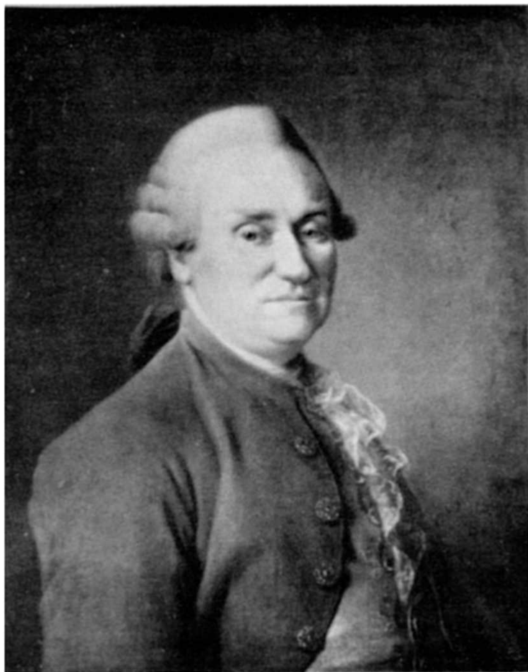
Якщо Березовський та Бортнянський писали церковну музику, перебуваючи в

Росії та Італії, то Артем Ведель творив її в Україні. Артем Лук'янович Ведель (1767—1808) народився в Києві. З 1776 р. він навчався в Києво-Могилянській академії, де дістав загальну й музичну освіту. Музично обдарований, з прекрасним голосом, А. Ведель співав у хорі академії, а в старших класах диригував ним. Він також добре грав на скрипці в оркестрі. Під керівництвом Веделя академічний хор досягнув вершин виконавської майстерності. Слава про Веделя як диригента й співака розійшлася далеко за межами Києва. Коли головнокомандувач військ Москви й Московської губернії П. Єропкін звернувся до Київського митрополита і ректора Києво-Могилянської академії Самуїла Миславського, щоб той надіслав йому "знавця церковного співу", вибір випав саме на Веделя. У Москві він перебував з 1788 до 1792 р., де керував хоровою капелою головнокомандувача П. Єропкіна, а потім — князя О. Прозоровського, хоч формально вважався канцеляристом у департаменті Сенату. Повернувшись до Києва, композитор познайомився з генерал-поручиком А. Леванідовим, який любив музику і хоровий спів. За порадою останнього Ведель вступив на військову службу і був призначений капельмейстером корпусного хору. Під його керівництвом цей хор за короткий час став найкращим у Києві. Коли А. Леванідова призначили харківським і воронезьким генерал-губернатором, разом з ним до Харкова переїхав і Ведель. Тут він керував намісницьким хором. У 1796 р. Леванідова було звільнено зі служби й відправлено у відставку. Це негативно позначилося й на долі Веделя, бо в особі Леванідова він мав протектора й великого аматора музики, який сприяв його музичній діяльності. Ведель у Харкові став керувати губернаторським хором і працював капельмейстером вокального класу в Харківському казенному училищі та викладав у ньому спів. У 1798 р. він повернувся до Києва. Останній період його життя повний загадковостей. Взимку 1799 р. Ведель поступив у Києво-Печерську лавру послушником і був там короткий час, не ставши ченцем. Через ці, й досі не до кінця з'ясовані, обставини у 1799 р. за розпорядженням губернатора його оголосили божевільним. Генерал-прокурор подав справу Веделя для вирішення Павлові I, а той звелів ув'язнити композитора в божевільню і тримати там "без випуску" [18]. Такий наказ царя, очевидно, свідчив, що Веделя відправили у божевільню не для лікування, а як небезпечну для влади людину. Молодого Веделя (йому було 32 роки) — композитора великого таланту ув'язнили в божевільню, яка була "страховищем на-

Д. Бортнянський. Гравюра за малюнком В. Боровиковського. XIX ст.

[18] *Кук В. С.* Артем Лук'янович Ведель (Ведельський). — Київ, 1971.

Д. Левицький. Перший директор петербурзької Придворної капели М. Полторацький. Кінець XVIII ст.

роду", де хворі, як в'язні, перебували в жахливих умовах. Лише тоді, коли Ведель був уже смертельно хворим, його звільнили і він помер 1808 р.

Доробок церковних творів А. Веделя досить великий. Композитор написав понад 20 хорових концертів, Всенічну службу, дві Літургії, значну кількість окремих творів — "Херувимські", ірмоси, канони, кондаки, вокальні тріо (серед них найпопулярніше "Покаяния отверзи ми двери"). Але досі його твори повністю не надруковані. Керівництво Придворної співацької капели, яке до кінця XIX ст. було цензором духовних музичних видань, не допускало друкування творів цього композитора, через що аж до початку XX ст. вони розповсюджувалися в рукописах. Ще за життя композитора й після його смерті його твори викликали захоплення слухачів, були популярними та улюбленими не тільки в Україні, а й в Росії. У музично-образному змісті концертів А. Веделя, що створювалися на тексти псалмів, домінує драматична лірика з психологічними рисами. Музика лірико-драматичних концертів, які в нього є переважаючим видом хорового концерту, має й особистісний характер. При втіленні в концертах переживань особистості з підвищеною чуттєвістю простежуються сентименталістські риси, тобто в них зароджувалися передромантичні тенденції. У музиці А. Веделя яскравіше, ніж в інших композиторів, увиразнилася українська національна специфіка. Вона проявилася не тільки в цитатній схожості деяких мелодичних зворотів з українськими народними піснями, піснями-романсами, духовними кантами, але й у створенні композитором наспівного стилю з опорою на українські музичні джерела та в характері музики в цілому, позначеної національною своєрідністю.

Твори М. Березовського, Д. Бортнянського та А. Веделя — це кульмінаційний злет української церковної музики. Значні її досягнення в другій половині XVIII ст. зумовлювалися багатими надбаннями в попередню епоху барокового партесного концерту і дуже високим рівнем хорового виконавства. Визначальними були і великий талант цих композиторів, висока професійна освіта, добре знання вокалу та виразових можливостей хору. Церковні твори Березовського, Бортнянського і Веделя звучать у наш час не тільки в церквах, а й у концертних залах. Вони викликають захоплення слухачів як в Україні, так і в усьому світі. Видатний український композитор С. Людкевич писав, що "краса і сила творів Бортнянського (принаймні духовних), подібно як Моцарта, Баха й усіх найбільших творців, є вічна і не залежна від

часу" [19]. Ці слова повною мірою можна віднести й до церковних творів М. Березовського та А. Веделя.

Музика в шкільному театрі та вертепі. З церковною музикою й духовними кантами був тісно пов'язаний шкільний театр, в якому використовувалася драма з музикою. За період другої половини XVII — першої половини XVIII ст. збереглося найбільше шкільних драм — різдвяних і великодніх містерій, міраклів, мораліте, історичних п'єс. Хоч музика звучала у більшості українських шкільних драм, проте спеціальних нотних записів її не збереглося. Незважаючи на це, можна скласти певне уявлення про роль музики в драмі на основі текстів, де є чимало роз'яснювальних ремарок, а також словесних текстів музичних номерів, що зафіксовані у драмах. Музичні номери драм мають заголовки "пініє", "кант", в окремих випадках — "cantus". Найсистематичніше музика використовувалася в основній — "серйозній" частині драми. Тут невід'ємним був хоровий спів. Зрідка використовувалися сольний спів, дуети, ансамблі. Серед персонажів співали біблійні герої, траплялися й співи давньогрецьких міфологічних героїв. Крім того, співали й інші персонажі — Мати і постать Сербія у трагедії М. Козачинського, поганський жрець Жеривол у драмі "Владимер" Ф. Прокоповича та ін. Дуже часто в драмах звучав спів хору ангелів. У містеріальних драмах їхній голос долинав з другого поверху сцени. Тексти деяких драм дають підставу вважати, що в них виконувалася й інструментальна музика. У п'єсах йдеться про гру на таких інструментах, як гуслі, сопілка, цівниця (старовинний духовий інструмент), тимпани, цитра. У музичному оформленні шкільних драм використовувалися й інструменти, типові для українського народного музикування. У драмі про Олексія, чоловіка Божого, в сцені "іграніє свадьби" музиканти грали на цимбалах і скрипках. Ці інструменти, як відомо, входили до традиційного народного інструментарію в Україні — троїстих музик. Крім співів та інструментальної музики зрідка використовувалися й танці. Часто танець поєднувався зі співом. У драмі "Владимер" Ф. Прокоповича, як свідчить ремарка, "ідоли зо жрецями, поющими пісни, скачуть". У цьому випадку йдеться, можливо, про якийсь ритуальний язичницький танець. Особливо цікавий приклад використання танцю в драмі "Іосиф Патріарха" Л. Горки. Наприкінці IV дії спів хору супроводжувався танцем арабчаток, і в рукопису п'єси навіть зображена схема цього танцю.

У драматургічних функціях співів хору українські автори спиралися на певні традиції використання його в античній трагедії і пристосовували їх до особливостей барокової драми. У значній частині драм хор виконував функцію допоміжного персонажа. Але при цьому простежується два підходи до його використання, які існували і в античній трагедії. В одній групі драм виступи хору тісно пов'язані з їх змістом і він міг звучати в різних місцях дії, а іноді трапляються й повністю музичні сцени. В інших драмах він співав тільки наприкінці дій або й наприкінці драми і не мав прямого зв'язку з її фабулою. У першій групі драм роль хору була важливою, а його функції — різноманітними. Хори виконували роз'яснювально-коментуючу, засуджувальну, співчувально-оплакувальну, панегіричну, віщувальну, морально-дидактичну, розважальну функції.

[19] *Людкевич С. Д.* Бортнянський і сучасна українська музика // С. Людкевич. Дослідження, статті, рецензії, виступи. — Львів, 1999. — С. 319.

Хоч спеціальних нотних записів музики драм немає, проте в рукописних збірках української церковної музики XVII—XVIII ст. можна знайти деякі нотні записи музичних творів, які звучали у драмах. Як свідчать ремарки драм, у них використовувалася церковна музика на тексти церковної гімнографії. На відзначені в драмах церковні гімнографічні тексти в українському богослужінні в другій половині XVII—XVIII ст. виконувалася церковна монодія та партесні твори. Ймовірно, що автори драм використовували на ці тексти саме церковну монодію. Монодичні наспіви були загальновідомими, вони фіксувалися в кожному нотолінійному "Ірмологіоні" і їх нескладно віднайти. Крім богослужбового співу, до драм залучали й популярні в той час духовні канти. Існувала й практика співати поданий у драмах словесний текст на мелодію ("на тон") відомого канта. Через це в рукописних збірниках духовних кантів, а також у друкованому Богогласнику (1790) вдається віднайти деякі нотні записи музичних номерів драм. В інтермедіях світського змісту не простежується такої систематичності у використанні музичного чинника, як в основній частині "серйозної" драми, хоч у деяких інтермедіях співав хор, а також звучали сольні музичні номери; іноді використовувався спів з інструментальним супроводом [20].

Із шкільною драмою пов'язаний *вертеп* — народне лялькове театральне дійство. Найрозвиненішим є текст Сокиринського вертепу, який, вірогідно, походить із другої половини XVIII ст. Його власником і видавцем був Г. П. Ґалаґан. Текст вертепної драми з нотами, за свідченням Г. П. Ґалаґана, у 1770 р. київські бурсаки занесли в маєток його прадіда — в село Сокиринці, де вони ставили вертеп. Відтоді він систематично виставлявся в маєтку Ґалаґанів. У 1882 р. Г. П. Ґалаґан надрукував текст вертепу з нотами [21]. Повніший список Сокиринського вертепу з нотами опублікував Є. Марковський у монографії "Український вертеп" (Київ, 1929). У драматургії вертепу особливу роль відігравала музика. У вертепних виставах брав участь хор та інструментальний ансамбль, які містилися за сценою. У першій дії, де йшлося про народження Ісуса Христа і злодіяння царя Ірода, значну драматургічну роль відігравав хор. Він співав майже в усіх сценах, а в деяких з них звучав лише спів хору, під час якого відбувалася сценічна дія без діалогів. Хор у першій дії вертепу, як і в різдвяній шкільній драмі, виконував роль допоміжного персонажа і мав різні драматургічні функції. Він прославляв Бога, Ісуса Христа, сповіщав про народження Христа, роз'яснював і коментував події, співчував Рахілі-матері, засуджував Ірода, а також виконував моралізаторську функцію в кінці першої дії. За віршовими та музично-стилістичними особливостями хорові музичні номери вертепу були подібними до кантів. У текстах вертепу вони називалися піснями. Для першої дії вертепу характерна єдність музичних номерів. Творець музики вертепу повторював хорові пісні того самого музичного змісту з різним текстом у різних сценах, пов'язаних з тим самим сюжетним мотивом і відповідними персонажами. Така музична повторність простежується у сценах, пов'язаних з Іродом, а також у тих, де виступали три царі, й у сценах, в яких ідеться про страждання матерів. Крім того, між усіма піснями хору, крім першої, існує мелодична та ладо-гармоніч-

[20] Детальніше про музику в українській шкільній драмі див.: *Корній Л.* Українська шкільна драма і духовна музика XVII — першої половини XVIII ст. — Київ, 1993.

[21] *Галаган Г.* Малорусский вертеп // Киев. старина. — 1882. — Т. 10.

на єдність. Це свідчить про зародження окремих ознак наскрізної музичної драматургії. У другій дії вертепу музика також відігравала важливу драматургічну функцію. Через музичні номери здійснювалася характеристика персонажів. На відміну від першої у другій дії хор співав рідко. Найчастіше виконувалися танці й танцювальні пісні. Через жанр танцю передавалася національна індивідуалізація персонажів. Російський Солдат разом з Дарією Іванівною танцював камаринську, Поляк з Полькою — краков'як. Українські танці з козачковими ритмами виконували українські персонажі: Запорожець, Клим, Дід і Баба. Через запальні й енергійні козачки, які танцював Запорожець, розкривалися характерні риси цього персонажа: відважність, рішучість і життєрадісність. Насичення майже всієї другої дії вертепу козачковими ритмами надавало їй оптимістичного, веселого тонусу й увиразнило український національний колорит. Іноді танці виконувалися зі співом. У другій дії вертепу виділяється сольна епічна пісня Запорожця "Та не буде лучше, та не буде краще, як у нас та на Україні". Запорожець співав українську народну історичну пісню, яка виникла, очевидно, за часів Хмельниччини. У ній ідеться про визволення України від польського поневолення і прославляється здобута воля. Ця пісня характеризує героїчну постать Запорожця як патріота України. У другій дії вертепу помітне зародження ознак української комічної опери, яка виникла в XIX ст.

Звернення українських композиторів до оперного жанру. У 70-х рр. XVIII ст. українські композитори М. Березовський та Д. Бортнянський, перебуваючи в Італії, вперше звернулися до оперного жанру. На цей час (друга половина 60-х — 70-ті рр. XVIII ст.) припадає розквіт італійського оперного мистецтва в жанрі опери-серіа та опери-буф. Протягом року в різних містах Італії ставилося близько ста нових опер. У жанрі опери-серіа з опорою на італійські традиції писали не тільки італійські композитори, але й композитори інших національностей (К. Глюк, Й. Мислівечек, В. А. Моцарт). Спираючись на традиції італійської опери-серіа, Березовський та Бортнянський створили опери італійською мовою. В опері-серіа, яка виникла в Італії на межі XVII—XVIII ст. і розвивалася протягом XVIII ст., виробилися усталені ознаки цього жанру, пов'язаного з придворним аристократичним середовищем та класичною естетикою. Відповідно до цієї естетики основним завданням опери було повчання, а тому її сюжети спрямовувалися на показ високоморальних вчинків. У різних сюжетах опери-серіа, згідно з естетикою класицизму, подавалося зіткнення розуму й почуття, обов'язку і бажання — з перемогою першого. Відповідно до естетики класицизму опера-серіа як високий жанр зверталася до сюжетів з античної міфології і трагедії та історичних сюжетів. Із класицизмом пов'язане і вироблення усталених норм жанру опери-серіа. Нормативність позначилася на її структурі. Опера-серіа складалася з трьох дій, поділених на замкнені сцени. Її форми — арія (da capo), речитатив secco (сухий) з акомпанементом чембало та речитатив accompagnato (акомпануючий) із супроводом оркестру — мали визначені функції. В італійській опері-серіа сформувалася характерна для неї стилістика з типовими мелодичними зворотами, риторичними фігурами. Мелодика в аріях відзначалася вокальною красою та віртуозністю. На опері-серіа позначився також розквіт у XVIII ст. в Італії вокального виконавства (bel canto) і наявність видатних італійських співаків із прекрасними голосами та віртуозною технікою. Композитори писали для них арії, в яких вико-

навці вражали своєю технікою, що в результаті привело до самодостатньої віртуозності й до ігнорування вимог драматичної дії та до кризи опери-серіа в середині XVIII ст. У другій половині XVIII ст. ряд композиторів під впливом Глюка або й незалежно від нього почали оновлювати оперу-серіа в напрямі її наближення до драми. Це помітно у творчості представників італійської школи Н. Йомеллі, Т. Траєтти, Б. Галуппі та композиторів іншого національного походження. У річищі цієї новаторської течії в жанрі опери-серіа були опери М. Березовського та Д. Бортнянського. Збереглися відомості про написання і постановку однієї опери М. Березовського — "Демофонт". Вона була поставлена в Італії у місті Ліворно в театрі "San Sebastiano" 1773 р. Ця опера виставлялася під час карнавалу і про неї писала ліворнська газета "Notizie del mondo" ("Новини світу") 27 лютого 1773 р. У рецензії відзначалося, що серед оперних вистав, показаних під час карнавалу, слід виділити оперу Максима Березовського, який поєднав "добрий смак з музичними знаннями". Поки що віднайдено в бібліотеці Флорентійської консерваторії ім. Керубіні партитури чотирьох арій з цієї опери: дві — для сопраніста (арії Тіманта) і дві — для тенора (арії Демофонта), надруковані в Києві 1988 р. [22] Вони свідчать, що лібрето опери було створене на основі драми "Демофонт" П. Метастазіо і її сюжет пов'язаний з античною міфологією. Збережені арії засвідчили велике обдарування композитора, який, творячи в класичному стилі і спираючись на загальноєвропейську стилістику, став висопрофесійним майстром в оперному жанрі.

Три опери в жанрі опери-серіа написав в Італії Д. Бортнянський. Перша — "Креонт", поставлена 1776 р. у венеціанському театрі "San Benedetto". Музику цієї опери поки що не знайдено. Швейцарський дослідник Р. Моозер віднайшов друкований примірник лібрето опери, виданий у Венеції в час її постановки. В основу сюжету була покладена трагедія Софокла "Антігона". Збереглася музика другої опери Бортнянського — "Алкід", яка 1778 р. також була поставлена у Венеції, але в театрі "Sant Samuel" [23]. Бортнянський створив цю оперу на лібрето П. Метастазіо, написане раніше (на його основі писали опери й інші композитори). Темою для лібрето став античний міфологічний сюжет. Фабула опери проста: відбувається становлення характеру центрального героя Алкіда (за однією з версій, справжнє ім'я Геракла), який обирає життєвий шлях. В основі фабули лежить типовий для опери-серіа конфлікт між почуттями та обов'язком. Опера Бортнянського "Алкід" перебуває в річищі тих новаторських течій у розвитку жанру опери-серіа, що проявилися в наближенні музики до драми. Новітні риси в цій опері проявилися у характеристиці головної дійової особи — Алкіда. Композитор передав різні стани його душевних переживань і показав образ цього героя в розвитку. В аріях усіх героїв своєї опери Бортнянський лише зрідка використовує віртуозні пасажі. Для нього вокальна віртуозність не становила самоцілі. Арії були розраховані не на зовнішній ефект, а на розкриття почуттів героя, що стало характерним для оновленої опери-серіа другої половини

[22] *Березовський М.* Арії з опери "Демофонт": Партитура, клавір / Заг. ред. В. Белякова, М. Юрченка. — Київ, 1988.

[23] Партитура опери зберігається у Британському музеї в Лондоні. За копією цієї партитури вона була надрукована у Києві: *Бортнянський Д.* Алкід / Заг. ред. М. Берденникова. Укр. переклад лібрето М. Литвинця. — Київ, 1985.

XVIII ст. В опері значну драматургічну функцію виконує хор. Беручи до уваги найновіші досягнення італійської опери-серіа, Бортнянський створив зрілу й високомистецьку оперу. В італійський період композитор написав ще одну оперу-серіа — "Квінт Фабій" (лібрето А. Дзено) на сюжет з історії Стародавнього Риму. Вона була поставлена в Модені 1778 р. Опера "Квінт Фабій", на жаль, досі не надрукована [24]. Повернувшись у Росію і перебуваючи на службі в російського наступника престолу Павла Петровича капельмейстером, Бортнянський написав для "малого" двору три опери на французькі тексти: "Свято сеньйора" (1786), що створена в дусі класичної придворної пасторалі і в загальних рисах нагадує жанр французької комічної опери; "Сокіл" (1786) та "Син-суперник" (1787), де синтезуються особливості французької комічної опери та італійської опери-буф і поєднується ліричне з комічним. Оперна музика Бортнянського засвідчує, що він прекрасно володів оперним жанром і якби й надалі працював у ньому, то міг би стати одним з найвизначніших оперних композиторів свого часу.

Інструментальні твори. У другій половині XVIII ст. М. Березовський та Д. Бортнянський написали високохудожні інструментальні твори. Першим створив сонату для скрипки й чембало Березовський в Італії, у місті Піза 1772 р. Інструментальні твори Бортнянського, які з'явилися в другій половині 80-х рр. XVIII ст., призначалися для "малого" двору (виконувалися в Павловську та Гатчині). Він написав багато інструментальних творів, але збереглися лише декілька сонат для клавесина, концерт для чембало з оркестром, квінтет № 2, марш ("Гатчинський") для духових інструментів, концертна симфонія, яка є проміжним жанром між концертом і симфонією. Березовський та Бортнянський писали свої твори, орієнтуючись на загальноєвропейську композиторську техніку й стилістику раннього та зрілого класичного стилю і, спираючись на неї, творили інструментальну музику на рівні найкращих західноєвропейських зразків. Інструментальні твори Березовського та Бортнянського відзначаються стрункістю і витонченістю форми. Їм притаманна світла й життєрадісна емоційна атмосфера, характерна для класичного стилю. Типово класичними є також їхні музичні образи — енергійні й темпераментно веселі, з легким і динамічним рухом, галантні й грайливо-граціозні. Обидва композитори — прекрасні мелодисти, і це яскраво відбилося в їхній творчості. Вони створили чудові сторінки інструментальної ліричної кантилени з виразовою почуттєвістю. Хоч Березовський та Бортнянський, як і композитори інших національностей, у цю епоху орієнтувалися в інструментальній музиці на загальноєвропейську музичну систему класичного стилю, однак при цьому в їхній музиці спорадично відчуваються українські риси в кантиленній ліричній мелодиці, а також у тематизмі з ритмами козачкового характеру в інструментальних творах Бортнянського.

У другій половині XVIII ст. виникали й інструментальні твори, в яких простежується цитатне використання українського фольклору. Фольклорні джерела тут поєднуються з класичною стилістикою. До нашого часу дійшли нескладні інструментальні твори малої форми, що являли собою обробки українських пісень. Складнішими є варіації для скрипки І. Хандошкіна, написані на основі українських пісень і танців. Іван Остапович Хандошкін (1747—1804), як і Бе-

---

[24] Партитура опери зберігається в Росії у Державному центральному музеї музичної культури ім. М. І. Глинки.

резовський та Бортнянський, був українцем за походженням. Батько композитора — Остап Хандошко і його дід походили з українських селян-козаків. І. Хандошкін працював у Росії і став відомим скрипалем-віртуозом, композитором, педагогом і диригентом. Він писав сольні скрипкові сонати, а також варіації на теми українських та російських народних пісень.

У Петербурзі придворним музикантом був український бандурист, лютняр, співак і композитор Тимофій Білоградський. Він у 1733 р. навчався гри на лютні в Дрездені. Його дочка Єлизавета Білоградська (нар. 1739) була оперною співачкою, віртуозною клавесиністкою і писала музику для цього інструмента.

Твори з українським колоритом писали й композитори інших національностей. Так, чех за походженням Ернест Ванжура (Arnošt Vančura, 1750—1802?) в Росії у 80-х роках XVIII ст. написав "Українську симфонію", в якій використав пісенні й танцювальні українські народні мелодії.

Творчість найвидатніших українських композиторів другої половини XVII—XVIII ст., які писали музику в Україні та поза її межами (М. Дилецький, М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель та ін.), належить до найкращих надбань української музичної культури. Завдяки їхньому великому талантові й високій професійній майстерності, прекрасній обізнаності з досягненнями західноєвропейського музичного мистецтва (барокового, передкласичного й класичного стилів), які вони творчо використовували, музика цих композиторів досягла високого мистецького рівня і є здобутком не тільки української, а й світової культури. Українські композитори М. Березовський і Д. Бортнянський були творцями перших опер у Східній Європі, з успіхом поставлених в Італії у 70-х роках XVIII ст. Українські композитори другої половини XVIII ст. творили на рівні тогочасної європейської композиторської техніки, яку вони досконало опанували, і разом з тим у їхній музиці помітна така тенденція, як увиразнення української національної специфіки. Найчіткіше вона простежується у церковній музиці, в жанрі пісні-романсу, інструментальних творах, де композитори використовували фольклорні цитати, окремі інтонації, а іноді й перевтілювали фольклорні джерела. Написання творів з опорою на народні джерела стане визначальною особливістю української музики XIX ст.

9.3 Театр в Україні

Елементи театрального мистецтва в народних іграх та обрядах, синкретично поєднаних з піснею і танцем, простежуються на українській етнічній території з найдавніших часів у різдвяно-новорічній, весняній, весільній і похоронній обрядовості, ясна річ, тільки тією мірою, якою вони дійшли до кінця XVIII—XX ст., а отже, — якою вони зафіксовані новочасною наукою. Можна тільки припускати, що ті зразки народної творчості, які дійшли до нашого часу, у другій половині XVII — упродовж XVIII ст. мали якнайширше побутування в Україні.

На другу половину XVII — першу половину XVIII ст. припадає період дальшого розвитку започаткованого наприкінці XVI ст. українського шкільного театру. Якщо до першої половини 30-х рр. XVII ст. головним осередком ук-

раїнського шкільного театру був Львів, то у другій половині XVII ст. його центром стає Київ, власне, Києво-Могилянський колегіум. Щоправда, середина XVII ст., а саме 50—60-ті рр., не дають нам конкретно датованих зразків українського шкільного репертуару (відсутність їх може пояснюватись занепадом діяльності Києво-Могилянського колегіуму під час і після Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.) навіть у вигляді найпростіших його виявів — декламацій і діалогів, з яких, власне, й почався український шкільний театр наприкінці XVI — на початку XVII ст. [1]

Декламації і діалоги. Декламація — це віршовані панегірики у формі привітань, надгробних промов (лямментів, плачів або тренів), написів, послань. Темами їх були герби або їх елементи, якісь найновіші події (як-от: війна, укладання миру, зустріч або відправлення посольства, чиясь смерть, перемога, релігійні свята — Різдво, Великдень та ін., важливі історичні події тощо). Виконувались декламації гуртом у шкільних класах або в церквах без сценічних атрибутів, але під час свят і урочистостей допускалося скупе сценічне оформлення (виконавці, одягнуті у відповідні костюми реальних або алегоричних постатей, декламували біля картин чи серед декорацій, вдаючись до відповідних жестів).

Збереглося кілька зразків декламацій з кінця XVII — початку XVIII ст. на пасхальну тему. Це "Вѣрши на Воскресеніє Христово" Лазаря Барановича (опубл. 1674 р.) [2], "Стихи на страсти Господни" Димитрія Туптала (70—90-ті рр. XVII ст.) [3], "Вѣрши на Воскресеніє Христово" Петра Поповича-Гученського (друга половина XVII ст.) [4].

З курсів поетики і риторики, які викладалися в українських школах у другій половині XVII ст., до нас дійшли тільки деякі, починаючи з 80-х рр. XVII ст., але й вони дають конкретне уявлення про той обсяг знань, які здобували студенти в галузі драматичної творчості і сценічного мистецтва. Написанням і розігруванням драматичних творів керував учитель поетики, хоча початки декламації, виразного читання викладав учитель риторики.

Незважаючи на те, що ці твори мали релігійно-дидактичний характер, тогочасна дійсність відбивалася в них у вигляді світських елементів, де були відгуки на окремі животрепетні питання сучасності. "Вѣрши на воскресеніє Христово" П. Поповича-Гученського — це декламації з елементами діалогу. Складалися вони з прологу, монологів двадцяти чотирьох отроків і епілогу. Якщо перші дванадцять учнів в урочистому тоні декламували вірші про муки Христа і його перемогу над дияволом, то з монологу тринадцятого отрока розпочинається пройнятий гумором діалог, у ході якого вони радяться, як боротися зі смертю. З монологу дев'ятнадцятого отрока розпочиналася нова тема, проведена в гумористичному, навіть сатиричному плані, — тема шкільного життя. У розповідях містилися не тільки картинки побуту школярів, а й сатира на тодішній шкільний режим. Один отрок просить воскреслого Христа, щоб росла кропива і зазеленіли ліси, аби в них можна було пасти телят, бо школа, як тюрма, набридла, особливо тому, що в ній "дяк на покутѣ, як ведмѣдь, сидит", забороняючи дітям погратися, ви-

[1] Про це див.: Історія української культури: У 5 т. — Київ, 2001. — Т. 2. — С. 721—730.

[2] Українська поезія: Середина XVII ст. / Упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. — Київ, 1992. — С. 221—223.

[3] Там само. — С. 311—318.

[4] Там само. — С. 334—341.

ходити за межі шкільного подвір'я та караючи їх різками; другий теж мріє, аби розвився ліс, щоб у ньому сховатися; третій — щоб утекти зі школи, бо воліє "пасти в полю корови и воли", а як батько буде знову до школи посилати, то нізащо не піде. Слова з монологу останнього отрока: "Мені зас маленкому писанки даруйте" — дають підставу здогадуватися, що ці вірші виконувались не в церкві, а на церковному майдані або й у приватних садибах.

Різдвяні вірші, що збереглися в так званому Дернівському збірнику, який відноситься до другої половини XVII чи початку XVIII ст. (знайдений у селі Дернові, тепер Кам'янко-Бузького району на Львівщині), декламували двадцять сім учнів (збереглися монологи лише останніх шістнадцяти). П'ятнадцятий отрок теж розповідає про шкільний режим і просить милостиню. У цьому самому збірнику вміщено твір, що має вже більш розвинену драматичну форму, — "Дияліог во кратцѣ собранній, на персон седм, на двѣ части расположенній...". Спершу тут виступає хор, "красномовець" виголошує пролог, а далі йде діалог отроків на тему воскресіння. Першу частину закінчує "красномовець". Друга частина є розмовою Луки і Клеопи з "Євангелія" від Луки.

Серед інших творів, що належать до другої половини XVII ст., слід згадати "Dialogus de passione Christi" ("Діалог про страждання Христові"), знайдений у селі Смерекові (тепер Жовківського району Львівської області). Пролог у цьому діалозі написаний по-польськи, а наступні п'ять сцен — по-українськи. Це дало підстави І. Франкові висловити припущення, що діалог виконувався, а може, й був написаний 1660 р. в Жовкві, при дворі магнатів Собеських [5].

До другої половини, а може, навіть до кінця XVII ст. належить ще один діалог, який має умовну назву "Банкет духовний", знайдений у василіанському монастирі в Підгірцях (тепер Бродівського району Львівської області) у неповному списку. Твір складається з трьох частин: віршованого прологу, прозової розмови і віршованого епілогу. Зміст цього твору свідчить про те, що він мав проголошуватись за якоїсь урочистої оказії, можливо, під час річного іспиту, перед чисельною публікою, головним чином батьками й родичами. Про них і говориться у пролозі. Сама розмова складається із запитань і відповідей загального і катехізичного змісту. В епілозі є заклик, зокрема, й до неписьменних людей, віддавати дітей до школи, "би ся учили в школѣ шановати родичов своих, як теж і Бога знати", бо тим часом, як сказано в епілозі, "всѣ ходят поволи, аж хиба сотый дасть хлопця до школы" [6]. Відомо, що 1689 р. відбулася вистава якогось діалогу у Львівській братській школі.

Незважаючи на те, що всі згадані декламації і діалоги знайдено на території Східної Галичини, вони перебувають у прямому зв'язку з театральною практикою передусім Київського колегіуму, де ці форми драматичної творчості були широко представлені й за шкільними правилами щомісячно задавались учням для вивчення напам'ять і розігрування в класах без будь-якої театральної обстанови, зважаючи на їх простоту, невеликий обсяг і нечисленність виконавців. Декламації та діалоги розносились школярами по Україні під час вакацій, хоч могли їх створювати на місцях і колишні студенти.

Окремо в цьому ряді стоять зразки привітальних декламацій і похоронних

---

[5] *Франко І.* Мистерия страстей Христовых // Франко І. Зібр. тв.: У 50 т. — Київ, 1980. — Т. 28. — С. 334.

[6] *Франко І.* Банкет духовный // Там само. — С. 365—374.

плачів (ляментів). Що стосується останніх, то відомий з того часу твір “Гербы и трены при гробѣ и трунѣ того ж ясне-превелебного єго милости господина, отца и пастыра кир Сильвестра Косова, архієпископа, митрополита Кієвского, Галицкого и всея Россіи, екзархи святайшаго апостолского Константинополскаго трону, з свѣтом раздѣленного, на подѣление жалю, през музы коллекгіум Кієво-Могилеанского роздѣленые: На роздѣленіє Косовіаньских гербов”, опублікований анонімно лаврською друкарнею в Києві 1658 р. [7], а також “Плач о преставленіи великаго государя Алексея Михайловича” Л. Барановича (опубл. 1676 р.) [8], що призначався для декламування тринадцятьма юнаками (чи то в Новгороді-Сіверському, де жив тоді й працював Л. Баранович, чи в Києві, де ця книжка надрукована).

Л. Баранович ще 1666 р. вмістив у своєму збірнику “Меч духовный” вірш “На єго пресвѣтлаго царскаго величества знаменіє”, в якому ідентифікував Олексія, чоловіка Божого, з царем Олексієм [9].

Отже, уже в 60-х рр. XVII ст. й у Києві з’являються такі зразки поетичних панегіриків, витриманих у формі декламації та у стилі бароко [10], які пройняті духом сервілізму щодо російського царя.

Під опікою царського двору в Росії й, зокрема, на замовлення російської адміністрації у межах України протягом 60—70-х рр. XVII ст. стали з’являтися художні твори, в основу яких клався мандрівний сюжет легенди про Олексія, чоловіка Божого (святий Олексій тоді уявлявся патроном царя, а тому день пам’яті святого Олексія — 17 березня — урочисто відзначався як пошанування царя).

Шкільна драма. У 1673 р. новопризначений київський воєвода князь Юрій Петрович Трубецькой, готуючись до зустрічі в Києві самого царя і знаючи про його захоплення виставою першої п’єси російського театру “Артаксерксово дѣйство” (алегорично присвяченої цареві) 17 жовтня 1672 р., вирішив улаштувати на честь його приїзду театральну виставу, яка мала бути кращою за московську, і присвятити її безпосередньо цареві. Ю. П. Трубецькой замовив комусь із київських літераторів із кола Києво-Могилянської академії п’єсу з приємною цареві асоціацією — про Олексія, чоловіка Божого. Але цар до Києва не приїхав. Напис на рукописі драми “дѣялося в лѣто 1673”, на думку дослідників, треба сприймати як вказівку на рік написання п’єси або ж як вказівку на виставу, але пробного, репетиційного характеру [11], бо наступного року, а саме в день іменин царя — 17 березня 1674 р., в Києві відбулася вистава “Алексій человек Божій”, про що свідчить опублікована Києво-Печерською друкарнею до цієї події програма (йдеться не про перелік учасників, а про короткий переказ змісту драми). Але якщо сама драма написана староукраїнською книжною мовою, то програма — церковнослов’янською з елементами української. Це зумовлювалося прагненням догодити цареві, якому мала бути надіслана програма, і тим вельможам, які були присутні на виставі.

Легенда про Олексія, чоловіка Божого, вже зазнала до того часу чимало драматургійних переробок у всіх середньовічних західноєвропейських шкіль-

---

[7] Українська поезія: Середина XVII ст. ... — С. 66—96.

[8] Там само. — С. 223—229.

[9] Українська поезія: Середина XVII ст. ... — С. 216—217.

[10] *Крекотень В. І.* Українська книжна поезія середини XVII ст. ... — С. 5.

[11] *Сазонова Л. И.* Театральная программа XVII в. “Алексей человек Божий” // Памятники культуры: Новые открытия: Письменность. Искусство. Археология (Ежегодник: 1978). — Ленинград, 1979. — С. 139.

них театрах, зокрема, й на єзуїтській шкільній сцені на території Польщі, але там вона мала винятково релігійно-моралізаторське значення, що підкреслювалося приуроченням її до днів пам'яті духовних осіб і святих. У київській виставі в умовах російського впливу, коли на троні перебував цар з іменем святого Олексія, звернення до теми Олексія, чоловіка Божого, набувало цілком нового — політичного значення [12].

Сюжет легенди про Олексія, чоловіка Божого, виник ще у V ст. в Сирії. Син римського сенатора Євфіміана у день свого весілля покидає наречену, залишає батьківську оселю і стає пілігримом. Повернувшись через багато років до батьківського дому невпізнаним, поселяється в ньому як жебрак, зазнаючи принижень і знущань з боку слуг. У передсмертному листі він розкриває свою таємницю батькам і всьому Римові, який захоплюється святістю життя Олексія. Такий зворушливий зміст і ліричний характер героя не могли не подобатись глядачам у християнському світі середньовіччя. Легенда набула поширення і в Україні й припала до вподоби царському воєводі Ю. П. Трубецькому, який свого часу жив і навчався у Польщі. Він же й став, як зазначено в програмі, ініціатором створення і виставлення цієї драми. Сама драма відрізнялася від усіх відомих до цього часу в українському шкільному театрі декламацій і діалогів своєю розгорнутою структурою: вона складалася з прологу, двох "дѣяній" (тобто актів), із яких перше ділилося на п'ять, а друге — на шість "видоков", або "видѣній", епілогу і двох "игралищ", тобто інтермедій, з яких збереглася тільки одна — "Играніе свадьбы". Весь твір — перша відома нам українська шкільна драма на зразок міраклів, в основі якої лежить агіографічне, тобто житійне, джерело. У пролозі є згадка, що російський цар "з неприятелем креста (Христова) дѣло зачинает", і висловлено сподівання, що він "... яко Костянтин, нигды не програет" [13]. Відомо, що 1672 р. турецькі полчища вдерлися до України, захопили Поділля і рушили на Східну Галичину, загрожуючи й Києву, і що восени 1673 р. з допомогою російських військ цю небезпеку було майже відвернуто.

Відгомін подій російсько-турецької війни 1672—1678 рр. відчувається і в іншій агіографічній драмі — "Комедія на успѣніе Богородицы" Димитрія Туптала (відомий згодом у Росії як Димитрій Ростовський). Ця драма складається з двох дій, перша з яких присвячена подіям, пов'язаним зі смертю Христової матері Марії, а друга розповідає про долю грішної людини, яку рятує померла Богородиця своїм "благоутробієм". Другу дію драми завершують такі алегоричні постаті, як "Пернач Маріи", "Прапор Маріи", "Шлем Маріи", "Труба", "Меч Маріи", які благають Богородицю захистити православних християн від невірних, тобто мусульман, і вручають їй свої символи та військовий обладунок [14]. Виконувати цю драму могли 12 серпня (за старим стилем), тобто на свято Успіння, в якомусь із монастирів: Кирилівському, де автор перебував у 1668—1675 рр., Густинському (1675—1677), Батуринському Миколаївському (1779—1794) або в Чернігівському Єлецькому, де він був ігуменом у 1697—1699 рр. У зв'язку з цим різні дослідники по-різному датують п'єсу.

До кінця XVII ст. відносять українські дослідники й різдвяну драму Димитрія Туптала "Комедіа на Рождество

[12] Там само. — С. 137.

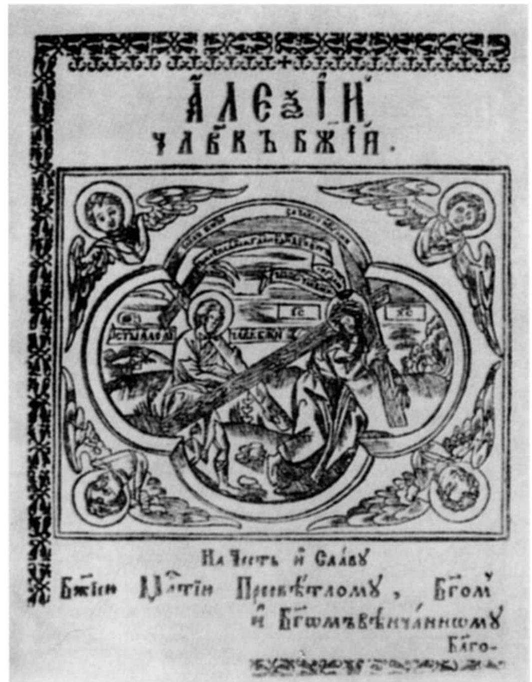
[13] *Рєзанов В.* Драма українська. 1. Старовинний театр український. — Вип. п'ятий: Драматизовані легенди агіографічні. — Київ, 1928. — С. 125.

[14] Там само. — С. 191—238.

Христово" [15]. Обидві драми були виставлені учнями заснованої Димитрієм Тупталом (Ростовським) духовної школи у Ростові Великому 1702 р. (про вистави в Україні відомості не збереглися).

Київська шкільна драма "Дѣйствіе на страсти Христовы списанное", яку виконували студенти колегіуму в трапезній церкві Києво-Братського монастиря у Великодню п'ятницю перед настінними образами страстей Христових, гіпотетично датується 1685 р. Головна ідея цієї триактної драми висловлена у пролозі: це осуд антигромадських пристрастей і гріхів, які нерідко призводять до ворожнечі "единоутробных братий" [16]. Зміст прологу дає підстави порівнювати його, як і всю драму, з тим місцем у літописі Самійла Величка, де йдеться про "раздвоенія, измѣненія [...] междоусобія с кровопролитіем" в Україні у перші десятиліття після смерті Б. Хмельницького. Очевидно, саме цю виставу мав на увазі іноземець Гордон (котрий будував наприкінці XVII ст. Київську фортецю), зазначивши у своєму щоденнику під 1685 р., що у Великодню п'ятницю (яка того року припадала на 17 квітня) він разом з іншими людьми поїхав до Братського монастиря, щоб бути присутнім на шкільному дійстві.

Інша київська шкільна драма — "Царство натуры людской [...] паки составленное и вѣнчанное смутным же дѣйством в Кіевских Афинах [...] от благородных росийских младенцов извѣщенное. Року [...] 1698", що виконувалась, мабуть, так само у Великодню п'ятницю. У цьому творі піднято питання утвердження загальнолюдської справедливості, хоча й втілене в алегоричних образах і релігійних розмірковуваннях. Фортуна каже, що вона "една златом, другаго дарует оковы". Фараон та його вельможі, яким небо дало в руки великі багатства, а фортуна допомагає підкоряти "далекія страны", розкошують за

Титул театральної програми "Алексій человек Божій". Київ, 1674 р.

рахунок народу, який "неволею приведен... работати" [17].

Перша половина XVIII ст. — це період розквіту українського шкільного театру. Центром його продовжує залишатися Києво-Могилянська академія. Слід гадати, що шкільні вистави відбувалися також у колегіумах, відкритих у XVIII ст.: Чернігівському (1700), Білгородському (1721—1727), Харківському (1727 року перенесеному з Білгорода), Переяславському (1738), Вінницькому

[15] *Рєзанов В.* Драма українська ... — Вип. четвертий: Шкільні дійства різдвяного циклу. — Київ, 1927. — С. 81—145.

[16] *Рєзанов В.* Драма українська ... — Вип. третій: Шкільні дійства великоднього циклу. — Київ, 1925. — С. 67.

[17] Там само. — С. 109—149.

АКТЪ, ПЕРВЫИ.
или часть, первая.
Прологъ или Предословникъ.

СЦЕНА, ПЕРВАЯ.
или исхождение, первое.

Сторінка театральної програми "Алексій человек Божій". Київ, 1674 р.

(1638; перенесений згодом до Гощі — тепер райцентр Рівненської обл.), але достатніх відомостей про це поки що не виявлено.

Із шкільним театром пов'язана й "Розмова вкратцѣ о душѣ грѣшной", текст якої знайдено в колишньому Куп'янському повіті на Слобожанщині. За окремими реаліями, наявними у п'єсі, дослідники визначають час її написання 1695—1700 рр. Оскільки у згаданих навчальних закладах викладалися курси поетики й риторики, то повинні були, відповідно до навчальних програм, створюватися й виставлятися декламації, діалоги й розгорнуті шкільні драми з інтермедіями. Принаймні відомо, що у Білгородському колегіумі 1727 р. було виставлено великодню драму "Благоутробие Божіє", яка, проте, не збереглася [18]. Відомо також, що у 1721, 1723, 1765 роках виставлялись якісь діалоги у Львівській братській школі.

Якщо в поетиках кінця XVII ст., які читалися в Києво-Могилянській академії, питанням теорії драми надавалося ще порівняно мало місця, то в курсах поетики першої половини XVIII ст. цей предмет розроблявся широко і ґрунтовно. Новаторською працею в цій галузі стала поетика Феофана Прокоповича "De arte poetica libri III" ("Три книги про поетичне мистецтво"), написана 1705 р. Спираючись на теоретичні настанови Арістотеля і творчий досвід античних драматургів Есхіла, Плавта, Сенеки, Теренція, драматургів епохи Відродження, Ф. Прокопович визначив три види драми — трагедію, комедію, трагедокомедію, відповідно обґрунтувавши свої положення і виявивши при цьому близькість поглядів з постулатами класицизму. Наступні курси поетики, насамперед Лаврентія Горки (1707—1708), Митрофана Довгалевського (1736—1737), Георгія Кониського (1745—1746) творилися в річищі теоретичних настанов Ф. Прокоповича.

До обов'язків викладача поетики належало не тільки теоретично навчати поетичних правил, а й самому створювати художні, в тому числі й драматичні твори, котрі мали вивчати й розігрувати їхні учні, і зобов'язувати учнів писати подібні твори, а викладач риторики навчав писати промови та виголошувати їх. Обидва викладачі поперемінно влаштовували щомісяця декламації, орації і вистави в класах або в конгрегаційному залі. Разом з тим практикувалися так звані рекреаційні вистави. Самі рекреації були: щотижневі у четвер, якщо серед тижня не було ще свята; триденні у травні; двомісячні протягом липня і

[18] Там само. — С. 64.

серпня; крім того, невеличкі перерви на релігійні свята. Під час весняних і літніх рекреацій дозволялося влаштовувати всілякі пікніки і прогулянки, на яких, зокрема, розважалися драматичною грою, художнім читанням епіграм. У стінах Києво-Могилянської академії драматичні вистави відбувалися також у дні великих релігійних свят, як-от: на Різдво, на Великдень, у дні іменин митрополита, а також з нагоди військових перемог, приїзду гетьмана чи когось із членів царської сім'ї. На філософських диспутах від учнів вимагали виразного читання, що наближало ці диспути до сценічних вправ.

Шкільний репертуар у кожному окремому випадку диктував сценічне обладнання сцени. Найбільша частина його вимагала містеріальної сцени для виставлення різдвяних і великодніх драм, у яких відповідно до тогочасної барокової естетики зображувались різні місцевості на землі, уявні картини неба, Раю і пекла, причому останні подавалися в алегоричних образах: Рай — у вигляді розкішного саду; пекло — у вигляді змія, що іноді розкривав пащу, з якої виходив дим. Історичні п'єси обмежувалися доволі скупими декораціями. Інші види п'єс — декламації і діалоги — виставлялися взагалі без сценічних пристосувань, за наявності лише завіси.

Алегоричні постаті українського шкільного театру одягалися відповідно до античних і середньовічних уявлень про одяг міфічних, біблійних та історичних осіб. Кожна постать мала в руках характерні символи, які відрізняли один образ від іншого.

Вистави шкільного театру були наповнені різними ефектами: візуальними (перевдягання, криваві сцени, показ мерців, воскресіння Христа, вогонь, польоти тощо) та звуковими (грім, луна, плач, спів, мовні акценти та ін.).

Титул рукописної збірки драми та інтермедій М. Довгалевського. Київ, 1736 р.

Серед шкільних драм, написаних і виставлених протягом першої половини XVIII ст., основне місце продовжують посідати драми різдвяного й великоднього циклів. Деякі з них дійшли до нас без заголовків, дат створення, деякі — анонімні і без дат написання чи вистави, як-от "Дѣйствіе на Рождество Христово" і "Образ страстей міра сего образом страждущаго Христа исправися". Зразками великодньої драми є анонімні твори "Свобода от вѣков вожделѣнная Натурѣ Людской [...] от благородных младенцов во училищах Кіево-Могилеанских в актах и сценах подобіем и ритмосложным гаданіем изобразися, року воньже [1701]", "Мудрость предвѣчная [...] чрез благородных Россіи младенцов во училищном коллекгіум Кієво-Могилеанском стихотворным сложеніем 1703 явствовася", "Торжество Естества

человѣческого [...] трома частми през благородных младенцов стихотворного оученія Господня изъявленное. Року 1706, мѣсяца априля дня 7". Перу Митрофана Довгалевського належать дві драми: різдвяна — "Комическое дѣйствіе в честь, похваленіе и прославленіе по пророчеству и обѣтованію рождшемуся [...] царю царей Христу Господу всемирной дѣля радости чотирма явленіи изображенное. 1736 году декабря 25" і великодня — "Властотворній образ человѣколюбія Божія [...] 1737 году, Априля 10". Великодні драми — "Трагедокомедія, изданная в Академѣи Кіевской честным іеромонахом Сильвестром Ляскоронским, учителем школы поетики, 1729 года" [19].

Хоч у символічно-алегоричних образах розроблялися релігійні теми про муки Христа і гріхопадіння людини, у них можна знайти окремі відгуки на тогочасні події громадсько-політичного життя. У драмі "Свобода от вѣков вожделѣнная Натуре Людской" натякається на постійні чвари між київським міщанством і викладачами та студентами академії. С. Ляскоронський у своїй "Трагедокомедії" оспівує могутність православного царя у боротьбі з невірними супостатами, що було відгуком на напружені взаємини Росії з Персією. У драмі "Образ страстей міра сего" відтворено генеалогію архієпископа Рафаїла Заборовського, коштами якого було перебудовано академію та збудовано приміщення бурси.

Окремий цикл української шкільної драми XVIII ст. становлять драми-мораліте, тобто п'єси морально-дидактичного характеру з алегоричним змістом. Головними дійовими особами в них виступають персоніфіковані, уособлені абстрактні поняття, людські чесноти й вади відповідно до принципів християнської моралі (Віра, Надія, Любов, Церква тощо). Зберігся у списку 1730 р. уривок драми "Умирающему человѣку полезное увѣщаніе". До 30-х рр. належить драма на тему боротьби церкви проти диявола. На цю ж тему, орієнтовно на початку 40-х рр. XVIII ст., була написана трагедокомедія Варлаама Лащевського "Гонимая церковь", але текст її не зберігся; окремі витяги з неї наведені Г. Сковородою у філософському діалозі "Брань архистратига Михаила со сатаною о сем: легко быть благим" (1783). Десь у 1740—1742 рр. була написана інша драма В. Лащевського — "Трагедокомедія о награжденніи в сем свѣтѣ прїисканных дѣл, мзды в будущей жизни вѣчной", в якій Церква скаржиться на переслідування і засуджує Папу Римського, єретиків, кальвіністів, лютеран, відступників від православної віри — представників панівної верхівки: "Їнных вслѣд себе злато, інных водят сласти, інных неутолимо желаніе власти, їнных ума своего мнѣніе высоко, інных гордость и лѣност и лукаво око..." [20]. У п'єсі йдеться про несправедливий суд, заснований на хабарництві, про зажерливість попів, про розбещеність великосвітських жінок, про невігластво дяків-учителів тощо.

Найкращою українською шкільною драмою типу мораліте є "Воскресеніе мертвых" Георгія Кониського (1746). Головними героями тут виступають Діоктит (від грецького — гнобитель) і Гіпомен (від грецького — той, що терпить). У п'єсі змальовано картину соціальної нерівності, жорстокої експлуатації простих людей панівною верхівкою, беззахисність бідняків перед всесильними носіями влади, викрито несправед-

---

[19] Усі тексти опубліковані В. Рєзановим у 3-му і 4-му випусках його серії "Драма українська".

[20] *Рєзанов В.* Драма українська ... — Вип. шостий: Драми-моралітети. — Київ, 1929. — С. 141.

ливе судочинство, пов'язане з хабарництвом. Звичайно, Г. Кониський виступав з позицій християнської моралі, об'єктивно сатиричне вістря його твору було спрямоване проти тогочасних соціальних порядків і викривало хижацькі дії козацької старшини стосовно незаможного козацтва [21].

Драми на історичні теми стали вершиною української шкільної драматургії першої половини XVIII ст. Цю групу представляють "Владимер" Феофана Прокоповича (1705), "Іосиф Патріарха" Лаврентія Горки (1708), "Милость Божія..." невідомого автора (1728).

У трагедокомедії "Владимер" розповідається про прийняття християнства князем Володимиром Святославичем, але насправді йдеться про державно-культурницьку діяльність гетьмана Івана Мазепи, якому й присвячено цей твір. У завершальному хорі апостола Андрія та янголів згадуються окремі події з староКиївської історії і проголошується хвала гетьманові Іванові Мазепі, видатним церковним діячам Варлаамові Ясинському, Стефанові Яворському та ін. У цьому творі автор синтезував попередній досвід української шкільної драми, водночас витримавши його в рамках теоретичних настанов створеного ним курсу поетики. П'єса складається з прологу, п'яти актів і епілогу з хором [22].

Поетичні правила Ф. Прокоповича і його практичний досвід у створенні драми "Владимер" певною мірою сприйняв і наслідував Л. Горка у драмі "Іосиф Патріарха", побудованій на біблійному оповіданні про спокушання Йосифа дружиною єгипетського аристократа Пантефрія. Автор вивів спокусницю як здеморалізовану, ледачу і підступну жінку. В цьому творі поєдналися прикмети драм-міраклів, тобто творів про святих, і мораліте [23].

У драмі "Милость Божія" відображено основні події з початкового періоду

ВЛАДИМЕРЪ
ВСѢХЪ СЛАВЕННОРОССІЙСКЫХЪ
СТРАНЪ КНЯЗЬ И ПОВЕЛИТЕЛЬ.
ТРАГЕДОКОМЕДІЯ
ПОКАЗАНЫЙ.

Титул драми Ф. Прокоповича "Владимер". Київ, 1705 р.

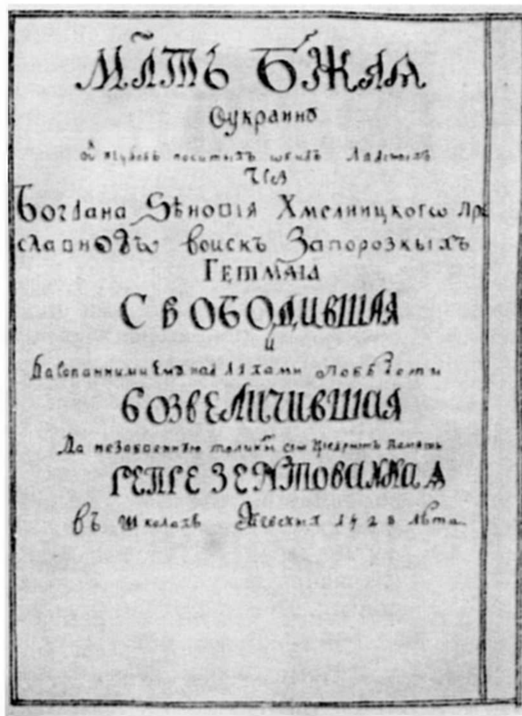
Національно-визвольної війни, а головною дійовою особою виступає Богдан Хмельницький, схарактеризований як вождь українського народу у його самовідданій боротьбі за національне та соціальне звільнення. У монолозі, який виголошує Хмельницький біля Золотих воріт у Києві перед населенням, що вийшло його зустрічати, звучить не тільки національно-патріотичний, а й соціальний мотив: вождь закликає своїх грома-

---

[21] Там само. — С. 153—180.

[22] *Гординський Я.* "Владимир" Теофана Прокоповича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Київ, 1920. — Т. 130. — С. 19—71; 1921. — Т. 131. — С. 65—122; 1922. — Т. 132. — С. 65—134.

[23] *Тихонравов Н.* Русские драматические произведения 1672—1725 годов. — Санкт-Петербург, 1874. — Т. 2. — С. 356—427.

Перша сторінка рукопису драми невідомого автора "Милость Божія". 1728 р.

дян шукати слави не у багатстві, а в доблесті, не кривдити "нічим братіи своея", не прагнути чуже добро "привласнить к себе". Маючи на увазі наміри козацької старшини, яка наживалася за рахунок бідняків, автор натякав на соціальні явища сучасної йому дійсності.

Видатний український мистецтвознавець Дмитро Антонович зауважив: "Милость Божія" — найвидатніше явище між усіма українськими трагедокомедіями вісімнадцятого віку. Відзначена печаттю справжнього літературного таланту, написана мовою, близькою до української народної мови, перейнята не тільки щирим українським патріотизмом, але й демократичними ідеями, "Милость Божія" є твором того ж часу і обставин, в яких складалися українські козацькі думи. Навіть складом своїм "Милость Божія" так близько підходить до козацьких дум, що Антонович і Драгоманов умістили її у своєму збірникові "Исторических песен" [малорусского народа, с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. — Киев, 1875. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 141—166. — *Авт.*]. Головною особою трагедії є сама Україна, виведена як дійова особа, — і це в драматичній формі найкраща персоніфікація України" [24].

Драма Михайла Козачинського "Благоутробіе Марка Аврелія" написана на честь перебування цариці Єлизавети Петрівни в Києві, показана студентами академії в її присутності 5 вересня 1744 р. і тоді ж опублікована друкарнею Києво-Печерської лаври. За алегоричними образами і драматичними перипетіями з життя римського імператора, зображеного в творі, вгадувалася Єлизавета Петрівна, її боротьба за царський престол.

Останньою українською драмою з тих, що дійшли до нас, була "Трагедокомедія, нарицаемая Фотій" Георгія Щербацького (виставлена 18 травня 1749 р. у Києво-Могилянській академії). Твір був спрямований на захист православ'я [25].

Інтермедії. На другу половину XVII — першу половину XVIII ст. припадає значна кількість зразків давньої української інтермедії [26], яка так само була явищем шкільного театру і виконувалася поміж актами шкільної драми з метою розважити глядача, стомленого

[24] *Антонович Д.* Триста років українського театру: 1619—1919. — Прага, 1925. — С. 21.

[25] Трагедокомедия, нарицаемая Фотий, учителя пиитики в Киевской академии Георгия Щербацкого / С примеч. Н. Петрова. — Труды Киевской духовной академии. — 1877. — № 12. — С. 738—780.

[26] *Возняк М.* Початки української комедії (1619—1819). — Львів, 1920; Українська інтермедія. — Київ, 1960.

високими думками, що їх мала навіювати поважна драма. Розробляючи державно-політичні, суспільно-побутові й релігійні теми тогочасного життя України, інтермедії, завдяки народній мові, якою вони написані, були доступними для найширших кіл глядачів. Це були перші зразки демократичного театру в Україні.

З-поміж тих, що збереглися, хронологічно першою в межах другої половини XVII ст. є сценка "Татарин ловить німця", яка була показана 1663 р. між актами анонімної польської драми "Владислав Ягелло". До цього ж періоду належать "Интермедиум жид из русином", дев'ять інтермедій із згаданого вище Дернівського збірника, а також "Играние свадбы" з драми "Алексій человек Божій". Сюжет у деяких з них дуже простий, в інших він узагалі нерозвинений. В основі одних лежать мандрівні анекдоти й казки, в основі інших — веселі бувальщини з народного життя, але всі інтермедії за своєю природою близькі до імпровізаційного театру різних народів — від грецького міма до італійської комедії масок. Шарж, гротеск, бурлеск, пародія, макаронічна мова були в інтермедії засобами комічного. Дійовими особами виступають українські селяни, козаки, цигани, євреї-корчмарі, німці, студенти. Зміст інтермедій зводиться в основному до суперечок, які здебільшого закінчуються бійками. Сперечаються іудей з християнином, батько з сином, німець з українським селянином, польський шляхтич з козаком, циган і єврей з селянином тощо.

Із зразків української інтермедії першої половини XVIII ст. найкращими є по п'ять інтермедій до драм М. Довгалевського "Комическое дѣйствіе" і "Властотворній образ Человѣколюбія Божія" та до драми Г. Кониського "Воскресеніе мертвых". Усі вони мають ознаки тісної спорідненості з українським фольклором.

У кращих своїх зразках українська інтермедія була гострою політичною сатирою на окремі соціальні явища тогочасного суспільства, в ній звучали мотиви визвольної боротьби українського козацтва проти польської шляхти, взаємин українського народу з російським, викривалися "свої" і чужоземні гнобителі трудового люду — шляхтичі, орендарі, православні, уніатські й католицькі священики.

У практиці українського шкільного театру XVII—XVIII ст. інтермедії посідали підрядне місце стосовно серйозної драми, але, за словами І. Франка, "значення їх для дальшого розвою нашої літератури було далеко більше, ніж самих драм. На се складалися головно дві причини: інтермедія писана була мовою, близькою до народної, а не раз і чисто народною, і зміст свій, колорит, спосіб вислову черпала з окружаючого життя народного [...] Симпатії і антипатії народні виявлялися тут вповні, в жартівливій формі порушувано не раз найтяжчі рани народного життя: притиски з боку панів, нещастя релігійних роздорів і т.ін." [27]

Іншомовна драма в Україні. Упродовж другої половини XVII — першої половини XVIII ст. на етнічній території України відбуваються шкільні вистави переважно латинською і частково польською мовами в єзуїтських колегіумах (Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Острог, Овруч, Самбір, Вінниця, Межиріч та ін.), причому єзуїти продовжують іноді вдаватися й до вистав українською мовою. Наприклад, у листопаді 1670 р. у львівському костелі єзуїтів була показана українська вистава на вшанування пам'яті єзуїта Станіслава Костки.

Важливо зазначити, що в стінах Львівського вірменського колегіуму ор-

[27] *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — Київ, 1981. — Т. 29. — С. 305.

дену театинів відбувалися підготовлені студентами шкільні вистави, про що свідчать дві друковані програми. У першій з них викладено зміст написаної вірменською мовою віршованої трагедії Луї-Марії Піду "Свята Рипсіме, панна і мучениця, або Перемінений Туридат", зміст якої взятий із відомих праць латинських і вірменських істориків, подано перелік виконавців вистави і зазначено час виставлення. Вистава складалася з прологу і п'яти актів, між якими давалися польськомовні інтермедії. Програму опублікувала друкарня вірменського колегіуму театинів 1668 р. у Львові. У другій програмі викладається зміст виставленої і опублікованої 1669 р. "набожної трагедії" "Свята Пульхерія, панна і цариця, або Смерть Теодосія Молодшого", яка складалася з п'яти латиномовних актів, написаних так само Луї-Марією Піду, і чотирьох польськомовних інтермедій, автором яких гіпотетично вважається Д. Нерсесович [28]. Згаданими виставами був започаткований вірменський шкільний театр.

Вплив українського шкільного театру на становлення білоруського, російського, сербського і молдавського театрів. Досвід українського шкільного театру XVII ст. був засвоєний також білоруським і російським театрами. Вихованці Києво-Могилянської академії Ігнатій Євлевич, Філарет Утчицький і Симеон (світське ім'я — Самуїл) Петровський-Ситнянович у стінах новозаснованої братської школи при Богоявленському монастирі у Полоцьку розпочали діяльність білоруського шкільного театру з декламації на честь російського царя Олексія Михайловича, який, маміряючись розпочати війну зі Швецією, прибув до Полоцька 5 липня 1656 р. Текст цього панегірика склали згадані вище автори під заголовком "Метры на пришествие во град отчистый Полоцк пресвѣтлаго благочестиваго и христолюбиваго государя царя и великого князя Алексия Михайловича, всея Великия и Малыя и Бѣлыя России самодержцы из иных царств, и князств, и государств обладателя отроков, знайдуючихся во училище при церквѣ святых Богоявленых монастыря брацкаго Полоцкого мовеные при привитаню пресвѣтлаго его царского величества, а наготованые през господинов отцов и братию тоеи ж святой обители...". 15 липня 1656 р. цар рушив у Лівонський похід, почавши війну зі шведами, але, зазнавши 2 жовтня поразки під Ригою, змушений був відступити до Полоцька. С. Петровський-Ситнянович пише трьома мовами — словено-руською (тобто тією книжною мовою, якою користувалися письменники і вчені з кола Києво-Могилянської академії), старопольською і латинською новий панегірик цареві — декламацію для десяти "отроків" під польським заголовком: "Wierszy na szczęśliwy powrót cara Jego Miłosci z-pod Rygi" ("Вірші на щасливе повернення Його Милості царя із-під Риги"), перебільшуючи успіхи його військової політики. Наступна декламація С. Петровського-Ситняновича — привітання на взяття Дерпта російськими військами 12 жовтня 1656 р., виголошена шістьма учнями, можливо, перед самим царем, який у середині жовтня ще перебував у Полоцьку. Ці декламації та інші панегірики цареві Олексієві Михайловичу позначаться на подальшій долі поета.

С. Петровський-Ситнянович, родом із Полоцька, після закінчення Києво-Могилянської академії у 1650 р. продовжив своє навчання у Віленському єзуїтському колегіумі. Там же він

[28] *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. — Львів, 1981. — Кн. 1 (1574—1700). — С. 80—83.

продовжив і розпочату ще у Києві літературну діяльність, залишивши в рукопису, за яким ця п'єса тільки нещодавно вперше опублікована, одноактний діалог, який складається з прологу та епілогу, а поміж ними — розмови двох алегоричних постатей: Душі Побожної і Ангела. Розмова переривається частими хоровими співами. При польському тексті зберігся невідомо ким здійснений російський переклад цього великоднього діалогу, але, судячи з російської літературної мови перекладу, він належить до кінця XVIII ст. Наприкінці тексту є таке: "В честь смерти Господней: (составил пьесу) некий базилианин в Вильне на Пасху. Автобиографическая (? — *Авт.*) подпись Симеона"[29].

С. Петровський-Ситнянович пише колективні декламації "Витанє боголюбивого єпископа Калиста Полоцкого ы Витебского от дѣтей школы брацкое Богоявленское, мовеное пры въѣздѣ его милости до Полоцка А° 1657, июня 22" (для восьми учнів), "Стихи на Рождество Христово" (для дванадцяти виконавців), "Вѣршѣ о мэнце Панской в церкви мовене" ("Вірші про страсті пана Бога, мовлені в церкві" — теж для дванадцяти виконавців), "Стихи на Воскресеніе Христово" (для семи учнів). Усі три останні твори могли бути створені й виконані в період з 1656 до 1659 рр.

До періоду з 1658 до 1660 рр. дослідники відносять і "Бесѣды пастускія, еже ест о воплощении Господа Бога и Спаса нашего І[исуса Х[риста], виденного ими во вертепѣ, от пречистыя дѣвы Марии пеленами повита и во яслах положена" — твір, у якому, на відміну від монологів, виголошуваних почергово у декламаціях, містяться звертання одного пастуха до іншого, отже, йдеться про типовий різдвяний діалог для двох осіб, який побутував з середини XVII ст. у Києво-Могилянській академії. Усі ці твори містять у собі сильний український мовний пласт.

С. Петровський-Ситнянович, який одним із перших переніс до Полоцька, на територію Білорусії, традицію староукраїнського шкільного театру у вигляді найпростіших його форм — декламації і діалогу, став посередником між українським і російським шкільним та придворним театром за царювання Олексія Михайловича. Взимку 1660 р. С. Петровський-Ситнянович уперше побував у Москві. На думку російських та білоруських дослідників, саме тоді він написав свій "Диалог краткий" (черговий панегірик Олексієві Михайловичу), "Привѣтство новородженной царевне Марии" (для дванадцяти виконавців), "Диалог краткий о государе царевиче и великом князе Алексие Алексиевиче" (для дванадцяти виконавців), а також тоді, у Москві 1660 р. або ж після повернення до Полоцька, — "Виншованє новообраному патриарше" (для дванадцяти виконавців) — текст, який випереджав події, бо після відходу патріарха Никона у 1658 р. нового патріарха Йоасафа було обрано аж 1667 р.

У 1864 р. С. Петровський-Ситнянович прийняв запрошення створити при одному з московських монастирів латинську школу для навчання службовців Тайного приказу — особистої канцелярії царя. Їхав з наміром незабаром повернутися, а залишився у Москві назавжди під іменем Симеон Полоцький. Там він, зокрема, став першим російським драматургом, продовживши написання різноманітних декламацій (панегірики, плачі), які, очевидно ж, виконували школярі. Всі ці твори увійшли до впорядкованого 1678 р. самим С. Полоцьким збірника "Рифмологион, или Стихослов", що обіймав майже все написане ним упродовж 50—70-х рр. XVII ст.

---

[29] *Полоцкий Симеон.* Вирши. — Минск, 1990. — С. 223. (Усі наведені в підрозділі назви творів подаються за цим виданням.)

Серед цих творів вміщено також дві великі драми С. Полоцького — "О Навходоносоре царе, о теле злате и о троих отроцех, в пещи не сожженных" (написана в 1673 — на початку 1674 р.) та "Комедия притчи о блудном сыне" (написана в 1673—1678 рр.). Дати ці не можуть вважатися остаточними, тобто початок роботи над ними міг бути набагато раніший, ще до виникнення придворно-шкільного театру Олексія Михайловича (1672). На жаль, точних відомостей про сценічне втілення обох п'єс С. Полоцького в період діяльності придворного театру царя Олексія Михайловича (1672—1676 рр.) не збереглося, але немає сумніву, що вистави цих п'єс могли навіть передувати виникненню згаданого театру. Інший вихованець Київського колегіуму, Стефан Чижинський, вважається одним із творців п'єс "О Давиде и Голіафе" та "О Бахусе и Венусе" (які не збереглися) і постановником цих п'єс у придворно-шкільному театрі в Москві у січні 1676 р.

У першій половині XVIII ст. продовжується процес поширення української шкільної драми та інтермедії поза межами України. Учителі й випускники Києво-Могилянської академії, яких насильницьки вивозила світська російська влада до різних міст Росії на посади церковних адміністраторів та викладачів місцевих шкіл (Москва, Ярославль, Ростов, Твер, Тобольськ, Іркутськ, Псков, Новгород, Смоленськ та ін.), прищеплювали там смаки до шкільних вистав.

З ініціативи протектора московської Слов'яно-греко-латинської академії українця Стефана Яворського навесні 1701 р. до Москви було переведено шість учителів Києво-Могилянської академії, які привезли з собою п'єсу "Ужасная измѣна сластолюбивого [...] жития с прискорбным и нищетным". Разом з інтермедіями її було показано на академічній сцені в листопаді 1701 р., і вистава ця вважається успішним початком російського шкільного театру нового періоду.

З українською шкільною драмою був пов'язаний ряд інших п'єс, створених у Московській академії на початку XVIII ст.: "Страшное изображение второго пришествия" (1702), "Дѣйство о семи свободных науках" (1702—1705), "Торжество мира" (1703), "Разность православия" (1704), "Свобождение Ливонии и Ингерманландии" (1705).

Призначений 1701 р. митрополитом у Ростов, Димитрій Туптало, відомий відтоді як Димитрій Ростовський, заснував там 1702 р. "училище латинское и греческое", на шкільній сцені якого 27 грудня 1702 р. була показана його "Комедия на Рождество Христово", а в 1703—1704 рр. — його ж "Комедія на успеніє Богородицы", яку сучасні російські дослідники вважають написаною після приїзду Димитрія до Ростова (після 1 березня 1702 р.). Його ж драма "Кающийся грѣшник" виставляється у першій половині XVIII ст. в Ростовській і Ярославській семінаріях.

У Ростовському "училище греческом и латинском" у 1702—1704 рр. виставлялася присвячена Димитрію Ростовському драма "Вѣнец Димитрию", створена вчителем школи українцем І. Мальцевичем [30].

"Комедія об искупленіи человѣка" — триактна різдвяна драма, текст якої не зберігся. До нас дійшла тільки програма — виклад змісту, відома ще під умовною назвою "Ростовское дѣйство", яка свідчить про українське походження цього твору. Програма була написана українським скорописом XVII — початку XVIII ст. і занесена з України до Ростова-Ярославського Димитрієм

[30] *Марковський Є. М.* До питання про автора шкільної драми "Вѣнец Димитрию" // Мовознавство. — 1970. — № 6. — С. 66—69.

Тупталом або ж учителем його школи Іваном Мальцевичем, а десь у 1702—1706 рр. твір був виконаний школярами [31].

На шкільній сцені московської Слов'яно-греко-латинської академії у січні 1728 р. у зв'язку з коронацією Петра II була показана панегірична п'єса "Образ побѣдоносца торжественнаго подвигоположника [...] царя Езахія", написана викладачем поетики і риторики цієї академії українцем Ісаакієм Хмарним.

З-під пера випускників Києво-Могилянської академії вийшли дві панегіричні п'єси, які прославляли палацовий переворот 25 листопада 1741 р., що відкрив Єлизаветі Петрівні шлях до імператорського трону: "Образ торжества российского" Самуїла Рубчановського (виставлена восени 1742 р. в Московській академії) і "Стефанотокос" Інокентія Одровонж-Мигалевича (виставлена 19 грудня 1742 р. в Новгородській семінарії).

Випускник Києво-Могилянської академії Мануїл (Михайло) Козачинський, який 1733—1737 рр. був префектом у новозаснованій словено-латинській школі в Карлівцях (Сербія), написав і виставив у 1736 р. свою п'єсу "Трагедокомедія, содержащая в себѣ тринадесят дѣйствій", відому в пізнішій переробці сербського історика І. Раїча (1794). Цією п'єсою та її виставою серби розпочинають історію власної драматургії і театру [32].

Слід припускати, що у стінах заснованої 1640 р. в м. Яссах (тепер — у Румунії) на прохання молдавського господаря Василя Лупул колегії (згодом — Слов'яно-греко-латинська академія) з ініціативи першого ректора С. Почаського, який очолив групу професорів Києво-Могилянського колегіуму, відряджених з цією метою митрополитом П. Могилою, було засновано й шкільний театр, тим більше, що сам С. Почаський був автором декламацій, які виставлялися в Києві у 30-х рр. XVII ст.

Симеон (Самуїл) Полоцький (1629—1680).

У 60-х рр. XVIII ст. вистави в Києво-Могилянській академії та інших школах припиняються. Згідно з новою академічною інструкцією 1764 р., складеною ректором академії С. Миславським і затвердженою митрополитом А. Могилянським, шкільні вистави вже не належали до обов'язкових. Курси поетики відтоді спрямовувалися в напрямі класицизму і в них уже не говорилося про шкільну драму. Заснування в Петербурзі 1757 р. російського публічного професіонального театру, репертуар якого будувався на зразках ро-

---

[31] *Рєзанов В.* Драма українська... — Вип. четвертий: Шкільні дійства різдвяного циклу. — Київ, 1927. — С. 58—60, 147—150.

[32] *Ерчић Властимир.* Историјска драма у срба од 1736 до 1860. — Београд, 1974. — С. 148—195; *Ерчић Властимир.* Мануил (Михаил) Козачинскиј и Његова траедокомедија. — Нови Сад; Београд, 1980.

Скринька Сокиринського вертепу. Кінець XVIII ст.

сійської і перекладної класичної драматургії, зміни в навчальному процесі Києво-Могилянської академії та колегіумів у зв'язку з відкриттям Московського університету — все це визначало безперспективність шкільного театру в Російській імперії, а отже, й в Україні.

Вертеп. У другій половині XVII—XVIII ст. в Україні продовжує розвиватися ляльковий театр — вертеп. Час його виникнення досі не з'ясований. Про "игры, глаголемыя куклы", було відомо ще у Київській Русі з перекладної літератури візантійського походження, проте місцевих даних про побутування тут лялькового театру не збереглося. Перше документальне свідчення про ходіння з ляльками в Україні фіксується 1573 р., але невідомо, чи ця лялькова гра якось стосувалася того своєрідного театру, яким був вертеп, що дійшов до нас у пізніших зразках. Цікавим є свідчення польського етнографа Еразма Ізопольського (1843) про те, що він бачив у Ставищах (можливо, тих, які тепер є районним центром Ставище Київської області, однак є ще кілька Ставищ у Волинській, Житомирській і Рівненській областях) триповерхову вертепну скриньку з датою 1591 р., а в Дашівщизні (тобто в околиці містечка Дашів, тепер село Іллінецького району Вінницької області) — з датою 1639 р. [33] Стано-

[33] *Izopolski Erazm.* Dramat wertepowy o śmierci. — Ateneum. — Wilno, 1843. — T. 3. — S. 67.

вить також інтерес той факт, що у найранішому варіанті української народної картини "Козак Мамай", датованому 5 травня 1642 р., є віршований напис, який збігається з відповідним місцем монологу Запорожця у світській частині так званого Сокиринського вертепу, записаного наприкінці XVIII ст. [34] Щоправда, цей вірш міг бути вміщений у вертепну драму пізніше. Перше ж документальне свідчення про вертеп в Україні належить до другої половини XVII ст.: у прибутково-видаткових книжках Львівського братства від 14 липня 1666 р. записано про кошти, видані столярові за побудову вертепу і "малярові за всі малювання до вертепу" [35]. Проте жодних текстів української вертепної драми XVII ст. досі не розшукано. З текстів, що належать до другої половини XVIII—XIX ст., можна скласти приблизне уявлення про раніші форми і зміст української вертепної драми.

Вертеп — це різдвяна драма, яка гралася ляльками у великому дерев'яному коробі, поділеному на три або частіш — два поверхи. У верхній частині відбувалося дійство на духовну тему, у нижній — світська гра. Духовна частина була споріднена з різдвяною містерією і шкільною драмою, світська — з інтермедіями. Світська частина, в якій серед різних персонажів центральною дійовою особою є Запорожець, забезпечила українському вертепові своєрідне місце серед багатьох форм лялькового театру різних народів. Запорожець у вертепі — це героїчний тип, соціально-побутове узагальнення кращих рис учасника визвольної боротьби українського народу проти іноземних загарбників.

Студенти і випускники Києво-Могилянської академії поширювали вертеп не тільки в Україні, а й у Росії (зокрема, вертеп був відомий у Тобольську і в Іркутську), в Білорусії (де він називався батлейкою).

Про вертеп XVIII ст. в різних його варіантах можна скласти уявлення в основному на підставі записів кінця XIX—XX століття. Найдавнішими записами вертепної драми є невеликі уривки з тексту Сокиринського вертепу, зафіксовані у 1771—1776 рр. дяком Іваном Даниловичем з Гощі на Волині і видані Г. Ґалаганом 1882 р. Як свідчив видавець, ще у 70-х рр. XVIII ст. його принесли до Сокиринець київські бурсаки і тоді ж він був переписаний [36].

Тісно пов'язана з шкільною драмою та інтермедією, розрахованими передусім на міську публіку, вертепна драма протягом XVIII ст. і особливо у другій його половині була улюбленим видовищем, задовольняючи естетичні потреби найширших народних мас.

Поруч з ляльковою вертепною драмою на різдвяну тему у XVIII ст. в Україні побутувала народна драма "Цар Ірод", яку грали люди. Зміст народної драми про Ірода обох різновидів — лялькового і живого — був якщо не тотожний, то близький. Це зумовлювалось різними можливостями обох різновидів одного й того самого явища. Окремі варіанти так званого живого вертепу збереглися в Східній Галичині, на Буковині і в Закарпатті аж до повоєнних років і тепер, у роки незалежності, активно відроджуються.

Широко побутували у XVIII ст. в Україні народні драми "Цар Максиміліан" та "Лодка", які, проте, набули більшого поширення в Росії.

---

[34] *Д. Щ.* [Данило Щербаківський]. Козак Мамай (народна картина) // Сяйво. — 1913. — Ч. 10/11/12. — С. 254.

[35] Архив ЮЗР. — Киев, 1904. — Ч. 1. — Т. 11. — С. 489—490.

[36] *Марковський Є.* Український вертеп: Розвідки і тексти. — Київ, 1929. — Вип. 1. — С. 6.

Сокиринський вертеп: "Солдат", "Запорожець". Кінець XVIII ст.

Балаган. З 60-х рр. XVIII ст. в Україні починає розвиватися інша форма народного театру — балаган. Цей вид театру поширювався у міському середовищі, здебільшого російськомовному, представниками соціальних низів — ремісниками, різночинцями з приказних службовців, заїжджими лицедіями. Вистави театру-балагану відбувалися під час ярмарків, на майданах, у тимчасових дощаних приміщеннях, покритих брезентом. Виконувались інтермедії, в яких висміювались багатії, крамарі, чиновники, пани, попи та ін. Багато спільного актори балагану мали з давніми скоморохами [37].

Спроба створення гетьманського придворного театру. Ми не маємо чіткого уявлення про характер театрального мистецтва в Запорозькій Січі. На жаль, історичні джерела ще недостатньо вивчені під театрознавчим кутом зору. Але з деяких історичних свідчень відомо, що тут побутували такі елементи, як театр календарної обрядовості; мистецтво народних лицедіїв; народна драма в обох варіантах: "живому" і ляльковому (вертеп); театрально-карнавальні дійства. Про вияви професіонального театру західноєвропейської моделі на Запорожжі свідчень немає. Натомість є принаймні одне яскраве літописне свідчення про західних гастролерів, які шукали притулку на дворі гетьмана Івана Мазепи в Батурині. Самійло Величко у своєму "Літописі" занотував: "20 лютого (1695 р. — *Авт.*) прибули з Москви в Батурин музиканти-пруссаки, які сподівалися на якихось великоросійських персон, котрі з Прусс до себе їх підмовили та обіцяли достатньо винагородити їхні труди, але ту обітницю перемінили і відпровадили їх із Москви ні з чим. Через це вони просили гетьмана, щоб були прийняті до нього на службу через таку свою супліку" [38] — і далі наведено текст супліки, в якій, зокрема, є таке: "Уміємо ми на інструментах грати, комедії виправляти; є у нас чарівна ліхтарня, якою ми можемо виявити щось достойне подиву, тобто людську тінь чи образ чийсь на білій стіні чи на обручі, з'явлений різними кольорами так, що навряд чи й маляр штукою своєю ліпше зміг би записати [...]. Також один із нас добре вміє танцювати різні танці і перекидатися. Коли ми цими нашими вміннями будемо тобі до мислі, найясніший пане, то прийми нас, убогих, покинених, створи, щоб наситилися ми від твоєї милості" [39].

Невідомо, наскільки затримались ці музиканти й актори у гетьмана Мазепи, який відзначався увагою і любов'ю до мистецтв; чи ж робив гетьман Мазепа якісь спроби організувати в себе театр, як це робив його тодішній покро-

[37] *Казимиров О.* Український аматорський театр: Дожовтневий період. — Київ, 1965. — С. 20—27; Український драматичний театр: Нариси історії. — Т. 1: Дожовтневий період. — Київ, 1967. — С. 56—59.

[38] *Величко Самійло.* Літопис / Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 515.

[39] Там само. — С. 517.

Сокиринський вертеп: "Смерть", "Ірод", "Баба". Кінець XVIII ст.

витель — російський цар Петро I з 1702 року, тим більше, що Мазепа знав західноєвропейське сценічне мистецтво своєї доби з власних спостережень.

Загальновідомо, наскільки масово з України у XVIII ст. систематично відбирали найталановитіших співаків до придворної хорової капели, але останнім часом з досліджень російських театрознавців стало відомо, що так звані півчі, тобто хорові співаки, були основними, головними виконавцями в російських драматичних виставах у Петербурзі й Москві [40]. Дуже часто їм давали російські прізвища типу "Іванов", "Петров", але багато хто залишився й з українськими.

Відомо, що до персонального складу першої трупи "Російського театру для показу трагедій і комедій", який було відкрито в Петербурзі у 1757 р. згідно з указом імператриці Єлизавети Петрівни від 30 серпня 1756 р., входили українці — Я. Шумський прибув із засновником театру Ф. Волковим із Ярославля ще 1852 р. і залишився разом з ним у Петербурзі, чекаючи відкриття театру. Решта були взяті з числа придворних півчих: Євстафій Сєчкарьов (ясна річ, його питоме прізвище було — Січкар), Федір Максимович, Прокофій Полтавцев, Павло Уманов (від назви міста Умань?), Григорій Стрельченков (додано закінчення "в"), Кузьма Пригорський. На одинадцять членів трупи — половина українців, якщо за російськими прізвищами "Попов", "Волков" не ховаються українці.

Співаків з України брали до своїх домашніх театрів могутні магнати. Коли Єлизавета Петрівна призначила на гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського, то він разом із своїм почтом привіз у 1751 р. із Петербурга до Глухова великий оркестр і акторську трупу, які діяли тут до ліквідації інституту гетьманства у 1764 р. і виїзду К. Розумовського з Глухова до Москви.

Першою виставою цієї трупи в гетьманському палаці була комічна опера "Ізюмський ярмарок", показана у грудні 1751 р. французькою мовою під назвою "La foire de Hizim". З репертуару драматичної трупи відомо, що у другій половині 40-х і на початку 50-х рр. у Петербурзі та Глухові невідомі нам актори виставляли комедії Мольєра "Витівки Скапена" і "Вимушене одруження" в російських перекладах Василя Теплова, інші твори — у перекладах Григорія Теплова [41].

---

40 *Старикова Л.* Театр в России XVIII века: Опыт документального исследования. — М., 1997. — С. 30.

41 *Берков П. Н.* История русской комедии XVIII в. — Ленинград, 1977. — С. 27, 44, 45.

Можливо, за сприятливих обставин гетьманський театр К. Розумовського в Глухові міг би стати початком українського національного професіонального театру, на зразок російського в Петербурзі (1757) та польського у Варшаві (1765).

Російський театр в Україні. До XVIII ст. належать початки аматорського театру демократичних прошарків населення міст України. За свідченням генерального підскарбія Я. Марковича, якісь аматорські вистави відбувалися в 30-х рр. XVIII ст. у Глухові. В своєму щоденнику Я. Маркович записав, що 7 квітня 1730 р. "у Міклашевського інспектор з дітьми виправляли комедію" [42]. Відомо також, що у фортеці Св. Єлизавети (згодом тут виникло місто Єлисаветград) аматорський гурток російських офіцерів показав 1770 р. здійснену обер-комендантом фортеці В. Чертковим переробку комедії Ж.-Ж. Руссо "Кафе" під назвою "Кофейный дом". Ця комедія Руссо зазнала переробки й іншого російського автора в Україні. На титульному аркуші видання "Трактир, комедия, или Питейный дом, веселое игрище" (Санкт-Петербург, 1777) зазначено: "Переклала російською мовою панна NN, яка перебувала в одному з українських міст, де й комедію цю у тамтешньому театрі кілька разів було виставлено". Прізвище авторки — Н. Макарова-Неєлова, а місто, в якому відбулися вистави, — Кременчук.

З відкриттям у Харкові 1780 р. намісництва сюди переселилося багато дворян і чиновників, які прибули з різних місць, щоб посісти новозапроваджені посади. Серед інших розваг цього товариства у 80-х рр. XVIII ст. з'явився й російський театр. Про репертуар, склад акторів цього театру нічого не відомо. Г. Квітка-Основ'яненко чув від старожилів, що під керівництвом відставного "дансера" (танцюриста) Санкт-Петербурзького театру Іваницького давалися, зокрема, балети, а вірніш — дивертисменти. Гурток складався з двадцяти осіб самих харків'ян, з-поміж яких вирізнялася одна танцівниця — "малярівна" (тобто дочка маляра), яка захоплювала всіх спритністю і легкістю в танцях, а ще більше — привабливою зовнішністю. Через деякий час діяльність цього аматорського театру занепала. Спорадичні спроби місцевих чиновників відновити діяльність аматорського театру в Харкові зводилися до поодиноких вистав і не переросли у регулярну діяльність як через відсутність приміщення, так і акторів, котрі б розумілися у своїй справі.

У 1791 р. під час успенського ярмарку, тобто десь 15—20 серпня, в переобладнаній прибудові до палацу, в якому згодом відкрився Харківський університет, виставою комедії "Неудачный примиритель, или Без обеду домой поеду" російського драматурга Я. Княжніна розпочав свою діяльність російський аматорський театр, який згодом переріс у професіональний. За акторів були молоді губернські чиновники з різних канцелярій та креслярні. У перші дні після відкриття театру з'явився "справжній актор" Дмитро Москвичов, який дебютував у виставі одноактної комедії "Князь-трубочист, трубочист-князь", переробленої з італійської комічної опери М.-А. Портогаллі. Надалі Д. Москвичов підготував ряд драматичних і музичних вистав: російські комічні опери "Мельник — колдун, обманщик и сват" О. Аблесимова (муз. Є. Фоміна), "Скупой" Я. Княжніна, комедії "Вздорщица" О. Сумарокова, "Так и должно" М. Верьовкіна, "Недоросль" Д. Фонвізіна, французькі комічні опери "Два охотника" і

[42] *Маркович Я.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767). — Киев, 1897. — Ч. 3. — С. 157.

"Говорящая картина" (в перекладі тексту на російську мову).

На другому році існування театру до його складу вперше увійшла жінка — молода дружина Д. Москвичова — харківська циганка Лизавета Гаврилова, яка виявилась талановитою драматичною актрисою і співачкою. Завдяки цьому театр показав російські комічні опери М. Хераскова "Добрые солдаты" і Я. Княжніна "Сбитенщик" (обидві — муз. Раупаха), "Несчастье от кареты" (муз. В. Пашкевича), М. Николєва "Розана и Любим" (муз. Керцеллі), комедію А. Бухарського "Любовная ссора" та ін.

Спочатку вистави відбувалися щовівторка і щоп'ятниці, а згодом ще й у неділю та свята. У високоурочисті дні давались безплатні вистави для демократичних верств населення. Аматорська трупа, що складалася із шести акторів і трьох актрис, поступово переросла у напівпрофесійний театр. На казенному утриманні було два "вільних" актори і три "вільні" актриси.

На початку 1795 р. з Петербурга до Харкова прибув "відставний придворний актор" Т. Константинов, який перейняв керівництво театром на власне утримання, тобто став антрепренером. Трупа, що продовжувала складатися з дев'яти осіб, цілком перетворилася на професіональну. Новий підприємець подбав про поліпшення декорацій, гардеробу. Трупа постійно працювала в Харкові, і з цього часу там почав свою діяльність російський професійний театр в Україні.

Репертуар театру було оновлено п'єсами, які виставлялися тоді на столичній сцені. Йшли драма "Честное слово" П. Зуброва, комедії "Нанина, или Побежденный предрассудок" Вольтера (в перекладі І. Дмитревського), "Тщеславный, или Чего очень хочется, тому и верится" А. Волкова, "Хвастун" Я. Княжніна, якась трагедія "Беверлей", п'єси "Счастливый волокита", "Менехми, или Близнецы", "Братом проданная сестра", а також комічні опери.

У листопаді 1796 р. діяльність так добре поставленого російського театру в Харкові припинилась через оголошення десятимісячного державного трауру в зв'язку зі смертю Катерини II. Трупа Т. Константинова розбрелася. Новий харківський губернатор О. Теплов розпорядився продати з аукціону декорації, гардероб, інше театральне майно, а приміщення, в якому виступав театр, через аварійний стан розібрати. Діяльність російського театру в Харкові відновлюється аж 1808 р. [43]

Відомо, що в Києві з розпорядження губернатора протягом 1789—1790 рр. (і можливо, пізніше) у царському палаці, названому в XIX ст. Маріїнським, влаштовувались якісь російськомовні вистави для "благородного товариства", а наприкінці 1790 — на початку 1791 р. тут виступала італійська трупа [44]. Вистави, можливо, відбувалися у флігелі царського (тепер Маріїнського) палацу, бо саме там виступав якийсь театр на початку 1798 р. (тобто на період щойно переведених з Дубна до Києва так званих контрактів) [45].

Наприкінці XVIII ст. велике панство влаштовувало російськомовні аматорські театри у власних маєтках, не тільки у містах, а й у сільських резиденціях. Такий театр, наприклад, існував у

[43] *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* История театра в Харькове // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібр. тв.: У 7 т. — Київ, 1981. — Т. 7. — С. 90—98.

[44] *Капнист В. В.* Собрание сочинений. — Москва; Ленинград, 1960. — Т. 1. — С. 349, 350, 352, 358, 581.

[45] *Н. М.* [Никандр Молчановский]. Публичные увеселения и позорища в Киеве сто лет тому назад // Киев. старина. — 1897. — Т. 56. — № 2. — С. 38—39.

маєтку князя С. Голіцина в селі Козацькому (тепер Звенигородського району Черкаської обл.). У ньому брав участь (1797—1801) видатний російський поет і драматург І. Крилов. Тоді ж у поміщицьких садибах з'являються так звані кріпацькі театри, у яких талановиті народні самородки зазнавали нещадної експлуатації і знущань.

Польський і австрійський німецькомовний театр в Україні. Домашні аматорські театри існували в палацах польських магнатів: театр гетьмана Вацлава Жевуського в Підгірцях (тепер Бродівського району Львівської області) у 1754—1767 рр.; театр київського воєводи Станіслава-Щенсного Потоцького у Христинополі 1761—1773 рр. і в Тульчині 1787—1803 рр. та ін.

Протягом 70—90-х рр. XVIII ст. виникають перші польські театральні антрепризи, які поширюють свою діяльність і на Правобережну Україну, виступаючи в Києві, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Крем'янці, Бердичеві. У 1783—1784 рр. в Дубні на Волині збудовано великий міський театр, де протягом 1785—1790 рр. виступав під час знаменитих дубнівських контрактів видатний діяч польського театру В. Богуславський із власною трупою.

Після переходу Східної Галичини у зв'язку з першим поділом Польщі до складу Австрійської імперії у Львів починають навідуватись австрійські німецькомовні трупи, зокрема, трупа Ф. А. Геттерсдорфа (1776, 1782—1795), Ф. Андраша (1780—1781), Й. Гільфердінга (1782—1785), К. Й. Тоскані (1787—1789), Г. Ф. Булли (1789—1794). З австрійськими трупами змагаються польські: А. і Т. Трусколяських (1780—1783), Ю. Мєжинського (1784—1788), В. Богуславського (1789). У 1795—1799 рр. у Львові діє постійний німецько-польський театр під керівництвом В. Богуславського, який мав привілей з боку австрійського уряду.

Аматорські вистави у стінах Львівської української греко-католицької духовної семінарії 1794—1803 рр. відбувалися польською мовою.

Український театр другої половини XVII—XVIII ст. посів видатне місце в історії української культури. Бароковий за своєю природою, він виріс на західноєвропейському культурному ґрунті, орієнтуючись на шкільні драми, що побутували в різних країнах Заходу. Саме театр порівняно з іншими видами мистецтв найповніше виявляв барочність, оскільки він синтезував живопис, архітектуру, музику, танець, поетичне слово, пластику рухів і жестів актора. Як слушно відзначає російська дослідниця Л. О. Софронова, "театр учинив, можна вважати, переворот у культурі, оскільки наважився поєднати рекреативну і дидактичну функції, мистецтво і педагогіку. Українська культура багато чим зобов'язана шкільному театрові, бо він сміливо поєднував у межах одного тексту жартівливе і серйозне, високе і буденне" [46]. Український шкільний театр був значною мірою залежний від своїх джерел — народних звичаїв та ігор, церковних обрядів. Він же й впливав на розвиток народної драми — так званого фольклорного театру (в обох його варіантах — ляльковому і живому). При шкільному театрі другої половини XVII — першої половини XVIII ст. існувала інтермедія — попередниця української комедії в новому українському театрі початку XIX ст.

Український професійний театр на Лівобережній Україні під протекторатом Російської імперії ще не міг з'явитися у другій половині XVIII ст., як не міг з'явитися і на Правобережній Україні та в Східній Галичині в умовах польського, а згодом австрійського панування.

---

[46] *Софронова Л. А.* Старинный украинский театр. — Москва, 1995. — С. 296.

КУЛЬТУРА народного господарства

Розділ 10

Пряля. XVIII ст. НХМУ, Київ.

10.1. Культура сільськогосподарського виробництва

Орні знаряддя. Культура сільськогосподарського виробництва значною мірою залежала від рівня розвитку відповідних знарядь праці та їхнього асортиментного набору. Вони могли ефективно змінювати структуру ґрунту, впливати на продуктивність праці, врожайність сільськогосподарських культур і в кінцевому підсумку на рівень життя народу.

За функціональним призначенням сільськогосподарські знаряддя поділяли на кілька груп. Серед них чільне місце посідали орні знаряддя, за допомогою яких вели підготовку полів до сівби. До простих орних знарядь належало рало, відоме в Україні з давніх часів. Воно розпушувало верхній шар грунту і частково підрізало кореневу систему. За конструкцією рало було двох типів: безполозове і з полозом. Перше з них виготовляли з довгої жердини, яка одночасно слугувала і дишлем. У задній кінець добре висушеної жердин

и у просвердлений отвір під певним кутом забивали зверху клиноподібний брусок з твердих порід дерева. На його гостряк насаджували металевий наральник. Для міцності наральник скріплювали з дишлем спеці- альною підпіркою. В отвір зверху вставляли держак (чепігу), за допомогою яко- го знаряддя утримувалось у робочому положенні. На передньому кінці дишла просвердлювали кілька отворів, які при- значались для кріплення ярма й одночасного регулювання глибини оранки. Для закріплення кінної упряжі приблизно у XVIII ст. почали прибивати металевий гак.

У полозовому ралі ральник набивали на задній кінець дишла і закріплювали майже горизонтально до нього і утворювалась своєрідна підошва. На її передній кінець набивали залізний наральник[1].

Рала за числом робочих деталей поділяли на однозубі та багатозубі. На думку багатьох дослідників, багатозубі рала є винаходом українського селянства, тому найбільшого поширення вони набули саме в Україні. У XVIII ст. такі рала почали витісняти однозубі. Останні залишалися переважно в господарствах, недостатньо забезпечених тягловою силою й економічно слабких. Багатозубі рала різнились від однозубих конструкцією. На задній кінець дишла у них перпендикулярно набивали дерев'яний брусок, в який знизу заганяли кілька зубців-"ральників". Зазвичай їх було 3—5. Часто один із зубців-ральників розташовувався в дишлі перед місцем

[1] *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Народна землеробська техніка українців. — Київ, 1971. — С. 32—36.

його кріплення з поперечиною [2]. На дерев'яні зубці слобожани набивали залізні наконечники, роблячи їх тим самим гострішими і міцнішими [3]. Проте вони могли бути й цілком дерев'яними чи залізними. За формами рала ділили на бороноподібні, граблеподібні та з трикутною рамою. Їхні зубці набували лапоподібної форми.

У різних місцевостях використовували різні типи рал. У північних зонах Полісся вони фактично поступились місцем традиційній сосі. Зникли вони на Буковині та Закарпатті. У лісостепу та в південних районах Полісся найуживанішим стало безполозове однозубе та багатозубе бороноподібне рало. На півдні України поширилось багатозубе рало. Відбувалася подальша еволюція рала з орного до культивуючого знаряддя обробітку ґрунтів [4].

Значного поширення і досконалості в XVII—XVIII ст. набув плуг. Його виготовляли з дерева і тільки леміш та чересло були залізними. Для свого часу вони були досить цінними. Не випадково в тогочасних документах часто згадуються їх крадіжки під час польових робіт. Щоправда, на Гуцульщині леміш почали запроваджувати в окремих господарствах тільки на рубежі XVIII—XIX ст. [5] На Бойківщині плуг із залізним лемешем за поширеністю істотно поступався дерев'яному [6]. Проте архаїчних деталей в орному знарядді ставало все менше. Український плуг різнився від аналогічних орних знарядь інших регіонів Східної Європи низкою особливостей — вигнутістю гряділя та його відносною довжиною, своєрідною конструкцією підошви, передком руського типу, наявністю двох держаків (чепіг), одночасним використанням кількох пар робочої худоби [7].

У класичному вигляді український плуг XVII—XVIII ст. складався з двох основних половин — колісного передка і скріпленого з ним комплексу деталей для оранки. Ці частини в різних місцевостях мали різні назви, але виконували одні й ті самі функції. Основою плуга був "гряділь" (граділь, гридиль, стріла), що призначався для компонування робочих частин плуга і з'єднання його з передком. Гряділь мав дві випуклості — догори і вліво, кожна з яких виконувала свої функції. Чересло (ніж) встановлювали спереду лемеша, воно відрізало ґрунт збоку. Підошва (полоз, повзун, плаха) складалась з двох полозів, верхні кінці яких слугували чепігами. Леміш (залізо, постів, черевик) набивали на зведені докупи і трохи стесані кінці полозів. Він підрізав шар ґрунту знизу. У своїй конструкції леміш пройшов певну еволюцію від симетричної до асиметричної форми. Обидві співіснували в різних реґіонах. Полиця (дошка, поличка, плига) призначалась для повного чи часткового перевертання підрізаної скиби ґрунту в бік зораного поля. У гірських районах полицю робили переставною, що давало змогу перевертати ґрунт у бік схилу [8]. За допомогою стовби (підойми) гряділь опускався або піднімався і тим самим регулювалась глибина оранки.

Передок складався з осі із закріпленою на ній дерев'яною подушкою та

[2] *Бежкович О.* Еволюція рільничого начиння Кубані // Наук. зб. Ленінгр. т-ва дослідників укр. історії, писемності та мови. — Київ, 1928. — Вип. 1. — С. 94—95.

[3] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — Київ, 1991. — С. 32.

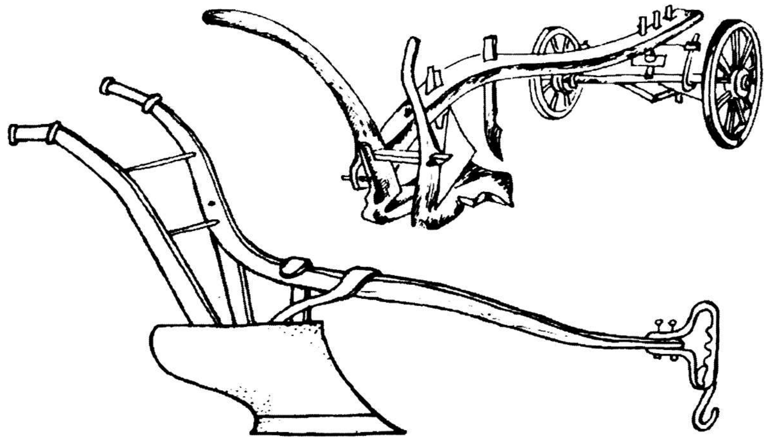
[4] Труды Черниговского предварительного комитета по устройству 14 археологического съезда в Чернигове. — Чернигов, 1908. — С. 120.

[5] Гуцульщина. — Київ, 1987. — С. 110.

[6] Бойківщина. — Київ, 1983. — С. 94.

[7] *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Зазн. праця. — С. 54.

[8] Гуцульщина. — С. 110.

Типи українських плугів. Сучасний малюнок.

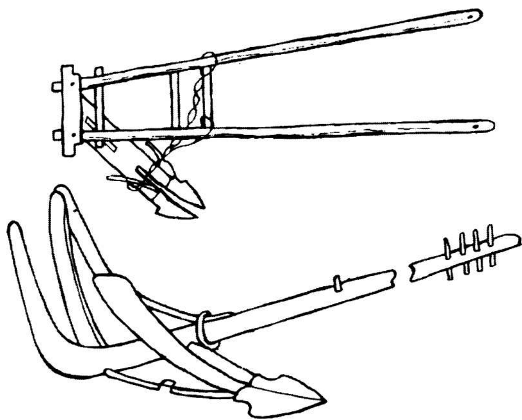
насадженими на неї двома колесами. Як правило, борозенне колесо робили меншим для зручності оранки. Передок з'єднували з тяглом за допомогою прави́ла.

Залежно від природно-ботанічних умов використовували різні плуги — великі й малі. В зоні північного лісостепу з його в основному обробленими ґрунтами використовували переважно менші плуги. Степові ж простори, а також переважну більшість задернованих і зарослих травою земель Гетьманщини і Слобожанщини могли орати тільки масивні плуги. Щоправда, німецькі колоністи півдня України попервах використовували звичайний для окультурених земель Німеччини так званий рейнський плуг. Проте він слабко задовольняв агротехнічні потреби українських ґрунтів. Колоністи спочатку пробували пристосувати його до нових умов, а згодом перейшли на місцевий плуг. Поєднання виробничого досвіду українського і німецького народів з часом вивело український плуг у ряд найдосконаліших орних знарядь.

Незважаючи на певні якісні зрушення в розвитку орних знарядь, на рівнинній, особливо з піщаними та супіщаними ґрунтами, території продовжували широко застосовувати традиційну соху. Вона була атрибутом як селянських, козацьких, так і панських господарств[9]. У своїй основі соха мала багато спільного з аналогічним знаряддям росіян і білорусів, що засвідчувало подібність шляху розвитку матеріальної культури трьох народів. Особливо чіткою така подібність була на Поліссі, де накладалися зони взаємовпливу трьох культур і де соха була основним орним знаряддям. За типологічними ознаками со́хи поділяли на поліську та односторонню.

Зафіксована у другій половині XVIII ст. на Чернігівщині соха складалася з гряділя, на якому кріпились робочі деталі. В його задній край знизу під кутом близько 45° забивали так звану розсоху (плаху з вирізом посередині). На її нижні кінці набивали два залізних сошники. Вони були розташовані так, що правий підрізав ґрунт знизу, а лівий — збоку. Тобто за конструкцією вони нагадували поєднання плужних лемеша і чересла. Проте на відміну від них ці деталі не перевертали ґрунт, а тільки відсовували його вбік. Плаху з'єднували з гряділем за допомогою по-

[9] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — Київ, 1992. — С. 326.

Сохи: однокінка (вверху), поліська (внизу). Сучасний малюнок.

перечини. Полиця нижнім кінцем упиралася в лівий сошник, а верхнім кріпилася до поперечини і гряділя.

Зверху в гряділь вставляли ручку. Соху за допомогою гряділя з'єднували з двоколісним передком. Однак поширенішими були сохи без передка.

Існував і досконаліший тип сохи. У ній відвальна полиця складалася з двох частин — власне полиці і припілка. Така конструкція давала змогу вже перевертати ґрунт.

Досить поширеною на всій території Гетьманщини була соха-односторонка. Характерної відмінності їй надавала наявність голобель, які могли мати різні назви. Їх з'єднували між собою дерев'яними поперечинами, а на кінці — міцним поперечним брусом, краї якого водночас відігравали роль держаків. До бруса і голобель у місцях їх з'єднання кріпили плаху з двома сошниками. На їхні робочі частини насаджували залізні насічки. Відвальною полицею слугувала невелика нерухома лопатка, нижній зріз якої стояв на одному із сошників. Був і дишловий варіант сохи-односторонки. У цьому разі в неї запрягали пару коней чи волів. Народні умільці намагалися вдосконалювати конструкцію сохи за рахунок запозичення конструктивних особливостей рала чи плуга. Хоча соха і була дещо гіршим орним знаряддям, але легкість і потреба в меншій кількості тяглової сили робили її серйозним конкурентом ралу і плугу в лісостеповій зоні України. Зі зменшенням кількості волів і коней у господарствах селян вона почала навіть тіснити їх в агротехнічній культурі Гетьманщини.

Загалом, упродовж пізнього середньовіччя відбувається певна локалізація орної техніки. Більшість території України перетворюється на зону орного обробітку ґрунтів плугом, сохою і ралом [10], тоді як на білоруських та російських землях переважає оранка сохою.

Близькою за призначенням до орних знарядь залишалася борона. На більшості земель переважали рамні квадратні або прямокутні борони, зроблені з дерев'яних брусків. Вони могли мати також трикутну, трапецієподібну чи круглу форми [11]. Знизу в них набивали дерев'яні зубці з міцних порід дерева, а подекуди й залізні стрижні. Число зубців залежало від величини знаряддя. У центральних регіонах переважали великі борони з тридцятьма і більше зубцями. Їх чіпляли до одного з кутів. У північних регіонах селяни часто плели борони з гнучких гілок дерева. У місці з'єднання гілок вставляли дерев'яні зубці (чопи) і додатково кріпили їх лозинами. Такі борони істотно поступалися брусковим, хоча й були порівняно з ними значно легшими. В окремих регіонах незаможні господарства продовжували використовувати примітивні борони у ви-

[10] *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України: Агротехнічний аспект. — Київ, 1991. — С. 163.

[11] *Жано Н.* Борона // Записки общества сельского хозяйства Южной России. — 1870. — С. 379.

гляді волокуш. Їх виготовляли з букових, дубових чи інших стовбурів і часто залишали біля обробленого поля. Таке знаряддя поверхневого обробітку ґрунту переважало в гірських районах України.

Орні знаряддя кожен хлібороб виготовляв, як правило, сам у вільний від основних робіт час. За матеріал використовували ті породи дерев, що найповніше відповідали призначенню різних деталей знаряддя. В одному випадку він мав бути твердим, в іншому — гнучким і еластичним. Тільки залізні лемеші, сошники, наральники та чересла замовляли в кузні або купували у готовому вигляді. У створенні потрібного знаряддя селяни використовували традиційний технологічний досвід попередніх поколінь й одночасно збагачували його власними надбаннями. Існували спеціальні приміщення і пристрої для виготовлення окремих деталей. Використовували спеціальні посудини для розпарювання та згинання дерев'яних заготовок, спеціальні інструменти, у тім числі пилки, сокири, молотки, свердла, лопатні тощо [12].

Як і в кожному промислі чи ремеслі, з маси майстрів виділялись умільці, які виконували свою справу краще за інших. Тому до них ішли із замовленнями не тільки односельці, а й мешканці найближчих населених пунктів. Через спілкування у ході торгових операцій або переселення кращий виробничий досвід поширювався на різні українські землі. Це сприяло уніфікації типажу національних орних знарядь. У них залишалось тільки те, що найповніше відповідало місцевим природно-ботанічним особливостям.

Ручні землеробські знаряддя. Орні землеробські знаряддя вдало доповнювались ручними. У незаможних господарствах вони інколи виходили на перший план під час обробітку ґрунту. Відома з давніх-давен мотика хоча й зазнала істотних змін, але на початок XVIII ст. цілком не зникла. Її широко використовували у Карпатах, дещо менше — на рівнинних місцевостях. Правомірність цієї версії засвідчують дані етнографів про збереженість мотик у Білорусії ще в XIX ст. Аналогічні знаряддя, безумовно, побутували і на близьких за природно-ботанічними умовами українських землях. Ними були насамперед Полісся і північна частина лісостепової зони.

Мотики використовували на роботах, які потребували великої ударної сили та відповідного розмаху. Тому їх робочу частину робили масивною, а держак довгим, зручним для охоплення руками. Характерною ознакою мотики XVIII ст. стала наявність обуха, а не вушка, як це було раніше. Вона мала найрізноманітніші форми робочої частини — майже прямокутні, восьмигранні, з витягнутим донизу гостряком, зі звуженням чи розширенням донизу, з суцільною чи роздвоєною площиною.

Обробіток ґрунту мотикою був неякісним. Відколювана нею скиба ґрунту, як правило, не переверталась цілком, внаслідок чого дернина і трава не перепрівали, а коріння повністю не знищувалось. Найбільше мотики застосовували на городніх роботах, під час корчування пеньків, для скидання гною з возів тощо.

Кардинальні зміни у конструкції мотик відбулися після запровадження в господарствах рільничих культур: картоплі, соняшнику, кукурудзи, цукрових буряків та розширення площ під баштанні. Їх культивування викликало гостру потребу в знаряддях, потрібних для сапання вже оброблених ґрунтів. Тому мотика зеволюціонувала у свій різновид — сапу різної конфігурації. При-

---

[12] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — С. 333.

близно у XVIII ст. замість простого отвору в сапі почали робити горизонтальну трубку, так зване вухо. Сáпи виготовляли із суцільного залізного полотна, вони мали різні форми леза, були більші й менші. Перші призначалися для прополювання виноградників, кукурудзи, баштанних, другі — для городніх культур. Сапи могли мати довгі або короткі держаки.

Німці-колоністи принесли із собою оригінальне знаряддя для підгортання картоплі рухами від себе. Воно нагадувало лопату, а формою робочого полотна — сапу і називалось "стругачка". Українські селяни пристосували його для збивання трави, дрібних чагарників, виконання інших городніх і польових робіт [13].

Незмінним ручним знаряддям для роботи на землі залишались лопати. Це знаряддя своїм корінням сягає глибокої давнини і за весь час існування не зазнало істотних змін. Для XVIII ст. характерним стало поширення на лопатах залізних насадних лез. Поступово збільшувалась кількість і залізних лопат, особливо в господарствах заможних господарів і поміщиків. Окремі різновиди лопат називали "заступами". Вони могли мати один чи два виступи для ноги з обох боків держака. Існували також великі й малі залізні "копанці" [14]. Цими знаряддями обробляли городи, інколи й поля, виконували інші земляні роботи, садили і викопували різні сільськогосподарські культури.

Жнивні та сінокісні знаряддя. Основним жнивним знаряддям у всіх регіонах залишався серп, який за своєю конструкцією багато в чому нагадував аналогічне знаряддя племен черняхівської культури II — початку V ст. н. е. На більшості території України, в тім числі Гуцульщині й Бойківщині, він мав рівне лезо. З плином часу збільшувалась кількість серпів, на їх лезах робили зазубрини, що сприяло підвищенню продуктивності. Зокрема, вони згадуються у XVIII ст. на Гетьманщині та Слобожанщині, можливо, були і на Півдні та Правобережному Подніпров'ї. Здебільшого серпи виготовлялися місцевими ковалями з кіс або тонких штиб заліза і мали слабко вигнуте лезо.

У період раннього нового часу хлібороби вважали, що використання на жнивах серпа зводить до мінімуму втрати, і тому надавали йому перевагу перед косою. На південно-західному Поділлі всі колоскові взагалі збирали виключно серпами місцевого виробництва [15]. Не мали вони серйозного конкурента і на волинських та західноукраїнських землях. Хіба що гречку могли скошувати косами. Серпи були єдиними жнивними знаряддями у зонах Полісся і північного лісостепу й пізніше. Навіть у найбільш розвиненому південному регіоні серп панував на ланах. Тут у свідомості селян, навіть колоністів, міцно трималась думка про його перевагу над іншими знаряддями праці [16]. На Гетьманщині зернові культури, крім гречки, також жали серпами. Тільки у разі неврожаю, за низьких і рідких стебел пшеницю і жито збирали косами.

Як і раніше, трави косили переважно косами, у конструкції та кріпленні частин яких не сталося значних змін. Вони й далі складалися власне із самої коси і кісся. Частини залізної коси називали по-різному: "полотно", "жало", "плут", "носок", "дзьоб", "п'ятка", "вухо" тощо. Залежно від довжини такі коси називали

---

[13] *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Зазн. праця. — С. 64—66.

[14] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — С. 333.

[15] *Демченко М.* Земледельческие орудия молдаван XVIII — начала XIX ст. — Кишинев, 1967. — С. 110.

[16] Земледельческая газета. — 1849. — № 88. — С. 698.

"сімкою", "вісімкою", "дев'яткою" тощо. На більшості території України в період пізнього середньовіччя остаточно утверджується так звана коса-литовка, що належала до європейського типу цих знарядь. Характерною її особливістю було довше полотно, ніж в аналогічного знаряддя на російських землях. Європейська промисловість фактично монополізувала їх виробництво і постачала на український ринок у значній кількості. Напевне, саме їх понад 20 тис. штук віз продавати баришівський купець І. Олешченко 1665 р. [17] Судячи з усього, незначну кількість цих знарядь виготовляли і місцеві майстри.

Якщо сталеві полотна коси були промислового виробництва, то кісся — ремісничого. Їх довжина мала відповідати середньому зросту чоловіка, ручку кріпили на рівні пояса. У Карпатах для зручності косіння на схилах і в чагарниках на кіссі ставили дві ручки. В окремих місцевостях лезо кріпили за допомогою розтятої навпіл і добре вимоченої у воді гілки берези [18].

У другій половині XVII—XVIII ст. функціональне призначення коси розширилось. Якщо раніше її використовували виключно для косіння трав, то в цей період — частково і для збирання зернових. Щоправда, нею косили переважно гречку, а також пшеницю, жито, якщо вони не вродили і були рідкими і низькими.

Для збирання колоскових майстри винайшли грабки, які кріпились до кісся за допомогою мотузки чи лози. За своєю конструкцією грабки нагадували граблі, але їх зуби були набагато довшими, а валок, куди вони заганялись, — набагато коротшим. Якщо на центральних українських землях грабки мали переважно 3—5, то на Бойківщині — 2—3 зуби [19]. Одночасно з ними існував також інший пристрій до коси у вигляді лучки. Це була зігнена півдугою деревина ліщини чи інша деревина завдовжки 50—70 см. Таких лучок могло бути кілька. Вони кріпились до кісся за допомогою мотузок. Косою з грабками чи лучками з другої половини XVIII ст. почали косити хліб на півдні України. Продуктивність праці у цьому разі підвищувалась у 10 разів порівняно із серпом [20]. Однак селяни у більшості реґіонів і в переважній своїй масі продовжували віддавати перевагу серпу.

Необхідним атрибутом коси були пристосування для гостріння. Затуплене лезо спочатку клепали молотком на сокирі або на іншому металевому предметі. Згодом для цього було винайдено спеціальне пристосування, яке дістало назву "бабка". Її забивали гострим кінцем у колоду, а верхній зріз виступав назовні і мав заокруглену, рівну або плескату форму. Гострили коси за допомогою терпугів, точильних брусків або дерев'яних мантачок, на яких робили насічку для утримання смоли і піску.

Господарства не обходились без граблів. Вони могли бути як промислового, так і кустарного виробництва. Одну з головних складових частин грабель становив валок завдовжки 70—120 см, який у різних місцевостях називали по-різному. На Чернігівщині, зокрема, — "брусок", "колодка" тощо. Його виготовляли з липи, осики, береста чи іншої деревини, що не тріскалась. У валок забивали кілька зроблених з твердих порід дерева зубців. Залежно від призначення грабель довжина зубців становила від 10 до 30 см. Граблі вико-

[17] Лохвицька ратушна книга другої половини XVIII ст. — Київ, 1986. — С. 124—125.

[18] *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Зазн. праця. — С. 84—85.

[19] Бойківщина. — С. 99—100.

[20] *Гильденштедт И.* Описание некоторых в Малой России употребляемых плугов // Технол. журн. — 1804. — Т. 1, ч. 2. — С. 30.

ристовували для згрібання соломи, колосків, сіна, листя, глиці, шишок, каміння, минулорічної трави, розпушування ґрунту тощо. До валків кріпили граблища, які на Поділлі називали "граблиська", у Західній Україні — "рудиньки", в інших реґіонах — по-іншому. Граблища мали форму держака з подвійною чи потрійною розвилкою на кінці. Інколи її робили спеціально, розпилюючи чи розколюючи деревину навпіл. Не пізніше другої половини XVIII ст. на півдні України з'явились кінні граблі, набагато продуктивніші від ручних.

Незамінним знаряддям у господарстві залишалися вила. Продовжували існувати вила з одним зубом (однороги), якими переносили снопи, розкидали чи складали солому, виконували інші роботи. Вила могли мати також два-три-чотири роги. Їх виготовляли як із суцільної дошки, так і з деревини із суцільними кількома відростками, яким штучно можна було надавати зручної для роботи форми.

Знаряддя обмолоту збіжжя і переробки зерна. Основним знаряддям обмолоту зернових в українців, як і в інших слов'янських народів, залишався ціп. З часу свого винайдення ще в давньоукраїнський період він не зазнав істотних змін. Ціп мав дві основні складові частини — бич і ціпилно, які в різних реґіонах називали по-різному. Між собою вони кріпились за допомогою спеціального пристрою (капиці), що розділявся на три частини: власне саму капицю, ріпицю та ув'язь. Найбільшого поширення набув ціп з ремінними капицями та ув'яззю. Капицю кріпили на бичі непорушно, а ріпицю — на ціпилні так, щоб вона могла вільно обертатись навколо голови. Між собою капицю і ріпицю зв'язували ув'яззю з ремінців. Існували й інші форми такого кріплення.

Бич робили з випарених дуба, береста, акації або іншої деревини, він мав переважно круглу, а на Волині та подекуди в інших місцях — гранчасту форму. Як правило, його довжина дорівнювала ширині 8—9 долонь і вдвічі-втричі поступалась ціпилну. На виготовлення останнього йшла переважно ліщина чи інші легкі породи дерев. На одному з його кінців вирізували два кільцеві пази, в яких вільно кріпилась ріпиця.

Не пізніше XVII ст. для обмолоту збіжжя українські хлібороби почали застосовувати коток. Судячи з усього, він був запозичений у південних слов'ян. Найчастіше коток робили з колоди діаметром 40—50 см, в якій видовбували поздовжні пази або набивали на неї дерев'яні брусики. У реґіонах, багатих на природний камінь, виготовляли кам'яні котки. Часто таке знаряддя називали гарманом, а сам процес обмолоту хліба — гармануванням. Щоправда, такий прийом молотьби набув масового поширення тільки в XIX ст., а в попередній період траплявся переважно на Харківщині, Катеринославщині та Херсонщині [21]. Він був доступним в основному заможним господарям і поміщикам, які мали необхідні кошти і тягло.

Молотили хліб і з допомогою тварин. Для цього до вбитих на току стовпів прив'язували коней, які ходили по розкладених довкола снопах.

Приблизно з XVIII ст. в окремих реґіонах України для провіювання зерна використовували дерев'яний млинок. Проте в період середньовіччя він не набув поширення. Основним знаряддям для віяння залишалася лопата. У цьому разі її робили ширшою і легшою, ніж звичайно. З такою ж метою застосовували і невеликі лопатки, решета, відра та інші пристосування.

---

[21] Земледельческая газета. — 1841. — № 19. — С. 146; 1861. — № 43. — С. 687; 1867. — № 4. — С. 49—50.

Пшеничні лани. Сучасне фото.

Для розмелювання невеликої кількості зерна люди користувались жорнами. Порівняно з попереднім часом їх конструкція не зазнала істотних змін. Основними робочими частинами були нижній і верхній камені діаметром 40—50 см і заввишки до 15 см. У верхньому камені наглухо закріплювали ручку з трубкою, яка захищала руки від тертя. В Карпатах ручку робили довгою, своїм верхнім кінцем вона впиралась у заглибину на перекладині або в прибитий до стелі чи одвірка дерев'яний брусок. У середину нижнього каменя вмонтовували залізний стрижень, на який насаджували верхній камінь. В отвір верхнього каменя засипали зерно, а через нижній отвір висипалось борошно. Жорна були відкритого і закритого типів. На Слобожанщині у 80-х роках XVIII ст. ручні жорна вже майже не використовували [22]. Напевно, те ж саме мало місце і в інших регіонах, оскільки всі вони перебували на приблизно однаковому рівні розвитку.

Для подрібнення зерна й одержання круп населення продовжувало використовувати такі архаїчні знаряддя, як ручні та ножні ступи. Такі самі знаряддя були властиві й іншим народам, зокрема білорусам, росіянам, литовцям. Ручні ступи найширше використовувались у період раннього нового часу переважно на Бойківщині. В інших регіонах вони поступались місцем продуктивнішим знаряддям праці. Кожна ступа складалася

[22] *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Зазн. праця. — С. 98.

з колоди, в якій видовбували чи випалювали отвір циліндричної форми. Його дно інколи вкривали металевою пластиною. До колоди прилаштовували дві станини з "ногами", між ними знаходилася підойма (товстий дерев'яний брус). На передньому її кінці розміщували товкач для подрібнення зерна. Підойму розташовували на валу так, що передній її кінець був довший, а задній коротший. Поперемінним натискуванням на нього ногою і відпусканням людина подрібнювала зерно в ступі. Іноді таким способом виготовляли й борошно.

Проте жорна і ступи у цей час помітно поступались місцем водяним млинам і вітрякам. XVII—XVIII ст. — це період розквіту водяного млинарства в Україні. На всіх великих, багатьох малих річках, озерах та ставках у цей час працювали млини, які повністю забезпечували потреби населення у борошні. Тільки на р. Ворскла на початку XVIII ст. було до 330 водяних млинів. Відійшли в минуле млини, які мали по одному чи по два кола. У своїй масі млини того часу — це цілі зернообробні комплекси. Наприклад, під Меною 1666 р. на однойменній річці працював млин на три жорна, ступне коло, чотири просяні і дві суконні ступи [23].

Млин на р. Хорол під Миргородом на початку XVIII ст. мав чотири жорна й одне ступне коло [24]. Відомі й більші зернообробні підприємства.

Недоліком водяних млинів була їх висока вартість. Щоб поставити млин, часто потрібно було насипати греблю чи зробити відводи для води, збудувати приміщення і придбати внутрішнє начиння. Все це коштувало від кількох сотень до трьох, а то й більше тисяч золотих. Великих витрат потребували щорічні, а то й кількаразові упродовж року ремонти гребель і обладнання. Не маючи коштів для самостійного заняття борошномельним промислом, середні за заможністю власники об'єднувалися по двоє, а то й більше чоловік. Водяні млини працювали тільки влітку, що ускладнювало забезпечення людей борошном узимку.

Приблизно з XVIII ст. кількість вітряків збільшується. Вони могли працювати цілорічно і до того ж коштували набагато дешевше. Одні види таких млинів будували так, що вони могли повертатися за вітром усім корпусом, інші — тільки дашком з крилами.

Культура хліборобства. На підставі творчого використання багатовікового досвіду населення України та сусідніх регіонів культура обробітку полів досягла високого рівня розвитку. Весняні польові роботи розпочинали після прогрівання ґрунту. Як правило, це відбувалося у березні—квітні. Цілинні або перелогові землі підіймали важким плугом. Залежно від якості ґрунту та сили робочої худоби в нього запрягали по 6—8 волів. Плугатар вів плуг, тримаючись за чепіги, а один чи два погоничі правили волами. Глибока оранка знищувала тирсу, дерезу та інші бур'яни. Натомість виростали цінні для годування худоби пирій, дикий горошок тощо.

Плужний обробіток землі мав і низку недоліків, які істотно впливали на врожайність зернових культур. Масивність плуга за одночасної недостатності тягла змушувала селян здебільшого вдаватись до супряги й обробляти поля по черзі. При цьому втрачався дорогоцінний час, землі орались несвоєчасно, внаслідок чого порушувались терміни закриття вологи. З цих самих причин замість подвійної оранки провадилась тільки одна. Перекинуті плугом товсті скиби жирного і зарослого травою чорнозему не розпушували ні рало, ні бо-

[23] Переписні книги 1666 року. — Київ, 1933. — С. 179—180.

[24] НБУВ. ІР, ф. 1, спр. 58142, арк. 2—3.

рона. Тому посіяне зерно часто не проростало, а те, що зійшло, глушилось бур'янами. З цих причин врожайність оброблених плугом земель часто була нижчою, ніж зораних ралом чи сохою.

Обробіток грунту сохою, особливо на Поліссі та Слобожанщині, потребував меншої кількості тяглової сили і давав змогу швидше зорати поле як один раз, так і двічі. Як правило, селянин запрягав у соху одного коня, прив'язував віжки до пояса і так орав поле. Більшої кількості тягла потребували багатозубі рала. Ними могли користуватися переважно господарі з достатньою кількістю робочої худоби, інші ж мусили вдаватись до супряги.

Використання рала у 2—4 рази підвищувало продуктивність праці землероба. Суто національний, як вважають окремі дослідники, винахід багатозубого рала хоча й був набагато продуктивнішим від свого попередника, але за якістю обробітку ґрунту істотно поступався плугові і не мав перспектив для розвитку.

На Слобожанщині важко виділити зони з переважанням того чи іншого орного знаряддя. Інша картина простежується на Гетьманщині. У більшості тамтешніх повітів, у тім числі Остерському, Городиському, Золотоніському та Говтвянському вживався виключно плуг, у Пирятинському — рало. Досить поширеним воно було також у Ніжинському та Прилуцькому повітах [25].

Під впливом низки обставин рало в багатьох місцевостях і господарствах змінило свою функцію. Якщо раніше воно використовувалось для первісного, то тепер — для повторного обробітку ґрунту. Здебільшого його пускали після плужної оранки ґрунту впоперек поля для руйнування грудок і вирівнювання поверхні.

У більшості центральних регіонів землю упродовж року орали один раз. Під ярі пшеницю, ячмінь, овес — у вересні—жовтні, під озимі і під пар — у червні—липні. Інколи практикували й повторний обробіток грунту, особливо в господарствах, що мали потрібний набір орних знарядь і достатню кількість тягла. У цьому разі використовували полегшені знаряддя — ра́ла і со́хи. Під жито у Чернігівському намісництві перший раз землю орали плугом у червні, другий — ралом у серпні [26].

Тривалість оранки залежала від багатьох факторів, у тім числі від розміру полів, твердості ґрунтів, наявності та кількості орних знарядь, тягла, робочої сили тощо. Розміри полів у Гетьманщині та на Слобожанщині часто визначались кількістю днів, які витрачались на їх оранку. Наприклад, у 1684 р. К. І. Іллящевич з Гетьманщини продав Ю. Харевичу "облог на три тижні орати" [27]. Лубенський Мгарський монастир у 1767 р. мав поле на "сто днів" [28]. Сучасні дослідники вважають, що день оранки у другій половині XVIII ст. дорівнював у різних місцевостях 0,54 га, 0,81 га чи одній десятині [29]. Розміри ріллі визначали також десятинами, упругами, пляцами, полупляцами, чвертями, шостками, тротниками, кількістю висіяного зерна та іншими мірами.

Здебільшого землю під зернові не угноювали. Однак у традиційно хлібо-

---

[25] Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — С. 53, 57, 67, 83, 87.

[26] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — Киев, 1851. — С. 531.

[27] НБУВ. ІР, ф. 1, спр. 59171, арк. 2—3.

[28] Там само, спр. 51078, арк. 277.

[29] *Герасименко Н. О.* Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1989. — № 2. — С. 49; *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — С. 58; *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII ст. — Киев, 1988. — С. 15.

робських регіонах вона відчутно потребувала підживлення. Тому в Чернігівському, Роменському та деяких інших повітах Гетьманщини другої половини XVIII ст. селяни вже використовували як добриво гній, стару солому. Давши їм перепріти, хлібороби розкидали гній по полю восени—взимку або вносили його в грунт під час оранки. Традиційно угноювали землю тільки під коноплі — рослину, вибагливу до родючості грунтів.

Ріллю намагались боронувати спеціальними знаряддями. Іноді це були сохи і борони, якими "поперечили" або "довжили" зоране поле доти, доки не вирівнювали поверхню і не руйнували груддя. До такого способу завершального етапу обробітку грунтів вдавалися господарі з достатньою кількістю знарядь і тяглової сили. Більшість же селян боронувала ріллю різного типу боронами. Причому робили вони це один—чотири, а то й шість разів підряд, доводячи грунт до ідеального стану [30]. У борони запрягали не більше двох волів чи коней.

На піднятих перелогових землях у перший рік на Слобожанщині сіяли аніс, просо чи яру пшеницю. Наступного року висівали ті самі культури, ще через рік — овес або жито. Після цього землю залишали на переліг. Всі три загони суцільно не засівали. Між ними залишались смуги для вирощування трав і випасання худоби. У деяких господарствах культури чергували у такій послідовності: мак, просо, пшениця, овес, горох, ячмінь, овес, сочевиця, просо, льон, коноплі [31].

Для висівання зернових суцільним масивом ріллю ділили невеликими борознами чи іншими способами на смуги завширшки близько двох сажнів. Хлібороб насипав зерно в мішок чи торбину, перекинуту через плече на перев'язі. На Поліссі для цього використовували легкі козуби, зроблені з кори, у Карпатах — часом плетені із соломи коробки, довбанки з дерева, відра або плахти. Селянин ходив між позначками і через кожні один-два кроки розсіював жменю зерна то вліво, то вправо. Після цього його загортали в землю, як правило, за допомогою борони.

Посіви сходили неодночасно. Паростки жита й озимої пшениці за сприятливої погоди з'являлись через 7—8, ячменю і вівса — 9—15, іншої ярини — через 3 дні.

Жнива починались у липні і могли тривати до вересня. Спочатку збирали ячмінь і жито, потім пшеницю, овес, просо, гречку. Залежно від стиглості порядок збирання зернових міг змінюватись.

Типовим було в'язання скошеного хліба у снопи. Перевесла, як правило, заготовляли заздалегідь або скручували на місці завдовжки 100—112 см. Хоч наймити прагнули робити їх коротшими, а господарі ланів — довшими, оскільки плата за роботу велась залежно від кількості зв'язаних снопів. Снопи могли ставити спочатку для просушування колоссям догори або складати у так звані хрестці. В різних місцях вони мали різну кількість снопів і назв. За спостереженнями сучасників, у другій половині XVIII ст. полукіпки (хрестці) налічували по 30 снопів [32]. У Карпатах поставлені один до одного кругом кілька снопів накривали сторчма одним. Були й інші способи. Просушені снопи громадили у півклані, клані та півтораклані. Потім хліб звозили на обійстя і складали стогами, в криті обороги тощо.

Вирощеним збіжжям представники різних етносів розпоряджалися по-різному. Росіяни Слобожанщини і Чер-

---

[30] *Гильденштедт И.* Указ. соч. — С. 4—5.

[31] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — С. 32—33.

[32] *Шафонский Н.* Указ. соч. — С. 225.

нігово-Сіверщини могли тримати його у скиртах до 10 років, беручи собі для обмолоту потрібну кількість. У скиртах зерно хоча й пошкоджувалось гризунами, але залишалось придатним для посіву тривалий час. Українці ж чинили по-іншому. Збіжжя восени і взимку молотили на току, провіювали, інколи промивали водою, просушували в печах чи на сонці. Окремі поміщики для цього будували спеціальні сушильні. Основним місцем зберігання зерна були земляні ями. Вони були різними за місткістю та формами — прямокутні, квадратні, круглі. Стіни могли обмазувати глиною, обов'язково випалювали, інколи обкладали соломою, очеретом, хмизом, накривали дошками чи соломою і загортали землею. Зерно в ямах могло зберігатись понад сім років. Однак вже через три роки воно втрачало насіннєві якості.

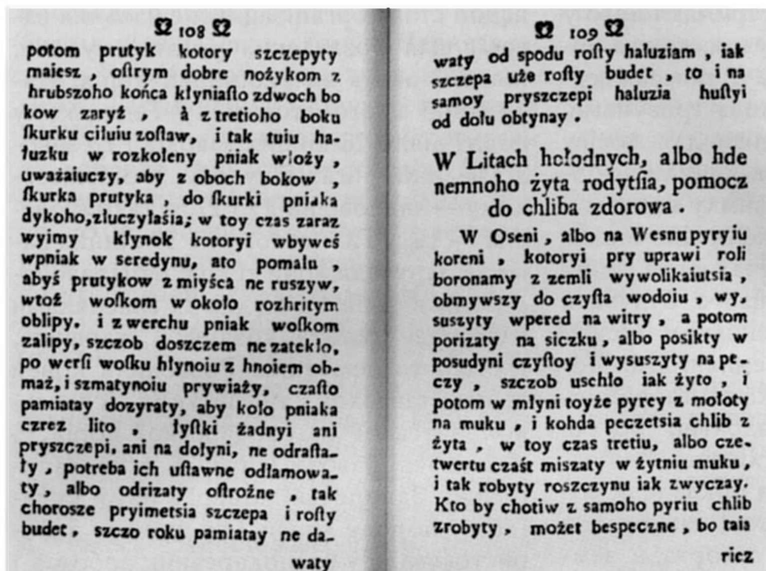
Розміри земляних резервуарів залежали від кількості зерна. Відомо, що в окремих випадках вони вміщали по 50 осьмачок (осьмачка — 328 кг) або по 300 чвертей (чверть — 141,6 кг) зерна. Були й інші способи зберігання зернової продукції. В Галичині, на Волині та Чернігівщині для цього використовували видовбані з дерева "кадовби" та інші ємкості.

У XVIII ст. почалось вирощування картоплі, кукурудзи, соняшнику та інших культур. Це вносило істотні корективи як у культуру знарядь праці, так і в агротехніку сільськогосподарського виробництва.

Культура інших сільськогосподарських занять. Поряд з хліборобством важливе місце належало скотарству. Залежно від природних умов воно мало в різних реґіонах багато спільних і відмінних рис, однак загалом перебувало на відносно високому рівні розвитку. Характерною ознакою тваринництва XVIII ст. у Гетьманщині й на Слобожанщині стала організація спеціальних заводів для розведення рогатої худоби, коней і овець високоцінних порід. Наприкінці цього століття у Гадяцькому повіті діяло 13 кінних заводів і 28 заводів великої рогатої худоби. У Зіньківському — відповідно 15 і 27, а також овечих — 16, у Глинському — 15 кінних заводів. Існували вони також на Правобережній Україні та півдні. Їх власниками виступали багата козацька старшина, шляхта та поміщики. Розводили коней неаполітанської, англійської, іспанської, датської та барбарської порід [33]. Аналогічні заводи існували й на Запорожжі. Запорозькі конярі вивели українську породу коней, яку широко використовували у господарських роботах і для їзди верхи. За своїм фахом тваринники поділялись на стадників, ричичників (фахівці з розведення і догляду за коровами) і скотарів.

Велика увага приділялась вівчарству, що мало давні національні традиції. Російський уряд для забезпечення мануфактур вовною сприяв завезенню в Україну овець калмицької, "шленської" та інших порід. Україна мала висококласних фахівців з розведення і догляду за вівцями, яких часто запрошували на роботу до Росії. Для ознайомлення з передовим досвідом європейських тваринників уряд і власники великих вівцезаводів відправляли українських фахівців в Європу. Місцеві вівчарі вивели досить продуктивні чорну решетилівську (від назви сотенного містечка Решетилівка Полтавського полку) та сіру сокільську (від назви сотенного містечка Сокілки того самого полку) породи овець. З кінця XVIII ст. на Полтавщині започатко-

[33] *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — С. 463.

108

potom prutyk kotory szczepyty maiesz , oſtrym dobre nożykom z hrubszoho końca kłyniaſto zdwoch bokow zaryż , à z tretioho boku ſkurku ciłuiu zoſtaw, i tak tuiu hałuzku w rozkoleny pniak włoży , uważaiuczy, aby z oboch bokow , ſkurka prutyka , do ſkurki pniaka dykoho,zluczyłaśia; w toy czas zaraz wyimy kłynok kotoryi wbyweś wpniak w seredynu, ato pomalu , abyś prutykow z miyśca ne ruszyw, wtoż woſkom w około rozhritym oblipy. i z werchu pniak woſkom zalipy, szczob doszczem ne zatekło, po werſi woſku hłynoiu z hnoiem obmaż, i szmatynoiu prywiaży, czaſto pamiatay dozyraty, aby koło pniaka czrez lito , łyſtki żadnyi ani pryszczepi, ani na dołyni, ne odraſtały , potreba ich uſtawne odłamowaty , albo odrizaty oſtrożne , tak chorosze pryimetsia szczepa i roſty budet , szczo roku pamiatay ne dawaty

waty

109

waty od spodu roſty haluziam , iak szczepa uże roſty budet , to i na samoy pryszczepi haluzia huſtyi od dołu obtynay .

W Litach hołodnych, albo hde nemnoho żyta rodytſia, pomocz do chliba zdorowa .

W Oseni , albo na Wesnu pyryiu koreni , kotoryi pry uprawi roli boronamy z zemli wywolikaiutsia , obmywszy do czyſta wodoiu , wysuszyty wpered na witry , a potom porizaty na siczku , albo posikty w posudyni czyſtoy i wysuszyty na peczy , szczob uschło iak żyto , i potom w młyni toyże pyrey z mołoty na muku , i kohda peczetsia chlib z żyta , w toy czas tretiu, albo czetwertu cząśt miszaty w żytniu muku , i tak robyty roszczynu iak zwyczay. Kto by chotiw z samoho pyriu chlib zrobyty , może bespeczne , bo taia

ricz

Сторінки із збірника І. Ленкевича “Книжиця для господарства”. Почаїв, 1788 р.

вується розведення тонкорунних мериносів [34].

Активна селекційна робота українських тваринників сприяла поліпшенню молочно-м’ясної продуктивності тварин, повнішому забезпеченню населення продуктами харчування, а промисловості — сировиною.

За рівнем ведення заводському тваринництву значно поступалось тваринництво дрібних господарств селян і козаків, хоча й тут простежувались певні зрушення. Поглиблювалася спеціалізація. Степова і лісостепова зони перетворювалися на регіон розведення переважно великої рогатої худоби, насамперед волів, а лісова — коней. Південь, частково Слобожанщина і Запорожжя стають зонами масового розведення овець.

Склалась своєрідна культура тваринництва. На Слобожанщині та в деяких інших районах України рогату худобу цілорічно утримували під відкритим небом. Для цього на подвір’ях будували спеціальні загороди, куди заганяли на ніч волів, корів та овець. У таких загородах худоба і зимувала, незважаючи на морози і заметілі. За невеликого снігу її виганяли в поле, де вона шукала собі мерзлу траву, листя чи дрібні гілки кущів і дерев. У таких умовах худоба була добре загартованою і здоровою. Телят і ягнят не відлучали від корів і овець, і вони упродовж кількох місяців годувались материнським молоком. З такої молоді виростала велика, міцна і сильна худоба.

Населення розводило також велику кількість свиней місцевої чорно-білої породи та домашньої птиці — курей, гусей, качок, індиків.

Населення Бойківщини віддавало перевагу розведенню великої рогатої худоби, Гуцульщини і Буковини — овець. Практикували літнє випасання тварин на полонинах і весняне та осіннє — на гірських луках і полях. Приблизно до кінця травня овець випасали на луках неподалік від дому, а потім виганяли на

[34] *Лазаревский А.* Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. — Полтава, 1987. — Вып. 1. — С. 78; Культура і побут населення України. — Київ, 1991. — С. 58.

полонини. Перед цим вівчарі ремонтували житло, кошари для овець та інші приміщення. Безпосереднім випасанням худоби займались невеликі колективи пастухів. Їх очолював ватаг — людина, яка добре розумілась у справі, мала організаторський хист, вміла готувати молочну продукцію, лікувати тварин і людей.

Безпосередньо з тваринництвом була пов'язана заготівля сіна. Вона починалась приблизно з червня місяця і велась переважно косами. Розміри сінокосів у Подесенні та Посеймі вимірювали копицями чи числом косарів. Встановилась і норма виробітку працівника. За день він мав накосити доброї трави на 15 копиць або на 3 вози. Копиці за розмірами були різними. На Поліссі — менші, у Лісостепу — більші. Для подальшого копичення перші стягували одним конем, другі — парою волів.

Важливе місце відводилось городництву. На городах вирощували буряки, капусту, моркву, салат, редьку, ріпу, гарбузи, огірки, цибулю, часник, пастернак, петрушку, хрін, бобові та інші культури. Поряд з городництвом важлива роль належала і садівництву. Навіть у Карпатах на присадибних ділянках росли маловрожайні сорти яблунь, груш, слив. На значно вищому рівні було садівництво рівнинних земель України. Майже біля кожної оселі був сад з фруктовими деревами, що дуже вражало мандрівників. У маєтках козацької старшини, шляхти чи поміщиків за ними доглядали садівники. Вони мали садити дерева, робити щеплення, обрізувати гілки, угноювати землю довкола стовбура, скошувати траву, стежити за дозріванням плодів, охороняти сад, збирати врожай і сушити фрукти. Українські садівники славились своїм вмінням далеко за межами України. Вони розводили царські сади в Москві і Петербурзі, їх неодноразово запрошували для їх догляду. В садах вирощували яблуні, груші бергамоти, дулі, вишні, сливи, горіхи, черемшину, калину, бузину, агрус, споришки, малину. У другій половині XVII—XVIII ст. значного поширення набуло виноградарство.

Допоміжна роль у господарстві належала бджільництву. Ним займались представники всіх верств суспільства. Існувало пасічне і бортне бджільництво. У першому випадку пасіки ставили на землі, в другому — борті вішали на деревах, для чого використовували плетені з мотузок чи реміння спеціальні пристосування, які називали "лазивами". Приблизно наприкінці XVIII ст. у центральних регіонах пасіки почали помітно тіснити борті. У цей час намітився перехід до рамкового вулика, який згодом зробив справжню революцію у бджільництві.

Густа мережа великих і малих річок, а також озер, заплав та інших природних водойм сприяла розвитку рибальства. У водоймах водились соми, щуки, карасі, лини, окуні, лящі, язі та інші риби. У Дніпрі поблизу Запорожжя ще в другій половині XVII ст. було чимало білуг, осетрів, стерляді. Траплялись вони у цей час і в Десні. У гірських річках Карпат водилось багато форелі. Рибалки користувались різними сітями, ятерями, вершами, ізами, саками, переметами, вудками, гарпунами тощо.

Певна частина населення займалася полюванням на ведмедів, вовків, оленів, сарн, косуль, кабанів, бобрів, лисиць, зайців, куниць, білок, тхорів, борсуків, водяних хухолей, байбаків, горностаїв, видр. Серед здобичі мисливців нерідко траплялись також дрохви, тетеруки, глухарі, куріпки, гуси, качки, вальдшнепи, бекаси, кроншнепи тощо. Для полювання використовували вогнепальну зброю, лук зі стрілами, ловильні ями, сильця, петлі, різні пастки тощо.

10.2. Культура промислового виробництва

Виробництво продуктів харчування, одягу та взуття. Промисловість тогочасної України репрезентували ремесла, промисли і мануфактури у різному співвідношенні. Часто різні форми виробництва переплітались або якась з них у певних регіонах переважала.

Ремесло, особливо в містах, продовжувало розвиватись у рамках цехової організації. Проте все наполегливіше у ньому торували собі шлях явища, які створювали ґрунт для розвитку буржуазних відносин. Цьому значною мірою сприяла і політика центральних властей. Російський уряд, зокрема, хоч і підтверджував цехові привілеї, але одночасно дозволяв окремим ремісникам вільно займатися ремеслами, що підривало спроможність цехів ефективно регулювати виробництво, порушувало цехову замкненість, сприяло активізації приватної ініціативи і подальшому розвитку ремесел поза цеховими правилами.

Водночас і Національно-визвольна війна середини XVII ст. внесла істотні зміни у внутрішнє життя цехів, послабивши регламентацію виробничих процесів і надавши майстрам право займатись своїми ремеслами без обмежень. Під впливом ринкових відносин скасовуються обмеження у використанні певного числа учнів і підмайстрів одним майстром (явище було досить поширеним у попередні роки). Проте відродження цехів засвідчувало внутрішню боротьбу двох тенденцій у ремісництві — середньовічних форм організації праці та елементів, що їх розкладали.

Хоча ремесла — перша форма промисловості, відірвана від сільського господарства, — продовжували залишатися основою промислового розвитку України, з часом вони набули все чіткіших ознак дрібнотоварного виробництва, яке становило початковий етап руху промисловості до створення підприємств нового типу. Не уникнули такої долі і традиційні ремесла з виробництва продуктів споживання. З ростом міст збільшувалася й кількість їх галузей. Більшість міщан займалася виробництвом промислових товарів і не мала змоги забезпечити себе повноцінним набором продуктів харчування. Тогочасне місто вже не могло обійтися без м'ясників, пиріжечників, олійників, солодовників, тютюнників, пивоварів, круп'яників, ситників, хлібників, калачників, сальників, пекарів, перепечаїв, гречаників. Здебільшого продукти харчування випікали у домашніх умовах з наступною реалізацією їх у крамницях чи з рук.

Шевством займалися як міські ремісники, так і сільські кустарі. Якщо перші працювали осіло й об'єднувалися в цехи, то другі — поодинці і часто мандрували від села до села в пошуках роботи. Майстри виготовляли різні види взуття — чоботи, боти, черевики. У Карпатах та деяких інших регіонах населення продовжувало користуватись постолами.

Зміцнювався зв'язок шевства з ринком, що вносило істотні зміни у виробничу діяльність і соціальне становище ремісника. Його двоєдина функція як виробника і продавця виробу порушувалася. Попит на продукцію змушував майстра зосереджуватися насамперед на виготовленні товару, а збут передовіряти іншій особі. Безумовно, це відбувалось не миттєво, а поступово, починаючи з епізодичних звертань до послуг посередника. З поглибленням ринкових зв'язків такі відносини ставали дедалі стабільнішими і супроводжувалися зростанням ролі посередника. Швидше такі процеси відбувалися з партачами (майстрами, які не входили до складу цеху),

яких монопольне право цехів на виробництво і збут товарів штовхали в пазурі скупників. З часом ремісник втрачав свою самостійність, потрапляв у залежність від скупника, цього попередника буржуа. Залишався останній крок до перетворення вільного ремісника на найманого працівника, який виготовляв товар з матеріалу скупника. Такі самі процеси відбувалися й в інших ремеслах.

Ширшу самостійність у виробництві взуття мали сільські шевці. Часто вони виконували всі операції самостійно, починаючи від збирання рослин для дублення шкір і завершуючи виготовленням взуття. Ось як описував роботу шевця сучасник:

Як сядет робити на своєи верстати:
почнєт всякоє начинає роскладати...
А як поидєт до шкур, дуб товчєт, шкуры пєрєсыпаєт,
а іньє шкуры у золу хуру закладаєт
і іньє теж на кобилицъ шерст оббираєт.
А потом бєлєхом мєзду пудробляєть.
І похваговавши в бжи час, укладаєт в квас:
и чекаєт покул будєт пєрєсипат впят час.
А потом покинувши все поидаєт бєты збират,
бо потреба козлини из бєтою вычынят...
І єздит у луг дубу и попєлу палити готовати:
и муси бєдный добрє на зыму працювати.
І особжє мусєт по матєринку и по листок ходити:
ще аж и в свято мало может когда започити.
І сєвши на работе, то до полночи нє будєт спати:
а часом до самого свєта будєт пєрєшивати[1].

Упродовж тривалого часу відбувається все глибша спеціалізація виробничих процесів. У містах, а подекуди і в селах виділяється в окрему галузь вичинювання шкір. Кушніри у своїй роботі користувались невеликим набором знарядь праці, у тім числі тупим ножем для чищення шкір, п'ялом, спеціальною рамою для розтягування шкіри з наступною її обробкою, а також ключем для її вимінання.

Печатки столярних цехів Львова. XVIII ст. ЦДІА України, Київ.

У різних місцевостях кушнірство мало свої особливості. Проте загалом вичинювання шкір зводилося до низки характерних операцій. Спочатку просушені шкіри розмочували в ямах, копанках чи спеціальних чанах з водою, після чого чистили від міздри ножем і замочували на кілька днів у підсоленому розчині житнього чи пшеничного борошна та висівок. Після цього шкіру викрашували і розминали за допомогою дерев'яного ключа. На останньому етапі вивернуту шкіру натягували на п'яло, намащували крейдою чи гіпсом і остаточно очищали ножем від решток міздри. Були й інші способи вичинення.

Технологія виготовлення тканин не зазнала істотних змін порівняно з попередніми роками. Як і раніше, люди користувались тими самими прийомами та інструментами. Льон і коноплі вибирали руками, підсушували, обмолочували насіння і вимочували у водоймах. Потім стебла тіпали, відділяючи кострицю від волокна, м'яли на "м'ялницях", терли на "терницях", микали на гребенях, вичісували великою дерев'яною гребінкою чи щіткою. Пряжу пряли за допомогою веретена. Тканину ткали на горизонтальному та вертикальному верстатах.

Поступово в організації виробництва проступали кардинальні зміни. Вони полягали в глибшому поділі виробничого процесу на окремі технологічні опе-

[1] *Зиновіїв Климентій.* Вірші. Проповісті посполиті. — Київ, 1972. — С. 137—138.

рації. Дехто з підприємливих поміщиків роздавав своїм підлеглим прядиво для виготовлення пряжі. Потім продукцію збирали, і вона йшла на виготовлення тканини. Тут мала місце організація розсіяної мануфактури, що становила один з останніх етапів на шляху індустріалізації суспільства. Причому організаторами такого виробництва виступали не тільки поміщики, а й підприємливі козаки, міщани та селяни. Розсіяні (децентралізовані) мануфактури XVII ст. підготували грунт для швидкого розвитку централізованих мануфактур у наступному столітті.

Значного поширення у ткацтві набуло використання машин у вигляді млинового колеса. Більшість водяних млинів мала спеціальні пристрої для валяння (фолювання) сукна. Наприклад, у 1666 р. у млинах поблизу Батурина діяло 8, Нових Млинів — 2, Остра — 22, Козельця — 5, Мени — 10, Сосниці — 11 "суконних" ступ [2]. Були вони також і в інших регіонах, у тім числі й у найвіддаленіших. За допомогою водяного колеса сукновальні макогони били і терли тканини в ночвах з мильною водою для очищення їх від жиру й ущільнення. Тривалість процесу залежала від якості вовни і густоти тканини. Після валяння сукно сушили, з його поверхні зрізували вузлики і витягнуті кінці шерстинок. Потім його пресували. Готове сукно могло йти замовнику або ж власнику сукновальні, який був організатором всього процесу. В цьому разі очолюване ним виробництво мало ознаки децентралізованої мануфактури, а вироблювана продукція призначалась для ринку.

Дещо інший характер мало валяння ліжників у Карпатах. Його здійснювали на водяних млинах у спеціальних валилах, дерев'яних ємкостях різної форми. Вода по спеціальному жолобу падала на розкладені у валилах ліжники, обертала їх і тим самим зм'якшувала пряжу. Під дією води ворсинки вовни витягувались назовні, причому на кілька сантиметрів. Ліжник ставав ворсистим, м'яким і пухнастим.

Полотняні тканини теж піддавали спеціальній обробці. Їх золили лугом, а потім вибілювали на сонці упродовж багатьох днів, викачували, якомога більше ущільнювали і надавали приємного полиску. Причому виробництво такого полотна вели у досить великих масштабах. Тільки в одному з батуринських дворів гетьмана І. Самойловича зберігалось 400, а в іншому — 3 тис. аршинів полотна. Значні запаси цієї тканини мали також полковники, шляхта та інші можновладці. Простий люд мав незначну кількість матеріалу для власних потреб.

Культура кравецтва не зазнала істотних змін. Переважну більшість простого за кроєм одягу виготовляли в родинах. Майже кожна українська жінка вміла шити сорочки, штани тощо. Все шиття робилось за допомогою метра, ножиць, голок, ниток і наперстка. Були й спеціальні майстри з виготовлення одежі — кравці. Частина з них працювала осіло, вдома, частина мандрувала у пошуках роботи. Кравці виготовляли складніший за кроєм одяг з матеріалу замовника. Створювалися спеціальні майстерні з виготовлення скатертин та інших речей домашнього вжитку.

Виготовлення солі та спиртних напоїв. Важливе місце в житті людей займало виготовлення солі. Своєрідною була культура солеваріння на Слобожанщині. В багатих на сіль грунтах копали колодязі, за допомогою спеціальних пристроїв вичерпували з них ропу й системою рівчаків виливали у своєрідні "накопичувачі" сировини. Виварювали сіль як на відкритому повітрі, так і в при-

---

[2] РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 26, арк. 1 зв.

міщенні. Будували спеціальні печі, вмонтовували в них великі сковороди, в які з труб стікала ропа, що виварювалася упродовж шести годин. У велику сковороду ставили меншу з вертикальним стрижнем, який слугував для її опускання або підіймання. На ці сковороди спочатку осідав глей. Його викидали або згодовували вівцям. Через 6 годин сковороди наповнювались. Тоді перекривали подачу ропи по трубах, а виварювання солі тривало ще 6 годин. Після 12-годинного виварювання отримували 25—30 пудів солі. Одержаний продукт відстоювали 12 годин у садівницях (дерев'яних ящиках). Рештки ропи стікали в спеціальні діжки. Над нижнім віком садівниці закріплювали фільтр ("мочало"), на який і осідали кристалики найчистішої солі. Таку сіль називали баранцевою, а ту, що кристалізувалась на дні садівниці, — цукровою. На одне варіння солі йшло 1,5 кубічного метра дров вартістю по 4 крб. Варницю обслуговували в середньому чотири особи.

Досить розвиненим залишалось солеваріння на Прикарпатті. Цьому сприяло неглибоке залягання соляних розсолів і великі запаси палива. З природних або спеціально викопаних ям соляну ропу вичерпували мішками з волячих шкур або великими цебрами. Для цього використовували ручні коловороти або кінні приводи, що значно полегшувало працю людей [3]. Розчин доставляли у спеціальні приміщення, заливали у великі, але неглибокі металеві посудини — "панви" і починали процес солеваріння. Виробничі комплекси займали значну площу і складалися з багатьох приміщень, у тім числі варниць, складів, жител для працівників, майстерень бондарів, ковалів тощо. Добуту сіль зсипали у бочки або дерев'яні форми і висушували.

Україна зберігала високу культуру винокуріння. Набір відповідних пристроїв та інструментів у різних регіонах

Казан. XVIII ст. НМІУ, Київ.

істотно не відрізнявся. Винокурня поміщиці П. Сулими у с. Власівці Переяславського полку у 1766 р. мала 6 казанів, зверху яких ставили глиняні горщики. З кожного з них виходило по 3 трубки. Сьомий казан використовували для закваски. Крім того, у приміщенні були 3 залізні затули, 4 діжки, 4 приставки до них, куфа, барило для закваски солоду, 2 великі цебри, один мірник, 5 горілчаних коновок, 3 горілчані перепусти тощо [4]. Це традиційний набір винокурного інструментарію. Його кількість могла коливатись відповідно до розміру виробництва. Кожен казан вміщав 2—10 відер.

Окремі винокурні за своїми розмірами досягали заводського рівня. Описаний у 1774 р. академіком І. Гільденштедтом один з винокурних заводів на Слобожанщині містився у видовженому приміщенні. Під однією з поздовжніх стін стояли бродильні чани. Навпроти них одна біля одної розташовувались

[3] *Ісаєвич Я. Д.* Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії природознавства і техніки. — Київ, 1961. — Вип. 7. — С. 100.

[4] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — Київ, 1992. — С. 336.

кілька печей з вмонтованими у них чавунними казанами. Останні могли слугувати до 8 років безперервно. Котли після наповнення закваскою накривали кришками, а щілини замазували тістом. В отвір кришки вставляли дном догори глиняний горщик, з якого виходили 2—3 глиняні трубки, які далі переходили у мідні [5]. На відміну від попередніх часів винокури все частіше користувалися не імпортними трубками, а зробленими в Україні. Трубки проходили крізь холодильник і в нижній його частині виходили назовні. Спеціальним жолобом до холодильника безперервно надходила холодна вода, а тепла витікала крізь трубу, верхній зріз якої знаходився на рівні наповнення пристрою. Така конструкція холодильника була новою, й іноземні мандрівники давали їй досить високу оцінку.

Окремі винокурні були цілими виробничими комплексами. Гетьману І. Мазепі наприкінці XVII ст. тільки в Ямпільському старостві на р. Студенці належали одна винокурня на 10 казанів, у Білогорщі — дві на 8 і в Кремлі — дві на 10 казанів [6]. Зерно для закваски тут подрібнювали на водяних млинах. Відпрацьована брага йшла на корм свиням. Винокурні робили з димарями, де влаштовували спеціальні ніші для виготовлення копченостей, що давало власнику додаткові прибутки.

Будівництво і виготовлення виробів з дерева. Будівництво жител, господарських приміщень, культових та інших споруд було життєвою потребою людей. Види будівельного матеріалу залежали від характеру сировини. Ними були глина, камінь, цегла, але найпоширенішим, звичайно, — дерево. Матеріал виготовляли власноруч або купували на ринку. Існувала численна група "тертичників", які різали колоди на дошки чи бруси. Розпилювання велось вручну за допомогою поздовжніх пилок. Однак все більшого поширення, особливо на західноукраїнських і частково правобережних землях, набували тартаки — підприємства з механічного розпилювання деревини. Це були невеликі видовжені приміщення, де у вертикальній рамі знаходилась пилка та інші пристрої. За допомогою води водяне колесо приводило пилку в рух. Використання сили води значно підвищувало продуктивність праці. Проте серйозним недоліком тартаків було те, що вони могли працювати тільки до замерзання води, а решту часу простоювали.

У XVIII ст. у деревообробній промисловості сталися кардинальні зміни. Поряд з енергією води почали використовувати енергію пари. В 1751 р. у Батурині запрацювала "машинна пильниця" майстера Гиршбергера. Крім нього на підприємстві працювало не менше чотирьох місцевих столярів. Умови праці були незвичними, тяжкими, плата низькою, і працівники тікали з пильниці [7]. На відміну від тартаків машинне підприємство могло працювати цілорічно.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. бурхливо розвивається цегляне будівництво. Технологія виробництва цегли не зазнала істотних змін. Зрушення полягали в основному у кількісному збільшенні цегелень, працівників на них, глибшому поділі праці та використанні механічних пристроїв на базі водяного колеса. Цегельні мали назву "заводів". У 80-х роках XVII ст. цегельний завод Нижнього міста Києва мав 6 печей, 9 навісів для просушування цегли і щорічно виробляв понад 112 тис.

[5] Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. — С. 71.

[6] Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 532; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Киев, 1893. — Т. 2. — С. 500—501.

[7] ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 830, арк. 3—3 зв.

Скриня-сейф гетьмана К. Розумовського(?). XVIII ст. НМІУ, Київ.

штук цегли. На ньому працювала значна кількість людей. Одні добували і возили глину, інші її місили, формували цеглини, заготовляли дрова, палили у печах тощо. На підприємстві використовували силу води, що приводила в рух ступи для місіння глини, а також для нагнітання в печі повітря[8]. Досить великі цегельні виробництва діяли в середині XVIII ст. у Києві, Глухові, Кам'янці-Подільському та інших містах. Тільки на одному цегельному заводі у Батурині в 1752 р. працювало 440 осіб. Та більшість цегелень мала меншу потужність.

Будівництвом дерев'яного житла та інших споруд займалися як самі селяни, міщани і козаки, так і професійні майстри-теслі. Якщо перші могли створювати нескладні за конструкцією будівлі, то другі — найскладніші і найвишуканіші архітектурні споруди. Серед них церкви, монастирі, собори, палаци. Для виконання великого обсягу робіт теслі об'єднувалися в артілі на чолі зі старшим, досвідченим майстром. У своїй роботі вони використовували невеликий набір інструментів — сокири, пилки, молотки, тесла, стамески, свердла тощо. За своєю конструкцією вони майже не відрізнялись від аналогічних інструментів попередніх часів.

Високої майстерності потребувало також столярство. Майстри-столяри виготовляли ліжка, лави, ослони, столи, скрині, мисники та інше хатнє начиння. Такі умільці жили в кожному селі й повністю забезпечували потреби місцевих жителів у дерев'яному хатньому начинні. Часто вони вдавались до віртуозного оздоблення виробів різними орнаментами. Особлива увага зверталася на прикрашання скринь, де зберігався святковий одяг, а також посаг. Для цього використовували різні візерунки у вигляді розеток, хрестиків, квіток тощо. Як правило, скриню фарбували і розписували. Різного вигляду і форми різьбленням прикрашали наличники вікон, особливо в будівлях заможних господарів. Часто різьблення уособлювало світоглядні уявлення попередніх поколінь, у тім числі й язичницьких часів.

---

[8] *Алферева Г. В., Харламов В. А.* Киев во второй половине XVII века. — Киев, 1980. — С. 34.

Значного поширення набуло виготовлення возів, саней і деталей до них — стельмаство, яке потребувало спеціальних пристроїв для виконання окремих робіт, а також значних навичок і вміння. Щоб розпарити заготовку для дуг, ободів чи полозів, майстри будували так звану парню. Це була невелика зрубна землянка з подвійними стінами, проміжок між якими засипали піском чи землею. Над влаштованою в долівці піччю встановлювали чан з водою. Дим виходив через димар. Розпаливши у печі, майстри клали в парню заготовки і ретельно замащували вікно глиною. Через кілька годин дерево розпарювалося і могло гнутись. Невеликі деталі розпарювали у звичайній печі. Це можна було робити також у сухій парні або просто поливаючи дерево кілька разів гарячою водою.

На Гуцульщині ободи для коліс вигинали навколо закопаної в землю товстої колоди з вбитими в неї кількома гаками. Один кінець заготовки вставляли в гак, а інший поступово згинали, аж доки вони не сходились. Після цього кінці зв'язували, обід виймали з пристрою і залишали для просушування на певний час. Як матеріал використовували ясень, бук чи інші тверді породи дерев.

Другою основною деталлю колеса була маточина, зроблена з твердого дерева. В неї вставляли виготовлені з дуба шпиці. Потім на них натягували обід, і колесо вважалось готовим.

Досить високого вміння потребувало бондарство. Асортимент виготовлюваних бондарями виробів був досить широким — діжки і бочки, барила, баклаги, відра, балії, коновки тощо. Одні з них мали циліндричну форму, інші — опуклу, могли звужуватись донизу чи доверху. В кожному селі був один або кілька бондарів, які виготовляли ємкості не лише для односельців, а й частково для продажу.

Існували три основні способи виготовлення ємкостей. Здебільшого їх виготовляли з клепок. Для цього відрізали поліно, сумірне з висотою майбутньої посудини. Потім його кололи на плахи, які сушили в затінку. Після цього обчісували й надавали вигляду клепок. Дно посудини виготовляли або із суцільної деревини, або з кількох шматків, щільно підігнаних один до одного. З цих частин посудини збирали, а потім скріплювали обручами. Число останніх залежало від величини посудини. Не втратило свого значення виготовлення посуду випалюванням внутрішньої частини стовбура з наступною обробкою випаленої поверхні спеціальним інструментом. Більшої вправності потребувало видовбування посуду. Такий спосіб застосовували переважно для виготовлення великого посуду, в якому зберігали різне збіжжя. Для виконання робіт використовували молотки, прості і жолобчасті долота.

Переробка деревини. Одним з важливих занять у лісових реґіонах залишалося випалювання деревного вугілля, яке широко використовували в металургії, ковальстві та побуті. Його технологія істотно не різнилась у різних місцевостях. Цим промислом займались переважно спеціальні майстри — вуглярі. Спочатку збирали повалені чи впалі дерева або сухостій, різали їх на поліна і складали у великі купи або ями. Зверху їх накривали колодами чи шаром хвої і підпалювали. Коли вогнище розгорялось, купи закидали шаром землі. Цим дереву не давали згоряти, і воно, поступово тліючи, перетворювалось на вугілля. Процес тривав кілька днів. Після вичахання вогню вугілля вибирали і доставляли за призначенням. У зв'язку зі зменшенням лісових запасів України уряд у XVIII ст. почав обмежувати випалювання вугілля, і його виробництво пішло на спад. На Слобожанщині наприкінці XVIII ст. активізується використання кам'яного вугілля. Однак воно ще не набуло промислового значення.

Набагато складнішою і тривалішою була культура поташного виробництва. Воно забезпечувалось набором потрібних інструментів і начиння. З випаленої цегли складали піч зі стінами, але без верху. Заготовляли корита, прикоритники, збірники (резервуари для зберігання води чи лугу), гартовники (пристрої для поливання лугу), жолоби для спускання лугу, лійки, шайки, тачки, гирі, плішні, ломи чи долота для виламування поташу, молотки, сокири тощо. Більшість із цих інструментів була відома майстрам здавна і більш пристосована, з деякими видозмінами, для випалювання поташу, який широко використовувався як мийний засіб для вибілювання полотна, виробництва паперу, скла тощо.

Процес поташного виробництва починався із заготівлі попелу. Для його одержання використовували тільки стовбури в'яза, клена, горішини, дуба, явора, граба, бука тощо. Що на повільнішому вогні спалювалось дерево, то якіснішим був попіл. Одержаний на великому вогні матеріал вважався непридатним для виробництва. Зокрема, у XVIII ст. кілька разів таку його якість зафіксували майстри на поташному заводі Яворницького у Чернігівському полку. Зберігали попіл, ховаючи його від дощу.

Дві мірки попелу насипали у дерев'яні корита і заливали однією міркою води. Вважалось, що вода мала бути теплою. Тільки тоді виходила якісна продукція. Майстри ретельно стежили за концентрацією розчину. Якщо вміщені в нього бурштин або сире яйце не тонули, тоді розчин вважався достатньо концентрованим. Розчин по жолобах зливали в прикоритники, а потім у великі резервуари. Можливо, вже у XVII ст. в окремих місцевостях луг випарювали у спеціальних казанах, що було значним кроком вперед порівняно з традиційним методом.

Бондар за працею. Сучасний малюнок.

До безпосереднього випалювання поташу приступали теплої пори. У Чернігівському полку цей сезон тривав з кінця квітня до початку листопада. У гарти накладали "клепки" й підпалювали їх. Майстер поливав дрова лугом з лійки чи іншого посуду, уважно стежачи за тим, щоб вогонь не погас. Це був досить відповідальний процес, і виконував його фахівець зі спеціальною підготовкою. Відбувалась хімічна реакція, вода випарювалася і поташ осідав на дно гарту. Таку операцію повторювали кілька разів, доки гарт не наповнювався цілком. Через кілька днів поташ виламували плішнями чи іншими інструментами і складали у діжки для зберігання чи транспортування. Одержаний так поташ був не досить якісним. У ньому

залишались шматочки вугілля, цегли і в неочищеному вигляді його не можна було використовувати.

Крім "гартового" методу одержання поташу був відомий і інший — продуктивніший і якісніший. Він мав назву "угорського". Його запропонував впровадити у виробництво у 1765 р. надвірний радник Дмитро Лопухін, який кілька років очолював казенні поташні заводи і тривалий час працював в Україні. Зокрема, саме такі заводи він пропонував створити на Стародубщині та Чернігівщині, де цей метод вже почав поширюватись. За цим методом луг випарювали у спеціальних казанах упродовж двох діб. На третю добу утворювався поташ і осідав на дно казана. Після вичахання його виламували і кальцинували в печі.

Досить досконалою була технологія виробництва селітри. Вона починалась з відшукання відповідної сировини. Нею могли бути перегній зі старих дерев'яних фортечних укріплень, інших дерев'яних конструкцій або штучно виготовлена маса. Для цього гній, будівельні відходи, гілки, попіл та інші матеріали змішували із землею і складали в тригранні бурти (звідси і назва — "буртова селітра") заввишки до двох метрів. Тривалий час ці компоненти перегнивали.

У дерев'яну діжку клали решітку, накривали її шаром соломи, а потім насипали сировину. У зроблене посередині заглиблення вставляли сплетений із соломи круг і наливали воду до його підняття так, щоб краї маси залишались сухими. Через 24 або більше годин воду зціджували у чан. Залежно від якості сировини цю операцію повторювали кілька разів. Дно іншої діжки вcovered...

Після кількагодинного відстоювання отримували луг і варили його в мідному казані 18—20 годин, додаючи, в міру випаровування, свіжий розчин. Після відстоювання луг зливали в посуд, де він охолоджувався і кристалізувався в селітру. Після цього рештки лугу вичерпували, а селітру виламували і сушили.

Виплавляння заліза і виготовлення виробів з нього. Стабільно розвивалось залізоробне виробництво, яке мало глибокі місцеві корені. Упродовж раннього нового часу воно мало чим різнилось від металургії періоду Київської Русі. Залізо одержували в сиродутних горнах, відомих з давніх часів. Ще в XIX ст. такі підприємства були поширені на Поліссі. Не сталось особливих змін і в наборі інструментів. Як і раніше, майстри користувались в основному великими молотами для віджимання криці, малими молотами для кування, кувалдами, молотками, залізними чопами, струтизнами, лопатами, кліщами, зубилами, шлютарками, замкінелями, кийками, формізелями, штихами, гаками, рожнами для виявлення руди, мотиками, кошиками, тачками тощо. Зрушення в залізоробній промисловості проявились переважно в масовому використанні сили водяного колеса. Перші згадки про його застосування на Правобережній Україні відомі з XVI ст., хоча є припущення про його вживання ще в XII—XIII ст. Проте якщо раніше на рудницьких млинах влаштовували одне, то у XVII—XVIII ст. — два-три колеса, що значно підвищувало продуктивність праці.

Для побудови рудницького млина споруджували греблю. Така робота потребувала значних коштів, робочої сили і часу.

Сировиною для виплавляння заліза слугували болотні та лучні залізні ру-

ди, значно поширені по всій території України та найбільше у лісовій зоні. Їх розробку вели поверхневим способом. Знайшовши запаси руди, рудокопи викопували її, провітрювали і висушували. Якщо це відбувалось на болоті, то споруджували поміст, на який і складали сировину. Головним недоліком руди був відносно низький вміст заліза. Крім того, під час виплавляння 50—60 % заліза відходило у шлак. Головним видом палива було деревне вугілля.

Часто виготовлення й обробка заліза відбувалися в одному приміщенні. Саме приміщення здебільшого називали "димаркою". В ньому з цегли або каміння будували на глиняному розчині плавильну піч. Одну глину для будівництва цієї споруди вже не використовували. Піч мала форму зрізаного конуса з круглою основою діаметром, як правило, до 1 м. Висота горна печі могла досягати 4 м. Вважалось, що чим вищий горн, тим швидше і якісніше відбувається плавильний процес. Під печі робили похилим до передньої стінки, в якій залишали отвір для розпалювання палива і вибирання розплавленого заліза. Через верхній отвір, інколи й бічний, піч завантажували шарами вугілля, дров і руди. На Поліссі до них додавали і негашене вапно. Цю операцію виконували спеціальними лопатами і корзинами.

У нижню частину задньої стінки було вмонтовано одну-дві металеві трубки, які з'єднувалися з двома міхами. Вправлені у дерев'яний вал кулаки приводились у дію водяним колесом. Почерговим натисканням на спеціальні коромисла міхів в печі нагнітали холодне повітря і підтримували високу температуру. Процес тривав 8—12 годин і переривався тільки для підсипання чергових порцій руди і вугілля. Після цього рудники розбивали передній отвір і через нього спеціальним гаком викочували назовні тістоподібну масу, так звану крицю. Дерев'яними кийками з криці вибивали різні домішки — шматочки глини, рештки вугілля, шлаку. Добуту крицю очищали від шлаку неодноразовим розігріванням і віджиманням великим молотом. Якість одержаного заліза була досить низькою.

Молот та ковадло. XVIII ст. НМІУ, Київ.

Традиційне рудництво у XVIII ст. вже вичерпало свої можливості й не задовольняло потреб господарства в металі. Тому значну частину заліза в Україну почали завозити з російських заводів, насамперед з тульського.

Залізообробку могли вести як безпосередньо на рудні, так і в кузнях. Майже в кожному великому селі були одна або дві кузні. Окремі міста перетворилися на справжні залізообробні центри. У 60-х роках XVII ст. у Лубнах налічувалось 33 двори ковалів, у Стародубі — 18, Переяславі — 11. Більше їх було в Києві, Кам'янці-Подільському та інших українських містах. Із забудовою півдня України ковальство поширювалося і на цей регіон.

Ковалі користувались традиційними інструментами, у тім числі ковадлами, молотами-кувалдами, молотами-ручниками, різного призначення щипцями, зубилами, свердлами, терпугами. Вони виготовляли наральники, сошники, чересла, мотики, лопати, сапи, ості, гарпуни та багато іншого домашнього начиння. Якщо сільські ковалі виготовляли великий набір предметів різного призначення, то міські все більше спеціалізувались на виробництві вузького кола речей.

Поряд із залізоробним побутувало виготовлення виробів з кольорових металів. Українські людвисарі виробляли різні предмети з олова та міді. У багатьох містах працювали золотарі, які робили прикраси із золота і срібла.

10.3. Торгівля

Торгівля — безпосередній наслідок розподілу праці між окремими особами і верствами людського суспільства — завжди була невід'ємним супутником і важливим чинником соціально-економічного і культурного буття народу. Історичні джерела донесли до нас зовнішні прикмети цього глибинного зв'язку: на ярмарках і торгах міст і сіл України під барабан "публікувалися" об'яви і постанови місцевих урядів, на міських майданах під час торгу кат карав злодія, а корчма була місцем громадських зборів.

Форми торгівлі. До кінця XVIII ст. торгівля в Україні відбувалась у формах, відомих з часів Київської Русі, — на ярмарках і торгах та в дещо менш розвиненій постійній міській торгівлі, що відповідало умовам суспільного виробництва. Як і в давнину, основними осередками товарно-грошових відносин були міста, центри розвитку ремесла, обмін виробів якого на сільськогосподарську продукцію становив основу торгівлі тогочасної доби. Недарма надання селу статусу міста пов'язувалось із запровадженням у ньому ярмарків і торгів і за традиційним звичаєм оформлялося однією грамотою володаря держави. Так само підтверджувалась і правомочність функціонування вже давно існуючих ярмарків і торгів. "Ярмонки двѣ, которые по привиліям королевским в Кіевѣ отправлялися, — читаємо у жалуваній грамоті 1710 р. царя Петра Киеву, — одна сентября с 1, другая на первой недѣлѣ великого поста... ныне... подтвердить" [1].

На характерну ознаку ярмаркової торгівлі в Україні середини XVII ст. звернув увагу мемуарист Павло Алеппський: "У козацькій країні ярмарки відбуваються безперервно, від початку до кінця року; кожного свята, кожної пори року буває ярмарок в тому чи іншому місті" [2]. Збиралися ярмарки зазвичай точно у затверджені привілеями строки, оскільки на них, особливо на великі торжища, з'їжджалися купці не лише з найближчої округи, а й з різних кінців України і закордонних земель, і порушення строків навіть одного з них тягло за собою для купецтва ускладнення організаційного характеру. Відвідини ярмарків планувалися завчасно і використовувались для суто обмінних операцій і для укладання угод про товаропостачання, кредитування або виплату боргів. Коли ж траплялося, що ярмарок через пошесть, татарський напад

---

[1] *Щербина В.* Документи до історії Києва 1494—1835 рр. // Укр. археогр. зб. — Київ, 1926. — Т. 1. — С. 38.

[2] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию во II половине XVII в. — Москва, 1897. — Ч. 3. — С. 80—81; Ч. 4. — С. 184.

С. Васильківський. Ярмарок у Полтаві. Початок XX ст.

або з інших причин не міг відбутись у визначений час, інший строк для нього санкціонувався новим привілеєм, який заздалегідь повсюдно "публікувався", тобто проголошувався міськими кликунами на торгах та інших ярмарках.

Приурочувались ярмарки переважно до православних релігійних свят, на Правобережжі — іноді православних і католицьких в одному місті, як в Анополі — на св. Петра "руського", 27 січня, і на св. Антонія Падуанського, 13 червня [3]. Однак у самі свята торгівля, як правило, заборонялася, як зазначається у джерелах, "за стародавнім звичаєм" [4]. У більшості міст щорічно відбувалося від одного до чотирьох ярмарків, що тривали 1—2, іноді кілька тижнів. Окремі приватні міста одержували привілеї й

[3] Архив ЮЗР. — Киев, 1869. — Ч. 5. — Т. 1. — С. 400.

[4] Там само. — С. 471; *Щербина В.* Зазн. праця. — С. 25, 41.

на більше число ярмарків: у Ясногородці під Житомиром мало збиратись щорічно 10 ярмарків, а в Кочорові під Радомишлем — 12 [5]. Господарі таких міст дбали про наближення до своїх маєтків ринків збуту сільськогосподарської продукції і про піднесення прибутків від місцевих торжищ, оскільки ярмаркові збори були вищими від ординарних торговельних. Довідка, спеціально складена в 1729 р. для виявлення цієї різниці, засвідчує, що, наприклад, у Срібному й Ічні від продажу горілки з бочки-куфи стягалося "без ярмарку" по 7 шагів (21 гр.), а в ярмарок — по золотому (30 гр.) [6].

Визначна економічна роль ярмаркової торгівлі усвідомлювалась і підкреслювалась давньою суспільною думкою. Один з багатьох королівських привілеїв на ярмарки (1771 р., м. Коростишеву), типовий документ свого часу, починається виразною сентенцією, вкладеною у королівські вуста: "Бажаючи у якнайліпшому щасті, оздобах і достатках бачити королівство, довірене нам від бога, дуже хочемо, щоб усі міста й містечка через торгівлю і ярмарки до найліпшого прийшли становища з користю для всіх мешканців і держави" [7]. Справді, в умовах загального низького рівня виробництва, яке виносило на ринок товари невеликими кількостями, а також напівзамкненого характеру сільського господарства і поганого стану шляхів сполучення ярмарки мобілізовували господарство цілих реґіонів і доносили до найвіддаленіших куточків країни масу товарів вітчизняного та іноземного походження, навіть найрідкісніші з них. Товари, закуплені значними партіями на ярмарках великих торговельних центрів, розходились по менших ярмарках, йшли далі на міські й сільські базари-торги, тривалий час продавались у постійній торгівлі міст і містечок. Забезпеченню стабільності цієї системи торговельного зв'язку слугували гарантії місцевої влади або пана, що даний ярмарок не "шкодить" іншим, особливо ярмаркам у державних містах, тобто не конкурує з ними, відволікаючи так чи інакше купців. І це підкреслювалось у королівських та царських грамотах.

Зацікавлені у розвитку торгівлі володарі різних країн у своїй політиці щодо ярмарків балансували між їх підтримкою — даруванням купцям дорожніх свобод, гарантій безпеки, певних митних полегкостей — і заходами, що ставили ярмарки під феодальний контроль, підтверджуючи право уряду на державних землях або землевласника чи посесора у приватних маєтках на користування ярмарковими прибутками. Так ставились до ярмарків у межах своїх напівдержав і правобережні магнати. Франциск Потоцький, наприклад, у грамоті 1760 р. наказав на час ярмарку у м. Соколівці Київського повіту скасувати податки, пов'язані з орендою. Однак "звичайне мито", тобто торговельні збори, залишилися чинними, як і раніше [8].

Ярмарок у давнину був справжнім святом торгівлі. Курйозне свідчення збудження, яке панувало у зв'язку з ярмарком не лише у самому ярмарковому місті, а й далеко довкола нього, містить один із записів кременецьких актових книг 1710 р.: на травневий ярмарок у Бродах через Кременець їхала така велика кількість "різних купців", що через сум'яття з в'язниці "невідомо яким чином" втікла злодійка [9]. Атмосфера піднесення панувала також на "красних

[5] Там само. — С. 386, 422, 433.
[6] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 2688/2918, арк. 1.
[7] Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 423.
[8] Там само. — С. 389.
[9] Там само. — С. 241.

торгах" напередодні Різдва та Великодня, де продавалися товари святкового асортименту: мануфактурні та галантерейні вироби, тканини, одяг, інший "красний товар", значною мірою зарубіжний [10].

Найпомітніше місце в імпорті в Україну, як і раніше, посідали тканини, серед вовняних — насамперед сукна. В індуктових реєстрах вони зазвичай очолюють список "товарів польських", тобто європейських [11], хоча надходили також з турецьких земель і з Росії. Реєстр 1749 р. наводить довгий їх ряд: сукно ясно-червоне тонке, бреславське, карун, тридцятове, бенкль, напівгранат, червоний штамет, гарус, атамен гарусовий, квітчастий, з шовковою ниткою, галагас, мухояр, камлот, габа (сукно нижчого сорту, що широко вживалось для пошиття селянського одягу), сукно сіре московське та ін. [12] У книгах реєстрації купців, товарів і зборів васильківської митниці знаходимо, крім того, записи про сукна французькі й англійські ординарні і тонкі, зокрема, дуже дорогі "дикі", каламинку смугасту, камлот англійський "середньої роботи", крепу вовняну, покрому суконну тощо [13].

Дуже цінувалися і продавалися великими кількостями шовкові тканини: оксамит, атлас венеційський і "косматий" флорентійський, венеційська єдомашка, бархат, штоф "різномірний" французький і гладенький голландський, дукля венеційська і французька, табен французький і флорентійський, хатля царигородська та ін. У митних книгах згадуються також саржа шовкова радценмор, атлас італійський гладенький однотонний "лучей доброти", "средней доброти" та "третей руки" [14], східного походження парча, ткана щирим золотом і сріблом, при визначенні кількості якої враховувалась вага, наприклад: 7 вершків золотої парчі вагою 18 золотників [15].

Серед бавовняних тканин найпопулярнішими були кумачі, зокрема, червоні і "гвоздикові" македонські й вавилонські, киндяки з Македонії, Туреччини й Відня, пестрядь вузька, широка і "затрапезна" з Росії, полотно "іноземне", зокрема голландське, "серветкове просте", "вузьке", "фабричне", "подібне до гладенького серпанку" кропив'яне полотно, муслінка, ситець і напівситець з Лейпцига, Бреслава і голландський, напівпліс, люстрин, марселя, каніфас, демід-кутон, еверластинг (саєт), судячи з назви — міцна тканина з Англії, вибійка "турецька" з Македонії, Відня і московська, крашанина, китайка "нелощена" і "різна", батист "однаковий", серпанок гладенький, "травчаста", смугаста, "середньої руки", серпанок товстий тощо [16].

Асортимент тканин, що ввозились в Україну, — від парчі до габи — був розрахований на різні верстви суспільства.

Прикрасою українського національного костюма здавна були пояси. В середині XVII ст. ще ввозились дуже популярні раніше італійські "чинкатори". Пам'ятки дальшого часу серед "грецьких" товарів називають пояси верблю-

---

[10] *Ісаєвич Я. Д.* До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30—60-х роках XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель. — Київ, 1960. — Вип. 4. — С. 36.

[11] *Василенко Н. П.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв. // Укр. археогр. зб. — Київ, 1926. — Т. 1. — С. 62, 65.

[12] ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 10—10 зв.

[13] Там само, ф. 118, оп. 1, спр. 28, арк. 4, 5 зв., 11 зв., 29 зв.; спр. 74, арк. 11 зв.; спр. 106, арк. 36, 76; спр. 98, арк. 44; спр. 209, арк. 5.

[14] Там само, спр. 106, арк. 142 зв.

[15] Там само, спр. 28, арк. 5, 7.

[16] Там само, спр. 106, арк. 65, 98, 99, 228; спр. 40, арк. 14, 23, 24; спр. 80, арк. 4; спр. 98, арк. 49 зв.

Козацькі пояси. XVII—XVIII ст.

дячі "румелецькі" [17]. Зі Сходу, а також із Сілезії та Голландії привозили пояси "халалі", шовкові, бязеві і невелику кількість розкішних, гаптованих золотом і сріблом [18]. Із середини XVIII ст. на ринку з'явились "пістряві" суздальські та московські пояси [19]. Традиційним предметом імпорту зі Сходу були різноманітні тасьми та шнурки, часто шовкові й перевиті золотими й срібними нитками, що слугували для скріплення й оздоблення костюма. З давнини зі Сходу йшли також килими, шкіра й шкіряні вироби, насамперед дороге взуття, а також горіхи, кава, чай (іноді колоніальний з Голландії через Гданськ), свіжі й солоні лимони і лимонний сік, фініки, цукор, зокрема канарський, "сарацинське пшоно" і маса інших бакалійних товарів.

Значними кількостями в Україну надходило вино — волоське, що споживалося середніми верствами населення, і цінніше — угорське, грецьке і кіпрське. Сухе токайське вино, "сухогронне", або "сухогрозне" (від "гроно" або "грозд"), через Україну йшло навіть на потреби царського двору. Надходили вина також з Криму, що, як і волоські, часто настоювались на полині — "полинкові". Не було рідкістю в Україні й французьке вино.

Велике значення мав імпорт з австрійських земель "сінокісних" кіс, що не лише розходились в Україні, а й, запаковані у бочки, реекспортувались у Росію. З німецьких земель надходили необроблені метали і металеві вироби — від "селянських" мідяних перснів до хірургічного інструментарію і приладів для математики, а також медикаменти, книжки, картини, кришталь, дрезденські шпалери на полотні тощо. Всі ці та багато інших, не названих тут товарів, курсували по українських ярмарках і тор-

[17] *Василенко Н. П.* Зазн. праця. — С. 62, 65.

[18] *Дубровський В.* До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. // Записки іст.-філол. відділу УАН. — 1931. — Кн. 26. — С. 375.

[19] ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 21, арк. 9 зв.

гах, продавались у постійній торгівлі і розкуповувалися представниками різних верств населення.

На торгах, що збирались у містах і селах України, як правило, двічі на тиждень, переважала безпосередня торгівля між виробниками і споживачами, хоча купецтво також брало в ній участь. У 1745 р. печерський архімандрит пояснював київському генерал-губернатору, що у "базарний торг... уездные поселяне с хлебом, с сеном и дровами, и с харчевыми, мелочными и прочими запасы, из садовыми и огородными овощами, и со всякой живностью съезжаютца" [20]. Завдяки торгам задовольнялися щоденні потреби у продуктах харчування міського люду, особливо відірваних від сільського господарства ремісників, промисловців і торгівців. Помітну роль відігравали торги і в зосередженні сільськогосподарської продукції, панської й селянської, для подальшого її продажу на ярмарках. Місцеві ремісники збували на торгах свої вироби. Пожвавлювалася й постійна міська торгівля. Вона доносила до селян, які приїздили у місто на торг, товари ярмаркового асортименту — ті, що вироблялись у різних куточках України і надходили з-за її кордонів.

Певний час у Речі Посполитій шляхетство намагалося через так звану таксацію примусово підтримувати стабільний рівень цін на ремісничі товари, у той час як ціни на сільськогосподарську продукцію під впливом розширення експорту невпинно зростали. З плином часу спроби таксування цін ставали все рідшими, особливо у XVIII ст., коли міські уряди почали все рішучіше захищати торгівлю від гальмівного впливу такс, що сприймалися міськими громадами як анахронізм. Це, напевно, усвідомлювалося й шляхетською адміністрацією: під час судового процесу з приводу такс у кам'янецькому гродському суді 1708 р. представники підвоєводи і замкового уряду, які звинувачували магістрати у відмові сприяти їх дотриманню, намагаючись надати своїм вимогам законності, посилалися на традицію й ухвалу конституції 1638 (!) р. [21] Щоб зм'якшити гостроту питання про такси, органи шляхетської влади зобов'язувались систематично їх переглядати, пристосовуючи до нового рівня цін. У Кам'янці такса мала "поправлятись" щоквартально. Однак ці заходи не мали успіху, і купецтво обходило такси самовільно. У Дрогобичі міські різники, наприклад, вперто продавали м'ясо не за таксою, по 6,5 гр., а по 8 гр. за фунт, незважаючи на багаторазові розпорядження "замкової зверхності" [22].

На Лівобережжі таксація відійшла у минуле, зате за царськими указами почали здійснювати нагляд за цінами на міських торгах. Відповідальність за це покладалася на полкові й сотенні канцелярії, а впровадження — на базарних наглядачів. Втручання старшинської влади у торгівлю натикалось на запеклий опір міських урядів, оскільки супроводжувалося розгнузданим хабарництвом. Так, у ході розслідування "за доносом" переяславського магістрату 1766 р. діяльності місцевих базарних було виявлено такі зловживання, що одного з них ув'язнили, а іншим дали відставку. Однак постанова Малоросійської колегії зобов'язала уряд і надалі "всемерно стараться умеренных цен и учредить вновь базарных смотрителей" [23], адже нагляд за цінами здійснювався в державних інтересах. Десятиліттями систематично до різних правлячих установ з міських магістратів і ратуш, полкових і

[20] Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 966, арк. 2.

[21] Архив ЮЗР. — Ч. 5. — Т. 1. — С. 232—233.

[22] *Ісаєвич Я. Д.* Місто Дрогобич в XVI—XVIII ст. — Львів, 1960. — С. 169—170.

[23] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 2647/2869, арк. 1.

сотенних канцелярій надсилали "відомості" про ціни на продукти харчування і фураж, за якими провадились розрахунки з утримання військ, що квартирували в Україні, і самі заготівлі провіанту і фуражу "на консистенти". За цими ж цінами здійснювались державні закупівлі волів, коней, зерна, сіна тощо у зв'язку з війнами Російської імперії, а також для продажу на зовнішньому ринку на користь окремих впливових панів, наприклад Меншикова.

На торгівлю виробами місцевого ремесла великою мірою впливали цехи, що продовжували відігравати разом з культурно-соціальною виробничо-торговельну роль: регламентували виробництво і продаж продукції з метою забезпечення оптимальних умов існування ремісничої корпорації. Найважливішим напрямом у цій діяльності цехів вважалося обмеження торгівлі партачів — міських і сільських позацехових ремісників. У грамоті кам'янецькому ткацькому цеху 1669 р., що визнавалася чинною до кінця XVIII ст., серед підтверджених королем прохань цеху першим було таке: "...партачів (котрі є руїною цього цеху) — аби їх можна було забирати на будь-яких юрисдикціях як у місті, так і на підгородді" [24]. Однак насправді торговельні відносини цехів з партачами від нещадного переслідування простягалися до різних форм співробітництва. Частина партачів справді збувала свої товари поза містом, але частіше їх допускали на міські торги за певну винагороду на користь відповідного цеху. На різних землях України цей податок називали штихове. Привілей шевському цеху м. Сатанова 1704 р. навіть посилається на норму звичаєвого права, в якій фігурує ця назва: "По містах і містечках існує звичай, що коли шевці з роботою шевською на ярмарки приходять, платять штихового 1 зв. 6 гр." [25] Цехи претендували також і на монопольну закупівлю ремісничої сировини. Проте за певний внесок до цехової скриньки її можна було придбати й зовсім вільно. Наприклад, чужинець, що збирався закупити шкури гуртом чи поодинці у Чуднові, мав, як підкреслюється у привілеї 1749 р., за звичаєм інших міст, дати до цеху рогове — 3 гроші [26].

Інший спосіб розв'язання виробничо-торговельних суперечностей між цехами і партачами полягав в "уєднанні цеху" — внесенні партачами до цехової скриньки так званого "партачного", після чого вони, не стаючи членами цеху, опинялися "під цеховою зверхністю і захистом". Іноді партачне було натуральне: нецехові різники Лівобережжя на користь цеху давали, як правило, певну кількість лою і рідше — відповідну суму грошей [27].

Статус цехів до кінця XVIII ст. підтримувався у звичайний для середньовічного права спосіб привілеями і грамотами, однак у зв'язку з розвитком позацехового ремесла і торгівлі вони поступово втрачали свою організаційну роль, зокрема й у торгівлі. З кінця XVII ст. частішали випадки укладання персональних виробничо-торговельних спілок між партачами і цеховими майстрами, котрі продавали партацький доробок, користуючись своїми цеховими привілеями [28].

Незважаючи на успіхи торговельних зв'язків між містом і селом, що забезпечувались системою ярмарків і торгів, свобода обміну між ними до кінця XVIII ст. залишалася недосяжним ідеалом. Цьому заважала насамперед торго-

[24] *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов в Подолии. — Каменец-Подольск, 1904. — С. 80.

[25] Там само. — С. 99.

[26] Архив ЮЗР. — Ч. 5. — Т. 1. — С. 362.

[27] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 259/310, арк. 4 зв.

[28] *Сецинский Е.* Указ. соч. — С. 99.

вельна політика верхівки українських міст. Звертаючись до уряду з проханнями про підтвердження королівських привілеїв на традиційний порядок торгівлі, міські уряди фактично дбали про реанімацію складових за своєю суттю її норм. Грамота 1699 р., наприклад, підтверджує привілей Стефана Баторія 1576 р. щодо торгівлі приїжджих купців у Києві і повторює вже від царського імені одне з основних положень права складу: "И пріезжим в Кіев торговым людем на обиду им, мещанам, в лавках вместе с ними не сидеть, и никаких товаров в локти, и фунты, и золотники не продавать" [29]. Підтверджують його і більш пізні царські грамоти. Претензії міської верхівки на виключне право скупівлі землеробської і тваринницької продукції, що прибувала з сільської периферії, мали місце навіть наприкінці XVIII ст. За царською грамотою містам Російської імперії 1785 р., у базарні дні зранку на торгових площах міст мав підійматися прапор на ознаку кінця оптової і дозволу роздрібної торгівлі. Однак у квітні 1798 р. магістрат Одеси постановив, що привезені до міста товари мають збуватися виключно оптом і лише міщанам, у зв'язку з чим Новоросійське губернське правління змушене було скасувати цю постанову спеціальним рішенням [30].

Шинкування. Важливою галуззю господарства України вже у попередній час стала переробка зерна на горілку. Горілчаний промисел був такий прибутковий, що ревізії господарства лівобережних полків насамперед зверталися до нього: "напервей прибилей горелчаных" [31].

На Правобережжі торгівля горілкою спиралася на одну з прадавніх монополій панівної верстви суспільства на виробництво і збут напоїв — право пропінації. Звичайним способом реалізації цього права була оренда. Широко практикована панством, вона всіяла землі України шинками і корчмами. Досить сказати, наприклад, що в Житомирі у 1789 р. один шинок або корчма припадали на кожні 7 будинків, або 24 душі населення [32]. Часто орендарями були євреї, і не завжди добровільними: їх до того змушували пани або посесори через кагал, якому диктували умови оренди.

Для підвищення прибутковості торгівлі орендарів вживались різноманітні заходи. Як правило, населення з територій оренди під страхом суворих кар змушували купувати напої лише там. У контракті 1714 р. на оренду корчми, що належала Почаївському монастирю, записано: "...хто брав би напої на стороні, з Почаєва... — можна орендарям таких грабувати" [33]. Міські й сільські музиканти повинні були грати у корчмі для залучення відвідувачів, особливо молоді. Почасти з тією ж метою у продажу напоїв дуже часто брали участь жінки. У корчмах, що зазвичай будувалися при дорогах, продавалась різноманітна їжа. Громадське життя примусово зосереджувалось у корчмі: у Вишневці, наприклад, за наказом пана і під страхом "замкової кари" й штрафу на користь орендаря там мали відбуватись усі міські, судові й цехові збори. Шинкарі продавали напої у кредит, а стягнення боргів, зазвичай раз на квартал або на півроку, здійснювалося за допомогою двору за рахунок майна або худоби боржників і нагадувало справжній грабіж, хоча при цьому у містах бував присутній війт, а в селах — присяжні.

[29] *Щербина В.* Зазн. праця. — С. 33.

[30] *Орлов А.* Исторический очерк Одессы с 1794 по 1804 год. — Одесса, 1885. — С. 89.

[31] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 1823/2006, арк. 1.

[32] *Каманин И.* Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765—1791 гг.) // Архив ЮЗР. — Киев, 1890. — Ч. 5. — Т. 2. — С. 222.

[33] НБУВ. ІР, п-27505, арк. 7.

Корчма. Малюнок Білоусова. Літографія Лемерсьє. 1843 р.

На Лівобережжі горілчана оренда експлуатувалася державою. До кінця XVII ст. козаки й старшина не втрачали вільного права на викурювання горілки, але продавати її мусили оптом орендарям [34]. Поширеним явищем у той час стало так зване покутне шинкування [35], з яким міські уряди вели довгу й безнадійну боротьбу. У Києві, наприклад, магістрат нерідко вчиняв масові конфіскації горілки у місцевих козаків. Гетьмани рішуче підтримували магістрат у цій боротьбі. "Теди ми такому вашому поступкови барзо дивуемся!" — висловив своє невдоволення козацьким шинкуванням у Києві 1684 р. Самойлович і заборонив його "под стратою добр і вольностей" [36]. Однак подібні заходи мало впливали на ситуацію. Через це наказом Мазепи 1698 р. "всюди по городах і городках" було запроваджено своєрідну колективну оренду за щорічний внесок від міської громади до Скарбу [37]. Право імунітету від горілчаної оренди, за звичаєм, одержали лише монастирі. Крім того, незалежну торгівлю напоями на Лівобережжі вели російські шинки — австерії, що передавали прибутки у царську казну.

Регламентація торгівлі горілкою на Лівобережжі і панування феодальної горілчаної оренди на Правобережжі створювали благодатний ґрунт для зловживань. В ідеалі напої мали продаватися за ціною, зазначеною у контракті, і "справедливими" мірами. По корчмах розсилалися жерстяні зразки мір — гарнець, кварта і кварточка, щоб орендар не обманював підданих. Їх прибивали у корчмі на ланцюжку так, "щоб людина могла дістати рукою... переміряти, якщо захоче" [38].

[34] *Тищенко М.* Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Київ, 1927. — Вип. 3. — С. 155, 157.

[35] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 2821/3058, арк. 1.

[36] НБУВ. ІР, п-21964, арк. 1.

[37] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 1906/2091, арк. 1.

[38] *Баранович А. И.* Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. — Москва, 1955. — С. 126.

Однак подібні заходи, як правило, не мали успіху і фальшування мір у шинках було повсякденним явищем. Під час влаштованої ніжинським магістром 1742 р. перевірки виявилось, що у багатьох шинкарів "кварты явились з двома днами, другие воском поналивані, протчие очень малие, и все тые кварты против мерной ведерковой городовой кварты весьма обманные, и несходные, и меньшие" [39].

Джерела містять колоритні розповіді і про порушення шинкарями якості напоїв, які вони продавали. Документ 1684 р. розповідає про одного шинкаря: "челядки ... признают, що прави кождое ночи по килка ведер приносили воду в горилку ... и сам он, Михайло, веселий, признался ..., що в єдну куфу (40 відер. — *Авт.*) пять ведер води всипав". Подібним зловживанням особливо сприяла горілчана монополія-оренда: "Не дав шинковати горелки никому, один тест его во всем месте шинковав, в пол з водою горелку мешаючи", — читаємо у тій самій пам'ятці [40].

Джерела другої половини XVII—XVIII ст. засвідчують, що шинкування шкодило суспільній моралі і спокою. Лівобережним старшинам періодично представлялися довгі реєстри кривд, які вчинялися озброєним шаблями й пістолетами "товариством" — козаками, як правило, — "подпилым способом", "ідучи з корчми", "з карчми пришодши" [41]. Нерідко у шинках вчинялись бійки і траплялись крадіжки, за що винних карали "канчуками трикротне". Однак прибутковість горілчаного промислу сприяла дальшому розширенню виробництва і продажу горілки. У винокурнях південної частини Волині, наприклад, випускалася не лише "ординарна" горілка, "простка", а й перегнані через 2 котли "гданська", "алембикова", "оковита" й виготовлялися настійки: ганусова, ялівцева, апельсинова, цукрова та ін. Підприємцям у цьому допомагали спеціальні посібники типу "Практичної інформації про викурювання горілок", що побачила світ 1796 р. [42]

Міські торговельні приміщення. Торговельним центром міст зазвичай була центральна площа — ринок. У багатьох з них вже задовго до середини XVII ст. там не лише збиралися ярмарки і торги, а й провадилася щоденна торгівля. Ринок ділився на "коморні" або "лавочні" місця — "пляци", на яких зводились торговельні заклади. Продавались і вільні від споруд пляци під ринкове будівництво. На Лівобережжі XVIII ст. такий пляц коштував дорого — 50—60 крб. [43] Постійну торгівлю вели у крамницях, що у джерелах зазвичай називаються крамними коморами, або просто крамами, у російськомовних — лавками, та в ятках, що були меншими від крамів спорудами. У крамах зазвичай провадилась універсальна торгівля, в ятках вона була переважно спеціалізованою. Дух щоденних торговельних турбот українського міста середини XVIII ст. відчувається у численних записах щоденника Якова Марковича, в яких він згадує, що ходив "в лавки", був "на ринку ... і в лавках", "у лавках" купив рибу, "в лавках у Пуховича" купив атлас тощо [44].

Значні кошти на будівництво і підтримку яток витрачали цехи. "На випивання, ходячи в судовій справі за ят-

---

[39] ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 8434, арк. 2.

[40] НБУВ. ІР, п-14026, арк. 115.

[41] Там само, п-14647, арк. 1.

[42] *Баранович А. И.* Указ. соч. — С. 71.

[43] *Пляшко Л. А.* Подорож до міста XVIII століття. — Київ, 1980. — С. 61.

[44] Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича (Далее: *Маркович Я.* Дневные записки). — С. 22, 89, 91, 271.

ки — 1 зл.; судові витрати на процес щодо яток — 18 зл.; писареві, прохаючи за ятки — 7 зл.", — читаємо в одній з книг цеху кам'янець-подільських шевців середини XVIII ст. [45] Зведення власних яток гарантувало цехові стабільне місце у постійній міській торгівлі. Воно засвідчувало успіхи місцевого ремесла, виробам якого знаходилося місце поруч з іноземними, щедро представленими у крамницях. Якщо ж ремісники не мали власних яток, то за законами, чинними на Правобережжі, їхнє місце на ринку щорічно визначалося міськими урядами. Зазвичай вони торгували перед ринковими будинками, а під час великих ярмарків та торгів — і на прилеглих вулицях.

Число крамниць особливо швидко зростало у великих торговельних центрах. Коли на початку XVIII ст. постало питання про місце для будівництва лаврської дзвіниці у Києві, з'ясувалось, що у Печерському містечку, "где по немалой части праздные еще места ... там везде ово лавки торговые и амбары для зложения товаров купеческих, ово монастырские дворцы" [46]. У 1720 р. лише на Печерську було 62 багатих, 34 "подлейших" міщанських і 25 монастирських крамниць [47]. У Ніжині кінця XVIII ст. крамниць було вже близько 200 [48].

Будувались торговельні споруди переважно з дерева і мали у своїй основі рублену кліть, як випадково згаданий у джерелі середини XVIII ст. "анбар рубленой" на ринку у Батурині [49]. У районах поширення кам'яного будівництва й великих торговельних центрах вони були здебільшого кам'яні. Наприкінці XVIII ст. зведення кам'яних крамниць у визначних торговельних центрах стало містобудівною нормою.

За давньою традицією, торгівля йшла також на перших поверхах ринкових житлових будівель, у Львові, наприклад, — триповерхових кам'яниць на три вікна. У невеликих містах торгували у цехових будівлях, наприклад, у цехових дворах шевців і кравців на ринку Седнева, у дворах різників, калачників і шевців на прилуцькому ринку. Торгували міщани й у власних хатах.

Досить часто як торговельні приміщення у джерелах згадуються комори, наприклад, в інформації про стягнення покуховного у Ніжині з тих, "в самом городе хто шинкует у коморах и по дворах шинковных" [50], або у переяславській актовій книзі 1693 р., де йдеться про "комору з пляцом, стоячую межи крамницами в ринку" [51]. Можливо, то були безвіконні споруди крамничного типу, у той час як крами мали по одному-два, а то й по кілька вікон. Проте, ймовірніше, коморами скорочено називали "комори крамні" — крамниці: купчі угоди відомого купця Скорупи виразно засвідчують почесне місце цих "комор" на стародубському міському ринку початку XVIII ст.: "комору свою власну ... у ряду крамном в середине межи комор пана Демяна Григориевича", "комору власную ... в ряду крамном в Стародубе стоячую..." [52]. Іноді комори називали склепами, що відбивало їх використання у торгівлі (пор. польське sklep — "крамниця"). В угоді на будівництво такого "склепу" з другої половини XVII ст. подаються його розміри: "в долготу локот 10, в шир локот шист, у

[45] *Клименко П.* Цехи на Україні. — Київ, 1929. — С. 133.

[46] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 40, арк. 2.

[47] Там само, арк. 3, 4.

[48] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 2570/2789, арк. 1—2.

[49] ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 1.

[50] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 1827/2010, арк. 2 зв.

[51] Там само, спр. 5811/6138, арк. 1.

[52] *Грушевська О. О.* З минулого м. Стародуба // Іст.-геогр. зб. — Київ, 1929. — Т. 3. — С. 136.

висоту локот пят, а фундаменту в три цегли"[53]. У Марковича згадуються склепи-комори з металевими дверима.

Досить поширеною була оренда торговельних приміщень. Київський війт Іван Сичевський розповідав, що в середині XVIII ст. "при цехах кушнерском, кравецком, ковальском, шевском, резницком, рыбальском и прочих имеющиеся цеховые дворы и при оных погреба отдаются в наем по 20 рублев". Значну кількість найманих "лавок" у крамному, м'ясному й житньому рядах подільського торгу, що охоронялися 19 "коморними сторожами", тримав київський магістрат[54]. Особливо активно оренда практикувалася заповзятливою адміністрацією монастирів на залежних від них ярмарках і торгах, що влаштовувались під їхніми стінами, або там, де вони збирали торговельні податки. На початку XVIII ст. 25 монастирських крамів на Печерську здавались по 6 крб. кожний[55].

На короткий час купці, а також незаможні міські ремісники розташовувались торгувати у ташах — наметах, кажучи сучасною мовою. За донесенням Полуботка, у містах Ніжинщини збиралося ярмаркове "з крамаров приежчих по гривне, з кушнерей, шевцов от таш по 5 копеек"[56]. Полегшеного типу ринковими спорудами, очевидно, були й згадувані у різних джерелах будки. У XVIII ст. у Кам'янці-Подільському податки стягалися "від будок, інакше крамиків, що були в ринку", на Переяславщині теж — "в ярмонки и торги с купецких людей от возов и с найму будок"[57]. Проте більшість торгових людей продавала свої товари з возів, особливо селяни, або навіть з рук: у Стародубі середини XVIII ст. "как прежде продавали, так и ныне в торги, на руках носячи, продают повесмо лну в десяти жменях... — 5 коп."[58]

Для збереження своїх товарів купці-професіонали використовували льохи власних або найманих житлових будинків. Особливо цінувалися кам'яні льохи. Купці, затримані 1771 р. на 9 місяців на Добрянській митниці, просили київського губернатора дозволити їм перевезти товари до Ромнів, де було "довольно таких каменных погребов, в коих оные можно сложить"[59]. Великі міста пропонували в оренду складські приміщення, нерідко спеціально збудовані поблизу торжищ. У цьому специфічному торговельному промислі активну участь брала церква. У Печерському містечку, наприклад, "греки, поляки, волохи і прочіи подорожныи ... укладывали в амбарах монастырских свои товары, за что проходило чрез год по 65 руб." (1720); "с купецких анбаров для складу товаров наемных — денег 65 руб." (1743)[60]. Здавали у найм торговельні комори і менш заможні церковні установи, наприклад глухівська церква Іллі-пророка[61].

Атрибутом кожного торгу була важниця, де зважували товари і стягали торговельний податок — вагове. Уявлення про цю споруду дає довідка 1726 р., складена у зв'язку з її спорудженням у Глухові на місці згорілої, для чого мало бути використано 60 тертиць чотирисажневих, драні полуторної — 400, драні

[53] НБУВ. ІР, п-14589, арк. 1.

[54] *Андриевский А.* Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754—1766). — Киев, 1891. — С. 96—97.

[55] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 40, арк. 3.

[56] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 1827/2010, арк. 2 зв.

[57] Там само, спр. 345/400, арк. 5; Архив ЮЗР. — Ч. 5. — Т. 1. — С. 326.

[58] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 4928/5197, арк. 2 зв.

[59] *Тищенко М.* Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю в зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Іст.-геогр. зб. — Київ, 1931. — Т. 4. — С. 103.

[60] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 40, арк. 3; спр. 966, арк. 2 зв.

[61] Там само, ф. 53, оп. 2, спр. 697, арк. 13 зв.

двусажневої — 200, трисажневі бруси, пуд заліза [62].

Торговельні податки. Мита. Місце важниць у торгівлі визначалося тим, що винагорода за зважування фактично була торговельним податком. Зрештою, заради цього важниці й існували: купці зобов'язувались до безумовного користування платними послугами важниць. Зберігся лист Скоропадського від 1719 р. — відповідь на скаргу конотопського сотника на місцевих різників, які, "когда им случится лой продавать, жеби вагового не давати, на инном яком местцу чили теж в домах своих своими ж безменами важити звыкли". Гетьман наказав сотникові, щоб він "резникам загрозил накрепко, жеби оны впред того своего хитрого действія чинит перестали... поду утраченем... товару" [63]. Звільнення від користування важницею і сплати вагового перебувало у компетенції вищих державних органів і траплялося рідко.

Вагове було важливою статтею торговельних прибутків. Право на вагове, а з ним і на важниці, у великих торговельних центрах зазвичай належало міським ратушам. Царські укази, наприклад, незмінно підтверджували право "весы держать" київським міщанам, тобто фактично міському уряду. Важниця, як правило, і містилась у безпосередній близькості від ратушного будинку. У багатьох містах, містечках і селах вагове традиційно йшло на місцеву церкву. Важниці у цьому разі містилися при церковних будівлях або на її землях. Однак, навіть маючи універсали на вагове, церква не була абсолютно незалежною у розпорядженні ним. Доля важниць і самого вагового завжди великою мірою залежала від урядових органів. На Полтавщині 1723 р. навіть трапилося, що сотник за хабаря поставив важничим місцевого шинкаря, "аби гроши ваговие на церкви божие збирал", хоч звичайно то було справою церковних ктиторів [64]. Частина важниць для піднесення прибутків здавалася Скарбом в оренду. Судячи з суворих нагадувань в універсалах на оренду про те, що орендар "зверх реєстру болше нечого браты неповынен" [65], водночас частішали випадки зловживань при зважуванні.

Практика торговельного зважування залишалася традиційною. Воно здійснювалося на великих вагах (у полтавських актових книгах згадується "скалова вага") [66] у присутності продавця і покупця, винагорода за що стягалася з них обох, за давньою термінологією "з обох рук", як правило порівну, про що служителі важниць робили записи до "книг приходних". У 30-х роках у стародубській важниці, наприклад, з каменя (пуда) меду-сирцю, воску, риби, сала, ікри, сушених фруктів та інших товарів стягалося по одній-дві копійки, з берківця (10 каменів) прядива — 2 коп., з куля солі — 4 коп. [67] При оптових закупівлях або при скупівлі товарів на периферії зважування у важниці вважалося необов'язковим за умови сплати вагового, що виявляло неприховано фіскальний характер усієї важничої справи. Порушники притягалися до суворої відповідальності. Справа купця Ласкевича, котрий, закупивши по селах 17 возів тютюну і відібравши у продавців вагові гроші й папуші (в'язка листя), відправив його за кордон, не розрахувавшись з роменською важницею, розглядалася 1751 р. Генеральною канцелярією [68].

[62] Там само, арк. 13 зв. — 14 зв.
[63] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 440/515, арк. 1.
[64] ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 1147, арк. 1.
[65] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 621/709, арк. 1—2.
[66] ЦДІА України, ф. 94, оп. 2, спр. 52, арк. 23.
[67] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 621/709, арк. 2; спр. 4992/5261, арк. 1—24 зв.
[68] ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 122, арк. 2.

Вагове було одним з багатьох зборів, що супроводжували давню торгівлю. Оподаткуванню на ярмарках і торгах підлягали і привезені на продаж товари, і торговельні акції. Обов'язково оподатковувався віз з товаром. Розмір повозового залежав не лише від місткості воза, а й від торговельного статусу торжища. Так, у 30—50-ті роки XVIII ст. у Батурині з товарів щоденного попиту і купецького краму стягалося 2—10 коп., а в Ніжині — 6—20 коп. [69] Саме цей податок був відомий як "ярмаркове". Згадки про те, що ярмаркове стягається "от всяких купеческих людей от воза", знаходимо у різних джерелах. Дрібні купці оподатковувались "з рассмотрением по 2 алтына и поменшей" [70]. Ярмаркове було податком за право торгівлі незалежно від того, скористався купець з нього чи ні. В одній з пам'яток щодо цього зазначається: "В торг як придет який прасол з солю или рибою — 2 коп. — хоча б продаст що или нет" [71]. Того ж роду був податок від торговельного місця — "за месце", "от лавки", "от столцов, от ташов", "с приезжих шинкарей в ярмонок с таш" тощо.

Близьким за суттю було оподаткування продажу товарів, при якому зазвичай враховувався його спосіб — оптовий чи роздрібний. Так, коли горілка або дьоготь продавалися гуртом, продавець, а іноді також і покупець платив так зване "скотне" — за дозвіл скотити бочку, куфу, барило або іншу тару з воза, розумілося — з метою її продажу. При роздрібному продажу цих рідин, вишинку і визначенні розміру так званого покуховного враховували кількості проданого: "От куфи горелки, хто в ярмарок шинкует, если видаст повную — таляр, за половину — полталяра, а третую часть — золотий..., а з барильця в носатку (2—4 відра. — *Авт.*) — гривна" [72].

Оподаткування окремих видів товарів провадилось відповідно до звичаїв торгівлі ними. Мед-сирець і конопляну олію, як правило, продавали відрами, отож і податок стягався по кілька копійок з відра — з покупця і продавця [73]. При продажу збіжжя стягалося натурою поковшеве, за звичаєм — від осьмачки (близько 16 пудів) або четверика (близько 4 пудів) — по ковшу, що дорівнював за об'ємом кварті. На багатьох землях України податок з продажу сипкої солі також стягався ковшами, коли ж то була сіль закарпатська, ступочна, сформована у невеликі голівки-"ступки" — ступками.

Рівень ярмаркових зборів регулювався і звичаєвим правом, і постановами місцевої влади, а іноді залежав і від випадкових обставин у зв'язку з тим, що кількість товарів оцінювали на око: "...от шинкаров, на ярмарок приезжающих з горелками, берется по золотому и поменше, смотря по их продаже", або "смотря по товару, в возах будучому", або "з разсмотрения" [74]. Щодо порядку торговельних зборів у Глухові Полуботок повідомляв Малоросійську колегію 1722 р.: "Когда в ярмарку бывают купцы..., то з них берется... по разсмотрению товаров по гривне, по 4 алтини, и по 5 алтин, в том — як воля виежчаго" (!) [75].

Право стягнення ярмаркових зборів, як уже згадувалось, традиційно було атрибутом влади. У приватних містах аж до кінця XVIII ст. більшу їх частину передавали пану, у державних використовували на потреби місцевих урядів, передавали до сотенного або полкового

[69] Там само, спр. 56, арк. 6 зв. — 7; РДБ, ф. 159, спр. 5436/5733, арк. 6 зв., 7.

[70] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 1827/2010, арк. 6 зв.

[71] Там само, арк. 4 зв.

[72] Там само, арк. 2 зв.

[73] ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 56, арк. 6 зв.

[74] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 5436/5733, арк. 1; спр. 1827/2010, арк. 2 зв., 7.

[75] Там само, спр. 1827/2010, арк. 2 зв., 7.

скарбу або у царську казну, протягом віків частина їх йшла на церкву. Останнє безумовним правилом було тоді, коли церква виступала патроном ярмарків, що влаштовувались під її стінами. Податки, що збиралися на ратуші й магістрати, використовували на різноманітні міські "експенси". Хлібний поковшевий збір, зокрема, йшов на ратушних "слуг і послушників". "Звичайним і належним" вважалося утримання за його рахунок і міського "майстра" — ката, як у Києві, де помірне йшло на магістрат, а також міських в'язниць з "колодниками приключающимися" [76].

У Правобережній Україні, як і раніше, співіснували державні ("головні") і приватні мита. Приватні мита були ранньофеодальним пережитком, коли пан уособлював у межах свого маєтку державну владу. В умовах магнатсько-шляхетського ладу він існував до кінця XVIII ст., через що у приватних маєтках як мито розумілися різного роду торговельні побори, і відповідна термінологічна плутанина була звичайним явищем і в документах. Стягнення цих приватних "мит" нерідко межувало зі справжнім розбоєм, особливо коли вони збиралися орендарями або посесорами маєтків. При оренді корчми разом з нею орендареві зазвичай передавалося й право на збирання "мита". Оренда однієї з корчем Почаївського монастиря, наприклад, передбачала право орендаря на мито "з купців, що йдуть мимо (!), та інших торгових людей по 3 гроші від воза" [77].

На Лівобережжі з 1654 р. зовнішньоторговельне мито — індукта — мало збиратися на користь військового скарбу [78]. Індуктовими зборами відали полкові карвасарії і головна, ніжинська, яка здійснювала контроль над збиранням індукти по всьому Лівобережжю, від полкових і сотенних центрів до ярмарків, перевозів і прикордонних застав та форпостів. До нашого часу дійшло чимало індуктових реєстрів, в яких визначався розмір зборів від різних товарів. Універсал Скоропадського 1720 р. індуктовою ставкою називає шаг (2 коп.) від карбованця з ціни товару, за приховані товари — "совито", тобто вдвічі більше, за відмову від сплати індукти погрожує арештом [79].

Джерела засвідчують, що збирачі індукти, а особливо відкупники, намагалися розширити свої поборові права, трактуючи індукту як один із звичайних торговельних податків. В універсалі І. Мазепи 1703 р. дозорцю Скарбу Фотію Томарі наказувалося стежити за збиранням індукти "подлуг давних квитов" лише з ввізних та вивізних, а не з "домових", місцевого виробництва й продажу товарів і навіть продуктів, як часто траплялося, через що на гетьмана поширювалось відповідне "помовиско" [80]. У 1729—1730 рр. місцеві та іноземні купці неодноразово подавали чолобитні гетьману і самій імператриці зі скаргами на численні "обиды и безчестія" від відкупника індукти, севського купця Петра Шереметцова [81]. Хижі індуктарі стягали побори буквально з усього, що продавалося на міських і сільських торгах, іноді двічі, чатуючи на кожного, найдрібнішого продавця. До гетьмана Апостола з Чернігова був надісланий довгий список таких товарів, до якого входили сіль, горілка, мед, цибуля, гриби й часник. "З привозного из города в город внутре Малой России пшона на торг

[76] Там само, спр. 1833/2017, арк. 2 зв.; ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 3287, арк. 1.
[77] НБУВ. IP, п-27505, арк. 7.
[78] Документи Богдана Хмельницького. — Київ, 1961. — С. 343.
[79] НБУВ. IP, УШ-1660, арк. 1.
[80] Там само, УШ-1659, арк. 1—2.
[81] Там само, УШ-1663, арк. 25 зв. — 26.

или ярмарок не брано прежде индукты, а теперь берут от воза, что вирвут", — читаємо в цьому документі [82].

Не менш колоритну картину дають джерела середини XVIII ст., коли справи щодо зловживань при стягненні індукти розглядались у Сенаті. Генеральний обозний Яків Лизогуб у 1748 р. доповідав там, що компанія відкупників на чолі з Петром Тарнавіотом бере "мито" з їжі, питва і з усякої найменшої дрібниці, яка привозиться на продаж із сіл до містечок у торгові дні, і з усього, що місцеві жителі на ринок виносять, і "грабує заради свого збагачення і користі" [83]. У цих умовах панство, що вело торгівлю продуктами свого господарства і не повинне було платити індукту, захищалося від всюдисущих індуктарів писаними розписками про походження своїх товарів.

Торговельне право. Залагодження торговельних конфліктів. Загальне уявлення про торговельне право дають "Права, по которым судится малороссийский народ", в яких цілий розділ присвячено торгівлі. У параграфах "О ярмарках, торгах и о свободной на них купле", "О товарах, в которых бы явился какой фалш или обман", "О поступке на ярмарках и торгах в криминалних и поточных либо расправочных делах" та інших давній суддя міг знайти і загальні рекомендації, і вказівки казуїстичного характеру. Вони, однак, не завжди відповідали потребам практики. Наприклад, артикул 6 "О искоренении и пресечении воровства по ярмаркам, торгам и где-небудь" відкривався параграфом, в якому заборонялося "без урядових записок или без свидетелей лошадей, скотины и никаких (!) рухлядей (товарів. — *Авт.*) на ярмарках, торгах и где-нибудь... куповать" і рекомендувалося знайти трьох свідків, зробити запис в урядовій актовій книзі, взяти з неї докладний випис з підписами й урядовими печатками тощо, і все це — "без задержания и волокиты" [84], що було практично неможливо здійснити. Отож на ярмарках і торгах суд чинився переважно за нормами звичаєвого права. Павло Полуботок повідомляв Малоросійську колегію: "...суди в ярмарку ... по свари, злодейства и пр. ... окончувалися перед висланим ярмарковим" [85], зрозуміло — без будь-яких протоколів.

Ось, наприклад, типова справа торговельного злодія, ніжинського хлопця Микити Кононенка. Влізши у ринкову комору міщанки Варки Могилівни, він вкрав "с калиткою (гаманцем. — *Авт.*) готових грошей зол. 50", з якими його й було "перед суд приведено". Він розповів, що коли його вперше спіймали на крадіжці плахти, то було бито. Пізніше він також був битий за крадіжку сермʼяги. У випадку з грішми Могилівни вирок був такий: "Учинивши од ганебное смерти Микиту вольним, на каране, абы мистр (кат. — *Авт.*), добре постронками вибивши и ухо правое урезавши, проч з места на вечное выгнане высведчил". Подібним чином був покараний і злодій, котрий вкрав коня і "горлом даровавши о каране вольнейшое же просил" [86]. Так карали у Ніжині й інших злодіїв. Причому вирок мав бути "обволаний" на торжищах, щоб покараний не наважився надалі залишатись на території полку.

Однак особливо завзятих злодіїв карали "на горло", тобто смертю. Так покарали, наприклад, циганів Василя, Івана, Остапа, "волоцуг ярмаркових", зви-

[82] Там само, УШ-1669, арк. 43—47 зв.

[83] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 1462, арк. 21 зв.

[84] Права, по которым судится малороссийский народ. — Киев, 1879. — С. 811—812.

[85] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 1827/2010, арк. 2 зв.

[86] НБУВ. ІР, ф. 61, спр. 875, арк. 6—7.

нувачених у крадіжці коней у купців, що ночували під Борзною, після того, як перед борзенським судом "то слушне оказали и довели". Причому вирок був безапеляційний: "всех трох повесити всказано, якож и повешано" [87].

У випадках, коли справа не вирішувалася висланим ярмарковим, позивач вписував свою скаргу до місцевих актових книг, нотаріально її завіряючи. Копія цього запису була підставою для подальших правових дій.

Більшість торговельних справ була пов'язана з крадіжками, особливо під час постою. У відповідальних випадках справи розглядалися місцевими і центральними органами державної влади. 1710 р., наприклад, дізнання про крадіжку товарів калузьких купців у Борзні здійснив сотник. Викривши 9 злодіїв з числа місцевих жителів, він наказав їх "в колодки позабивавши, зискати в Глухов и туремним притиснувши вьязенем, наказати, аби не тилько сии ... жители борзенские, леч и все, которые кольвек коснулися до грабления товаров ... заплатили 2200 рублей денег" [88].

Нерідко справи про торговельні злочини розбирались у Київській губернській канцелярії, Малоросійській колегії, доходили до відома гетьмана і навіть адресувалися царю. Вони зазвичай стосувалися великого купецтва, що провадило міжнародну торгівлю, нерідко купців-греків. При цьому складали докладні реєстри шкод і описи втрачених товарів, налагоджували контакти із закордоном. У 50-ті роки XVIII ст. діяла спільна з урядом Брацлавського воєводства комісія, до якої надсилали документи про пограбування на Правобережжі ніжинських купців-греків [89].

У чумацьких валках суд і розправу за звичаєвим правом чинив її виборний отаман. Приклад такого судового дійства дає документ 1690 р., що розповідає про крадіжку грошей і речей під час подорожі "товариства з ватагою" і покарання злодія конфіскацією його коня, воза солі і рушниці як "вини", тобто штрафу [90].

Умови постою. Про умови купецького постою джерела містять скупі й уривчасті дані. У нормативних документах насамперед привертають увагу згадки про гостині доми і двори, існування яких у великих торговельних центрах здавна пов'язували з правом складу і необхідністю контролю над приїжджим купецтвом. Королівські привілеї і царські грамоти надавали міщанам право "тримати" гостиний двір і зобов'язували купців торгувати у ньому, оскільки він "на то и состроен" [91]. Мартин Ґруневеґ, який відвідав Київ 1584 р., згадував, що гостиний двір у Києві містився на Подолі біля церкви Успіння Богородиці, відомої ще з давньоруського часу патрональної церкви місцевого купецтва [92]. Цікаво, що він назвав його "карвасаром для купців" (від східного "караван-сарай" — місце стоянки караванів з готелями і складами). За джерелами ж другої половини XVII—XVIII ст. на ніжинську карвасарію покладався збір індукти. Очевидно, індуктова карвасарія виникла при карвасарі — гостиному дворі.

У другій половині XVII—XVIII ст. гостині двори відзначалися більшою різноманітністю форм, ніж ті, що знайомі нам за архітектурними пам'ятками. Гостиний двір м. Балти мав 24 кам'яні

---

[87] Там само, арк. 5 зв. — 6.

[88] Там само, п-22911, арк. 3 зв.

[89] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 5394/5691, арк. 2.

[90] *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии // Киев. старина. — 1901. — № 11. — С. 223—227.

[91] РДАДА, ф. 248, оп. 3, спр. 116, арк. 62—63.

[92] *Ісаєвич Я. Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. — Київ, 1982. — С. 121.

крамниці з торговельними залами і льохами і 56 дерев'яних "лавочек, или крамниц называемых", вінницький двір — "лавок каменных 10, деревянных 34, подвижных на колесах 30, итого 74", летичівський "деревянный гостиный двор, или торговые ряды" був "весьма мал" [93]. І на київському Подолі, і в містах Поділля існували також торгові ряди поза гостиним двором. Царська грамота 1710 р. наказує "ратным людем в Нижнем городе не торговать ... также в рядъх у них ... не ночевать" [94].

Гостині двори скоріш за все призначалися для купців, що прибували на Україну здалеку. Місцеве ж купецтво найчастіше влаштовувалось інакше. Частина торгових людей купувала у містах, де зазвичай торгувала, будинки, засновуючи своєрідну колонію в мініатюрі, що забезпечувала купців житлом, а їхні товари — сховищем [95]. Однак більшість купецтва користувалась найманим житлом. Готельні послуги пропонували насамперед монастирі. Ігумен Максаківського монастиря повідомляв гетьмана Апостола про один з таких готелів у Борзні: "дворец як для приезду нашего старческого, так и для нанятя в время ярмарковое купцам" [96]. В середині XVIII ст. Києво-Печерському монастирю належав "находящийся на Лыбеди Шафарской дворец" [97]. Причому зупинялись у таких "двірцях" купці середньої заможності. У джерелі 1756 р. згадуються двоє козаків, що прибули із Запорожжя з дорученням від кошового купити лісу на побудову куренів замість погорілих і "стали квартирою на Подоле ведомства Киево-Преображенского Межигорского монастиря в Межигорском дворце" [98]. Часто купці, навіть досить заможні, зупинялись зі своїми возами у дворах церков та монастирів. У судовій справі 1719 р. йдеться про велике купецьке товариство, що розташувалося на київському Подолі "на дворе подле Николы Доброго" [99]. На Правобережжі споруди для купецького постою зводились панством — власниками міст. Наприкінці XVIII ст. Вишневецькі збудували великий цегляний постоялий двір у м. Старокостянтинові [100].

Місцем постою слугували також шинок і корчма. Недаремно у джерелах іноді разом з "коморами шинковими" згадуються "двори шинковы" [101]. Саме через це корчми зазвичай будували при дорогах. У пам'ятці початку XVIII ст. згадується, наприклад, про плани побудови Почаївським монастирем корчми "на шляху бродском" [102].

Купецтво. Його організація. Прикметою української торгівлі другої половини XVII—XVIII ст. стало зростання підприємницької ініціативи торгуючих верств населення. На Правобережжі це було пов'язано з участю феодалів у торгівлі, модель якої склалась у попередній час. У Гданськ, як і раніше, йшли лісові товари, зерно й воли, а під час їх продажу у складах-шпихлірах і на люблінських та гданських ярмарках бували присутні не лише прикажчики-"шафарі", а й пани особисто. З магнатського господарства, яке цілеспрямовано товаризувалося, продавалось усе, на що можна було знайти покупця [103]. Організа-

[93] *Карачківський М.* Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII в. // Іст.-геогр. зб. — Т. 4. — С. 167, 176.
[94] *Щербина В.* Зазн. праця. — С. 39.
[95] НБУВ. IР, п-22911, арк. 1.
[96] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 1586/1765, арк. 1.
[97] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 2925, арк. 21.
[98] Там само, арк. 20.
[99] Там само, спр. 36, арк. 30.
[100] *Баранович А. И.* Указ. соч. — С. 104.
[101] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 345/400, арк. 5; спр. 1927/2010, арк. 2 зв.
[102] НБУВ. IР, п-27505, арк. 8.
[103] *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. — Киев, 1961. — С. 166, 206, 209, 221.

ція збуту товарів з цього господарства відзначалася справді купецьким рівнем. Панство, не кажучи вже про менш заможну шляхту, займалося різного роду торгівлею з великим завзяттям. Польські торжища зі своїми товарами відвідував у недавньому минулому гетьман України Іван Виговський. Зірками великої торгівлі стали магнати Потоцькі. А князь М. Яблонський особисто брав участь у чумацьких походах до Криму й Запорожжя, очолюючи валки з кількох десятків возів, а потім продаючи сіль і рибу на ярмарках [104].

Чинниками, що стимулювали розвиток торгівлі й формування купецтва, виступали посесія — тимчасове держання маєтків на основі оренди або застави — та оренда окремих галузей господарства, насамперед горілчаного промислу. Економічною суттю оренди були виробництво і продаж продукції, через що частина орендарів вливалася до складу купецтва. Цілу верству купецтва становили скупники, які, роз'їжджаючи по фільварках, скуповували їхню продукцію на місці, часто з умовою доставки її фільварковим транспортом до торговельного центру. Торгівля селянства гальмувалася його пригніченим становищем і регламентувалася панами [105].

На Лівобережжі велике купецтво теж було представлене насамперед непрофесійною частиною — старшиною. Становленню цієї верстви як купецтва сприяла розпочата за Богдана Хмельницького політика підтримки торгівлі: низькі (2 %) мита, упорядкування внутрішньої торгівлі, більша, аніж на Правобережжі, безпека руху, підтримка традиції розвиненої вже у переддень Національно-визвольної війни торгівлі козацтва, панівне становище старшини. Причому старшина продавала не лише продукти власного господарства, а й куповані, користуючись послугами "шафарів", найманих або з числа підданих. Практикувалося й примушення підданих, особливо селян, до торгівлі на користь пана. За товарним складом ця торгівля, як і на Правобережжі, була універсальною.

Міське купецтво Лівобережжя розгортало свою діяльність у досить сприятливих умовах, хоча джерела засвідчують періодичне виникнення певних суперечностей між містами і старшинською владою суто феодального характеру, коли полковники або сотники порядкували у містах, як у спадковому маєтку. Капітали міщанського великого купецтва здавна складалися за рахунок міжнародної торгівлі. При цьому широко використовувались послуги шафарів-професіоналів, яким довіряли купівлю й продаж навіть дуже цінних товарів аж до ювелірних виробів [106]. Поширеною була торгівля за дорученням: шафарі привозили товари не лише для своїх хазяїв, а й для інших купців, а заразом і для себе. З часом вони поповнювали ряди купецтва. Судячи із записів митних книг, майже кожен з купців був самостійною комерційною одиницею, хоча для торговельних подорожей і створювались тимчасові спілки, що іноді діяли більш-менш тривалий час. Окремі купці провадили торгівлю, складаючи свої капітали разом. Така торгівля практикувалася на південних землях України, зокрема на Запорожжі. Причому в разі загибелі одного з "товаришів" його спадок одержували родичі з "волості".

Населення, що торгувало професійно, поділялося на різні верстви. Заможні купці і торгові (гендльові) люди провадили і внутрішню, і зовнішню торгів-

[104] *Похилевич Л.* Историко-статистическое описание Киевской губернии. — Киев, 1864. — С. 607.

[105] Архив ЮЗР. — Ч. 5. — Т. 1. — С. 180.

[106] ЦДІА України, ф. 118, оп. 1, спр. 106, арк. 97.

лю. Купці становили верхівку торгуючого люду, торгові люди — середню його частину. Термін "крамар" відбивав універсальний тип торгівлі промисловими товарами — крамом. Заможні крамарі належали до купецтва і торгували у власних або найманих крамницях. Крамар Григорій Панькевич, наприклад, відвозив до Сілезії лій, закуповував там "красні" товари і продавав їх у своїх крамницях у Прилуках [107]. Іноді у російськомовних джерелах згадуються "лавочные сидельцы", або просто "сидельцы". Очевидно, то були середньої руки крамарі-росіяни. Незаможні крамарі торгували з таш, а найбідніші з них розносили крам у "коробках", через що їх і назвали коробочниками. Частина міських купців походила з козацтва: торгуючи "крамними речами", рибою й сіллю, вони не лише були "написание между козаками", а й "отбували ... козачую службу" [108]. Окремою верствою міського купецтва були напівремісники — різники, що закуповували й забивали худобу, продавали м'ясо, і перепечаї, що пекли і продавали хліб, дуже часто жінки — "перепічки", чоловіки яких у цеху виконували, так би мовити, представницькі функції. Спеціалізацію торгівлі засвідчують деякі купецькі прізвища, згадувані в джерелах, наприклад Різник, Крупеник, Овсяник, Шинкар, Крамар, Чумак.

Сіллю українські землі постачали коломийці й чумаки. Коломийці розвозили "ступочну" сіль з Карпат, зокрема з Коломиї, де візницький соляний промисел був особливо розвинений. Походили вони з різних куточків України. Царська жалувана грамота 1690 р. називає, наприклад, "коломыйцов, которые в ... уиезде Пиратынском живут в селах и фулварках" [109]. Чумаки возили й продавали сипку сіль з причорноморських і кримських соляних озер. Друга половина XVII—XVIII ст. — час розквіту чумацького промислу, що був особливо розвинений на Наддніпрянщині, хоча участь у ньому брали жителі різних земель України, переважно козаки [110].

Купецтво в Україні було досить великою за чисельністю суспільною групою. Частина заможного купецтва соціально орієнтувалася на правлячу верхівку. Основна ж його маса гуртувалася довкола магістратських і ратушних урядів, що, власне, інтереси купецтва й представляли. Ці уряди були тим суспільним механізмом, за допомогою якого купецтво вписувалось у панівну соціально-економічну систему [111]. Мабуть, насамперед у зв'язку з цим воно не мало замкненої професійно-суспільної організації. Наприклад, щодо полтавського купецтва у джерелі 1767 р. зазначено: "Здешние ж купцы на статьи, гилдии, белки и протчия не разделяются" [112]. Тим не менше полтавчани успішно торгували, у тім числі й за кордоном, підтримуючи зв'язки із сілезькими, саксонськими, французькими та голландськими купцями. Після російсько-турецької війни 1768—1774 pp. полтавські купці виступили з ініціативою організації чорноморської торгівлі через Херсон, будівництва торговельного флоту, створення іноземних факторій, організації кредиту тощо, і саме магістрат гарантував їхню платоспроможність [113].

[107] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Киев, 1902. — Т. 3. — С. 69.

[108] *Шамрай Г.* До історії лівобережних міст у половині XVIII ст. // Іст.-геогр. зб. — Київ, 1928. — Т. 2. — С. 161.

[109] *Стороженки.* Фамильный архив. — Киев, 1908. — Т. 6. — С. 243.

[110] *Слабєєв І. С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. — Київ, 1964. — С. 27.

[111] *Андриевский А.* Войтовство Ивана Сычевского. Прилож. — С. 90—99.

[112] *Василенко Н. П.* Зазн. праця. — С. 85.

[113] *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом // Іст.-геогр. зб. — Т. 2. — С. 115.

Одним з традиційних елементів самовизначення купецтва кожного українського міста було протиставляння міщан, що мали у місті нерухомість і несли відповідні повинності, чужакам, які, не виконуючи їх, користувалися зручностями міського життя. Кам'янецька рада 40 мужів 1750 р. висловилась за рішучу заборону торгівлі "імпосесіонатам", а міські магістрати зобов'язалися невідкладно втілити її у життя [114]. В цій боротьбі проти чужаків проглядалися рудименти общинного права, а також середньовічного права складу, яке гарантувало торговельні привілеї лише конкретній міській громаді, що ним володіла. Однак стереотип відкинення чужаків у XVII—XVIII ст. мав під собою й реальні підстави: продовжувалося вікове протистояння міщан і жителів юридик, що користувалися міськими привілеями, але повинності виконували на користь своїх феодальних покровителів. Не припинялася також боротьба міщан з торгівлею військової верстви суспільства, теж звільненої від міських податків, — "ратних людей" і жовнірів, через яку "увесь спосіб життя громадян руйнується" [115], і порушувалося питання про необхідність боротьби з "багатьма люзними і місту не підвладними людьми в їхніх гандлях, перекупництві, фурманках і шинках" [116]. У давньому звичаєвому праві нормальним засобом впливу на них був "грабіж" із санкції міської адміністрації, прикладом чого може слугувати вписаний до актових книг м. Дубно 1713 р. дозвіл кн. О. Любомирського віднімати у тих, хто не несе міських тягарів, ґрунти й будівлі, а якщо приїжджий купець їх не має, то "такого не в домі міщани мають грабити, а у місті забрати у нього те, чим буде гандлювати" [117].

Цікаво, що іноземні купці, які підкорялися міському праву, особливо єдиновірці, вписувались безболісно в міські громади. У багатьох містах України існували й квітли колонії греків і вірмен, одним з основних занять яких була торгівля. Складніше було з євреями, що становили помітну частину правобережного торгового люду. Поширеним їх заняттям була оренда маєтків і права на виробництво й продаж напоїв. За переписом 1789 р., наприклад, серед єврейського населення Житомира переважали шинкарі й корчмарі, далі йшли купці, ремісники, прислуга і бідняки [118]. Панство протегувало їм і підтверджувало однакові з православними умови участі у торгівлі, адже їх господарська діяльність сприяла реалізації феодальної ренти. Однак торговельна активність євреїв викликала негативну реакцію незаможного населення — з мотивів соціальних, а торговельної людності — з професійних. Показовим щодо цього є документ 1727 р. у дусі стародавніх складових, в якому занотовано прохання місцевої громадськості до царя Петра про дозвіл вільної торгівлі купцям иноземним і малоросійським, у тім числі і євреям, за умови, що торгівлю останніх буде обмежено, "ибо в них самые ... потребнейшие товары имеются ... и у них всякие товары дешевою ценою купечество и обыватели купуют, а оные жиды товаров своих ... враздробь ... не продавали бы, а продавали бы гуртом для лучшей пользы купечеству" [119].

Суто економічні відносини тягли за собою небезпеку виникнення національно-релігійних суперечностей. 1721 р. київський воєвода позвав до суду орендарів-євреїв 30 (!) містечок, звинувативши

[114] Архив ЮЗР. — Ч. 5. — Т. 1. — С. 363—366.
[115] Там само. — С. 411, 489.
[116] Там само. — С. 477.
[117] Там само. — С. 259.
[118] Там само. — С. 224.
[119] РДБ. ВР, ф. 152, спр. 27, арк. 250.

їх у всіляких, і не лише суто торговельних, злочинах: "...різними гандлями бавитеся і великі пожитки собі примножуєте... міри фальшиві і неправдиві до продажу напоїв маєте, погані напої тримаєте і... дорого продаєте... лікоть до продажу сукон і різних тканин скупий маєте... на повиності своїй не знаєтеся: ...християн, парубків та дівчат ... по кілька тримаєте, так що християни не можуть мати за вами своєї вигоди" [120]. Очевидно, що ці звинувачення були інспіровані місцевим купецтвом.

Важливу роль у торгівлі відігравала маса челядників-робітників, що обслуговували вантажі, насамперед під час їх транспортування. Купці несли за челядників відповідальність перед урядами, які видавали їм паспорти. Велике число челядників, за даними середини XVIII ст. — до 40—50 чоловік, брали з собою у торговельні подорожі заможні коломийці й чумаки [121]. Купці-іноземці прибували в Україну зазвичай з челядниками-співвітчизниками. Наприклад, 1745 р. македонські купці Анастасій Крамида і Михайло Дмитрієв з компанією поверталися додому з 12 возами "м'якотного товару" — хутра з 30 челядниками-греками і 26 фурманами-волохами [122]. Крім фурмана, віз супроводжував, як правило, один челядник.

Транспортування товарів. Опорними пунктами мережі шляхів в Україні були великі торговельні й економічні центри окремих регіонів — аж до містечок, довкола яких об'єднувалась сільськогосподарська периферія. Рух великими, добре наїжджениими, "битими" ґрунтовими шляхами, що з'єднував Україну у цілісний економічний організм, припинявся лише на час осінньої й весняної негоди. Серйозно перешкодили цьому руху політичні наслідки Національновизвольної війни — поділ України на "польську" й "російську" частини, й особливо — заходи російського уряду, спрямовані на регулювання міжнародних торговельних зв'язків Лівобережжя. Царські укази 1714—1718 рр. дозволяли вивіз з Лівобережжя великої низки товарів, так званих "заповідних", лише через Ригу й Архангельськ [123]. Це не стільки скоротило європейську торгівлю України, скільки загальмувало процес формування внутрішнього українського ринку: на кордонах Лівобережжя із заходу вздовж правого берега Дніпра з'явилася лінія форпостів, що мали контролювати торговельний рух. Після приєднання Лівобережжя до російської митної системи 1754 р. вздовж лінії поділу України з'явилися державні митниці — у Василькові, Добрянці, Злинці, Переяславі, Кременчуці та Переволочній. Для українських купців значно зріс рівень і ускладнився порядок митних платежів. Топографія шляхів почала пристосовуватись до розташування митниць: розчищали дороги, що вели до них, інші ж перекопували й завалювали лісом — перетинали "рогатками", які "розпечатували" лише у виключних випадках. Умови порубіжної торгівлі товарами повсякденного попиту між Правобережжям і Лівобережжям України значно погіршилися. Не рідкістю стали випадки, подібні до того, що трапився із селянином, який повертався з "польського" с. Копачева додому у "малоросійський" Обухів з 6 квартами горілки "найнижчої проби" і був затриманий на форпосту як контрабандист! [124]

---

[120] Архив ЮЗР. — Ч. 5. — Т. 1. — С. 286—288.

[121] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 514, арк. 83, 102; спр. 699, арк. 83.

[122] Там само, спр. 1295, арк. 51.

[123] *Тищенко М.* Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в. // Записки іст.-філол. відділу УАН. — Кн. 26. — С. 335.

[124] ЦДІА України, ф. 118, оп. 1, спр. 227, арк. 3, 4.

В. Радомський. У Крим по сіль. XX ст.

Новим митницям було підпорядковано карантини, що раніше співіснували з форпостами. Під час пошесті, особливо чуми, яка зазвичай приходила з півдня, нормою карантину вважалися 6 тижнів, а потаємний проїзд повз них мав каратися смертю. Переговори з купцями, що прибували до форпостів і митниць, провадилися через вогонь багаття, паспорти та листи змочували оцтом, товари розпаковували, провітрювали, принаймні тричі прокурювали димом, а після карантину перепаковували у нову тару, привезену з Києва, і вивозили київськими возами [125]. Коли пошесть не припинялася, поблизу карантинів збиралася велика кількість купців. 13 лютого 1730 р. Маркович записав: "Купцов, ходивших в Крыму и по непропуску повернувшихся оттуда к границе, стоит 4500 воз" [126]. Іноді купці стояли у чистому полі по кілька місяців з товарами, що псувалися від примх погоди.

Купецька подорож була дуже небезпечною, особливо під час війн, коли купці затримувались у чужих землях, втрачаючи всі свої товари, особливо часто — на землях Кримського ханства. Полтавських купців, що поїхали до Криму перед російсько-турецькою війною 1736—1739 рр., татари заарештували, закували у кайдани і відправили у в'язницю до Кафи. Потім ці купці та їхні челядники працювали на каторгах і галіонах у Криму й Царгороді. Виснажені тяжкою роботою, зв'язані по кілька душ разом, невдягнені й голодні, вони хворіли й умирали. Лише після закінчення війни решта їх повернулася до Полтави [127], очевидно, в обмін на турецьких і кримських купців, заарештованих того ж року в Україні [128].

Візницький промисел був досить розвинений в Україні віддавна. Окрему галузь його представляли коломийці і чумаки, які спеціалізувалися на постачанні населення сіллю. Особливо колоритним явищем був чумацький промисел, який з кінця XVIII ст. став відходити від "соляно-рибної" спеціалізації і

[125] Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 657, арк. 1.

[126] *Тищенко М.* Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. // Іст.-геогр. зб. — 1929. — Т. 4. — С. 47.

[127] *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом. — С. 99.

[128] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 560/640, арк. 1.

набував суто візницьких ознак. Від свого початку він розвивався в умовах агресії з боку Кримського ханства, що великою мірою визначило його організацію: чумаки ходили до Криму, об'єднуючись у валки, що створювались нерідко з жителів різних міст і сіл вже по дорозі на південь. Очолював їх виборний отаман. Побут чумацької валки визначався віковим звичаєм. Їжу для цілої валки готував виборний кашовар, вранці чумаків будив красень-півень, що подорожував з ними від рідного порога [129].

Чумаки намагалися створити якомога більшу валку, щоб уникнути татарського нападу, адже захоплення їх у полон, вбивства і крадіжки худоби траплялися досить часто й у XVIII ст. На території Запорожжя чумаки вносили до січової скарбниці певну суму грошей, після чого валка одержувала "пашпорт-квит" на проїзд до Криму від кошового і козацький конвой, що забезпечував її охорону [130]. Така організація чумацької торгівлі визнавалася законною й з кримського боку. З плином часу загроза нападів дещо послабшала, однак запорозька опіка чумацького руху тривала. В середині XVIII ст. вона набула символічного характеру: на землях кожної паланки валку супроводжував один козак з перначем, що винагороджувався подарунками — "ральцями". Чумаки ж, які відважувались піти у самостійну подорож, грабувалися й бували жорстоко биті козаками, а січова адміністрація на скарги відповідала благодушними відписками губернаторам [131]. Окремі групи озброєних запорожців пропонували чумакам свою "охорону", що було своєрідним давнім рекетом: на шляху виставлявся умовний знак, до якого чумаки мусили скласти продукти й гроші — номінальну подяку за охорону, насправді ж — викуп за ненапад [132].

Перевозили купецькі товари не лише по Україні, а й у Білорусію, Росію, до Риги і двинських портів, у Сілезію, Саксонію і турецькі землі переважно наймані фурмани. Розвиток фурманської служби засвідчують масові дані джерел: у Чернігові 1716 р., наприклад, під великий вантаж одночасно можна було підрядити 400 фурманів [133]. Із-за кордону товари нерідко прибували з фурманами-іноземцями, особливо часто волоськими й грецькими, іноді європейськими. У зв'язку з розвитком фурманської служби давня повозова повинність населення почала поступово витіснятися чиншем "за підводи". Яків Маркович примушував своїх селян до перевезень товарів на невеликі відстані, однак у Москву, Астрахань, Царицин, іноді навіть у Полтаву його товари возили фурмани, що надавали послуги високого професійного рівня [134].

Судячи із згадок у пам'ятках про існування у містах фурманських дворів, фурмани об'єднувались у місцеві професійні організації. Мабуть, між окремими фурманами й купцями встановлювались досить тривалі ділові зв'язки. Вони зазвичай оформлялися контрактами, які фіксували умови угоди: міру завантаження возів, строки доставки, розмір винагороди, гарантії збереження товарів. "Оному же вину, — читаємо у документі про доставку угорського вина для Печерського монастиря, — ежели, будучи на дороге чрез небрежение фурманов бута (100—200 відер. —

---

[129] *Скальковский А.* История Новой Сечи, или Последнего коша запорожского. — Одесса, 1846. — Ч. 1. — С. 290.

[130] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 657, арк. 1.

[131] *Слабєєв І. С.* Зазн. праця. — С. 34.

[132] *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. — Санкт-Петербург, 1856. — Т. 1. — С. 75—76.

[133] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 249/300, арк. 1 зв.

[134] *Маркович Я.* Дневные записки. — С. 204, 212, 224, 332, 353, 357.

Авт.) обернется или разобьется, оные фурманы своими денгами все пополняют"[135].

Як правило, товари супроводжувалися купецькими шафарями, однак нерідко доставку їх фурмани здійснювали самостійно, інколи до якогось пункту на середині шляху, куди назустріч виїжджав купець або його шафар. Особливо часто так доставляли волоське й угорське вино під час пошестей: фурмани мали стояти у карантині, а вино пропускали без затримки[136].

Вартий уваги той факт, що у масі свідчень джерел про фурманів відсутні дані про порушення ними угод. Відносини між купцями і фурманами так само, як взагалі у тодішньому купецькому середовищі, грунтувалися на довір'ї, що практично не зраджувалося. Певний ніжинський купець попросив 1739 р. македонського купця Лакерда, щоб той по дорозі додому на Правобережжі купив для нього досить коштовні товари. Лакерд закупив їх у Трилісах і поїхав далі, доручивши ті товари фурманам, котрі самостійно й довезли їх до митниці, куди за ними прибув замовник[137]. Порушення угод траплялося лише за надзвичайних, переважно об'єктивних обставин, наприклад під час пошестей, коли фурмани змушені були місяцями вистоювати в жахливих умовах прикордонних карантинів.

Винагорода за транспортування товарів здійснювалась залежно від їх виду з урахуванням ваги. Збираючись у Москву 1744 р., Маркович записав у щоденнику: "Извозчики подрядились от пуда по 12 коп."[138] Перевезення значних кількостей товарів на великі відстані коштувало чималих грошей. Причому наймач часто платив і за дорогу назад, якщо фурмани вертались з тарою або порожняком. Дорожні мита також лягали на рахунок власника товарів.

Як тяглову силу в Україні використовували коней і волів, яких впрягали у вози різного розміру, про що дають поняття ставки повозового: "Во время ярмонков с возов з болших по 20, с менших по 12, по 8 и по 6 копеек" (Ніжин, 30-ті рр. XVIII ст.)[139]. Взимку використовували сани. Про вози й сани певне уявлення дають згадки у джерелах: "воз дышлевый простой", "воз, лубном оббитый с 3 рифами", "воз комонтовий (кінний), лубном покритий", "воз главчастий воловий" (Чигирин—Діброва), двоупряжний кінний віз (Гадяч), полувозок (Царичанка). Сани згадують "одиночні", "прості" й "парні" (майно Почаївського монастиря)[140]. Будки, нерідко згадувані у пам'ятках з різних територій, — то, очевидно, відомий ще з часів Київської Русі візок, критий, можливо, лубом, як почаївський. Із середини XVIII ст. у джерелах трапляється загальна назва найманого фурманського воза — фура.

У вози залежно від їхнього розміру впрягали до 8 коней чи волів. Іноді при проїжджих поборах враховували кількість тяглової худоби: 6—8 коней чи волів — "цілий" віз, 3—4 — "половина". Відповідно й вози називали поєдинковими, парокінними, пароволовими, паровицями, четверними тощо. У деяких угодах купців з фурманами обумовлювалась і кількість тяглової худоби у возах. Так, 1732 р. прилуцькі монастирські фурмани підрядилися відвезти партію тютюну зі Слуцька і Лоєва до Вроцлава 13-ма

---

[135] ЦДІА України, ф. 128, оп. 1, спр. 219, арк. 196.

[136] Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 281, арк. 73 зв.

[137] Там само, спр. 699, арк. 85.

[138] *Маркович Я.* Дневные записки. — С. 204.

[139] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 5436/5733, арк. 1.

[140] Там само, спр. 553/633, арк. 1; ЦДІА України, ф. 52, оп. 3, спр. 57, арк. 1-а зв.; НБУВ. ІР, п-14646, арк. 1; п-27504, арк. 5.

Мажа чумацька. Кінець XVIII — початок XIX ст. НМІУ, Київ.

возами, "кладучи на воз по 110 пуд..., всякий воз об 8 волах" [141].

При транспортуванні дуже важких товарів використовувались волові вози — мажі, зроблені виключно з дерева, з деталями, на які припадало особливо велике навантаження, з міцної деревини ясеня, дуба і граба та дерев'яними шпильками замість цвяхів. Ті деталі, що терлися, змащували дьогтем — звідси й назва воза. Дьоготь зазвичай возили у так званій мазниці. Мажа була звичайним для України видом транспорту. Джерела виразно відносять її до української матеріальної культури. Автор пам'ятки з Трахтемирова 1795 р. визначив мажу польською мовою з домішкою латини так: "вози руські, або мажі", "вози волові, або прості мажі" [142]. Варто зауважити, що за воловими возами "ходило" менше людей, аніж за кінними: один челядник обслуговував 2—3 мажі. Мажі використовували, зокрема, чумаки й коломийці для перевезення солі. Пароволовою мажею транспортувалося 60—90 пудів солі [143].

Купецькі товари у возах, спаковані й скріплені іменними печатками, прикривали шкурами і прив'язували до воза. В одній писемній пам'ятці згадується "возовая увязь, веровки пенковые десятосаженные" [144].

Дещо меншу роль, аніж шляхи суходолом, відігравали річкові, насамперед дніпрові. Через поділ України кордоном після Національно-визвольної війни жвавим залишився лише рух у середній течії Дніпра, особливо поблизу Києва і на Запорожжі, де навіть діяла лоцманська служба, що забезпечувала прохід суден через пороги. До пристані Бішенковичів на Західній Двіні українські купці перевозили свої товари звичайно суходолом і лише там вантажилися на двінські струги, щоб плисти до Риги. Зате "з Литви" купці поверталися за дніпровою течією купленими у білоруських землях байдаками й плотами.

[141] ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 1334, арк. 2.

[142] Там само, ф. 118, оп. 1, спр. 258, арк. 3, 8.

[143] *Слабєєв І. С.* Зазн. праця. — С. 37.

[144] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 1686/1868, арк. 2.

З річкових суден у джерелах згадуються байдаки, човни, ком'яги і півком'яжки. Найпоширенішим транспортним судном був байдак, що брався до уваги при визначенні ставки індукти. Великі байдаки досягали кількох десятків метрів завдовжки і 10 м завширшки. Невеликий, згаданий у щоденнику Марковича, був 13 сажнів завдовжки (бл. 25 м) і близько 3 сажнів завширшки і був завантажений 63 куфами (бочками) [145]. Байдак виник, мабуть, у давньоруський час, коли Дніпром і Прип'яттю масово вивозилися вироби київського ремесла. У своїй еволюції він, очевидно, був пов'язаний з літописним насадом, що мав палубне перекриття. Саме наявність палуби, що запобігала пошкодженню товарів дощем, підкреслює у дніпровського байдака порівняно із західнобузькою ком'ягою Мартин Груневеґ [146]. Іноді байдаки, подібно до бузької ком'яги, розбиралися після використання їх як транспортного засобу. Схоже, що північніше байдак називали стругом: як основне вантажне судно струг відомий на Західній Двіні і фігурує у документах російської адміністрації в Україні, наприклад, згадується про перевезення ним від Києва до Переволочної борошна для полтавського гарнізону [147]. Човни використовувались під невеликі вантажі. Легкий довбаний човен долав мілководдя невеликих річок до їхніх верхів'їв. Важчі човни з'явились внаслідок нарощування бортів простого човна. До бортів запорозьких човнів, "чайок", кріпили для стійкості в'язки очерету.

Для переправи через річки товарів і худоби використовували катамарани з байдаків і човнів, так звані пороми. Вартість переправи була досить високою: за перевіз через Сейм, наприклад, у середині XVIII ст. брали 11 коп. з повного воза і 6 — з порожнього [148]. Отож надання права на перевози вважалося великим привілеєм: чернігівські міщани одержали від Многогрішного підтвердження на перевіз через Десну, тому що місто зазнало "великого знищення" внаслідок війни [149]. На Правобережжі перевози здебільшого були феодальною власністю, на Лівобережжі частина їх належала полковій адміністрації, а мито "с мостов и перевозов" йшло у полковий скарб. Окремі з них належали монастирям і для більшої прибутковості здавалися в оренду, нерідко разом з поромами, як перевіз через Либідь, що належав Видубицькому монастирю [150].

Між власниками перевозів і мостів, що будувалися на українських річках з давньоруського часу, постійно точилася боротьба за транспортні прибутки. Причому сторони подекуди апелювали до найвищих урядових органів. Наприклад, питання про Наводницький перевіз, який заборонявся на час "наведення" моста через Дніпро, за наполегливими чолобитними печерської братії вирішувалося на сенатському рівні і царськими жалуваними грамотами [151].

Форми трансакцій. Торгівля другої половини XVII—XVIII ст. знала цілий спектр форм трансакцій. Звичайним явищем була найпростіша і найдавніша з них — простий обмін, наприклад, обмін "коня гнедого турецкого на 3 куфи пенной горелки", який називали фримарком [152]. Того ж роду був "продаж" посуду "в отсип" за таку кількість зерна, яку посуд вміщував. У міжнарод-

[145] *Маркович Я.* Дневные записки. — С. 264.

[146] *Ісаєвич Я. Д.* Зазн. праця. — С. 129.

[147] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 697/788, арк. 1.

[148] *Маркович Я.* Дневные записки. — С. 234.

[149] НБУВ. ІР, п-22906, арк. 1.

[150] Там само, п-100, арк. 1.

[151] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 966, арк. 1—1 зв.

[152] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 43-а/49, арк. 1; спр. 249/300, арк. 16.

ній торгівлі обмін практикувався в основному у зв'язку з грошовими проблемами, насамперед на кордоні між Правобережжям і Лівобережжям. У документах Київської губернської канцелярії залишилися, наприклад, такі заяви купців, що клопоталися про паспорти: "Имеем ехать из Киева до Василькова для покупки или обмену на наличные у нас московские мякотные товары (хутра. — *Авт.*) у обретающихся за Васильковским форпостом купеческих людей турецких товаров" [153].

На різних рівнях торгівлі — від шинкування у корчмах до великої оптової — практикувався продаж у кредит, і не лише через проблеми з готівкою, а й тому, що така торгівля приносила значно вищий прибуток. "Пишут шафары из Нежина, что горелку отдали на веру до Покрова 4 кухвы по 20 рублей", — читаємо у Марковича, котрий розпоряджався відро горілки продавати "на готовые деньги по 45 коп., а на веру — по 50 коп." [154] В екстремальних умовах продаж у кредит підносив ціну й значно вище. Опішнянський наказний сотник Ілля Денисів в одному з каспійських "низових" походів 1727 р. взяв у борг куфу горілки за 500 зл. — "против готових грошей удвое" [155]. Іноді така торгівля супроводжувалася складанням письмового боргового зобов'язання, "обліку" або "облігу" (однокореневе із сучасною облігацією).

Надзвичайно поширене було перекупництво. Верства перекупників формувалася частково з передміщан, які, "переймаючи на дорогах" перед міським торгом селян або козаків-промисловців та скуповуючи продукцію панського господарства оптом, продавали її на торзі "подробицею". Це спричинювало значне підвищення цін. Так, на півночі Лівобережжя 1777—1778 рр. оптові ціни за четверть (8 пудів) гречаної крупи становили 1—1,5 крб., а в разі продажу її "мірочками" — 2 крб. 40 коп. — 3 крб. 20 коп. за четверть [156]. Як надзвичайно прибуткове заняття, перекупництво досягло певної спеціалізації: джерела згадують "перекупнів", що продають "усяку живність", "рибних" і тих, що "товарину рогатую... в Малой России скуповують" [157].

Разом з перекупниками, винними у "непорядочном возвышении цен", вважали баришників. Під час заготівель провіанту рекомендувалося купувати його "у самих продавцов, а не у перекупщиков и барышников" [158]. Як правило, баришництво супроводжувало велику торгівлю. Баришники брали на себе організацію продажу товарів, які купці привозили на торжище, і забезпечення їх товарами для вивезення. На це вказує документ 1729 р. Ніжинські купці Ян Калаврез "з товарищи" звернулися до гетьмана Апостола з проханням про те, щоб "нынешних барышников отставивши, устроить между купцами оного Калавреза з его товарищи барышниками", на що й одержали відповідний універсал. Решта купецтва розцінила це як спробу запровадження монополії, "в барышниках аренды", і у свою чергу звернулася до гетьмана з підписаним 29 місцевими та іноземними купцями проханням не допустити цього. "Просим универсалу, — писали вони, — дабы нам в купечестве не было в барыш-

[153] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 699, арк. 137.

[154] *Маркович Я.* Дневные записки. — С. 224, 252.

[155] ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 3441, арк. 1.

[156] Там само, ф. 52, оп. 2, спр. 69, арк. 4; спр. 91, арк. 7; спр. 92, арк. 1; ф. 108, оп. 1, спр. 148, арк. 2 зв. — 3.

[157] Там само, ф. 223, оп. 1, спр. 329, арк. 1 зв.

[158] РДБ. ВР, ф. 159, спр. 2646/2868, арк. 1.

никах аренды, леч бы всяк купец по своей воле, кого хотя, свободен был барышником принять", як то бувало за давніх часів [159].

Справді, баришництво було однією з прадавніх складового походження прерогатив торговельної діяльності місцевих жителів, що сприяла організації торгівлі. Крім купців баришниками бували перекладачі з іноземних мов, досить часто згадувані у джерелах. З часом вони цілком переключалися на торгівлю, як київський "відставний толмач" Степан Михайлів, що у 40-ві рр. XVIII ст. вже торгував волоським вином, користуючись послугами прикажчиків [160]. Навколо баришництва у Ніжині недаремно розгорнулася така запекла боротьба: посередницькі послуги зазвичай оплачувалися четвертою частиною прибутку, "бариша" [161]. Так само винагороджувався і продаж купцем довірених йому чужих товарів.

Вищою формою організації торгівлі були трансакції за попередніми угодами-контрактами. Для обміну товарів на гроші у цьому разі купці зустрічалися, як правило, на ярмарках. Розвиток такої торгівлі ще у першій половині XVII ст. привів до виникнення у Львові на ярмарковому ґрунті так званих контрактів, великих торговельних з'їздів, на які прибувало торгуюче панство й купецтво і де відбувались розрахунки по старих контрактах і масово укладалися нові. Після включення Львова до складу Австрійської імперії 1774 р. було засновано контракти у м. Дубно. Коли за третім поділом Польщі Дубно ввійшло до складу Росії, контракти було перенесено до Києва. Як львівські й дубненські, київські контракти були насамперед орієнтовані на збут панством продуктів свого господарства.

В роботі контрактів активну участь брали фінансисти, що допомагали розв'язувати грошові проблеми, які виникли в торгівлі в Україні після Національно-визвольної війни. Крім численних монет європейського грошового ринку, що ходили тут віддавна і залишились в обігу на Правобережжі, на Лівобережжі з'явились російські гроші, і розрахунки почали вести також і в російських грошових одиницях. На лівобережних ярмарках обмін грошей міняйлами періодично набував такого розмаху, що це викликало тривогу уряду. За універсалом Скоропадського 1720 р., тих, хто "жадных не отправует гендліов, тилько менянем грошей бавится, яко всюди тое тепер звикли чинити", навіть передбачалося переслідувати [162]. Великі труднощі створювалися й забороною вивозу з Лівобережжя срібних грошей, насамперед талярів, що були основною платіжною одиницею міжнародного ринку, внаслідок чого купці, які виїжджали за кордон із самими товарами, мусили звертатись по позику, ледве його перетнувши, — хоча б для того, щоб сплатити мито. В цих умовах надзвичайного розвитку досягли кредитні операції. Поверталися борги зазвичай на контрактах або ярмарках частинами, "на рати".

Культура контрактів великою мірою складалася під впливом міжнародної практики. Однак і місцева торгівля також спиралася на давній звичай укладання попередніх угод. Вони фіксувались на папері або були усними і в обох випадках підтверджувались кількома свідками від однієї або обох сторін. Угода про оренду 1650 р. видубицької корчми Анастасією Скорупиною була підписана запрошеними нею свідками і

[159] Там само, спр. 2680/2910, арк. 1—2.

[160] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 1065, арк. 2.

[161] *Rutkowski J.* Zarys gospodarczych dziejow Polski w czasach przedrozbiorowych. — Poznań, 1923. — S. 90.

[162] НБУВ. ІР, УШ-1662, арк. 23 зв. — 24 зв.

за неї саму, "яко писать не умеючое", і "на свядецтво до тоей интерцизы (угоди. — *Авт.*)" [163]. Цих свідків називали могоричниками, очевидно, тому, що винагороджувались за послугу: могорич означав винагороду різного роду. "Могорич таковий: грошей готових тал. 20, борошна житного осмачок 6, ... пшона 2 осмачки" [164]. Загальним правилом при порушенні угод була виплата втрат або грошова кара — "нав'язка" у вигляді "совитої", тобто подвійної ціни товару.

З погляду культури торгівля в Україні другої половини XVII—XVIII ст. розвивалася за зразками свого часу. Як і в інших країнах, українські купці виряджались у довгі торговельні подорожі караванами-валками і поодинці, тижнями й місяцями йдучи поруч зі своїми навантаженими товарами возами, зупинялись у міських гостиних дворах або просто неба у полі, захищались від розбійників, торгували на міських ярмарках і сільських базарах. В окремих галузях торгівлі її організація сягала висот світового рівня. Згадаймо хоча б контракти, цю товарну біржу XVIII ст. У своїй прогресуючій еволюції торгівля другої половини XVII—XVIII ст. вперто долала численні середньовічні, монополістичного характеру пережитки: право складу, яке тією чи іншою мірою продовжувало своє існування в економічно розвинених магдебурзьких містах, шляхетські привілеї, що обплутували живий торговельний рух, одіозну оренду тощо. Саме торгівля руйнувала замкненість скутого тотальною залежністю середньовічного суспільства і вносила в нього елементи не лише економічної, а й особистої свободи. Недаремно ярмарки у давніх джерелах зазвичай називають "вільними", адже лише у ярмарок людина могла легально піти зі свого закріпленого віковими зв'язками місця і відчути себе вільним членом гамірливого торгуючого товариства. Мабуть, насамперед

Різьблене дно від бочки із зображенням купецького воза. XVII ст.

тому ярмарок у суспільній свідомості народу закарбувався як яскраве і життєдайне свято.

Загалом торгівля відбивала нелегкий економічний стан і складності суспільно-політичного життя України: на Правобережжі — магнатський лад з панівними шляхетськими "вільностями" і закабаленим міським і сільським населенням, а на Лівобережжі — поступовий відхід від свобод, досягнутих для широких верств козацтва у ході Національно-визвольної війни, рух до державної регламентації торгівлі і скорочення участі у ній покріпачуваного люду. У процесі все тіснішої інкорпорації Гетьманщини Росією, що особливо активізувалася після гетьманування Мазепи, на торгівлю, як і на інші сфери життя, швидко поширювалися централістські бюрократичні впливи. Траплялися випадки заборони ввозу якихось товарів, якщо на це не було отримано спеціаль-

[163] Там само, п-100, арк. 2.
[164] Там само, п-14589, арк. 1.

ного дозволу, або чекання вказівок з Санкт-Петербурга щодо дрібних торговельних операцій, наприклад порядку вимірювання збіжжя. Жорсткішав паспортний контроль. У торгівлі виробами місцевих мануфактур звичайним явищем стало своєрідне "держзамовлення".

Торгівля була важливим каналом проникнення в Україну європейських і східних культурних впливів. Імпорт позначався на побуті значної частини населення і стимулював вітчизняне виробництво. Інтенсифікація ж експорту сільськогосподарської продукції супроводжувалася частковою реорганізацією господарства за новітніми зразками відповідно до рекомендацій тогочасних економістів. Конкретний історичний матеріал переконує в тому, що, будучи частиною об'єктивного процесу еволюції світової матеріальної культури, торгівля на українських землях розвивалась у яскравих в культурному плані формах і мала своєрідний національний колорит, пов'язаний з умовами життя українського народу, панівними господарськими формаціями, природними умовами, якістю шляхів тощо. Місцеві торговельні звичаї складались віками. Вони щедро відбиті у писемних пам'ятках і відображені у багатовіковій народній пам'яті такими фольклорними перлами, як пісні про вродливу й дотепну шинкарочку та молодого козака із сивими волами під зорями Чумацького Шляху. Незважаючи на те, що окремі українські землі тривалий час перебували у складі різних держав, ці звичаї в різних куточках України виявляли надзвичайну подібність, що засвідчує єдину, всупереч перипетіям політичної історії, традицію національної культури.

10.4. Гроші й грошове господарство

Люди та гроші. В усі часи гроші посідали чільне місце в людському житті, насамперед в економічному. Вони безпосередньо чи опосередковано впливали й на інші сфери буття людини. Гроші визначали її становище в суспільстві, навіть у такому жорстко стратифікованому, як середньовічне, в якому на першому місці стояли знатність походження і близькість васалів до сюзерена. Від майнового стану багато в чому залежали світогляд і духовність людини загалом. Без перебільшення можна твердити, що гроші й грошові відносини з прадавньої пори пронизували все життя суспільства. Однак не гроші призвели до соціальної нерівності, а нерівність народила гроші.

З початком XVII ст. грошовий обіг в Україні надзвичайно пожвавився. Монетна маса ринку зросла в кілька разів. Кількість знайдених в Україні грошових скарбів цього часу більш ніж у десять разів перевищує знахідки попереднього, XVI ст. Так само збільшується маса актових документів, якими скріплювались різноманітні фінансові угоди.

Стрімке наростання грошової маси ринку у XVII ст. об'єктивно відображало процеси загального економічного розвитку України, що став особливо помітним у кінці XVI ст. і був зумовлений зародженням і еволюцією нових економічних відносин у суспільстві. Зросли кількість і масштаби торговельних угод. Сама монетна маса XVII ст. була надзвичайно різноманітною.

Річ Посполита, до складу якої входила тоді більшість українських земель, не виключала примусово з обігу іноземну монету. На її ринку вільно використовувалися і співіснували срібні гроші різних європейських країн: найбільше самої Речі Посполитої, прибалтійських

володінь Швеції, Бранденбурзько-Прусської держави, Об'єднаних провінцій Нідерландів, численних королівств і герцогств Германської імперії, Італії, Сілезії, Австрії, трохи було й російських копійок. Однак державна різноманітність монет українського ринку не відбилась у документах, бо гроші приймали не за державною приналежністю, а за номіналами, коли на першому місці стояла якість металу. З метою сприяння вигідній для них міжнародній торгівлі європейські правителі в XVI—XVII ст. карбували гроші переважно тотожних номіналів і приблизно однакового вмісту благородних металів [1]. Приблизно таким самим був асортимент монет українського обігу більшої частини XVIII ст.

Загальний погляд на грошовий ринок XVII—XVIII ст. Склад монетних скарбів дає змогу вважати, що грошовий ринок України другої половини XVII ст. являв собою яскраве видовище. Виблискували червоним і жовтим золотом дукати й тотожні їм за вмістом металу й вагою флорини й цехіни Угорщини, Італії, Німеччини, Туреччини, приємно відтягували кишеню важкі (близько 30 г) й вишукано оздоблені високопробні срібні таляри багатьох країн Європи. Основна маса монет карбувалася зі срібла і мала невисоку пробу. Що нижчим був номінал монети, то гіршим був склад її металу. Наприклад, півторагрошовики, гроші й особливо соліди містили лише 10—15 % срібла й, по суті, були майже мідними. Всі ці великі й малі, дорогоцінні й низької вартості, вишукано-досконалі й недбало карбовані монети постійно перебували в русі, багато разів переходячи з одних рук до інших, а то й випадаючи в скарби.

Ось як уявляв собі український ринок середини XVII ст. головний знавець української нумізматики І. Г. Спаський: "За старовинною традицією там процвітала торгівля "з колес". Згідно з певним календарем великих свят і церковних постів велелюдні ярмарки один-два рази на рік заволодівали на тиждень-другий по черзі торговими містами. Просторі ярмаркові площі вкривалися наметами, балаганами й куренями торговців і возами поміщиків, селян і козаків, які з'їхались із своїх садиб. Скуповувалась сільськогосподарська й реміснича продукція і пропонувались необхідні до наступного торжища припаси. Велась і торгівля сріблом: приналежністю ярмарків були столики мінял, які одержували традиційний прибуток від розміну великої срібної та золотої монети і завжди були готові купити або продати срібло в усіх видах — талярах, ламі й старій монеті" [2].

Скарби як феномен побутової культури. У середньовіччі та й поперваx у нові часи в Україні не існувало банків, куди б людина могла покласти зайві гроші. Таким сховищем найчастіше була земля, стіна кам'яниці тощо. Заховання скарбів було настільки поширеним явищем, що гончарі навіть робили маленькі горнятка для тих, хто бажав сховати скарб. Їх виготовлення тривало аж до початку XX ст. Уже сама масовість заховання скарбів в Україні робить ці монетні (або монетно-речові) комплекси надійним і вірогідним джерелом. Варто спробувати дати відповідь на питання, чому виник звичай зберігати монети й цінності у вигляді скарбів.

Спочатку вчені вважали, що люди ховали гроші у разі небезпеки: наступу ворога, набігу кочівників чи розбійників тощо [3]. Справді, в середньовіччі, до яко-

[1] Див.: *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — Київ, 1971.

[2] *Спасский И. Г.* Русские ефимки. — Новосибирск, 1988. — С. 21.

[3] *Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX—XIII вв. — Москва; Ленинград, 1954. — С. 32—47.

го належить переважна кількість скарбів, згадані події були буденним явищем. Однак з перебігом часу дослідники звернули увагу на те, що переважна більшість скарбів є ретельно запакованою. Важко уявити, як у лічені хвилини загрози від ворога чи іншого лиха можна було встигнути дбайливо спорядити скарб та ще й добре сховати його... Тому не можна пояснювати механізм утворення скарбів самою лише небезпекою для їхніх власників. Нумізмати почали шукати універсальнішу причину цього явища.

Спробуємо уявити торг великого пізньосередньовічного міста. Кипить торгівля, здійснюються великі й малі трансакції. Та попри весь достаток товарів, часом відсутні потрібні комусь речі, скажімо, сіль чи гвіздки. Бувало також, що з якоїсь причини (війни, недороду, іншого стихійного лиха) ринок просто біднішав товарами. Тому людина, маючи певну суму грошей, не могла придбати потрібну їй річ і змушена була відкладати покупку на майбутнє. Створювалися лишки грошей. Отже, невідповідність між сумою цін товарів і сумою грошей в обігу призводила до випадання монет у скарби. Це й була головна причина їхнього утворення. Таким чином, скарби були регулятором грошового обігу. Така думка належить І. Г. Спаському. У кінці XVIII, а ще більше в XIX ст., коли в Україні почали утворюватися банки, каси та інші надійні місця зберігання грошей, кількість скарбів зменшується.

Досі на українських землях часто знаходять грошові скарби. Найчастіше їх виорюють під час обробітку землі. Скарби й поодинокі монети вимиває вода після дощу та під час повеней на річках. Чимало таких монетних комплексів знаходять у льохах та стінах старих будинків під час їх розбирання чи ремонту. Натрапляють на скарби, проводячи земляні роботи.

Скарби породили окрему галузь усної народної творчості, зокрема української. Скарбошукацтво належить до однієї з найпоширеніших тем у світовому фольклорі. Здається, в Україні подібних історій розповідають особливо багато, мабуть, тому, що наша земля у Східній Європі є найбільш насиченою монетними і речовими скарбами.

У багатьох тисячах казок, легенд, переказів і пісень йдеться про заховані в далекому й близькому минулому скарби і про захопливі й ризиковані пригоди тих, хто відважився їх відшукати. Всі ці історії посідають важливе місце в духовності українців, і їх варто враховувати, досліджуючи психологію людини минулого. Не раз траплялися згадки про реальні скарби в документах XVII—XVIII ст., навіть у сухих і лапідарних міських судових і рахункових книгах. На жаль, фольклор почали систематично записувати лише у XIX ст. Тоді з'явилася писана література українського фольклору, коріння якої сягає раннього середньовіччя.

Подібно до інших фольклорних творів, легенди і перекази про скарби можна систематизувати. Всі ці історії за зовнішньої різноманітності й неоднаковості сюжетів побудовано за близькими схемами у всіх народів, у яких вони існують. Навіть у разі побіжного ознайомлення з такими розповідями впадає в очі тотожність їхньої композиції. Звичайно скарб сам дає про себе знати. Його власниками бувають старий, та ще міцний, дід, часом баба, а також різні звірі: півень, кінь, теля або ведмідь. Найчастіше вказує на місце скарбу вогонь. Самі скарби хоронять у місцях, оповитих серпанком таємничості: в козацьких могилах, на кладовищах, у руїнах замків і залишених людьми міст, поблизу занедбаних колодязів у степу, в диких пущах, пускають у воду біля Дніпровських порогів. "Даються" скарби ли-

ше тим, кому призначені долею, або людям, які сховали і закляли їх. Найкраще шукати скарби під Новий рік, на Пасху й у ніч на Івана Купала.

Особливо багато сумнівів у достовірності легенд і переказів про скарби породжує наявність у них традиційних фольклорних чисел, найпоширеніші серед яких 3 і 12: скарб ховають 12 козаків; у башті, де його укрито, 12 дверей; гроші складено у 12 барил; від прикмети до місця скарбу слід виміряти 12 кроків. Або: скарб закопали під трьома дубами; він лежить поміж трьома могилами; його покладено до трьох сакв і т. п. Тому легенди і перекази про скарби є суто фольклорними творами з майже стовідсотковою вигаданою основою.

Адже історичне підґрунтя фольклорних творів скарбової тематики є мінімальним, якщо існує взагалі. Плин часу невблаганно стирає старі прикмети, за якими можна було б відшукати заповітне місце: висихають колодязі, старіють і гинуть дерева, вода розмиває кручі й острови, змінюються течії річок, розорюються кургани, розбираються на камінь і цеглу старі руїни... Важко сподіватися на знахідку скарбу і методом обстеження місцевості з метою пошуку прикмет, улюблених народними оповіданнями про скарби, бо справжні приховувачі скарбів менше від усього обирали ефектні, здаля помітні орієнтири — оті високі козацькі могили чи могутні поодинокі дуби. Навпаки, вони користувалися малопомітними, зрозумілими лише їм прикметами: вигином стежки в садку чи ледь помітним підвищенням ґрунту. Мабуть, тому в землі залишилося чимало невидобутих скарбів, що людина потім просто не знаходила місця, в якому сховала свої гроші. До того ж більшість скарбів укривали вночі, а вдень місцевість часто виглядає інакше. Нарешті, бували й інші причини, чому скарб залишався в землі: втеча від ворога, раптова смерть приховувача тощо.

Народні перекази і легенди про скарби та їх шукачів важливі, тому що вони є поетичним і романтизованим відбиттям грошового господарства далеких від нас часів. Ті скромні, непоказні знахідки монетних комплексів, що складаються звичайно з кількох десятків тонких, низькопробних і позеленілих від вологи і часу монеток, були лише канвою, по якій буйна фантазія українського фольклору вишила пишні квіти розповідей про багатющі й таємничі скарби, сила яких досі чекає на свого відкривача.

Фальшиві гроші та фальшивомонетники. Минули часи, коли дослідники недбало ставилися до знахідок фальшивих монет, вважаючи їх ні на що не придатним мотлохом. Нині кожну таку знахідку вивчають чи не з більшою ретельністю, ніж звичайний грошовий скарб. Адже підробляли найпоширеніші монети ринку! Отож є можливість дізнатися про них. Крім того, фальшування певною мірою свідчить про нестачу грошей в обігу, а це змушувало і продавців, і покупців не дуже-то придивлятися до монет.

В Україні починаючи з другої половини XIV ст. в обігу перебувало багато підроблених грошей. Їх використанню сприяло вже те, що ні в Польщі, ні в Литві, а ще більше в об'єднаній польсько-литовській державі Речі Посполитій, ніколи не існувало стабільного фінансового господарства і законодавства та упорядкованого грошового ринку. Відомо, що фальшиві гроші найлегше поширювались у країнах із хворими фінансовими системами, коли кількість грошових одиниць в обігу хаотично збільшувалась і виходила з-під контролю влади. Гроші знецінювались і псувались самими державними органами, а техніка виробництва монет знижувалась до

примітивної. У Польщі, а згодом у Речі Посполитій, так було в усі часи. Це відкривало широкий простір для деструктивної діяльності фальшивомонетників.

З початком XVII ст. польські й більшість західноєвропейських дрібних монет, якими користувалося населення України, ставали все більше й більше низькопробними й примітивно виготовленими, що давало змогу легко їх підроблювати. Український поет кінця XVII — початку XVIII ст. Климентій Зиновіїв скаржився у вірші "О оскудениях в сие времена грошових" [4] на "гладкие" (зовсім витерті) гроші, як на велике лихо для бідних людей. Мені не раз траплялися фальшиві монети в скарбах з усієї території України. А Лохвицька судова книга за 1665 р. донесла до нас характерну для того часу справу про підробку монет. Якісь Фесько і Костянтин фальшували "вурти позлоткові", тобто тимфи-злотувки, названі в судовій справі ортами тому, що за номіналу 30 грошів вони дорівнювали за вмістом срібла 18-грошовим ортам. Фальшивомонетники підробляли злотувки вельми примітивно, відливаючи їх у формах, зроблених шляхом відтискування справжніх монет [5]. У такий спосіб неможливо досягти бодай приблизної схожості з оригіналом. Тому фальшивомонетників так швидко викрили.

Підпільні грошороби, отже, виготовляли особливо поширені монети ринку. З кінця XVII ст. на український ринок поступово почали надходити російські гроші, головним чином номіналом у копійку. На тлі безперервного погіршення якості польських, литовських і західноєвропейських монет російські копійки, денги і полушки, що виготовлялися практично з чистого срібла, поступово завойовували довір'я населення України, незважаючи на незвичність зовнішнього вигляду і номіналу. Цим і користувались "грошороби".

Актовий матеріал Лівобережної України XVIII ст. особливо багатий свідченнями про підроблені монети і фальшивомонетників. У "розиску" полтавських полкового і міського судів 1714 р. йдеться про "грошоробів" з міст Кобеляки і Келеберда [6]. Вони фальшували російські копійки, що при перевірці виявились "циновими", тобто олов'яними. Під час обшуку в хаті головного "грошороба" дяка Ілька знайшли і шматок свіжої "цини", з якої він збирався робити нові копійки. Переляканий дяк виказав двох спільників. Фальшивомонетників суворо покарали. Та це не спинило інших. Так, 1723 р. на миргородському ярмарку зловили міщанина Петра Самійленка, коли він купував пиво "на воровские копейки". Виявилось, що вони вийшли з підпільної майстерні "присланого з Хорола грошороба, безрукого Федора". Той зізнався на допиті, що спочатку фальшував монети в Санжарах, за що йому, відповідно до вироку суду, відрубали руку. Далі він уже однією рукою підробляв "ценовые копейки" на Лубенщині, у с. Веркуни, і вивозив їх на миргородський ярмарок [7].

З плином часу, коли російська монета поступово заступила гроші інших держав на ринку Лівобережної України, фальшивомонетники зосередились майже виключно на підробці російських грошей. Екзотичні, здавалось би, судові справи про фальшування грошей великою мірою відображають як кризові явища обігу, так і асортимент його популярних платіжних засобів. Оскільки в часи Петра I у Російській імперії провели грошову реформу, внаслідок якої в

---

[4] *Зиновіїв Климентій.* Вірші. Приповісті посполиті. — Київ, 1971. — С. 198.

[5] ЦДІА України, ф. 1528, оп. 1, спр. 1, арк. 79.

[6] Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 125, арк. 4—10.

[7] Там само, спр. 1103, арк. 5, 6, 6 зв.

обігу з'явились монети різних номіналів — від полушки до рубля, "грошороби" швидко зреагували на неї підробкою не лише копійок, як раніше, а й більших монет.

Особливо приваблював фальшивомонетників російський срібний рубльовик — монета високоякісна і масивна, через що цінна, хоча й важка для підробки. У джерелах Лівобережної України середини — другої половини XVIII ст. неодноразово згадуються фальшиві рублі. У полковому скарбі Стародубського полку під час ревізії 1752 р. виявили "два фальшивые рублевики", а наступного року з Ніжинського полку прислали до Генеральної військової канцелярії три фальшивих рублі: мідний, олов'яний і "спижовый" (бронзовий) [8]. Часто підробляли також російські полтиники, напівполтиники і гривеники, що теж були доброякісними срібними монетами.

Водночас грошороби продовжували фальшувати, хай у менших, ніж раніше, кількостях, західноєвропейську монету. Це було пов'язано зі збереженням залишків цих монет в обігові реґіону до середини, а найавторитетніших серед них — талярів — і до кінця XVIII ст. У 1753 р. до Генеральної військової канцелярії прислали з Лубенського полку три фальшивих "шаговики" (3-грошовики), "сыскавшиеся" у мешканця с. Засулля Грицька Гукави [9]. Не раз згадуються в документах з Лівобережжя фальшиві таляри й "левки" (левандальдери — велика срібна монета, дещо легша й трохи гіршої якості срібла, ніж таляр).

Поступова стабілізація грошового господарства Російської імперії й суворі каральні заходи уряду проти фальшивомонетників привели до неухильного зменшення кількості підроблених монет на ринку Лівобережжя. На кінець XVIII ст. згадки про них майже зникають з пам'яток писемності. Інакше було на правобережних і західних українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Традиційна слабкість центрального уряду та місцевої влади, шляхетська анархія, хаотичний стан грошового господарства відкривали широкий простір для діяльності фальшивомонетників. Не ефективними виявилися окремі й непослідовні спроби фінансового відомства Речі Посполитої поліпшити якість власне польської монети. Тому актовий матеріал із Західної та Правобережної України рясніє відомостями про грошоробів і фальшиві монети, що неухильно наростають протягом кінця XVII—XVIII ст.

Із судової справи 1771 р. можна дізнатися, які саме монети були найпоширенішими в обігу українських земель під владою Речі Посполитої. Адже саме такі монети підробляли фальшивомонетники. Під час обшуку у якогось Шмуйловича з м. Тиврова на Поділлі знайшли три рубльовики, один готовий, а два у вигляді заготовок-кружал, шість готових злотувок і чотири напівзлотувки. У Шмуйловича також виявили заготовки під золоті монети-дукати [10]. Того року на ярмарку в Бердичеві з'явились фальшиві "червоні золоті" (дукати). Із судового "розиску" видно, що штемпелі для їх карбування виготовили в Тетієві, а потім привезли до Вінниці, де й пустили в діло. Ті дукати фальшували зі срібла, а вже потім визолочували [11]. Як мовиться, уряд Речі Посполитої виявився безсилим усунути фальшиві монети з ринку чи хоча б істотно зменшити їх кількість.

Таким чином, фальшиві гроші також є породженням ринку, але такого, що

---

[8] Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 987, арк. 1а, 1а зв; спр. 1317, арк. 1а.

[9] Там само, спр. 1424, арк. 10.

[10] Коденська книга судових справ. — Київ, 1931. — С. 96—97.

[11] Там само. — С. 107—108.

Левковий таляр (левандальдер). Голландія, 1643 р.

перебуває в кризовому стані. Уряд не контролював монетну масу на ньому та якість грошей. Час від часу виникала нестача монет, чим користувалися грошороби.

Основні особливості українського ринку другої половини XVII—XVIII ст. Економічне становище українських земель під владою Речі Посполитої було важким і суперечливим. З одного боку, загальноєвропейська тенденція посилення економічного розвитку не могла не датися взнаки в Україні, про що свідчать численні джерела. З іншого — соціальні, політичні, конфесійні реалії тогочасся гальмували економічну еволюцію, призводили до зубожіння основної маси населення. Становище ще більше погіршувалось слабкістю королівської влади, що призвело до децентралізації магнатсько-шляхетської держави, свавілля й безкарності великого і малого панства. Все це не могло не вплинути на фінансові відносини в суспільстві, на загальний стан грошового ринку.

Як і раніше, жителі України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. продовжували користуватися монетами багатьох країн Європи, що стихійно взаємодіяли в обігу. На перший погляд, все було, як у попередні часи. Проте уважне око дослідників помітило, що починаючи з років Національно-визвольної війни, а то й дещо раніше, державна приналежність монет і набір номіналів поступово зазнають серйозних змін. Та й сам грошовий ринок України, більш-менш цілісний до середини XVII ст., з його середини поділяється на два — лівобережний і правобережний, що, у свою чергу, злився із західноукраїнським. Коли ж Лівобережна Україна потрапила під протекторат Росії, її ринок опинився під впливом загальноросійського, а російські монети почали надходити з Лівобережжя на Правобережжя. Однак аж до кінця XVII ст. роль російських монет там залишалась досить скромною.

Отже, в другій половині XVII ст. основними монетами обігу в усіх регіонах України залишалися ще польські й литовські (Речі Посполитої), а також прибалтійських володінь Швеції та Бранденбурзько-Прусської держави. Разом з тим у 40—50-х рр. XVII ст. асортимент монет українського ринку починає змінюватись. У скарбах (отже, й в обігу) з'являються 30-грошовики (злотувки), а також мідні соліди (шеляги). Про них варто сказати докладніше, бо вони були виявом глибокої кризи фінансів Речі Посполитої за короля Яна-Казимира (1649—1669).

Аби вийти з грошової скрути, уряд у 1659 р. пристав на пропозицію спритно-

Таляр Станіслава Августа. Польща, 1788 р.

го італійського ділка Т. Л. Боратіні карбувати мідні соліди, яких раніше не знала Річ Посполита. Протягом 1659—1666 рр. було виготовлено близько 10 млн таких солідів, які прозвали "боратинками" за ім'ям їхнього творця. Так з'явилися перші кредитні гроші, що остаточно зруйнували і без того слабкий ринок країни. Найзгубніше подіяли вони на обіг Правобережної України, але вплинули й на грошовий ринок Лівобережжя.

Західна і Правобережна Україна. Аби одержати уявлення про найпоширеніші монетні номінали обігу Західної України, звернемося до рахункових книг Львівського Ставропігійського братства. Під час ревізії каси братства 1691 р. виявлено "ворок (мішечок. — *Авт.*) тимфами, шостаками, ... ворок талярами битими цісарськими, ... ворок цісарськими (ортами. — *Авт.*)", далі названо "полтораками і копійками в ворку злотих 26" [12]. Тотожними були основні номінали монет і правобережного ринку. В Овруцькій гродській книзі другої половини XVII ст. не раз згадуються "денег готовых полтораками", "монета шележная" и "талеры битиє" [13].

Найпоширенішою монетою всього українського ринку другої половини XVII ст. був півторагрошовик (пулторак) польського виробництва, переважно карбування Сигізмунда III початку XVII ст., що надовго затримався в обігу. Під 1665 р. у книгах Львівського братства згадано чимало грошей у "пултораках" [14]. Так само часто називають півторагрошовики акти з інших українських земель того часу.

Великими монетами українського обігу другої половини XVII ст. були таляри і дукати. Це були гроші для багатих, вони стояли над повсякденним обігом. У талярах і дукатах укладали особливо великі угоди, сплачували державні борги, платили контрибуції у майже безперервних феодальних війнах. Під час облоги турками Львова 1672 р. населення міста стяглося на контрибуцію в "сорок тисяч червоних золотих (дукатів. — *Авт.*) і сорок тисяч талярів битих" [15].

Уряд Речі Посполитої в другій половині XVII ст. особливо активно псував монету, щоб хоч якось стабілізувати державний скарб. У 1682 р. начальник над королівськими монетарнями Андрій Тимф запропонував карбувати великі монети вартістю 30 грошів в один лічи-

[12] Архив ЮЗР. — Киев, 1904. — Ч. 1, т. 12. — С. 257.

[13] Там само. — Киев, 1868. — Ч. 3, т. 2. — С. 53—54 та ін.

[14] Там само. — Ч. 1, т. 12. — С. 221.

[15] Киев. старина. — 1890. — № 5. Приложение. — С. 86.

Польський шестигрошовик (шустак) Сигізмунда III. Кінець XVI ст.

льний злотий, тоді як за вмістом срібла ті монети рівнялися тодішнім 18-грошовикам, тобто ортам. Це призвело до нічим не стримуваної інфляції. У 1663—1666 рр. на монетних дворах Кракова, Бидгоща і Львова було викарбувано кілька мільйонів злотувок-тимфів, що завдало непоправної шкоди кризовому ринкові Речі Посполитої.

Ближче до кінця XVII ст. помітну роль в обігові Правобережної та Західної України починають відігравати високопробні російські копійки. У скарбниці Львівського братства під 1690 р. згадуються великі суми копійками, які лічили на польські злоті [16].

З настанням XVIII ст. грошовий ринок Західної й Правобережної України принципово не змінився. Писемні джерела того часу малюють типовий для попереднього століття набір найпоширеніших обігових монет: таляри, тимфи, орти, шостаки, півторагрошовики, шеляги й копійки. Згадуються "червоні золоті" (дукати). Подібний асортимент розхожих грошей зберігався на ринку Західної й Правобережної України аж до кінця XVIII ст. Картину не могла змінити й подія великої політичної ваги: приєднання Східної Галичини до Австрії 1772 р. В обігу регіону збереглася велика маса монет польського карбування. Разом з тим набір грошей поступово звузився до трьох-чотирьох номіналів найпоширеніших монет. На ринку запанували напівкредитні тимфи, таляри ж і дукати зберегли міцне становище. В обігу Правобережжя ставало все більше високопробних російських монет. Водночас існували економічні й психологічні мотиви недовір'я до них, про що йтиметься далі. Найінтенсивніше російські монети надходили на Лівобережну Україну починаючи з середини XVII ст.

Лівобережна Україна. Асортимент монет ринку Лівобережжя спочатку мало чим відрізнявся від набору грошей Західної та Правобережної України. Більшість належала Речі Посполитій. Та прийняття 1654 р. протекції російського царя відкрило шлях проникненню в Гетьманщину російської монети, що й раніше заносилася туди торговими ріками [17]. Дійсно, надходження її пожвавішало, однак поперваx вона не змогла не те що витіснити польські та західноєвропейські монети з обігу, а й навіть істотно вплинути на їхнє панівне становище. Адже високопробні російські монети були незвичними і незручними для українського населення, що звикло до набору грошей західноєвропейського і польського виробництва різноманітних номіналів — від шеляга до таляра. Російська монета мала тоді, по суті, лише два номінали — копійка та її половина — денга. Вони погано узгоджувались з пануючими в Україні польською та західноєвропейськими грошовими системами.

Ще на початку XVIII ст. польська і західноєвропейська монети домінувала на ринку Лівобережжя, про що ми дізнаємось з емоційного запису козацького літопису Величка. Літописець твер-

[16] Архив ЮЗР. — Ч. 1, т. 12. — С. 222, 228.

[17] *Шугаевский В. А.* Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в. — Чернигов, 1918. — С. 9.

дить, що цар Петро "после баталии Полтавськой зо Шведом монету старовечную Польскую зо всей Малой Росии... вывел и выгубил, тилько таляров да червоних пам'ятка осталася" [18]. Величко мав на увазі грошову реформу, розпочату урядом Петра I 1700 р. Тоді почали карбувати мідну монету різних номіналів, що у вартісному відношенні узгоджувалась із срібними копійками, які залишались в обігу й продовжували карбуватись. Згодом почали вводити срібні гроші: полтину, напівполтиник, гривеник і десять денег (тобто 5 коп.). А в 1704 р. розпочалося виробництво срібних рубльовиків. Головними одиницями нової монетної системи Росії стали, таким чином, мідна копійка та срібний рубльовик [19].

Проте Величко перебільшив темпи витіснення з обігу Лівобережної України грошей Речі Посполитої. Польська і західноєвропейська монети продовжували далі домінувати на ринку над російською. Грошовий обіг має свої закони і не підкоряється одразу суто адміністративним заходам.

Грошові реформи в Росії 50—80-х рр. XVII ст. та їх вплив на Україну. Домінування іноземних грошей на Лівобережжі непокоїло російський уряд ще задовго до підписання Березневих статей 1654 р. На початку того року фінансисти царя Олексія Михайловича розпочали масштабні грошові реформи, чи не головною метою яких було об'єднання роз'єднаних грошових ринків Росії та України.

Спершу, на початку 1654 р., до російського обігу ввели неповноцінні великі срібні монети, перекарбовуючи на рубльовики західноєвропейські таляри. Рубльовики виявились кредитними, бо таляр коштував тоді лише 60 з чимось копійок сріблом. Одночасно почали карбування мідної монети — полтиників, алтинів і грошей. Ці заходи закінчились

Російський мідний десятикопійочник (гривеник). 1762 р.

невдачею [20]. Населення відмовлялось приймати такі неповноцінні рубльовики за ціною 100 коп. А виготовлені для карбування великих монет "молотові снаряди" швидко зламались, і виробництво круглих монет довелось припинити.

Тому на початку 1655 р. почали контрасигнувати таляри штемпелем звичайної копійки і прямокутним клеймом із датою "1655". Вони мали курс 64 коп., що майже відповідало вмістові у них срібла. Протягом 1655 р. до обігу ввели близько 800 тис. таких талярів, офіційною назвою яких було словосполучення "ефимок с признаком" (клеймом) [21]. У кінці того ж року уряд Олексія Михайловича розпочав масове карбування мідних копійок, що за виглядом і вагою не відрізнялись від срібних і царським указом були зрівняні з ними за ціною. То вже були справжні кредитні гроші.

---

[18] Летопись событий в Юго-Западной России XVII в. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского. 1720. — Киев, 1851. — Ч. 2. — С. 516.

[19] *Спасский И. Г.* Русская монетная система. — Ленинград, 1970. — С. 143—149.

[20] *Спасский И. Г.* Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654—1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 г. — М., 1960.

[21] *Спасский И. Г.* Русская монетная система... — С. 128.

Незабаром після випуску клеймованих талярів уряд почав остерігатися підробок і відмовився від них, а через кілька років відкликав їх з обігу Росії. Та в Україні вони довго залишалися на ринку. Там їх не відрізняли від звичайних, зважаючи на доброякісність металу і добру вагу монет. Майже всі контрамарковані таляри музеїв України, Росії та Білорусії походять з українських скарбів.

Інакше сталося з мідними копійками. Їх випускали у величезних кількостях, вони швидко падали в ціні. Фінансовий крах був неминучим. З російського обігу майже зникли срібні гроші, з'явилося багато фальшивих мідних копійок. Колосальна інфляція, розладнання ринкових відносин боляче вдарили по міському населенню. Народ довели до відчаю. У 1664 р. у Москві спалахнуло повстання, що увійшло в історію під назвою "Мідного бунту". Його жорстоко придушили стрільці [22]. Урядові довелось визнати невдачу реформ і повернутись до карбування срібних копійок і денег.

Реформи 1654—1663 рр. не справили очікуваного російським урядом впливу на ринок Лівобережної України. Клеймовані таляри просто загубилися в масі звичайних, що вже близько 200 років ходили в Україні. Мідні ж копійки просто відмовлялися приймати. Вони використовувались хіба що в Києві та його околицях, куди потрапляли головним чином як платня російським стрільцям. Не була успішною й спроба в 1686 р. карбувати спеціально для України так звані севські чехи (монетний двір був розташований у м. Севськ на Брянщині) за зразком польських пултораків. Вони були ще гіршими за польські, і люди в Україні відмовлялися їх приймати [23].

Таким чином, російському урядові не пощастило у 50—80-х рр. за допомогою грошових реформ серйозно потіснити західноєвропейську монету на Лівобережній Україні. Російська монета стала головним платіжним засобом на Лівобережжі значно пізніше, після реформ Петра І.

Динаміка українського ринку XVII—XVIII ст. Отже, після 1654 р. російська срібна монета поступово посідає в українському обігові помітніше, ніж раніше, місце. Проте на ринку Лівобережжя продовжувала домінувати монета польського і західного виробництва. Призвичаєний до монетних систем Речі Посполитої й країн Заходу, які мали великий набір різних грошових номіналів — від золотого дуката і срібного таляра до майже мідного соліда, — український ринок неохоче сприймав копійки. Сама по собі копійка була незручною монетою: замалою для виплати великих сум і завеликою для щоденної дрібної торгівлі. У самій Росії часто-густо копійки розрубували на кілька частин, щоб сплачувати невеликі суми, і це викликало гнів влади. Такі порізані на дрібні часточки копійки трапляються і в українських грошових скарбах.

Звиклі до монет польського і західноєвропейського виробництва, люди в Україні з недовір'ям ставились вже до самого зовнішнього вигляду копійок і денег. Менші за розміром від найдрібніших західних монет, вони, як і 300 літ тому, виготовлялись за примітивною середньовічною технологією: не на кружалах, вирубаних з листа розкутого металу, а зі шматочків срібного дроту, які під час плющення набували форми неправильного і дуже подовженого еліпса. Круглі штемпелі копійок відбивались на тих довгастих заготовках не повніс-

[22] *Базилевич К. В.* Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г. — Москва; Ленинград, 1963.

[23] *Рябцевич В. Н.* Севский чех // Вспомогательные исторические дисциплины. — Ленинград, 1990. — Т. 21.

тю, у багатьох випадках було неможливо прочитати легенду. Лише грошовою реформою Петра I було запроваджено круглі монети європейського зразка. Лід недовір'я до російських монет почав танути в перші десятиліття XVIII ст.

Писемні джерела, насамперед акти, дають змогу мало не за роками прослідкувати процес входження російської монети на ринок України. Воно було повільним і поступовим, розтягнувшись на кілька десятиліть. Лише в 20-х рр. XVIII ст. у тамтешньому обігові встановлюється приблизна рівновага між західноєвропейськими і російськими грішми на Лівобережжі. Тому слова Величка про "виведення" і "вигублення" польської монети в Україні після 1709 р. слід вважати перебільшенням. А з початком 30-х рр. російська монета починає брати гору над польською та західноєвропейською. Утверджується вона на ринку Лівобережної України лише в 1634—1635 рр. [24]

Перемога російських грошей над раніше поширеними польськими та західноєвропейськими була остаточною, хоча й неповною. Важкі й високопробні срібні таляри й золоті дукати затрималися на ринку ще до другої половини XVIII ст. Російський уряд намагався вилучити їх шляхом збирання різних податків, обумовлюючи сплату саме іноземними вартісними грішми. 1768 р. з Київської губернської канцелярії до Петербурга надіслали серед податкових грошей "ефимочного (талярного. — *Авт.*) серебра ефимков 2507, полуефимков 58, чвертьефимков 91" [25]. Велася цілеспрямована фінансова політика витіснення європейських грошей з обігу України. Цьому сприяло дальше погіршення якості монет у Речі Посполитій і в більшості країн Європи у XVIII ст. Проте остаточне зникнення їх з українського ринку сталося лише завдяки возз'єднанню Правобережної України з Лівобережною у кінці XVIII ст.

Традиційні та пережиткові явища обігу й лічби монет та грошової термінології. Дослідникові історії ринку України XVII—XVIII ст. не може не впасти в око роль традиції в монетному обігу й грошовій лічбі, у самій термінології писемних джерел. У довгому й суперечливому процесі неприйняття російської високопробної монети українським ринком багато важили не лише незвичність копійки для народу, який здавна користувався набором номіналів західних грошей, та її незручність в операціях купівлі-продажу, а й великою мірою традиція, тобто вкорінена звичка користуватися давно знайомими монетами. Це явище належить вже не до економіки, а до народної психології. Як відомо, нові явища та процеси важко пробивають собі шлях у суперництві зі старими.

Либонь, саме тому абсолютна більшість середньовічних грошових реформ взагалі була заздалегідь приречена на суспільне неприйняття і спротив. Адже реформаторам доводилось будувати нове, узгоджуючи його з тогочасними динамічними реаліями життя, тоді як мета противників реформ була значно простішою: зберегти старе, орієнтоване на стабільні форми, що відбивали вже вчорашній, такий звичний і зрозумілий для загалу день.

Та навіть розуміючи те місце, що посідає традиція у користуванні грішми в суспільстві, деякі її прояви все ж таки виглядають дивовижними. Такі явища можна вважати вже не традиційними, а пережитковими. Адже в другій половині XVII ст. український грошовий ринок був, здавалося, повністю забезпечений

[24] *Котляр М. Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — Київ, 1981. — С. 182—187.

[25] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 5473, арк. 9.

Російський мідний п'ятикопійочник (гривеник) Єлизавети Петрівни. 30—40-ві рр. XVIII ст.

монетою, що, певна річ, не виключало коливань у співвідношенні суми грошей і суми цін товарів. Тому особливо дивним може здатися користування реліктами сивої давнини — так званого безмонетного періоду (XII — початку XIV ст.) — ламаного срібла. Епізодичні записи про це трапляються в джерелах. Так, у полтавського крамаря, який повертався з ярмарку 1665 р., злодії вкрали разом з грішми "ломаного сребла дробини болш гривни" [26]. Мабуть, за умов низької якості розмінної іноземної монети виробництва головним чином Речі Посполитої ламане срібло було авторитетнішим від неї дрібним засобом купівлі-продажу.

Традицією можна пояснити і використання в кінці XVII ст. дрібних польських монет XVI ст. денаріїв, які в українських актах називаються пенязями. Грамотою російського уряду 1689 р. київському Кирилівському монастиреві дозволялося брати "мостовщину... с скотины рогатой по два белых, да с мелкой по одному белому пенязю старинных польских денег" [27]. Це свідчить, що на Лівобережжі до кінця XVII ст. збереглась в обігу певна кількість старовинних денаріїв. Те саме бачимо на Правобережній і Західній Україні. В інвентарі с. Воокомле на Волині селянські повинності визначаються у грошах і денаріях, що згадуються там постійно і буденно [28].

Здавна в Україні побутували дві системи грошової лічби: литовська на копи (60 монет) і польська на гривні (48 монет) або злоті (30 монет). Аж до Люблінської унії 1569 р. (що об'єднала Польщу з Литвою) більша частина українських земель належала Великому князівству Литовському, монети якого були важчими і відповідно дорожчими від монет тотожних номіналів Польського королівства. Фінансова ординація короля Речі Посполитої Стефана Баторія 1578 р. уніфікувала польську і литовську монетні системи, після чого наступного, 1579 р., почалося карбування польських і литовських монет за єдиною грошовою стопою. Отже, різниця у вазі й вартості між ними зникла.

Однак у народній пам'яті й уяві ще 200 років потому продовжували жити поняття литовської монети й лічби, синонімічні поняттю "добра монета і лічба". Адже на Лівобережній і частині Правобережної та Західної України протягом кількох століть користувались не тільки монетою Литви, а й пра-

[26] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. — Чернигов, 1912. — Вып. 1. — С. 32.

[27] Український археографічний збірник. — Київ, 1926. — Т. 1. — С. 19.

[28] Архив ЮЗР. — Киев, 1876. — Ч. 6, т. 1. — С. 37—40.

Російський срібний рубель Петра II. 1729 р.

вовим кодексом — Литовським статутом. Тому в ділових документах окресленого регіону другої половини XVII—XVIII ст. типовими є записи типу: "коп десять лічби і монети литовської" [29]. На Лівобережжі литовська монета од віку вважалася місцевою, загальновживаною, про що, наприклад, свідчить один із стародубських актів 1665 р.: "Дом с плацом продал за коп двадцять грошей звыклой монети литовськой" [30].

Починаючи з 80-х рр. XVII ст. джерела Лівобережної України зберегли цікаве і важливе для розуміння культурно-побутового аспекту історії грошового ринку явище — місцеву, українську, систему монетної лічби. Зокрема, в документах Пирятинської ратуші читаємо: в 1683 р. млин продали за "золотих двести лечби малороссийской", а наступного року купили солодівню за "осьмнадцять коп грошей лечби малороссийской" [31]. Очевидно, поняття "малоросійська лічба" народилось тому, що із середини XVII ст. все частішають випадки змішаного рахунку грошей. Адже на ринку зберігалось багато старої як польської, так і литовської монети, що змушувало постійно перераховувати одну в іншу. Оскільки за умов таких перерахунків зникла різниця між польськими і литовськими грішми, знадобився єдиний термін для позначення лічби на старий, традиційний, лад. І в наступні десятиліття XVII—XVIII ст. формула "малоросійська лічба" продовжувала використовуватися в ділових документах Гетьманщини, як і раніше, для рахунку грошей на місцевий лад.

Так само, як у XVII ст., термін "литовська лічба" у XVIII ст. залишався синонімом поняття "добра". Наприклад, у складеному на Чернігівщині 1728 р. акті названо 100 золотих "монеты доброй копейчаной лечбы литовской" [32] — парадоксальний, як на перший погляд, за змістом запис: адже лічба на золоті була польською, а не литовською! Так само лічильний таляр, що не мав нічого спільного з традиційною системою литовського рахунку грошей на копи, не раз був віднесений складачами актів до одиниць ... литовської лічби [33].

Такими бачаться деякі історико-культурні та побутові аспекти грошового господарства в Україні у другій половині XVII—XVIII ст.

[29] НБУВ. ІР (Збірка Лазаревського), № 62502, 62508 та ін.

[30] *Стороженки.* Фамильный архив. — Киев, 1908. — Т. 6. — С. 23.

[31] Там само. — С. 15, 23.

[32] Акты фамилии Полуботок с 1669—1734 гг. — Чернигов, 1889. — С. 60.

[33] НБУВ. ІР, ф. 159, спр. 5635.

10.5. Становлення та розвиток поштової справи

Початки поштової справи. Пошта, що з італійської (posta), німецької (Post), французької (poste), перекладається однаково — зупинка, або станція, завжди була одним з основних видів людського спілкування, відігравала важливу роль у зв'язках між народами, регіонами тощо. Завдяки їй здійснювалися пересилка й доставка листів, періодичної преси, посилок, перекази грошей... Її стан багато в чому свідчив про рівень цивілізації того чи іншого суспільства. Певною мірою вона була ознакою держави (з неодмінним застосуванням, наприклад, на листах офіційних печаток із символікою влади), обличчям нації. Пошта неабияк сприяла не лише поширенню різноманітної інформації, а й налагодженню шляхів місцевого діловодства, врешті-решт, розвитку культури тощо.

В Україні, як і в Росії, виникненню та становленню регулярних поштових зв'язків передувало функціонування окремих відділків, зафіксованих у джерелах ще XIII ст. Приблизно у ті часи з'явився термін "яма" або "ямська повинність", тобто постачання людей, коней і підвод на потреби пересилання кореспонденції від одного населеного пункту до іншого. Тоді межі, скажімо, слобід нерідко позначалися ямами, звідки й походить назва [1].

У XVI—XVII ст. на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, польський уряд вже безпосередньо призначав осіб на такого роду станції. Особливо зростало навантаження на пошти в період воєнних подій. Тому на них збільшувалася й кількість залучених до поїздок людей, коней, підвід. Під час воєн такі установи, зрозуміло, набували особливої ваги, спрямовуючи свою діяльність в основному на потреби армій і лише частково — мирних жителів. Правда, тоді їх функціонування ще не стало постійним, а перевезення кореспонденції мало періодичний характер — залежно від потреб, терміновості, накопичення. Схожі явища спостерігалися і в Російській державі [2].

У Гетьманщині пошта набула яскраво офіційного характеру. Листування перших володарів булави України з правителями інших країн здійснювалося переважно через різного рівня "посольства", так званих нарочних. Послання оформлялося у вигляді листа за підписом і печаткою відправника. Так, І. Виговський одразу після обрання його гетьманом в одному з таких послань (від 10 вересня 1657 р.) сповістив кримського хана Магмет-Гірея про цю подію, смерть Б. Хмельницького та бажання "дружби" [3]. Схожого змісту листа він того ж дня відправив і кримському візиру [4]. Надсилали листи також представники старшинської адміністрації. Зокрема, в кінці того ж року полтавський полковник М. Пушкар за допомогою листа подякував київському митрополиту Д. Балабану за повідомлення, що багато козаків не хочуть "прийняти" на гетьманство І. Виговського [5].

Один з фахівців історії пошт і діяльності поштмейстрів у Росії І. Козловський дійшов висновку, що безперебійний зв'язок у "Малоросії" засновано 1677 р. завдяки налагодженню доставки кореспонденції від Севська до Глухова. А санкціоновано на вищому рівні

---

[1] ААЭ. — Санкт-Петербург, 1836. — Т. 1. — № 5, 18, 20, 23, 156 та ін.

[2] *Сергеевич В. И.* Русские юридические древности. — Санкт-Петербург, 1890. — Т. 1. — С. 195.

[3] РДАДА, ф. 124. Малоросійські справи, оп. 3, спр. 76, арк. 1.

[4] Там само, спр. 77, арк. 1.

[5] Там само, спр. 78, арк. 1.

його 1679 р., коли в Києві вже існували "постійні" коні для потреб місцевої пошти [6].

Проте насправді це питання виникло принаймні на десять років раніше. У ході підписання Андрусівського перемир'я між Росією і Річчю Посполитою поблизу Смоленська в 1667 р. виникла потреба у створенні постійно функціонуючої міждержавної пошти. Зрозуміло, що вона не могла поминути Україну, зокрема Гетьманщину. Відповідну постанову як доповнення (стаття № 6) до основного змісту угоди було прийнято в Москві в грудні того ж року. Згідно з нею від столиці Росії зв'язок мав проходити через Смоленськ, українські землі до резиденції польського короля під наглядом представника останнього — "начальника над поштою". Причому для "безопаства и потреб государських" передбачалося пересилання листів і відповідей на них не лише "чисто" державних, а й з питань торгівлі. Крім того, встановлювалася відповідна оплата поштових послуг, як то діялося "против обычая, во всех государствах будучего". Проходження кореспонденції мали фіксувати поштарі [7]. Усю ж ініціативу з розвитку цієї справи в Російській державі взяв на себе відомий на той час державний і військовий діяч, дипломат А. Ордин-Нащокін. Він же призначив поштмейстером свого протеже Леонтія Марселіса [8].

"Глухівські статті", підписані новообраним лівобережним гетьманом Д. Многогрішним і представниками царя 16 березня 1669 р., одним з 27 пунктів безпосередньо передбачали організацію пошти із залученням до неї найманих — "охотних" людей. Утримувати її планувалося за рахунок надходжень з царської казни і місцевих прибутків. "Чтоб на тое почту, — йдеться в документі, — кто из черкасских (украинских. — *Авт.*) жителей нанялся, а давать ему заплату по уговору, а в тот договор вполы платить: из поборов малороссийских городов, а другую из путивльских или севских доходов против договора, чтоб в тых подводах учинить помочь" [9]. Крім того, існували тимчасові станції. В 70-х рр. тих й інших було влаштовано в багатьох великих містах: Києві, Ніжині, Батурині та ін. Причому поштарям дозволено було приймати листи, адресовані на ім'я царя [10]. Приймалася також приватна кореспонденція. Тоді шлях від Києва до Москви (близько 900 км) долався за 15—20 діб, а коли виникала крайня потреба — за 6—8 діб [11].

1676 р. цар Федір Олексійович (1676—1682), призначаючи воєводою в Переяслав кн. Ф. Волконського, наказав йому сповіщати відомості поштою, а коли б склалися надзвичайні обставини — тоді писати в Москву "с нарочными гонцы наскоро" [12]. Однак зв'язок "малоросійських" міст зі столицею, який проходив через Севськ, на той час, ймовірно, залишався загалом незадовільним, бо вже наступного року іменним указом кн. В. Голіцину доручалося значно поліпшити цю справу, щоб "о тамошних поведениях было ведомо подлинно, скорыми днями".

---

6 *Козловский И. П.* Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Опыт исследования некоторых вопросов из истории русской культуры во 2-й половине XVII века. — Варшава, 1913. — Т. 1. — С. 57.

7 ПСЗРИ. — Изд. 1-е. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 1. — № 398, 420.

8 *Козловский И. П.* Указ. соч. — С. 67.

9 ПСЗРИ. — Т. 1. — № 447; Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Москва, 1858. — Ч. 1. — С. 218.

10 Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. 9. — С. 891.

11 *Козловский И. П.* Указ. соч. — С. 114.

12 ААЭ. — Санкт-Петербург, 1836. — Т. 4. — № 24.

8 серпня 1678 р. севський воєвода Л. Неплюєв одержав грамоту, в якій у черговий раз порушувалося питання про налагодження пошти в Гетьманщині, а саме в таких основних містах, як Глухів, Конотоп, Ромни, далі — до Дніпра, а від нього до Севська. Відстань між станціями мала не перевищувати 30 верст. Про це йшлося і наступного року. При цьому чітко встановлювалися два дні на тиждень відправлення кореспонденції — у вівторок і п'ятницю. І. Козловський, описуючи цей сюжет, помилився, стверджуючи, що в історії урядових пошт лише один раз згадується про визначення певних днів для відправлення пошти [13]. Далі ми детальніше розглянемо цей аспект.

1680 р. знову згадуються "поштові" коні в Києві. А 1695 р. указом спеціально рекомендовано користуватися саме поштою через вищеназвані міста. Правда, можна припустити, що навіть у Києві стан станції час від часу ставав незадовільним, а можливо, вона переставала функціонувати, бо є відомості стосовно 1725 р. про відновлення в місті поштового двору з утриманими при ньому підводами [14].

Як би там не було, але вважаємо, що на початок XVIII ст. вже чітко визначилися кілька головних напрямів зв'язку українських міст з російською столицею. Один з них проходив від Києва через Севськ і Калугу, інший — від Запорожжя до Полтави, Охтирки, Севська, Калуги і до Москви. Причому важливо зазначити, що, на відміну від Росії, в Гетьманщині повинності на пошту досить довго не заміняли на грошовий еквівалент, бо постійно потрібні були не стільки гроші на утримання станцій, скільки коні, підводи, люди. В Росії ж сплата грошей замість виконання цієї повинності була досить поширеною і одержала назву "ямщини" [15].

Підводи потрібні були практично постійно, а тому їх нерідко не вистачало. У воєнний час на них, як правило, перевозили боєприпаси, військове спорядження, фураж тощо. У мирний час посполиті зобов'язувалися, крім доставляння казенної пошти, забезпечувати пересування російських урядовців і офіцерів, перевозити до різних пунктів продукти. Безумовно, найбільше потерпали від цього мешканці міст, містечок і сіл, розташованих на великих трактах. Так, жалувана грамота 1660 р. чернігівським міщанам не дозволяла "московським ратним людям", а також чиновникам брати у тих підводи, коли останні їхали в Росію через Чернігів і не мали на те спеціального дозволу. Наступні постанови царського уряду та гетьманські універсали вже офіційно наказували міщанам "подводи и корми давати почему доведется" [16]. Посли та інші офіційні особи, які проїжджали через Київ, траплялося, вимагали для себе по 100 і більше підвод, "подорожные припасы" без будь-якої оплати. Причому деякі, "взяв телеги, сани, хомуты, седла и прочие снасти не возвращают и увозят" (1731— 1733) [17]. В універсалі гетьмана І. Скоропадського 1714 р. на захист війта, урядовців і міщан містечка Баклан Стародубського полку від зловживань російських чиновників йшлося про те, що "од уставичних через город

[13] *Козловский И. П.* Указ. соч. — С. 510 (прим. № 1).

[14] Історія Києва: В 3 т. — Київ, 1986. — Т. 2. — С. 61.

[15] *Толстой Д.* История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. — Санкт-Петербург, 1848. — С. 51. Див. також: *Вигелев А. Н.* История отечественной почты. — 2-е изд. — Москва, 1990.

[16] НБУВ. ІР, ф. 1, № 54485, арк. 2.

[17] РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1828, арк. 22—22 зв.

их переиздов, од вистатченя на великороссийских людей провіанту и одбуваня почт подвод и инших повинностей до крайнего пришли разорeнія, изнищенія, жадного в том з сел державских (тобто власників. — *Авт.*), немеючи помоществованія"[18]. Селяни с. Комарівка (Ніжинський полк) від "дачи подвод" й інших "тяжестей" на початку 30-х рр. XVIII ст. прийшли в "крайнюю нищету и разорение, а иные от той нестерпимой нужды в разные места разошлися". Причому комарівські мешканці мали лише десять коней з возами, а за наказом сотенної влади повинні були поставляти двадцять. Їм нічого не залишалося робити, як додатково наймати коней у місцевих заможних козаків з "последним своим разорением"[19]. Були випадки, коли не вистачало й возів, тоді їх мусили виготовляти самі ж посполиті[20].

У січні 1736 р. генеральні старшини та керівництво Ніжинського полку зібралося в колишній гетьманській резиденції — Глухові, в будинку сотника, й ухвалили спеціальне рішення про подальше функціонування в місті станції. Її мали утримувати селяни с. Толстодубове Комарицької волості, забезпечуючи тут готових до пересилки 18 коней (з оплатою за кожного по 20 крб.). Найближчий до міста інший відділок — у с. Тулиголовах — повинні були утримувати тамтешні мешканці, надаючи 14 коней за ту саму ціну. Для початку на здійснення намічених планів у сотника позичили "військові", тобто державні, гроші в сумі 240 крб.[21]

У 30-ті рр. XVIII ст. жителі с. Орловка (Чернігівський полк, Понорницька сотня) вже регулярно забезпечували власними кіньми та возами місцеву пошту. Зазвичай для перевезення пакетів у рядових козаків брали два, а в селян — три коня[22]. Характерно, що російські генерали, офіцери та інші "чини" дозволяли собі "брати" коней, які спеціально обслуговували станції. При цьому вони аж ніяк не сплачували так звані прогонні гроші[23]. Після усунення від влади 1727 р. О. Меншикова з його описаних маєтків на Лівобережжі також збирали гроші на "прогони"[24].

Наведені фактичні дані й уривки з джерел переконливо свідчать: пошта в Гетьманщині наприкінці XVII — першій третині XVIII ст. мала постійну, досить розгалужену мережу. Проте, незважаючи на це, а також на офіційний дозвіл царя безпосередньо користуватися нею навіть у найважливіших державних справах, представники української влади у спілкуванні між собою, а також урядовцями з Росії продовжували використовувати окремих посланців. Так, І. Самойлович 1675 р. відправив до Москви тоді ще військового канцеляриста І. Скоропадського з листом, у якому особисто сповіщав чиновників Малоросійського приказу про становище козацьких військ і російської армії на чолі з боярином Г. Ромодановським в Україні. Наступного року Скоропадський знову, цього разу з братом Василем — підписком Генеральної військової канцелярії, їде посланцем до столиці Росії. Схожі доручення тому доводилося виконувати і потім[25].

---

[18] Там само, ф. 124, оп. 1, спр. 32, арк. 1.

[19] НБУВ. ІР, ф. 2, № 2307, арк. 5—5 зв.

[20] Там само, № 27713—27723, 27733.

[21] Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Изд. Александр Маркович (далі: *Маркович Я.* Дневные записки). — Москва, 1859. — Ч. 2. — С. 1.

[22] НБУВ. ІР, ф. 2, № 52817, арк. 1.

[23] ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 5211, арк. 1—2.

[24] *Теличенко И. В.* К истории финансов в Малороссии и Слободской Украине // Киев. старина. — 1888. — № 4. — С. 12.

[25] *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. — Київ, 1998. — С. 13, 14, 20.

Ставши вже гетьманом, І. Скоропадський посилав до Петра І, графа Г. Головкіна та інших осіб вітальні листи, "звірину", горілку "по давне обыкновению" не поштою, а зі старшинами або нарочними [26]. Його посланці їздили до Москви і Санкт-Петербурга за ліками для нього і, взявши "подорожні", повертались назад [27].

Гетьман Д. Апостол брав навіть "во услужение двору гетманского для разных посылок и покупок" міщан, звільняючи їх від "общенародных повинностей" [28]. Проте найчастіше для перевезення офіційних і приватних листів старшин, певна річ, використовували козаків, які "до войсковых походов згодніе и которие всякие службы войсковие, посилки, фарпосты и стойки отбувают" [29]. З цією метою гетьмани призначали для полковників особливих "куренних" козаків [30]. У "відомості" Чернігівського полку 1735 р. зазначено, що в м. Чернігові й у місцевих сотнях "для пересилки рапортов и других приключающихся по почте писем" використовували по двадцять козаків "конноружейних с переменою" [31].

На думку М. Слабченка, "козацькі стойки", або як їх іще називали "підстави", заведені Д. Апостолом на всіх найважливіших шляхах у містах, містечках, "знатних" селах і перевозах, себе не виправдали. А тому були скасовані в 1740 р. [32] Згадку про це маємо і в тогочасних джерелах [33].

З поширенням імперських порядків на Гетьманщину вже в першій половині XVIII ст. усе виразніше простежуються деякі загальні тенденції в упорядкуванні пошт як на українських землях, так і в Росії. Спільною стає термінологія, вживана в процесі їх діяльності. Зокрема, в межах реґіону за Петра І звичними стають "ями" та "ямські підводи", функціонування яких затверджено царським законодавством [34].

Тоді розвитком поштової справи в Україні безпосередньо зайнявся І. Скоропадський. Він опікувався налагодженням трактів, забезпечував необхідним станції, призначав поштмейстерів. При Генеральній військовій та полкових канцеляріях утримували окремих розвізників державної кореспонденції й посилок, яких вибирали з-поміж козаків-підпомічників. Поштові відділки існували на багатьох шляхах, що в різних напрямах розбігалися від його резиденції в Глухові: на Польщу, у Крим, Слобожанщину, Росію і т.д.

За І. Скоропадського склалися й нові напрями, по яких пішла кореспонденція. Наприклад, відомий такий факт. Наприкінці 1708 р. Петро І після подій, пов'язаних з переходом І. Мазепи на бік шведів, перебував у Полтаві. Проте незабаром він планував перевести свою "всю армію" до Сум, де мірився розмістити "гаупт-квартиру". Отож тільки-но обраному володареві булави довелося зайнятися організацією пошти між цими містами, "которая бы могла быть в корреспонденции писем без задержания" [35]. Крім того, гетьман почав практикувати сплату місцевими держа-

[26] РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 2, арк. 1—2 (1713 р.); спр. 3, арк. 1 (1713 р.).

[27] Там само, спр. 2, арк. 1—1 зв. (1716 р.).

[28] ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 3072, арк. 1—2.

[29] НБУВ. ІР, ф. 1, № 51443, арк. 1— 1 зв.

[30] РДБ. ВР, ф. 159. Зібрання Маркевича, № 20 (24). — Арк. 1.

[31] ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 5266, арк. 5.

[32] *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. — Ч. 1. — Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII—XVIII веков. — Одесса, 1925. — С. 161.

[33] Материалы для отечественной истории / Изд. Михаил Судиенко. — Киев, 1853. — Т. 1. — С. 45.

[34] ПСЗРИ. — Т. 1. — № 573.

[35] ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 14.

вцями і духовенством певних сум на утримання пошти [36].

Як засвідчив старший канцелярист Генеральної військової канцелярії М. Ханенко, 1722 р. І. Скоропадський звернув увагу Петра І на те, що в Росії на ямські й поштові підводи вже давно збираються "прогонні" гроші, а в "Малоросії" тільки почали платити за використання ямських. Тому він "покорнейше" попросив імператора звеліти, щоб царські кур'єри та інші посланці без винятку сплачували необхідні кошти, а не брали підводи "силоміць" [37]. Це питання було окремим пунктом записано в гетьманських "статтях", переданих від імені всього українського народу Петру І для затвердження ("резолюції"). Проте смерть гетьмана того ж року дала змогу цареві взагалі не брати до уваги такого роду клопотання.

Пошта, налагодження зв'язку поступово набрали загальнодержавної ваги. Так, у 1726 р. "з гори" наказали організувати переїзд з Києва до Санкт-Петербурга геодезиста Якова Яснєва, який мав доставити зроблені перед тим описи і креслення земель у слобідських козацьких полках, що межували з "великороссийскими городами". З приводу цього генерал-аншеф кн. І. Трубецькой видав наказ, щоб Яснєву на прогони підводи від Києва до північної столиці видали 8 крб. 31 коп. Очевидно, що його "книги и чертежи" мали неабияке значення, бо містили матеріал про землі, урочища, ріки, ліси, болота і поля Сумського, Охтирського, Рибинського, Ізюмського та Харківського полків [38].

На середину XVIII ст. утримання станцій фактично перетворилося на "загальнонародну" повинність, причому її виконання "натурою" все частіше замінялося на грошовий "еквівалент". Так, "відомість" 1742 р. Лубенського полку зафіксувала, що мешканці так званих вільних військових маєтностей, "обретаючієся под ведомством сотенных того полку ратуш, отбувают общенародные повинности по силе высокомонарших указов налагаемые на них, а именно: дачу на консистентов и компанейцов, в главную полевую аптеку, состоящую в Лубнах, выстаченыем дров в оную ж аптеку исправляють, да на чиновныки и служители полковые и сотенные, и на почту, содержуемую в Нежинском полку денежно..." [39] Рангові посполиті Київського полку забезпечували станційних коней фуражем [40].

Не обминуло це й козацтво. Сотники та сотенна старшина Чернігівського полку 1744 р. надіслали скаргу на ім'я Єлизавети Петрівни, що тамтешні власники маєтків змушують підпомічників виконувати всілякі "мужчіе тягости", "роботи", "дачи на почти денеґ", підводи тощо. Причому підводи, коней і фураж ті брали "ґвалтом", тобто силоміць [41]. Інколи робився виняток, і козаків на вищому рівні звільняли від усіх повинностей, "служб" на кілька років, якщо ті тільки-но переселилися в Гетьманщину "из полских мест" (малася на увазі Правобережна Україна в складі Речі Посполитої) [42].

1753 р. утримання пошт почало здійснюватися головним чином за рахунок надходжень, які збиралися з населення до Генеральної скарбової канцелярії. Їхнім збором керував генеральний підскарбій Я. Маркович [43]. Тоді ж Київська

[36] Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 1892, арк. 3.

[37] *Ханенко Н.* Диариуш. — Москва, 1858. — С. 44.

[38] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 130, арк. 1—3.

[39] РДБ. ВР, ф. 159, № 2993 (3237), арк. 4 зв.

[40] ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 518, арк. 1.

[41] НБУВ. ІР, ф. 1, № 55719, арк. 3.

[42] ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 732, арк. 732; арк. 1—1 зв.

[43] *Маркович Я.* Дневные записки. — Ч. 2. — С. 105.

губернська канцелярія видала наказ "Про утримання в справності мостів і шляхів на тракті від Москви до Києва". Значна відповідальність у цій справі була покладена на Київський магістрат [44]. Саме він у 1753—1760 рр. керував будівництвом і ремонтом мостів через Дніпро, гребель, шляхів і перевозів навколо міста. Залучались до цього й місцеві монастирські піддані. Одночасно ремонтувалися шляхи в Києві [45].

Реорганізація пошти в 60-х роках XVIII ст. Помітну роль у поліпшенні функціонування пошти в Україні відіграв граф Петро Олександрович Румянцев-Задунайський (1725—1796) — відомий полководець, дипломат, державний діяч Росії. Його батько, Олександр Іванович, 1723 р. за таємним дорученням Петра І прибув у Гетьманщину, щоб спостерігати за розгортанням подій навколо "справи" П. Полуботка — наказного гетьмана. Сучасні дослідники М. Караванська та В. Мордвінцев пишуть, що він у 1738—1740 рр. навіть виконував обов'язки голови Малоросійської колегії [46]. Це твердження, очевидно, не зовсім точне, бо, як відомо, Малоросійську колегію 1727 р. царським урядом було скасовано й відновлено лише 1764 р. Проте не викликають сумніву інші дані, що батько і син у другій половині 30-х рр., коли вирувала четверта російсько-турецька війна, перебували в межах регіону, в Глухові. Саме там молодий Петро Олександрович уперше познайомився з устроєм Гетьманщини, її історичними традиціями.

1764 р. його було призначено "головним командиром малоросійських полків", запорозьких козаків і Української дивізії. Одночасно він посів посади генерал-губернатора та президента Другої Малоросійської колегії. Отже, після скасування інституту гетьманства Румянцев став повноправним правителем Лівобережжя.

31 травня 1765 р. , відповідно до указу Катерини II, він підписав "Учреждение о конной почте в Малой Росии". З Малоросійської колегії розпорядження було розіслане в усі полки із зобов'язанням негайного і неухильного виконання [47]. Документ, розроблений у вищих інстанціях, безперечно, мав на меті підпорядкувати всю поштову справу в Україні імперським порядкам. Проте деякі національні риси розпорядження все-таки зберегло. Воно мало 21 пункт (статтю), якими передбачалися основні принципи діяльності станцій на багато років уперед [48].

Конкретно пункт 1 визначав критерії до поштмейстерів, які мали очолювати кожне відповідне правління. Ці особи не призначалися, а обиралися "по выбору полковому", тобто на демократичних засадах. Таке рішення зумовлювалося тим фактом, що люди на місцях краще знають своїх представників, їх вади і чесноти. Посаду міг посісти хтось із військових або значкових товаришів, який користувався б великими довірою та авторитетом, був "сердечным, величавого поведенія, чистого письма и верного щота". Окрім того, щоб мешкав у власному будинку з "покоєм", придатним для "контори". Як виявиться згодом, таких знайти було непросто, бо вже на початок 50-х рр., скажімо, серед значкових залишилися "большою частию неимущественние, неграмотние, к делам ненадежние" [49].

---

[44] ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 2257, арк. 1—2.

[45] Там само, спр. 2261, 2751, 3385, 3386.

[46] *Караванська М. Ю., Мордвінцев В. М.* П. О. Румянцев (Таємниці сім'ї Румянцева. Військова кар'єра). — Київ, 1998. — С. 16.

[47] ЦДІА України, ф. 54, оп. 3, спр. 225, арк. 2—2 зв.

[48] Там само, арк. 3—6; ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 21. — № 15405.

[49] ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 713, арк. 8.

Поштарів, яких має бути в усіх відділках на тракті по дві особи, призначали з місцевих жителів — "оседлых", вірних, тверезого способу життя, котрі у своєму господарстві утримували не менше двох добрих коней (п. 2). Причому попередніх осіб, які перевозили кореспонденцію, наказувалося відпустити, окрім "малого числа" ордонансів (приватних посланців у старшин). А взагалі наголошувалося на тому, що таких не мають права тримати при собі ні полковники, ні сотники (примітка до п. 2).

"Генерально" всі правління та "підстави" підпорядковувалися поштдиректору, а поштарі — поштмейстерам. Вони офіційно звільнялися від виконання будь-яких повинностей, а їх будинки — від постоїв російських військових і чиновників (п. 3).

Пункт 4 суворо регламентував обслуговування поштами воєнних гарнізонів.

Найпершими обов'язками поштмейстерів було, відповідно до присяги, стежити за нормальним функціонуванням станцій, пильнувати інтереси імператриці й поповнювати поштову казну, а також кожні три місяці звітувати перед директором і давати точні відомості про прибутки та збитки. Вони не мали права залишати правління більш ніж на 24 години та й то "по законным нуждам" і з дозволу керівництва. На цей термін поштмейстери могли призначити замість себе тільки надійних людей, яким особисто довіряли. Кореспонденцію належало відправляти під їх безпосереднім наглядом. Порушення цієї вимоги передбачало покарання — штраф у царську казну в розмірі 10 крб. (п. 5—7). Вони нумерували листи, ставили на них печатки. Коли кореспонденція пересилалася в межах "Малоросії", на ній зазначалося: сплачено до Києва; коли ж мала перетнути кордони Гетьманщини, поштмейстери робили напис: сплачено до "Великороссії". При цьому гроші брали з відправників відповідно до ваги листів чи посилок, згідно із затвердженим прейскурантом (п. 8). Коли ж надходила кореспонденція, на дверях контори вивішували так звану карту з належною інформацією (п. 9). Категорично заборонялося заважати обробляти листи, входити до кімнати поштмейстера тощо (п. 10).

Відправляння пошти відбувалося в міру її одержання, по черзі. Коні для цього завжди повинні були бути готові (п. 11).

Поштарів зобов'язували завжди мати охайний вигляд, чисті мундири. В містах, містечках, селах, перед греблями, мостами тощо вони мали подавати гучні сигнали, щоб їм ніхто не чинив перешкоди, не затримував на шляху. Коли б на них хтось напав, побив чи пограбував, то місцеві жителі там, де скоєно злочин, повинні захищати листоношу, надавати допомогу, а про випадок записати і куди належить сповістити, зазначивши місце і дату (п. 12, 13).

Одержавши кореспонденцію, поштар оформляв і власноруч підписував відповідну "цидулу". Потім пошту вкладали в спеціальні чемодани і відправляли по етапах. У кожній черговій конторі надходження звіряли зі списком (п. 14, 15). Поштар зобов'язувався повідомляти про всі перешкоди на шляху, пропонувати заходи, спрямовані на поліпшення справи (п. 16, 17).

Пункт 18 дозволяв і визначав характер пересилки "всяких вещей и денег". Це дуже сприяло розвиткові торгівлі, бо давало змогу купцям й іншим особам переправляти таким чином товари у необхідні населені пункти з державною гарантією, а самим залишатися на місці й продовжувати комерційну діяльність. Щоправда, об'єми та вага таких посилок були порівняно невеликими (п. 19).

У пунктах 20 і 21 йшлося про необхідність мати в кожному правлінні "Та-

бель о платежах" за послуги, надані на пошті, та певну незалежність їхніх начальників у своїх діях.

Тоді ж П. Румянцев затвердив і "Табель" оплати, виходячи в розцінках з того, як далеко відправлено кореспонденцію та яка її вага. Зокрема, в ньому зазначено таке [50]:

За відстань у верстах	Сплата за вагу в 1 золотник	Сплата за вагу в 10 фунтів
50	1/4 коп.	96 коп.
100	1/2 коп.	1 крб. 92 коп.
150	3/4 коп.	2 крб. 88 коп.
200	1 коп.	3 крб. 84 коп.
250	1 і 1/4 коп.	4 крб. 80 коп.
300	1 і 1/2 коп.	5 крб. 76 коп.
350	1 і 3/4 коп.	6 крб. 72 коп.
400	2 коп.	7 крб. 68 коп.
450	2 і 1/4 коп.	8 крб. 64 коп.
500	2 і 1/2 коп.	9 крб. 60 коп.

Згідно з розпорядженням П. Румянцева на Лівобережжі розпочалися призначення поштмейстерів, поштарів і одночасно пошуки коней "для возки пакетов" [51]. Малоросійська колегія відразу спробувала вирішити кілька завдань: 1) зібрати відомості з усіх полків про обраних і присягнувших на вірність керівників відділків; 2) видати на потреби пошти, "на первый случай", кошти для купівлі паперу, воску, сургучу, свічок тощо. Суму необхідних грошей мав визначити президент установи [52].

Виникло безліч проблем. Так, поштмейстерам у Києві та Чернігові мали забезпечити гідне їхнього статусу становище. А виявилося, що останній мешкає від місця призначення за 15 верст і навіть не має власного будинку. Інший, хоча й проживав у власному помешканні в Києві, однак далеко від тракту та в найбрудніших провулках. Тому сотенним канцеляріям доручалося вибрати необхідні приміщення поблизчче до головних шляхів, щоб названі особи могли "должность свою отправлять без всякого... утеснения и помешательства за способно" [53].

Новопризначений поштдиректором майор А. Скоропадський звернувся до П. Румянцева за розтлумаченням інших питань. Зокрема, перед тим у Києві існувала так звана ординарна пошта. Вона обслуговувала генералітет і членів прикордонної комісії, які розміщувалися в місті. Підпорядковувалася вона губернській канцелярії, а "опікувався" нею київський магістрат. Про неї ж в "Учреждении" нічого не було сказано. Тому виникла потреба в додатковій постанові стосовно забезпечення її необхідною кількістю коней "в указание дни... за востребованием почтмейстера", а також двома човнами для перевезення кореспонденції через Дніпро [54].

Малоросійська колегія наказала, щоб у поштмейстери призначали лише військових або значкових товаришів, а в поштарі — з козаків-підпомічників чи вільних посполитих тих міст, містечок або сіл, де влаштовані станції. Захід необхідно було завершити до 1 вересня, інакше передбачався штраф. А до 10 вересня всі новопризначені "при рапортах" мали прибути в Малоросійську колегію для одержання відповідних настанов [55].

Вже в жовтні—листопаді 1765 р. у межах Лівобережної України діяло 15 поштмейстерів, яким "к начатию их должности" для закупівлі воску, паперу, сургучу, свічок, а також на інші потре-

[50] Там само, ф. 54, оп. 3, спр. 225, арк. 7.
[51] Там само, ф. 54, оп. 3, спр. 326, арк. 1.
[52] Там само, спр. 324, арк. 1.
[53] Там само, арк. 1 зв.
[54] Там само.
[55] Там само, спр. 225, арк. 36—36 зв.

би видали всього 150 крб., тобто по 10 крб. на кожного з військового скарбу. Причому всі вони були обрані з військових товаришів [56].

Конкретно в Ніжині на цю посаду згодився значковий товариш Іван Велетень, бо серед військових товаришів гідної кандидатури не знайшлося. Проте в адміністрації полкової ніжинської канцелярії щодо такого призначення існував сумнів: мовляв, той, від військового скарбу уповноважений наглядати за ранговими маєтностями місцевих комендантів, залучався до роботи в магістраті. Крім того, його будинок знаходився за межами міста, в незручному для пошти місці, а на випадок негоди ставав недосяжним як для коней, так і для піших людей. Ці обставини стали приводом для негативного вирішення питання в Малоросійській колегії [57].

Стосовно виборів поштарів у всі полки і персонально І. Скоропадському було надіслано розпорядження, щоб полкові й сотенні канцелярії до цього докладали максимум зусиль — "прилежного старания". А призначати на цю посаду вимагалося лише "самих лучших и семенистых", які мали коней. Кур'єрам виділяли по двоє коней. Перші мали змінювати один одного щотижня. Так, у Переяславі поштарів набрали всього три — з козаків-підпомічників і міщан. А очолив кампанію з виборів бурмистер магістрату К. Йосифов [58]. Тоді ж призначили поштарів у містечках Олишівка і Мрин (Ніжинський полк), м. Бориспіль і с. Княжичі (Київський полк) [59].

У грудні 1765 р. полкові канцелярії подали до Малоросійської колегії відомості про те, що не скрізь, де треба, набрані працівники пошт. З неї надійшла резолюція — призначити необхідну кількість. Однак наказувалося відпустити "нештатних" осіб ("нарочних" козаків, полкових сторожів), які раніше займалися "пересилками и возками писем" [60].

Як практично вирішувалося це питання, можна побачити на прикладі Лубенського полку. Тут станції влаштували в таких населених пунктах: м. Лубни — с. Черевки — м-ко Яблонів — с. Перервинці — м-ко Куренне — с. Окоп — м. Лоховиця — с. Бриси — м. Глинськ — м. Ромни (Ромне) — м-ко Хмелів. Проте наявна пошта не забезпечила належний зв'язок, бо відстань між відділками не була однаковою — від 30 до 100 верст. Задіяних же до неї козаків не завжди можна було своєчасно знайти, бо ті поралися у своїх господарствах, а навесні й влітку працювали в полі, випасали худобу тощо. Тому старшини прийняли рішення: з колишніх "стойкових" козаків при сотенних канцеляріях залишити по 4 особи, а при полковій — 20 осіб [61]. Проте Малоросійська колегія не в усьому підтримала такий захід, а наказала 27 жовтня 1766 р.: "...Для случающихся по полковой лубенской канцелярии указних посилок иметь... з здешней полковой лубенской сотни с переменою ординансових конних козаков 12 человек, а от сотенних правленій тех сотен, в которих почти нет, для посилок в полковую канцелярию с представлениями и в другіе места, куда почта не учреждена с указними писмами употреблять козаков, в то время, когда надобность укажет з жительствующих в тех местечках, зачитая то им в очередь. Однако для посилок при сотенних правленіях нарочних не содержать" [62].

[56] Там само, арк. 3, 4.
[57] Там само, спр. 325, арк. 1 зв.
[58] Там само, спр. 326, арк. 1.
[59] Там само, спр. 327, арк. 1—5.
[60] Там само, спр. 721, арк. 1.
[61] Там само, арк. 5—5 зв.
[62] Там само, арк. 11.

Для вирішення всіх накопичених на станціях проблем при поштдиректорі І. Скоропадському діяла ціла “команда” з двох працівників [63].

1765 р. був розроблений і “Розклад поштових днів” [64]. За ним кореспонденцію перевозили в певні дні й години. Так, з Глухова до Києва вона відходила в понеділок і четвер о 8-й годині вечора. В цих містах збиралися листи, які надходили з усієї Російської держави. Потім їх розвозили відповідно до адресатів через такі найважливіші пункти: Кролевець, Чернігів, Ніжин, Ковелець, а далі — в найближчі міста і містечка. До Києва кореспонденція прибувала в середу та суботу після обіду о 4-й годині.

З Глухова до Полтави відправлення поштових підвід було призначено на вівторок і п’ятницю, також на 8-му годину вечора. До Полтави звозилася кореспонденція з Росії через Стародуб, Конотоп, Прилуки, Переяслав, Ромни, Лубни, Гадяч, Миргород, Опішню і розвозилася в навколишні населені пункти. До Полтави вона надходила у неділю і четвер о 1-й годині дня. А з Глухова до Стародуба пошта відходила в середу і суботу о 8-й годині вечора. До цього міста в основному надходила пошта, яка пройшла Переяслав, Опішню, Миргород, Прилуки, Лубни, Ромни, Гадяч, Конотоп, у неділю та четвер о 5-й годині опісля обідні. З Глухова до Чернігова відходила в понеділок і четвер о 8-й годині вечора, а прибувала у вівторок і п’ятницю на 12-ту годину після обідні. На цьому тракті важливе значення мав Кролевець, з якого кореспонденцію розвозили в найближчі міста та містечка.

Вироблений тоді “Розклад” руху пошти охопив також такі головні напрями: Глухів — Переяслав; Стародуб — Глухів; Київ — Глухів; Чернігів — Глухів; Переяслав — Глухів; Полтава — Глухів; з Києва до Стародуба і Полтави; Стародуб — Київ; з Полтави в Київ і Чернігів; Чернігів — Полтава; Ромни — Лубни; Лубни — Ромни.

“Табель, коликое число от которого полку, в каких именно городах и местечках, селах и деревнях в назначениях почтовых станціях почталионов имеется” (1765 р.) зафіксував, звідки набиралися люди та коні для такої роботи [65]. Зокрема, в Ніжинському полку набрали поштарів у Глухові 4 особи і для них 8 коней; відповідно в Кролевці — 3 і 6, Ніжині — 4 і 8, Конотопі — 3 і 6, м-ку Алишеєвці — 4 і 8, с. Тулиголові — 2 і 4, с. Алтиповці — 2 і 4, Батурині — 2 і 4 і т.д. Всього 38 осіб і 76 коней. Загалом у Київському полку 16 осіб і 32 коня, Стародубському — 17 і 34, Чернігівському — 16 і 32, Переяславському — 13 і 26, Полтавському — 4 і 8, Лубенському — 23 і 46, Миргородському — 4 і 8, Прилуцькому — 20 і 40, Гадяцькому полку — 14 і 28. Всього у всіх полках 165 поштальйонів і 330 коней.

Як бачимо, пошта долала шлях між основними пунктами призначення головним чином за 1—2 доби, затримуючись на деякий час на проміжних станціях. Зазвичай для потреб кожного поштаря виділялося по двоє коней. Їх формували в усіх 10 лівобережних полках. Щоправда, в Полтавському відібрали 18 коней на 4 особи, тобто 4 коня на поштаря. Це мало забезпечити безперебійне функціонування станцій і зв’язок між ними.

У 1768 р. на тракті від Глухова до Києва (302 версти) було 14 станцій, які обслуговували 35 поштарів. Від Глухова до Полтави (294 версти) — 12 станцій з 26 поштарями. Полтаву з Києвом (393 версти) поєднали 17 станцій, на яких працювало 39 осіб. На відстані від Стародуба до Києва (324 версти) розмістилося 13 станцій з 32 працівниками. 15 поштарів на 7 відділках розвозили ко-

[63] Там само, спр. 360, арк. 2 зв.
[64] Там само, спр. 225, арк. 7, 8.
[65] Там само, арк. 10, 11, 16—21.

респонденцію від Глухова до Стародуба (143 версти), а з них 19 на 8 станціях до Чернігова (195 верст). Від Глухова до Переяслава (265 верст) діяло 24 поштарі на 10 станціях, а від Полтави до Чернігова (439 верст) — відповідно 43 особи на 17 станціях. Від Ромен до Лубен відстань у 100 верст "з'єднали" 12 працівників 5 відділків. Усі станції підпорядковувалися 16 поштмейстерським правлінням [66].

Проте вже наступні кілька років після "Учреждения о конной почте в Малой России" засвідчили, що ця справа не тільки не є прибутковою, а й потребує додаткових коштів. Зокрема, 1767 р. у всіх правліннях за пересилання партикулярних листів, а також штрафів за недбальство працівників було одержано 1373 крб. 3 коп., а платня поштарів становила більш ніж у два рази — "поверстних" 2916 крб. 81 коп., тобто не вистачало 1543 крб. 78 коп. Цю суму передбачалося взяти зі "Скарбу малоросійського" [67]. Затримка з оплатою праці поштарів спостерігалася до початку 70-х рр., коли замість майора І. Скоропадського поштдиректором П. Румянцев призначив колезького асесора Лаврентія Селецького (1773) [68].

Незважаючи на певні матеріальні труднощі, розвиток поштової справи в реґіоні потребував значного розширення мережі пересилання кореспонденції. Цим питанням у 1768—1769 рр. зайнялася безпосередньо Малоросійська колегія згідно з указом її президента. Було залучено додаткову кількість кур'єрів з козаків-підпомічників, а також їхніх коней. Наприклад, продовжено тракт Київ—Переяслав до Кременчука. Тепер на ньому діяли станції в м-ку Бориспіль (3 особи), с. Люберці (2), Переяславі (1), с. Хоцки (3 замість попередніх 2), м-ку Піщане (3 замість 2), Золотоноші (3 замість 2), м-ку Крилеєво (3 замість 2), м-ку Жовнино (3 замість 2), с. Мозолеєвка (3 замість 2), м-ку Городище (3 замість 2). Причому цей шлях проходив через територію Київського, Переяславського, Лубенського, Миргородського полків [69]; довжина його становила 239 верст [70]. Однак наприкінці 1768 р. київський генерал-губернатор Ф. Воєйков ще доповідав П. Румянцеву про скарги кур'єрів на цьому маршруті стосовно нестачі транспорту. П. Румянцев доручив переяславському поштмейстеру Федору Тимковському особисто перевірити стан шляхів, наявність на кожній станції 4 коней і відповідну кількість поштарів: по два з козаків-підпомічників. За впорядкування тракту відповідало керівництво полкових переяславської, лубенської та миргородської канцелярій [71].

Пошта ж з Києва до Кременчука мала відходити в понеділок і п'ятницю о 9-й годині вечора, прибувати до Переяслава у вівторок і суботу о 9-й годині ранку, а до Кременчука — у середу і неділю о 8-й годині ранку. На зворотному шляху з Кременчука мала відходити в суботу та вівторок о 2-й годині дня, бути в Переяславі в неділю та середу о 12-й годині ночі, а у Києві — у ті самі дні також о 12-й годині ночі [72].

Поштова справа в останній чверті XVIII ст. На початок 70-х рр. оплата поштових послуг помітно зросла. Так звані "прогонні" становили вже близько 3 крб. за версту [73]. Все більше людей залучалося до сплати цього податку. Проте діяльність станцій, перевезення кореспонденції матеріально себе не виправдовували. Бажала кращого й діяльність поштарів. Джерела 1774 р.

---

[66] Там само, спр. 2730, арк. 1—17.
[67] Там само, арк. 19—19 зв.
[68] Там само, арк. 21, 30.
[69] Там само, спр. 3364, арк. 1—5 зв.
[70] Там само, арк. 8.
[71] Там само, арк. 7, 11.
[72] Там само, арк. 10.
[73] *Максимович Г. А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Нежин, 1913. — Т. 1. — С. 77.

Кам'яний стовп з гербом Поділля на Старопоштовому узвозі. Кам'янець-Подільський. Сучасне фото.

зафіксували, що в останніх, замість необхідних встановлених "зашкурних книг" (свого роду ревізійних записів), були зошити "ником нескрепленіе", а то й просто чернетки, де грошові витрати нерідко правилися та підчищалися. Прибутки вони навмисно зменшували, несвоєчасно звітували перед поштмейстерами; ті ж, у свою чергу, перед поштдиректором. Зокрема, глухівський керівник станції Радіонов не подав відомості ще за 1766 р. Коли ж від нього забажали відповідних даних, з'ясувалося, що він взагалі полишив пошту і перебував з командою погоничів у фортеці св. Єлизавети. Не розрахувалися також поштмейстери стародубський Лайкевич і лубенський Скаржинський. Перший у ранзі полкового хорунжого перебував у Казанській губернії з козацьким загоном, а другий — на регулярній службі в російській Першій армії. Колишній прилуцький поштмейстер, а на той час полковий осавул С. Прокопович, відмовився звітувати, бо зошити та "карти" із станції забрали до Генеральної лічильної комісії. Не зміг знайти розрахунків гадяцький поштмейстер Т. Калина, який посів цю посаду після смерті свого батька Стефана. Крім того, частина документів згоріла або була попсована мишами. "...А многіе карты явились без означенія года, месяца и чисел, — читаємо в «Рапорті» до Малоросійської колегії, — почему разобрать и против книг привесить крайне невозможно" [74].

Наприкінці 60-х рр. існували персональні відомості про всіх поштмейстерів, яким мали заплатити за роботу 4335 крб. 4 коп. З 1 січня 1769 р. їм усім (165 осіб) передбачалося щорічно сплачувати "поверстных денег" 1089 крб. 60 коп. [75] Цікаво, що окремі з них з початку "Учреждения конных почт" до 1770 р. встигли зробити десятки поїздок по своїх маршрутах. Так, Яків Матяша обслуговував пошти на шляху Золотоноша — Кролевець (16 верст) і здійснив 32 перевезення кореспонденції; Кирило Ісаєнко — від Золотоноші до Піщаного (18 верст) — також 32 поїздки. Більшість решти кур'єрів також 32 рази розвозили пошту, тобто всі вони співпрацювали за єдиною схемою. Лише один за зазначений термін зробив 29 поїздок [76].

[74] ЦДІА України, ф. 54, оп. 3, спр. 2730, арк. 50—52, 55.

[75] Там само, арк. 69—78.

[76] Там само, арк. 149, 150.

У 1773—1774 рр. особливо важливою стала проблема виготовлення спеціальних поштових печаток у межах Лівобережної України. Поштдиректор Л. Селецький тоді зазначив у своєму "рапорті" на ім'я П. Румянцева: "За неименіем в почтовых правленіях казенних печатей употребляют почтмейстеры к припечатанію отправляемих дел и случающихся посилок, а иногда и государственних ассигнацій партикулярные свои разные печати". Підкресливши, що "хотя на почтах малороссійских, где все служащіе при оных выбрани из самих надежних людей, никаких еще потеряній з самаго начала учрежденія сих почт не бывало", далі він запитував: "Но чтоб в выходящих из Малой России за таковими партикулярними печатями почтах не могло последовать, где какова подриву или потерянія в пересилках, а чрез то би не произошло на здешніє почты напрасных нареканій, для того не повелено ль будет поделать везде по почтам казенные печати с означеніем на оных поименно почтовых правленій..."? [77]

Таку високу згоду було отримано. 27 серпня 1774 р. П. Румянцев дав розпорядження в Малоросійську колегію: за рахунок поштових доходів виготовити для кожного правління казенні печатки з гербом, "всемилостивейше пожалованним малороссийскому правительству и с подписью к употребленію почтового правления и оние к почтмейстрам разослать..." [78] У наведеному уривку привертає увагу визнання царатом існування в Лівобережній Україні власного уряду.

Того ж року Канцелярія малоросійського скарбу повідомила Малоросійську колегію про одержання указу за № 5401 про необхідність виготовлення для правлінь 16 печаток. Для цього треба було "зняти" малюнки з "підписами" кожного відділення. Особлива печатка передбачалася для поштдиректора, але обов'язково меншого за скарбову розміру. Печатки спочатку мала затвердити Малоросійська колегія, а потім надіслати їх до правління [79].

З цією метою у вересні до Глухова почали закликати відповідної кваліфікації майстрів, але ніхто не з'явився. Тоді до цієї справи залучили купців М. та Я. Чебатарьових, Ф. Бєльського, які на той час торгували в місті. Між ними і "чинами" Канцелярії малоросійського скарбу було укладено угоду про те, що ті посприяють виготовленню відповідних печаток у Росії. Проте незабаром Я. Чебатарьов і Ф. Бєльський взагалі відмовилися від їх поставки через невигідність контракту. М. Чебатарьов та інший купець — Шарапов, який до нього приєднався, почали набивати ціну. Перший вимагав у разі доставки печаток 1 крб. 75 коп. за кожну, а другий "объявил последнюю цену" — 2 крб., "а менше ни один с них взять не похотели и от торгу отказалися". Врешті залишився тільки М. Чебатарьов, який зобов'язався домовитися про виготовлення і доставку печаток не раніше ніж через рік (тобто у вересні 1775 р.) [80].

Спочатку хотіли їх замовити в Тульській збройовій канцелярії. Проте там було відмовлено через офіційну заборону "партикулярним людям" виготовляти такого роду (державні) печатки. Разом з тим урядовці зі збройової канцелярії посприяли знайти "майстра лутшого искусства" Григорія Філіпова, який і виготовив необхідну кількість печаток, взявши за кожну 1 крб. 50 коп. Замовники додатково сплатили 25 крб. 50 коп. податку та 2 крб. 50 коп. "митних". Практично ж реалізував угоду,

[77] Там само, арк. 37 зв., 38.
[78] Там само, арк. 46.
[79] Там само, арк. 47.
[80] Там само, арк. 48—48 зв.

відбувши до Тули, український актуаріус Марченко [81].

Слід зазначити і підтвердити заяву поштдиректора Л. Селецького про те, що від початку впорядкування кінної пошти й протягом першої половини 70-х рр. украй рідко траплялися негаразди з поставками кореспонденцій чи грошових переказів до адресатів, навіть за межі Лівобережної України. Інколи порушниками ставали працівники російських пошт. Так, з "Малоросії" до Москви та Санкт-Петербурга 1773 р. було відправлено 1525 крб. державними асигнаціями. Українську територію гроші "пройшли" належним чином, а вже в названих містах працівники пошти частину з них привласнили [82].

Для початку 80-х рр. XVIII ст., коли Гетьманщина втратила останні ознаки державності й рештки політичної автономії, а її територію було поділено в імперських інтересах на три намісництва — Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське, маємо свідчення про активні "ремонт" шляхів і поліпшення поштового зв'язку (1780—1783) [83]. У 1784 р. такі заходи багато в чому обумовив очікуваний приїзд в Україну Катерини II [84]. Тоді ж П. Румянцев видав кілька розпоряджень "о взятии" в різних селах певної кількості коней, щоб забезпечити безперебійну доставку кореспонденції [85].

Загальний стан, в якому знаходилася пошта на початку 80-х рр. на території колишньої Гетьманщини, яскраво відбиває тогочасна ділова документація, зокрема Прилуцького магістрату, його офіційне листування з урядовцями Чернігівської казенної палати та Чернігівського намісницького правління. Так, 20 березня 1782 р. магістрат повідомив: "...Отягощеніям о заведенной прежде от ратуши городовой прилуцкой в двадцати лошадях почте, на которую самы мещанство своим коштом купилы лошади, упряжку, телеги и сани, а погонщиков поочередно по шести человек вистачают и на корм лошадей сено и овес производят, и особо один мещанин к смотрению за волность дому (тобто: звільнений від виконання повинностей. — *Авт.*) определен" [86]. Тоді на станції залишилося тільки сімнадцять виснажених і охлялих коней, непридатних для перевезення кореспонденції. Тому додатково транспорт залучали з дворів міщан або ж приїжджих з різних місць людей. Таке становище нікого не могло вдовольнити, тому городяни Прилук вирішили "по общему согласию" пошту утримувати на власний кошт підрядом. Магістрат запропонував їм купити добрих коней, а тих, які були перед тим, розібрати для власних потреб. Таке рішення й виконали. На станціях же по тракту від Чернігова до Новгород-Сіверського замінили відповідальних працівників, призначаючи їх із значкових товаришів або сотенних старшин [87]. Наприкінці 1782 р. і протягом наступного Прилуцький магістрат спробував залучити до виконання цієї повинності й місцевих козаків [88]. "Полегшила" вирішення цього питання остаточна втрата в 1783 р. лівобережним городовим козацтвом своїх привілеїв і зрівняння їх царським урядом у правах з державними селянами.

Надалі, остаточно втративши національні ознаки, українська пошта повністю була підпорядкована загальноімперським порядкам.

81 Там само, арк. 99.
82 Там само, арк. 38.
83 ЦДІА України, ф. 72, оп. 1, спр. 7, 8; ф. 763, оп. 1, спр. 726.
84 Там само, ф. 204, оп. 2, спр. 178, 228, 314.
85 Там само, оп. 4, спр. 4, 10.
86 Там само, ф. 204, оп. 5, спр. 12, арк. 2.
87 Там само, арк. 2 зв. — 5.
88 Там само, арк. 6, 11.

ТРАДИЦІЙНО-побутова КУЛЬТУРА

Розділ 11

Писанки. XVI—XVIII ст.

11.1. Звичаєві норми громадського побуту

Традиційна етика громадського життя. У другій половині XVII—XVIII ст. звичаєво-нормативна система, що становила основу громадського життя українців, хоча й зазнавала певних трансформацій під дією нових явищ в соціальній сфері, в цілому продовжувала зберігати традиційний характер [1].

Головним регулятором дотримання традиційних норм спілкування залишалася громадська думка. Вона визначала поведінку членів громади як у побуті, так і на "миру". Зокрема, на копних зборах усталилися церемонії, які відтворювали традиційний дух суспільства та традиційний образ сільської спільноти. Чітко простежувалася традиційна етика міжпоколінних взаємин: старші члени громади, згідно з етичними нормами, сиділи, а молоді могли і стояти; також не прийнято було перебивати старших.

На сходках практикувалися своєрідні прийоми відстоювання корпоративних інтересів: чи то громади перед офіційною владою, чи заможних селян перед біднотою. Одним із таких прийомів було залучення до "миру" глитаїв — красномовних людей, яких переважно і слухали [2]. Щоправда, глитай міг дбати не лише про інтереси громади, але й окремих її членів — це траплялося тоді, коли його наймали з числа заробітчан або із сусідніх сіл. Односельцям цього не дозволяли робити етичні норми.

Традиційна етика не припускала громадських образ та бійок на сходках. Коли ж людина була-таки ображена, вона мала можливість розквитатися з кривдником. Звичаєве право давало дозвіл на зведення рахунків, але лише в корчмі або на базарі — громада в такому разі не втручалася у конфлікт. Якщо ж сварка відбувалася у громадських місцях — на майдані, вулиці, в полі чи на подвір'ї — громада вважала за необхідне помирити тих, хто сварився [3].

Коли виникала потреба дати характеристику людині, громада, як правило, враховувала думку про неї односельців. У традиційному українському суспільстві громадська думка не була абстрактною категорією, вона завжди виявлялась як реальність і слугувала важливим аргументом при вирішенні життєво не-

[1] *Перковський А. А.* Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVIII — першій половині XIX ст. // Демографічні дослідження. — 1979. — Вип. 4. — С. 39—41; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: Кордони, населення, право. — Київ, 1996. — С. 92—160.

[2] ГМЭ, ф. 7, оп. 1, спр. 1808, арк. 6—7.

[3] Там само, спр. 1103, арк. 16—18.

обхідних питань, наприклад, визначення опікунства. "Мир" мав право усунути від опікунства навіть найближчих родичів, якщо про них у селі склалося недобре враження [4].

Громадська думка багато важила при обранні виборних посадових осіб. Саме на її підставі складалася формула "довіри", якою керувалися так звані "мирські присуди". При цьому бралися до уваги такі людські якості, як дбайливість у домашньому господарстві, вправність у хліборобстві, миролюбність у стосунках із сусідами, турботливість про сім'ю, а також нахил до громадської роботи. Головною ж рисою людини, що обиралася на відповідальну посаду, вважалася її здатність приносити користь не лише собі, а й усій громаді.

Коли ж посадова особа не виказувала запопадливості до покладених на неї обов'язків або виявляла неблагонадійність у поведінці, таку людину достроково переобирали [5]. Причому до відповідальності насамперед притягали довірену особу, від імені якої давалася у свій час характеристика [6]. Проте така ситуація траплялася вкрай рідко, оскільки довіреними особами були саме ті люди, які зарекомендували себе з найкращого боку.

Контроль за додержанням етичних традицій здійснювався дворищною громадою, яка дбала не тільки про порядок у селі, але й про репутацію його мешканців. Та й громада постійно знаходилася у полі зору громадськості, що найбільш рельєфно виявлялося на сільських сходках, коли їй давали оцінку односельці. Такі принципи контролю забезпечували усталений порядок у традиційному українському селі, стабільність моральних устоїв, а водночас і егалітарність побутових взаємин.

Корпоративність була властива і всім прошаркам міського населення [7], крім бідноти, позбавленої будь-якого захисту. Всі інші соціальні прошарки міщан об'єднувалися довкола своїх громад: спілок, клубів, братств, цехів, з притаманними для кожної з них статутом, правами й обов'язками. У свою чергу, кожне громадське об'єднання мало власну ієрархію: йому також була властива корпоративність від верху до низу.

Корпорації створювали сприятливі умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечуючи їм захист від будь-яких виявів сваволі [8]. Основним типом міських корпоративних об'єднань були ремісничі цехи. Великого поширення набули цехові об'єднання гончарів, ковалів, теслярів, каменярів, лікарів, торговців, музикантів, цирульників, рибалок тощо. Вони формувалися згідно з нормами звичаєвого права і затверджувалися верховною владою.

Внутрішнє життя цехів ґрунтувалося на засадах кодексу честі, що визначав як підпорядкованість молодших старшим (до голови, наприклад, було прийнято почесне звертання — "панотець", а поміж братчиками — "пан"), так і дотримання норм соціальної справедливості. Цей обов'язок покладався на цехмістра, який повинен був турбуватися не лише про працюючих членів цеху, але й про хворих, немічних — та-

[4] Там само, арк. 197.

[5] ІМФЕ НАН України, ф. 14—5, од. зб. 397, арк. 27.

[6] Див.: *Яковлів А.* Копні суди на Україні // Життя і право. — 1928/1929. — С. 63; Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі. — Прага, 1930. — Ч. 2. — С. 150—173.

[7] *Балушок В. Г.* Обряды и обычаи жизненного цикла украинских цеховых ремесленников // СЭ. — 1987. — № 2. — С. 42.

[8] Див.: *Ефименко П.* Братства и союзы нищих // Киев. старина. — 1883. — № 9/10. — С. 314.

ких, що тривалий час не мали замовлень і, отже, постійного заробітку, про малозабезпечених майстрів, підмайстрів, вагітних майстринь, бідних учнів-ремісників.

Вважалося правилом: якщо вмирав майстер, цех брав на себе всі витрати, пов'язані з його похованням, турбувався про родину померлого, допомагаючи їй не лише матеріально. Так, аби не припинилася традиція майстра, до вдови прикріплявся досвідчений підмайстер, який був зобов'язаний навчити її майстерності; коли ж у майстра залишалися учні, вони не мали права по його смерті кидати його родину і переходити до іншого майстра. А з тим, щоб навчити їх ремеслу, до них прикріплявся підмайстер [9].

Такими були традиції українських корпоративних об'єднань XVII—XVIII ст., які насамперед спрямовувалися на виявлення милосердя та піклування про ближніх. Принципи гуманності прищеплювалися й учнівству — головній опорі майстрів. Тривалий процес навчання (від 3 до 7 років) супроводжувався низкою ритуалів, що відбивали систему етичних норм взаємин учня з майстром та систему поведінки учня. Перший з таких ритуалів — уєднання — прийом в учні. Суть його зводилася до того, що цехмістер давав учневі наказ сумлінно вчитись, а учень присягав виконувати всі вимоги цеху: не одружуватися, не брати участі у цехових зборах, не відвідувати цехового будинку, не палити тютюну, не носити такого самого одягу, як і майстри.

Звільнення учня від безправного стану і перехід до категорії товаришів — ремісників, співучасників, спільників — фіксувалося по закінченні учнівства обрядом посвячення у майстри — визволкою. Посвячення проводилося у формі хрещення: "хреснику" давалося нове ім'я-прізвисько. Обряд перейменування здійснювався чотирма майстрами: проповідником, хрещеним батьком, дзвонарем та перейменувальним батьком, які, звертаючись до учня з напучувальним словом, нарікали його ремісником-підмайстром. Посвячуваний влаштовував для майстрів учту — пригощання та робив внесок до скарбниці.

З професійним ростом ремісника зростав і його соціальний авторитет, а разом з тим змінювалися етичні норми взаємин з оточенням. Кожен етап такого зростання супроводжувався, як це було прийнято в традиційному українському суспільстві, певним обрядом. Завершувався процес професіоналізації церемонією посвячення в майстри, так званим єднанням цеху. У присутності комісії майстрів новий майстер повинен був виготовити урочистий виріб — шедевр. Якщо шедевр удавався, а майстер виявляв себе знавцем цехових традицій та прийнятих норм поведінки, ще й до того мав необхідні кошти, то він одержував право на придбання власної майстерні й створення своєї школи і, що було важливим в умовах корпоративності суспільства, здобував право відвідувати загальні збори цеху — сходку.

Відомо, що таким правом володіли тільки дійсні члени цеху — майстри. Підмайстрам (а вони в цеху чисельно переважали) дозволялося відвідувати лише ті сходки, на яких розглядалися справи підмайстрів, відзначалися ритуали їх посвячення у майстри або ж коли влаштовувалися святкові зібрання, що скликалися на всі великі свята. Наприкінці XVIII ст. святкові зібрання цехів поступово переростали у загальноміські урочистості, які почали включати і церковну службу, і церемоніальні процесії.

---

[9] *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII століття. — Київ, 1966. — С. 93.

На усталену культурну основу українців значний вплив мало козацтво. Витворена ним культурна система містила дещо інші цінності, скажімо, цінність волі, дороги, неспокою, боротьби, адже певною мірою являла собою опозицію традиційній хліборобській культурі, сформованій на пріоритетах жіночого начала. Суперечність двох культурних пластів виявлялася, зокрема, в опозиціях: "дім — дорога", "мир — війна", "жінка — чоловік". За всіма ознаками українське козацтво становило лицарство, яке значно різнилося не лише від західноєвропейського, а й від схожих утворень сусідніх народів.

Козацький тип характеру і козацький тип культури, сформовані на лицарстві, утверджували мужню особистість і обстоювали ідею волі. Остання поєднувалася з ідеєю самопожертви, яка логічно випливала зі своєрідності суворого, навіть аскетичного життя козаків.

Великого значення надавали козаки військовим обрядам ініціації — випробуванню новоприбулих та їх підготовці до вступу в козацтво. "Молодик" (так називали новачка), вступаючи до січового товариства, мусив "перероджуватися", тобто відректися від свого попереднього життя, і бути готовим у будь-який момент до героїчної смерті. Нерідко його на певний час поселяли в окремий курінь — для випробування, проте цим воно не закінчувалося. Курс навчання військової справи тривав сім років. Крім фізичних тренувань, молодик мусив «Богу добре молитись, на коні "реп'яхом" сидіти, шаблею рубати і відбиватися з рушниці, зірко стріляти і шписою добре колоти...» Після такого ґрунтовного курсу проводився іспит, до завдань якого входило і вміння пити горілку, і долати пороги на човні, і ходити над прірвою, і приборкувати необ'їждженого коня. Тільки здолавши ці випробування, джура (молодик) одержував право брати участь у поході, і лише здійснивши похід, міг вважатися запорозьким козаком.

Офіційне зарахування у козаки відбувалося через обряд прийому. Новачок, що пройшов усі випробування, звертався до курінного отамана, хрестився, кланявся йому і просив прийняти до товариства. За звичаєм, отаман просив обрядової згоди у кухаря куреня, і коли той погоджувався, новачок сплачував кухареві певну суму грошей. На обряд він мусив привести поручників, зазвичай бувалих козаків, які добре знали новачка і могли за нього поручитися. Рішення обрядової комісії затверджував кошовий отаман. Система соціального устрою Січі була такою, що кожен козак, хоч і вважався рівним серед своїх товаришів-січовиків, підкорювався нормам корпоративного права. Січова громада тяжіла над ним, контролюючи його поведінку через механізм громадської думки та через військових суддів. "Там, де три козака, двоє судять третього" — такий лейтмотив звичаєвого запорозького права, писав І. П. Крип'якевич [10].

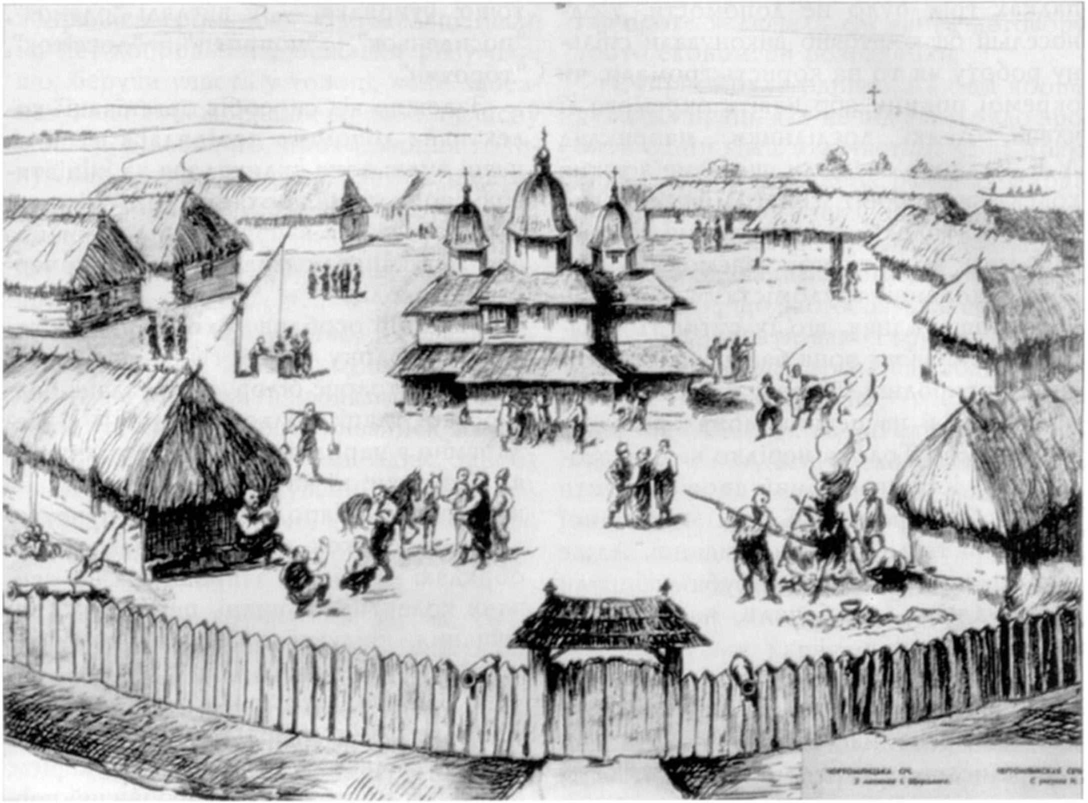
Звичайно, рівність народоправства, що становила сутність соціального устрою Запорозької Січі, була дещо умовною, бо на практиці більшість голосів на січовій раді завжди здобували заможні козаки — власники суден, гуралень, човнів, які тим самим спрямовували вирішення справ на свою користь: меншість, якою б правою вона не була, не завжди могла відстояти своє рішення.

Раціональна за характером козацька культура у своїй основі залишилася міфологізованою — і це її зближувало з традиційною хліборобською культурою українців.

Значний вплив на традиційну народну культуру в період, що розглядається, продовжувало справляти християнство,

---

[10] *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів, 1990. — С. 158.

врівноважуючи в ній два історично сформованих пласти: хліборобський і козацький. Воно стало також і одним з істотних чинників, що сприяли збереженню праоснови народної культури. Водночас саме християнство і саме на рубежі XVII—XVIII ст. справило відчутний вплив на народну етику, естетику та світосприймання, започаткувавши у цей час особливий тип ментальності українців і своєрідний тип культури. Трансформація усталених серед українців часових уявлень (циклічних за своєю суттю) через привнесення ідеї лінійності часу і, отже, неповторності та короткочасності життя спричинилася до того, що до колишнього оптимістичного образу додався елемент трагічного.

Традиції колективної взаємодопомоги. Для традиційного способу громадського буття українців особливо характерними були колективна взаємодопомога та колективне дозвілля. В етнографічній літературі зафіксовано факти, коли за один день громадою ставили церкву або піднімали дзвони на дзвіницю чи оборювали села під час епізоотії; траплялося, що й за день до весілля ткали для молодої потрібну кількість рушників.

Невідомий художник. Запорізька Січ. Малюнок за О. Рігельманом.

Така робота була під силу лише колективу, а вдавалися до неї зазвичай у критичних ситуаціях: коли у когось згорить житло, тяжко захворіє господар дому, а треба зорати землю. У такому разі люди зверталися по допомогу до “миру”. Вважалося, що у подібних ви-

падках гріх було не допомогти, і односельці безкоштовно виконували спільну роботу чи то на користь громади, чи окремої родини або навіть окремого її члена. Деякі дослідники, наприклад Д. К. Зеленін, вважали, що саме з таких колективних робіт у благодійних цілях і виникли толоки — традиційні форми народної колективної взаємодопомоги при виконанні трудомістких робіт [11]. Імовірніше, однак, що їх сутність є набагато глибшою: вона базувалася не лише на природній потребі у колективній праці, але й на певних морально-етичних нормах. Толока нерідко використовувалась і як своєрідний спосіб зажити собі доброї репутації, так необхідної парубкам та дівчатам на виданні. Адже нерідко саме на толоці парубки обирали собі суджену, бо бачили, на що вона здатна у праці.

Колективна взаємодопомога, поширена серед багатьох слов'янських народів, мала особливо велике побутування в українському середовищі. Навіть при тому, що український селянин вів відносно самостійне господарство, колективна взаємодопомога не була для нього рідкістю. Про це, зокрема, говорить її варіативність.

Звичаї колективної взаємодопомоги, замішані на традиційній основі, на кінець XVII ст. набули нових форм. Серед українців вони мали таку структуру: толока, супряга, відробітки, супрядки. Кожна з цих зазначених форм, у свою чергу, поділялася ще й на окремі варіанти. Скажімо, толока виступала у таких виробничих варіантах: "косовиця", "гребовиця", "закладини", "валькування", "клака", "возовиця", "мастиння"; супряга — у вигляді "скопщини" ("спольщини", "десятини"), "зажону" ("зажину"), "замолоту"; відробітки ("одрібщина", "отбучі") — у варіантах "заброк", "оборків", "закосків", "заграбків", "зажинків", "обжинків" тощо; супрядки — у вигляді "оденок", "посиденьок", "попряхів", "досвіток", "торочин".

Залежно від способів організації колективна допомога поділялася ще й на певні види: вона скликалася за ініціативою громади, на прохання когось із членів громади, за запрошенням поміщика або ж встановлювалася у порядку чергових заходів.

Українці особливо охоче використовували толоку (аналогічну російській помочі та толоці; білоруській талаці; болгарській тлаці; польській тлуці) [12]. Недаремно в народі казали: "Без толоки — як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш". Народна толока ґрунтувалася на кількох усталених звичаях та обрядах: на обряді запрошення, на звичаях колективної праці, церемонії пригощання, ритуалі прощання та низці традиційних розваг.

На відміну від народної толоки, прошена (тобто скликана за ініціативою пана) відбувалася за скороченим сценарієм; основним змістом її був виробничий процес. Прошені толочани орали землю або сіяли, косили сіно чи збирали врожай. Однак прошена толока також не обходилася без традиційного частування: у раніші часи толочан пригощали "медом і пивом", а починаючи з XVII ст. — горілкою. Поступово, із зміною соціально-економічних відносин, скликання прошених толок стало практикуватися частіше, а пригощання — рідше.

Класична толока за змістом була багатшою, органічно поєднуючи трудовий процес з розвагами. Вона розпочиналася із запрошення, причому і тоді, коли скликалася окремим селянином, і коли

[11] *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. — Москва, 1991. — С. 361.

[12] Культура і побут населення України: Навчальний посібник для вузів. — Київ, 1991. — С. 123.

збиралася громадою. Односельці йшли на неї добровільно, оскільки розуміли, що, беручи участь у толоці, вони забезпечували собі моральне право на власну толоку. Більш того, приходили на толоку і без запрошення; найчастіше це практикувалося на молодіжних толоках, наприклад, при лущенні кукурудзи: дівчат звичайно запрошували, а хлопці приходили самі.

Одноденне товариство, як ще називали в Україні толоку, було веселим: з жартами, піснями та забавами. Нерідко, коли було спекотно, обливалися водою; заради сміху вимазували один одного глиною — при валькуванні хати; вистилали дорогу стеблами кукурудзи (щоб усі знали, що тут толока) — при її лущенні в оселі однієї з дівчат.

Тривалість роботи на толоці була різною, але до завершення всього основного трудового процесу. Якщо передбачався великий обсяг робіт, господар частував толочан сніданком (хлібом, салом, огірками). По закінченні роботи він влаштовував пригощання з "музикою і горілкою", а далі вже самі толочани організовували ігри, танки, іноді катання на конях. Селянська етика приписувала господарю толоки бути люб'язним до її учасників, навіть якщо чиясь робота йому і не подобалася; він також сам і пригощав гостей, вважаючи за образу, коли хтось інший це робив би за нього. Звичай частування на толоці завжди відзначався хлібосольністю, і не тільки тому, що це вважалося справою честі та обов'язком перед толочанами, а й через те, що він уплітався у більш загальну традицію "дарування та віддарювання" [13]. Селянська психологія це розуміла так: як ти почастуєш, так і тебе частуватимуть.

Дещо іншу морально-трудову основу містила в собі супряга як одна з форм гуртової праці. Вона також будувалася на принципах сусідської взаємодопомоги, проте включала елементи договору, тобто економічні розрахунки.

Супряга була однією з форм кооперування праці, яку не під силу було зробити одній сім'ї. Найчастіше вона практикувалася у південних районах України при розорюванні цілинних та перелогових земель. До міжсімейного об'єднання спонукала і громіздкість упряжі для оранки, що застосовувалась українцями: аби зорати важкі грунти, потрібно було не менше трьох пар волів і кілька чоловіків-погоничів.

Супряжна спілка об'єднувала в основному споріднені й економічно рівноцінні сім'ї, полегшуючи тим самим умови угоди. Її пункти передбачали, зокрема, рівну участь кожної з них у кооперації: однакову кількість волів та реманенту, черговість виконання роботи, тотожність умов харчування людей, годування робочої худоби, ремонт інвентарю. Харчування, а також використання та ремонт реманенту здійснювали в складчину або по черзі в домі того, кому виконували роботу. Якщо в супрязі брали участь сім'ї з різним економічним становищем, оговорювали відповідні умови розрахунку результатами праці.

Отже, в основі супряги лежали передовсім принципи рівного внеску в колективну працю. Разом з тим великого значення надавалося і моральним принципам, які нерідко вносили істотні корективи в положення неписаного договору. Основна їх спрямованість — взаємодопомога за умови пріоритету допомоги сім'ям, де не було годувальника або він був хворий. Практикувалася також першочерговість виконання робіт у тих супряжних сім'ях, які спіткало лихо. Смерть годувальника, до речі, не ставала причиною відлучення сім'ї від супряги, бо моральні принципи взаємодопо-

---

[13] ГМЭ, ф. 7, оп. 1, спр. 1103, арк. 205.

моги цінувалися вище, аніж суто економічні [14].

А втім, уже на кінець XVIII ст. із зародженням нових економічних відносин моральні принципи супряги починають поступатися практичним: капіталізм вивітрював людяність у стосунках, а віками виплеканий народний гуманізм поступався місцем меркантильним розрахункам. Одним із показників нової ситуації стала практика оренди землі (звичаї "скопщини" й "спольщини") та найму робочої сили (звичаї "замолоту" та "зажину"). Причому під "скопщиною" розумілася оренда наймитом землі у землевласника, яку він обробляв, віддаючи частину врожаю за умовами договору; під "замолотом" — лише збирання врожаю та обмолот зерна (або тільки збирання врожаю — тоді цей вид оренди називався "зажином") і також за умовами здольщини. Проте будь-які форми оренди (чи то скопщина, зажин, чи замолот) зумовлювалися обезземелюванням селян та зубожінням міського населення, вимушеного йти у найми, зокрема, до землевласників. Трансформація ж моральних народних підвалин була наслідком таких економічних процесів.

Умови оренди оговорювалися угодами, які з часом ставали все більш нерівноправними. Традиційною нормою скопщини, принаймні характерною для XVII—XVIII ст., вважалася десятина — кожна десята копа віддавалася власникові землі; а нормою замолоту — третина — кожна третя мірка (коробка) зерна йшла молотникові. Але вже на початку XIX ст. власнику землі почали віддавати кожну п'яту копу, тобто половину, а розрахунок при замолоті становив 4—5, а то й всі 7 мірок. Уводилися ще й додаткові види робіт для спольників та молотників — так звані басаринки — або додаткові, не передбачені угодою дні роботи у власника землі. Спершу вони практикувалися лише поміщицькими господарствами, пізніше ж почали поширюватися і в господарствах заможних селян.

При всій недосконалості орендних форм роботи скопщина сприймалася як прояв сусідської взаємодопомоги, бо ґрунтувалася на традиціях сільської громади, яка дивилася на односельців як на спільноту, об'єднану культовими, моральними, а почасти й економічними зв'язками.

Побратимство та кумівство. Усталені звичаї взаємодопомоги в українському середовищі проявлялися, зокрема, через ряд оригінальних утворень, таких, як побратимство (посестринство), кумління та кумівство. Побратимство побутувало у двох варіантах: "названого", історично давнішого, і "хрестового", яке серед українців здобуло найбільшого поширення на порубіжжі XVII—XVIII ст.

Кожний з цих варіантів обставлявся низкою ритуальних дій. Ті, хто братався, у присутності свідка клялися "до віку бути рідними братами", тричі обіймалися, тричі цілувалися, іноді обмінювалися дарунками. Символом клятви при цьому виступала земля: названі брати повинні були з'їсти жменю землі. Саме на "землі", яка у їх розумінні слугувала символом не лише єднання названих братів, але й братства усього козацтва, клялися і запорозькі козаки.

Хрестове побратимство пов'язувалося переважно з християнськими символами (як свідчить Києво-Печерський патерик, "приходили до церкви і клялися перед храмовою іконою у вічній братерській любові та відданості"). Воно прирівнювалося до спорідненого братства, а тому визнавалося за гріх крово-

[14] Див.: *В-нко В.* Об обычном праве в земледелии в Малороссии // Юридический вестник. — 1881. — Т. 8. — С. 92.

змішення не тільки у родстві, але й у кумівстві та сватовстві. Щоправда, серед козаків побутував дещо інший звичай — намагатися з'єднати своїх дітей шлюбом між родинами хресних братів. Як відзначає М. М. Громико, мало який козак не мав названого брата, з яким він і укладав союз на життя і на смерть [15]. Коли під одним із названих братів убивали у бою коня, інший брав його до себе на коня або ж спішувався, щоб поділити його долю. Якщо козак потрапляв до полону, то названий брат вишукував усі можливі засоби, аби визволити його. У козаків трохи по-іншому відзначався і ритуал побратимства. Він відбувався у присутності третьої особи, яка була не сторонньою людиною, а відігравала активну роль — міняла хрести у побратимів і була для них ніби батьком. Ця людина іменувалася названим або хресним батьком.

Побратимство в середовищі українців різнилося від подібних звичаїв інших народів, наприклад росіян та білорусів, й тим, що воно могло укладатися не тільки між чоловіками, а й між хлопцем і дівчиною [16]. До побратимства нерідко вдавалися сироти, які, до того ж, не мали старших братів. Давши клятву на вірність, парубок опікав дівчину, проводжав її на вечорниці й справляв їй весілля з одним із хлопців. Побратим залишався хресним братом і після заміжжя дівчини.

Подібні мотиви — прагнення допомогти у найскрутніші часи — взагалі були притаманні інституту українського побратимства, а особливого поширення набули серед простого люду. "У нас, людей освічених, — не без іронії писав Володимир Даль, — братаються за чаркою вина, а в народі, помолившись перед іконою, або в полі, на схід, або ж на тільний хрест, обнімаються, дають один одному клятву, або зарікання у вірній дружбі". Побратимські відносини завжди слугували гарантією надійності товариша. Недаремно ж казали: "За доброї години і куми побратими", що характеризувало побратимство як більш сильні й надійні взаємини між людьми, ніж кумівство чи сватовство.

Посестринство ("посестріє") було аналогічним звичаєм у жіночому середовищі і досить поширеним в Україні. Як і побратимство, в історичному плані воно також існувало у двох варіантах: названих і хресних нареченнях. Неоднозначним воно було і за своєю природою. Щодо цього можна виділити три різновиди: однокупельне, звичайне і кумленне. Перший різновид посестринства (як і побратимства) пов'язаний із хрещенням немовлят, коли їх батьки — побратими, бажаючи продовжити братні узи через дітей, хрестили їх в одній купелі. Такі діти називалися "однокупельними" (хресними) сестрами і братами.

Звичайне посестринство майже не відрізнялося від побратимства: сестрилися так само, як і браталися. Тільки подарунки були іншими: рушник, курка або щось із жіночого господарства. Загальну ситуацію посестринства та побратимства зафіксовано етнографічними матеріалами по Херсонщині стосовно кінця XVIII ст. Там серед населення, що складалося з українців і росіян, побратимство і посестринство були досить поширеними. Браталися друзі, бажаючи закріпити дружбу. Найчастіше побратимами ставали особи, які не мали рідних. Звичай був однаково поширений як серед чоловіків, так і серед жінок. Між тими, хто побратався або посестри-

[15] *Громыко М. М.* Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. — Москва, 1986. — С. 82.

[16] Див.: *Тарновский В. В.* Юридический быт в Малороссии. — Санкт-Петербург, 1869. — Т. 7. — Ч. 2. — С. 211; *Вовк Т.* Братання на Україні // Правда. — 1891. — Вип. 5. — С. 54.

вся, встановлювалися "більш, аніж кревні взаємини: піклувалися один про одного в разі хвороби; брали активну участь у всіх значних сімейних подіях один одного; при цьому активну участь у таких подіях брали і дружини їх або чоловіки; без згоди один одного не вирішували питання про одруження дітей; допомагали один одному матеріально в скрутних становищах".

Найпоширенішою в Україні формою посестринства було колективне обрання наречених сестер через обрядове "кумління" ("кумання", "кумування"). Воно відбувалося в давні часи лише на Семик — четвер напередодні Трійці, а пізніше (наприкінці XIX ст.) й у Петрів день (12 липня), зазнавши відповідно і структурних змін. Колись посестринство пов'язувалося з міфом про водяних русалок, які, за народними уявленнями, жили поблизу своїх могил, а у Клечальну неділю виходили гуляти в поле. Про це згадував Д. К. Зеленін, пишучи, що до настання того моменту, коли русалок вигонили або чемно просили залишити поля, їм пропонували різноманітні розваги і навіть кумилися з ними, тобто укладали тимчасовий братній союз, який незабаром розривали особливим обрядом — розкумленням.

Такий короткочасний союз укладався для того, щоб вивідати у русалок про свою долю (вінок, на якому покачалася кума-русалка, кидали у воду, і по тому, випливе він чи потоне, провіщали майбутнє); надати русалці розвагу і заспокоїти її, аби вона не шкодила людині, а допомагала.

Давній звичай кумлення — "хрещення зозулі", пов'язаний з культами рослин та заставних покійників, з часом значно трансформувався і вже у XVIII ст. був відомий переважно як посестринство дівчат. Він відбувався у вигляді ритуальної гри "завивання берези": дівчата ставали парами у танок і, проходячи під березою, обмінювалися хустками або намистом — сестрилися, клялися у вічній дружбі. Обряд завивання берези був і свого роду моментом ініціації — символічним переходом дівчаток у стан "дівчат на виданні".

Серед українців поширився у XVIII ст. ще один різновид духовної спорідненості, спрямованої на опікування дітей та встановлення духовних взаємин з хресними батьками — кумівство, якому надавалося надзвичайно великого значення. Воно цінувалося не менше, ніж кревна спорідненість, а в плані духовного, культового єднання мало навіть більшу вагу [17].

Як суто народне явище інститут кумівства використовувався християнською церквою в обряді хрещення, що набув особливого поширення у XVII ст., тобто в часи утвердження християнських цінностей. Згідно з обрядом, новонародженому призначалися "восприємники" — хрещені батьки. За повір'ям, хрещені батьки одержували магічну силу, здатну захистити дитину від ворожих дій. Відповідно до релігійних канонів обиралася одна пара кумів. У народі ж тривалий час побутувала інша практика: в одних регіонах обирали пару кумів, в інших (наприклад, на Наддністрянщині) — по 5—6 пар, а в Карпатах — різну кількість кумів для дівчаток і для хлопчиків: для дівчаток, як правило, обирали пару кумів, для хлопчиків — дві-три пари.

Проте, скільки б не обиралося кумів (а звичай обрання великої кількості кумів започаткований, як вважають дослідники, з проникненням в Україну католицизму), в народі було прийнято виділяти першу ("старшу") пару, ту, що

[17] *Сумцов Н. Ф.* К истории развития понятий народа о нравственном значении кумовства // Киев. старина. — 1889. — № 10. — С. 18—22.

"тримала дитину до хреста". До неї ставилися з особливою повагою і саме їй надавали право записати дитину до метричної книги. Всі інші пари кумів, які за звичаєм тримали свічки в церкві під час хрестин, називалися "молодшими"; а гості, що брали участь у хрестинах, — "підкумами" [18].

Розрізнялися куми і за способом їх обрання. У цьому плані вони поділялися на: прохaних (кликаних), стрічених (здибаних, стрітенних) і одкупних. Кумів на кумівство запрошували переважно з близьких, добропорядних людей, що жили в парі. Запрошувати йшов батько немовляти з хлібом-сіллю та дарунками для кумів (крижмом). Вважалося за гріх відмовитися "вести дитину в хрест". Погодившись на роль хресних батьків, вони ставали найближчими для батьків дитини людьми, а для хресника — другими батьками, духовними наставниками. До їх обов'язків входило виховання похресника аж до його одруження; у свою чергу, хресник був зобов'язаний доглядати названих батьків до смерті.

У разі, коли в родині часто вмирали чи хворіли діти, вдавалися до інших способів обрання кумів: або запрошували першого стрічного — "стріченого кума", або його "одкупали". Існували спеціальні обряди заміни хрещених батьків "одкупними", які повторювали давні язичницькі оберегові прийоми захисту дитини — відволікання злих сил від дитини за допомогою різних ритуальних дій. Такі магічні прийоми і нині подекуди збереглися в українських Карпатах.

Заміна ж нової пари кумів відбувалася через хрестини. Куми йшли з дитиною до церкви на хрестини, а повертаючись додому, передавали її батькам через поріг, як це робили наші пращури, садовили на вивернутий догори хутром кожух (символ достатку та оберегового знаку родини), перевдягали у чисту білизну. В західних регіонах України було ще прийнято давати дитині нове ім'я. Тобто робилося все, аби відвернути від дитини недобру силу, забезпечуючи тим самим їй здоров'я.

Успіх таких ритуальних дій багато в чому залежав від моральних норм поведінки кумів — так вважали в народі. Тому і сам вибір кумів, і контроль за їх поведінкою з боку громадськості були особливо ретельними. В народі склався своєрідний образ взаємин між кумами — заснований на пристойності, соромливості, духовності, що відповідало ідеалу морального життя українців. Цей образ підтримувався і батьками хресника, які вважали, що куми — найперші порадники в родині. Не випадково без них не обходилася жодна подія в сім'ї. Кумів запрошували до супряги, толоки, на найважливіші свята й обряди. Більш того, вони заправляли хрестинами, пострижинами, весіллями — і це є одним із свідчень їх соціальної й обрядової значимості: "кого люди за люди мають, того в куми обирають".

Звичаєві норми спілкування і дозвілля. В середовищі трудового населення України сформувалася усталена система регламентації всіх дій: вони або дозволялися громадою, або заборонялися. Норми регламентації існували і щодо порядку роботи та відпочинку, сформовані відповідно до релігійно-етичних функцій громади, цехів та братств. Вони визначали як міру дозволеності, так і ступінь заборони на окремі види роботи й дозвілля, що проявлялося у широкому діапазоні: від засудження з боку громадської думки до накладання штрафів.

Неоднаковими вони були і в різних регіонах України — в цілому суворіші в Західній Україні, де громадське життя

[18] ІМФЕ НАН України, ф. 14—5, од. зб. 397, арк. 21.

більше підпорядковувалося церкві, ніж на Лівобережжі.

Скрізь по Україні ступінь контролю за дотримуванням часу роботи і відпочинку був досить високим. Існував цілий ряд заповідних днів, коли не дозволялося працювати, або якщо і дозволялося, то тільки за певних умов. Традиція заповідних днів своїм корінням сягала давнини, вона була усталеною і добре відомою людям. Окрім того, громада періодично виносила питання про регламентацію їх норм на загальні збори. Нерідко скликалася спеціальна сходка, присвячена заборонам та їх дотриманню односельцями. Вона, як правило, скликалася самими селянами або ремісниками без розпорядження громадської старшини. На сходці приймалися рішення про заборони чи обмеження робіт у святкові дні, збирання тих чи інших фруктів та овочів і їх вживання, колективні сходки "стариків" та молоді тощо [19]. Тут же визначалися й штрафи щодо порушників. Нерідко вони були по-народному прості: якщо селянин у заповідний день їхав у поле працювати, з його воза знімали колеса, повертаючи лише за викуп, — гроші йшли у громадський бюджет на ремонт церкви, доріг або на колективне застілля.

Сходкою тримався порядок організації толок, найму в поденники, заходів, які мали велике розмаїття відтінків. Скажімо, на толоці дозволялося працювати у недільні та святкові дні, крім великих свят, але при цьому мало значення, скільки людей сходилося на толоку: якщо менше десяти, вважалося, що це не толока, а звичайна робота колективу родичів. Такі толоки у святкові дні не дозволялися, а тих, хто їх проводив, штрафували. Особливо суворими були санкції до толок, що влаштовувалися у святкові дні в зимовий період, тоді як у літній період, а надто під час жнив, громада дозволяла толоки зі збирання врожаю чи молотьби зерна. Не забороняла вона і поденні роботи під час сінокосу чи збирання врожаю: "Бог за це простить".

Щоправда, у великі свята будь-які роботи заборонялися, у крайньому разі дозволялися лише в другій половині дня, причому з певними застереженнями. Наприклад, можна було працювати на користь самої громади або церкви чи потерпілої від стихійного лиха родини. Мало значення при цьому і те, яка саме робота виконувалася: з певними застереженнями дозволялося збирання врожаю, але заборонявся сінокіс; можна було поратися біля хати, але не дозволялося робити в полі; не заборонялися, скажімо, полювання чи збирання ягід у лісі, але не можна було рубати там дерева; навіть у хатньому господарстві не всі роботи дозволялося виконувати. Можна було пекти пироги, однак випікання хліба вважалося великим гріхом.

Ступінь утручання громади у питання повної чи часткової заборони праці в недільні, святкові чи інші дні залежав від їх значимості в системі релігійних уявлень. Святкові дні поділялися на дві групи: великі й малі свята. У великі свята, звичайно, не дозволялося працювати. Заборона праці насамперед поширювалася на дванадесяті свята: Різдво, Великдень, Трійцю, на храмові, а також деякі народні й корпоративні свята (Масниця, братчина, канун тощо), що не регламентувалися церквою.

В основі заборони на працю у великі свята лежали давні християнські й дохристиянські апокрифічні погляди. Один з них пов'язаний з уявленням про шкідливість усього, що має якесь відношення до виникнення життя. Не можна бу-

[19] *Боржковский В.* "Парубоцтво" как особая группа в малорусском сельском обществе // Киев. старина. — 1887. — № 8. — С. 767.

ло, приміром, сіяти, бо сівба породжувала майбутній урожай; з цієї ж причини заборонялися статеві зносини. Але вмерти у велике свято вважалося благом, бо це був знак того, що Всевишній забирає людину до Раю.

На малі свята (Юрія, Маковія, Спаса, Власія, Андрія, Катерини, Миколині святки та ін.) заборони були менш суворими. Проте людям рекомендувалися певні норми поведінки та регламент дій. Скажімо, на Петрівку можна було гуляти лише молоді, а дорослим людям — тільки наступного дня. Регламентація ж великих свят здійснювалася за деталізованим сценарієм. Наприклад, на Великодні свята жінкам вважалося за великий гріх готувати їжу (вони її мали готувати напередодні Великодня), так само як і непристойно ходити в гості. Навіть чоловікам, які завжди мали більше прав, дозволялося піти в гості лише через день, а разом із жінкою могли йти поздоровляти родичів та сусідів тільки третього дня.

Взагалі статево-вікова сегрегація (відокремлення) — характерна риса традиційного суспільства. В українському середовищі, де роль жінки в сім'ї та суспільстві ще в XVII—XVIII ст. була досить значною, вона виявлялася меншою мірою, ніж, скажімо, серед росіян чи білорусів. Однак і серед українців статеве і вікове розмежування було обов'язковим компонентом дозвілля та системи обрядовості.

Суто жіночим днем вважалася п'ятниця. Цього дня жінкам не можна було займатися жіночою роботою, особливо пов'язаною з обробітком землі. Вважається, що витоки цього звичаю пов'язані з образом Параскеви П'ятниці — покровительки жіночої праці, святий день якої припадає саме на п'ятницю (у жовтні місяці). Пізніше день шанування святої Параскеви поширився і на всі інші п'ятниці, дванадцять з яких вважалися особливими. У різних районах вони пов'язувалися із різними святами, проте є декілька свят, загальних для України: відзначалась, наприклад, п'ятниця перед Благовіщенням, перед Різдвом Христовим, на першому тижні Великого посту та ін. З часом традиційно жіночий день п'ятниця стає ритуальним і для чоловіків, у міру того як образ П'ятниці узагальнюється, поступово ототожнюючись з матір'ю-землею. Чоловікам у цей день заборонялося працювати в полі — "щоб не запорошити матір-П'ятницю".

Існувало також багато інших свят, що відзначалися окремо жінками і чоловіками, парубками і дівчатами, дорослими і молоддю. Суто жіночими святами в Україні були Русалії, свято Колодія, Симона Зілота (Зільника), звичай "гонити шуляка", "дівочим гралом" вважалося свято Андрія [20]. Натомість день св. Катерини сприймався як суто парубоцьке свято. Молодіжними вважалися веснянки, "колодки на Масницю", купальські свята, а також колядування та щедрування.

Статево-віковий принцип, який відповідав насамперед селянській етиці, лежав і в основі всього громадського життя традиційного суспільства України. Він був визначальним при формуванні складу окремих угруповань, громад, зборищ, спрямованих передусім на проведення дозвілля і особливо у недільні та святкові дні. Такі угруповання утворювалися або на досить тривалий час і були організаційно об'єднаними, або мали випадковий характер, розподіляючись, за традицією, на дорослих, молодь і підлітків.

Статево-вікове розмежування не було, однак, абсолютним; воно виявлялося залежно від ситуацій у різних варіантах. Основних варіантів складу громадських утворень було два: диференційо-

[20] *Курочкін О. В.* Громадський побут і звичаєвість // Культура і побут населення України. — С. 120—125.

ваний за віком і статтю і мішаний. Останній включав або всі статево-вікові категорії населення, або деякі з них. Диференційованими були молодіжні громади, в тому числі парубоцькі й дівочі; жіночі посиденьки; чоловічі клуби; сільський сход. Мішаний склад був притаманний більшості сімейних свят (щоправда, кожному члену родини випадала в них своя роль), а також толокам, супрягам, братчинам.

Диференційовано формувалась і структура сільського (також і міського) "миру" та окремих його систем, які, однак, мали і спільні для всіх осередки громадського дозвілля.

Осередки громадського дозвілля. Головними громадськими осередками традиційного села і робітничого селища були церква та майдан біля неї. Церква виступала насамперед центром духовного, культового єднання мирян у межах парафії, включаючи всю обрядово-ритуальну систему: вона правила релігійну службу, освячувала шлюб, хрестила дітей, влаштовувала загальносільські молебні, розпочинала ритуальні процесії.

У традиціях української церкви (а до певної міри і білоруської) — використовувати досвід роботи організацій напівцерковного характеру — братств, відомих ще під назвою "медових братств". Вони виникли у XV ст. для підтримання порядку в церквах і колись мали дуже тісні зв'язки з братчинами — зібраннями членів сільських громад або ремісничих корпорацій, що володіли деякими судово-адміністративними правами. Вони, зокрема, організовували колективний молебень на честь свого святого покровителя та спільне застілля. Починаючи з XVI ст. братчини суттєво трансформуються, перетворюючись переважно на звичай колективної трапези. Натомість медові братства зміцнилися, розширивши свої функції.

Їхньою основною функцією залишилося відзначення храмового свята, центральним дійством якого було виготовлення братської або мирської свічі. Вона символізувала єдність громади або цеху та інших громадських утворень і їх прилучення до свого святого покровителя. Кожна громада (цех) мала свою свічу, яку виготовляли медові братства з канунного меду. За описом Д. К. Зеленіна, вага такої свічі була до 60 кг, а її нижній кінець товщий за верхній. Зверху — два виступи, схожі на руки. На свічу надягали сорочку. В день святого, якому вона присвячувалась, її проносили по селу, після чого здавали на збереження на цілий рік новому господареві. Братську свічу завжди глибоко шанують. Вважається, що тим, хто її зберігає, вона приносить достаток і щастя. До того ж — свіча, за давніми уявленнями, охороняє мир і спокій громади — варто лише помолитися на неї. Для цього її хоча б раз на рік запалюють, виголошуючи молитву: "Батечку воску, ось прийшло твоє свято; всі ми зібралися до тебе з хлібом-сіллю; дай нам здоров'я і гарного життя. Хай вродиться у нас хліб та множиться худоба. Оселі наші збережи від вогню і всілякого нещастя". Колись над полум'ям свічі спалювали волосся — аби згинуло нещастя, пізніше ритуал обмежився виголошенням молитви та званим обідом. Кожного року в день покровителя свічу переносили до нового господаря — і так доти, поки вона не побуває у всіх родинах громади, після цього її жертвували церкві, а для "миру" відливали нову свічу.

Майдан коло церкви — другий важливий осередок громадського життя традиційного суспільства. Він був взаємозв'язаний із церквою і разом з тим суттєво різнився від неї іншими функціями. Головне його призначення — скеровувати соціальне життя односельців і

давати поштовх святковому дозвіллю. На майдані відбувалося передусім громадське спілкування людей. Адже саме сюди вони приходили на громадський сход вирішувати всі свої соціальні проблеми, саме тут робили оголошення про громадські толоки, проводилося "поваління" — привселюдне оголошення царських указів та інформацій про скоєні злочини; нерідко на майдані вбивали кіл, на якому позначалися умови колонізації "слобід" — вільних земель в Україні.

На майдан у вільний від роботи час приходили люди, аби заявити про свою провину, наприклад, про те, що вони працювали у заповідні дні. Якщо люди пробачали, провинний міг після цього спокійно сплатити штраф. Нерідко до

Невідомий художник. Гуляння біля корчми. XVIII ст.

людей на майдані зверталися і ображені з проханням захистити. До такої акції могла вдатися дівчина, якій вимазали дьогтем ворота. Відомо ж, що вимазати дьогтем ворота колись вважалося великою неславою не тільки для дівчини, а й для її родини. Змити цю ганьбу можна було або щиросердно покаявшись перед людьми, або захистивши свою честь на мирському сході, якщо звинувачення було несправедливим. В останньому разі дівчина просила зібрати сход, аби виступити на ньому зі спростуванням звинувачень.

"Під церкву" нерідко йшли люди, щоб послухати розповіді та пісні мандрівних

лірників, кобзарів та бандуристів, які були колись головним каналом інформації та носіями національної культури. Їх історичні думи, пісні-балади, соціально-побутові пісні збуджували інтерес до власної історії і національних цінностей. Виконуючи ж народні танцювальні мелодії, вони часом започатковували розваги і народні гуляння, особливо, коли це збігалося з якимось святом.

Одним з таких свят, що мало громадський характер, було храмове (престольне) свято на честь місцевої церкви. Його відзначали усім селом, а нерідко запрошувалися і мешканці сусідніх сіл. Розпочиналося свято в церкві, куди приходили на заутреню односельці, а продовжувалося на базарі, спеціально влаштованому на майдані. Там купували подарунки для гостей, обмінювалися інформацією, гомоніли, групуючись за віковими категоріями: окремо "старики" — чоловіки середніх літ, окремо парубки та дівчата. Дорослі палили, розмовляли, запрошували знайомих до себе в гості; молодь влаштовувала хоровод ("коло", "гуляння", "танки"), до якого нерідко залучалися і літні люди.

Хоровод як елемент дозвілля має два значення: широке — тотожне поняттю "вулиця", "клуб", означаючи один із головних видів молодіжного спілкування, і вузьке — художньо-ігрова форма колективного руху по колу з піснями, іноді сценічними діями. Хоровод як форма молодіжного спілкування і хоровод-танки, як правило, розпочиналися на майдані. Щоправда, хоровод-вулиця пізніше міг переміститися на вигін, на луку, в ліс чи до чиєїсь хати; хоровод-танки звичайно розпочинався і закінчувався на майдані.

Українське коло (хоровод) відзначалося веселістю, ігровим характером, сценічністю. До кола хлопці й дівчата гарно вдягались, іноді у театралізоване вбрання — адже кожна пара грала різноманітні драматичні сцени. Ними могли бути і обробка льону, і гаптування килима, і саджання капусти, і загальновідоме сіяння проса. Остання сцена в її традиційному варіанті зображувалася як суперечка між двома групами селян через поле, що закінчувалася сплатою викупу.

Кульмінацією хороводу, за свідченням Зеленіна, була сцена, в якій брали участь усі дійові особи. Їй передувало запрошення — набір — до участі у грі дівчат та парубків, що також супроводжувалося піснею. Спочатку двоє парубків ходять, тримаючись за руки, потім кожний з них обирає собі дівчину. Взявшись за руки, вони вчотирьох утворюють коло й починають рухатися за сонцем. При цьому вони співають коротенькі пісеньки, а в перервах між ними запрошують усіх присутніх стати до кола. Поступово до них приєднуються інші пари. Коли утворюється повне коло, всі починають співати пісеньки, які закінчуються вимогою поцілуватися. Після кожної пісні пари цілуються.

Такий вид кола найчастіше зустрічався на молодіжних вулицях-вечорницях; коли хоровод виконувався у дні громадських свят, де брали участь і дорослі, він набував більшої стриманості. Це був рух по колу із драматичними сценами, що чергувалися з танцями — парами або поодинці. Найпоширеніші з них (гопак, козачок, тропак, чумак, голубець, гандзя, горлиця, в три ноги, рибка, бички, журавель, шевчик та ін.) характерні тим, що вони давали можливість для вияву індивідуальної творчості кожного учасника, комбінуючи різні па. Адже багато з українських танців відзначалися великою різноманітністю рухів, нараховуючи понад 40 па.

Заводити хороводи традиційно було обов'язком молодіжної громади і свого роду дорученням мирської громади. Під час їх виконання молодіжні грома-

Т. Калинський.
Козацький танок.
1778—1782.
НБУВ. ІР, Київ.

ди, якщо їх було декілька в селі, об'єднувалися. У великих селах, а тим більш у селищах нараховувалося кілька громад, відповідно до числа "кутків". Адже традиційні населені пункти поділялися на окремі "кінці" ("кутки", "магали"), кожен з яких мав свій громадський центр, іноді свою церкву, кладовище і свою назву — Слобода, Гончари, Магала, Заріччя, Молдаванка та ін. Вони відбивали або національний склад населення, або різні ремісничі утворення.

Найчастіше кут об'єднував людей однієї професії чи однієї супряги, сябринного утворення або близьких родичів. У всякому разі, він виступав осередком сусідського єднання і тому характеризувався особливо дружніми стосунками. Кожний кут мав свою молодіжну громаду або принаймні свої вечорниці й свою "вулицю". Вечорниці могли об'єднуватися, але досягалося це шляхом спеціальних усних угод між отаманами кутянських громад.

За принципом кутків нерідко влаштовувалися і колективні зустрічі представників різних поколінь: старих, молоді, підлітків — для бесіди. Вони відбувалися або стихійно, або за запрошенням господаря однієї з хат. Збиралися переважно чоловіки, приносячи з собою роботу, поступово до них приєднувалася молодь. Розпочиналися такі бесіди переважно з господарських тем (види на врожай, стан із косовицею, якість закупленого сільськогосподарського знаряддя і т. ін.), які чергувалися з розповідями бувалих людей (колишніх солдатів, відхідників, мандрівників), а також жартами, анекдотами, піснями. Власне, це був один з найважливіших засобів передачі міжпоколінної етнокультурної інформації та соціального досвіду, по суті, школа виховання молоді.

Разом з тим кожна магала чи кожне село віддавали перевагу якомусь одному виду усної народної творчості. Були села (або їх окремі кутки), що зажили собі славу переказами або легендами чи замовляннями та передбаченнями. І нерідкими були випадки, коли в такі

села приїздили послухати з навколишніх сіл [21].

Корчма (коршма, шинок) — невід'ємний компонент традиційного українського села та селища, призначена для відпочинку й харчування подорожніх і односельців. Вона мала право продавати, а іноді й виробляти горілку, тому до неї обов'язково заходили ті, хто розпивав могорич. Не випадково корчма розміщувалася, як правило, в центрі села, біля торговельних рядів та місця проведення ярмарків. Цей старовинний заклад для продажу їжі та горілки відігравав і зовсім іншу функцію: він був найважливішим осередком громадського і суспільного життя, а на думку М. Ф. Сумцова, ще й "чоловічим домом".

Саме в корчмі збиралася мирська старшина для обговорення громадських справ. Нерідко шинок використовувався вйтом і для вирішення судових справ — провинні селяни приходили до нього, аби покаятись та сплатити штраф. У корчмі відбувалося прийняття хлопців до парубоцької громади, яке супроводжувалося частуванням ними "співгромадян"; подальше зарахування парубків до гурту дорослих; ознаменування переходу ремісника-учня до статусу майстра.

Шинок був і своєрідним сільським клубом, куди приходили люди, аби обмінятися інформацією, почути новини чи просто послухати кобзарів та бандуристів, які полюбляли грати у корчмі. У холодну пору року в ній збиралися й на вечорниці, і тоді також лунали пісні та відбувалися танці. А у престольні свята до неї приходили навіть сім'ями, оскільки жінкам не заборонялося відвідувати корчму, хоча вони визнавали за краще приходити туди із чоловіками.

Для чоловіків шинок слугував зручним місцем для укладання угод та проведення торгів: там завжди були люди, які погодилися б виступити у ролі свідків, до того ж була можливість відзначити владнану справу могоричем. У корчмі розв'язувалися спірні питання між чоловіками, у тому числі за допомогою бійки. Адже, згідно зі звичаєвим правом, бійки на сходках та вулиці вважалися неприпустимими, проте їх дозволяли у корчмі та на базарі. Якщо чоловіка образили на людях, він намагався заманити свого кривдника до шинку і там розправитися з ним кулаками. Щоправда, перед тим чоловік мав довести громаді свою правоту, коли ж таких доказів невинності у нього не було, бити кривдника йому не дозволяли.

Ці традиції селянської етики з часом руйнувалися. З них вивітрювався елемент доказовості, все більшого значення у розв'язанні спірних питань набувала сила. Шинок поступово асоціювався із злиднями та бідою. Недаремно в народі казали: "Де Бог церкву ставить, там дідько корчму". Така трансформація традиційного шинку — колишнього осередку громадського життя та центру дозвілля людей — зумовлювалася не внутрішньою логікою його розвитку, а тим соціальним кліматом, який формували нові соціально-економічні відносини. З одного боку, вони породили полярність суспільства і, зокрема, різке розшарування громади, з іншого — формували нові критерії права — силу грошей та силу влади.

Колективні громадські трапези. В традиціях українського народу — відзначати мирне розв'язання спірних питань колективною трапезою. Ця традиція простежується з найдавніших часів, становлячи невід'ємну частину дохристиянських звичаїв. Пізніше вона перетворилася у бенкетування та пирування в складчину (від слова "пиро" — жито, звідки і пиріг, частування пирогами),

[21] ІМФЕ НАН України, ф. 14—5, од. зб. 397, арк. 17.

які, проте, завжди були пов'язані з культом і культовими обрядами. Як правило, колективні трапези присвячувалися окремим святам та святим, що відбилося у їх назвах: Микольщина, Іллющина, Михайлівщина, Покровщина.

Історично склалося кілька типів колективних трапез: братчина (канун), свіча, престол, складка (зсипка), мольба і трапези з обітниці.

З усіх названих тут колективних трапез чи не найдавнішими і не найстарішими (вони чітко простежувалися у XVII—XVIII ст.) є трапези з обітниці та мольби, бо саме вони містять архаїчні елементи жертвопринесення й навіть тотемізму. У їх основі лежить звичай давати зарікання чи обітницю у разі хвороби — індивідуальні, коли йдеться про біду окремої людини або родини, і колективні — при загальній для громади біді. Обітниця завжди давалася із певною умовою: "Якщо все закінчиться добре і для того, аби закінчилося благополучно, обіцяємо зробити..." В пам'ять святого покровителя обіцялося принесення в жертву якоїсь тварини — вона називалася "приреченою твариною": "приречена тварина — не животина". Її спеціально відгодовували на кошти, пожертвувані всією громадою; м'ясо тварини йшло на громадське частування, що відбувалося біля каплички або у дворі власника приреченої тварини. На місце трапези приносили з церкви ікони і здійснювали богослужіння з водосвяттям, після чого влаштовували застілля з пивом, а потім — хороводи та танці з піснями.

Близькими за змістом до трапез з обітниці були мольби. Єдине, чим вони різнилися, — на них не приносилися у жертву тварини; їх заміняло пиво, зварене із зерна, зібраного серед мешканців села. Мольби також приурочувалися до певних свят, причому їх влаштовували до чотирьох разів на рік, вважаючи, що то богоугодна справа. Мольба та трапези з обітниці, незважаючи на всю їх архаїчність, мали широке побутування навіть наприкінці XVIII ст.

Зазнали випробування часом і громадські частування, відомі під назвою "складка" ("складчина", "зсипка"). Їх влаштовували дівчата п'ять разів на рік — на Кузьму та Дем'яна (14 листопада), за день до початку Різдвяного посту, на другий день Різдва і двічі на Масляну. Частування робилося в складчину, так само як і виготовлення пива. Трапези дівчата готували для себе і для парубків, хоча в деяких регіонах було прийнято готувати три складчини: для дівчат і парубків, для дітей і для літніх людей.

Традиційний громадський бенкет за типом братчини, крім його класичного варіанта — громадського зібрання членів сільських громад (літніх чоловіків) для вшанування святого покровителя, мав і дещо інші форми побутування. Він одержав більше поширення у вигляді звичаю колективного вшанування свого покровителя всією громадою, хоча його структура в принципі залишалася класичною. Основними елементами громадської трапези — братчини — були: громадський молебень на честь святого покровителя, колективна трапеза, влаштована в складчину всією громадою, обряд свічі, молебень у полі з його окропленням, застілля після молебню, яке називали кануном, — воно включало пиво, чай і обід.

Нерідко весь цей звичай колективної трапези всією громадою із громадським молебнем називали кануном, а іноді й свічею. Це правомірно, але тільки стосовно пізнього його побутування, коли він настільки трансформувався, що втратив ознаки окремих складових обрядів — кануну і свічі. Власне, назви "братчина", "канун" та "свіча" вживалися у XVII—XVIII ст. як рівноцінні поняття. І більш того, вони іноді виступали як самостійні обряди поза генетичним

зв'язком з іншими обрядами давнього звичаю колективних трапез [22].

У числі громадських розваг, повідомляв один із селян Чернігівщини, у нашій місцевості варті уваги свічі. Це означає, що в селі, де немає церкви, виділяється один день для відзначення пам'яті святих, що шануються народом, наприклад угодників Флора та Лавра. Напередодні свята збирається сходка, на якій вирішуються фінансові та організаційні справи, необхідні для виконання ритуалу. Громада встановлювала ціну на хліб та горілку і виділяла двох осіб для збирання коштів на Божу свічу, а ще одного — для збирання припасів на громадську учту.

Громадський характер зберігали й інші колективні свята та ритуали. Серед них — храмові свята, відомі ще під назвами "свято" та "престол", близькі за характером до братчин, бо теж присвячувалися або пам'яті покровителя, або даті освячення місцевої церкви. Коли церква мала декілька вівтарів, стільки ж справлялося і храмових свят. Також колективно вшановували померлих, влаштовуючи під час проведення Проводів та Гробків спільні молебні.

Отже, індивідуальне життя людей у традиційному суспільстві хоч і мало можливість для самостійного прояву та ініціативи, однак було підпорядковане усталеним нормам, що могли функціонувати лише в рамках та інтересах громади й інших громадських утворень.

Громада виступала насамперед органом контролю за поведінкою своїх членів. Але не тільки. Вона була головним осередком збереження і передачі традиційних етичних уявлень та норм поведінки, що забезпечувалося за допомогою громадської думки. Адже, використовуючи механізм громадської думки, громада сприяла формуванню необхідних норм поведінки людей. З одного боку, вона заохочувала тих, хто відзначався моральними якостями або особливими успіхами в праці чи громадській діяльності й хто мав неабиякий хист, з іншого — засуджувала порушників етичних норм.

У той же час громада (як і цех, братство) була таким осередком мирян, який базувався на принципах колективної взаємодопомоги та на колективних формах спілкування. Саме ці принципи в складних соціально-економічних умовах були найбільш дієвими, дозволяючи не тільки вижити, але й створити досконалу систему духовного єднання.

11.2. Обрядова культура

Сімейні обряди і ритуали. Внутрішнє життя людини традиційного українського суспільства XVII—XVIII ст. підпорядковувалося певному порядку, який досягався за допомогою регламентації всіх сфер життя. Регламентація здійснювалася у певній циклічності: або за річним календарем, або за стадіями життєдіяльності людини, родини, роду.

Будь-яка важлива подія в системі циклічності акцентувалася символічними діями — обрядами, ритуалами та святами, що становили стрижень традиційно-побутової культури. Відповідно до усталеної циклічної системи життєдіяльності людей склалося два типи свят та обрядів: сімейні і календарні. Сімейна обрядовість освячувала перехідні або етапні моменти в житті людини; календарна — в житті природи, що оточувала

[22] Там само, арк. 19.

людину, або в її трудовій діяльності, підпорядковуючись сільськогосподарському трудовому календарю. Кожне традиційне свято і будь-яка обрядовість пов'язувалися з народними віруваннями, повір'ями і традиціями.

Сімейна обрядовість становить систему свят, обрядів та ритуалів, якими відзначаються всі найважливіші життєві події людини від її народження до останнього подиху, закріплюючи про неї пам'ять і після смерті. У цьому плані сімейна обрядовість є глибоко філософічною, бо, встановлюючи духовний зв'язок між поколіннями, наповнює життя оптимістичним змістом.

У родинній обрядовості переплелися дії, словесні формули та атрибути, виникнення яких сягає різних історичних епох, з притаманними кожній з них соціальними, правовими, морально-етичними, релігійними нормами і уявленнями. Витоки формування сімейних обрядів нерідко були пов'язані з магічними актами, що мали різне функціональне призначення. Умовно їх можна поділити на спонукальні — призначені забезпечити щастя сім'ї, багатство, плодовитість і здоров'я людині, та запобіжні — спрямовані на захист людини або родини від злих сил.

З розвитком раціональних знань сенс забобонних магічних обрядів поступово втрачався, а ритуальні дії перетворювалися на традиційні розваги. Разом із появою нових обрядових дій і символічних ритуалів старі продовжували зберігатися, однак їх зміст поступово змінювався. Так склався багатошаровий і багатофункціональний обрядовий комплекс.

Найбільш рельєфно відзначена закономірність виявляється в основних обрядах сімейного циклу: родильних, весільних та поховально-поминальних. Перші з них пов'язані з відзначенням народження людини, другі — з освяченням шлюбу і треті — зі смертю людини та вшануванням її пам'яті.

Родильні обряди, що супроводжують народження дитини та її прилучення до свого роду, поділяються на чотири основних моменти: саме народження; очищення матері та повивальної бабки; прийняття новонародженого до роду і громади; його соціалізація. Весь цикл родильної обрядовості проявляється через послідовний ряд взаємозв'язаних обрядів: народин, очищення, ім'янаречення, обрання кумів, провідок, зливок, хрестин, похрестин, пострижин [1].

Родильна обрядовість належить до числа особливо делікатних та інтимних подій — народження дитини. Тому вона, природно, найбільш ретельно обставлялася всілякими магічними діями та обереговими знаками. Насамперед це виявлялося в обрядах першого етапу народин, які здійснювалися у вузькому колі та у найсуворішій таємниці. Це узгоджувалося з народними уявленнями про те, що нещастя не викликаються природними причинами, а приносяться нечистою силою або злими людьми. Виходить, при народженні дитини потрібна була повна таємниця, аби уникнути будь-яких неприємностей. Саме тому місце для пологів зберігалося у таємниці, а коло дієвих осіб обмежувалося до трьох: породіллі, повивальної бабки та чоловіка породіллі.

Традиційним місцем пологів була комора, лазня або й поле. Дітей, що народилися на ниві, колись називали "житничками". До останнього моменту про пологи намагалися не говорити нікому, навіть бабі-повитусі, яку запрошували перед самим початком. Повивальна бабка (в різних регіонах України вона має

[1] *Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры: По материалам родильной обрядовости украинцев. — Киев, 1981. — С. 35.

різні назви: "баба-бранка" — на Правобережжі, "баба-пупорізка" — на Наддністрянщині, "баба" — на Поліссі, "баба-повитуха" — у більшості районів України) завжди обиралася з числа найповажніших жінок села, що користувалися великим авторитетом і були, як вважали, пов'язані з магічними силами.

Власне, в процесі народження дитини вона постійно вдавалася до магічних дій. Коли пологи були важкими, бабабранка наказувала відімкнути всі замки, повідчиняти двері, вікна, скрині, порозстібати коміри в сорочках, просила навіть відчинити царські ворота в церкві ("щоб легкими були роди"), а потім обкурювала породіллю зіллям. Найдосвідченіші повитухи використовували і раціональні прийоми народної медицини: вправно робили породіллі масаж, компреси з навару льону, розтирання маслом, вигрівання у гарячому зерні [2].

Приймаючи пологи, баба намагалася через виконання певних обрядів та магічних дій прищепити дитині необхідні риси характеру: хлопчикові, "аби господарем був", пуповину відсікали на сокирі, а дівчинці, "щоб доброю пряхою була", — на гребені. Одночасно вона застосовувала й оберегові прийоми. Щоб вберегти дитину, її окурювали димом, у рукав сорочки, в яку завертали новонародженого, клали вузлик з "печиною" (шматочок глини від печі), кусень хліба з салом або сіль та свічу. Ще один такий самий вузлик кидали на перехрестя доріг зі словами: "На тобі, чорте, плату!"

Коли утаємничені процедури завершувалися, давався певний знак: або вивішувалася на високій жердині сорочка породіллі, або, як це прийнято у верховинців Карпат, стріляли з рушниці чи розпалювали багаття. Це слугувало для сусідів та родичів сигналом, що можна провідати породіллю — такі провідування називалися одвідками. За звичаєм, приходили лише заміжні жінки з невеличкими подарунками "на зубок" — пирогами, ласощами.

Одвідки іноді поєднували з обрядовою купіллю, якій надавали великого значення — адже вона виконувала і гігієнічні, й оберегові функції, пов'язані з водою. За народними уявленнями, вода символізувала силу та чистоту. Аби дитина росла здоровою, використовували освячені трави та квіти ("свячене зілля"); у купіль дівчинки додавали меду та квітів, іноді й молока ("щоб гарною була"), хлопчикам клали корінь дев'ясилу ("щоб сильними були") або сокиру ("щоб вміли майструвати"). Кожен, хто приходив до хати під час купелі, мав кинути у купіль монету "на щастя".

Скупану дитину обсушували біля палаючої печі, що знову-таки диктувалося вимогами не тільки гігієни, а й давніх звичаїв — прилученням до домашнього вогнища та роду. Вшановування новонародженого та частування породіллі бабою-повитухою й близькими сусідками мало назву "родини". Головною дієвою особою на них була баба-повитуха, яка накривала стіл і приймала гостей. За традицією, не можна було приходити на родини з пустими руками, тому йшли з дарунками — полотном для пелюшок та обрядовою їжею. Вшановуючи породіллю, бажали їй та її дитині щастя і здоров'я: "Щоб дитина була багата, як земля, дужа, як вода, щоб у коморі і в оборі всього було доволі". Вшановували і бабу-повитуху: чоловік породіллі частував її хлібом-сіллю та підносив подарунки.

[2] *Болтарович З. Є.* Народна медицина українців. — Київ, 1990. — С. 78.

Ікона-портрет родини Костянтина Прухніцького з с. Черемошня. 1742 р. НМЛ, Львів.

Найважливішим моментом родильної обрядовості був звичай прилучення новонародженого до громади, який нерідко поєднував декілька обрядових дій: ім'янаречення, хрестини та обмивання ("зливання"), хоча ці обряди могли виконуватися й окремо. Звичай ім'янаречення пов'язувався з переконанням, що гарно обране ім'я має сприяти щастю та добробуту немовляти. Цей звичай відтворював і усталені норми моралі та звичаєвого права, нерідко проявляючись через відповідні символи. Наприклад, дитині, яка народжувалася поза шлюбом, давали негарне ім'я на ознаку незаконного її народження.

Звичай хрестинного обіду базувався на бодай і умовній участі в ньому всіх мешканців села, символізуючи тим самим причетність новонародженого до громади[3]. Головними дієвими особами у ньому виступали кум і кума, які сприймалися не просто хресними батьками: вони розглядалися як представники громади і водночас як посередники між громадою та батьком дитини. Останній статус кумів мав особливе значення.

Обряд хрестин у XVII ст. почав набувати більш широкого значення. Він уже сприймався як акт прилучення дитини не лише до громади та кола родичів, а й до всього християнського світу. Серед українців побутувало декілька варіантів хрестин: суто народні, християнізовані та змішані. Як правило, переважали хрестини, що поєднували народні і церковні елементи: спочатку дитину хрестили в церкві, а потім влаштовували гостину в колі сім'ї. Це знайшло, до речі, відбиток в усталених висловах: "йти на хрестини", "йти на хлібосілля", "йти на збір".

Суто церковний обряд переважав у західних реґіонах України. Там люди вважали: поки дитина не хрещена, мати не може навіть годувати її. Серед гуцулів, наприклад, було заведено, йдучи до церкви, стелити на поріг петик (верхній одяг), на який клали дитину. Після того як мати тричі переступала через дитину, кума брала її на руки і виносила у сіни. Там баба клала під поріг ніж, а кума, переступаючи поріг, подавала ніж через вікно. Після цих магічних обрядів куми несли дитину до церкви на хрещення.

В обряді хрестин важливу роль відігравали куми, або другі батьки новонародженого (у церковному варіанті — хрещені батьки), яких запрошував батько немовляти. На Середній Наддніпрянщині обирали переважно одну пару кумів із близьких родичів; на Волині — дві-три пари, причому як з близьких, так і з далеких родичів; на Поділлі — до п'яти (з родичів і знайомих), на Наддністрянщині — до десяти пар, так званих "нанашок".

Відмова від кумівства вважалася за гріх. Але й відповідальність у кумів була великою: вони справляли для похресника усі хрестильні обряди, а також пострижини та весілля. У свою чергу, батьки похресника несли кумам пироги, а підростаючі похресники щороку провідували своїх других батьків (і бабу-повитуху), несли їм "вечерю".

Після хрестин у церкві куми й сусіди збиралися до хати новонародженого за святковий стіл. Обов'язковою стравою на гостинах була "бабина каша". Закінчувалися хрестини відвідуванням кумів батьками новонародженого, які приносили у дарунок сім хлібів і полотно. У гуцулів хрестини закінчувалися тим, що хрещені батьки дарували похресникові до весілля коня, корову чи овець. Від цього моменту між кумами і батьками дитини встановлювалися свояцькі стосунки.

---

[3] *Малинка А. А.* Родины и крестины // Киев. старина. — 1898. — № 5. — С. 254—286.

Родильні обряди завершувалися пострижинами — традиційним відзначенням річниці від дня народження дитини. На цю подію обов'язково запрошували повитуху та хрещених батьків. Посеред хати на долівці простеляли вовною догори кожух (як обереговий знак), садовили на нього хлопчика, і названий батько вистригав своєму похресникові трохи волосся навхрест. У гуцулів такий обряд мав назву "обтинання" ("рубання", "обрубування") і проводився двічі: через місяць після народження (як знак прилучення дитини до роду) і в рік повноліття, символізуючи перехід підлітка до нового соціального стану. У більш давні часи обтинання виконували сокирою, пізніше для цього використовували ножиці.

Дівочий різновид пострижин — обряд заплітання (у Закарпатті він проводився через п'ять років після народження) — урочисте плетення навхрест перших кісок. Для цього ритуалу батьки запрошували хрещену мати, якій дарували калача та хустку.

Весільна обрядовість відігравала серед українців найважливішу роль у процесі створення сім'ї: вона становила справжню народну драму, що включала ігрові дії, танці, співи, музику. Вся весільна обрядовість розподілялася на три цикли: передвесільний, власне весільний і післявесільний. У свою чергу, кожен із циклів складався з низки обрядів. Передвесільна обрядовість включала сватання, умовини, оглядини.

Усе починалося зі сватання ("рушників", "словин", "брання рушників", "змовин"), коли представники роду молодого і молодої домовлялися про весілля. Історично склалися три основних варіанти сватання: найбільш архаїчний, пов'язаний з умиканням молодої; сватання дівчини до парубка; класичне сватання дівчини через старостів молодого.

Сватання з умиканням добре описано Бопланом стосовно XVII ст.: "Хоч хлібороби вважаються кріпаками, одначе здавна користуються правом і свободою викрадати під час танку шляхетних дівиць, навіть дочок свого поміщика. Але при цьому моторність і спритність необхідні: викрадач неодмінно повинен вислизнути із здобиччю в сусідній лісочок і переховуватися там не менше 24 годин. Лише тоді прощають сміливця; інакше пропала його головонька" [4]. Єдиною умовою такого викрадання мала бути попередня згода самої дівчини. Власне, попередня домовленість і становила суть сватання.

Другий варіант сватання — дівчини до хлопця — мав у XVII—XVIII ст. в Україні значне поширення і відбувався двома шляхами: сватання самої дівчини і сватання хлопця свахою дівчини. До самостійного сватання дівчина вдавалася переважно тоді, коли хлопець її ошукав. Такі випадки зустрічалися і серед інших народів. У такому випадку дівчина приходила до хати хлопця і, звертаючись до нього на ім'я, говорила: "Я бачу по тобі, що ти людина добра, що дружина твоя буде щасливою і матиме дбайливого господаря. Прошу тебе, одружися зі мною". Таке ж прохання вона адресувала батькам парубка. Коли сватання парубка відбувалося за участю свахи дівчини, воно проходило у класичному варіанті: за допомогою алегоричних розмов про куницю та мисливця або про красну дівицю та доброго молодця: "Йду з далекої сторонушки, нерідної, але від родичів красної дівиці. Знемагає її серденько по доброму молодцю; вона сохне в самотині, мов трава на горючому піску..."

[4] *Боплан Г.-Л.* Опис України. — Київ, 1990. — С. 75.

Невідомий художник. Вінчання. Друга половина XVII ст.

Традиційне сватання, особливо поширене з XVIII ст., відбувалося у формі переговорів послів молодого з батьками дівчини. Весь складний обряд сватання стисло описаний Т. Г. Шевченком: "Покохавшись літо чи то два... парубок до дівчиного батька й матері посила старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних, коли батько і мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або саморобну хустку" [5].

Бувало, однак, що дівчина не давала згоди на одруження. Тоді вона повертала старостам принесений ними хліб, а молодому "дарувала" гарбуза чи макогона. У такому випадку про хлопця казали, що він "вхопив гарбуза" або "облизав макогін". У західних районах України було прийнято будувати парубкові на подвір'ї здоровенного макогона з соломи — "на громадську потіху, що, мовляв, не в своє встряв". Щоб уникнути сорому через відмову, часом посилали "розвідника", який мав довідатися про наміри дівчини та її батьків. Коли це не вдавалося, йшли сватати пізно ввечері, щоб зберегти сватання в таємниці [6]. На Гуцульщині, де більше турбувалися про майновий стан молодих, напередодні сватання робили обзорини — оглядали господарство молодих.

Подібні обряди — вони мали назви "оглядини", "обзорини" чи "переглядини" — були поширені й в інших районах України, щоправда, проводилися після успішного сватання. Основне призначення цих обрядів — оговорити умови весілля. Невдовзі після цього влаштовували заручини ("полюбини", "хустки", "сватанки", "запоїни") — перший весільний обряд, що набував законної чинності. Після його проведення засватані дівчина і парубок вважалися нареченими. Відтепер вони вже не мали права відмовитися від шлюбу, а якщо таке траплялося, то винні мусили відшкодувати завдані збитки та ще й "за образу", бо вважалось безчестям розладнувати весілля.

Заручини за своєю спрямованістю та функціями нагадували весілля. Як і на весіллі, молодий з дружбою і молода з дружкою запрошували гостей, сватів і родичів до хати молодої, де відбувалися церемонії поєднання двох родів. Власне, довкола цієї ідеї і вибудовувалася вся передвесільна обрядовість. Вона включала три основні ритуальні дії:

[5] *Кравець О. М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. — Київ, 1966. — С. 31.

[6] Архів державного музею етнографії та художнього промислу, ф. 1, од. зб. 202, с. 108.

посад молодих, благословення батьків та обдаровування наречених.

Сенс церемонії посаду — у висловленні молодими взаємної згоди на шлюб та його освяченні двома родами. Символом єднання були рушник та хліб. Молодих виводили на посад, старший староста накривав рушником хліб, що лежав на столі, клав на нього руку дівчини, зверху — руку хлопця і перев'язував їх рушником. Після цього ритуалу молода перев'язувала старостів рушниками, а всіх присутніх обдаровувала хустками, полотном або й сорочками. В Карпатах, де збереглися більш архаїчні обряди, цей ритуал здійснювала мати дівчини: вона обсипала молодих пшеницею та білою вовною і подавала їм мед, що символізував єдність молодих та їхніх родів.

Після церемонії починалося урочисте благословення молодих батьками. Останні, за звичаєм, сідали на лаву, застелену кожухом (символ добробуту родини), а староста підводив до них молодих за хустку: за один кінець він тримався сам, а за два інших — молоді. Батьки хлібом-сіллю тричі благословляли наречених, примовляючи: "Благословляємо вас щастям і здоров'ям, віком довгим і розумом добрим, долею щасливою". Молоді, стоячи на рушнику, тричі кланялися батькам, приймаючи благословення. По його закінченні родичі обмінювалися подарунками, а крім того, обдаровували наречених. Звичайно не обходилися рушниками та хустками, а дарували хто худобу, хто пашню.

На ознаку того, що дівчина і хлопець заручені (нерідко під час заручин відбувалося обмінювання перснями), вони отримували певні атрибути: наречений — барвінкову квітку, наречена — червону стрічку у коси або квітку (на Буковині — траву). В західних районах більш поширеними були вінки, які плели в так звані барвінкові дні. На Гуцульщині вінок змащували медом і вкривали позолотою. Дівчина не знімала його аж до шлюбу, навіть спала в ньому. Існувало повір'я: якщо вінок пропаде — не буде щастя у подружньому житті.

Між заручинами та весіллям відбувалася підготовка до урочистості, обставлена низкою обрядів. Основних із них було три: дівич-вечір (або барвінкові обряди), бгання короваю та запросини на весілля. Усі ці дії колись були розписані по днях, відповідних до усталеної традиційної символіки:

Суботонька — то збірний день,
Неділонька — то весільний день,
Понеділок — їздав дівку,
У вівторок — пиймо горілку,
У середу — покотили бочку,
А в четвер — до домочку.

Щоправда, у різних реґіонах України існувала своя символічна система, вплетена в загальну реґіональну культуру. Вона виявлялася, зокрема, у побутуванні різних обрядів: для Західної України більш притаманною була барвінкова культура, для Східної — коровайна. Перехідною зоною цих культур було Поділля: там молода із дружками у п'ятницю йшла до лісу за барвінком і у цей же день родичі та сусідки сходилися на випікання короваю. Як би реґіонально не розподілялися ці два весільних обряди, вони мають єдине і дуже давнє коріння, пов'язане з шануванням культу рослин і предків. Його відгомоном стало обрядове виголошення "прощі", що здійснювалося старостою перед тим, як збирати барвінок.

Вічнозелений барвінок, відповідно до традиційної культури українців, був символом вічності кохання та шлюбу і, природно, одним із головних елементів весільної обрядовості. З ним пов'язано декілька обрядових дій: збирання, материнське благословення, виготовлення вінків та їх надягання. Збирати барвінок йшли у супроводі музики, пісень, з

хлібом, вівсом та горілкою. В Галичині було прийнято йти по барвінок усією молодіжною громадою, на Бойківщині молода йшла з дружками та малим хлопцем, у Закарпатті — лише дружки молодої та молодого, а на Наддніпрянщині — невелика група молоді, яка мала виготовити вінок як прикрасу до короваю. Сплетені з барвінку вінки іноді мастили медом, додавали кілька зубків часнику (як обереговий знак), уплітали китиці вівса. Вінок клали на хліб і несли їх до батьків на благословення.

У східних та центральних районах України більш поширеним передвесільним обрядом був дівич-вечір ("дівичник", "вечорина", "вечоринка", "дружбини", "пироги", "збірня", "головиця", "заграванка", "заводини"), також пов'язаний з барвінковими обрядами: крім виготовлення гільця ("вільця", "квітки"), дівчата плели і вінки. Ними не тільки прикрашали молодих та дружок, але й вдягали на руки всім, хто запрошувався на весілля.

Дівич-вечір влаштовували напередодні весілля як символ прощання з холостяцьким життям. Такі молодіжні вечори робили окремо в оселі молодої та молодого. Особливою ж ліричністю він відзначався в дівочій громаді. Саме там виготовляли весільне гільце — вишневу чи соснову гілку, прикрашену стрічками, букетиками колосків. Воно символізувало незайманість, красу та молодість. Разом із завиттям гільця виготовляли квітки та вінки для молодих. Одягання вінків супроводжувалося ритуалами. На долівці розстеляли біле покривало-полотно, на нього ставили хлібну діжу. Зверху клали подушку, і на все це сідала молода, яку мав розплести молодший брат. Після розплітання коси дівчата прикрашали голову молодої весільним вінком. Колись ці дії виконувала мати.

Весільна мати (старша дружка) садовила біля молодої молодого, чіпляла йому вінок і накривала обох рушником та посипала житом (символ родючості). Після цього молодих величали князем та княгинею, і вони відтепер мали зібрати свої дружини ("весільний поїзд"). У цьому обрядовому елементі відобразилися давні взаємини між родами, виявляючись у їхньому протистоянні. Протистояння було особливо характерним для першої частини весілля, коли відбувалася боротьба між двома родами; з укладанням між ними угоди (ритуал розподілу короваю) взаємини ставали дружніми.

Весільний поїзд в українців, як правило, був великим, підкреслюючи тим самим урочистість події. Дружину нареченого складали староста, підстароста і дружко (у Галичині та на Волині він називався маршалком) — розпорядник весілля та його помічник — піддружий, а також ціла група нежонатих хлопців — бояр, дружбів, яких очолював старший боярин. Дружину нареченої представляли старший дружко (боярин), дружки, дружби, свахи та старости. Згідно із традиційними уявленнями, при формуванні весільного поїзда обов'язково дотримувалися правила — обирати до поїзда непарну кількість "дружинників", щоб парою стала наречена.

Крім дружинників, у весіллі брали участь ще весільні чини, кожний з яких виконував свою обрядову роль, адже українське весілля становило драму. Розпоряджався весільним дійством дружко або староста (сват), йому допомагала старостина (сваха, свашка), що розпоряджалася подарунками, краянням хліба, покриванням молодої. До почту молодих входили й особи, які виконували якісь одномоментні функції: світилка, що стежила, аби не згасли свічки при виконанні обряду посаду, хорунжий, що ходив з весільною корогвою, "солов'ї", які "продавали" придане нареченої,

гудаки ("веселики", "музики"), що забезпечували музичний супровід весілля, кошельник — розпорядник обряду обдарування; обряд пов'язування намітки виконували приданки, закосяни, свашки, випікання короваю — коровайниці, виготовлення вінків — вінкоплетниці, перевезення приданого — візники ("возниці", "кодаші"). Усі ж учасники весілля мали спільну назву весільних гостей ("сватів", "сватьбових").

Весільний поїзд відзначався особливою мальовничістю, що відображалося як у одязі його учасників, так і в спеціальних атрибутах. П. Коломийченко, яка досліджувала весілля, так подає опис дружини: "... дівки надівають вишиті сорочки, плахти, красні запаски, літом — корсетки і черевики, а зимою — юбки і чоботи, цвітки і стрічки, а парубки — синії жупани, червоні пояси та сірі шапки. Кожен учасник весільного поїзда, виконуючи свою роль, ніс якусь річ: піддружий — горілку і хліб, свашки — чоботи — подарунок для тещі, старости — барило та борону батькові, а матері — прялку, та всім гостям — шишки..." [7]

Поки молодий та молода збирали свої дружини, коровайниці ("шишкарниці", "шишкобгайниці") — заміжні і добропорядні жінки — готували коровай та весільне печиво ("дивень", "лежень", "теремок", "гільце", "шишки", "гуски", "калачики", "полюбовники"). Головним весільним хлібом в українському весіллі був коровай. На думку М. Ф. Сумцова, це священний хліб, що мав велике ритуальне значення, переважно жертовного характеру. Він фактично замінив собою тварин, яких колись приносили в жертву (до речі, слова "корова", "кров", "коровай" — одного кореня). Пізніше коровай сприймався як дар роду молодим, символ їх мирного єднання.

Ця ідея просякувала всі дії коровайної обрядовості, яка складалася з двох частин: з обрядів, пов'язаних з приготуванням короваю, та обрядів, що супроводжували його розподіл. Символом злагоди коровайних обрядів було випікання "двійняток" — печива, що символізувало подружню єдність, спільність дій коровайниць: їх, за звичаєм, зв'язували рушником і так вони мусили місити тісто, виліплювати оздобу, обмивати руки. Існувало повір'я, що вдало спечений коровай принесе молодим щастя, тріснутий віщує розлучення, а покручений — лиху долю. Тому коровайниці "улещували" коровай приказками та піснями:

Світи, місяцю, з Раю
Та нашому короваю,
Аби був коровай красний
Та, як сонечко, ясний.

Останній обряд, пов'язаний з короваєм, — його розподіл. Він відбувався відразу після покривання молодої і символізував єднання двох родів та прилучення до них молодих.

Власне весілля розпочиналося із запросин, що включали урочисте виряджання дочки і сина та ритуал запрошення гостей, який був неоднаковим у різних регіонах України: в південних районах, як правило, запрошував молодий, в Карпатах — спеціальні посередники — звачі, на Поділлі молоді ходили на запрошення разом. Просили переважно родичів, близьких знайомих та сусідів, а у невеликих селах — усіх його мешканців. Не годилося запрошувати при випадкових зустрічах на вулиці, що відбилося в іронічному прислів'ї: "Просили по дорозі, аби не були на порозі".

Напередодні весілля молодий зі своїм почтом збирався їхати по молоду. Виряджала молодого мати, дотримуючись всіляких магічних дій: вона напи-

[7] ІМФЕ НАН України, ф. 14—5, од. зб. 397, арк. 21.

нала на сина вивернутий догори вовною кожух, обсипала його зерном та дрібними грішми. Після таких ритуальних дій він їхав по наречену. Схема поїздки має два варіанти: більш давній, архаїчний (з дому нареченого до оселі нареченої і знов до свого дому), і пізніший (з дому нареченого до хати нареченої, далі до церкви, відтак знов до молодої, нарешті, повернення з молодою до батьківської оселі). На шляху весільного поїзда молодого родичі молодої влаштовували перейму, вимагаючи викупу за молоду. Такі викупи протягом весільної обрядовості повторювалися ще кілька разів: біля воріт нареченої ("ворітна"), в сінях, де молоду охороняли дружки, та у весільній залі, за місце біля нареченої. Останній викуп — так званий весільний пропій — відбувався наприкінці весілля.

Важливою складовою частиною весільної обрядовості є вінчання — церковне освячення шлюбу. Воно повинно було проводитися в один день з народним весіллям, але за традицією відбувалося переважно до весілля: або відразу після сватання, або після заручин, а іноді напередодні весілля у п'ятницю. Принаймні вінчання мало відбутися до посаду — центрального дійства в народній весільній обрядовості [8].

З органічним входженням вінчання в систему весільної обрядовості складалася своєрідна ритуалізована компонента, що поєднувала і церковні, і суто народні елементи. Крім вінчання, вона включала церковне освячення згоди молодих на шлюб, прощі — прохання молодими благословення батьків. Ті, споряджаючи своїх дітей на вінчання, благословляли їх "прощівним хлібом", бажаючи "ніколи не знати нужди та жити у мирі". Під час вінчання весільна матка тримала на плечах у молодого свічку та калачі, а весільний батько — свічку на плечах молодої.

Найдраматичнішим моментом весілля був обряд покривання молодої, що символізував перехід молодої до громади жінок та під владу чоловіка і слугував знаком примирення родів — після цього розпочиналися загальні веселощі. Обряду покривання передували два важливих дійства: торг за місце молодого біля молодої та обдарування короваю. Символічні дії розплітання коси та покривання голови молодої очіпком і наміткою підкреслювали ієрархічність сімейних взаємин.

Колись обряд розплітання здійснювався в домі молодої приданками та свекрухою, наприкінці XVIII ст. — як у хаті молодої, так і в оселі молодого — приданками, свекрухою, а іноді й самим молодим. Молоду садовили на діжу, брат або приданка розплітали їй косу і мастили волосся маслом або медом. Обряд посаду нерідко поєднувався із покриванням: свахи покривали голову нареченої білою наміткою — серпанком, поверх якої надягали весільний вінок.

Більш архаїчний обряд покривання зберігся на Гуцульщині. Там, як відзначає Н. І. Здоровега, під кінець вечері молоду кликали до комори, музики при цьому грали дуже сумну мелодію. Як тільки молодий чув гру скрипки, він забігав до комори і мусив зубами перекусити "шварку" — тасьму, яка тримає "бовтиці" (металеві прикраси) в косах молодої, а хтось із присутніх тягнув за нитку, і розсипався весь пишний убір гуцульської княгині [9]. Відтепер молода переходила до жіночої громади, використовуючи відповідний головний убір. Вона заплітала дві коси, закручувала їх

[8] ГМЭ, ф. 7, оп. 1, спр. 1530, арк. 31.

[9] *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — Київ, 1974. — С. 118.

у кружок на "хомевку", "кибалку" або "кичку", надягала очіпок, а зверху вив'язувала перемітку чи хустку.

Весілля закінчувалося циклом перезваних обрядів, своїми витоками пов'язаних з культом домашніх божеств. Основне їх призначення — прилучення молодої до сімейного вогнища чоловіка. За своєю структурою перезва складається з трьох основних обрядових дій: комори, єднання родин та циганщини ("ряджені", "ловчі"). Комора включала обряд перевдягання молодої, вивід її до гостей та демонстрацію цнотливості. Коли комора доводила "чесність" молодої, весілля набувало особливо радісного звучання. Молода вдягалася в одяг переважно червоного кольору, гостей прикрашали червоними стрічками та червоними поясами, подавали підфарбовану соком калини горілку, вшановували батьків за добре виховання дочки.

У понеділок, передостанній день весілля, молоду "привчали" до домашньої роботи в хаті чоловіка, доручаючи їй мазати піч, приносити воду або готувати страви. Закінчувалося весілля, як правило, у вівторок рядженням. Весільні гості переодягалися, з музикою йшли селом, випрошували, а то й крали курей, гусей, робили складчину і продовжували веселощі в домі батька молодого.

З тим, аби зміцнити зв'язок молодих із батьками та полегшити адаптацію нареченої в новій оселі, народна мудрість передбачила цілий ряд післявесільних обрядів. Через день-два молодий кликав на пропій ("перепивки") всіх родичів. Якщо у батьків одружувався останній син або виходила заміж остання дочка, для батьків плели вінки й одягали їм на голови. Приймаючи вінки, вони казали: "Щоб і ви діждалися своїх вінків".

У першу після весілля неділю влаштовували "великі пироги". Молода сама пекла пироги і разом з чоловіком везла до своїх батьків. На Поділлі такі відвідини називалися "розхідним борщем", а у гуцулів — "мінами": під час мін тесть віддавав молодому те, що мінив (обіцяв) йому, коли укладали шлюбну угоду. Останній повесільний ритуал — калачини — відбувався через місяць. Молодий купував калачі та напої, запрошував весільних батьків та гостей, щоб "запити" своє господарство. Цей обряд нагадував весілля в мініатюрі: запрошені на нього веселилися, співали, танцювали, нерідко стріляли з рушниць на честь молодих та їх батьків.

Весілля, що побутувало в середовищі українців в XVII—XVIII ст., найбільш повно зберегло суто традиційні риси, позбавившись разом із тим архаїчних елементів.

Поховально-поминальні ритуали. Смерть людини завжди сприймалася як велике горе, й у той же час як неминучість: "Якби не вмирали, то під небо б підпирали". Неоднозначне ставлення до смерті зумовило формування складної системи похоронних ритуалів, відповідних до світоглядних уявлень людей щодо життя і смерті. Згідно з цими уявленнями, людина мала три субстанції: тіло, душу та дух. Смерть означала відторгнення від тіла як душі, так і духу. Але якщо душа назавжди покидала тіло, то дух за певних умов міг повернутися до тіла чи просто на землю, що вважалося неприродним.

Отже, треба було протидіяти незвичним явищам і сприяти природному процесу. Саме такі завдання покликані були виконувати поховальні ритуали. Вони повинні були спрямовуватися як на забезпечення успішного переходу душі небіжчика у світ предків, так і на охорону живих від шкідливого впливу духу мерця.

Звідси — надзвичайна вираженість сакрального у поховально-поминальній обрядовості, для якої кожен, здавалось би, незначний елемент набуває особливого магічного значення, звідси ж і особлива регламентація дій, пов'язаних з похованням небіжчика. Більш того — регламентувалася поведінка і живих людей, бо, за народною філософією, смерть — лише перехідний ступінь до життя у потойбічному світі, пов'язаному із земним життям. Причому світ предків здатний впливати на земне життя відповідно до поведінки людей. Словом, смерть і життя, обрамлене ритуально-обрядовою системою, розумілися як взаємозв'язаний і єдиний процес. Згідно з цим і поховально-поминальну обрядовість прийнято трактувати як єдину сакральну сферу, що поділяється на дві основні частини: похорон і поминки.

Похорон — система ритуальних норм поведінки та обрядових дій, пов'язаних зі сповіщенням про смерть, підготовкою небіжчика до похорону та його проводами.

Коли вмирала людина, про це сповіщали всіх родичів та однодумців. З цією метою на вікнах хати, де лежав небіжчик, вивішували білі хустки або перемітки. Серед верховинців було прийнято розкладати перед хатою покійного велике вогнище, гуцули у такому випадку сурмили у трембіти.

Смерть позначалася на поведінці всього оточення померлого і навіть на поведінці всіх односельців. Життя у цей час уповільнювалося і затихало, бо не можна було кричати і голосно розмовляти, не можна виконувати роботи, що створюють шум; у хаті, де лежав небіжчик, взагалі заборонялося працювати, як не можна було вивозити гній, садити капусту чи підсипати яйця під квочку — все завмре. З цієї ж причини з двору, де був померлий, вивозили вулики та все насіння, намагалися з хати винести й кота, бо, якщо той стрибне через покійного, останній перетвориться на упиря [10].

Особливо делікатно ставилися до душі померлого: якщо у хаті літає муха, не можна її бити, бо не виключено, що саме вона і є його душею; заборонялося пити воду в хаті небіжчика, адже її могла пити душа; коли хтось хотів сісти на лаву, мусив подмухати, аби не сісти на душу покійного [11].

На час похорону дівчата розпускали волосся, чоловіки ходили без головних уборів. Коли приходили до хати небіжчика, читали "Отче наш", цілували покійного в руку (крім неодружених — не буде дітей) і віталися, але не традиційним "Добрий день", а іншою формулою — "Здорові будьте".

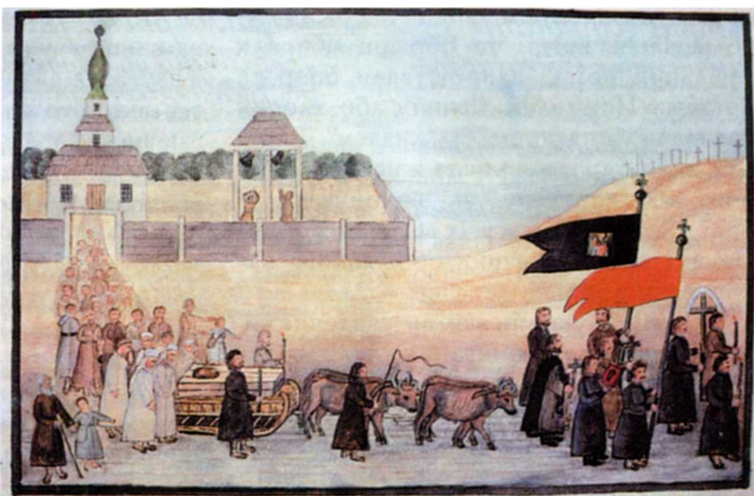
За народними уявленнями, особливо важливим вважалося те, як людина померла: спокійно чи в агонії. Якщо вона вмирала тяжко, це був знак того, що покійник за життя знався з нечистою силою і, отже, міг заподіяти шкоду живим. Аби запобігти цьому, існували різноманітні магічні дії: "ламали коника", тобто знімали із даху коника, щоб дати можливість душі покинути тіло, просвердлювали черінь, спалювали заслінку, дзвонили у дзвони. В руки вмираючого чи померлого вставляли запалену свічку, освячену в Стрітення або у Великий четвер, а очі затуляли монетами (бо якби покійник на когось подивився, той помер би).

Але ж і цього вважалося замало. Тому ще й на похоронах застосовували оберегову символіку, вдаючись до таких магічних охоронних дій, які створювали штучні перепони для виходу "наглих"

---

[10] Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія. — Київ, 1991. — С. 499—501.

[11] *Ульяновська С. В.* Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості // Народна творчість та етнографія. — 1989. — № 3. — С. 38—39.

Похорон на Київщині. З альбому де Ля Фліза. Перша половина XIX ст. НБУВ. ІР, Київ.

мерців та їх "духу" з могили: вбивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, посипали очі чи могилу маком, завалювали її камінням або сміттям.

Коли ж людина вмирала "нормальною" смертю, обряд поховання був зовсім іншим. Насамперед небіжчика готували до поховання за усталеними звичаями. Попервах омивали душу: перед померлим ставили посудину з водою, у якій, за повір'ями, купалася душа, перш ніж відлетіти на той світ. Посудина з водою повинна була стояти 40 днів — стільки, скільки душа прощалася з тілом.

Після омовіння небіжчика обмивали й обряджали у нове — смертне — вбрання: літніх — у переважно темні кольори (бойки, навпаки, вбирали покійного у біле "шмаття", а гуцули завивали у біле полотно), молодих дівчат — у спідниці синього, зеленого та жовтого кольорів, які в народі вважалися жалобними. З жінок знімали всі прикраси, пов'язували хусткою або вдягали намітку. На чоловіків завжди надягали шапку, а коли священик був проти цього, головний убір клали поруч з покійником або йому під голову.

У багатьох районах України померлому одягали тільки панчохи або традиційні калаги — панчохи, зшиті з легкої тканини. З цього приводу навіть побутувало прислів'я: "Кілько не роби, то все рівно босим поховають". Переважно в західних районах України покійного обов'язково взували в жовті або чорні чоботи (попередньо витягнувши всі металеві цвяхи: в труну не можна було класти жодних металевих предметів, окрім мідного хреста), що було пов'язано із віруванням: на тому світі невзутий попече ноги, як перелітатиме через вогонь або "вогненну ріку".

Певною своєрідністю в Україні відзначався похорон неодружених. На знак того, що померла молода людина, біля її тіла встановлювали деревце ("весільне гільце"). Вбирали неодружених померлих у весільний одяг. Молоду дівчину, наприклад, ховали у вінку, зі стрічками або у фаті, на середній палець правої руки надягали перстень з воску, до руки прив'язували весільного рушника, волосся розплітали. Її родичі роздавали всім присутнім подарунки, як на весіллі, на віко труни клали весільний коровай. Неодруженого хлопця так само прибирали у весільний одяг з усіма атрибутами: весільними квітками, рушниками, червоною хусткою.

Під час похорону виконувалися і суто весільні звичаї та обряди: обирали весільний поїзд, запрошували бояр та дружок. Померлих дівчину або хлопця називали "княгинею" і "князем". Іноді для них обирали з числа живих нареченого або наречену, які виконували ці ролі з дотриманням усіх весільних обрядів. На могилі дівчини обов'язково закопували весільне деревце.

Згідно з українськими уявленнями, небіжчика після обмивання клали на лаву, підстеливши під нього кожух, і лише пізніше — у труну, ногами до дверей: чоловіків — праворуч од вхідних дверей, жінок — ліворуч. Звичай ставити труну на стіл з'явився порівняно недавно, але за змістом він такий самий, як і звичай ставити труну на лаву: і в тому, і в іншому випадках йшлося про прилучення до домашніх божеств та прощання з ними.

Віддавна так повелося, що поки покійний знаходиться вдома, біля нього чатують родичі та старенькі сусіди (щоправда, побутував звичай залишати тіло господаря родини в його хаті, сім'я у цей час перебиралася на нове місце). Вони співали побожних пісень або розповідали про небіжчика. Існували в Україні й архаїчні звичаї — "ігри при мерцеві", а в Карпатському реґіоні — ще й "ігри з мерцем", що генетично пов'язані з давньослов'янськими тризнами (букв.: боротьба, змагання) [12], які описані наприкінці XIX ст. В. Шухевичем та В. Гнатюком. Ігри нагадували звичайні молодіжні забави, спрямовані на те, аби "зробити веселість між людьми, бо тоді і домашнім стає легше на серці" [13]. Щодо ігор з мерцем, то їх сенс ще не остаточно з'ясований, хоч за своєю спрямованістю вони тяжіють до культу предків. Хлопці, які зібралися біля труни померлого, "приміром, тягають мерця за ноги і кличуть, щоби вставав і бавився з ними, тягають за волосся і питаються, чи відгадає, хто потяг..."

Особливою магічністю дій відзначався винос труни із мерцем, бо з цим пов'язувався захист родини та господарства від його шкідливого впливу. Намагаючись перешкодити померлому відшукати зворотний шлях додому, його виносили ногами вперед переважно через задні двері або через хлів, тричі постукавши труною об поріг хати, щоб покійник попрощався із пращурами і додому більше не повертався. Як тільки труну виносили з хати, на її місце кидали новий горщик, аби він розбився — символ оновлення життя, а шлях, яким виносили труну, посипали житом та ячменем, щоб в домі більше ніхто не вмирав.

В українців Карпат було прийнято перед тим, як нести покійника на цвинтар, виголошувати. перед домовиною, що ставили на подвір'ї, "прощу". Її виголошував від імені померлого священик — прощаючись і прохаючи прощення. Всі присутні ставали на коліна, прихиляючи голови до віка труни. Після цього родичі покійного роздавали "поману" — пам'ятку про померлого: сердак, пояс, сорочку, перемітку. На користь усіх присутніх жертвували також біле теля, лоша або ягня, а після закінчення поховання робили поману в церкві.

Українці суворо дотримувалися напівцерковного звичаю "печатати могилу", якого не знають інші народи. Священик під церковні піснопіння позначав лопатою хрест над могилою, а потім навхрест кидав на труну землю. Як відзначав ще Д. К. Зеленін, поховання без та-

[12] *Волков Ф. К.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград, 1916. — Т. 2. — С. 640—641.

[13] *Шухевич В.* Гуцульщина. — Львів, 1899—1908. — Ч. 3: 1904. — С. 38; *Гнатюк В. М.* Похоронні звичаї і обряди // Етнографічний збірник. — Львів, 1912. — Т. 31. — С. 204.

кого печатання українці вважають неповним, лише воно не дає покійнику вийти з могили [14]. Доповненням до цього оберегового звичаю було встановлення на могилах хрестів. Вони, як правило, робилися дерев'яними, іноді у вигляді каплички. Було прийнято пов'язувати хрести рушниками, а на могилах хлопчиків та неодружених чоловіків — хустками. Відзнакою могили козака був дерев'яний спис із прив'язаною до нього хусткою, що символізувало військове знамено [15].

Поховання українських козаків відзначалося своєрідністю, як і все їхнє життя. Адже рідко коли козакові випадала спокійна смерть, коли ж таке траплялося, то знов-таки не вдома, а десь серед поля. Тоді його супутники насипали на його могилі пагорбок, встромляли списа, а хустину, якою накривали небіжчика, привозили священику, аби той вчинив над нею релігійний обряд та посипав землею.

Найчастіше ж козаки, приречені ворогами-католиками на шибеницю, конали на палі або стовпі з гострим шпичаком на кінці, щоб умерти так, як умирали предки. "Так умирав мій дідусь — царство йому небесне! — писав Дмитро Яворницький. — Так помер мій батько — нехай він царює на тім світі! Так і я хочу померти — спадковою стовповою смертю. А відтак лежали козаки в степу непоховані... Омиті дощами, овіяні вітрами, лежали доти, поки від них залишалися голі кістяки і поки між кісток не проростала зелена трава, а через очні отвори не пробивався високий бур'ян, — оце й було замість савана полеглому в боротьбі за батьківщину козакові..." [16]

По закінченні "звичайних" похорон для всіх присутніх улаштовували трапезу, обов'язковою стравою на якій було "коливо" ("канун") — варена пшениця з медом. Відразу після трапези ставили на вікно склянку води (в деяких регіонах — горілки) з окрайцем хліба, призначені для духу покійного. Адже він, за повір'ям, повертався додому протягом дев'яти днів. Наступного дня "несли сніданок" ("будили покійного") на могилу, тобто влаштовували традиційну ритуальну трапезу. Цим завершувалися похорони, і цим самим розпочиналися поминки.

Поминки — система звичаїв, пов'язаних з ушануванням померлого та всіх предків. Вони поділяються на дві групи: родові та вселенські. Перші присвячуються пам'яті близьких, другі — вшануванню всіх померлих загалом.

До родових поминок належить звичай "будити покійного" (третини), що відзначається на третій день після смерті; дев'ятини, сороковини та роковини — вшанування померлого у відповідні ритуальні дні; нарешті, Русальний великдень — спеціальний день (четвер перед Трійцею) поминання "нечистих" покійників (самогубців, утоплеників, померлих нехрещених дітей) [17].

Відзначення окремих поминальних днів пов'язується дослідниками із народними світоглядними уявленнями щодо життя і смерті, які пізніше переосмислювалися богословами. Вважалося, що на третій день тіло покидає душа, на дев'ятий — дух, на сороковий воно перестає існувати. Богослови ж цифрову символіку трактують інакше: цифра "3", на їхню думку, пов'язана з вірою у Святу Трійцю (Отця, Сина і Святого

---

[14] ІМФЕ НАН України, ф. 14—5, од. зб. 397, арк. 49.

[15] *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — Санкт-Петербург, 1883. — С. 196.

[16] *Яворницький Д. І.* З української старовини: Альбом. — Київ, 1991. — С. 7.

[17] ГМЭ, ф. 7, оп. 1, спр. 1240, арк. 19.

Духа), "9" — з прилученням померлого до дев'яти чинів ангелів, "40" — з біблійними сюжетами, зокрема з сорокаденними мандрами Ісуса Христа.

Кожне родове поминання влаштовувалося за єдиним сценарієм, включаючи три основні дії: заупокійну службу Божу, поминальну трапезу та відвідини могили. Як і на похоронах, на поминках дотримувалися традиційного звичаю залишати на підвіконні для померлого, якого поминають, склянку води (горілки) з окрайцем хліба, а також звичаю готувати ритуальну кутю (коливо, канун). Єдиним винятком з усталеного сценарію є звичай випікання на сороковий день після смерті так званої "драбинки" з тіста — символу сходження померлого на небо ("звичай проводів душі").

Відвідини могил також включали ритуальну трапезу біля покійного, але, крім неї, ще голосіння та тризну — ігри і кулачні бої. Останні є відгомоном стародавньої форми змагання біля могили померлого ("дратися по мертвеци"), які влаштовувалися не лише на родові поминки, а й на вселенські. Розпочиналися вони за три тижні до Масниці і тривали аж до Великого посту.

Щодо голосінь (стародавні "желенії"), то колись вони вважалися обов'язковою складовою поминальної обрядовості східних слов'ян, розглядаючись як символ віддання шани померлому. Пізніше, приблизно з XVII ст., вони в основному збереглися серед росіян, в середовищі українців стали зустрічатися рідше. Проте до них вдавалися й українки, особливо на похоронах та в поминальні дні. Поминальні голосіння нерідко закінчувалися веселими піснями — "щоб покійнички не ображалися, що невеселі йдемо від них".

Вселенські поминки включають дні вшанування всіх померлих, встановлені народним або церковним календарем. До них належать такі основні дні: "родительські суботи", що справлялися перед М'ясницями й Трійцею, Різдвяна вечеря (6 січня), Великдень, Проводи, що влаштовуються на початку Фоминого тижня (другий понеділок після Великодня). У Галичині він буває й другого дня Великодня, відомий ще під назвою великодня для померлих, на Поділлі — за тиждень після Великодня, названий Гробками, на Волині — більш відомий під назвою Радуниці. Крім указаних днів, покійних поминають на Усікновення глави св. Іоанна Предтечі (11 вересня) та у Дмитрівську суботу (8 листопада) [18].

Найдавнішими з цих поминальних днів, встановлених за християнського часу, є "родительські суботи", відомі з XVI ст. Про них ще згадує Стоглавий Московський Собор: "У Троїчну суботу по селах і менших містах сходяться чоловіки й жінки на могилки, і плачуть тут з великим криком, а по плачі починають грати скоморохи та дудники, а люди танцюють, і в долоні б'ють, і сатанинські пісні співають".

Наведене митрополитом Іларіоном найдавніше поминання нагадує своїм змістом й інші поминальні дні, які, однак, з часом ставали більш благопристойними. Це особливо виявлялося на Святій вечері, коли рекомендувалося продмухати своє місце, аби не сісти на душу родича; на Великдень, коли треба було уникати слова "померлі", бо вважалося, що вони при цьому присутні.

А взагалі українська мова багата на слова, якими позначають поняття "померлий" та "померти". Покійного скрізь в Україні називають небіжчиком, покійником, померлим, змерлим, мерцем,

[18] ІМФЕ НАН України, ф. 1, № 275; ф. 1—3, № 329, № 351; ф. 1—4, № 203; ЦДІА України, ф. 11, оп. 1, спр. 2, 4; ф. 28, оп. 1, спр. 24; ф. 220, оп. 1, спр. 12, 19, 32, 61.

мертв'яком, тілом. Церква називає його більш делікатно — усопший, заснулий, вважаючи, що смерть — то лише довгий сон. Для означення слова "померти" теж є багато понять: переставитися, упокоїтися, опочити, віддати Богові душу, минутися (щоправда, є і зневажливі вирази: дати дуба, гигнути, окочуритися, дригнути, витягти ноги). І все ж про людину, близьку до смерті, кажуть: "Вона стає на Божу дорогу", а Божа дорога — це шлях з цього світу на той світ.

Принагідно зауважимо, що визнання двох світів не є предметом лише, здавалось би, спрощеної народної філософії; воно одвічно було і нині є проблемою і релігійних вчень [19], і філософських концепцій, і суто наукових теорій, які пов'язані з теоріями невидимого світу. Щодо релігійних систем, то вони всі без винятку поділяють світ на видимий і невидимий: небо і пекло, Бог і диявол, ангели і демони, перевтілення та "колесо життя" — все це належить невидимому світу і все пов'язано з ідеєю нагороди та покарання. Філософією визнається світ явищ і світ причин, світ речей і світ ідей, світ феноменів і світ ноуменів. У науці невидимий світ — це світ надзвичайно малих і надзвичайно великих величин.

Якщо є проблема видимого і невидимого світів, тож існують і невидимі (потойбічні) світи. Надзавдання полягає в тому, аби спробувати осмислити цей феномен.

Календарний обрядовий цикл становить головну частину традиційно-побутової культури, оскільки він визначає весь розпорядок життя людини протягом року. Його життєва сутність закодована у ключовому понятті календарної обрядовості — календі (так у старовину називався перший день першого місяця року, а відтак і кожного місяця), що фіксувала певну ритмічність життя за суто зовнішніми ознаками.

Внутрішній зміст циклу зумовлювався двома чинниками: стадіальністю процесу життєдіяльності людини та сезонністю природи. Стадіальність життєдіяльності поділялася, у свою чергу, на три моменти: весільний сезон, коли дозволялося укладати шлюби, період заготівлі припасів на зиму і час культу предків. Ці три моменти концентрували у собі триєдність найважливіших складових життя людини: фізичне існування, продовження роду та духовне відтворення.

У такому ж логічному зв'язку знаходилась календарна обрядовість з природою, поділяючись відповідно до природних змін на чотири частини: зимову, весняну, літню та осінню. Кожен цикл обрядовості приурочувався, з одного боку, до природних явищ, з іншого — до відповідних їм видів сільськогосподарської діяльності.

Весняне пробудження природи викликало і пожвавлення діяльності людини, а водночас і її намагання забезпечити успіх у цій діяльності через звернення до богів. Зимовий цикл обрядовості припадав на поворотний момент у природі — зимове сонцестояння ("сонце на літо") і Новий рік. У людини виникало природне бажання передбачити майбутнє і разом з тим вплинути на його спрямування. Саме тому в зимовому циклі обрядовості так багато колядувань, щедрувань, ряджень, ворожінь. Літні обряди знов-таки викликалися поворотним моментом природи — літнім сонцеворотом і таким же важливим аграрним періодом — очікуванням урожаю, забезпечення якого становило суть магії рослин (Зелені свята) та води (Івана Купала), що зводилися до закли-

---

[19] Див.: Систематический сводъ учения Св. Отцев Церкви о душе человеческой / Сост. Стефань Кашменский. — Вятка, 1860. — С. 39; *Флоренский П.* Столп и утверждение истины. — Москва, 1912. — С. 166.

кання врожаю. Осінній обрядовий цикл збігався із в'яненням природи і в той же час з апофеозом діяльності людини — збиранням урожаю (обжинки, дожинки) та підготовкою до нового врожаю. Отже, цикл замикався і знову розпочинався з тих же природних явищ, тих самих господарських проблем та аналогічних обрядових дій. А повторюваність становить основу механізму творення обрядових традицій.

Щодо їх природи існує дві точки зору: спроба пояснити сенс існування календарних обрядів виключно з позиції солярної (або космологічної) теорії[20] і з позиції суто аграрної (господарської) теорії[21]. Релігійна, в тому числі й побудована на космологічних поглядах, основа календарних обрядів, звичайно, мала місце. Адже в глибоку дохристиянську давнину серед слов'янства існував особливий релігійний календар, спрямований на пошанування того чи іншого свого бога. При цьому кожен з богів уособлював певну стихію, від якої залежав успіх хліборобських занять. Пізніше зв'язок хліборобства з сонячними стихіями проявився рельєфніше, більш чітким стало його оформлення обрядово-ритуальними засобами.

Отже, календарна обрядовість українців, як і інших хліборобських народів, є аграрно-магічною, пов'язаною із шануванням сонця, рослинності, предків.

Безпосередній зв'язок богів і божеств з господарською діяльністю людини найбільш показово виявляється у хліборобських приказках: "На Юрка сховається в житі курка"; "На Прокопа жита копа"; "Як прийде Ілля, то наробить в полі гнилля"; "Дочекався Луки: ані хліба, ні муки"; "Хто не посіяв до Богослова, той не варт доброго слова". Проте глибинна основа вказаного зв'язку розкривалася системою календарних обрядів.

Один з циклів — зимовий, пов'язаний насамперед зі святом народження сонця і початком нового року. Однак слід відзначити, що практика зустрічі Нового року 1 січня введена порівняно недавно (з 1721 р.). Традиційно ж його відзначали 1 березня (за ст. ст.), — незважаючи на те, склалася нова традиція і нова система календарної обрядовості. Хоча різнобій у літочисленні іноді дається взнаки: наприклад, у деяких колядках і зараз описується не зима, а початок весни.

Зимовий цикл народної календарної обрядовості українців починається з Коляди, що відзначається напередодні Різдва (5 січня), і закінчується Водохрещем (19 січня), а християнізований цикл продовжується до 9 березня — свята Обрітення глави Іоанна Хрестителя. Весь зимовий цикл включає такі свята: Коляду, або Святвечір, свято народження сонця, або свято Народження Христа, Новий рік — Маланку, або св. Василія Великого, Водохреще (Водосвяття, Йордан), або Богоявлення, нарешті, — суто християнські свята: Стрітення (15 лютого) та Обрітення (9 березня)[22].

День напередодні Різдва називався ще Святвечором, або Багатою кутею. До нього ретельно готувалися: розпалювали піч 12 полінами, що висушувалися 12 днів, готували 12 ритуальних страв. Головні з них — різдвяна кутя і узвар — мають ритуальний характер. Під вечір до хати вносили "дідуха", а на стіл ставили обжинковий сніп. Вважалося, що вони, як і всі інші хатні речі,

---

[20] *Мицик В.* Красне свято Калити // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 2. — С. 37.

[21] Див.: *Курочкін О. В.* Новорічні свята українців. — Київ, 1978. — С. 4—9; Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры. — Москва, 1987. — С. 382.

[22] *Супруненко В. П.* Народный дневник. — Днепропетровск, 1991. — С. 20—21.

набували чудодійної сили і приносили щастя та успішну працю. По вечері дітей виряджали до родичів і близьких з дарунками й кутею, аби пом'янули душі померлих.

Починаючи від Святвечора і аж до Водохреща колядували — співали ритуальних пісень і побажання господарям осель та їх домочадцям. Цю обрядову місію виконувала молодіжна громада, яка мусила обійти і привітати всі родини. Вважалося, що все, про що співають колядники, здійсниться, отже, колядки були свого роду закляттями.

Такими ж формулами-закляттями на врожай були і щедрівки:

Дай же вам, Боже, у поле роду,
У поле роду, у хату згоду,
Дай же вам, Боже, широкі ниви,
Жито, пшеницю, всяку пашницю...

Вони співалися напередодні Нового року, на свято Маланки молодіжним гуртом ("співочими ватагами"), який спеціально готувався до такої театралізованої дії. До його складу входили: старший ватажок, заспівувач, музиканти (скрипаль, цимбаліст та гравець на бубоні), іноді ще танцюристи та міхоноша. Нерідко колядники, а часом і щедрувальники представляли вертеп — специфічний фольклорний театр костюмованих виконавців. Головними дійовими особами у щедруваннях були Маланка або Коза, які розігрували інтермедії.

Основною ритуальною дією Кози був танець, що зображав "умирання" і "воскресіння", символізуючи тим самим циклічність природи і сезонність аграрної діяльності. Аграрно-магічний зміст новорічної обрядовості ще виразніше проступав у щедруваннях — унікальних на українському тлі тим, що вони адресувалися не родині в цілому, а кожному окремому її члену, та засіваннях ("посипаннях"). Обряд засівання виконували у перший день нового року і дорослі, і діти. Особливим благом вважалося, коли засівали діти. Зерно, посипане ними, зберігали до посіву. Частину його віддавали курям, аби краще неслися, а також худобі, щоб забезпечити її здоров'я та приплід. Серед українців побутував і більш архаїчний звичай — ходити під Новий рік з плугом, імітуючи оранку.

Свято Коляди колись було цілісною обрядовою системою, що присвячувалося насамперед сонцю, — воно так і називалося святом народження сонця. Християнська церква, що докладала багато зусиль, аби позбутися поганських обрядів, пов'язала цей день із святкуванням Різдва, започаткувавши тим самим двовір'я. Про таку ситуацію ще у "Синопсисі" 1674 року писалося, що "Коляда й досі не перестає обновлятись... в усі Святі дні збираються на богомерзькі ігрища, пісні співають, а в них і про Різдво Христове згадують, але ж це беззаконно..." Врешті-решт, давні язичницькі й більш пізні християнські обряди віднайшли спільну основу, щоправда, втративши при цьому багато народних свят. Так, призабулося раніше поширене в Галичині свято Туриці, на честь бога Тура, невиразним стало і свято Корочуна, що колись, як вважають дослідники, присвячувалося найкоротшому дню року.

Сильно християнізувалося ще одне велике свято — Водохреще, що одержало назву Богоявлення. Воно згадується в Іпатіївському літописі під 1148 р. Цим святом завершувався період дванадцятиденних святок і, власне, зимовий цикл народних календарних свят. Водохреще включало три основні обрядові дії: Святвечір, святкову службу і освячення води. Святвечір влаштовували ввечері після завершення посту (тому вечір називали ще Голодною кутею, або третьою кутею: перша влаштовувалася під

Різдво, друга — під Новий рік) за таким же сценарієм, як і Щедру кутю.

Центральною дією Водохреща було освячення води. Після святкової служби йшли до ставка або річки (а іноді і до криниці), де заздалегідь видовбувалась ополонка у вигляді хреста. Священнослужитель занурював у неї хреста, після чого вода вважалася освяченою. Люди набирали в посудини воду і кропили господарські будівлі, свійських тварин, дерева в садку (гуцули в такому випадку робили з вівсяного снопа перевесла, окропляли їх свяченою водою і перев'язували кожне дерево). Тобто і в хрещенській обрядовості явно простежувалася аграрна магія, яка вдало підсилювалася християнськими діями. Адже і духовенство кропило йорданською водою: після освячення води священики ходили по обійстях своїх вірних, малювали на дверях йордана — хреста, освячуючи будівлі водою. Наступного дня (20 січня) Коляду "забивали" стрілами, що слугувало сигналом завершення Колядно-Різдвяного свята.

Весняний цикл календарних свят та обрядів серед українців мав особливе значення, бо пов'язувався з найважливішою діяльністю — закладанням майбутнього врожаю. Тому обряди та ритуально-магічні дії були покликані прискорити прихід весни, тепла, дощу, забезпечуючи добрий урожай. Весняний період — це і пробудження природи та людських почуттів. Тому весняна обрядовість спрямовувалася на розваги молоді, гадання, оберегові дії.

Перехідним святом між зимовим і весняним обрядовими циклами вважається свято жайворонків, або свято Сорока мучеників (22 березня). Цього дня було прийнято закликати весну. Дівчата збиралися у гурти, йшли у поле співати пісень, перегукувалися. Нерідко вони брали із собою спечених із тіста "жайворонків", підкидали їх угору і таким магічним способом намагалися прискорити прихід весни. Заклик весни на свято жайворонків тільки започаткував тривале обрядове дійство — веснянки ("гаївки", "гаїлки", "ягівки"), що продовжувалося аж до Зелених свят (Трійці). Поступово воно перетворювалося на молодіжні гуляння, а пісенний репертуар — з обрядового на любовний, сімейний і навіть жартівливий.

Розпочинався весняний обрядово-святковий цикл з Благовіщення, що майже збігалося з давньослов'янським Новим роком (1 березня), і включав значну кількість свят: Збірну неділю, Масляну, св. Юрія, Великдень, Волочильний понеділок, день Симона Зілота та Навський чи Рахманський великдень. Завершувався весняний цикл троїце-русальною обрядовістю, з якої одночасно розпочинався літній обрядовий цикл.

Головним спрямуванням весняної обрядовості в Україні були найпоетичніші народні витвори — веснянки, що пронизували не одне свято та обрядове дійство. Перше з них — Збірна неділя, що відбувалася на початку Великого посту. У цей день молодь збиралася на вигоні й обирала поміж себе "березу" — найкращу дівчину, яка мала керувати веснянками.

Її функція поширювалася і на обряди, пов'язані з Масляною (Масницею, Сирною неділею), яку православна церква включила до свого календаря під назвою Масляний тиждень, що припадав на лютий—березень. Щоправда, це давньослов'янське свято не зазнало особливого християнського впливу, про що, зокрема, свідчить його магічна спрямованість. Щедра трапеза (звідси і назва "Масляна"), що супроводжувала це свято, уособлювала магію родючості й близький до цього масляничний розгул як давній відгомін весняних шлюбів.

Ідея пробудження, що становила сутність Масляної, не обмежувалася про-

будженням людських почуттів, а стосувалася й оновлення природи. Люди намагалися за допомогою магії прискорити цей процес, звільняючись від зими, смерті, мороку. Вони спалювали на вогнищі або розривали солом'яне опудало Морани (Мари) — слов'янської богині смерті. Магія такого дійства цим, однак, не закінчувалася, бо спрямовувалася головним чином на шанування родючості. Дійсно, є символіка в тому, що, спалюючи уособлення смерті — Морану саме соломою, повертали її землі, аби дати їй силу для нового врожаю.

Щоправда, українці мало де зберегли цей архаїчний звичай так, як зберегли його, скажімо, росіяни [23]. Проте Масниця в Україні має і свої не менш оригінальні варіанти, наприклад, поширений звичай "колодія" ("колодки"), генетично пов'язаний з ритуалом знищення опудала Зими. Пізніше він дещо трансформувався, виявившись і як символ проводів-похорон Масниці, і як засіб покарання, а водночас і уособлення якоїсь антропоморфної істоти. В такому варіанті звичай "волочити колоду" відомий і серед інших слов'янських народів: поляків ("клоцки"), словаків ("клатики") та ін. Серед українців було прийнято в останній М'ясоїд прив'язувати дівчатам та парубкам до ніг колоди як покарання за те, що вони вчасно не одружилися. Ті, у свою чергу, "відкуповували колоду", ставлячи могорич; дівчата ж могли ще й повернути колоду, даруючи на Великдень своєму обранцеві вишиту хусточку. Подекуди в Україні зберігся і більш архаїчний звичай, описаний, зокрема, П. П. Чубинським. Він полягав у тому, що жінки, збираючись протягом кількох днів у корчмі, виконували над поліном певні магічні дії: у понеділок — сповивали, у вівторок — хрестили, в четвер — відспівували, у п'ятницю — ховали [24].

Близьким до обрядових дій Масниці є також давнє весняне свято Юрія (св. Георгія), що відзначається 6 травня. Як і багато інших дохристиянських свят, воно канонізувалося. Нині, по суті, існує два різних свята: церковне і апокрифічне. Функції давнього свята Юрія надзвичайно широкі: "Юрія шанують як бога небес, як коня, як бога світла, або Білобога, як бога весняної родючості і захисника мисливців, нарешті, як оракула і подателя наречених". Найголовніше ж його призначення вбачається у відмиканні неба та землі для весни. Народний образ Юрія пов'язаний саме з цією його місією: "Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить".

Довкола цієї ідеї будувалася вся система обрядів, ритуалів та прикмет: у день Юри (Юрій мав багато локальних назв: Юрко, Юр, Юрай, Урай) вперше виганяється в череду худоба, на "Юрієвій росі" качаються, бо вона цілюща, дівчата вмиваються нею для краси:

Ти подай, матко, ключі
Одімкнути небо,
Випустити росу,
Дівоцьку красу.

Гуцули під Юрія палять вогні, а череду освячують водою; в інших регіонах України влаштовують у полі хороводи з танцями, а після церемонії окроплення худоби свяченою водою — громадські трапези. Напередодні Юрія справляли колись обряд "лялі", подібний до Збірної неділі. Цей обряд передбачав обрання дівчатами найкращої поміж себе лялі, яку вони уквітчували. "Убравши так, лялю садовлять на дернову лавку, — писав Хв. Вовк, — куди ставлять також глечик молока, сир, масло тощо, а до ніг

[23] ІМФЕ НАН України, ф. 14—5, од. зб. 397, арк. 74.

[24] *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 1. — С. 46.

кладуть кілька вінків з свіжого зілля. Потім навкруги лялі починають коловий танок і співають пісні. Нарешті, всі частуються, а ляля роздає вінки всім присутнім. Де-не-де ці вінки несуть до води, ставлять на них запалені свічки та пускають їх за водою" [25].

Головним весняним святом у народі завжди вважався Великдень, встановлений пізніше християнською церквою як Воскресіння Христове. Воно досить органічно поєднувало давні язичницькі ритуали та церковні обряди. Великдень — це цілий обрядовий цикл, який включав такі основні компоненти: Страсний тиждень, що, у свою чергу, поділявся на Вербну неділю (або суботу) і Чистий четвер; Великдень (Пасха) та Світлий (Великодній) тиждень, до якого входила Радуниця — шанування предків і Світлий (Волочильний) понеділок, або Обмивання.

У Вербну неділю освячували в церкві гілочки верби, якими потім стьобали домочадців та худобу, приговорюючи: "Верба хльос, бий до сліз, рости на здоров'я" або "Верба б'є, не я б'ю, за тиждень — Великдень, недалечко — червоне яєчко". Четвер напередодні Пасхи — Чистий (або Великий) — приурочувався до очищувальних обрядів, тому був особливо насичений магічними та символічними діями. На таку його сутність вказується ще в пам'ятках XI ст. та "Стоглаві", де згадується, зокрема, звичай розпалювання лазні для предків. Цей звичай сформувався на ґрунті святкування Нового року, що якраз у давнину і збігався з Чистим четвергом. Тоді для новорічної обрядовості було прийнято запрошувати померлих предків до домашнього вогнища, готувати їм лазню і їжу.

Ритуали з культом предків потім трансформувалися, але очищувальна традиція залишилася. Вона проявлялася в тому, що люди цього дня обливалися водою, принесеною з джерела до схід сонця — "поки ворон дітей не купав". Цього ж дня дзвонили у дзвони, щоб відлякати "нечисту силу", та влаштовували великоднє гуляння ("гагілки") на церковному подвір'ї. Починаючи з п'ятниці дзвони замовкали, але люди колотали довбеньками у сухі дошки, розносячи похоронний сум.

Великдень — світле свято, у цей день дзвонять у дзвони, вважаючи, що, чим гучніше дзвонити, тим багатшим буде врожай. Церква ж проказувала: «Як Христос воскрес, сонце з радості не заходило, і день був великим, тому й назва — Великдень. На Воскресіння Господнє один одного цілуємо з червоним яйцем і проказуємо — один: "Христос Воскрес!", другий: "Воістину Творець Неба і землі і всього світу воскрес із мертвих!"»

Отже, весняний обрядовий цикл, присвячуючись небесним силам та їх персоніфікованим образам — богам, мав, як правило, аграрне заземлення. Навіть звичайні виробничі дії намагалися закріпити за певними днями, бодай і символічно приурочивши їх до окремих святих та богів: так, до Єремія-запрягальника приурочували першу оранку, до св. Юрія — перший випас худоби і т. д.

Найрізноманітнішим є літній обрядовий цикл, пов'язаний з літнім сонцеворотом, який продовжувався від Русалій (кінець травня) аж до Головосіка (11 вересня). Він включає такі свята: Русалії, Зелені свята (Трійцю), Купайла (Івана Купала), Петрів день (св. Петра та Павла), Іллін день, Маковія, Пантелеймона-цілителя, Спас, а також дещо призабуті свята — бога Лада, свято Ярила, розигри, Коструба, громові свята та свято жнив.

---

[25] *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал та обряди на Україні // Студії з української етнографії та антропології. — Прага, 1926. — С. 185.

У літньому обрядовому циклі було два ключових поняття — води і рослин. Саме довкола них вибудовувалися обрядові й магічні дії, пов'язані з шануванням сонця, рослинності, предків, які покликані забезпечити врожай. На це спрямовувався і Русальний тиждень — Русалії — перший обрядовий тиждень перед Зеленими святами.

З міфологізацією русалок пов'язаний не тільки Русальний тиждень, а й всі Зелені свята (Трійця): на Русалії дівчата укладають з мавками тимчасовий посестринський союз, на Семик (сьомий четвер після Великодня) здійснюють обряди на честь як русалок, так і всіх заставних покійників. Причому поминки відзначаються особливою веселістю й гучністю, бо треба відлякати нечисту силу. В українців перед Трійцею розмальовували яйця у жовтий колір і роздавали їх дітям на спомин про померлих наглою смертю дітей.

Пора Петрівок (наступний тиждень після Зелених свят) приносить кардинальні зміни в характер літніх свят: починають переважати купальські пісні й купальська містерія. Найяскравіше вона проявлялася в головному літньому святі Купала, яке включало декілька свят: починалося з Петрівок, а закінчувалося в день Петра (з 7 по 12 липня). Дохристиянське Купайло збіглося з пізнішим християнським святом Івана Хрестителя, об'єднавшися в одне свято Івана Купала.

Купальським святам притаманна особлива поетичність та чарівність, адже у цей час пробуджувалася всіляка "нечиста сила", дозрівало чудодійне зілля, розквітала папороть, яку охороняла нечиста сила. Існувало повір'я: хто встигне вирвати квітку папороті (а вона розквітає опівночі, загорається вогнем і тут же осипається), тому відкриються заховані скарби, а сам він дістане чудодійну силу та знання. Тому в ніч на Купайла 7 липня сміливці шукали в лісі папороть, дівчата ворожили на вінках, молодь десь над водою запалювала багаття і стрибала через нього: купальські вогні та купальська вода мали цілющу силу та очищувальну дію.

Один із купальських обрядів-ворожінь вельми поетично описав митрополит Іларіон: «А на Купайла рано сонце, сходячи, "грає — Купайла звеличає": міниться в фарбах і танцює, бо цього дня воно жениться. Надвечір дівчата пускають на воду вінки і з них гадають: куди попливе вінок, туди дівка й заміж піде; коли вінок стане на воді, не вийде заміж, а коли потоне — помре. Пускають вінки і з свічками, і чия свічка погасне раніше, тій дівчині трапиться нещастя. А то часом парубки ловлять пущені вінки, а дівчата співають:

Хто віночка пойме,
Той дівоньку возьме,
Хто вінка дістане,
То той моїм стане.

Вінки — це взагалі давній символ побрання молодих».

Центральне місце Купайла посідало прикрашання ритуального дерева — купайли ("купайлиці", "гільця", "марени"). Ним слугувала гілка верби, вишні або ясеня, що дівчатами уквітчувалась польовими квітами, паперовими стрічками, запаленими свічками. Довкола купайлиці дівчата водили кругові танки, співали про кохання та сватання. Подекуди купальське дерево "купали" у воді, а потім, розламуючи, роздавали кожній дівчині — "щоб багатство велось".

Узагалі вся купальська обрядовість просякнута аграрно-магічними символами, поєднуючи у собі елементи солярного культу, аграрної магії, очищувальних та еротичних обрядів: це купальські вогні — відгомін культу сонця, купальська вода — символ цілющої сили, чорнобильник — жертовне зело, папороть —

символ щасливої долі, чудодійна іванівська роса — запорука краси та кохання, нарешті, купальське дерево — символ родючості й щастя.

Отже, і купальським обрядам традиційна селянська свідомість приписувала важливе очищувальне та аграрно-магічне значення. Остання функція найбільше проявлялася в літніх святах жнив: зажинках, обжинках, заснованих, як вважають дослідники, на законі Біблії — "свято збирання при закінченні року, коли ти збираєш з поля працю свою". Обжинкові свята базувалися на вірі в те, що божества поля живуть в останньому снопі. Саме тому склалося таке священне ставлення до нього. Згідно з українськими традиціями, з останніх колосків робили сніп і вінок, оздоблювали стрічками та квітами і надягали на голову найвродливішій жниці. З піснями її супроводжували до села, де жницю обдаровували, а для всіх влаштовували колективну трапезу. Було прийнято зберігати обжинковий сніп до весни, щоб зачати з його зерен нову багату ниву.

До жнивних свят також належать Маковій (14 серпня) та Спас (19 серпня), під час яких святять мак, зілля та збіжжя (на Маковея), а також плоди і мед (на Спаса). Цими святами, власне, і завершувалися обжинкові свята та й увесь цикл літньої обрядовості.

Осінній цикл календарних свят не становить цілісної методологічної системи, а вбирає окремі, часом розрізнені звичаї та прикмети. Проте загальний їх характер визначається станом в'янення природи та підготовкою до зими. Обрядові дії переважно переносяться у приміщення, набуваючи характеру вечорниць.

Розпочинається осінній цикл зі свята Семена (14 вересня), яке за старим грецьким звичаєм збігалося з новим церковним роком. Увесь цикл включає такі свята та обряди: Семена, Покрови, св. Димитрія, Кузьми і Дем'яна ("кузьминки"), Введення, Катерини, св. Георгія — Юрія, Андрія, св. Варвари та св. Миколи.

Обряди осіннього циклу були спрямовані переважно на родинне життя. З Покрови починалися весілля — дівчата казали: "Свята Покрівонько, покрий мені голівоньку". Цей сезон тривав до Пилипівки (27 листопада), після чого вже не можна було вінчатися: "До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі лавку нею витри". Те, що весілля припадали саме на перші місяці осені, не випадково; вони збігалися із шлюбними сезонами давнини і, отже, зумовлені усталеними традиціями. І, звичайно, зрозуміло, що покровителі шлюбів Кузьма та Дем'ян ("кузьминки") відзначалися теж у цей період (14 листопада).

Всі інші свята осіннього циклу також пов'язані з весіллями чи ворожіннями та гаданнями на обранців і одруження з ними. Гадають на Введення, на свято Катерини, на Андрія (13 грудня). Під час святкування Андрія парубки та дівчата на досвітках "хапають калату" — великий корж, помазаний медом. Його підвішують до сволоку на мотузці, і кожен із присутніх намагається відкусити від нього шматочок.

Крім суто родинного спрямування, свята осіннього циклу позначали також і стадіальність природи, так би мовити, "колесо часу". Найбільш виразно ця сутність проявлялася на свято Дмитра. Символічно, але саме св. Дмитро, згідно з уявленнями, тримає в себе ключі, якими замикає землю аж до приходу св. Юрія. Останній, приїхавши на білому коні, відмикав тими ключами землю на весну. Отже, коло аграрного календаря замикалося і все починалося спочатку — традиційне життя йшло за календарями й за усталеними народними традиціями — головними показниками традиційного українського суспільства.

11.3. Побутовий етикет

Історико-етнографічна основа етикету. Пізнє середньовіччя відзначалося особливою суперечливістю, обумовленою перетином різних етнокультурних систем: продовжувалося змагання давньої демонологічної системи з християнською, традиційної аграрної — з козацькою, козацької — з християнською, нарешті, сама християнська система розколювалася на два конфесійних напрями: православний та католицький, призвівши до утворення великих історико-культурних областей: Західної і Східної. Епіцентром такого розколу стала Україна, а часом — XVI—XVII століття.

Це не могло не позначитися на ментальності українців: вона не становила цілісної і однорідної системи, а відзначалася яскраво вираженою реґіональною специфікою, про що свідчить і етнонімічна картина, і багатошаровість етнічної самосвідомості. Щодо самоназв, то вони відтворювали не лише етнореґіональну розмаїтість, а й різні рівні етнічної самосвідомості українців. На початок XVIII ст. склалося два основних її рівні: реґіональний (або крайовий) і загальноукраїнський. Кожен з них проявлявся через відповідні самоназви. На реґіональному рівні українці усвідомлювали себе причетними до свого краю (до землі предків, або, як тоді казали, до "батющини"), відповідно і називаючи себе подолянами, волинянами, верховинцями, покутянами, буковинцями, сіверянами, поліщуками, слобожанами, бужанами, донеччанами тощо.

Із середини XVII ст. загальнонаціональна самосвідомість поступово витісняє реґіональну, що виявляється, зокрема, у поширенні етноніма "українці" і етнополітоніма "Україна". "В міру того, — писав Михайло Грушевський, — як зростала свідомість тяглості і безперервності етнографічно-національного українського життя, це українське ім'я поширювалося на всю історію українського народу". Від цього часу починають формуватися й українські національні цінності: атрибути, символи, гасла, національні ідеї та інтереси.

Отже, відбувалося формування більш-менш єдиного типу української ментальності, яка, маючи традиційну основу, вбирала все розмаїття як реґіональних, так і часових нашарувань. Щодо традиційної основи, то вона й у цей час проявляла свою хліборобську сутність, яка визначала так званий землеробський тип національного характеру. Ключовим поняттям традиційної основи етнічної культури було поняття "земля" та "культ землі", етнічної ментальності — магічне мислення, а національного характеру — обережність, розважливість, ґрунтовність [1].

На цю могутню традиційну основу нашаровувався не менш помітний пласт — козацький, що формував оригінальний тип ментальності та систему рис національного характеру. Якщо традиційний землеробський тип ґрунтувався на ідеї прив'язаності до землі та рідної оселі, коли його головною цінністю був хліб, а головним началом — жінка, й насамперед — мати, то в основі козацького типу лежала ідея дороги та цінності суто чоловічого характеру.

Більш того — традиційно землеробські цінності дещо принижувалися; вони усвідомлювалися козаками як щось

[1] *Гримич М.* Народна культура українців як дзеркало українського національного характеру // Етнічна самосвідомість і національна культура: Тези доповідей. — Київ, 1991. — С. 34—36; Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. — 1991. — № 8. — С. 27—30.

другорядне і неістотне: козаки протиставлялися "гречкосіям". Таке протиставлення пронизує усі фольклорні жанри козацької доби, в яких домінують "чоловічі" сюжети поезії (козацькі та чумацькі думи, стрілецькі пісні тощо). Особливо рельєфно воно виявилось у популярній пісні "Ой на горі та женці жнуть — а попід горою, яром-долиною козаки йдуть". Сагайдачний, який веде Військо Запорозьке, власне, втілює основні риси козацької ментальності. Він задля козацької слави та козацького лицарства проміняв жінку на тютюн та люльку, відмовившись від спокійного життя осілого хлібороба, від рідної домівки та родини. Ідеї дороги, чужини, простору, неспокою становили основну сутність козацького менталітету.

Разом з цим кардинальної трансформації зазнавали всі складові системи світоглядних уявлень козацтва та їх образу. В основі перегляду традиційних цінностей була відмова від їх ключового поняття — цінності землі та землеробської праці, які завжди були невід'ємними від українця. Тепер ставлення до праці змінилося, вона розцінювалася як другорядне, не гідне козака заняття. Щодо значення землі в системі цінностей, то воно, як і колись, залишалося вирішальним, хоч і здобуло дещо іншої символіки. Для хлібороба земля — це насамперед основа життя, для козака — батьківщина, а окрім того — домівка, могила й навіть наречена. В козацьких піснях та думах нерідко використовувалася архаїчна формула одруження козака: він взяв собі горду наречену — "чорну землю" та побудував домівку — "могилу" [2].

Ототожнення оселі з могилою, одруження із загибеллю, а життя зі смертю — показники кардинальної зміни традиційного менталітету та системи світосприймання. Для язичника, та й навіть християнина, смерть не була трагедією, бо вона розумілася як інший стан життя (чи то у потойбічному світі, чи у перевтіленні в образ рослини або тварини), оскільки час, за їх уявленнями, мав циклічний характер. Ілюстрацією цієї системи може бути календарна обрядовість землеробства, цілком побудована на принципах циклічності природи та сезонності сільськогосподарських робіт. Як природа, пробуджуючись навесні, запліднюючись улітку, притухаючи восени, знов пробуджувалась із весною, так і людина, проходячи всі стадії життя, не вмирала, а переходила до іншого стану. І хоч після смерті вона не поверталася до живих, з ними залишався її дух як символ спадкоємності поколінь.

З утвердженням християнства поняття про циклічність життя і смерті дещо трансформується, наближаючись до ідей лінійного розуміння часу: після смерті людина на землю вже не повертається, хоча живі можуть зустрітися з нею на тому світі. Козацька система ментальності абсолютизує ідею лінійності часу: для козаків — життя єдине і неповторне, отже, смерть — це трагедія. Ця своєрідність козацького менталітету набула національних рис українства — народу з надзвичайно високим почуттям трагічного.

Проте риса трагічного в українців (як наслідок впливу козацького менталітету) не набула фатальності, оскільки вона живилася могутнім традиційним ґрунтом — фантастичним за своєю суттю. До того ж і самі козацькі уявлення при всій їх оригінальності залишалися у своїй основі магічно-міфологічними, близькими до давньої світоглядної системи. Найбільш рельєфно схожість сутності світоглядних систем проявляється

---

[2] ІМФЕ НАН України, ф. 3—3, од. зб. 199, арк. 7; ф. 11—4, од. зб. 714, арк. 15; ф. 15, од. зб. 47, арк. 18.

в способах трактування ними причин смерті людини: язичництво пов'язувало її з помстою Перуна, християнство — з карою всемогутнього Бога, козацька система — з батьківсько-материнським покаранням ("батьківська молитва покарала" або "материнська сльоза побила").

Поєднання двох типів менталітету — землеробського і козацького, що відбувалося на спільній міфологічній основі, обумовило привнесення в систему національної ментальності елементів фантастичного, визначивши таку рису українців, як схильність до фантазувань (вона тією чи іншою мірою притаманна й багатьом іншим народам). Отже, недаремно животворні витоки фантастичного у поєднанні з раціональним започатковані якраз у XVII ст., на перетині двох систем менталітету. Саме відтоді йдуть і художні, й літературні, й світоглядні традиції, замішані на фантазійних елементах.

Найхарактерніша фантастика з особливою силою відобразилася у так званих чудах — описаннях неймовірних випадків, що сприймалися, однак, як реалії, бо вважалися проявом Божої сили в ірреальних дійствах, виданих у першій половині XVII ст. Афанасієм Кальнофойським, пізніше — Петром Могилою, Дмитром Тупталом, Самійлом Величком та іншими, утворивши підґрунтя для своєрідного літературного жанру — фольклорно-фантастичних оповідань.

Саме на рубежі XVII—XVIII ст. започаткувалася оригінальна форма художнього напряму — магічний реалізм та химерна проза, що пізніше трансформувалася у жанр фольклорно-фантастичної новели, якого не знали інші народи.

Художньо-фантастичну традицію найбільш повно відтворює художня література, проте не одна вона продукує цю світоглядну систему. Нею просякнуто усе буття українства, в тому числі й історична думка. Український народ фіксував свою історію насамперед у формі історичних дум, пісень, легенд, оповідань та переказів. Більш того, професійні історики також нерідко вибудовували свої наукові конструкції на ґрунті народного світобачення. Звідси бере початок своєрідна схильність до певної ідеалізації минулого свого народу, передовсім його національно-визвольної боротьби, козацтва, гетьманства, сільської громади, до опоетизування уявлень про минуле та до захоплення народною творчістю й народним світобаченням. Це особливо простежується в наукових розвідках істориків та народознавців XVII—XVIII ст., пізніше у творах М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Грушевського.

Певна врівноваженість різних етнокультурних систем досягалася за рахунок формування національної еліти. Поступово еліта стає головною силою не лише творення культури та духовності, але й нації. Саме вона визначала українство як тип європейської нації, а його культуру — як культуру європейського рівня. Україна та її столиця Київ стають у ті часи одним із центрів духовності Європи.

Двовимірність менталітету позначилася на своєрідності організації українського суспільства, орієнтованого на внутрішні механізми самоорганізації. Саме тому в ньому набули довершеного розвитку системи родинної спорідненості, свояцтва, кумівства, побратимства, посестринства, громади, цехових організацій тощо. Така спрямованість системи з відповідною комунікацією етнічних стереотипів характеризує українське суспільство як стабільне, здатне протистояти зовнішнім діям. Разом з тим його не можна віднести і до архаїчного типу суспільства, скоріше воно тяжіє до стабільної суспільної системи, яка терпимо ставиться до різних протиріч.

Стереотипи традиційного спілкування. Своєрідність нації найвиразніше проявляється у сфері спілкування, бо переважно там зберігаються етнічні стереотипи, символи та етнічні стандарти, як відомо, неповторні для кожної окремої нації. Останні становлять сутність традицій, без яких неможлива жодна культура, у тому числі матеріальна, духовна, соціонормативна. Традиція — це колективна пам'ять і колективний досвід, що акумулює етнокультурну інформацію поколінь. Механізм її дії виконує подвійну функцію: підтримує "банк" накопиченої поколінням і етносом у цілому інформації та регулює рівень іноетнічних запозичень. Тобто цей механізм діє так, аби не допустити в складі культури етносу переважання чужорідних елементів, принаймні тих, що не сприймаються ним як свої, національні. Таким чином, можна говорити про механізм захисту самого етносу, який залишається етносом доти, поки він оригінальний, не схожий на будь-які інші й значно різниться від них.

Ось ця своєрідність етносу забезпечується якраз системою традицій, що проявляються через звичаї, ритуали і обряди, які виступають у вигляді усталених моральних спонукань, переваг та звичок. Закріплення етнічних звичок відбувається переважно за умови, коли моральні спонукання, переростаючи на переваги, стереотипізуються, тобто стають прийнятними в певному етнічному середовищі нормами поведінки, свого роду стандартами, навіть шаблонами, і певною мірою її зразками.

Етнічний стереотип, власне, і є своєрідною цеглинкою етнічних традицій, етнічної культури і етносу в цілому. Він акумулює в собі соціальний досвід, закріплений поколіннями шляхом постійного використання його основних ідей, які проявляються за допомогою своєрідної мови — системи знаків (правил поведінки, ритуалів, жестів, міміки, словесних формул і т. ін.). За морфологічною будовою її можна порівняти з писемністю, абеткою для глухонімих, символічними обрядами, формами ввічливості, військовими сигналами. Ця оригінальна мова — система знаків — часто передає надзвичайно складні поняття і навіть цілі побутові ситуації, звільняючи людину від необхідності кожного разу наново конструювати схеми спілкування. Особливо доречною вона буває в ситуаціях, що виникають на тлі великого емоційного напруження, коли звична мова виявляється недієвою. Це особливо характерно, наприклад, для ситуацій залицяння, сватання, укладання угод, а також для похоронних обрядів, поминань.

Палітра усталених стереотипів надзвичайно багата. По суті, вони просякають усі сфери побуту, і в тому числі спілкування, поведінку, етикет, обрядовість. Оскільки кожна з цих сфер має етнічну визначеність, природно, що й стереотипи виявляються через етнічну знаковість, відіграючи, як правило, роль етнічного визначника і, отже, міжетнічного розмежувальника. За свідченням етнографів, навіть такі, здавалось би, суто фізіологічні явища, як пологи, статевий акт або кашель, у різних етнічних середовищах здійснюються по-різному. Тим більше помітні етнічні відмінності в тому, як люди вдягаються, як вони їдять, вітають один одного, прощаються, дякують, знайомляться, як вони при цьому жестикулюють, яка їхня міміка — і все це є своєрідним кодом національного життя.

Система кодування національної культури у різних народів різна. В основному вона визначається не лише набором певних знаків, але й характером зв'язків із традиційним корінням. Для народів, які не втратили зв'язків із віруваннями, релігією, ритуалами, етнічні стереотипи є не просто знаками маркування етнічної

Запорожці розважаються. Середина XVIII ст. ДІМ, Москва.

культури — вони визначають систему світосприймання і, по суті, є головними рисами національного життя. У народів, що втратили глибинні зв'язки, етнічні стереотипи — лише спосіб вираження зовнішніх правил поведінки.

Серед українців система глибинних зв'язків найбільш усталеною виявилася на зламі XVII—XVIII ст., коли її етнічні стереотипи становили таку систему поглядів, уявлень і навіть філософії, яка визначила своєрідність національного характеру та оригінальність манери поведінки, власне "український тип" поведінки. Концентрованим проявом специфічності системи етнічних стереотипів українців є усталене поняття "українство"; воно виражає не тільки історичну спільноту, але й спільність системи моральних цінностей, способу життя і національної філософії.

Етнічні стереотипи у цьому плані відіграють роль як етнічних ідентифікаторів, так і етносоціальних визначників. Причому в традиційному українському суспільстві саме ця роль — визначення комунікативного статусу людини, підкреслення її соціально-громадських і сімейних характеристик (член родини — громади — роду) — є визначальною. Відповідно і набір стереотипів використовувався такий, щоб підкреслити її соціальний стан, сімейне становище, місце в родинній ієрархії. Якщо людина — глава сім'ї ("газда дворища"), слід було відтіняти певними символічними знаками цей її статус, використовуючи разом з тим і ті стереотипні символи, які підкреслювали б інші соціальні характеристики, скажімо, місце людини у сільській громаді. Це особливо було до-

цільно, оскільки існував зв'язок між сімейним і громадським становищем людини. Ігнорування ж знаковості соціального статусу людини в традиційному суспільстві розцінювалося як замах на її соціальну престижність і тому сприймалося дуже негативно.

За допомогою певних стереотипів намагалися підкреслити також свою приналежність до роду-племені, свого народу, свого краю і навіть до рідного села. Одним із "паспортів", що містив таку інформацію, був одяг та прикраси: певне співвідношення деталей в комплексі одягу (приміром, наявність у чоловічому костюмі вишитої по коміру, пазусі, манжетах, а іноді й по подолу сорочки, шаровар або ногавиць, пояса, чобіт або постолів, смушкової шапки чи солом'яного бриля) давало чітку інформацію про приналежність до українців; якщо в цьому комплексі переважав білий колір з червоно-чорною вишивкою, всі знали, що людина з Полісся; червоний, синій і чорний — з Полтавщини; багатоколірність — з Буковини чи Закарпаття.

Переважання яскравих відтінків в одязі говорило про молодий вік, темних — про літній; використання домотканого полотна в одязі свідчило про бідність, вовняного або шовкового — про заможність; покриття голови очіпком і наміткою було знаком заміжньої жінки, вінком зі стрічками — незаміжньої, а з уплетеним у вінок барвінком — зарученої. Етнокультурним паспортом виступали також пісні, обряди і мова: її діалекти та говірки характеризували приналежність людини до окремих земель або певних етнографічних груп. Часте використання, наприклад, виразу "лем" підкреслювало те, що людина з лемків, а виразу "бой" — з бойків [3].

З тим, аби відтінити соціальний статус людини, її етнореґіональну характеристику, дотримувалися також прийнятого сценарію спілкування. У його вмілому використанні, власне, і полягало мистецтво традиційного спілкування.

Коли порушення системи етнокультурного коду розглядати у більш широкому плані, можна помітити, що воно пов'язане з послабленням цінностей етносу, далі держави, а відтак і суспільства. Скажімо, послаблення міжпоколінних зв'язків, як правило, позначалося на дезорганізації сім'ї, що, у свою чергу, приводило до знецінення духовності, проявляючись у нігілістичному ставленні до національної та національно-державної атрибутики: до прапорів, герба, гімну, до історичних пам'яток.

Виходить, що збереження етнокультурних традицій і, зокрема, системи етнічних стереотипів має неперехідне значення: від цього значною мірою залежить не тільки доля етнічної культури, а й цілісність етносу, як і стабільність суспільства і навіть держави.

Таким є в основних рисах механізм функціонування та збереження етнічної культури, під якою розуміється все, що створене етносом у процесі його життєдіяльності.

Знакова система лежить і в основі національної культури, проте роль етнічних стереотипів у ній дещо інша, ніж в етнічній. Вони можуть мати певне значення для національної культури лише в момент особливого її стану — в період пробудження або відродження. Пробудити ж національну культуру етнічні стереотипи здатні переважно тоді, коли вони набувають значення національного символу, навіть національного гасла, що можливо при сформованих національних інтересах, які, у свою чергу, творяться на фоні загального піднесення.

Щодо останнього, то дослідники виявили його певну циклічність та співвід-

[3] *Красовський І., Солинко Д.* Хто ми, лемки. — Львів, 1991. — С. 7; Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. — Київ, 1983. — С. 13.

несеність зі станом розвитку нації: після чергового її занепаду відбувається національне відродження. Стосовно української нації такі занепади спостерігалися, зокрема, у XVI—XVII та XVIII—XIX ст., і відповідно після них відбувалося національно-культурне відродження. Каталізатором національного відродження виступає національна самосвідомість, але не просто усвідомлення своєї приналежності до рідної культури, а передовсім глибоке розуміння її значимості для консолідації нації, яка необхідна, щоб реалізувати національні інтереси. Без чітко вираженої національної самосвідомості національна культура неможлива.

У цьому зв'язку стає очевидним, що механізм виявлення національних символів або національних лозунгів як основи для функціонування національної культури дещо інший, аніж виявлення етнічних стереотипів для етнічної культури. Система етнічних стереотипів формується поступово, шляхом накопичення і впорядкованого відбору соціальної інформації. При цьому колективна пам'ять не може включати весь досвід поколінь: завдяки існуючій структурі вона стереотипізується — відбирається найбільш значима інформація, до того ж в обсязі, що дозволяє їй постійно оновлюватися. Рівень оновлення та поповнення інформації в основному залежить від стану системи. Закономірність цього зв'язку така: чим складніша система, тим більше місце у її життєдіяльності займає самоорганізація, саморегуляція, координація дій між підсистемами, узгодження внутрішніх процесів, що, врешті-решт, забезпечує системі її цілісність та ідентичність [4].

Орієнтація на внутрішні механізми самоорганізації найбільш притаманна традиційному українському суспільству, зокрема, XVII—XVIII ст., в якому значне місце займали різні самоорганізовані соціальні утворення: система родинної спорідненості, свояцтва, кумівства, побратимства, посестринства, молодіжні громади, сільські общини, цехові організації. Своєрідний вплив на ці системи мало таке оригінальне явище, як козацтво. Вироблені ним стандарти поведінки здобули загальнонаціональну вираженість.

В умовах жорсткої системи самоорганізації і самоконтролю багато зі стереотипів перетворювалися на норму. В середовищі українців ці стереотипи ототожнювалися з правильною поведінкою. На них орієнтувалась більшість населення, що виражалося у відповідних формулах: "жити за звичаєм", "жити як люди", "жити як всі".

Така усталеність системи етнічних стереотипів характеризує українське суспільство як стабільне. Проте воно не може бути віднесене до архаїчного типу суспільства, оскільки вже в період пізнього середньовіччя тяжіло до лабільної суспільної системи: стандарти "суворості" і норми допуску порушень поведінки мали в ній досить широкий діапазон.

Яскравим показником таких "порушень" в українському суспільстві була добре розвинена сміхова культура, до складу якої дослідники включають обрядовість, сміхову та майданну мову. Адже обрядовість і свята як невід'ємний компонент сміхової культури побудовані на протиставленні усталеної в побуті поведінки. Прикладами протиставлення прийнятих культурних стереотипів була перезва у весільній обрядовості, що підкреслювала сороміцькі дії, сороміцькі пісні та сороміцьку мову на противагу природній цнотливості українців у нормальних життєвих ситу-

---

[4] *Бернштейн Б. М.* Традиции и социокультурные структуры // СЭ. — 1981. — № 2. — С. 107.

аціях; циганщина та рядження в карнавальній та весільній обрядовості, а також оголення, ображення, жестикуляція з сексуальною символікою, прокльони — невід'ємні компоненти сміхової культури українців, які рідко коли застосовувалися в стереотипах їх повсякденної поведінки.

Щодо національного символу, то він (на відміну від етнічного), як правило, виникає спонтанно як бурхлива реакція на якусь конкретну етносоціальну ситуацію, що має особливо важливе значення. Історією підтверджено, що національний символ формується не за логікою поступового накопичення та відбору величезної міжпоколінної етнокультурної інформації, як це характерно для етнічної культури, а за законом відбору лише тих етнічних стереотипів, які найбільш співзвучні національним настроям та національним інтересам. Для XVII—XVIII ст. національний символ був співзвучним ідеї суверенності України, що на тлі загального національно-культурного піднесення привело до формування національної культури.

Етикет гостинності. Однією з найхарактерніших рис спілкування українців вважається гостинність. Вона завжди становила не лише обов'язковий компонент їхнього способу життя, а й частину світосприймання, систему вірувань та повір'їв. Починаючи з XVII ст. традиційна гостинність набула серед українців християнізованих форм, значною мірою ритуалізувавшись. Це виявилося, зокрема, у поширеній на той час приказці: "Гість у хату — Бог у хату" та в архаїчній формулі зустрічі гостя: "Просимо гостя — Божого гостя".

Згідно з міфологічними уявленнями українців, гість вважався Божим посланником, а гостинність — даром. Не випадково, що будь-який незнайомий перехожий сприймався з певним відчуттям настороженості: "Хто ти — іноплемінник, чужинець чи гість, посланець самого Бога?" Тож природно, що в окремих регіонах України, наприклад на Поліссі, збереглася архаїчна форма привітання подорожнього і гостя: "Щоб прихід твій був добрим", — власне, прийнята в народі формула закляття недобрих намірів.

Міфологічна основа гостя й гостинності пізніше ритуалізувалася, зберігшись у багатьох звичаях, обрядах та обрядових піснях. У традиційних весільних піснях українців XVIII ст. віддзеркалюється давня традиція заклику по допомогу в найвідповідальніші моменти життя — до Бога, Матері Божої, Спаса, Пречистої, Воскресіння, Святого Хреста або ангелів. Їх нерідко запрошували сісти у червоний кут ("на покуть") за накритий стіл.

Запрошення до оселі божества практикувалося в українців і в новорічній обрядовості, коли колядники, зображуючи різноманітних персонажів, представляли і деяких божеств. Якщо прямого представлення не було, запрошення Бога або духа обігрувалося в колядках: "Зустрічайте гостей, застеляйте столи. До вас сам Бог прийде з трьома ангелами".

Образ посланця Божого зображали й учасники інших обрядів. Подекуди цим образом наділявся самими домочадцями хтось з людей або тварин. В Україні (як і в деяких інших країнах Європи) дотепер зберігається давній обряд "полазника" — зустрічі першого відвідувача, який приходив до хати напередодні Нового року або Різдва, свого роду вісника добра чи зла. У верховинців українських Карпат, наприклад, людину, що взяла на себе роль полазника, чекали з цікавістю, а то й з острахом, бо ж від неї залежало, яким буде рік: щасливим чи поганим. Якщо полазник — людина добра, щаслива, таланиста, то й у хаті буде багатство, щастя,

удача та здоров'я; якщо людина нещаслива або хвора, то і в оселю прийдуть злидні, хвороба. З особливою радістю чекали приходу дитини, іноземця та іноплемінника, бо вони вважалися посланниками Бога, а тому мали принести в родину щастя.

Міфологізація гостя становила для українців зручну модель для спілкування не тільки з живими людьми, але й з вигаданими, як і з божествами, демонами, покійними і навіть явищами природи. Ось чому важливо для розуміння багатьох етнічних стереотипів та ритуалів враховувати їх первісну міфологічну основу. Образ гостя в українській міфології нерідко асоціювався зі злими силами, наприклад, із хворобою та смертю. Давня назва хвороби — "гостець" — пов'язана з міфом про маленького гостя — певну демонічну істоту, яка приходить до людини і може принести їй біль, якщо її скривдити. Щоб позбутися хвороби, народна медицина рекомендувала хворому, крім інших засобів, спробувати піддобрити "милого гостя", розпаливши, скажімо, для нього лазню.

Гостем українці нерідко називали небіжчика. "Зібратися в гості" — означало "вмерти", а згідно з точним міфологічним трактуванням, — відправитися до себе, "додому", тобто до іншого світу, бо вважалося, що смерть — не кінець існування людини, а лише перехід в інший стан. Звідси — й обряди запрошення померлих родичів до урочистої вечері, як і ходіння до них у гості на могилу.

Словом, традиційна соціонормативна культура українців колись розумілася надзвичайно широко: і як спілкування між "своїми", і з "чужаками", і "захожими", так і спілкування з потойбічним світом. Звичайно, в усіх випадках воно регламентувалося певними правилами поведінки. Ці стереотипні правила торкалися і традиції гостинності, яка в українському середовищі формувалася відповідно не лише до міфологічних уявлень, але й моральних принципів — доброзичливим ставленням до ближнього. Саме тому українська гостинність відзначалася особливою гуманністю, що має глибоке коріння, спільне для всіх східних слов'ян.

Вважалося, що той, хто відвідав оселю, сприймався як свій, оскільки він нібито прилучався до духів та предків цієї родини, покуштувавши трапези або обігрівшись біля домашнього вогнища. Через те господарі робили все, аби почастувати (від слова "честь", звідси — "віддати почесть") гостя. Ця норма прийому в XVIII ст. набула звичаю обов'язкового його пригощання (частування).

Було прийнято накривати стіл "для подорожнього", що часом складався лише з кусня хліба та солі. Вірили, що той, хто скуштує окраєць хліба з сіллю, матиме Господнє благословіння і не посміє скривдити або зрадити того, хто частує. Звичай постійно тримати на столі хліб та сіль перетворився на етнічний стереотип української гостинності, а у XVIII ст. був закріплений ще й громадянським правом.

На побутовому ж рівні він реалізувався за допомогою такого правила: "Спочатку нагодуй людину, а потім уже і розпитуй її". Вважалося непристойним розпитувати подорожнього або гостя про мету його приходу, головним для господаря було вшанувати гостя. В багатьох реґіонах України майже до XIX ст. звичай пошанування супроводжувався архаїчним ритуалом миття гостеві ніг, до речі, цей давній ритуал поетично описано Тарасом Шевченком у поемі "Наймичка":

Ввійшли в хату. Катерина
Їй ноги умила
Й полудновать посадила,
Не пила й не їла...

Відгомін давнього звичаю миття ніг, як свідчать етнографічні матеріали, був

відчутним у XVII—XVIII ст. у весільній обрядовості багатьох регіонів України: Волині, Полісся, Північної Буковини, Слобожанщини. Молода перед шлюбною ніччю миє своєму нареченому ноги відповідно до давнього звичаю гостинності (адже супутник життя — це й путник, подорожній) і на знак покірливості дружини чоловікові. Втім, покора жінки в українській родині не характерна, тому не випадковою є локальна обмеженість звичаю миття ніг навіть в архаїчній весільній обрядовості, що пізніше почала набувати ігрового, а не ритуального характеру [5].

Традиційна основа гостинності більшою мірою збереглася у практиці гостювання та частування. Однак звичай ходити в гості в українському середовищі не перетворився, як у деяких інших народів (скажімо, у гагаузів України), на закон звичаєвого права, за яким зовсім незнайома людина могла зупинитися у будь-якому домі як гість.

Українська оселя була відкритою для кожного подорожнього, гостя або жебрака, хоч саме право гостювання суворо регламентувалося. Згідно з усталеними нормами українців, у гості можна було ходити тільки у певний час і за певних умов. Не прийнято було гостювати під час польових робіт. Це вважалося ганебним і в будні дні. В робочий час родичів або сусідів відвідували лише у господарських справах. Ритуал прийому в такому разі спрощувався. В деяких районах (у Галичині, на Поділлі) не було прийнято навіть запрошувати гостя до хати і влаштовувати для нього гостину: "Побалакали на вулиці та й розійшлися".

Проте більш поширеним правилом прийому гостя, який прийшов навіть у звичайній справі, залишалося обов'язкове запрошення зайти до хати хоча б на хвилинку. Гість повинен був переступити поріг хати, оскільки це вважалося в українців символом поваги до домочадців та їх предків, які, за повір'ям, мешкали під порогом. З цієї ж причини намагалися посадити гостя і за стіл, попередньо накривши його скатертиною і подавши хліба з сіллю; в деяких районах України подавали виноградне вино — "один келишок". Запрошення до столу символізувало прилучення до духів сім'ї ("стол — Божий престол"), складним чином співвідносячись через них з ідеєю шляху — однією з основоположних ідей всієї людської культури.

Якщо гість не мав часу пригощатися за столом, його садовили на лаву біля печі, попередньо протерши її чистою ганчіркою. Гість повинен був присісти, інакше, за повір'ями, старостам не сидіти в цьому домі.

До речі, раніш відвідування "у справі" практикували не часто, і не тільки через велику зайнятість людей, а й через побутування спеціальних інститутів зустрічі у справах. У традиційному українському селі (та й у місті) дівчата і жінки зустрічалися "на прядках", де вони займалися своєю роботою (пряли, вишивали), обмінюючись новинами. Чоловіки в такому разі ходили "до сусіда". Проте як у тому, так і в іншому випадках посиденьки влаштовували переважно взимку, у вільний від роботи час.

Ритуал прийому гостей значно ускладнювався, якщо в гості приходили спеціально. Приводом для гостини могли бути великі свята: Різдво, Трійця, Великдень, храмові свята, іноді недільні дні, а також сімейні урочистості — весілля, народини. Обов'язково сходилися сусіди та родичі на похорони і поминання. У деяких районах України число свят, коли можна було ходити в гості, обмежувалося. На Тернопільщині, наприклад, ходили лише у дні Івана та Ми-

[5] ІМФЕ НАН України, ф. 14—5, од. зб. 387, арк. 85.

хайла. Щодо неділі, то у цей день скрізь по Україні збиралися тільки родичі.

Згідно з народним етикетом, гості приходили за запрошенням — воно передавалося наприкінці кожного гостювання. "Приходьте вже ви до нас", — зверталися гості до господарів. До приходу гостей ретельно готувалися: пекли хліб, робили святковий почастунок, іноді подарунки дітям. У цілому в українців не прийнято було ходити в гості з дітьми — вони залишалися вдома, але їм обов'язково передавали гостинці: пиріжки, печиво, цукерки. Якщо гості приходили з дітьми (а це звичайно були родичі), дітей частували окремо, в "дитячій" кімнаті.

В гості приходили з простими подарунками — окрайцем хліба. Господарі по закінченні застілля також "віддарювали" гостей — давали по калачу хліба і пироги. Виняток становили гостини з приводу весілля або народин: тоді відповідно до обрядових стереотипів дарували рушники або хустки весільним чинам, черевики та чоботи — батькам молодої, крижмо — бабі-повитусі. Під час похорон при виконанні обряду "прощі" — поширеного серед гуцулів та бойків українських Карпат — родина покійного роздавала всім присутнім його речі: сердак, сорочки, ремінь, перемітки тощо.

Звичай дарування і віддарювання становив у традиції гостинності українців важливу, але не обов'язкову частину: його обов'язковість передбачалась лише у весільній та родильній обрядовості, але й там подарунки виступали скоріше символами прихильності й дружби, ніж еквівалентами економічної цінності. Мірилом економічної угоди вони стали пізніше, з розвитком нових економічних відносин, що поступово пронизували і сферу міжособових взаємин[6]. І все ж їх переоцінка стосувалася тільки тих обрядів, які були безпосередньо пов'язані з договором, наприклад, про розміри віна, привіну або приданого, що відбувалося під час оглядин — відвідування батьками нареченої оселі нареченого.

При звичайних гостинах цінності подарунка не надавали особливого значення. Вважалося, що він повинен бути, але тільки як символ доброзичливого ставлення до господарів. Передбачалося також, що за подарунком станеться віддарунок, — як правило, теж із символічним значенням. Система подарунків-віддарунків ("дарунок дарунка чекає") особливо характерна для інституту кумівства, який набув найбільшого поширення в середовищі українців. При хрестинах куми дарували "хресникові на зубок", потім робили дарунок при пострижинах, синовинах, одруженні та в інших ситуаціях. Коли хресник підростав, наставала його черга робити дарунки хресним батькам.

Обов'язковим компонентом української традиції гостинності було частування, а святкової гостини — трапеза. Запрошення до обіду практикувалося навіть тоді, коли гість приходив у справах. Звичною у цьому випадку була така формула запрошення: "Просимо до столу", — казали господарі. "Їжте здорові", — відповідав гість.

Під час трапези гостей розсаджували на найзручніші місця, а найдорожчого — на почесне місце, покуть. Господарі на святковій гостині за стіл не сідали, бо прислуговували гостям, "понукаючи" їх їсти: господиня запрошувала жінок, а господар — чоловіків. Перед подаванням кожної нової страви гості чекали запрошення і розпочинали їсти лише після дво-, трикратної "принуки". Згідно з етикетом, вони розтягували цей процес, без запрошення не сміючи нічо-

[6] *Косвен М.* Происхождение обмена и меры ценностей. — Москва; Ленинград, 1927. — С. 36.

го брати зі столу, як і залишати стіл. Сигналом для закінчення трапези серед українців вважалося подавання хліба з сіллю. Словами "хліб да сіль" або "спасибі за хліб, за сіль, за кашу і милість вашу" гості дякували господарям за гостину і гостинність.

Вдячність за трапезу, згідно з давніми звичаями українців, адресувалась не лише господарям, але й, як вважалося, їхнім духам та предкам. Тим самим висловлювалася своєрідна вдячність Господу Богу за їжу, їм дану. Всі при цьому присутні — співтрапезники, ритуально об'єднані цією ідеєю, по суті, становили модель традиційного колективу. Такою була ідеологічна основа святкового застілля, підсилена моральними чинниками — симпатіями до ближнього. Саме тому трапеза завжди становила серцевину української, а у більш широкому плані — і східнослов'янської гостинності.

Традиції доброзичливості. Основою основ міжособових взаємин є доброзичливість — система стереотипних форм, що виражають різноманітні сторони спілкування: вітання, прощання, напуття, поздоровлення, співчуття, вибачення, вдячність. Тут особливо рельєфно виявляється етнічна своєрідність, оскільки в основі набору засобів, за допомогою яких здійснюється доброзичливе спілкування, лежать не тільки соціальні, але й біологічні стереотипи — звички, що стали рисою національного характеру. Вони виявляються через жести, міміку, речі, а також слова. При цьому найважливіше значення мають візуальні засоби спілкування: перш за все жести, міміка, речі і лише потім — слова. Не випадково багато з ритуалів і обрядів українців становлять собою паузу — дію без слів, тобто мовчання (найбільш притаманну похоронним та поминальним обрядам), або ж "мову речей". Тривале пояснення мети приходу старостів в обряді сватання замінялося лише однією дією — застиланням столу принесеною із собою скатертиною; згода дівчини на шлюб — колупанням печі; бажання дівчини побратися з хлопцем — помішуванням вуглів у печі його батьків; обнародування цнотливості молодої — демонстрацією весільної корогви і т. ін.

Своєрідність мови доброзичливості, власне, і визначає українців як українство — спільність з неповторною системою специфічності її національного характеру. Одна з оригінальностей структури цієї системи полягає в розвинутості невербальних (візуальних) способів спілкування.

Особливе місце в системі зичливості належить вітанню, з якого традиційно розпочиналося спілкування людей. В українців воно виявлялося своєрідним чином, хоч і не було одноманітним у різних землях України, оскільки позначалося специфікою регіональної традиційно-побутової культури, що протягом тривалої історії включала деякі іноетнічні компоненти.

Вітання українців — це складний ритуал, що включає і жести, і міміку, і фізичний контакт, і словесні формули. Загальнопоширеним способом вітання традиційно було рукостискання та словесні формули: "Добрий день" ("Добрий ранок", "Добрий вечір"), "День добрий". Ця стандартизована форма вітання варіювалася по окремих регіонах. На Поліссі серед чоловіків прийнятим був потиск рук, добре знайомі жінки при зустрічі цілувалися й обіймалися, говорячи при цьому: "Слава Богу". На Волині чоловіки при зустрічі обов'язково знімали капелюхи, а вітаючи жінку, цілували їй руку; звична тут форма вітання: "Слава Ісусу!" — "Слава навіки".

На Поділлі словесна формула була різною серед молоді й людей старшого віку. Молодь, вітаючись, говорила: "Доб-

рий день" або "Слава Ісусу", старші — "Слава Богу". При цьому чоловіки обмінювалися рукостисканнями, жінки — поцілунками; руки можна було цілувати тільки близьким родичам та священикові. В південних районах Поділля словесна формула вітання була іншою: "Добридень" або "Помагайбіг".

У Східній Галичині як привітання широко використовувалися поцілунки: жінки цілувалися в губи, чоловіки цілували руку жінкам, молодші — старшим, але, як правило, лише родичам або добре знайомим.

На Північній Буковині, навпаки, більшого значення надавали словесним привітанням. Чоловіки при зустрічі говорили: "Добрий день". — "Доброго здоров'я", жінки — "Добридень". Рукостискання використовувалося лише між найближчими людьми та у молодіжному середовищі, також як і цілунки: тут прийнято було, щоб діти цілували руки хресним батькам ("хрестильникам"), дорослі ж цілувалися тільки під час весіль. Зберігся в буковинській весільній обрядовості архаїчний звичай цілування ніг свекрові та свекрусі молодою під час весільного обряду.

Кожний компонент привітання містить у собі глибокий зміст, уплетений в канву давніх вірувань та світоглядних уявлень українців, співвідносячись з особливостями їх національного характеру. В цьому відношенні найбільш показовим є рукостискання, яке у різних комбінаціях з іншими засобами доброзичливості побутує в широкому етнокультурному ареалі. В гносеологічному плані рукостискання належить до одного із засобів фізичних контактів, регламентованих етнічними стандартами і нормами звичаєвого права. Відповідно до світоглядних уявлень українців будь-який фізичний контакт між людьми (чи то потиск рук, чи плескання по плечу або погладжування по голові) пов'язаний із вірою в його магічну силу — здатність передавати як позитивні, так і негативні дії. "Здатність до матеріальної передачі, — писав один із дослідників цього явища Е. Краулей, — і надає такого важливого значення доторканню, і за прагненням уникнути дотику, і за бажанням контакту криється визнання можливості передачі властивостей як природи, так людей і духів" [7].

Керуючись цим положенням, люди регламентували і самі контакти (доторкання), і норми відстані між людьми, що спілкувалися, які залежали від того, з ким вони контактували: з близькими, незнайомими, жінкою, дитиною і т. д. Якщо це був родич або добре знайома людина, від яких не могла йти небезпека, дозволявся не просто контакт (скажімо, потиск руки), але й інтимне доторкування (наприклад, цілунок). Ось чому поцілунки при вітаннях зазвичай обмежувалися колом близьких людей (цілунки не обмежувалися лише з боку дітей, бо діти, за повір'ям, вважалися "чистими", не здатними принести лихо), а коли і допускалися, то переважно у поєднанні із вітаннями-закликаннями, наприклад: "Слава Ісусу!" — "Слава навіки".

Зважаючи на небезпеку шкідливої магії (хвороби, псування, шкоди), здатної передаватися через контакти, в народі поступово формувалися деякі стереотипи уникнення таких контактів, зокрема, не рекомендувалося вітати людей, які мали погану репутацію. Обмежувалися вітальні контакти і з жінками, оскільки вважалось, що жінка — джерело шкідливої магії. Не випадково в більшості регіонів України, за давньою традицією, не прийнято брати жінку попід руку: чоловік і жінка, також подружжя, йшли поруч, не доторкаючись. Попід руку йшли тільки під вінець.

---

[7] *Краулей Э.* Мистическая роза. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 80.

Обмежувалися доторкання і в молодіжному середовищі, що пов'язувалося з уявленнями про те, що через фізичні контакти передається сексуальний потяг. Пізніше ці уявлення стали основою етичних норм — досить суворих у традиційному суспільстві. Адже, згідно з ними, негативно ставилися до тих парубків та дівчат, які дозволяли собі йти на людях, взявшись за руки. Парубок одержував право тримати дівчину за руку тільки після заручин.

А втім, багато зі стереотипів уникання (в етнографії вони мають назву — сегрегація статей) досить швидко трансформувалися із зростанням економічної та соціальної незалежності молоді. Показником цього можуть бути, зокрема, танці, які вже у XVII—XVIII ст. передбачали різноманітні дотики. Хлопці й дівчата могли братися за руки, торкатися плеча, талії. В танцях більш раннього періоду уникали цього.

Доторкання при спілкуванні людей набували іншої спрямованості, якщо вони освячувалися ритуалами: їх вплив у такому разі набував позитивного значення. Недаремно поцілунки, погладжування, масаж у поєднанні з магічними заклинаннями застосовувалися в народній медицині українців. Вважалося, що за допомогою контакту передається здоров'я хворій людині.

Без фізичних контактів не обходилися обряди, причому, чим була важливішою подія, що обрамовувалася обрядами, тим частіше вони в них використовувалися. Весільна обрядовість, наприклад, розпочиналася з того, що батьки наречених на знак згоди "били по руках" і разом молилися [8]. Рукобиття при цьому мало силу закону. Заручившись із дівчиною і скріпивши цей акт рукобиттям, не можна було відмовлятися від шлюбу.

Центральним моментом українського весілля було з'єднання рук молодих, що проводилося над короваєм. Воно символізувало собою утворення подружнього союзу і, власне, клятву на вірність: адже в багатьох хліборобських культурах дії з хлібом означали ритуальний акт скріплення клятви і угоди.

Таку ж магічну силу мав і поцілунок, що широко побутував серед українців. Коли виголошували клятву чи приймали присягу, цілували хрест (у тому числі натільний), від чого і походить назва обряду "хресне цілування". Воно вважалося такою святою справою, що ніхто не смів його порушити.

З утвердженням християнства хресне цілування набувало більш ритуалізованих рис, розширюючи і діапазон використання. Починає практикуватись ритуальне цілування ікон, різноманітних святинь і навіть антисвятинь (приміром, замка́). Особливе побутування серед українців знайшло цілування замка́ на церковних воротах нареченими — "щоб міцнішим був шлюбний союз". Вважалося, що за допомогою цілування святині до людини переходить сила її святості.

Поруч із релігійними святинями, що пропагувались церквою, в Україні продовжували побутувати й народні святині — хліб та сіль, а також земля, традиції цілування якої при проголошенні клятви особливо вкоренилися серед козацтва. Клятва матір'ю-землею була для українських козаків священною.

Поцілунок як спосіб вираження побажання добра не обмежувався тільки функцією скріплення клятви або угоди; він мав і ряд інших призначень у ритуалізованому житті українців. Головне з них — передача доброзичливості та здоров'я (цікаво, що етимологія слова

[8] *Литвинова-Бартош П.* Весільні обряди і звичаї у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1906. — Т. 3. — С. 71.

"цілунок" означає бути цілісним, здоровим. Звідси і "цілитель" — народний лікар). Цілували, відповідно до давніх вірувань та прийнятих норм етикету, коли хотіли започаткувати взаємний потяг або обопільну симпатію, прагнули запобігти шкоді, якщо намагалися заспокоїти дитину, щоб врятувати стадо, цілували чередника, цілували і домашніх тварин — аби приносили приплід.

На Поділлі відомі ситуації, коли породіллю примушували цілувати новонародженого, якщо вона хотіла відмовитися від нього, говорячи, що він для неї тягар. Вважалося, що після цього вона вже не зможе його не любити[9]. В Закарпатті після повернення з вінчання молода цілувала під серцем свекруху, а свекруха — невістку, "щоб вони жили в любові одна до одної".

Поцілунок використовувався і як знак привітання, нерідко обрамлюючись складними ритуалами. В українців Наддніпрянщини, наприклад, гість звертався до господаря або господині з особливим вітанням: поздоровляв зі святом, на що відповідали вдячністю, потім цілували один одному руку, якщо вважали себе рівними. Якщо ж один з них був старший роками або становищем у суспільстві, то цілував лише молодший, а старший дякував словом "спасибі". Така церемонія практикувалася при вітаннях з усіма присутніми гостями, незалежно від статі. Привітання починалося з найстаршого в цьому зібранні, який займав почесне місце в кутку стола під іконою. Від старшого по черзі йшло до найостаннішого (знайомство або незнайомство в цьому випадку не мали значення). Коли стіл заважав тим, хто вітався, поцілувати один одному руку, обмежувалися лише подаванням руки, а потім обидва цілували свою власну руку (два пальці: вказівний і великий) і, поцілувавши, прикладали до лоба[10].

Вітальні цілунки виконувалися різними способами: цілували в губи, щоки, плечі, в голову, а іноді й ноги. Кожен із способів поцілунку мав певне символічне значення: цілунок у губи був знаком особливої любові і потягу; в щоки — вираженням приязні; в руки — символом шанобливості (знаком особливої поваги вважався в українців поцілунок руки дорослого дитиною, яка спочатку брала руку дорослого своїми руками, а потім її цілувала зверху); в голову, плече або ноги — знаком підкорення.

В Україні було прийнято обмінюватися поцілунками і при прощанні. Тут поцілунок означав не стільки приязнь до людини, скільки взаємне прощення: прощання і прощення колись ототожнювались. Серед східнослов'янських народів побутував навіть спеціальний обряд прощення гріхів: напередодні Великого посту, у неділю (на Прощену неділю) слід було просити один в одного прощення, для чого спеціально відвідували всіх рідних і знайомих, цілунками спокутуючи гріхи.

Подібна символічність цілунку виявлялася і в прощанні з померлим. В українців було прийнято цілувати небіжчика в лоб. У росіян та деяких інших народів покійного цілували в губи, що, власне, відображало дещо інші уявлення про смерть та потойбічний світ.

В українців поцілунки благопобажання (на відміну від багатьох, передовсім західноєвропейських, народів) були менш християнізованими, вони ґрунтувалися скоріш на любовних взаєминах, аніж на ритуальних, хоча, як і будь-які етикетні поцілунки, ввібрали

[9] ГМЭ, ф. 7, оп. 1, спр. 1030, арк. 52.

[10] *Кульчицкий С.* О суевериях, обычаях, повериях и приметах жителей села Ставучан Хотинского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости. — 1873. — № 17. — С. 627—628.

міфологічно-поетичні компоненти свого народу. Різниця в ступені ритуалізації вітальних і прощальних поцілунків простежується і в Україні. В західних її реґіонах, де особливо сильним виявився вплив християнської церкви, вони стали більш християнізованими і в основному концентрувалися на зовнішніх формах виявлення, тоді як у східних реґіонах вони зберегли більш глибинні, дохристиянські риси і більшою мірою відтворювали, власне, міжособові стосунки. Через це і сфера їх прояву була вужчою, найменше торкаючись християнських святинь.

Переважання народної основи в традиціях доброзичливості — характерна особливість культури спілкування всіх українців, що виявляється, зокрема, в її символах. Одним з найбільш своєрідних з них є найдавніший жест привітання — підняття рук догори (жест адорації) — як знак найвищого виявлення почуттів. Він був колись характерним для багатьох народів, пізніше використаний християнською церквою як символ молитви — звертання до Бога. З піднятими догори руками зображувалася Оранта, згодом замінена Богоматір'ю з розкритими перед грудьми руками (в християнській Русі вперше закарбована в Софії Київській як образ Заступниці всіх людей). Цим християнізованим жестом, відзначали дослідники, християнське мистецтво рішуче відокремилося від античної спадщини жестів.

Українська культура поряд із християнізованою Орантою зберегла етнічний символ Берегині — образ жінки з піднятими до об'єкта шанування руками. Цей образ і тепер залишається головним у міфолого-поетичних уявленнях та народному мистецтві українців.

Узагальненим показником етнічних норм спілкування і певною мірою індикатором національного характеру є усталена дистанція між людьми, які розмовляють між собою. У більш широкому плані — це табуйований простір людини, куди інші люди не мають права втручатися "без особливих на те причин". Певна річ, цей простір регулювався етнічними нормами спілкування, що склалися в кожній окремій нації.

Природно, що і дистанція спілкування у різних етнічних середовищах різна. Як показують спеціальні дослідження, у середземноморських народів вона становить до 70 см, народів Кавказу — 100—120, у американців — 122—366 см[11]. Помічено таку закономірність: чим більша дистанція, тим чіткіші соціальні бар'єри між людьми і, отже, більш замкнутий тип поведінки, що опосередковано характеризує і відповідний тип національного характеру.

Великий "людський простір" визначає мінімум фізичних контактів (рукостискань, поцілунків, обіймів, поплескувань), а також різних жестикуляцій і водночас велику кількість ухилянь, таких, скажімо, як уникання подружньої ніжності, спілкування невістки з родичами чоловіка, порушення дистанції при спілкуванні чоловіка з дружиною на людях і т. д. Навпаки, мінімальна дистанція характеризує розкутість спілкування і деяку свободу в фізичних доторканнях.

Фізична дистанція при спілкуванні в українському середовищі коливається в межах 70—100 см, що опосередковано може свідчити про достатню розкутість морально-етичних норм і відносно велику свободу вибору між обов'язковою (типізованою) та індивідуальною поведінкою. У свою чергу, стандартизована поведінка має велике розмаїття варіантів не лише у соціально-демографічному (поведінка молоді, дітей та дорослих,

[11] *Хейдмец П. С.* Пространственная регуляция общения человека // Труды психологии. — Тарту, 1977. — Вып. 6. — С. 72—84.

чоловіків і жінок), але й у територіальному плані. Адже, умовно кажучи, існує етнічна поведінка подолян, волинян, буковинців, слобожан, бойків, гуцулів, лемків, а є поведінка українців загалом.

Про відносну свободу нормативної етнічної та етнорегіональної поведінки українців свідчить і співвідношення в системі їх життєдіяльності ритуалів і звичаїв. Ритуали в цій системі становлять лише тло, на якому розгортається комунікація звичаїв. Саме вони і забезпечують відносну свободу поведінки.

Традиції шанування. Будь-яка етнічна культура має ключове поняття. В українців вона здавна асоціювалася з "порядком" ("ладом"). Саме порядок забезпечував стабільність суспільства, яке будувалося на супідрядності та ієрархічності: всі підкорялися главі, молодші — старшим, діти — батькам і т. д. В основі ієрархічного підкорення була не стільки сила, скільки шана та повага: старшого, главу, шанували, бо ототожнювали його з людиною, яка має якості божества.

В архаїчному суспільстві такою фігурою був цар або верховний жрець, наділений надприродною силою. Вони підтримували рівновагу світу, що залежала від їх поведінки, поз, рухів. Тому все їх життя повинно було до дрібниць регулюватися таким чином, аби жодна їх дія, вільна чи невільна, не розладнувала усталений порядок в оточуючому світі.

У межах родини (а вона традиційно була основним осередком суспільства) почесною фігурою завжди був старший, як правило, батько. Він не лише "порядкував" у сім'ї, але й виконував усі необхідні обряди, пов'язані з домашнім вогнищем — головною святинею оселі. По суті, глава традиційної української родини був і духовним батьком (не випадково від слова "батько" походить поняття "батюшка" — священик) [12].

Глава сім'ї, як і глави інших соціальних утворень — сільської громади, держави, — ототожнювався з божеством, імітуючи його образ і подобу, формуючи тим самим ритуал шанування. У цьому ритуалі брали участь усі, підпорядковані главі, орієнтуючись на його поведінку і виробляючи відповідний стереотип власної поведінки, виходячи з тієї ролі, яку кожен з них відігравав у суспільстві або ж у родині.

Таким чином, одвічно формувалися два типи поведінки: почесний і звичайний — з відповідними стереотипами. Перший характеризувався стриманою пластикою рухів, урочистістю поз, невираженістю міміки, смиренністю, величчю ходи; другий допускав метушню, поспішність, квапливість, що асоціювалося із земним походженням. Крайнім проявом звичайної поведінки вважався бісівський, якому було притаманне кривляння, смикання, сміх, лихослів'я. Певна річ, така поведінка засуджувалася, бо вона орієнтована на розбрат.

Шана та повага і, отже, статус шанованих святинь або й людей пов'язувався з почесним простором: почесною стороною світу, почесним місцем або почесним соціальним статусом. В українців почесною стороною здавна вважався схід, а пізніше й південь. Недаремно ці сторони світу асоціювалися з найулюбленішими кольорами: схід — з синім, південь — з червоним, захід — з менш улюбленим зеленим або білим, північ — з білим або чорним, тобто з темрявою, мороком і навіть зі смертю. Позначення сторін світу певними кольорами знайшло відображення і в системі давньослов'янських етнонімів та крайнонімів. Скажімо, одне з племінних об'єднань східних слов'ян — білі хорвати — назива-

[12] *Фрезер Дж.* Золотая ветвь. — Москва, 1980. — С. 194.

лося так саме тому, що вони складали їх західне відгалуження; так само як Біла Русь — західну частину давньоруського етнотериторіального утворення, Червона Русь — південну, а Чорна Русь — північну тощо. Спочатку саме схід вважався найпочеснішою стороною світу, бо там сходило сонце, і, отже, звідти йшло тепло та життя. Шанування сходу знайшло відображення у віруваннях і традиціях. Різноманітні замовляння, заклинання та молитви виголошували так, щоб обличчя неодмінно було звернене на схід; тільки за ходом сонця ("посолонь") йшла молода запрошувати гостей на весілля; будуючи хату, українці обов'язково розташовували її входом на схід (за традицією і храми тепер будують олтарем на схід). Схід сонця завжди сприймався ритуально: вважалося, що зустріти перший сонячний промінь — це одержати духовне благословення.

З утвердженням християнства почесна сторона світу в українців змістилася південніше, в бік Візантії, звідки прийшла нова релігія з притаманною їй символікою. Червоний колір як символ влади візантійських імператорів став і символом державності Київської Русі. Звідси й асоціація південної сторони світу з червоним кольором. Щоправда, за традицією, і християни моляться, звертаючись на схід, хоча й дають цьому інше пояснення: в напрямку до Єрусалима, тобто в сторону Христа.

Визначення півдня як почесної сторони для українців є все ж вторинним стосовно сходу, тим більше, що в основі їх міфологічних уявлень лежить поняття сонця, що сходить. Сонце і божество асоціювалися з поняттям "верх", що завжди ототожнювалося з поняттям "головний", "почесний", "престижний".

Уявлення про почесний божественний верх переносилося і на земне життя. Статус почесної людини підкреслювався або стороною світу, або фізичним підвищенням. У праукраїнців глава родини займав найвигідніше місце — біля вогнища, з протилежної від входу сторони, і сидів, як правило, на підвищенні. Адже сидіти на підвищенні — привілей божества.

У реальному житті це виглядало особливо незвичним, оскільки тривалий історичний час було прийнято сидіти на долівці. На долівці їли, поклавши перед собою маленьку дощечку. Ця традиція в Україні в деяких ритуалах, наприклад, пов'язаних з культом предків, виявлялася майже до XIX ст. У день поминання померлих прямо на землі влаштовували "обідній стіл". Гуцули для трапези використовували у такий день могили родичів, які застеляли скатертиною, запрошуючи присутніх "до столу", тобто до застеленої могили. Спеціальні столи із землі робилися в гірській частині України також при проведенні свята, присвяченого пастухам [13].

В окремих регіонах України до кінця XVIII ст. побутували перехідні варіанти столів: з глини (в Поліссі), маленькі столики, схожі на табуретки (на Бойківщині), стіл-лава або стіл-скриня (в Карпатах). Поява високого столу збіглася з утвердженням християнства, кардинально позначившись на плануванні інтер'єру житла та його духовного образу. Житло здобуло діагональну структуру: ліворуч від входу — піч, а по діагоналі, в "червоному куті" — стіл, орієнтований на південь або схід.

Відповідно до цього змінилась ідеологічна основа оселі — вона почала поєднувати у собі як язичницькі (храмом яких залишалася піч), так і християнські (їх духовним центром ставав стіл і

[13] *Свенціцька А., Охримович С., Пеленський Є., Драгман М.* День пастухів — "патрикування" // Матеріали до етнології і антропології. — Львів, 1929. — Т. 21—22. — Ч. 1. — С. 297—301.

покуть) цінності. Стіл уподібнювався до церковного престолу, що істотно змінювало релігійно-побутову символіку: хата якоюсь мірою ототожнювалася з храмом, червоний кут — з олтарем, глава родини — із священнослужителем, акт прийому їжі — з жертовністю. В цих умовах звичаї, що первісно не були пов'язані з християнством, здобували вторинне релігійне осмислення. Наприклад, навколо столу, що сприймався тепер як "Божий олтар", за давніми звичаями обводили молодих під час весілля, а в окремих випадках породіллю, обносили новонародженого.

У зв'язку з перенесенням основних ритуальних дій на покуть і за стіл змінилося і почесне місце в домі: воно перемістилося у кут, орієнтований на схід або південь. Це місце визначало весь розпорядок у домі, як і всю структуру внутрішньосімейних взаємин. Почесне місце в хаті "на покуті" займав її глава. "Сидіти на покуті" означало бути господарем родини, що одне й те саме, що "бути почесним гостем", виходячи з традицій української гостинності. Почесного гостя обов'язково садовили на покуті, господарі повинні були прислуговувати йому, причому, згідно із народним етикетом, мусили стояти. Сісти за стіл у присутності гостя господар міг тільки за його запрошенням.

Таким чином, почесне місце в домі могли займати різні люди: у звичайній ситуації — глава родини, під час гостин — почесний гість, коли народжувалася дитина — баба-повитуха, під час хрестин — куми.

Весільні звичаї українців особливо суворо диктували дотримання порядку ієрархічного розміщення на почесному місці й навколо нього. Червоний кут по праву мав займати молодий (виняток становить Наддністрянщина, звичай населення якої надає почесне місце нанашкам — посадженим батькам). Молодий уподібнювався князю і повинен був поводити себе відповідно до цього титулу. Саме через це, власне, молоді нічого самі не робили; за них все виконували дружки, дружба, староста та інші весільні чини.

Князі — молоді визначали порядок розміщення гостей за столом: на покуті — молодий, праворуч від нього — молода, а далі — старша дружка, дружки; ліворуч від молодого — світилки, старший боярин, бояри або, як це прийнято на Буковині, — батько й матір, ватажки, світилки, старший дружба, дружби.

Весільна обрядовість українців у найбільш концентрованому вигляді відтворювала той розпорядок, якого колись суворо дотримувалися і в повсякденному житті. Однак у повсякденні ієрархія взаємовідносин навіть у давні часи була не такою суворою, хоча і зберігала основні її принципи. Наприкінці XVIII ст., наприклад, вона передбачала умовне членування внутрішнього простору житла на почесні і менш почесні місця, що відповідали тим ролям, які відігравав у родині кожен з її членів. "Сидіти на покуті" — визначало місце господаря; "сидіти біля печі" — місце дружини, "сидіти на печі" — доля старших; "сидіти біля порога" — місце дітей.

Усе відзначене — найбільш загальний розподіл рольових функцій у традиційній українській родині. Рельєфніше він виявлявся в порядку розміщення сім'ї за столом і насамперед у святкові дні, коли особливо суворо намагалися дотримуватися ритуальних правил. Загальний принцип розміщення членів сім'ї за столом зводився до розсаджування за спорідненням: на чолі стола сідав батько. Якщо в сім'ї не було батька, його місце займав старший одружений син, якщо він не був одружений, то главенство належало матері. В

українському Поліссі, де збереглися більш консервативні традиції, на почесному біля глави родини місці праворуч сідав старший брат, а потім тільки старший син, далі всі інші сини та дочки; мати, як правило, прислуговувала родині й тому сідала скраю.

До кінця XVII — початку XVIII ст. цей розпорядок, у цілому характерний і для інших східнослов'янських народів, в українському середовищі дещо змінився: поруч з главою праворуч у святкові дні сідала дружина. Коли взяти до уваги, що права сторона в українців вважалася почесною, можна уявити, наскільки почесною в українській родині була роль жінки-матері. Вона підкреслювалася й тим місцем, яке займала жінка, коли йшла поруч із чоловіком. Відзначимо, що традиційне місце жінки в далекому минулому було ліворуч від чоловіка, що символізувало її певну підпорядкованість чоловікові. Пояснення цього явища криється в міфологічно-релігійних уявленнях, які трактували ліву сторону "нечистою". А оскільки жінка, згідно з тими ж уявленнями, також вважалася "нечистою", то відповідно і її місце повинно було бути ліворуч од "чистого" і "правого" чоловіка.

З демократизацією відносин і зростанням соціальної ролі української жінки (а цей процес в Україні розпочався, як відомо, в силу історичних особливостей її розвитку порівняно рано, ще у XVII—XVIII ст.) змінювалась і символіка взаємин. Дівчата розміщалися праворуч від парубка, також як і у більшості випадків жінки, символізуючи шанобливе до них ставлення. Подружжя тривалий час зберігало традиційне положення: праворуч чоловік, ліворуч дружина, підкреслюючи тим самим сам факт подружніх взаємин. Однак у подальшому таке традиційне співвідношення місць поступово порушувалось, все більше утверджуючи праве і відповідно правове становище жінки.

Поступовість цього процесу призвела до багатоваріантності ситуацій місцезнаходження чоловіка і жінки, чоловіка і дружини. Незаміжня жінка переважно стала займати праве місце від чоловіка, дружина, за традицією, — ліве, хоча у молодіжних парах дружина найчастіше займала нетрадиційне, праве місце. Звичайна ситуація в Україні, коли під вінець заручену ведуть з правого боку, а після вінчання чоловік посідає своє традиційне праве місце. На Наддністрянщині зберігається і більш архаїчна ситуація: чоловік йде попереду, а жінка позаду [14], особливо рельєфно підкреслюючи традиційну престижність чоловіка в цьому реґіоні.

Традиційне розуміння феномену почесності позначалося на етикетних нормах поведінки людей. Наприклад, вітання завжди починали з найбільш почесних, передовсім зі старших — не тільки за віком, але й за соціальним статусом. Згідно з усталеним етикетом українців, до почесних зараховувалася й жінка, тому зрозуміла практика, коли при зустрічі подружньої пари насамперед віталися з дружиною.

Проте в умовах оселі ситуація змінювалася: гість, що приходив до хати, спочатку вітав господаря, а потім тільки його дружину, підкреслюючи тим самим не лише престиж глави сім'ї, але й традиційний культ домашнього вогнища, що здавна вважався таланом чоловіка. Так само чинили в ситуації, коли в домі знаходилися гості. Захожий перш за все вітав главу родини, а не гостя, незважаючи на усталене в українському середовищі особливо шанобливе ставлення до останнього.

Престижність глави родини, а також поважне ставлення до матері підкреслю-

[14] ІМФЕ НАН України, ф. 14—5, од. зб. 397, арк. 31, 68.

вались і прийнятою формою звертання. До батьків, як і до старших взагалі, зверталися на "ви", старші ж до дітей — на "ти". В українців прийнято ласкаве звертання до батьків. Батька скрізь в Україні називають "батьком" або "татом", "татусем", мати — "мамою", "мамусею". Існує і цілий ряд регіональних назв: батька в Закарпатті, наприклад, кличуть "няньо", "нянько", в Галичині — "гедьо", "гедику", "лєльо"; матір — "неню", "нењько"; бабу з дідом — "бабо", "бабуньо", "дідо" (на Поліссі), "дзядя" (на Волині), "дідзь" (у Галичині); свекра і свекруху, так як і тестя з тещею, молоді називають "татом", "неньом" і відповідно — "мамою", "ненькою".

Батьки, у свою чергу, своїх дітей, а також зятя та невістку кликали "синку", "синочку", "доньо", "донечко". До родичів дружини та чоловіка зверталися зі словами "гідику", "гіду" або "мамко", "бабунько". Брати батька й матері — "вуйко", "стрий" (у Галичині), їхні сестри — "тітка", "ведина" (в Закарпатті), "увозя" (на Тернопільщині). З особливою шаною ставилися в Україні до свояків ("кревних"), кумів, а також до посаджених і хресних батьків, які у традиційному суспільстві становили близьке коло свояків, не менш шанованих, аніж родичі. Широкий діапазон традиційного спілкування визначав розгалужену систему стереотипів поведінки, яка, однак, не уніфікувала людей, а, навпаки, забезпечувала простір для постійного вибору оптимальних варіантів.

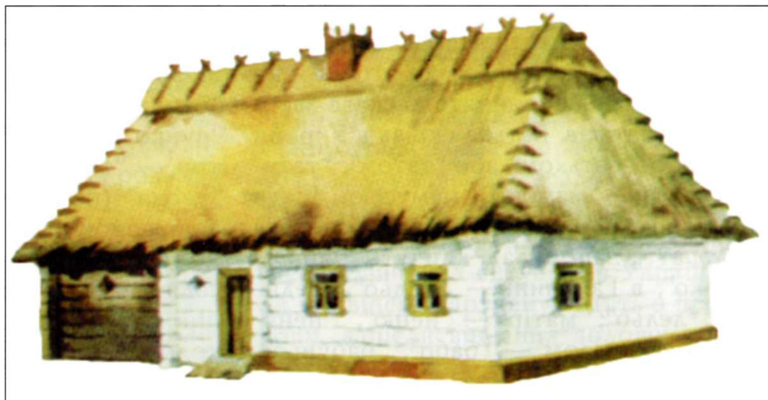
11.4. Матеріальна культура

Традиційне житло. На порубіжжі XVII—XVIII ст. остаточно сформувався житловий комплекс, який в Україні, по суті, виступав своєрідним маркером етнічної культури і водночас вододілом етнічності матеріальної культури інших народів.

Одним з найважливіших показників українського житлового комплексу була система забудови та тип двору. Для XVII ст. найбільш поширеним був так званий відкритий тип двору, що включав комплекс будівель, які не мали спільного даху, на противагу деяким сусіднім народам, усі житлові споруди в яких об'єднувалися спільним дахом.

Іншим важливим показником була система забудови — взаєморозташування хати і господарських споруд, що відзначалося багатоваріантністю. Один з таких варіантів — вільна забудова: кожна з господарських будівель розміщувалася на подвір'ї вільно, не з'єднуючись спільним дахом; другий варіант — однорядний: всі господарські споруди розміщувалися в один ряд з хатою (причому господарські споруди часом об'єднувалися спільним дахом); третій варіант — дворядний: господарські споруди розміщувалися напроти хати; четвертий варіант — Г-подібне розташування господарських будівель і хати.

Нарешті, існував локальний варіант забудови — замкнений. Був поширений, як правило, на етнічному порубіжжі українців із сусідніми народами і через це мав оборонне призначення: в Карпатах — це "гражда" або "хата у брамах", на правобережному Поліссі — "окружний двір" або "підварок", в південних районах України — "зимівник". Символічно й те, що найбільше поширення забудови-фортеці здобувають саме у XVII—XVIII ст., тобто в період формування української нації, відтіняючи тим самим її етнічні кордони та своєрідність національних рис.

Подільська хата. Північно-східний тип. Сучасний малюнок.

Житловий комплекс українців відрізнявся також і способом розміщення хати на подвір'ї. Відомо, що порядок її розташування зумовлюється не лише особливостями господарської діяльності мешканців садиби і не лише своєрідністю ландшафту, але й певною мірою — самобутністю національного характеру. Вся система розміщення хати та господарських споруд на українському подвір'ї підкреслювала незалежність, розважливість та ґрунтовність його господарів. Їх певний індивідуалізм підкреслювався наявністю паркану, тину або муру, яким позначали обійстя. Проте висота огорожі була такою, щоб можна було спілкуватися із сусідами, засвідчуючи товариськість та приязність.

Господарські споруди, як правило, розміщувалися по периметру двору, обгородженого парканом, вільно, не торкаючись одна одної. Ближче до вулиці, у передній частині двору, з переважною орієнтацією вікон на сонце ставили будинок (хату), поблизу нього — "чисті" господарські споруди: комору, повітки, возовні. З другого боку двору, за коморою, будували льох, погріб, а в глибині двору — споруди для живності: стайні, хлів, повітки, кошари, загороди, саж. За господарськими спорудами розміщували город, а далі — леваду з обов'язковою посадкою верби чи акації. На межі городу і левади влаштовували сінник та приміщення для молотьби і зберігання хліба — клуні, половники, стодоли [1].

На кінець XVIII ст. склалося два варіанти розташування хати: наближене і глибоке, але в обох випадках — віддалене від вулиці. Українська хата звичайно розміщувалася в глибині садиби, обрамлена садком, на відміну від усталених традицій багатьох інших народів, відповідно до яких житловий будинок був у безпосередній близькості до вулиці або трохи відокремлювався від неї невеличким палісадником.

Українська хата пройшла тривалий і складний шлях розвитку, виявивши глибинну спільність з житлом східнослов'янських, а частково і західнослов'янських народів, коріння якої сягають будівельної традиції як докиївської доби, так і періоду Київської Русі. Проте лише у XVII—XVIII ст. вона набула етнічної виразності, ставши найяскравішим символом української народної культури та ознакою духовності української нації. Образ "білої хати", що, за висловом Т. Г. Шевченка, стоїть у садочку, квітами повита, неначе дівчина, стає свого роду візитною

[1] *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — С. 536—538.

Інтер'єр хати на Черкащині. Друга половина XVIII ст. Сучасне фото.

карткою України, бо втілює не просто довершений зразок народної архітектури, але й цілу систему естетичних засад народної творчості, навіть образ світоглядних уявлень та людських стосунків.

За комплексом типологічних ознак українське житло вже у XVIII ст. включало чотири підтипи, кожен з яких, у свою чергу, розподілявся на декілька варіантів. Це — північноукраїнський (або поліський) комплекс, що включав три зональних варіанти, центральноукраїнський (лісостеповий) з п'ятьма варіантами, західноукраїнський — також із п'ятьма варіантами і південноукраїнський (або степовий) з чотирма варіантами.

Українська хата XVII—XVIII ст., найбільш типова для Лівобережної України, була переважно трикамерною (хата — сіни — комора), хоча у багатьох інших регіонах в основному побутували дво-, а подекуди і однокамерні споруди. Житло, що складалося з однієї хати, ще у XVIII ст. не було рідкістю для Полісся та деяких східних районів, хоча типовим ставало двокамерне: тепла хата та холодна комора або сіни. До речі, холодні сіни — характерна ознака житла всіх східних слов'ян, як і неслов'янських народів Східної Європи. Така традиція тривалий час поширювалася і на трикамерні споруди, які зазвичай у XVII—XVIII ст. складалися з двох хат, розділених сіньми або коморою. При всьому регіональному розмаїтті варіантів українське житло мало єдину основу, що характеризувалася паралельним побутуванням зрубної і каркасної технік спорудження стін та їх побілкою; поширенням відкритого типу двору з переважанням вільної забудови; нарешті, самобутністю інтер'єру.

Оригінальність внутрішнього планування української хати виявлялася через світоглядні уявлення та обряди, по-

в'язані з окремими предметами: піччю, столом, скринею, лавами, жердками-полицями, символіка яких в етнічній духовній культурі своєрідна для кожного з етносів. Внутрішній кут хати займала вариста піч, по діагоналі від неї — червоний кут, де розміщувалися ікони, прикрашені рушниками, квітами та зіллям; за бічною стіною печі влаштовувався дерев'яний настил ("піл"), неподалік від нього — скриня, далі — колиска; уздовж чільної та причілкової стін установлювали лави, прикрашені веретами, коцами або килимами, біля дверей та понад ними — мисники для посуду, а над вікнами чільної стіни — хлібну полицю.

Українська хата становила найважливіший компонент культури в широкому розумінні цього поняття: і як елемент матеріальної та духовної культури, і як система світоглядних уявлень, виконуючи насамперед оберегові функції. Вона захищала людей не лише від несприятливих природних умов, а й від ворожих темних сил. Тож не випадково, що кожна її деталь, кожна річ і знак мали й естетичне, і магічне значення.

Естетичний образ хати досягався передовсім через декоративно-художнє оздоблення, що проявляло етнічні ознаки. Скажімо, інтер'єр української хати неодмінно оздоблювався українськими рушниками, доріжками, килимами й коцами та настінним розписом. Причому вишивка рушників, якими прикрашали ікони, картини, вікна та двері, була різною, оскільки містила у собі різну оберегову символіку. Найбільша небезпека йшла, як вважали, від дверей, отже, логічно, що саме вхід у житло особливо ретельно оздоблювали магічними знаками. Вони містилися й у відповідній вишивці рушників, якими прикрашали двері, і в хрестиках, наведених крейдою навколо дверей та вікон, і в розвішаних понад дверима хатніх амулетах (підкові, часнику, різному зіллі).

Особливою чудодійною силою, згідно зі світоглядними уявленнями українців, наділявся мак, передусім видюк, або польовий мак, — головний оберег від лиходійства відьом, упирів та бісівської погані. Він, як і будь-який інший елемент оздоблення, поєднував у собі дві якості: оберегу і прикраси. Адже мак вважався символом краси. В українських піснях маків цвіт прирівнюється до швидкоплинного людського життя, уособлюючи і духовне начало в родині матері:

Да нема цвіту, світлішого
над маківку,
Да нема роду, ріднішого
над матінку.

Порівняння маку з матір'ю особливо символічно, бо органічно вписується у прадавній культ жінки-матері — охоронниці домашнього вогнища. Цей архаїчний культ досить міцно зберігався серед українців і в XVII—XVIII ст., проявляючись, зокрема, в тому, що саме жінка прикрашала свою оселю, в інших народів, наприклад росіян, цим займалися спеціальні майстри-чоловіки, принаймні при оздобленні зовнішніх стін будинку.

Українська жінка, прикрашаючи свою домівку, вносила у цей процес суто жіноче начало. Воно виявлялося і в техніці оздоблення (його етнічною ознакою був розпис або побілка), і в орнаментиці, і в символіці орнаменту — вишивки чи розпису. Інтер'єрний розпис української хати переважав у тій її частині, де жінка проводила свій основний час — біля печі. Піч в українській хаті була центром і функціонального, й оберегового, й естетичного вираження. Саме їй відводилося найбільше оздоблень — розпис квітами або пташками, який давав уявлення про уподобання господи-

Килим з поховання гетьмана Данила Апостола у с. Великі Сорочинці. Середина XVIII ст. НМІУ, Київ.

ні, її естетичні смаки, а також містив символічні знаки: якщо, скажімо, піч була уквітчана — так звана мальована піч, — це свідчило про те, що в хаті є дівчина "на порі". Про наявність у домі парубка або дівки на виданні промовляли й інші знаки: червоні квіти або пташки на хвіртці, воротах чи над вікнами.

Великого значення в оздобленні хати надавалося розпису стін, найчастіше рослинним орнаментом, рідше фігурками птахів, тварин, геометричними фігурами, а то й побутовими сюжетами, які виконувалися фарбами далеко не натуральних кольорів. Останнє свідчило про те, що розписані сюжети розумілися не тільки елементом оздоблення, але й сакральним актом.

Подібне значення мало й оздоблення зовнішньої частини хати. На відміну від багатьох інших народів (скажімо, білорусів, росіян), які вдавалися переважно до різьби стін, українці застосовували побілку. Саме через це образ "білої хати" набув етнічної ознаки, що впадало в очі навіть чужинцям, які мандрували Україною. "Українці, — писав, наприклад, І. Коль, — живуть у чисто утриманих хатах, які тобі усміхаються. Вони не вдовольняються тим, що кожен тиждень їх миють, як це роблять голландці, а ще й кожні два тижні їх білять. Тому їхні хати мають білий колір, наче свіжовибілене полотно" [2].

Втім, українська хата не обмежувалася побілкою, вона ще й розписувалася. Найпростішим видом розпису, поширеним у XVII—XVIII ст. на Полтав-

[2] *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Львів, 1991. — С. 71.

щині, Київщині, Поділлі й частково в Закарпатті, було розфарбування стін: фасадні стіни, що, як правило, виходили на південь або схід, фарбувалися у світлі та холодні тони — білий, блакитний, синій або світло-зелений, задні зберігали природний колір глини; призьба підводилася червоною фарбою, як і двері та віконні прорізи, символізуючи очищення вогнем "всяк входящого". Власне розпис — рослинні й геометричні орнаменти, фігурки птахів і тварин, — що побутував майже скрізь по Україні (за винятком північних районів Полісся та деяких районів Харківщини), розміщувався у різних частинах фасадної стіни, під дахом, між вікнами та довкола вікон і дверей.

У тому, як розміщувався розпис, була глибока символіка. Вона ґрунтувалася на магічній цифрі "три". Весь розпис поділявся на три рівні: перший розпочинався від призьби і доходив до вікон, другий визначався висотою вікон, третій — від вікон до даху. Ця магічна символіка виявлялась і в багатьох інших елементах хати: традиційна українська хата мала триподільне планування, вікна складалися з трьох шибок, житлова кімната мала три вікна, а саме житло складалося з трьох частин: призьби, стін та даху.

Народне вбрання. Магічна символіка була характерною і для інших видів матеріальної культури, в тому числі для традиційного народного вбрання, адже воно включало такі складові, як взуття, власне одяг і головні убори. Народний одяг українців — яскраве й самобутнє культурне явище, яке не обмежувалося функціональним призначенням, завжди виступаючи упредметнювачем духовних традицій народу та його світоглядних уявлень.

Разом з тим народний одяг несе в собі національну символіку та найбільш виразний знак національної культури. Статусу національного символу український одяг набув у XVII—XVIII ст., бо у побутовій свідомості він ототожнювався із символічною постаттю козака, який здобував волю для України. Тож не дивно, що художня й фольклорна традиції створили епічний образ козака Мамая — своєрідного народного героя Запорожжя при всій його символічній атрибутиці: довгих вусах, люльці, бандурі, зачісці — "оселедці", при коні, зі зброєю та при шаблі.

Щодо козацького вбрання, то воно складалося із жупана, черкески, барвистих шароварів, шалевого пояса, шапки-кабардинки та вовняної бурки ("вільчури"). Саме такий тип одягу, генетично пов'язаний із козацтвом, став основою українського чоловічого костюма Запорожжя, пізніше — всієї Середньої Наддніпрянщини, Лівобережжя і східних районів України, а відтак й інших українських регіонів [3].

Одяг заможного козацтва вирізнявся більшою вишуканістю та деякими типологічними ознаками, запозиченими у польської шляхти. Його комплекс складався із сорочки, виготовленої з тонкого полотна й розшитої шовком, сріблом або золотом, заправленої в широкі сукняні, шовкові чи плисові шаровари яскравого кольору. Поверх цього надягався жупан, підперезаний золототканим перським або слуцьким поясом, а зверху — ще й ферезея (шуба), прикрашена дорогоцінною запонкою. В цілому одяг козацької старшини, особливо рельєфно відтворений у гравюрах та іконах XVII—XVIII ст., суттєво відрізнявся від одягу українських селян, набли-

[3] *Николаева Т. А.* Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. — Киев, 1988. — С. 12—15; Культура і побут населення України. — Київ, 1991. — С. 97.

жаючись до вбрання феодалів, насамперед польських.

При всій своїй відмінності вбрання рядових козаків і козацької старшини мало більше схожості, ніж козацький і селянський одяг. Однак саме козацький одяг, що формувався спонтанно, до того ж нерідко вбираючи іноетнічні компоненти, зокрема тюркські (скажімо, кунтуш — верхнє вбрання з прорізами для рук та довгими фальшивими рукавами), став символом національного українського одягу, хоч селянський мав нібито більше прав на такий статус. Адже в етнічній традиційно-побутовій культурі він займав значне місце і має глибоке етнічне коріння.

Природа цього феномену ґрунтується на особливостях механізму формування національних стереотипів, зокрема, національних символів у матеріальній народній культурі. Останні звичайно виникають спонтанно, як реакція на неординарну етносоціальну ситуацію. Саме козацтво стало тим оригінальним соціально-національним та історичним явищем, яке перетворилося на певний символ української нації. В історичній пам'яті людей воно матеріалізувалося, зокрема, через його атрибути, в тому числі й убрання. Адже відомо, що зникнення якогось компонента як утилітарної речі зі зміною структури традиційно-побутової сфери, в якій вона колись функціонувала, не означає витіснення зі свідомості носіїв культури усталеного стереотипу уявлень, образу, що побутує нерідко значно довше за предмет [4]. Так сталося і з козацьким одягом.

Складання нового стилю в національному українському одязі на козацькій основі вбрання полегшувалося і завдяки тому, що останнє у принципових своїх рисах ґрунтувалося на слов'янсько-українських традиціях, носієм яких було селянство. Сприяло формуванню цього явища й те, що воно припало на

Козацький жупан. XVIII ст. НМІУ, Київ.

XVI—XVIII ст. — час, коли в традиціях розвитку народного одягу з'явилися нові тенденції. По-перше, з комплексу одягу зникали деякі архаїчні елементи: саме до XVI—XVII ст. слід віднести початок витіснення стегнового типу одягу — плахти, дерги (горботки, обгортки) — спідницями; по-друге, намічалося

[4] *Артюх Л. Ф., Космина Т. В.* Историческое сознание и этнические стереотипы в современной материальной культуре // Традиции в современном обществе: Исследования этнокультурных процессов. — Москва, 1990. — С. 211.

значне соціальне розшарування населення, що позначалося на урізноманітненні й змінах вбрання. Воно особливо посилилося з початку XVIII ст., тобто з часу видання Петром I указу про обов'язкове носіння всіма верствами населення (крім духовенства та селян) одягу на зразок європейського (угорського, пізніше німецького) вбрання. Кардинальних змін зазнавав у цей час і військовий одяг, який також наслідував європейські зразки: кожному "чину" належав свій одяг. До "німецького плаття" переходило дворянство, купецтво, міщанство та частково ремісники; селяни ж сприймали лише деякі елементи європейського одягу, в основному використовуючи, як і колись, традиційний. Інші верстви населення України також тривалий час зберігали традиції народного українського одягу, особливо стійко в провінції та сільській місцевості.

Український народний одяг, що формувався протягом століть і сягає традицій Київської Русі, майже до XIX ст. становив собою складне етнокультурне явище, в якому перепліталися і творчість народу, і його естетичні уподобання, і світоглядні уявлення, і художні традиції. Він був свого роду етносоціальним паспортом, що давав майже всю характеристику його носія, і водночас — образом етносу, віддзеркалюючи основні риси його ментальності.

На початок XVIII ст. традиційний одяг українців складався з кількох комплексів — натільного, поясного, нагрудного і верхнього вбрання, — реґіональних типів та зональних варіантів. Обов'язковою приналежністю комплексів були пояси, головні убори, взуття та прикраси, що в сукупності створювали образ етнічного вбрання. Традиційний одяг розрізнявся ще й за сезонними ознаками, статево-віковими (у цьому плані виділялися комплекси чоловічого та жіночого одягу) й функціональними: існував одяг для повсякденного носіння, а був і святковий та обрядовий.

Основу натільного одягу, як чоловічого, так і жіночого, складала сорочка різних типів: тунікоподібна, з плечовими уставками, із суцільнокрійним рукавом та на кокетці. Сорочки ж слугували і вихідним видом одягу: чоловічі — з прямим розрізом коміра, жіночі — з поликами. Українські чоловічі сорочки заправляли в шаровари, як це було прийнято серед запорозьких козаків та селян Середньої Наддніпрянщини, або домоткані штани ("гачі", "ногавиці"), більш поширені в Прикарпатті.

Чоловічий костюм доповнювався червоним або зеленим вовняним поясом, смушковою шапкою, чобітьми з чорної або кольорової шкіри. На сорочку надягали безрукавку, яка з кінця XVIII ст. змінялася жилеткою, та свиту. Окрім свити, нерідко надягали ще й жупан, кунтуш або чемерку, взимку — кожушанки або хутрянки. Такий в основі комплекс українського одягу мав велике розмаїття реґіональних ознак. Скажімо, шаровари в основному побутували на Лівобережжі, в українському ж Поліссі носили вузькі штани з трикутними клинками, в західних областях України — вузькі штани з грубого полотна, такі ж, які були поширені серед західних і південних слов'ян, у Закарпатті — вузькі сукняні ногавиці або полотняні гачі з дуже широкими холошами, що нагадували спідницю. З верхнього одягу, крім загальнопоширених свит та жупанів, буковинці носили гуглю, гуцули — гуню, підгорянці — чугу тощо [5].

Українські жінки носили сорочки зі спідницею, плахтою, дергою (в основному поширеною на Поліссі), запаскою, характерною для Карпатського реґіону,

[5] НБУВ. ІР, ф. 7, № 187; ф. 150, № 17.

Дукачі — наперсні жіночі прикраси. XVIII—XIX ст. НМІУ, Київ.

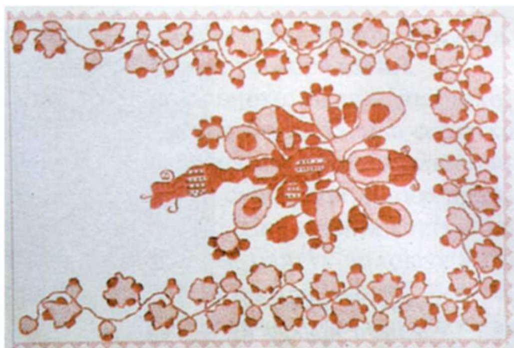
юбкою-андараком, поширеною на українсько-білоруському пограниччі, димкою, що зустрічалася серед лемків. Поверх сорочки надягали різного виду безрукавки: керсетки, що здебільшого побутували на Середній Наддніпрянщині, Полтавщині та частково Півдні України, кептар, характерний для населення Карпат і Прикарпаття, лейбик, поширений в районах Західного Поділля, або катанки, що з'явилися наприкінці XVIII ст. по всій Україні. Поверх цього носили куцину, свиту або кожушину. За головний убір жінкам правив очіпок, намітки або хустини, а за взуття — личаки, постоли або чобітки. Неодмінним доповненням жіночого костюма були прикраси: традиційні коралі, гердани, силянки, дукати, дукачі, рифи, а також прикраси культового призначення — згарди та хрестики.

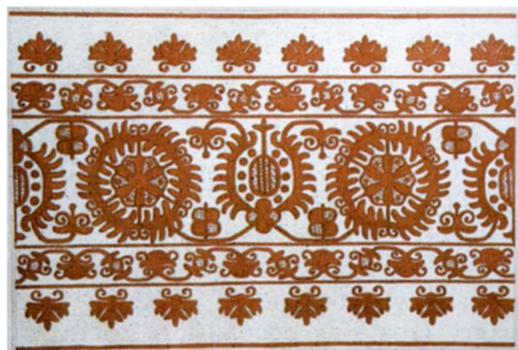
Традиційний український костюм є найважливішою складовою національної культури та етнічної історії. Це положення найбільш розкривається через дві головні його властивості: різноманітну реґіональну і зональну варіативність та органічне вплетення у систему народної художньої культури. Реґіональна розмаїтість українського одягу складалася відповідно до особливостей розвитку історії українського народу, який протягом століть розчленовувався різними державами, що привносило у нього іноетнічні компоненти. Кожний реґіональний комплекс українського одягу містить у собі (крім загальнослов'янських і загальноукраїнських рис) реґіональну символіку української етнічної культури. Вона проявлялася не стільки у своєрідності окремих видів одягу (хоч і ця особливість достатньо виражена), скільки у специфічності художнього його оздоблення та способу носіння.

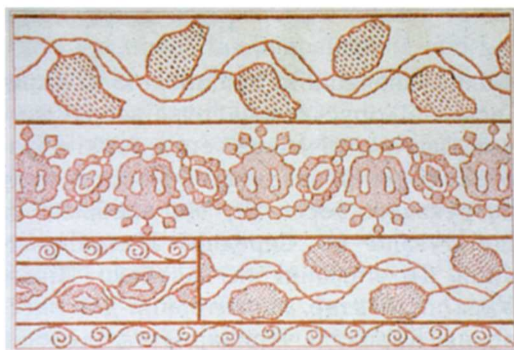
Видова символіка одягу проявлялася, зокрема, через такі предмети костюма: шаровари в чоловічому вбранні як символ козацтва, а пізніше і селян Наддніпрянщини, черес — шкіряний пояс гуцулів, кептар — хутряна безрукавка верховинців Карпат, гугля — символічний знак буковинців, згарди та запаски — ознака вбрання гуцулок і т. ін.

Найвиразніше етнореґіональна визначеність українського одягу проявлялася в способах його оздоблення, бо вони відтворювали зональні художні традиції, вплетені у своєрідність ментальності населення того або іншого реґіону. Найбільшої уваги при оздобленні одягу надавалося вишивці, оскільки насамперед вона у символічних образах несла інформацію і про етнічні та етнореґіональні художні традиції, і про естетичні уподобання жінки, її художній

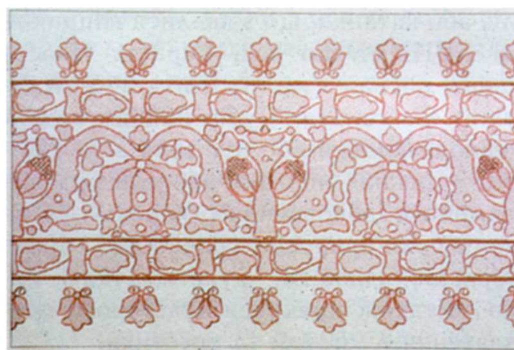

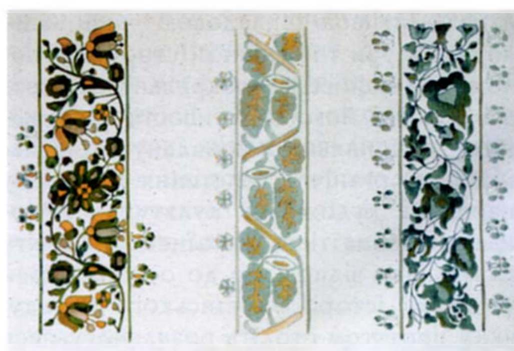

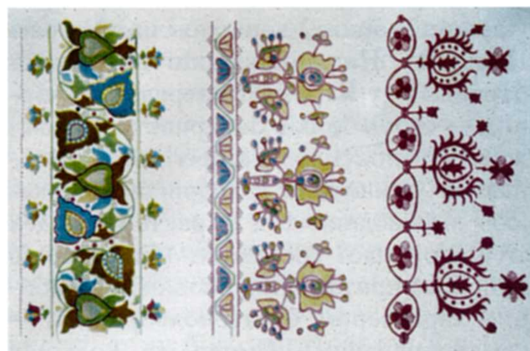

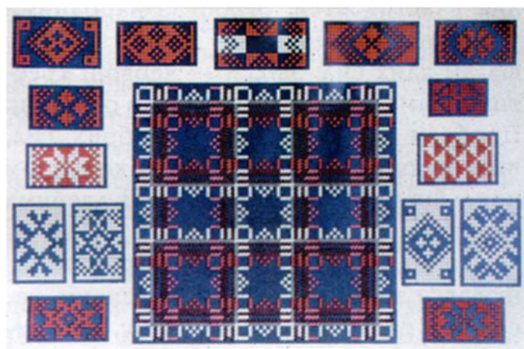

Зразки вишивки.
Друга половина XVIII ст.

смак, а також про світоглядні уявлення людей окремої місцевості.

Найбільш ретельно оздоблювали сорочки — рукава, комір, полики, поділ, власне, всі її частини, які були на виду і котрі можна було показати людям. В узорному ткацтві майже до XIX ст. переважав геометричний орнамент, так само й у вишивці, виконуваній переважно "низзю" і "гладдю". З кінця XVIII ст. більшого поширення набуває рослинний орнамент, виконуваний "гладдю" та "хрестом", — геометричний орнамент зберігся лише на Поліссі, Буковині, в Закарпатті та у деяких районах Прикарпаття. Населення окремих регіонів надавало перевагу "своїм" кольорам та їх сполученням, зумовленим регіональними традиціями та природними можливостями. На Чернігівщині, Полтавщині та Слобожанщині побутувала вишивка білого кольору з домішками інших відтінків. На Середній Наддніпрянщині переважав червоно-чорний орнамент, на Поліссі — червоний, в Закарпатті та на Буковині — багатокольоровий, на Поділлі та Волині, як і серед бойків Карпат, сорочки прикрашалися килимовим лінійно-геометричним узором переважно чорного кольору [6].

Відповідно до усталених художніх уподобань щодо кольору вишивок аналогічні кольорові гами застосовувалися і в окремих видах одягу. На Поліссі, наприклад, велике поширення мали юбка-андарак та літник червоного кольору, в Галичині — білі полотняні, нерідко гофровані сукні, на Київщині — червоні та сині. Те ж саме стосувалося і взуття (перевага віддавалася червоним, жовтим і чорним кольорам) та поясів, найпоширенішим кольором яких майже скрізь по Україні був червоний.

У географічному плані традиція використання кольорової гами варіювалася від світлих тонів на Поліссі, червоних (червоно-чорних, червоно-синіх) — на Поділлі й Наддніпрянщині до багатобарвних — у Карпатах і переважно чорних — серед бойків Закарпаття. Як вважають етнопсихологи, регіонально-зональна символіка кольорів віддзеркалює відповідний тип характеру людей тієї або іншої місцевості (білий колір найбільш притаманний людям зі спокійним характером, багатокольоровість — темпераментним). Символіка кольорів зумовлювалася звичайно і своєрідністю господарської діяльності та всім строєм життя.

Разом з тим серед українства мав поширення і спільний для всіх регіонів колір — червоний. Його переважання зумовлене прадавніми традиціями, характерними для хліборобських народів у цілому і пов'язаними з культом сонця і культом життя. Власне, червоний колір пронизує всю обрядово-ритуальну та світоглядну систему, набуваючи магічних властивостей. Згідно із народними уявленнями, червоний колір захищав від дії злих сил: звідси — червоні хрестики, намальовані біля входу в оселю як її оберіг від зовнішніх недобрих сил, підфарбовування червоним кольором призьби, пучечки калини понад дверима та вікнами.

Поряд з цим червоний колір ототожнювався з чимось гарним, красивим, веселим і радісним. Про дівчину, яка виходила на вулицю в синіх або зелених стрічках, без червоних, казали: "Яка пісна дівка вийшла гулять" (червоного не можна було одягати під час посту). Червоний колір символізував радість народження дитини, втілену в першій купелі, до якої додавали калини; з радістю зустрічали повідомлення про цнотливість молодої під час весільної обря-

[6] *Захарчук-Чугай Р. В.* Українська народна вишивка. — Київ, 1988. — С. 27, 79, 82, 94, 98.

довості, на знак чого підфарбовували горілку та вивішували червону корогву.

Етнічна символіка містилася мало не в кожному елементі традиційного одягу, нерідко набуваючи магічного або етичного значення. Своєрідним талісманом, наприклад, був пояс, який визначав до того ж і деякі етичні норми: вважалося непорядним вийти на люди без пояса. Він слугував також за мірило заможності, тому його виготовляли з особливою ретельністю, з кращої вовни, використовуючи для такої мети майстерно орнаментовані рушники, яскраві хустки або тиснену шкіру. Чоловічі шкіряні пояси — череси — оздоблювалися витисканням на шкірі, мідними ланцюжками, цяточками, плетінкою із кольорової шкіряної тасьми, до них кріпилися рикітезь — гаманець для грошей, кресало, протичка для люльки, підвішували до "великого ременя" ще й сучак, складаний ніж та металевий топірець. З поясом пов'язувалися народні повір'я й прикмети: вважалося, що коли при першому випасі череду прогнати попід червоний пояс, який тримали пастухи, вона буде збережена і дасть приплід.

У системі морально-етичних народних уявлень українців міцно утвердилася символіка, пов'язана і з елементами головного вбрання, що також відтворювало усталені етичні норми. Вважалося, що заміжня жінка повинна була обов'язково ховати своє волосся під очіпок чи убрус. Коріння цього звичаю сягають ще Київської Русі, бо про них згадується в уставі Ярослава Мудрого: "Коли хтось зірве з чужої жінки повой з голови..., і та буде простоволоса — 6 гривень за сором". Гносеологічною основою звичаю "світити волоссям" — ходити жінці з непокритою головою — були вірування про те, що недотримання цього звичаю є великим гріхом, який до того ж падав не лише на гріховну жінку, а й на її односельців: за повір'ям, вона могла накликати неврожай, хвороби та пошесті.

Національна кулінарія. Символіка народної матеріальної культури була особливо стійкою у сфері традиційної кулінарії та харчування. І це закономірно, оскільки українці — споконвічно хліборобський народ — залишалися такими аж до кінця XIX ст. Відповідно до цього і традиційно-побутова культура ґрунтувалася на цінностях хліборобської праці, культі землі й родючості та шануванні головної цінності хліборобства — хліба. Український фольклор рясніє сюжетами його звеличування та підкреслення пріоритету: "Хліб — усьому голова", "Без хліба — нема обіда", "Хліб та вода — то нема голода" [7].

Для української ментальності особливо символічно те, що хліб і жіноче начало в структурі її цінностей ототожнювалися: жінка увінчувала результати хліборобської праці, випікаючи хліб для родини; вона ж була і єдиною розпорядницею сімейних обрядів, головним атрибутом яких слугував виготовлений нею хліб. Виходило, що хліб набував для українців сакрального значення, головної цінності при визначенні етичних, звичаєвих, а нерідко і естетичних норм.

Для українців хліб становив також головний компонент харчування, визначений не лише особливостями їх господарської діяльності, а й усталеними традиціями, позначеними реґіональною специфікою. Майже до кінця XVIII ст. в Україні переважав житній хліб, у південних землях, колонізованих українцями в XVII—XVIII ст., — Таврії, Катеринославщині, Херсонщині — пшеничний, на Буковині, Наддністрянському Поділлі — кукурудзяний, у Прикарпатті — житній, ячмінний та кукурудзяний, на Полтавщині — гречаний.

[7] ІМФЕ НАН України, ф. 23—3, арк. 10—14.

Глиняний глечик та дерев'яна ложка козацького типу. XVII ст. НМІУ, Київ.

Відповідно до регіональності хліборобських культур формувався і харчовий раціон, який по всій Україні в основному складався з хлібних страв. За традицією, вони готувалися переважно з житнього, гречаного та кукурудзяного борошна: на Полтавщині — з гречаного, Слобожанщині — житнього з додаванням пшеничного та ячмінного, на Гуцульщині — з кукурудзяного (коржі, малай), на Бойківщині та Лемківщині — з вівсяного (ощипок, паленя) або ячмінного (адзимка). При виготовленні хліба до борошна нерідко додавали різноманітні домішки — висівки, картоплю, квасолю, горох, а також борошно з товченої дубової кори, сосни або й лободи [8].

Порубіжжя XVIII—XIX ст. започаткувало дещо інші хліборобські традиції та інший асортимент страв. Витоки цієї традиції йдуть з південних районів України, освоєння яких припадає на XVIII—XIX ст., і де, власне, зароджувалася нова, пшенична агрокультура, яка пізніше стала поширюватися по всій Україні. Ця традиція істотно позначилася на асортименті страв української кухні, однак майже не торкнулась обрядової системи атрибутів хліба. Проте символічно його ознаки пов'язані саме із пшеничними виробами: великими хлібинами, розрахованими на велику родину — "паляницею", "хлібиною" та "буханцем"; короваєм — головною ознакою весільного столу та духовним образом весілля; млинцями тощо.

Асортимент борошняних і круп'яних страв української кухні — один з найрізноманітніших серед хліборобських народів Європи. Він включає велике розмаїття хлібних виробів, більшість з яких — обрядові (коровай, корочун, лежень, мандрики, паска, гуски, шишки), каш (пшоняна, ячмінна, кулеша, пенцак, зубці, путря, дробленка), рідких круп'яних страв (пшоняний куліш, ячмінний крупник), кашоподібних страв з борошна (лемішка, соломаха, малай, мамалиґа, толокно), а також оригінальних напоїв (жур, кваша), оспіваних Іваном Котляревським в "Енеїді":

І локшину на переміну,
Потім з підлевою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу
І з маком медовий шулик.

Другу етнічну особливість української кулінарної традиції становило багатство овочевих страв: це і борщ, і капусняк, і голубці, і квашена капуста, і солоні огірки, і гарбузова каша. Починаючи з другої половини XVIII ст. великого поширення в Україні набуває картопля й різноманітні картопляні страви — печеня, деруни, коми, кльоцки, особливо поширені у поліському реґіоні. Серед населення Карпат важливу роль відігравали страви з варених бо-

[8] *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія. — Київ, 1977. — С. 46—47.

бів та квасолі, заправлені борошном, салом та цибулею. Гуцули готували товченку: до зварених бобів, квасолі та картоплі додавали тертий мак, перець, цукор, цибулю або й сушені сливи та яблука [9].

Різноманітністю відзначалися також м'ясні, рибні та молочні страви, хоч як повсякденна їжа вони були рідкістю для української родини. Проте в загальному кулінарному мистецтві й етнічних традиціях харчування вони займали досить помітне місце і позначені оригінальністю. Неповторними за технологією та смаковими якостями стали у світовій кулінарії кендюхи, кров'янки, крученики, печеня, січеники, хляки, шинка, а також сколотини, бринза, колотуха, завдаванка, сирокваша, парушка тощо.

Багато зі страв української кулінарії набули етнічної та інтеретнічної символіки. Етнічна їх символічність визначалася насамперед через усвідомлення українцями окремих страв як своєрідного коду національної культури, вписаного в систему етнічної історії. Вони розумілися ними і як зразки найвищих досягнень власного кулінарного мистецтва.

Взірцем світової народної кулінарії і водночас показником самобутньої української культури у XVII—XVIII ст. були такі страви, як борщ, галушки, вареники, горілка, узвар. Вони ставали відомими серед багатьох народів світу, завдячуючи не лише довершеності технології та смаковим якостям, але й етнічному коду. Адже назви всіх цих страв вживалися у словосполученнях: український борщ, українські (або полтавські) галушки, українські вареники, українська горілка, українське сало.

Серед усіх названих страв саме український борщ став маркованим елементом в українській етнічній культурі. Не випадково, що він особливо часто згадується в українському фольклорі, до того ж нерідко разом з іншим вагомим маркером етнічної матеріальної культури — хлібом: "Що до чого, а борщ — до хліба", "Борщ да каша — добрая паша". Український борщ — надзвичайно складний витвір кулінарії, що включав понад 50 компонентів, складну технологію приготування та суворо виважене дозування інгредієнтів. Останні визначали не лише смакові якості страви, а й робили її досить сильним фітотерапевтичним засобом. Недаремно борщ в українській родині готували не частіше одного разу на тиждень.

Велике розмаїття зональних варіантів та кілька типів борщу віддзеркалювали увесь етнографічний колорит етнічної культури. Майже скрізь по Україні побутувало в основному три типи борщів: червоний, зелений і холодний, кожний з яких поділявся ще й на різновиди. Основними компонентами борщів будь-яких типів і варіантів були капуста та буряк, а починаючи з XVIII ст. — ще й картопля. На півдні України додавали у борщ квасолю, на Полтавщині — розтерте пшоно, в Карпатах — боби. Борщ обов'язково заправляли буряковим квасом, сироваткою або сметаною: квас розводили водою, кришили буряк, картоплю, капусту, моркву, квасолю, додаючи товченого сала з цибулею або олії, трохи м'яса, а під час посту — сушену рибу. Навесні віддавали перевагу зеленому та холодному борщам, виготовленим із щавлю, кропиви, лободи, кропу, петрушки, заправлених сметаною, яйцями, цибулею тощо.

В якості символу етнічної культури борщ, а також інші взірці української кулінарії — галушки, вареники, горілка виступали не лише завдяки своїй ори-

[9] *Шухевич В.* Гуцульщина. — Львів, 1901. — Ч. 1. — С. 128.

гінальності, а й тому, що були уплетені в обрядову культуру. Отже, недаремно всі вони були компонентами святкової їжі. Показником символічності слугувала й велика зональна та реґіональна розмаїтість страв-маркерів. Адже етнічна культура проявляється саме через багатство зональних її варіантів, а найбільші спалахи розвитку останніх нерідко набувають інтеретнічної значимості, тобто їх визнання людьми різних національностей за елементи своєї культури [10].

Однак зональні компоненти, включаючись в інтеретнічну культуру, не втрачають своєї етнічної та національної символіки, оскільки вона формується глибинними структуруючими традиційними засобами на престижно-ритуальній, суто етнічній основі. Більш того — завдяки існуванню такої основи відбувається адаптація багатьох компонентів інтернаціональної культури: вони маркуються під етнічно-зональні варіанти.

Етнічна основа кулінарії посилювалася через її органічне вплетення в обрядово-ритуальну канву та в соціонормативну систему. Остання була пов'язана з нормами регламентації прийому їжі, її розподілом між членами родини та порядком частування. Найбільша регламентація харчування визначалася давніми традиціями та конфесійними обмеженнями — постуванням: українці постували у Великий, а також Петрівський, Спасівський, Пилипівський пости й навіть щосереди та щоп'ятниці у М'ясоїд.

Натомість у святкові дні обід намагалися приготувати найрозкішніше: аби столи вгиналися від страв, тим більше, що їх кількість нерідко визначалася обрядовою регламентацією. Ось один із прикладів трапези українців: "Насамперед закусюють пісними пирогами, випивають по чарці горілки, потім подають вчорашні капусту і горох. Покінчивши з пісною їжею, приступають до скоромного: спочатку подають пироги із свининою й шкварками, обмішаними гречаною мукою, і розігріту ковбасу, далі — капусту із свининою. Спочатку їдять лише капусту, м'ясо подають окремо на дерев'яній тарілці. Господар сам розрізає м'ясо, присолює, перший шматок бере собі, а за ним беруть інші, по старшинству. Після капусти подають локшину, причому знов-таки спочатку їдять її, а потім гусятину, яку теж розрізає глава родини. По закінченні на столі з'являється кутя з медом або маком і, нарешті, узвар".

Більш поетично, але з не меншою етнографічною точністю традиційне частування описано І. Котляревським:

...горілочку пили,
Не тютюнкову, і не пінну,
А третьопробну, перегінну,
Настояную на бодян;
Під челюстями запікану,
І з ганусом, і до калгану,
В ній був і перець, і шапран,
І ласощі все тільки їли,
Сластьони, коржики, стовпці,
Вареники пшеничні, білі,
Пухкі з кав'яром буханці;
Часник, рогіз, паслін, кислиці,
Козельці, терн, глід, полуниці,
Крутії яйця з сирівцем...

Кулінарія як компонент матеріальної народної культури в українській етнічності виходила за межі матеріального світу. Вплітаючись у канву культури взаємин між людьми та їхньої духовності, вона нерідко ставала ядром, довкола якого визрівали певні традиції. Одна з них безпосередньо пов'язана з їжею та стравами — це хлібосольство й гостинність — вміння мистецьки приготувати страви, вправно їх подати та вміння щедро прийняти гостей.

---

[10] *Арутюнов С. А.* К проблемам этничности и интерэтнической культуры // СЭ. — 1980. — № 3. — С. 66.

Хліб, частування і хлібосольство включаються у великий пласт аграрної культури, особливо притаманної українцям. Її першоосновою слугувала господарська культура, визначена у XVII—XVIII ст. як традиційне рільництво. Воно становило не лише своєрідний вид господарської діяльності українців, але й цілий ряд атрибутивних елементів: культ землі, магію слова та предметну магію — все те, що складало світоглядну систему і разом з тим важливий компонент традиційної культури загалом.

Народна й, зокрема, традиційно-побутова культура — невичерпне джерело духовності нації, на якій ґрунтуються етнічність, національні символи та атрибути; вона є основою її ментальності, що формується століттями. Водночас традиційно-побутова культура позначена історичною специфікою, відтворюючи особливості ментальності суспільства у той або інший період історії.

Стосовно XVII—XVIII ст. вона становила собою оригінальний пласт, в якому перепліталися архаїчні, переважно магічні, течії з християнськими, прадавні землеробські — з пізнішими козацькими, суто народні — з елітарними; вона, нарешті, стала основою для формування національної культури українців.

ПІСЛЯМОВА

Нинішній етап розвитку історичної науки дедалі більше виявляє необхідність комплексного підходу до об'єкта дослідження. Цілком поділяючи позицію тих учених, які розглядають історичний процес як єдність об'єктивного і суб'єктивного, соціального, етнічного та індивідуального, зазначимо: дійсно, в суспільстві не існує окремо взятого чинника, що детермінував би розвиток цього процесу. Еволюційний поступ людства у тому чи іншому напрямі завжди обумовлюється дією багатьох причин і факторів — економічних, політичних, ідеологічних, конфесійних. І чи не найважливіше місце серед них — через свою багатоаспектність та багатофункціональність — посідає культура. "В широкому розумінні цього слова, — зазначав свого часу Д. Антонович, — культурою вважають все, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму і власної творчості як в царині матеріальній, так і духовній, в царині громадського життя, звичаїв та побуту" [1].

Саме в такому ракурсі на сторінках третього тому перед читачем розгорнуто широке й різнобарвне полотно культурного розвою України в момент як її найвищого злету, так і поступового втягнення у русло єдиного асиміляційного процесу, насаджуваного іноетнічними політичними режимами з притаманними їм специфіками політичної та духовної культури. В основу матеріалу покладене широке комплексне висвітлення питань етнокультурного розвитку, що мав місце на всьому ареалі українських земель у другій половині XVII—XVIII ст. Домінантною в книзі виступає ідея про послідовний, об'єктивно обумовлений процес засвоєння і спадкоємства традицій культури Київської Русі, які не втратили свого значення у XVII—XVIII ст., та зародження у культурному житті нових явищ, пов'язаних із впливами ідей Гуманізму, Ренесансу, Реформації, а дещо пізніше Бароко і Просвітництва. Отже, мова йшла про створення культури нового часу, де ці ідеї і впливи на місцевому українському ґрунті дали оригінальні зразки інтелектуальних надбань у сфері освіти і педагогіки, наукових знань і книгодрукування, літератури й мистецтва. Швидше й динамічніше ці процеси відбувалися на Лівобережжі, де тривалий час зберігалися етнічні державні структури, повільніше і в деформованому вигляді — на Правобережжі, у Східній Галичині, на Північній Буковині, у Закарпатті, на території яких традиції державності були менш тривалими і стійкими.

---

[1] *Антонович Д.* Вступ // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — Київ, 1993. — С. 17.

Українська культура другої половини XVII—XVIII ст. розвивалася у нових історичних реаліях, обумовлених переможним закінченням Національно-визвольної війни середини XVII ст., створенням і функціонуванням незалежного державного організму, який мав значні внутрішні потенційні можливості для свого розвитку. Слід мати на увазі, що у цей час вплив козацтва на українську культуру не лише не зменшився, а й перетворився з одного із важливих у визначальний чинник її розвитку. Конституювання козацтва як провідної верстви новоствореної держави обумовило завоювання ним центральних позицій в усіх сферах життя суспільства. Утвердженню (а на окремих етапах збереженню) ідеї національного державотворення віднині були підпорядковані всі без винятку національні культурні формовиявлення. Вплив цієї ідеї позначився на характері й структурній композиції історичних праць і літературно-полемічних творів. Основні суспільно-політичні ідеали тогочасної громадсько-політичної думки відбилися в мемуаристиці часів Гетьманщини, позначилися на становленні філософської системи, формуванні суспільно-політичних і естетичних цінностей. Самобутністю та оригінальністю форм стилізованого відтворення історичної дійсності, новаторським характером розписів привертають увагу твори монументального та станкового живопису, іконопису, графіки, скульптурна пластика та архітектурні споруди.

Спрямованість національно-культурних процесів у другій половині XVII—XVIII ст. на утвердження та закріплення у суспільній свідомості ідей національної самобутності, незалежності власної держави, соціальних ідеалів козацтва покликала до життя своєрідний культурно-світоглядний феномен — українське бароко, "формування, розквіт і диференційно-трансформаційний саморозклад якого, особливо з середини XVIII ст., відповідає піднесенню та занепаду козацької державності..." [2] На відміну від барокових культур Італії, Німеччини, Чехії та інших країн Центрально-Східної Європи, яким був притаманний дух "неспокою, поривности й ніби недокінчености, незавершености" [3], бароковий стиль в Україні просякнутий пафосом боротьби за національне самовизначення, утвердження Української козацької держави в якості повноправного суб'єкта європейської суспільно-політичної системи.

Іншим, але не менш важливим чинником культурного розвою в другій половині XVII—XVIII ст. стали об'єктивні потреби, що їх висувало суспільство. Усвідомлення необхідності просторового забезпечення територіальної цілісності Української держави, її утвердження на міжнародній арені, процеси, пов'язані з виникненням нових явищ в економічній сфері, — все це накладало відповідний карб на духовне життя суспільства, вимагало підготовки освічених людей, дальшого розширення і зміцнення контактів між окремими реґіонами, землями, людьми. Поступово ламалися економічні та політичні перегородки, замкнутість та ізольованість, характерні для середньовічного соціуму.

У другій половині XVII—XVIII ст. істотно розширився ареал земель, які заселялися українським етносом. Вихідці переважно з Лівобережної України освоювали південні рубежі Російської держави, які одержали назву Слобожанщина. У другій половині XVIII ст. йшов інтенсивний процес колонізації

---

[2] *Павленко Ю. В.* Методологічні засади та загальні контури періодизації історії української культури // Феномен української культури: Методологічні засади осмислення. — Київ, 1996. — С. 181.

[3] *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. — Київ, 1992. — С. 42.

земель Північного Причорномор'я, що відбувався в основному за рахунок представників українського етносу Лівобережної та Правобережної України. На нові землі переселенці переносили свій багатовіковий виробничий досвід, культуру землеробства й тваринництва, водночас збагачували їх тими традиціями, що приносили із собою вихідці з інших держав — Росії, Польщі, Німеччини, Сербії, Болгарії та ін. Тому саме в Південній Україні з'явилися нові елементи у культурі сільськогосподарського та промислового виробництва, які в майбутньому були засвоєні населенням інших українських земель.

Разом з тим у межах означеного хронологічного відрізку часу етнокультурний розвиток був далеко не синхронним у різних реґіонах українських земель. Динамізм цього явища, викликаний Хмельниччиною, змінився періодом застою, а пізніше — спробами прямого нівелювання етнічних особливостей української культури з боку офіційних політичних структур царської Росії, Польщі, імперії Габсбургів. Значною мірою цьому сприяла політична розчленованість українських земель. Відомо, що після 1660 р. Правобережна Україна знову перейшла під владу Речі Посполитої. У складі іноземних держав перебували Східна Галичина (Польща), Північна Буковина (Молдавське князівство) та Закарпаття (Угорщина). Зрозуміло, що тією чи іншою мірою духовне життя цих земель підпорядковувалося загальним закономірностям держав, до складу яких вони входили. Це нівелювало етнічні особливості культури українського народу, створювало додаткові перешкоди щодо кристалізації спільних елементів культури, характерних для всього українського етносу.

Не менш руйнівний вплив на інтелектуальне середовище справляли постійні війни, що їх вели за українські землі царська Росія, Річ Посполита, Туреччина та інші держави. Лише так звана Руїна принесла величезне розорення продуктивних сил України, насамперед знищення місцевої людності, ліквідацію багатьох міст і сіл, церков та монастирів — тодішніх центрів книжності, письменності, шкільництва. Не припинялися руйнівні напади татар, що тривали до 1769 р. і приносили небачені біди українському народу.

З 1654 р., тобто відразу після укладення конфедеративного союзу між Україною і Росією, інтеграційні процеси в сфері культури (поряд з насильницькою імплантацією Гетьманщини у політичні та господарські структури останньої) виявилися досить однозначно: під впливом централізаторської політики царизму російська мова проникає на сторінки державної документації, в українські школи і духовні заклади. Після того, як українська православна церква втратила свою автономію (1685—1687 рр.), богослужіння також все частіше велося російською мовою. Фактично це було провісником дискримінаційних указів XIX ст., які забороняли вживання української мови на сторінках художніх творів, наукових праць, у театрі.

Паралельно проходив інший, не менш симптоматичний процес — з України почався масовий відтік інтелектуальних сил у Росію. Без перебільшення можна стверджувати, що місцем прикладення їх творчої думки, потенціальних сил і можливостей стали практично усі сфери життя держави. Українці займають найвищі посади у державних установах і духовному відомстві, визначають спрямування діяльності Академії наук, засновують школи, вчаться і викладають в університетах, інших вищих навчальних закладах імперії. Завдяки цьому російська культура поступово перетворюється у культуру великої на-

ції. Її потенціал уже незрівнянно вищий, вона вже корегує культурні процеси в Україні. З іншого боку, міжнародні контакти діячів української культури істотно обмежуються, якщо не зводяться нанівець. У новій політичній ситуації, по суті, повторювались культурні процеси попереднього часу. Руйнація традиційних політичних структур козацького типу спричинила занепад художньої творчості, побудованої на професійній основі (згадаймо: аналогічні процеси відбувалися тоді, коли українська шляхта почала відриватися від своїх коренів і зливатися з панівними станами Речі Посполитої).

У далеко несприятливих умовах, незважаючи на певні відмінності, обумовлені специфікою політичного становища, постійними між- та внутріетнічними конфліктами й конфесійною конфронтацією, що справляли негативний вплив на консолідацію українського етносу, відбувався розвиток культури на Правобережжі та західноукраїнських землях. Закривалися колись численні школи і друкарні, переслідувалась українська, натомість запроваджувались польська, німецька, латинська та угорська мови. Ситуація зазнала позитивних змін лише в останні десятиліття XVIII ст., коли в умовах прогресивної реформаційної діяльності в культурно-освітній сфері уряду Австро-Угорщини на землях західноукраїнського регіону, що увійшли до її складу, відкрилися реальні можливості для національного культурного піднесення, якісний вияв якого припав уже на нове XIX ст. Загалом же, під тиском історичних реалій на кінець XVIII ст. Україна фактично втратила роль своєрідної контактної зони між культурою Заходу і Сходу.

Проте у другій половині XVII—XVIII ст. розвиток української культури відбувався по висхідній. Досить точно рівень культурно-духовного розвою Української козацької держави визначив свого часу М. Семчишин. Тогочасна національна культура, зазначав він, "розвинулась до тієї висоти, що дає підстави поставити Гетьманщину часів Мазепи, Скоропадського, Апостола, Розумовського на один рівень з найбільш освіченими країнами тодішньої Європи. Вона, Гетьманщина, стала культурним вогнищем, впливи якого розходились на цілий схід Європи і навіть на Балкани" [4]. Центром духовного життя, як і раніше, залишався Київ, де діяла знаменита академія, викладачі та студенти якої мали визначальний вплив на різні сфери культурно-духовного життя — філософію та історію, архітектуру та живопис, літературу і музику... Кожна з цих галузей представлена блискучими іменами, навіки вкарбованими в аннали світової цивілізації.

Спектр питань, піднятих на сторінках праці, охоплює практично всі сфери національного культурного процесу другої половини XVII—XVIII ст., процесу багатобарвного, складного і неоднозначного. Автори, попри належність до різних історіографічних шкіл і напрямів, що не могло не позначитися певним чином на структурному компонуванні, загальній концепції та стильовій єдності тому, намагалися бути максимально об'єктивними у зображенні перипетій та відтворенні магістральних напрямів культурно-духовного розвою козацької України.

---

[4] *Семчишин М.* Тисяча років української культури: Історичний огляд української культури. — 2-ге вид. — Київ, 1993. — С. 173.

БІБЛІОГРАФІЯ

Александрович В. Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI—XVII століть // ЗНТШ. — Львів, 1994. — Т. CCXXVII.

Алексеева Т.В. Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже 18—19 веков. — Москва, 1975.

Алексеева М. Гравюра петровского времени. — Ленинград, 1990.

Алферов Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. — Киев, 1980.

Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. — Київ, 1991.

Андрущенко М.В. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст. — Київ, 1999.

Антонович В., Левицький О., Бец В. Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах. — Київ, 1990.

Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — Вып. 1. — Київ, 1889.

Антонович Д. Із історії церковного будівництва на Україні. — Прага, 1925.

Антонович Д. Триста років українського театру: 1619—1919. — Прага, 1925.

Антонович М. Musica sacra: Зб. статей з історії української церковної музики. — Львів, 1997.

Антонович М. Українські співаки на Московщині в 17 ст. Збірник на пошану Зенона Кузелі. — Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962.

Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. — Киев, 1983.

Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — Київ, 1969.

Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2.

Аполлонова лютня. Київські поети XVII—XVIII ст. — Київ, 1982.

Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). — Київ, 1977.

Артюх Л.Ф., Космина Т.В. Этнические символы в материальной культуре украинцев // Сов. этнография. — Москва, 1989. — № 6. — С. 46—54.

Архітектура українських Карпат XV—XX ст. — Київ, 1985.

Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. — Киев, 1856.

Аскоченский В.И. История Киевской духовной академии до преобразования ее в 1819 году. — Санкт-Петербург, 1863.

Бабишин С.Д. Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст. // Початкова школа. — 1991. — № 10.

Багалей Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии // Журнал Министерства народного просвещения. — 1892. — Кн. 3.

Багалей Д. Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII—XVIII вв. // Сб. статей в честь Матвея Кузьмича Любавского. — Петроград, 1917.

Багалій Д. Історія Слобідської України. — Харків, 1993.

Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV—XVIII вв. — Львів, 1904. — Ч. 2.

Багалій Д. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. — Київ, 1992.

Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.

Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — Київ, 1993.

Балушок В.Г. Обряды и обычаи жизненного цикла украинских цеховых ремесленников // Советская этнография. — 1987. — № 2.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — Москва, 1822. — Т. 1—4.

Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей земли русской, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров, людей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных материалов и людей известных по участию в событиях отечественной истории. — Ч. 1—5. — Москва, 1836.

Бантыш-Каменский Н. Обзор внешних сношений России. — Москва, 1894—1902. — Т. 1—4.

Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909.

Барокко в славянских культурах. — Москва, 1982.

Барсуков Н.П. Жизнь и труды В.Г. Барского. — Санкт-Петербург, 1885.

Беднов В. Краткие исторические сведения об Екатеринославской духовной семинарии. — Екатеринослав, 1904.

Безсонов С. Архітектура Західної України. — Київ, 1946.

Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. — Москва, 1981.

Бережков М.Н. Георгий Конисский как проповедник. Речь, произнесенная в торжественном собрании Нежинского историко-филологического общества 19 февраля 1895 г. — Киев, 1895.

Білецький О.І. Симеон Полоцький та українське письменство XVII віку // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. — Київ, 1927.

Білецький П. Український портретний живопис XVII—XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. — Київ, 1969.

Білодід І.К. Києво-Могилянська академія і розвиток східнослов'янських літературних мов у XVII—XVIII ст. — Київ, 1973.

Біляшівський Б. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // Український археографічний щорічник. — Вип. 7. — Київ; Нью-Йорк, 2002.

Біляшівський М. Про український орнамент // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. — Київ, 1909.— Кн. 3.

Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861—1996). — Львів, 1996.

Бобринський А.А. Дворянские роды, внесенные в общий Гербовник Всероссийской империи. — Ч. 2 (От начала XVII столетия до 1835 года). — Санкт-Петербург, 1890.

Болтарович З.Є. Народна медицина українців. — Київ, 1990.

Болховитинов Е. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. — Санкт-Петербург, 1827.

Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — Київ, 1986.

Борковський В. "Парубоцтво" как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. — 1887. — № 8.

Боровий С. З історії єврейської книги на Україні. — Київ, 1926.

Боровик М.К. Про вплив народної пісні на мелодику А. Веделя // Українська музика. — 1971. — Вип. 6.

供Бородий Н.К. И.А. Полетика — выдающийся украинский врач и ученый XVIII ст. // Микробиологический журнал. — 1982. — Т. 44.

Бородий Н.К. К биографии Н.М. Максимовича-Амбодика // Акушерство и гинекология. — 1982. — № 8.

Бородий Н.К. К истории Елисаветградской медико-хирургической школы // Советское здравоохранение. — 1979. — № 7.

Бородий Н.К. М.Я. Трохимовский — выдающийся украинский врач XVIII в. // Советское здравоохранение. — 1984. — № 5.

Бородий Н.К. П.Н. Шарой — руководитель Елисаветградской медико-хирургической школы // Советское здравоохранение. — 1985. — № 34.

Бородій М.К. Данило Михайлович Велланський. — Київ, 1992.

Бородій М.К. Данило Самійлович Самойлович. — Київ, 1987.

Бородій М.К. До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1984. — № 5.

Бородій М.К. Участь вихованців Київської академії в розвитку вітчизняної медицини XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1980. — № 3.

Борщак І. Мазепа — людина й історичний діяч. — Львів, 1933.

Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. — Львів, 1991.

Ботвинник М.Б. Лаврентий Зизаний. — Минск, 1973.

Булгаков (Макарий). История Киевской академии. — Санкт-Петербург, 1843.

В.А. [скоченский В.И.]. Василий Григорьевич Григорович-Барский, знаменитый путешественник XVIII века. — Киев, 1854.

Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11—12.

Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. — Т. I. — Санкт-Петербург, 1880.

Величковский А. Святитель Дмитрий (Ко дню 200-летия со дня его блаженной кончины). — Чернигов, 1909.

Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). — Т. I, вып. 1—3. — Петроград, 1915.

Веретенников В.И. Художественная школа в Харкове в XVIII веке // Сб. Харьк. ист.-филол. об-ва. — 1913. — Т. 19.

Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. — Київ, 1991.

Верхратський С.Л. Історія медицини. — Київ, 1983.

Вечерська В.В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII—XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. — Вип. 1. — Київ, 1994.

Вигилев А.Н. История отечественной почты. — Москва, 1990.

Витвицький В. Гетьман Кирило Розумовський — музичний меценат // Збірник на пошану Гр. Кутастого. — Нью-Йорк, 1980.

Витвицький В. Максим Березовський. Життя і творчість. — Джерзі Сіті, 1974.

Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII ст.: новые данные, относящиеся к истории этой академии в указанное время. — Киев, 1903.

Від Вишенського до Сковороди (З історії філософської думки на Україні XVI—XVIII ст.): Зб. статей. — Київ, 1972.

Візницький Б.Г. Творчість українського художника Йова Кондзелевича // Львівська картинна галерея. Виставки, знахідки, дослідження. — Львів, 1967.

Витвицький В. Гетьман Кирило Розумовський — музичний меценат // Збірник на пошану Гр. Кутастого. — Нью-Йорк, 1980.

Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки по истории литовско-русского права. — Киев, 1889.

Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві: У 2 ч. — Львів, 1903—1904.

Власовський І. Історія української церкви. — Т. 3. — Нью-Йорк, 1957.

Власовський І. Нарис історії української Православної Церкви. — Т. 3 (XVIII—XX ст.). — Київ, 1998.

Власовський І. Нарис з історії Української Православної Церкви. — Київ, 1998. — Т. 3.

В-нко В. Об обычном праве в земледелии Малороссии // Юридический вестник. — 1881. — Т. 8.

Вовк Ф. Братання на Україні // Правда. — 1891. — Вип. 5.

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — Київ, 1995.

Водолажченко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII ст. // Наук. записки Науково-дослідної кафедри історії української культури. — Харків, 1927. — № 6.

Возняк М. Матеріяли до історії української пісні і віршів. — Т. 1—3. — Львів, 1913—1925.

Возняк М. Початки української комедії (1619—1819). — Львів, 1920.

Возняк М.С. Старе українське письменство. — Львів, 1921.

Возняк М. С. Історія української літератури: У 2 кн. — Львів, 1992.

Волинська ікона XVI—XVIII ст.: Каталог та альбом. — Луцьк, 1998.

Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII в. — Киев, 1899.

Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград, 1916. — Т. 2.

Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — Київ, 1994.

Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: В 2-х т. — Київ, 1991—1993.

Вуйцик В. Краснопущанський іконостас Василя Петрановича // ЗНТШ. — Львів, 1998. — Т. CCXXXVI.

Вуйцик В. Нові документальні відомості про українського гравера і друкаря XVIII століття Івана Пилиповича // ЗНТШ. — Львів, 1998. — Т. CCXXXVI.

Вуйцик В. Скульптор Іван Щуровський // ЗНТШ. — Львів, 1998. — Т. CCXXXV.

Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры: По материалам родильной обрядовости украинцев. — Киев, 1981.

Гайденко П.П. Эволюция понятия науки (XVII—XVIII вв.). — Москва, 1980.

Галаган Г. Малорусский вертеп // Киевская старина. — 1882. — Т. 10.

Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. — Київ, 1998. — Т. 5.

Геннади Г.Н. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 год. — Т. 1—3. — Берлин, 1876—1906.

Георги И.Г. Описание всех, обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, вероисповеданий и прочих достопамятностей. — Ч. 1—4. — Санкт-Петербург, 1799.

Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. — Київ, 1959.

Герасименко Н.О. Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1989. — № 2.

Герасимова-Персидська Н. Хоровий концерт в Україні в XVII—XVIII ст. — Київ, 1978.

Герценко-Чегодаева Н.М. Дмитрий Григорьевич Левицкий. — Москва, 1964.

Гл. Л. Список докторов из малороссов, практиковавших в России в XVIII столетии // Киевская старина. — 1896. — № 3.

Гнатюк В.М. Похоронні звичаї і обряди // Етнографічний збірник. — Львів, 1912. — Т. 31.

Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. — Киев, 1957.

Голобуцький З. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — Київ, 1970.

Голобуцький І.В. Російські вчені XVIII ст. про стан ремесел, промислів та промисловості на Україні // Укр. іст. журн. — 1977. — № 6.

Голубев О. История Киевской Духовной Академии. — Киев, 1886.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987.

Горбенко Э.В. Києво-Могилянська академія. Архітектурний нарис. — Київ, 1995.

Гординський Я. "Владимир" Теофана Прокоповича // ЗНТШ. — Київ, 1920—1922. — Т. 130—132.

Горецький П.Й. Історія української лексикографії. — Київ, 1963.

Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зразків. — Київ, 1964.

Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. — Київ, 1971.

Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — Київ, 1995.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. — Київ, 2001.

Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII—XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — Київ, 2000.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — Київ, 1998.

Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. — Київ, 1996.

Гошко Ю.Г. Населення українських Карпат XV—XVIII ст. — Київ, 1976.

Грандо А. Медицина в зеркале истории. — Киев, 1990.

Грандо О.А. Визначні імена в історії української медицини. — Київ, 1997.

Граччоті С. Українська культура XVII ст. і Європа // Всесвіт. — 1995. — № 3/4.

Гребенная Г.П., Ткаченко А.М. Школа и педагогическая мысль на Украине // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. — Москва, 1973.

Григоріїв Н. Українська національна вдача. — Вінніпег, 1941.

Григорій Сковорода і усна народна творчість. — Київ, 1976.

Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. — Київ, [Б. р.]

Грица С.Й. Украинская песенная эпика. — Москва, 1990.

Грінченко М. Історія української музики. — Київ, 1922; 2-ге вид.: Нью-Йорк, 1961.

Гріца С. Мелос української народної епіки. — Київ, 1979.

Грушевский М. Об украинской историографии XVIII в. Несколько соображений // Известия АН СССР. — Москва, 1934. — Ч. IV.

Грушевський М. Духовна Україна. Зб. творів. — Київ, 1994.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. IX. — Кн. 1—2. — Київ, 1996—1997.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. X. — Київ, 1998.

Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — Вінніпег; Мюнхен; Детройт, 1962.

Грушевський М. З політичного життя старої України. — Київ, 1918.

Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVII—XVIII ст. — Київ, 1900.

Грушевський О. Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII ст. — Київ, 1924.

Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — Киев, 1986.

Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — Київ, 1998.

Гуржій О. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1994.

Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1994.

Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — Київ, 1996.

Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — Київ, 1999.

Гуслистий К. Нариси з історії України. — Київ, 1939. — Вип. 2.

Давній український гумор і сатира / Упор., вступна стаття та прим. Л.Є. Махновець. — Київ, 1959.

Далавурак С.В. Основные этапы развития школ на Буковине // Преподавание педагогических дисциплин в высшей школе. — Москва, 1943.

Данилевский Г.П. Харьковские народные школы (1739—1865) // Данилевский Г.П. Украинская старина. — Харьков, 1866.

Данилюк А. Українська хата. — Київ, 1991.

Даниш М. Українські студенти в Братиславському ліцеї у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 36.

Дашкевич Я.Р. Вірменське друкарство на Україні: До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні // Укр. іст. журн. — 1966. — № 12.

Дельбрюк Г. История военного искусства. — Москва, 1938. — Т. 4.

Джиджора І. Україна в першій половині XVII віку. Розвідки і замітки. — Київ, 1930.

Дзира Я.І. Українська історіографія другої половини XVII — початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — Київ, 1968. — Вип. 1.

Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. — Київ, 1976.

Дмитриченко В.С. Суспільно-політичні погляди Я.П. Козельського. — Київ, 1957.

Доброхотов Б.В. Д.С. Бортнянский. — Москва; Ленинград, 1950.

Доманицький В. Націотворча роля гетьмана Мазепи. — Чикаго, 1960.

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — Київ, 1991.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985.

Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. — Київ, 1996.

Драган М. Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст. — Київ, 1970.

Драган М. Українські дерев'яні церкви: У 2-х т. — Львів, 1987.

Дроздова З.А. Нестор Максимович-Амбодик (отец русского акушерства). — Ленинград, 1950.

Дубровський В. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. // Записки іст.-філол. відділу УАН. — К., 1931. — Кн. 26.

Дяdiченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — Київ, 1959.

Елизарова Н.А. Театры Шереметьевых. — Москва, 1944.

Еремин И.Г. К истории общественной мысли на Украине во второй половине XVII в. // Труды Отдела древнерусской литературы. — Москва; Ленинград, 1954. — Т. 10.

Еремин И.П. Симеон Полоцкий — поэт и драматург // Полоцкий С. Избранные сочинения. — Москва; Ленинград, 1953.

Ернст Ф. До історії Києво-Печерської фортеці // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — Київ, 1926.

Ернст Ф. Київські архітектори 18 ст. — Київ, 1918.

Ернст Ф. Кріпацькі капели на Україні // Музика. — 1924. — Ч. 1—3.

Ерчић В. Манауил (Михаил) Козачинскиј и његова траедокомедја. — Нови Сад; Београд, 1980.

Етнографія України / Ред. С.А. Макарчук. — Київ, 1994.

Євдокименко В. Суспільно-політичні погляди і діяльність Лазаря Барановича // З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки. — Київ, 1959.

Європейське відродження і українська література XIV—XVIII століть. — Київ, 1993.

Єфремов С. Історія українського письменництва. — Санкт-Петербург, 1911.

Житецкий П. Памяти Георгия Конисского (1717—1795). — Киев, 1895.

Житецкий П. Странствующие школьники в старинной Малороссии // Киевская старина. — 1892. — № 2.

Жолтовський П. Рисунки Києво-лаврської іконописної майстерні. Каталог і альбом. — К., 1982.

Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII ст. — Київ, 1958.

Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — Київ, 1983.

Жолтовський П.М. Український живопис XVII—XVIII ст. — Київ, 1978.

Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. — Київ, 1983.

Жолтовський П.М. Художнє лиття на Україні. XIV—XVIII ст. — Київ, 1973.

Заллет Р. Дипломатическая служба. — Москва, 1956.

Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. — Львів, 1971.

Запаско Я. Українське народне килимарство. — Київ, 1973.

Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. — Львів, 1995.

Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. — Кн. 1: (1574—1700).— Львів, 1984.

Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. — Кн. 2. Ч. 1 (1701—1764).— Львів, 1984.

Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. — Кн. 2. Ч. 2 (1764—1800).— Львів, 1984.

Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — Київ, 1997.

Заруба В. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993.

Захара И.С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII—XVIII вв. (Стефан Яворский). — Киев, 1982.

Захара С. Стефан Яворський. — Львів, 1991.

Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка. — Київ, 1988.

Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання у 28 т. — Кн. 1, ч. 1. — Київ, 1999.

Здоровега Н.П. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — Київ, 1974.

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — Москва, 1991.

Зеркаль С. Руїни козацько-селянської України в 1648—1764—1802 роках. — Нью-Йорк, 1968.

Зінченко А. Церковна секуляризація на землях Правобережної України у кінці XVIII — першій половині XIX ст. — Київ, 1994.

Золота скарбниця України. — Київ, 1999.

Зосимович И.Д. Астрономия в Киево-Могилянской академии // Очерки истории отечественной астрономии. — Киев, 1992.

Иваньо И. Очерк развития эстетической мысли Украины. — Москва, 1981.

Игнатов А. Православие и русская культура. — Москва, 1985.

Из истории философской мысли. — Киев, 1963.

Исаевич Я. Преемники первопечатника. — Москва, 1981.

Іваницький А. Українська народна музична творчість. — Київ, 1990.

Іванків Є. Український Східний Обряд. — Чикаго, 1992.

Іванов В. Навчання церковного співу в Україні в IX—XVII ст. — Київ, 1997.

Іванов В.Ф. Дмитро Бортнянський. — Київ, 1980.

Іванов В.Ф. Співацька освіта в Україні X—XVIII ст. — Київ, 1992.

Іванюк Я.Г. Місто-фортеця Переволочна в XVII—XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1978. — № 7.

Ісаєвич Я. З історії викладання філософії на Україні // Від Вишенського до Сковороди. — Київ, 1972.

Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — Львів, 1996.

Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. — Львів, 2002.

Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII століть. — Київ, 1966.

Ісаєвич Я.Д. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30—60-х роках XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель. — Київ, 1960. — Вип. 4.

Ісаєвич Я.Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії природознавства і техніки. — Київ, 1961. — Вип. 7.

Ісаїв П. Причини упадку Української держави в княжі і козацькі часи. — Рим, 1975.

Ісіченко Ю.А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI — початку XVIII ст. на Україні. — Київ, 1990.

Історія Києва : В 3 т. — Київ, 1986. — Т. 2.

Історія суспільної думки Росії та України XVII — початку XIX ст. — Дніпропетровськ, 1992.

Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів, 1992.

Історія українського війська. У 2 т. — Київ, 1993.

Історія українського мистецтва: У 6 т. — Київ, 1968. — Т. 3.

Історія української культури. — Нью-Йорк, 1990.

Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. — Київ, 1994.

Історія української культури: Навч. посібник. — Київ, 1999.

Історія української лінгвістики. — Київ, Ніжин, 2001.

Історія української літератури. — Т. 1. — Київ, 1989.

Історія української літератури: У 8 т. — Київ, 1967. — Т. 1—2.

Історія української мови. Лексика і фразеологія. — Київ, 1983.

Історія української музики: У 6 т. — Київ, 1989. — Т. 1.

Історія філософії на Україні. — Київ, 1967. — Т. 1.

Історія філософії на Україні: У 3 т. — Т. 1. Філософія доби феодалізму. — Київ, 1987.

Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис). — Київ, 1992.

Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 3. — Київ, 1991.

Кавецкий Р.Е., Балицкий К.П. У истоков отечественной медицины. — Киев, 1954.

Каганов И.Я. Каталог библиотеки Харьковского коллегиума 1769 г.: Из истории украинской книжной культуры XVIII ст. // Книга: Исследования и материалы. — Сб. 6. — Москва, 1962.

Казимиров О. Український аматорський театр: Дожовтневий період. — Київ, 1965.

Каменева Т.Н. Орнаментика и иллюстрации черниговских изданий XVII—XVIII вв. // Книга: Исследования и материалы. — Москва, 1974. — Сб. 29.

Каменева Т.Н. Типография на Левобережье Украины // 400 лет русского книгопечатания. — Москва, 1964. — Т. 1.

Каменева Т.Н. Черниговская типография: ее деятельность и издания // Труды ГБЛ. — 1959. — Т. 3.

Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII—XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика. — Львів, 1996.

Кашуба М.В. Георгій Кониський — світогляд та віхи життя. — Київ, 1999.

Кашуба М.В. Георгий Конисский. — Москва, 1979.

Кашуба М.В. З історії боротьби проти унії XVI—XVII ст. — Київ, 1976.

Квитка-Основьяненко Г.Ф. История театра в Харькове // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібр. тв.: У 7 т. — Київ, 1981. — Т. 7.

Киевское представительство прежнего времени // Киевская старина. — 1881. — № 5.

Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — Київ, 2001.

Килессо С.К. Киево-Печерская лавра. Памятники архитектуры и искусства. — Москва, 1975.

Килинник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 5 т. — Торонто; Вінніпег, 1955—1964.

Кирпач А. З історії народної освіти запорізьких козаків. — Київ, 1993.

Кистяковский А. Очерк исторических сведений о своде законов, действующих в Малороссии. — Киев, 1879.

Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича — українського письменника XVIII віку. Розвідка і тексти. — Київ, 1929.

Клепацький П.Г. Літопис Величка. — Полтава, 1926.

Клепиков С.А. Издания новгород-северской типографии и ложно-черниговские издания 1674—1679 годов // Книга: Исследования и материалы. — Москва, 1963. — Сб. 8.

Клепиков С.А. Оформление книг, изданных новгород-северской типографией Л. Барановича в 1674—1679 гг. // Книга и графика. — Москва, 1972.

Клименко П. Цехи на Украине. — Киев, 1929.

Книга і друкарство на Україні. — Київ, 1965.

Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996.

Коган Ю.А. Просветитель XVIII века Я.П. Козельский. — Москва, 1958.

Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760—1830. — Київ, 1996.

Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ; Запоріжжя, 1998.

Козицький П.О. Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування. — Київ, 1971.

Козловский И.П. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Опыт исследования некоторых вопросов из истории русской культуры во 2-й половине XVII века. — Варшава, 1913. — Т. 1.

Козырев А.В. Народное образование и школа на Украине и в Белоруссии в XVI—XVIII ст. — Ставрополь, 1948.

Колесник Е.А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. — Киев, 1988.

Колибанова К.В. Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII сторіччя. — Київ, 1993.

Колодний А.М. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. — Львів, 1996.

Конончук С.Т. Схоластична традиція та українська філософія пізнього середньовіччя: via antiqua та via moderna в Києво-Могилянській академії // Philosophia prima: метафізичні питання. — Київ, 1998.

Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648—1678 рр.). — Київ, 2000.

Корній Л. Історія української музики. — Т. 1—2. — Київ; Харків; Нью-Йорк, 1996—1998.

Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII — першої половини XVIII ст. — Київ, 1993.

Корпанюк М. Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище. — Київ, 1997.

Корчмарик Ф.Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України. — Львів, 1993.

Костомаров М.І. Галерея портретів. Біографічні нариси. — Київ, 1993.

Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — Київ, 1971.

Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — Київ, 1981.

Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. — Київ, 1966.

Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996.

Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648—1782 рр.).— Київ, 1998. — Ч. 1—2.

Кривошея В.В. Українська козацька старшина.— Київ, 1997. — Ч. 1.

Крижанівський О. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. — Київ, 1991.

Крижанівський О., Плохій С. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. — Київ, 1994. — Кн. 3.

Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. — Киев, 1992.

Кримський А.Ю., Шахматов О.О. Нариси з історії української мови. — Київ, 1924.

Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-ге. — Львів, 1990.

Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990.

Крип'якевич І.П. Літописи XIV—XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. — Київ, 1964. — Вип. 1.

Крип'якевич І. Причини до словника українських граверів // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 4.

Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького (І. Рада. II. Генеральна старшина) // Ювілейний збірник НТШ. — Львів, 1925.

Криса Б. Перетворення світу: Українська поезія XVII—XVIII ст. — Львів, 1997.

Крупницький Б.Д. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727—1734). — Авсбург, 1948.

Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Його життя і доля. — Київ, 1991.

Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство: Опыт церковно-исторического исследования. — Киев, 1904.

Кук В.С. Артем Лук'янович Ведель (Ведельський). — Київ, 1971.

Кук В.С. Харківські школи — колегія та додаткові класи // Укр. іст. журн. — 1970. — № 7.

Культура і побут населення України: Навч. посібник для вузів. — Київ, 1991.

Культура українського народу: Навч. посібник / В.М. Русанівський, Г.Д. Вервес та ін. — Київ, 1994.

Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: Сб. науч. тр. — Киев, 1990.

Курочкін О.В. Відьма в українській міфологічній традиції // Нар. творчість та етнографія. — Київ, 1990. — № 4.

Курочкін О.В. Новорічні свята українців. — Київ, 1978.

Лазаревский А. Люди старой Малороссии. — Киев, 1882.

Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий: Галаганы // Русский архив.— 1875. — Т. 1.

Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. — 1862. — № 5.

Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). — Киев, 1908.

Лазаревський О. Українські посполиті (1648—1783) // Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV—XVIII в. — Львів, 1902. — Ч. 2.

Лебедев А.С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. — Москва, 1886.

Левицкий О.И. Очерки внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в. — Киев, 1875.

Левицкий О.И. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина. — 1901. — № 9.

Левицький О. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. — Харків, 1931.

Левицький І. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 // Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII—XIX ст. — Львів, 1902.

Липинський Б. Духовність нашого обряду. — Нью-Йорк; Торонто, 1974.

Липинський В. Релігія і церква в історії України XVIII ст. — Харків, 1970.

Липинський В. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // Липинський В. Твори. — Філадельфія, 1991. — Т. 3.

Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2.

Липинський В.К. Релігія і церква в історії України. — Київ, 1995.

Лисенко І.М. Митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський // Київська старовина. — 1994. — № 6.

Лисенко І.М. Словник співаків України. — Київ, 1997.

Литвинов В.Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України. — Київ, 1984.

Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї на Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1906. — Т. 6.

Лікарські та господарські порадники XVIII ст. — Київ, 1984.

Лімборський І. Феномен "маленької людини" в українській культурі XVII — початку XVIII ст. // Вісник НАН України. — 1994. — № 7/8.

Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. — Київ, 1981.

Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. — Київ, 1968.

Логвин Г.Н. З глибин: Давня книжкова мініатюра XI—XVIII ст. — Київ, 1974.

Логвин Г.Н. Украинское искусство XI—XVIII вв. — Москва, 1963.

Лоський І. Українці на студіях в Німеччині в XVI—XVIII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1931. — № 151.

Лохвицька ратушна книга другої половини XVIII ст. — Київ, 1986.

Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — Киев, 1993.

Лучицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отечественные записки. — 1882. — № 11.

Любар О.О. Педагогічна діяльність і погляди українських просвітителів: друга половина XVII—XVIII ст. // Радянська школа. — 1991. — № 4.

Любар О.О. Школа на Правобережній Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) // Рад. школа. — 1991. — № 2, № 3.

Любар О.О., Федоренко Д.Т. Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — Київ, 1996. — Ч. 3.

Любименко И.И. Проект 1779 г. об устройстве филиала Академии наук в Глухове и о написании истории Украины // Вестник Академии наук СССР. — 1935. — № 5.

Людкевич С.Д. Бортнянський і сучасна українська музика // Людкевич С.Д. Дослідження, статті, рецензії, виступи. — Львів, 1999.

Мазепа — людина і політичний діяч: Зб. наук. праць. — Київ, 1991.

Мазепа і його доба // ЗНТШ. — 1909. — Т. XCII.

Мазур П.І. Отчі світильники: Сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XV ст. — поч. XVIII ст.). — Дніпропетровськ, 1998.

Макаренко М. Орнаментація української книжки 16—17 ст. — Київ, 1926.

Макаренко Н. Памятники украинского искусства XVIII в. — Санкт-Петербург, 1908.

Макаров А.М. Світло українського бароко. — Київ, 1994.

Максименко Ф. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574—1800). — Львів, 1975.

Максимович И. Воспоминание о Леванде // Киевские епархиальные ведомости. — 1869. — № 10.

Максимович Т.А. Обучение грамоте воинской экзерции в старой Малороссии в конце XVIII в. — Киев, 1913.

Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — Київ, 1992.

Малеванский Ф. Краткий очерк Киевской митрополии от начала ее существования до конца XVIII века // Киевские епархиальные ведомости. — 1895. — № 3.

Малинка А.А. Родины и хрестины // Киевская старина. — 1898. — № 5.

Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. — Одесса, 1893.

Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII — 60-е годы XVIII ст. — Киев, 1971.

Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. — Киев, 1961.

Маркович Г.И. Выборное начало в духовенстве. — Полтава, 1905.

Марковський Є. Український вертеп: Розвідка і тексти. — Київ, 1929.

Марсове поле. — Кн. 2. Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII — початок XIX століть. — Київ, 1989.

Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — Київ, 1959.

Маслов С.И. Библиотека Стефана Яворского. — Киев, 1914.

Маслов С.І. Етюди з історії українських стародруків.— Київ, 1925.

Маслюк В. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — Київ, 1983.

Маслюк В.П. Теорія силабічного вірша у шкільних латиномовних поетиках XVII — першої половини XVIII ст. // Українська література. — 1980. — Вип. 35.

Матвіїшин Я.О. Невідомий математичний рукопис XVII ст. з Києво-Могилянського колегіуму. — Київ, 1981.

Матейко К.І. Український народний одяг. — Київ, 1977.

Махновець Л.Є. Григорій Сковорода. — Київ, 1970.

Маценко П. Конспект історії української церковної музики. — Вінніпег, 1973.

Маценко П. Нариси до історії української церковної музики. — Вінніпег, 1968.

Мацюк О. Історія українського паперу. — Київ, 1994.

Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях. — Київ, 1974.

Медвідь Л.А. Розвиток педагогічної думки у XVII столітті // Початкова школа. — 1996. — № 1.

Мединский Е.Н. Братские школы Украины и Белоруссии XVI—XVII вв. — Киев, 1954.

Медицина в Україні. Видатні лікарі. Бібліографічний словник. — Вип. 1. Кінець XVII — перша половина XIX ст. — Київ, 1997.

Медицина і українська культура. Матеріали конференції. — Київ, 1993.

Мельник Л.Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — Київ, 1997.

Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669—1709 рр.). — Київ, 1995.

Месяц В.Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. — Киев, 1963.

Механика и физика второй половины XVIII века. — Москва, 1978.

Микитась В.Л. Давньоукраїнські студенти і професори. — К., 1994.

Миловидов Л. Проекти університету в Києві у другій половині XVIII в. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — Зб. 1. — Київ, 1930.

Миллер Д.П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство // Киевская старина. — 1897. — № 4.

Мистецтво України. Біографічний довідник. — К., 1997.

Митці України. Енциклопедичний довідник. — Київ, 1992.

Митюров Б.Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. — Киев, 1965.

Михайлов С.С. Медицинская служба русского флота в XVIII веке: Материалы к истории отечественной медицины. — Москва, 1957.

Михневич И. Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии // Исторический календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса, 1843.

Мицик В. Красне свято Калити // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 2.

Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). — Київ, 1995.

Мицько І. Святоуспенська лавра в Уневі. — Львів, 1998.

Мишанич О. Література Закарпаття XVII—XVIII століть. — Київ, 1964.

Мишанич О.В. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. — Київ, 1980.

Мишанич Я. "Історія Русів": історіографія, проблематика, поетика. — Київ, 1999.

Мішин В. Юрій Немирич — теоретик українського воєнного мистецтва // Військо України. — 1999. — № 5/6.

Мовчан Я. Ікона Богоматері Одигітрії 1666 року жовківського маляра Дем'яна Ротевича з церкви Різдва Богородиці в селі Боброїдах // ЗНТШ. — Львів, 1998. — Т. CCXXXVI.

Модзалевский В. Малороссийский родословник: В 4-х т. — Киев, 1908—1914.

Молявко Г.І. Академік В.Ф. Зуєв та його наукові дослідження на Україні // Геологічний журнал. — 1954. — Т. 14.

Моравский С. Федор Лисовский (1709—1722) // Киевская старина. — 1891. — Кн. 9—10.

Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. — Київ, 1961.

Музиченко П. Історія держави і права України. — Київ, 2000.

Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. — Санкт-Петербург, 1996.

Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI — начала XVIII века. — Санкт-Петербург, 1999.

Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978.

Мякотин В. Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. // Русское богатство. — 1894. — № 3.

Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв. — Прага, 1924—1925. — Вып. 1—2.

Надхин Г.П. Церковные памятники Запорожья. — Москва, 1877.

Наливайко Д.С. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — Київ, 1998.

Наливайко Д.С. Спільність і своєрідність української літератури в контексті європейського літературного процесу. — Київ, 1988.

Нарбеков В.В. Южно-русское религиозное искусство XVII—XVIII вв. — Казань, 1903.

Нариси з історії вітчизняної психології XVII—XVIII ст. — Київ, 1952.

Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. — Львів, 1969.

Нариси з історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). — Київ, 1957.

Науменко В.Ф. Педагог-гуманіст і просвітитель І.М. Борецький. — Львів, 1963.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — Київ, 1998.

Начальное образование в Киевской и Московской Руси (до конца XVII века) // Очерки по истории начального образования в России. — Изд. 2-е. — Москва, 1953.

Никитенко І., Новосад М., Оксіюк Й. Православ'я на Україні. — Київ, 1985.

Николаева Т.А. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. — Киев, 1988.

Ничик В.М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII в. — Киев, 1978.

Ничик В.М. Феофан Прокопович. — Москва, 1977.

Німчук В.В. І.М. Максимович — український лексикограф початку XVIII ст. // Історія української лінгвістики. — Київ; Ніжин, 2001.

Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. — К., 1985.

Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — Київ, 1980.

Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. — Київ, 2001.

Оборин Н.А. Из истории медицины в Запорожской Сечи // Врачебное дело. — 1955. — № 11.

Овсійчук В. А. Українське малярство X—XVIII ст.: Проблема кольору. — Львів, 1996.

Овчаренко О. Символічні гравюри Патерика Печерського 1661 р. у контексті фольклорної традиції // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 2/3.

Огієнко І. (митрополит Іларіон). Св. Димитрій Туптало. Його життя й праця: Історико-літературна монографія. — Вінніпег, 1960.

Огієнко І. (митрополит Іларіон). Старець Паісій Величковський. Його життя, праця та наука. — Вінніпег, 1975.

Огиенко И.И. Проповеди Иваникия Галятовского, южнорусского проповедника XVII века. — Харьков, 1913.

Огієнко І. Історія українського друкарства. — Львів, 1925.

Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — Київ, 1992.

Огієнко І. Українська церква: У 2-х т. — Київ, 1993.

Огієнко І.І. Українська церква за час Руїни (1657—1687). — Вінніпег, 1956.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Київ, 1991.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960.

Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. — Київ, 1929.

Окиншевич Л. Генеральна старшина Лівобережної України XVII—XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. — Київ, 1926. — Т. 2.

Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. — Київ, 1926. — Вип. 2.

Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVI—XVII ст. // ЗНТШ. — Мюнхен, 1938. — Т. CLVII.

Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині // Україна. — 1924. — Кн. 4.

Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Генеральна рада. — Київ, 1929. — Ч. 1—2.

Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Рада Старшини. — Київ, 1930. — Ч. 1—2.

Осадчий Г.В., Ляпин А.В. Высшее образование на Украине XVIII ст. // Русский язык и литература в обучении иностранных студентов. — Киев, 1991.

Остокольский В.И. Заметки о грузоподъемных кранах до начала XIX в. // Труды Института истории естествознания и техники АН СССР. — 1960. — № 29.

Отамановський В.Д. Розвиток аптечної справи на Україні з середини XVII до початку XIX ст. // Фармацевтичний журнал. — 1963. — № 6.

Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (историко-философские очерки): Сб. науч. тр. — Киев, 1988.

Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура: Сб. науч. тр. — Киев, 1991.

Очерки истории высшего медицинского образования и научных медицинских школ на Украине. — Киев, 1965.

Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVIII в. — Москва, 1989.

Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. — первая половина XIX в. — Москва, 1973.

Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1912.

Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные деятели и благодетели. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1914.

Павловский И.Ф. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения // Киевская старина. — 1904. — № 1.

Павлуцкий Г. Деревянное церковное зодчество на Украине // Грабарь И. История русского искусства. — Санкт-Петербург, 1909—1915.

Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. — Київ, 1927.

Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: Агротехнічний аспект. — Київ, 1991.

Палкин Б.Н. Первая медицинская школа на Украине // Врачебное дело. — 1953. — №1.

Палкин Б.Н. Русские госпитальные школы XVIII века и их воспитанники. — Москва, 1959.

Памятники архитектуры Украины. — Киев, 1986.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— Киев, 1983, 1985. — Т. 1, 2, 3.

Панас К. Історія Української Церкви. — Львів, 1992.

Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — Київ, 1998.

Панашенко В. Знатне військове товариство Гетьманщини // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — Київ, 2000.

Панашенко В.В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні // Укр. іст. журн. — 1972. — № 2.

Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1997.

Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1995.

Пахльовська О.Є. Українсько-італійські літературні зв'язки XV—XX ст. — Київ, 1990.

Пашук А. Організація судів на Україні в другій половині XVII ст. — Харків, 1961.

Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. — Львів, 1967.

Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). — Львів, 1967.

Пекарский П.П. Наука и литература в России при Петре Великом. — Т. 1—2. — Санкт-Петербург, 1862.

Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. — Москва; Ленинград, 1962.

Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники. — Киев, 1954.

Перковський А.Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVIII — першій половині XIX ст. // Демографічні дослідження. — 1979. — Вип. 4.

Петренко М.З. Українське золотарство XVI—XVIII ст. — Київ, 1970.

Петров Н.И. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждением Св. Синода в 1721 г. и до половины XVIII века. — Киев, 1904.

Петров Н.И. Киевская академия в гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского (1750—1763 гг.). — Киев, 1905.

Петров Н.И. Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II (1762—1796 гг.). — Киев, 1906.

Петров Н.И. Киевская академия во второй половине XVII века. — Киев, 1895.

Петров Н.И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая. — Киев, 1911.

Петров С.О. Книги гражданського друку, видані на Україні (XVIII — перша половина XIX ст.). — Київ, 1971.

Петровський М.Н. До історії державного устрою України XVII ст. — Ніжин, 1930.

Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — Ніжин, 1929.

Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. (Досліди над літописом Самовидця). — Харків, 1930.

Петровський М. Псевдодіаріуш С. Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Київ, 1928. — Кн. 7.

Петрушевский В.Г. О личности и церковно-музыкальном творчестве А.Л. Веделя (К истории Киево-Академического хора и характеристике церковного пения в Киеве в конце XVIII в.) // Труды Киевской духовной академии. — 1901. — № 7.

Пештич С.Л. "Синопсис" как историческое произведение // ТОДРЛ. — Т. 15. — 1958.

Пилипчук О.Я. Історія науки та освіти в Україні (найдавніші часи — перша третина XX ст.). — Київ, 1998.

Пичета В.И. Козацкое государство на Украине (XVII—XVIII ст.). — Москва, 1953.

Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. — Київ, 1994. — Т. 3.

Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. — Кн. 1—2. — Мюнхен, 1970—1983.

Пляшко А.А. Подорож до міста XVIII ст. — Київ, 1980.

Полтавський Хрестовоздвиженський монастир: Статті з історії монастиря. — Полтава, 1993.

Попов П. Ксилографічні дошки Лаврського музею.— Київ, 1927. — Вип. 1.

Попов П.М. Замітки до історії українського письменства XVI—XVIII вв.— Київ, 1923. — Ч. 1—3.

Попович М. Нарис історії культури України. — Київ, 1998.

Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша пол. XIX ст.). — Харків, 1999.

Потебня А. Малорусские домашние лечебники XVIII ст. // Киевская старина. — 1890. — Т. 28.

Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. — Варшава, 1883.

Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна. — Київ, 1993.

Права, по которым судится малороссийский народ / Под ред. А.Ф. Кистяковского. — Киев, 1879.

Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. — Київ, 1997.

Правдюк О. Українська музична фольклористика. — Київ, 1978.

Придворная певческая капель // Отечественные записки. — 1823. — Ч. 14. — № 38.

Пріцак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. — 1993. — № 4.

Проблеми людини в українській філософії XVI—XVIII ст. — Львів, 1998.

Просвещение, школа и педагогическая мысль на Украине // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. — Москва, 1989.

Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. — Киев, 1988.

Путро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. — 1997. — № 6.

Пуха І.В. Про школи в Запорізький Січі // Укр. іст. журн. — 1969. — № 3.

Пуха І.В. Про школи запорізьких козаків // Педагогіка. — 1970. — Вип. 9.

Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII — начала XVIII в. — Москва, 1989.

Развитие биологии на Украине. — Т. 1. — Киев, 1894.

Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. — Киев, 1988. — Т. 1.

Рєзанов В. Драма українська. — Вип. 1—6. — Київ, 1926—1929.

Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. — К., 1991.

Різниченко В. Проект Українського університету у Батурині. — Київ, 1916.

Різниченко В. Скасування гетьманства на Україні і останній гетьман України Кирило Розумовський. — Київ, 1916.

Ровінський В., Миханчук О. Православіє на Подолії: Історичні нариси. — Кам'янець-Подільський, 1995.

Роженко Н.М., Федосова С.А. Преподавание механики в Киевской академии // История механики в России. — Киев, 1987.

Рожко В. Православні монастирі Волині. — Луцьк, 1997.

Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): Нариси. — Київ, 1991.

Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів: Зб. наук. праць. — Київ, 1988.

Романов В.Н. Историческое развитие культуры. Проблемы типологии. — Москва, 1991.

Романовський В.О. До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. — Київ, 1927.

Российский Д.М. Основоположник отечественной фитотерапии Нестор Максимович-Амбодик (К 200-летию со дня рождения) // Клиническая медицина. — 1945. — Т. 23. — № 10/11.

Рыцарева М.Г. Композитор М.С. Березовский. Жизнь и творчество. — Ленинград, 1983.

Савич А. Нарис історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в XVI—XVIII ст. — Київ, 1929.

Саган А.Н. Украинское православие: развитие, особенности, влияние на отечественную культуру. — Киев, 1994.

Сазонова Л.И. Театральная программа XVII в. "Алексей, человек Божий" // Памятники культуры: Новые открытия: Письменность. Искусство. Археология. 1978. — Ленинград, 1979.

Сакральне мистецтво Бойківщини: треті читання. — Дрогобич, 1998.

Самарин Ю.Т. Сочинения. — Т. 5. Стефан Яворский и Феофан Прокопович. — Москва, 1880.

Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII—XX ст. // Нариси культури. — Ніжин, 1996. — Ч. 3.

Самойлович В. Українське народне житло. — Київ, 1986.

Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998.

Сас П.М. Суспільно-політичний та соціальний ідеал Г.С. Сковороди // Феодалізм на Україні. — Київ, 1990.

Свєнціцька В. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. — Київ, 1966.

Свєнціцька В. Різьблені ручні хрести XVII—XX вв. — Львів, 1939. — Ч. 1—2.

Свєнціцька В.І., Сидор О.Ф. Спадщина віків: Українське малярство XIV—XVIII ст. у музейних колекціях Львова. — Львів, 1990.

Свєнціцький І. З життя старої школи // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. 78.

Свєнціцький І.С. Нариси з історії української мови. — Львів, 1920.

Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і реформації. — Київ, 1991.

Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу. — Київ, 1993.

Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819 г. — Киев, 1897.

Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. — Каменец-Подольск, 1904.

Сивокінь Г.М. Давні українські поетики. — Харків, 1960.

Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — Київ, 1975.

Сироткін В.М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII—XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6.

Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4.

Сірополко С. Історія освіти в Україні. — Київ, 2002.

Сірополко С. Історія освіти на Україні. — Львів, 1937.

Січинський В. Григорій Левицький, український гравер XVIII ст. — Львів, 1936.

Січинський В. Дзвіниці і церкви Галицької України XVI—XIX вв. — Львів, 1925.

Січинський В. Іван Мазепа. Людина і меценат. — Філадельфія, 1951.

Січинський В. Історія українського граверства 16—18 століття. — Львів, 1937.

Січинський В. Оборонні замки Західного Поділля. — Київ, 1928.

Січинський В. Чужинці про Україну. — Львів, 1991.

Сковорода Григорій: образ мислителя. — Київ, 1997.

Скребков С.С. Бортнянский — мастер русского хорового концерта // Ежегодник института истории искусств. — Вып. 2. — Москва, 1948.

Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для вивчування історії західноруського та вкраїнського права. — Київ, 1929. — Вип. 6.

Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчування історії західноруського та вкраїнського права. — Київ, 1927. — Вип. 3.

Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одесса, 1909.

Слабченко М.Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. — Одесса, 1911.

Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Ч. 1. Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII—XVIII веков. — Одесса, 1925.

Славянские культуры и мировой культурный процесс. — Минск, 1985.

Словарь русских писателей XVIII века. — Ленинград, 1988.

Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. — Київ, 1993.

Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. — Харьков, 1964.

Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст. — Київ, 1954.

Смирнов Б. Феофан Прокопович. — Москва, 1994.

Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5.

Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1985.

Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. — Київ, 1991.

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — Вид. 2-ге. — Київ, 1995.

Смолій В., Степанков В. Дипломатична боротьба за збереження Української держави // Нариси з історії дипломатії України. — Київ, 2001.

Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — Київ, 1993.

Смолій В., Степанков В. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького // Нариси з історії дипломатії України. — Київ, 2001.

Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — Київ, 1992.

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — Київ, 1997.

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — Київ, 1999.

Соболь В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. — Донецьк, 1996.

Соболь С.Л. Мартын Тереховский (1740—1796) и его диссертация о природе наливочных анималькулей // Микробиология. — 1948. — Т. 17. — Вып. 4.

Соболь С.Л. Основоположник отечественной гистологии А.М. Шумлянский // Научные исследования. — Т. 2. — Москва, 1951.

Сокирко О. Українські найманці (охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1672 рр.). — Київ, 1998.

Соколов Э.В. Понятие, сущность и основные функции культуры. — Ленинград, 1989.

Соневицький І. Артем Ведель і його музична спадщина. — Нью-Йорк, 1966.

Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р.: Короткий нарис. — Київ, 2000.

Сотниченко П.А. К истории библиотеки Киево-Могилянской академии // История становления и развития академических библиотек. — Москва, 1987.

Софроненко К.А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. — Москва, 1960.

Софронова А. XVII—XVIII века в истории украинской культуры // Украина и Россия: общества и государства. — Вып. 1. — Москва, 1997.

Софронова Л.А. Старинный украинский театр. — Москва, 1995.

Спаський І.Г. Дукати і дукачі України. — Київ, 1970.

Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. — Харьков, 1883.

Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів: У 2 ч. — Київ, 1978.

Стеллецкий Н.С. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году. — Харьков, 1895.

Степаненко М. Клавір в історії музичної культури України XVI—XVIII ст. // Українська музична спадщина. — Київ, 1989. — Вип. 1.

Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4.

Степанков В.С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой голоты // История СССР. — 1979. — № 3.

Степовик Д. Іван Мирський. — Київ, 1988.

Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. — Київ, 1986.

Степовик Д. Олександр Тарасевич: Становлення української школи на металі. — Київ, 1975.

Степовик Д. Українська графіка XVI—XVIII століть: еволюція образної системи. — Київ, 1982.

Степовик Д. Українська ікона X—XX ст. — Київ, 1996.

Степовик Д.В. Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. — Київ, 1975.

Стороженко Н. Отношение западнорусских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // Архив ЮЗР. — Ч. 2. Т. 2. — Киев, 1888.

Стратий Я.М. Проблемы натурфилософии в философской мысли Украины XVII ст. — Киев, 1981.

Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — Киев, 1982.

Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — Київ, 2002.

Ступарик Б.М., Моцак В.Д. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772—1939 рр.). — Коломия, 1995.

Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772—1939). — Івано-Франківськ, 1994.

Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — Київ, 1994.

Сумцов Н.Ф. К истории развития понятий народа о нравственном значении кумовства // Киевская старина. — 1889. — № 10.

Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII—XVIII ст. — Харків, 1928.

Таранушенко С. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини. — Харків, 1922.

Таранушенко С. Харківський Покровський собор. — Харків, 1923.

Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — Київ, 1976.

Тарновский В.В. Юридический быт в Малороссии.— Санкт-Петербург, 1869. — Т. 7, ч. 2.

Татарский И. Симеон Полоцкий (его жизнь и деятельность). Опыт исследования из истории просвещения и внутренней церковной жизни во второй половине XVII века. — Москва, 1886.

Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киевская старина. — 1888. — № 9.

Теличенко И.В. К истории финансов в Малороссии и Слободской Украине // Киевская старина. — 1888. — № 4.

Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1890. — Т. 2.

Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII—XX вв.). — Киев, 1999.

Терновский Ф.А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии на основании документов Синодального архива. — Киев, 1879.

Терновский Ф.А. Стефан Яворский (Биографический очерк) // Труды Киевской духовной академии. — 1864. — № 1, 3, 6.

Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: Військово-історична студія. — Львів, 1994.

Титов Ф.И. К вопросу о значении Киевской академии для православия и русской народности в XVII—XVIII в. — Киев, 1904.

Титов Ф.И. Типография Киево-Печерской Лавры (1606—1616—1721 гг.): Исторический очерк. — Киев, 1918. — Т. 1.

Титов Ф. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв. — Київ, 1924.

Титов Яв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI — початку XIX в. — Київ, 1924.

Тихонравов Н. Русские драматические произведения 1672—1725 годов. — Т. 2. — Санкт-Петербург, 1874.

Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. — Вип. 3.— Київ, 1927.

Тищенко М. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в. // Записки іст.-філол. відділу УАН. — Кн. 26. — Київ, 1931.

Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом // Іст.-геогр. зб. — Т. 2. — Київ, 1928.

Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі в зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Іст.-геогр. зб. — Т. 4. — Київ, 1931.

Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII—XVIII ст.). — Київ, 1992.

Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. — Київ, 1968.

Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVI—XVIII в. // Записки історико-філологічного відділу УАН. — Київ, 1931. — Кн. 26.

Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700—1786). — Чернігів, 2000.

Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. — Київ, 1993. — Т. 2.

Турек Ю., Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVIII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — Київ, 1998.

Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII вв.: Каталог. — Москва, 1977.

Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII ст.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. — Москва, 1990.

Украинцы. — Москва, 2000.

Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи (Матеріали 1-го українсько-італійського симпозіуму 13—16 вересня 1994 р.). — Київ; Венеція, 1996.

Українська ідея: історичний нарис. — Київ, 1995.

Українська інтермедія. — Київ, 1960.

Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. — Київ, 1926.

Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку. — Київ, 1991—2002. — Вип. 1—7.

Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник. — Львів, 1994.

Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича. — Київ, 1993.

Українська література XVII ст. — Київ, 1987.

Українська література XVIII ст. — Київ, 1983.

Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — Київ, 1984.

Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — Київ, 1990.

Українське бароко та європейський контекст. — Київ, 1991.

Українське літературне бароко. — Київ, 1987.

Українське народне житло. — Київ, 1986.

Українське народознавство / Заг. ред. С.П. Павлюк, Г. Й. Горинь, Р.Ф. Кирчів. — Львів, 1994.

Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. — Київ, 2001.

Український драматичний театр: Нариси історії. — Т. 1: Дожовтневий період. — Київ, 1967.

Українські письменники: Біобібліографічний словник. — Київ, 1960.

Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія. — Київ, 1991.

Ульяновська С.В. Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості // Народна творчість та етнографія. — 1989. — № 3.

Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. — Київ, 1994.

Уманец Ф.М. Гетьман Мазепа. Историческая монография. — Санкт-Петербург, 1897.

Уманцев С.Ф. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — Київ, 1973.

Успенский Н. Древнерусское певческое искусство. — Москва, 1971.

Ушкалов А. Світ українського бароко. — Харків, 1994.

Феденко П. Вплив історії на український народний характер. — Прага, 1942.

Федоренко Д.Т. Мудрість козацької педагогіки // Освіта. — 1999. — № 53.

Федорів Ю. Історія церкви в Україні. — Торонто, 1967.

Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657. — Ч. 1: 1654 рік. — Львів, 1996.

Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — Київ, 1996.

Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы.—Санкт-Петербург, 1884. — Кн. 1—2.

Философская мысль в Киеве: Историко-философский очерк.— Киев, 1982.

Філософія Відродження на Україні. — Київ, 1990.

Фільц Б. Музичні цехи на Україні (XVI—XIX ст.) // Українське музикознавство. — Київ, 1982. — Вип. 17.

Фоменко В.М. Григорій Левицький і українська гравюра. — Київ, 1976.

Фоменко В.Н. Киевская школа гравюры (середина 1610-х — 1718 г.). — Киев, 1993.

Франко И. Иосиф Шумлянский, последний православный епископ Львовский и его метрика // Франко І. Зібр. тв.: У 50-ти т. — Київ, 1984. — Т. 46, кн. 2.

Франко І. Історія української літератури. Частина перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Франко І. Зібр. тв.: У 50-ти т. — Київ, 1983. — Т. 40.

Франко І. Наші коляди // Франко І. Зібр. тв.: У 50-ти т. — Київ, 1980. — Т. 28.

Франко І. Причинок до історії галицько-руського письменства XVIII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. 107.

Харишин М. Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. — Київ, 1995.

Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1.

Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. — Київ, 1981.

Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. Суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні. — Київ, 1991.

Хорунжий Ю. Злет і заземлення Григорія Полетики. — Київ, 1994.

Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — Москва, 1967.

Цветков Г. Харьковские школы в старину и теперь (Заметки об училищах и народном образовании в Харьковской губернии) // Духовный вестник. — 1864. — № 8.

Циганок О. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI—XVIII ст. — Київ, 1999.

Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. — Київ, 1928. — Вип. 5.

Черкаський І.Ю. Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині (Тези) // Праці комісії для виучування історії західно-

руського та вкраїнського права. — Київ, 1929. — Вип. 6.

Черкаський Ю.І. Судові реформи гетьмана Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. — Київ, 1927.

Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. — Тернопіль, 1994.

Чижевський Д. Історія української літератури. — Прага, 1942. — Кн. 1—2.

Чижевський Д.І. Українські друки в Галле. — Краків; Львів, 1928.

Чистович И.А. Очерки истории Западнорусской церкви. — Ч. 1—2. — Санкт-Петербург, 1882—1884.

Чистович И.А. Феофан Прокопович и его время // Сборник статей отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. — Т. 4. — Санкт-Петербург, 1868.

Чистович Я. История первых медицинских школ России. — Санкт-Петербург, 1889.

Чубинский П.П. Очерк народных юридических обычаев и понятий по гражданскому праву в Малороссии. — Санкт-Петербург, 1869.

Чумак Л.П. З історії Києво-Подільської вільної аптеки // Фармацевтический журнал. — 1995. — № 4.

Чухліб Т. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті рр. XVII — початок XVIII ст.). — Київ, 1995.

Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — Київ, 1996.

Шамаєва К. З музичного побуту Києво-Печерської лаври // Київська старовина. — 1992. — № 2.

Шамрай Г. До історії лівобережних міст у половині XVIII ст. // Історико-географічний збірник. — Київ, 1928. — Т. 2.

Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI—XVIII вв. — Днепропетровск, 1979.

Шевельов Ю. Питання періодизації історії української мови // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 1998. — Вип. 5.

Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — Київ, 1964. — Вип. 1.

Шевченко Ф.П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. — К., 1963.

Шевчук В. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. — Київ, 1995.

Шевчук В. Самійло Величко та його літопис // Величко С. Літопис. — Київ, 1991.

Шип Н.А. З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1975. — № 11.

Шип Н.А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — первой половине XIX века. — Киев, 1988.

Школа в Південно-Західній Русі і Московській державі в 17 ст. // Історія російської педагогіки. — Київ; Харків, 1938.

Шлемкевич М. Загублена українська людина: Життя і мислі. — Нью-Йорк, 1954. — Кн. 1—2.

Шляпкин И.А. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651—1709 гг.). — Санкт-Петербург, 1891.

Шпагинский Н.А. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757—1770 гг.). — Киев, 1907.

Шреєр-Ткаченко О.Я. Григорій Сковорода — музикант. — Київ, 1972.

Шреєр-Ткаченко О.Я. Історія української музики. — Київ, 1980.

Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века. — Ленинград, 1935.

Штернберг Я.І. Студенти і вихованці Київської академії в Угорщині у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1965. — № 4.

Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в. — Чернигов, 1918.

Шульга І.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — Ужгород, 1962.

Шульгин Я. Несколько данных о школах в Правобережной Украине в половине XVIII в. // Киевская старина. — 1891. — № 6.

Шухевич В. Гуцульщина. — Ч. 1—4. — Львів, 1899—1908.

Щербаківський В. Архітектура у різних народів і на Україні. — Львів, 1911.

Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI—XIX ст. на Україні // Бібліологічні вісті. — 1924. — № 1—3.

Щербина В.И. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654—1775 гг. // ЧИОНЛ. — Киев, 1892. — Кн. 6. — Отд. II.

Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — Санкт-Петербург, 1883.

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения Малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — Москва, 1899.

Эрнст Ф. Иван Григорович-Барский, киевский архитектор XVIII века // Куранты искусства, литературы, театра и общественной жизни. — 1918. — № 3.

Эрнст Ф.Л. Архитектура Киева XVII в. // Киев в фондах ЦНБ АН УССР. — Киев, 1984.

Юрченко П. Дерев'яне зодчество України. — Київ, 1949.

Юрченко П. Українська народна архітектура. — Київ, 1947.

Юрченко С. Будинок митрополитів Києво-Софійського монастиря у XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. — Київ, 1996. — Т. 2, ч. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури.

Яблонский Д.Н. Порталы в украинской архитектуре XVII—XVIII вв. — Киев, 1955.

Яворницький Д. З української старовини: Альбом. — Київ, 1991.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — Київ, 1990—1991.

Яворницький Д.І. Як жило славне Запорозьке низове військо. — Катеринослав, 1914.

Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфові (на пам'ятках XVII — початку XVIII ст.) // Генеза. — 1997. — Т. 1(5).

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XIV—XVIII ст. — К., 2002.

Яковлєв А. Конспіративне листування в Україні в 2-й половині XVII в. — Прага, 1941.

Яковлєв А. Копні суди на Україні // Життя і право. — 1928, 1929.

Яковлєв А. Український Кодекс 1743 року: "Права, по которым судится малороссийский народ". — Мюнхен, 1949.

Яковлєв А. Українсько-Московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934.

Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16—18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. — Львів, 1996.

Яценко Л.І. Українська ікона кінця XVII — початку XX століття у зібранні Дніпропетровського художнього музею. — Дніпропетровськ, 1997.

Album studentów Akademii Zamojskiej. 1595—1781. — Warszawa, 1994.

Album Studiorum Universitatis Cracovienius. — T. 5 (1720—1780). — Cracoviae; Bratislaviae, 1956.

Antonowycz M. Ukrainische geistliche Musik. — München, 1990.

Archivum naciji Polskiej w uniwersitecie Padewskim. — T. 1. Źródła z dziejów nauki i techniki. — T. 10 (1592—1745). — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971.

Bania S. Pałac w Podhorcach // Rożnik Historii Sztuki. — 1981. — T. 13.

Bardach J. Statuty litewskie wich kregu prawno-kulturowym // O dawney i nedawny Litwie. — Poznań, 1988.

Bednarski St. Upadek i odrodzenie szkoł jezuickich w Polsce (studium z dziejow kultury szkolnictwa polskiego). — Kraków, 1933.

Bendza M. Prawosławna Diecezja Przemyska w latach 1596—1681. — Warszawa, 1982.

Blažejovskyi D. Byzantine Kyivan Rite Students in Pontiefical Colleges and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576—1983). — Rome, 1984.

Cyzevskij D. Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine // Abhandlungen des ukrainischen wissenbschaftichen Institutes in Berlin. — 1927. — Vol. 1.

Deluga W. Views of the Sinai from Leopolis // Print Quarterly. — London, 1997.

Fastnacht A. Dzieje Leska do 1722 roku. — Rzeszów, 1988.

Finkel Z., Starzynski S. Historia universytetu Lwówskiego. — Lwów, 1894. — Cz. 1.

Fritz J. Księgi lekarskie w XVI—XVIII w. — Lwów, 1928.

Giemza J. Ikonostas z cerkwi p. w. świętego Mikołaja w Lubaczowie. Ukraińska sztuka cerkiewna XVII wieku wobec tradycyjnych wartości ideowo-estetycznych // Polska Ukraina: spotkanie kultur. Materiały z sesii naukowej / Pod red. Tadeusza Stengera. — Gdańsk, 1997.

Gmiterek H. Album stódentów Akademii Zamojskiej (1595—1781). — Warszawa, 1994.

Grabowi'cz G. Toward a History of Ukrainian Literature // Cambridge (Mass.), 1981.

Grzebien L. Organizacja bibliotek Jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku. — Lublin, 1975.

Historia dyplomacji Polskiej. — T. 2. 1572—1795.— Warszawa, 1982.

Historia kosciola. Czasy nowozytne. 1758—1914. — Warszawa, 1991.

Historia nauki polskiej. — N. l. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990.

Hornung Z. Majster Pinsel snycerz karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. — Wrocław, 1976.

Hornung Z. Stanisław Stroiński. 1729—1802. — Lwów, 1935.

Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilanska. Zarys historyczny na tle rezwoju ogolnego cywilizacyi zachodnej na Rusi. — Kraków, 1900.

Jaroszewicz T. Pałac w Tulczynie i początki architektury klasycyzmu na Ukraine // Przegląd Wschodni. — Warszawa, 1992. — T. 1, zesz. 1.

Jedrzejowska A. Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie. — Lwów, 1926.

Karpowicz M. Jerzy Eleuter Siemiginowski: malar z polskiego baroku. — Wrocław etc., 1974.

Kłoczowski J. Zakony męskie w Polsce w XVI—XVIII wieku // Kościół w Polsce: T. 2. Wieki XVI—XVIII. — Kraków, 1970.

Kłosińska J. Ikony / Muzeum Narodowe w Krakowie. Katalogi zbiorów. — T. 1. — Kraków, 1973.

Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Kraków, 1912.

Kotschmaryk F.B. The Kievan Academy and Its Role in the Organization of Education in Russia at the Turn of Seventeenth Century. — New York, 1976.

Łoziński W. O Towarzystwie lwowskim przy schyłku XVIII stulecia. — Lwów, 1872.

Łoziński W. Sztuka lwowska XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba. — Lwów, 1902.

Lubomirski J.T. Katalog książek biblioteki najjaśniejszego i najpotężniejszego króla polskiego Bożej łaski Jana III spisany w 1689 r. — Kraków; Warszawa, 1879.

Małkowski T. Dawny Lwów: jego stuka i kultura artystyczna. — London, 1974.

Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa. — Lwów, 1937.

Millenium of Christianity in Ukraine 988—1988 / Ed. O.W. Gerus and A. Baran. — Winnipeg, 1989.

Nowak-Dłużewski J. Okolicznósciowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie. — Warszawa, 1972.

Oljančyn D. Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine // Kyrioz. — Bd. 2. — H. 1—4. — Berlin, 1939.

Pelczar R. Dzialaność Jezuitów na Rusi Czerwonej w okresie wielkiej wojny północnej w latach 1700—1721 // Nasha Przeszość. — 1999. — T. 92.

Puchowski K. Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej. — Gdańsk, 1999.

Radyszewski R. Polskoj ą zyczna poezja ukraińska od końca XVI do poczętku XVIII wieku. Cz. 1 (Monografia); Cz. 2 (Roksolański Parnas. Antologia). — Kraków, 1996, 1998.

Rewski Z. Przyczynki do dziejów architektury barokowej na Wołyniu // Ziemia Wołyńska. — 1938. — № 1—2.

Rusiński W. Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie. — Warszawa, 1969.

Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejow Polski w czasach przedrozbiorowych. — Poznań, 1923.

Senyk S. A History of the Church in Ukraine. — Roma, 1993 / Orientalia Chistiana Analecta, 243.

Shevelov G. Historical Phonology of Ukrainian Language, 1979.

Stunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750—1850. — Edmonton, 1985.

Subtelny O. The Mazepists Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. — New York, 1981.

Sydorenko A. The Kievan Academy in the Seventeenth Century. — Ottawa, 1977.

Szuman S. Dawne kilimy w Polsce i na Ukrainie. — Poznań, 1929.

Tworek S. Działalność oświatowo-kulturalna kalwinizmu małopolskiego (połowa XVI — połowa XVIII w). — Lublin, 1970.

Vazbir J. Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit upadek-relikty. — Warszawa, 1978.

Woziński W. Patrycyat i mieszaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. — Lwów, 1890.

Yajecky George. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, 1978. — T. 1—2.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ААЭ — Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею имп. Академии наук
АБВ — Архів Віктора Брехуненка
АГАД — Див. ГАДА
Акты ЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России
Архив ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов
БЧ. ВР — Бібліотека фундації князів Чарторийських. Відділ рукописів
БН. ВМФ. — Бібліотека народова. Відділ мікрофільмів
БПАН — Бібліотека Польської академії наук
БЯУ. ВР. — Бібліотека Ягеллонського університету. Відділ рукописів
ВКМ — Волинський краєзнавчий музей
ВР. ІЛ НАНУ — Відділ рукописів. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ГАДА — Головний архів давніх актів, Варшава
ГМЭ — Государственный музей этнографии
ДАТО — Державний архів Тернопільської області
ДАЧО — Державний архів Чернівецької області
ДІМ — Державний історичний музей, Москва
ДМНАПУ — Державний музей народної архітектури та побуту України
ДМУНДМ — Державний музей українського народно-декоративного мистецтва
ДРМ — Державний російський музей, Санкт-Петербург
ДХМ — Дніпропетровський художній музей
ЖКМ — Житомирський краєзнавчий музей
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИИЕТ АН СССР — Институт истории естествознания и техники АН СССР
ІМФЕ НАН України — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України
КПКГ — Кам'янець-Подільська картинна галерея
ЛВІМФЕ — Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України
ЛГМ — Львівська галерея мистецтв
ЛІМ — Львівський історичний музей
ЛМІР — Львівський музей історії релігії
ЛНБ. ВР. — Львівська Національна бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів.

МЕХП ІН НАН України — Музей етнографії і художнього промислу Інституту народознавства НАН України
МІКУ — Музей історичних коштовностей України
МІМК — Музей історії міста Києва
НАІЗЧС — Національний історико-архітектурний заповідник "Чернігів стародавній"
НБЛДУ. ВР. — Національна бібліотека Львівського державного університету. Відділ рукописів
НБУВ. ІР. — Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів
НКПІКЗ — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
НМІУ — Національний музей історії України
НКПІКЗ — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
НМК — Національний музей у Кракові
НММУ — Національний музей медицини України
НМУМ — Національний музей українського мистецтва, Львів
НХМУ — Національний художній музей України
ПКК — Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов
ПНР — Польська народна республіка
ПСЗРИ — Полное собрание законов Российской империи
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
ПСС — Полное собрание сочинений
ПХМ — Полтавський художній музей
РДАДА — Російський державний архів давніх актів
РДБ. ВР. — Російська державна бібліотека. Відділ рукописів, Москва
РДІА — Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург
РКМ — Рівненський краєзнавчий музей
РНБ — Російська національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна
Сборник РИО — Сборник Русского исторического общества
СГГД — Собрание государственных грамот и договоров
СЭ — Советская этнография
ТОДРЛ — Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского дома)
Труды ГБЛ — Труды Государственной библиотеки им. В.И. Ленина
УАН — Українська академія наук
Укр. археогр. зб. — Український археографічний збірник
Укр іст. журн. — Український історичний журнал
ХДІМ — Харківський державний історичний музей
ХНБ ім. В. Короленка — Харківська наукова бібліотека ім. В. Короленка
ХХМ — Харківський художній музей
ЦДІА України — Центральний державний історичний архів України
ЦДІАР — Центральний державний історичний архів Росії
ЦДІАУЛ — Центральний державний історичний архів України у Львові
ЧИОИДР — Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских
ЧИОНЛ — Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца
ЧІМ — Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ґ

Д

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

ЗМІСТ

Наукове видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

ТОМ 3

Українська культура другої половини XVII—XVIII століть

АЛЕКСАНДРОВИЧ Володимир Степанович,
БОРИСЕНКО Володимир Йосипович,
ВИВРОТ Тереса Мар'янівна та інші

Київ, видавництво "Наукова думка", 2003

Редактор-координатор *А.Я. Бельдій*
Редактори *Н.С. Колосок, Є.І. Мазніченко,*
Н.М. Максименко, Л.В. Тунік,
Т.К. Хорунжа, О.В. Цимбалюк
Художній редактор *Р.І. Калиш*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Комп'ютерна обробка рисунків *Н.М. Абрамової*
Оператори *В.Г. Каменькович, М.А. Кравченко,*
І.С. Обухівська, О.І. Фуженко
Комп'ютерна верстка *Л.І. Прокопчук*
Коректори *Л.Г. Бузіашвілі, Л.М. Козленко, С.Ю. Ноткіна*

Здано до набору 08.04.02. Підп. до друку 12.04.03.
Формат 70×100/16. Папір крейд. Гарн. "Мысль".
Друк офс. Ум. друк. арк. 101,4. Ум. фарбо-відб. 408,12.
Обл.-вид. арк. 110. Тираж 5000 прим. Зам. 3—55

Видавництво "Наукова думка"
Р. с. № 05417561 від 16.03.95
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Київське АТ "Книга"
04655 Київ 53, вул. Артема, 25